ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ: Μια Πραγματεία στην Οικονομική Επιστήμη

του Ludwig von Mises

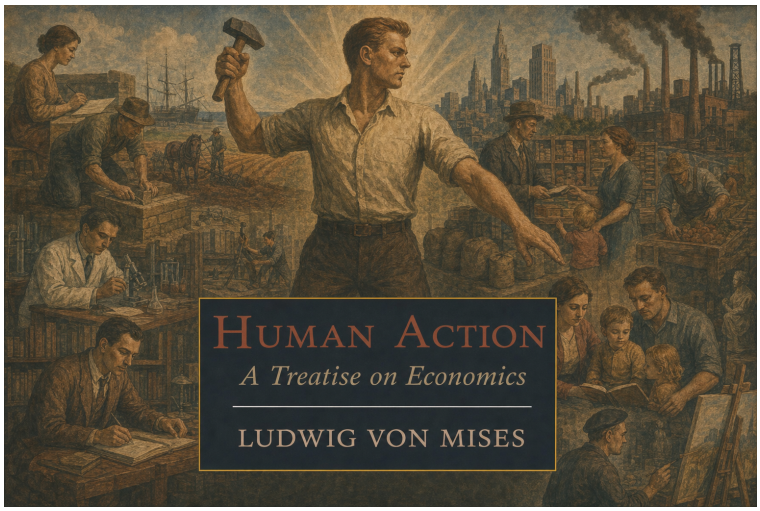

Ludwig von Mises

Μετάφραση: Πραξεολόγος - Αθήνα, 2026

Published under a CC BY Attribution Only 4.0 License

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγήσελ. 18

Μέρος Πρώτο: Η ανθρώπινη δράση σελ. 39

Μέρος Δεύτερο: Η δράση στο πλαίσιο της κοινωνίας σελ. 321

Μέρος Τρίτο: Ο οικονομικός υπολογισμός σελ. 443

Μέρος Τέταρτο: Καταλλακτική ή οικονομική επιστήμη της κοινωνίας της αγοράς σελ. 511

Μέρος Πέμπτο: Η κοινωνική συνεργασία χωρίς αγορά σελ. 1466

Μέρος Έκτο: Η παρεμποδιζόμενη οικονομία της αγοράς σελ. 1522

Μέρος Έβδομο: Η θέση της οικονομικής επιστήμης στην κοινωνία σελ.1824

Εισαγωγικό Σημείωμα

Οι οικονομικές πολιτικές των τελευταίων δεκαετιών υπήρξαν αποτέλεσμα μιας νοοτροπίας που χλευάζει κάθε μορφή έγκυρης οικονομικής θεωρίας και εξυμνεί τις ψευδεπίγραφες θεωρίες των επικριτών της. Εκείνο που αποκαλείται «ορθόδοξη» οικονομική επιστήμη αποκλείεται στις περισσότερες χώρες από τα πανεπιστήμια και είναι ουσιαστικά άγνωστο στους κορυφαίους πολιτικούς ηγέτες, πολιτευτές και συγγραφείς. Ασφαλώς, η ευθύνη για τη μη ικανοποιητική κατάσταση των οικονομικών πραγμάτων δεν μπορεί να αποδοθεί σε μια επιστήμη την οποία τόσο οι κυβερνώντες όσο και οι μάζες περιφρονούν και αγνοούν.

Πρέπει να τονιστεί ότι η μοίρα του σύγχρονου πολιτισμού, όπως αυτός αναπτύχθηκε από τους δυτικούς λαούς κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μοίρα της οικονομικής επιστήμης. Ο πολιτισμός αυτός μπόρεσε να αναδυθεί επειδή οι λαοί κυριαρχούνταν από ιδέες που αποτελούσαν εφαρμογή των διδασκαλιών της οικονομικής επιστήμης στα προβλήματα της οικονομικής πολιτικής. Θα παρακμάσει και αναγκαστικά θα αφανιστεί, αν τα έθνη

συνεχίσουν να ακολουθούν την πορεία στην οποία εισήλθαν υπό την επήρεια θεωριών που απορρίπτουν τον οικονομικό τρόπο σκέψης. (Ludwig von Mises, Human Action (1949))

Πρόλογος της ελληνικής έκδοσης

Η Αυστριακή Σχολή Οικονομικής Σκέψης, την οποία θεμελίωσε ο Carl Menger και ανέπτυξαν περαιτέρω οι Friedrich von Wieser και Eugen von Böhm-Bawerk, γνώρισε την πλήρη άνθησή της με την επόμενη γενιά οικονομολόγων: πρωτίστως με τον Ludwig von Mises, αλλά και, μεταξύ άλλων, με τους Friedrich von Hayek και Henry Hazlitt, καθώς και αργότερα με τον μαθητή του Mises, Murray Rothbard.

Ακρογωνιαίο λίθο της σκέψης της Αυστριακής Σχολής αποτελεί η άρρηκτη σύνδεση ανάμεσα στο άτομο, την ελευθερία και την αγορά. Οι ιδέες της οικονομικής ελευθερίας, στις οποίες στηρίχθηκε και τις οποίες εξέλιξε περαιτέρω η Αυστριακή Σχολή, συνέβαλαν καθοριστικά στη Βιομηχανική Επανάσταση και στην εντυπωσιακή ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, της τεχνολογίας, των επιστημών, των τεχνών και των γραμμάτων από τα μέσα του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού. Η συνακόλουθη θεαματική άνοδος του βιοτικού επιπέδου και του προσδόκιμου ζωής κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια υπήρξε άμεσο αποτέλεσμα της προόδου που επέφερε η έμπρακτη εφαρμογή αυτών των αρχών. Η προστασία της ζωής, της ελευθερίας και της

ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς και η δυνατότητα του ανθρώπου να επιδιώκει την ευτυχία του, υπήρξαν και εξακολουθούν να αποτελούν θεμελιώδεις προϋποθέσεις για την ευημερία των λαών.

Το έργο του Ludwig von Mises συνιστά τη συστηματική επεξεργασία, ολοκλήρωση και σύνθεση διάσπαρτων γνώσεων και σοφίας σε ένα ενιαίο και συνεκτικό θεωρητικό οικοδόμημα.

Ο Ludwig von Mises (1881–1973), με τον απλό και απέριττο, αλλά συγχρόνως βαθυστόχαστο λόγο του, ο οποίος αποκαλύπτει το εύρος της πολυμάθειάς του, εξακολουθεί να συναρπάζει και να φωτίζει τον δρόμο όσων αφιερώσουν χρόνο στη μελέτη του παρόντος έργου.

Για λόγους που παραμένουν άγνωστοι, επί περισσότερα από εβδομήντα πέντε χρόνια το μνημειώδες έργο του Ludwig von Mises, «Ανθρώπινη Δράση», παρέμενε σχεδόν άγνωστο και αμετάφραστο στην Ελλάδα και, ως εκ τούτου, απρόσιτο στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, καθώς και στον πολιτικό και ακαδημαϊκό κόσμο της χώρας.

Η «Ανθρώπινη Δράση», μολονότι αποτελεί πραγματεία οικονομικής επιστήμης, δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε οικονομολόγους και πολιτικούς ούτε είναι ένα στείρο και δυσνόητο εγχειρίδιο οικονομικών αρχών. Είναι ένα βαθύτατα φιλοσοφικό έργο, μια ωδή στο άτομο και στις ατομικές ελευθερίες, που αφορά τους πάντες — κάθε άνθρωπο που σκέπτεται, επιλέγει και δρα. Παράλληλα, συνιστά εμπεριστατωμένη κριτική του ολοκληρωτισμού και του κρατισμού, φαινομένων που οφείλονται, εν μέρει, στον οικονομικό αναλφαβητισμό πολιτειακών παραγόντων, οικονομολόγων και κοινωνιών. Αυτός ακριβώς ο οικονομικός αναλφαβητισμός, ιδίως μεταξύ των πολιτών των σύγχρονων κοινωνιών, συνέβαλε στην υιοθέτηση καταστροφικών πολιτικών και

στην εκδήλωση οικονομικών κρίσεων και πολέμων κατά τα τελευταία εκατόν δέκα και πλέον χρόνια.

Η «Ανθρώπινη Δράση» είναι ένα βαθυστόχαστο, διαχρονικό και πάντοτε επίκαιρο έργο. Δεν περιορίζεται στο να εξηγεί με εύληπτο τρόπο τη λειτουργία της αγοράς και της οικονομίας. Πολύ περισσότερο, μας βοηθά να κατανοήσουμε τι πραγματικά δεν λειτουργεί στην οικονομία των ημερών μας και πού οδηγούν οι ανελεύθερες οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονται. Ταυτόχρονα, λειτουργεί ως πυξίδα, υποδεικνύοντας πώς μπορεί να ανακοπεί η παρατεταμένη κρίση που έχουν προκαλέσει οι καταστροφικές και ανελεύθερες πολιτικές της εποχής μας. Τίποτε στο πεδίο της οικονομίας δεν παραμένει ανεξήγητο, αρκεί να διαθέτουμε τα κατάλληλα διανοητικά εργαλεία — εργαλεία που ο Ludwig von Mises μάς προσφέρει απλόχερα.

Βήμα προς βήμα, ο κορυφαίος αυτός διανοητής οικοδομεί ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο κατανόησης της οικονομικής επιστήμης, δηλαδή της επιστήμης της ανθρώπινης δράσης.

Βήμα προς βήμα, αποδομεί τις δοξασίες εκείνων των σχολών οικονομικής και φιλοσοφικής σκέψης που, μέσα από εξισώσεις και μαθηματικούς τύπους ή μέσω θεωριών περί αόριστων και ολοκληρωτικών ιδεωδών, αντιμετωπίζουν το άτομο όχι ως αυτεξούσιο ανθρώπινο ον, αλλά ως άβουλο μέρος ενός απρόσωπου συνόλου.

Ο οικονομικός αλφαβητισμός είναι υπόθεση όλων μας, όπως υπόθεση όλων είναι και η υπεράσπιση των ατομικών ελευθεριών και, πρωτίστως, της οικονομικής ελευθερίας του ατόμου.

Όπως είχε επισημάνει η Margaret Thatcher:

«Δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία χωρίς οικονομική ελευθερία».

Η μετάφραση αυτού του μεγαλειώδους έργου αποτέλεσε σημαντική πρόκληση, ενώ η προσπάθεια να αποδοθεί το νόημά του στην ελληνική γλώσσα με τις λιγότερες δυνατές απώλειες υπήρξε εξαιρετικά απαιτητική. Τελικός κριτής του κατά πόσον επιτεύχθηκε αυτός ο στόχος είναι το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Σε κάθε περίπτωση, η ίδια η μεταφραστική εμπειρία υπήρξε βαθιά διδακτική.

Ο μεγαλύτερος και πιο φιλόδοξος στόχος του μεταφραστή —και συγχρόνως η θερμότερη ευχή του— είναι να προσφέρει στον Έλληνα αναγνώστη τα πολύτιμα διδάγματα της «Ανθρώπινης Δράσης» και να τον εμπνεύσει με το πνεύμα της ανθρώπινης ελευθερίας που διαπνέει το έργο του Ludwig von Mises.

Πραξεολόγος

Από τον Πρόλογο της Έκδοσης Scholar's Edition στα Αγγλικά (1998)

Πολύ σπάνια εμφανίζεται ένα βιβλίο το οποίο όχι μόνο ενσωματώνει, αλλά και διευρύνει θεαματικά τη σοφία που έχει συσσωρευθεί επί αιώνες σε έναν συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο και, συγχρόνως, αμφισβητεί ριζικά την πνευματική και πολιτική συναίνεση της εποχής του. Η Ανθρώπινη Δράση του Ludwig von Mises (1881–1973) είναι ένα τέτοιο βιβλίο — και ακόμη περισσότερα: μια ολοκληρωμένη πραγματεία περί οικονομικής επιστήμης, η οποία έμελλε να θέσει τα θεμέλια για μια βαθιά μεταστροφή των πνευματικών αντιλήψεων, μια μεταστροφή που εξακολουθεί να εκτυλίσσεται ακόμη και πενήντα χρόνια μετά τη δημοσίευσή της.

Ούτε καν έργα-σταθμοί στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, όπως ο Πλούτος των Εθνών του Adam Smith, οι Αρχές της Οικονομικής του Alfred Marshall, το Κεφάλαιο του Karl Marx ή η Γενική Θεωρία του

John Maynard Keynes, μπορεί να θεωρηθεί ότι διαθέτουν τόσο διαχρονική σημασία και ότι ενσαρκώνουν τόσο μεγάλη πειστική δύναμη, ώστε οι σημερινοί φοιτητές και μελετητές, εξίσου με εκείνους που διάβασαν την Ανθρώπινη Δράση όταν πρωτοκυκλοφόρησε, να ελκύονται σε τέτοιο βαθμό και να εισέρχονται τόσο ολοκληρωτικά στον τρόπο σκέψης του συγγραφέα.

Για αυτόν τον λόγο, καθώς και για άλλους που εξετάζονται κατωτέρω, η παρούσα Επιστημονική Έκδοση αναπαράγει το αρχικό magnum opus του 1949, το οποίο αντιπροσωπεύει μια τόσο κρίσιμη καμπή στην ιστορία των ιδεών.

Η *Ανθρώπινη Δράση*, βασιζόμενη στον γερμανόγλωσσο πρόδρομό της και διευρύνοντάς τον, μετέτρεψε την Αυστριακή οικονομική θεωρία, όπως αυτή γίνεται κατανοητή σήμερα, σε ένα κατά κύριο λόγο αμερικανικό φαινόμενο με ευδιάκριτη τη σφραγίδα του Mises και κατέστησε δυνατή τη συνέχιση της Αυστριακής Σχολής μετά τα μέσα του εικοστού αιώνα. Κατά συνέπεια, η πρώτη έκδοση αποκτά σημασία που υπερβαίνει το αμιγώς ιστορικό ενδιαφέρον. Αποκαλύπτει τα ζητήματα και τους προβληματισμούς που ο Mises θεωρούσε πρωταρχικούς όταν δημοσίευσε, στο απόγειο των διανοητικών του δυνάμεων, την πληρέστερη και πιο ολοκληρωμένη διατύπωση ολόκληρης της σταδιοδρομίας του. Ειδικότερα, η εκ νέου διάθεση της αμετάβλητης πρώτης έκδοσης αποκαθιστά σημαντικά χωρία τα οποία αφαιρέθηκαν αργότερα και διασαφηνίζει ζητήματα που προέκυψαν από περιττές και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ατυχείς προσθήκες και αναθεωρήσεις στις μεταγενέστερες εκδόσεις.

Το γεγονός ότι η αρχική έκδοση αντιπροσωπεύει την πληρέστερη σύνθεση της σκέψης του Mises σχετικά με τη μέθοδο, τη θεωρία και την πολιτική και ότι είναι το βιβλίο το οποίο διατήρησε ζωντανή την

Αυστριακή παράδοση και προάσπισε την ακεραιότητα της οικονομικής επιστήμης μετά την επικράτηση του σοσιαλισμού, του κεϋνσιανισμού, της μαρσαλιανής προσέγγισης και του θετικισμού στην οικονομική σκέψη, αποτελεί επαρκή λόγο για την επανέκδοση του πρωτοτύπου κατά την πεντηκοστή επέτειό του και για την ευρεία διάθεσή του, για πρώτη φορά έπειτα από σχεδόν τέσσερις δεκαετίες.

Στο αριστούργημα του Mises πρέπει να επιφυλαχθεί εξέχουσα θέση στην ιστορία της οικονομικής σκέψης και, πράγματι, στην ιστορία των ιδεών. Ακόμη και σήμερα, η *Ανθρώπινη Δράση* υποδεικνύει την οδό προς ένα φωτεινότερο μέλλον για την οικονομική επιστήμη και για την έμπρακτη άσκηση της ανθρώπινης ελευθερίας.

Jeffrey M. Herbener (Grove City College)

Hans-Hermann Hoppe (University of Nevada, Las Vegas)

Joseph T. Salerno (Pace University)

Οκτώβριος 1998

Από τον Πρόλογο της 4ης Έκδοσης στα Αγγλικά

Η συμβολή του Mises ήταν πολύ απλή και συγχρόνως εξαιρετικά βαθυστόχαστη. Επισήμανε ότι ολόκληρη η οικονομία είναι αποτέλεσμα των πράξεων των ατόμων. Τα άτομα δρουν, επιλέγουν, συνεργάζονται, ανταγωνίζονται και συναλλάσσονται μεταξύ τους. Με αυτόν τον τρόπο, ο Mises εξήγησε πώς αναπτύσσονται τα σύνθετα φαινόμενα της αγοράς. Δεν περιορίστηκε στην απλή περιγραφή οικονομικών φαινομένων —των τιμών, των μισθών, των επιτοκίων, του χρήματος, του μονοπωλίου, ακόμη και του οικονομικού κύκλου— αλλά τα εξήγησε ως αποτελέσματα αναρίθμητων συνειδητών και σκόπιμων πράξεων, επιλογών και προτιμήσεων των ατόμων, καθένα από τα οποία προσπαθούσε, όσο καλύτερα μπορούσε υπό τις δεδομένες συνθήκες, να ικανοποιήσει διάφορες επιθυμίες και να επιτύχει διάφορους σκοπούς, αποφεύγοντας παράλληλα ανεπιθύμητες συνέπειες. Εξ ου και ο τίτλος που επέλεξε ο Mises για την οικονομική πραγματεία του, *Ανθρώπινη Δράση*. Έτσι, κατά την άποψη του Mises, ακόμη και το «αόρατο χέρι» του Adam Smith

μπορούσε να εξηγηθεί, βάσει της λογικής και των ωφελιμιστικών αρχών, ως αποτέλεσμα των αναρίθμητων πράξεων των ατόμων.

Διάσπαρτες στις επιστημονικές και πολυμαθείς αναλύσεις του Mises για τη λειτουργία της αγοράς βρίσκονται πολλές παραστατικές περιγραφές οικονομικών φαινομένων. Αναφορικά, παραδείγματος χάριν, με τη διαφορά μεταξύ οικονομικής και πολιτικής ισχύος, γράφει:

> *Ένας «βασιλιάς της σοκολάτας» δεν ασκεί καμία εξουσία επί των καταναλωτών, των πελατών του. Τους προσφέρει σοκολάτα άριστης ποιότητας στη χαμηλότερη τιμή. Δεν εξουσιάζει τους καταναλωτές· τους υπηρετεί. Οι καταναλωτές...είναι ελεύθεροι να πάψουν να αγοράζουν από τα καταστήματά του. Χάνει το «βασίλειό» του, αν οι καταναλωτές προτιμήσουν να δαπανήσουν αλλού τις πενταροδεκάρες τους.*

(σ. 272)

Σχετικά με το γιατί οι άνθρωποι συναλλάσσονται, παρατηρεί:

> *Οι κάτοικοι της ελβετικής οροσειράς του Ιούρα προτιμούν να κατασκευάζουν ρολόγια αντί να καλλιεργούν σιτάρι. Η ωρολογοποιία είναι γι' αυτούς ο οικονομικότερος τρόπος απόκτησης σιταριού. Από την άλλη πλευρά, η καλλιέργεια σιταριού είναι για τον Καναδό γεωργό ο οικονομικότερος τρόπος απόκτησης ρολογιών.*

(σ. 395)

Για τον Mises, η τιμή είναι μια σχέση ανταλλαγής που διαμορφώνεται στην αγορά μέσω των ανταγωνιστικών προσφορών των καταναλωτών για χρήμα, αφενός, και για ένα συγκεκριμένο αγαθό ή μια συγκεκριμένη υπηρεσία, αφετέρου. Μια κυβέρνηση μπορεί να εκδίδει διατάγματα, αλλά:

> *Μια κυβέρνηση δεν μπορεί να καθορίσει τις τιμές περισσότερο από όσο μπορεί μια χήνα να γεννήσει αυγά κότας.*

(σ. 397)

Κατά την άποψη του Mises, η ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων αποτέλεσε την αφετηρία της ειρηνικής διαπροσωπικής κοινωνικής συνεργασίας και την πηγή όλων των πλεονεκτημάτων που αυτή αποφέρει:

> *Οι φιλελεύθεροι υποστηρικτές της ισότητας ενώπιον του νόμου είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι οι άνθρωποι γεννιούνται άνισοι και ότι ακριβώς η ανισότητά τους είναι εκείνη που γεννά την κοινωνική συνεργασία και τον πολιτισμό. Κατά την άποψή τους, η ισότητα ενώπιον του νόμου δεν αποσκοπούσε στη διόρθωση των αδυσώπητων δεδομένων του σύμπαντος και στην εξαφάνιση της φυσικής ανισότητας. Αντιθέτως, αποτελούσε το μέσο για την εξασφάλιση, προς όφελος ολόκληρης της ανθρωπότητας, του μέγιστου δυνατού οφέλους που μπορούσε να αντλήσει από αυτήν....Η ισότητα ενώπιον του νόμου είναι, στα μάτια τους, αγαθή επειδή εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τα συμφέροντα όλων. Αφήνει στους ψηφοφόρους την απόφαση για το ποιος πρέπει να καταλαμβάνει δημόσια αξιώματα και στους*

καταναλωτές την απόφαση για το ποιος πρέπει να διευθύνει τις παραγωγικές δραστηριότητες.

(σ. 841–842)

Οι παρατηρήσεις που διατύπωσε ο Mises το 1949 σχετικά με την κοινωνική ασφάλιση και το δημόσιο χρέος μοιάζουν σαν να γράφτηκαν μόλις χθες:

Ο Paul αποταμιεύει το 1940 καταβάλλοντας 100 δολάρια στον εθνικό οργανισμό κοινωνικής ασφάλισης. Σε αντάλλαγμα λαμβάνει μια απαίτηση, η οποία αποτελεί ουσιαστικά μια ανεπιφύλακτη αναγνώριση χρέους εκ μέρους της κυβέρνησης. Αν η κυβέρνηση δαπανήσει τα 100 δολάρια για τρέχουσες δαπάνες, δεν δημιουργείται κανένα πρόσθετο κεφάλαιο και δεν προκύπτει καμία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η αναγνώριση χρέους της κυβέρνησης αποτελεί επιταγή που εκδίδεται εις βάρος του μελλοντικού φορολογουμένου. Το 1970 κάποιος Peter ενδέχεται να υποχρεωθεί να εκπληρώσει την υπόσχεση της κυβέρνησης, μολονότι ο ίδιος δεν αποκομίζει κανένα όφελος από το γεγονός ότι ο Paul αποταμίευσε 100 δολάρια το 1940....Το ευτελές επιχείρημα ότι το δημόσιο χρέος δεν αποτελεί βάρος επειδή «το οφείλουμε στους εαυτούς μας» είναι απατηλό. Οι Paul του 1940 δεν το οφείλουν στους εαυτούς τους. Οι Peter του 1970 είναι εκείνοι που το οφείλουν στους Paul του 1940....Οι πολιτικοί ηγέτες του 1940 επιλύουν τα προβλήματά τους μεταθέτοντάς τα στους πολιτικούς ηγέτες του 1970. Όταν φθάσει εκείνη η ημερομηνία, οι πολιτικοί ηγέτες του 1940 είτε θα έχουν πεθάνει

είτε θα είναι πρεσβύτεροι πολιτικοί που θα καυχώνται για το θαυμαστό τους επίτευγμα, την κοινωνική ασφάλιση.

(σ. 847–848)

Στον «Πρόλογο στην τρίτη έκδοση» της *Ανθρώπινης Δράσης*, ο Mises αναφέρθηκε στις ιταλικές και ισπανικές μεταφράσεις του βιβλίου. Έκτοτε, το έργο μεταφράστηκε στα κινεζικά από τον Tao-Ping Hsia το 1976–1977, στα γαλλικά από τον Raoul Audouin το 1985, στα πορτογαλικά από τον Donald Stewart Jr. το 1990 και στα ιαπωνικά από τον Toshio Murata το 1991. Ο γερμανόγλωσσος πρόδρομός του, η *Nationalökonomie* του 1940, επανεκδόθηκε επίσης το 1980.

Οι εκδότες της παρούσας νέας έκδοσης της *Ανθρώπινης Δράσης* προσπάθησαν να διορθώσουν τα τυπογραφικά λάθη που αναπόφευκτα παρεισφρέουν σχεδόν σε κάθε βιβλίο, ιδίως σε ένα έργο τέτοιας έκτασης. Συμπεριέλαβαν επίσης ένα εντελώς νέο ευρετήριο, το οποίο ελπίζουν ότι θα καταστήσει τις ιδέες του βιβλίου ευκολότερα προσιτές στους αναγνώστες.

Bettina Bien Greaves

Irvington-on-Hudson, Νέα Υόρκη

Φεβρουάριος 1996

Εισαγωγή

1. Οικονομική επιστήμη και πραξεολογία

Η οικονομική επιστήμη είναι η νεότερη από όλες τις επιστήμες. Είναι αλήθεια ότι, κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια, πολλές νέες επιστήμες αναδύθηκαν από τους γνωστικούς κλάδους που ήταν ήδη οικείοι στους αρχαίους Έλληνες. Ωστόσο, αυτό που συνέβη στις περιπτώσεις αυτές ήταν απλώς ότι τμήματα της γνώσης, τα οποία είχαν ήδη βρει τη θέση τους στο σύνθετο οικοδόμημα του παλαιού συστήματος μάθησης, κατέστησαν πλέον αυτόνομα. Το πεδίο μελέτης υποδιαιρέθηκε ακριβέστερα και εξετάστηκε με νέες μεθόδους· ανακαλύφθηκαν σε αυτό περιοχές που έως τότε είχαν παραμείνει απαρατήρητες και οι άνθρωποι άρχισαν να βλέπουν τα πράγματα από οπτικές διαφορετικές από εκείνες των προδρόμων τους. Το ίδιο το πεδίο δεν διευρύνθηκε. Η οικονομική επιστήμη, όμως, άνοιξε στην επιστημονική μελέτη του ανθρώπου έναν τομέα ο οποίος ήταν προηγουμένως απρόσιτος και τον οποίο κανείς δεν είχε ποτέ διανοηθεί. Η ανακάλυψη μιας κανονικότητας στην αλληλουχία και την αλληλεξάρτηση των φαινομένων της αγοράς υπερέβη τα όρια του παραδοσιακού συστήματος γνώσης. Απέφερε γνώση η οποία δεν

μπορούσε να θεωρηθεί ούτε λογική, ούτε μαθηματικά, ούτε ψυχολογία, ούτε φυσική, ούτε βιολογία.

Οι φιλόσοφοι επιδίωκαν από παλιά να εξακριβώσουν τους σκοπούς που ο Θεός ή η Φύση επιχειρούσε να πραγματώσει στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας. Αναζητούσαν τον νόμο του πεπρωμένου και της εξέλιξης της ανθρωπότητας. Ακόμη, όμως, και όσοι στοχαστές διερευνούσαν το ζήτημα απαλλαγμένοι από κάθε θεολογική τάση απέτυχαν ολοκληρωτικά στις προσπάθειές τους, επειδή παρέμεναν προσηλωμένοι σε μια εσφαλμένη μέθοδο. Εξέταζαν την ανθρωπότητα ως όλον ή χρησιμοποιούσαν άλλες ολιστικές έννοιες, όπως το έθνος, η φυλή ή η Εκκλησία. Καθόριζαν εντελώς αυθαίρετα τους σκοπούς στους οποίους υποτίθεται ότι οδηγεί αναγκαστικά η συμπεριφορά τέτοιων συνόλων. Δεν μπορούσαν, όμως, να απαντήσουν ικανοποιητικά στο ερώτημα ποιοι παράγοντες εξανάγκαζαν τα διάφορα δρώντα άτομα να συμπεριφέρονται κατά τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται ο σκοπός προς τον οποίο κατευθυνόταν η αδυσώπητη εξέλιξη του συνόλου. Κατέφευγαν σε απελπισμένες υπεκφυγές: στη θαυματουργή παρέμβαση της Θεότητας, είτε μέσω αποκάλυψης είτε μέσω της αποστολής θεόπεμπτων προφητών και καθαγιασμένων ηγετών· στην προκαθορισμένη αρμονία· στον προορισμό· ή στη λειτουργία μιας μυστικιστικής και μυθικής «ψυχής του κόσμου» ή «ψυχής του έθνους». Άλλοι μιλούσαν για μια «πανουργία της φύσης», η οποία εμφύτευε στον άνθρωπο παρορμήσεις που τον ωθούσαν, χωρίς ο ίδιος να το αντιλαμβάνεται, ακριβώς στην οδό που η Φύση ήθελε να ακολουθήσει.

Άλλοι φιλόσοφοι ήταν περισσότερο ρεαλιστές. Δεν επιχειρούσαν να μαντέψουν τα σχέδια της Φύσης ή του Θεού. Εξέταζαν τις ανθρώπινες υποθέσεις από τη σκοπιά της διακυβέρνησης. Επιδίωκαν να θεσπίσουν κανόνες πολιτικής δράσης, ένα είδος τεχνικής της διακυβέρνησης και

της πολιτικής τέχνης. Στοχαστές με ροπή προς τη θεωρητική εικοτολογία εκπόνησαν φιλόδοξα σχέδια για τη ριζική μεταρρύθμιση και ανασυγκρότηση της κοινωνίας. Οι μετριοπαθέστεροι αρκούνταν στη συλλογή και συστηματοποίηση των δεδομένων της ιστορικής εμπειρίας. Όλοι, όμως, ήταν απολύτως πεπεισμένοι ότι στην πορεία των κοινωνικών γεγονότων δεν υπήρχε κανονικότητα και σταθερότητα των φαινομένων αντίστοιχη με εκείνη που είχε ήδη διαπιστωθεί στη λειτουργία του ανθρώπινου συλλογισμού και στην αλληλουχία των φυσικών φαινομένων. Δεν αναζητούσαν τους νόμους της κοινωνικής συνεργασίας, επειδή πίστευαν ότι ο άνθρωπος μπορούσε να οργανώσει την κοινωνία όπως επιθυμούσε. Αν οι κοινωνικές συνθήκες δεν εκπλήρωναν τις επιθυμίες των μεταρρυθμιστών και αν οι ουτοπίες τους αποδεικνύονταν απραγματοποίητες, το σφάλμα αποδιδόταν στην ηθική ανεπάρκεια του ανθρώπου. Τα κοινωνικά προβλήματα θεωρούνταν ηθικά προβλήματα. Για την οικοδόμηση της ιδανικής κοινωνίας, πίστευαν, χρειάζονταν ενάρετοι ηγεμόνες και χρηστοί πολίτες. Με δίκαιους ανθρώπους, κάθε ουτοπία θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Η ανακάλυψη της αναπόδραστης αλληλεξάρτησης των φαινομένων της αγοράς ανέτρεψε αυτή την άποψη. Οι άνθρωποι, σαστισμένοι, αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν μια νέα θεώρηση της κοινωνίας. Πληροφορήθηκαν με κατάπληξη ότι η ανθρώπινη δράση μπορούσε να εξεταστεί και από άλλη οπτική πέρα από εκείνη του καλού και του κακού, του θεμιτού και του αθέμιτου, του δίκαιου και του άδικου. Στην πορεία των κοινωνικών γεγονότων επικρατεί μια κανονικότητα φαινομένων, προς την οποία ο άνθρωπος πρέπει να προσαρμόζει τις πράξεις του, αν επιθυμεί να επιτύχει. Είναι μάταιο να προσεγγίζει κανείς τα κοινωνικά δεδομένα με τη στάση ενός λογοκριτή, ο οποίος εγκρίνει ή αποδοκιμάζει από τη σκοπιά εντελώς αυθαίρετων κριτηρίων και υποκειμενικών αξιολογικών κρίσεων. Πρέπει να μελετούμε τους νόμους

της ανθρώπινης δράσης και της κοινωνικής συνεργασίας όπως ο φυσικός μελετά τους νόμους της φύσης. Η θεώρηση της ανθρώπινης δράσης και της κοινωνικής συνεργασίας ως αντικειμένου μιας επιστήμης δεδομένων σχέσεων, και όχι πλέον ως αντικειμένου ενός κανονιστικού κλάδου που ασχολείται με το πώς θα έπρεπε να είναι τα πράγματα, αποτέλεσε επανάσταση με τεράστιες συνέπειες τόσο για τη γνώση και τη φιλοσοφία όσο και για την κοινωνική δράση.

Για περισσότερο από εκατό χρόνια, ωστόσο, οι συνέπειες αυτής της ριζικής μεταβολής στις μεθόδους του συλλογισμού παρέμειναν σημαντικά περιορισμένες, επειδή οι άνθρωποι πίστευαν ότι αφορούσε μόνο ένα στενό τμήμα ολόκληρου του πεδίου της ανθρώπινης δράσης, δηλαδή τα φαινόμενα της αγοράς. Κατά τη διεξαγωγή των ερευνών τους, οι κλασικοί οικονομολόγοι συνάντησαν ένα εμπόδιο το οποίο δεν κατόρθωσαν να άρουν: τη φαινομενική αντινομία της αξίας. Η θεωρία τους περί αξίας ήταν ελαττωματική και τους ανάγκασε να περιορίσουν το πεδίο της επιστήμης τους. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, η πολιτική οικονομία παρέμενε επιστήμη των «οικονομικών» όψεων της ανθρώπινης δράσης, μια θεωρία του πλούτου και της ιδιοτέλειας. Εξέταζε την ανθρώπινη δράση μόνο στον βαθμό στον οποίο αυτή παρακινούνταν από εκείνο που περιγραφόταν —με πολύ ανεπαρκή τρόπο— ως κίνητρο του κέρδους και υποστήριζε ότι υπήρχαν επιπλέον και άλλες μορφές ανθρώπινης δράσης, η εξέταση των οποίων αποτελούσε έργο άλλων επιστημονικών κλάδων. Ο μετασχηματισμός της σκέψης, τον οποίο είχαν εγκαινιάσει οι κλασικοί οικονομολόγοι, ολοκληρώθηκε μόνο από τη σύγχρονη υποκειμενιστική οικονομική θεωρία, η οποία μετέτρεψε τη θεωρία των αγοραίων τιμών σε γενική θεωρία της ανθρώπινης επιλογής.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονταν ότι η μετάβαση από την κλασική θεωρία της αξίας στην υποκειμενική θεωρία της αξίας ήταν πολύ περισσότερα από την αντικατάσταση μιας λιγότερο ικανοποιητικής θεωρίας της αγοραίας ανταλλαγής από μια περισσότερο ικανοποιητική. Η γενική θεωρία της επιλογής και της προτίμησης υπερβαίνει κατά πολύ τον ορίζοντα που περιέκλειε το πεδίο των οικονομικών προβλημάτων, όπως αυτό είχε οριοθετηθεί από τους οικονομολόγους, από τον Cantillon, τον Hume και τον Adam Smith έως τον John Stuart Mill. Είναι πολύ περισσότερα από μια θεωρία της «οικονομικής πλευράς» των ανθρώπινων προσπαθειών και της επιδίωξης του ανθρώπου να αποκτήσει αγαθά και να βελτιώσει την υλική του ευημερία. Είναι η επιστήμη κάθε είδους ανθρώπινης δράσης.

Η επιλογή καθορίζει όλες τις ανθρώπινες αποφάσεις. Όταν επιλέγει, ο άνθρωπος δεν επιλέγει μόνο μεταξύ διαφορετικών υλικών πραγμάτων και υπηρεσιών. Όλες οι ανθρώπινες αξίες προσφέρονται προς επιλογή. Όλοι οι σκοποί και όλα τα μέσα, τόσο τα υλικά όσο και τα ιδεατά ζητήματα, το υψηλό και το ταπεινό, το ευγενές και το αγενές, παρατάσσονται σε μία ενιαία σειρά και υποβάλλονται σε μια απόφαση που επιλέγει το ένα και παραμερίζει το άλλο. Τίποτε από όσα επιδιώκουν ή θέλουν να αποφύγουν οι άνθρωποι δεν παραμένει έξω από αυτή τη διάταξη σε μία ενιαία κλίμακα ιεράρχησης και προτίμησης.

Η σύγχρονη θεωρία της αξίας διευρύνει τον επιστημονικό ορίζοντα και επεκτείνει το πεδίο των οικονομικών μελετών. Από την πολιτική οικονομία της κλασικής σχολής αναδύεται η γενική θεωρία της ανθρώπινης δράσης, η πραξεολογία.[1] Τα οικονομικά ή καταλλακτικά προβλήματα[2] εντάσσονται σε μια γενικότερη επιστήμη και δεν μπορούν πλέον να αποσπαστούν από αυτή τη συνάφεια. Καμία εξέταση των καθαυτό οικονομικών προβλημάτων δεν μπορεί να αποφύγει να λάβει ως

αφετηρία τις πράξεις επιλογής. Η οικονομική επιστήμη καθίσταται μέρος —μολονότι μέχρι σήμερα το καλύτερα επεξεργασμένο μέρος— μιας καθολικότερης επιστήμης, της πραξεολογίας.

1. Ο όρος «πραξεολογία» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1890 από τον Espinas. Πρβλ. το άρθρο του «Les Origines de la technologie», *Revue Philosophique*, 15ο έτος, τόμ. XXX, σ. 114–115, καθώς και το βιβλίο του με τον ίδιο τίτλο, το οποίο εκδόθηκε στο Παρίσι το 1897.

2. Ο όρος «Καταλλακτική» ή «Επιστήμη των Ανταλλαγών» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Whately. Πρβλ. το βιβλίο του *Introductory Lectures on Political Economy* (Λονδίνο, 1831), σ. 6.

2. Το επιστημολογικό πρόβλημα μιας γενικής θεωρίας της ανθρώπινης δράσης

Στη νέα επιστήμη, τα πάντα φαίνονταν προβληματικά. Ήταν ξένη προς το παραδοσιακό σύστημα γνώσης· οι άνθρωποι βρίσκονταν σε αμηχανία και δεν γνώριζαν πώς να την ταξινομήσουν και να της αποδώσουν την αρμόζουσα θέση. Από την άλλη πλευρά, όμως, ήταν πεπεισμένοι ότι η ένταξη της οικονομικής επιστήμης στον κατάλογο της γνώσης δεν απαιτούσε αναδιάταξη ή διεύρυνση του συνολικού σχήματος. Θεωρούσαν ότι το σύστημα ταξινόμησής τους ήταν πλήρες. Αν η οικονομική επιστήμη δεν ταίριαζε σε αυτό, το σφάλμα μπορούσε να

οφείλεται μόνο στον μη ικανοποιητικό τρόπο με τον οποίο οι οικονομολόγοι αντιμετώπιζαν τα προβλήματά τους.

Αποτελεί πλήρη παρανόηση του νοήματος των συζητήσεων σχετικά με την ουσία, το πεδίο και τον λογικό χαρακτήρα της οικονομικής επιστήμης το να απορρίπτονται αυτές ως σχολαστικές λογομαχίες σχολαστικιστών καθηγητών. Είναι ευρέως διαδεδομένη η εσφαλμένη αντίληψη ότι, ενώ οι σχολαστικοί σπαταλούσαν τον χρόνο τους σε άχρηστες συζητήσεις σχετικά με την καταλληλότερη μέθοδο, η ίδια η οικονομική επιστήμη, αδιάφορη απέναντι σε αυτές τις μάταιες διαμάχες, συνέχιζε αθόρυβα την πορεία της.

Στη *Methodenstreit* —τη διαμάχη περί μεθόδου— μεταξύ των Αυστριακών οικονομολόγων και της Πρωσικής Ιστορικής Σχολής, της αυτοαποκαλούμενης «πνευματικής σωματοφυλακής του Οίκου των Hohenzollern», καθώς και στις συζητήσεις μεταξύ της σχολής του John Bates Clark και του αμερικανικού θεσμισμού, διακυβεύονταν πολύ περισσότερα από το ερώτημα ποιο είδος διαδικασίας ήταν το παραγωγικότερο. Το πραγματικό ζήτημα ήταν τα επιστημολογικά θεμέλια της επιστήμης της ανθρώπινης δράσης και η λογική νομιμότητά της.

Ξεκινώντας από ένα επιστημολογικό σύστημα στο οποίο ο πραξεολογικός τρόπος σκέψης ήταν ξένος και από μια λογική η οποία αναγνώριζε ως επιστημονικές —πέρα από τη λογική και τα μαθηματικά — μόνο τις εμπειρικές φυσικές επιστήμες και την ιστορία, πολλοί συγγραφείς επιχείρησαν να αρνηθούν την αξία και τη χρησιμότητα της οικονομικής θεωρίας. Ο ιστορισμός αποσκοπούσε στην αντικατάστασή της από την οικονομική ιστορία· ο θετικισμός συνιστούσε την υποκατάστασή της από μια απατηλή κοινωνική επιστήμη, η οποία θα υιοθετούσε τη λογική δομή και το υπόδειγμα της νευτώνειας μηχανικής.

Και οι δύο σχολές συμφωνούσαν στη ριζική απόρριψη όλων των επιτευγμάτων της οικονομικής σκέψης. Ήταν αδύνατο για τους οικονομολόγους να παραμείνουν σιωπηλοί απέναντι σε όλες αυτές τις επιθέσεις.

Ο ριζοσπαστισμός αυτής της συνολικής καταδίκης της οικονομικής επιστήμης ξεπεράστηκε πολύ σύντομα από έναν ακόμη καθολικότερο μηδενισμό. Από αμνημονεύτων χρόνων, οι άνθρωποι, όταν σκέπτονταν, μιλούσαν και δρούσαν, θεωρούσαν αναμφισβήτητο γεγονός την ομοιομορφία και το αμετάβλητο της λογικής δομής του ανθρώπινου νου. Κάθε επιστημονική έρευνα βασιζόταν σε αυτή την παραδοχή. Στις συζητήσεις σχετικά με τον επιστημολογικό χαρακτήρα της οικονομικής επιστήμης, συγγραφείς αρνήθηκαν, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, ακόμη και αυτή την πρόταση.

Ο μαρξισμός υποστηρίζει ότι η σκέψη ενός ανθρώπου καθορίζεται από την ταξική του ένταξη. Κάθε κοινωνική τάξη διαθέτει τη δική της λογική. Το προϊόν της σκέψης δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από ένα «ιδεολογικό προκάλυμμα» των ιδιοτελών ταξικών συμφερόντων του στοχαστή. Έργο μιας «κοινωνιολογίας της γνώσης» είναι να αποκαλύπτει τις φιλοσοφίες και τις επιστημονικές θεωρίες και να εκθέτει την «ιδεολογική» κενότητά τους. Η οικονομική επιστήμη αποτελεί ένα «αστικό» κατασκεύασμα και οι οικονομολόγοι είναι «κόλακες» του κεφαλαίου. Μόνο η αταξική κοινωνία της σοσιαλιστικής ουτοπίας θα αντικαταστήσει τα «ιδεολογικά» ψεύδη με την αλήθεια.

Αυτός ο πολυλογισμός διδάχθηκε αργότερα και με διάφορες άλλες μορφές. Ο ιστορισμός υποστηρίζει ότι η λογική δομή της ανθρώπινης σκέψης και δράσης υπόκειται σε μεταβολή κατά την πορεία της ιστορικής εξέλιξης. Ο φυλετικός πολυλογισμός αποδίδει σε κάθε φυλή τη δική της λογική. Τέλος, υπάρχει ο ανορθολογισμός, ο οποίος ισχυρίζεται

ότι ο λόγος καθαυτός δεν είναι κατάλληλος για να διασαφηνίσει τις ανορθολογικές δυνάμεις που καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Τέτοια δόγματα υπερβαίνουν κατά πολύ τα όρια της οικονομικής επιστήμης. Αμφισβητούν όχι μόνο την οικονομική επιστήμη και την πραξεολογία, αλλά και κάθε άλλη ανθρώπινη γνώση και τον ανθρώπινο συλλογισμό εν γένει. Αναφέρονται στα μαθηματικά και στη φυσική εξίσου με την οικονομική επιστήμη. Φαίνεται, επομένως, ότι το έργο της αναίρεσής τους δεν ανήκει σε κάποιον επιμέρους κλάδο της γνώσης, αλλά στην επιστημολογία και τη φιλοσοφία. Αυτό παρέχει φαινομενική δικαιολόγηση στη στάση εκείνων των οικονομολόγων που συνεχίζουν αθόρυβα τις μελέτες τους, χωρίς να ασχολούνται με τα επιστημολογικά προβλήματα και τις αντιρρήσεις που προβάλλουν ο πολυλογισμός και ο ανορθολογισμός. Ο φυσικός δεν ενοχλείται αν κάποιος στιγματίσει τις θεωρίες του ως αστικές, δυτικές ή εβραϊκές· κατά τον ίδιο τρόπο, ο οικονομολόγος θα έπρεπε να αγνοεί τις συκοφαντίες και τις δυσφημίσεις. Θα έπρεπε να αφήνει τους σκύλους να γαβγίζουν και να μη δίνει σημασία στα αλυχτήματά τους. Αρμόζει να θυμάται τη ρήση του Spinoza: *Sane sicut lux se ipsam et tenebras manifestat, sic veritas norma sui et falsi est* — όπως ακριβώς το φως φανερώνει τόσο τον εαυτό του όσο και το σκοτάδι, έτσι και η αλήθεια είναι το μέτρο τόσο του εαυτού της όσο και του ψεύδους.

Ωστόσο, η κατάσταση δεν είναι ακριβώς η ίδια για την οικονομική επιστήμη όπως είναι για τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες. Ο πολυλογισμός και ο ανορθολογισμός επιτίθενται στην πραξεολογία και την οικονομική επιστήμη. Μολονότι διατυπώνουν τις θέσεις τους με γενικό τρόπο, ώστε να αναφέρονται σε όλους τους κλάδους της γνώσης, στην πραγματικότητα έχουν κατά νου τις επιστήμες της ανθρώπινης δράσης. Υποστηρίζουν ότι αποτελεί πλάνη η πεποίθηση πως η

επιστημονική έρευνα μπορεί να επιτύχει αποτελέσματα έγκυρα για ανθρώπους όλων των εποχών, των φυλών και των κοινωνικών τάξεων, και ευχαριστούνται να υποτιμούν ορισμένες φυσικές και βιολογικές θεωρίες ως αστικές ή δυτικές. Αν, όμως, η επίλυση πρακτικών προβλημάτων απαιτεί την εφαρμογή αυτών των στιγματισμένων θεωριών, λησμονούν τις επικρίσεις τους. Η τεχνολογία της Σοβιετικής Ρωσίας χρησιμοποιεί χωρίς δισταγμό όλα τα αποτελέσματα της αστικής φυσικής, χημείας και βιολογίας, σαν να ίσχυαν για όλες τις τάξεις. Οι ναζί μηχανικοί και ιατροί δεν απαξίωσαν να χρησιμοποιήσουν τις θεωρίες, τις ανακαλύψεις και τις εφευρέσεις ανθρώπων «κατώτερων» φυλών και εθνών. Η συμπεριφορά ανθρώπων όλων των φυλών, των εθνών, των θρησκειών, των γλωσσικών ομάδων και των κοινωνικών τάξεων αποδεικνύει σαφώς ότι, όσον αφορά τη λογική, τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, δεν αποδέχονται τα δόγματα του πολυλογισμού και του ανορθολογισμού.

Με την πραξεολογία και την οικονομική επιστήμη, όμως, τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά. Το κύριο κίνητρο για την ανάπτυξη των δογμάτων του πολυλογισμού, του ιστορισμού και του ανορθολογισμού ήταν να παρασχεθεί δικαιολόγηση για την παραγνώριση των διδασκαλιών της οικονομικής επιστήμης κατά τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής. Οι σοσιαλιστές, οι ρατσιστές, οι εθνικιστές και οι κρατιστές απέτυχαν στις προσπάθειές τους να αντικρούσουν τις θεωρίες των οικονομολόγων και να αποδείξουν την ορθότητα των δικών τους νόθων δογμάτων. Ακριβώς αυτή η αποτυχία τούς ώθησε να αρνηθούν τις λογικές και επιστημολογικές αρχές πάνω στις οποίες θεμελιώνεται κάθε ανθρώπινος συλλογισμός, τόσο στις καθημερινές δραστηριότητες όσο και στην επιστημονική έρευνα.

Δεν επιτρέπεται να παραμερίζονται αυτές οι αντιρρήσεις απλώς και μόνο λόγω των πολιτικών κινήτρων που τις ενέπνευσαν. Κανένας επιστήμονας δεν δικαιούται να προεξοφλεί ότι μια αποδοκιμασία των θεωριών του πρέπει να είναι αβάσιμη, επειδή οι επικριτές του διακατέχονται από πάθος και κομματική προκατάληψη. Είναι υποχρεωμένος να απαντά σε κάθε μομφή, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα υποκείμενα κίνητρα ή το υπόβαθρό της. Εξίσου ανεπίτρεπτο είναι να παραμένει κανείς σιωπηλός απέναντι στη συχνά διατυπωμένη άποψη ότι τα θεωρήματα της οικονομικής επιστήμης ισχύουν μόνο υπό υποθετικές παραδοχές που δεν πραγματώνονται ποτέ στη ζωή και ότι, επομένως, είναι άχρηστα για τη νοητική κατανόηση της πραγματικότητας. Είναι παράξενο ότι ορισμένες σχολές φαίνονται να αποδέχονται αυτή την άποψη και, παρ' όλα αυτά, συνεχίζουν ατάραχες να χαράσσουν τις καμπύλες τους και να διατυπώνουν τις εξισώσεις τους. Δεν ασχολούνται με το νόημα του συλλογισμού τους ούτε με την αναφορά του στον κόσμο της πραγματικής ζωής και δράσης.

Αυτή είναι, ασφαλώς, μια αστήρικτη στάση. Πρώτο έργο κάθε επιστημονικής έρευνας είναι η εξαντλητική περιγραφή και οριοθέτηση όλων των συνθηκών και των παραδοχών υπό τις οποίες οι διάφορες προτάσεις της διεκδικούν εγκυρότητα. Είναι σφάλμα να προβάλλεται η φυσική ως πρότυπο και υπόδειγμα για την οικονομική έρευνα. Όσοι, όμως, είναι προσηλωμένοι σε αυτή την πλάνη θα έπρεπε τουλάχιστον να έχουν διδαχθεί ένα πράγμα: κανένας φυσικός δεν πίστεψε ποτέ ότι η αποσαφήνιση ορισμένων παραδοχών και προϋποθέσεων των φυσικών θεωρημάτων βρίσκεται έξω από το πεδίο της φυσικής έρευνας. Το κύριο ερώτημα στο οποίο οφείλει να απαντήσει η οικονομική επιστήμη είναι ποια σχέση έχουν οι προτάσεις της με την πραγματικότητα της ανθρώπινης δράσης, της οποίας η νοητική κατανόηση αποτελεί σκοπό των οικονομικών μελετών.

Επομένως, στην οικονομική επιστήμη αναλογεί να εξετάσει διεξοδικά τον ισχυρισμό ότι οι διδασκαλίες της ισχύουν μόνο για το καπιταλιστικό σύστημα της βραχύβιας και ήδη παρελθούσας φιλελεύθερης περιόδου του δυτικού πολιτισμού. Σε κανέναν άλλο κλάδο γνώσης, παρά μόνο στην οικονομική επιστήμη, δεν αναλογεί να εξετάσει όλες τις αντιρρήσεις που έχουν διατυπωθεί από διάφορες οπτικές εναντίον της χρησιμότητας των προτάσεων της οικονομικής θεωρίας για τη διασαφήνιση των προβλημάτων της ανθρώπινης δράσης. Το σύστημα της οικονομικής σκέψης πρέπει να οικοδομηθεί κατά τρόπο ώστε να είναι θωρακισμένο έναντι κάθε κριτικής εκ μέρους του ανορθολογισμού, του ιστορισμού, του πανφυσικαλισμού, του συμπεριφορισμού και όλων των μορφών πολυλογισμού. Είναι ανυπόφορο, ενώ προβάλλονται καθημερινά νέα επιχειρήματα που αποσκοπούν να καταδείξουν τον παραλογισμό και τη ματαιότητα των προσπαθειών της οικονομικής επιστήμης, οι οικονομολόγοι να προσποιούνται ότι τα αγνοούν όλα αυτά.

Δεν αρκεί πλέον να εξετάζονται τα οικονομικά προβλήματα μέσα στο παραδοσιακό πλαίσιο. Είναι αναγκαίο να οικοδομηθεί η θεωρία της καταλλακτικής πάνω στα στερεά θεμέλια μιας γενικής θεωρίας της ανθρώπινης δράσης, της πραξεολογίας. Η διαδικασία αυτή όχι μόνο θα τη θωρακίσει απέναντι σε πολλές εσφαλμένες επικρίσεις, αλλά και θα διασαφηνίσει πολλά προβλήματα τα οποία έως τώρα δεν είχαν καν γίνει επαρκώς αντιληπτά, πολύ λιγότερο δε είχαν επιλυθεί ικανοποιητικά. Μεταξύ αυτών βρίσκεται ιδίως το θεμελιώδες πρόβλημα του οικονομικού υπολογισμού.

3. Η οικονομική θεωρία και η πρακτική της ανθρώπινης δράσης

Πολλοί άνθρωποι συνηθίζουν να κατηγορούν την οικονομική επιστήμη ότι είναι καθυστερημένη. Είναι, βεβαίως, απολύτως προφανές ότι η οικονομική μας θεωρία δεν είναι τέλεια. Δεν υπάρχει τελειότητα στην ανθρώπινη γνώση ούτε, άλλωστε, σε οποιοδήποτε άλλο ανθρώπινο επίτευγμα. Η παντογνωσία δεν είναι προσιτή στον άνθρωπο. Ακόμη και η πιο επεξεργασμένη θεωρία, η οποία φαίνεται να ικανοποιεί πλήρως τη δίψα μας για γνώση, μπορεί κάποια ημέρα να τροποποιηθεί ή να αντικατασταθεί από μια νέα θεωρία. Η επιστήμη δεν μας παρέχει απόλυτη και οριστική βεβαιότητα. Μας παρέχει μόνο διασφάλιση εντός των ορίων των νοητικών μας ικανοτήτων και της εκάστοτε επικρατούσας κατάστασης της επιστημονικής σκέψης. Ένα

επιστημονικό σύστημα δεν είναι παρά ένας σταθμός σε μια ατέρμονη και διαρκώς εξελισσόμενη αναζήτηση της γνώσης. Επηρεάζεται αναγκαστικά από την ανεπάρκεια που ενυπάρχει σε κάθε ανθρώπινη προσπάθεια. Η αναγνώριση, όμως, αυτών των γεγονότων δεν σημαίνει ότι η σύγχρονη οικονομική επιστήμη είναι καθυστερημένη. Σημαίνει απλώς ότι η οικονομική επιστήμη είναι κάτι ζωντανό — και η ζωή συνεπάγεται τόσο ατέλεια όσο και μεταβολή.

Η μομφή περί υποτιθέμενης καθυστέρησης διατυπώνεται εναντίον της οικονομικής επιστήμης από δύο διαφορετικές οπτικές. Από τη μία πλευρά, υπάρχουν ορισμένοι φυσιοδίφες και φυσικοί επιστήμονες που επικρίνουν την οικονομική επιστήμη επειδή δεν αποτελεί φυσική επιστήμη και δεν εφαρμόζει τις μεθόδους και τις διαδικασίες του εργαστηρίου. Ένα από τα καθήκοντα της παρούσας πραγματείας είναι να καταρρίψει την πλάνη τέτοιων αντιλήψεων. Σε αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις αρκεί ίσως να ειπωθούν λίγα λόγια για το ψυχολογικό τους υπόβαθρο. Οι στενόμυαλοι άνθρωποι συνηθίζουν να επικρίνουν κάθε σημείο ως προς το οποίο οι άλλοι διαφέρουν από τους ίδιους. Η καμήλα του μύθου μέμφεται όλα τα άλλα ζώα επειδή δεν έχουν καμπούρα, και ο Ρουριτανός επικρίνει τον Λαπουτιανό επειδή δεν είναι Ρουριτανός. Ο ερευνητής του εργαστηρίου θεωρεί το εργαστήριο ως τη μόνη άξια έδρα της έρευνας και τις διαφορικές εξισώσεις ως τη μόνη έγκυρη μέθοδο έκφρασης των αποτελεσμάτων της επιστημονικής σκέψης. Είναι απλώς ανίκανος να αντιληφθεί τα επιστημολογικά προβλήματα της ανθρώπινης δράσης. Για εκείνον, η οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από ένα είδος μηχανικής.

Υπάρχουν, έπειτα, άνθρωποι που υποστηρίζουν ότι κάτι πρέπει να μην πηγαίνει καλά με τις κοινωνικές επιστήμες, επειδή οι κοινωνικές συνθήκες δεν είναι ικανοποιητικές. Οι φυσικές επιστήμες έχουν επιτύχει

εκπληκτικά αποτελέσματα κατά τα τελευταία διακόσια ή τριακόσια χρόνια, και η πρακτική αξιοποίηση αυτών των αποτελεσμάτων κατόρθωσε να βελτιώσει το γενικό βιοτικό επίπεδο σε πρωτοφανή έκταση. Οι κοινωνικές επιστήμες, όμως, λένε αυτοί οι επικριτές, απέτυχαν ολοκληρωτικά στο καθήκον να καταστήσουν τις κοινωνικές συνθήκες περισσότερο ικανοποιητικές. Δεν εξάλειψαν την εξαθλίωση και την πείνα, τις οικονομικές κρίσεις και την ανεργία, τον πόλεμο και την τυραννία. Είναι στείρες και δεν έχουν συμβάλει καθόλου στην προαγωγή της ευτυχίας και της ανθρώπινης ευημερίας.

Αυτοί οι μεμψίμοιροι δεν αντιλαμβάνονται ότι η τεράστια πρόοδος των τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής και η συνακόλουθη αύξηση του πλούτου και της ευημερίας κατέστησαν δυνατές μόνο χάρη στην εφαρμογή εκείνων των φιλελεύθερων πολιτικών που αποτελούσαν την πρακτική εφαρμογή των διδασκαλιών της οικονομικής επιστήμης. Οι ιδέες των κλασικών οικονομολόγων ήταν εκείνες που ήραν τους περιορισμούς τους οποίους επέβαλλαν στην τεχνολογική βελτίωση πανάρχαιοι νόμοι, έθιμα και προκαταλήψεις και απελευθέρωσαν τη μεγαλοφυΐα των μεταρρυθμιστών και των καινοτόμων από τον ασφυκτικό κλοιό των συντεχνιών, της κρατικής κηδεμονίας και των ποικίλων μορφών κοινωνικής πίεσης. Αυτές ήταν που μείωσαν το κύρος των κατακτητών και των απαλλοτριωτών και κατέδειξαν τα κοινωνικά οφέλη που απορρέουν από την επιχειρηματική δραστηριότητα. Καμία από τις μεγάλες σύγχρονες εφευρέσεις δεν θα είχε τεθεί σε εφαρμογή, αν η νοοτροπία της προκαπιταλιστικής εποχής δεν είχε κατεδαφιστεί εκ βάθρων από τους οικονομολόγους. Εκείνο που συνήθως αποκαλείται «Βιομηχανική Επανάσταση» ήταν τέκνο της ιδεολογικής επανάστασης που επέφεραν οι θεωρίες των οικονομολόγων.

Οι οικονομολόγοι κατέρριψαν τις παλαιές δοξασίες: ότι είναι αθέμιτο και άδικο να ξεπερνά κανείς έναν ανταγωνιστή παράγοντας καλύτερα και φθηνότερα αγαθά· ότι είναι ανήθικο να αποκλίνει κανείς από τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής· ότι οι μηχανές αποτελούν κακό επειδή προκαλούν ανεργία· ότι ένα από τα καθήκοντα της πολιτικής εξουσίας είναι να εμποδίζει τους αποδοτικούς επιχειρηματίες να πλουτίζουν και να προστατεύει τους λιγότερο αποδοτικούς από τον ανταγωνισμό των αποδοτικότερων· και ότι ο περιορισμός της ελευθερίας των επιχειρηματιών μέσω κρατικού καταναγκασμού ή εξαναγκασμού εκ μέρους άλλων κοινωνικών δυνάμεων αποτελεί κατάλληλο μέσο για την προαγωγή της ευημερίας ενός έθνους. Η βρετανική πολιτική οικονομία και η γαλλική Φυσιοκρατία υπήρξαν οι πρωτοπόροι του σύγχρονου καπιταλισμού. Αυτές κατέστησαν δυνατή την πρόοδο των εφαρμοσμένων φυσικών επιστημών, η οποία έχει προσφέρει άφθονα οφέλη στις πλατιές μάζες.

Εκείνο ακριβώς που χαρακτηρίζει αρνητικά την εποχή μας είναι η ευρύτατα διαδεδομένη άγνοια του ρόλου που διαδραμάτισαν αυτές οι πολιτικές οικονομικής ελευθερίας στην τεχνολογική εξέλιξη των τελευταίων διακοσίων ετών. Οι άνθρωποι έπεσαν θύματα της πλάνης ότι η βελτίωση των μεθόδων παραγωγής συνέπεσε με την πολιτική του *laissez-faire* μόνο κατά τύχη. Παραπλανημένοι από τους μαρξιστικούς μύθους, θεωρούν τον σύγχρονο βιομηχανισμό αποτέλεσμα της λειτουργίας μυστηριωδών «παραγωγικών δυνάμεων», οι οποίες δεν εξαρτώνται κατά κανέναν τρόπο από ιδεολογικούς παράγοντες. Πιστεύουν ότι η κλασική οικονομική θεωρία δεν αποτέλεσε παράγοντα στην άνοδο του καπιταλισμού, αλλά αντιθέτως προϊόν του, το «ιδεολογικό εποικοδόμημά» του· δηλαδή μια θεωρία σχεδιασμένη για να υπερασπιστεί τις άδικες αξιώσεις των καπιταλιστών εκμεταλλευτών. Κατά συνέπεια, η κατάργηση του καπιταλισμού και η αντικατάσταση

της οικονομίας της αγοράς και της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας από τον σοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό δεν θα παρεμπόδιζαν την περαιτέρω πρόοδο της τεχνολογίας. Αντιθέτως, θα προήγαν την τεχνολογική βελτίωση, εξαλείφοντας τα εμπόδια που θέτουν στον δρόμο της τα ιδιοτελή συμφέροντα των καπιταλιστών.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της εποχής των καταστροφικών πολέμων και της κοινωνικής αποσύνθεσης είναι η εξέγερση εναντίον της οικονομικής επιστήμης. Ο Thomas Carlyle χαρακτήρισε την οικονομική επιστήμη «ζοφερή επιστήμη», ενώ ο Karl Marx στιγμάτισε τους οικονομολόγους ως «κόλακες της αστικής τάξης». Οι κομπογιαννίτες — εγκωμιάζοντας τις πανάκειές τους και τις συντομεύσεις που υποτίθεται ότι οδηγούν σε έναν επίγειο παράδεισο— απολαμβάνουν να χλευάζουν την οικονομική επιστήμη ως «ορθόδοξη» και «αντιδραστική». Οι δημαγωγοί υπερηφανεύονται για εκείνο που αποκαλούν νίκες τους επί της οικονομικής επιστήμης. Ο «πρακτικός» άνθρωπος καυχιέται για την περιφρόνησή του προς την οικονομική επιστήμη και για την άγνοιά του σχετικά με τις διδασκαλίες των οικονομολόγων «του γραφείου».

Οι οικονομικές πολιτικές των τελευταίων δεκαετιών υπήρξαν αποτέλεσμα μιας νοοτροπίας που χλευάζει κάθε μορφή έγκυρης οικονομικής θεωρίας και εξυμνεί τις ψευδεπίγραφες θεωρίες των επικριτών της. Εκείνο που αποκαλείται «ορθόδοξη» οικονομική επιστήμη αποκλείεται στις περισσότερες χώρες από τα πανεπιστήμια και είναι ουσιαστικά άγνωστο στους κορυφαίους πολιτικούς ηγέτες, πολιτευτές και συγγραφείς. Ασφαλώς, η ευθύνη για τη μη ικανοποιητική κατάσταση των οικονομικών πραγμάτων δεν μπορεί να αποδοθεί σε μια επιστήμη την οποία τόσο οι κυβερνώντες όσο και οι μάζες περιφρονούν και αγνοούν.

Πρέπει να τονιστεί ότι η μοίρα του σύγχρονου πολιτισμού, όπως αυτός αναπτύχθηκε από τους δυτικούς λαούς κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μοίρα της οικονομικής επιστήμης. Ο πολιτισμός αυτός μπόρεσε να αναδυθεί επειδή οι λαοί κυριαρχούνταν από ιδέες που αποτελούσαν εφαρμογή των διδασκαλιών της οικονομικής επιστήμης στα προβλήματα της οικονομικής πολιτικής. Θα παρακμάσει και αναγκαστικά θα αφανιστεί, αν τα έθνη συνεχίσουν να ακολουθούν την πορεία στην οποία εισήλθαν υπό την επήρεια θεωριών που απορρίπτουν τον οικονομικό τρόπο σκέψης.

Είναι αλήθεια ότι η οικονομική επιστήμη είναι θεωρητική επιστήμη και, ως τέτοια, απέχει από κάθε αξιολογική κρίση. Δεν είναι έργο της να υποδεικνύει στους ανθρώπους ποιους σκοπούς οφείλουν να επιδιώκουν. Είναι επιστήμη των μέσων που πρέπει να χρησιμοποιούνται για την επίτευξη επιλεγμένων σκοπών και ασφαλώς όχι επιστήμη της επιλογής των σκοπών. Οι έσχατες αποφάσεις, οι αποτιμήσεις και η επιλογή των σκοπών βρίσκονται πέρα από το πεδίο οποιασδήποτε επιστήμης. Η επιστήμη δεν λέει ποτέ στον άνθρωπο πώς θα έπρεπε να ενεργεί· απλώς του δείχνει πώς πρέπει να ενεργήσει, αν θέλει να επιτύχει συγκεκριμένους σκοπούς.

Σε πολλούς ανθρώπους φαίνεται ότι αυτό είναι πράγματι πολύ λίγο και ότι μια επιστήμη η οποία περιορίζεται στη διερεύνηση του «είναι» και αδυνατεί να διατυπώσει αξιολογική κρίση για τους ύψιστους και έσχατους σκοπούς δεν έχει καμία σημασία για τη ζωή και τη δράση. Και αυτό αποτελεί πλάνη. Ωστόσο, η αποκάλυψη αυτής της πλάνης δεν αποτελεί έργο των παρουσών εισαγωγικών παρατηρήσεων. Αποτελεί έναν από τους σκοπούς της ίδιας της πραγματείας.

4. Ανακεφαλαίωση

Ήταν αναγκαίο να διατυπωθούν αυτές οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις, προκειμένου να εξηγηθεί γιατί η παρούσα πραγματεία εντάσσει τα οικονομικά προβλήματα στο ευρύ πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας της ανθρώπινης δράσης. Στο σημερινό στάδιο τόσο της οικονομικής σκέψης όσο και των πολιτικών συζητήσεων σχετικά με τα θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνικής οργάνωσης, δεν είναι πλέον δυνατό να εξετάζονται απομονωμένα τα καθαυτό καταλλακτικά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά αποτελούν απλώς ένα τμήμα μιας γενικής επιστήμης της ανθρώπινης δράσης και πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τέτοια.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ : ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ

Κεφάλαιο 1: Ο ΔΡΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

1. Σκόπιμη δράση και ζωική αντίδραση

Η ανθρώπινη δράση είναι σκόπιμη συμπεριφορά. Ή μπορούμε να πούμε: δράση είναι η βούληση που τίθεται σε λειτουργία και μετατρέπεται σε ενεργό δύναμη· είναι η επιδίωξη σκοπών και στόχων· είναι η νοηματοδοτημένη απόκριση του εγώ στα ερεθίσματα και στις συνθήκες του περιβάλλοντός του· είναι η συνειδητή προσαρμογή ενός προσώπου στην κατάσταση του σύμπαντος που καθορίζει τη ζωή του. Τέτοιες παραφράσεις μπορούν να αποσαφηνίσουν τον ορισμό που δόθηκε και να αποτρέψουν πιθανές παρερμηνείες. Ο ίδιος ο ορισμός, όμως, είναι επαρκής και δεν χρειάζεται να συμπληρωθεί με σχόλια.

Η συνειδητή ή σκόπιμη συμπεριφορά βρίσκεται σε έντονη αντίθεση προς την ασυνείδητη συμπεριφορά, δηλαδή προς τα αντανακλαστικά και τις ακούσιες αποκρίσεις των κυττάρων και των νεύρων του σώματος στα ερεθίσματα. Οι άνθρωποι είναι ενίοτε διατεθειμένοι να πιστεύουν ότι τα όρια μεταξύ της συνειδητής συμπεριφοράς και της ακούσιας αντίδρασης των δυνάμεων που λειτουργούν μέσα στο ανθρώπινο σώμα

είναι περισσότερο ή λιγότερο ακαθόριστα. Αυτό είναι ορθό μόνο κατά το ότι μερικές φορές δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί αν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά πρέπει να θεωρηθεί εκούσια ή ακούσια. Παρ' όλα αυτά, η διάκριση μεταξύ του συνειδητού και του ασυνείδητου είναι σαφής και μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια.

Η ασυνείδητη συμπεριφορά των σωματικών οργάνων και κυττάρων αποτελεί για το δρων εγώ δεδομένο στον ίδιο βαθμό με οποιοδήποτε άλλο γεγονός του εξωτερικού κόσμου. Ο δρων άνθρωπος πρέπει να λαμβάνει υπόψη όλα όσα συμβαίνουν μέσα στο ίδιο του το σώμα, όπως ακριβώς λαμβάνει υπόψη και άλλα δεδομένα, παραδείγματος χάριν τον καιρό ή τις διαθέσεις των γειτόνων του. Υπάρχει, ασφαλώς, ένα πεδίο εντός του οποίου η σκόπιμη συμπεριφορά έχει τη δύναμη να εξουδετερώνει τη λειτουργία των σωματικών παραγόντων. Είναι δυνατό, εντός ορισμένων ορίων, να τεθεί το σώμα υπό έλεγχο. Ο άνθρωπος μπορεί μερικές φορές να κατορθώσει, μέσω της δύναμης της βούλησής του, να υπερνικήσει μια ασθένεια, να αντισταθμίσει την έμφυτη ή επίκτητη ανεπάρκεια της σωματικής του διάπλασης ή να καταστείλει αντανακλαστικές αντιδράσεις. Στον βαθμό στον οποίο αυτό είναι δυνατό, το πεδίο της σκόπιμης δράσης διευρύνεται. Αν ένας άνθρωπος απέχει από τον έλεγχο της ακούσιας αντίδρασης των κυττάρων και των νευρικών κέντρων, μολονότι θα ήταν σε θέση να την ελέγξει, η συμπεριφορά του είναι, από τη δική μας σκοπιά, σκόπιμη.

Το πεδίο της επιστήμης μας είναι η ανθρώπινη δράση και όχι τα ψυχολογικά συμβάντα που καταλήγουν σε μια δράση. Αυτό ακριβώς διακρίνει τη γενική θεωρία της ανθρώπινης δράσης, την πραξεολογία, από την ψυχολογία. Αντικείμενο της ψυχολογίας είναι τα εσωτερικά συμβάντα που καταλήγουν ή μπορούν να καταλήξουν σε μια συγκεκριμένη δράση. Αντικείμενο της πραξεολογίας είναι η δράση

καθαυτή. Αυτό καθορίζει επίσης τη σχέση της πραξεολογίας προς την ψυχαναλυτική έννοια του υποσυνειδήτου. Και η ψυχανάλυση αποτελεί ψυχολογία και δεν διερευνά τη δράση, αλλά τις δυνάμεις και τους παράγοντες που ωθούν έναν άνθρωπο προς μια συγκεκριμένη δράση. Το ψυχαναλυτικό υποσυνείδητο αποτελεί ψυχολογική και όχι πραξεολογική κατηγορία. Το αν μια δράση πηγάζει από σαφή περίσκεψη ή από λησμονημένες αναμνήσεις και απωθημένες επιθυμίες, οι οποίες κατευθύνουν, ούτως ειπείν, τη βούληση από βυθισμένες περιοχές του ψυχισμού, δεν επηρεάζει τη φύση της δράσης.

Τόσο ο δολοφόνος, τον οποίο μια υποσυνείδητη παρόρμηση —το Εκείνο— ωθεί προς το έγκλημά του, όσο και ο νευρωτικός, του οποίου η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά φαίνεται εντελώς στερημένη νοήματος σε έναν ανεκπαίδευτο παρατηρητή, δρουν· όπως κάθε άλλος άνθρωπος, επιδιώκουν ορισμένους σκοπούς. Αποτελεί επίτευγμα της ψυχανάλυσης το ότι κατέδειξε πως ακόμη και η συμπεριφορά των νευρωτικών και των ψυχοπαθών έχει νόημα, ότι και αυτοί δρουν και επιδιώκουν σκοπούς, μολονότι εμείς, που θεωρούμε τους εαυτούς μας φυσιολογικούς και σώφρονες, χαρακτηρίζουμε παράλογο τον συλλογισμό που καθορίζει την επιλογή των σκοπών τους και απρόσφορα προς τον σκοπό τα μέσα που επιλέγουν για την επίτευξή τους.

Ο όρος «ασυνείδητο», όπως χρησιμοποιείται από την πραξεολογία, και οι όροι «υποσυνείδητο» και «ασυνείδητο», όπως χρησιμοποιούνται από την ψυχανάλυση, ανήκουν σε δύο διαφορετικά συστήματα σκέψης και έρευνας. Η πραξεολογία, όπως και άλλοι κλάδοι της γνώσης, οφείλει πολλά στην ψυχανάλυση. Γι' αυτό ακριβώς είναι ακόμη περισσότερο αναγκαίο να έχουμε επίγνωση της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ πραξεολογίας και ψυχανάλυσης.

Η δράση δεν συνίσταται απλώς στην εκδήλωση μιας προτίμησης. Ο άνθρωπος εκδηλώνει προτίμηση ακόμη και σε καταστάσεις στις οποίες τα πράγματα και τα γεγονότα είναι αναπόφευκτα ή θεωρούνται τέτοια. Έτσι, ένας άνθρωπος μπορεί να προτιμά την ηλιοφάνεια από τη βροχή και να επιθυμεί να διαλύσει ο ήλιος τα σύννεφα. Εκείνος που απλώς επιθυμεί και ελπίζει δεν παρεμβαίνει ενεργά στην πορεία των γεγονότων και στη διαμόρφωση της δικής του μοίρας. Ο δρων άνθρωπος, όμως, επιλέγει, αποφασίζει και προσπαθεί να επιτύχει έναν σκοπό. Μεταξύ δύο πραγμάτων τα οποία δεν μπορεί να αποκτήσει συγχρόνως επιλέγει το ένα και εγκαταλείπει το άλλο. Επομένως, η δράση περιλαμβάνει πάντοτε τόσο την απόκτηση όσο και την παραίτηση.

Η έκφραση επιθυμιών και ελπίδων και η εξαγγελία σχεδιαζόμενων ενεργειών μπορούν να αποτελούν μορφές δράσης, στον βαθμό στον οποίο αποβλέπουν αφ' εαυτών στην πραγματοποίηση ενός συγκεκριμένου σκοπού. Δεν πρέπει, όμως, να συγχέονται με τις δράσεις στις οποίες αναφέρονται. Δεν ταυτίζονται με τις δράσεις τις οποίες εξαγγέλλουν, συνιστούν ή απορρίπτουν. Η δράση είναι κάτι πραγματικό. Εκείνο που έχει σημασία είναι η συνολική συμπεριφορά του ανθρώπου και όχι όσα λέει για σχεδιαζόμενες αλλά μη πραγματοποιηθείσες πράξεις.

Από την άλλη πλευρά, η δράση πρέπει να διακρίνεται σαφώς από την καταβολή εργασίας. Δράση σημαίνει χρησιμοποίηση μέσων για την επίτευξη σκοπών. Κατά κανόνα, ένα από τα χρησιμοποιούμενα μέσα είναι η εργασία του δρώντος ανθρώπου. Αυτό, όμως, δεν συμβαίνει πάντοτε. Υπό ειδικές συνθήκες, ένας λόγος και μόνο αρκεί. Εκείνος που δίνει εντολές ή απαγορεύσεις μπορεί να δρα χωρίς να καταβάλλει εργασία. Το να μιλήσει ή να μη μιλήσει κανείς, να χαμογελάσει ή να παραμείνει σοβαρός, μπορεί να αποτελεί δράση. Η κατανάλωση και η

απόλαυση δεν αποτελούν δράση σε μικρότερο βαθμό από την αποχή από μια προσιτή δυνατότητα κατανάλωσης και απόλαυσης.

Κατά συνέπεια, η πραξεολογία δεν διακρίνει μεταξύ του «ενεργού» ή δραστήριου και του «παθητικού» ή νωθρού ανθρώπου. Ο δυναμικός άνθρωπος που καταβάλλει επιμελείς προσπάθειες για τη βελτίωση της κατάστασής του δεν δρα ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο από τον απαθή άνθρωπο που δέχεται νωχελικά τα πράγματα όπως έρχονται. Διότι το να μην κάνει κανείς τίποτε και το να παραμένει αδρανής αποτελούν επίσης δράση· και αυτά καθορίζουν την πορεία των γεγονότων. Όπου υπάρχουν οι προϋποθέσεις για ανθρώπινη παρέμβαση, ο άνθρωπος δρα, ανεξάρτητα από το αν παρεμβαίνει ή απέχει από την παρέμβαση. Εκείνος που ανέχεται κάτι το οποίο θα μπορούσε να μεταβάλει δρα εξίσου με εκείνον που παρεμβαίνει για να επιτύχει ένα διαφορετικό αποτέλεσμα. Ο άνθρωπος που απέχει από το να επηρεάσει τη λειτουργία φυσιολογικών και ενστικτωδών παραγόντων, τους οποίους θα μπορούσε να επηρεάσει, επίσης δρα. Δράση δεν είναι μόνο η πράξη, αλλά εξίσου και η παράλειψη μιας πράξης που θα μπορούσε ενδεχομένως να εκτελεστεί.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δράση αποτελεί εκδήλωση της βούλησης του ανθρώπου. Αυτό, όμως, δεν θα προσέθετε τίποτε στη γνώση μας. Διότι ο όρος «βούληση» δεν σημαίνει τίποτε άλλο από την ικανότητα του ανθρώπου να επιλέγει μεταξύ διαφορετικών καταστάσεων πραγμάτων, να προτιμά τη μία, να παραμερίζει την άλλη και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με την απόφαση που έλαβε, επιδιώκοντας την επιλεγμένη κατάσταση και εγκαταλείποντας την άλλη.

2. Οι προϋποθέσεις της ανθρώπινης δράσης

Αποκαλούμε ευαρέσκεια ή ικανοποίηση εκείνη την κατάσταση ενός ανθρώπου η οποία δεν καταλήγει και δεν μπορεί να καταλήξει σε καμία δράση. Ο δρων άνθρωπος επιδιώκει να αντικαταστήσει μια λιγότερο ικανοποιητική κατάσταση πραγμάτων με μια περισσότερο ικανοποιητική. Ο νους του συλλαμβάνει συνθήκες που του ταιριάζουν καλύτερα και η δράση του αποβλέπει στην πραγματοποίηση αυτής της επιθυμητής κατάστασης. Το κίνητρο που ωθεί έναν άνθρωπο να δράσει είναι πάντοτε κάποια δυσφορία.[1] Ένας άνθρωπος απόλυτα ικανοποιημένος από την κατάσταση των υποθέσεών του δεν θα είχε κανένα κίνητρο να μεταβάλει τα πράγματα. Δεν θα είχε ούτε ευχές ούτε επιθυμίες· θα ήταν απολύτως ευτυχισμένος. Δεν θα δρούσε· απλώς θα ζούσε απαλλαγμένος από κάθε μέριμνα.

Για να οδηγηθεί, όμως, ένας άνθρωπος στη δράση, δεν αρκούν μόνο η δυσφορία και η νοητική εικόνα μιας περισσότερο ικανοποιητικής κατάστασης. Απαιτείται και μια τρίτη προϋπόθεση: η προσδοκία ότι η

σκόπιμη συμπεριφορά έχει τη δύναμη να άρει ή τουλάχιστον να μετριάσει την αισθητή δυσφορία. Ελλείψει αυτής της προϋπόθεσης, καμία δράση δεν είναι δυνατή. Ο άνθρωπος πρέπει να υποχωρήσει μπροστά στο αναπόφευκτο. Πρέπει να υποταχθεί στη μοίρα.

Αυτές είναι οι γενικές προϋποθέσεις της ανθρώπινης δράσης. Ο άνθρωπος είναι το ον που ζει υπό αυτές τις συνθήκες. Δεν είναι μόνο *homo sapiens*, αλλά εξίσου *homo agens*, δρων άνθρωπος. Όντα ανθρώπινης καταγωγής τα οποία, είτε εκ γενετής είτε εξαιτίας επίκτητων ελαττωμάτων, είναι αμετάκλητα ανίκανα για οποιαδήποτε δράση —με την αυστηρή έννοια του όρου και όχι απλώς με τη νομική— δεν είναι, από πρακτική άποψη, ανθρώπινα. Μολονότι οι νόμοι και η βιολογία τα θεωρούν ανθρώπους, στερούνται του ουσιώδους γνωρίσματος της ανθρώπινης φύσης. Ούτε το νεογέννητο παιδί αποτελεί ακόμη δρων ον. Δεν έχει ακόμη διανύσει ολόκληρη την πορεία από τη σύλληψη έως την πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπινων ιδιοτήτων του. Στο τέλος, όμως, αυτής της εξέλιξης καθίσταται δρων ον.

Περί ευτυχίας

Στην καθημερινή γλώσσα αποκαλούμε «ευτυχισμένο» έναν άνθρωπο που κατόρθωσε να επιτύχει τους σκοπούς του. Ακριβέστερη περιγραφή της κατάστασής του θα ήταν ότι είναι ευτυχέστερος από ό,τι ήταν προηγουμένως. Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία βάσιμη αντίρρηση εναντίον μιας γλωσσικής χρήσης που ορίζει την ανθρώπινη δράση ως επιδίωξη της ευτυχίας.

Πρέπει, όμως, να αποφεύγουμε τις συνήθεις παρανοήσεις. Ο έσχατος σκοπός της ανθρώπινης δράσης είναι πάντοτε η ικανοποίηση της επιθυμίας του δρώντος ανθρώπου. Δεν υπάρχει κανένα κριτήριο μεγαλύτερης ή μικρότερης ικανοποίησης πέρα από τις ατομικές

αξιολογικές κρίσεις, οι οποίες διαφέρουν μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων και, για τον ίδιο άνθρωπο, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Το τι προκαλεί σε έναν άνθρωπο μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσφορία καθορίζεται από τον ίδιο, σύμφωνα με το κριτήριο της δικής του βούλησης και κρίσης, της προσωπικής και υποκειμενικής αποτίμησής του. Κανείς δεν είναι σε θέση να υπαγορεύσει τι θα έπρεπε να κάνει έναν συνάνθρωπό του ευτυχέστερο.

Η διαπίστωση αυτού του γεγονότος δεν αφορά κατά κανέναν τρόπο τις αντιθέσεις μεταξύ εγωισμού και αλτρουισμού, υλισμού και ιδεαλισμού, ατομικισμού και συλλογισμού, αθεΐας και θρησκείας. Υπάρχουν άνθρωποι των οποίων μοναδικός σκοπός είναι η βελτίωση της κατάστασης του ίδιου τους του εγώ. Υπάρχουν άλλοι άνθρωποι στους οποίους η επίγνωση των δεινών των συνανθρώπων τους προκαλεί εξίσου μεγάλη ή ακόμη μεγαλύτερη δυσφορία από όση τους προκαλούν οι δικές τους ανάγκες. Υπάρχουν άνθρωποι που δεν επιθυμούν τίποτε άλλο από την ικανοποίηση των ορέξεών τους για σεξουαλική συνεύρεση, τροφή, ποτά, πολυτελείς κατοικίες και άλλα υλικά πράγματα. Άλλοι άνθρωποι, όμως, ενδιαφέρονται περισσότερο για τις ικανοποιήσεις που συνήθως αποκαλούνται «ανώτερες» και «ιδεώδεις». Υπάρχουν άτομα που επιθυμούν να προσαρμόζουν τις πράξεις τους στις απαιτήσεις της κοινωνικής συνεργασίας· υπάρχουν, από την άλλη πλευρά, απείθαρχοι άνθρωποι που αψηφούν τους κανόνες της κοινωνικής ζωής. Υπάρχουν άνθρωποι για τους οποίους ο έσχατος σκοπός της επίγειας πορείας είναι η προετοιμασία για μια ζωή μακαριότητας. Υπάρχουν άλλοι που δεν πιστεύουν στις διδασκαλίες καμίας θρησκείας και δεν επιτρέπουν σε αυτές να επηρεάζουν τις πράξεις τους.

Η πραξεολογία είναι αδιάφορη απέναντι στους έσχατους σκοπούς της δράσης. Τα πορίσματά της ισχύουν για κάθε είδος δράσης,

ανεξάρτητα από τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Είναι επιστήμη των μέσων και όχι των σκοπών. Χρησιμοποιεί τον όρο «ευτυχία» με αμιγώς τυπική έννοια. Στην πραξεολογική ορολογία, η πρόταση «ο μοναδικός σκοπός του ανθρώπου είναι να επιτύχει την ευτυχία» αποτελεί ταυτολογία. Δεν εμπεριέχει καμία δήλωση σχετικά με την κατάσταση πραγμάτων από την οποία ο άνθρωπος αναμένει να αντλήσει ευτυχία.

Η ιδέα ότι το κίνητρο της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι πάντοτε κάποια δυσφορία και ότι σκοπός της είναι πάντοτε να άρει αυτή τη δυσφορία στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό —δηλαδή να κάνει τους δρώντες ανθρώπους να αισθάνονται ευτυχέστεροι— αποτελεί την ουσία των διδασκαλιών του ευδαιμονισμού και του ηδονισμού. Η επικούρεια ἀταραξία είναι η κατάσταση τέλειας ευτυχίας και ικανοποίησης προς την οποία αποβλέπει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, χωρίς ποτέ να την επιτυγχάνει ολοκληρωτικά. Μπροστά στο μεγαλείο αυτής της σύλληψης, μικρή μόνο σημασία έχει το γεγονός ότι πολλοί εκπρόσωποι αυτής της φιλοσοφίας δεν κατόρθωσαν να αναγνωρίσουν τον αμιγώς τυπικό χαρακτήρα των εννοιών του πόνου και της ηδονής και τους προσέδωσαν υλική και σαρκική σημασία. Οι θεολογικές, μυστικιστικές και άλλες σχολές μιας ετερόνομης ηθικής δεν κλόνισαν τον πυρήνα του επικουρισμού, επειδή δεν μπόρεσαν να προβάλουν καμία άλλη αντίρρηση πέρα από το ότι αυτός παραμελεί τις «ανώτερες» και «ευγενέστερες» απολαύσεις. Είναι αλήθεια ότι τα συγγράμματα πολλών παλαιότερων υποστηρικτών του ευδαιμονισμού, του ηδονισμού και του ωφελιμισμού επιδέχονται, σε ορισμένα σημεία, παρερμηνεία. Η γλώσσα, όμως, των σύγχρονων φιλοσόφων, και ακόμη περισσότερο εκείνη των σύγχρονων οικονομολόγων, είναι τόσο ακριβής και ευθύβολη, ώστε δεν είναι δυνατό να προκύψει καμία παρερμηνεία.

Περί ενστίκτων και παρορμήσεων

Οι μέθοδοι της κοινωνιολογίας των ενστίκτων δεν προάγουν την κατανόηση του θεμελιώδους προβλήματος της ανθρώπινης δράσης. Η σχολή αυτή ταξινομεί τους διάφορους συγκεκριμένους σκοπούς της ανθρώπινης δράσης και αποδίδει σε κάθε κατηγορία ένα ιδιαίτερο ένστικτο ως κίνητρό της. Ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως ον που καθοδηγείται από διάφορα έμφυτα ένστικτα και προδιαθέσεις. Θεωρείται ότι η εξήγηση αυτή καταρρίπτει άπαξ διά παντός τις απεχθείς διδασκαλίες της οικονομικής επιστήμης και της ωφελιμιστικής ηθικής. Ωστόσο, ο Feuerbach είχε ήδη ορθώς παρατηρήσει ότι κάθε ένστικτο είναι ένστικτο προς την ευτυχία.[2] Η μέθοδος της ψυχολογίας των ενστίκτων και της κοινωνιολογίας των ενστίκτων συνίσταται στην αυθαίρετη ταξινόμηση των άμεσων σκοπών της δράσης και στην υποστασιοποίηση καθενός από αυτούς. Ενώ η πραξεολογία υποστηρίζει ότι σκοπός μιας δράσης είναι η άρση μιας ορισμένης δυσφορίας, η ψυχολογία των ενστίκτων υποστηρίζει ότι σκοπός της είναι η ικανοποίηση μιας ενστικτώδους παρόρμησης.

Πολλοί υποστηρικτές της σχολής των ενστίκτων είναι πεπεισμένοι ότι έχουν αποδείξει πως η δράση δεν καθορίζεται από τον λόγο, αλλά αναδύεται από τα ανεξερεύνητα βάθη έμφυτων δυνάμεων, παρορμήσεων, ενστίκτων και προδιαθέσεων, τα οποία δεν επιδέχονται καμία έλλογη διασαφήνιση. Είναι βέβαιοι ότι κατόρθωσαν να αποκαλύψουν τη ρηχότητα του ορθολογισμού και υποτιμούν την οικονομική επιστήμη ως «ένα συνονθύλευμα εσφαλμένων συμπερασμάτων που συνάγονται από εσφαλμένες ψυχολογικές παραδοχές».[3] Εντούτοις, ο ορθολογισμός, η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη δεν ασχολούνται με τις έσχατες πηγές και τους

έσχατους σκοπούς της δράσης, αλλά με τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη ενός επιδιωκόμενου σκοπού. Όσο ανεξιχνίαστα και αν είναι τα βάθη από τα οποία αναδύεται μια παρόρμηση ή ένα ένστικτο, τα μέσα που επιλέγει ο άνθρωπος για την ικανοποίησή τους καθορίζονται από την έλλογη στάθμιση του κόστους και της προσδοκώμενης επιτυχίας.[4]

Εκείνος που ενεργεί υπό την επίδραση μιας συναισθηματικής παρόρμησης επίσης δρα. Αυτό που διακρίνει τη συναισθηματικά υποκινούμενη δράση από τις άλλες δράσεις είναι η αποτίμηση των εισροών και των εκροών. Τα συναισθήματα διαταράσσουν τις αποτιμήσεις. Κυριευμένος από το πάθος, ο άνθρωπος θεωρεί τον σκοπό περισσότερο επιθυμητό και το τίμημα που πρέπει να καταβάλει για την επίτευξή του λιγότερο επαχθές από όσο θα τα θεωρούσε ύστερα από νηφάλια περίσκεψη. Οι άνθρωποι ουδέποτε αμφισβήτησαν ότι ακόμη και σε κατάσταση συναισθηματικής έξαρσης σταθμίζονται τα μέσα και οι σκοποί και ότι είναι δυνατό να επηρεαστεί το αποτέλεσμα αυτής της στάθμισης, αν καταστεί επαχθέστερη η υποχώρηση στη συναισθηματική παρόρμηση. Η επιεικέστερη τιμωρία των εγκλημάτων που διαπράττονται σε κατάσταση συναισθηματικής έξαρσης ή μέθης, σε σύγκριση με άλλα εγκλήματα, ισοδυναμεί με ενθάρρυνση τέτοιων ακροτήτων. Η απειλή αυστηρών αντιποίνων δεν αποτυγχάνει να αποτρέψει ακόμη και ανθρώπους που παρασύρονται από ένα φαινομενικά ακατανίκητο πάθος.

Ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά των ζώων με βάση την παραδοχή ότι το ζώο υποκύπτει στην παρόρμηση που επικρατεί τη δεδομένη στιγμή. Καθώς παρατηρούμε ότι το ζώο τρέφεται, συνουσιάζεται και επιτίθεται σε άλλα ζώα ή σε ανθρώπους, μιλάμε για τα ένστικτα της διατροφής,

της αναπαραγωγής και της επιθετικότητάς του. Υποθέτουμε ότι τέτοια ένστικτα είναι έμφυτα και απαιτούν επιτακτικά την ικανοποίησή τους.

Με τον άνθρωπο, όμως, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο άνθρωπος δεν είναι ένα ον που δεν μπορεί παρά να υποκύπτει στην παρόρμηση η οποία απαιτεί επιτακτικότερα την ικανοποίησή της. Είναι ένα ον ικανό να καθυποτάσσει τα ένστικτα, τα συναισθήματα και τις παρορμήσεις του· μπορεί να υποβάλλει τη συμπεριφορά του στον έλεγχο του λόγου. Παραιτείται από την ικανοποίηση μιας φλογερής παρόρμησης προκειμένου να ικανοποιήσει άλλες επιθυμίες. Δεν είναι έρμαιο των ορέξεών του. Ένας άνδρας δεν βιάζει κάθε γυναίκα που διεγείρει τις αισθήσεις του· δεν καταβροχθίζει κάθε κομμάτι τροφής που τον δελεάζει· δεν καταφέρει χτύπημα σε κάθε συνάνθρωπο τον οποίο θα ήθελε να σκοτώσει. Κατατάσσει τις επιθυμίες και τους πόθους του σε μια κλίμακα· επιλέγει· με λίγα λόγια, δρα. Εκείνο ακριβώς που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα είναι ότι προσαρμόζει τη συμπεριφορά του κατόπιν περίσκεψης. Ο άνθρωπος είναι το ον που διαθέτει αναστολές, που μπορεί να κυριαρχεί στις παρορμήσεις και στις επιθυμίες του και που έχει τη δύναμη να καταστέλλει ενστικτώδεις επιθυμίες και παρορμήσεις.

Μπορεί να συμβεί μια παρόρμηση να εκδηλωθεί με τόσο μεγάλη σφοδρότητα, ώστε κανένα από τα μειονεκτήματα που ενδέχεται να επιφέρει η ικανοποίησή της να μη φαίνεται αρκετά σημαντικό για να εμποδίσει το άτομο να την ικανοποιήσει. Και σε αυτή την περίπτωση υπάρχει επιλογή. Ο άνθρωπος αποφασίζει υπέρ της υποχώρησης στη συγκεκριμένη επιθυμία.[5]

2. Πρβλ. Feuerbach, *Sämmtliche Werke*, επιμ. Bolin και Jodl (Στουτγάρδη, 1907), τόμ. X, σ. 231.

3. Πρβλ. William McDougall, *An Introduction to Social Psychology*, 14η έκδ. (Βοστώνη, 1921), σ. 11.

4. Πρβλ. Mises, *Epistemological Problems of Economics*, μτφρ. G. Reisman (Νέα Υόρκη, 1960), σ. 52 επ.

5. Σε τέτοιες περιπτώσεις διαδραματίζει σημαντικό ρόλο το γεγονός ότι οι δύο σχετικές ικανοποιήσεις —εκείνη που αναμένεται από την υποχώρηση στην παρόρμηση και εκείνη που αναμένεται από την αποφυγή των ανεπιθύμητων συνεπειών της— δεν επέρχονται ταυτόχρονα. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 479–490.

3. Η ανθρώπινη δράση ως έσχατο δεδομένο

Από αμνημονεύτων χρόνων οι άνθρωποι επιθυμούν διακαώς να γνωρίσουν το πρώτο κινούν, την αιτία κάθε ύπαρξης και κάθε μεταβολής, την έσχατη ουσία από την οποία απορρέουν τα πάντα και η οποία αποτελεί αιτία του εαυτού της. Η επιστήμη είναι μετριοπαθέστερη. Έχει επίγνωση των ορίων του ανθρώπινου νου και της ανθρώπινης αναζήτησης της γνώσης. Επιδιώκει να αναγάγει κάθε φαινόμενο στην αιτία του. Αντιλαμβάνεται, όμως, ότι οι προσπάθειες αυτές προσκρούουν αναγκαστικά σε ανυπέρβλητα όρια. Υπάρχουν φαινόμενα που δεν μπορούν να αναλυθούν ούτε να αναχθούν σε άλλα φαινόμενα. Αυτά αποτελούν τα έσχατα δεδομένα. Η πρόοδος της επιστημονικής έρευνας ενδέχεται να κατορθώσει να αποδείξει ότι κάτι το οποίο προηγουμένως θεωρούνταν έσχατο δεδομένο μπορεί να αναχθεί σε επιμέρους συστατικά. Θα υπάρχουν, όμως, πάντοτε ορισμένα μη αναγώγιμα και μη αναλύσιμα φαινόμενα, ορισμένα έσχατα δεδομένα.

Ο μονισμός διδάσκει ότι υπάρχει μία μόνο έσχατη ουσία, ο δυϊσμός ότι υπάρχουν δύο και ο πλουραλισμός ότι υπάρχουν πολλές. Δεν έχει νόημα να φιλονικούμε για αυτά τα προβλήματα. Τέτοιες μεταφυσικές διαμάχες είναι ατέρμονες. Η σημερινή κατάσταση της γνώσης μας δεν παρέχει τα μέσα για την επίλυσή τους μέσω μιας απάντησης την οποία κάθε έλλογος άνθρωπος θα ήταν υποχρεωμένος να θεωρήσει ικανοποιητική.

Ο υλιστικός μονισμός υποστηρίζει ότι οι ανθρώπινες σκέψεις και βουλήσεις αποτελούν προϊόν της λειτουργίας των σωματικών οργάνων, των κυττάρων του εγκεφάλου και των νεύρων. Η ανθρώπινη σκέψη, η βούληση και η δράση προκαλούνται αποκλειστικά από υλικές διεργασίες, οι οποίες κάποια ημέρα θα εξηγηθούν πλήρως με τις μεθόδους της φυσικής και της χημικής έρευνας. Και αυτό αποτελεί μεταφυσική υπόθεση, μολονότι οι υποστηρικτές του το θεωρούν ακλόνητη και αδιαμφισβήτητη επιστημονική αλήθεια.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για την εξήγηση της σχέσης μεταξύ νου και σώματος. Πρόκειται απλώς για εικασίες χωρίς καμία αναφορά σε παρατηρηθέντα γεγονότα. Το μόνο που μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα είναι ότι υπάρχουν σχέσεις μεταξύ των νοητικών και των φυσιολογικών διεργασιών. Όσον αφορά τη φύση και τη λειτουργία αυτής της σύνδεσης, γνωρίζουμε ελάχιστα, αν όχι τίποτε.

Οι συγκεκριμένες αξιολογικές κρίσεις και οι καθορισμένες ανθρώπινες πράξεις δεν επιδέχονται περαιτέρω ανάλυση. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ή να πιστεύουμε ότι εξαρτώνται απολύτως από τις αιτίες τους και καθορίζονται από αυτές. Όσο, όμως, δεν γνωρίζουμε πώς τα εξωτερικά δεδομένα —φυσικά και φυσιολογικά— προκαλούν στον ανθρώπινο νου συγκεκριμένες σκέψεις και βουλήσεις που καταλήγουν σε συγκεκριμένες πράξεις, είμαστε αναγκασμένοι να

αντιμετωπίζουμε έναν ανυπέρβλητο μεθοδολογικό δυϊσμό. Στην παρούσα κατάσταση της γνώσης μας, οι θεμελιώδεις προτάσεις του θετικισμού, του μονισμού και του πανφυσικαλισμού δεν είναι παρά μεταφυσικά αξιώματα, στερούμενα οποιουδήποτε επιστημονικού θεμελίου και συγχρόνως άνευ νοήματος και χρησιμότητας για την επιστημονική έρευνα.

Ο λόγος και η εμπειρία μάς παρουσιάζουν δύο διακριτές σφαίρες: τον εξωτερικό κόσμο των φυσικών, χημικών και φυσιολογικών φαινομένων και τον εσωτερικό κόσμο της σκέψης, του συναισθήματος, της αποτίμησης και της σκόπιμης δράσης. Από όσο μπορούμε σήμερα να διαπιστώσουμε, καμία γέφυρα δεν συνδέει αυτές τις δύο σφαίρες. Πανομοιότυπα εξωτερικά γεγονότα προκαλούν ενίοτε διαφορετικές ανθρώπινες αποκρίσεις, ενώ διαφορετικά εξωτερικά γεγονότα προκαλούν ενίοτε την ίδια ανθρώπινη απόκριση. Δεν γνωρίζουμε γιατί.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων, δεν μπορούμε παρά να αναστείλουμε την κρίση μας ως προς τις ουσιώδεις θέσεις του μονισμού και του υλισμού. Μπορούμε να πιστεύουμε ή να μην πιστεύουμε ότι οι φυσικές επιστήμες θα κατορθώσουν κάποια ημέρα να εξηγήσουν τη γένεση συγκεκριμένων ιδεών, αξιολογικών κρίσεων και πράξεων με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εξηγούν την παραγωγή μιας χημικής ένωσης ως το αναγκαίο και αναπόφευκτο αποτέλεσμα ενός ορισμένου συνδυασμού στοιχείων. Μέχρι τότε, είμαστε υποχρεωμένοι να αποδεχθούμε έναν μεθοδολογικό δυϊσμό.

Η ανθρώπινη δράση είναι μία από τις δυνάμεις που επιφέρουν μεταβολές. Αποτελεί στοιχείο της κοσμικής δραστηριότητας και του γίγνεσθαι. Επομένως, συνιστά θεμιτό αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Εφόσον —τουλάχιστον υπό τις παρούσες συνθήκες— δεν

μπορεί να αναχθεί στις αιτίες της, πρέπει να θεωρείται έσχατο δεδομένο και να μελετάται ως τέτοιο.

Είναι αλήθεια ότι οι μεταβολές που επιφέρει η ανθρώπινη δράση είναι ασήμαντες σε σύγκριση με τα αποτελέσματα της λειτουργίας των μεγάλων κοσμικών δυνάμεων. Από τη σκοπιά της αιωνιότητας και του άπειρου σύμπαντος, ο άνθρωπος είναι μια απειροελάχιστη κουκκίδα. Για τον άνθρωπο, όμως, η ανθρώπινη δράση και οι μεταπτώσεις της αποτελούν την πραγματικότητα που έχει σημασία. Η δράση είναι η ουσία της φύσης και της ύπαρξής του, το μέσο με το οποίο διατηρεί τη ζωή του και ανυψώνεται πάνω από το επίπεδο των ζώων και των φυτών. Όσο φθαρτές και παροδικές και αν είναι όλες οι ανθρώπινες προσπάθειες, έχουν πρωταρχική σημασία για τον άνθρωπο και για την επιστήμη του ανθρώπου.

4. Ορθολογικότητα και ανορθολογικότητα · υποκειμενισμός και αντικειμενικότητα της πραξεολογικής έρευνας

Η ανθρώπινη δράση είναι αναγκαστικά πάντοτε ορθολογική. Επομένως, ο όρος «ορθολογική δράση» είναι πλεοναστικός και πρέπει να απορριφθεί ως τέτοιος. Όταν εφαρμόζονται στους έσχατους σκοπούς της δράσης, οι όροι «ορθολογικός» και «ανορθολογικός» είναι ακατάλληλοι και στερούνται νοήματος. Ο έσχατος σκοπός της δράσης είναι πάντοτε η ικανοποίηση ορισμένων επιθυμιών του δρώντος ανθρώπου. Εφόσον κανείς δεν είναι σε θέση να υποκαταστήσει τις

αξιολογικές κρίσεις του δρώντος ατόμου με τις δικές του, είναι μάταιο να κρίνει κανείς τους σκοπούς και τις βουλήσεις των άλλων ανθρώπων. Κανένας άνθρωπος δεν είναι αρμόδιος να δηλώσει τι θα καθιστούσε κάποιον άλλον ευτυχέστερο ή λιγότερο δυσαρεστημένο. Ο επικριτής είτε μας λέει τι πιστεύει ότι θα επιδίωκε ο ίδιος, αν βρισκόταν στη θέση του συνανθρώπου του, είτε, παραμερίζοντας με δικτατορική αλαζονεία τη βούληση και τις επιδιώξεις του άλλου, διακηρύσσει ποια κατάσταση αυτού του άλλου ανθρώπου θα εξυπηρετούσε καλύτερα τον ίδιο τον επικριτή.

Είναι σύνηθες να χαρακτηρίζεται ανορθολογική μια δράση όταν αποβλέπει, εις βάρος «υλικών» και απτών πλεονεκτημάτων, στην επίτευξη «ιδεατών» ή «ανώτερων» ικανοποιήσεων. Υπό αυτή την έννοια λέγεται, παραδείγματος χάριν —άλλοτε επιδοκιμαστικά και άλλοτε αποδοκιμαστικά—, ότι ένας άνθρωπος ο οποίος θυσιάζει τη ζωή, την υγεία ή την περιουσία του για την επίτευξη «ανώτερων» αγαθών — όπως η πίστη στις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές του πεποιθήσεις ή η ελευθερία και η ακμή του έθνους του— παρακινείται από ανορθολογικούς λόγους. Ωστόσο, η επιδίωξη αυτών των ανώτερων σκοπών δεν είναι περισσότερο ή λιγότερο ορθολογική ή ανορθολογική από την επιδίωξη οποιωνδήποτε άλλων ανθρώπινων σκοπών.

Είναι σφάλμα να υποθέτουμε ότι η επιθυμία εξασφάλισης των απολύτως αναγκαίων για τη ζωή και την υγεία είναι περισσότερο ορθολογική, φυσική ή δικαιολογημένη από την επιδίωξη άλλων αγαθών ή ανέσεων. Είναι αλήθεια ότι η επιθυμία για τροφή και θερμότητα είναι κοινή στους ανθρώπους και στα άλλα θηλαστικά και ότι, κατά κανόνα, ένας άνθρωπος που στερείται τροφής και στέγης επικεντρώνει τις προσπάθειές του στην ικανοποίηση αυτών των επειγουσών αναγκών και δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για άλλα πράγματα. Η παρόρμηση προς τη

ζωή, προς τη διατήρηση της ίδιας της ζωής και προς την αξιοποίηση κάθε ευκαιρίας ενίσχυσης των ζωτικών δυνάμεων αποτελεί πρωταρχικό γνώρισμα της ζωής, παρόν σε κάθε έμβιο ον. Για τον άνθρωπο, όμως, η υποχώρηση σε αυτή την παρόρμηση δεν αποτελεί αναπόφευκτη αναγκαιότητα.

Ενώ όλα τα άλλα ζώα καθοδηγούνται άνευ όρων από την παρόρμηση να διατηρήσουν τη ζωή τους και από την παρόρμηση της αναπαραγωγής, ο άνθρωπος έχει τη δύναμη να κυριαρχήσει ακόμη και σε αυτές τις παρορμήσεις. Μπορεί να ελέγξει τόσο τις σεξουαλικές του επιθυμίες όσο και τη βούλησή του για ζωή. Μπορεί να εγκαταλείψει τη ζωή του, όταν οι μόνες συνθήκες υπό τις οποίες θα μπορούσε να τη διατηρήσει του φαίνονται ανυπόφορες. Ο άνθρωπος είναι ικανός να πεθάνει για έναν σκοπό ή να αυτοκτονήσει. Για τον άνθρωπο, η συνέχιση της ζωής αποτελεί αποτέλεσμα επιλογής, αξιολογικής κρίσης.

Το ίδιο ισχύει και για την επιθυμία ευμάρειας. Η ίδια η ύπαρξη ασκητών και ανθρώπων που παραιτούνται από υλικά οφέλη, προκειμένου να παραμείνουν πιστοί στις πεποιθήσεις τους και να διαφυλάξουν την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό τους, αποδεικνύει ότι η επιδίωξη περισσότερων απτών ανέσεων δεν είναι αναπόφευκτη, αλλά αποτελεί μάλλον αποτέλεσμα επιλογής. Ασφαλώς, η συντριπτική πλειονότητα προτιμά τη ζωή από τον θάνατο και τον πλούτο από τη φτώχεια.

Είναι αυθαίρετο να θεωρείται μόνο η ικανοποίηση των φυσιολογικών αναγκών του σώματος «φυσική» και, ως εκ τούτου, «ορθολογική», ενώ καθετί άλλο να θεωρείται «τεχνητό» και, ως εκ τούτου, «ανορθολογικό». Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης είναι ότι ο άνθρωπος δεν επιζητεί μόνο τροφή, στέγη και σεξουαλική συνεύρεση, όπως όλα τα άλλα ζώα, αλλά επιδιώκει και άλλα είδη ικανοποίησης. Ο άνθρωπος έχει

ειδικά ανθρώπινες επιθυμίες και ανάγκες, τις οποίες μπορούμε να αποκαλέσουμε «ανώτερες» από εκείνες που έχει από κοινού με τα άλλα θηλαστικά.[6]

Όταν εφαρμόζονται στα μέσα που επιλέγονται για την επίτευξη σκοπών, οι όροι «ορθολογικός» και «ανορθολογικός» εμπεριέχουν κρίση σχετικά με τη σκοπιμότητα και την καταλληλότητα της χρησιμοποιούμενης διαδικασίας. Ο επικριτής επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει τη μέθοδο ανάλογα με το αν αυτή είναι ή δεν είναι η πλέον κατάλληλη για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού. Είναι γεγονός ότι ο ανθρώπινος λόγος δεν είναι αλάνθαστος και ότι ο άνθρωπος σφάλλει πολύ συχνά κατά την επιλογή και τη χρησιμοποίηση των μέσων. Μια δράση που δεν είναι κατάλληλη για τον επιδιωκόμενο σκοπό δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες. Είναι αντίθετη προς τον σκοπό, είναι όμως ορθολογική· αποτελεί δηλαδή το αποτέλεσμα μιας έλλογης —αν και εσφαλμένης— περίσκεψης και μιας προσπάθειας —αν και αναποτελεσματικής— για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου σκοπού.

Οι ιατροί που πριν από εκατό χρόνια χρησιμοποιούσαν για τη θεραπεία του καρκίνου ορισμένες μεθόδους τις οποίες απορρίπτουν οι σημερινοί ιατροί ήταν, από τη σκοπιά της σύγχρονης παθολογίας, ανεπαρκώς καταρτισμένοι και, επομένως, αναποτελεσματικοί. Δεν ενεργούσαν, όμως, ανορθολογικά· έκαναν ό,τι καλύτερο μπορούσαν. Είναι πιθανό ότι ύστερα από εκατό ακόμη χρόνια οι ιατροί θα διαθέτουν αποτελεσματικότερες μεθόδους για τη θεραπεία αυτής της ασθένειας. Θα είναι αποτελεσματικότεροι, όχι όμως ορθολογικότεροι από τους σημερινούς ιατρούς.

Το αντίθετο της δράσης δεν είναι η ανορθολογική συμπεριφορά, αλλά η αντιδραστική απόκριση των σωματικών οργάνων και των ενστίκτων σε ερεθίσματα, η οποία δεν μπορεί να ελεγχθεί από τη

βούληση του συγκεκριμένου προσώπου. Υπό ορισμένες συνθήκες, ο άνθρωπος μπορεί να ανταποκριθεί στο ίδιο ερέθισμα τόσο με αντιδραστική απόκριση όσο και με δράση. Αν ένας άνθρωπος λάβει ένα δηλητήριο, τα όργανά του αντιδρούν ενεργοποιώντας τις δυνάμεις της αντιτοξικής τους άμυνας· επιπροσθέτως, μπορεί να παρεμβληθεί η δράση μέσω της χορήγησης αντιδότου.

Ως προς το πρόβλημα που εμπεριέχεται στην αντίθεση μεταξύ ορθολογικού και ανορθολογικού, δεν υπάρχει καμία διαφορά μεταξύ των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών. Η επιστήμη είναι πάντοτε και πρέπει να είναι ορθολογική. Αποτελεί την προσπάθεια νοητικής κατανόησης των φαινομένων του σύμπαντος μέσω της συστηματικής διάταξης ολόκληρου του σώματος της διαθέσιμης γνώσης. Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, η ανάλυση των αντικειμένων στα συστατικά τους στοιχεία πρέπει αναγκαστικά, αργά ή γρήγορα, να φθάσει σε ένα σημείο πέρα από το οποίο δεν μπορεί να προχωρήσει. Ο ανθρώπινος νους δεν είναι καν ικανός να συλλάβει ένα είδος γνώσης το οποίο δεν περιορίζεται από κάποιο έσχατο δεδομένο, απρόσιτο σε περαιτέρω ανάλυση και αναγωγή. Η επιστημονική μέθοδος που οδηγεί τον νου έως αυτό το σημείο είναι απολύτως ορθολογική. Το έσχατο δεδομένο μπορεί να αποκληθεί ανορθολογικό γεγονός.

Σήμερα είναι της μόδας να επικρίνουν τις κοινωνικές επιστήμες επειδή είναι αμιγώς ορθολογικές. Η δημοφιλέστερη ένσταση που προβάλλεται κατά της οικονομικής επιστήμης είναι ότι παραμελεί την ανορθολογικότητα της ζωής και της πραγματικότητας και επιχειρεί να συμπιέσει την απεριόριστη ποικιλία των φαινομένων μέσα σε ξηρά ορθολογικά σχήματα και άψυχες αφαιρέσεις. Καμία μομφή δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο παράλογη. Όπως κάθε κλάδος της γνώσης, η οικονομική επιστήμη προχωρεί όσο μακριά μπορούν να την

οδηγήσουν οι ορθολογικές μέθοδοι. Έπειτα σταματά, διαπιστώνοντας ότι βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα έσχατο δεδομένο, δηλαδή με ένα φαινόμενο το οποίο —τουλάχιστον στην παρούσα κατάσταση της γνώσης μας— δεν μπορεί να αναλυθεί περαιτέρω.[7]

Οι διδασκαλίες της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης ισχύουν για κάθε ανθρώπινη δράση, ανεξάρτητα από τα κίνητρα, τις αιτίες και τους σκοπούς που βρίσκονται στη βάση της. Οι έσχατες αξιολογικές κρίσεις και οι έσχατοι σκοποί της ανθρώπινης δράσης αποτελούν δεδομένα για κάθε είδος επιστημονικής έρευνας· δεν επιδέχονται περαιτέρω ανάλυση. Η πραξεολογία ασχολείται με τις οδούς και τα μέσα που επιλέγονται για την επίτευξη τέτοιων έσχατων σκοπών. Αντικείμενό της είναι τα μέσα και όχι οι σκοποί.

Υπό αυτή την έννοια μιλάμε για τον υποκειμενισμό της γενικής επιστήμης της ανθρώπινης δράσης. Η επιστήμη αυτή λαμβάνει ως δεδομένους τους έσχατους σκοπούς που επιλέγει ο δρων άνθρωπος, παραμένει απολύτως ουδέτερη απέναντί τους και απέχει από τη διατύπωση οποιασδήποτε αξιολογικής κρίσης. Το μοναδικό κριτήριο που εφαρμόζει είναι αν τα επιλεγμένα μέσα είναι ή δεν είναι κατάλληλα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών. Αν ο ευδαιμονισμός μιλά για ευτυχία και αν ο ωφελιμισμός και η οικονομική επιστήμη μιλούν για χρησιμότητα, πρέπει να ερμηνεύουμε αυτούς τους όρους υποκειμενιστικά, ως εκείνο το οποίο επιδιώκει ο δρων άνθρωπος επειδή είναι επιθυμητό στα δικά του μάτια.

Σε αυτόν τον φορμαλισμό συνίσταται η πρόοδος της σύγχρονης έννοιας του ευδαιμονισμού, του ηδονισμού και του ωφελιμισμού έναντι της παλαιότερης υλιστικής τους έννοιας, καθώς και η πρόοδος της σύγχρονης υποκειμενιστικής θεωρίας της αξίας έναντι της αντικειμενιστικής θεωρίας της αξίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε από την

κλασική πολιτική οικονομία. Συγχρόνως, σε αυτόν ακριβώς τον υποκειμενισμό έγκειται η αντικειμενικότητα της επιστήμης μας. Επειδή είναι υποκειμενιστική και λαμβάνει τις αξιολογικές κρίσεις του δρώντος ανθρώπου ως έσχατα δεδομένα, τα οποία δεν επιδέχονται περαιτέρω κριτική εξέταση, βρίσκεται η ίδια υπεράνω κάθε διαμάχης κομμάτων και παρατάξεων· είναι αδιάφορη απέναντι στις συγκρούσεις όλων των δογματικών σχολών και των ηθικών θεωριών· είναι απαλλαγμένη από αξιολογήσεις, προκατασκευασμένες ιδέες και προειλημμένες κρίσεις· έχει καθολική ισχύ και είναι απολύτως και απερίφραστα ανθρώπινη.

6. Για τα σφάλματα που εμπεριέχονται στον σιδηρούν νόμο των μισθών, βλ. κατωτέρω, σ. 603 επ.· για την παρανόηση της μαλθουσιανής θεωρίας, βλ. κατωτέρω, σ. 667–672.

7. Θα δούμε αργότερα, στις σ. 49–58, πώς οι εμπειρικές κοινωνικές επιστήμες αντιμετωπίζουν το έσχατο δεδομένο.

5. Η αιτιότητα ως προϋπόθεση της δράσης

Ο άνθρωπος είναι σε θέση να δρα επειδή έχει την ικανότητα να ανακαλύπτει τις αιτιώδεις σχέσεις που καθορίζουν τη μεταβολή και το γίγνεσθαι στο σύμπαν. Η δράση απαιτεί και προϋποθέτει την κατηγορία της αιτιότητας. Μόνο ένας άνθρωπος που αντιλαμβάνεται τον κόσμο υπό το πρίσμα της αιτιότητας είναι ικανός να δράσει. Υπό αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι η αιτιότητα αποτελεί κατηγορία της δράσης. Η κατηγορία των μέσων και των σκοπών προϋποθέτει την κατηγορία του αιτίου και του αποτελέσματος. Σε έναν κόσμο χωρίς αιτιότητα και κανονικότητα των φαινομένων δεν θα υπήρχε πεδίο για τον ανθρώπινο συλλογισμό και την ανθρώπινη δράση. Ένας τέτοιος κόσμος θα ήταν ένα χάος, μέσα στο οποίο ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να βρει κανέναν προσανατολισμό και καμία καθοδήγηση. Ο άνθρωπος δεν είναι καν ικανός να φανταστεί τις συνθήκες ενός τέτοιου χαοτικού σύμπαντος.

Όπου ο άνθρωπος δεν διακρίνει καμία αιτιώδη σχέση, δεν μπορεί να δράσει. Η πρόταση αυτή δεν είναι αντιστρέψιμη. Ακόμη και όταν γνωρίζει τη σχετική αιτιώδη σχέση, ο άνθρωπος δεν μπορεί να δράσει αν δεν είναι σε θέση να επηρεάσει το αίτιο.

Το αρχέτυπο της έρευνας περί αιτιότητας ήταν το ακόλουθο ερώτημα: πού και πώς πρέπει να παρέμβω, ώστε να εκτρέψω την πορεία των γεγονότων από την κατεύθυνση που θα ακολουθούσε χωρίς την παρέμβασή μου και να τη στρέψω προς μια κατεύθυνση που ανταποκρίνεται καλύτερα στις επιθυμίες μου; Υπό αυτή την έννοια, ο άνθρωπος θέτει το ερώτημα: ποιος ή τι βρίσκεται στη βάση των πραγμάτων; Αναζητεί την κανονικότητα και τον «νόμο», επειδή θέλει να παρέμβει. Μόνο αργότερα η μεταφυσική ερμήνευσε ευρύτερα αυτή την αναζήτηση ως αναζήτηση της έσχατης αιτίας του είναι και της ύπαρξης. Χρειάστηκαν αιώνες για να επανέλθουν αυτές οι υπερβολικές και αχαλίνωτες ιδέες στο μετριοπαθέστερο ερώτημα σχετικά με το πού πρέπει να παρέμβει κανείς —ή πού θα έπρεπε να μπορεί να παρέμβει— προκειμένου να επιτύχει τον έναν ή τον άλλο σκοπό.

Η αντιμετώπιση του προβλήματος της αιτιότητας κατά τις τελευταίες δεκαετίες υπήρξε μάλλον μη ικανοποιητική, εξαιτίας μιας σύγχυσης που προκάλεσαν ορισμένοι διαπρεπείς φυσικοί. Μπορούμε να ελπίζουμε ότι αυτό το δυσάρεστο κεφάλαιο στην ιστορία της φιλοσοφίας θα αποτελέσει προειδοποίηση για τους μελλοντικούς φιλοσόφους.

Υπάρχουν μεταβολές των οποίων τα αίτια παραμένουν, τουλάχιστον προς το παρόν, άγνωστα σε εμάς. Μερικές φορές κατορθώνουμε να αποκτήσουμε μερική γνώση, ώστε να μπορούμε να πούμε: στο 70 τοις εκατό όλων των περιπτώσεων το A καταλήγει στο B, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις καταλήγει στο C ή ακόμη και στα D, E, F και ούτω καθεξής. Για να αντικαταστήσουμε αυτές τις αποσπασματικές

πληροφορίες με ακριβέστερες, θα ήταν αναγκαίο να αναλύσουμε το στα συστατικά του στοιχεία. Όσο αυτό δεν επιτυγχάνεται, πρέπει να αρκεστούμε σε εκείνο που αποκαλείται στατιστικός νόμος. Αυτό, όμως, δεν επηρεάζει την πραξεολογική σημασία της αιτιότητας. Η πλήρης ή μερική άγνοια σε ορισμένους τομείς δεν καταρρίπτει την κατηγορία της αιτιότητας.

Τα φιλοσοφικά, επιστημολογικά και μεταφυσικά προβλήματα της αιτιότητας και της ατελούς επαγωγής βρίσκονται πέρα από το πεδίο της πραξεολογίας. Πρέπει απλώς να διαπιστώσουμε ότι, για να δράσει, ο άνθρωπος οφείλει να γνωρίζει την αιτιώδη σχέση μεταξύ γεγονότων, διεργασιών ή καταστάσεων πραγμάτων. Και μόνο στον βαθμό στον οποίο γνωρίζει αυτή τη σχέση μπορεί η δράση του να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Έχουμε πλήρη επίγνωση ότι, διατυπώνοντας αυτή τη θέση, κινούμαστε κυκλικά. Διότι η απόδειξη ότι έχουμε αντιληφθεί ορθά μια αιτιώδη σχέση παρέχεται μόνο από το γεγονός ότι η δράση που καθοδηγείται από αυτή τη γνώση επιφέρει το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Δεν μπορούμε, όμως, να αποφύγουμε αυτόν τον φαύλο κύκλο της απόδειξης, ακριβώς επειδή η αιτιότητα αποτελεί κατηγορία της δράσης. Και επειδή αποτελεί τέτοια κατηγορία, η πραξεολογία δεν μπορεί παρά να αφιερώσει κάποια προσοχή σε αυτό το θεμελιώδες πρόβλημα της φιλοσοφίας.

6. Το έτερο εγώ

Αν είμαστε διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «αιτιότητα» με την ευρύτερη δυνατή έννοια, η τελεολογία μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια μορφή αιτιώδους έρευνας. Τα τελικά αίτια είναι, πρωτίστως, αίτια. Η αιτία ενός γεγονότος εκλαμβάνεται ως δράση ή οιονεί δράση που αποβλέπει σε κάποιον σκοπό.

Τόσο ο πρωτόγονος άνθρωπος όσο και το νήπιο, υιοθετώντας μια αφελή ανθρωπομορφική στάση, θεωρούν απολύτως εύλογο ότι κάθε μεταβολή και κάθε γεγονός αποτελεί αποτέλεσμα της δράσης ενός όντος που ενεργεί με τον ίδιο τρόπο όπως οι ίδιοι. Πιστεύουν ότι τα ζώα, τα φυτά, τα βουνά, οι ποταμοί και οι πηγές, ακόμη και οι λίθοι και τα ουράνια σώματα, είναι, όπως και οι ίδιοι, όντα που αισθάνονται, βούλονται και δρουν. Μόνο σε μεταγενέστερο στάδιο της πολιτισμικής εξέλιξης εγκαταλείπει ο άνθρωπος αυτές τις ανιμιστικές αντιλήψεις και τις αντικαθιστά με τη μηχανιστική κοσμοθεώρηση. Ο μηχανικισμός αποδεικνύεται τόσο ικανοποιητική αρχή προσανατολισμού, ώστε οι άνθρωποι καταλήγουν να πιστεύουν ότι είναι ικανός να επιλύσει όλα τα προβλήματα της σκέψης και της επιστημονικής έρευνας. Ο υλισμός και ο πανφυσικαλισμός ανακηρύσσουν τον μηχανικισμό σε ουσία κάθε γνώσης και τις πειραματικές και μαθηματικές μεθόδους των φυσικών επιστημών σε μοναδικό επιστημονικό τρόπο σκέψης.

Όλες οι μεταβολές πρέπει να νοούνται ως κινήσεις υποκείμενες στους νόμους της μηχανικής.

Οι υποστηρικτές του μηχανικισμού δεν ασχολούνται με τα ακόμη άλυτα προβλήματα της λογικής και επιστημολογικής θεμελίωσης των αρχών της αιτιότητας και της ατελούς επαγωγής. Κατά την άποψή τους, οι αρχές αυτές είναι έγκυρες επειδή λειτουργούν. Το γεγονός ότι τα εργαστηριακά πειράματα επιφέρουν τα αποτελέσματα που προβλέπουν οι θεωρίες και ότι οι μηχανές στα εργοστάσια λειτουργούν όπως προβλέπει η τεχνολογία αποδεικνύει, υποστηρίζουν, την εγκυρότητα των μεθόδων και των πορισμάτων της σύγχρονης φυσικής επιστήμης. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι η επιστήμη δεν μπορεί να μας δώσει την αλήθεια — και ποιος γνωρίζει τι σημαίνει πράγματι αλήθεια;—, είναι πάντως βέβαιο ότι λειτουργεί, καθοδηγώντας μας προς την επιτυχία.

Ακριβώς, όμως, όταν υιοθετούμε αυτή την πραγματιστική οπτική καθίσταται εμφανής η κενότητα του πανφυσικαλιστικού δόγματος. Όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, η επιστήμη δεν κατόρθωσε να επιλύσει τα προβλήματα των σχέσεων μεταξύ νου και σώματος. Οι πανφυσικαλιστές ασφαλώς δεν μπορούν να ισχυριστούν ότι οι διαδικασίες τις οποίες συνιστούν λειτούργησαν ποτέ στο πεδίο των διανθρώπινων σχέσεων και των κοινωνικών επιστημών. Είναι, όμως, αναμφισβήτητο ότι η αρχή σύμφωνα με την οποία ένα εγώ αντιμετωπίζει κάθε ανθρώπινο ον σαν να ήταν, όπως το ίδιο, ένα σκεπτόμενο και δρων ον έχει αποδείξει τη χρησιμότητά της τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στην επιστημονική έρευνα. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι λειτουργεί.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρακτική να θεωρούμε τους συνανθρώπους μας όντα που σκέπτονται και δρουν όπως εγώ, το δρων εγώ, έχει αποδειχθεί επιτυχής. Αντιθέτως, φαίνεται μάταιη η προσδοκία

ότι θα μπορούσε να εξασφαλιστεί παρόμοια πραγματιστική επαλήθευση για το αίτημα να αντιμετωπίζονται οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο όπως τα αντικείμενα των φυσικών επιστημών. Τα επιστημολογικά προβλήματα που εγείρονται από την κατανόηση της συμπεριφοράς των άλλων ανθρώπων δεν είναι λιγότερο περίπλοκα από τα προβλήματα της αιτιότητας και της ατελούς επαγωγής. Μπορεί να γίνει δεκτό ότι είναι αδύνατο να παρασχεθεί αδιάσειστη απόδειξη για τις προτάσεις ότι η δική μου λογική είναι η λογική όλων των άλλων ανθρώπων και, οπωσδήποτε, η απολύτως μοναδική ανθρώπινη λογική, καθώς και ότι οι κατηγορίες της δικής μου δράσης είναι οι κατηγορίες της δράσης όλων των άλλων ανθρώπων και, οπωσδήποτε, οι απόλυτες κατηγορίες κάθε ανθρώπινης δράσης.

Ωστόσο, ο πραγματιστής πρέπει να θυμάται ότι αυτές οι προτάσεις λειτουργούν τόσο στην πράξη όσο και στην επιστήμη, ενώ ο θετικιστής δεν πρέπει να παραβλέπει ότι, όταν απευθύνεται στους συνανθρώπους του, προϋποθέτει —σιωπηρά και εμμέσως— τη διυποκειμενική εγκυρότητα της λογικής και, κατ' επέκταση, την πραγματικότητα της σφαίρας της σκέψης και της δράσης του ετέρου εγώ, δηλαδή τον κατεξοχήν ανθρώπινο χαρακτήρα του.[8]

Η σκέψη και η δράση αποτελούν τα ιδιαίτερα ανθρώπινα γνωρίσματα του ανθρώπου. Είναι κοινές σε όλα τα ανθρώπινα όντα. Πέρα από την ένταξή του στο ζωολογικό είδος *Homo sapiens*, αποτελούν το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου ως ανθρώπου. Δεν εμπίπτει στο πεδίο της πραξεολογίας η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ σκέψης και δράσης. Για την πραξεολογία αρκεί να διαπιστώσει ότι υπάρχει μόνο μία λογική κατανοητή από τον ανθρώπινο νου και ότι υπάρχει μόνο ένας τρόπος δράσης που είναι ανθρώπινος και κατανοητός από τον ανθρώπινο νου. Το αν υπάρχουν ή μπορούν να υπάρχουν κάπου άλλα

όντα —υπεράνθρωπα ή υποανθρώπινα— που σκέπτονται και δρουν με διαφορετικό τρόπο βρίσκεται πέρα από τα όρια του ανθρώπινου νου. Πρέπει να περιορίσουμε τις προσπάθειές μας στη μελέτη της ανθρώπινης δράσης.

Αυτή η ανθρώπινη δράση, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη σκέψη, καθορίζεται από τη λογική αναγκαιότητα. Είναι αδύνατο για τον ανθρώπινο νου να συλλάβει λογικές σχέσεις που αντιβαίνουν στη λογική δομή του ίδιου του νου μας. Είναι αδύνατο για τον ανθρώπινο νου να συλλάβει έναν τρόπο δράσης του οποίου οι κατηγορίες θα διέφεραν από τις κατηγορίες που καθορίζουν τις δικές μας πράξεις.

Ο άνθρωπος διαθέτει μόνο δύο αρχές για τη νοητική κατανόηση της πραγματικότητας: την τελεολογία και την αιτιότητα. Ό,τι δεν μπορεί να υπαχθεί σε καμία από αυτές τις κατηγορίες παραμένει απολύτως κρυμμένο από τον ανθρώπινο νου. Ένα γεγονός που δεν επιδέχεται ερμηνεία βάσει μίας από αυτές τις δύο αρχές είναι για τον άνθρωπο αδιανόητο και μυστηριώδες. Η μεταβολή μπορεί να νοηθεί είτε ως αποτέλεσμα της λειτουργίας της μηχανιστικής αιτιότητας είτε ως αποτέλεσμα σκόπιμης συμπεριφοράς· για τον ανθρώπινο νου δεν υπάρχει τρίτη οδός.[9] Είναι αλήθεια, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι η τελεολογία μπορεί να θεωρηθεί μορφή αιτιότητας. Η διαπίστωση, όμως, αυτού του γεγονότος δεν αναιρεί τις ουσιώδεις διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών.

Η πανμηχανιστική κοσμοθεώρηση είναι προσηλωμένη σε έναν μεθοδολογικό μονισμό· αναγνωρίζει μόνο τη μηχανιστική αιτιότητα, επειδή αποδίδει αποκλειστικά σε αυτήν γνωστική αξία ή, τουλάχιστον, γνωστική αξία ανώτερη από εκείνη της τελεολογίας. Πρόκειται για μεταφυσική δεισιδαιμονία. Και οι δύο αρχές της γνώσης —η αιτιότητα

και η τελεολογία— είναι, εξαιτίας των περιορισμών του ανθρώπινου λόγου, ατελείς και δεν παρέχουν έσχατη γνώση. Η αιτιότητα οδηγεί σε μια *regressus in infinitum*, σε μια επ' άπειρον αναγωγή την οποία ο λόγος δεν μπορεί ποτέ να εξαντλήσει. Η τελεολογία αποδεικνύεται ανεπαρκής μόλις τεθεί το ερώτημα τι κινεί το πρώτο κινούν. Καθεμία από τις δύο μεθόδους σταματά σε ένα έσχατο δεδομένο που δεν μπορεί να αναλυθεί και να ερμηνευθεί.

Ο συλλογισμός και η επιστημονική έρευνα δεν μπορούν ποτέ να προσφέρουν πλήρη ψυχική γαλήνη, αποδεικτική βεβαιότητα και τέλεια γνώση όλων των πραγμάτων. Εκείνος που τα αναζητεί πρέπει να προσφύγει στην πίστη και να προσπαθήσει να καθησυχάσει τη συνείδησή του ενστερνιζόμενος ένα θρησκευτικό δόγμα ή μια μεταφυσική θεωρία.

Αν δεν υπερβούμε τη σφαίρα του λόγου και της εμπειρίας, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε ότι οι συνάνθρωποί μας δρουν. Δεν είμαστε ελεύθεροι να παραβλέψουμε αυτό το γεγονός χάριν μιας συρρέουσας προκατάληψης ή μιας αυθαίρετης γνώμης. Η καθημερινή εμπειρία δεν αποδεικνύει μόνο ότι η μοναδική κατάλληλη μέθοδος για τη μελέτη των συνθηκών του μη ανθρώπινου περιβάλλοντός μας παρέχεται από την κατηγορία της αιτιότητας· αποδεικνύει εξίσου πειστικά ότι οι συνάνθρωποί μας είναι δρώντα όντα όπως και εμείς. Για την κατανόηση της δράσης υπάρχει μόνο ένα διαθέσιμο σχήμα ερμηνείας και ανάλυσης: εκείνο που παρέχεται από τη γνώση και την ανάλυση της δικής μας σκόπιμης συμπεριφοράς.

Το πρόβλημα της μελέτης και της ανάλυσης της δράσης των άλλων ανθρώπων δεν συνδέεται κατά κανέναν τρόπο με το πρόβλημα της ύπαρξης ψυχής ή αθάνατης ψυχής. Στον βαθμό στον οποίο οι αντιρρήσεις του εμπειρισμού, του συμπεριφορισμού και του θετικισμού

στρέφονται εναντίον οποιασδήποτε μορφής θεωρίας περί ψυχής, δεν έχουν καμία σημασία για το πρόβλημα που εξετάζουμε. Το ζήτημα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι αν είναι δυνατή η νοητική κατανόηση της ανθρώπινης δράσης όταν αρνούμαστε να την κατανοήσουμε ως νοηματοδοτημένη και σκόπιμη συμπεριφορά που αποβλέπει στην επίτευξη καθορισμένων σκοπών.

Ο συμπεριφορισμός και ο θετικισμός επιδιώκουν να εφαρμόσουν στην πραγματικότητα της ανθρώπινης δράσης τις μεθόδους των εμπειρικών φυσικών επιστημών. Την ερμηνεύουν ως απόκριση σε ερεθίσματα. Τα ίδια, όμως, αυτά τα ερεθίσματα δεν επιδέχονται περιγραφή με τις μεθόδους των φυσικών επιστημών. Κάθε προσπάθεια περιγραφής τους πρέπει να αναφέρεται στο νόημα που τους αποδίδουν οι δρώντες άνθρωποι. Μπορούμε να αποκαλέσουμε «ερέθισμα» την προσφορά ενός αγαθού προς πώληση. Εκείνο, όμως, που είναι ουσιώδες σε μια τέτοια προσφορά και τη διακρίνει από άλλες προσφορές δεν μπορεί να περιγραφεί χωρίς να υπεισέλθουμε στο νόημα που αποδίδουν στην κατάσταση τα δρώντα μέρη. Κανένα διαλεκτικό τέχνασμα δεν μπορεί να εξαφανίσει το γεγονός ότι ο άνθρωπος παρακινείται από τον σκοπό της επίτευξης ορισμένων αποτελεσμάτων. Αυτή η σκόπιμη συμπεριφορά —δηλαδή η δράση— αποτελεί το αντικείμενο της επιστήμης μας. Δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε το αντικείμενό μας αν παραβλέψουμε το νόημα που αποδίδει ο δρων άνθρωπος στην κατάσταση —δηλαδή στη δεδομένη κατάσταση πραγμάτων— και στη δική του συμπεριφορά έναντι αυτής της κατάστασης.

Δεν αρμόζει στον φυσικό να αναζητεί τελικά αίτια, επειδή δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι τα γεγονότα που αποτελούν αντικείμενο της φυσικής πρέπει να ερμηνεύονται ως αποτελέσματα των πράξεων ενός όντος που επιδιώκει σκοπούς κατά τον ανθρώπινο τρόπο. Ούτε αρμόζει

στον πραξεολόγο να παραβλέπει τη λειτουργία της βούλησης και της πρόθεσης του δρώντος όντος· αυτές αποτελούν αναμφισβήτητα δεδομένα γεγονότα. Αν τις παραγνώριζε, θα έπαυε να μελετά την ανθρώπινη δράση. Πολύ συχνά —όχι όμως πάντοτε— τα σχετικά γεγονότα μπορούν να διερευνηθούν τόσο από τη σκοπιά της πραξεολογίας όσο και από τη σκοπιά των φυσικών επιστημών. Εκείνος, όμως, που εξετάζει την πυροδότηση ενός πυροβόλου όπλου από τη φυσική και χημική σκοπιά δεν είναι πραξεολόγος. Παραμερίζει ακριβώς τα προβλήματα που επιδιώκει να διασαφηνίσει η επιστήμη της σκόπιμης ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Περί της λειτουργικής σκοπιμότητας των ενστίκτων

Η απόδειξη ότι η ανθρώπινη έρευνα διαθέτει μόνο δύο οδούς προσέγγισης —την αιτιότητα ή την τελεολογία— παρέχεται από τα προβλήματα που εγείρονται σχετικά με τη λειτουργική σκοπιμότητα των ενστίκτων. Υπάρχουν μορφές συμπεριφοράς οι οποίες, αφενός, δεν μπορούν να ερμηνευθούν πλήρως με τις αιτιώδεις μεθόδους των φυσικών επιστημών και, αφετέρου, δεν μπορούν να θεωρηθούν σκόπιμη ανθρώπινη δράση. Για να κατανοήσουμε μια τέτοια συμπεριφορά, είμαστε αναγκασμένοι να καταφύγουμε σε ένα βοηθητικό τέχνασμα. Της αποδίδουμε τον χαρακτήρα οιονεί δράσης· μιλάμε για λειτουργικά σκόπιμα ένστικτα.

Παρατηρούμε δύο πράγματα: πρώτον, την εγγενή τάση ενός ζωντανού οργανισμού να αποκρίνεται σε ένα ερέθισμα σύμφωνα με ένα κανονικό πρότυπο και, δεύτερον, τις ευνοϊκές συνέπειες αυτού του είδους συμπεριφοράς για την ενίσχυση ή τη διατήρηση των ζωτικών δυνάμεων του οργανισμού. Αν ήμασταν σε θέση να ερμηνεύσουμε μια τέτοια συμπεριφορά ως αποτέλεσμα σκόπιμης επιδίωξης ορισμένων σκοπών,

θα την αποκαλούσαμε δράση και θα την εξετάζαμε σύμφωνα με τις τελεολογικές μεθόδους της πραξεολογίας. Επειδή, όμως, δεν εντοπίζουμε κανένα ίχνος συνειδητού νου πίσω από αυτή τη συμπεριφορά, υποθέτουμε ότι συνέβαλε καθοριστικά ένας άγνωστος παράγοντας, τον οποίο αποκαλούμε ένστικτο. Λέμε ότι το ένστικτο κατευθύνει την οιονεί σκόπιμη ζωική συμπεριφορά και τις ασυνείδητες αλλά, παρ' όλα αυτά, λειτουργικά πρόσφορες αποκρίσεις των ανθρώπινων μυών και νεύρων.

Ωστόσο, το γεγονός και μόνο ότι υποστασιοποιούμε το ανεξήγητο στοιχείο αυτής της συμπεριφοράς ως δύναμη και το αποκαλούμε ένστικτο δεν διευρύνει τη γνώση μας. Δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε ότι η λέξη «ένστικτο» δεν είναι παρά ένα ορόσημο που υποδεικνύει το σημείο πέρα από το οποίο, τουλάχιστον έως σήμερα, αδυνατούμε να προωθήσουμε την επιστημονική μας διερεύνηση.

Η βιολογία κατόρθωσε να ανακαλύψει μια «φυσική», δηλαδή μηχανιστική, εξήγηση για πολλές διεργασίες οι οποίες κατά το παρελθόν αποδίδονταν στη λειτουργία των ενστίκτων. Παρ' όλα αυτά, πολλές άλλες παραμένουν ανεξήγητες και δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως μηχανικές ή χημικές αποκρίσεις σε μηχανικά ή χημικά ερεθίσματα. Τα ζώα εκδηλώνουν μορφές συμπεριφοράς που δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές παρά μόνο με την παραδοχή ότι δρούσε κάποιος κατευθυντήριος παράγοντας.

Ο σκοπός του συμπεριφορισμού να μελετήσει την ανθρώπινη δράση εξωτερικά, με τις μεθόδους της ζωικής ψυχολογίας, είναι ανεδαφικός. Στον βαθμό στον οποίο η ζωική συμπεριφορά υπερβαίνει τις απλές φυσιολογικές διεργασίες, όπως η αναπνοή και ο μεταβολισμός, μπορεί να διερευνηθεί μόνο με τη βοήθεια των εννοιών νοήματος που έχει αναπτύξει η πραξεολογία. Ο συμπεριφοριστής προσεγγίζει το

αντικείμενο των ερευνών του με τις ανθρώπινες έννοιες του σκοπού και της επιτυχίας. Εφαρμόζει ασυνείδητα στο αντικείμενο των μελετών του τις ανθρώπινες έννοιες της λειτουργικής προσφορότητας και της βλαπτικότητας. Αυταπατάται όταν αποκλείει κάθε λεκτική αναφορά στη συνείδηση και στην επιδίωξη σκοπών. Στην πραγματικότητα, ο νους του αναζητεί παντού σκοπούς και αξιολογεί κάθε μορφή συμπεριφοράς με το μέτρο μιας διαστρεβλωμένης έννοιας της λειτουργικής προσφορότητας.

Η επιστήμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς —στον βαθμό στον οποίο δεν είναι φυσιολογία— δεν μπορεί να εγκαταλείψει την αναφορά στο νόημα και στον σκοπό. Δεν μπορεί να διδαχθεί τίποτε από τη ζωική ψυχολογία και από την παρατήρηση των ασυνείδητων αντιδράσεων των νεογέννητων βρεφών. Αντιθέτως, η ζωική ψυχολογία και η βρεφική ψυχολογία είναι εκείνες που δεν μπορούν να παραιτηθούν από τη βοήθεια την οποία παρέχει η επιστήμη της ανθρώπινης δράσης. Χωρίς τις πραξεολογικές κατηγορίες, θα αδυνατούσαμε να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε τόσο τη συμπεριφορά των ζώων όσο και τη συμπεριφορά των βρεφών.

Η παρατήρηση της ενστικτώδους συμπεριφοράς των ζώων γεμίζει τον άνθρωπο με θαυμασμό και εγείρει ερωτήματα στα οποία κανείς δεν μπορεί να απαντήσει ικανοποιητικά. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα ζώα, ακόμη και τα φυτά, αντιδρούν κατά τρόπο οιονεί σκόπιμο δεν είναι περισσότερο ούτε λιγότερο θαυμαστό από το γεγονός ότι ο άνθρωπος σκέπτεται και δρα, ότι στο ανόργανο σύμπαν επικρατούν εκείνες οι λειτουργικές αντιστοιχίες τις οποίες περιγράφει η φυσική και ότι στο οργανικό σύμπαν συντελούνται βιολογικές διεργασίες. Όλα αυτά είναι θαυμαστά υπό την έννοια ότι αποτελούν έσχατα δεδομένα για τον ερευνητικό μας νου.

Τέτοιο έσχατο δεδομένο αποτελεί και εκείνο που αποκαλούμε ζωικό ένστικτο. Όπως οι έννοιες της κίνησης, της δύναμης, της ζωής και της συνείδησης, έτσι και η έννοια του ενστίκτου δεν είναι παρά ένας όρος που δηλώνει ένα έσχατο δεδομένο. Ασφαλώς, ούτε «εξηγεί» οτιδήποτε ούτε υποδεικνύει κάποια αιτία ή έσχατη αιτία.[10]

Ο απόλυτος σκοπός

Για να αποφευχθεί κάθε πιθανή παρερμηνεία των πραξεολογικών κατηγοριών, φαίνεται σκόπιμο να υπογραμμιστεί μια αυτονόητη αλήθεια.

Η πραξεολογία, όπως και οι ιστορικές επιστήμες της ανθρώπινης δράσης, ασχολείται με τη σκόπιμη ανθρώπινη δράση. Όταν αναφέρεται σε σκοπούς, έχει κατά νου τους σκοπούς τους οποίους επιδιώκουν οι δρώντες άνθρωποι. Όταν μιλά για νόημα, αναφέρεται στο νόημα που αποδίδουν οι δρώντες άνθρωποι στις πράξεις τους.

Η πραξεολογία και η ιστορία αποτελούν εκδηλώσεις του ανθρώπινου νου και, ως τέτοιες, εξαρτώνται από τις διανοητικές ικανότητες των θνητών ανθρώπων. Η πραξεολογία και η ιστορία δεν ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν οτιδήποτε σχετικά με τις προθέσεις ενός απόλυτου και αντικειμενικού νου, σχετικά με ένα αντικειμενικό νόημα εγγενές στην πορεία των γεγονότων και της ιστορικής εξέλιξης ή σχετικά με τα σχέδια που ο Θεός, η Φύση, το *Weltgeist* —το Πνεύμα του Κόσμου— ή το *Manifest Destiny* —το Πρόδηλο Πεπρωμένο— επιχειρούν να πραγματώσουν κατευθύνοντας το σύμπαν και τις ανθρώπινες υποθέσεις. Δεν έχουν τίποτε κοινό με εκείνο που αποκαλείται φιλοσοφία της ιστορίας. Δεν ισχυρίζονται, όπως τα έργα του Hegel, του Comte, του Marx και πλήθους άλλων συγγραφέων, ότι αποκαλύπτουν πληροφορίες σχετικά με το αληθινό, αντικειμενικό και απόλυτο νόημα της ζωής και της ιστορίας.[11]

Ο φυτικός άνθρωπος

Ορισμένες φιλοσοφίες συμβουλεύουν τους ανθρώπους να επιδιώκουν, ως έσχατο σκοπό της συμπεριφοράς τους, την πλήρη παραίτηση από κάθε δράση. Αντιμετωπίζουν τη ζωή ως απόλυτο κακό, πλήρες πόνου, οδύνης και αγωνίας, και αρνούνται κατηγορηματικά ότι οποιαδήποτε σκόπιμη ανθρώπινη προσπάθεια μπορεί να την καταστήσει υποφερτή. Η ευτυχία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της πλήρους εξάλειψης της συνείδησης, της βούλησης και της ζωής. Η μοναδική οδός προς τη μακαριότητα και τη σωτηρία είναι να καταστεί κανείς απολύτως παθητικός, αδιάφορος και αδρανής, όπως τα φυτά. Το υπέρτατο αγαθό είναι η εγκατάλειψη της σκέψης και της δράσης.

Αυτή είναι η ουσία των διδασκαλιών διαφόρων ινδικών φιλοσοφιών, ιδίως του Βουδισμού, καθώς και της φιλοσοφίας του Schopenhauer. Η πραξεολογία δεν τις σχολιάζει. Παραμένει ουδέτερη απέναντι σε όλες τις αξιολογικές κρίσεις και στην επιλογή των έσχατων σκοπών. Έργο της δεν είναι να επιδοκιμάζει ή να αποδοκιμάζει, αλλά να περιγράφει αυτό που υπάρχει.

Αντικείμενο της πραξεολογίας είναι η ανθρώπινη δράση. Ασχολείται με τον δρώντα άνθρωπο, όχι με τον άνθρωπο που έχει μεταμορφωθεί σε φυτό και έχει αναχθεί σε μια απλώς φυτική ύπαρξη.

8. Πρβλ. Alfred Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (Βιέννη, 1932), σ. 18.

9. Πρβλ. Karel Engliš, *Begründung der Teleologie als Form des empirischen Erkennens* (Μπρνο, 1930), σ. 15 επ.

10.«Η ζωή είναι μια πρωταρχική αιτία που μας διαφεύγει, όπως όλες οι πρωταρχικές αιτίες, και με την οποία δεν χρειάζεται να ασχολείται η πειραματική επιστήμη». Claude Bernard, *La Science expérimentale* (Παρίσι, 1878), σ. 137.

11.Για τη φιλοσοφία της ιστορίας, πρβλ. Mises, *Theory and History* (New Haven, 1957), σ. 159 επ.

Κεφάλαιο 2: ΤΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

1. Πραξεολογία και ιστορία

Υπάρχουν δύο κύριοι κλάδοι των επιστημών της ανθρώπινης δράσης: η πραξεολογία και η ιστορία. Η ιστορία είναι η συλλογή και η συστηματική διάταξη όλων των δεδομένων της εμπειρίας που αφορούν την ανθρώπινη δράση. Ασχολείται με το συγκεκριμένο περιεχόμενο της ανθρώπινης δράσης. Μελετά όλες τις ανθρώπινες επιδιώξεις στην άπειρη πολλαπλότητα και ποικιλομορφία τους, καθώς και όλες τις ατομικές πράξεις με όλες τις συμπτωματικές, ειδικές και ιδιαίτερες προεκτάσεις τους. Εξετάζει εξονυχιστικά τις ιδέες που καθοδηγούν τους δρώντες ανθρώπους και τα αποτελέσματα των πράξεων που εκτελούνται. Περιλαμβάνει κάθε πτυχή της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Αφενός, υπάρχει η γενική ιστορία και, αφετέρου, η ιστορία διαφόρων στενότερων πεδίων. Υπάρχει η ιστορία της πολιτικής και της στρατιωτικής δράσης, των ιδεών και της φιλοσοφίας, των οικονομικών δραστηριοτήτων, της τεχνολογίας, της λογοτεχνίας, της τέχνης και της επιστήμης, της θρησκείας, των ηθών και των εθίμων, καθώς και πολλών άλλων σφαιρών της ανθρώπινης ζωής. Υπάρχουν η εθνολογία και η

ανθρωπολογία, στον βαθμό στον οποίο δεν αποτελούν μέρος της βιολογίας, και υπάρχει η ψυχολογία, στον βαθμό στον οποίο δεν αποτελεί ούτε φυσιολογία ούτε επιστημολογία ούτε φιλοσοφία. Υπάρχει επίσης η γλωσσολογία, στον βαθμό στον οποίο δεν αποτελεί ούτε λογική ούτε φυσιολογία της ομιλίας.[1]

Αντικείμενο όλων των ιστορικών επιστημών είναι το παρελθόν. Δεν μπορούν να μας διδάξουν τίποτε που να ισχύει για όλες τις ανθρώπινες πράξεις, δηλαδή και για το μέλλον. Η μελέτη της ιστορίας καθιστά τον άνθρωπο σοφό και συνετό. Δεν του παρέχει, όμως, αφ' εαυτής γνώσεις και δεξιότητες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων.

Και οι φυσικές επιστήμες ασχολούνται με γεγονότα του παρελθόντος. Κάθε εμπειρία είναι εμπειρία κάποιου πράγματος που έχει ήδη παρέλθει· δεν υπάρχει εμπειρία μελλοντικών συμβάντων. Η εμπειρία, όμως, στην οποία οφείλουν οι φυσικές επιστήμες όλες τις επιτυχίες τους είναι η εμπειρία του πειράματος, μέσα στο οποίο τα επιμέρους στοιχεία της μεταβολής μπορούν να παρατηρηθούν απομονωμένα. Τα γεγονότα που συγκεντρώνονται με αυτόν τον τρόπο μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την επαγωγή, μια ιδιότυπη διαδικασία συναγωγής συμπερασμάτων, η οποία έχει προσφέρει πραγματιστικές αποδείξεις της προσφορότητάς της, μολονότι η ικανοποιητική επιστημολογική θεμελίωσή της εξακολουθεί να αποτελεί άλυτο πρόβλημα.

Η εμπειρία με την οποία πρέπει να ασχοληθούν οι επιστήμες της ανθρώπινης δράσης είναι πάντοτε εμπειρία σύνθετων φαινομένων. Δεν μπορούν να διεξαχθούν εργαστηριακά πειράματα σε σχέση με την ανθρώπινη δράση. Ποτέ δεν βρισκόμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε τη μεταβολή ενός μόνο στοιχείου, ενώ όλες οι άλλες συνθήκες του

γεγονότος παραμένουν αμετάβλητες. Η ιστορική εμπειρία, ως εμπειρία σύνθετων φαινομένων, δεν μας παρέχει γεγονότα με την έννοια με την οποία χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο οι φυσικές επιστήμες για να δηλώσουν μεμονωμένα συμβάντα που έχουν ελεγχθεί πειραματικά. Οι πληροφορίες που παρέχει η ιστορική εμπειρία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή θεωριών και την πρόβλεψη μελλοντικών γεγονότων. Κάθε ιστορική εμπειρία επιδέχεται διάφορες ερμηνείες και, πράγματι, ερμηνεύεται με διαφορετικούς τρόπους.

Επομένως, τα αιτήματα του θετικισμού και των συγγενών προς αυτόν σχολών μεταφυσικής είναι ανεδαφικά. Είναι αδύνατο να αναμορφωθούν οι επιστήμες της ανθρώπινης δράσης σύμφωνα με το πρότυπο της φυσικής και των άλλων φυσικών επιστημών. Δεν υπάρχει κανένα μέσο για τη συγκρότηση μιας *a posteriori* θεωρίας της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των κοινωνικών γεγονότων. Η ιστορία δεν μπορεί ούτε να αποδείξει ούτε να διαψεύσει οποιαδήποτε γενική πρόταση με τον τρόπο με τον οποίο οι φυσικές επιστήμες αποδέχονται ή απορρίπτουν μια υπόθεση βάσει εργαστηριακών πειραμάτων. Στο πεδίο της δεν είναι δυνατή ούτε η πειραματική επαλήθευση ούτε η πειραματική διάψευση μιας γενικής πρότασης.

Τα σύνθετα φαινόμενα, στην παραγωγή των οποίων διαπλέκονται διάφορες αιτιώδεις αλυσίδες, δεν μπορούν να υποβάλουν σε έλεγχο καμία θεωρία. Αντιθέτως, τέτοια φαινόμενα καθίστανται κατανοητά μόνο μέσω μιας ερμηνείας που χρησιμοποιεί θεωρίες οι οποίες έχουν προηγουμένως αναπτυχθεί από άλλες πηγές. Στην περίπτωση των φυσικών φαινομένων, η ερμηνεία ενός γεγονότος δεν πρέπει να αντιβαίνει στις θεωρίες που έχουν επαρκώς επαληθευθεί μέσω πειραμάτων. Στην περίπτωση των ιστορικών γεγονότων δεν υπάρχει

τέτοιος περιορισμός. Οι σχολιαστές θα ήταν ελεύθεροι να καταφεύγουν σε εντελώς αυθαίρετες εξηγήσεις. Όπου υπάρχει κάτι που χρειάζεται εξήγηση, ο ανθρώπινος νους ουδέποτε δυσκολεύτηκε να επινοήσει *ad hoc* φανταστικές θεωρίες, στερούμενες κάθε λογικής θεμελίωσης.

Στο πεδίο της ανθρώπινης ιστορίας, έναν περιορισμό ανάλογο προς εκείνον που επιβάλλουν οι πειραματικά ελεγμένες θεωρίες στις προσπάθειες ερμηνείας και διασαφήνισης επιμέρους φυσικών, χημικών και φυσιολογικών γεγονότων παρέχει η πραξεολογία. Η πραξεολογία είναι θεωρητική και συστηματική επιστήμη, όχι ιστορική. Πεδίο της είναι η ανθρώπινη δράση ως τέτοια, ανεξάρτητα από όλες τις περιβαλλοντικές, συμπτωματικές και ατομικές περιστάσεις των συγκεκριμένων πράξεων. Η γνώση της είναι αμιγώς τυπική και γενική, χωρίς αναφορά στο υλικό περιεχόμενο και στα ιδιαίτερα γνωρίσματα της πραγματικής περίπτωσης. Αποβλέπει σε γνώση που ισχύει για όλες τις περιπτώσεις στις οποίες οι συνθήκες αντιστοιχούν επακριβώς σε εκείνες που εμπεριέχονται στις παραδοχές και στα συμπεράσματά της.

Οι διατυπώσεις και οι προτάσεις της δεν προέρχονται από την εμπειρία. Όπως οι διατυπώσεις της λογικής και των μαθηματικών, είναι *a priori*. Δεν υπόκεινται σε επαλήθευση ή διάψευση βάσει της εμπειρίας και των γεγονότων. Προηγούνται, τόσο λογικά όσο και χρονικά, κάθε κατανόησης των ιστορικών γεγονότων. Αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση κάθε νοητικής κατανόησης των ιστορικών συμβάντων. Χωρίς αυτές, δεν θα μπορούσαμε να διακρίνουμε στην πορεία των γεγονότων τίποτε άλλο πέρα από καλειδοσκοπικές μεταβολές και χαώδη σύγχυση.

1. Η οικονομική ιστορία, η περιγραφική οικονομική και η οικονομική στατιστική αποτελούν, ασφαλώς, ιστορία. Ο όρος «κοινωνιολογία» χρησιμοποιείται με δύο

διαφορετικές έννοιες. Η περιγραφική κοινωνιολογία ασχολείται με εκείνα τα ιστορικά φαινόμενα της ανθρώπινης δράσης τα οποία δεν εξετάζονται στο πλαίσιο της περιγραφικής οικονομικής· το πεδίο της επικαλύπτει σε κάποιον βαθμό το πεδίο που διεκδικούν η εθνολογία και η ανθρωπολογία. Η γενική κοινωνιολογία, αντιθέτως, προσεγγίζει την ιστορική εμπειρία από μια περισσότερο καθολική οπτική από εκείνη των άλλων κλάδων της ιστορίας. Η καθαυτό ιστορία, παραδείγματος χάριν, ασχολείται με έναν λαό ή με μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Ο Max Weber, στην κύρια πραγματεία του, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Τυβίγγη, 1922), σ. 513–600, ασχολείται με την πόλη εν γένει, δηλαδή με το σύνολο της ιστορικής εμπειρίας που αφορά τις πόλεις, χωρίς κανέναν περιορισμό ως προς τις ιστορικές περιόδους, τις γεωγραφικές περιοχές ή τους επιμέρους λαούς, τα έθνη, τις φυλές και τους πολιτισμούς.

2. Ο τυπικός και απριοριστικός χαρακτήρας της πραξεολογίας

Μια τάση που είναι της μόδας στη σύγχρονη φιλοσοφία αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε *a priori* γνώσης. Υποστηρίζεται ότι το σύνολο της ανθρώπινης γνώσης προέρχεται από την εμπειρία. Η στάση αυτή μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή ως υπερβολική αντίδραση απέναντι στις ακρότητες της θεολογίας και μιας νόθας φιλοσοφίας της ιστορίας και της φύσης. Οι μεταφυσικοί επιθυμούσαν διακαώς να ανακαλύψουν μέσω της διαίσθησης ηθικές επιταγές, το νόημα της ιστορικής εξέλιξης, τις ιδιότητες της ψυχής και της ύλης, καθώς και τους νόμους που διέπουν τα φυσικά, χημικά και φυσιολογικά φαινόμενα. Οι ασταθείς εικοτολογίες τους εκδήλωναν μια ανέμελη περιφρόνηση για τη γνώση των πραγματικών γεγονότων. Ήταν πεπεισμένοι ότι, χωρίς καμία αναφορά στην εμπειρία, ο λόγος μπορούσε να εξηγήσει τα πάντα και να απαντήσει σε όλα τα ερωτήματα.

Οι σύγχρονες φυσικές επιστήμες οφείλουν την επιτυχία τους στη μέθοδο της παρατήρησης και του πειράματος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο εμπειρισμός και ο πραγματισμός έχουν δίκιο στον βαθμό στον οποίο περιορίζονται στην περιγραφή των διαδικασιών των φυσικών επιστημών. Είναι, όμως, εξίσου βέβαιο ότι σφάλλουν ολοκληρωτικά όταν επιχειρούν να απορρίψουν κάθε είδος *a priori* γνώσης και να χαρακτηρίσουν τη λογική, τα μαθηματικά και την πραξεολογία είτε ως εμπειρικούς και πειραματικούς κλάδους είτε ως απλές ταυτολογίες.

Ως προς την πραξεολογία, τα σφάλματα των φιλοσόφων οφείλονται στην πλήρη άγνοιά τους για την οικονομική επιστήμη[2] και, πολύ συχνά, στην εντυπωσιακά ανεπαρκή γνώση τους της ιστορίας. Στα μάτια του φιλοσόφου, η ενασχόληση με φιλοσοφικά ζητήματα αποτελεί υψηλό και ευγενές λειτούργημα, το οποίο δεν πρέπει να υποβιβάζεται στο χαμηλό επίπεδο των άλλων βιοποριστικών απασχολήσεων. Ο καθηγητής δυσανασχετεί με το γεγονός ότι αντλεί εισόδημα από τη φιλοσοφική του δραστηριότητα· προσβάλλεται από τη σκέψη ότι κερδίζει χρήματα όπως ο τεχνίτης και ο εργάτης γης. Τα χρηματικά ζητήματα θεωρούνται ταπεινά πράγματα και ο φιλόσοφος που διερευνά τα υψηλά προβλήματα της αλήθειας και των απόλυτων αιώνιων αξιών δεν θα έπρεπε να ρυπαίνει τον νου του στρέφοντας την προσοχή του στα προβλήματα της οικονομικής επιστήμης.

Το πρόβλημα αν υπάρχουν ή δεν υπάρχουν *a priori* στοιχεία της σκέψης —δηλαδή αναγκαίες και αναπόδραστες νοητικές προϋποθέσεις του σκέπτεσθαι, προγενέστερες κάθε πραγματικής πράξης σύλληψης και εμπειρίας— δεν πρέπει να συγχέεται με το γενετικό πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος απέκτησε τη χαρακτηριστικά ανθρώπινη νοητική του ικανότητα. Ο άνθρωπος κατάγεται από μη ανθρώπινους προγόνους που στερούνταν αυτής της ικανότητας. Οι

πρόγονοι αυτοί διέθεταν κάποια δυνητική ικανότητα, η οποία, κατά τη διάρκεια μακραίωνης εξέλιξης, τους μετέτρεψε σε έλλογα όντα. Ο μετασχηματισμός αυτός πραγματοποιήθηκε υπό την επίδραση ενός μεταβαλλόμενου κοσμικού περιβάλλοντος, το οποίο επενεργούσε στις διαδοχικές γενεές. Από αυτό ο εμπειριστής συνάγει ότι οι θεμελιώδεις αρχές του συλλογισμού αποτελούν αποτέλεσμα της εμπειρίας και αντιπροσωπεύουν την προσαρμογή του ανθρώπου στις συνθήκες του περιβάλλοντός του.

Η ιδέα αυτή, όταν ακολουθείται με συνέπεια, οδηγεί στο περαιτέρω συμπέρασμα ότι μεταξύ των προανθρώπινων προγόνων μας και του *Homo sapiens* υπήρξαν διάφορα ενδιάμεσα στάδια. Υπήρξαν όντα τα οποία, μολονότι δεν διέθεταν ακόμη την ανθρώπινη ικανότητα του λόγου, ήταν προικισμένα με ορισμένα υποτυπώδη στοιχεία συλλογιστικής ικανότητας. Ο νους τους δεν ήταν ακόμη λογικός, αλλά προλογικός —ή, ορθότερα, ατελώς λογικός. Οι ασυνεχείς και ανεπαρκείς λογικές λειτουργίες τους εξελίχθηκαν βαθμιαία από την προλογική προς τη λογική κατάσταση. Ο λόγος, η διάνοια και η λογική αποτελούν ιστορικά φαινόμενα. Υπάρχει ιστορία της λογικής, όπως υπάρχει ιστορία της τεχνολογίας. Τίποτε δεν υποδηλώνει ότι η λογική, όπως τη γνωρίζουμε, αποτελεί το τελευταίο και οριστικό στάδιο της διανοητικής εξέλιξης. Η ανθρώπινη λογική είναι μια ιστορική φάση ανάμεσα στην προανθρώπινη μη λογική, αφενός, και σε μια υπεράνθρωπη λογική, αφετέρου. Ο λόγος και ο νους, τα αποτελεσματικότερα εφόδια των ανθρώπων στον αγώνα τους για επιβίωση, είναι ενταγμένα στην αδιάκοπη ροή των ζωολογικών γεγονότων. Δεν είναι ούτε αιώνια ούτε αμετάβλητα. Είναι παροδικά.

Επιπλέον, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάθε ανθρώπινο ον επαναλαμβάνει, κατά την ατομική του εξέλιξη, όχι μόνο τον φυσιολογικό

μετασχηματισμό από ένα απλό κύτταρο σε έναν εξαιρετικά σύνθετο οργανισμό θηλαστικού, αλλά εξίσου και τον πνευματικό μετασχηματισμό από μια αμιγώς φυτική και ζωική ύπαρξη σε έναν έλλογο νου. Ο μετασχηματισμός αυτός δεν ολοκληρώνεται κατά την προγεννητική ζωή του εμβρύου, αλλά μόνο αργότερα, όταν το νεογέννητο παιδί αφυπνίζεται βαθμιαία προς την ανθρώπινη συνείδηση. Έτσι, κάθε άνθρωπος κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του, ξεκινώντας από τα βάθη του σκότους, διέρχεται από διάφορες καταστάσεις της λογικής δομής του νου.

Υπάρχει, έπειτα, η περίπτωση των ζώων. Έχουμε πλήρη επίγνωση του αγεφύρωτου χάσματος που χωρίζει τον λόγο μας από τις αντιδραστικές διεργασίες του εγκεφάλου και των νεύρων τους. Συγχρόνως, όμως, διαισθανόμαστε ότι μέσα τους δυνάμεις αγωνίζονται απεγνωσμένα να προσεγγίσουν το φως της κατανόησης. Μοιάζουν με αιχμαλώτους που αγωνιούν να διαφύγουν από την καταδίκη του αιώνιου σκότους και του αναπόδραστου αυτοματισμού. Συμπάσχουμε μαζί τους, επειδή και εμείς οι ίδιοι βρισκόμαστε σε παρόμοια κατάσταση: πιέζουμε μάταια τα όρια του διανοητικού μας μηχανισμού και αγωνιζόμαστε χωρίς αποτέλεσμα για την απόκτηση μιας απρόσιτης τέλειας γνώσης.

Το πρόβλημα, όμως, του *a priori* έχει διαφορετικό χαρακτήρα. Δεν αφορά το πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο αναδύθηκαν η συνείδηση και ο λόγος. Αναφέρεται στον ουσιώδη και αναγκαίο χαρακτήρα της λογικής δομής του ανθρώπινου νου.

Οι θεμελιώδεις λογικές σχέσεις δεν υπόκεινται σε απόδειξη ή διάψευση. Κάθε προσπάθεια να αποδειχθούν πρέπει να προϋποθέτει την εγκυρότητά τους. Είναι αδύνατο να εξηγηθούν σε ένα ον που δεν θα τις διέθετε αφ' εαυτού. Οι προσπάθειες ορισμού τους σύμφωνα με τους κανόνες του ορισμού είναι καταδικασμένες σε αποτυχία. Αποτελούν

πρωταρχικές προτάσεις, προγενέστερες κάθε ονοματικού ή πραγματικού ορισμού. Είναι έσχατες, μη αναλύσιμες κατηγορίες. Ο ανθρώπινος νους είναι απολύτως ανίκανος να φανταστεί λογικές κατηγορίες που αντιβαίνουν σε αυτές. Ανεξάρτητα από το πώς μπορεί να εμφανίζονται σε υπεράνθρωπα όντα, για τον άνθρωπο είναι αναπόδραστες και απολύτως αναγκαίες. Αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση της αντίληψης, της ενσυνείδητης πρόσληψης και της εμπειρίας.

Αποτελούν εξίσου απαραίτητη προϋπόθεση της μνήμης. Στις φυσικές επιστήμες υπάρχει μια τάση να περιγράφεται η μνήμη ως ειδική περίπτωση ενός γενικότερου φαινομένου. Κάθε ζωντανός οργανισμός διατηρεί τα αποτελέσματα προγενέστερων ερεθισμών, ενώ η παρούσα κατάσταση της ανόργανης ύλης διαμορφώνεται από τα αποτελέσματα όλων των επιδράσεων στις οποίες αυτή εκτέθηκε κατά το παρελθόν. Η παρούσα κατάσταση του σύμπαντος είναι προϊόν του παρελθόντος του. Μπορούμε, επομένως, με μια χαλαρή μεταφορική έννοια, να πούμε ότι η γεωλογική δομή της υδρογείου μας διατηρεί τη μνήμη όλων των προγενέστερων κοσμικών μεταβολών και ότι το σώμα ενός ανθρώπου αποτελεί το καταστάλαγμα της μοίρας και των μεταπτώσεων τόσο των προγόνων του όσο και του ίδιου.

Η μνήμη, όμως, είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από το γεγονός της δομικής ενότητας και συνέχειας της κοσμικής εξέλιξης. Αποτελεί φαινόμενο της συνείδησης και, ως τέτοιο, εξαρτάται από το λογικό *a priori*. Οι ψυχολόγοι έχουν προβληματιστεί από το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν θυμάται τίποτε από την περίοδο κατά την οποία υπήρχε ως έμβρυο και ως θηλάζον βρέφος. Ο Freud προσπάθησε να εξηγήσει αυτή την απουσία αναμνήσεων ως αποτέλεσμα της απώθησης ανεπιθύμητων αναμνηστικών παραστάσεων. Η αλήθεια είναι ότι στις ασυνείδητες καταστάσεις δεν υπάρχει τίποτε που θα μπορούσε να

αποτελέσει αντικείμενο μνήμης. Ο ζωικός αυτοματισμός και η ασυνείδητη απόκριση σε φυσιολογικά ερεθίσματα δεν αποτελούν υλικό μνήμης ούτε για τα έμβρυα και τα θηλάζοντα βρέφη ούτε για τους ενηλίκους. Μόνο οι συνειδητές καταστάσεις μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ανάμνησης.

Ο ανθρώπινος νους δεν είναι ένας *tabula rasa*, ένας άγραφος πίνακας πάνω στον οποίο τα εξωτερικά γεγονότα καταγράφουν τη δική τους ιστορία. Είναι εξοπλισμένος με ένα σύνολο εργαλείων για την κατανόηση της πραγματικότητας. Ο άνθρωπος απέκτησε αυτά τα εργαλεία —δηλαδή τη λογική δομή του νου του— κατά την πορεία της εξέλιξής του από την αμοιβάδα έως την παρούσα κατάστασή του. Τα εργαλεία αυτά, όμως, προηγούνται λογικά κάθε εμπειρίας.

Ο άνθρωπος δεν είναι απλώς ένα ζώο που υπόκειται ολοκληρωτικά στα ερεθίσματα τα οποία καθορίζουν αναπόφευκτα τις συνθήκες της ζωής του. Είναι επίσης δρων ον. Και η κατηγορία της δράσης προηγείται λογικά κάθε συγκεκριμένης πράξης.

Το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν διαθέτει τη δημιουργική δύναμη να φανταστεί κατηγορίες που αντιβαίνουν στις θεμελιώδεις λογικές σχέσεις και στις αρχές της αιτιότητας και της τελεολογίας μάς επιβάλλει εκείνο που μπορεί να αποκληθεί μεθοδολογικός απριορισμός.

Κάθε άνθρωπος, με την καθημερινή συμπεριφορά του, πιστοποιεί επανειλημμένα το αμετάβλητο και την καθολικότητα των κατηγοριών της σκέψης και της δράσης. Εκείνος που απευθύνεται στους συνανθρώπους του, που επιθυμεί να τους πληροφορήσει και να τους πείσει, που θέτει ερωτήματα και απαντά στα ερωτήματα των άλλων, μπορεί να ενεργεί με αυτόν τον τρόπο μόνο επειδή μπορεί να επικαλεστεί κάτι κοινό σε όλους τους ανθρώπους —δηλαδή τη λογική δομή του

ανθρώπινου λόγου. Η ιδέα ότι το A θα μπορούσε να είναι συγχρόνως μη-A ή ότι η προτίμηση του A έναντι του B θα μπορούσε να αποτελεί συγχρόνως προτίμηση του B έναντι του A είναι απλώς αδιανόητη και παράλογη για τον ανθρώπινο νου. Δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε κανένα είδος προλογικής ή μεταλογικής σκέψης. Δεν μπορούμε να διανοηθούμε έναν κόσμο χωρίς αιτιότητα και τελεολογία.

Για τον άνθρωπο δεν έχει σημασία αν, πέρα από τη σφαίρα που είναι προσιτή στον ανθρώπινο νου, υπάρχουν ή δεν υπάρχουν άλλες σφαίρες στις οποίες υφίσταται κάτι κατηγορικά διαφορετικό από την ανθρώπινη σκέψη και δράση. Καμία γνώση από τέτοιες σφαίρες δεν διεισδύει στον ανθρώπινο νου. Είναι μάταιο να διερωτόμαστε αν τα πράγματα καθαυτά διαφέρουν από τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται σε εμάς και αν υπάρχουν κόσμοι τους οποίους δεν μπορούμε να διαισθανθούμε και ιδέες τις οποίες δεν μπορούμε να κατανοήσουμε. Αυτά είναι προβλήματα που βρίσκονται πέρα από τα όρια της ανθρώπινης γνώσης.

Η ανθρώπινη γνώση εξαρτάται από τη δομή του ανθρώπινου νου. Αν επιλέγει ως αντικείμενο των ερευνών της την ανθρώπινη δράση, δεν μπορεί να εννοεί τίποτε άλλο από τις κατηγορίες της δράσης που προσιδιάζουν στον ανθρώπινο νου και αποτελούν την προβολή του στον εξωτερικό κόσμο του γίγνεσθαι και της μεταβολής. Όλα τα θεωρήματα της πραξεολογίας αναφέρονται αποκλειστικά σε αυτές τις κατηγορίες της δράσης και ισχύουν μόνο εντός της σφαίρας λειτουργίας τους. Δεν ισχυρίζονται ότι παρέχουν οποιαδήποτε πληροφορία σχετικά με κόσμους και σχέσεις που ουδέποτε έχουν συλληφθεί και είναι αδύνατο να γίνουν αντικείμενο φαντασίας.

Επομένως, η πραξεολογία είναι ανθρώπινη υπό διττή έννοια. Είναι ανθρώπινη επειδή διεκδικεί για τα θεωρήματά της, εντός της σφαίρας που ορίζεται επακριβώς από τις υποκείμενες παραδοχές, καθολική

εγκυρότητα για κάθε ανθρώπινη δράση. Είναι, επιπλέον, ανθρώπινη επειδή ασχολείται αποκλειστικά με την ανθρώπινη δράση και δεν φιλοδοξεί να γνωρίσει οτιδήποτε σχετικά με μη ανθρώπινη δράση —είτε υποανθρώπινη είτε υπεράνθρωπη.

Η υποτιθέμενη λογική ετερογένεια του πρωτόγονου ανθρώπου

Αποτελεί γενική πλάνη η πεποίθηση ότι τα συγγράμματα του Lucien Lévy-Bruhl παρέχουν στήριξη στη θεωρία σύμφωνα με την οποία η λογική δομή του νου του πρωτόγονου ανθρώπου ήταν και εξακολουθεί να είναι κατηγορικά διαφορετική από εκείνη του πολιτισμένου ανθρώπου. Αντιθέτως, όσα αναφέρει ο Lévy-Bruhl σχετικά με τις νοητικές λειτουργίες του πρωτόγονου ανθρώπου, βάσει της προσεκτικής εξέτασης ολόκληρου του διαθέσιμου εθνολογικού υλικού, αποδεικνύουν σαφώς ότι οι θεμελιώδεις λογικές σχέσεις και οι κατηγορίες της σκέψης και της δράσης διαδραματίζουν στις διανοητικές δραστηριότητες των πρωτόγονων λαών τον ίδιο ρόλο που διαδραματίζουν και στη δική μας ζωή. Το περιεχόμενο των σκέψεων του πρωτόγονου ανθρώπου διαφέρει από το περιεχόμενο των δικών μας σκέψεων, αλλά η τυπική και λογική δομή είναι κοινή και στις δύο περιπτώσεις.

Είναι αλήθεια ότι ο ίδιος ο Lévy-Bruhl υποστηρίζει πως η νοοτροπία των πρωτόγονων λαών έχει ουσιαστικά «μυστικιστικό και προλογικό» χαρακτήρα· οι συλλογικές παραστάσεις του πρωτόγονου ανθρώπου ρυθμίζονται από τον «νόμο της συμμετοχής» και, κατά συνέπεια, αδιαφορούν για τον νόμο της αντίφασης. Ωστόσο, η διάκριση του Lévy-Bruhl μεταξύ προλογικής και λογικής σκέψης αναφέρεται στο περιεχόμενο και όχι στη μορφή και την κατηγορική δομή της σκέψης. Διότι δηλώνει ότι ακόμη και μεταξύ λαών όπως οι δικοί μας υπάρχουν, περισσότερο ή λιγότερο ανεξάρτητα και περισσότερο ή λιγότερο

εξασθενημένα, αλλά πάντως ανεξάλειπτα, ιδέες και σχέσεις μεταξύ ιδεών που διέπονται από τον «νόμο της συμμετοχής», παράλληλα με εκείνες που υπόκεινται στον νόμο του συλλογισμού. «Το προλογικό και το μυστικιστικό συνυπάρχουν με το λογικό».[3]

Ο Lévy-Bruhl κατατάσσει τις ουσιώδεις διδασκαλίες του χριστιανισμού στη σφαίρα του προλογικού νου.[4] Είναι δυνατό να προβληθούν —και πράγματι έχουν προβληθεί— πολλές αντιρρήσεις κατά των χριστιανικών δογμάτων και της ερμηνείας τους από τη θεολογία. Κανείς, όμως, δεν τόλμησε ποτέ να ισχυριστεί ότι οι Πατέρες και οι φιλόσοφοι του χριστιανισμού —μεταξύ των οποίων ο Άγιος Αυγουστίνος και ο Άγιος Θωμάς— διέθεταν νόες των οποίων η λογική δομή ήταν κατηγορικά διαφορετική από εκείνη των συγχρόνων μας.

Η διαφωνία μεταξύ ενός ανθρώπου που πιστεύει στα θαύματα και ενός άλλου που δεν πιστεύει σε αυτά αφορά το περιεχόμενο της σκέψης και όχι τη λογική μορφή της. Ένας άνθρωπος που επιχειρεί να αποδείξει τη δυνατότητα και την πραγματικότητα των θαυμάτων μπορεί να σφάλλει. Η αποκάλυψη, όμως, του σφάλματός του —όπως καταδεικνύουν τα λαμπρά δοκίμια του Hume και του Mill— δεν είναι ασφαλώς λιγότερο περίπλοκη από λογική άποψη από την ανασκευή οποιασδήποτε φιλοσοφικής ή οικονομικής πλάνης.

Εξερευνητές και ιεραπόστολοι αναφέρουν ότι στην Αφρική και την Πολυνησία ο πρωτόγονος άνθρωπος σταματά στην πρώτη αντίληψη των πραγμάτων και δεν συλλογίζεται ποτέ, αν μπορεί με οποιονδήποτε τρόπο να το αποφύγει.[5] Ευρωπαίοι και Αμερικανοί εκπαιδευτικοί αναφέρουν ενίοτε το ίδιο και για τους μαθητές τους. Αναφορικά με τους Mossi του Νίγηρα, ο Lévy-Bruhl παραθέτει την παρατήρηση ενός ιεραποστόλου: «Οι συζητήσεις μαζί τους περιστρέφονται αποκλειστικά γύρω από τις γυναίκες, την τροφή και —κατά την εποχή των βροχών—

τις καλλιέργειες».[6] Ποια άλλα θέματα προτιμούσαν πολλοί από τους συγχρόνους και τους γείτονες του Newton, του Kant και του Lévy-Bruhl;

Το συμπέρασμα που πρέπει να συναχθεί από τις μελέτες του Lévy-Bruhl διατυπώνεται καλύτερα με τα δικά του λόγια: «Ο πρωτόγονος νους, όπως και ο δικός μας, επιθυμεί να ανακαλύψει τις αιτίες όσων συμβαίνουν· δεν τις αναζητεί, όμως, προς την ίδια κατεύθυνση με εμάς».[7]

Ένας γεωργός που επιθυμεί διακαώς να επιτύχει πλούσια συγκομιδή μπορεί —ανάλογα με το περιεχόμενο των ιδεών του— να επιλέξει διάφορες μεθόδους. Μπορεί να τελέσει ορισμένες μαγικές τελετουργίες, να πραγματοποιήσει ένα προσκύνημα, να προσφέρει ένα κερί στην εικόνα του προστάτη αγίου του ή να χρησιμοποιήσει περισσότερο και καλύτερο λίπασμα. Ό,τι και αν κάνει, πρόκειται πάντοτε για δράση, δηλαδή για χρησιμοποίηση μέσων προς επίτευξη σκοπών. Υπό μια ευρύτερη έννοια, η μαγεία αποτελεί μορφή τεχνολογίας. Ο εξορκισμός είναι μια εκούσια και σκόπιμη δράση που βασίζεται σε μια κοσμοθεώρηση την οποία οι περισσότεροι σύγχρονοί μας καταδικάζουν ως δεισιδαιμονική και, επομένως, ως απρόσφορη.

Η έννοια της δράσης, όμως, δεν συνεπάγεται ότι η δράση καθοδηγείται από μια ορθή θεωρία και από μια τεχνολογία που υπόσχεται επιτυχία ούτε ότι επιτυγχάνει τον επιδιωκόμενο σκοπό. Συνεπάγεται μόνο ότι εκείνος που εκτελεί τη δράση πιστεύει πως τα χρησιμοποιούμενα μέσα θα επιφέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Κανένα γεγονός που παρέχεται από την εθνολογία ή την ιστορία δεν αντιφάσκει προς τη θέση ότι η λογική δομή του νου είναι ενιαία και κοινή σε όλους τους ανθρώπους, όλων των φυλών, των εποχών και των χωρών.[8]

2. Σχεδόν κανένας φιλόσοφος δεν διέθετε καθολικότερη εξοικείωση με τους διάφορους κλάδους της σύγχρονής του γνώσης από τον Bergson. Ωστόσο, μια παρεμπίπτουσα παρατήρηση στο τελευταίο μεγάλο έργο του αποδεικνύει σαφώς ότι αγνοούσε πλήρως το θεμελιώδες θεώρημα της σύγχρονης θεωρίας της αξίας και της ανταλλαγής. Αναφερόμενος στην ανταλλαγή, παρατηρεί ότι «δεν μπορεί κανείς να την πραγματοποιήσει χωρίς προηγουμένως να έχει αναρωτηθεί αν τα δύο ανταλλασσόμενα αντικείμενα έχουν πράγματι την ίδια αξία, δηλαδή αν μπορούν να ανταλλαγούν με ένα και το αυτό τρίτο αντικείμενο». Henri Bergson, *Les Deux Sources de la morale et de la religion* (Παρίσι, 1932), σ. 68.

3. Lévy-Bruhl, *How Natives Think*, μτφρ. L. A. Clare (Νέα Υόρκη, 1932), σ. 386.

4. Στο ίδιο, σ. 377. Στο παρατιθέμενο πρωτότυπο η σημείωση αυτή αριθμείται επίσης ως 3· εδώ η αρίθμηση αποκαταστάθηκε για λόγους συνέχειας.

5. Lévy-Bruhl, *Primitive Mentality*, μτφρ. L. A. Clare (Νέα Υόρκη, 1923), σ. 27–29.

6. Στο ίδιο, σ. 27.

7. Στο ίδιο, σ. 437.

8. Πρβλ. τις λαμπρές διατυπώσεις του Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen* (Βερολίνο, 1925), τόμ. II, σ. 78.

3. Το a priori και η πραγματικότητα

Ο απριοριστικός συλλογισμός είναι αμιγώς εννοιολογικός και παραγωγικός. Δεν μπορεί να παραγάγει τίποτε άλλο πέρα από ταυτολογίες και αναλυτικές κρίσεις. Όλα τα πορίσματά του συνάγονται λογικά από τις προκείμενες και εμπεριέχονταν ήδη σε αυτές. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με μια διαδεδομένη ένσταση, δεν μπορεί να προσθέσει τίποτε στη γνώση μας.

Όλα τα γεωμετρικά θεωρήματα εμπεριέχονται ήδη στα αξιώματα. Η έννοια του ορθογώνιου τριγώνου εμπεριέχει ήδη το Πυθαγόρειο θεώρημα. Το θεώρημα αυτό είναι ταυτολογία· η παραγωγική συναγωγή του καταλήγει σε αναλυτική κρίση. Παρ' όλα αυτά, κανείς δεν θα υποστήριζε ότι η γεωμετρία εν γένει και το Πυθαγόρειο θεώρημα ειδικότερα δεν διευρύνουν τη γνώση μας. Η γνώση που αποκτάται μέσω αμιγώς παραγωγικού συλλογισμού είναι επίσης δημιουργική και παρέχει στον νου μας πρόσβαση σε σφαίρες που προηγουμένως του ήταν απρόσιτες. Το σημαντικό έργο του απριοριστικού συλλογισμού είναι, αφενός, να αναδεικνύει όλα όσα εμπεριέχονται στις κατηγορίες, στις έννοιες και στις προκείμενες και, αφετέρου, να καταδεικνύει όσα δεν

εμπεριέχονται σε αυτές. Αποστολή του είναι να καθιστά φανερό και πρόδηλο εκείνο που προηγουμένως ήταν κρυμμένο και άγνωστο.[9]

Στην έννοια του χρήματος εμπεριέχονται ήδη όλα τα θεωρήματα της νομισματικής θεωρίας. Η ποσοτική θεωρία του χρήματος δεν προσθέτει στη γνώση μας τίποτε που να μην περιέχεται δυνητικά στην έννοια του χρήματος. Μετασχηματίζει, αναπτύσσει και εκδιπλώνει· απλώς αναλύει και, ως εκ τούτου, είναι ταυτολογική, όπως το Πυθαγόρειο θεώρημα σε σχέση με την έννοια του ορθογώνιου τριγώνου. Κανείς, ωστόσο, δεν θα αρνούνταν τη γνωστική αξία της ποσοτικής θεωρίας. Για έναν νου που δεν έχει διαφωτιστεί από τον οικονομικό συλλογισμό, η θεωρία αυτή παραμένει άγνωστη. Η μακρά σειρά αποτυχημένων προσπαθειών επίλυσης των σχετικών προβλημάτων καταδεικνύει ότι ασφαλώς δεν ήταν εύκολο να επιτευχθεί το σημερινό επίπεδο γνώσης.

Το γεγονός ότι το σύστημα της απριοριστικής επιστήμης δεν μας παρέχει πλήρη γνώση της πραγματικότητας δεν αποτελεί ανεπάρκειά του. Οι έννοιες και τα θεωρήματά της είναι νοητικά εργαλεία που ανοίγουν τον δρόμο προς την ολοκληρωμένη κατανόηση της πραγματικότητας· ασφαλώς, δεν αποτελούν αφ' εαυτών το σύνολο της πραγματολογικής γνώσης για όλα τα πράγματα. Η θεωρία και η κατανόηση της ζωντανής και μεταβαλλόμενης πραγματικότητας δεν βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Χωρίς τη θεωρία, δηλαδή χωρίς τη γενική απριοριστική επιστήμη της ανθρώπινης δράσης, δεν είναι δυνατή η κατανόηση της πραγματικότητας της ανθρώπινης δράσης.

Η σχέση μεταξύ λόγου και εμπειρίας αποτελεί από παλιά ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα της φιλοσοφίας. Όπως και όλα τα άλλα προβλήματα της κριτικής της γνώσης, οι φιλόσοφοι την προσέγγισαν αποκλειστικά σε συνάρτηση με τις φυσικές επιστήμες. Αγνόησαν τις

επιστήμες της ανθρώπινης δράσης. Η συμβολή τους υπήρξε άχρηστη για την πραξεολογία.

Κατά την εξέταση των επιστημολογικών προβλημάτων της οικονομικής επιστήμης συνηθίζεται να υιοθετείται κάποια από τις λύσεις που προτάθηκαν για τις φυσικές επιστήμες. Ορισμένοι συγγραφείς συνιστούν τον συμβατισμό του Poincaré.[10] Θεωρούν τις προκείμενες του οικονομικού συλλογισμού ζήτημα γλωσσικής σύμβασης ή συμβατικά θεσπισμένων αξιωμάτων.[11] Άλλοι προτιμούν να αποδέχονται τις ιδέες που διατύπωσε ο Einstein. Ο Einstein θέτει το ερώτημα:

> *Πώς είναι δυνατό τα μαθηματικά, προϊόν του ανθρώπινου λόγου που δεν εξαρτάται από καμία εμπειρία, να ανταποκρίνονται με τόσο εξαίρετο τρόπο στα αντικείμενα της πραγματικότητας; Είναι ο ανθρώπινος λόγος ικανός να ανακαλύψει, χωρίς τη βοήθεια της εμπειρίας και μόνο μέσω του καθαρού συλλογισμού, τα γνωρίσματα των πραγματικών πραγμάτων;*

Και απαντά:

> *Στον βαθμό στον οποίο τα θεωρήματα των μαθηματικών αναφέρονται στην πραγματικότητα, δεν είναι βέβαια· και στον βαθμό στον οποίο είναι βέβαια, δεν αναφέρονται στην πραγματικότητα.*[12]

Οι επιστήμες της ανθρώπινης δράσης, όμως, διαφέρουν ριζικά από τις φυσικές επιστήμες. Όλοι οι συγγραφείς που επιδιώκουν να συγκροτήσουν ένα επιστημολογικό σύστημα των επιστημών της

ανθρώπινης δράσης σύμφωνα με το πρότυπο των φυσικών επιστημών σφάλλουν οικτρά.

Η πραγματικότητα που αποτελεί αντικείμενο της πραξεολογίας, δηλαδή η ανθρώπινη δράση, προέρχεται από την ίδια πηγή με τον ανθρώπινο συλλογισμό. Η δράση και ο λόγος είναι ομογενή και συγγενή· θα μπορούσαν ακόμη και να χαρακτηριστούν δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου πράγματος. Το ότι ο λόγος έχει τη δύναμη να αποσαφηνίζει, μέσω καθαρού συλλογισμού, τα ουσιώδη γνωρίσματα της δράσης αποτελεί συνέπεια του γεγονότος ότι η δράση είναι απόρροια του λόγου. Τα θεωρήματα που προκύπτουν από ορθό πραξεολογικό συλλογισμό δεν είναι απλώς απολύτως βέβαια και αδιαμφισβήτητα, όπως τα ορθά μαθηματικά θεωρήματα. Αναφέρονται, επιπλέον, με όλη την αυστηρότητα της αποδεικτικής βεβαιότητας και του αδιαμφισβήτητου χαρακτήρα τους στην πραγματικότητα της δράσης, όπως αυτή εκδηλώνεται στη ζωή και στην ιστορία. Η πραξεολογία παρέχει ακριβή και σαφή γνώση πραγματικών πραγμάτων.

Αφετηρία της πραξεολογίας δεν είναι η επιλογή αξιωμάτων ούτε μια απόφαση σχετικά με τις εφαρμοστέες μεθόδους, αλλά ο αναστοχασμός πάνω στην ουσία της δράσης. Δεν υπάρχει δράση στην οποία να μην εμφανίζονται πλήρως και τελείως οι πραξεολογικές κατηγορίες. Δεν μπορεί να νοηθεί τρόπος δράσης στον οποίο τα μέσα και οι σκοποί ή το κόστος και οι πρόσοδοι να μην μπορούν να διακριθούν σαφώς και να διαχωριστούν επακριβώς. Δεν υπάρχει τίποτε που να ανταποκρίνεται μόνο κατά προσέγγιση ή ατελώς στην οικονομική κατηγορία της ανταλλαγής. Υπάρχουν μόνο ανταλλαγή και μη ανταλλαγή· και για κάθε ανταλλαγή ισχύουν, με όλη τους την αυστηρότητα και με όλες τους τις συνέπειες, τα γενικά θεωρήματα που αφορούν τις ανταλλαγές. Δεν υπάρχουν μεταβατικές βαθμίδες από την ανταλλαγή στη μη ανταλλαγή

ή από την άμεση στην έμμεση ανταλλαγή. Καμία εμπειρία που θα αντέφασκε προς αυτές τις διατυπώσεις δεν είναι ποτέ δυνατό να υπάρξει.

Μια τέτοια εμπειρία θα ήταν πρωτίστως αδύνατη, επειδή κάθε εμπειρία που αφορά την ανθρώπινη δράση εξαρτάται από τις πραξεολογικές κατηγορίες και καθίσταται δυνατή μόνο μέσω της εφαρμογής τους. Αν δεν είχαμε στον νου μας τα σχήματα που παρέχει ο πραξεολογικός συλλογισμός, δεν θα ήμασταν ποτέ σε θέση να διακρίνουμε και να κατανοήσουμε οποιαδήποτε δράση. Θα αντιλαμβανόμασταν κινήσεις, αλλά όχι αγορές ή πωλήσεις, ούτε τιμές, μισθολογικούς συντελεστές, επιτόκια και ούτω καθεξής. Μόνο μέσω της χρησιμοποίησης του πραξεολογικού σχήματος καθίσταται δυνατό να αποκτήσουμε εμπειρία μιας πράξης αγοράς και πώλησης, ανεξάρτητα από το αν οι αισθήσεις μας αντιλαμβάνονται συγχρόνως κινήσεις ανθρώπων και μη ανθρώπινων στοιχείων του εξωτερικού κόσμου. Χωρίς τη συνδρομή της πραξεολογικής γνώσης δεν θα μαθαίναμε ποτέ τίποτε για τα μέσα ανταλλαγής. Αν προσεγγίζαμε τα νομίσματα χωρίς αυτή την προϋπάρχουσα γνώση, θα βλέπαμε σε αυτά μόνο στρογγυλά μεταλλικά ελάσματα και τίποτε περισσότερο. Η εμπειρία σχετικά με το χρήμα προϋποθέτει εξοικείωση με την πραξεολογική κατηγορία του μέσου ανταλλαγής.

Η εμπειρία που αφορά την ανθρώπινη δράση διαφέρει από την εμπειρία των φυσικών φαινομένων κατά το ότι απαιτεί και προϋποθέτει πραξεολογική γνώση. Για τον λόγο αυτό, οι μέθοδοι των φυσικών επιστημών είναι ακατάλληλες για τη μελέτη της πραξεολογίας, της οικονομικής επιστήμης και της ιστορίας.

Υποστηρίζοντας τον *a priori* χαρακτήρα της πραξεολογίας, δεν εκπονούμε το σχέδιο μιας μελλοντικής νέας επιστήμης διαφορετικής από

τις παραδοσιακές επιστήμες της ανθρώπινης δράσης. Δεν ισχυριζόμαστε ότι η θεωρητική επιστήμη της ανθρώπινης δράσης θα έπρεπε να είναι απριοριστική, αλλά ότι είναι και ήταν πάντοτε τέτοια. Κάθε προσπάθεια αναστοχασμού πάνω στα προβλήματα που εγείρει η ανθρώπινη δράση είναι αναγκαστικά συνδεδεμένη με τον απριοριστικό συλλογισμό. Ως προς αυτό, δεν έχει καμία σημασία αν εκείνοι που συζητούν ένα πρόβλημα είναι θεωρητικοί που αποβλέπουν αποκλειστικά στην καθαρή γνώση ή πολιτικοί ηγέτες, πολιτευτές και απλοί πολίτες που επιθυμούν να κατανοήσουν τις συντελούμενες μεταβολές και να ανακαλύψουν ποιο είδος δημόσιας πολιτικής ή ιδιωτικής συμπεριφοράς θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα δικά τους συμφέροντα.

Οι άνθρωποι μπορεί να αρχίσουν να διαφωνούν σχετικά με τη σημασία μιας συγκεκριμένης εμπειρίας· η συζήτηση, όμως, απομακρύνεται αναπόφευκτα από τα συμπτωματικά και περιβαλλοντικά γνωρίσματα του σχετικού γεγονότος και στρέφεται προς την ανάλυση θεμελιωδών αρχών, εγκαταλείποντας ανεπαίσθητα κάθε αναφορά στα πραγματικά συμβάντα που προκάλεσαν τη διαφωνία. Η ιστορία των φυσικών επιστημών αποτελεί καταγραφή θεωριών και υποθέσεων που εγκαταλείφθηκαν επειδή διαψεύστηκαν από την εμπειρία. Αρκεί να θυμηθούμε, παραδείγματος χάριν, τις πλάνες της παλαιότερης μηχανικής που διέψευσε ο Galileo ή την τύχη της θεωρίας του φλογιστού. Η ιστορία της οικονομικής επιστήμης δεν καταγράφει καμία ανάλογη περίπτωση. Οι υποστηρικτές λογικά ασύμβατων θεωριών επικαλούνται τα ίδια γεγονότα ως απόδειξη ότι η άποψή τους έχει ελεγχθεί από την εμπειρία.

Η αλήθεια είναι ότι η εμπειρία ενός σύνθετου φαινομένου —και στη σφαίρα της ανθρώπινης δράσης δεν υπάρχει άλλου είδους εμπειρία— μπορεί πάντοτε να ερμηνευθεί βάσει διαφορετικών και αντιτιθέμενων

θεωριών. Το αν μια ερμηνεία θεωρείται ικανοποιητική ή μη ικανοποιητική εξαρτάται από την αξιολόγηση των σχετικών θεωριών, η οποία έχει ήδη διαμορφωθεί βάσει απριοριστικού συλλογισμού.[13]

Η ιστορία δεν μπορεί να μας διδάξει κανέναν γενικό κανόνα, καμία αρχή και κανέναν νόμο. Δεν υπάρχει τρόπος να αφαιρεθούν *a posteriori* από μια ιστορική εμπειρία θεωρίες ή θεωρήματα σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις πολιτικές. Τα δεδομένα της ιστορίας δεν θα ήταν παρά μια άτακτη συσσώρευση ασύνδετων συμβάντων, ένας σωρός σύγχυσης, αν δεν μπορούσαν να αποσαφηνιστούν, να διαταχθούν και να ερμηνευθούν μέσω της συστηματικής πραξεολογικής γνώσης.

9. Η επιστήμη, λέει ο Meyerson, είναι «η πράξη μέσω της οποίας ανάγουμε στο ταυτόσημο εκείνο που αρχικά μας φάνηκε ότι δεν ήταν τέτοιο». Émile Meyerson, *De l'Explication dans les sciences* (Παρίσι, 1927), σ. 154. Πρβλ. επίσης Morris R. Cohen, *A Preface to Logic* (Νέα Υόρκη, 1944), σ. 11–14.

10. Henri Poincaré, *La Science et l'hypothèse* (Παρίσι, 1918), σ. 69.

11. Felix Kaufmann, *Methodology of the Social Sciences* (Λονδίνο, 1944), σ. 46–47.

12. Albert Einstein, *Geometrie und Erfahrung* (Βερολίνο, 1923), σ. 3.

13. Πρβλ. E. P. Cheyney, *Law in History and Other Essays* (Νέα Υόρκη, 1927), σ. 27.

4. Η αρχή του μεθοδολογικού ατομικισμού

Η πραξεολογία ασχολείται με τις πράξεις των επιμέρους ανθρώπων. Μόνο στην περαιτέρω πορεία των ερευνών της επιτυγχάνεται η γνώση της ανθρώπινης συνεργασίας και εξετάζεται η κοινωνική δράση ως ειδική περίπτωση της καθολικότερης κατηγορίας της ανθρώπινης δράσης ως τέτοιας.

Αυτός ο μεθοδολογικός ατομικισμός έχει δεχθεί σφοδρές επιθέσεις από διάφορες μεταφυσικές σχολές και έχει υποτιμηθεί ως νομιναλιστική πλάνη. Η έννοια του ατόμου, λένε οι επικριτές, είναι μια κενή αφαίρεση. Ο πραγματικός άνθρωπος αποτελεί αναγκαστικά και πάντοτε μέλος ενός κοινωνικού όλου. Είναι μάλιστα αδύνατο να φανταστούμε την ύπαρξη ενός ανθρώπου αποκομμένου από την υπόλοιπη ανθρωπότητα και ασύνδετου με την κοινωνία. Ο άνθρωπος ως άνθρωπος είναι προϊόν κοινωνικής εξέλιξης. Το σπουδαιότερο γνώρισμά του, ο λόγος, μπορούσε να αναδυθεί μόνο εντός του πλαισίου της κοινωνικής αμοιβαιότητας. Δεν υπάρχει σκέψη που να μην εξαρτάται από τις έννοιες και τις

παραστάσεις της γλώσσας. Η ομιλία, όμως, αποτελεί προφανώς κοινωνικό φαινόμενο. Ο άνθρωπος είναι πάντοτε μέλος μιας συλλογικότητας. Εφόσον το όλον προηγείται τόσο λογικά όσο και χρονικά των μερών ή των μελών του, η μελέτη του ατόμου έπεται της μελέτης της κοινωνίας. Η μόνη κατάλληλη μέθοδος για την επιστημονική εξέταση των ανθρώπινων προβλημάτων είναι η μέθοδος του καθολισμού ή του συλλογισμού.

Η διαμάχη, όμως, σχετικά με το αν το όλον ή τα μέρη του προηγούνται λογικά είναι μάταιη. Από λογική άποψη, οι έννοιες του όλου και των μερών του είναι συστοιχικές. Ως λογικές έννοιες, βρίσκονται και οι δύο εκτός χρόνου.

Εξίσου ακατάλληλη για το πρόβλημά μας είναι η αναφορά στην αντιπαράθεση μεταξύ ρεαλισμού και νομιναλισμού, όταν και οι δύο αυτοί όροι χρησιμοποιούνται με τη σημασία που τους απέδιδε ο μεσαιωνικός σχολαστικισμός. Είναι αναμφισβήτητο ότι, στη σφαίρα της ανθρώπινης δράσης, οι κοινωνικές οντότητες έχουν πραγματική ύπαρξη. Κανείς δεν τολμά να αρνηθεί ότι τα έθνη, τα κράτη, οι δήμοι, τα κόμματα και οι θρησκευτικές κοινότητες αποτελούν πραγματικούς παράγοντες που καθορίζουν την πορεία των ανθρώπινων γεγονότων. Ο μεθοδολογικός ατομικισμός όχι μόνο δεν αμφισβητεί τη σημασία τέτοιων συλλογικών συνόλων, αλλά θεωρεί ως ένα από τα κύρια καθήκοντά του την περιγραφή και την ανάλυση της γένεσης και της εξαφάνισής τους, των μεταβαλλόμενων δομών τους και της λειτουργίας τους. Επιλέγει δε τη μόνη μέθοδο που είναι κατάλληλη για την ικανοποιητική επίλυση αυτού του προβλήματος.

Πρέπει αρχικά να αντιληφθούμε ότι όλες οι πράξεις εκτελούνται από άτομα. Μια συλλογικότητα λειτουργεί πάντοτε με τη μεσολάβηση ενός ή περισσότερων ατόμων, των οποίων οι πράξεις συνδέονται με τη

συλλογικότητα ως δευτερογενή πηγή τους. Ο χαρακτήρας μιας πράξης καθορίζεται από το νόημα που της αποδίδουν τα δρώντα άτομα και όλοι όσοι επηρεάζονται από αυτή. Το νόημα είναι εκείνο που χαρακτηρίζει μια πράξη ως πράξη ενός ατόμου και μια άλλη ως πράξη του κράτους ή του δήμου. Ο δήμιος και όχι το κράτος εκτελεί έναν εγκληματία. Το νόημα που αποδίδουν στην πράξη οι ενδιαφερόμενοι είναι εκείνο που αναγνωρίζει στην πράξη του δημίου μια πράξη του κράτους. Μια ομάδα ενόπλων καταλαμβάνει έναν τόπο. Το νόημα που αποδίδουν οι ενδιαφερόμενοι σε αυτή την κατάληψη είναι εκείνο που την καταλογίζει όχι στους αξιωματικούς και στους στρατιώτες που βρίσκονται επί τόπου, αλλά στο έθνος τους.

Αν εξετάσουμε εξονυχιστικά το νόημα των διαφόρων πράξεων που εκτελούν τα άτομα, θα μάθουμε αναγκαστικά τα πάντα για τις πράξεις των συλλογικών συνόλων. Διότι μια κοινωνική συλλογικότητα δεν έχει ύπαρξη και πραγματικότητα έξω από τις πράξεις των επιμέρους μελών της. Η ζωή μιας συλλογικότητας βιώνεται μέσα από τις πράξεις των ατόμων που συγκροτούν το σώμα της. Δεν μπορεί να νοηθεί κοινωνική συλλογικότητα η οποία να μη λειτουργεί μέσω των πράξεων ορισμένων ατόμων. Η πραγματικότητα ενός κοινωνικού όλου συνίσταται στο ότι κατευθύνει και προκαλεί συγκεκριμένες πράξεις εκ μέρους ατόμων. Επομένως, η οδός προς τη γνώση των συλλογικών συνόλων διέρχεται μέσα από την ανάλυση των πράξεων των ατόμων.

Ως σκεπτόμενο και δρων ον, ο άνθρωπος αναδύεται από την προανθρώπινη ύπαρξή του ήδη ως κοινωνικό ον. Η εξέλιξη του λόγου, της γλώσσας και της συνεργασίας αποτελεί αποτέλεσμα της ίδιας διαδικασίας· τα στοιχεία αυτά ήταν άρρηκτα και αναγκαία συνδεδεμένα μεταξύ τους. Η διαδικασία αυτή, όμως, συντελέστηκε μέσα στα άτομα. Συνίστατο σε μεταβολές της συμπεριφοράς των ατόμων. Δεν υπάρχει

άλλη υπόσταση μέσα στην οποία να συντελέστηκε πέρα από τα άτομα. Δεν υπάρχει άλλο υπόστρωμα της κοινωνίας πέρα από τις πράξεις των ατόμων.

Η ύπαρξη εθνών, κρατών και εκκλησιών, καθώς και η ύπαρξη κοινωνικής συνεργασίας στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας, καθίστανται αντιληπτές μόνο μέσα από τις πράξεις συγκεκριμένων ατόμων. Κανείς δεν αντιλήφθηκε ποτέ ένα έθνος χωρίς να αντιληφθεί τα μέλη του. Υπό αυτή την έννοια μπορεί να λεχθεί ότι μια κοινωνική συλλογικότητα έρχεται σε ύπαρξη μέσω των πράξεων των ατόμων. Αυτό δεν σημαίνει ότι το άτομο προηγείται χρονικά. Σημαίνει απλώς ότι συγκεκριμένες πράξεις ατόμων συγκροτούν τη συλλογικότητα.

Δεν χρειάζεται να διαφωνούμε για το αν μια συλλογικότητα είναι το άθροισμα που προκύπτει από την πρόσθεση των στοιχείων της ή κάτι περισσότερο, αν αποτελεί ον *sui generis* και αν είναι ή δεν είναι εύλογο να μιλάμε για τη βούληση, τα σχέδια, τους σκοπούς και τις πράξεις της και να της αποδίδουμε μια ιδιαίτερη «ψυχή». Τέτοιες σχολαστικιστικές συζητήσεις είναι μάταιες. Ένα συλλογικό όλον αποτελεί μια ιδιαίτερη όψη των πράξεων διαφόρων ατόμων και, ως τέτοιο, είναι κάτι πραγματικό που καθορίζει την πορεία των γεγονότων.

Είναι αυταπάτη να πιστεύουμε ότι είναι δυνατό να απεικονίσουμε νοητικά τα συλλογικά σύνολα. Δεν είναι ποτέ ορατά· η γνώση τους αποτελεί πάντοτε αποτέλεσμα της κατανόησης του νοήματος που αποδίδουν οι δρώντες άνθρωποι στις πράξεις τους. Μπορούμε να δούμε ένα πλήθος, δηλαδή μια πληθώρα ανθρώπων. Το αν αυτό το πλήθος αποτελεί απλή συνάθροιση, μάζα —με την έννοια που χρησιμοποιείται ο όρος στη σύγχρονη ψυχολογία—, οργανωμένο σώμα ή οποιοδήποτε άλλο είδος κοινωνικής οντότητας είναι ένα ερώτημα που μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσω της κατανόησης του νοήματος που οι ίδιοι οι

άνθρωποι αποδίδουν στην παρουσία τους. Και αυτό το νόημα είναι πάντοτε το νόημα των ατόμων. Δεν είναι οι αισθήσεις μας αλλά η κατανόηση, μια νοητική διεργασία, εκείνη που μας επιτρέπει να αναγνωρίζουμε τις κοινωνικές οντότητες.

Όσοι θέλουν να αρχίσουν τη μελέτη της ανθρώπινης δράσης από τις συλλογικές μονάδες συναντούν ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο στο γεγονός ότι ένα άτομο μπορεί να ανήκει συγχρόνως —και, με εξαίρεση τα μέλη των πιο πρωτόγονων φυλών, πράγματι ανήκει— σε διάφορες συλλογικές οντότητες. Τα προβλήματα που εγείρονται από την πολλαπλότητα των συνυπαρχουσών κοινωνικών μονάδων και από τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς μπορούν να επιλυθούν μόνο μέσω του μεθοδολογικού ατομικισμού.[14]

Εγώ και εμείς

Το εγώ αποτελεί την ενότητα του δρώντος όντος. Είναι αναμφισβήτητα δεδομένο και δεν μπορεί να διαλυθεί ούτε να εξαφανιστεί μέσω οποιουδήποτε συλλογισμού ή λεκτικού τεχνάσματος.

Το εμείς είναι πάντοτε αποτέλεσμα μιας άθροισης που συνενώνει δύο ή περισσότερα εγώ. Αν κάποιος πει «εγώ», δεν απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση για να εξακριβωθεί το νόημα. Το ίδιο ισχύει για το «εσύ» και, εφόσον προσδιορίζεται επακριβώς το πρόσωπο στο οποίο γίνεται αναφορά, για το «αυτός». Αν, όμως, ένας άνθρωπος πει «εμείς», απαιτούνται πρόσθετες πληροφορίες για να προσδιοριστεί ποια εγώ περιλαμβάνονται σε αυτό το εμείς. Εκείνοι που λένε «εμείς» είναι πάντοτε επιμέρους άτομα· ακόμη και αν το λένε εν χορώ, εξακολουθεί να αποτελεί εκφορά επιμέρους ατόμων.

Το εμείς δεν μπορεί να δράσει παρά μόνο μέσω της δράσης καθενός από τα άτομα που το αποτελούν για λογαριασμό του. Μπορούν είτε να δρουν όλοι μαζί και σε συμφωνία είτε ένας από αυτούς να δρα για λογαριασμό όλων. Στη δεύτερη περίπτωση, η συνεργασία των υπολοίπων συνίσταται στο ότι δημιουργούν την κατάσταση που καθιστά τη δράση ενός ανθρώπου αποτελεσματική και για τους ίδιους. Μόνο υπό αυτή την έννοια δρα ο αξιωματούχος μιας κοινωνικής οντότητας για λογαριασμό του συνόλου· τα επιμέρους μέλη του συλλογικού σώματος είτε προκαλούν είτε επιτρέπουν η δράση ενός και μόνο ανθρώπου να αφορά και τα ίδια.

Οι προσπάθειες της ψυχολογίας να διαλύσει το εγώ και να το αποκαλύψει ως ψευδαίσθηση είναι μάταιες. Το πραξεολογικό εγώ βρίσκεται πέρα από κάθε αμφιβολία. Ανεξάρτητα από το τι ήταν ένας άνθρωπος και από το τι ενδέχεται να γίνει αργότερα, κατά την ίδια την πράξη της επιλογής και της δράσης είναι ένα εγώ.

Από τον *pluralis logicus* —τον λογικό πληθυντικό— και από τον απλώς τελετουργικό *pluralis majestaticus* —τον μεγαλοπρεπή πληθυντικό— πρέπει να διακρίνουμε τον *pluralis gloriosus*, τον καυχησιολογικό πληθυντικό. Αν ένας Καναδός που δεν έχει δοκιμάσει ποτέ να κάνει πατινάζ πει: «Είμαστε οι κορυφαίοι παίκτες χόκεϊ επί πάγου στον κόσμο» ή αν ένας ακαλλιέργητος Ιταλός ισχυριστεί υπερήφανα: «Είμαστε οι σπουδαιότεροι ζωγράφοι του κόσμου», κανείς δεν εξαπατάται. Όταν, όμως, γίνεται αναφορά σε πολιτικά και οικονομικά προβλήματα, ο *pluralis gloriosus* εξελίσσεται σε *pluralis imperialis*, σε αυτοκρατορικό πληθυντικό, και, ως τέτοιος, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προετοιμασία του εδάφους για την αποδοχή θεωριών που καθορίζουν τη διεθνή οικονομική πολιτική.

14.Βλ. κατωτέρω, σ. 145–153, την κριτική της συλλογιστικής θεωρίας της κοινωνίας.

5. Η αρχή του μεθοδολογικού ενικισμού

Η πραξεολογία αρχίζει τις έρευνές της όχι μόνο από τη δράση του ατόμου, αλλά και από τη μεμονωμένη πράξη. Δεν πραγματεύεται με αόριστους όρους την ανθρώπινη δράση εν γένει, αλλά τη συγκεκριμένη πράξη την οποία εκτέλεσε ένας ορισμένος άνθρωπος σε ορισμένο χρόνο και τόπο. Ασφαλώς, όμως, δεν ασχολείται με τα συμπτωματικά και περιβαλλοντικά γνωρίσματα αυτής της πράξης ούτε με όσα τη διακρίνουν από όλες τις άλλες πράξεις, αλλά μόνο με ό,τι είναι αναγκαίο και καθολικό στην εκτέλεσή της.

Η φιλοσοφία του καθολισμού παρεμποδίζει από αμνημονεύτων χρόνων την ικανοποιητική κατανόηση των πραξεολογικών προβλημάτων, ενώ οι σύγχρονοι καθολιστές είναι εντελώς ανίκανοι να βρουν μια πρόσφορη προσέγγιση προς αυτά. Ο καθολισμός, ο συλλογισμός και ο εννοιολογικός ρεαλισμός βλέπουν μόνο σύνολα και καθολικές έννοιες. Θεωρητικολογούν για την ανθρωπότητα, τα έθνη, τα κράτη και τις τάξεις· για την αρετή και την κακία, το ορθό και το

εσφαλμένο· για ολόκληρες κατηγορίες αναγκών και αγαθών. Θέτουν, παραδείγματος χάριν, το ερώτημα: Γιατί είναι η αξία του «χρυσού» υψηλότερη από την αξία του «σιδήρου»; Έτσι, δεν βρίσκουν ποτέ λύσεις, αλλά μόνο αντινομίες και παράδοξα. Το γνωστότερο παράδειγμα είναι το παράδοξο της αξίας, το οποίο παρεμπόδισε ακόμη και το έργο των κλασικών οικονομολόγων.

Η πραξεολογία ερωτά: Τι συμβαίνει κατά τη δράση; Τι σημαίνει να λέμε ότι ένα άτομο, τότε και εκεί, σήμερα και εδώ, οποτεδήποτε και οπουδήποτε, δρα; Τι προκύπτει όταν επιλέγει ένα πράγμα και απορρίπτει ένα άλλο;

Η πράξη της επιλογής είναι πάντοτε απόφαση μεταξύ διαφόρων δυνατοτήτων που είναι ανοικτές στο άτομο το οποίο επιλέγει. Ο άνθρωπος δεν επιλέγει ποτέ μεταξύ αρετής και κακίας, αλλά μόνο μεταξύ δύο τρόπων δράσης τους οποίους, από μια υιοθετημένη οπτική, χαρακτηρίζουμε ενάρετους ή φαύλους. Ο άνθρωπος δεν επιλέγει ποτέ μεταξύ του «χρυσού» και του «σιδήρου» εν γένει, αλλά πάντοτε μόνο μεταξύ μιας καθορισμένης ποσότητας χρυσού και μιας καθορισμένης ποσότητας σιδήρου. Κάθε επιμέρους πράξη είναι αυστηρά περιορισμένη ως προς τις άμεσες συνέπειές της. Αν θέλουμε να καταλήξουμε σε ορθά συμπεράσματα, πρέπει πρωτίστως να εξετάσουμε αυτούς τους περιορισμούς.

Η ανθρώπινη ζωή είναι μια αδιάκοπη αλληλουχία επιμέρους πράξεων. Η επιμέρους πράξη, όμως, δεν είναι σε καμία περίπτωση απομονωμένη. Αποτελεί κρίκο μιας αλυσίδας πράξεων, οι οποίες από κοινού συγκροτούν μια δράση ανώτερου επιπέδου που αποβλέπει σε έναν πιο απομακρυσμένο σκοπό. Κάθε πράξη έχει δύο όψεις. Αφενός, αποτελεί μερική πράξη στο πλαίσιο μιας ευρύτερης δράσης, δηλαδή την πραγματοποίηση ενός μέρους των στόχων που θέτει μια περισσότερο

εκτεταμένη δράση. Αφετέρου, αποτελεί η ίδια ένα όλον σε σχέση με τις πράξεις στις οποίες αποβλέπει η εκτέλεση των δικών της επιμέρους μερών.

Το αν αναδεικνύεται η ευρύτερη δράση ή μια μερική πράξη που κατευθύνεται μόνο προς έναν αμεσότερο σκοπό εξαρτάται από την έκταση του σχεδίου στο οποίο επικεντρώνεται ο δρων άνθρωπος τη δεδομένη στιγμή. Η πραξεολογία δεν χρειάζεται να θέσει ερωτήματα του είδους εκείνων που εγείρει η μορφολογική ψυχολογία, η *Gestaltpsychologie*. Η πορεία προς την επίτευξη μεγάλων έργων πρέπει πάντοτε να διέρχεται από την εκτέλεση επιμέρους εργασιών. Ένας καθεδρικός ναός είναι κάτι διαφορετικό από έναν σωρό λίθων που έχουν συνενωθεί. Η μοναδική, όμως, διαδικασία για την οικοδόμηση ενός καθεδρικού ναού είναι να τοποθετηθεί ο ένας λίθος πάνω στον άλλον. Για τον αρχιτέκτονα, το κυριότερο είναι το συνολικό σχέδιο. Για τον κτίστη είναι ο επιμέρους τοίχος και για τον λιθοθέτη οι επιμέρους λίθοι. Εκείνο που έχει σημασία για την πραξεολογία είναι το γεγονός ότι η μοναδική μέθοδος για την εκτέλεση μεγαλύτερων έργων είναι να οικοδομούνται από τα θεμέλια, βήμα προς βήμα και μέρος προς μέρος.

6. Τα ατομικά και μεταβαλλόμενα γνωρίσματα της ανθρώπινης δράσης

Το περιεχόμενο της ανθρώπινης δράσης, δηλαδή οι επιδιωκόμενοι σκοποί και τα μέσα που επιλέγονται και χρησιμοποιούνται για την επίτευξη αυτών των σκοπών, καθορίζεται από τις προσωπικές ιδιότητες κάθε δρώντος ανθρώπου. Ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι προϊόν μιας μακράς πορείας ζωολογικής εξέλιξης, η οποία έχει διαμορφώσει τη φυσιολογική του κληρονομιά. Γεννιέται ως απόγονος και κληρονόμος των προγόνων του, και το καταστάλαγμα και ίζημα όλων όσων βίωσαν οι προπάτορές του αποτελεί τη βιολογική του κληρονομιά. Όταν γεννιέται, δεν εισέρχεται στον κόσμο εν γένει και αφηρημένα, αλλά σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον. Οι έμφυτες και κληρονομημένες βιολογικές ιδιότητες, καθώς και όλα όσα έχει επιφέρει επάνω του η ζωή,

καθιστούν έναν άνθρωπο αυτό που είναι σε κάθε στιγμή της πορείας του. Αποτελούν τη μοίρα και το πεπρωμένο του. Η βούλησή του δεν είναι «ελεύθερη» με τη μεταφυσική έννοια του όρου. Καθορίζεται από το υπόβαθρό του και από όλες τις επιδράσεις στις οποίες εκτέθηκαν τόσο ο ίδιος όσο και οι πρόγονοί του.

Η κληρονομικότητα και το περιβάλλον κατευθύνουν τις πράξεις του ανθρώπου. Του υποδεικνύουν τόσο τους σκοπούς όσο και τα μέσα. Δεν ζει απλώς ως άνθρωπος *in abstracto*· ζει ως γιος της οικογένειάς του, της φυλής του, του λαού του και της εποχής του· ως πολίτης της χώρας του· ως μέλος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας· ως ασκών ένα ορισμένο επάγγελμα· ως οπαδός συγκεκριμένων θρησκευτικών, μεταφυσικών, φιλοσοφικών και πολιτικών ιδεών· ως παρατασσόμενος σε πολυάριθμες διενέξεις και αντιπαραθέσεις. Δεν δημιουργεί ο ίδιος τις ιδέες του και τα κριτήρια των αξιών του· τα δανείζεται από άλλους ανθρώπους. Η ιδεολογία του είναι εκείνη που του επιβάλλει το περιβάλλον του. Ελάχιστοι μόνο άνθρωποι διαθέτουν το χάρισμα να συλλαμβάνουν νέες και πρωτότυπες ιδέες και να μεταβάλλουν το παραδοσιακό σώμα πεποιθήσεων και δογμάτων.

Ο συνηθισμένος άνθρωπος δεν στοχάζεται πάνω στα μεγάλα προβλήματα. Ως προς αυτά βασίζεται στην αυθεντία των άλλων· συμπεριφέρεται όπως «οφείλει να συμπεριφέρεται κάθε ευπρεπής άνθρωπος»· μοιάζει με πρόβατο μέσα στο κοπάδι. Ακριβώς αυτή η διανοητική αδράνεια χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο ως συνηθισμένο. Παρ' όλα αυτά, και ο συνηθισμένος άνθρωπος επιλέγει. Επιλέγει να υιοθετεί παραδοσιακά πρότυπα ή πρότυπα που έχουν υιοθετήσει άλλοι άνθρωποι, επειδή είναι πεπεισμένος ότι η διαδικασία αυτή είναι η καταλληλότερη για την επίτευξη της δικής του ευημερίας. Είναι δε πρόθυμος να μεταβάλει την ιδεολογία του και, κατά συνέπεια, τον τρόπο δράσης του,

κάθε φορά που πείθεται ότι μια τέτοια μεταβολή θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα δικά του συμφέροντα.

Το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινής συμπεριφοράς ενός ανθρώπου αποτελεί απλή συνήθεια. Εκτελεί ορισμένες πράξεις χωρίς να τους δίνει ιδιαίτερη προσοχή. Κάνει πολλά πράγματα επειδή εκπαιδεύτηκε από την παιδική του ηλικία να τα κάνει, επειδή οι άλλοι άνθρωποι συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο και επειδή αυτό συνηθίζεται στο περιβάλλον του. Αποκτά συνήθειες και αναπτύσσει αυτόματες αντιδράσεις. Ενδίδει, όμως, σε αυτές τις συνήθειες μόνο επειδή αποδέχεται ευνοϊκά τα αποτελέσματά τους. Μόλις ανακαλύψει ότι η συνέχιση του συνήθους τρόπου συμπεριφοράς μπορεί να παρεμποδίσει την επίτευξη σκοπών τους οποίους θεωρεί περισσότερο επιθυμητούς, μεταβάλλει τη στάση του.

Ένας άνθρωπος που μεγάλωσε σε μια περιοχή όπου το νερό είναι καθαρό αποκτά τη συνήθεια να πίνει, να πλένεται και να λούζεται χωρίς ιδιαίτερη προσοχή. Όταν μετακομίσει σε έναν τόπο όπου το νερό είναι μολυσμένο από παθογόνους μικροοργανισμούς, θα αφιερώσει τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή σε διαδικασίες για τις οποίες προηγουμένως δεν ενδιαφερόταν καθόλου. Θα επιτηρεί διαρκώς τη συμπεριφορά του, ώστε να μη βλάψει τον εαυτό του ακολουθώντας απερίσκεπτα την παραδοσιακή του συνήθεια και τις αυτόματες αντιδράσεις του. Το γεγονός ότι, κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, μια πράξη εκτελείται τρόπον τινά αυθόρμητα δεν σημαίνει ότι δεν οφείλεται σε συνειδητή βούληση και σε εκούσια επιλογή. Η προσήλωση σε μια συνήθεια η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να μεταβληθεί αποτελεί δράση.

Η πραξεολογία δεν ασχολείται με το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο της δράσης, αλλά με την καθαρή μορφή και την κατηγορική δομή της.

Η μελέτη των συμπτωματικών και περιβαλλοντικών γνωρισμάτων της ανθρώπινης δράσης αποτελεί έργο της ιστορίας.

7. Το πεδίο και η ιδιαίτερη μέθοδος της ιστορίας

Η μελέτη όλων των δεδομένων της εμπειρίας που αφορούν την ανθρώπινη δράση αποτελεί το πεδίο της ιστορίας. Ο ιστορικός συλλέγει και υποβάλλει σε κριτική εξέταση όλα τα διαθέσιμα τεκμήρια. Βασιζόμενος σε αυτά τα αποδεικτικά στοιχεία, προσεγγίζει το καθαυτό έργο του.

Έχει υποστηριχθεί ότι έργο της ιστορίας είναι να δείξει πώς πράγματι συνέβησαν τα γεγονότα, χωρίς να τους επιβάλλει προϋποθέσεις και αξίες —*wertfrei*, δηλαδή με ουδετερότητα απέναντι σε όλες τις αξιολογικές κρίσεις. Η αφήγηση του ιστορικού θα έπρεπε να αποτελεί πιστή εικόνα του παρελθόντος, ένα είδος διανοητικής φωτογραφίας που παρέχει πλήρη και αμερόληπτη περιγραφή όλων των γεγονότων. Θα έπρεπε να αναπαράγει ενώπιον του νοητικού μας βλέμματος το παρελθόν με όλα του τα γνωρίσματα.

Μια πραγματική αναπαραγωγή του παρελθόντος, όμως, θα απαιτούσε μια επανάληψή του η οποία δεν είναι ανθρωπίνως δυνατή. Η

ιστορία δεν αποτελεί διανοητική αναπαραγωγή, αλλά συμπυκνωμένη αναπαράσταση του παρελθόντος με εννοιολογικούς όρους. Ο ιστορικός δεν αφήνει απλώς τα γεγονότα να μιλήσουν αφ' εαυτών. Τα διατάσσει από τη σκοπιά των ιδεών στις οποίες βασίζεται η διαμόρφωση των γενικών εννοιών που χρησιμοποιεί κατά την παρουσίασή τους. Δεν αναφέρει τα γεγονότα όπως ακριβώς συνέβησαν, αλλά μόνο τα συναφή γεγονότα. Δεν προσεγγίζει τα τεκμήρια χωρίς προϋποθέσεις, αλλά εξοπλισμένος με ολόκληρο τον μηχανισμό της επιστημονικής γνώσης της εποχής του, δηλαδή με όλες τις διδασκαλίες της σύγχρονης λογικής, των μαθηματικών, της πραξεολογίας και των φυσικών επιστημών.

Είναι προφανές ότι ο ιστορικός δεν πρέπει να επηρεάζεται από προκαταλήψεις και κομματικά δόγματα. Οι συγγραφείς που αντιμετωπίζουν τα ιστορικά γεγονότα ως οπλοστάσιο για τη διεξαγωγή των κομματικών τους διενέξεων δεν είναι ιστορικοί, αλλά προπαγανδιστές και απολογητές. Δεν επιδιώκουν την απόκτηση γνώσης, αλλά τη δικαιολόγηση του προγράμματος του κόμματός τους. Αγωνίζονται υπέρ των δογμάτων μιας μεταφυσικής, θρησκευτικής, εθνικής, πολιτικής ή κοινωνικής θεωρίας. Σφετερίζονται για τα συγγράμματά τους την ονομασία της ιστορίας ως προκάλυμμα, προκειμένου να εξαπατήσουν τους εύπιστους. Ο ιστορικός πρέπει πρωτίστως να αποβλέπει στη γνώση. Πρέπει να απαλλαγεί από κάθε μεροληψία. Υπό αυτή την έννοια, πρέπει να παραμένει ουδέτερος απέναντι σε κάθε αξιολογική κρίση.

Το αίτημα αυτής της αξιολογικής ουδετερότητας, της *Wertfreiheit*, μπορεί εύκολα να ικανοποιηθεί στο πεδίο των απριοριστικών επιστημών —της λογικής, των μαθηματικών και της πραξεολογίας— καθώς και στο πεδίο των πειραματικών φυσικών επιστημών. Δεν είναι δύσκολο, από λογική άποψη, να χαραχθεί μια σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ της

επιστημονικής και αμερόληπτης εξέτασης αυτών των κλάδων και μιας εξέτασης που έχει διαστρεβλωθεί από τη δεισιδαιμονία, τις προκατασκευασμένες ιδέες και το πάθος. Είναι πολύ δυσκολότερο να ικανοποιηθεί η απαίτηση της αξιολογικής ουδετερότητας στην ιστορία. Διότι αντικείμενο της ιστορίας —το συγκεκριμένο, συμπτωματικό και περιβαλλοντικά προσδιορισμένο περιεχόμενο της ανθρώπινης δράσης— είναι οι αξιολογικές κρίσεις και η προβολή τους στην πραγματικότητα της μεταβολής. Σε κάθε στάδιο των δραστηριοτήτων του, ο ιστορικός ασχολείται με αξιολογικές κρίσεις. Οι αξιολογικές κρίσεις των ανθρώπων των οποίων τις πράξεις εξιστορεί αποτελούν το υπόστρωμα των ερευνών του.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο ίδιος ο ιστορικός δεν μπορεί να αποφύγει τις αξιολογικές κρίσεις. Κανένας ιστορικός —ούτε καν ο αφελής χρονικογράφος ή ο δημοσιογράφος— δεν καταγράφει όλα τα γεγονότα όπως συμβαίνουν. Πρέπει να διακρίνει και να επιλέγει ορισμένα συμβάντα τα οποία θεωρεί άξια καταγραφής, ενώ παραλείπει σιωπηρά άλλα. Η επιλογή αυτή, υποστηρίζεται, εμπεριέχει αφ' εαυτής μια αξιολογική κρίση. Καθορίζεται αναγκαστικά από την κοσμοθεώρηση του ιστορικού και, επομένως, δεν είναι αμερόληπτη, αλλά αποτέλεσμα προκατασκευασμένων ιδεών. Η ιστορία δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι άλλο από διαστρέβλωση των γεγονότων· δεν μπορεί ποτέ να είναι πραγματικά επιστημονική, δηλαδή ουδέτερη απέναντι στις αξίες και προσανατολισμένη αποκλειστικά προς την ανακάλυψη της αλήθειας.

Δεν υπάρχει, ασφαλώς, αμφιβολία ότι η διακριτική ευχέρεια που παρέχει στον ιστορικό η επιλογή των γεγονότων μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο κατάχρησης. Μπορεί να συμβεί —και πράγματι συμβαίνει— η επιλογή του ιστορικού να καθοδηγείται από κομματική μεροληψία. Τα σχετικά προβλήματα, όμως, είναι πολύ πιο περίπλοκα από όσο θα ήθελε

να μας κάνει να πιστέψουμε αυτή η διαδεδομένη θεωρία. Η λύση τους πρέπει να αναζητηθεί μέσω μιας πολύ διεξοδικότερης εξέτασης των μεθόδων της ιστορίας.

Κατά την εξέταση ενός ιστορικού προβλήματος, ο ιστορικός χρησιμοποιεί το σύνολο της γνώσης που παρέχουν η λογική, τα μαθηματικά, οι φυσικές επιστήμες και, ιδίως, η πραξεολογία. Τα νοητικά εργαλεία αυτών των μη ιστορικών κλάδων, ωστόσο, δεν επαρκούν για το έργο του. Αποτελούν γι' αυτόν απαραίτητα βοηθήματα, αλλά δεν του επιτρέπουν αφ' εαυτών να απαντήσει στα ερωτήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει.

Η πορεία της ιστορίας καθορίζεται από τις πράξεις των ατόμων και από τα αποτελέσματα αυτών των πράξεων. Οι πράξεις καθορίζονται από τις αξιολογικές κρίσεις των δρώντων ατόμων, δηλαδή από τους σκοπούς που επιθυμούν να επιτύχουν, καθώς και από τα μέσα που χρησιμοποιούν για την επίτευξή τους. Η επιλογή των μέσων αποτελεί αποτέλεσμα του συνόλου των τεχνολογικών γνώσεων των δρώντων ατόμων. Σε πολλές περιπτώσεις είναι δυνατό να εκτιμηθούν τα αποτελέσματα των χρησιμοποιούμενων μέσων από τη σκοπιά της πραξεολογίας ή των φυσικών επιστημών. Απομένουν, όμως, πάρα πολλά ζητήματα για τη διασαφήνιση των οποίων δεν είναι διαθέσιμη καμία τέτοια βοήθεια.

Το ιδιαίτερο έργο της ιστορίας, για το οποίο χρησιμοποιεί μια ιδιαίτερη μέθοδο, είναι η μελέτη αυτών των αξιολογικών κρίσεων και των αποτελεσμάτων των πράξεων, στον βαθμό στον οποίο δεν μπορούν να αναλυθούν μέσω των διδασκαλιών όλων των άλλων κλάδων της γνώσης. Το καθαυτό πρόβλημα του ιστορικού είναι πάντοτε να ερμηνεύσει τα πράγματα όπως συνέβησαν. Δεν μπορεί, όμως, να επιλύσει αυτό το πρόβλημα αποκλειστικά βάσει των θεωρημάτων που

παρέχουν όλες οι άλλες επιστήμες. Στη βάση καθενός από τα προβλήματά του απομένει πάντοτε κάτι που αντιστέκεται στην ανάλυση με τη βοήθεια των διδασκαλιών αυτών των άλλων επιστημών. Αυτά τα ατομικά και μοναδικά γνωρίσματα κάθε γεγονότος μελετώνται μέσω της κατανόησης.

Η μοναδικότητα ή ατομικότητα που απομένει στη βάση κάθε ιστορικού γεγονότος, αφού έχουν εξαντληθεί όλα τα μέσα ερμηνείας που παρέχουν η λογική, τα μαθηματικά, η πραξεολογία και οι φυσικές επιστήμες, αποτελεί έσχατο δεδομένο. Ενώ, όμως, οι φυσικές επιστήμες δεν μπορούν να πουν τίποτε άλλο για τα έσχατα δεδομένα τους πέρα από το ότι είναι τέτοια, η ιστορία μπορεί να επιχειρήσει να καταστήσει τα δικά της έσχατα δεδομένα κατανοητά. Μολονότι είναι αδύνατο να τα αναγάγει στις αιτίες τους —διότι δεν θα αποτελούσαν έσχατα δεδομένα αν ήταν δυνατή μια τέτοια αναγωγή—, ο ιστορικός μπορεί να τα κατανοήσει επειδή είναι και ο ίδιος ανθρώπινο ον.

Στη φιλοσοφία του Bergson, αυτή η κατανόηση αποκαλείται διαίσθηση, δηλαδή «η συμπάθεια μέσω της οποίας μεταφερόμαστε στο εσωτερικό ενός αντικειμένου, ώστε να συμπέσουμε με εκείνο που έχει μοναδικό και, κατά συνέπεια, ανέκφραστο».[15] Η γερμανική επιστημολογία αποκαλεί αυτή την πράξη *das spezifische Verstehen der Geisteswissenschaften* —την ιδιαίτερη κατανόηση των επιστημών του πνεύματος— ή απλώς *Verstehen*, κατανόηση. Είναι η μέθοδος την οποία εφαρμόζουν πάντοτε όλοι οι ιστορικοί και όλοι οι άλλοι άνθρωποι όταν σχολιάζουν ανθρώπινα γεγονότα του παρελθόντος και όταν προβλέπουν μελλοντικά γεγονότα. Η ανακάλυψη και η οριοθέτηση της κατανόησης υπήρξαν μία από τις σημαντικότερες συμβολές της σύγχρονης επιστημολογίας. Ασφαλώς, δεν πρόκειται ούτε για σχέδιο μιας νέας επιστήμης η οποία δεν υπάρχει ακόμη και πρέπει να ιδρυθεί ούτε για

σύσταση μιας νέας μεθόδου προς χρήση από κάποια ήδη υφιστάμενη επιστήμη.

Η κατανόηση δεν πρέπει να συγχέεται με την επιδοκιμασία, ακόμη και αν αυτή είναι απλώς υπό όρους και εξαρτάται από τις περιστάσεις. Ο ιστορικός, ο εθνολόγος και ο ψυχολόγος καταγράφουν ορισμένες φορές πράξεις οι οποίες, σύμφωνα με τα αισθήματά τους, είναι αποκρουστικές και αηδιαστικές. Τις κατανοούν μόνο ως πράξεις, δηλαδή προσδιορίζοντας τους υποκείμενους σκοπούς και τις τεχνολογικές και πραξεολογικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτέλεσή τους. Η κατανόηση μιας επιμέρους περίπτωσης δεν σημαίνει δικαιολόγηση ή συγχώρησή της.

Ούτε πρέπει να συγχέεται η κατανόηση με την αισθητική απόλαυση ενός φαινομένου. Η ενσυναίσθηση, η *Einfühlung*, και η κατανόηση αποτελούν δύο ριζικά διαφορετικές στάσεις. Άλλο είναι, αφενός, να κατανοήσει κανείς ιστορικά ένα έργο τέχνης, να προσδιορίσει τη θέση, το νόημα και τη σημασία του στη ροή των γεγονότων, και άλλο, αφετέρου, να το εκτιμήσει συναισθηματικά ως έργο τέχνης. Μπορεί κανείς να αντικρίσει έναν καθεδρικό ναό με το βλέμμα του ιστορικού. Μπορεί, όμως, να αντικρίσει τον ίδιο καθεδρικό είτε ως ενθουσιώδης θαυμαστής είτε ως ασυγκίνητος και αδιάφορος επισκέπτης. Τα ίδια άτομα είναι ικανά και για τους δύο τρόπους αντίδρασης: τόσο για την αισθητική εκτίμηση όσο και για την επιστημονική σύλληψη μέσω της κατανόησης.

Η κατανόηση διαπιστώνει ότι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων προέβη σε μια συγκεκριμένη δράση, η οποία απέρρεε από συγκεκριμένες αξιολογικές κρίσεις και επιλογές και απέβλεπε σε συγκεκριμένους σκοπούς, και ότι για την επίτευξη αυτών των σκοπών χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένα μέσα, τα οποία υποδείκνυαν συγκεκριμένες τεχνολογικές,

θεραπευτικές και πραξεολογικές θεωρίες. Επιχειρεί, επιπλέον, να εκτιμήσει τα αποτελέσματα και την ένταση των αποτελεσμάτων που επέφερε μια δράση· προσπαθεί να αποδώσει σε κάθε δράση τη σημασία της, δηλαδή την επίδρασή της στην πορεία των γεγονότων.

Πεδίο της κατανόησης είναι η νοητική σύλληψη των φαινομένων τα οποία δεν μπορούν να διασαφηνιστούν πλήρως από τη λογική, τα μαθηματικά, την πραξεολογία και τις φυσικές επιστήμες, στον βαθμό ακριβώς στον οποίο δεν μπορούν να εξηγηθούν από όλες αυτές τις επιστήμες. Δεν πρέπει ποτέ να αντιφάσκει προς τις διδασκαλίες αυτών των άλλων κλάδων της γνώσης.[16] Η πραγματική και σωματική ύπαρξη του διαβόλου πιστοποιείται από αναρίθμητα ιστορικά έγγραφα, τα οποία είναι αρκετά αξιόπιστα από κάθε άλλη άποψη. Πολλά δικαστήρια, ακολουθώντας τη νόμιμη διαδικασία, διαπίστωσαν βάσει μαρτυρικών καταθέσεων και ομολογιών των κατηγορουμένων ότι ο διάβολος είχε σαρκικές σχέσεις με μάγισσες. Καμία επίκληση της κατανόησης, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να δικαιολογήσει την προσπάθεια ενός ιστορικού να υποστηρίξει ότι ο διάβολος υπήρξε πραγματικά και παρενέβη στα ανθρώπινα γεγονότα με άλλον τρόπο πέρα από τα οράματα ενός διεγερμένου ανθρώπινου εγκεφάλου.

Μολονότι αυτό γίνεται γενικά αποδεκτό σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες, υπάρχουν ορισμένοι ιστορικοί που υιοθετούν διαφορετική στάση απέναντι στην οικονομική θεωρία. Επιχειρούν να αντιτάξουν στα θεωρήματα της οικονομικής επιστήμης την επίκληση τεκμηρίων που υποτίθεται ότι αποδεικνύουν πράγματα ασύμβατα προς αυτά τα θεωρήματα. Δεν αντιλαμβάνονται ότι τα σύνθετα φαινόμενα δεν μπορούν ούτε να αποδείξουν ούτε να διαψεύσουν οποιοδήποτε θεώρημα και, επομένως, δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως μαρτυρία εναντίον οποιασδήποτε πρότασης μιας θεωρίας. Η οικονομική ιστορία είναι

δυνατή μόνο επειδή υπάρχει μια οικονομική θεωρία ικανή να φωτίσει τις οικονομικές πράξεις. Αν δεν υπήρχε οικονομική θεωρία, οι αναφορές στα οικονομικά γεγονότα δεν θα ήταν τίποτε περισσότερο από μια συλλογή ασύνδετων δεδομένων, επιδεκτικών οποιασδήποτε αυθαίρετης ερμηνείας.

15. Henri Bergson, *La Pensée et le mouvant*, 4η έκδ. (Παρίσι, 1934), σ. 205.

16. Πρβλ. Ch. V. Langlois και Ch. Seignobos, *Introduction to the Study of History*, μτφρ. G. G. Berry (Λονδίνο, 1925), σ. 205–208.

8. Εννοιολογική σύλληψη και κατανόηση

Έργο των επιστημών της ανθρώπινης δράσης είναι η κατανόηση του νοήματος και της σημασίας της ανθρώπινης δράσης. Για τον σκοπό αυτό εφαρμόζουν δύο διαφορετικές επιστημολογικές διαδικασίες: την εννοιολογική σύλληψη και την κατανόηση. Η εννοιολογική σύλληψη αποτελεί το νοητικό εργαλείο της πραξεολογίας· η κατανόηση αποτελεί το ιδιαίτερο νοητικό εργαλείο της ιστορίας.

Η γνώση της πραξεολογίας είναι εννοιολογική γνώση. Αναφέρεται σε ό,τι είναι αναγκαίο στην ανθρώπινη δράση. Είναι γνώση των καθολικών εννοιών και των κατηγοριών.

Η γνώση της ιστορίας αναφέρεται σε ό,τι είναι μοναδικό και ατομικό σε κάθε γεγονός ή κατηγορία γεγονότων. Αναλύει αρχικά κάθε αντικείμενο των μελετών της με τη βοήθεια των νοητικών εργαλείων που παρέχουν όλες οι άλλες επιστήμες. Αφού ολοκληρώσει αυτή την προκαταρκτική εργασία, αντιμετωπίζει το δικό της ιδιαίτερο πρόβλημα:

τη διασαφήνιση των μοναδικών και ατομικών γνωρισμάτων της συγκεκριμένης περίπτωσης μέσω της κατανόησης.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, έχει υποστηριχθεί ότι η ιστορία δεν μπορεί ποτέ να είναι επιστημονική, επειδή η ιστορική κατανόηση εξαρτάται από τις υποκειμενικές αξιολογικές κρίσεις του ιστορικού. Η κατανόηση, υποστηρίζεται, δεν είναι παρά ένας ευφημιστικός όρος για την αυθαιρεσία. Τα συγγράμματα των ιστορικών είναι πάντοτε μονόπλευρα και μεροληπτικά· δεν αναφέρουν τα γεγονότα, αλλά τα διαστρεβλώνουν.

Αποτελεί, ασφαλώς, γεγονός ότι διαθέτουμε ιστορικά βιβλία γραμμένα από διαφορετικές οπτικές. Υπάρχουν ιστορίες της Μεταρρύθμισης γραμμένες από την καθολική σκοπιά και άλλες γραμμένες από την προτεσταντική. Υπάρχουν «προλεταριακές» και «αστικές» ιστορίες, ιστορικοί των Τόρυ και ιστορικοί των Ουίγων· κάθε έθνος, κόμμα και γλωσσική ομάδα έχει τους δικούς του ιστορικούς και τις δικές του αντιλήψεις περί ιστορίας.

Το πρόβλημα, όμως, που δημιουργούν αυτές οι διαφορές ερμηνείας δεν πρέπει να συγχέεται με τη σκόπιμη διαστρέβλωση των γεγονότων από προπαγανδιστές και απολογητές που εμφανίζονται ως ιστορικοί. Τα γεγονότα που μπορούν να εξακριβωθούν με αναμφισβήτητο τρόπο βάσει του διαθέσιμου υλικού των πηγών πρέπει να εξακριβώνονται στο πλαίσιο της προκαταρκτικής εργασίας του ιστορικού. Αυτό δεν αποτελεί πεδίο της κατανόησης. Είναι έργο που πρέπει να εκτελεστεί με τη χρήση των εργαλείων τα οποία παρέχουν όλες οι μη ιστορικές επιστήμες. Τα φαινόμενα συγκεντρώνονται μέσω προσεκτικής και κριτικής εξέτασης των διαθέσιμων καταγραφών.

Στον βαθμό στον οποίο οι θεωρίες των μη ιστορικών επιστημών, πάνω στις οποίες θεμελιώνει ο ιστορικός την κριτική εξέταση των πηγών, είναι εύλογα αξιόπιστες και βέβαιες, δεν μπορεί να υπάρξει αυθαίρετη διαφωνία ως προς την εξακρίβωση των ίδιων των φαινομένων. Ό,τι υποστηρίζει ένας ιστορικός είναι είτε ορθό είτε αντίθετο προς τα γεγονότα· είτε αποδεικνύεται είτε διαψεύδεται από τα διαθέσιμα τεκμήρια· ή παραμένει ασαφές, επειδή οι πηγές δεν μας παρέχουν επαρκείς πληροφορίες. Οι ειδικοί μπορούν να διαφωνήσουν, αλλά μόνο βάσει μιας εύλογης ερμηνείας των διαθέσιμων αποδεικτικών στοιχείων. Η συζήτηση δεν επιτρέπει αυθαίρετους ισχυρισμούς.

Πολύ συχνά, ωστόσο, οι ιστορικοί διαφωνούν ως προς τις διδασκαλίες των μη ιστορικών επιστημών. Τότε μπορούν, ασφαλώς, να προκύψουν διαφωνίες ως προς την κριτική εξέταση των καταγραφών και τα συμπεράσματα που πρέπει να συναχθούν από αυτές. Ανακύπτει μια αγεφύρωτη σύγκρουση. Η αιτία της, όμως, δεν είναι κάποια αυθαιρεσία ως προς το συγκεκριμένο ιστορικό φαινόμενο. Πηγάζει από ένα ανεπίλυτο ζήτημα που αφορά τις μη ιστορικές επιστήμες.

Ένας αρχαίος Κινέζος ιστορικός μπορούσε να αναφέρει ότι η αμαρτία του αυτοκράτορα προκάλεσε μια καταστροφική ξηρασία και ότι η βροχή επανήλθε όταν ο ηγεμόνας εξιλεώθηκε για την αμαρτία του. Κανένας σύγχρονος ιστορικός δεν θα αποδεχόταν μια τέτοια αναφορά. Η υποκείμενη μετεωρολογική θεωρία αντιβαίνει στα αδιαμφισβήτητα θεμέλια της σύγχρονης φυσικής επιστήμης. Δεν υπάρχει, όμως, ανάλογη ομοφωνία ως προς πολλά θεολογικά, βιολογικά και οικονομικά ζητήματα. Κατά συνέπεια, οι ιστορικοί διαφωνούν.

Ένας υποστηρικτής της φυλετικής θεωρίας του σκανδιναβικού αριανισμού θα απορρίψει ως μυθώδη και απολύτως απίστευτη κάθε αναφορά σε διανοητικά και ηθικά επιτεύγματα «κατώτερων» φυλών. Θα

αντιμετωπίσει τέτοιες αναφορές με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο όλοι οι σύγχρονοι ιστορικοί αντιμετωπίζουν την προαναφερθείσα κινεζική αναφορά. Δεν μπορεί να επιτευχθεί συμφωνία για κανένα φαινόμενο της ιστορίας του χριστιανισμού μεταξύ ανθρώπων για τους οποίους τα Ευαγγέλια αποτελούν Αγία Γραφή και ανθρώπων για τους οποίους αποτελούν ανθρώπινα κείμενα. Οι καθολικοί και οι προτεστάντες ιστορικοί διαφωνούν σε πολλά πραγματολογικά ζητήματα, επειδή ξεκινούν από διαφορετικές θεολογικές αντιλήψεις. Ένας μερκαντιλιστής ή νεομερκαντιλιστής πρέπει αναγκαστικά να διαφωνεί με έναν οικονομολόγο. Μια εξιστόρηση της γερμανικής νομισματικής ιστορίας κατά τα έτη 1914–1923 εξαρτάται από τις νομισματικές θεωρίες του συγγραφέα. Τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης παρουσιάζονται με εντελώς διαφορετικό τρόπο από εκείνους που πιστεύουν στα ιερά δικαιώματα του κεχρισμένου βασιλιά και από εκείνους που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις.

Οι ιστορικοί δεν διαφωνούν σε τέτοια ζητήματα υπό την ιδιότητά τους ως ιστορικών, αλλά κατά την εφαρμογή των μη ιστορικών επιστημών στο αντικείμενο της ιστορίας. Διαφωνούν όπως οι αγνωστικιστές ιατροί διαφωνούν ως προς τα θαύματα της Λούρδης με τα μέλη της ιατρικής επιτροπής που είναι αρμόδια για τη συλλογή αποδεικτικών στοιχείων σχετικά με αυτά τα θαύματα. Μόνο όσοι πιστεύουν ότι τα γεγονότα εγγράφουν αφ' εαυτών την ιστορία τους στον *tabula rasa* του ανθρώπινου νου κατηγορούν τους ιστορικούς για τέτοιες διαφορές απόψεων. Δεν αντιλαμβάνονται ότι η ιστορία δεν μπορεί ποτέ να μελετηθεί χωρίς προϋποθέσεις και ότι η διαφωνία ως προς αυτές τις προϋποθέσεις —δηλαδή ως προς ολόκληρο το περιεχόμενο των μη ιστορικών κλάδων της γνώσης— πρέπει να καθορίζει την εξακρίβωση των ιστορικών γεγονότων.

Οι προϋποθέσεις αυτές καθορίζουν επίσης την απόφαση του ιστορικού σχετικά με την επιλογή των γεγονότων που πρέπει να αναφερθούν και εκείνων που πρέπει να παραλειφθούν ως άσχετα. Κατά την αναζήτηση των αιτίων για τις οποίες μια αγελάδα δεν παράγει γάλα, ένας σύγχρονος κτηνίατρος θα αγνοήσει πλήρως όλες τις αναφορές στο «κακό μάτι» μιας μάγισσας· η άποψή του θα ήταν διαφορετική πριν από τριακόσια χρόνια. Με τον ίδιο τρόπο, ο ιστορικός επιλέγει, από το απροσδιόριστο πλήθος των γεγονότων που προηγήθηκαν του φαινομένου το οποίο εξετάζει, εκείνα που θα μπορούσαν να έχουν συμβάλει στην εμφάνισή του —ή να την έχουν καθυστερήσει— και παραμερίζει εκείνα που, σύμφωνα με τη γνώση του των μη ιστορικών επιστημών, δεν θα μπορούσαν να το έχουν επηρεάσει.

Κατά συνέπεια, οι μεταβολές στις διδασκαλίες των μη ιστορικών επιστημών πρέπει να συνεπάγονται την ανασυγγραφή της ιστορίας. Κάθε γενεά πρέπει να εξετάζει εκ νέου τα ίδια ιστορικά προβλήματα, επειδή αυτά εμφανίζονται ενώπιόν της υπό διαφορετικό πρίσμα. Η θεολογική κοσμοθεώρηση των παλαιότερων εποχών οδήγησε σε διαφορετική εξέταση της ιστορίας από εκείνη που προκύπτει από τα θεωρήματα της σύγχρονης φυσικής επιστήμης. Η υποκειμενιστική οικονομική θεωρία παράγει ιστορικά έργα πολύ διαφορετικά από εκείνα που βασίζονται σε μερκαντιλιστικά δόγματα. Στον βαθμό στον οποίο οι αποκλίσεις μεταξύ των βιβλίων των ιστορικών πηγάζουν από αυτές τις διαφωνίες, δεν αποτελούν συνέπεια κάποιας υποτιθέμενης ασάφειας και αβεβαιότητας των ιστορικών μελετών. Αντιθέτως, αποτελούν αποτέλεσμα της έλλειψης ομοφωνίας στη σφαίρα εκείνων των άλλων επιστημών που συνήθως αποκαλούνται βέβαιες και ακριβείς.

Για να αποφευχθεί κάθε πιθανή παρανόηση, είναι σκόπιμο να υπογραμμιστούν ορισμένα ακόμη σημεία. Οι προαναφερθείσες αποκλίσεις δεν πρέπει να συγχέονται:

1. Με τη σκόπιμη και κακόβουλη διαστρέβλωση των γεγονότων.

2. Με τις προσπάθειες δικαιολόγησης ή καταδίκης οποιωνδήποτε πράξεων από νομική ή ηθική σκοπιά.

3. Με την απλώς παρεμπίπτουσα προσθήκη παρατηρήσεων που εκφράζουν αξιολογικές κρίσεις μέσα σε μια αυστηρά αντικειμενική αναπαράσταση της κατάστασης των πραγμάτων. Μια πραγματεία βακτηριολογίας δεν χάνει την αντικειμενικότητά της αν ο συγγραφέας, υιοθετώντας την ανθρώπινη οπτική, θεωρεί τη διατήρηση της ανθρώπινης ζωής έσχατο σκοπό και, εφαρμόζοντας αυτό το κριτήριο, χαρακτηρίζει καλές τις αποτελεσματικές μεθόδους καταπολέμησης των μικροβίων και κακές τις αναποτελεσματικές. Ένα μικρόβιο που θα έγραφε ένα τέτοιο βιβλίο θα αντέστρεφε αυτές τις κρίσεις, αλλά το πραγματολογικό περιεχόμενο του βιβλίου του δεν θα διέφερε από εκείνο του ανθρώπου βακτηριολόγου. Με τον ίδιο τρόπο, ένας Ευρωπαίος ιστορικός που εξετάζει τις μογγολικές εισβολές του δέκατου τρίτου αιώνα μπορεί να μιλά για «ευνοϊκά» και «δυσμενή» γεγονότα, επειδή υιοθετεί τη σκοπιά των Ευρωπαίων υπερασπιστών του δυτικού πολιτισμού. Η αποδοχή, όμως, του κριτηρίου αξιών της μίας πλευράς δεν είναι αναγκαίο να επηρεάζει το πραγματολογικό περιεχόμενο της μελέτης του. Από τη σκοπιά της σύγχρονης γνώσης, η μελέτη αυτή μπορεί να

είναι απολύτως αντικειμενική. Ένας Μογγόλος ιστορικός θα μπορούσε να την αποδεχθεί πλήρως, με εξαίρεση αυτές τις παρεμπίπτουσες παρατηρήσεις.

4. Με την παρουσίαση της δράσης της μίας πλευράς στο πλαίσιο διπλωματικών ή στρατιωτικών ανταγωνισμών. Η σύγκρουση αντιμαχόμενων ομάδων μπορεί να εξεταστεί από τη σκοπιά των ιδεών, των κινήτρων και των σκοπών που ώθησαν σε δράση καθεμία από τις δύο πλευρές. Για την πλήρη κατανόηση όσων συνέβησαν, είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη οι ενέργειες και των δύο πλευρών. Το αποτέλεσμα υπήρξε προϊόν της αλληλεπίδρασής τους. Για να κατανοήσει, όμως, τις πράξεις τους, ο ιστορικός πρέπει να προσπαθήσει να δει τα πράγματα όπως εμφανίζονταν στους δρώντες ανθρώπους κατά την κρίσιμη χρονική στιγμή και όχι μόνο όπως τα βλέπουμε σήμερα από τη σκοπιά της σύγχρονης γνώσης μας. Μια ιστορία της πολιτικής του Lincoln κατά τις εβδομάδες και τους μήνες που προηγήθηκαν της έκρηξης του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου είναι, ασφαλώς, ελλιπής. Καμία ιστορική μελέτη, όμως, δεν είναι πλήρης. Ανεξάρτητα από το αν ο ιστορικός συμπαθεί τους Ενωτικούς ή τους Συνομόσπονδους ή αν παραμένει απολύτως ουδέτερος, μπορεί να εξετάσει με αντικειμενικό τρόπο την πολιτική του Lincoln την άνοιξη του 1861. Μια τέτοια έρευνα αποτελεί απαραίτητο προκαταρκτικό στάδιο για την απάντηση στο ευρύτερο ερώτημα του πώς ξέσπασε ο Εμφύλιος Πόλεμος.

Αφού διευθετήσαμε αυτά τα προβλήματα, μπορούμε πλέον να εξετάσουμε το ουσιαστικό ερώτημα: Υπάρχει κάποιο υποκειμενικό στοιχείο στην ιστορική κατανόηση και, αν υπάρχει, με ποιον τρόπο καθορίζει το αποτέλεσμα των ιστορικών μελετών;

Στον βαθμό στον οποίο έργο της κατανόησης είναι να εξακριβώσει ότι οι άνθρωποι παρακινήθηκαν από συγκεκριμένες αξιολογικές κρίσεις, ότι επιδίωξαν συγκεκριμένους σκοπούς και ότι χρησιμοποίησαν συγκεκριμένα μέσα, δεν μπορεί να υπάρξει διαφωνία μεταξύ αληθινών ιστορικών, δηλαδή ανθρώπων προσανατολισμένων προς τη γνώση των γεγονότων του παρελθόντος. Μπορεί να υπάρχει αβεβαιότητα λόγω των ανεπαρκών πληροφοριών που παρέχουν οι διαθέσιμες πηγές. Αυτό, όμως, δεν έχει καμία σχέση με την κατανόηση. Αφορά την προκαταρκτική εργασία που πρέπει να ολοκληρώσει ο ιστορικός.

Η κατανόηση, όμως, έχει να επιτελέσει και ένα δεύτερο έργο. Πρέπει να εκτιμήσει τα αποτελέσματα και την ένταση των αποτελεσμάτων που επέφερε μια δράση· πρέπει να εξετάσει τη σημασία κάθε κινήτρου και κάθε πράξης.

Εδώ βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία από τις κύριες διαφορές μεταξύ της φυσικής και της χημείας, αφενός, και των επιστημών της ανθρώπινης δράσης, αφετέρου. Στη σφαίρα των φυσικών και χημικών φαινομένων υπάρχουν —ή τουλάχιστον θεωρείται γενικά ότι υπάρχουν — σταθερές σχέσεις μεταξύ μεγεθών, και ο άνθρωπος είναι ικανός να ανακαλύπτει αυτές τις σταθερές με εύλογο βαθμό ακρίβειας μέσω εργαστηριακών πειραμάτων. Στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης δεν υπάρχουν τέτοιες σταθερές σχέσεις, πέρα από τη φυσική και χημική τεχνολογία και τη θεραπευτική.

Για κάποιο διάστημα οι οικονομολόγοι πίστευαν ότι είχαν ανακαλύψει μια τέτοια σταθερή σχέση μεταξύ των συνεπειών των μεταβολών στην ποσότητα του χρήματος και των τιμών των αγαθών. Υποστηριζόταν ότι μια αύξηση ή μείωση της ποσότητας του χρήματος σε κυκλοφορία πρέπει να επιφέρει ανάλογες μεταβολές στις τιμές των αγαθών. Η σύγχρονη οικονομική επιστήμη έχει καταδείξει σαφώς και αδιάψευστα τον εσφαλμένο χαρακτήρα αυτής της πρότασης.[17] Οι οικονομολόγοι που επιθυμούν να αντικαταστήσουν εκείνο που αποκαλούν «ποιοτική οικονομική» με μια «ποσοτική οικονομική» σφάλλουν ολοκληρωτικά. Στο πεδίο της οικονομικής επιστήμης δεν υπάρχουν σταθερές σχέσεις και, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατή καμία μέτρηση.

Αν ένας στατιστικολόγος διαπιστώσει ότι μια αύξηση κατά 10 τοις εκατό της προσφοράς γεωμήλων στην Ατλαντίδα, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ακολουθήθηκε από μείωση της τιμής τους κατά 8 τοις εκατό, δεν εξακριβώνει τίποτε σχετικά με το τι συνέβη ή μπορεί να συμβεί ύστερα από μια μεταβολή στην προσφορά γεωμήλων σε άλλη χώρα ή σε διαφορετική χρονική στιγμή. Δεν έχει «μετρήσει» την «ελαστικότητα της ζήτησης» γεωμήλων. Έχει εξακριβώσει ένα μοναδικό και ατομικό ιστορικό γεγονός. Κανένας νοήμων άνθρωπος δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στις γεώμηλες, όπως και απέναντι σε κάθε άλλο αγαθό, είναι μεταβλητή. Διαφορετικά άτομα αποτιμούν τα ίδια πράγματα με διαφορετικό τρόπο, ενώ οι αποτιμήσεις των ίδιων ατόμων μεταβάλλονται όταν μεταβάλλονται οι συνθήκες.[18]

Έξω από το πεδίο της οικονομικής ιστορίας, κανείς δεν τόλμησε ποτέ να υποστηρίξει ότι στην ανθρώπινη ιστορία επικρατούν σταθερές σχέσεις. Είναι γεγονός ότι, στις ένοπλες συγκρούσεις που διεξήχθησαν κατά το παρελθόν μεταξύ Ευρωπαίων και καθυστερημένων λαών άλλων

φυλών, ένας Ευρωπαίος στρατιώτης ήταν συνήθως ισάξιος προς περισσότερους από έναν αυτόχθονες μαχητές. Κανείς, όμως, δεν υπήρξε ποτέ τόσο ανόητος ώστε να «μετρήσει» το μέγεθος της ευρωπαϊκής υπεροχής.

Η αδυναμία μέτρησης δεν οφείλεται στην έλλειψη τεχνικών μεθόδων για τον προσδιορισμό του μέτρου. Οφείλεται στην απουσία σταθερών σχέσεων. Αν προκαλούνταν μόνο από τεχνική ανεπάρκεια, θα ήταν τουλάχιστον δυνατή σε ορισμένες περιπτώσεις μια κατά προσέγγιση εκτίμηση. Το θεμελιώδες γεγονός, όμως, είναι ότι δεν υπάρχουν σταθερές σχέσεις. Η οικονομική επιστήμη δεν είναι καθυστερημένη επειδή δεν είναι «ποσοτική», όπως επαναλαμβάνουν διαρκώς οι αδαείς θετικιστές. Δεν είναι ποσοτική και δεν προβαίνει σε μετρήσεις επειδή δεν υπάρχουν σταθερές. Τα στατιστικά μεγέθη που αναφέρονται σε οικονομικά γεγονότα αποτελούν ιστορικά δεδομένα. Μας πληροφορούν για όσα συνέβησαν σε μια μη επαναλήψιμη ιστορική περίπτωση. Τα φυσικά φαινόμενα μπορούν να ερμηνευθούν βάσει της γνώσης μας για σταθερές σχέσεις που έχουν εξακριβωθεί μέσω πειραμάτων. Τα ιστορικά γεγονότα δεν επιδέχονται τέτοια ερμηνεία.

Ο ιστορικός μπορεί να απαριθμήσει όλους τους παράγοντες που συνέβαλαν στην πρόκληση ενός γνωστού αποτελέσματος και όλους τους παράγοντες που ενήργησαν εναντίον τους και ενδέχεται να καθυστέρησαν ή να μετρίασαν το τελικό αποτέλεσμα. Δεν μπορεί, όμως, παρά μόνο μέσω της κατανόησης, να συσχετίσει ποσοτικά προς τα παραχθέντα αποτελέσματα τους διάφορους αιτιώδεις παράγοντες. Δεν μπορεί, παρά μόνο μέσω της κατανόησης, να αποδώσει σε καθέναν από παράγοντες τον ρόλο του στην πρόκληση του αποτελέσματος P . Η κατανόηση αποτελεί στη σφαίρα της ιστορίας, ούτως ειπείν, το αντίστοιχο της ποσοτικής ανάλυσης και της μέτρησης.

Η τεχνολογία μπορεί να μας πληροφορήσει πόσο παχιά πρέπει να είναι μια χαλύβδινη πλάκα για να μη διατρηθεί από βλήμα που εκτοξεύεται από τουφέκι Winchester σε απόσταση 300 υαρδών. Μπορεί, επομένως, να απαντήσει στο ερώτημα γιατί ένας άνθρωπος που καλύφθηκε πίσω από χαλύβδινη πλάκα γνωστού πάχους τραυματίστηκε ή δεν τραυματίστηκε από έναν πυροβολισμό. Η ιστορία αδυνατεί να εξηγήσει με την ίδια βεβαιότητα γιατί αυξήθηκε η τιμή του γάλακτος κατά 10 τοις εκατό, γιατί ο Πρόεδρος Roosevelt νίκησε τον Κυβερνήτη Dewey στις εκλογές του 1944 ή γιατί η Γαλλία τελούσε υπό δημοκρατικό πολίτευμα από το 1870 έως το 1940. Τέτοια προβλήματα δεν επιδέχονται άλλη μέθοδο εξέτασης πέρα από εκείνη της κατανόησης.

Η κατανόηση επιχειρεί να αποδώσει σε κάθε ιστορικό παράγοντα τη σημασία του. Κατά την άσκησή της δεν υπάρχει χώρος για αυθαιρεσία και ιδιοτροπία. Η ελευθερία του ιστορικού περιορίζεται από την προσπάθειά του να παράσχει μια ικανοποιητική εξήγηση της πραγματικότητας. Καθοδηγητικός του αστέρας πρέπει να είναι η αναζήτηση της αλήθειας. Αναγκαστικά, όμως, υπεισέρχεται στην κατανόηση ένα στοιχείο υποκειμενικότητας. Η κατανόηση του ιστορικού φέρει πάντοτε τα ίχνη της προσωπικότητάς του. Αντανακλά τον νου του δημιουργού της.

Οι *a priori* επιστήμες —η λογική, τα μαθηματικά και η πραξεολογία— αποβλέπουν σε γνώση απολύτως έγκυρη για όλα τα όντα που είναι προικισμένα με τη λογική δομή του ανθρώπινου νου. Οι φυσικές επιστήμες αποβλέπουν σε γνώση έγκυρη για όλα τα όντα τα οποία είναι προικισμένα όχι μόνο με την ικανότητα του ανθρώπινου λόγου, αλλά και με ανθρώπινες αισθήσεις. Η ομοιομορφία της ανθρώπινης λογικής και αίσθησης προσδίδει σε αυτούς τους κλάδους της γνώσης τον χαρακτήρα

της καθολικής εγκυρότητας. Αυτή, τουλάχιστον, είναι η αρχή που καθοδηγεί τις μελέτες των φυσικών.

Μόνο κατά τα τελευταία χρόνια άρχισαν οι φυσικοί να αντιλαμβάνονται τα όρια των προσπαθειών τους και, εγκαταλείποντας τις υπερβολικές αξιώσεις των παλαιότερων φυσικών, ανακάλυψαν την «αρχή της αβεβαιότητας». Αναγνωρίζουν σήμερα ότι υπάρχουν μη παρατηρήσιμα μεγέθη των οποίων η μη παρατηρησιμότητα αποτελεί ζήτημα επιστημολογικής αρχής.[19]

Η ιστορική κατανόηση δεν μπορεί ποτέ να παραγάγει αποτελέσματα τα οποία πρέπει αναγκαστικά να γίνουν αποδεκτά από όλους τους ανθρώπους. Δύο ιστορικοί που συμφωνούν πλήρως ως προς τις διδασκαλίες των μη ιστορικών επιστημών και ως προς την εξακρίβωση των γεγονότων, στον βαθμό στον οποίο αυτά μπορούν να εξακριβωθούν χωρίς προσφυγή στην κατανόηση της σημασίας τους, μπορεί να διαφωνούν ως προς την κατανόηση της σημασίας αυτών των γεγονότων. Μπορεί να συμφωνούν πλήρως ότι οι παράγοντες a, b και συνέβαλαν από κοινού στην πρόκληση του αποτελέσματος P · παρ' όλα αυτά, μπορεί να διαφωνούν σε μεγάλο βαθμό ως προς τη σημασία της αντίστοιχης συμβολής των a, b και c στο τελικό αποτέλεσμα. Στον βαθμό στον οποίο η κατανόηση αποβλέπει στην απόδοση της προσήκουσας σημασίας σε κάθε παράγοντα, είναι ανοικτή στην επίδραση υποκειμενικών κρίσεων. Ασφαλώς, αυτές δεν αποτελούν αξιολογικές κρίσεις και δεν εκφράζουν προτιμήσεις του ιστορικού. Αποτελούν κρίσεις περί σημασίας.[20]

Οι ιστορικοί μπορεί να διαφωνούν για διάφορους λόγους. Μπορεί να έχουν διαφορετικές απόψεις ως προς τις διδασκαλίες των μη ιστορικών επιστημών· μπορεί να θεμελιώνουν τον συλλογισμό τους σε περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένη γνώση των καταγραφών· μπορεί να

διαφέρουν ως προς την κατανόηση των κινήτρων και των σκοπών των δρώντων ανθρώπων και των μέσων που αυτοί χρησιμοποίησαν. Όλες αυτές οι διαφορές επιδέχονται διευθέτηση μέσω «αντικειμενικού» συλλογισμού· είναι δυνατό να επιτευχθεί καθολική συμφωνία ως προς αυτές. Στον βαθμό, όμως, στον οποίο οι ιστορικοί διαφωνούν ως προς τις κρίσεις περί σημασίας, είναι αδύνατο να βρεθεί μια λύση την οποία θα ήταν υποχρεωμένοι να αποδεχθούν όλοι οι σώφρονες άνθρωποι.

Οι διανοητικές μέθοδοι της επιστήμης δεν διαφέρουν ως προς το είδος τους από εκείνες που χρησιμοποιεί ο συνηθισμένος άνθρωπος στον καθημερινό του συλλογισμό. Ο επιστήμονας χρησιμοποιεί τα ίδια εργαλεία που χρησιμοποιεί και ο μη ειδικός· απλώς τα χρησιμοποιεί με μεγαλύτερη δεξιότητα και προσοχή. Η κατανόηση δεν αποτελεί προνόμιο των ιστορικών. Αποτελεί έργο κάθε ανθρώπου. Παρατηρώντας τις συνθήκες του περιβάλλοντός του, κάθε άνθρωπος είναι ιστορικός. Κάθε άνθρωπος χρησιμοποιεί την κατανόηση όταν αντιμετωπίζει την αβεβαιότητα των μελλοντικών γεγονότων, προς τα οποία πρέπει να προσαρμόσει τις δικές του πράξεις. Ο ιδιαίτερος συλλογισμός του κερδοσκόπου αποτελεί κατανόηση της σημασίας των διαφόρων παραγόντων που καθορίζουν τα μελλοντικά γεγονότα. Και — ας το υπογραμμίσουμε ήδη σε αυτό το πρώιμο στάδιο των ερευνών μας — η δράση αποβλέπει αναγκαστικά πάντοτε σε μελλοντικές και, επομένως, αβέβαιες συνθήκες και είναι, ως εκ τούτου, πάντοτε κερδοσκοπική. Ο δρων άνθρωπος ατενίζει, ούτως ειπείν, το μέλλον με το βλέμμα του ιστορικού.

Φυσική ιστορία και ανθρώπινη ιστορία

Η κοσμογονία, η γεωλογία και η ιστορία των βιολογικών μεταβολών αποτελούν ιστορικούς κλάδους, καθόσον ασχολούνται με μοναδικά

γεγονότα του παρελθόντος. Λειτουργούν, ωστόσο, αποκλειστικά με τις επιστημολογικές μεθόδους των φυσικών επιστημών και δεν έχουν ανάγκη την κατανόηση. Ορισμένες φορές πρέπει να καταφεύγουν μόνο σε κατά προσέγγιση εκτιμήσεις μεγεθών. Τέτοιες εκτιμήσεις, όμως, δεν αποτελούν κρίσεις περί σημασίας. Είναι μια λιγότερο τέλεια μέθοδος προσδιορισμού ποσοτικών σχέσεων από την «ακριβή» μέτρηση. Δεν πρέπει να συγχέονται με την κατάσταση που επικρατεί στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης, το οποίο χαρακτηρίζεται από την απουσία σταθερών σχέσεων.

Όταν μιλάμε για ιστορία, έχουμε κατά νου αποκλειστικά την ιστορία της ανθρώπινης δράσης, της οποίας ιδιαίτερο νοητικό εργαλείο είναι η κατανόηση.

Ο ισχυρισμός ότι η σύγχρονη φυσική επιστήμη οφείλει όλα τα επιτεύγματά της στην πειραματική μέθοδο αμφισβητείται ορισμένες φορές με επίκληση της αστρονομίας. Η σύγχρονη αστρονομία, όμως, αποτελεί κατ' ουσίαν εφαρμογή στα ουράνια σώματα των φυσικών νόμων που ανακαλύφθηκαν πειραματικά στη Γη. Κατά το παρελθόν, η αστρονομία βασιζόταν κυρίως στην παραδοχή ότι οι κινήσεις των ουράνιων σωμάτων δεν θα μετέβαλλαν την πορεία τους. Ο Copernicus και ο Kepler απλώς προσπάθησαν να εικάσουν το είδος της καμπύλης πάνω στην οποία κινείται η Γη γύρω από τον Ήλιο. Επειδή ο κύκλος θεωρούνταν η «τελειότερη» καμπύλη, ο Copernicus τον επέλεξε για τη θεωρία του. Αργότερα, μέσω παρόμοιας εικασίας, ο Kepler αντικατέστησε τον κύκλο με την έλλειψη. Μόνο μετά τις ανακαλύψεις του Newton κατέστη η αστρονομία φυσική επιστήμη με την αυστηρή έννοια του όρου.

17.Βλ. κατωτέρω, σ. 412–414.

18.Πρβλ. κατωτέρω, σ. 351.

19.Πρβλ. A. Eddington, *The Philosophy of Physical Science* (Νέα Υόρκη, 1939), σ. 28–48.

20.Επειδή το παρόν έργο δεν αποτελεί πραγματεία γενικής επιστημολογίας, αλλά το απαραίτητο θεμέλιο μιας πραγματείας οικονομικής επιστήμης, δεν χρειάζεται να υπογραμμιστούν οι αναλογίες μεταξύ της κατανόησης της ιστορικής σημασίας και των καθηκόντων που καλείται να επιτελέσει ένας ιατρός κατά τη διάγνωση. Η επιστημολογία της βιολογίας βρίσκεται έξω από το πεδίο των ερευνών μας.

9. Περί ιδεατών τύπων

Η ιστορία ασχολείται με μοναδικά και ανεπανάληπτα γεγονότα, με τη μη αναστρέψιμη ροή των ανθρώπινων υποθέσεων. Ένα ιστορικό γεγονός δεν μπορεί να περιγραφεί χωρίς αναφορά στα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτό, καθώς και στον τόπο και στον χρόνο κατά τον οποίο συνέβη. Στον βαθμό στον οποίο ένα συμβάν μπορεί να εξιστορηθεί χωρίς τέτοια αναφορά, δεν αποτελεί ιστορικό γεγονός, αλλά δεδομένο των φυσικών επιστημών. Η αναφορά ότι ο καθηγητής Χ πραγματοποίησε, στις 20 Φεβρουαρίου 1945, ένα ορισμένο πείραμα στο εργαστήριό του αποτελεί εξιστόρηση ενός ιστορικού γεγονότος. Ο φυσικός θεωρεί ότι ορθώς αφαιρεί από την περιγραφή το πρόσωπο του πειραματιστή, καθώς και τον χρόνο και τον τόπο του πειράματος. Αναφέρει μόνο εκείνες τις περιστάσεις οι οποίες, κατά τη γνώμη του, είναι σημαντικές για την παραγωγή του επιτευχθέντος αποτελέσματος και οι οποίες, αν επαναληφθούν, θα επιφέρουν εκ νέου το ίδιο αποτέλεσμα. Μετατρέπει το ιστορικό γεγονός σε δεδομένο των εμπειρικών φυσικών επιστημών. Παραβλέπει την ενεργό παρέμβαση του πειραματιστή και προσπαθεί να τον νοηθεί ως αδιάφορο παρατηρητή και καταγραφέα της ανόθευτης

πραγματικότητας. Δεν αποτελεί έργο της πραξεολογίας να εξετάσει τα επιστημολογικά ζητήματα αυτής της φιλοσοφίας.

Μολονότι είναι μοναδικά και ανεπανάληπτα, τα ιστορικά γεγονότα διαθέτουν ένα κοινό γνώρισμα: αποτελούν ανθρώπινη δράση. Η ιστορία τα συλλαμβάνει ως ανθρώπινες πράξεις· αντιλαμβάνεται το νόημά τους με τη βοήθεια της πραξεολογικής γνώσης και το κατανοεί εξετάζοντας τα ατομικά και μοναδικά γνωρίσματά τους. Εκείνο που έχει πάντοτε σημασία για την ιστορία είναι το νόημα που αποδίδουν οι εμπλεκόμενοι άνθρωποι: το νόημα που αποδίδουν στην κατάσταση πραγμάτων την οποία θέλουν να μεταβάλουν, το νόημα που αποδίδουν στις πράξεις τους και το νόημα που αποδίδουν στα αποτελέσματα αυτών των πράξεων.

Η οπτική βάσει της οποίας η ιστορία διατάσσει και ταξινομεί την άπειρη πολλαπλότητα των γεγονότων είναι το νόημά τους. Η μοναδική αρχή την οποία εφαρμόζει για τη συστηματοποίηση των αντικειμένων της —ανθρώπων, ιδεών, θεσμών, κοινωνικών οντοτήτων και τεχνουργημάτων— είναι η συγγένεια νοήματος. Σύμφωνα με αυτή τη συγγένεια, διατάσσει τα επιμέρους στοιχεία σε ιδεατούς τύπους.

Οι ιδεατοί τύποι είναι ειδικές έννοιες που χρησιμοποιούνται στην ιστορική έρευνα και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της. Αποτελούν έννοιες της κατανόησης. Ως τέτοιες, διαφέρουν εντελώς από τις πραξεολογικές κατηγορίες και έννοιες, καθώς και από τις έννοιες των φυσικών επιστημών. Ο ιδεατός τύπος δεν αποτελεί ταξική έννοια, επειδή η περιγραφή του δεν υποδεικνύει τα γνωρίσματα των οποίων η παρουσία καθορίζει με οριστικό και αναμφίσημο τρόπο την ένταξη σε μια τάξη. Ο ιδεατός τύπος δεν μπορεί να οριστεί· πρέπει να χαρακτηριστεί μέσω της απαρίθμησης εκείνων των γνωρισμάτων των οποίων η παρουσία καθορίζει κατά κανόνα αν, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση,

βρισκόμαστε ή όχι ενώπιον ενός παραδείγματος που ανήκει στον συγκεκριμένο ιδεατό τύπο.

Ιδιαίτερο γνώρισμα του ιδεατού τύπου είναι ότι δεν απαιτείται να υπάρχουν όλα τα χαρακτηριστικά του σε κάθε επιμέρους παράδειγμα. Το αν η απουσία ορισμένων χαρακτηριστικών εμποδίζει την ένταξη ενός συγκεκριμένου παραδείγματος στον υπό εξέταση ιδεατό τύπο εξαρτάται από μια κρίση περί σημασίας, η οποία διαμορφώνεται μέσω της κατανόησης. Ο ίδιος ο ιδεατός τύπος αποτελεί αποτέλεσμα της κατανόησης των κινήτρων, των ιδεών και των σκοπών των δρώντων ατόμων, καθώς και των μέσων που αυτά χρησιμοποιούν.

Ο ιδεατός τύπος δεν έχει απολύτως καμία σχέση με τους στατιστικούς μέσους όρους. Τα περισσότερα από τα σχετικά χαρακτηριστικά δεν επιδέχονται αριθμητικό προσδιορισμό και, για αυτόν και μόνο τον λόγο, δεν θα μπορούσαν να υπεισέλθουν στον υπολογισμό μέσων όρων. Ο κυριότερος λόγος, όμως, βρίσκεται αλλού. Οι στατιστικοί μέσοι όροι περιγράφουν τη συμπεριφορά των μελών μιας τάξης ή ενός τύπου, που έχει ήδη συγκροτηθεί μέσω ενός ορισμού ή χαρακτηρισμού ο οποίος αναφέρεται σε άλλα γνωρίσματα, ως προς χαρακτηριστικά που δεν περιλαμβάνονται σε αυτόν τον ορισμό ή χαρακτηρισμό. Η ένταξη στην τάξη ή στον τύπο πρέπει να είναι γνωστή προτού ο στατιστικολόγος αρχίσει να διερευνά ειδικά χαρακτηριστικά και χρησιμοποιήσει τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας για τον προσδιορισμό ενός μέσου όρου. Μπορούμε να εξακριβώσουμε τη μέση ηλικία των γερουσιαστών των Ηνωμένων Πολιτειών ή να υπολογίσουμε μέσους όρους σχετικά με τη συμπεριφορά μιας ηλικιακής κατηγορίας του πληθυσμού απέναντι σε ένα ειδικό ζήτημα. Είναι, όμως, λογικά αδύνατο να εξαρτήσουμε την ένταξη σε μια τάξη ή σε έναν τύπο από έναν μέσο όρο.

Κανένα ιστορικό πρόβλημα δεν μπορεί να εξεταστεί χωρίς τη βοήθεια ιδεατών τύπων. Ακόμη και όταν ο ιστορικός ασχολείται με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο ή με ένα μεμονωμένο γεγονός, δεν μπορεί να αποφύγει την αναφορά σε ιδεατούς τύπους. Αν μιλά για τον Ναπολέοντα, πρέπει να αναφερθεί σε ιδεατούς τύπους όπως ο στρατιωτικός διοικητής, ο δικτάτορας και ο επαναστατικός ηγέτης· και αν ασχολείται με τη Γαλλική Επανάσταση, πρέπει να αναφερθεί σε ιδεατούς τύπους όπως η επανάσταση, η αποσύνθεση ενός καθιερωμένου καθεστώτος και η αναρχία. Είναι δυνατό η αναφορά σε έναν ιδεατό τύπο να συνίσταται απλώς στην απόρριψη της δυνατότητας εφαρμογής του στη συγκεκριμένη περίπτωση. Όλα, όμως, τα ιστορικά γεγονότα περιγράφονται και ερμηνεύονται μέσω ιδεατών τύπων. Και ο μη ειδικός, όταν ασχολείται με γεγονότα του παρελθόντος ή του μέλλοντος, πρέπει πάντοτε να χρησιμοποιεί ιδεατούς τύπους και πράγματι το κάνει διαρκώς, χωρίς να το αντιλαμβάνεται.

Το αν η χρήση ενός συγκεκριμένου ιδεατού τύπου είναι πρόσφορη και συμβάλλει στην επαρκή κατανόηση των φαινομένων μπορεί να κριθεί μόνο μέσω της κατανόησης. Δεν είναι ο ιδεατός τύπος εκείνος που καθορίζει τον τρόπο της κατανόησης· ο τρόπος της κατανόησης είναι εκείνος που απαιτεί την κατασκευή και τη χρήση των αντίστοιχων ιδεατών τύπων.

Οι ιδεατοί τύποι κατασκευάζονται με τη χρήση ιδεών και εννοιών που έχουν αναπτυχθεί από όλους τους μη ιστορικούς κλάδους της γνώσης. Κάθε γνώση της ιστορίας εξαρτάται, ασφαλώς, από τα πορίσματα των άλλων επιστημών, βασίζεται σε αυτά και δεν πρέπει ποτέ να αντιφάσκει προς αυτά. Η ιστορική γνώση, όμως, έχει διαφορετικό αντικείμενο και διαφορετική μέθοδο από αυτές τις άλλες επιστήμες, οι οποίες, με τη σειρά τους, δεν χρησιμοποιούν την

κατανόηση. Επομένως, οι ιδεατοί τύποι δεν πρέπει να συγχέονται με τις έννοιες των μη ιστορικών επιστημών. Αυτό ισχύει επίσης για τις πραξεολογικές κατηγορίες και έννοιες. Αυτές παρέχουν ασφαλώς τα απαραίτητα νοητικά εργαλεία για τη μελέτη της ιστορίας. Δεν αναφέρονται, όμως, στην κατανόηση των μοναδικών και ατομικών γεγονότων που αποτελούν αντικείμενο της ιστορίας. Κατά συνέπεια, ένας ιδεατός τύπος δεν μπορεί ποτέ να αποτελεί απλή υιοθέτηση μιας πραξεολογικής έννοιας.

Σε πολλές περιπτώσεις συμβαίνει ένας όρος που χρησιμοποιείται από την πραξεολογία για να δηλώσει μια πραξεολογική έννοια να χρησιμοποιείται από τον ιστορικό για να δηλώσει έναν ιδεατό τύπο. Τότε ο ιστορικός χρησιμοποιεί την ίδια λέξη για να εκφράσει δύο διαφορετικά πράγματα. Χρησιμοποιεί τον όρο άλλοτε για να δηλώσει την πραξεολογική του σημασία, συχνότερα όμως για να δηλώσει έναν ιδεατό τύπο. Στη δεύτερη περίπτωση, ο ιστορικός προσδίδει στη λέξη νόημα διαφορετικό από το πραξεολογικό· τη μετασχηματίζει, μεταφέροντάς την σε διαφορετικό πεδίο έρευνας.

Η οικονομική έννοια του «επιχειρηματία» ανήκει σε διαφορετικό επίπεδο από τον ιδεατό τύπο του «επιχειρηματία», όπως χρησιμοποιείται στην οικονομική ιστορία και στην περιγραφική οικονομική. Σε ένα τρίτο επίπεδο βρίσκεται ο νομικός όρος «επιχειρηματίας». Ο οικονομικός όρος «επιχειρηματίας» είναι μια επακριβώς ορισμένη έννοια η οποία, στο πλαίσιο της θεωρίας της οικονομίας της αγοράς, δηλώνει μια σαφώς ενταγμένη λειτουργία.[21] Ο ιστορικός ιδεατός τύπος του «επιχειρηματία» δεν περιλαμβάνει τα ίδια μέλη. Κανείς, όταν χρησιμοποιεί αυτόν τον ιδεατό τύπο, δεν σκέπτεται τα παιδιά που γυαλίζουν παπούτσια, τους οδηγούς ταξί που είναι ιδιοκτήτες των αυτοκινήτων τους, τους μικρούς επιχειρηματίες και τους μικροκαλλιεργητές.

Όσα διαπιστώνει η οικονομική επιστήμη σχετικά με τους επιχειρηματίες ισχύουν με αυστηρότητα για όλα τα μέλη της συγκεκριμένης τάξης, ανεξάρτητα από τις χρονικές και γεωγραφικές συνθήκες και από τους διάφορους επιχειρηματικούς κλάδους. Όσα διαπιστώνει η οικονομική ιστορία για τους ιδεατούς τύπους της μπορούν να διαφέρουν ανάλογα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις διαφορετικών εποχών, χωρών και επιχειρηματικών κλάδων, καθώς και με πολλές άλλες συνθήκες. Η ιστορία χρησιμοποιεί ελάχιστα έναν γενικό ιδεατό τύπο του επιχειρηματία. Ενδιαφέρεται περισσότερο για τύπους όπως: ο Αμερικανός επιχειρηματίας της εποχής του Jefferson, οι γερμανικές βαριές βιομηχανίες κατά την εποχή του Γουλιέλμου Β΄, η υφαντουργική βιομηχανία της Νέας Αγγλίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η προτεσταντική υψηλή χρηματοοικονομική τάξη του Παρισιού, οι αυτοδημιούργητοι επιχειρηματίες και ούτω καθεξής.

Το αν πρέπει ή όχι να συνιστάται η χρήση ενός συγκεκριμένου ιδεατού τύπου εξαρτάται αποκλειστικά από τον τρόπο της κατανόησης. Σήμερα χρησιμοποιούνται ευρύτατα δύο ιδεατοί τύποι: τα κόμματα της Αριστεράς —οι Προοδευτικοί— και τα κόμματα της Δεξιάς —οι Φασίστες. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις δυτικές δημοκρατίες, ορισμένες λατινοαμερικανικές δικτατορίες και τον ρωσικό μπολσεβικισμό· ο δεύτερος περιλαμβάνει τον ιταλικό φασισμό και τον γερμανικό ναζισμό. Αυτή η τυποποίηση αποτελεί αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου κατανόησης. Ένας διαφορετικός τρόπος θα αντιπαρέθετε τη δημοκρατία προς τη δικτατορία. Τότε ο ρωσικός μπολσεβικισμός, ο ιταλικός φασισμός και ο γερμανικός ναζισμός θα ανήκαν στον ιδεατό τύπο της δικτατορικής διακυβέρνησης, ενώ τα δυτικά συστήματα θα ανήκαν στον ιδεατό τύπο της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Θεμελιώδες σφάλμα της Ιστορικής Σχολής των *wirtschaftliche Staatswissenschaften* στη Γερμανία και του θεσμισμού στην Αμερική υπήρξε η ερμηνεία της οικονομικής επιστήμης ως χαρακτηρισμού της συμπεριφοράς ενός ιδεατού τύπου, του *homo oeconomicus*. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η παραδοσιακή ή ορθόδοξη οικονομική επιστήμη δεν ασχολείται με τη συμπεριφορά του ανθρώπου όπως πραγματικά είναι και δρα, αλλά με μια πλασματική ή υποθετική εικόνα του. Απεικονίζει ένα ον που παρακινείται αποκλειστικά από «οικονομικά» κίνητρα, δηλαδή μόνο από την πρόθεση να επιτύχει το μεγαλύτερο δυνατό υλικό ή χρηματικό κέρδος. Ένα τέτοιο ον, υποστηρίζουν οι επικριτές, δεν έχει και ουδέποτε είχε αντίστοιχο στην πραγματικότητα· αποτελεί φάντασμα μιας νόθας θεωρητικολογίας του γραφείου. Κανένας άνθρωπος δεν παρακινείται αποκλειστικά από την επιθυμία να γίνει όσο το δυνατόν πλουσιότερος· πολλοί άνθρωποι δεν επηρεάζονται καθόλου από αυτή την ταπεινή επιθυμία. Είναι μάταιο, κατά την εξέταση της ζωής και της ιστορίας, να αναφέρεται κανείς σε ένα τέτοιο φανταστικό ανθρωπάριο.

Ακόμη και αν αυτό ήταν πράγματι το νόημα της κλασικής οικονομικής θεωρίας, ο *homo oeconomicus* ασφαλώς δεν θα αποτελούσε ιδεατό τύπο. Ο ιδεατός τύπος δεν αποτελεί ενσάρκωση μίας πλευράς ή μίας όψης των ποικίλων σκοπών και επιθυμιών του ανθρώπου. Είναι πάντοτε αναπαράσταση σύνθετων φαινομένων της πραγματικότητας, είτε ανθρώπων είτε θεσμών είτε ιδεολογιών.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι επιδίωξαν να εξηγήσουν τη διαμόρφωση των τιμών. Είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι οι τιμές δεν αποτελούν προϊόν των δραστηριοτήτων μιας ειδικής ομάδας ανθρώπων, αλλά αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης όλων των μελών της κοινωνίας της αγοράς. Αυτό ήταν το νόημα της διατύπωσής τους ότι η προσφορά και η ζήτηση καθορίζουν τη διαμόρφωση των τιμών. Ωστόσο, οι

κλασικοί οικονομολόγοι απέτυχαν στις προσπάθειές τους να παράσχουν μια ικανοποιητική θεωρία της αξίας. Δεν μπόρεσαν να βρουν λύση στο φαινομενικό παράδοξο της αξίας. Προβληματίστηκαν από το υποτιθέμενο παράδοξο ότι ο «χρυσός» αποτιμάται υψηλότερα από τον «σίδηρο», μολονότι ο δεύτερος είναι περισσότερο «χρήσιμος» από τον πρώτο.

Έτσι, δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν μια γενική θεωρία της αξίας ούτε να αναγάγουν τα φαινόμενα της αγοραίας ανταλλαγής και της παραγωγής στις έσχατες πηγές τους, δηλαδή στη συμπεριφορά των καταναλωτών. Αυτή η ανεπάρκεια τους ανάγκασε να εγκαταλείψουν το φιλόδοξο σχέδιό τους να αναπτύξουν μια γενική θεωρία της ανθρώπινης δράσης. Αναγκάστηκαν να αρκεστούν σε μια θεωρία που εξηγούσε μόνο τις δραστηριότητες του επιχειρηματία, χωρίς να ανάγεται στις επιλογές όλων των ανθρώπων ως έσχατους καθοριστικούς παράγοντες. Ασχολήθηκαν μόνο με τις πράξεις επιχειρηματιών που επιδίωκαν να αγοράζουν στη φθηνότερη αγορά και να πωλούν στην ακριβότερη. Ο καταναλωτής παρέμεινε έξω από το πεδίο της θεωρητικής τους ανάλυσης.

Αργότερα, οι επίγονοι της κλασικής οικονομικής θεωρίας εξήγησαν και δικαιολόγησαν αυτή την ανεπάρκεια ως σκόπιμη και μεθοδολογικά αναγκαία διαδικασία. Υποστήριζαν ότι οι οικονομολόγοι είχαν σχεδιάσει εσκεμμένα να περιορίσουν τις έρευνές τους σε μία μόνο όψη της ανθρώπινης επιδίωξης, δηλαδή στην «οικονομική» όψη. Πρόθεσή τους, υποτίθεται, ήταν να χρησιμοποιήσουν την πλασματική εικόνα ενός ανθρώπου που παρακινείται αποκλειστικά από «οικονομικά» κίνητρα και να παραβλέψουν όλα τα άλλα κίνητρα, μολονότι είχαν πλήρη επίγνωση ότι οι πραγματικοί άνθρωποι παρακινούνται από πολλά άλλα, «μη οικονομικά» κίνητρα.

Η εξέταση αυτών των άλλων κινήτρων, υποστήριζε μία ομάδα ερμηνευτών, δεν αποτελεί έργο της οικονομικής επιστήμης, αλλά άλλων κλάδων της γνώσης. Μια άλλη ομάδα παραδεχόταν ότι η εξέταση αυτών των «μη οικονομικών» κινήτρων και της επίδρασής τους στη διαμόρφωση των τιμών αποτελούσε επίσης έργο της οικονομικής επιστήμης, πίστευε όμως ότι έπρεπε να αφεθεί στις μεταγενέστερες γενεές. Σε επόμενο στάδιο των ερευνών μας θα καταδειχθεί ότι αυτή η διάκριση μεταξύ «οικονομικών» και «μη οικονομικών» κινήτρων της ανθρώπινης δράσης είναι αστήρικτη.[22] Στο σημείο αυτό έχει σημασία μόνο να αντιληφθούμε ότι η θεωρία περί «οικονομικής» πλευράς της ανθρώπινης δράσης παραποιεί πλήρως τις διδασκαλίες των κλασικών οικονομολόγων.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι δεν σκόπευαν ποτέ να πράξουν όσα τους αποδίδει αυτή η θεωρία. Ήθελαν να συλλάβουν την πραγματική διαμόρφωση των τιμών και όχι πλασματικές τιμές, όπως αυτές θα καθορίζονταν αν οι άνθρωποι δρούσαν υπό την επήρεια υποθετικών συνθηκών διαφορετικών από εκείνες που τους επηρεάζουν πραγματικά. Οι τιμές που προσπαθούν να εξηγήσουν και πράγματι εξηγούν — μολονότι δεν τις ανάγουν στις επιλογές των καταναλωτών— είναι πραγματικές αγοραίες τιμές. Η προσφορά και η ζήτηση για τις οποίες μιλούν είναι πραγματικοί παράγοντες, καθοριζόμενοι από όλα τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους να αγοράζουν ή να πωλούν.

Το ελάττωμα της θεωρίας τους ήταν ότι δεν ανήγαγαν τη ζήτηση στις επιλογές των καταναλωτών· δεν διέθεταν ικανοποιητική θεωρία της ζήτησης. Δεν πίστευαν, όμως, ότι η ζήτηση, όπως χρησιμοποιούσαν αυτή την έννοια στις πραγματείες τους, καθοριζόταν αποκλειστικά από «οικονομικά» κίνητρα, σε αντιδιαστολή προς τα «μη οικονομικά». Επειδή περιόρισαν τη θεωρητική τους ανάλυση στις πράξεις των

επιχειρηματιών, δεν ασχολήθηκαν με τα κίνητρα των τελικών καταναλωτών. Παρ' όλα αυτά, η θεωρία τους περί τιμών αποσκοπούσε στην εξήγηση των πραγματικών τιμών, ανεξάρτητα από τα κίνητρα και τις ιδέες που ωθούν τους καταναλωτές.

Η σύγχρονη υποκειμενιστική οικονομική θεωρία αρχίζει με την επίλυση του φαινομενικού παραδόξου της αξίας. Ούτε περιορίζει τα θεωρήματά της αποκλειστικά στις πράξεις των επιχειρηματιών ούτε ασχολείται με έναν πλασματικό *homo oeconomicus*. Εξετάζει τις αναπόδραστες κατηγορίες της δράσης κάθε ανθρώπου. Τα θεωρήματά της σχετικά με τις τιμές των αγαθών, τους μισθολογικούς συντελεστές και τα επιτόκια αναφέρονται σε όλα αυτά τα φαινόμενα, ανεξάρτητα από τα κίνητρα που οδηγούν τους ανθρώπους να αγοράσουν ή να πωλήσουν ή να απόσχουν από την αγορά ή την πώληση. Είναι καιρός να εγκαταλειφθεί πλήρως κάθε αναφορά στην αποτυχημένη προσπάθεια δικαιολόγησης της ανεπάρκειας των παλαιότερων οικονομολόγων μέσω της επίκλησης του φαντάσματος του *homo oeconomicus*.

21.Βλ. κατωτέρω, σ. 251–255.

22.Βλ. κατωτέρω, σ. 232–234 και 239–244.

10. Η μέθοδος της οικονομικής επιστήμης

Το πεδίο της πραξεολογίας είναι η ανάπτυξη και αποσαφήνιση της κατηγορίας της ανθρώπινης δράσης. Το μόνο που απαιτείται για τη συναγωγή όλων των πραξεολογικών θεωρημάτων είναι η γνώση της ουσίας της ανθρώπινης δράσης. Πρόκειται για γνώση που μας ανήκει επειδή είμαστε άνθρωποι· κανένα ον ανθρώπινης καταγωγής, το οποίο παθολογικές καταστάσεις δεν έχουν περιορίσει σε μια απλώς φυτική ύπαρξη, δεν τη στερείται. Δεν απαιτείται καμία ειδική εμπειρία για την κατανόηση αυτών των θεωρημάτων, και καμία εμπειρία, όσο πλούσια και αν ήταν, δεν θα μπορούσε να τα αποκαλύψει σε ένα ον που δεν γνώριζε *a priori* τι είναι η ανθρώπινη δράση.

Η μοναδική οδός προς τη γνώση αυτών των θεωρημάτων είναι η λογική ανάλυση της εγγενούς γνώσης μας για την κατηγορία της δράσης. Πρέπει να στραφούμε προς τον εαυτό μας και να αναστοχαστούμε τη δομή της ανθρώπινης δράσης. Όπως η λογική και

τα μαθηματικά, έτσι και η πραξεολογική γνώση βρίσκεται μέσα μας· δεν προέρχεται από έξω.

Όλες οι έννοιες και όλα τα θεωρήματα της πραξεολογίας εμπεριέχονται στην κατηγορία της ανθρώπινης δράσης. Πρώτο έργο είναι η εξαγωγή και η παραγωγική συναγωγή τους, η ανάπτυξη των συνεπειών τους και ο ορισμός των καθολικών προϋποθέσεων της δράσης ως τέτοιας. Αφού καταδειχθεί ποιες προϋποθέσεις απαιτούνται για κάθε δράση, πρέπει να προχωρήσουμε και να ορίσουμε —ασφαλώς με κατηγορική και τυπική έννοια— τις λιγότερο γενικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για ειδικούς τρόπους δράσης. Θα ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί αυτό το δεύτερο έργο με την περιγραφή όλων των νοητών συνθηκών και τη συναγωγή από αυτές όλων των λογικά επιτρεπτών συμπερασμάτων. Ένα τέτοιο ολοκληρωμένο σύστημα θα παρείχε μια θεωρία που δεν θα αναφερόταν μόνο στην ανθρώπινη δράση, όπως αυτή εκδηλώνεται υπό τις συνθήκες και τις περιστάσεις του πραγματικού κόσμου μέσα στον οποίο ζει και δρα ο άνθρωπος. Θα ασχολούνταν εξίσου με την υποθετική δράση που θα λάμβανε χώρα υπό τις απραγματοποίητες συνθήκες φανταστικών κόσμων.

Σκοπός, όμως, της επιστήμης είναι η γνώση της πραγματικότητας. Δεν είναι διανοητική γυμναστική ούτε λογικό παίγνιο. Για αυτόν τον λόγο, η πραξεολογία περιορίζει τις έρευνές της στη μελέτη της δράσης υπό τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις που υπάρχουν στην πραγματικότητα. Μελετά τη δράση υπό μη πραγματωμένες και απραγματοποίητες συνθήκες μόνο από δύο οπτικές. Ασχολείται με καταστάσεις πραγμάτων οι οποίες, μολονότι δεν υπήρξαν πραγματικές στον σημερινό ή στον παρελθόντα κόσμο, θα μπορούσαν ενδεχομένως να καταστούν πραγματικές κάποια μελλοντική στιγμή. Εξετάζει επίσης μη πραγματικές και απραγματοποίητες συνθήκες, αν μια τέτοια έρευνα

είναι αναγκαία για την ικανοποιητική κατανόηση όσων συμβαίνουν υπό τις συνθήκες που υπάρχουν στην πραγματικότητα.

Αυτή, ωστόσο, η αναφορά στην εμπειρία δεν θίγει τον απριοριστικό χαρακτήρα της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης. Η εμπειρία απλώς κατευθύνει την περιέργειά μας προς ορισμένα προβλήματα και την απομακρύνει από άλλα. Μας υποδεικνύει τι πρέπει να ερευνήσουμε, αλλά δεν μας λέει πώς μπορούμε να προχωρήσουμε στην αναζήτηση της γνώσης. Επιπλέον, δεν είναι η εμπειρία αλλά αποκλειστικά η σκέψη εκείνη που μας διδάσκει ότι —και σε ποιες περιπτώσεις— είναι αναγκαίο να διερευνήσουμε απραγματοποίητες υποθετικές συνθήκες, προκειμένου να κατανοήσουμε όσα συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο.

Η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας δεν έχει κατηγορικό και απριοριστικό χαρακτήρα. Μπορούμε, χωρίς να περιέλθουμε σε αντίφαση, να διανοηθούμε έναν κόσμο στον οποίο η εργασία δεν προκαλεί δυσφορία και να περιγράψουμε την κατάσταση πραγμάτων που θα επικρατούσε σε έναν τέτοιο κόσμο.[23] Ο πραγματικός κόσμος, όμως, καθορίζεται από την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Μόνο τα θεωρήματα που βασίζονται στην παραδοχή ότι η εργασία αποτελεί πηγή δυσφορίας μπορούν να εφαρμοστούν στην κατανόηση όσων συμβαίνουν σε αυτόν τον κόσμο.

Η εμπειρία διδάσκει ότι υπάρχει αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Δεν το διδάσκει, όμως, άμεσα. Δεν υπάρχει κάποιο φαινόμενο που να εμφανίζεται αφ' εαυτού ως αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Υπάρχουν μόνο δεδομένα της εμπειρίας τα οποία, βάσει της απριοριστικής γνώσης, ερμηνεύονται ως ένδειξη ότι οι άνθρωποι θεωρούν τον ελεύθερο χρόνο —δηλαδή την απουσία εργασίας—, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, περισσότερο επιθυμητή κατάσταση από την καταβολή εργασίας. Παρατηρούμε ότι οι άνθρωποι

παραιτούνται από πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να αποκτήσουν εργαζόμενοι περισσότερο· ότι, δηλαδή, είναι πρόθυμοι να υποβληθούν σε θυσίες για να αποκτήσουν ελεύθερο χρόνο. Από το γεγονός αυτό συνάγουμε ότι ο ελεύθερος χρόνος αποτιμάται ως αγαθό και ότι η εργασία θεωρείται επιβάρυνση. Χωρίς προγενέστερη πραξεολογική γνώση, δεν θα μπορούσαμε ποτέ να καταλήξουμε σε αυτό το συμπέρασμα.

Μια θεωρία της έμμεσης ανταλλαγής και όλες οι περαιτέρω θεωρίες που οικοδομούνται πάνω σε αυτή —όπως η θεωρία της κυκλοφοριακής πίστης— μπορούν να εφαρμοστούν μόνο στην ερμηνεία γεγονότων μέσα σε έναν κόσμο στον οποίο εφαρμόζεται η έμμεση ανταλλαγή. Σε έναν κόσμο όπου θα υπήρχε μόνο αντιπραγματισμός, θα αποτελούσαν απλώς διανοητικό παίγνιο. Είναι απίθανο οι οικονομολόγοι ενός τέτοιου κόσμου —αν μπορούσε καν να αναδυθεί σε αυτόν η οικονομική επιστήμη— να είχαν στρέψει τη σκέψη τους στα προβλήματα της έμμεσης ανταλλαγής, του χρήματος και όλων των συναφών ζητημάτων. Στον πραγματικό μας κόσμο, όμως, τέτοιες μελέτες αποτελούν ουσιώδες μέρος της οικονομικής θεωρίας.

Το γεγονός ότι η πραξεολογία, προσηλωμένη στην κατανόηση της πραγματικότητας, επικεντρώνεται στη διερεύνηση των προβλημάτων που είναι χρήσιμα για αυτόν τον σκοπό δεν μεταβάλλει τον απριοριστικό χαρακτήρα του συλλογισμού της. Καθορίζει, όμως, τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική επιστήμη —το μοναδικό έως σήμερα επεξεργασμένο μέρος της πραξεολογίας— παρουσιάζει τα αποτελέσματα των προσπαθειών της.

Η οικονομική επιστήμη δεν ακολουθεί τη διαδικασία της λογικής και των μαθηματικών. Δεν παρουσιάζει ένα ολοκληρωμένο σύστημα καθαρού απριοριστικού συλλογισμού, αποκομμένο από κάθε αναφορά

στην πραγματικότητα. Όταν εισάγει παραδοχές στον συλλογισμό της, βεβαιώνεται ότι η εξέταση των σχετικών παραδοχών μπορεί να προσφέρει χρήσιμες υπηρεσίες για την κατανόηση της πραγματικότητας. Στις πραγματείες και στις μονογραφίες της δεν διαχωρίζει αυστηρά την καθαρή επιστήμη από την εφαρμογή των θεωρημάτων της στην επίλυση συγκεκριμένων ιστορικών και πολιτικών προβλημάτων. Για την οργανωμένη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της υιοθετεί μια μορφή στην οποία η απριοριστική θεωρία και η ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων διαπλέκονται.

Είναι προφανές ότι η ίδια η φύση και η ουσία του αντικειμένου της οικονομικής επιστήμης επιβάλλουν αυτόν τον τρόπο εργασίας. Η προσφορότητά του έχει αποδειχθεί. Δεν πρέπει, όμως, να παραβλέπεται ότι η χρήση αυτής της ιδιόμορφης και, από λογική άποψη, κάπως ασυνήθιστης διαδικασίας απαιτεί προσοχή και λεπτότητα και ότι οι άκριτοι και επιφανειακοί νόες έχουν επανειλημμένα παραπλανηθεί από την απρόσεκτη σύγχυση των δύο επιστημολογικά διαφορετικών μεθόδων που εμπεριέχονται σε αυτήν.

Δεν υπάρχει ούτε ιστορική μέθοδος της οικονομικής επιστήμης ούτε αυτοτελής επιστήμη της θεσμικής οικονομικής. Υπάρχει η οικονομική επιστήμη και υπάρχει η οικονομική ιστορία. Οι δύο δεν πρέπει ποτέ να συγχέονται. Όλα τα θεωρήματα της οικονομικής επιστήμης ισχύουν αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση στην οποία συντρέχουν όλες οι προϋποτιθέμενες παραδοχές. Ασφαλώς, δεν έχουν πρακτική σημασία σε καταστάσεις στις οποίες αυτές οι προϋποθέσεις δεν υφίστανται. Τα θεωρήματα που αναφέρονται στην έμμεση ανταλλαγή δεν εφαρμόζονται σε συνθήκες στις οποίες δεν υπάρχει έμμεση ανταλλαγή. Αυτό, όμως, δεν θίγει την εγκυρότητά τους.[24]

Το ζήτημα έχει συσκοτιστεί από τις προσπάθειες των κυβερνήσεων και των ισχυρών ομάδων πίεσης να υποτιμήσουν την οικονομική επιστήμη και να δυσφημήσουν τους οικονομολόγους. Οι δεσπότες και οι δημοκρατικές πλειοψηφίες είναι μεθυσμένοι από την εξουσία. Αναγκάζονται απρόθυμα να παραδεχθούν ότι υπόκεινται στους νόμους της φύσης. Απορρίπτουν, όμως, ακόμη και την ίδια την έννοια του οικονομικού νόμου. Δεν είναι άραγε οι υπέρτατοι νομοθέτες; Δεν έχουν τη δύναμη να συντρίψουν κάθε αντίπαλο; Κανένας πολέμαρχος δεν είναι πρόθυμος να αναγνωρίσει άλλα όρια πέρα από εκείνα που του επιβάλλει μια ανώτερη ένοπλη δύναμη. Δουλοπρεπείς γραφιάδες είναι πάντοτε πρόθυμοι να ενισχύσουν αυτή την αυταρέσκεια, αναπτύσσοντας τις κατάλληλες θεωρίες. Αποκαλούν τις διαστρεβλωμένες υποθέσεις τους «ιστορική οικονομική». Στην πραγματικότητα, η οικονομική ιστορία αποτελεί μια μακρά καταγραφή κυβερνητικών πολιτικών που απέτυχαν επειδή σχεδιάστηκαν με προκλητική περιφρόνηση προς τους νόμους της οικονομικής επιστήμης.

Είναι αδύνατο να κατανοηθεί η ιστορία της οικονομικής σκέψης αν δεν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η οικονομική επιστήμη ως τέτοια αποτελεί πρόκληση για την αλαζονεία εκείνων που κατέχουν την εξουσία. Ένας οικονομολόγος δεν μπορεί ποτέ να είναι ευνοούμενος των αυταρχικών ηγετών και των δημαγωγών. Για αυτούς αποτελεί πάντοτε ταραχοποιό· και όσο περισσότερο είναι ενδόμυχα πεπεισμένοι ότι οι αντιρρήσεις του είναι βάσιμες, τόσο περισσότερο τον μισούν.

Απέναντι σε όλη αυτή τη φρενήρη πολεμική, είναι σκόπιμο να διαπιστωθεί ότι η αφετηρία κάθε πραξεολογικού και οικονομικού συλλογισμού —η κατηγορία της ανθρώπινης δράσης— είναι απρόσβλητη από κάθε κριτική και αντίρρηση. Καμία επίκληση οποιωνδήποτε ιστορικών ή εμπειρικών παρατηρήσεων δεν μπορεί να

εντοπίσει σφάλμα στην πρόταση ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν σκόπιμα ορισμένους επιλεγμένους σκοπούς. Καμία αναφορά στην ανορθολογικότητα, στα ανεξιχνίαστα βάθη της ανθρώπινης ψυχής, στον αυθορμητισμό των φαινομένων της ζωής, στους αυτοματισμούς, στα αντανακλαστικά και στους τροπισμούς δεν μπορεί να αναιρέσει τη διατύπωση ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τον λόγο του για την πραγματοποίηση επιθυμιών και πόθων.

Από το ακλόνητο θεμέλιο της κατηγορίας της ανθρώπινης δράσης, η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη προχωρούν βήμα προς βήμα μέσω διαλογικού συλλογισμού. Ορίζοντας με ακρίβεια τις παραδοχές και τις προϋποθέσεις, κατασκευάζουν ένα σύστημα εννοιών και συνάγουν όλα τα συμπεράσματα που εμπεριέχονται σε έναν λογικά απρόσβλητο συλλογισμό. Απέναντι στα αποτελέσματα που αποκτώνται με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατές μόνο δύο στάσεις: είτε μπορεί κάποιος να αποκαλύψει λογικά σφάλματα στην αλυσίδα των παραγωγικών συλλογισμών από τους οποίους προέκυψαν αυτά τα αποτελέσματα είτε πρέπει να αναγνωρίσει την ορθότητα και την εγκυρότητά τους.

Είναι μάταιο να αντιτείνει κανείς ότι η ζωή και η πραγματικότητα δεν είναι λογικές. Η ζωή και η πραγματικότητα δεν είναι ούτε λογικές ούτε παράλογες· είναι απλώς δεδομένες. Η λογική, όμως, είναι το μοναδικό εργαλείο που διαθέτει ο άνθρωπος για την κατανόηση και των δύο. Είναι μάταιο να αντιτείνει κανείς ότι η ζωή και η ιστορία είναι ανεξιχνίαστες και ανέκφραστες και ότι ο ανθρώπινος λόγος δεν μπορεί ποτέ να διεισδύσει στον εσωτερικό τους πυρήνα. Οι επικριτές αντιφάσκουν προς τον εαυτό τους όταν μιλούν για το ανέκφραστο και αναπτύσσουν θεωρίες —ασφαλώς νόθες θεωρίες— σχετικά με το ανεξιχνίαστο. Υπάρχουν πολλά πράγματα που βρίσκονται πέρα από τα όρια του ανθρώπινου νου. Στον βαθμό, όμως, στον οποίο ο άνθρωπος

είναι ικανός να αποκτήσει οποιαδήποτε γνώση, όσο περιορισμένη και αν είναι, μπορεί να χρησιμοποιήσει μόνο μία οδό προσέγγισης: εκείνη που ανοίγει ο λόγος.

Εξίσου ανεδαφικές είναι οι προσπάθειες να αντιπαρατεθεί η κατανόηση στα θεωρήματα της οικονομικής επιστήμης. Το πεδίο της ιστορικής κατανόησης είναι αποκλειστικά η διασαφήνιση εκείνων των προβλημάτων τα οποία δεν μπορούν να διασαφηνιστούν πλήρως από τις μη ιστορικές επιστήμες. Η κατανόηση δεν πρέπει ποτέ να αντιφάσκει προς τις θεωρίες που αναπτύσσουν οι μη ιστορικές επιστήμες. Δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο παρά, αφενός, να εξακριβώσει ότι οι άνθρωποι παρακινήθηκαν από ορισμένες ιδέες, επιδίωξαν ορισμένους σκοπούς και χρησιμοποίησαν ορισμένα μέσα για την επίτευξή τους και, αφετέρου, να αποδώσει στους διάφορους ιστορικούς παράγοντες τη σημασία τους, στον βαθμό στον οποίο αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί από τις μη ιστορικές επιστήμες. Η κατανόηση δεν παρέχει στον σύγχρονο ιστορικό το δικαίωμα να ισχυριστεί ότι ο εξορκισμός υπήρξε ποτέ κατάλληλο μέσο θεραπείας ασθενών αγελάδων. Ούτε του επιτρέπει να υποστηρίξει ότι κάποιος οικονομικός νόμος δεν ίσχυε στην αρχαία Ρώμη ή στην αυτοκρατορία των Ίνκας.

Ο άνθρωπος δεν είναι αλάνθαστος. Αναζητεί την αλήθεια —δηλαδή την πληρέστερη δυνατή κατανόηση της πραγματικότητας, στον βαθμό στον οποίο η δομή του νου και του λόγου του την καθιστά προσιτή. Ο άνθρωπος δεν μπορεί ποτέ να καταστεί παντογνώστης. Δεν μπορεί ποτέ να είναι απολύτως βέβαιος ότι οι έρευνές του δεν παραπλανήθηκαν και ότι εκείνο που θεωρεί βέβαιη αλήθεια δεν αποτελεί σφάλμα. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να υποβάλλει επανειλημμένα όλες τις θεωρίες του στην κριτικότερη δυνατή επανεξέταση. Για τον οικονομολόγο, αυτό σημαίνει να ανάγει όλα τα θεωρήματα στην αναμφισβήτητη και βέβαιη

έσχατη βάση τους, την κατηγορία της ανθρώπινης δράσης, και να ελέγχει με την προσεκτικότερη δυνατή εξέταση όλες τις παραδοχές και τις συναγωγές που οδηγούν από αυτή τη βάση στο υπό εξέταση θεώρημα. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η διαδικασία αυτή παρέχει εγγύηση κατά του σφάλματος. Αποτελεί, όμως, αναμφίβολα την αποτελεσματικότερη μέθοδο αποφυγής του.

Η πραξεολογία —και, κατά συνέπεια, η οικονομική επιστήμη— είναι παραγωγικό σύστημα. Αντλεί την ισχύ της από την αφετηρία των παραγωγικών συλλογισμών της, την κατηγορία της δράσης. Κανένα οικονομικό θεώρημα δεν μπορεί να θεωρηθεί έγκυρο αν δεν είναι σταθερά συνδεδεμένο με αυτό το θεμέλιο μέσω μιας αδιάψευστης αλυσίδας συλλογισμών. Μια πρόταση που διακηρύσσεται χωρίς τέτοια σύνδεση είναι αυθαίρετη και αιωρείται στο κενό. Είναι αδύνατο να εξεταστεί ένας ειδικός τομέας της οικονομικής επιστήμης αν δεν ενταχθεί σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα δράσης.

Οι εμπειρικές επιστήμες ξεκινούν από μεμονωμένα γεγονότα και προχωρούν από το μοναδικό και ατομικό προς το γενικότερο. Ο τρόπος εξέτασής τους επιδέχεται εξειδίκευση. Μπορούν να ασχολούνται με επιμέρους τομείς χωρίς να λαμβάνουν υπόψη ολόκληρο το πεδίο. Ο οικονομολόγος δεν πρέπει ποτέ να είναι εξειδικευμένος με αυτή την έννοια. Κατά την εξέταση οποιουδήποτε προβλήματος, πρέπει πάντοτε να έχει το βλέμμα του στραμμένο προς το συνολικό σύστημα.

Οι ιστορικοί συχνά σφάλλουν ως προς αυτό. Είναι πρόθυμοι να επινοούν *ad hoc* θεωρήματα. Ορισμένες φορές δεν αναγνωρίζουν ότι είναι αδύνατο να αφαιρεθούν αιτιώδεις σχέσεις από τη μελέτη σύνθετων φαινομένων. Η αξίωσή τους να διερευνήσουν την πραγματικότητα χωρίς καμία αναφορά σε όσα υποτιμούν ως προκατασκευασμένες ιδέες είναι μάταιη. Στην πραγματικότητα, εφαρμόζουν χωρίς να το

αντιλαμβάνονται διαδεδομένες θεωρίες, οι οποίες έχουν προ πολλού αποκαλυφθεί ως εσφαλμένες και αντιφατικές.

23.Βλ. κατωτέρω, σ. 131–133.

24.Πρβλ. F. H. Knight, *The Ethics of Competition and Other Essays* (Νέα Υόρκη, 1935), σ. 139.

11. Οι περιορισμοί των πραξεολογικών εννοιών

Οι πραξεολογικές κατηγορίες και έννοιες έχουν διαμορφωθεί για την κατανόηση της ανθρώπινης δράσης. Καθίστανται αντιφατικές και παράλογες όταν επιχειρεί κανείς να τις εφαρμόσει σε συνθήκες διαφορετικές από εκείνες της ανθρώπινης ζωής. Ο αφελής ανθρωπομορφισμός των πρωτόγονων θρησκειών είναι απαράδεκτος για τον φιλοσοφικό νου. Οι προσπάθειες, όμως, των φιλοσόφων να ορίσουν, μέσω της χρήσης πραξεολογικών εννοιών, τις ιδιότητες ενός απόλυτου όντος απαλλαγμένου από όλους τους περιορισμούς και τις αδυναμίες της ανθρώπινης ύπαρξης δεν είναι λιγότερο αμφισβητήσιμες.

Οι σχολαστικοί φιλόσοφοι και θεολόγοι, όπως επίσης οι θεϊστές και οι ντεϊστές της Εποχής του Λόγου, συνέλαβαν ένα απόλυτο και τέλειο ον, αμετάβλητο, παντοδύναμο και παντογνώστη, το οποίο, παρ' όλα αυτά, σχεδιάζει και δρα, επιδιώκει σκοπούς και χρησιμοποιεί μέσα για

την επίτευξή τους. Η δράση, όμως, μπορεί να αποδοθεί μόνο σε ένα ανικανοποίητο ον, και η επαναλαμβανόμενη δράση μόνο σε ένα ον που στερείται της δύναμης να άρει άπαξ και διά παντός τη δυσφορία του με μία και μόνη ενέργεια. Ένα δρων ον είναι ανικανοποίητο και, επομένως, όχι παντοδύναμο. Αν ήταν ικανοποιημένο, δεν θα δρούσε· και αν ήταν παντοδύναμο, θα είχε προ πολλού εξαλείψει ριζικά τη δυσαρέσκειά του.

Για ένα παντοδύναμο ον δεν υπάρχει πίεση να επιλέξει μεταξύ διαφορετικών καταστάσεων δυσφορίας· δεν βρίσκεται υπό την ανάγκη να συμβιβαστεί με το μικρότερο κακό. Παντοδυναμία θα σήμαινε τη δύναμη να επιτυγχάνει τα πάντα και να απολαμβάνει πλήρη ικανοποίηση χωρίς να περιορίζεται από οποιοδήποτε όριο. Αυτό, όμως, είναι ασύμβατο με την ίδια την έννοια της δράσης. Για ένα παντοδύναμο ον δεν υπάρχουν οι κατηγορίες των σκοπών και των μέσων. Βρίσκεται υπεράνω κάθε ανθρώπινης σύλληψης, έννοιας και κατανόησης. Για το παντοδύναμο ον, κάθε «μέσο» παρέχει απεριόριστες υπηρεσίες· μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε «μέσο» για την επίτευξη οποιουδήποτε σκοπού και μπορεί να επιτύχει κάθε σκοπό χωρίς τη χρησιμοποίηση κανενός μέσου.

Υπερβαίνει τις ικανότητες του ανθρώπινου νου η συνεπής ανάπτυξη της έννοιας της παντοδυναμίας μέχρι τις έσχατες λογικές συνέπειές της. Τα παράδοξα είναι άλυτα. Έχει το παντοδύναμο ον τη δύναμη να δημιουργήσει κάτι που θα είναι απρόσβλητο από τη μεταγενέστερη παρέμβασή του; Αν έχει αυτή τη δύναμη, τότε υπάρχουν όρια στην ισχύ του και δεν είναι πλέον παντοδύναμο· αν δεν έχει αυτή τη δύναμη, και μόνο εξαιτίας αυτού του γεγονότος δεν είναι παντοδύναμο.

Είναι συμβατές η παντοδυναμία και η παντογνωσία; Η παντογνωσία προϋποθέτει ότι όλα τα μελλοντικά γεγονότα είναι ήδη αμετάκλητα καθορισμένα. Αν υπάρχει παντογνωσία, η παντοδυναμία είναι

αδιανόητη. Η αδυναμία μεταβολής οποιουδήποτε στοιχείου στην προκαθορισμένη πορεία των γεγονότων θα περιόριζε τη δύναμη κάθε δρώντος παράγοντα.

Η δράση αποτελεί εκδήλωση περιορισμένης ισχύος και ελέγχου. Αποτελεί εκδήλωση του ανθρώπου, ο οποίος περιορίζεται από τις πεπερασμένες δυνάμεις του νου του, τη φυσιολογική φύση του σώματός του, τις μεταπτώσεις του περιβάλλοντός του και τη σπανιότητα των εξωτερικών παραγόντων από τους οποίους εξαρτάται η ευημερία του. Είναι μάταιο να αναφέρεται κανείς στις ατέλειες και στις αδυναμίες της ανθρώπινης ζωής, όταν επιδιώκει να απεικονίσει κάτι απολύτως τέλειο. Η ίδια η ιδέα της απόλυτης τελειότητας είναι από κάθε άποψη αντιφατική.

Η κατάσταση απόλυτης τελειότητας πρέπει να νοηθεί ως πλήρης, οριστική και μη υποκείμενη σε οποιαδήποτε μεταβολή. Η μεταβολή θα μπορούσε μόνο να μειώσει την τελειότητά της και να τη μετατρέψει σε λιγότερο τέλεια κατάσταση· ακόμη και η απλή δυνατότητα επέλευσης μιας μεταβολής είναι ασύμβατη με την έννοια της απόλυτης τελειότητας. Η απουσία μεταβολής, όμως —δηλαδή η τέλεια αμεταβλητότητα, ακαμψία και ακινησία— ισοδυναμεί με απουσία ζωής. Η ζωή και η τελειότητα είναι ασύμβατες· το ίδιο, όμως, ισχύει για τον θάνατο και την τελειότητα.

Το ζωντανό δεν είναι τέλειο επειδή υπόκειται σε μεταβολή· το νεκρό δεν είναι τέλειο επειδή δεν ζει.

Η γλώσσα των ζωντανών και δρώντων ανθρώπων μπορεί να σχηματίζει συγκριτικούς και υπερθετικούς βαθμούς κατά τη σύγκριση διαβαθμίσεων. Το απόλυτο, όμως, δεν αποτελεί βαθμό· αποτελεί οριακή έννοια. Το απόλυτο είναι απροσδιόριστο, αδιανόητο και ανέκφραστο.

Αποτελεί χιμαιρική σύλληψη. Δεν υπάρχουν πράγματα όπως η τέλεια ευτυχία, οι τέλειοι άνθρωποι ή η αιώνια μακαριότητα. Κάθε προσπάθεια περιγραφής των συνθηκών μιας χώρας της αφθονίας ή της ζωής των αγγέλων καταλήγει σε παράδοξα. Όπου υπάρχουν συνθήκες, υπάρχουν περιορισμοί και όχι τελειότητα· υπάρχουν προσπάθειες υπερνίκησης εμποδίων, απογοήτευση και δυσαρέσκεια.

Όταν οι φιλόσοφοι εγκατέλειψαν την αναζήτηση του απολύτου, την ανέλαβαν οι ουτοπιστές. Πλέκουν όνειρα για το τέλειο κράτος. Δεν αντιλαμβάνονται ότι το κράτος —ο κοινωνικός μηχανισμός καταναγκασμού και εξαναγκασμού— αποτελεί θεσμό για την αντιμετώπιση της ανθρώπινης ατέλειας και ότι η ουσιώδης λειτουργία του είναι να επιβάλλει τιμωρίες στις μειονότητες, προκειμένου να προστατεύει τις πλειονότητες από τις επιβλαβείς συνέπειες ορισμένων πράξεων. Με «τέλειους» ανθρώπους δεν θα υπήρχε καμία ανάγκη καταναγκασμού και εξαναγκασμού. Οι ουτοπιστές, όμως, δεν λαμβάνουν υπόψη την ανθρώπινη φύση και τις αμετάβλητες συνθήκες της ανθρώπινης ζωής.

Ο Godwin πίστευε ότι ο άνθρωπος θα μπορούσε να καταστεί αθάνατος μετά την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.[25] Ο Charles Fourier φλυαρούσε για έναν ωκεανό που θα περιείχε λεμονάδα αντί για αλμυρό νερό.[26] Το οικονομικό σύστημα του Marx αγνοούσε ανέμελα το γεγονός της σπανιότητας των υλικών συντελεστών παραγωγής. Ο Trotsky διακήρυξε ότι στον προλεταριακό παράδεισο «ο μέσος ανθρώπινος τύπος θα ανυψωθεί στα ύψη ενός Αριστοτέλη, ενός Goethe ή ενός Marx. Και πάνω από αυτή την κορυφογραμμή θα υψωθούν νέες κορυφές».[27]

Σήμερα, οι δημοφιλέστερες χίμαιρες είναι η σταθεροποίηση και η ασφάλεια. Θα εξετάσουμε αργότερα αυτά τα συνθήματα.

25.William Godwin, *An Enquiry Concerning Political Justice and Its Influence on General Virtue and Happiness* (Δουβλίνο, 1793), τόμ. II, σ. 393–403.

26.Charles Fourier, *Théorie des quatre mouvements*, *Oeuvres complètes*, 3η έκδ. (Παρίσι, 1846), τόμ. I, σ. 43.

27.Leon Trotsky, *Literature and Revolution*, μτφρ. R. Strunsky (Λονδίνο, 1925), σ. 256.

Κεφάλαιο 3: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥ

1. Η εξέγερση κατά του λόγου

Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι φιλόσοφοι ήταν διατεθειμένοι να υπερεκτιμήσουν τη δύναμη του ανθρώπινου λόγου. Πίστευαν ότι ο άνθρωπος μπορεί, μέσω καθαρού συλλογισμού, να ανακαλύψει τα τελικά αίτια των κοσμικών γεγονότων, τους εγγενείς σκοπούς τους οποίους επιδιώκει το πρώτο κινούν δημιουργώντας το σύμπαν και καθορίζοντας την πορεία της εξέλιξής του. Πραγματεύονταν διεξοδικά το «Απόλυτο» σαν να επρόκειτο για το ρολόι της τσέπης τους. Δεν δίσταζαν να διακηρύσσουν αιώνιες και απόλυτες αξίες και να θεσπίζουν ηθικούς κώδικες απολύτως δεσμευτικούς για όλους τους ανθρώπους.

Υπήρξε, έπειτα, η μακρά σειρά των ουτοπιστών συγγραφέων. Κατάρτισαν σχέδια για έναν επίγειο παράδεισο στον οποίο θα κυριαρχούσε αποκλειστικά ο καθαρός λόγος. Δεν αντιλήφθηκαν ότι αυτό που αποκαλούσαν απόλυτο λόγο και πρόδηλη αλήθεια ήταν αποκύημα του δικού τους νου. Με αφελή αυταρέσκεια αξίωναν για τον εαυτό τους το αλάθητο και συχνά υποστήριζαν τη μισαλλοδοξία και τη βίαιη καταπίεση όλων των διαφωνούντων και των αιρετικών. Επιδίωκαν τη δικτατορία είτε για τους ίδιους είτε για ανθρώπους που θα εφάρμοζαν

πιστά τα σχέδιά τους. Κατά την άποψή τους, δεν υπήρχε άλλος τρόπος σωτηρίας για τη χειμαζόμενη ανθρωπότητα.

Υπήρξε ο Hegel. Ήταν βαθυστόχαστος στοχαστής και τα συγγράμματά του αποτελούν θησαυρό γόνιμων ιδεών. Εργαζόταν, όμως, υπό την πλάνη ότι το *Geist*, το Απόλυτο Πνεύμα, αποκαλυπτόταν μέσα από τα λόγια του. Τίποτε στο σύμπαν δεν παρέμενε κρυφό από τον Hegel. Ήταν ατυχές το γεγονός ότι η γλώσσα του ήταν τόσο αμφίσημη, ώστε μπορούσε να ερμηνευθεί με ποικίλους τρόπους. Οι δεξιοί εγελιανοί την ερμήνευσαν ως επιδοκιμασία του πρωσικού συστήματος αυταρχικής διακυβέρνησης και των δογμάτων της Πρωσικής Εκκλησίας. Οι αριστεροί εγελιανοί διέκριναν σε αυτήν τον αθεϊσμό, τον αδιάλλακτο επαναστατικό ριζοσπαστισμό και αναρχικές θεωρίες.

Υπήρξε ο Auguste Comte. Γνώριζε επακριβώς τι επιφύλασσε το μέλλον στην ανθρωπότητα. Και, ασφαλώς, θεωρούσε τον εαυτό του υπέρτατο νομοθέτη. Παραδείγματος χάριν, θεωρούσε ορισμένες αστρονομικές μελέτες άχρηστες και επιθυμούσε να τις απαγορεύσει. Σχεδίαζε να αντικαταστήσει τον χριστιανισμό με μια νέα θρησκεία και επέλεξε μια γυναίκα η οποία προοριζόταν να αντικαταστήσει την Παρθένο Μαρία σε αυτή τη νέα εκκλησία. Ο Comte μπορεί να συγχωρηθεί, καθώς ήταν παράφρων με την πλήρη έννοια που αποδίδει η παθολογία στον όρο. Τι μπορεί, όμως, να λεχθεί για τους οπαδούς του;

Θα μπορούσαν να αναφερθούν πολύ περισσότερα γεγονότα αυτού του είδους. Δεν αποτελούν, όμως, επιχείρημα κατά του λόγου, του ορθολογισμού και της ορθολογικότητας. Αυτές οι ονειροπολήσεις δεν έχουν απολύτως καμία σχέση με το ερώτημα αν ο λόγος είναι ή δεν είναι το ορθό και μοναδικό εργαλείο που διαθέτει ο άνθρωπος στις προσπάθειές του να αποκτήσει όση γνώση είναι προσιτή σε αυτόν. Οι έντιμοι και ευσυνείδητοι αναζητητές της αλήθειας ουδέποτε

ισχυρίστηκαν ότι ο λόγος και η επιστημονική έρευνα μπορούν να απαντήσουν σε όλα τα ερωτήματα. Είχαν πλήρη επίγνωση των περιορισμών που επιβάλλονται στον ανθρώπινο νου. Δεν μπορεί να τους αποδοθεί ευθύνη για τις χονδροειδείς δοξασίες της φιλοσοφίας του Haeckel και για την απλοϊκότητα των διαφόρων υλιστικών σχολών.

Οι ίδιοι οι ορθολογιστές φιλόσοφοι επιδίωκαν πάντοτε να καταδείξουν τα όρια τόσο της απριοριστικής θεωρίας όσο και της εμπειρικής έρευνας.[1] Ο πρώτος εκπρόσωπος της βρετανικής πολιτικής οικονομίας, David Hume, οι ωφελιμιστές και οι Αμερικανοί πραγματιστές ασφαλώς δεν είναι ένοχοι για υπερβολική εκτίμηση της ανθρώπινης ικανότητας προς κατάκτηση της αλήθειας. Θα ήταν δικαιολογημένο να επικρίνει κανείς τη φιλοσοφία των τελευταίων διακοσίων ετών περισσότερο για υπέρμετρο αγνωστικισμό και σκεπτικισμό παρά για υπερβολική εμπιστοσύνη στα επιτεύγματα του ανθρώπινου νου.

Η εξέγερση κατά του λόγου, η χαρακτηριστική διανοητική στάση της εποχής μας, δεν προκλήθηκε από έλλειψη μετριοπάθειας, προσοχής και αυτοεξέτασης εκ μέρους των φιλοσόφων. Ούτε οφειλόταν σε αποτυχίες κατά την εξέλιξη της σύγχρονης φυσικής επιστήμης. Τα εκπληκτικά επιτεύγματα της τεχνολογίας και της θεραπευτικής μιλούν μια γλώσσα την οποία κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει. Είναι μάταιο να επιτίθεται κανείς στη σύγχρονη επιστήμη, είτε από τη σκοπιά του διαισθητισμού και του μυστικισμού είτε από οποιαδήποτε άλλη οπτική. Η εξέγερση κατά του λόγου στρεφόταν εναντίον ενός διαφορετικού στόχου. Δεν απέβλεπε στις φυσικές επιστήμες, αλλά στην οικονομική επιστήμη. Η επίθεση κατά των φυσικών επιστημών αποτέλεσε απλώς τη λογικά αναγκαία συνέπεια της επίθεσης κατά της οικονομικής επιστήμης. Δεν ήταν δυνατό να εκθρονιστεί ο λόγος μόνο σε ένα πεδίο, χωρίς να αμφισβητηθεί και στους άλλους κλάδους της γνώσης.

Η μεγάλη ανατροπή γεννήθηκε από την ιστορική κατάσταση που επικρατούσε στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Οι οικονομολόγοι είχαν κατεδαφίσει ολοκληρωτικά τις φαντασιοκοπικές πλάνες των σοσιαλιστών ουτοπιστών. Οι ανεπάρκειες του κλασικού συστήματος δεν τους επέτρεπαν να αντιληφθούν γιατί κάθε σοσιαλιστικό σχέδιο πρέπει να είναι απραγματοποίητο· γνώριζαν, όμως, αρκετά ώστε να καταδείξουν τη ματαιότητα όλων των σοσιαλιστικών σχεδίων που είχαν διατυπωθεί έως την εποχή τους. Οι κομμουνιστικές ιδέες είχαν καταρρεύσει. Οι σοσιαλιστές ήταν απολύτως ανίκανοι να προβάλουν οποιαδήποτε αντίρρηση στην καταλυτική κριτική των σχεδίων τους ή να διατυπώσουν οποιοδήποτε επιχείρημα υπέρ αυτών. Φαινόταν ότι ο σοσιαλισμός είχε πεθάνει οριστικά.

Μόνο μία οδός μπορούσε να βγάλει τους σοσιαλιστές από αυτό το αδιέξοδο. Μπορούσαν να επιτεθούν στη λογική και στον λόγο και να αντικαταστήσουν τον συλλογισμό με τη μυστικιστική διαίσθηση. Ο ιστορικός ρόλος του Karl Marx ήταν να προτείνει αυτή τη λύση. Βασιζόμενος στον διαλεκτικό μυστικισμό του Hegel, αξίωσε με αφελή αυταρέσκεια για τον εαυτό του την ικανότητα να προβλέπει το μέλλον. Ο Hegel ισχυριζόταν ότι γνώριζε πως το *Geist*, δημιουργώντας το σύμπαν, αποσκοπούσε στην εγκαθίδρυση της πρωσικής μοναρχίας του Friedrich Wilhelm III. Ο Marx, όμως, ήταν καλύτερα πληροφορημένος για τα σχέδια του *Geist*. Γνώριζε ότι τελικό αίτιο της ιστορικής εξέλιξης ήταν η εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής χιλιετίας.

Ο σοσιαλισμός είναι προορισμένος να επέλθει «με την αδήριτη αναγκαιότητα ενός φυσικού νόμου». Και επειδή, σύμφωνα με τον Hegel, κάθε μεταγενέστερο στάδιο της ιστορίας είναι ανώτερο και καλύτερο, δεν μπορεί να υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο σοσιαλισμός, το τελευταίο και έσχατο στάδιο της εξέλιξης της ανθρωπότητας, θα είναι τέλειος από

κάθε άποψη. Κατά συνέπεια, είναι άχρηστο να συζητούνται οι λεπτομέρειες της λειτουργίας μιας σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας. Η ιστορία, όταν έλθει η κατάλληλη στιγμή, θα διευθετήσει τα πάντα κατά τον καλύτερο τρόπο. Δεν χρειάζεται τις συμβουλές θνητών ανθρώπων.

Απέμενε ακόμη να υπερνικηθεί το κύριο εμπόδιο: η καταλυτική κριτική των οικονομολόγων. Ο Marx είχε έτοιμη τη λύση. Ο ανθρώπινος λόγος, υποστήριξε, είναι εκ φύσεως ακατάλληλος για την ανακάλυψη της αλήθειας. Η λογική δομή του νου διαφέρει μεταξύ των διάφορων κοινωνικών τάξεων. Δεν υπάρχει καθολικά έγκυρη λογική. Εκείνο που παράγει ο νους δεν μπορεί ποτέ να είναι τίποτε άλλο από «ιδεολογία», δηλαδή, στη μαρξιστική ορολογία, ένα σύνολο ιδεών που συγκαλύπτει τα ιδιοτελή συμφέροντα της κοινωνικής τάξης του στοχαστή. Επομένως, ο «αστικός» νους των οικονομολόγων είναι εντελώς ανίκανος να παραγάγει οτιδήποτε πέρα από μια απολογία του καπιταλισμού. Οι διδασκαλίες της «αστικής» επιστήμης, παραγώγου της «αστικής» λογικής, δεν έχουν καμία χρησιμότητα για τους προλεταρίους, την ανερχόμενη τάξη που είναι προορισμένη να καταργήσει όλες τις τάξεις και να μετατρέψει τη Γη σε Κήπο της Εδέμ.

Ασφαλώς, όμως, η λογική των προλεταρίων δεν αποτελεί απλώς μια ταξική λογική. «Οι ιδέες της προλεταριακής λογικής δεν είναι κομματικές ιδέες, αλλά εκπορεύσεις της καθαρής και απλής λογικής».[2] Επιπλέον, χάρη σε ένα ιδιαίτερο προνόμιο, η λογική ορισμένων εκλεκτών αστών δεν έχει μολυνθεί από το προπατορικό αμάρτημα της αστικής καταγωγής. Ο Karl Marx, γιος ενός εύπορου δικηγόρου και σύζυγος της κόρης ενός Πρώσου ευγενούς, και ο συνεργάτης του Friedrich Engels, πλούσιος βιομήχανος κλωστοϋφαντουργίας, ουδέποτε αμφέβαλαν ότι οι ίδιοι βρίσκονταν υπεράνω του νόμου και ότι, παρά την αστική καταγωγή

τους, ήταν προικισμένοι με τη δύναμη να ανακαλύπτουν την απόλυτη αλήθεια.

Έργο της ιστορίας είναι να περιγράψει τις ιστορικές συνθήκες που κατέστησαν δημοφιλές ένα τόσο χονδροειδές δόγμα. Η οικονομική επιστήμη έχει διαφορετικό έργο. Οφείλει να αναλύσει τόσο τον μαρξιστικό πολυλογισμό όσο και τις άλλες μορφές πολυλογισμού που διαμορφώθηκαν σύμφωνα με το πρότυπό του και να αποκαλύψει τις πλάνες και τις αντιφάσεις τους.

1. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, Louis Rougier, *Les Paralogismes du rationalisme* (Παρίσι, 1920).

2. Πρβλ. Joseph Dietzgen, *Briefe über Logik, speziell demokratisch-proletarische Logik*, 2η έκδ. (Στουτγάρδη, 1903), σ. 112.

2. Η λογική όψη του πολυλογισμού

Ο μαρξιστικός πολυλογισμός υποστηρίζει ότι η λογική δομή του νου διαφέρει μεταξύ των μελών των διάφορων κοινωνικών τάξεων. Ο φυλετικός πολυλογισμός διαφέρει από τον μαρξιστικό μόνο κατά το ότι αποδίδει σε κάθε φυλή μια ιδιαίτερη λογική δομή του νου και υποστηρίζει ότι όλα τα μέλη μιας ορισμένης φυλής, ανεξάρτητα από την ταξική τους ένταξη, είναι προικισμένα με αυτή την ιδιαίτερη λογική δομή.

Δεν χρειάζεται να προβούμε εδώ σε κριτική των εννοιών της κοινωνικής τάξης και της φυλής, όπως αυτές χρησιμοποιούνται από τα συγκεκριμένα δόγματα. Δεν είναι αναγκαίο να ρωτήσουμε τους μαρξιστές πότε και πώς ένας προλετάριος που κατορθώνει να ενταχθεί στις τάξεις της αστικής τάξης μετατρέπει τον προλεταριακό του νου σε αστικό. Είναι περιττό να ζητήσουμε από τους ρατσιστές να εξηγήσουν ποιο είδος λογικής προσιδιάζει στους ανθρώπους που δεν διαθέτουν αμιγή φυλετική καταγωγή. Υπάρχουν πολύ σοβαρότερες αντιρρήσεις.

Ούτε οι μαρξιστές ούτε οι ρατσιστές ούτε οι υποστηρικτές οποιασδήποτε άλλης μορφής πολυλογισμού προχώρησαν ποτέ πέρα από τη διακήρυξη ότι η λογική δομή του νου διαφέρει μεταξύ των διάφορων

τάξεων, φυλών ή εθνών. Ουδέποτε τόλμησαν να καταδείξουν επακριβώς σε τι διαφέρει η λογική των προλεταρίων από τη λογική των αστών, η λογική των Αρίων από τη λογική των μη Αρίων ή η λογική των Γερμανών από τη λογική των Γάλλων ή των Βρετανών.

Στα μάτια των μαρξιστών, η ρικαρδιανή θεωρία του συγκριτικού κόστους είναι εσφαλμένη επειδή ο Ricardo ήταν αστός. Οι Γερμανοί ρατσιστές καταδικάζουν την ίδια θεωρία επειδή ο Ricardo ήταν Εβραίος, ενώ οι Γερμανοί εθνικιστές επειδή ήταν Άγγλος. Ορισμένοι Γερμανοί καθηγητές προέβαλαν και τα τρία αυτά επιχειρήματα μαζί κατά της εγκυρότητας των διδασκαλιών του Ricardo. Δεν αρκεί, όμως, να απορρίπτει κανείς συλλήβδην μια θεωρία αποκαλύπτοντας το υπόβαθρο του δημιουργού της. Απαιτείται, πρώτον, να αναπτύξει ένα σύστημα λογικής διαφορετικό από εκείνο που εφάρμοσε ο επικρινόμενος συγγραφέας. Έπειτα, θα ήταν αναγκαίο να εξετάσει την αμφισβητούμενη θεωρία σημείο προς σημείο και να καταδείξει σε ποια σημεία του συλλογισμού της συνάγονται συμπεράσματα τα οποία — μολονότι ορθά από τη σκοπιά της λογικής του συγγραφέα— είναι άκυρα από τη σκοπιά της προλεταριακής, άριας ή γερμανικής λογικής. Τέλος, θα έπρεπε να εξηγηθεί σε τι είδους συμπεράσματα θα οδηγούσε η αντικατάσταση των εσφαλμένων συναγωγών του συγγραφέα από τις ορθές συναγωγές της λογικής του επικριτή. Όπως γνωρίζουν όλοι, κάτι τέτοιο ουδέποτε επιχειρήθηκε και ουδέποτε μπορεί να επιχειρηθεί από κανέναν.

Υπάρχει, επιπλέον, το γεγονός ότι άνθρωποι που ανήκουν στην ίδια τάξη, φυλή ή εθνότητα διαφωνούν ως προς ουσιώδη προβλήματα. Δυστυχώς, λένε οι ναζί, υπάρχουν Γερμανοί που δεν σκέπτονται με τον ορθό γερμανικό τρόπο. Αν, όμως, ένας Γερμανός δεν σκέπτεται πάντοτε αναγκαστικά όπως θα έπρεπε, αλλά μπορεί να σκέπτεται όπως ένας

άνθρωπος προικισμένος με μη γερμανική λογική, ποιος θα αποφασίσει ποιου Γερμανού οι ιδέες είναι γνήσια γερμανικές και ποιου είναι μη γερμανικές;

Ο αείμνηστος καθηγητής Franz Oppenheimer δηλώνει: «Το άτομο σφάλλει συχνά κατά την επιδίωξη των συμφερόντων του· μια τάξη δεν σφάλλει ποτέ μακροχρόνια».[3] Αυτό θα υποδήλωνε το αλάθητο της πλειοψηφικής ψήφου. Οι ναζί, όμως, απέρριπταν τη λήψη αποφάσεων μέσω πλειοψηφικής ψηφοφορίας ως προδήλως μη γερμανική. Οι μαρξιστές αποδίδουν τυπικά μόνο φόρο τιμής στη δημοκρατική αρχή της πλειοψηφικής ψήφου.[4] Όποτε, όμως, η αρχή αυτή τίθεται πράγματι σε δοκιμασία, τάσσονται υπέρ της κυριαρχίας μιας μειονότητας, υπό την προϋπόθεση ότι πρόκειται για την κυριαρχία του δικού τους κόμματος. Αρκεί να θυμηθούμε πώς ο Lenin διέλυσε διά της βίας τη Συντακτική Συνέλευση, η οποία είχε εκλεγεί υπό την αιγίδα της ίδιας του της κυβέρνησης με καθολική ψηφοφορία ενηλίκων, επειδή μόνο το ένα πέμπτο περίπου των μελών της ήταν μπολσεβίκοι.

Ένας συνεπής υποστηρικτής του πολυλογισμού θα έπρεπε να υποστηρίζει ότι οι ιδέες είναι ορθές επειδή ο δημιουργός τους ανήκει στην ορθή τάξη, εθνότητα ή φυλή. Η συνέπεια, όμως, δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των αρετών τους. Έτσι, οι μαρξιστές είναι πρόθυμοι να αποδώσουν τον χαρακτηρισμό «προλετάριος στοχαστής» σε οποιονδήποτε εγκρίνουν τις θεωρίες του. Όλους τους άλλους τους υποτιμούν είτε ως εχθρούς της τάξης τους είτε ως κοινωνικούς προδότες.

Ο Hitler υπήρξε μάλιστα αρκετά ειλικρινής ώστε να παραδεχθεί ότι η μοναδική μέθοδος που διέθετε για να διακρίνει τους γνήσιους Γερμανούς από τους μιγάδες και τους αλλογενείς ήταν να διατυπώσει ένα γνησίως γερμανικό πρόγραμμα και να διαπιστώσει ποιοι ήταν

πρόθυμοι να το υποστηρίξουν.[5] Ένας μελαχρινός άνδρας, του οποίου τα σωματικά γνωρίσματα δεν ανταποκρίνονταν καθόλου στο πρότυπο της ξανθής άριας κυρίαρχης φυλής, αξίωσε για τον εαυτό του το χάρισμα να ανακαλύψει τη μοναδική θεωρία που αντιστοιχούσε στον γερμανικό νου και να αποβάλει από τις τάξεις των Γερμανών όλους όσοι δεν αποδέχονταν αυτή τη θεωρία, ανεξάρτητα από τα σωματικά τους χαρακτηριστικά. Δεν απαιτείται περαιτέρω απόδειξη της ανειλικρίνειας ολόκληρου του δόγματος.

3. Πρβλ. Franz Oppenheimer, *System der Soziologie* (Ιένα, 1926), τόμ. II, σ. 559.

4. Πρέπει να τονιστεί ότι η επιχειρηματολογία υπέρ της δημοκρατίας δεν βασίζεται στην παραδοχή ότι οι πλειοψηφίες έχουν πάντοτε δίκιο, ακόμη λιγότερο δε ότι είναι αλάνθαστες. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 149–151.

5. Πρβλ. την ομιλία του στο κομματικό συνέδριο της Νυρεμβέργης, 3 Σεπτεμβρίου 1933, *Frankfurter Zeitung*, 4 Σεπτεμβρίου 1933, σ. 2.

3. Η πραξεολογική όψη του πολυλογισμού

Ιδεολογία, με τη μαρξιστική έννοια του όρου, είναι μια θεωρία η οποία, μολονότι εσφαλμένη από τη σκοπιά της ορθής λογικής των προλεταρίων, ωφελεί τα ιδιοτελή συμφέροντα της τάξης που την ανέπτυξε. Μια ιδεολογία είναι αντικειμενικά εσφαλμένη, αλλά προάγει τα συμφέροντα της τάξης του στοχαστή ακριβώς εξαιτίας της εσφαλμένης φύσης της. Πολλοί μαρξιστές πιστεύουν ότι έχουν αποδείξει αυτή τη θέση υπογραμμίζοντας ότι οι άνθρωποι δεν διψούν για γνώση μόνο χάριν της ίδιας της γνώσης. Σκοπός του επιστήμονα είναι να προετοιμάσει το έδαφος για επιτυχή δράση. Οι θεωρίες αναπτύσσονται πάντοτε με σκοπό την πρακτική εφαρμογή τους. Δεν υπάρχουν, υποστηρίζουν, ούτε καθαρή επιστήμη ούτε ανιδιοτελής αναζήτηση της αλήθειας.

Χάριν της συζήτησης, μπορούμε να δεχθούμε ότι κάθε προσπάθεια κατάκτησης της αλήθειας παρακινείται από σκέψεις σχετικές με την πρακτική αξιοποίησή της για την επίτευξη κάποιου σκοπού. Αυτό, όμως,

δεν απαντά στο ερώτημα γιατί μια «ιδεολογική» —δηλαδή εσφαλμένη — θεωρία θα έπρεπε να προσφέρει καλύτερες υπηρεσίες από μια ορθή θεωρία. Το γεγονός ότι η πρακτική εφαρμογή μιας θεωρίας επιφέρει το αποτέλεσμα που προβλέφθηκε βάσει αυτής θεωρείται καθολικά επιβεβαίωση της ορθότητάς της. Είναι παράδοξο να υποστηρίζεται ότι μια εσφαλμένη θεωρία είναι, από οποιαδήποτε άποψη, χρησιμότερη από μια ορθή.

Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν πυροβόλα όπλα. Για να βελτιώσουν αυτά τα όπλα, ανέπτυξαν την επιστήμη της βλητικής. Ακριβώς επειδή επιθυμούσαν να κυνηγούν θηράματα και να σκοτώνουν ο ένας τον άλλον, χρειάζονταν μια ορθή επιστήμη της βλητικής. Μια απλώς «ιδεολογική» βλητική δεν θα είχε καμία χρησιμότητα.

Για τους μαρξιστές, η άποψη ότι οι επιστήμονες εργάζονται αποκλειστικά για χάρη της γνώσης δεν είναι παρά «αλαζονική προσποίηση» των επιστημόνων. Έτσι, διακηρύσσουν ότι ο Maxwell οδηγήθηκε στη θεωρία του περί ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων από την επιθυμία των επιχειρήσεων για ασύρματη τηλεγραφία.[6] Για το πρόβλημα της ιδεολογίας δεν έχει καμία σημασία αν αυτό είναι αληθές ή όχι. Το ερώτημα είναι αν το υποτιθέμενο γεγονός ότι η βιομηχανία του δέκατου ένατου αιώνα θεωρούσε την ασύρματη τηλεγραφία «φιλοσοφική λίθο και ελιξίριο της νεότητας»[7] ώθησε τον Maxwell να διατυπώσει μια ορθή θεωρία ή ένα ιδεολογικό εποικοδόμημα των ιδιοτελών ταξικών συμφερόντων της αστικής τάξης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βακτηριολογική έρευνα υποκινήθηκε όχι μόνο από την επιθυμία καταπολέμησης των μεταδοτικών ασθενειών, αλλά και από την επιθυμία των οινοπαραγωγών και των τυροκόμων να βελτιώσουν τις μεθόδους παραγωγής τους. Το αποτέλεσμα που επιτεύχθηκε, όμως, ασφαλώς δεν ήταν «ιδεολογικό» με τη μαρξιστική έννοια.

Εκείνο που ώθησε τον Marx να επινοήσει τη θεωρία της ιδεολογίας ήταν η επιθυμία του να υπονομεύσει το κύρος της οικονομικής επιστήμης. Είχε πλήρη επίγνωση της αδυναμίας του να αντικρούσει τις αντιρρήσεις που είχαν προβάλει οι οικονομολόγοι κατά της δυνατότητας πρακτικής εφαρμογής των σοσιαλιστικών σχεδίων. Στην πραγματικότητα, ήταν τόσο γοητευμένος από το θεωρητικό σύστημα της βρετανικής κλασικής οικονομικής θεωρίας, ώστε πίστευε ακράδαντα ότι ήταν απόρθητο. Είτε δεν πληροφορήθηκε ποτέ τις αμφιβολίες που είχε εγείρει η κλασική θεωρία της αξίας στους συνετούς μελετητές είτε, αν τις πληροφορήθηκε, δεν κατανόησε τη βαρύτητά τους. Οι δικές του οικονομικές ιδέες δεν είναι παρά μια διαστρεβλωμένη εκδοχή του ρικαρδιανισμού.

Όταν ο Jevons και ο Menger εγκαινίασαν μια νέα εποχή της οικονομικής σκέψης, η σταδιοδρομία του Marx ως συγγραφέα οικονομικών έργων είχε ήδη λήξει· ο πρώτος τόμος του *Das Kapital* είχε ήδη δημοσιευθεί αρκετά χρόνια νωρίτερα. Η μοναδική αντίδραση του Marx στην οριακή θεωρία της αξίας ήταν ότι ανέβαλε τη δημοσίευση των μεταγενέστερων τόμων της κύριας πραγματείας του. Αυτοί κατέστησαν προσιτοί στο κοινό μόνο μετά τον θάνατό του.

Αναπτύσσοντας τη θεωρία της ιδεολογίας, ο Marx στρέφεται αποκλειστικά κατά της οικονομικής επιστήμης και της κοινωνικής φιλοσοφίας του ωφελιμισμού. Μοναδική του πρόθεση ήταν να καταστρέψει το κύρος των οικονομικών διδασκαλιών τις οποίες αδυνατούσε να αντικρούσει μέσω της λογικής και του συλλογισμού. Προσέδωσε στη θεωρία του τη μορφή ενός καθολικού νόμου, έγκυρου για ολόκληρη την ιστορική εποχή των κοινωνικών τάξεων, επειδή μια πρόταση που θα εφαρμοζόταν μόνο σε ένα επιμέρους ιστορικό γεγονός δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί νόμος. Για τους ίδιους λόγους, δεν

περιόρισε την ισχύ της αποκλειστικά στην οικονομική σκέψη, αλλά συμπεριέλαβε κάθε κλάδο της γνώσης.

Η υπηρεσία που προσέφερε η αστική οικονομική θεωρία στην αστική τάξη ήταν, στα μάτια του Marx, διττή. Αρχικά τη βοήθησε στον αγώνα της κατά της φεουδαρχίας και του βασιλικού δεσποτισμού και, αργότερα, στον αγώνα της κατά της ανερχόμενης προλεταριακής τάξης. Παρείχε ορθολογική και ηθική δικαιολόγηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε μια έννοια που αναπτύχθηκε μετά τον θάνατο του Marx, αποτελούσε εκλογίκευση των αξιώσεων των καπιταλιστών.[8] Οι καπιταλιστές, οι οποίοι στο υποσυνείδητό τους αισθάνονταν ντροπή για την ταπεινή απληστία που παρακινούσε τη συμπεριφορά τους και επιθυμούσαν να αποφύγουν την κοινωνική αποδοκιμασία, ενθάρρυναν τους κόλακές τους, τους οικονομολόγους, να διακηρύξουν θεωρίες ικανές να τους αποκαταστήσουν στην κοινή γνώμη.

Η προσφυγή στην έννοια της εκλογίκευσης παρέχει μια ψυχολογική περιγραφή των κινήτρων που ώθησαν έναν άνθρωπο ή μια ομάδα ανθρώπων να διατυπώσουν ένα θεώρημα ή μια ολόκληρη θεωρία. Δεν αποφαίνεται, όμως, καθόλου για την εγκυρότητα ή την ακυρότητα της προβαλλόμενης θεωρίας. Αν αποδειχθεί ότι η σχετική θεωρία είναι αστήρικτη, η έννοια της εκλογίκευσης προσφέρει μια ψυχολογική ερμηνεία των αιτίων που κατέστησαν τους δημιουργούς της επιρρεπείς στο σφάλμα. Αν, όμως, δεν είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε κανένα σφάλμα στην προβαλλόμενη θεωρία, καμία επίκληση της έννοιας της εκλογίκευσης δεν μπορεί να καταρρίψει την εγκυρότητά της.

Ακόμη και αν ήταν αληθές ότι οι οικονομολόγοι δεν είχαν στο υποσυνείδητό τους άλλον σκοπό πέρα από τη δικαιολόγηση των άδικων αξιώσεων των καπιταλιστών, οι θεωρίες τους θα μπορούσαν παρ' όλα

αυτά να είναι απολύτως ορθές. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος αποκάλυψης μιας εσφαλμένης θεωρίας από την ανασκευή της μέσω διαλογικού συλλογισμού και την αντικατάστασή της από μια καλύτερη θεωρία. Όταν εξετάζουμε το Πυθαγόρειο θεώρημα ή τη θεωρία του συγκριτικού κόστους, δεν ενδιαφερόμαστε για τους ψυχολογικούς παράγοντες που ώθησαν τον Πυθαγόρα και τον Ricardo να διατυπώσουν αυτά τα θεωρήματα, μολονότι τα ζητήματα αυτά μπορεί να είναι σημαντικά για τον ιστορικό και τον βιογράφο. Για την επιστήμη, το μοναδικό συναφές ερώτημα είναι αν τα θεωρήματα αυτά αντέχουν ή όχι στον έλεγχο της ορθολογικής εξέτασης. Το κοινωνικό ή φυλετικό υπόβαθρο των δημιουργών τους είναι άσχετο.

Είναι γεγονός ότι οι άνθρωποι, επιδιώκοντας τα ιδιοτελή συμφέροντά τους, προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν θεωρίες που είναι περισσότερο ή λιγότερο καθολικά αποδεκτές από την κοινή γνώμη. Επιπλέον, επιθυμούν διακαώς να επινοήσουν και να διαδώσουν θεωρίες τις οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να χρησιμοποιήσουν για την προαγωγή των συμφερόντων τους. Αυτό, όμως, δεν εξηγεί γιατί τέτοιες θεωρίες, οι οποίες ευνοούν τα συμφέροντα μιας μειονότητας και αντιβαίνουν στα συμφέροντα του υπόλοιπου πληθυσμού, γίνονται αποδεκτές από την κοινή γνώμη.

Ανεξάρτητα από το αν τέτοιες «ιδεολογικές» θεωρίες είναι προϊόν μιας «ψευδούς συνείδησης» που εξαναγκάζει έναν άνθρωπο να σκέπτεται ασυνείδητα κατά τρόπο που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της τάξης του ή αν αποτελούν προϊόν σκόπιμης διαστρέβλωσης της αλήθειας, πρέπει να αντιμετωπίσουν τις ιδεολογίες των άλλων τάξεων και να προσπαθήσουν να τις εκτοπίσουν. Ανακύπτει τότε ένας ανταγωνισμός μεταξύ αντιτιθέμενων ιδεολογιών. Οι μαρξιστές εξηγούν τη νίκη και την ήττα σε τέτοιες συγκρούσεις ως αποτέλεσμα της

παρέμβασης της ιστορικής πρόνοιας. Το *Geist*, το μυθικό πρώτο κινούν, λειτουργεί σύμφωνα με ένα καθορισμένο σχέδιο. Οδηγεί την ανθρωπότητα μέσω διάφορων προκαταρκτικών σταδίων στην τελική μακαριότητα του σοσιαλισμού.

Κάθε στάδιο είναι προϊόν μιας ορισμένης κατάστασης της τεχνολογίας· όλα τα άλλα χαρακτηριστικά του αποτελούν το αναγκαίο ιδεολογικό εποικοδόμημα αυτής της τεχνολογικής κατάστασης. Το *Geist* προκαλεί στον άνθρωπο, την κατάλληλη στιγμή, τις τεχνολογικές ιδέες που αρμόζουν στο στάδιο στο οποίο ζει και τον οδηγεί στην πραγμάτωσή τους. Όλα τα υπόλοιπα αποτελούν απόρροια της κατάστασης της τεχνολογίας. Ο χειρόμυλος δημιούργησε τη φεουδαρχική κοινωνία· ο ατμόμυλος δημιούργησε τον καπιταλισμό.[9] Η ανθρώπινη βούληση και ο λόγος διαδραματίζουν μόνο επικουρικό ρόλο σε αυτές τις μεταβολές. Ο αδήριτος νόμος της ιστορικής εξέλιξης εξαναγκάζει τους ανθρώπους —ανεξάρτητα από τη βούλησή τους— να σκέπτονται και να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τα πρότυπα που αντιστοιχούν στην υλική βάση της εποχής τους. Οι άνθρωποι αυταπατώνται πιστεύοντας ότι είναι ελεύθεροι να επιλέξουν μεταξύ διάφορων ιδεών και μεταξύ εκείνων που αποκαλούν αλήθεια και πλάνη. Δεν σκέπτονται οι ίδιοι· η ιστορική πρόνοια είναι εκείνη που εκδηλώνεται μέσα στις σκέψεις τους.

Πρόκειται για αμιγώς μυστικιστικό δόγμα. Η μοναδική απόδειξη που προβάλλεται προς υποστήριξή του είναι η προσφυγή στην εγελιανή διαλεκτική. Η καπιταλιστική ιδιωτική ιδιοκτησία αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Γεννά, με την αδήριτη αναγκαιότητα ενός φυσικού νόμου, τη δική της άρνηση, δηλαδή την κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.[10] Ένα μυστικιστικό δόγμα που βασίζεται στη διαίσθηση, όμως, δεν χάνει τον μυστικιστικό του

χαρακτήρα επειδή παραπέμπει σε ένα άλλο, εξίσου μυστικιστικό δόγμα. Αυτό το τέχνασμα δεν απαντά κατά κανέναν τρόπο στο ερώτημα γιατί ένας στοχαστής πρέπει αναγκαστικά να αναπτύσσει μια ιδεολογία σύμφωνη με τα συμφέροντα της τάξης του.

Χάριν της συζήτησης, μπορούμε να δεχθούμε ότι οι σκέψεις του ανθρώπου πρέπει να καταλήγουν σε θεωρίες επωφελείς για τα συμφέροντά του. Είναι, όμως, τα συμφέροντα ενός ανθρώπου αναγκαστικά ταυτόσημα με εκείνα ολόκληρης της τάξης του; Ο ίδιος ο Marx αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι η οργάνωση των προλεταρίων σε τάξη και, κατά συνέπεια, σε πολιτικό κόμμα διαταράσσεται διαρκώς εκ νέου από τον ανταγωνισμό μεταξύ των ίδιων των εργατών.[11]

Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός ότι επικρατεί μια ασυμφιλίωτη σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των εργατών που απασχολούνται με τα μισθολογικά επίπεδα τα οποία επιβάλλουν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και εκείνων που παραμένουν άνεργοι, επειδή η επιβολή αυτών των μισθολογικών επιπέδων εμποδίζει τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας να διαμορφώσουν την κατάλληλη τιμή για την εξισορρόπησή τους. Είναι εξίσου αληθές ότι τα συμφέροντα των εργατών των σχετικά υπερπληθυσμένων χωρών και εκείνα των εργατών των σχετικά αραιοκατοικημένων χωρών είναι ανταγωνιστικά όσον αφορά τους φραγμούς στη μετανάστευση. Η διατύπωση ότι τα συμφέροντα όλων των προλεταρίων απαιτούν ομοιόμορφα την αντικατάσταση του καπιταλισμού από τον σοσιαλισμό αποτελεί αυθαίρετο αξίωμα του Marx και των άλλων σοσιαλιστών. Δεν μπορεί να αποδειχθεί μέσω του απλού ισχυρισμού ότι η σοσιαλιστική ιδέα αποτελεί εκπόρευση της προλεταριακής σκέψης και, επομένως, είναι ασφαλώς επωφελής για τα συμφέροντα του προλεταριάτου ως τέτοιου.

Μια διαδεδομένη ερμηνεία των μεταβολών της βρετανικής εξωτερικής εμπορικής πολιτικής, η οποία βασίζεται στις ιδέες του Sismondi, του Friedrich List, του Marx και της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής, έχει ως εξής: Κατά το δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα και κατά το μεγαλύτερο μέρος του δέκατου ένατου αιώνα, τα ταξικά συμφέροντα της βρετανικής αστικής τάξης απαιτούσαν πολιτική ελεύθερου εμπορίου. Για τον λόγο αυτό, η βρετανική πολιτική οικονομία ανέπτυξε μια θεωρία ελεύθερου εμπορίου, ενώ οι Βρετανοί βιομήχανοι οργάνωσαν ένα λαϊκό κίνημα που κατόρθωσε τελικά να καταργήσει τους προστατευτικούς δασμούς. Αργότερα, όμως, οι συνθήκες μεταβλήθηκαν. Η βρετανική αστική τάξη δεν μπορούσε πλέον να αντέξει τον ανταγωνισμό της αλλοδαπής μεταποίησης και είχε επιτακτική ανάγκη από προστατευτικούς δασμούς. Κατά συνέπεια, οι οικονομολόγοι αντικατέστησαν την παρωχημένη ιδεολογία του ελεύθερου εμπορίου με μια θεωρία προστατευτισμού και η Μεγάλη Βρετανία επέστρεψε στον προστατευτισμό.

Το πρώτο σφάλμα αυτής της ερμηνείας είναι ότι θεωρεί την «αστική τάξη» ομοιογενή τάξη, αποτελούμενη από μέλη με ταυτόσημα συμφέροντα. Ο επιχειρηματίας βρίσκεται πάντοτε υπό την ανάγκη να προσαρμόζει τη λειτουργία της επιχείρησής του στις θεσμικές συνθήκες της χώρας του. Μακροχρόνια, υπό την ιδιότητά του ως επιχειρηματία και καπιταλιστή, ούτε ευνοείται ούτε ζημιώνεται από τους δασμούς ή από την απουσία τους. Θα στραφεί στην παραγωγή εκείνων των αγαθών τα οποία, υπό τη δεδομένη κατάσταση πραγμάτων, μπορεί να παραγάγει με τον πλέον κερδοφόρο τρόπο.

Μόνο οι μεταβολές του θεσμικού πλαισίου μπορούν να βλάψουν ή να ευνοήσουν τα βραχυχρόνια συμφέροντά του. Τέτοιες μεταβολές, όμως, δεν επηρεάζουν τους διάφορους επιχειρηματικούς κλάδους και τις

διάφορες επιχειρήσεις με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό. Ένα μέτρο που ωφελεί έναν κλάδο ή μια επιχείρηση μπορεί να ζημιώνει άλλους κλάδους ή επιχειρήσεις. Για τον επιχειρηματία έχουν σημασία μόνο ορισμένα δασμολογικά είδη. Και ως προς αυτά τα είδη, τα συμφέροντα των διάφορων κλάδων και επιχειρήσεων είναι κατά κανόνα ανταγωνιστικά.

Τα συμφέροντα κάθε κλάδου ή επιχείρησης μπορούν να ευνοηθούν από κάθε είδους προνόμια που του ή της παραχωρεί η κυβέρνηση. Αν, όμως, χορηγούνται στον ίδιο βαθμό προνόμια και στους άλλους κλάδους και στις άλλες επιχειρήσεις, κάθε επιχειρηματίας χάνει —όχι μόνο υπό την ιδιότητά του ως καταναλωτή, αλλά και ως αγοραστή πρώτων υλών, ημικατεργασμένων προϊόντων, μηχανημάτων και άλλου εξοπλισμού— από τη μία πλευρά όσα κερδίζει από την άλλη. Τα ιδιοτελή ομαδικά συμφέροντα μπορεί να ωθήσουν έναν άνθρωπο να ζητήσει προστασία για τον δικό του κλάδο ή τη δική του επιχείρηση. Δεν μπορούν ποτέ να τον παρακινήσουν να ζητήσει καθολική προστασία για όλους τους κλάδους ή τις επιχειρήσεις, εκτός αν είναι βέβαιος ότι ο ίδιος θα προστατευθεί σε μεγαλύτερο βαθμό από τις άλλες βιομηχανίες ή επιχειρήσεις.

Ούτε οι Βρετανοί βιομήχανοι ενδιαφέρονταν, από τη σκοπιά των ταξικών τους συμφερόντων, περισσότερο για την κατάργηση των Νόμων περί Σιτηρών από όσο οι υπόλοιποι Βρετανοί πολίτες. Οι γαιοκτήμονες αντιτάχθηκαν στην κατάργηση αυτών των νόμων, επειδή η μείωση των τιμών των γεωργικών προϊόντων περιόριζε την έγγεια πρόσοδο. Ένα ιδιαίτερο ταξικό συμφέρον των βιομηχάνων μπορεί να κατασκευαστεί μόνο βάσει του προ πολλού εγκαταλειφθέντος σιδηρού νόμου των μισθών και της εξίσου αστήρικτης θεωρίας ότι τα κέρδη αποτελούν αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης των εργατών.

Σε έναν κόσμο οργανωμένο βάσει του καταμερισμού της εργασίας, κάθε μεταβολή πρέπει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, να επηρεάζει τα βραχυχρόνια συμφέροντα πολλών ομάδων. Επομένως, είναι πάντοτε εύκολο να παρουσιάζεται κάθε θεωρία που υποστηρίζει τη μεταβολή των υφιστάμενων συνθηκών ως «ιδεολογικό» προκάλυμμα των ιδιοτελών συμφερόντων μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων. Η αποκάλυψη τέτοιων υποτιθέμενων συγκαλύψεων αποτελεί κύρια απασχόληση πολλών σύγχρονων συγγραφέων. Ο Marx δεν επινόησε αυτή τη διαδικασία. Ήταν γνωστή πολύ πριν από αυτόν. Η πιο παράδοξη εκδήλωσή της ήταν οι προσπάθειες ορισμένων συγγραφέων του δέκατου όγδοου αιώνα να εξηγήσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ως δόλια εξαπάτηση εκ μέρους ιερέων που επιθυμούσαν να αποκτήσουν εξουσία και πλούτο τόσο για τους ίδιους όσο και για τους συμμάχους τους, τους εκμεταλλευτές. Οι μαρξιστές υιοθέτησαν αυτή τη θέση χαρακτηρίζοντας τη θρησκεία «όπιο του λαού».[12]

Οι υποστηρικτές τέτοιων θεωριών ουδέποτε διανοήθηκαν ότι, όπου υπάρχουν ιδιοτελή συμφέροντα υπέρ ενός πράγματος, πρέπει αναγκαστικά να υπάρχουν και ιδιοτελή συμφέροντα εναντίον του. Το γεγονός ότι ένα συμβάν ευνόησε μια συγκεκριμένη τάξη δεν αποτελεί κατά κανέναν τρόπο ικανοποιητική εξήγησή του. Το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι γιατί ο υπόλοιπος πληθυσμός, τα συμφέροντα του οποίου ζημιώθηκαν, δεν κατόρθωσε να ματαιώσει τις προσπάθειες εκείνων που ευνοήθηκαν.

Κάθε επιχείρηση και κάθε επιχειρηματικός κλάδος ενδιαφέρονται βραχυχρόνια για την αύξηση των πωλήσεων των προϊόντων τους. Μακροχρόνια, όμως, επικρατεί τάση εξίσωσης των αποδόσεων στους διάφορους κλάδους της παραγωγής. Αν αυξηθεί η ζήτηση για τα προϊόντα ενός κλάδου και ανυψωθούν τα κέρδη του, εισρέουν σε αυτόν

περισσότερα κεφάλαια και ο ανταγωνισμός των νέων επιχειρήσεων περιορίζει τα κέρδη. Οι αποδόσεις δεν είναι κατά κανέναν τρόπο υψηλότερες από την πώληση κοινωνικά επιβλαβών προϊόντων από όσο είναι από την πώληση κοινωνικά επωφελών προϊόντων. Αν ένας συγκεκριμένος επιχειρηματικός κλάδος τεθεί εκτός νόμου και όσοι δραστηριοποιούνται σε αυτόν διατρέχουν τον κίνδυνο δίωξης, χρηματικών ποινών και φυλάκισης, τα ακαθάριστα κέρδη πρέπει να είναι αρκετά υψηλά ώστε να αντισταθμίζουν τους σχετικούς κινδύνους. Αυτό, όμως, δεν επηρεάζει το ύψος των καθαρών αποδόσεων.

Οι πλούσιοι, οι ιδιοκτήτες των ήδη λειτουργουσών παραγωγικών εγκαταστάσεων, δεν έχουν ιδιαίτερο ταξικό συμφέρον στη διατήρηση του ελεύθερου ανταγωνισμού. Αντιτίθενται στη δήμευση και την απαλλοτρίωση των περιουσιών τους, τα εδραιωμένα συμφέροντά τους, όμως, ευνοούν μάλλον μέτρα που εμποδίζουν τους νεοεισερχομένους να αμφισβητήσουν τη θέση τους. Όσοι αγωνίζονται υπέρ της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας και του ελεύθερου ανταγωνισμού δεν υπερασπίζονται τα συμφέροντα των σημερινών πλουσίων. Θέλουν να αφεθεί ελεύθερο το πεδίο σε άγνωστους ανθρώπους, οι οποίοι θα είναι οι επιχειρηματίες του αύριο και των οποίων η επινοητικότητα θα καταστήσει τη ζωή των μελλοντικών γενεών περισσότερο ευχάριστη. Θέλουν να παραμείνει ανοικτή η οδός για περαιτέρω οικονομικές βελτιώσεις. Είναι οι εκπρόσωποι της υλικής προόδου.

Η επιτυχία των ιδεών του ελεύθερου εμπορίου κατά τον δέκατο ένατο αιώνα υπήρξε αποτέλεσμα των θεωριών της κλασικής οικονομικής επιστήμης. Το κύρος αυτών των ιδεών ήταν τόσο μεγάλο, ώστε εκείνοι των οποίων τα ιδιοτελή ταξικά συμφέροντα ζημιώνονταν δεν κατόρθωσαν να εμποδίσουν την αποδοχή τους από την κοινή γνώμη

και την εφαρμογή τους μέσω νομοθετικών μέτρων. Οι ιδέες είναι εκείνες που διαμορφώνουν την ιστορία και όχι η ιστορία τις ιδέες.

Είναι άχρηστο να επιχειρηματολογεί κανείς με μυστικιστές και οραματιστές. Θεμελιώνουν τους ισχυρισμούς τους στη διαίσθηση και δεν είναι διατεθειμένοι να τους υποβάλουν σε ορθολογική εξέταση. Οι μαρξιστές ισχυρίζονται ότι όσα διακηρύσσει η εσωτερική τους φωνή αποτελούν αυτοαποκάλυψη της ιστορίας. Αν οι άλλοι άνθρωποι δεν ακούν αυτή τη φωνή, τούτο αποδεικνύει απλώς ότι δεν ανήκουν στους εκλεκτούς. Αποτελεί θράσος, κατά την άποψή τους, να τολμούν όσοι ψηλαφούν μέσα στο σκοτάδι να αντιλέγουν στους εμπνευσμένους. Η ευπρέπεια θα έπρεπε να τους ωθεί να αποσυρθούν σε μια γωνία και να σιωπήσουν.

Η επιστήμη, ωστόσο, δεν μπορεί να παραιτηθεί από τη σκέψη, μολονότι είναι προφανές ότι δεν θα κατορθώσει ποτέ να πείσει όσους αμφισβητούν την υπεροχή του λόγου. Η επιστήμη πρέπει να υπογραμμίσει ότι η προσφυγή στη διαίσθηση δεν μπορεί να επιλύσει το ερώτημα ποια από περισσότερες ανταγωνιστικές θεωρίες είναι ορθή και ποιες είναι εσφαλμένες. Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο μαρξισμός δεν είναι η μοναδική θεωρία που διατυπώθηκε στην εποχή μας. Εκτός από τον μαρξισμό υπάρχουν και άλλες «ιδεολογίες». Οι μαρξιστές ισχυρίζονται ότι η εφαρμογή αυτών των άλλων θεωριών θα έβλαπτε τα συμφέροντα των πολλών. Οι υποστηρικτές αυτών των θεωριών, όμως, ισχυρίζονται ακριβώς το ίδιο για τον μαρξισμό.

Ασφαλώς, οι μαρξιστές θεωρούν μια θεωρία εσφαλμένη αν ο δημιουργός της δεν έχει προλεταριακό υπόβαθρο. Ποιος, όμως, είναι προλετάριος; Ο δόκτωρ Marx, ο βιομήχανος και «εκμεταλλευτής» Engels και ο Lenin, γόνος της ρωσικής τάξης των ευγενών γαιοκτημόνων, ασφαλώς δεν είχαν προλεταριακή καταγωγή. Ο Hitler

και ο Mussolini, αντιθέτως, ήταν γνήσιοι προλετάριοι και πέρασαν τα νεανικά τους χρόνια μέσα στη φτώχεια. Η σύγκρουση μεταξύ των μπολσεβίκων και των μενσεβίκων ή εκείνη μεταξύ του Stalin και του Trotsky δεν μπορούν να παρουσιαστούν ως ταξικές συγκρούσεις. Ήταν συγκρούσεις μεταξύ διάφορων αιρέσεων φανατικών, οι οποίοι αποκαλούσαν ο ένας τον άλλον προδότη.

Η ουσία της μαρξιστικής φιλοσοφίας είναι η ακόλουθη: Έχουμε δίκιο επειδή είμαστε οι εκπρόσωποι της ανερχόμενης προλεταριακής τάξης. Ο διαλογικός συλλογισμός δεν μπορεί να αναιρέσει τις διδασκαλίες μας, επειδή αυτές εμπνέονται από την υπέρτατη δύναμη που καθορίζει το πεπρωμένο της ανθρωπότητας. Οι αντίπαλοί μας σφάλλουν επειδή στερούνται της διαίσθησης που καθοδηγεί τον δικό μας νου. Ασφαλώς, δεν ευθύνονται οι ίδιοι για το γεγονός ότι, εξαιτίας της ταξικής τους ένταξης, δεν είναι προικισμένοι με τη γνήσια προλεταριακή λογική και έχουν τυφλωθεί από τις ιδεολογίες. Οι ανεξιχνίαστες επιταγές της ιστορίας, οι οποίες εξέλεξαν εμάς, καταδίκασαν εκείνους. Το μέλλον ανήκει σε εμάς.

6. Πρβλ. Lancelot Hogben, *Science for the Citizen* (Νέα Υόρκη, 1938), σ. 726–728.

7. Στο ίδιο, σ. 726.

8. Μολονότι ο όρος «εκλογίκευση» είναι νέος, το ίδιο το φαινόμενο ήταν γνωστό από παλιά. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, τα λόγια του Benjamin Franklin: «Πόσο βολικό πράγμα είναι να αποτελεί κανείς έλλογο ον, αφού αυτό του επιτρέπει να βρίσκει ή να κατασκευάζει έναν λόγο για καθετί που έχει κατά νου να κάνει». *Autobiography* (Νέα Υόρκη, 1944), σ. 41.

9. «Ο χειρόμυλος θα σας δώσει την κοινωνία με τον φεουδάρχη· ο ατμόμυλος, την κοινωνία με τον βιομήχανο καπιταλιστή». Marx, *Misère de la philosophie* (Παρίσι και Βρυξέλλες, 1847), σ. 100.

10. Marx, *Das Kapital*, 7η έκδ. (Αμβούργο, 1914), τόμ. Ι, σ. 728–729.

11. *The Communist Manifesto*, μέρος Ι.

12. Το νόημα που αποδίδει ο σύγχρονος μαρξισμός σε αυτή τη φράση, δηλαδή ότι το θρησκευτικό ναρκωτικό χορηγήθηκε σκόπιμα στον λαό, μπορεί να ήταν και το νόημα που απέδιδε ο Marx. Δεν εμπεριεχόταν, όμως, στο χωρίο στο οποίο ο Marx διατύπωσε για πρώτη φορά αυτή τη φράση το 1843. Πρβλ. R. P. Casey, *Religion in Russia* (Νέα Υόρκη, 1946), σ. 67–69.

4. Ο φυλετικός πολυλογισμός

Ο μαρξιστικός πολυλογισμός αποτελεί ένα αποτυχημένο τέχνασμα για τη διάσωση των αστήρικτων δογμάτων του σοσιαλισμού. Η προσπάθειά του να αντικαταστήσει τον συλλογισμό με τη διαίσθηση απευθύνεται στις λαϊκές δεισιδαιμονίες. Ακριβώς, όμως, αυτή η στάση είναι εκείνη που τοποθετεί τον μαρξιστικό πολυλογισμό και το παρακλάδι του, τη λεγόμενη «κοινωνιολογία της γνώσης», σε ασυμφιλίωτη αντίθεση προς την επιστήμη και τον λόγο.

Με τον πολυλογισμό των ρατσιστών τα πράγματα είναι διαφορετικά. Αυτή η μορφή πολυλογισμού συμφωνεί με ορισμένες τάσεις του σύγχρονου εμπειρισμού, οι οποίες είναι της μόδας, μολονότι εσφαλμένες. Αποτελεί εξακριβωμένο γεγονός ότι η ανθρωπότητα διαιρείται σε διάφορες φυλές. Οι φυλές διαφέρουν ως προς τα σωματικά τους γνωρίσματα. Οι υλιστές φιλόσοφοι ισχυρίζονται ότι οι σκέψεις αποτελούν έκκριμα του εγκεφάλου, όπως η χολή αποτελεί έκκριμα της χοληδόχου κύστης. Θα ήταν ασυνεπές εκ μέρους τους να απορρίψουν εκ των προτέρων την υπόθεση ότι το νοητικό έκκριμα των διαφόρων φυλών μπορεί να διαφέρει ως προς ουσιώδεις ιδιότητες. Το γεγονός ότι

η ανατομία δεν έχει κατορθώσει έως σήμερα να ανακαλύψει ανατομικές διαφορές στα εγκεφαλικά κύτταρα των διαφόρων φυλών δεν μπορεί να ακυρώσει τη θεωρία ότι η λογική δομή του νου διαφέρει μεταξύ των φυλών. Δεν αποκλείει την υπόθεση ότι μεταγενέστερες έρευνες ενδέχεται να ανακαλύψουν τέτοιες ανατομικές ιδιαιτερότητες.

Ορισμένοι εθνολόγοι μάς λένε ότι είναι σφάλμα να μιλάμε για ανώτερους και κατώτερους πολιτισμούς και για υποτιθέμενη καθυστέρηση των αλλότριων φυλών. Οι πολιτισμοί των διαφόρων φυλών διαφέρουν από τον δυτικό πολιτισμό των λαών καυκάσιας καταγωγής, δεν είναι όμως κατώτεροι. Κάθε φυλή διαθέτει τη δική της ιδιαίτερη νοοτροπία. Είναι εσφαλμένο να εφαρμόζονται στον πολιτισμό οποιασδήποτε από αυτές κριτήρια αντλημένα από τα επιτεύγματα άλλων φυλών. Οι Δυτικοί αποκαλούν τον πολιτισμό της Κίνας καθηλωμένο πολιτισμό και εκείνον των κατοίκων της Νέας Γουινέας πρωτόγονη βαρβαρότητα. Οι Κινέζοι, όμως, και οι αυτόχθονες της Νέας Γουινέας περιφρονούν τον δικό μας πολιτισμό όχι λιγότερο από όσο εμείς περιφρονούμε τον δικό τους. Τέτοιες εκτιμήσεις αποτελούν αξιολογικές κρίσεις και, επομένως, είναι αυθαίρετες. Αυτές οι άλλες φυλές διαθέτουν διαφορετική δομή νου. Οι πολιτισμοί τους αρμόζουν στον δικό τους νου, όπως ο δικός μας πολιτισμός αρμόζει στον δικό μας. Είμαστε ανίκανοι να κατανοήσουμε ότι εκείνο που εμείς αποκαλούμε καθυστέρηση δεν εμφανίζεται ως τέτοια σε αυτούς. Από τη σκοπιά της δικής τους λογικής, αποτελεί καλύτερη μέθοδο για την επίτευξη μιας ικανοποιητικής προσαρμογής στις δεδομένες φυσικές συνθήκες της ζωής από ό,τι ο δικός μας προοδευτισμός.

Οι εθνολόγοι αυτοί ορθώς υπογραμμίζουν ότι δεν αποτελεί έργο του ιστορικού —και ο εθνολόγος είναι επίσης ιστορικός— να διατυπώνει αξιολογικές κρίσεις. Σφάλλουν, όμως, ολοκληρωτικά όταν ισχυρίζονται

ότι αυτές οι άλλες φυλές καθοδηγήθηκαν στις δραστηριότητές τους από κίνητρα διαφορετικά από εκείνα που παρακίνησαν τη λευκή φυλή. Οι Ασιάτες και οι Αφρικανοί, όχι λιγότερο από τους λαούς ευρωπαϊκής καταγωγής, επιδίωξαν διακαώς να αγωνιστούν με επιτυχία για την επιβίωσή τους και να χρησιμοποιήσουν τον λόγο ως το κυριότερο όπλο σε αυτές τις προσπάθειες. Επιδίωξαν να απαλλαγούν από τα αρπακτικά θηρία και τις ασθένειες, να αποτρέψουν τους λιμούς και να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι, κατά την επιδίωξη αυτών των σκοπών, υπήρξαν λιγότερο επιτυχείς από τους λευκούς. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι επιθυμούν διακαώς να επωφεληθούν από όλα τα επιτεύγματα της Δύσης. Οι εθνολόγοι αυτοί θα είχαν δίκιο αν οι Μογγόλοι ή οι Αφρικανοί, βασανιζόμενοι από μια οδυνηρή ασθένεια, αρνούνταν τη βοήθεια ενός Ευρωπαίου ιατρού, επειδή η νοοτροπία τους ή η κοσμοθεώρησή τους τούς οδηγούσε να πιστεύουν ότι είναι προτιμότερο να υποφέρει κανείς παρά να απαλλαγεί από τον πόνο. Ο Μαχάτμα Γκάντι απαρνήθηκε ολόκληρη τη φιλοσοφία του όταν εισήλθε σε ένα σύγχρονο νοσοκομείο για να υποβληθεί σε θεραπεία σκωληκοειδίτιδας.

Οι Ινδιάνοι της Βόρειας Αμερικής δεν διέθεταν την επινοητικότητα να εφεύρουν τον τροχό. Οι κάτοικοι των Άλπεων δεν υπήρξαν αρκετά οξυδερκείς ώστε να κατασκευάσουν χιονοπέδιλα, τα οποία θα καθιστούσαν τη σκληρή ζωή τους πολύ πιο ευχάριστη. Τέτοιες ελλείψεις δεν οφείλονταν σε νοοτροπία διαφορετική από εκείνη των φυλών που χρησιμοποιούσαν προ πολλού τροχούς και χιονοπέδιλα· αποτελούσαν αποτυχίες, ακόμη και όταν κρίνονται από τη σκοπιά των Ινδιάνων και των ορεσίβιων των Άλπεων.

Οι σκέψεις αυτές, ωστόσο, αφορούν μόνο τα κίνητρα που καθορίζουν συγκεκριμένες πράξεις και όχι το μοναδικό συναφές

πρόβλημα: αν υπάρχει ή δεν υπάρχει μεταξύ των διαφόρων φυλών διαφορά ως προς τη λογική δομή του νου. Αυτό ακριβώς είναι εκείνο που ισχυρίζονται οι ρατσιστές.[13]

Μπορούμε να παραπέμψουμε σε όσα ειπώθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με τα θεμελιώδη ζητήματα της λογικής δομής του νου και τις κατηγορικές αρχές της σκέψης και της δράσης. Ορισμένες πρόσθετες παρατηρήσεις αρκούν για να δοθεί το τελειωτικό πλήγμα στον φυλετικό πολυλογισμό και σε κάθε άλλη μορφή πολυλογισμού.

Οι κατηγορίες της ανθρώπινης σκέψης και δράσης δεν αποτελούν ούτε αυθαίρετα προϊόντα του ανθρώπινου νου ούτε συμβάσεις. Δεν βρίσκονται έξω από το σύμπαν και από την πορεία των κοσμικών γεγονότων. Αποτελούν βιολογικά γεγονότα και επιτελούν συγκεκριμένη λειτουργία στη ζωή και στην πραγματικότητα. Είναι εργαλεία στον αγώνα του ανθρώπου για την ύπαρξη και στις προσπάθειές του να προσαρμοστεί όσο το δυνατόν περισσότερο στην πραγματική κατάσταση του σύμπαντος και να άρει τη δυσφορία στον βαθμό που αυτό βρίσκεται στη δύναμή του. Είναι, επομένως, κατάλληλες για τη δομή του εξωτερικού κόσμου και αντανακλούν ιδιότητες του κόσμου και της πραγματικότητας. Λειτουργούν και, υπό αυτή την έννοια, είναι αληθείς και έγκυρες.

Κατά συνέπεια, είναι εσφαλμένο να υποστηρίζεται ότι η απριοριστική ενόραση και ο καθαρός συλλογισμός δεν παρέχουν καμία πληροφορία για την πραγματικότητα και τη δομή του σύμπαντος. Οι θεμελιώδεις λογικές σχέσεις και οι κατηγορίες της σκέψης και της δράσης αποτελούν την έσχατη πηγή κάθε ανθρώπινης γνώσης. Είναι κατάλληλες για τη δομή της πραγματικότητας, αποκαλύπτουν αυτή τη δομή στον ανθρώπινο νου και, υπό αυτή την έννοια, αποτελούν για τον άνθρωπο θεμελιώδη οντολογικά γεγονότα.[14] Δεν γνωρίζουμε τι μπορεί

να σκέπτεται και να κατανοεί μια υπεράνθρωπη διάνοια. Για τον άνθρωπο, κάθε γνώση εξαρτάται από τη λογική δομή του νου του και εμπεριέχεται σε αυτή τη δομή. Ακριβώς τα ικανοποιητικά αποτελέσματα των εμπειρικών επιστημών και η πρακτική εφαρμογή τους πιστοποιούν αυτή την αλήθεια. Εντός της σφαίρας στην οποία η ανθρώπινη δράση είναι ικανή να επιτυγχάνει τους επιδιωκόμενους σκοπούς, δεν απομένει χώρος για αγνωστικισμό.

Αν είχαν υπάρξει φυλές που θα είχαν αναπτύξει διαφορετική λογική δομή του νου, θα είχαν αποτύχει στη χρησιμοποίηση του λόγου ως βοηθήματος στον αγώνα για την ύπαρξη. Το μοναδικό μέσο επιβίωσης που θα μπορούσε να τις προστατεύσει από την εξολόθρευση θα ήταν οι ενστικτώδεις αντιδράσεις τους. Η φυσική επιλογή θα είχε εξαλείψει εκείνα τα μέλη αυτών των φυλών που θα επιχειρούσαν να χρησιμοποιήσουν τον συλλογισμό για την καθοδήγηση της συμπεριφοράς τους. Θα επιβίωναν μόνο εκείνα τα άτομα που θα βασίζονταν αποκλειστικά στα ένστικτα. Αυτό σημαίνει ότι θα είχαν πιθανότητα επιβίωσης μόνο όσοι δεν θα υφώνονταν πάνω από το νοητικό επίπεδο των ζώων.

Οι λόγιοι της Δύσης έχουν συγκεντρώσει τεράστιο όγκο υλικού σχετικά με τους υψηλούς πολιτισμούς της Κίνας και της Ινδίας και με τους πρωτόγονους πολιτισμούς των αυτοχθόνων της Ασίας, της Αμερικής, της Αυστραλίας και της Αφρικής. Μπορεί να λεχθεί με ασφάλεια ότι όλα όσα αξίζει να γνωρίζει κανείς για τις ιδέες αυτών των φυλών είναι γνωστά. Ουδέποτε, όμως, επιχείρησε κάποιος υποστηρικτής του πολυλογισμού να χρησιμοποιήσει αυτά τα δεδομένα για την περιγραφή της υποτιθέμενης διαφορετικής λογικής αυτών των λαών και πολιτισμών.

13.Πρβλ. L. G. Tirala, *Rasse, Geist und Seele* (Μόναχο, 1935), σ. 190 επ.

14.Πρβλ. Morris R. Cohen, *Reason and Nature* (Νέα Υόρκη, 1931), σ. 202–205 · *A Preface to Logic* (Νέα Υόρκη, 1944), σ. 42–44, 54–56, 92, 180–187.

5. Πολυλογισμός και κατανόηση

Ορισμένοι υποστηρικτές των δογμάτων του μαρξισμού και του ρατσισμού ερμηνεύουν τις επιστημολογικές διδασκαλίες των παρατάξεών τους με ιδιόμορφο τρόπο. Είναι πρόθυμοι να παραδεχθούν ότι η λογική δομή του νου είναι ενιαία για όλες τις φυλές, τα έθνη και τις τάξεις. Ο μαρξισμός ή ο ρατσισμός, ισχυρίζονται, ουδέποτε είχαν την πρόθεση να αρνηθούν αυτό το αναμφισβήτητο γεγονός. Εκείνο που πράγματι ήθελαν να πουν ήταν ότι η ιστορική κατανόηση, η αισθητική ενσυναίσθηση και οι αξιολογικές κρίσεις εξαρτώνται από το υπόβαθρο του κάθε ανθρώπου. Είναι προφανές ότι η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να θεμελιωθεί στα συγγράμματα των πρωτεργατών του πολυλογισμού. Πρέπει, ωστόσο, να αναλυθεί ως αυτοτελής θεωρία.

Δεν χρειάζεται να υπογραμμιστεί εκ νέου ότι οι αξιολογικές κρίσεις ενός ανθρώπου και η επιλογή των σκοπών του αντανακλούν τα έμφυτα σωματικά του γνωρίσματα και όλες τις μεταπτώσεις της ζωής του.[15] Απέχει, όμως, πολύ από την αναγνώριση αυτού του γεγονότος η πεποίθηση ότι η φυλετική κληρονομιά ή η ταξική ένταξη καθορίζουν σε τελική ανάλυση τις αξιολογικές κρίσεις και την επιλογή των σκοπών. Οι

θεμελιώδεις αποκλίσεις ως προς την κοσμοθεώρηση και τα πρότυπα συμπεριφοράς δεν αντιστοιχούν σε διαφορές φυλής, εθνικότητας ή ταξικής ένταξης.

Δύσκολα υπάρχει μεγαλύτερη απόκλιση αξιολογικών κρίσεων από εκείνη μεταξύ των ασκητών και όσων επιθυμούν να απολαμβάνουν ανέμελα τη ζωή. Ένα αγεφύρωτο χάσμα χωρίζει τους ευλαβείς μοναχούς και τις μοναχές από την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Άνθρωποι αφοσιωμένοι στα μοναχικά ιδεώδη, όμως, έχουν υπάρξει σε όλες τις φυλές, τα έθνη, τις τάξεις και τις κάστες. Ορισμένοι από αυτούς ήταν γιοι και θυγατέρες βασιλέων και πλούσιων ευγενών, άλλοι ήταν επαίτες. Ο Άγιος Φραγκίσκος, η Αγία Κλάρα και οι ένθερμοι ακόλουθοί τους ήταν γεννημένοι στην Ιταλία, της οποίας οι υπόλοιποι κάτοικοι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν κορεσμένοι από τα εγκόσμια. Ο πουριτανισμός ήταν αγγλοσαξονικός, το ίδιο όμως ήταν και η ακολασία των Βρετανών επί των Τυδώρ, των Στιούαρτ και των Ανοβεριανών. Ο σημαντικότερος υπέρμαχος του ασκητισμού κατά τον δέκατο ένατο αιώνα υπήρξε ο κόμης Λέων Τολστόι, εύπορο μέλος της έκλυτης ρωσικής αριστοκρατίας. Ο Τολστόι έβλεπε την πεμπτουσία της φιλοσοφίας την οποία πολεμούσε ενσαρκωμένη στη Σονάτα Κρόιτσερ του Beethoven, ένα αριστούργημα του γιου εξαιρετικά φτωχών γονέων.

Το ίδιο ισχύει και για τις αισθητικές αξίες. Όλες οι φυλές και όλα τα έθνη διέθεταν τόσο κλασική όσο και ρομαντική τέχνη. Παρά την ένθερμη προπαγάνδα τους, οι μαρξιστές δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια ειδικά προλεταριακή τέχνη ή λογοτεχνία. Οι «προλετάριοι» συγγραφείς, ζωγράφοι και μουσικοί δεν δημιούργησαν νέα ύφη και δεν καθιέρωσαν νέες αισθητικές αξίες. Εκείνο που τους χαρακτηρίζει είναι αποκλειστικά η τάση τους να αποκαλούν «αστικό» καθετί που απεχθάνονται και «προλεταριακό» καθετί που τους αρέσει.

Η ιστορική κατανόηση, τόσο του ιστορικού όσο και του δρώντος ανθρώπου, αντανακλά πάντοτε την προσωπικότητα του δημιουργού της.[16] Αν, όμως, ο ιστορικός και ο πολιτικός διαπνέονται από την επιθυμία για την αλήθεια, δεν θα επιτρέψουν ποτέ στον εαυτό τους να παραπλανηθεί από την κομματική μεροληψία, υπό την προϋπόθεση ότι είναι ικανοί και όχι ανεπαρκείς. Δεν έχει σημασία αν ένας ιστορικός ή ένας πολιτικός θεωρεί την επίδραση ενός ορισμένου παράγοντα ευεργετική ή επιβλαβή. Δεν μπορεί να αποκομίσει κανένα όφελος από την υποτίμηση ή την υπερτίμηση της σημασίας ενός από τους δρώντες παράγοντες. Μόνο οι αδέξιοι επίδοξοι ιστορικοί πιστεύουν ότι μπορούν να υπηρετήσουν τον σκοπό τους μέσω της διαστρέβλωσης.

Το ίδιο ισχύει και για την κατανόηση του πολιτικού ηγέτη. Τι όφελος θα μπορούσε να αποκομίσει ένας υπέρμαχος του προτεσταντισμού από την παρανόηση της τεράστιας δύναμης και του κύρους του καθολικισμού, ή ένας φιλελεύθερος από την παρανόηση της σημασίας των σοσιαλιστικών ιδεών; Για να επιτύχει, ένας πολιτικός πρέπει να βλέπει τα πράγματα όπως είναι· όποιος επιδίδεται σε ευσεβείς πόθους είναι βέβαιο ότι θα αποτύχει. Οι κρίσεις περί σημασίας διαφέρουν από τις αξιολογικές κρίσεις κατά το ότι αποβλέπουν στην αποτίμηση μιας κατάστασης πραγμάτων που δεν εξαρτάται από την αυθαιρεσία του κρίνοντος. Χρωματίζονται από την προσωπικότητα του δημιουργού τους και, επομένως, δεν μπορούν ποτέ να τύχουν ομόφωνης αποδοχής από όλους τους ανθρώπους. Και εδώ, όμως, πρέπει να θέσουμε το ερώτημα: Τι όφελος θα μπορούσε να αποκομίσει μια φυλή ή μια τάξη από μια «ιδεολογική» διαστρέβλωση της κατανόησης;

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, οι σοβαρές αποκλίσεις που εντοπίζονται στις ιστορικές μελέτες αποτελούν αποτέλεσμα διαφωνιών στο πεδίο των μη ιστορικών επιστημών και όχι διαφορετικών τρόπων κατανόησης.

Σήμερα, πολλοί ιστορικοί και συγγραφείς διαπνέονται από το μαρξιστικό δόγμα ότι η πραγμάτωση των σοσιαλιστικών σχεδίων είναι συγχρόνως αναπόφευκτη και το υπέρτατο αγαθό και ότι στο εργατικό κίνημα έχει ανατεθεί η ιστορική αποστολή να επιτελέσει αυτό το έργο μέσω της βίαιης ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος. Ξεκινώντας από αυτή τη θέση, θεωρούν αυτονόητο ότι τα κόμματα της «Αριστεράς», οι εκλεκτοί, δικαιούνται, κατά την άσκηση της πολιτικής τους, να καταφεύγουν σε πράξεις βίας και σε δολοφονίες. Μια επανάσταση δεν μπορεί να ολοκληρωθεί με ειρηνικές μεθόδους. Δεν αξίζει τον κόπο να ασχολείται κανείς με ασήμαντες λεπτομέρειες, όπως η σφαγή των τεσσάρων θυγατέρων του τελευταίου Τσάρου, η δολοφονία του Λέοντος Τρότσκι, ο θάνατος δεκάδων χιλιάδων Ρώσων αστών και ούτω καθεξής. «Δεν μπορείς να φτιάξεις ομελέτα χωρίς να σπάσεις αυγά»· γιατί να μνημονεύονται ρητά τα σπασμένα αυγά; Τα πράγματα, όμως, είναι ασφαλώς διαφορετικά αν κάποιος από τους δεχόμενους επίθεση τολμήσει να αμυνθεί ή ακόμη και να ανταποδώσει το πλήγμα. Ελάχιστοι μόνο μνημονεύουν τις πράξεις δολιοφθοράς, καταστροφής και βίας που διαπράττουν οι απεργοί. Όλοι οι συγγραφείς, όμως, επεκτείνονται διεξοδικά στις προσπάθειες των εταιρειών να προστατεύσουν την περιουσία τους και τις ζωές των εργαζομένων και των πελατών τους από τέτοιες επιθέσεις.

Τέτοιες αποκλίσεις δεν οφείλονται ούτε σε αξιολογικές κρίσεις ούτε σε διαφορές κατανόησης. Αποτελούν αποτέλεσμα αντιτιθέμενων θεωριών περί οικονομικής και ιστορικής εξέλιξης. Αν η έλευση του σοσιαλισμού είναι αναπόφευκτη και μπορεί να επιτευχθεί μόνο με επαναστατικές μεθόδους, οι δολοφονίες που διαπράττουν οι «προοδευτικοί» αποτελούν ασήμαντα περιστατικά χωρίς σπουδαιότητα. Η αυτοάμυνα, όμως, και οι αντεπιθέσεις των «αντιδραστικών», οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να καθυστερήσουν την τελική νίκη του

σοσιαλισμού, έχουν τη μεγαλύτερη δυνατή σημασία. Αποτελούν αξιοσημείωτα γεγονότα, ενώ οι επαναστατικές πράξεις αποτελούν απλή ρουτίνα.

15.Πρβλ. ανωτέρω, σ. 46–47.

16.Πρβλ. ανωτέρω, σ. 57–58.

6. Η υπεράσπιση του λόγου

Οι συνετοί ορθολογιστές δεν ισχυρίζονται ότι ο ανθρώπινος λόγος μπορεί ποτέ να καταστήσει τον άνθρωπο παντογνώστη. Έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι, όσο και αν αυξηθεί η γνώση, θα απομένουν πάντοτε πράγματα έσχατα δεδομένα, μη επιδεκτικά περαιτέρω διασαφήνισης. Υποστηρίζουν, όμως, ότι, στον βαθμό στον οποίο ο άνθρωπος είναι ικανός να αποκτήσει γνώση, πρέπει να βασίζεται στον λόγο. Το έσχατο δεδομένο είναι το ανορθολογικό. Το γνώσιμο, στον βαθμό στον οποίο είναι ήδη γνωστό, είναι αναγκαστικά ορθολογικό. Δεν υπάρχει ούτε ανορθολογικός τρόπος γνώσης ούτε επιστήμη του ανορθολογικού.

Ως προς τα άλυτα προβλήματα, επιτρέπονται διάφορες υποθέσεις, υπό την προϋπόθεση ότι δεν αντιφάσκουν προς τη λογική και προς τα αδιαμφισβήτητα δεδομένα της εμπειρίας. Αυτές, όμως, παραμένουν απλές υποθέσεις.

Δεν γνωρίζουμε τι προκαλεί τις έμφυτες διαφορές στις ανθρώπινες ικανότητες. Η επιστήμη αδυνατεί να εξηγήσει γιατί ο Newton και ο Mozart ήταν πλήρεις δημιουργικής μεγαλοφυΐας και γιατί οι

περισσότεροι άνθρωποι δεν είναι. Αποτελεί, όμως, οπωσδήποτε μη ικανοποιητική απάντηση να λέγεται ότι μια μεγαλοφυΐα οφείλει το μεγαλείο της στην καταγωγή ή στη φυλή της. Το ερώτημα είναι ακριβώς γιατί ένας τέτοιος άνθρωπος διαφέρει από τους αδελφούς του και από τα άλλα μέλη της φυλής του.

Είναι κάπως λιγότερο εσφαλμένο να αποδίδονται τα μεγάλα επιτεύγματα της λευκής φυλής σε φυλετική ανωτερότητα. Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί παρά μια αόριστη υπόθεση, η οποία αντιβαίνει στο γεγονός ότι τα πρώιμα θεμέλια του πολιτισμού τέθηκαν από λαούς άλλων φυλών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν, σε μεταγενέστερη εποχή, άλλες φυλές θα εκτοπίσουν ή όχι τον δυτικό πολιτισμό.

Μια τέτοια υπόθεση, ωστόσο, πρέπει να αξιολογείται βάσει της δικής της αξίας. Δεν πρέπει να καταδικάζεται εκ των προτέρων επειδή οι ρατσιστές θεμελιώνουν σε αυτήν το αίτημά τους ότι υπάρχει ασυμφιλίωτη σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων φυλετικών ομάδων και ότι οι ανώτερες φυλές πρέπει να υποδουλώσουν τις κατώτερες. Ο νόμος της συνεργασίας του Ricardo έχει προ πολλού απορρίψει αυτή την εσφαλμένη ερμηνεία της ανισότητας των ανθρώπων.[17] Είναι παράλογο να καταπολεμά κανείς τη φυλετική υπόθεση αρνούμενος προφανή γεγονότα. Είναι μάταιο να αρνείται κανείς ότι, έως σήμερα, ορισμένες φυλές δεν έχουν συνεισφέρει τίποτε ή έχουν συνεισφέρει ελάχιστα στην ανάπτυξη του πολιτισμού και ότι, υπό αυτή την έννοια, μπορούν να αποκληθούν κατώτερες.

Αν κάποιος επιθυμούσε διακαώς να αποστάξει με κάθε κόστος έναν κόκκο αλήθειας από τις μαρξιστικές διδασκαλίες, θα μπορούσε να πει ότι τα συναισθήματα επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τον συλλογισμό ενός ανθρώπου. Κανείς δεν τόλμησε ποτέ να αρνηθεί αυτό το προφανές γεγονός και ο μαρξισμός δεν μπορεί να πιστωθεί την ανακάλυψή του. Το

γεγονός αυτό, όμως, δεν έχει καμία σημασία για την επιστημολογία. Υπάρχουν πολλές πηγές τόσο της επιτυχίας όσο και του σφάλματος. Έργο της ψυχολογίας είναι να τις απαριθμήσει και να τις ταξινομήσει.

Ο φθόνος αποτελεί ευρύτατα διαδεδομένη αδυναμία. Είναι βέβαιο ότι πολλοί διανοούμενοι φθονούν τα υψηλότερα εισοδήματα των ευημερούντων επιχειρηματιών και ότι αυτά τα αισθήματα τους ωθούν προς τον σοσιαλισμό. Πιστεύουν ότι οι αρχές μιας σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας θα τους κατέβαλλαν υψηλότερες αμοιβές από εκείνες που κερδίζουν υπό τον καπιταλισμό. Η απόδειξη, όμως, της ύπαρξης αυτού του φθόνου δεν απαλλάσσει την επιστήμη από το καθήκον να υποβάλει τις σοσιαλιστικές θεωρίες στην προσεκτικότερη δυνατή εξέταση. Οι επιστήμονες οφείλουν να αντιμετωπίζουν κάθε θεωρία σαν οι υποστηρικτές της να μην εμπνέονταν από τίποτε άλλο πέρα από τη δίψα για γνώση. Οι διάφορες μορφές πολυλογισμού αντικαθιστούν την αμιγώς θεωρητική εξέταση των αντίθετων θεωριών με την αποκάλυψη του υποβάθρου και των κινήτρων των δημιουργών τους. Μια τέτοια διαδικασία είναι ασύμβατη με τις πρώτες αρχές του συλλογισμού.

Αποτελεί φτωχό τέχνασμα να απορρίπτεται μια θεωρία μέσω της αναφοράς στο ιστορικό της υπόβαθρο, στο «πνεύμα» της εποχής της, στις υλικές συνθήκες της χώρας προέλευσής της και σε οποιεσδήποτε προσωπικές ιδιότητες των δημιουργών της. Μια θεωρία υπόκειται αποκλειστικά στο δικαστήριο του λόγου. Το εφαρμοστέο κριτήριο είναι πάντοτε το κριτήριο του λόγου. Μια θεωρία είναι είτε ορθή είτε εσφαλμένη. Ενδέχεται η παρούσα κατάσταση της γνώσης μας να μην επιτρέπει την απόφανση περί της ορθότητας ή του σφάλματός της. Μια θεωρία, όμως, δεν μπορεί ποτέ να είναι έγκυρη για έναν αστό ή έναν Αμερικανό, αν είναι άκυρη για έναν προλετάριο ή έναν Κινέζο.

Αν οι μαρξιστές και οι ρατσιστές είχαν δίκιο, θα ήταν αδύνατο να εξηγηθεί γιατί οι κρατούντες την εξουσία επιδιώκουν με τόση αγωνία να καταστείλουν τις αντιφρονούσες θεωρίες και να καταδιώξουν τους υποστηρικτές τους. Το ίδιο το γεγονός ότι υπάρχουν μισαλλόδοξες κυβερνήσεις και πολιτικά κόμματα αποφασισμένα να θέσουν εκτός νόμου και να εξολοθρεύσουν τους αντιφρονούντες αποτελεί απόδειξη της υπεροχής του λόγου. Το ότι οι αντίπαλοι μιας θεωρίας χρησιμοποιούν την αστυνομία, τον δήμιο και βίαιους όχλους για να την καταπολεμήσουν δεν αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη της ορθότητάς της. Αποτελεί, όμως, απόδειξη του γεγονότος ότι εκείνοι που καταφεύγουν στη βίαιη καταπίεση είναι στο υποσυνείδητό τους πεπεισμένοι για το αστήρικτο των δικών τους θεωριών.

Είναι αδύνατο να καταδειχθεί η εγκυρότητα των *a priori* θεμελίων της λογικής και της πραξεολογίας χωρίς αναφορά σε αυτά τα ίδια τα θεμέλια. Ο λόγος αποτελεί έσχατο δεδομένο και δεν μπορεί να αναλυθεί ή να αμφισβητηθεί μέσω του ίδιου του εαυτού του. Η ίδια η ύπαρξη του ανθρώπινου λόγου αποτελεί μη ορθολογικό γεγονός. Η μοναδική πρόταση που μπορεί να διατυπωθεί σχετικά με τον λόγο είναι ότι αποτελεί το γνώρισμα που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα και ότι έχει δημιουργήσει καθετί που είναι ειδικά ανθρώπινο.

Σε όσους ισχυρίζονται ότι ο άνθρωπος θα ήταν ευτυχέστερος αν παραιτούνταν από τη χρήση του λόγου και επιχειρούσε να αφεθεί να καθοδηγείται αποκλειστικά από τη διαίσθηση και τα ένστικτα, δεν μπορεί να δοθεί άλλη απάντηση πέρα από την ανάλυση των επιτευγμάτων της ανθρώπινης κοινωνίας. Περιγράφοντας τη γένεση και τη λειτουργία της κοινωνικής συνεργασίας, η οικονομική επιστήμη παρέχει όλες τις πληροφορίες που απαιτούνται για μια τελική απόφαση μεταξύ του λόγου και του παραλογισμού. Αν ο άνθρωπος εξετάσει το

ενδεχόμενο να απελευθερωθεί από την κυριαρχία του λόγου, πρέπει να γνωρίζει τι θα χρειαστεί να απαρνηθεί.

17.Βλ. κατωτέρω, σ. 158–163.

Κεφάλαιο 4: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

1. Σκοποί και μέσα

Το αποτέλεσμα που επιδιώκεται μέσω μιας δράσης αποκαλείται σκοπός, στόχος ή επιδίωξή της. Στην καθημερινή γλώσσα οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται επίσης για να δηλώσουν ενδιάμεσους σκοπούς, στόχους ή επιδιώξεις· πρόκειται για σημεία στα οποία ο δρων άνθρωπος επιθυμεί να φθάσει μόνο επειδή πιστεύει ότι, υπερβαίνοντάς τα, θα επιτύχει τον έσχατο σκοπό, στόχο ή επιδίωξή του. Με την αυστηρή έννοια, ο σκοπός, ο στόχος ή η επιδίωξη κάθε δράσης είναι πάντοτε η ανακούφιση από μια αισθητή δυσφορία.

Μέσο είναι οτιδήποτε χρησιμεύει για την επίτευξη κάποιου σκοπού, στόχου ή επιδίωξης. Τα μέσα δεν υπάρχουν ως τέτοια στο δεδομένο σύμπαν· σε αυτό το σύμπαν υπάρχουν μόνο πράγματα. Ένα πράγμα καθίσταται μέσο όταν ο ανθρώπινος λόγος σχεδιάζει να το χρησιμοποιήσει για την επίτευξη κάποιου σκοπού και η ανθρώπινη δράση πράγματι το χρησιμοποιεί για αυτόν τον σκοπό. Ο σκεπτόμενος άνθρωπος διακρίνει τη χρησιμότητα των πραγμάτων, δηλαδή την ικανότητά τους να υπηρετούν τους σκοπούς του, και ο δρων άνθρωπος τα μετατρέπει σε μέσα. Είναι πρωταρχικής σημασίας να αντιληφθούμε ότι τμήματα του εξωτερικού κόσμου καθίστανται μέσα μόνο μέσω της λειτουργίας του ανθρώπινου νου και της απόρροιάς του, της ανθρώπινης δράσης.

Τα εξωτερικά αντικείμενα, καθαυτά, αποτελούν απλώς φαινόμενα του φυσικού σύμπαντος και αντικείμενα των φυσικών επιστημών. Το ανθρώπινο νόημα και η ανθρώπινη δράση είναι εκείνα που τα μετατρέπουν σε μέσα. Η πραξεολογία δεν ασχολείται με τον εξωτερικό κόσμο, αλλά με τη συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντί του. Η πραξεολογική πραγματικότητα δεν είναι το φυσικό σύμπαν, αλλά η συνειδητή αντίδραση του ανθρώπου στη δεδομένη κατάσταση αυτού του σύμπαντος. Η οικονομική επιστήμη δεν ασχολείται με πράγματα και απτά υλικά αντικείμενα· ασχολείται με τους ανθρώπους, με τα νοήματα που αυτοί αποδίδουν και με τις πράξεις τους. Τα αγαθά, τα εμπορεύματα, ο πλούτος και όλες οι άλλες έννοιες που αφορούν την ανθρώπινη συμπεριφορά δεν αποτελούν στοιχεία της φύσης· αποτελούν στοιχεία του ανθρώπινου νοήματος και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Όποιος επιθυμεί να ασχοληθεί με αυτά δεν πρέπει να τα αναζητήσει στον εξωτερικό κόσμο· πρέπει να τα αναζητήσει στο νόημα που τους αποδίδουν οι δρώντες άνθρωποι.

Η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη δεν ασχολούνται με το ανθρώπινο νόημα και την ανθρώπινη δράση όπως θα έπρεπε να είναι ή όπως θα ήταν αν όλοι οι άνθρωποι εμπνέονταν από μια απολύτως έγκυρη φιλοσοφία και διέθεταν τέλεια τεχνολογική γνώση. Για έννοιες όπως η απόλυτη εγκυρότητα και η παντογνωσία δεν υπάρχει θέση στο πλαίσιο μιας επιστήμης της οποίας αντικείμενο είναι ο άνθρωπος που υπόκειται σε σφάλματα. Σκοπός είναι οτιδήποτε επιδιώκουν οι άνθρωποι. Μέσο είναι οτιδήποτε οι δρώντες άνθρωποι θεωρούν ως τέτοιο.

Έργο της επιστημονικής τεχνολογίας και της θεραπευτικής είναι να καταρρίπτουν τα σφάλματα στα αντίστοιχα πεδία τους. Έργο της οικονομικής επιστήμης είναι να αποκαλύπτει τις εσφαλμένες θεωρίες στο

πεδίο της κοινωνικής δράσης. Αν, όμως, οι άνθρωποι δεν ακολουθούν τις υποδείξεις της επιστήμης, αλλά παραμένουν προσκολλημένοι στις εσφαλμένες προκαταλήψεις τους, τα σφάλματα αυτά αποτελούν πραγματικότητα και πρέπει να εξετάζονται ως τέτοια. Οι οικονομολόγοι θεωρούν τον συναλλαγματικό έλεγχο απρόσφορο για την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκουν όσοι καταφεύγουν σε αυτόν. Αν, όμως, η κοινή γνώμη δεν εγκαταλείψει τις πλάνες της και οι κυβερνήσεις προσφύγουν, κατά συνέπεια, στον συναλλαγματικό έλεγχο, η πορεία των γεγονότων καθορίζεται από αυτή τη στάση.

Η σύγχρονη ιατρική θεωρεί μύθο τη θεωρία περί των θεραπευτικών ιδιοτήτων του μανδραγόρα. Όσο, όμως, οι άνθρωποι θεωρούσαν αληθινό αυτόν τον μύθο, ο μανδραγόρας αποτελούσε οικονομικό αγαθό και καταβάλλονταν τιμές για την απόκτησή του. Όταν ασχολείται με τις τιμές, η οικονομική επιστήμη δεν εξετάζει τι είναι τα πράγματα στα μάτια άλλων ανθρώπων, αλλά μόνο τι είναι σύμφωνα με το νόημα που τους αποδίδουν εκείνοι οι οποίοι επιδιώκουν να τα αποκτήσουν. Διότι ασχολείται με πραγματικές τιμές, οι οποίες καταβάλλονται και εισπράττονται σε πραγματικές συναλλαγές, και όχι με τις τιμές που θα διαμορφώνονταν αν οι άνθρωποι ήταν διαφορετικοί από ό,τι πράγματι είναι.

Τα μέσα είναι αναγκαστικά πάντοτε περιορισμένα, δηλαδή σπάνια σε σχέση με τις υπηρεσίες για τις οποίες επιθυμεί να τα χρησιμοποιήσει ο άνθρωπος. Αν δεν συνέβαινε αυτό, δεν θα υπήρχε καμία δράση σε σχέση με αυτά. Όπου ο άνθρωπος δεν περιορίζεται από την ανεπαρκή ποσότητα των διαθέσιμων πραγμάτων, δεν υπάρχει ανάγκη για οποιαδήποτε δράση.

Συνηθίζεται να αποκαλείται ο σκοπός «έσχατο αγαθό» και τα μέσα «αγαθά». Χρησιμοποιώντας αυτή την ορολογία, οι οικονομολόγοι

συνήθιζαν να σκέπτονται κυρίως ως τεχνολόγοι και όχι ως πραξεολόγοι. Διέκριναν μεταξύ ελεύθερων και οικονομικών αγαθών. Αποκαλούσαν ελεύθερα αγαθά εκείνα τα πράγματα τα οποία, επειδή είναι διαθέσιμα σε πλεονάζουσα αφθονία, δεν χρειάζεται να αποτελούν αντικείμενο οικονομικής διαχείρισης. Τέτοια αγαθά, όμως, δεν αποτελούν αντικείμενο οποιασδήποτε δράσης. Αποτελούν γενικές προϋποθέσεις της ανθρώπινης ευημερίας· είναι μέρη του φυσικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζει και δρα ο άνθρωπος. Μόνο τα οικονομικά αγαθά αποτελούν το υπόστρωμα της δράσης. Μόνο αυτά εξετάζονται από την οικονομική επιστήμη.

Τα οικονομικά αγαθά που είναι αφ' εαυτών κατάλληλα να ικανοποιούν άμεσα ανθρώπινες ανάγκες και των οποίων η χρησιμότητα δεν εξαρτάται από τη συνεργασία άλλων οικονομικών αγαθών αποκαλούνται καταναλωτικά αγαθά ή αγαθά πρώτης τάξεως. Τα μέσα που μπορούν να ικανοποιούν ανάγκες μόνο έμμεσα, όταν συμπληρώνονται από τη συνεργασία άλλων αγαθών, αποκαλούνται παραγωγικά αγαθά, συντελεστές παραγωγής ή αγαθά περισσότερο απομακρυσμένης ή ανώτερης τάξεως. Οι υπηρεσίες που παρέχει ένα παραγωγικό αγαθό συνίστανται στην παραγωγή, μέσω της συνεργασίας συμπληρωματικών παραγωγικών αγαθών, ενός προϊόντος. Το προϊόν αυτό μπορεί να είναι καταναλωτικό αγαθό· μπορεί επίσης να είναι ένα παραγωγικό αγαθό το οποίο, όταν συνδυαστεί με άλλα παραγωγικά αγαθά, θα επιφέρει τελικά την παραγωγή ενός καταναλωτικού αγαθού.

Είναι δυνατό να διανοηθούμε τα παραγωγικά αγαθά ως διατεταγμένα σε τάξεις ανάλογα με την εγγύτητά τους προς το καταναλωτικό αγαθό για την παραγωγή του οποίου μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Τα παραγωγικά αγαθά που βρίσκονται πλησιέστερα στην παραγωγή ενός καταναλωτικού αγαθού κατατάσσονται στη

δεύτερη τάξη· εκείνα που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή αγαθών δεύτερης τάξεως κατατάσσονται, αντιστοίχως, στην τρίτη τάξη, και ούτω καθεξής.

Σκοπός αυτής της διάταξης των αγαθών σε τάξεις είναι να παράσχει μια βάση για τη θεωρία της αξίας και των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Θα καταδειχθεί αργότερα πώς η αποτίμηση και οι τιμές των αγαθών ανώτερων τάξεων εξαρτώνται από την αποτίμηση και τις τιμές των αγαθών κατώτερων τάξεων που παράγονται με τη χρησιμοποίησή τους. Η πρώτη και έσχατη αποτίμηση των εξωτερικών πραγμάτων αναφέρεται αποκλειστικά στα καταναλωτικά αγαθά. Όλα τα άλλα πράγματα αποτιμώνται ανάλογα με τον ρόλο που διαδραματίζουν στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών.

Επομένως, δεν είναι αναγκαίο να κατατάσσονται πράγματι τα παραγωγικά αγαθά σε διάφορες τάξεις, από τη δεύτερη έως τη νιοστή. Είναι εξίσου περιττό να εμπλακούμε σε σχολαστικιστικές συζητήσεις σχετικά με το αν ένα συγκεκριμένο αγαθό πρέπει να αποκληθεί αγαθό της κατώτατης τάξεως ή αν πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε κάποια από τις ανώτερες τάξεις. Δεν έχει σημασία αν πρέπει να αποκαλούνται έτοιμο προς κατανάλωση καταναλωτικό αγαθό οι ωμοί κόκκοι καφέ, οι καβουρδισμένοι κόκκοι καφέ, ο αλεσμένος καφές, ο καφές που έχει παρασκευαστεί για πόση ή μόνο ο καφές που έχει παρασκευαστεί και αναμειχθεί με κρέμα και ζάχαρη. Δεν έχει σημασία ποιον τρόπο έκφρασης υιοθετούμε. Διότι, ως προς το πρόβλημα της αποτίμησης, όλα όσα λέμε για ένα καταναλωτικό αγαθό μπορούν να εφαρμοστούν σε οποιοδήποτε αγαθό ανώτερης τάξεως —με εξαίρεση τα αγαθά της ανώτατης τάξεως— αν το θεωρήσουμε προϊόν.

Ένα οικονομικό αγαθό δεν είναι αναγκαίο να ενσωματώνεται σε ένα απτό πράγμα. Τα άυλα οικονομικά αγαθά αποκαλούνται υπηρεσίες.

2. Η κλίμακα αξιών

Ο δρων άνθρωπος επιλέγει μεταξύ διαφόρων δυνατοτήτων που του προσφέρονται προς επιλογή. Προτιμά μία εναλλακτική δυνατότητα έναντι άλλων.

Συνηθίζεται να λέγεται ότι ο δρων άνθρωπος έχει στον νου του μια κλίμακα αναγκών ή αξιών όταν διατάσσει τις πράξεις του. Βάσει μιας τέτοιας κλίμακας ικανοποιεί εκείνο που έχει υψηλότερη αξία, δηλαδή τις περισσότερο επείγουσες ανάγκες του, και αφήνει ανικανοποίητο εκείνο που έχει χαμηλότερη αξία, δηλαδή μια λιγότερο επείγουσα ανάγκη. Δεν υπάρχει αντίρρηση σε μια τέτοια παρουσίαση της κατάστασης των πραγμάτων. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι η κλίμακα αξιών ή αναγκών εκδηλώνεται μόνο μέσα στην πραγματικότητα της δράσης. Οι κλίμακες αυτές δεν έχουν ανεξάρτητη ύπαρξη πέρα από την πραγματική συμπεριφορά των ατόμων. Η μοναδική πηγή από την οποία αντλείται η γνώση μας για αυτές τις κλίμακες είναι η παρατήρηση των πράξεων ενός ανθρώπου. Κάθε πράξη βρίσκεται πάντοτε σε πλήρη συμφωνία με την κλίμακα αξιών ή αναγκών, επειδή οι κλίμακες αυτές δεν είναι παρά ένα εργαλείο για την ερμηνεία της ανθρώπινης δράσης.

Οι ηθικές θεωρίες αποβλέπουν στη διαμόρφωση κλιμάκων αξιών σύμφωνα με τις οποίες ο άνθρωπος θα έπρεπε να δρα, μολονότι δεν δρα

αναγκαστικά πάντοτε σύμφωνα με αυτές. Διεκδικούν για τον εαυτό τους την αποστολή να διακρίνουν το ορθό από το εσφαλμένο και να συμβουλεύουν τον άνθρωπο σχετικά με το τι θα έπρεπε να επιδιώκει ως υπέρτατο αγαθό. Αποτελούν κανονιστικούς κλάδους που αποβλέπουν στη γνώση εκείνου που θα έπρεπε να είναι. Δεν είναι ουδέτερες απέναντι στα γεγονότα· τα κρίνουν από τη σκοπιά ελεύθερα υιοθετημένων κριτηρίων.

Αυτή δεν είναι η στάση της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης. Έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι οι έσχατοι σκοποί της ανθρώπινης δράσης δεν επιδέχονται εξέταση βάσει οποιουδήποτε απόλυτου κριτηρίου. Οι έσχατοι σκοποί αποτελούν έσχατα δεδομένα· είναι αμιγώς υποκειμενικοί, διαφέρουν μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων και, για τον ίδιο άνθρωπο, σε διαφορετικές στιγμές της ζωής του. Η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη ασχολούνται με τα μέσα για την επίτευξη των σκοπών που επιλέγουν τα δρώντα άτομα. Δεν εκφράζουν καμία άποψη ως προς ζητήματα όπως το αν ο συβαριτισμός είναι ή δεν είναι προτιμότερος από τον ασκητισμό. Εφαρμόζουν στα μέσα ένα μόνο κριτήριο: αν είναι ή δεν είναι κατάλληλα για την επίτευξη των σκοπών τους οποίους επιδιώκουν τα δρώντα άτομα.

Επομένως, οι έννοιες της μη κανονικότητας και της διαστροφής δεν έχουν θέση στην οικονομική επιστήμη. Η οικονομική επιστήμη δεν λέει ότι ένας άνθρωπος είναι διεστραμμένος επειδή προτιμά το δυσάρεστο, το επιβλαβές και το επώδυνο από το ευχάριστο, το ωφέλιμο και το τερπνό. Λέει μόνο ότι διαφέρει από τους άλλους ανθρώπους· ότι του αρέσει εκείνο που οι άλλοι απεχθάνονται· ότι θεωρεί χρήσιμο εκείνο που οι άλλοι επιθυμούν να αποφύγουν· ότι αντλεί ευχαρίστηση υπομένοντας πόνο τον οποίο οι άλλοι αποφεύγουν επειδή τους προκαλεί οδύνη.

Οι πολικές έννοιες του κανονικού και του διεστραμμένου μπορούν να χρησιμοποιηθούν ανθρωπολογικά για τη διάκριση μεταξύ εκείνων που συμπεριφέρονται όπως οι περισσότεροι άνθρωποι και των αποκλινουσών και άτυπων εξαιρέσεων· μπορούν να εφαρμοστούν βιολογικά για τη διάκριση μεταξύ εκείνων των οποίων η συμπεριφορά διατηρεί τις ζωτικές τους δυνάμεις και εκείνων των οποίων η συμπεριφορά είναι αυτοκαταστροφική· μπορούν να εφαρμοστούν με ηθική έννοια για τη διάκριση μεταξύ εκείνων που συμπεριφέρονται ορθά και εκείνων που ενεργούν διαφορετικά από όπως θα έπρεπε. Στο πλαίσιο, όμως, μιας θεωρητικής επιστήμης της ανθρώπινης δράσης δεν υπάρχει χώρος για τέτοια διάκριση. Κάθε εξέταση των έσχατων σκοπών αποδεικνύεται αμιγώς υποκειμενική και, επομένως, αυθαίρετη.

Αξία είναι η σημασία που αποδίδει ο δρων άνθρωπος στους έσχατους σκοπούς. Πρωταρχική και αρχική αξία αποδίδεται μόνο στους έσχατους σκοπούς. Τα μέσα αποτιμώνται παραγώγως, σύμφωνα με τη χρησιμότητά τους για τη συμβολή στην επίτευξη έσχατων σκοπών. Η αποτίμησή τους απορρέει από την αποτίμηση των αντίστοιχων σκοπών. Έχουν σημασία για τον άνθρωπο μόνο στον βαθμό στον οποίο του παρέχουν τη δυνατότητα να επιτύχει ορισμένους σκοπούς.

Η αξία δεν είναι εγγενής· δεν βρίσκεται μέσα στα πράγματα. Βρίσκεται μέσα μας· είναι ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος αντιδρά στις συνθήκες του περιβάλλοντός του.

Ούτε βρίσκεται η αξία στις λέξεις και στις θεωρίες. Αντανακλάται στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Εκείνο που έχει σημασία δεν είναι όσα λέει ένας άνθρωπος ή μια ομάδα ανθρώπων για την αξία, αλλά ο τρόπος με τον οποίο δρουν. Η ρητορεία των ηθικολόγων και η πομπώδης διατύπωση των κομματικών προγραμμάτων έχουν σημασία καθαυτές.

Επηρεάζουν, όμως, την πορεία των ανθρώπινων γεγονότων μόνο στον βαθμό στον οποίο καθορίζουν πράγματι τις πράξεις των ανθρώπων.

3. Η κλίμακα των αναγκών

Παρά όλες τις διακηρύξεις περί του αντιθέτου, η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων επιδιώκει πρωτίστως τη βελτίωση των υλικών συνθηκών της ευημερίας της. Οι άνθρωποι επιθυμούν περισσότερη και καλύτερη τροφή, καλύτερες κατοικίες και ενδύματα και χίλιες άλλες ανέσεις. Επιδιώκουν την αφθονία και την υγεία. Λαμβάνοντας αυτούς τους σκοπούς ως δεδομένους, η εφαρμοσμένη φυσιολογία προσπαθεί να προσδιορίσει ποια μέσα είναι καταλληλότερα για την παροχή της μεγαλύτερης δυνατής ικανοποίησης. Από αυτή τη σκοπιά, διακρίνει μεταξύ των «πραγματικών» αναγκών του ανθρώπου και των φανταστικών και νόθων ορέξεων. Διδάσκει στους ανθρώπους πώς θα έπρεπε να δρουν και τι θα έπρεπε να επιδιώκουν ως μέσο.

Η σημασία τέτοιων διδασκαλιών είναι προφανής. Από τη δική του σκοπιά, ο φυσιολόγος ορθώς διακρίνει μεταξύ συνετής δράσης και δράσης αντίθετης προς τον σκοπό. Ορθώς αντιπαραθέτει τις συνετές μεθόδους διατροφής προς τις άφρονες μεθόδους. Μπορεί να καταδικάζει ορισμένους τρόπους συμπεριφοράς ως παράλογους και αντίθετους προς τις «πραγματικές» ανάγκες. Τέτοιες κρίσεις, ωστόσο, είναι άσχετες προς

μια επιστήμη που ασχολείται με την πραγματικότητα της ανθρώπινης δράσης. Για την πραξεολογία και την οικονομική επιστήμη σημασία δεν έχει τι θα έπρεπε να κάνει ο άνθρωπος, αλλά τι πράγματι κάνει. Η υγιεινή μπορεί να έχει δίκιο ή άδικο όταν χαρακτηρίζει το οινόπνευμα και τη νικοτίνη δηλητήρια. Η οικονομική επιστήμη, όμως, πρέπει να εξηγήσει τις τιμές του καπνού και των οινοπνευματωδών ποτών όπως αυτές πράγματι διαμορφώνονται, και όχι όπως θα διαμορφώνονταν υπό διαφορετικές συνθήκες.

Στο πεδίο της οικονομικής επιστήμης δεν υπάρχει χώρος για μια κλίμακα αναγκών διαφορετική από την κλίμακα αξιών που αντανακλάται στην πραγματική συμπεριφορά του ανθρώπου. Η οικονομική επιστήμη ασχολείται με τον πραγματικό άνθρωπο, αδύναμο και υποκείμενο σε σφάλματα όπως είναι, και όχι με ιδεατά όντα, παντογνώστες και τέλεια όπως μόνο οι θεοί θα μπορούσαν να είναι.

4. Η δράση ως ανταλλαγή

Η δράση αποτελεί απόπειρα αντικατάστασης μιας λιγότερο ικανοποιητικής κατάστασης πραγμάτων από μια περισσότερο ικανοποιητική. Μια τέτοια ηθελημένα προκληθείσα μεταβολή την αποκαλούμε ανταλλαγή. Μια λιγότερο επιθυμητή κατάσταση ανταλλάσσεται με μια περισσότερο επιθυμητή. Εκείνο που προσφέρει μικρότερη ικανοποίηση εγκαταλείπεται, προκειμένου να επιτευχθεί κάτι που προσφέρει μεγαλύτερη. Εκείνο που εγκαταλείπεται αποκαλείται το τίμημα που καταβάλλεται για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Η αξία του καταβαλλόμενου τιμήματος αποκαλείται κόστος. Το κόστος ισούται με την αξία που αποδίδεται στην ικανοποίηση από την οποία πρέπει κανείς να παραιτηθεί, προκειμένου να επιτύχει τον επιδιωκόμενο σκοπό.

Η διαφορά μεταξύ της αξίας του καταβαλλόμενου τιμήματος —του αναληφθέντος κόστους— και της αξίας του επιτευχθέντος σκοπού αποκαλείται όφελος, κέρδος ή καθαρή απόδοση. Το κέρδος, με αυτή την πρωταρχική έννοια, είναι αμιγώς υποκειμενικό· αποτελεί αύξηση της ευτυχίας του δρώντος ανθρώπου και είναι ένα ψυχικό φαινόμενο που δεν

μπορεί ούτε να μετρηθεί ούτε να σταθμιστεί. Υπάρχει ένα περισσότερο και ένα λιγότερο ως προς την άρση της αισθητής δυσφορίας· το πόσο, όμως, υπερβαίνει μια ικανοποίηση μια άλλη μπορεί μόνο να γίνει αισθητό· δεν μπορεί να εξακριβωθεί και να προσδιοριστεί με αντικειμενικό τρόπο. Μια αξιολογική κρίση δεν μετρά· διατάσσει σε μια κλίμακα βαθμών, δηλαδή ιεραρχεί. Εκφράζει μια σειρά προτίμησης και διαδοχής, όχι όμως μέτρο και βάρος. Σε αυτήν μπορούν να εφαρμοστούν μόνο οι τακτικοί και όχι οι απόλυτοι αριθμοί.

Είναι μάταιο να γίνεται λόγος για οποιονδήποτε υπολογισμό αξιών. Ο υπολογισμός είναι δυνατός μόνο με απόλυτους αριθμούς. Η διαφορά μεταξύ της αποτίμησης δύο καταστάσεων πραγμάτων είναι εξ ολοκλήρου ψυχική και προσωπική. Δεν επιδέχεται καμία προβολή στον εξωτερικό κόσμο. Μπορεί να γίνει αισθητή μόνο από το ίδιο το άτομο. Δεν μπορεί να μεταδοθεί ή να γνωστοποιηθεί σε κανέναν συνάνθρωπο. Αποτελεί εντατικό μέγεθος.

Η φυσιολογία και η ψυχολογία έχουν αναπτύξει διάφορες μεθόδους μέσω των οποίων διατείνονται ότι έχουν επιτύχει ένα υποκατάστατο της ανέφικτης μέτρησης των εντατικών μεγεθών. Δεν υπάρχει λόγος να υπεισέλθει η οικονομική επιστήμη στην εξέταση αυτών των μάλλον αμφίβολων υποκατάστατων. Οι ίδιοι οι υποστηρικτές τους αναγνωρίζουν ότι δεν μπορούν να εφαρμοστούν στις αξιολογικές κρίσεις. Αλλά, ακόμη και αν μπορούσαν, δεν θα είχαν καμία επίπτωση στα οικονομικά προβλήματα. Διότι η οικονομική επιστήμη ασχολείται με τη δράση ως τέτοια και όχι με τα ψυχικά δεδομένα που καταλήγουν σε συγκεκριμένες πράξεις.

Συμβαίνει επανειλημμένως μια δράση να μην επιτυγχάνει τον επιδιωκόμενο σκοπό. Ορισμένες φορές το αποτέλεσμα, μολονότι υποδεέστερο του επιδιωκόμενου σκοπού, εξακολουθεί να αποτελεί

βελτίωση σε σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων· τότε εξακολουθεί να υπάρχει κέρδος, αν και μικρότερο από το αναμενόμενο. Μπορεί, όμως, να συμβεί η δράση να επιφέρει μια κατάσταση πραγμάτων λιγότερο επιθυμητή από την προηγούμενη κατάσταση την οποία αποσκοπούσε να μεταβάλει. Στην περίπτωση αυτή, η διαφορά μεταξύ της αποτίμησης του αποτελέσματος και του αναληφθέντος κόστους αποκαλείται ζημία.

Κεφάλαιο 5: ΧΡΟΝΟΣ

1. Ο χρόνος ως πραξεολογικός παράγοντας

Η έννοια της μεταβολής προϋποθέτει την έννοια της χρονικής ακολουθίας. Ένα άκαμπτο και αιωνίως αμετάβλητο σύμπαν θα βρισκόταν εκτός χρόνου, αλλά θα ήταν νεκρό. Οι έννοιες της μεταβολής και του χρόνου είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Η δράση αποβλέπει στη μεταβολή και, επομένως, εντάσσεται στη χρονική τάξη. Ο ανθρώπινος λόγος αδυνατεί ακόμη και να συλλάβει τις ιδέες μιας άχρονης ύπαρξης και μιας άχρονης δράσης.

Ο δρων άνθρωπος διακρίνει μεταξύ του χρόνου πριν από τη δράση, του χρόνου που απορροφά η δράση και του χρόνου μετά την ολοκλήρωσή της. Δεν μπορεί να παραμένει ουδέτερος απέναντι στην παρέλευση του χρόνου.

Η λογική και τα μαθηματικά ασχολούνται με ένα ιδεατό σύστημα σκέψης. Οι σχέσεις και οι συνεπαγωγές του συστήματός τους συνυπάρχουν και είναι αλληλεξαρτώμενες. Θα μπορούσαμε εξίσου να πούμε ότι είναι σύγχρονες ή ότι βρίσκονται εκτός χρόνου. Ένας τέλειος

νους θα μπορούσε να τις συλλάβει όλες με μία και μόνη νοητική πράξη. Η αδυναμία του ανθρώπου να το επιτύχει αυτό καθιστά την ίδια τη σκέψη δράση, η οποία προχωρεί βήμα προς βήμα από τη λιγότερο ικανοποιητική κατάσταση της ανεπαρκούς γνώσης προς την περισσότερο ικανοποιητική κατάσταση της πληρέστερης κατανόησης. Ωστόσο, η χρονική τάξη με την οποία αποκτάται η γνώση δεν πρέπει να συγχέεται με τη λογική ταυτοχρονία όλων των μερών ενός απριοριστικού παραγωγικού συστήματος. Στο εσωτερικό ενός τέτοιου συστήματος, οι έννοιες του προγενέστερου και του επακόλουθου έχουν μόνο μεταφορική σημασία. Δεν αναφέρονται στο ίδιο το σύστημα, αλλά στη δική μας δράση κατά τη σύλληψή του. Το ίδιο το σύστημα δεν εμπεριέχει ούτε την κατηγορία του χρόνου ούτε την κατηγορία της αιτιότητας. Μεταξύ των στοιχείων του υπάρχει λειτουργική αντιστοιχία, αλλά δεν υπάρχει ούτε αιτία ούτε αποτέλεσμα.

Αυτό ακριβώς που, από επιστημολογική άποψη, διακρίνει το πραξεολογικό σύστημα από το λογικό σύστημα είναι ότι το πρώτο εμπεριέχει τόσο την κατηγορία του χρόνου όσο και εκείνη της αιτιότητας. Και το πραξεολογικό σύστημα είναι απριοριστικό και παραγωγικό. Ως σύστημα βρίσκεται εκτός χρόνου. Η μεταβολή, όμως, αποτελεί ένα από τα στοιχεία του. Οι έννοιες του ενωρίτερου και του αργότερου, καθώς και της αιτίας και του αποτελέσματος, συγκαταλέγονται στα συστατικά του στοιχεία. Το προγενέστερο και το επακόλουθο αποτελούν ουσιώδεις έννοιες του πραξεολογικού συλλογισμού. Το ίδιο ισχύει και για τη μη αναστρεψιμότητα των γεγονότων. Στο πλαίσιο του πραξεολογικού συστήματος, κάθε αναφορά σε λειτουργική αντιστοιχία είναι εξίσου μεταφορική και παραπλανητική όσο είναι, στο πλαίσιο του λογικού συστήματος, η αναφορά στο προγενέστερο και στο επακόλουθο.[1]

[1] Σε μια πραγματεία περί οικονομικής επιστήμης δεν χρειάζεται να υπεισέλθουμε σε συζήτηση των προσπαθειών να συγκροτηθεί η μηχανική ως αξιωματικό σύστημα, στο οποίο η έννοια της συνάρτησης υποκαθιστά εκείνη της αιτίας και του αποτελέσματος. Θα καταδειχθεί παρακάτω ότι η αξιωματική μηχανική δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως πρότυπο για την εξέταση του οικονομικού συστήματος. Βλ. παρακάτω, σ. 353–357.

2. Παρελθόν, παρόν και μέλλον

Η δράση είναι εκείνη που παρέχει στον άνθρωπο την έννοια του χρόνου και τον καθιστά ενήμερο για τη ροή του. Η ιδέα του χρόνου αποτελεί πραξεολογική κατηγορία.

Η δράση κατευθύνεται πάντοτε προς το μέλλον· ουσιωδώς και αναγκαστικά αποτελεί πάντοτε σχεδιασμό και δράση για ένα καλύτερο μέλλον. Σκοπός της είναι πάντοτε να καταστήσει τις μελλοντικές συνθήκες περισσότερο ικανοποιητικές από όσο θα ήταν χωρίς την παρέμβαση της δράσης. Η δυσφορία που ωθεί έναν άνθρωπο να δράσει προκαλείται από τη δυσαρέσκειά του απέναντι στις αναμενόμενες μελλοντικές συνθήκες, όπως αυτές θα εξελίσσονταν πιθανότατα αν δεν γινόταν τίποτε για να μεταβληθούν. Σε κάθε περίπτωση, η δράση μπορεί να επηρεάσει μόνο το μέλλον, ποτέ το παρόν, το οποίο με κάθε απειροελάχιστο κλάσμα του δευτερολέπτου καταβυθίζεται στο παρελθόν. Ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση του χρόνου όταν σχεδιάζει να μετατρέψει μια λιγότερο ικανοποιητική παρούσα κατάσταση σε μια περισσότερο ικανοποιητική μελλοντική κατάσταση.

Για τον στοχαστικό διαλογισμό, ο χρόνος είναι απλώς διάρκεια: «η καθαρή διάρκεια, της οποίας η ροή είναι συνεχής και κατά την οποία μεταβαίνουμε, μέσω ανεπαίσθητων διαβαθμίσεων, από τη μία κατάσταση στην άλλη: μια συνέχεια που βιώνεται πραγματικά».[2] Το «τώρα» του παρόντος μετατοπίζεται αδιάκοπα προς το παρελθόν και διατηρείται μόνο στη μνήμη. Αναλογιζόμενος το παρελθόν, λένε οι φιλόσοφοι, ο άνθρωπος αποκτά επίγνωση του χρόνου.[3] Ωστόσο, δεν είναι η ανάμνηση εκείνη που παρέχει στον άνθρωπο τις κατηγορίες της μεταβολής και του χρόνου, αλλά η βούλησή του να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής του.

Ο χρόνος, όπως τον μετρούμε με διάφορες μηχανικές συσκευές, είναι πάντοτε παρελθών, ενώ ο χρόνος, όπως χρησιμοποιούν αυτή την έννοια οι φιλόσοφοι, είναι πάντοτε είτε παρελθών είτε μελλοντικός. Από αυτές τις απόψεις, το παρόν δεν είναι παρά μια ιδεατή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον. Από την πραξεολογική άποψη, όμως, ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον υπάρχει ένα πραγματικό παρόν με χρονική έκταση. Η δράση ως τέτοια λαμβάνει χώρα στο πραγματικό παρόν, επειδή αξιοποιεί τη στιγμή και, κατ' αυτόν τον τρόπο, ενσαρκώνει την πραγματικότητά της.[4] Ο μεταγενέστερος αναδρομικός στοχασμός διακρίνει στη στιγμή που έχει παρέλθει, πρώτα απ' όλα, τη δράση και τις συνθήκες που αυτή προσέφερε στη δράση. Εκείνο που δεν μπορεί πλέον να γίνει ή να καταναλωθεί, επειδή η σχετική ευκαιρία έχει παρέλθει, αντιδιαστέλλει το παρελθόν προς το παρόν. Εκείνο που δεν μπορεί ακόμη να γίνει ή να καταναλωθεί, επειδή δεν έχουν ακόμη διαμορφωθεί οι συνθήκες για την πραγματοποίησή του ή δεν έχει ακόμη έλθει ο χρόνος της ωρίμανσής του, αντιδιαστέλλει το μέλλον προς το παρελθόν. Το παρόν προσφέρει στη δράση ευκαιρίες και καθήκοντα για τα οποία μέχρι πρότινος ήταν πολύ νωρίς και για τα οποία στο εξής θα είναι πολύ αργά.

Το παρόν ως διάρκεια συνίσταται στη συνέχιση των συνθηκών και των ευκαιριών που παρέχονται για δράση. Κάθε είδος δράσης απαιτεί ιδιαίτερες συνθήκες, στις οποίες πρέπει να προσαρμόζεται σε σχέση με τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Επομένως, η έννοια του παρόντος διαφέρει μεταξύ των διαφόρων πεδίων δράσης. Δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τις διάφορες μεθόδους μέτρησης της παρέλευσης του χρόνου μέσω κινήσεων στον χώρο. Το παρόν περιλαμβάνει τόσο από τον χρόνο που έχει παρέλθει όσο εξακολουθεί να είναι ενεργός, δηλαδή όσο εξακολουθεί να έχει σημασία για τη δράση. Αναλόγως των διαφόρων δράσεων που έχει κανείς κατά νου, το παρόν αντιδιαστέλλεται προς τον Μεσαίωνα, τον δέκατο ένατο αιώνα, το προηγούμενο έτος, τον προηγούμενο μήνα ή την προηγούμενη ημέρα, αλλά εξίσου και προς την ώρα, το λεπτό ή το δευτερόλεπτο που μόλις παρήλθε. Αν κάποιος πει: «Σήμερα ο Δίας δεν λατρεύεται πλέον», έχει κατά νου ένα παρόν διαφορετικό από εκείνο που έχει κατά νου ο οδηγός αυτοκινήτου όταν σκέφτεται: «Τώρα είναι ακόμη πολύ νωρίς για να στρίψω».

Καθώς το μέλλον είναι αβέβαιο, παραμένει πάντοτε απροσδιόριστο και ασαφές πόσο από αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε ως «τώρα» και ως παρόν. Αν κάποιος είχε πει το 1913: «Σήμερα —τώρα— η ελευθερία της σκέψης στην Ευρώπη είναι αδιαμφισβήτητη», δεν θα είχε προβλέψει ότι αυτό το παρόν θα μετατρεπόταν πολύ σύντομα σε παρελθόν.

[2] Henri Bergson, *Matière et mémoire*, 7η έκδ. (Παρίσι, 1911), σ. 205. Στο πρωτότυπο: «la durée pure, dont l'écoulement est continu, et où l'on passe, par gradations insensibles, d'un état à l'autre: continuité réellement vécue».

[3] Edmund Husserl, «Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins», *Jahrbuch für Philosophie und Phänomenologische Forschung*, IX (1928), σ. 391 κ.ε. · A. Schütz, ό.π., σ. 45 κ.ε.

[4] «Εκείνο που αποκαλώ παρόν μου είναι η στάση μου απέναντι στο άμεσο μέλλον· είναι η επικείμενη δράση». Bergson, ό.π., σ. 152. Στο πρωτότυπο: «Ce que j'appelle mon présent, c'est mon attitude vis-à-vis de l'avenir immédiat, c'est action imminente».

3. Η οικονομική διαχείριση του χρόνου

Ο άνθρωπος υπόκειται στην παρέλευση του χρόνου. Έρχεται στην ύπαρξη, αναπτύσσεται, γηράσκει και πεθαίνει. Ο χρόνος που διαθέτει είναι σπάνιος. Οφείλει να τον διαχειρίζεται οικονομικά, όπως διαχειρίζεται και τους άλλους σπάνιους συντελεστές.

Η οικονομική διαχείριση του χρόνου έχει έναν ιδιόμορφο χαρακτήρα, εξαιτίας της μοναδικότητας και της μη αναστρεψιμότητας της χρονικής τάξης. Η σημασία αυτών των δεδομένων εκδηλώνεται σε κάθε μέρος της θεωρίας της δράσης.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ένα μόνο δεδομένο. Η οικονομική διαχείριση του χρόνου είναι ανεξάρτητη από την οικονομική διαχείριση των οικονομικών αγαθών και υπηρεσιών. Ακόμη και στη μυθική χώρα της απόλυτης αφθονίας, ο άνθρωπος θα ήταν αναγκασμένος να διαχειρίζεται οικονομικά τον χρόνο του, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα ήταν αθάνατος και δεν θα ήταν προικισμένος με αιώνια νεότητα, άφθαρτη υγεία και αστείρευτη ζωτικότητα. Μολονότι

όλες οι επιθυμίες του θα μπορούσαν να ικανοποιούνται αμέσως, χωρίς καμία δαπάνη εργασίας, θα έπρεπε να οργανώνει το χρονικό του πρόγραμμα, διότι υπάρχουν καταστάσεις ικανοποίησης που είναι ασύμβατες μεταξύ τους και δεν μπορούν να πραγματωθούν ταυτόχρονα. Και για αυτόν τον άνθρωπο ο χρόνος θα ήταν σπάνιος και θα υπαγόταν στη διάκριση μεταξύ του ενωρίτερου και του αργότερου.

4. Η χρονική σχέση μεταξύ των δράσεων

Δύο δράσεις ενός ατόμου δεν είναι ποτέ σύγχρονες· η χρονική σχέση τους είναι σχέση ενωρίτερου και αργότερου. Οι δράσεις διαφορετικών ατόμων μπορούν να θεωρηθούν σύγχρονες μόνο υπό το πρίσμα των φυσικών μεθόδων μέτρησης του χρόνου. Η συγχρονία αποτελεί πραξεολογική έννοια μόνο σε σχέση με τις συντονισμένες προσπάθειες διαφόρων δρώντων ανθρώπων.[5]

Οι επιμέρους δράσεις ενός ανθρώπου διαδέχονται η μία την άλλη. Δεν μπορούν ποτέ να εκτελεστούν κατά την ίδια ακριβώς στιγμή· μπορούν μόνο να ακολουθούν η μία την άλλη με περισσότερο ή λιγότερο γρήγορη διαδοχή. Υπάρχουν δράσεις που εξυπηρετούν μονομιάς περισσότερους από έναν σκοπούς. Θα ήταν παραπλανητικό να χαρακτηρίζονται αυτές ως σύμπτωση διαφόρων δράσεων.

Οι άνθρωποι συχνά δεν κατόρθωσαν να αναγνωρίσουν τη σημασία του όρου «κλίμακα αξιών» και παρέβλεφαν τα εμπόδια που αποκλείουν την παραδοχή συγχρονίας μεταξύ των διαφόρων δράσεων ενός ατόμου.

Ερμήνευσαν τις διάφορες πράξεις ενός ανθρώπου ως αποτέλεσμα μιας κλίμακας αξιών, η οποία ήταν ανεξάρτητη από αυτές τις πράξεις και προϋπήρχε αυτών, καθώς και ενός εκ των προτέρων καταρτισμένου σχεδίου στην πραγμάτωση του οποίου υποτίθεται ότι απέβλεπαν. Η κλίμακα αξιών και το σχέδιο, στα οποία αποδόθηκαν διάρκεια και αμεταβλητότητα για ορισμένο χρονικό διάστημα, υποστασιοποιήθηκαν σε αιτία και κίνητρο των διαφόρων επιμέρους δράσεων. Η συγχρονία, η οποία δεν μπορούσε να υποστηριχθεί ως προς τις διάφορες πράξεις, ανακαλύφθηκε κατόπιν εύκολα στην κλίμακα αξιών και στο σχέδιο. Αυτή η αντίληψη, όμως, παραβλέπει το γεγονός ότι η κλίμακα αξιών δεν είναι παρά ένα κατασκευασμένο νοητικό εργαλείο. Η κλίμακα αξιών εκδηλώνεται μόνο στην πραγματική δράση και μπορεί να συναχθεί μόνο από την παρατήρηση της πραγματικής δράσης. Επομένως, δεν επιτρέπεται να αντιπαρατίθεται προς την πραγματική δράση και να χρησιμοποιείται ως μέτρο για την αποτίμηση των πραγματικών πράξεων.

Εξίσου ανεπίτρεπτο είναι να γίνεται διάκριση μεταξύ ορθολογικής και δήθεν ανορθολογικής δράσης βάσει μιας σύγκρισης της πραγματικής δράσης με προγενέστερα προσχέδια και σχέδια μελλοντικών δράσεων. Μπορεί να παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον το γεγονός ότι χθες είχαν τεθεί για τη σημερινή δράση σκοποί διαφορετικοί από εκείνους που πράγματι επιδιώκονται σήμερα. Τα χθεσινά σχέδια, όμως, δεν μας παρέχουν κανένα περισσότερο αντικειμενικό και μη αυθαίρετο κριτήριο για την αποτίμηση της σημερινής πραγματικής δράσης από ό,τι οποιεσδήποτε άλλες ιδέες και κανόνες.

Έχει επιχειρηθεί να συναχθεί η έννοια της μη ορθολογικής δράσης μέσω του ακόλουθου συλλογισμού: Αν το a προτιμάται έναντι του b και το b έναντι του c, τότε, από λογική άποψη, το a θα έπρεπε να προτιμάται

έναντι του c. Αν, όμως, στην πράξη το c προτιμάται έναντι του a, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με έναν τρόπο δράσης στον οποίο δεν μπορούμε να αποδώσουμε συνέπεια και ορθολογικότητα.[6] Αυτός ο συλλογισμός παραβλέπει το γεγονός ότι δύο πράξεις ενός ατόμου δεν μπορούν ποτέ να είναι σύγχρονες. Αν σε μία δράση το a προτιμάται έναντι του b και σε μια άλλη δράση το b έναντι του c, τότε, όσο σύντομο και αν είναι το χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο δράσεων, δεν επιτρέπεται να κατασκευάσουμε μια ενιαία κλίμακα αξιών στην οποία το a προηγείται του b και το b προηγείται του c. Ούτε επιτρέπεται να θεωρήσουμε μια μεταγενέστερη τρίτη δράση ως ταυτόχρονη με τις δύο προηγούμενες. Το μόνο που αποδεικνύει το παράδειγμα είναι ότι οι αξιολογικές κρίσεις δεν είναι αμετάβλητες και ότι, επομένως, μια κλίμακα αξιών η οποία αφαιρείται από διάφορες, αναγκαστικά μη σύγχρονες, δράσεις ενός ατόμου ενδέχεται να είναι αυτοαντιφατική.[7]

Δεν πρέπει να συγχέεται η λογική έννοια της συνέπειας —δηλαδή της απουσίας αντίφασης— με την πραξεολογική έννοια της σταθερότητας —δηλαδή της εμμονής στις ίδιες αρχές. Η λογική συνέπεια έχει τη θέση της μόνο στη σκέψη, ενώ η σταθερότητα έχει τη θέση της μόνο στη δράση.

Η σταθερότητα και η ορθολογικότητα αποτελούν εντελώς διαφορετικές έννοιες. Αν οι αξιολογήσεις κάποιου έχουν μεταβληθεί, η αδιάλειπτη προσήλωση στις αρχές δράσης που είχε κάποτε υιοθετήσει, αποκλειστικά και μόνο χάριν της σταθερότητας, δεν θα ήταν ορθολογική, αλλά απλώς πείσμα. Μόνο από μία άποψη μπορεί η δράση να είναι σταθερή: ως προς την προτίμηση εκείνου που αποτιμάται υψηλότερα έναντι εκείνου που αποτιμάται χαμηλότερα. Αν μεταβληθούν οι αξιολογήσεις, πρέπει να μεταβληθεί και η δράση. Η προσήλωση, υπό μεταβληθείσες συνθήκες, σε ένα παλαιό σχέδιο θα ήταν παράλογη. Ένα

λογικό σύστημα πρέπει να είναι συνεπές και απαλλαγμένο από αντιφάσεις, επειδή προϋποθέτει τη συνύπαρξη όλων των μερών και των θεωρημάτων του. Στη δράση, η οποία αναγκαστικά εντάσσεται στη χρονική τάξη, δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα τέτοιου είδους συνέπειας. Η δράση πρέπει να είναι πρόσφορη για την επίτευξη του σκοπού, και η σκοπιμότητα απαιτεί προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Η ετοιμότητα πνεύματος θεωρείται αρετή του δρώντος ανθρώπου. Ένας άνθρωπος διαθέτει ετοιμότητα πνεύματος όταν έχει την ικανότητα να σκέφτεται και να προσαρμόζει τη δράση του τόσο γρήγορα, ώστε το χρονικό διάστημα μεταξύ της εμφάνισης νέων συνθηκών και της προσαρμογής των πράξεών του σε αυτές να καθίσταται όσο το δυνατόν συντομότερο. Αν η σταθερότητα νοείται ως προσήλωση σε ένα σχέδιο που καταρτίστηκε κάποτε, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι μεταβολές των συνθηκών, τότε η ετοιμότητα πνεύματος και η ταχεία αντίδραση αποτελούν το ακριβώς αντίθετο της σταθερότητας.

Όταν ο κερδοσκόπος προσέρχεται στο χρηματιστήριο, μπορεί να έχει καταστρώσει ένα συγκεκριμένο σχέδιο για τις συναλλαγές του. Είτε παραμείνει προσηλωμένος σε αυτό το σχέδιο είτε όχι, οι πράξεις του είναι ορθολογικές ακόμη και με την έννοια που αποδίδουν στον όρο «ορθολογικός» όσοι επιδιώκουν να διακρίνουν την ορθολογική από την ανορθολογική δράση. Κατά τη διάρκεια της ημέρας, αυτός ο κερδοσκόπος μπορεί να προβεί σε συναλλαγές τις οποίες ένας παρατηρητής, αν δεν λάβει υπόψη τις μεταβολές που επέρχονται στις συνθήκες της αγοράς, δεν θα είναι σε θέση να ερμηνεύσει ως αποτέλεσμα σταθερής συμπεριφοράς. Ο κερδοσκόπος, όμως, παραμένει σταθερός στην πρόθεσή του να αποκομίσει κέρδη και να αποφύγει ζημίες. Κατά συνέπεια, οφείλει να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του στις

μεταβολές των συνθηκών της αγοράς και στις μεταβολές της δικής του κρίσης αναφορικά με τη μελλοντική εξέλιξη των τιμών.[8]

Όπως και αν διαστρέψει κανείς τα πράγματα, δεν θα κατορθώσει ποτέ να διατυπώσει μια έννοια «ανορθολογικής» δράσης, της οποίας η «ανορθολογικότητα» να μη θεμελιώνεται σε μια αυθαίρετη αξιολογική κρίση. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος επέλεξε να ενεργεί κατά τρόπο ασταθή, χωρίς κανέναν άλλο σκοπό πέραν του να αντικρούσει την πραξεολογική θέση ότι δεν υπάρχει ανορθολογική δράση. Αυτό που συμβαίνει στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι ένας άνθρωπος επιδιώκει έναν ιδιόμορφο σκοπό, δηλαδή την αναίρεση ενός πραξεολογικού θεωρήματος, και ότι, κατά συνέπεια, ενεργεί διαφορετικά από ό,τι θα ενεργούσε υπό άλλες συνθήκες. Απλώς επέλεξε ένα ακατάλληλο μέσο για την αναίρεση της πραξεολογίας· τίποτε περισσότερο.

[5] Προς αποφυγή κάθε ενδεχόμενης παρανόησης, είναι σκόπιμο να υπογραμμιστεί ότι αυτό το θεώρημα δεν έχει απολύτως καμία σχέση με το θεώρημα του Einstein αναφορικά με τη χρονική σχέση γεγονότων που απέχουν μεταξύ τους στον χώρο.

[6] Βλ. Felix Kaufmann, «On the Subject-Matter of Economic Science», *Economica*, XIII, σ. 390.

[7] Βλ. P. H. Wicksteed, *The Common Sense of Political Economy*, επιμ. Robbins (Λονδίνο, 1933), τόμ. I, σ. 32 κ.ε.· L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, 2η έκδ. (Λονδίνο, 1935), σ. 91 κ.ε.

[8] Και τα σχέδια, βεβαίως, ενδέχεται να είναι αυτοαντιφατικά. Μερικές φορές οι αντιφάσεις τους μπορεί να οφείλονται σε εσφαλμένη κρίση. Άλλοτε, όμως, μπορεί να είναι σκόπιμες και να εξυπηρετούν έναν

συγκεκριμένο σκοπό. Αν, για παράδειγμα, ένα δημοσιοποιημένο πρόγραμμα κυβέρνησης ή πολιτικού κόμματος υπόσχεται υψηλές τιμές στους παραγωγούς και ταυτόχρονα χαμηλές τιμές στους καταναλωτές, ο σκοπός αυτής της υιοθέτησης ασύμβατων επιδιώξεων μπορεί να είναι δημαγωγικός. Στην περίπτωση αυτή, το πρόγραμμα —το δημοσιοποιημένο σχέδιο— είναι αυτοαντιφατικό· το σχέδιο, όμως, των συντακτών του, οι οποίοι επιδίωκαν να επιτύχουν έναν συγκεκριμένο σκοπό μέσω της υιοθέτησης ασύμβατων επιδιώξεων και της δημόσιας εξαγγελίας τους, είναι απαλλαγμένο από κάθε αντίφαση.

Κεφάλαιο 6: ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ

1. Η αβεβαιότητα και η δράση

Η αβεβαιότητα του μέλλοντος εμπεριέχεται ήδη στην ίδια την έννοια της δράσης. Το ότι ο άνθρωπος δρα και το ότι το μέλλον είναι αβέβαιο δεν αποτελούν κατά κανέναν τρόπο δύο ανεξάρτητα ζητήματα. Είναι απλώς δύο διαφορετικοί τρόποι διαπίστωσης του ίδιου πράγματος.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η έκβαση όλων των συμβάντων και των μεταβολών καθορίζεται μονοσήμαντα από αιώνιους και αμετάβλητους νόμους, οι οποίοι διέπουν το γίγνεσθαι και την εξέλιξη ολόκληρου του σύμπαντος. Μπορούμε να θεωρήσουμε την αναγκαία σύνδεση και αλληλεξάρτηση όλων των φαινομένων, δηλαδή την αιτιακή αλληλουχία τους, ως το θεμελιώδες και έσχατο δεδομένο. Μπορούμε να απορρίψουμε εντελώς την έννοια της απροσδιόριστης τύχης. Όπως όμως και αν έχουν τα πράγματα, ή όπως και αν εμφανίζονται στον νου μιας τέλειας διάνοιας, παραμένει το γεγονός ότι για τον δρώντα άνθρωπο το μέλλον είναι κρυμμένο. Αν ο άνθρωπος γνώριζε το μέλλον, δεν θα χρειαζόταν να επιλέγει και δεν θα δρούσε. Θα ήταν σαν ένα αυτόματο, το οποίο αντιδρά σε ερεθίσματα χωρίς να διαθέτει δική του βούληση.

Ορισμένοι φιλόσοφοι είναι διατεθειμένοι να καταρρίψουν την έννοια της ανθρώπινης βούλησης ως ψευδαίσθηση και αυταπάτη, επειδή ο άνθρωπος πρέπει, χωρίς να το συνειδητοποιεί, να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τους αναπόδραστους νόμους της αιτιότητας. Μπορεί να έχουν δίκιο ή άδικο από τη σκοπιά του πρώτου κινούντος ή της αυτοαίτιας αιτίας. Από την ανθρώπινη σκοπιά, ωστόσο, η δράση αποτελεί το έσχατο δεδομένο. Δεν ισχυριζόμαστε ότι ο άνθρωπος είναι «ελεύθερος» κατά την επιλογή και τη δράση του. Απλώς διαπιστώνουμε ότι επιλέγει και δρα και ότι αδυνατούμε να χρησιμοποιήσουμε τις μεθόδους των φυσικών επιστημών για να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί δρα με αυτόν και όχι με κάποιον άλλο τρόπο.

Οι φυσικές επιστήμες δεν καθιστούν το μέλλον προβλέψιμο. Μας επιτρέπουν να προλέγουμε τα αποτελέσματα που θα επιφέρουν συγκεκριμένες ενέργειες. Αφήνουν όμως απρόβλεπτες δύο σφαίρες: εκείνη των ανεπαρκώς γνωστών φυσικών φαινομένων και εκείνη των ανθρώπινων πράξεων επιλογής. Η άγνοιά μας ως προς αυτές τις δύο σφαίρες προσδίδει σε όλες τις ανθρώπινες δράσεις τον χαρακτήρα της αβεβαιότητας. Αποδεικτική βεβαιότητα υπάρχει μόνο εντός του πεδίου του παραγωγικού συστήματος της απριοριστικής θεωρίας. Το μέγιστο που μπορεί να επιτευχθεί ως προς την πραγματικότητα είναι η πιθανότητα.

Δεν αποτελεί έργο της πραξεολογίας να διερευνήσει αν επιτρέπεται ή όχι να θεωρούμε βέβαια ορισμένα από τα θεωρήματα των εμπειρικών φυσικών επιστημών. Το ζήτημα αυτό στερείται πρακτικής σημασίας για τους πραξεολογικούς συλλογισμούς. Σε κάθε περίπτωση, τα θεωρήματα της φυσικής και της χημείας διαθέτουν τόσο υψηλό βαθμό πιθανότητας, ώστε δικαιούμαστε να τα αποκαλούμε βέβαια για όλους τους πρακτικούς σκοπούς. Μπορούμε, από πρακτική άποψη, να προβλέψουμε τη

λειτουργία μιας μηχανής που έχει κατασκευαστεί σύμφωνα με τους κανόνες της επιστημονικής τεχνολογίας. Η κατασκευή μιας μηχανής, όμως, αποτελεί μόνο ένα μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος, το οποίο αποβλέπει στον εφοδιασμό των καταναλωτών με τα προϊόντα της μηχανής. Το αν αυτό ήταν ή δεν ήταν το καταλληλότερο σχέδιο εξαρτάται από την εξέλιξη μελλοντικών συνθηκών, οι οποίες, κατά τον χρόνο εκτέλεσης του σχεδίου, δεν μπορούν να προβλεφθούν με βεβαιότητα. Επομένως, όποιος και αν είναι ο βαθμός βεβαιότητας σχετικά με το τεχνολογικό αποτέλεσμα της κατασκευής της μηχανής, δεν εξαλείφει την αβεβαιότητα που ενυπάρχει στη συνολική δράση. Οι μελλοντικές ανάγκες και αξιολογήσεις, οι αντιδράσεις των ανθρώπων στις μεταβολές των συνθηκών, οι μελλοντικές επιστημονικές και τεχνολογικές γνώσεις, καθώς και οι μελλοντικές ιδεολογίες και πολιτικές, δεν μπορούν ποτέ να προβλεφθούν παρά μόνο με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό πιθανότητας. Κάθε δράση αναφέρεται σε ένα άγνωστο μέλλον. Υπό αυτή την έννοια, αποτελεί πάντοτε μια παρακινδυνευμένη κερδοσκοπική ενέργεια.

Τα προβλήματα της αλήθειας και της βεβαιότητας αφορούν τη γενική θεωρία της ανθρώπινης γνώσης. Αντιθέτως, το πρόβλημα της πιθανότητας αποτελεί πρωταρχικό μέλημα της πραξεολογίας.

2. Η έννοια της πιθανότητας

Η πραγμάτευση της πιθανότητας έχει περιπλακεί από τους μαθηματικούς. Εξαρχής υπήρχε μια αμφισημία στον τρόπο αντιμετώπισης του λογισμού των πιθανοτήτων. Όταν ο Chevalier de Méré συμβουλεύτηκε τον Pascal για τα προβλήματα που ανέκυπταν στα παιχνίδια με ζάρια, ο μεγάλος μαθηματικός όφειλε να είχε πει ευθέως στον φίλο του την αλήθεια: ότι, δηλαδή, τα μαθηματικά δεν μπορούν να προσφέρουν καμία βοήθεια στον παίκτη σε ένα παιχνίδι καθαρής τύχης. Αντ' αυτού, περιέβαλε την απάντησή του με τη συμβολική γλώσσα των μαθηματικών. Ό,τι θα μπορούσε εύκολα να εξηγηθεί με λίγες προτάσεις της καθημερινής γλώσσας διατυπώθηκε με μια ορολογία άγνωστη στη συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων και, για τον λόγο αυτό, αντιμετωπιζόμενη με δέος και ευλάβεια. Οι άνθρωποι υποφιάστηκαν ότι οι αινιγματικοί τύποι περιείχαν σημαντικές αποκαλύψεις, κρυμμένες από τους αμύητους· σχημάτισαν την εντύπωση ότι υπάρχει μια επιστημονική μέθοδος για τα τυχερά παιχνίδια και ότι οι εσωτερικές διδασκαλίες των μαθηματικών παρέχουν το κλειδί της νίκης. Ο ουράνιος μυστικιστής Pascal έγινε ακούσια ο προστάτης άγιος των τυχερών παιχνιδιών. Τα εγχειρίδια του λογισμού των πιθανοτήτων προπαγανδίζουν

αδικαιολόγητα υπέρ των καζίνων, ακριβώς επειδή αποτελούν ερμητικά κλειστά βιβλία για τον μη ειδικό.

Εξίσου καταστροφικές συνέπειες είχαν οι αμφισημίες του λογισμού των πιθανοτήτων στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας. Η ιστορία κάθε κλάδου της γνώσης καταγράφει περιπτώσεις εσφαλμένης εφαρμογής του λογισμού των πιθανοτήτων, οι οποίες, όπως παρατήρησε ο John Stuart Mill, τον κατέστησαν «το πραγματικό όνειδος των μαθηματικών».[1]

Το πρόβλημα της πιθανολογικής συναγωγής είναι πολύ ευρύτερο από τα προβλήματα που συγκροτούν το πεδίο του λογισμού των πιθανοτήτων. Μόνο η υπερβολική προσήλωση στη μαθηματική πραγμάτευση θα μπορούσε να οδηγήσει στην προκατάληψη ότι η πιθανότητα σημαίνει πάντοτε συχνότητα.

Ένα ακόμη σφάλμα συνέχεε το πρόβλημα της πιθανότητας με το πρόβλημα του επαγωγικού συλλογισμού, όπως αυτός εφαρμόζεται από τις φυσικές επιστήμες. Η απόπειρα αντικατάστασης της κατηγορίας της αιτιότητας με μια καθολική θεωρία της πιθανότητας χαρακτηρίζει έναν ατελέσφορο τρόπο φιλοσοφικού στοχασμού, ο οποίος ήταν πολύ της μόδας μόλις πριν από λίγα χρόνια.

Μια πρόταση είναι πιθανή όταν η γνώση μας σχετικά με το περιεχόμενό της είναι ελλιπής. Δεν γνωρίζουμε όλα όσα θα απαιτούνταν για να αποφασίσουμε οριστικά αν είναι αληθής ή μη αληθής. Από την άλλη πλευρά, όμως, γνωρίζουμε κάτι σχετικά με αυτήν· είμαστε σε θέση να πούμε περισσότερα από ένα απλό *non liquet* ή *ignoramus*.

Υπάρχουν δύο εντελώς διαφορετικές μορφές πιθανότητας. Μπορούμε να τις αποκαλέσουμε πιθανότητα κλάσης —ή πιθανότητα συχνότητας— και πιθανότητα περίπτωσης —ή ειδική κατανόηση των

επιστημών της ανθρώπινης δράσης. Το πεδίο εφαρμογής της πρώτης είναι εκείνο των φυσικών επιστημών, το οποίο διέπεται εξ ολοκλήρου από την αιτιότητα. Το πεδίο εφαρμογής της δεύτερης είναι εκείνο των επιστημών της ανθρώπινης δράσης, το οποίο διέπεται εξ ολοκλήρου από την τελεολογία.

[1] John Stuart Mill, *A System of Logic Ratiocinative and Inductive*, νέα ανατύπωση, Λονδίνο, 1936, σ. 353.

3. Πιθανότητα κλάσης

Πιθανότητα κλάσης σημαίνει το εξής: αναφορικά με το εξεταζόμενο πρόβλημα, γνωρίζουμε ή υποθέτουμε ότι γνωρίζουμε τα πάντα σχετικά με τη συμπεριφορά μιας ολόκληρης κλάσης συμβάντων ή φαινομένων· για τα συγκεκριμένα επιμέρους συμβάντα ή φαινόμενα, όμως, δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο πέρα από το ότι αποτελούν στοιχεία αυτής της κλάσης.

Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι υπάρχουν ενενήντα λαχνοί σε μια λοταρία και ότι θα κληρωθούν πέντε από αυτούς. Επομένως, γνωρίζουμε τα πάντα για τη συμπεριφορά ολόκληρης της κλάσης των λαχνών. Για τους επιμέρους λαχνούς, όμως, δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο πέρα από το ότι αποτελούν στοιχεία αυτής της κλάσης λαχνών.

Διαθέτουμε έναν πλήρη πίνακα θνησιμότητας για μια συγκεκριμένη περίοδο του παρελθόντος και μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Αν υποθέσουμε ότι δεν θα επέλθουν μεταβολές ως προς τη θνησιμότητα, μπορούμε να πούμε ότι γνωρίζουμε τα πάντα σχετικά με τη θνησιμότητα ολόκληρου του εξεταζόμενου πληθυσμού. Όσον αφορά, όμως, το

προσδόκιμο ζωής των επιμέρους ατόμων, δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο πέρα από το ότι αυτά είναι μέλη της συγκεκριμένης κλάσης ανθρώπων.

Για αυτή την ελλιπή γνώση ο λογισμός των πιθανοτήτων παρέχει μια συμβολική παράσταση στη μαθηματική ορολογία. Δεν διευρύνει, δεν εμβαθύνει και δεν συμπληρώνει τις γνώσεις μας. Απλώς τις μεταφράζει στη μαθηματική γλώσσα. Οι υπολογισμοί του επαναλαμβάνουν με αλγεβρικούς τύπους όσα γνωρίζαμε εκ των προτέρων. Δεν οδηγούν σε αποτελέσματα που θα μπορούσαν να μας πληροφορήσουν για τα συγκεκριμένα επιμέρους συμβάντα. Και, ασφαλώς, δεν προσθέτουν τίποτε στη γνώση μας σχετικά με τη συμπεριφορά ολόκληρης της κλάσης, αφού η γνώση αυτή ήταν ήδη τέλεια —ή θεωρούνταν τέλεια— κατά την έναρξη της εξέτασης του ζητήματος.

Αποτελεί σοβαρό σφάλμα η πεποίθηση ότι ο λογισμός των πιθανοτήτων παρέχει στον παίκτη οποιαδήποτε πληροφορία ικανή να εξαλείφει ή να περιορίσει τον κίνδυνο του τυχερού παιχνιδιού. Αντίθετα προς τις διαδεδομένες πλάνες, είναι εντελώς άχρηστος για τον παίκτη, όπως άχρηστος είναι και κάθε άλλος τρόπος λογικού ή μαθηματικού συλλογισμού. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του τυχερού παιχνιδιού είναι ότι αφορά το άγνωστο, την καθαρή τύχη. Οι ελπίδες επιτυχίας του παίκτη δεν βασίζονται σε ουσιαστικούς συλλογισμούς. Ο μη προληπτικός παίκτης σκέφτεται: «Υπάρχει μια μικρή πιθανότητα —ή, με άλλα λόγια, δεν είναι αδύνατο— να κερδίσω· είμαι πρόθυμος να καταβάλω το απαιτούμενο διακύβευμα. Γνωρίζω πολύ καλά ότι, πράττοντας έτσι, συμπεριφέρομαι σαν ανόητος. Οι μεγαλύτεροι ανόητοι, όμως, είναι και οι πιο τυχεροί. Όπως και να έχει!»

Ο νηφάλιος συλλογισμός πρέπει να καταδείξει στον παίκτη ότι δεν βελτιώνει τις πιθανότητές του αγοράζοντας δύο λαχνούς αντί για έναν σε μια λοταρία στην οποία το συνολικό ποσό των κερδών είναι

μικρότερο από τις συνολικές εισπράξεις από την πώληση όλων των λαχνών. Αν αγόραζε όλους τους λαχνούς, θα έχανε με βεβαιότητα ένα μέρος της δαπάνης του. Ωστόσο, κάθε πελάτης μιας λοταρίας είναι ακράδαντα πεπεισμένος ότι είναι προτιμότερο να αγοράσει περισσότερους λαχνούς παρά λιγότερους. Οι θαμώνες των καζίνων και των κουλοχέρηδων δεν σταματούν ποτέ. Δεν αναλογίζονται ότι, επειδή οι ισχύουσες πιθανότητες ευνοούν την τράπεζα έναντι του παίκτη, όσο περισσότερο συνεχίζουν να παίζουν τόσο βεβαιότερο είναι ότι το αποτέλεσμα θα είναι ζημιογόνο γι' αυτούς. Η γοητεία του τυχερού παιχνιδιού συνίσταται ακριβώς στην απροβλεψιμότητα και στις περιπετειώδεις μεταπτώσεις του.

Ας υποθέσουμε ότι τοποθετούνται σε ένα κουτί δέκα λαχνοί, καθένας από τους οποίους φέρει το όνομα διαφορετικού ανθρώπου. Θα κληρωθεί ένας λαχνός και ο άνθρωπος του οποίου το όνομα αναγράφεται σε αυτόν θα υποχρεωθεί να καταβάλει 100 δολάρια. Ένας ασφαλιστής μπορεί τότε να υποσχεθεί πλήρη αποζημίωση στον ζημιωθέντα, εφόσον είναι σε θέση να ασφαλίσει και τους δέκα έναντι ασφαλίστρου δέκα δολαρίων για τον καθένα. Θα εισπράξει 100 δολάρια και θα χρειαστεί να καταβάλει το ίδιο ποσό σε έναν από τους δέκα. Αν όμως ασφάλιζε μόνο έναν από αυτούς με ασφάλιστρο καθορισμένο βάσει του λογισμού των πιθανοτήτων, δεν θα ασκούσε ασφαλιστική δραστηριότητα, αλλά θα επιδιδόταν σε τυχερό παιχνίδι. Θα έπαιρνε τη θέση του ασφαλισμένου. Θα εισέπραττε δέκα δολάρια και θα είχε την πιθανότητα είτε να τα κρατήσει είτε να χάσει αυτά τα δέκα δολάρια και άλλα ενενήντα.

Αν κάποιος υποσχεθεί να καταβάλει, κατά τον θάνατο ενός άλλου ανθρώπου, ένα συγκεκριμένο ποσό και χρεώνει για αυτή την υπόσχεση το ποσό που αντιστοιχεί στο προσδόκιμο ζωής, όπως αυτό προσδιορίζεται από τον λογισμό των πιθανοτήτων, δεν είναι ασφαλιστής

αλλά παίκτης. Η ασφάλιση, είτε διεξάγεται σύμφωνα με επιχειρηματικές αρχές είτε σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαιότητας, προϋποθέτει την ασφάλιση μιας ολόκληρης κλάσης ή αυτού που μπορεί εύλογα να θεωρηθεί ως τέτοια. Η θεμελιώδης ιδέα της είναι η συγκέντρωση και η κατανομή των κινδύνων, όχι ο λογισμός των πιθανοτήτων. Οι μαθηματικές πράξεις που απαιτεί είναι οι τέσσερις στοιχειώδεις πράξεις της αριθμητικής. Ο λογισμός των πιθανοτήτων αποτελεί απλώς παρεμπίπτουσα δραστηριότητα.

Αυτό αποδεικνύεται σαφώς από το γεγονός ότι η εξάλειψη του επισφαλούς κινδύνου μέσω της συγκέντρωσης των κινδύνων μπορεί να πραγματοποιηθεί και χωρίς καμία προσφυγή σε αναλογιστικές μεθόδους. Όλοι το πράττουν στην καθημερινή τους ζωή. Κάθε επιχειρηματίας συμπεριλαμβάνει στην κανονική κοστολόγησή του την αντιστάθμιση των ζημιών που προκύπτουν τακτικά κατά τη διεξαγωγή των εργασιών του. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, «τακτικά» σημαίνει ότι το ύψος αυτών των ζημιών είναι γνωστό ως προς ολόκληρη την κλάση των διαφόρων αντικειμένων. Ο έμπορος φρούτων μπορεί, για παράδειγμα, να γνωρίζει ότι ένα στα πενήντα μήλα του αποθέματός του θα σαπίσει· δεν γνωρίζει, όμως, σε ποιο συγκεκριμένο μήλο θα συμβεί αυτό. Αντιμετωπίζει αυτές τις απώλειες όπως κάθε άλλο στοιχείο του κόστους.

Ο ορισμός της ουσίας της πιθανότητας κλάσης που δόθηκε παραπάνω είναι ο μόνος λογικά ικανοποιητικός. Αποφεύγει τον κατάφωρο φαύλο κύκλο που εμπεριέχεται σε όλους τους ορισμούς οι οποίοι αναφέρονται στην ισοπιθανότητα των δυνατών συμβάντων. Δηλώνοντας ότι δεν γνωρίζουμε τίποτε για τα συγκεκριμένα επιμέρους συμβάντα, εκτός από το ότι αποτελούν στοιχεία μιας κλάσης της οποίας η συμπεριφορά είναι πλήρως γνωστή, εξαλείφουμε αυτόν τον φαύλο κύκλο. Επιπλέον, είναι περιττό να προστεθεί ένας ακόμη όρος, ο οποίος

αποκαλείται απουσία οποιασδήποτε κανονικότητας στη διαδοχή των επιμέρους συμβάντων.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ασφάλισης είναι ότι αφορά ολόκληρη την κλάση συμβάντων. Καθώς υποθέτουμε ότι γνωρίζουμε τα πάντα σχετικά με τη συμπεριφορά ολόκληρης της κλάσης, φαίνεται ότι η διεξαγωγή της επιχειρηματικής δραστηριότητας δεν ενέχει κανέναν ειδικό κίνδυνο.

Ούτε υπάρχει κάποιος ειδικός κίνδυνος στην επιχείρηση του διαχειριστή μιας τράπεζας τυχερών παιχνιδιών ή στη διοργάνωση μιας λοταρίας. Από τη σκοπιά της επιχείρησης της λοταρίας, η έκβαση είναι προβλέψιμη, υπό την προϋπόθεση ότι έχουν πωληθεί όλοι οι λαχνοί. Αν παραμείνουν απούλητοι ορισμένοι λαχνοί, ο επιχειρηματίας βρίσκεται, ως προς αυτούς, στην ίδια θέση στην οποία βρίσκεται κάθε αγοραστής λαχνού ως προς τους λαχνούς που αγόρασε.

4. Πιθανότητα περίπτωσης

Πιθανότητα περίπτωσης σημαίνει το εξής: αναφορικά με ένα συγκεκριμένο γεγονός, γνωρίζουμε ορισμένους από τους παράγοντες που καθορίζουν την έκβασή του· υπάρχουν, όμως, και άλλοι καθοριστικοί παράγοντες για τους οποίους δεν γνωρίζουμε τίποτε.

Η πιθανότητα περίπτωσης δεν έχει τίποτε κοινό με την πιθανότητα κλάσης, εκτός από το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς. Από κάθε άλλη άποψη, οι δύο έννοιες είναι εντελώς διαφορετικές.

Υπάρχουν, βεβαίως, πολλές περιπτώσεις στις οποίες οι άνθρωποι επιχειρούν να προβλέψουν ένα συγκεκριμένο μελλοντικό γεγονός βάσει των γνώσεών τους για τη συμπεριφορά μιας κλάσης. Ένας γιατρός μπορεί να προσδιορίσει τις πιθανότητες πλήρους ανάρρωσης του ασθενούς του, αν γνωρίζει ότι αναρρώνει το 70 τοις εκατό όσων πάσχουν από την ίδια ασθένεια. Αν διατυπώσει ορθά την κρίση του, δεν θα πει τίποτε περισσότερο από το ότι η πιθανότητα ανάρρωσης είναι 0,7· ότι, δηλαδή, από δέκα ασθενείς πεθαίνουν κατά μέσο όρο το πολύ τρεις. Όλες αυτές οι προβλέψεις σχετικά με εξωτερικά γεγονότα —

δηλαδή με γεγονότα που εμπίπτουν στο πεδίο των φυσικών επιστημών — έχουν αυτόν τον χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα, δεν αποτελούν προβλέψεις για την έκβαση της συγκεκριμένης περίπτωσης, αλλά δηλώσεις σχετικά με τη συχνότητα των διαφόρων δυνατών εκβάσεων. Βασίζονται είτε σε στατιστικά δεδομένα είτε απλώς σε μια κατά προσέγγιση εκτίμηση της συχνότητας, η οποία προκύπτει από μη στατιστική εμπειρία.

Στον βαθμό που πρόκειται για τέτοιου είδους πιθανολογικές προτάσεις, δεν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με πιθανότητα περίπτωσης. Στην πραγματικότητα, δεν γνωρίζουμε τίποτε για τη συγκεκριμένη περίπτωση, εκτός από το ότι αποτελεί μέλος μιας κλάσης της οποίας τη συμπεριφορά γνωρίζουμε ή πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε.

Ένας χειρουργός λέει σε έναν ασθενή, ο οποίος εξετάζει το ενδεχόμενο να υποβληθεί σε εγχείρηση, ότι τριάντα από κάθε εκατό ανθρώπους που υποβάλλονται σε αυτή την εγχείρηση πεθαίνουν. Αν ο ασθενής ρωτήσει αν αυτός ο αριθμός θανάτων έχει ήδη συμπληρωθεί, έχει παρανοήσει το νόημα της δήλωσης του γιατρού. Έχει πέσει θύμα του σφάλματος που είναι γνωστό ως «πλάνη του παίκτη». Όπως ο παίκτης της ρουλέτας, ο οποίος, μετά την εμφάνιση του κόκκινου δέκα συνεχόμενες φορές, συμπεραίνει ότι η πιθανότητα να εμφανιστεί το μαύρο στην επόμενη περιστροφή είναι πλέον μεγαλύτερη από ό,τι ήταν πριν από αυτή την ακολουθία, έτσι και αυτός συγχέει την πιθανότητα περίπτωσης με την πιθανότητα κλάσης.

Όλες οι ιατρικές προγνώσεις, όταν βασίζονται αποκλειστικά σε γενικές φυσιολογικές γνώσεις, αφορούν την πιθανότητα κλάσης. Ένας γιατρός που πληροφορείται ότι κάποιος άγνωστός του προσβλήθηκε από μια συγκεκριμένη ασθένεια θα πει, βάσει της γενικής ιατρικής πείρας του: οι πιθανότητες ανάρρωσής του είναι επτά προς τρεις. Αν ο ίδιος ο

γιατρός αναλάβει τη θεραπεία του ασθενούς, ενδέχεται να σχηματίσει διαφορετική γνώμη. Ο ασθενής είναι νέος και εύρωστος και, προτού προσβληθεί από την ασθένεια, ήταν υγιής. Σε τέτοιες περιπτώσεις, μπορεί να σκεφθεί ο γιατρός, οι δείκτες θνησιμότητας είναι χαμηλότεροι· οι πιθανότητες αυτού του ασθενούς δεν είναι επτά προς τρεις, αλλά εννέα προς μία. Η λογική προσέγγιση παραμένει η ίδια, μολονότι ενδέχεται να μη βασίζεται σε μια συλλογή στατιστικών δεδομένων, αλλά απλώς σε μια περισσότερο ή λιγότερο ακριβή ανακεφαλαίωση της προσωπικής εμπειρίας του γιατρού από προηγούμενες περιπτώσεις. Εκείνο που γνωρίζει ο γιατρός είναι πάντοτε μόνο η συμπεριφορά κλάσεων. Στο παράδειγμά μας, η κλάση είναι εκείνη των νέων και εύρωστων ανδρών που έχουν προσβληθεί από τη συγκεκριμένη ασθένεια.

Η πιθανότητα περίπτωσης αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τα προβλήματα της ανθρώπινης δράσης. Εδώ κάθε αναφορά στη συχνότητα είναι ακατάλληλη, καθώς οι προτάσεις μας αφορούν πάντοτε μοναδικά γεγονότα τα οποία, ως τέτοια —δηλαδή σε σχέση με το υπό εξέταση πρόβλημα— δεν αποτελούν μέλη καμίας κλάσης. Μπορούμε να συγκροτήσουμε μια κλάση με την ονομασία «αμερικανικές προεδρικές εκλογές». Αυτή η έννοια κλάσης μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη ή ακόμη και αναγκαία για διάφορα είδη συλλογισμού, όπως, για παράδειγμα, για την εξέταση του ζητήματος από τη σκοπιά του συνταγματικού δικαίου. Αν, όμως, ασχολούμαστε με τις εκλογές του 1944 —είτε πριν από τη διεξαγωγή τους, εξετάζοντας τη μελλοντική έκβασή τους, είτε μετά τη διεξαγωγή τους, αναλύοντας τους παράγοντες που καθόρισαν την έκβασή τους— έχουμε να αντιμετωπίσουμε μια ατομική, μοναδική και ανεπανάληπτη περίπτωση. Η περίπτωση χαρακτηρίζεται από τα μοναδικά γνωρίσματά της· αποτελεί η ίδια μια αυτοτελή κλάση. Όλα τα γνωρίσματα που

επιτρέπουν την υπαγωγή της σε οποιαδήποτε κλάση είναι άνευ σημασίας για το υπό εξέταση πρόβλημα.

Δύο ποδοσφαιρικές ομάδες, οι Κυανόλευκοι και οι Κιτρινόλευκοι, θα αγωνιστούν αύριο. Στο παρελθόν, οι Κυανόλευκοι νικούσαν πάντοτε τους Κιτρινόλευκους. Αυτή η γνώση δεν αποτελεί γνώση για μια κλάση συμβάντων. Αν τη θεωρούσαμε τέτοια, θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι οι Κυανόλευκοι είναι πάντοτε νικητές και οι Κιτρινόλευκοι πάντοτε ηττημένοι. Δεν θα υπήρχε καμία αβεβαιότητα σχετικά με την έκβαση του αγώνα. Θα γνωρίζαμε με βεβαιότητα ότι οι Κυανόλευκοι θα νικήσουν και πάλι. Το γεγονός και μόνο ότι θεωρούμε την πρόβλεψή μας για τον αυριανό αγώνα απλώς πιθανή καταδεικνύει ότι δεν συλλογιζόμαστε με αυτόν τον τρόπο.

Από την άλλη πλευρά, πιστεύουμε ότι το γεγονός πως οι Κυανόλευκοι νίκησαν στο παρελθόν δεν είναι άνευ σημασίας για την έκβαση του αυριανού αγώνα. Το θεωρούμε ευνοϊκή ένδειξη για μια νέα επιτυχία των Κυανόλευκων. Αν συλλογιζόμασταν ορθά σύμφωνα με τη λογική που αρμόζει στην πιθανότητα κλάσης, δεν θα αποδίδαμε καμία σημασία σε αυτό το γεγονός. Αν, πάλι, δεν αντιστεκόμασταν στο εσφαλμένο συμπέρασμα της «πλάνης του παίκτη», θα υποστηρίζαμε, αντιθέτως, ότι ο αυριανός αγώνας θα καταλήξει σε νίκη των Κιτρινόλευκων.

Αν διακινδυνεύσουμε κάποιο χρηματικό ποσό ποντάροντας στη νίκη της μιας ομάδας, οι νομικοί θα χαρακτήριζαν την ενέργειά μας στοίχημα. Αν εμπλεκόταν πιθανότητα κλάσης, θα την αποκαλούσαν τυχερό παιχνίδι.

Οτιδήποτε υποδηλώνεται συνήθως με τον όρο «πιθανότητα» εκτός του πεδίου της πιθανότητας κλάσης αναφέρεται στον ιδιαίτερο τρόπο

συλλογισμού που χρησιμοποιείται για την αντιμετώπιση της ιστορικής μοναδικότητας ή ατομικότητας: στην ειδική κατανόηση των ιστορικών επιστημών.

Η κατανόηση βασίζεται πάντοτε σε ελλιπή γνώση. Μπορεί να πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε τα κίνητρα των δρώντων ανθρώπων, τους σκοπούς στους οποίους αποβλέπουν και τα μέσα που σχεδιάζουν να χρησιμοποιήσουν για την επίτευξη αυτών των σκοπών. Έχουμε μια ορισμένη άποψη για τα αποτελέσματα που αναμένεται να προκύψουν από την επενέργεια αυτών των παραγόντων. Ωστόσο, η γνώση αυτή είναι ατελής. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε εκ των προτέρων το ενδεχόμενο να έχουμε σφάλει κατά την εκτίμηση της επιρροής τους ή να έχουμε παραλείψει να λάβουμε υπόψη ορισμένους παράγοντες των οποίων την παρέμβαση είτε δεν προβλέψαμε καθόλου είτε δεν προβλέψαμε ορθά.

Το τυχερό παιχνίδι, η μηχανική δραστηριότητα και η κερδοσκοπία αποτελούν τρεις διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης του μέλλοντος.

Ο παίκτης δεν γνωρίζει τίποτε για το γεγονός από το οποίο εξαρτάται η έκβαση του παιχνιδιού του. Το μόνο που γνωρίζει είναι η συχνότητα μιας ευνοϊκής έκβασης σε μια σειρά τέτοιων γεγονότων· γνώση, όμως, η οποία είναι άχρηστη για το εγχείρημά του. Εναποθέτει τις ελπίδες του στην καλή του τύχη· αυτό είναι το μόνο του σχέδιο.

Η ίδια η ζωή είναι εκτεθειμένη σε πολλούς κινδύνους. Ανά πάσα στιγμή απειλείται από καταστροφικά ατυχήματα τα οποία δεν μπορούν να τεθούν υπό έλεγχο ή, τουλάχιστον, δεν μπορούν να ελεγχθούν επαρκώς. Κάθε άνθρωπος βασίζεται στην καλή του τύχη. Υπολογίζει ότι δεν θα χτυπηθεί από κεραυνό και ότι δεν θα τον δαγκώσει οχιά. Υπάρχει ένα στοιχείο τυχερού παιχνιδιού στην ανθρώπινη ζωή. Ο άνθρωπος

μπορεί να εξαλείψει ορισμένες από τις χρηματικές συνέπειες τέτοιων καταστροφών και ατυχημάτων συνάπτοντας ασφαλιστήρια συμβόλαια. Με αυτή την ενέργεια βασίζεται στην πραγματοποίηση του αντίθετου ενδεχομένου. Από τη σκοπιά του ασφαλισμένου, η ασφάλιση αποτελεί τυχερό παιχνίδι. Αν η καταστροφή δεν επέλθει, τα ασφάλιστρά του έχουν δαπανηθεί μάταια.[2] Σε σχέση με τα ανεξέλεγκτα φυσικά γεγονότα, ο άνθρωπος βρίσκεται πάντοτε στη θέση του παίκτη.

Ο μηχανικός, αντιθέτως, γνωρίζει όλα όσα απαιτούνται για μια τεχνολογικά ικανοποιητική επίλυση του προβλήματός του, δηλαδή για την κατασκευή μιας μηχανής. Στον βαθμό που παραμένουν ορισμένα περιθώρια αβεβαιότητας τα οποία μπορεί να ελέγξει, επιχειρεί να τα εξαλείψει προβλέποντας περιθώρια ασφαλείας. Ο μηχανικός γνωρίζει μόνο προβλήματα που μπορούν να επιλυθούν και προβλήματα που δεν μπορούν να επιλυθούν υπό την παρούσα κατάσταση της γνώσης. Ενδέχεται ορισμένες φορές να ανακαλύψει, μέσω μιας δυσμενούς εμπειρίας, ότι οι γνώσεις του ήταν λιγότερο πλήρεις από όσο είχε υποθέσει και ότι δεν κατόρθωσε να αναγνωρίσει την απροσδιοριστία ορισμένων ζητημάτων τα οποία θεωρούσε ότι ήταν σε θέση να ελέγξει. Τότε θα προσπαθήσει να καταστήσει πληρέστερες τις γνώσεις του. Ασφαλώς, δεν μπορεί ποτέ να εξαλείψει ολοκληρωτικά το στοιχείο τυχερού παιχνιδιού που ενυπάρχει στην ανθρώπινη ζωή. Η αρχή του, όμως, είναι να ενεργεί μόνο εντός μιας σφαίρας βεβαιότητας. Επιδιώκει τον πλήρη έλεγχο των στοιχείων της δράσης του.

Σήμερα συνηθίζεται να γίνεται λόγος για «κοινωνική μηχανική». Όπως και ο σχεδιασμός, ο όρος αυτός αποτελεί συνώνυμο της δικτατορίας και της ολοκληρωτικής τυραννίας. Η ιδέα είναι να αντιμετωπίζονται οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ο μηχανικός αντιμετωπίζει τα υλικά από τα οποία κατασκευάζει γέφυρες,

δρόμους και μηχανές. Η βούληση του κοινωνικού μηχανικού πρόκειται να υποκαταστήσει τη βούληση των διαφόρων ανθρώπων τους οποίους σχεδιάζει να χρησιμοποιήσει για την οικοδόμηση της ουτοπίας του. Η ανθρωπότητα πρόκειται να διαιρεθεί σε δύο τάξεις: από τη μία πλευρά, στον παντοδύναμο δικτάτορα και, από την άλλη, στους υποτελείς, οι οποίοι πρόκειται να υποβιβαστούν σε απλά πιόνια των σχεδίων του και γρανάζια του μηχανισμού του. Αν αυτό ήταν εφικτό, τότε ο κοινωνικός μηχανικός δεν θα χρειαζόταν, ασφαλώς, να ασχολείται με την κατανόηση των δράσεων των άλλων ανθρώπων. Θα ήταν ελεύθερος να τους μεταχειρίζεται όπως η τεχνολογία μεταχειρίζεται την ξυλεία και τον σίδηρο.

Στον πραγματικό κόσμο, ο δρων άνθρωπος βρίσκεται αντιμέτωπος με το γεγονός ότι υπάρχουν συνάνθρωποί του οι οποίοι δρουν για λογαριασμό τους, όπως ακριβώς δρα και ο ίδιος. Η ανάγκη να προσαρμόζει τις δράσεις του στις δράσεις των άλλων ανθρώπων τον καθιστά κερδοσκόπο, του οποίου η επιτυχία ή η αποτυχία εξαρτάται από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ικανότητά του να κατανοήσει το μέλλον. Κάθε δράση αποτελεί κερδοσκοπία. Στην πορεία των ανθρώπινων γεγονότων δεν υπάρχει σταθερότητα και, κατά συνέπεια, ούτε ασφάλεια.

[2] Στην ασφάλιση ζωής, το μέρος της συμμετοχής του ασφαλισμένου που δαπανήθηκε μάταια συνίσταται μόνο στη διαφορά μεταξύ του ποσού που εισπράττει και του ποσού που θα μπορούσε να είχε συσσωρεύσει μέσω αποταμίευσης.

5. Αριθμητική αποτίμηση της πιθανότητας περίπτωσης

Η πιθανότητα περίπτωσης δεν επιδέχεται κανενός είδους αριθμητική αποτίμηση. Εκείνο που συνήθως θεωρείται τέτοια αποτίμηση αποκαλύπτει, όταν εξεταστεί προσεκτικότερα, έναν διαφορετικό χαρακτήρα.

Την παραμονή των προεδρικών εκλογών του 1944, οι άνθρωποι θα μπορούσαν να είχαν πει:

1. Είμαι διατεθειμένος να στοιχηματίσω τρία δολάρια έναντι ενός ότι θα εκλεγεί ο Roosevelt.

2. Υπολογίζω ότι, από το σύνολο των εκλογέων, 45 εκατομμύρια θα ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα και ότι 25 εκατομμύρια από αυτούς θα ψηφίσουν τον Roosevelt.

3. Εκτιμώ τις πιθανότητες του Roosevelt σε εννέα προς μία.

4. Είμαι βέβαιος ότι θα εκλεγεί ο Roosevelt.

Η τέταρτη δήλωση είναι προφανώς ανακριβής. Αν ο άνθρωπός μας, καταθέτοντας ενόρκως στο εδώλιο του μάρτυρα, ερωτάτο αν είναι εξίσου βέβαιος για τη μελλοντική νίκη του Roosevelt όσο και για το γεγονός ότι ένας κύβος πάγου θα λιώσει αν εκτεθεί σε θερμοκρασία 150 βαθμών, θα απαντούσε αρνητικά. Θα διόρθωνε τη δήλωσή του και θα διακήρυσσε: «Προσωπικά, είμαι απολύτως πεπεισμένος ότι ο Roosevelt θα παραμείνει στην εξουσία. Αυτή είναι η γνώμη μου. Ασφαλώς, όμως, δεν πρόκειται για βεβαιότητα· είναι απλώς ο τρόπος με τον οποίο κατανοώ τις σχετικές συνθήκες».

Η περίπτωση της πρώτης δήλωσης είναι παρόμοια. Αυτός ο άνθρωπος πίστευε ότι διακινδύνευε ελάχιστα αποδεχόμενος ένα τέτοιο στοίχημα. Η αναλογία τρία προς ένα είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης δύο παραγόντων: της άποψης ότι ο Roosevelt θα εκλεγεί και της προσωπικής ροπής του ανθρώπου προς τον στοιχηματισμό.

Η δεύτερη δήλωση αποτελεί αποτίμηση της έκβασης του επικείμενου γεγονότος. Οι αριθμοί της δεν αναφέρονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό πιθανότητας, αλλά στο αναμενόμενο αποτέλεσμα της ψηφοφορίας. Μια τέτοια δήλωση μπορεί να βασίζεται σε συστηματική έρευνα, όπως η δημοσκόπηση Gallup, ή απλώς σε εκτιμήσεις.

Διαφορετική είναι η τρίτη δήλωση. Πρόκειται για μια πρόταση σχετικά με την αναμενόμενη έκβαση, διατυπωμένη με αριθμητικούς όρους. Ασφαλώς, δεν σημαίνει ότι από δέκα περιπτώσεις του ίδιου τύπου οι εννέα είναι ευνοϊκές για τον Roosevelt και η μία δυσμενής. Δεν μπορεί

να αναφέρεται στην πιθανότητα κλάσης. Τι άλλο, όμως, μπορεί να σημαίνει;

Πρόκειται για μεταφορική έκφραση. Οι περισσότερες μεταφορές που χρησιμοποιούνται στην καθημερινή ομιλία ταυτίζουν παραστατικά ένα αφηρημένο αντικείμενο με κάποιο άλλο αντικείμενο το οποίο μπορεί να γίνει άμεσα αντιληπτό μέσω των αισθήσεων. Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί αναγκαίο γνώρισμα της μεταφορικής γλώσσας, αλλά απλώς συνέπεια του γεγονότος ότι το συγκεκριμένο είναι, κατά κανόνα, περισσότερο οικείο σε εμάς από το αφηρημένο. Καθώς οι μεταφορές αποβλέπουν στην εξήγηση ενός λιγότερο γνωστού πράγματος μέσω της σύγκρισής του με κάτι περισσότερο γνωστό, συνίστανται συνήθως στην ταύτιση ενός αφηρημένου πράγματος με ένα περισσότερο γνωστό συγκεκριμένο πράγμα. Το ιδιαίτερο γνώρισμα της προκειμένης περίπτωσης είναι ότι επιχειρεί να διασαφηνίσει μια περίπλοκη κατάσταση πραγμάτων καταφεύγοντας σε μια αναλογία που αντλείται από έναν κλάδο των ανώτερων μαθηματικών, τον λογισμό των πιθανοτήτων. Τυχαίνει αυτός ο μαθηματικός κλάδος να είναι περισσότερο γνωστός από την ανάλυση της επιστημολογικής φύσης της κατανόησης.

Δεν έχει νόημα να εφαρμόζεται το μέτρο της λογικής κατά την κριτική της μεταφορικής γλώσσας. Οι αναλογίες και οι μεταφορές είναι πάντοτε ατελείς και λογικά μη ικανοποιητικές. Συνήθως αναζητείται το υποκείμενο *tertium comparationis*, δηλαδή το κοινό σημείο σύγκρισης. Ωστόσο, ούτε αυτό επιτρέπεται σε σχέση με τη μεταφορά που εξετάζουμε. Διότι η σύγκριση βασίζεται σε μια αντίληψη η οποία είναι εσφαλμένη ακόμη και εντός του ίδιου του πλαισίου του λογισμού των πιθανοτήτων: στην πλάνη του παίκτη. Όταν διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι οι πιθανότητες του Roosevelt είναι εννέα προς μία, υπονοείται ότι ο

Roosevelt βρίσκεται, σε σχέση με τις επικείμενες εκλογές, στην ίδια θέση στην οποία βρίσκεται, σε σχέση με το πρώτο βραβείο, ένας άνθρωπος που κατέχει το 90 τοις εκατό όλων των λαχνών μιας λοταρίας. Υπονοείται ότι αυτή η αναλογία εννέα προς μία μας λέει κάτι ουσιώδες για την έκβαση της μοναδικής περίπτωσης που μας ενδιαφέρει. Δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε ότι αυτή η ιδέα είναι εσφαλμένη.

Εξίσου ανεπίτρεπτη είναι η προσφυγή στον λογισμό των πιθανοτήτων κατά την εξέταση υποθέσεων στο πεδίο των φυσικών επιστημών. Οι υποθέσεις αποτελούν προσωρινές εξηγήσεις οι οποίες βασίζονται συνειδητά σε λογικά ανεπαρκή επιχειρήματα. Το μόνο που μπορεί να υποστηριχθεί σχετικά με αυτές είναι το εξής: η υπόθεση είτε αντιφάσκει είτε δεν αντιφάσκει προς τις λογικές αρχές ή προς τα γεγονότα που έχουν διαπιστωθεί πειραματικά και θεωρούνται αληθή. Στην πρώτη περίπτωση είναι αβάσιμη· στη δεύτερη —υπό την παρούσα κατάσταση της πειραματικής μας γνώσης— δεν είναι αβάσιμη. Η ένταση της προσωπικής πεποίθησης είναι αμιγώς υποκειμενική. Ούτε η πιθανότητα συχνότητας ούτε η ιστορική κατανόηση υπεισέρχονται στο ζήτημα.

Η εφαρμογή του όρου «υπόθεση» σε συγκεκριμένους τρόπους κατανόησης των ιστορικών γεγονότων αποτελεί εσφαλμένη χρήση του όρου. Αν ένας ιστορικός ισχυριστεί ότι, στην πτώση της δυναστείας των Romanoff, το γεγονός ότι ο οίκος αυτός είχε γερμανική καταγωγή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, δεν διατυπώνει μια υπόθεση. Τα γεγονότα στα οποία θεμελιώνεται η κατανόησή του είναι αδιαμφισβήτητα. Στη Ρωσία υπήρχε εκτεταμένη εχθρότητα προς τους Γερμανούς, ενώ ο κυβερνών κλάδος των Romanoff, ο οποίος επί διακόσια έτη συνήπτε γάμους αποκλειστικά με γόνους οικογενειών γερμανικής καταγωγής, θεωρούνταν από πολλούς Ρώσους

εκγερμανισμένη οικογένεια — ακόμη και από εκείνους που πίστευαν ότι ο τσάρος Παύλος δεν ήταν γιος του Πέτρου Γ΄. Παραμένει, όμως, το ερώτημα ποια ήταν η σημασία αυτών των γεγονότων στην αλυσίδα των συμβάντων που οδήγησαν στην εκθρόνιση της δυναστείας. Τέτοια προβλήματα δεν επιδέχονται καμία άλλη διασαφήνιση πέραν εκείνης που παρέχει η κατανόηση.

6. Στοίχημα, τυχερό παιχνίδι και συμμετοχή σε παίγνια

Το στοίχημα είναι η ανάληψη της δέσμευσης να διακινδυνεύσει κάποιος χρήματα ή άλλα πράγματα έναντι ενός άλλου ανθρώπου, αναφορικά με την έκβαση ενός γεγονότος για το οποίο γνωρίζουμε μόνο όσα μπορούν να γίνουν γνωστά βάσει της κατανόησης. Έτσι, οι άνθρωποι μπορούν να στοιχηματίζουν για το αποτέλεσμα επικείμενων εκλογών ή ενός αγώνα τένις. Μπορούν επίσης να στοιχηματίσουν για το ποιανού η άποψη σχετικά με το περιεχόμενο ενός πραγματολογικού ισχυρισμού είναι ορθή και ποιανού είναι εσφαλμένη.

Το τυχερό παιχνίδι είναι η ανάληψη της δέσμευσης να διακινδυνεύσει κάποιος χρήματα ή άλλα πράγματα έναντι ενός άλλου ανθρώπου, αναφορικά με την έκβαση ενός γεγονότος για το οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο από όσα γνωρίζουμε βάσει της γνώσης μας για τη συμπεριφορά ολόκληρης της κλάσης.

Ορισμένες φορές το στοίχημα και το τυχερό παιχνίδι συνδυάζονται. Η έκβαση των ιπποδρομιών εξαρτάται τόσο από την ανθρώπινη δράση —από τις ενέργειες του ιδιοκτήτη του αλόγου, του προπονητή και του αναβάτη— όσο και από μη ανθρώπινους παράγοντες, δηλαδή από τα χαρακτηριστικά του αλόγου. Οι περισσότεροι από όσους διακινδυνεύουν χρήματα στις ιπποδρομίες είναι απλώς παίκτες τυχερών παιχνιδιών. Οι ειδικοί, όμως, πιστεύουν ότι γνωρίζουν κάτι μέσω της κατανόησης των εμπλεκόμενων ανθρώπων· στον βαθμό που αυτός ο παράγοντας επηρεάζει την απόφασή τους, είναι στοιχηματίζοντες. Επιπλέον, ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν τα άλογα· διατυπώνουν μια πρόγνωση βάσει των γνώσεών τους για τη συμπεριφορά των κλάσεων αλόγων στις οποίες κατατάσσουν τα διάφορα διαγωνιζόμενα άλογα. Στον βαθμό αυτό είναι παίκτες τυχερών παιχνιδιών.

Σε επόμενα κεφάλαια του παρόντος βιβλίου θα εξεταστούν οι μέθοδοι τις οποίες χρησιμοποιούν οι επιχειρήσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος της αβεβαιότητας του μέλλοντος. Στο παρόν σημείο του συλλογισμού μας χρειάζεται να γίνει μόνο μία ακόμη παρατήρηση.

Η συμμετοχή σε παίγνια μπορεί να αποτελεί είτε σκοπό είτε μέσο. Αποτελεί σκοπό για τους ανθρώπους που αποζητούν τη διέγερση και τη συγκίνηση τις οποίες τους προσφέρουν οι εναλλαγές ενός παιγνίου ή των οποίων η ματαιοδοξία κολακεύεται από την επίδειξη της δεξιοτεχνίας και της ανωτερότητάς τους σε ένα παίγνιο που απαιτεί πανουργία και επιτηδειότητα. Αποτελεί μέσο για τους επαγγελματίες που επιδιώκουν να κερδίσουν χρήματα μέσω της νίκης.

Επομένως, η συμμετοχή σε ένα παίγνιο μπορεί να αποκληθεί δράση. Δεν επιτρέπεται, όμως, να αντιστρέψουμε αυτή την πρόταση και να αποκαλέσουμε κάθε δράση παίγνιο ή να πραγματευόμαστε όλες τις δράσεις σαν να ήταν παίγνια. Ο άμεσος σκοπός της συμμετοχής σε ένα

παίγνιο είναι η ήττα του αντιπάλου σύμφωνα με τους κανόνες του παιγνίου. Πρόκειται για μια ιδιάζουσα και ειδική περίπτωση δράσης. Οι περισσότερες δράσεις δεν αποβλέπουν στην ήττα ή τη ζημία κάποιου άλλου. Αποβλέπουν στη βελτίωση των συνθηκών. Μπορεί αυτή η βελτίωση να επιτυγχάνεται εις βάρος κάποιων άλλων ανθρώπων. Αυτό, όμως, ασφαλώς δεν συμβαίνει πάντοτε. Για να το θέσουμε με τον πιο μετριοπαθή τρόπο, ασφαλώς δεν συμβαίνει στο πλαίσιο της κανονικής λειτουργίας ενός κοινωνικού συστήματος θεμελιωμένου στον καταμερισμό της εργασίας.

Δεν υπάρχει ούτε η παραμικρή αναλογία μεταξύ της συμμετοχής σε παίγνια και της άσκησης επιχειρηματικής δραστηριότητας σε μια κοινωνία της αγοράς. Ο χαρτοπαίκτης κερδίζει χρήματα ξεπερνώντας σε ευστροφία τον αντίπαλό του. Ο επιχειρηματίας κερδίζει χρήματα εφοδιάζοντας τους πελάτες με αγαθά τα οποία επιθυμούν να αποκτήσουν. Ενδέχεται να υπάρχει κάποια αναλογία μεταξύ της στρατηγικής ενός χαρτοπαίκτη και εκείνης ενός μπλοφαδόρου. Δεν χρειάζεται να διερευνήσουμε αυτό το ζήτημα. Όποιος ερμηνεύει την επιχειρηματική δραστηριότητα ως εξαπάτηση ακολουθεί εσφαλμένη κατεύθυνση.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των παιγνίων είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ δύο ή περισσότερων παικτών ή ομάδων παικτών.[3] Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της επιχειρηματικής δραστηριότητας στο πλαίσιο μιας κοινωνίας —δηλαδή μιας τάξης πραγμάτων θεμελιωμένης στον καταμερισμό της εργασίας— είναι η σύμπνοια στις επιδιώξεις των μελών της. Μόλις αρχίσουν να αντιμάχονται μεταξύ τους, εμφανίζεται μια τάση κοινωνικής αποσύνθεσης.

Στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς, ο ανταγωνισμός δεν συνεπάγεται ανταγωνιστική σύγκρουση με την έννοια με την οποία ο

όρος αυτός χρησιμοποιείται για την εχθρική σύγκρουση ασυμβίβαστων συμφερόντων. Είναι αλήθεια ότι ο ανταγωνισμός μπορεί μερικές φορές, ή ακόμη και συχνά, να διεγείρει στους ανταγωνιστές εκείνα τα πάθη μίσους και κακεντρέχειας που συνήθως συνοδεύουν την πρόθεση πρόκλησης κακού σε άλλους ανθρώπους. Για τον λόγο αυτό, οι ψυχολόγοι τείνουν να συγχέουν τη μάχη με τον ανταγωνισμό. Η πραξεολογία, όμως, πρέπει να προφυλάσσεται από μια τέτοια τεχνητή και παραπλανητική εξομοίωση του καταλλακτικού ανταγωνισμού με τη μάχη. Οι ανταγωνιστές επιδιώκουν την αριστεία και την υπεροχή στα επιτεύγματά τους εντός ενός συστήματος αμοιβαίας συνεργασίας. Η λειτουργία του ανταγωνισμού είναι να απονέμει σε κάθε μέλος ενός κοινωνικού συστήματος τη θέση στην οποία μπορεί να υπηρετήσει καλύτερα το σύνολο της κοινωνίας και όλα τα μέλη της. Αποτελεί μέθοδο επιλογής του ικανότερου ανθρώπου για κάθε έργο. Όπου υπάρχει κοινωνική συνεργασία, πρέπει να εφαρμόζεται κάποια μορφή επιλογής. Ανταγωνισμός δεν υπάρχει μόνο εκεί όπου η ανάθεση των διαφόρων καθηκόντων στα διάφορα άτομα πραγματοποιείται αποκλειστικά με αποφάσεις του δικτάτορα και όπου τα ενδιαφερόμενα άτομα δεν προσπαθούν να βοηθήσουν τον δικτάτορα, παρουσιάζοντας τις αρετές και τις ικανότητές τους υπό το ευνοϊκότερο δυνατό φως.

Σε μεταγενέστερο στάδιο της έρευνάς μας θα χρειαστεί να εξετάσουμε τη λειτουργία του ανταγωνισμού.[4] Στο σημείο αυτό πρέπει απλώς να τονίσουμε ότι είναι παραπλανητικό να εφαρμόζεται η ορολογία της αμοιβαίας εξόντωσης στα προβλήματα της αμοιβαίας συνεργασίας, όπως αυτή λειτουργεί στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Οι στρατιωτικοί όροι είναι ακατάλληλοι για την περιγραφή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Αποτελεί, για παράδειγμα, κακή μεταφορά να γίνεται λόγος για «κατάκτηση μιας αγοράς». Δεν υπάρχει καμία κατάκτηση στο γεγονός ότι μια επιχείρηση προσφέρει καλύτερα ή φθηνότερα προϊόντα

από τους ανταγωνιστές της. Μόνο μεταφορικά μπορεί να γίνεται λόγος για στρατηγική στις επιχειρηματικές δραστηριότητες.

[3] Η «πασιέντζα» δεν είναι παίγνιο ενός ατόμου, αλλά τρόπος ψυχαγωγίας, ένα μέσο διαφυγής από την πλήξη. Ασφαλώς, δεν αποτελεί πρότυπο για όσα συμβαίνουν σε μια κομμουνιστική κοινωνία, όπως ισχυρίζονται οι John von Neumann και Oskar Morgenstern στο *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton, 1944, σ. 86.

[4] Βλ. παρακάτω, σ. 273–277.

7. Πραξεολογική πρόβλεψη

Η πραξεολογική γνώση καθιστά δυνατή την πρόβλεψη, με αποδεικτική βεβαιότητα, της έκβασης διαφόρων τρόπων δράσης. Ασφαλώς, όμως, μια τέτοια πρόβλεψη δεν μπορεί ποτέ να υποδηλώνει οτιδήποτε σχετικά με ποσοτικά ζητήματα. Στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης, τα ποσοτικά προβλήματα δεν επιδέχονται καμία άλλη διασαφήνιση πέραν εκείνης που παρέχει η κατανόηση.

Μπορούμε να προβλέψουμε, όπως θα καταδειχθεί αργότερα, ότι — αν οι λοιπές συνθήκες παραμείνουν αμετάβλητες— μια μείωση της ζήτησης για το αγαθό α θα επιφέρει πτώση της τιμής του α. Δεν μπορούμε, όμως, να προβλέψουμε την έκταση αυτής της πτώσης. Το ερώτημα αυτό μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσω της κατανόησης.

Η θεμελιώδης ανεπάρκεια που ενυπάρχει σε κάθε ποσοτική προσέγγιση των οικονομικών προβλημάτων συνίσταται στην παραγνώριση του γεγονότος ότι δεν υπάρχουν σταθερές σχέσεις μεταξύ των λεγόμενων οικονομικών μεγεθών. Δεν υπάρχει ούτε σταθερότητα ούτε συνέχεια στις αξιολογήσεις και στη διαμόρφωση των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των διαφόρων εμπορευμάτων. Κάθε νέο δεδομένο

επιφέρει αναδιάταξη ολόκληρης της διάρθρωσης των τιμών. Η κατανόηση, επιχειρώντας να συλλάβει όσα συμβαίνουν στον νου των ενδιαφερόμενων ανθρώπων, μπορεί να προσεγγίσει το πρόβλημα της πρόβλεψης των μελλοντικών συνθηκών. Μπορεί να χαρακτηρίζουμε τις μεθόδους της μη ικανοποιητικές και οι θετικιστές μπορεί να τις περιφρονούν αλαζονικά. Τέτοιες αυθαίρετες κρίσεις, όμως, δεν πρέπει και δεν μπορούν να συγκαλύψουν το γεγονός ότι η κατανόηση αποτελεί τη μόνη κατάλληλη μέθοδο αντιμετώπισης της αβεβαιότητας των μελλοντικών συνθηκών.

Κεφάλαιο 7: ΔΡΑΣΗ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

1. Ο Νόμος της Οριακής Χρησιμότητας (Law of Marginal Utility)[1]

Η δράση ταξινομεί και ιεραρχεί· αρχικά γνωρίζει μόνο τακτικούς αριθμούς, όχι απόλυτους αριθμούς. Ο εξωτερικός κόσμος, όμως, στον οποίο ο δρων άνθρωπος πρέπει να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του, είναι ένας κόσμος ποσοτικού προσδιορισμού. Σε αυτόν τον κόσμο υπάρχουν ποσοτικές σχέσεις μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος. Αν συνέβαινε διαφορετικά, αν δηλαδή ορισμένα πράγματα μπορούσαν να παρέχουν απεριόριστες υπηρεσίες, τα πράγματα αυτά δεν θα ήταν ποτέ σπάνια και δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπισθούν ως μέσα.

---

[1] Αυτή η αρχή εξηγεί πώς τα άτομα αποτιμούν τα αγαθά και λαμβάνουν αποφάσεις βάσει της χρησιμότητας που αποκομίζουν από κάθε επιπλέον μονάδα ενός αγαθού.

Ο δρων άνθρωπος αποτιμά τα πράγματα ως μέσα για την άρση της δυσφορίας του. Από τη σκοπιά των φυσικών επιστημών, τα διάφορα γεγονότα που καταλήγουν στην ικανοποίηση ανθρώπινων αναγκών εμφανίζονται ως πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Ο δρων άνθρωπος βλέπει σε αυτά τα γεγονότα μόνο ένα περισσότερο ή ένα λιγότερο του ίδιου είδους. Κατά την αποτίμηση πολύ διαφορετικών καταστάσεων ικανοποίησης και των μέσων για την επίτευξή τους, ο άνθρωπος κατατάσσει όλα τα πράγματα σε μία ενιαία κλίμακα και βλέπει σε αυτά μόνο τη σημασία τους για την αύξηση της δικής του ικανοποίησης. Η ικανοποίηση που προέρχεται από την τροφή και εκείνη που προέρχεται από την απόλαυση ενός έργου τέχνης αποτελούν, κατά την κρίση του δρώντος ανθρώπου, μια περισσότερο ή λιγότερο επείγουσα ανάγκη· η αποτίμηση και η δράση τις τοποθετούν σε μία ενιαία κλίμακα, ανάλογα με το τι επιθυμείται εντονότερα και τι λιγότερο έντονα. Για τον δρώντα άνθρωπο δεν υπάρχουν πρωταρχικά παρά μόνο διάφοροι βαθμοί σημασίας και επείγοντος ως προς τη δική του ευημερία.

Η ποσότητα και η ποιότητα είναι κατηγορίες του εξωτερικού κόσμου. Μόνο έμμεσα αποκτούν σπουδαιότητα και νόημα για τη δράση. Επειδή κάθε πράγμα μπορεί να επιφέρει μόνο ένα περιορισμένο αποτέλεσμα, ορισμένα πράγματα θεωρούνται σπάνια και αντιμετωπίζονται ως μέσα. Επειδή τα αποτελέσματα που είναι σε θέση να επιφέρουν τα πράγματα διαφέρουν μεταξύ τους, ο δρων άνθρωπος διακρίνει διάφορες κατηγορίες πραγμάτων. Επειδή μέσα της ίδιας ποσότητας και ποιότητας είναι πάντοτε πρόσφορα να επιφέρουν την ίδια ποσότητα ενός αποτελέσματος της ίδιας ποιότητας, η δράση δεν διαφοροποιεί μεταξύ συγκεκριμένων, καθορισμένων ποσοτήτων ομοιογενών μέσων. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι αποδίδει την ίδια αξία στα διάφορα τμήματα ενός αποθέματος ομοιογενών μέσων. Κάθε τμήμα αποτιμάται χωριστά. Σε κάθε τμήμα αποδίδεται η δική του θέση στην

κλίμακα αξιών. Αυτές, όμως, οι θέσεις κατάταξης μπορούν να εναλλάσσονται κατά βούληση μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του ίδιου μεγέθους.

Αν ο δρων άνθρωπος πρέπει να αποφασίσει μεταξύ δύο ή περισσότερων μέσων διαφορετικών κατηγοριών, ιεραρχεί τα επιμέρους τμήματα καθενός από αυτά. Αποδίδει σε κάθε τμήμα την ιδιαίτερη θέση του στην κατάταξη. Κατά τη διαδικασία αυτή δεν είναι αναγκαίο να αποδίδει στα διάφορα τμήματα του ίδιου μέσου θέσεις κατάταξης που διαδέχονται άμεσα η μία την άλλη.

Η απόδοση θέσεων κατάταξης μέσω της αποτίμησης πραγματοποιείται μόνο μέσα στη δράση και διά της δράσης. Το μέγεθος των τμημάτων στα οποία αποδίδεται μία συγκεκριμένη θέση κατάταξης εξαρτάται από τις ιδιαίτερες και μοναδικές συνθήκες υπό τις οποίες ενεργεί κάθε φορά ο άνθρωπος. Η δράση δεν ασχολείται με φυσικές ή μεταφυσικές μονάδες τις οποίες αποτιμά κατά έναν αφηρημένο, ακαδημαϊκό τρόπο· βρίσκεται πάντοτε αντιμέτωπη με εναλλακτικές δυνατότητες, μεταξύ των οποίων επιλέγει. Η επιλογή πρέπει πάντοτε να γίνεται μεταξύ καθορισμένων ποσοτήτων μέσων. Επιτρέπεται να αποκαλούμε «μονάδα» τη μικρότερη ποσότητα που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μιας τέτοιας απόφασης. Πρέπει, όμως, να προφυλασσόμαστε από το σφάλμα να υποθέσουμε ότι η αποτίμηση του αθροίσματος τέτοιων μονάδων προκύπτει από την αποτίμηση των μονάδων ή ότι αντιπροσωπεύει το άθροισμα των αποτιμήσεων που αποδίδονται σε αυτές τις μονάδες.

Ένας άνθρωπος κατέχει πέντε μονάδες του αγαθού α και τρεις μονάδες του αγαθού β. Αποδίδει στις μονάδες του α τις θέσεις κατάταξης 1, 2, 4, 7 και 8, και στις μονάδες του β τις θέσεις κατάταξης 3, 5 και 6. Αυτό σημαίνει το εξής: αν πρέπει να επιλέξει μεταξύ της

απώλειας δύο μονάδων του α και δύο μονάδων του β, θα προτιμήσει να χάσει δύο μονάδες του α αντί για δύο μονάδες του β. Αν, όμως, πρέπει να επιλέξει μεταξύ της απώλειας τριών μονάδων του α και δύο μονάδων του β, θα προτιμήσει να χάσει δύο μονάδες του β αντί για τρεις μονάδες του α. Κατά την αποτίμηση ενός συνόλου αποτελούμενου από περισσότερες μονάδες, αυτό που έχει πάντοτε και αποκλειστικά σημασία είναι η χρησιμότητα του συνόλου ως όλου —δηλαδή η αύξηση της ευημερίας που εξαρτάται από αυτό ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η μείωση της ευημερίας που πρέπει να επιφέρει η απώλειά του. Δεν εμπλέκονται εδώ αριθμητικές πράξεις, ούτε πρόσθεση ούτε πολλαπλασιασμός· υπάρχει μόνο η αποτίμηση της χρησιμότητας που εξαρτάται από την κατοχή του συγκεκριμένου τμήματος, συνόλου ή αποθέματος.

Στο πλαίσιο αυτό, χρησιμότητα σημαίνει απλώς: αιτιώδης σημασία για την άρση μιας αισθητής δυσφορίας. Ο δρων άνθρωπος πιστεύει ότι οι υπηρεσίες που μπορεί να παράσχει ένα πράγμα είναι ικανές να βελτιώσουν τη δική του ευημερία και αποκαλεί αυτή την ιδιότητα χρησιμότητα του συγκεκριμένου πράγματος. Για την πραξεολογία, ο όρος «χρησιμότητα» ισοδυναμεί με τη σημασία που αποδίδεται σε ένα πράγμα λόγω της πεποίθησης ότι αυτό μπορεί να άρει τη δυσφορία. Η πραξεολογική έννοια της χρησιμότητας —η «υποκειμενική αξία χρήσεως» κατά την ορολογία των παλαιότερων Αυστριακών οικονομολόγων— πρέπει να διακρίνεται αυστηρά από την τεχνολογική έννοια της χρησιμότητας —την «αντικειμενική αξία χρήσεως» κατά την ορολογία των ίδιων οικονομολόγων. Η αξία χρήσεως με την αντικειμενική έννοια είναι η σχέση μεταξύ ενός πράγματος και του αποτελέσματος που έχει την ικανότητα να επιφέρει. Στην αντικειμενική αξία χρήσεως αναφέρονται οι άνθρωποι όταν χρησιμοποιούν όρους όπως «θερμαντική αξία» ή «θερμαντική ισχύς» του άνθρακα. Η υποκειμενική αξία χρήσεως δεν βασίζεται πάντοτε σε αληθινή

αντικειμενική αξία χρήσεως. Υπάρχουν πράγματα στα οποία αποδίδεται υποκειμενική αξία χρήσεως επειδή οι άνθρωποι πιστεύουν εσφαλμένα ότι αυτά έχουν τη δύναμη να επιφέρουν ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν πράγματα ικανά να επιφέρουν ένα επιθυμητό αποτέλεσμα, στα οποία δεν αποδίδεται καμία αξία χρήσεως, επειδή οι άνθρωποι αγνοούν αυτό το γεγονός.

Ας εξετάσουμε την κατάσταση της οικονομικής σκέψης που επικρατούσε την παραμονή της διατύπωσης της σύγχρονης θεωρίας της αξίας από τον Carl Menger, τον William Stanley Jevons και τον Léon Walras. Όποιος θέλει να κατασκευάσει μια στοιχειώδη θεωρία της αξίας και των τιμών πρέπει πρώτα να σκεφθεί τη χρησιμότητα. Πράγματι, τίποτε δεν είναι πιο εύλογο από την υπόθεση ότι τα πράγματα αποτιμώνται σύμφωνα με τη χρησιμότητά τους. Τότε, όμως, εμφανίζεται μια δυσκολία, η οποία έθεσε στους παλαιότερους οικονομολόγους ένα πρόβλημα που δεν κατόρθωσαν να επιλύσουν. Παρατήρησαν ότι πράγματα των οποίων η «χρησιμότητα» είναι μεγαλύτερη αποτιμώνται λιγότερο από άλλα πράγματα μικρότερης χρησιμότητας. Ο σίδηρος εκτιμάται λιγότερο από τον χρυσό. Το γεγονός αυτό φαίνεται ασύμβατο με μια θεωρία της αξίας και των τιμών που βασίζεται στις έννοιες της χρησιμότητας και της αξίας χρήσεως. Οι οικονομολόγοι πίστεψαν ότι έπρεπε να εγκαταλείψουν μια τέτοια θεωρία και προσπάθησαν να εξηγήσουν τα φαινόμενα της αξίας και της αγοραίας ανταλλαγής μέσω άλλων θεωριών.

Μόνο αργότερα ανακάλυψαν οι οικονομολόγοι ότι το φαινομενικό παράδοξο ήταν το αποτέλεσμα μιας εσφαλμένης διατύπωσης του σχετικού προβλήματος. Οι αποτιμήσεις και οι επιλογές που διαμορφώνουν τις σχέσεις ανταλλαγής στην αγορά δεν αφορούν μια απόφαση μεταξύ του χρυσού και του σιδήρου ως συνόλων. Ο δρων

άνθρωπος δεν βρίσκεται σε μια κατάσταση στην οποία πρέπει να επιλέξει μεταξύ όλου του χρυσού και όλου του σιδήρου. Επιλέγει, σε έναν καθορισμένο χρόνο και τόπο και υπό καθορισμένες συνθήκες, μεταξύ μιας αυστηρά περιορισμένης ποσότητας χρυσού και μιας αυστηρά περιορισμένης ποσότητας σιδήρου. Η απόφασή του, όταν επιλέγει μεταξύ 100 ουγγιών χρυσού και 100 τόνων σιδήρου, δεν εξαρτάται καθόλου από την απόφαση που θα λάμβανε αν βρισκόταν στην εξαιρετικά απίθανη κατάσταση να πρέπει να επιλέξει μεταξύ όλου του χρυσού και όλου του σιδήρου. Εκείνο που έχει αποκλειστική σημασία για την πραγματική επιλογή του είναι αν, υπό τις υφιστάμενες συνθήκες, θεωρεί την άμεση ή έμμεση ικανοποίηση που θα μπορούσαν να του προσφέρουν 100 ουγγιές χρυσού μεγαλύτερη ή μικρότερη από την άμεση ή έμμεση ικανοποίηση που θα μπορούσε να αποκομίσει από 100 τόνους σιδήρου. Δεν διατυπώνει μια ακαδημαϊκή ή φιλοσοφική κρίση σχετικά με την «απόλυτη» αξία του χρυσού και του σιδήρου· δεν καθορίζει αν ο χρυσός ή ο σίδηρος είναι σημαντικότερος για την ανθρωπότητα· δεν εκφωνεί ρητορικούς λόγους όπως ένας συγγραφέας βιβλίων για τη φιλοσοφία της ιστορίας ή τις αρχές της ηθικής. Απλώς επιλέγει μεταξύ δύο ικανοποιήσεων, τις οποίες δεν μπορεί να έχει ταυτόχρονα.

Η προτίμηση και η παραμέριση, καθώς και οι επιλογές και οι αποφάσεις στις οποίες αυτές καταλήγουν, δεν αποτελούν πράξεις μέτρησης. Η δράση δεν μετρά τη χρησιμότητα ή την αξία· επιλέγει μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων. Δεν υπάρχει αφηρημένο πρόβλημα συνολικής χρησιμότητας ή συνολικής αξίας.[1] Δεν υπάρχει καμία συλλογιστική πράξη που θα μπορούσε να οδηγήσει από την αποτίμηση μιας καθορισμένης ποσότητας ή ενός καθορισμένου αριθμού πραγμάτων στον προσδιορισμό της αξίας μιας μεγαλύτερης ή μικρότερης ποσότητας ή ενός μεγαλύτερου ή μικρότερου αριθμού. Δεν υπάρχει τρόπος να υπολογισθεί η συνολική αξία ενός αποθέματος, ακόμη και αν είναι

γνωστές οι αξίες των μερών του. Δεν υπάρχει τρόπος να προσδιορισθεί η αξία ενός μέρους ενός αποθέματος, ακόμη και αν είναι γνωστή η αξία ολόκληρου του αποθέματος. Στη σφαίρα των αξιών και των αποτιμήσεων δεν υπάρχουν αριθμητικές πράξεις· δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως ένας υπολογισμός αξιών. Η αποτίμηση του συνολικού αποθέματος δύο πραγμάτων μπορεί να διαφέρει από την αποτίμηση τμημάτων αυτών των αποθεμάτων. Ένας απομονωμένος άνθρωπος που κατέχει επτά αγελάδες και επτά άλογα μπορεί να αποτιμά ένα άλογο υψηλότερα από μία αγελάδα και, όταν αντιμετωπίζει τη σχετική εναλλακτική δυνατότητα, να προτιμά να εγκαταλείψει μία αγελάδα αντί για ένα άλογο. Ταυτόχρονα, όμως, ο ίδιος άνθρωπος, όταν αντιμετωπίζει την εναλλακτική επιλογή μεταξύ ολόκληρου του αποθέματος των αλόγων του και ολόκληρου του αποθέματος των αγελάδων του, μπορεί να προτιμήσει να κρατήσει τις αγελάδες και να εγκαταλείψει τα άλογα. Οι έννοιες της συνολικής χρησιμότητας και της συνολικής αξίας στερούνται νοήματος, αν δεν εφαρμόζονται σε μια κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι πρέπει να επιλέξουν μεταξύ συνολικών αποθεμάτων. Το ερώτημα αν ο χρυσός ως τέτοιος ή ο σίδηρος ως τέτοιος είναι χρησιμότερος και πολυτιμότερος έχει νόημα μόνο σε σχέση με μια κατάσταση στην οποία η ανθρωπότητα, ή ένα απομονωμένο τμήμα της, πρέπει να επιλέξει μεταξύ όλου του διαθέσιμου χρυσού και όλου του διαθέσιμου σιδήρου.

Η αξιολογική κρίση αφορά μόνο το απόθεμα που αποτελεί αντικείμενο της συγκεκριμένης πράξης επιλογής. Ένα απόθεμα αποτελείται, *εξ ορισμού*, πάντοτε από ομοιογενή μέρη, καθένα από τα οποία είναι ικανό να παράσχει τις ίδιες υπηρεσίες με οποιοδήποτε άλλο μέρος και να το υποκαταστήσει. Επομένως, για την πράξη επιλογής δεν έχει σημασία ποιο συγκεκριμένο μέρος αποτελεί το αντικείμενό της. Όλα τα μέρη —οι μονάδες— του διαθέσιμου αποθέματος θεωρούνται εξίσου

χρήσιμα και πολύτιμα, όταν τίθεται το ζήτημα της εγκατάλειψης ενός από αυτά. Αν το απόθεμα μειωθεί λόγω της απώλειας μιας μονάδας, ο δρων άνθρωπος πρέπει να αποφασίσει εκ νέου πώς θα χρησιμοποιήσει τις διάφορες μονάδες του εναπομένοντος αποθέματος. Είναι προφανές ότι το μικρότερο απόθεμα δεν μπορεί να παράσχει όλες τις υπηρεσίες που μπορούσε να παράσχει το μεγαλύτερο. Εκείνη η χρήση των διαφόρων μονάδων για την οποία, υπό τη νέα αυτή διάταξη, δεν υπάρχει πλέον διαθέσιμη μονάδα ήταν, στα μάτια του δρώντος ανθρώπου, η λιγότερο επείγουσα χρήση μεταξύ όλων εκείνων για τις οποίες είχε προηγουμένως διαθέσει τις διάφορες μονάδες του μεγαλύτερου αποθέματος. Η ικανοποίηση που αντλούσε από τη χρησιμοποίηση μιας μονάδας για αυτή τη χρήση ήταν η μικρότερη μεταξύ των ικανοποιήσεων που του παρείχαν οι μονάδες του μεγαλύτερου αποθέματος. Μόνο για την αξία αυτής της οριακής ικανοποίησης πρέπει να αποφασίσει, όταν τίθεται το ζήτημα της παραίτησης από μία μονάδα του συνολικού αποθέματος. Όταν ο άνθρωπος αντιμετωπίζει το πρόβλημα της αξίας που πρέπει να αποδοθεί σε μία μονάδα ενός ομοιογενούς αποθέματος, αποφασίζει με βάση την αξία της λιγότερο σημαντικής χρήσης που πραγματοποιεί με τις μονάδες ολόκληρου του αποθέματος· αποφασίζει με βάση την οριακή χρησιμότητα.

Σημείωση του μεταφραστή (ΣτΜ)[2]*: Η οριακή χρησιμότητα αναφέρεται στην πρόσθετη ικανοποίηση (ή ωφέλεια) που παίρνει ένα άτομο από την κατανάλωση ή τη χρήση μιας επιπλέον μονάδας ενός αγαθού. Με άλλα λόγια, είναι η χρησιμότητα της τελευταίας μονάδας ενός αγαθού που διαθέτει ένα άτομο. Μαθηματικά, η οριακή χρησιμότητα μπορεί να εκφραστεί ως:*

$$MU = \frac{\Delta TU}{\Delta Q}$$

όπου:

MU = Οριακή Χρησιμότητα (Marginal Utility)

ΔTU = Μεταβολή στη Συνολική Χρησιμότητα (Total Utility)

ΔQ = Μεταβολή στην Ποσότητα του Αγαθού

Αν ένας άνθρωπος αντιμετωπίζει την εναλλακτική δυνατότητα να εγκαταλείψει είτε μία μονάδα από το απόθεμα του α είτε μία μονάδα από το απόθεμα του β, δεν συγκρίνει τη συνολική αξία ολόκληρου του αποθέματος του α με τη συνολική αξία του αποθέματος του β. Συγκρίνει τις οριακές αξίες τόσο του α όσο και του β. Μολονότι μπορεί να αποτιμά το συνολικό απόθεμα του α υψηλότερα από το συνολικό απόθεμα του β, η οριακή αξία του β μπορεί να είναι υψηλότερη από την οριακή αξία του α.

Ο ίδιος συλλογισμός ισχύει και για το ζήτημα της αύξησης του διαθέσιμου αποθέματος οποιουδήποτε αγαθού μέσω της απόκτησης ενός πρόσθετου, καθορισμένου αριθμού μονάδων.

Για την περιγραφή αυτών των γεγονότων, η οικονομική επιστήμη δεν χρειάζεται να χρησιμοποιήσει την ορολογία της ψυχολογίας. Ούτε χρειάζεται να καταφύγει σε ψυχολογικούς συλλογισμούς και επιχειρήματα για να τα αποδείξει. Αν πούμε ότι οι πράξεις επιλογής δεν εξαρτώνται από την αξία που αποδίδεται σε μια ολόκληρη κατηγορία αναγκών, αλλά

από την αξία που αποδίδεται στις συγκεκριμένες υπό εξέταση ανάγκες, ανεξάρτητα από την κατηγορία στην οποία μπορεί να καταταγούν, δεν προσθέτουμε τίποτε στη γνώση μας ούτε την ανάγουμε σε κάποια περισσότερο γνωστή ή γενικότερη γνώση. Αυτός ο τρόπος έκφρασης με όρους «κατηγοριών αναγκών» γίνεται κατανοητός μόνο αν θυμηθούμε τον ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της οικονομικής σκέψης το υποτιθέμενο παράδοξο της αξίας. Ο Carl Menger και ο Böhm-Bawerk χρειάστηκε να χρησιμοποιήσουν τον όρο «κατηγορία αναγκών» για να αντικρούσουν τις αντιρρήσεις εκείνων που θεωρούσαν τον άρτο ως τέτοιον πολυτιμότερο από το μετάξι, επειδή η κατηγορία «ανάγκη διατροφής» είναι σημαντικότερη από την κατηγορία «ανάγκη πολυτελούς ένδυσης».[2] Σήμερα η έννοια «κατηγορία αναγκών» είναι εντελώς περιττή. Δεν έχει κανένα νόημα για τη δράση και, επομένως, κανένα νόημα για τη θεωρία της αξίας· επιπλέον, ενδέχεται να προκαλέσει σφάλματα και σύγχυση. Η συγκρότηση εννοιών και η ταξινόμηση είναι νοητικά εργαλεία· αποκτούν σημασία και νόημα μόνο στο πλαίσιο των θεωριών που τα χρησιμοποιούν.[3] Είναι παράλογο να κατατάσσουμε διάφορες ανάγκες σε «κατηγορίες αναγκών» προκειμένου να διαπιστώσουμε ότι μια τέτοια ταξινόμηση δεν έχει απολύτως καμία χρησιμότητα για τη θεωρία της αξίας.

Ο νόμος της οριακής χρησιμότητας και της φθίνουσας οριακής αξίας είναι ανεξάρτητος από τον νόμο του Gossen περί κορεσμού των αναγκών —τον πρώτο νόμο του Gossen. Κατά την εξέταση της οριακής χρησιμότητας δεν ασχολούμαστε ούτε με την αισθητηριακή απόλαυση ούτε με τον κορεσμό και τον πλήρη χορτασμό. Δεν υπερβαίνουμε τη σφαίρα του πραξεολογικού συλλογισμού όταν διατυπώνουμε τον ακόλουθο ορισμό: ονομάζουμε λιγότερο επείγουσα ή οριακή χρήση εκείνη τη χρήση μιας μονάδας ομοιογενούς αποθέματος την οποία πραγματοποιεί ένας άνθρωπος όταν το απόθεμά του αποτελείται από

μονάδες, αλλά δεν θα πραγματοποιούσε αν, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, το απόθεμά του αποτελούνταν μόνο από $n-1$ μονάδες· τη χρησιμότητα που αντλείται από αυτή τη χρήση την ονομάζουμε οριακή χρησιμότητα. Για να φθάσουμε σε αυτή τη γνώση, δεν χρειαζόμαστε καμία φυσιολογική ή ψυχολογική εμπειρία, γνώση ή συλλογιστική. Προκύπτει αναγκαστικά από τις παραδοχές μας ότι οι άνθρωποι δρουν —δηλαδή επιλέγουν— και ότι, στην πρώτη περίπτωση, ο δρων άνθρωπος διαθέτει n μονάδες ενός ομοιογενούς αποθέματος, ενώ στη δεύτερη περίπτωση διαθέτει $n-1$ μονάδες. Υπό αυτές τις συνθήκες κανένα άλλο αποτέλεσμα δεν είναι νοητό. Η πρότασή μας είναι τυπική και απριοριστική και δεν εξαρτάται από καμία εμπειρία.

Υπάρχουν μόνο δύο εναλλακτικές δυνατότητες. Είτε υπάρχουν είτε δεν υπάρχουν ενδιάμεσα στάδια μεταξύ της αισθητής δυσφορίας που ωθεί έναν άνθρωπο να δράσει και της κατάστασης στην οποία δεν μπορεί πλέον να υπάρξει καμία δράση —είτε επειδή έχει επιτευχθεί η κατάσταση της τέλειας ικανοποίησης είτε επειδή ο άνθρωπος είναι ανίκανος να επιτύχει οποιαδήποτε περαιτέρω βελτίωση των συνθηκών του. Στη δεύτερη περίπτωση θα μπορούσε να υπάρξει μόνο μία δράση· μόλις η δράση αυτή ολοκληρωνόταν, θα επιτυγχανόταν μια κατάσταση στην οποία καμία περαιτέρω δράση δεν θα ήταν δυνατή. Αυτό είναι προδήλως ασύμβατο με την παραδοχή μας ότι υπάρχει δράση· αυτή η περίπτωση δεν περιλαμβάνει πλέον τις γενικές συνθήκες που προϋποτίθενται στην κατηγορία της δράσης. Απομένει μόνο η πρώτη περίπτωση. Τότε, όμως, υπάρχουν διάφοροι βαθμοί ασυμπτωτικής προσέγγισης προς την κατάσταση στην οποία δεν μπορεί πλέον να υπάρξει καμία δράση. Επομένως, ο νόμος της οριακής χρησιμότητας εμπεριέχεται ήδη στην κατηγορία της δράσης. Δεν είναι τίποτε άλλο από την αντίστροφη διατύπωση της πρότασης ότι εκείνο που προσφέρει μεγαλύτερη ικανοποίηση προτιμάται από εκείνο που προσφέρει

μικρότερη. Αν το διαθέσιμο απόθεμα αυξηθεί από $n-1$ σε n μονάδες, η πρόσθετη μονάδα μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο για την άρση μιας ανάγκης λιγότερο επείγουσας ή λιγότερο οδυνηρής από τη λιγότερο επείγουσα ή λιγότερο οδυνηρή μεταξύ όλων εκείνων των αναγκών που μπορούσαν να αρθούν μέσω του αποθέματος των $n-1$ μονάδων.

Ο νόμος της οριακής χρησιμότητας δεν αναφέρεται στην αντικειμενική αξία χρήσεως, αλλά στην υποκειμενική αξία χρήσεως. Δεν ασχολείται με τη φυσική ή χημική ικανότητα των πραγμάτων να επιφέρουν γενικά ένα καθορισμένο αποτέλεσμα, αλλά με τη σημασία τους για την ευημερία ενός ανθρώπου, όπως ο ίδιος τη βλέπει υπό την εκάστοτε επικρατούσα κατάσταση των υποθέσεών του. Δεν ασχολείται πρωτίστως με την αξία των πραγμάτων, αλλά με την αξία των υπηρεσιών που ο άνθρωπος αναμένει να λάβει από αυτά.

Αν πιστεύαμε ότι η οριακή χρησιμότητα αφορά τα πράγματα και την αντικειμενική αξία χρήσεώς τους, θα ήμασταν αναγκασμένοι να υποθέσουμε ότι η οριακή χρησιμότητα μπορεί τόσο να αυξάνεται όσο και να μειώνεται όταν αυξάνεται ο αριθμός των διαθέσιμων μονάδων. Μπορεί να συμβεί η χρήση μιας ορισμένης ελάχιστης ποσότητας — μονάδων— ενός αγαθού α να προσφέρει μια ικανοποίηση που θεωρείται πολυτιμότερη από τις υπηρεσίες που αναμένονται από μία μονάδα ενός αγαθού β. Αν, όμως, το διαθέσιμο απόθεμα του α είναι μικρότερο από n, το α μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο για κάποια άλλη υπηρεσία, η οποία θεωρείται λιγότερο πολύτιμη από την υπηρεσία του β. Τότε, μια αύξηση της ποσότητας του α από $n-1$ σε n μονάδες έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της αξίας που αποδίδεται σε μία μονάδα του α. Ο κάτοχος 100 κορμών μπορεί να κατασκευάσει μια καλύβα που τον προστατεύει από τη βροχή καλύτερα από έναν αδιάβροχο μανδύα. Αν, όμως, είναι διαθέσιμοι λιγότεροι από 100 κορμοί, μπορεί να τους χρησιμοποιήσει

μόνο για να κατασκευάσει ένα πρόχειρο κρεβάτι που τον προστατεύει από την υγρασία του εδάφους. Ως κάτοχος 95 κορμών, θα ήταν διατεθειμένος να εγκαταλείψει τον αδιάβροχο μανδύα για να αποκτήσει 5 επιπλέον κορμούς. Ως κάτοχος 10 κορμών, δεν θα εγκατέλειπε τον αδιάβροχο μανδύα ούτε έναντι 10 κορμών. Ένας άνθρωπος του οποίου οι αποταμιεύσεις ανέρχονται σε 100 δολάρια μπορεί να μην είναι πρόθυμος να εκτελέσει κάποια εργασία έναντι αμοιβής 200 δολαρίων. Αν, όμως, οι αποταμιεύσεις του ανέρχονταν σε 2.000 δολάρια και επιθυμούσε διακαώς να αποκτήσει ένα αδιαίρετο αγαθό που δεν μπορούσε να αγορασθεί με λιγότερα από 2.100 δολάρια, θα ήταν πρόθυμος να εκτελέσει αυτή την εργασία έναντι 100 δολαρίων. Όλα αυτά συμφωνούν πλήρως με τον ορθά διατυπωμένο νόμο της οριακής χρησιμότητας, σύμφωνα με τον οποίο η αξία εξαρτάται από τη χρησιμότητα των αναμενόμενων υπηρεσιών. Δεν τίθεται κανένα ζήτημα ύπαρξης κάποιου νόμου αύξουσας οριακής χρησιμότητας.

Ο νόμος της οριακής χρησιμότητας δεν πρέπει να συγχέεται ούτε με τη θεωρία του Bernoulli, *de mensura sortis*, ούτε με τον νόμο Weber–Fechner. Στη βάση της συμβολής του Bernoulli βρίσκονταν τα γενικώς γνωστά και ουδέποτε αμφισβητηθέντα γεγονότα ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν να ικανοποιήσουν τις περισσότερο επείγουσες ανάγκες πριν από τις λιγότερο επείγουσες και ότι ένας πλούσιος άνθρωπος βρίσκεται σε θέση να φροντίσει για τις ανάγκες του καλύτερα από έναν φτωχό. Τα συμπεράσματα, όμως, που συνήγαγε ο Bernoulli από αυτές τις κοινοτοπίες είναι όλα εσφαλμένα. Ανέπτυξε μια μαθηματική θεωρία σύμφωνα με την οποία η πρόσθετη ικανοποίηση μειώνεται όσο αυξάνεται ο συνολικός πλούτος ενός ανθρώπου. Ο ισχυρισμός του ότι, κατά κανόνα, είναι εξαιρετικά πιθανό για έναν άνθρωπο με εισόδημα 5.000 δουκάτων το ένα δουκάτο να σημαίνει όχι περισσότερα από όσα σημαίνει μισό δουκάτο για έναν άνθρωπο με εισόδημα 2.500 δουκάτων

είναι απλώς αυθαίρετο επινόημα. Ας παραμερίσουμε την αντίρρηση ότι δεν υπάρχει κανένας τρόπος να πραγματοποιηθούν συγκρίσεις μεταξύ των αποτιμήσεων διαφορετικών ανθρώπων, εκτός από εντελώς αυθαίρετες συγκρίσεις. Η μέθοδος του Bernoulli είναι εξίσου ανεπαρκής και για τις αποτιμήσεις του ίδιου ατόμου υπό διαφορετικά επίπεδα εισοδήματος. Δεν αντιλήφθηκε ότι το μόνο που μπορεί να λεχθεί για την υπό εξέταση περίπτωση είναι ότι, όσο αυξάνεται το εισόδημα, κάθε νέα προσαύξηση χρησιμοποιείται για την ικανοποίηση μιας ανάγκης που γίνεται λιγότερο επιτακτικά αισθητή από τη λιγότερο επιτακτικά αισθητή ανάγκη η οποία είχε ήδη ικανοποιηθεί πριν από αυτή την προσαύξηση. Δεν αντιλήφθηκε ότι κατά την αποτίμηση, την επιλογή και τη δράση δεν υπάρχει μέτρηση ούτε καθορισμός ισοδυναμίας, αλλά ιεράρχηση, δηλαδή προτίμηση και παραμέριση.[4] Έτσι, ούτε ο Bernoulli ούτε οι μαθηματικοί και οικονομολόγοι που υιοθέτησαν τον τρόπο συλλογισμού του κατόρθωσαν να επιλύσουν το παράδοξο της αξίας.

Τα σφάλματα που ενυπάρχουν στη σύγχυση του ψυχοφυσικού νόμου Weber–Fechner με την υποκειμενική θεωρία της αξίας έχουν ήδη επικριθεί από τον Max Weber. Είναι αλήθεια ότι ο Max Weber δεν ήταν επαρκώς εξοικειωμένος με την οικονομική επιστήμη και βρισκόταν υπερβολικά υπό την επιρροή του ιστορισμού, ώστε να αποκτήσει ορθή αντίληψη των θεμελίων της οικονομικής σκέψης. Η ευφυής του διαίσθηση, όμως, του υπέδειξε μια πορεία προς τη σωστή λύση. Η θεωρία της οριακής χρησιμότητας, υποστηρίζει, «δεν θεμελιώνεται ψυχολογικά, αλλά μάλλον —αν πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένας γνωσιοθεωρητικός όρος— πραγματιστικά, δηλαδή στη χρήση των κατηγοριών: σκοποί και μέσα».[5]

Αν ένας άνθρωπος επιθυμεί να άρει μια παθολογική κατάσταση λαμβάνοντας μια καθορισμένη ποσότητα ενός φαρμάκου, η λήψη

πολλαπλάσιας ποσότητας δεν θα επιφέρει καλύτερο αποτέλεσμα. Η πλεονάζουσα ποσότητα είτε δεν θα έχει αποτέλεσμα διαφορετικό από εκείνο της κατάλληλης δόσης —της άριστης δόσης— είτε θα έχει επιβλαβή αποτελέσματα. Το ίδιο ισχύει για όλα τα είδη ικανοποίησης, μολονότι η άριστη ποσότητα συχνά επιτυγχάνεται μόνο με τη χρήση μιας μεγάλης δόσης και το σημείο στο οποίο οι περαιτέρω προσαυξήσεις επιφέρουν επιβλαβή αποτελέσματα βρίσκεται συχνά πολύ μακριά. Αυτό συμβαίνει επειδή ο κόσμος μας είναι ένας κόσμος αιτιότητας και ποσοτικών σχέσεων μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος. Εκείνος που θέλει να άρει τη δυσφορία η οποία προκαλείται από τη διαβίωση σε ένα δωμάτιο με θερμοκρασία 35 βαθμών θα επιδιώξει να θερμάνει το δωμάτιο σε θερμοκρασία 65 ή 70 βαθμών. Το γεγονός ότι δεν επιδιώκει θερμοκρασία 180 ή 300 βαθμών δεν έχει καμία σχέση με τον νόμο Weber–Fechner. Ούτε έχει οποιαδήποτε σχέση με την ψυχολογία. Το μόνο που μπορεί να κάνει η ψυχολογία για να εξηγήσει αυτό το γεγονός είναι να διαπιστώσει, ως έσχατο δεδομένο, ότι ο άνθρωπος κατά κανόνα προτιμά τη διατήρηση της ζωής και της υγείας από τον θάνατο και την ασθένεια. Εκείνο που έχει σημασία για την πραξεολογία είναι μόνο το γεγονός ότι ο δρων άνθρωπος επιλέγει μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων. Το ότι ο άνθρωπος βρίσκεται σε σταυροδρόμια, ότι πρέπει να επιλέξει και πράγματι επιλέγει, οφείλεται —πέρα από άλλες συνθήκες— στο γεγονός ότι ζει σε έναν ποσοτικό κόσμο και όχι σε έναν κόσμο χωρίς ποσότητα, ο οποίος είναι αδιανόητος ακόμη και για τον ανθρώπινο νου.

Η σύγχυση της οριακής χρησιμότητας με τον νόμο Weber–Fechner προήλθε από το σφάλμα να εξετάζονται μόνο τα μέσα για την επίτευξη της ικανοποίησης και όχι η ίδια η ικανοποίηση. Αν είχε ληφθεί υπόψη η ικανοποίηση, δεν θα είχε υιοθετηθεί η παράλογη ιδέα να εξηγηθεί η διαμόρφωση της επιθυμίας για θερμότητα με αναφορά στη φθίνουσα

ένταση της αίσθησης που προκαλούν διαδοχικές αυξήσεις στην ένταση των ερεθισμάτων. Το γεγονός ότι ο μέσος άνθρωπος δεν θέλει να αυξήσει τη θερμοκρασία της κρεβατοκάμαράς του στους 120 βαθμούς δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την ένταση της αίσθησης της θερμότητας. Το γεγονός ότι ένας άνθρωπος δεν θερμαίνει το δωμάτιό του στον ίδιο βαθμό στον οποίο το θερμαίνουν άλλοι φυσιολογικοί άνθρωποι και στον οποίο πιθανώς θα το θέρμαινε και ο ίδιος, αν δεν απέδιδε μεγαλύτερη σημασία στην αγορά ενός καινούργιου ενδύματος ή στην παρακολούθηση της εκτέλεσης μιας συμφωνίας του Beethoven, δεν μπορεί να εξηγηθεί με τις μεθόδους των φυσικών επιστημών. Αντικειμενικά και δεκτικά εξέτασης με τις μεθόδους των φυσικών επιστημών είναι μόνο τα προβλήματα της αντικειμενικής αξίας χρήσεως· η αποτίμηση της αντικειμενικής αξίας χρήσεως από τον δρώντα άνθρωπο είναι κάτι διαφορετικό.

1. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι το κεφάλαιο αυτό δεν ασχολείται με τις τιμές ή τις αγοραίες αξίες, αλλά με την υποκειμενική αξία χρήσεως. Οι τιμές είναι παράγωγα της υποκειμενικής αξίας χρήσεως. Πρβλ. κατωτέρω, Κεφάλαιο XVI.

2. Πρβλ. Carl Menger, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* (Βιέννη, 1871), σ. 88 επ.· Böhm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins*, 3η έκδ. (Ίνσμπρουκ, 1909), Μέρος II, σ. 237 επ.

3. Οι κατηγορίες δεν υπάρχουν μέσα στον κόσμο. Ο νους μας είναι εκείνος που ταξινομεί τα φαινόμενα, προκειμένου να οργανώσει τη γνώση μας. Το ερώτημα αν ένας συγκεκριμένος τρόπος ταξινόμησης των φαινομένων συμβάλλει ή όχι στην επίτευξη αυτού του

σκοπού είναι διαφορετικό από το ερώτημα αν είναι ή όχι λογικά επιτρεπτός.

4. Πρβλ. Daniel Bernoulli, *Versuch einer neuen Theorie zur Bestimmung von Glücksfällen*, μετάφραση Pringsheim (Λειψία, 1896), σ. 27 επ.

5. Πρβλ. Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Τυβίγγη, 1922), σ. 372· επίσης σ. 149. Ο όρος «πραγματιστικά», όπως χρησιμοποιείται από τον Weber, μπορεί ασφαλώς να προκαλέσει σύγχυση. Δεν είναι σκόπιμο να χρησιμοποιείται για οτιδήποτε άλλο πέρα από τη φιλοσοφία του Πραγματισμού. Αν ο Weber γνώριζε τον όρο «πραξεολογία», πιθανότατα θα τον είχε προτιμήσει.

2. Ο Νόμος των Αποδόσεων (The Law of Returns)

Ο ποσοτικός προσδιορισμός των αποτελεσμάτων που επιφέρει ένα οικονομικό αγαθό σημαίνει, όσον αφορά τα αγαθά πρώτης τάξεως —τα καταναλωτικά αγαθά—, ότι μια ποσότητα a ενός αιτίου επιφέρει, είτε άπαξ και διά παντός είτε τμηματικά κατά τη διάρκεια μιας καθορισμένης χρονικής περιόδου, μια ποσότητα α αποτελέσματος. Όσον αφορά τα αγαθά ανώτερων τάξεων —τα παραγωγικά αγαθά—, σημαίνει ότι μια ποσότητα b ενός αιτίου επιφέρει μια ποσότητα β αποτελέσματος, υπό την προϋπόθεση ότι το συμπληρωματικό αίτιο c συνεισφέρει μια ποσότητα γ αποτελέσματος· μόνο τα συνδυασμένα αποτελέσματα β και γ επιφέρουν την ποσότητα p του αγαθού πρώτης τάξεως D. Στην περίπτωση αυτή υπάρχουν τρεις ποσότητες: οι ποσότητες b και c των δύο συμπληρωματικών αγαθών B και C, καθώς και η ποσότητα p του προϊόντος D.

Με το b να παραμένει αμετάβλητο, αποκαλούμε άριστη εκείνη την τιμή του c που συνεπάγεται τη μέγιστη τιμή του λόγου p/c. Αν

περισσότερες τιμές του c συνεπάγονται αυτή τη μέγιστη τιμή του λόγου p/c, τότε αποκαλούμε άριστη εκείνη που συνεπάγεται συγχρόνως και τη μέγιστη τιμή του p. Αν τα δύο συμπληρωματικά αγαθά χρησιμοποιούνται στην άριστη αναλογία, αποδίδουν και τα δύο το μέγιστο προϊόν· η παραγωγική τους ικανότητα, δηλαδή η αντικειμενική αξία χρήσεώς τους, αξιοποιείται πλήρως· κανένα μέρος τους δεν σπαταλάται. Αν αποκλίνουμε από αυτόν τον άριστο συνδυασμό αυξάνοντας την ποσότητα του C , χωρίς να μεταβάλουμε την ποσότητα του B , η απόδοση θα εξακολουθήσει κατά κανόνα να αυξάνεται, όχι όμως αναλογικά προς την αύξηση της ποσότητας του C . Αν είναι πράγματι δυνατό να αυξηθεί η απόδοση από p σε p_1 με την αύξηση της ποσότητας ενός μόνο από τους συμπληρωματικούς συντελεστές, δηλαδή με την αντικατάσταση του c από το cx, όπου $x > 1$, τότε έχουμε οπωσδήποτε:

$$p_1 > p \quad \text{και} \quad p_1 c < pcx.$$

Διότι, αν ήταν δυνατό να αντισταθμίζεται οποιαδήποτε μείωση του μέσω μιας αντίστοιχης αύξησης του c , κατά τρόπο ώστε το p να παραμένει αμετάβλητο, η ιδιαίτερη φυσική παραγωγική ικανότητα του θα ήταν απεριόριστη και το B δεν θα θεωρούνταν σπάνιο ούτε οικονομικό αγαθό. Για τον δρώντα άνθρωπο δεν θα είχε καμία σημασία αν το διαθέσιμο απόθεμα του B ήταν μεγαλύτερο ή μικρότερο. Ακόμη και μια απειροελάχιστη ποσότητα του B θα ήταν επαρκής για την παραγωγή οποιασδήποτε ποσότητας του D, υπό την προϋπόθεση ότι το απόθεμα του C θα ήταν αρκετά μεγάλο. Από την άλλη πλευρά, μια αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας του B δεν θα μπορούσε να αυξήσει το προϊόν του D, αν δεν αυξανόταν και το απόθεμα του C. Η συνολική

απόδοση της παραγωγικής διαδικασίας θα καταλογιζόταν στο C · το δεν θα μπορούσε να αποτελεί οικονομικό αγαθό.

Ένα πράγμα που παρέχει τέτοιες απεριόριστες υπηρεσίες είναι, για παράδειγμα, η γνώση της σχετικής αιτιώδους σχέσης. Ο τύπος ή η συνταγή που μας διδάσκει πώς να παρασκευάζουμε καφέ, εφόσον είναι γνωστή, παρέχει απεριόριστες υπηρεσίες. Δεν χάνει τίποτε από την παραγωγική της ικανότητα, όσες φορές και αν χρησιμοποιηθεί· η παραγωγική της δύναμη είναι ανεξάντλητη· επομένως, δεν αποτελεί οικονομικό αγαθό. Ο δρων άνθρωπος δεν βρίσκεται ποτέ αντιμέτωπος με μια κατάσταση στην οποία πρέπει να επιλέξει μεταξύ της αξίας χρήσεως ενός γνωστού τύπου και οποιουδήποτε άλλου χρήσιμου πράγματος.

Ο νόμος των αποδόσεων διατυπώνει ότι, για τον συνδυασμό οικονομικών αγαθών ανώτερων τάξεων —δηλαδή συντελεστών παραγωγής—, υπάρχει ένας άριστος συνδυασμός. Αν κάποιος αποκλίνει από αυτόν αυξάνοντας την εισροή ενός μόνο από τους συντελεστές, το φυσικό προϊόν είτε δεν αυξάνεται καθόλου είτε, τουλάχιστον, δεν αυξάνεται αναλογικά προς την αύξηση της εισροής. Όπως καταδείχθηκε προηγουμένως, ο νόμος αυτός εμπεριέχεται στο γεγονός ότι ο ποσοτικός προσδιορισμός των αποτελεσμάτων που επιφέρει κάθε οικονομικό αγαθό αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να είναι το αγαθό αυτό οικονομικό αγαθό.

Η ύπαρξη ενός τέτοιου άριστου συνδυασμού είναι το μόνο που διδάσκει ο νόμος των αποδόσεων, ο οποίος αποκαλείται συνήθως νόμος των φθινουσών αποδόσεων. Υπάρχουν πολλά άλλα ερωτήματα στα οποία δεν παρέχει καμία απάντηση και τα οποία μπορούν να επιλυθούν μόνο *a posteriori*, μέσω της εμπειρίας.

Αν το αποτέλεσμα που επιφέρει ένας από τους συμπληρωματικούς συντελεστές είναι αδιαίρετο, ο άριστος συνδυασμός είναι ο μόνος που επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Για να βαφεί ένα κομμάτι μαλλιού σε μια συγκεκριμένη απόχρωση απαιτείται καθορισμένη ποσότητα χρωστικής ουσίας. Μια μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα θα ματαίωνε τον επιδιωκόμενο σκοπό. Εκείνος που διαθέτει περισσότερη χρωστική ύλη πρέπει να αφήσει αχρησιμοποίητο το πλεόνασμα. Εκείνος που διαθέτει μικρότερη ποσότητα μπορεί να βάψει μόνο ένα μέρος του κομματιού. Στην περίπτωση αυτή, η φθίνουσα απόδοση εκδηλώνεται ως πλήρης αχρηστία της πρόσθετης ποσότητας, η οποία δεν πρέπει καν να χρησιμοποιηθεί, επειδή η χρήση της θα ματαίωνε το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Σε άλλες περιπτώσεις απαιτείται ένα ορισμένο ελάχιστο για την παραγωγή του ελάχιστου αποτελέσματος. Μεταξύ αυτού του ελάχιστου αποτελέσματος και του άριστου αποτελέσματος υπάρχει ένα εύρος εντός του οποίου οι αυξημένες δόσεις επιφέρουν είτε αναλογική είτε περισσότερο από αναλογική αύξηση του αποτελέσματος. Για να τεθεί σε λειτουργία μια μηχανή απαιτείται μια ορισμένη ελάχιστη ποσότητα λιπαντικού. Το αν η αύξηση του λιπαντικού πέραν αυτού του ελαχίστου αυξάνει την απόδοση της μηχανής αναλογικά προς την αύξηση της χρησιμοποιούμενης ποσότητας ή σε ακόμη μεγαλύτερη αναλογία μπορεί να διαπιστωθεί μόνο μέσω της τεχνολογικής εμπειρίας.

Ο νόμος των αποδόσεων δεν απαντά στα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Αν η άριστη δόση είναι ή δεν είναι η μόνη ικανή να παραγάγει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

2. Αν υπάρχει ή δεν υπάρχει ένα αυστηρά καθορισμένο όριο, πέρα από το οποίο οποιαδήποτε αύξηση της ποσότητας του μεταβλητού συντελεστή είναι εντελώς άχρηστη.

3. Αν η μείωση του προϊόντος που προκαλείται από την προοδευτική απομάκρυνση από το άριστο σημείο και η αύξηση του προϊόντος που προκαλείται από την προοδευτική προσέγγιση προς αυτό συνεπάγονται αναλογικές ή μη αναλογικές μεταβολές του προϊόντος ανά μονάδα του μεταβλητού συντελεστή.

Όλα αυτά πρέπει να διαπιστώνονται μέσω της εμπειρίας. Ο ίδιος, όμως, ο νόμος των αποδόσεων —δηλαδή το γεγονός ότι πρέπει να υπάρχει ένας τέτοιος άριστος συνδυασμός— ισχύει *a priori*.

Ο μαλθουσιανός νόμος του πληθυσμού, καθώς και οι έννοιες του απόλυτου υπερπληθυσμού, του υποπληθυσμού και του άριστου πληθυσμού που απορρέουν από αυτόν, αποτελούν εφαρμογή του νόμου των αποδόσεων σε ένα ειδικό πρόβλημα. Αφορούν τις μεταβολές στην προσφορά ανθρώπινης εργασίας, με τους λοιπούς συντελεστές αμετάβλητους. Επειδή, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, οι άνθρωποι επιθυμούσαν να απορρίψουν τον μαλθουσιανό νόμο, στράφηκαν με πάθος, αλλά με εσφαλμένα επιχειρήματα, εναντίον του νόμου των αποδόσεων —τον οποίο, παρεμπιπτόντως, γνώριζαν μόνο ως νόμο των φθινουσών αποδόσεων από τη χρησιμοποίηση κεφαλαίου και εργασίας στη γη.

Σήμερα δεν χρειάζεται πλέον να δίνουμε καμία προσοχή σε αυτές τις μάταιες διαμαρτυρίες. Ο νόμος των αποδόσεων δεν περιορίζεται στη χρησιμοποίηση συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής στη γη. Οι

προσπάθειες να διαψευσθεί ή να αποδειχθεί η ισχύς του μέσω ιστορικών και πειραματικών ερευνών της γεωργικής παραγωγής είναι τόσο περιττές όσο και μάταιες. Εκείνος που θέλει να απορρίψει τον νόμο θα έπρεπε να εξηγήσει γιατί οι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να καταβάλλουν τίμημα για τη γη. Αν ο νόμος δεν ίσχυε, ένας γεωργός δεν θα σκεπτόταν ποτέ να αυξήσει την έκταση της γεωργικής του εκμετάλλευσης. Θα ήταν σε θέση να πολλαπλασιάζει επ' αόριστον την απόδοση οποιουδήποτε τεμαχίου γης, πολλαπλασιάζοντας τις εισροές κεφαλαίου και εργασίας.

Ορισμένοι πίστεψαν κατά καιρούς ότι, ενώ ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων ισχύει στη γεωργική παραγωγή, στις μεταποιητικές βιομηχανίες επικρατεί ένας νόμος αυξουσών αποδόσεων. Χρειάστηκε να περάσει πολύς χρόνος προτού γίνει αντιληπτό ότι ο νόμος των αποδόσεων αφορά εξίσου όλους τους κλάδους της παραγωγής. Είναι εσφαλμένο να αντιπαρατίθενται, ως προς αυτόν τον νόμο, η γεωργία και οι μεταποιητικές βιομηχανίες. Εκείνο που αποκαλείται —με μια εξαιρετικά ακατάλληλη, ακόμη και παραπλανητική ορολογία— νόμος των αυξουσών αποδόσεων δεν είναι παρά η αντίστροφη όψη του νόμου των φθινουσών αποδόσεων, δηλαδή μια ανεπαρκής διατύπωση του νόμου των αποδόσεων.

Αν κάποιος προσεγγίζει τον άριστο συνδυασμό αυξάνοντας την ποσότητα ενός μόνο συντελεστή, ενώ οι ποσότητες των άλλων συντελεστών παραμένουν αμετάβλητες, τότε οι αποδόσεις ανά μονάδα του μεταβλητού συντελεστή αυξάνονται είτε αναλογικά προς την αύξηση είτε ακόμη περισσότερο από αναλογικά. Μια μηχανή μπορεί, όταν λειτουργεί με 2 εργάτες, να παράγει p · όταν λειτουργεί με 3 εργάτες, να παράγει $3p$ · όταν λειτουργεί με 4 εργάτες, να παράγει $6p$ ·

όταν λειτουργεί με 5 εργάτες, να παράγει $7p$ · και όταν λειτουργεί με 6 εργάτες, να μην παράγει και πάλι περισσότερο από $7p$.

Στην περίπτωση αυτή, η απασχόληση 4 εργατών αποδίδει το άριστο προϊόν ανά εργάτη, δηλαδή:

$$\frac{6}{4}p,$$

ενώ στους υπόλοιπους συνδυασμούς το προϊόν ανά εργάτη είναι αντιστοίχως:

$$\frac{1}{2}p, \quad p, \quad \frac{7}{5}p \quad \text{και} \quad \frac{7}{6}p.$$

Αν, αντί για 2 εργάτες, απασχοληθούν 3 ή 4, τότε οι αποδόσεις αυξάνονται περισσότερο από όσο αυξάνεται ο αριθμός των εργατών· δεν αυξάνονται κατά την αναλογία $2:3:4$, αλλά κατά την αναλογία $1:3:6$. Βρισκόμαστε, επομένως, αντιμέτωποι με αύξουσες αποδόσεις ανά εργάτη. Αυτό, όμως, δεν είναι τίποτε άλλο από την αντίστροφη όψη του νόμου των φθινουσών αποδόσεων.

Αν μια παραγωγική εγκατάσταση ή επιχείρηση αποκλίνει από τον άριστο συνδυασμό των χρησιμοποιούμενων συντελεστών, είναι λιγότερο αποδοτική από μια εγκατάσταση ή επιχείρηση της οποίας η απόκλιση από το άριστο σημείο είναι μικρότερη. Τόσο στη γεωργία όσο και στις

μεταποιητικές βιομηχανίες, πολλοί συντελεστές παραγωγής δεν είναι απολύτως διαιρετοί. Ιδίως στις μεταποιητικές βιομηχανίες, είναι κατά κανόνα ευκολότερο να επιτευχθεί ο άριστος συνδυασμός με την αύξηση του μεγέθους της παραγωγικής εγκατάστασης ή της επιχείρησης παρά με τον περιορισμό του.

Αν η μικρότερη μονάδα ενός ή περισσότερων συντελεστών είναι υπερβολικά μεγάλη ώστε να επιτρέπει την άριστη αξιοποίησή της σε μια μικρή ή μεσαίου μεγέθους παραγωγική εγκατάσταση ή επιχείρηση, ο μόνος τρόπος επίτευξης του αρίστου είναι η αύξηση του μεγέθους της παραγωγικής μονάδας. Αυτά είναι τα δεδομένα που θεμελιώνουν την υπεροχή της παραγωγής μεγάλης κλίμακας. Η πλήρης σημασία αυτού του προβλήματος θα καταδειχθεί αργότερα, κατά την εξέταση των ζητημάτων της λογιστικής κόστους.

3. Η Εργασία του Ανθρώπου ως Μέσο

Η χρησιμοποίηση των φυσιολογικών λειτουργιών και εκδηλώσεων της ανθρώπινης ζωής ως μέσου αποκαλείται εργασία. Η εκδήλωση των δυνατοτήτων της ανθρώπινης ενέργειας και των ζωτικών διεργασιών, τις οποίες ο άνθρωπος που τις εκδηλώνει δεν χρησιμοποιεί για την επίτευξη εξωτερικών σκοπών διαφορετικών από την απλή λειτουργία αυτών των διεργασιών και από τον φυσιολογικό ρόλο που διαδραματίζουν στη βιολογική ολοκλήρωση της δικής του ζωτικής οικονομίας, δεν είναι εργασία· είναι απλώς ζωή. Ο άνθρωπος εργάζεται όταν χρησιμοποιεί τις δυνάμεις και τις ικανότητές του ως μέσα για την άρση της δυσφορίας και όταν αντικαθιστά την αυθόρμητη και ανέμελη εκτόνωση των ικανοτήτων και των νευρικών του εντάσεων με τη σκόπιμη αξιοποίηση της ζωτικής του ενέργειας. Η εργασία είναι μέσο, όχι αυτοσκοπός.

Κάθε άτομο διαθέτει μόνο μια περιορισμένη ποσότητα ενέργειας προς δαπάνη, και κάθε μονάδα εργασίας μπορεί να επιφέρει μόνο ένα

περιορισμένο αποτέλεσμα. Διαφορετικά, η ανθρώπινη εργασία θα ήταν διαθέσιμη σε αφθονία· δεν θα ήταν σπάνια και δεν θα θεωρούνταν μέσο για την άρση της δυσφορίας ούτε θα αποτελούσε, ως τέτοια, αντικείμενο οικονομικής διαχείρισης.

Σε έναν κόσμο στον οποίο η εργασία θα αποτελούσε αντικείμενο οικονομικής διαχείρισης μόνο επειδή θα ήταν διαθέσιμη σε ποσότητα ανεπαρκή για την επίτευξη όλων των σκοπών για τους οποίους θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μέσο, η διαθέσιμη προσφορά εργασίας θα ήταν ίση με ολόκληρη την ποσότητα εργασίας που όλοι οι άνθρωποι μαζί είναι ικανοί να καταβάλουν. Σε έναν τέτοιο κόσμο, κάθε άνθρωπος θα ήταν πρόθυμος να εργάζεται έως ότου εξαντλήσει πλήρως την εκάστοτε ικανότητά του προς εργασία. Ο χρόνος που δεν θα ήταν αναγκαίος για την ανάπαυση και την αποκατάσταση της ικανότητας προς εργασία, η οποία θα είχε αναλωθεί από την προηγούμενη εργασία, θα αφιερωνόταν εξ ολοκλήρου στην εργασία. Κάθε μη χρησιμοποίηση ολόκληρης της ικανότητας προς εργασία θα θεωρούνταν απώλεια. Με την εκτέλεση περισσότερης εργασίας, ο άνθρωπος θα αύξανε την ευημερία του. Το γεγονός ότι ένα μέρος του διαθέσιμου δυναμικού θα παρέμενε αχρησιμοποίητο θα αποτιμούνταν ως απώλεια ευημερίας. Η ίδια η έννοια της οκνηρίας θα ήταν άγνωστη. Κανείς δεν θα σκεπτόταν: «Θα μπορούσα ενδεχομένως να κάνω αυτό ή εκείνο· δεν αξίζει, όμως, τον κόπο· δεν αποδίδει· προτιμώ τον ελεύθερο χρόνο μου». Κάθε άνθρωπος θα θεωρούσε ολόκληρη την ικανότητά του προς εργασία ως απόθεμα παραγωγικών συντελεστών, το οποίο θα επιθυμούσε να αξιοποιήσει πλήρως. Ακόμη και η δυνατότητα της ελάχιστης αύξησης της ευημερίας θα θεωρούνταν επαρκές κίνητρο για την καταβολή περισσότερης εργασίας, εφόσον τη δεδομένη στιγμή δεν ήταν δυνατή κάποια περισσότερο επωφελής χρήση της σχετικής ποσότητας εργασίας.

Στον πραγματικό μας κόσμο, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η καταβολή εργασίας θεωρείται επίπονη. Η αποχή από την εργασία θεωρείται κατάσταση περισσότερο ικανοποιητική από την εργασία. Με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, ο ελεύθερος χρόνος προτιμάται από τον μόχθο. Οι άνθρωποι εργάζονται μόνο όταν αποτιμούν την απόδοση της εργασίας υψηλότερα από τη μείωση της ικανοποίησης που προκαλεί ο περιορισμός του ελεύθερου χρόνου. Η εργασία συνεπάγεται αρνητική χρησιμότητα.

Η ψυχολογία και η φυσιολογία μπορούν να επιχειρήσουν να εξηγήσουν αυτό το γεγονός. Η πραξεολογία δεν χρειάζεται να διερευνήσει αν μπορούν ή όχι να επιτύχουν σε τέτοιες προσπάθειες. Για την πραξεολογία αποτελεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι επιθυμούν να απολαμβάνουν ελεύθερο χρόνο και, ως εκ τούτου, αντιμετωπίζουν τη δική τους ικανότητα επιφοράς αποτελεσμάτων με αισθήματα διαφορετικά από εκείνα με τα οποία αντιμετωπίζουν την αντίστοιχη ικανότητα των υλικών συντελεστών παραγωγής. Όταν ο άνθρωπος εξετάζει το ενδεχόμενο καταβολής της δικής του εργασίας, διερευνά όχι μόνο αν υπάρχει κάποιος περισσότερο επιθυμητός σκοπός για τη χρησιμοποίηση της συγκεκριμένης ποσότητας εργασίας, αλλά επίσης, και εξίσου σημαντικά, αν θα ήταν περισσότερο επιθυμητό να απόσχει από οποιαδήποτε περαιτέρω καταβολή εργασίας. Μπορούμε επίσης να εκφράσουμε αυτό το γεγονός αποκαλώντας την απόκτηση ελεύθερου χρόνου σκοπό της σκόπιμης δραστηριότητας ή οικονομικό αγαθό πρώτης τάξεως. Όταν χρησιμοποιούμε αυτή την κάπως εξεζητημένη ορολογία, πρέπει να εξετάζουμε τον ελεύθερο χρόνο, όπως κάθε άλλο οικονομικό αγαθό, από τη σκοπιά της οριακής χρησιμότητας. Πρέπει να συμπεράνουμε ότι η πρώτη μονάδα ελεύθερου χρόνου ικανοποιεί μια επιθυμία που γίνεται αισθητή ως περισσότερο επείγουσα από εκείνη που ικανοποιεί η δεύτερη μονάδα, ότι η δεύτερη ικανοποιεί μια περισσότερο

επείγουσα επιθυμία από την τρίτη, και ούτω καθεξής. Αντιστρέφοντας αυτή την πρόταση, καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας, όπως γίνεται αισθητή από τον εργαζόμενο, αυξάνεται σε μεγαλύτερη αναλογία από την ποσότητα της καταβαλλόμενης εργασίας.

Ωστόσο, η πραξεολογία δεν χρειάζεται να εξετάσει αν η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας αυξάνεται αναλογικά προς την αύξηση της ποσότητας της εκτελούμενης εργασίας ή σε μεγαλύτερη αναλογία. Το αν το πρόβλημα αυτό έχει κάποια σημασία για τη φυσιολογία και την ψυχολογία, καθώς και το αν οι επιστήμες αυτές μπορούν να το διασαφηνίσουν, μπορεί να παραμείνει ανοικτό. Σε κάθε περίπτωση, ο εργαζόμενος διακόπτει την εργασία στο σημείο στο οποίο δεν θεωρεί πλέον τη χρησιμότητα της συνέχισής της επαρκές αντιστάθμισμα για την αρνητική χρησιμότητα της πρόσθετης καταβολής εργασίας. Κατά τη διαμόρφωση αυτής της κρίσης, και αν παραβλέψουμε τη μείωση της απόδοσης που προκαλείται από την αυξανόμενη κόπωση, αντιπαραβάλλει κάθε τμήμα του χρόνου εργασίας με την ίδια ποσότητα προϊόντος που απέφεραν τα προηγούμενα τμήματα. Η χρησιμότητα, όμως, των μονάδων του παραγόμενου προϊόντος μειώνεται όσο προχωρεί η εκτέλεση της εργασίας και αυξάνεται η συνολική ποσότητα του παραχθέντος προϊόντος. Τα προϊόντα των προγενέστερων μονάδων χρόνου εργασίας έχουν χρησιμοποιηθεί για την ικανοποίηση σημαντικότερων αναγκών από εκείνες που ικανοποιούνται με τα προϊόντα της εργασίας που εκτελέστηκε αργότερα. Η ικανοποίηση αυτών των λιγότερο σημαντικών αναγκών ενδέχεται να μη θεωρείται επαρκής ανταμοιβή για την περαιτέρω συνέχιση της εργασίας, μολονότι συγκρίνονται ίσες ποσότητες φυσικού προϊόντος.

Επομένως, για την πραξεολογική εξέταση του ζητήματος δεν έχει σημασία αν η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας είναι ανάλογη προς τη συνολική καταβολή εργασίας ή αν αυξάνεται σε μεγαλύτερη αναλογία από τον χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία. Σε κάθε περίπτωση, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, η προθυμία για τη χρησιμοποίηση των ακόμη αναξιοποίητων τμημάτων του συνολικού δυναμικού προς εργασία μειώνεται όσο αυξάνονται τα τμήματα που έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί. Το αν αυτή η μείωση της προθυμίας για περαιτέρω εργασία εξελίσσεται με ταχύτερο ή βραδύτερο ρυθμό αποτελεί πάντοτε ζήτημα οικονομικών δεδομένων και όχι ζήτημα κατηγορικών αρχών.

Η αρνητική χρησιμότητα που συνδέεται με την εργασία εξηγεί γιατί, στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας, παράλληλα με την προοδευτική αύξηση της φυσικής παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία προκλήθηκε από την τεχνολογική βελτίωση και την αφθονότερη προσφορά κεφαλαίου, αναπτύχθηκε γενικά μια τάση προς τη μείωση των ωρών εργασίας. Μεταξύ των ανέσεων που ο πολιτισμένος άνθρωπος μπορεί να απολαμβάνει σε μεγαλύτερη αφθονία από τους λιγότερο πολιτισμένους προγόνους του συγκαταλέγεται και η απόλαυση περισσότερου ελεύθερου χρόνου. Υπό αυτή την έννοια μπορεί κανείς να απαντήσει στο ερώτημα, το οποίο τίθεται συχνά από φιλοσόφους και φιλανθρώπους, αν η οικονομική πρόοδος έκανε ή όχι τους ανθρώπους ευτυχέστερους. Αν η παραγωγικότητα της εργασίας ήταν χαμηλότερη από ό,τι είναι στον σημερινό καπιταλιστικό κόσμο, ο άνθρωπος θα ήταν αναγκασμένος είτε να μοχθεί περισσότερο είτε να στερείται πολλές ανέσεις. Διαπιστώνοντας αυτό το γεγονός, οι οικονομολόγοι δεν ισχυρίζονται ότι το μοναδικό μέσο για την επίτευξη της ευτυχίας είναι η απόλαυση περισσότερων υλικών ανέσεων, η πολυτελής διαβίωση ή η κατοχή περισσότερου ελεύθερου χρόνου. Απλώς αναγνωρίζουν την

αλήθεια ότι οι άνθρωποι βρίσκονται σε θέση να εφοδιάζουν καλύτερα τον εαυτό τους με όσα οι ίδιοι θεωρούν ότι χρειάζονται.

Η θεμελιώδης πραξεολογική διαπίστωση ότι οι άνθρωποι προτιμούν εκείνο που τους ικανοποιεί περισσότερο από εκείνο που τους ικανοποιεί λιγότερο και ότι αποτιμούν τα πράγματα βάσει της χρησιμότητάς τους δεν χρειάζεται να διορθωθεί ή να συμπληρωθεί με μια πρόσθετη πρόταση σχετικά με την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Οι προτάσεις αυτές εμπεριέχουν ήδη τη διαπίστωση ότι η εργασία προτιμάται από τον ελεύθερο χρόνο μόνο στον βαθμό στον οποίο το προϊόν της εργασίας επιθυμείται περισσότερο επειγόντως από την απόλαυση του ελεύθερου χρόνου.

Η μοναδική θέση που κατέχει ο συντελεστής εργασία στον κόσμο μας οφείλεται στον μη ειδικό χαρακτήρα του. Όλοι οι πρωτογενείς συντελεστές παραγωγής που παρέχονται από τη φύση —δηλαδή όλα τα φυσικά πράγματα και όλες οι φυσικές δυνάμεις που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο άνθρωπος για να βελτιώσει την κατάσταση της ευημερίας του— διαθέτουν ειδικές δυνάμεις και ιδιότητες. Υπάρχουν σκοποί για την επίτευξη των οποίων είναι περισσότερο κατάλληλοι, σκοποί για τους οποίους είναι λιγότερο κατάλληλοι και σκοποί για τους οποίους είναι εντελώς ακατάλληλοι. Η ανθρώπινη εργασία, όμως, είναι συγχρόνως κατάλληλη και απαραίτητη για την εκτέλεση όλων των νοητών παραγωγικών διαδικασιών και τρόπων παραγωγής.

Δεν επιτρέπεται, βεβαίως, να εξετάζουμε γενικά την ανθρώπινη εργασία ως τέτοια. Αποτελεί θεμελιώδες σφάλμα να μην αντιλαμβανόμαστε ότι οι άνθρωποι και οι εργασιακές τους ικανότητες διαφέρουν. Η εργασία που μπορεί να εκτελέσει ένα συγκεκριμένο άτομο είναι περισσότερο κατάλληλη για ορισμένους σκοπούς, λιγότερο κατάλληλη για άλλους και εντελώς ακατάλληλη για κάποιους άλλους.

Μία από τις ανεπάρκειες της κλασικής οικονομικής θεωρίας ήταν ότι δεν έδωσε αρκετή προσοχή σε αυτό το γεγονός και δεν το έλαβε υπόψη κατά τη διαμόρφωση της θεωρίας της για την αξία, τις τιμές και τους μισθολογικούς συντελεστές. Οι άνθρωποι δεν διαχειρίζονται οικονομικά την εργασία εν γένει, αλλά τα συγκεκριμένα διαθέσιμα είδη εργασίας. Οι μισθοί δεν καταβάλλονται για την εργασία που δαπανήθηκε, αλλά για τα επιτεύγματα της εργασίας, τα οποία διαφέρουν ευρύτατα ως προς την ποιότητα και την ποσότητα. Η παραγωγή κάθε συγκεκριμένου προϊόντος απαιτεί την απασχόληση εργαζομένων που είναι ικανοί να εκτελέσουν το συγκεκριμένο είδος εργασίας το οποίο απαιτείται.

Είναι παράλογο να δικαιολογείται η παράλειψη αυτού του σημείου με αναφορά στον υποτιθέμενο ισχυρισμό ότι το κύριο μέρος της ζήτησης και της προσφοράς εργασίας αφορά την κοινή ανειδίκευτη εργασία, την οποία είναι ικανός να εκτελέσει κάθε υγιής άνθρωπος, και ότι η ειδικευμένη εργασία —η εργασία ανθρώπων που διαθέτουν ιδιαίτερες έμφυτες ικανότητες και ειδική εκπαίδευση— αποτελεί γενικά εξαίρεση. Δεν χρειάζεται να διερευνήσουμε αν οι συνθήκες ήταν τέτοιες σε ένα μακρινό παρελθόν ή αν, ακόμη και μεταξύ πρωτόγονων φυλών, η ανισότητα των έμφυτων και επίκτητων εργασιακών ικανοτήτων αποτελούσε τον κύριο παράγοντα για την οικονομική διαχείριση της εργασίας. Όταν εξετάζουμε τις συνθήκες των πολιτισμένων λαών, δεν επιτρέπεται να παραβλέπουμε τις διαφορές στην ποιότητα της εκτελούμενης εργασίας. Η εργασία την οποία είναι σε θέση να εκτελέσουν διαφορετικοί άνθρωποι διαφέρει, επειδή οι άνθρωποι γεννιούνται άνισοι και επειδή οι δεξιότητες και η εμπειρία που αποκτούν κατά τη διάρκεια της ζωής τους διαφοροποιούν ακόμη περισσότερο τις ικανότητές τους.

Όταν μιλάμε για τον μη ειδικό χαρακτήρα της ανθρώπινης εργασίας, ασφαλώς δεν ισχυριζόμαστε ότι κάθε ανθρώπινη εργασία είναι της ίδιας ποιότητας. Εκείνο που επιδιώκουμε να καταδείξουμε είναι μάλλον ότι οι διαφορές μεταξύ των ειδών εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή διαφορετικών αγαθών είναι μεγαλύτερες από τις διαφορές μεταξύ των έμφυτων ικανοτήτων των ανθρώπων. Κατά την υπογράμμιση αυτού του σημείου δεν ασχολούμαστε με τις δημιουργικές επιτεύξεις της μεγαλοφυΐας· το έργο της μεγαλοφυΐας βρίσκεται έξω από την τροχιά της συνήθους ανθρώπινης δράσης και μοιάζει με δωρεάν δώρο της μοίρας, το οποίο προσφέρεται στην ανθρωπότητα εν μία νυκτί.[6] Παραβλέπουμε επίσης τους θεσμικούς φραγμούς που στερούν από ορισμένες ομάδες ανθρώπων την πρόσβαση σε συγκεκριμένα επαγγέλματα και στην εκπαίδευση που αυτά απαιτούν.

Η έμφυτη ανισότητα μεταξύ διαφορετικών ατόμων δεν διασπά τη ζωολογική ομοιομορφία και ομοιογένεια του ανθρώπινου είδους σε τέτοιο βαθμό ώστε να διαιρεί την προσφορά εργασίας σε ασύνδετα μεταξύ τους τμήματα. Έτσι, η δυνητική προσφορά εργασίας που είναι διαθέσιμη για την εκτέλεση κάθε συγκεκριμένου είδους εργασίας υπερβαίνει την πραγματική ζήτηση για την εργασία αυτή. Η προσφορά κάθε είδους εξειδικευμένης εργασίας θα μπορούσε να αυξηθεί μέσω της μετακίνησης εργαζομένων από άλλους κλάδους και της αντίστοιχης εκπαίδευσής τους. Σε κανέναν κλάδο παραγωγής δεν περιορίζεται μόνιμα η έκταση της ικανοποίησης των αναγκών λόγω έλλειψης ανθρώπων ικανών να εκτελέσουν ειδικά καθήκοντα. Έλλειψη ειδικών μπορεί να εμφανιστεί μόνο βραχυχρόνια. Μακροχρόνια μπορεί να εξαλειφθεί μέσω της εκπαίδευσης ανθρώπων που διαθέτουν τις απαιτούμενες έμφυτες ικανότητες.

Η εργασία είναι το σπανιότερο από όλα τα πρωτογενή μέσα παραγωγής, επειδή, με αυτή την περιορισμένη έννοια, είναι μη ειδική και επειδή κάθε μορφή παραγωγής απαιτεί την καταβολή εργασίας. Έτσι, η σπανιότητα των άλλων πρωτογενών μέσων παραγωγής —δηλαδή των μη ανθρώπινων μέσων παραγωγής που παρέχονται από τη φύση— μετατρέπεται, για τον δρώντα άνθρωπο, σε σπανιότητα εκείνων των πρωτογενών υλικών μέσων παραγωγής των οποίων η αξιοποίηση απαιτεί τη μικρότερη καταβολή εργασίας.[7] Η διαθέσιμη προσφορά εργασίας είναι εκείνη που καθορίζει τον βαθμό στον οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί κάθε επιμέρους μορφή του συντελεστή φύση για την ικανοποίηση των αναγκών.

Αν αυξηθεί η προσφορά εργασίας την οποία οι άνθρωποι είναι ικανοί και πρόθυμοι να παράσχουν, αυξάνεται και η παραγωγή. Η εργασία δεν μπορεί να παραμείνει αχρησιμοποίητη επειδή θα ήταν άχρηστη για την περαιτέρω βελτίωση της ικανοποίησης των αναγκών. Ο απομονωμένος και αυτάρκης άνθρωπος έχει πάντοτε τη δυνατότητα να βελτιώσει την κατάστασή του καταβάλλοντας περισσότερη εργασία. Στην αγορά εργασίας μιας κοινωνίας της αγοράς υπάρχουν αγοραστές για κάθε προσφερόμενη ποσότητα εργασίας. Αφθονία και πλεόνασμα μπορούν να υπάρξουν μόνο σε επιμέρους τμήματα της αγοράς εργασίας· το αποτέλεσμα είναι η μετατόπιση της εργασίας προς άλλα τμήματα και η επέκταση της παραγωγής σε άλλους τομείς του οικονομικού συστήματος.

Από την άλλη πλευρά, μια αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας γης —με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους— θα μπορούσε να οδηγήσει σε αύξηση της παραγωγής μόνο αν η πρόσθετη γη ήταν περισσότερο γόνιμη από την οριακή γη που καλλιεργούνταν προηγουμένως.[8] Το ίδιο ισχύει και για τον συσσωρευμένο υλικό εξοπλισμό που προορίζεται για

μελλοντική παραγωγή. Η χρησιμότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών εξαρτάται επίσης από τη διαθέσιμη προσφορά εργασίας. Θα ήταν σπάταλο να χρησιμοποιηθεί η παραγωγική ικανότητα των υφιστάμενων εγκαταστάσεων, αν η απαιτούμενη εργασία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ικανοποίηση περισσότερο επειγουσών αναγκών.

Οι συμπληρωματικοί συντελεστές παραγωγής μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο μέχρι το όριο που επιτρέπει η διαθεσιμότητα του σπανιότερου μεταξύ αυτών. Ας υποθέσουμε ότι η παραγωγή μίας μονάδας του p απαιτεί τη δαπάνη 7 μονάδων του a και 3 μονάδων του και ότι ούτε το a ούτε το b μπορούν να χρησιμοποιηθούν για οποιαδήποτε άλλη παραγωγή πέραν της παραγωγής του p . Αν είναι διαθέσιμες 49 μονάδες του a και 2.000 μονάδες του b, δεν μπορούν να παραχθούν περισσότερες από 7 μονάδες του p. Η διαθέσιμη προσφορά του a καθορίζει την έκταση της χρησιμοποίησης του b . Μόνο το θεωρείται οικονομικό αγαθό· μόνο για το a είναι οι άνθρωποι πρόθυμοι να καταβάλουν τίμημα· ολόκληρη η τιμή του p καταλογίζεται στις 7 μονάδες του a. Αντιθέτως, το b δεν αποτελεί οικονομικό αγαθό και δεν του καταλογίζεται καμία τιμή. Ορισμένες ποσότητες του b παραμένουν αχρησιμοποίητες.

Μπορούμε να προσπαθήσουμε να φανταστούμε τις συνθήκες που θα επικρατούσαν σε έναν κόσμο στον οποίο όλοι οι υλικοί συντελεστές παραγωγής θα χρησιμοποιούνταν τόσο πλήρως, ώστε να μην υπήρχε καμία δυνατότητα να απασχοληθούν όλοι οι άνθρωποι ή να απασχοληθούν στον βαθμό στον οποίο θα ήταν πρόθυμοι να εργαστούν. Σε έναν τέτοιο κόσμο, η εργασία θα βρισκόταν σε αφθονία· μια αύξηση της προσφοράς εργασίας δεν θα μπορούσε να προσθέσει απολύτως τίποτε στη συνολική ποσότητα της παραγωγής. Αν υποθέσουμε ότι όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν την ίδια εργασιακή ικανότητα και επιμέλεια και

αν παραβλέψουμε την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας, τότε η εργασία σε έναν τέτοιο κόσμο δεν θα αποτελούσε οικονομικό αγαθό.

Αν ο κόσμος αυτός ήταν μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία, η αύξηση του πληθυσμού θα θεωρούνταν αύξηση του αριθμού των αργούντων καταναλωτών. Αν ήταν μια κοινωνία της αγοράς, οι καταβαλλόμενοι μισθολογικοί συντελεστές δεν θα ήταν αρκετά υψηλοί ώστε να αποτρέψουν τη λιμοκτονία. Όσοι αναζητούσαν απασχόληση θα ήταν πρόθυμοι να εργαστούν έναντι οποιουδήποτε μισθού, όσο χαμηλός και αν ήταν, ακόμη και αν δεν επαρκούσε για τη διατήρησή τους στη ζωή. Θα ήταν ευτυχείς αν μπορούσαν να αναβάλουν για λίγο τον θάνατο από ασιτία.

Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε στα παράδοξα αυτής της υπόθεσης ούτε να εξετάσουμε τα προβλήματα ενός τέτοιου κόσμου. Ο δικός μας κόσμος είναι διαφορετικός. Η εργασία είναι σπανιότερη από τους υλικούς συντελεστές παραγωγής. Στο σημείο αυτό δεν ασχολούμαστε με το πρόβλημα του άριστου πληθυσμού. Ασχολούμαστε μόνο με το γεγονός ότι υπάρχουν υλικοί συντελεστές παραγωγής οι οποίοι παραμένουν αχρησιμοποίητοι, επειδή η απαιτούμενη εργασία χρειάζεται για την ικανοποίηση περισσότερο επειγουσών αναγκών. Στον κόσμο μας δεν υπάρχει αφθονία, αλλά έλλειψη εργατικού δυναμικού, ενώ υπάρχουν αχρησιμοποίητοι υλικοί συντελεστές παραγωγής, δηλαδή γη, κοιτάσματα ορυκτών, ακόμη και παραγωγικές εγκαταστάσεις και εξοπλισμός.

Αυτή η κατάσταση θα μπορούσε να μεταβληθεί μέσω μιας τέτοιας αύξησης του πληθυσμού, ώστε να αξιοποιούνται πλήρως όλοι οι υλικοί συντελεστές που απαιτούνται για την παραγωγή των τροφίμων τα οποία είναι απολύτως απαραίτητα —με την αυστηρή έννοια του όρου— για τη διατήρηση της ανθρώπινης ζωής. Όσο, όμως, αυτό δεν συμβαίνει, η

κατάσταση δεν μπορεί να μεταβληθεί μέσω οποιασδήποτε βελτίωσης των τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής. Η αντικατάσταση λιγότερο αποδοτικών μεθόδων παραγωγής από αποδοτικότερες δεν καθιστά την εργασία άφθονη, εφόσον εξακολουθούν να υπάρχουν διαθέσιμοι υλικοί συντελεστές των οποίων η αξιοποίηση μπορεί να αυξήσει την ανθρώπινη ευημερία. Αντιθέτως, αυξάνει το προϊόν και, μέσω αυτού, την ποσότητα των καταναλωτικών αγαθών. Οι μηχανισμοί «εξοικονόμησης εργασίας» αυξάνουν την προσφορά αγαθών. Δεν προκαλούν «τεχνολογική ανεργία».[9]

Κάθε προϊόν είναι το αποτέλεσμα της χρησιμοποίησης τόσο της εργασίας όσο και των υλικών συντελεστών. Ο άνθρωπος διαχειρίζεται οικονομικά τόσο την εργασία όσο και τους υλικούς συντελεστές.

Άμεσα ικανοποιητική και έμμεσα ικανοποιητική εργασία

Κατά κανόνα, η εργασία ικανοποιεί εκείνον που την εκτελεί μόνο έμμεσα, δηλαδή μέσω της άρσης της δυσφορίας που επιφέρει η επίτευξη του σκοπού. Ο εργαζόμενος παραιτείται από ελεύθερο χρόνο και υποβάλλεται στην αρνητική χρησιμότητα της εργασίας, προκειμένου να απολαύσει είτε το προϊόν είτε ό,τι άλλοι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να του προσφέρουν ως αντάλλαγμα γι' αυτό. Για εκείνον, η καταβολή εργασίας αποτελεί μέσο για την επίτευξη ορισμένων σκοπών, τίμημα που καταβάλλεται και κόστος που αναλαμβάνεται.

Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις στις οποίες η εκτέλεση της εργασίας ικανοποιεί άμεσα τον εργαζόμενο. Αντλεί άμεση ικανοποίηση από την ίδια την καταβολή εργασίας. Η απόδοση είναι διττή. Συνίσταται, αφενός, στην απόκτηση του προϊόντος και, αφετέρου, στην ικανοποίηση που προσφέρει στον εργαζόμενο η ίδια η εκτέλεση της εργασίας.

Οι άνθρωποι έχουν παρερμηνεύσει αυτό το γεγονός κατά τρόπο εξωφρενικό και έχουν θεμελιώσει πάνω σε αυτή την παρερμηνεία φαντασιοκοπικά σχέδια κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Ένα από τα κύρια δόγματα του σοσιαλισμού είναι ότι η εργασία συνεπάγεται αρνητική χρησιμότητα μόνο στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, ενώ υπό τον σοσιαλισμό θα μετατραπεί σε καθαρή απόλαυση. Μπορούμε να παραβλέψουμε τις παραληρηματικές εξάρσεις του δύστυχου παράφρονα Charles Fourier. Ο μαρξιστικός «επιστημονικός» σοσιαλισμός, όμως, δεν διαφέρει ως προς αυτό το σημείο από τους ουτοπιστές. Ορισμένοι από τους σημαντικότερους υποστηρικτές του, ο Friedrich Engels και ο Karl Kautsky, δηλώνουν ρητά ότι μία από τις κύριες συνέπειες ενός σοσιαλιστικού καθεστώτος θα είναι η μετατροπή της εργασίας από οδύνη σε ευχαρίστηση.[10]

Συχνά παραβλέπεται το γεγονός ότι οι δραστηριότητες που προσφέρουν άμεση ικανοποίηση και αποτελούν, επομένως, άμεσες πηγές ευχαρίστησης και απόλαυσης διαφέρουν ουσιωδώς από την εργασία. Μόνο μια εξαιρετικά επιφανειακή εξέταση των σχετικών δεδομένων θα μπορούσε να αποτύχει να αναγνωρίσει αυτές τις διαφορές. Η κωπηλασία με κανό, όπως ασκείται τις Κυριακές για ψυχαγωγία στις λίμνες των δημόσιων πάρκων, μπορεί να παρομοιαστεί με την κωπηλασία των λεμβούχων και των δούλων στις γαλέρες μόνο από τη σκοπιά της υδρομηχανικής. Όταν κρίνεται ως μέσο για την επίτευξη σκοπών, διαφέρει τόσο όσο διαφέρει το σιγοτραγούδισμα μιας άριας από έναν περιπατητή από την εκτέλεση της ίδιας άριας από έναν τραγουδιστή της όπερας.

Ο ανέμελος κωπηλάτης της Κυριακής και ο περιπατητής που τραγουδά αντλούν άμεση, αλλά όχι έμμεση, ικανοποίηση από τις δραστηριότητές τους. Επομένως, αυτό που κάνουν δεν είναι εργασία·

δεν είναι χρησιμοποίηση των φυσιολογικών τους λειτουργιών για την επίτευξη σκοπών διαφορετικών από την απλή άσκηση αυτών των λειτουργιών. Είναι απλώς απόλαυση. Αποτελεί αυτοσκοπό· πραγματοποιείται για χάρη της ίδιας της δραστηριότητας και δεν παρέχει καμία περαιτέρω υπηρεσία. Εφόσον δεν είναι εργασία, δεν επιτρέπεται να αποκαλείται άμεσα ικανοποιητική εργασία.[11]

Ορισμένες φορές, ένας επιφανειακός παρατηρητής μπορεί να πιστεύει ότι η εργασία που εκτελούν άλλοι άνθρωποι τους προσφέρει άμεση ικανοποίηση, επειδή ο ίδιος θα ήθελε να επιδοθεί σε ένα είδος παιχνιδιού το οποίο φαινομενικά μιμείται το συγκεκριμένο είδος εργασίας. Όπως τα παιδιά παίζουν το σχολείο, τους στρατιώτες και τον σιδηρόδρομο, έτσι και οι ενήλικοι θα ήθελαν να παίζουν διάφορους ρόλους. Νομίζουν ότι ο μηχανοδηγός πρέπει να απολαμβάνει τη λειτουργία και την οδήγηση της μηχανής του τόσο όσο θα την απολάμβαναν οι ίδιοι, αν τους επιτρεπόταν να παίζουν μαζί της.

Καθώς βιάζεται να φθάσει στο γραφείο του, ο λογιστής φθονεί τον αστυνομικό της περιπόλου, ο οποίος, όπως νομίζει, πληρώνεται για να περιφέρεται ανέμελα στον τομέα του. Ο αστυνομικός, όμως, φθονεί τον λογιστή, ο οποίος, καθισμένος σε μια αναπαυτική καρέκλα μέσα σε ένα καλά θερμαινόμενο δωμάτιο, κερδίζει χρήματα γράφοντας κάτι που δεν μπορεί να αποκληθεί σοβαρά εργασία. Ωστόσο, οι απόψεις ανθρώπων που παρερμηνεύουν την εργασία των άλλων και τη θεωρούν απλή ψυχαγωγία δεν χρειάζεται να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη.

Υπάρχουν, εντούτοις, και περιπτώσεις γνήσιας άμεσα ικανοποιητικής εργασίας. Υπάρχουν ορισμένα είδη εργασίας από τα οποία, υπό ειδικές συνθήκες, μικρές ποσότητες προσφέρουν άμεση ικανοποίηση. Οι ποσότητες αυτές, όμως, είναι τόσο ασήμαντες, ώστε δεν διαδραματίζουν κανέναν απολύτως ρόλο στο πλέγμα της

ανθρώπινης δράσης και της παραγωγής που αποβλέπει στην ικανοποίηση των αναγκών. Ο κόσμος μας χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο της αρνητικής χρησιμότητας της εργασίας. Οι άνθρωποι ανταλλάσσουν την εργασία, η οποία συνεπάγεται αρνητική χρησιμότητα, με τα προϊόντα της εργασίας· γι' αυτούς, η εργασία αποτελεί πηγή έμμεσης ικανοποίησης.

Στον βαθμό στον οποίο ένα ειδικό είδος εργασίας προσφέρει περιορισμένη ποσότητα ευχαρίστησης και όχι δυσφορίας, δηλαδή άμεση ικανοποίηση και όχι αρνητική χρησιμότητα της εργασίας, δεν καταβάλλεται μισθός για την εκτέλεσή του. Αντιθέτως, εκείνος που την εκτελεί, ο «εργαζόμενος», πρέπει να αγοράσει την ευχαρίστηση και να πληρώσει γι' αυτήν. Το κυνήγι θηραμάτων υπήρξε και εξακολουθεί να είναι, για πολλούς ανθρώπους, κανονική εργασία που συνεπάγεται αρνητική χρησιμότητα. Υπάρχουν, όμως, άνθρωποι για τους οποίους αποτελεί καθαρή ευχαρίστηση.

Στην Ευρώπη, οι ερασιτέχνες κυνηγοί αγοράζουν από τον ιδιοκτήτη της κυνηγετικής περιοχής το δικαίωμα να σκοτώσουν έναν καθορισμένο αριθμό θηραμάτων συγκεκριμένου είδους. Η αγορά αυτού του δικαιώματος διαχωρίζεται από το τίμημα που πρέπει να καταβληθεί για το σκοτωμένο θήραμα. Αν οι δύο αγορές συνδέονται μεταξύ τους, η τιμή υπερβαίνει κατά πολύ τις τιμές που μπορούν να επιτευχθούν στην αγορά για το σκοτωμένο θήραμα. Ένας αρσενικός αίγαγρος που εξακολουθεί να περιφέρεται σε απόκρημνους βράχους έχει, επομένως, υψηλότερη χρηματική αξία από εκείνη που έχει αργότερα, όταν έχει σκοτωθεί, μεταφερθεί στην κοιλάδα και είναι έτοιμος για την αξιοποίηση του κρέατος, του δέρματος και των κεράτων του, μολονότι για τη θανάτωσή του απαιτούνται κοπιώδης αναρρίχηση και ορισμένα υλικά μέσα. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι μία από τις υπηρεσίες που είναι σε θέση να

προσφέρει ένας ζωντανός αίγαγρος είναι ότι παρέχει στον κυνηγό την ευχαρίστηση να τον σκοτώσει.

Η δημιουργική μεγαλοφυΐα

Πολύ ψηλότερα από τα εκατομμύρια ανθρώπων που έρχονται και παρέρχονται ορθώνονται οι πρωτοπόροι, οι άνθρωποι των οποίων οι πράξεις και οι ιδέες ανοίγουν νέους δρόμους για την ανθρωπότητα. Για την πρωτοπόρο μεγαλοφυΐα,[12] η δημιουργία αποτελεί την ουσία της ζωής. Για εκείνον, το να ζει σημαίνει να δημιουργεί.

Οι δραστηριότητες αυτών των εξαιρετικών ανθρώπων δεν μπορούν να υπαχθούν πλήρως στην πραξεολογική έννοια της εργασίας. Δεν αποτελούν εργασία, διότι για τη μεγαλοφυΐα δεν είναι μέσα αλλά αυτοσκοποί. Ζει δημιουργώντας και επινοώντας. Για εκείνον δεν υπάρχει ελεύθερος χρόνος, αλλά μόνο διαλείμματα προσωρινής στειρότητας και απογοήτευσης. Το κίνητρό του δεν είναι η επιθυμία να επιφέρει ένα αποτέλεσμα, αλλά η ίδια η πράξη της δημιουργίας του. Το επίτευγμα δεν τον ικανοποιεί ούτε έμμεσα ούτε άμεσα.

Δεν τον ικανοποιεί έμμεσα, επειδή οι συνάνθρωποί του, στην καλύτερη περίπτωση, αδιαφορούν γι' αυτό και, συχνότερα, το υποδέχονται ακόμη και με χλευασμούς, ειρωνείες και διώξεις. Πολλές μεγαλοφυΐες θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιήσει τα χαρίσματά τους για να καταστήσουν τη ζωή τους ευχάριστη και χαρούμενη· δεν εξέτασαν καν αυτή τη δυνατότητα και επέλεξαν χωρίς δισταγμό τον ακανθώδη δρόμο. Η μεγαλοφυΐα επιθυμεί να εκπληρώσει αυτό που θεωρεί αποστολή της, ακόμη και αν γνωρίζει ότι βαδίζει προς την ίδια της την καταστροφή.

Ούτε αντλεί η μεγαλοφυΐα άμεση ικανοποίηση από τις δημιουργικές της δραστηριότητες. Η δημιουργία είναι γι' αυτήν αγωνία και βάσανο, ένας αδιάκοπος και βασανιστικός αγώνας εναντίον εσωτερικών και εξωτερικών εμποδίων· την αναλώνει και τη συντρίβει. Ο Αυστριακός ποιητής Grillparzer απεικόνισε αυτή την κατάσταση στο συγκινητικό ποίημά του «Αποχαιρετισμός στο Gastein».[13] Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, όταν το έγραφε, σκεπτόταν όχι μόνο τις δικές του θλίψεις και δοκιμασίες, αλλά και τα ακόμη μεγαλύτερα βάσανα ενός πολύ μεγαλύτερου ανθρώπου, του Beethoven, του οποίου η μοίρα έμοιαζε με τη δική του και τον οποίο κατανοούσε, χάρη στην αφοσιωμένη στοργή και τη συμπονετική του εκτίμηση, καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο σύγχρονό του.

Ο Nietzsche παρομοίασε τον εαυτό του με τη φλόγα που καταναλώνει και καταστρέφει ακόρεστα τον ίδιο της τον εαυτό.[14] Τέτοια βάσανα είναι φαινόμενα που δεν έχουν τίποτε κοινό με τις συνδηλώσεις οι οποίες συνδέονται γενικά με τις έννοιες του έργου και της εργασίας, της παραγωγής και της επιτυχίας, του βιοπορισμού και της απόλαυσης της ζωής.

Τα επιτεύγματα του δημιουργικού καινοτόμου —οι σκέψεις και οι θεωρίες του, τα ποιήματα, οι πίνακες και οι μουσικές συνθέσεις του— δεν μπορούν, από πραξεολογική άποψη, να ταξινομηθούν ως προϊόντα εργασίας. Δεν αποτελούν το αποτέλεσμα της χρησιμοποίησης εργασίας η οποία θα μπορούσε να είχε αφιερωθεί στην παραγωγή άλλων ανέσεων, αλλά χρησιμοποιήθηκε αντ' αυτού για την «παραγωγή» ενός αριστουργήματος της φιλοσοφίας, της τέχνης ή της λογοτεχνίας. Οι στοχαστές, οι ποιητές και οι καλλιτέχνες είναι μερικές φορές ακατάλληλοι για την εκτέλεση οποιασδήποτε άλλης εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, ο χρόνος και ο μόχθος που αφιερώνουν στις δημιουργικές

δραστηριότητες δεν αφαιρούνται από τη χρησιμοποίησή τους για άλλους σκοπούς.

Οι συνθήκες μπορούν ορισμένες φορές να καταδικάσουν σε στειρότητα έναν άνθρωπο ο οποίος θα είχε τη δύναμη να δημιουργήσει πρωτάκουστα πράγματα· μπορεί να μην του αφήσουν άλλη επιλογή από το να πεθάνει από ασιτία ή να χρησιμοποιήσει όλες τις δυνάμεις του στον αγώνα για την απλή φυσική επιβίωση. Αν, όμως, η μεγαλοφυΐα κατορθώσει να επιτύχει τους σκοπούς της, κανείς άλλος εκτός από την ίδια δεν καταβάλλει το «κόστος» που συνεπάγεται το επίτευγμα. Ο Goethe ίσως παρεμποδίστηκε, από ορισμένες απόψεις, από τα καθήκοντά του στην Αυλή της Βαϊμάρης. Ασφαλώς, όμως, δεν θα είχε επιτύχει περισσότερα κατά την άσκηση των επίσημων καθηκόντων του ως υπουργός του κράτους, διευθυντής θεάτρου και διοικητής μεταλλείων, αν δεν είχε γράψει τα θεατρικά έργα, τα ποιήματα και τα μυθιστορήματά του.

Επιπλέον, είναι αδύνατο να υποκατασταθεί το έργο των δημιουργών από την εργασία άλλων ανθρώπων. Αν δεν είχαν υπάρξει ο Dante και ο Beethoven, κανείς δεν θα μπορούσε να παραγάγει τη *Θεία Κωμωδία* ή την Ενάτη Συμφωνία αναθέτοντας αυτά τα καθήκοντα σε άλλους ανθρώπους. Ούτε η κοινωνία ούτε μεμονωμένα άτομα μπορούν να προαγάγουν ουσιωδώς τη μεγαλοφυΐα και το έργο της. Ακόμη και η εντονότερη «ζήτηση» και η πιο επιτακτική διαταγή της κυβέρνησης παραμένουν αναποτελεσματικές. Η μεγαλοφυΐα δεν δημιουργεί κατόπιν παραγγελίας. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να βελτιώσουν τις φυσικές και κοινωνικές συνθήκες που γεννούν τον δημιουργό και τη δημιουργία του. Είναι αδύνατο να εκτραφούν μεγαλοφυΐες μέσω της ευγονικής, να διαμορφωθούν μέσω της σχολικής εκπαίδευσης ή να οργανωθούν οι δραστηριότητές τους. Μπορεί, όμως, ασφαλώς να οργανωθεί η

κοινωνία κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μην απομένει κανένας χώρος για τους πρωτοπόρους και για το ρηξικέλευθο έργο τους.

Το δημιουργικό επίτευγμα της μεγαλοφυΐας αποτελεί έσχατο δεδομένο για την πραξεολογία. Εμφανίζεται στην ιστορία ως δωρεάν δώρο της μοίρας. Δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση αποτέλεσμα παραγωγής με την έννοια με την οποία χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο η οικονομική επιστήμη.

6. Βλ. κατωτέρω, σ. 139–140.

7. Βεβαίως, ορισμένοι φυσικοί πόροι είναι τόσο σπάνιοι, ώστε αξιοποιούνται πλήρως.

8. Υπό συνθήκες ελεύθερης κινητικότητας της εργασίας, θα ήταν σπάταλο να βελτιωθεί άγονη γη, αν η ανακτηθείσα έκταση δεν ήταν τόσο γόνιμη ώστε να αντισταθμίζει το συνολικό κόστος της σχετικής διαδικασίας.

9. Βλ. κατωτέρω, σ. 769–779.

10. Karl Kautsky, *Die soziale Revolution*, 3η έκδ. (Βερολίνο, 1911), τόμ. II, σ. 16 επ. Για τον Engels, βλ. κατωτέρω, σ. 591.

11. Η κωπηλασία που ασκείται συστηματικά ως άθλημα και το τραγούδι που ασκείται συστηματικά από έναν ερασιτέχνη αποτελούν ενδοστρεφή εργασία. Βλ. κατωτέρω, σ. 587–588.

12. Οι ηγέτες (*Führer*) δεν είναι πρωτοπόροι. Καθοδηγούν τους ανθρώπους πάνω στις οδούς που έχουν χαράξει οι πρωτοπόροι. Ο πρωτοπόρος ανοίγει δρόμο μέσα από μια

έως τότε απρόσιτη περιοχή και ενδέχεται να μην ενδιαφέρεται καθόλου για το αν κάποιος επιθυμεί ή όχι να ακολουθήσει τη νέα οδό. Ο ηγέτης κατευθύνει τους ανθρώπους προς τον σκοπό που επιθυμούν να επιτύχουν.

13. Φαίνεται ότι δεν υπάρχει αγγλική μετάφραση αυτού του ποιήματος. Το βιβλίο του Douglas Yates, *Franz Grillparzer: A Critical Biography* (Οξφόρδη, 1946), τόμ. Ι, σ. 57, παρέχει μια σύντομη αγγλική περίληψη του περιεχομένου του.

14. Για μετάφραση του ποιήματος του Nietzsche, βλ. M. A. Müggе, *Friedrich Nietzsche* (Νέα Υόρκη, 1911), σ. 275.

4. Παραγωγή

(**ΣτΜ**: Ο όρος *Geisteswissenschaft* αποδίδεται ως «επιστήμη του πνεύματος», καθώς αναφέρεται στις επιστήμες της ανθρώπινης δράσης, του νοήματος και του πολιτισμού και όχι στην ηθική επιστήμη με τη στενή έννοια.)

Η δράση, εφόσον είναι επιτυχής, επιτυγχάνει τον επιδιωκόμενο σκοπό. Παράγει το προϊόν.

Η παραγωγή δεν είναι πράξη δημιουργίας· δεν φέρνει στην ύπαρξη κάτι που δεν υπήρχε προηγουμένως. Είναι μετασχηματισμός δεδομένων στοιχείων μέσω της διάταξης και του συνδυασμού τους. Ο παραγωγός δεν είναι δημιουργός. Ο άνθρωπος είναι δημιουργικός μόνο στη σκέψη και στη σφαίρα της φαντασίας. Στον κόσμο των εξωτερικών φαινομένων είναι απλώς μετασχηματιστής. Το μόνο που μπορεί να επιτύχει είναι να συνδυάσει τα διαθέσιμα μέσα κατά τέτοιον τρόπο, ώστε, σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, να προκύψει αναγκαστικά το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Κάποτε ήταν σύνηθες να γίνεται διάκριση μεταξύ της παραγωγής υλικών αγαθών και της παροχής προσωπικών υπηρεσιών. Ο ξυλουργός που κατασκεύαζε τραπέζια και καρέκλες χαρακτηριζόταν παραγωγικός· ο χαρακτηρισμός αυτός, όμως, δεν αποδιδόταν στον ιατρό, του οποίου οι

συμβουλές βοηθούσαν τον ασθενή ξυλουργό να ανακτήσει την ικανότητά του να κατασκευάζει τραπέζια και καρέκλες. Γινόταν διάκριση μεταξύ της σχέσης ιατρού και ξυλουργού και της σχέσης ξυλουργού και ράπτη. Ο ιατρός, υποστηριζόταν, δεν παράγει ο ίδιος· βιοπορίζεται από όσα παράγουν οι άλλοι άνθρωποι και συντηρείται από τους ξυλουργούς και τους ράπτες. Σε ακόμη παλαιότερη εποχή, οι Γάλλοι Φυσιοκράτες υποστήριζαν ότι κάθε εργασία ήταν άγονη, εκτός αν αντλούσε κάτι από το έδαφος. Κατά την άποψή τους, παραγωγικές ήταν μόνο η καλλιέργεια της γης, η αλιεία και το κυνήγι, καθώς και η εκμετάλλευση ορυχείων και λατομείων. Οι μεταποιητικές βιομηχανίες δεν προσέθεταν στην αξία των χρησιμοποιούμενων υλικών τίποτε περισσότερο από την αξία των αγαθών που κατανάλωναν οι εργαζόμενοι.

Οι σημερινοί οικονομολόγοι χλευάζουν τους προκατόχους τους επειδή έκαναν τέτοιες αστήρικτες διακρίσεις. Θα έπρεπε, όμως, μάλλον να αφαιρέσουν πρώτα τη δοκό από το δικό τους μάτι. Ο τρόπος με τον οποίο πολλοί σύγχρονοι συγγραφείς αντιμετωπίζουν διάφορα προβλήματα —όπως, για παράδειγμα, τη διαφήμιση και την εμπορική προώθηση— αποτελεί προφανή υποτροπή στα χονδροειδή σφάλματα που θα έπρεπε να έχουν εξαφανιστεί προ πολλού.

Μια άλλη ευρέως διαδεδομένη άποψη εντοπίζει μια διαφορά μεταξύ της χρησιμοποίησης της εργασίας και της χρησιμοποίησης των υλικών συντελεστών παραγωγής. Η φύση, υποστηρίζεται, παρέχει δωρεάν τα δώρα της· η εργασία, όμως, πρέπει να πληρωθεί μέσω της υποβολής στην αρνητική χρησιμότητα που τη συνοδεύει. Μοχθώντας και υπερνικώντας την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας, ο άνθρωπος προσθέτει στο σύμπαν κάτι που δεν υπήρχε προηγουμένως. Υπό αυτή την έννοια, η εργασία χαρακτηρίστηκε δημιουργική. Και αυτό, όμως, είναι εσφαλμένο. Η ικανότητα του ανθρώπου προς εργασία είναι

δεδομένη μέσα στο σύμπαν, όπως δεδομένες είναι και οι πρωταρχικές και εγγενείς ιδιότητες της γης και των ζωικών ουσιών. Ούτε το γεγονός ότι ένα μέρος της δυνητικής ικανότητας προς εργασία μπορεί να παραμένει αχρησιμοποίητο τη διαφοροποιεί από τους μη ανθρώπινους συντελεστές παραγωγής· και αυτοί μπορούν να παραμένουν αχρησιμοποίητοι. Η προθυμία των ατόμων να υπερνικήσουν την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας απορρέει από το γεγονός ότι προτιμούν το προϊόν της εργασίας από την ικανοποίηση που θα αντλούσαν από περισσότερο ελεύθερο χρόνο.

Μόνο ο ανθρώπινος νους, ο οποίος κατευθύνει τη δράση και την παραγωγή, είναι δημιουργικός. Και ο νους ανήκει στο σύμπαν και στη φύση· αποτελεί μέρος του δεδομένου και υφιστάμενου κόσμου. Το να αποκαλούμε τον νου δημιουργικό δεν σημαίνει ότι επιδιδόμαστε σε μεταφυσικούς στοχασμούς. Τον αποκαλούμε δημιουργικό επειδή αδυνατούμε να αναγάγουμε τις μεταβολές που επιφέρει η ανθρώπινη δράση σε κάτι προγενέστερο από το σημείο στο οποίο βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την παρέμβαση του λόγου που κατευθύνει τις ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η παραγωγή δεν είναι κάτι φυσικό, υλικό και εξωτερικό· είναι πνευματικό και διανοητικό φαινόμενο. Οι ουσιώδεις προϋποθέσεις της δεν είναι η ανθρώπινη εργασία και οι εξωτερικές φυσικές δυνάμεις και ύλες, αλλά η απόφαση του νου να χρησιμοποιήσει αυτούς τους συντελεστές ως μέσα για την επίτευξη σκοπών. Εκείνο που παράγει το προϊόν δεν είναι ο μόχθος και η καταπόνηση καθαυτά, αλλά το γεγονός ότι ο μόχθος καθοδηγείται από τον λόγο. Μόνο ο ανθρώπινος νους έχει τη δύναμη να άρει τη δυσφορία.

Η υλιστική μεταφυσική των μαρξιστών παρερμηνεύει πλήρως αυτά τα ζητήματα. Οι «παραγωγικές δυνάμεις» δεν είναι υλικές. Η παραγωγή

είναι πνευματικό, διανοητικό και ιδεολογικό φαινόμενο. Είναι η μέθοδος την οποία χρησιμοποιεί ο άνθρωπος, καθοδηγούμενος από τον λόγο, για την κατά το δυνατόν πληρέστερη άρση της δυσφορίας. Εκείνο που διακρίνει τις δικές μας συνθήκες από τις συνθήκες υπό τις οποίες ζούσαν οι πρόγονοί μας πριν από χίλια ή είκοσι χιλιάδες χρόνια δεν είναι κάτι υλικό, αλλά κάτι πνευματικό. Οι υλικές μεταβολές είναι αποτέλεσμα των πνευματικών μεταβολών.

Η παραγωγή είναι η μεταβολή του δεδομένου σύμφωνα με τα σχέδια του λόγου. Αυτά τα σχέδια —οι συνταγές, οι τύποι, οι ιδεολογίες — αποτελούν το πρωταρχικό στοιχείο· μετατρέπουν τους αρχικούς συντελεστές, τόσο τους ανθρώπινους όσο και τους μη ανθρώπινους, σε μέσα. Ο άνθρωπος παράγει χάρη στον λόγο του· επιλέγει σκοπούς και χρησιμοποιεί μέσα για την επίτευξή τους. Η διαδεδομένη ρήση σύμφωνα με την οποία η οικονομική επιστήμη ασχολείται με τις υλικές συνθήκες της ανθρώπινης ζωής είναι εντελώς εσφαλμένη. Η ανθρώπινη δράση αποτελεί εκδήλωση του νου. Υπό αυτή την έννοια, η πραξεολογία μπορεί να αποκληθεί επιστήμη του πνεύματος (*Geisteswissenschaft*).

Βεβαίως, δεν γνωρίζουμε τι είναι ο νους, όπως ακριβώς δεν γνωρίζουμε τι είναι η κίνηση, η ζωή ή ο ηλεκτρισμός. «Νους» είναι απλώς η λέξη με την οποία δηλώνουμε τον άγνωστο παράγοντα που επέτρεψε στους ανθρώπους να επιτύχουν όλα όσα έχουν κατορθώσει: τις θεωρίες και τα ποιήματα, τους καθεδρικούς ναούς και τις συμφωνίες, τα αυτοκίνητα και τα αεροπλάνα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο 8: Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Η ανθρώπινη συνεργασία

Κοινωνία είναι η συντονισμένη δράση, η συνεργασία. Η κοινωνία αποτελεί προϊόν συνειδητής και σκόπιμης συμπεριφοράς.

Αυτό δεν σημαίνει ότι τα άτομα συνήψαν συμβάσεις δυνάμει των οποίων ίδρυσαν την ανθρώπινη κοινωνία. Οι πράξεις που επέφεραν την κοινωνική συνεργασία και καθημερινά την πραγματώνουν εκ νέου δεν αποβλέπουν σε τίποτε άλλο παρά στη συνεργασία και στη σύμπραξη με άλλους για την επίτευξη συγκεκριμένων επιμέρους σκοπών. Το συνολικό πλέγμα των αμοιβαίων σχέσεων που δημιουργούνται από τέτοιες συντονισμένες πράξεις ονομάζεται κοινωνία. Αντικαθιστά τη —τουλάχιστον νοητή— απομονωμένη ζωή των ατόμων με τη συνεργασία. Κοινωνία είναι καταμερισμός της εργασίας και συνδυασμός της εργασίας. Υπό την ιδιότητά του ως δρώντος ζώου, ο άνθρωπος καθίσταται κοινωνικό ζώο.

Ο μεμονωμένος άνθρωπος γεννιέται σε ένα κοινωνικά οργανωμένο περιβάλλον. Μόνο υπό αυτή την έννοια μπορούμε να δεχθούμε τη ρήση ότι η κοινωνία προηγείται —λογικά ή ιστορικά— του ατόμου. Υπό οποιαδήποτε άλλη έννοια, το απόφθεγμα αυτό είναι είτε κενό

περιεχομένου είτε παράλογο. Το άτομο ζει και δρα εντός της κοινωνίας. Η κοινωνία, όμως, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο συνδυασμός ατόμων για την καταβολή συνεργατικής προσπάθειας. Δεν υπάρχει πουθενά αλλού παρά μόνο στις πράξεις των επιμέρους ανθρώπων. Αποτελεί πλάνη η αναζήτησή της έξω από τις πράξεις των ατόμων. Το να μιλά κανείς για αυτόνομη και ανεξάρτητη ύπαρξη της κοινωνίας, για τη ζωή, την ψυχή και τις πράξεις της, αποτελεί μεταφορά η οποία μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε κατάφωρα σφάλματα.

Τα ερωτήματα αν πρέπει να θεωρείται η κοινωνία ή το άτομο ως ο έσχατος σκοπός και αν τα συμφέροντα της κοινωνίας πρέπει να υποτάσσονται στα συμφέροντα των ατόμων ή τα συμφέροντα των ατόμων σε εκείνα της κοινωνίας είναι άκαρπα. Η δράση είναι πάντοτε δράση επιμέρους ανθρώπων. Το κοινωνικό στοιχείο συνίσταται σε έναν ορισμένο προσανατολισμό των πράξεων των επιμέρους ανθρώπων. Η κατηγορία του σκοπού έχει νόημα μόνο όταν εφαρμόζεται στη δράση. Η θεολογία και η μεταφυσική της ιστορίας μπορούν να πραγματεύονται τους σκοπούς της κοινωνίας και τα σχέδια που ο Θεός επιθυμεί να πραγματοποιήσει ως προς αυτήν, όπως ακριβώς πραγματεύονται τον σκοπό όλων των άλλων τμημάτων του δημιουργημένου σύμπαντος. Για την επιστήμη, η οποία είναι αδιαχώριστη από τον λόγο —ένα εργαλείο προδήλως ακατάλληλο για την πραγμάτευση τέτοιων προβλημάτων— θα ήταν μάταιο να αποδυθεί σε εικοτολογίες σχετικά με αυτά τα ζητήματα.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής συνεργασίας μπορούν να αναπτυχθούν μεταξύ των μελών της κοινωνίας αισθήματα συμπάθειας και φιλίας, καθώς και ένα αίσθημα ότι ανήκουν σε ένα κοινό σύνολο. Τα αισθήματα αυτά αποτελούν την πηγή των πιο ευχάριστων και των πιο υψηλών ανθρώπινων εμπειριών. Είναι το πολυτιμότερο κόσμημα της ζωής·

ανυψώνουν το ζωικό είδος άνθρωπος στα ύψη μιας αληθινά ανθρώπινης ύπαρξης. Δεν αποτελούν, όμως, όπως υποστήριξαν ορισμένοι, τους παράγοντες που δημιούργησαν τις κοινωνικές σχέσεις. Είναι καρποί της κοινωνικής συνεργασίας και ευδοκιμούν μόνο στο πλαίσιό της· δεν προηγήθηκαν της εγκαθίδρυσης των κοινωνικών σχέσεων και δεν αποτελούν τον σπόρο από τον οποίο αυτές βλάστησαν.

Τα θεμελιώδη δεδομένα που επέφεραν τη συνεργασία, την κοινωνία και τον πολιτισμό και μετέτρεψαν το ζώο άνθρωπος σε ανθρώπινο ον είναι τα εξής: η εργασία που εκτελείται υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας είναι παραγωγικότερη από την απομονωμένη εργασία, και ο ανθρώπινος λόγος είναι ικανός να αναγνωρίσει αυτή την αλήθεια. Αν δεν υπήρχαν αυτά τα δεδομένα, οι άνθρωποι θα παρέμεναν για πάντα θανάσιμοι εχθροί μεταξύ τους, ασυμφιλίωτοι αντίπαλοι στις προσπάθειές τους να εξασφαλίσουν μερίδιο από το σπάνιο απόθεμα μέσων συντήρησης που παρέχει η φύση. Κάθε άνθρωπος θα ήταν αναγκασμένος να θεωρεί όλους τους άλλους εχθρούς του· η επιθυμία του να ικανοποιήσει τις δικές του ορέξεις θα τον οδηγούσε σε αδυσώπητη σύγκρουση με όλους τους συνανθρώπους του. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί κανένα αίσθημα συμπάθειας.

Ορισμένοι κοινωνιολόγοι υποστήριξαν ότι το πρωταρχικό και στοιχειώδες υποκειμενικό δεδομένο της κοινωνίας είναι μια «συνείδηση του ομοίου».[1] Άλλοι ισχυρίζονται ότι δεν θα υπήρχαν κοινωνικά συστήματα αν δεν υπήρχε ένα «αίσθημα κοινότητας ή συνεύρεσης σε ένα κοινό σύνολο».[2] Μπορούμε να συμφωνήσουμε, υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί οι κάπως ασαφείς και αμφίσημοι όροι ερμηνεύονται ορθά. Μπορούμε να αποκαλέσουμε συνείδηση του ομοίου, αίσθημα κοινότητας ή αίσθημα του ανήκειν σε ένα κοινό σύνολο την αναγνώριση του γεγονότος ότι όλοι οι άλλοι άνθρωποι αποτελούν δυνητικούς συνεργάτες

στον αγώνα για επιβίωση, επειδή είναι ικανοί να αναγνωρίσουν τα αμοιβαία οφέλη της συνεργασίας, ενώ τα ζώα στερούνται αυτής της ικανότητας. Δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονούμε ότι τα πρωταρχικά δεδομένα που δημιουργούν αυτή τη συνείδηση ή αυτό το αίσθημα είναι τα δύο που αναφέρθηκαν παραπάνω. Σε έναν υποθετικό κόσμο στον οποίο ο καταμερισμός της εργασίας δεν θα αύξανε την παραγωγικότητα, δεν θα υπήρχε κοινωνία. Δεν θα υπήρχαν αισθήματα καλοσύνης και καλής θέλησης.

Η αρχή του καταμερισμού της εργασίας αποτελεί μία από τις σπουδαίες θεμελιώδεις αρχές του κοσμικού γίγνεσθαι και της εξελικτικής μεταβολής. Οι βιολόγοι ορθώς δανείστηκαν την έννοια του καταμερισμού της εργασίας από την κοινωνική φιλοσοφία και την προσάρμοσαν στο δικό τους πεδίο έρευνας. Υπάρχει καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των διαφόρων μερών κάθε ζωντανού οργανισμού. Υπάρχουν, επιπλέον, οργανικές οντότητες αποτελούμενες από συνεργαζόμενα ζωικά άτομα· συνηθίζεται να αποκαλούνται μεταφορικά τέτοιες συναθροίσεις μυρμηγκιών και μελισσών «ζωικές κοινωνίες». Δεν πρέπει, όμως, ποτέ να λησμονούμε ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανθρώπινης κοινωνίας είναι η σκόπιμη συνεργασία. Η κοινωνία αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δράσης, δηλαδή της συνειδητής επιδίωξης σκοπών. Κανένα τέτοιο στοιχείο, στον βαθμό που μπορούμε να διαπιστώσουμε, δεν υπάρχει στις διαδικασίες που οδήγησαν στην εμφάνιση των συστημάτων δομής και λειτουργίας των φυτικών και ζωικών σωμάτων ή στη λειτουργία των κοινωνιών των μυρμηγκιών, των μελισσών και των σερσεγκιών. Η ανθρώπινη κοινωνία αποτελεί διανοητικό και πνευματικό φαινόμενο. Είναι το αποτέλεσμα της σκόπιμης αξιοποίησης ενός καθολικού νόμου που καθορίζει το κοσμικό γίγνεσθαι, δηλαδή της υψηλότερης παραγωγικότητας του καταμερισμού της εργασίας. Όπως σε κάθε περίπτωση δράσης, η αναγνώριση των

νόμων της φύσης τίθεται στην υπηρεσία των προσπαθειών του ανθρώπου να βελτιώσει τις συνθήκες του.

[1] F. H. Giddings, *The Principles of Sociology*, Νέα Υόρκη, 1926, σ. 17.

[2] F. M. MacIver, *Society*, Νέα Υόρκη, 1937, σ. 6–7.

2. Κριτική της ολιστικής και μεταφυσικής αντίληψης της κοινωνίας

Σύμφωνα με τις θεωρίες του οικουμενισμού, του εννοιολογικού ρεαλισμού, του ολισμού, του κολεκτιβισμού και ορισμένων εκπροσώπων της μορφοψυχολογίας, η κοινωνία είναι μια οντότητα που ζει τη δική της ζωή, ανεξάρτητα και χωριστά από τη ζωή των διαφόρων ατόμων, ενεργεί για λογαριασμό της και επιδιώκει δικούς της σκοπούς, διαφορετικούς από εκείνους που επιδιώκουν τα άτομα. Τότε, ασφαλώς, μπορεί να ανακύψει ανταγωνισμός μεταξύ των σκοπών της κοινωνίας και των σκοπών των μελών της. Για να διαφυλαχθεί η άνθηση και η περαιτέρω ανάπτυξη της κοινωνίας, καθίσταται αναγκαίο να χαλιναγωγηθεί ο εγωισμός των ατόμων και να εξαναγκαστούν αυτά να θυσιάσουν τις εγωιστικές τους επιδιώξεις προς όφελος της κοινωνίας.

Στο σημείο αυτό, όλες αυτές οι ολιστικές θεωρίες είναι υποχρεωμένες να εγκαταλείψουν τις εγκόσμιες μεθόδους των επιστημών του ανθρώπου και του λογικού συλλογισμού και να στραφούν σε θεολογικές ή μεταφυσικές ομολογίες πίστεως. Πρέπει να υποθέσουν ότι η Θεία Πρόνοια, μέσω των προφητών, των αποστόλων και των χαρισματικών ηγετών της, εξαναγκάζει τους ανθρώπους, οι οποίοι είναι εκ φύσεως κακοί —δηλαδή επιρρεπείς στην επιδίωξη των δικών τους σκοπών— να βαδίσουν στις οδούς της δικαιοσύνης στις οποίες ο Κύριος, το Παγκόσμιο Πνεύμα ή η ιστορία επιθυμούν να βαδίσουν.

Αυτή είναι η φιλοσοφία που χαρακτήριζε από αμνημονεύτων χρόνων τις δοξασίες των πρωτόγονων φυλών. Αποτέλεσε στοιχείο όλων των θρησκευτικών διδασκαλιών. Ο άνθρωπος οφείλει να συμμορφώνεται προς τον νόμο που θέσπισε μια υπεράνθρωπη δύναμη και να υπακούει στις αρχές στις οποίες η δύναμη αυτή ανέθεσε την επιβολή του νόμου. Η τάξη που δημιουργήθηκε από αυτόν τον νόμο, δηλαδή η ανθρώπινη κοινωνία, αποτελεί συνεπώς έργο της Θεότητας και όχι του ανθρώπου. Αν ο Κύριος δεν είχε παρέμβει και δεν είχε φωτίσει την πλανώμενη ανθρωπότητα, η κοινωνία δεν θα είχε έλθει σε ύπαρξη. Είναι αλήθεια ότι η κοινωνική συνεργασία αποτελεί ευλογία για τον άνθρωπο· είναι αλήθεια ότι μόνο στο πλαίσιο της κοινωνίας μπόρεσε ο άνθρωπος να ανέλθει από τη βαρβαρότητα και την ηθική και υλική αθλιότητα της πρωτόγονης κατάστασής του. Αν, όμως, είχε αφεθεί μόνος του, δεν θα είχε ποτέ διακρίνει την οδό προς τη σωτηρία του. Διότι η προσαρμογή στις απαιτήσεις της κοινωνικής συνεργασίας και η υποταγή στις επιταγές του ηθικού νόμου του επιβάλλουν σοβαρούς περιορισμούς. Από τη σκοπιά της αξιοθρήνητης διάνοιάς του, θα θεωρούσε την εγκατάλειψη κάποιου προσδοκώμενου πλεονεκτήματος κακό και στέρηση. Δεν θα αναγνώριζε τα ασύγκριτα μεγαλύτερα, αλλά μεταγενέστερα, πλεονεκτήματα που θα του απέφερε η παραίτηση από

παρούσες και ορατές απολαύσεις. Χωρίς την υπερφυσική αποκάλυψη, δεν θα είχε ποτέ μάθει τι απαιτεί από αυτόν η μοίρα για το δικό του καλό και για το καλό των απογόνων του.

Η επιστημονική θεωρία, όπως αναπτύχθηκε από την κοινωνική φιλοσοφία του ορθολογισμού και του φιλελευθερισμού του δέκατου όγδοου αιώνα και από τη σύγχρονη οικονομική επιστήμη, δεν προσφεύγει σε καμία θαυματουργική παρέμβαση υπεράνθρωπων δυνάμεων. Κάθε βήμα με το οποίο το άτομο αντικαθιστά την απομονωμένη δράση με τη συντονισμένη δράση επιφέρει άμεση και αναγνωρίσιμη βελτίωση των συνθηκών του. Τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την ειρηνική συνεργασία και τον καταμερισμό της εργασίας είναι καθολικά. Ωφελούν άμεσα κάθε γενιά και όχι μόνο τους μεταγενέστερους απογόνους. Για όσα πρέπει να θυσιάσει χάριν της κοινωνίας, το άτομο αποζημιώνεται πλουσιοπάροχα με μεγαλύτερα πλεονεκτήματα. Η θυσία του είναι μόνο φαινομενική και προσωρινή· παραιτείται από ένα μικρότερο όφελος για να αποκομίσει αργότερα ένα μεγαλύτερο. Κανένα έλλογο ον δεν μπορεί να παραλείψει να αντιληφθεί αυτό το προφανές γεγονός. Όταν η κοινωνική συνεργασία εντείνεται μέσω της διεύρυνσης του πεδίου στο οποίο εφαρμόζεται ο καταμερισμός της εργασίας ή όταν ενισχύονται η νομική προστασία και η διαφύλαξη της ειρήνης, το κίνητρο είναι η επιθυμία όλων των ενδιαφερομένων να βελτιώσουν τις συνθήκες τους. Επιδιώκοντας τα —ορθώς εννοούμενα— συμφέροντά του, το άτομο συμβάλλει στην εντατικοποίηση της κοινωνικής συνεργασίας και των ειρηνικών συναλλαγών. Η κοινωνία αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δράσης, δηλαδή της ανθρώπινης παρόρμησης για την κατά το δυνατόν άρση της δυσφορίας. Για να εξηγήσουμε το γίγνεσθαι και την εξέλιξή της, δεν είναι αναγκαίο να προσφύγουμε σε μια θεωρία —ασφαλώς προσβλητική για έναν γνήσια θρησκευόμενο νου— σύμφωνα με την οποία η αρχική δημιουργία ήταν

τόσο ελαττωματική, ώστε απαιτούνται επανειλημμένες υπεράνθρωπες παρεμβάσεις για να αποτραπεί η αποτυχία της.

Ο ιστορικός ρόλος της θεωρίας του καταμερισμού της εργασίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη βρετανική πολιτική οικονομία από τον Hume έως τον Ricardo, συνίστατο στην πλήρη κατεδάφιση όλων των μεταφυσικών θεωριών σχετικά με την προέλευση και τη λειτουργία της κοινωνικής συνεργασίας. Ολοκλήρωσε την πνευματική, ηθική και διανοητική χειραφέτηση της ανθρωπότητας, την οποία είχε εγκαινιάσει η επικούρεια φιλοσοφία. Αντικατέστησε την ετερόνομη και διαισθησιοκρατική ηθική παλαιότερων εποχών με μια αυτόνομη ορθολογική ηθική. Το δίκαιο και η νομιμότητα, ο ηθικός κώδικας και οι κοινωνικοί θεσμοί δεν λατρεύονται πλέον ως ανεξιχνίαστα ουράνια διατάγματα. Είναι ανθρώπινης προέλευσης και το μόνο κριτήριο που πρέπει να εφαρμόζεται σε αυτά είναι η καταλληλότητά τους για την προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας. Ο ωφελιμιστής οικονομολόγος δεν λέει: *Fiat justitia, pereat mundus* — ας αποδοθεί δικαιοσύνη, ακόμη και αν χαθεί ο κόσμος. Λέει: *Fiat justitia, ne pereat mundus* — ας αποδοθεί δικαιοσύνη, για να μη χαθεί ο κόσμος. Δεν ζητεί από τον άνθρωπο να παραιτηθεί από την ευημερία του προς όφελος της κοινωνίας. Τον συμβουλεύει να αναγνωρίσει ποια είναι τα ορθώς εννοούμενα συμφέροντά του. Στα μάτια του, το μεγαλείο του Θεού δεν εκδηλώνεται μέσα από αδιάκοπες παρεμβάσεις στις ποικίλες υποθέσεις ηγεμόνων και πολιτικών, αλλά μέσα από την προίκιση των πλασμάτων του με λογική και με την παρόρμηση προς επιδίωξη της ευτυχίας.[3]

Το ουσιώδες πρόβλημα όλων των παραλλαγών της οικουμενιστικής, κολεκτιβιστικής και ολιστικής κοινωνικής φιλοσοφίας είναι το εξής: από ποιο γνώρισμα αναγνωρίζω τον αληθινό νόμο, τον αυθεντικό απόστολο του λόγου του Θεού και τη νόμιμη εξουσία; Πολλοί ισχυρίζονται ότι

έχουν σταλεί από τη Θεία Πρόνοια και καθένας από αυτούς τους προφήτες κηρύσσει διαφορετικό ευαγγέλιο. Για τον πιστό δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία· είναι απολύτως πεπεισμένος ότι έχει ασπαστεί τη μόνη αληθινή διδασκαλία. Ακριβώς, όμως, η σταθερότητα τέτοιων πεποιθήσεων καθιστά τους ανταγωνισμούς ασυμφιλίωτους. Κάθε παράταξη είναι έτοιμη να επιβάλει τις δικές της αρχές. Καθώς, όμως, η λογική επιχειρηματολογία δεν μπορεί να αποφανθεί μεταξύ διαφορετικών και αντιτιθέμενων δοξασιών, δεν απομένει κανένα μέσο για τη διευθέτηση τέτοιων διαφορών εκτός από την ένοπλη σύγκρουση. Οι ανορθολογικές, αντιωφελιμιστικές και αντιφιλελεύθερες κοινωνικές θεωρίες είναι αναπόφευκτο να γεννούν πολέμους και εμφύλιες συγκρούσεις, έως ότου ένας από τους αντιπάλους εξοντωθεί ή υποταχθεί. Η ιστορία των μεγάλων θρησκειών του κόσμου αποτελεί χρονικό μαχών και πολέμων, όπως ακριβώς και η ιστορία των σύγχρονων υποκατάστατων της θρησκείας: του σοσιαλισμού, της κρατολατρίας και του εθνικισμού.

Η μισαλλοδοξία και η διάδοση των δογμάτων με το ξίφος του δημίου ή του στρατιώτη είναι εγγενείς σε κάθε σύστημα ετερόνομης ηθικής. Οι νόμοι του Θεού ή της Μοίρας διεκδικούν καθολική ισχύ, και όλοι οι άνθρωποι θεωρείται ότι οφείλουν δικαιωματικά υπακοή στις αρχές τις οποίες αυτοί οι νόμοι ανακηρύσσουν νόμιμες. Όσο το κύρος των ετερόνομων κωδίκων ηθικής και του φιλοσοφικού τους επακολούθου, του εννοιολογικού ρεαλισμού, παρέμενε άθικτο, δεν μπορούσε να γίνει λόγος για ανεκτικότητα ή διαρκή ειρήνη. Όταν οι συγκρούσεις διακόπτονταν, αυτό συνέβαινε μόνο για να συγκεντρωθούν νέες δυνάμεις ενόψει περαιτέρω μαχών. Η ιδέα της ανεκτικότητας απέναντι στις αποκλίνουσες απόψεις άλλων ανθρώπων μπόρεσε να ριζώσει μόνο όταν οι φιλελεύθερες θεωρίες διέλυσαν τη γοητεία του οικουμενισμού. Υπό το φως της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας, η κοινωνία και το κράτος δεν

εμφανίζονται πλέον ως θεσμοί προορισμένοι να διατηρούν μια παγκόσμια τάξη η οποία, για λόγους κρυμμένους από τον ανθρώπινο νου, ευαρεστεί τη Θεότητα, μολονότι βλάπτει εμφανώς τα εγκόσμια συμφέροντα πολλών ή ακόμη και της συντριπτικής πλειονότητας όσων ζουν σήμερα. Αντιθέτως, η κοινωνία και το κράτος αποτελούν τα κυριότερα μέσα με τα οποία όλοι οι άνθρωποι μπορούν να επιτύχουν τους σκοπούς που επιδιώκουν με τη δική τους βούληση. Δημιουργούνται από την ανθρώπινη προσπάθεια, και η διατήρηση και η καταλληλότερη οργάνωσή τους αποτελούν καθήκοντα που δεν διαφέρουν ουσιωδώς από όλες τις άλλες μέριμνες της ανθρώπινης δράσης. Οι υποστηρικτές μιας ετερόνομης ηθικής και της κολεκτιβιστικής θεωρίας δεν μπορούν να ελπίζουν ότι θα αποδείξουν μέσω λογικού συλλογισμού την ορθότητα της ιδιαίτερης παραλλαγής των ηθικών αρχών τους και την ανωτερότητα και αποκλειστική νομιμότητα του δικού τους κοινωνικού ιδεώδους. Αναγκάζονται να ζητούν από τους ανθρώπους να αποδεχθούν εύπιστα το ιδεολογικό τους σύστημα και να παραδοθούν στην εξουσία που εκείνοι θεωρούν ορθή· επιδιώκουν να φιμώσουν τους διαφωνούντες ή να τους εξαναγκάσουν με τη βία να υποταχθούν.

Ασφαλώς, θα υπάρχουν πάντοτε άτομα και ομάδες ατόμων των οποίων η διάνοια είναι τόσο περιορισμένη, ώστε δεν μπορούν να αντιληφθούν τα οφέλη που τους παρέχει η κοινωνική συνεργασία. Υπάρχουν άλλοι των οποίων η ηθική δύναμη και η ισχύς της βούλησης είναι τόσο ασθενείς, ώστε δεν μπορούν να αντισταθούν στον πειρασμό να επιδιώξουν ένα εφήμερο πλεονέκτημα μέσω πράξεων επιβλαβών για την ομαλή λειτουργία του κοινωνικού συστήματος. Η προσαρμογή του ατόμου στις απαιτήσεις της κοινωνικής συνεργασίας απαιτεί θυσίες. Είναι αλήθεια ότι πρόκειται μόνο για προσωρινές και φαινομενικές θυσίες, καθώς αντισταθμίζονται και με το παραπάνω από τα ασύγκριτα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα που προσφέρει η ζωή εντός της κοινωνίας.

Τη συγκεκριμένη στιγμή, όμως, κατά την ίδια την πράξη της παραίτησης από μια προσδοκώμενη απόλαυση, είναι οδυνηρές· και δεν είναι σε θέση όλοι να αντιληφθούν τα μεταγενέστερα οφέλη τους και να συμπεριφερθούν αναλόγως. Ο αναρχισμός πιστεύει ότι η εκπαίδευση θα μπορούσε να κάνει όλους τους ανθρώπους να αντιληφθούν τι απαιτούν από αυτούς τα δικά τους συμφέροντα· αν διδάσκονταν ορθά, θα συμμορφώνονταν πάντοτε, με δική τους πρωτοβουλία, προς τους κανόνες συμπεριφοράς που είναι απαραίτητοι για τη διατήρηση της κοινωνίας. Οι αναρχικοί υποστηρίζουν ότι μια κοινωνική τάξη στην οποία κανείς δεν απολαμβάνει προνόμια εις βάρος των συμπολιτών του θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς κανέναν καταναγκασμό ή εξαναγκασμό για την αποτροπή πράξεων επιζήμιων για την κοινωνία. Μια τέτοια ιδανική κοινωνία θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς κράτος και κυβέρνηση, δηλαδή χωρίς αστυνομική δύναμη, χωρίς τον κοινωνικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού.

Οι αναρχικοί παραβλέπουν το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ορισμένοι άνθρωποι είναι είτε υπερβολικά στενόμυαλοι είτε υπερβολικά αδύναμοι για να προσαρμοστούν αυθόρμητα στις συνθήκες της κοινωνικής ζωής. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι κάθε διανοητικά υγιής ενήλικος διαθέτει την ικανότητα να αντιλαμβάνεται τα οφέλη της κοινωνικής συνεργασίας και να ενεργεί αναλόγως, εξακολουθεί να παραμένει το πρόβλημα των νηπίων, των ηλικιωμένων και των ψυχικά ασθενών. Μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι όποιος ενεργεί αντικοινωνικά πρέπει να θεωρείται ψυχικά ασθενής και ότι χρειάζεται φροντίδα. Όσο, όμως, δεν έχουν θεραπευτεί όλοι και όσο υπάρχουν νήπια και άνθρωποι που πάσχουν από γεροντική άνοια, πρέπει να λαμβάνονται ορισμένα μέτρα ώστε να μην εκθέτουν την κοινωνία σε κίνδυνο. Μια αναρχική κοινωνία θα βρισκόταν στο έλεος κάθε ατόμου. Η κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει αν η πλειονότητα δεν είναι έτοιμη να

εμποδίσει, μέσω της άσκησης ή της απειλής άσκησης βίας, τις μειονότητες από το να καταστρέψουν την κοινωνική τάξη. Η εξουσία αυτή ανατίθεται στο κράτος ή στην κυβέρνηση.

Το κράτος ή η κυβέρνηση είναι ο κοινωνικός μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού. Κατέχει το μονοπώλιο της βίαιης δράσης. Κανένα άτομο δεν είναι ελεύθερο να ασκήσει βία ή να απειλήσει με βία, αν η κυβέρνηση δεν του έχει παραχωρήσει αυτό το δικαίωμα. Το κράτος αποτελεί κατ' ουσίαν θεσμό για τη διατήρηση ειρηνικών διανθρώπινων σχέσεων. Για να διατηρήσει, όμως, την ειρήνη, πρέπει να είναι έτοιμο να συντρίψει τις επιθέσεις όσων τη διαταράσσουν.

Η φιλελεύθερη κοινωνική θεωρία, η οποία βασίζεται στις διδασκαλίες της ωφελιμιστικής ηθικής και της οικονομικής επιστήμης, αντιμετωπίζει το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ κυβέρνησης και κυβερνωμένων από διαφορετική οπτική γωνία από εκείνη του οικουμενισμού και του κολεκτιβισμού. Ο φιλελευθερισμός αντιλαμβάνεται ότι οι κυβερνώντες, οι οποίοι αποτελούν πάντοτε μειονότητα, δεν μπορούν να παραμείνουν επί μακρόν στην εξουσία αν δεν υποστηρίζονται από τη συναίνεση της πλειονότητας των κυβερνωμένων. Όποιο και αν είναι το σύστημα διακυβέρνησης, το θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομείται και στηρίζεται είναι πάντοτε η πεποίθηση των κυβερνωμένων ότι η υπακοή και η αφοσίωση προς αυτή την κυβέρνηση εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους καλύτερα από την εξέγερση και την εγκαθίδρυση άλλου καθεστώτος. Η πλειονότητα έχει τη δύναμη να καταργήσει μια αντιδημοφιλή κυβέρνηση και χρησιμοποιεί αυτή τη δύναμη κάθε φορά που πείθεται ότι το απαιτεί η ευημερία της. Ο εμφύλιος πόλεμος και η επανάσταση αποτελούν τα μέσα με τα οποία οι δυσαρεστημένες πλειονότητες ανατρέπουν κυβερνώντες και μεθόδους διακυβέρνησης που δεν τους αρμόζουν. Χάριν της εσωτερικής ειρήνης,

ο φιλελευθερισμός επιδιώκει τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Επομένως, η δημοκρατία δεν είναι επαναστατικός θεσμός. Αντιθέτως, αποτελεί το κατεξοχήν μέσο αποτροπής των επαναστάσεων και των εμφύλιων πολέμων. Παρέχει μια μέθοδο ειρηνικής προσαρμογής της κυβέρνησης στη βούληση της πλειονότητας. Όταν τα πρόσωπα που κατέχουν δημόσια αξιώματα και οι πολιτικές τους παύσουν να ικανοποιούν την πλειονότητα του έθνους, θα απομακρυνθούν στις επόμενες εκλογές και θα αντικατασταθούν από άλλα πρόσωπα τα οποία υποστηρίζουν διαφορετικές πολιτικές.

Η αρχή της κυριαρχίας της πλειοψηφίας ή της διακυβέρνησης από τον λαό, όπως προτείνεται από τον φιλελευθερισμό, δεν αποβλέπει στην κυριαρχία των μετρίων, των αγενών ή των βαρβάρων που ζουν στους κόλπους του έθνους. Και οι φιλελεύθεροι πιστεύουν ότι ένα έθνος πρέπει να κυβερνάται από όσους είναι καταλληλότεροι για αυτό το έργο. Πιστεύουν, όμως, ότι η ικανότητα ενός ανθρώπου να κυβερνά αποδεικνύεται καλύτερα με την πειθώ των συμπολιτών του παρά με την άσκηση βίας εναντίον τους. Ασφαλώς, δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι οι ψηφοφόροι θα αναθέσουν το αξίωμα στον ικανότερο υποψήφιο. Κανένα άλλο σύστημα, όμως, δεν θα μπορούσε να προσφέρει μια τέτοια εγγύηση. Αν η πλειονότητα του έθνους έχει προσχωρήσει σε εσφαλμένες αρχές και προτιμά ανάξιους διεκδικητές αξιωμάτων, δεν υπάρχει άλλη θεραπεία από την προσπάθεια μεταβολής της γνώμης της, μέσω της ανάπτυξης ορθότερων αρχών και της υπόδειξης καταλληλότερων προσώπων. Μια μειονότητα δεν θα επιτύχει ποτέ διαρκή επιτυχία με άλλα μέσα.

Ο οικουμενισμός και ο κολεκτιβισμός δεν μπορούν να αποδεχθούν αυτή τη δημοκρατική λύση του προβλήματος της διακυβέρνησης. Κατά την άποψή τους, το άτομο, όταν συμμορφώνεται προς τον ηθικό κώδικα,

δεν προάγει άμεσα τις επίγειες υποθέσεις του, αλλά, αντιθέτως, παραιτείται από την επίτευξη των δικών του σκοπών προς όφελος των σχεδίων της Θεότητας ή του συλλογικού όλου. Επιπλέον, η λογική από μόνη της δεν είναι ικανή να συλλάβει την υπεροχή των απόλυτων αξιών και την ανεπιφύλακτη εγκυρότητα του ιερού νόμου ούτε να ερμηνεύσει ορθά τους κανόνες και τις εντολές του. Ως εκ τούτου, θεωρούν μάταιο να επιχειρεί κανείς να πείσει την πλειονότητα και να την οδηγήσει στην οδό της δικαιοσύνης μέσω φιλικών παραινέσεων. Όσοι έχουν ευλογηθεί με ουράνια έμπνευση και έχουν φωτιστεί χάρη στο χάρισμά τους έχουν καθήκον να διαδώσουν το ευαγγέλιο στους υπάκουους και να καταφύγουν στη βία εναντίον των αδιάλλακτων. Ο χαρισματικός ηγέτης είναι ο αντιπρόσωπος της Θεότητας, ο εντολοδόχος του συλλογικού όλου, το όργανο της ιστορίας. Είναι αλάθητος και έχει πάντοτε δίκιο. Οι διαταγές του αποτελούν τον υπέρτατο κανόνα.

Ο οικουμενισμός και ο κολεκτιβισμός αποτελούν κατ' ανάγκην συστήματα θεοκρατικής διακυβέρνησης. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των παραλλαγών τους είναι ότι αξιώνουν την ύπαρξη μιας υπεράνθρωπης οντότητας στην οποία τα άτομα οφείλουν να υπακούουν. Εκείνο που τις διαφοροποιεί μεταξύ τους είναι μόνο η ονομασία που αποδίδουν σε αυτή την οντότητα και το περιεχόμενο των νόμων τους οποίους διακηρύσσουν στο όνομά της. Η δικτατορική εξουσία μιας μειονότητας δεν μπορεί να βρει άλλη νομιμοποίηση πέραν της επίκλησης μιας υποτιθέμενης εντολής που έλαβε από κάποια υπεράνθρωπη απόλυτη εξουσία. Δεν έχει σημασία αν ο αυταρχικός ηγεμόνας θεμελιώνει τις αξιώσεις του στο θείο δικαίωμα των κεχρισμένων βασιλέων ή στην ιστορική αποστολή της πρωτοπορίας του προλεταριάτου, ούτε αν το υπέρτατο ον αποκαλείται *Geist* —Πνεύμα— από τον Hegel ή *Humanité* —Ανθρωπότητα— από τον Auguste Comte. Οι όροι κοινωνία και κράτος, όπως χρησιμοποιούνται από τους

σύγχρονους υποστηρικτές του σοσιαλισμού, του σχεδιασμού και του κοινωνικού ελέγχου όλων των δραστηριοτήτων των ατόμων, σημαίνουν μια θεότητα. Οι ιερείς αυτής της νέας πίστης αποδίδουν στο είδωλό τους όλα τα γνωρίσματα που αποδίδουν οι θεολόγοι στον Θεό: παντοδυναμία, παντογνωσία, άπειρη αγαθότητα και ούτω καθεξής.

Αν κάποιος υποθέσει ότι, πάνω και πέρα από τις πράξεις των ατόμων, υπάρχει μια άφθαρτη οντότητα η οποία επιδιώκει δικούς της σκοπούς, διαφορετικούς από εκείνους των θνητών ανθρώπων, έχει ήδη συγκροτήσει την έννοια ενός υπεράνθρωπου όντος. Τότε δεν μπορεί να αποφύγει το ερώτημα ποιανού οι σκοποί πρέπει να υπερισχύουν κάθε φορά που ανακύπτει ανταγωνισμός: οι σκοποί του κράτους ή της κοινωνίας ή εκείνοι του ατόμου; Η απάντηση εμπεριέχεται ήδη στην ίδια την έννοια του κράτους ή της κοινωνίας όπως τη συλλαμβάνουν ο κολεκτιβισμός και ο οικουμενισμός. Αν αξιώνεται η ύπαρξη μιας οντότητας η οποία *εξ ορισμού* είναι ανώτερη, ευγενέστερη και καλύτερη από τα άτομα, δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία ότι οι σκοποί αυτού του εξέχοντος όντος πρέπει να υπερέχουν των σκοπών των αξιοθρήνητων ατόμων. Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι λάτρεις του παραδόξου —για παράδειγμα, ο Max Stirner[4]— έβρισκαν ευχαρίστηση στο να αντιστρέφουν το ζήτημα και, παρ' όλα αυτά, να υποστηρίζουν την προτεραιότητα του ατόμου. Αν η κοινωνία ή το κράτος είναι μια οντότητα προικισμένη με βούληση, πρόθεση και όλες τις άλλες ιδιότητες που της αποδίδει η κολεκτιβιστική θεωρία, τότε είναι απλώς παράλογο να αντιτάσσονται οι ασήμαντοι σκοποί του ευτελούς ατόμου στα υψηλά της σχέδια.

Ο οιονεί θεολογικός χαρακτήρας όλων των κολεκτιβιστικών θεωριών καθίσταται εμφανής στις αμοιβαίες συγκρούσεις τους. Μια κολεκτιβιστική θεωρία δεν υποστηρίζει την ανωτερότητα κάποιου

συλλογικού όλου *in abstracto*· διακηρύσσει πάντοτε την υπεροχή ενός συγκεκριμένου κολεκτιβιστικού ειδώλου και είτε αρνείται κατηγορηματικά την ύπαρξη άλλων τέτοιων ειδώλων είτε τους αποδίδει υποδεέστερη και επικουρική θέση σε σχέση με το δικό της είδωλο. Οι λάτρεις του κράτους διακηρύσσουν την υπεροχή ενός συγκεκριμένου κράτους, δηλαδή του δικού τους· οι εθνικιστές διακηρύσσουν την υπεροχή του δικού τους έθνους. Αν οι διαφωνούντες αμφισβητήσουν το ιδιαίτερο πρόγραμμά τους διακηρύσσοντας την ανωτερότητα ενός άλλου κολεκτιβιστικού ειδώλου, εκείνοι δεν αντιτάσσουν κανένα επιχείρημα πέρα από την επαναλαμβανόμενη δήλωση: «Εμείς έχουμε δίκιο, επειδή μια εσωτερική φωνή μάς λέει ότι έχουμε δίκιο, ενώ εσείς έχετε άδικο». Οι συγκρούσεις μεταξύ ανταγωνιστικών κολεκτιβιστικών δοξασιών και αιρέσεων δεν μπορούν να επιλυθούν μέσω λογικού συλλογισμού· πρέπει να επιλυθούν με τα όπλα. Οι εναλλακτικές προς τη φιλελεύθερη και δημοκρατική αρχή της κυριαρχίας της πλειοψηφίας είναι οι μιλιταριστικές αρχές της ένοπλης σύγκρουσης και της δικτατορικής καταπίεσης.

Όλες οι παραλλαγές των κολεκτιβιστικών δοξασιών ενώνονται στην αδυσώπητη εχθρότητά τους προς τους θεμελιώδεις πολιτικούς θεσμούς του φιλελεύθερου συστήματος: την κυριαρχία της πλειοψηφίας, την ανεκτικότητα απέναντι στις αποκλίνουσες απόψεις, την ελευθερία της σκέψης, του λόγου και του Τύπου, καθώς και την ισότητα όλων των ανθρώπων ενώπιον του νόμου. Αυτή η συνεργασία των κολεκτιβιστικών δοξασιών στις προσπάθειές τους να καταστρέψουν την ελευθερία δημιούργησε την εσφαλμένη πεποίθηση ότι το επίδικο των σύγχρονων πολιτικών ανταγωνισμών είναι ο ατομικισμός έναντι του κολεκτιβισμού. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για αγώνα μεταξύ του ατομικισμού, από τη μία πλευρά, και ενός πλήθους κολεκτιβιστικών αιρέσεων, από την άλλη, των οποίων το αμοιβαίο μίσος και η εχθρότητα δεν είναι

λιγότερο άγρια από την αποστροφή τους προς το φιλελεύθερο σύστημα. Δεν είναι μια ενιαία μαρξιστική αίρεση εκείνη που επιτίθεται στον καπιταλισμό, αλλά ένα πλήθος μαρξιστικών ομάδων. Οι ομάδες αυτές —για παράδειγμα, οι σταλινικοί, οι τροτσκιστές, οι μενσεβίκοι, οι υποστηρικτές της Δεύτερης Διεθνούς και ούτω καθεξής— πολεμούν η μία την άλλη με τη μέγιστη βιαιότητα και απανθρωπιά. Υπάρχουν, επιπλέον, πολλές άλλες μη μαρξιστικές αιρέσεις, οι οποίες χρησιμοποιούν τις ίδιες αποτρόπαιες μεθόδους στις μεταξύ τους συγκρούσεις. Η αντικατάσταση του φιλελευθερισμού από τον κολεκτιβισμό θα οδηγούσε σε ατέρμονες αιματηρές συγκρούσεις.

Η συνήθης ορολογία παραποιεί πλήρως την πραγματικότητα. Η φιλοσοφία που αποκαλείται συνήθως ατομικισμός είναι φιλοσοφία της κοινωνικής συνεργασίας και της προοδευτικής ενίσχυσης του κοινωνικού δεσμού. Αντιθέτως, η εφαρμογή των θεμελιωδών ιδεών του κολεκτιβισμού δεν μπορεί να οδηγήσει σε τίποτε άλλο παρά σε κοινωνική αποσύνθεση και διαιώνιση των ένοπλων συγκρούσεων. Είναι αλήθεια ότι κάθε παραλλαγή του κολεκτιβισμού υπόσχεται αιώνια ειρήνη, η οποία θα αρχίσει την ημέρα της δικής της αποφασιστικής νίκης και της τελικής ανατροπής και εξόντωσης όλων των άλλων ιδεολογιών και των υποστηρικτών τους. Η πραγματοποίηση, όμως, αυτών των σχεδίων εξαρτάται από έναν ριζικό μετασχηματισμό της ανθρωπότητας. Οι άνθρωποι πρέπει να διαιρεθούν σε δύο τάξεις: από τη μία πλευρά, στον παντοδύναμο, θεόμορφο δικτάτορα και, από την άλλη, στις μάζες, οι οποίες πρέπει να παραιτηθούν από τη βούληση και τη λογική τους για να μετατραπούν σε απλά πιόνια των σχεδίων του δικτάτορα. Οι μάζες πρέπει να απανθρωποποιηθούν, ώστε ένας άνθρωπος να καταστεί ο θεόμορφος κύριός τους. Η σκέψη και η δράση, τα κυριότερα γνωρίσματα του ανθρώπου ως ανθρώπου, θα μετατρέπονταν σε προνόμιο ενός και μόνο ανθρώπου. Δεν χρειάζεται να επισημανθεί ότι τέτοια σχέδια είναι

απραγματοποίητα. Οι χιλιαστικές αυτοκρατορίες των δικτατόρων είναι καταδικασμένες σε αποτυχία· ποτέ δεν διήρκεσαν περισσότερο από λίγα χρόνια. Μόλις γίναμε μάρτυρες της κατάρρευσης αρκετών τέτοιων «χιλιετών» καθεστώτων. Όσα απομένουν δύσκολα θα έχουν καλύτερη τύχη.

Η σύγχρονη αναβίωση της ιδέας του κολεκτιβισμού, η κύρια αιτία όλων των δεινών και των καταστροφών της εποχής μας, υπήρξε τόσο επιτυχής ώστε οδήγησε στη λήθη τις ουσιώδεις ιδέες της φιλελεύθερης κοινωνικής φιλοσοφίας. Σήμερα ακόμη και πολλοί από όσους τάσσονται υπέρ των δημοκρατικών θεσμών αγνοούν αυτές τις ιδέες. Τα επιχειρήματα που προβάλλουν για τη δικαιολόγηση της ελευθερίας και της δημοκρατίας είναι μολυσμένα από κολεκτιβιστικά σφάλματα· οι θεωρίες τους αποτελούν περισσότερο διαστρέβλωση παρά επιδοκιμασία του γνήσιου φιλελευθερισμού. Στα μάτια τους, οι πλειονότητες έχουν πάντοτε δίκιο απλώς και μόνο επειδή διαθέτουν τη δύναμη να συντρίψουν κάθε αντιπολίτευση. Η κυριαρχία της πλειοψηφίας είναι η δικτατορική εξουσία του πολυπληθέστερου κόμματος, και η κυβερνώσα πλειονότητα δεν υποχρεούται να αυτοπεριορίζεται κατά την άσκηση της εξουσίας της και τη διαχείριση των πολιτικών υποθέσεων. Μόλις μια παράταξη κατορθώσει να κερδίσει την υποστήριξη της πλειονότητας των πολιτών και να αποκτήσει έτσι τον έλεγχο του κυβερνητικού μηχανισμού, είναι ελεύθερη να αρνηθεί στη μειονότητα όλα εκείνα τα δημοκρατικά δικαιώματα με τη βοήθεια των οποίων είχε προηγουμένως διεξαγάγει η ίδια τον αγώνα της για επικράτηση.

Αυτός ο ψευδοφιλελευθερισμός αποτελεί, ασφαλώς, το ακριβώς αντίθετο της φιλελεύθερης θεωρίας. Οι φιλελεύθεροι δεν υποστηρίζουν ότι οι πλειονότητες είναι θεόμορφες και αλάθητες· δεν ισχυρίζονται ότι το γεγονός και μόνο πως μια πολιτική υποστηρίζεται από τους πολλούς

αποδεικνύει ότι συμβάλλει στο κοινό καλό. Δεν συνιστούν τη δικτατορία της πλειοψηφίας και τη βίαιη καταπίεση των διαφωνουσών μειονοτήτων. Ο φιλελευθερισμός αποβλέπει σε μια πολιτειακή συγκρότηση που διαφυλάσσει την ομαλή λειτουργία της κοινωνικής συνεργασίας και την προοδευτική ενίσχυση των αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων. Κύριος σκοπός του είναι η αποφυγή των βίαιων συγκρούσεων, των πολέμων και των επαναστάσεων, οι οποίες αναπόφευκτα αποσυνθέτουν την κοινωνική συνεργασία των ανθρώπων και τους επαναφέρουν στις πρωτόγονες συνθήκες της βαρβαρότητας, όπου όλες οι φυλές και οι πολιτικοί οργανισμοί πολεμούσαν αδιάκοπα μεταξύ τους. Επειδή ο καταμερισμός της εργασίας απαιτεί αδιατάρακτη ειρήνη, ο φιλελευθερισμός επιδιώκει την εγκαθίδρυση ενός συστήματος διακυβέρνησης ικανού να διατηρεί την ειρήνη, δηλαδή της δημοκρατίας.

Πραξεολογία και φιλελευθερισμός

Ο φιλελευθερισμός, με την έννοια που είχε τον δέκατο ένατο αιώνα, είναι πολιτική θεωρία. Δεν αποτελεί θεωρητική επιστήμη, αλλά εφαρμογή των θεωριών που αναπτύχθηκαν από την πραξεολογία και ιδίως από την οικονομική επιστήμη σε συγκεκριμένα προβλήματα της ανθρώπινης δράσης εντός της κοινωνίας.

Ως πολιτική θεωρία, ο φιλελευθερισμός δεν είναι ουδέτερος απέναντι στις αξίες και στους έσχατους σκοπούς που επιδιώκονται μέσω της δράσης. Υποθέτει ότι όλοι οι άνθρωποι ή, τουλάχιστον, η πλειονότητά τους επιδιώκουν ορισμένους σκοπούς. Τους παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα μέσα που είναι κατάλληλα για την πραγματοποίηση των σχεδίων τους. Οι υποστηρικτές των φιλελεύθερων θεωριών έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι οι διδασκαλίες τους ισχύουν μόνο για όσους αποδέχονται αυτές τις αξιολογικές αρχές.

Ενώ η πραξεολογία και, συνεπώς, η οικονομική επιστήμη χρησιμοποιούν τους όρους ευτυχία και άρση της δυσφορίας με αμιγώς τυπική έννοια, ο φιλελευθερισμός τους αποδίδει συγκεκριμένο περιεχόμενο. Προϋποθέτει ότι οι άνθρωποι προτιμούν τη ζωή από τον θάνατο, την υγεία από την ασθένεια, την τροφή από τη λιμοκτονία και την αφθονία από τη φτώχεια. Διδάσκει στον άνθρωπο πώς να ενεργεί σύμφωνα με αυτές τις αξιολογήσεις.

Συνηθίζεται αυτές οι μέριμνες να αποκαλούνται υλιστικές και ο φιλελευθερισμός να κατηγορείται για έναν υποτιθέμενο χονδροειδή υλισμό και για παραμέληση των «ανώτερων» και «ευγενέστερων» επιδιώξεων της ανθρωπότητας. «Ο άνθρωπος δεν ζει μόνο με ψωμί», λένε οι επικριτές, και καταφρονούν την ευτέλεια και την αξιοκαταφρόνητη ποταπότητα της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας. Αυτές, όμως, οι εμπαθείς καταγγελίες είναι εσφαλμένες, επειδή διαστρεβλώνουν κατάφωρα τις διδασκαλίες του φιλελευθερισμού.

Πρώτον, οι φιλελεύθεροι δεν ισχυρίζονται ότι οι άνθρωποι *οφείλουν* να επιδιώκουν τους σκοπούς που αναφέρθηκαν παραπάνω. Εκείνο που υποστηρίζουν είναι ότι η συντριπτική πλειονότητα προτιμά μια ζωή υγείας και αφθονίας από την αθλιότητα, τη λιμοκτονία και τον θάνατο. Η ορθότητα αυτής της διαπίστωσης δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Αποδεικνύεται από το γεγονός ότι όλες οι αντιφιλελεύθερες θεωρίες —οι θεοκρατικές δοξασίες των διαφόρων θρησκευτικών, κρατιστικών, εθνικιστικών και σοσιαλιστικών κομμάτων— υιοθετούν την ίδια στάση ως προς αυτά τα ζητήματα. Όλες υπόσχονται στους οπαδούς τους μια ζωή αφθονίας. Ποτέ δεν τόλμησαν να πουν στους ανθρώπους ότι η πραγματοποίηση του προγράμματός τους θα έβλαπτε την υλική τους ευημερία. Αντιθέτως, επιμένουν ότι, ενώ η πραγματοποίηση των σχεδίων των αντίπαλων κομμάτων θα οδηγήσει την πλειονότητα στην

ένδεια, οι ίδιες επιθυμούν να εξασφαλίσουν αφθονία στους υποστηρικτές τους. Τα χριστιανικά κόμματα δεν είναι λιγότερο πρόθυμα από τους εθνικιστές και τους σοσιαλιστές να υποσχεθούν στις μάζες υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης. Οι σύγχρονες εκκλησίες συχνά μιλούν περισσότερο για την αύξηση των μισθών και των αγροτικών εισοδημάτων παρά για τα δόγματα της χριστιανικής διδασκαλίας.

Δεύτερον, οι φιλελεύθεροι δεν περιφρονούν τις διανοητικές και πνευματικές επιδιώξεις του ανθρώπου. Αντιθέτως, εμφορούνται από ένθερμο πάθος για διανοητική και ηθική τελείωση, για σοφία και για αισθητική υπεροχή. Η αντίληψή τους, όμως, για αυτά τα υψηλά και ευγενή πράγματα απέχει πολύ από τις χονδροειδείς παραστάσεις των αντιπάλων τους. Δεν συμμερίζονται την αφελή άποψη ότι οποιοδήποτε σύστημα κοινωνικής οργάνωσης μπορεί να κατορθώσει άμεσα να ενθαρρύνει τη φιλοσοφική ή επιστημονική σκέψη, να παραγάγει αριστουργήματα τέχνης και λογοτεχνίας και να καταστήσει τις μάζες περισσότερο διαφωτισμένες. Αντιλαμβάνονται ότι το μόνο που μπορεί να επιτύχει η κοινωνία σε αυτά τα πεδία είναι να εξασφαλίσει ένα περιβάλλον το οποίο δεν θέτει ανυπέρβλητα εμπόδια στον δρόμο της ιδιοφυΐας και απαλλάσσει τον κοινό άνθρωπο από τις υλικές μέριμνες στον βαθμό που χρειάζεται για να ενδιαφερθεί για πράγματα διαφορετικά από τον απλό βιοπορισμό. Κατά την άποψή τους, το κυριότερο κοινωνικό μέσο για να καταστεί ο άνθρωπος περισσότερο ανθρώπινος είναι η καταπολέμηση της φτώχειας. Η σοφία, η επιστήμη και οι τέχνες ευδοκιμούν καλύτερα σε έναν κόσμο αφθονίας παρά μεταξύ ενδεών λαών.

Αποτελεί παραποίηση των γεγονότων η επίρριψη στην εποχή του φιλελευθερισμού της κατηγορίας του υποτιθέμενου υλισμού. Ο δέκατος ένατος αιώνας δεν υπήρξε μόνο αιώνας πρωτοφανούς βελτίωσης των

τεχνικών μεθόδων παραγωγής και της υλικής ευημερίας των μαζών. Έπραξε πολύ περισσότερα από το να παρατείνει τη μέση διάρκεια της ανθρώπινης ζωής. Τα επιστημονικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματά του είναι αθάνατα. Υπήρξε εποχή αθάνατων μουσικών, συγγραφέων, ποιητών, ζωγράφων και γλυπτών· επέφερε επανάσταση στη φιλοσοφία, στην οικονομική επιστήμη, στα μαθηματικά, στη φυσική, στη χημεία και στη βιολογία. Και, για πρώτη φορά στην ιστορία, κατέστησε τα μεγάλα έργα και τις μεγάλες ιδέες προσιτά στον κοινό άνθρωπο.

Φιλελευθερισμός και θρησκεία

Ο φιλελευθερισμός θεμελιώνεται σε μια αμιγώς ορθολογική και επιστημονική θεωρία της κοινωνικής συνεργασίας. Οι πολιτικές που συνιστά αποτελούν εφαρμογή ενός συστήματος γνώσης το οποίο δεν αναφέρεται με κανέναν τρόπο σε συναισθήματα, σε διαισθητικές δοξασίες για τις οποίες δεν μπορεί να παρασχεθεί λογικά επαρκής απόδειξη, σε μυστικιστικές εμπειρίες ή στην προσωπική επίγνωση υπεράνθρωπων φαινομένων. Υπό αυτή την έννοια μπορούν να του αποδοθούν οι συχνά παρανοημένοι και εσφαλμένα ερμηνευμένοι χαρακτηρισμοί «αθεϊστικός» και «αγνωστικιστικός». Θα ήταν, ωστόσο, σοβαρό σφάλμα να συναχθεί το συμπέρασμα ότι οι επιστήμες της ανθρώπινης δράσης και η πολιτική που απορρέει από τις διδασκαλίες τους, δηλαδή ο φιλελευθερισμός, είναι αντιθεϊστικές και εχθρικές προς τη θρησκεία. Αντιτίθενται ριζικά σε όλα τα συστήματα θεοκρατίας. Είναι, όμως, απολύτως ουδέτερες απέναντι σε θρησκευτικές πεποιθήσεις που δεν αξιώνουν να παρεμβαίνουν στη διεξαγωγή των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών υποθέσεων.

Η θεοκρατία είναι ένα κοινωνικό σύστημα το οποίο επικαλείται έναν υπεράνθρωπο τίτλο για τη νομιμοποίησή του. Ο θεμελιώδης νόμος ενός

θεοκρατικού καθεστώτος συνίσταται σε μια ενόραση η οποία δεν είναι ανοικτή στην εξέταση από τον λόγο και στην απόδειξη μέσω λογικών μεθόδων. Το έσχατο κριτήριό του είναι η διαίσθηση, η οποία παρέχει στον νου υποκειμενική βεβαιότητα σχετικά με πράγματα που δεν μπορούν να συλληφθούν μέσω του λόγου και του λογικού συλλογισμού. Αν αυτή η διαίσθηση αναφέρεται σε ένα από τα παραδοσιακά συστήματα διδασκαλίας σχετικά με την ύπαρξη ενός θείου Δημιουργού και Κυβερνήτη του σύμπαντος, την αποκαλούμε θρησκευτική πεποίθηση. Αν αναφέρεται σε κάποιο άλλο σύστημα, την αποκαλούμε μεταφυσική πεποίθηση. Επομένως, ένα σύστημα θεοκρατικής διακυβέρνησης δεν είναι αναγκαίο να θεμελιώνεται σε κάποια από τις μεγάλες ιστορικές θρησκείες του κόσμου. Μπορεί να αποτελεί προϊόν μεταφυσικών δοξασιών οι οποίες απορρίπτουν όλες τις παραδοσιακές εκκλησίες και τα θρησκευτικά δόγματα και υπερηφανεύονται ότι τονίζουν τον αντιθεϊστικό και αντιμεταφυσικό χαρακτήρα τους. Στην εποχή μας, τα ισχυρότερα θεοκρατικά κόμματα αντιτίθενται στον Χριστιανισμό και σε όλες τις άλλες θρησκείες που εξελίχθηκαν από τον ιουδαϊκό μονοθεϊσμό. Εκείνο που τα χαρακτηρίζει ως θεοκρατικά είναι η επιθυμία τους να οργανώσουν τις επίγειες υποθέσεις της ανθρωπότητας σύμφωνα με το περιεχόμενο ενός συμπλέγματος ιδεών, του οποίου η εγκυρότητα δεν μπορεί να αποδειχθεί μέσω του λογικού συλλογισμού. Ισχυρίζονται ότι οι ηγέτες τους έχουν ευλογηθεί με μια γνώση απρόσιτη στην υπόλοιπη ανθρωπότητα και αντίθετη προς τις ιδέες που υποστηρίζουν όσοι στερούνται του χαρίσματος. Μια μυστικιστική ανώτερη δύναμη έχει αναθέσει στους χαρισματικούς ηγέτες το καθήκον της διαχείρισης των υποθέσεων της πλανώμενης ανθρωπότητας. Μόνο αυτοί είναι φωτισμένοι· όλοι οι άλλοι άνθρωποι είναι είτε τυφλοί και κωφοί είτε κακοποιοί.

Αποτελεί γεγονός ότι πολλές παραλλαγές των μεγάλων ιστορικών θρησκειών επηρεάστηκαν από θεοκρατικές τάσεις. Οι απόστολοί τους εμφορούνταν από επιθυμία για εξουσία και για καταπίεση και εξόντωση όλων των διαφωνουσών ομάδων. Δεν πρέπει, ωστόσο, να συγχέουμε τα δύο πράγματα: τη θρησκεία και τη θεοκρατία.

Ο William James αποκαλεί θρησκευτικά «τα αισθήματα, τις πράξεις και τις εμπειρίες των επιμέρους ανθρώπων κατά τη μοναχικότητά τους, στον βαθμό που αντιλαμβάνονται ότι βρίσκονται σε σχέση με οτιδήποτε θεωρούν θείο».[5] Απαριθμεί ως χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ζωής τις ακόλουθες πεποιθήσεις: ότι ο ορατός κόσμος αποτελεί μέρος ενός πνευματικότερου σύμπαντος, από το οποίο αντλεί την κύρια σημασία του· ότι η ένωση ή η αρμονική σχέση με αυτό το ανώτερο σύμπαν αποτελεί τον αληθινό σκοπό μας· ότι η προσευχή ή η εσωτερική επικοινωνία με το πνεύμα του —είτε αυτό το πνεύμα αποκαλείται «Θεός» είτε «νόμος»— είναι μια διαδικασία κατά την οποία επιτελείται πραγματικό έργο και η πνευματική ενέργεια ρέει και παράγει αποτελέσματα, ψυχολογικά ή υλικά, εντός του φαινομενικού κόσμου. Η θρησκεία, συνεχίζει ο James, περιλαμβάνει επίσης τα ακόλουθα ψυχολογικά γνωρίσματα: μια ζωτική έξαρση, η οποία προστίθεται στη ζωή σαν δώρο και λαμβάνει είτε τη μορφή λυρικής γοητείας είτε εκείνη μιας έκκλησης προς τη σοβαρότητα και τον ηρωισμό· επιπλέον, μια αίσθηση ασφάλειας και μια ειρηνική διάθεση· και, ως προς τους άλλους, μια υπεροχή των αισθημάτων αγάπης.[6]

Αυτός ο χαρακτηρισμός της θρησκευτικής εμπειρίας και των θρησκευτικών αισθημάτων της ανθρωπότητας δεν περιέχει καμία αναφορά στην οργάνωση της κοινωνικής συνεργασίας. Η θρησκεία, όπως την αντιλαμβάνεται ο James, αποτελεί αμιγώς προσωπική και ατομική σχέση μεταξύ του ανθρώπου και μιας ιερής, μυστηριώδους και

επιβλητικής θείας Πραγματικότητας. Επιβάλλει στον άνθρωπο έναν ορισμένο τρόπο ατομικής συμπεριφοράς. Δεν διατυπώνει, όμως, κανέναν ισχυρισμό σχετικά με τα προβλήματα της κοινωνικής οργάνωσης. Ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης, η μεγαλύτερη θρησκευτική ιδιοφυΐα της Δύσης, δεν ασχολήθηκε με την πολιτική και την οικονομική επιστήμη. Επιθυμούσε να διδάξει στους μαθητές του πώς να ζουν με ευσέβεια· δεν εκπόνησε σχέδιο για την οργάνωση της παραγωγής και δεν παρότρυνε τους οπαδούς του να καταφύγουν στη βία κατά των διαφωνούντων. Δεν είναι υπεύθυνος για την ερμηνεία που έδωσε στις διδασκαλίες του το τάγμα το οποίο ίδρυσε.

Ο φιλελευθερισμός δεν θέτει εμπόδια στον δρόμο ενός ανθρώπου ο οποίος επιθυμεί να προσαρμόσει την προσωπική του συμπεριφορά και τις ιδιωτικές του υποθέσεις στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος, η εκκλησία του ή το θρησκευτικό του δόγμα ερμηνεύει τις διδασκαλίες των Ευαγγελίων. Αντιτίθεται, όμως, ριζικά σε κάθε προσπάθεια φίμωσης της ορθολογικής συζήτησης των προβλημάτων της κοινωνικής ευημερίας μέσω της επίκλησης της θρησκευτικής διαίσθησης και αποκάλυψης. Δεν επιβάλλει σε κανέναν το διαζύγιο ή την πρακτική του ελέγχου των γεννήσεων. Αντιμάχεται, όμως, εκείνους που επιθυμούν να εμποδίσουν τους άλλους ανθρώπους να συζητούν ελεύθερα τα υπέρ και τα κατά αυτών των ζητημάτων.

Κατά τη φιλελεύθερη αντίληψη, σκοπός του ηθικού νόμου είναι να ωθεί τα άτομα να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στις απαιτήσεις της ζωής εντός της κοινωνίας, να απέχουν από όλες τις πράξεις που είναι επιζήμιες για τη διατήρηση της ειρηνικής κοινωνικής συνεργασίας και να συμβάλλουν στη βελτίωση των διανθρώπινων σχέσεων. Οι φιλελεύθεροι επιδοκιμάζουν τη στήριξη που μπορούν να παράσχουν οι θρησκευτικές διδασκαλίες σε εκείνες τις ηθικές επιταγές τις οποίες

εγκρίνουν και οι ίδιοι· αντιτίθενται, όμως, σε όλους τους κανόνες που είναι αναπόφευκτο να επιφέρουν κοινωνική αποσύνθεση, όποια και αν είναι η πηγή από την οποία προέρχονται.

Αποτελεί παραποίηση των γεγονότων ο ισχυρισμός πολλών υποστηρικτών της θρησκευτικής θεοκρατίας ότι ο φιλελευθερισμός πολεμά τη θρησκεία. Όπου ισχύει η αρχή της εκκλησιαστικής παρέμβασης στις εγκόσμιες υποθέσεις, οι διάφορες εκκλησίες, τα δόγματα και οι αιρέσεις πολεμούν μεταξύ τους. Διαχωρίζοντας την Εκκλησία από το κράτος, ο φιλελευθερισμός εγκαθιδρύει ειρήνη μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών παρατάξεων και παρέχει σε καθεμία από αυτές την ευκαιρία να κηρύσσει ανεμπόδιστα το ευαγγέλιό της.

Ο φιλελευθερισμός είναι ορθολογιστικός. Υποστηρίζει ότι είναι δυνατόν να πειστεί η συντριπτική πλειονότητα πως η ειρηνική συνεργασία στο πλαίσιο της κοινωνίας εξυπηρετεί τα ορθώς εννοούμενα συμφέροντά της καλύτερα από τις αμοιβαίες συγκρούσεις και την κοινωνική αποσύνθεση. Έχει πλήρη εμπιστοσύνη στον ανθρώπινο λόγο. Ενδέχεται αυτή η αισιοδοξία να είναι αβάσιμη και οι φιλελεύθεροι να έχουν σφάλει. Αν, όμως, ισχύει αυτό, δεν απομένει καμία ελπίδα για το μέλλον της ανθρωπότητας.

[3] Πολλοί οικονομολόγοι, μεταξύ των οποίων ο Adam Smith και ο Bastiat, πίστευαν στον Θεό. Ως εκ τούτου, θαύμαζαν στα γεγονότα που είχαν ανακαλύψει την προνοητική μέριμνα του «μεγάλου Διευθυντή της Φύσης». Οι άθεοι επικριτές τούς κατηγορούν για αυτή τη στάση. Οι επικριτές αυτοί, όμως, δεν αντιλαμβάνονται ότι ο χλευασμός των αναφορών στο «αόρατο χέρι» δεν αναιρεί τις ουσιώδεις διδασκαλίες της ορθολογιστικής και ωφελιμιστικής κοινωνικής φιλοσοφίας. Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η εναλλακτική είναι η εξής: είτε η συνένωση αποτελεί ανθρώπινη διαδικασία, επειδή εξυπηρετεί καλύτερα τους

σκοπούς των ενδιαφερόμενων ατόμων και τα ίδια τα άτομα έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν τα πλεονεκτήματα που αποκομίζουν από την προσαρμογή τους στη ζωή υπό καθεστώς κοινωνικής συνεργασίας· είτε ένα ανώτερο ον επιβάλλει σε απρόθυμους ανθρώπους την υποταγή στον νόμο και στις κοινωνικές αρχές. Έχει δευτερεύουσα σημασία αν κάποιος αποκαλεί αυτό το υπέρτατο ον Θεό, Παγκόσμιο Πνεύμα, Μοίρα, Ιστορία, Wotan ή Υλικές Παραγωγικές Δυνάμεις, καθώς και ποιον τίτλο αποδίδει στους αποστόλους του, τους δικτάτορες.

[4] Πρβλ. Max Stirner (Johan Kaspar Schmidt), *The Ego and His Own*, μτφρ. S. T. Byington, Νέα Υόρκη, 1907.

[5] W. James, *The Varieties of Religious Experience*, 35η ανατύπωση, Νέα Υόρκη, 1925, σ. 31.

[6] Στο ίδιο, σ. 485–486.

3. Ο καταμερισμός της εργασίας

Το θεμελιώδες κοινωνικό φαινόμενο είναι ο καταμερισμός της εργασίας και το σύστοιχό του, η ανθρώπινη συνεργασία.

Η εμπειρία διδάσκει στον άνθρωπο ότι η συνεργατική δράση είναι αποτελεσματικότερη και παραγωγικότερη από την απομονωμένη δράση αυτάρκων ατόμων. Οι φυσικές συνθήκες που καθορίζουν τη ζωή και την προσπάθεια του ανθρώπου είναι τέτοιες ώστε ο καταμερισμός της εργασίας αυξάνει το προϊόν ανά μονάδα καταβαλλόμενης εργασίας. Αυτά τα φυσικά δεδομένα είναι τα εξής:

Πρώτον, η έμφυτη ανισότητα των ανθρώπων ως προς την ικανότητά τους να εκτελούν διάφορα είδη εργασίας.

Δεύτερον, η άνιση κατανομή στην επιφάνεια της γης των μη ανθρώπινων παραγωγικών δυνατοτήτων που παρέχει η φύση.

Τα δύο αυτά δεδομένα μπορούν εξίσου να θεωρηθούν ένα και το αυτό δεδομένο, δηλαδή η πολυμορφία της φύσης, η οποία καθιστά το σύμπαν ένα σύμπλεγμα άπειρων ποικιλιών. Αν η επιφάνεια της γης ήταν τέτοια ώστε οι φυσικές συνθήκες παραγωγής να είναι ίδιες σε κάθε

σημείο και αν κάθε άνθρωπος ήταν ίσος προς όλους τους άλλους, όπως ένας κύκλος είναι ίσος προς έναν άλλο κύκλο της ίδιας διαμέτρου στην ευκλείδεια γεωμετρία, οι άνθρωποι δεν θα είχαν προχωρήσει στον καταμερισμό της εργασίας.

Υπάρχει ακόμη ένα τρίτο δεδομένο: υπάρχουν εγχειρήματα των οποίων η πραγματοποίηση υπερβαίνει τις δυνάμεις ενός ανθρώπου και απαιτεί την κοινή προσπάθεια περισσότερων. Ορισμένα από αυτά απαιτούν την καταβολή ποσότητας εργασίας την οποία κανένας μεμονωμένος άνθρωπος δεν μπορεί να παράσχει, επειδή η εργασιακή του ικανότητα δεν είναι αρκετά μεγάλη. Άλλα θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν από μεμονωμένα άτομα· ο χρόνος, όμως, τον οποίο θα έπρεπε να αφιερώσουν στην εργασία θα ήταν τόσο μεγάλος, ώστε το αποτέλεσμα θα επιτυγχανόταν πολύ αργά και δεν θα αντιστάθμιζε την εργασία που δαπανήθηκε. Και στις δύο περιπτώσεις, μόνο η κοινή προσπάθεια καθιστά δυνατή την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού.

Αν υπήρχε μόνο αυτή η τρίτη συνθήκη, θα είχε ασφαλώς εμφανιστεί προσωρινή συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων. Τέτοιες παροδικές συμμαχίες, όμως, για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων έργων τα οποία υπερβαίνουν τις δυνάμεις ενός ατόμου δεν θα είχαν επιφέρει διαρκή κοινωνική συνεργασία. Τα εγχειρήματα που μπορούσαν να εκτελεστούν μόνο με αυτόν τον τρόπο δεν ήταν ιδιαίτερα πολυάριθμα στα πρώιμα στάδια του πολιτισμού. Επιπλέον, δεν είναι σύνηθες να συμφωνούν όλοι οι ενδιαφερόμενοι ότι η συγκεκριμένη δραστηριότητα είναι χρησιμότερη και επιτακτικότερη από την εκτέλεση άλλων έργων, τα οποία θα μπορούσαν να επιτελέσουν μόνοι τους. Η μεγάλη ανθρώπινη κοινωνία, η οποία περιλαμβάνει όλους τους ανθρώπους σε όλες τις δραστηριότητές τους, δεν προήλθε από τέτοιες περιστασιακές συμμαχίες. Η κοινωνία είναι πολύ περισσότερα από μια παροδική συμμαχία, η οποία συνάπτεται

για έναν συγκεκριμένο σκοπό και παύει να υφίσταται μόλις αυτός πραγματοποιηθεί, ακόμη και αν οι εταίροι είναι πρόθυμοι να την ανανεώσουν όταν παρουσιαστεί νέα ευκαιρία.

Η αύξηση της παραγωγικότητας που επιφέρει ο καταμερισμός της εργασίας είναι προφανής κάθε φορά που η ανισότητα των συμμετεχόντων είναι τέτοια ώστε κάθε άτομο ή κάθε τεμάχιο γης να υπερέχει, τουλάχιστον από μία άποψη, των άλλων ενδιαφερόμενων ατόμων ή τεμαχίων γης. Αν ο Α μπορεί να παραγάγει σε μία μονάδα χρόνου είτε $6p$ είτε $4q$, ενώ ο Β μόνο $2p$ αλλά $8q$, τότε, όταν εργάζονται απομονωμένα, θα παράγουν από κοινού $4p + 6q$. Όταν εργάζονται υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας και καθένας παράγει μόνο το αγαθό στην παραγωγή του οποίου είναι αποτελεσματικότερος από τον εταίρο του, θα παράγουν $6p + 8q$. Τι θα συμβεί, όμως, αν ο Α είναι αποτελεσματικότερος από τον Β όχι μόνο στην παραγωγή του p, αλλά και στην παραγωγή του q; Αυτό είναι το πρόβλημα που έθεσε και έλυσε αμέσως ο Ricardo.

4. Ο ρικαρδιανός νόμος του συνεταιρισμού (ή κοινωνικής συνεργασίας ή συνένωσης)

Ο Ricardo ανέπτυξε τον νόμο της συνεργασίας για να καταδείξει τις συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας όταν ένα άτομο ή μια ομάδα, αποτελεσματικότερη από κάθε άποψη, συνεργάζεται με ένα άτομο ή μια ομάδα λιγότερο αποτελεσματική από κάθε άποψη. Διερεύνησε τις συνέπειες των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ δύο περιοχών οι οποίες είναι άνισα προικισμένες από τη φύση, με την παραδοχή ότι τα προϊόντα —όχι όμως οι εργαζόμενοι και οι συσσωρευμένοι συντελεστές της μελλοντικής παραγωγής, δηλαδή τα κεφαλαιουχικά αγαθά— μπορούν να μετακινούνται ελεύθερα από τη μία περιοχή στην άλλη. Ο

καταμερισμός της εργασίας μεταξύ δύο τέτοιων περιοχών, όπως καταδεικνύει ο νόμος του Ricardo, αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας και, συνεπώς, ωφελεί όλους τους ενδιαφερομένους, ακόμη και αν οι φυσικές συνθήκες παραγωγής κάθε αγαθού είναι ευνοϊκότερες στη μία από τις δύο περιοχές από ό,τι στην άλλη. Συμφέρει την καλύτερα προικισμένη περιοχή να συγκεντρώσει τις προσπάθειές της στην παραγωγή εκείνων των αγαθών ως προς τα οποία η υπεροχή της είναι μεγαλύτερη και να αφήσει στη λιγότερο προικισμένη περιοχή την παραγωγή άλλων αγαθών ως προς τα οποία η δική της υπεροχή είναι μικρότερη. Το παράδοξο ότι συμφέρει περισσότερο να παραμένουν αναξιοποίητες ευνοϊκότερες εγχώριες συνθήκες παραγωγής και τα αγαθά που θα μπορούσαν να παραχθούν με αυτές να προμηθεύονται από περιοχές στις οποίες οι συνθήκες παραγωγής τους είναι λιγότερο ευνοϊκές αποτελεί συνέπεια της ακινησίας της εργασίας και του κεφαλαίου, τα οποία δεν μπορούν να μετακινηθούν προς τις ευνοϊκότερες τοποθεσίες παραγωγής.

Ο Ricardo είχε πλήρη επίγνωση ότι ο νόμος του συγκριτικού κόστους, τον οποίο ανέπτυξε κυρίως για να πραγματευθεί ένα ειδικό πρόβλημα του διεθνούς εμπορίου, αποτελεί ειδική περίπτωση του γενικότερου νόμου της συνεργασίας.

Αν ο Α είναι αποτελεσματικότερος από τον Β κατά τέτοιον τρόπο ώστε να χρειάζεται για την παραγωγή μίας μονάδας του αγαθού p τρεις ώρες έναντι των πέντε ωρών που χρειάζεται ο Β και, για την παραγωγή μίας μονάδας του q , δύο ώρες έναντι των τεσσάρων ωρών που χρειάζεται ο Β, τότε και οι δύο θα ωφεληθούν αν ο Α περιοριστεί στην παραγωγή του q και αφήσει στον Β την παραγωγή του p. Αν καθένας τους διαθέσει 60 ώρες στην παραγωγή του p και 60 ώρες στην παραγωγή του q, το αποτέλεσμα της εργασίας του Α θα είναι $20p + 30q$,

ενώ εκείνο της εργασίας του Β θα είναι $12p + 15q$ · από κοινού θα παραγάγουν $32p + 45q$. Αν, όμως, ο Α περιοριστεί αποκλειστικά στην παραγωγή του q , θα παραγάγει $60q$ σε 120 ώρες, ενώ ο Β, αν περιοριστεί αποκλειστικά στην παραγωγή του p, θα παραγάγει στον ίδιο χρόνο $24p$. Το αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων τους θα είναι τότε $24p + 60q$. Καθώς το p έχει για τον Α αναλογία υποκατάστασης και για τον Β αναλογία $5/4q$, αυτό αντιπροσωπεύει μεγαλύτερο προϊόν από το $32p + 45q$. Είναι, επομένως, προφανές ότι ο καταμερισμός της εργασίας παρέχει πλεονεκτήματα σε όλους όσοι συμμετέχουν σε αυτόν. Η συνεργασία των περισσότερο ταλαντούχων, ικανών και εργατικών ανθρώπων με τους λιγότερο ταλαντούχους, ικανούς και εργατικούς ωφελεί αμφότερες τις πλευρές. Τα οφέλη που απορρέουν από τον καταμερισμό της εργασίας είναι πάντοτε αμοιβαία.

Ο νόμος της συνεργασίας μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις τάσεις που οδήγησαν στην προοδευτική ενίσχυση της ανθρώπινης συνεργασίας. Αντιλαμβανόμαστε ποιο κίνητρο ώθησε τους ανθρώπους να μη θεωρούν ο ένας τον άλλο απλώς ως αντίπαλο σε έναν αγώνα για την ιδιοποίηση του περιορισμένου αποθέματος μέσων συντήρησης που διαθέτει η φύση. Κατανοούμε τι τους παρακίνησε και εξακολουθεί μονίμως να τους παρακινεί να συνδέονται μεταξύ τους χάριν της συνεργασίας. Κάθε βήμα προς έναν περισσότερο ανεπτυγμένο τρόπο καταμερισμού της εργασίας εξυπηρετεί τα συμφέροντα όλων των συμμετεχόντων. Για να κατανοήσουμε γιατί ο άνθρωπος δεν παρέμεινε απομονωμένος, αναζητώντας, όπως τα ζώα, τροφή και καταφύγιο μόνο για τον εαυτό του και, το πολύ, για τη σύντροφο και τα ανήμπορα τέκνα του, δεν χρειάζεται να προσφύγουμε σε μια θαυματουργική παρέμβαση της Θεότητας ή στην κενή υποστασιοποίηση μιας έμφυτης παρόρμησης προς συνένωση. Ούτε είμαστε αναγκασμένοι να υποθέσουμε ότι τα απομονωμένα άτομα ή οι πρωτόγονες ορδές δεσμεύτηκαν κάποια ημέρα

μέσω συμβολαίου να εγκαθιδρύσουν κοινωνικούς δεσμούς. Ο παράγοντας που δημιούργησε την πρωτόγονη κοινωνία και καθημερινά συντείνει στην προοδευτική ενίσχυσή της είναι η ανθρώπινη δράση, η οποία εμφορείται από την επίγνωση της υψηλότερης παραγωγικότητας της εργασίας που επιτυγχάνεται υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας.

Ούτε η ιστορία ούτε η εθνολογία ούτε οποιοσδήποτε άλλος κλάδος της γνώσης μπορεί να περιγράψει την εξέλιξη που οδήγησε από τις αγέλες και τα σμήνη των μη ανθρώπινων προγόνων της ανθρωπότητας στις πρωτόγονες, αλλά ήδη εξαιρετικά διαφοροποιημένες, κοινωνικές ομάδες για τις οποίες παρέχουν πληροφορίες οι ανασκαφές, τα αρχαιότερα ιστορικά κείμενα και οι αναφορές εξερευνητών και ταξιδιωτών που συνάντησαν άγριες φυλές. Το έργο της επιστήμης ως προς την προέλευση της κοινωνίας μπορεί να συνίσταται μόνο στην κατάδειξη εκείνων των παραγόντων που μπορούν και πρέπει να επιφέρουν τη συνένωση και την προοδευτική ενίσχυσή της. Η πραξεολογία επιλύει το πρόβλημα. Αν και στον βαθμό που η εργασία υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας είναι παραγωγικότερη από την απομονωμένη εργασία, και αν και στον βαθμό που ο άνθρωπος είναι ικανός να αναγνωρίσει αυτό το γεγονός, η ίδια η ανθρώπινη δράση τείνει προς τη συνεργασία και τη συνένωση. Ο άνθρωπος καθίσταται κοινωνικό ον όχι θυσιάζοντας τις δικές του επιδιώξεις χάριν ενός μυθικού Μολώχ, της κοινωνίας, αλλά επιδιώκοντας τη βελτίωση της δικής του ευημερίας. Η εμπειρία διδάσκει ότι αυτή η συνθήκη —η υψηλότερη παραγωγικότητα που επιτυγχάνεται υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας— υφίσταται, επειδή η αιτία της —η έμφυτη ανισότητα των ανθρώπων και η άνιση γεωγραφική κατανομή των φυσικών συντελεστών της παραγωγής— είναι πραγματική. Είμαστε, επομένως, σε θέση να κατανοήσουμε την πορεία της κοινωνικής εξέλιξης.

Σύγχρονες πλάνες σχετικά με τον νόμο της συνεργασίας

Πολλοί επικρίνουν τον νόμο της συνεργασίας του Ricardo, ο οποίος είναι ευρύτερα γνωστός ως νόμος του συγκριτικού κόστους. Ο λόγος είναι προφανής. Ο νόμος αυτός προσβάλλει όλους όσοι επιδιώκουν να δικαιολογήσουν τον προστατευτισμό και την εθνική οικονομική απομόνωση από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά πέραν των ιδιοτελών συμφερόντων ορισμένων παραγωγών ή των απαιτήσεων της πολεμικής προπαρασκευής.

Ο πρωταρχικός σκοπός του Ricardo κατά την ανάπτυξη αυτού του νόμου ήταν να αντικρούσει μια ένσταση που προβαλλόταν κατά της ελευθερίας του διεθνούς εμπορίου. Ο προστατευτιστής ερωτά: ποια θα είναι, υπό καθεστώς ελεύθερου εμπορίου, η τύχη μιας χώρας στην οποία οι συνθήκες για κάθε είδος παραγωγής είναι λιγότερο ευνοϊκές από ό,τι σε όλες τις άλλες χώρες; Σε έναν κόσμο στον οποίο μπορούν να μετακινούνται ελεύθερα όχι μόνο τα προϊόντα, αλλά και τα κεφαλαιουχικά αγαθά και η εργασία, μια χώρα τόσο λίγο κατάλληλη για παραγωγή θα έπαυε να χρησιμοποιείται ως έδρα οποιασδήποτε ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας. Αν οι άνθρωποι ευημερούν περισσότερο χωρίς να εκμεταλλεύονται τις —συγκριτικά μη ικανοποιητικές— φυσικές συνθήκες παραγωγής που προσφέρει αυτή η χώρα, δεν θα εγκατασταθούν εκεί και θα την αφήσουν ακατοίκητη, όπως τις πολικές περιοχές, τις τούνδρες και τις ερήμους. Ο Ricardo, όμως, εξετάζει έναν κόσμο του οποίου οι συνθήκες έχουν καθοριστεί από την εγκατάσταση των ανθρώπων σε παλαιότερες εποχές· έναν κόσμο στον οποίο τα κεφαλαιουχικά αγαθά και η εργασία είναι δεσμευμένα στη γη λόγω συγκεκριμένων θεσμών. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το ελεύθερο εμπόριο —δηλαδή η ελεύθερη μετακίνηση μόνο των εμπορευμάτων—

δεν μπορεί να επιφέρει μια κατάσταση στην οποία το κεφάλαιο και η εργασία κατανέμονται στην επιφάνεια της γης σύμφωνα με τις καλύτερες ή χειρότερες φυσικές δυνατότητες που προσφέρονται στην παραγωγικότητα της εργασίας. Εδώ τίθεται σε λειτουργία ο νόμος του συγκριτικού κόστους. Κάθε χώρα στρέφεται προς εκείνους τους κλάδους παραγωγής για τους οποίους οι συνθήκες της προσφέρουν συγκριτικά, αν και όχι απολύτως, τις ευνοϊκότερες δυνατότητες. Για τους κατοίκους μιας χώρας είναι συμφερότερο να απέχουν από την εκμετάλλευση ορισμένων δυνατοτήτων οι οποίες —απόλυτα και τεχνολογικά— είναι ευνοϊκότερες και να εισάγουν αγαθά που παράγονται στο εξωτερικό υπό συνθήκες οι οποίες —απόλυτα και τεχνολογικά— είναι λιγότερο ευνοϊκές από τους αναξιοποίητους εγχώριους πόρους. Η περίπτωση είναι ανάλογη με εκείνη ενός χειρουργού ο οποίος θεωρεί συμφέρον να απασχολεί για τον καθαρισμό του χειρουργείου και των εργαλείων έναν άνθρωπο τον οποίο υπερτερεί ακόμη και στην εκτέλεση αυτής της εργασίας, και να αφιερώνεται αποκλειστικά στη χειρουργική, στην οποία η υπεροχή του είναι μεγαλύτερη.

Το θεώρημα του συγκριτικού κόστους δεν συνδέεται κατά κανέναν τρόπο με τη θεωρία της αξίας της κλασικής οικονομικής επιστήμης. Δεν πραγματεύεται την αξία ή τις τιμές. Αποτελεί αναλυτική κρίση· το συμπέρασμα εμπεριέχεται στις δύο προτάσεις ότι οι τεχνικώς μετακινούμενοι συντελεστές της παραγωγής διαφέρουν ως προς την παραγωγικότητά τους στις διάφορες τοποθεσίες και ότι η κινητικότητά τους περιορίζεται θεσμικά. Το θεώρημα μπορεί, χωρίς να θίγεται η ορθότητα των συμπερασμάτων του, να παρακάμπτει τα προβλήματα της αξιολόγησης, επειδή έχει τη δυνατότητα να προσφεύγει σε ένα σύνολο απλών παραδοχών. Αυτές είναι οι εξής: ότι πρόκειται να παραχθούν μόνο δύο προϊόντα· ότι τα προϊόντα αυτά μπορούν να μετακινούνται ελεύθερα· ότι για την παραγωγή καθενός απαιτούνται δύο

συντελεστές· ότι ο ένας από αυτούς τους συντελεστές —ο οποίος μπορεί να είναι είτε η εργασία είτε τα κεφαλαιουχικά αγαθά— είναι πανομοιότυπος στην παραγωγή και των δύο προϊόντων, ενώ ο άλλος συντελεστής —μια ειδική ιδιότητα του εδάφους— διαφέρει για καθεμία από τις δύο παραγωγικές διαδικασίες· και ότι η μεγαλύτερη στενότητα του κοινού συντελεστή των δύο διαδικασιών καθορίζει την έκταση της εκμετάλλευσης του διαφορετικού συντελεστή. Στο πλαίσιο αυτών των παραδοχών, οι οποίες καθιστούν δυνατό τον προσδιορισμό αναλογιών υποκατάστασης μεταξύ της δαπάνης του κοινού συντελεστή και του προϊόντος, το θεώρημα απαντά στο ερώτημα που τίθεται.

Ο νόμος του συγκριτικού κόστους είναι εξίσου ανεξάρτητος από την κλασική θεωρία της αξίας όσο και ο νόμος των αποδόσεων, με τη συλλογιστική του οποίου ομοιάζει. Και στις δύο περιπτώσεις μπορούμε να αρκεστούμε στη σύγκριση μόνο των φυσικών εισροών και των φυσικών εκροών. Στον νόμο των αποδόσεων συγκρίνουμε την παραγωγή του ίδιου προϊόντος. Στον νόμο του συγκριτικού κόστους συγκρίνουμε την παραγωγή δύο διαφορετικών προϊόντων. Μια τέτοια σύγκριση είναι εφικτή επειδή υποθέτουμε ότι για την παραγωγή καθενός από αυτά απαιτούνται, πέρα από έναν ειδικό συντελεστή, μόνο μη ειδικοί συντελεστές του ίδιου είδους.

Ορισμένοι επικριτές κατηγορούν τον νόμο του συγκριτικού κόστους για αυτή την απλούστευση των παραδοχών. Πιστεύουν ότι η σύγχρονη θεωρία της αξίας απαιτεί την αναδιατύπωση του νόμου σύμφωνα με τις αρχές της υποκειμενικής αξίας. Μόνο μια τέτοια διατύπωση, υποστηρίζουν, θα μπορούσε να παράσχει ικανοποιητική και οριστική απόδειξη. Δεν επιθυμούν, ωστόσο, να υπολογίζουν σε χρηματικούς όρους. Προτιμούν να προσφεύγουν στις μεθόδους της ανάλυσης της χρησιμότητας, τις οποίες θεωρούν μέσο πραγματοποίησης υπολογισμών

αξίας σε όρους χρησιμότητας. Στη συνέχεια της έρευνάς μας θα καταδειχθεί ότι αυτές οι προσπάθειες εξάλειψης των χρηματικών όρων από τον οικονομικό υπολογισμό είναι απατηλές. Οι θεμελιώδεις παραδοχές τους είναι αβάσιμες και αντιφατικές, και όλοι οι τύποι που παράγονται από αυτές είναι εσφαλμένοι. Δεν είναι δυνατή καμία μέθοδος οικονομικού υπολογισμού πέρα από εκείνη που βασίζεται στις χρηματικές τιμές, όπως αυτές διαμορφώνονται στην αγορά.[7]

Το νόημα των απλών παραδοχών στις οποίες στηρίζεται ο νόμος του συγκριτικού κόστους δεν είναι ακριβώς το ίδιο για τους σύγχρονους οικονομολόγους με εκείνο που είχε για τους κλασικούς οικονομολόγους. Ορισμένοι οπαδοί της κλασικής σχολής τις θεωρούσαν αφετηρία μιας θεωρίας της αξίας στο διεθνές εμπόριο. Σήμερα γνωρίζουμε ότι αυτή η πεποίθηση ήταν εσφαλμένη. Επιπλέον, αντιλαμβανόμαστε ότι, ως προς τον προσδιορισμό της αξίας και των τιμών, δεν υπάρχει καμία διαφορά μεταξύ εγχώριου και εξωτερικού εμπορίου. Εκείνο που κάνει τους ανθρώπους να διακρίνουν την εγχώρια αγορά από τις αγορές του εξωτερικού είναι απλώς μια διαφορά στα δεδομένα, δηλαδή οι διαφορετικές θεσμικές συνθήκες που περιορίζουν την κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής και των προϊόντων.

Αν δεν επιθυμούμε να πραγματευθούμε τον νόμο του συγκριτικού κόστους υπό τις απλουστευμένες παραδοχές που χρησιμοποίησε ο Ricardo, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε απροκάλυπτα τον χρηματικό υπολογισμό. Δεν πρέπει να υποκύψουμε στην ψευδαίσθηση ότι μια σύγκριση μεταξύ της δαπάνης διαφορετικών ειδών παραγωγικών συντελεστών και της παραγωγής διαφορετικών ειδών προϊόντων μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη βοήθεια του χρηματικού υπολογισμού. Αν εξετάσουμε την περίπτωση του χειρουργού και του βοηθού του, πρέπει να πούμε το εξής: αν ο χειρουργός μπορεί να χρησιμοποιεί τον

περιορισμένο χρόνο εργασίας του για την εκτέλεση εγχειρήσεων, για τις οποίες αμείβεται με 50 νομισματικές μονάδες ανά ώρα, τον συμφέρει να προσλάβει έναν βοηθό για να διατηρεί τα εργαλεία του σε καλή κατάσταση και να τον αμείβει με 2 νομισματικές μονάδες ανά ώρα, μολονότι ο βοηθός χρειάζεται τρεις ώρες για να εκτελέσει αυτό που ο χειρουργός θα μπορούσε να εκτελέσει σε μία ώρα.

Κατά τη σύγκριση των συνθηκών δύο χωρών, πρέπει να πούμε το εξής: αν οι συνθήκες είναι τέτοιες ώστε στην Αγγλία η παραγωγή μίας μονάδας καθενός από τα δύο αγαθά a και b να απαιτεί τη δαπάνη μίας εργάσιμης ημέρας του ίδιου είδους εργασίας, ενώ στην Ινδία, με την ίδια επένδυση κεφαλαίου, απαιτούνται δύο ημέρες για το a και τρεις ημέρες για το b · και αν τα κεφαλαιουχικά αγαθά, το a και το b μπορούν να μετακινούνται ελεύθερα από την Αγγλία στην Ινδία και αντιστρόφως, ενώ η εργασία δεν μπορεί να μετακινείται, τότε οι μισθοί στην Ινδία πρέπει να τείνουν, στην παραγωγή του a , προς το 50 τοις εκατό των αγγλικών μισθών και, στην παραγωγή του b , προς το $33\frac{1}{3}$ τοις εκατό αυτών. Αν ο αγγλικός μισθός είναι 6 σελίνια, οι μισθοί στην Ινδία θα ισοδυναμούσαν με 3 σελίνια στην παραγωγή του a και με 2 σελίνια στην παραγωγή του b.

Μια τέτοια απόκλιση στην αμοιβή της ίδιας μορφής εργασίας δεν μπορεί να διατηρηθεί αν υπάρχει κινητικότητα της εργασίας στην εγχώρια ινδική αγορά εργασίας. Οι εργαζόμενοι θα μετακινούνταν από την παραγωγή του b προς την παραγωγή του a · η μετακίνησή τους θα έτεινε να μειώσει την αμοιβή στον κλάδο του a και να την αυξήσει στον κλάδο του b . Τελικά, οι ινδικοί μισθοί θα εξισώνονταν στους δύο κλάδους. Η παραγωγή του a θα έτεινε να επεκταθεί και να εκτοπίσει τον αγγλικό ανταγωνισμό. Από την άλλη πλευρά, η παραγωγή του b θα καθίστατο μη επικερδής στην Ινδία και θα έπρεπε να διακοπεί, ενώ θα

επεκτεινόταν στην Αγγλία. Ο ίδιος συλλογισμός ισχύει αν υποθέσουμε ότι η διαφορά στις συνθήκες παραγωγής συνίσταται επίσης ή αποκλειστικά στην ποσότητα της απαιτούμενης επένδυσης κεφαλαίου.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο νόμος του Ricardo ίσχυε μόνο για την εποχή του και δεν έχει καμία χρησιμότητα στην εποχή μας, η οποία παρουσιάζει διαφορετικές συνθήκες. Ο Ricardo αντιλαμβανόταν τη διαφορά μεταξύ εγχώριου και εξωτερικού εμπορίου ως διαφορά στην κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας. Αν υποθέσουμε ότι το κεφάλαιο, η εργασία και τα προϊόντα μπορούν να μετακινούνται ελεύθερα, τότε διαφορά μεταξύ περιφερειακού και διαπεριφερειακού εμπορίου υπάρχει μόνο στον βαθμό που υπεισέρχεται το κόστος μεταφοράς. Σε αυτή την περίπτωση είναι περιττή η ανάπτυξη μιας θεωρίας του διεθνούς εμπορίου διακριτής από τη θεωρία του εθνικού εμπορίου. Το κεφάλαιο και η εργασία κατανέμονται στην επιφάνεια της γης σύμφωνα με τις καλύτερες ή χειρότερες συνθήκες που προσφέρουν οι διάφορες περιοχές στην παραγωγή. Υπάρχουν περιοχές πυκνότερα κατοικημένες και καλύτερα εφοδιασμένες με κεφάλαιο και άλλες λιγότερο πυκνοκατοικημένες και φτωχότερες σε κεφάλαιο. Σε ολόκληρη τη γη επικρατεί μια τάση προς εξίσωση των μισθών για εργασία του ίδιου είδους.

Ο Ricardo, ωστόσο, εκκινεί από την παραδοχή ότι υπάρχει κινητικότητα κεφαλαίου και εργασίας μόνο εντός κάθε χώρας και όχι μεταξύ των διαφόρων χωρών. Θέτει το ερώτημα ποιες πρέπει να είναι, υπό αυτές τις συνθήκες, οι συνέπειες της ελεύθερης κινητικότητας των προϊόντων. Αν ούτε τα προϊόντα μπορούν να μετακινηθούν, τότε κάθε χώρα είναι οικονομικά απομονωμένη και αυτάρκης και δεν υπάρχει καθόλου διεθνές εμπόριο. Η θεωρία του συγκριτικού κόστους απαντά σε αυτό το ερώτημα.

Οι παραδοχές του Ricardo ανταποκρίνονταν, σε γενικές γραμμές, στις συνθήκες της εποχής του. Αργότερα, κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, οι συνθήκες μεταβλήθηκαν. Η ακινησία του κεφαλαίου και της εργασίας υποχώρησε· η διεθνής μετακίνηση κεφαλαίου και εργασίας έγινε ολοένα συνηθέστερη. Στη συνέχεια επήλθε αντίδραση. Σήμερα, το κεφάλαιο και η εργασία υπόκεινται και πάλι σε περιορισμούς ως προς την κινητικότητά τους. Η πραγματικότητα ανταποκρίνεται εκ νέου στις ρικαρδιανές παραδοχές.

Ωστόσο, οι διδασκαλίες της κλασικής θεωρίας του διαπεριφερειακού εμπορίου υπερβαίνουν κάθε μεταβολή των θεσμικών συνθηκών. Μας επιτρέπουν να μελετούμε τα εμπλεκόμενα προβλήματα υπό οποιεσδήποτε νοητές παραδοχές.

[7] Βλ. παρακάτω, σ. 201–209.

5. Οι συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας

Ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί προϊόν της συνειδητής αντίδρασης του ανθρώπου στην πολυμορφία των φυσικών συνθηκών. Από την άλλη πλευρά, αποτελεί ο ίδιος παράγοντα που επιφέρει διαφοροποίηση. Αναθέτει στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές συγκεκριμένες λειτουργίες μέσα στο συνολικό πλέγμα των παραγωγικών διαδικασιών. Καθιστά ορισμένες περιοχές αστικές και άλλες αγροτικές· εγκαθιστά τους διάφορους κλάδους της μεταποίησης, της εξορυκτικής δραστηριότητας και της γεωργίας σε διαφορετικούς τόπους. Ακόμη σημαντικότερο, όμως, είναι το γεγονός ότι εντείνει την έμφυτη ανισότητα των ανθρώπων. Η εξάσκηση και η πρακτική εκτέλεση συγκεκριμένων καθηκόντων προσαρμόζουν καλύτερα τα άτομα στις απαιτήσεις της επιτέλεσής τους· οι άνθρωποι αναπτύσσουν ορισμένες από τις έμφυτες ικανότητές τους και αναστέλλουν την ανάπτυξη άλλων. Αναδύονται επαγγελματικοί τύποι και οι άνθρωποι καθίστανται ειδικοί.

Ο καταμερισμός της εργασίας διασπά τις διάφορες παραγωγικές διαδικασίες σε επιμέρους στοιχειώδη καθήκοντα, πολλά από τα οποία μπορούν να εκτελεστούν από μηχανικές διατάξεις. Αυτό ακριβώς το γεγονός κατέστησε δυνατή τη χρήση των μηχανών και επέφερε τις εκπληκτικές βελτιώσεις στις τεχνικές μεθόδους παραγωγής. Η εκμηχάνιση αποτελεί καρπό του καταμερισμού της εργασίας, το ευεργετικότερο επίτευγμά του, και όχι το κίνητρο ή την πρωταρχική πηγή του. Οι εξειδικευμένες μηχανές που κινούνται με μηχανική ενέργεια μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο σε ένα κοινωνικό περιβάλλον θεμελιωμένο στον καταμερισμό της εργασίας. Κάθε βήμα προόδου προς τη χρησιμοποίηση περισσότερο εξειδικευμένων, περισσότερο εξελιγμένων και παραγωγικότερων μηχανών απαιτεί περαιτέρω εξειδίκευση των καθηκόντων.

6. Το άτομο εντός της κοινωνίας

Όταν η πραξεολογία αναφέρεται στο απομονωμένο άτομο, το οποίο δρα αποκλειστικά για λογαριασμό του και ανεξάρτητα από τους συνανθρώπους του, το πράττει για να καταστήσει ευχερέστερη την κατανόηση των προβλημάτων της κοινωνικής συνεργασίας. Δεν υποστηρίζουμε ότι υπήρξαν ποτέ τέτοια απομονωμένα και αυτάρκη ανθρώπινα όντα ούτε ότι το κοινωνικό στάδιο των μη ανθρώπινων προγόνων του ανθρώπου και η εμφάνιση των πρωτόγονων κοινωνικών δεσμών συντελέστηκαν στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας. Ο άνθρωπος εμφανίστηκε στη σκηνή των επίγειων γεγονότων ως κοινωνικό ον. Ο απομονωμένος και ακοινώνητος άνθρωπος αποτελεί νοητική κατασκευή.

Από τη σκοπιά του ατόμου, η κοινωνία αποτελεί το σπουδαίο μέσο για την επίτευξη όλων των σκοπών του. Η διατήρηση της κοινωνίας αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση οποιωνδήποτε σχεδίων ενδέχεται να επιθυμεί να πραγματοποιήσει το άτομο μέσω οποιασδήποτε πράξης. Ακόμη και ο απείθαρχος παραβάτης, ο οποίος δεν προσαρμόζει τη συμπεριφορά του στις απαιτήσεις της ζωής εντός του κοινωνικού

συστήματος συνεργασίας, δεν επιθυμεί να στερηθεί κανένα από τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τον καταμερισμό της εργασίας. Δεν αποβλέπει συνειδητά στην καταστροφή της κοινωνίας. Θέλει να ιδιοποιηθεί μεγαλύτερο μερίδιο του από κοινού παραγόμενου πλούτου από εκείνο που του απονέμει η κοινωνική τάξη. Θα περιερχόταν σε άθλια κατάσταση αν η αντικοινωνική συμπεριφορά καθίστατο καθολική και επερχόταν η αναπόφευκτη συνέπειά της, δηλαδή η επιστροφή στην πρωτόγονη ένδεια.

Είναι αυταπάτη να υποστηρίζεται ότι τα άτομα, παραιτούμενα από τις υποτιθέμενες ευλογίες μιας μυθικής φυσικής κατάστασης και εισερχόμενα στην κοινωνία, απώλεσαν ορισμένα πλεονεκτήματα και δικαιούνται εύλογη αποζημίωση για όσα έχασαν. Η ιδέα ότι οποιοσδήποτε θα ευημερούσε περισσότερο σε μια ακοινωνική κατάσταση της ανθρωπότητας και αδικείται από την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας είναι παράλογη. Χάρη στην υψηλότερη παραγωγικότητα της κοινωνικής συνεργασίας, το ανθρώπινο είδος πολλαπλασιάστηκε πολύ πέρα από το όριο διαβίωσης που επέτρεπαν οι συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν σε εποχές στοιχειώδους καταμερισμού της εργασίας. Κάθε άνθρωπος απολαμβάνει επίπεδο διαβίωσης πολύ υψηλότερο από εκείνο των άγριων προγόνων του. Η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι κατάσταση έσχατης φτώχειας και ανασφάλειας. Ο θρήνος για την παρέλευση των ευτυχισμένων ημερών της πρωτόγονης βαρβαρότητας αποτελεί ρομαντική ανοησία. Σε μια κατάσταση αγριότητας, όσοι σήμερα διατυπώνουν τέτοια παράπονα είτε δεν θα είχαν φθάσει στην ενηλικίωση είτε, ακόμη και αν είχαν φθάσει, θα στερούνταν τις ευκαιρίες και τις ανέσεις που παρέχει ο πολιτισμός. Αν ο Jean-Jacques Rousseau και ο Friedrich Engels είχαν ζήσει στην πρωτόγονη κατάσταση την οποία περιγράφουν με νοσταλγική λαχτάρα, δεν θα είχαν απολαύσει τον

ελεύθερο χρόνο που απαιτούνταν για τις μελέτες τους και για τη συγγραφή των βιβλίων τους.

Ένα από τα προνόμια που παρέχει η κοινωνία στο άτομο είναι η δυνατότητα να παραμένει στη ζωή παρά την ασθένεια ή τη σωματική αναπηρία. Τα άρρωστα ζώα είναι καταδικασμένα. Η αδυναμία τους τα εμποδίζει στις προσπάθειές τους να βρουν τροφή και να αποκρούσουν τις επιθέσεις άλλων ζώων. Οι κωφοί, οι μύωπες ή οι ανάπηροι άγριοι είναι καταδικασμένοι να αφανιστούν. Τέτοια μειονεκτήματα, όμως, δεν στερούν από έναν άνθρωπο τη δυνατότητα να προσαρμοστεί στη ζωή εντός της κοινωνίας. Η πλειονότητα των συγχρόνων μας πάσχει από ορισμένες σωματικές ανεπάρκειες, τις οποίες η βιολογία θεωρεί παθολογικές. Ο πολιτισμός μας αποτελεί σε μεγάλο βαθμό επίτευγμα ανθρώπων με τέτοιες ανεπάρκειες. Οι δυνάμεις εξάλειψης της φυσικής επιλογής περιορίζονται σημαντικά υπό κοινωνικές συνθήκες. Για αυτόν τον λόγο, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι ο πολιτισμός τείνει να υποβαθμίζει τις κληρονομικές ιδιότητες των μελών της κοινωνίας.

Τέτοιες κρίσεις είναι εύλογες, αν κάποιος εξετάζει την ανθρωπότητα με τα μάτια ενός εκτροφέα που επιδιώκει τη δημιουργία μιας φυλής ανθρώπων εφοδιασμένων με ορισμένες ιδιότητες. Η κοινωνία, όμως, δεν είναι εκτροφείο που λειτουργεί με σκοπό την παραγωγή ενός συγκεκριμένου τύπου ανθρώπου. Δεν υπάρχει κανένα «φυσικό» κριτήριο για να προσδιοριστεί τι είναι επιθυμητό και τι ανεπιθύμητο στη βιολογική εξέλιξη του ανθρώπου. Κάθε επιλεγόμενο κριτήριο είναι αυθαίρετο, αμιγώς υποκειμενικό· εν ολίγοις, αποτελεί αξιολογική κρίση. Οι όροι «φυλετική βελτίωση» και «φυλετικός εκφυλισμός» στερούνται νοήματος, όταν δεν θεμελιώνονται σε συγκεκριμένα σχέδια για το μέλλον της ανθρωπότητας.

Είναι αλήθεια ότι ο πολιτισμένος άνθρωπος είναι προσαρμοσμένος στη ζωή εντός της κοινωνίας και όχι στη ζωή ενός κυνηγού μέσα σε παρθένα δάση.

Ο μύθος της μυστικιστικής κοινωνίας

Η πραξεολογική θεωρία της κοινωνίας βάλλεται από τον μύθο της μυστικιστικής κοινωνίας.

Η κοινωνία, υποστηρίζουν οι οπαδοί αυτής της θεωρίας, δεν αποτελεί προϊόν της σκόπιμης ανθρώπινης δράσης· δεν είναι συνεργασία και καταμερισμός καθηκόντων. Αναδύεται από ανεξιχνίαστα βάθη, από μια παρόρμηση ριζωμένη στην ουσιώδη φύση του ανθρώπου. Μια ομάδα υποστηρίζει ότι συνίσταται στην απορρόφηση του ανθρώπου από το Πνεύμα, το οποίο αποτελεί τη Θεία Πραγματικότητα, και στη συμμετοχή του, δυνάμει μιας *unio mystica*, στη δύναμη και στην αγάπη του Θεού. Μια άλλη ομάδα θεωρεί την κοινωνία βιολογικό φαινόμενο· είναι έργο της φωνής του αίματος, του δεσμού που ενώνει τους απογόνους κοινών προγόνων με αυτούς τους προγόνους και μεταξύ τους, καθώς και της μυστικιστικής αρμονίας μεταξύ του γεωργού και του εδάφους που καλλιεργεί.

Είναι αλήθεια ότι τέτοια ψυχικά φαινόμενα πράγματι βιώνονται. Υπάρχουν άνθρωποι που βιώνουν την *unio mystica* και τοποθετούν αυτή την εμπειρία υπεράνω όλων των άλλων· υπάρχουν επίσης άνθρωποι πεπεισμένοι ότι ακούν τη φωνή του αίματος και αισθάνονται με όλη την καρδιά και την ψυχή τους τη μοναδική ευωδιά του αγαπημένου εδάφους της πατρίδας τους. Η μυστικιστική εμπειρία και η εκστατική έξαρση αποτελούν δεδομένα τα οποία η ψυχολογία οφείλει να θεωρεί πραγματικά, όπως κάθε άλλο ψυχικό φαινόμενο. Το σφάλμα των θεωριών της μυστικιστικής κοινωνίας δεν συνίσταται στον ισχυρισμό τους ότι τέτοια φαινόμενα πράγματι συμβαίνουν, αλλά στην πεποίθηση ότι αποτελούν πρωταρχικά δεδομένα, ανεξάρτητα από κάθε έλλογη θεώρηση.

Η φωνή του αίματος, η οποία φέρνει τον πατέρα κοντά στο παιδί του, δεν ακουγόταν από τους άγριους εκείνους που αγνοούσαν την αιτιώδη σχέση μεταξύ σεξουαλικής συνεύρεσης και εγκυμοσύνης. Σήμερα, καθώς η σχέση αυτή είναι γνωστή σε όλους, η φωνή του αίματος είναι περιττή για έναν άνδρα που έχει πλήρη εμπιστοσύνη στη συζυγική πίστη της γυναίκας του. Κανείς δεν τόλμησε ποτέ να υποστηρίξει ότι οι αμφιβολίες σχετικά με την πατρότητα μπορούν να επιλυθούν μέσω της φωνής του αίματος. Μια μητέρα που φρόντιζε το παιδί της από τη γέννησή του μπορεί να ακούσει τη φωνή του αίματος. Αν χάσει την επαφή με το βρέφος σε πρώιμη ηλικία, ενδέχεται αργότερα να το αναγνωρίσει από ορισμένα σωματικά γνωρίσματα, όπως οι σπίλοι και οι ουλές που κάποτε ήταν δημοφιλή τεχνάσματα των μυθιστοριογράφων. Το αίμα, όμως, παραμένει βουβό, αν τέτοιες παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα που συνάγονται από αυτές δεν το κάνουν να μιλήσει.

Η φωνή του αίματος, υποστηρίζουν οι Γερμανοί φυλετιστές, ενοποιεί μυστηριωδώς όλα τα μέλη του γερμανικού λαού. Η ανθρωπολογία, όμως, αποκαλύπτει ότι το γερμανικό έθνος αποτελεί μείγμα απογόνων διαφόρων φυλών, υποφυλών και γενεαλογικών κλάδων και όχι ομοιογενή πληθυσμό προερχόμενο από κοινή καταγωγή. Ο προσφάτως εκγερμανισμένος Σλάβος, ο οποίος μόλις πριν από λίγο καιρό αντικατέστησε το πατρικό οικογενειακό του όνομα με ένα όνομα γερμανικής χροιάς, πιστεύει ότι συνδέεται ουσιωδώς με όλους τους Γερμανούς. Δεν βιώνει, όμως, καμία αντίστοιχη εσωτερική παρόρμηση που να τον ωθεί να ενταχθεί στις τάξεις των αδελφών ή των εξαδέλφων του που παρέμειναν Τσέχοι ή Πολωνοί.

Η φωνή του αίματος δεν αποτελεί αρχικό και πρωταρχικό φαινόμενο. Προκαλείται από έλλογες θεωρήσεις. Επειδή ένας άνθρωπος πιστεύει ότι συνδέεται με άλλους ανθρώπους μέσω κοινής καταγωγής, αναπτύσσει τα αισθήματα και τις συγκινήσεις που περιγράφονται ποιητικά ως φωνή του αίματος.

Το ίδιο ισχύει για τη θρησκευτική έκσταση και τον μυστικισμό του εδάφους. Η *unio mystica* του ευσεβούς μυστικιστή προϋποθέτει εξοικείωση με τις βασικές διδασκαλίες της θρησκείας του. Μόνο ένας άνθρωπος που έχει διδαχθεί το μεγαλείο και τη δόξα του Θεού μπορεί να βιώσει άμεση κοινωνία μαζί Του. Ο μυστικισμός του εδάφους συνδέεται με την ανάπτυξη συγκεκριμένων γεωπολιτικών ιδεών. Έτσι, μπορεί οι κάτοικοι των πεδιάδων ή των παραλίων να συμπεριλαμβάνουν στην εικόνα του εδάφους με το οποίο ισχυρίζονται ότι συνδέονται και ενώνονται με πάθος και ορεινές περιοχές που τους είναι άγνωστες και στις συνθήκες των οποίων δεν θα μπορούσαν να προσαρμοστούν, απλώς και μόνο επειδή αυτή η επικράτεια ανήκει στο πολιτικό σώμα του οποίου είναι ή θα ήθελαν να είναι μέλη. Από την άλλη πλευρά, συχνά παραλείπουν να

συμπεριλάβουν σε αυτή την εικόνα του εδάφους, του οποίου ισχυρίζονται ότι ακούν τη φωνή, γειτονικές περιοχές με γεωγραφική διάρθρωση πολύ παρόμοια προς εκείνη της δικής τους χώρας, αν οι περιοχές αυτές ανήκουν σε ξένο έθνος.

Τα διάφορα μέλη ενός έθνους ή μιας γλωσσικής ομάδας και οι επιμέρους ομάδες που συγκροτούν δεν συνδέονται πάντοτε με φιλία και καλή θέληση. Η ιστορία κάθε έθνους αποτελεί χρονικό αμοιβαίας αντιπάθειας, ακόμη και μίσους, μεταξύ των υποδιαιρέσεών του. Αρκεί να αναλογιστούμε τους Άγγλους και τους Σκωτσέζους, τους Γιάνκηδες και τους Νοτίους, τους Πρώσους και τους Βαυαρούς. Οι ιδεολογίες ήταν εκείνες που υπερνίκησαν τέτοιες αντιπάθειες και ενέπνευσαν σε όλα τα μέλη ενός έθνους ή μιας γλωσσικής ομάδας εκείνα τα αισθήματα κοινότητας και συμμετοχής σε ένα κοινό σύνολο, τα οποία οι σύγχρονοι εθνικιστές θεωρούν φυσικό και πρωταρχικό φαινόμενο.

Η αμοιβαία σεξουαλική έλξη μεταξύ άνδρα και γυναίκας είναι εγγενής στη ζωική φύση του ανθρώπου και ανεξάρτητη από κάθε σκέψη και θεωρητική επεξεργασία. Επιτρέπεται να την αποκαλούμε πρωταρχική, φυτική, ενστικτώδη ή μυστηριώδη· δεν υπάρχει τίποτε επιλήψιμο στον μεταφορικό ισχυρισμό ότι μετατρέπει δύο όντα σε ένα. Μπορούμε να την αποκαλέσουμε μυστικιστική ένωση δύο σωμάτων, μια μορφή κοινωνίας. Ωστόσο, ούτε η σεξουαλική συνεύρεση ούτε όσα προηγούνται ή έπονται αυτής δημιουργούν κοινωνική συνεργασία και κοινωνικούς τρόπους ζωής. Και τα ζώα ενώνονται κατά το ζευγάρωμα, αλλά δεν έχουν αναπτύξει κοινωνικές σχέσεις. Η οικογενειακή ζωή δεν αποτελεί απλώς προϊόν της σεξουαλικής συνεύρεσης. Δεν είναι κατά κανέναν τρόπο φυσικό και αναγκαίο να ζουν οι γονείς και τα παιδιά μαζί με τον τρόπο που ζουν στην οικογένεια. Η σχέση του ζευγαρώματος δεν οδηγεί αναγκαστικά σε οικογενειακή οργάνωση. Η ανθρώπινη

οικογένεια αποτελεί προϊόν σκέψης, σχεδιασμού και δράσης. Αυτό ακριβώς το γεγονός τη διακρίνει ριζικά από εκείνες τις ομάδες ζώων τις οποίες αποκαλούμε, κατ' αναλογία, ζωικές οικογένειες.

Η μυστικιστική εμπειρία της κοινωνίας ή της συμμετοχής σε ένα κοινό σύνολο δεν αποτελεί πηγή των κοινωνικών σχέσεων, αλλά προϊόν τους.

Το συμπλήρωμα του μύθου της μυστικιστικής κοινωνίας είναι ο μύθος μιας φυσικής και πρωταρχικής αποστροφής μεταξύ φυλών ή εθνών. Υποστηρίζεται ότι ένα ένστικτο διδάσκει στον άνθρωπο να διακρίνει τους ομοφύλους του από τους ξένους και να απεχθάνεται τους τελευταίους. Οι γόνοι ευγενών φυλών αποστρέφονται κάθε επαφή με μέλη κατώτερων φυλών. Για να αντικρουστεί αυτός ο ισχυρισμός, αρκεί να αναφερθεί το γεγονός της φυλετικής ανάμειξης. Καθώς στη σημερινή Ευρώπη δεν υπάρχουν αμιγείς φυλετικοί πληθυσμοί, πρέπει να συμπεράνουμε ότι μεταξύ των μελών των διαφόρων πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν κάποτε σε αυτή την ήπειρο υπήρχε σεξουαλική έλξη και όχι αποστροφή. Εκατομμύρια μιγάδες και άλλοι άνθρωποι μεικτής καταγωγής αποτελούν ζωντανή ανταπόδειξη του ισχυρισμού ότι υπάρχει φυσική αποστροφή μεταξύ των διαφόρων φυλών.

Όπως και το μυστικιστικό αίσθημα κοινωνίας, το φυλετικό μίσος δεν αποτελεί φυσικό φαινόμενο έμφυτο στον άνθρωπο. Είναι προϊόν ιδεολογιών. Ακόμη, όμως, και αν υπήρχε κάτι σαν φυσικό και έμφυτο μίσος μεταξύ των διαφόρων φυλών, αυτό δεν θα καθιστούσε μάταιη την κοινωνική συνεργασία ούτε θα αναιρούσε τη ρικαρδιανή θεωρία της συνένωσης. Η κοινωνική συνεργασία δεν έχει καμία σχέση με την προσωπική αγάπη ή με μια γενική εντολή αμοιβαίας αγάπης. Οι άνθρωποι δεν συνεργάζονται υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας επειδή αγαπούν ή οφείλουν να αγαπούν ο ένας τον άλλο. Εκείνο που

ώθησε αρχικά τον άνθρωπο να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της κοινωνίας, να σέβεται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των συνανθρώπων του και να αντικαταστήσει την εχθρότητα και τη σύγκρουση με την ειρηνική συνεργασία δεν ήταν ούτε η αγάπη ούτε η φιλανθρωπία ούτε οποιοδήποτε άλλο συναίσθημα συμπάθειας, αλλά το ορθώς εννοούμενο ίδιον συμφέρον.

7. Η Μεγάλη Κοινωνία

Δεν αποτελεί κάθε διανθρώπινη σχέση κοινωνική σχέση. Όταν ομάδες ανθρώπων ορμούν η μία εναντίον της άλλης σε έναν πόλεμο ολοκληρωτικής εξόντωσης, όταν άνθρωποι πολεμούν εναντίον άλλων ανθρώπων με την ίδια ασπλαχνία με την οποία εξοντώνουν επιβλαβή ζώα και φυτά, υπάρχει μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών αμοιβαία επίδραση και αμοιβαία σχέση, αλλά όχι κοινωνία. Κοινωνία είναι η κοινή δράση και συνεργασία, στο πλαίσιο της οποίας κάθε συμμετέχων θεωρεί την επιτυχία του άλλου εταίρου μέσο για την επίτευξη των δικών του σκοπών.

Οι αγώνες στους οποίους οι πρωτόγονες ορδές και φυλές πολεμούσαν μεταξύ τους για τόπους υδροληψίας, περιοχές κυνηγιού και αλιείας, βοσκοτόπους και λάφυρα ήταν ανελέητοι πόλεμοι εξόντωσης. Ήταν ολοκληρωτικοί πόλεμοι. Τέτοιο χαρακτήρα είχαν και οι πρώτες συναντήσεις των Ευρωπαίων, κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, με τους αυτόχθονες των περιοχών που είχαν μόλις καταστεί προσβάσιμες. Ήδη, όμως, κατά την πανάρχαια εποχή, πολύ πριν από την περίοδο για την οποία μας παρέχουν πληροφορίες οι ιστορικές μαρτυρίες, άρχισε να

αναπτύσσεται ένας άλλος τρόπος συμπεριφοράς. Οι άνθρωποι διατηρούσαν ακόμη και στον πόλεμο ορισμένα κατάλοιπα των κοινωνικών σχέσεων που είχαν εγκαθιδρυθεί προηγουμένως· όταν πολεμούσαν εναντίον λαών με τους οποίους δεν είχαν ποτέ πριν οποιαδήποτε επαφή, άρχισαν να λαμβάνουν υπόψη την ιδέα ότι μεταξύ ανθρώπινων όντων, παρά την άμεση εχθρότητά τους, ήταν δυνατή μια μεταγενέστερη διευθέτηση και συνεργασία.

Οι πόλεμοι διεξάγονταν με σκοπό να πληγεί ο εχθρός· οι εχθρικές πράξεις, όμως, δεν ήταν πλέον ασπλαχνες και ανελέητες με την πλήρη έννοια των όρων. Οι εμπόλεμοι άρχισαν να σέβονται ορισμένα όρια, τα οποία δεν έπρεπε να υπερβαίνονται σε έναν αγώνα εναντίον ανθρώπων —σε αντιδιαστολή προς έναν αγώνα εναντίον θηρίων. Πάνω από το αμείλικτο μίσος και τη μανία καταστροφής και εξόντωσης άρχισε να επικρατεί ένα κοινωνικό στοιχείο. Αναδύθηκε η ιδέα ότι κάθε ανθρώπινος αντίπαλος έπρεπε να θεωρείται δυνητικός εταίρος σε μια μελλοντική συνεργασία και ότι το γεγονός αυτό δεν έπρεπε να παραβλέπεται κατά τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ο πόλεμος έπαψε να θεωρείται φυσιολογική κατάσταση των διανθρώπινων σχέσεων. Οι άνθρωποι αναγνώρισαν ότι η ειρηνική συνεργασία αποτελεί το καλύτερο μέσο διεξαγωγής του αγώνα για βιολογική επιβίωση. Μπορούμε ακόμη να πούμε ότι, μόλις οι άνθρωποι αντιλήφθηκαν ότι ήταν επωφελέστερο να υποδουλώνουν τους ηττημένους παρά να τους σκοτώνουν, οι πολεμιστές, μολονότι εξακολουθούσαν να μάχονται, άρχισαν να σκέπτονται την επαύριον του πολέμου, δηλαδή την ειρήνη. Σε γενικές γραμμές, η υποδούλωση αποτέλεσε προκαταρκτικό στάδιο προς τη συνεργασία.

Η επικράτηση της ιδέας ότι, ακόμη και στον πόλεμο, δεν πρέπει να θεωρείται επιτρεπτή κάθε πράξη, ότι υπάρχουν θεμιτές και αθέμιτες

πολεμικές ενέργειες και ότι υπάρχουν νόμοι —δηλαδή κοινωνικές σχέσεις— υπεράνω όλων των εθνών, ακόμη και εκείνων που πολεμούν προσωρινά μεταξύ τους, εγκαθίδρυσε τελικά τη Μεγάλη Κοινωνία, η οποία περιλαμβάνει όλους τους ανθρώπους και όλα τα έθνη. Οι διάφορες περιφερειακές κοινωνίες συγχωνεύθηκαν σε μία οικουμενική κοινωνία.

Οι εμπόλεμοι που δεν διεξάγουν τον πόλεμο με την αγριότητα των θηρίων, αλλά σύμφωνα με «ανθρώπινους» και κοινωνικούς κανόνες πολέμου, παραιτούνται από τη χρήση ορισμένων μεθόδων καταστροφής, προκειμένου να επιτύχουν τις ίδιες παραχωρήσεις από τους εχθρούς τους. Στον βαθμό που τηρούνται αυτοί οι κανόνες, υπάρχουν κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών. Οι ίδιες οι εχθρικές πράξεις δεν είναι απλώς ακοινωνικές, αλλά αντικοινωνικές. Δεν είναι σκόπιμο να ορίζεται ο όρος «κοινωνικές σχέσεις» κατά τρόπο που να περιλαμβάνει πράξεις οι οποίες αποβλέπουν στην εξόντωση άλλων ανθρώπων και στη ματαίωση των πράξεών τους.[8] Όπου οι μοναδικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων είναι εκείνες που κατευθύνονται προς την πρόκληση αμοιβαίας βλάβης, δεν υπάρχει ούτε κοινωνία ούτε κοινωνικές σχέσεις.

Η κοινωνία δεν αποτελεί απλώς αλληλεπίδραση. Αλληλεπίδραση —αμοιβαία επίδραση— υπάρχει μεταξύ όλων των μερών του σύμπαντος: μεταξύ του λύκου και του προβάτου που αυτός καταβροχθίζει· μεταξύ του μικροβίου και του ανθρώπου που αυτό σκοτώνει· μεταξύ της πέτρας που πέφτει και του πράγματος πάνω στο οποίο προσκρούει. Η κοινωνία, αντιθέτως, προϋποθέτει πάντοτε ανθρώπους που δρουν σε συνεργασία με άλλους ανθρώπους, ώστε όλοι οι συμμετέχοντες να μπορέσουν να επιτύχουν τους δικούς τους σκοπούς.

[8] Αυτή είναι η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Leopold von Wiese, *Allgemeine Soziologie*, Μόναχο, 1924, τόμ. Ι, σ. 10 κ.ε.

8. Το ένστικτο της επιθετικότητας και της καταστροφής

Έχει υποστηριχθεί ότι ο άνθρωπος είναι αρπακτικό ζώο, του οποίου τα έμφυτα φυσικά ένστικτα τον ωθούν να πολεμά, να σκοτώνει και να καταστρέφει. Ο πολιτισμός, δημιουργώντας μια αφύσικη ανθρωπιστική χαλαρότητα η οποία αποξενώνει τον άνθρωπο από τη ζωική καταγωγή του, επιχείρησε να καταστείλει αυτές τις παρορμήσεις και ορέξεις. Μετέτρεψε τον πολιτισμένο άνθρωπο σε εκφυλισμένο αδύναμο ον, το οποίο ντρέπεται για τη ζωική φύση του και υπερήφανα αποκαλεί την εξαχρείωσή του αληθινό ανθρωπισμό. Για να αποτραπεί ο περαιτέρω εκφυλισμός του ανθρώπινου είδους, είναι επιτακτικό να απελευθερωθεί ο άνθρωπος από τις ολέθριες συνέπειες του πολιτισμού.

Διότι ο πολιτισμός, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, αποτελεί απλώς ένα πανούργο επινόημα κατώτερων ανθρώπων. Αυτά τα κατώτερα όντα είναι υπερβολικά αδύναμα για να αναμετρηθούν με τους σφριγηλούς ήρωες, υπερβολικά δειλά για να υποστούν την επάξια τιμωρία της ολοκληρωτικής εξόντωσης και υπερβολικά οκνηρά και

αυθάδη για να υπηρετήσουν τους κυρίους ως δούλοι. Για αυτόν τον λόγο κατέφυγαν σε ένα δόλιο τέχνασμα. Αντέστρεψαν τα αιώνια κριτήρια της αξίας, τα οποία καθορίζονται απολύτως από τους αμετάβλητους νόμους του σύμπαντος· διέδωσαν μια ηθική που αποκαλεί αρετή τη δική τους κατωτερότητα και κακία την υπεροχή των ευγενών ηρώων. Αυτή η ηθική εξέγερση των δούλων πρέπει να ανατραπεί μέσω μιας αναξιολόγησης όλων των αξιών. Η ηθική των δούλων, αυτό το επαίσχυντο προϊόν της μνησικακίας των αδυνάτων, πρέπει να απορριφθεί ολοκληρωτικά· στη θέση της πρέπει να τεθεί η ηθική των ισχυρών ή, ακριβέστερα, η κατάργηση κάθε ηθικού περιορισμού. Ο άνθρωπος πρέπει να καταστεί άξιος απόγονος των προγόνων του, των ευγενών θηρίων των περασμένων εποχών.

Συνηθίζεται τέτοιες θεωρίες να αποκαλούνται κοινωνικός ή κοινωνιολογικός δαρβινισμός. Δεν χρειάζεται να αποφασίσουμε εδώ αν αυτή η ορολογία είναι κατάλληλη ή όχι. Σε κάθε περίπτωση, αποτελεί σφάλμα η απόδοση των χαρακτηρισμών «εξελικτικές» και «βιολογικές» σε διδασκαλίες που περιφρονούν αβασάνιστα το σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας —από τις εποχές κατά τις οποίες ο άνθρωπος άρχισε να ανυψώνεται πάνω από την αμιγώς ζωική ύπαρξη των μη ανθρώπινων προγόνων του— ως μια αδιάλειπτη πορεία προς τον εκφυλισμό και την παρακμή.

Η βιολογία δεν παρέχει κανένα κριτήριο για την αξιολόγηση των μεταβολών που συμβαίνουν στους ζωντανούς οργανισμούς, πέρα από το αν αυτές οι μεταβολές κατόρθωσαν ή όχι να προσαρμόσουν τα άτομα στις συνθήκες του περιβάλλοντός τους και, ως εκ τούτου, να βελτιώσουν τις πιθανότητές τους στον αγώνα για επιβίωση. Αποτελεί γεγονός ότι, αν κριθεί από αυτή τη σκοπιά, ο πολιτισμός πρέπει να θεωρηθεί ευεργετικός και όχι επιβλαβής. Κατέστησε δυνατό στον άνθρωπο να

επιβληθεί στον αγώνα εναντίον όλων των άλλων ζωντανών όντων, τόσο των μεγάλων αρπακτικών ζώων όσο και των ακόμη επιβλαβέστερων μικροβίων· πολλαπλασίασε τα μέσα συντήρησής του· έκανε τον μέσο άνθρωπο ψηλότερο, ευκινητότερο και περισσότερο πολύπλευρο, και παρέτεινε τη μέση διάρκεια της ζωής του· παρέδωσε στον άνθρωπο την αδιαμφισβήτητη κυριαρχία επί της γης· πολλαπλασίασε τον πληθυσμό και ανύψωσε το επίπεδο διαβίωσης σε ύψος που οι πρωτόγονοι κάτοικοι των σπηλαίων της προϊστορικής εποχής δεν θα μπορούσαν ποτέ να ονειρευτούν.

Είναι αλήθεια ότι αυτή η εξέλιξη ανέστειλε την ανάπτυξη ορισμένων επιδεξιοτήτων και χαρισμάτων, τα οποία ήταν κάποτε χρήσιμα στον αγώνα για επιβίωση, αλλά απώλεσαν τη χρησιμότητά τους υπό τις μεταβληθείσες συνθήκες. Από την άλλη πλευρά, ανέπτυξε άλλα ταλέντα και δεξιότητες που είναι απαραίτητα για τη ζωή εντός του κοινωνικού πλαισίου. Μια βιολογική και εξελικτική θεώρηση, όμως, δεν πρέπει να επικρίνει τέτοιες μεταβολές. Για τον πρωτόγονο άνθρωπο, οι δυνατές γροθιές και η μαχητικότητα ήταν εξίσου χρήσιμες όσο είναι για τον σύγχρονο άνθρωπο η ικανότητα στους αριθμητικούς υπολογισμούς και στην ορθή γραφή. Είναι εντελώς αυθαίρετο και ασφαλώς αντίθετο προς κάθε βιολογικό κριτήριο να αποκαλούνται φυσικά και σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση μόνο εκείνα τα χαρακτηριστικά που ήταν χρήσιμα στον πρωτόγονο άνθρωπο και να καταδικάζονται ως ενδείξεις εκφυλισμού και βιολογικής παρακμής τα ταλέντα και οι δεξιότητες που είναι απολύτως αναγκαία στον πολιτισμένο άνθρωπο. Η συμβουλή προς τον άνθρωπο να επιστρέψει στα σωματικά και διανοητικά γνωρίσματα των προϊστορικών προγόνων του δεν είναι περισσότερο εύλογη από την απαίτηση να εγκαταλείψει την όρθια βάδιση και να αποκτήσει ξανά ουρά.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι άνθρωποι που πρωτοστάτησαν στην εξύμνηση της υπεροχής των άγριων παρορμήσεων των βάρβαρων προγόνων μας ήταν τόσο φιλάσθενοι, ώστε το σώμα τους δεν θα ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις του «επικίνδυνου βίου». Ακόμη και πριν από τη διανοητική του κατάρρευση, ο Nietzsche ήταν τόσο ασθενικός, ώστε τα μοναδικά κλίματα που μπορούσε να αντέξει ήταν εκείνα της κοιλάδας Engadin και ορισμένων περιοχών της Ιταλίας. Δεν θα ήταν σε θέση να επιτελέσει το έργο του, αν η πολιτισμένη κοινωνία δεν είχε προστατεύσει το ευαίσθητο νευρικό του σύστημα από τη σκληρότητα της ζωής. Οι απόστολοι της βίας συνέγραφαν τα βιβλία τους υπό την προστατευτική στέγη της «αστικής ασφάλειας», την οποία χλεύαζαν και περιφρονούσαν. Ήταν ελεύθεροι να δημοσιεύουν τα εμπρηστικά τους κηρύγματα, επειδή ο φιλελευθερισμός τον οποίο καταφρονούσαν διαφύλασσε την ελευθερία του Τύπου. Θα περιέρχονταν σε απόγνωση, αν αναγκάζονταν να στερηθούν τις ευλογίες του πολιτισμού τον οποίο καταδίκαζε η φιλοσοφία τους. Και τι θέαμα παρουσίαζε ο άτολμος συγγραφέας Georges Sorel, ο οποίος έφθασε τόσο μακριά στην εξύμνηση της βαρβαρότητας, ώστε κατηγόρησε το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα ότι αποδυναμώνει τις έμφυτες τάσεις του ανθρώπου προς τη βία![9]

Μπορεί να γίνει δεκτό ότι στον πρωτόγονο άνθρωπο ήταν έμφυτη η ροπή προς τη θανάτωση και την καταστροφή, καθώς και η προδιάθεση προς τη σκληρότητα. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι, υπό τις συνθήκες παλαιότερων εποχών, η κλίση προς την επιθετικότητα και τον φόνο ευνοούσε τη διατήρηση της ζωής. Ο άνθρωπος υπήρξε κάποτε βάναυσο θηρίο. Δεν χρειάζεται να εξεταστεί αν ο προϊστορικός άνθρωπος ήταν σαρκοφάγος ή φυτοφάγος. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι ήταν σωματικά αδύναμο ζώο· δεν θα μπορούσε να

αναμετρηθεί με τα μεγάλα αρπακτικά θηρία, αν δεν ήταν εφοδιασμένος με ένα ιδιαίτερο όπλο: τον λόγο.

Το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι έλλογο ον και ότι, ως εκ τούτου, δεν υποκύπτει ανεμπόδιστα σε κάθε παρόρμηση, αλλά διαμορφώνει τη συμπεριφορά του σύμφωνα με έλλογη στάθμιση, δεν πρέπει, από ζωολογική σκοπιά, να αποκαλείται αφύσικο. Έλλογη συμπεριφορά σημαίνει ότι ο άνθρωπος, αντιμέτωπος με το γεγονός ότι δεν μπορεί να ικανοποιήσει όλες τις παρορμήσεις, τις επιθυμίες και τις ορέξεις του, παραιτείται από την ικανοποίηση εκείνων που θεωρεί λιγότερο επιτακτικές. Για να μη θέσει σε κίνδυνο τη λειτουργία της κοινωνικής συνεργασίας, ο άνθρωπος αναγκάζεται να απέχει από την ικανοποίηση όσων επιθυμιών θα παρεμπόδιζαν τη συγκρότηση κοινωνικών θεσμών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια τέτοια παραίτηση είναι οδυνηρή. Ο άνθρωπος, όμως, έκανε την επιλογή του. Παραιτήθηκε από την ικανοποίηση ορισμένων επιθυμιών ασυμβίβαστων με την κοινωνική ζωή και έδωσε προτεραιότητα στην ικανοποίηση εκείνων των επιθυμιών που μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο, ή να ικανοποιηθούν σε μεγαλύτερη αφθονία, υπό ένα σύστημα καταμερισμού της εργασίας. Εισήλθε στην οδό που οδηγεί προς τον πολιτισμό, την κοινωνική συνεργασία και τον πλούτο.

Η απόφαση αυτή δεν είναι ανέκκλητη και οριστική. Η επιλογή των πατέρων δεν περιορίζει την ελευθερία επιλογής των γιων. Εκείνοι μπορούν να αντιστρέφουν την απόφαση. Μπορούν καθημερινά να προβούν σε αναξιολόγηση των αξιών και να προτιμήσουν τη βαρβαρότητα από τον πολιτισμό ή, όπως λένε ορισμένοι συγγραφείς, την ψυχή από τη διάνοια, τους μύθους από τον λόγο και τη βία από την ειρήνη. Πρέπει, όμως, να επιλέξουν. Είναι αδύνατον να αποκτήσουν πράγματα που είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους.

Από τη σκοπιά της αξιολογικής της ουδετερότητας, η επιστήμη δεν επικρίνει τους αποστόλους του ευαγγελίου της βίας επειδή εξυμνούν τη φρενίτιδα του φόνου και τις παράφρονες απολαύσεις του σαδισμού. Οι αξιολογικές κρίσεις είναι υποκειμενικές και η φιλελεύθερη κοινωνία παρέχει σε όλους το δικαίωμα να εκφράζουν ελεύθερα τα αισθήματά τους. Ο πολιτισμός δεν εξάλειψε την πρωταρχική τάση προς την επιθετικότητα, την αιμοδιψία και τη σκληρότητα, η οποία χαρακτήριζε τον πρωτόγονο άνθρωπο. Σε πολλούς πολιτισμένους ανθρώπους αυτές οι τάσεις βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση και εκδηλώνονται βίαια μόλις υποχωρήσουν οι ανασχετικοί φραγμοί που ανέπτυξε ο πολιτισμός. Αρκεί να αναλογιστούμε τις ανείπωτες φρικαλεότητες των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης. Οι εφημερίδες αναφέρουν διαρκώς αποτρόπαια εγκλήματα που φανερώνουν τις λανθάνουσες παρορμήσεις προς την κτηνωδία. Τα δημοφιλέστερα μυθιστορήματα και κινηματογραφικά έργα είναι εκείνα που πραγματεύονται αιματοχυσίες και πράξεις βίας. Οι ταυρομαχίες και οι κοκορομαχίες προσελκύουν μεγάλα πλήθη.

Αν ένας συγγραφέας πει: «Ο όχλος διψά για αίμα, και εγώ μαζί του», μπορεί να μην έχει λιγότερο δίκιο από ό,τι όταν ισχυρίζεται ότι και ο πρωτόγονος άνθρωπος αντλούσε ευχαρίστηση από τον φόνο. Σφάλλει, όμως, αν παραβλέπει το γεγονός ότι η ικανοποίηση τέτοιων σαδιστικών επιθυμιών υπονομεύει την ύπαρξη της κοινωνίας· ή αν υποστηρίζει ότι ο «αληθινός» πολιτισμός και η «αγαθή» κοινωνία αποτελούν επίτευγμα ανθρώπων που ενδίδουν αβασάνιστα στο πάθος τους για βία, φόνο και σκληρότητα· ότι η καταστολή των παρορμήσεων προς τη βαρβαρότητα θέτει σε κίνδυνο την εξέλιξη της ανθρωπότητας· και ότι η αντικατάσταση του ανθρωπισμού από τη βαρβαρότητα θα έσωζε τον άνθρωπο από τον εκφυλισμό.

Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και η συνεργασία θεμελιώνονται στη συναινετική διευθέτηση των διαφορών. Πηγή όλων των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι ο πόλεμος, όπως υποστήριζε ο Ηράκλειτος, αλλά η ειρήνη. Ο άνθρωπος διαθέτει και άλλες έμφυτες επιθυμίες πέρα από την επιθυμία για αιματοχυσία. Αν θέλει να ικανοποιήσει αυτές τις άλλες επιθυμίες, πρέπει να παραιτηθεί από την παρόρμησή του να σκοτώνει. Όποιος επιθυμεί να διατηρήσει τη ζωή και την υγεία του όσο το δυνατόν καλύτερα και για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα πρέπει να αντιληφθεί ότι ο σεβασμός της ζωής και της υγείας των άλλων εξυπηρετεί τον σκοπό του καλύτερα από τον αντίθετο τρόπο συμπεριφοράς. Μπορεί κανείς να λυπάται για το γεγονός ότι αυτή είναι η πραγματική κατάσταση των πραγμάτων. Κανένας τέτοιος θρήνος, όμως, δεν μπορεί να μεταβάλει τα αμείλικτα δεδομένα.

Είναι μάταιο να επικρίνεται αυτή η διαπίστωση μέσω επίκλησης του ανορθολογικού χαρακτήρα των ανθρώπινων παρορμήσεων. Όλες οι ενστικτώδεις παρορμήσεις διαφεύγουν της εξέτασης από τον λόγο, επειδή ο λόγος πραγματεύεται μόνο τα μέσα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών και όχι τους ίδιους τους έσχατους σκοπούς. Εκείνο, όμως, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα είναι ακριβώς ότι δεν υποκύπτει άβουλα σε κάθε ενστικτώδη παρόρμηση. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τον λόγο για να επιλέξει μεταξύ των ασυμβίβαστων ικανοποιήσεων αντικρουόμενων επιθυμιών.

Δεν πρέπει να λέει κανείς στις μάζες: «Ενδώστε στην παρόρμησή σας για φόνο· είναι γνήσια ανθρώπινη και εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο την ευημερία σας». Πρέπει να τους πει: «Αν ικανοποιήσετε τη δίψα σας για αίμα, πρέπει να παραιτηθείτε από πολλές άλλες επιθυμίες. Θέλετε να τρώτε, να πίνετε, να ζείτε σε όμορφες κατοικίες, να ενδύεστε

και να απολαμβάνετε χιλιάδες άλλα πράγματα που μόνο η κοινωνία μπορεί να σας παράσχει. Δεν μπορείτε να τα έχετε όλα· πρέπει να επιλέξετε. Ο επικίνδυνος βίος και η φρενίτιδα του σαδισμού ενδέχεται να σας ευχαριστούν, αλλά είναι ασυμβίβαστα με την ασφάλεια και την αφθονία, τις οποίες επίσης δεν επιθυμείτε να στερηθείτε».

Η πραξεολογία, ως επιστήμη, δεν μπορεί να παραβιάσει το δικαίωμα του ατόμου να επιλέγει και να δρα. Οι τελικές αποφάσεις ανήκουν στους δρώντες ανθρώπους και όχι στους θεωρητικούς. Η συμβολή της επιστήμης στη ζωή και στη δράση δεν συνίσταται στη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων, αλλά στη διασαφήνιση των συνθηκών υπό τις οποίες πρέπει να δρα ο άνθρωπος και στην επεξήγηση των συνεπειών των διαφόρων τρόπων δράσης. Θέτει στη διάθεση του δρώντος ανθρώπου όλες τις πληροφορίες που χρειάζεται, ώστε να προβαίνει στις επιλογές του έχοντας πλήρη επίγνωση των συνεπειών τους. Καταρτίζει, τρόπον τινά, έναν απολογισμό κόστους και απόδοσης. Θα αποτύγχανε σε αυτό το καθήκον, αν παρέλειπε από τον απολογισμό οποιοδήποτε στοιχείο θα μπορούσε να επηρεάσει τις επιλογές και τις αποφάσεις των ανθρώπων.

Σύγχρονες παρερμηνείες της νεότερης φυσικής επιστήμης, ιδίως του δαρβινισμού

Ορισμένοι σύγχρονοι αντιφιλελεύθεροι, τόσο της δεξιάς όσο και της αριστερής παράταξης, θεμελιώνουν τις διδασκαλίες τους σε παρερμηνείες των επιτευγμάτων της νεότερης βιολογίας.

1. Οι άνθρωποι είναι άνισοι

Ο φιλελευθερισμός του δέκατου όγδοου αιώνα, όπως και ο σύγχρονος εξισωτισμός, εκκινούν από την «αυταπόδεικτη αλήθεια» ότι «όλοι οι άνθρωποι δημιουργούνται ίσοι και ότι ο Δημιουργός τους τούς προικίζει

με ορισμένα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα». Ωστόσο, λένε οι υποστηρικτές μιας βιολογικής φιλοσοφίας της κοινωνίας, η φυσική επιστήμη απέδειξε κατά τρόπο αδιάφευστο ότι οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί. Στο πλαίσιο της εμπειρικής παρατήρησης των φυσικών φαινομένων δεν απομένει χώρος για μια έννοια όπως εκείνη των φυσικών δικαιωμάτων. Η φύση παραμένει απαθής και αναίσθητη απέναντι στη ζωή και στην ευτυχία οποιουδήποτε όντος. Η φύση είναι αδήριτη αναγκαιότητα και κανονικότητα. Αποτελεί μεταφυσική ανοησία η σύνδεση της «ολισθηρής» και ασαφούς έννοιας της ελευθερίας με τους αμετάβλητους και απόλυτους νόμους της κοσμικής τάξης. Έτσι, η θεμελιώδης ιδέα του φιλελευθερισμού αποκαλύπτεται ως πλάνη.

Είναι πράγματι αλήθεια ότι το φιλελεύθερο και δημοκρατικό κίνημα του δέκατου όγδοου και του δέκατου ένατου αιώνα άντλησε μεγάλο μέρος της ισχύος του από τη θεωρία του φυσικού δικαίου και των έμφυτων και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ατόμου. Αυτές οι ιδέες, οι οποίες αναπτύχθηκαν αρχικά από την αρχαία φιλοσοφία και την ιουδαϊκή θεολογία, διαπότισαν τη χριστιανική σκέψη. Ορισμένες αντικαθολικές αιρέσεις τις κατέστησαν κεντρικό σημείο των πολιτικών τους προγραμμάτων. Μια μακρά σειρά διακεκριμένων φιλοσόφων τις θεμελίωσε θεωρητικά. Έγιναν δημοφιλείς και αποτέλεσαν την ισχυρότερη κινητήρια δύναμη της φιλοδημοκρατικής εξέλιξης. Υποστηρίζονται ακόμη και σήμερα. Οι συνήγοροί τους δεν ασχολούνται με το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ο Θεός ή η φύση δεν δημιούργησε τους ανθρώπους ίσους, καθώς πολλοί γεννιούνται υγιείς και αρτιμελείς, ενώ άλλοι ανάπηροι και παραμορφωμένοι. Κατά την άποψή τους, όλες οι διαφορές μεταξύ των ανθρώπων οφείλονται στην εκπαίδευση, στις ευκαιρίες και στους κοινωνικούς θεσμούς.

Οι διδασκαλίες, όμως, της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας και της κλασικής οικονομικής επιστήμης δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με τη θεωρία του φυσικού δικαίου. Για αυτές, το μόνο ζήτημα που έχει σημασία είναι η κοινωνική χρησιμότητα. Συνιστούν τη λαϊκή διακυβέρνηση, την ατομική ιδιοκτησία, την ανεκτικότητα και την ελευθερία όχι επειδή είναι φυσικές και δίκαιες, αλλά επειδή είναι επωφελείς. Ο πυρήνας της φιλοσοφίας του Ricardo συνίσταται στην κατάδειξη ότι η κοινωνική συνεργασία και ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ ανθρώπων οι οποίοι είναι από κάθε άποψη ανώτεροι και αποτελεσματικότεροι και ανθρώπων οι οποίοι είναι από κάθε άποψη κατώτεροι και λιγότερο αποτελεσματικοί ωφελούν και τις δύο ομάδες.

Ο ριζοσπάστης Bentham διακήρυξε: «Τα φυσικά δικαιώματα είναι σκέτη ανοησία· τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα, ρητορική ανοησία».[10] Κατά τον Bentham, «ο μοναδικός σκοπός της κυβέρνησης πρέπει να είναι η μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού μελών της κοινότητας».[11] Συνεπώς, όταν εξετάζει τι πρέπει να αποτελεί δίκαιο, δεν ενδιαφέρεται για προκατασκευασμένες ιδέες σχετικά με τα σχέδια και τις προθέσεις του Θεού ή της φύσης, τα οποία παραμένουν για πάντα κρυμμένα από τους θνητούς ανθρώπους· επιδιώκει να ανακαλύψει τι εξυπηρετεί καλύτερα την προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας και ευτυχίας.

Ο Malthus κατέδειξε ότι η φύση, περιορίζοντας τα μέσα συντήρησης, δεν απονέμει σε κανένα ζωντανό ον δικαίωμα ύπαρξης και ότι, αν ο άνθρωπος ενέδιδε ασυλλόγιστα στη φυσική παρόρμηση προς αναπαραγωγή, δεν θα είχε υπερβεί ποτέ το όριο της λιμοκτονίας. Υποστήριξε ότι ο ανθρώπινος πολιτισμός και η ευημερία μπορούσαν να αναπτυχθούν μόνο στον βαθμό που ο άνθρωπος μάθαινε να χαλιναγωγεί τις σεξουαλικές του ορέξεις μέσω ηθικής εγκράτειας. Οι ωφελιμιστές δεν

αντιμάχονται την αυθαίρετη διακυβέρνηση και τα προνόμια επειδή αντιβαίνουν στο φυσικό δίκαιο, αλλά επειδή είναι επιζήμια για την ευημερία. Συνιστούν την ισότητα ενώπιον του αστικού νόμου όχι επειδή οι άνθρωποι είναι ίσοι, αλλά επειδή μια τέτοια πολιτική είναι επωφελής για το κοινό καλό. Απορρίπτοντας τις απατηλές έννοιες του φυσικού δικαίου και της ανθρώπινης ισότητας, η σύγχρονη βιολογία απλώς επανέλαβε όσα οι ωφελιμιστές υπέρμαχοι του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας είχαν διδάξει πολύ νωρίτερα και με πολύ πειστικότερο τρόπο. Είναι προφανές ότι καμία βιολογική θεωρία δεν μπορεί ποτέ να αναιρέσει όσα υποστηρίζει η ωφελιμιστική φιλοσοφία σχετικά με την κοινωνική χρησιμότητα της δημοκρατικής διακυβέρνησης, της ατομικής ιδιοκτησίας, της ελευθερίας και της ισότητας ενώπιον του νόμου.

Η σημερινή επικράτηση θεωριών που επιδοκιμάζουν την κοινωνική αποσύνθεση και τη βίαιη σύγκρουση δεν αποτελεί αποτέλεσμα μιας υποτιθέμενης προσαρμογής της κοινωνικής φιλοσοφίας στα πορίσματα της βιολογίας, αλλά της σχεδόν καθολικής απόρριψης της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας και της οικονομικής θεωρίας. Οι άνθρωποι αντικατέστησαν την «ορθόδοξη» ιδεολογία της αρμονίας των ορθώς εννοούμενων — δηλαδή των μακροπρόθεσμων— συμφερόντων όλων των ατόμων, των κοινωνικών ομάδων και των εθνών με μια ιδεολογία ασυμφιλίωτης ταξικής και διεθνούς σύγκρουσης. Οι άνθρωποι πολεμούν μεταξύ τους επειδή είναι πεπεισμένοι ότι η εξόντωση και η εξάλειψη των αντιπάλων αποτελεί το μοναδικό μέσο για την προαγωγή της δικής τους ευημερίας.

2. Οι κοινωνικές συνεπαγωγές του δαρβινισμού

Η θεωρία της εξέλιξης, όπως την εξέθεσε ο Darwin, λέει μια σχολή κοινωνικού δαρβινισμού, κατέδειξε σαφώς ότι στη φύση δεν υπάρχουν ειρήνη και σεβασμός για τη ζωή και την ευημερία των άλλων. Στη φύση υπάρχει πάντοτε αγώνας και ανελέητη εξόντωση των αδυνάτων που

δεν κατορθώνουν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους. Τα σχέδια του φιλελευθερισμού για αιώνια ειρήνη —τόσο στις εσωτερικές όσο και στις διεθνείς σχέσεις— αποτελούν προϊόν ενός απατηλού ορθολογισμού αντίθετου προς τη φυσική τάξη.

Ωστόσο, η έννοια του αγώνα για την ύπαρξη, την οποία ο Darwin δανείστηκε από τον Malthus και εφάρμοσε στη θεωρία του, πρέπει να ερμηνεύεται μεταφορικά. Σημαίνει ότι ένα ζωντανό ον αντιστέκεται ενεργά στις δυνάμεις που είναι επιβλαβείς για τη ζωή του. Για να είναι επιτυχής, αυτή η αντίσταση πρέπει να είναι κατάλληλη προς τις περιβαλλοντικές συνθήκες μέσα στις οποίες το συγκεκριμένο ον πρέπει να διατηρηθεί στη ζωή. Δεν χρειάζεται να λαμβάνει πάντοτε τη μορφή πολέμου εξόντωσης, όπως συμβαίνει στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και των παθογόνων μικροβίων.

Ο λόγος απέδειξε ότι, για τον άνθρωπο, το καταλληλότερο μέσο βελτίωσης των συνθηκών του είναι η κοινωνική συνεργασία και ο καταμερισμός της εργασίας. Αυτά αποτελούν τα κυριότερα εργαλεία του ανθρώπου στον αγώνα του για επιβίωση. Μπορούν, όμως, να λειτουργήσουν μόνο όπου επικρατεί ειρήνη. Οι πόλεμοι, οι εμφύλιοι πόλεμοι και οι επαναστάσεις βλάπτουν την επιτυχία του ανθρώπου στον αγώνα για την ύπαρξη, επειδή αποσυνθέτουν τον μηχανισμό της κοινωνικής συνεργασίας.

3. Ο λόγος και η έλλογη συμπεριφορά χαρακτηρίζονται αφύσικα

Η χριστιανική θεολογία υποτίμησε τις ζωικές λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος και παρουσίασε την «ψυχή» ως κάτι που βρίσκεται έξω από όλα τα βιολογικά φαινόμενα. Αντιδρώντας υπερβολικά προς αυτή τη φιλοσοφία, ορισμένοι σύγχρονοι έχουν την τάση να υποτιμούν οτιδήποτε διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα. Στα μάτια τους, ο ανθρώπινος λόγος είναι κατώτερος από τα ζωικά ένστικτα και τις

ζωικές παρορμήσεις· είναι αφύσικος και, συνεπώς, κακός. Για αυτούς, οι όροι «ορθολογισμός» και «έλλογη συμπεριφορά» έχουν υποτιμητική σημασία. Ο τέλειος άνθρωπος, ο πραγματικός άνθρωπος, είναι ένα ον που υπακούει στα αρχέγονα ένστικτά του περισσότερο από ό,τι στον λόγο του.

Η προφανής αλήθεια είναι ότι ο λόγος, το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα του ανθρώπου, αποτελεί επίσης βιολογικό φαινόμενο. Δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο φυσικός από οποιοδήποτε άλλο γνώρισμα του είδους *Homo sapiens*, όπως, για παράδειγμα, η όρθια βάδιση ή το άτριχο δέρμα.

[9] Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, 3η έκδ., Παρίσι, 1912, σ. 269.

[10] Jeremy Bentham, «Anarchical Fallacies; Being an Examination of the Declaration of Rights Issued during the French Revolution», στο *Works*, επιμ. Bowring, τόμ. II, σ. 501.

[11] Jeremy Bentham, «Principles of the Civil Code», στο *Works*, τόμ. I, σ. 301.

Κεφάλαιο 9: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

1. Ο ανθρώπινος λόγος

Ο λόγος αποτελεί ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου. Η πραξεολογία δεν χρειάζεται να θέσει το ερώτημα αν ο λόγος είναι κατάλληλο εργαλείο για τη γνώση της έσχατης και απόλυτης αλήθειας. Ασχολείται με τον λόγο μόνο στον βαθμό που αυτός καθιστά τον άνθρωπο ικανό να δρα.

Όλα τα αντικείμενα που αποτελούν το υπόστρωμα της ανθρώπινης αίσθησης, αντίληψης και παρατήρησης υποπίπτουν επίσης στις αισθήσεις των ζώων. Μόνο ο άνθρωπος, όμως, διαθέτει την ικανότητα να μετασχηματίζει τα αισθητηριακά ερεθίσματα σε παρατήρηση και εμπειρία. Και μόνο ο άνθρωπος μπορεί να οργανώνει τις ποικίλες παρατηρήσεις και εμπειρίες του σε ένα συνεκτικό σύστημα.

Της δράσης προηγείται η σκέψη. Σκέψη σημαίνει να διαβουλεύεται κανείς εκ των προτέρων σχετικά με τη μελλοντική δράση και να αναστοχάζεται εκ των υστέρων την παρελθούσα δράση. Η σκέψη και η δράση είναι αδιαχώριστες. Κάθε δράση βασίζεται πάντοτε σε μια συγκεκριμένη ιδέα σχετικά με τις αιτιώδεις σχέσεις. Όποιος συλλαμβάνει νοητικά μια αιτιώδη σχέση συλλαμβάνει ένα θεώρημα. Δράση χωρίς

σκέψη και πρακτική χωρίς θεωρία είναι αδιανόητες. Ο συλλογισμός μπορεί να είναι εσφαλμένος και η θεωρία λανθασμένη· καμία δράση, όμως, δεν στερείται σκέψης και θεωρητικής σύλληψης. Από την άλλη πλευρά, η σκέψη είναι πάντοτε σκέψη μιας δυνητικής δράσης. Ακόμη και εκείνος που στοχάζεται μια καθαρή θεωρία υποθέτει ότι η θεωρία είναι ορθή, δηλαδή ότι μια δράση σύμφωνη με το περιεχόμενό της θα επέφερε το αποτέλεσμα που αναμένεται βάσει των διδασκαλιών της. Από τη σκοπιά της λογικής, δεν έχει σημασία αν μια τέτοια δράση είναι εφικτή ή όχι.

Πάντοτε το άτομο είναι εκείνο που σκέπτεται. Η κοινωνία δεν σκέπτεται, όπως ακριβώς δεν τρώει ούτε πίνει. Η εξέλιξη του ανθρώπινου συλλογισμού, από την αφελή σκέψη του πρωτόγονου ανθρώπου έως την πιο εκλεπτυσμένη σκέψη της σύγχρονης επιστήμης, συντελέστηκε εντός της κοινωνίας. Η ίδια η σκέψη, ωστόσο, αποτελεί πάντοτε επίτευγμα ατόμων. Υπάρχει κοινή δράση, αλλά όχι κοινή σκέψη. Υπάρχει μόνο η παράδοση, η οποία διαφυλάσσει τις σκέψεις και τις μεταδίδει στους άλλους ως ερέθισμα για τη δική τους σκέψη. Ο άνθρωπος, όμως, δεν διαθέτει κανένα άλλο μέσο για να οικειοποιηθεί τις σκέψεις των προδρόμων του πέρα από το να τις σκεφθεί εκ νέου. Τότε, ασφαλώς, είναι σε θέση να προχωρήσει περαιτέρω, στηριζόμενος στις σκέψεις των προγενεστέρων του. Το κυριότερο όχημα της παράδοσης είναι ο λόγος ως λέξη. Η σκέψη είναι συνδεδεμένη με τη γλώσσα και αντιστρόφως. Οι έννοιες ενσαρκώνονται σε όρους. Η γλώσσα αποτελεί εργαλείο της σκέψης, όπως αποτελεί και εργαλείο της κοινωνικής δράσης.

Η ιστορία της σκέψης και των ιδεών είναι ένας διάλογος που διεξάγεται από γενιά σε γενιά. Η σκέψη των μεταγενέστερων εποχών αναπτύσσεται από τη σκέψη των προγενέστερων. Χωρίς τη βοήθεια

αυτής της ώθησης, η διανοητική πρόοδος θα ήταν αδύνατη. Η συνέχεια της ανθρώπινης εξέλιξης —η σπορά για χάρη των απογόνων και η συγκομιδή σε γη που εκχέρσωσαν και καλλιέργησαν οι πρόγονοι— εκδηλώνεται επίσης στην ιστορία της επιστήμης και των ιδεών. Από τους προγόνους μας δεν κληρονομήσαμε μόνο ένα απόθεμα προϊόντων διαφόρων τάξεων αγαθών, το οποίο αποτελεί την πηγή του υλικού μας πλούτου· κληρονομήσαμε εξίσου ιδέες και σκέψεις, θεωρίες και τεχνολογίες, στις οποίες οφείλει η σκέψη μας την παραγωγικότητά της. Ωστόσο, η σκέψη αποτελεί πάντοτε εκδήλωση ατόμων.

2. Κοσμοθεωρία και ιδεολογία

Οι θεωρίες που κατευθύνουν τη δράση είναι συχνά ατελείς και ανεπαρκείς. Ενδέχεται να είναι αντιφατικές και ακατάλληλες να οργανωθούν σε ένα περιεκτικό και συνεκτικό σύστημα.

Αν εξετάσουμε όλα τα θεωρήματα και τις θεωρίες που καθοδηγούν τη συμπεριφορά ορισμένων ατόμων και ομάδων ως ένα συνεκτικό σύμπλεγμα και επιχειρήσουμε, στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, να τα οργανώσουμε σε ένα σύστημα, δηλαδή σε ένα περιεκτικό σώμα γνώσης, μπορούμε να το αποκαλέσουμε κοσμοθεωρία. Ως θεωρία, μια κοσμοθεωρία αποτελεί ερμηνεία όλων των πραγμάτων· ως κανόνας δράσης, αποτελεί άποψη σχετικά με τα καλύτερα μέσα για την κατά το δυνατόν πληρέστερη άρση της δυσφορίας. Επομένως, μια κοσμοθεωρία είναι, αφενός, εξήγηση όλων των φαινομένων και, αφετέρου, τεχνολογία, με αμφότερους τους όρους νοούμενους κατά την ευρύτερη δυνατή έννοιά τους. Η θρησκεία, η μεταφυσική και η φιλοσοφία αποβλέπουν στην παροχή μιας κοσμοθεωρίας. Ερμηνεύουν το σύμπαν και συμβουλεύουν τους ανθρώπους σχετικά με το πώς πρέπει να δρουν.

Η έννοια της ιδεολογίας είναι στενότερη από εκείνη της κοσμοθεωρίας. Όταν μιλούμε για ιδεολογία, έχουμε κατά νου μόνο την ανθρώπινη δράση και την κοινωνική συνεργασία και παραβλέπουμε τα προβλήματα της μεταφυσικής, του θρησκευτικού δόγματος, των φυσικών επιστημών και των τεχνολογιών που απορρέουν από αυτές. Ιδεολογία είναι το σύνολο των διδασκαλιών μας σχετικά με την ατομική συμπεριφορά και τις κοινωνικές σχέσεις. Τόσο η κοσμοθεωρία όσο και η ιδεολογία υπερβαίνουν τα όρια που επιβάλλονται σε μια αμιγώς ουδέτερη και ακαδημαϊκή μελέτη των πραγμάτων όπως αυτά είναι. Δεν αποτελούν μόνο επιστημονικές θεωρίες, αλλά και διδασκαλίες περί του δέοντος, δηλαδή περί των έσχατων σκοπών τους οποίους ο άνθρωπος οφείλει να επιδιώκει στις επίγειες υποθέσεις του.

Ο ασκητισμός διδάσκει ότι το μοναδικό μέσο που διαθέτει ο άνθρωπος για την άρση του πόνου και την επίτευξη πλήρους γαλήνης, ικανοποίησης και ευτυχίας είναι να αποστραφεί τις επίγειες μέριμνες και να ζήσει χωρίς να ασχολείται με τα εγκόσμια πράγματα. Δεν υπάρχει άλλη σωτηρία πέρα από την παραίτηση από την επιδίωξη της υλικής ευημερίας, την υπομονετική και υποτακτική αντοχή των αντιξοοτήτων της επίγειας πορείας και την αποκλειστική αφοσίωση στην προετοιμασία για την αιώνια μακαριότητα. Ωστόσο, ο αριθμός εκείνων που συμμορφώνονται με συνέπεια και ακλόνητα προς τις αρχές του ασκητισμού είναι τόσο μικρός, ώστε δεν είναι εύκολο να αναφερθούν περισσότερα από ελάχιστα ονόματα. Φαίνεται ότι η πλήρης παθητικότητα την οποία υποστηρίζει ο ασκητισμός αντιβαίνει στη φύση. Το δέλεαρ της ζωής θριαμβεύει. Οι ασκητικές αρχές νοθεύτηκαν. Ακόμη και οι αγιότεροι ερημίτες προέβησαν σε παραχωρήσεις προς τη ζωή και τις επίγειες μέριμνες, οι οποίες δεν συμβιβάζονταν με τις άκαμπτες αρχές τους. Μόλις, όμως, ένας άνθρωπος λάβει υπόψη οποιαδήποτε επίγεια μέριμνα και αντικαταστήσει τα αμιγώς φυτικά ιδεώδη με κάποια

αναγνώριση των εγκόσμιων πραγμάτων, όσο περιορισμένη και ασυμβίβαστη και αν είναι αυτή με την υπόλοιπη διακηρυγμένη διδασκαλία του, γεφυρώνει το χάσμα που τον χώριζε από εκείνους οι οποίοι καταφάσκουν στην επιδίωξη επίγειων σκοπών. Τότε αποκτά κάτι κοινό με όλους τους άλλους.

Οι ανθρώπινες σκέψεις σχετικά με πράγματα για τα οποία ούτε ο καθαρός συλλογισμός ούτε η εμπειρία παρέχουν οποιαδήποτε γνώση ενδέχεται να διαφέρουν τόσο ριζικά, ώστε να είναι αδύνατη η επίτευξη συμφωνίας. Σε αυτή τη σφαίρα, όπου η ελεύθερη ονειροπόληση του νου δεν περιορίζεται ούτε από τη λογική σκέψη ούτε από την αισθητηριακή εμπειρία, ο άνθρωπος μπορεί να εκφράζει ανεμπόδιστα την ατομικότητα και την υποκειμενικότητά του. Τίποτε δεν είναι περισσότερο προσωπικό από τις αντιλήψεις και τις παραστάσεις σχετικά με το υπερβατικό. Οι γλωσσικοί όροι αδυνατούν να μεταδώσουν όσα λέγονται για το υπερβατικό· δεν μπορεί ποτέ να εξακριβωθεί αν ο ακροατής τα συλλαμβάνει με τον ίδιο τρόπο όπως ο ομιλητής. Όσον αφορά τα επέκεινα, δεν μπορεί να υπάρξει συμφωνία. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι είναι οι φοβερότεροι πόλεμοι, επειδή διεξάγονται χωρίς καμία προοπτική συνδιαλλαγής.

Όπου, όμως, εμπλέκονται επίγεια πράγματα, υπεισέρχονται η φυσική συγγένεια όλων των ανθρώπων και η ταυτότητα των βιολογικών προϋποθέσεων για τη διατήρηση της ζωής τους. Η υψηλότερη παραγωγικότητα της συνεργασίας υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας καθιστά την κοινωνία το κυριότερο μέσο κάθε ατόμου για την επίτευξη των δικών του σκοπών, όποιοι και αν είναι αυτοί. Η διατήρηση και η περαιτέρω εντατικοποίηση της κοινωνικής συνεργασίας καθίστανται μέλημα όλων. Κάθε κοσμοθεωρία και κάθε ιδεολογία που δεν είναι πλήρως και ανεπιφύλακτα προσηλωμένη στην άσκηση του

ασκητισμού και σε έναν βίο ερημιτικής απομόνωσης οφείλει να λάβει υπόψη το γεγονός ότι η κοινωνία αποτελεί το μεγάλο μέσο για την επίτευξη επίγειων σκοπών. Τότε, όμως, αποκτάται ένα κοινό έδαφος, το οποίο ανοίγει τον δρόμο για συμφωνία σχετικά με ήσσονος σημασίας κοινωνικά προβλήματα και με τις λεπτομέρειες της οργάνωσης της κοινωνίας. Όσο και αν οι διάφορες ιδεολογίες συγκρούονται μεταξύ τους, εναρμονίζονται ως προς ένα σημείο: την αναγνώριση της ζωής εντός της κοινωνίας.

Οι άνθρωποι ενίοτε αδυνατούν να αντιληφθούν αυτό το γεγονός, επειδή, όταν ασχολούνται με φιλοσοφίες και ιδεολογίες, δίνουν μεγαλύτερη προσοχή σε όσα αυτές οι διδασκαλίες υποστηρίζουν σχετικά με υπερβατικά και μη γνώσιμα πράγματα και μικρότερη στις αποφάνσεις τους σχετικά με τη δράση σε αυτόν τον κόσμο. Μεταξύ των διαφόρων μερών ενός ιδεολογικού συστήματος υπάρχει συχνά αγεφύρωτο χάσμα. Για τον δρώντα άνθρωπο, πραγματική σημασία έχουν μόνο εκείνες οι διδασκαλίες που καταλήγουν σε κανόνες δράσης και όχι όσες είναι αμιγώς ακαδημαϊκές και δεν εφαρμόζονται στη συμπεριφορά εντός του πλαισίου της κοινωνικής συνεργασίας. Μπορούμε να παραβλέψουμε τη φιλοσοφία του άκαμπτου και συνεπούς ασκητισμού, επειδή ένας τόσο αυστηρός ασκητισμός πρέπει τελικά να οδηγήσει στην εξαφάνιση των οπαδών του. Όλες οι άλλες ιδεολογίες, αποδεχόμενες την επιδίωξη των αναγκαίων για τη ζωή, αναγκάζονται σε κάποιον βαθμό να λάβουν υπόψη το γεγονός ότι ο καταμερισμός της εργασίας είναι παραγωγικότερος από την απομονωμένη εργασία. Επομένως, αναγνωρίζουν την ανάγκη κοινωνικής συνεργασίας.

Η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη δεν είναι αρμόδιες να ασχοληθούν με τις υπερβατικές και μεταφυσικές πτυχές οποιασδήποτε διδασκαλίας. Από την άλλη πλευρά, όμως, καμία επίκληση

θρησκευτικών ή μεταφυσικών δογμάτων και πεποιθήσεων δεν μπορεί να αναιρέσει τα θεωρήματα και τις θεωρίες σχετικά με την κοινωνική συνεργασία, όπως αυτά αναπτύσσονται μέσω λογικά ορθού πραξεολογικού συλλογισμού. Αν μια φιλοσοφία έχει αναγνωρίσει την αναγκαιότητα κοινωνικών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων, έχει τοποθετηθεί, όσον αφορά τα προβλήματα της κοινωνικής δράσης, σε ένα πεδίο από το οποίο δεν υπάρχει διαφυγή προς προσωπικές πεποιθήσεις και ομολογίες πίστεως που δεν επιδέχονται ενδελεχή εξέταση με ορθολογικές μεθόδους.

Αυτό το θεμελιώδες γεγονός συχνά παραβλέπεται. Οι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι διαφορές ως προς την κοσμοθεωρία δημιουργούν ασυμφιλίωτες συγκρούσεις. Υποστηρίζεται ότι οι θεμελιώδεις ανταγωνισμοί μεταξύ κομμάτων προσηλωμένων σε διαφορετικές κοσμοθεωρίες δεν μπορούν να διευθετηθούν μέσω συμβιβασμού. Πηγάζουν από τα βαθύτερα μύχια της ανθρώπινης ψυχής και εκφράζουν την έμφυτη κοινωνία του ανθρώπου με υπερφυσικές και αιώνιες δυνάμεις. Δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει συνεργασία μεταξύ ανθρώπων που διαιρούνται από διαφορετικές κοσμοθεωρίες.

Ωστόσο, αν εξετάσουμε τα προγράμματα όλων των κομμάτων — τόσο τα επιδέξια επεξεργασμένα και δημοσιοποιημένα προγράμματα όσο και εκείνα στα οποία προσχωρούν πραγματικά τα κόμματα όταν βρίσκονται στην εξουσία— μπορούμε εύκολα να ανακαλύψουμε την πλάνη αυτής της ερμηνείας. Όλα τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα επιδιώκουν την επίγεια ευημερία και ευμάρεια των υποστηρικτών τους. Υπόσχονται ότι θα καταστήσουν τις οικονομικές συνθήκες περισσότερο ικανοποιητικές για τους οπαδούς τους. Ως προς αυτό το ζήτημα, δεν υπάρχει καμία διαφορά μεταξύ της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και των διαφόρων προτεσταντικών δογμάτων, στον βαθμό που αυτά

παρεμβαίνουν σε πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα· μεταξύ του χριστιανισμού και των μη χριστιανικών θρησκειών· μεταξύ των υποστηρικτών της οικονομικής ελευθερίας και των διαφόρων εκδοχών του μαρξιστικού υλισμού· μεταξύ εθνικιστών και διεθνιστών· μεταξύ φυλετιστών και υποστηρικτών της διαφυλετικής ειρήνης. Είναι αλήθεια ότι πολλά από αυτά τα κόμματα πιστεύουν πως η δική τους ομάδα δεν μπορεί να ευημερήσει παρά μόνο εις βάρος άλλων ομάδων και φθάνουν ακόμη και στο σημείο να θεωρούν την πλήρη εξόντωση ή υποδούλωση άλλων ομάδων αναγκαία προϋπόθεση της ευημερίας της δικής τους. Ωστόσο, η εξόντωση ή η υποδούλωση των άλλων δεν αποτελεί για αυτά έσχατο σκοπό, αλλά μέσο για την επίτευξη εκείνου που επιδιώκουν ως έσχατο σκοπό: την άνθηση της δικής τους ομάδας. Αν αντιλαμβάνονταν ότι τα σχέδιά τους καθοδηγούνται από νόθες θεωρίες και δεν θα επέφεραν τα προσδοκώμενα ευεργετικά αποτελέσματα, θα άλλαζαν τα προγράμματά τους.

Οι πομπώδεις αποφάνσεις των ανθρώπων σχετικά με πράγματα μη γνώσιμα και πέρα από τις δυνατότητες του ανθρώπινου νου, οι κοσμολογίες, οι κοσμοθεωρίες, οι θρησκείες, οι μυστικισμοί, οι μεταφυσικές και τα εννοιολογικά αποκυήματα της φαντασίας τους διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ τους. Η πρακτική ουσία των ιδεολογιών τους, όμως —δηλαδή οι διδασκαλίες τους σχετικά με τους σκοπούς που πρέπει να επιδιώκονται στην επίγεια ζωή και με τα μέσα για την επίτευξη αυτών των σκοπών— παρουσιάζει μεγάλη ομοιομορφία. Ασφαλώς, υπάρχουν διαφορές και ανταγωνισμοί τόσο ως προς τους σκοπούς όσο και ως προς τα μέσα. Ωστόσο, οι διαφορές ως προς τους σκοπούς δεν είναι ασυμφιλίωτες· δεν εμποδίζουν τη συνεργασία και τις φιλικές διευθετήσεις στη σφαίρα της κοινωνικής δράσης. Στον βαθμό που αφορούν μόνο τα μέσα και τις οδούς δράσης, έχουν αμιγώς τεχνικό χαρακτήρα και, ως τέτοιες, επιδέχονται εξέταση

με ορθολογικές μεθόδους. Όταν, μέσα στην έξαψη των κομματικών συγκρούσεων, μια παράταξη δηλώνει: «Εδώ δεν μπορούμε να συνεχίσουμε τις διαπραγματεύσεις μαζί σας, επειδή βρισκόμαστε ενώπιον ενός ζητήματος που άπτεται της κοσμοθεωρίας μας· σε αυτό το σημείο πρέπει να παραμείνουμε ανένδοτοι και να προσκολληθούμε άκαμπτα στις αρχές μας, όποιες και αν είναι οι συνέπειες», αρκεί να εξετάσει κανείς τα πράγματα προσεκτικότερα για να αντιληφθεί ότι τέτοιες δηλώσεις παρουσιάζουν τον ανταγωνισμό ως οξύτερο από όσο είναι πραγματικά. Στην πραγματικότητα, για όλα τα κόμματα που έχουν δεσμευθεί στην επιδίωξη της ευημερίας του λαού και, ως εκ τούτου, αποδέχονται την κοινωνική συνεργασία, τα ζητήματα κοινωνικής οργάνωσης και διεξαγωγής της κοινωνικής δράσης δεν αποτελούν προβλήματα έσχατων αρχών και κοσμοθεωριών, αλλά ιδεολογικά ζητήματα. Είναι τεχνικά προβλήματα ως προς τα οποία κάποια διευθέτηση είναι πάντοτε δυνατή. Κανένα κόμμα δεν θα προτιμούσε ενσυνείδητα την κοινωνική αποσύνθεση, την αναρχία και την επιστροφή στην πρωτόγονη βαρβαρότητα αντί μιας λύσης που θα έπρεπε να εξαγοραστεί με τη θυσία ορισμένων ιδεολογικών θέσεων.

Στα κομματικά προγράμματα, αυτά τα τεχνικά ζητήματα έχουν, βεβαίως, πρωταρχική σημασία. Ένα κόμμα είναι προσηλωμένο σε ορισμένα μέσα, συνιστά συγκεκριμένες μεθόδους πολιτικής δράσης και απορρίπτει πλήρως όλες τις άλλες μεθόδους και πολιτικές ως ακατάλληλες. Ένα κόμμα είναι ένα σώμα που συνενώνει όλους όσοι επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν τα ίδια μέσα για κοινή δράση. Η αρχή που διαφοροποιεί τους ανθρώπους και τους εντάσσει σε κόμματα είναι η επιλογή των μέσων. Επομένως, για το κόμμα ως τέτοιο, τα επιλεγμένα μέσα είναι ουσιώδη. Ένα κόμμα είναι καταδικασμένο, αν καταστεί πρόδηλη η ματαιότητα των μέσων που συνιστά. Οι ηγέτες των κομμάτων, των οποίων το κύρος και η πολιτική σταδιοδρομία

συνδέονται με το πρόγραμμα του κόμματος, ενδέχεται να έχουν άφθονους λόγους να εξαιρούν τις αρχές του από την απεριόριστη συζήτηση· ενδέχεται να τους αποδίδουν τον χαρακτήρα έσχατων σκοπών, οι οποίοι δεν πρέπει να αμφισβητούνται επειδή θεμελιώνονται σε μια κοσμοθεωρία. Για τους ανθρώπους, όμως, ως εντολοδόχοι των οποίων διατείνονται ότι ενεργούν οι κομματικοί ηγέτες, για τους ψηφοφόρους τους οποίους επιθυμούν να προσεταιριστούν και των οποίων τις ψήφους επιδιώκουν, τα πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά. Αυτοί δεν έχουν καμία αντίρρηση να εξετάσουν κάθε σημείο του προγράμματος ενός κόμματος. Αντιμετωπίζουν ένα τέτοιο πρόγραμμα μόνο ως σύσταση μέσων για την επίτευξη των δικών τους σκοπών, δηλαδή της επίγειας ευημερίας τους.

Εκείνο που διαιρεί τα κόμματα τα οποία σήμερα αποκαλούνται κόμματα κοσμοθεωρίας, δηλαδή κόμματα προσηλωμένα σε θεμελιώδεις φιλοσοφικές αποφάσεις σχετικά με τους έσχατους σκοπούς, είναι απλώς φαινομενική διαφωνία ως προς τους έσχατους σκοπούς. Οι ανταγωνισμοί τους αφορούν είτε θρησκευτικές πεποιθήσεις είτε προβλήματα διεθνών σχέσεων είτε το ζήτημα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής είτε προβλήματα πολιτικής οργάνωσης. Μπορεί να καταδειχθεί ότι όλες αυτές οι αντιπαραθέσεις αφορούν μέσα και όχι έσχατους σκοπούς.

Ας αρχίσουμε με τα προβλήματα της πολιτικής οργάνωσης ενός έθνους. Υπάρχουν υποστηρικτές του δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης, της κληρονομικής μοναρχίας, της κυριαρχίας μιας αυτοανακηρυγμένης ελίτ και της καισαριστικής δικτατορίας.[1] Είναι αλήθεια ότι αυτά τα προγράμματα συνιστώνται συχνά με αναφορά σε θεϊκούς θεσμούς, στους αιώνιους νόμους του σύμπαντος, στη φυσική τάξη, στην αναπόφευκτη πορεία της ιστορικής εξέλιξης και σε άλλα

αντικείμενα υπερβατικής γνώσης. Τέτοιες αποφάνσεις, όμως, αποτελούν απλώς παρεμπίδοντα διακοσμητικά στοιχεία. Όταν απευθύνονται στο εκλογικό σώμα, τα κόμματα προβάλλουν άλλα επιχειρήματα. Προσπαθούν να καταδείξουν ότι το σύστημα που υποστηρίζουν θα επιτύχει καλύτερα από εκείνα τα οποία προτείνουν τα άλλα κόμματα την πραγματοποίηση των σκοπών που επιδιώκουν οι πολίτες. Προσδιορίζουν τα ευεργετικά αποτελέσματα που επιτεύχθηκαν κατά το παρελθόν ή σε άλλες χώρες· απαξιώνουν τα προγράμματα των άλλων κομμάτων εξιστορώντας τις αποτυχίες τους. Καταφεύγουν τόσο στον καθαρό συλλογισμό όσο και στην ερμηνεία της ιστορικής εμπειρίας, προκειμένου να καταδείξουν την ανωτερότητα των δικών τους προτάσεων και τη ματαιότητα εκείνων των αντιπάλων τους. Το κύριο επιχείρημά τους είναι πάντοτε: το πολιτικό σύστημα που υποστηρίζουμε θα σας καταστήσει περισσότερο εύπορους και περισσότερο ικανοποιημένους.

Στο πεδίο της οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας υπάρχουν οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι υποστηρίζουν την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής· οι σοσιαλιστές, οι οποίοι υποστηρίζουν τη δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής· και οι παρεμβατιστές, οι οποίοι υποστηρίζουν ένα τρίτο σύστημα που, όπως ισχυρίζονται, απέχει εξίσου από τον σοσιαλισμό και από τον καπιταλισμό. Στη σύγκρουση αυτών των κομμάτων γίνεται και πάλι εκτενής λόγος για θεμελιώδη φιλοσοφικά ζητήματα. Οι άνθρωποι μιλούν για αληθινή ελευθερία, ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη, δικαιώματα του ατόμου, κοινότητα, αλληλεγγύη και ανθρωπισμό. Κάθε κόμμα, όμως, επιδιώκει να αποδείξει, μέσω συλλογισμών και αναφορών στην ιστορική εμπειρία, ότι μόνο το σύστημα που συνιστά θα καταστήσει τους πολίτες εύπορους και ικανοποιημένους. Λένε στους ανθρώπους ότι η πραγματοποίηση του δικού τους προγράμματος θα ανυψώσει το βιοτικό επίπεδο περισσότερο από την πραγματοποίηση του προγράμματος οποιουδήποτε άλλου

κόμματος. Επιμένουν στη σκοπιμότητα των σχεδίων τους και στη χρησιμότητά τους. Είναι πρόδηλο ότι δεν διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τους σκοπούς, αλλά μόνο ως προς τα μέσα. Όλοι διατείνονται ότι αποβλέπουν στην υψηλότερη δυνατή υλική ευημερία της πλειονότητας των πολιτών.

Οι εθνικιστές τονίζουν ότι υπάρχει ασυμφιλίωτη σύγκρουση μεταξύ των συμφερόντων των διαφόρων εθνών, αλλά ότι, από την άλλη πλευρά, τα ορθώς εννοούμενα συμφέροντα όλων των πολιτών εντός του έθνους είναι αρμονικά. Ένα έθνος μπορεί να ευημερήσει μόνο εις βάρος άλλων εθνών· ο μεμονωμένος πολίτης μπορεί να ευημερεί μόνο αν ακμάζει το έθνος του. Οι φιλελεύθεροι έχουν διαφορετική άποψη. Πιστεύουν ότι τα συμφέροντα των διαφόρων εθνών εναρμονίζονται στον ίδιο βαθμό με τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων, τάξεων και στρωμάτων ατόμων εντός ενός έθνους. Πιστεύουν ότι η ειρηνική διεθνής συνεργασία είναι καταλληλότερο μέσο από τη σύγκρουση για την επίτευξη του σκοπού προς τον οποίο αποβλέπουν τόσο οι ίδιοι όσο και οι εθνικιστές: την ευημερία του δικού τους έθνους. Δεν υποστηρίζουν, όπως τους κατηγορούν οι εθνικιστές, την ειρήνη και το ελεύθερο εμπόριο για να προδώσουν τα συμφέροντα του έθνους τους προς όφελος των ξένων. Αντιθέτως, θεωρούν την ειρήνη και το ελεύθερο εμπόριο τα καλύτερα μέσα για να καταστήσουν πλούσιο το δικό τους έθνος. Εκείνο που διαχωρίζει τους υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου από τους εθνικιστές δεν είναι οι σκοποί, αλλά τα μέσα που συνιστώνται για την επίτευξη των κοινών τους σκοπών.

Η διαφωνία ως προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορεί να διευθετηθεί με ορθολογικές μεθόδους. Οι θρησκευτικές συγκρούσεις είναι ουσιωδώς αδυσώπητες και ασυμφιλίωτες. Μόλις, όμως, μια θρησκευτική κοινότητα εισέλθει στο πεδίο της πολιτικής δράσης και

επιχειρήσει να αντιμετωπίσει προβλήματα κοινωνικής οργάνωσης, είναι υποχρεωμένη να λάβει υπόψη τις επίγειες μέριμνες, όσο και αν αυτό ενδέχεται να συγκρούεται με τα δόγματα και τα άρθρα της πίστεώς της. Καμία θρησκεία, στο πλαίσιο των εξωτερικών δραστηριοτήτων της, δεν τόλμησε ποτέ να πει ευθέως στους ανθρώπους: η πραγματοποίηση των σχεδίων μας για την κοινωνική οργάνωση θα σας καταστήσει φτωχούς και θα βλάψει την επίγεια ευημερία σας. Όσοι ήταν συνεπώς προσηλωμένοι σε έναν βίο πενίας αποσύρθηκαν από την πολιτική σκηνή και κατέφυγαν στην ερημιτική απομόνωση. Οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές κοινότητες, όμως, που απέβλεπαν στον προσηλυτισμό και στην άσκηση επιρροής στις πολιτικές και κοινωνικές δραστηριότητες των οπαδών τους υιοθέτησαν τις αρχές της εγκόσμιας συμπεριφοράς. Όταν ασχολούνται με ζητήματα της επίγειας πορείας του ανθρώπου, ελάχιστα διαφέρουν από οποιοδήποτε άλλο πολιτικό κόμμα. Κατά την προσπάθειά τους να προσελκύσουν υποστηρικτές, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στα υλικά πλεονεκτήματα που επιφυλάσσουν στους ομοπίστους τους παρά στη μακαριότητα του επέκεινα.

Μόνο μια κοσμοθεωρία της οποίας οι υποστηρικτές παραιτούνται από κάθε απολύτως επίγεια δραστηριότητα θα μπορούσε να παραβλέψει τις ορθολογικές θεωρήσεις που καταδεικνύουν ότι η κοινωνική συνεργασία είναι το μεγάλο μέσο για την επίτευξη όλων των ανθρώπινων σκοπών. Επειδή ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ζώο που μπορεί να ευδοκιμήσει μόνο εντός της κοινωνίας, όλες οι ιδεολογίες αναγκάζονται να αναγνωρίσουν την εξέχουσα σημασία της κοινωνικής συνεργασίας. Πρέπει να αποβλέπουν στην κατά το δυνατόν ικανοποιητικότερη οργάνωση της κοινωνίας και να εγκρίνουν το ενδιαφέρον του ανθρώπου για τη βελτίωση της υλικής του ευημερίας. Έτσι, όλες τοποθετούνται σε κοινό έδαφος. Δεν διαχωρίζονται μεταξύ τους από κοσμοθεωρίες και υπερβατικά ζητήματα που δεν επιδέχονται

έλλογη συζήτηση, αλλά από προβλήματα μέσων και οδών δράσης. Τέτοιοι ιδεολογικοί ανταγωνισμοί επιδέχονται ενδελεχή εξέταση με τις επιστημονικές μεθόδους της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης.

Η καταπολέμηση της πλάνης

Η κριτική εξέταση των φιλοσοφικών συστημάτων που κατασκεύασαν οι μεγάλοι στοχαστές της ανθρωπότητας έχει πολύ συχνά αποκαλύψει ρωγμές και ελαττώματα στην επιβλητική δομή αυτών των φαινομενικά συνεπών και συνεκτικών σωμάτων περιεκτικής σκέψης. Ακόμη και η μεγαλοφυΐα που διαμορφώνει μια κοσμοθεωρία αποτυγχάνει ενίοτε να αποφύγει τις αντιφάσεις και τους εσφαλμένους συλλογισμούς.

Οι ιδεολογίες που γίνονται αποδεκτές από την κοινή γνώμη είναι ακόμη περισσότερο προσβεβλημένες από τις ατέλειες του ανθρώπινου νου. Αποτελούν, ως επί το πλείστον, εκλεκτικιστική παράθεση ιδεών εντελώς ασυμβίβαστων μεταξύ τους. Δεν αντέχουν σε μια λογική εξέταση του περιεχομένου τους. Οι ασυνέπειές τους είναι ανεπανόρθωτες και αντιστέκονται σε κάθε απόπειρα συνδυασμού των διαφόρων μερών τους σε ένα σύστημα αμοιβαίως συμβατών ιδεών.

Ορισμένοι συγγραφείς επιχειρούν να δικαιολογήσουν τις αντιφάσεις των γενικά αποδεκτών ιδεολογιών, επισημαίνοντας τα υποτιθέμενα πλεονεκτήματα που έχει για την ομαλή λειτουργία των διανθρώπινων σχέσεων ένας συμβιβασμός, όσο ανεπαρκής και αν είναι από λογική άποψη. Αναφέρονται στη διαδεδομένη πλάνη ότι η ζωή και η πραγματικότητα «δεν είναι λογικές»· υποστηρίζουν ότι ένα αντιφατικό σύστημα μπορεί να αποδείξει τη σκοπιμότητά του ή ακόμη και την αλήθεια του λειτουργώντας ικανοποιητικά, ενώ ένα λογικά συνεπές σύστημα θα οδηγούσε σε καταστροφή. Δεν χρειάζεται να

αντικρούσουμε εκ νέου τέτοιες διαδεδομένες πλάνες. Η λογική σκέψη και η πραγματική ζωή δεν αποτελούν δύο χωριστές τροχιές. Για τον άνθρωπο, η λογική είναι το μοναδικό μέσο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της πραγματικότητας. Ό,τι είναι αντιφατικό στη θεωρία δεν είναι λιγότερο αντιφατικό στην πραγματικότητα. Καμία ιδεολογική ασυνέπεια δεν μπορεί να παράσχει μια ικανοποιητική, δηλαδή λειτουργική, λύση στα προβλήματα που θέτουν τα δεδομένα του κόσμου. Το μοναδικό αποτέλεσμα των αντιφατικών ιδεολογιών είναι ότι συγκαλύπτουν τα πραγματικά προβλήματα και, ως εκ τούτου, εμποδίζουν τους ανθρώπους να βρουν εγκαίρως την κατάλληλη πολιτική για την επίλυσή τους. Οι ασυνεπείς ιδεολογίες ενδέχεται ενίοτε να αναβάλλουν την εκδήλωση μιας πρόδηλης σύγκρουσης. Ασφαλώς, όμως, επιδεινώνουν τα δεινά που συγκαλύπτουν και καθιστούν δυσχερέστερη την τελική επίλυση. Πολλαπλασιάζουν τις οδύνες, εντείνουν τα μίση και καθιστούν αδύνατη την ειρηνική διευθέτηση. Αποτελεί σοβαρό σφάλμα να θεωρούνται οι ιδεολογικές αντιφάσεις ακίνδυνες ή ακόμη και ευεργετικές.

Ο κύριος σκοπός της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης είναι να αντικαταστήσουν τις αντιφατικές αρχές του διαδεδομένου εκλεκτικισμού με συνεπείς και ορθές ιδεολογίες. Δεν υπάρχει κανένα άλλο μέσο για την αποτροπή της κοινωνικής αποσύνθεσης και τη διασφάλιση της σταθερής βελτίωσης των ανθρώπινων συνθηκών πέρα από εκείνα που παρέχει ο λόγος. Οι άνθρωποι πρέπει να προσπαθούν να διερευνούν νοητικά όλα τα εμπλεκόμενα προβλήματα έως το σημείο πέρα από το οποίο ο ανθρώπινος νους δεν μπορεί να προχωρήσει περαιτέρω. Δεν πρέπει ποτέ να αποδέχονται παθητικά λύσεις που μεταβιβάστηκαν από τις προηγούμενες γενιές· πρέπει πάντοτε να υποβάλλουν εκ νέου σε αμφισβήτηση κάθε θεωρία και κάθε θεώρημα· δεν πρέπει ποτέ να χαλαρώνουν τις προσπάθειές τους να εξαλείφουν τις

πλάνες και να επιτύχουν την καλύτερη δυνατή γνώση. Πρέπει να καταπολεμούν την πλάνη, αποκαλύπτοντας τις νόθες διδασκαλίες και εκθέτοντας την αλήθεια.

Τα εμπλεκόμενα προβλήματα είναι αμιγώς διανοητικά και πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τέτοια. Είναι ολέθριο να μετατοπίζονται στην ηθική σφαίρα και οι υποστηρικτές αντίθετων ιδεολογιών να απορρίπτονται με τον χαρακτηρισμό τους ως κακοποιών. Είναι μάταιο να επιμένουμε ότι αυτό προς το οποίο αποβλέπουμε εμείς είναι καλό, ενώ αυτό που επιθυμούν οι αντίπαλοί μας είναι κακό. Το προς επίλυση ζήτημα είναι ακριβώς τι πρέπει να θεωρείται καλό και τι κακό. Ο άκαμπτος δογματισμός που χαρακτηρίζει τις θρησκευτικές ομάδες και τον μαρξισμό οδηγεί μόνο σε ασυμφιλίωτες συγκρούσεις. Καταδικάζει εκ των προτέρων όλους τους διαφωνούντες ως κακοποιούς, αμφισβητεί την καλή τους πίστη και απαιτεί την άνευ όρων παράδοσή τους. Καμία κοινωνική συνεργασία δεν είναι δυνατή όπου επικρατεί μια τέτοια στάση.

Δεν είναι καλύτερη η ιδιαίτερα διαδεδομένη σήμερα τάση να στιγματίζονται ως παράφρονες οι υποστηρικτές άλλων ιδεολογιών. Οι ψυχίατροι είναι ασαφείς ως προς τη χάραξη της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ ψυχικής υγείας και παραφροσύνης. Θα ήταν παράλογο να παρεμβαίνουν μη ειδικοί σε αυτό το θεμελιώδες ζήτημα της ψυχιατρικής. Είναι, ωστόσο, σαφές ότι, αν το γεγονός και μόνο πως ένας άνθρωπος συμμερίζεται εσφαλμένες απόψεις και δρα σύμφωνα με τις πλάνες του επαρκεί για να χαρακτηριστεί ψυχικά διαταραγμένος, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ανακαλύψουμε ένα άτομο στο οποίο θα μπορούσε να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του εχέφρονος ή του φυσιολογικού. Τότε θα ήμασταν υποχρεωμένοι να αποκαλέσουμε παράφρονες τις προηγούμενες γενιές, επειδή οι ιδέες τους σχετικά με τα προβλήματα των φυσικών

επιστημών και, συνακόλουθα, οι τεχνικές τους διέφεραν από τις δικές μας. Για τον ίδιο λόγο, οι μελλοντικές γενιές θα αποκαλέσουν εμάς παράφρονες. Ο άνθρωπος υπόκειται σε πλάνη. Αν το σφάλλειν αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα της ψυχικής διαταραχής, τότε όλοι θα έπρεπε να αποκαλούνται ψυχικά διαταραγμένοι.

Ούτε μπορεί το γεγονός ότι ένας άνθρωπος διαφωνεί με τις απόψεις που συμμερίζεται η πλειονότητα των συγχρόνων του να επαρκεί για τον χαρακτηρισμό του ως παράφρονος. Ήταν άραγε παράφρονες ο Κοπέρνικος, ο Γαλιλαίος και ο Λαβουαζιέ; Η συνήθης πορεία της ιστορίας είναι να συλλαμβάνει ένας άνθρωπος νέες ιδέες, αντίθετες προς εκείνες των άλλων ανθρώπων. Ορισμένες από αυτές τις ιδέες ενσωματώνονται αργότερα στο σύστημα γνώσης που η κοινή γνώμη αποδέχεται ως αληθές. Επιτρέπεται άραγε ο χαρακτηρισμός «εχέφρων» να αποδίδεται μόνο στους άξεστους που δεν είχαν ποτέ δικές τους ιδέες και να στερείται από όλους τους καινοτόμους;

Η πρακτική ορισμένων σύγχρονων ψυχιάτρων είναι πραγματικά εξοργιστική. Αγνοούν πλήρως τις θεωρίες της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης. Η εξοικείωσή τους με τις σύγχρονες ιδεολογίες είναι επιφανειακή και άκριτη. Παρ' όλα αυτά, χαρακτηρίζουν αβασάνιστα τους υποστηρικτές ορισμένων ιδεολογιών ως παρανοϊκούς.

Υπάρχουν άνθρωποι που συνήθως στιγματίζονται ως νομισματικοί μανιακοί. Ο νομισματικός μανιακός προτείνει μια μέθοδο που θα καταστήσει τους πάντες εύπορους μέσω νομισματικών μέτρων. Τα σχέδιά του είναι απατηλά. Αποτελούν, ωστόσο, συνεπή εφαρμογή μιας νομισματικής ιδεολογίας που εγκρίνεται πλήρως από τη σύγχρονη κοινή γνώμη και υιοθετείται από τις πολιτικές σχεδόν όλων των κυβερνήσεων, των πολιτικών κομμάτων και του Τύπου.

Όσοι δεν είναι εξοικειωμένοι με την οικονομική θεωρία πιστεύουν γενικά ότι η πιστωτική επέκταση και η αύξηση της ποσότητας του χρήματος σε κυκλοφορία αποτελούν αποτελεσματικά μέσα για τη μόνιμη μείωση του επιτοκίου κάτω από το ύψος στο οποίο θα διαμορφωνόταν σε μια μη χειραγωγούμενη αγορά κεφαλαίου και δανείων. Αυτή η θεωρία είναι εντελώς απατηλή.[2] Καθοδηγεί, όμως, τη νομισματική και πιστωτική πολιτική σχεδόν κάθε σύγχρονης κυβέρνησης. Με βάση αυτή τη φαύλη ιδεολογία, δεν μπορεί να προβληθεί καμία βάσιμη αντίρρηση στα σχέδια που πρότειναν ο Pierre-Joseph Proudhon, ο Ernest Solvay, ο Clifford Hugh Douglas και πλήθος άλλων επίδοξων μεταρρυθμιστών. Αυτοί είναι απλώς συνεπέστεροι από τους άλλους ανθρώπους. Επιθυμούν να μειώσουν το επιτόκιο στο μηδέν και, ως εκ τούτου, να καταργήσουν πλήρως τη σπανιότητα του «κεφαλαίου». Όποιος επιθυμεί να τους αντικρούσει πρέπει να προσβάλει τις θεωρίες στις οποίες θεμελιώνονται οι νομισματικές και πιστωτικές πολιτικές των μεγάλων εθνών.

Ο ψυχίατρος ενδέχεται να αντιτείνει ότι αυτό ακριβώς που χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο ως παράφρονα είναι το γεγονός ότι στερείται μετριοπάθειας και φθάνει στα άκρα. Ενώ ο φυσιολογικός άνθρωπος είναι αρκετά συνετός ώστε να αυτοπεριορίζεται, ο παρανοϊκός υπερβαίνει κάθε όριο. Αυτή είναι μια εντελώς ανεπαρκής απάντηση. Όλα τα επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ της θέσης ότι το επιτόκιο μπορεί να μειωθεί μέσω πιστωτικής επέκτασης από 5 ή 4 τοις εκατό σε 3 ή 2 τοις εκατό είναι εξίσου έγκυρα για τη μείωσή του στο μηδέν. Οι «νομισματικοί μανιακοί» έχουν ασφαλώς δίκιο από τη σκοπιά των νομισματικών πλανών τις οποίες εγκρίνει η κοινή γνώμη.

Υπάρχουν ψυχίατροι που αποκαλούν παράφρονες τους Γερμανούς οι οποίοι υιοθέτησαν τις αρχές του ναζισμού και επιθυμούν να τους

θεραπεύσουν μέσω θεραπευτικών διαδικασιών. Εδώ βρισκόμαστε και πάλι αντιμέτωποι με το ίδιο πρόβλημα. Οι διδασκαλίες του ναζισμού είναι φαύλες, αλλά δεν διαφέρουν ουσιωδώς από τις ιδεολογίες του σοσιαλισμού και του εθνικισμού, όπως αυτές εγκρίνονται από την κοινή γνώμη άλλων λαών. Εκείνο που χαρακτήριζε τους ναζί ήταν μόνο η συνεπής εφαρμογή αυτών των ιδεολογιών στις ιδιαίτερες συνθήκες της Γερμανίας. Όπως όλα τα άλλα σύγχρονα έθνη, οι ναζί επιθυμούσαν κρατικό έλεγχο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και οικονομική αυτάρκεια, δηλαδή αυταρχία, για το δικό τους έθνος. Το διακριτικό γνώρισμα της πολιτικής τους ήταν ότι αρνούνταν να αποδεχθούν τα μειονεκτήματα που θα τους επέβαλλε η υιοθέτηση του ίδιου συστήματος από άλλα έθνη. Δεν ήταν διατεθειμένοι να παραμείνουν για πάντα «φυλακισμένοι», όπως έλεγαν, σε μια συγκριτικά υπερπληθυσμένη περιοχή, στην οποία οι φυσικές συνθήκες καθιστούσαν την παραγωγικότητα της ανθρώπινης προσπάθειας χαμηλότερη από ό,τι σε άλλες χώρες. Πίστευαν ότι το μεγάλο πληθυσμιακό μέγεθος του έθνους τους, η στρατηγικά ευνοϊκή γεωγραφική θέση της χώρας τους και η έμφυτη ρώμη και ανδρεία των ενόπλων δυνάμεών τους τούς παρείχαν μια καλή ευκαιρία να θεραπεύσουν, μέσω επιθετικής ενέργειας, τα δεινά για τα οποία παραπονούνταν.

Όποιος, λοιπόν, αποδέχεται ως αληθή την ιδεολογία του εθνικισμού και του σοσιαλισμού και ως γνώμονα της πολιτικής του δικού του έθνους δεν είναι σε θέση να αντικρούσει τα συμπεράσματα που συνήγαγαν από αυτές οι ναζί. Ο μοναδικός τρόπος που απέμενε στα ξένα έθνη, τα οποία είχαν υιοθετήσει αυτές τις δύο αρχές, για να αντικρούσουν τον ναζισμό ήταν να νικήσουν τους ναζί στον πόλεμο. Και όσο η ιδεολογία του σοσιαλισμού και του εθνικισμού κυριαρχεί στην παγκόσμια κοινή γνώμη, οι Γερμανοί ή άλλοι λαοί θα επιχειρούν εκ νέου να επιτύχουν τους σκοπούς τους μέσω επιθετικής ενέργειας και κατάκτησης, αν ποτέ τους

παρουσιαστεί η ευκαιρία. Δεν υπάρχει ελπίδα εξάλειψης της επιθετικής νοοτροπίας, αν δεν καταρριφθούν πλήρως οι ιδεολογικές πλάνες από τις οποίες αυτή πηγάζει. Αυτό δεν είναι καθήκον των ψυχιάτρων, αλλά των οικονομολόγων.[3]

Ο άνθρωπος διαθέτει μόνο ένα εργαλείο για την καταπολέμηση της πλάνης: τον λόγο.

[1] Ο καισαρισμός αντιπροσωπεύεται σήμερα από τον μπολσεβικικό, τον φασιστικό ή τον ναζιστικό τύπο δικτατορίας.

[2] Βλ. κατωτέρω, Κεφάλαιο XX.

[3] Βλ. Ludwig von Mises, *Omnipotent Government*, New Haven, 1944, σ. 221–228 και 129–140.

3. Ισχύς

Η κοινωνία αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δράσης. Η ανθρώπινη δράση κατευθύνεται από ιδεολογίες. Επομένως, η κοινωνία και κάθε συγκεκριμένη τάξη κοινωνικών πραγμάτων αποτελούν αποτέλεσμα ιδεολογιών· οι ιδεολογίες δεν αποτελούν, όπως υποστηρίζει ο μαρξισμός, προϊόν μιας ορισμένης κατάστασης των κοινωνικών πραγμάτων. Ασφαλώς, οι ανθρώπινες σκέψεις και ιδέες δεν αποτελούν επίτευγμα απομονωμένων ατόμων. Και η σκέψη κατορθώνει να προοδεύσει μόνο μέσω της συνεργασίας των στοχαστών. Κανένα άτομο δεν θα μπορούσε να προχωρήσει στον συλλογισμό του, αν ήταν υποχρεωμένο να αρχίσει από την αρχή. Ο άνθρωπος μπορεί να προοδεύσει στη σκέψη μόνο επειδή οι προσπάθειές του υποβοηθούνται από εκείνες των προγενέστερων γενεών, οι οποίες διαμόρφωσαν τα εργαλεία της σκέψης, τις έννοιες και τις ορολογίες, και έθεσαν τα προβλήματα.

Κάθε δεδομένη κοινωνική τάξη αποτέλεσε αντικείμενο σκέψης και σχεδιασμού προτού μπορέσει να πραγματοποιηθεί. Αυτή η χρονική και λογική προτεραιότητα του ιδεολογικού παράγοντα δεν συνεπάγεται ότι οι άνθρωποι καταρτίζουν ένα πλήρες σχέδιο κοινωνικού συστήματος, όπως κάνουν οι ουτοπιστές. Εκείνο που συλλαμβάνεται και πρέπει να συλληφθεί εκ των προτέρων δεν είναι ο συντονισμός των ατομικών δράσεων σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, αλλά

οι δράσεις των ατόμων έναντι των συνανθρώπων τους και οι δράσεις ήδη συγκροτημένων ομάδων ατόμων έναντι άλλων ομάδων. Προτού ένας άνθρωπος βοηθήσει τον συνάνθρωπό του να κόψει ένα δέντρο, πρέπει να έχει συλληφθεί νοητικά μια τέτοια συνεργασία. Προτού λάβει χώρα μια πράξη αντιπραγματισμού, πρέπει να έχει συλληφθεί η ιδέα της αμοιβαίας ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών. Δεν είναι αναγκαίο τα εμπλεκόμενα άτομα να συνειδητοποιήσουν ότι αυτή η αμοιβαιότητα καταλήγει στην εγκαθίδρυση κοινωνικών δεσμών και στην ανάδυση ενός κοινωνικού συστήματος. Το άτομο δεν σχεδιάζει ούτε εκτελεί δράσεις με σκοπό την οικοδόμηση της κοινωνίας. Η συμπεριφορά του και η αντίστοιχη συμπεριφορά των άλλων δημιουργούν κοινωνικά μορφώματα.

Κάθε υφιστάμενη κατάσταση των κοινωνικών πραγμάτων αποτελεί προϊόν ιδεολογιών που είχαν συλληφθεί προηγουμένως. Εντός της κοινωνίας μπορούν να αναδυθούν νέες ιδεολογίες, να αντικαταστήσουν παλαιότερες ιδεολογίες και, ως εκ τούτου, να μετασχηματίσουν το κοινωνικό σύστημα. Ωστόσο, η κοινωνία είναι πάντοτε δημιούργημα ιδεολογιών που προηγούνται χρονικά και λογικά. Η δράση κατευθύνεται πάντοτε από ιδέες· πραγματοποιεί όσα έχει σχεδιάσει η προηγηθείσα σκέψη.

Αν υποστασιοποιήσουμε ή ανθρωπομορφοποιήσουμε την έννοια της ιδεολογίας, μπορούμε να πούμε ότι οι ιδεολογίες ασκούν ισχύ επί των ανθρώπων. Ισχύς είναι η ικανότητα ή η δύναμη κατεύθυνσης των δράσεων. Κατά κανόνα, λέγεται μόνο για έναν άνθρωπο ή για ομάδες ανθρώπων ότι διαθέτουν ισχύ. Τότε ο ορισμός της ισχύος είναι ο ακόλουθος: ισχύς είναι η δύναμη κατεύθυνσης των δράσεων άλλων ανθρώπων. Όποιος διαθέτει ισχύ οφείλει την ισχύ του σε μια ιδεολογία. Μόνο οι ιδεολογίες μπορούν να προσδώσουν σε έναν άνθρωπο τη

δύναμη να επηρεάζει τις επιλογές και τη συμπεριφορά άλλων ανθρώπων. Κάποιος μπορεί να γίνει ηγέτης μόνο αν υποστηρίζεται από μια ιδεολογία η οποία καθιστά τους άλλους ανθρώπους ευπειθείς και συγκαταβατικούς. Επομένως, η ισχύς δεν αποτελεί φυσικό και απτό πράγμα, αλλά ηθικό και πνευματικό φαινόμενο. Η ισχύς ενός βασιλιά στηρίζεται στην αναγνώριση της μοναρχικής ιδεολογίας από τους υπηκόους του.

Όποιος χρησιμοποιεί την ισχύ του για να διευθύνει το κράτος, δηλαδή τον κοινωνικό μηχανισμό καταναγκασμού και εξαναγκασμού, κυβερνά. Η διακυβέρνηση είναι η άσκηση ισχύος στο πλαίσιο του πολιτικού σώματος. Η διακυβέρνηση βασίζεται πάντοτε στην ισχύ, δηλαδή στη δύναμη κατεύθυνσης των δράσεων άλλων ανθρώπων.

Ασφαλώς, είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθεί μια κυβέρνηση μέσω της βίαιης καταπίεσης απρόθυμων ανθρώπων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του κράτους και της κυβέρνησης είναι ότι εφαρμόζουν βίαιο καταναγκασμό ή την απειλή του εναντίον όσων δεν είναι διατεθειμένοι να υποταχθούν εκουσίως. Μια τέτοια βίαιη καταπίεση, όμως, δεν θεμελιώνεται λιγότερο σε ιδεολογική ισχύ. Όποιος επιθυμεί να χρησιμοποιήσει βία χρειάζεται την εκούσια συνεργασία ορισμένων ανθρώπων. Ένα άτομο που στηρίζεται αποκλειστικά στον εαυτό του δεν μπορεί ποτέ να κυβερνήσει μόνο μέσω σωματικής βίας.[4] Χρειάζεται την ιδεολογική υποστήριξη μιας ομάδας, προκειμένου να καθυποτάξει άλλες ομάδες. Ο τύραννος πρέπει να διαθέτει μια ακολουθία οπαδών που υπακούουν εκουσίως στις διαταγές του. Η αυθόρμητη υπακοή τους τού παρέχει τον μηχανισμό που χρειάζεται για την κατάκτηση άλλων ανθρώπων. Το αν θα κατορθώσει να καταστήσει διαρκή την κυριαρχία του εξαρτάται από την αριθμητική σχέση μεταξύ των δύο ομάδων: εκείνων που τον υποστηρίζουν εκουσίως και εκείνων τους οποίους

εξαναγκάζει να υποταχθούν. Μολονότι ένας τύραννος ενδέχεται να κυβερνήσει προσωρινά μέσω μιας μειονότητας, αν αυτή η μειονότητα είναι ένοπλη και η πλειονότητα άοπλη, μακροπρόθεσμα μια μειονότητα δεν μπορεί να διατηρήσει την πλειονότητα σε υποτέλεια. Οι καταπιεζόμενοι θα εξεγερθούν και θα αποτινάξουν τον ζυγό της τυραννίας.

Ένα διαρκές σύστημα διακυβέρνησης πρέπει να στηρίζεται σε μια ιδεολογία αναγνωρισμένη από την πλειονότητα. Ο «πραγματικός» παράγοντας, οι «πραγματικές δυνάμεις» που αποτελούν το θεμέλιο της κυβέρνησης και παρέχουν στους κυβερνώντες τη δύναμη να χρησιμοποιούν βία εναντίον απείθαρχων μειονοτικών ομάδων, είναι ουσιωδώς ιδεολογικής, ηθικής και πνευματικής φύσης. Κυβερνώντες οι οποίοι δεν αναγνώρισαν αυτή την πρώτη αρχή της διακυβέρνησης και, βασιζόμενοι στην υποτιθέμενη ακατανίκητη δύναμη των ενόπλων στρατευμάτων τους, περιφρόνησαν το πνεύμα και τις ιδέες, ανατράπηκαν τελικά από την επίθεση των αντιπάλων τους. Η ερμηνεία της ισχύος ως «πραγματικού» παράγοντα ανεξάρτητου από τις ιδεολογίες, η οποία είναι αρκετά συνηθισμένη σε πολλά πολιτικά και ιστορικά βιβλία, είναι εσφαλμένη. Ο όρος *Realpolitik* έχει νόημα μόνο αν χρησιμοποιείται για να δηλώσει μια πολιτική που λαμβάνει υπόψη τις γενικά αποδεκτές ιδεολογίες, σε αντιδιαστολή προς μια πολιτική που βασίζεται σε ιδεολογίες οι οποίες δεν είναι επαρκώς αναγνωρισμένες και, ως εκ τούτου, είναι ακατάλληλες να στηρίξουν ένα διαρκές σύστημα διακυβέρνησης.

Όποιος ερμηνεύει την ισχύ ως φυσική ή «πραγματική» δύναμη επιβολής και θεωρεί τη βίαιη δράση ως το ίδιο το θεμέλιο της διακυβέρνησης βλέπει τις συνθήκες από τη στενή σκοπιά των κατώτερων αξιωματικών που είναι επιφορτισμένοι με τη διοίκηση

τμημάτων ενός στρατού ή μιας αστυνομικής δύναμης. Σε αυτούς τους υφισταμένους ανατίθεται ένα συγκεκριμένο καθήκον εντός του πλαισίου της κυρίαρχης ιδεολογίας. Οι ανώτεροί τους θέτουν υπό τη διοίκησή τους στρατεύματα τα οποία δεν είναι μόνο εξοπλισμένα, οπλισμένα και οργανωμένα για μάχη, αλλά είναι επίσης εμποτισμένα με το πνεύμα που τα κάνει να υπακούουν στις εκδιδόμενες διαταγές. Οι διοικητές τέτοιων τμημάτων θεωρούν αυτόν τον ηθικό παράγοντα αυτονόητο, επειδή εμφορούνται και οι ίδιοι από το ίδιο πνεύμα και δεν μπορούν καν να διανοηθούν μια διαφορετική ιδεολογία. Η δύναμη μιας ιδεολογίας συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι οι άνθρωποι υποτάσσονται σε αυτή χωρίς δισταγμούς και ενδοιασμούς.

Τα πράγματα, ωστόσο, είναι διαφορετικά για τον επικεφαλής της κυβέρνησης. Αυτός πρέπει να αποβλέπει στη διατήρηση του ηθικού των ενόπλων δυνάμεων και της αφοσίωσης του υπόλοιπου πληθυσμού. Διότι αυτοί οι ηθικοί παράγοντες είναι τα μοναδικά «πραγματικά» στοιχεία στα οποία στηρίζεται η συνέχιση της κυριαρχίας του. Η ισχύς του φθίνει, αν η ιδεολογία που τη στηρίζει αποδυναμώνεται.

Και οι μειονότητες μπορούν ενίοτε να κατακτήσουν την εξουσία μέσω ανώτερης στρατιωτικής ικανότητας και να εγκαθιδρύσουν έτσι μειονοτική κυριαρχία. Μια τέτοια τάξη πραγμάτων, όμως, δεν μπορεί να διαρκέσει. Αν οι νικητές κατακτητές δεν κατορθώσουν αργότερα να μετατρέψουν το σύστημα κυριαρχίας μέσω βίας σε σύστημα κυριαρχίας μέσω της ιδεολογικής συναίνεσης των κυβερνωμένων, θα υποκύψουν σε νέες συγκρούσεις. Όλες οι νικηφόρες μειονότητες που εγκαθίδρυσαν ένα διαρκές σύστημα διακυβέρνησης κατέστησαν την κυριαρχία τους μόνιμη μέσω μιας εκ των υστέρων ιδεολογικής υπεροχής. Νομιμοποίησαν τη δική τους υπεροχή είτε υποτασσόμενες στις ιδεολογίες των ηττημένων είτε μετασχηματίζοντάς τες. Όπου δεν συνέβη τίποτε από τα δύο, οι

καταπιεζόμενοι πολλοί εκτόπισαν τους καταπιεστές λίγους είτε μέσω ανοικτής εξέγερσης είτε μέσω της σιωπηλής αλλά σταθερής λειτουργίας των ιδεολογικών δυνάμεων.[5]

Πολλές από τις μεγάλες ιστορικές κατακτήσεις μπόρεσαν να διαρκέσουν επειδή οι εισβολείς συνήψαν συμμαχία με εκείνες τις τάξεις του ηττημένου έθνους οι οποίες υποστηρίζονταν από την κυρίαρχη ιδεολογία και θεωρούνταν, ως εκ τούτου, νόμιμοι κυβερνήτες. Αυτό ήταν το σύστημα που υιοθέτησαν οι Τάταροι στη Ρωσία, οι Τούρκοι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και, σε γενικές γραμμές, στην Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία, καθώς και οι Βρετανοί και οι Ολλανδοί στις Ινδίες. Ένας συγκριτικά ασήμαντος αριθμός Βρετανών μπορούσε να κυβερνά πολλές εκατοντάδες εκατομμύρια Ινδών, επειδή οι Ινδοί πρίγκιπες και οι αριστοκράτες γαιοκτήμονες αντιμετώπιζαν τη βρετανική κυριαρχία ως μέσο για τη διατήρηση των προνομίων τους και της παρείχαν την υποστήριξη την οποία η γενικά αναγνωρισμένη ιδεολογία της Ινδίας προσέδιδε στη δική τους υπεροχή. Η ινδική αυτοκρατορία της Αγγλίας παρέμενε σταθερή όσο η κοινή γνώμη ενέκρινε την παραδοσιακή κοινωνική τάξη. Η *Pax Britannica* διασφάλιζε τα προνόμια των πριγκίπων και των γαιοκτημόνων και προστάτευε τις μάζες από τις οδύνες των πολέμων μεταξύ των ηγεμονιών και των πολέμων διαδοχής στο εσωτερικό τους. Στην εποχή μας, η διείσδυση ανατρεπτικών ιδεών από το εξωτερικό τερμάτισε τη βρετανική κυριαρχία και απειλεί τη διατήρηση της πανάρχαιας κοινωνικής τάξης της χώρας.

Οι νικηφόρες μειονότητες οφείλουν ενίοτε την επιτυχία τους στην τεχνολογική τους ανωτερότητα. Αυτό δεν μεταβάλλει την ουσία του ζητήματος. Μακροπρόθεσμα, είναι αδύνατον να στερηθούν τα καλύτερα όπλα από τα μέλη της πλειονότητας. Δεν ήταν ο εξοπλισμός των

ενόπλων δυνάμεών τους, αλλά οι ιδεολογικοί παράγοντες εκείνοι που διασφάλιζαν τη θέση των Βρετανών στην Ινδία.[6]

Η κοινή γνώμη μιας χώρας μπορεί να είναι ιδεολογικά διαιρεμένη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε καμία ομάδα να μην είναι αρκετά ισχυρή για να εγκαθιδρύσει μια διαρκή κυβέρνηση. Τότε αναδύεται η αναρχία. Οι επαναστάσεις και οι εμφύλιες συγκρούσεις καθίστανται μόνιμες.

Ο παραδοσιοκρατισμός ως ιδεολογία

Ο παραδοσιοκρατισμός είναι μια ιδεολογία η οποία θεωρεί την αφοσίωση σε αξιολογήσεις, έθιμα και τρόπους ενέργειας που παραδόθηκαν ή υποτίθεται ότι παραδόθηκαν από τους προγόνους τόσο ορθή όσο και σκόπιμη. Δεν αποτελεί ουσιώδες γνώρισμα του παραδοσιοκρατισμού το να ήταν αυτοί οι προπάτορες πρόγονοι με τη βιολογική έννοια του όρου ή να μπορούν ευλόγως να θεωρηθούν ως τέτοιοι· ενίοτε ήταν απλώς οι προηγούμενοι κάτοικοι της συγκεκριμένης χώρας ή υποστηρικτές της ίδιας θρησκευτικής πίστης ή απλώς προκάτοχοι στην επιτέλεση κάποιου ειδικού καθήκοντος. Το ποιος πρέπει να θεωρείται πρόγονος και ποιο είναι το περιεχόμενο του παραδοθέντος σώματος της παράδοσης καθορίζονται από τις συγκεκριμένες διδασκαλίες κάθε εκδοχής του παραδοσιοκρατισμού. Η ιδεολογία προβάλλει ορισμένους προγόνους και παραδίδει άλλους στη λήθη· ενίοτε αποκαλεί προγόνους ανθρώπους που δεν είχαν καμία σχέση με τους υποτιθέμενους απογόνους τους. Συχνά κατασκευάζει μια «παραδοσιακή» διδασκαλία η οποία είναι πρόσφατης προέλευσης και αντιβαίνει στις ιδεολογίες που πράγματι συμμερίζονταν οι πρόγονοι.

Ο παραδοσιοκρατισμός επιχειρεί να δικαιολογήσει τις αρχές του επικαλούμενος την επιτυχία που αυτές εξασφάλισαν κατά το παρελθόν. Το αν αυτός ο ισχυρισμός συμφωνεί με τα πραγματικά γεγονότα

αποτελεί διαφορετικό ζήτημα. Η έρευνα μπόρεσε ενίοτε να αποκαλύψει σφάλματα στις ιστορικές αποφάνσεις μιας παραδοσιοκρατικής πεποίθησης. Ωστόσο, αυτό δεν κατέρριπτε πάντοτε την παραδοσιοκρατική διδασκαλία. Διότι ο πυρήνας του παραδοσιοκρατισμού δεν είναι τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα, αλλά μια άποψη σχετικά με αυτά, όσο εσφαλμένη και αν είναι, και η βούληση να γίνουν πιστευτά πράγματα στα οποία αποδίδεται το κύρος της αρχαίας προέλευσης.

[4] Ένας κακοποιός μπορεί να υπερισχύσει έναντι ενός ασθενέστερου ή άοπλου ανθρώπου. Αυτό, όμως, δεν έχει καμία σχέση με τη ζωή εντός της κοινωνίας. Αποτελεί μεμονωμένο αντικοινωνικό περιστατικό.

[5] Βλ. κατωτέρω, σ. 649–650.

[6] Εδώ ασχολούμαστε με τη διατήρηση της κυριαρχίας ευρωπαϊκών μειονοτήτων σε μη ευρωπαϊκές χώρες. Για τις προοπτικές μιας ασιατικής επίθεσης εναντίον της Δύσης, βλ. κατωτέρω, σ. 669–670.

4. Βελτιωτισμός και η ιδέα της προόδου

Οι έννοιες της προόδου και της οπισθοδρόμησης έχουν νόημα μόνο εντός ενός τελεολογικού συστήματος σκέψης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι εύλογο να αποκαλείται πρόοδος η προσέγγιση προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και οπισθοδρόμηση η κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση. Χωρίς αναφορά στη δράση κάποιου δρώντος υποκειμένου και σε έναν συγκεκριμένο σκοπό, αμφότερες οι έννοιες είναι κενές και στερούνται οποιουδήποτε νοήματος.

Μία από τις αδυναμίες των φιλοσοφιών του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ότι παρερμήνευσαν τη σημασία της κοσμικής μεταβολής και εισήγαγαν λαθραία στη θεωρία του βιολογικού μετασχηματισμού την ιδέα της προόδου. Ανατρέχοντας από οποιαδήποτε δεδομένη κατάσταση πραγμάτων στις καταστάσεις του παρελθόντος, μπορεί κανείς ευλόγως να χρησιμοποιήσει τους όρους ανάπτυξη και εξέλιξη με ουδέτερη έννοια. Τότε η εξέλιξη σημαίνει τη διαδικασία που οδήγησε από τις παρελθούσες συνθήκες στις παρούσες. Πρέπει, όμως, να

αποφεύγεται το μοιραίο σφάλμα της σύγχυσης της μεταβολής με τη βελτίωση και της εξέλιξης με την εξέλιξη προς ανώτερες μορφές ζωής. Ούτε επιτρέπεται να αντικατασταθεί ο ανθρωποκεντρισμός της θρησκείας και των παλαιότερων μεταφυσικών διδασκαλιών από έναν ψευδοεπιστημονικό ανθρωποκεντρισμό.

Ωστόσο, η πραξεολογία δεν χρειάζεται να προβεί σε κριτική αυτής της φιλοσοφίας. Καθήκον της είναι να καταρρίψει τις πλάνες που εμπεριέχονται στις σύγχρονες ιδεολογίες.

Η κοινωνική φιλοσοφία του δέκατου όγδοου αιώνα ήταν πεπεισμένη ότι η ανθρωπότητα είχε πλέον εισέλθει οριστικά στην εποχή του λόγου. Ενώ κατά το παρελθόν κυριαρχούσαν θεολογικές και μεταφυσικές πλάνες, στο εξής θα κυριαρχούσε ο λόγος. Οι άνθρωποι θα απελευθερώνονταν ολοένα περισσότερο από τα δεσμά της παράδοσης και της δεισιδαιμονίας και θα αφιέρωναν όλες τις προσπάθειές τους στη συνεχή βελτίωση των κοινωνικών θεσμών. Κάθε νέα γενιά θα συνεισέφερε το μερίδιό της σε αυτό το ένδοξο έργο. Με την πάροδο του χρόνου, η κοινωνία θα γινόταν ολοένα περισσότερο κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων, αποβλέποντας στη μεγαλύτερη ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού. Προσωρινές οπισθοδρομήσεις δεν είναι, βεβαίως, αδύνατες. Τελικά, όμως, η αγαθή υπόθεση θα θριάμβευε, επειδή ήταν η υπόθεση του λόγου. Οι άνθρωποι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ευτυχείς, επειδή ήταν πολίτες μιας εποχής του Διαφωτισμού, η οποία, μέσω της ανακάλυψης των νόμων της έλλογης συμπεριφοράς, άνοιγε τον δρόμο προς τη σταθερή βελτίωση των ανθρώπινων πραγμάτων. Το μόνο για το οποίο θρηνούσαν ήταν ότι οι ίδιοι ήταν υπερβολικά ηλικιωμένοι για να παραστούν μάρτυρες όλων των ευεργετικών αποτελεσμάτων της νέας φιλοσοφίας. «Θα επιθυμούσα», είπε ο Bentham στον Philarète Chasles, «να μου παραχωρηθεί το προνόμιο να

ζήσω τα χρόνια που μου απομένουν στο τέλος καθενός από τους αιώνες που θα ακολουθήσουν τον θάνατό μου· έτσι θα μπορούσα να παραστώ μάρτυρας των αποτελεσμάτων των συγγραμμάτων μου».[7]

Όλες αυτές οι ελπίδες θεμελιώνονταν στη σταθερή πεποίθηση, χαρακτηριστική της εποχής, ότι οι μάζες ήταν τόσο ηθικά αγαθές όσο και έλλογες. Τα ανώτερα στρώματα, οι προνομιούχοι αριστοκράτες που ζούσαν μέσα στην αφθονία, θεωρούνταν διεφθαρμένα. Οι απλοί άνθρωποι, ιδίως οι αγρότες και οι εργάτες, εξυμνούνταν με ρομαντική διάθεση ως ευγενείς και αλάθητοι στις κρίσεις τους. Έτσι, οι φιλόσοφοι ήταν πεπεισμένοι ότι η δημοκρατία, η διακυβέρνηση από τον λαό, θα επέφερε την κοινωνική τελειότητα.

Αυτή η προκατάληψη αποτέλεσε το μοιραίο σφάλμα των ανθρωπιστών, των φιλοσόφων και των φιλελευθέρων. Οι άνθρωποι δεν είναι αλάθητοι· σφάλλουν πολύ συχνά. Δεν είναι αλήθεια ότι οι μάζες έχουν πάντοτε δίκιο και γνωρίζουν τα μέσα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών. Η «πίστη στον κοινό άνθρωπο» δεν είναι περισσότερο βάσιμη από όσο ήταν η πίστη στα υπερφυσικά χαρίσματα των βασιλέων, των ιερέων και των ευγενών. Η δημοκρατία εγγυάται ένα σύστημα διακυβέρνησης σύμφωνο με τις επιθυμίες και τα σχέδια της πλειονότητας. Δεν μπορεί, όμως, να αποτρέψει τις πλειονότητες από το να πέσουν θύματα εσφαλμένων ιδεών και να υιοθετήσουν ακατάλληλες πολιτικές, οι οποίες όχι μόνο αποτυγχάνουν να πραγματοποιήσουν τους επιδιωκόμενους σκοπούς, αλλά οδηγούν σε καταστροφή. Και οι πλειονότητες μπορούν να σφάλλουν και να καταστρέψουν τον πολιτισμό μας. Η αγαθή υπόθεση δεν θα θριαμβεύσει απλώς και μόνο λόγω του έλλογου και σκόπιμου χαρακτήρα της. Μόνο αν οι άνθρωποι είναι τέτοιοι ώστε τελικά να υιοθετούν πολιτικές έλλογες και κατάλληλες για την επίτευξη των επιδιωκόμενων έσχατων σκοπών θα βελτιωθεί ο

πολιτισμός και θα καταστούν η κοινωνία και το κράτος ικανότερα να ικανοποιούν τους ανθρώπους, αν και όχι να τους καθιστούν ευτυχείς με τη μεταφυσική έννοια. Μόνο το άγνωστο μέλλον μπορεί να αποκαλύψει αν πληρούται ή όχι αυτή η προϋπόθεση.

Δεν υπάρχει θέση σε ένα σύστημα πραξεολογίας για τον βελτιωτισμό και την αισιόδοξη μοιρολατρία. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος υπό την έννοια ότι πρέπει καθημερινά να επιλέγει εκ νέου μεταξύ πολιτικών που οδηγούν στην επιτυχία και πολιτικών που οδηγούν στην καταστροφή, την κοινωνική αποσύνθεση και τη βαρβαρότητα.

Ο όρος πρόοδος στερείται νοήματος όταν εφαρμόζεται σε κοσμικά γεγονότα ή σε μια περιεκτική κοσμοθεωρία. Δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία σχετικά με τα σχέδια του πρώτου κινούντος. Τα πράγματα, όμως, διαφέρουν όσον αφορά τη χρήση του όρου στο πλαίσιο της ιδεολογικής διδασκαλίας. Η συντριπτική πλειονότητα επιδιώκει μεγαλύτερη και καλύτερη παροχή τροφίμων, ενδυμάτων, κατοικιών και άλλων υλικών ανέσεων. Όταν αποκαλούν πρόοδο και βελτίωση την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μαζών, οι οικονομολόγοι δεν υιοθετούν έναν ευτελή υλισμό. Απλώς διαπιστώνουν το γεγονός ότι οι άνθρωποι παρακινούνται από την επιθυμία να βελτιώσουν τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής τους. Κρίνουν τις πολιτικές από τη σκοπιά των σκοπών τους οποίους επιθυμούν να επιτύχουν οι άνθρωποι. Όποιος περιφρονεί τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας και τη σταδιακή εξαφάνιση των λιμών και των επιδημιών ας ρίξει πρώτος τον λίθο κατά του υλισμού των οικονομολόγων.

Υπάρχει ένα και μόνο κριτήριο για την αξιολόγηση της ανθρώπινης δράσης: αν είναι ή δεν είναι κατάλληλη για την επίτευξη των σκοπών προς τους οποίους αποβλέπουν οι δρώντες άνθρωποι.

[7] Philarète Chasles, *Études sur les hommes et les mœurs du XIXe siècle*, Παρίσι, 1849, σ. 89.

Κεφάλαιο 10: Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. Αυτιστική Ανταλλαγή και Διαπροσωπική Ανταλλαγή

ΣτΜ: Ο όρος *autistic exchange* αποδίδεται ως «αυτιστική ανταλλαγή», κατά την καθιερωμένη πραξεολογική ορολογία του Mises, δηλώνοντας την ανταλλαγή που δεν εμπλέκει άλλο δρων υποκείμενο — όχι με την ιατρική σημασία του όρου.

Η δράση είναι πάντοτε, κατ' ουσίαν, η ανταλλαγή μιας κατάστασης πραγμάτων με μια άλλη κατάσταση πραγμάτων. Εάν η δράση επιτελείται από ένα άτομο χωρίς καμία αναφορά σε συνεργασία με άλλα άτομα, μπορούμε να την ονομάσουμε αυτιστική ανταλλαγή. Ένα παράδειγμα: ο απομονωμένος κυνηγός που σκοτώνει ένα ζώο για δική του κατανάλωση· ανταλλάσσει σχόλη και ένα φυσίγγιο έναντι τροφής.

Εντός της κοινωνίας, η συνεργασία υποκαθιστά τις αυτιστικές ανταλλαγές με τη διαπροσωπική ή κοινωνική ανταλλαγή. Ο άνθρωπος

δίδει σε άλλους ανθρώπους προκειμένου να λάβει από αυτούς. Αναδύεται η αμοιβαιότητα. Ο άνθρωπος υπηρετεί για να υπηρετηθεί.

Η σχέση της ανταλλαγής είναι η θεμελιώδης κοινωνική σχέση. Η διαπροσωπική ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών υφαίνει τον δεσμό που ενώνει τους ανθρώπους σε κοινωνία. Ο κοινωνικός τύπος είναι: *do ut des* (δίδω για να δώσεις). Όπου δεν υπάρχει σκόπιμη αμοιβαιότητα, όπου μια πράξη επιτελείται χωρίς καμία πρόθεση να ωφεληθεί ο δρων από κάποια σύστοιχη πράξη άλλων ανθρώπων, δεν υφίσταται διαπροσωπική ανταλλαγή, αλλά αυτιστική ανταλλαγή. Δεν έχει σημασία αν η αυτιστική πράξη είναι ωφέλιμη ή επιζήμια για άλλους ανθρώπους ή αν δεν τους αφορά καθόλου. Μια μεγαλοφυΐα δύναται να επιτελεί το έργο της για τον εαυτό της και όχι για το πλήθος· εντούτοις, είναι εξέχων ευεργέτης της ανθρωπότητας. Ο ληστής σκοτώνει το θύμα του προς ίδιον όφελος· ο δολοφονημένος ουδόλως αποτελεί συνεταίρο σε αυτό το έγκλημα, είναι απλώς το αντικείμενό του· ό,τι πράττεται, πράττεται εναντίον του.

Η εχθρική επίθεση ήταν πρακτική κοινή στους μη ανθρώπινους προγόνους του ανθρώπου. Η συνειδητή και σκόπιμη συνεργασία αποτελεί το αποτέλεσμα μιας μακράς εξελικτικής διαδικασίας. Η εθνολογία και η ιστορία μάς έχουν προσφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τις απαρχές και τα πρωτόγονα σχήματα της διαπροσωπικής ανταλλαγής. Ορισμένοι θεωρούν το έθιμο της αμοιβαίας προσφοράς και ανταπόδοσης δώρων, καθώς και της εκ των προτέρων συνομολόγησης ενός ορισμένου αντιδώρου, ως πρόδρομο σχήμα της διαπροσωπικής ανταλλαγής[1]. Άλλοι θεωρούν τον βουβό αντιπραγματισμό (το σιωπηρό εμπόριο) ως τον πρωτόγονο τρόπο συναλλαγής. Ωστόσο, το να προσφέρει κανείς δώρα με την προσδοκία να ανταμειφθεί με το αντίδωρο του λήπτη, ή προκειμένου να αποκτήσει την εύνοια ενός ανθρώπου του οποίου η εχθρότητα θα μπορούσε να

αποβεί καταστροφική, ισοδυναμεί ήδη με διαπροσωπική ανταλλαγή. Το ίδιο ισχύει και για τον βουβό αντιπραγματισμό, ο οποίος διακρίνεται από τους λοιπούς τρόπους αντιπραγματισμού και εμπορίου μόνον ως προς την απουσία προφορικής διαπραγμάτευσης.

Ουσιώδες χαρακτηριστικό των κατηγοριών της ανθρώπινης δράσης είναι ότι είναι αποδεικτικές (αποδικτικές) και απόλυτες και δεν επιδέχονται καμία διαβάθμιση. Υπάρχει δράση ή μη δράση, υπάρχει ανταλλαγή ή μη ανταλλαγή· οτιδήποτε ισχύει για τη δράση και την ανταλλαγή καθ' εαυτές δίδεται ή δεν δίδεται σε κάθε επιμέρους περίπτωση, αναλόγως του αν υφίσταται ή δεν υφίσταται δράση και ανταλλαγή. Κατά τον ίδιο τρόπο, τα όρια μεταξύ αυτιστικής ανταλλαγής και διαπροσωπικής ανταλλαγής είναι σαφώς διακριτά. Η προσφορά μονομερών δώρων, χωρίς τον σκοπό της ανταμοιβής μέσω οποιασδήποτε συμπεριφοράς εκ μέρους του λήπτη ή τρίτων προσώπων, είναι αυτιστική ανταλλαγή. Ο δωρητής αποκομίζει την ικανοποίηση που του παρέχει η καλύτερη κατάσταση του λήπτη. Ο λήπτης λαμβάνει το δώρο ως θεόσταλτο δώρημα. Εάν όμως τα δώρα δίδονται προκειμένου να επηρεάσουν τη συμπεριφορά ορισμένων ανθρώπων, δεν είναι πλέον μονομερή, αλλά μια παραλλαγή διαπροσωπικής ανταλλαγής μεταξύ του δωρητή και του ανθρώπου του οποίου τη συμπεριφορά αποσκοπούν να επηρεάσουν. Μολονότι η ανάδυση της διαπροσωπικής ανταλλαγής υπήρξε αποτέλεσμα μακράς εξέλιξης, καμία βαθμιαία μετάβαση δεν είναι νοητή μεταξύ αυτιστικής και διαπροσωπικής ανταλλαγής. Δεν υπήρξαν ενδιάμεσοι τρόποι ανταλλαγής μεταξύ τους. Το βήμα που οδηγεί από την αυτιστική στη διαπροσωπική ανταλλαγή δεν ήταν λιγότερο ένα άλμα προς κάτι εντελώς νέο και ουσιωδώς διαφορετικό απ' ό,τι υπήρξε το βήμα από την αυτόματη αντίδραση των κυττάρων και των νεύρων προς τη συνειδητή και σκόπιμη συμπεριφορά, προς τη δράση.

[1] Gustav Cassel, *The Theory of Social Economy*, μτφρ. S. L. Banon (νέα έκδοση, Λονδίνο, 1932), σ. 371.

2. Συμβατικοί Δεσμοί και Ηγεμονικοί Δεσμοί

Υπάρχουν δύο διαφορετικά είδη κοινωνικής συνεργασίας: η συνεργασία δυνάμει σύμβασης και συντονισμού, και η συνεργασία δυνάμει διαταγής και υποταγής, ήτοι ηγεμονίας.

Όπου και καθ' ο μέτρο η συνεργασία βασίζεται σε σύμβαση, η λογική σχέση μεταξύ των συνεργαζόμενων ατόμων είναι συμμετρική. Είναι όλοι συμβαλλόμενα μέρη σε συμβάσεις διαπροσωπικής ανταλλαγής. Ο Τζων έχει την ίδια σχέση προς τον Τομ που έχει ο Τομ προς τον Τζων. Όπου και καθ' ο μέτρο η συνεργασία βασίζεται σε διαταγή και υποταγή, υπάρχει ο άνθρωπος που διατάσσει και υπάρχουν εκείνοι που υπακούουν στις εντολές του. Η λογική σχέση μεταξύ αυτών των δύο τάξεων ανθρώπων είναι ασύμμετρη. Υπάρχει ένας διευθύνων και υπάρχουν άνθρωποι υπό την κηδεμονία του. Ο διευθύνων και μόνον επιλέγει και κατευθύνει· οι άλλοι —οι κηδεμονευόμενοι— είναι απλά πιόνια στις πράξεις του.

Η δύναμη που δίδει ζωή και εμψυχώνει κάθε κοινωνικό σώμα είναι πάντοτε ιδεολογική ισχύς, και το γεγονός που καθιστά ένα άτομο μέλος οποιουδήποτε κοινωνικού μορφώματος είναι πάντοτε η δική του συμπεριφορά. Τούτο δεν ισχύει λιγότερο και ως προς έναν ηγεμονικό κοινωνικό δεσμό. Είναι αλήθεια ότι οι άνθρωποι, κατά κανόνα, γεννιούνται εντός των σπουδαιότερων ηγεμονικών δεσμών, στην οικογένεια και στο κράτος, όπως συνέβαινε και με τους ηγεμονικούς δεσμούς παλαιότερων εποχών, τη δουλεία και τη δουλοπαροικία, οι οποίοι εξαφανίστηκαν στην επικράτεια του δυτικού πολιτισμού. Καμία όμως φυσική βία και κανένας καταναγκασμός δεν δύναται να εξαναγκάσει έναν άνθρωπο, παρά τη θέλησή του, να παραμείνει στην κατάσταση του κηδεμονευομένου μιας ηγεμονικής τάξης. Αυτό που επιφέρει η βία ή η απειλή της βίας είναι μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία η υποταγή θεωρείται, κατά κανόνα, περισσότερο επιθυμητή από την εξέγερση. Αντιμέτωπος με την επιλογή μεταξύ των συνεπειών της υπακοής και της ανυπακοής, ο κηδεμονευόμενος προτιμά τις πρώτες και κατ' αυτόν τον τρόπο εντάσσεται στον ηγεμονικό δεσμό. Κάθε νέα διαταγή θέτει εκ νέου ενώπιόν του αυτή την επιλογή. Ενδίδοντας ξανά και ξανά, συνεισφέρει ο ίδιος το μερίδιό του στη διαρκή ύπαρξη του ηγεμονικού κοινωνικού σώματος. Ακόμη και ως κηδεμονευόμενος εντός ενός τέτοιου συστήματος, είναι δρων άνθρωπος, δηλαδή ον που δεν ενδίδει απλώς σε τυφλές παρορμήσεις, αλλά χρησιμοποιεί τον λόγο του, επιλέγοντας μεταξύ εναλλακτικών.

Αυτό που διαφοροποιεί τον ηγεμονικό δεσμό από τον συμβατικό δεσμό είναι το εύρος εντός του οποίου οι επιλογές των ατόμων καθορίζουν την πορεία των γεγονότων. Μόλις ένας άνθρωπος αποφασίσει υπέρ της υποταγής του σε ένα ηγεμονικό σύστημα, καθίσταται, εντός του περιθωρίου των δραστηριοτήτων του συστήματος αυτού και για τον χρόνο της υποταγής του, πιόνι των πράξεων του

διευθύνοντος. Εντός του ηγεμονικού κοινωνικού σώματος, και καθ' ο μέτρο αυτό κατευθύνει τη συμπεριφορά των υποτεταγμένων του, μόνον ο διευθύνων δρα. Οι κηδεμονευόμενοι δρουν μόνον κατά την επιλογή της υποταγής· άπαξ και επέλεξαν την υποταγή, δεν δρουν πλέον για τον εαυτό τους — άλλοι τούς φροντίζουν.

Στο πλαίσιο μιας συμβατικής κοινωνίας, τα επιμέρους μέλη ανταλλάσσουν ορισμένες ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών ορισμένης ποιότητας. Επιλέγοντας την υποταγή σε ένα ηγεμονικό σώμα, ο άνθρωπος ούτε δίδει ούτε λαμβάνει κάτι ορισμένο. Εντάσσεται σε ένα σύστημα εντός του οποίου οφείλει να παρέχει αόριστες υπηρεσίες και θα λάβει ό,τι ο διευθύνων είναι διατεθειμένος να του απονείμει. Βρίσκεται στο έλεος του διευθύνοντος. Ο διευθύνων και μόνον είναι ελεύθερος να επιλέγει. Το εάν ο διευθύνων είναι ένα άτομο ή μια οργανωμένη ομάδα ατόμων, ένα διευθυντήριο, και το εάν ο διευθύνων είναι ένας ιδιοτελής μανιακός τύραννος ή ένας καλοπροαίρετος πατρικός δεσπότης, δεν έχει καμία σημασία για τη δομή του όλου συστήματος.

Η διάκριση μεταξύ αυτών των δύο ειδών κοινωνικής συνεργασίας είναι κοινή σε όλες τις θεωρίες περί κοινωνίας. Ο Ferguson την περιέγραψε ως την αντίθεση μεταξύ πολεμοχαρών εθνών και εμπορικών εθνών[2]· ο Saint-Simon ως την αντίθεση μεταξύ μαχητικών εθνών και ειρηνικών ή βιομηχανικών εθνών· ο Herbert Spencer ως την αντίθεση μεταξύ κοινωνιών ατομικής ελευθερίας και κοινωνιών στρατοκρατικής δομής[3]· ο Sombart ως την αντίθεση μεταξύ ηρώων και πραματευτών[4]. Οι μαρξιστές διακρίνουν μεταξύ, αφενός, της «οργάνωσης των γενών» μιας μυθώδους κατάστασης της πρωτόγονης κοινωνίας και της αιώνιας μακαριότητας του σοσιαλισμού και, αφετέρου, της ανείπωτης εξαθλίωσης του καπιταλισμού[5]. Οι ναζιστές φιλόσοφοι διακρίνουν το κίβδηλο σύστημα της αστικής ασφάλειας από το ηρωικό σύστημα του

αυταρχικού *Führertum* (αρχηγισμού). Η αξιολόγηση των δύο συστημάτων διαφέρει μεταξύ των διαφόρων κοινωνιολόγων. Συμφωνούν όμως πλήρως στη διαπίστωση της αντίθεσης, και εξίσου στην αναγνώριση ότι καμία τρίτη αρχή δεν είναι νοητή και εφικτή.

Ο δυτικός πολιτισμός, όπως και ο πολιτισμός των πλέον προηγμένων ανατολικών λαών, είναι επιτεύγματα ανθρώπων που συνεργάστηκαν σύμφωνα με το σχήμα του συμβατικού συντονισμού. Οι πολιτισμοί αυτοί, είναι αλήθεια, έχουν υιοθετήσει από ορισμένες απόψεις δεσμούς ηγεμονικής δομής. Το κράτος, ως μηχανισμός καταναγκασμού και εξαναγκασμού, είναι κατ' ανάγκην ηγεμονική οργάνωση. Το ίδιο ισχύει για την οικογένεια και την οικιακή της κοινότητα. Ωστόσο, το χαρακτηριστικό γνώρισμα των πολιτισμών αυτών είναι η συμβατική δομή που προσιδιάζει στη συνεργασία των επιμέρους οικογενειών. Κάποτε επικρατούσε σχεδόν πλήρης αυτάρκεια και οικονομική απομόνωση των επιμέρους οικιακών μονάδων. Όταν η διοικογενειακή ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών υποκατέστησε την οικονομική αυτάρκεια κάθε οικογένειας, επρόκειτο, σε όλα τα έθνη που κοινώς θεωρούνται πολιτισμένα, για συνεργασία βασισμένη σε σύμβαση. Ο ανθρώπινος πολιτισμός, όπως έχει μέχρι τούδε γίνει γνωστός στην ιστορική εμπειρία, είναι κατά κύριο λόγο προϊόν συμβατικών σχέσεων.

Κάθε είδος ανθρώπινης συνεργασίας και κοινωνικής αμοιβαιότητας είναι κατ' ουσίαν μια τάξη ειρήνης και συνδιαλλακτικής επίλυσης των διαφορών. Στις εσωτερικές σχέσεις οποιασδήποτε κοινωνικής μονάδας, είτε πρόκειται για συμβατικό είτε για ηγεμονικό δεσμό, πρέπει να επικρατεί ειρήνη. Όπου υπάρχουν βίαιες συγκρούσεις, και καθ' ο μέτρο υπάρχουν τέτοιες συγκρούσεις, δεν υφίσταται ούτε συνεργασία ούτε κοινωνικοί δεσμοί. Τα πολιτικά εκείνα κόμματα τα οποία, στη ζέση τους να υποκαταστήσουν το συμβατικό σύστημα με το ηγεμονικό,

καταδεικνύουν τη σαπίλα της ειρήνης και της αστικής ασφάλειας, εξυμνούν την ηθική ευγένεια της βίας και της αιματοχυσίας και εγκωμιάζουν τον πόλεμο και την επανάσταση ως τις κατεξοχήν φυσικές μεθόδους των διανθρώπινων σχέσεων, αντιφάσκουν προς εαυτά. Διότι οι δικές τους ουτοπίες σχεδιάζονται ως βασίλεια ειρήνης. Το Ράιχ των ναζί και η κοινοπολιτεία των μαρξιστών σχεδιάζονται ως κοινωνίες αδιατάρακτης ειρήνης. Πρόκειται να δημιουργηθούν διά της ειρήνευσης, δηλαδή διά της βίαιης υποταγής όλων εκείνων που δεν είναι διατεθειμένοι να ενδώσουν χωρίς αντίσταση. Σε έναν συμβατικό κόσμο, τα διάφορα κράτη δύνανται να συνυπάρχουν ήσυχα. Σε έναν ηγεμονικό κόσμο δύναται να υπάρχει μόνον ένα Ράιχ ή μία κοινοπολιτεία και μόνον ένας δικτάτορας. Ο σοσιαλισμός οφείλει να επιλέξει μεταξύ της αποκήρυξης των πλεονεκτημάτων του καταμερισμού της εργασίας, ο οποίος περικλείει ολόκληρη τη γη και όλους τους λαούς, και της εγκαθίδρυσης μιας παγκόσμιας ηγεμονικής τάξης. Είναι αυτό ακριβώς το γεγονός που κατέστησε τον ρωσικό μπολσεβικισμό, τον γερμανικό ναζισμό και τον ιταλικό φασισμό «δυναμικούς», δηλαδή επιθετικούς. Υπό συμβατικές συνθήκες, οι αυτοκρατορίες διαλύονται σε μια χαλαρή ένωση αυτόνομων εθνών-μελών. Το ηγεμονικό σύστημα είναι εξ ορισμού προορισμένο να επιδιώκει την προσάρτηση όλων των ανεξάρτητων κρατών.

Η συμβατική τάξη της κοινωνίας είναι τάξη δικαίου και νόμου. Είναι διακυβέρνηση υπό το κράτος του νόμου (*Rechtsstaat*), σε αντιδιαστολή προς το κράτος πρόνοιας (*Wohlfahrtsstaat*) ή πατερναλιστικό κράτος. Το δίκαιο ή ο νόμος είναι το σύμπλεγμα των κανόνων που καθορίζουν την τροχιά εντός της οποίας τα άτομα είναι ελεύθερα να δρουν. Καμία τέτοια τροχιά δεν απομένει στους κηδεμονευομένους μιας ηγεμονικής κοινωνίας. Στο ηγεμονικό κράτος δεν υφίσταται ούτε δίκαιο ούτε νόμος· υπάρχουν μόνον οδηγίες και κανονισμοί, τους οποίους ο διευθύνων

δύναται να μεταβάλλει καθημερινά και να εφαρμόζει με όποια μεροληψία επιθυμεί, και στους οποίους οι κηδεμονευόμενοι οφείλουν να υπακούουν. Οι κηδεμονευόμενοι έχουν μία και μόνη ελευθερία: να υπακούουν χωρίς να θέτουν ερωτήματα.

[2] Πρβλ. Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (νέα έκδοση, Βασιλεία, 1789), σ. 208.

[3] Πρβλ. Herbert Spencer, *The Principles of Sociology* (Νέα Υόρκη, 1914), τόμ. III, σσ. 575-611.

[4] Πρβλ. Werner Sombart, *Händler und Helden* (Μόναχο, 1915).

[5] Πρβλ. Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Νέα Υόρκη, 1942), σ. 144.

3. Υπολογιστική Δράση

Όλες οι πραξεολογικές κατηγορίες είναι αιώνιες και αμετάβλητες, καθώς καθορίζονται κατά τρόπο μονοσήμαντο από τη λογική δομή του ανθρώπινου νου και από τις φυσικές συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης. Τόσο όταν δρα όσο και όταν θεωρητικολογεί περί της δράσης, ο άνθρωπος δεν δύναται ούτε να απελευθερωθεί από τις κατηγορίες αυτές ούτε να υπερβεί τα όριά τους. Ένα είδος δράσης κατηγοριακά διαφορετικό από εκείνο που καθορίζεται από τις κατηγορίες αυτές δεν είναι ούτε δυνατό ούτε νοητό για τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος δεν δύναται ποτέ να συλλάβει κάτι που δεν θα ήταν ούτε δράση ούτε μη δράση. Δεν υπάρχει ιστορία της δράσης· δεν υπάρχει εξέλιξη που θα οδηγούσε από τη μη δράση στη δράση· δεν υπάρχουν μεταβατικά στάδια μεταξύ δράσης και μη δράσης. Υπάρχει μόνον το δραν και το μη δραν. Και για κάθε συγκεκριμένη δράση ισχύει με αυστηρότητα ό,τι έχει κατηγοριακά θεμελιωθεί ως προς τη δράση εν γένει.

Κάθε δράση δύναται να κάνει χρήση τακτικών αριθμών. Για την εφαρμογή απόλυτων (πληθικών) αριθμών και για τον αριθμητικό υπολογισμό που βασίζεται σε αυτούς απαιτούνται ειδικές συνθήκες. Οι

συνθήκες αυτές αναδύθηκαν κατά την ιστορική εξέλιξη της συμβατικής κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο άνοιξε ο δρόμος για τον υπολογισμό και τη λογιστική εκτίμηση κατά τον σχεδιασμό της μελλοντικής δράσης και κατά τη διαπίστωση των αποτελεσμάτων που επιτεύχθηκαν από την παρελθούσα δράση. Οι απόλυτοι αριθμοί και η χρήση τους στις αριθμητικές πράξεις είναι επίσης αιώνιες και αναλλοίωτες κατηγορίες του ανθρώπινου νου. Η εφαρμοσιμότητά τους όμως στην εκ των προτέρων στάθμιση και στην καταγραφή της δράσης εξαρτάται από ορισμένες συνθήκες, οι οποίες δεν ήταν δεδομένες στην πρώιμη κατάσταση των ανθρώπινων πραγμάτων, οι οποίες εμφανίστηκαν μόνον αργότερα, και οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να εξαφανιστούν εκ νέου.

Ήταν η γνώση των όσων συμβαίνουν εντός ενός κόσμου στον οποίο η δράση είναι μετρήσιμη και υπολογίσιμη εκείνη που οδήγησε τους ανθρώπους στην επεξεργασία των επιστημών της πραξεολογίας και της οικονομικής. Η οικονομική επιστήμη είναι κατ' ουσίαν μια θεωρία εκείνου του πεδίου της δράσης εντός του οποίου εφαρμόζεται ο υπολογισμός ή δύναται να εφαρμοστεί, εφόσον πραγματωθούν ορισμένες συνθήκες. Καμία άλλη διάκριση δεν έχει μεγαλύτερη σημασία, τόσο για την ανθρώπινη ζωή όσο και για τη μελέτη της ανθρώπινης δράσης, από εκείνη μεταξύ υπολογίσιμης δράσης και μη υπολογίσιμης δράσης. Ο σύγχρονος πολιτισμός χαρακτηρίζεται, πάνω απ' όλα, από το γεγονός ότι έχει επεξεργαστεί μια μέθοδο η οποία καθιστά δυνατή τη χρήση της αριθμητικής σε ένα ευρύ πεδίο δραστηριοτήτων. Αυτό ακριβώς έχουν κατά νου οι άνθρωποι όταν του αποδίδουν το —όχι ιδιαίτερα εύστοχο και συχνά παραπλανητικό— επίθετο της ορθολογικότητας.

Η νοητική σύλληψη και η ανάλυση των προβλημάτων που παρουσιάζονται σε ένα υπολογίζον σύστημα αγοράς υπήρξαν η

αφετηρία της οικονομικής σκέψης, η οποία οδήγησε τελικώς στη γενική πραξεολογική γνώση. Ωστόσο, δεν είναι η συνεκτίμηση αυτού του ιστορικού γεγονότος που καθιστά αναγκαίο να αρχίζει η έκθεση ενός περιεκτικού συστήματος οικονομικής επιστήμης με την ανάλυση της οικονομίας της αγοράς και να προτάσσεται της ανάλυσης αυτής η εξέταση του προβλήματος του οικονομικού υπολογισμού. Δεν είναι ούτε ιστορικές ούτε ευρετικές πτυχές που επιβάλλουν μια τέτοια πορεία, αλλά οι απαιτήσεις της λογικής και συστηματικής αυστηρότητας. Τα εν λόγω προβλήματα καθίστανται εμφανή και πρακτικά μόνον εντός της σφαίρας της υπολογίζουσας οικονομίας της αγοράς. Μόνον μια υποθετική και μεταφορική μεταφορά τα καθιστά αξιοποιήσιμα για τη διερεύνηση άλλων συστημάτων οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας, τα οποία δεν επιτρέπουν κανέναν υπολογισμό. Ο οικονομικός υπολογισμός είναι το θεμελιώδες ζήτημα για την κατανόηση όλων των προβλημάτων που κοινώς αποκαλούνται οικονομικά.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:
Ο
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Κεφάλαιο 11: ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΧΩΡΙΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟ

1. Η ιεράρχηση των μέσων

Ο δρων άνθρωπος μεταβιβάζει στα μέσα την αποτίμηση των σκοπών που επιδιώκει.

Με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, αποδίδει στο σύνολο των διαφόρων μέσων την ίδια αξία την οποία αποδίδει στον σκοπό που αυτά είναι ικανά να επιφέρουν. Προς το παρόν μπορούμε να παραβλέψουμε τον χρόνο που απαιτείται για την παραγωγή του επιδιωκόμενου αποτελέσματος, καθώς και την επίδρασή του στη σχέση μεταξύ της αξίας των σκοπών και της αξίας των μέσων.

Η ιεράρχηση των μέσων, όπως και η ιεράρχηση των σκοπών, αποτελεί διαδικασία προτίμησης του a έναντι του b. Συνίσταται στην προτίμηση και στην παραμέριση. Αποτελεί εκδήλωση μιας κρίσης σύμφωνα με την οποία το a επιθυμείται εντονότερα από το b. Παρέχει πεδίο εφαρμογής στους τακτικούς αριθμούς, όχι όμως στους απόλυτους αριθμούς και στις αριθμητικές πράξεις που βασίζονται σε αυτούς.

Αν κάποιος μου προσφέρει τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ τριών εισιτηρίων, τα οποία παρέχουν δικαίωμα παρακολούθησης των λυρικών

έργων *Aida*, *Falstaff* και *La Traviata*, και εγώ, αν μπορώ να επιλέξω μόνο ένα, επιλέξω την *Aida*, ενώ, αν μπορώ να επιλέξω ακόμη ένα, επιλέξω και το *Falstaff*, τότε έχω πραγματοποιήσει μια επιλογή. Αυτό σημαίνει ότι, υπό τις δεδομένες συνθήκες, προτιμώ την *Aida* και το *Falstaff* από τη *La Traviata*· και ότι, αν μπορούσα να επιλέξω μόνο ένα από αυτά, θα προτιμούσα την *Aida* και θα παραιτούμουν από το *Falstaff*. Αν συμβολίσω την είσοδο στην *Aida* με a, την είσοδο στο *Falstaff* με b και την είσοδο στη *La Traviata* με c, μπορώ να πω: προτιμώ το a από το b και το b από το c.

Ο άμεσος σκοπός της δράσης είναι συχνά η απόκτηση αριθμήσιμων και μετρήσιμων αποθεμάτων απτών πραγμάτων. Τότε ο δρων άνθρωπος πρέπει να επιλέξει μεταξύ αριθμήσιμων ποσοτήτων· προτιμά, παραδείγματος χάριν, $15r$ από $7p$· αν όμως έπρεπε να επιλέξει μεταξύ $15r$ και $8p$, θα μπορούσε να προτιμήσει $8p$. Μπορούμε να εκφράσουμε αυτή την κατάσταση λέγοντας ότι αποτιμά το $15r$ χαμηλότερα από το $8p$, αλλά υψηλότερα από το $7p$. Αυτό ισοδυναμεί με τη διατύπωση ότι προτιμά το a από το b και το b από το c. Η αντικατάσταση του a από το $8p$, του b από το $15r$ και του c από το $7p$ δεν μεταβάλλει ούτε το νόημα της διατύπωσης ούτε το γεγονός που αυτή περιγράφει. Ασφαλώς, δεν καθιστά δυνατό τον υπολογισμό με απόλυτους αριθμούς. Δεν ανοίγει πεδίο για οικονομικό υπολογισμό ούτε για τις νοητικές πράξεις που βασίζονται σε έναν τέτοιο υπολογισμό.

2. Η κατασκευή της ανταλλαγής σε είδος στη στοιχειώδη θεωρία της αξίας και των τιμών

Η ανάπτυξη της οικονομικής θεωρίας εξαρτάται, από ευρετική άποψη, σε τόσο μεγάλο βαθμό από τις λογικές διαδικασίες του υπολογισμού, ώστε οι οικονομολόγοι δεν κατόρθωσαν να αντιληφθούν το θεμελιώδες πρόβλημα που ενυπάρχει στις μεθόδους του οικονομικού υπολογισμού. Είχαν την τάση να θεωρούν τον οικονομικό υπολογισμό αυτονόητο· δεν αντιλαμβάνονταν ότι δεν αποτελεί έσχατο δεδομένο, αλλά παράγωγο που πρέπει να αναχθεί σε στοιχειωδέστερα φαινόμενα. Παρανόησαν τον οικονομικό υπολογισμό. Τον εξέλαβαν ως κατηγορία κάθε ανθρώπινης

δράσης και αγνόησαν ότι αποτελεί κατηγορία εγγενή μόνο στη δράση υπό ειδικές συνθήκες.

Είχαν πλήρη επίγνωση ότι η διαπροσωπική ανταλλαγή και, κατά συνέπεια, η αγοραία ανταλλαγή που πραγματοποιείται με τη μεσολάβηση ενός κοινού μέσου ανταλλαγής —του χρήματος— και, επομένως, οι τιμές αποτελούν ιδιαίτερα γνωρίσματα μιας ορισμένης κατάστασης της οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας, τα οποία δεν υπήρχαν στους πρωτόγονους πολιτισμούς και θα μπορούσαν ενδεχομένως να εξαφανιστούν κατά την περαιτέρω πορεία της ιστορικής μεταβολής.[1] Δεν κατανόησαν, όμως, ότι οι χρηματικές τιμές αποτελούν το μοναδικό όχημα του οικονομικού υπολογισμού. Ως εκ τούτου, οι περισσότερες μελέτες τους έχουν περιορισμένη χρησιμότητα. Ακόμη και τα συγγράμματα των επιφανέστερων οικονομολόγων έχουν σε κάποιον βαθμό πληγεί από τις πλάνες που εμπεριέχονται στις αντιλήψεις τους περί οικονομικού υπολογισμού.

Η σύγχρονη θεωρία της αξίας και των τιμών καταδεικνύει πώς οι επιλογές των ατόμων —η προτίμηση ορισμένων πραγμάτων και η παραμέριση άλλων— οδηγούν, στη σφαίρα της διαπροσωπικής ανταλλαγής, στην εμφάνιση των αγοραίων τιμών.[2] Αυτές οι αριστοτεχνικές αναλύσεις είναι ανεπαρκείς ως προς ορισμένα δευτερεύοντα σημεία και παραμορφώνονται από ακατάλληλες διατυπώσεις. Είναι, όμως, κατ' ουσίαν αδιάφευστες. Στον βαθμό που χρειάζονται τροποποίηση, αυτή πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω της συνεπούς περαιτέρω ανάπτυξης των θεμελιωδών ιδεών των δημιουργών τους και όχι μέσω της αναίρεσης του συλλογισμού τους.

Για να αναγάγει τα φαινόμενα της αγοράς στην καθολική κατηγορία της προτίμησης του a έναντι του b, η στοιχειώδης θεωρία της αξίας και των τιμών είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί ορισμένες νοητικές

κατασκευές. Η χρήση νοητικών κατασκευών στις οποίες δεν αντιστοιχεί τίποτε στην πραγματικότητα αποτελεί απαραίτητο εργαλείο της σκέψης. Καμία άλλη μέθοδος δεν θα μπορούσε να συμβάλει στην ερμηνεία της πραγματικότητας. Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της επιστήμης, όμως, είναι η αποφυγή των πλανών που μπορεί να συνεπάγεται η απερίσκεπτη χρήση τέτοιων κατασκευών.

Η στοιχειώδης θεωρία της αξίας και των τιμών χρησιμοποιεί, πέρα από άλλες νοητικές κατασκευές που θα εξεταστούν αργότερα,[3] την κατασκευή μιας αγοράς στην οποία όλες οι συναλλαγές πραγματοποιούνται μέσω άμεσης ανταλλαγής. Δεν υπάρχει χρήμα· τα αγαθά και οι υπηρεσίες ανταλλάσσονται απευθείας με άλλα αγαθά και υπηρεσίες. Αυτή η νοητική κατασκευή είναι αναγκαία. Πρέπει να παραβλέψουμε τον μεσολαβητικό ρόλο του χρήματος, προκειμένου να αντιληφθούμε ότι εκείνα που ανταλλάσσονται σε τελική ανάλυση είναι πάντοτε οικονομικά αγαθά πρώτης τάξεως έναντι άλλων αγαθών της ίδιας τάξεως. Το χρήμα δεν είναι παρά μέσο διαπροσωπικής ανταλλαγής. Πρέπει, όμως, να προφυλασσόμαστε προσεκτικά από τις πλάνες που μπορεί εύκολα να προκαλέσει αυτή η κατασκευή μιας αγοράς άμεσης ανταλλαγής.

Ένα σοβαρό σφάλμα, το οποίο οφείλει τόσο την προέλευση όσο και την επιμονή του σε μια παρανόηση αυτής της νοητικής κατασκευής, ήταν η υπόθεση ότι το μέσο ανταλλαγής αποτελεί απλώς ουδέτερο παράγοντα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η μοναδική διαφορά μεταξύ άμεσης και έμμεσης ανταλλαγής ήταν ότι μόνο στη δεύτερη χρησιμοποιούνταν ένα μέσο ανταλλαγής. Υποστηριζόταν ότι η παρεμβολή του χρήματος στη συναλλαγή δεν επηρέαζε τα κύρια γνωρίσματά της. Δεν αγνοούνταν το γεγονός ότι, κατά την πορεία της ιστορίας, συνέβησαν τεράστιες μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του

χρήματος και ότι οι διακυμάνσεις αυτές συχνά συγκλόνισαν ολόκληρο το σύστημα ανταλλαγής. Πιστευόταν, όμως, ότι τέτοια συμβάντα αποτελούσαν εξαιρετικές περιπτώσεις, προκαλούμενες από ακατάλληλες πολιτικές. Μόνο το «κακό» χρήμα, υποστηριζόταν, μπορεί να προκαλέσει τέτοιες διαταραχές.

Επιπλέον, οι άνθρωποι παρανοούσαν τις αιτίες και τις συνέπειες αυτών των διαταραχών. Υπέθεταν σιωπηρά ότι οι μεταβολές της αγοραστικής δύναμης επέρχονται ως προς όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες ταυτόχρονα και στον ίδιο βαθμό. Αυτό ακριβώς υποδηλώνει ο μύθος της ουδετερότητας του χρήματος. Θεωρούνταν ότι ολόκληρη η θεωρία της καταλλακτικής μπορούσε να αναπτυχθεί υπό την παραδοχή ότι υπάρχει μόνο άμεση ανταλλαγή. Αφού θα είχε επιτευχθεί αυτό, το μόνο που θα απέμενε θα ήταν η «απλή» εισαγωγή χρηματικών όρων στο σύμπλεγμα των θεωρημάτων σχετικά με την άμεση ανταλλαγή. Αυτή, όμως, η τελική ολοκλήρωση του καταλλακτικού συστήματος θεωρούνταν ζήτημα δευτερεύουσας μόνο σημασίας. Δεν πιστευόταν ότι θα μπορούσε να μεταβάλει οτιδήποτε ουσιώδες στη δομή των οικονομικών διδασκαλιών. Ως κύριο έργο της οικονομικής επιστήμης νοούνταν η μελέτη της άμεσης ανταλλαγής. Εκείνο που απέμενε επιπροσθέτως να γίνει ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, απλώς η εξέταση των προβλημάτων του «κακού» χρήματος.

Ακολουθώντας αυτή την αντίληψη, οι οικονομολόγοι παρέλειψαν να αποδώσουν τη δέουσα έμφαση στα προβλήματα της έμμεσης ανταλλαγής. Η πραγμάτευση των νομισματικών προβλημάτων από μέρους τους ήταν επιφανειακή και μόνο χαλαρά συνδεδεμένη με τον κύριο κορμό της εξέτασης της αγοραίας διαδικασίας. Περί τις αρχές του εικοστού αιώνα, τα προβλήματα της έμμεσης ανταλλαγής είχαν, σε γενικές γραμμές, υποβιβαστεί σε δευτερεύουσα θέση. Υπήρχαν

πραγματείες καταλλακτικής οι οποίες ασχολούνταν μόνο παρεμπιπτόντως και ακροθιγώς με τα νομισματικά ζητήματα, καθώς και βιβλία περί νομίσματος και τραπεζικής που δεν επιχειρούσαν καν να εντάξουν το αντικείμενό τους στη δομή ενός καταλλακτικού συστήματος. Στα πανεπιστήμια των αγγλοσαξονικών χωρών υπήρχαν χωριστές έδρες οικονομικής επιστήμης και νομίσματος και τραπεζικής, ενώ στα περισσότερα γερμανικά πανεπιστήμια τα νομισματικά προβλήματα παραβλέπονταν σχεδόν ολοκληρωτικά.[4]

Μόνο αργότερα αντιλήφθηκαν οι οικονομολόγοι ότι ορισμένα από τα σημαντικότερα και πιο περίπλοκα προβλήματα της καταλλακτικής εντοπίζονται στο πεδίο της έμμεσης ανταλλαγής και ότι μια οικονομική θεωρία που δεν τους αποδίδει πλήρη προσοχή είναι αξιοθρήνητα ελαττωματική. Η διάδοση των ερευνών σχετικά με τη σχέση μεταξύ του «φυσικού επιτοκίου» και του «χρηματικού επιτοκίου», η επικράτηση της νομισματικής θεωρίας του οικονομικού κύκλου και η πλήρης κατεδάφιση της θεωρίας περί ταυτόχρονων και ομοιόμορφων μεταβολών της αγοραστικής δύναμης του χρήματος αποτέλεσαν γνωρίσματα του νέου προσανατολισμού της οικονομικής σκέψης. Ασφαλώς, αυτές οι νέες ιδέες αποτελούσαν ουσιαστικά συνέχεια του έργου που είχαν εγκαινιάσει με λαμπρό τρόπο ο David Hume, η Βρετανική Νομισματική Σχολή, ο John Stuart Mill και ο Cairnes.

Ακόμη επιβλαβέστερο ήταν ένα δεύτερο σφάλμα, το οποίο προέκυψε από την απρόσεκτη χρήση της νοητικής κατασκευής μιας αγοράς άμεσης ανταλλαγής.

Μια βαθιά ριζωμένη πλάνη υποστήριζε ότι τα ανταλλασσόμενα πράγματα και οι ανταλλασσόμενες υπηρεσίες έχουν ίση αξία. Η αξία θεωρούνταν αντικειμενική, μια εγγενής ιδιότητα των πραγμάτων, και όχι απλώς έκφραση του διαφορετικού βαθμού στον οποίο οι άνθρωποι

επιθυμούν να τα αποκτήσουν. Υποτίθεται ότι οι άνθρωποι προσδιόριζαν πρώτα, μέσω μιας πράξης μέτρησης, το μέγεθος της αξίας που προσιδιάζει στα αγαθά και στις υπηρεσίες και έπειτα προχωρούσαν στην ανταλλαγή τους με ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών ίσης αξίας. Αυτή η πλάνη ματαίωσε την προσέγγιση του Αριστοτέλη στα οικονομικά προβλήματα και, επί σχεδόν δύο χιλιάδες χρόνια, τον συλλογισμό όλων εκείνων για τους οποίους οι απόψεις του Αριστοτέλη αποτελούσαν αυθεντία. Έπληξε σοβαρά τα θαυμαστά επιτεύγματα των κλασικών οικονομολόγων και κατέστησε εντελώς μάταια τα συγγράμματα των επιγόνων τους, ιδίως εκείνα του Marx και της μαρξιστικής σχολής.

Θεμέλιο της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης είναι η διαπίστωση ότι ακριβώς η διαφορά στην αξία που αποδίδεται στα ανταλλασσόμενα αντικείμενα προκαλεί την ανταλλαγή τους. Οι άνθρωποι αγοράζουν και πωλούν μόνο επειδή αποτιμούν όσα εγκαταλείπουν χαμηλότερα από όσα λαμβάνουν. Επομένως, η έννοια της μέτρησης της αξίας είναι κενή περιεχομένου. Καμιά διαδικασία που θα μπορούσε να αποκληθεί μέτρηση της αξίας δεν προηγείται ούτε συνοδεύει μια πράξη ανταλλαγής. Ένα άτομο μπορεί να αποδίδει την ίδια αξία σε δύο πράγματα· τότε, όμως, δεν μπορεί να προκύψει ανταλλαγή. Αν υπάρχει διαφορά στην αποτίμηση, το μόνο που μπορεί να διατυπωθεί σχετικά με αυτή είναι ότι μία μονάδα του a αποτιμάται υψηλότερα και προτιμάται από μία μονάδα του b. Οι αξίες και οι αποτιμήσεις είναι εντατικά και όχι εκτατικά μεγέθη. Δεν μπορούν να συλληφθούν νοητικά μέσω της εφαρμογής απόλυτων αριθμών.

Ωστόσο, η ψευδής ιδέα ότι οι αξίες είναι μετρήσιμες και ότι πράγματι μετρώνται κατά τη διεξαγωγή των οικονομικών συναλλαγών είχε ριζώσει τόσο βαθιά, ώστε ακόμη και επιφανείς οικονομολόγοι έπεσαν θύματα της πλάνης που αυτή εμπεριέχει. Ακόμη και ο Friedrich von

Wieser και ο Irving Fisher θεώρησαν αυτονόητο ότι πρέπει να υπάρχει κάτι σαν μέτρηση της αξίας και ότι η οικονομική επιστήμη πρέπει να είναι ικανή να προσδιορίσει και να εξηγήσει τη μέθοδο με την οποία πραγματοποιείται μια τέτοια μέτρηση.[5] Οι περισσότεροι οικονομολόγοι μικρότερου διαμετρήματος υποστήριζαν απλώς ότι το χρήμα χρησιμεύει «ως μέτρο των αξιών».

Πρέπει, όμως, να αντιληφθούμε ότι αποτίμηση σημαίνει προτίμηση του a έναντι του b. Υπάρχει —από λογική, επιστημολογική, ψυχολογική και πραξεολογική άποψη— μόνο ένα υπόδειγμα προτίμησης. Δεν έχει σημασία αν ένας ερωτευμένος προτιμά μία γυναίκα από άλλες, ένας άνθρωπος έναν φίλο από άλλους ανθρώπους, ένας φιλότεχνος έναν πίνακα από άλλους πίνακες ή ένας καταναλωτής ένα καρβέλι ψωμί από ένα γλύκισμα. Η προτίμηση σημαίνει πάντοτε ότι κάποιος αγαπά ή επιθυμεί το a περισσότερο από το b. Όπως δεν υπάρχει κανένα κριτήριο και καμία μέτρηση της ερωτικής αγάπης, της φιλίας και της συμπάθειας ή της αισθητικής απόλαυσης, έτσι δεν υπάρχει καμία μέτρηση της αξίας των εμπορευμάτων.

Αν ένας άνθρωπος ανταλλάξει δύο λίβρες βουτύρου με ένα πουκάμισο, το μόνο που μπορούμε να διατυπώσουμε σχετικά με αυτή τη συναλλαγή είναι ότι —κατά τη στιγμή της συναλλαγής και υπό τις συνθήκες που του προσφέρει αυτή η στιγμή— προτιμά ένα πουκάμισο από δύο λίβρες βουτύρου. Είναι βέβαιο ότι κάθε πράξη προτίμησης χαρακτηρίζεται από μια ορισμένη ψυχική ένταση των συναισθημάτων που εμπεριέχει. Υπάρχουν διαβαθμίσεις στην ένταση της επιθυμίας για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου σκοπού, και αυτή η ένταση καθορίζει το ψυχικό όφελος που αποφέρει η επιτυχής δράση στο δρων άτομο. Τα ψυχικά μεγέθη, όμως, μπορούν μόνο να γίνουν αισθητά. Είναι απολύτως προσωπικά και δεν υπάρχει κανένα σημασιολογικό μέσο με το οποίο να

μπορεί να εκφραστεί η έντασή τους και να μεταδοθούν σχετικές πληροφορίες σε άλλους ανθρώπους.

Δεν υπάρχει διαθέσιμη μέθοδος για την κατασκευή μιας μονάδας αξίας. Ας θυμηθούμε ότι δύο μονάδες ενός ομοιογενούς αποθέματος αποτιμώνται αναγκαστικά διαφορετικά. Η αξία που αποδίδεται στη νιοστή μονάδα είναι χαμηλότερη από εκείνη που αποδίδεται στη $(n-1)$-οστή μονάδα.

Στην κοινωνία της αγοράς υπάρχουν χρηματικές τιμές. Ο οικονομικός υπολογισμός είναι υπολογισμός σε όρους χρηματικών τιμών. Οι διάφορες ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών εισέρχονται σε αυτόν τον υπολογισμό με το χρηματικό ποσό έναντι του οποίου αγοράζονται και πωλούνται στην αγορά ή έναντι του οποίου θα μπορούσαν, κατά πρόβλεψη, να αγοραστούν και να πωληθούν. Αποτελεί πλασματική παραδοχή ότι ένα απομονωμένο και αυτάρκες άτομο ή ο γενικός διευθυντής ενός σοσιαλιστικού συστήματος —δηλαδή ενός συστήματος στο οποίο δεν υπάρχει αγορά για τα μέσα παραγωγής— θα μπορούσε να υπολογίζει. Δεν υπάρχει καμία οδός που θα μπορούσε να οδηγήσει από τον χρηματικό υπολογισμό μιας οικονομίας της αγοράς σε οποιοδήποτε είδος υπολογισμού εντός ενός μη αγοραίου συστήματος.

Η θεωρία της αξίας και ο σοσιαλισμός

Οι σοσιαλιστές, οι θεσμιστές και η Ιστορική Σχολή κατηγόρησαν τους οικονομολόγους επειδή χρησιμοποίησαν τη νοητική κατασκευή ενός απομονωμένου ατόμου που σκέπτεται και δρα. Αυτό το υπόδειγμα του Ροβινσώνα Κρούσου, υποστηρίζεται, είναι άχρηστο για τη μελέτη των συνθηκών μιας οικονομίας της αγοράς. Η επίπληξη αυτή είναι σε κάποιον βαθμό δικαιολογημένη. Οι νοητικές κατασκευές ενός απομονωμένου ατόμου και μιας σχεδιασμένης οικονομίας χωρίς αγοραία

ανταλλαγή καθίστανται αξιοποιήσιμες μόνο μέσω της σιωπηρής εισαγωγής της πλασματικής παραδοχής —η οποία είναι νοητικά αυτοαντιφατική και αντίθετη προς την πραγματικότητα— ότι ο οικονομικός υπολογισμός είναι δυνατός και εντός ενός συστήματος χωρίς αγορά για τα μέσα παραγωγής.

Ασφαλώς, αποτέλεσε σοβαρό σφάλμα το ότι οι οικονομολόγοι δεν αντιλήφθηκαν αυτή τη διαφορά μεταξύ των συνθηκών μιας οικονομίας της αγοράς και μιας μη αγοραίας οικονομίας. Οι σοσιαλιστές, όμως, είχαν ελάχιστους λόγους να επικρίνουν αυτό το σφάλμα. Διότι συνίστατο ακριβώς στο ότι οι οικονομολόγοι εισήγαγαν σιωπηρά την παραδοχή πως και μια σοσιαλιστική κοινωνική τάξη θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον οικονομικό υπολογισμό και, ως εκ τούτου, υποστήριζαν τη δυνατότητα πραγμάτωσης των σοσιαλιστικών σχεδίων.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι και οι επίγονοί τους δεν μπορούσαν, ασφαλώς, να αναγνωρίσουν τα σχετικά προβλήματα. Αν ήταν αληθές ότι η αξία των πραγμάτων καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ή την αναπαραγωγή τους, τότε δεν θα υπήρχε περαιτέρω πρόβλημα οικονομικού υπολογισμού. Οι υποστηρικτές της εργασιακής θεωρίας της αξίας δεν μπορούν να κατηγορηθούν επειδή παρανόησαν τα προβλήματα ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Το μοιραίο σφάλμα τους ήταν η αστήρικτη θεωρία τους περί αξίας. Το γεγονός ότι ορισμένοι από αυτούς ήταν πρόθυμοι να θεωρήσουν τη νοητική κατασκευή μιας σοσιαλιστικής οικονομίας χρήσιμο και πραγματοποιήσιμο πρότυπο για τη ριζική αναμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης δεν αντέφασκε προς το ουσιώδες περιεχόμενο της θεωρητικής τους ανάλυσης. Τα πράγματα, όμως, ήταν διαφορετικά στην περίπτωση της υποκειμενιστικής καταλλακτικής. Ήταν

ασυγχώρητο το ότι οι σύγχρονοι οικονομολόγοι δεν αναγνώρισαν τα σχετικά προβλήματα.

Ο Wieser είχε δίκιο όταν δήλωσε κάποτε ότι πολλοί οικονομολόγοι είχαν, χωρίς να το συνειδητοποιούν, ασχοληθεί με τη θεωρία της αξίας του κομμουνισμού και, για τον λόγο αυτό, είχαν παραμελήσει την ανάπτυξη της θεωρίας της αξίας της υφιστάμενης κοινωνικής τάξης.[6] Είναι τραγικό το ότι και ο ίδιος δεν κατόρθωσε να αποφύγει αυτό το σφάλμα.

Η πλάνη ότι είναι δυνατή μια ορθολογική τάξη οικονομικής διαχείρισης σε μια κοινωνία που βασίζεται στη δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής οφείλει την προέλευσή της στη θεωρία της αξίας των κλασικών οικονομολόγων και την επιμονή της στην αποτυχία πολλών σύγχρονων οικονομολόγων να αναπτύξουν με συνέπεια, έως τα έσχατα συμπεράσματά του, το θεμελιώδες θεώρημα της υποκειμενιστικής θεωρίας. Έτσι, οι σοσιαλιστικές ουτοπίες γεννήθηκαν και διατηρήθηκαν από τις ανεπάρκειες εκείνων ακριβώς των σχολών σκέψης τις οποίες οι μαρξιστές απορρίπτουν ως «ιδεολογικό προκάλυμμα του ιδιοτελούς ταξικού συμφέροντος της εκμεταλλεύτριας αστικής τάξης». Στην πραγματικότητα, τα σφάλματα αυτών των σχολών ήταν εκείνα που επέτρεψαν στις σοσιαλιστικές ιδέες να ευδοκιμήσουν. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει σαφώς την κενότητα των μαρξιστικών διδασκαλιών περί «ιδεολογιών» και του σύγχρονου παρακλαδιού τους, της κοινωνιολογίας της γνώσης.

Σημειώσεις

1. Η Γερμανική Ιστορική Σχολή εξέφρασε αυτή την άποψη υποστηρίζοντας ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων

παραγωγής, η αγοραία ανταλλαγή και το χρήμα αποτελούν «ιστορικές κατηγορίες».

2. Πρβλ. ιδίως Eugen von Böhm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins*, Μέρος ΙΙ, Βιβλίο ΙΙΙ.

3. Βλ. κατωτέρω, σ. 236–256.

4. Η παραμέληση των προβλημάτων της έμμεσης ανταλλαγής επηρεάστηκε ασφαλώς από πολιτικές προκαταλήψεις. Οι άνθρωποι δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τη θέση σύμφωνα με την οποία οι οικονομικές υφέσεις αποτελούν κακό εγγενές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και δεν προκαλούνται κατά κανέναν τρόπο από προσπάθειες μείωσης του επιτοκίου μέσω πιστωτικής επέκτασης. Οι επικρατούντες διδάσκοντες της οικονομικής επιστήμης θεωρούσαν «αντιεπιστημονικό» να εξηγούνται οι υφέσεις ως φαινόμενο που προέρχεται «μόνο» από γεγονότα στη σφαίρα του χρήματος και της πίστης. Υπήρχαν ακόμη και επισκοπήσεις της ιστορίας των θεωριών του οικονομικού κύκλου οι οποίες παρέλειπαν κάθε εξέταση της νομισματικής θεωρίας. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, Eugen von Bergmann, *Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien* (Στουτγάρδη, 1895).

5. Για κριτική ανάλυση και αναίρεση του επιχειρήματος του Fisher, πρβλ. Mises, *The Theory of Money and Credit*, μτφρ. H. E. Batson (Λονδίνο, 1934), σ. 42–44· για την αντίστοιχη κριτική του επιχειρήματος του Wieser, πρβλ. Mises, *Nationalökonomie* (Γενεύη, 1940), σ. 192–194.

6. Πρβλ. Friedrich von Wieser, *Der natürliche Wert* (Βιέννη, 1889), σ. 60, σημ. 3.

3. Το πρόβλημα του οικονομικού υπολογισμού

Ο δρων άνθρωπος χρησιμοποιεί τη γνώση που παρέχουν οι φυσικές επιστήμες για την ανάπτυξη της τεχνολογίας, της εφαρμοσμένης επιστήμης της δράσης που είναι δυνατή στο πεδίο των εξωτερικών γεγονότων. Η τεχνολογία καταδεικνύει τι θα μπορούσε να επιτευχθεί, αν κάποιος επιθυμούσε να το επιτύχει, και πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί, υπό την προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι θα ήταν διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν τα ενδεικνυόμενα μέσα. Με την πρόοδο των φυσικών επιστημών προόδευσε και η τεχνολογία· πολλοί θα προτιμούσαν να πουν ότι η επιθυμία βελτίωσης των τεχνολογικών μεθόδων υποκίνησε την πρόοδο των φυσικών επιστημών. Η ποσοτικοποίηση των φυσικών επιστημών προσέδωσε ποσοτικό χαρακτήρα και στην τεχνολογία. Η σύγχρονη τεχνολογία είναι ουσιαστικά η εφαρμοσμένη τέχνη της ποσοτικής πρόβλεψης των αποτελεσμάτων μιας δυνατής δράσης. Υπολογίζει κανείς με εύλογο βαθμό ακρίβειας το αποτέλεσμα των σχεδιαζόμενων ενεργειών και προβαίνει σε υπολογισμούς προκειμένου

να διαμορφώσει μια δράση κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να προκύψει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα.

Ωστόσο, οι πληροφορίες που παρέχει η τεχνολογία θα επαρκούσαν για την πραγματοποίηση υπολογισμών μόνο αν όλα τα μέσα παραγωγής —τόσο τα υλικά όσο και τα ανθρώπινα— μπορούσαν να υποκαθίστανται πλήρως μεταξύ τους σύμφωνα με καθορισμένες αναλογίες ή αν ήταν όλα απολύτως ειδικά. Στην πρώτη περίπτωση, όλα τα μέσα παραγωγής θα ήταν κατάλληλα, αν και σε διαφορετικές αναλογίες, για την επίτευξη οποιωνδήποτε σκοπών· τα πράγματα θα ήταν σαν να υπήρχε μόνο ένα είδος μέσων, δηλαδή μόνο ένα είδος οικονομικών αγαθών ανώτερης τάξεως. Στη δεύτερη περίπτωση, κάθε μέσο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη ενός μόνο σκοπού· σε κάθε ομάδα συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής θα αποδιδόταν η αξία που αποδίδεται στο αντίστοιχο αγαθό πρώτης τάξεως. Και εδώ παραβλέπουμε προσωρινά τις μεταβολές που επιφέρει ο παράγοντας χρόνος.

Καμία από αυτές τις δύο συνθήκες δεν υφίσταται στο σύμπαν εντός του οποίου δρα ο άνθρωπος. Τα μέσα μπορούν να υποκαθίστανται μεταξύ τους μόνο εντός στενών ορίων· είναι περισσότερο ή λιγότερο ειδικά μέσα για την επίτευξη διαφόρων σκοπών. Από την άλλη πλευρά, όμως, τα περισσότερα μέσα δεν είναι απολύτως ειδικά· τα περισσότερα είναι κατάλληλα για διάφορες χρήσεις. Τα γεγονότα ότι υπάρχουν διαφορετικές κατηγορίες μέσων, ότι τα περισσότερα μέσα είναι καταλληλότερα για την πραγματοποίηση ορισμένων σκοπών, λιγότερο κατάλληλα για την επίτευξη άλλων και απολύτως άχρηστα για την παραγωγή μιας τρίτης κατηγορίας αποτελεσμάτων και ότι, συνεπώς, τα διάφορα μέσα επιδέχονται διαφορετικές χρήσεις θέτουν στον άνθρωπο

το καθήκον να τα κατανείμει σε εκείνες τις χρήσεις στις οποίες μπορούν να προσφέρουν τις σημαντικότερες υπηρεσίες.

Στο σημείο αυτό, ο υπολογισμός σε είδος που εφαρμόζει η τεχνολογία δεν παρέχει καμία βοήθεια. Η τεχνολογία ασχολείται με αριθμήσιμες και μετρήσιμες ποσότητες εξωτερικών πραγμάτων και αποτελεσμάτων· γνωρίζει τις αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ τους, αλλά δεν ασχολείται με τη σημασία τους για τις ανθρώπινες ανάγκες και επιθυμίες. Το πεδίο της περιορίζεται αποκλειστικά στην αντικειμενική αξία χρήσεως. Κρίνει όλα τα προβλήματα από την ανιδιοτελή σκοπιά ενός ουδέτερου παρατηρητή φυσικών, χημικών και βιολογικών γεγονότων. Στις διδασκαλίες της τεχνολογίας δεν υπάρχει χώρος για την έννοια της υποκειμενικής αξίας χρήσεως, για την ειδικά ανθρώπινη οπτική ούτε για τα διλήμματα του δρώντος ανθρώπου.

Η τεχνολογία αγνοεί το οικονομικό πρόβλημα: πώς πρέπει να χρησιμοποιηθούν τα διαθέσιμα μέσα, ώστε καμία περισσότερο επιτακτικά αισθητή ανάγκη να μην παραμείνει ανικανοποίητη επειδή τα κατάλληλα για την ικανοποίησή της μέσα χρησιμοποιήθηκαν —δηλαδή σπαταλήθηκαν— για την ικανοποίηση μιας λιγότερο επιτακτικά αισθητής ανάγκης. Η τεχνολογία και οι μέθοδοι απαρίθμησης και μέτρησης που εφαρμόζει είναι ακατάλληλες για την επίλυση τέτοιων προβλημάτων. Η τεχνολογία εξηγεί πώς μπορεί να επιτευχθεί ένας δεδομένος σκοπός μέσω της χρησιμοποίησης διαφόρων μέσων, τα οποία μπορούν να συνδυαστούν με ποικίλους τρόπους, ή πώς μπορούν να χρησιμοποιηθούν για ορισμένους σκοπούς τα διάφορα διαθέσιμα μέσα. Αδυνατεί, όμως, να υποδείξει στον άνθρωπο ποια διαδικασία πρέπει να επιλέξει από την άπειρη ποικιλία των νοητών και δυνατών τρόπων παραγωγής.

Εκείνο που επιθυμεί να γνωρίζει ο δρων άνθρωπος είναι πώς πρέπει να χρησιμοποιήσει τα διαθέσιμα μέσα για την καλύτερη δυνατή — δηλαδή την οικονομικότερη— άρση της αισθητής δυσφορίας. Η τεχνολογία, όμως, δεν του παρέχει τίποτε περισσότερο από διατυπώσεις σχετικά με τις αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ εξωτερικών πραγμάτων. Μας λέει, για παράδειγμα, ότι:

$$7a + 3b + \cdots + x_n$$

είναι δυνατό να επιφέρουν $8P$.

Μολονότι, όμως, γνωρίζει την αξία που αποδίδει ο δρων άνθρωπος στα διάφορα αγαθά πρώτης τάξεως, δεν μπορεί να αποφασίσει αν αυτός ο τύπος ή οποιοσδήποτε άλλος από το άπειρο πλήθος των τύπων που έχουν κατασκευαστεί κατά παρόμοιο τρόπο εξυπηρετεί καλύτερα την επίτευξη των σκοπών του δρώντος ανθρώπου. Η επιστήμη του μηχανικού μπορεί να προσδιορίσει πώς πρέπει να κατασκευαστεί μια γέφυρα, ώστε να διασχίζει έναν ποταμό σε συγκεκριμένο σημείο και να αντέχει ορισμένα φορτία. Δεν μπορεί, όμως, να απαντήσει στο ερώτημα αν η κατασκευή αυτής της γέφυρας θα απέσυρε υλικούς συντελεστές παραγωγής και εργασία από μια χρήση στην οποία θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν περισσότερο επιτακτικές ανάγκες. Δεν μπορεί να μας πει αν πρέπει πράγματι να κατασκευαστεί η γέφυρα, πού πρέπει να κατασκευαστεί, ποια φέρουσα ικανότητα πρέπει να διαθέτει και ποια από τις πολυάριθμες δυνατές μεθόδους κατασκευής της πρέπει να επιλεγεί. Ο τεχνολογικός υπολογισμός μπορεί να προσδιορίζει σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών μέσων μόνο στον βαθμό στον οποίο αυτά

μπορούν να υποκαθίστανται μεταξύ τους κατά την προσπάθεια επίτευξης ενός συγκεκριμένου σκοπού. Η δράση, όμως, είναι υποχρεωμένη να ανακαλύπτει σχέσεις μεταξύ όλων των μέσων, όσο ανόμοια και αν είναι, ανεξάρτητα από το αν μπορούν ή όχι να υποκαταστήσουν το ένα το άλλο κατά την παροχή των ίδιων υπηρεσιών.

Η τεχνολογία και οι θεωρήσεις που απορρέουν από αυτήν θα είχαν περιορισμένη χρησιμότητα για τον δρώντα άνθρωπο, αν ήταν αδύνατο να εισαχθούν στα σχήματά τους οι χρηματικές τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών. Τα σχέδια και οι μελέτες των μηχανικών θα ήταν αμιγώς ακαδημαϊκά, αν δεν μπορούσαν να συγκρίνουν τις εισροές και τις εκροές πάνω σε μια κοινή βάση. Ο υψηλόφρων θεωρητικός, απομονωμένος στο εργαστήριό του, δεν ασχολείται με τέτοια ασήμαντα ζητήματα· εκείνο που αναζητεί είναι οι αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων στοιχείων του σύμπαντος. Ο άνθρωπος της πράξης, όμως, ο οποίος επιθυμεί να βελτιώσει τις ανθρώπινες συνθήκες αίροντας στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τη δυσφορία, πρέπει να γνωρίζει αν, υπό τις δεδομένες συνθήκες, εκείνο που σχεδιάζει αποτελεί την καλύτερη μέθοδο —ή έστω μια κατάλληλη μέθοδο— για να μειώσει τη δυσφορία των ανθρώπων. Πρέπει να γνωρίζει αν αυτό που επιθυμεί να επιτύχει θα αποτελέσει βελτίωση σε σύγκριση τόσο με την παρούσα κατάσταση πραγμάτων όσο και με τα πλεονεκτήματα που αναμένεται να προκύψουν από την εκτέλεση άλλων τεχνικά πραγματοποιήσιμων σχεδίων, τα οποία δεν μπορούν να εκτελεστούν αν το σχέδιο που έχει κατά νου απορροφήσει τα διαθέσιμα μέσα. Τέτοιες συγκρίσεις μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο μέσω της χρήσης χρηματικών τιμών.

Έτσι, το χρήμα καθίσταται το όχημα του οικονομικού υπολογισμού. Αυτό δεν αποτελεί χωριστή λειτουργία του χρήματος. Το χρήμα είναι το καθολικά χρησιμοποιούμενο μέσο ανταλλαγής και τίποτε άλλο. Μόνο

επειδή το χρήμα αποτελεί το κοινό μέσο ανταλλαγής, επειδή τα περισσότερα αγαθά και οι περισσότερες υπηρεσίες μπορούν να πωλούνται και να αγοράζονται στην αγορά έναντι χρήματος, και μόνο στον βαθμό στον οποίο συμβαίνει αυτό, μπορούν οι άνθρωποι να χρησιμοποιούν τις χρηματικές τιμές στους υπολογισμούς τους. Οι σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ του χρήματος και των διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών, όπως διαμορφώθηκαν στην αγορά κατά το παρελθόν και όπως αναμένεται να διαμορφωθούν στην αγορά κατά το μέλλον, αποτελούν τα νοητικά εργαλεία του οικονομικού σχεδιασμού. Όπου δεν υπάρχουν χρηματικές τιμές, δεν υπάρχουν οικονομικά μεγέθη. Υπάρχουν μόνο διάφορες ποσοτικές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών αιτίων και αποτελεσμάτων στον εξωτερικό κόσμο. Δεν υπάρχει κανένα μέσο με το οποίο ο άνθρωπος θα μπορούσε να εξακριβώσει ποιο είδος δράσης θα εξυπηρετούσε καλύτερα τις προσπάθειές του να άρει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τη δυσφορία.

Δεν χρειάζεται να επεκταθούμε στις πρωτόγονες συνθήκες της οικιακής οικονομίας των αυτάρκων γεωργών. Οι άνθρωποι αυτοί εκτελούσαν μόνο πολύ απλές παραγωγικές διαδικασίες. Δεν χρειάζονταν κανέναν υπολογισμό, επειδή μπορούσαν να συγκρίνουν άμεσα τις εισροές με τις εκροές. Αν ήθελαν πουκάμισα, καλλιεργούσαν κάνναβη, την έκλωθαν, την ύφαιναν και έραβαν τα πουκάμισα. Μπορούσαν εύκολα, χωρίς κανέναν υπολογισμό, να αποφασίσουν αν ο μόχθος και η καταπόνηση που είχαν υποστεί αντισταθμίζονταν από το προϊόν. Για την πολιτισμένη ανθρωπότητα, όμως, η επιστροφή σε έναν τέτοιο τρόπο ζωής αποκλείεται.

4. Ο οικονομικός υπολογισμός και η αγορά

Η ποσοτική πραγμάτευση των οικονομικών προβλημάτων δεν πρέπει να συγχέεται με τις ποσοτικές μεθόδους που εφαρμόζονται κατά την εξέταση των προβλημάτων του εξωτερικού σύμπαντος των φυσικών και χημικών γεγονότων. Το διακριτικό γνώρισμα του οικονομικού υπολογισμού είναι ότι ούτε βασίζεται ούτε σχετίζεται με οτιδήποτε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μέτρηση.

Μια διαδικασία μέτρησης συνίσταται στον προσδιορισμό της αριθμητικής σχέσης ενός αντικειμένου προς ένα άλλο αντικείμενο, δηλαδή προς τη μονάδα μέτρησης. Η έσχατη πηγή της μέτρησης βρίσκεται στις χωρικές διαστάσεις. Με τη βοήθεια μιας μονάδας που ορίζεται σε σχέση με την έκταση, μετρώνται η ενέργεια και το δυναμικό, η ικανότητα ενός πράγματος να επιφέρει μεταβολές σε άλλα πράγματα και σχέσεις, καθώς και η παρέλευση του χρόνου. Η ένδειξη ενός δείκτη υποδηλώνει άμεσα μια χωρική σχέση και μόνο έμμεσα άλλα μεγέθη. Η παραδοχή στην οποία βασίζεται η μέτρηση είναι το αμετάβλητο της

μονάδας. Η μονάδα μήκους αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο πάνω στον οποίο θεμελιώνεται κάθε μέτρηση. Θεωρείται ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να την αντιμετωπίζει ως αμετάβλητη.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες συντελέστηκε επανάσταση στο παραδοσιακό επιστημολογικό πλαίσιο της φυσικής, της χημείας και των μαθηματικών. Βρισκόμαστε στις παραμονές καινοτομιών των οποίων η έκταση δεν μπορεί να προβλεφθεί. Ενδέχεται οι μελλοντικές γενιές φυσικών να κληθούν να αντιμετωπίσουν προβλήματα τα οποία, από ορισμένες απόψεις, θα είναι παρόμοια με εκείνα που πρέπει να αντιμετωπίσει η πραξεολογία. Ίσως αναγκαστούν να εγκαταλείψουν την ιδέα ότι υπάρχει κάτι ανεπηρέαστο από τις κοσμικές μεταβολές, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιήσει ο παρατηρητής ως μέτρο. Όπως όμως και αν εξελιχθούν τα πράγματα, η λογική δομή της μέτρησης των επίγειων οντοτήτων στο μακροσκοπικό πεδίο της φυσικής δεν θα μεταβληθεί. Και η μέτρηση στο πεδίο της μικροσκοπικής φυσικής πραγματοποιείται με μετρικές κλίμακες, μικρόμετρα και φασματογράφους —σε τελική ανάλυση, μέσω των αδρών αισθητηρίων οργάνων του ανθρώπου, δηλαδή του παρατηρητή και πειραματιστή, ο οποίος ανήκει ο ίδιος στο μακροσκοπικό πεδίο.[7] Δεν μπορεί να απελευθερωθεί από την ευκλείδεια γεωμετρία και από την έννοια ενός αμετάβλητου μέτρου.

Υπάρχουν χρηματικές μονάδες, καθώς και μετρήσιμες φυσικές μονάδες διαφόρων οικονομικών αγαθών και πολλών —όχι όμως όλων— των υπηρεσιών που αγοράζονται και πωλούνται. Οι σχέσεις ανταλλαγής, όμως, με τις οποίες έχουμε να κάνουμε μεταβάλλονται διαρκώς. Δεν υπάρχει σε αυτές τίποτε σταθερό και αμετάβλητο. Αντιστέκονται σε κάθε απόπειρα μέτρησής τους. Δεν αποτελούν γεγονότα με την έννοια με την οποία ένας φυσικός αποκαλεί γεγονός τον προσδιορισμό του βάρους μιας ποσότητας χαλκού. Αποτελούν ιστορικά

συμβάντα, τα οποία εκφράζουν ό,τι συνέβη μία φορά, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και υπό συγκεκριμένες περιστάσεις.

Η ίδια αριθμητική σχέση ανταλλαγής μπορεί να εμφανιστεί εκ νέου. Δεν είναι, όμως, καθόλου βέβαιο ότι αυτό πράγματι θα συμβεί· και, αν συμβεί, παραμένει ανοικτό το ερώτημα αν αυτό το πανομοιότυπο αποτέλεσμα προέκυψε από τη διατήρηση ή την επάνοδο των ίδιων περιστάσεων και όχι από την αλληλεπίδραση μιας εντελώς διαφορετικής διάταξης παραγόντων που καθορίζουν τις τιμές. Οι αριθμοί που χρησιμοποιεί ο δρων άνθρωπος στον οικονομικό υπολογισμό δεν αναφέρονται σε μετρημένες ποσότητες, αλλά στις σχέσεις ανταλλαγής που αναμένεται —βάσει της κατανόησης— να πραγματοποιηθούν στις μελλοντικές αγορές, προς τις οποίες και μόνο κατευθύνεται κάθε δράση και οι οποίες και μόνο έχουν σημασία για τον δρώντα άνθρωπο.

Στο σημείο αυτό της έρευνάς μας δεν ασχολούμαστε με το πρόβλημα μιας «ποσοτικής οικονομικής επιστήμης», αλλά με την ανάλυση των νοητικών διαδικασιών που εκτελεί ο δρων άνθρωπος όταν εφαρμόζει ποσοτικές διακρίσεις κατά τον σχεδιασμό της συμπεριφοράς του. Καθώς η δράση κατευθύνεται πάντοτε προς την άσκηση επιρροής σε μια μελλοντική κατάσταση πραγμάτων, ο οικονομικός υπολογισμός ασχολείται πάντοτε με το μέλλον. Στον βαθμό στον οποίο λαμβάνει υπόψη παρελθόντα γεγονότα και σχέσεις ανταλλαγής του παρελθόντος, το πράττει αποκλειστικά για χάρη της διευθέτησης της μελλοντικής δράσης.

Το έργο που επιθυμεί να επιτελέσει ο δρων άνθρωπος μέσω του οικονομικού υπολογισμού είναι να εξακριβώσει το αποτέλεσμα της δράσης, αντιπαραβάλλοντας τις εισροές προς τις εκροές. Ο οικονομικός υπολογισμός είναι είτε εκτίμηση του αναμενόμενου αποτελέσματος μιας μελλοντικής δράσης είτε εξακρίβωση του αποτελέσματος μιας

παρελθούσας δράσης. Η δεύτερη περίπτωση, όμως, δεν εξυπηρετεί απλώς ιστορικούς και διδακτικούς σκοπούς. Η πρακτική της σημασία είναι να καταδείξει πόσα είναι δυνατό να καταναλωθούν χωρίς να πληγεί η μελλοντική παραγωγική ικανότητα. Σε σχέση με αυτό το πρόβλημα αναπτύχθηκαν οι θεμελιώδεις έννοιες του οικονομικού υπολογισμού: κεφάλαιο και εισόδημα, κέρδος και ζημία, δαπάνη και αποταμίευση, κόστος και απόδοση.

Η πρακτική χρήση αυτών των εννοιών και όλων των εννοιών που απορρέουν από αυτές συνδέεται αδιάρρηκτα με τη λειτουργία μιας αγοράς στην οποία αγαθά και υπηρεσίες όλων των τάξεων ανταλλάσσονται έναντι ενός καθολικά χρησιμοποιούμενου μέσου ανταλλαγής, δηλαδή του χρήματος. Σε έναν κόσμο με διαφορετική δομή δράσης, οι έννοιες αυτές θα ήταν απλώς ακαδημαϊκές και δεν θα είχαν καμία σημασία για τη δράση.

7. Πρβλ. A. Eddington, *The Philosophy of Physical Science*, σ. 70–79 και 168–169.

Κεφάλαιο 12: ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

1. Ο χαρακτήρας των χρηματικών εγγραφών

Ο οικονομικός υπολογισμός μπορεί να περιλάβει οτιδήποτε ανταλλάσσεται έναντι χρήματος.

Οι τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών είναι είτε ιστορικά δεδομένα που περιγράφουν παρελθόντα γεγονότα είτε προβλέψεις πιθανών μελλοντικών γεγονότων. Η πληροφορία σχετικά με μια παρελθούσα τιμή μας γνωστοποιεί ότι μία ή περισσότερες πράξεις διαπροσωπικής ανταλλαγής πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τη συγκεκριμένη σχέση ανταλλαγής. Δεν μας παρέχει άμεσα καμία γνώση σχετικά με τις μελλοντικές τιμές. Μπορούμε συχνά να υποθέσουμε ότι οι συνθήκες της αγοράς οι οποίες καθόρισαν τη διαμόρφωση των τιμών κατά το πρόσφατο παρελθόν δεν θα μεταβληθούν καθόλου ή, τουλάχιστον, δεν θα μεταβληθούν σημαντικά στο άμεσο μέλλον και ότι, ως εκ τούτου, οι τιμές θα παραμείνουν αμετάβλητες ή θα μεταβληθούν μόνο ελαφρώς. Τέτοιες προσδοκίες είναι εύλογες, αν οι σχετικές τιμές αποτέλεσαν προϊόν της αλληλεπίδρασης πολλών ανθρώπων, πρόθυμων

να αγοράσουν ή να πωλήσουν εφόσον οι σχέσεις ανταλλαγής τούς φαίνονταν ευνοϊκές, και αν η κατάσταση της αγοράς δεν επηρεάστηκε από συνθήκες που θεωρούνται συμπτωματικές, έκτακτες και απίθανο να επανεμφανιστούν.

Ωστόσο, το κύριο έργο του οικονομικού υπολογισμού δεν είναι να ασχολείται με τα προβλήματα αμετάβλητων ή ελάχιστα μεταβαλλόμενων καταστάσεων και τιμών της αγοράς, αλλά να αντιμετωπίζει τη μεταβολή. Το δρων άτομο είτε προβλέπει μεταβολές που θα επέλθουν χωρίς τη δική του παρέμβαση και επιθυμεί να προσαρμόσει τις πράξεις του σε αυτή την προβλεπόμενη κατάσταση πραγμάτων είτε επιθυμεί να αναλάβει ένα εγχείρημα το οποίο θα μεταβάλει τις συνθήκες, ακόμη και αν κανένας άλλος παράγοντας δεν προκαλέσει μεταβολή. Οι τιμές του παρελθόντος αποτελούν γι' αυτόν απλώς αφετηρίες στην προσπάθειά του να προβλέψει τις μελλοντικές τιμές.

Οι ιστορικοί και οι στατιστικολόγοι αρκούνται στις τιμές του παρελθόντος. Ο άνθρωπος της πράξης στρέφει το βλέμμα του στις τιμές του μέλλοντος, ακόμη και αν πρόκειται μόνο για το άμεσο μέλλον της επόμενης ώρας, ημέρας ή του επόμενου μήνα. Για εκείνον, οι τιμές του παρελθόντος αποτελούν απλώς βοήθημα για την πρόβλεψη των μελλοντικών τιμών. Όχι μόνο κατά τον προκαταρκτικό υπολογισμό του αναμενόμενου αποτελέσματος μιας σχεδιαζόμενης δράσης, αλλά εξίσου και κατά τις προσπάθειές του να εξακριβώσει το αποτέλεσμα των παρελθουσών συναλλαγών του, ενδιαφέρεται πρωτίστως για τις μελλοντικές τιμές.

Στους ισολογισμούς και στις καταστάσεις αποτελεσμάτων χρήσεως, το αποτέλεσμα της παρελθούσας δράσης καθίσταται ορατό ως η διαφορά μεταξύ του χρηματικού ισοδυνάμου των ιδίων κεφαλαίων —του

συνολικού ενεργητικού μείον το σύνολο των υποχρεώσεων— στην αρχή και στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου, καθώς και ως η διαφορά μεταξύ του χρηματικού ισοδυνάμου του αναληφθέντος κόστους και των πραγματοποιηθέντων ακαθάριστων εσόδων. Σε τέτοιες καταστάσεις είναι αναγκαίο να καταχωρίζεται το εκτιμώμενο χρηματικό ισοδύναμο όλων των στοιχείων του ενεργητικού και των υποχρεώσεων, εκτός από τα μετρητά. Τα στοιχεία αυτά πρέπει να αποτιμώνται σύμφωνα με τις τιμές στις οποίες θα μπορούσαν πιθανώς να πωληθούν στο μέλλον ή, όπως συμβαίνει ιδίως με τον εξοπλισμό που χρησιμοποιείται στις παραγωγικές διαδικασίες, σε συνάρτηση με τις αναμενόμενες τιμές πώλησης των εμπορευμάτων που θα παραχθούν με τη βοήθειά τους.

Ωστόσο, παλαιές επιχειρηματικές συνήθειες και διατάξεις του εμπορικού και του φορολογικού δικαίου έχουν προκαλέσει απόκλιση από τις ορθές λογιστικές αρχές, οι οποίες αποβλέπουν απλώς στον υψηλότερο εφικτό βαθμό ακρίβειας. Οι συνήθειες και οι νόμοι αυτοί δεν ενδιαφέρονται τόσο για την ακρίβεια των ισολογισμών και των καταστάσεων αποτελεσμάτων χρήσεως όσο για την επιδίωξη άλλων σκοπών. Η εμπορική νομοθεσία αποβλέπει σε μια μέθοδο λογιστικής η οποία θα μπορούσε να προστατεύει έμμεσα τους πιστωτές από ζημίες. Τείνει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, προς την αποτίμηση των περιουσιακών στοιχείων κάτω από την εκτιμώμενη αγοραία αξία τους, προκειμένου το καθαρό κέρδος και τα συνολικά ίδια κεφάλαια να εμφανίζονται μικρότερα από ό,τι πράγματι είναι.

Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένα περιθώριο ασφαλείας, το οποίο περιορίζει τον κίνδυνο να αποσυρθούν από την επιχείρηση, εις βάρος των πιστωτών, υπερβολικά ποσά ως δήθεν κέρδη και να συνεχίσει τη λειτουργία της μια ήδη αφερέγγυα επιχείρηση έως ότου εξαντλήσει τα διαθέσιμα μέσα για την ικανοποίηση των πιστωτών της.

Αντιθέτως, οι φορολογικοί νόμοι τείνουν συχνά προς μια μέθοδο υπολογισμού η οποία εμφανίζει τα κέρδη υψηλότερα από όσο θα τα εμφάνιζε μια αμερόληπτη μέθοδος. Σκοπός είναι να αυξηθούν οι πραγματικοί φορολογικοί συντελεστές, χωρίς αυτή η αύξηση να καθίσταται εμφανής στους πίνακες των ονομαστικών φορολογικών συντελεστών.

Πρέπει, επομένως, να διακρίνουμε μεταξύ του οικονομικού υπολογισμού, όπως αυτός εφαρμόζεται από τους επιχειρηματίες που σχεδιάζουν μελλοντικές συναλλαγές, και των υπολογισμών επιχειρηματικών δεδομένων που εξυπηρετούν άλλους σκοπούς. Ο προσδιορισμός των οφειλόμενων φόρων και ο οικονομικός υπολογισμός είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Αν ένας νόμος που επιβάλλει φόρο στην απασχόληση οικιακών υπηρετών ορίζει ότι ένας άνδρας υπηρέτης πρέπει να υπολογίζεται ως δύο γυναίκες υπηρέτριες, κανείς δεν θα ερμήνευε αυτή τη διάταξη ως οτιδήποτε άλλο πέρα από μέθοδο προσδιορισμού του ύψους του οφειλόμενου φόρου. Ομοίως, αν ένας νόμος περί φόρου κληρονομίας ορίζει ότι οι τίτλοι πρέπει να αποτιμώνται σύμφωνα με τη χρηματιστηριακή τους τιμή κατά την ημέρα θανάτου του κληρονομουμένου, παρέχει απλώς έναν τρόπο προσδιορισμού του ύψους του φόρου.

Οι δεόντως τηρούμενοι λογαριασμοί ενός συστήματος ορθής λογιστικής είναι ακριβείς μέχρι και το τελευταίο δολάριο και σεντ. Εμφανίζουν εντυπωσιακή ακρίβεια και η αριθμητική ακρίβεια των επιμέρους εγγραφών τους φαίνεται να εξαλείφει κάθε αμφιβολία. Στην πραγματικότητα, όμως, τα σημαντικότερα μεγέθη που περιέχουν αποτελούν κερδοσκοπικές προβλέψεις σχετικά με τους μελλοντικούς συσχετισμούς της αγοράς. Είναι σφάλμα να συγκρίνονται οι εγγραφές οποιουδήποτε εμπορικού λογαριασμού με τα μεγέθη που

χρησιμοποιούνται σε αμιγώς τεχνολογικούς υπολογισμούς, όπως, για παράδειγμα, σε ένα σχέδιο κατασκευής μηχανής. Ο μηχανικός —στον βαθμό στον οποίο ασχολείται με την τεχνολογική πλευρά της εργασίας του— χρησιμοποιεί μόνο αριθμητικές σχέσεις που έχουν εξακριβωθεί με τις μεθόδους των πειραματικών φυσικών επιστημών. Ο επιχειρηματίας, αντιθέτως, δεν μπορεί να αποφύγει τη χρήση αριθμητικών όρων που αποτελούν προϊόν της κατανόησής του για τη μελλοντική ανθρώπινη συμπεριφορά.

Το κύριο ζήτημα στους ισολογισμούς και στις καταστάσεις αποτελεσμάτων χρήσεως είναι η αποτίμηση των περιουσιακών στοιχείων και των υποχρεώσεων που δεν έχουν τη μορφή μετρητών. Όλοι αυτοί οι ισολογισμοί και οι καταστάσεις αποτελούν ουσιαστικά ενδιάμεσους ισολογισμούς και ενδιάμεσες καταστάσεις. Περιγράφουν, όσο το δυνατόν καλύτερα, την κατάσταση των πραγμάτων σε μια αυθαίρετα επιλεγμένη χρονική στιγμή, ενώ η ζωή και η δράση συνεχίζονται και δεν σταματούν. Είναι δυνατό να τεθεί τέλος στη λειτουργία επιμέρους επιχειρηματικών μονάδων, αλλά το συνολικό σύστημα της κοινωνικής παραγωγής δεν παύει ποτέ να λειτουργεί.

Ούτε τα περιουσιακά στοιχεία και οι υποχρεώσεις που έχουν τη μορφή μετρητών εξαιρούνται από την απροσδιοριστία που ενυπάρχει σε όλες τις εγγραφές της επιχειρηματικής λογιστικής. Εξαρτώνται από τον μελλοντικό συσχετισμό των δεδομένων της αγοράς όχι λιγότερο από οποιοδήποτε στοιχείο αποθέματος ή εξοπλισμού. Η αριθμητική ακρίβεια των επιχειρηματικών λογαριασμών και υπολογισμών δεν πρέπει να μας εμποδίζει να αντιληφθούμε την αβεβαιότητα και τον κερδοσκοπικό χαρακτήρα των εγγραφών τους και όλων των υπολογισμών που βασίζονται σε αυτές.

Εντούτοις, τα γεγονότα αυτά δεν μειώνουν την αποτελεσματικότητα του οικονομικού υπολογισμού. Ο οικονομικός υπολογισμός είναι τόσο αποτελεσματικός όσο είναι δυνατό να είναι. Καμία μεταρρύθμιση δεν θα μπορούσε να αυξήσει την αποτελεσματικότητά του. Παρέχει στον δρώντα άνθρωπο όλες τις υπηρεσίες που είναι δυνατό να αποκομίσει από τον αριθμητικό υπολογισμό. Ασφαλώς, δεν αποτελεί μέσο για τη βέβαιη γνώση των μελλοντικών συνθηκών και δεν στερεί από τη δράση τον κερδοσκοπικό της χαρακτήρα. Αυτό, όμως, μπορεί να θεωρηθεί ανεπάρκεια μόνο από όσους δεν αναγνωρίζουν ότι η ζωή δεν είναι άκαμπτη, ότι όλα τα πράγματα μεταβάλλονται αδιάκοπα και ότι οι άνθρωποι δεν διαθέτουν βέβαιη γνώση του μέλλοντος.

Έργο του οικονομικού υπολογισμού δεν είναι να διευρύνει τις πληροφορίες του ανθρώπου σχετικά με τις μελλοντικές συνθήκες. Έργο του είναι να προσαρμόζει τις πράξεις του όσο το δυνατόν καλύτερα στην παρούσα γνώμη του σχετικά με τη μελλοντική ικανοποίηση των αναγκών. Για τον σκοπό αυτό, ο δρων άνθρωπος χρειάζεται μια μέθοδο υπολογισμού· και ο υπολογισμός απαιτεί έναν κοινό παρονομαστή, στον οποίο πρέπει να μπορούν να αναχθούν όλα τα καταχωριζόμενα στοιχεία. Ο κοινός παρονομαστής του οικονομικού υπολογισμού είναι το χρήμα.

2. Τα όρια του οικονομικού υπολογισμού

Ο οικονομικός υπολογισμός δεν μπορεί να περιλάβει πράγματα τα οποία δεν πωλούνται και δεν αγοράζονται έναντι χρήματος.

Υπάρχουν πράγματα που δεν προσφέρονται προς πώληση και για την απόκτηση των οποίων πρέπει να καταβληθούν θυσίες διαφορετικές από το χρήμα και τα χρηματικά ισοδύναμα. Εκείνος που επιθυμεί να προετοιμάσει τον εαυτό του για μεγάλα επιτεύγματα πρέπει να χρησιμοποιήσει πολλά μέσα, ορισμένα από τα οποία ενδέχεται να απαιτούν χρηματική δαπάνη. Τα ουσιώδη πράγματα, όμως, που πρέπει να αφιερωθούν σε μια τέτοια προσπάθεια δεν είναι αγοραστά. Η τιμή, η αρετή και η δόξα, όπως επίσης η ρώμη, η υγεία και η ίδια η ζωή, διαδραματίζουν στη δράση ρόλο τόσο ως μέσα όσο και ως σκοποί, αλλά δεν υπεισέρχονται στον οικονομικό υπολογισμό.

Υπάρχουν πράγματα που δεν μπορούν καθόλου να αποτιμηθούν σε χρήμα και άλλα που μπορούν να αποτιμηθούν χρηματικά μόνο ως προς ένα μέρος της αξίας που τους αποδίδεται. Η αποτίμηση ενός παλαιού

κτιρίου πρέπει να παραβλέπει την καλλιτεχνική και ιστορική του σπουδαιότητα, στον βαθμό στον οποίο οι ιδιότητες αυτές δεν αποτελούν πηγή χρηματικών εσόδων ή εσόδων σε πωλήσιμα αγαθά. Ό,τι αγγίζει μόνο την καρδιά ενός ανθρώπου, χωρίς να παρακινεί άλλους ανθρώπους να υποβληθούν σε θυσίες για την απόκτησή του, παραμένει εκτός του πεδίου του οικονομικού υπολογισμού.

Όλα αυτά, ωστόσο, δεν μειώνουν στο ελάχιστο τη χρησιμότητα του οικονομικού υπολογισμού. Τα πράγματα που δεν υπεισέρχονται στις εγγραφές της λογιστικής και του υπολογισμού είναι είτε σκοποί είτε αγαθά πρώτης τάξεως. Δεν απαιτείται κανένας υπολογισμός για να αναγνωριστούν πλήρως και να ληφθούν δεόντως υπόψη. Το μόνο που χρειάζεται ο δρων άνθρωπος για να πραγματοποιήσει την επιλογή του είναι να τα αντιπαραβάλει προς το συνολικό κόστος που απαιτεί η απόκτηση ή η διατήρησή τους.

Ας υποθέσουμε ότι ένα δημοτικό συμβούλιο πρέπει να αποφασίσει μεταξύ δύο έργων ύδρευσης. Το ένα συνεπάγεται την κατεδάφιση ενός ιστορικού μνημείου, ενώ το άλλο διασώζει το μνημείο με τίμημα μια αύξηση της χρηματικής δαπάνης. Το γεγονός ότι τα αισθήματα που συνηγορούν υπέρ της διατήρησης του μνημείου δεν μπορούν να αποτιμηθούν σε ορισμένο χρηματικό ποσό δεν παρεμποδίζει κατά κανέναν τρόπο την απόφαση των δημοτικών συμβούλων. Αντιθέτως, οι αξίες που δεν αντανακλώνται σε καμία χρηματική σχέση ανταλλαγής ανυψώνονται, ακριβώς εξαιτίας αυτού του γεγονότος, σε μια ιδιαίτερη θέση, η οποία μάλλον διευκολύνει την απόφαση. Καμία διαμαρτυρία δεν είναι λιγότερο δικαιολογημένη από τον θρήνο ότι οι υπολογιστικές μέθοδοι της αγοράς δεν περιλαμβάνουν πράγματα που δεν είναι πωλήσιμα. Οι ηθικές και αισθητικές αξίες δεν υφίστανται καμία βλάβη εξαιτίας αυτού του γεγονότος.

Το χρήμα, οι χρηματικές τιμές, οι συναλλαγές της αγοράς και ο οικονομικός υπολογισμός που βασίζεται σε αυτές αποτελούν τους κύριους στόχους της κριτικής. Φλύαροι ιεροκήρυκες απαξιώνουν τον δυτικό πολιτισμό ως ευτελές σύστημα εμποροκρατίας και μικροπραγματείας. Η αυταρέσκεια, η αυτοδικαίωση και η υποκρισία θριαμβολογούν χλευάζοντας τη «φιλοσοφία του δολαρίου» της εποχής μας. Νευρωτικοί μεταρρυθμιστές, ψυχικά ασταθείς άνθρωποι των γραμμάτων και φιλόδοξοι δημαγωγοί αντλούν ευχαρίστηση από την καταγγελία της «ορθολογικότητας» και από το κήρυγμα του ευαγγελίου του «ανορθολογικού». Στα μάτια αυτών των φλύαρων επικριτών, το χρήμα και ο υπολογισμός αποτελούν πηγή των σοβαρότερων δεινών.

Ωστόσο, το γεγονός ότι οι άνθρωποι ανέπτυξαν μια μέθοδο για να εξακριβώνουν, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, την καταλληλότητα των πράξεών τους και να αίρουν τη δυσφορία με τον πρακτικότερο και οικονομικότερο τρόπο δεν εμποδίζει κανέναν να διαμορφώνει τη συμπεριφορά του σύμφωνα με την αρχή που ο ίδιος θεωρεί ορθή. Ο «υλισμός» του χρηματιστηρίου και της επιχειρηματικής λογιστικής δεν εμποδίζει κανέναν να ζει σύμφωνα με τις αρχές του Thomas à Kempis ούτε να πεθάνει για έναν ευγενή σκοπό. Το γεγονός ότι οι μάζες προτιμούν τις αστυνομικές ιστορίες από την ποίηση και ότι, ως εκ τούτου, η συγγραφή των πρώτων είναι περισσότερο προσοδοφόρα από τη συγγραφή της δεύτερης δεν προκαλείται από τη χρήση του χρήματος και της χρηματικής λογιστικής. Δεν ευθύνεται το χρήμα για την ύπαρξη κακοποιών, κλεφτών, δολοφόνων, εκδιδόμενων προσώπων, δωροδοκήσιμων αξιωματούχων και δικαστών. Δεν είναι αλήθεια ότι η εντιμότητα «δεν αποδίδει». Αποδίδει για όσους προτιμούν την αφοσίωση σε εκείνο που θεωρούν ορθό από τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να αποκομίσουν υιοθετώντας διαφορετική στάση.

Άλλοι επικριτές του οικονομικού υπολογισμού δεν αντιλαμβάνονται ότι πρόκειται για μέθοδο διαθέσιμη μόνο σε ανθρώπους που δρουν στο πλαίσιο του οικονομικού συστήματος του καταμερισμού της εργασίας και μιας κοινωνικής τάξης βασισμένης στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Μπορεί να εξυπηρετεί μόνο τους συλλογισμούς ατόμων ή ομάδων ατόμων που λειτουργούν εντός του θεσμικού πλαισίου αυτής της κοινωνικής τάξης. Κατά συνέπεια, αποτελεί υπολογισμό ιδιωτικών κερδών και όχι «κοινωνικής ευημερίας». Αυτό σημαίνει ότι οι αγοραίες τιμές αποτελούν το έσχατο δεδομένο του οικονομικού υπολογισμού. Ο οικονομικός υπολογισμός δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε συλλογισμούς των οποίων κριτήριο δεν είναι η ζήτηση των καταναλωτών, όπως αυτή εκδηλώνεται στην αγορά, αλλά οι υποθετικές αποτιμήσεις ενός δικτατορικού οργάνου που διαχειρίζεται όλες τις εθνικές ή παγκόσμιες υποθέσεις.

Όποιος επιδιώκει να κρίνει τις πράξεις από τη σκοπιά μιας υποτιθέμενης «κοινωνικής αξίας», δηλαδή από τη σκοπιά της «κοινωνίας ως όλου», και να τις επικρίνει συγκρίνοντάς τες με τα γεγονότα ενός φανταστικού σοσιαλιστικού συστήματος στο οποίο υπέρτατη είναι η δική του βούληση δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει τον οικονομικό υπολογισμό. Ο οικονομικός υπολογισμός σε όρους χρηματικών τιμών είναι ο υπολογισμός των επιχειρηματιών που παράγουν για τους καταναλωτές μιας κοινωνίας της αγοράς. Δεν προσφέρεται για άλλα καθήκοντα.

Όποιος επιθυμεί να χρησιμοποιήσει τον οικονομικό υπολογισμό δεν πρέπει να εξετάζει τις υποθέσεις με τον τρόπο ενός δεσποτικού νου. Οι τιμές μπορούν να χρησιμοποιούνται για υπολογισμό από τους επιχειρηματίες, τους καπιταλιστές, τους γαιοκτήμονες και τους μισθωτούς μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Είναι ακατάλληλες για ζητήματα που υπερβαίνουν τις επιδιώξεις αυτών των κατηγοριών. Είναι

παράλογο να αποτιμώνται χρηματικά αντικείμενα που δεν αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής στην αγορά και να χρησιμοποιούνται στους υπολογισμούς αυθαίρετες εγγραφές που δεν αναφέρονται στην πραγματικότητα.

Ο νόμος προσδιορίζει το ποσό που πρέπει να καταβληθεί ως αποζημίωση για την πρόκληση του θανάτου ενός ανθρώπου. Η νομοθετική διάταξη, όμως, που θεσπίζεται για τον προσδιορισμό της οφειλόμενης αποζημίωσης δεν σημαίνει ότι υπάρχει τιμή για την ανθρώπινη ζωή. Όπου υπάρχει δουλεία, υπάρχουν αγοραίες τιμές για τους δούλους. Όπου δεν υπάρχει δουλεία, ο άνθρωπος, η ανθρώπινη ζωή και η υγεία είναι *res extra commercium*, πράγματα εκτός συναλλαγής. Σε μια κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων, η διατήρηση της ζωής και της υγείας αποτελεί σκοπό και όχι μέσο. Η ζωή και η υγεία δεν υπεισέρχονται σε καμία διαδικασία λογιστικού υπολογισμού των μέσων.

Είναι δυνατό να προσδιοριστεί σε χρηματικές τιμές το συνολικό εισόδημα ή ο συνολικός πλούτος ορισμένων ανθρώπων. Είναι, όμως, παράλογο να υπολογίζεται το εθνικό εισόδημα ή ο εθνικός πλούτος. Μόλις εισέλθουμε σε συλλογισμούς ξένους προς τον τρόπο σκέψης ενός ανθρώπου που δρα εντός του πλαισίου μιας κοινωνίας της αγοράς, οι μέθοδοι του χρηματικού υπολογισμού παύουν να μας παρέχουν οποιαδήποτε βοήθεια. Οι προσπάθειες χρηματικού προσδιορισμού του πλούτου ενός έθνους ή ολόκληρης της ανθρωπότητας είναι τόσο παιδαριώδεις όσο οι μυστικιστικές προσπάθειες επίλυσης των αινιγμάτων του σύμπαντος μέσω της ενασχόλησης με τις διαστάσεις της πυραμίδας του Χέοπα.

Αν ένας επιχειρηματικός υπολογισμός αποτιμά ένα απόθεμα γεωμήλων σε 100 USD, η υποκείμενη ιδέα είναι ότι θα είναι δυνατό είτε να πωληθεί το απόθεμα έναντι αυτού του ποσού είτε να αντικατασταθεί

με την καταβολή του ίδιου ποσού. Αν μια ολόκληρη επιχειρηματική μονάδα αποτιμάται σε 1.000.000 USD, αυτό σημαίνει ότι αναμένεται πως θα είναι δυνατό να πωληθεί έναντι αυτού του ποσού. Ποιο είναι, όμως, το νόημα των εγγραφών σε μια κατάσταση του συνολικού πλούτου ενός έθνους; Ποιο είναι το νόημα του τελικού αποτελέσματος αυτού του υπολογισμού; Τι πρέπει να περιληφθεί σε αυτόν και τι πρέπει να παραμείνει εκτός; Είναι ορθό ή όχι να συμπεριληφθεί η «αξία» του κλίματος της χώρας, καθώς και των έμφυτων ικανοτήτων και των επίκτητων δεξιοτήτων του πληθυσμού; Ο επιχειρηματίας μπορεί να μετατρέψει την περιουσία του σε χρήμα· ένα έθνος, όμως, δεν μπορεί.

Τα χρηματικά ισοδύναμα που χρησιμοποιούνται στη δράση και στον οικονομικό υπολογισμό είναι χρηματικές τιμές, δηλαδή σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ του χρήματος και άλλων αγαθών και υπηρεσιών. Οι τιμές δεν μετρώνται σε χρήμα· συνίστανται σε χρηματικά ποσά. Είναι είτε τιμές του παρελθόντος είτε αναμενόμενες τιμές του μέλλοντος. Μια τιμή αποτελεί αναγκαστικά ιστορικό γεγονός, είτε του παρελθόντος είτε του μέλλοντος. Δεν υπάρχει τίποτε στις τιμές που να επιτρέπει την παρομοίωσή τους με τη μέτρηση φυσικών και χημικών φαινομένων.

3. Η μεταβλητότητα των τιμών

Οι σχέσεις ανταλλαγής υπόκεινται σε αδιάκοπη μεταβολή, επειδή οι συνθήκες που τις διαμορφώνουν μεταβάλλονται αδιάκοπα. Η αξία που αποδίδει ένα άτομο τόσο στο χρήμα όσο και στα διάφορα αγαθά και τις υπηρεσίες αποτελεί αποτέλεσμα μιας στιγμιαίας επιλογής. Κάθε μεταγενέστερη στιγμή μπορεί να γεννήσει κάτι νέο και να επιφέρει διαφορετικές εκτιμήσεις και αποτιμήσεις. Εκείνο που θα μπορούσε ευλόγως να θεωρηθεί πρόβλημα χρήζον εξήγησης δεν είναι το ότι οι τιμές μεταβάλλονται, αλλά το ότι δεν μεταβάλλονται ταχύτερα.

Η καθημερινή εμπειρία διδάσκει στους ανθρώπους ότι οι αγοραίες σχέσεις ανταλλαγής είναι μεταβλητές. Θα ανέμενε, επομένως, κανείς ότι οι αντιλήψεις τους περί τιμών θα λάμβαναν πλήρως υπόψη αυτό το γεγονός. Παρ' όλα αυτά, όλες οι διαδεδομένες αντιλήψεις σχετικά με την παραγωγή και την κατανάλωση, την εμπορική διάθεση και τις τιμές είναι περισσότερο ή λιγότερο επηρεασμένες από μια ασαφή και αντιφατική έννοια της ακαμψίας των τιμών. Ο μη ειδικός έχει την τάση να θεωρεί

τη διατήρηση της χθεσινής διάρθρωσης των τιμών συγχρόνως φυσιολογική και δίκαιη και να καταδικάζει τις μεταβολές των σχέσεων ανταλλαγής ως παραβίαση των νόμων της φύσης και της δικαιοσύνης.

Θα ήταν σφάλμα να εξηγηθούν αυτές οι διαδεδομένες πεποιθήσεις ως κατάλοιπο παλαιών αντιλήψεων που διαμορφώθηκαν σε προγενέστερες εποχές, κατά τις οποίες οι συνθήκες παραγωγής και εμπορίας ήταν σταθερότερες. Είναι αμφίβολο αν οι τιμές ήταν πράγματι λιγότερο μεταβλητές σε εκείνες τις παλαιότερες εποχές. Αντιθέτως, θα μπορούσε μάλλον να υποστηριχθεί ότι η συγχώνευση των τοπικών αγορών σε μεγαλύτερες εθνικές αγορές, η τελική εμφάνιση μιας παγκόσμιας αγοράς που περιλαμβάνει ολόκληρη την υφήλιο και η εξέλιξη του εμπορίου προς τον διαρκή εφοδιασμό των καταναλωτών κατέστησαν τις μεταβολές των τιμών λιγότερο συχνές και λιγότερο απότομες. Κατά την προκαπιταλιστική εποχή υπήρχε μεγαλύτερη σταθερότητα στις τεχνολογικές μεθόδους παραγωγής, αλλά πολύ μεγαλύτερη ακανόνιστη μεταβλητότητα στον εφοδιασμό των διαφόρων τοπικών αγορών και στην προσαρμογή της προσφοράς προς τη μεταβαλλόμενη ζήτησή τους.

Ακόμη, όμως, και αν ήταν αληθές ότι οι τιμές ήταν κάπως σταθερότερες στο μακρινό παρελθόν, το γεγονός αυτό θα είχε ελάχιστη σημασία για τη δική μας εποχή. Οι διαδεδομένες αντιλήψεις για το χρήμα και τις χρηματικές τιμές δεν προέρχονται από ιδέες που διαμορφώθηκαν στο παρελθόν. Θα ήταν εσφαλμένο να ερμηνευθούν ως αταβιστικά κατάλοιπα. Υπό τις σύγχρονες συνθήκες, κάθε άτομο αντιμετωπίζει καθημερινά τόσα πολλά προβλήματα αγοράς και πώλησης, ώστε δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο σκέπτεται για αυτά τα ζητήματα δεν αποτελεί απλώς αστόχαστη αποδοχή παραδοσιακών ιδεών.

Είναι εύκολο να κατανοήσουμε γιατί εκείνοι των οποίων τα βραχυχρόνια συμφέροντα πλήττονται από μια μεταβολή των τιμών αντιδρούν αρνητικά σε τέτοιες μεταβολές, τονίζουν ότι οι προηγούμενες τιμές δεν ήταν μόνο δικαιότερες αλλά και φυσιολογικότερες και υποστηρίζουν ότι η σταθερότητα των τιμών είναι σύμφωνη με τους νόμους της φύσης και της ηθικής. Κάθε μεταβολή των τιμών, όμως, προάγει τα βραχυχρόνια συμφέροντα άλλων ανθρώπων. Εκείνοι που ευνοούνται ασφαλώς δεν θα παρακινηθούν να υπογραμμίσουν τη δικαιοσύνη και τον φυσιολογικό χαρακτήρα της ακαμψίας των τιμών.

Ούτε οι αταβιστικές αναμνήσεις ούτε η κατάσταση των ιδιοτελών ομαδικών συμφερόντων μπορούν να εξηγήσουν τη δημοτικότητα της ιδέας της σταθερότητας των τιμών. Οι ρίζες της πρέπει να αναζητηθούν στο γεγονός ότι οι αντιλήψεις σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις διαμορφώθηκαν σύμφωνα με το πρότυπο των φυσικών επιστημών. Οι οικονομολόγοι και οι κοινωνιολόγοι που επιδίωξαν να διαμορφώσουν τις κοινωνικές επιστήμες σύμφωνα με το πρότυπο της φυσικής ή της φυσιολογίας απλώς ακολούθησαν έναν τρόπο σκέψης τον οποίο είχαν υιοθετήσει πολύ νωρίτερα οι διαδεδομένες πλάνες.

Ακόμη και οι κλασικοί οικονομολόγοι άργησαν να απελευθερωθούν από αυτό το σφάλμα. Για αυτούς, η αξία ήταν κάτι αντικειμενικό, δηλαδή ένα φαινόμενο του εξωτερικού κόσμου και μια ιδιότητα εγγενής στα πράγματα και, ως εκ τούτου, μετρήσιμη. Απέτυχαν ολοκληρωτικά να κατανοήσουν τον αμιγώς ανθρώπινο και βουλητικό χαρακτήρα των αξιολογικών κρίσεων. Από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε σήμερα, ο Samuel Bailey ήταν ο πρώτος που αποκάλυψε τι πράγματι συμβαίνει όταν ένα πράγμα προτιμάται έναντι κάποιου άλλου.[1] Το βιβλίο του, όμως, αγνοήθηκε, όπως αγνοήθηκαν και τα συγγράμματα άλλων προδρόμων της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας.

Δεν αποτελεί έργο μόνο της οικονομικής επιστήμης να απορρίψει τις πλάνες σχετικά με τη δυνατότητα μέτρησης στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης. Αποτελεί εξίσου έργο της οικονομικής πολιτικής. Διότι οι αποτυχίες των σύγχρονων οικονομικών πολιτικών οφείλονται σε κάποιον βαθμό στην αξιοθρήνητη σύγχυση που προκαλεί η ιδέα ότι υπάρχει κάτι σταθερό και, επομένως, μετρήσιμο στις διανθρώπινες σχέσεις.

Σημείωση

1. Πρβλ. Samuel Bailey, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Values* (Λονδίνο, 1825), αρ. 7 στη σειρά *Series of Reprints of Scarce Tracts in Economics and Political Science*, London School of Economics (Λονδίνο, 1931).

4. Σταθεροποίηση

Απόρροια όλων αυτών των σφαλμάτων είναι η ιδέα της σταθεροποίησης.

Οι ανεπάρκειες του τρόπου με τον οποίο οι κυβερνήσεις διαχειρίζονταν τα νομισματικά ζητήματα και οι καταστροφικές συνέπειες των πολιτικών που αποσκοπούσαν στη μείωση του επιτοκίου και στην ενθάρρυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας μέσω της πιστωτικής επέκτασης γέννησαν τις ιδέες που οδήγησαν τελικά στο σύνθημα της «σταθεροποίησης». Μπορεί κανείς να εξηγήσει την εμφάνιση και τη λαϊκή απήχηση αυτού του συνθήματος· μπορεί να το κατανοήσει ως προϊόν της ιστορίας του νομίσματος και της τραπεζικής κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια· μπορεί, τρόπον τινά, να αναγνωρίσει ελαφρυντικές περιστάσεις για το σχετικό σφάλμα. Καμία τέτοια επιεικής κατανόηση, όμως, δεν μπορεί να καταστήσει περισσότερο βάσιμες τις πλάνες που αυτό εμπεριέχει.

Η σταθερότητα, στην εγκαθίδρυση της οποίας αποβλέπει το πρόγραμμα της σταθεροποίησης, αποτελεί κενή και αντιφατική έννοια. Η παρόρμηση προς τη δράση, δηλαδή προς τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής, είναι έμφυτη στον άνθρωπο. Ο ίδιος ο άνθρωπος μεταβάλλεται από στιγμή σε στιγμή και μαζί του μεταβάλλονται οι

αποτιμήσεις, οι βουλήσεις και οι πράξεις του. Στη σφαίρα της δράσης τίποτε δεν είναι διαρκές, εκτός από τη μεταβολή. Δεν υπάρχει κανένα σταθερό σημείο σε αυτή την αδιάκοπη διακύμανση πέρα από τις αιώνιες απριοριστικές κατηγορίες της δράσης. Είναι μάταιο να αποσπώνται η αποτίμηση και η δράση από την αστάθεια του ανθρώπου και τη μεταβλητότητα της συμπεριφοράς του και να συλλογιζόμαστε σαν να υπήρχαν στο σύμπαν αιώνιες αξίες, ανεξάρτητες από τις ανθρώπινες αξιολογικές κρίσεις και κατάλληλες να χρησιμεύσουν ως μέτρο για την αποτίμηση της πραγματικής δράσης.[2]

Όλες οι μέθοδοι που έχουν προταθεί για τη μέτρηση των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας βασίζονται, περισσότερο ή λιγότερο ασυνείδητα, στην απατηλή εικόνα ενός αιώνιου και αμετάβλητου όντος, το οποίο προσδιορίζει, εφαρμόζοντας ένα αμετάβλητο μέτρο, την ποσότητα ικανοποίησης που του παρέχει μία μονάδα χρήματος. Αποτελεί ανεπαρκή δικαιολόγηση αυτής της αστόχαστης ιδέας ο ισχυρισμός ότι ο επιδιωκόμενος σκοπός είναι απλώς η μέτρηση των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης του χρήματος. Ο πυρήνας της έννοιας της σταθερότητας βρίσκεται ακριβώς σε αυτή την έννοια της αγοραστικής δύναμης.

Ο μη ειδικός, επηρεασμένος από τις αντιλήψεις της φυσικής, θεωρούσε κάποτε το χρήμα μέτρο των τιμών. Πίστευε ότι οι διακυμάνσεις των σχέσεων ανταλλαγής επέρχονται μόνο στις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών και όχι επίσης στη σχέση μεταξύ του χρήματος και της «ολότητας» των αγαθών και των υπηρεσιών. Αργότερα, οι άνθρωποι αντέστρεφαν το επιχείρημα. Η σταθερότητα της αξίας δεν αποδιδόταν πλέον στο χρήμα, αλλά στην «ολότητα» των πωλήσιμων και αγοραστών πραγμάτων. Άρχισαν να επινοούν μεθόδους για την κατασκευή συνόλων μονάδων αγαθών, τα

οποία θα αντιπαραβάλλονταν προς τη νομισματική μονάδα. Η επιθυμία ανακάλυψης δεικτών για τη μέτρηση της αγοραστικής δύναμης κατέπνιζε κάθε ενδοιασμό. Παραβλέφθηκαν τόσο η αμφίβολη αξιοπιστία και η έλλειψη συγκρισιμότητας των χρησιμοποιούμενων καταγραφών των τιμών όσο και ο αυθαίρετος χαρακτήρας των διαδικασιών που εφαρμόζονταν για τον υπολογισμό των μέσων όρων.

Ο Irving Fisher, ο επιφανής οικονομολόγος που υπήρξε υπέρμαχος του αμερικανικού κινήματος σταθεροποίησης, αντιπαραβάλλει προς το δολάριο ένα καλάθι που περιέχει όλα τα αγαθά τα οποία αγοράζει η νοικοκυρά στην αγορά για την τρέχουσα συντήρηση του νοικοκυριού της. Η αγοραστική δύναμη του δολαρίου μεταβάλλεται κατά την ίδια αναλογία με την οποία μεταβάλλεται το χρηματικό ποσό που απαιτείται για την αγορά του περιεχομένου αυτού του καλαθιού. Σκοπός της πολιτικής σταθεροποίησης είναι η διατήρηση αυτού του χρηματικού ποσού αμετάβλητου.[3] Αυτό θα ήταν ορθό αν η νοικοκυρά και το φανταστικό καλάθι της αποτελούσαν σταθερά στοιχεία· αν το καλάθι περιείχε πάντοτε τα ίδια αγαθά και την ίδια ποσότητα από καθένα· και αν ο ρόλος που διαδραματίζει αυτό το σύνολο αγαθών στη ζωή της οικογένειας δεν μεταβαλλόταν. Ζούμε, όμως, σε έναν κόσμο στον οποίο δεν πληρούται καμία από αυτές τις προϋποθέσεις.

Πρώτα απ' όλα, υπάρχει το γεγονός ότι η ποιότητα των παραγόμενων και καταναλισκόμενων αγαθών μεταβάλλεται διαρκώς. Είναι σφάλμα να ταυτίζεται το σιτάρι με το σιτάρι· πόσο μάλλον τα υποδήματα, τα καπέλα και τα άλλα μεταποιημένα προϊόντα. Οι μεγάλες διαφορές τιμών κατά τις ταυτόχρονες πωλήσεις αγαθών τα οποία η καθημερινή γλώσσα και η στατιστική κατατάσσουν στην ίδια κατηγορία αποδεικνύουν σαφώς αυτή την αυτονόητη αλήθεια. Μια ιδιωματική έκφραση λέει ότι δύο μπιζέλια είναι πανομοιότυπα· οι αγοραστές και οι

πωλητές, όμως, διακρίνουν διαφορετικές ποιότητες και διαβαθμίσεις μπιζελιών.

Η σύγκριση των τιμών που καταβάλλονται σε διαφορετικούς τόπους ή σε διαφορετικές χρονικές στιγμές για αγαθά τα οποία η τεχνολογία ή η στατιστική αποκαλεί με το ίδιο όνομα είναι άχρηστη, αν δεν είναι βέβαιο ότι οι ποιότητές τους —εκτός από τη διαφορά του τόπου— είναι απολύτως ίδιες. Στο πλαίσιο αυτό, ποιότητα σημαίνει όλες τις ιδιότητες τις οποίες λαμβάνουν υπόψη οι αγοραστές και οι δυνητικοί αγοραστές. Το γεγονός και μόνο ότι η ποιότητα όλων των αγαθών και υπηρεσιών πρώτης τάξεως υπόκειται σε μεταβολή καταρρίπτει μία από τις θεμελιώδεις παραδοχές όλων των μεθόδων των αριθμοδεικτών.

Δεν έχει σημασία ότι μια περιορισμένη ποσότητα αγαθών ανώτερων τάξεων —ιδίως μέταλλα και χημικές ουσίες που μπορούν να προσδιοριστούν μονοσήμαντα μέσω ενός τύπου— επιδέχεται ακριβή περιγραφή των χαρακτηριστικών της. Η μέτρηση της αγοραστικής δύναμης θα έπρεπε να βασίζεται στις τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών πρώτης τάξεως και, επιπλέον, στις τιμές όλων αυτών. Η χρήση των τιμών των παραγωγικών αγαθών δεν προσφέρει καμία βοήθεια, επειδή δεν θα μπορούσε να αποφύγει την πολλαπλή καταμέτρηση των διαφόρων σταδίων παραγωγής του ίδιου καταναλωτικού αγαθού και, ως εκ τούτου, τη νόθευση του αποτελέσματος. Ο περιορισμός σε μια ομάδα επιλεγμένων αγαθών θα ήταν εντελώς αυθαίρετος και, συνεπώς, εσφαλμένος.

Ακόμη και αν παραβλέπαμε όλα αυτά τα ανυπέρβλητα εμπόδια, το έργο θα παρέμενε άλυτο. Δεν μεταβάλλονται μόνο τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά των αγαθών, ενώ εμφανίζονται νέα είδη αγαθών και εξαφανίζονται πολλά παλαιά. Μεταβάλλονται επίσης οι αποτιμήσεις, προκαλώντας μεταβολές στη ζήτηση και στην παραγωγή. Οι

παραδοχές της θεωρίας της μέτρησης θα απαιτούσαν ανθρώπους των οποίων οι ανάγκες και οι αποτιμήσεις θα ήταν άκαμπτες. Μόνο αν οι άνθρωποι αποτιμούσαν πάντοτε τα ίδια πράγματα με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τις μεταβολές των τιμών ως έκφραση μεταβολών της δύναμης του χρήματος να αγοράζει πράγματα.

Καθώς είναι αδύνατο να προσδιοριστεί το συνολικό χρηματικό ποσό που δαπανάται για καταναλωτικά αγαθά κατά τη διάρκεια ενός δεδομένου κλάσματος του χρόνου, οι στατιστικολόγοι πρέπει να βασίζονται στις τιμές που καταβάλλονται για επιμέρους αγαθά. Αυτό εγείρει δύο ακόμη προβλήματα, για τα οποία δεν υπάρχει καμία αποδεικτικά βέβαιη λύση.

Πρώτον, καθίσταται αναγκαίο να αποδοθούν στα διάφορα αγαθά συντελεστές βαρύτητας. Θα ήταν προδήλως εσφαλμένο να εντάσσονται στον υπολογισμό οι τιμές των διαφόρων αγαθών χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικοί ρόλοι που αυτά διαδραματίζουν στο συνολικό σύστημα των νοικοκυριών των ατόμων. Ο προσδιορισμός, όμως, μιας τέτοιας κατάλληλης στάθμισης είναι και πάλι αυθαίρετος.

Δεύτερον, καθίσταται αναγκαίο να υπολογιστούν μέσοι όροι με βάση τα δεδομένα που έχουν συλλεχθεί και προσαρμοστεί. Υπάρχουν, όμως, διαφορετικές μέθοδοι υπολογισμού των μέσων όρων. Υπάρχει ο αριθμητικός, ο γεωμετρικός και ο αρμονικός μέσος, καθώς και ο οιονεί μέσος που είναι γνωστός ως διάμεσος. Καθεμία από αυτές τις μεθόδους οδηγεί σε διαφορετικά αποτελέσματα. Καμία δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως η μοναδική οδός προς μια λογικά απρόσβλητη απάντηση. Η επιλογή μίας από αυτές τις υπολογιστικές μεθόδους είναι αυθαίρετη.

Αν όλες οι ανθρώπινες συνθήκες ήταν αμετάβλητες, αν όλοι οι άνθρωποι επαναλάμβαναν πάντοτε τις ίδιες πράξεις επειδή η δυσφορία τους και οι ιδέες τους σχετικά με την άρση της παρέμεναν σταθερές ή αν μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι μεταβολές αυτών των παραγόντων σε ορισμένα άτομα ή ομάδες αντισταθμίζονται πάντοτε από αντίθετες μεταβολές σε άλλα άτομα ή ομάδες και, συνεπώς, δεν επηρεάζουν τη συνολική ζήτηση και τη συνολική προσφορά, θα ζούσαμε σε έναν κόσμο σταθερότητας. Η ιδέα, όμως, ότι σε έναν τέτοιο κόσμο θα μπορούσε να μεταβληθεί η αγοραστική δύναμη του χρήματος είναι αντιφατική.

Όπως θα καταδειχθεί αργότερα, οι μεταβολές της αγοραστικής δύναμης του χρήματος πρέπει αναγκαστικά να επηρεάζουν τις τιμές των διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών σε διαφορετικούς χρόνους και σε διαφορετικό βαθμό· πρέπει, συνεπώς, να επιφέρουν μεταβολές στη ζήτηση και στην προσφορά, στην παραγωγή και στην κατανάλωση.[4] Η ιδέα που εμπεριέχεται στον ακατάλληλο όρο «επίπεδο τιμών» —σαν να μπορούσαν, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, όλες οι τιμές να αυξάνονται ή να μειώνονται ομοιόμορφα— είναι αστήρικτη. Οι άλλοι όροι δεν μπορούν να παραμένουν αμετάβλητοι, αν μεταβάλλεται η αγοραστική δύναμη του χρήματος.

Στο πεδίο της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης δεν μπορεί να αποδοθεί κανένα νόημα στην έννοια της μέτρησης. Στην υποθετική κατάσταση των άκαμπτων συνθηκών δεν υπάρχουν μεταβολές προς μέτρηση. Στον πραγματικό κόσμο της μεταβολής δεν υπάρχουν σταθερά σημεία, διαστάσεις ή σχέσεις που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως μέτρο. Η αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας δεν μεταβάλλεται ποτέ ομοιόμορφα ως προς όλα τα πωλήσιμα και αγοραστά πράγματα. Οι έννοιες της σταθερότητας και της

σταθεροποίησης είναι κενές, αν δεν αναφέρονται σε μια κατάσταση ακαμψίας και στη διατήρησή της. Αυτή η κατάσταση ακαμψίας, όμως, δεν μπορεί καν να συλληφθεί με συνέπεια έως τις έσχατες λογικές συνέπειές της· ακόμη λιγότερο μπορεί να πραγματοποιηθεί.[5] Όπου υπάρχει δράση, υπάρχει μεταβολή. Η δράση αποτελεί μοχλό μεταβολής.

Η επιτηδευμένη επισημότητα που επιδεικνύουν οι στατιστικολόγοι και οι στατιστικές υπηρεσίες κατά τον υπολογισμό δεικτών αγοραστικής δύναμης και κόστους ζωής είναι αδικαιολόγητη. Αυτοί οι αριθμοδείκτες αποτελούν, στην καλύτερη περίπτωση, εξαιρετικά αδρομερείς και ανακριβείς απεικονίσεις των μεταβολών που έχουν συντελεστεί. Σε περιόδους αργών μεταβολών στη σχέση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης χρήματος δεν παρέχουν καμία απολύτως πληροφορία. Σε περιόδους πληθωρισμού και, συνεπώς, απότομων μεταβολών των τιμών παρέχουν μια αδρομερή εικόνα γεγονότων τα οποία κάθε άτομο βιώνει στην καθημερινή του ζωή.

Μια συνετή νοικοκυρά γνωρίζει πολύ περισσότερα για τις μεταβολές των τιμών, στον βαθμό που αυτές επηρεάζουν το δικό της νοικοκυριό, από όσα μπορούν να της πουν οι στατιστικοί μέσοι όροι. Ελάχιστα την ωφελούν υπολογισμοί που παραβλέπουν τις μεταβολές τόσο της ποιότητας όσο και της ποσότητας των αγαθών τα οποία είναι σε θέση ή της επιτρέπεται να αγοράζει στις τιμές που υπεισέρχονται στον υπολογισμό. Αν «μετρά» τις μεταβολές για τη δική της προσωπική εκτίμηση χρησιμοποιώντας ως μέτρο τις τιμές δύο ή τριών μόνο αγαθών, δεν είναι ούτε λιγότερο «επιστημονική» ούτε περισσότερο αυθαίρετη από τους εκλεπτυσμένους μαθηματικούς κατά την επιλογή των μεθόδων με τις οποίες επεξεργάζονται τα δεδομένα της αγοράς.

Στην πρακτική ζωή κανείς δεν επιτρέπει στους αριθμοδείκτες να τον εξαπατήσουν. Κανείς δεν αποδέχεται τη μυθοπλασία ότι πρέπει να

θεωρούνται μετρήσεις. Όπου μετρώνται ποσότητες, παύουν όλες οι περαιτέρω αμφιβολίες και διαφωνίες σχετικά με τις διαστάσεις τους. Τα ζητήματα αυτά διευθετούνται. Κανείς δεν διανοείται να αμφισβητήσει τους μετεωρολόγους σχετικά με τις μετρήσεις της θερμοκρασίας, της υγρασίας, της ατμοσφαιρικής πίεσης και άλλων μετεωρολογικών δεδομένων. Από την άλλη πλευρά, όμως, κανείς δεν αποδέχεται έναν αριθμοδείκτη, αν δεν αναμένει προσωπικό όφελος από την αναγνώρισή του από την κοινή γνώμη. Η κατάρτιση αριθμοδεικτών δεν επιλύει τις διαφορές· απλώς τις μετατοπίζει σε ένα πεδίο στο οποίο η σύγκρουση των αντιτιθέμενων απόψεων και συμφερόντων είναι ασυμφιλίωτη.

Η ανθρώπινη δράση γεννά τη μεταβολή. Στον βαθμό στον οποίο υπάρχει ανθρώπινη δράση, δεν υπάρχει σταθερότητα, αλλά αδιάκοπη μεταβολή. Η ιστορική διαδικασία αποτελεί αλληλουχία μεταβολών. Υπερβαίνει τη δύναμη του ανθρώπου να τη σταματήσει και να επιφέρει μια εποχή σταθερότητας, στην οποία ολόκληρη η ιστορία θα περιέλθει σε ακινησία. Είναι στη φύση του ανθρώπου να επιδιώκει τη βελτίωση, να γεννά νέες ιδέες και να αναδιατάσσει τις συνθήκες της ζωής του σύμφωνα με αυτές τις ιδέες.

Οι τιμές της αγοράς αποτελούν ιστορικά γεγονότα που εκφράζουν μια κατάσταση πραγμάτων η οποία επικρατούσε σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή της μη αναστρέψιμης ιστορικής διαδικασίας. Στο πραξεολογικό πεδίο, η έννοια της μέτρησης δεν έχει κανένα νόημα. Στη φανταστική —και, ασφαλώς, απραγματοποίητη— κατάσταση ακαμψίας και σταθερότητας δεν υπάρχουν μεταβολές προς μέτρηση. Στον πραγματικό κόσμο της διαρκούς μεταβολής δεν υπάρχουν σταθερά σημεία, αντικείμενα, ιδιότητες ή σχέσεις σε αναφορά προς τα οποία θα μπορούσαν να μετρηθούν οι μεταβολές.

2. Για την τάση του νου να θεωρεί την ακαμψία και το αμετάβλητο ως το ουσιώδες και τη μεταβολή και την κίνηση ως το συμπτωματικό, πρβλ. Henri Bergson, *La Pensée et le mouvant*, σ. 85 επ.

3. Πρβλ. Irving Fisher, *The Money Illusion* (Νέα Υόρκη, 1928), σ. 19–20.

4. Βλ. κατωτέρω, σ. 411–413.

5. Βλ. κατωτέρω, σ. 247–250.

5. Η ρίζα της ιδέας της σταθεροποίησης

Ο οικονομικός υπολογισμός δεν απαιτεί νομισματική σταθερότητα με την έννοια που αποδίδουν στον όρο οι υποστηρικτές του κινήματος της σταθεροποίησης. Το γεγονός ότι η ακαμψία της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας είναι αδιανόητη και απραγματοποίητη δεν υπονομεύει τις μεθόδους του οικονομικού υπολογισμού. Εκείνο που απαιτεί ο οικονομικός υπολογισμός είναι ένα νομισματικό σύστημα του οποίου η λειτουργία δεν υπονομεύεται από κυβερνητικές παρεμβάσεις.

Οι προσπάθειες αύξησης της ποσότητας του χρήματος σε κυκλοφορία, είτε για να αυξηθεί η ικανότητα της κυβέρνησης να πραγματοποιεί δαπάνες είτε για να επιτευχθεί προσωρινή μείωση του επιτοκίου, αποδιοργανώνουν ολόκληρο το νομισματικό σύστημα και διαταράσσουν τον οικονομικό υπολογισμό. Πρωταρχικός σκοπός της νομισματικής πολιτικής πρέπει να είναι η αποτροπή των κυβερνήσεων από την προσφυγή στον πληθωρισμό και από τη δημιουργία συνθηκών που ενθαρρύνουν την πιστωτική επέκταση εκ μέρους των τραπεζών.

Αυτό το πρόγραμμα, όμως, διαφέρει ριζικά από το συγκεχυμένο και αυτοαντιφατικό πρόγραμμα σταθεροποίησης της αγοραστικής δύναμης.

Για τους σκοπούς του οικονομικού υπολογισμού, το μόνο που χρειάζεται είναι να αποφεύγονται οι μεγάλες και απότομες διακυμάνσεις της προσφοράς χρήματος. Ο χρυσός και, έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, ο άργυρος εξυπηρέτησαν πολύ καλά όλους τους σκοπούς του οικονομικού υπολογισμού. Οι μεταβολές στη σχέση μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης των πολύτιμων μετάλλων και οι συνακόλουθες μεταβολές της αγοραστικής δύναμης εξελίσσονταν τόσο αργά, ώστε ο οικονομικός υπολογισμός του επιχειρηματία μπορούσε να τις παραβλέπει χωρίς να αποκλίνει υπερβολικά από την πραγματικότητα.

Η ακρίβεια είναι ανέφικτη στον οικονομικό υπολογισμό, εντελώς ανεξάρτητα από τις αδυναμίες που απορρέουν από τη μη δέουσα συνεκτίμηση των νομισματικών μεταβολών.[6] Ο επιχειρηματίας που καταρτίζει σχέδια δεν μπορεί παρά να χρησιμοποιεί δεδομένα σχετικά με το άγνωστο μέλλον· ασχολείται με μελλοντικές τιμές και μελλοντικά κόστη παραγωγής. Η λογιστική και η τήρηση βιβλίων, κατά την προσπάθειά τους να προσδιορίσουν το αποτέλεσμα της παρελθούσας δράσης, βρίσκονται στην ίδια θέση, στον βαθμό στον οποίο βασίζονται στην εκτίμηση του πάγιου εξοπλισμού, των αποθεμάτων και των απαιτήσεων. Παρά όλες αυτές τις αβεβαιότητες, ο οικονομικός υπολογισμός μπορεί να επιτελέσει τα καθήκοντά του. Διότι αυτές οι αβεβαιότητες δεν πηγάζουν από αδυναμίες του συστήματος υπολογισμού. Είναι εγγενείς στην ουσία της δράσης, η οποία ασχολείται πάντοτε με το αβέβαιο μέλλον.

Η ιδέα της σταθεροποίησης της αγοραστικής δύναμης δεν προήλθε από προσπάθειες να καταστεί ακριβέστερος ο οικονομικός υπολογισμός. Πηγή της ήταν η επιθυμία δημιουργίας μιας σφαίρας αποσυρμένης από

την αδιάκοπη ροή των ανθρώπινων υποθέσεων, ενός πεδίου το οποίο δεν θα επηρεαζόταν από την ιστορική διαδικασία. Τα κληροδοτήματα που αποσκοπούσαν στην αιώνια συντήρηση ενός εκκλησιαστικού σώματος, ενός φιλανθρωπικού ιδρύματος ή μιας οικογένειας συστήνονταν επί μακρόν με τη μορφή γης ή καταβολών γεωργικών προϊόντων σε είδος. Αργότερα προστέθηκαν πρόσοδοι καταβλητέες σε χρήμα. Οι διαθέτες και οι δικαιούχοι ανέμεναν ότι μια πρόσοδος καθορισμένη ως συγκεκριμένη ποσότητα πολύτιμων μετάλλων δεν θα επηρεαζόταν από τις μεταβολές των οικονομικών συνθηκών. Οι ελπίδες αυτές, όμως, ήταν απατηλές. Οι μεταγενέστερες γενιές διαπίστωσαν ότι τα σχέδια των προγόνων τους δεν είχαν πραγματοποιηθεί. Παρακινούμενες από αυτή την εμπειρία, άρχισαν να διερευνούν πώς θα μπορούσαν να επιτευχθούν οι επιδιωκόμενοι σκοποί. Έτσι, προχώρησαν σε προσπάθειες μέτρησης και εξάλειψης των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης.

Το πρόβλημα απέκτησε πολύ μεγαλύτερη σημασία όταν οι κυβερνήσεις εγκαινίασαν την πολιτική των μακροπρόθεσμων, μη εξαγοράσιμων και αέναων δανείων. Το κράτος —η νέα αυτή θεότητα της αναδυόμενης εποχής της κρατολατρίας, ο αιώνιος και υπεράνθρωπος αυτός θεσμός που υποτίθεται ότι βρισκόταν υπεράνω των επίγειων αδυναμιών— προσέφερε στον πολίτη την ευκαιρία να τοποθετήσει τον πλούτο του σε ασφάλεια και να απολαμβάνει ένα σταθερό εισόδημα, προστατευμένο από όλες τις μεταπτώσεις. Άνοιξε μια οδό για την απαλλαγή του ατόμου από την ανάγκη να διακινδυνεύει και να αποκτά εκ νέου καθημερινά τον πλούτο και το εισόδημά του στην καπιταλιστική αγορά.

Εκείνος που επένδυε τα κεφάλαιά του σε ομολογίες εκδιδόμενες από την κυβέρνηση και τις υποδιαιρέσεις της δεν υπαγόταν πλέον στους

αναπόδραστους νόμους της αγοράς και στην κυριαρχία των καταναλωτών. Δεν ήταν πλέον αναγκασμένος να επενδύει τα κεφάλαιά του κατά τέτοιον τρόπο ώστε να εξυπηρετούν όσο το δυνατόν καλύτερα τις επιθυμίες και τις ανάγκες των καταναλωτών. Ήταν ασφαλής· ήταν προστατευμένος από τους κινδύνους της ανταγωνιστικής αγοράς, στην οποία οι ζημίες αποτελούν την ποινή της αναποτελεσματικότητας. Το αιώνιο κράτος τον είχε θέσει υπό την προστασία του και του εγγυόταν την ανενόχλητη απόλαυση των κεφαλαίων του. Στο εξής, το εισόδημά του δεν προερχόταν πλέον από τη διαδικασία της κατά το δυνατόν καλύτερης ικανοποίησης των επιθυμιών των καταναλωτών, αλλά από τους φόρους που επέβαλλε ο μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού του κράτους. Δεν ήταν πλέον υπηρέτης των συμπολιτών του, υποκείμενος στην κυριαρχία τους· ήταν εταίρος της κυβέρνησης, η οποία εξουσίαζε τον λαό και απαιτούσε φόρο υποτέλειας από αυτόν.

Το επιτόκιο που κατέβαλλε η κυβέρνηση ήταν χαμηλότερο από εκείνο που προσέφερε η αγορά. Η διαφορά αυτή, όμως, υπεραντισταθμιζόταν από την υποτιθέμενη αδιαμφισβήτητη φερεγγυότητα του οφειλέτη: του κράτους, του οποίου τα έσοδα δεν εξαρτώνταν από την ικανοποίηση του κοινού, αλλά από την επιβολή της πληρωμής φόρων.

Παρά τις δυσάρεστες εμπειρίες με τα δημόσια χρέη κατά τις παλαιότερες εποχές, οι άνθρωποι ήταν πρόθυμοι να εμπιστευτούν ανεπιφύλακτα το εκσυγχρονισμένο κράτος του δέκατου ένατου αιώνα. Θεωρούνταν γενικά ότι αυτό το νέο κράτος θα εκπλήρωνε ευσυνείδητα τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει εκουσίως. Οι καπιταλιστές και οι επιχειρηματίες είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι, στην κοινωνία της αγοράς, δεν υπάρχει κανένας τρόπος διατήρησης του ήδη

αποκτηθέντος πλούτου πέρα από την εκ νέου απόκτησή του καθημερινά μέσα στον σκληρό ανταγωνισμό με όλους: τόσο με τις ήδη υφιστάμενες επιχειρήσεις όσο και με τους νεοεισερχομένους που «ξεκινούν με πενιχρά κεφάλαια». Ο επιχειρηματίας που είχε γεράσει και κουραστεί και δεν ήταν πλέον διατεθειμένος να διακινδυνεύει τον με κόπο αποκτηθέντα πλούτο του μέσω νέων προσπαθειών ικανοποίησης των επιθυμιών των καταναλωτών, καθώς και ο κληρονόμος των κερδών άλλων ανθρώπων, ο οποίος ήταν οκνηρός και είχε πλήρη επίγνωση της δικής του ανικανότητας, προτιμούσαν την επένδυση σε ομολογίες του δημόσιου χρέους, επειδή επιθυμούσαν να απαλλαγούν από τον νόμο της αγοράς.

Το μη εξαγοράσιμο και αέναο δημόσιο χρέος, όμως, προϋποθέτει σταθερότητα της αγοραστικής δύναμης. Μολονότι το κράτος και ο εξαναγκασμός του ενδέχεται να είναι αιώνια, ο τόκος που καταβάλλεται επί του δημόσιου χρέους θα μπορούσε να είναι αιώνιος μόνο αν βασιζόταν σε ένα μέτρο αμετάβλητης αξίας. Υπό αυτή τη μορφή, ο επενδυτής ο οποίος, χάριν της ασφάλειας, αποφεύγει την αγορά, την επιχειρηματικότητα και τις επενδύσεις στην ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα και προτιμά τις κρατικές ομολογίες βρίσκεται και πάλι αντιμέτωπος με το πρόβλημα της μεταβλητότητας όλων των ανθρώπινων υποθέσεων. Ανακαλύπτει ότι, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας της αγοράς, δεν υπάρχει χώρος για πλούτο ανεξάρτητο από την αγορά. Οι προσπάθειές του να ανακαλύψει μια ανεξάντλητη πηγή εισοδήματος αποτυγχάνουν.

Σε αυτόν τον κόσμο δεν υπάρχουν σταθερότητα και ασφάλεια, και καμία ανθρώπινη προσπάθεια δεν είναι αρκετά ισχυρή ώστε να τις δημιουργήσει. Στο κοινωνικό σύστημα της κοινωνίας της αγοράς δεν υπάρχει άλλος τρόπος απόκτησης και διατήρησης του πλούτου πέρα από την επιτυχή εξυπηρέτηση των καταναλωτών. Το κράτος είναι,

ασφαλώς, σε θέση να απαιτεί καταβολές από τους υπηκόους του και να δανείζεται κεφάλαια. Ωστόσο, ακόμη και η πιο αδίστακτη κυβέρνηση δεν μπορεί μακροπρόθεσμα να αψηφά τους νόμους που καθορίζουν την ανθρώπινη ζωή και δράση.

Αν η κυβέρνηση χρησιμοποιεί τα ποσά που δανείστηκε για επενδύσεις σε εκείνους τους κλάδους στους οποίους εξυπηρετούν καλύτερα τις επιθυμίες των καταναλωτών και αν επιτύχει σε αυτές τις επιχειρηματικές δραστηριότητες υπό συνθήκες ελεύθερου και ισότιμου ανταγωνισμού με όλους τους ιδιώτες επιχειρηματίες, βρίσκεται στην ίδια θέση με οποιονδήποτε άλλον επιχειρηματία· μπορεί να καταβάλλει τόκους επειδή έχει πραγματοποιήσει πλεονάσματα. Αν, όμως, η κυβέρνηση επενδύσει τα κεφάλαια ανεπιτυχώς και δεν προκύψει κανένα πλεόνασμα ή αν δαπανήσει τα χρήματα για τρέχουσες δαπάνες, το δανεισθέν κεφάλαιο συρρικνώνεται ή εξαφανίζεται πλήρως και δεν δημιουργείται καμία πηγή από την οποία θα μπορούσαν να καταβληθούν οι τόκοι και το κεφάλαιο του δανείου.

Τότε, η φορολόγηση του πληθυσμού αποτελεί τη μοναδική διαθέσιμη μέθοδο για την τήρηση των όρων της πιστωτικής σύμβασης. Επιβάλλοντας φόρους για την πραγματοποίηση τέτοιων πληρωμών, η κυβέρνηση καθιστά τους πολίτες υπεύθυνους για χρήματα που σπαταλήθηκαν κατά το παρελθόν. Οι καταβαλλόμενοι φόροι δεν αντισταθμίζονται από οποιαδήποτε παρούσα υπηρεσία που παρέχεται από τον κυβερνητικό μηχανισμό. Η κυβέρνηση καταβάλλει τόκους επί κεφαλαίου που έχει καταναλωθεί και δεν υπάρχει πλέον. Το δημόσιο ταμείο επιβαρύνεται με τα ατυχή αποτελέσματα παρελθουσών πολιτικών.

Μπορεί να διατυπωθεί ισχυρή επιχειρηματολογία υπέρ των βραχυπρόθεσμων δημόσιων δανείων υπό ειδικές συνθήκες. Ασφαλώς, η

διαδεδομένη δικαιολόγηση των πολεμικών δανείων είναι παράλογη. Όλα τα υλικά που απαιτούνται για τη διεξαγωγή ενός πολέμου πρέπει να εξασφαλιστούν μέσω του περιορισμού της κατανάλωσης των πολιτών, της ανάλωσης μέρους του διαθέσιμου κεφαλαίου και της εντατικότερης εργασίας. Ολόκληρο το βάρος του πολέμου βαρύνει τη γενιά που βρίσκεται στη ζωή. Οι μελλοντικές γενιές επηρεάζονται μόνο στον βαθμό στον οποίο, εξαιτίας των πολεμικών δαπανών, θα κληρονομήσουν από τη σημερινή γενιά λιγότερα από όσα θα κληρονομούσαν αν δεν είχε διεξαχθεί ο πόλεμος. Η χρηματοδότηση ενός πολέμου μέσω δανείων δεν μεταθέτει το βάρος στα παιδιά και στα εγγόνια.[7] Αποτελεί απλώς μέθοδο κατανομής του βάρους μεταξύ των πολιτών.

Αν ολόκληρη η δαπάνη έπρεπε να καλυφθεί μέσω φόρων, θα μπορούσαν να επιβαρυνθούν μόνο όσοι διαθέτουν ρευστά κεφάλαια. Ο υπόλοιπος πληθυσμός δεν θα συνεισέφερε σε επαρκή βαθμό. Τα βραχυπρόθεσμα δάνεια μπορούν να συμβάλουν στην άρση τέτοιων ανισοτήτων, καθώς επιτρέπουν τη δίκαιη επιβάρυνση των κατόχων πάγιου κεφαλαίου.

Η μακροπρόθεσμη δημόσια και ημιδημόσια πίστη αποτελεί ξένο και διαταρακτικό στοιχείο στη δομή μιας κοινωνίας της αγοράς. Η εγκαθίδρυσή της υπήρξε μάταιη προσπάθεια υπέρβασης των ορίων της ανθρώπινης δράσης και δημιουργίας μιας σφαίρας ασφάλειας και αιωνιότητας, απαλλαγμένης από την παροδικότητα και την αστάθεια των επίγειων υποθέσεων. Τι αλαζονική αξίωση να δανείζεται και να δανείζει κανείς χρήματα εις τους αιώνας των αιώνων, να συνάπτει συμβάσεις για την αιωνιότητα και να καθορίζει όρους για όλους τους μελλοντικούς χρόνους!

Από αυτή την άποψη, ελάχιστη σημασία είχε αν τα δάνεια καθίσταντο επισήμως μη εξαγοράσιμα ή όχι· κατά την πρόθεση και στην πράξη, κατά κανόνα θεωρούνταν και αντιμετωπίζονταν ως τέτοια. Κατά την ακμή του φιλελευθερισμού, ορισμένα δυτικά έθνη πράγματι εξόφλησαν τμήματα του μακροπρόθεσμου χρέους τους μέσω έντιμης αποπληρωμής. Ως επί το πλείστον, όμως, νέα χρέη απλώς συσσωρεύονταν πάνω στα παλαιά. Η δημοσιονομική ιστορία του τελευταίου αιώνα παρουσιάζει σταθερή αύξηση του ύψους του δημόσιου χρέους. Κανείς δεν πιστεύει ότι τα κράτη θα εξακολουθήσουν αιωνίως να φέρουν το βάρος αυτών των πληρωμών τόκων. Είναι προφανές ότι, αργά ή γρήγορα, όλα αυτά τα χρέη θα εκκαθαριστούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ασφαλώς όμως όχι μέσω της καταβολής τόκων και κεφαλαίου σύμφωνα με τους όρους των συμβάσεων. Ένα πλήθος εκλεπτυσμένων συγγραφέων ασχολείται ήδη με την επεξεργασία της ηθικής δικαιολόγησης για την ημέρα της τελικής εκκαθάρισης.[8]

Το γεγονός ότι ο οικονομικός υπολογισμός σε χρηματικούς όρους δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στα καθήκοντα που του ανατίθενται στο πλαίσιο αυτών των απατηλών σχεδίων για την εγκαθίδρυση μιας απραγματοποίητης σφαίρας γαλήνης —απαλλαγμένης από τους αναπόδραστους περιορισμούς της ανθρώπινης δράσης και ικανής να παρέχει αιώνια ασφάλεια— δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ανεπάρκεια. Δεν υπάρχουν αιώνιες, απόλυτες και αμετάβλητες αξίες. Η αναζήτηση ενός μέτρου τέτοιων αξιών είναι μάταιη. Ο οικονομικός υπολογισμός δεν είναι ατελής επειδή δεν ανταποκρίνεται στις συγκεχυμένες αντιλήψεις ανθρώπων οι οποίοι αποζητούν ένα σταθερό εισόδημα ανεξάρτητο από τις παραγωγικές διαδικασίες των ανθρώπων.

6. Κανένας πρακτικός υπολογισμός δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτα ακριβής. Ο τύπος στον οποίο βασίζεται η

διαδικασία του υπολογισμού ενδέχεται να είναι ακριβής· ο ίδιος ο υπολογισμός, όμως, εξαρτάται από τον κατά προσέγγιση προσδιορισμό ποσοτήτων και είναι, συνεπώς, αναγκαστικά ανακριβής. Όπως καταδείχθηκε προηγουμένως, η οικονομική επιστήμη είναι ακριβής επιστήμη πραγματικών πραγμάτων. Μόλις, όμως, εισαχθούν δεδομένα τιμών στην αλυσίδα του συλλογισμού, εγκαταλείπεται η ακρίβεια και η οικονομική ιστορία υποκαθιστά την οικονομική θεωρία.

7. Στο πλαίσιο αυτό, ως δάνεια νοούνται τα κεφάλαια που δανείζονται από όσους διαθέτουν χρήματα προς δανεισμό. Δεν αναφερόμαστε εδώ στην πιστωτική επέκταση, της οποίας κύριο όχημα στη σύγχρονη Αμερική είναι ο δανεισμός από τις εμπορικές τράπεζες.

8. Η δημοφιλέστερη από αυτές τις θεωρίες αποκρυσταλλώνεται στη φράση: «Το δημόσιο χρέος δεν αποτελεί βάρος, επειδή το οφείλουμε στους εαυτούς μας». Αν αυτό ήταν αληθές, τότε η ολοκληρωτική διαγραφή του δημόσιου χρέους θα αποτελούσε ακίνδυνη πράξη, μια απλή λογιστική εγγραφή. Στην πραγματικότητα, το δημόσιο χρέος ενσωματώνει απαιτήσεις των ανθρώπων που κατά το παρελθόν εμπιστεύθηκαν κεφάλαια στην κυβέρνηση έναντι όλων εκείνων που παράγουν καθημερινά νέο πλούτο. Επιβαρύνει τα παραγωγικά στρώματα προς όφελος ενός άλλου τμήματος του πληθυσμού. Είναι δυνατό να απαλλαγούν οι παραγωγοί νέου πλούτου από αυτό το βάρος, αν οι φόροι που απαιτούνται για τις σχετικές πληρωμές επιβληθούν

αποκλειστικά στους ομολογιούχους. Αυτό, όμως, ισοδυναμεί με απροκάλυπτη αθέτηση του χρέους.

Κεφάλαιο 13: Ο ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

1. Ο χρηματικός υπολογισμός ως μέθοδος σκέψης

Ο χρηματικός υπολογισμός αποτελεί τον καθοδηγητικό αστέρα της δράσης στο πλαίσιο του κοινωνικού συστήματος του καταμερισμού της εργασίας. Είναι η πυξίδα του ανθρώπου που αναλαμβάνει παραγωγική δραστηριότητα. Προβαίνει σε υπολογισμούς προκειμένου να διακρίνει τους αποδοτικούς κλάδους της παραγωγής από τους ζημιογόνους, εκείνους που είναι πιθανό να εγκρίνουν οι κυρίαρχοι καταναλωτές από εκείνους που είναι πιθανό να αποδοκιμάσουν. Κάθε επιμέρους βήμα της επιχειρηματικής δραστηριότητας υποβάλλεται στον έλεγχο του χρηματικού υπολογισμού. Η εκ των προτέρων εξέταση της σχεδιαζόμενης δράσης μετατρέπεται σε εμπορικό προϋπολογισμό του αναμενόμενου κόστους και των αναμενόμενων εσόδων. Η αναδρομική εξακρίβωση του αποτελέσματος της παρελθούσας δράσης μετατρέπεται σε λογιστικό προσδιορισμό του κέρδους και της ζημίας.

Το σύστημα του οικονομικού υπολογισμού σε χρηματικούς όρους εξαρτάται από ορισμένους κοινωνικούς θεσμούς. Μπορεί να

λειτουργήσει μόνο εντός ενός θεσμικού πλαισίου καταμερισμού της εργασίας και ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, στο οποίο αγαθά και υπηρεσίες όλων των τάξεων αγοράζονται και πωλούνται έναντι ενός γενικώς χρησιμοποιούμενου μέσου ανταλλαγής, δηλαδή του χρήματος.

Ο χρηματικός υπολογισμός είναι η μέθοδος υπολογισμού που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι οι οποίοι δρουν στο πλαίσιο μιας κοινωνίας βασισμένης στον ιδιωτικό έλεγχο των μέσων παραγωγής. Αποτελεί εργαλείο των δρώντων ατόμων· είναι ένας τρόπος υπολογισμού που αποβλέπει στην εξακρίβωση του ιδιωτικού πλούτου και εισοδήματος, καθώς και των ιδιωτικών κερδών και ζημιών των ατόμων που δρουν για δικό τους λογαριασμό μέσα σε μια κοινωνία ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας.[1] Όλα τα αποτελέσματά του αναφέρονται αποκλειστικά στις πράξεις ατόμων. Όταν οι στατιστικολόγοι συνοψίζουν αυτά τα αποτελέσματα, το τελικό μέγεθος απεικονίζει το άθροισμα των αυτόνομων πράξεων ενός πλήθους αυτοκατευθυνόμενων ατόμων και όχι το αποτέλεσμα της δράσης ενός συλλογικού σώματος, ενός όλου ή μιας ολότητας. Ο χρηματικός υπολογισμός είναι εντελώς ανεφάρμοστος και άχρηστος για κάθε θεώρηση που δεν εξετάζει τα πράγματα από τη σκοπιά των ατόμων. Αφορά τον υπολογισμό των κερδών των ατόμων και όχι φανταστικών «κοινωνικών» αξιών και μιας υποτιθέμενης «κοινωνικής ευημερίας».

Ο χρηματικός υπολογισμός αποτελεί το κύριο μέσο σχεδιασμού και δράσης στο κοινωνικό πλαίσιο μιας κοινωνίας ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας, η οποία κατευθύνεται και ελέγχεται από την αγορά και τις τιμές της. Αναπτύχθηκε μέσα σε αυτό το πλαίσιο και τελειοποιήθηκε βαθμιαία με τη βελτίωση του μηχανισμού της αγοράς και με τη διεύρυνση του πεδίου των πραγμάτων που αποτελούν

αντικείμενο χρηματικών συναλλαγών στις αγορές. Ο οικονομικός υπολογισμός ήταν εκείνος που απέδωσε στη μέτρηση, στον αριθμό και στην αριθμητική πράξη τον ρόλο που διαδραματίζουν στον ποσοτικό και υπολογιστικό πολιτισμό μας. Οι μετρήσεις της φυσικής και της χημείας αποκτούν νόημα για την πρακτική δράση μόνο επειδή υπάρχει οικονομικός υπολογισμός. Ο χρηματικός υπολογισμός ήταν εκείνος που κατέστησε την αριθμητική εργαλείο στον αγώνα για μια καλύτερη ζωή. Παρέχει έναν τρόπο αξιοποίησης των επιτευγμάτων των εργαστηριακών πειραμάτων για την αποτελεσματικότερη δυνατή άρση της δυσφορίας.

Ο χρηματικός υπολογισμός φθάνει στην πλήρη τελείωσή του στη λογιστική του κεφαλαίου. Προσδιορίζει τις χρηματικές τιμές των διαθέσιμων μέσων και αντιπαραβάλλει το σύνολό τους προς τις μεταβολές που επιφέρουν η δράση και η λειτουργία άλλων παραγόντων. Αυτή η αντιπαραβολή καταδεικνύει ποιες μεταβολές επήλθαν στην κατάσταση των υποθέσεων των δρώντων ανθρώπων και ποιο ήταν το μέγεθός τους· καθιστά δυνατή την εξακρίβωση της επιτυχίας και της αποτυχίας, του κέρδους και της ζημίας. Το σύστημα της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας ονομάστηκε «καπιταλισμός» με σκοπό την υποτίμηση και τη δυσφήμησή του. Ο όρος αυτός, ωστόσο, μπορεί να θεωρηθεί εξαιρετικά εύστοχος. Αναφέρεται στο χαρακτηριστικότερο γνώρισμα του συστήματος, στο κυριότερο πλεονέκτημά του: στον ρόλο που διαδραματίζει η έννοια του κεφαλαίου κατά τη λειτουργία του.

Υπάρχουν άνθρωποι στους οποίους ο χρηματικός υπολογισμός προκαλεί αποστροφή. Δεν θέλουν να αφυπνιστούν από τις ονειροπολήσεις τους μέσω της φωνής του κριτικού λόγου. Η πραγματικότητα τους προκαλεί αποστροφή· λαχταρούν ένα βασίλειο απεριόριστων δυνατοτήτων. Αηδιάζουν από την ευτέλεια μιας

κοινωνικής τάξης στην οποία τα πάντα υπολογίζονται με ακρίβεια σε δολάρια και σεντ. Αποκαλούν τη μεμψιμοιρία τους ευγενή στάση αντάξια των φίλων του πνεύματος, της ομορφιάς και της αρετής, σε αντιδιαστολή προς την ταπεινή ποταπότητα και την αχρειότητα του μπαμπιτισμού. Ωστόσο, η λατρεία της ομορφιάς και της αρετής, της σοφίας και της αναζήτησης της αλήθειας δεν παρεμποδίζεται από την ορθολογικότητα του νου που υπολογίζει και λογαριάζει. Μόνο η ρομαντική ονειροπόληση δεν μπορεί να ευδοκιμήσει σε ένα περιβάλλον νηφάλιας κριτικής. Ο ψύχραιμος υπολογιστής είναι ο αυστηρός επικριτής του εκστατικού οραματιστή.

Ο πολιτισμός μας είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τις μεθόδους του οικονομικού υπολογισμού. Θα κατέρρεε, αν εγκαταλείπαμε αυτό το πολυτιμότατο διανοητικό εργαλείο της δράσης. Ο Goethe είχε δίκιο όταν αποκαλούσε τη διπλογραφική λογιστική «μία από τις ωραιότερες επινοήσεις του ανθρώπινου νου».[2]

1. Στις προσωπικές εταιρείες και στις κεφαλαιουχικές εταιρείες δρουν πάντοτε άτομα, μολονότι όχι ένα μόνο άτομο.

2. Πρβλ. Goethe, *Wilhelm Meister's Apprenticeship*, Βιβλίο Ι, κεφάλαιο Χ.

2. Ο οικονομικός υπολογισμός και η επιστήμη της ανθρώπινης δράσης

Η εξέλιξη του καπιταλιστικού οικονομικού υπολογισμού αποτέλεσε αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση μιας συστηματικής και λογικά συνεκτικής επιστήμης της ανθρώπινης δράσης. Η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη κατέχουν συγκεκριμένη θέση στην εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας και στη διαδικασία της επιστημονικής έρευνας. Μπορούσαν να αναδυθούν μόνο όταν ο δρων άνθρωπος είχε κατορθώσει να δημιουργήσει μεθόδους σκέψης που του επέτρεπαν να υπολογίζει τις πράξεις του.

Στην αρχή, η επιστήμη της ανθρώπινης δράσης αποτελούσε απλώς έναν επιστημονικό κλάδο που ασχολούνταν με εκείνες τις πράξεις οι οποίες μπορούν να ελεγχθούν μέσω του χρηματικού υπολογισμού.

Ασχολούνταν αποκλειστικά με εκείνο που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε πεδίο της οικονομικής επιστήμης υπό τη στενότερη έννοια, δηλαδή με τις πράξεις που, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας της αγοράς, πραγματοποιούνται με τη μεσολάβηση του χρήματος.

Τα πρώτα βήματα προς την ανάπτυξή της ήταν αποσπασματικές έρευνες σχετικά με το νόμισμα, τον χρηματικό δανεισμό και τις τιμές διαφόρων αγαθών. Η γνώση που παρέχει ο νόμος του Gresham, οι πρώτες αδρομερείς διατυπώσεις της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος —όπως εκείνες του Bodin και του Davanzati— και ο νόμος του Gregory King σηματοδοτούν την πρώτη αυγή της επίγνωσης ότι στο πεδίο της δράσης επικρατούν κανονικότητα των φαινομένων και αναπόδραστη αναγκαιότητα.

Το πρώτο περιεκτικό σύστημα οικονομικής θεωρίας, αυτό το λαμπρό επίτευγμα των κλασικών οικονομολόγων, αποτελούσε κατ' ουσίαν θεωρία της υπολογιζόμενης δράσης. Χάρασσε εμμέσως τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ εκείνου που πρέπει να θεωρείται οικονομικό και εκείνου που πρέπει να θεωρείται εξωοικονομικό στο σημείο όπου διαχωρίζεται η δράση που υπολογίζεται σε χρηματικούς όρους από τις άλλες μορφές δράσης. Ξεκινώντας από αυτή τη βάση, οι οικονομολόγοι ήταν αναγκασμένοι να διευρύνουν βαθμιαία το πεδίο των μελετών τους, έως ότου ανέπτυξαν τελικά ένα σύστημα που πραγματεύεται όλες τις ανθρώπινες επιλογές: μια γενική θεωρία της δράσης.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΚΑΤΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΉΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Κεφάλαιο 14: ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΛΑΚΤΙΚΗΣ

1. Η οριοθέτηση των καταλλακτικών προβλημάτων

Δεν υπήρξαν ποτέ αμφιβολίες ή αβεβαιότητες ως προς το πεδίο της οικονομικής επιστήμης. Από τότε που οι άνθρωποι άρχισαν να επιδιώκουν τη συστηματική μελέτη της οικονομικής επιστήμης ή της πολιτικής οικονομίας, όλοι συμφωνούσαν ότι έργο αυτού του κλάδου της γνώσης είναι η διερεύνηση των φαινομένων της αγοράς· δηλαδή, ο προσδιορισμός των αμοιβαίων σχέσεων ανταλλαγής των αγαθών και των υπηρεσιών που αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής στις αγορές, η προέλευσή τους από την ανθρώπινη δράση και οι συνέπειές τους για τη μεταγενέστερη δράση. Η δυσχέρεια του ακριβούς ορισμού του πεδίου της οικονομικής επιστήμης δεν πηγάζει από κάποια αβεβαιότητα ως προς τη σφαίρα των φαινομένων που πρέπει να διερευνηθούν. Οφείλεται στο γεγονός ότι οι προσπάθειες διασαφήνισης των σχετικών φαινομένων πρέπει να υπερβούν τα όρια της αγοράς και των αγοραίων συναλλαγών.

Για να κατανοήσει κανείς πλήρως την αγορά, είναι αναγκασμένος, αφενός, να μελετήσει τη δράση υποθετικών απομονωμένων ατόμων και, αφετέρου, να αντιπαραβάλει το σύστημα της αγοράς προς μια φανταστική σοσιαλιστική κοινοπολιτεία. Κατά τη μελέτη της διαπροσωπικής ανταλλαγής, δεν είναι δυνατό να αποφευχθεί η εξέταση της αυτιστικής ανταλλαγής. Τότε, όμως, δεν είναι πλέον δυνατό να χαραχθούν με ακρίβεια τα όρια μεταξύ του είδους δράσης που αποτελεί το καθαυτό πεδίο της οικονομικής επιστήμης με τη στενή έννοια και των άλλων μορφών δράσης. Η οικονομική επιστήμη διευρύνει τον ορίζοντά της και μετατρέπεται σε γενική επιστήμη κάθε ανθρώπινης δράσης ανεξαιρέτως, δηλαδή σε πραξεολογία. Ανακύπτει τότε το ερώτημα πώς μπορεί να διακριθεί με ακρίβεια, εντός του ευρύτερου πεδίου της γενικής πραξεολογίας, μια στενότερη σφαίρα ειδικά οικονομικών προβλημάτων.

Οι αποτυχημένες προσπάθειες επίλυσης αυτού του προβλήματος της ακριβούς οριοθέτησης του πεδίου της καταλλακτικής επέλεξαν ως κριτήριο είτε τα κίνητρα που προκαλούν τη δράση είτε τους σκοπούς προς τους οποίους αυτή αποβλέπει. Η ποικιλία και η πολλαπλότητα των κινήτρων που παρακινούν τη δράση ενός ανθρώπου είναι, όμως, άνευ σημασίας για μια περιεκτική μελέτη της δράσης. Κάθε δράση παρακινείται από την επιθυμία άρσης μιας αισθητής δυσφορίας. Για την επιστήμη της δράσης δεν έχει σημασία πώς χαρακτηρίζουν οι άνθρωποι αυτή τη δυσφορία από φυσιολογική, ψυχολογική ή ηθική άποψη.

Έργο της οικονομικής επιστήμης είναι να πραγματεύεται όλες τις τιμές των αγαθών όπως αυτές πράγματι ζητούνται και καταβάλλονται στις συναλλαγές της αγοράς. Δεν πρέπει να περιορίζει τις έρευνές της στη μελέτη εκείνων των τιμών που προκύπτουν ή είναι πιθανό να προκύψουν από μια συμπεριφορά η οποία εκδηλώνει στάσεις στις οποίες η ψυχολογία, η ηθική ή οποιαδήποτε άλλη θεώρηση της ανθρώπινης

συμπεριφοράς θα απέδιδε έναν συγκεκριμένο χαρακτηρισμό. Η ταξινόμηση των πράξεων σύμφωνα με τα διαφορετικά κίνητρά τους μπορεί να είναι εξαιρετικά σημαντική για την ψυχολογία και να παρέχει κριτήριο ηθικής αξιολόγησης· για την οικονομική επιστήμη, όμως, είναι άνευ σημασίας.

Ουσιαστικά το ίδιο ισχύει και για τις προσπάθειες περιορισμού του πεδίου της οικονομικής επιστήμης σε εκείνες τις πράξεις που αποβλέπουν στον εφοδιασμό των ανθρώπων με απτά υλικά πράγματα του εξωτερικού σύμπαντος. Με την αυστηρή έννοια, οι άνθρωποι δεν επιθυμούν τα απτά αγαθά καθαυτά, αλλά τις υπηρεσίες που αυτά είναι ικανά να τους παράσχουν. Επιθυμούν να επιτύχουν την αύξηση της ευημερίας που μπορούν να τους προσφέρουν αυτές οι υπηρεσίες. Αν, όμως, έτσι έχουν τα πράγματα, δεν επιτρέπεται να εξαιρούνται από τη σφαίρα της «οικονομικής» δράσης εκείνες οι πράξεις που αίρουν άμεσα τη δυσφορία, χωρίς τη μεσολάβηση οποιωνδήποτε απτών και ορατών πραγμάτων. Η συμβουλή ενός γιατρού, η διδασκαλία ενός εκπαιδευτικού, η εκτέλεση ενός καλλιτέχνη και άλλες προσωπικές υπηρεσίες αποτελούν αντικείμενα οικονομικής μελέτης στον ίδιο βαθμό με τα σχέδια ενός αρχιτέκτονα για την κατασκευή ενός κτιρίου, τον τύπο ενός επιστήμονα για την παραγωγή μιας χημικής ένωσης και τη συμβολή ενός συγγραφέα στην έκδοση ενός βιβλίου.

Αντικείμενο της καταλλακτικής είναι όλα τα φαινόμενα της αγοράς, μαζί με όλες τις ρίζες, τις διακλαδώσεις και τις συνέπειές τους. Αποτελεί γεγονός ότι, όταν συναλλάσσονται στην αγορά, οι άνθρωποι δεν παρακινούνται μόνο από την επιθυμία να αποκτήσουν τροφή, στέγη και σεξουαλική απόλαυση, αλλά και από πολυάριθμες «ιδεατές» επιδιώξεις. Ο δρων άνθρωπος ασχολείται πάντοτε τόσο με «υλικά» όσο και με «ιδεατά» πράγματα. Επιλέγει μεταξύ διαφόρων εναλλακτικών

δυνατοτήτων, ανεξάρτητα από το αν αυτές πρέπει να ταξινομηθούν ως υλικές ή ιδεατές. Στις πραγματικές κλίμακες αξιών, τα υλικά και τα ιδεατά πράγματα είναι αναμεμειγμένα μεταξύ τους. Ακόμη και αν ήταν δυνατό να χαραχθεί σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ των υλικών και των ιδεατών μεληµάτων, θα έπρεπε να γίνει αντιληπτό ότι κάθε συγκεκριμένη δράση είτε αποβλέπει συγχρόνως στην πραγματοποίηση υλικών και ιδεατών σκοπών είτε αποτελεί αποτέλεσμα επιλογής μεταξύ ενός υλικού και ενός ιδεατού πράγματος.

Το αν είναι δυνατό να διαχωριστούν με ακρίβεια οι πράξεις που αποβλέπουν στην ικανοποίηση αναγκών οι οποίες καθορίζονται αποκλειστικά από τη φυσιολογική σύσταση του ανθρώπου από άλλες, «ανώτερες» ανάγκες μπορεί να παραμείνει ανοικτό. Δεν πρέπει, όμως, να παραβλέπουμε ότι, στην πραγματικότητα, καμία τροφή δεν αποτιμάται αποκλειστικά για τη θρεπτική της ικανότητα και κανένα ένδυμα ή κατοικία αποκλειστικά για την προστασία που παρέχει από το ψύχος και τη βροχή. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η ζήτηση αγαθών επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από μεταφυσικές, θρησκευτικές και ηθικές θεωρήσεις, από αισθητικές αξιολογικές κρίσεις, από ήθη, συνήθειες, προκαταλήψεις, παραδόσεις, μεταβαλλόμενες μόδες και πολλά άλλα πράγματα. Για έναν οικονομολόγο που θα επιχειρούσε να περιορίσει τις έρευνές του αποκλειστικά στις «υλικές» όψεις, το αντικείμενο της έρευνας θα εξαφανιζόταν μόλις προσπαθούσε να το συλλάβει.

Το μόνο που μπορεί να υποστηριχθεί είναι το εξής: η οικονομική επιστήμη ασχολείται πρωτίστως με την ανάλυση του προσδιορισμού των χρηματικών τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών που ανταλλάσσονται στην αγορά. Για να επιτελέσει αυτό το έργο, πρέπει να έχει ως αφετηρία μια περιεκτική θεωρία της ανθρώπινης δράσης. Επιπλέον, πρέπει να μελετά όχι μόνο τα φαινόμενα της αγοράς, αλλά

εξίσου και την υποθετική συμπεριφορά ενός απομονωμένου ανθρώπου και μιας σοσιαλιστικής κοινότητας. Τέλος, δεν πρέπει να περιορίζει τις έρευνές της σε εκείνους τους τρόπους δράσης που στην καθημερινή γλώσσα αποκαλούνται «οικονομικές» πράξεις, αλλά πρέπει να ασχολείται και με πράξεις που, κατά έναν χαλαρό τρόπο έκφρασης, χαρακτηρίζονται «μη οικονομικές».

Το πεδίο της πραξεολογίας, της γενικής θεωρίας της ανθρώπινης δράσης, μπορεί να οριστεί και να οριοθετηθεί με ακρίβεια. Τα ειδικά οικονομικά προβλήματα, δηλαδή τα προβλήματα της οικονομικής δράσης με τη στενή έννοια, μπορούν να αποσπαστούν από το περιεκτικό σώμα της πραξεολογικής θεωρίας μόνο κατά προσέγγιση. Συμπτωματικά δεδομένα της ιστορίας της επιστήμης και συμβατικές παραδοχές διαδραματίζουν ρόλο σε όλες τις προσπάθειες ορισμού του πεδίου της «καθαυτό» οικονομικής επιστήμης.

Δεν είναι η λογική ή επιστημολογική αυστηρότητα, αλλά θεωρήσεις σκοπιμότητας και η παραδοσιακή σύμβαση που μας κάνουν να διακηρύσσουμε ότι πεδίο της καταλλακτικής, ή της οικονομικής επιστήμης με τη στενή έννοια, είναι η ανάλυση των φαινομένων της αγοράς. Αυτό ισοδυναμεί με τη διατύπωση ότι η καταλλακτική είναι η ανάλυση εκείνων των πράξεων που διεξάγονται βάσει χρηματικού υπολογισμού. Η αγοραία ανταλλαγή και ο χρηματικός υπολογισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους. Μια αγορά στην οποία υπάρχει μόνο άμεση ανταλλαγή αποτελεί απλώς νοητική κατασκευή. Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη του χρήματος και του χρηματικού υπολογισμού προϋποθέτει την ύπαρξη της αγοράς.

Ασφαλώς, ένα από τα καθήκοντα της οικονομικής επιστήμης είναι να αναλύσει τη λειτουργία ενός φανταστικού σοσιαλιστικού συστήματος παραγωγής. Η πρόσβαση, όμως, και σε αυτή τη μελέτη είναι δυνατή

μόνο μέσω της καταλλακτικής, δηλαδή μέσω της διασαφήνισης ενός συστήματος στο οποίο υπάρχουν χρηματικές τιμές και οικονομικός υπολογισμός.

Η άρνηση της οικονομικής επιστήμης

Υπάρχουν θεωρίες που αρνούνται κατηγορηματικά ότι μπορεί να υπάρξει επιστήμη της οικονομίας. Εκείνο που διδάσκεται σήμερα στα περισσότερα πανεπιστήμια υπό τον τίτλο της οικονομικής επιστήμης αποτελεί, στην πράξη, άρνησή της.

Όποιος αμφισβητεί την ύπαρξη της οικονομικής επιστήμης αρνείται ουσιαστικά ότι η ευημερία του ανθρώπου παρεμποδίζεται από οποιαδήποτε σπανιότητα εξωτερικών συντελεστών. Υπονοεί ότι όλοι θα μπορούσαν να απολαμβάνουν την πλήρη ικανοποίηση όλων των επιθυμιών τους, αν μια μεταρρύθμιση κατόρθωνε να υπερνικήσει ορισμένα εμπόδια τα οποία δημιούργησαν ακατάλληλοι ανθρωπογενείς θεσμοί. Η φύση, κατά την άποψη αυτή, είναι γενναιόδωρη· κατακλύζει αφειδώς την ανθρωπότητα με δώρα. Θα μπορούσαν να επικρατούν παραδείσιες συνθήκες για έναν απεριόριστο αριθμό ανθρώπων. Η σπανιότητα αποτελεί τεχνητό προϊόν των καθιερωμένων πρακτικών. Η κατάργηση αυτών των πρακτικών θα επέφερε αφθονία.

Στη θεωρία του Karl Marx και των οπαδών του, η σπανιότητα αποτελεί μόνο ιστορική κατηγορία. Είναι χαρακτηριστικό της αρχέγονης ιστορίας της ανθρωπότητας, το οποίο θα εξαλειφθεί οριστικά με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Μόλις η ανθρωπότητα πραγματοποιήσει το άλμα από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας[1] και φθάσει έτσι στην «ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας», θα υπάρχει αφθονία και, κατά συνέπεια, θα είναι δυνατό να παρέχονται «στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».[2]

Σε ολόκληρο τον τεράστιο όγκο των μαρξιστικών συγγραμμάτων δεν υπάρχει ούτε η παραμικρή νύξη για το ενδεχόμενο μια κομμουνιστική κοινωνία, κατά την «ανώτερη φάση» της, να πρέπει να αντιμετωπίσει τη σπανιότητα των φυσικών συντελεστών παραγωγής. Το γεγονός της αρνητικής χρησιμότητας της εργασίας εξαφανίζεται με τον ισχυρισμό ότι, υπό τον κομμουνισμό ασφαλώς, η εργασία δεν θα αποτελεί πλέον οδύνη αλλά ευχαρίστηση, «την πρωταρχική ανάγκη της ζωής».[3] Οι δυσάρεστες εμπειρίες του ρωσικού «πειράματος» ερμηνεύονται ως συνέπειες της εχθρότητας των καπιταλιστών, του γεγονότος ότι ο σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα δεν είναι ακόμη τέλειος και, επομένως, δεν έχει κατορθώσει να επιφέρει την «ανώτερη φάση», και, πιο πρόσφατα, του πολέμου.

Υπάρχουν, έπειτα, οι ριζοσπάστες πληθωριστές, τους οποίους εκπροσωπούν, παραδείγματος χάριν, ο Proudhon και ο Ernest Solvay. Κατά την άποφή τους, η σπανιότητα δημιουργείται από τους τεχνητούς περιορισμούς στην πιστωτική επέκταση και στις άλλες μεθόδους αύξησης της ποσότητας του χρήματος σε κυκλοφορία, τους οποίους επιβάλλουν στο εύπιστο κοινό τα ιδιοτελή ταξικά συμφέροντα των τραπεζιτών και άλλων εκμεταλλευτών. Συνιστούν ως πανάκεια τις απεριόριστες δημόσιες δαπάνες.

Αυτός είναι ο μύθος της δυνητικής αφθονίας και ευμάρειας. Η οικονομική επιστήμη μπορεί να αφήσει στους ιστορικούς και στους ψυχολόγους το έργο της εξήγησης της δημοτικότητας αυτού του είδους ευσεβούς πόθου και ονειροπόλησης. Το μόνο που έχει να πει για αυτές τις μάταιες διακηρύξεις είναι ότι ασχολείται με τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει ο άνθρωπος εξαιτίας του γεγονότος ότι η ζωή του καθορίζεται από φυσικούς παράγοντες. Ασχολείται με τη δράση, δηλαδή με τις συνειδητές προσπάθειες για την κατά το δυνατόν

πληρέστερη άρση της αισθητής δυσφορίας. Δεν έχει τίποτε να υποστηρίξει σχετικά με μια κατάσταση πραγμάτων σε ένα απραγματοποίητο και, για τον ανθρώπινο λόγο, αδιανόητο σύμπαν απεριόριστων δυνατοτήτων.

Μπορεί να γίνει δεκτό ότι σε έναν τέτοιο κόσμο δεν θα υπήρχε νόμος της αξίας, σπανιότητα ή οικονομικά προβλήματα. Όλα αυτά θα απουσίαζαν επειδή δεν θα υπήρχαν επιλογές προς πραγματοποίηση, δράση ούτε προβλήματα προς επίλυση από τον λόγο. Τα όντα που θα ευδοκιμούσαν σε έναν τέτοιο κόσμο δεν θα είχαν αναπτύξει ποτέ την ικανότητα του συλλογισμού και της σκέψης. Αν ένας τέτοιος κόσμος προσφερόταν ποτέ στους απογόνους της ανθρώπινης φυλής, αυτά τα ευλογημένα όντα θα έβλεπαν την ικανότητά τους να σκέπτονται να μαραίνεται και θα έπαυαν να είναι ανθρώπινα. Διότι το πρωταρχικό έργο του λόγου είναι να αντιμετωπίζει συνειδητά τους περιορισμούς που επιβάλλει η φύση στον άνθρωπο· είναι να καταπολεμά τη σπανιότητα. Ο δρων και σκεπτόμενος άνθρωπος αποτελεί προϊόν ενός σύμπαντος σπανιότητας, στο οποίο κάθε εφικτός βαθμός ευημερίας αποτελεί αντίτιμο μόχθου, κόπου και συμπεριφοράς που στην καθημερινή γλώσσα αποκαλείται οικονομική.

1. Πρβλ. Friedrich Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, 7η έκδ. (Στουτγάρδη, 1910), σ. 306.

2. Πρβλ. Karl Marx, *Zur Kritik des sozialdemokratischen Parteiprogramms von Gotha*, επιμ. Kreibich (Reichenberg, 1920), σ. 17.

3. Πρβλ. στο ίδιο.

2. Η μέθοδος των νοητικών κατασκευών

Η ιδιαίτερη μέθοδος της οικονομικής επιστήμης είναι η μέθοδος των νοητικών κατασκευών.

Η μέθοδος αυτή είναι η μέθοδος της πραξεολογίας. Το γεγονός ότι αναπτύχθηκε και τελειοποιήθηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια στο πεδίο των οικονομικών μελετών με τη στενή έννοια οφείλεται στο ότι η οικονομική επιστήμη υπήρξε, τουλάχιστον έως σήμερα, το περισσότερο ανεπτυγμένο μέρος της πραξεολογίας. Όποιος επιθυμεί να εκφράσει άποψη για τα προβλήματα που συνήθως αποκαλούνται οικονομικά προσφεύγει σε αυτή τη μέθοδο. Ασφαλώς, η χρήση αυτών των νοητικών κατασκευών δεν αποτελεί διαδικασία που προσιδιάζει αποκλειστικά στην επιστημονική ανάλυση των συγκεκριμένων προβλημάτων. Και ο μη ειδικός προσφεύγει στην ίδια μέθοδο όταν τα αντιμετωπίζει. Ενώ, όμως, οι κατασκευές του μη ειδικού είναι περισσότερο ή λιγότερο συγκεχυμένες και ασαφείς, η οικονομική επιστήμη επιδιώκει να τις αναπτύσσει με τη μέγιστη φροντίδα,

σχολαστικότητα και ακρίβεια και να εξετάζει κριτικά τις συνθήκες και τις παραδοχές τους.

Μια νοητική κατασκευή είναι η εννοιολογική εικόνα μιας αλληλουχίας γεγονότων, η οποία αναπτύσσεται λογικά από τα στοιχεία της δράσης που χρησιμοποιούνται κατά τη διαμόρφωσή της. Αποτελεί προϊόν παραγωγικού συλλογισμού και ανάγεται τελικά στη θεμελιώδη κατηγορία της δράσης, δηλαδή στην πράξη της προτίμησης και της παραμέρισης.

Κατά τη διαμόρφωση μιας τέτοιας νοητικής κατασκευής, ο οικονομολόγος δεν ασχολείται με το ερώτημα αν αυτή απεικονίζει ή όχι τις συνθήκες της πραγματικότητας που επιθυμεί να αναλύσει. Ούτε ασχολείται με το ερώτημα αν ένα σύστημα όπως εκείνο που υποθέτει η νοητική του κατασκευή θα μπορούσε να νοηθεί ως πραγματικά υφιστάμενο και λειτουργούν. Ακόμη και νοητικές κατασκευές που είναι αδιανόητες, αυτοαντιφατικές ή απραγματοποίητες μπορούν να προσφέρουν χρήσιμες, ακόμη και απαραίτητες, υπηρεσίες στην κατανόηση της πραγματικότητας, υπό την προϋπόθεση ότι ο οικονομολόγος γνωρίζει πώς να τις χρησιμοποιεί ορθά.

Η μέθοδος των νοητικών κατασκευών δικαιολογείται από την επιτυχία της. Η πραξεολογία δεν μπορεί, όπως οι φυσικές επιστήμες, να θεμελιώσει τις διδασκαλίες της σε εργαστηριακά πειράματα και στην αισθητηριακή αντίληψη εξωτερικών αντικειμένων. Αναγκάστηκε να αναπτύξει μεθόδους εντελώς διαφορετικές από εκείνες της φυσικής και της βιολογίας. Θα αποτελούσε σοβαρό σφάλμα η αναζήτηση αναλογιών προς τις νοητικές κατασκευές στο πεδίο των φυσικών επιστημών. Οι νοητικές κατασκευές της πραξεολογίας δεν μπορούν ποτέ να αντιπαραβληθούν προς οποιαδήποτε εμπειρία εξωτερικών πραγμάτων ούτε να αξιολογηθούν από τη σκοπιά μιας τέτοιας εμπειρίας. Λειτουργία

τους είναι να εξυπηρετούν τον άνθρωπο σε μια διερεύνηση η οποία δεν μπορεί να βασιστεί στις αισθήσεις του.

Όταν αντιπαραβάλλουμε τις νοητικές κατασκευές προς την πραγματικότητα, δεν μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα αν αντιστοιχούν στην εμπειρία και αν απεικονίζουν επαρκώς τα εμπειρικά δεδομένα. Πρέπει να ρωτήσουμε αν οι παραδοχές της κατασκευής μας ταυτίζονται με τις συνθήκες εκείνων των πράξεων που επιθυμούμε να κατανοήσουμε.

Η βασική μέθοδος διαμόρφωσης νοητικών κατασκευών είναι η νοητική αφαίρεση της λειτουργίας ορισμένων συνθηκών που υφίστανται στην πραγματική δράση. Τότε είμαστε σε θέση να συλλάβουμε τις υποθετικές συνέπειες της απουσίας αυτών των συνθηκών και να κατανοήσουμε τα αποτελέσματα της παρουσίας τους.

Έτσι, κατανοούμε την κατηγορία της δράσης κατασκευάζοντας την εικόνα μιας κατάστασης στην οποία δεν υπάρχει δράση, είτε επειδή το άτομο είναι πλήρως ικανοποιημένο και δεν αισθάνεται καμία δυσφορία είτε επειδή δεν γνωρίζει καμία διαδικασία από την οποία θα μπορούσε να αναμένει βελτίωση της ευημερίας του, δηλαδή της κατάστασης ικανοποίησής του. Κατά τον ίδιο τρόπο, κατανοούμε την έννοια του πρωταρχικού τόκου μέσω μιας νοητικής κατασκευής στην οποία δεν γίνεται καμία διάκριση μεταξύ ικανοποιήσεων που αναμένονται σε χρονικές περιόδους ίσης διάρκειας, αλλά άνισα απομακρυσμένες από τη στιγμή της δράσης.

Η μέθοδος των νοητικών κατασκευών είναι απαραίτητη για την πραξεολογία· αποτελεί τη μοναδική μέθοδο της πραξεολογικής και οικονομικής έρευνας. Είναι, ασφαλώς, δύσκολη στον χειρισμό της, επειδή μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε εσφαλμένους συλλογισμούς.

Προχωρεί πάνω σε μια αιχμηρή κόψη· και στις δύο πλευρές της χάσκει η άβυσσος του παραλόγου και του ανόητου. Μόνο η αμείλικτη αυτοκριτική μπορεί να αποτρέψει τον άνθρωπο από το να κατακρημνιστεί σε αυτά τα αβυσσαλέα βάθη.

3. Η καθαρή οικονομία της αγοράς

Η νοητική κατασκευή μιας καθαρής ή ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς προϋποθέτει την ύπαρξη καταμερισμού της εργασίας και ατομικής ιδιοκτησίας —ή ιδιωτικού ελέγχου— των μέσων παραγωγής και, κατά συνέπεια, την ύπαρξη αγοραίας ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών. Προϋποθέτει ότι η λειτουργία της αγοράς δεν παρεμποδίζεται από θεσμικούς παράγοντες. Προϋποθέτει ότι η κυβέρνηση, δηλαδή ο κοινωνικός μηχανισμός καταναγκασμού και εξαναγκασμού, αποβλέπει στη διαφύλαξη της λειτουργίας του συστήματος της αγοράς, απέχει από την παρεμπόδιση της λειτουργίας του και το προστατεύει από τις προσβολές άλλων ανθρώπων. Η αγορά είναι ελεύθερη· δεν υπάρχει παρέμβαση παραγόντων ξένων προς την αγορά στις τιμές, στους μισθολογικούς συντελεστές και στα επιτόκια. Εκκινώντας από αυτές τις παραδοχές, η οικονομική επιστήμη επιχειρεί να διασαφηνίσει τη λειτουργία μιας καθαρής οικονομίας της αγοράς. Μόνο σε μεταγενέστερο στάδιο, αφού εξαντλήσει όλα όσα μπορούν να συναχθούν από τη μελέτη αυτής της νοητικής κατασκευής, στρέφεται

στην εξέταση των διαφόρων προβλημάτων που εγείρει η παρέμβαση στην αγορά εκ μέρους κυβερνήσεων και άλλων φορέων οι οποίοι χρησιμοποιούν εξαναγκασμό και καταναγκασμό.

Είναι εκπληκτικό το ότι αυτή η λογικά αδιαμφισβήτητη διαδικασία, η μόνη κατάλληλη για την επίλυση των σχετικών προβλημάτων, έχει δεχθεί σφοδρές επιθέσεις. Οι άνθρωποι τη χαρακτήρισαν προκατάληψη υπέρ μιας φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, την οποία με τη σειρά τους στιγματίζουν ως αντιδραστική, ως οικονομική βασιλοκρατία, ως μαντσεστερισμό, ως αρνητισμό και ούτω καθεξής. Αρνούνται ότι η ενασχόληση με αυτή τη νοητική κατασκευή μπορεί να προσφέρει οτιδήποτε στη γνώση της πραγματικότητας. Οι θορυβώδεις αυτοί επικριτές, όμως, αντιφάσκουν προς τον εαυτό τους, καθώς καταφεύγουν στην ίδια μέθοδο για να προβάλουν τους δικούς τους ισχυρισμούς. Όταν ζητούν τη θέσπιση κατώτατων μισθολογικών συντελεστών, περιγράφουν τις υποτιθέμενες μη ικανοποιητικές συνθήκες μιας ελεύθερης αγοράς εργασίας· όταν ζητούν την επιβολή δασμών, περιγράφουν τις υποτιθέμενες καταστροφές που επιφέρει το ελεύθερο εμπόριο. Ασφαλώς, δεν υπάρχει άλλος τρόπος για τη διασαφήνιση ενός μέτρου που περιορίζει την ελεύθερη λειτουργία των παραγόντων μιας ανεμπόδιστης αγοράς πέρα από την προηγούμενη μελέτη της κατάστασης πραγμάτων που επικρατεί υπό συνθήκες οικονομικής ελευθερίας.

Είναι αλήθεια ότι οι οικονομολόγοι συνήγαγαν από τις έρευνές τους το συμπέρασμα ότι οι σκοποί τους οποίους επιδιώκουν οι περισσότεροι άνθρωποι —στην πράξη, σχεδόν όλοι— μέσω του μόχθου και της εργασίας τους, καθώς και μέσω της οικονομικής πολιτικής, μπορούν να επιτευχθούν καλύτερα όταν το σύστημα της ελεύθερης αγοράς δεν παρεμποδίζεται από κυβερνητικά διατάγματα. Αυτό, όμως, δεν αποτελεί

προκατασκευασμένη κρίση που απορρέει από ανεπαρκή εξέταση των συνεπειών της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρηματικές δραστηριότητες. Αντιθέτως, αποτελεί αποτέλεσμα προσεκτικής και αμερόληπτης εξέτασης όλων των πτυχών του παρεμβατισμού.

Είναι επίσης αλήθεια ότι οι κλασικοί οικονομολόγοι και οι επίγονοί τους συνήθιζαν να αποκαλούν «φυσικό» το σύστημα της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς και «τεχνητή» και «διαταρακτική» την κυβερνητική ανάμειξη στα φαινόμενα της αγοράς. Και αυτή, όμως, η ορολογία αποτελούσε προϊόν της προσεκτικής εξέτασης των προβλημάτων του παρεμβατισμού. Ακολουθούσαν τη σημασιολογική χρήση της εποχής τους, αποκαλώντας «αντίθετη προς τη φύση» μια ανεπιθύμητη κατάσταση των κοινωνικών πραγμάτων.

Ο θεϊσμός και ο ντεϊσμός της εποχής του Διαφωτισμού θεωρούσαν την κανονικότητα των φυσικών φαινομένων εκπόρευση των προσταγμάτων της Θείας Πρόνοιας. Όταν οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού ανακάλυψαν ότι κανονικότητα των φαινομένων επικρατεί επίσης στην ανθρώπινη δράση και στην κοινωνική εξέλιξη, ήταν διατεθειμένοι να την ερμηνεύσουν και αυτή ως απόδειξη της πατρικής μέριμνας του Δημιουργού του σύμπαντος. Αυτό ήταν το αληθινό νόημα της θεωρίας της προκαθορισμένης αρμονίας, όπως την ανέπτυξαν ορισμένοι οικονομολόγοι.[4] Η κοινωνική φιλοσοφία του πατερναλιστικού δεσποτισμού υπογράμμιζε τη θεϊκή αποστολή των βασιλέων και των αυταρχικών ηγεμόνων, οι οποίοι ήταν προορισμένοι να κυβερνούν τους λαούς. Ο φιλελεύθερος αντέτεινε ότι η λειτουργία μιας ανεμπόδιστης αγοράς, στην οποία κυρίαρχος είναι ο καταναλωτής —δηλαδή κάθε πολίτης—, επιφέρει περισσότερο ικανοποιητικά αποτελέσματα από τα διατάγματα των κεχρισμένων ηγεμόνων. «Παρατηρήστε τη λειτουργία

του συστήματος της αγοράς», έλεγαν, «και θα ανακαλύψετε και σε αυτή το δάκτυλο του Θεού».

Παράλληλα με τη νοητική κατασκευή μιας καθαρής οικονομίας της αγοράς, οι κλασικοί οικονομολόγοι ανέπτυξαν το λογικό της αντίστοιχο: τη νοητική κατασκευή μιας σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας. Κατά την ευρετική διαδικασία που οδήγησε τελικά στην ανακάλυψη του τρόπου λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, αυτή η εικόνα μιας σοσιαλιστικής τάξης είχε μάλιστα λογική προτεραιότητα. Το ερώτημα που απασχολούσε τους οικονομολόγους ήταν αν ένας ράφτης θα μπορούσε να εφοδιαστεί με ψωμί και υποδήματα χωρίς κυβερνητικό διάταγμα που θα υποχρέωνε τον αρτοποιό και τον υποδηματοποιό να μεριμνήσουν για τις ανάγκες του. Η πρώτη σκέψη ήταν ότι απαιτείται αυταρχική παρέμβαση προκειμένου κάθε ειδικός να υπηρετεί τους συμπολίτες του. Οι οικονομολόγοι αιφνιδιάστηκαν όταν ανακάλυψαν ότι δεν απαιτείται κανένας τέτοιος καταναγκασμός.

Όταν αντιπαρέβαλλαν την παραγωγικότητα προς την αποδοτικότητα, το ίδιον συμφέρον προς τη δημόσια ευημερία και τον εγωισμό προς τον αλτρουισμό, οι οικονομολόγοι αναφέρονταν εμμέσως στην εικόνα ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Η έκπληξή τους μπροστά στην τρόπον τινά «αυτόματη» καθοδήγηση του συστήματος της αγοράς οφειλόταν ακριβώς στο ότι αντιλήφθηκαν πως μια «αναρχική» κατάσταση της παραγωγής εφοδιάζει τους ανθρώπους καλύτερα από τις διαταγές μιας συγκεντρωτικής και παντοδύναμης κυβέρνησης.

Η ιδέα του σοσιαλισμού —ενός συστήματος καταμερισμού της εργασίας που ελέγχεται και διευθύνεται εξ ολοκλήρου από μια σχεδιαστική αρχή— δεν γεννήθηκε στον νου των ουτοπιστών μεταρρυθμιστών. Οι ουτοπιστές αυτοί απέβλεπαν μάλλον στην αυτάρκη συνύπαρξη μικρών και αυτοδύναμων κοινωνικών σωμάτων·

χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το φαλανστήριο του Fourier. Ο ριζοσπαστισμός των μεταρρυθμιστών στράφηκε προς τον σοσιαλισμό όταν αυτοί υιοθέτησαν ως πρότυπο της νέας τους τάξης την εικόνα μιας οικονομίας διευθυνόμενης από μια εθνική κυβέρνηση ή από μια παγκόσμια αρχή, η οποία εμπεριεχόταν στις θεωρίες των οικονομολόγων.

Η μεγιστοποίηση των κερδών

Είναι ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι οι οικονομολόγοι, όταν πραγματεύονται τα προβλήματα μιας οικονομίας της αγοράς, είναι εντελώς μη ρεαλιστές επειδή υποθέτουν ότι όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν πάντοτε το μεγαλύτερο δυνατό όφελος. Κατασκευάζουν, υποστηρίζεται, την εικόνα ενός απολύτως εγωιστικού και ορθολογιστικού όντος, για το οποίο τίποτε άλλο δεν έχει σημασία πέρα από το κέρδος. Ένας τέτοιος *homo oeconomicus* μπορεί να αποτελεί ομοίωμα χρηματιστών και κερδοσκόπων. Η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων, όμως, είναι πολύ διαφορετική. Από τη μελέτη της συμπεριφοράς αυτής της απατηλής εικόνας δεν μπορεί να αντληθεί καμία γνώση της πραγματικότητας.

Δεν είναι αναγκαίο να αντικρούσουμε εκ νέου όλη τη σύγχυση, τα σφάλματα και τις διαστρεβλώσεις που εμπεριέχονται σε αυτόν τον ισχυρισμό. Τα δύο πρώτα μέρη του παρόντος βιβλίου αποκάλυψαν τις σχετικές πλάνες. Στο σημείο αυτό αρκεί να πραγματευθούμε το πρόβλημα της μεγιστοποίησης των κερδών.

Η πραξεολογία εν γένει και η οικονομική επιστήμη στο ειδικό της πεδίο δεν προϋποθέτουν, ως προς τις πηγές της ανθρώπινης δράσης, τίποτε άλλο πέρα από το ότι ο δρων άνθρωπος επιθυμεί να άρει τη δυσφορία. Υπό τις ιδιαίτερες συνθήκες της συναλλαγής στην αγορά,

δράση σημαίνει αγορά και πώληση. Όλα όσα υποστηρίζει η οικονομική επιστήμη για τη ζήτηση και την προσφορά αναφέρονται σε κάθε περίπτωση ζήτησης και προσφοράς και όχι μόνο σε εκείνες που προκαλούνται από ειδικές περιστάσεις οι οποίες απαιτούν ιδιαίτερη περιγραφή ή ορισμό.

Ο ισχυρισμός ότι ένας άνθρωπος, όταν καλείται να επιλέξει αν θα λάβει περισσότερα ή λιγότερα για ένα αγαθό που επιθυμεί να πωλήσει, επιλέγει, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, την υψηλότερη τιμή δεν απαιτεί καμία πρόσθετη παραδοχή. Η υψηλότερη τιμή σημαίνει για τον πωλητή καλύτερη ικανοποίηση των αναγκών του. Το ίδιο ισχύει, *mutatis mutandis*, για τον αγοραστή. Το ποσό που εξοικονομεί κατά την αγορά του συγκεκριμένου αγαθού τού επιτρέπει να δαπανήσει περισσότερα για την ικανοποίηση άλλων αναγκών. Το να αγοράζει κανείς στη φθηνότερη αγορά και να πωλεί στην ακριβότερη δεν αποτελεί, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, συμπεριφορά που θα προϋπέθετε ειδικές παραδοχές σχετικά με τα κίνητρα και την ηθική του δρώντος. Αποτελεί απλώς αναγκαία απόρροια κάθε δράσης υπό τις συνθήκες της αγοραίας ανταλλαγής.

Υπό την ιδιότητά του ως επιχειρηματία, ο άνθρωπος είναι υπηρέτης των καταναλωτών και υποχρεούται να συμμορφώνεται προς τις επιθυμίες τους. Δεν μπορεί να ενδίδει στις προσωπικές του ιδιοτροπίες και φαντασιοτροπίες. Οι ιδιοτροπίες και οι φαντασιοτροπίες των πελατών του, όμως, αποτελούν για εκείνον υπέρτατο νόμο, υπό την προϋπόθεση ότι οι πελάτες είναι πρόθυμοι να πληρώσουν για αυτές. Είναι αναγκασμένος να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του στη ζήτηση των καταναλωτών. Αν οι καταναλωτές, στερούμενοι καλαισθησίας, προτιμούν άσχημα και χυδαία πράγματα, πρέπει, αντίθετα προς τις δικές του πεποιθήσεις, να τους προμηθεύει τέτοια πράγματα.[5] Αν οι

καταναλωτές δεν επιθυμούν να καταβάλλουν υψηλότερη τιμή για τα εγχώρια προϊόντα από ό,τι για τα προϊόντα που παράγονται στο εξωτερικό, πρέπει να αγοράζει το αλλοδαπό προϊόν, εφόσον αυτό είναι φθηνότερο. Ένας εργοδότης δεν μπορεί να παρέχει ευεργετήματα εις βάρος των πελατών του. Δεν μπορεί να καταβάλλει μισθούς υψηλότερους από εκείνους που καθορίζει η αγορά, αν οι αγοραστές δεν είναι διατεθειμένοι να καταβάλλουν αναλογικά υψηλότερες τιμές για τα αγαθά που παράγονται σε μονάδες στις οποίες οι μισθοί είναι υψηλότεροι από ό,τι σε άλλες μονάδες.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά για τον άνθρωπο υπό την ιδιότητά του ως δαπανώντος το εισόδημά του. Είναι ελεύθερος να κάνει ό,τι προτιμά περισσότερο. Μπορεί να προσφέρει ελεημοσύνη. Μπορεί, παρακινούμενος από διάφορες θεωρίες και προκαταλήψεις, να αποφεύγει αγαθά ορισμένης προέλευσης ή πηγής και να προτιμά το χειρότερο ή ακριβότερο προϊόν από εκείνο που είναι —από τεχνολογική άποψη— καλύτερο και φθηνότερο.

Κατά κανόνα, όταν αγοράζουν, οι άνθρωποι δεν κάνουν δώρα στον πωλητή. Παρ' όλα αυτά, κάτι τέτοιο συμβαίνει. Τα όρια μεταξύ της αγοράς αναγκαίων αγαθών και υπηρεσιών και της παροχής ελεημοσύνης είναι μερικές φορές δυσδιάκριτα. Εκείνος που αγοράζει σε μια φιλανθρωπική αγορά συνδυάζει συνήθως την αγορά με μια δωρεά για φιλανθρωπικό σκοπό. Εκείνος που δίνει ένα κέρμα σε έναν τυφλό μουσικό του δρόμου ασφαλώς δεν πληρώνει για την αμφίβολη εκτέλεσή του· απλώς παρέχει ελεημοσύνη.

Ο άνθρωπος αποτελεί ενότητα κατά τη δράση του. Ο επιχειρηματίας που κατέχει ολόκληρη την επιχείρηση μπορεί μερικές φορές να εξαλείφει τα όρια μεταξύ επιχειρηματικής δραστηριότητας και φιλανθρωπίας. Αν επιθυμεί να ανακουφίσει έναν φίλο που βρίσκεται σε

δυσχερή θέση, η λεπτότητα των αισθημάτων του μπορεί να τον ωθήσει να καταφύγει σε μια διαδικασία η οποία απαλλάσσει τον φίλο του από την αμηχανία της συντήρησης μέσω ελεημοσύνης. Του προσφέρει μια θέση εργασίας στο γραφείο του, μολονότι δεν χρειάζεται τη βοήθειά του ή θα μπορούσε να προσλάβει έναν εξίσου ικανό βοηθό με χαμηλότερο μισθό. Τότε ο καταβαλλόμενος μισθός εμφανίζεται τυπικά ως μέρος των επιχειρηματικών δαπανών. Στην πραγματικότητα, αποτελεί δαπάνη ενός μέρους του εισοδήματος του επιχειρηματία. Από την ορθή σκοπιά, αποτελεί κατανάλωση και όχι δαπάνη που αποβλέπει στην αύξηση των κερδών της επιχείρησης.[6]

Αδέξια σφάλματα προκύπτουν από την τάση να εξετάζονται μόνο τα απτά, ορατά και μετρήσιμα πράγματα και να παραβλέπονται όλα τα υπόλοιπα. Εκείνο που αγοράζει ο καταναλωτής δεν είναι απλώς τροφή ή θερμίδες. Δεν επιθυμεί να τραφεί όπως ο λύκος· επιθυμεί να φάει όπως ένας άνθρωπος. Για πολλούς ανθρώπους, η τροφή ικανοποιεί καλύτερα την όρεξη όσο πιο ελκυστικά και καλαίσθητα έχει παρασκευαστεί, όσο πιο κομψά είναι στρωμένο το τραπέζι και όσο πιο ευχάριστο είναι το περιβάλλον μέσα στο οποίο καταναλώνεται. Τέτοια πράγματα θεωρούνται ασήμαντα από μια θεώρηση που ασχολείται αποκλειστικά με τις χημικές πτυχές της διαδικασίας της πέψης.[7] Το γεγονός, όμως, ότι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό των τιμών των τροφίμων είναι απολύτως συμβατό με τη θέση ότι οι άνθρωποι προτιμούν, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, να αγοράζουν στη φθηνότερη αγορά.

Κάθε φορά που ένας αγοραστής, επιλέγοντας μεταξύ δύο πραγμάτων τα οποία οι χημικοί και οι τεχνολόγοι θεωρούν απολύτως ισοδύναμα, προτιμά το ακριβότερο, έχει κάποιον λόγο. Αν δεν σφάλλει, πληρώνει για υπηρεσίες τις οποίες η χημεία και η τεχνολογία δεν

μπορούν να συλλάβουν μέσω των ιδιαίτερων ερευνητικών τους μεθόδων. Αν ένας άνθρωπος προτιμά ένα ακριβό κατάστημα ή κέντρο διασκέδασης από ένα φθηνότερο, επειδή του αρέσει να πίνει τα κοκτέιλ του κοντά σε έναν δούκα, μπορούμε να σχολιάσουμε τη γελοία ματαιοδοξία του. Δεν πρέπει, όμως, να πούμε ότι η συμπεριφορά του δεν αποβλέπει στη βελτίωση της δικής του κατάστασης ικανοποίησης.

Ό,τι πράττει ο άνθρωπος αποβλέπει πάντοτε στη βελτίωση της δικής του κατάστασης ικανοποίησης. Υπό αυτή την έννοια —και μόνο υπό αυτή— μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «εγωισμός» και να υπογραμμίζουμε ότι η δράση είναι αναγκαστικά πάντοτε εγωιστική. Ακόμη και μια δράση που αποβλέπει άμεσα στη βελτίωση των συνθηκών άλλων ανθρώπων είναι εγωιστική υπό αυτή την έννοια. Ο δρων άνθρωπος θεωρεί περισσότερο ικανοποιητικό για τον ίδιο να προσφέρει τροφή σε άλλους ανθρώπους παρά να τραφεί ο ίδιος. Η δυσφορία του προκαλείται από την επίγνωση ότι άλλοι άνθρωποι στερούνται τα αναγκαία.

Αποτελεί γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι συμπεριφέρονται διαφορετικά και προτιμούν να γεμίζουν το δικό τους στομάχι και όχι εκείνο των συμπολιτών τους. Αυτό, όμως, δεν αφορά την οικονομική επιστήμη· αποτελεί δεδομένο της ιστορικής εμπειρίας. Σε κάθε περίπτωση, η οικονομική επιστήμη αναφέρεται σε κάθε είδος δράσης, ανεξάρτητα από το αν παρακινείται από την επιθυμία ενός ανθρώπου να τραφεί ο ίδιος ή να προσφέρει τροφή σε άλλους.

Αν η μεγιστοποίηση του κέρδους σημαίνει ότι ένας άνθρωπος, σε όλες τις αγοραίες συναλλαγές του, αποβλέπει στη μέγιστη δυνατή αύξηση του αποκομιζόμενου οφέλους, τότε αποτελεί πλεοναστική και περιφραστική διατύπωση. Απλώς δηλώνει ό,τι εμπεριέχεται στην ίδια

την κατηγορία της δράσης. Αν σημαίνει κάτι διαφορετικό, αποτελεί έκφραση μιας εσφαλμένης ιδέας.

Ορισμένοι οικονομολόγοι πιστεύουν ότι έργο της οικονομικής επιστήμης είναι να προσδιορίσει πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί, στο σύνολο της κοινωνίας, η μέγιστη δυνατή ικανοποίηση όλων των ανθρώπων ή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού ανθρώπων. Δεν αντιλαμβάνονται ότι δεν υπάρχει καμία μέθοδος που θα μας επέτρεπε να μετρήσουμε την κατάσταση ικανοποίησης την οποία έχουν επιτύχει διαφορετικά άτομα. Παρανοούν τον χαρακτήρα των κρίσεων που βασίζονται στη σύγκριση της ευτυχίας διαφορετικών ανθρώπων. Ενώ διατυπώνουν αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις, πιστεύουν ότι εξακριβώνουν πραγματικά γεγονότα. Μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει δίκαιο το να ληστεύονται οι πλούσιοι προκειμένου να προσφέρονται δώρα στους φτωχούς. Ο χαρακτηρισμός, όμως, ενός πράγματος ως δίκαιου ή άδικου αποτελεί πάντοτε υποκειμενική αξιολογική κρίση και, ως τέτοια, είναι αμιγώς προσωπική και δεν επιδέχεται επαλήθευση ή διάψευση. Η οικονομική επιστήμη δεν αποβλέπει στη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων. Επιδιώκει τη γνώση των συνεπειών ορισμένων τρόπων δράσης.

Έχει υποστηριχθεί ότι οι φυσιολογικές ανάγκες όλων των ανθρώπων είναι του ίδιου είδους και ότι αυτή η ομοιότητα παρέχει ένα μέτρο για τον προσδιορισμό του βαθμού της αντικειμενικής ικανοποίησής τους. Όποιος διατυπώνει τέτοιες απόψεις και συνιστά τη χρήση τέτοιων κριτηρίων ως οδηγού της κυβερνητικής πολιτικής προτείνει να αντιμετωπίζονται οι άνθρωποι όπως ο κτηνοτρόφος αντιμετωπίζει τα ζώα του. Οι μεταρρυθμιστές, όμως, δεν αντιλαμβάνονται ότι δεν υπάρχει καθολική αρχή διατροφής που να ισχύει για όλους τους ανθρώπους. Το ποια από τις διάφορες αρχές θα επιλεγεί εξαρτάται εξ ολοκλήρου από τους

σκοπούς που επιδιώκονται. Ο κτηνοτρόφος δεν ταΐζει τις αγελάδες του για να τις καταστήσει ευτυχισμένες, αλλά για να επιτύχει τους σκοπούς που τους έχει αποδώσει στα δικά του σχέδια. Μπορεί να προτιμά περισσότερο γάλα, περισσότερο κρέας ή κάτι άλλο. Τι είδους ανθρώπους επιθυμούν να εκθρέψουν οι εκτροφείς ανθρώπων — αθλητές ή μαθηματικούς; Πολεμιστές ή εργάτες εργοστασίων; Όποιος θα καθιστούσε τον άνθρωπο υλικό ενός σκόπιμου συστήματος εκτροφής και διατροφής θα αξίωνε για τον εαυτό του δεσποτικές εξουσίες και θα χρησιμοποιούσε τους συμπολίτες του ως μέσα για την επίτευξη των δικών του σκοπών, οι οποίοι διαφέρουν από εκείνους που επιδιώκουν οι ίδιοι.

Οι αξιολογικές κρίσεις ενός ατόμου διακρίνουν μεταξύ εκείνου που του παρέχει μεγαλύτερη και εκείνου που του παρέχει μικρότερη ικανοποίηση. Οι αξιολογικές κρίσεις που διατυπώνει ένας άνθρωπος σχετικά με την ικανοποίηση ενός άλλου δεν δηλώνουν τίποτε για την ικανοποίηση αυτού του άλλου ανθρώπου. Δηλώνουν μόνο ποια κατάσταση του άλλου ανθρώπου ικανοποιεί περισσότερο εκείνον που διατυπώνει την κρίση. Οι μεταρρυθμιστές που αναζητούν τη μεγιστοποίηση της γενικής ικανοποίησης δεν μας έχουν πει παρά μόνο ποια κατάσταση των υποθέσεων των άλλων ανθρώπων θα ταίριαζε καλύτερα στους ίδιους.

4. Η θεωρία της προκαθορισμένης αρμονίας κατά τη λειτουργία ενός ανεμπόδιστου συστήματος της αγοράς δεν πρέπει να συγχέεται με το θεώρημα της αρμονίας των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων στο πλαίσιο ενός συστήματος της αγοράς, μολονότι υπάρχει κάποια συγγένεια μεταξύ τους. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 673–682.

5. Ένας ζωγράφος είναι επιχειρηματίας, αν επιδιώκει να δημιουργεί πίνακες που μπορούν να πωληθούν στην υψηλότερη δυνατή τιμή. Ένας ζωγράφος ο οποίος δεν συμβιβάζεται με το γούστο του αγοραστικού κοινού και, περιφρονώντας όλες τις δυσάρεστες συνέπειες, αφήνεται να καθοδηγείται αποκλειστικά από τα δικά του ιδεώδη είναι καλλιτέχνης, δημιουργική μεγαλοφυΐα. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 139–140.

6. Αυτή η επικάλυψη των ορίων μεταξύ επιχειρηματικών δαπανών και καταναλωτικών δαπανών ενθαρρύνεται συχνά από τις θεσμικές συνθήκες. Μια δαπάνη που χρεώνεται στον λογαριασμό των εμπορικών εξόδων μειώνει τα καθαρά κέρδη και, συνεπώς, το ύψος των οφειλόμενων φόρων. Αν οι φόροι απορροφούν το 50 τοις εκατό των κερδών, ο φιλάνθρωπος επιχειρηματίας καταβάλλει από την τσέπη του μόνο το 50 τοις εκατό της δωρεάς. Το υπόλοιπο επιβαρύνει τη φορολογική διοίκηση.

7. Ασφαλώς, μια εξέταση από τη σκοπιά της φυσιολογίας της διατροφής δεν θα θεωρούσε τέτοια πράγματα αμελητέα.

4. Η αυτιστική οικονομία

Καμία άλλη νοητική κατασκευή δεν έχει προκαλέσει περισσότερες αντιδράσεις από εκείνη ενός απομονωμένου οικονομικού δρώντος ο οποίος εξαρτάται αποκλειστικά από τον εαυτό του. Η οικονομική επιστήμη, όμως, δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς αυτήν. Για να μελετήσει τη διαπροσωπική ανταλλαγή, πρέπει να τη συγκρίνει με συνθήκες υπό τις οποίες αυτή απουσιάζει. Κατασκευάζει δύο παραλλαγές της εικόνας μιας αυτιστικής οικονομίας, στην οποία υπάρχει μόνο αυτιστική ανταλλαγή: την οικονομία ενός απομονωμένου ατόμου και την οικονομία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Όταν χρησιμοποιούν αυτή τη νοητική κατασκευή, οι οικονομολόγοι δεν ασχολούνται με το πρόβλημα αν ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε πράγματι να λειτουργήσει.[8] Έχουν πλήρη επίγνωση του ότι η νοητική τους κατασκευή είναι πλασματική. Ο Ροβινσώνας Κρούσος, ο οποίος ενδέχεται παρά ταύτα να υπήρξε πραγματικό πρόσωπο, και ο γενικός διευθυντής μιας απολύτως απομονωμένης σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας, η οποία ουδέποτε υπήρξε, δεν θα ήταν σε θέση να σχεδιάζουν και να δρουν με τον τρόπο που οι άνθρωποι μπορούν να σχεδιάζουν και να

δρουν μόνο όταν προσφεύγουν στον οικονομικό υπολογισμό. Στο πλαίσιο, όμως, της νοητικής μας κατασκευής είμαστε ελεύθεροι να υποθέσουμε ότι θα μπορούσαν να υπολογίζουν, κάθε φορά που μια τέτοια μυθοπλασία είναι χρήσιμη για τη συζήτηση του συγκεκριμένου προβλήματος το οποίο εξετάζεται.

Η νοητική κατασκευή μιας αυτιστικής οικονομίας βρίσκεται στη βάση της διαδεδομένης διάκρισης μεταξύ παραγωγικότητας και αποδοτικότητας, όπως αυτή εξελίχθηκε σε κριτήριο αξιολογικών κρίσεων. Όσοι καταφεύγουν σε αυτή τη διάκριση θεωρούν την αυτιστική οικονομία —και ιδίως την οικονομία σοσιαλιστικού τύπου— ως το επιθυμητότερο και τελειότερο σύστημα οικονομικής διαχείρισης. Κάθε φαινόμενο της οικονομίας της αγοράς κρίνεται ανάλογα με το αν μπορεί ή δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από τη σκοπιά ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Θετική αξία και ο χαρακτηρισμός «παραγωγική» αποδίδονται μόνο σε μια δράση που θα ήταν πρόσφορη για την επίτευξη των σκοπών που περιλαμβάνονται στα σχέδια του διευθυντή ενός τέτοιου συστήματος. Όλες οι άλλες δραστηριότητες που εκτελούνται στην οικονομία της αγοράς αποκαλούνται μη παραγωγικές, παρά το γεγονός ότι ενδέχεται να είναι επικερδείς για όσους τις εκτελούν. Έτσι, παραδείγματος χάριν, η προώθηση των πωλήσεων, η διαφήμιση και η τραπεζική θεωρούνται επικερδείς αλλά μη παραγωγικές δραστηριότητες.

Η οικονομική επιστήμη, ασφαλώς, δεν έχει τίποτε να πει σχετικά με τέτοιες αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις.

8. Εδώ ασχολούμαστε με προβλήματα θεωρίας και όχι ιστορίας. Μπορούμε, επομένως, να απόσχουμε από την αναίρεση των αντιρρήσεων που προβάλλονται κατά της

έννοιας του απομονωμένου δρώντος μέσω αναφοράς στον ιστορικό ρόλο της αυτάρκους οικιακής οικονομίας.

5. Η κατάσταση ηρεμίας και η ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία

Η μοναδική μέθοδος αντιμετώπισης του προβλήματος της δράσης είναι να συλλάβουμε ότι η δράση αποβλέπει τελικά στην επίτευξη μιας κατάστασης πραγμάτων στην οποία δεν υπάρχει πλέον καμία δράση, είτε επειδή έχει αρθεί κάθε δυσφορία είτε επειδή αποκλείεται οποιαδήποτε περαιτέρω άρση της αισθητής δυσφορίας. Επομένως, η δράση τείνει προς μια κατάσταση ηρεμίας, προς την απουσία δράσης.

Κατά συνέπεια, η θεωρία των τιμών αναλύει τη διαπροσωπική ανταλλαγή από αυτή τη σκοπιά. Οι άνθρωποι συνεχίζουν να ανταλλάσσουν στην αγορά έως ότου δεν είναι πλέον δυνατή καμία περαιτέρω ανταλλαγή, επειδή κανένα από τα μέρη δεν αναμένει περαιτέρω βελτίωση της κατάστασής του από μια νέα πράξη

ανταλλαγής. Οι δυνητικοί αγοραστές θεωρούν μη ικανοποιητικές τις τιμές που ζητούν οι δυνητικοί πωλητές και αντιστρόφως. Δεν πραγματοποιούνται πλέον συναλλαγές. Αναδύεται μια κατάσταση ηρεμίας. Αυτή η κατάσταση ηρεμίας, την οποία μπορούμε να αποκαλέσουμε απλή κατάσταση ηρεμίας, δεν αποτελεί νοητική κατασκευή. Πραγματοποιείται επανειλημμένως. Όταν κλείνει το χρηματιστήριο, οι χρηματιστές έχουν εκτελέσει όλες τις εντολές που μπορούσαν να εκτελεστούν στην αγοραία τιμή. Μόνο οι δυνητικοί πωλητές που θεωρούν την αγοραία τιμή υπερβολικά χαμηλή και οι δυνητικοί αγοραστές που τη θεωρούν υπερβολικά υψηλή δεν έχουν πωλήσει ή αγοράσει αντιστοίχως.[9]

Το ίδιο ισχύει για όλες τις συναλλαγές. Ολόκληρη η οικονομία της αγοράς αποτελεί, τρόπον τινά, ένα μεγάλο χρηματιστήριο ή μια μεγάλη αγορά. Σε κάθε χρονική στιγμή πραγματοποιούνται όλες εκείνες οι συναλλαγές στις οποίες τα μέρη είναι διατεθειμένα να προβούν στην εφικτή τιμή. Νέες πωλήσεις μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο όταν έχουν μεταβληθεί οι αποτιμήσεις τουλάχιστον ενός από τα μέρη.

Έχει υποστηριχθεί ότι η έννοια της απλής κατάστασης ηρεμίας είναι ανεπαρκής. Λέγεται ότι αναφέρεται μόνο στον προσδιορισμό των τιμών αγαθών των οποίων υπάρχει ήδη διαθέσιμο συγκεκριμένο απόθεμα και ότι δεν μας λέει τίποτε σχετικά με τις επιδράσεις αυτών των τιμών στην παραγωγή. Η ένσταση είναι αβάσιμη. Τα θεωρήματα που εμπεριέχονται στην έννοια της απλής κατάστασης ηρεμίας ισχύουν ανεξαιρέτως για όλες τις συναλλαγές. Είναι αλήθεια ότι οι αγοραστές συντελεστών παραγωγής θα αρχίσουν αμέσως την παραγωγή και πολύ σύντομα θα επανέλθουν στην αγορά, προκειμένου να πωλήσουν τα προϊόντα τους και να αγοράσουν όσα επιθυμούν για τη δική τους κατανάλωση και για τη συνέχιση των παραγωγικών διαδικασιών. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί το

σχήμα. Το σχήμα αυτό ασφαλώς δεν υποστηρίζει ότι η κατάσταση ηρεμίας θα διαρκέσει. Η παύση των συναλλαγών θα τερματιστεί οπωσδήποτε μόλις μεταβληθούν οι πρόσκαιρες συνθήκες που την προκάλεσαν.

Η έννοια της απλής κατάστασης ηρεμίας δεν αποτελεί νοητική κατασκευή, αλλά επαρκή περιγραφή εκείνου που συμβαίνει επανειλημμένως σε κάθε αγορά. Από αυτή την άποψη, διαφέρει ριζικά από τη νοητική κατασκευή της τελικής κατάστασης ηρεμίας.

Κατά την εξέταση της απλής κατάστασης ηρεμίας, παρατηρούμε μόνο όσα συμβαίνουν κατά την παρούσα στιγμή. Περιορίζουμε την προσοχή μας σε ό,τι συνέβη στιγμιαία και παραβλέπουμε ό,τι θα συμβεί αργότερα, κατά την επόμενη στιγμή, αύριο ή σε μεταγενέστερο χρόνο. Ασχολούμαστε μόνο με τις τιμές που πράγματι καταβλήθηκαν στις πωλήσεις, δηλαδή με τις τιμές του άμεσου παρελθόντος. Δεν ερωτούμε αν οι μελλοντικές τιμές θα είναι ή όχι ίσες με αυτές.

Τώρα, όμως, προχωρούμε ένα βήμα παραπέρα. Στρέφουμε την προσοχή μας στους παράγοντες που είναι αναπόφευκτο να δημιουργήσουν μια τάση μεταβολής των τιμών. Προσπαθούμε να εξακριβώσουμε προς ποιον σκοπό πρέπει να οδηγήσει αυτή η τάση, προτού εξαντληθεί όλη η κινητήρια δύναμή της και αναδυθεί μια νέα κατάσταση ηρεμίας. Η τιμή που αντιστοιχεί σε αυτή τη μελλοντική κατάσταση ηρεμίας αποκαλούνταν από τους παλαιότερους οικονομολόγους φυσική τιμή· σήμερα χρησιμοποιείται συχνά ο όρος στατική τιμή. Για να αποφύγουμε παραπλανητικούς συνειρμούς, είναι προτιμότερο να την αποκαλούμε τελική τιμή και, αντιστοίχως, να μιλάμε για τελική κατάσταση ηρεμίας.

Αυτή η τελική κατάσταση ηρεμίας αποτελεί νοητική κατασκευή και όχι περιγραφή της πραγματικότητας. Διότι η τελική κατάσταση ηρεμίας δεν θα επιτευχθεί ποτέ. Προτού πραγματοποιηθεί, θα εμφανιστούν νέοι διαταρακτικοί παράγοντες. Η προσφυγή σε αυτή τη νοητική κατασκευή καθίσταται αναγκαία επειδή η αγορά κινείται σε κάθε χρονική στιγμή προς μια τελική κατάσταση ηρεμίας. Κάθε νέα μεταγενέστερη στιγμή μπορεί να δημιουργήσει νέα δεδομένα που μεταβάλλουν αυτή την τελική κατάσταση ηρεμίας. Η αγορά, όμως, βρίσκεται πάντοτε σε κίνηση εξαιτίας της τάσης της προς μια συγκεκριμένη τελική κατάσταση ηρεμίας.

Η αγοραία τιμή αποτελεί πραγματικό φαινόμενο· είναι η σχέση ανταλλαγής που πράγματι ίσχυσε σε μια πραγματοποιηθείσα συναλλαγή. Η τελική τιμή είναι υποθετική τιμή. Οι αγοραίες τιμές αποτελούν ιστορικά γεγονότα και, επομένως, είμαστε σε θέση να τις καταγράφουμε με αριθμητική ακρίβεια σε δολάρια και σεντ. Η τελική τιμή μπορεί να οριστεί μόνο μέσω του ορισμού των συνθηκών που απαιτούνται για την εμφάνισή της. Δεν μπορεί να της αποδοθεί καμία συγκεκριμένη αριθμητική τιμή, είτε σε χρηματικούς όρους είτε σε ποσότητες άλλων αγαθών. Δεν θα εμφανιστεί ποτέ στην αγορά. Η αγοραία τιμή δεν μπορεί ποτέ να συμπέσει με την τελική τιμή που αντιστοιχεί στη χρονική στιγμή κατά την οποία υφίσταται η συγκεκριμένη διάρθρωση της αγοράς.

Η καταλλακτική, όμως, θα αποτύγχανε οικτρά στο έργο της ανάλυσης των προβλημάτων του προσδιορισμού των τιμών, αν παρέλειπε να εξετάσει την τελική τιμή. Διότι στην κατάσταση της αγοράς από την οποία αναδύεται η αγοραία τιμή λειτουργούν ήδη λανθάνουσες δυνάμεις, οι οποίες θα εξακολουθήσουν να επιφέρουν μεταβολές των τιμών έως ότου —υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα

εμφανιστούν νέα δεδομένα— εγκαθιδρυθούν η τελική τιμή και η τελική κατάσταση ηρεμίας. Θα περιορίζαμε αδικαιολόγητα τη μελέτη του προσδιορισμού των τιμών, αν εξετάζαμε μόνο τις στιγμιαίες αγοραίες τιμές και την απλή κατάσταση ηρεμίας και παραβλέπαμε το γεγονός ότι η αγορά έχει ήδη τεθεί σε κίνηση από παράγοντες οι οποίοι πρέπει να οδηγήσουν σε περαιτέρω μεταβολές των τιμών και σε μια τάση προς διαφορετική κατάσταση ηρεμίας.

Το φαινόμενο που πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι το γεγονός ότι οι μεταβολές των παραγόντων που καθορίζουν τη διαμόρφωση των τιμών δεν επιφέρουν όλες τις συνέπειές τους αμέσως. Πρέπει να παρέλθει ορισμένο χρονικό διάστημα προτού εξαντληθούν όλες οι συνέπειές τους. Μεταξύ της εμφάνισης ενός νέου δεδομένου και της πλήρους προσαρμογής της αγοράς σε αυτό πρέπει να μεσολαβήσει κάποιο χρονικό διάστημα. Και, ασφαλώς, ενώ παρέρχεται αυτό το διάστημα, εμφανίζονται άλλα νέα δεδομένα.

Κατά την εξέταση των συνεπειών οποιασδήποτε μεταβολής στους παράγοντες που λειτουργούν στην αγορά, δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε ότι ασχολούμαστε με γεγονότα που λαμβάνουν χώρα διαδοχικά, με μια σειρά αποτελεσμάτων που διαδέχονται το ένα το άλλο. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εκ των προτέρων πόσος χρόνος θα χρειαστεί να παρέλθει. Γνωρίζουμε, όμως, με βεβαιότητα ότι πρέπει να παρέλθει κάποιο χρονικό διάστημα, μολονότι αυτό μπορεί ενίοτε να είναι τόσο σύντομο ώστε να μην έχει σχεδόν καμία σημασία στην πρακτική ζωή.

Οι οικονομολόγοι συχνά έσφαλλαν επειδή παραμελούσαν το στοιχείο του χρόνου. Ας εξετάσουμε, παραδείγματος χάριν, τη διαμάχη σχετικά με τις συνέπειες των μεταβολών της ποσότητας του χρήματος. Ορισμένοι ασχολούνταν αποκλειστικά με τις μακροχρόνιες συνέπειες,

δηλαδή με τις τελικές τιμές και την τελική κατάσταση ηρεμίας. Άλλοι έβλεπαν μόνο τις βραχυχρόνιες συνέπειες, δηλαδή τις τιμές της στιγμής που ακολουθεί τη μεταβολή των δεδομένων. Και οι δύο πλευρές έσφαλλαν και, ως εκ τούτου, τα συμπεράσματά τους ήταν πλημμελή. Θα μπορούσαν να αναφερθούν πολλά ακόμη παραδείγματα του ίδιου σφάλματος.

Η νοητική κατασκευή της τελικής κατάστασης ηρεμίας χαρακτηρίζεται από την πλήρη συνεκτίμηση της μεταβολής στο πλαίσιο της χρονικής διαδοχής των γεγονότων. Από αυτή την άποψη, διαφέρει από τη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την εξάλειψη τόσο της μεταβολής των δεδομένων όσο και του χρονικού στοιχείου. Είναι ακατάλληλο και παραπλανητικό να αποκαλείται αυτή η νοητική κατασκευή, όπως συνηθίζεται, στατική οικονομία ή στατική ισορροπία· αποτελεί δε σοβαρό σφάλμα η σύγχυσή της με τη νοητική κατασκευή της στάσιμης οικονομίας.[10]

Η ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία είναι ένα πλασματικό σύστημα στο οποίο οι αγοραίες τιμές όλων των αγαθών και υπηρεσιών συμπίπτουν με τις τελικές τιμές. Στο πλαίσιό της δεν υπάρχουν καθόλου μεταβολές των τιμών· επικρατεί πλήρης σταθερότητα των τιμών. Οι ίδιες αγοραίες συναλλαγές επαναλαμβάνονται ξανά και ξανά. Τα αγαθά ανώτερων τάξεων διέρχονται, στις ίδιες ποσότητες, από τα ίδια στάδια επεξεργασίας, έως ότου τελικά τα παραγόμενα καταναλωτικά αγαθά περιέλθουν στα χέρια των καταναλωτών και καταναλωθούν. Δεν επέρχεται καμία μεταβολή στα δεδομένα της αγοράς. Το σήμερα δεν διαφέρει από το χθες και το αύριο δεν θα διαφέρει από το σήμερα. Το σύστημα βρίσκεται σε αδιάκοπη ροή, παραμένει όμως πάντοτε στο ίδιο σημείο. Περιστρέφεται ομοιόμορφα γύρω από ένα σταθερό κέντρο. Η

απλή κατάσταση ηρεμίας διαταράσσεται επανειλημμένως, αλλά αποκαθίσταται αμέσως στο προηγούμενο επίπεδο. Όλοι οι παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που προκαλούν την επαναλαμβανόμενη διατάραξη της απλής κατάστασης ηρεμίας, είναι σταθεροί. Επομένως, παραμένουν σταθερές και οι τιμές, οι οποίες συνήθως αποκαλούνται στατικές τιμές ή τιμές ισορροπίας.

Η ουσία αυτής της νοητικής κατασκευής είναι η εξάλειψη της παρέλευσης του χρόνου και της διαρκούς μεταβολής των φαινομένων της αγοράς. Η έννοια οποιασδήποτε μεταβολής της προσφοράς ή της ζήτησης είναι ασυμβίβαστη με αυτή την κατασκευή. Στο πλαίσιό της μπορούν να ληφθούν υπόψη μόνο μεταβολές που δεν επηρεάζουν τη διάταξη των παραγόντων που καθορίζουν τις τιμές. Δεν είναι αναγκαίο να κατοικείται ο φανταστικός κόσμος της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας από αθάνατους ανθρώπους οι οποίοι δεν γηράσκουν και δεν αναπαράγονται. Μπορούμε ελεύθερα να υποθέσουμε ότι γεννιούνται βρέφη, μεγαλώνουν, γηράσκουν και τελικά πεθαίνουν, υπό την προϋπόθεση ότι τόσο το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού όσο και ο αριθμός των ανθρώπων σε κάθε ηλικιακή ομάδα παραμένουν σταθερά. Τότε η ζήτηση για αγαθά των οποίων η κατανάλωση περιορίζεται σε ορισμένες ηλικιακές ομάδες δεν μεταβάλλεται, μολονότι τα άτομα από τα οποία προέρχεται δεν είναι τα ίδια.

Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει ποτέ ένα ομοιόμορφα περιστρεφόμενο οικονομικό σύστημα. Ωστόσο, για να αναλύσουμε τα προβλήματα της μεταβολής των δεδομένων και της ανομοιόμορφα και ακανόνιστα μεταβαλλόμενης κίνησης, πρέπει να τα αντιπαραβάλουμε προς μια πλασματική κατάσταση στην οποία αμφότερα έχουν υποθετικά εξαλειφθεί. Είναι, επομένως, παράλογο να υποστηρίζεται ότι η κατασκευή μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν

διασαφηνίζει τις συνθήκες ενός μεταβαλλόμενου σύμπαντος και να απαιτείται από τους οικονομολόγους να αντικαταστήσουν την υποτιθέμενη αποκλειστική ενασχόλησή τους με τη «στατική» από τη μελέτη της «δυναμικής».

Αυτή η λεγόμενη στατική μέθοδος αποτελεί ακριβώς το κατάλληλο νοητικό εργαλείο για την εξέταση της μεταβολής. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος μελέτης των σύνθετων φαινομένων της δράσης από το να αφαιρέσουμε αρχικά κάθε μεταβολή, να εισαγάγουμε κατόπιν έναν μεμονωμένο παράγοντα που προκαλεί μεταβολή και, τέλος, να αναλύσουμε τις συνέπειές του υπό την παραδοχή ότι οι λοιποί όροι παραμένουν αμετάβλητοι. Είναι επίσης παράλογη η πεποίθηση ότι οι υπηρεσίες που παρέχει η κατασκευή μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας είναι τόσο πολυτιμότερες όσο περισσότερο το αντικείμενο της μελέτης μας —η σφαίρα της πραγματικής δράσης— προσεγγίζει αυτή την κατασκευή ως προς την απουσία μεταβολής. Η στατική μέθοδος, δηλαδή η χρήση της νοητικής κατασκευής μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, αποτελεί τη μοναδική κατάλληλη μέθοδο ανάλυσης των σχετικών μεταβολών, ανεξάρτητα από το αν αυτές είναι μεγάλες ή μικρές, αιφνίδιες ή αργές.

Οι αντιρρήσεις που έχουν έως τώρα προβληθεί κατά της χρήσης της νοητικής κατασκευής μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας αστοχούν πλήρως. Οι δημιουργοί τους δεν κατανόησαν από ποια άποψη είναι προβληματική αυτή η κατασκευή και γιατί μπορεί εύκολα να γεννήσει σφάλματα και σύγχυση.

Η δράση είναι μεταβολή, και η μεταβολή λαμβάνει χώρα στη χρονική διαδοχή. Στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία, όμως, εξαλείφονται η μεταβολή και η διαδοχή των γεγονότων. Δράση σημαίνει να προβαίνει κανείς σε επιλογές και να αντιμετωπίζει ένα αβέβαιο

μέλλον. Στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία, όμως, δεν υπάρχει επιλογή και το μέλλον δεν είναι αβέβαιο, καθώς δεν διαφέρει από τη γνωστή παρούσα κατάσταση. Ένα τέτοιο άκαμπτο σύστημα δεν κατοικείται από ζωντανούς ανθρώπους που προβαίνουν σε επιλογές και υπόκεινται σε σφάλματα· είναι ένας κόσμος άψυχων και αστόχαστων αυτομάτων. Δεν αποτελεί ανθρώπινη κοινωνία· αποτελεί μυρμηγκοφωλιά.

Αυτές οι άλυτες αντιφάσεις, ωστόσο, δεν επηρεάζουν τη χρησιμότητα που παρέχει αυτή η νοητική κατασκευή για τα μοναδικά προβλήματα στην εξέταση των οποίων είναι συγχρόνως κατάλληλη και απαραίτητη: το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ των τιμών των προϊόντων και των τιμών των συντελεστών που απαιτούνται για την παραγωγή τους, καθώς και τα συναφή προβλήματα της επιχειρηματικότητας, του κέρδους και της ζημίας. Για να κατανοήσουμε τη λειτουργία της επιχειρηματικότητας και το νόημα του κέρδους και της ζημίας, κατασκευάζουμε ένα σύστημα από το οποίο αυτά απουσιάζουν. Η εικόνα αυτή αποτελεί απλώς εργαλείο της σκέψης μας. Δεν είναι περιγραφή μιας δυνατής και πραγματοποιήσιμης κατάστασης πραγμάτων.

Είναι μάλιστα αδύνατο να αναπτύξουμε τη νοητική κατασκευή ενός ομοιόμορφα περιστρεφόμενου συστήματος έως τις έσχατες λογικές συνέπειές της. Διότι είναι αδύνατο να εξαλείψουμε τον επιχειρηματία από την εικόνα μιας οικονομίας της αγοράς. Οι διάφοροι συμπληρωματικοί συντελεστές παραγωγής δεν μπορούν να συνδυαστούν αυθόρμητα. Πρέπει να συνδυαστούν μέσω των σκόπιμων προσπαθειών ανθρώπων που αποβλέπουν σε συγκεκριμένους σκοπούς και παρακινούνται από την επιθυμία να βελτιώσουν την κατάσταση ικανοποίησής τους. Με την εξάλειψη του επιχειρηματία εξαλείφεται η κινητήρια δύναμη ολόκληρου του συστήματος της αγοράς.

Υπάρχει, έπειτα, μια δεύτερη ανεπάρκεια. Στη νοητική κατασκευή μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας υπονοούνται σιωπηρά η έμμεση ανταλλαγή και η χρήση χρήματος. Τι είδους χρήμα, όμως, μπορεί να είναι αυτό; Σε ένα σύστημα χωρίς μεταβολή, στο οποίο δεν υπάρχει καμία αβεβαιότητα σχετικά με το μέλλον, κανείς δεν χρειάζεται να διατηρεί ταμειακά διαθέσιμα. Κάθε άτομο γνωρίζει επακριβώς ποιο χρηματικό ποσό θα χρειαστεί σε κάθε μελλοντική ημερομηνία. Είναι, επομένως, σε θέση να δανείζει όλα τα κεφάλαια που εισπράττει κατά τέτοιον τρόπο, ώστε τα δάνεια να λήγουν κατά την ημερομηνία που θα χρειαστεί τα αντίστοιχα ποσά.

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει μόνο χρυσό χρήμα και μία μόνο κεντρική τράπεζα. Με τη σταδιακή πρόοδο προς την κατάσταση της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, όλα τα άτομα και οι επιχειρήσεις περιορίζουν βαθμιαία τα ταμειακά τους διαθέσιμα, και οι ποσότητες χρυσού που απελευθερώνονται κατ' αυτόν τον τρόπο διοχετεύονται σε μη νομισματικές —βιομηχανικές— χρήσεις. Όταν επιτευχθεί τελικά η ισορροπία της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, δεν υπάρχουν πλέον ταμειακά διαθέσιμα· κανένας χρυσός δεν χρησιμοποιείται πλέον για νομισματικούς σκοπούς. Τα άτομα και οι επιχειρήσεις κατέχουν απαιτήσεις έναντι της κεντρικής τράπεζας, η λήξη κάθε μέρους των οποίων αντιστοιχεί επακριβώς στο ποσό που θα χρειαστούν κατά τις αντίστοιχες ημερομηνίες για την εξόφληση των υποχρεώσεών τους. Η κεντρική τράπεζα δεν χρειάζεται αποθεματικά, καθώς το συνολικό ποσό των καθημερινών καταβολών των πελατών της ισούται ακριβώς με το συνολικό ποσό των αναλήψεων. Όλες οι συναλλαγές μπορούν πράγματι να πραγματοποιούνται μέσω μεταφοράς στις λογιστικές εγγραφές της τράπεζας, χωρίς καμία προσφυγή σε μετρητά.

Επομένως, το «χρήμα» αυτού του συστήματος δεν αποτελεί μέσο ανταλλαγής· δεν αποτελεί καθόλου χρήμα. Είναι απλώς *numéraire*, μια άυλη και απροσδιόριστη λογιστική μονάδα με εκείνον τον ασαφή και απροσδιόριστο χαρακτήρα που η φαντασία ορισμένων οικονομολόγων και τα σφάλματα πολλών μη ειδικών απέδωσαν εσφαλμένα στο χρήμα. Η παρεμβολή αυτών των αριθμητικών εκφράσεων μεταξύ πωλητή και αγοραστή δεν επηρεάζει την ουσία των πωλήσεων· είναι ουδέτερη ως προς τις οικονομικές δραστηριότητες των ανθρώπων. Η έννοια, όμως, ενός ουδέτερου χρήματος είναι καθαυτή απραγματοποίητη και αδιανόητη.[11] Αν χρησιμοποιούσαμε την ακατάλληλη ορολογία πολλών σύγχρονων οικονομικών συγγραμμάτων, θα έπρεπε να πούμε: το χρήμα είναι αναγκαστικά «δυναμικός παράγοντας»· σε ένα «στατικό» σύστημα δεν υπάρχει χώρος για χρήμα. Η ίδια, όμως, η έννοια μιας οικονομίας της αγοράς χωρίς χρήμα είναι αυτοαντιφατική.

Η νοητική κατασκευή ενός ομοιόμορφα περιστρεφόμενου συστήματος αποτελεί οριακή έννοια. Στο πλαίσιό της δεν υπάρχει πλέον, στην πραγματικότητα, καμία δράση. Η αυτόματη αντίδραση αντικαθιστά τη συνειδητή επιδίωξη του σκεπτόμενου ανθρώπου να άρει τη δυσφορία. Μπορούμε να χρησιμοποιούμε αυτή την προβληματική νοητική κατασκευή μόνο αν δεν λησμονούμε ποτέ τους σκοπούς που προορίζεται να εξυπηρετήσει.

Πρώτα απ' όλα, επιθυμούμε να αναλύσουμε την τάση προς την εγκαθίδρυση μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, η οποία επικρατεί σε κάθε δράση. Κατά την ανάλυση αυτή πρέπει πάντοτε να λαμβάνουμε υπόψη ότι η συγκεκριμένη τάση δεν μπορεί ποτέ να επιτύχει τον σκοπό της σε ένα σύμπαν που δεν είναι απολύτως άκαμπτο και αμετάβλητο, δηλαδή σε ένα σύμπαν που είναι ζωντανό και όχι νεκρό. Δεύτερον, πρέπει να κατανοήσουμε από ποιες απόψεις οι συνθήκες ενός

ζωντανού κόσμου, στον οποίο υπάρχει δράση, διαφέρουν από εκείνες ενός άκαμπτου κόσμου. Αυτό μπορούμε να το ανακαλύψουμε μόνο μέσω του *argumentum a contrario* που παρέχει η εικόνα μιας άκαμπτης οικονομίας.

Έτσι οδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι η αντιμετώπιση των αβέβαιων συνθηκών του άγνωστου μέλλοντος —δηλαδή η κερδοσκοπία — είναι εγγενής σε κάθε δράση και ότι το κέρδος και η ζημία αποτελούν αναγκαία γνωρίσματα της δράσης, τα οποία δεν μπορούν να εξαφανιστούν μέσω οποιουδήποτε ευσεβούς πόθου. Οι διαδικασίες που υιοθετούν οι οικονομολόγοι οι οποίοι έχουν πλήρη επίγνωση αυτών των θεμελιωδών διαπιστώσεων μπορούν να αποκληθούν λογική μέθοδος της οικονομικής επιστήμης, σε αντιδιαστολή προς την τεχνική της μαθηματικής μεθόδου.

Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι παραβλέπουν την εξέταση των πράξεων που, υπό τη νοητική και απραγματοποίητη παραδοχή ότι δεν θα εμφανιστούν περαιτέρω νέα δεδομένα, υποτίθεται ότι επιφέρουν την ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία. Δεν παρατηρούν τον μεμονωμένο κερδοσκόπο, ο οποίος δεν αποβλέπει στην εγκαθίδρυση της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, αλλά στο να επωφεληθεί από μια δράση που προσαρμόζει καλύτερα τη διαχείριση των υποθέσεων στην επίτευξη των σκοπών της δράσης, δηλαδή στην καλύτερη δυνατή άρση της δυσφορίας.

Τονίζουν αποκλειστικά τη φανταστική κατάσταση ισορροπίας στην οποία θα κατέληγε το συνολικό σύμπλεγμα όλων αυτών των πράξεων, αν δεν επερχόταν καμία περαιτέρω μεταβολή των δεδομένων. Περιγράφουν αυτή τη φανταστική ισορροπία μέσω συστημάτων ταυτόχρονων διαφορικών εξισώσεων. Δεν αντιλαμβάνονται ότι η κατάσταση πραγμάτων την οποία πραγματεύονται είναι μια κατάσταση στην οποία δεν υπάρχει πλέον δράση, αλλά μόνο μια διαδοχή γεγονότων

προκαλούμενων από κάποιο μυστικιστικό πρώτο κινούν. Αφιερώνουν όλες τις προσπάθειές τους στην περιγραφή, μέσω μαθηματικών συμβόλων, διαφόρων «ισορροπιών», δηλαδή καταστάσεων ηρεμίας και απουσίας δράσης. Αντιμετωπίζουν την ισορροπία σαν να ήταν πραγματική οντότητα και όχι οριακή έννοια, ένα απλό νοητικό εργαλείο. Αυτό που πράττουν είναι μάταιο παίγνιο με μαθηματικά σύμβολα, μια ενασχόληση ακατάλληλη να προσφέρει οποιαδήποτε γνώση.[12]

9. Για λόγους απλούστευσης, παραβλέπουμε τις διακυμάνσεις των τιμών κατά τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας.

10. Βλ. κατωτέρω, σ. 250–251.

11. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 416–419.

12. Για περαιτέρω κριτική εξέταση της μαθηματικής οικονομικής επιστήμης, βλ. κατωτέρω, σ. 350–357.

6. Η στάσιμη οικονομία

Η νοητική κατασκευή μιας στάσιμης οικονομίας έχει ενίοτε συγχυστεί με εκείνη της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Στην πραγματικότητα, όμως, οι δύο αυτές κατασκευές διαφέρουν.

Η στάσιμη οικονομία είναι μια οικονομία στην οποία ο πλούτος και το εισόδημα των ατόμων παραμένουν αμετάβλητα. Με αυτή την εικόνα είναι συμβατές μεταβολές οι οποίες θα ήταν ασυμβίβαστες με την κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Το μέγεθος του πληθυσμού μπορεί να αυξάνεται ή να μειώνεται, υπό την προϋπόθεση ότι συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση ή μείωση του συνολικού πλούτου και εισοδήματος. Η ζήτηση για ορισμένα αγαθά μπορεί να μεταβάλλεται· οι μεταβολές αυτές, όμως, πρέπει να επέρχονται τόσο αργά, ώστε η μεταφορά κεφαλαίου από τους κλάδους παραγωγής που πρέπει να περιοριστούν εξαιτίας τους προς εκείνους που πρέπει να επεκταθούν να μπορεί να πραγματοποιείται μέσω της μη αντικατάστασης του εξοπλισμού που φθείρεται στους συρρικνούμενους κλάδους και της επένδυσης, αντ' αυτού, στους επεκτεινόμενους.

Η νοητική κατασκευή της στάσιμης οικονομίας οδηγεί σε δύο ακόμη νοητικές κατασκευές: την προοδεύουσα ή επεκτεινόμενη οικονομία και την οπισθοδρομούσα ή συρρικνούμενη οικονομία. Στην πρώτη, το κατά κεφαλήν μερίδιο πλούτου και εισοδήματος των ατόμων, καθώς και το μέγεθος του πληθυσμού, τείνουν προς υψηλότερη αριθμητική τιμή· στη δεύτερη, τείνουν προς χαμηλότερη.

Στη στάσιμη οικονομία, το συνολικό άθροισμα όλων των κερδών και όλων των ζημιών είναι μηδενικό. Στην προοδεύουσα οικονομία, το συνολικό ποσό των κερδών υπερβαίνει το συνολικό ποσό των ζημιών. Στην οπισθοδρομούσα οικονομία, το συνολικό ποσό των κερδών είναι μικρότερο από το συνολικό ποσό των ζημιών.

Η επισφάλεια αυτών των τριών νοητικών κατασκευών έγκειται στο γεγονός ότι προϋποθέτουν τη δυνατότητα μέτρησης του πλούτου και του εισοδήματος. Καθώς τέτοιες μετρήσεις δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν και δεν είναι καν νοητές, αποκλείεται η εφαρμογή τους για την αυστηρή ταξινόμηση των συνθηκών της πραγματικότητας. Κάθε φορά που η οικονομική ιστορία επιχειρεί να ταξινομήσει την οικονομική εξέλιξη μιας συγκεκριμένης περιόδου σύμφωνα με το σχήμα στάσιμη, προοδεύουσα ή οπισθοδρομούσα, προσφεύγει στην πραγματικότητα στην ιστορική κατανόηση και δεν «μετρά».

7. Η εννοιολογική απομόνωση των καταλλακτικών λειτουργιών

Όταν οι άνθρωποι, κατά την αντιμετώπιση των προβλημάτων των δικών τους πράξεων, και όταν η οικονομική ιστορία, η περιγραφική οικονομική και η οικονομική στατιστική, κατά την καταγραφή των πράξεων άλλων ανθρώπων, χρησιμοποιούν τους όρους επιχειρηματίας, καπιταλιστής, γαιοκτήμονας, εργάτης και καταναλωτής, αναφέρονται σε ιδεατούς τύπους. Όταν η οικονομική επιστήμη χρησιμοποιεί τους ίδιους όρους, αναφέρεται σε καταλλακτικές κατηγορίες. Οι επιχειρηματίες, οι καπιταλιστές, οι γαιοκτήμονες, οι εργάτες και οι καταναλωτές της οικονομικής θεωρίας δεν είναι ζωντανοί άνθρωποι όπως τους συναντούμε στην πραγματικότητα της ζωής και της ιστορίας. Αποτελούν ενσαρκώσεις διακριτών λειτουργιών στο πλαίσιο των λειτουργιών της αγοράς.

Το γεγονός ότι τόσο οι δρώντες άνθρωποι όσο και οι ιστορικές επιστήμες εφαρμόζουν στους συλλογισμούς τους τα πορίσματα της οικονομικής επιστήμης και κατασκευάζουν τους ιδεατούς τύπους τους βάσει των κατηγοριών της πραξεολογικής θεωρίας και με αναφορά σε αυτές δεν μεταβάλλει τη ριζική λογική διάκριση μεταξύ ιδεατού τύπου και οικονομικής κατηγορίας. Οι οικονομικές κατηγορίες με τις οποίες ασχολούμαστε αναφέρονται σε αμιγώς απομονωμένες λειτουργίες· οι ιδεατοί τύποι αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα.

Ο ζωντανός και δρων άνθρωπος συνδυάζει αναγκαστικά διάφορες λειτουργίες. Δεν είναι ποτέ απλώς καταναλωτής. Είναι επιπλέον είτε επιχειρηματίας είτε γαιοκτήμονας είτε καπιταλιστής είτε εργάτης είτε πρόσωπο που συντηρείται από το εισόδημα το οποίο αποκτούν τέτοιοι άνθρωποι. Επιπλέον, οι λειτουργίες του επιχειρηματία, του γαιοκτήμονα, του καπιταλιστή και του εργάτη συνδυάζονται πολύ συχνά στα ίδια πρόσωπα. Η ιστορία αποβλέπει στην ταξινόμηση των ανθρώπων σύμφωνα με τους σκοπούς που επιδιώκουν και τα μέσα που χρησιμοποιούν για την επίτευξη αυτών των σκοπών. Η οικονομική επιστήμη, διερευνώντας τη δομή της δράσης στην κοινωνία της αγοράς ανεξάρτητα από τους σκοπούς που επιδιώκουν οι άνθρωποι και τα μέσα που χρησιμοποιούν, αποβλέπει στη διάκριση κατηγοριών και λειτουργιών. Πρόκειται για δύο διαφορετικά έργα. Η διαφορά μπορεί να καταδειχθεί καλύτερα μέσω της εξέτασης της καταλλακτικής έννοιας του επιχειρηματία.

Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν απομένει χώρος για επιχειρηματική δραστηριότητα, επειδή η κατασκευή αυτή εξαλείφει κάθε μεταβολή των δεδομένων που θα μπορούσε να επηρεάσει τις τιμές. Μόλις εγκαταλειφθεί αυτή η παραδοχή της ακαμψίας των δεδομένων, διαπιστώνεται ότι η δράση

πρέπει αναγκαστικά να επηρεάζεται από κάθε μεταβολή τους. Καθώς η δράση κατευθύνεται αναγκαστικά προς την άσκηση επιρροής σε μια μελλοντική κατάσταση πραγμάτων —έστω και αν πρόκειται μόνο για το άμεσο μέλλον της επόμενης στιγμής— επηρεάζεται από κάθε μεταβολή των δεδομένων που δεν προβλέφθηκε ορθά και η οποία επέρχεται κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ της έναρξής της και του τέλους της περιόδου για την οποία αποσκοπεί να μεριμνήσει, δηλαδή της περιόδου πρόβλεψης.[13] Επομένως, το αποτέλεσμα της δράσης είναι πάντοτε αβέβαιο. Η δράση είναι πάντοτε κερδοσκοπική.

Αυτό δεν ισχύει μόνο για την οικονομία της αγοράς, αλλά εξίσου για τον Ροβινσώνα Κρούσο, τον φανταστικό απομονωμένο δρώντα, καθώς και για τις συνθήκες μιας σοσιαλιστικής οικονομίας. Στη νοητική κατασκευή ενός ομοιόμορφα περιστρεφόμενου συστήματος κανείς δεν είναι επιχειρηματίας και κερδοσκόπος. Σε κάθε πραγματική και ζωντανή οικονομία, κάθε δρων είναι πάντοτε επιχειρηματίας και κερδοσκόπος. Οι άνθρωποι για τους οποίους μεριμνούν οι δρώντες —τα ανήλικα μέλη της οικογένειας στην κοινωνία της αγοράς και οι μάζες μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας—, μολονότι δεν είναι οι ίδιοι δρώντες και, επομένως, δεν είναι κερδοσκόποι, επηρεάζονται από το αποτέλεσμα των κερδοσκοπικών ενεργειών των δρώντων.

Όταν η οικονομική επιστήμη μιλά για επιχειρηματίες, δεν έχει κατά νου ανθρώπους, αλλά μια συγκεκριμένη λειτουργία. Η λειτουργία αυτή δεν αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα μιας ειδικής ομάδας ή τάξης ανθρώπων· είναι εγγενής σε κάθε δράση και επιβαρύνει κάθε δρώντα. Ενσαρκώνοντας αυτή τη λειτουργία σε ένα φανταστικό πρόσωπο, προσφεύγουμε σε ένα μεθοδολογικό τέχνασμα. Ο όρος επιχειρηματίας, όπως χρησιμοποιείται από την καταλλακτική θεωρία, σημαίνει τον δρώντα άνθρωπο εξεταζόμενο αποκλειστικά από τη σκοπιά της

αβεβαιότητας που ενυπάρχει σε κάθε δράση. Κατά τη χρήση αυτού του όρου δεν πρέπει ποτέ να λησμονείται ότι κάθε δράση είναι ενταγμένη στη ροή του χρόνου και, ως εκ τούτου, εμπεριέχει κερδοσκοπία.

Οι καπιταλιστές, οι γαιοκτήμονες και οι εργάτες είναι αναγκαστικά κερδοσκόποι. Το ίδιο ισχύει και για τον καταναλωτή όταν μεριμνά για τις προβλεπόμενες μελλοντικές ανάγκες του. Πολλά μπορούν να συμβούν ανάμεσα στο κύπελλο και στα χείλη.

Ας προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε τη νοητική κατασκευή του καθαρού επιχειρηματία έως τις έσχατες λογικές συνέπειές της. Αυτός ο επιχειρηματίας δεν κατέχει κανένα κεφάλαιο. Το κεφάλαιο που απαιτείται για τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες του δανείζεται από τους καπιταλιστές με τη μορφή χρηματικών δανείων. Είναι αλήθεια ότι ο νόμος τον θεωρεί κύριο των διαφόρων μέσων παραγωγής που αγοράστηκαν με τη δαπάνη των δανεισθέντων ποσών. Παρ' όλα αυτά, εξακολουθεί να μην έχει καθαρή περιουσία, επειδή το ύψος του ενεργητικού του εξισορροπείται από το ύψος των υποχρεώσεών του. Αν επιτύχει, το καθαρό κέρδος τού ανήκει. Αν αποτύχει, η ζημία πρέπει να βαρύνει τους καπιταλιστές που του δάνεισαν τα κεφάλαια.

Ένας τέτοιος επιχειρηματίας θα ήταν, στην πραγματικότητα, υπάλληλος των καπιταλιστών, ο οποίος κερδοσκοπεί για λογαριασμό τους και λαμβάνει μερίδιο 100 τοις εκατό στα καθαρά κέρδη, χωρίς να επιβαρύνεται από τις ζημίες. Ακόμη, όμως, και αν ο επιχειρηματίας είναι σε θέση να εξασφαλίσει ο ίδιος ένα μέρος του απαιτούμενου κεφαλαίου και δανείζεται μόνο το υπόλοιπο, τα πράγματα δεν διαφέρουν ουσιωδώς. Στον βαθμό στον οποίο οι πραγματοποιηθείσες ζημίες δεν μπορούν να καλυφθούν από τα ίδια κεφάλαια του επιχειρηματία, βαρύνουν τους δανειστές καπιταλιστές, ανεξάρτητα από τους όρους της σύμβασης. Ο καπιταλιστής είναι πάντοτε, δυνητικά, και επιχειρηματίας και

κερδοσκόπος. Διατρέχει πάντοτε τον κίνδυνο να χάσει τα κεφάλαιά του. Δεν υπάρχει απολύτως ασφαλής επένδυση.

Ο αυτάρκης γαιοκτήμονας που καλλιεργεί το κτήμα του αποκλειστικά για να εφοδιάζει το δικό του νοικοκυριό επηρεάζεται από όλες τις μεταβολές που επιδρούν στη γονιμότητα του αγροκτήματός του ή στις προσωπικές του ανάγκες. Στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς, το αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων ενός γεωργού επηρεάζεται από όλες τις μεταβολές που αφορούν τη σημασία του τεμαχίου γης του για τον εφοδιασμό της αγοράς. Ο γεωργός είναι σαφώς επιχειρηματίας, ακόμη και από τη σκοπιά της καθημερινής ορολογίας. Κανένας κύριος μέσων παραγωγής, ανεξάρτητα από το αν αυτά έχουν τη μορφή απτών αγαθών ή χρήματος, δεν παραμένει ανεπηρέαστος από την αβεβαιότητα του μέλλοντος. Η χρησιμοποίηση οποιωνδήποτε απτών αγαθών ή χρηματικών ποσών για παραγωγή — δηλαδή για τη μέριμνα υπέρ μεταγενέστερων χρονικών περιόδων— αποτελεί καθαυτή επιχειρηματική δραστηριότητα.

Τα πράγματα είναι ουσιαστικά τα ίδια για τον εργάτη. Γεννιέται κύριος ορισμένων ικανοτήτων· οι έμφυτες ικανότητές του αποτελούν μέσο παραγωγής το οποίο είναι καταλληλότερο για ορισμένα είδη εργασίας, λιγότερο κατάλληλο για άλλα και εντελώς ακατάλληλο για κάποια άλλα.[14] Αν έχει αποκτήσει τη δεξιότητα που απαιτείται για την εκτέλεση ορισμένων ειδών εργασίας, βρίσκεται, ως προς τον χρόνο και τις υλικές δαπάνες που απορρόφησε αυτή η εκπαίδευση, στη θέση ενός επενδυτή. Πραγματοποίησε μια εισροή προσδοκώντας ότι θα αποζημιωθεί από μια αντίστοιχη εκροή. Ο εργάτης είναι επιχειρηματίας στον βαθμό στον οποίο ο μισθός του καθορίζεται από την τιμή που προσφέρει η αγορά για το είδος εργασίας που είναι ικανός να εκτελέσει.

Η τιμή αυτή μεταβάλλεται σύμφωνα με τις μεταβολές των συνθηκών, όπως ακριβώς μεταβάλλεται η τιμή κάθε άλλου συντελεστή παραγωγής.

Στο πλαίσιο της οικονομικής θεωρίας, οι σχετικοί όροι έχουν την ακόλουθη σημασία:

- Επιχειρηματίας σημαίνει τον δρώντα άνθρωπο ως προς τις μεταβολές που επέρχονται στα δεδομένα της αγοράς.

- Καπιταλιστής και γαιοκτήμονας σημαίνουν τον δρώντα άνθρωπο ως προς τις μεταβολές της αξίας και της τιμής οι οποίες, ακόμη και αν όλα τα δεδομένα της αγοράς παραμένουν αμετάβλητα, προκαλούνται από την απλή παρέλευση του χρόνου, ως συνέπεια της διαφορετικής αποτίμησης των παρόντων και των μελλοντικών αγαθών.

- Εργάτης σημαίνει τον άνθρωπο ως προς τη χρησιμοποίηση του παραγωγικού συντελεστή της ανθρώπινης εργασίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάθε λειτουργία απομονώνεται εννοιολογικά με ακρίβεια: ο επιχειρηματίας αποκομίζει κέρδος ή υφίσταται ζημία· οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής —κεφαλαιουχικών αγαθών ή γης— αποκομίζουν πρωταρχικό τόκο· οι εργάτες αποκομίζουν μισθούς. Υπό αυτή την έννοια αναπτύσσουμε τη νοητική κατασκευή της λειτουργικής κατανομής, σε αντιδιαστολή προς την πραγματική ιστορική κατανομή.[15]

Η οικονομική επιστήμη, ωστόσο, χρησιμοποιούσε πάντοτε και εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τον όρο «επιχειρηματίας» και με έννοια διαφορετική από εκείνη που του αποδίδεται στη νοητική κατασκευή της λειτουργικής κατανομής. Αποκαλεί επίσης επιχειρηματίες εκείνους που

επιδιώκουν με ιδιαίτερο ζήλο να επωφεληθούν από την προσαρμογή της παραγωγής στις αναμενόμενες μεταβολές των συνθηκών· εκείνους που διαθέτουν μεγαλύτερη πρωτοβουλία, μεγαλύτερη τόλμη και οξύτερη αντίληψη από το πλήθος· τους δραστήριους και πρωτοπόρους φορείς της οικονομικής βελτίωσης.

Η έννοια αυτή είναι στενότερη από την έννοια του επιχειρηματία που χρησιμοποιείται στην κατασκευή της λειτουργικής κατανομής· δεν περιλαμβάνει πολλές περιπτώσεις τις οποίες περιλαμβάνει η δεύτερη. Είναι ατυχές το ότι ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει δύο διαφορετικές έννοιες. Θα ήταν προτιμότερο να χρησιμοποιείται διαφορετικός όρος για τη δεύτερη έννοια, παραδείγματος χάριν ο όρος «προωθητής».

Πρέπει να γίνει δεκτό ότι η έννοια του επιχειρηματία-προωθητή δεν μπορεί να οριστεί με πραξεολογική αυστηρότητα. Ως προς αυτό ομοιάζει με την έννοια του χρήματος, η οποία επίσης —σε αντίθεση με την έννοια του μέσου ανταλλαγής— δεν επιδέχεται αυστηρό πραξεολογικό ορισμό.[16] Η οικονομική επιστήμη, όμως, δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς την έννοια του προωθητή. Διότι αυτή αναφέρεται σε ένα δεδομένο που αποτελεί γενικό γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης, είναι παρόν σε όλες τις αγοραίες συναλλαγές και τις χαρακτηρίζει βαθύτατα. Πρόκειται για το γεγονός ότι τα διάφορα άτομα δεν αντιδρούν σε μια μεταβολή των συνθηκών με την ίδια ταχύτητα και κατά τον ίδιο τρόπο.

Η ανισότητα των ανθρώπων, η οποία οφείλεται τόσο στις διαφορές των έμφυτων ιδιοτήτων τους όσο και στις μεταπτώσεις της ζωής τους, εκδηλώνεται και με αυτόν τον τρόπο. Στην αγορά υπάρχουν πρωτοπόροι που καθορίζουν τον ρυθμό και άλλοι που απλώς μιμούνται τις διαδικασίες των περισσότερο ευκίνητων συμπολιτών τους. Το φαινόμενο της ηγεσίας δεν είναι λιγότερο πραγματικό στην αγορά από ό,τι σε

οποιονδήποτε άλλο κλάδο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η κινητήρια δύναμη της αγοράς, το στοιχείο που τείνει προς την αδιάκοπη καινοτομία και βελτίωση, παρέχεται από την ανησυχία του προωθητή και από την επιθυμία του να πραγματοποιήσει τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη.

Δεν υπάρχει, ωστόσο, κίνδυνος η διφορούμενη χρήση αυτού του όρου να προκαλέσει ασάφεια κατά την ανάπτυξη του καταλλακτικού συστήματος. Όπου ενδέχεται να εμφανιστούν αμφιβολίες, μπορούν να εξαλειφθούν μέσω της χρήσης του όρου «προωθητής» αντί του όρου «επιχειρηματίας».

Η επιχειρηματική λειτουργία στη στάσιμη οικονομία

Η προθεσμιακή αγορά μπορεί να απαλλάξει έναν προωθητή από ένα μέρος της επιχειρηματικής του λειτουργίας. Στον βαθμό στον οποίο ένας επιχειρηματίας έχει αντισταθμίσει, μέσω κατάλληλων προθεσμιακών συναλλαγών, τις ζημίες που ενδέχεται να υποστεί, παύει ως προς αυτό το μέρος να είναι επιχειρηματίας και η επιχειρηματική λειτουργία μεταβιβάζεται στο άλλο συμβαλλόμενο μέρος.

Ο νηματουργός βάμβακος ο οποίος, όταν αγοράζει ακατέργαστο βαμβάκι για το εργοστάσιό του, πωλεί προθεσμιακά την ίδια ποσότητα έχει εγκαταλείψει ένα μέρος της επιχειρηματικής του λειτουργίας. Δεν θα κερδίσει ούτε θα χάσει από τις μεταβολές της τιμής του βαμβακιού που θα επέλθουν κατά τη σχετική χρονική περίοδο. Ασφαλώς, δεν παύει εντελώς να ασκεί επιχειρηματική λειτουργία. Εξακολουθεί να επηρεάζεται από τις μεταβολές της τιμής του νήματος εν γένει ή της τιμής των συγκεκριμένων τίτλων και ειδών νήματος που παράγει, οι οποίες δεν προκαλούνται από μεταβολή της τιμής του ακατέργαστου βαμβακιού. Ακόμη και αν εκτελεί τη νηματουργική εργασία αποκλειστικά

κατ' ανάθεση, έναντι προκαθορισμένης αμοιβής, εξακολουθεί να ασκεί επιχειρηματική λειτουργία ως προς τα κεφάλαια που έχουν επενδυθεί στον εξοπλισμό της επιχείρησής του.

Μπορούμε να κατασκευάσουμε την εικόνα μιας οικονομίας στην οποία οι συνθήκες που απαιτούνται για τη δημιουργία προθεσμιακών αγορών πληρούνται για όλα τα είδη αγαθών και υπηρεσιών. Σε μια τέτοια νοητική κατασκευή, η επιχειρηματική λειτουργία διαχωρίζεται πλήρως από όλες τις άλλες λειτουργίες. Αναδύεται μια τάξη καθαρών επιχειρηματιών. Οι τιμές που καθορίζονται στις προθεσμιακές αγορές κατευθύνουν ολόκληρο τον μηχανισμό της παραγωγής. Μόνο οι συναλλασσόμενοι στις προθεσμιακές αγορές πραγματοποιούν κέρδη και υφίστανται ζημίες. Όλοι οι άλλοι είναι, τρόπον τινά, ασφαλισμένοι έναντι των πιθανών δυσμενών συνεπειών της αβεβαιότητας του μέλλοντος. Από αυτή την άποψη απολαμβάνουν ασφάλεια. Οι επικεφαλής των διαφόρων επιχειρηματικών μονάδων είναι ουσιαστικά, τρόπον τινά, υπάλληλοι με σταθερό εισόδημα.

Αν υποθέσουμε περαιτέρω ότι αυτή η οικονομία είναι στάσιμη και ότι όλες οι προθεσμιακές συναλλαγές συγκεντρώνονται σε μία εταιρεία, είναι προφανές ότι το συνολικό ποσό των ζημιών αυτής της εταιρείας ισούται επακριβώς με το συνολικό ποσό των κερδών της. Θα αρκούσε να εθνικοποιήσουμε αυτή την εταιρεία για να δημιουργήσουμε ένα σοσιαλιστικό κράτος χωρίς κέρδη και ζημίες, ένα κράτος αδιατάρακτης ασφάλειας και σταθερότητας. Αυτό, όμως, ισχύει μόνο επειδή ο ορισμός μας για τη στάσιμη οικονομία προϋποθέτει την ισότητα μεταξύ του συνολικού αθροίσματος των ζημιών και του συνολικού αθροίσματος των κερδών. Σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία πρέπει να εμφανίζεται πλεόνασμα είτε κερδών είτε ζημιών.

Θα ήταν σπατάλη χρόνου να επιμείνουμε περισσότερο σε τέτοιες υπερβολικά εξεζητημένες εικόνες, οι οποίες δεν προάγουν την ανάλυση των οικονομικών προβλημάτων. Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο τις αναφέρουμε είναι ότι αντανακλούν ιδέες οι οποίες βρίσκονται στη βάση ορισμένων επικρίσεων κατά του οικονομικού συστήματος του καπιταλισμού και ορισμένων απατηλών σχεδίων που προτείνονται για τον σοσιαλιστικό έλεγχο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Είναι πράγματι αληθές ότι ένα σοσιαλιστικό σχέδιο είναι λογικά συμβατό με τις απραγματοποίητες νοητικές κατασκευές της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης και της στάσιμης οικονομίας. Η προτίμηση με την οποία οι μαθηματικοί οικονομολόγοι ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τις συνθήκες αυτών των νοητικών κατασκευών και με την κατάσταση «ισορροπίας» που εμπεριέχεται σε αυτές έκανε τους ανθρώπους να λησμονήσουν ότι πρόκειται για μη πραγματικά, αυτοαντιφατικά και φανταστικά βοηθήματα της σκέψης και για τίποτε περισσότερο. Ασφαλώς, δεν αποτελούν κατάλληλα πρότυπα για την οικοδόμηση μιας ζωντανής κοινωνίας δρώντων ανθρώπων.

13. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 481.

14. Για την έννοια υπό την οποία η εργασία πρέπει να θεωρείται μη ειδικός συντελεστής παραγωγής, βλ. ανωτέρω, σ. 133–135.

15. Ας υπογραμμίσουμε και πάλι ότι κάθε άνθρωπος, συμπεριλαμβανομένων των μη ειδικών, προσφεύγει πάντοτε σε αυτή τη νοητική κατασκευή όταν ασχολείται με τα προβλήματα του προσδιορισμού του εισοδήματος. Οι οικονομολόγοι δεν την επινόησαν· απλώς την απάλλαξαν από τις ανεπάρκειες που χαρακτηρίζουν τη

διαδεδομένη αντίληψή της. Για επιστημολογική εξέταση της λειτουργικής κατανομής, πρβλ. John Bates Clark, *The Distribution of Wealth* (Νέα Υόρκη, 1908), σ. 5, και Eugen von Böhm-Bawerk, *Gesammelte Schriften*, επιμ. F. X. Weiss (Βιέννη, 1924), σ. 299.

Ο όρος «κατανομή» δεν πρέπει να παραπλανά κανέναν. Η χρήση του στο συγκεκριμένο πλαίσιο εξηγείται από τον ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της οικονομικής σκέψης η νοητική κατασκευή ενός σοσιαλιστικού κράτους. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 240. Στη λειτουργία μιας οικονομίας της αγοράς δεν υπάρχει τίποτε που θα μπορούσε κυριολεκτικά να αποκληθεί κατανομή. Τα αγαθά δεν παράγονται πρώτα και κατόπιν κατανέμονται, όπως θα συνέβαινε σε ένα σοσιαλιστικό κράτος. Η λέξη «κατανομή», όπως χρησιμοποιείται στον όρο «λειτουργική κατανομή», ανταποκρίνεται στη σημασία που αποδιδόταν στον όρο πριν από 150 χρόνια. Στη σημερινή αγγλική χρήση, ο όρος *distribution* σημαίνει τη διανομή των αγαθών στους καταναλωτές, όπως αυτή πραγματοποιείται μέσω του εμπορίου.

16.Πρβλ. κατωτέρω, σ. 398.

Κεφάλαιο 15: Η ΑΓΟΡΑ

1. Τα χαρακτηριστικά της οικονομίας της αγοράς

Η οικονομία της αγοράς είναι το κοινωνικό σύστημα του καταμερισμού της εργασίας υπό καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Καθένας δρα για δικό του λογαριασμό· οι πράξεις του καθενός, όμως, αποβλέπουν τόσο στην ικανοποίηση των αναγκών των άλλων ανθρώπων όσο και στην ικανοποίηση των δικών του. Καθένας, δρώντας, υπηρετεί τους συμπολίτες του. Από την άλλη πλευρά, καθένας υπηρετείται από τους συμπολίτες του. Καθένας είναι συγχρόνως μέσο και αυτοσκοπός: έσχατος σκοπός για τον ίδιο και μέσο για τους άλλους ανθρώπους κατά τις προσπάθειές τους να επιτύχουν τους δικούς τους σκοπούς.

Το σύστημα αυτό κατευθύνεται από την αγορά. Η αγορά διοχετεύει τις δραστηριότητες του ατόμου προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες εξυπηρετεί καλύτερα τις επιθυμίες των συνανθρώπων του. Στη

λειτουργία της αγοράς δεν υπάρχει καταναγκασμός ή εξαναγκασμός. Το κράτος, ο κοινωνικός μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού, δεν παρεμβαίνει στην αγορά ούτε στις δραστηριότητες των πολιτών που κατευθύνονται από αυτήν. Χρησιμοποιεί τη δύναμή του για να εξαναγκάζει τους ανθρώπους σε υποταγή αποκλειστικά και μόνο προκειμένου να αποτρέπει πράξεις που καταστρέφουν τη διατήρηση και την ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Προστατεύει τη ζωή, την υγεία και την ιδιοκτησία του ατόμου από βίαιες ή δόλιες επιθέσεις εγχώριων κακοποιών και εξωτερικών εχθρών. Έτσι, το κράτος δημιουργεί και διατηρεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο μπορεί να λειτουργεί με ασφάλεια η οικονομία της αγοράς.

Το μαρξιστικό σύνθημα «αναρχική παραγωγή» χαρακτηρίζει εύστοχα αυτή την κοινωνική δομή ως οικονομικό σύστημα το οποίο δεν κατευθύνεται από έναν δικτάτορα, έναν τσάρο της παραγωγής που αναθέτει στον καθένα ένα καθήκον και τον εξαναγκάζει να υπακούσει στη διαταγή του. Κάθε άνθρωπος είναι ελεύθερος· κανείς δεν υπόκειται σε δεσπότη. Το άτομο εντάσσεται με δική του πρωτοβουλία στο σύστημα συνεργασίας. Η αγορά το κατευθύνει και του αποκαλύπτει με ποιον τρόπο μπορεί να προαγάγει καλύτερα τόσο τη δική του ευημερία όσο και εκείνη των άλλων ανθρώπων. Η αγορά είναι κυρίαρχη. Μόνο η αγορά οργανώνει ολόκληρο το κοινωνικό σύστημα και του προσδίδει λογική συνοχή και νόημα.

Η αγορά δεν είναι τόπος, πράγμα ή συλλογική οντότητα. Η αγορά είναι μια διαδικασία, η οποία κινείται από την αλληλεπίδραση των πράξεων των διαφόρων ατόμων που συνεργάζονται υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας. Οι δυνάμεις που καθορίζουν τη διαρκώς μεταβαλλόμενη κατάσταση της αγοράς είναι οι αξιολογικές κρίσεις αυτών των ατόμων και οι πράξεις τους, όπως αυτές κατευθύνονται από

τις εν λόγω αξιολογικές κρίσεις. Η κατάσταση της αγοράς σε κάθε χρονική στιγμή είναι η διάρθρωση των τιμών, δηλαδή το σύνολο των σχέσεων ανταλλαγής όπως αυτές διαμορφώνονται από την αλληλεπίδραση εκείνων που επιθυμούν να αγοράσουν και εκείνων που επιθυμούν να πωλήσουν. Δεν υπάρχει τίποτε απάνθρωπο ή μυστικιστικό στην αγορά. Η διαδικασία της αγοράς αποτελεί εξ ολοκλήρου συνισταμένη ανθρώπινων πράξεων. Κάθε φαινόμενο της αγοράς μπορεί να αναχθεί σε συγκεκριμένες επιλογές των μελών της κοινωνίας της αγοράς.

Η διαδικασία της αγοράς συνίσταται στην προσαρμογή των επιμέρους πράξεων των διαφόρων μελών της κοινωνίας της αγοράς στις απαιτήσεις της αμοιβαίας συνεργασίας. Οι αγοραίες τιμές υποδεικνύουν στους παραγωγούς τι πρέπει να παραγάγουν, πώς πρέπει να το παραγάγουν και σε ποια ποσότητα. Η αγορά είναι το επίκεντρο προς το οποίο συγκλίνουν οι δραστηριότητες των ατόμων. Είναι το κέντρο από το οποίο εκπορεύονται οι δραστηριότητές τους.

Η οικονομία της αγοράς πρέπει να διακρίνεται αυστηρά από το δεύτερο νοητό —μολονότι μη πραγματοποιήσιμο— σύστημα κοινωνικής συνεργασίας υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας: το σύστημα κοινωνικής ή κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Το δεύτερο αυτό σύστημα αποκαλείται συνήθως σοσιαλισμός, κομμουνισμός, σχεδιασμένη οικονομία ή κρατικός καπιταλισμός. Η οικονομία της αγοράς, ή καπιταλισμός όπως συνήθως αποκαλείται, και η σοσιαλιστική οικονομία αποκλείουν αμοιβαία η μία την άλλη. Κανένα μείγμα των δύο συστημάτων δεν είναι δυνατό ή νοητό· δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως μια μικτή οικονομία, δηλαδή ένα σύστημα που θα ήταν εν μέρει καπιταλιστικό και εν μέρει σοσιαλιστικό. Η παραγωγή κατευθύνεται είτε

από την αγορά είτε από τα διατάγματα ενός τσάρου της παραγωγής ή μιας επιτροπής τσάρων της παραγωγής.

Αν, σε μια κοινωνία βασισμένη στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ορισμένα από αυτά τα μέσα ανήκουν στο δημόσιο και λειτουργούν υπό δημόσια διαχείριση —δηλαδή ανήκουν στην κυβέρνηση ή σε κάποιον οργανισμό της και λειτουργούν υπό τη διαχείρισή τους—, αυτό δεν δημιουργεί ένα μικτό σύστημα που θα συνδύαζε τον σοσιαλισμό με τον καπιταλισμό. Το γεγονός ότι το κράτος ή οι δήμοι κατέχουν και λειτουργούν ορισμένες παραγωγικές εγκαταστάσεις δεν μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οικονομίας της αγοράς. Οι δημόσιες επιχειρήσεις υπόκεινται στην κυριαρχία της αγοράς. Πρέπει να ενταχθούν, ως αγοραστές πρώτων υλών, εξοπλισμού και εργασίας και ως πωλητές αγαθών και υπηρεσιών, στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Υπόκεινται στους νόμους της αγοράς και, ως εκ τούτου, εξαρτώνται από τους καταναλωτές, οι οποίοι μπορούν να τις προτιμήσουν ή να μην τις προτιμήσουν. Πρέπει να επιδιώκουν την πραγματοποίηση κερδών ή, τουλάχιστον, την αποφυγή ζημιών.

Η κυβέρνηση μπορεί να καλύπτει τις ζημίες των παραγωγικών ή εμπορικών της επιχειρήσεων αντλώντας χρήματα από δημόσιους πόρους. Αυτό, όμως, ούτε εξαλείφει ούτε μετριάζει την κυριαρχία της αγοράς· απλώς τη μετατοπίζει σε άλλον τομέα. Διότι τα μέσα για την κάλυψη των ζημιών πρέπει να συγκεντρωθούν μέσω της επιβολής φόρων. Η φορολόγηση αυτή, όμως, επιφέρει συνέπειες στην αγορά και επηρεάζει την οικονομική δομή σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς. Η λειτουργία της αγοράς, και όχι η κυβερνητική υπηρεσία που εισπράττει τους φόρους, αποφασίζει ποιοι θα φέρουν τελικά το βάρος των φόρων και πώς αυτοί θα επηρεάσουν την παραγωγή και την κατανάλωση.

Επομένως, η αγορά, και όχι η δημόσια υπηρεσία, καθορίζει τη λειτουργία αυτών των επιχειρήσεων.

Τίποτε που συνδέεται κατά οποιονδήποτε τρόπο με τη λειτουργία μιας αγοράς δεν πρέπει να αποκαλείται σοσιαλισμός με την πραξεολογική ή οικονομική έννοια. Η έννοια του σοσιαλισμού, όπως έχει συλληφθεί και οριστεί από όλους τους σοσιαλιστές, προϋποθέτει την απουσία αγοράς για τους συντελεστές παραγωγής και τιμών για αυτούς τους συντελεστές. Η «κοινωνικοποίηση» επιμέρους παραγωγικών εγκαταστάσεων, καταστημάτων και αγροκτημάτων —δηλαδή η μεταβίβασή τους από την ατομική στη δημόσια ιδιοκτησία— αποτελεί μέθοδο σταδιακής εγκαθίδρυσης του σοσιαλισμού. Είναι ένα βήμα προς τον σοσιαλισμό, όχι όμως αφ' εαυτού σοσιαλισμός. Ο Marx και οι ορθόδοξοι μαρξιστές αρνούνται κατηγορηματικά τη δυνατότητα μιας τέτοιας βαθμιαίας μετάβασης στον σοσιαλισμό. Σύμφωνα με τη θεωρία τους, η εξέλιξη του καπιταλισμού θα φθάσει κάποια ημέρα σε ένα σημείο στο οποίο ο καπιταλισμός θα μετασχηματιστεί μονομιάς σε σοσιαλισμό.

Οι επιχειρήσεις που λειτουργούν υπό κρατική διαχείριση, καθώς και η ρωσική σοβιετική οικονομία, συνδέονται με το καπιταλιστικό σύστημα από το γεγονός και μόνο ότι αγοράζουν και πωλούν στις αγορές. Οι ίδιες μαρτυρούν αυτή τη σύνδεση, υπολογίζοντας σε χρηματικούς όρους. Χρησιμοποιούν έτσι τις διανοητικές μεθόδους του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο καταδικάζουν με φανατισμό.

Διότι ο χρηματικός οικονομικός υπολογισμός αποτελεί το διανοητικό θεμέλιο της οικονομίας της αγοράς. Τα καθήκοντα που τίθενται στη δράση εντός οποιουδήποτε συστήματος καταμερισμού της εργασίας δεν μπορούν να εκτελεστούν χωρίς οικονομικό υπολογισμό. Η οικονομία της αγοράς υπολογίζει σε όρους χρηματικών τιμών. Το γεγονός ότι είναι ικανή να πραγματοποιεί τέτοιους υπολογισμούς συνέβαλε αποφασιστικά

στην εξέλιξή της και αποτελεί προϋπόθεση της σημερινής λειτουργίας της. Η οικονομία της αγοράς είναι πραγματική επειδή μπορεί να υπολογίζει.

2. Κεφαλαιουχικά αγαθά και κεφάλαιο

Σε όλα τα ζωντανά όντα είναι εγγενής μια παρόρμηση που τα κατευθύνει προς την αφομοίωση ύλης η οποία διατηρεί, ανανεώνει και ενισχύει τη ζωτική τους ενέργεια. Η υπεροχή του δρώντος ανθρώπου εκδηλώνεται στο γεγονός ότι αποβλέπει συνειδητά και σκόπιμα στη διατήρηση και στην ενίσχυση της ζωτικότητάς του. Κατά την επιδίωξη αυτού του σκοπού, η επινοητικότητά του τον οδηγεί στην κατασκευή εργαλείων τα οποία αρχικά τον βοηθούν να αποκτήσει τροφή, σε μεταγενέστερο στάδιο τον παρακινούν να επινοήσει μεθόδους αύξησης της διαθέσιμης ποσότητας τροφίμων και, τέλος, του επιτρέπουν να μεριμνήσει για την ικανοποίηση των περισσότερο επιτακτικών από τις επιθυμίες που είναι ειδικά ανθρώπινες. Όπως το περιέγραφε ο Böhm-Bawerk, ο άνθρωπος επιλέγει έμμεσες μεθόδους παραγωγής οι οποίες απαιτούν περισσότερο χρόνο, αλλά αντισταθμίζουν αυτή την καθυστέρηση παράγοντας περισσότερα και καλύτερα προϊόντα.

Στην αφετηρία κάθε βήματος προόδου προς μια ζωή μεγαλύτερης αφθονίας βρίσκεται η αποταμίευση: η δημιουργία αποθέματος προϊόντων που καθιστά δυνατή την επιμήκυνση της μέσης χρονικής περιόδου η οποία μεσολαβεί μεταξύ της έναρξης της παραγωγικής διαδικασίας και της ολοκλήρωσης ενός προϊόντος έτοιμου προς χρήση και κατανάλωση. Τα προϊόντα που συσσωρεύονται για αυτόν τον σκοπό αποτελούν είτε ενδιάμεσα στάδια της τεχνολογικής διαδικασίας — δηλαδή εργαλεία και ημικατεργασμένα προϊόντα— είτε αγαθά έτοιμα προς κατανάλωση, τα οποία επιτρέπουν στον άνθρωπο να αντικαταστήσει μια βραχύτερη παραγωγική διαδικασία με μια περισσότερο χρονοβόρα, χωρίς να υποστεί στέρηση κατά την περίοδο αναμονής. Τα αγαθά αυτά ονομάζονται κεφαλαιουχικά αγαθά. Επομένως, η αποταμίευση και η συνακόλουθη συσσώρευση κεφαλαιουχικών αγαθών βρίσκονται στην αφετηρία κάθε προσπάθειας βελτίωσης των υλικών συνθηκών του ανθρώπου· αποτελούν το θεμέλιο του ανθρώπινου πολιτισμού. Χωρίς αποταμίευση και συσσώρευση κεφαλαιουχικών αγαθών, δεν θα μπορούσε να υπάρξει καμία επιδίωξη μη υλικών σκοπών.[1]

Από την έννοια των κεφαλαιουχικών αγαθών πρέπει να διακρίνεται σαφώς η έννοια του κεφαλαίου.[2] Η έννοια του κεφαλαίου αποτελεί τη θεμελιώδη έννοια του οικονομικού υπολογισμού, το κυριότερο νοητικό εργαλείο για τη διεξαγωγή των υποθέσεων στην οικονομία της αγοράς. Σύστοιχή της είναι η έννοια του εισοδήματος.

Οι έννοιες του κεφαλαίου και του εισοδήματος, όπως εφαρμόζονται στη λογιστική και στους καθημερινούς συλλογισμούς τους οποίους η λογιστική απλώς εκλεπτύνει, αντιπαραβάλλουν τα μέσα προς τους σκοπούς. Ο υπολογίζων νους του δρώντος χαράσσει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών που σχεδιάζει να

χρησιμοποιήσει για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών του και των αγαθών όλων των τάξεων —συμπεριλαμβανομένων των αγαθών πρώτης τάξεως— τα οποία σχεδιάζει να χρησιμοποιήσει, μέσω περαιτέρω δράσης, για την ικανοποίηση μελλοντικών αναγκών. Η διάκριση μεταξύ μέσων και σκοπών μετατρέπεται έτσι σε διάκριση μεταξύ απόκτησης και κατανάλωσης, επιχειρηματικής δραστηριότητας και νοικοκυριού, επιχειρηματικών κεφαλαίων και οικιακών αγαθών.

Ολόκληρο το σύμπλεγμα των αγαθών που προορίζονται για απόκτηση εισοδήματος αποτιμάται σε χρηματικούς όρους, και αυτό το άθροισμα —το κεφάλαιο— αποτελεί την αφετηρία του οικονομικού υπολογισμού. Ο άμεσος σκοπός της αποκτητικής δράσης είναι η αύξηση ή, τουλάχιστον, η διατήρηση του κεφαλαίου. Το ποσό που μπορεί να καταναλωθεί εντός μιας ορισμένης περιόδου χωρίς να μειωθεί το κεφάλαιο ονομάζεται εισόδημα. Αν η κατανάλωση υπερβαίνει το διαθέσιμο εισόδημα, η διαφορά ονομάζεται ανάλωση κεφαλαίου. Αν το διαθέσιμο εισόδημα είναι μεγαλύτερο από το ποσό που καταναλώνεται, η διαφορά ονομάζεται αποταμίευση. Μεταξύ των κυριότερων καθηκόντων του οικονομικού υπολογισμού συγκαταλέγεται ο προσδιορισμός του ύψους του εισοδήματος, της αποταμίευσης και της ανάλωσης κεφαλαίου.

Οι συλλογισμοί που οδήγησαν τον δρώντα άνθρωπο στις έννοιες που εμπεριέχονται στους όρους κεφάλαιο και εισόδημα βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή σε κάθε εκ των προτέρων εξέταση και σχεδιασμό μιας δράσης. Ακόμη και οι πιο πρωτόγονοι γεωργοί έχουν αμυδρή επίγνωση των συνεπειών πράξεων οι οποίες, για έναν σύγχρονο λογιστή, θα αποτελούσαν ανάλωση κεφαλαίου. Η απροθυμία του κυνηγού να σκοτώσει μια κυοφορούσα ελαφίνα και η δυσφορία που αισθάνονταν ακόμη και οι πιο αδίστακτοι πολεμιστές όταν έκοβαν

οπωροφόρα δέντρα αποτελούσαν εκδηλώσεις μιας νοοτροπίας επηρεασμένης από τέτοιους συλλογισμούς. Οι ίδιοι συλλογισμοί ήταν παρόντες στον πανάρχαιο νομικό θεσμό της επικαρπίας και σε ανάλογα έθιμα και πρακτικές.

Μόνο, όμως, οι άνθρωποι που είναι σε θέση να προσφεύγουν στον χρηματικό υπολογισμό μπορούν να αναπτύξουν με πλήρη σαφήνεια τη διάκριση μεταξύ μιας οικονομικής υπόστασης και των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από αυτήν και να την εφαρμόσουν με ακρίβεια σε όλες τις κατηγορίες, τα είδη και τις τάξεις αγαθών και υπηρεσιών. Μόνο αυτοί μπορούν να θεμελιώσουν τέτοιες διακρίσεις υπό τις αδιάκοπα μεταβαλλόμενες συνθήκες των εξαιρετικά ανεπτυγμένων μεταποιητικών βιομηχανιών και της περίπλοκης δομής της κοινωνικής συνεργασίας εκατοντάδων χιλιάδων εξειδικευμένων εργασιών και υπηρεσιών.

Ανατρέχοντας, από τη σκοπιά της γνώσης που παρέχει η σύγχρονη λογιστική, στις συνθήκες των άγριων προγόνων της ανθρώπινης φυλής, μπορούμε να πούμε μεταφορικά ότι και εκείνοι χρησιμοποιούσαν «κεφάλαιο». Ένας σύγχρονος λογιστής θα μπορούσε να εφαρμόσει όλες τις μεθόδους του επαγγέλματός του στα πρωτόγονα εργαλεία κυνηγιού και αλιείας, στην κτηνοτροφία και στην καλλιέργεια του εδάφους τους, αν γνώριζε ποιες τιμές έπρεπε να αποδώσει στα διάφορα σχετικά στοιχεία. Ορισμένοι οικονομολόγοι συνήγαγαν από αυτό ότι το «κεφάλαιο» αποτελεί κατηγορία κάθε ανθρώπινης παραγωγής, ότι είναι παρόν σε κάθε νοητό σύστημα διεξαγωγής παραγωγικών διαδικασιών —τόσο στην ακούσια απομόνωση του Ροβινσώνα Κρούσου όσο και σε μια σοσιαλιστική κοινωνία— και ότι δεν εξαρτάται από την εφαρμογή του χρηματικού υπολογισμού.[4] Αυτό, όμως, αποτελεί σύγχυση.

Η έννοια του κεφαλαίου δεν μπορεί να αποσπαστεί από το πλαίσιο του χρηματικού υπολογισμού και από την κοινωνική δομή μιας

οικονομίας της αγοράς, μόνο εντός της οποίας είναι δυνατός ο χρηματικός υπολογισμός. Είναι μια έννοια που δεν έχει κανένα νόημα έξω από τις συνθήκες της οικονομίας της αγοράς. Διαδραματίζει ρόλο αποκλειστικά στα σχέδια και στις καταγραφές ατόμων που δρουν για δικό τους λογαριασμό μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και αναπτύχθηκε παράλληλα με την εξάπλωση του οικονομικού υπολογισμού σε χρηματικούς όρους.[5]

Η σύγχρονη λογιστική αποτελεί προϊόν μακράς ιστορικής εξέλιξης. Σήμερα επικρατεί ομοφωνία μεταξύ επιχειρηματιών και λογιστών ως προς τη σημασία του κεφαλαίου. Κεφάλαιο είναι το άθροισμα του χρηματικού ισοδυνάμου όλων των στοιχείων του ενεργητικού, μείον το άθροισμα του χρηματικού ισοδυνάμου όλων των υποχρεώσεων, το οποίο έχει διατεθεί σε μια συγκεκριμένη ημερομηνία για τη διεξαγωγή των δραστηριοτήτων μιας συγκεκριμένης επιχειρηματικής μονάδας. Δεν έχει σημασία από τι αποτελούνται αυτά τα περιουσιακά στοιχεία: από τεμάχια γης, κτίρια, εξοπλισμό, εργαλεία, αγαθά οποιουδήποτε είδους και τάξεως, αξιώσεις, εισπρακτέες απαιτήσεις, μετρητά ή οτιδήποτε άλλο.

Αποτελεί ιστορικό γεγονός ότι, κατά τις πρώτες εποχές της λογιστικής, οι έμποροι, οι πρωτοπόροι στην πορεία προς τον χρηματικό υπολογισμό, δεν συμπεριλάμβαναν κατά κανόνα στην έννοια του κεφαλαίου το χρηματικό ισοδύναμο των κτιρίων και της γης τους. Αποτελεί επίσης ιστορικό γεγονός ότι οι γεωργοί άργησαν να εφαρμόσουν την έννοια του κεφαλαίου στη γη τους. Ακόμη και σήμερα, στις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες, μόνο ένα μέρος των γεωργών είναι εξοικειωμένο με την πρακτική της ορθής λογιστικής. Πολλοί γεωργοί αρκούνται σε ένα σύστημα τήρησης βιβλίων που παραλείπει να λάβει υπόψη τη γη και τη συμβολή της στην παραγωγή. Οι λογιστικές

εγγραφές τους δεν περιλαμβάνουν το χρηματικό ισοδύναμο της γης και, συνεπώς, παραμένουν αδιάφορες απέναντι στις μεταβολές αυτού του ισοδυνάμου.

Τέτοιοι λογαριασμοί είναι ελαττωματικοί, επειδή δεν παρέχουν την πληροφορία που αποτελεί τον μοναδικό σκοπό της λογιστικής του κεφαλαίου. Δεν υποδεικνύουν αν η λειτουργία του αγροκτήματος προκάλεσε ή όχι υποβάθμιση της ικανότητας της γης να συμβάλλει στην παραγωγή, δηλαδή της αντικειμενικής αξίας χρήσεώς της. Αν έχει επέλθει διάβρωση του εδάφους, τα λογιστικά βιβλία την αγνοούν και, ως εκ τούτου, το υπολογιζόμενο εισόδημα —η καθαρή απόδοση— εμφανίζεται μεγαλύτερο από όσο θα έδειχνε μια πληρέστερη μέθοδος λογιστικής.

Είναι αναγκαίο να αναφερθούν αυτά τα ιστορικά γεγονότα, επειδή επηρέασαν τις προσπάθειες των οικονομολόγων να διαμορφώσουν την έννοια του πραγματικού κεφαλαίου.

Οι οικονομολόγοι βρίσκονταν και εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να βρίσκονται αντιμέτωποι με τη δεισιδαίμονα πεποίθηση ότι η σπανιότητα των συντελεστών παραγωγής θα μπορούσε να εξαλειφθεί, είτε ολοκληρωτικά είτε τουλάχιστον εν μέρει, μέσω της αύξησης της ποσότητας του χρήματος σε κυκλοφορία και της πιστωτικής επέκτασης. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν επαρκώς αυτό το θεμελιώδες πρόβλημα της οικονομικής πολιτικής, θεώρησαν αναγκαίο να κατασκευάσουν μια έννοια πραγματικού κεφαλαίου και να την αντιπαραβάλουν προς την έννοια του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί ο επιχειρηματίας, του οποίου ο υπολογισμός αναφέρεται στο συνολικό σύμπλεγμα των αποκτητικών του δραστηριοτήτων.

Όταν οι οικονομολόγοι άρχισαν αυτές τις προσπάθειες, η θέση του χρηματικού ισοδυνάμου της γης στην έννοια του κεφαλαίου εξακολουθούσε να αμφισβητείται. Έτσι, θεώρησαν εύλογο να παραβλέψουν τη γη κατά την κατασκευή της έννοιας του πραγματικού κεφαλαίου. Όρισαν το πραγματικό κεφάλαιο ως το σύνολο των διαθέσιμων παραχθέντων συντελεστών παραγωγής. Άρχισαν σχολαστικιστικές συζητήσεις σχετικά με το αν τα αποθέματα καταναλωτικών αγαθών που διατηρούν οι επιχειρηματικές μονάδες αποτελούν ή όχι πραγματικό κεφάλαιο. Υπήρχε, όμως, σχεδόν ομοφωνία ότι τα μετρητά δεν αποτελούν πραγματικό κεφάλαιο.

Αυτή η έννοια του συνόλου των παραχθέντων συντελεστών παραγωγής είναι κενή περιεχομένου. Το χρηματικό ισοδύναμο των διαφόρων συντελεστών παραγωγής που κατέχει μια επιχειρηματική μονάδα μπορεί να προσδιοριστεί και να αθροιστεί. Αν, όμως, αφαιρέσουμε αυτή την αποτίμηση σε χρηματικούς όρους, το σύνολο των παραχθέντων συντελεστών παραγωγής αποτελεί απλώς απαρίθμηση φυσικών ποσοτήτων χιλιάδων και χιλιάδων διαφορετικών αγαθών. Μια τέτοια απογραφή δεν έχει καμία χρησιμότητα για τη δράση. Αποτελεί περιγραφή ενός τμήματος του σύμπαντος με όρους τεχνολογίας και τοπογραφίας και δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τα προβλήματα που εγείρουν οι προσπάθειες βελτίωσης της ανθρώπινης ευημερίας. Μπορούμε να αποδεχθούμε την ορολογική χρήση σύμφωνα με την οποία οι παραχθέντες συντελεστές παραγωγής ονομάζονται κεφαλαιουχικά αγαθά. Αυτό, όμως, δεν καθιστά την έννοια του πραγματικού κεφαλαίου περισσότερο ουσιαστική.

Η χειρότερη συνέπεια της χρήσης της μυθικής έννοιας του πραγματικού κεφαλαίου ήταν ότι οι οικονομολόγοι άρχισαν να θεωρητικολογούν σχετικά με ένα νόθο πρόβλημα, το οποίο ονομάστηκε

παραγωγικότητα του πραγματικού κεφαλαίου. Ένας συντελεστής παραγωγής είναι, εξ ορισμού, ένα πράγμα ικανό να συμβάλλει στην επιτυχία μιας παραγωγικής διαδικασίας. Η αγοραία τιμή του αντανακλά πλήρως την αξία που αποδίδουν οι άνθρωποι σε αυτή τη συμβολή. Οι υπηρεσίες που αναμένονται από τη χρησιμοποίηση ενός συντελεστή παραγωγής —δηλαδή η συμβολή του στην παραγωγικότητα— αμείβονται στις αγοραίες συναλλαγές σύμφωνα με την πλήρη αξία που τους αποδίδουν οι άνθρωποι. Οι συντελεστές αυτοί θεωρούνται πολύτιμοι μόνο εξαιτίας αυτών των υπηρεσιών. Οι υπηρεσίες αυτές αποτελούν τον μοναδικό λόγο για τον οποίο καταβάλλονται τιμές για την απόκτησή τους. Αφού καταβληθούν αυτές οι τιμές, δεν απομένει τίποτε που θα μπορούσε να προκαλέσει περαιτέρω πληρωμές εκ μέρους οποιουδήποτε ως αποζημίωση για πρόσθετες παραγωγικές υπηρεσίες αυτών των συντελεστών παραγωγής. Αποτέλεσε σφάλμα η εξήγηση του τόκου ως εισοδήματος που προέρχεται από την παραγωγικότητα του κεφαλαίου.[6]

Εξίσου επιζήμια υπήρξε μια δεύτερη σύγχυση που προέκυψε από την έννοια του πραγματικού κεφαλαίου. Οι άνθρωποι άρχισαν να στοχάζονται μια έννοια κοινωνικού κεφαλαίου διαφορετική από εκείνη του ιδιωτικού κεφαλαίου. Εκκινώντας από τη νοητική κατασκευή μιας σοσιαλιστικής οικονομίας, επιδίωξαν να ορίσουν μια έννοια κεφαλαίου κατάλληλη για τις οικονομικές δραστηριότητες του γενικού διευθυντή ενός τέτοιου συστήματος. Ορθώς υπέθεταν ότι αυτός ο διευθυντής θα επιθυμούσε να γνωρίζει αν η διαχείριση των υποθέσεων από μέρους του ήταν επιτυχής —δηλαδή από τη σκοπιά των δικών του αποτιμήσεων και των σκοπών που επιδιώκονταν σύμφωνα με αυτές— και πόσα θα μπορούσε να δαπανήσει για την κατανάλωση των υπηκόων του χωρίς να μειώσει το διαθέσιμο απόθεμα συντελεστών παραγωγής και, ως εκ τούτου, να περιορίσει την απόδοση της μελλοντικής παραγωγής.

Μια σοσιαλιστική κυβέρνηση θα είχε επιτακτική ανάγκη τις έννοιες του κεφαλαίου και του εισοδήματος ως οδηγό για τις ενέργειές της. Σε ένα οικονομικό σύστημα, όμως, στο οποίο δεν υπάρχουν ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, αγορά και τιμές για τέτοια αγαθά, οι έννοιες του κεφαλαίου και του εισοδήματος αποτελούν απλώς ακαδημαϊκά αιτήματα, στερούμενα κάθε πρακτικής εφαρμογής. Σε μια σοσιαλιστική οικονομία υπάρχουν κεφαλαιουχικά αγαθά, αλλά όχι κεφάλαιο.

Η έννοια του κεφαλαίου έχει νόημα μόνο στην οικονομία της αγοράς. Εξυπηρετεί τους συλλογισμούς και τους υπολογισμούς ατόμων ή ομάδων ατόμων που ενεργούν για δικό τους λογαριασμό εντός μιας τέτοιας οικονομίας. Αποτελεί εργαλείο των καπιταλιστών, των επιχειρηματιών και των γεωργών που επιδιώκουν την πραγματοποίηση κερδών και την αποφυγή ζημιών. Δεν αποτελεί κατηγορία κάθε δράσης. Αποτελεί κατηγορία της δράσης εντός μιας οικονομίας της αγοράς.

1. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά έχουν επίσης οριστεί ως παραχθέντες συντελεστές παραγωγής και, υπό αυτή την ιδιότητα, έχουν αντιπαρατεθεί προς τους δεδομένους από τη φύση ή πρωταρχικούς συντελεστές παραγωγής, δηλαδή τους φυσικούς πόρους —τη γη— και την ανθρώπινη εργασία. Η ορολογία αυτή πρέπει να χρησιμοποιείται με μεγάλη προσοχή, επειδή μπορεί εύκολα να παρερμηνευθεί και να οδηγήσει στην εσφαλμένη έννοια του πραγματικού κεφαλαίου, η οποία επικρίνεται παραπάνω.

2. Ασφαλώς, δεν προκύπτει καμία βλάβη αν, ακολουθώντας τη συνήθη ορολογία, χρησιμοποιούνται περιστασιακά και για λόγους απλούστευσης οι όροι «συσσώρευση

κεφαλαίου», «προσφορά κεφαλαίου», «έλλειψη κεφαλαίου» και ούτω καθεξής, αντί των ακριβέστερων όρων «συσσώρευση κεφαλαιουχικών αγαθών», «προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών» και ούτω καθεξής.

3. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, R. von Strigl, *Kapital und Produktion* (Βιέννη, 1934), σ. 3.

4. Πρβλ. Frank A. Fetter, στο *Encyclopaedia of the Social Sciences*, τόμ. III, σ. 190.

5. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 526–534.

3. Καπιταλισμός

Όλοι οι πολιτισμοί έως σήμερα βασίστηκαν στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Κατά το παρελθόν, ο πολιτισμός και η ατομική ιδιοκτησία υπήρξαν άρρηκτα συνδεδεμένοι. Όσοι υποστηρίζουν ότι η οικονομική επιστήμη είναι πειραματική επιστήμη και, παρ' όλα αυτά, συνιστούν τον δημόσιο έλεγχο των μέσων παραγωγής αντιφάσκουν οικτρά προς τον εαυτό τους. Αν η ιστορική εμπειρία μπορούσε να μας διδάξει οτιδήποτε, αυτό θα ήταν ότι η ατομική ιδιοκτησία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον πολιτισμό. Δεν υπάρχει καμία εμπειρική περίπτωση που να καταδεικνύει ότι ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να εξασφαλίσει επίπεδο διαβίωσης εξίσου υψηλό με εκείνο που παρέχει ο καπιταλισμός.[7]

Το σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως και σε καθαρή μορφή. Από τον Μεσαίωνα, όμως, επικρατούσε σε γενικές γραμμές στη σφαίρα του δυτικού πολιτισμού μια γενική τάση προς την κατάργηση των θεσμών που παρεμπόδιζαν τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Με τη σταδιακή πρόοδο αυτής της τάσης, το μέγεθος του πληθυσμού πολλαπλασιάστηκε και το βιοτικό επίπεδο των μαζών ανυψώθηκε σε ένα πρωτοφανές και έως τότε αδιανόητο ύψος. Ο μέσος Αμερικανός εργάτης απολαμβάνει ανέσεις για τις οποίες θα τον ζήλευαν ο Κροίσος, ο Crassus, οι Medici και ο Louis XIV.

Τα προβλήματα που εγείρει η σοσιαλιστική και η παρεμβατιστική κριτική της οικονομίας της αγοράς είναι αμιγώς οικονομικά και μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο με τον τρόπο που επιχειρεί να τα αντιμετωπίσει το παρόν βιβλίο: μέσω ενδελεχούς ανάλυσης της ανθρώπινης δράσης και όλων των νοητών συστημάτων κοινωνικής συνεργασίας. Το ψυχολογικό πρόβλημα του γιατί οι άνθρωποι χλευάζουν και απαξιώνουν τον καπιταλισμό, αποκαλούν «καπιταλιστικό» οτιδήποτε αντιπαθούν και «σοσιαλιστικό» οτιδήποτε επαινούν αφορά την ιστορία και πρέπει να αφεθεί στους ιστορικούς. Υπάρχουν, όμως, ορισμένα άλλα ζητήματα που πρέπει να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό.

Οι υποστηρικτές του ολοκληρωτισμού θεωρούν τον «καπιταλισμό» ένα αποτρόπαιο κακό, μια φρικτή ασθένεια που έπληξε την ανθρωπότητα. Στα μάτια του Marx αποτελούσε αναπόφευκτο στάδιο της εξέλιξης της ανθρωπότητας, αλλά, παρ' όλα αυτά, το χειρότερο από όλα τα κακά· ευτυχώς, η σωτηρία επίκειται και θα απαλλάξει για πάντα τον άνθρωπο από αυτή τη συμφορά. Κατά την άποψη άλλων ανθρώπων, ο καπιταλισμός θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί, αν οι άνθρωποι ήταν ηθικότεροι ή ικανότεροι στην επιλογή οικονομικών πολιτικών.

Όλες αυτές οι θεωρητικολογίες έχουν ένα κοινό γνώρισμα. Αντιμετωπίζουν τον καπιταλισμό σαν να ήταν συμπτωματικό φαινόμενο, το οποίο θα μπορούσε να εξαλειφθεί χωρίς να μεταβληθούν συνθήκες ουσιώδεις για τη δράση και τη σκέψη του πολιτισμένου ανθρώπου. Καθώς δεν ασχολούνται με το πρόβλημα του οικονομικού υπολογισμού, αγνοούν τις συνέπειες που θα επιφέρει αναγκαστικά η κατάργηση του χρηματικού υπολογισμού. Δεν αντιλαμβάνονται ότι οι άνθρωποι μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, για τους οποίους η αριθμητική δεν θα έχει καμία χρησιμότητα κατά τον σχεδιασμό της δράσης, θα διαφέρουν

εντελώς ως προς τη νοοτροπία και τον τρόπο σκέψης τους από τους συγχρόνους μας. Κατά την εξέταση του σοσιαλισμού δεν πρέπει να παραβλέπουμε αυτόν τον νοητικό μετασχηματισμό, ακόμη και αν ήμασταν διατεθειμένοι να αποσιωπήσουμε τις καταστροφικές συνέπειες που θα προκαλούσε στην υλική ευημερία του ανθρώπου.

Η οικονομία της αγοράς είναι ένας ανθρωπογενής τρόπος δράσης υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι αποτελεί κάτι συμπτωματικό ή τεχνητό, το οποίο θα μπορούσε να αντικατασταθεί από κάποιον άλλο τρόπο. Η οικονομία της αγοράς αποτελεί προϊόν μακράς εξελικτικής διαδικασίας. Είναι αποτέλεσμα των προσπαθειών του ανθρώπου να προσαρμόσει τη δράση του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις δεδομένες συνθήκες του περιβάλλοντός του, τις οποίες δεν μπορεί να μεταβάλει. Αποτελεί, τρόπον τινά, τη στρατηγική μέσω της εφαρμογής της οποίας ο άνθρωπος προόδευσε θριαμβευτικά από την αγριότητα στον πολιτισμό.

Ορισμένοι συγγραφείς επιχειρηματολογούν ως εξής: ο καπιταλισμός ήταν το οικονομικό σύστημα που επέφερε τα θαυμαστά επιτεύγματα των τελευταίων διακοσίων ετών· επομένως, έχει ολοκληρώσει τον ιστορικό του ρόλο, επειδή εκείνο που υπήρξε ευεργετικό κατά το παρελθόν δεν μπορεί να είναι ευεργετικό για τη δική μας εποχή και για το μέλλον. Ένας τέτοιος συλλογισμός αντιφάσκει κατάφωρα προς τις αρχές της εμπειρικής γνώσης. Δεν χρειάζεται στο σημείο αυτό να θέσουμε εκ νέου το ερώτημα αν η επιστήμη της ανθρώπινης δράσης μπορεί ή όχι να υιοθετήσει τις μεθόδους των πειραματικών φυσικών επιστημών. Ακόμη και αν επιτρεπόταν να δοθεί καταφατική απάντηση σε αυτό το ερώτημα, θα ήταν παράλογο να επιχειρηματολογεί κανείς όπως αυτοί οι αντεστραμμένοι εμπειριστές. Η πειραματική επιστήμη υποστηρίζει ότι, επειδή το *a* ίσχυε στο παρελθόν, θα ισχύει και στο μέλλον. Δεν πρέπει

ποτέ να επιχειρηματολογεί αντιστρόφως και να ισχυρίζεται ότι, επειδή το ίσχυε στο παρελθόν, δεν θα ισχύει στο μέλλον.

Συνηθίζεται να κατηγορούνται οι οικονομολόγοι ότι υποτίθεται πως παραβλέπουν την ιστορία. Υποστηρίζεται ότι θεωρούν την οικονομία της αγοράς ιδανικό και αιώνιο πρότυπο κοινωνικής συνεργασίας. Επικεντρώνουν τις μελέτες τους στη διερεύνηση των συνθηκών της οικονομίας της αγοράς και παραμελούν οτιδήποτε άλλο. Δεν λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι ο καπιταλισμός εμφανίστηκε μόλις κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια και ότι ακόμη και σήμερα περιορίζεται σε ένα συγκριτικά μικρό τμήμα της επιφάνειας της γης και σε μια μειονότητα λαών. Υπήρξαν και εξακολουθούν να υπάρχουν, λένε οι επικριτές αυτοί, άλλοι πολιτισμοί με διαφορετική νοοτροπία και διαφορετικούς τρόπους διεξαγωγής των οικονομικών υποθέσεων. Ο καπιταλισμός, ιδωμένος *sub specie aeternitatis*, αποτελεί παροδικό φαινόμενο, ένα εφήμερο στάδιο της ιστορικής εξέλιξης, απλώς τη μετάβαση από τις προκαπιταλιστικές εποχές σε ένα μετακαπιταλιστικό μέλλον.

Όλες αυτές οι επικρίσεις είναι νόθες. Η οικονομική επιστήμη δεν αποτελεί, ασφαλώς, κλάδο της ιστορίας ή οποιασδήποτε άλλης ιστορικής επιστήμης. Είναι η θεωρία κάθε ανθρώπινης δράσης, η γενική επιστήμη των αμετάβλητων κατηγοριών της δράσης και της λειτουργίας τους υπό όλες τις νοητές ειδικές συνθήκες στις οποίες δρα ο άνθρωπος. Ως τέτοια, παρέχει το απαραίτητο νοητικό εργαλείο για την αντιμετώπιση των ιστορικών και εθνογραφικών προβλημάτων.

Ο ιστορικός ή ο εθνογράφος που παραλείπει να αξιοποιήσει πλήρως στο έργο του τα πορίσματα της οικονομικής επιστήμης εκτελεί πλημμελώς το έργο του. Στην πραγματικότητα, δεν προσεγγίζει το αντικείμενο της έρευνάς του ανεπηρέαστος από εκείνο που απαξιώνει ως θεωρία. Σε κάθε στάδιο της συλλογής των υποτιθέμενων ανόθευτων

γεγονότων, της διάταξης αυτών των γεγονότων και της συναγωγής συμπερασμάτων από αυτά καθοδηγείται από συγκεχυμένα και διαστρεβλωμένα κατάλοιπα επιφανειακών οικονομικών θεωριών, τις οποίες είχαν κατασκευάσει αδέξιοι συγγραφείς κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν της ανάπτυξης της οικονομικής επιστήμης και οι οποίες έχουν προ πολλού καταρριφθεί πλήρως.

Η ανάλυση των προβλημάτων της κοινωνίας της αγοράς —του μοναδικού προτύπου ανθρώπινης δράσης στο οποίο μπορεί να εφαρμοστεί υπολογισμός κατά τον σχεδιασμό της δράσης— ανοίγει την πρόσβαση στην ανάλυση όλων των νοητών τρόπων δράσης και όλων των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι ιστορικοί και οι εθνογράφοι. Όλες οι μη καπιταλιστικές μέθοδοι οικονομικής διαχείρισης μπορούν να μελετηθούν μόνο υπό την υποθετική παραδοχή ότι και σε αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν απόλυτοι αριθμοί για την καταγραφή της παρελθούσας και τον σχεδιασμό της μελλοντικής δράσης. Για αυτόν τον λόγο, οι οικονομολόγοι τοποθετούν τη μελέτη της καθαρής οικονομίας της αγοράς στο επίκεντρο των ερευνών τους.

Δεν είναι οι οικονομολόγοι εκείνοι που στερούνται «ιστορικής αίσθησης» και αγνοούν τον παράγοντα της εξέλιξης, αλλά οι επικριτές τους. Οι οικονομολόγοι είχαν πάντοτε πλήρη επίγνωση ότι η οικονομία της αγοράς αποτελεί προϊόν μιας μακράς ιστορικής διαδικασίας, η οποία άρχισε όταν το ανθρώπινο είδος αναδύθηκε από τις τάξεις των άλλων πρωτευόντων. Οι υπέρμαχοι εκείνου που εσφαλμένα αποκαλείται «ιστορισμός» επιδιώκουν να αναιρέσουν τα αποτελέσματα των εξελικτικών μεταβολών. Στα μάτια τους, οτιδήποτε δεν μπορούν να αναγάγουν σε ένα μακρινό παρελθόν ή να ανακαλύψουν στα έθιμα κάποιας πρωτόγονης πολυνησιακής φυλής είναι τεχνητό, ακόμη και παρακμιακό. Θεωρούν το γεγονός ότι ένας θεσμός ήταν άγνωστος

στους αγρίους ως απόδειξη της αχρηστίας και της διαφθοράς του. Ο Marx, ο Engels και οι Πρώσοι καθηγητές της Ιστορικής Σχολής θριαμβολόγησαν όταν πληροφορήθηκαν ότι η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί «μόνο» ιστορικό φαινόμενο. Για αυτούς, αυτό αποτελούσε απόδειξη ότι τα σοσιαλιστικά τους σχέδια ήταν πραγματοποιήσιμα.[8]

Η δημιουργική μεγαλοφυΐα βρίσκεται σε διαφωνία με τους συμπολίτες της. Ως πρωτοπόρος νέων και πρωτάκουστων πραγμάτων, συγκρούεται με την άκριτη αποδοχή των παραδοσιακών κριτηρίων και αξιών από μέρους τους. Στα μάτια της, η συνήθης συμπεριφορά του τακτικού πολίτη, του μέσου ή κοινού ανθρώπου, είναι απλώς ανοησία. Για αυτήν, ο όρος «αστός» είναι συνώνυμος της ηλιθιότητας.[9] Οι αποτυχημένοι καλλιτέχνες, οι οποίοι αντλούν ευχαρίστηση από τη μίμηση των ιδιομορφιών της μεγαλοφυΐας για να λησμονήσουν και να αποκρύψουν τη δική τους ανικανότητα, υιοθετούν αυτή την ορολογία. Αυτοί οι μποέμ αποκαλούν «αστικό» οτιδήποτε αντιπαθούν. Επειδή ο Marx κατέστησε τον όρο «καπιταλιστικός» ισοδύναμο προς τον όρο «αστικός», χρησιμοποιούν και τις δύο λέξεις ως συνώνυμες. Στο λεξιλόγιο όλων των γλωσσών, οι λέξεις «καπιταλιστικό» και «αστικό» δηλώνουν σήμερα οτιδήποτε επαίσχυντο, ταπεινωτικό και ατιμωτικό.[10] Αντιστρόφως, οι άνθρωποι αποκαλούν «σοσιαλιστικό» οτιδήποτε θεωρούν αγαθό και αξιέπαινο. Το σύνηθες σχήμα επιχειρηματολογίας είναι το εξής: κάποιος αποκαλεί αυθαίρετα «καπιταλιστικό» οτιδήποτε αντιπαθεί και κατόπιν συνάγει από αυτόν τον χαρακτηρισμό ότι το συγκεκριμένο πράγμα είναι κακό.

Αυτή η σημασιολογική σύγχυση προχωρεί ακόμη περισσότερο. Ο Sismondi, οι ρομαντικοί εγκωμιαστές του Μεσαίωνα, όλοι οι σοσιαλιστές συγγραφείς, η Πρωσική Ιστορική Σχολή και οι Αμερικανοί θεσμιστές δίδαξαν ότι ο καπιταλισμός είναι ένα άδικο σύστημα εκμετάλλευσης, το

οποίο θυσιάζει τα ζωτικά συμφέροντα της πλειονότητας των ανθρώπων προς αποκλειστικό όφελος μιας μικρής ομάδας κερδοσκόπων. Κανένας αξιοπρεπής άνθρωπος δεν μπορεί να υπερασπίζεται αυτό το «παράφρον» σύστημα. Οι οικονομολόγοι που υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός ωφελεί όχι μόνο μια μικρή ομάδα αλλά όλους είναι «κόλακες της αστικής τάξης». Είτε είναι υπερβολικά ανόητοι για να αναγνωρίσουν την αλήθεια είτε αποτελούν εξαγορασμένους απολογητές των ιδιοτελών ταξικών συμφερόντων των εκμεταλλευτών.

Στην ορολογία αυτών των εχθρών της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς, καπιταλισμός σημαίνει την οικονομική πολιτική που υποστηρίζουν οι μεγάλες επιχειρήσεις και οι εκατομμυριούχοι. Αντιμέτωποι με το γεγονός ότι ορισμένοι —ασφαλώς όχι όλοι— εύποροι επιχειρηματίες και καπιταλιστές υποστηρίζουν σήμερα μέτρα που περιορίζουν το ελεύθερο εμπόριο και τον ανταγωνισμό και οδηγούν σε μονοπώλιο, λένε: ο σύγχρονος καπιταλισμός αντιπροσωπεύει τον προστατευτισμό, τα καρτέλ και την κατάργηση του ανταγωνισμού. Είναι αλήθεια, προσθέτουν, ότι κατά μια ορισμένη περίοδο του παρελθόντος ο βρετανικός καπιταλισμός υποστήριζε το ελεύθερο εμπόριο τόσο στην εγχώρια αγορά όσο και στις διεθνείς σχέσεις. Αυτό συνέβαινε επειδή, κατά την εποχή εκείνη, μια τέτοια πολιτική εξυπηρετούσε καλύτερα τα ταξικά συμφέροντα της βρετανικής αστικής τάξης. Οι συνθήκες, όμως, μεταβλήθηκαν και σήμερα ο καπιταλισμός —δηλαδή η θεωρία που υποστηρίζουν οι εκμεταλλευτές— αποβλέπει σε διαφορετική πολιτική.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι αυτή η θεωρία διαστρεβλώνει κατάφωρα τόσο την οικονομική θεωρία όσο και τα ιστορικά γεγονότα.[11] Υπήρχαν και θα υπάρχουν πάντοτε άνθρωποι των οποίων οι ιδιοτελείς φιλοδοξίες απαιτούν την προστασία κατεστημένων συμφερόντων και οι οποίοι

ελπίζουν να αποκομίσουν οφέλη από μέτρα που περιορίζουν τον ανταγωνισμό. Οι επιχειρηματίες που έχουν γεράσει και κουραστεί, καθώς και οι παρακμασμένοι κληρονόμοι ανθρώπων που είχαν επιτύχει κατά το παρελθόν, αντιπαθούν τους δραστήριους νεόπλουτους που απειλούν τον πλούτο και την εξέχουσα κοινωνική τους θέση. Το αν η επιθυμία τους να καταστήσουν άκαμπτες τις οικονομικές συνθήκες και να παρεμποδίσουν τις βελτιώσεις μπορεί να πραγματοποιηθεί εξαρτάται από το κλίμα της κοινής γνώμης.

Η ιδεολογική δομή του δέκατου ένατου αιώνα, όπως διαμορφώθηκε από το κύρος των διδασκαλιών των φιλελεύθερων οικονομολόγων, καθιστούσε μάταιες τέτοιες επιθυμίες. Όταν οι τεχνολογικές βελτιώσεις της εποχής του φιλελευθερισμού επαναστατικοποίησαν τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής, μεταφοράς και εμπορίας, εκείνοι των οποίων τα κατεστημένα συμφέροντα πλήττονταν δεν ζητούσαν προστασία, επειδή μια τέτοια προσπάθεια δεν θα είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας.

Σήμερα, όμως, θεωρείται θεμιτό καθήκον της κυβέρνησης να εμποδίζει τον αποτελεσματικό άνθρωπο να ανταγωνίζεται τον λιγότερο αποτελεσματικό. Η κοινή γνώμη συμμερίζεται τις απαιτήσεις ισχυρών ομάδων πίεσης για αναστολή της προόδου. Οι παραγωγοί βουτύρου αγωνίζονται με σημαντική επιτυχία εναντίον της μαργαρίνης και οι μουσικοί εναντίον της ηχογραφημένης μουσικής. Οι εργατικές ενώσεις είναι θανάσιμοι εχθροί κάθε νέας μηχανής. Δεν είναι εκπληκτικό το ότι, σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι λιγότερο αποτελεσματικοί επιχειρηματίες επιδιώκουν την προστασία τους από αποτελεσματικότερους ανταγωνιστές.

Θα ήταν ορθό να περιγραφεί αυτή η κατάσταση πραγμάτων ως εξής: σήμερα πολλές ή ορισμένες επιχειρηματικές ομάδες δεν είναι

πλέον φιλελεύθερες· δεν υποστηρίζουν μια καθαρή οικονομία της αγοράς και την ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά, αντιθέτως, ζητούν διάφορα μέτρα κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις. Είναι, όμως, εντελώς παραπλανητικό να λέγεται ότι μεταβλήθηκε η σημασία της έννοιας του καπιταλισμού και ότι ο «ώριμος καπιταλισμός» —όπως τον αποκαλούν οι Αμερικανοί θεσμιστές— ή ο «ύστερος καπιταλισμός» —όπως τον αποκαλούν οι μαρξιστές— χαρακτηρίζεται από περιοριστικές πολιτικές που αποσκοπούν στην προστασία των κατεστημένων συμφερόντων των μισθωτών, των γεωργών, των καταστηματαρχών, των τεχνιτών και, μερικές φορές, των καπιταλιστών και των επιχειρηματιών.

Η έννοια του καπιταλισμού, ως οικονομική έννοια, είναι αμετάβλητη· αν σημαίνει οτιδήποτε, σημαίνει την οικονομία της αγοράς. Αν κάποιος αποδεχθεί διαφορετική ορολογία, στερεί από τον εαυτό του τα σημασιολογικά εργαλεία που απαιτούνται για την επαρκή αντιμετώπιση των προβλημάτων της σύγχρονης ιστορίας και της οικονομικής πολιτικής. Αυτή η εσφαλμένη ονοματολογία καθίσταται κατανοητή μόνο αν αντιληφθούμε ότι οι ψευδοοικονομολόγοι και οι πολιτικοί που τη χρησιμοποιούν επιθυμούν να εμποδίσουν τους ανθρώπους να μάθουν τι είναι πραγματικά η οικονομία της αγοράς. Θέλουν να κάνουν τους ανθρώπους να πιστέψουν ότι όλες οι αποκρουστικές εκδηλώσεις των περιοριστικών κυβερνητικών πολιτικών αποτελούν προϊόν του «καπιταλισμού».

7. Για εξέταση του ρωσικού «πειράματος», βλ. Ludwig von Mises, *Planned Chaos* (Irvington-on-Hudson, 1947), σ. 80–87· το έργο ανατυπώθηκε στη νέα έκδοση του Mises, *Socialism* (New Haven, 1951), σ. 527–592.

8. Το εντυπωσιακότερο προϊόν αυτού του ευρέως διαδεδομένου τρόπου σκέψης είναι το βιβλίο του Πρώσου καθηγητή Bernhard Laum, *Die geschlossene Wirtschaft* (Τυβίγγη, 1933). Ο Laum συγκεντρώνει μια τεράστια συλλογή παραθεμάτων από εθνογραφικά συγγράμματα, τα οποία καταδεικνύουν ότι πολλές πρωτόγονες φυλές θεωρούσαν την οικονομική αυτάρκεια φυσική, αναγκαία και ηθικά αγαθή. Από αυτό συνάγει ότι η αυτάρκεια αποτελεί τη φυσική και σκοπιμότερη κατάσταση οικονομικής διαχείρισης και ότι η επιστροφή στην αυτάρκεια, την οποία υποστηρίζει, είναι «βιολογικά αναγκαία διαδικασία» (σ. 491).

9. Ο Guy de Maupassant ανέλυσε το υποτιθέμενο μίσος του Flaubert προς την αστική τάξη στο *Étude sur Gustave Flaubert*, το οποίο ανατυπώθηκε στα *Œuvres complètes de Gustave Flaubert* (Παρίσι, 1885), τόμ. VII. Ο Flaubert, λέει ο Maupassant, «αγαπούσε την κοσμική κοινωνία» — *aimait le monde*— (σ. 67)· του άρεσε, δηλαδή, να κινείται στους κύκλους της παρισινής κοινωνίας, η οποία αποτελούνταν από αριστοκράτες, εύπορους αστούς και την αφρόκρεμα των καλλιτεχνών, των συγγραφέων, των φιλοσόφων, των επιστημόνων, των πολιτικών και των επιχειρηματιών-προωθητών. Χρησιμοποιούσε τον όρο «αστός» ως συνώνυμο της ηλιθιότητας και τον όριζε ως εξής: «Αποκαλώ αστό όποιον σκέπτεται ευτελώς» —*pense bassement*. Είναι, επομένως, προφανές ότι, χρησιμοποιώντας τον όρο «αστός», ο Flaubert δεν είχε κατά νου την αστική τάξη ως κοινωνική τάξη, αλλά ένα είδος ηλιθιότητας που συναντούσε συχνότερα σε αυτή

την τάξη. Περιφρονούσε εξίσου τον κοινό λαό —*le bon peuple*. Καθώς, όμως, είχε συχνότερη επαφή με τους ανθρώπους της κοσμικής κοινωνίας —*gens du monde*— παρά με τους εργάτες, η ανοησία των πρώτων τον ενοχλούσε περισσότερο από εκείνη των δεύτερων (σ. 59). Οι παρατηρήσεις αυτές του Maupassant δεν ισχύουν μόνο για τον Flaubert, αλλά για τα «αντιαστικά» αισθήματα όλων των καλλιτεχνών. Παρεμπιπτόντως, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, από τη μαρξιστική σκοπιά, ο Flaubert είναι «αστός» συγγραφέας και τα μυθιστορήματά του αποτελούν «ιδεολογικό εποικοδόμημα» του «καπιταλιστικού ή αστικού τρόπου παραγωγής».

10. Οι ναζί χρησιμοποιούσαν τον όρο «εβραϊκό» ως συνώνυμο τόσο του «καπιταλιστικού» όσο και του «αστικού».

11. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 80–84.

4. Η κυριαρχία των καταναλωτών

Στην κοινωνία της αγοράς, η διεύθυνση όλων των οικονομικών υποθέσεων αποτελεί έργο των επιχειρηματιών. Αυτοί ελέγχουν την παραγωγή. Βρίσκονται στο πηδάλιο και κυβερνούν το πλοίο. Ένας επιφανειακός παρατηρητής θα πίστευε ότι είναι κυρίαρχοι. Δεν είναι, όμως. Είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν ανεπιφύλακτα στις εντολές του κυβερνήτη. Ο κυβερνήτης είναι ο καταναλωτής.

Ούτε οι επιχειρηματίες ούτε οι γεωργοί ούτε οι καπιταλιστές καθορίζουν τι πρέπει να παραχθεί. Αυτό το καθορίζουν οι καταναλωτές. Αν ένας επιχειρηματίας δεν υπακούει αυστηρά στις εντολές του κοινού, όπως αυτές του διαβιβάζονται μέσω της διάρθρωσης των αγοραίων τιμών, υφίσταται ζημίες, πτωχεύει και απομακρύνεται έτσι από την εξέχουσα θέση του στο πηδάλιο. Τον αντικαθιστούν άλλοι άνθρωποι, οι οποίοι κατόρθωσαν να ικανοποιήσουν καλύτερα τη ζήτηση των καταναλωτών.

Οι καταναλωτές προτιμούν εκείνα τα καταστήματα στα οποία μπορούν να αγοράσουν όσα επιθυμούν στη χαμηλότερη τιμή. Η αγορά τους και η αποχή τους από την αγορά καθορίζουν ποιος πρέπει να

κατέχει και να διευθύνει τις παραγωγικές εγκαταστάσεις και τα αγροκτήματα. Καθιστούν πλούσιους τους φτωχούς και φτωχούς τους πλούσιους. Καθορίζουν επακριβώς τι πρέπει να παραχθεί, σε ποια ποιότητα και σε ποιες ποσότητες. Είναι αμείλικτοι κύριοι, γεμάτοι ιδιοτροπίες και παραξενιές, ευμετάβλητοι και απρόβλεπτοι. Για αυτούς τίποτε δεν έχει σημασία πέρα από τη δική τους ικανοποίηση. Δεν ενδιαφέρονται καθόλου για προγενέστερες υπηρεσίες ή για κατεστημένα συμφέροντα. Αν τους προσφερθεί κάτι που τους αρέσει περισσότερο ή είναι φθηνότερο, εγκαταλείπουν τους παλαιούς προμηθευτές τους. Υπό την ιδιότητά τους ως αγοραστών και καταναλωτών είναι σκληρόκαρδοι και ασυγκίνητοι, χωρίς μέριμνα για τους άλλους ανθρώπους.

Μόνο οι πωλητές αγαθών και υπηρεσιών πρώτης τάξεως βρίσκονται σε άμεση επαφή με τους καταναλωτές και εξαρτώνται άμεσα από τις εντολές τους. Μεταβιβάζουν, όμως, τις εντολές που λαμβάνουν από το κοινό σε όλους όσοι παράγουν αγαθά και υπηρεσίες ανώτερων τάξεων. Οι παραγωγοί καταναλωτικών αγαθών, οι λιανοπωλητές, οι επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και οι ελεύθεροι επαγγελματίες είναι υποχρεωμένοι να αποκτούν όσα χρειάζονται για τη διεξαγωγή των δραστηριοτήτων τους από εκείνους τους προμηθευτές που τα προσφέρουν στη χαμηλότερη τιμή. Αν δεν επιδίωκαν να αγοράζουν στη φθηνότερη αγορά και να οργανώνουν την επεξεργασία των συντελεστών παραγωγής έτσι ώστε να ικανοποιούν τη ζήτηση των καταναλωτών με τον καλύτερο και οικονομικότερο τρόπο, θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την επιχειρηματική δραστηριότητα. Θα τους εκτόπιζαν αποτελεσματικότεροι άνθρωποι, οι οποίοι θα επιτύγχαναν καλύτερα αποτελέσματα κατά την αγορά και την επεξεργασία των συντελεστών παραγωγής.

Ο καταναλωτής μπορεί να αφήνει ελεύθερες τις ιδιοτροπίες και τις παραξενιές του. Τα χέρια των επιχειρηματιών, των καπιταλιστών και των γεωργών είναι δεμένα· είναι υποχρεωμένοι να συμμορφώνουν τις δραστηριότητές τους προς τις εντολές του αγοραστικού κοινού. Κάθε απόκλιση από τις κατευθύνσεις που υπαγορεύει η ζήτηση των καταναλωτών επιβαρύνει τον λογαριασμό τους. Η παραμικρή απόκλιση, είτε είναι εκούσια είτε προκαλείται από σφάλμα, εσφαλμένη κρίση ή αναποτελεσματικότητα, περιορίζει τα κέρδη τους ή τα εξαφανίζει. Μια σοβαρότερη απόκλιση προκαλεί ζημίες και, ως εκ τούτου, μειώνει ή απορροφά πλήρως τον πλούτο τους. Οι καπιταλιστές, οι επιχειρηματίες και οι γαιοκτήμονες μπορούν να διατηρήσουν και να αυξήσουν τον πλούτο τους μόνο αν εκπληρώνουν με τον καλύτερο τρόπο τις εντολές των καταναλωτών. Δεν είναι ελεύθεροι να δαπανούν χρήματα τα οποία οι καταναλωτές δεν είναι διατεθειμένοι να τους επιστρέψουν καταβάλλοντας υψηλότερες τιμές για τα προϊόντα. Κατά τη διεξαγωγή των επιχειρηματικών τους υποθέσεων πρέπει να είναι ασυγκίνητοι και σκληρόκαρδοι, επειδή και οι καταναλωτές, οι κύριοί τους, είναι οι ίδιοι ασυγκίνητοι και σκληρόκαρδοι.

Οι καταναλωτές καθορίζουν τελικά όχι μόνο τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών, αλλά εξίσου και τις τιμές όλων των συντελεστών παραγωγής. Καθορίζουν το εισόδημα κάθε μέλους της οικονομίας της αγοράς. Οι καταναλωτές, και όχι οι επιχειρηματίες, καταβάλλουν τελικά τους μισθούς που αποκομίζει κάθε εργαζόμενος, τόσο ο λαμπερός αστέρας του κινηματογράφου όσο και η καθαρίστρια. Με κάθε δεκάρα που δαπανούν, οι καταναλωτές καθορίζουν την κατεύθυνση όλων των παραγωγικών διαδικασιών και τις λεπτομέρειες της οργάνωσης όλων των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Αυτή η κατάσταση πραγμάτων έχει περιγραφεί με τον χαρακτηρισμό της αγοράς ως δημοκρατίας, στην οποία κάθε δεκάρα παρέχει δικαίωμα ψήφου.[12] Θα ήταν ακριβέστερο να πούμε ότι το δημοκρατικό πολίτευμα αποτελεί μέθοδο παροχής στους πολίτες, κατά τη διακυβέρνηση, της ίδιας κυριαρχίας που τους παρέχει η οικονομία της αγοράς υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών. Η σύγκριση, ωστόσο, είναι ατελής. Στην πολιτική δημοκρατία, μόνο οι ψήφοι που δίνονται στον πλειοψηφήσαντα υποψήφιο ή στο σχέδιο της πλειοψηφίας επηρεάζουν τη διαμόρφωση της πορείας των υποθέσεων. Οι ψήφοι της μειοψηφίας δεν επηρεάζουν άμεσα την πολιτική. Στην αγορά, όμως, καμία ψήφος δεν δίδεται μάταια. Κάθε δεκάρα που δαπανάται έχει τη δύναμη να επηρεάζει τις παραγωγικές διαδικασίες.

Οι εκδότες εξυπηρετούν όχι μόνο την πλειονότητα, εκδίδοντας αστυνομικές ιστορίες, αλλά και τη μειονότητα που διαβάζει λυρική ποίηση και φιλοσοφικές πραγματείες. Τα αρτοποιεία παρασκευάζουν ψωμί όχι μόνο για τους υγιείς ανθρώπους, αλλά και για τους ασθενείς που ακολουθούν ειδική δίαιτα. Η απόφαση ενός καταναλωτή τίθεται σε εφαρμογή με ολόκληρη την ισχύ που της προσδίδει η προθυμία του να δαπανήσει ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό.

Είναι αλήθεια ότι στην αγορά οι διάφοροι καταναλωτές δεν διαθέτουν το ίδιο δικαίωμα ψήφου. Οι πλούσιοι δίνουν περισσότερες ψήφους από τους φτωχότερους πολίτες. Αυτή η ανισότητα, όμως, αποτελεί η ίδια προϊόν μιας προηγούμενης διαδικασίας ψηφοφορίας. Στην καθαρή οικονομία της αγοράς, ο πλούτος είναι αποτέλεσμα της επιτυχίας στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση της ζήτησης των καταναλωτών. Ο πλούσιος μπορεί να διατηρήσει τον πλούτο του μόνο αν εξακολουθεί να υπηρετεί τους καταναλωτές με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο.

Επομένως, οι ιδιοκτήτες των υλικών συντελεστών παραγωγής και οι επιχειρηματίες είναι ουσιαστικά εντολοδόχοι ή διαχειριστές των καταναλωτών, διορισμένοι κατά τρόπο ανακλητό μέσω μιας εκλογικής διαδικασίας που επαναλαμβάνεται καθημερινά.

Στη λειτουργία μιας οικονομίας της αγοράς υπάρχει μόνο μία περίπτωση στην οποία η ιδιοκτητική τάξη δεν υπόκειται πλήρως στην κυριαρχία των καταναλωτών. Οι μονοπωλιακές τιμές αποτελούν προσβολή της εξουσίας των καταναλωτών.

Η μεταφορική χρήση της ορολογίας της πολιτικής εξουσίας

Οι εντολές που δίνουν οι επιχειρηματίες κατά τη διεύθυνση των υποθέσεών τους μπορούν να ακουστούν και να παρατηρηθούν. Κανείς δεν μπορεί να μην τις αντιληφθεί. Ακόμη και οι υπάλληλοι για τις εξωτερικές εργασίες γνωρίζουν ότι το αφεντικό διευθύνει όσα συμβαίνουν στην επιχείρηση. Απαιτείται, όμως, κάπως οξύτερη διάνοια για να αντιληφθεί κανείς την εξάρτηση του επιχειρηματία από την αγορά. Οι εντολές που δίνουν οι καταναλωτές δεν είναι απτές· δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές από τις αισθήσεις. Πολλοί άνθρωποι στερούνται της οξυδέρκειας που απαιτείται για να τις αναγνωρίσουν. Πέφτουν θύματα της πλάνης ότι οι επιχειρηματίες και οι καπιταλιστές είναι ανεύθυνοι αυταρχικοί ηγεμόνες, από τους οποίους κανείς δεν ζητεί να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους.[13]

Απόρροια αυτής της νοοτροπίας είναι η πρακτική εφαρμογής στις επιχειρήσεις της ορολογίας της πολιτικής εξουσίας και της στρατιωτικής δράσης. Οι επιτυχημένοι επιχειρηματίες αποκαλούνται βασιλείς ή δούκες και οι επιχειρήσεις τους αυτοκρατορίες, βασίλεια ή δουκάτα. Αν αυτή η γλωσσική χρήση αποτελούσε απλώς ακίνδυνη μεταφορά, δεν θα υπήρχε

λόγος να επικριθεί. Είναι, όμως, πηγή σοβαρών σφαλμάτων, τα οποία διαδραματίζουν ολέθριο ρόλο στις σύγχρονες θεωρίες.

Η κυβέρνηση είναι μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού. Έχει τη δύναμη να επιβάλλει την υπακοή μέσω της βίας. Ο πολιτικός κυρίαρχος, είτε είναι ένας αυταρχικός ηγεμόνας είτε ο λαός όπως εκπροσωπείται από τους εντολοδόχους του, έχει τη δύναμη να συντρίβει τις εξεγέρσεις όσο διατηρείται η ιδεολογική του ισχύς.

Η θέση που κατέχουν οι επιχειρηματίες και οι καπιταλιστές στην οικονομία της αγοράς έχει διαφορετικό χαρακτήρα. Ένας «βασιλιάς της σοκολάτας» δεν ασκεί καμία εξουσία επί των καταναλωτών, των πελατών του. Τους προσφέρει σοκολάτα της καλύτερης δυνατής ποιότητας στη χαμηλότερη τιμή. Δεν εξουσιάζει τους καταναλωτές· τους υπηρετεί. Οι καταναλωτές δεν είναι δεσμευμένοι απέναντί του. Είναι ελεύθεροι να πάψουν να αγοράζουν από τα καταστήματά του. Χάνει το «βασίλειό» του, αν οι καταναλωτές προτιμήσουν να δαπανήσουν αλλού τις δεκάρες τους.

Ούτε «εξουσιάζει» τους εργαζομένους του. Μισθώνει τις υπηρεσίες τους καταβάλλοντάς τους ακριβώς εκείνο το ποσό που οι καταναλωτές είναι διατεθειμένοι να του επιστρέψουν αγοράζοντας το προϊόν. Ακόμη λιγότερο ασκούν οι καπιταλιστές και οι επιχειρηματίες πολιτικό έλεγχο. Τα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης και της Αμερικής βρίσκονταν επί μακρόν υπό τον έλεγχο κυβερνήσεων οι οποίες δεν παρεμπόδιζαν σημαντικά τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Σήμερα, και αυτές οι χώρες κυριαρχούνται από κόμματα εχθρικά προς τον καπιταλισμό, τα οποία πιστεύουν ότι κάθε βλάβη που προκαλείται στους καπιταλιστές και στους επιχειρηματίες είναι εξαιρετικά επωφελής για τον λαό.

Σε μια ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς, οι καπιταλιστές και οι επιχειρηματίες δεν μπορούν να προσδοκούν οφέλη από τη δωροδοκία δημόσιων λειτουργών και πολιτικών. Από την άλλη πλευρά, οι δημόσιοι λειτουργοί και οι πολιτικοί δεν είναι σε θέση να εκβιάζουν τους επιχειρηματίες και να τους αποσπούν παράνομες παροχές. Σε μια παρεμβατιστική χώρα, ισχυρές ομάδες πίεσης επιδιώκουν να εξασφαλίσουν για τα μέλη τους προνόμια εις βάρος ασθενέστερων ομάδων και ατόμων. Τότε οι επιχειρηματίες ενδέχεται να θεωρήσουν σκόπιμο να προστατευθούν, μέσω δωροδοκιών, από πράξεις διακριτικής μεταχείρισης εκ μέρους των οργάνων της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας· αφού εξοικειωθούν με τέτοιες μεθόδους, ενδέχεται να προσπαθήσουν να τις χρησιμοποιήσουν για να εξασφαλίσουν προνόμια για τους ίδιους.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι οι επιχειρηματίες δωροδοκούν πολιτικούς και δημόσιους λειτουργούς και εκβιάζονται από αυτούς δεν αποδεικνύει ότι είναι κυρίαρχοι και κυβερνούν τις χώρες. Εκείνοι που δωροδοκούν και καταβάλλουν φόρο υποτέλειας είναι οι κυβερνώμενοι και όχι οι κυβερνώντες.

Η πλειονότητα των επιχειρηματιών αποτρέπεται από τη δωροδοκία είτε λόγω των ηθικών της πεποιθήσεων είτε λόγω φόβου. Επιχειρεί να διατηρήσει το σύστημα της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας και να αμυνθεί κατά των διακρίσεων με νόμιμες δημοκρατικές μεθόδους. Οι επιχειρηματίες συγκροτούν επαγγελματικές ενώσεις και προσπαθούν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Τα αποτελέσματα αυτών των προσπαθειών υπήρξαν μάλλον πενιχρά, όπως καταδεικνύει η θριαμβευτική προέλαση των αντικαπιταλιστικών πολιτικών. Το καλύτερο που κατόρθωσαν ήταν να καθυστερήσουν για κάποιο χρονικό διάστημα ορισμένα ιδιαιτέρως επιζήμια μέτρα.

Οι δημαγωγοί παραποιούν αυτή την κατάσταση πραγμάτων με τον πλέον κατάφωρο τρόπο. Μας λένε ότι αυτές οι ενώσεις τραπεζιτών και βιομηχάνων είναι οι πραγματικοί κυβερνήτες των χωρών τους και ότι ολόκληρος ο μηχανισμός εκείνου που αποκαλούν «πλουτοδημοκρατική» διακυβέρνηση κυριαρχείται από αυτές. Μια απλή απαρίθμηση των νόμων που ψηφίστηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες από το νομοθετικό σώμα οποιασδήποτε χώρας αρκεί για να καταρρίψει τέτοιους μύθους.

12. Πρβλ. Frank A. Fetter, *The Principles of Economics*, 3η έκδ. (Νέα Υόρκη, 1913), σ. 394–410.

13. Η Beatrice Webb, Lady Passfield, η οποία ήταν η ίδια θυγατέρα εύπορου επιχειρηματία, μπορεί να αναφερθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νοοτροπίας. Πρβλ. *My Apprenticeship* (Νέα Υόρκη, 1926), σ. 42.

5. Ανταγωνισμός

Στη φύση επικρατούν ασυμφιλίωτες συγκρούσεις συμφερόντων. Τα μέσα συντήρησης είναι σπάνια. Η αναπαραγωγή τείνει να υπερβεί τα διαθέσιμα μέσα συντήρησης. Επιβιώνουν μόνο τα καλύτερα προσαρμοσμένα φυτά και ζώα. Ο ανταγωνισμός μεταξύ ενός ζώου που πεθαίνει από την πείνα και ενός άλλου που του αρπάζει την τροφή είναι αδυσώπητος.

Η κοινωνική συνεργασία υπό καθεστώς καταμερισμού της εργασίας εξαλείφει τέτοιους ανταγωνισμούς. Αντικαθιστά την εχθρότητα με τη σύμπραξη και την αμοιβαιότητα. Τα μέλη της κοινωνίας ενώνονται σε ένα κοινό εγχείρημα.

Ο όρος ανταγωνισμός, όταν εφαρμόζεται στις συνθήκες της ζωής των ζώων, σημαίνει την αντιπαλότητα μεταξύ ζώων, η οποία εκδηλώνεται κατά την αναζήτηση τροφής. Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτό το φαινόμενο βιολογικό ανταγωνισμό. Ο βιολογικός ανταγωνισμός δεν πρέπει να συγχέεται με τον κοινωνικό ανταγωνισμό, δηλαδή με την επιδίωξη των ατόμων να καταλάβουν την ευνοϊκότερη δυνατή θέση στο σύστημα της κοινωνικής συνεργασίας. Καθώς θα υπάρχουν πάντοτε θέσεις τις οποίες οι άνθρωποι αποτιμούν υψηλότερα από άλλες, θα τις επιδιώκουν και θα προσπαθούν να υπερκεράσουν τους ανταγωνιστές

τους. Επομένως, κοινωνικός ανταγωνισμός υπάρχει σε κάθε νοητό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης.

Αν θέλουμε να διανοηθούμε μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία δεν υπάρχει κοινωνικός ανταγωνισμός, πρέπει να κατασκευάσουμε την εικόνα ενός σοσιαλιστικού συστήματος στο οποίο ο αρχηγός, κατά την προσπάθειά του να αναθέσει στον καθένα τη θέση και το καθήκον του στην κοινωνία, δεν υποβοηθείται από καμία φιλοδοξία των υπηκόων του. Τα άτομα είναι εντελώς αδιάφορα και δεν διεκδικούν συγκεκριμένες τοποθετήσεις. Συμπεριφέρονται σαν τους επιβήτορες, οι οποίοι δεν προσπαθούν να παρουσιάσουν τον εαυτό τους υπό ευνοϊκό πρίσμα όταν ο ιδιοκτήτης επιλέγει τον επιβήτορα που θα γονιμοποιήσει την καλύτερη φοράδα αναπαραγωγής του. Τέτοιοι άνθρωποι, όμως, δεν θα ήταν πλέον δρώντα ανθρώπινα όντα.

Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός είναι άμιλλα μεταξύ ανθρώπων που επιθυμούν να υπερβούν ο ένας τον άλλον. Δεν αποτελεί μάχη, μολονότι συνηθίζεται να χρησιμοποιείται μεταφορικά για αυτόν η ορολογία του πολέμου και της αδελφοκτόνου σύγκρουσης, της επίθεσης και της άμυνας, της στρατηγικής και της τακτικής. Όσοι αποτυγχάνουν δεν εξοντώνονται· μετατοπίζονται σε μια θέση του κοινωνικού συστήματος η οποία είναι μετριοπαθέστερη, αλλά περισσότερο αντίστοιχη προς τα επιτεύγματά τους από εκείνη που σχεδίαζαν να καταλάβουν.

Σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα, ο κοινωνικός ανταγωνισμός εκδηλώνεται στις προσπάθειες των ανθρώπων να κερδίσουν την εύνοια εκείνων που κατέχουν την εξουσία. Στην οικονομία της αγοράς, ο ανταγωνισμός εκδηλώνεται στο γεγονός ότι οι πωλητές πρέπει να υπερβαίνουν ο ένας τον άλλον προσφέροντας καλύτερα ή φθηνότερα αγαθά και υπηρεσίες, ενώ οι αγοραστές πρέπει να υπερβαίνουν ο ένας τον άλλον προσφέροντας υψηλότερες τιμές. Κατά την εξέταση αυτής

της μορφής κοινωνικού ανταγωνισμού, η οποία μπορεί να αποκληθεί καταλλακτικός ανταγωνισμός, πρέπει να προφυλασσόμαστε από διάφορες διαδεδομένες πλάνες.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι υποστήριζαν την κατάργηση όλων των εμπορικών φραγμών που εμπόδιζαν τους ανθρώπους να ανταγωνίζονται στην αγορά. Τέτοιοι περιοριστικοί νόμοι, εξηγούσαν, έχουν ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση της παραγωγής από τόπους στους οποίους οι φυσικές συνθήκες παραγωγής είναι ευνοϊκότερες προς τόπους στους οποίους είναι λιγότερο ευνοϊκές. Προστατεύουν τον λιγότερο αποτελεσματικό άνθρωπο από τον αποτελεσματικότερο ανταγωνιστή του. Τείνουν να διαιωνίζουν καθυστερημένες τεχνολογικές μεθόδους παραγωγής. Εν ολίγοις, περιορίζουν την παραγωγή και, ως εκ τούτου, μειώνουν το βιοτικό επίπεδο.

Για να καταστούν όλοι οι άνθρωποι ευπορότεροι, υποστήριζαν οι οικονομολόγοι, ο ανταγωνισμός πρέπει να είναι ελεύθερος για όλους. Υπό αυτή την έννοια χρησιμοποιούσαν τον όρο ελεύθερος ανταγωνισμός. Δεν υπήρχε τίποτε μεταφυσικό στη χρήση του επιθέτου «ελεύθερος». Υποστήριζαν την κατάργηση των προνομίων που απέκλειαν τους ανθρώπους από την πρόσβαση σε ορισμένους επαγγελματικούς κλάδους και αγορές. Όλες οι εξεζητημένες θεωρητικολογίες που επικρίνουν τις μεταφυσικές συνδηλώσεις του επιθέτου «ελεύθερος», όταν εφαρμόζεται στον ανταγωνισμό, είναι νόθες· δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με το καταλλακτικό πρόβλημα του ανταγωνισμού.

Στον βαθμό στον οποίο υπεισέρχονται οι φυσικές συνθήκες, ο ανταγωνισμός μπορεί να είναι «ελεύθερος» μόνο ως προς εκείνους τους συντελεστές παραγωγής που δεν είναι σπάνιοι και, επομένως, δεν αποτελούν αντικείμενα ανθρώπινης δράσης. Στο καταλλακτικό πεδίο, ο

ανταγωνισμός περιορίζεται πάντοτε από την αναπόδραστη σπανιότητα των οικονομικών αγαθών και υπηρεσιών. Ακόμη και όταν απουσιάζουν οι θεσμικοί φραγμοί που έχουν δημιουργηθεί για να περιορίσουν τον αριθμό των ανταγωνιστών, η κατάσταση δεν είναι ποτέ τέτοια ώστε να επιτρέπει σε όλους να ανταγωνίζονται σε κάθε τομέα της αγοράς. Σε κάθε τομέα μπορούν να συμμετέχουν στον ανταγωνισμό μόνο συγκριτικά μικρές ομάδες.

Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός, ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οικονομίας της αγοράς, αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο. Δεν αποτελεί δικαίωμα εγγυημένο από το κράτος και τους νόμους, το οποίο θα επέτρεπε σε κάθε άτομο να επιλέγει κατά βούληση τη θέση που του αρέσει περισσότερο στη δομή του καταμερισμού της εργασίας. Η ανάθεση στον καθένα της αρμόζουσας θέσης του στην κοινωνία αποτελεί έργο των καταναλωτών. Η αγορά τους και η αποχή τους από την αγορά συμβάλλουν καθοριστικά στον προσδιορισμό της κοινωνικής θέσης κάθε ατόμου. Η κυριαρχία τους δεν περιορίζεται από προνόμια που παραχωρούνται στα άτομα υπό την ιδιότητά τους ως παραγωγών.

Η είσοδος νεοεισερχομένων σε έναν συγκεκριμένο βιομηχανικό κλάδο είναι ουσιαστικά ελεύθερη μόνο στον βαθμό στον οποίο οι καταναλωτές εγκρίνουν την επέκταση αυτού του κλάδου ή στον βαθμό στον οποίο οι νεοεισερχόμενοι κατορθώνουν να εκτοπίσουν όσους ήδη δραστηριοποιούνται σε αυτόν, ικανοποιώντας καλύτερα ή οικονομικότερα τη ζήτηση των καταναλωτών. Η πρόσθετη επένδυση είναι εύλογη μόνο στον βαθμό στον οποίο ικανοποιεί τις επιτακτικότερες από τις ακόμη ανικανοποίητες ανάγκες των καταναλωτών. Αν οι υφιστάμενες παραγωγικές εγκαταστάσεις επαρκούν, η επένδυση περισσότερου κεφαλαίου στον ίδιο κλάδο θα ήταν σπάταλη. Η

διάρθρωση των αγοραίων τιμών ωθεί τους νέους επενδυτές προς άλλους κλάδους.

Είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί αυτό το σημείο, επειδή η αδυναμία κατανόησής του βρίσκεται στη ρίζα πολλών διαδεδομένων παραπόνων περί αδυναμίας του ανταγωνισμού. Πριν από περίπου εξήντα χρόνια οι άνθρωποι συνήθιζαν να δηλώνουν: «Δεν μπορείτε να ανταγωνιστείτε τις σιδηροδρομικές εταιρείες· είναι αδύνατο να αμφισβητήσετε τη θέση τους ιδρύοντας ανταγωνιστικές γραμμές· στον τομέα των χερσαίων μεταφορών δεν υπάρχει πλέον ανταγωνισμός». Η αλήθεια ήταν ότι, κατά την εποχή εκείνη, οι ήδη λειτουργούσες γραμμές επαρκούσαν σε γενικές γραμμές. Για πρόσθετες επενδύσεις κεφαλαίου, οι προοπτικές ήταν ευνοϊκότερες ως προς τη βελτίωση της χρησιμότητας των ήδη λειτουργουσών γραμμών και ως προς άλλους επιχειρηματικούς κλάδους παρά ως προς την κατασκευή νέων σιδηροδρόμων. Αυτό, ωστόσο, δεν παρεμπόδισε την περαιτέρω τεχνολογική πρόοδο στις τεχνικές των μεταφορών. Το μέγεθος και η οικονομική «ισχύς» των σιδηροδρομικών εταιρειών δεν εμπόδισαν την εμφάνιση του αυτοκινήτου και του αεροπλάνου.

Σήμερα οι άνθρωποι διατυπώνουν τον ίδιο ισχυρισμό για διάφορους κλάδους των μεγάλων επιχειρήσεων: «Δεν μπορείτε να αμφισβητήσετε τη θέση τους· είναι υπερβολικά μεγάλες και ισχυρές». Ο ανταγωνισμός, όμως, δεν σημαίνει ότι οποιοσδήποτε μπορεί να ευημερήσει απλώς μιμούμενος όσα κάνουν οι άλλοι. Σημαίνει τη δυνατότητα εξυπηρέτησης των καταναλωτών με καλύτερο ή οικονομικότερο τρόπο, χωρίς περιορισμούς που απορρέουν από προνόμια παραχωρημένα σε εκείνους των οποίων τα κατεστημένα συμφέροντα πλήττονται από την καινοτομία. Εκείνο που χρειάζεται περισσότερο ένας νεοεισερχόμενος ο οποίος επιθυμεί να αμφισβητήσει τα κατεστημένα συμφέροντα των

παλαιών και εδραιωμένων επιχειρήσεων είναι ευφυΐα και ιδέες. Αν το σχέδιό του είναι κατάλληλο να ικανοποιήσει τις επιτακτικότερες από τις ανικανοποίητες ανάγκες των καταναλωτών ή να τους εφοδιάσει οικονομικότερα από τους παλαιούς προμηθευτές τους, θα επιτύχει παρά το πολυσυζητημένο μέγεθος και την ισχύ των παλαιών επιχειρήσεων.

Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός δεν πρέπει να συγχέεται με τους αγώνες πυγμαχίας και τα καλλιστεία. Σκοπός τέτοιων αγώνων και διαγωνισμών είναι να ανακαλυφθεί ποιος είναι ο καλύτερος πυγμάχος ή η ομορφότερη γυναίκα. Η κοινωνική λειτουργία του καταλλακτικού ανταγωνισμού δεν είναι, ασφαλώς, να εξακριβώσει ποιος είναι ο ευφυέστερος άνθρωπος και να ανταμείψει τον νικητή με έναν τίτλο και μετάλλια. Λειτουργία του είναι να διασφαλίζει την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών υπό τη δεδομένη κατάσταση των οικονομικών δεδομένων.

Η ισότητα των ευκαιριών δεν αποτελεί παράγοντα ούτε στους αγώνες πυγμαχίας και στα καλλιστεία ούτε σε οποιοδήποτε άλλο πεδίο ανταγωνισμού, είτε βιολογικού είτε κοινωνικού. Η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων στερείται, λόγω της φυσιολογικής διάρθρωσης του σώματός της, κάθε δυνατότητας να αποκτήσει τις διακρίσεις ενός πρωταθλητή πυγμαχίας ή μιας βασίλισσας της ομορφιάς. Ελάχιστοι μόνο άνθρωποι μπορούν να ανταγωνιστούν στην αγορά εργασίας ως τραγουδιστές όπερας ή αστέρες του κινηματογράφου. Οι ευνοϊκότερες ευκαιρίες ανταγωνισμού στο πεδίο των επιστημονικών επιτευγμάτων παρέχονται στους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Ωστόσο, χιλιάδες επί χιλιάδων καθηγητές πεθαίνουν χωρίς να αφήσουν κανένα ίχνος στην ιστορία των ιδεών και της επιστημονικής προόδου, ενώ πολλοί μειονεκτούντες άνθρωποι που βρίσκονται εκτός πανεπιστημιακού συστήματος αποκτούν δόξα χάρη στις θαυμαστές συνεισφορές τους.

Συνηθίζεται να επικρίνεται το γεγονός ότι ο καταλλακτικός ανταγωνισμός δεν είναι ανοικτός σε όλους με τον ίδιο τρόπο. Η αφετηρία είναι πολύ δυσκολότερη για ένα φτωχό παιδί από ό,τι για τον γιο ενός πλούσιου ανθρώπου. Οι καταναλωτές, όμως, δεν ενδιαφέρονται για το αν οι άνθρωποι που θα τους υπηρετήσουν αρχίζουν τη σταδιοδρομία τους υπό ίσες συνθήκες. Το μοναδικό τους ενδιαφέρον είναι να εξασφαλίσουν την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών τους. Επειδή το σύστημα της κληρονομικής ιδιοκτησίας είναι αποτελεσματικότερο ως προς αυτό, το προτιμούν από άλλα, λιγότερο αποτελεσματικά συστήματα. Εξετάζουν το ζήτημα από τη σκοπιά της κοινωνικής σκοπιμότητας και ευημερίας και όχι από τη σκοπιά ενός υποτιθέμενου, φανταστικού και απραγματοποίητου «φυσικού» δικαιώματος κάθε ατόμου να ανταγωνίζεται με ίσες ευκαιρίες. Η πραγμάτωση ενός τέτοιου δικαιώματος θα απαιτούσε να τεθούν σε μειονεκτική θέση όσοι γεννήθηκαν με ανώτερη ευφυΐα και μεγαλύτερη δύναμη βούλησης από τον μέσο άνθρωπο. Είναι προφανές ότι αυτό θα ήταν παράλογο.

Ο όρος ανταγωνισμός χρησιμοποιείται κυρίως ως αντίθετος προς τον όρο μονοπώλιο. Σε αυτή τη γλωσσική χρήση, ο όρος μονοπώλιο χρησιμοποιείται με διαφορετικές σημασίες, οι οποίες πρέπει να διαχωριστούν με σαφήνεια.

Η πρώτη σημασία του μονοπωλίου, η οποία υπονοείται πολύ συχνά στη διαδεδομένη χρήση του όρου, δηλώνει μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία ο μονοπωλητής, είτε είναι άτομο είτε ομάδα ατόμων, ελέγχει αποκλειστικά μία από τις ζωτικές προϋποθέσεις της ανθρώπινης επιβίωσης. Ένας τέτοιος μονοπωλητής έχει τη δύναμη να αφήσει να πεθάνουν από την πείνα όλοι όσοι δεν υπακούουν στις εντολές του. Αυτός υπαγορεύει και οι άλλοι δεν έχουν καμία άλλη επιλογή παρά είτε

να παραδοθούν είτε να πεθάνουν. Σε σχέση με ένα τέτοιο μονοπώλιο δεν υπάρχει αγορά ούτε οποιαδήποτε μορφή καταλλακτικού ανταγωνισμού. Ο μονοπωλητής είναι κύριος και όλοι οι υπόλοιποι είναι δούλοι, οι οποίοι εξαρτώνται πλήρως από την εύνοιά του. Δεν χρειάζεται να επεκταθούμε σε αυτό το είδος μονοπωλίου. Δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την οικονομία της αγοράς. Αρκεί να αναφερθεί ένα παράδειγμα. Ένα παγκόσμιο σοσιαλιστικό κράτος θα ασκούσε ένα τέτοιο απόλυτο και ολοκληρωτικό μονοπώλιο· θα είχε τη δύναμη να συντρίβει τους αντιπάλους του καταδικάζοντάς τους σε θάνατο από ασιτία.[14]

Η δεύτερη σημασία του μονοπωλίου διαφέρει από την πρώτη, καθώς περιγράφει μια κατάσταση πραγμάτων συμβατή με τις συνθήκες της οικονομίας της αγοράς. Μονοπωλητής, υπό αυτή την έννοια, είναι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων που έχουν ενωθεί πλήρως για κοινή δράση και ελέγχουν αποκλειστικά την προσφορά ενός συγκεκριμένου αγαθού. Αν ορίσουμε τον όρο μονοπώλιο με αυτόν τον τρόπο, το πεδίο του μονοπωλίου εμφανίζεται εξαιρετικά ευρύ. Τα προϊόντα των μεταποιητικών βιομηχανιών διαφέρουν περισσότερο ή λιγότερο μεταξύ τους. Κάθε εργοστάσιο παράγει προϊόντα διαφορετικά από εκείνα των άλλων εγκαταστάσεων. Κάθε ξενοδοχείο διαθέτει μονοπώλιο στην πώληση των υπηρεσιών του στον συγκεκριμένο τόπο όπου βρίσκονται οι εγκαταστάσεις του. Οι επαγγελματικές υπηρεσίες που παρέχει ένας γιατρός ή ένας δικηγόρος δεν είναι ποτέ απολύτως ίδιες με εκείνες οποιουδήποτε άλλου γιατρού ή δικηγόρου. Με εξαίρεση ορισμένες πρώτες ύλες, τρόφιμα και άλλα βασικά αγαθά, το μονοπώλιο βρίσκεται παντού στην αγορά.

Το απλό φαινόμενο του μονοπωλίου, ωστόσο, στερείται σημασίας για τη λειτουργία της αγοράς και τον προσδιορισμό των τιμών. Δεν

παρέχει στον μονοπωλητή κανένα πλεονέκτημα κατά την πώληση των προϊόντων του. Βάσει του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας, κάθε στιχοπλόκος διαθέτει μονοπώλιο στην πώληση της ποίησής του. Αυτό, όμως, δεν επηρεάζει την αγορά. Ενδέχεται να μην μπορεί να επιτευχθεί καμία απολύτως τιμή για το έργο του και τα βιβλία του να μπορούν να πωληθούν μόνο στην αξία τους ως άχρηστου χαρτιού.

Το μονοπώλιο, υπό αυτή τη δεύτερη σημασία του όρου, καθίσταται παράγοντας προσδιορισμού των τιμών μόνο αν η καμπύλη ζήτησης για το σχετικό μονοπωλιακό αγαθό έχει ιδιαίτερη μορφή. Αν οι συνθήκες είναι τέτοιες ώστε ο μονοπωλητής να μπορεί να εξασφαλίσει υψηλότερες καθαρές εισπράξεις πωλώντας μικρότερη ποσότητα του προϊόντος του σε υψηλότερη τιμή από ό,τι θα εξασφάλιζε πωλώντας μεγαλύτερη ποσότητα σε χαμηλότερη τιμή, εμφανίζεται μονοπωλιακή τιμή, υψηλότερη από τη δυνητική αγοραία τιμή που θα είχε διαμορφωθεί αν δεν υπήρχε το μονοπώλιο. Οι μονοπωλιακές τιμές αποτελούν σημαντικό φαινόμενο της αγοράς, ενώ το μονοπώλιο καθαυτό έχει σημασία μόνο αν μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση μονοπωλιακών τιμών.

Συνηθίζεται οι τιμές που δεν είναι μονοπωλιακές να αποκαλούνται ανταγωνιστικές τιμές. Μολονότι είναι αμφίβολο αν αυτή η ορολογία είναι κατάλληλη, έχει γίνει γενικά αποδεκτή και θα ήταν δύσκολο να μεταβληθεί. Πρέπει, όμως, να προφυλασσόμαστε από την παρερμηνεία της. Θα αποτελούσε σοβαρό σφάλμα να συναχθεί από την αντίθεση μεταξύ μονοπωλιακής και ανταγωνιστικής τιμής ότι η μονοπωλιακή τιμή αποτελεί προϊόν της απουσίας ανταγωνισμού.

Στην αγορά υπάρχει πάντοτε καταλλακτικός ανταγωνισμός. Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός αποτελεί παράγοντα προσδιορισμού των μονοπωλιακών τιμών στον ίδιο βαθμό στον οποίο αποτελεί παράγοντα προσδιορισμού των ανταγωνιστικών τιμών. Η μορφή της καμπύλης

ζήτησης, η οποία καθιστά δυνατή την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών και κατευθύνει τη συμπεριφορά των μονοπωλητών, καθορίζεται από τον ανταγωνισμό όλων των άλλων αγαθών που διεκδικούν τα χρήματα των αγοραστών. Όσο υψηλότερα καθορίζει ο μονοπωλητής την τιμή στην οποία είναι διατεθειμένος να πωλήσει, τόσο περισσότεροι δυνητικοί αγοραστές στρέφουν τα χρήματά τους προς άλλα πωλήσιμα αγαθά. Στην αγορά κάθε αγαθό ανταγωνίζεται όλα τα άλλα αγαθά.

Υπάρχουν άνθρωποι που υποστηρίζουν ότι η καταλλακτική θεωρία των τιμών δεν είναι χρήσιμη για τη μελέτη της πραγματικότητας, επειδή δεν υπήρξε ποτέ «ελεύθερος» ανταγωνισμός ή επειδή, τουλάχιστον σήμερα, δεν υπάρχει πλέον κάτι τέτοιο. Όλες αυτές οι θεωρίες είναι εσφαλμένες.[15] Παρανοούν τα φαινόμενα και απλώς αγνοούν τι είναι πραγματικά ο ανταγωνισμός.

Αποτελεί γεγονός ότι η ιστορία των τελευταίων δεκαετιών είναι χρονικό πολιτικών που αποβλέπουν στον περιορισμό του ανταγωνισμού. Πρόδηλη πρόθεση αυτών των σχεδίων είναι η παραχώρηση προνομίων σε ορισμένες ομάδες παραγωγών, μέσω της προστασίας τους από τον ανταγωνισμό αποτελεσματικότερων ανταγωνιστών. Σε πολλές περιπτώσεις, οι πολιτικές αυτές δημιούργησαν τις συνθήκες που απαιτούνται για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών. Σε πολλές άλλες περιπτώσεις δεν συνέβη αυτό και το μοναδικό αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία μιας κατάστασης πραγμάτων που εμπόδιζε πολλούς καπιταλιστές, επιχειρηματίες, γεωργούς και εργαζομένους να εισέλθουν σε εκείνους τους κλάδους της παραγωγής στους οποίους θα μπορούσαν να προσφέρουν τις πολυτιμότερες υπηρεσίες στους συμπολίτες τους.

Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός έχει περιοριστεί σοβαρά. Η οικονομία της αγοράς, όμως, εξακολουθεί να λειτουργεί, μολονότι υπονομεύεται από τις παρεμβάσεις της κυβέρνησης και των εργατικών

ενώσεων. Το σύστημα του καταλλακτικού ανταγωνισμού εξακολουθεί να λειτουργεί, παρότι η παραγωγικότητα της εργασίας έχει μειωθεί σοβαρά.

Έσχατος σκοπός αυτών των πολιτικών κατά του ανταγωνισμού είναι η αντικατάσταση του καπιταλισμού από ένα σοσιαλιστικό σύστημα σχεδιασμού, στο οποίο δεν υπάρχει καθόλου καταλλακτικός ανταγωνισμός. Ενώ χύνουν κροκοδείλια δάκρυα για την παρακμή του ανταγωνισμού, οι σχεδιαστές επιθυμούν να καταργήσουν αυτό το «παράφρον» ανταγωνιστικό σύστημα. Σε ορισμένες χώρες έχουν επιτύχει τον σκοπό τους. Στον υπόλοιπο κόσμο, όμως, έχουν απλώς περιορίσει τον ανταγωνισμό σε ορισμένους επιχειρηματικούς κλάδους, αυξάνοντας τον αριθμό όσων ανταγωνίζονται σε άλλους.

Οι δυνάμεις που αποβλέπουν στον περιορισμό του ανταγωνισμού διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εποχή μας. Η εξέτασή τους αποτελεί σημαντικό έργο της ιστορίας της εποχής μας. Η οικονομική θεωρία δεν χρειάζεται να αναφέρεται ειδικά σε αυτές. Το γεγονός ότι υπάρχουν εμπορικοί φραγμοί, προνόμια, καρτέλ, κρατικά μονοπώλια και εργατικές ενώσεις αποτελεί απλώς δεδομένο της οικονομικής ιστορίας. Δεν απαιτούνται ειδικά θεωρήματα για την ερμηνεία του.

14. Πρβλ. Trotsky (1937), όπως παρατίθεται από τον F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (Λονδίνο, 1944), σ. 89.

15. Για αναίρεση των δημοφιλών θεωριών του ατελούς και του μονοπωλιακού ανταγωνισμού, πρβλ. F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order* (Σικάγο, 1948), σ. 92–118.

6. Ελευθερία

Οι φιλόσοφοι και οι νομικοί κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες για να ορίσουν την έννοια της ελευθερίας. Δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι προσπάθειες αυτές υπήρξαν επιτυχείς.

Η έννοια της ελευθερίας έχει νόημα μόνο στον βαθμό στον οποίο αναφέρεται στις διανθρώπινες σχέσεις. Υπήρξαν συγγραφείς που αφηγήθηκαν ιστορίες για μια αρχική —φυσική— ελευθερία, την οποία υποτίθεται ότι απολάμβανε ο άνθρωπος σε μια μυθική φυσική κατάσταση που προηγήθηκε της εγκαθίδρυσης των κοινωνικών σχέσεων. Τέτοια, όμως, νοητικά και οικονομικά αυτάρκη άτομα ή οικογένειες, που περιπλανώνταν στην ύπαιθρο, ήταν ελεύθερα μόνο όσο δεν βρίσκονταν στον δρόμο κάποιου ισχυρότερου ανθρώπου. Στον αμείλικτο βιολογικό ανταγωνισμό, ο ισχυρότερος είχε πάντοτε δίκιο και στον ασθενέστερο δεν απέμενε καμία επιλογή πέρα από την άνευ όρων παράδοση. Ο πρωτόγονος άνθρωπος ασφαλώς δεν γεννήθηκε ελεύθερος.

Μόνο στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συστήματος μπορεί να αποδοθεί νόημα στον όρο ελευθερία. Ως πραξεολογικός όρος, η ελευθερία αναφέρεται στη σφαίρα μέσα στην οποία το δρων άτομο είναι σε θέση να επιλέγει μεταξύ εναλλακτικών τρόπων δράσης. Ο άνθρωπος είναι

ελεύθερος στον βαθμό στον οποίο του επιτρέπεται να επιλέγει τους σκοπούς και τα μέσα που θα χρησιμοποιήσει για την επίτευξή τους. Η ελευθερία του ανθρώπου περιορίζεται με τη μεγαλύτερη αυστηρότητα τόσο από τους νόμους της φύσης όσο και από τους νόμους της πραξεολογίας. Δεν μπορεί να επιτύχει αμοιβαίως ασυμβίβαστους σκοπούς. Αν επιλέξει να ενδώσει σε απολαύσεις που επιφέρουν συγκεκριμένες συνέπειες στη λειτουργία του σώματος ή του νου του, πρέπει να υποστεί αυτές τις συνέπειες.

Θα ήταν ακατάλληλο να λέγεται ότι ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος επειδή δεν μπορεί να απολαμβάνει τις ηδονές που προσφέρει η χρήση ορισμένων ναρκωτικών ουσιών χωρίς να υφίσταται τις αναπόφευκτες συνέπειές τους, οι οποίες θεωρούνται γενικά εξαιρετικά ανεπιθύμητες. Μολονότι αυτό γίνεται σε γενικές γραμμές αποδεκτό από όλους τους συνετούς ανθρώπους, δεν υπάρχει ανάλογη ομοφωνία ως προς την εκτίμηση των νόμων της πραξεολογίας.

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να απολαμβάνει συγχρόνως, αφενός, τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την ειρηνική συνεργασία υπό την αρχή του καταμερισμού της εργασίας εντός της κοινωνίας και, αφετέρου, την ανεξέλεγκτη δυνατότητα να επιδίδεται σε συμπεριφορά που είναι αναπόφευκτο να αποσυνθέσει την κοινωνία. Πρέπει να επιλέξει μεταξύ της τήρησης ορισμένων κανόνων που καθιστούν δυνατή τη ζωή εντός της κοινωνίας και της φτώχειας και ανασφάλειας του «επικίνδυνου βίου» σε μια κατάσταση διαρκούς πολέμου μεταξύ ανεξάρτητων ατόμων. Αυτός ο νόμος καθορίζει τα αποτελέσματα κάθε ανθρώπινης δράσης με αυστηρότητα όχι μικρότερη από εκείνη των νόμων της φυσικής.

Υπάρχει, ωστόσο, εκτεταμένη διαφορά μεταξύ των συνεπειών που προκαλούνται από την παραγνώριση των νόμων της φύσης και εκείνων

που προκαλούνται από την παραγνώριση των νόμων της πραξεολογίας. Ασφαλώς, αμφότερες οι κατηγορίες νόμων επιβάλλονται αφ' εαυτών, χωρίς να απαιτούν οποιαδήποτε επιβολή εκ μέρους του ανθρώπου. Οι συνέπειες, όμως, μιας επιλογής του ατόμου είναι διαφορετικές. Ο άνθρωπος που λαμβάνει δηλητήριο βλάπτει μόνο τον εαυτό του. Εκείνος, όμως, που επιλέγει να καταφύγει στη ληστεία διαταράσσει ολόκληρη την κοινωνική τάξη. Ενώ απολαμβάνει μόνο ο ίδιος τα βραχυχρόνια οφέλη της πράξης του, οι καταστροφικές μακροχρόνιες συνέπειές της βλάπτουν όλους τους ανθρώπους. Η πράξη του αποτελεί έγκλημα επειδή έχει επιζήμιες συνέπειες για τους συνανθρώπους του. Αν η κοινωνία δεν απέτρεπε τέτοια συμπεριφορά, αυτή σύντομα θα καθίστατο γενική και θα έθετε τέλος στην κοινωνική συνεργασία και σε όλα τα οφέλη που αυτή παρέχει σε όλους.

Για την εγκαθίδρυση και τη διατήρηση της κοινωνικής συνεργασίας και του πολιτισμού απαιτούνται μέτρα που θα εμποδίζουν τα αντικοινωνικά άτομα να διαπράττουν πράξεις οι οποίες είναι αναπόφευκτο να αναιρέσουν όλα όσα κατόρθωσε ο άνθρωπος κατά την πρόοδό του από το επίπεδο του Νεάντερταλ. Για να διατηρηθεί μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία το άτομο προστατεύεται από την απεριόριστη τυραννία ισχυρότερων και ευφυέστερων συνανθρώπων του, απαιτείται ένας θεσμός που θα περιορίζει όλα τα αντικοινωνικά στοιχεία.

Η ειρήνη —η απουσία του διαρκούς πολέμου όλων εναντίον όλων— μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της εγκαθίδρυσης ενός συστήματος στο οποίο η δύναμη προσφυγής στη βίαιη δράση μονοπωλείται από έναν κοινωνικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού και η εφαρμογή αυτής της δύναμης σε κάθε επιμέρους περίπτωση ρυθμίζεται από ένα σύνολο κανόνων: τους ανθρωπογενείς νόμους, σε αντιδιαστολή τόσο προς τους νόμους της φύσης όσο και προς τους νόμους της

πραξεολογίας. Απαραίτητο όργανο ενός κοινωνικού συστήματος είναι η λειτουργία ενός τέτοιου μηχανισμού, ο οποίος συνήθως αποκαλείται κυβέρνηση.

Οι έννοιες της ελευθερίας και της υποτέλειας έχουν νόημα μόνο όταν αναφέρονται στον τρόπο λειτουργίας της κυβέρνησης. Θα ήταν εξαιρετικά ακατάλληλο και παραπλανητικό να λέγεται ότι ένας άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος επειδή, αν θέλει να παραμείνει ζωντανός, η δύναμή του να επιλέξει μεταξύ ενός ποτηριού νερού και ενός ποτηριού κυανιούχου καλίου περιορίζεται από τη φύση. Θα ήταν εξίσου ακατάλληλο να χαρακτηρίζεται ένας άνθρωπος ανελεύθερος επειδή ο νόμος επιβάλλει κυρώσεις στην επιθυμία του να σκοτώσει κάποιον άλλον και επειδή η αστυνομία και τα ποινικά δικαστήρια επιβάλλουν αυτές τις κυρώσεις.

Στον βαθμό στον οποίο η κυβέρνηση —ο κοινωνικός μηχανισμός εξαναγκασμού και καταπίεσης— περιορίζει την άσκηση της βίας και την απειλή της στη καταστολή και στην αποτροπή της αντικοινωνικής δράσης, επικρατεί εκείνο που μπορεί εύλογα και ουσιαστικά να αποκληθεί ελευθερία. Εκείνο που περιορίζεται είναι απλώς μια συμπεριφορά που είναι αναπόφευκτο να αποσυνθέσει την κοινωνική συνεργασία και τον πολιτισμό και, ως εκ τούτου, να επαναφέρει όλους τους ανθρώπους στις συνθήκες που επικρατούσαν όταν ο *Homo sapiens* αναδύθηκε από την αμιγώς ζωική ύπαρξη των μη ανθρώπινων προγόνων του. Ένας τέτοιος εξαναγκασμός δεν περιορίζει ουσιωδώς τη δύναμη επιλογής του ανθρώπου. Ακόμη και αν δεν υπήρχε κυβέρνηση που να επιβάλλει ανθρωπογενείς νόμους, το άτομο δεν θα μπορούσε να απολαμβάνει συγχρόνως τα πλεονεκτήματα της κοινωνικής συνεργασίας και τις απολαύσεις της ανεμπόδιστης υποχώρησης στα αρπακτικά ζωικά ένστικτα της επιθετικότητας.

Στην οικονομία της αγοράς, στον τύπο κοινωνικής οργάνωσης του *laissez-faire*, υπάρχει μια σφαίρα εντός της οποίας το άτομο είναι ελεύθερο να επιλέγει μεταξύ διαφόρων τρόπων δράσης, χωρίς να περιορίζεται από την απειλή τιμωρίας. Αν, όμως, η κυβέρνηση πράττει περισσότερα από το να προστατεύει τους ανθρώπους από τη βίαιη ή δόλια επιθετικότητα αντικοινωνικών ατόμων, περιορίζει τη σφαίρα της ατομικής ελευθερίας δράσης πέρα από τον βαθμό στον οποίο αυτή περιορίζεται από τον πραξεολογικό νόμο. Μπορούμε, επομένως, να ορίσουμε την ελευθερία ως εκείνη την κατάσταση πραγμάτων στην οποία η διακριτική ευχέρεια επιλογής του ατόμου δεν περιορίζεται από την κυβερνητική βία πέρα από το όριο εντός του οποίου περιορίζεται ούτως ή άλλως από τον πραξεολογικό νόμο.

Αυτό εννοείται όταν η ελευθερία ορίζεται ως η κατάσταση του ατόμου εντός του πλαισίου της οικονομίας της αγοράς. Είναι ελεύθερο υπό την έννοια ότι οι νόμοι και η κυβέρνηση δεν το εξαναγκάζουν να παραιτηθεί από την αυτονομία και τον αυτοκαθορισμό του σε βαθμό μεγαλύτερο από εκείνον που επιβάλλει ο αναπόφευκτος πραξεολογικός νόμος. Εκείνο από το οποίο παραιτείται είναι μόνο η ζωική ελευθερία να ζει χωρίς να λαμβάνει καθόλου υπόψη την ύπαρξη άλλων μελών του είδους του. Εκείνο που επιτυγχάνει ο κοινωνικός μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού είναι να υποχρεώνει σε αποχή από τέτοιες πράξεις τα άτομα τα οποία, λόγω κακίας, κοντόφθαλμης κρίσης ή διανοητικής ανεπάρκειας, αδυνατούν να αντιληφθούν ότι, επιδιδόμενα σε πράξεις που καταστρέφουν την κοινωνία, βλάπτουν τόσο τον εαυτό τους όσο και όλα τα άλλα ανθρώπινα όντα.

Από αυτή τη σκοπιά πρέπει να εξεταστεί το συχνά διατυπωμένο ερώτημα αν η υποχρεωτική στράτευση και η επιβολή φόρων συνιστούν περιορισμό της ελευθερίας. Αν οι αρχές της οικονομίας της αγοράς

αναγνωρίζονταν από όλους τους ανθρώπους σε ολόκληρο τον κόσμο, δεν θα υπήρχε λόγος διεξαγωγής πολέμων και τα επιμέρους κράτη θα μπορούσαν να ζουν σε αδιατάρακτη ειρήνη.[16] Υπό τις συνθήκες, όμως, που επικρατούν στην εποχή μας, ένα ελεύθερο έθνος απειλείται διαρκώς από τα επιθετικά σχέδια ολοκληρωτικών απολυταρχιών. Αν θέλει να διατηρήσει την ελευθερία του, πρέπει να είναι προετοιμασμένο να υπερασπιστεί την ανεξαρτησία του.

Αν η κυβέρνηση μιας ελεύθερης χώρας υποχρεώνει κάθε πολίτη να συνεργάζεται πλήρως στα σχέδιά της για την απόκρουση των επιτιθεμένων και κάθε αρτιμελή άνδρα να ενταχθεί στις ένοπλες δυνάμεις, δεν επιβάλλει στο άτομο καθήκον που υπερβαίνει όσα υπαγορεύει ο πραξεολογικός νόμος. Σε έναν κόσμο γεμάτο αδιάλλακτους επιτιθέμενους και υποδουλωτές, ο απόλυτος και ανεπιφύλακτος πασιφισμός ισοδυναμεί με άνευ όρων παράδοση στους πλέον αδίστακτους καταπιεστές. Όποιος επιθυμεί να παραμείνει ελεύθερος πρέπει να πολεμήσει μέχρι θανάτου εκείνους που επιδιώκουν να του στερήσουν την ελευθερία. Καθώς οι μεμονωμένες προσπάθειες αντίστασης κάθε ατόμου είναι καταδικασμένες σε αποτυχία, ο μοναδικός λειτουργικός τρόπος είναι η οργάνωση της αντίστασης από την κυβέρνηση. Βασικό έργο της κυβέρνησης είναι η υπεράσπιση του κοινωνικού συστήματος όχι μόνο από τους εγχώριους κακοποιούς, αλλά και από τους εξωτερικούς εχθρούς. Όποιος στην εποχή μας αντιτίθεται στους εξοπλισμούς και στην υποχρεωτική στράτευση είναι, ίσως χωρίς να το γνωρίζει, συνεργός εκείνων που επιδιώκουν την υποδούλωση όλων.

Η διατήρηση ενός κυβερνητικού μηχανισμού δικαστηρίων, αστυνομικών, φυλακών και ενόπλων δυνάμεων απαιτεί σημαντικές δαπάνες. Η επιβολή φόρων για αυτούς τους σκοπούς είναι απολύτως

συμβατή με την ελευθερία που απολαμβάνει το άτομο σε μια ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Η διατύπωση αυτή δεν συνιστά, ασφαλώς, δικαιολόγηση των δημευτικών και μεροληπτικών μεθόδων φορολόγησης που εφαρμόζουν σήμερα οι αυτοαποκαλούμενες προοδευτικές κυβερνήσεις. Είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί αυτό το γεγονός, επειδή, στη δική μας εποχή του παρεμβατισμού και της σταθερής «προόδου» προς τον ολοκληρωτισμό, οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν τη φορολογική εξουσία για την καταστροφή της οικονομίας της αγοράς.

Κάθε βήμα που πραγματοποιεί μια κυβέρνηση πέρα από την εκπλήρωση των βασικών λειτουργιών της —δηλαδή την προστασία της ομαλής λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς από επιθέσεις εγχώριων ή εξωτερικών διαταρακτών— αποτελεί βήμα προς μια οδό που οδηγεί άμεσα στο ολοκληρωτικό σύστημα, στο οποίο δεν υπάρχει καμία απολύτως ελευθερία.

Ελευθερία είναι η κατάσταση του ανθρώπου εντός μιας συμβατικής κοινωνίας. Η κοινωνική συνεργασία υπό ένα σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας των συντελεστών παραγωγής σημαίνει ότι, εντός της σφαίρας της αγοράς, το άτομο δεν είναι υποχρεωμένο να υπακούει και να υπηρετεί έναν απόλυτο κύριο. Στον βαθμό στον οποίο παρέχει αγαθά και υπηρετεί άλλους ανθρώπους, το πράττει με τη θέλησή του, προκειμένου να ανταμειφθεί και να υπηρετηθεί από τους αποδέκτες. Ανταλλάσσει αγαθά και υπηρεσίες· δεν εκτελεί καταναγκαστική εργασία και δεν καταβάλλει φόρο υποτέλειας. Ασφαλώς, δεν είναι ανεξάρτητο. Εξαρτάται από τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Η εξάρτηση αυτή, όμως, είναι αμοιβαία. Ο αγοραστής εξαρτάται από τον πωλητή και ο πωλητής από τον αγοραστή.

Κύριο μέλημα πολλών συγγραφέων του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα ήταν η παραποίηση και η διαστρέβλωση αυτής της

προφανούς κατάστασης πραγμάτων. Οι εργαζόμενοι, έλεγαν, βρίσκονται στο έλεος των εργοδοτών τους. Είναι πράγματι αληθές ότι ο εργοδότης έχει το δικαίωμα να απολύσει τον εργαζόμενο. Αν, όμως, χρησιμοποιήσει αυτό το δικαίωμα για να ικανοποιήσει τις ιδιοτροπίες του, βλάπτει τα δικά του συμφέροντα. Αποβαίνει εις βάρος του αν απολύσει έναν ικανότερο εργαζόμενο για να προσλάβει έναν λιγότερο αποτελεσματικό.

Η αγορά δεν εμποδίζει άμεσα κανέναν να προκαλεί αυθαίρετα βλάβη στους συμπολίτες του· απλώς επιβάλλει κόστος σε μια τέτοια συμπεριφορά. Ο καταστηματάρχης είναι ελεύθερος να συμπεριφέρεται με αγένεια στους πελάτες του, υπό την προϋπόθεση ότι είναι διατεθειμένος να υποστεί τις συνέπειες. Οι καταναλωτές είναι ελεύθεροι να μποϊκοτάρουν έναν προμηθευτή, υπό την προϋπόθεση ότι είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν το σχετικό κόστος. Εκείνο που ωθεί κάθε άνθρωπο να καταβάλει τη μέγιστη δυνατή προσπάθεια στην υπηρεσία των συνανθρώπων του και περιορίζει τις έμφυτες τάσεις προς την αυθαιρεσία και την κακία δεν είναι, στην αγορά, ο εξαναγκασμός και ο καταναγκασμός εκ μέρους φρουρών, δημίων και ποινικών δικαστηρίων· είναι το ίδιον συμφέρον. Το μέλος μιας συμβατικής κοινωνίας είναι ελεύθερο επειδή υπηρετεί τους άλλους μόνο υπηρετώντας τον εαυτό του. Το μόνο που το περιορίζει είναι το αναπόφευκτο φυσικό φαινόμενο της σπανιότητας. Κατά τα λοιπά, είναι ελεύθερο εντός της σφαίρας της αγοράς.

Δεν υπάρχει άλλο είδος ελευθερίας πέρα από εκείνο που δημιουργεί η οικονομία της αγοράς. Σε μια ολοκληρωτική ηγεμονική κοινωνία, η μοναδική ελευθερία που απομένει στο άτομο, επειδή δεν μπορεί να του αφαιρεθεί, είναι η ελευθερία να αυτοκτονήσει.

Το κράτος, ο κοινωνικός μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού, αποτελεί αναγκαστικά ηγεμονικό δεσμό. Αν η κυβέρνηση μπορούσε να επεκτείνει την εξουσία της κατά βούληση, θα μπορούσε να καταργήσει την οικονομία της αγοράς και να την αντικαταστήσει με καθολικό ολοκληρωτικό σοσιαλισμό. Για να αποτραπεί αυτό, είναι αναγκαίο να περιορίζεται η εξουσία της κυβέρνησης. Αυτό είναι το έργο όλων των συνταγμάτων, των διακηρύξεων δικαιωμάτων και των νόμων. Αυτό είναι το νόημα όλων των αγώνων που διεξήγαγαν οι άνθρωποι για την ελευθερία.

Υπό αυτή την έννοια, οι επικριτές της ελευθερίας έχουν δίκιο όταν την αποκαλούν «αστικό» ζήτημα και όταν κατηγορούν τα δικαιώματα που εγγυώνται την ελευθερία ότι είναι αρνητικά. Στη σφαίρα του κράτους και της κυβέρνησης, ελευθερία σημαίνει τον περιορισμό που επιβάλλεται στην άσκηση της αστυνομικής εξουσίας.

Δεν θα ήταν αναγκαίο να επιμείνουμε σε αυτό το προφανές γεγονός, αν οι υπέρμαχοι της κατάργησης της ελευθερίας δεν είχαν προκαλέσει εσκεμμένα σημασιολογική σύγχυση. Αντιλήφθηκαν ότι ήταν μάταιο να αγωνιστούν ανοικτά και ειλικρινά υπέρ του περιορισμού και της υποτέλειας. Οι έννοιες της ελευθερίας διέθεταν τόσο μεγάλο κύρος, ώστε καμία προπαγάνδα δεν μπορούσε να κλονίσει τη δημοτικότητά τους. Από αμνημονεύτων χρόνων, στη σφαίρα του δυτικού πολιτισμού, η ελευθερία θεωρούνταν το πολυτιμότερο αγαθό. Εκείνο που προσέδωσε στη Δύση την υπεροχή της ήταν ακριβώς το ενδιαφέρον της για την ελευθερία, ένα κοινωνικό ιδεώδες ξένο προς τους ανατολικούς λαούς. Η κοινωνική φιλοσοφία της Δύσης είναι ουσιαστικά φιλοσοφία της ελευθερίας. Το κύριο περιεχόμενο της ιστορίας της Ευρώπης και των κοινοτήτων που ίδρυσαν οι Ευρωπαίοι μετανάστες και οι απόγονοί τους σε άλλα μέρη του κόσμου υπήρξε ο αγώνας για την ελευθερία. Ο

ακλόνητος ατομικισμός αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτισμού μας. Καμία ανοικτή επίθεση κατά της ελευθερίας του ατόμου δεν είχε πιθανότητα επιτυχίας.

Έτσι, οι υποστηρικτές του ολοκληρωτισμού επέλεξαν διαφορετική τακτική. Αντέστρεψαν το νόημα των λέξεων. Αποκαλούν αληθινή ή γνήσια ελευθερία την κατάσταση των ατόμων υπό ένα σύστημα στο οποίο δεν έχουν κανένα άλλο δικαίωμα πέρα από το να υπακούουν στις διαταγές. Στις Ηνωμένες Πολιτείες αυτοαποκαλούνται γνήσιοι φιλελεύθεροι, επειδή επιδιώκουν μια τέτοια κοινωνική τάξη. Αποκαλούν δημοκρατία τις ρωσικές μεθόδους δικτατορικής διακυβέρνησης. Αποκαλούν τις βίαιες και καταναγκαστικές μεθόδους των εργατικών ενώσεων «βιομηχανική δημοκρατία». Αποκαλούν ελευθερία του Τύπου μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία μόνο η κυβέρνηση είναι ελεύθερη να εκδίδει βιβλία και εφημερίδες. Ορίζουν την ελευθερία ως τη δυνατότητα να πράττει κάποιος τα «ορθά» πράγματα και, ασφαλώς, αξιώνουν για τον εαυτό τους το δικαίωμα να καθορίζουν τι είναι ορθό και τι όχι. Στα μάτια τους, η κυβερνητική παντοδυναμία σημαίνει πλήρη ελευθερία. Η απελευθέρωση της αστυνομικής εξουσίας από κάθε περιορισμό αποτελεί το αληθινό νόημα του αγώνα τους για την ελευθερία.

Η οικονομία της αγοράς, λένε αυτοί οι αυτοαποκαλούμενοι φιλελεύθεροι, παρέχει ελευθερία μόνο σε μια παρασιτική τάξη εκμεταλλευτών, την αστική τάξη. Αυτοί οι φαύλοι άνθρωποι απολαμβάνουν την ελευθερία να υποδουλώνουν τις μάζες. Ο μισθωτός δεν είναι ελεύθερος· πρέπει να μοχθεί αποκλειστικά προς όφελος των κυρίων του, των εργοδοτών. Οι καπιταλιστές ιδιοποιούνται όσα, σύμφωνα με τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα του ανθρώπου, θα έπρεπε να ανήκουν στον εργαζόμενο. Υπό τον σοσιαλισμό, ο εργαζόμενος θα

απολαμβάνει ελευθερία και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, επειδή δεν θα χρειάζεται πλέον να δουλεύει ως δούλος για έναν καπιταλιστή. Σοσιαλισμός σημαίνει χειραφέτηση του κοινού ανθρώπου· σημαίνει ελευθερία για όλους. Σημαίνει, επιπλέον, πλούτο για όλους.

Οι θεωρίες αυτές κατόρθωσαν να θριαμβεύσουν επειδή δεν συνάντησαν αποτελεσματική ορθολογική κριτική. Ορισμένοι οικονομολόγοι επιτέλεσαν λαμπρό έργο αποκαλύπτοντας τις κατάφωρες πλάνες και αντιφάσεις τους. Το κοινό, όμως, αγνοεί τις διδασκαλίες της οικονομικής επιστήμης. Τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι συνήθεις πολιτικοί και συγγραφείς κατά του σοσιαλισμού είναι είτε ανόητα είτε άσχετα. Είναι μάταιο να επικαλείται κανείς ένα υποτιθέμενο «φυσικό» δικαίωμα των ατόμων στην ιδιοκτησία, αν άλλοι υποστηρίζουν ότι το πρωταρχικό «φυσικό» δικαίωμα είναι η ισότητα του εισοδήματος. Τέτοιες διαφορές δεν μπορούν ποτέ να διευθετηθούν. Είναι άσχετο να επικρίνονται τα επουσιώδη, παρεπόμενα γνωρίσματα του σοσιαλιστικού προγράμματος. Ο σοσιαλισμός δεν αναιρείται με την επίθεση κατά των θέσεων των σοσιαλιστών σχετικά με τη θρησκεία, τον γάμο, τον έλεγχο των γεννήσεων και την τέχνη. Επιπλέον, κατά την εξέταση τέτοιων ζητημάτων, οι επικριτές του σοσιαλισμού είχαν συχνά άδικο.

Παρά αυτές τις σοβαρές ανεπάρκειες των υπερασπιστών της οικονομικής ελευθερίας, ήταν αδύνατο να εξαπατώνται όλοι οι άνθρωποι διαρκώς σχετικά με τα ουσιώδη γνωρίσματα του σοσιαλισμού. Οι φανατικότεροι σχεδιαστές αναγκάστηκαν να παραδεχθούν ότι τα σχέδιά τους συνεπάγονται την κατάργηση πολλών ελευθεριών τις οποίες απολαμβάνουν οι άνθρωποι υπό τον καπιταλισμό και την «πλουτοδημοκρατία». Όταν πιέστηκαν, κατέφυγαν σε ένα νέο τέχνασμα. Η ελευθερία που πρόκειται να καταργηθεί, υπογραμμίζουν, είναι απλώς η νόθα «οικονομική» ελευθερία των καπιταλιστών, η οποία

βλάπτει τον κοινό άνθρωπο. Έξω από την «οικονομική σφαίρα», η ελευθερία όχι μόνο θα διατηρηθεί πλήρως, αλλά θα διευρυνθεί σημαντικά. Ο «σχεδιασμός για την ελευθερία» έχει καταστεί τελευταία το δημοφιλέστερο σύνθημα των υπερμάχων της ολοκληρωτικής διακυβέρνησης και του εκρωσισμού όλων των εθνών.

Η πλάνη αυτού του επιχειρήματος πηγάζει από τη νόθα διάκριση μεταξύ δύο εντελώς χωριστών σφαιρών της ανθρώπινης ζωής και δράσης: της «οικονομικής» και της «μη οικονομικής» σφαίρας. Ως προς αυτό το ζήτημα δεν χρειάζεται να προστεθεί τίποτε σε όσα ειπώθηκαν στα προηγούμενα μέρη του παρόντος βιβλίου. Πρέπει, όμως, να υπογραμμιστεί ένα ακόμη σημείο.

Η ελευθερία, όπως την απολάμβαναν οι άνθρωποι στις δημοκρατικές χώρες του δυτικού πολιτισμού κατά τα χρόνια του θριάμβου του παλαιού φιλελευθερισμού, δεν αποτελούσε προϊόν συνταγμάτων, διακηρύξεων δικαιωμάτων, νόμων και νομοθετικών διατάξεων. Τα έγγραφα αυτά αποσκοπούσαν μόνο στη διαφύλαξη της ελευθερίας, η οποία είχε ήδη εδραιωθεί μέσω της λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, από τις προσβολές των δημόσιων λειτουργών. Καμία κυβέρνηση και κανένα αστικό δίκαιο δεν μπορούν να εγγυηθούν και να δημιουργήσουν την ελευθερία με άλλον τρόπο πέρα από την υποστήριξη και την υπεράσπιση των θεμελιωδών θεσμών της οικονομίας της αγοράς.

Η κυβέρνηση σημαίνει πάντοτε εξαναγκασμό και καταναγκασμό και αποτελεί αναγκαστικά το αντίθετο της ελευθερίας. Η κυβέρνηση εγγυάται την ελευθερία και είναι συμβατή με αυτή μόνο αν το πεδίο δράσης της περιορίζεται επαρκώς στη διατήρηση εκείνου που αποκαλείται οικονομική ελευθερία. Όπου δεν υπάρχει οικονομία της

αγοράς, ακόμη και οι διατάξεις συνταγμάτων και νόμων που έχουν συνταχθεί με τις καλύτερες προθέσεις παραμένουν νεκρό γράμμα.

Η ελευθερία του ανθρώπου υπό τον καπιταλισμό αποτελεί αποτέλεσμα του ανταγωνισμού. Ο εργαζόμενος δεν εξαρτάται από την εύνοια ενός εργοδότη. Αν ο εργοδότης του τον απολύσει, βρίσκει άλλον εργοδότη.[17] Ο καταναλωτής δεν βρίσκεται στο έλεος του καταστηματάρχη. Είναι ελεύθερος να προτιμήσει άλλο κατάστημα, αν το επιθυμεί. Κανείς δεν χρειάζεται να ασπάζεται τα χέρια άλλων ανθρώπων ή να φοβάται τη δυσμένειά τους. Οι διαπροσωπικές σχέσεις έχουν επιχειρηματικό χαρακτήρα. Η ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών είναι αμοιβαία· η πώληση ή η αγορά δεν αποτελεί χάρη, αλλά συναλλαγή υπαγορευόμενη από το ίδιον συμφέρον αμφοτέρων των πλευρών.

Είναι αλήθεια ότι, υπό την ιδιότητά του ως παραγωγού, κάθε άνθρωπος εξαρτάται είτε άμεσα —όπως ο επιχειρηματίας— είτε έμμεσα —όπως ο μισθωτός εργαζόμενος— από τη ζήτηση των καταναλωτών. Αυτή, όμως, η εξάρτηση από την κυριαρχία των καταναλωτών δεν είναι απεριόριστη. Αν ένας άνθρωπος έχει σοβαρό λόγο να αφηφήσει την κυριαρχία των καταναλωτών, μπορεί να το επιχειρήσει. Εντός της σφαίρας της αγοράς υπάρχει ένα πολύ ουσιαστικό και αποτελεσματικό δικαίωμα αντίστασης στην καταπίεση. Κανείς δεν εξαναγκάζεται να εισέλθει στη βιομηχανία οινοπνευματωδών ποτών ή σε ένα εργοστάσιο όπλων, αν η συνείδησή του αντιτίθεται σε αυτό. Ενδέχεται να πρέπει να καταβάλει κάποιο τίμημα για την πεποίθησή του· σε αυτόν τον κόσμο δεν υπάρχουν σκοποί των οποίων η επίτευξη είναι δωρεάν. Εναπόκειται, όμως, στη δική του απόφαση να επιλέξει μεταξύ ενός υλικού πλεονεκτήματος και της επιταγής εκείνου που θεωρεί καθήκον του. Στην

οικονομία της αγοράς, το άτομο είναι ο μοναδικός υπέρτατος κριτής των ζητημάτων που αφορούν τη δική του ικανοποίηση.[18]

Η καπιταλιστική κοινωνία δεν διαθέτει κανένα μέσο για να εξαναγκάσει έναν άνθρωπο να αλλάξει επάγγελμα ή τόπο εργασίας πέρα από την παροχή υψηλότερης αμοιβής σε όσους συμμορφώνονται προς τις επιθυμίες των καταναλωτών. Ακριβώς αυτό το είδος πίεσης θεωρούν πολλοί άνθρωποι ανυπόφορο και ελπίζουν να το δουν να καταργείται υπό τον σοσιαλισμό. Είναι υπερβολικά αμβλύνοες για να αντιληφθούν ότι η μοναδική εναλλακτική λύση είναι να παραχωρηθεί στις αρχές η πλήρης εξουσία να καθορίζουν σε ποιον κλάδο και σε ποιον τόπο πρέπει να εργάζεται κάθε άνθρωπος.

Υπό την ιδιότητά του ως καταναλωτή, ο άνθρωπος δεν είναι λιγότερο ελεύθερος. Μόνο ο ίδιος αποφασίζει τι είναι περισσότερο και τι λιγότερο σημαντικό για αυτόν. Επιλέγει πώς θα δαπανήσει τα χρήματά του σύμφωνα με τη δική του βούληση.

Η αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς από τον οικονομικό σχεδιασμό εξαλείφει κάθε ελευθερία και αφήνει στο άτομο μόνο το δικαίωμα της υπακοής. Η αρχή που διευθύνει όλες τις οικονομικές υποθέσεις ελέγχει κάθε πτυχή της ζωής και των δραστηριοτήτων του ανθρώπου. Είναι ο μοναδικός εργοδότης. Κάθε εργασία καθίσταται καταναγκαστική εργασία, επειδή ο εργαζόμενος πρέπει να αποδέχεται ό,τι καταδέχεται να του προσφέρει ο αρχηγός. Ο οικονομικός τσάρος καθορίζει τι και πόσο από κάθε αγαθό επιτρέπεται να καταναλώνει ο καταναλωτής. Δεν υπάρχει κανένας τομέας της ανθρώπινης ζωής στον οποίο να εναπόκειται η απόφαση στις αξιολογικές κρίσεις του ατόμου. Η αρχή τού αναθέτει ένα συγκεκριμένο καθήκον, τον εκπαιδεύει για την εργασία του και τον απασχολεί στον τόπο και με τον τρόπο που η ίδια θεωρεί κατάλληλο.

Μόλις καταργηθεί η οικονομική ελευθερία που παρέχει η οικονομία της αγοράς στα μέλη της, όλες οι πολιτικές ελευθερίες και οι διακηρύξεις δικαιωμάτων καθίστανται απάτη. Το *habeas corpus* και η δίκη με ενόρκους αποτελούν προσχήματα, αν η αρχή, υπό το πρόσχημα της οικονομικής σκοπιμότητας, έχει πλήρη εξουσία να εξορίζει κάθε πολίτη που αντιπαθεί στην Αρκτική ή σε μια έρημο και να του αναθέτει ισόβια «καταναγκαστική εργασία». Η ελευθερία του Τύπου αποτελεί απλό προκάλυμμα, αν η αρχή ελέγχει όλα τα τυπογραφεία και τις χαρτοβιομηχανίες. Το ίδιο ισχύει για όλα τα άλλα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος στον βαθμό στον οποίο διαμορφώνει τη ζωή του σύμφωνα με τα δικά του σχέδια. Ο άνθρωπος του οποίου η μοίρα καθορίζεται από τα σχέδια μιας ανώτερης αρχής, στην οποία έχει ανατεθεί η αποκλειστική εξουσία σχεδιασμού, δεν είναι ελεύθερος με την έννοια που χρησιμοποιούσαν και κατανοούσαν τον όρο «ελεύθερος» όλοι οι άνθρωποι, προτού η σημασιολογική επανάσταση της εποχής μας προκαλέσει σύγχυση των γλωσσικών εννοιών.

16.Βλ. κατωτέρω, σ. 685.

17.Βλ. κατωτέρω, σ. 598–600.

18.Στην πολιτική σφαίρα, η αντίσταση στην καταπίεση εκ μέρους της εγκαθιδρυμένης κυβέρνησης αποτελεί το *ultima ratio*, το έσχατο μέσο των καταπιεζομένων. Όσο παράνομη και ανυπόφορη και αν είναι η καταπίεση, όσο υφηλά και ευγενή και αν είναι τα κίνητρα των επαναστατών και όσο ευεργετικές και αν είναι οι συνέπειες της βίαιης αντίστασής τους, η επανάσταση αποτελεί πάντοτε παράνομη πράξη η οποία αποσυνθέτει

την εγκαθιδρυμένη τάξη του κράτους και της κυβέρνησης. Ουσιώδες γνώρισμα της πολιτικής διακυβέρνησης είναι ότι, εντός της επικράτειάς της, αποτελεί τον μοναδικό φορέα που είναι σε θέση να προσφύγει σε μέτρα βίας ή να ανακηρύξει νόμιμη τη βία που ασκούν άλλοι φορείς.

Η επανάσταση αποτελεί πολεμική πράξη μεταξύ των πολιτών, καταργεί τα ίδια τα θεμέλια της νομιμότητας και περιορίζεται, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο από τα αμφισβητήσιμα διεθνή έθιμα περί εμπολέμων. Αν επικρατήσει, μπορεί κατόπιν να εγκαθιδρύσει νέα έννομη τάξη και νέα κυβέρνηση. Δεν μπορεί, όμως, ποτέ να θεσπίσει νόμιμο «δικαίωμα αντίστασης στην καταπίεση». Η παροχή ατιμωρησίας σε όσους προβαίνουν σε ένοπλη αντίσταση κατά των ενόπλων δυνάμεων της κυβέρνησης ισοδυναμεί με αναρχία και είναι ασυμβίβαστη με κάθε μορφή διακυβέρνησης. Η Συντακτική Συνέλευση της πρώτης Γαλλικής Επανάστασης υπήρξε αρκετά ανόητη ώστε να θεσπίσει ένα τέτοιο δικαίωμα· δεν υπήρξε, όμως, τόσο ανόητη ώστε να λάβει στα σοβαρά το ίδιο της το διάταγμα.

7. Η ανισότητα πλούτου και εισοδήματος

Η ανισότητα των ατόμων ως προς τον πλούτο και το εισόδημα αποτελεί ουσιώδες γνώρισμα της οικονομίας της αγοράς.

Πολλοί συγγραφείς έχουν τονίσει ότι η ελευθερία είναι ασυμβίβαστη με την ισότητα πλούτου και εισοδήματος. Δεν χρειάζεται να εξετάσουμε τα συναισθηματικά επιχειρήματα που προβάλλονται στα συγγράμματα αυτά. Ούτε είναι αναγκαίο να θέσουμε το ερώτημα αν η παραίτηση από την ελευθερία θα μπορούσε αφ' εαυτής να εγγυηθεί την εγκαθίδρυση ισότητας πλούτου και εισοδήματος ή αν θα μπορούσε μια κοινωνία να διατηρηθεί στη ζωή στη βάση μιας τέτοιας ισότητας. Το έργο μας περιορίζεται στην περιγραφή του ρόλου που διαδραματίζει η ανισότητα στο πλαίσιο της κοινωνίας της αγοράς.

Στην κοινωνία της αγοράς, ο άμεσος εξαναγκασμός και καταναγκασμός ασκούνται αποκλειστικά για την αποτροπή πράξεων επιζήμιων για την κοινωνική συνεργασία. Κατά τα λοιπά, τα άτομα δεν υφίστανται παρενοχλήσεις από την αστυνομική εξουσία. Ο νομοταγής

πολίτης είναι απαλλαγμένος από την παρέμβαση των δεσμοφυλάκων και των δημίων. Η πίεση που απαιτείται για να παρακινηθεί το άτομο να συνεισφέρει το μερίδιό του στην κοινή παραγωγική προσπάθεια ασκείται μέσω της διάρθρωσης των αγοραίων τιμών. Η πίεση αυτή είναι έμμεση. Απονέμει στη συνεισφορά κάθε ατόμου μια αμοιβή διαβαθμισμένη σύμφωνα με την αξία που της αποδίδουν οι καταναλωτές. Αμείβοντας την προσπάθεια του ατόμου σύμφωνα με την αξία της, αφήνει στον καθένα την επιλογή μεταξύ πληρέστερης ή λιγότερο πλήρους αξιοποίησης των δικών του ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Η μέθοδος αυτή δεν μπορεί, ασφαλώς, να εξαλείψει τα μειονεκτήματα της έμφυτης προσωπικής κατωτερότητας. Παρέχει, όμως, σε όλους κίνητρο να αναπτύξουν στον μέγιστο δυνατό βαθμό τις ικανότητες και τις δεξιότητές τους.

Η μοναδική εναλλακτική λύση προς αυτή τη χρηματική πίεση που ασκεί η αγορά είναι η άμεση πίεση και ο καταναγκασμός που ασκεί η αστυνομική εξουσία. Πρέπει τότε να ανατεθεί στις αρχές το καθήκον να προσδιορίζουν την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας που είναι υποχρεωμένο να εκτελέσει κάθε άτομο. Καθώς τα άτομα είναι άνισα ως προς τις ικανότητές τους, αυτό απαιτεί την εξέταση της προσωπικότητάς τους από τις αρχές. Το άτομο καθίσταται, τρόπον τινά, τρόφιμος σωφρονιστικού ιδρύματος, στον οποίο ανατίθεται συγκεκριμένο καθήκον. Αν δεν επιτύχει όσα του διέταξαν οι αρχές να εκτελέσει, υπόκειται σε τιμωρία.

Είναι σημαντικό να αντιληφθούμε σε τι συνίσταται η διαφορά μεταξύ της άμεσης πίεσης που ασκείται για την αποτροπή εγκλημάτων και εκείνης που ασκείται για την εξαναγκαστική απόσπαση συγκεκριμένης εργασιακής επίδοσης. Στην πρώτη περίπτωση, το μόνο που απαιτείται από το άτομο είναι να αποφεύγει έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς,

επακριβώς καθορισμένο από τον νόμο. Κατά κανόνα, είναι εύκολο να εξακριβωθεί αν τηρήθηκε ή όχι αυτή η απαγόρευση. Στη δεύτερη περίπτωση, το άτομο υποχρεούται να εκτελέσει συγκεκριμένο έργο· ο νόμος το εξαναγκάζει να προβεί σε μια απροσδιόριστη δράση, ο καθορισμός της οποίας επαφίεται στην κρίση της εκτελεστικής εξουσίας. Το άτομο υποχρεούται να υπακούει σε οτιδήποτε του διατάσσει η διοίκηση.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθεί αν η εντολή της εκτελεστικής εξουσίας ανταποκρινόταν στις δυνάμεις και στις ικανότητες του ατόμου και αν αυτό συμμορφώθηκε προς την εντολή στον μέγιστο βαθμό που του επέτρεπαν οι ικανότητές του. Κάθε πολίτης υπόκειται στις αποφάσεις των αρχών ως προς όλες τις πτυχές της προσωπικότητάς του και όλες τις εκδηλώσεις της συμπεριφοράς του. Στην οικονομία της αγοράς, κατά την ποινική δίκη, ο εισαγγελέας υποχρεούται να προσκομίσει επαρκή αποδεικτικά στοιχεία για την ενοχή του κατηγορουμένου. Όταν, όμως, πρόκειται για την εκτέλεση καταναγκαστικής εργασίας, ο κατηγορούμενος φέρει το βάρος να αποδείξει ότι το έργο που του ανατέθηκε υπερέβαινε τις ικανότητές του ή ότι έπραξε όλα όσα μπορούσαν να αναμένονται από αυτόν. Οι διοικητικοί λειτουργοί συνενώνουν στα πρόσωπά τους τα αξιώματα του νομοθέτη, του εκτελεστή του νόμου, του δημόσιου κατηγόρου και του δικαστή. Οι κατηγορούμενοι βρίσκονται ολοκληρωτικά στο έλεός τους. Αυτό ακριβώς έχουν κατά νου οι άνθρωποι όταν μιλούν για έλλειψη ελευθερίας.

Κανένα σύστημα κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς κάποια μέθοδο που καθιστά τα άτομα υπεύθυνα για τη συνεισφορά τους στην κοινή παραγωγική προσπάθεια. Αν αυτή η ευθύνη δεν επιβάλλεται μέσω της διάρθρωσης των αγοραίων τιμών και

της ανισότητας πλούτου και εισοδήματος που αυτή δημιουργεί, πρέπει να επιβληθεί μέσω των μεθόδων άμεσου καταναγκασμού που εφαρμόζει η αστυνομική εξουσία.

8. Επιχειρηματικό κέρδος και ζημία

Το κέρδος, υπό την ευρύτερη έννοια, είναι το όφελος που απορρέει από τη δράση· είναι η αύξηση της ικανοποίησης —η μείωση της δυσφορίας — που αυτή επιφέρει· είναι η διαφορά μεταξύ της υψηλότερης αξίας που αποδίδεται στο επιτευχθέν αποτέλεσμα και της χαμηλότερης αξίας που αποδίδεται στις θυσίες οι οποίες απαιτήθηκαν για την επίτευξή του· με άλλα λόγια, είναι η απόδοση μείον το κόστος. Η πραγματοποίηση κέρδους αποτελεί απαρέγκλιτα τον σκοπό κάθε δράσης. Αν μια δράση αποτύχει να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς, η απόδοση είτε δεν υπερβαίνει το κόστος είτε υπολείπεται αυτού. Στη δεύτερη περίπτωση, το αποτέλεσμα συνιστά ζημία, δηλαδή μείωση της ικανοποίησης.

Το κέρδος και η ζημία, με αυτή την πρωταρχική έννοια, αποτελούν ψυχικά φαινόμενα και, ως τέτοια, δεν επιδέχονται μέτρηση ούτε τρόπο έκφρασης ικανό να μεταδώσει σε άλλους ανθρώπους ακριβείς πληροφορίες σχετικά με την έντασή τους. Ένας άνθρωπος μπορεί να πει σε κάποιον άλλο ότι το a τον ικανοποιεί περισσότερο από το b· δεν μπορεί, όμως, παρά μόνο με ασαφείς και αόριστους όρους, να του

γνωστοποιήσει πόσο υπερβαίνει η ικανοποίηση που αντλεί από το εκείνη που αντλεί από το b.

Στην οικονομία της αγοράς, όλα τα πράγματα που αγοράζονται και πωλούνται έναντι χρήματος φέρουν χρηματικές τιμές. Στον χρηματικό υπολογισμό, το κέρδος εμφανίζεται ως πλεόνασμα των χρημάτων που εισπράχθηκαν έναντι των χρημάτων που δαπανήθηκαν, ενώ η ζημία ως πλεόνασμα των χρημάτων που δαπανήθηκαν έναντι των χρημάτων που εισπράχθηκαν. Το κέρδος και η ζημία μπορούν να εκφραστούν σε συγκεκριμένα χρηματικά ποσά. Είναι δυνατό να εξακριβωθεί σε χρηματικούς όρους πόσο κέρδισε ή έχασε ένα άτομο.

Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί διατύπωση σχετικά με κάποιο κοινωνικό φαινόμενο, δηλαδή σχετικά με τη συνεισφορά του ατόμου στην κοινωνική προσπάθεια, όπως αυτή αποτιμάται από τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Δεν μας λέει τίποτε για την αύξηση ή τη μείωση της ικανοποίησης ή της ευτυχίας του ατόμου. Αντανακλά απλώς την αποτίμηση της συνεισφοράς του στην κοινωνική συνεργασία από τους συνανθρώπους του. Η αποτίμηση αυτή καθορίζεται τελικά από τις προσπάθειες κάθε μέλους της κοινωνίας να επιτύχει το υψηλότερο δυνατό ψυχικό κέρδος. Αποτελεί τη συνισταμένη του σύνθετου αποτελέσματος όλων αυτών των υποκειμενικών και προσωπικών αξιολογικών κρίσεων, όπως αυτές εκδηλώνονται στη συμπεριφορά των ανθρώπων στην αγορά. Δεν πρέπει, όμως, να συγχέεται με τις ίδιες αυτές αξιολογικές κρίσεις.

Δεν μπορούμε καν να διανοηθούμε μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία οι άνθρωποι δρουν χωρίς την πρόθεση να επιτύχουν ψυχικό κέρδος και στην οποία οι πράξεις τους δεν καταλήγουν ούτε σε ψυχικό κέρδος ούτε σε ψυχική ζημία.[19] Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν υπάρχουν ούτε χρηματικά κέρδη ούτε

χρηματικές ζημίες. Κάθε άτομο, όμως, αποκομίζει ψυχικό κέρδος από τις πράξεις του· διαφορετικά, δεν θα δρούσε καθόλου. Ο γεωργός τρέφει και αρμέγει τις αγελάδες του και πωλεί το γάλα, επειδή αποτιμά τα πράγματα που μπορεί να αγοράσει με τα χρήματα που αποκτά υψηλότερα από το κόστος που καταβάλλει. Η απουσία χρηματικών κερδών ή ζημιών σε ένα τέτοιο ομοιόμορφα περιστρεφόμενο σύστημα οφείλεται στο γεγονός ότι, αν παραβλέψουμε τις διαφορές που προκαλεί η υψηλότερη αποτίμηση των παρόντων αγαθών σε σύγκριση με τα μελλοντικά αγαθά, το άθροισμα των τιμών όλων των συμπληρωματικών συντελεστών που απαιτούνται για την παραγωγή ισούται επακριβώς με την τιμή του προϊόντος.

Στον μεταβαλλόμενο κόσμο της πραγματικότητας εμφανίζονται επανειλημμένως διαφορές μεταξύ του αθροίσματος των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και των τιμών των προϊόντων. Αυτές οι διαφορές δημιουργούν τα χρηματικά κέρδη και τις χρηματικές ζημίες. Τις μεταβολές αυτές, στον βαθμό που επηρεάζουν τους πωλητές εργασίας, τους πωλητές των πρωταρχικών φυσικών συντελεστών παραγωγής και τους καπιταλιστές ως δανειστές χρήματος, θα τις εξετάσουμε αργότερα. Στο σημείο αυτό ασχολούμαστε με το επιχειρηματικό κέρδος και την επιχειρηματική ζημία των προωθητών. Αυτό είναι το πρόβλημα που έχουν κατά νου οι άνθρωποι όταν χρησιμοποιούν τους όρους κέρδος και ζημία στην καθημερινή γλώσσα.

Όπως κάθε δρων άνθρωπος, ο επιχειρηματίας είναι πάντοτε κερδοσκόπος. Αντιμετωπίζει τις αβέβαιες συνθήκες του μέλλοντος. Η επιτυχία ή η αποτυχία του εξαρτάται από την ορθότητα της πρόβλεψής του για αβέβαια γεγονότα. Αν αποτύχει να κατανοήσει ορθά όσα πρόκειται να συμβούν, είναι καταδικασμένος. Η μοναδική πηγή από την οποία απορρέουν τα κέρδη ενός επιχειρηματία είναι η ικανότητά του να

προβλέπει καλύτερα από τους άλλους ανθρώπους τη μελλοντική ζήτηση των καταναλωτών. Αν όλοι προέβλεπαν ορθά τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς ενός συγκεκριμένου αγαθού, η τιμή του και οι τιμές των σχετικών συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής θα είχαν ήδη προσαρμοστεί σήμερα σε αυτή τη μελλοντική κατάσταση. Δεν θα μπορούσε να προκύψει ούτε κέρδος ούτε ζημία για όσους θα εισέρχονταν στον συγκεκριμένο επιχειρηματικό κλάδο.

Η ειδική επιχειρηματική λειτουργία συνίσταται στον καθορισμό της χρήσης των συντελεστών παραγωγής. Επιχειρηματίας είναι ο άνθρωπος που τους αφιερώνει σε συγκεκριμένους σκοπούς. Κατά την ενέργεια αυτή παρακινείται αποκλειστικά από το ίδιον συμφέρον του να πραγματοποιήσει κέρδη και να αποκτήσει πλούτο. Δεν μπορεί, όμως, να αποφύγει τον νόμο της αγοράς. Μπορεί να επιτύχει μόνο αν υπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τους καταναλωτές. Το κέρδος του εξαρτάται από την έγκριση της συμπεριφοράς του από τους καταναλωτές.

Δεν πρέπει να συγχέεται το επιχειρηματικό κέρδος και η επιχειρηματική ζημία με άλλους παράγοντες που επηρεάζουν τις προσόδους του επιχειρηματία.

Η τεχνολογική ικανότητα του επιχειρηματία δεν επηρεάζει το ειδικό επιχειρηματικό κέρδος ή τη ζημία. Στον βαθμό στον οποίο οι δικές του τεχνολογικές δραστηριότητες συμβάλλουν στις αποδόσεις που επιτυγχάνονται και αυξάνουν το καθαρό του εισόδημα, βρισκόμαστε ενώπιον αμοιβής για παρασχεθείσα εργασία. Πρόκειται για μισθό που καταβάλλεται στον επιχειρηματία για τη δική του εργασία.

Ούτε το γεγονός ότι δεν επιτυγχάνει κάθε παραγωγική διαδικασία, από τεχνολογική άποψη, να παραγάγει το αναμενόμενο προϊόν επηρεάζει το ειδικό επιχειρηματικό κέρδος ή τη ζημία. Τέτοιες αποτυχίες

είναι είτε αποτρέψιμες είτε αναπότρεπτες. Στην πρώτη περίπτωση οφείλονται στην τεχνολογικά ανεπαρκή διαχείριση των υποθέσεων. Οι ζημίες που προκύπτουν πρέπει τότε να καταλογιστούν στην προσωπική ανεπάρκεια του επιχειρηματία, δηλαδή είτε στην έλλειψη τεχνολογικής ικανότητας είτε στην αδυναμία του να προσλάβει κατάλληλους συνεργάτες.

Στη δεύτερη περίπτωση, οι αποτυχίες οφείλονται στο γεγονός ότι η παρούσα κατάσταση της τεχνολογικής γνώσης δεν μας επιτρέπει να ελέγξουμε πλήρως τις συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η επιτυχία. Αυτή η ανεπάρκεια μπορεί να προκαλείται είτε από ελλιπή γνώση των προϋποθέσεων της επιτυχίας είτε από άγνοια μεθόδων πλήρους ελέγχου ορισμένων από τις γνωστές προϋποθέσεις. Η τιμή των συντελεστών παραγωγής λαμβάνει υπόψη αυτή τη μη ικανοποιητική κατάσταση της γνώσης και της τεχνολογικής μας δύναμης. Η τιμή της καλλιεργήσιμης γης, παραδείγματος χάριν, λαμβάνει πλήρως υπόψη το γεγονός ότι υπάρχουν κακές συγκομιδές, καθώς καθορίζεται βάσει της προσδοκώμενης μέσης απόδοσης. Το γεγονός ότι η θραύση των φιαλών μειώνει την παραγόμενη ποσότητα σαμπάνιας δεν επηρεάζει το επιχειρηματικό κέρδος και τη ζημία. Αποτελεί απλώς έναν από τους παράγοντες που καθορίζουν το κόστος παραγωγής και την τιμή της σαμπάνιας.[20]

Τα ατυχήματα που επηρεάζουν την παραγωγική διαδικασία, τα μέσα παραγωγής ή τα προϊόντα ενώ αυτά εξακολουθούν να βρίσκονται στα χέρια του επιχειρηματία αποτελούν στοιχείο του κόστους παραγωγής. Η εμπειρία, η οποία παρέχει στον επιχειρηματία όλες τις άλλες τεχνολογικές γνώσεις, του παρέχει επίσης πληροφορίες σχετικά με τη μέση μείωση της ποσότητας του φυσικού προϊόντος που είναι πιθανό να προκαλέσουν τέτοια ατυχήματα. Σχηματίζοντας αποθεματικά για

απρόβλεπτες ζημίες, μετατρέπει τις συνέπειές τους σε τακτικό κόστος παραγωγής.

Ως προς ενδεχόμενα των οποίων η αναμενόμενη συχνότητα είναι υπερβολικά χαμηλή και ακανόνιστη ώστε να μπορούν να αντιμετωπιστούν κατ' αυτόν τον τρόπο από επιμέρους επιχειρήσεις κανονικού μεγέθους, το ζήτημα διευθετείται μέσω συντονισμένης δράσης αρκετά μεγάλων ομάδων επιχειρήσεων. Οι επιμέρους επιχειρήσεις συνεργάζονται σύμφωνα με την αρχή της ασφάλισης κατά ζημιών που προκαλούνται από πυρκαγιά, πλημμύρα ή άλλα παρόμοια ενδεχόμενα. Τότε, το ασφάλιστρο αντικαθιστά την πρόβλεψη για τον σχηματισμό αποθεματικού απρόβλεπτων ζημιών. Σε κάθε περίπτωση, οι κίνδυνοι από ατυχήματα δεν εισάγουν αβεβαιότητα στη διεξαγωγή των τεχνολογικών διαδικασιών.[21] Αν ο επιχειρηματίας παραλείψει να τους αντιμετωπίσει δεόντως, αποδεικνύει την τεχνική του ανεπάρκεια. Οι ζημίες που προκύπτουν πρέπει να καταλογιστούν στις ανεπαρκείς τεχνικές που εφαρμόστηκαν και όχι στην επιχειρηματική του λειτουργία.

Η εξάλειψη των επιχειρηματιών που αποτυγχάνουν να εξασφαλίσουν στις επιχειρήσεις τους τον κατάλληλο βαθμό τεχνολογικής αποδοτικότητας ή των οποίων η τεχνολογική άγνοια καθιστά εσφαλμένο τον υπολογισμό του κόστους πραγματοποιείται στην αγορά με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εξαλείφονται όσοι είναι ανεπαρκείς στην εκτέλεση των ειδικών επιχειρηματικών λειτουργιών. Ενδέχεται ένας επιχειρηματίας να είναι τόσο επιτυχημένος στην ειδική επιχειρηματική του λειτουργία, ώστε να μπορεί να αντισταθμίσει τις ζημίες που προκαλεί η τεχνολογική του ανεπάρκεια. Ενδέχεται επίσης να αντισταθμίζει τις ζημίες που οφείλονται σε αποτυχία της επιχειρηματικής του λειτουργίας με τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την τεχνολογική του υπεροχή

ή από τη διαφορική πρόσοδο που αποδίδει η υψηλότερη παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής που χρησιμοποιεί.

Δεν πρέπει, όμως, να συγχέονται οι διαφορετικές λειτουργίες που συνδυάζονται κατά τη διεύθυνση μιας επιχειρηματικής μονάδας. Ο τεχνολογικά αποτελεσματικότερος επιχειρηματίας αποκομίζει υψηλότερο μισθό ή οιονεί μισθό από τον λιγότερο αποτελεσματικό, όπως ακριβώς ο αποτελεσματικότερος εργάτης αποκομίζει περισσότερα από τον λιγότερο αποτελεσματικό. Η αποτελεσματικότερη μηχανή και το γονιμότερο έδαφος παράγουν υψηλότερο φυσικό προϊόν ανά μονάδα καταβαλλόμενου κόστους· αποδίδουν διαφορική πρόσοδο σε σύγκριση με τη λιγότερο αποτελεσματική μηχανή και το λιγότερο γόνιμο έδαφος. Οι υψηλότεροι μισθοί και η υψηλότερη πρόσοδος αποτελούν, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, επακόλουθο του υψηλότερου φυσικού προϊόντος.

Το ειδικό επιχειρηματικό κέρδος και η ζημία, όμως, δεν παράγονται από την ποσότητα του φυσικού προϊόντος. Εξαρτώνται από την προσαρμογή του προϊόντος στις επιτακτικότερες ανάγκες των καταναλωτών. Εκείνο που τα δημιουργεί είναι ο βαθμός στον οποίο ο επιχειρηματίας πέτυχε ή απέτυχε να προβλέψει τη μελλοντική —και αναγκαστικά αβέβαιη— κατάσταση της αγοράς.

Ο επιχειρηματίας απειλείται επίσης από πολιτικούς κινδύνους. Οι κυβερνητικές πολιτικές, οι επαναστάσεις και οι πόλεμοι μπορούν να βλάψουν ή να εξαλείψουν την επιχείρησή του. Τέτοια γεγονότα δεν επηρεάζουν μόνο τον ίδιο· επηρεάζουν την οικονομία της αγοράς ως τέτοια και όλα τα άτομα, μολονότι όχι όλα στον ίδιο βαθμό. Για τον επιμέρους επιχειρηματία αποτελούν δεδομένα που δεν μπορεί να μεταβάλει. Αν είναι ικανός, θα τα προβλέψει εγκαίρως. Δεν είναι, όμως,

πάντοτε δυνατό να προσαρμόσει τις δραστηριότητές του κατά τρόπο που να αποφεύγει τη ζημία.

Αν οι αναμενόμενοι κίνδυνοι αφορούν μόνο ένα μέρος της επικράτειας που είναι προσιτή στις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, μπορεί να αποφύγει να δραστηριοποιηθεί στις απειλούμενες περιοχές και να προτιμήσει χώρες στις οποίες ο κίνδυνος είναι λιγότερο άμεσος. Αν, όμως, δεν μπορεί να μεταναστεύσει, πρέπει να παραμείνει εκεί όπου βρίσκεται. Αν όλοι οι επιχειρηματίες ήταν απολύτως πεπεισμένοι ότι επίκειται η ολοκληρωτική νίκη του μπολσεβικισμού, δεν θα εγκατέλειπαν παρ' όλα αυτά τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Η προσδοκία επικείμενης απαλλοτρίωσης θα ωθούσε τους καπιταλιστές να αναλώσουν τα κεφάλαιά τους. Οι επιχειρηματίες θα αναγκάζονταν να προσαρμόσουν τα σχέδιά τους στην κατάσταση της αγοράς που θα δημιουργούσαν αυτή η ανάλωση κεφαλαίου και η απειλούμενη εθνικοποίηση των καταστημάτων και των παραγωγικών εγκαταστάσεών τους. Δεν θα έπαυαν, όμως, να δραστηριοποιούνται.

Αν ορισμένοι επιχειρηματίες αποχωρούσαν από τις επιχειρηματικές δραστηριότητες, άλλοι θα καταλάμβαναν τη θέση τους — νεοεισερχόμενοι ή παλαιοί επιχειρηματίες που θα διεύρυναν το μέγεθος των επιχειρήσεών τους. Σε μια οικονομία της αγοράς θα υπάρχουν πάντοτε επιχειρηματίες. Οι εχθρικές προς τον καπιταλισμό πολιτικές μπορούν να στερήσουν από τους καταναλωτές το μεγαλύτερο μέρος των ωφελειών που θα αποκόμιζαν από ανεμπόδιστες επιχειρηματικές δραστηριότητες. Δεν μπορούν, όμως, να εξαλείψουν τους επιχειρηματίες ως τέτοιους, αν δεν καταστρέψουν ολοκληρωτικά την οικονομία της αγοράς.

Η έσχατη πηγή από την οποία απορρέουν το επιχειρηματικό κέρδος και η επιχειρηματική ζημία είναι η αβεβαιότητα της μελλοντικής διάταξης της ζήτησης και της προσφοράς.

Αν όλοι οι επιχειρηματίες προέβλεπαν ορθά τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς, δεν θα υπήρχαν ούτε κέρδη ούτε ζημίες. Οι τιμές όλων των συντελεστών παραγωγής θα είχαν ήδη προσαρμοστεί πλήρως σήμερα στις αυριανές τιμές των προϊόντων. Κατά την αγορά των συντελεστών παραγωγής, ο επιχειρηματίας θα έπρεπε να δαπανήσει —αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η διαφορά μεταξύ των τιμών των παρόντων και των μελλοντικών αγαθών— ποσό όχι μικρότερο από εκείνο που θα του κατέβαλλαν αργότερα οι αγοραστές για το προϊόν. Ένας επιχειρηματίας μπορεί να πραγματοποιήσει κέρδος μόνο αν προβλέψει τις μελλοντικές συνθήκες ορθότερα από τους άλλους επιχειρηματίες. Τότε αγοράζει τους συμπληρωματικούς συντελεστές παραγωγής σε τιμές των οποίων το άθροισμα —συμπεριλαμβανομένης της προσαρμογής για τη χρονική διαφορά— είναι μικρότερο από την τιμή στην οποία πωλεί το προϊόν.

Αν θέλουμε να κατασκευάσουμε την εικόνα μεταβαλλόμενων οικονομικών συνθηκών στις οποίες δεν υπάρχουν ούτε κέρδη ούτε ζημίες, πρέπει να προσφύγουμε σε μια απραγματοποίητη παραδοχή: την τέλεια πρόγνωση όλων των μελλοντικών γεγονότων από όλα τα άτομα. Αν οι πρωτόγονοι εκείνοι κυνηγοί και αλιείς, στους οποίους συνηθίζεται να αποδίδεται η πρώτη συσσώρευση παραχθέντων συντελεστών παραγωγής, γνώριζαν εκ των προτέρων όλες τις μελλοντικές μεταπτώσεις των ανθρώπινων υποθέσεων· και αν τόσο οι ίδιοι όσο και όλοι οι απόγονοί τους, έως την ημέρα της Έσχατης Κρίσης, προικισμένοι με την ίδια παντογνωσία, αποτιμούσαν αναλόγως όλους

τους συντελεστές παραγωγής, δεν θα είχαν εμφανιστεί ποτέ επιχειρηματικά κέρδη και ζημίες.

Τα επιχειρηματικά κέρδη και οι ζημίες δημιουργούνται από την απόκλιση μεταξύ των αναμενόμενων τιμών και των τιμών που πράγματι διαμορφώνονται αργότερα στις αγορές. Είναι δυνατό να δημευθούν τα κέρδη και να μεταβιβαστούν από τα άτομα στα οποία περιήλθαν σε άλλους ανθρώπους. Ούτε τα κέρδη ούτε οι ζημίες, όμως, μπορούν ποτέ να εξαφανιστούν από έναν μεταβαλλόμενο κόσμο που δεν κατοικείται αποκλειστικά από παντογνώστες ανθρώπους.

19. Αν μια δράση ούτε βελτιώνει ούτε χειροτερεύει την κατάσταση ικανοποίησης, εξακολουθεί να συνεπάγεται ψυχική ζημία λόγω της ματαιότητας της ψυχικής προσπάθειας που καταβλήθηκε. Το ενδιαφερόμενο άτομο θα βρισκόταν σε καλύτερη θέση, αν είχε απολαύσει παθητικά τη ζωή.

20. Πρβλ. Hans von Mangoldt, *Die Lehre vom Unternehmergewinn* (Λειψία, 1855), σ. 82. Το γεγονός ότι από 100 λίτρα απλού οίνου δεν μπορούν να παραχθούν 100 λίτρα σαμπάνιας αλλά μικρότερη ποσότητα έχει την ίδια σημασία με το γεγονός ότι 100 χιλιόγραμμα σακχαρότευτλων δεν αποδίδουν 100 χιλιόγραμμα ζάχαρης αλλά μικρότερη ποσότητα.

21. Πρβλ. Frank H. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit* (Βοστώνη, 1921), σ. 211–213.

9. Επιχειρηματικά κέρδη και ζημίες σε μια προοδεύουσα οικονομία

Στη νοητική κατασκευή μιας στάσιμης οικονομίας, το συνολικό άθροισμα των κερδών όλων των επιχειρηματιών ισούται με το συνολικό άθροισμα των ζημιών τους. Ό,τι κερδίζει ένας επιχειρηματίας αντισταθμίζεται, στο συνολικό οικονομικό σύστημα, από τη ζημία κάποιου άλλου. Η πρόσθετη δαπάνη στην οποία προβαίνουν όλοι οι καταναλωτές από κοινού για την απόκτηση ενός συγκεκριμένου αγαθού αντισταθμίζεται από τη μείωση της δαπάνης τους για την απόκτηση άλλων αγαθών.[22]

Τα πράγματα είναι διαφορετικά σε μια προοδεύουσα οικονομία.

Αποκαλούμε προοδεύουσα οικονομία μια οικονομία στην οποία αυξάνεται το κατά κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο. Χρησιμοποιώντας αυτόν τον όρο, δεν διατυπώνουμε αξιολογική κρίση. Δεν υιοθετούμε ούτε την «υλιστική» άποψη ότι μια τέτοια πρόοδος είναι καλή ούτε την

«ιδεαλιστική» άποψη ότι είναι κακή ή, τουλάχιστον, άνευ σημασίας από κάποια «ανώτερη σκοπιά». Αποτελεί, ασφαλώς, πασίγνωστο γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων θεωρεί τις συνέπειες της προόδου υπό αυτή την έννοια ως την επιθυμητότερη κατάσταση πραγμάτων και επιθυμεί συνθήκες που μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο σε μια προοδεύουσα οικονομία.

Στη στάσιμη οικονομία, οι επιχειρηματίες, κατά την άσκηση των ειδικών τους λειτουργιών, δεν μπορούν να επιτύχουν τίποτε άλλο από το να αποσύρουν συντελεστές παραγωγής —υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί εξακολουθούν να είναι μετατρέψιμοι—[23] από έναν επιχειρηματικό κλάδο για να τους χρησιμοποιήσουν σε κάποιον άλλο ή να διοχετεύσουν την αποκατάσταση του ισοδυνάμου των κεφαλαιουχικών αγαθών που αναλώθηκαν κατά τις παραγωγικές διαδικασίες προς την επέκταση ορισμένων βιομηχανικών κλάδων εις βάρος άλλων.

Στην προοδεύουσα οικονομία, το πεδίο της επιχειρηματικής δραστηριότητας περιλαμβάνει επιπλέον τον καθορισμό της χρήσης των πρόσθετων κεφαλαιουχικών αγαθών που συσσωρεύτηκαν μέσω νέας αποταμίευσης. Η εισαγωγή αυτών των πρόσθετων κεφαλαιουχικών αγαθών είναι αναπόφευκτο να αυξήσει το συνολικό παραγόμενο εισόδημα, δηλαδή το απόθεμα καταναλωτικών αγαθών που μπορεί να καταναλωθεί χωρίς να μειωθεί το διαθέσιμο κεφάλαιο και, ως εκ τούτου, χωρίς να περιοριστεί το προϊόν της μελλοντικής παραγωγής. Η αύξηση του εισοδήματος πραγματοποιείται είτε μέσω επέκτασης της παραγωγής χωρίς μεταβολή των τεχνολογικών μεθόδων είτε μέσω βελτίωσης τεχνολογικών μεθόδων που δεν θα ήταν εφικτή υπό τις προηγούμενες συνθήκες της λιγότερο άφθονης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών.

Από αυτόν τον πρόσθετο πλούτο απορρέει το πλεόνασμα του συνολικού αθροίσματος των επιχειρηματικών κερδών έναντι του

συνολικού αθροίσματος των επιχειρηματικών ζημιών. Μπορεί, όμως, εύκολα να καταδειχθεί ότι αυτό το πλεόνασμα δεν μπορεί ποτέ να εξαντλήσει τη συνολική αύξηση του πλούτου που προκαλεί η οικονομική πρόοδος. Οι νόμοι της αγοράς κατανέμουν αυτόν τον πρόσθετο πλούτο μεταξύ των επιχειρηματιών, των προμηθευτών εργασίας και των προμηθευτών ορισμένων υλικών συντελεστών παραγωγής κατά τέτοιον τρόπο, ώστε τη μερίδα του λέοντος να λαμβάνουν οι μη επιχειρηματικές ομάδες.

Πρώτα απ' όλα, πρέπει να αντιληφθούμε ότι τα επιχειρηματικά κέρδη δεν αποτελούν μόνιμο αλλά μόνο προσωρινό φαινόμενο. Επικρατεί μια εγγενής τάση εξαφάνισης των κερδών και των ζημιών. Η αγορά κινείται πάντοτε προς την εμφάνιση των τελικών τιμών και της τελικής κατάστασης ηρεμίας. Αν νέες μεταβολές των δεδομένων δεν διέκοπταν αυτή την κίνηση και δεν δημιουργούσαν την ανάγκη νέας προσαρμογής της παραγωγής στις μεταβληθείσες συνθήκες, οι τιμές όλων των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής —αφού λαμβανόταν δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση— θα εξισώνονταν τελικά με την τιμή του προϊόντος και δεν θα απέμενε τίποτε για κέρδη ή ζημίες. Μακροχρόνια, κάθε αύξηση της παραγωγικότητας ωφελεί αποκλειστικά τους εργαζομένους και ορισμένες ομάδες ιδιοκτητών γης και κεφαλαιουχικών αγαθών.

Μεταξύ των ιδιοκτητών κεφαλαιουχικών αγαθών ωφελούνται:

1. Εκείνοι των οποίων η αποταμίευση αύξησε την ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών. Κατέχουν αυτόν τον πρόσθετο πλούτο, ο οποίος αποτελεί προϊόν της εγκράτειάς τους στην κατανάλωση.

2. Οι ιδιοκτήτες εκείνων των ήδη υφιστάμενων κεφαλαιουχικών αγαθών που, χάρη στη βελτίωση των τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής, αξιοποιούνται πλέον καλύτερα από προηγουμένως. Αυτά τα οφέλη είναι, ασφαλώς, μόνο προσωρινά. Είναι αναπόφευκτο να εξαφανιστούν, καθώς προκαλούν τάση προς εντατικότερη παραγωγή των σχετικών κεφαλαιουχικών αγαθών.

Από την άλλη πλευρά, η αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας κεφαλαιουχικών αγαθών μειώνει την οριακή παραγωγικότητά τους· επιφέρει έτσι πτώση των τιμών τους και, ως εκ τούτου, βλάπτει τα συμφέροντα όλων εκείνων των καπιταλιστών που δεν συμμετείχαν καθόλου ή δεν συμμετείχαν επαρκώς στη διαδικασία αποταμίευσης και συσσώρευσης της πρόσθετης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών.

Μεταξύ των γαιοκτημόνων ωφελούνται όλοι εκείνοι για τους οποίους η νέα κατάσταση πραγμάτων συνεπάγεται υψηλότερη παραγωγικότητα των αγροκτημάτων, των δασών, των αλιευτικών πεδίων, των ορυχείων τους και ούτω καθεξής. Από την άλλη πλευρά, ζημιώνονται όλοι εκείνοι των οποίων η ιδιοκτησία ενδέχεται να καταστεί υποοριακή εξαιτίας της υψηλότερης απόδοσης που παρέχει η γη των ευνοημένων ιδιοκτητών.

Στην ομάδα της εργασίας, όλοι αποκομίζουν διαρκές όφελος από την αύξηση της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας. Βραχυχρόνια, όμως, ορισμένοι ενδέχεται να υποστούν μειονεκτήματα. Πρόκειται για ανθρώπους που είχαν ειδικευτεί στην εκτέλεση εργασιών οι οποίες καθίστανται παρωχημένες ως αποτέλεσμα της τεχνολογικής βελτίωσης και είναι κατάλληλοι μόνο για θέσεις στις οποίες —παρά τη γενική αύξηση των μισθών— αποκομίζουν λιγότερα από προηγουμένως.

Όλες αυτές οι μεταβολές στις τιμές των συντελεστών παραγωγής αρχίζουν αμέσως με την έναρξη των επιχειρηματικών πράξεων που αποσκοπούν στην προσαρμογή των παραγωγικών διαδικασιών στη νέα κατάσταση πραγμάτων. Κατά την εξέταση αυτού του προβλήματος, όπως και των άλλων προβλημάτων που αφορούν τις μεταβολές των δεδομένων της αγοράς, πρέπει να προφυλασσόμαστε από τη διαδεδομένη πλάνη της χάραξης αυστηρής διαχωριστικής γραμμής μεταξύ βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων συνεπειών.

Όσα συμβαίνουν βραχυχρόνια αποτελούν ακριβώς τα πρώτα στάδια της αλυσίδας των διαδοχικών μετασχηματισμών που τείνουν να επιφέρουν τις μακροχρόνιες συνέπειες. Στην προκειμένη περίπτωση, η μακροχρόνια συνέπεια είναι η εξαφάνιση των επιχειρηματικών κερδών και ζημιών. Οι βραχυχρόνιες συνέπειες αποτελούν τα προκαταρκτικά στάδια αυτής της διαδικασίας εξάλειψης, η οποία τελικά, αν δεν διακοπτόταν από νέα μεταβολή των δεδομένων, θα κατέληγε στην εμφάνιση της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας.

Είναι αναγκαίο να γίνει κατανοητό ότι η ίδια η εμφάνιση πλεονάσματος του συνολικού ποσού των επιχειρηματικών κερδών έναντι του συνολικού ποσού των επιχειρηματικών ζημιών εξαρτάται από το γεγονός ότι η διαδικασία εξάλειψης του επιχειρηματικού κέρδους και της ζημίας αρχίζει την ίδια στιγμή κατά την οποία οι επιχειρηματίες αρχίζουν να προσαρμόζουν το σύμπλεγμα των παραγωγικών δραστηριοτήτων στα μεταβληθέντα δεδομένα. Δεν υπάρχει ποτέ, σε ολόκληρη την αλληλουχία των γεγονότων, χρονική στιγμή κατά την οποία τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από την αύξηση του διαθέσιμου κεφαλαίου και από τις τεχνικές βελτιώσεις ωφελούν αποκλειστικά τους επιχειρηματίες. Αν ο πλούτος και το εισόδημα των άλλων στρωμάτων παρέμεναν ανεπηρέαστα, τα άτομα αυτά θα μπορούσαν να αγοράσουν

τα πρόσθετα προϊόντα μόνο περιορίζοντας αναλόγως τις αγορές άλλων προϊόντων. Τότε τα κέρδη μιας ομάδας επιχειρηματιών θα ισούνταν επακριβώς με τις ζημίες που θα υφίσταντο άλλες ομάδες.

Εκείνο που συμβαίνει είναι το εξής: οι επιχειρηματίες που αναλαμβάνουν την αξιοποίηση των νεοσυσσωρευμένων κεφαλαιουχικών αγαθών και των βελτιωμένων τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής χρειάζονται συμπληρωματικούς συντελεστές παραγωγής. Η ζήτησή τους για αυτούς τους συντελεστές αποτελεί νέα, πρόσθετη ζήτηση, η οποία πρέπει να αυξήσει τις τιμές τους. Μόνο στον βαθμό στον οποίο επέρχεται αυτή η αύξηση των τιμών και των μισθών είναι οι καταναλωτές σε θέση να αγοράσουν τα νέα προϊόντα χωρίς να περιορίσουν τις αγορές άλλων αγαθών. Μόνο σε αυτόν τον βαθμό μπορεί να εμφανιστεί πλεόνασμα του συνολικού αθροίσματος των επιχειρηματικών κερδών έναντι του συνολικού αθροίσματος των επιχειρηματικών ζημιών.

Το όχημα της οικονομικής προόδου είναι η συσσώρευση πρόσθετων κεφαλαιουχικών αγαθών μέσω της αποταμίευσης και η βελτίωση των τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής, η εφαρμογή των οποίων εξαρτάται σχεδόν πάντοτε από τη διαθεσιμότητα αυτού του νέου κεφαλαίου. Φορείς της προόδου είναι οι πρωτοπόροι επιχειρηματίες, οι οποίοι επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν κέρδη προσαρμόζοντας τη διαχείριση των υποθέσεων στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών. Κατά την εκτέλεση των σχεδίων τους για την πραγματοποίηση της προόδου, αναγκάζονται να μοιραστούν τα οφέλη της με τους εργαζομένους, καθώς και με ένα μέρος των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων, και να αυξάνουν βαθμιαία το μερίδιο που περιέρχεται σε αυτούς, έως ότου το δικό τους μερίδιο εξαφανιστεί ολοκληρωτικά.

Από αυτά καθίσταται πρόδηλο ότι είναι παράλογο να γίνεται λόγος για «ποσοστό κέρδους» ή «μέσο ποσοστό κέρδους». Το κέρδος δεν σχετίζεται ούτε εξαρτάται από το ύψος του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί ο επιχειρηματίας. Το κεφάλαιο δεν «γεννά» κέρδος. Το κέρδος και η ζημία καθορίζονται εξ ολοκλήρου από την επιτυχία ή την αποτυχία του επιχειρηματία να προσαρμόσει την παραγωγή στη ζήτηση των καταναλωτών. Δεν υπάρχει τίποτε «φυσιολογικό» στα κέρδη και δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει «ισορροπία» ως προς αυτά. Αντιθέτως, το κέρδος και η ζημία αποτελούν πάντοτε φαινόμενα απόκλισης από την «κανονικότητα», μεταβολών που δεν είχαν προβλεφθεί από την πλειονότητα και «ανισορροπίας». Δεν έχουν θέση σε έναν φανταστικό κόσμο κανονικότητας και ισορροπίας.

Σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία επικρατεί πάντοτε εγγενής τάση εξαφάνισης των κερδών και των ζημιών. Μόνο η εμφάνιση νέων μεταβολών τα αναγεννά. Υπό στάσιμες συνθήκες, το «μέσο ποσοστό» κερδών και ζημιών είναι μηδενικό. Το πλεόνασμα του συνολικού ποσού των κερδών έναντι των ζημιών αποδεικνύει ότι υπάρχει οικονομική πρόοδος και βελτίωση του βιοτικού επιπέδου όλων των στρωμάτων του πληθυσμού. Όσο μεγαλύτερο είναι αυτό το πλεόνασμα, τόσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση της γενικής ευημερίας.

Πολλοί άνθρωποι είναι εντελώς ανίκανοι να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο του επιχειρηματικού κέρδους χωρίς να υποκύψουν σε φθονερή μνησικακία. Στα μάτια τους, πηγή του κέρδους είναι η εκμετάλλευση των μισθωτών και των καταναλωτών, δηλαδή η άδικη μείωση των μισθών και η εξίσου άδικη αύξηση των τιμών των προϊόντων. Κατά την άποψή τους, κανονικά δεν θα έπρεπε να υπάρχουν καθόλου κέρδη.

Η οικονομική επιστήμη παραμένει αδιάφορη απέναντι σε τέτοιες αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις. Δεν ενδιαφέρεται για το αν τα κέρδη

πρέπει να επιδοκιμάζονται ή να καταδικάζονται από τη σκοπιά ενός υποτιθέμενου φυσικού νόμου και ενός υποτιθέμενου αιώνιου και αμετάβλητου ηθικού κώδικα, για τα οποία η προσωπική διαίσθηση ή η θεϊκή αποκάλυψη υποτίθεται ότι παρέχουν ακριβείς πληροφορίες. Η οικονομική επιστήμη απλώς διαπιστώνει ότι τα επιχειρηματικά κέρδη και οι ζημίες αποτελούν ουσιώδη φαινόμενα της οικονομίας της αγοράς. Δεν μπορεί να υπάρξει οικονομία της αγοράς χωρίς αυτά.

Ασφαλώς, είναι δυνατό η αστυνομική εξουσία να δημεύσει όλα τα κέρδη. Μια τέτοια πολιτική, όμως, θα μετέτρεπε αναγκαστικά την οικονομία της αγοράς σε άλογο χάος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο άνθρωπος διαθέτει τη δύναμη να καταστρέψει πολλά πράγματα και ότι, κατά την πορεία της ιστορίας, έκανε εκτεταμένη χρήση αυτής της ικανότητας. Θα μπορούσε να καταστρέψει και την οικονομία της αγοράς.

Αν αυτοί οι αυτοαποκαλούμενοι ηθικολόγοι δεν ήταν τυφλωμένοι από τον φθόνο τους, δεν θα εξέταζαν το κέρδος χωρίς να εξετάζουν συγχρόνως το σύστοιχό του, τη ζημία. Δεν θα αποσιωπούσαν το γεγονός ότι οι προκαταρκτικές προϋποθέσεις της οικονομικής βελτίωσης αποτελούν επίτευγμα εκείνων των οποίων η αποταμίευση συσσωρεύει τα πρόσθετα κεφαλαιουχικά αγαθά και των εφευρετών, ενώ η αξιοποίηση αυτών των προϋποθέσεων για την πραγματοποίηση της οικονομικής βελτίωσης επιτελείται από τους επιχειρηματίες. Ο υπόλοιπος πληθυσμός δεν συμβάλλει στην πρόοδο, ωφελείται όμως από το κέρας της Αμαλθείας που εκχέουν επάνω του οι δραστηριότητες άλλων ανθρώπων.

Όσα ειπώθηκαν για την προοδεύουσα οικονομία πρέπει να εφαρμοστούν, *mutatis mutandis*, στις συνθήκες μιας οπισθοδρομούσας οικονομίας, δηλαδή μιας οικονομίας στην οποία μειώνεται το κατά

κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο. Σε μια τέτοια οικονομία, το συνολικό άθροισμα των επιχειρηματικών ζημιών υπερβαίνει εκείνο των κερδών.

Οι άνθρωποι που δεν μπορούν να απελευθερωθούν από την πλάνη της σκέψης με έννοιες συλλογικών οντοτήτων και ολόκληρων ομάδων ενδέχεται να θέσουν το ερώτημα πώς θα μπορούσε να υπάρχει οποιαδήποτε επιχειρηματική δραστηριότητα σε μια τέτοια οπισθοδρομούσα οικονομία. Γιατί θα αναλάμβανε κάποιος ένα επιχειρηματικό εγχείρημα, αν γνώριζε εκ των προτέρων ότι, από μαθηματική άποψη, οι πιθανότητές του να πραγματοποιήσει κέρδη είναι μικρότερες από τις πιθανότητες να υποστεί ζημίες;

Αυτός ο τρόπος διατύπωσης του προβλήματος είναι εσφαλμένος. Όπως όλοι οι άλλοι, οι επιχειρηματίες δεν δρουν ως μέλη μιας τάξης, αλλά ως άτομα. Κανένας επιχειρηματίας δεν ενδιαφέρεται ούτε στο ελάχιστο για την τύχη του συνόλου των επιχειρηματιών. Για τον επιμέρους επιχειρηματία δεν έχει σημασία τι συμβαίνει στους άλλους ανθρώπους τους οποίους οι θεωρίες, βάσει ενός ορισμένου χαρακτηριστικού, κατατάσσουν στην ίδια κατηγορία με εκείνον. Στη ζωντανή και αδιάκοπα μεταβαλλόμενη κοινωνία της αγοράς υπάρχουν πάντοτε κέρδη που μπορούν να πραγματοποιηθούν από ικανούς επιχειρηματίες. Το γεγονός ότι σε μια οπισθοδρομούσα οικονομία το συνολικό ποσό των ζημιών υπερβαίνει το συνολικό ποσό των κερδών δεν αποτρέπει έναν άνθρωπο που έχει εμπιστοσύνη στη δική του ανώτερη ικανότητα.

Ο υποψήφιος επιχειρηματίας δεν συμβουλεύεται τον λογισμό των πιθανοτήτων, ο οποίος δεν παρέχει καμία βοήθεια στο πεδίο της κατανόησης. Εμπιστεύεται τη δική του ικανότητα να κατανοήσει τις μελλοντικές συνθήκες της αγοράς καλύτερα από τους λιγότερο προικισμένους συνανθρώπους του.

Η επιχειρηματική λειτουργία, δηλαδή η επιδίωξη κερδών από τους επιχειρηματίες, αποτελεί την κινητήρια δύναμη της οικονομίας της αγοράς. Το κέρδος και η ζημία είναι οι μηχανισμοί μέσω των οποίων οι καταναλωτές ασκούν την κυριαρχία τους στην αγορά. Η συμπεριφορά των καταναλωτών προκαλεί την εμφάνιση κερδών και ζημιών και, μέσω αυτών, μεταβιβάζει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τα χέρια των λιγότερο αποτελεσματικών στα χέρια των αποτελεσματικότερων. Όσο καλύτερα επιτυγχάνει ένας άνθρωπος να υπηρετεί τους καταναλωτές, τόσο μεγαλύτερη επιρροή αποκτά στη διεύθυνση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Αν δεν υπήρχαν κέρδη και ζημίες, οι επιχειρηματίες δεν θα γνώριζαν ποιες είναι οι επιτακτικότερες ανάγκες των καταναλωτών. Ακόμη και αν ορισμένοι επιχειρηματίες τις μάντευαν, θα στερούνταν τα μέσα για να προσαρμόσουν αναλόγως την παραγωγή.

Η επιχειρηματική δραστηριότητα που αποβλέπει στο κέρδος υπόκειται στην κυριαρχία των καταναλωτών, ενώ οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί είναι κυρίαρχοι του εαυτού τους και δεν λογοδοτούν στο κοινό. Η παραγωγή για το κέρδος είναι αναγκαστικά παραγωγή για χρήση, επειδή κέρδη μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο μέσω της παροχής στους καταναλωτές εκείνων των πραγμάτων που επιθυμούν επιτακτικότερα να χρησιμοποιήσουν.

Η κριτική των ηθικολόγων και των ιεροκηρύκων κατά των κερδών αστοχεί. Δεν ευθύνονται οι επιχειρηματίες για το ότι οι καταναλωτές —ο λαός, ο κοινός άνθρωπος— προτιμούν τα οινοπνευματώδη ποτά από τις Βίβλους και τις αστυνομικές ιστορίες από τα σοβαρά βιβλία ούτε για το ότι οι κυβερνήσεις προτιμούν τα όπλα από το βούτυρο. Ο επιχειρηματίας δεν πραγματοποιεί μεγαλύτερα κέρδη πωλώντας «κακά» πράγματα από όσα πραγματοποιεί πωλώντας «καλά». Τα κέρδη του είναι τόσο

μεγαλύτερα όσο καλύτερα επιτυγχάνει να παρέχει στους καταναλωτές τα πράγματα που αυτοί ζητούν με τη μεγαλύτερη ένταση.

Οι άνθρωποι δεν καταναλώνουν οινοπνευματώδη ποτά για να καταστήσουν ευτυχές το «αλκοολικό κεφάλαιο» ούτε πηγαίνουν στον πόλεμο για να αυξήσουν τα κέρδη των «εμπόρων του θανάτου». Η ύπαρξη των πολεμικών βιομηχανιών αποτελεί συνέπεια του πολεμοχαρούς πνεύματος και όχι αιτία του.

Δεν αποτελεί έργο των επιχειρηματιών να κάνουν τους ανθρώπους να αντικαταστήσουν τις εσφαλμένες ιδεολογίες με ορθές. Στους φιλοσόφους εναπόκειται να μεταβάλουν τις ιδέες και τα ιδεώδη των ανθρώπων. Ο επιχειρηματίας υπηρετεί τους καταναλωτές όπως είναι σήμερα, όσο φαύλοι και αδαείς και αν είναι.

Μπορούμε να θαυμάζουμε όσους απέχουν από την πραγματοποίηση κερδών που θα μπορούσαν να αποκομίσουν παράγοντας φονικά όπλα ή ισχυρά οινοπνευματώδη ποτά. Η αξιέπαινη συμπεριφορά τους, όμως, αποτελεί απλή χειρονομία χωρίς πρακτικές συνέπειες. Ακόμη και αν όλοι οι επιχειρηματίες και οι καπιταλιστές ακολουθούσαν το παράδειγμά τους, οι πόλεμοι και ο αλκοολισμός δεν θα εξαφανίζονταν. Όπως συνέβαινε κατά τις προκαπιταλιστικές εποχές, οι κυβερνήσεις θα παρήγαν τα όπλα στα δικά τους οπλοστάσια και οι πότες θα απόσταζαν μόνοι τους τα οινοπνευματώδη ποτά.

Η ηθική καταδίκη του κέρδους

Το κέρδος πραγματοποιείται μέσω της προσαρμογής της χρήσης των ανθρώπινων και υλικών συντελεστών παραγωγής στις μεταβολές των συνθηκών. Εκείνοι που ωφελούνται από αυτή την προσαρμογή είναι αυτοί οι οποίοι, συναγωνιζόμενοι για την απόκτηση των σχετικών

προϊόντων και προσφέροντας και καταβάλλοντας για αυτά τιμές που υπερβαίνουν το κόστος του πωλητή, δημιουργούν τα κέρδη. Το επιχειρηματικό κέρδος δεν αποτελεί «ανταμοιβή» που παρέχει ο πελάτης στον προμηθευτή ο οποίος τον υπηρέτησε καλύτερα από τους νωθρούς οπαδούς της ρουτίνας. Αποτελεί αποτέλεσμα της επιθυμίας των αγοραστών να υπερκεράσουν με τις προσφορές τους άλλους, οι οποίοι επιθυμούν εξίσου έντονα να αποκτήσουν μέρος του περιορισμένου αποθέματος.

Τα μερίσματα των κεφαλαιουχικών εταιρειών αποκαλούνται συνήθως κέρδη. Στην πραγματικότητα, αποτελούνται από τον τόκο επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου και από εκείνο το μέρος των κερδών που δεν επανεπενδύεται στην επιχείρηση. Αν η επιχείρηση δεν λειτουργεί επιτυχώς, είτε δεν καταβάλλονται καθόλου μερίσματα είτε τα καταβαλλόμενα μερίσματα περιλαμβάνουν μόνο τόκο επί ολόκληρου ή μέρους του κεφαλαίου.

Οι σοσιαλιστές και οι παρεμβατιστές αποκαλούν το κέρδος και τον τόκο εισόδημα χωρίς εργασία, αποτέλεσμα της στέρησης από τους εργαζομένους σημαντικού μέρους των καρπών της προσπάθειάς τους. Κατά την άποψή τους, τα προϊόντα δημιουργούνται αποκλειστικά από τον μόχθο ως τέτοιο και, ως εκ τούτου, θα έπρεπε δικαιωματικά να περιέρχονται μόνο στους εργαζομένους.

Η γυμνή εργασία, όμως, παράγει ελάχιστα, αν δεν υποβοηθείται από τη χρησιμοποίηση των αποτελεσμάτων προηγούμενης αποταμίευσης και συσσώρευσης κεφαλαίου. Τα προϊόντα αποτελούν καρπό της συνεργασίας της εργασίας με εργαλεία και άλλα κεφαλαιουχικά αγαθά, η οποία κατευθύνεται από προνοητικό επιχειρηματικό σχεδιασμό. Οι αποταμιευτές, των οποίων η αποταμίευση συσσώρευσε και διατηρεί το κεφάλαιο, και οι επιχειρηματίες, οι οποίοι διοχετεύουν το κεφάλαιο σε

εκείνες τις χρήσεις στις οποίες υπηρετεί καλύτερα τους καταναλωτές, είναι εξίσου απαραίτητοι για την παραγωγική διαδικασία με τους εργαζομένους.

Είναι παράλογο να καταλογίζεται ολόκληρο το προϊόν στους προμηθευτές εργασίας και να αποσιωπάται η συνεισφορά των προμηθευτών κεφαλαίου και επιχειρηματικών ιδεών. Εκείνο που δημιουργεί χρήσιμα αγαθά δεν είναι η σωματική προσπάθεια καθαυτή, αλλά η σωματική προσπάθεια που κατευθύνεται κατάλληλα από τον ανθρώπινο νου προς συγκεκριμένο σκοπό. Όσο μεγαλύτερος καθίσταται —με την πρόοδο της γενικής ευημερίας— ο ρόλος των κεφαλαιουχικών αγαθών και όσο αποτελεσματικότερη είναι η χρησιμοποίησή τους στο πλαίσιο της συνεργασίας των συντελεστών παραγωγής, τόσο παραλογότερη καθίσταται η ρομαντική εξύμνηση της απλής εκτέλεσης χειρωνακτικών εργασιών ρουτίνας.

Οι θαυμαστές οικονομικές βελτιώσεις των τελευταίων διακοσίων ετών αποτέλεσαν επίτευγμα των καπιταλιστών που παρείχαν τα αναγκαία κεφαλαιουχικά αγαθά και της ελίτ των τεχνολόγων και των επιχειρηματιών. Οι μάζες των χειρώνακτων εργατών ωφελήθηκαν από μεταβολές τις οποίες όχι μόνο δεν δημιούργησαν, αλλά τις οποίες, τις περισσότερες φορές, προσπάθησαν να ανακόψουν.

Παρατηρήσεις σχετικά με το φάσμα της υποκατανάλωσης και το επιχείρημα της αγοραστικής δύναμης

Με τον όρο υποκατανάλωση οι άνθρωποι επιδιώκουν να περιγράψουν μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία ένα μέρος των παραγόμενων αγαθών δεν μπορεί να καταναλωθεί, επειδή οι άνθρωποι που θα μπορούσαν να τα καταναλώσουν εμποδίζονται, λόγω της φτώχειας τους, να τα αγοράσουν. Τα αγαθά αυτά παραμένουν απούλητα ή μπορούν να

διατεθούν μόνο σε τιμές που δεν καλύπτουν το κόστος παραγωγής. Ως εκ τούτου, ανακύπτουν διάφορες δυσλειτουργίες και διαταραχές, το συνολικό σύμπλεγμα των οποίων αποκαλείται οικονομική ύφεση.

Συμβαίνει επανειλημμένως οι επιχειρηματίες να σφάλλουν κατά την πρόβλεψη της μελλοντικής κατάστασης της αγοράς. Αντί να παράγουν εκείνα τα αγαθά για τα οποία η ζήτηση των καταναλωτών είναι εντονότερη, παράγουν αγαθά που χρειάζονται λιγότερο επιτακτικά ή πράγματα που δεν μπορούν καθόλου να πωληθούν. Αυτοί οι ανεπαρκείς επιχειρηματίες υφίστανται ζημίες, ενώ οι αποτελεσματικότεροι ανταγωνιστές τους, οι οποίοι προέβλεφαν τις επιθυμίες των καταναλωτών, πραγματοποιούν κέρδη. Οι ζημίες της πρώτης ομάδας επιχειρηματιών δεν προκαλούνται από γενική αποχή του κοινού από τις αγορές· οφείλονται στο γεγονός ότι το κοινό προτιμά να αγοράσει άλλα αγαθά.

Αν ήταν αληθές, όπως υπονοεί ο μύθος της υποκατανάλωσης, ότι οι εργαζόμενοι είναι υπερβολικά φτωχοί για να αγοράσουν τα προϊόντα, επειδή οι επιχειρηματίες και οι καπιταλιστές ιδιοποιούνται αδίκως όσα θα έπρεπε δικαιωματικά να περιέρχονται στους μισθωτούς, η κατάσταση πραγμάτων δεν θα μεταβαλλόταν. Δεν υποτίθεται ότι οι «εκμεταλλευτές» εκμεταλλεύονται από απλή κακοβουλία. Υπονοείται ότι επιθυμούν να αυξήσουν, εις βάρος των «εκμεταλλευομένων», είτε τη δική τους κατανάλωση είτε τις δικές τους επενδύσεις. Δεν αποσύρουν τη λεία τους από το σύμπαν. Τη δαπανούν είτε αγοράζοντας είδη πολυτελείας για το νοικοκυριό τους είτε αγοράζοντας παραγωγικά αγαθά για την επέκταση των επιχειρήσεών τους.

Ασφαλώς, η ζήτησή τους κατευθύνεται προς αγαθά διαφορετικά από εκείνα που θα αγόραζαν οι μισθωτοί, αν τα κέρδη είχαν δημευθεί και διανεμηθεί μεταξύ τους. Τα επιχειρηματικά σφάλματα σχετικά με την

κατάσταση της αγοράς των διαφόρων κατηγοριών αγαθών, όπως αυτή διαμορφώνεται από την υποτιθέμενη «εκμετάλλευση», δεν διαφέρουν κατά κανέναν τρόπο από οποιαδήποτε άλλα επιχειρηματικά σφάλματα. Τα επιχειρηματικά σφάλματα προκαλούν ζημίες στους ανεπαρκείς επιχειρηματίες, οι οποίες αντισταθμίζονται από τα κέρδη των αποτελεσματικών επιχειρηματιών. Καθιστούν τις επιχειρηματικές συνθήκες δυσμενείς για ορισμένες ομάδες βιομηχανιών και ευνοϊκές για άλλες. Δεν προκαλούν γενική εμπορική ύφεση.

Ο μύθος της υποκατανάλωσης είναι αβάσιμη και αυτοαντιφατική ανοησία. Ο συλλογισμός του καταρρέει μόλις αρχίσει κανείς να τον εξετάζει. Είναι αστήρικτος ακόμη και αν, χάριν της συζήτησης, αποδεχθούμε ως ορθή τη θεωρία της «εκμετάλλευσης».

Το επιχείρημα της αγοραστικής δύναμης ακολουθεί κάπως διαφορετική συλλογιστική. Υποστηρίζει ότι η αύξηση των μισθών αποτελεί προϋπόθεση για την επέκταση της παραγωγής. Αν δεν αυξηθούν οι μισθοί, δεν υπάρχει κανένας λόγος να αυξήσουν οι επιχειρήσεις την ποσότητα και να βελτιώσουν την ποιότητα των παραγόμενων αγαθών. Διότι τα πρόσθετα προϊόντα είτε δεν θα έβρισκαν αγοραστές είτε θα έβρισκαν μόνο αγοραστές που θα περιόριζαν τις αγορές άλλων αγαθών. Εκείνο που απαιτείται πρωτίστως για την πραγματοποίηση της οικονομικής προόδου είναι η συνεχής αύξηση των μισθών. Η κυβερνητική ή συνδικαλιστική πίεση και ο καταναγκασμός που αποβλέπουν στην επιβολή υψηλότερων μισθών αποτελούν, κατά την άποψη αυτή, τα κύρια οχήματα της προόδου.

Όπως καταδείχθηκε παραπάνω, η εμφάνιση πλεονάσματος του συνολικού αθροίσματος των επιχειρηματικών κερδών έναντι του συνολικού αθροίσματος των επιχειρηματικών ζημιών συνδέεται άρρηκτα με το γεγονός ότι μέρος των ωφελειών που απορρέουν από την αύξηση

της διαθέσιμης ποσότητας κεφαλαιουχικών αγαθών και από τη βελτίωση των τεχνολογικών διαδικασιών περιέρχεται στις μη επιχειρηματικές ομάδες.

Η αύξηση των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής —και πρωτίστως των μισθών— δεν αποτελεί ούτε παραχώρηση την οποία οι επιχειρηματίες αναγκάζονται να κάνουν απρόθυμα προς τον υπόλοιπο πληθυσμό ούτε επιτήδειο τέχνασμα των επιχειρηματιών για την πραγματοποίηση κερδών. Αποτελεί αναπόφευκτο και αναγκαίο φαινόμενο στην αλυσίδα των διαδοχικών γεγονότων που προκαλούν αναγκαστικά οι προσπάθειες των επιχειρηματιών να πραγματοποιήσουν κέρδη προσαρμόζοντας την προσφορά των καταναλωτικών αγαθών στη νέα κατάσταση πραγμάτων.

Η ίδια διαδικασία που καταλήγει σε πλεόνασμα των επιχειρηματικών κερδών έναντι των ζημιών προκαλεί πρώτα —δηλαδή προτού εμφανιστεί αυτό το πλεόνασμα— την εμφάνιση τάσης αύξησης των μισθών και των τιμών πολλών υλικών συντελεστών παραγωγής. Και πάλι η ίδια διαδικασία θα εξαφάνιζε, κατά την περαιτέρω πορεία των γεγονότων, αυτό το πλεόνασμα κερδών έναντι ζημιών, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα επέρχονταν περαιτέρω μεταβολές που θα αύξαναν τη διαθέσιμη ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών.

Το πλεόνασμα των κερδών έναντι των ζημιών δεν αποτελεί συνέπεια της αύξησης των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Τα δύο φαινόμενα —η αύξηση των τιμών των συντελεστών παραγωγής και το πλεόνασμα των κερδών έναντι των ζημιών— αποτελούν αμφότερα στάδια της διαδικασίας προσαρμογής της παραγωγής στην αύξηση της ποσότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών και στις τεχνολογικές μεταβολές που θέτουν σε κίνηση οι επιχειρηματικές πράξεις. Μόνο στον

βαθμό στον οποίο τα άλλα στρώματα του πληθυσμού πλουτίζουν χάρη σε αυτή την προσαρμογή μπορεί να εμφανιστεί προσωρινά πλεόνασμα των κερδών έναντι των ζημιών.

Το θεμελιώδες σφάλμα του επιχειρήματος της αγοραστικής δύναμης συνίσταται στην παρανόηση αυτής της αιτιώδους σχέσης. Αντιστρέφει την πραγματική ακολουθία των γεγονότων, θεωρώντας την αύξηση των μισθών ως τη δύναμη που επιφέρει την οικονομική βελτίωση.

Σε μεταγενέστερο στάδιο του παρόντος βιβλίου θα εξετάσουμε τις συνέπειες των προσπαθειών των κυβερνήσεων και της οργανωμένης συνδικαλιστικής βίας να επιβάλουν μισθούς υψηλότερους από εκείνους που καθορίζει μια ανεμπόδιστη αγορά.[24] Εδώ χρειάζεται να προσθέσουμε μόνο μία ακόμη διευκρινιστική παρατήρηση.

Όταν μιλάμε για κέρδη και ζημίες, τιμές και μισθούς, έχουμε πάντοτε κατά νου πραγματικά κέρδη και ζημίες, πραγματικές τιμές και πραγματικούς μισθούς. Η αυθαίρετη εναλλαγή χρηματικών και πραγματικών όρων έχει παραπλανήσει πολλούς ανθρώπους. Και αυτό το πρόβλημα θα εξεταστεί εξαντλητικά σε μεταγενέστερα κεφάλαια. Ας αναφέρουμε εδώ παρεμπιπτόντως μόνο ότι η αύξηση των πραγματικών μισθών είναι συμβατή με τη μείωση των ονομαστικών μισθών.

22. Αν εφαρμόζαμε την εσφαλμένη έννοια του «εθνικού εισοδήματος», όπως χρησιμοποιείται στην καθημερινή γλώσσα, θα έπρεπε να πούμε ότι κανένα μέρος του εθνικού εισοδήματος δεν περιέρχεται στα κέρδη.

23. Το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών εξετάζεται κατωτέρω, σ. 503–505.

24.Πρβλ. κατωτέρω, σ. 769–779.

10. Επιχειρηματίες-προωθητές, διευθυντικά στελέχη, τεχνικοί και γραφειοκράτες

Ο επιχειρηματίας προσλαμβάνει τους τεχνικούς, δηλαδή ανθρώπους που διαθέτουν την ικανότητα και τη δεξιότητα να εκτελούν συγκεκριμένα είδη και ποσότητες εργασίας. Η κατηγορία των τεχνικών περιλαμβάνει τους μεγάλους εφευρέτες, τις εξέχουσες προσωπικότητες του πεδίου της εφαρμοσμένης επιστήμης, τους κατασκευαστές και τους σχεδιαστές, καθώς και όσους εκτελούν τα απλούστερα καθήκοντα. Ο επιχειρηματίας εντάσσεται στις τάξεις τους στον βαθμό στον οποίο συμμετέχει ο ίδιος στην τεχνική εκτέλεση των επιχειρηματικών του σχεδίων. Ο τεχνικός συνεισφέρει τον δικό του μόχθο και κόπο· ο επιχειρηματίας, όμως, υπό την ιδιότητά του ακριβώς ως επιχειρηματία, κατευθύνει την εργασία του

τεχνικού προς συγκεκριμένους σκοπούς. Και ο ίδιος ο επιχειρηματίας ενεργεί, τρόπον τινά, ως εντολοδόχος των καταναλωτών.

Οι επιχειρηματίες δεν είναι πανταχού παρόντες. Δεν μπορούν να επιμελούνται προσωπικά τα πολυάριθμα καθήκοντα που τους βαρύνουν. Η προσαρμογή της παραγωγής στην καλύτερη δυνατή παροχή προς τους καταναλωτές των αγαθών που ζητούν επιτακτικότερα δεν συνίσταται απλώς στον καθορισμό του γενικού σχεδίου αξιοποίησης των πόρων. Δεν υπάρχει, ασφαλώς, αμφιβολία ότι αυτή είναι η κύρια λειτουργία του επιχειρηματία-προωθητή και κερδοσκόπου. Πέρα, όμως, από τις μεγάλης κλίμακας προσαρμογές, απαιτούνται και πολυάριθμες μικρότερες. Καθεμία από αυτές μπορεί να φαίνεται ασήμαντη και να έχει περιορισμένη μόνο επίδραση στο συνολικό αποτέλεσμα. Η σωρευτική επίδραση, όμως, των ανεπαρκειών σε πολλά από αυτά τα δευτερεύοντα ζητήματα μπορεί να ματαιώσει ολοκληρωτικά την επιτυχία ακόμη και μιας ορθής επίλυσης των μεγάλων προβλημάτων. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι κάθε αποτυχία κατά την αντιμετώπιση των μικρότερων προβλημάτων οδηγεί σε σπατάλη σπάνιων συντελεστών παραγωγής και, κατά συνέπεια, παρεμποδίζει την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών.

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε από ποιες απόψεις το πρόβλημα που έχουμε κατά νου διαφέρει από τα τεχνολογικά καθήκοντα των τεχνικών. Η εκτέλεση κάθε έργου που αποφάσισε να αναλάβει ο επιχειρηματίας στο πλαίσιο του γενικού σχεδίου δράσης απαιτεί πλήθος επιμέρους αποφάσεων. Καθεμία από αυτές πρέπει να λαμβάνεται κατά τρόπο ώστε να προκρίνεται εκείνη η λύση του προβλήματος η οποία — χωρίς να παρεμβαίνει στους σκοπούς του γενικού σχεδίου για ολόκληρο το έργο— είναι η οικονομικότερη. Πρέπει να αποφεύγει το περιττό κόστος, όπως ακριβώς οφείλει να το αποφεύγει και το γενικό σχέδιο.

Από την αμιγώς τεχνολογική του σκοπιά, ο τεχνικός ενδέχεται είτε να μη διακρίνει καμία διαφορά μεταξύ των εναλλακτικών λύσεων που προσφέρουν οι διάφορες μέθοδοι για την επίλυση ενός τέτοιου επιμέρους προβλήματος είτε να προτιμά μία από αυτές λόγω του μεγαλύτερου φυσικού προϊόντος που αποδίδει. Ο επιχειρηματίας, όμως, παρακινείται από το κίνητρο του κέρδους. Αυτό τον ωθεί να προτιμά την οικονομικότερη λύση, δηλαδή εκείνη που αποφεύγει τη χρησιμοποίηση συντελεστών παραγωγής των οποίων η χρήση θα περιόριζε την ικανοποίηση περισσότερο επιτακτικών αναγκών των καταναλωτών. Μεταξύ των διαφόρων μεθόδων ως προς τις οποίες οι τεχνικοί παραμένουν αδιάφοροι, θα προτιμήσει εκείνη της οποίας η εφαρμογή απαιτεί το μικρότερο κόστος. Μπορεί να απορρίψει την πρόταση των τεχνικών για την επιλογή μιας δαπανηρότερης μεθόδου που εξασφαλίζει μεγαλύτερο φυσικό προϊόν, αν ο υπολογισμός του καταδεικνύει ότι η αύξηση του προϊόντος δεν αντισταθμίζει την απαιτούμενη αύξηση του κόστους.

Ο επιχειρηματίας πρέπει να επιτελεί το έργο της προσαρμογής της παραγωγής στη ζήτηση των καταναλωτών, όπως αυτή αντανακλάται στις αγοραίες τιμές, όχι μόνο κατά τη λήψη των μεγάλων αποφάσεων και την κατάρτιση των γενικών σχεδίων, αλλά εξίσου και κατά την καθημερινή επίλυση των μικρών προβλημάτων που ανακύπτουν στην τρέχουσα διεξαγωγή των υποθέσεων.

Ο οικονομικός υπολογισμός, όπως εφαρμόζεται στην οικονομία της αγοράς, και ιδίως το σύστημα της διπλογραφικής λογιστικής καθιστούν δυνατό να απαλλαγεί ο επιχειρηματίας από την ενασχόληση με υπερβολικά πολλές λεπτομέρειες. Μπορεί να αφοσιωθεί στα μεγάλα καθήκοντά του χωρίς να εμπλέκεται σε ένα πλήθος μικροζητημάτων που υπερβαίνουν το οπτικό πεδίο οποιουδήποτε θνητού ανθρώπου. Μπορεί

να διορίσει βοηθούς, στη φροντίδα των οποίων αναθέτει δευτερεύοντα επιχειρηματικά καθήκοντα. Οι βοηθοί αυτοί μπορούν, με τη σειρά τους και σύμφωνα με την ίδια αρχή, να υποβοηθούνται από άλλους βοηθούς, στους οποίους ανατίθεται στενότερο πεδίο καθηκόντων. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να οικοδομηθεί μια ολόκληρη διευθυντική ιεραρχία.

Το διευθυντικό στέλεχος είναι, τρόπον τινά, ελάσσων εταίρος του επιχειρηματία, ανεξάρτητα από τους συμβατικούς και οικονομικούς όρους της απασχόλησής του. Το μόνο συναφές στοιχείο είναι ότι τα προσωπικά οικονομικά του συμφέροντα το υποχρεώνουν να ασκεί, στον μέγιστο βαθμό των ικανοτήτων του, τις επιχειρηματικές λειτουργίες που του έχουν ανατεθεί εντός ενός περιορισμένου και επακριβώς καθορισμένου πεδίου δράσης.

Το σύστημα της διπλογραφικής λογιστικής είναι εκείνο που καθιστά δυνατή τη λειτουργία του διευθυντικού συστήματος. Χάρη σε αυτό, ο επιχειρηματίας μπορεί να διαχωρίζει τον υπολογισμό κάθε μέρους της συνολικής επιχείρησής του, ώστε να προσδιορίζει τον ρόλο που αυτό διαδραματίζει στο σύνολό της. Μπορεί έτσι να αντιμετωπίζει κάθε τμήμα σαν να ήταν χωριστή οντότητα και να το αξιολογεί σύμφωνα με τη συμβολή του στην επιτυχία της συνολικής επιχείρησης.

Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος επιχειρηματικού υπολογισμού, κάθε τμήμα μιας επιχείρησης αντιπροσωπεύει μια αυτοτελή οντότητα, τρόπον τινά μια υποθετικά ανεξάρτητη επιχείρηση. Θεωρείται ότι το τμήμα αυτό «κατέχει» ένα συγκεκριμένο μέρος του συνολικού κεφαλαίου που χρησιμοποιείται στην επιχείρηση, ότι αγοράζει από άλλα τμήματα και πωλεί σε αυτά, ότι έχει τις δικές του δαπάνες και τα δικά του έσοδα και ότι οι συναλλαγές του καταλήγουν είτε σε κέρδος είτε σε ζημία, η οποία καταλογίζεται στη δική του διαχείριση, χωριστά από το αποτέλεσμα των άλλων τμημάτων.

Ο επιχειρηματίας μπορεί έτσι να παραχωρήσει στη διοίκηση κάθε τμήματος μεγάλο βαθμό αυτονομίας. Η μοναδική οδηγία που δίνει στον άνθρωπο στον οποίο αναθέτει τη διοίκηση ενός οριοθετημένου έργου είναι να πραγματοποιεί το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Η εξέταση των λογαριασμών καταδεικνύει πόσο επιτυχώς ή ανεπιτυχώς εκτέλεσαν τα διευθυντικά στελέχη αυτή την οδηγία. Κάθε διευθυντής και υποδιευθυντής είναι υπεύθυνος για τη λειτουργία του τμήματος ή του υποτμήματός του. Αν οι λογαριασμοί εμφανίζουν κέρδος, αυτό πιστώνεται στην επιτυχία του· αν εμφανίζουν ζημία, λειτουργεί εις βάρος του. Τα προσωπικά του συμφέροντα τον ωθούν να επιδεικνύει τη μέγιστη δυνατή φροντίδα και προσπάθεια κατά τη διαχείριση των υποθέσεων του τμήματός του.

Αν προκαλεί ζημίες, θα αντικατασταθεί από κάποιον τον οποίο ο επιχειρηματίας θεωρεί πιθανότερο να επιτύχει ή θα καταργηθεί ολόκληρο το τμήμα. Σε κάθε περίπτωση, ο διευθυντής θα χάσει τη θέση του. Αν επιτύχει να πραγματοποιήσει κέρδη, το εισόδημά του θα αυξηθεί ή, τουλάχιστον, δεν θα κινδυνεύει να το απολέσει. Το αν δικαιούται ή όχι μερίδιο από το κέρδος που καταλογίζεται στο τμήμα του δεν έχει καθοριστική σημασία για το προσωπικό του ενδιαφέρον ως προς τα αποτελέσματα των δραστηριοτήτων του τμήματος. Η ευημερία του συνδέεται οπωσδήποτε στενά με την ευημερία του τμήματός του.

Το καθήκον του δεν είναι, όπως εκείνο του τεχνικού, να εκτελεί ένα συγκεκριμένο έργο σύμφωνα με συγκεκριμένη οδηγία. Είναι να προσαρμόζει —εντός του περιορισμένου πεδίου που έχει αφεθεί στη διακριτική του ευχέρεια— τη λειτουργία του τμήματός του στην κατάσταση της αγοράς. Όπως ένας επιχειρηματίας μπορεί να συνδυάζει στο πρόσωπό του τις επιχειρηματικές λειτουργίες με τις λειτουργίες ενός

τεχνικού, έτσι και ένα διευθυντικό στέλεχος μπορεί να συνδυάζει διαφορετικές λειτουργίες.

Η διευθυντική λειτουργία παραμένει πάντοτε υποταγμένη στην επιχειρηματική λειτουργία. Μπορεί να απαλλάξει τον επιχειρηματία από ένα μέρος των δευτερευόντων καθηκόντων του· δεν μπορεί ποτέ να εξελιχθεί σε υποκατάστατο της επιχειρηματικότητας. Η αντίθετη πλάνη οφείλεται στη σύγχυση της κατηγορίας της επιχειρηματικότητας, όπως αυτή ορίζεται στη νοητική κατασκευή της λειτουργικής κατανομής, με τις συνθήκες μιας ζωντανής και λειτουργούσας οικονομίας της αγοράς. Η λειτουργία του επιχειρηματία δεν μπορεί να διαχωριστεί από την καθοδήγηση της χρησιμοποίησης των συντελεστών παραγωγής για την επιτέλεση συγκεκριμένων έργων. Ο επιχειρηματίας ελέγχει τους συντελεστές παραγωγής· αυτός ο έλεγχος είναι εκείνος που του αποφέρει είτε επιχειρηματικό κέρδος είτε επιχειρηματική ζημία.

Είναι δυνατό να αμείβεται το διευθυντικό στέλεχος για τις υπηρεσίες του ανάλογα με τη συμβολή του τμήματός του στο κέρδος που πραγματοποιεί ο επιχειρηματίας. Αυτό, όμως, δεν επιλύει το πρόβλημα. Όπως επισημάνθηκε, το διευθυντικό στέλεχος ενδιαφέρεται υπό όλες τις περιστάσεις για την επιτυχία του μέρους της επιχείρησης που του έχει ανατεθεί. Δεν μπορεί, όμως, να καταστεί υπεύθυνο για τις πραγματοποιούμενες ζημίες. Τις ζημίες αυτές υφίστανται οι ιδιοκτήτες του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου. Δεν μπορούν να μεταβιβαστούν στον διευθυντή.

Η κοινωνία μπορεί να αφήσει ανεμπόδιστα στους ιδιοκτήτες των κεφαλαιουχικών αγαθών τη μέριμνα για την καλύτερη δυνατή χρησιμοποίησή τους. Αναλαμβάνοντας συγκεκριμένα έργα, οι ιδιοκτήτες αυτοί θέτουν σε κίνδυνο τη δική τους ιδιοκτησία, τον πλούτο και την κοινωνική τους θέση. Ενδιαφέρονται ακόμη περισσότερο για την

επιτυχία των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους από όσο ενδιαφέρεται η κοινωνία ως σύνολο. Για την κοινωνία ως σύνολο, η σπατάλη του κεφαλαίου που επενδύθηκε σε ένα συγκεκριμένο έργο σημαίνει μόνο την απώλεια ενός μικρού μέρους των συνολικών της πόρων· για τον ιδιοκτήτη σημαίνει πολύ περισσότερα και, στις περισσότερες περιπτώσεις, την απώλεια ολόκληρης της περιουσίας του.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά, αν παραχωρηθεί σε ένα διευθυντικό στέλεχος πλήρης ελευθερία ενεργειών. Κερδοσκοπεί διακινδυνεύοντας χρήματα άλλων ανθρώπων. Αντιμετωπίζει τις προοπτικές ενός αβέβαιου εγχειρήματος από διαφορετική σκοπιά από εκείνη του ανθρώπου που είναι υπεύθυνος για τις ζημίες. Ακριβώς όταν αμείβεται με μερίδιο των κερδών τείνει να καθίσταται παράτολμος, επειδή δεν συμμετέχει επίσης στις ζημίες.

Η πλάνη ότι η διοίκηση αποτελεί το σύνολο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και ότι συνιστά τέλειο υποκατάστατο της επιχειρηματικότητας αποτελεί προϊόν παρανόησης των συνθηκών των κεφαλαιουχικών εταιρειών, της χαρακτηριστικής μορφής της σύγχρονης επιχείρησης. Υποστηρίζεται ότι η εταιρεία διοικείται από έμμισθα διευθυντικά στελέχη, ενώ οι μέτοχοι είναι απλώς παθητικοί θεατές. Όλες οι εξουσίες συγκεντρώνονται στα χέρια μισθωτών υπαλλήλων. Οι μέτοχοι είναι αδρανείς και άχρηστοι· θερίζουν όσα έσπειραν οι διευθυντές.

Η θεωρία αυτή αγνοεί πλήρως τον ρόλο που διαδραματίζουν στη διεύθυνση των εταιρικών δραστηριοτήτων η αγορά κεφαλαίου και χρήματος και το χρηματιστήριο μετοχών και ομολογιών, το οποίο μια εύστοχη γλωσσική χρήση αποκαλεί απλώς «αγορά». Οι συναλλαγές σε αυτή την αγορά στιγματίζονται από τη διαδεδομένη αντικαπιταλιστική προκατάληψη ως παρακινδυνευμένο παίγνιο και απλός τζόγος. Στην

πραγματικότητα, οι μεταβολές των τιμών των κοινών και προνομιούχων μετοχών και των εταιρικών ομολογιών αποτελούν τα μέσα που χρησιμοποιούν οι καπιταλιστές για τον υπέρτατο έλεγχο της ροής του κεφαλαίου. Η διάρθρωση των τιμών, όπως καθορίζεται από τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες στις αγορές κεφαλαίου και χρήματος και στα μεγάλα χρηματιστήρια εμπορευμάτων, δεν καθορίζει μόνο πόσο κεφάλαιο είναι διαθέσιμο για τη διεξαγωγή των δραστηριοτήτων κάθε εταιρείας· δημιουργεί επίσης μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία τα διευθυντικά στελέχη πρέπει να προσαρμόζουν λεπτομερώς τις ενέργειές τους.

Η γενική κατεύθυνση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων μιας εταιρείας ασκείται από τους μετόχους και τους εκλεγμένους εντολοδόχους τους, τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου. Το διοικητικό συμβούλιο διορίζει και απολύει τα διευθυντικά στελέχη. Στις μικρότερες εταιρείες και, ορισμένες φορές, ακόμη και στις μεγαλύτερες, οι λειτουργίες των μελών του διοικητικού συμβουλίου και των διευθυντικών στελεχών συνδυάζονται συχνά στα ίδια πρόσωπα. Μια επιτυχημένη εταιρεία δεν ελέγχεται ποτέ, σε τελική ανάλυση, από μισθωτούς διευθυντές.

Η εμφάνιση μιας παντοδύναμης διευθυντικής τάξης δεν αποτελεί φαινόμενο της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς. Αντιθέτως, υπήρξε προϊόν παρεμβατιστικών πολιτικών που απέβλεπαν συνειδητά στην εξάλειψη της επιρροής των μετόχων και στην ουσιαστική απαλλοτρίωσή τους. Στη Γερμανία, στην Ιταλία και στην Αυστρία αποτέλεσε προκαταρκτικό βήμα προς την αντικατάσταση της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας από τον κρατικό έλεγχο των επιχειρήσεων, όπως συνέβη στη Μεγάλη Βρετανία με την Τράπεζα της

Αγγλίας και τους σιδηροδρόμους. Παρόμοιες τάσεις επικρατούν στις αμερικανικές επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας.

Τα θαυμαστά επιτεύγματα των κεφαλαιουχικών εταιρειών δεν υπήρξαν αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων μιας έμμισθης διευθυντικής ολιγαρχίας. Επιτεύχθηκαν από ανθρώπους οι οποίοι συνδέονταν με την εταιρεία μέσω της ιδιοκτησίας σημαντικού ή του μεγαλύτερου μέρους των μετοχών της και τους οποίους ένα μέρος του κοινού χλεύαζε ως επιχειρηματίες-προωθητές και κερδοσκόπους.

Ο επιχειρηματίας καθορίζει μόνος του, χωρίς διευθυντική παρέμβαση, σε ποιους επιχειρηματικούς κλάδους θα χρησιμοποιηθεί κεφάλαιο και πόσο κεφάλαιο θα χρησιμοποιηθεί. Καθορίζει την επέκταση ή τη συρρίκνωση του συνολικού μεγέθους της επιχείρησης και των κύριων τμημάτων της. Καθορίζει τη χρηματοοικονομική διάρθρωση της επιχείρησης. Αυτές είναι οι ουσιώδεις αποφάσεις που καθορίζουν τη διεξαγωγή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Βαρύνουν πάντοτε τον επιχειρηματία, τόσο στις κεφαλαιουχικές εταιρείες όσο και στις άλλες νομικές μορφές επιχειρήσεων.

Κάθε βοήθεια που παρέχεται στον επιχειρηματία ως προς αυτά τα ζητήματα έχει μόνο επικουρικό χαρακτήρα. Λαμβάνει από ειδικούς στους τομείς του δικαίου, της στατιστικής και της τεχνολογίας πληροφορίες σχετικά με την παρελθούσα κατάσταση πραγμάτων· η τελική απόφαση, όμως, η οποία εμπεριέχει κρίση για τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς, ανήκει αποκλειστικά σε αυτόν. Η εκτέλεση των λεπτομερειών των σχεδίων του μπορεί κατόπιν να ανατεθεί στα διευθυντικά στελέχη.

Οι κοινωνικές λειτουργίες της διευθυντικής ελίτ είναι εξίσου απαραίτητες για τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς με τις λειτουργίες της ελίτ των εφευρετών, των τεχνολόγων, των μηχανικών,

των σχεδιαστών, των επιστημόνων και των πειραματιστών. Στις τάξεις των διευθυντικών στελεχών, πολλοί εξαιρετικά ικανοί άνθρωποι υπηρετούν την υπόθεση της οικονομικής προόδου. Τα επιτυχημένα διευθυντικά στελέχη αμείβονται με υψηλούς μισθούς και συχνά με μερίδιο στα ακαθάριστα κέρδη της επιχείρησης. Πολλά από αυτά καθίστανται, κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους, καπιταλιστές και επιχειρηματίες. Παρ' όλα αυτά, η διευθυντική λειτουργία διαφέρει από την επιχειρηματική.

Αποτελεί σοβαρό σφάλμα η ταύτιση της επιχειρηματικότητας με τη διοίκηση, όπως συμβαίνει στη διαδεδομένη αντιπαράθεση μεταξύ «διοίκησης» και «εργασίας». Η σύγχυση αυτή είναι, ασφαλώς, σκόπιμη. Αποβλέπει στη συγκάλυψη του γεγονότος ότι οι λειτουργίες της επιχειρηματικότητας διαφέρουν εντελώς από εκείνες των διευθυντικών στελεχών που επιμελούνται τις δευτερεύουσες λεπτομέρειες της λειτουργίας μιας επιχείρησης. Η διάρθρωση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, η κατανομή του κεφαλαίου στους διάφορους κλάδους παραγωγής και στις διάφορες επιχειρήσεις, καθώς και το μέγεθος και το αντικείμενο λειτουργίας κάθε παραγωγικής μονάδας και καταστήματος θεωρούνται δεδομένα, και υπονοείται ότι δεν θα επέλθουν περαιτέρω μεταβολές ως προς αυτά. Το μοναδικό καθήκον είναι η συνέχιση της παλαιάς ρουτίνας. Σε έναν τέτοιο στάσιμο κόσμο δεν υπάρχει, ασφαλώς, ανάγκη για καινοτόμους και επιχειρηματίες-προωθητές· το συνολικό ποσό των κερδών αντισταθμίζεται από το συνολικό ποσό των ζημιών. Για να καταρριφθούν οι πλάνες αυτής της θεωρίας, αρκεί να συγκριθεί η διάρθρωση των αμερικανικών επιχειρήσεων το 1960 με εκείνη του 1940.

Ακόμη, όμως, και σε έναν στάσιμο κόσμο θα ήταν παράλογο να παραχωρηθεί στην «εργασία», όπως απαιτεί ένα διαδεδομένο σύνθημα,

μερίδιο στη διοίκηση. Η πραγματοποίηση μιας τέτοιας αξίωσης θα οδηγούσε στον συνδικαλισμό.[25]

Υπάρχει, επιπλέον, η τάση να συγχέεται το διευθυντικό στέλεχος με τον γραφειοκράτη.

Η γραφειοκρατική διοίκηση, σε αντιδιαστολή προς τη διοίκηση που αποβλέπει στο κέρδος, είναι η μέθοδος που εφαρμόζεται στη διεξαγωγή διοικητικών υποθέσεων των οποίων το αποτέλεσμα δεν έχει χρηματική αξία στην αγορά. Η επιτυχής εκτέλεση των καθηκόντων που έχουν ανατεθεί σε μια αστυνομική υπηρεσία είναι υψίστης σημασίας για τη διατήρηση της κοινωνικής συνεργασίας και ωφελεί κάθε μέλος της κοινωνίας. Δεν έχει, όμως, τιμή στην αγορά· δεν μπορεί να αγοραστεί ή να πωληθεί και, επομένως, δεν μπορεί να αντιπαραβληθεί προς τις δαπάνες που πραγματοποιήθηκαν για την εξασφάλισή του. Επιφέρει οφέλη, αλλά τα οφέλη αυτά δεν αντανακλώνται σε κέρδη που μπορούν να εκφραστούν σε χρηματικούς όρους.

Οι μέθοδοι του οικονομικού υπολογισμού και ιδίως της διπλογραφικής λογιστικής δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε αυτές τις δραστηριότητες. Η επιτυχία ή η αποτυχία των ενεργειών μιας αστυνομικής υπηρεσίας δεν μπορεί να εξακριβωθεί σύμφωνα με τις αριθμητικές διαδικασίες μιας κερδοσκοπικής επιχείρησης. Κανένας λογιστής δεν μπορεί να προσδιορίσει αν μια αστυνομική υπηρεσία ή κάποιο από τα τμήματά της πέτυχε ή απέτυχε.

Το χρηματικό ποσό που πρέπει να δαπανηθεί σε κάθε κλάδο κερδοσκοπικής επιχειρηματικής δραστηριότητας καθορίζεται από τη συμπεριφορά των καταναλωτών. Αν η αυτοκινητοβιομηχανία τριπλασίαζε το χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο, θα βελτίωνε ασφαλώς τις υπηρεσίες που παρέχει στο κοινό. Θα υπήρχαν περισσότερα διαθέσιμα

αυτοκίνητα. Αυτή, όμως, η επέκταση του κλάδου θα απέσυρε κεφάλαιο από άλλους κλάδους της παραγωγής, στους οποίους θα μπορούσε να ικανοποιήσει περισσότερο επιτακτικές ανάγκες των καταναλωτών. Το γεγονός αυτό θα καθιστούσε μη επικερδή την επέκταση της αυτοκινητοβιομηχανίας και θα αύξανε τα κέρδη σε άλλους επιχειρηματικούς κλάδους.

Επιδιώκοντας το υψηλότερο δυνατό κέρδος, οι επιχειρηματίες αναγκάζονται να διαθέτουν σε κάθε επιχειρηματικό κλάδο μόνο τόσο κεφάλαιο όσο μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε αυτόν χωρίς να παρεμποδίζεται η ικανοποίηση περισσότερο επιτακτικών αναγκών των καταναλωτών. Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες κατευθύνονται έτσι, τρόπον τινά αυτόματα, από τις επιθυμίες των καταναλωτών, όπως αυτές αντανακλώνται στη διάρθρωση των τιμών των καταναλωτικών αγαθών.

Κανένας αντίστοιχος περιορισμός δεν επιβάλλεται στην κατανομή των κεφαλαίων για την εκτέλεση των καθηκόντων των κυβερνητικών υπηρεσιών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι υπηρεσίες που παρέχει η αστυνομική διεύθυνση της πόλης της Νέας Υόρκης θα μπορούσαν να βελτιωθούν σημαντικά, αν τριπλασιαζόταν η σχετική πίστωση του προϋπολογισμού. Το ερώτημα, όμως, είναι αν αυτή η βελτίωση θα ήταν αρκετά σημαντική ώστε να δικαιολογεί είτε τον περιορισμό των υπηρεσιών που παρέχουν άλλες δημόσιες υπηρεσίες —όπως η υπηρεσία καθαριότητας— είτε τον περιορισμό της ιδιωτικής κατανάλωσης των φορολογουμένων.

Στο ερώτημα αυτό δεν μπορούν να απαντήσουν οι λογαριασμοί της αστυνομικής υπηρεσίας. Οι λογαριασμοί αυτοί παρέχουν μόνο πληροφορίες για τις πραγματοποιηθείσες δαπάνες. Δεν μπορούν να παράσχουν πληροφορίες σχετικά με τα επιτευχθέντα αποτελέσματα,

επειδή αυτά δεν μπορούν να εκφραστούν σε χρηματικά ισοδύναμα. Οι πολίτες πρέπει να προσδιορίσουν άμεσα ποια ποσότητα υπηρεσιών επιθυμούν να λάβουν και για ποια ποσότητα είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν. Επιτελούν αυτό το έργο εκλέγοντας δημοτικούς συμβούλους και δημόσιους λειτουργούς που είναι διατεθειμένοι να συμμορφωθούν προς τις επιθυμίες τους.

Ο δήμαρχος και οι επικεφαλής των διαφόρων υπηρεσιών της πόλης περιορίζονται, επομένως, από τον προϋπολογισμό. Δεν είναι ελεύθεροι να ενεργούν σύμφωνα με εκείνο που οι ίδιοι θεωρούν ως την επωφελέστερη λύση των διαφόρων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι πολίτες. Είναι υποχρεωμένοι να δαπανούν τα κονδύλια που τους έχουν διατεθεί για τους σκοπούς που καθορίζει ο προϋπολογισμός. Δεν πρέπει να τα χρησιμοποιούν για άλλα καθήκοντα. Ο οικονομικός έλεγχος στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης διαφέρει εντελώς από τον αντίστοιχο έλεγχο στις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Σκοπός του είναι να εξακριβώσει αν τα διατιθέμενα κονδύλια δαπανήθηκαν σε αυστηρή συμμόρφωση προς τις διατάξεις του προϋπολογισμού.

Στις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, η διακριτική ευχέρεια των διευθυντών και των υποδιευθυντών περιορίζεται από τις εκτιμήσεις κέρδους και ζημίας. Το κίνητρο του κέρδους είναι η μοναδική οδηγία που απαιτείται για να τους υποτάξει στις επιθυμίες των καταναλωτών. Δεν χρειάζεται να περιορίζεται η διακριτική τους ευχέρεια μέσω λεπτομερών οδηγιών και κανόνων. Αν είναι αποτελεσματικοί, μια τέτοια παρέμβαση στις λεπτομέρειες θα ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, περιττή και, στη χειρότερη, επιζήμια, επειδή θα τους έδενε τα χέρια. Αν είναι ανεπαρκείς, δεν θα καθιστούσε τις δραστηριότητές τους περισσότερο επιτυχείς. Θα τους παρείχε απλώς την ανεπαρκή δικαιολογία ότι η αποτυχία προκλήθηκε από ακατάλληλους κανόνες. Η μοναδική απαιτούμενη

οδηγία είναι αυτονόητη και δεν χρειάζεται να διατυπωθεί ειδικά: επιδίωξε το κέρδος.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά στη δημόσια διοίκηση, κατά τη διεξαγωγή των κυβερνητικών υποθέσεων. Σε αυτό το πεδίο, η διακριτική ευχέρεια των δημόσιων λειτουργών και των υφιστάμενων βοηθών τους δεν περιορίζεται από εκτιμήσεις κέρδους και ζημίας. Αν ο υπέρτατος προϊστάμενός τους —ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για τον κυρίαρχο λαό ή για έναν κυρίαρχο δεσπότη— τους άφηνε πλήρη ελευθερία, θα παραιτούνταν από τη δική του κυριαρχία προς όφελός τους. Οι λειτουργοί αυτοί θα καθίσταντο ανεύθυνοι φορείς εξουσίας και η δύναμή τους θα αντικαθιστούσε εκείνη του λαού ή του δεσπότη. Θα έπρατταν ό,τι τους ευχαριστούσε και όχι ό,τι επιθυμούσαν οι προϊστάμενοί τους.

Για να αποτραπεί αυτή η έκβαση και να καταστούν υπηρέτες της βούλησης των προϊσταμένων τους, είναι αναγκαίο να τους δίνονται λεπτομερείς οδηγίες που ρυθμίζουν από κάθε άποψη τη διεξαγωγή των υποθέσεων. Καθήκον τους είναι τότε να χειρίζονται όλες τις υποθέσεις σε αυστηρή συμμόρφωση προς αυτούς τους κανόνες και κανονισμούς. Η ελευθερία τους να προσαρμόζουν τις πράξεις τους σε εκείνο που τους φαίνεται ως η καταλληλότερη λύση ενός συγκεκριμένου προβλήματος περιορίζεται από αυτούς τους κανόνες. Είναι γραφειοκράτες, δηλαδή άνθρωποι οι οποίοι οφείλουν σε κάθε περίπτωση να τηρούν ένα σύνολο άκαμπτων κανονισμών.

Γραφειοκρατική διεξαγωγή των υποθέσεων είναι η διαχείριση που υποχρεούται να συμμορφώνεται προς λεπτομερείς κανόνες και κανονισμούς, τους οποίους καθορίζει η εξουσία ενός ανώτερου οργάνου. Αποτελεί τη μοναδική εναλλακτική λύση προς τη διοίκηση που αποβλέπει στο κέρδος. Η κερδοσκοπική διοίκηση δεν μπορεί να

εφαρμοστεί ούτε στην επιδίωξη σκοπών που δεν έχουν χρηματική αξία στην αγορά ούτε στη μη κερδοσκοπική διεξαγωγή δραστηριοτήτων οι οποίες θα μπορούσαν επίσης να λειτουργούν σε κερδοσκοπική βάση. Η πρώτη περίπτωση είναι εκείνη της διοίκησης του κοινωνικού μηχανισμού εξαναγκασμού και καταναγκασμού. Η δεύτερη είναι εκείνη της λειτουργίας ενός ιδρύματος σε μη κερδοσκοπική βάση, όπως ενός σχολείου, ενός νοσοκομείου ή ενός ταχυδρομικού συστήματος. Κάθε φορά που η λειτουργία ενός συστήματος δεν κατευθύνεται από το κίνητρο του κέρδους, πρέπει να κατευθύνεται από γραφειοκρατικούς κανόνες.

Η γραφειοκρατική διεξαγωγή των υποθέσεων δεν αποτελεί καθαυτή κακό. Είναι η μοναδική κατάλληλη μέθοδος διαχείρισης των κυβερνητικών υποθέσεων, δηλαδή του κοινωνικού μηχανισμού καταναγκασμού και εξαναγκασμού. Εφόσον η κυβέρνηση είναι αναγκαία, η γραφειοκρατία είναι εξίσου αναγκαία σε αυτό το πεδίο. Όπου ο οικονομικός υπολογισμός είναι ανέφικτος, οι γραφειοκρατικές μέθοδοι είναι απαραίτητες. Μια σοσιαλιστική κυβέρνηση πρέπει να τις εφαρμόζει σε όλες τις υποθέσεις.

Καμία επιχείρηση, ανεξάρτητα από το μέγεθος ή το ειδικό αντικείμενό της, δεν μπορεί ποτέ να καταστεί γραφειοκρατική, όσο λειτουργεί πλήρως και αποκλειστικά με γνώμονα το κέρδος. Μόλις, όμως, εγκαταλείψει την επιδίωξη του κέρδους και την αντικαταστήσει με εκείνο που αποκαλείται αρχή της υπηρεσίας —δηλαδή την παροχή υπηρεσιών ανεξάρτητα από το αν οι εισπραττόμενες τιμές καλύπτουν τις δαπάνες— πρέπει να αντικαταστήσει τις μεθόδους της επιχειρηματικής διοίκησης με γραφειοκρατικές μεθόδους.[26]

25.Πρβλ. κατωτέρω, σ. 812–820.

26.Για λεπτομερή εξέταση των σχετικών προβλημάτων, πρβλ. Ludwig von Mises, *Bureaucracy* (New Haven, 1944).

11. Η διαδικασία επιλογής

Η διαδικασία επιλογής της αγοράς τίθεται σε κίνηση από τη συνδυασμένη προσπάθεια όλων των μελών της οικονομίας της αγοράς. Παρακινούμενο από την επιθυμία να άρει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τη δική του δυσφορία, κάθε άτομο επιδιώκει, αφενός, να καταλάβει εκείνη τη θέση στην οποία μπορεί να συμβάλει περισσότερο στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση όλων των άλλων και, αφετέρου, να αξιοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τις υπηρεσίες που προσφέρουν όλοι οι άλλοι. Αυτό σημαίνει ότι προσπαθεί να πωλεί στην ακριβότερη αγορά και να αγοράζει στη φθηνότερη.

Η συνισταμένη αυτών των προσπαθειών δεν είναι μόνο η διάρθρωση των τιμών, αλλά εξίσου και η κοινωνική διάρθρωση, δηλαδή η ανάθεση συγκεκριμένων καθηκόντων στα διάφορα άτομα. Η αγορά καθιστά τους ανθρώπους πλούσιους ή φτωχούς, καθορίζει ποιος θα διευθύνει τις μεγάλες παραγωγικές εγκαταστάσεις και ποιος θα καθαρίζει τα δάπεδα και προσδιορίζει πόσοι άνθρωποι θα εργάζονται στα ορυχεία χαλκού και πόσοι στις συμφωνικές ορχήστρες. Καμία από αυτές τις

αποφάσεις δεν λαμβάνεται άπαξ και διά παντός· όλες μπορούν να ανακληθούν καθημερινά.

Η διαδικασία επιλογής δεν σταματά ποτέ. Εξακολουθεί να προσαρμόζει τον κοινωνικό μηχανισμό της παραγωγής στις μεταβολές της ζήτησης και της προσφοράς. Επανεξετάζει διαρκώς τις προηγούμενες αποφάσεις της και υποχρεώνει τον καθένα να υποβάλλεται σε νέα κρίση. Δεν υπάρχει ασφάλεια ούτε δικαίωμα διατήρησης οποιασδήποτε θέσης αποκτήθηκε κατά το παρελθόν. Κανείς δεν εξαιρείται από τον νόμο της αγοράς, δηλαδή από την κυριαρχία των καταναλωτών.

Η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής δεν αποτελεί προνόμιο, αλλά κοινωνική ευθύνη. Οι καπιταλιστές και οι γαιοκτήμονες υποχρεώνονται να χρησιμοποιούν την ιδιοκτησία τους για την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών. Αν είναι βραδείς και ανεπαρκείς κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους, τιμωρούνται μέσω ζημιών. Αν δεν διδαχθούν από το πάθημά τους και δεν μεταρρυθμίσουν τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους, χάνουν τον πλούτο τους. Καμία επένδυση δεν είναι ασφαλής για πάντα. Όποιος δεν χρησιμοποιεί την ιδιοκτησία του για να υπηρετεί τους καταναλωτές με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο είναι καταδικασμένος σε αποτυχία. Δεν απομένει χώρος για ανθρώπους που θα ήθελαν να απολαμβάνουν την περιουσία τους με οκνηρία και απερισκεψία. Ο ιδιοκτήτης πρέπει να επιδιώκει να επενδύει τα κεφάλαιά του κατά τρόπο ώστε τουλάχιστον να μη μειώνεται το κεφάλαιο ούτε η απόδοσή του.

Κατά τις εποχές των προνομίων των καστών και των εμπορικών φραγμών υπήρχαν εισοδήματα ανεξάρτητα από την αγορά. Οι πρίγκιπες και οι άρχοντες ζούσαν εις βάρος των ταπεινών δούλων και δουλοπαροίκων, οι οποίοι τους όφειλαν δεκάτες, αγγαρείες και φόρους

υποτέλειας. Η ιδιοκτησία γης μπορούσε να αποκτηθεί μόνο μέσω κατάκτησης ή δωρεάς εκ μέρους ενός κατακτητή. Μπορούσε να απολεσθεί μόνο μέσω ανάκλησης της δωρεάς από τον δωρητή ή μέσω κατάκτησης από άλλον κατακτητή.

Ακόμη και αργότερα, όταν οι άρχοντες και οι υποτελείς τους άρχισαν να πωλούν τα πλεονάσματά τους στην αγορά, δεν μπορούσαν να εκτοπιστούν από τον ανταγωνισμό αποτελεσματικότερων ανθρώπων. Ο ανταγωνισμός ήταν ελεύθερος μόνο εντός πολύ στενών ορίων. Η απόκτηση φεουδαρχικών κτημάτων επιφυλασσόταν στους ευγενείς, η απόκτηση αστικών ακινήτων στους πολίτες του δήμου και η απόκτηση γεωργικής γης στους αγρότες. Ο ανταγωνισμός στις τέχνες και στα επαγγέλματα περιοριζόταν από τις συντεχνίες. Οι καταναλωτές δεν ήταν σε θέση να ικανοποιούν τις ανάγκες τους με τον οικονομικότερο τρόπο, επειδή οι διατιμήσεις καθιστούσαν αδύνατη την προσφορά χαμηλότερων τιμών από τους πωλητές. Οι αγοραστές βρίσκονταν στο έλεος των προμηθευτών τους. Αν οι προνομιούχοι παραγωγοί αρνούνταν να χρησιμοποιήσουν τις καταλληλότερες πρώτες ύλες και τις αποτελεσματικότερες μεθόδους επεξεργασίας, οι καταναλωτές ήταν υποχρεωμένοι να υποστούν τις συνέπειες αυτής της αδιαλλαξίας και του συντηρητισμού.

Ο γαιοκτήμονας που ζει σε πλήρη αυτάρκεια από τους καρπούς της δικής του καλλιέργειας είναι ανεξάρτητος από την αγορά. Ο σύγχρονος γεωργός, όμως, που αγοράζει εξοπλισμό, λιπάσματα, σπόρους, εργασία και άλλους συντελεστές παραγωγής και πωλεί γεωργικά προϊόντα υπόκειται στον νόμο της αγοράς. Το εισόδημά του εξαρτάται από τους καταναλωτές και πρέπει να προσαρμόζει τις δραστηριότητές του στις επιθυμίες τους.

Η επιλεκτική λειτουργία της αγοράς επενεργεί και στην εργασία. Ο εργαζόμενος έλκεται από εκείνο το είδος εργασίας στο οποίο μπορεί να προσδοκά τις υψηλότερες απολαβές. Όπως συμβαίνει με τους υλικούς συντελεστές παραγωγής, έτσι και ο συντελεστής εργασία κατανέμεται σε εκείνες τις χρήσεις στις οποίες υπηρετεί καλύτερα τους καταναλωτές. Επικρατεί τάση να μη σπαταλάται καμία ποσότητα εργασίας για την ικανοποίηση λιγότερο επιτακτικής ζήτησης, όσο παραμένει ανικανοποίητη περισσότερο επιτακτική ζήτηση. Όπως όλα τα άλλα στρώματα της κοινωνίας, ο εργαζόμενος υπόκειται στην κυριαρχία των καταναλωτών. Αν παρακούσει τις εντολές τους, τιμωρείται με μείωση των απολαβών του.

Η επιλογή της αγοράς δεν εγκαθιδρύει κοινωνικές τάξεις, κάστες ή τάξεις με τη μαρξιστική έννοια. Ούτε οι επιχειρηματίες και οι επιχειρηματίες-προωθητές συγκροτούν μια ενιαία κοινωνική τάξη. Κάθε άτομο είναι ελεύθερο να καταστεί επιχειρηματίας-προωθητής, αν εμπιστεύεται τη δική του ικανότητα να προβλέπει τις μελλοντικές συνθήκες της αγοράς καλύτερα από τους συμπολίτες του και αν οι προσπάθειές του να δρα με δικό του κίνδυνο και ευθύνη εγκρίνονται από τους καταναλωτές.

Κάποιος εντάσσεται στις τάξεις των επιχειρηματιών-προωθητών προωθώντας αυθόρμητα τον εαυτό του και υποβαλλόμενος έτσι στη δοκιμασία στην οποία υποβάλλει η αγορά, χωρίς προσωποληψία, όλους όσοι επιθυμούν να γίνουν επιχειρηματίες-προωθητές ή να παραμείνουν σε αυτή την εξέχουσα θέση. Όλοι έχουν την ευκαιρία να δοκιμάσουν την τύχη τους. Ο νεοεισερχόμενος δεν χρειάζεται να περιμένει πρόσκληση ή ενθάρρυνση από οποιονδήποτε. Πρέπει να προχωρήσει με δική του πρωτοβουλία και να γνωρίζει ο ίδιος πώς θα εξασφαλίσει τα αναγκαία μέσα.

Έχει επανειλημμένως υποστηριχθεί ότι, υπό τις συνθήκες του «ύστερου» ή «ώριμου» καπιταλισμού, δεν είναι πλέον δυνατό για ανθρώπους χωρίς χρήματα να ανέλθουν στην κλίμακα του πλούτου και της επιχειρηματικής θέσης. Ουδέποτε έγινε οποιαδήποτε προσπάθεια να αποδειχθεί αυτή η θέση. Από τότε που διατυπώθηκε για πρώτη φορά, η σύνθεση των επιχειρηματικών και καπιταλιστικών ομάδων έχει μεταβληθεί σημαντικά. Μεγάλο μέρος των παλαιών επιχειρηματιών και των κληρονόμων τους έχει εξαλειφθεί, και άλλοι άνθρωποι, νεοεισερχόμενοι, κατέλαβαν τη θέση τους. Είναι, ασφαλώς, αληθές ότι κατά τα τελευταία χρόνια αναπτύχθηκαν σκόπιμα θεσμοί οι οποίοι, αν δεν καταργηθούν πολύ σύντομα, θα καταστήσουν αδύνατη τη λειτουργία της αγοράς από κάθε άποψη.

Το αποκλειστικό κριτήριο βάσει του οποίου οι καταναλωτές επιλέγουν τους ηγέτες της βιομηχανίας και των επιχειρήσεων είναι η ικανότητά τους να προσαρμόζουν την παραγωγή στις ανάγκες των καταναλωτών. Δεν ενδιαφέρονται για άλλα γνωρίσματα και προτερήματα. Επιθυμούν ο κατασκευαστής υποδημάτων να παράγει καλά και φθηνά υποδήματα. Δεν επιδιώκουν να αναθέσουν τη διεύθυνση της υποδηματοποιίας σε εμφανίσιμους και ευχάριστους νέους, σε ανθρώπους με καλούς κοινωνικούς τρόπους, καλλιτεχνικά χαρίσματα, λόγιες συνήθειες ή οποιεσδήποτε άλλες αρετές και ικανότητες. Ένας ικανός επιχειρηματίας ενδέχεται συχνά να στερείται πολλών προσόντων που συμβάλλουν στην επιτυχία ενός ανθρώπου σε άλλες σφαίρες της ζωής.

Σήμερα είναι εξαιρετικά συνηθισμένο να υποτιμώνται οι καπιταλιστές και οι επιχειρηματίες. Ο άνθρωπος έχει την τάση να χλευάζει όσους είναι ευπορότεροι από τον ίδιο. Υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αυτοί είναι πλουσιότεροι μόνο επειδή είναι λιγότερο

ευσυνείδητοι από εκείνον. Αν ο ίδιος δεν περιοριζόταν από τον προσήκοντα σεβασμό προς τους νόμους της ηθικής και της ευπρέπειας, θα ήταν εξίσου επιτυχημένος. Με αυτόν τον τρόπο, οι άνθρωποι δοξάζονται μέσα στη φωτοχυσία της αυταρέσκειας και της φαρισαϊκής αυτοδικαίωσης.

Είναι αλήθεια ότι, υπό τις συνθήκες που δημιουργεί ο παρεμβατισμός, πολλοί άνθρωποι μπορούν να αποκτήσουν πλούτο μέσω διαφθοράς και δωροδοκιών. Σε πολλές χώρες, ο παρεμβατισμός έχει υπονομεύσει την κυριαρχία της αγοράς σε τέτοιο βαθμό, ώστε είναι επωφελέστερο για έναν επιχειρηματία να βασίζεται στη βοήθεια όσων κατέχουν πολιτικά αξιώματα παρά στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών των καταναλωτών. Αυτό, όμως, δεν είναι εκείνο που έχουν κατά νου οι διαδεδομένες επικρίσεις κατά του πλούτου των άλλων. Οι επικριτές ισχυρίζονται ότι οι μέθοδοι μέσω των οποίων αποκτάται πλούτος σε μια καθαρή κοινωνία της αγοράς είναι επιλήψιμες από ηθική άποψη.

Απέναντι σε τέτοιους ισχυρισμούς πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, στον βαθμό στον οποίο η λειτουργία της αγοράς δεν υπονομεύεται από τις παρεμβάσεις των κυβερνήσεων και άλλων φορέων καταναγκασμού, η επιχειρηματική επιτυχία αποτελεί απόδειξη υπηρεσιών που παρασχέθηκαν στους καταναλωτές. Ο φτωχός άνθρωπος δεν είναι αναγκαστικά κατώτερος από τον ευημερούντα επιχειρηματία από άλλες απόψεις· ενδέχεται να διακρίνεται για επιστημονικά, λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα ή για την προσφορά του ως πολίτη. Στο κοινωνικό σύστημα της παραγωγής, όμως, είναι κατώτερος.

Η δημιουργική μεγαλοφυΐα ενδέχεται να έχει δίκιο όταν περιφρονεί την εμπορική επιτυχία· μπορεί να είναι αληθές ότι θα είχε ευημερήσει στις επιχειρήσεις αν δεν είχε προτιμήσει άλλα πράγματα. Οι υπάλληλοι

και οι εργάτες, όμως, που καυχώνται για την ηθική τους ανωτερότητα εξαπατούν τον εαυτό τους και βρίσκουν παρηγοριά σε αυτή την αυταπάτη. Δεν παραδέχονται ότι δοκιμάστηκαν από τους συμπολίτες τους, τους καταναλωτές, και κρίθηκαν ανεπαρκείς.

Συχνά υποστηρίζεται ότι η αποτυχία του φτωχού ανθρώπου στον ανταγωνισμό της αγοράς προκαλείται από την έλλειψη εκπαίδευσης. Η ισότητα ευκαιριών, λέγεται, μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο αν καταστεί προσιτή σε όλους η εκπαίδευση κάθε βαθμίδας. Επικρατεί σήμερα η τάση να ανάγονται όλες οι διαφορές μεταξύ των ανθρώπων στην εκπαίδευσή τους και να αρνείται κανείς την ύπαρξη έμφυτων ανισοτήτων ως προς τη διάνοια, τη δύναμη της βούλησης και τον χαρακτήρα.

Δεν γίνεται γενικά αντιληπτό ότι η εκπαίδευση δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι περισσότερο από διδασκαλία θεωριών και ιδεών που έχουν ήδη αναπτυχθεί. Όποια οφέλη και αν παρέχει, η εκπαίδευση είναι μετάδοση παραδοσιακών θεωριών και αποτιμήσεων· είναι αναγκαστικά συντηρητική. Παράγει μίμηση και ρουτίνα, όχι βελτίωση και πρόοδο. Οι καινοτόμοι και οι δημιουργικές μεγαλοφυΐες δεν μπορούν να διαμορφωθούν στα σχολεία. Είναι ακριβώς οι άνθρωποι που αψηφούν όσα τους δίδαξε το σχολείο.

Για να επιτύχει στις επιχειρήσεις, ένας άνθρωπος δεν χρειάζεται πτυχίο από σχολή διοίκησης επιχειρήσεων. Οι σχολές αυτές εκπαιδεύουν υφισταμένους για εργασίες ρουτίνας. Ασφαλώς δεν εκπαιδεύουν επιχειρηματίες. Ο επιχειρηματίας δεν μπορεί να εκπαιδευτεί ως τέτοιος. Ένας άνθρωπος καθίσταται επιχειρηματίας όταν αξιοποιεί μια ευκαιρία και καλύπτει ένα κενό. Δεν απαιτείται ειδική εκπαίδευση για μια τέτοια εκδήλωση οξείας κρίσης, προνοητικότητας και ενεργητικότητας. Οι επιτυχέστεροι επιχειρηματίες ήταν συχνά αμόρφωτοι, αν κριθούν

σύμφωνα με τα σχολαστικά κριτήρια του εκπαιδευτικού επαγγέλματος. Ανταποκρίνονταν, όμως, στην κοινωνική τους λειτουργία: στην προσαρμογή της παραγωγής προς την επιτακτικότερη ζήτηση. Εξαιτίας αυτών των προσόντων, οι καταναλωτές τούς επέλεξαν για την ηγεσία των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

12. Το άτομο και η αγορά

Συνηθίζεται να γίνεται μεταφορικά λόγος για τις αυτόματες και ανώνυμες δυνάμεις που θέτουν σε λειτουργία τον «μηχανισμό» της αγοράς. Χρησιμοποιώντας τέτοιες μεταφορές, οι άνθρωποι τείνουν να παραβλέπουν ότι οι μοναδικοί παράγοντες που κατευθύνουν την αγορά και τον προσδιορισμό των τιμών είναι οι σκόπιμες πράξεις των ανθρώπων. Δεν υπάρχει κανένας αυτοματισμός· υπάρχουν μόνο άνθρωποι που επιδιώκουν συνειδητά και σκόπιμα επιλεγμένους σκοπούς. Δεν υπάρχουν μυστηριώδεις μηχανικές δυνάμεις· υπάρχει μόνο η ανθρώπινη βούληση για άρση της δυσφορίας. Δεν υπάρχει ανωνυμία· υπάρχω εγώ, εσύ, ο Bill, ο Joe και όλοι οι υπόλοιποι. Και καθένας από εμάς είναι συγχρόνως παραγωγός και καταναλωτής.

Η αγορά αποτελεί κοινωνικό σώμα· είναι το κυριότερο κοινωνικό σώμα. Τα φαινόμενα της αγοράς αποτελούν κοινωνικά φαινόμενα. Είναι η συνισταμένη της ενεργού συνεισφοράς κάθε ατόμου. Διαφέρουν, όμως, από καθεμία από αυτές τις επιμέρους συνεισφορές. Εμφανίζονται στο άτομο ως κάτι δεδομένο, το οποίο δεν μπορεί να μεταβάλει μόνο του. Το άτομο δεν αντιλαμβάνεται πάντοτε ότι αποτελεί και το ίδιο

μέρος —έστω και μικρό— του συμπλέγματος των στοιχείων που καθορίζουν την εκάστοτε κατάσταση της αγοράς.

Επειδή αδυνατεί να αναγνωρίσει αυτό το γεγονός, θεωρεί ότι, όταν επικρίνει τα φαινόμενα της αγοράς, είναι ελεύθερο να καταδικάζει στους συνανθρώπους του έναν τρόπο συμπεριφοράς τον οποίο θεωρεί απολύτως ορθό όταν πρόκειται για τον εαυτό του. Κατηγορεί την αγορά για αναλγησία και αδιαφορία απέναντι στα πρόσωπα και ζητεί τον κοινωνικό έλεγχο της αγοράς προκειμένου να «εξανθρωπιστεί». Αφενός, ζητεί μέτρα για την προστασία του καταναλωτή από τους παραγωγούς. Αφετέρου, επιμένει ακόμη εντονότερα στην ανάγκη να προστατευτεί ο ίδιος, ως παραγωγός, από τους καταναλωτές. Αποτέλεσμα αυτών των αντιφατικών απαιτήσεων είναι οι σύγχρονες μέθοδοι κυβερνητικής παρέμβασης, εξέχοντα παραδείγματα των οποίων υπήρξαν η *Sozialpolitik* της αυτοκρατορικής Γερμανίας και το αμερικανικό *New Deal*.

Αποτελεί παλαιά πλάνη η πεποίθηση ότι θεμιτό καθήκον της πολιτικής κυβέρνησης είναι να προστατεύει τον λιγότερο αποτελεσματικό παραγωγό από τον ανταγωνισμό του αποτελεσματικότερου. Ζητείται μια «πολιτική υπέρ των παραγωγών», σε αντιδιαστολή προς μια «πολιτική υπέρ των καταναλωτών». Ενώ επαναλαμβάνεται πομπωδώς η αυτονόητη αλήθεια ότι μοναδικός σκοπός της παραγωγής είναι να παρέχει άφθονες ποσότητες αγαθών προς κατανάλωση, τονίζεται με όχι μικρότερη ευγλωττία ότι ο «εργατικός» παραγωγός πρέπει να προστατευτεί από τον «αργόσχολο» καταναλωτή.

Οι παραγωγοί και οι καταναλωτές, όμως, είναι τα ίδια πρόσωπα. Η παραγωγή και η κατανάλωση αποτελούν διαφορετικά στάδια της δράσης. Η καταλλακτική ενσαρκώνει αυτή τη διάκριση κάνοντας λόγο

για παραγωγούς και καταναλωτές. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για τους ίδιους ανθρώπους.

Είναι, ασφαλώς, δυνατό να προστατευτεί ένας λιγότερο αποτελεσματικός παραγωγός από τον ανταγωνισμό αποτελεσματικότερων συνανθρώπων του. Ένα τέτοιο προνόμιο παρέχει στον δικαιούχο τα οφέλη που η ανεμπόδιστη αγορά παρέχει μόνο σε όσους επιτυγχάνουν να ικανοποιούν καλύτερα τις επιθυμίες των καταναλωτών. Αναγκαστικά, όμως, περιορίζει την ικανοποίηση των καταναλωτών. Αν παραχωρηθεί προνόμιο σε έναν μόνο παραγωγό ή σε μια μικρή ομάδα, οι δικαιούχοι αποκομίζουν πλεονέκτημα εις βάρος του υπόλοιπου πληθυσμού. Αν, όμως, όλοι οι παραγωγοί αποκτήσουν προνόμια στον ίδιο βαθμό, καθένας χάνει υπό την ιδιότητά του ως καταναλωτή όσα κερδίζει υπό την ιδιότητά του ως παραγωγού. Επιπλέον, όλοι ζημιώνονται, επειδή η προσφορά προϊόντων μειώνεται όταν εμποδίζονται οι αποτελεσματικότεροι άνθρωποι να χρησιμοποιήσουν τις ικανότητές τους στο πεδίο στο οποίο θα μπορούσαν να παράσχουν τις πολυτιμότερες υπηρεσίες στους καταναλωτές.

Αν ένας καταναλωτής πιστεύει ότι είναι σκόπιμο ή ορθό να καταβάλλει υψηλότερη τιμή για εγχώρια σιτηρά από ό,τι για σιτηρά εισαγόμενα από το εξωτερικό ή για μεταποιημένα προϊόντα που κατασκευάζονται σε μονάδες μικρών επιχειρήσεων ή σε μονάδες που απασχολούν συνδικαλισμένους εργαζομένους από ό,τι για αντίστοιχα προϊόντα διαφορετικής προέλευσης, είναι ελεύθερος να το πράξει. Θα έπρεπε απλώς να βεβαιωθεί ότι το προσφερόμενο προς πώληση εμπόρευμα πληροί τις προϋποθέσεις από τις οποίες εξαρτά την προθυμία του να καταβάλει υψηλότερη τιμή.

Νόμοι που απαγορεύουν την παραποίηση των ενδείξεων προέλευσης και των εμπορικών σημάτων θα επιτύγχαναν τους σκοπούς τους οποίους επιδιώκουν οι δασμοί, η εργατική νομοθεσία και τα προνόμια που παραχωρούνται στις μικρές επιχειρήσεις. Δεν υπάρχει, όμως, αμφιβολία ότι οι καταναλωτές δεν είναι διατεθειμένοι να ενεργήσουν με αυτόν τον τρόπο. Το γεγονός ότι ένα αγαθό φέρει την ένδειξη «εισαγόμενο» δεν περιορίζει τη δυνατότητα πώλησής του, αν είναι καλύτερο ή φθηνότερο ή και τα δύο. Κατά κανόνα, οι αγοραστές επιθυμούν να αγοράζουν όσο το δυνατόν φθηνότερα, ανεξάρτητα από την προέλευση του προϊόντος ή από ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παραγωγών του.

Η ψυχολογική ρίζα της πολιτικής υπέρ των παραγωγών, όπως αυτή εφαρμόζεται σήμερα σε όλα τα μέρη του κόσμου, πρέπει να αναζητηθεί σε νόθες οικονομικές θεωρίες. Οι θεωρίες αυτές αρνούνται κατηγορηματικά ότι τα προνόμια που παραχωρούνται στους λιγότερο αποτελεσματικούς παραγωγούς επιβαρύνουν τον καταναλωτή. Οι υποστηρικτές τους ισχυρίζονται ότι τέτοια μέτρα είναι επιζήμια μόνο για εκείνους εις βάρος των οποίων εισάγουν διακρίσεις. Όταν, υπό περαιτέρω πίεση, αναγκάζονται να παραδεχθούν ότι ζημιώνονται και οι καταναλωτές, υποστηρίζουν ότι οι ζημίες των καταναλωτών υπεραντισταθμίζονται από την αύξηση του χρηματικού τους εισοδήματος, την οποία υποτίθεται ότι επιφέρουν τα σχετικά μέτρα.

Έτσι, στις κυρίως βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης, οι προστατευτιστές έσπευσαν αρχικά να διακηρύξουν ότι οι δασμοί επί των γεωργικών προϊόντων βλάπτουν αποκλειστικά τα συμφέροντα των γεωργών των κυρίως αγροτικών χωρών και των εμπόρων σιτηρών. Είναι βέβαιο ότι ζημιώνονται και αυτά τα εξαγωγικά συμφέροντα. Δεν είναι, όμως, λιγότερο βέβαιο ότι ζημιώνονται μαζί τους και οι

καταναλωτές της χώρας που υιοθετεί τη δασμολογική πολιτική. Πρέπει να καταβάλλουν υψηλότερες τιμές για τα τρόφιμά τους.

Ο προστατευτιστής απαντά, ασφαλώς, ότι αυτό δεν αποτελεί επιβάρυνση. Υποστηρίζει ότι το πρόσθετο ποσό που καταβάλλει ο εγχώριος καταναλωτής αυξάνει το εισόδημα και την αγοραστική δύναμη των γεωργών· αυτοί θα δαπανήσουν ολόκληρο το πλεόνασμα αγοράζοντας περισσότερα προϊόντα που κατασκευάζουν τα μη γεωργικά στρώματα του πληθυσμού. Αυτός ο παραλογισμός μπορεί εύκολα να καταρριφθεί μέσω της γνωστής ιστορίας του ανθρώπου που ζητεί από έναν πανδοχέα δωρεά 10 USD, υποστηρίζοντας ότι η δωρεά δεν θα του κοστίσει τίποτε, επειδή ο επαίτης υπόσχεται να δαπανήσει ολόκληρο το ποσό στο πανδοχείο του.

Παρ' όλα αυτά, η προστατευτιστική πλάνη κατέλαβε την κοινή γνώμη, και μόνο αυτό εξηγεί τη δημοτικότητα των μέτρων που εμπνέονται από αυτή. Πολλοί άνθρωποι απλώς δεν αντιλαμβάνονται ότι μοναδικό αποτέλεσμα του προστατευτισμού είναι η μετατόπιση της παραγωγής από τόπους στους οποίους θα μπορούσε να παράγει περισσότερα ανά μονάδα δαπανώμενου κεφαλαίου και εργασίας προς τόπους στους οποίους παράγει λιγότερα. Καθιστά τους ανθρώπους φτωχότερους και όχι ευπορότερους.

Το έσχατο θεμέλιο του σύγχρονου προστατευτισμού και της επιδίωξης οικονομικής αυτάρκειας από κάθε χώρα βρίσκεται στην εσφαλμένη πεποίθηση ότι αποτελούν τα καλύτερα μέσα για να καταστήσουν πλουσιότερο κάθε πολίτη ή, τουλάχιστον, τη συντριπτική πλειονότητά τους. Στο πλαίσιο αυτό, ο όρος πλούτος σημαίνει αύξηση του πραγματικού εισοδήματος του ατόμου και βελτίωση του βιοτικού του επιπέδου.

Είναι αλήθεια ότι η πολιτική της εθνικής οικονομικής απομόνωσης αποτελεί αναγκαίο επακόλουθο των προσπαθειών παρέμβασης στις εγχώριες επιχειρηματικές δραστηριότητες και ότι είναι τόσο αποτέλεσμα πολεμοχαρών τάσεων όσο και ένας από τους παράγοντες που τις δημιουργούν. Παραμένει, όμως, γεγονός ότι δεν θα ήταν ποτέ δυνατό να γίνει αποδεκτή από τους ψηφοφόρους η ιδέα του προστατευτισμού, αν δεν είχαν πειστεί ότι αυτός όχι μόνο δεν μειώνει το βιοτικό τους επίπεδο, αλλά το αυξάνει σημαντικά.

Είναι σημαντικό να τονιστεί αυτό το γεγονός, επειδή καταρρίπτει πλήρως έναν μύθο που διαδίδουν πολλά δημοφιλή βιβλία. Σύμφωνα με αυτόν τον μύθο, ο σύγχρονος άνθρωπος δεν παρακινείται πλέον από την επιθυμία να βελτιώσει την υλική του ευημερία και να ανυψώσει το βιοτικό του επίπεδο. Οι αντίθετες διατυπώσεις των οικονομολόγων θεωρούνται εσφαλμένες. Ο σύγχρονος άνθρωπος, λέγεται, δίνει προτεραιότητα σε «μη οικονομικά» ή «ανορθολογικά» πράγματα και είναι πρόθυμος να παραιτηθεί από την υλική βελτίωση κάθε φορά που η επίτευξή της παρεμποδίζει αυτές τις «ιδεατές» μέριμνες. Αποτελεί σοβαρό σφάλμα, το οποίο υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει κυρίως τους οικονομολόγους και τους επιχειρηματίες, να ερμηνεύονται τα γεγονότα της εποχής μας από «οικονομική» σκοπιά και να επικρίνονται οι σύγχρονες ιδεολογίες με βάση τις υποτιθέμενες οικονομικές πλάνες τους. Οι άνθρωποι, υποστηρίζεται, επιθυμούν άλλα πράγματα περισσότερο από μια καλή ζωή.

Δύσκολα θα μπορούσε να παρερμηνευθεί κατά περισσότερο κατάφωρο τρόπο η ιστορία της εποχής μας. Οι σύγχρονοί μας παρακινούνται από φανατικό ζήλο να αποκτήσουν περισσότερες ανέσεις και από ασυγκράτητη επιθυμία να απολαύσουν τη ζωή. Χαρακτηριστικό κοινωνικό φαινόμενο της εποχής μας είναι η ομάδα πίεσης, μια συμμαχία

ανθρώπων που επιθυμούν να προαγάγουν τη δική τους υλική ευημερία χρησιμοποιώντας κάθε μέσο, νόμιμο ή παράνομο, ειρηνικό ή βίαιο. Για την ομάδα πίεσης τίποτε δεν έχει σημασία πέρα από την αύξηση του πραγματικού εισοδήματος των μελών της. Δεν ενδιαφέρεται για καμία άλλη πτυχή της ζωής. Δεν την απασχολεί αν η πραγματοποίηση του προγράμματός της βλάπτει τα ζωτικά συμφέροντα άλλων ανθρώπων, του δικού της έθνους ή χώρας ή ολόκληρης της ανθρωπότητας.

Κάθε ομάδα πίεσης, όμως, επιθυμεί ασφαλώς να παρουσιάζει τις απαιτήσεις της ως επωφελείς για τη γενική δημόσια ευημερία και να στιγματίζει τους επικριτές της ως άθλιους κακοποιούς, ηλίθιους και προδότες. Κατά την επιδίωξη των σχεδίων της επιδεικνύει οιονεί θρησκευτικό ζήλο.

Όλα ανεξαιρέτως τα πολιτικά κόμματα υπόσχονται στους υποστηρικτές τους υψηλότερο πραγματικό εισόδημα. Από αυτή την άποψη, δεν υπάρχει καμία διαφορά μεταξύ εθνικιστών και διεθνιστών ούτε μεταξύ των υποστηρικτών της οικονομίας της αγοράς και των υπερμάχων του σοσιαλισμού ή του παρεμβατισμού. Αν ένα κόμμα ζητεί από τους υποστηρικτές του να υποβληθούν σε θυσίες για την υπόθεσή του, παρουσιάζει πάντοτε αυτές τις θυσίες ως αναγκαίο προσωρινό μέσο για την επίτευξη του έσχατου σκοπού, δηλαδή της βελτίωσης της υλικής ευημερίας των μελών του. Κάθε κόμμα θεωρεί ύπουλη συνωμοσία κατά του κύρους και της επιβίωσής του κάθε προσπάθεια αμφισβήτησης της ικανότητας των σχεδίων του να καταστήσουν τα μέλη της ομάδας ευπορότερα. Κάθε κόμμα αντιμετωπίζει με θανάσιμο μίσος τους οικονομολόγους που προβαίνουν σε τέτοια κριτική.

Όλες οι μορφές πολιτικής υπέρ των παραγωγών υποστηρίζονται βάσει της υποτιθέμενης ικανότητάς τους να ανυψώνουν το βιοτικό επίπεδο των μελών του κόμματος. Ο προστατευτισμός και η οικονομική

αυτάρκεια, η συνδικαλιστική πίεση και ο συνδικαλιστικός καταναγκασμός, η εργατική νομοθεσία, οι κατώτατοι μισθολογικοί συντελεστές, οι δημόσιες δαπάνες, η πιστωτική επέκταση, οι επιδοτήσεις και άλλα τεχνάσματα συνιστώνται πάντοτε από τους υποστηρικτές τους ως τα καταλληλότερα ή τα μοναδικά μέσα αύξησης του πραγματικού εισοδήματος των ανθρώπων των οποίων επιδιώκουν τις ψήφους. Κάθε σύγχρονος πολιτικός ηγέτης ή πολιτευτής λέει απαρέγκλιτα στους ψηφοφόρους του: «Το πρόγραμμά μου θα σας καταστήσει όσο εύπορους επιτρέπουν οι συνθήκες, ενώ το πρόγραμμα των αντιπάλων μου θα σας οδηγήσει στη στέρηση και στην αθλιότητα».

Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι απομονωμένοι διανοούμενοι μιλούν διαφορετικά στους εσωτερικούς τους κύκλους. Διακηρύσσουν την προτεραιότητα εκείνων που αποκαλούν αιώνιες και απόλυτες αξίες και προσποιούνται στις ρητορικές τους διακηρύξεις —όχι στην προσωπική τους συμπεριφορά— ότι περιφρονούν τα εγκόσμια και παροδικά πράγματα. Το κοινό, όμως, αγνοεί αυτές τις αποφάνσεις. Κύριος σκοπός της σύγχρονης πολιτικής δράσης είναι να εξασφαλίσει στα μέλη της αντίστοιχης ομάδας πίεσης την υψηλότερη δυνατή υλική ευημερία. Ο μοναδικός τρόπος για να επιτύχει ένας ηγέτης είναι να εμφυσήσει στους ανθρώπους την πεποίθηση ότι το πρόγραμμά του εξυπηρετεί καλύτερα την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Το σφάλμα των πολιτικών υπέρ των παραγωγών έγκειται στην εσφαλμένη οικονομική θεωρία στην οποία βασίζονται.

Αν κάποιος επιθυμεί να ακολουθήσει τη σύγχρονη τάση εξήγησης των ανθρώπινων ζητημάτων μέσω της ορολογίας της ψυχοπαθολογίας, ενδέχεται να μπει στον πειρασμό να πει ότι ο σύγχρονος άνθρωπος, αντιπαραθέτοντας μια πολιτική υπέρ των παραγωγών προς μια πολιτική υπέρ των καταναλωτών, έχει πέσει θύμα ενός είδους σχιζοφρένειας.

Αδυνατεί να αντιληφθεί ότι αποτελεί ενιαίο και αδιαίρετο πρόσωπο, δηλαδή άτομο, και ότι, ως τέτοιο, δεν είναι λιγότερο καταναλωτής από όσο είναι παραγωγός. Η ενότητα της συνείδησής του διασπάται σε δύο μέρη· ο νους του βρίσκεται σε εσωτερική σύγκρουση με τον ίδιο του τον εαυτό.

Ελάχιστη σημασία έχει, όμως, αν θα υιοθετήσουμε ή όχι αυτόν τον τρόπο περιγραφής του γεγονότος ότι η οικονομική θεωρία από την οποία απορρέουν αυτές οι πολιτικές είναι εσφαλμένη. Δεν ασχολούμαστε με την παθολογική πηγή από την οποία μπορεί να προέρχεται ένα σφάλμα, αλλά με το ίδιο το σφάλμα και τις λογικές του ρίζες. Το πρωταρχικό ζήτημα είναι η αποκάλυψη του σφάλματος μέσω λογικού συλλογισμού. Αν μια πρόταση δεν είχε αποδειχθεί λογικά εσφαλμένη, η ψυχοπαθολογία δεν θα ήταν σε θέση να χαρακτηρίσει ως παθολογική την ψυχική κατάσταση από την οποία προέρχεται. Αν ένας άνθρωπος φαντάζεται ότι είναι ο βασιλιάς του Σιάμ, το πρώτο πράγμα που πρέπει να εξακριβώσει ο ψυχίατρος είναι αν πράγματι είναι αυτό που πιστεύει ότι είναι. Μόνο αν δοθεί αρνητική απάντηση σε αυτό το ερώτημα μπορεί ο άνθρωπος να θεωρηθεί παράφρων.

Είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι σύγχρονοί μας έχουν υιοθετήσει μια εσφαλμένη ερμηνεία της σχέσης παραγωγού και καταναλωτή. Όταν αγοράζουν, συμπεριφέρονται σαν να συνδέονται με την αγορά αποκλειστικά ως αγοραστές και αντιστρόφως όταν πωλούν. Ως αγοραστές υποστηρίζουν αυστηρά μέτρα για την προστασία τους από τους πωλητές· ως πωλητές υποστηρίζουν εξίσου αυστηρά μέτρα κατά των αγοραστών. Αυτή, όμως, η αντικοινωνική συμπεριφορά, η οποία κλονίζει τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνικής συνεργασίας, δεν αποτελεί προϊόν παθολογικής ψυχικής κατάστασης. Είναι αποτέλεσμα μιας στενότητας αντιλήψεων που αδυνατεί να κατανοήσει τη λειτουργία της

οικονομίας της αγοράς και να προβλέψει τις έσχατες συνέπειες των ίδιων της των πράξεων.

Μπορεί ευλόγως να υποστηριχθεί ότι η συντριπτική πλειονότητα των συγχρόνων μας δεν είναι διανοητικά και πνευματικά προσαρμοσμένη στη ζωή εντός της κοινωνίας της αγοράς, μολονότι τόσο οι ίδιοι όσο και οι πατέρες τους δημιούργησαν ασυνείδητα αυτή την κοινωνία μέσω των πράξεών τους. Η αδυναμία προσαρμογής τους, όμως, δεν συνίσταται σε τίποτε άλλο παρά στην αποτυχία τους να αναγνωρίσουν τις εσφαλμένες θεωρίες ως τέτοιες.

13. Επιχειρηματική προβολή

Ο καταναλωτής δεν είναι παντογνώστης. Δεν γνωρίζει πού μπορεί να αποκτήσει στη χαμηλότερη τιμή εκείνο που αναζητεί. Πολύ συχνά δεν γνωρίζει καν ποιο είδος αγαθού ή υπηρεσίας είναι κατάλληλο να άρει με τον αποτελεσματικότερο τρόπο τη συγκεκριμένη δυσφορία που επιθυμεί να εξαλείψει. Στην καλύτερη περίπτωση, γνωρίζει τις συνθήκες της αγοράς κατά το άμεσο παρελθόν και διαμορφώνει τα σχέδιά του βάσει αυτών των πληροφοριών. Έργο της επιχειρηματικής προβολής είναι να του μεταδώσει πληροφορίες σχετικά με την πραγματική κατάσταση της αγοράς.

Η επιχειρηματική προβολή πρέπει να είναι επίμονη και κραυγαλέα. Σκοπός της είναι να προσελκύσει την προσοχή των βραδυκίνητων ανθρώπων, να αφυπνίσει λανθάνουσες επιθυμίες και να παρακινήσει τους ανθρώπους να αντικαταστήσουν την αδρανή προσκόλληση στην παραδοσιακή ρουτίνα με την καινοτομία. Για να επιτύχει, η διαφήμιση πρέπει να προσαρμόζεται στη νοοτροπία των ανθρώπων τους οποίους επιδιώκει να προσελκύσει. Πρέπει να ανταποκρίνεται στις προτιμήσεις τους και να μιλά τη γλώσσα τους. Η διαφήμιση είναι οξεία, θορυβώδης,

χονδροειδής και υπερβολική, επειδή το κοινό δεν ανταποκρίνεται σε αξιοπρεπείς υπαινιγμούς. Η κακογουστιά του κοινού αναγκάζει τους διαφημιστές να επιδεικνύουν κακογουστιά στις εκστρατείες προβολής τους. Η τέχνη της διαφήμισης έχει εξελιχθεί σε κλάδο της εφαρμοσμένης ψυχολογίας, συγγενή προς την παιδαγωγική.

Όπως όλα τα πράγματα που έχουν σχεδιαστεί ώστε να ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις των μαζών, η διαφήμιση προκαλεί αποστροφή στους ανθρώπους με εκλεπτυσμένη ευαισθησία. Αυτή η αποστροφή επηρεάζει την αξιολόγηση της επιχειρηματικής προβολής. Η διαφήμιση και όλες οι άλλες μέθοδοι επιχειρηματικής προβολής καταδικάζονται ως μία από τις πιο αποκρουστικές συνέπειες του απεριόριστου ανταγωνισμού. Υποστηρίζεται ότι πρέπει να απαγορευτούν. Οι καταναλωτές, λέγεται, πρέπει να ενημερώνονται από αμερόληπτους ειδικούς· τα δημόσια σχολεία, ο «ακομμάτιστος» Τύπος και οι συνεταιρισμοί πρέπει να αναλάβουν αυτό το καθήκον.

Ο περιορισμός του δικαιώματος των επιχειρηματιών να διαφημίζουν τα προϊόντα τους θα περιόριζε την ελευθερία των καταναλωτών να δαπανούν το εισόδημά τους σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες και επιθυμίες. Θα καθιστούσε αδύνατο να μάθουν όσα μπορούν και επιθυμούν να μάθουν σχετικά με την κατάσταση της αγοράς και τις συνθήκες που ενδέχεται να θεωρούν συναφείς όταν επιλέγουν τι θα αγοράσουν και τι όχι. Δεν θα ήταν πλέον σε θέση να αποφασίζουν βάσει της άποψης που έχουν σχηματίσει οι ίδιοι σχετικά με την αποτίμηση των προϊόντων του από τον πωλητή· θα αναγκάζονταν να ενεργούν βάσει των συστάσεων άλλων ανθρώπων.

Δεν είναι απίθανο αυτοί οι καθοδηγητές να τους προφύλασσαν από ορισμένα σφάλματα. Οι επιμέρους καταναλωτές, όμως, θα βρίσκονταν υπό την κηδεμονία επιτρόπων. Αν η διαφήμιση δεν περιορίζεται, οι

καταναλωτές βρίσκονται, σε γενικές γραμμές, στη θέση ενός σώματος ενόρκων που ενημερώνεται για την υπόθεση ακούγοντας τους μάρτυρες και εξετάζοντας άμεσα όλα τα άλλα αποδεικτικά μέσα. Αν η διαφήμιση περιορίζεται, βρίσκονται στη θέση ενός σώματος ενόρκων στο οποίο ένας δημόσιος λειτουργός ανακοινώνει το αποτέλεσμα της δικής του εξέτασης των αποδεικτικών στοιχείων.

Αποτελεί ευρέως διαδεδομένη πλάνη η πεποίθηση ότι η επιδέξια διαφήμιση μπορεί να πείσει τους καταναλωτές να αγοράσουν οτιδήποτε επιθυμεί να τους πωλήσει ο διαφημιζόμενος. Σύμφωνα με αυτόν τον μύθο, ο καταναλωτής είναι εντελώς ανυπεράσπιστος απέναντι στην «επιθετική» διαφήμιση. Αν αυτό ήταν αληθές, η επιτυχία ή η αποτυχία στις επιχειρήσεις θα εξαρτιόταν αποκλειστικά από τον τρόπο διαφήμισης.

Κανείς, όμως, δεν πιστεύει ότι οποιοδήποτε είδος διαφήμισης θα μπορούσε να είχε επιτρέψει στους κηροποιούς να διατηρήσουν τη θέση τους απέναντι στον ηλεκτρικό λαμπτήρα, στους αμαξάδες απέναντι στα αυτοκίνητα ή στην πένα από φτερό χήνας απέναντι στη χαλύβδινη πένα και, αργότερα, στην πένα με δοχείο μελάνης. Όποιος το παραδέχεται αυτό αποδέχεται εμμέσως ότι η ποιότητα του διαφημιζόμενου αγαθού συμβάλλει αποφασιστικά στην επιτυχία μιας διαφημιστικής εκστρατείας. Δεν υπάρχει τότε κανένας λόγος να υποστηρίζεται ότι η διαφήμιση αποτελεί μέθοδο εξαπάτησης του εύπιστου κοινού.

Είναι ασφαλώς δυνατό ένας διαφημιζόμενος να παρακινήσει κάποιον να δοκιμάσει ένα προϊόν το οποίο δεν θα είχε αγοράσει αν γνώριζε εκ των προτέρων τις ιδιότητές του. Όσο, όμως, η διαφήμιση είναι ελεύθερα διαθέσιμη σε όλες τις ανταγωνιζόμενες επιχειρήσεις, το προϊόν που είναι καλύτερο από τη σκοπιά των επιθυμιών των καταναλωτών θα υπερκεράσει τελικά το λιγότερο κατάλληλο προϊόν, ανεξάρτητα από τις

χρησιμοποιούμενες διαφημιστικές μεθόδους. Τα τεχνάσματα και τα επινοήματα της διαφήμισης είναι εξίσου διαθέσιμα στον πωλητή του καλύτερου προϊόντος όσο και στον πωλητή του χειρότερου. Μόνο ο πρώτος, όμως, απολαμβάνει το πλεονέκτημα που απορρέει από την ανώτερη ποιότητα του προϊόντος του.

Οι συνέπειες της διαφήμισης αγαθών καθορίζονται από το γεγονός ότι, κατά κανόνα, ο αγοραστής είναι σε θέση να σχηματίσει ορθή άποψη σχετικά με τη χρησιμότητα ενός προϊόντος που αγόρασε. Η νοικοκυρά που δοκίμασε μια συγκεκριμένη μάρκα σαπουνιού ή κονσερβοποιημένου τροφίμου μαθαίνει από την εμπειρία αν τη συμφέρει να αγοράζει και να καταναλώνει το ίδιο προϊόν και στο μέλλον. Επομένως, η διαφήμιση ωφελεί τον διαφημιζόμενο μόνο αν η δοκιμή του πρώτου αγορασθέντος δείγματος δεν οδηγήσει τον καταναλωτή στην άρνηση να αγοράσει και άλλο. Μεταξύ των επιχειρηματιών είναι γενικά αποδεκτό ότι δεν συμφέρει να διαφημίζονται προϊόντα που δεν είναι καλά.

Εντελώς διαφορετικές είναι οι συνθήκες στα πεδία στα οποία η εμπειρία δεν μπορεί να μας διδάξει τίποτε. Οι διατυπώσεις της θρησκευτικής, μεταφυσικής και πολιτικής προπαγάνδας δεν μπορούν ούτε να επαληθευτούν ούτε να διαψευστούν από την εμπειρία. Ως προς τη μεταθανάτια ζωή και το απόλυτο δεν υπάρχει καμία εμπειρία. Ως προς τα ζητήματα της πολιτικής οργάνωσης, κάθε εμπειρία αποτελεί πάντοτε εμπειρία σύνθετων φαινομένων, η οποία επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες· το μοναδικό κριτήριο που μπορεί να εφαρμοστεί στις πολιτικές θεωρίες είναι ο απριοριστικός συλλογισμός. Επομένως, η πολιτική προπαγάνδα και η επιχειρηματική προβολή είναι ουσιωδώς διαφορετικά πράγματα, μολονότι συχνά προσφεύγουν στις ίδιες τεχνικές μεθόδους.

Υπάρχουν πολλά δεινά για τα οποία η σύγχρονη τεχνολογία και θεραπευτική δεν διαθέτουν θεραπεία. Υπάρχουν ανίατες ασθένειες και ανεπανόρθωτα προσωπικά ελαττώματα. Αποτελεί θλιβερό γεγονός ότι ορισμένοι άνθρωποι προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τη δυσχερή θέση των συνανθρώπων τους προσφέροντάς τους δήθεν θαυματουργά φάρμακα. Τέτοιες κομπογιαννίτικες πρακτικές δεν καθιστούν τους ηλικιωμένους νέους ούτε τις άσχημες γυναίκες όμορφες. Δημιουργούν μόνο ελπίδες.

Η λειτουργία της αγοράς δεν θα πληττόταν αν οι αρχές εμπόδιζαν διαφημίσεις των οποίων η αλήθεια δεν μπορεί να αποδειχθεί με τις μεθόδους των πειραματικών φυσικών επιστημών. Όποιος, όμως, είναι πρόθυμος να παραχωρήσει αυτή την εξουσία στην κυβέρνηση θα ήταν ασυνεπής αν αντιτασσόταν στην απαίτηση να υποβάλλονται στον ίδιο έλεγχο οι ισχυρισμοί των εκκλησιών και των θρησκευτικών αιρέσεων. Η ελευθερία είναι αδιαίρετη. Μόλις αρχίσει κάποιος να την περιορίζει, εισέρχεται σε μια κατωφέρεια στην οποία είναι δύσκολο να σταματήσει. Αν αναθέσει στην κυβέρνηση το καθήκον να επιβάλλει την αλήθεια στη διαφήμιση αρωμάτων και οδοντόκρεμας, δεν μπορεί να της αρνηθεί το δικαίωμα να επιβλέπει την αλήθεια στα σημαντικότερα ζητήματα της θρησκείας, της φιλοσοφίας και της κοινωνικής ιδεολογίας.

Η ιδέα ότι η επιχειρηματική προβολή μπορεί να εξαναγκάσει τους καταναλωτές να υποταχθούν στη βούληση των διαφημιζομένων είναι εσφαλμένη. Η διαφήμιση δεν μπορεί ποτέ να επιτύχει την αντικατάσταση καλύτερων ή φθηνότερων αγαθών από χειρότερα αγαθά.

Από τη σκοπιά του διαφημιζομένου, οι δαπάνες διαφήμισης αποτελούν μέρος του συνολικού κόστους παραγωγής. Ο επιχειρηματίας δαπανά χρήματα για διαφήμιση εφόσον και στον βαθμό στον οποίο

αναμένει ότι η συνακόλουθη αύξηση των πωλήσεων θα αυξήσει τις συνολικές καθαρές εισπράξεις. Από αυτή την άποψη, δεν υπάρχει καμία διαφορά μεταξύ του διαφημιστικού κόστους και όλων των άλλων στοιχείων του κόστους παραγωγής.

Έχει επιχειρηθεί να γίνει διάκριση μεταξύ κόστους παραγωγής και κόστους πωλήσεων. Έχει υποστηριχθεί ότι η αύξηση του κόστους παραγωγής αυξάνει την προσφορά, ενώ η αύξηση του κόστους πωλήσεων —συμπεριλαμβανομένου του διαφημιστικού κόστους— αυξάνει τη ζήτηση.[27] Αυτό αποτελεί σφάλμα. Όλες οι δαπάνες παραγωγής πραγματοποιούνται με την πρόθεση να αυξηθεί η ζήτηση. Αν ένας παραγωγός ζαχαρωτών χρησιμοποιεί καλύτερη πρώτη ύλη, αποβλέπει στην αύξηση της ζήτησης, όπως ακριβώς όταν καθιστά ελκυστικότερες τις συσκευασίες, περισσότερο φιλόξενα τα καταστήματά του ή δαπανά περισσότερα για διαφήμιση.

Η ιδέα που βρίσκεται πίσω από την αύξηση του κόστους παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος είναι πάντοτε η αύξηση της ζήτησης. Αν ένας επιχειρηματίας επιθυμεί να αυξήσει την προσφορά, πρέπει να αυξήσει το συνολικό κόστος παραγωγής, πράγμα που συχνά οδηγεί σε μείωση του κόστους παραγωγής ανά μονάδα.

27.Πρβλ. Edward H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition* (Cambridge, Massachusetts, 1935), σ. 123 επ.

14. Η «Volkswirtschaft»

ΣτΜ: Ο όρος Volkswirtschaft διατηρείται στο γερμανικό πρωτότυπο, επειδή, όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Ludwig von Mises, δεν διαθέτει ακριβές μονολεκτικό ισοδύναμο και εδώ δηλώνει την εθνική οικονομία ως ενιαίο σύνολο που διευθύνεται από το κράτος.

Η οικονομία της αγοράς καθαυτή δεν αναγνωρίζει πολιτικά σύνορα. Πεδίο της είναι ολόκληρος ο κόσμος.

Ο όρος *Volkswirtschaft* χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν από τους Γερμανούς υπερμάχους της παντοδυναμίας του κράτους. Μόνο πολύ αργότερα άρχισαν οι Βρετανοί και οι Γάλλοι να μιλούν για τη «βρετανική οικονομία» και τη «γαλλική οικονομία» —*l'économie française*— ως διακριτές από τις οικονομίες άλλων εθνών. Ούτε η αγγλική ούτε η γαλλική γλώσσα, όμως, δημιούργησε όρο ισοδύναμο προς το *Volkswirtschaft*. Με τη σύγχρονη τάση προς τον εθνικό σχεδιασμό και την εθνική αυτάρκεια, η θεωρία που εμπεριέχεται σε αυτή τη γερμανική λέξη έγινε δημοφιλής παντού. Παρ' όλα αυτά, μόνο η γερμανική γλώσσα μπορεί να εκφράσει με μία λέξη το σύνολο των ιδεών που αυτή υποδηλώνει.

Η *Volkswirtschaft* είναι το συνολικό σύμπλεγμα των οικονομικών δραστηριοτήτων ενός κυρίαρχου έθνους, το οποίο διευθύνεται και ελέγχεται από την κυβέρνηση. Είναι ο σοσιαλισμός πραγματωμένος εντός των πολιτικών συνόρων κάθε έθνους. Όταν χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο, οι άνθρωποι έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι οι πραγματικές συνθήκες διαφέρουν από την κατάσταση πραγμάτων την οποία θεωρούν ως τη μόνη κατάλληλη και επιθυμητή. Κρίνουν, όμως, όλα όσα συμβαίνουν στην οικονομία της αγοράς από τη σκοπιά αυτού του ιδεώδους. Υποθέτουν ότι υπάρχει ασυμφιλίωτη σύγκρουση μεταξύ των συμφερόντων της *Volkswirtschaft* και των συμφερόντων των ιδιοτελών ατόμων που επιδιώκουν το κέρδος. Δεν διστάζουν να αποδώσουν προτεραιότητα στα συμφέροντα της *Volkswirtschaft* έναντι των συμφερόντων των ατόμων.

Ο ενάρετος πολίτης πρέπει πάντοτε να θέτει τα συμφέροντα της *Volkswirtschaft* —τα *volkswirtschaftliche* συμφέροντα— υπεράνω των δικών του ιδιοτελών συμφερόντων. Πρέπει να ενεργεί αυτοβούλως σαν να ήταν δημόσιος λειτουργός που εκτελεί τις εντολές της κυβέρνησης. *Gemeinnutz geht vor Eigennutz* —«το κοινό όφελος προηγείται του ατομικού συμφέροντος»— ήταν η θεμελιώδης αρχή της ναζιστικής οικονομικής διαχείρισης. Επειδή, όμως, οι άνθρωποι θεωρούνται υπερβολικά αμβλύνοες και φαύλοι για να συμμορφωθούν προς αυτόν τον κανόνα, έργο της κυβέρνησης είναι να επιβάλει τη συμμόρφωσή τους. Οι Γερμανοί ηγεμόνες του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα —με εξέχοντες ανάμεσά τους τους εκλέκτορες του Βρανδεμβούργου από τον Οίκο των Hohenzollern και τους βασιλείς της Πρωσίας— ανταποκρίθηκαν πλήρως σε αυτό το καθήκον. Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, ακόμη και στη Γερμανία, οι φιλελεύθερες ιδεολογίες που εισήχθησαν από τη Δύση εκτόπισαν τις δοκιμασμένες και «φυσικές» πολιτικές του εθνικισμού και του σοσιαλισμού. Ωστόσο, η *Sozialpolitik* του

Bismarck και των διαδόχων του και, τελικά, ο ναζισμός τις αποκατέστησαν.

Τα συμφέροντα μιας *Volkswirtschaft* θεωρούνται αδυσώπητα αντίθετα όχι μόνο προς τα συμφέροντα των ατόμων, αλλά εξίσου και προς τα συμφέροντα της *Volkswirtschaft* κάθε ξένου έθνους. Η επιθυμητότερη κατάσταση μιας *Volkswirtschaft* είναι η πλήρης οικονομική αυτάρκεια. Ένα έθνος που εξαρτάται από οποιεσδήποτε εισαγωγές από το εξωτερικό στερείται οικονομικής ανεξαρτησίας· η κυριαρχία του αποτελεί απλώς επίφαση. Κατά συνέπεια, ένα έθνος που δεν μπορεί να παράγει στο εσωτερικό του όλα όσα χρειάζεται είναι υποχρεωμένο να κατακτήσει όλες τις αναγκαίες επικράτειες. Για να είναι πραγματικά κυρίαρχο και ανεξάρτητο, ένα έθνος πρέπει να διαθέτει *Lebensraum*, δηλαδή ζωτικό χώρο: μια επικράτεια τόσο μεγάλη και τόσο πλούσια σε φυσικούς πόρους, ώστε να μπορεί να ζει σε συνθήκες αυτάρκειας με βιοτικό επίπεδο όχι χαμηλότερο από εκείνο οποιουδήποτε άλλου έθνους.

Επομένως, η ιδέα της *Volkswirtschaft* αποτελεί τη ριζικότερη άρνηση όλων των αρχών της οικονομίας της αγοράς. Αυτή η ιδέα καθοδήγησε, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις οικονομικές πολιτικές όλων των εθνών κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η επιδίωξη αυτής της ιδέας προκάλεσε τους τρομερούς πολέμους του αιώνα μας και ενδέχεται να πυροδοτήσει ακόμη ολεθριότερους πολέμους στο μέλλον.

Από τις απαρχές της ανθρώπινης ιστορίας, οι δύο αντίθετες αρχές της οικονομίας της αγοράς και της *Volkswirtschaft* συγκρούονταν μεταξύ τους. Η κυβέρνηση, δηλαδή ο κοινωνικός μηχανισμός εξαναγκασμού και καταναγκασμού, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της ειρηνικής συνεργασίας. Η οικονομία της αγοράς δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς μια αστυνομική εξουσία που διαφυλάσσει την ομαλή λειτουργία της μέσω της απειλής ή της άσκησης βίας κατά όσων διαταράσσουν την

ειρήνη. Οι απαραίτητοι, όμως, διοικητικοί λειτουργοί και οι ένοπλοι υποστηρικτές τους βρίσκονται πάντοτε στον πειρασμό να χρησιμοποιήσουν τα όπλα τους για να εγκαθιδρύσουν τη δική τους ολοκληρωτική κυριαρχία. Για τους φιλόδοξους βασιλείς και αρχιστρατήγους, η ίδια η ύπαρξη μιας σφαίρας της ζωής των ατόμων που δεν υπόκειται σε κρατική ρύθμιση αποτελεί πρόκληση. Οι ηγεμόνες, οι κυβερνήτες και οι στρατηγοί δεν είναι ποτέ φιλελεύθεροι με δική τους πρωτοβουλία. Καθίστανται φιλελεύθεροι μόνο όταν εξαναγκάζονται από τους πολίτες.

Τα προβλήματα που εγείρουν τα σχέδια των σοσιαλιστών και των παρεμβατιστών θα εξεταστούν σε μεταγενέστερα μέρη του παρόντος βιβλίου. Εδώ πρέπει να απαντήσουμε μόνο στο ερώτημα αν κάποια από τα ουσιώδη γνωρίσματα της *Volkswirtschaft* είναι συμβατά με την οικονομία της αγοράς. Διότι οι υπέρμαχοι της ιδέας της *Volkswirtschaft* δεν θεωρούν το σχέδιό τους απλώς ως πρότυπο για την εγκαθίδρυση μιας μελλοντικής κοινωνικής τάξης. Διακηρύσσουν εμφατικά ότι ακόμη και υπό το σύστημα της οικονομίας της αγοράς —το οποίο, ασφαλώς, στα μάτια τους αποτελεί εξαχρειωμένο και φαύλο προϊόν πολιτικών αντίθετων προς την ανθρώπινη φύση— υπάρχουν διακριτές *Volkswirtschaften*.

Κατά την άποψή τους, εκείνο που διαχωρίζει μια *Volkswirtschaft* από όλες τις άλλες δεν είναι απλώς οι πολιτικοί θεσμοί, όπως θα ήθελαν να μας κάνουν να πιστέψουμε οι οικονομολόγοι. Δεν είναι οι εμπορικοί και μεταναστευτικοί φραγμοί που δημιουργούνται μέσω της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρηματικές δραστηριότητες ούτε οι διαφορές στη νομοθεσία και στην προστασία που παρέχουν στα άτομα τα δικαστήρια εκείνα που δημιουργούν τη διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου. Αυτή η διαφορά, υποστηρίζουν, αποτελεί αντιθέτως αναγκαίο

προϊόν της ίδιας της φύσης των πραγμάτων, ενός αναπόδραστου παράγοντα. Δεν μπορεί να εξαλειφθεί από καμία ιδεολογία και επιφέρει τις συνέπειές της ανεξάρτητα από το αν οι νόμοι, οι διοικητικοί λειτουργοί και οι δικαστές είναι διατεθειμένοι να την αναγνωρίσουν.

Έτσι, στα μάτια τους, η *Volkswirtschaft* εμφανίζεται ως πραγματικότητα δεδομένη από τη φύση, ενώ η παγκόσμια οικουμενική κοινωνία των ανθρώπων, η παγκόσμια οικονομία —*Weltwirtschaft*— δεν είναι παρά ένα φανταστικό φάντασμα μιας νόθας θεωρίας, ένα σχέδιο που επινοήθηκε για την καταστροφή του πολιτισμού.

Η αλήθεια είναι ότι τα άτομα, όταν δρουν υπό την ιδιότητά τους ως παραγωγών και καταναλωτών, πωλητών και αγοραστών, δεν διακρίνουν μεταξύ εγχώριας και ξένης αγοράς. Διακρίνουν μεταξύ τοπικού εμπορίου και εμπορίου με περισσότερο απομακρυσμένους τόπους, στον βαθμό στον οποίο υπεισέρχεται το κόστος μεταφοράς. Αν η κυβερνητική παρέμβαση, όπως η επιβολή δασμών, καθιστά ακριβότερες τις διεθνείς συναλλαγές, λαμβάνουν υπόψη το γεγονός αυτό με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο λαμβάνουν υπόψη το κόστος μεταφοράς. Ένας δασμός στο χαβιάρι δεν έχει διαφορετικό αποτέλεσμα από μια αύξηση του κόστους μεταφοράς. Η απόλυτη απαγόρευση εισαγωγής χαβιαριού δημιουργεί μια κατάσταση πραγμάτων η οποία δεν διαφέρει από εκείνη που θα επικρατούσε αν το χαβιάρι δεν μπορούσε να μεταφερθεί χωρίς ουσιώδη υποβάθμιση της ποιότητάς του.

Στην ιστορία της Δύσης δεν υπήρξε ποτέ περιφερειακή ή εθνική αυτάρκεια. Μπορούμε να δεχθούμε ότι υπήρξε μια περίοδος κατά την οποία ο καταμερισμός της εργασίας δεν υπερέβαινε τα μέλη ενός οικογενειακού νοικοκυριού. Υπήρχε αυτάρκεια οικογενειών και φυλών που δεν ασκούσαν διαπροσωπική ανταλλαγή. Μόλις, όμως, εμφανίστηκε η διαπροσωπική ανταλλαγή, υπερέβη τα όρια των πολιτικών

κοινοτήτων. Ο αντιπραγματισμός μεταξύ των κατοίκων περιοχών που απείχαν περισσότερο μεταξύ τους και μεταξύ των μελών διαφορετικών φυλών, χωριών και πολιτικών κοινοτήτων προηγήθηκε του αντιπραγματισμού μεταξύ γειτόνων.

Τα πρώτα πράγματα που επιδίωξαν να αποκτήσουν οι άνθρωποι μέσω αντιπραγματισμού και εμπορίου ήταν εκείνα που δεν μπορούσαν να παραγάγουν οι ίδιοι από τους δικούς τους πόρους. Το αλάτι, άλλα ορυκτά και μέταλλα των οποίων τα κοιτάσματα είναι άνισα κατανεμημένα στην επιφάνεια της γης, τα δημητριακά που δεν μπορούσαν να καλλιεργηθούν στο εγχώριο έδαφος και τα τεχνουργήματα που ήταν ικανοί να κατασκευάσουν μόνο οι κάτοικοι ορισμένων περιοχών αποτέλεσαν τα πρώτα αντικείμενα του εμπορίου. Το εμπόριο άρχισε ως εξωτερικό εμπόριο. Μόνο αργότερα αναπτύχθηκε η εγχώρια ανταλλαγή μεταξύ γειτόνων. Τα προϊόντα μακρινών περιοχών άνοιξαν τα πρώτα ρήγματα μέσω των οποίων η κλειστή οικιακή οικονομία εισήλθε στη διαπροσωπική ανταλλαγή. Κανένας καταναλωτής δεν ενδιαφερόταν, για τους δικούς του σκοπούς, αν το αλάτι και τα μέταλλα που αγόραζε είχαν «εγχώρια» ή «ξένη» προέλευση. Αν συνέβαινε διαφορετικά, οι κυβερνήσεις δεν θα είχαν κανέναν λόγο να παρεμβαίνουν μέσω δασμών και άλλων φραγμών στο εξωτερικό εμπόριο.

Ακόμη, όμως, και αν μια κυβέρνηση κατορθώσει να καταστήσει ανυπέρβλητους τους φραγμούς που διαχωρίζουν την εγχώρια αγορά της από τις ξένες αγορές και εγκαθιδρύσει έτσι πλήρη εθνική αυτάρκεια, δεν δημιουργεί μια *Volkswirtschaft*. Μια απολύτως αυτάρκης οικονομία της αγοράς εξακολουθεί, παρ' όλα αυτά, να αποτελεί οικονομία της αγοράς· συγκροτεί ένα κλειστό και απομονωμένο καταλλακτικό σύστημα. Το γεγονός ότι οι πολίτες της στερούνται τα πλεονεκτήματα που θα

μπορούσαν να αποκομίσουν από τον διεθνή καταμερισμό της εργασίας αποτελεί απλώς δεδομένο των οικονομικών τους συνθηκών. Μόνο αν μια τέτοια απομονωμένη χώρα μεταβεί ολοκληρωτικά στον σοσιαλισμό μετατρέπει την οικονομία της αγοράς της σε *Volkswirtschaft*.

Γοητευμένοι από την προπαγάνδα του νεομερκαντιλισμού, οι άνθρωποι χρησιμοποιούν εκφράσεις που αντιβαίνουν τόσο στις αρχές τις οποίες ακολουθούν στη δράση τους όσο και σε όλα τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής τάξης μέσα στην οποία ζουν. Οι Βρετανοί άρχισαν προ πολλού να αποκαλούν «δικές μας» τις παραγωγικές εγκαταστάσεις και τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις που βρίσκονταν στη Μεγάλη Βρετανία, ακόμη και εκείνες που βρίσκονταν στις Κτήσεις, στις Ανατολικές Ινδίες και στις αποικίες. Αν, όμως, κάποιος δεν επιθυμούσε απλώς να επιδείξει τον πατριωτικό του ζήλο και να εντυπωσιάσει τους άλλους, δεν ήταν διατεθειμένος να καταβάλει υψηλότερη τιμή για τα προϊόντα των «δικών του» παραγωγικών εγκαταστάσεων από ό,τι για τα προϊόντα των «ξένων» εγκαταστάσεων.

Ακόμη και αν συμπεριφερόταν με αυτόν τον τρόπο, ο χαρακτηρισμός ως «δικών μας» των παραγωγικών εγκαταστάσεων που βρίσκονταν εντός των πολιτικών συνόρων του έθνους του δεν θα ήταν κατάλληλος. Υπό ποια έννοια μπορούσε ένας κάτοικος του Λονδίνου, πριν από την εθνικοποίηση, να αποκαλεί «δικά μας» τα ανθρακωρυχεία που βρίσκονταν στην Αγγλία αλλά δεν του ανήκαν και «ξένα» τα ανθρακωρυχεία του Ruhr; Είτε αγόραζε «βρετανικό» είτε «γερμανικό» άνθρακα, έπρεπε πάντοτε να καταβάλει ολόκληρη την αγοραία τιμή. Δεν είναι η «Αμερική» εκείνη που αγοράζει σαμπάνια από τη «Γαλλία». Είναι πάντοτε ένας συγκεκριμένος Αμερικανός που την αγοράζει από έναν συγκεκριμένο Γάλλο.

Στον βαθμό στον οποίο απομένει ακόμη κάποιο πεδίο για τις πράξεις των ατόμων, στον βαθμό στον οποίο υπάρχουν ατομική ιδιοκτησία και ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ ατόμων, δεν υπάρχει *Volkswirtschaft*. Μόνο όταν ο πλήρης κυβερνητικός έλεγχος αντικαταστήσει τις επιλογές των ατόμων αναδύεται η *Volkswirtschaft* ως πραγματική οντότητα.

Κεφάλαιο 16: ΟΙ ΤΙΜΕΣ

(**ΣτΜ**.: Για τη διατήρηση της κρίσιμης εννοιολογικής διάκρισης του Mises, το *valuation* αποδίδεται ως «αποτίμηση», ενώ το *appraisement* ως «εκτίμηση της αγοραίας τιμής».)

1. Η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών

Σε μια περιστασιακή πράξη αντιπραγματισμού, κατά την οποία άνθρωποι που συνήθως δεν συναλλάσσονται με άλλους ανταλλάσσουν αγαθά που κατά κανόνα δεν αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής, η σχέση ανταλλαγής καθορίζεται μόνο εντός ευρέων ορίων. Η καταλλακτική, δηλαδή η θεωρία των σχέσεων ανταλλαγής και των τιμών, δεν μπορεί να προσδιορίσει σε ποιο σημείο εντός αυτών των ορίων θα διαμορφωθεί η συγκεκριμένη σχέση ανταλλαγής. Το μόνο που μπορεί να υποστηρίξει σχετικά με τέτοιες ανταλλαγές είναι ότι μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο αν κάθε μέρος αποτιμά εκείνο που λαμβάνει υψηλότερα από εκείνο που παραδίδει.

Η επανάληψη επιμέρους πράξεων ανταλλαγής δημιουργεί βαθμιαία την αγορά, παράλληλα με την εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας μέσα σε μια κοινωνία βασισμένη στην ατομική ιδιοκτησία. Καθώς η παραγωγή για την κατανάλωση άλλων ανθρώπων καθίσταται κανόνας, τα μέλη της κοινωνίας πρέπει να πωλούν και να αγοράζουν. Ο

πολλαπλασιασμός των πράξεων ανταλλαγής και η αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που προσφέρουν ή ζητούν τα ίδια αγαθά περιορίζουν τα περιθώρια μεταξύ των αποτιμήσεων των συναλλασσόμενων μερών.

Η έμμεση ανταλλαγή και η τελειοποίησή της μέσω της χρήσης του χρήματος διαιρούν τις συναλλαγές σε δύο διακριτά μέρη: την πώληση και την αγορά. Εκείνο που στα μάτια του ενός μέρους αποτελεί πώληση αποτελεί για το άλλο αγορά. Η πρακτικά απεριόριστη διαιρετότητα του χρήματος επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό των σχέσεων ανταλλαγής. Οι σχέσεις ανταλλαγής λαμβάνουν πλέον, κατά κανόνα, τη μορφή χρηματικών τιμών. Καθορίζονται εντός εξαιρετικά στενών ορίων:

- αφενός, από τις αποτιμήσεις του οριακού αγοραστή και του οριακού προσφέροντος που απέχει από την πώληση ·
- αφετέρου, από τις αποτιμήσεις του οριακού πωλητή και του οριακού δυνητικού αγοραστή που απέχει από την αγορά.

Η διασύνδεση της αγοράς αποτελεί αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων των επιχειρηματιών, των επιχειρηματιών-προωθητών, των κερδοσκόπων, καθώς και όσων πραγματοποιούν προθεσμιακές συναλλαγές και πράξεις αρμπιτράζ. Έχει υποστηριχθεί ότι η καταλλακτική βασίζεται στην αντίθετη προς την πραγματικότητα παραδοχή ότι όλα τα συναλλασσόμενα μέρη διαθέτουν τέλεια γνώση των δεδομένων της αγοράς και είναι, επομένως, σε θέση να αξιοποιήσουν με τον καλύτερο τρόπο τις ευνοϊκότερες ευκαιρίες αγοράς και πώλησης.

Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι οικονομολόγοι πίστευαν πράγματι ότι μια τέτοια παραδοχή εμπεριέχεται στη θεωρία των τιμών. Οι συγγραφείς

αυτοί όχι μόνο δεν αντιλήφθηκαν από ποιες απόψεις ένας κόσμος κατοικούμενος από ανθρώπους απολύτως ίσους ως προς τη γνώση και την προνοητικότητα θα διέφερε από τον πραγματικό κόσμο, τον οποίο όλοι οι οικονομολόγοι επιδίωκαν να ερμηνεύσουν αναπτύσσοντας τις θεωρίες τους· επιπλέον, δεν αντιλήφθηκαν ότι ούτε οι ίδιοι κατέφευγαν σε μια τέτοια παραδοχή κατά τη δική τους πραγμάτευση των τιμών.

Σε ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο κάθε δρων είναι σε θέση να αναγνωρίζει ορθά την κατάσταση της αγοράς με τον ίδιο βαθμό οξυδέρκειας, η προσαρμογή των τιμών σε κάθε μεταβολή των δεδομένων θα επιτυγχανόταν μονομιάς. Είναι αδύνατο να φανταστούμε μια τέτοια ομοιομορφία ως προς την ορθή γνώση και εκτίμηση των μεταβολών των δεδομένων παρά μόνο μέσω της παρέμβασης υπεράνθρωπων δυνάμεων. Θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι κάθε άνθρωπο επισκέπτεται ένας άγγελος, ο οποίος τον πληροφορεί για τη μεταβολή των δεδομένων που έχει επέλθει και τον συμβουλεύει πώς να προσαρμόσει κατά τον καταλληλότερο τρόπο τη συμπεριφορά του σε αυτή τη μεταβολή.

Η αγορά που εξετάζει η καταλλακτική είναι, ασφαλώς, γεμάτη από ανθρώπους οι οποίοι έχουν επίγνωση των μεταβολών των δεδομένων σε διαφορετικό βαθμό και οι οποίοι, ακόμη και όταν διαθέτουν τις ίδιες πληροφορίες, τις εκτιμούν διαφορετικά. Η λειτουργία της αγοράς αντανακλά το γεγονός ότι οι μεταβολές των δεδομένων γίνονται αρχικά αντιληπτές μόνο από λίγους ανθρώπους και ότι διαφορετικοί άνθρωποι συνάγουν διαφορετικά συμπεράσματα κατά την εκτίμηση των συνεπειών τους. Τα περισσότερο επιχειρηματικά και οξυδερκή άτομα αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία· τα υπόλοιπα ακολουθούν αργότερα. Οι διορατικότεροι άνθρωποι εκτιμούν τις συνθήκες ορθότερα από τους λιγότερο ευφυείς και, επομένως, επιτυγχάνουν καλύτερα αποτελέσματα

με τις πράξεις τους. Οι οικονομολόγοι δεν πρέπει ποτέ να παραβλέπουν, κατά τους συλλογισμούς τους, το γεγονός ότι η έμφυτη και επίκτητη ανισότητα των ανθρώπων διαφοροποιεί τον τρόπο με τον οποίο προσαρμόζονται στις συνθήκες του περιβάλλοντός τους.

Η κινητήρια δύναμη της διαδικασίας της αγοράς δεν παρέχεται ούτε από τους καταναλωτές ούτε από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής —της γης, των κεφαλαιουχικών αγαθών και της εργασίας— αλλά από τους επιχειρηματίες-προωθητές και κερδοσκόπους. Πρόκειται για ανθρώπους που επιδιώκουν να αποκομίσουν κέρδη αξιοποιώντας τις διαφορές των τιμών. Επειδή αντιλαμβάνονται τα πράγματα ταχύτερα και διαθέτουν μεγαλύτερη προνοητικότητα από τους άλλους ανθρώπους, αναζητούν πηγές κέρδους. Αγοράζουν όπου και όταν θεωρούν ότι οι τιμές είναι υπερβολικά χαμηλές και πωλούν όπου και όταν θεωρούν ότι είναι υπερβολικά υψηλές.

Απευθύνονται στους ιδιοκτήτες των συντελεστών παραγωγής και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός αυξάνει τις τιμές αυτών των συντελεστών έως το όριο που αντιστοιχεί στις προβλέψεις τους σχετικά με τις μελλοντικές τιμές των προϊόντων. Απευθύνονται επίσης στους καταναλωτές και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός συμπιέζει τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών έως το σημείο στο οποίο μπορεί να πωληθεί ολόκληρη η προσφορά. Η κερδοσκοπία που αποβλέπει στο κέρδος αποτελεί την κινητήρια δύναμη της αγοράς, όπως αποτελεί και την κινητήρια δύναμη της παραγωγής.

Η αναταραχή στην αγορά δεν παύει ποτέ. Η νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν έχει κανένα αντίστοιχο στην πραγματικότητα. Δεν μπορεί ποτέ να αναδυθεί μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία το άθροισμα των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής —αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η χρονική

προτίμηση— να ισούται με τις τιμές των προϊόντων και να μην αναμένονται περαιτέρω μεταβολές. Υπάρχουν πάντοτε κέρδη που μπορεί να πραγματοποιήσει κάποιος. Η προσδοκία του κέρδους αποτελεί πάντοτε δέλεαρ για τους κερδοσκόπους.

Η νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας αποτελεί νοητικό εργαλείο για την κατανόηση του επιχειρηματικού κέρδους και της επιχειρηματικής ζημίας. Ασφαλώς, δεν αποτελεί υπόδειγμα για την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών. Οι τελικές τιμές που αντιστοιχούν σε αυτή τη νοητική κατασκευή δεν ταυτίζονται κατά κανέναν τρόπο με τις αγοραίες τιμές. Οι δραστηριότητες των επιχειρηματιών ή οποιωνδήποτε άλλων δρώντων στην οικονομική σκηνή δεν καθοδηγούνται από εκτιμήσεις σχετικές με υποτιθέμενες τιμές ισορροπίας ή με την ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία.

Οι επιχειρηματίες λαμβάνουν υπόψη τις προβλεπόμενες μελλοντικές τιμές και όχι τις τελικές τιμές ή τις τιμές ισορροπίας. Ανακαλύπτουν αποκλίσεις μεταξύ του ύψους των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και των προβλεπόμενων μελλοντικών τιμών των προϊόντων και επιδιώκουν να επωφεληθούν από αυτές τις αποκλίσεις. Οι προσπάθειές τους θα οδηγούσαν τελικά στην εμφάνιση της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, αν δεν εμφανίζονταν περαιτέρω μεταβολές των δεδομένων.

Οι δραστηριότητες των επιχειρηματιών δημιουργούν μια τάση προς την εξίσωση των τιμών των ίδιων αγαθών σε όλα τα τμήματα της αγοράς, αφού ληφθούν δεόντως υπόψη το κόστος μεταφοράς και ο χρόνος που αυτή απορροφά. Οι διαφορές τιμών που δεν είναι απλώς προσωρινές και δεν πρόκειται να εξαλειφθούν από την επιχειρηματική δράση αποτελούν πάντοτε προϊόν ιδιαίτερων εμποδίων που ανακόπτουν

την εγγενή τάση προς την εξίσωση. Κάποιος φραγμός εμποδίζει την παρέμβαση της επιχειρηματικής δραστηριότητας που αποβλέπει στο κέρδος. Ένας παρατηρητής που δεν είναι αρκετά εξοικειωμένος με τις πραγματικές εμπορικές συνθήκες συχνά αδυνατεί να αναγνωρίσει το θεσμικό εμπόδιο που παρεμποδίζει αυτή την εξίσωση. Οι ενδιαφερόμενοι έμποροι, όμως, γνωρίζουν πάντοτε τι τους εμποδίζει να επωφεληθούν από αυτές τις διαφορές.

Οι στατιστικολόγοι αντιμετωπίζουν υπερβολικά επιπόλαια και αυτό το πρόβλημα. Όταν ανακαλύπτουν διαφορές στη χονδρική τιμή ενός αγαθού μεταξύ δύο πόλεων ή χωρών, οι οποίες δεν εξηγούνται πλήρως από το κόστος μεταφοράς, τους δασμούς και τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης, αρκούνται στον ισχυρισμό ότι η αγοραστική δύναμη του χρήματος και το «επίπεδο» των τιμών είναι διαφορετικά.[1] Βάσει τέτοιων ισχυρισμών καταρτίζονται προγράμματα για την εξάλειψη αυτών των διαφορών μέσω νομισματικών μέτρων.

Η βαθύτερη αιτία αυτών των διαφορών, όμως, δεν μπορεί να βρίσκεται στις νομισματικές συνθήκες. Αν οι τιμές και στις δύο χώρες εκφράζονται στο ίδιο είδος χρήματος, πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα τι εμποδίζει τους επιχειρηματίες να αναλάβουν συναλλαγές που είναι αναπόφευκτο να εξαλείψουν τις διαφορές των τιμών. Η κατάσταση είναι ουσιαστικά η ίδια αν οι τιμές εκφράζονται σε διαφορετικά είδη χρήματος. Διότι η αμοιβαία σχέση ανταλλαγής μεταξύ των διαφόρων ειδών χρήματος τείνει προς ένα σημείο στο οποίο δεν απομένει κανένα περιθώριο επικερδούς εκμετάλλευσης των διαφορών των τιμών των αγαθών.

Κάθε φορά που διατηρούνται διαφορές στις τιμές των αγαθών μεταξύ διαφορετικών τόπων, έργο της οικονομικής ιστορίας και της περιγραφικής οικονομικής είναι να εξακριβώσουν ποιοι θεσμικοί φραγμοί

παρεμποδίζουν την εκτέλεση συναλλαγών οι οποίες πρέπει να οδηγήσουν στην εξίσωση των τιμών.

Όλες οι τιμές που γνωρίζουμε είναι τιμές του παρελθόντος. Αποτελούν δεδομένα της οικονομικής ιστορίας. Όταν μιλάμε για παρούσες τιμές, υπονοούμε ότι οι τιμές του άμεσου μέλλοντος δεν θα διαφέρουν από εκείνες του άμεσου παρελθόντος. Κάθε ισχυρισμός, όμως, σχετικά με τις μελλοντικές τιμές αποτελεί απλώς προϊόν της κατανόησης των μελλοντικών γεγονότων.

Η εμπειρία της οικονομικής ιστορίας δεν μας λέει ποτέ τίποτε περισσότερο από το ότι, σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο, δύο μέρη, ο Α και ο Β, αντάλλαξαν μια καθορισμένη ποσότητα του αγαθού a έναντι ενός καθορισμένου αριθμού μονάδων του χρήματος p. Όταν μιλάμε για τέτοιες πράξεις αγοράς και πώλησης στην αγοραία τιμή του a, καθοδηγούμαστε από μια θεωρητική διαπίστωση που συνάγεται από απριοριστική αφετηρία. Πρόκειται για τη διαπίστωση ότι, όταν απουσιάζουν ειδικοί παράγοντες που προκαλούν διαφορές τιμών, οι τιμές που καταβάλλονται στον ίδιο τόπο και χρόνο για ίσες ποσότητες του ίδιου αγαθού τείνουν προς την εξίσωση, δηλαδή προς μια τελική τιμή. Οι πραγματικές αγοραίες τιμές, όμως, δεν φθάνουν ποτέ σε αυτή την τελική κατάσταση. Οι διάφορες αγοραίες τιμές για τις οποίες μπορούμε να αποκτήσουμε πληροφορίες διαμορφώθηκαν υπό διαφορετικές συνθήκες. Δεν επιτρέπεται να συγχέονται οι μέσοι όροι που υπολογίζονται από αυτές με τις τελικές τιμές.

Μόνο όσον αφορά τα αντικαταστατά αγαθά που αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε οργανωμένα χρηματιστήρια αξιών ή εμπορευμάτων επιτρέπεται, κατά τη σύγκριση των τιμών, να υποθέτουμε ότι αυτές αναφέρονται στην ίδια ποιότητα. Πέρα από αυτές τις χρηματιστηριακές τιμές και τις τιμές αγαθών των οποίων η

ομοιογένεια μπορεί να εξακριβωθεί επακριβώς μέσω τεχνολογικής ανάλυσης, αποτελεί σοβαρό σφάλμα η παραγνώριση των διαφορών στην ποιότητα του σχετικού αγαθού.

Ακόμη και στο χονδρικό εμπόριο ακατέργαστων υφαντουργικών προϊόντων, η ποικιλομορφία των ειδών διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Η σύγκριση των τιμών των καταναλωτικών αγαθών είναι κατά κύριο λόγο παραπλανητική λόγω των διαφορών ποιότητας. Η ποσότητα που αποτελεί αντικείμενο μιας συγκεκριμένης συναλλαγής είναι επίσης σημαντική για τον προσδιορισμό της καταβαλλόμενης τιμής ανά μονάδα. Οι μετοχές μιας εταιρείας που πωλούνται σε μία μεγάλη δέσμη επιτυγχάνουν διαφορετική τιμή από εκείνη που επιτυγχάνουν όταν πωλούνται σε πολλές μικρότερες δέσμες.

Είναι αναγκαίο να υπογραμμίζονται επανειλημμένως αυτά τα γεγονότα, επειδή σήμερα συνηθίζεται να αντιπαρατίθεται η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων των τιμών προς τη θεωρία των τιμών. Η στατιστική των τιμών, όμως, είναι συνολικά αμφίβολη. Τα θεμέλιά της είναι επισφαλή, επειδή οι περιστάσεις δεν επιτρέπουν, κατά κανόνα, τη σύγκριση των διαφόρων δεδομένων, τη σύνδεσή τους σε σειρές και τον υπολογισμό μέσων όρων. Παρακινούμενοι από τον ζήλο τους να προβούν σε μαθηματικές πράξεις, οι στατιστικολόγοι υποκύπτουν στον πειρασμό να παραβλέψουν τη μη συγκρισιμότητα των διαθέσιμων δεδομένων.

Η πληροφορία ότι μια συγκεκριμένη επιχείρηση πώλησε, σε συγκεκριμένη ημερομηνία, ένα συγκεκριμένο είδος υποδημάτων προς 6 USD το ζεύγος αναφέρεται σε ένα γεγονός της οικονομικής ιστορίας. Η μελέτη, όμως, της συμπεριφοράς των τιμών των υποδημάτων από το 1923 έως το 1939 είναι εικαστική, όσο εκλεπτυσμένες και αν είναι οι εφαρμοζόμενες μέθοδοι.

Η καταλλακτική καταδεικνύει ότι οι επιχειρηματικές δραστηριότητες τείνουν προς την εξάλειψη των διαφορών τιμών που δεν προκαλούνται από το κόστος μεταφοράς και από εμπορικούς φραγμούς. Καμία εμπειρία δεν αντέφασκε ποτέ προς αυτό το θεώρημα. Τα αποτελέσματα που αποκτώνται μέσω της αυθαίρετης ταύτισης άνισων πραγμάτων στερούνται σημασίας.

1. Ορισμένες φορές η διαφορά τιμών που καταγράφεται από τις στατιστικές των τιμών είναι μόνο φαινομενική. Οι αναγραφόμενες τιμές ενδέχεται να αναφέρονται σε διαφορετικές ποιότητες του σχετικού προϊόντος. Ή, ακολουθώντας τις τοπικές εμπορικές συνήθειες, μπορεί να σημαίνουν διαφορετικά πράγματα. Μπορεί, παραδείγματος χάριν, να περιλαμβάνουν ή να μην περιλαμβάνουν το κόστος συσκευασίας· να αναφέρονται σε πληρωμή τοις μετρητοίς ή σε πληρωμή σε μεταγενέστερη ημερομηνία και ούτω καθεξής.

2. Αποτίμηση και εκτίμηση της αγοραίας τιμής

Η έσχατη πηγή του προσδιορισμού των τιμών είναι οι αξιολογικές κρίσεις των καταναλωτών. Οι τιμές αποτελούν προϊόν της αποτίμησης που προτιμά το a έναντι του b. Αποτελούν κοινωνικά φαινόμενα, επειδή δημιουργούνται από την αλληλεπίδραση των αποτιμήσεων όλων των ατόμων που συμμετέχουν στη λειτουργία της αγοράς. Κάθε άτομο συμβάλλει στη διαμόρφωση των αγοραίων τιμών αγοράζοντας ή απέχοντας από την αγορά και πωλώντας ή απέχοντας από την πώληση. Όσο μεγαλύτερη είναι, όμως, η αγορά, τόσο μικρότερη είναι η βαρύτητα της συνεισφοράς κάθε ατόμου. Έτσι, η διάρθρωση των αγοραίων τιμών εμφανίζεται στο άτομο ως δεδομένο στο οποίο πρέπει να προσαρμόσει τη συμπεριφορά του.

Οι αποτιμήσεις που καταλήγουν στον καθορισμό συγκεκριμένων τιμών είναι διαφορετικές. Κάθε μέρος αποδίδει υψηλότερη αξία στο αγαθό που λαμβάνει από ό,τι στο αγαθό που παραδίδει. Η σχέση

ανταλλαγής, δηλαδή η τιμή, δεν αποτελεί προϊόν ισότητας των αποτιμήσεων· αντιθέτως, αποτελεί προϊόν της μεταξύ τους διαφοράς.

Η εκτίμηση της αγοραίας τιμής πρέπει να διακρίνεται με σαφήνεια από την αποτίμηση. Η εκτίμηση δεν εξαρτάται κατά κανέναν τρόπο από την υποκειμενική αποτίμηση του ανθρώπου που την πραγματοποιεί. Αυτός δεν επιδιώκει να προσδιορίσει την υποκειμενική αξία χρήσεως του σχετικού αγαθού, αλλά να προβλέψει τις τιμές που θα διαμορφώσει η αγορά.

Η αποτίμηση αποτελεί αξιολογική κρίση που εκφράζει μια διαφορά αξίας. Η εκτίμηση της αγοραίας τιμής αποτελεί πρόβλεψη ενός αναμενόμενου γεγονότος. Αποβλέπει στον προσδιορισμό των τιμών που θα καταβληθούν στην αγορά για ένα συγκεκριμένο αγαθό ή του χρηματικού ποσού που θα απαιτηθεί για την αγορά μιας ορισμένης ποσότητας αγαθού.

Η αποτίμηση και η εκτίμηση της αγοραίας τιμής συνδέονται, ωστόσο, στενά. Οι αποτιμήσεις ενός αυτάρκους γεωργού συγκρίνουν άμεσα τη σημασία που αποδίδει στα διάφορα μέσα άρσης της δυσφορίας. Οι αποτιμήσεις ενός ανθρώπου που αγοράζει και πωλεί στην αγορά δεν μπορούν να παραβλέψουν τη διάρθρωση των αγοραίων τιμών· εξαρτώνται από την εκτίμηση των τιμών.

Για να γνωρίζει κανείς το νόημα μιας τιμής, πρέπει να γνωρίζει την αγοραστική δύναμη του σχετικού χρηματικού ποσού. Είναι αναγκαίο, σε γενικές γραμμές, να είναι εξοικειωμένος με τις τιμές των αγαθών που θα επιθυμούσε να αποκτήσει και να διαμορφώνει, βάσει αυτής της γνώσης, άποψη σχετικά με τις μελλοντικές τιμές τους.

Όταν ένα άτομο μιλά για το κόστος που κατέβαλε για την αγορά αγαθών τα οποία έχει ήδη αποκτήσει ή για το κόστος που θα καταβάλει

για την αγορά αγαθών που σχεδιάζει να αποκτήσει, εκφράζει αυτό το κόστος σε χρηματικούς όρους. Στα μάτια του, όμως, αυτό το χρηματικό ποσό αντιπροσωπεύει τον βαθμό ικανοποίησης που θα μπορούσε να αποκτήσει χρησιμοποιώντας το για την αγορά άλλων αγαθών. Η αποτίμηση ακολουθεί μια έμμεση οδό: διέρχεται από την εκτίμηση της διάρθρωσης των αγοραίων τιμών. Αποβλέπει, όμως, πάντοτε και τελικά στη σύγκριση εναλλακτικών τρόπων άρσης της αισθητής δυσφορίας.

Σε τελική ανάλυση, πάντοτε οι υποκειμενικές αξιολογικές κρίσεις των ατόμων καθορίζουν τη διαμόρφωση των τιμών. Η καταλλακτική, κατά την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών, επιστρέφει αναγκαστικά στη θεμελιώδη κατηγορία της δράσης: στην προτίμηση του a έναντι του b.

Λόγω των διαδεδομένων πλανών, είναι σκόπιμο να υπογραμμιστεί ότι η καταλλακτική ασχολείται με τις πραγματικές τιμές που καταβάλλονται σε συγκεκριμένες συναλλαγές και όχι με φανταστικές τιμές. Η έννοια των τελικών τιμών αποτελεί απλώς νοητικό εργαλείο για την κατανόηση ενός συγκεκριμένου προβλήματος: της εμφάνισης του επιχειρηματικού κέρδους και της επιχειρηματικής ζημίας.

Η έννοια μιας «δίκαιης» ή «εύλογης» τιμής στερείται κάθε επιστημονικού νοήματος. Αποτελεί προκάλυμμα επιθυμιών, μια επιδίωξη για κατάσταση πραγμάτων διαφορετική από την πραγματική. Οι αγοραίες τιμές καθορίζονται εξ ολοκλήρου από τις αξιολογικές κρίσεις των ανθρώπων όπως αυτοί πράγματι δρουν.

Όταν λέγεται ότι οι τιμές τείνουν προς ένα σημείο στο οποίο η συνολική ζήτηση ισούται με τη συνολική προσφορά, χρησιμοποιείται απλώς διαφορετικός τρόπος έκφρασης της ίδιας αλληλουχίας φαινομένων. Η ζήτηση και η προσφορά αποτελούν προϊόν της

συμπεριφοράς εκείνων που αγοράζουν και πωλούν. Αν, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, αυξηθεί η προσφορά, οι τιμές πρέπει να μειωθούν. Στην προηγούμενη τιμή, όλοι όσοι ήταν πρόθυμοι να την καταβάλουν μπορούσαν να αγοράσουν την ποσότητα που επιθυμούσαν. Αν αυξηθεί η προσφορά, πρέπει είτε οι ίδιοι να αγοράσουν μεγαλύτερες ποσότητες είτε να ενδιαφερθούν για αγορά άλλοι άνθρωποι που προηγουμένως δεν αγόραζαν. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο σε χαμηλότερη τιμή.

Είναι δυνατό να απεικονιστεί αυτή η αλληλεπίδραση μέσω δύο καμπυλών, της καμπύλης ζήτησης και της καμπύλης προσφοράς, των οποίων το σημείο τομής υποδεικνύει την τιμή. Είναι εξίσου δυνατό να εκφραστεί με μαθηματικά σύμβολα. Είναι, όμως, αναγκαίο να γίνει αντιληπτό ότι αυτοί οι παραστατικοί ή μαθηματικοί τρόποι παρουσίασης δεν επηρεάζουν την ουσία της ερμηνείας μας και δεν προσθέτουν ούτε το ελάχιστο στη γνώση μας.

Επιπλέον, είναι σημαντικό να αντιληφθούμε ότι δεν διαθέτουμε καμία γνώση ή εμπειρία σχετικά με τη μορφή αυτών των καμπυλών. Εκείνο που γνωρίζουμε πάντοτε είναι μόνο οι αγοραίες τιμές· δηλαδή όχι τις καμπύλες, αλλά μόνο ένα σημείο, το οποίο ερμηνεύουμε ως το σημείο τομής δύο υποθετικών καμπυλών. Η σχεδίαση τέτοιων καμπυλών μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη για την παραστατική παρουσίαση των προβλημάτων σε προπτυχιακούς φοιτητές. Για τα πραγματικά καθήκοντα της καταλλακτικής, δεν αποτελεί παρά επουσιώδες διανοητικό παίγνιο.

3. Οι τιμές των αγαθών ανώτερων τάξεων

Η διαδικασία της αγοράς είναι συνεκτική και αδιαίρετη. Αποτελεί άρρηκτη διαπλοκή πράξεων και αντιδράσεων, κινήσεων και αντικινήσεων. Η ανεπάρκεια, όμως, των νοητικών μας ικανοτήτων μάς επιβάλλει να τη διαιρούμε σε μέρη και να αναλύουμε καθένα από αυτά χωριστά. Όταν προσφεύγουμε σε τέτοιους τεχνητούς διαχωρισμούς, δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε ότι η φαινομενικά αυτόνομη ύπαρξη αυτών των μερών αποτελεί νοητικό τέχνασμα. Είναι μόνο μέρη· δεν μπορούν, δηλαδή, ούτε καν να νοηθούν ως υφιστάμενα έξω από τη δομή της οποίας αποτελούν μέρη.

Οι τιμές των αγαθών ανώτερων τάξεων καθορίζονται σε τελική ανάλυση από τις τιμές των αγαθών πρώτης ή κατώτατης τάξεως, δηλαδή των καταναλωτικών αγαθών. Ως συνέπεια αυτής της εξάρτησης, καθορίζονται τελικά από τις υποκειμενικές αποτιμήσεις όλων των μελών της κοινωνίας της αγοράς. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να αντιληφθούμε ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με σύνδεση τιμών και όχι με

σύνδεση αποτιμήσεων. Οι τιμές των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής εξαρτώνται από τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών. Οι συντελεστές παραγωγής εκτιμώνται σε σχέση με τις τιμές των προϊόντων, και από αυτή την εκτίμηση προκύπτουν οι δικές τους τιμές. Εκείνο που μεταβιβάζεται από τα αγαθά πρώτης τάξεως στα αγαθά ανώτερων τάξεων δεν είναι οι αποτιμήσεις, αλλά οι εκτιμήσεις της αγοραίας τιμής.

Οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών προκαλούν τις πράξεις που καταλήγουν στον προσδιορισμό των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Οι τιμές αυτές συνδέονται πρωτίστως μόνο με τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών. Με τις αποτιμήσεις των ατόμων συνδέονται μόνο έμμεσα, δηλαδή μέσω της μεσολάβησης των τιμών των καταναλωτικών αγαθών, τα οποία αποτελούν προϊόντα της από κοινού χρησιμοποίησης των σχετικών συντελεστών.

Τα προβλήματα που καλείται να επιλύσει η θεωρία των τιμών των συντελεστών παραγωγής πρέπει να αντιμετωπίζονται με τις ίδιες μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την εξέταση των τιμών των καταναλωτικών αγαθών. Συλλαμβάνουμε τη λειτουργία της αγοράς των καταναλωτικών αγαθών με διττό τρόπο. Αφενός, σκεπτόμαστε μια κατάσταση πραγμάτων που οδηγεί σε πράξεις ανταλλαγής: η κατάσταση είναι τέτοια ώστε η δυσφορία διαφόρων ατόμων να μπορεί να αρθεί σε κάποιον βαθμό, επειδή διαφορετικοί άνθρωποι αποτιμούν τα ίδια αγαθά με διαφορετικό τρόπο. Αφετέρου, σκεπτόμαστε μια κατάσταση στην οποία δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν περαιτέρω πράξεις ανταλλαγής, επειδή κανένας δρων δεν αναμένει περαιτέρω βελτίωση της ικανοποίησής του μέσω νέων πράξεων ανταλλαγής.

Με τον ίδιο τρόπο προχωρούμε και κατά την κατανόηση της διαμόρφωσης των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Η λειτουργία

αυτής της αγοράς τίθεται σε κίνηση και διατηρείται σε κίνηση από τις προσπάθειες των επιχειρηματιών-προωθητών, οι οποίοι επιθυμούν να επωφεληθούν από τις διαφορές μεταξύ των αγοραίων τιμών των συντελεστών παραγωγής και των αναμενόμενων τιμών των προϊόντων. Η λειτουργία αυτής της αγοράς θα σταματούσε αν εμφανιζόταν ποτέ μια κατάσταση στην οποία το άθροισμα των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής —αν παραβλέψουμε τον τόκο— θα ισούταν με τις τιμές των προϊόντων και κανείς δεν θα ανέμενε περαιτέρω μεταβολές των τιμών.

Έχουμε, επομένως, περιγράψει τη διαδικασία επαρκώς και ολοκληρωμένα, επισημαίνοντας, θετικά, τι τη θέτει σε κίνηση και, αρνητικά, τι θα ανέστελλε την κίνησή της. Η κύρια σημασία πρέπει να αποδίδεται στη θετική περιγραφή. Η αρνητική περιγραφή, η οποία καταλήγει στις νοητικές κατασκευές της τελικής τιμής και της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, έχει απλώς επικουρικό χαρακτήρα. Διότι το έργο μας δεν είναι να πραγματευθούμε φανταστικές έννοιες που δεν εμφανίζονται ποτέ στη ζωή και στη δράση, αλλά τις αγοραίες τιμές στις οποίες τα αγαθά ανώτερων τάξεων πράγματι αγοράζονται και πωλούνται.

Τη μέθοδο αυτή την οφείλουμε στον Gossen, στον Carl Menger και στον Böhm-Bawerk. Το κύριο πλεονέκτημά της είναι ότι εμπεριέχει την αναγνώριση πως βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα φαινόμενο προσδιορισμού των τιμών, άρρηκτα συνδεδεμένο με τη διαδικασία της αγοράς. Διακρίνει μεταξύ δύο πραγμάτων:

1. Της άμεσης αποτίμησης των συντελεστών παραγωγής, η οποία αποδίδει την αξία του προϊόντος στο συνολικό σύμπλεγμα των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής.

2. Των τιμών των επιμέρους συντελεστών παραγωγής, οι οποίες διαμορφώνονται στην αγορά ως συνισταμένη των συγκλινουσών πράξεων των ανταγωνιζόμενων υψηλότερων πλειοδοτών.

Η αποτίμηση, όπως μπορεί να πραγματοποιείται από έναν απομονωμένο δρώντα —τον Ροβινσώνα Κρούσο ή ένα σοσιαλιστικό συμβούλιο διαχείρισης της παραγωγής— δεν μπορεί ποτέ να οδηγήσει στον προσδιορισμό μεριδίων αξίας. Η αποτίμηση μπορεί μόνο να κατατάσσει τα αγαθά σε κλίμακες προτίμησης. Δεν μπορεί ποτέ να προσδώσει σε ένα αγαθό κάτι που θα μπορούσε να αποκληθεί ποσότητα ή μέγεθος αξίας. Θα ήταν παράλογο να γίνεται λόγος για άθροισμα αποτιμήσεων ή αξιών.

Επιτρέπεται να δηλώσουμε ότι, αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση, η αξία που αποδίδεται σε ένα προϊόν ισούται με την αξία του συνολικού συμπλέγματος των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής. Θα ήταν, όμως, παράλογο να υποστηρίζεται ότι η αξία που αποδίδεται σε ένα προϊόν ισούται με το «άθροισμα» των αξιών που αποδίδονται στους διάφορους συμπληρωματικούς συντελεστές παραγωγής. Οι αξίες και οι αποτιμήσεις δεν μπορούν να αθροιστούν. Μπορούν να αθροιστούν οι τιμές που εκφράζονται σε χρηματικούς όρους, όχι όμως οι κλίμακες προτίμησης. Δεν μπορούν να διαιρεθούν οι αξίες ούτε να απομονωθούν μερίδιά τους. Μια αξιολογική κρίση δεν συνίσταται ποτέ σε τίποτε άλλο πέρα από την προτίμηση του a έναντι του b.

Η διαδικασία καταλογισμού της αξίας δεν οδηγεί στην παραγωγική συναγωγή της αξίας των επιμέρους παραγωγικών παραγόντων από την αξία του κοινού τους προϊόντος. Δεν παράγει αποτελέσματα που θα

μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως στοιχεία οικονομικού υπολογισμού. Μόνο η αγορά, καθορίζοντας τιμές για κάθε συντελεστή παραγωγής, δημιουργεί τις συνθήκες που απαιτούνται για τον οικονομικό υπολογισμό. Ο οικονομικός υπολογισμός ασχολείται πάντοτε με τιμές και ποτέ με αξίες.

Η αγορά καθορίζει τις τιμές των συντελεστών παραγωγής με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο καθορίζει τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών. Η διαδικασία της αγοράς είναι η αλληλεπίδραση ανθρώπων που επιδιώκουν σκόπιμα την καλύτερη δυνατή άρση της δυσφορίας τους. Είναι αδύνατο να αφαιρέσουμε νοητικά ή να εξαλείψουμε από τη διαδικασία της αγοράς τους ανθρώπους που θέτουν σε κίνηση τη λειτουργία της. Δεν μπορεί κανείς να πραγματεύεται την αγορά καταναλωτικών αγαθών παραβλέποντας τις πράξεις των καταναλωτών. Δεν μπορεί να πραγματεύεται την αγορά αγαθών ανώτερων τάξεων παραβλέποντας τις πράξεις των επιχειρηματιών και το γεγονός ότι η χρήση του χρήματος είναι απαραίτητη για τις συναλλαγές τους.

Δεν υπάρχει τίποτε αυτόματο ή μηχανικό στη λειτουργία της αγοράς. Οι επιχειρηματίες, επιδιώκοντας την πραγματοποίηση κερδών, εμφανίζονται τρόπον τινά ως πλειοδότες σε μια δημοπρασία, στην οποία οι ιδιοκτήτες των συντελεστών παραγωγής προσφέρουν προς πώληση γη, κεφαλαιουχικά αγαθά και εργασία. Οι επιχειρηματίες επιδιώκουν να υπερκεράσουν ο ένας τον άλλον, προσφέροντας υψηλότερες τιμές από τους ανταγωνιστές τους. Οι προσφορές τους περιορίζονται, αφενός, από τις προβλέψεις τους σχετικά με τις μελλοντικές τιμές των προϊόντων και, αφετέρου, από την ανάγκη να αποσπάσουν τους συντελεστές παραγωγής από τα χέρια των άλλων επιχειρηματιών που τους ανταγωνίζονται.

Ο επιχειρηματίας είναι ο φορέας που εμποδίζει τη διατήρηση μιας κατάστασης παραγωγής ακατάλληλης να ικανοποιήσει, με τον οικονομικότερο τρόπο, τις επιτακτικότερες ανάγκες των καταναλωτών. Όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών τους και, υπό αυτή την έννοια, αποβλέπουν στο υψηλότερο δυνατό κέρδος που μπορούν να αποκομίσουν. Η νοοτροπία των επιχειρηματιών-προωθητών, των κερδοσκόπων και των επιχειρηματιών δεν διαφέρει από εκείνη των συνανθρώπων τους. Απλώς υπερέχουν των μαζών ως προς τη διανοητική ικανότητα και την ενεργητικότητα. Είναι οι ηγέτες στην πορεία προς την υλική πρόοδο. Είναι οι πρώτοι που αντιλαμβάνονται ότι υπάρχει απόκλιση μεταξύ εκείνου που πράγματι γίνεται και εκείνου που θα μπορούσε να γίνει. Προβλέπουν τι θα επιθυμούσαν να αποκτήσουν οι καταναλωτές και επιδιώκουν να τους το παράσχουν.

Κατά την επιδίωξη τέτοιων σχεδίων, προσφέρουν υψηλότερες τιμές για ορισμένους συντελεστές παραγωγής και μειώνουν τις τιμές άλλων, περιορίζοντας τη ζήτησή τους για αυτούς. Εφοδιάζοντας την αγορά με εκείνα τα καταναλωτικά αγαθά από την πώληση των οποίων μπορούν να πραγματοποιηθούν τα υψηλότερα κέρδη, δημιουργούν τάση πτώσης των τιμών τους. Περιορίζοντας το προϊόν εκείνων των καταναλωτικών αγαθών των οποίων η παραγωγή δεν παρέχει προοπτικές πραγματοποίησης κέρδους, προκαλούν τάση αύξησης των τιμών τους. Όλοι αυτοί οι μετασχηματισμοί συντελούνται αδιάκοπα και θα μπορούσαν να σταματήσουν μόνο αν επιτυγχάνονταν οι απραγματοποίητες συνθήκες της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας και της στατικής ισορροπίας.

Κατά την κατάρτιση των σχεδίων τους, οι επιχειρηματίες εξετάζουν πρώτα τις τιμές του άμεσου παρελθόντος, οι οποίες αποκαλούνται

εσφαλμένα παρούσες τιμές. Ασφαλώς, δεν εισάγουν ποτέ αυτές τις τιμές στους υπολογισμούς τους χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις αναμενόμενες μεταβολές. Οι τιμές του άμεσου παρελθόντος αποτελούν γι' αυτούς απλώς αφετηρία συλλογισμών που οδηγούν σε προβλέψεις των μελλοντικών τιμών.

Οι τιμές του παρελθόντος δεν επηρεάζουν τον προσδιορισμό των μελλοντικών τιμών. Αντιθέτως, η πρόβλεψη των μελλοντικών τιμών των προϊόντων καθορίζει την κατάσταση των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής. Στον βαθμό που αφορά τις αμοιβαίες σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ των διαφόρων αγαθών,[2] ο προσδιορισμός των τιμών δεν έχει καμία άμεση αιτιώδη σχέση με τις τιμές του παρελθόντος.

Η κατανομή των μη μετατρέψιμων συντελεστών παραγωγής μεταξύ των διαφόρων κλάδων παραγωγής[3] και η ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών για τη μελλοντική παραγωγή αποτελούν ιστορικά μεγέθη. Από αυτή την άποψη, το παρελθόν συμβάλλει στη διαμόρφωση της πορείας της μελλοντικής παραγωγής και στην επίδραση επί των μελλοντικών τιμών. Άμεσα, όμως, οι τιμές των συντελεστών παραγωγής καθορίζονται αποκλειστικά από την πρόβλεψη των μελλοντικών τιμών των προϊόντων.

Το γεγονός ότι χθες οι άνθρωποι αποτιμούσαν και εκτιμούσαν τα αγαθά με διαφορετικό τρόπο στερείται σημασίας. Οι καταναλωτές δεν ενδιαφέρονται για τις επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν σε συνάρτηση με παρελθούσες συνθήκες της αγοράς ούτε για τα κατεστημένα συμφέροντα επιχειρηματιών, καπιταλιστών, γαιοκτημόνων και εργαζομένων που ενδέχεται να πληγούν από μεταβολές στη διάρθρωση των τιμών. Τέτοια αισθήματα δεν διαδραματίζουν κανέναν ρόλο στη διαμόρφωση των τιμών. Ακριβώς το γεγονός ότι η αγορά δεν

σέβεται τα κατεστημένα συμφέροντα ωθεί τους ενδιαφερομένους να ζητούν κυβερνητική παρέμβαση.

Για τον επιχειρηματία, τον διαμορφωτή της μελλοντικής παραγωγής, οι τιμές του παρελθόντος αποτελούν απλώς νοητικό εργαλείο. Οι επιχειρηματίες δεν κατασκευάζουν εκ νέου καθημερινά μια ριζικά νέα διάρθρωση τιμών ούτε κατανέμουν από την αρχή τους συντελεστές παραγωγής στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους. Απλώς μετασχηματίζουν όσα τους κληροδότησε το παρελθόν, προσαρμόζοντάς τα καλύτερα στις μεταβληθείσες συνθήκες. Το πόσο από τις προηγούμενες συνθήκες διατηρούν και πόσο μεταβάλλουν εξαρτάται από την έκταση της μεταβολής των δεδομένων.

Η οικονομική διαδικασία αποτελεί αδιάκοπη αλληλεπίδραση παραγωγής και κατανάλωσης. Οι σημερινές δραστηριότητες συνδέονται με εκείνες του παρελθόντος μέσω των διαθέσιμων τεχνολογικών γνώσεων, της ποσότητας και της ποιότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών και της κατανομής τους μεταξύ των διαφόρων ατόμων. Συνδέονται με το μέλλον μέσω της ίδιας της ουσίας της ανθρώπινης δράσης· η δράση κατευθύνεται πάντοτε προς τη βελτίωση των μελλοντικών συνθηκών.

Για να προσανατολιστεί στο άγνωστο και αβέβαιο μέλλον, ο άνθρωπος διαθέτει μόνο δύο βοηθήματα: την εμπειρία των παρελθόντων γεγονότων και την ικανότητά του προς κατανόηση. Η γνώση των παρελθουσών τιμών αποτελεί μέρος αυτής της εμπειρίας και συγχρόνως αφετηρία για την κατανόηση του μέλλοντος.

Αν η ανάμνηση όλων των παρελθουσών τιμών εξαφανιζόταν, η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών θα καθίστατο δυσχερέστερη, όχι όμως αδύνατη όσον αφορά τις αμοιβαίες σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ

των διαφόρων αγαθών. Θα ήταν δυσκολότερο για τους επιχειρηματίες να προσαρμόσουν την παραγωγή στη ζήτηση του κοινού, αλλά θα μπορούσαν παρ' όλα αυτά να το επιτύχουν. Θα ήταν αναγκαίο να συγκεντρώσουν εκ νέου όλα τα δεδομένα που χρειάζονται ως βάση των ενεργειών τους. Δεν θα απέφευγαν τα σφάλματα που σήμερα αποφεύγουν χάρη στη διαθέσιμη εμπειρία τους. Στην αρχή, οι διακυμάνσεις των τιμών θα ήταν εντονότερες, οι συντελεστές παραγωγής θα σπαταλώνταν και η ικανοποίηση των αναγκών θα περιοριζόταν. Τελικά, όμως, αφού κατέβαλλαν υψηλό τίμημα, οι άνθρωποι θα είχαν αποκτήσει εκ νέου την εμπειρία που απαιτείται για την ομαλή λειτουργία της διαδικασίας της αγοράς.

Το ουσιώδες δεδομένο είναι ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματιών που επιδιώκουν το κέρδος δεν ανέχεται τη διατήρηση εσφαλμένων τιμών των συντελεστών παραγωγής. Οι δραστηριότητες των επιχειρηματιών αποτελούν το στοιχείο που θα επέφερε την απραγματοποίητη κατάσταση της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, αν δεν επέρχονταν περαιτέρω μεταβολές. Στην παγκόσμια δημόσια δημοπρασία που αποκαλείται αγορά, αυτοί είναι οι πλειοδότες για τους συντελεστές παραγωγής. Κατά την υποβολή των προσφορών τους ενεργούν, τρόπον τινά, ως εντολοδόχοι των καταναλωτών.

Κάθε επιχειρηματίας εκπροσωπεί μια διαφορετική όψη των επιθυμιών των καταναλωτών: είτε ένα διαφορετικό αγαθό είτε έναν διαφορετικό τρόπο παραγωγής του ίδιου αγαθού. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματιών αποτελεί, σε τελική ανάλυση, ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων δυνατοτήτων που έχουν οι άνθρωποι να άρουν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τη δυσφορία τους μέσω της απόκτησης καταναλωτικών αγαθών.

Οι αποφάσεις των καταναλωτών να αγοράσουν ένα αγαθό και να αναβάλουν την αγορά κάποιου άλλου καθορίζουν τις τιμές των συντελεστών παραγωγής που απαιτούνται για την παραγωγή αυτών των αγαθών. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματιών αντανακλά τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών στη διαμόρφωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Αντανακλά στον εξωτερικό κόσμο τη σύγκρουση που προκαλεί στην ψυχή κάθε ατόμου η αναπόδραστη σπανιότητα των συντελεστών παραγωγής. Καθιστά αποτελεσματικές τις εμπεριεχόμενες αποφάσεις των καταναλωτών σχετικά με τους σκοπούς για τους οποίους πρέπει να χρησιμοποιηθούν οι μη ειδικοί συντελεστές και την έκταση στην οποία πρέπει να χρησιμοποιηθούν οι ειδικοί συντελεστές παραγωγής.

Η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών είναι κοινωνική διαδικασία. Ολοκληρώνεται μέσω της αλληλεπίδρασης όλων των μελών της κοινωνίας. Όλοι συμπράττουν και συνεργάζονται, καθένας στον ιδιαίτερο ρόλο που έχει επιλέξει για τον εαυτό του εντός του πλαισίου του καταμερισμού της εργασίας. Ανταγωνιζόμενοι μέσα στη συνεργασία και συνεργαζόμενοι μέσα στον ανταγωνισμό, όλοι οι άνθρωποι συμβάλλουν στην παραγωγή του αποτελέσματος: της διάρθρωσης των αγοραίων τιμών, της κατανομής των συντελεστών παραγωγής μεταξύ των διαφόρων τρόπων ικανοποίησης των αναγκών και του προσδιορισμού του μεριδίου κάθε ατόμου.

Τα τρία αυτά γεγονότα δεν αποτελούν τρία διαφορετικά ζητήματα. Είναι απλώς διαφορετικές όψεις ενός αδιαίρετου φαινομένου, το οποίο η αναλυτική μας εξέταση διαιρεί σε τρία μέρη. Στη διαδικασία της αγοράς πραγματοποιούνται *uno actu*, με μία και την αυτή πράξη. Μόνο όσοι διακατέχονται από σοσιαλιστικές προδιαθέσεις και αδυνατούν να απελευθερωθούν από τη νοσταλγική προσήλωση στις σοσιαλιστικές

μεθόδους μιλούν, κατά την εξέταση των φαινομένων της αγοράς, για τρεις διαφορετικές διαδικασίες: τον προσδιορισμό των τιμών, την κατεύθυνση των παραγωγικών προσπαθειών και την κατανομή.

Περιορισμός στον προσδιορισμό των τιμών των συντελεστών παραγωγής

Η διαδικασία μέσω της οποίας οι τιμές των συντελεστών παραγωγής προκύπτουν από τις τιμές των προϊόντων μπορεί να επιτύχει τα αποτελέσματά της μόνο αν, μεταξύ των συμπληρωματικών συντελεστών που δεν μπορούν να αντικατασταθούν από υποκατάστατα, το πολύ ένας έχει απολύτως ειδικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν είναι κατάλληλος για οποιαδήποτε άλλη χρήση.

Αν η παραγωγή ενός προϊόντος απαιτεί δύο ή περισσότερους απολύτως ειδικούς συντελεστές, μπορεί να τους αποδοθεί μόνο μια σωρευτική τιμή. Αν όλοι οι συντελεστές παραγωγής ήταν απολύτως ειδικοί, η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών δεν θα μπορούσε να επιτύχει τίποτε περισσότερο από τον καθορισμό τέτοιων σωρευτικών τιμών. Δεν θα μπορούσε να καταλήξει παρά μόνο σε διατυπώσεις όπως η ακόλουθη: εφόσον ο συνδυασμός $3a$ και $5b$ παράγει μία μονάδα του p, τα $3a$ και $5b$ από κοινού ισοδυναμούν με $1p$ και η τελική τιμή του —αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση— ισούται με την τελική τιμή του $1p$.

Εφόσον οι επιχειρηματίες που επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν τα και b για σκοπούς διαφορετικούς από την παραγωγή του p δεν υποβάλλουν προσφορές για αυτά, είναι αδύνατος ο λεπτομερέστερος προσδιορισμός της τιμής τους. Μόνο αν εμφανιστεί ζήτηση για το a ή το εκ μέρους επιχειρηματιών που επιθυμούν να το χρησιμοποιήσουν για άλλους σκοπούς αναδύεται ανταγωνισμός μεταξύ αυτών και των

επιχειρηματιών που σχεδιάζουν την παραγωγή του p . Τότε διαμορφώνεται μια τιμή για το a ή το b, το ύψος της οποίας καθορίζει και την τιμή του b ή του a αντιστοίχως.

Ένας κόσμος στον οποίο όλοι οι συντελεστές παραγωγής θα ήταν απολύτως ειδικοί θα μπορούσε να διαχειρίζεται τις υποθέσεις του μέσω τέτοιων σωρευτικών τιμών. Σε έναν τέτοιο κόσμο δεν θα υπήρχε το πρόβλημα της κατανομής των μέσων παραγωγής μεταξύ των διαφόρων κλάδων ικανοποίησης των αναγκών.

Στον πραγματικό μας κόσμο, όμως, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Υπάρχουν πολλά σπάνια μέσα παραγωγής που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για διαφορετικά καθήκοντα. Το οικονομικό πρόβλημα είναι να χρησιμοποιηθούν αυτοί οι συντελεστές κατά τέτοιον τρόπο, ώστε καμία μονάδα τους να μη χρησιμοποιείται για την ικανοποίηση μιας λιγότερο επείγουσας ανάγκης, αν η συγκεκριμένη χρήση εμποδίζει την ικανοποίηση μιας περισσότερο επείγουσας. Αυτό το πρόβλημα επιλύει η αγορά μέσω του προσδιορισμού των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Η κοινωνική υπηρεσία που παρέχει αυτή η λύση δεν περιορίζεται καθόλου από το γεγονός ότι για συντελεστές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο σωρευτικά καθορίζονται αποκλειστικά σωρευτικές τιμές.

Οι συντελεστές παραγωγής που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην ίδια αναλογία συνδυασμού για την παραγωγή διαφορετικών αγαθών, αλλά δεν επιδέχονται καμία άλλη χρήση, πρέπει να θεωρούνται απολύτως ειδικοί συντελεστές. Είναι απολύτως ειδικοί ως προς την παραγωγή ενός ενδιάμεσου προϊόντος, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διάφορους σκοπούς. Η τιμή αυτού του ενδιάμεσου προϊόντος μπορεί να καταλογιστεί σε αυτούς μόνο σωρευτικά. Δεν έχει σημασία αν το ενδιάμεσο αυτό προϊόν μπορεί να προσληφθεί άμεσα από

τις αισθήσεις ή αν αποτελεί απλώς το αόρατο και άυλο αποτέλεσμα της από κοινού χρησιμοποίησής τους.

2. Τα πράγματα είναι διαφορετικά ως προς τις αμοιβαίες σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ του χρήματος και των πωλήσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 410–411.

3. Το πρόβλημα των μη μετατρέψιμων κεφαλαιουχικών αγαθών εξετάζεται κατωτέρω, σ. 503–509.

4. Λογιστική κόστους

Στον υπολογισμό του επιχειρηματία, κόστος είναι το χρηματικό ποσό που απαιτείται για την απόκτηση των συντελεστών παραγωγής.

Ο επιχειρηματίας επιδιώκει να αναλαμβάνει εκείνα τα επιχειρηματικά σχέδια από τα οποία αναμένει το υψηλότερο πλεόνασμα εσόδων έναντι του κόστους και να αποφεύγει εκείνα από τα οποία αναμένει μικρότερο κέρδος ή ακόμη και ζημία. Ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, προσαρμόζει τις προσπάθειές του προς την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών των καταναλωτών. Το γεγονός ότι ένα σχέδιο δεν είναι επικερδές, επειδή το κόστος υπερβαίνει τα έσοδα, αποτελεί συνέπεια του ότι υπάρχει κάποια χρησιμότερη χρήση για τους απαιτούμενους συντελεστές παραγωγής. Υπάρχουν άλλα προϊόντα, για την αγορά των οποίων οι καταναλωτές είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν τιμές που καλύπτουν τις τιμές αυτών των συντελεστών παραγωγής. Δεν είναι, όμως, διατεθειμένοι να καταβάλουν τέτοιες τιμές για να αγοράσουν το αγαθό του οποίου η παραγωγή δεν είναι επικερδής.

Η λογιστική κόστους επηρεάζεται από το γεγονός ότι οι ακόλουθες δύο συνθήκες δεν συντρέχουν πάντοτε:

1. Κάθε αύξηση της ποσότητας των συντελεστών που δαπανώνται για την παραγωγή ενός καταναλωτικού αγαθού αυξάνει την ικανότητά του να αίρει τη δυσφορία.

2. Κάθε αύξηση της ποσότητας ενός καταναλωτικού αγαθού απαιτεί αναλογική ή ακόμη περισσότερο από αναλογική αύξηση της δαπάνης συντελεστών παραγωγής.

Αν αμφότερες αυτές οι συνθήκες πληρούνταν πάντοτε και χωρίς καμία εξαίρεση, κάθε πρόσθετη ποσότητα z που θα δαπανούνταν για την αύξηση της ποσότητας m ενός αγαθού g θα χρησιμοποιούνταν για την ικανοποίηση μιας ανάγκης που θεωρείται λιγότερο επείγουσα από τη λιγότερο επείγουσα ανάγκη η οποία είχε ήδη ικανοποιηθεί από την προηγουμένως διαθέσιμη ποσότητα m . Συγχρόνως, η πρόσθετη ποσότητα z θα απαιτούσε τη χρησιμοποίηση συντελεστών παραγωγής που θα έπρεπε να αποσυρθούν από την ικανοποίηση άλλων αναγκών, οι οποίες θεωρούνται περισσότερο επιτακτικές από εκείνες των οποίων η ικανοποίηση εγκαταλείφθηκε προκειμένου να παραχθεί η οριακή μονάδα του m.

Αφενός, η οριακή αξία της ικανοποίησης που προκύπτει από την αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας του g θα μειωνόταν. Αφετέρου, το κόστος που απαιτείται για την παραγωγή πρόσθετων ποσοτήτων του θα αυξανόταν ως προς την οριακή αρνητική χρησιμότητά του: οι συντελεστές παραγωγής θα αποσύρονταν από χρήσεις στις οποίες θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν περισσότερο επείγουσες ανάγκες. Η παραγωγή πρέπει να σταματήσει στο σημείο στο οποίο η οριακή χρησιμότητα της πρόσθετης ποσότητας δεν αντισταθμίζει πλέον την οριακή αύξηση της αρνητικής χρησιμότητας του κόστους.

Οι δύο αυτές συνθήκες συντρέχουν πολύ συχνά, όχι όμως γενικά και χωρίς εξαίρεση. Υπάρχουν πολλά αγαθά όλων των τάξεων των οποίων η φυσική διάρθρωση δεν είναι ομοιογενής και τα οποία, επομένως, δεν είναι απολύτως διαιρετά.

Θα ήταν, ασφαλώς, δυνατό να εξαφανιστεί λεκτικά η απόκλιση από την πρώτη προαναφερθείσα συνθήκη μέσω ενός εξεζητημένου λεκτικού τεχνάσματος. Θα μπορούσε να λεχθεί: μισό αυτοκίνητο δεν είναι αυτοκίνητο. Αν σε μισό αυτοκίνητο προστεθεί ένα τέταρτο αυτοκινήτου, δεν αυξάνεται η διαθέσιμη «ποσότητα» αυτοκινήτων· μόνο η ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία παράγει ένα πλήρες αυτοκίνητο, δημιουργεί μία μονάδα και αύξηση της διαθέσιμης «ποσότητας».

Μια τέτοια ερμηνεία, όμως, παραβλέπει την ουσία του προβλήματος. Το πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι ότι δεν αυξάνει κάθε πρόσθετη δαπάνη αναλογικά την αντικειμενική αξία χρήσεως, δηλαδή τη φυσική ικανότητα ενός πράγματος να παρέχει μια συγκεκριμένη υπηρεσία. Οι διάφορες πρόσθετες δαπάνες επιφέρουν διαφορετικά αποτελέσματα. Υπάρχουν πρόσθετες ποσότητες συντελεστών των οποίων η δαπάνη παραμένει άχρηστη, αν δεν προστεθούν περαιτέρω ποσότητες ορισμένου μεγέθους.

Από την άλλη πλευρά —και αυτή αποτελεί απόκλιση από τη δεύτερη συνθήκη— η αύξηση του φυσικού προϊόντος δεν απαιτεί πάντοτε αναλογική αύξηση της δαπάνης ή ακόμη και οποιαδήποτε πρόσθετη δαπάνη. Μπορεί να συμβεί το κόστος να μην αυξηθεί καθόλου ή η αύξησή του να επιφέρει περισσότερο από αναλογική αύξηση του προϊόντος. Διότι πολλά μέσα παραγωγής δεν είναι ούτε ομοιογενή ούτε απολύτως διαιρετά. Πρόκειται για το φαινόμενο που είναι γνωστό στον επιχειρηματικό κόσμο ως υπεροχή της παραγωγής μεγάλης κλίμακας. Οι

οικονομολόγοι μιλούν για τον νόμο των αυξουσών αποδόσεων ή του φθίνοντος κόστους.

Ας εξετάσουμε, ως περίπτωση Α, μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία όλοι οι συντελεστές παραγωγής είναι ατελώς διαιρετοί και στην οποία η πλήρης αξιοποίηση των παραγωγικών υπηρεσιών που παρέχει κάθε πρόσθετο αδιαίρετο στοιχείο καθενός συντελεστή απαιτεί την πλήρη αξιοποίηση των πρόσθετων αδιαίρετων στοιχείων όλων των άλλων συμπληρωματικών συντελεστών. Τότε, σε κάθε σύμπλεγμα παραγωγικών παραγόντων, καθένα από τα συνδυασμένα στοιχεία — κάθε μηχανή, κάθε εργάτης και κάθε τεμάχιο πρώτης ύλης— μπορεί να αξιοποιηθεί πλήρως μόνο αν χρησιμοποιηθούν πλήρως και όλες οι παραγωγικές υπηρεσίες των υπόλοιπων στοιχείων. Εντός αυτών των ορίων, η παραγωγή μέρους του μέγιστου δυνατού προϊόντος δεν απαιτεί μικρότερη δαπάνη από την παραγωγή του υψηλότερου δυνατού προϊόντος. Μπορούμε επίσης να πούμε ότι το σύμπλεγμα ελάχιστου μεγέθους παράγει πάντοτε την ίδια ποσότητα προϊόντων· είναι αδύνατο να παραχθεί μικρότερη ποσότητα, ακόμη και αν μέρος του προϊόντος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί.

Ας εξετάσουμε, ως περίπτωση Β, μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία μια ομάδα παραγωγικών παραγόντων, η p , είναι για όλους τους πρακτικούς σκοπούς απολύτως διαιρετή. Από την άλλη πλευρά, οι ατελώς διαιρετοί παράγοντες μπορούν να διαιρεθούν κατά τέτοιον τρόπο ώστε η πλήρης αξιοποίηση των υπηρεσιών που παρέχει κάθε πρόσθετο αδιαίρετο μέρος ενός παράγοντα να απαιτεί την πλήρη αξιοποίηση των πρόσθετων αδιαίρετων μερών των άλλων ατελώς διαιρετών συμπληρωματικών συντελεστών. Τότε, η αύξηση της παραγωγής ενός συμπλέγματος αδιαίρετων συντελεστών, από τη μερική προς την πληρέστερη αξιοποίηση της παραγωγικής του ικανότητας,

απαιτεί απλώς αύξηση της ποσότητας των απολύτως διαιρετών συντελεστών p.

Πρέπει, ωστόσο, να προφυλασσόμαστε από την πλάνη ότι αυτό συνεπάγεται αναγκαστικά μείωση του μέσου κόστους παραγωγής. Είναι αλήθεια ότι, εντός του συμπλέγματος των ατελώς διαιρετών συντελεστών, καθένας από αυτούς αξιοποιείται πλέον καλύτερα· ότι, επομένως, το κόστος παραγωγής, στον βαθμό στον οποίο προκαλείται από τη συνεργασία αυτών των συντελεστών, παραμένει αμετάβλητο· και ότι το μερίδιο αυτού του κόστους που αντιστοιχεί σε κάθε μονάδα προϊόντος μειώνεται.

Από την άλλη πλευρά, όμως, η αύξηση της χρησιμοποίησης των απολύτως διαιρετών συντελεστών παραγωγής μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της απόσυρσής τους από άλλες χρήσεις. Με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, η αξία αυτών των άλλων χρήσεων αυξάνεται όσο περιορίζεται η ποσότητα των συντελεστών που διατίθεται σε αυτές. Η τιμή αυτών των απολύτως διαιρετών συντελεστών τείνει να αυξάνεται, καθώς χρησιμοποιούνται περισσότερες μονάδες τους για την καλύτερη αξιοποίηση της παραγωγικής ικανότητας του σχετικού συμπλέγματος των μη περαιτέρω διαιρετών συντελεστών.

Δεν πρέπει να περιορίζουμε την εξέταση του προβλήματος μόνο στην περίπτωση κατά την οποία η πρόσθετη ποσότητα του αποσύρεται από άλλες επιχειρήσεις που παράγουν το ίδιο προϊόν με λιγότερο αποτελεσματικό τρόπο και εξαναγκάζει αυτές τις επιχειρήσεις να περιορίσουν το προϊόν τους. Είναι προφανές ότι, σε αυτή την περίπτωση —δηλαδή στον ανταγωνισμό μεταξύ μιας περισσότερο και μιας λιγότερο αποτελεσματικής επιχείρησης που παράγουν το ίδιο

προϊόν από τις ίδιες πρώτες ύλες—, το μέσο κόστος παραγωγής μειώνεται στην επεκτεινόμενη παραγωγική εγκατάσταση.

Μια γενικότερη εξέταση του προβλήματος οδηγεί σε διαφορετικό αποτέλεσμα. Αν οι μονάδες του p αποσυρθούν από άλλες χρήσεις στις οποίες θα είχαν χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή διαφορετικών αγαθών, εμφανίζεται τάση αύξησης της τιμής τους. Η τάση αυτή ενδέχεται να αντισταθμιστεί από συμπτωματικές τάσεις που λειτουργούν προς την αντίθετη κατεύθυνση· μπορεί ενίοτε να είναι τόσο ασθενής ώστε οι συνέπειές της να είναι αμελητέες. Είναι, όμως, πάντοτε παρούσα και επηρεάζει δυνητικά τη διάρθρωση του κόστους.

Τέλος, ας εξετάσουμε, ως περίπτωση Γ, μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία διάφοροι ατελώς διαιρετοί συντελεστές παραγωγής μπορούν να διαιρεθούν μόνο κατά τέτοιον τρόπο ώστε, υπό τις δεδομένες συνθήκες της αγοράς, κανένα από τα μεγέθη που μπορούν να επιλεγούν για τον συνδυασμό τους σε ένα παραγωγικό σύμπλεγμα να μην επιτρέπει έναν συνδυασμό στον οποίο η πλήρης αξιοποίηση της παραγωγικής ικανότητας ενός συντελεστή καθιστά δυνατή την πλήρη αξιοποίηση της παραγωγικής ικανότητας των άλλων ατελώς διαιρετών συντελεστών.

Μόνο η περίπτωση Γ έχει πρακτική σημασία, ενώ οι περιπτώσεις Α και Β δεν διαδραματίζουν σχεδόν κανέναν ρόλο στις πραγματικές επιχειρηματικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της περίπτωσης Γ είναι ότι η διάρθρωση του κόστους παραγωγής μεταβάλλεται ανομοιόμορφα. Αν όλοι οι ατελώς διαιρετοί συντελεστές χρησιμοποιούνται σε βαθμό χαμηλότερο από την πλήρη παραγωγική τους ικανότητα, η επέκταση της παραγωγής οδηγεί σε μείωση του μέσου κόστους παραγωγής, εκτός αν η αύξηση των τιμών που πρέπει να καταβληθούν για τους απολύτως διαιρετούς συντελεστές αντισταθμίσει αυτό το αποτέλεσμα. Μόλις, όμως, επιτευχθεί η πλήρης αξιοποίηση της

παραγωγικής ικανότητας ενός από τους ατελώς διαιρετούς συντελεστές, η περαιτέρω επέκταση της παραγωγής προκαλεί αιφνίδια και απότομη αύξηση του κόστους. Στη συνέχεια εμφανίζεται εκ νέου τάση μείωσης του μέσου κόστους παραγωγής, η οποία εξακολουθεί να λειτουργεί έως ότου επιτευχθεί και πάλι η πλήρης αξιοποίηση ενός από τους ατελώς διαιρετούς συντελεστές.

Με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, όσο περισσότερο αυξάνεται η παραγωγή ενός συγκεκριμένου αγαθού, τόσο περισσότεροι συντελεστές παραγωγής πρέπει να αποσύρονται από άλλες χρήσεις στις οποίες θα είχαν χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή άλλων αγαθών. Επομένως, με όλους τους άλλους όρους αμετάβλητους, το μέσο κόστος παραγωγής αυξάνεται όσο αυξάνεται η παραγόμενη ποσότητα. Αυτός, όμως, ο γενικός νόμος αναστέλλεται κατά διαστήματα από το γεγονός ότι δεν είναι όλοι οι συντελεστές παραγωγής απολύτως διαιρετοί και ότι, στον βαθμό στον οποίο μπορούν να διαιρεθούν, δεν είναι διαιρετοί κατά τέτοιον τρόπο ώστε η πλήρης αξιοποίηση του ενός να συνεπάγεται την πλήρη αξιοποίηση των άλλων ατελώς διαιρετών συντελεστών.

Ο επιχειρηματίας που καταρτίζει τα σχέδιά του βρίσκεται πάντοτε αντιμέτωπος με το ερώτημα: σε ποιον βαθμό θα υπερβούν οι αναμενόμενες τιμές των προϊόντων το αναμενόμενο κόστος; Αν ο επιχειρηματίας εξακολουθεί να είναι ελεύθερος ως προς το συγκεκριμένο σχέδιο, επειδή δεν έχει ακόμη πραγματοποιήσει μη μετατρέψιμες επενδύσεις για την υλοποίησή του, εκείνο που έχει σημασία γι' αυτόν είναι το μέσο κόστος. Αν, όμως, έχει ήδη κατεστημένο συμφέρον στον σχετικό επιχειρηματικό κλάδο, εξετάζει τα πράγματα από τη σκοπιά του πρόσθετου κόστους που πρέπει να καταβληθεί.

Όποιος κατέχει ήδη ένα παραγωγικό σύμπλεγμα το οποίο δεν χρησιμοποιείται πλήρως δεν λαμβάνει υπόψη το μέσο κόστος

παραγωγής, αλλά το οριακό κόστος. Ανεξάρτητα από το ποσό που έχει ήδη δαπανήσει για μη μετατρέψιμες επενδύσεις, ενδιαφέρεται μόνο για το αν τα έσοδα από την πώληση μιας πρόσθετης ποσότητας προϊόντων θα υπερβούν το πρόσθετο κόστος που προκαλεί η παραγωγή της. Ακόμη και αν ολόκληρο το ποσό που επενδύθηκε στις μη μετατρέψιμες παραγωγικές εγκαταστάσεις πρέπει να διαγραφεί ως ζημία, συνεχίζει να παράγει, υπό την προϋπόθεση ότι αναμένει εύλογο πλεόνασμα των εσόδων έναντι του τρέχοντος κόστους.[4]

Λόγω διαδεδομένων πλανών, είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί ότι, αν δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις που απαιτούνται για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών, ο επιχειρηματίας δεν μπορεί να αυξήσει τις καθαρές του προσόδους περιορίζοντας την παραγωγή κάτω από την ποσότητα που αντιστοιχεί στη ζήτηση των καταναλωτών. Το πρόβλημα αυτό θα εξεταστεί αργότερα, στην ενότητα 6.

Το γεγονός ότι ένας συντελεστής παραγωγής δεν είναι απολύτως διαιρετός δεν σημαίνει πάντοτε ότι μπορεί να κατασκευαστεί και να χρησιμοποιηθεί σε ένα μόνο μέγεθος. Αυτό μπορεί, ασφαλώς, να συμβαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις. Κατά κανόνα, όμως, είναι δυνατό να μεταβάλλονται οι διαστάσεις αυτών των συντελεστών. Αν, μεταξύ των διαφόρων δυνατών διαστάσεων ενός τέτοιου συντελεστή — παραδείγματος χάριν, μιας μηχανής—, μία διάσταση διακρίνεται επειδή το κόστος κατασκευής και λειτουργίας της είναι χαμηλότερο ανά μονάδα παρεχόμενων παραγωγικών υπηρεσιών από εκείνο των άλλων διαστάσεων, η κατάσταση είναι ουσιαστικά η ίδια.

Τότε, η υπεροχή της μεγαλύτερης παραγωγικής εγκατάστασης δεν συνίσταται στο ότι χρησιμοποιεί μια μηχανή σε πλήρη παραγωγική ικανότητα, ενώ η μικρότερη εγκατάσταση χρησιμοποιεί μόνο μέρος της παραγωγικής ικανότητας μιας μηχανής του ίδιου μεγέθους. Συνίσταται

μάλλον στο ότι η μεγαλύτερη εγκατάσταση χρησιμοποιεί μια μηχανή η οποία λειτουργεί αξιοποιώντας αποτελεσματικότερα τους συντελεστές παραγωγής που απαιτούνται για την κατασκευή και τη λειτουργία της από όσο η μικρότερη μηχανή που χρησιμοποιείται στη μικρότερη εγκατάσταση.

Το γεγονός ότι πολλοί συντελεστές παραγωγής δεν είναι απολύτως διαιρετοί διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο σε όλους τους κλάδους της παραγωγής. Έχει πρωταρχική σημασία για τη διεξαγωγή των βιομηχανικών υποθέσεων. Πρέπει, όμως, να προφυλασσόμαστε από πολλές παρερμηνείες της σημασίας του.

Μία από αυτές τις πλάνες ήταν η θεωρία σύμφωνα με την οποία στις μεταποιητικές βιομηχανίες επικρατεί νόμος αυξουσών αποδόσεων, ενώ στη γεωργία και στην εξορυκτική δραστηριότητα επικρατεί νόμος φθινουσών αποδόσεων. Οι σχετικές πλάνες έχουν ήδη καταρριφθεί.[5] Στον βαθμό στον οποίο υπάρχει από αυτή την άποψη διαφορά μεταξύ των συνθηκών της γεωργίας και εκείνων των μεταποιητικών βιομηχανιών, αυτή προκαλείται από διαφορές στα δεδομένα.

Η ακινησία του εδάφους και το γεγονός ότι η εκτέλεση των διαφόρων γεωργικών εργασιών εξαρτάται από τις εποχές καθιστούν αδύνατο για τους γεωργούς να αξιοποιήσουν την παραγωγική ικανότητα πολλών κινητών συντελεστών παραγωγής στον βαθμό που επιτρέπουν, κατά κανόνα, οι συνθήκες της μεταποίησης. Το άριστο μέγεθος μιας παραγωγικής μονάδας στη γεωργική παραγωγή είναι κατά κανόνα πολύ μικρότερο από ό,τι στις μεταποιητικές βιομηχανίες. Είναι προφανές και δεν χρειάζεται περαιτέρω εξήγηση γιατί η συγκέντρωση της γεωργικής παραγωγής δεν μπορεί να προσεγγίσει τον βαθμό συγκέντρωσης που επικρατεί στις μεταποιητικές βιομηχανίες.

Ωστόσο, η άνιση κατανομή των φυσικών πόρων στην επιφάνεια της γης —η οποία αποτελεί έναν από τους δύο παράγοντες που προκαλούν την υψηλότερη παραγωγικότητα του καταμερισμού της εργασίας— θέτει όρια και στην πρόοδο της συγκέντρωσης στις μεταποιητικές βιομηχανίες. Η τάση προς την προοδευτική εξειδίκευση και τη συγκέντρωση ολοκληρωμένων βιομηχανικών διαδικασιών σε λίγες μόνο παραγωγικές εγκαταστάσεις αντισταθμίζεται από τη γεωγραφική διασπορά των φυσικών πόρων.

Το γεγονός ότι η παραγωγή πρώτων υλών και τροφίμων δεν μπορεί να συγκεντρωθεί σε ένα μόνο μέρος και εξαναγκάζει τους ανθρώπους να διασπείρονται στα διάφορα μέρη της επιφάνειας της γης επιβάλλει και στις μεταποιητικές βιομηχανίες ορισμένο βαθμό αποκέντρωσης. Καθιστά αναγκαία την εξέταση των προβλημάτων της μεταφοράς ως ιδιαίτερου παράγοντα του κόστους παραγωγής. Το κόστος μεταφοράς πρέπει να σταθμίζεται έναντι των εξοικονομήσεων που αναμένονται από μια πληρέστερη εξειδίκευση.

Ενώ σε ορισμένους κλάδους των μεταποιητικών βιομηχανιών η μέγιστη συγκέντρωση αποτελεί την καταλληλότερη μέθοδο μείωσης του κόστους, σε άλλους κλάδους είναι επωφελέστερος κάποιος βαθμός αποκέντρωσης. Στους κλάδους παροχής υπηρεσιών, τα μειονεκτήματα της συγκέντρωσης καθίστανται τόσο σημαντικά, ώστε σχεδόν εξ ολοκλήρου υπερκαλύπτουν τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από αυτή.

Υπεισέρχεται, έπειτα, ένας ιστορικός παράγοντας. Κατά το παρελθόν, κεφαλαιουχικά αγαθά ακινητοποιήθηκαν σε τοποθεσίες στις οποίες οι σύγχρονοί μας δεν θα τα είχαν εγκαταστήσει. Δεν έχει σημασία αν αυτή η ακινητοποίηση αποτελούσε ή όχι την οικονομικότερη διαδικασία την οποία μπορούσαν να ακολουθήσουν οι γενιές που την πραγματοποίησαν. Σε κάθε περίπτωση, η παρούσα γενιά βρίσκεται

αντιμέτωπη με ένα *fait accompli*, ένα τετελεσμένο γεγονός. Πρέπει να προσαρμόσει τις δραστηριότητές της σε αυτό και να το λάβει υπόψη κατά την αντιμετώπιση των προβλημάτων χωροθέτησης των μεταποιητικών βιομηχανιών.[6]

Τέλος, υπάρχουν θεσμικοί παράγοντες. Υπάρχουν εμπορικοί και μεταναστευτικοί φραγμοί. Υπάρχουν διαφορές ως προς την πολιτική οργάνωση και τις μεθόδους διακυβέρνησης μεταξύ των διαφόρων χωρών. Τεράστιες περιοχές διοικούνται κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να αποκλείεται στην πράξη η επιλογή τους ως τόπου οποιασδήποτε επένδυσης κεφαλαίου, όσο ευνοϊκές και αν είναι οι φυσικές τους συνθήκες.

Η επιχειρηματική λογιστική κόστους πρέπει να αντιμετωπίζει όλους αυτούς τους γεωγραφικούς, ιστορικούς και θεσμικούς παράγοντες. Ακόμη, όμως, και αν τους παραβλέψουμε, υπάρχουν αμιγώς τεχνικοί παράγοντες που περιορίζουν το άριστο μέγεθος των παραγωγικών εγκαταστάσεων και των επιχειρήσεων. Η μεγαλύτερη παραγωγική εγκατάσταση ή επιχείρηση ενδέχεται να απαιτεί μέτρα και διαδικασίες τις οποίες μπορεί να αποφεύγει η μικρότερη εγκατάσταση ή επιχείρηση. Σε πολλές περιπτώσεις, οι δαπάνες που προκαλούν αυτά τα μέτρα και οι διαδικασίες ενδέχεται να υπεραντισταθμίζονται από τη μείωση του κόστους η οποία απορρέει από την καλύτερη αξιοποίηση της παραγωγικής ικανότητας ορισμένων από τους χρησιμοποιούμενους ατελώς διαιρετούς συντελεστές. Σε άλλες περιπτώσεις, αυτό ενδέχεται να μη συμβαίνει.

Υπό τον καπιταλισμό, οι αριθμητικές πράξεις που απαιτούνται για τη λογιστική κόστους και την αντιπαραβολή του κόστους προς τα έσοδα μπορούν να εκτελεστούν εύκολα, επειδή υπάρχουν διαθέσιμες μέθοδοι οικονομικού υπολογισμού. Ωστόσο, η λογιστική κόστους και ο

υπολογισμός της οικονομικής σημασίας των εξεταζόμενων επιχειρηματικών σχεδίων δεν αποτελούν απλώς μαθηματικό πρόβλημα που μπορεί να επιλυθεί ικανοποιητικά από οποιονδήποτε γνωρίζει τους στοιχειώδεις κανόνες της αριθμητικής.

Το κύριο ζήτημα είναι ο προσδιορισμός των χρηματικών ισοδυνάμων των στοιχείων που πρέπει να υπεισέλθουν στον υπολογισμό. Αποτελεί σφάλμα η υπόθεση, την οποία υιοθετούν πολλοί οικονομολόγοι, ότι αυτά τα ισοδύναμα είναι δεδομένα μεγέθη, μονοσήμαντα καθορισμένα από την κατάσταση των οικονομικών συνθηκών. Αποτελούν κερδοσκοπικές προβλέψεις αβέβαιων μελλοντικών συνθηκών και, ως τέτοιες, εξαρτώνται από την κατανόηση του επιχειρηματία σχετικά με τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς. Και ο όρος «σταθερό κόστος» είναι, από αυτή την άποψη, κάπως παραπλανητικός.

Κάθε δράση αποβλέπει στην καλύτερη δυνατή κάλυψη των μελλοντικών αναγκών. Για να επιτύχει αυτούς τους σκοπούς, πρέπει να αξιοποιεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους διαθέσιμους συντελεστές παραγωγής. Η ιστορική διαδικασία, όμως, που διαμόρφωσε την παρούσα κατάσταση των διαθέσιμων συντελεστών είναι άσχετη προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Εκείνο που έχει σημασία και επηρεάζει τις αποφάσεις σχετικά με τη μελλοντική δράση είναι αποκλειστικά το αποτέλεσμα αυτής της ιστορικής διαδικασίας: η ποσότητα και η ποιότητα των συντελεστών που είναι διαθέσιμοι σήμερα.

Οι συντελεστές αυτοί εκτιμώνται αποκλειστικά ως προς την ικανότητά τους να παρέχουν παραγωγικές υπηρεσίες για την άρση μελλοντικών δυσφοριών. Το χρηματικό ποσό που δαπανήθηκε κατά το παρελθόν για την παραγωγή και την απόκτησή τους στερείται σημασίας.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι ο επιχειρηματίας που, κατά τη στιγμή κατά την οποία πρέπει να λάβει νέα απόφαση, έχει ήδη δαπανήσει χρήματα για την πραγματοποίηση ενός συγκεκριμένου σχεδίου βρίσκεται σε διαφορετική θέση από κάποιον που αρχίζει από την αρχή. Ο πρώτος κατέχει ένα σύμπλεγμα μη μετατρέψιμων συντελεστών παραγωγής, τους οποίους μπορεί να χρησιμοποιήσει για ορισμένους σκοπούς. Οι αποφάσεις του σχετικά με την περαιτέρω δράση θα επηρεαστούν από αυτό το γεγονός. Δεν αποτιμά, όμως, το συγκεκριμένο σύμπλεγμα βάσει όσων δαπάνησε κατά το παρελθόν για την απόκτησή του. Το αποτιμά αποκλειστικά από τη σκοπιά της χρησιμότητάς του για τη μελλοντική δράση.

Το γεγονός ότι δαπάνησε περισσότερο ή λιγότερο για την απόκτησή του στερείται σημασίας. Αποτελεί μόνο παράγοντα προσδιορισμού του ύψους των παρελθουσών ζημιών ή κερδών του επιχειρηματία και της παρούσας κατάστασης της περιουσίας του. Αποτελεί στοιχείο της ιστορικής διαδικασίας που δημιούργησε την παρούσα κατάσταση της προσφοράς συντελεστών παραγωγής και, ως τέτοιο, έχει σημασία για τη μελλοντική δράση. Δεν λαμβάνεται, όμως, υπόψη κατά τον σχεδιασμό της μελλοντικής δράσης και τον σχετικό υπολογισμό. Είναι άνευ σημασίας το ότι οι εγγραφές στα λογιστικά βιβλία της επιχείρησης διαφέρουν από την πραγματική τιμή αυτών των μη μετατρέψιμων συντελεστών παραγωγής.

Ασφαλώς, τέτοιες ήδη πραγματοποιηθείσες ζημίες ή κέρδη ενδέχεται να παρακινήσουν μια επιχείρηση να λειτουργήσει διαφορετικά από ό,τι θα λειτουργούσε αν δεν είχε επηρεαστεί από αυτά. Οι παρελθούσες ζημίες μπορούν να καταστήσουν επισφαλή τη χρηματοοικονομική θέση μιας επιχείρησης, ιδίως αν προκαλούν

υπερχρέωση και την επιβαρύνουν με την καταβολή τόκων και δόσεων κεφαλαίου.

Δεν είναι, όμως, ορθό να χαρακτηρίζονται τέτοιες πληρωμές μέρος του σταθερού κόστους. Δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με τις τρέχουσες δραστηριότητες. Δεν προκαλούνται από την παραγωγική διαδικασία, αλλά από τις μεθόδους που χρησιμοποίησε ο επιχειρηματίας κατά το παρελθόν για την εξασφάλιση του απαιτούμενου κεφαλαίου και των κεφαλαιουχικών αγαθών. Σε σχέση με τη λειτουργούσα επιχείρηση, έχουν απλώς συμπτωματικό χαρακτήρα. Μπορούν, όμως, να επιβάλουν στη συγκεκριμένη επιχείρηση έναν τρόπο διαχείρισης τον οποίο δεν θα υιοθετούσε αν ήταν χρηματοοικονομικά ισχυρότερη.

Η επείγουσα ανάγκη ρευστών διαθεσίμων για την εκπλήρωση ληξιπρόθεσμων πληρωμών δεν επηρεάζει τη λογιστική κόστους της επιχείρησης, αλλά την αποτίμηση των άμεσα διαθέσιμων χρημάτων σε σύγκριση με χρήματα που μπορούν να εισπραχθούν μόνο σε μεταγενέστερη ημερομηνία. Μπορεί να την ωθήσει να πωλήσει αποθέματα σε ακατάλληλη χρονική στιγμή και να χρησιμοποιήσει τον διαρκή παραγωγικό εξοπλισμό της κατά τρόπο που παραμελεί αδικαιολόγητα τη διατήρησή του για μελλοντική χρήση.

Για τα προβλήματα της λογιστικής κόστους είναι αδιάφορο αν μια επιχείρηση κατέχει το κεφάλαιο που έχει επενδυθεί σε αυτήν ή αν έχει δανειστεί μεγαλύτερο ή μικρότερο μέρος του και υποχρεούται να συμμορφώνεται προς τους όρους δανειακής σύμβασης που καθορίζει αυστηρά το επιτόκιο και τις ημερομηνίες λήξης των τόκων και του κεφαλαίου. Το κόστος παραγωγής περιλαμβάνει μόνο τον τόκο επί του κεφαλαίου που εξακολουθεί να υπάρχει και να λειτουργεί εντός της επιχείρησης. Δεν περιλαμβάνει τόκο επί κεφαλαίου που σπαταλήθηκε

κατά το παρελθόν μέσω κακών επενδύσεων ή αναποτελεσματικής διεξαγωγής των τρεχουσών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Καθήκον του επιχειρηματία είναι πάντοτε να χρησιμοποιεί το διαθέσιμο σήμερα απόθεμα κεφαλαιουχικών αγαθών με τον καλύτερο δυνατό τρόπο για την ικανοποίηση μελλοντικών αναγκών. Κατά την επιδίωξη αυτού του σκοπού δεν πρέπει να παραπλανάται από παρελθόντα σφάλματα και αποτυχίες, οι συνέπειες των οποίων δεν μπορούν να εξαφανιστούν. Μια παραγωγική εγκατάσταση ενδέχεται να είχε κατασκευαστεί κατά το παρελθόν, μολονότι δεν θα είχε κατασκευαστεί αν είχε προβλεφθεί καλύτερα η σημερινή κατάσταση. Είναι μάταιο να θρηνεί κανείς για αυτό το ιστορικό γεγονός. Το κύριο ζήτημα είναι να εξακριβωθεί αν η εγκατάσταση μπορεί ακόμη να παράσχει κάποια υπηρεσία και, αν η απάντηση είναι καταφατική, πώς μπορεί να αξιοποιηθεί με τον καλύτερο τρόπο.

Είναι ασφαλώς λυπηρό για τον επιμέρους επιχειρηματία ότι δεν κατόρθωσε να αποφύγει τα σφάλματα. Οι πραγματοποιηθείσες ζημίες βλάπτουν τη χρηματοοικονομική του θέση. Δεν επηρεάζουν, όμως, το κόστος που πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά τον σχεδιασμό της περαιτέρω δράσης.

Είναι σημαντικό να τονιστεί αυτό το σημείο, επειδή έχει διαστρεβλωθεί κατά τη συνήθη ερμηνεία και δικαιολόγηση διαφόρων μέτρων. Το κόστος δεν «μειώνεται» με την ελάφρυνση του χρέους ορισμένων επιχειρήσεων και κεφαλαιουχικών εταιρειών. Μια πολιτική που διαγράφει πλήρως ή εν μέρει τα χρέη ή τους οφειλόμενους τόκους δεν μειώνει το κόστος. Μεταβιβάζει πλούτο από τους πιστωτές στους οφειλέτες· μετατοπίζει την επίπτωση των ζημιών που πραγματοποιήθηκαν κατά το παρελθόν από μια ομάδα ανθρώπων σε μια άλλη, παραδείγματος χάριν από τους κατόχους κοινών μετοχών στους

κατόχους προνομιούχων μετοχών και εταιρικών ομολογιών. Αυτό το επιχείρημα της μείωσης του κόστους προβάλλεται συχνά υπέρ της νομισματικής υποτίμησης. Είναι στην περίπτωση αυτή εξίσου εσφαλμένο με όλα τα άλλα επιχειρήματα που προβάλλονται για τον ίδιο σκοπό.

Εκείνο που συνήθως αποκαλείται σταθερό κόστος αποτελεί επίσης κόστος που προκύπτει από την αξιοποίηση των ήδη διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής, οι οποίοι είτε είναι αυστηρά μη μετατρέψιμοι είτε μπορούν να προσαρμοστούν σε άλλους παραγωγικούς σκοπούς μόνο με σημαντική ζημία. Οι συντελεστές αυτοί έχουν διαρκέστερο χαρακτήρα από τους άλλους απαιτούμενους συντελεστές παραγωγής. Δεν είναι, όμως, μόνιμοι. Αναλώνονται κατά την παραγωγική διαδικασία. Με κάθε παραγόμενη μονάδα προϊόντος εξαντλείται ένα μέρος της παραγωγικής ικανότητας της μηχανής. Η έκταση αυτής της φθοράς μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς από την τεχνολογία και να αποτιμηθεί αναλόγως σε χρηματικούς όρους.

Ο επιχειρηματικός υπολογισμός, όμως, δεν πρέπει να λάβει υπόψη μόνο αυτό το χρηματικό ισοδύναμο της φθοράς της μηχανής. Ο επιχειρηματίας δεν ενδιαφέρεται μόνο για τη διάρκεια της τεχνολογικής ζωής της μηχανής. Πρέπει να λάβει υπόψη τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς. Μολονότι μια μηχανή ενδέχεται να εξακολουθεί να είναι απολύτως αξιοποιήσιμη από τεχνολογική άποψη, οι συνθήκες της αγοράς μπορούν να την καταστήσουν παρωχημένη και άνευ αξίας. Αν η ζήτηση για τα προϊόντα της μειωθεί σημαντικά ή εξαφανιστεί εντελώς ή αν εμφανιστούν αποτελεσματικότερες μέθοδοι εφοδιασμού των καταναλωτών με αυτά τα προϊόντα, από οικονομική άποψη η μηχανή δεν είναι παρά παλιοσίδερα.

Κατά τον σχεδιασμό της διεξαγωγής των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων, ο επιχειρηματίας πρέπει να λαμβάνει πλήρως υπόψη

την προβλεπόμενη μελλοντική κατάσταση της αγοράς. Το ύψος του «σταθερού» κόστους που υπεισέρχεται στον υπολογισμό του εξαρτάται από την κατανόησή του σχετικά με τα μελλοντικά γεγονότα. Δεν μπορεί να καθοριστεί απλώς μέσω τεχνολογικού συλλογισμού.

Ο τεχνολόγος μπορεί να προσδιορίσει το άριστο σημείο αξιοποίησης ενός παραγωγικού συμπλέγματος. Αυτό το τεχνολογικό άριστο σημείο, όμως, ενδέχεται να διαφέρει από εκείνο που εισάγει ο επιχειρηματίας στον οικονομικό του υπολογισμό βάσει της κρίσης του για τις μελλοντικές συνθήκες της αγοράς.

Ας υποθέσουμε ότι ένα εργοστάσιο είναι εξοπλισμένο με μηχανές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν επί δέκα έτη. Κάθε έτος σχηματίζεται απόσβεση ίση με το 10 τοις εκατό του αρχικού τους κόστους. Κατά το τρίτο έτος, οι συνθήκες της αγοράς θέτουν τον επιχειρηματία ενώπιον διλήμματος. Μπορεί να διπλασιάσει το προϊόν του συγκεκριμένου έτους και να το πωλήσει σε τιμή η οποία —πέρα από την κάλυψη της αύξησης του μεταβλητού κόστους— υπερβαίνει την ποσόστωση απόσβεσης του τρέχοντος έτους και την παρούσα αξία της τελευταίας ποσόστωσης απόσβεσης. Ο διπλασιασμός, όμως, της παραγωγής τριπλασιάζει τη φθορά του εξοπλισμού, ενώ τα πρόσθετα έσοδα από την πώληση της διπλάσιας ποσότητας προϊόντων δεν επαρκούν για να καλύψουν και την παρούσα αξία της ποσόστωσης απόσβεσης του ένατου έτους.

Αν ο επιχειρηματίας θεωρούσε την ετήσια ποσόστωση απόσβεσης ως άκαμπτο στοιχείο του υπολογισμού του, θα έπρεπε να θεωρήσει μη επικερδή τον διπλασιασμό της παραγωγής, επειδή τα πρόσθετα έσοδα υπολείπονται του πρόσθετου κόστους. Θα απείχε από την επέκταση της παραγωγής πέρα από το τεχνολογικό άριστο σημείο.

Ο επιχειρηματίας, όμως, υπολογίζει με διαφορετικό τρόπο, μολονότι στη λογιστική του ενδέχεται να σχηματίζει κάθε έτος την ίδια ποσόστωση απόσβεσης. Το αν προτιμά ένα μέρος της παρούσας αξίας της ποσόστωσης απόσβεσης του ένατου έτους από τις τεχνολογικές υπηρεσίες που θα μπορούσαν να του παράσχουν οι μηχανές κατά το ένατο έτος εξαρτάται από την άποψή του σχετικά με τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς.

Η κοινή γνώμη, οι κυβερνήσεις, οι νομοθέτες και οι φορολογικοί νόμοι αντιμετωπίζουν τον επιχειρηματικό εξοπλισμό ως πηγή μόνιμου εισοδήματος. Πιστεύουν ότι ο επιχειρηματίας ο οποίος μεριμνά δεόντως για τη διατήρηση του κεφαλαίου μέσω ετήσιων αποσβέσεων θα είναι πάντοτε σε θέση να αποκομίζει εύλογη απόδοση από το κεφάλαιο που έχει επενδυθεί στα διαρκή παραγωγικά του αγαθά.

Οι πραγματικές συνθήκες είναι διαφορετικές. Ένα παραγωγικό σύμπλεγμα, όπως ένα εργοστάσιο και ο εξοπλισμός του, αποτελεί συντελεστή παραγωγής του οποίου η χρησιμότητα εξαρτάται από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς και από την ικανότητα του επιχειρηματία να το χρησιμοποιεί σύμφωνα με τις μεταβολές των συνθηκών.

Στο πεδίο του οικονομικού υπολογισμού δεν υπάρχει τίποτε βέβαιο με την έννοια που αποδίδεται στον όρο όταν γίνεται λόγος για τεχνολογικά δεδομένα. Τα ουσιώδη στοιχεία του οικονομικού υπολογισμού είναι κερδοσκοπικές προβλέψεις μελλοντικών συνθηκών. Οι εμπορικές συνήθειες και πρακτικές, καθώς και οι εμπορικοί νόμοι, έχουν θεσπίσει συγκεκριμένους κανόνες για τη λογιστική και τον οικονομικό έλεγχο. Υπάρχει ακρίβεια στην τήρηση των λογιστικών βιβλίων. Η ακρίβεια αυτή, όμως, αφορά μόνο τη συμμόρφωση προς τους συγκεκριμένους κανόνες.

Οι λογιστικές αξίες δεν αντανακλούν επακριβώς την πραγματική κατάσταση των πραγμάτων. Η αγοραία αξία ενός συμπλέγματος διαρκών παραγωγικών αγαθών ενδέχεται να διαφέρει από τα ονομαστικά μεγέθη που εμφανίζουν τα λογιστικά βιβλία. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι το χρηματιστήριο τα αποτιμά χωρίς να λαμβάνει υπόψη αυτά τα μεγέθη.

Επομένως, η λογιστική κόστους δεν αποτελεί αριθμητική διαδικασία που μπορεί να θεμελιωθεί και να ελεγχθεί από έναν αμερόληπτο διαιτητή. Δεν λειτουργεί με μονοσήμαντα καθορισμένα μεγέθη, τα οποία μπορούν να εξακριβωθούν με αντικειμενικό τρόπο. Τα ουσιώδη στοιχεία της αποτελούν προϊόν της κατανόησης των μελλοντικών συνθηκών, η οποία αναγκαστικά χρωματίζεται πάντοτε από την άποψη του επιχειρηματία σχετικά με τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς.

Οι προσπάθειες κατάρτισης λογαριασμών κόστους πάνω σε «αμερόληπτη» βάση είναι καταδικασμένες σε αποτυχία. Ο υπολογισμός του κόστους αποτελεί νοητικό εργαλείο της δράσης, ένα σκόπιμο σχέδιο για την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των διαθέσιμων μέσων προς βελτίωση των μελλοντικών συνθηκών. Έχει αναγκαστικά βουλητικό και όχι πραγματολογικό χαρακτήρα.

Στα χέρια ενός αμερόληπτου διαιτητή, μεταβάλλει εντελώς τον χαρακτήρα του. Ο διαιτητής δεν στρέφει το βλέμμα του προς το μέλλον. Κοιτάζει προς τα πίσω, προς το νεκρό παρελθόν και προς άκαμπτους κανόνες που είναι άχρηστοι για την πραγματική ζωή και δράση. Δεν προβλέπει μεταβολές. Καθοδηγείται, χωρίς να το αντιλαμβάνεται, από την προκατάληψη ότι η ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία αποτελεί τη φυσιολογική και επιθυμητότερη κατάσταση των ανθρώπινων υποθέσεων.

Τα κέρδη δεν χωρούν στο σχήμα του. Διαθέτει μια συγκεχυμένη αντίληψη περί «δίκαιου» ποσοστού κέρδους ή «δίκαιης» απόδοσης του επενδεδυμένου κεφαλαίου. Δεν υπάρχουν, όμως, τέτοια πράγματα. Στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία δεν υπάρχουν κέρδη. Σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία, τα κέρδη δεν καθορίζονται βάσει κάποιου συνόλου κανόνων σύμφωνα με το οποίο θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν δίκαια ή άδικα. Τα κέρδη δεν είναι ποτέ φυσιολογικά. Όπου υπάρχει κανονικότητα —δηλαδή απουσία μεταβολής— δεν μπορούν να εμφανιστούν κέρδη.

4. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, «εύλογο» σημαίνει ότι οι αναμενόμενες αποδόσεις του μετατρέψιμου κεφαλαίου που χρησιμοποιείται για τη συνέχιση της παραγωγής δεν είναι τουλάχιστον χαμηλότερες από τις αναμενόμενες αποδόσεις της χρήσης του σε άλλα σχέδια.

5. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 130.

6. Για διεξοδική εξέταση του συντηρητισμού που επιβάλλει στους ανθρώπους η περιορισμένη μετατρεψιμότητα πολλών κεφαλαιουχικών αγαθών, δηλαδή του ιστορικά καθορισμένου στοιχείου στην παραγωγή, βλ. κατωτέρω, σ. 503–514.

5. Λογική καταλλακτική έναντι μαθηματικής καταλλακτικής

Τα προβλήματα των τιμών και του κόστους έχουν εξεταστεί και με μαθηματικές μεθόδους. Υπήρξαν μάλιστα οικονομολόγοι που υποστήριζαν ότι η μαθηματική μέθοδος είναι η μοναδική κατάλληλη για την πραγμάτευση των οικονομικών προβλημάτων και οι οποίοι χλεύαζαν τους οικονομολόγους της λογικής μεθόδου ως «φιλολογικούς» οικονομολόγους.

Αν αυτή η αντιπαράθεση μεταξύ των οικονομολόγων της λογικής και της μαθηματικής μεθόδου αποτελούσε απλώς διαφωνία σχετικά με την καταλληλότερη διαδικασία για τη μελέτη της οικονομικής επιστήμης, θα ήταν περιττό να της δοθεί προσοχή. Η καλύτερη μέθοδος θα αποδείκνυε την υπεροχή της επιτυγχάνοντας καλύτερα

αποτελέσματα. Θα μπορούσε επίσης να ισχύει ότι για την επίλυση διαφορετικών προβλημάτων απαιτούνται διαφορετικά είδη διαδικασίας και ότι, για ορισμένα από αυτά, η μία μέθοδος είναι χρησιμότερη από την άλλη.

Δεν πρόκειται, όμως, για διαφωνία πάνω σε ζητήματα ευρετικής, αλλά για αντιπαράθεση που αφορά τα ίδια τα θεμέλια της οικονομικής επιστήμης. Η μαθηματική μέθοδος πρέπει να απορριφθεί όχι μόνο εξαιτίας της στειρότητάς της. Είναι μια εντελώς εσφαλμένη μέθοδος, η οποία εκκινεί από ψευδείς παραδοχές και οδηγεί σε πλανερά συμπεράσματα. Οι συλλογισμοί της δεν είναι απλώς στείροι· απομακρύνουν τον νου από τη μελέτη των πραγματικών προβλημάτων και διαστρεβλώνουν τις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων φαινομένων.

Οι ιδέες και οι διαδικασίες των μαθηματικών οικονομολόγων δεν είναι ομοιόμορφες. Υπάρχουν τρία κύρια ρεύματα σκέψης, τα οποία πρέπει να εξεταστούν χωριστά.

Η πρώτη εκδοχή εκπροσωπείται από τους στατιστικολόγους που επιδιώκουν να ανακαλύψουν οικονομικούς νόμους μέσω της μελέτης της οικονομικής εμπειρίας. Αποβλέπουν στη μετατροπή της οικονομικής επιστήμης σε «ποσοτική» επιστήμη. Το πρόγραμμά τους συμπυκνώνεται στο σύνθημα της Οικονομετρικής Εταιρείας: «Επιστήμη είναι η μέτρηση».

Το θεμελιώδες σφάλμα που εμπεριέχεται σε αυτόν τον συλλογισμό έχει ήδη καταδειχθεί.[7] Η εμπειρία της οικονομικής ιστορίας είναι πάντοτε εμπειρία σύνθετων φαινομένων. Δεν μπορεί ποτέ να μεταδώσει γνώση του είδους εκείνου που απομονώνει ο πειραματιστής από ένα εργαστηριακό πείραμα. Η στατιστική είναι μέθοδος παρουσίασης ιστορικών γεγονότων σχετικών με τις τιμές και με άλλα συναφή

δεδομένα της ανθρώπινης δράσης. Δεν αποτελεί οικονομική επιστήμη και δεν μπορεί να παραγάγει οικονομικά θεωρήματα και θεωρίες. Η στατιστική των τιμών αποτελεί οικονομική ιστορία.

Η διαπίστωση ότι, *ceteris paribus*, μια αύξηση της ζήτησης πρέπει να οδηγήσει σε αύξηση των τιμών δεν προέρχεται από την εμπειρία. Κανείς δεν υπήρξε ποτέ ούτε θα υπάρξει ποτέ σε θέση να παρατηρήσει μεταβολή ενός από τα δεδομένα της αγοράς, ενώ όλοι οι άλλοι όροι παραμένουν αμετάβλητοι. Δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως «ποσοτική οικονομική επιστήμη». Όλα τα οικονομικά μεγέθη για τα οποία διαθέτουμε γνώση αποτελούν δεδομένα της οικονομικής ιστορίας. Κανένας έλλογος άνθρωπος δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι η σχέση μεταξύ τιμής και προσφοράς είναι σταθερή, είτε γενικά είτε ως προς ορισμένα αγαθά.

Αντιθέτως, γνωρίζουμε ότι τα εξωτερικά φαινόμενα επηρεάζουν διαφορετικούς ανθρώπους με διαφορετικό τρόπο, ότι οι αντιδράσεις των ίδιων ανθρώπων στα ίδια εξωτερικά γεγονότα μεταβάλλονται και ότι δεν είναι δυνατό να καταταγούν τα άτομα σε κατηγορίες ανθρώπων που αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί προϊόν της απριοριστικής μας θεωρίας.

Είναι αλήθεια ότι οι εμπειριστές απορρίπτουν αυτή τη θεωρία. Ισχυρίζονται ότι επιδιώκουν να διδαχθούν αποκλειστικά από την ιστορική εμπειρία. Αντιφάσκουν, όμως, προς τις ίδιες τους τις αρχές μόλις υπερβούν την ανόθευτη καταγραφή μεμονωμένων επιμέρους τιμών και αρχίσουν να συγκροτούν σειρές και να υπολογίζουν μέσους όρους. Δεδομένο της εμπειρίας και στατιστικό γεγονός αποτελεί μόνο μια τιμή που καταβλήθηκε σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο για καθορισμένη ποσότητα ορισμένου αγαθού.

Η διάταξη διαφόρων δεδομένων τιμών σε ομάδες και ο υπολογισμός μέσων όρων καθοδηγούνται από θεωρητικούς συλλογισμούς που προηγούνται τόσο λογικά όσο και χρονικά. Ο βαθμός στον οποίο λαμβάνονται ή δεν λαμβάνονται υπόψη ορισμένα συνοδευτικά γνωρίσματα και συμπτωματικές περιστάσεις των σχετικών δεδομένων τιμών εξαρτάται από θεωρητικό συλλογισμό του ίδιου είδους.

Κανείς δεν είναι τόσο τολμηρός ώστε να υποστηρίξει ότι μια αύξηση της προσφοράς οποιουδήποτε αγαθού κατά a τοις εκατό πρέπει πάντοτε —σε κάθε χώρα και σε κάθε χρονική στιγμή— να οδηγεί σε μείωση της τιμής του κατά b τοις εκατό. Καθώς, όμως, κανένας ποσοτικός οικονομολόγος δεν τόλμησε ποτέ να προσδιορίσει επακριβώς, βάσει της στατιστικής εμπειρίας, τις ειδικές συνθήκες που προκαλούν συγκεκριμένη απόκλιση από την αναλογία $a : b$, η ματαιότητα των προσπαθειών του είναι πρόδηλη.

Επιπλέον, το χρήμα δεν αποτελεί μέτρο για τη μέτρηση των τιμών. Είναι ένα μέσο του οποίου η σχέση ανταλλαγής μεταβάλλεται με τον ίδιο τρόπο —αν και κατά κανόνα όχι με την ίδια ταχύτητα και στον ίδιο βαθμό— με τον οποίο μεταβάλλονται οι αμοιβαίες σχέσεις ανταλλαγής των πωλήσιμων αγαθών και υπηρεσιών.

Δεν χρειάζεται σχεδόν να επιμείνουμε περισσότερο στην ανασκευή των αξιώσεων της ποσοτικής οικονομικής επιστήμης. Παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις των υποστηρικτών της, δεν έχει γίνει τίποτε για την πραγματοποίηση του προγράμματός της. Ο αείμνηστος Henry Schultz αφιέρωσε την έρευνά του στη μέτρηση της ελαστικότητας της ζήτησης διαφόρων αγαθών. Ο καθηγητής Paul H. Douglas εξήρε το αποτέλεσμα των μελετών του Schultz ως «έργο εξίσου αναγκαίο για να συμβάλει στο να καταστεί η οικονομική επιστήμη περισσότερο ή

λιγότερο ακριβής επιστήμη όσο ήταν ο προσδιορισμός των ατομικών βαρών για την ανάπτυξη της χημείας».[8]

Η αλήθεια είναι ότι ο Schultz δεν επιχείρησε ποτέ να προσδιορίσει την ελαστικότητα της ζήτησης οποιουδήποτε αγαθού καθαυτού. Τα δεδομένα στα οποία βασίστηκε περιορίζονταν σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές και ιστορικές περιόδους. Τα αποτελέσματά του για ένα συγκεκριμένο αγαθό, παραδείγματος χάριν τις γεώμηλες, δεν αναφέρονται στις γεώμηλες εν γένει, αλλά στις γεώμηλες στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τα έτη 1875 έως 1929.[9] Αποτελούν, στην καλύτερη περίπτωση, μάλλον αμφίβολες και ανεπαρκείς συμβολές σε διάφορα κεφάλαια της οικονομικής ιστορίας. Ασφαλώς δεν αποτελούν βήματα προς την πραγματοποίηση του συγκεχυμένου και αντιφατικού προγράμματος της ποσοτικής οικονομικής επιστήμης.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι άλλες δύο εκδοχές της μαθηματικής οικονομικής έχουν πλήρη επίγνωση της ματαιότητας της ποσοτικής οικονομικής. Δεν τόλμησαν ποτέ να εισαγάγουν στους τύπους και στις εξισώσεις τους οποιοδήποτε από τα μεγέθη που υποτίθεται ότι εξακρίβωσαν οι οικονομέτρες και να τις προσαρμόσουν έτσι στην επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων. Στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης δεν υπάρχει κανένα άλλο μέσο αντιμετώπισης των μελλοντικών γεγονότων πέρα από εκείνο που παρέχει η κατανόηση.

Το δεύτερο πεδίο που πραγματεύονται οι μαθηματικοί οικονομολόγοι είναι η σχέση μεταξύ τιμών και κόστους. Κατά την εξέταση αυτών των προβλημάτων, οι μαθηματικοί οικονομολόγοι παραβλέπουν τη λειτουργία της διαδικασίας της αγοράς και επιπλέον προσποιούνται ότι αφαιρούν από τη θεώρησή τους τη χρήση του χρήματος, η οποία είναι εγγενής σε κάθε οικονομικό υπολογισμό. Καθώς, όμως, μιλούν για τιμές

και κόστος εν γένει και αντιπαραβάλλουν τις τιμές προς το κόστος, προϋποθέτουν σιωπηρά την ύπαρξη και τη χρήση του χρήματος.

Οι τιμές είναι πάντοτε χρηματικές τιμές, ενώ το κόστος δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη στον οικονομικό υπολογισμό αν δεν εκφράζεται σε χρηματικούς όρους. Αν δεν προσφύγουμε σε χρηματικούς όρους, το κόστος εκφράζεται ως σύνθετες ποσότητες διαφορετικών αγαθών και υπηρεσιών που πρέπει να δαπανηθούν για την παραγωγή ενός προϊόντος. Από την άλλη πλευρά, οι τιμές —αν ο όρος μπορεί πράγματι να εφαρμοστεί στις σχέσεις ανταλλαγής που καθορίζονται μέσω αντιπραγματισμού— αποτελούν απαρίθμηση των ποσοτήτων διαφόρων αγαθών έναντι των οποίων μπορεί ο «πωλητής» να ανταλλάξει ένα συγκεκριμένο απόθεμα. Τα αγαθά στα οποία αναφέρονται τέτοιες «τιμές» δεν είναι τα ίδια με εκείνα στα οποία αναφέρεται το «κόστος». Η σύγκριση τέτοιων τιμών σε είδος με κόστος σε είδος είναι ανέφικτη.

Γνωρίζουμε ήδη βάσει της πραξεολογικής κατανόησης ότι ο πωλητής αποτιμά τα αγαθά που παραδίδει χαμηλότερα από εκείνα που λαμβάνει ως αντάλλαγμα· ότι ο πωλητής και ο αγοραστής διαφωνούν ως προς την υποκειμενική αποτίμηση των δύο ανταλλασσόμενων αγαθών· και ότι ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει ένα σχέδιο μόνο αν προσδοκά να λάβει για το προϊόν αγαθά τα οποία αποτιμά υψηλότερα από εκείνα που δαπανήθηκαν για την παραγωγή του. Αυτή η απριοριστική γνώση μάς επιτρέπει να προβλέψουμε τη συμπεριφορά ενός επιχειρηματία ο οποίος είναι σε θέση να προσφύγει στον οικονομικό υπολογισμό.

Ο μαθηματικός οικονομολόγος, όμως, αυταπατάται όταν διατείνεται ότι πραγματεύεται αυτά τα προβλήματα κατά γενικότερο τρόπο παραλείποντας κάθε αναφορά σε χρηματικούς όρους. Είναι μάταιο να διερευνώνται περιπτώσεις ατελούς διαιρετότητας των συντελεστών

παραγωγής χωρίς αναφορά στον οικονομικό υπολογισμό σε χρηματικούς όρους. Μια τέτοια εξέταση δεν μπορεί ποτέ να υπερβεί την ήδη διαθέσιμη γνώση: ότι, δηλαδή, κάθε επιχειρηματίας επιδιώκει να παράγει εκείνα τα αγαθά των οποίων η πώληση θα του αποφέρει έσοδα τα οποία αποτιμά υψηλότερα από το συνολικό σύμπλεγμα των αγαθών που δαπανήθηκαν για την παραγωγή τους.

Αν, όμως, δεν υπάρχει έμμεση ανταλλαγή και κανένα μέσο ανταλλαγής δεν βρίσκεται σε κοινή χρήση, ο επιχειρηματίας μπορεί να επιτύχει —υπό την προϋπόθεση ότι έχει προβλέψει ορθά τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς— μόνο αν είναι προικισμένος με υπεράνθρωπη διάνοια. Θα έπρεπε να συλλάβει μονομιάς όλες τις σχέσεις ανταλλαγής που διαμορφώνονται στην αγορά, ώστε να αποδώσει κατά τους συλλογισμούς του σε κάθε αγαθό ακριβώς τη θέση που του αρμόζει σύμφωνα με αυτές τις σχέσεις.

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι όλες οι έρευνες σχετικά με τη σχέση μεταξύ τιμών και κόστους προϋποθέτουν τόσο τη χρήση του χρήματος όσο και τη διαδικασία της αγοράς. Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι, όμως, κλείνουν τα μάτια απέναντι σε αυτό το προφανές γεγονός. Διατυπώνουν εξισώσεις και σχεδιάζουν καμπύλες που υποτίθεται ότι περιγράφουν την πραγματικότητα. Στην πραγματικότητα, περιγράφουν μόνο μια υποθετική και απραγματοποίητη κατάσταση πραγμάτων, η οποία δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με τα υπό εξέταση καταλλακτικά προβλήματα.

Αντικαθιστούν τους συγκεκριμένους χρηματικούς όρους που χρησιμοποιούνται στον οικονομικό υπολογισμό με αλγεβρικά σύμβολα και πιστεύουν ότι αυτή η διαδικασία καθιστά τους συλλογισμούς τους επιστημονικότερους. Εντυπωσιάζουν έντονα τον εύπιστο μη ειδικό. Στην πραγματικότητα, απλώς συσκοτίζουν και συγχέουν ζητήματα τα οποία

αντιμετωπίζονται ικανοποιητικά στα εγχειρίδια εμπορικής αριθμητικής και λογιστικής.

Ορισμένοι από αυτούς τους μαθηματικούς έφθασαν στο σημείο να διακηρύξουν ότι ο οικονομικός υπολογισμός θα μπορούσε να θεμελιωθεί σε μονάδες χρησιμότητας. Αποκαλούν τις μεθόδους τους «ανάλυση χρησιμότητας». Το σφάλμα τους συμμερίζεται και η τρίτη εκδοχή της μαθηματικής οικονομικής.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της τρίτης ομάδας είναι ότι επιδιώκει ανοικτά και συνειδητά να επιλύσει τα καταλλακτικά προβλήματα χωρίς καμία αναφορά στη διαδικασία της αγοράς. Ιδεώδες της είναι να συγκροτήσει μια οικονομική θεωρία σύμφωνα με το πρότυπο της μηχανικής. Προσφεύγει επανειλημμένως σε αναλογίες με την κλασική μηχανική, η οποία, κατά την άποψή της, αποτελεί το μοναδικό και απόλυτο πρότυπο επιστημονικής έρευνας. Δεν χρειάζεται να εξηγηθεί εκ νέου γιατί αυτή η αναλογία είναι επιφανειακή και παραπλανητική ούτε από ποιες απόψεις η σκόπιμη ανθρώπινη δράση διαφέρει ριζικά από την κίνηση, το αντικείμενο της μηχανικής. Αρκεί να υπογραμμιστεί ένα σημείο: η πρακτική σημασία των διαφορικών εξισώσεων στα δύο πεδία.

Οι συλλογισμοί που καταλήγουν στη διατύπωση μιας εξίσωσης έχουν αναγκαστικά μη μαθηματικό χαρακτήρα. Η διατύπωση της εξίσωσης αποτελεί την ολοκλήρωση της γνώσης μας· δεν διευρύνει άμεσα αυτή τη γνώση. Στη μηχανική, ωστόσο, η εξίσωση μπορεί να προσφέρει εξαιρετικά σημαντικές πρακτικές υπηρεσίες. Καθώς υπάρχουν σταθερές σχέσεις μεταξύ διαφόρων μηχανικών στοιχείων και καθώς οι σχέσεις αυτές μπορούν να εξακριβωθούν μέσω πειραμάτων, καθίσταται δυνατή η χρησιμοποίηση εξισώσεων για την επίλυση συγκεκριμένων τεχνολογικών προβλημάτων. Ο σύγχρονος βιομηχανικός

πολιτισμός μας αποτελεί κυρίως επίτευγμα αυτής της χρησιμοποίησης των διαφορικών εξισώσεων της φυσικής.

Δεν υπάρχουν, όμως, αντίστοιχες σταθερές σχέσεις μεταξύ των οικονομικών στοιχείων. Οι εξισώσεις που διατυπώνει η μαθηματική οικονομική παραμένουν άχρηστη διανοητική γυμναστική και θα εξακολουθούσαν να είναι τέτοια ακόμη και αν εξέφραζαν πολύ περισσότερα από όσα πράγματι εκφράζουν.

Ένας ορθός οικονομικός συλλογισμός δεν πρέπει ποτέ να λησμονεί τις ακόλουθες δύο θεμελιώδεις αρχές της θεωρίας της αξίας:

1. Η αποτίμηση που καταλήγει σε δράση σημαίνει πάντοτε προτίμηση και παραμέριση· δεν σημαίνει ποτέ ισοδυναμία ή αδιαφορία.

2. Δεν υπάρχει κανένα μέσο σύγκρισης των αποτιμήσεων διαφορετικών ατόμων ή των αποτιμήσεων του ίδιου ατόμου σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, πέρα από την εξακρίβωση του αν κατατάσσουν ή όχι τις σχετικές εναλλακτικές δυνατότητες στην ίδια σειρά προτίμησης.

Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, όλοι οι συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται κατά τέτοιον τρόπο ώστε καθένας τους να παρέχει την πολυτιμότερη δυνατή υπηρεσία. Καμία νοητή και δυνατή μεταβολή δεν θα μπορούσε να βελτιώσει την κατάσταση ικανοποίησης. Κανένας συντελεστής δεν χρησιμοποιείται για την ικανοποίηση μιας ανάγκης a, αν αυτή η χρήση εμποδίζει την ικανοποίηση μιας ανάγκης b, η οποία θεωρείται πολυτιμότερη από την ικανοποίηση της a.

Είναι ασφαλώς δυνατό να περιγραφεί αυτή η φανταστική κατάσταση κατανομής των πόρων μέσω διαφορικών εξισώσεων και να απεικονιστεί γραφικά μέσω καμπυλών. Τέτοια εργαλεία, όμως, δεν διατυπώνουν τίποτε σχετικά με τη διαδικασία της αγοράς. Απλώς οριοθετούν μια φανταστική κατάσταση στην οποία η διαδικασία της αγοράς θα έπαυε να λειτουργεί. Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι παραβλέπουν ολόκληρη τη θεωρητική διασαφήνιση της διαδικασίας της αγοράς και, αποφεύγοντας το πραγματικό πρόβλημα, ασχολούνται με μια επικουρική έννοια που χρησιμοποιείται στο πλαίσιό της, αλλά στερείται κάθε νοήματος όταν χρησιμοποιείται έξω από αυτό.

Στη φυσική βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μεταβολές που επέρχονται σε διάφορα αισθητηριακά φαινόμενα. Ανακαλύπτουμε κανονικότητα στην αλληλουχία αυτών των μεταβολών και οι παρατηρήσεις αυτές μάς οδηγούν στη συγκρότηση της φυσικής επιστήμης. Δεν γνωρίζουμε τίποτε για τις έσχατες δυνάμεις που θέτουν σε κίνηση αυτές τις μεταβολές. Για τον ερευνητικό νου αποτελούν έσχατα δεδομένα και δεν επιδέχονται περαιτέρω ανάλυση. Εκείνο που γνωρίζουμε από την παρατήρηση είναι η κανονική αλληλουχία διαφόρων παρατηρήσιμων οντοτήτων και ιδιοτήτων. Ο φυσικός περιγράφει μέσω διαφορικών εξισώσεων αυτή την αμοιβαία αλληλεξάρτηση των δεδομένων.

Στην πραξεολογία, το πρώτο γεγονός που γνωρίζουμε είναι ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν σκόπιμα να επιφέρουν ορισμένες μεταβολές. Αυτή η γνώση είναι εκείνη που ενοποιεί το αντικείμενο της πραξεολογίας και το διαφοροποιεί από το αντικείμενο των φυσικών επιστημών. Γνωρίζουμε τις δυνάμεις που βρίσκονται πίσω από τις μεταβολές και αυτή η απριοριστική γνώση μάς οδηγεί στη γνώση των πραξεολογικών διαδικασιών.

Ο φυσικός δεν γνωρίζει τι «είναι» ο ηλεκτρισμός. Γνωρίζει μόνο φαινόμενα που αποδίδονται σε κάτι που αποκαλείται ηλεκτρισμός. Ο οικονομολόγος, όμως, γνωρίζει τι θέτει σε κίνηση τη διαδικασία της αγοράς. Μόνο χάρη σε αυτή τη γνώση είναι σε θέση να διακρίνει τα φαινόμενα της αγοράς από άλλα φαινόμενα και να περιγράφει τη διαδικασία της αγοράς.

Ο μαθηματικός οικονομολόγος δεν συνεισφέρει τίποτε στη διασαφήνιση της διαδικασίας της αγοράς. Απλώς περιγράφει ένα επικουρικό τέχνασμα που χρησιμοποιούν οι οικονομολόγοι της λογικής μεθόδου ως οριακή έννοια: τον ορισμό μιας κατάστασης πραγμάτων στην οποία δεν υπάρχει πλέον καμία δράση και η διαδικασία της αγοράς έχει σταματήσει. Αυτό είναι το μόνο που μπορεί να πει.

Εκείνο που διατυπώνει λεκτικά ο οικονομολόγος της λογικής μεθόδου, όταν ορίζει τις νοητικές κατασκευές της τελικής κατάστασης ηρεμίας και της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, και εκείνο που ο ίδιος ο μαθηματικός οικονομολόγος πρέπει να περιγράφει λεκτικά προτού αρχίσει τη μαθηματική εργασία του μεταφράζονται σε αλγεβρικά σύμβολα. Απλώς παρατείνεται υπερβολικά μια επιφανειακή αναλογία· τίποτε περισσότερο.

Τόσο οι οικονομολόγοι της λογικής όσο και εκείνοι της μαθηματικής μεθόδου υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη δράση αποβλέπει τελικά στην εγκαθίδρυση μιας τέτοιας κατάστασης ισορροπίας και ότι θα την επιτύγχανε αν έπαυαν όλες οι περαιτέρω μεταβολές των δεδομένων. Ο οικονομολόγος της λογικής μεθόδου, όμως, γνωρίζει πολύ περισσότερα.

Καταδεικνύει πώς οι δραστηριότητες επιχειρηματικών ανθρώπων, των επιχειρηματιών-προωθητών και των κερδοσκόπων, οι οποίοι επιθυμούν να επωφεληθούν από τις αποκλίσεις στη διάρθρωση των

τιμών, τείνουν να εξαλείψουν αυτές τις αποκλίσεις και, μέσω αυτού, να εξαλείψουν και τις πηγές του επιχειρηματικού κέρδους και της επιχειρηματικής ζημίας. Καταδεικνύει πώς αυτή η διαδικασία θα κατέληγε τελικά στην εγκαθίδρυση της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Αυτό είναι το έργο της οικονομικής θεωρίας. Η μαθηματική περιγραφή διαφόρων καταστάσεων ισορροπίας αποτελεί απλό παίγνιο. Το πραγματικό πρόβλημα είναι η ανάλυση της διαδικασίας της αγοράς.

Η σύγκριση των δύο μεθόδων οικονομικής ανάλυσης μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε το νόημα της συχνά διατυπωμένης απαίτησης να διευρυνθεί το πεδίο της οικονομικής επιστήμης μέσω της συγκρότησης μιας δυναμικής θεωρίας, αντί της απλής ενασχόλησης με στατικά προβλήματα.

Ως προς τη λογική οικονομική, αυτό το αίτημα στερείται νοήματος. Η λογική οικονομική αποτελεί ουσιωδώς θεωρία διαδικασιών και μεταβολών. Προσφεύγει στις νοητικές κατασκευές της απουσίας μεταβολής μόνο για τη διασαφήνιση των φαινομένων της μεταβολής.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά στη μαθηματική οικονομική. Οι εξισώσεις και οι τύποι της περιορίζονται στην περιγραφή καταστάσεων ισορροπίας και απουσίας δράσης. Όσο παραμένει στο πεδίο των μαθηματικών διαδικασιών, δεν μπορεί να διατυπώσει τίποτε σχετικά με τον σχηματισμό τέτοιων καταστάσεων και τον μετασχηματισμό τους σε άλλες καταστάσεις.

Απέναντι στη μαθηματική οικονομική, το αίτημα μιας δυναμικής θεωρίας είναι βάσιμο. Η μαθηματική οικονομική, όμως, δεν διαθέτει κανένα μέσο για να ανταποκριθεί σε αυτό. Τα προβλήματα της ανάλυσης των διαδικασιών —δηλαδή τα μοναδικά οικονομικά προβλήματα που έχουν σημασία— δεν επιδέχονται μαθηματική

προσέγγιση. Η εισαγωγή χρονικών παραμέτρων στις εξισώσεις δεν αποτελεί λύση. Δεν υποδεικνύει καν τις ουσιώδεις ανεπάρκειες της μαθηματικής μεθόδου.

Οι διατυπώσεις ότι κάθε μεταβολή απαιτεί χρόνο και ότι η μεταβολή λαμβάνει πάντοτε χώρα στη χρονική διαδοχή αποτελούν απλώς τρόπο έκφρασης του γεγονότος ότι, όπου υπάρχει ακαμψία και αμεταβλητότητα, δεν υπάρχει χρόνος. Η κύρια ανεπάρκεια της μαθηματικής οικονομικής δεν είναι ότι αγνοεί τη χρονική διαδοχή, αλλά ότι αγνοεί τη λειτουργία της διαδικασίας της αγοράς.

Η μαθηματική μέθοδος αδυνατεί να καταδείξει πώς, από μια κατάσταση ανισορροπίας, αναδύονται οι πράξεις που τείνουν προς την εγκαθίδρυση ισορροπίας. Είναι, ασφαλώς, δυνατό να υποδειχθούν οι μαθηματικές πράξεις που απαιτούνται για τη μετατροπή της μαθηματικής περιγραφής μιας συγκεκριμένης κατάστασης ανισορροπίας στη μαθηματική περιγραφή της κατάστασης ισορροπίας. Αυτές, όμως, οι μαθηματικές πράξεις δεν περιγράφουν κατά κανέναν τρόπο τη διαδικασία της αγοράς, η οποία τίθεται σε κίνηση από τις αποκλίσεις στη διάρθρωση των τιμών.

Οι διαφορικές εξισώσεις της μηχανικής υποτίθεται ότι περιγράφουν επακριβώς τις σχετικές κινήσεις σε κάθε χρονική στιγμή του διαστήματος που μεσολαβεί μεταξύ της κατάστασης ανισορροπίας και της κατάστασης ισορροπίας. Μόνο όσοι έχουν τυφλωθεί πλήρως από την προκατάληψη ότι η οικονομική επιστήμη πρέπει να αποτελεί ωχρό αντίγραφο της μηχανικής θα υποτιμήσουν τη βαρύτητα αυτής της ένστασης. Μια εξαιρετικά ατελής και επιφανειακή μεταφορά δεν υποκαθιστά τις υπηρεσίες που παρέχει η λογική οικονομική.

Σε κάθε κεφάλαιο της καταλλακτικής μπορούν να διαπιστωθούν οι καταστροφικές συνέπειες της μαθηματικής πραγμάτευσης της οικονομικής επιστήμης. Αρκεί να αναφερθούμε σε δύο μόνο περιπτώσεις.

Η πρώτη παρέχεται από τη λεγόμενη εξίσωση των συναλλαγών, τη μάταιη και παραπλανητική προσπάθεια των μαθηματικών οικονομολόγων να αντιμετωπίσουν τις μεταβολές της αγοραστικής δύναμης του χρήματος.[10]

Η δεύτερη μπορεί να εκφραστεί καλύτερα μέσω της αναφοράς στη διατύπωση του καθηγητή Schumpeter, σύμφωνα με την οποία οι καταναλωτές, αποτιμώντας τα καταναλωτικά αγαθά, «*ipso facto* αποτιμούν επίσης τα μέσα παραγωγής που υπεισέρχονται στην παραγωγή αυτών των αγαθών».[11] Δύσκολα θα μπορούσε να παρασταθεί η διαδικασία της αγοράς με περισσότερο εσφαλμένο τρόπο.

Η οικονομική επιστήμη δεν ασχολείται με αγαθά και υπηρεσίες· ασχολείται με τις πράξεις ζωντανών ανθρώπων. Σκοπός της δεν είναι η μακροσκελής ενασχόληση με νοητικές κατασκευές όπως η ισορροπία. Οι κατασκευές αυτές αποτελούν μόνο εργαλεία του συλλογισμού. Το μοναδικό έργο της οικονομικής επιστήμης είναι η ανάλυση των πράξεων των ανθρώπων, δηλαδή η ανάλυση των διαδικασιών.

7. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 31 και 55–56.

8. Πρβλ. Paul H. Douglas, *Econometrica*, τόμ. VII, σ. 105.

9. Πρβλ. Henry Schultz, *The Theory and Measurement of Demand* (University of Chicago Press, 1938), σ. 405–427.

10. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 399.

11. Πρβλ. Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Νέα Υόρκη, 1942), σ. 175. Για κριτική αυτής της διατύπωσης, πρβλ. F. A. Hayek, «The Use of Knowledge in Society», στο *Individualism and Economic Order* (Σικάγο, 1948), σ. 89 επ.

6. Μονοπωλιακές τιμές

Οι ανταγωνιστικές τιμές αποτελούν προϊόν της πλήρους προσαρμογής των πωλητών στη ζήτηση των καταναλωτών. Στην ανταγωνιστική τιμή πωλείται ολόκληρη η διαθέσιμη προσφορά και οι ειδικοί συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται στον βαθμό που επιτρέπουν οι τιμές των μη ειδικών συμπληρωματικών συντελεστών. Κανένα μέρος της διαθέσιμης προσφοράς δεν αποσύρεται μόνιμα από την αγορά και η οριακή μονάδα των χρησιμοποιούμενων ειδικών συντελεστών παραγωγής δεν αποφέρει καμία καθαρή πρόσοδο. Ολόκληρη η οικονομική διαδικασία διεξάγεται προς όφελος των καταναλωτών. Δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ των συμφερόντων των αγοραστών και εκείνων των πωλητών ούτε μεταξύ των συμφερόντων των παραγωγών και εκείνων των καταναλωτών. Οι ιδιοκτήτες των διαφόρων αγαθών δεν είναι σε θέση να εκτρέψουν την κατανάλωση και την παραγωγή από τις κατευθύνσεις που επιβάλλουν οι αποτιμήσεις των καταναλωτών, η κατάσταση της προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών όλων των τάξεων και το επίπεδο της τεχνολογικής γνώσης.

Κάθε επιμέρους πωλητής θα έβλεπε τα έσοδά του να αυξάνονται, αν η μείωση της προσφοράς που διαθέτουν οι ανταγωνιστές του αύξανε την τιμή στην οποία ο ίδιος θα μπορούσε να πωλήσει τη δική του προσφορά. Σε μια ανταγωνιστική αγορά, όμως, δεν είναι σε θέση να επιφέρει αυτό το αποτέλεσμα. Εκτός αν διαθέτει κάποιο προνόμιο που απορρέει από κυβερνητική παρέμβαση στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, πρέπει να υποταχθεί στην κατάσταση της αγοράς όπως αυτή είναι.

Ο επιχειρηματίας, υπό την επιχειρηματική του ιδιότητα, υπόκειται πάντοτε στην πλήρη κυριαρχία των καταναλωτών. Τα πράγματα είναι διαφορετικά για τους ιδιοκτήτες πωλήσιμων αγαθών και συντελεστών παραγωγής και, ασφαλώς, για τους επιχειρηματίες υπό την ιδιότητά τους ως ιδιοκτητών τέτοιων αγαθών και συντελεστών. Υπό ορισμένες συνθήκες, βρίσκονται σε καλύτερη θέση αν περιορίσουν την προσφορά και πωλήσουν σε υψηλότερη τιμή ανά μονάδα. Οι τιμές που προσδιορίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μονοπωλιακές τιμές, αποτελούν προσβολή της κυριαρχίας των καταναλωτών και της δημοκρατίας της αγοράς.

Οι ειδικές συνθήκες και περιστάσεις που απαιτούνται για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών, καθώς και τα καταλλακτικά τους γνωρίσματα, είναι τα ακόλουθα:

1. Πρέπει να επικρατεί μονοπώλιο της προσφοράς. Ολόκληρη η προσφορά του μονοπωλημένου αγαθού ελέγχεται από έναν πωλητή ή από μια ομάδα πωλητών που ενεργούν συντονισμένα. Ο μονοπωλητής —είτε είναι ένα άτομο είτε ομάδα ατόμων— είναι σε θέση να περιορίσει την προσφορά που διατίθεται προς πώληση ή χρησιμοποιείται στην παραγωγή, προκειμένου να αυξήσει

την τιμή ανά πωλούμενη μονάδα, χωρίς να φοβάται ότι το σχέδιό του θα ματαιωθεί από την παρέμβαση άλλων πωλητών του ίδιου αγαθού.

2. Είτε ο μονοπωλητής δεν είναι σε θέση να εφαρμόσει διακριτική μεταχείριση μεταξύ των αγοραστών είτε απέχει εκουσίως από μια τέτοια μεταχείριση.[12]

3. Η αντίδραση του αγοραστικού κοινού στην αύξηση της τιμής πάνω από τη δυνητική ανταγωνιστική τιμή — δηλαδή η μείωση της ζήτησης— δεν πρέπει να είναι τέτοια ώστε τα συνολικά έσοδα από τις πωλήσεις σε οποιαδήποτε τιμή υψηλότερη από την ανταγωνιστική να είναι μικρότερα από τα συνολικά έσοδα που θα προέκυπταν από τις πωλήσεις στην ανταγωνιστική τιμή.

Επομένως, είναι περιττό να εμπλακούμε σε εξεζητημένες αναλύσεις σχετικά με το ποιο πρέπει να θεωρείται το γνώρισμα της ταυτότητας ενός αγαθού. Δεν χρειάζεται να θέσουμε το ερώτημα αν όλες οι γραβάτες πρέπει να θεωρούνται δείγματα του ίδιου αγαθού ή αν πρέπει να διακρίνονται ανάλογα με το ύφασμα, το χρώμα και το σχέδιο. Η ακαδημαϊκή οριοθέτηση των διαφόρων αγαθών είναι άχρηστη. Το μόνο σημείο που έχει σημασία είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιδρούν οι αγοραστές στην αύξηση των τιμών.

Για τη θεωρία των μονοπωλιακών τιμών είναι άνευ σημασίας η παρατήρηση ότι κάθε κατασκευαστής γραβατών παράγει διαφορετικά προϊόντα και ο χαρακτηρισμός καθενός από αυτούς ως μονοπωλητή. Η καταλλακτική δεν ασχολείται με το μονοπώλιο καθαυτό, αλλά με τις μονοπωλιακές τιμές. Ένας πωλητής γραβατών διαφορετικών από

εκείνες που προσφέρουν άλλοι θα μπορούσε να επιτύχει μονοπωλιακές τιμές μόνο αν οι αγοραστές δεν αντιδρούσαν στην αύξηση των τιμών κατά τρόπο που θα καθιστούσε την αύξηση ασύμφορη για αυτόν.

Το μονοπώλιο αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών, όχι όμως τη μοναδική. Απαιτείται και μια επιπλέον συνθήκη: μια συγκεκριμένη μορφή της καμπύλης ζήτησης. Η απλή ύπαρξη μονοπωλίου δεν σημαίνει τίποτε από αυτή την άποψη. Ο εκδότης ενός βιβλίου που προστατεύεται από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας είναι μονοπωλητής. Ενδέχεται, όμως, να μην μπορεί να πωλήσει ούτε ένα αντίτυπο, όσο χαμηλή και αν είναι η ζητούμενη τιμή.

Δεν αποτελεί μονοπωλιακή τιμή κάθε τιμή στην οποία ο μονοπωλητής πωλεί ένα μονοπωλημένο αγαθό. Μονοπωλιακές είναι μόνο εκείνες οι τιμές στις οποίες είναι επωφελέστερο για τον μονοπωλητή να περιορίσει τη συνολική πωλούμενη ποσότητα παρά να επεκτείνει τις πωλήσεις του έως το όριο που θα επέτρεπε μια ανταγωνιστική αγορά. Αποτελούν προϊόν σκόπιμου σχεδίου που τείνει προς τον περιορισμό των συναλλαγών.

4. Αποτελεί θεμελιώδες σφάλμα η υπόθεση ότι υπάρχει τρίτη κατηγορία τιμών, η οποία δεν είναι ούτε μονοπωλιακή ούτε ανταγωνιστική. Αν παραβλέψουμε το πρόβλημα της διάκρισης τιμών, το οποίο θα εξεταστεί αργότερα, μια συγκεκριμένη τιμή είναι είτε ανταγωνιστική είτε μονοπωλιακή. Οι αντίθετοι ισχυρισμοί οφείλονται στην εσφαλμένη πεποίθηση ότι ο ανταγωνισμός δεν είναι ελεύθερος ή τέλειος, εκτός αν οποιοσδήποτε μπορεί να εμφανιστεί ως πωλητής ενός συγκεκριμένου αγαθού.

Η διαθέσιμη προσφορά κάθε αγαθού είναι περιορισμένη. Αν δεν ήταν σπάνια σε σχέση με τη ζήτηση του κοινού, το συγκεκριμένο πράγμα δεν θα θεωρούνταν οικονομικό αγαθό και δεν θα καταβαλλόταν καμία τιμή γι' αυτό. Είναι, επομένως, παραπλανητικό να εφαρμόζεται η έννοια του μονοπωλίου κατά τρόπο ώστε να καλύπτει ολόκληρο το πεδίο των οικονομικών αγαθών. Ο απλός περιορισμός της προσφοράς αποτελεί πηγή της οικονομικής αξίας και όλων των καταβαλλόμενων τιμών· δεν επαρκεί, όμως, αφ' εαυτού για να δημιουργήσει μονοπωλιακές τιμές.[13]

Ο όρος μονοπωλιακός ή ατελής ανταγωνισμός εφαρμόζεται σήμερα σε περιπτώσεις στις οποίες υπάρχουν ορισμένες διαφορές μεταξύ των προϊόντων διαφορετικών παραγωγών και πωλητών. Αυτό σημαίνει ότι σχεδόν όλα τα καταναλωτικά αγαθά εντάσσονται στην κατηγορία των μονοπωλημένων αγαθών. Το μοναδικό, όμως, συναφές ερώτημα κατά τη μελέτη του προσδιορισμού των τιμών είναι αν ο πωλητής μπορεί να χρησιμοποιήσει αυτές τις διαφορές για να εφαρμόσει ένα σχέδιο σκόπιμου περιορισμού της προσφοράς, με σκοπό την αύξηση των συνολικών καθαρών εσόδων του. Μόνο αν αυτό είναι δυνατό και πράγματι εφαρμοστεί μπορούν να εμφανιστούν μονοπωλιακές τιμές, σε αντιδιαστολή προς τις ανταγωνιστικές.

Μπορεί να είναι αληθές ότι κάθε πωλητής διαθέτει πελατεία που προτιμά το εμπορικό του σήμα από εκείνα των ανταγωνιστών του και δεν θα έπαυε να το αγοράζει ακόμη και αν η τιμή του ήταν υψηλότερη. Το πρόβλημα, όμως, για τον πωλητή είναι αν ο αριθμός αυτών των ανθρώπων είναι αρκετά μεγάλος ώστε να υπεραντισταθμίσει τη μείωση των συνολικών πωλήσεων που θα προκαλούσε η αποχή άλλων ανθρώπων από την αγορά. Μόνο αν ισχύει αυτό μπορεί να θεωρήσει

επωφελή την αντικατάσταση των ανταγωνιστικών τιμών από μονοπωλιακές.

Σημαντική σύγχυση προκύπτει από την παρανόηση του όρου «έλεγχος της προσφοράς». Κάθε παραγωγός κάθε προϊόντος συμμετέχει στον έλεγχο της προσφοράς των αγαθών που διατίθενται προς πώληση. Αν είχε παραγάγει περισσότερο a, θα είχε αυξήσει την προσφορά και θα είχε προκαλέσει τάση προς χαμηλότερη τιμή. Το ερώτημα, όμως, είναι γιατί δεν παρήγαγε περισσότερο a.

Περιορίζοντας την παραγωγή του a στην ποσότητα p, επιδίωκε να συμμορφωθεί, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, προς τις επιθυμίες των καταναλωτών ή επιδίωκε να αψηφήσει τις εντολές τους προς δικό του όφελος;

Στην πρώτη περίπτωση, δεν παρήγαγε περισσότερο a επειδή η αύξηση της ποσότητάς του πέρα από το p θα απέσυρε σπάνιους συντελεστές παραγωγής από άλλους κλάδους, στους οποίους θα χρησιμοποιούνταν για την ικανοποίηση περισσότερο επιτακτικών αναγκών των καταναλωτών. Δεν παράγει $p + r$, αλλά μόνο p, επειδή αυτή η αύξηση θα καθιστούσε την επιχείρησή του ζημιογόνα ή λιγότερο επικερδή, ενώ εξακολουθούν να υπάρχουν άλλες, περισσότερο επικερδείς χρήσεις για την επένδυση του κεφαλαίου.

Στη δεύτερη περίπτωση, δεν παρήγαγε το r επειδή ήταν επωφελέστερο για εκείνον να αφήσει αχρησιμοποίητο μέρος της διαθέσιμης προσφοράς ενός μονοπωλημένου ειδικού συντελεστή παραγωγής m. Αν δεν μονοπωλούσε το m, δεν θα μπορούσε να προσδοκά κανένα όφελος από τον περιορισμό της παραγωγής του a. Οι ανταγωνιστές του θα κάλυπταν το κενό και ο ίδιος δεν θα ήταν σε θέση να ζητήσει υψηλότερες τιμές.

Κατά την εξέταση των μονοπωλιακών τιμών πρέπει πάντοτε να αναζητούμε τον μονοπωλημένο συντελεστή m. Αν δεν υπάρχει τέτοιος συντελεστής, δεν μπορούν να εμφανιστούν μονοπωλιακές τιμές. Πρώτη προϋπόθεση των μονοπωλιακών τιμών είναι η ύπαρξη μονοπωλημένου αγαθού. Αν δεν αποσύρεται καμία ποσότητα ενός τέτοιου αγαθού m, ο επιχειρηματίας δεν έχει τη δυνατότητα να αντικαταστήσει τις ανταγωνιστικές τιμές με μονοπωλιακές.

Το επιχειρηματικό κέρδος δεν έχει καμία απολύτως σχέση με το μονοπώλιο. Αν ένας επιχειρηματίας είναι σε θέση να πωλεί σε μονοπωλιακές τιμές, οφείλει αυτό το πλεονέκτημα στο μονοπώλιό του επί του μονοπωλημένου συντελεστή m . Αποκομίζει το ειδικό μονοπωλιακό όφελος από την ιδιοκτησία του m και όχι από τις ειδικά επιχειρηματικές δραστηριότητές του.

Ας υποθέσουμε ότι ένα ατύχημα διακόπτει την ηλεκτροδότηση μιας πόλης επί αρκετές ημέρες και αναγκάζει τους κατοίκους να χρησιμοποιούν αποκλειστικά κεριά. Η τιμή των κεριών αυξάνεται στο s· σε αυτή την τιμή πωλείται ολόκληρη η διαθέσιμη προσφορά. Τα καταστήματα κεριών αποκομίζουν υψηλό κέρδος πωλώντας ολόκληρο το απόθεμά τους στην τιμή s.

Θα μπορούσε, όμως, οι καταστηματάρχες να συνεννοηθούν ώστε να αποσύρουν από την αγορά μέρος του αποθέματός τους και να πωλήσουν το υπόλοιπο σε τιμή $s+t$. Ενώ το s θα αποτελούσε την ανταγωνιστική τιμή, το $s+t$ είναι μονοπωλιακή τιμή. Το πλεόνασμα που αποκομίζουν οι καταστηματάρχες στην τιμή $s+t$, πέρα από τα έσοδα που θα πραγματοποιούσαν πωλώντας μόνο στην τιμή s, αποτελεί το ειδικό μονοπωλιακό τους όφελος.

Δεν έχει σημασία με ποιον τρόπο επιτυγχάνουν οι καταστηματάρχες τον περιορισμό της προσφοράς που διατίθεται προς πώληση. Η φυσική καταστροφή μέρους της διαθέσιμης προσφοράς αποτελεί την κλασική περίπτωση μονοπωλιακής δράσης. Μόλις πριν από λίγο καιρό την εφάρμοσε η κυβέρνηση της Βραζιλίας, καίγοντας μεγάλες ποσότητες καφέ. Το ίδιο αποτέλεσμα μπορεί, όμως, να επιτευχθεί αφήνοντας αχρησιμοποίητο μέρος της προσφοράς.

Ενώ τα κέρδη είναι ασυμβίβαστα με τη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, οι μονοπωλιακές τιμές και τα ειδικά μονοπωλιακά οφέλη δεν είναι.

5. Αν οι διαθέσιμες ποσότητες του αγαθού m δεν ανήκουν σε έναν μόνο άνθρωπο, επιχείρηση, εταιρεία ή θεσμό, αλλά σε περισσότερους ιδιοκτήτες που επιθυμούν να συνεργαστούν για την αντικατάσταση της ανταγωνιστικής τιμής από μονοπωλιακή, απαιτείται συμφωνία μεταξύ τους —η οποία συνήθως αποκαλείται καρτέλ και χαρακτηρίζεται από την αμερικανική αντιμονοπωλιακή νομοθεσία ως συνωμοσία— για τον καθορισμό της ποσότητας του m που επιτρέπεται να πωλήσει κάθε μέρος στη μονοπωλιακή τιμή.

Ουσιώδες μέρος κάθε συμφωνίας καρτέλ είναι η απόδοση συγκεκριμένων ποσοστώσεων στα μέλη. Η τέχνη της συγκρότησης καρτέλ συνίσταται στην ικανότητα επίτευξης συμφωνίας ως προς τις ποσοστώσεις. Ένα καρτέλ καταρρέει μόλις τα μέλη παύσουν να είναι διατεθειμένα να τηρήσουν τη σχετική συμφωνία. Οι απλές συζητήσεις μεταξύ των ιδιοκτητών του m σχετικά με το επιθυμητό των υψηλότερων τιμών δεν έχουν καμία χρησιμότητα.

Κατά κανόνα, η κατάσταση πραγμάτων που καθιστά δυνατή την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών δημιουργείται από κυβερνητικές πολιτικές, όπως οι τελωνειακοί φραγμοί. Αν οι ιδιοκτήτες του m δεν αξιοποιήσουν την ευκαιρία που τους προσφέρεται να συνενωθούν για την επίτευξη μονοπωλιακών τιμών, οι κυβερνήσεις αναλαμβάνουν συχνά οι ίδιες την οργάνωση εκείνου που το αμερικανικό δίκαιο αποκαλεί «περιορισμό του εμπορίου». Η αστυνομική εξουσία υποχρεώνει τους ιδιοκτήτες του m —κυρίως γης, ορυχείων και αλιευτικών πόρων— να περιορίσουν το προϊόν.

Τα σημαντικότερα παραδείγματα αυτής της μεθόδου παρέχονται, σε εθνικό επίπεδο, από την αμερικανική γεωργική πολιτική και, σε διεθνές επίπεδο, από τις συνθήκες που αποκαλούνται ευφημιστικά Διακυβερνητικές Συμφωνίες Ελέγχου Εμπορευμάτων. Αναπτύχθηκε νέα σημασιολογία για την περιγραφή αυτού του κλάδου της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις. Ο περιορισμός του προϊόντος και, κατά συνέπεια, της αντίστοιχης κατανάλωσης αποκαλείται «αποφυγή πλεονασμάτων», ενώ το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, δηλαδή η υψηλότερη τιμή ανά πωλούμενη μονάδα, αποκαλείται «σταθεροποίηση». Είναι προφανές ότι αυτές οι ποσότητες του m δεν εμφανίζονταν ως «πλεονάσματα» στα μάτια εκείνων που θα τις κατανάλωναν. Είναι εξίσου προφανές ότι οι άνθρωποι αυτοί θα προτιμούσαν μια χαμηλότερη τιμή από τη «σταθεροποίηση» μιας υψηλότερης τιμής.

6. Η έννοια του ανταγωνισμού δεν εμπεριέχει την απαίτηση ύπαρξης πλήθους ανταγωνιζόμενων μονάδων. Ανταγωνισμός είναι πάντοτε ο ανταγωνισμός ενός ανθρώπου ή μιας επιχείρησης εναντίον κάποιου άλλου ανθρώπου ή επιχείρησης, ανεξάρτητα από το πόσοι άλλοι επιδιώκουν το ίδιο έπαθλο. Ο ανταγωνισμός μεταξύ

λίγων δεν αποτελεί είδος ανταγωνισμού πραξεολογικά διαφορετικό από τον ανταγωνισμό μεταξύ πολλών. Κανείς δεν υποστήριξε ποτέ ότι ο ανταγωνισμός για την κατάληψη ενός αιρετού αξιώματος είναι λιγότερο έντονος σε ένα δικομματικό σύστημα από ό,τι σε ένα πολυκομματικό.

Ο αριθμός των ανταγωνιστών διαδραματίζει ρόλο στην ανάλυση των μονοπωλιακών τιμών μόνο στον βαθμό στον οποίο αποτελεί έναν από τους παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η επιτυχία των προσπαθειών συνένωσης των ανταγωνιστών σε καρτέλ.

7. Αν είναι δυνατό ο πωλητής να αυξήσει τα καθαρά του έσοδα περιορίζοντας τις πωλήσεις και αυξάνοντας την τιμή των πωλούμενων μονάδων, υπάρχουν συνήθως περισσότερες από μία μονοπωλιακές τιμές που πληρούν αυτή τη συνθήκη. Κατά κανόνα, μία από αυτές αποφέρει τα υψηλότερα καθαρά έσοδα. Μπορεί, όμως, επίσης να συμβεί διάφορες μονοπωλιακές τιμές να είναι εξίσου επωφελείς για τον μονοπωλητή. Μπορούμε να αποκαλέσουμε τη μονοπωλιακή τιμή ή τις μονοπωλιακές τιμές που είναι επωφελέστερες για τον μονοπωλητή άριστη μονοπωλιακή τιμή ή άριστες μονοπωλιακές τιμές.

8. Ο μονοπωλητής δεν γνωρίζει εκ των προτέρων πώς θα αντιδράσουν οι καταναλωτές σε μια αύξηση των τιμών. Πρέπει να καταφύγει στη δοκιμή και στο σφάλμα για να εξακριβώσει αν το μονοπωλημένο αγαθό μπορεί να πωληθεί προς όφελός του σε οποιαδήποτε τιμή υψηλότερη από την ανταγωνιστική και, αν αυτό ισχύει,

ποια από τις διάφορες δυνατές μονοπωλιακές τιμές αποτελεί την άριστη ή μία από τις άριστες μονοπωλιακές τιμές.

Στην πράξη, αυτό είναι πολύ δυσκολότερο από όσο υποθέτει ο οικονομολόγος όταν, σχεδιάζοντας καμπύλες ζήτησης, αποδίδει στον μονοπωλητή τέλεια πρόγνωση. Πρέπει, επομένως, να συμπεριλάβουμε μεταξύ των ειδικών προϋποθέσεων που απαιτούνται για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών την ικανότητα του μονοπωλητή να ανακαλύψει αυτές τις τιμές.

9. Μια ειδική περίπτωση αποτελεί το ατελές μονοπώλιο. Το μεγαλύτερο μέρος της συνολικής διαθέσιμης προσφοράς ανήκει στον μονοπωλητή· το υπόλοιπο ανήκει σε ένα ή περισσότερα πρόσωπα που δεν είναι διατεθειμένα να συνεργαστούν μαζί του σε ένα σχέδιο περιορισμού των πωλήσεων και δημιουργίας μονοπωλιακών τιμών. Η απροθυμία, όμως, αυτών των εξωτερικών πωλητών δεν εμποδίζει την εγκαθίδρυση μονοπωλιακών τιμών, αν το μερίδιο p_1 που ελέγχει ο μονοπωλητής είναι αρκετά μεγάλο σε σύγκριση με το άθροισμα των μεριδίων p_2 των εξωτερικών πωλητών.

Ας υποθέσουμε ότι ολόκληρη η προσφορά:

$$p = p_1 + p_2$$

μπορεί να πωληθεί στην τιμή c ανά μονάδα, ενώ μια προσφορά μπορεί να πωληθεί στη μονοπωλιακή τιμή d. Αν:

$$d(p_1 - z) > cp_1,$$

είναι προς το συμφέρον του μονοπωλητή να προβεί σε μονοπωλιακό περιορισμό των πωλήσεών του, ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά των εξωτερικών πωλητών. Αυτοί μπορούν να συνεχίσουν να πωλούν στην τιμή c ή να αυξήσουν τις τιμές τους έως το ανώτατο ύψος d. Το μόνο σημείο που έχει σημασία είναι ότι οι εξωτερικοί πωλητές δεν είναι διατεθειμένοι να υποστούν μείωση της ποσότητας που πωλούν οι ίδιοι. Ολόκληρη η απαιτούμενη μείωση πρέπει να βαρύνει τον ιδιοκτήτη του p_1. Το γεγονός αυτό επηρεάζει τα σχέδιά του και, κατά κανόνα, οδηγεί στην εμφάνιση μονοπωλιακής τιμής διαφορετικής από εκείνη που θα είχε διαμορφωθεί υπό πλήρες μονοπώλιο.[14]

10. Το δυοπώλιο και το ολιγοπώλιο δεν αποτελούν ειδικές κατηγορίες μονοπωλιακών τιμών, αλλά απλώς διαφορετικές μεθόδους εγκαθίδρυσης μονοπωλιακής τιμής. Δύο ή περισσότεροι άνθρωποι κατέχουν ολόκληρη την προσφορά. Είναι όλοι διατεθειμένοι να πωλήσουν σε μονοπωλιακές τιμές και να περιορίσουν αναλόγως τις συνολικές τους πωλήσεις. Για κάποιον λόγο, όμως, δεν επιθυμούν να ενεργήσουν συντονισμένα. Καθένας ακολουθεί τη δική του πορεία, χωρίς επίσημη ή σιωπηρή συμφωνία με τους ανταγωνιστές του.

Καθένας γνωρίζει, ωστόσο, ότι και οι ανταγωνιστές του επιδιώκουν τον μονοπωλιακό περιορισμό των πωλήσεών τους, προκειμένου να επιτύχουν υψηλότερες τιμές ανά μονάδα και ειδικά μονοπωλιακά οφέλη. Καθένας παρακολουθεί προσεκτικά τη συμπεριφορά των ανταγωνιστών του και προσπαθεί να προσαρμόσει τα σχέδιά του στις πράξεις τους. Προκύπτει μια διαδοχή κινήσεων και αντικινήσεων και μια αμοιβαία προσπάθεια εξαπάτησης, της οποίας η έκβαση εξαρτάται από την προσωπική πανουργία των αντίπαλων μερών.

Οι δυοπωλητές και οι ολιγοπωλητές επιδιώκουν δύο σκοπούς: αφενός, να ανακαλύψουν τη μονοπωλιακή τιμή που είναι επωφελέστερη για τους πωλητές και, αφετέρου, να μεταθέσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του βάρους του περιορισμού των πωλήσεων στους ανταγωνιστές τους. Ακριβώς επειδή δεν συμφωνούν ως προς τις ποσοστώσεις της μειωμένης ποσότητας πωλήσεων που πρέπει να αποδοθούν σε κάθε μέρος, δεν ενεργούν συντονισμένα όπως τα μέλη ενός καρτέλ.

Δεν πρέπει να συγχέονται το δυοπώλιο και το ολιγοπώλιο ούτε με το ατελές μονοπώλιο ούτε με τον ανταγωνισμό που αποβλέπει στην εγκαθίδρυση μονοπωλίου. Στην περίπτωση του ατελούς μονοπωλίου, μόνο η μονοπωλιακή ομάδα είναι διατεθειμένη να περιορίσει τις πωλήσεις της για να επιβάλει μονοπωλιακή τιμή· οι άλλοι πωλητές αρνούνται να περιορίσουν τις δικές τους πωλήσεις. Οι δυοπωλητές και οι ολιγοπωλητές, αντιθέτως, είναι διατεθειμένοι να αποσύρουν μέρος της προσφοράς τους από την αγορά.

Στην περίπτωση της επιθετικής μείωσης των τιμών, μια ομάδα σχεδιάζει να επιτύχει πλήρες ή ατελές μονοπώλιο εξαναγκάζοντας όλους ή τους περισσότερους από τους ανταγωνιστές της, τους B , να εγκαταλείψουν την επιχειρηματική δραστηριότητα. Μειώνει τις τιμές σε

επίπεδο που καθιστά τις πωλήσεις καταστροφικές για τους περισσότερο ευάλωτους ανταγωνιστές της. Ενδέχεται και η *A* να υφίσταται ζημίες πωλώντας σε αυτή τη χαμηλή τιμή. Είναι, όμως, σε θέση να αντέξει τέτοιες ζημίες για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τους άλλους και είναι πεπεισμένη ότι θα τις αντισταθμίσει αργότερα μέσω άφθονων μονοπωλιακών ωφελειών. Η διαδικασία αυτή δεν έχει καμία σχέση με τις μονοπωλιακές τιμές. Αποτελεί σχέδιο για την απόκτηση μονοπωλιακής θέσης.

Μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν το δυοπώλιο και το ολιγοπώλιο έχουν πρακτική σημασία. Κατά κανόνα, τα εμπλεκόμενα μέρη θα καταλήξουν τουλάχιστον σε σιωπηρή συνεννόηση ως προς τις ποσοστώσεις τους επί της μειωμένης ποσότητας πωλήσεων.

11. Το μονοπωλημένο αγαθό, μέσω της μερικής απόσυρσης του οποίου από την αγορά επιβάλλονται μονοπωλιακές τιμές, μπορεί να είναι είτε αγαθό κατώτατης τάξεως είτε αγαθό ανώτερης τάξεως, δηλαδή συντελεστής παραγωγής. Μπορεί να συνίσταται στον έλεγχο των τεχνολογικών γνώσεων που απαιτούνται για την παραγωγή, της λεγόμενης «συνταγής». Τέτοιες συνταγές αποτελούν κατά κανόνα ελεύθερα αγαθά, επειδή η ικανότητά τους να επιφέρουν συγκεκριμένα αποτελέσματα είναι απεριόριστη. Μπορούν να καταστούν οικονομικά αγαθά μόνο αν μονοπωληθούν και περιοριστεί η χρήση τους. Κάθε τιμή που καταβάλλεται για τις υπηρεσίες που παρέχει μια συνταγή είναι πάντοτε μονοπωλιακή τιμή. Δεν έχει σημασία αν ο περιορισμός της χρήσης μιας συνταγής καθίσταται δυνατός από θεσμικές συνθήκες —όπως οι νόμοι περί διπλωμάτων

ευρεσιτεχνίας και πνευματικής ιδιοκτησίας— ή από το γεγονός ότι ένας τύπος διατηρείται μυστικός και οι άλλοι άνθρωποι αδυνατούν να τον ανακαλύψουν.

Ο συμπληρωματικός συντελεστής παραγωγής του οποίου η μονοπώληση μπορεί να οδηγήσει στην εγκαθίδρυση μονοπωλιακών τιμών μπορεί επίσης να συνίσταται στη δυνατότητα ενός ανθρώπου να καθιστά γνωστή τη συμμετοχή του στην παραγωγή ενός αγαθού στους καταναλωτές, οι οποίοι αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία σε αυτή τη συμμετοχή. Η δυνατότητα αυτή μπορεί να παρέχεται είτε από τη φύση των σχετικών αγαθών ή υπηρεσιών είτε από θεσμικές διατάξεις, όπως η προστασία των εμπορικών σημάτων.

Οι λόγοι για τους οποίους οι καταναλωτές αποτιμούν τόσο υψηλά τη συμβολή ενός ανθρώπου ή μιας επιχείρησης είναι ποικίλοι. Μπορεί να συνίστανται:

- στην ιδιαίτερη εμπιστοσύνη προς το σχετικό άτομο ή την επιχείρηση λόγω προηγούμενης εμπειρίας [15]
- σε απλή αβάσιμη προκατάληψη ή πλάνη·
- σε σνομπισμό·
- σε μαγικές ή μεταφυσικές προκαταλήψεις, των οποίων την αβασιμότητα χλευάζουν περισσότερο έλλογοι άνθρωποι.

Ένα φάρμακο που φέρει συγκεκριμένο εμπορικό σήμα ενδέχεται να μη διαφέρει ως προς τη χημική του σύνθεση και τη φυσιολογική του αποτελεσματικότητα από άλλα σκευάσματα που δεν φέρουν την ίδια

επωνυμία. Αν, όμως, οι αγοραστές αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στο συγκεκριμένο σήμα και είναι πρόθυμοι να καταβάλουν υψηλότερες τιμές για το προϊόν που το φέρει, ο πωλητής μπορεί, υπό την προϋπόθεση ότι η διάρθρωση της ζήτησης είναι ευνοϊκή, να επιτύχει μονοπωλιακές τιμές.

Το μονοπώλιο που επιτρέπει στον μονοπωλητή να περιορίσει την προσφερόμενη ποσότητα χωρίς αντίδραση άλλων ανθρώπων μπορεί να συνίσταται στην υψηλότερη παραγωγικότητα ενός συντελεστή που έχει στη διάθεσή του, σε σύγκριση με τη χαμηλότερη παραγωγικότητα του αντίστοιχου συντελεστή που διαθέτουν οι δυνητικοί ανταγωνιστές του. Αν το περιθώριο μεταξύ της υψηλότερης παραγωγικότητας του αποθέματος του μονοπωλημένου συντελεστή και της παραγωγικότητας των συντελεστών των δυνητικών ανταγωνιστών του είναι αρκετά ευρύ ώστε να καταστεί δυνατή η εμφάνιση μονοπωλιακής τιμής, προκύπτει μια κατάσταση την οποία μπορούμε να αποκαλέσουμε μονοπώλιο περιθωρίου.[16]

Ας απεικονίσουμε το μονοπώλιο περιθωρίου μέσω της συνηθέστερης περίπτωσής του υπό τις σύγχρονες συνθήκες: της δυνατότητας ενός προστατευτικού δασμού να δημιουργεί μονοπωλιακή τιμή υπό ειδικές περιστάσεις.

Η Ατλαντίδα επιβάλλει δασμό t στην εισαγωγή κάθε μονάδας του αγαθού p, του οποίου η παγκόσμια αγοραία τιμή είναι s. Αν η εγχώρια κατανάλωση του p στην Ατλαντίδα, στην τιμή $s + t$, είναι a και η εγχώρια παραγωγή του p είναι b, με $b < a$, τότε το κόστος του οριακού εμπόρου είναι $s + t$. Οι εγχώριες παραγωγικές εγκαταστάσεις μπορούν να πωλήσουν ολόκληρο το προϊόν τους στην τιμή $s + t$. Ο δασμός είναι αποτελεσματικός και προσφέρει στις εγχώριες επιχειρήσεις κίνητρο να

επεκτείνουν την παραγωγή του p από το b σε ποσότητα ελαφρώς μικρότερη από το a.

Αν, όμως, $b > a$, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Αν υποθέσουμε ότι το b είναι τόσο μεγάλο ώστε ακόμη και στην τιμή s η εγχώρια κατανάλωση να υπολείπεται αυτού και το πλεόνασμα να πρέπει να εξαχθεί και να πωληθεί στο εξωτερικό, η επιβολή δασμού δεν επηρεάζει την τιμή του p. Τόσο η εγχώρια όσο και η παγκόσμια αγοραία τιμή του παραμένουν αμετάβλητες.

Ο δασμός, όμως, εισάγοντας διάκριση μεταξύ της εγχώριας και της αλλοδαπής παραγωγής του p, παραχωρεί στις εγχώριες παραγωγικές εγκαταστάσεις ένα προνόμιο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία μονοπωλιακού συνασπισμού, υπό την προϋπόθεση ότι συντρέχουν ορισμένες πρόσθετες συνθήκες. Αν είναι δυνατό να βρεθεί μονοπωλιακή τιμή εντός του περιθωρίου μεταξύ $s + t$ και s, καθίσταται επικερδής για τις εγχώριες επιχειρήσεις η συγκρότηση καρτέλ. Το καρτέλ πωλεί στην εγχώρια αγορά της Ατλαντίδας σε μονοπωλιακή τιμή και διαθέτει το πλεόνασμα στο εξωτερικό στην παγκόσμια αγοραία τιμή.

Ασφαλώς, καθώς η ποσότητα του p που προσφέρεται στην παγκόσμια αγορά αυξάνεται εξαιτίας του περιορισμού της ποσότητας που πωλείται στην Ατλαντίδα, η παγκόσμια αγοραία τιμή μειώνεται από s σε s_1. Αποτελεί, επομένως, πρόσθετη προϋπόθεση για την εμφάνιση της εγχώριας μονοπωλιακής τιμής το να μην είναι η συνολική μείωση των εσόδων που προκαλεί αυτή η πτώση της παγκόσμιας αγοραίας τιμής τόσο μεγάλη ώστε να απορροφά ολόκληρο το μονοπωλιακό όφελος του εγχώριου καρτέλ.

Μακροχρόνια, ένα τέτοιο εθνικό καρτέλ δεν μπορεί να διατηρήσει τη μονοπωλιακή του θέση, αν η είσοδος νεοεισερχομένων στον

παραγωγικό του κλάδο είναι ελεύθερη. Ο μονοπωλημένος συντελεστής, τις υπηρεσίες του οποίου περιορίζει το καρτέλ ως προς την εγχώρια αγορά για να επιτύχει μονοπωλιακές τιμές, είναι μια γεωγραφική συνθήκη την οποία μπορεί εύκολα να αναπαραγάγει κάθε νέος επενδυτής που εγκαθιστά νέα παραγωγική μονάδα εντός των συνόρων της Ατλαντίδας.

Υπό τις σύγχρονες βιομηχανικές συνθήκες, χαρακτηριστικό γνώρισμα των οποίων είναι η σταθερή τεχνολογική πρόοδος, η νεότερη παραγωγική εγκατάσταση θα είναι, κατά κανόνα, αποτελεσματικότερη από τις παλαιότερες και θα παράγει με χαμηλότερο μέσο κόστος. Το κίνητρο των δυνητικών νεοεισερχομένων είναι, επομένως, διττό. Δεν συνίσταται μόνο στο μονοπωλιακό όφελος των μελών του καρτέλ, αλλά και στη δυνατότητα να τα υπερκεράσουν μέσω χαμηλότερου κόστους παραγωγής.

Και εδώ, οι θεσμοί προστρέχουν σε βοήθεια των παλαιών επιχειρήσεων που συγκροτούν το καρτέλ. Τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας τούς παρέχουν νόμιμο μονοπώλιο, το οποίο κανείς δεν επιτρέπεται να προσβάλει. Ασφαλώς, μόνο ορισμένες από τις παραγωγικές τους διαδικασίες ενδέχεται να προστατεύονται μέσω διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας. Ένας ανταγωνιστής, όμως, ο οποίος εμποδίζεται να χρησιμοποιήσει αυτές τις διαδικασίες και να παραγάγει τα σχετικά προϊόντα, ενδέχεται να περιέλθει σε τόσο σοβαρά μειονεκτική θέση, ώστε να μην μπορεί να εξετάσει το ενδεχόμενο εισόδου στον καρτελοποιημένο βιομηχανικό κλάδο.

Ο κάτοχος διπλώματος ευρεσιτεχνίας απολαμβάνει νόμιμο μονοπώλιο, το οποίο, αν οι λοιπές συνθήκες είναι ευνοϊκές, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη μονοπωλιακών τιμών. Πέρα από το ίδιο το πεδίο που καλύπτει, ένα δίπλωμα ευρεσιτεχνίας μπορεί να προσφέρει

επικουρικές υπηρεσίες στην εγκαθίδρυση και στη διατήρηση μονοπωλίου περιθωρίου, όπου συντρέχουν οι πρωταρχικές θεσμικές προϋποθέσεις για την εμφάνισή του.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ορισμένα παγκόσμια καρτέλ θα υπήρχαν ακόμη και αν απουσίαζε κάθε κυβερνητική παρέμβαση, η οποία παρέχει για άλλα αγαθά τις απαραίτητες προϋποθέσεις συγκρότησης ενός μονοπωλιακού συνασπισμού. Υπάρχουν ορισμένα αγαθά, όπως τα διαμάντια και ο υδράργυρος, των οποίων η προσφορά περιορίζεται από τη φύση σε λίγες πηγές. Οι ιδιοκτήτες αυτών των πόρων μπορούν εύκολα να συνενωθούν για συντονισμένη δράση. Τέτοια καρτέλ, όμως, θα διαδραμάτιζαν μόνο δευτερεύοντα ρόλο στη διάρθρωση της παγκόσμιας παραγωγής. Η οικονομική τους σημασία θα ήταν μάλλον περιορισμένη.

Η σημαντική θέση που κατέχουν τα καρτέλ στην εποχή μας αποτελεί αποτέλεσμα των παρεμβατιστικών πολιτικών που υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις όλων των χωρών. Το πρόβλημα του μονοπωλίου που αντιμετωπίζει σήμερα η ανθρωπότητα δεν αποτελεί προϊόν της λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς. Είναι προϊόν σκόπιμης δράσης των κυβερνήσεων. Δεν αποτελεί ένα από τα δεινά που ενυπάρχουν στον καπιταλισμό, όπως διακηρύσσουν οι δημαγωγοί. Αντιθέτως, αποτελεί καρπό πολιτικών εχθρικών προς τον καπιταλισμό, οι οποίες αποβλέπουν στην υπονόμευση και στην καταστροφή της λειτουργίας του.

Η κλασική χώρα των καρτέλ ήταν η Γερμανία. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, το Γερμανικό Ράιχ υιοθέτησε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα *Sozialpolitik*, δηλαδή κοινωνικής πολιτικής. Η ιδέα ήταν να αυξηθούν το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών μέσω διαφόρων μέτρων της λεγόμενης φιλεργατικής νομοθεσίας, μέσω του πολυδιαφημισμένου συστήματος κοινωνικής

ασφάλισης του Bismarck και μέσω συνδικαλιστικής πίεσης και καταναγκασμού για την επίτευξη υψηλότερων μισθών. Οι υπέρμαχοι αυτής της πολιτικής αψήφησαν τις προειδοποιήσεις των οικονομολόγων. «Δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως οικονομικός νόμος», διακήρυξαν.

Στην αμείλικτη πραγματικότητα, η *Sozialpolitik* αύξησε το κόστος παραγωγής στη Γερμανία. Κάθε πρόοδος της υποτιθέμενης φιλεργατικής νομοθεσίας και κάθε επιτυχημένη απεργία διατάρασσαν τις βιομηχανικές συνθήκες εις βάρος των γερμανικών επιχειρήσεων. Καθιστούσαν δυσκολότερο για τις επιχειρήσεις αυτές να υπερκεράσουν ξένους ανταγωνιστές, για τους οποίους οι εγχώριες εξελίξεις στη Γερμανία δεν αύξαναν το κόστος παραγωγής.

Αν οι Γερμανοί μπορούσαν να παραιτηθούν από τις εξαγωγές μεταποιημένων προϊόντων και να παράγουν μόνο για την εγχώρια αγορά, ο δασμός θα μπορούσε να προστατεύσει τις γερμανικές παραγωγικές εγκαταστάσεις από τον εντεινόμενο ανταγωνισμό των ξένων επιχειρήσεων. Θα ήταν σε θέση να πωλούν σε υψηλότερες τιμές. Όσα θα κέρδιζε ο μισθωτός από τα επιτεύγματα της νομοθεσίας και των συνδικάτων θα απορροφούνταν από τις υψηλότερες τιμές που θα έπρεπε να καταβάλλει για τα αγαθά που αγόραζε. Οι πραγματικοί μισθοί θα αυξάνονταν μόνο στον βαθμό στον οποίο οι επιχειρηματίες θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις τεχνολογικές διαδικασίες και να αυξήσουν έτσι την παραγωγικότητα της εργασίας. Ο δασμός θα είχε εξουδετερώσει τις συνέπειες της *Sozialpolitik*.

Η Γερμανία, όμως, είναι —και ήταν ήδη όταν ο Bismarck εγκαινίασε τη φιλεργατική του πολιτική— κυρίως βιομηχανική χώρα. Οι παραγωγικές εγκαταστάσεις της εξήγαν σημαντικό μέρος του συνολικού τους προϊόντος. Οι εξαγωγές αυτές επέτρεπαν στους Γερμανούς να εισάγουν τα τρόφιμα και τις πρώτες ύλες που δεν μπορούσαν να

παραγάγουν στην ίδια τους τη χώρα, η οποία ήταν συγκριτικά υπερπληθυσμένη και ανεπαρκώς προικισμένη με φυσικούς πόρους.

Η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί απλώς μέσω ενός προστατευτικού δασμού. Μόνο τα καρτέλ μπορούσαν να απαλλάξουν τη Γερμανία από τις καταστροφικές συνέπειες των «προοδευτικών» φιλεργατικών πολιτικών της. Τα καρτέλ χρέωναν μονοπωλιακές τιμές στο εσωτερικό και πωλούσαν στο εξωτερικό σε χαμηλότερες τιμές. Τα καρτέλ αποτελούν το αναγκαίο συνοδευτικό και αποτέλεσμα μιας «προοδευτικής» εργατικής πολιτικής, στον βαθμό στον οποίο αυτή επηρεάζει βιομηχανικούς κλάδους που εξαρτώνται για τις πωλήσεις τους από τις ξένες αγορές.

Ασφαλώς, τα καρτέλ δεν διασφαλίζουν για τους μισθωτούς τα απατηλά κοινωνικά οφέλη που τους υπόσχονται οι εργατικοί πολιτικοί και οι συνδικαλιστικοί ηγέτες. Δεν υπάρχει κανένα μέσο για την αύξηση των μισθών όλων όσοι επιθυμούν να εργάζονται σε επίπεδο υψηλότερο από εκείνο που καθορίζει η παραγωγικότητα κάθε είδους εργασίας. Εκείνο που πέτυχαν τα καρτέλ ήταν απλώς να αντισταθμίσουν τα φαινομενικά κέρδη στους ονομαστικούς μισθούς μέσω αντίστοιχων αυξήσεων στις εγχώριες τιμές των αγαθών. Αρχικά, όμως, αποφεύχθηκε η καταστροφικότερη συνέπεια των κατώτατων μισθών: η μόνιμη μαζική ανεργία.

Σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους που δεν μπορούν να αρκεστούν στην εγχώρια αγορά και επιδιώκουν να πωλούν μέρος του προϊόντος τους στο εξωτερικό, λειτουργία του δασμού, σε αυτή την εποχή κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, είναι να καθιστά δυνατή την εγκαθίδρυση εγχώριων μονοπωλιακών τιμών. Όποιος και αν υπήρξε ο σκοπός και οι συνέπειες των δασμών κατά το παρελθόν, μόλις μια εξαγωγική χώρα υιοθετήσει μέτρα που

αποβλέπουν στην αύξηση των εισοδημάτων των μισθωτών ή των γεωργών πάνω από τα δυνητικά αγοραία επίπεδα, πρέπει να ενθαρρύνει σχέδια που οδηγούν σε εγχώριες μονοπωλιακές τιμές για τα σχετικά αγαθά.

Η ισχύς μιας εθνικής κυβέρνησης περιορίζεται στην επικράτεια που υπόκειται στην κυριαρχία της. Έχει τη δύναμη να αυξάνει το εγχώριο κόστος παραγωγής. Δεν έχει τη δύναμη να εξαναγκάσει τους αλλοδαπούς να καταβάλουν αντιστοίχως υψηλότερες τιμές για τα προϊόντα. Αν δεν πρόκειται να διακοπούν οι εξαγωγές, πρέπει να επιδοτηθούν. Η επιδότηση μπορεί να καταβληθεί ανοικτά από το δημόσιο ταμείο ή το βάρος της να επιβληθεί στους καταναλωτές μέσω των μονοπωλιακών τιμών του καρτέλ.

Οι υπέρμαχοι της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις αποδίδουν στο «κράτος» τη δύναμη να ωφελεί ορισμένες ομάδες εντός του πλαισίου της αγοράς μέσω μιας απλής προσταγής. Στην πραγματικότητα, η δύναμη αυτή είναι η κυβερνητική δύναμη ενθάρρυνσης μονοπωλιακών συνασπισμών. Τα μονοπωλιακά οφέλη αποτελούν τα κεφάλαια από τα οποία χρηματοδοτούνται τα «κοινωνικά οφέλη». Στον βαθμό στον οποίο τα μονοπωλιακά αυτά οφέλη δεν επαρκούν, τα διάφορα μέτρα του παρεμβατισμού παραλύουν αμέσως τη λειτουργία της αγοράς· εμφανίζονται μαζική ανεργία, ύφεση και ανάλωση κεφαλαίου. Αυτό εξηγεί την επιθυμία όλων των σύγχρονων κυβερνήσεων να ενθαρρύνουν το μονοπώλιο σε όλους εκείνους τους τομείς της αγοράς που συνδέονται κατά οποιονδήποτε τρόπο με το εξαγωγικό εμπόριο.

Αν μια κυβέρνηση δεν επιτύχει ή δεν μπορεί να επιτύχει εμμέσως τους μονοπωλιακούς της σκοπούς, καταφεύγει σε άλλα μέσα. Στους κλάδους του άνθρακα και της ποτάσας, η αυτοκρατορική κυβέρνηση της

Γερμανίας ενθάρρυνε υποχρεωτικά καρτέλ. Η αντίθεση των επιχειρήσεων εμπόδισε το αμερικανικό *New Deal* να οργανώσει τους μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους της χώρας πάνω σε υποχρεωτική βάση καρτέλ. Είχε μεγαλύτερη επιτυχία σε ορισμένους ζωτικούς κλάδους της γεωργίας, μέσω μέτρων που αποσκοπούσαν στον περιορισμό του προϊόντος για χάρη των μονοπωλιακών τιμών. Μια μακρά σειρά συμφωνιών μεταξύ των σημαντικότερων κυβερνήσεων του κόσμου απέβλεπε στην εγκαθίδρυση παγκόσμιων μονοπωλιακών τιμών για διάφορες πρώτες ύλες και τρόφιμα.[17] Δηλωμένος σκοπός των Ηνωμένων Εθνών είναι η συνέχιση αυτών των σχεδίων.

12. Είναι αναγκαίο να θεωρήσουμε αυτή τη φιλομονοπωλιακή πολιτική των σύγχρονων κυβερνήσεων ως ενιαίο φαινόμενο, προκειμένου να διακρίνουμε τους λόγους που την παρακίνησαν. Από καταλλακτική άποψη, όμως, αυτά τα μονοπώλια δεν είναι ομοιόμορφα. Τα συμβατικά καρτέλ στα οποία συμμετέχουν οι επιχειρηματίες, αξιοποιώντας το κίνητρο που παρέχουν οι προστατευτικοί δασμοί, αποτελούν περιπτώσεις μονοπωλίου περιθωρίου. Όπου η κυβέρνηση ενθαρρύνει άμεσα τις μονοπωλιακές τιμές, βρισκόμαστε ενώπιον περιπτώσεων μονοπωλίου άδειας. Ο συντελεστής παραγωγής, μέσω του περιορισμού της χρήσης του οποίου δημιουργείται η μονοπωλιακή τιμή, είναι η άδεια[18] την οποία καθιστούν οι νόμοι αναγκαία προϋπόθεση για τον εφοδιασμό των καταναλωτών.

Τέτοιες άδειες μπορούν να χορηγούνται με διαφορετικούς τρόπους:

1. Χορηγείται απεριόριστη άδεια σε όλους σχεδόν τους αιτούντες. Αυτό ισοδυναμεί με κατάσταση στην οποία δεν απαιτείται καμία άδεια.

2. Οι άδειες χορηγούνται μόνο σε επιλεγμένους αιτούντες. Ο ανταγωνισμός περιορίζεται. Μονοπωλιακές τιμές, όμως, μπορούν να εμφανιστούν μόνο αν οι αδειούχοι ενεργούν συντονισμένα και αν η διάρθρωση της ζήτησης είναι ευνοϊκή.

3. Υπάρχει μία μόνο άδεια. Ο αδειούχος, παραδείγματος χάριν ο κάτοχος διπλώματος ευρεσιτεχνίας ή δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας, είναι μονοπωλητής. Αν η διάρθρωση της ζήτησης είναι ευνοϊκή και ο αδειούχος επιθυμεί να αποκομίσει μονοπωλιακά οφέλη, μπορεί να ζητήσει μονοπωλιακές τιμές.

4. Οι χορηγούμενες άδειες είναι περιορισμένες. Παρέχουν στον αδειούχο μόνο το δικαίωμα να παράγει ή να πωλεί συγκεκριμένη ποσότητα, ώστε να μην μπορεί να διαταράξει το σχέδιο της αρχής. Η ίδια η αρχή κατευθύνει την εγκαθίδρυση των μονοπωλιακών τιμών.

Τέλος, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες η κυβέρνηση εγκαθιδρύει μονοπώλιο για δημοσιονομικούς σκοπούς. Τα μονοπωλιακά οφέλη περιέρχονται στο δημόσιο ταμείο. Πολλές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις εγκαθίδρυσαν μονοπώλια καπνού. Άλλες μονοπώλησαν το αλάτι, τα σπίρτα, τις τηλεγραφικές και τηλεφωνικές υπηρεσίες, τη ραδιοφωνία και ούτω καθεξής. Κάθε χώρα, χωρίς εξαίρεση, διαθέτει κρατικό μονοπώλιο των ταχυδρομικών υπηρεσιών.

13. Η εμφάνιση μονοπωλίου περιθωρίου δεν οφείλεται αναγκαστικά σε κάποιον θεσμικό παράγοντα, όπως οι δασμοί. Μπορεί επίσης να προκληθεί από επαρκώς μεγάλες διαφορές στη γονιμότητα ή την παραγωγικότητα ορισμένων συντελεστών παραγωγής.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι αποτελεί σοβαρό σφάλμα να γίνεται λόγος για μονοπώλιο της γης και να χρησιμοποιούνται οι μονοπωλιακές τιμές και τα μονοπωλιακά οφέλη για την εξήγηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων και της εγγείου προσόδου. Στον βαθμό στον οποίο η ιστορία εμφανίζει περιπτώσεις μονοπωλιακών τιμών για γεωργικά προϊόντα, επρόκειτο για μονοπώλια άδειας που ενθαρρύνονταν μέσω κυβερνητικών διαταγμάτων.

Η αναγνώριση, όμως, αυτών των γεγονότων δεν σημαίνει ότι οι διαφορές στη γονιμότητα του εδάφους δεν θα μπορούσαν ποτέ να προκαλέσουν μονοπωλιακές τιμές. Αν η διαφορά μεταξύ της γονιμότητας του φτωχότερου εδάφους που εξακολουθεί να καλλιεργείται και των γονιμότερων ακαλλιέργητων εκτάσεων που είναι διαθέσιμες για την επέκταση της παραγωγής ήταν τόσο μεγάλη ώστε να επιτρέπει στους ιδιοκτήτες της ήδη εκμεταλλευόμενης γης να ανακαλύψουν εντός αυτού του περιθωρίου μια επωφελή μονοπωλιακή τιμή, θα μπορούσαν να εξετάσουν τον περιορισμό της παραγωγής μέσω συντονισμένης δράσης, προκειμένου να αποκομίσουν μονοπωλιακά οφέλη.

Αποτελεί, όμως, γεγονός ότι οι φυσικές συνθήκες στη γεωργία δεν ανταποκρίνονται σε αυτές τις προϋποθέσεις. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, οι γεωργοί που επιθυμούν μονοπωλιακές τιμές δεν προσφεύγουν σε αυθόρμητη δράση, αλλά ζητούν την παρέμβαση των κυβερνήσεων.

Σε διάφορους κλάδους της εξορυκτικής δραστηριότητας, οι συνθήκες είναι συχνά ευνοϊκότερες για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών βασισμένων σε μονοπώλιο περιθωρίου.

14. Έχει υποστηριχθεί επανειλημμένως ότι οι οικονομίες της παραγωγής μεγάλης κλίμακας δημιούργησαν τάση προς μονοπωλιακές τιμές στις μεταποιητικές βιομηχανίες. Ένα τέτοιο μονοπώλιο θα αποκαλούνταν, σύμφωνα με τη δική μας ορολογία, μονοπώλιο περιθωρίου.

Προτού εξετάσουμε αυτό το ζήτημα, πρέπει να διασαφηνίσουμε τον ρόλο που διαδραματίζει η αύξηση ή η μείωση του μέσου κόστους παραγωγής ανά μονάδα στους συλλογισμούς ενός μονοπωλητή που αναζητεί την επωφελέστερη μονοπωλιακή τιμή.

Ας εξετάσουμε μια περίπτωση στην οποία ο ιδιοκτήτης ενός μονοπωλημένου συμπληρωματικού συντελεστή παραγωγής, παραδείγματος χάριν ενός διπλώματος ευρεσιτεχνίας, παράγει συγχρόνως το προϊόν p. Αν το μέσο κόστος παραγωγής μιας μονάδας του p, ανεξάρτητα από το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, μειώνεται όσο αυξάνεται η παραγόμενη ποσότητα, ο μονοπωλητής πρέπει να σταθμίσει αυτή τη μείωση έναντι των ωφελειών που αναμένει από τον περιορισμό του προϊόντος. Αν, αντιθέτως, το κόστος παραγωγής ανά μονάδα μειώνεται όταν περιορίζεται η συνολική παραγωγή, το κίνητρο για μονοπωλιακό περιορισμό ενισχύεται.

Είναι προφανές ότι το γεγονός και μόνο πως η παραγωγή μεγάλης κλίμακας τείνει κατά κανόνα να μειώνει το μέσο κόστος παραγωγής δεν αποτελεί παράγοντα που ωθεί προς την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών. Αποτελεί μάλλον ανασταλτικό παράγοντα.

Εκείνο που επιχειρούν να πουν όσοι κατηγορούν τις οικονομίες μεγάλης κλίμακας για τη διάδοση των μονοπωλιακών τιμών είναι ότι η υψηλότερη αποδοτικότητα της παραγωγής μεγάλης κλίμακας καθιστά δύσκολο ή ακόμη και αδύνατο για τις μικρές παραγωγικές εγκαταστάσεις να ανταγωνιστούν επιτυχώς. Μια παραγωγική εγκατάσταση μεγάλης κλίμακας, πιστεύουν, θα μπορούσε να καταφεύγει ατιμώρητα σε μονοπωλιακές τιμές, επειδή οι μικρές επιχειρήσεις δεν είναι σε θέση να αμφισβητήσουν το μονοπώλιό της.

Είναι πράγματι αληθές ότι σε πολλούς κλάδους των μεταποιητικών βιομηχανιών θα ήταν ανόητο να εισέλθει κάποιος στην αγορά με προϊόντα υψηλού κόστους, παραγόμενα από μικρές και ανεπαρκείς εγκαταστάσεις. Ένα σύγχρονο νηματουργείο βάμβακος δεν χρειάζεται να φοβάται τον ανταγωνισμό των παλαιού τύπου ροκαναριών· ανταγωνιστές του είναι άλλα, περισσότερο ή λιγότερο επαρκώς εξοπλισμένα νηματουργεία. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι έχει τη δυνατότητα να πωλεί σε μονοπωλιακές τιμές. Ανταγωνισμός υπάρχει και μεταξύ μεγάλων επιχειρήσεων. Αν κατά την πώληση προϊόντων μεγάλων επιχειρήσεων επικρατούν μονοπωλιακές τιμές, οι λόγοι είναι είτε τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας είτε το μονοπώλιο στην ιδιοκτησία ορυχείων ή άλλων πηγών πρώτων υλών είτε τα καρτέλ που βασίζονται σε δασμούς.

Δεν πρέπει να συγχέονται οι έννοιες του μονοπωλίου και των μονοπωλιακών τιμών. Το απλό μονοπώλιο καθαυτό στερείται καταλλακτικής σημασίας, αν δεν καταλήγει σε μονοπωλιακές τιμές. Οι μονοπωλιακές τιμές έχουν σημασία μόνο επειδή αποτελούν αποτέλεσμα μιας επιχειρηματικής συμπεριφοράς η οποία αφηφά την κυριαρχία των καταναλωτών και αντικαθιστά τα συμφέροντα του κοινού με τα ιδιωτικά συμφέροντα του μονοπωλητή.

Αποτελούν τη μοναδική περίπτωση στη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς στην οποία θα μπορούσε, σε κάποιον βαθμό, να γίνει διάκριση μεταξύ παραγωγής για το κέρδος και παραγωγής για χρήση, αν ήμασταν διατεθειμένοι να παραβλέψουμε ότι τα μονοπωλιακά οφέλη δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με τα καθαυτό κέρδη. Δεν αποτελούν μέρος εκείνου που η καταλλακτική μπορεί να αποκαλεί κέρδος. Αποτελούν αύξηση της τιμής που εισπράττεται από την πώληση των υπηρεσιών τις οποίες παρέχουν ορισμένοι συντελεστές παραγωγής· ορισμένοι από αυτούς είναι φυσικοί συντελεστές, ενώ άλλοι έχουν αμιγώς θεσμικό χαρακτήρα.

Αν οι επιχειρηματίες και οι καπιταλιστές, ελλείψει διάρθρωσης που επιτρέπει μονοπωλιακή τιμή, απέχουν από την επέκταση της παραγωγής σε έναν συγκεκριμένο βιομηχανικό κλάδο επειδή οι ευκαιρίες που τους προσφέρονται σε άλλους κλάδους είναι ελκυστικότερες, δεν ενεργούν αφηφώντας τις επιθυμίες των καταναλωτών. Αντιθέτως, ακολουθούν ακριβώς την κατεύθυνση που υποδεικνύει η ζήτηση όπως εκδηλώνεται στην αγορά.

Η πολιτική προκατάληψη που συσκότισε τη συζήτηση του προβλήματος του μονοπωλίου παραμέλησε τα ουσιώδη σχετικά ζητήματα. Κατά την εξέταση κάθε περίπτωσης μονοπωλιακών τιμών πρέπει πρώτα απ' όλα να τίθεται το ερώτημα ποια εμπόδια αποτρέπουν τους ανθρώπους από το να αμφισβητήσουν τους μονοπωλητές. Απαντώντας σε αυτό το ερώτημα, ανακαλύπτουμε τον ρόλο που διαδραματίζουν οι θεσμικοί παράγοντες στην εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών.

Ήταν παράλογο να γίνεται λόγος για συνωμοσία σε σχέση με τις συμφωνίες μεταξύ αμερικανικών επιχειρήσεων και γερμανικών καρτέλ. Αν ένας Αμερικανός επιθυμούσε να κατασκευάσει ένα προϊόν

προστατευόμενο από δίπλωμα ευρεσιτεχνίας που ανήκε σε Γερμανούς, ο αμερικανικός νόμος τον υποχρέωνε να έλθει σε συμφωνία με τη γερμανική επιχείρηση.

15. Ειδική περίπτωση αποτελεί εκείνο που μπορεί να αποκληθεί μονοπώλιο αποτυχημένης επένδυσης. Κατά το παρελθόν, καπιταλιστές επένδυσαν κεφάλαια σε μια παραγωγική εγκατάσταση σχεδιασμένη για την παραγωγή του αγαθού p . Οι μεταγενέστερες εξελίξεις απέδειξαν ότι η επένδυση ήταν αποτυχημένη. Οι τιμές που μπορούν να επιτευχθούν από την πώληση του p είναι τόσο χαμηλές, ώστε το κεφάλαιο που επενδύθηκε στον μη μετατρέψιμο εξοπλισμό της εγκατάστασης δεν αποφέρει απόδοση. Έχει απολεσθεί.

Οι τιμές αυτές, ωστόσο, είναι αρκετά υψηλές ώστε να αποδίδουν εύλογη απόδοση στο μεταβλητό κεφάλαιο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την τρέχουσα παραγωγή του p . Αν η ανέκκλητη απώλεια του κεφαλαίου που επενδύθηκε στον μη μετατρέψιμο εξοπλισμό διαγραφεί από τα λογιστικά βιβλία και πραγματοποιηθούν όλες οι αντίστοιχες προσαρμογές στους λογαριασμούς, το μειωμένο κεφάλαιο που εξακολουθεί να χρησιμοποιείται στη λειτουργία της επιχείρησης είναι, σε γενικές γραμμές, αρκετά επικερδές ώστε η πλήρης διακοπή της παραγωγής να αποτελεί νέο σφάλμα. Η εγκατάσταση λειτουργεί με πλήρη παραγωγική ικανότητα, παράγοντας την ποσότητα q του p και πωλώντας κάθε μονάδα στην τιμή s.

Οι συνθήκες, όμως, ενδέχεται να είναι τέτοιες ώστε η επιχείρηση να μπορεί να αποκομίσει μονοπωλιακό όφελος περιορίζοντας την παραγωγή στο $q/2$ και πωλώντας κάθε μονάδα στην τιμή $3s$. Τότε το κεφάλαιο που

επενδύθηκε στον μη μετατρέψιμο εξοπλισμό δεν εμφανίζεται πλέον ως ολοκληρωτικά απολεσθέν. Αποφέρει περιορισμένη απόδοση, δηλαδή το μονοπωλιακό όφελος.

Η επιχείρηση πωλεί πλέον σε μονοπωλιακές τιμές και αποκομίζει μονοπωλιακά οφέλη, μολονότι το συνολικό επενδεδυμένο κεφάλαιο αποδίδει ελάχιστα σε σύγκριση με όσα θα είχαν αποκομίσει οι επενδυτές αν είχαν επενδύσει σε άλλους επιχειρηματικούς κλάδους. Η επιχείρηση αποσύρει από την αγορά τις υπηρεσίες που θα μπορούσε να παράσχει η αχρησιμοποίητη παραγωγική ικανότητα του διαρκούς εξοπλισμού της και βρίσκεται σε καλύτερη θέση από εκείνη στην οποία θα βρισκόταν αν παρήγε με πλήρη παραγωγική ικανότητα. Αψηφά τις εντολές του κοινού.

Το κοινό θα βρισκόταν σε καλύτερη θέση, αν οι επενδυτές είχαν αποφύγει το σφάλμα της ακινητοποίησης μέρους του κεφαλαίου τους στην παραγωγή του p . Μετά, όμως, τη διάπραξη αυτού του ανεπανόρθωτου σφάλματος, οι καταναλωτές επιθυμούν, υπό τις παρούσες συνθήκες, μεγαλύτερη ποσότητα του p και είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν γι' αυτήν τη σημερινή δυνητική ανταγωνιστική αγοραία τιμή του, δηλαδή το s. Δεν εγκρίνουν την απόφαση της επιχείρησης να αποσύρει ποσότητα μεταβλητού κεφαλαίου από την παραγωγή του p.

Η ποσότητα αυτή ασφαλώς δεν παραμένει αχρησιμοποίητη. Διοχετεύεται σε άλλους επιχειρηματικούς κλάδους και παράγει εκεί κάποιο άλλο αγαθό, το m . Υπό τις παρούσες συνθήκες, όμως, οι καταναλωτές θα προτιμούσαν την αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας του p από την αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας του m . Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι, αν δεν υπήρχε μονοπωλιακός περιορισμός της διαθέσιμης παραγωγικής ικανότητας για την παραγωγή του p , η παραγωγή της ποσότητας q και η πώλησή της στην τιμή s θα ήταν, υπό

τις δεδομένες συνθήκες, περισσότερο επικερδής από την αύξηση της παραγόμενης ποσότητας του αγαθού m.

Η περίπτωση αυτή έχει δύο διακριτικά γνωρίσματα:

1. Οι μονοπωλιακές τιμές που καταβάλλουν οι αγοραστές εξακολουθούν να είναι χαμηλότερες από το συνολικό κόστος παραγωγής του p , αν ληφθεί πλήρως υπόψη ολόκληρη η εισροή των επενδυτών.

2. Τα μονοπωλιακά οφέλη της επιχείρησης είναι τόσο περιορισμένα, ώστε δεν καθιστούν το συνολικό εγχείρημα καλή επένδυση. Εξακολουθεί να αποτελεί εσφαλμένη επένδυση.

Ακριβώς αυτό το γεγονός συγκροτεί τη μονοπωλιακή θέση της επιχείρησης. Κανένας εξωτερικός επιχειρηματίας δεν επιθυμεί να εισέλθει στο πεδίο της επιχειρηματικής της δραστηριότητας, επειδή η παραγωγή του p προκαλεί ζημίες.

Το μονοπώλιο αποτυχημένης επένδυσης δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση αμιγώς ακαδημαϊκή κατασκευή. Υφίσταται, παραδείγματος χάριν, σήμερα στην περίπτωση ορισμένων σιδηροδρομικών εταιρειών. Πρέπει, όμως, να προφυλασσόμαστε από το σφάλμα να ερμηνεύουμε κάθε περίπτωση αχρησιμοποίητης παραγωγικής ικανότητας ως μονοπώλιο αποτυχημένης επένδυσης. Ακόμη και όταν δεν υπάρχει μονοπώλιο, μπορεί να είναι περισσότερο επικερδές να χρησιμοποιηθεί το μεταβλητό κεφάλαιο για άλλους σκοπούς αντί να επεκταθεί η παραγωγή μιας επιχείρησης έως το όριο που καθορίζει η παραγωγική ικανότητα του διαρκούς και μη μετατρέψιμου εξοπλισμού της. Τότε ο περιορισμός του

προϊόντος ανταποκρίνεται επακριβώς στην κατάσταση της ανταγωνιστικής αγοράς και στις επιθυμίες του κοινού.

16. Τα τοπικά μονοπώλια έχουν, κατά κανόνα, θεσμική προέλευση. Υπάρχουν, όμως, και τοπικά μονοπώλια που προκύπτουν από τις συνθήκες της ανεμπόδιστης αγοράς. Συχνά, το θεσμικό μονοπώλιο αποσκοπεί στην αντιμετώπιση ενός μονοπωλίου το οποίο εμφανίστηκε ή θα ήταν πιθανό να εμφανιστεί χωρίς οποιαδήποτε αυταρχική παρέμβαση στην αγορά.

Μια καταλλακτική ταξινόμηση των τοπικών μονοπωλίων πρέπει να διακρίνει τρεις κατηγορίες:

1. τοπικό μονοπώλιο περιθωρίου·
2. μονοπώλιο περιορισμένου χώρου·
3. μονοπώλιο άδειας.

Ένα τοπικό μονοπώλιο περιθωρίου χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι ο φραγμός που εμποδίζει εξωτερικούς επιχειρηματίες να ανταγωνιστούν στην τοπική αγορά και να διασπάσουν το μονοπώλιο των τοπικών πωλητών είναι το συγκριτικά υψηλό κόστος μεταφοράς. Δεν απαιτούνται δασμοί για να παρασχεθεί περιορισμένη προστασία, έναντι του ανταγωνισμού μακρινών κεραμοποιείων, σε μια επιχείρηση που κατέχει όλους τους παρακείμενους φυσικούς πόρους οι οποίοι απαιτούνται για την παραγωγή πλίνθων. Το κόστος μεταφοράς παρέχει ένα περιθώριο εντός του οποίου, αν η διάρθρωση της ζήτησης είναι ευνοϊκή, μπορεί να βρεθεί μια επωφελής μονοπωλιακή τιμή.

Έως αυτό το σημείο, τα τοπικά μονοπώλια περιθωρίου δεν διαφέρουν καταλλακτικά από τις άλλες περιπτώσεις μονοπωλίου περιθωρίου. Εκείνο που τα διακρίνει και καθιστά αναγκαία την ιδιαίτερη εξέτασή τους είναι, αφενός, η σχέση τους με την πρόσοδο της αστικής γης και, αφετέρου, η σχέση τους με την ανάπτυξη της πόλης.

Ας υποθέσουμε ότι μια περιοχή A , η οποία προσφέρει ευνοϊκές συνθήκες για τη συγκέντρωση ενός αυξανόμενου αστικού πληθυσμού, υπόκειται σε μονοπωλιακές τιμές δομικών υλικών. Κατά συνέπεια, το κατασκευαστικό κόστος είναι υψηλότερο από ό,τι θα ήταν αν δεν υπήρχε αυτό το μονοπώλιο. Δεν υπάρχει, όμως, κανένας λόγος εκείνοι που σταθμίζουν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της επιλογής της ως τόπου εγκατάστασης της κατοικίας ή του εργαστηρίου τους να καταβάλλουν υψηλότερες τιμές για την αγορά ή τη μίσθωση αυτών των κατοικιών και εργαστηρίων.

Οι τιμές αυτές καθορίζονται, αφενός, από τις αντίστοιχες τιμές σε άλλες περιοχές και, αφετέρου, από τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η εγκατάσταση στην A σε σύγκριση με την εγκατάσταση σε άλλον τόπο. Η υψηλότερη δαπάνη που απαιτείται για την κατασκευή δεν επηρεάζει αυτές τις τιμές· η επίπτωσή της βαρύνει την απόδοση της γης. Το βάρος των μονοπωλιακών ωφελειών των πωλητών δομικών υλικών βαρύνει τους ιδιοκτήτες της αστικής γης. Τα οφέλη αυτά απορροφούν προσόδους οι οποίες, αν δεν υπήρχαν, θα περιέρχονταν στους συγκεκριμένους ιδιοκτήτες.

Ακόμη και στην όχι ιδιαίτερα πιθανή περίπτωση κατά την οποία η ζήτηση κατοικιών και εργαστηρίων είναι τέτοια ώστε να επιτρέπει στους ιδιοκτήτες γης να επιτύχουν μονοπωλιακές τιμές κατά την πώληση και την εκμίσθωση, οι μονοπωλιακές τιμές των δομικών υλικών θα

επηρέαζαν μόνο τις προσόδους των γαιοκτημόνων και όχι τις τιμές που θα έπρεπε να καταβάλουν οι αγοραστές ή οι μισθωτές.

Το γεγονός ότι το βάρος των μονοπωλιακών ωφελειών μετακυλίεται στην τιμή της αστικής χρήσης της γης δεν σημαίνει ότι δεν αναστέλλει την ανάπτυξη της πόλης. Αναβάλλει τη χρησιμοποίηση της περιφερειακής γης για την επέκταση του αστικού οικισμού. Η χρονική στιγμή κατά την οποία καθίσταται επωφελές για τον ιδιοκτήτη ενός τεμαχίου προαστιακής γης να το αποσύρει από τη γεωργική ή άλλη μη αστική χρήση και να το χρησιμοποιήσει για αστική ανάπτυξη εμφανίζεται αργότερα.

Η αναστολή της ανάπτυξης μιας πόλης αποτελεί ενέργεια διττών συνεπειών. Η χρησιμότητά της για τον μονοπωλητή είναι αμφίβολη. Δεν μπορεί να γνωρίζει αν οι μελλοντικές συνθήκες θα είναι τέτοιες ώστε να προσελκύσουν περισσότερους ανθρώπους στην A, τη μοναδική αγορά των προϊόντων του. Ένα από τα ελκυστικά γνωρίσματα που προσφέρει μια πόλη στους νεοεισερχομένους είναι το μέγεθός της, δηλαδή το πλήθος του πληθυσμού της. Η βιομηχανία και το εμπόριο τείνουν προς τα κέντρα. Αν η δράση του μονοπωλητή καθυστερήσει την ανάπτυξη της αστικής κοινότητας, ενδέχεται να κατευθύνει το πληθυσμιακό ρεύμα προς άλλους τόπους. Μπορεί να χαθεί μια ευκαιρία που δεν θα επανέλθει ποτέ. Υψηλότερες μελλοντικές πρόσοδοι μπορεί να θυσιαστούν για χάρη συγκριτικά μικρών βραχυχρόνιων ωφελειών.

Είναι, επομένως, τουλάχιστον αμφίβολο αν ο ιδιοκτήτης ενός τοπικού μονοπωλίου περιθωρίου εξυπηρετεί μακροχρόνια τα συμφέροντά του πωλώντας σε μονοπωλιακές τιμές. Συχνά θα ήταν επωφελέστερο να εφαρμόσει διάκριση μεταξύ των διαφόρων αγοραστών. Θα μπορούσε να πωλεί σε υψηλότερες τιμές για κατασκευαστικά έργα στα κεντρικά τμήματα της πόλης και σε χαμηλότερες τιμές για έργα στις

περιφερειακές συνοικίες. Το πεδίο του τοπικού μονοπωλίου περιθωρίου είναι πιο περιορισμένο από όσο συνήθως υποτίθεται.

Το μονοπώλιο περιορισμένου χώρου αποτελεί προϊόν του γεγονότος ότι οι φυσικές συνθήκες περιορίζουν το πεδίο λειτουργίας κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μπορούν να εισέλθουν σε αυτό μόνο μία ή λίγες επιχειρήσεις. Το μονοπώλιο εμφανίζεται όταν δραστηριοποιείται μόνο μία επιχείρηση ή όταν οι λίγες λειτουργούσες επιχειρήσεις συνενώνονται για συντονισμένη δράση.

Είναι μερικές φορές δυνατό να λειτουργούν στους ίδιους δρόμους μιας πόλης δύο ανταγωνιζόμενες εταιρείες τραμ. Υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες δύο ή ακόμη περισσότερες εταιρείες συμμετείχαν στον εφοδιασμό των κατοίκων μιας περιοχής με φυσικό αέριο, ηλεκτρική ενέργεια και τηλεφωνικές υπηρεσίες. Ακόμη, όμως, και σε τέτοιες εξαιρετικές περιπτώσεις δύσκολα υπάρχει πραγματικός ανταγωνισμός. Οι συνθήκες ωθούν τους ανταγωνιστές να συνεννοηθούν, τουλάχιστον σιωπηρά. Ο περιορισμένος χώρος οδηγεί, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, σε μονοπώλιο.

Στην πράξη, το μονοπώλιο περιορισμένου χώρου συνδέεται στενά με το μονοπώλιο άδειας. Είναι πρακτικά αδύνατο να εισέλθει κάποιος στον σχετικό κλάδο χωρίς συμφωνία με τις τοπικές αρχές που ελέγχουν τους δρόμους και το υπέδαφός τους. Ακόμη και αν δεν υπήρχαν νόμοι που να απαιτούν παραχώρηση ειδικού δικαιώματος για την εγκαθίδρυση υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, οι επιχειρήσεις θα ήταν αναγκασμένες να έλθουν σε συμφωνία με τις δημοτικές αρχές. Δεν έχει σημασία αν αυτές οι συμφωνίες πρέπει, από νομική άποψη, να χαρακτηρίζονται παραχωρήσεις.

Ασφαλώς, το μονοπώλιο δεν οδηγεί αναγκαστικά σε μονοπωλιακές τιμές. Το αν μια μονοπωλιακή επιχείρηση κοινής ωφέλειας μπορεί ή όχι να καταφύγει σε μονοπωλιακές τιμές εξαρτάται από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε περίπτωσης. Υπάρχουν, όμως, ασφαλώς περιπτώσεις στις οποίες μπορεί να το πράξει. Ενδέχεται η επιχείρηση να ενεργεί ασύνετα επιλέγοντας πολιτική μονοπωλιακών τιμών και να εξυπηρετούσε καλύτερα τα μακροχρόνια συμφέροντά της μέσω χαμηλότερων τιμών. Δεν υπάρχει, όμως, καμία εγγύηση ότι ο μονοπωλητής θα ανακαλύψει τι είναι επωφελέστερο για τον ίδιο.

Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι το μονοπώλιο περιορισμένου χώρου μπορεί συχνά να οδηγήσει σε μονοπωλιακές τιμές. Στην περίπτωση αυτή, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια κατάσταση στην οποία η διαδικασία της αγοράς δεν εκπληρώνει τη δημοκρατική λειτουργία της.[19]

Η ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα είναι εξαιρετικά αντιδημοφιλής μεταξύ των συγχρόνων μας. Η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής προκαλεί ιδιαίτερη αποστροφή στους κλάδους στους οποίους εμφανίζεται μονοπώλιο περιορισμένου χώρου, ακόμη και αν η επιχείρηση δεν χρεώνει μονοπωλιακές τιμές και ακόμη και αν η δραστηριότητά της αποφέρει μόνο μικρά κέρδη ή προκαλεί ζημίες. Στα μάτια των παρεμβατιστών και σοσιαλιστών πολιτικών, μια επιχείρηση «κοινής ωφέλειας» αποτελεί δημόσιο εχθρό. Οι ψηφοφόροι εγκρίνουν κάθε βλάβη που της προκαλούν οι αρχές. Θεωρείται γενικά ότι αυτές οι επιχειρήσεις πρέπει να εθνικοποιούνται ή να δημοτικοποιούνται. Υποστηρίζεται ότι τα μονοπωλιακά οφέλη δεν πρέπει ποτέ να περιέρχονται σε ιδιώτες πολίτες· πρέπει να περιέρχονται αποκλειστικά στα δημόσια ταμεία.

Το αποτέλεσμα των πολιτικών δημοτικοποίησης και εθνικοποίησης των τελευταίων δεκαετιών υπήρξε, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, οικονομική

αποτυχία, ανεπαρκής εξυπηρέτηση και πολιτική διαφθορά. Τυφλωμένοι από τις αντικαπιταλιστικές τους προκαταλήψεις, οι άνθρωποι ανέχονται τις ανεπαρκείς υπηρεσίες και τη διαφθορά και, επί μακρόν, δεν ενδιαφέρονταν για την οικονομική αποτυχία. Η αποτυχία αυτή, ωστόσο, αποτελεί έναν από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην εμφάνιση της σύγχρονης κρίσης του παρεμβατισμού.[20]

17. Συνηθίζεται οι πολιτικές των εργατικών ενώσεων να χαρακτηρίζονται μονοπωλιακά σχέδια που αποβλέπουν στην αντικατάσταση των ανταγωνιστικών μισθών από μονοπωλιακούς μισθούς. Κατά κανόνα, όμως, οι εργατικές ενώσεις δεν επιδιώκουν μονοπωλιακούς μισθούς. Μια εργατική ένωση επιδιώκει να περιορίσει τον ανταγωνισμό στον δικό της τομέα της αγοράς εργασίας, προκειμένου να αυξήσει τους μισθούς της. Ο περιορισμός, όμως, του ανταγωνισμού δεν πρέπει να συγχέεται με τη μονοπωλιακή τιμή.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των μονοπωλιακών τιμών είναι ότι η πώληση μόνο ενός μέρους p της συνολικής διαθέσιμης προσφοράς αποφέρει υψηλότερα έσοδα από την πώληση ολόκληρης της ποσότητας P. Ο μονοπωλητής αποκομίζει μονοπωλιακό όφελος αποσύροντας την ποσότητα $P - p$ από την αγορά. Εκείνο που χαρακτηρίζει μια κατάσταση μονοπωλιακής τιμής δεν είναι το ύψος αυτού του οφέλους, αλλά η σκόπιμη δράση των μονοπωλητών για την πρόκλησή του.

Ο μονοπωλητής ενδιαφέρεται για τη χρήση ολόκληρου του διαθέσιμου αποθέματος. Ενδιαφέρεται εξίσου για κάθε τμήμα του. Αν κάποιο μέρος του παραμείνει απούλητο, αυτό αποτελεί δική του απώλεια. Παρ' όλα αυτά, επιλέγει να αφήσει μέρος του αχρησιμοποίητο,

επειδή, υπό την επικρατούσα διάρθρωση της ζήτησης, είναι επωφελέστερο για τον ίδιο να ενεργήσει με αυτόν τον τρόπο. Η ιδιαίτερη κατάσταση της αγοράς είναι εκείνη που παρακινεί την απόφασή του.

Το μονοπώλιο, το οποίο αποτελεί μία από τις δύο απαραίτητες προϋποθέσεις για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών, μπορεί να είναι — και κατά κανόνα είναι— προϊόν θεσμικής παρέμβασης στα δεδομένα της αγοράς. Οι εξωτερικές αυτές δυνάμεις, όμως, δεν προκαλούν άμεσα μονοπωλιακές τιμές. Η δυνατότητα μονοπωλιακής δράσης δημιουργείται μόνο αν πληρούται και μια δεύτερη προϋπόθεση.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά στην περίπτωση του απλού περιορισμού της προσφοράς. Εδώ εκείνοι που επιβάλλουν τον περιορισμό δεν ενδιαφέρονται για το τι θα συμβεί στο μέρος της προσφοράς του οποίου αποκλείουν την πρόσβαση στην αγορά. Δεν τους ενδιαφέρει η τύχη των ανθρώπων που κατέχουν αυτό το μέρος. Εξετάζουν μόνο το τμήμα της προσφοράς που παραμένει στην αγορά.

Η μονοπωλιακή δράση είναι επωφελής για τον μονοπωλητή μόνο αν τα συνολικά καθαρά έσοδα στη μονοπωλιακή τιμή υπερβαίνουν τα συνολικά καθαρά έσοδα στη δυνητική ανταγωνιστική τιμή. Αντιθέτως, η περιοριστική δράση είναι πάντοτε επωφελής για την προνομιούχα ομάδα και επιζήμια για εκείνους τους οποίους αποκλείει από την αγορά. Αυξάνει πάντοτε την τιμή ανά μονάδα και, επομένως, τα συνολικά καθαρά έσοδα της προνομιούχας ομάδας. Οι ζημίες της αποκλειόμενης ομάδας δεν λαμβάνονται υπόψη από την προνομιούχα ομάδα.

Ενδέχεται τα οφέλη που αποκομίζει η προνομιούχα ομάδα από τον περιορισμό του ανταγωνισμού να είναι πολύ μεγαλύτερα από εκείνα που θα μπορούσε να προσφέρει οποιαδήποτε νοητή πολιτική μονοπωλιακών

τιμών. Αυτό, όμως, αποτελεί διαφορετικό ζήτημα. Δεν εξαλείφει τις καταλλακτικές διαφορές μεταξύ αυτών των δύο τρόπων δράσης.

Οι εργατικές ενώσεις επιδιώκουν μονοπωλιακή θέση στην αγορά εργασίας. Μόλις, όμως, την αποκτήσουν, οι πολιτικές τους είναι περιοριστικές και όχι πολιτικές μονοπωλιακών τιμών. Επιδιώκουν να περιορίσουν την προσφορά εργασίας στον δικό τους τομέα, χωρίς να ενδιαφέρονται για την τύχη εκείνων που αποκλείονται. Κατόρθωσαν σε κάθε συγκριτικά αραιοκατοικημένη χώρα να δημιουργήσουν μεταναστευτικούς φραγμούς. Με αυτόν τον τρόπο διατηρούν τους συγκριτικά υψηλούς μισθούς τους. Οι αποκλειόμενοι αλλοδαποί εργαζόμενοι αναγκάζονται να παραμένουν στις χώρες τους, στις οποίες η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας και, κατά συνέπεια, οι μισθοί είναι χαμηλότεροι. Η τάση προς εξίσωση των μισθών, η οποία επικρατεί όταν η εργασία μπορεί να μετακινείται ελεύθερα από χώρα σε χώρα, παραλύει.

Στην εγχώρια αγορά, οι εργατικές ενώσεις δεν ανέχονται τον ανταγωνισμό των μη συνδικαλισμένων εργαζομένων και δέχονται μόνο περιορισμένο αριθμό μελών. Όσοι δεν γίνονται δεκτοί πρέπει να στραφούν σε λιγότερο προσοδοφόρες εργασίες ή να παραμείνουν άνεργοι. Οι εργατικές ενώσεις δεν ενδιαφέρονται για την τύχη αυτών των ανθρώπων.

Ακόμη και αν μια εργατική ένωση αναλάβει την ευθύνη για τα άνεργα μέλη της και τους καταβάλλει, από τις εισφορές των εργαζόμενων μελών της, επιδόματα ανεργίας όχι χαμηλότερα από τις απολαβές των εργαζομένων μελών, η δράση της δεν αποτελεί πολιτική μονοπωλιακής τιμής. Διότι τα άνεργα μέλη της ένωσης δεν είναι οι μόνοι άνθρωποι των οποίων η δυνατότητα απόκτησης εισοδήματος πλήττεται από την πολιτική της ένωσης να αντικαταστήσει τους δυνητικά

χαμηλότερους αγοραίους μισθούς με υψηλότερους. Τα συμφέροντα όσων αποκλείονται από την ιδιότητα του μέλους δεν λαμβάνονται υπόψη.

Η μαθηματική πραγμάτευση της θεωρίας των μονοπωλιακών τιμών

Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι έχουν αφιερώσει ιδιαίτερη προσοχή στη θεωρία των μονοπωλιακών τιμών. Δημιουργείται η εντύπωση ότι οι μονοπωλιακές τιμές αποτελούν κεφάλαιο της καταλλακτικής για το οποίο η μαθηματική πραγμάτευση είναι καταλληλότερη από όσο είναι για τα άλλα κεφάλαιά της. Ωστόσο, και σε αυτό το πεδίο οι υπηρεσίες που μπορούν να προσφέρουν τα μαθηματικά είναι μάλλον περιορισμένες.

Ως προς τις ανταγωνιστικές τιμές, τα μαθηματικά δεν μπορούν να παράσχουν τίποτε περισσότερο από τη μαθηματική περιγραφή διαφόρων καταστάσεων ισορροπίας και των συνθηκών που επικρατούν στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Δεν μπορούν να πουν τίποτε για τις πράξεις οι οποίες θα εγκαθίδρυαν τελικά αυτές τις καταστάσεις ισορροπίας και αυτό το ομοιόμορφα περιστρεφόμενο σύστημα, αν δεν επέρχονταν περαιτέρω μεταβολές στα δεδομένα.

Στη θεωρία των μονοπωλιακών τιμών, τα μαθηματικά προσεγγίζουν κάπως περισσότερο την πραγματικότητα της δράσης. Καταδεικνύουν πώς θα μπορούσε ο μονοπωλητής να ανακαλύψει την άριστη μονοπωλιακή τιμή, υπό την προϋπόθεση ότι θα διέθετε όλα τα απαιτούμενα δεδομένα. Ο μονοπωλητής, όμως, δεν γνωρίζει τη μορφή της καμπύλης ζήτησης. Γνωρίζει μόνο τα σημεία στα οποία οι καμπύλες ζήτησης και προσφοράς τέμνονταν κατά το παρελθόν.

Επομένως, δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τους μαθηματικούς τύπους για να ανακαλύψει αν υπάρχει οποιαδήποτε μονοπωλιακή τιμή για το μονοπωλημένο αγαθό του και, αν υπάρχει, ποια από τις διάφορες δυνατές μονοπωλιακές τιμές αποτελεί την άριστη τιμή. Οι μαθηματικές και γραφικές αναλύσεις είναι, ως εκ τούτου, εξίσου μάταιες σε αυτόν τον τομέα της δράσης όσο και σε κάθε άλλον. Τουλάχιστον, όμως, σχηματοποιούν τους συλλογισμούς του μονοπωλητή και δεν αρκούνται, όπως στην περίπτωση των ανταγωνιστικών τιμών, στην περιγραφή μιας απλώς επικουρικής κατασκευής της θεωρητικής ανάλυσης, η οποία δεν διαδραματίζει κανέναν ρόλο στην πραγματική δράση.

Οι σύγχρονοι μαθηματικοί οικονομολόγοι έχουν προκαλέσει σύγχυση στη μελέτη των μονοπωλιακών τιμών. Δεν αντιμετωπίζουν τον μονοπωλητή ως πωλητή ενός μονοπωλημένου αγαθού, αλλά ως επιχειρηματία και παραγωγό. Είναι, όμως, αναγκαίο να διακρίνεται σαφώς το μονοπωλιακό όφελος από το επιχειρηματικό κέρδος. Μονοπωλιακά οφέλη μπορεί να αποκομίσει μόνο ο πωλητής ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας. Ο επιχειρηματίας μπορεί να τα αποκομίσει μόνο υπό την ιδιότητά του ως πωλητή μονοπωλημένου αγαθού και όχι υπό την επιχειρηματική του ιδιότητα.

Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που ενδέχεται να προκύψουν από τη μείωση ή την αύξηση του κόστους παραγωγής ανά μονάδα καθώς αυξάνεται η συνολική παραγωγή μειώνουν ή αυξάνουν τα συνολικά καθαρά έσοδα του μονοπωλητή και επηρεάζουν τη συμπεριφορά του. Η καταλλακτική πραγμάτευση των μονοπωλιακών τιμών, όμως, δεν πρέπει να λησμονεί ότι το ειδικό μονοπωλιακό όφελος απορρέει —αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η διάρθρωση της ζήτησης— αποκλειστικά από το μονοπώλιο ενός αγαθού ή ενός δικαιώματος. Μόνο αυτό παρέχει στον μονοπωλητή τη δυνατότητα να περιορίσει την

προσφορά χωρίς να φοβάται ότι άλλοι άνθρωποι θα ματαιώσουν τη δράση του αυξάνοντας την ποσότητα που προσφέρουν προς πώληση. Οι προσπάθειες ορισμού των συνθηκών που απαιτούνται για την εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών μέσω της προσφυγής στη διάρθρωση του κόστους παραγωγής είναι μάταιες.

Είναι παραπλανητικό να περιγράφεται η κατάσταση της αγοράς που καταλήγει σε ανταγωνιστικές τιμές με τη διατύπωση ότι ο επιμέρους παραγωγός θα μπορούσε να πωλήσει στην αγοραία τιμή και μεγαλύτερη ποσότητα από εκείνη που πράγματι πωλεί. Αυτό ισχύει μόνο όταν πληρούνται δύο ειδικές προϋποθέσεις:

1. Ο συγκεκριμένος παραγωγός, ο A , δεν είναι ο οριακός παραγωγός.

2. Η επέκταση της παραγωγής δεν απαιτεί πρόσθετο κόστος που δεν μπορεί να ανακτηθεί μέσω της πώλησης της πρόσθετης ποσότητας προϊόντων.

Σε αυτή την περίπτωση, η επέκταση της παραγωγής του εξαναγκάζει τον οριακό παραγωγό να διακόψει την παραγωγή του· η συνολική προσφορά που διατίθεται προς πώληση παραμένει αμετάβλητη.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανταγωνιστικής τιμής, σε αντιδιαστολή προς τη μονοπωλιακή τιμή, είναι ότι η πρώτη αποτελεί προϊόν μιας κατάστασης στην οποία οι ιδιοκτήτες αγαθών και υπηρεσιών όλων των τάξεων υποχρεώνονται να υπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις επιθυμίες των καταναλωτών. Σε μια ανταγωνιστική αγορά δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως πολιτική τιμών των πωλητών. Δεν έχουν άλλη επιλογή από το να πωλούν τη μεγαλύτερη

δυνατή ποσότητα στην υψηλότερη τιμή που τους προσφέρεται. Ο μονοπωλητής, αντιθέτως, βρίσκεται σε καλύτερη θέση αν αποσύρει από την αγορά μέρος της προσφοράς που έχει στη διάθεσή του, προκειμένου να αποκομίσει ειδικά μονοπωλιακά οφέλη.

12. Η διάκριση τιμών εξετάζεται κατωτέρω, σ. 388–391.

13. Πρβλ. την αναίρεση της παραπλανητικής διεύρυνσης της έννοιας του μονοπωλίου από τον Richard T. Ely, *Monopolies and Trusts* (Νέα Υόρκη, 1906), σ. 1–36.

14. Είναι προφανές ότι ένα σχέδιο ατελούς μονοπωλίου είναι καταδικασμένο να καταρρεύσει, αν οι εξωτερικοί πωλητές καταστούν ικανοί να επεκτείνουν τις πωλήσεις τους.

15. Για την εμπορική εύνοια και πελατεία, πρβλ. κατωτέρω, σ. 379–383.

16. Η χρήση του όρου «μονοπώλιο περιθωρίου», όπως και οποιουδήποτε άλλου όρου, είναι συμβατική. Θα ήταν μάταιη η ένσταση ότι κάθε άλλο μονοπώλιο που καταλήγει σε μονοπωλιακές τιμές θα μπορούσε επίσης να αποκληθεί μονοπώλιο περιθωρίου.

17. Συλλογή αυτών των συμφωνιών δημοσιεύθηκε το 1943 από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας υπό τον τίτλο *Intergovernmental Commodity Control Agreements*.

18. Οι όροι «άδεια» και «αδειούχος» δεν χρησιμοποιούνται εδώ με την τεχνική έννοια της νομοθεσίας περί διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας.

19.Για τη σημασία αυτού του γεγονότος, βλ. κατωτέρω, σ. 680–682.

20.Βλ. κατωτέρω, σ. 855–857.

7. Εμπορική φήμη και πελατεία

(**ΣτΜ**: Ο όρος *goodwill* αποδίδεται ως «εμπορική φήμη και πελατεία», ώστε να διατηρείται τόσο η καταλλακτική όσο και η λογιστική του σημασία.)

Πρέπει να τονιστεί εκ νέου ότι η αγορά αποτελείται από ανθρώπους οι οποίοι δεν είναι παντογνώστες και διαθέτουν μόνο περισσότερο ή λιγότερο ελλιπή γνώση των επικρατουσών συνθηκών

Ο αγοραστής πρέπει πάντοτε να βασίζεται στην αξιοπιστία του πωλητή. Ακόμη και κατά την αγορά παραγωγικών αγαθών, ο αγοραστής, μολονότι είναι κατά κανόνα ειδικός στον σχετικό τομέα, εξαρτάται σε κάποιον βαθμό από την αξιοπιστία του πωλητή. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο στην αγορά των καταναλωτικών αγαθών. Εδώ ο πωλητής υπερέχει συνήθως του αγοραστή ως προς την τεχνολογική και εμπορική γνώση. Έργο του πωλητή δεν είναι απλώς να πωλεί εκείνο που ζητεί ο πελάτης. Συχνά πρέπει να τον συμβουλεύει πώς να επιλέξει το εμπόρευμα που μπορεί να ικανοποιήσει καλύτερα τις ανάγκες του. Ο λιανοπωλητής δεν είναι μόνο πωλητής· είναι επίσης φιλικός σύμβουλος. Το κοινό δεν προτιμά απερίσκεπτα οποιοδήποτε

κατάστημα. Όποτε είναι δυνατό, ο άνθρωπος προτιμά ένα κατάστημα ή ένα εμπορικό σήμα με το οποίο ο ίδιος ή αξιόπιστοι φίλοι του είχαν θετικές εμπειρίες κατά το παρελθόν.

Εμπορική φήμη και πελατεία είναι η υπόληψη που αποκτά μια επιχείρηση λόγω των προηγούμενων επιτευγμάτων της. Εμπεριέχει την προσδοκία ότι ο φορέας αυτής της φήμης θα εξακολουθήσει και στο μέλλον να ανταποκρίνεται στα προηγούμενα πρότυπά του. Η καλή φήμη δεν αποτελεί φαινόμενο που εμφανίζεται μόνο στις επιχειρηματικές σχέσεις. Είναι παρούσα σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Καθορίζει την επιλογή συζύγου και φίλων, καθώς και την ψήφο υπέρ ενός υποψηφίου στις εκλογές. Η καταλλακτική, ασφαλώς, ασχολείται μόνο με την εμπορική φήμη και πελατεία.

Δεν έχει σημασία αν η καλή φήμη βασίζεται σε πραγματικά επιτεύγματα και προσόντα ή αν αποτελεί απλώς προϊόν της φαντασίας και εσφαλμένων αντιλήψεων. Εκείνο που έχει σημασία για την ανθρώπινη δράση δεν είναι η αλήθεια όπως ενδέχεται να εμφανίζεται σε ένα παντογνώστη ον, αλλά οι απόψεις ανθρώπων που υπόκεινται σε σφάλματα. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι πελάτες είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν υψηλότερη τιμή για μια συγκεκριμένη εμπορική επωνυμία ενός σκευάσματος, μολονότι το επώνυμο προϊόν δεν διαφέρει ως προς τη φυσική και χημική του δομή από κάποιο άλλο, φθηνότερο προϊόν. Οι ειδικοί ενδέχεται να θεωρούν μια τέτοια συμπεριφορά παράλογη. Κανένας άνθρωπος, όμως, δεν μπορεί να αποκτήσει εξειδικευμένες γνώσεις σε όλους τους τομείς που σχετίζονται με τις επιλογές του. Δεν μπορεί να αποφύγει πλήρως την αντικατάσταση της γνώσης της πραγματικής κατάστασης των πραγμάτων από την εμπιστοσύνη προς άλλους ανθρώπους. Ο τακτικός πελάτης δεν επιλέγει πάντοτε το αγαθό ή την υπηρεσία, αλλά τον προμηθευτή τον οποίο

εμπιστεύεται. Καταβάλλει πρόσθετο τίμημα σε εκείνους τους οποίους θεωρεί αξιόπιστους.

Ο ρόλος που διαδραματίζει η εμπορική φήμη στην αγορά δεν παρεμποδίζει ούτε περιορίζει τον ανταγωνισμό. Καθένας είναι ελεύθερος να αποκτήσει εμπορική φήμη και κάθε φορέας εμπορικής φήμης μπορεί να χάσει τη φήμη που απέκτησε. Πολλοί μεταρρυθμιστές, παρακινούμενοι από την προτίμησή τους προς την πατερναλιστική διακυβέρνηση, υποστηρίζουν την αυταρχική ταξινόμηση των προϊόντων σε βαθμίδες ποιότητας ως υποκατάστατο των εμπορικών σημάτων. Θα είχαν δίκιο αν οι κυβερνώντες και οι γραφειοκράτες ήταν προικισμένοι με παντογνωσία και τέλεια αμεροληψία. Επειδή, όμως, οι δημόσιοι λειτουργοί δεν είναι απαλλαγμένοι από τις ανθρώπινες αδυναμίες, η πραγματοποίηση τέτοιων σχεδίων θα αντικαθιστούσε απλώς τις ανεπάρκειες των επιμέρους πολιτών με εκείνες των κυβερνητικά διορισμένων λειτουργών. Ο άνθρωπος δεν καθίσταται ευτυχέστερος αν εμποδίζεται να διακρίνει μεταξύ μιας εμπορικής επωνυμίας τσιγάρων ή κονσερβοποιημένων τροφίμων που προτιμά και μιας άλλης επωνυμίας που του αρέσει λιγότερο.

Η απόκτηση εμπορικής φήμης και πελατείας δεν απαιτεί μόνο εντιμότητα και επιμέλεια κατά την εξυπηρέτηση των πελατών, αλλά εξίσου και χρηματικές δαπάνες. Απαιτείται χρόνος έως ότου μια επιχείρηση αποκτήσει σταθερή πελατεία. Κατά το μεσοδιάστημα πρέπει συχνά να υπομένει ζημίες, τις οποίες αντισταθμίζει με τα αναμενόμενα μεταγενέστερα κέρδη.

Από τη σκοπιά του πωλητή, η εμπορική φήμη και πελατεία αποτελεί, τρόπον τινά, αναγκαίο συντελεστή παραγωγής. Αποτιμάται αναλόγως. Δεν έχει σημασία ότι, κατά κανόνα, το χρηματικό ισοδύναμο της εμπορικής φήμης και πελατείας δεν εμφανίζεται στις λογιστικές

εγγραφές και στους ισολογισμούς. Αν μια επιχείρηση πωληθεί, καταβάλλεται τίμημα για την εμπορική της φήμη και πελατεία, υπό την προϋπόθεση ότι αυτή μπορεί να μεταβιβαστεί στον αγοραστή.

Κατά συνέπεια, αποτελεί πρόβλημα της καταλλακτικής η διερεύνηση της φύσης αυτού του ιδιόμορφου πράγματος που αποκαλείται εμπορική φήμη και πελατεία. Κατά την εξέταση αυτή πρέπει να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις.

Περίπτωση 1

Η εμπορική φήμη παρέχει στον πωλητή τη δυνατότητα να πωλεί σε μονοπωλιακές τιμές ή να εφαρμόζει διακριτική τιμολόγηση μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών αγοραστών. Η περίπτωση αυτή δεν διαφέρει από άλλες περιπτώσεις μονοπωλιακών τιμών ή διάκρισης τιμών.

Περίπτωση 2

Η εμπορική φήμη παρέχει στον πωλητή απλώς τη δυνατότητα να πωλεί σε τιμές αντίστοιχες προς εκείνες που επιτυγχάνουν οι ανταγωνιστές του. Αν δεν διέθετε εμπορική φήμη, είτε δεν θα πραγματοποιούσε καθόλου πωλήσεις είτε θα μπορούσε να πωλεί μόνο μειώνοντας τις τιμές του. Η εμπορική φήμη είναι γι' αυτόν εξίσου αναγκαία με τις επαγγελματικές εγκαταστάσεις, τη διατήρηση ενός καλά διαρθρωμένου αποθέματος εμπορευμάτων και την πρόσληψη ειδικευμένων βοηθών. Οι δαπάνες για την απόκτηση εμπορικής φήμης διαδραματίζουν τον ίδιο ρόλο με κάθε άλλη επιχειρηματική δαπάνη. Πρέπει να καλύπτονται, όπως και όλες οι άλλες, από το πλεόνασμα των συνολικών εσόδων έναντι του συνολικού κόστους.

Περίπτωση 3

Ο πωλητής απολαμβάνει, εντός ενός περιορισμένου κύκλου αφοσιωμένων πελατών, τόσο λαμπρή φήμη ώστε μπορεί να πωλεί σε αυτούς σε τιμές υψηλότερες από εκείνες που καταβάλλονται στους λιγότερο γνωστούς ανταγωνιστές του. Οι τιμές αυτές, ωστόσο, δεν αποτελούν μονοπωλιακές τιμές. Δεν είναι αποτέλεσμα σκόπιμης πολιτικής που αποβλέπει στον περιορισμό των συνολικών πωλήσεων με σκοπό την αύξηση των συνολικών καθαρών εσόδων.

Ενδέχεται ο πωλητής να μη διαθέτει καμία απολύτως δυνατότητα να πωλήσει μεγαλύτερη ποσότητα. Αυτό συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, με έναν γιατρό που εργάζεται ήδη έως το όριο των δυνάμεών του, μολονότι χρεώνει υψηλότερη αμοιβή από τους λιγότερο δημοφιλείς συναδέλφους του. Ενδέχεται επίσης η επέκταση των πωλήσεων να απαιτεί πρόσθετη επένδυση κεφαλαίου και ο πωλητής είτε να στερείται του αναγκαίου κεφαλαίου είτε να πιστεύει ότι μπορεί να το χρησιμοποιήσει επικερδέστερα αλλού. Εκείνο που εμποδίζει την επέκταση του προϊόντος και της ποσότητας αγαθών ή υπηρεσιών που προσφέρονται προς πώληση δεν είναι σκόπιμη δράση του πωλητή, αλλά η κατάσταση της αγοράς.

Επειδή η παρανόηση αυτών των δεδομένων δημιούργησε μια ολόκληρη μυθολογία περί «ατελούς ανταγωνισμού» και «μονοπωλιακού ανταγωνισμού», είναι αναγκαίο να εξεταστούν λεπτομερέστερα οι συλλογισμοί ενός επιχειρηματία που σταθμίζει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της επέκτασης της επιχείρησής του.

Η επέκταση ενός παραγωγικού συμπλέγματος, όπως και η αύξηση της παραγωγής από τη μερική αξιοποίηση ενός τέτοιου συμπλέγματος

έως την παραγωγή πλήρους δυναμικότητας, απαιτεί πρόσθετη επένδυση κεφαλαίου, η οποία είναι εύλογη μόνο αν δεν υπάρχει άλλη επικερδέστερη επένδυση.[21] Δεν έχει σημασία αν ο επιχειρηματίας είναι αρκετά πλούσιος ώστε να επενδύσει δικά του κεφάλαια ή αν πρέπει να δανειστεί τα αναγκαία κεφάλαια. Και το μέρος του ιδίου κεφαλαίου του επιχειρηματία που θα χρησιμοποιηθεί για την επέκταση της συγκεκριμένης επιχείρησης πρέπει να αποσυρθεί από την παρούσα χρήση του.[22] Ο επιχειρηματίας θα προβεί σε αυτή τη μεταβολή της επένδυσης μόνο αν αναμένει ότι θα αυξήσει τις καθαρές προσόδους του.

Υπάρχουν επιπλέον και άλλοι ενδοιασμοί που ενδέχεται να περιορίσουν την τάση επέκτασης μιας ευημερούσας επιχείρησης, ακόμη και αν η κατάσταση της αγοράς φαίνεται να προσφέρει ευνοϊκές ευκαιρίες. Ο επιχειρηματίας μπορεί να μην εμπιστεύεται τη δική του ικανότητα να διευθύνει επιτυχώς μια μεγαλύτερη επιχειρηματική μονάδα. Μπορεί επίσης να φοβάται λόγω του παραδείγματος επιχειρήσεων που κάποτε ευημερούσαν, αλλά των οποίων η επέκταση κατέληξε σε αποτυχία.

Ένας επιχειρηματίας ο οποίος, χάρη στη λαμπρή εμπορική του φήμη, είναι σε θέση να πωλεί σε τιμές υψηλότερες από εκείνες των λιγότερο γνωστών ανταγωνιστών του θα μπορούσε, ασφαλώς, να παραιτηθεί από το πλεονέκτημά του και να μειώσει τις τιμές του στο επίπεδο των ανταγωνιστών του. Όπως κάθε πωλητής αγαθών ή εργασίας, θα μπορούσε να απόσχει από την πλήρη αξιοποίηση της κατάστασης της αγοράς και να πωλεί σε τιμή στην οποία η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά. Ενεργώντας έτσι, θα προσέφερε δώρα σε ορισμένους ανθρώπους. Αποδέκτες αυτών των δώρων θα ήταν όσοι θα κατόρθωναν να αγοράσουν στη μειωμένη τιμή. Άλλοι, μολονότι θα ήταν

διατεθειμένοι να αγοράσουν στην ίδια τιμή, θα αποχωρούσαν με άδεια χέρια, επειδή η προσφορά δεν θα επαρκούσε.

Ο περιορισμός της ποσότητας κάθε αγαθού που παράγεται και προσφέρεται προς πώληση αποτελεί πάντοτε αποτέλεσμα των αποφάσεων επιχειρηματιών οι οποίοι επιδιώκουν να αποκομίσουν το υψηλότερο δυνατό κέρδος και να αποφύγουν τις ζημίες. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των μονοπωλιακών τιμών δεν βρίσκεται στο γεγονός ότι οι επιχειρηματίες δεν παρήγαγαν μεγαλύτερη ποσότητα του σχετικού αγαθού και, ως εκ τούτου, δεν προκάλεσαν μείωση της τιμής του. Ούτε βρίσκεται στο γεγονός ότι συμπληρωματικοί συντελεστές παραγωγής παραμένουν αχρησιμοποίητοι, μολονότι η πληρέστερη χρησιμοποίησή τους θα μείωνε την τιμή του προϊόντος.

Το μοναδικό συναφές ερώτημα είναι αν ο περιορισμός της παραγωγής αποτελεί ή όχι αποτέλεσμα της δράσης του μονοπωλιακού ιδιοκτήτη ενός αποθέματος αγαθών και υπηρεσιών, ο οποίος αποσύρει μέρος αυτού του αποθέματος προκειμένου να επιτύχει υψηλότερες τιμές για το υπόλοιπο. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των μονοπωλιακών τιμών είναι η αφήφηση των επιθυμιών των καταναλωτών από τον μονοπωλητή.

Ανταγωνιστική τιμή του χαλκού σημαίνει ότι η τελική τιμή του χαλκού τείνει προς ένα σημείο στο οποίο τα κοιτάσματα αξιοποιούνται στον βαθμό που επιτρέπουν οι τιμές των απαιτούμενων μη ειδικών συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής· το οριακό ορυχείο δεν αποδίδει μεταλλευτική πρόσοδο. Οι καταναλωτές λαμβάνουν τόση ποσότητα χαλκού όση καθορίζουν οι ίδιοι μέσω των τιμών που είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν για τον χαλκό και για όλα τα άλλα αγαθά.

Μονοπωλιακή τιμή του χαλκού σημαίνει ότι τα κοιτάσματα χαλκού αξιοποιούνται σε μικρότερο μόνο βαθμό, επειδή αυτό είναι επωφελέστερο για τους ιδιοκτήτες τους. Το κεφάλαιο και η εργασία που, αν δεν είχε παραβιαστεί η κυριαρχία των καταναλωτών, θα είχαν χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή πρόσθετης ποσότητας χαλκού, χρησιμοποιούνται για την παραγωγή άλλων αγαθών, για τα οποία η ζήτηση των καταναλωτών είναι λιγότερο έντονη. Τα συμφέροντα των ιδιοκτητών των κοιτασμάτων χαλκού αποκτούν προτεραιότητα έναντι των συμφερόντων των καταναλωτών. Οι διαθέσιμοι πόροι χαλκού δεν χρησιμοποιούνται σύμφωνα με τις επιθυμίες και τα σχέδια του κοινού.

Τα κέρδη αποτελούν, ασφαλώς, επίσης αποτέλεσμα απόκλισης μεταξύ των επιθυμιών των καταναλωτών και των πράξεων των επιχειρηματιών. Αν όλοι οι επιχειρηματίες διέθεταν κατά το παρελθόν τέλεια πρόγνωση της παρούσας κατάστασης της αγοράς, δεν θα είχαν εμφανιστεί ούτε κέρδη ούτε ζημίες. Ο μεταξύ τους ανταγωνισμός θα είχε ήδη προσαρμόσει κατά το παρελθόν —αφού λαμβανόταν δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση— τις τιμές των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής στις παρούσες τιμές των προϊόντων.

Η διαπίστωση αυτή, όμως, δεν μπορεί να εξαλείψει τη θεμελιώδη διαφορά μεταξύ κερδών και μονοπωλιακών ωφελειών. Ο επιχειρηματίας αποκομίζει κέρδος στον βαθμό στον οποίο πέτυχε να υπηρετήσει τους καταναλωτές καλύτερα από τους άλλους ανθρώπους. Ο μονοπωλητής αποκομίζει μονοπωλιακά οφέλη περιορίζοντας την ικανοποίηση των καταναλωτών.

21. Η δαπάνη για πρόσθετη διαφήμιση σημαίνει επίσης πρόσθετη εισροή κεφαλαίου.

22.Η διακράτηση μετρητών, ακόμη και όταν υπερβαίνει το συνηθισμένο ύψος και αποκαλείται «θησαυρισμός», αποτελεί μορφή χρησιμοποίησης διαθέσιμων κεφαλαίων. Υπό την επικρατούσα κατάσταση της αγοράς, ο δρων θεωρεί τη διακράτηση μετρητών καταλληλότερη χρήση μέρους των περιουσιακών του στοιχείων.

8. Μονοπώλιο ζήτησης

Οι μονοπωλιακές τιμές μπορούν να προκύψουν μόνο από μονοπώλιο της προσφοράς. Το μονοπώλιο της ζήτησης δεν δημιουργεί κατάσταση αγοράς διαφορετική από εκείνη που επικρατεί όταν η ζήτηση δεν είναι μονοπωλημένη. Ο μονοπωλιακός αγοραστής —είτε είναι άτομο είτε ομάδα ατόμων που ενεργούν συντονισμένα— δεν μπορεί να αποκομίσει ειδικό όφελος αντίστοιχο προς τα μονοπωλιακά οφέλη των μονοπωλιακών πωλητών. Αν περιορίσει τη ζήτησή του, θα αγοράσει σε χαμηλότερη τιμή. Τότε, όμως, θα μειωθεί και η αγοραζόμενη ποσότητα.

Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο οι κυβερνήσεις περιορίζουν τον ανταγωνισμό για να βελτιώσουν τη θέση προνομιούχων πωλητών, μπορούν επίσης να περιορίσουν τον ανταγωνισμό προς όφελος προνομιούχων αγοραστών. Οι κυβερνήσεις έχουν επανειλημμένως επιβάλει απαγορεύσεις στην εξαγωγή ορισμένων αγαθών. Αποκλείοντας έτσι τους αλλοδαπούς αγοραστές, επιδίωκαν να μειώσουν την εγχώρια τιμή. Μια τέτοια χαμηλότερη τιμή, όμως, δεν αποτελεί το αντίστοιχο της μονοπωλιακής τιμής.

Εκείνα που συνήθως εξετάζονται υπό τον τίτλο του μονοπωλίου ζήτησης είναι ορισμένα φαινόμενα προσδιορισμού των τιμών ειδικών συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής.

Η παραγωγή μίας μονάδας του αγαθού m απαιτεί, πέρα από τη χρησιμοποίηση διαφόρων μη ειδικών συντελεστών, τη χρησιμοποίηση μίας μονάδας καθενός από δύο απολύτως ειδικούς συντελεστές, του και του b. Ούτε το a ούτε το b μπορούν να αντικατασταθούν από οποιονδήποτε άλλο συντελεστή· από την άλλη πλευρά, το a είναι άχρηστο αν δεν συνδυαστεί με το b και αντιστρόφως. Η διαθέσιμη προσφορά του a υπερβαίνει κατά πολύ τη διαθέσιμη προσφορά του b. Επομένως, οι ιδιοκτήτες του a δεν μπορούν να επιτύχουν οποιαδήποτε τιμή για αυτό. Η ζήτηση για το a υπολείπεται πάντοτε της προσφοράς· το a δεν αποτελεί οικονομικό αγαθό. Αν το a είναι κοίτασμα ορυκτού, η εξόρυξη του οποίου απαιτεί τη χρησιμοποίηση κεφαλαίου και εργασίας, η ιδιοκτησία των κοιτασμάτων δεν αποφέρει δικαίωμα εκμετάλλευσης. Δεν υπάρχει μεταλλευτική πρόσοδος.

Αν, όμως, οι ιδιοκτήτες του a συγκροτήσουν καρτέλ, μπορούν να αντιστρέψουν την κατάσταση. Μπορούν να περιορίσουν την προσφορά του a που διατίθεται προς πώληση σε τέτοιο βαθμό, ώστε η προσφορά του b να υπερβαίνει την προσφορά του a. Τότε το a καθίσταται οικονομικό αγαθό, για το οποίο καταβάλλονται τιμές, ενώ η τιμή του μειώνεται στο μηδέν. Αν οι ιδιοκτήτες του b αντιδράσουν συγκροτώντας και αυτοί καρτέλ, αναπτύσσεται διαμάχη ως προς τις τιμές μεταξύ των δύο μονοπωλιακών συνασπισμών, για την έκβαση της οποίας η καταλλακτική δεν μπορεί να διατυπώσει καμία πρόβλεψη. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών δεν καταλήγει σε μονοσήμαντα καθορισμένο αποτέλεσμα στις περιπτώσεις στις οποίες

περισσότεροι από ένας από τους αναγκαίους συντελεστές παραγωγής έχουν απολύτως ειδικό χαρακτήρα.

Δεν έχει σημασία αν η κατάσταση της αγοράς είναι ή δεν είναι τέτοια ώστε οι συντελεστές a και b από κοινού να μπορούν να πωληθούν σε μονοπωλιακές τιμές. Δεν έχει καμία σημασία αν η τιμή για ένα σύνολο που περιλαμβάνει μία μονάδα τόσο του a όσο και του b είναι μονοπωλιακή ή ανταγωνιστική τιμή.

Επομένως, εκείνο που μερικές φορές θεωρείται μονοπώλιο ζήτησης αποδεικνύεται ότι αποτελεί μονοπώλιο προσφοράς που συγκροτήθηκε υπό ιδιαίτερες συνθήκες. Οι πωλητές των a και b επιδιώκουν να πωλήσουν σε μονοπωλιακές τιμές, ανεξάρτητα από το αν η τιμή του μπορεί να καταστεί μονοπωλιακή. Το μόνο που έχει σημασία για αυτούς είναι να αποκτήσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μερίδιο της κοινής τιμής που είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν οι αγοραστές για τα a και μαζί. Η περίπτωση αυτή δεν παρουσιάζει κανένα γνώρισμα που θα δικαιολογούσε την εφαρμογή του όρου «μονοπώλιο ζήτησης».

Αυτός ο τρόπος έκφρασης καθίσταται, ωστόσο, κατανοητός αν λάβουμε υπόψη τα συμπτωματικά γνωρίσματα της διαμάχης μεταξύ των δύο ομάδων. Αν οι ιδιοκτήτες του a ή του b είναι συγχρόνως οι επιχειρηματίες που διεξάγουν την παραγωγική επεξεργασία του m, το καρτέλ τους αποκτά την εξωτερική εμφάνιση μονοπωλίου ζήτησης. Αυτή, όμως, η προσωπική ένωση δύο χωριστών καταλλακτικών λειτουργιών δεν μεταβάλλει την ουσία του ζητήματος. Εκείνο που διακυβεύεται είναι η διευθέτηση των σχέσεων μεταξύ δύο ομάδων μονοπωλιακών πωλητών.

Το παράδειγμά μας εφαρμόζεται, *mutatis mutandis*, και στην περίπτωση κατά την οποία τα a και b μπορούν επίσης να

χρησιμοποιηθούν για σκοπούς διαφορετικούς από την παραγωγή του m, υπό την προϋπόθεση ότι οι άλλες αυτές χρήσεις αποδίδουν μόνο χαμηλότερες προσόδους.

9. Η επίδραση των μονοπωλιακών τιμών στην κατανάλωση

Ο επιμέρους καταναλωτής μπορεί να αντιδράσει στις μονοπωλιακές τιμές με διαφορετικούς τρόπους.

1. Παρά την αύξηση της τιμής, ο καταναλωτής δεν περιορίζει τις αγορές του μονοπωλημένου αγαθού. Προτιμά να περιορίσει την αγορά άλλων αγαθών.

   Αν όλοι οι καταναλωτές αντιδρούσαν με αυτόν τον τρόπο, η ανταγωνιστική τιμή θα είχε ήδη αυξηθεί έως το ύψος της μονοπωλιακής τιμής.

2. Ο καταναλωτής περιορίζει την αγορά του μονοπωλημένου αγαθού σε τέτοιον βαθμό, ώστε να μη δαπανά γι' αυτό περισσότερα από όσα θα δαπανούσε —

για την αγορά μεγαλύτερης ποσότητας— στην ανταγωνιστική τιμή.

Αν όλοι οι άνθρωποι αντιδρούσαν με αυτόν τον τρόπο, ο πωλητής δεν θα εισέπραττε στη μονοπωλιακή τιμή περισσότερα από όσα εισέπραττε στην ανταγωνιστική τιμή· δεν θα αποκόμιζε κανένα όφελος από την απόκλιση από την ανταγωνιστική τιμή.

3. Ο καταναλωτής περιορίζει την αγορά του μονοπωλημένου αγαθού σε τέτοιον βαθμό, ώστε να δαπανά γι' αυτό λιγότερα από όσα θα δαπανούσε στην ανταγωνιστική τιμή. Με τα χρήματα που εξοικονομεί αγοράζει αγαθά τα οποία διαφορετικά δεν θα αγόραζε.

   Αν όλοι οι άνθρωποι αντιδρούσαν με αυτόν τον τρόπο, ο πωλητής θα έβλαπτε τα συμφέροντά του αντικαθιστώντας την ανταγωνιστική τιμή με υψηλότερη· δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί μονοπωλιακή τιμή. Μόνο ένας ευεργέτης που θα επιθυμούσε να απομακρύνει τους συνανθρώπους του από την κατανάλωση επιβλαβών ναρκωτικών ουσιών θα αύξανε, στην περίπτωση αυτή, την τιμή του σχετικού αγαθού πάνω από το ανταγωνιστικό επίπεδο.

4. Ο καταναλωτής δαπανά περισσότερα για το μονοπωλημένο αγαθό από όσα θα δαπανούσε στην ανταγωνιστική τιμή, αλλά αποκτά μικρότερη ποσότητά του.

Όποια και αν είναι η αντίδραση του καταναλωτή, η ικανοποίησή του εμφανίζεται, από τη σκοπιά των δικών του αποτιμήσεων, μειωμένη. Δεν εξυπηρετείται εξίσου καλά υπό μονοπωλιακές τιμές όσο υπό ανταγωνιστικές. Το μονοπωλιακό όφελος του πωλητή επιβαρύνεται από μια μονοπωλιακή στέρηση του αγοραστή.

Ακόμη και αν ορισμένοι καταναλωτές —όπως στην τρίτη περίπτωση— αποκτούν αγαθά τα οποία δεν θα είχαν αγοράσει αν δεν υπήρχε η μονοπωλιακή τιμή, η ικανοποίησή τους είναι χαμηλότερη από ό,τι θα ήταν υπό διαφορετική διάρθρωση τιμών. Το κεφάλαιο και η εργασία που αποσύρονται από την παραγωγή των προϊόντων των οποίων η ποσότητα μειώνεται λόγω του μονοπωλιακού περιορισμού της προσφοράς ενός από τους συμπληρωματικούς συντελεστές που απαιτούνται για την παραγωγή τους χρησιμοποιούνται για την παραγωγή άλλων πραγμάτων, τα οποία διαφορετικά δεν θα είχαν παραχθεί. Οι καταναλωτές, όμως, αποτιμούν αυτά τα άλλα πράγματα χαμηλότερα.

Υπάρχει, εντούτοις, μια εξαίρεση από τον γενικό κανόνα ότι οι μονοπωλιακές τιμές ωφελούν τον πωλητή, ζημιώνουν τον αγοραστή και παραβιάζουν την κυριαρχία των συμφερόντων των καταναλωτών.

Αν, σε μια ανταγωνιστική αγορά, ένας από τους συμπληρωματικούς συντελεστές που απαιτούνται για την παραγωγή του καταναλωτικού αγαθού g , συγκεκριμένα ο f , δεν επιτυγχάνει καμία απολύτως τιμή, μολονότι η παραγωγή του f απαιτεί διάφορες δαπάνες και οι καταναλωτές είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν για το καταναλωτικό αγαθό g μια τιμή που καθιστά την παραγωγή του επικερδή σε μια ανταγωνιστική αγορά, τότε η μονοπωλιακή τιμή του f καθίσταται αναγκαία προϋπόθεση για την παραγωγή του g.

Αυτή είναι η ιδέα που προβάλλεται υπέρ της νομοθεσίας περί διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας και πνευματικής ιδιοκτησίας. Αν οι εφευρέτες και οι συγγραφείς δεν ήταν σε θέση να αποκτήσουν χρήματα από τις εφευρέσεις και τη συγγραφή τους, θα εμποδίζονταν να αφιερώσουν τον χρόνο τους σε αυτές τις δραστηριότητες και να καλύψουν το σχετικό κόστος. Το κοινό δεν θα αποκόμιζε κανένα όφελος από την απουσία μονοπωλιακών τιμών για τον f . Αντιθέτως, θα στερούνταν την ικανοποίηση που θα μπορούσε να αντλήσει από την απόκτηση του g.[23]

Πολλοί άνθρωποι ανησυχούν για την απερίσκεπτη εκμετάλλευση κοιτασμάτων ορυκτών και πετρελαίου, τα οποία δεν μπορούν να αντικατασταθούν. Οι σύγχρονοί μας, λένε, κατασπαταλούν ένα εξαντλήσιμο απόθεμα, χωρίς να λαμβάνουν καθόλου υπόψη τις μελλοντικές γενιές. Καταναλώνουμε τη δική μας κληρονομιά και εκείνη του μέλλοντος.

Οι διαμαρτυρίες αυτές έχουν περιορισμένο νόημα. Δεν γνωρίζουμε αν οι μεταγενέστερες εποχές θα εξακολουθήσουν να εξαρτώνται από τις ίδιες πρώτες ύλες από τις οποίες εξαρτόμαστε σήμερα. Είναι αλήθεια ότι η εξάντληση των κοιτασμάτων πετρελαίου, ακόμη και των κοιτασμάτων άνθρακα, προχωρεί με ταχύ ρυθμό. Είναι, όμως, πολύ πιθανό ότι σε εκατό ή πεντακόσια χρόνια οι άνθρωποι θα χρησιμοποιούν άλλες μεθόδους παραγωγής θερμότητας και ενέργειας. Κανείς δεν γνωρίζει αν, χρησιμοποιώντας αυτά τα κοιτάσματα με μικρότερη σπατάλη, δεν θα στερούσαμε πράγματα από τον εαυτό μας χωρίς να προσφέρουμε κανένα όφελος στους ανθρώπους του εικοστού πρώτου ή του εικοστού τέταρτου αιώνα. Είναι μάταιο να μεριμνούμε για τις ανάγκες εποχών των οποίων δεν μπορούμε ούτε καν να φανταστούμε τις τεχνολογικές ικανότητες.

Είναι, όμως, αντιφατικό οι ίδιοι άνθρωποι που θρηνούν για την εξάντληση ορισμένων φυσικών πόρων να καταγγέλλουν με όχι μικρότερη σφοδρότητα τον μονοπωλιακό περιορισμό της σημερινής εκμετάλλευσής τους. Αποτέλεσμα των μονοπωλιακών τιμών του υδραργύρου είναι ασφαλώς η επιβράδυνση του ρυθμού εξάντλησής του. Στα μάτια όσων φοβούνται το ενδεχόμενο μελλοντικής σπανιότητας του υδραργύρου, η συνέπεια αυτή πρέπει να εμφανίζεται ως εξαιρετικά επιθυμητή.

Αποκαλύπτοντας τέτοιες αντιφάσεις, η οικονομική επιστήμη δεν αποβλέπει στη «δικαιολόγηση» των μονοπωλιακών τιμών του πετρελαίου, των ορυκτών ή των μεταλλευμάτων. Η οικονομική επιστήμη δεν έχει ως καθήκον ούτε να δικαιολογεί ούτε να καταδικάζει. Πρέπει απλώς να εξετάζει τις συνέπειες όλων των τρόπων ανθρώπινης δράσης. Δεν εισέρχεται στην αρένα στην οποία οι φίλοι και οι εχθροί των μονοπωλιακών τιμών αγορεύουν υπέρ των απόψεών τους.

Και οι δύο πλευρές αυτής της έντονης αντιπαράθεσης προσφεύγουν σε εσφαλμένα επιχειρήματα.

Η αντιμονοπωλιακή πλευρά σφάλλει όταν αποδίδει σε κάθε μονοπώλιο τη δύναμη να επιδεινώνει την κατάσταση των αγοραστών περιορίζοντας την προσφορά και δημιουργώντας μονοπωλιακές τιμές. Σφάλλει εξίσου όταν υποθέτει ότι, στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς η οποία δεν παρεμποδίζεται και δεν υπονομεύεται από κυβερνητικές παρεμβάσεις, επικρατεί γενική τάση προς τη διαμόρφωση μονοπωλίων. Αποτελεί κατάφωρη διαστρέβλωση της πραγματικής κατάστασης των πραγμάτων να γίνεται λόγος για μονοπωλιακό καπιταλισμό αντί για μονοπωλιακό παρεμβατισμό και για ιδιωτικά καρτέλ αντί για καρτέλ δημιουργούμενα από τις κυβερνήσεις. Αν οι κυβερνήσεις δεν επιδίωκαν την ενθάρρυνση των μονοπωλιακών τιμών,

αυτές θα περιορίζονταν σε ορισμένα ορυκτά που μπορούν να εξορυχθούν μόνο σε λίγους τόπους και στο πεδίο των τοπικών μονοπωλίων περιορισμένου χώρου.[24]

Η φιλομονοπωλιακή πλευρά σφάλλει όταν πιστώνει στα καρτέλ τις οικονομίες της παραγωγής μεγάλης κλίμακας. Υποστηρίζεται ότι η μονοπωλιακή συγκέντρωση της παραγωγής, αφενός, μειώνει κατά κανόνα το μέσο κόστος παραγωγής και, ως εκ τούτου, αυξάνει την ποσότητα κεφαλαίου και εργασίας που είναι διαθέσιμη για πρόσθετη παραγωγή. Δεν απαιτείται, όμως, κανένα καρτέλ για την εξάλειψη των παραγωγικών εγκαταστάσεων που παράγουν με υψηλότερο κόστος. Ο ανταγωνισμός στην ελεύθερη αγορά επιτυγχάνει αυτό το αποτέλεσμα χωρίς την ύπαρξη οποιουδήποτε μονοπωλίου ή μονοπωλιακής τιμής.

Αντιθέτως, σκοπός της κυβερνητικά υποστηριζόμενης καρτελοποίησης είναι συχνά η διατήρηση παραγωγικών εγκαταστάσεων και αγροκτημάτων που η ελεύθερη αγορά θα εξανάγκαζε να διακόψουν τη λειτουργία τους, ακριβώς επειδή παράγουν με υπερβολικά υψηλό κόστος. Η ελεύθερη αγορά θα είχε εξαλείψει, παραδείγματος χάριν, τα υποοριακά αγροκτήματα και θα είχε διατηρήσει μόνο εκείνα για τα οποία η παραγωγή είναι επικερδής υπό την επικρατούσα αγοραία τιμή. Το *New Deal*, όμως, προτίμησε διαφορετική διευθέτηση. Εξανάγκασε όλους τους γεωργούς να περιορίσουν αναλογικά το προϊόν τους. Μέσω της μονοπωλιακής πολιτικής του αύξησε την τιμή των γεωργικών προϊόντων σε τέτοιο ύψος, ώστε η παραγωγή να καταστεί εκ νέου εύλογη σε υποοριακά εδάφη.

Εξίσου εσφαλμένα είναι τα συμπεράσματα που συνάγονται από τη σύγχυση των οικονομιών της τυποποίησης των προϊόντων με το μονοπώλιο. Αν οι άνθρωποι ζητούσαν μόνο έναν τυποποιημένο τύπο ενός συγκεκριμένου αγαθού, η παραγωγή ορισμένων προϊόντων θα

μπορούσε να οργανωθεί οικονομικότερα και το κόστος θα μειωνόταν αναλόγως. Αν, όμως, οι άνθρωποι συμπεριφέρονταν πράγματι με αυτόν τον τρόπο, η τυποποίηση και η αντίστοιχη μείωση του κόστους θα εμφανίζονταν και χωρίς μονοπώλιο.

Αν, αντιθέτως, οι καταναλωτές εξαναγκάζονται να αρκεστούν σε έναν μόνο τυποποιημένο τύπο, η ικανοποίησή τους δεν αυξάνεται· μειώνεται. Ένας δικτάτορας ενδέχεται να θεωρεί τη συμπεριφορά των καταναλωτών μάλλον ανόητη. Γιατί να επιδεικνύουν τέτοια παράλογη επιμονή στα εξατομικευμένα ενδύματα; Μπορεί να έχει δίκιο από τη σκοπιά των δικών του αξιολογικών κρίσεων. Το πρόβλημα, όμως, είναι ότι η αποτίμηση είναι προσωπική, ατομική και αυθαίρετη. Η δημοκρατία της αγοράς συνίσταται στο γεγονός ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι πραγματοποιούν τις επιλογές τους και ότι κανένας δικτάτορας δεν έχει τη δύναμη να τους εξαναγκάσει να υποταχθούν στις δικές του αξιολογικές κρίσεις.

23.Βλ. κατωτέρω, σ. 680–681.

24.Βλ. ανωτέρω, σ. 366.

10. Διάκριση τιμών εκ μέρους του πωλητή

Τόσο οι ανταγωνιστικές όσο και οι μονοπωλιακές τιμές είναι ίδιες για όλους τους αγοραστές. Στην αγορά επικρατεί μια μόνιμη τάση εξάλειψης όλων των διαφορών στις τιμές του ίδιου εμπορεύματος ή της ίδιας υπηρεσίας. Μολονότι οι αξιολογήσεις των αγοραστών και η ένταση της ζήτησής τους, όπως αυτή εκδηλώνεται πραγματικά στην αγορά, διαφέρουν, όλοι καταβάλλουν τις ίδιες τιμές. Ο εύπορος δεν πληρώνει περισσότερο για το ψωμί από τον λιγότερο εύπορο, παρότι θα ήταν διατεθειμένος να πληρώσει υψηλότερη τιμή αν δεν μπορούσε να το αγοράσει φθηνότερα. Ο ενθουσιώδης φιλόμουσος, ο οποίος θα προτιμούσε να περιορίσει την κατανάλωση τροφής παρά να χάσει μια εκτέλεση συμφωνίας του Μπετόβεν, δεν πληρώνει για την είσοδό του περισσότερο από κάποιον για τον οποίο η μουσική αποτελεί απλώς ψυχαγωγία και ο οποίος δεν θα ενδιαφερόταν να παρακολουθήσει τη συναυλία αν αυτό προϋπέθετε την παραίτησή του από ορισμένες επουσιώδεις απολαύσεις. Η διαφορά μεταξύ της τιμής που πρέπει να καταβάλει κάποιος για ένα αγαθό και του ανώτατου ποσού που θα ήταν

διατεθειμένος να πληρώσει γι' αυτό έχει ορισμένες φορές αποκληθεί πλεόνασμα του καταναλωτή.25

Ενδέχεται, ωστόσο, να εμφανιστούν στην αγορά συνθήκες που επιτρέπουν στον πωλητή να προβαίνει σε διάκριση μεταξύ των αγοραστών. Μπορεί να πωλεί ένα εμπόρευμα ή μια υπηρεσία σε διαφορετικές τιμές σε διαφορετικούς αγοραστές. Μπορεί να επιτυγχάνει τιμές οι οποίες ενίοτε ανέρχονται ακόμη και στο σημείο όπου εξανεμίζεται ολόκληρο το πλεόνασμα του καταναλωτή ενός αγοραστή. Για να καταστεί η διάκριση τιμών επωφελής για τον πωλητή, πρέπει να συντρέχουν δύο προϋποθέσεις.

Η πρώτη προϋπόθεση είναι ότι όσοι αγοράζουν σε χαμηλότερη τιμή δεν είναι σε θέση να μεταπωλήσουν το εμπόρευμα ή την υπηρεσία σε εκείνους στους οποίους ο πωλητής που εφαρμόζει τη διάκριση πωλεί μόνο σε υψηλότερη τιμή. Αν αυτή η μεταπώληση δεν μπορεί να αποτραπεί, η επιδίωξη του αρχικού πωλητή θα ματαιωθεί. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι ότι το κοινό δεν αντιδρά κατά τρόπο ώστε οι συνολικές καθαρές εισπράξεις του πωλητή να υπολείπονται των συνολικών καθαρών εισπράξεων που θα πραγματοποιούσε υπό καθεστώς ενιαίας τιμής. Η δεύτερη αυτή προϋπόθεση υφίσταται πάντοτε υπό συνθήκες που θα καθιστούσαν συμφέρουσα για έναν πωλητή την υποκατάσταση των ανταγωνιστικών τιμών από μονοπωλιακές. Μπορεί, όμως, να εμφανιστεί και σε μια κατάσταση της αγοράς η οποία δεν θα απέφερε μονοπωλιακά κέρδη. Διότι η διάκριση τιμών δεν επιβάλλει στον πωλητή την ανάγκη να περιορίσει την πωλούμενη ποσότητα. Δεν χάνει ολοκληρωτικά κανέναν αγοραστή· πρέπει απλώς να λάβει υπόψη ότι ορισμένοι αγοραστές ενδέχεται να περιορίσουν την ποσότητα των αγορών τους. Κατά κανόνα, όμως, έχει τη δυνατότητα να πωλήσει το υπόλοιπο της προσφοράς του σε

ανθρώπους οι οποίοι, αν ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν την ενιαία ανταγωνιστική τιμή, είτε δεν θα αγόραζαν καθόλου είτε θα αγόραζαν μικρότερες μόνο ποσότητες.

Κατά συνέπεια, η διάρθρωση του κόστους παραγωγής δεν διαδραματίζει κανέναν ρόλο στους υπολογισμούς του πωλητή που εφαρμόζει διάκριση τιμών. Το κόστος παραγωγής δεν επηρεάζεται, καθώς η συνολική παραγόμενη και πωλούμενη ποσότητα παραμένει αμετάβλητη.

Η συνηθέστερη περίπτωση διάκρισης τιμών είναι εκείνη των ιατρών. Ένας ιατρός που μπορεί να πραγματοποιεί 80 θεραπείες την εβδομάδα και χρεώνει 3 USD για κάθε θεραπεία απασχολείται πλήρως περιθάλποντας 30 ασθενείς και εισπράττει 240 USD την εβδομάδα. Αν χρεώσει στους 10 ευπορότερους ασθενείς, οι οποίοι από κοινού καταναλώνουν 50 θεραπείες, 4 USD αντί 3 USD, αυτοί θα καταναλώσουν μόνο 40 θεραπείες. Ο ιατρός πωλεί τις υπόλοιπες 10 θεραπείες προς 2 USD την καθεμία σε ασθενείς οι οποίοι δεν θα δαπανούσαν 3 USD για τις επαγγελματικές του υπηρεσίες. Έτσι, οι εβδομαδιαίες εισπράξεις του αυξάνονται σε 270 USD.

Εφόσον ο πωλητής εφαρμόζει διάκριση τιμών μόνο όταν αυτή είναι επωφελέστερη γι' αυτόν από την πώληση σε ενιαία τιμή, είναι προφανές ότι η διάκριση επιφέρει μεταβολή της κατανάλωσης και της κατανομής των συντελεστών παραγωγής στις διάφορες χρήσεις. Το αποτέλεσμα της διάκρισης είναι πάντοτε ότι αυξάνεται το συνολικό ποσό που δαπανάται για την απόκτηση του συγκεκριμένου αγαθού. Οι αγοραστές πρέπει να καλύψουν αυτή την πρόσθετη δαπάνη περιορίζοντας άλλες αγορές. Καθώς είναι εξαιρετικά απίθανο εκείνοι που ωφελούνται από τη διάκριση τιμών να διαθέσουν τα οφέλη τους για την αγορά των ίδιων αγαθών τα οποία οι άλλοι παύουν να αγοράζουν στην ίδια ποσότητα, οι

μεταβολές στα δεδομένα της αγοράς και στην παραγωγή καθίστανται αναπόφευκτες.

Στο παραπάνω παράδειγμα, οι 10 ευπορότεροι ασθενείς ζημιώνονται· πληρώνουν 4 USD για μια υπηρεσία για την οποία προηγουμένως κατέβαλλαν μόνο 3 USD. Δεν είναι, όμως, μόνον ο ιατρός εκείνος που επωφελείται από τη διάκριση· ωφελούνται επίσης οι ασθενείς τους οποίους χρεώνει 2 USD. Είναι αλήθεια ότι πρέπει να εξασφαλίσουν την αμοιβή του ιατρού παραιτούμενοι από άλλες ικανοποιήσεις. Ωστόσο, αποδίδουν σε αυτές τις άλλες ικανοποιήσεις μικρότερη αξία από εκείνη που τους προσφέρει η θεραπεία του ιατρού. Ο βαθμός ικανοποίησης που επιτυγχάνουν αυξάνεται.

Για την πλήρη κατανόηση της διάκρισης τιμών είναι χρήσιμο να θυμόμαστε ότι, υπό τον καταμερισμό της εργασίας, ο ανταγωνισμός μεταξύ όσων επιδιώκουν να αποκτήσουν το ίδιο προϊόν δεν επιδεινώνει κατ' ανάγκην τη θέση του μεμονωμένου ανταγωνιστή. Τα συμφέροντα των ανταγωνιστών είναι ανταγωνιστικά μεταξύ τους μόνο ως προς τις υπηρεσίες που παρέχουν οι συμπληρωματικοί, δεδομένοι από τη φύση συντελεστές παραγωγής. Αυτός ο αναπόφευκτος φυσικός ανταγωνισμός υπερκαλύπτεται από τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τον καταμερισμό της εργασίας. Στον βαθμό που το μέσο κόστος παραγωγής μπορεί να μειωθεί μέσω της παραγωγής μεγάλης κλίμακας, ο ανταγωνισμός μεταξύ όσων επιθυμούν να αποκτήσουν το ίδιο εμπόρευμα επιφέρει βελτίωση της θέσης του μεμονωμένου ανταγωνιστή. Το γεγονός ότι όχι μόνον ολιγάριθμοι άνθρωποι αλλά ένα μεγάλο πλήθος επιθυμεί να αποκτήσει το εμπόρευμα *c* καθιστά δυνατή την παραγωγή του με μεθόδους που εξοικονομούν κόστος· έτσι, ακόμη και άνθρωποι περιορισμένων οικονομικών μέσων μπορούν να το αποκτήσουν. Κατά τον ίδιο τρόπο, μπορεί ενίοτε να συμβεί η διάκριση

τιμών να καθιστά δυνατή την ικανοποίηση μιας ανάγκης η οποία, ελλείψει αυτής, θα παρέμενε ανικανοποίητη.

Σε μια πόλη ζουν p φίλοι της μουσικής, καθένας από τους οποίους θα ήταν διατεθειμένος να δαπανήσει 2 USD για το ρεσιτάλ ενός δεξιοτέχνη. Μια τέτοια συναυλία, όμως, απαιτεί δαπάνη μεγαλύτερη από $2p$ USD και, συνεπώς, δεν μπορεί να διοργανωθεί. Αν, ωστόσο, είναι δυνατή η διαφοροποίηση των τιμών εισόδου και, μεταξύ των φίλων της μουσικής, οι n είναι διατεθειμένοι να δαπανήσουν 4 USD, το ρεσιτάλ καθίσταται πραγματοποιήσιμο, υπό την προϋπόθεση ότι το ποσό USD επαρκεί. Τότε, n άτομα καταβάλλουν από 4 USD και άτομα από 2 USD για την είσοδο, παραιτούμενα από την ικανοποίηση της λιγότερο επείγουσας ανάγκης την οποία θα είχαν ικανοποιήσει αν δεν είχαν προτιμήσει να παρακολουθήσουν το ρεσιτάλ. Κάθε άτομο στο ακροατήριο βρίσκεται σε καλύτερη θέση από εκείνη στην οποία θα βρισκόταν αν η αδυναμία εφαρμογής διάκρισης τιμών είχε αποτρέψει την παράσταση. Είναι προς το συμφέρον των διοργανωτών να διευρύνουν το ακροατήριο μέχρι το σημείο στο οποίο η είσοδος πρόσθετων πελατών συνεπάγεται κόστος υψηλότερο από το αντίτιμο που αυτοί είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν.

Τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά αν το ρεσιτάλ μπορούσε να διοργανωθεί ακόμη και στην περίπτωση που η τιμή εισόδου δεν υπερέβαινε τα 2 USD. Τότε η διάκριση τιμών θα περιόριζε την ικανοποίηση εκείνων από τους οποίους χρεώνονται 4 USD.

Οι συνηθέστερες πρακτικές πώλησης εισιτηρίων για καλλιτεχνικές παραστάσεις και σιδηροδρομικών εισιτηρίων σε διαφορετικές τιμές δεν αποτελούν εκδήλωση διάκρισης τιμών με την καταλλακτική έννοια του όρου. Εκείνος που καταβάλλει υψηλότερο αντίτιμο λαμβάνει κάτι το οποίο αποτιμάται περισσότερο από αυτό που λαμβάνει εκείνος που

πληρώνει λιγότερο. Εξασφαλίζει καλύτερη θέση, ανετότερες συνθήκες ταξιδιού και ούτω καθεξής. Γνήσια διάκριση τιμών υφίσταται στην περίπτωση ιατρών οι οποίοι, μολονότι φροντίζουν κάθε ασθενή με την ίδια επιμέλεια, χρεώνουν τους ευπορότερους πελάτες περισσότερο από τους λιγότερο εύπορους. Υφίσταται επίσης στην περίπτωση των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων που χρεώνουν περισσότερο για τη μεταφορά αγαθών των οποίων η αξία αυξάνεται περισσότερο μέσω της μεταφοράς απ' ό,τι εκείνη άλλων αγαθών, μολονότι το κόστος που βαρύνει τη σιδηροδρομική επιχείρηση είναι το ίδιο. Είναι προφανές ότι τόσο ο ιατρός όσο και η σιδηροδρομική επιχείρηση μπορούν να εφαρμόζουν διάκριση μόνο εντός των ορίων που καθορίζονται από τη δυνατότητα του ασθενούς και του αποστολέα να βρουν κάποια άλλη, επωφελέστερη γι' αυτούς λύση στα προβλήματά τους. Αυτό, όμως, παραπέμπει σε μία από τις δύο προϋποθέσεις που απαιτούνται για την εμφάνιση της διάκρισης τιμών.

Θα ήταν μάταιο να επιχειρήσουμε να περιγράψουμε μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία όλοι οι πωλητές κάθε είδους εμπορευμάτων και υπηρεσιών θα μπορούσαν να εφαρμόζουν διάκριση τιμών. Σημαντικότερο είναι να διαπιστώσουμε ότι, σε μια οικονομία της αγοράς η οποία δεν υπονομεύεται από κυβερνητικές παρεμβάσεις, οι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη διάκριση τιμών είναι τόσο σπάνιες, ώστε αυτή μπορεί δικαίως να χαρακτηριστεί εξαιρετικό φαινόμενο.

25.Πρβλ. A. Marshall, *Principles of Economics*, 8η έκδ., Λονδίνο, 1930, σσ. 124–127.

11. Διάκριση τιμών εκ μέρους του αγοραστή

Ενώ οι μονοπωλιακές τιμές και τα μονοπωλιακά κέρδη δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν προς όφελος ενός μονοπωλιακού αγοραστή, η περίπτωση της διάκρισης τιμών είναι διαφορετική. Για την εμφάνιση διάκρισης τιμών εκ μέρους ενός μονοπωλιακού αγοραστή σε μια ελεύθερη αγορά απαιτείται μία μόνο προϋπόθεση: η κατάφωρη άγνοια των πωλητών ως προς την κατάσταση της αγοράς. Επειδή μια τέτοια άγνοια είναι απίθανο να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, η διάκριση τιμών μπορεί να εφαρμόζεται διαρκώς μόνο αν παρεμβαίνει η κυβέρνηση.

Η ελβετική κυβέρνηση έχει ιδρύσει κρατικό εμπορικό μονοπώλιο σιτηρών, το οποίο τελεί υπό κρατική ιδιοκτησία και διαχείριση. Αγοράζει σιτηρά στις ξένες αγορές στις τιμές της παγκόσμιας αγοράς και από τους εγχώριους γεωργούς σε υψηλότερες τιμές. Στις εγχώριες αγορές καταβάλλει υψηλότερη τιμή στους γεωργούς οι οποίοι παράγουν με υψηλότερο κόστος στα πετρώδη εδάφη των ορεινών περιοχών και

χαμηλότερη τιμή —αν και πάλι υψηλότερη από την τιμή της παγκόσμιας αγοράς— στους γεωργούς που καλλιεργούν γονιμότερη γη.

12. Η συνάφεια των τιμών

Αν μια ορισμένη παραγωγική διαδικασία αποδίδει ταυτόχρονα τα προϊόντα p και q, οι επιχειρηματικές αποφάσεις και ενέργειες κατευθύνονται από τη στάθμιση του αθροίσματος των αναμενόμενων τιμών των p και q. Οι τιμές των p και q συνδέονται ιδιαιτέρως μεταξύ τους, καθώς οι μεταβολές στη ζήτηση του p ή του q προκαλούν μεταβολές στην προσφορά του q ή του p, αντιστοίχως. Η αμοιβαία σχέση μεταξύ των τιμών των p και q μπορεί να αποκληθεί συνάφεια της παραγωγής. Ο επιχειρηματίας αποκαλεί το p ή το q παραπροϊόν του q ή του p, αντιστοίχως.

Η παραγωγή του καταναλωτικού αγαθού z απαιτεί τη χρησιμοποίηση των συντελεστών p και q· η παραγωγή του p απαιτεί τη χρησιμοποίηση των συντελεστών a και b, ενώ η παραγωγή του q τη χρησιμοποίηση των συντελεστών c και d. Επομένως, οι μεταβολές στην προσφορά του p ή του q προκαλούν μεταβολές στη ζήτηση του q ή του p, αντιστοίχως. Δεν έχει σημασία αν η διαδικασία παραγωγής του z από τα p και q πραγματοποιείται από τις ίδιες επιχειρήσεις που παράγουν το p από τα a και b και το q από τα c και d, από επιχειρηματίες οικονομικά

ανεξάρτητους μεταξύ τους ή από τους ίδιους τους καταναλωτές ως προκαταρκτικό στάδιο της καταναλωτικής τους δραστηριότητας. Οι τιμές των p και q συνδέονται ιδιαιτέρως μεταξύ τους, διότι το p είναι άχρηστο ή έχει μικρότερη χρησιμότητα χωρίς το q, και αντιστρόφως. Η αμοιβαία σχέση των τιμών των p και q μπορεί να αποκληθεί συνάφεια της κατανάλωσης.

Αν οι υπηρεσίες που παρέχει ένα εμπόρευμα b μπορούν να υποκαταστήσουν, έστω και κατά τρόπο όχι απολύτως ικανοποιητικό, τις υπηρεσίες που παρέχει ένα άλλο εμπόρευμα a, η μεταβολή της τιμής του ενός επηρεάζει και την τιμή του άλλου. Η αμοιβαία σχέση μεταξύ των τιμών των a και b μπορεί να αποκληθεί συνάφεια της υποκατάστασης.

Η συνάφεια της παραγωγής, η συνάφεια της κατανάλωσης και η συνάφεια της υποκατάστασης αποτελούν ειδικές συναφειακές σχέσεις μεταξύ των τιμών ενός περιορισμένου αριθμού εμπορευμάτων. Από αυτές τις ειδικές συναφειακές σχέσεις πρέπει να διακρίνεται η γενική συνάφεια των τιμών όλων των αγαθών και υπηρεσιών. Αυτή η γενική συνάφεια απορρέει από το γεγονός ότι για κάθε είδος ικανοποίησης αναγκών απαιτείται, πέρα από διάφορους περισσότερο ή λιγότερο ειδικούς συντελεστές, ένας σπάνιος συντελεστής ο οποίος, παρά τις διαφορές ως προς την ποιοτική παραγωγική του ικανότητα, μπορεί, εντός των ορίων που προσδιορίστηκαν επακριβώς προηγουμένως, 26 να χαρακτηριστεί μη ειδικός συντελεστής: η εργασία.

Σε έναν υποθετικό κόσμο όπου όλοι οι συντελεστές παραγωγής θα ήταν απολύτως ειδικοί, η ανθρώπινη δράση θα εκτυλισσόταν σε ένα πλήθος πεδίων ικανοποίησης αναγκών ανεξάρτητων μεταξύ τους. Αυτό που συνδέει μεταξύ τους, στον πραγματικό μας κόσμο, τα διάφορα πεδία ικανοποίησης αναγκών είναι η ύπαρξη πολλών μη ειδικών συντελεστών, κατάλληλων να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη διαφορετικών

σκοπών και ικανών να υποκαταστήσουν, σε ορισμένο βαθμό, ο ένας τον άλλον. Το γεγονός ότι ένας συντελεστής, η εργασία, αφενός απαιτείται για κάθε είδος παραγωγής και αφετέρου είναι, εντός των καθορισμένων ορίων, μη ειδικός, δημιουργεί τη γενική συνάφεια όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Ενοποιεί τη διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών σε ένα σύνολο, στο οποίο όλα τα γρανάζια αλληλεπιδρούν. Καθιστά την αγορά μια αλληλουχία αμοιβαίως αλληλεξαρτώμενων φαινομένων.

Θα ήταν παράλογο να αντιμετωπίζουμε μια συγκεκριμένη τιμή σαν να αποτελούσε αφ' εαυτής ένα απομονωμένο αντικείμενο. Μια τιμή εκφράζει τη θέση που αποδίδουν οι δρώντες άνθρωποι σε ένα πράγμα, υπό την εκάστοτε κατάσταση των προσπαθειών τους να εξαλείψουν τη δυσφορία τους. Δεν υποδηλώνει μια σχέση προς κάτι αμετάβλητο, αλλά απλώς τη στιγμιαία θέση του πράγματος μέσα σε ένα καλειδοσκοπικώς μεταβαλλόμενο σύνολο. Σε αυτή τη συλλογή πραγμάτων, τα οποία θεωρούνται πολύτιμα βάσει των αξιολογικών κρίσεων των δρώντων ανθρώπων, η θέση κάθε στοιχείου αλληλοσυνδέεται με τις θέσεις όλων των άλλων στοιχείων. Αυτό που αποκαλείται τιμή αποτελεί πάντοτε μια σχέση εντός ενός ενοποιημένου συστήματος, το οποίο συνιστά το σύνθετο αποτέλεσμα των ανθρώπινων σχέσεων.

26.Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 133–135.

13. Τιμές και εισόδημα

Η αγοραία τιμή είναι ένα πραγματικό ιστορικό φαινόμενο: η ποσοτική αναλογία βάσει της οποίας, σε ορισμένο τόπο και σε ορισμένο χρόνο, δύο άτομα αντάλλαξαν συγκεκριμένες ποσότητες δύο συγκεκριμένων αγαθών. Αναφέρεται στις ιδιαίτερες συνθήκες της συγκεκριμένης πράξης ανταλλαγής. Σε τελική ανάλυση, προσδιορίζεται από τις αξιολογικές κρίσεις των εμπλεκόμενων ατόμων. Δεν παράγεται από τη γενική διάρθρωση των τιμών ούτε από τη διάρθρωση των τιμών μιας ιδιαίτερης κατηγορίας εμπορευμάτων ή υπηρεσιών. Αυτό που αποκαλείται διάρθρωση των τιμών είναι μια αφηρημένη έννοια, συναγόμενη από ένα πλήθος επιμέρους συγκεκριμένων τιμών. Η αγορά δεν διαμορφώνει τιμές γης ή αυτοκινήτων εν γένει ούτε μισθολογικά ποσοστά εν γένει, αλλά τιμές για ένα συγκεκριμένο τεμάχιο γης και για ένα συγκεκριμένο αυτοκίνητο, καθώς και μισθολογικά ποσοστά για την παροχή εργασίας ορισμένου είδους. Για τη διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών δεν έχει καμία σημασία σε ποια κατηγορία πρέπει να ενταχθούν, από οποιαδήποτε άποψη, τα ανταλλασσόμενα πράγματα. Όσο και αν διαφέρουν από άλλες απόψεις, κατά την ίδια την πράξη της ανταλλαγής

δεν είναι παρά εμπορεύματα, δηλαδή πράγματα που αξιολογούνται λόγω της ικανότητάς τους να εξαλείφουν μια αισθητή δυσφορία.

Η αγορά δεν δημιουργεί ούτε προσδιορίζει εισοδήματα. Δεν αποτελεί διαδικασία σχηματισμού εισοδήματος. Αν ο ιδιοκτήτης ενός τεμαχίου γης και ο εργαζόμενος διαχειρίζονται με φειδώ τους αντίστοιχους φυσικούς πόρους —τη γη και τον άνθρωπο—, αυτοί θα ανανεώνουν και θα διατηρούν την ικανότητά τους να παρέχουν υπηρεσίες: η γεωργική και αστική γη για πρακτικά απεριόριστο χρονικό διάστημα και ο άνθρωπος για ορισμένο αριθμό ετών. Αν η κατάσταση της αγοράς για αυτούς τους συντελεστές παραγωγής δεν επιδεινωθεί, θα είναι δυνατό και στο μέλλον να επιτυγχάνεται μια τιμή για την παραγωγική χρησιμοποίησή τους. Η γη και η εργασιακή δύναμη μπορούν να θεωρηθούν πηγές εισοδήματος εφόσον αντιμετωπίζονται ως τέτοιες, δηλαδή εφόσον η παραγωγική τους ικανότητα δεν εξαντλείται πρόωρα μέσω απερίσκεπτης εκμετάλλευσης. Εκείνο που τις μετατρέπει σε σχετικά διαρκείς πηγές εισοδήματος είναι η προνοητική αυτοσυγκράτηση κατά τη χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής και όχι οι φυσικές και υλικές τους ιδιότητες. Στη φύση δεν υπάρχει κάτι τέτοιο όπως μια ροή εισοδήματος. Το εισόδημα είναι κατηγορία της δράσης· αποτελεί το αποτέλεσμα της προσεκτικής οικονομικής διαχείρισης σπάνιων συντελεστών.

Αυτό είναι ακόμη προφανέστερο στην περίπτωση των κεφαλαιουχικών αγαθών. Οι παραχθέντες συντελεστές παραγωγής δεν είναι μόνιμοι. Μολονότι ορισμένοι από αυτούς ενδέχεται να έχουν διάρκεια ζωής πολλών ετών, όλοι τελικά καθίστανται άχρηστοι λόγω φθοράς, ενίοτε δε ακόμη και εξαιτίας της απλής παρέλευσης του χρόνου. Μετατρέπονται σε διαρκείς πηγές εισοδήματος μόνο εφόσον οι ιδιοκτήτες τους τούς μεταχειρίζονται ως τέτοιες. Το κεφάλαιο μπορεί να

διατηρηθεί ως πηγή εισοδήματος αν, με αμετάβλητες τις συνθήκες της αγοράς, η κατανάλωση των προϊόντων του περιορίζεται κατά τρόπο που να μη θίγει την αντικατάσταση των φθαρμένων μερών του.

Οι μεταβολές στα δεδομένα της αγοράς μπορούν να ματαιώσουν κάθε προσπάθεια διαιώνισης μιας πηγής εισοδήματος. Ο βιομηχανικός εξοπλισμός καθίσταται παρωχημένος αν μεταβληθεί η ζήτηση ή αν εκτοπιστεί από κάτι καλύτερο. Η γη καθίσταται άχρηστη αν καταστούν προσβάσιμες επαρκείς ποσότητες γονιμότερου εδάφους. Η ειδική εμπειρογνωμοσύνη και η δεξιότητα για την εκτέλεση ορισμένων μορφών εργασίας παύουν να είναι προσοδοφόρες όταν νέες μόδες ή νέες μέθοδοι παραγωγής περιορίζουν τις δυνατότητες αξιοποίησής τους. Η επιτυχία κάθε μέριμνας για το αβέβαιο μέλλον εξαρτάται από την ορθότητα των προβλέψεων που την καθοδήγησαν. Κανένα εισόδημα δεν μπορεί να διασφαλιστεί έναντι μεταβολών οι οποίες δεν είχαν προβλεφθεί επαρκώς.

Ούτε αποτελεί η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών μια μορφή διανομής. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, στην οικονομία της αγοράς δεν υπάρχει τίποτε στο οποίο θα μπορούσε να εφαρμοστεί η έννοια της διανομής.

14. Τιμές και παραγωγή

Η διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών στην ανεμπόδιστη αγορά κατευθύνει την παραγωγή προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες εξυπηρετεί κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις επιθυμίες των καταναλωτών, όπως αυτές εκδηλώνονται στην αγορά. Μόνο στην περίπτωση των μονοπωλιακών τιμών έχουν οι μονοπωλητές τη δύναμη να εκτρέψουν, εντός περιορισμένων ορίων, την παραγωγή από αυτή την πορεία και να τη διοχετεύσουν προς άλλες κατευθύνσεις προς ίδιον όφελος.

Οι τιμές προσδιορίζουν ποιοι συντελεστές παραγωγής πρέπει να χρησιμοποιηθούν και ποιοι πρέπει να παραμείνουν αχρησιμοποίητοι. Οι ειδικοί συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται μόνο εφόσον δεν υπάρχει πολυτιμότερη χρήση για τους συμπληρωματικούς μη ειδικούς συντελεστές. Υπάρχουν τεχνολογικές μέθοδοι, εκτάσεις γης και μη μετατρέψιμα κεφαλαιουχικά αγαθά των οποίων η παραγωγική ικανότητα παραμένει αχρησιμοποίητη, επειδή η αξιοποίησή τους θα συνεπαγόταν σπατάλη του σπανιότερου από όλους τους συντελεστές: της εργασίας. Ενώ, υπό τις συνθήκες που επικρατούν στον κόσμο μας, δεν μπορεί

μακροχρονίως να υπάρχει ανεργία της εργασίας σε μια ελεύθερη αγορά εργασίας, η αχρησιμοποίητη παραγωγική ικανότητα της γης και του μη μετατρέψιμου βιομηχανικού εξοπλισμού αποτελεί σύνηθες φαινόμενο.

Είναι παράλογο να θρηνεί κανείς για την ύπαρξη αχρησιμοποίητης παραγωγικής ικανότητας. Η αχρησιμοποίητη παραγωγική ικανότητα εξοπλισμού που κατέστη παρωχημένος εξαιτίας της τεχνολογικής προόδου αποτελεί ορόσημο της υλικής προόδου. Θα ήταν ευλογία αν η εγκαθίδρυση διαρκούς ειρήνης καθιστούσε αχρησιμοποίητα τα εργοστάσια πολεμικού υλικού ή αν η ανακάλυψη μιας αποτελεσματικής μεθόδου πρόληψης και θεραπείας της φυματίωσης καθιστούσε παρωχημένα τα σανατόρια για την περίθαλψη όσων πάσχουν από αυτή τη μάστιγα. Θα ήταν εύλογο να αποδοκιμάζει κανείς την έλλειψη προνοητικότητας κατά το παρελθόν, η οποία οδήγησε σε εσφαλμένες επενδύσεις κεφαλαιουχικών αγαθών. Ωστόσο, οι άνθρωποι δεν είναι αλάνθαστοι. Κάποιος βαθμός εσφαλμένης επένδυσης είναι αναπόφευκτος. Εκείνο που πρέπει να γίνει είναι να αποφεύγονται πολιτικές οι οποίες, όπως η πιστωτική επέκταση, ενθαρρύνουν τεχνητά τις εσφαλμένες επενδύσεις.

Η σύγχρονη τεχνολογία θα μπορούσε εύκολα να καταστήσει δυνατή την καλλιέργεια πορτοκαλιών και σταφυλιών μέσα σε θερμοκήπια στις αρκτικές και υποαρκτικές χώρες. Όλοι θα χαρακτήριζαν ένα τέτοιο εγχείρημα παραφροσύνη. Κατ' ουσίαν, όμως, είναι το ίδιο πράγμα με τη διατήρηση της καλλιέργειας σιτηρών σε πετρώδεις ορεινές κοιλάδες μέσω δασμών και άλλων προστατευτικών μέτρων, ενώ αλλού υπάρχουν άφθονες εύφορες εκτάσεις που παραμένουν ακαλλιέργητες. Η διαφορά είναι απλώς διαφορά βαθμού.

Οι κάτοικοι της ελβετικής οροσειράς του Ιούρα προτιμούν να κατασκευάζουν ρολόγια αντί να καλλιεργούν σιτάρι. Για αυτούς, η

ωρολογοποιία αποτελεί τον φθηνότερο τρόπο απόκτησης σιταριού. Από την άλλη πλευρά, η καλλιέργεια σιταριού αποτελεί για τον Καναδό γεωργό τον φθηνότερο τρόπο απόκτησης ρολογιών. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι του Ιούρα δεν καλλιεργούν σιτάρι και οι Καναδοί δεν κατασκευάζουν ρολόγια δεν είναι περισσότερο αξιοσημείωτο από το γεγονός ότι οι ράφτες δεν κατασκευάζουν τα υποδήματά τους και οι υποδηματοποιοί δεν ράβουν τα ενδύματά τους.

15. Η χίμαιρα των εξωαγοραίων τιμών

Οι τιμές αποτελούν φαινόμενο της αγοράς. Δημιουργούνται από την αγοραία διαδικασία και συνιστούν τον πυρήνα της οικονομίας της αγοράς. Δεν υπάρχουν τιμές εκτός αγοράς. Οι τιμές δεν μπορούν, ούτως ειπείν, να κατασκευαστούν συνθετικά. Αποτελούν τη συνισταμένη μιας ορισμένης διάταξης των δεδομένων της αγοράς, καθώς και των δράσεων και αντιδράσεων των μελών μιας κοινωνίας της αγοράς. Είναι μάταιο να συλλογίζεται κανείς ποιες θα ήταν οι τιμές αν ορισμένοι από τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες ήταν διαφορετικοί. Τέτοια φανταστικά σχήματα δεν είναι περισσότερο εύλογα από τις αυθαίρετες εικασίες σχετικά με το ποια θα ήταν η πορεία της ιστορίας αν ο Ναπολέων είχε σκοτωθεί στη μάχη του Αρκόλε ή αν ο Λίνκολν είχε διατάξει τον ταγματάρχη Άντερσον να αποχωρήσει από το Φορτ Σάμτερ.

Εξίσου μάταιο είναι να αναλογίζεται κανείς ποιες θα έπρεπε να είναι οι τιμές. Όλοι ικανοποιούνται όταν μειώνονται οι τιμές των πραγμάτων

που επιθυμούν να αγοράσουν και αυξάνονται οι τιμές εκείνων που επιθυμούν να πωλήσουν. Όταν διατυπώνει τέτοιες επιθυμίες, ο άνθρωπος είναι ειλικρινής εφόσον αναγνωρίζει ότι η οπτική του είναι προσωπική. Διαφορετικό είναι το ζήτημα αν, από τη σκοπιά του προσωπικού του συμφέροντος, θα ενεργούσε συνετά παρακινώντας την κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει τη δύναμη καταναγκασμού και καταπίεσης που διαθέτει, προκειμένου να παρέμβει στη διάρθρωση των τιμών της αγοράς. Στο έκτο μέρος του παρόντος βιβλίου θα καταδειχθεί ποιες πρέπει κατ' ανάγκην να είναι οι αναπόφευκτες συνέπειες μιας τέτοιας παρεμβατικής πολιτικής.

Αυταπατάται, όμως, κανείς ή εξαπατά τους άλλους όταν αποκαλεί τέτοιες επιθυμίες και αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις φωνή της αντικειμενικής αλήθειας. Στην ανθρώπινη δράση τίποτε άλλο δεν έχει σημασία παρά οι επιθυμίες των διαφόρων ατόμων να επιτύχουν ορισμένους σκοπούς. Ως προς την επιλογή αυτών των σκοπών δεν τίθεται ζήτημα αλήθειας· το μόνο που έχει σημασία είναι η αξία. Οι αξιολογικές κρίσεις είναι κατ' ανάγκην πάντοτε υποκειμενικές, είτε διατυπώνονται από έναν μόνο άνθρωπο είτε από πολλούς, είτε από έναν ανόητο είτε από έναν καθηγητή ή έναν πολιτικό άνδρα.

Κάθε τιμή που διαμορφώνεται στην αγορά αποτελεί την αναγκαία απόρροια της αλληλεπίδρασης των δυνάμεων που δρουν σε αυτήν, δηλαδή της ζήτησης και της προσφοράς. Όποια και αν είναι η κατάσταση της αγοράς που δημιούργησε την τιμή αυτή, σε σχέση με τη συγκεκριμένη κατάσταση η τιμή είναι πάντοτε πρόσφορη, γνήσια και πραγματική. Δεν μπορεί να είναι υψηλότερη, αν δεν εμφανιστεί κανένας πλειοδότης διατεθειμένος να προσφέρει υψηλότερη τιμή, και δεν μπορεί να είναι χαμηλότερη, αν δεν εμφανιστεί κανένας πωλητής διατεθειμένος να προσφέρει το αγαθό σε χαμηλότερη τιμή. Μόνον η εμφάνιση τέτοιων

προσώπων, έτοιμων να αγοράσουν ή να πωλήσουν, μπορεί να μεταβάλει τις τιμές.

Η οικονομική επιστήμη αναλύει την αγοραία διαδικασία που δημιουργεί τις τιμές των εμπορευμάτων, τα μισθολογικά ποσοστά και τα επιτόκια. Δεν διατυπώνει μαθηματικούς τύπους που θα επέτρεπαν σε οποιονδήποτε να υπολογίσει μια «ορθή» τιμή διαφορετική από εκείνη που διαμορφώνεται στην αγορά μέσω της αλληλεπίδρασης αγοραστών και πωλητών.

Στη βάση πολλών προσπαθειών προσδιορισμού εξωαγοραίων τιμών βρίσκεται η συγκεχυμένη και αντιφατική έννοια του πραγματικού κόστους. Αν το κόστος αποτελούσε κάτι πραγματικό, δηλαδή ένα μέγεθος ανεξάρτητο από τις προσωπικές αξιολογικές κρίσεις, το οποίο θα μπορούσε να διαπιστωθεί και να μετρηθεί αντικειμενικά, τότε ένας αμερόληπτος διαιτητής θα μπορούσε να προσδιορίσει το ύψος του και, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ορθή τιμή. Δεν χρειάζεται να επεκταθούμε περισσότερο στον παραλογισμό αυτής της ιδέας. Το κόστος αποτελεί φαινόμενο της αξιολόγησης. Κόστος είναι η αξία που αποδίδεται στην πολυτιμότερη ικανοποίηση ανάγκης η οποία παραμένει απραγματοποίητη, επειδή τα μέσα που απαιτούνται για την επίτευξή της χρησιμοποιούνται για την ικανοποίηση εκείνης της ανάγκης της οποίας το κόστος εξετάζουμε. Σκοπός κάθε παραγωγικής προσπάθειας είναι να επιτευχθεί ένα πλεόνασμα της αξίας του προϊόντος έναντι του κόστους, δηλαδή ένα κέρδος. Το κέρδος είναι η ανταμοιβή της επιτυχούς δράσης. Δεν μπορεί να οριστεί χωρίς αναφορά στην αξιολόγηση. Αποτελεί φαινόμενο της αξιολόγησης και δεν έχει καμία άμεση σχέση με τα φυσικά ή άλλα φαινόμενα του εξωτερικού κόσμου.

Η οικονομική ανάλυση δεν μπορεί παρά να αναγάγει όλα τα στοιχεία του κόστους σε αξιολογικές κρίσεις. Οι σοσιαλιστές και οι παρεμβατιστές

χαρακτηρίζουν το επιχειρηματικό κέρδος, τον τόκο επί του κεφαλαίου και την έγγεια πρόσοδο «μη δεδουλευμένα εισοδήματα», επειδή θεωρούν ότι μόνο ο μόχθος και η καταπόνηση του εργαζομένου είναι πραγματικά και άξια ανταμοιβής. Η πραγματικότητα, ωστόσο, δεν ανταμείβει τον μόχθο και την καταπόνηση. Αν ο μόχθος και η καταπόνηση καταβάλλονται σύμφωνα με ορθά καταστρωμένα σχέδια, το αποτέλεσμά τους αυξάνει τα διαθέσιμα μέσα για την ικανοποίηση αναγκών. Ό,τι και αν θεωρούν ορισμένοι δίκαιο και εύλογο, το μόνο κρίσιμο ερώτημα παραμένει πάντοτε το ίδιο: ποιο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης είναι καταλληλότερο για την επίτευξη εκείνων των σκοπών για τους οποίους οι άνθρωποι είναι διατεθειμένοι να υποστούν μόχθο και καταπόνηση; Το ερώτημα είναι: οικονομία της αγοράς ή σοσιαλισμός; Τρίτη λύση δεν υπάρχει. Η έννοια μιας οικονομίας της αγοράς με εξωαγοραίες τιμές είναι παράλογη. Η ίδια η ιδέα των τιμών κόστους είναι ανεφάρμοστη. Ακόμη και αν η μέθοδος καθορισμού τιμών βάσει του κόστους εφαρμοστεί μόνο στα επιχειρηματικά κέρδη, παραλύει την αγορά. Αν τα εμπορεύματα και οι υπηρεσίες πρέπει να πωλούνται κάτω από την τιμή που θα είχε διαμορφώσει γι' αυτά η αγορά, η προσφορά υπολείπεται πάντοτε της ζήτησης. Τότε η αγορά δεν μπορεί να προσδιορίσει ούτε τι πρέπει και τι δεν πρέπει να παραχθεί ούτε σε ποιους πρέπει να περιέλθουν τα εμπορεύματα και οι υπηρεσίες. Το αποτέλεσμα είναι το χάος.

Αυτό ισχύει και για τις μονοπωλιακές τιμές. Είναι εύλογο να απέχει κανείς από κάθε πολιτική που θα μπορούσε να οδηγήσει στην εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών. Είτε, όμως, οι μονοπωλιακές τιμές προκαλούνται από τέτοιες φιλομονοπωλιακές κυβερνητικές πολιτικές είτε εμφανίζονται παρά την απουσία τους, καμία δήθεν «εξακρίβωση των πραγματικών δεδομένων» και καμία θεωρητική εικοτολογία του γραφείου δεν μπορεί να ανακαλύψει κάποια άλλη τιμή στην οποία η ζήτηση και η προσφορά

θα εξισώνονταν. Η αποτυχία όλων των πειραμάτων για την εξεύρεση ικανοποιητικής λύσης στο πρόβλημα του χωρικά περιορισμένου μονοπωλίου των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας αποδεικνύει σαφώς αυτή την αλήθεια.

Η ίδια η ουσία των τιμών συνίσταται στο ότι αυτές αποτελούν απόρροια των ενεργειών ατόμων και ομάδων ατόμων που δρουν για δικό τους λογαριασμό. Η καταλλακτική έννοια των ανταλλακτικών σχέσεων και των τιμών αποκλείει καθετί που αποτελεί αποτέλεσμα των ενεργειών μιας κεντρικής αρχής ή ανθρώπων οι οποίοι καταφεύγουν στη βία και στις απειλές εξ ονόματος της κοινωνίας, του κράτους ή μιας ένοπλης ομάδας πίεσης. Όταν δηλώνουμε ότι δεν αποτελεί έργο της κυβέρνησης ο καθορισμός των τιμών, δεν υπερβαίνουμε τα όρια της λογικής σκέψης. Μια κυβέρνηση δεν μπορεί να καθορίσει τιμές περισσότερο απ' όσο μια χήνα μπορεί να γεννήσει αυγά κότας.

Μπορούμε να συλλάβουμε νοητικά ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο δεν υπάρχουν καθόλου τιμές, όπως μπορούμε επίσης να συλλάβουμε κυβερνητικά διατάγματα που αποβλέπουν στον καθορισμό των τιμών σε επίπεδο διαφορετικό από εκείνο που θα προσδιόριζε η αγορά. Ένα από τα καθήκοντα της οικονομικής επιστήμης είναι να μελετά τα προβλήματα που αυτά συνεπάγονται. Ακριβώς, όμως, επειδή θέλουμε να εξετάσουμε αυτά τα προβλήματα, είναι αναγκαίο να διακρίνουμε σαφώς τις τιμές από τα κυβερνητικά διατάγματα. Οι τιμές προσδιορίζονται, εξ ορισμού, από τις αγορές και τις πωλήσεις των ανθρώπων ή από την αποχή τους από την αγορά και την πώληση. Δεν πρέπει να συγχέονται με τις επιταγές που εκδίδουν οι κυβερνήσεις ή άλλοι φορείς οι οποίοι επιβάλλουν τις εντολές τους μέσω ενός μηχανισμού εξαναγκασμού και καταναγκασμού.27

27.Για να μην προκαλέσουμε σύγχυση στον αναγνώστη με την εισαγωγή υπερβολικά πολλών νέων όρων, θα διατηρήσουμε την ευρέως διαδεδομένη συνήθεια να αποκαλούμε τέτοιες επιταγές τιμές, επιτόκια και μισθολογικά ποσοστά, τα οποία διατάσσονται και επιβάλλονται από κυβερνήσεις ή άλλους φορείς καταναγκασμού, όπως, για παράδειγμα, τα εργατικά συνδικάτα. Δεν πρέπει, όμως, ποτέ να παραβλέπεται η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ, αφενός, των αγοραίων φαινομένων των τιμών, των μισθών και των επιτοκίων και, αφετέρου, των νομικών φαινομένων των ανώτατων ή κατώτατων τιμών, μισθών και επιτοκίων, τα οποία αποσκοπούν στην εξουδετέρωση αυτών των αγοραίων φαινομένων.

Κεφάλαιο 17: ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

1. Μέσα ανταλλαγής και χρήμα

Η διαπροσωπική ανταλλαγή αποκαλείται έμμεση ανταλλαγή όταν, μεταξύ των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών των οποίων η αμοιβαία ανταλλαγή αποτελεί τον τελικό σκοπό της συναλλαγής, παρεμβάλλονται ένα ή περισσότερα μέσα ανταλλαγής. Αντικείμενο της θεωρίας της έμμεσης ανταλλαγής είναι η μελέτη της ανταλλακτικής σχέσης μεταξύ, αφενός, των μέσων ανταλλαγής και, αφετέρου, των αγαθών και των υπηρεσιών όλων των τάξεων. Οι προτάσεις της θεωρίας της έμμεσης ανταλλαγής αναφέρονται σε όλες τις περιπτώσεις έμμεσης ανταλλαγής και σε όλα τα πράγματα που χρησιμοποιούνται ως μέσα ανταλλαγής.

Ένα μέσο ανταλλαγής που χρησιμοποιείται ευρέως με αυτή την ιδιότητα αποκαλείται χρήμα. Η έννοια του χρήματος είναι ασαφής, επειδή ο ορισμός της παραπέμπει στον ασαφή όρο «χρησιμοποιείται ευρέως». Υπάρχουν οριακές περιπτώσεις στις οποίες δεν μπορεί να κριθεί αν ένα μέσο ανταλλαγής χρησιμοποιείται ή όχι «ευρέως» και αν, συνεπώς, πρέπει να αποκληθεί χρήμα. Αυτή, όμως, η ασάφεια ως προς

την έκταση της έννοιας του χρήματος δεν επηρεάζει με κανέναν τρόπο την ακρίβεια και την αυστηρότητα που απαιτεί η πραξεολογική θεωρία. Διότι όλα όσα μπορούν να κατηγορηθούν για το χρήμα ισχύουν για κάθε μέσο ανταλλαγής. Είναι, επομένως, αδιάφορο αν διατηρεί κανείς τον παραδοσιακό όρο «θεωρία του χρήματος» ή αν τον αντικαθιστά με κάποιον άλλον. Η θεωρία του χρήματος ήταν και εξακολουθεί πάντοτε να είναι η θεωρία της έμμεσης ανταλλαγής και του μέσου ανταλλαγής.1

1. Η θεωρία του χρηματικού υπολογισμού δεν ανήκει στη θεωρία της έμμεσης ανταλλαγής. Αποτελεί μέρος της γενικής θεωρίας της πραξεολογίας.

2. Παρατηρήσεις σχετικά με ορισμένες ευρέως διαδεδομένες πλάνες

Οι ολέθριες πλάνες των δημοφιλών νομισματικών δοξασιών, οι οποίες παρέσυραν σε εσφαλμένη κατεύθυνση τη νομισματική πολιτική σχεδόν όλων των κυβερνήσεων, δύσκολα θα είχαν εμφανιστεί αν πολλοί οικονομολόγοι δεν είχαν διαπράξει και οι ίδιοι σφάλματα κατά την εξέταση των νομισματικών ζητημάτων και δεν επέμεναν πεισματικά σε αυτά.

Πρώτη απ' όλες είναι η νόθα ιδέα της υποτιθέμενης ουδετερότητας του χρήματος.2 Παράγωγο αυτής της θεωρίας υπήρξε η έννοια του «επιπέδου» των τιμών, το οποίο υποτίθεται ότι αυξάνεται ή μειώνεται αναλογικά προς την αύξηση ή τη μείωση της ποσότητας του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία. Δεν έγινε αντιληπτό ότι οι μεταβολές στην

ποσότητα του χρήματος δεν μπορούν ποτέ να επηρεάσουν τις τιμές όλων των αγαθών και υπηρεσιών ταυτοχρόνως και στον ίδιο βαθμό. Ούτε έγινε αντιληπτό ότι οι μεταβολές στην αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας συνδέονται κατ' ανάγκην με μεταβολές στις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ εκείνων που αγοράζουν και εκείνων που πωλούν.

Προκειμένου να αποδειχθεί η θεωρία σύμφωνα με την οποία η ποσότητα του χρήματος και οι τιμές αυξάνονται και μειώνονται αναλογικά, υιοθετήθηκε κατά την πραγμάτευση της θεωρίας του χρήματος μια μέθοδος εντελώς διαφορετική από εκείνη που εφαρμόζει η σύγχρονη οικονομική επιστήμη στην εξέταση όλων των άλλων προβλημάτων της. Αντί να εκκινήσουν από τις ενέργειες των ατόμων, όπως οφείλει ανεξαιρέτως να πράττει η καταλλακτική, κατασκευάστηκαν μαθηματικοί τύποι που αποσκοπούσαν να περιλάβουν το σύνολο της οικονομίας της αγοράς. Στοιχεία αυτών των τύπων ήταν: η συνολική προσφορά χρήματος που είναι διαθέσιμη στη *Volkswirtschaft*· ο όγκος των συναλλαγών, δηλαδή το χρηματικό ισοδύναμο όλων των μεταβιβάσεων εμπορευμάτων και υπηρεσιών που πραγματοποιούνται στη *Volkswirtschaft*· η μέση ταχύτητα κυκλοφορίας των νομισματικών μονάδων· και το επίπεδο των τιμών. Οι τύποι αυτοί φαίνονταν να αποδεικνύουν την ορθότητα της θεωρίας του επιπέδου των τιμών. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτός ολόκληρος ο τρόπος συλλογισμού αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση κυκλικής επιχειρηματολογίας. Διότι η εξίσωση των συναλλαγών ενσωματώνει ήδη τις θεωρίες περί επιπέδου των τιμών τις οποίες επιχειρεί να αποδείξει. Ουσιαστικά δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μαθηματική διατύπωση της αστήρικτης θεωρίας ότι οι μεταβολές της ποσότητας του χρήματος και των τιμών είναι αναλογικές.

Κατά την ανάλυση της εξίσωσης των συναλλαγών θεωρείται ότι ένα από τα στοιχεία της —η συνολική προσφορά χρήματος, ο όγκος των συναλλαγών ή η ταχύτητα κυκλοφορίας— μεταβάλλεται, χωρίς να εξετάζεται πώς επέρχονται αυτές οι μεταβολές. Δεν αναγνωρίζεται ότι οι μεταβολές αυτών των μεγεθών δεν εμφανίζονται στη *Volkswirtschaft* ως τέτοια, αλλά στις συνθήκες υπό τις οποίες ενεργούν οι επιμέρους δρώντες, και ότι η αλληλεπίδραση των αντιδράσεών τους είναι εκείνη που επιφέρει τις μεταβολές στη διάρθρωση των τιμών. Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι αρνούνται να εκκινήσουν από τη ζήτηση και την προσφορά χρήματος εκ μέρους των διαφόρων ατόμων. Αντ' αυτών, εισάγουν τη νόθα έννοια της ταχύτητας κυκλοφορίας, διαμορφωμένη σύμφωνα με τα πρότυπα της μηχανικής.

Στο σημείο αυτό του συλλογισμού μας δεν χρειάζεται να εξετάσουμε αν οι μαθηματικοί οικονομολόγοι έχουν ή όχι δίκιο όταν υποθέτουν ότι οι υπηρεσίες που παρέχει το χρήμα συνίστανται εξ ολοκλήρου ή κατά κύριο λόγο στη μεταβίβασή του, στην κυκλοφορία του. Ακόμη και αν αυτό ήταν αληθές, θα εξακολουθούσε να είναι εσφαλμένη η εξήγηση της αγοραστικής δύναμης —της τιμής— της νομισματικής μονάδας με βάση τις υπηρεσίες που αυτή παρέχει. Οι υπηρεσίες που παρέχουν το νερό, το ουίσκι και ο καφές δεν εξηγούν τις τιμές που καταβάλλονται γι' αυτά τα πράγματα. Εξηγούν μόνο γιατί οι άνθρωποι, στον βαθμό που αναγνωρίζουν αυτές τις υπηρεσίες και υπό ορισμένες περαιτέρω προϋποθέσεις, ζητούν συγκεκριμένες ποσότητες αυτών των πραγμάτων. Εκείνο που επηρεάζει πάντοτε τη διάρθρωση των τιμών είναι η ζήτηση και όχι η αντικειμενική αξία χρήσης.

Είναι αλήθεια ότι, ως προς το χρήμα, το έργο της καταλλακτικής είναι ευρύτερο απ' ό,τι ως προς τα πωλήσιμα αγαθά. Δεν αποτελεί έργο της καταλλακτικής, αλλά της ψυχολογίας και της φυσιολογίας, να

εξηγήσει γιατί οι άνθρωποι επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τις υπηρεσίες που μπορούν να τους παράσχουν τα διάφορα πωλήσιμα εμπορεύματα. Ως προς το χρήμα, όμως, η εξέταση αυτού του ζητήματος αποτελεί έργο της καταλλακτικής. Μόνον η καταλλακτική μπορεί να μας πει ποια πλεονεκτήματα αναμένει ένας άνθρωπος από τη διακράτηση χρήματος. Δεν είναι, ωστόσο, αυτά τα αναμενόμενα πλεονεκτήματα που προσδιορίζουν την αγοραστική δύναμη του χρήματος. Η επιθυμία εξασφάλισης αυτών των πλεονεκτημάτων αποτελεί απλώς έναν από τους παράγοντες που δημιουργούν τη ζήτηση χρήματος. Εκείνο που διαδραματίζει ρόλο στη διαμόρφωση των ανταλλακτικών σχέσεων της αγοράς είναι η ζήτηση —ένα υποκειμενικό στοιχείο του οποίου η ένταση προσδιορίζεται εξ ολοκλήρου από αξιολογικές κρίσεις— και όχι κάποιο αντικειμενικό γεγονός ή κάποια ικανότητα πρόκλησης ορισμένου αποτελέσματος.

Η ανεπάρκεια της εξίσωσης των συναλλαγών και των βασικών στοιχείων της έγκειται στο ότι εξετάζουν τα φαινόμενα της αγοράς από ολιστική σκοπιά. Παραπλανώνται από την προσήλωσή τους στην έννοια της *Volkswirtschaft*. Εκεί, όμως, όπου υπάρχει *Volkswirtschaft* με την αυστηρή έννοια του όρου, δεν υπάρχει ούτε αγορά ούτε τιμές ούτε χρήμα. Σε μια αγορά υπάρχουν μόνον άτομα ή ομάδες ατόμων που δρουν συντονισμένα. Εκείνο που παρακινεί αυτούς τους δρώντες είναι οι δικές τους μέριμνες και όχι οι μέριμνες ολόκληρης της οικονομίας της αγοράς. Αν έννοιες όπως ο όγκος των συναλλαγών και η ταχύτητα κυκλοφορίας έχουν κάποιο νόημα, τότε αναφέρονται στη συνισταμένη των ενεργειών των ατόμων. Δεν επιτρέπεται να καταφεύγουμε σε αυτές τις έννοιες για να εξηγήσουμε τις ενέργειες των ατόμων.

Το πρώτο ερώτημα που πρέπει να θέσει η καταλλακτική ως προς τις μεταβολές στη συνολική ποσότητα του χρήματος που είναι διαθέσιμη

στο σύστημα της αγοράς είναι με ποιον τρόπο οι μεταβολές αυτές επηρεάζουν τη συμπεριφορά των διαφόρων ατόμων. Η σύγχρονη οικονομική επιστήμη δεν ρωτά ποια είναι η αξία του «σιδήρου» ή του «ψωμιού», αλλά ποια είναι η αξία ενός συγκεκριμένου τεμαχίου σιδήρου ή μιας συγκεκριμένης ποσότητας ψωμιού για ένα δρών άτομο, σε ορισμένο χρόνο και τόπο. Δεν μπορεί παρά να ακολουθήσει την ίδια μέθοδο και ως προς το χρήμα. Η εξίσωση των συναλλαγών είναι ασυμβίβαστη με τις θεμελιώδεις αρχές της οικονομικής σκέψης. Αποτελεί υποτροπή στον τρόπο σκέψης εποχών κατά τις οποίες οι άνθρωποι αδυνατούσαν να κατανοήσουν τα πραξεολογικά φαινόμενα, επειδή ήταν προσκολλημένοι σε ολιστικές αντιλήψεις. Είναι στείρα, όπως στείρες ήταν και οι εικοτολογίες παλαιότερων εποχών σχετικά με την αξία του «σιδήρου» και του «ψωμιού» εν γένει.

Η θεωρία του χρήματος αποτελεί ουσιώδες μέρος της καταλλακτικής θεωρίας. Πρέπει να εξετάζεται με τον ίδιο τρόπο που εφαρμόζεται σε όλα τα άλλα καταλλακτικά προβλήματα.

2. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 202. Σημαντικές συμβολές στην ιστορία και την ορολογία αυτής της θεωρίας παρέχει ο Hayek, *Prices and Production*, αναθ. έκδ., Λονδίνο, 1935, σσ. 1 επ., 129 επ.

3. Ζήτηση και προσφορά χρήματος

Ως προς την εμπορευσιμότητα των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών επικρατούν σημαντικές διαφορές. Υπάρχουν αγαθά για τα οποία δεν είναι δύσκολο να βρεθούν ενδιαφερόμενοι πρόθυμοι να καταβάλουν το υψηλότερο αντίτιμο που μπορεί ενδεχομένως να επιτευχθεί υπό τις δεδομένες συνθήκες ή ένα ελάχιστα μόνο χαμηλότερο αντίτιμο. Υπάρχουν άλλα αγαθά για τα οποία είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρεθεί γρήγορα αγοραστής, ακόμη και αν ο πωλητής είναι διατεθειμένος να αρκεστεί σε αντάλλαγμα πολύ μικρότερο από εκείνο που θα μπορούσε να αποκομίσει αν κατόρθωνε να βρει άλλον ενδιαφερόμενο με εντονότερη ζήτηση. Αυτές ακριβώς οι διαφορές ως προς την εμπορευσιμότητα των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών δημιούργησαν την έμμεση ανταλλαγή.

Ένας άνθρωπος ο οποίος, κατά τη δεδομένη στιγμή, δεν μπορεί να αποκτήσει ό,τι επιθυμεί για τις ανάγκες του νοικοκυριού ή της επιχείρησής του, ή ο οποίος δεν γνωρίζει ακόμη ποια αγαθά θα χρειαστεί

στο αβέβαιο μέλλον, προσεγγίζει περισσότερο τον τελικό του σκοπό αν ανταλλάξει ένα λιγότερο εμπορεύσιμο αγαθό, το οποίο επιθυμεί να διαθέσει, με ένα περισσότερο εμπορεύσιμο. Ενδέχεται επίσης οι φυσικές ιδιότητες του εμπορεύματος που επιθυμεί να διαθέσει —όπως, παραδείγματος χάριν, η φθαρτότητά του, το κόστος αποθήκευσής του ή άλλες παρόμοιες περιστάσεις— να τον ωθούν να μην περιμένει περισσότερο. Ενίοτε μπορεί να παρακινείται να επισπεύσει τη διάθεση του συγκεκριμένου αγαθού επειδή φοβάται την υποχώρηση της αγοραίας αξίας του. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις βελτιώνει τη θέση του αποκτώντας ένα περισσότερο εμπορεύσιμο αγαθό, ακόμη και αν το αγαθό αυτό δεν είναι κατάλληλο να ικανοποιήσει άμεσα καμία δική του ανάγκη.

Μέσο ανταλλαγής είναι ένα αγαθό το οποίο οι άνθρωποι αποκτούν όχι για δική τους κατανάλωση ούτε για χρησιμοποίηση στις δικές τους παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά με την πρόθεση να το ανταλλάξουν αργότερα με εκείνα τα αγαθά που επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν είτε για κατανάλωση είτε για παραγωγή.

Το χρήμα είναι μέσο ανταλλαγής. Είναι το εμπορευσιμότερο αγαθό, το οποίο οι άνθρωποι αποκτούν επειδή επιθυμούν να το προσφέρουν σε μεταγενέστερες πράξεις διαπροσωπικής ανταλλαγής. Χρήμα είναι το πράγμα που χρησιμεύει ως γενικώς αποδεκτό και ευρέως χρησιμοποιούμενο μέσο ανταλλαγής. Αυτή είναι η μόνη λειτουργία του. Όλες οι άλλες λειτουργίες που αποδίδουν οι άνθρωποι στο χρήμα αποτελούν απλώς ιδιαίτερες όψεις της πρωταρχικής και μοναδικής λειτουργίας του: της λειτουργίας του ως μέσου ανταλλαγής.3

Τα μέσα ανταλλαγής είναι οικονομικά αγαθά. Βρίσκονται σε στενότητα και υπάρχει ζήτηση γι' αυτά. Στην αγορά υπάρχουν άνθρωποι που επιθυμούν να τα αποκτήσουν και είναι πρόθυμοι να

ανταλλάξουν αγαθά και υπηρεσίες με αυτά. Τα μέσα ανταλλαγής έχουν ανταλλακτική αξία. Οι άνθρωποι υποβάλλονται σε θυσίες για να τα αποκτήσουν· καταβάλλουν «τιμές» γι' αυτά. Η ιδιομορφία αυτών των τιμών έγκειται απλώς στο γεγονός ότι δεν μπορούν να εκφραστούν σε χρηματικούς όρους. Αναφορικά με τα πωλήσιμα αγαθά και τις υπηρεσίες μιλούμε για τιμές ή χρηματικές τιμές. Αναφορικά με το χρήμα μιλούμε για την αγοραστική του δύναμη ως προς τα διάφορα πωλήσιμα αγαθά.

Υπάρχει ζήτηση για μέσα ανταλλαγής επειδή οι άνθρωποι επιθυμούν να διατηρούν ένα απόθεμά τους. Κάθε μέλος μιας κοινωνίας της αγοράς επιθυμεί να έχει ορισμένη ποσότητα χρήματος στην τσέπη ή στο ταμείο του, δηλαδή να διατηρεί ένα ορισμένου ύψους χρηματικό υπόλοιπο. Άλλοτε επιθυμεί να διατηρεί μεγαλύτερο χρηματικό υπόλοιπο και άλλοτε μικρότερο· σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί ακόμη και να παραιτηθεί από οποιαδήποτε διακράτηση χρήματος. Εν πάση περιπτώσει, η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων δεν επιδιώκει μόνο να κατέχει διάφορα πωλήσιμα αγαθά· επιθυμεί εξίσου να διακρατεί χρήμα. Το χρηματικό τους υπόλοιπο δεν αποτελεί απλώς ένα κατάλοιπο, ένα αδιάθετο υπόλοιπο του πλούτου τους. Δεν είναι ένα ακούσιο περίσσευμα που απέμεινε μετά την ολοκλήρωση όλων των εκούσιων πράξεων αγοράς και πώλησης. Το ύψος του προσδιορίζεται από μια συνειδητή ζήτηση για χρηματικά διαθέσιμα. Όπως και με όλα τα άλλα αγαθά, οι μεταβολές στη σχέση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς χρήματος είναι εκείνες που προκαλούν μεταβολές στην ανταλλακτική σχέση μεταξύ του χρήματος και των πωλήσιμων αγαθών.

Κάθε χρηματική μονάδα ανήκει σε κάποιο από τα μέλη της οικονομίας της αγοράς. Η μεταβίβαση του χρήματος από τον έλεγχο ενός δρώντος στον έλεγχο κάποιου άλλου είναι χρονικά άμεση και συνεχής. Δεν υπάρχει κανένα κλάσμα χρόνου κατά το οποίο το χρήμα

δεν αποτελεί μέρος του χρηματικού υπολοίπου ενός ατόμου ή μιας επιχείρησης, αλλά βρίσκεται απλώς σε «κυκλοφορία».4 Δεν είναι ορθό να γίνεται διάκριση μεταξύ κυκλοφορούντος και αδρανούς χρήματος. Εξίσου εσφαλμένη είναι η διάκριση μεταξύ κυκλοφορούντος και αποθησαυρισμένου χρήματος.

Αυτό που αποκαλείται αποθησαύριση είναι ένα ύψος χρηματικού υπολοίπου το οποίο —σύμφωνα με την προσωπική κρίση ενός παρατηρητή— υπερβαίνει εκείνο που θεωρείται φυσιολογικό και ενδεδειγμένο. Η αποθησαύριση, ωστόσο, δεν παύει να αποτελεί διακράτηση χρήματος. Το αποθησαυρισμένο χρήμα εξακολουθεί να είναι χρήμα και, μέσα στον θησαυρό, εξυπηρετεί τους ίδιους σκοπούς που εξυπηρετεί και στα χρηματικά υπόλοιπα τα οποία αποκαλούνται φυσιολογικά. Εκείνος που αποθησαυρίζει χρήμα πιστεύει ότι ορισμένες ειδικές συνθήκες καθιστούν σκόπιμη τη συσσώρευση χρηματικού υπολοίπου που υπερβαίνει το ποσό το οποίο θα διατηρούσε ο ίδιος υπό διαφορετικές συνθήκες, το ποσό που διατηρούν άλλοι άνθρωποι ή εκείνο που θεωρεί προσήκον ένας οικονομολόγος ο οποίος επικρίνει τη συμπεριφορά του. Το γεγονός ότι ενεργεί κατ' αυτόν τον τρόπο επηρεάζει τη διαμόρφωση της ζήτησης χρήματος με τον ίδιο τρόπο όπως την επηρεάζει κάθε «φυσιολογική» ζήτηση.

Πολλοί οικονομολόγοι αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τους όρους ζήτηση και προσφορά υπό την έννοια της ζήτησης και της προσφοράς χρήματος προς διακράτηση, επειδή φοβούνται μήπως προκληθεί σύγχυση με την τρέχουσα τραπεζική ορολογία. Πράγματι, συνηθίζεται να αποκαλείται ζήτηση χρήματος η ζήτηση βραχυπρόθεσμων δανείων και προσφορά χρήματος η προσφορά τέτοιων δανείων. Κατ' αντιστοιχία, η αγορά βραχυπρόθεσμων δανείων αποκαλείται χρηματαγορά. Λέγεται ότι το χρήμα είναι σπάνιο όταν επικρατεί τάση

ανόδου του επιτοκίου των βραχυπρόθεσμων δανείων και ότι το χρήμα είναι άφθονο όταν το επιτόκιο αυτών των δανείων μειώνεται. Αυτοί οι τρόποι έκφρασης είναι τόσο βαθιά ριζωμένοι, ώστε δεν είναι δυνατόν να επιχειρηθεί η εγκατάλειψή τους. Ευνόησαν, όμως, τη διάδοση ολέθριων πλανών. Έκαναν τους ανθρώπους να συγχέουν τις έννοιες του χρήματος και του κεφαλαίου και να πιστεύουν ότι η αύξηση της ποσότητας του χρήματος θα μπορούσε να μειώσει διαρκώς το επιτόκιο. Ακριβώς, ωστόσο, η κατάφωρη φύση αυτών των πλανών καθιστά απίθανο να προκαλέσει οποιαδήποτε παρανόηση η προτεινόμενη ορολογία. Είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι οι οικονομολόγοι θα μπορούσαν να σφάλλουν ως προς τόσο θεμελιώδη ζητήματα.

Άλλοι υποστήριζαν ότι δεν πρέπει να γίνεται λόγος για ζήτηση και προσφορά χρήματος, επειδή οι σκοποί όσων ζητούν χρήμα διαφέρουν από τους σκοπούς όσων ζητούν πωλήσιμα εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα, λένε, ζητούνται τελικά για κατανάλωση, ενώ το χρήμα ζητείται προκειμένου να διατεθεί σε περαιτέρω πράξεις ανταλλαγής. Ούτε αυτή η ένσταση είναι βάσιμη. Η χρήση ενός μέσου ανταλλαγής από τους ανθρώπους συνίσταται τελικά στη διάθεσή του. Πρωτίστως, όμως, επιδιώκουν να συσσωρεύσουν ορισμένη ποσότητά του, ώστε να είναι έτοιμοι όταν παρουσιαστεί η δυνατότητα πραγματοποίησης μιας αγοράς.

Ακριβώς επειδή οι άνθρωποι δεν επιθυμούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους την ίδια ακριβώς στιγμή κατά την οποία διαθέτουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες που οι ίδιοι προσφέρουν στην αγορά, και ακριβώς επειδή επιθυμούν ή αναγκάζονται να περιμένουν μέχρι να εμφανιστούν ευνοϊκές συνθήκες αγοράς, δεν ανταλλάσσουν άμεσα, αλλά έμμεσα, με την παρεμβολή ενός μέσου ανταλλαγής. Το γεγονός ότι το χρήμα δεν φθείρεται από τη χρήση του και ότι μπορεί να παρέχει τις

υπηρεσίες του επί πρακτικά απεριόριστο χρονικό διάστημα αποτελεί σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση της προσφοράς του. Δεν μεταβάλλει, όμως, το γεγονός ότι η αποτίμηση του χρήματος πρέπει να εξηγείται με τον ίδιο τρόπο όπως η αποτίμηση όλων των άλλων αγαθών: μέσω της ζήτησης εκ μέρους εκείνων που επιθυμούν να αποκτήσουν ορισμένη ποσότητά του.

Οι οικονομολόγοι επιχείρησαν να απαριθμήσουν τους παράγοντες οι οποίοι, εντός του συνολικού οικονομικού συστήματος, μπορούν να αυξήσουν ή να μειώσουν τη ζήτηση χρήματος. Μεταξύ αυτών των παραγόντων συγκαταλέγονται: το μέγεθος του πληθυσμού· ο βαθμός στον οποίο τα επιμέρους νοικοκυριά καλύπτουν τις δικές τους ανάγκες μέσω αυτάρκους παραγωγής και ο βαθμός στον οποίο παράγουν για τις ανάγκες άλλων, πωλώντας τα προϊόντα τους και αγοράζοντας από την αγορά για τη δική τους κατανάλωση· η κατανομή της επιχειρηματικής δραστηριότητας και του διακανονισμού των πληρωμών στις διάφορες εποχές του έτους· καθώς και οι θεσμοί για τον διακανονισμό απαιτήσεων και ανταπαιτήσεων μέσω αμοιβαίου συμψηφισμού, όπως τα γραφεία συμψηφισμού.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες επηρεάζουν πράγματι τη ζήτηση χρήματος και το ύψος των χρηματικών υπολοίπων των διαφόρων ατόμων και επιχειρήσεων. Τα επηρεάζουν, όμως, μόνο έμμεσα, μέσω του ρόλου που διαδραματίζουν στις εκτιμήσεις των ανθρώπων σχετικά με τον καθορισμό του ύψους των χρηματικών υπολοίπων που θεωρούν ενδεδειγμένο. Εκείνο που κρίνει πάντοτε το ζήτημα είναι οι αξιολογικές κρίσεις των εμπλεκόμενων ανθρώπων. Οι διάφοροι δρώντες αποφασίζουν ποιο πιστεύουν ότι πρέπει να είναι το κατάλληλο ύψος του χρηματικού τους υπολοίπου. Θέτουν σε εφαρμογή την απόφασή τους παραιτούμενοι από την αγορά εμπορευμάτων, τίτλων και τοκοφόρων

απαιτήσεων και πωλώντας τέτοια περιουσιακά στοιχεία ή, αντιστρόφως, αυξάνοντας τις αγορές τους. Ως προς το χρήμα, τα πράγματα δεν διαφέρουν από ό,τι ισχύει για όλα τα άλλα αγαθά και τις υπηρεσίες. Η ζήτηση χρήματος προσδιορίζεται από τη συμπεριφορά των ανθρώπων που επιδιώκουν να το αποκτήσουν για να το εντάξουν στο χρηματικό τους υπόλοιπο.

Μια άλλη ένσταση που προβλήθηκε κατά της έννοιας της ζήτησης χρήματος ήταν η ακόλουθη: η οριακή χρησιμότητα της χρηματικής μονάδας μειώνεται πολύ βραδύτερα από την οριακή χρησιμότητα των άλλων εμπορευμάτων· πράγματι, η μείωσή της είναι τόσο βραδεία, ώστε μπορεί πρακτικά να αγνοηθεί. Ως προς το χρήμα, κανείς δεν δηλώνει ποτέ ότι η ζήτησή του έχει ικανοποιηθεί και κανείς δεν εγκαταλείπει ποτέ μια ευκαιρία να αποκτήσει περισσότερο χρήμα, εφόσον η απαιτούμενη θυσία δεν είναι υπερβολικά μεγάλη. Επομένως, υποστηρίζεται ότι δεν είναι θεμιτό να θεωρείται περιορισμένη η ζήτηση χρήματος. Η ίδια η έννοια της απεριόριστης ζήτησης είναι, ωστόσο, αντιφατική.

Αυτός ο δημοφιλής συλλογισμός είναι εντελώς εσφαλμένος. Συγχέει τη ζήτηση χρήματος προς διακράτηση με την επιθυμία για περισσότερο πλούτο, εκφρασμένη σε χρηματικούς όρους. Εκείνος που λέει ότι η δίψα του για περισσότερο χρήμα δεν μπορεί ποτέ να σβήσει δεν εννοεί ότι το χρηματικό του υπόλοιπο δεν μπορεί ποτέ να γίνει υπερβολικά μεγάλο. Εκείνο που πράγματι εννοεί είναι ότι δεν μπορεί ποτέ να γίνει αρκετά πλούσιος. Αν περιέλθει στα χέρια του πρόσθετο χρήμα, δεν θα το χρησιμοποιήσει ολόκληρο για να αυξήσει το χρηματικό του υπόλοιπο ή θα χρησιμοποιήσει μόνο ένα μέρος του γι' αυτόν τον σκοπό. Θα δαπανήσει το πλεόνασμα είτε για άμεση κατανάλωση είτε για επένδυση.

Κανείς δεν διακρατεί ποτέ περισσότερο χρήμα από όσο επιθυμεί να έχει ως χρηματικό υπόλοιπο.

Η διαπίστωση ότι η ανταλλακτική σχέση μεταξύ, αφενός, του χρήματος και, αφετέρου, των πωλήσιμων εμπορευμάτων και υπηρεσιών προσδιορίζεται από τη ζήτηση και την προσφορά, κατά τον ίδιο τρόπο όπως η αμοιβαία ανταλλακτική σχέση μεταξύ των διαφόρων πωλήσιμων αγαθών, αποτελούσε την ουσία της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος. Η θεωρία αυτή συνιστά ουσιαστικά εφαρμογή της γενικής θεωρίας της προσφοράς και της ζήτησης στην ειδική περίπτωση του χρήματος. Η αρετή της ήταν η προσπάθεια να εξηγήσει τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος με την προσφυγή στον ίδιο συλλογισμό που χρησιμοποιείται για την εξήγηση όλων των άλλων ανταλλακτικών σχέσεων.

Η αδυναμία της ήταν ότι κατέφυγε σε ολιστική ερμηνεία. Εξέταζε τη συνολική προσφορά χρήματος στη *Volkswirtschaft* και όχι τις ενέργειες των επιμέρους ανθρώπων και επιχειρήσεων. Παράγωγο αυτής της εσφαλμένης οπτικής ήταν η ιδέα ότι επικρατεί αναλογικότητα μεταξύ των μεταβολών της συνολικής ποσότητας του χρήματος και των χρηματικών τιμών. Οι παλαιότεροι επικριτές, όμως, απέτυχαν στις προσπάθειές τους να ανατρέψουν τις πλάνες που ενυπήρχαν στην ποσοτική θεωρία και να την αντικαταστήσουν με μια περισσότερο ικανοποιητική θεωρία. Δεν πολέμησαν ό,τι ήταν εσφαλμένο στην ποσοτική θεωρία· αντιθέτως, επιτέθηκαν στον πυρήνα της αλήθειας που αυτή περιείχε. Επιδίωξαν να αρνηθούν ότι υπάρχει αιτιώδης σχέση μεταξύ των μεταβολών των τιμών και των μεταβολών της ποσότητας του χρήματος. Αυτή η άρνηση τους οδήγησε σε έναν λαβύρινθο πλανών, αντιφάσεων και παραλογισμών.

Η σύγχρονη νομισματική θεωρία συνεχίζει το νήμα της παραδοσιακής ποσοτικής θεωρίας, στον βαθμό που εκκινεί από τη διαπίστωση ότι οι μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του χρήματος πρέπει να εξετάζονται σύμφωνα με τις αρχές που εφαρμόζονται σε όλα τα άλλα φαινόμενα της αγοράς και ότι υπάρχει σύνδεση μεταξύ, αφενός, των μεταβολών στη ζήτηση και την προσφορά χρήματος και, αφετέρου, των μεταβολών στην αγοραστική του δύναμη. Υπό αυτή την έννοια, η σύγχρονη θεωρία του χρήματος μπορεί να αποκληθεί βελτιωμένη εκδοχή της ποσοτικής θεωρίας.

Η επιστημολογική σημασία της θεωρίας του Carl Menger για την προέλευση του χρήματος

Ο Carl Menger δεν διατύπωσε μόνο μια αδιάσειστη πραξεολογική θεωρία για την προέλευση του χρήματος. Αναγνώρισε επίσης τη σημασία της θεωρίας του για τη διασάφηση των θεμελιωδών αρχών της πραξεολογίας και των ερευνητικών της μεθόδων.5

Υπήρξαν συγγραφείς οι οποίοι επιχείρησαν να εξηγήσουν την προέλευση του χρήματος μέσω ενός διατάγματος ή μιας σύμβασης. Σύμφωνα με αυτούς, η αρχή, το κράτος ή μια συμφωνία μεταξύ των πολιτών εγκαθίδρυσε σκοπίμως και συνειδητά την έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα. Η κυριότερη αδυναμία αυτής της θεωρίας δεν πρέπει να αναζητηθεί στην υπόθεση ότι άνθρωποι μιας εποχής που δεν γνώριζε την έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα ήταν σε θέση να καταστρώσουν ένα σχέδιο νέας οικονομικής τάξης, εντελώς διαφορετικής από τις πραγματικές συνθήκες της δικής τους εποχής, και να κατανοήσουν τη σπουδαιότητα ενός τέτοιου σχεδίου. Ούτε πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι η ιστορία δεν παρέχει καμία ένδειξη που να στηρίζει τέτοιους ισχυρισμούς. Υπάρχουν ουσιαστικότεροι λόγοι για την απόρριψή της.

Αν υποτεθεί ότι η κατάσταση των εμπλεκόμενων μερών βελτιώνεται με κάθε βήμα που οδηγεί από την άμεση στην έμμεση ανταλλαγή και, στη συνέχεια, στην προτίμηση ορισμένων αγαθών ως μέσων ανταλλαγής λόγω της ιδιαίτερα υψηλής εμπορευσιμότητάς τους, είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς γιατί, κατά την εξέταση της προέλευσης της έμμεσης ανταλλαγής, θα έπρεπε επιπλέον να καταφύγει σε αυταρχικό διάταγμα ή σε ρητή συμφωνία μεταξύ των πολιτών. Ένας άνθρωπος που δυσκολεύεται να αποκτήσει μέσω άμεσου αντιπραγματισμού αυτό που επιθυμεί αυξάνει τις πιθανότητές του να το αποκτήσει σε μεταγενέστερες πράξεις ανταλλαγής, αν προμηθευτεί ένα περισσότερο εμπορεύσιμο αγαθό.

Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν υπήρχε ανάγκη κυβερνητικής παρέμβασης ή συμφωνίας μεταξύ των πολιτών. Η ευφυής ιδέα να ενεργήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούσε να συλληφθεί από τα οξυδερκέστερα άτομα, ενώ οι λιγότερο επινοητικοί μπορούσαν να μιμηθούν τη μέθοδό τους. Είναι ασφαλώς πιο εύλογο να θεωρήσουμε δεδομένο ότι τα άμεσα πλεονεκτήματα της έμμεσης ανταλλαγής έγιναν αντιληπτά από τα συναλλασσόμενα μέρη παρά να υποθέσουμε ότι ένας ιδιοφυής άνθρωπος συνέλαβε ολόκληρη την εικόνα μιας κοινωνίας που συναλλάσσεται μέσω χρήματος και —αν υιοθετήσουμε τη θεωρία της σύμβασης— κατέστησε την εικόνα αυτή προφανή στους υπόλοιπους ανθρώπους μέσω της πειθούς.

Αν, ωστόσο, δεν υποθέσουμε ότι τα άτομα ανακάλυψαν πως βρίσκονται σε καλύτερη θέση μέσω της έμμεσης ανταλλαγής παρά περιμένοντας μια ευκαιρία άμεσης ανταλλαγής και δεχθούμε, χάριν του επιχειρήματος, ότι το χρήμα εισήχθη από τις αρχές ή μέσω μιας συμφωνίας, εγείρονται περαιτέρω ερωτήματα. Πρέπει να ρωτήσουμε ποια μέτρα εφαρμόστηκαν προκειμένου να παρακινηθούν οι άνθρωποι

να υιοθετήσουν μια διαδικασία της οποίας τη χρησιμότητα δεν κατανοούσαν και η οποία ήταν τεχνικά πιο περίπλοκη από την άμεση ανταλλαγή. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ασκήθηκε εξαναγκασμός. Τότε, όμως, πρέπει να ρωτήσουμε περαιτέρω πότε και μέσω ποιων γεγονότων η έμμεση ανταλλαγή και η χρήση του χρήματος έπαψαν αργότερα να αποτελούν διαδικασίες επαχθείς ή τουλάχιστον αδιάφορες για τα εμπλεκόμενα άτομα και κατέστησαν επωφελείς γι' αυτά.

Η πραξεολογική μέθοδος ανάγει όλα τα φαινόμενα στις ενέργειες των ατόμων. Αν οι συνθήκες της διαπροσωπικής ανταλλαγής είναι τέτοιες ώστε η έμμεση ανταλλαγή να διευκολύνει τις συναλλαγές και αν, καθώς και στον βαθμό που, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται αυτά τα πλεονεκτήματα, τότε αναδύονται η έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα. Η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι οι συνθήκες αυτές υπήρχαν και εξακολουθούν να υπάρχουν. Είναι αδύνατο να συλλάβουμε πώς, αν απουσίαζαν αυτές οι συνθήκες, οι άνθρωποι θα μπορούσαν να είχαν υιοθετήσει την έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα και να είχαν εμμείνει σε αυτούς τους τρόπους ανταλλαγής.

Το ιστορικό ζήτημα της προέλευσης της έμμεσης ανταλλαγής και του χρήματος δεν αφορά, σε τελική ανάλυση, την πραξεολογία. Το μόνο ουσιώδες είναι ότι η έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα υπάρχουν επειδή υφίσταντο και εξακολουθούν να υφίστανται οι αναγκαίες συνθήκες για την ύπαρξή τους. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, η πραξεολογία δεν χρειάζεται να καταφύγει στην υπόθεση ότι αυτοί οι τρόποι ανταλλαγής επινοήθηκαν από ένα αυταρχικό διάταγμα ή μια σύμβαση. Οι κρατιστές μπορούν, αν το επιθυμούν, να συνεχίσουν να αποδίδουν την «επινόηση» του χρήματος στο κράτος, όσο απίθανο και αν είναι αυτό.

Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ένας άνθρωπος αποκτά ένα αγαθό όχι για να το καταναλώσει ή να το χρησιμοποιήσει στην παραγωγή,

αλλά για να το διαθέσει σε μια μεταγενέστερη πράξη ανταλλαγής. Μια τέτοια συμπεριφορά εκ μέρους των ανθρώπων καθιστά ένα αγαθό μέσο ανταλλαγής και, αν η συμπεριφορά αυτή καταστεί ευρέως διαδεδομένη ως προς ένα ορισμένο αγαθό, το καθιστά χρήμα. Όλα τα θεωρήματα της καταλλακτικής θεωρίας των μέσων ανταλλαγής και του χρήματος αναφέρονται στις υπηρεσίες που παρέχει ένα αγαθό υπό την ιδιότητά του ως μέσου ανταλλαγής. Ακόμη και αν ήταν αληθές ότι η ώθηση για την εισαγωγή της έμμεσης ανταλλαγής και του χρήματος δόθηκε από τις αρχές ή από μια συμφωνία μεταξύ των μελών της κοινωνίας, παραμένει ακλόνητη η θέση ότι μόνο η συμπεριφορά των συναλλασσόμενων ανθρώπων μπορεί να δημιουργήσει την έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα.

Η ιστορία μπορεί να μας πει πού και πότε χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά μέσα ανταλλαγής και πώς, στη συνέχεια, το φάσμα των αγαθών που χρησιμοποιούνταν γι' αυτόν τον σκοπό περιοριζόταν ολοένα περισσότερο. Καθώς η διάκριση μεταξύ της ευρύτερης έννοιας του μέσου ανταλλαγής και της στενότερης έννοιας του χρήματος δεν είναι σαφής αλλά βαθμιαία, δεν μπορεί να επιτευχθεί συμφωνία ως προς την ιστορική μετάβαση από τα απλά μέσα ανταλλαγής στο χρήμα. Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα αποτελεί ζήτημα ιστορικής κατανόησης. Όπως, όμως, επισημάνθηκε, η διάκριση μεταξύ άμεσης και έμμεσης ανταλλαγής είναι σαφής, και όλα όσα διατυπώνει η καταλλακτική ως προς τα μέσα ανταλλαγής αναφέρονται κατηγοριακά σε όλα τα αγαθά που ζητούνται και αποκτώνται υπό αυτή την ιδιότητα.

Στον βαθμό που ο ισχυρισμός ότι η έμμεση ανταλλαγή και το χρήμα καθιερώθηκαν με διάταγμα ή σύμβαση προβάλλεται ως εξιστόρηση ιστορικών γεγονότων, αποτελεί έργο των ιστορικών να καταδείξουν την αναλήθειά του. Στον βαθμό που προβάλλεται απλώς ως ιστορικός

ισχυρισμός, δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να επηρεάσει την καταλλακτική θεωρία του χρήματος και την εξήγησή της για την εξέλιξη της έμμεσης ανταλλαγής. Αν, όμως, προορίζεται ως πρόταση σχετικά με την ανθρώπινη δράση και τα κοινωνικά γεγονότα, είναι άχρηστη, επειδή δεν λέει τίποτε για τη δράση.

Η δήλωση ότι μια ημέρα κάποιοι ηγεμόνες ή πολίτες που είχαν συναθροιστεί σε συνέλευση κατελήφθησαν αιφνιδίως από την έμπνευση ότι θα ήταν καλή ιδέα να ανταλλάσσουν έμμεσα, μέσω ενός ευρέως χρησιμοποιούμενου μέσου ανταλλαγής, δεν αποτελεί πρόταση σχετικά με την ανθρώπινη δράση. Απλώς μεταθέτει το υπό εξέταση πρόβλημα σε προγενέστερο σημείο.

Είναι αναγκαίο να κατανοήσουμε ότι δεν συνεισφέρουμε τίποτε στην επιστημονική κατανόηση των ανθρώπινων ενεργειών και των κοινωνικών φαινομένων όταν διακηρύσσουμε ότι αυτά δημιουργήθηκαν από το κράτος, από έναν χαρισματικό ηγέτη ή από μια έμπνευση που κατέλαβε ολόκληρο τον λαό. Ούτε αναιρούν τέτοιες δηλώσεις τις διδασκαλίες μιας θεωρίας η οποία καταδεικνύει πώς τέτοια φαινόμενα μπορούν να αναγνωριστούν ως «το ακούσιο αποτέλεσμα, η μη σκοπίμως σχεδιασμένη και επιδιωκόμενη συνισταμένη των ειδικών ατομικών προσπαθειών των μελών της κοινωνίας».6

3. Πρβλ. Mises, *The Theory of Money and Credit*, μτφρ. H. E. Batson, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1934, σσ. 34–37.

4. Το χρήμα μπορεί να βρίσκεται σε διαδικασία μεταφοράς· μπορεί να ταξιδεύει με τρένα, πλοία ή αεροπλάνα από έναν τόπο σε άλλον. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση τελεί πάντοτε υπό τον έλεγχο κάποιου και αποτελεί ιδιοκτησία κάποιου.

5. Πρβλ. τα έργα του Carl Menger, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Βιέννη, 1871, σσ. 250 επ.· ό.π., 2η έκδ., Βιέννη, 1923, σσ. 241 επ.· *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften*, Λειψία, 1883, σσ. 171 επ.

6. Πρβλ. Menger, *Untersuchungen*, ό.π., σ. 178.

4. Ο προσδιορισμός της αγοραστικής δύναμης του χρήματος

Μόλις ένα οικονομικό αγαθό αρχίσει να ζητείται όχι μόνο από εκείνους που επιθυμούν να το χρησιμοποιήσουν για κατανάλωση ή παραγωγή, αλλά και από ανθρώπους που επιθυμούν να το διακρατούν ως μέσο ανταλλαγής και να το διαθέσουν, όταν παραστεί ανάγκη, σε μια μεταγενέστερη πράξη ανταλλαγής, η ζήτησή του αυξάνεται. Έχει εμφανιστεί μια νέα χρήση του αγαθού αυτού, η οποία δημιουργεί πρόσθετη ζήτηση γι' αυτό. Όπως συμβαίνει με κάθε άλλο οικονομικό αγαθό, αυτή η πρόσθετη ζήτηση επιφέρει άνοδο της ανταλλακτικής του αξίας, δηλαδή της ποσότητας των άλλων αγαθών που προσφέρονται για την απόκτησή του. Η ποσότητα των άλλων αγαθών που μπορεί να αποκτηθεί με τη διάθεση ενός μέσου ανταλλαγής —η «τιμή» του,

εκφρασμένη σε όρους διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών— προσδιορίζεται εν μέρει από τη ζήτηση εκείνων που επιθυμούν να το αποκτήσουν ως μέσο ανταλλαγής. Αν οι άνθρωποι πάψουν να χρησιμοποιούν το συγκεκριμένο αγαθό ως μέσο ανταλλαγής, αυτή η πρόσθετη ειδική ζήτηση εξαφανίζεται και η «τιμή» του μειώνεται αναλόγως.

Επομένως, η ζήτηση ενός μέσου ανταλλαγής αποτελείται από δύο επιμέρους ζητήσεις: τη ζήτηση που εκδηλώνεται από την πρόθεση χρησιμοποίησής του στην κατανάλωση και την παραγωγή και τη ζήτηση που εκδηλώνεται από την πρόθεση χρησιμοποίησής του ως μέσου ανταλλαγής.7 Αναφορικά με το σύγχρονο μεταλλικό χρήμα γίνεται λόγος για βιομηχανική και για νομισματική ζήτηση. Η ανταλλακτική αξία —η αγοραστική δύναμη— ενός μέσου ανταλλαγής είναι η συνισταμένη της σωρευτικής επίδρασης των δύο αυτών επιμέρους ζητήσεων.

Το μέγεθος, όμως, εκείνου του τμήματος της ζήτησης ενός μέσου ανταλλαγής το οποίο οφείλεται στη λειτουργία του ως τέτοιου εξαρτάται από την ανταλλακτική του αξία. Το γεγονός αυτό εγείρει δυσχέρειες τις οποίες πολλοί οικονομολόγοι θεώρησαν άλυτες και, ως εκ τούτου, απέφυγαν να ακολουθήσουν περαιτέρω αυτή τη συλλογιστική πορεία. Είναι παράλογο, υποστήριξαν, να εξηγείται η αγοραστική δύναμη του χρήματος με αναφορά στη ζήτηση χρήματος και, ταυτοχρόνως, η ζήτηση χρήματος με αναφορά στην αγοραστική του δύναμη.

Η δυσχέρεια, ωστόσο, είναι απλώς φαινομενική. Η αγοραστική δύναμη την οποία εξηγούμε μέσω της έκτασης της ειδικής ζήτησης δεν είναι η ίδια αγοραστική δύναμη της οποίας το ύψος προσδιορίζει αυτή την ειδική ζήτηση. Το πρόβλημα είναι να συλλάβουμε τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του άμεσου μέλλοντος, της αμέσως

επερχόμενης στιγμής. Για την επίλυση αυτού του προβλήματος αναφερόμαστε στην αγοραστική δύναμη του άμεσου παρελθόντος, της στιγμής που μόλις παρήλθε. Πρόκειται για δύο διακριτά μεγέθη. Είναι εσφαλμένη η ένσταση ότι το θεώρημά μας, το οποίο μπορεί να αποκληθεί θεώρημα της παλινδρόμησης, κινείται σε φαύλο κύκλο.8

Οι επικριτές, όμως, αντιτείνουν ότι αυτό ισοδυναμεί απλώς με μετάθεση του προβλήματος προς τα πίσω. Διότι απομένει ακόμη να εξηγηθεί ο προσδιορισμός της χθεσινής αγοραστικής δύναμης. Αν αυτή εξηγηθεί με τον ίδιο τρόπο, μέσω αναφοράς στην αγοραστική δύναμη της προχθεσινής ημέρας, και ούτω καθεξής, τότε περιερχόμαστε σε μια επ' άπειρον αναδρομή. Αυτός ο συλλογισμός, ισχυρίζονται, ασφαλώς δεν αποτελεί πλήρη και λογικά ικανοποιητική επίλυση του υπό εξέταση προβλήματος. Εκείνο που οι επικριτές αυτοί παραβλέπουν είναι ότι η παλινδρόμηση δεν συνεχίζεται επ' άπειρον. Καταλήγει σε ένα σημείο στο οποίο η εξήγηση ολοκληρώνεται και κανένα περαιτέρω ερώτημα δεν παραμένει αναπάντητο. Αν ανατρέξουμε βήμα προς βήμα στην αγοραστική δύναμη του χρήματος, φθάνουμε τελικά στο σημείο όπου αρχίζει η χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου αγαθού ως μέσου ανταλλαγής. Στο σημείο αυτό, η ανταλλακτική αξία της προηγούμενης ημέρας προσδιορίζεται αποκλειστικά από τη μη χρηματική — βιομηχανική— ζήτηση, η οποία εκδηλώνεται μόνο από εκείνους που επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν το αγαθό σε χρήσεις διαφορετικές από εκείνη του μέσου ανταλλαγής.

Οι επικριτές συνεχίζουν, ωστόσο, υποστηρίζοντας ότι αυτό σημαίνει πως το τμήμα εκείνο της αγοραστικής δύναμης του χρήματος το οποίο οφείλεται στη λειτουργία του ως μέσου ανταλλαγής εξηγείται μέσω της χρησιμοποίησής του για βιομηχανικούς σκοπούς. Το ίδιο το πρόβλημα, δηλαδή η εξήγηση της ειδικά χρηματικής συνιστώσας της

ανταλλακτικής του αξίας, παραμένει άλυτο. Και εδώ, όμως, οι επικριτές σφάλλουν. Η συνιστώσα της αξίας του χρήματος που απορρέει από τις υπηρεσίες τις οποίες παρέχει ως μέσο ανταλλαγής εξηγείται πλήρως με αναφορά σε αυτές ακριβώς τις ειδικές χρηματικές υπηρεσίες και στη ζήτηση που αυτές δημιουργούν.

Δύο γεγονότα δεν μπορούν να αμφισβητηθούν και πράγματι δεν αμφισβητούνται από κανέναν. Πρώτον, η ζήτηση ενός μέσου ανταλλαγής προσδιορίζεται από εκτιμήσεις σχετικές με την ανταλλακτική του αξία, η οποία απορρέει τόσο από τις χρηματικές όσο και από τις βιομηχανικές υπηρεσίες που αυτό παρέχει. Δεύτερον, η ανταλλακτική αξία ενός αγαθού το οποίο δεν έχει ακόμη ζητηθεί για να χρησιμεύσει ως μέσο ανταλλαγής προσδιορίζεται αποκλειστικά από τη ζήτηση ανθρώπων που επιθυμούν να το χρησιμοποιήσουν για βιομηχανικούς σκοπούς, δηλαδή είτε για κατανάλωση είτε για παραγωγή. Το θεώρημα της παλινδρόμησης αποσκοπεί να ερμηνεύσει την πρώτη εμφάνιση χρηματικής ζήτησης για ένα αγαθό το οποίο προηγουμένως ζητούνταν αποκλειστικά για βιομηχανικούς σκοπούς, ως επηρεαζόμενη από την ανταλλακτική αξία που του αποδιδόταν εκείνη τη στιγμή αποκλειστικά λόγω των μη χρηματικών υπηρεσιών του. Αυτό ασφαλώς δεν συνεπάγεται ότι η ειδικά χρηματική ανταλλακτική αξία ενός μέσου ανταλλαγής εξηγείται βάσει της βιομηχανικής ανταλλακτικής του αξίας.

Τέλος, κατά του θεωρήματος της παλινδρόμησης προβλήθηκε η ένσταση ότι η προσέγγισή του είναι ιστορική και όχι θεωρητική. Ούτε αυτή η ένσταση είναι ορθή. Η ιστορική εξήγηση ενός γεγονότος συνίσταται στην κατάδειξη του τρόπου με τον οποίο αυτό προκλήθηκε από δυνάμεις και παράγοντες που δρούσαν σε ορισμένο χρόνο και τόπο. Αυτές οι επιμέρους δυνάμεις και οι επιμέρους παράγοντες αποτελούν τα

έσχατα στοιχεία της ερμηνείας. Είναι έσχατα δεδομένα και, ως τέτοια, δεν επιδέχονται περαιτέρω ανάλυση και αναγωγή. Η θεωρητική εξήγηση ενός φαινομένου συνίσταται στην αναγωγή της εμφάνισής του στη λειτουργία γενικών κανόνων που περιλαμβάνονται ήδη στο θεωρητικό σύστημα.

Το θεώρημα της παλινδρόμησης ανταποκρίνεται σε αυτή την απαίτηση. Ανάγει την ειδική ανταλλακτική αξία ενός μέσου ανταλλαγής στη λειτουργία του ως τέτοιου μέσου και στα θεωρήματα σχετικά με τη διαδικασία αξιολόγησης και διαμόρφωσης των τιμών, όπως αυτά έχουν αναπτυχθεί από τη γενική καταλλακτική θεωρία. Συνάγει μια ειδικότερη περίπτωση από τους κανόνες μιας γενικότερης θεωρίας. Καταδεικνύει πώς το ειδικό φαινόμενο αναδύεται κατ' ανάγκην από τη λειτουργία των κανόνων που ισχύουν γενικώς για όλα τα φαινόμενα. Δεν λέει: «Αυτό συνέβη τότε και εκεί». Λέει: «Αυτό συμβαίνει πάντοτε όταν εμφανίζονται οι σχετικές συνθήκες». Κάθε φορά που ένα αγαθό, το οποίο προηγουμένως δεν ζητούνταν για να χρησιμοποιηθεί ως μέσο ανταλλαγής, αρχίζει να ζητείται για αυτή τη χρήση, πρέπει να εμφανιστούν εκ νέου τα ίδια αποτελέσματα. Κανένα αγαθό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο ανταλλαγής αν, κατά την πρώτη στιγμή της χρησιμοποίησής του για αυτόν τον σκοπό, δεν διέθετε ανταλλακτική αξία λόγω άλλων χρήσεών του. Όλες αυτές οι προτάσεις, οι οποίες εμπεριέχονται στο θεώρημα της παλινδρόμησης, διατυπώνονται αποδεικτικά, όπως επιβάλλει ο απριορισμός της πραξεολογίας. Έτσι πρέπει να συμβεί. Κανείς δεν μπορεί ποτέ να κατασκευάσει επιτυχώς μια υποθετική περίπτωση στην οποία τα πράγματα θα εξελίσσονταν διαφορετικά.

Η αγοραστική δύναμη του χρήματος προσδιορίζεται από τη ζήτηση και την προσφορά, όπως συμβαίνει και με τις τιμές όλων των

πωλήσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Επειδή η δράση αποβλέπει πάντοτε σε μια περισσότερο ικανοποιητική διαμόρφωση των μελλοντικών συνθηκών, εκείνος που εξετάζει το ενδεχόμενο να αποκτήσει ή να διαθέσει χρήμα ενδιαφέρεται, βεβαίως, πρωτίστως για τη μελλοντική αγοραστική του δύναμη και τη μελλοντική διάρθρωση των τιμών. Δεν μπορεί, όμως, να σχηματίσει κρίση για τη μελλοντική αγοραστική δύναμη του χρήματος παρά μόνο εξετάζοντας τη διαμόρφωσή της στο άμεσο παρελθόν. Αυτό το γεγονός διαφοροποιεί ριζικά τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος από τον προσδιορισμό των αμοιβαίων ανταλλακτικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων πωλήσιμων αγαθών και υπηρεσιών.

Ως προς τα τελευταία, οι δρώντες δεν έχουν να εξετάσουν τίποτε άλλο πέρα από τη σημασία τους για τη μελλοντική ικανοποίηση αναγκών. Αν προσφέρεται προς πώληση ένα νέο εμπόρευμα, άγνωστο προηγουμένως, όπως συνέβη, παραδείγματος χάριν, με τους ραδιοφωνικούς δέκτες πριν από μερικές δεκαετίες, το μόνο ερώτημα που έχει σημασία για το άτομο είναι αν η ικανοποίηση που θα του προσφέρει η νέα συσκευή είναι μεγαλύτερη από εκείνη που αναμένει από τα αγαθά τα οποία θα πρέπει να στερηθεί για να την αγοράσει. Η γνώση των παρελθουσών τιμών αποτελεί για τον αγοραστή απλώς ένα μέσο αποκόμισης πλεονάσματος του καταναλωτή. Αν δεν απέβλεπε σε αυτόν τον σκοπό, θα μπορούσε, εφόσον χρειαζόταν, να διευθετήσει τις αγορές του χωρίς καμία εξοικείωση με τις αγοραίες τιμές του άμεσου παρελθόντος, οι οποίες στην καθημερινή γλώσσα αποκαλούνται παρούσες τιμές. Θα μπορούσε να διατυπώσει αξιολογικές κρίσεις χωρίς χρηματική αποτίμηση. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η εξάλειψη της μνήμης όλων των τιμών του παρελθόντος δεν θα εμπόδιζε τη διαμόρφωση νέων ανταλλακτικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων πωλήσιμων πραγμάτων.

Αν, όμως, χανόταν η γνώση της αγοραστικής δύναμης του χρήματος, η διαδικασία ανάπτυξης της έμμεσης ανταλλαγής και των μέσων ανταλλαγής θα έπρεπε να αρχίσει εκ νέου. Θα ήταν αναγκαίο να ξεκινήσει πάλι η χρησιμοποίηση ορισμένων αγαθών, περισσότερο εμπορεύσιμων από τα υπόλοιπα, ως μέσων ανταλλαγής. Η ζήτηση αυτών των αγαθών θα αυξανόταν και θα προσέθετε, στο μέγεθος της ανταλλακτικής αξίας που προερχόταν από τη βιομηχανική —μη χρηματική— χρήση τους, μια ειδική συνιστώσα οφειλόμενη στη νέα χρησιμοποίησή τους ως μέσων ανταλλαγής. Αναφορικά με το χρήμα, μια αξιολογική κρίση είναι δυνατή μόνον εφόσον μπορεί να θεμελιωθεί σε χρηματική αποτίμηση. Η αποδοχή ενός νέου είδους χρήματος προϋποθέτει ότι το συγκεκριμένο πράγμα διέθετε ήδη προηγούμενη ανταλλακτική αξία λόγω των υπηρεσιών που μπορεί να παρέχει άμεσα στην κατανάλωση ή στην παραγωγή. Ούτε ο αγοραστής ούτε ο πωλητής θα μπορούσαν να κρίνουν την αξία μιας νομισματικής μονάδας αν δεν διέθεταν πληροφορίες για την ανταλλακτική αξία —την αγοραστική δύναμή— της στο άμεσο παρελθόν.

Η σχέση μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς χρήματος, η οποία μπορεί να αποκληθεί χρηματική σχέση, προσδιορίζει το ύψος της αγοραστικής δύναμης. Η σημερινή χρηματική σχέση, όπως διαμορφώνεται με βάση τη χθεσινή αγοραστική δύναμη, προσδιορίζει τη σημερινή αγοραστική δύναμη. Εκείνος που επιθυμεί να αυξήσει το χρηματικό του υπόλοιπο περιορίζει τις αγορές του και αυξάνει τις πωλήσεις του, προκαλώντας έτσι μια τάση πτώσης των τιμών. Εκείνος που επιθυμεί να μειώσει το χρηματικό του υπόλοιπο αυξάνει τις αγορές του —είτε για κατανάλωση είτε για παραγωγή και επένδυση— και περιορίζει τις πωλήσεις του· προκαλεί έτσι μια τάση ανόδου των τιμών.

Οι μεταβολές στην προσφορά χρήματος πρέπει κατ' ανάγκην να μεταβάλλουν την κατανομή των πωλήσιμων αγαθών μεταξύ των διαφόρων ατόμων και επιχειρήσεων που τα κατέχουν. Η διαθέσιμη ποσότητα χρήματος σε ολόκληρο το σύστημα της αγοράς δεν μπορεί να αυξηθεί ή να μειωθεί παρά μόνο μέσω μιας αρχικής αύξησης ή μείωσης των χρηματικών υπολοίπων ορισμένων επιμέρους μελών του. Μπορούμε, αν θέλουμε, να υποθέσουμε ότι κάθε μέλος λαμβάνει ένα μερίδιο του πρόσθετου χρήματος ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία αυτό εισρέει στο σύστημα ή ότι συμμετέχει αναλόγως στη μείωση της ποσότητας του χρήματος. Είτε προβούμε είτε όχι σε αυτή την υπόθεση, το τελικό αποτέλεσμα της απόδειξής μας παραμένει το ίδιο. Το αποτέλεσμα αυτό είναι ότι οι μεταβολές στη διάρθρωση των τιμών, οι οποίες προκαλούνται από μεταβολές στην προσφορά χρήματος που είναι διαθέσιμη στο οικονομικό σύστημα, δεν επηρεάζουν ποτέ τις τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών στον ίδιο βαθμό και κατά την ίδια χρονική στιγμή.

Ας υποθέσουμε ότι η κυβέρνηση εκδίδει μια πρόσθετη ποσότητα χαρτονομίσματος. Σχεδιάζει είτε να αγοράσει εμπορεύματα και υπηρεσίες είτε να εξοφλήσει χρέη που έχει αναλάβει είτε να καταβάλει τόκους επί αυτών των χρεών. Όποια και αν είναι η περίπτωση, το δημόσιο ταμείο εισέρχεται στην αγορά με πρόσθετη ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες· είναι πλέον σε θέση να αγοράσει περισσότερα αγαθά απ' όσα μπορούσε να αγοράσει προηγουμένως. Οι τιμές των εμπορευμάτων που αγοράζει αυξάνονται.

Αν η κυβέρνηση δαπανούσε για τις αγορές της χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί μέσω της φορολογίας, οι φορολογούμενοι θα περιόριζαν τις αγορές τους και, ενώ οι τιμές των αγαθών που αγοράζει η κυβέρνηση θα αυξάνονταν, οι τιμές άλλων αγαθών θα μειώνονταν. Αυτή, όμως, η

πτώση των τιμών των αγαθών που συνήθιζαν να αγοράζουν οι φορολογούμενοι δεν επέρχεται αν η κυβέρνηση αυξήσει την ποσότητα του χρήματος που έχει στη διάθεσή της χωρίς να μειώσει την ποσότητα χρήματος που βρίσκεται στα χέρια του κοινού. Οι τιμές ορισμένων εμπορευμάτων —δηλαδή εκείνων που αγοράζει η κυβέρνηση— αυξάνονται αμέσως, ενώ οι τιμές των άλλων εμπορευμάτων παραμένουν προς το παρόν αμετάβλητες.

Η διαδικασία, όμως, συνεχίζεται. Εκείνοι που πωλούν τα εμπορεύματα τα οποία ζητεί η κυβέρνηση βρίσκονται πλέον και οι ίδιοι σε θέση να αγοράσουν περισσότερα απ' όσα αγόραζαν προηγουμένως. Επομένως, αυξάνονται και οι τιμές των πραγμάτων που τα πρόσωπα αυτά αγοράζουν σε μεγαλύτερες ποσότητες. Έτσι, η άνοδος εξαπλώνεται από μια ομάδα εμπορευμάτων και υπηρεσιών σε άλλες ομάδες, έως ότου αυξηθούν όλες οι τιμές και τα μισθολογικά ποσοστά. Συνεπώς, η άνοδος των τιμών δεν είναι ταυτόχρονη για τα διάφορα εμπορεύματα και τις διάφορες υπηρεσίες.

Όταν, τελικά, κατά την περαιτέρω εξέλιξη της αύξησης της ποσότητας του χρήματος, έχουν αυξηθεί όλες οι τιμές, η άνοδος δεν επηρεάζει στον ίδιο βαθμό τα διάφορα εμπορεύματα και τις διάφορες υπηρεσίες. Αυτό συμβαίνει επειδή η διαδικασία έχει επηρεάσει σε διαφορετικό βαθμό την υλική κατάσταση των διαφόρων ατόμων. Όσο η διαδικασία βρίσκεται σε εξέλιξη, ορισμένοι άνθρωποι απολαμβάνουν το όφελος των υψηλότερων τιμών για τα αγαθά ή τις υπηρεσίες που πωλούν, ενώ οι τιμές των πραγμάτων που αγοράζουν δεν έχουν ακόμη αυξηθεί ή δεν έχουν αυξηθεί στον ίδιο βαθμό. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν άνθρωποι που βρίσκονται στη δυσμενή θέση να πωλούν εμπορεύματα και υπηρεσίες των οποίων οι τιμές δεν έχουν ακόμη αυξηθεί ή δεν έχουν αυξηθεί στον ίδιο βαθμό με τις τιμές των αγαθών

που πρέπει να αγοράζουν για την καθημερινή τους κατανάλωση. Για τους πρώτους, η προοδευτική άνοδος των τιμών αποτελεί ευεργέτημα· για τους δεύτερους, συμφορά. Επιπλέον, οι οφειλέτες ευνοούνται εις βάρος των πιστωτών.

Όταν η διαδικασία φθάσει τελικά στο πέρας της, ο πλούτος των διαφόρων ατόμων έχει επηρεαστεί με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό. Ορισμένοι έχουν πλουτίσει και άλλοι έχουν φτωχύνει. Οι συνθήκες δεν είναι πλέον ίδιες με εκείνες που επικρατούσαν προηγουμένως. Η νέα κατάσταση πραγμάτων επιφέρει μεταβολές στην ένταση της ζήτησης για τα διάφορα αγαθά. Η αμοιβαία σχέση μεταξύ των χρηματικών τιμών των πωλήσιμων αγαθών και υπηρεσιών δεν είναι πλέον η ίδια με πριν. Η διάρθρωση των τιμών έχει μεταβληθεί, πέραν του γεγονότος ότι όλες οι χρηματικές τιμές έχουν αυξηθεί. Οι τελικές τιμές προς τη διαμόρφωση των οποίων τείνει η αγορά, αφού ολοκληρωθούν πλήρως οι επιδράσεις της αύξησης της ποσότητας του χρήματος, δεν ισούνται με τις προηγούμενες τελικές τιμές πολλαπλασιασμένες όλες με τον ίδιο συντελεστή.

Το κύριο σφάλμα τόσο της παλαιάς ποσοτικής θεωρίας όσο και της εξίσωσης των συναλλαγών των μαθηματικών οικονομολόγων έγκειται στο ότι αγνόησαν αυτό το θεμελιώδες ζήτημα. Οι μεταβολές στην προσφορά χρήματος πρέπει να επιφέρουν μεταβολές και σε άλλα δεδομένα. Το σύστημα της αγοράς, πριν και μετά την εισροή ή την εκροή μιας ποσότητας χρήματος, δεν μεταβάλλεται απλώς και μόνο κατά το ότι τα χρηματικά υπόλοιπα των ατόμων και οι τιμές έχουν αυξηθεί ή μειωθεί. Έχουν επέλθει επίσης μεταβολές στις αμοιβαίες ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Αν θέλει κανείς να καταφύγει σε μεταφορές, οι μεταβολές αυτές περιγράφονται ακριβέστερα με την εικόνα μιας επανάστασης των

τιμών παρά με την παραπλανητική εικόνα της ανόδου ή της πτώσης του «επιπέδου των τιμών».

Μπορούμε στο σημείο αυτό να παραβλέψουμε τις συνέπειες που προκαλεί η επίδραση στο περιεχόμενο όλων των ετεροχρονισμένων πληρωμών, όπως αυτές προβλέπονται από συμβάσεις. Θα ασχοληθούμε αργότερα τόσο με αυτές όσο και με τις επιδράσεις των νομισματικών γεγονότων στην κατανάλωση και την παραγωγή, στις επενδύσεις σε κεφαλαιουχικά αγαθά, καθώς και στη συσσώρευση και την ανάλωση κεφαλαίου. Ακόμη, όμως, και αν αφήσουμε κατά μέρος όλα αυτά τα ζητήματα, δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε ότι οι μεταβολές στην ποσότητα του χρήματος επηρεάζουν τις τιμές κατά άνισο τρόπο. Το πότε και σε ποιον βαθμό επηρεάζονται οι τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών εξαρτάται από τα δεδομένα κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης. Κατά τη διάρκεια μιας νομισματικής επέκτασης —ενός πληθωρισμού— η πρώτη αντίδραση δεν είναι απλώς ότι οι τιμές ορισμένων αγαθών αυξάνονται ταχύτερα και εντονότερα από τις τιμές άλλων. Ενδέχεται επίσης ορισμένες τιμές να μειωθούν αρχικά, επειδή τα αντίστοιχα αγαθά ζητούνται κατά κύριο λόγο από τις ομάδες των οποίων τα συμφέροντα πλήττονται.

Οι μεταβολές στη χρηματική σχέση δεν προκαλούνται μόνο από την έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος από τις κυβερνήσεις. Η αύξηση της παραγωγής των πολύτιμων μετάλλων που χρησιμοποιούνται ως χρήμα έχει τα ίδια αποτελέσματα, μολονότι, βεβαίως, μπορεί να ευνοεί ή να πλήττει διαφορετικές κατηγορίες του πληθυσμού. Οι τιμές αυξάνονται με τον ίδιο τρόπο αν, χωρίς αντίστοιχη μείωση της διαθέσιμης ποσότητας χρήματος, η ζήτηση χρήματος υποχωρήσει εξαιτίας μιας γενικής τάσης μείωσης των χρηματικών υπολοίπων. Το πρόσθετο χρήμα που δαπανάται ως αποτέλεσμα μιας τέτοιας «αποθησαύρισης»

προκαλεί τάση ανόδου των τιμών κατά τον ίδιο τρόπο όπως και το χρήμα που προέρχεται από τα χρυσωρυχεία ή το πιεστήριο εκτύπωσης χαρτονομίσματος.

Αντιστρόφως, οι τιμές μειώνονται όταν μειώνεται η προσφορά χρήματος —παραδείγματος χάριν, μέσω της απόσυρσης χαρτονομίσματος— ή όταν αυξάνεται η ζήτηση χρήματος — παραδείγματος χάριν, μέσω μιας τάσης προς «αποθησαύριση», δηλαδή προς διατήρηση μεγαλύτερων χρηματικών υπολοίπων. Η διαδικασία είναι πάντοτε άνιση και σταδιακή, δυσανάλογη και ασύμμετρη.

Θα μπορούσε να προβληθεί —και έχει πράγματι προβληθεί— η ένσταση ότι η συνήθης παραγωγή των χρυσωρυχείων, η οποία διοχετεύεται στην αγορά, μπορεί μεν να συνεπάγεται αύξηση της ποσότητας του χρήματος, αλλά δεν αυξάνει το εισόδημα, και ακόμη λιγότερο τον πλούτο, των ιδιοκτητών των ορυχείων. Οι άνθρωποι αυτοί αποκτούν μόνο το «κανονικό» τους εισόδημα και, συνεπώς, η δαπάνη του δεν μπορεί να διαταράξει τις συνθήκες της αγοράς και τις επικρατούσες τάσεις προς τη διαμόρφωση των τελικών τιμών και την ισορροπία της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Για αυτούς, η ετήσια παραγωγή των ορυχείων δεν σημαίνει αύξηση του πλούτου και δεν τους ωθεί να προσφέρουν υψηλότερες τιμές. Θα εξακολουθήσουν να διαβιούν με το ίδιο βιοτικό επίπεδο όπως και προηγουμένως. Οι δαπάνες τους εντός αυτών των ορίων δεν θα επιφέρουν επανάσταση στην αγορά. Επομένως, η συνήθης ποσότητα παραγωγής χρυσού, μολονότι ασφαλώς αυξάνει τη διαθέσιμη ποσότητα χρήματος, δεν μπορεί να θέσει σε κίνηση τη διαδικασία της υποτίμησης. Είναι ουδέτερη ως προς τις τιμές.

Απέναντι σε αυτόν τον συλλογισμό πρέπει πρωτίστως να παρατηρηθεί ότι, σε μια αναπτυσσόμενη οικονομία όπου ο πληθυσμός

αυξάνεται και τελειοποιούνται ο καταμερισμός της εργασίας και το επακόλουθό του, η βιομηχανική εξειδίκευση, επικρατεί τάση αύξησης της ζήτησης χρήματος. Νέοι άνθρωποι εμφανίζονται στο προσκήνιο και επιθυμούν να σχηματίσουν χρηματικά υπόλοιπα. Η έκταση της οικονομικής αυτάρκειας, δηλαδή της παραγωγής για τις ίδιες ανάγκες του νοικοκυριού, συρρικνώνεται και οι άνθρωποι εξαρτώνται περισσότερο από την αγορά· αυτό, σε γενικές γραμμές, τους ωθεί να αυξήσουν τη διακράτηση χρήματος.

Έτσι, η τάση ανόδου των τιμών που απορρέει από τη λεγόμενη «κανονική» παραγωγή χρυσού συναντά μια τάση πτώσης των τιμών η οποία απορρέει από την αυξημένη ζήτηση για χρηματικά υπόλοιπα. Ωστόσο, αυτές οι δύο αντίρροπες τάσεις δεν αλληλοεξουδετερώνονται. Καθεμία από τις δύο διαδικασίες ακολουθεί τη δική της πορεία και καθεμία προκαλεί αναδιάταξη των υφιστάμενων κοινωνικών συνθηκών, καθιστώντας ορισμένους ανθρώπους πλουσιότερους και άλλους φτωχότερους. Και οι δύο επηρεάζουν τις τιμές των διαφόρων αγαθών σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικό βαθμό.

Είναι αλήθεια ότι η άνοδος των τιμών ορισμένων εμπορευμάτων, την οποία προκαλεί η μία από αυτές τις διαδικασίες, μπορεί τελικά να αντισταθμιστεί από την πτώση που προκαλεί η άλλη. Ενδέχεται, στο τέλος, ορισμένες ή και πολλές τιμές να επανέλθουν στο προηγούμενο ύψος τους. Αυτό, όμως, το τελικό αποτέλεσμα δεν απορρέει από την απουσία κινήσεων που προκαλούνται από μεταβολές στη χρηματική σχέση. Αποτελεί, αντιθέτως, τη συνισταμένη της σύμπτωσης δύο ανεξάρτητων μεταξύ τους διαδικασιών, καθεμία από τις οποίες επιφέρει μεταβολές τόσο στα δεδομένα της αγοράς όσο και στις υλικές συνθήκες διαφόρων ατόμων και ομάδων ατόμων. Η νέα διάρθρωση των τιμών μπορεί να μη διαφέρει πολύ από την προηγούμενη. Αποτελεί, όμως, τη

συνισταμένη δύο σειρών μεταβολών, οι οποίες έχουν επιφέρει όλους τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που ενυπήρχαν σε αυτές.

Το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες των χρυσωρυχείων βασίζονται σε σταθερές ετήσιες εισπράξεις από την παραγωγή χρυσού δεν αναιρεί την επίδραση του νεοεξορυχθέντος χρυσού στις τιμές. Οι ιδιοκτήτες των ορυχείων λαμβάνουν από την αγορά, σε αντάλλαγμα για τον παραγόμενο χρυσό, τα αγαθά και τις υπηρεσίες που απαιτούνται για τις εξορυκτικές τους δραστηριότητες, καθώς και τα αγαθά που χρειάζονται για την κατανάλωσή τους και τις επενδύσεις τους σε άλλους κλάδους παραγωγής. Αν δεν είχαν παραγάγει αυτή την ποσότητα χρυσού, οι τιμές δεν θα είχαν επηρεαστεί από αυτήν.

Δεν έχει σημασία ότι είχαν προβλέψει τη μελλοντική απόδοση των ορυχείων και την είχαν κεφαλαιοποιήσει ούτε ότι είχαν προσαρμόσει το βιοτικό τους επίπεδο στην προσδοκία σταθερών εισπράξεων από τις εξορυκτικές δραστηριότητες. Οι επιδράσεις που ασκεί ο νεοεξορυχθείς χρυσός στις δαπάνες τους, καθώς και στις δαπάνες εκείνων των ανθρώπων στα χρηματικά υπόλοιπα των οποίων εισέρχεται αργότερα, βήμα προς βήμα, αρχίζουν μόνο τη στιγμή κατά την οποία ο χρυσός αυτός καθίσταται διαθέσιμος στα χέρια των ιδιοκτητών των ορυχείων. Αν, εν αναμονή μελλοντικών αποδόσεων, είχαν δαπανήσει χρήμα σε προγενέστερο χρόνο και η αναμενόμενη απόδοση δεν είχε πραγματοποιηθεί, η κατάσταση δεν θα διέφερε από άλλες περιπτώσεις στις οποίες η κατανάλωση χρηματοδοτήθηκε με πίστωση βασισμένη σε προσδοκίες που δεν επιβεβαιώθηκαν από τα μεταγενέστερα γεγονότα.

Οι μεταβολές στο ύψος του επιθυμητού χρηματικού υπολοίπου των διαφόρων ανθρώπων αλληλοεξουδετερώνονται μόνο στον βαθμό που επαναλαμβάνονται τακτικά και συνδέονται μεταξύ τους με αμοιβαία αιτιώδη σχέση. Οι μισθωτοί δεν αμείβονται καθημερινά, αλλά σε

ορισμένες ημερομηνίες πληρωμής για περίοδο μίας ή περισσότερων εβδομάδων. Δεν σχεδιάζουν να διατηρούν το χρηματικό τους υπόλοιπο στο ίδιο επίπεδο καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μεταξύ δύο ημερομηνιών πληρωμής· το ποσό των χρημάτων στις τσέπες τους μειώνεται όσο πλησιάζει η επόμενη ημέρα πληρωμής. Από την άλλη πλευρά, οι έμποροι που τους προμηθεύουν με τα αναγκαία για τη διαβίωσή τους αγαθά αυξάνουν αντιστοίχως τα χρηματικά τους υπόλοιπα.

Οι δύο κινήσεις αλληλοπροσδιορίζονται· μεταξύ τους υπάρχει αιτιώδης αλληλεξάρτηση, η οποία τις εναρμονίζει τόσο χρονικά όσο και ποσοτικά. Ούτε ο έμπορος ούτε ο πελάτης του αφήνει να επηρεαστεί από αυτές τις επαναλαμβανόμενες διακυμάνσεις. Τα σχέδιά τους σχετικά με τα χρηματικά τους υπόλοιπα, καθώς και, αντιστοίχως, οι επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και οι καταναλωτικές τους δαπάνες, καταλαμβάνουν ολόκληρη την περίοδο και τη λαμβάνουν υπόψη ως ενιαίο σύνολο.

Αυτό το φαινόμενο οδήγησε τους οικονομολόγους στην εικόνα μιας τακτικής κυκλοφορίας του χρήματος και στην παραμέληση των μεταβολών στα χρηματικά υπόλοιπα των ατόμων. Ωστόσο, βρισκόμαστε ενώπιον μιας αλληλουχίας που περιορίζεται σε ένα στενό και σαφώς οριοθετημένο πεδίο. Η εξουδετέρωση μπορεί να επέλθει μόνο στον βαθμό που η αύξηση του χρηματικού υπολοίπου μιας ομάδας ανθρώπων συνδέεται χρονικά και ποσοτικά με τη μείωση του χρηματικού υπολοίπου μιας άλλης ομάδας και στον βαθμό που οι μεταβολές αυτές αυτοαναιρούνται κατά τη διάρκεια μιας περιόδου την οποία τα μέλη και των δύο ομάδων αντιμετωπίζουν ως ενιαίο σύνολο κατά τον προγραμματισμό των χρηματικών τους υπολοίπων. Πέραν αυτού του πεδίου, δεν τίθεται ζήτημα τέτοιας εξουδετέρωσης.

7. Τα προβλήματα του χρήματος που προορίζεται αποκλειστικά να υπηρετεί ως μέσο ανταλλαγής και δεν είναι κατάλληλο να παρέχει άλλες υπηρεσίες, λόγω των οποίων θα μπορούσε να ζητείται, εξετάζονται κατωτέρω, στην ενότητα 9.

8. Ο συγγραφέας διατύπωσε για πρώτη φορά αυτό το θεώρημα της παλινδρόμησης της αγοραστικής δύναμης στην πρώτη έκδοση του έργου του *Theory of Money and Credit*, η οποία δημοσιεύθηκε το 1912 · βλ. σσ. 97–123 της αγγλικής μετάφρασης. Το θεώρημά του έχει επικριθεί από διάφορες απόψεις. Ορισμένες από τις ενστάσεις που διατυπώθηκαν, ιδίως εκείνες του B. M. Anderson στο οξυδερκές έργο του *The Value of Money*, το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1917 · πρβλ. σσ. 100 επ. της έκδοσης του 1936, χρήζουν ιδιαίτερα προσεκτικής εξέτασης. Η σπουδαιότητα των σχετικών προβλημάτων καθιστά επίσης αναγκαία τη στάθμιση των ενστάσεων του H. Ellis, *German Monetary Theory 1905–1933*, Cambridge, 1934, σσ. 77 επ. Στο ανωτέρω κείμενο όλες οι ενστάσεις που προβλήθηκαν εξειδικεύονται και εξετάζονται κριτικά.

5. Το πρόβλημα των Hume και Mill και η κινητήρια δύναμη του χρήματος

Είναι δυνατόν να συλλάβουμε μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία οι μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του χρήματος επέρχονται ταυτοχρόνως και στον ίδιο βαθμό ως προς όλα τα εμπορεύματα και τις υπηρεσίες, και αναλογικά προς τη μεταβολή που έχει επέλθει είτε στη ζήτηση είτε στην προσφορά χρήματος; Με άλλα λόγια, είναι δυνατόν να συλλάβουμε την ύπαρξη ουδέτερου χρήματος στο πλαίσιο ενός οικονομικού συστήματος το οποίο δεν αντιστοιχεί στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας; Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτό το κρίσιμο ερώτημα πρόβλημα των Hume και Mill.

Είναι αναμφισβήτητο ότι ούτε ο Hume ούτε ο Mill κατόρθωσαν να δώσουν καταφατική απάντηση σε αυτό το ερώτημα.9 Είναι, άραγε, δυνατόν να απαντηθεί κατηγορηματικά αρνητικά;

Ας φανταστούμε δύο συστήματα ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, τα Α και Β. Τα δύο συστήματα είναι ανεξάρτητα και δεν συνδέονται με κανέναν τρόπο μεταξύ τους. Διαφέρουν μόνο κατά το ότι σε κάθε ποσότητα χρήματος m στο Α αντιστοιχεί μια ποσότητα nm στο Β, όπου το n είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο του 1. Υποθέτουμε ότι δεν υπάρχουν ετεροχρονισμένες πληρωμές και ότι το χρήμα που χρησιμοποιείται και στα δύο συστήματα εξυπηρετεί αποκλειστικά χρηματικούς σκοπούς και δεν επιδέχεται καμία μη χρηματική χρήση. Κατά συνέπεια, οι τιμές στα δύο συστήματα βρίσκονται σε αναλογία $1 : n$. Είναι νοητό να μεταβληθούν μονομιάς οι συνθήκες στο Α κατά τέτοιον τρόπο ώστε να καταστούν απολύτως ισοδύναμες με τις συνθήκες στο Β;

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα πρέπει προφανώς να είναι αρνητική. Εκείνος που θέλει να απαντήσει καταφατικά πρέπει να υποθέσει ότι ένας *deus ex machina* προσεγγίζει κάθε άτομο ακριβώς την ίδια στιγμή, αυξάνει ή μειώνει το χρηματικό του υπόλοιπο πολλαπλασιάζοντάς το επί n και του λέει ότι στο εξής πρέπει να πολλαπλασιάζει επί n όλα τα δεδομένα των τιμών που χρησιμοποιεί στις αποτιμήσεις και στους υπολογισμούς του. Αυτό δεν μπορεί να συμβεί χωρίς θαύμα.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι, στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, η ίδια η έννοια του χρήματος εξαφανίζεται και μετατρέπεται σε μια άυλη υπολογιστική διαδικασία, η οποία είναι αυτοαντιφατική και στερείται κάθε νοήματος.10 Είναι αδύνατον να αποδοθεί οποιαδήποτε λειτουργία στην έμμεση ανταλλαγή,

στα μέσα ανταλλαγής και στο χρήμα στο πλαίσιο ενός νοητικού κατασκευάσματος του οποίου χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι το αμετάβλητο και η ακαμψία των συνθηκών.

Όπου δεν υπάρχει αβεβαιότητα ως προς το μέλλον, δεν υπάρχει ανάγκη διακράτησης χρηματικού υπολοίπου. Επειδή το χρήμα πρέπει κατ' ανάγκην να διακρατείται από τους ανθρώπους στα χρηματικά τους υπόλοιπα, δεν μπορεί να υπάρχει χρήμα. Η χρησιμοποίηση μέσων ανταλλαγής και η διακράτηση χρηματικών υπολοίπων προϋποθέτουν τη μεταβλητότητα των οικονομικών δεδομένων. Το χρήμα αποτελεί αφ' εαυτού στοιχείο μεταβολής· η ύπαρξή του είναι ασυμβίβαστη με την ιδέα μιας κανονικής ροής γεγονότων σε μια ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία.

Κάθε μεταβολή στη χρηματική σχέση μεταβάλλει —πέραν των επιδράσεών της στις ετεροχρονισμένες πληρωμές— τις συνθήκες των επιμέρους μελών της κοινωνίας. Ορισμένοι γίνονται πλουσιότεροι και άλλοι φτωχότεροι. Ενδέχεται οι επιδράσεις μιας μεταβολής στη ζήτηση και την προσφορά χρήματος να συναντήσουν τις επιδράσεις αντίρροπων μεταβολών που επέρχονται, σε γενικές γραμμές, κατά την ίδια χρονική στιγμή και στον ίδιο βαθμό. Ενδέχεται η συνισταμένη των δύο αντίρροπων κινήσεων να είναι τέτοια ώστε να μην εμφανίζονται ευδιάκριτες μεταβολές στη διάρθρωση των τιμών. Ακόμη και τότε, όμως, δεν απουσιάζουν οι επιδράσεις στις συνθήκες των διαφόρων ατόμων.

Κάθε μεταβολή στη χρηματική σχέση ακολουθεί τη δική της πορεία και παράγει τα δικά της ιδιαίτερα αποτελέσματα. Αν μια πληθωριστική και μια αποπληθωριστική κίνηση εκδηλωθούν ταυτοχρόνως ή αν έναν πληθωρισμό ακολουθήσει χρονικά ένας αποπληθωρισμός κατά τέτοιον τρόπο ώστε οι τιμές να μη μεταβληθούν τελικά σε μεγάλο βαθμό, οι

κοινωνικές συνέπειες των δύο κινήσεων δεν αλληλοαναιρούνται. Στις κοινωνικές συνέπειες του πληθωρισμού προστίθενται εκείνες του αποπληθωρισμού. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι όλοι ή έστω οι περισσότεροι από όσους ευνοήθηκαν από τη μία κίνηση θα πληγούν από τη δεύτερη ή αντιστρόφως.

Το χρήμα δεν είναι ούτε αφηρημένη λογιστική μονάδα ούτε μέτρο της αξίας ή των τιμών. Είναι κατ' ανάγκην οικονομικό αγαθό και, ως τέτοιο, αξιολογείται και αποτιμάται βάσει των δικών του ιδιοτήτων, δηλαδή βάσει των υπηρεσιών που αναμένει ο άνθρωπος από τη διακράτησή του ως χρηματικού υπολοίπου. Στην αγορά υπάρχουν πάντοτε μεταβολή και κίνηση. Ακριβώς επειδή υπάρχουν διακυμάνσεις, υπάρχει χρήμα. Το χρήμα αποτελεί στοιχείο μεταβολής όχι επειδή «κυκλοφορεί», αλλά επειδή διακρατείται σε χρηματικά υπόλοιπα. Μόνο επειδή οι άνθρωποι αναμένουν μεταβολές για το είδος και την έκταση των οποίων δεν διαθέτουν καμία βέβαιη γνώση διακρατούν χρήμα.

Μολονότι το χρήμα μπορεί να νοηθεί μόνο σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία, αποτελεί το ίδιο στοιχείο περαιτέρω μεταβολών. Κάθε μεταβολή των οικονομικών δεδομένων το θέτει σε κίνηση και το καθιστά κινητήρια δύναμη νέων μεταβολών. Κάθε μετατόπιση στην αμοιβαία σχέση των ανταλλακτικών αναλογιών μεταξύ των διαφόρων μη χρηματικών αγαθών δεν επιφέρει μόνο μεταβολές στην παραγωγή και σε ό,τι αποκαλείται συνήθως διανομή, αλλά προκαλεί επίσης μεταβολές στη χρηματική σχέση και, μέσω αυτών, περαιτέρω μεταβολές. Τίποτε δεν μπορεί να συμβεί στη σφαίρα των πωλήσιμων αγαθών χωρίς να επηρεάσει τη σφαίρα του χρήματος, και καθετί που συμβαίνει στη σφαίρα του χρήματος επηρεάζει τη σφαίρα των εμπορευμάτων.

Η έννοια ενός ουδέτερου χρήματος δεν είναι λιγότερο αντιφατική από την έννοια ενός χρήματος με σταθερή αγοραστική δύναμη. Ένα χρήμα χωρίς δική του κινητήρια δύναμη δεν θα ήταν, όπως υποθέτουν οι άνθρωποι, τέλειο χρήμα· δεν θα ήταν καθόλου χρήμα.

Αποτελεί δημοφιλή πλάνη η πεποίθηση ότι το τέλειο χρήμα πρέπει να είναι ουδέτερο και να διαθέτει αμετάβλητη αγοραστική δύναμη, καθώς και ότι σκοπός της νομισματικής πολιτικής πρέπει να είναι η πραγμάτωση αυτού του τέλειου χρήματος. Είναι εύκολο να κατανοηθεί αυτή η ιδέα ως αντίδραση απέναντι στα ακόμη δημοφιλέστερα αιτήματα των πληθωριστών. Αποτελεί, όμως, υπερβολική αντίδραση· είναι αφ' εαυτής συγκεχυμένη και αντιφατική και έχει προκαλέσει μεγάλη καταστροφή, επειδή ενισχύθηκε από μια βαθιά ριζωμένη πλάνη που ενυπάρχει στη σκέψη πολλών φιλοσόφων και οικονομολόγων.

Οι στοχαστές αυτοί παραπλανώνται από τη διαδεδομένη πεποίθηση ότι μια κατάσταση ακινησίας είναι τελειότερη από μια κατάσταση κίνησης. Η αντίληψή τους περί τελειότητας συνεπάγεται ότι δεν μπορεί να νοηθεί καμία τελειότερη κατάσταση και ότι, κατά συνέπεια, κάθε μεταβολή θα την υποβάθμιζε. Το καλύτερο που μπορεί να λεχθεί για μια κίνηση είναι ότι κατευθύνεται προς την επίτευξη μιας κατάστασης τελειότητας στην οποία επικρατεί ακινησία, επειδή κάθε περαιτέρω κίνηση θα οδηγούσε σε μια λιγότερο τέλεια κατάσταση. Η κίνηση αντιμετωπίζεται ως απουσία ισορροπίας και πλήρους ικανοποίησης, ως εκδήλωση δυσχέρειας και στέρησης.

Στον βαθμό που τέτοιες σκέψεις απλώς διαπιστώνουν ότι η δράση αποβλέπει στην εξάλειψη της δυσφορίας και, τελικά, στην επίτευξη πλήρους ικανοποίησης, είναι βάσιμες. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι η ακινησία και η ισορροπία δεν απαντούν μόνο σε μια κατάσταση στην οποία η πλήρης ικανοποίηση έχει καταστήσει τους ανθρώπους

απολύτως ευτυχείς, αλλά εξίσου και σε μια κατάσταση στην οποία, μολονότι στερούνται πολλά από πολλές απόψεις, δεν διακρίνουν κανένα μέσο βελτίωσης της θέσης τους. Η απουσία δράσης δεν αποτελεί μόνο αποτέλεσμα πλήρους ικανοποίησης· μπορεί εξίσου να είναι επακόλουθο της αδυναμίας να καταστούν τα πράγματα περισσότερο ικανοποιητικά. Μπορεί να σημαίνει απελπισία όσο και ικανοποίηση.

Με το πραγματικό σύμπαν της δράσης και της αδιάκοπης μεταβολής, με ένα οικονομικό σύστημα που δεν μπορεί να είναι άκαμπτο, δεν συμβιβάζονται ούτε η ουδετερότητα του χρήματος ούτε η σταθερότητα της αγοραστικής του δύναμης. Ένας κόσμος του είδους που προϋποθέτουν οι αναγκαίες συνθήκες του ουδέτερου και σταθερού χρήματος θα ήταν ένας κόσμος χωρίς δράση.

Επομένως, δεν είναι ούτε παράδοξο ούτε επιλήψιμο το γεγονός ότι, στο πλαίσιο ενός τέτοιου μεταβαλλόμενου κόσμου, το χρήμα δεν είναι ούτε ουδέτερο ούτε σταθερό ως προς την αγοραστική του δύναμη. Όλα τα σχέδια που αποβλέπουν στο να καταστήσουν το χρήμα ουδέτερο και σταθερό είναι αντιφατικά. Το χρήμα αποτελεί στοιχείο της δράσης και, κατά συνέπεια, της μεταβολής. Οι μεταβολές στη χρηματική σχέση, δηλαδή στη σχέση μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς χρήματος, επηρεάζουν την ανταλλακτική σχέση μεταξύ, αφενός, του χρήματος και, αφετέρου, των πωλήσιμων εμπορευμάτων. Οι μεταβολές αυτές δεν επηρεάζουν ταυτοχρόνως και στον ίδιο βαθμό τις τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Κατά συνέπεια, επηρεάζουν με διαφορετικό τρόπο τον πλούτο των διαφόρων μελών της κοινωνίας.

9. Πρβλ. Mises, *Theory of Money and Credit*, σσ. 140–142.

10. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 249.

6. Χρηματογενείς και αγαθογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης

Οι μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του χρήματος, δηλαδή στην ανταλλακτική σχέση μεταξύ του χρήματος και των πωλήσιμων αγαθών και εμπορευμάτων, μπορούν να προέρχονται είτε από την πλευρά του χρήματος είτε από την πλευρά των πωλήσιμων αγαθών και εμπορευμάτων. Η μεταβολή των δεδομένων που τις προκαλεί μπορεί να επέλθει είτε στη ζήτηση και την προσφορά χρήματος είτε στη ζήτηση και την προσφορά των άλλων αγαθών και υπηρεσιών. Μπορούμε, κατά συνέπεια, να διακρίνουμε μεταξύ χρηματογενών και αγαθογενών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης.

Οι αγαθογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης μπορούν να προκληθούν από μεταβολές στην προσφορά εμπορευμάτων και

υπηρεσιών ή στη ζήτηση επιμέρους εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Μια γενική αύξηση ή μείωση της ζήτησης για όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες, ή για το μεγαλύτερο μέρος τους, μπορεί να προέλθει μόνο από την πλευρά του χρήματος.

Ας εξετάσουμε τώρα τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες των μεταβολών στην αγοραστική δύναμη του χρήματος υπό τις ακόλουθες τρεις παραδοχές: πρώτον, ότι το εν λόγω χρήμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο ως χρήμα —δηλαδή ως μέσο ανταλλαγής— και δεν μπορεί να εξυπηρετήσει κανέναν άλλο σκοπό· δεύτερον, ότι υπάρχει μόνο ανταλλαγή παρόντων αγαθών έναντι μελλοντικών αγαθών· και, τρίτον, ότι παραβλέπουμε τις επιδράσεις των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης στον χρηματικό υπολογισμό.

Υπό αυτές τις παραδοχές, το μόνο που επιφέρουν οι χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης είναι μετατοπίσεις στην κατανομή του πλούτου μεταξύ διαφορετικών ατόμων. Ορισμένοι γίνονται πλουσιότεροι και άλλοι φτωχότεροι· ορισμένοι εφοδιάζονται καλύτερα και άλλοι χειρότερα· ό,τι κερδίζουν κάποιοι το πληρώνουν με τις απώλειές τους κάποιοι άλλοι. Θα ήταν, ωστόσο, ανεπίτρεπτο να ερμηνεύσουμε αυτό το γεγονός λέγοντας ότι η συνολική ικανοποίηση παρέμεινε αμετάβλητη ή ότι, μολονότι δεν επήλθαν μεταβολές στη συνολική προσφορά, η κατάσταση της συνολικής ικανοποίησης ή το άθροισμα της ευτυχίας αυξήθηκε ή μειώθηκε λόγω των μεταβολών στην κατανομή του πλούτου. Οι έννοιες της συνολικής ικανοποίησης και της συνολικής ευτυχίας είναι κενές περιεχομένου. Είναι αδύνατον να βρεθεί ένα μέτρο σύγκρισης των διαφορετικών βαθμών ικανοποίησης ή ευτυχίας που επιτυγχάνουν διαφορετικά άτομα.

Οι χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης προκαλούν εμμέσως περαιτέρω μεταβολές, ευνοώντας είτε τη συσσώρευση

πρόσθετου κεφαλαίου είτε την ανάλωση του διαθέσιμου κεφαλαίου. Το αν θα εμφανιστούν τέτοιες δευτερογενείς επιδράσεις και προς ποια κατεύθυνση θα κινηθούν εξαρτάται από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε περίπτωσης. Θα εξετάσουμε αυτά τα σημαντικά προβλήματα σε μεταγενέστερο σημείο.11

Οι αγαθογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης δεν είναι ενίοτε τίποτε άλλο παρά συνέπειες μιας μετατόπισης της ζήτησης από ορισμένα αγαθά προς άλλα. Αν, όμως, προκαλούνται από αύξηση ή μείωση της προσφοράς αγαθών, δεν αποτελούν απλώς μεταβιβάσεις από ορισμένους ανθρώπους προς άλλους. Δεν σημαίνουν ότι ο Πέτρος κερδίζει ό,τι έχασε ο Παύλος. Ορισμένοι άνθρωποι μπορεί να γίνουν πλουσιότεροι χωρίς να γίνει κανείς φτωχότερος, και αντιστρόφως.

Μπορούμε να περιγράψουμε το γεγονός αυτό ως εξής: έστω Α και Β δύο ανεξάρτητα συστήματα τα οποία δεν συνδέονται με κανέναν τρόπο μεταξύ τους. Και στα δύο συστήματα χρησιμοποιείται το ίδιο είδος χρήματος, ένα χρήμα το οποίο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για κανέναν μη χρηματικό σκοπό. Ας υποθέσουμε τώρα, ως πρώτη περίπτωση, ότι τα Α και Β διαφέρουν μεταξύ τους μόνο κατά το ότι στο Β η συνολική προσφορά χρήματος είναι nm, όπου m είναι η συνολική προσφορά χρήματος στο Α, και ότι σε κάθε χρηματικό υπόλοιπο c και σε κάθε χρηματικά εκφρασμένη απαίτηση d στο Α αντιστοιχούν ένα χρηματικό υπόλοιπο nc και μια απαίτηση nd στο Β. Από κάθε άλλη άποψη, το Α είναι όμοιο με το Β. Κατόπιν υποθέτουμε, ως δεύτερη περίπτωση, ότι τα Α και Β διαφέρουν μεταξύ τους μόνο κατά το ότι στο Β η συνολική προσφορά ενός ορισμένου εμπορεύματος r είναι np, όπου είναι η συνολική προσφορά αυτού του εμπορεύματος στο Α, και ότι σε κάθε απόθεμα v του εμπορεύματος r στο Α αντιστοιχεί ένα απόθεμα στο Β. Και στις δύο περιπτώσεις, το n είναι μεγαλύτερο από 1. Αν

ρωτήσουμε κάθε άτομο στο Α αν είναι διατεθειμένο να υποστεί έστω και την παραμικρή θυσία προκειμένου να ανταλλάξει τη θέση του με την αντίστοιχη θέση στο Β, στην πρώτη περίπτωση η απάντηση θα είναι ομόφωνα αρνητική. Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, όλοι οι κάτοχοι του r, καθώς και όλοι όσοι δεν κατέχουν καθόλου r αλλά επιθυμούν να αποκτήσουν κάποια ποσότητά του —δηλαδή τουλάχιστον ένα άτομο— θα απαντήσουν καταφατικά.

Οι υπηρεσίες που παρέχει το χρήμα εξαρτώνται από το ύψος της αγοραστικής του δύναμης. Κανείς δεν επιθυμεί να διατηρεί στο χρηματικό του υπόλοιπο έναν ορισμένο αριθμό χρηματικών τεμαχίων ή ένα ορισμένο βάρος χρήματος· επιθυμεί να διατηρεί χρηματικό υπόλοιπο ορισμένου ύψους αγοραστικής δύναμης. Καθώς η λειτουργία της αγοράς τείνει να προσδιορίζει την τελική κατάσταση της αγοραστικής δύναμης του χρήματος σε εκείνο το ύψος στο οποίο συμπίπτουν η προσφορά και η ζήτηση χρήματος, δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει πλεόνασμα ή έλλειμμα χρήματος. Κάθε άτομο χωριστά και όλα τα άτομα από κοινού απολαμβάνουν πάντοτε πλήρως τα πλεονεκτήματα που μπορούν να αντλήσουν από την έμμεση ανταλλαγή και τη χρήση του χρήματος, ανεξάρτητα από το αν η συνολική ποσότητα του χρήματος είναι μεγάλη ή μικρή.

Οι μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του χρήματος προκαλούν μεταβολές στην κατανομή του πλούτου μεταξύ των διαφόρων μελών της κοινωνίας. Από τη σκοπιά των ανθρώπων που επιδιώκουν να πλουτίσουν μέσω τέτοιων μεταβολών, η προσφορά χρήματος μπορεί να χαρακτηριστεί ανεπαρκής ή υπερβολική, και η επιθυμία για τέτοια κέρδη μπορεί να οδηγήσει σε πολιτικές σχεδιασμένες να προκαλέσουν χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης. Ωστόσο, οι

υπηρεσίες που παρέχει το χρήμα δεν μπορούν ούτε να βελτιωθούν ούτε να αποκατασταθούν μέσω μεταβολής της προσφοράς του.

Μπορεί να εμφανιστεί πλεόνασμα ή έλλειμμα χρήματος στο χρηματικό υπόλοιπο ενός ατόμου. Μια τέτοια κατάσταση, όμως, μπορεί να διορθωθεί με την αύξηση ή τη μείωση της κατανάλωσης ή της επένδυσης. Δεν πρέπει, βεβαίως, να υποκύπτει κανείς στη διαδεδομένη σύγχυση μεταξύ της ζήτησης χρήματος προς διακράτηση ως χρηματικού υπολοίπου και της επιθυμίας για περισσότερο πλούτο. Η ποσότητα χρήματος που είναι διαθέσιμη στο σύνολο της οικονομίας επαρκεί πάντοτε για να εξασφαλίσει σε όλους όλα όσα επιτελεί και μπορεί να επιτελέσει το χρήμα.

Από τη σκοπιά αυτής της διαπίστωσης, μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει σπάταλες όλες τις δαπάνες που πραγματοποιούνται για την αύξηση της ποσότητας του χρήματος. Το γεγονός ότι πράγματα τα οποία θα μπορούσαν να παρέχουν άλλες χρήσιμες υπηρεσίες χρησιμοποιούνται ως χρήμα και, ως εκ τούτου, αποσύρονται από αυτές τις άλλες χρήσεις εμφανίζεται ως περιττός περιορισμός των πεπερασμένων δυνατοτήτων ικανοποίησης αναγκών. Αυτή η ιδέα οδήγησε τον Adam Smith και τον Ricardo στην άποψη ότι θα ήταν εξαιρετικά επωφελές να μειωθεί το κόστος παραγωγής του χρήματος μέσω της προσφυγής στη χρήση έντυπου χαρτονομίσματος.

Ωστόσο, τα πράγματα εμφανίζονται υπό διαφορετικό πρίσμα στους μελετητές της νομισματικής ιστορίας. Αν εξετάσει κανείς τις καταστροφικές συνέπειες των μεγάλων πληθωρισμών του χαρτονομίσματος, πρέπει να παραδεχθεί ότι το υψηλό κόστος παραγωγής του χρυσού αποτελεί το μικρότερο κακό. Θα ήταν μάταιο να αντιτείνει κανείς ότι αυτές οι καταστροφές προκλήθηκαν από την καταχρηστική αξιοποίηση, εκ μέρους των κυβερνήσεων, των εξουσιών

που έθεσαν στα χέρια τους το πιστωτικό και το παραστατικό χρήμα, και ότι συνετότερες κυβερνήσεις θα είχαν υιοθετήσει υγιέστερες πολιτικές. Επειδή το χρήμα δεν μπορεί ποτέ να είναι ουδέτερο και σταθερό ως προς την αγοραστική του δύναμη, τα κυβερνητικά σχέδια για τον προσδιορισμό της ποσότητάς του δεν μπορούν ποτέ να είναι αμερόληπτα και δίκαια απέναντι σε όλα τα μέλη της κοινωνίας. Ό,τι και αν πράττει μια κυβέρνηση επιδιώκοντας να επηρεάσει το ύψος της αγοραστικής δύναμης εξαρτάται κατ' ανάγκην από τις προσωπικές αξιολογικές κρίσεις των κυβερνώντων. Ευνοεί πάντοτε τα συμφέροντα ορισμένων ομάδων ανθρώπων εις βάρος άλλων ομάδων. Ποτέ δεν υπηρετεί αυτό που αποκαλείται κοινό καλό ή δημόσια ευημερία. Ούτε στο πεδίο της νομισματικής πολιτικής υπάρχει κάποιο επιστημονικώς θεμελιωμένο «δέον».

Η επιλογή του αγαθού που θα χρησιμοποιηθεί ως μέσο ανταλλαγής και ως χρήμα δεν είναι ποτέ αδιάφορη. Προσδιορίζει την πορεία των χρηματογενών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης. Το μόνο ερώτημα είναι ποιος πρέπει να κάνει αυτή την επιλογή: οι άνθρωποι που αγοράζουν και πωλούν στην αγορά ή η κυβέρνηση; Ήταν η αγορά εκείνη που, μέσω μιας επιλεκτικής διαδικασίας η οποία διήρκεσε αιώνες, προσέδωσε τελικά στα πολύτιμα μέταλλα, τον χρυσό και τον άργυρο, τον χαρακτήρα του χρήματος. Εδώ και διακόσια χρόνια οι κυβερνήσεις παρεμβαίνουν στην επιλογή του χρηματικού μέσου από την αγορά. Ακόμη και οι φανατικότεροι κρατιστές δεν τολμούν να ισχυριστούν ότι αυτή η παρέμβαση αποδείχθηκε επωφελής.

Πληθωρισμός και αποπληθωρισμός· πληθωρισμός και αποπληθωρισμός ως πολιτικά προγράμματα

Οι έννοιες του πληθωρισμού και του αποπληθωρισμού δεν είναι πραξεολογικές έννοιες. Δεν δημιουργήθηκαν από τους οικονομολόγους, αλλά από την καθημερινή γλώσσα του κοινού και των πολιτικών. Ενσωμάτωναν τη διαδεδομένη πλάνη ότι υπάρχει ουδέτερο χρήμα ή χρήμα σταθερής αγοραστικής δύναμης και ότι ένα υγιές χρήμα πρέπει να είναι ουδέτερο και σταθερό ως προς την αγοραστική του δύναμη. Από αυτή τη σκοπιά, ο όρος «πληθωρισμός» χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει χρηματογενείς μεταβολές που επιφέρουν μείωση της αγοραστικής δύναμης, ενώ ο όρος «αποπληθωρισμός» χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει χρηματογενείς μεταβολές που επιφέρουν αύξηση της αγοραστικής δύναμης.

Εκείνοι, όμως, που χρησιμοποιούν αυτούς τους όρους δεν αντιλαμβάνονται ότι η αγοραστική δύναμη δεν παραμένει ποτέ αμετάβλητη και ότι, κατά συνέπεια, υπάρχει πάντοτε είτε πληθωρισμός είτε αποπληθωρισμός. Παραβλέπουν αυτές τις κατ' ανάγκην αδιάλειπτες διακυμάνσεις όταν είναι μικρές και δυσδιάκριτες και επιφυλάσσουν τη χρήση των όρων για τις μεγάλες μεταβολές της αγοραστικής δύναμης. Επειδή το σημείο από το οποίο και έπειτα μια μεταβολή της αγοραστικής δύναμης αρχίζει να αξίζει τον χαρακτηρισμό «μεγάλη» εξαρτάται από προσωπικές κρίσεις περί της σημασίας της, καθίσταται φανερό ότι οι όροι πληθωρισμός και αποπληθωρισμός στερούνται της κατηγοριακής ακρίβειας που απαιτείται από τις πραξεολογικές, οικονομικές και καταλλακτικές έννοιες.

Η χρήση τους είναι πρόσφορη για την ιστορία και την πολιτική. Η καταλλακτική μπορεί να προσφεύγει σε αυτούς μόνο όταν εφαρμόζει τα

θεωρήματά της στην ερμηνεία γεγονότων της οικονομικής ιστορίας και πολιτικών προγραμμάτων. Επιπλέον, είναι πολύ χρήσιμο να χρησιμοποιούνται οι δύο αυτοί όροι ακόμη και σε αυστηρά καταλλακτικές πραγματεύσεις, οσάκις δεν υπάρχει περίπτωση να προκύψει παρερμηνεία και μπορεί έτσι να αποφευχθεί η σχολαστική δυσκαμψία της έκφρασης. Είναι, όμως, αναγκαίο να μην παραβλέπεται ποτέ ότι όλα όσα διατυπώνει η καταλλακτική σχετικά με τον πληθωρισμό και τον αποπληθωρισμό —δηλαδή σχετικά με μεγάλες χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης— ισχύουν επίσης για τις μικρές μεταβολές, μολονότι, ασφαλώς, οι συνέπειες των μικρότερων μεταβολών είναι λιγότερο εμφανείς από εκείνες των μεγάλων.

Οι όροι «πληθωριστική πολιτική» και «αποπληθωριστική πολιτική», καθώς και «πληθωριστής» και «αποπληθωριστής», δηλώνουν τα πολιτικά προγράμματα που αποβλέπουν στον πληθωρισμό και στον αποπληθωρισμό υπό την έννοια μεγάλων χρηματογενών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης.

Η σημασιολογική επανάσταση, η οποία αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εποχής μας, έχει μεταβάλει και την παραδοσιακή σημασία των όρων πληθωρισμός και αποπληθωρισμός. Αυτό που πολλοί άνθρωποι αποκαλούν σήμερα πληθωρισμό ή αποπληθωρισμό δεν είναι πλέον η μεγάλη αύξηση ή μείωση της προσφοράς χρήματος, αλλά οι αναπόφευκτες συνέπειές της: η γενική τάση ανόδου ή πτώσης των τιμών των εμπορευμάτων και των μισθολογικών ποσοστών. Αυτή η καινοτομία δεν είναι καθόλου αβλαβής. Διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην υποδαύλιση των λαϊκών τάσεων υπέρ της πληθωριστικής πολιτικής.

Κατ' αρχάς, δεν υπάρχει πλέον διαθέσιμος όρος για να δηλώσει αυτό που δήλωνε παλαιότερα ο πληθωρισμός. Είναι αδύνατον να καταπολεμηθεί μια πολιτική η οποία δεν μπορεί να κατονομαστεί. Οι πολιτικοί και οι συγγραφείς δεν έχουν πλέον τη δυνατότητα να προσφεύγουν σε μια ορολογία αποδεκτή και κατανοητή από το κοινό, όταν επιθυμούν να αμφισβητήσουν τη σκοπιμότητα της έκδοσης τεράστιων ποσοτήτων πρόσθετου χρήματος. Κάθε φορά που επιθυμούν να αναφερθούν σε αυτή την πολιτική, πρέπει να προβαίνουν σε λεπτομερή ανάλυση και περιγραφή της, παραθέτοντας όλες τις επιμέρους πτυχές και σχολαστικές διευκρινίσεις· και πρέπει να επαναλαμβάνουν αυτή την επίπονη διαδικασία σε κάθε πρόταση στην οποία πραγματεύονται το ζήτημα. Επειδή η πολιτική αυτή δεν έχει όνομα, καταλήγει να θεωρείται αυτονόητη και δεδομένη. Εξαπλώνεται ανεμπόδιστα.

Η δεύτερη επιβλαβής συνέπεια είναι ότι εκείνοι που επιδίδονται σε μάταιες και απέλπιδες προσπάθειες καταπολέμησης των αναπόφευκτων συνεπειών του πληθωρισμού —της ανόδου των τιμών— παρουσιάζουν τις ενέργειές τους ως αγώνα κατά του πληθωρισμού. Ενώ καταπολεμούν απλώς τα συμπτώματα, ισχυρίζονται ότι καταπολεμούν τις βαθύτερες αιτίες του κακού. Επειδή δεν κατανοούν την αιτιώδη σχέση μεταξύ, αφενός, της αύξησης της ποσότητας του χρήματος και, αφετέρου, της ανόδου των τιμών, στην πράξη επιδεινώνουν την κατάσταση.

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα προσέφεραν οι επιδοτήσεις που χορηγήθηκαν κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στους γεωργούς από τις κυβερνήσεις των Ηνωμένων Πολιτειών, του Καναδά και της Μεγάλης Βρετανίας. Οι ανώτατες τιμές περιορίζουν την προσφορά των σχετικών εμπορευμάτων, επειδή η παραγωγή συνεπάγεται ζημία για τους οριακούς παραγωγούς. Για να αποτρέψουν αυτό το αποτέλεσμα, οι

κυβερνήσεις χορήγησαν επιδοτήσεις στους γεωργούς που παρήγαν με το υψηλότερο κόστος. Οι επιδοτήσεις αυτές χρηματοδοτήθηκαν μέσω περαιτέρω αυξήσεων της ποσότητας του χρήματος. Αν οι καταναλωτές ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν υψηλότερες τιμές για τα σχετικά προϊόντα, δεν θα είχαν εμφανιστεί πρόσθετες πληθωριστικές επιδράσεις. Για αυτή την πρόσθετη δαπάνη, οι καταναλωτές θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν μόνο χρήμα που είχε ήδη εκδοθεί προηγουμένως. Έτσι, η σύγχυση μεταξύ του πληθωρισμού και των συνεπειών του μπορεί πράγματι να προκαλέσει άμεσα ακόμη περισσότερο πληθωρισμό.

Είναι προφανές ότι αυτή η νεόκοπη σημασία των όρων πληθωρισμός και αποπληθωρισμός είναι απολύτως συγκεχυμένη και παραπλανητική και πρέπει να απορριφθεί άνευ όρων.

11.Πρβλ. κατωτέρω, Κεφάλαιο XX.

7. Χρηματικός υπολογισμός και μεταβολές της αγοραστικής δύναμης

Ο χρηματικός υπολογισμός βασίζεται στις τιμές των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών, όπως αυτές προσδιορίστηκαν, θα είχαν προσδιοριστεί ή κατά πάσα πιθανότητα θα προσδιοριστούν στην αγορά. Επιδιώκει να εντοπίσει αποκλίσεις μεταξύ των τιμών και να συναγάγει συμπεράσματα από τον εντοπισμό τους.

Οι χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη σε τέτοιους υπολογισμούς. Είναι δυνατόν να αντικαταστήσουμε έναν υπολογισμό που βασίζεται σε ένα ορισμένο είδος χρήματος a με έναν τρόπο υπολογισμού που βασίζεται σε άλλο είδος χρήματος b. Τότε το αποτέλεσμα του υπολογισμού προστατεύεται από τη νόθευση που προκαλούν οι μεταβολές στην αγοραστική δύναμη

του a , αλλά εξακολουθεί να μπορεί να νοθευθεί από μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του b. Δεν υπάρχει κανένα μέσο για να απαλλαγεί οποιοσδήποτε τρόπος οικονομικού υπολογισμού από την επίδραση των μεταβολών στην αγοραστική δύναμη του συγκεκριμένου είδους χρήματος στο οποίο βασίζεται.

Όλα τα αποτελέσματα του οικονομικού υπολογισμού και όλα τα συμπεράσματα που συνάγονται από αυτά εξαρτώνται από τις διακυμάνσεις των χρηματογενών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης. Ανάλογα με την άνοδο ή την πτώση της αγοραστικής δύναμης, εμφανίζονται ιδιαίτερες διαφορές μεταξύ των στοιχείων που αντανακλούν προγενέστερες τιμές και εκείνων που αντανακλούν μεταγενέστερες τιμές· ο υπολογισμός εμφανίζει κέρδη ή ζημίες που παράγονται απλώς από χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης του χρήματος. Αν συγκρίνουμε αυτά τα κέρδη ή τις ζημίες με το αποτέλεσμα ενός υπολογισμού που πραγματοποιήθηκε βάσει ενός είδους χρήματος του οποίου η αγοραστική δύναμη υπέστη λιγότερο έντονες μεταβολές, μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε απλώς φανταστικά ή φαινομενικά.

Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι τέτοιες διαπιστώσεις καθίστανται δυνατές μόνο μέσω της σύγκρισης υπολογισμών που πραγματοποιούνται σε διαφορετικά είδη χρήματος. Επειδή δεν υπάρχει χρήμα με σταθερή αγοραστική δύναμη, τέτοια φαινομενικά κέρδη και ζημίες εμφανίζονται σε κάθε τρόπο οικονομικού υπολογισμού, ανεξάρτητα από το είδος χρήματος στο οποίο αυτός βασίζεται. Είναι αδύνατον να διακρίνουμε με ακρίβεια τα γνήσια κέρδη και τις γνήσιες ζημίες από τα απλώς φαινομενικά κέρδη και τις φαινομενικές ζημίες.

Είναι, επομένως, δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο οικονομικός υπολογισμός δεν είναι τέλειος. Κανείς, ωστόσο, δεν μπορεί να προτείνει

μια μέθοδο που θα μπορούσε να απαλλάξει τον οικονομικό υπολογισμό από αυτές τις ατέλειες ούτε να σχεδιάσει ένα νομισματικό σύστημα που θα μπορούσε να εξαλείψει πλήρως αυτή την πηγή σφάλματος.

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η ελεύθερη αγορά κατόρθωσε να αναπτύξει ένα νομισματικό σύστημα το οποίο ανταποκρίνεται σε όλες τις απαιτήσεις τόσο της έμμεσης ανταλλαγής όσο και του οικονομικού υπολογισμού. Οι σκοποί του χρηματικού υπολογισμού είναι τέτοιοι ώστε να μην μπορούν να ματαιωθούν από τις ανακρίβειες που απορρέουν από αργές και συγκριτικά μικρές μεταβολές της αγοραστικής δύναμης. Οι χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης της έκτασης που παρατηρήθηκε κατά τους δύο τελευταίους αιώνες υπό καθεστώς μεταλλικού χρήματος, και ιδίως χρυσού χρήματος, δεν μπορούν να επηρεάσουν τα αποτελέσματα των οικονομικών υπολογισμών των επιχειρηματιών σε τέτοιο βαθμό ώστε να καταστήσουν αυτούς τους υπολογισμούς άχρηστους.

Η ιστορική εμπειρία καταδεικνύει ότι, για όλους τους πρακτικούς σκοπούς της άσκησης επιχειρηματικής δραστηριότητας, ήταν απολύτως εφικτό να χρησιμοποιούνται αυτές οι μέθοδοι υπολογισμού. Η θεωρητική εξέταση καταδεικνύει ότι είναι αδύνατον να επινοηθεί, και ακόμη περισσότερο να εφαρμοστεί, καλύτερη μέθοδος. Υπό το φως αυτών των γεγονότων, είναι μάταιο να χαρακτηρίζεται ατελής ο χρηματικός υπολογισμός. Ο άνθρωπος δεν έχει τη δύναμη να μεταβάλει τις κατηγορίες της ανθρώπινης δράσης. Πρέπει να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του σε αυτές.

Οι επιχειρηματίες δεν έκριναν ποτέ αναγκαίο να απαλλάξουν τον οικονομικό υπολογισμό σε όρους χρυσού από την εξάρτησή του από τις διακυμάνσεις της αγοραστικής δύναμης. Οι προτάσεις για βελτίωση του νομισματικού συστήματος μέσω της υιοθέτησης ενός τιμαριθμικού

κανόνα βασισμένου σε δείκτες τιμών ή μέσω της υιοθέτησης διαφόρων μορφών εμπορευματικού κανόνα δεν διατυπώθηκαν με γνώμονα τις επιχειρηματικές συναλλαγές και τον χρηματικό υπολογισμό. Σκοπός τους ήταν να παράσχουν ένα λιγότερο κυμαινόμενο μέτρο για τις μακροπρόθεσμες δανειακές συμβάσεις.

Οι επιχειρηματίες δεν θεώρησαν καν σκόπιμο να τροποποιήσουν τις λογιστικές τους μεθόδους στα σημεία εκείνα όπου θα ήταν εύκολο να περιοριστούν ορισμένα σφάλματα που προκαλούνται από τις διακυμάνσεις της αγοραστικής δύναμης. Θα ήταν, παραδείγματος χάριν, δυνατόν να εγκαταλειφθεί η πρακτική της απόσβεσης του διαρκούς εξοπλισμού μέσω ετήσιων ποσοστώσεων απόσβεσης, οι οποίες καθορίζονται αμετάβλητα ως ποσοστό του κόστους κτήσης του. Αντί αυτής, θα μπορούσε να εφαρμοστεί η μέθοδος της απόθεσης σε αποθεματικά ανανέωσης ποσών τα οποία θεωρούνται αναγκαία για την κάλυψη του πλήρους κόστους αντικατάστασης κατά τον χρόνο που αυτή θα απαιτηθεί. Οι επιχειρήσεις, όμως, δεν έδειξαν προθυμία να υιοθετήσουν μια τέτοια διαδικασία.

Όλα αυτά ισχύουν μόνο για χρήμα το οποίο δεν υπόκειται σε ταχείες και μεγάλες χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής του δύναμης. Το χρήμα, όμως, το οποίο υφίσταται τέτοιες ταχείες και μεγάλες μεταβολές χάνει εντελώς την καταλληλότητά του να χρησιμεύει ως μέσο ανταλλαγής.

8. Η προεξόφληση των αναμενόμενων μεταβολών της αγοραστικής δύναμης

Οι σταθμίσεις των ατόμων, οι οποίες προσδιορίζουν τη συμπεριφορά τους ως προς το χρήμα, βασίζονται στη γνώση τους για τις τιμές του άμεσου παρελθόντος. Αν στερούνταν αυτή τη γνώση, δεν θα ήταν σε θέση να αποφασίσουν ποιο πρέπει να είναι το κατάλληλο ύψος των χρηματικών τους υπολοίπων και πόσα πρέπει να δαπανήσουν για την απόκτηση των διαφόρων αγαθών. Ένα μέσο ανταλλαγής χωρίς παρελθόν είναι αδιανόητο. Τίποτε δεν μπορεί να αναλάβει τη λειτουργία μέσου ανταλλαγής αν δεν υπήρξε ήδη προηγουμένως οικονομικό αγαθό στο οποίο οι άνθρωποι απέδιδαν ανταλλακτική αξία πριν ακόμη αρχίσει να ζητείται ως τέτοιο μέσο.

Η αγοραστική δύναμη, όμως, που κληροδοτείται από το άμεσο παρελθόν τροποποιείται από τη σημερινή ζήτηση και προσφορά χρήματος. Η ανθρώπινη δράση αποβλέπει πάντοτε στη μέριμνα για το μέλλον, έστω και αν αυτό είναι μερικές φορές μόνο το μέλλον της αμέσως επόμενης ώρας. Εκείνος που αγοράζει, αγοράζει για μελλοντική κατανάλωση και παραγωγή. Στον βαθμό που πιστεύει ότι το μέλλον θα διαφέρει από το παρόν και το παρελθόν, τροποποιεί την αξιολόγηση και την αποτίμησή του. Αυτό δεν ισχύει λιγότερο για το χρήμα απ' όσο ισχύει για όλα τα πωλήσιμα αγαθά. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να πούμε ότι η σημερινή ανταλλακτική αξία του χρήματος αποτελεί προεξόφληση της αυριανής ανταλλακτικής του αξίας. Βάση όλων των κρίσεων που αφορούν το χρήμα είναι η αγοραστική δύναμη που αυτό είχε στο άμεσο παρελθόν. Στον βαθμό, όμως, που αναμένονται χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης, υπεισέρχεται ένας δεύτερος παράγοντας: η προεξόφληση αυτών των μεταβολών.

Εκείνος που πιστεύει ότι οι τιμές των αγαθών που τον ενδιαφέρουν θα αυξηθούν αγοράζει μεγαλύτερες ποσότητές τους απ' όσες θα αγόραζε αν δεν διατηρούσε αυτή την πεποίθηση· περιορίζει, επομένως, το χρηματικό του υπόλοιπο. Εκείνος που πιστεύει ότι οι τιμές θα μειωθούν περιορίζει τις αγορές του και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αυξάνει το χρηματικό του υπόλοιπο. Όσο τέτοιες κερδοσκοπικές προσδοκίες περιορίζονται σε ορισμένα εμπορεύματα, δεν προκαλούν γενική τάση μεταβολής των χρηματικών υπολοίπων. Τα πράγματα, όμως, είναι διαφορετικά αν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι βρίσκονται στις παραμονές μεγάλων χρηματογενών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης. Όταν αναμένουν ότι οι χρηματικές τιμές όλων των αγαθών θα αυξηθούν ή θα μειωθούν, διευρύνουν ή περιορίζουν τις αγορές τους. Αυτές οι στάσεις ενισχύουν και επιταχύνουν σημαντικά τις αναμενόμενες τάσεις. Η διαδικασία συνεχίζεται μέχρι να φθάσει στο σημείο πέρα από το οποίο

δεν αναμένονται περαιτέρω μεταβολές στην αγοραστική δύναμη του χρήματος. Μόνο τότε παύει αυτή η τάση προς αγορά ή πώληση και οι άνθρωποι αρχίζουν εκ νέου να αυξάνουν ή να μειώνουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα.

Αν, όμως, η κοινή γνώμη πειστεί ότι η αύξηση της ποσότητας του χρήματος θα συνεχιστεί και δεν θα τερματιστεί ποτέ και ότι, κατά συνέπεια, οι τιμές όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών δεν θα πάψουν να αυξάνονται, όλοι σπεύδουν να αγοράσουν όσο το δυνατόν περισσότερα και να περιορίσουν στο ελάχιστο το χρηματικό τους υπόλοιπο. Υπό αυτές τις συνθήκες, το σύνηθες κόστος διακράτησης χρηματικών διαθεσίμων επιβαρύνεται επιπλέον από τις ζημίες που προκαλεί η προοδευτική πτώση της αγοραστικής δύναμης. Τα πλεονεκτήματα της διακράτησης χρηματικών διαθεσίμων πρέπει πλέον να εξαγοραστούν με θυσίες οι οποίες θεωρούνται υπέρμετρα επαχθείς.

Κατά τους μεγάλους ευρωπαϊκούς πληθωρισμούς της δεκαετίας του 1920, το φαινόμενο αυτό αποκαλούνταν «φυγή προς τα εμπράγματα αγαθά» (*Flucht in die Sachwerte*) ή «καταστροφική ανατιμητική έκρηξη» (*Katastrophenhausse*, *crack-up boom*). Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι αδυνατούν να κατανοήσουν την αιτιώδη σχέση μεταξύ της αύξησης της ποσότητας του χρήματος και αυτού που αποκαλούν «ταχύτητα κυκλοφορίας».

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του φαινομένου είναι ότι η αύξηση της ποσότητας του χρήματος προκαλεί μείωση της ζήτησης χρήματος. Η τάση πτώσης της αγοραστικής δύναμης, η οποία δημιουργείται από την αυξημένη προσφορά χρήματος, εντείνεται από τη γενικευμένη ροπή προς τον περιορισμό των χρηματικών υπολοίπων που η ίδια προκαλεί. Τελικά φθάνει ένα σημείο στο οποίο οι τιμές έναντι των οποίων οι άνθρωποι θα ήταν διατεθειμένοι να αποχωριστούν

«εμπράγματα» αγαθά ενσωματώνουν σε τέτοιο βαθμό την αναμενόμενη περαιτέρω πτώση της αγοραστικής δύναμης, ώστε κανείς δεν διαθέτει επαρκές χρηματικό υπόλοιπο για να τις καταβάλει. Το νομισματικό σύστημα καταρρέει· όλες οι συναλλαγές στο συγκεκριμένο χρήμα παύουν· ένας πανικός εξαφανίζει ολοκληρωτικά την αγοραστική του δύναμη. Οι άνθρωποι επιστρέφουν είτε στον αντιπραγματισμό είτε στη χρήση κάποιου άλλου είδους χρήματος.

Η πορεία ενός εξελισσόμενου πληθωρισμού είναι η ακόλουθη: στην αρχή, η εισροή πρόσθετου χρήματος προκαλεί άνοδο των τιμών ορισμένων εμπορευμάτων και υπηρεσιών· οι υπόλοιπες τιμές αυξάνονται αργότερα. Όπως έχει ήδη καταδειχθεί, η άνοδος των τιμών επηρεάζει τα διάφορα εμπορεύματα και τις διάφορες υπηρεσίες σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικό βαθμό.

Αυτό το πρώτο στάδιο της πληθωριστικής διαδικασίας μπορεί να διαρκέσει πολλά χρόνια. Όσο διαρκεί, οι τιμές πολλών αγαθών και υπηρεσιών δεν έχουν ακόμη προσαρμοστεί στη μεταβληθείσα χρηματική σχέση. Υπάρχουν ακόμη άνθρωποι στη χώρα οι οποίοι δεν έχουν αντιληφθεί ότι βρίσκονται αντιμέτωποι με μια επανάσταση των τιμών, η οποία θα καταλήξει τελικά σε σημαντική αύξηση όλων των τιμών, μολονότι η έκταση αυτής της αύξησης δεν θα είναι ίδια για τα διάφορα εμπορεύματα και τις διάφορες υπηρεσίες. Οι άνθρωποι αυτοί εξακολουθούν να πιστεύουν ότι κάποια ημέρα οι τιμές θα μειωθούν. Περιμένοντας αυτή την ημέρα, περιορίζουν τις αγορές τους και αυξάνουν ταυτοχρόνως τα χρηματικά τους υπόλοιπα. Όσο τέτοιες αντιλήψεις εξακολουθούν να επικρατούν στην κοινή γνώμη, δεν είναι ακόμη πολύ αργά για να εγκαταλείψει η κυβέρνηση την πληθωριστική της πολιτική.

Τελικά, όμως, οι μάζες αφυπνίζονται. Αντιλαμβάνονται ξαφνικά ότι ο πληθωρισμός αποτελεί σκόπιμη πολιτική και ότι θα συνεχιστεί επ' αόριστον. Επέρχεται κατάρρευση. Εμφανίζεται η καταστροφική ανατιμητική έκρηξη. Όλοι σπεύδουν να ανταλλάξουν το χρήμα τους με «εμπράγματα» αγαθά, ανεξάρτητα από το αν τα χρειάζονται ή όχι και ανεξάρτητα από το πόσο πρέπει να πληρώσουν γι' αυτά. Μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, σε λίγες εβδομάδες ή ακόμη και ημέρες, τα πράγματα που χρησιμοποιούνταν ως χρήμα παύουν να χρησιμοποιούνται ως μέσα ανταλλαγής. Μετατρέπονται σε άχρηστα χαρτιά. Κανείς δεν επιθυμεί να διαθέσει οτιδήποτε σε αντάλλαγμα γι' αυτά.

Αυτό συνέβη με το ηπειρωτικό νόμισμα στην Αμερική το 1781, με τα γαλλικά *mandats territoriaux* το 1796 και με το γερμανικό μάρκο το 1923. Θα συμβεί εκ νέου οσάκις εμφανιστούν οι ίδιες συνθήκες. Για να μπορεί ένα πράγμα να χρησιμοποιείται ως μέσο ανταλλαγής, η κοινή γνώμη δεν πρέπει να πιστεύει ότι η ποσότητά του θα αυξάνεται χωρίς κανένα όριο. Ο πληθωρισμός είναι μια πολιτική που δεν μπορεί να διαρκέσει.

9. Η ειδική αξία του χρήματος

Στον βαθμό που ένα αγαθό χρησιμοποιούμενο ως χρήμα αξιολογείται και αποτιμάται λόγω των υπηρεσιών που παρέχει για μη χρηματικούς σκοπούς, δεν ανακύπτουν προβλήματα που θα απαιτούσαν ιδιαίτερη πραγμάτευση. Το έργο της θεωρίας του χρήματος συνίσταται αποκλειστικά στην εξέταση εκείνης της συνιστώσας της αξιολόγησης του χρήματος η οποία εξαρτάται από τη λειτουργία του ως μέσου ανταλλαγής.

Στην πορεία της ιστορίας χρησιμοποιήθηκαν ως μέσα ανταλλαγής διάφορα εμπορεύματα. Μια μακρά εξελικτική διαδικασία απέκλεισε τα περισσότερα από αυτά από τη χρηματική λειτουργία. Απέμειναν μόνο δύο: τα πολύτιμα μέταλλα, ο χρυσός και ο άργυρος. Κατά το δεύτερο ήμισυ του δέκατου ένατου αιώνα, ολοένα περισσότερες κυβερνήσεις στράφηκαν συνειδητά προς την απονομισματοποίηση του αργύρου.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, εκείνο που χρησιμοποιείται ως χρήμα είναι ένα εμπόρευμα το οποίο χρησιμοποιείται επίσης για μη χρηματικούς σκοπούς. Υπό τον κανόνα χρυσού, ο χρυσός είναι χρήμα και το χρήμα είναι χρυσός. Είναι αδιάφορο αν οι νόμοι αποδίδουν την ιδιότητα του

νόμιμου χρήματος αποκλειστικά στα χρυσά νομίσματα που κόπτονται από την κυβέρνηση. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι τα νομίσματα αυτά περιέχουν πράγματι καθορισμένο βάρος χρυσού και ότι κάθε ποσότητα άκοπου χρυσού μπορεί να μετατραπεί σε νομίσματα. Υπό τον κανόνα χρυσού, το δολάριο και η λίρα στερλίνα δεν ήταν παρά ονομασίες ορισμένου βάρους χρυσού, το οποίο προσδιοριζόταν επακριβώς από τον νόμο, εντός εξαιρετικά στενών περιθωρίων. Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτό το είδος χρήματος εμπορευματικό χρήμα.

Ένα δεύτερο είδος χρήματος είναι το πιστωτικό χρήμα. Το πιστωτικό χρήμα εξελίχθηκε μέσα από τη χρήση χρηματικών υποκατάστατων. Είχε καταστεί συνήθης η χρησιμοποίηση απαιτήσεων, πληρωτέων εν όψει και απολύτως ασφαλών, ως υποκατάστατων του χρηματικού ποσού επί του οποίου παρείχαν αξίωση. Τα χαρακτηριστικά και τα προβλήματα των χρηματικών υποκατάστατων θα εξεταστούν στις επόμενες ενότητες. Η αγορά δεν έπαψε να χρησιμοποιεί αυτές τις απαιτήσεις όταν, κάποια στιγμή, ανεστάλη η άμεση εξόφλησή τους και, ως εκ τούτου, ανέκυψαν αμφιβολίες ως προς την ασφάλειά τους και τη φερεγγυότητα του οφειλέτη.

Ενόσω οι απαιτήσεις αυτές ήταν καθημερινώς ληξιπρόθεσμες έναντι οφειλέτη αδιαμφισβήτητης φερεγγυότητας και μπορούσαν να εισπραχθούν χωρίς προειδοποίηση και χωρίς δαπάνη, η ανταλλακτική τους αξία ήταν ίση με την ονομαστική τους αξία· αυτή ακριβώς η πλήρης ισοδυναμία τούς προσέδιδε τον χαρακτήρα χρηματικών υποκατάστατων. Όταν, όμως, ανεστάλη η εξόφλησή τους, η ημερομηνία λήξης τους μετατέθηκε σε ακαθόριστο χρόνο και, κατά συνέπεια, ανέκυψαν αμφιβολίες ως προς τη φερεγγυότητα του οφειλέτη ή τουλάχιστον ως προς την προθυμία του να πληρώσει, έχασαν μέρος

της αξίας που τους αποδιδόταν προηγουμένως. Αποτελούσαν πλέον απλώς άτοκες απαιτήσεις έναντι αμφίβολου οφειλέτη, ληξιπρόθεσμες σε απροσδιόριστη ημερομηνία. Επειδή, όμως, εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται ως μέσα ανταλλαγής, η ανταλλακτική τους αξία δεν υποχώρησε στο επίπεδο στο οποίο θα είχε υποχωρήσει αν αποτελούσαν απλώς απαιτήσεις.

Μπορεί ευλόγως να υποτεθεί ότι ένα τέτοιο πιστωτικό χρήμα θα μπορούσε να εξακολουθήσει να χρησιμοποιείται ως μέσο ανταλλαγής, ακόμη και αν έχανε τον χαρακτήρα απαίτησης έναντι τράπεζας ή δημόσιου ταμείου και μετατρεπόταν έτσι σε παραστατικό χρήμα. Παραστατικό χρήμα είναι το χρήμα που συνίσταται σε απλά σύμβολα, τα οποία ούτε μπορούν να χρησιμοποιηθούν για βιομηχανικούς σκοπούς ούτε ενσωματώνουν απαίτηση έναντι οποιουδήποτε.

Δεν αποτελεί έργο της καταλλακτικής, αλλά της οικονομικής ιστορίας, να διερευνήσει αν εμφανίστηκαν στο παρελθόν περιπτώσεις παραστατικού χρήματος ή αν όλα τα είδη χρήματος που δεν ήταν εμπορευματικό χρήμα αποτελούσαν πιστωτικό χρήμα. Το μόνο που οφείλει να θεμελιώσει η καταλλακτική είναι ότι πρέπει να γίνει δεκτή η δυνατότητα ύπαρξης παραστατικού χρήματος.

Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι, ως προς κάθε είδος χρήματος, η απονομισματοποίηση —δηλαδή η εγκατάλειψη της χρήσης του ως μέσου ανταλλαγής— πρέπει να επιφέρει σοβαρή πτώση της ανταλλακτικής του αξίας. Η πρακτική σημασία αυτού του γεγονότος κατέστη έκδηλη κατά τα τελευταία ενενήντα χρόνια, στη διάρκεια των οποίων περιορίστηκε προοδευτικά η χρήση του αργύρου ως εμπορευματικού χρήματος.

Υπάρχουν μορφές πιστωτικού και παραστατικού χρήματος που ενσωματώνονται σε μεταλλικά νομίσματα. Ένα τέτοιο χρήμα είναι, ούτως ειπείν, τυπωμένο πάνω σε άργυρο, νικέλιο ή χαλκό. Αν ένα τέτοιο τεμάχιο παραστατικού χρήματος απονομισματοποιηθεί, εξακολουθεί να διατηρεί ανταλλακτική αξία ως τεμάχιο μετάλλου. Αυτό, όμως, αποτελεί ελάχιστη μόνο αποζημίωση για τον κάτοχό του και δεν έχει καμία πρακτική σημασία.

Η διατήρηση χρηματικού υπολοίπου απαιτεί θυσίες. Στον βαθμό που ένας άνθρωπος διατηρεί χρήμα στην τσέπη του ή στον τραπεζικό του λογαριασμό, παραιτείται από την άμεση απόκτηση αγαθών τα οποία θα μπορούσε να καταναλώσει ή να χρησιμοποιήσει στην παραγωγή. Στην οικονομία της αγοράς, αυτές οι θυσίες μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς μέσω υπολογισμού. Ισούνται με το ποσό του πρωταρχικού τόκου που θα είχε αποκομίσει αν είχε επενδύσει το συγκεκριμένο χρηματικό ποσό. Το γεγονός ότι ένας άνθρωπος λαμβάνει υπόψη αυτή την απώλεια αποδεικνύει ότι προτιμά τα πλεονεκτήματα της διατήρησης χρηματικού υπολοίπου από την απολεσθείσα απόδοση του τόκου.

Είναι δυνατόν να προσδιοριστούν τα πλεονεκτήματα που αναμένουν οι άνθρωποι από τη διατήρηση ενός ορισμένου χρηματικού υπολοίπου. Αποτελεί, όμως, πλάνη η υπόθεση ότι η ανάλυση αυτών των κινήτρων θα μπορούσε να μας παράσχει μια θεωρία προσδιορισμού της αγοραστικής δύναμης η οποία δεν θα χρειαζόταν τις έννοιες του χρηματικού υπολοίπου και της ζήτησης και προσφοράς χρήματος.12 Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που απορρέουν από τη διατήρηση χρηματικού υπολοίπου δεν αποτελούν αντικειμενικούς παράγοντες ικανούς να επηρεάσουν άμεσα το μέγεθος των χρηματικών υπολοίπων. Κάθε άτομο τα τοποθετεί στη ζυγαριά και τα σταθμίζει μεταξύ τους. Το αποτέλεσμα είναι μια υποκειμενική αξιολογική κρίση, χρωματισμένη από

την προσωπικότητα του ατόμου. Διαφορετικοί άνθρωποι, καθώς και οι ίδιοι άνθρωποι σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, αξιολογούν τα ίδια αντικειμενικά δεδομένα με διαφορετικό τρόπο. Όπως η γνώση του πλούτου και της σωματικής κατάστασης ενός ανθρώπου δεν μας αποκαλύπτει πόσα θα ήταν διατεθειμένος να δαπανήσει για τροφή ορισμένης θρεπτικής αξίας, έτσι και η γνώση των δεδομένων που αφορούν την υλική του κατάσταση δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε συγκεκριμένους ισχυρισμούς ως προς το μέγεθος του χρηματικού του υπολοίπου.

12.Μια τέτοια απόπειρα πραγματοποιήθηκε από τον Greidanus, *The Value of Money*, Λονδίνο, 1932, σσ. 197 επ.

10. Η σημασία της χρηματικής σχέσης

Η χρηματική σχέση, δηλαδή η σχέση μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς χρήματος, προσδιορίζει μονοσήμαντα τη διάρθρωση των τιμών, στον βαθμό που πρόκειται για την αμοιβαία ανταλλακτική σχέση μεταξύ του χρήματος και των πωλήσιμων εμπορευμάτων και υπηρεσιών.

Αν η χρηματική σχέση παραμένει αμετάβλητη, δεν μπορεί να εμφανιστεί ούτε πληθωριστική —επεκτατική— ούτε αποπληθωριστική —συσταλτική— πίεση στις συναλλαγές, στις επιχειρήσεις, στην παραγωγή, στην κατανάλωση και στην απασχόληση. Οι αντίθετοι ισχυρισμοί εκφράζουν τα παράπονα ανθρώπων που είναι απρόθυμοι να προσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους στις απαιτήσεις των συνανθρώπων τους, όπως αυτές εκδηλώνονται στην αγορά. Το γεγονός, ωστόσο, ότι οι τιμές των αγροτικών προϊόντων είναι υπερβολικά χαμηλές για να εξασφαλίσουν στους υποοριακούς γεωργούς εισπράξεις του ύψους που θα επιθυμούσαν δεν οφείλεται σε κάποια υποτιθέμενη ανεπάρκεια χρήματος. Αιτία της δυσχέρειας αυτών των γεωργών είναι ότι άλλοι γεωργοί παράγουν με χαμηλότερο κόστος.

Μια αύξηση της ποσότητας των παραγόμενων αγαθών, εφόσον οι λοιπές συνθήκες παραμένουν αμετάβλητες, πρέπει να επιφέρει βελτίωση της κατάστασης των ανθρώπων. Συνέπειά της είναι η πτώση των χρηματικών τιμών των αγαθών των οποίων αυξήθηκε η παραγωγή. Αυτή, όμως, η πτώση των χρηματικών τιμών δεν περιορίζει ούτε κατ' ελάχιστον τα οφέλη που απορρέουν από τον πρόσθετο πλούτο που παρήχθη. Μπορεί κανείς να θεωρεί άδικη την αύξηση του μεριδίου του πρόσθετου πλούτου που περιέρχεται στους πιστωτές, μολονότι μια τέτοια κριτική είναι αμφισβητήσιμη στον βαθμό που η άνοδος της αγοραστικής δύναμης είχε προβλεφθεί ορθά και είχε ληφθεί επαρκώς υπόψη μέσω μιας αρνητικής προσαύξησης τιμής.13 Δεν πρέπει, όμως, να λέγεται ότι η πτώση των τιμών, η οποία προκαλείται από την αύξηση της παραγωγής των αντίστοιχων αγαθών, αποδεικνύει την ύπαρξη κάποιας ανισορροπίας που δεν μπορεί να εξαλειφθεί παρά μόνο μέσω αύξησης της ποσότητας του χρήματος.

Κατά κανόνα, βεβαίως, κάθε αύξηση στην παραγωγή ορισμένων ή όλων των εμπορευμάτων απαιτεί μια νέα κατανομή των συντελεστών παραγωγής μεταξύ των διαφόρων επιχειρηματικών κλάδων. Αν η ποσότητα του χρήματος παραμένει αμετάβλητη, η ανάγκη αυτής της ανακατανομής καθίσταται ορατή στη διάρθρωση των τιμών. Ορισμένοι κλάδοι παραγωγής γίνονται περισσότερο κερδοφόροι, ενώ σε άλλους τα κέρδη μειώνονται ή εμφανίζονται ζημίες. Με αυτόν τον τρόπο, η λειτουργία της αγοράς τείνει να εξαλείψει αυτές τις πολυσυζητημένες ανισορροπίες. Μέσω μιας αύξησης της ποσότητας του χρήματος είναι δυνατόν να καθυστερήσει ή να διακοπεί αυτή η διαδικασία προσαρμογής. Είναι, όμως, αδύνατον είτε να καταστεί περιττή είτε να γίνει λιγότερο επώδυνη για τους ενδιαφερομένους.

Αν οι χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης του χρήματος που προκαλούνται από την κυβέρνηση είχαν ως μοναδικό αποτέλεσμα μετατοπίσεις πλούτου από ορισμένους ανθρώπους προς άλλους, δεν θα ήταν θεμιτό να καταδικαστούν από τη σκοπιά της επιστημονικής ουδετερότητας της καταλλακτικής. Είναι προφανώς παραπλανητικό να δικαιολογούνται με το πρόσχημα του κοινού καλού ή της δημόσιας ευημερίας. Θα μπορούσε, όμως, να εξακολουθήσει κανείς να τις θεωρεί πολιτικά μέτρα πρόσφορα για την προαγωγή των συμφερόντων ορισμένων ομάδων ανθρώπων εις βάρος άλλων, χωρίς περαιτέρω επιζήμιες συνέπειες. Υπεισέρχονται, ωστόσο, και άλλα ζητήματα.

Δεν χρειάζεται να επισημάνουμε τις συνέπειες στις οποίες πρέπει να οδηγήσει μια συνεχιζόμενη αποπληθωριστική πολιτική. Κανείς δεν υποστηρίζει μια τέτοια πολιτική. Η εύνοια των μαζών, καθώς και των συγγραφέων και των πολιτικών που επιζητούν την επιδοκιμασία τους, στρέφεται προς τον πληθωρισμό. Ως προς αυτές τις επιδιώξεις, πρέπει να τονίσουμε τρία σημεία.

Πρώτον, η πληθωριστική ή επεκτατική πολιτική πρέπει να καταλήξει, αφενός, σε υπερκατανάλωση και, αφετέρου, σε εσφαλμένες επενδύσεις. Έτσι, κατασπαταλά κεφάλαιο και υποβαθμίζει τη μελλοντική κατάσταση ικανοποίησης των αναγκών.14

Δεύτερον, η πληθωριστική διαδικασία δεν αίρει την ανάγκη προσαρμογής της παραγωγής και ανακατανομής των πόρων. Απλώς την αναβάλλει και, με τον τρόπο αυτό, την καθιστά περισσότερο επαχθή.

Τρίτον, ο πληθωρισμός δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μόνιμη πολιτική, επειδή, αν συνεχιστεί, πρέπει τελικά να οδηγήσει σε κατάρρευση του νομισματικού συστήματος.

Ένας λιανοπωλητής ή ένας πανδοχέας μπορεί εύκολα να υποκύψει στην ψευδαίσθηση ότι το μόνο που απαιτείται για να ευημερήσουν περισσότερο ο ίδιος και οι συνάδελφοί του είναι να αυξήσει το κοινό τις δαπάνες του. Κατά την άποψή του, το κύριο μέλημα είναι να παρακινηθούν οι άνθρωποι να δαπανούν περισσότερο. Είναι, όμως, εκπληκτικό το γεγονός ότι αυτή η πεποίθηση κατέστη δυνατόν να παρουσιαστεί στον κόσμο ως νέα κοινωνική φιλοσοφία. Ο λόρδος Keynes και οι μαθητές του αποδίδουν ό,τι θεωρούν μη ικανοποιητικό στις οικονομικές συνθήκες στην ανεπαρκή ροπή προς κατανάλωση. Κατά την άποψή τους, εκείνο που χρειάζεται για να αυξηθεί η ευημερία των ανθρώπων δεν είναι η αύξηση της παραγωγής, αλλά η αύξηση των δαπανών. Για να καταστεί δυνατόν να δαπανούν οι άνθρωποι περισσότερο, συνιστάται μια «επεκτατική» πολιτική.

Αυτή η θεωρία είναι τόσο παλαιά όσο και εσφαλμένη. Η ανάλυση και η αναίρεσή της θα επιχειρηθούν στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τον οικονομικό κύκλο.15

13.Για τις σχέσεις μεταξύ του αγοραίου επιτοκίου και των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης, πρβλ. κατωτέρω, Κεφάλαιο XX.

14.Πρβλ. κατωτέρω, σσ. 564–565.

15.Πρβλ. κατωτέρω, σσ. 548–565.

11. Τα χρηματικά υποκατάστατα (υποκατάστατα χρήματος)

Οι απαιτήσεις επί ορισμένου χρηματικού ποσού, πληρωτέες και εξοφλητέες εν όψει, έναντι οφειλέτη για τη φερεγγυότητα και την προθυμία πληρωμής του οποίου δεν υφίσταται η παραμικρή αμφιβολία, παρέχουν στο άτομο όλες τις υπηρεσίες που μπορεί να παράσχει το χρήμα, υπό την προϋπόθεση ότι όλα τα μέρη με τα οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να συναλλαχθεί γνωρίζουν πλήρως αυτές τις ουσιώδεις ιδιότητες των συγκεκριμένων απαιτήσεων: την καθημερινή ληκτότητά τους, καθώς και την αδιαμφισβήτητη φερεγγυότητα και προθυμία πληρωμής του οφειλέτη. Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτές τις απαιτήσεις χρηματικά υποκατάστατα, καθώς μπορούν να αντικαταστήσουν πλήρως το χρήμα στο χρηματικό υπόλοιπο ενός ατόμου ή μιας επιχείρησης.

Τα τεχνικά και νομικά χαρακτηριστικά των χρηματικών υποκατάστατων δεν αφορούν την καταλλακτική. Ένα χρηματικό υποκατάστατο μπορεί να ενσωματώνεται είτε σε τραπεζογραμμάτιο είτε σε κατάθεση όψεως σε τράπεζα, διαθέσιμη μέσω επιταγής —«λογιστικό χρήμα» ή καταθετικό νόμισμα— υπό την προϋπόθεση ότι η τράπεζα είναι έτοιμη να ανταλλάξει καθημερινά και χωρίς επιβάρυνση το τραπεζογραμμάτιο ή την κατάθεση με καθαυτό χρήμα. Τα κέρματα περιορισμένης νόμιμης ισχύος αποτελούν επίσης χρηματικά υποκατάστατα, υπό την προϋπόθεση ότι ο κάτοχός τους μπορεί, όταν παραστεί ανάγκη, να τα ανταλλάξει χωρίς δαπάνη και χωρίς καθυστέρηση με χρήμα.

Για να επιτευχθεί αυτό, δεν απαιτείται να είναι η κυβέρνηση νομικά υποχρεωμένη να τα εξαργυρώνει. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι αυτά τα κέρματα μπορούν πράγματι να μετατραπούν χωρίς δαπάνη και χωρίς καθυστέρηση σε χρήμα. Αν η συνολική ποσότητα των εκδιδόμενων κερμάτων περιορισμένης νόμιμης ισχύος διατηρείται εντός εύλογων ορίων, δεν απαιτούνται ιδιαίτερες ρυθμίσεις εκ μέρους της κυβέρνησης για να διατηρηθεί η ανταλλακτική τους αξία στο άρτιο της ονομαστικής τους αξίας. Η ζήτηση του κοινού για κέρματα μικρών υποδιαιρέσεων παρέχει σε όλους τη δυνατότητα να τα ανταλλάσσουν εύκολα με χρηματικά τεμάχια. Το ουσιώδες είναι ότι κάθε κάτοχος ενός χρηματικού υποκατάστατου είναι απολύτως βέβαιος ότι αυτό μπορεί, ανά πάσα στιγμή και χωρίς δαπάνη, να ανταλλαχθεί με χρήμα.

Αν ο οφειλέτης —η κυβέρνηση ή μια τράπεζα— διατηρεί έναντι ολόκληρου του ποσού των χρηματικών υποκατάστατων απόθεμα καθαυτού χρήματος ίσο με το 100% του ποσού αυτού, αποκαλούμε το χρηματικό υποκατάστατο πιστοποιητικό χρήματος. Το επιμέρους πιστοποιητικό χρήματος αποτελεί —όχι κατ' ανάγκην υπό νομική έννοια,

αλλά πάντοτε υπό καταλλακτική έννοια— αντιπρόσωπο ενός αντίστοιχου χρηματικού ποσού που διατηρείται στο απόθεμα. Η έκδοση πιστοποιητικών χρήματος δεν αυξάνει την ποσότητα των πραγμάτων που είναι κατάλληλα να ικανοποιήσουν τη ζήτηση χρήματος προς διακράτηση σε χρηματικά υπόλοιπα. Επομένως, οι μεταβολές στην ποσότητα των πιστοποιητικών χρήματος δεν μεταβάλλουν την προσφορά χρήματος ούτε τη χρηματική σχέση. Δεν διαδραματίζουν κανέναν ρόλο στον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος.

Αν το χρηματικό απόθεμα που διατηρεί ο οφειλέτης έναντι των εκδοθέντων χρηματικών υποκατάστατων είναι μικρότερο από τη συνολική ποσότητα αυτών των υποκατάστατων, αποκαλούμε καταπιστευματικά μέσα εκείνο το ποσό των υποκατάστατων που υπερβαίνει το απόθεμα. Κατά κανόνα, δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν ένα συγκεκριμένο χρηματικό υποκατάστατο αποτελεί πιστοποιητικό χρήματος ή καταπιστευματικό μέσο. Ένα μέρος της συνολικής ποσότητας των εκδοθέντων χρηματικών υποκατάστατων καλύπτεται συνήθως από διακρατούμενο χρηματικό απόθεμα. Επομένως, ένα μέρος της συνολικής ποσότητας των εκδοθέντων χρηματικών υποκατάστατων αποτελείται από πιστοποιητικά χρήματος και το υπόλοιπο από καταπιστευματικά μέσα. Αυτό, όμως, μπορεί να διαπιστωθεί μόνο από όσους γνωρίζουν τους ισολογισμούς της τράπεζας. Το επιμέρους τραπεζογραμμάτιο, η κατάθεση ή το κέρμα περιορισμένης νόμιμης ισχύος δεν φανερώνει τον καταλλακτικό του χαρακτήρα.

Η έκδοση πιστοποιητικών χρήματος δεν αυξάνει τα κεφάλαια που μπορεί να χρησιμοποιήσει η τράπεζα για τη διεξαγωγή των πιστοδοτικών της εργασιών. Μια τράπεζα που δεν εκδίδει καταπιστευματικά μέσα μπορεί να χορηγεί μόνο εμπορευματική πίστη,

δηλαδή μπορεί να δανείζει μόνο τα δικά της κεφάλαια και το χρηματικό ποσό που της έχουν εμπιστευθεί οι πελάτες της. Η έκδοση καταπιστευματικών μέσων διευρύνει πέρα από αυτά τα όρια τα διαθέσιμα προς δανεισμό κεφάλαια της τράπεζας. Μπορεί πλέον να χορηγεί όχι μόνο εμπορευματική πίστη, αλλά και κυκλοφοριακή πίστη, δηλαδή πίστη που παρέχεται μέσω της έκδοσης καταπιστευματικών μέσων.

Ενώ η ποσότητα των πιστοποιητικών χρήματος είναι αδιάφορη, η ποσότητα των καταπιστευματικών μέσων δεν είναι. Τα καταπιστευματικά μέσα επηρεάζουν τα φαινόμενα της αγοράς με τον ίδιο τρόπο όπως το χρήμα. Οι μεταβολές στην ποσότητά τους επηρεάζουν τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος και των τιμών, καθώς και —προσωρινά— του επιτοκίου.

Οι παλαιότεροι οικονομολόγοι χρησιμοποιούσαν διαφορετική ορολογία. Πολλοί ήταν διατεθειμένοι να αποκαλούν τα χρηματικά υποκατάστατα απλώς χρήμα, επειδή είναι κατάλληλα να παρέχουν τις υπηρεσίες που παρέχει το χρήμα. Αυτή, όμως, η ορολογία δεν είναι πρόσφορη. Πρωταρχικός σκοπός μιας επιστημονικής ορολογίας είναι να διευκολύνει την ανάλυση των υπό εξέταση προβλημάτων. Έργο της καταλλακτικής θεωρίας του χρήματος —σε αντιδιαστολή προς τη νομική θεωρία και τους τεχνικούς κλάδους της τραπεζικής διοίκησης και της λογιστικής— είναι η μελέτη των προβλημάτων που αφορούν τον προσδιορισμό των τιμών και των επιτοκίων. Το έργο αυτό απαιτεί σαφή διάκριση μεταξύ των πιστοποιητικών χρήματος και των καταπιστευματικών μέσων.

Ο όρος πιστωτική επέκταση έχει συχνά παρερμηνευθεί. Είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι η εμπορευματική πίστη δεν μπορεί να επεκταθεί. Το μοναδικό όχημα της πιστωτικής επέκτασης είναι η

κυκλοφοριακή πίστη. Ωστόσο, η χορήγηση κυκλοφοριακής πίστης δεν συνεπάγεται πάντοτε πιστωτική επέκταση. Αν η ποσότητα των καταπιστευματικών μέσων που είχε εκδοθεί προηγουμένως έχει ήδη επιφέρει όλες τις επιδράσεις της στην αγορά, αν οι τιμές, τα μισθολογικά ποσοστά και τα επιτόκια έχουν προσαρμοστεί στη συνολική προσφορά καθαυτού χρήματος και καταπιστευματικών μέσων —δηλαδή στην προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια—, τότε η χορήγηση κυκλοφοριακής πίστης χωρίς περαιτέρω αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων δεν αποτελεί πλέον πιστωτική επέκταση. Πιστωτική επέκταση υφίσταται μόνον όταν η πίστη χορηγείται μέσω της έκδοσης πρόσθετης ποσότητας καταπιστευματικών μέσων και όχι όταν οι τράπεζες δανείζουν εκ νέου καταπιστευματικά μέσα που τους επέστρεψαν οι προηγούμενοι οφειλέτες.

12. Ο περιορισμός της έκδοσης καταπιστευματικών μέσων

Οι άνθρωποι μεταχειρίζονται τα χρηματικά υποκατάστατα σαν να ήταν χρήμα, επειδή είναι απολύτως πεπεισμένοι ότι θα μπορούν ανά πάσα στιγμή να τα ανταλλάξουν με χρήμα, χωρίς καθυστέρηση και χωρίς δαπάνη. Μπορούμε να αποκαλέσουμε όσους συμμερίζονται αυτή την πεποίθηση και, ως εκ τούτου, είναι διατεθειμένοι να μεταχειρίζονται τα χρηματικά υποκατάστατα σαν να ήταν χρήμα, πελατεία του εκδότη τραπεζίτη, της εκδότριας τράπεζας ή της εκδότριας αρχής. Δεν έχει σημασία αν το εκδοτικό αυτό ίδρυμα λειτουργεί ή όχι σύμφωνα με τα πρότυπα συμπεριφοράς που συνηθίζονται στις τραπεζικές εργασίες. Τα κέρματα περιορισμένης νόμιμης ισχύος που εκδίδει το δημόσιο ταμείο μιας χώρας αποτελούν και αυτά χρηματικά υποκατάστατα, μολονότι το δημόσιο ταμείο, κατά κανόνα, δεν καταχωρίζει το εκδοθέν ποσό στους λογαριασμούς του ως υποχρέωση ούτε το θεωρεί μέρος του δημόσιου χρέους. Εξίσου αδιάφορο είναι αν ο κάτοχος ενός χρηματικού

υποκατάστατου διαθέτει ή όχι δικαστικώς επιδιώξιμη αξίωση εξαργύρωσης. Εκείνο που έχει σημασία είναι αν το χρηματικό υποκατάστατο μπορεί πράγματι να ανταλλαχθεί με χρήμα χωρίς καθυστέρηση και δαπάνη.16

Η έκδοση πιστοποιητικών χρήματος αποτελεί δαπανηρό εγχείρημα. Τα τραπεζογραμμάτια πρέπει να τυπωθούν και τα κέρματα να κοπούν· πρέπει να οργανωθεί ένα περίπλοκο λογιστικό σύστημα για τις καταθέσεις· τα αποθέματα πρέπει να φυλάσσονται με ασφάλεια· επιπλέον, υπάρχει ο κίνδυνος εξαπάτησης μέσω πλαστών τραπεζογραμματίων και επιταγών. Έναντι όλων αυτών των δαπανών υπάρχει μόνο η μικρή πιθανότητα να καταστραφούν ορισμένα από τα τραπεζογραμμάτια που έχουν εκδοθεί και η ακόμη μικρότερη πιθανότητα να λησμονήσουν ορισμένοι καταθέτες τις καταθέσεις τους. Η έκδοση πιστοποιητικών χρήματος αποτελεί ζημιογόνο δραστηριότητα, αν δεν συνδέεται με την έκδοση καταπιστευματικών μέσων. Κατά την πρώιμη ιστορία της τραπεζικής υπήρχαν τράπεζες των οποίων η μοναδική δραστηριότητα συνίστατο στην έκδοση πιστοποιητικών χρήματος. Οι τράπεζες αυτές, όμως, αποζημιώνονταν από τους πελάτες τους για τις σχετικές δαπάνες. Εν πάση περιπτώσει, η καταλλακτική δεν ενδιαφέρεται για τα αμιγώς τεχνικά προβλήματα των τραπεζών που δεν εκδίδουν καταπιστευματικά μέσα. Το μόνο ενδιαφέρον της καταλλακτικής για τα πιστοποιητικά χρήματος αφορά τη σχέση μεταξύ της έκδοσής τους και της έκδοσης καταπιστευματικών μέσων.

Ενώ η ποσότητα των πιστοποιητικών χρήματος είναι από καταλλακτική άποψη αδιάφορη, η αύξηση ή η μείωση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων επηρεάζει τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος με τον ίδιο τρόπο όπως και οι μεταβολές στην ποσότητα του χρήματος. Επομένως, το ζήτημα αν

υπάρχουν ή όχι όρια στην αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων έχει θεμελιώδη σημασία.

Αν η πελατεία της τράπεζας περιλαμβάνει όλα τα μέλη της οικονομίας της αγοράς, το όριο στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων είναι το ίδιο με εκείνο που τίθεται στην αύξηση της ποσότητας του χρήματος. Μια τράπεζα η οποία, είτε σε μια απομονωμένη χώρα είτε σε ολόκληρο τον κόσμο, είναι το μοναδικό ίδρυμα που εκδίδει καταπιστευματικά μέσα και της οποίας η πελατεία περιλαμβάνει όλα τα άτομα και όλες τις επιχειρήσεις, είναι υποχρεωμένη να τηρεί κατά τη διεξαγωγή των εργασιών της δύο κανόνες:

Πρώτον, πρέπει να αποφεύγει κάθε ενέργεια που θα μπορούσε να κινήσει τις υποψίες των πελατών της, δηλαδή του κοινού. Μόλις οι πελάτες αρχίσουν να χάνουν την εμπιστοσύνη τους, θα ζητήσουν την εξαργύρωση των τραπεζογραμματίων και θα αποσύρουν τις καταθέσεις τους. Το πόσο μπορεί να προχωρήσει η τράπεζα στην αύξηση της έκδοσης καταπιστευματικών μέσων χωρίς να προκαλέσει δυσπιστία εξαρτάται από ψυχολογικούς παράγοντες.

Δεύτερον, δεν πρέπει να αυξάνει την ποσότητα των καταπιστευματικών μέσων με τέτοιο ρυθμό και τέτοια ταχύτητα ώστε οι πελάτες να πειστούν ότι η άνοδος των τιμών θα συνεχίζεται επ' αόριστον και με επιταχυνόμενο ρυθμό. Διότι, αν το κοινό πιστέψει ότι αυτό συμβαίνει, θα περιορίσει τα χρηματικά του υπόλοιπα, θα στραφεί προς «εμπράγματες» αξίες και θα προκαλέσει την καταστροφική ανατιμητική έκρηξη. Είναι αδύνατον να φανταστούμε την προσέγγιση αυτής της καταστροφής χωρίς να υποθέσουμε ότι η πρώτη εκδήλωσή της συνίσταται στην εξαφάνιση της εμπιστοσύνης. Το κοινό ασφαλώς θα προτιμήσει να ανταλλάξει τα καταπιστευματικά μέσα με χρήμα αντί να καταφύγει σε εμπράγματες αξίες, δηλαδή στην αδιάκριτη αγορά

διαφόρων εμπορευμάτων. Τότε η τράπεζα θα οδηγηθεί αναγκαστικά σε πτώχευση.

Αν η κυβέρνηση παρέμβει απαλλάσσοντας την τράπεζα από την υποχρέωση να εξαργυρώνει τα τραπεζογραμμάτιά της και να επιστρέφει τις καταθέσεις σύμφωνα με τους όρους των συμβάσεων, τα καταπιστευματικά μέσα μετατρέπονται είτε σε πιστωτικό είτε σε παραστατικό χρήμα. Η αναστολή των πληρωμών σε μεταλλικό χρήμα μεταβάλλει πλήρως την κατάσταση. Δεν τίθεται πλέον ζήτημα καταπιστευματικών μέσων, πιστοποιητικών χρήματος ή χρηματικών υποκατάστατων. Η κυβέρνηση εισέρχεται στο προσκήνιο με τους νόμους περί νόμιμου χρήματος που η ίδια θεσπίζει. Η τράπεζα χάνει την ανεξάρτητη ύπαρξή της· μετατρέπεται σε όργανο της κυβερνητικής πολιτικής, σε υποδεέστερη υπηρεσία του δημόσιου ταμείου.

Τα σημαντικότερα από καταλλακτική άποψη προβλήματα που εγείρει η έκδοση καταπιστευματικών μέσων από μία μόνο τράπεζα ή από τράπεζες που ενεργούν συντονισμένα και των οποίων η πελατεία περιλαμβάνει όλα τα άτομα δεν αφορούν τα όρια που τίθενται στην ποσότητα της έκδοσής τους. Θα τα εξετάσουμε στο Κεφάλαιο 20, το οποίο είναι αφιερωμένο στις σχέσεις μεταξύ της ποσότητας του χρήματος και του επιτοκίου.

Στο παρόν στάδιο της έρευνάς μας πρέπει να εξετάσουμε το πρόβλημα της συνύπαρξης πολλών ανεξάρτητων τραπεζών. Ανεξαρτησία σημαίνει ότι κάθε τράπεζα ακολουθεί τη δική της πολιτική κατά την έκδοση καταπιστευματικών μέσων και δεν ενεργεί συντονισμένα με τις άλλες τράπεζες. Συνύπαρξη σημαίνει ότι κάθε τράπεζα διαθέτει πελατεία η οποία δεν περιλαμβάνει όλα τα μέλη του συστήματος της αγοράς. Για λόγους απλούστευσης, θα υποθέσουμε ότι κανένα άτομο και καμία επιχείρηση δεν είναι πελάτης περισσότερων από

μία τραπεζών. Το αποτέλεσμα της απόδειξής μας δεν θα μεταβαλλόταν αν υποθέταμε ότι υπάρχουν επίσης άνθρωποι που είναι πελάτες περισσότερων από μία τραπεζών, καθώς και άνθρωποι που δεν είναι πελάτες καμίας τράπεζας.

Το ερώτημα που πρέπει να τεθεί δεν είναι αν υπάρχουν ή όχι όρια στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων από τέτοιες ανεξάρτητες και συνυπάρχουσες τράπεζες. Εφόσον υπάρχουν όρια ακόμη και στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων από μία μοναδική τράπεζα της οποίας η πελατεία περιλαμβάνει όλους τους ανθρώπους, είναι προφανές ότι τέτοια όρια υπάρχουν και για πολλές ανεξάρτητες και συνυπάρχουσες τράπεζες. Εκείνο που επιθυμούμε να καταδείξουμε είναι ότι, για πολλές τέτοιες τράπεζες, τα όρια είναι στενότερα από εκείνα που ισχύουν για μία μόνο τράπεζα με απεριόριστη πελατεία.

Υποθέτουμε ότι, στο πλαίσιο ενός συστήματος αγοράς, ιδρύθηκαν κατά το παρελθόν αρκετές ανεξάρτητες τράπεζες. Ενώ προηγουμένως χρησιμοποιούνταν μόνο χρήμα, οι τράπεζες αυτές εισήγαγαν τη χρήση χρηματικών υποκατάστατων, μέρος των οποίων αποτελείται από καταπιστευματικά μέσα. Κάθε τράπεζα διαθέτει ορισμένη πελατεία και έχει εκδώσει ορισμένη ποσότητα καταπιστευματικών μέσων, τα οποία διακρατούνται ως χρηματικά υποκατάστατα στα χρηματικά υπόλοιπα διαφόρων πελατών. Η συνολική ποσότητα των καταπιστευματικών μέσων που εκδόθηκαν από τις τράπεζες και απορροφήθηκαν από τα χρηματικά υπόλοιπα των πελατών τους μετέβαλε τη διάρθρωση των τιμών και την αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας. Οι επιδράσεις αυτές, όμως, έχουν ήδη ολοκληρωθεί και, επί του παρόντος, η αγορά δεν διαταράσσεται πλέον από κινήσεις που προκλήθηκαν από αυτή την παρελθούσα πιστωτική επέκταση.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι μία μόνο τράπεζα προβαίνει σε πρόσθετη έκδοση καταπιστευματικών μέσων, ενώ οι άλλες τράπεζες δεν την ακολουθούν. Οι πελάτες της επεκτεινόμενης τράπεζας —είτε πρόκειται για παλαιούς πελάτες της είτε για νέους που αποκτήθηκαν χάρη στην επέκταση— λαμβάνουν πρόσθετες πιστώσεις, διευρύνουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες, εμφανίζονται στην αγορά με πρόσθετη ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες και πλειοδοτούν, ωθώντας τις τιμές προς τα πάνω. Όσοι δεν είναι πελάτες της επεκτεινόμενης τράπεζας δεν είναι σε θέση να καταβάλουν αυτές τις υψηλότερες τιμές και αναγκάζονται να περιορίσουν τις αγορές τους. Επέρχεται έτσι στην αγορά μετατόπιση αγαθών από τους μη πελάτες προς τους πελάτες της επεκτεινόμενης τράπεζας.

Οι πελάτες αγοράζουν από τους μη πελάτες περισσότερα απ' όσα πωλούν σε αυτούς· πρέπει να καταβάλουν στους μη πελάτες περισσότερα απ' όσα εισπράττουν από αυτούς. Τα χρηματικά υποκατάστατα, όμως, που εκδίδει η επεκτεινόμενη τράπεζα δεν είναι κατάλληλα για πληρωμές προς μη πελάτες, επειδή αυτοί δεν τους αποδίδουν τον χαρακτήρα χρηματικών υποκατάστατων. Για να εξοφλήσουν τις οφειλές τους προς τους μη πελάτες, οι πελάτες πρέπει πρώτα να ανταλλάξουν τα χρηματικά υποκατάστατα που εξέδωσε η δική τους τράπεζα —δηλαδή η επεκτεινόμενη τράπεζα— με χρήμα. Η επεκτεινόμενη τράπεζα πρέπει να εξαργυρώσει τα τραπεζογραμμάτιά της και να καταβάλει τις καταθέσεις. Το απόθεμά της —υποθέτουμε ότι μόνο μέρος των χρηματικών υποκατάστατων που είχε εκδώσει είχε τον χαρακτήρα καταπιστευματικών μέσων— συρρικνώνεται. Πλησιάζει η στιγμή κατά την οποία, μετά την εξάντληση του χρηματικού της αποθέματος, η τράπεζα δεν θα είναι πλέον σε θέση να εξαργυρώνει τα χρηματικά υποκατάστατα που εξακολουθούν να κυκλοφορούν. Για να αποφύγει την αφερεγγυότητα, πρέπει το ταχύτερο δυνατόν να

επιστρέψει σε μια πολιτική ενίσχυσης του χρηματικού της αποθέματος. Πρέπει να εγκαταλείψει τις επεκτατικές της μεθόδους.

Αυτή η αντίδραση της αγοράς απέναντι στην πιστωτική επέκταση μιας τράπεζας με περιορισμένη πελατεία περιγράφηκε με εξαιρετική σαφήνεια από τη Νομισματική Σχολή (*Currency School*). Η ειδική περίπτωση που εξέτασε η Νομισματική Σχολή αφορούσε τη συνύπαρξη, αφενός, πιστωτικής επέκτασης από την προνομιούχο κεντρική τράπεζα μιας χώρας ή από όλες τις τράπεζες της χώρας αυτής και, αφετέρου, μιας μη επεκτατικής πολιτικής των τραπεζών άλλων χωρών. Η απόδειξή μας καλύπτει τη γενικότερη περίπτωση της συνύπαρξης πολλών τραπεζών με διαφορετικές πελατείες, καθώς και τη γενικότατη περίπτωση της ύπαρξης μίας τράπεζας με περιορισμένη πελατεία σε ένα σύστημα όπου οι υπόλοιποι άνθρωποι δεν συναλλάσσονται με καμία τράπεζα και δεν θεωρούν καμία απαίτηση χρηματικό υποκατάστατο.

Δεν έχει σημασία, ασφαλώς, αν υποθέσουμε ότι οι πελάτες μιας τράπεζας ζουν σαφώς διαχωρισμένοι από τους πελάτες των άλλων τραπεζών σε ορισμένη περιοχή ή χώρα ή ότι ζουν πλάι πλάι με αυτούς. Πρόκειται απλώς για διαφορές στα δεδομένα, οι οποίες δεν επηρεάζουν τα καταλλακτικά προβλήματα που υπεισέρχονται.

Μια τράπεζα δεν μπορεί ποτέ να εκδώσει περισσότερα χρηματικά υποκατάστατα από όσα μπορούν να διακρατήσουν οι πελάτες της στα χρηματικά τους υπόλοιπα. Ο επιμέρους πελάτης δεν μπορεί ποτέ να διακρατεί υπό μορφή χρηματικών υποκατάστατων μεγαλύτερο μέρος του συνολικού χρηματικού του υπολοίπου από εκείνο που αντιστοιχεί στην αναλογία των συναλλαγών του με άλλους πελάτες της τράπεζάς του προς το σύνολο των συναλλαγών του. Για λόγους πρακτικής ευχέρειας, κατά κανόνα θα παραμένει πολύ κάτω από αυτή τη μέγιστη

αναλογία. Τίθεται έτσι ένα όριο στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων.

Μπορούμε να δεχθούμε ότι όλοι είναι διατεθειμένοι να αποδέχονται αδιακρίτως στις τρέχουσες συναλλαγές τους τραπεζογραμμάτια που εκδίδονται από οποιαδήποτε τράπεζα και επιταγές που σύρονται επί οποιασδήποτε τράπεζας. Καταθέτουν, όμως, χωρίς καθυστέρηση στη δική τους τράπεζα όχι μόνο τις επιταγές, αλλά και τα τραπεζογραμμάτια τραπεζών των οποίων δεν είναι οι ίδιοι πελάτες. Στη συνέχεια, η τράπεζά τους εκκαθαρίζει τους λογαριασμούς της με την αντίστοιχη τράπεζα. Με αυτόν τον τρόπο τίθεται σε κίνηση η διαδικασία που περιγράφηκε παραπάνω.

Έχουν γραφτεί πολλές ανοησίες σχετικά με μια υποτιθέμενα διεστραμμένη προτίμηση του κοινού για τραπεζογραμμάτια που εκδίδονται από αμφίβολες τράπεζες. Η αλήθεια είναι ότι, με εξαίρεση μικρές ομάδες επιχειρηματιών που ήταν σε θέση να διακρίνουν τις υγιείς από τις επισφαλείς τράπεζες, τα τραπεζογραμμάτια αντιμετωπίζονταν πάντοτε με δυσπιστία. Μόνο τα ειδικά προνόμια που παραχωρούσαν οι κυβερνήσεις σε προνομιούχες τράπεζες έκαναν σταδιακά αυτές τις υποψίες να εξαφανιστούν. Το συχνά προβαλλόμενο επιχείρημα ότι τα τραπεζογραμμάτια μικρής ονομαστικής αξίας περιέρχονται στα χέρια φτωχών και αδαών ανθρώπων, οι οποίοι δεν μπορούν να διακρίνουν τα καλά από τα επισφαλή τραπεζογραμμάτια, δεν μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Όσο φτωχότερος είναι ο αποδέκτης ενός τραπεζογραμματίου και όσο λιγότερο εξοικειωμένος είναι με τις τραπεζικές υποθέσεις, τόσο ταχύτερα θα δαπανήσει το τραπεζογραμμάτιο και τόσο ταχύτερα αυτό θα επιστρέψει, μέσω του λιανικού και του χονδρικού εμπορίου, στην εκδότρια τράπεζα ή σε ανθρώπους που γνωρίζουν καλά τις τραπεζικές συνθήκες.

Είναι πολύ εύκολο για μια τράπεζα να αυξήσει τον αριθμό των ανθρώπων που είναι διατεθειμένοι να αποδεχθούν δάνεια χορηγούμενα μέσω πιστωτικής επέκτασης και καταβαλλόμενα με τη μορφή χρηματικών υποκατάστατων. Είναι, όμως, πολύ δύσκολο για οποιαδήποτε τράπεζα να διευρύνει την πελατεία της, δηλαδή τον αριθμό των ανθρώπων που είναι διατεθειμένοι να θεωρούν αυτές τις απαιτήσεις χρηματικά υποκατάστατα και να τις διακρατούν υπό αυτή την ιδιότητα στα χρηματικά τους υπόλοιπα. Η διεύρυνση αυτής της πελατείας αποτελεί επίπονη και βραδεία διαδικασία, όπως ακριβώς συμβαίνει με την απόκτηση κάθε είδους εμπορικής πίστης και καλής φήμης. Αντιθέτως, μια τράπεζα μπορεί να χάσει την πελατεία της πολύ γρήγορα. Αν επιθυμεί να τη διατηρήσει, δεν πρέπει ποτέ να επιτρέψει να ανακύψει οποιαδήποτε αμφιβολία για την ικανότητα και την προθυμία της να εξοφλεί όλες τις υποχρεώσεις της σε πλήρη συμμόρφωση με τους όρους των συμβάσεων.

Πρέπει να διατηρείται απόθεμα αρκετά μεγάλο ώστε να εξαργυρώνονται όλα τα τραπεζογραμμάτια που ενδέχεται να υποβάλει προς εξαργύρωση κάποιος κάτοχος. Επομένως, καμία τράπεζα δεν μπορεί να αρκεστεί αποκλειστικά στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων· πρέπει να διατηρεί απόθεμα έναντι της συνολικής ποσότητας των χρηματικών υποκατάστατων που έχει εκδώσει και, ως εκ τούτου, να συνδυάζει την έκδοση καταπιστευματικών μέσων με την έκδοση πιστοποιητικών χρήματος.

Αποτελούσε σοβαρό σφάλμα η πεποίθηση ότι έργο του αποθέματος είναι να παρέχει τα μέσα εξαργύρωσης εκείνων των τραπεζογραμματίων των οποίων οι κάτοχοι έχουν χάσει την εμπιστοσύνη τους στην τράπεζα. Η εμπιστοσύνη που απολαμβάνουν μια τράπεζα και τα χρηματικά υποκατάστατα τα οποία αυτή έχει εκδώσει είναι αδιαίρετη. Είτε υπάρχει

μεταξύ όλων των πελατών της είτε εξαφανίζεται ολοκληρωτικά. Αν ορισμένοι πελάτες χάσουν την εμπιστοσύνη τους, θα τη χάσουν και οι υπόλοιποι. Καμία τράπεζα που εκδίδει καταπιστευματικά μέσα και χορηγεί κυκλοφοριακή πίστη δεν μπορεί να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τις οποίες ανέλαβε με την έκδοση χρηματικών υποκατάστατων, αν όλοι οι πελάτες χάσουν την εμπιστοσύνη τους και ζητήσουν να εξαργυρωθούν τα τραπεζογραμμάτιά τους και να τους επιστραφούν οι καταθέσεις τους.

Αυτό αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό —ή αδυναμία— της δραστηριότητας έκδοσης καταπιστευματικών μέσων και χορήγησης κυκλοφοριακής πίστης. Κανένα σύστημα πολιτικής αποθεμάτων και καμία νομοθετικώς επιβαλλόμενη απαίτηση τήρησης αποθεμάτων δεν μπορεί να το θεραπεύσει. Το μόνο που μπορεί να επιτελέσει ένα απόθεμα είναι να επιτρέψει στην τράπεζα να αποσύρει από την αγορά μια υπερβολική ποσότητα καταπιστευματικών μέσων που έχει εκδώσει. Αν η τράπεζα έχει εκδώσει περισσότερα τραπεζογραμμάτια από όσα μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι πελάτες της στις συναλλαγές μεταξύ τους, πρέπει να εξαργυρώσει την πλεονάζουσα ποσότητα.

Οι νόμοι που υποχρέωναν τις τράπεζες να διατηρούν απόθεμα σε ορισμένη αναλογία προς τη συνολική ποσότητα των καταθέσεων και των εκδοθέντων τραπεζογραμματίων ήταν αποτελεσματικοί στον βαθμό που περιόριζαν την αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων και της κυκλοφοριακής πίστης. Ήταν όμως μάταιοι στον βαθμό που απέβλεπαν, σε περίπτωση απώλειας της εμπιστοσύνης, στη διασφάλιση της άμεσης εξαργύρωσης των τραπεζογραμματίων και της άμεσης επιστροφής των καταθέσεων.

Η Τραπεζική Σχολή (*Banking School*) απέτυχε ολοκληρωτικά στην πραγμάτευση αυτών των προβλημάτων. Παραπλανήθηκε από την

εσφαλμένη ιδέα ότι οι ανάγκες των επιχειρήσεων περιορίζουν αυστηρά τη μέγιστη ποσότητα μετατρέψιμων τραπεζογραμματίων που μπορεί να εκδώσει μια τράπεζα. Οι εκπρόσωποί της δεν αντιλήφθηκαν ότι η ζήτηση του κοινού για πίστωση είναι μέγεθος που εξαρτάται από την προθυμία των τραπεζών να δανείσουν και ότι οι τράπεζες που δεν ενδιαφέρονται για τη δική τους φερεγγυότητα μπορούν να επεκτείνουν την κυκλοφοριακή πίστη μειώνοντας το επιτόκιο κάτω από το αγοραίο επίπεδο.

Δεν είναι αληθές ότι η μέγιστη ποσότητα την οποία μπορεί να δανείσει μια τράπεζα, αν περιορίζει τις πιστοδοτήσεις της στην προεξόφληση βραχυπρόθεσμων συναλλαγματικών που προκύπτουν από την αγορά και την πώληση πρώτων υλών και ημικατεργασμένων αγαθών, αποτελεί μέγεθος μονοσήμαντα προσδιοριζόμενο από την κατάσταση των επιχειρήσεων και ανεξάρτητο από την πολιτική της τράπεζας. Το μέγεθος αυτό διευρύνεται ή συρρικνώνεται ανάλογα με τη μείωση ή την αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου. Η μείωση του επιτοκίου ισοδυναμεί με αύξηση του ύψους εκείνου που εσφαλμένα θεωρείται δίκαιη και κανονική πιστωτική ανάγκη των επιχειρήσεων.

Η Νομισματική Σχολή εξήγησε απολύτως ορθά τις επαναλαμβανόμενες κρίσεις που διατάραξαν τις συνθήκες της αγγλικής οικονομίας κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840. Η Τράπεζα της Αγγλίας και οι άλλες βρετανικές τράπεζες και τραπεζίτες προέβαιναν σε πιστωτική επέκταση, ενώ στις χώρες με τις οποίες συναλλασσόταν η Μεγάλη Βρετανία είτε δεν υπήρχε πιστωτική επέκταση είτε αυτή δεν πραγματοποιούνταν στον ίδιο βαθμό. Η εξωτερική εκροή μεταλλικού χρήματος επήλθε ως αναγκαία συνέπεια αυτής της κατάστασης. Όλα όσα προέβαλε η Τραπεζική Σχολή για να αναιρέσει αυτή τη θεωρία ήταν μάταια.

Δυστυχώς, η Νομισματική Σχολή έσφαλε σε δύο σημεία. Πρώτον, δεν αντιλήφθηκε ποτέ ότι το προτεινόμενο από αυτήν μέσο θεραπείας —δηλαδή ο αυστηρός νομοθετικός περιορισμός της ποσότητας των τραπεζογραμματίων που εκδίδονταν πέραν του αποθέματος μεταλλικού χρήματος— δεν ήταν το μοναδικό. Δεν εξέτασε ποτέ την ιδέα της ελεύθερης τραπεζικής. Δεύτερον, δεν αναγνώρισε ότι οι καταθέσεις όψεως, οι οποίες είναι διαθέσιμες μέσω επιταγής, αποτελούν χρηματικά υποκατάστατα και, στον βαθμό που η ποσότητά τους υπερβαίνει το τηρούμενο απόθεμα, καταπιστευματικά μέσα· κατά συνέπεια, αποτελούν όχημα πιστωτικής επέκτασης στον ίδιο βαθμό με τα τραπεζογραμμάτια.

Η μοναδική αρετή της Τραπεζικής Σχολής ήταν ότι αναγνώρισε πως το λεγόμενο καταθετικό νόμισμα αποτελεί χρηματικό υποκατάστατο εξίσου με τα τραπεζογραμμάτια. Πέραν αυτού, όμως, όλες οι θεωρίες της ήταν εσφαλμένες. Καθοδηγούνταν από αντιφατικές αντιλήψεις σχετικά με την ουδετερότητα του χρήματος· επιχείρησε να αναιρέσει την ποσοτική θεωρία του χρήματος επικαλούμενη έναν *deus ex machina*, τους πολυσυζητημένους αποθησαυρισμένους χρηματικούς πόρους, και παρανόησε πλήρως τα προβλήματα του επιτοκίου.

Πρέπει να τονιστεί ότι το πρόβλημα των νομοθετικών περιορισμών στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων μπορούσε να ανακύψει μόνο επειδή οι κυβερνήσεις είχαν παραχωρήσει ειδικά προνόμια σε μία ή περισσότερες τράπεζες και είχαν έτσι εμποδίσει την ελεύθερη εξέλιξη της τραπεζικής. Αν οι κυβερνήσεις δεν είχαν ποτέ παρέμβει προς όφελος ορισμένων τραπεζών, αν δεν είχαν ποτέ απαλλάξει κάποιες τράπεζες από την υποχρέωση —η οποία βαρύνει όλα τα άτομα και όλες τις επιχειρήσεις στην οικονομία της αγοράς— να εξοφλούν πλήρως τις οφειλές τους σύμφωνα με τους όρους των συμβάσεων, δεν θα είχε εμφανιστεί κανένα τραπεζικό πρόβλημα.

Τα όρια που τίθενται στην πιστωτική επέκταση θα είχαν λειτουργήσει αποτελεσματικά. Η μέριμνα για τη φερεγγυότητά της θα είχε εξαναγκάσει κάθε τράπεζα να επιδεικνύει συνετή αυτοσυγκράτηση κατά την έκδοση καταπιστευματικών μέσων. Οι τράπεζες που δεν θα τηρούσαν αυτούς τους απαραίτητους κανόνες θα πτώχευαν και το κοινό, έχοντας διδαχθεί μέσω των ζημιών που υπέστη, θα γινόταν διπλά επιφυλακτικό και καχύποπτο.

Η στάση των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων απέναντι στην τραπεζική ήταν εξαρχής ανειλικρινής και απατηλή. Η προσποιητή μέριμνα για την ευημερία του έθνους, για το κοινό εν γένει και ειδικότερα για τις φτωχές και αδαείς μάζες δεν ήταν παρά προπέτασμα. Οι κυβερνήσεις επιθυμούσαν τον πληθωρισμό και την πιστωτική επέκταση· επιθυμούσαν οικονομικές εξάρσεις και φθηνό χρήμα. Όσοι Αμερικανοί κατόρθωσαν δύο φορές να καταργήσουν μια κεντρική τράπεζα είχαν επίγνωση των κινδύνων που ενέχουν τέτοια ιδρύματα. Ήταν ατυχές μόνο το γεγονός ότι δεν αντιλήφθηκαν πως τα δεινά τα οποία πολεμούσαν ενυπάρχουν σε κάθε μορφή κυβερνητικής παρέμβασης στην τραπεζική. Σήμερα, ακόμη και οι φανατικότεροι κρατιστές δεν μπορούν να αρνηθούν ότι όλα τα υποτιθέμενα δεινά της ελεύθερης τραπεζικής είναι ασήμαντα σε σύγκριση με τις καταστροφικές συνέπειες των τεράστιων πληθωρισμών που προκάλεσαν οι προνομιούχες και ελεγχόμενες από τις κυβερνήσεις τράπεζες.

Αποτελεί μύθο ότι οι κυβερνήσεις παρενέβησαν στην τραπεζική για να περιορίσουν την έκδοση καταπιστευματικών μέσων και να αποτρέψουν την πιστωτική επέκταση. Αντιθέτως, η ιδέα που καθοδηγούσε τις κυβερνήσεις ήταν η επιθυμία για πληθωρισμό και πιστωτική επέκταση. Παραχώρησαν προνόμια στις τράπεζες επειδή επιθυμούσαν να διευρύνουν τα όρια που θέτει η ανεμπόδιστη αγορά

στην πιστωτική επέκταση ή επειδή επιδίωκαν να εξασφαλίσουν στο δημόσιο ταμείο μια πηγή εσόδων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι αρχές παρακινούνταν και από τις δύο αυτές επιδιώξεις. Ήταν πεπεισμένες ότι τα καταπιστευματικά μέσα αποτελούν αποτελεσματικό μέσο μείωσης του επιτοκίου και ζητούσαν από τις τράπεζες να επεκτείνουν την πίστωση προς όφελος τόσο των επιχειρήσεων όσο και του δημόσιου ταμείου.

Μόνο όταν κατέστησαν ορατές οι ανεπιθύμητες συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης θεσπίστηκαν νόμοι για τον περιορισμό της έκδοσης τραπεζογραμματίων —και ενίοτε επίσης καταθέσεων— που δεν καλύπτονταν από μεταλλικό χρήμα. Η εγκαθίδρυση της ελεύθερης τραπεζικής δεν εξετάστηκε ποτέ σοβαρά, ακριβώς επειδή θα ήταν υπερβολικά αποτελεσματική στον περιορισμό της πιστωτικής επέκτασης. Οι κυβερνώντες, οι συγγραφείς και το κοινό πίστευαν ομόφωνα ότι οι επιχειρήσεις είχαν δίκαιη αξίωση σε μια «κανονική» και «αναγκαία» ποσότητα κυκλοφοριακής πίστης και ότι η ποσότητα αυτή δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί υπό καθεστώς ελεύθερης τραπεζικής.17

Πολλές κυβερνήσεις δεν αντιμετώπισαν ποτέ την έκδοση καταπιστευματικών μέσων από άλλη σκοπιά πέραν της δημοσιονομικής. Κατά την άποψή τους, πρωταρχικό έργο των τραπεζών ήταν να δανείζουν χρήματα στο δημόσιο ταμείο. Τα χρηματικά υποκατάστατα θεωρούνταν ευνοϊκά ως προπομποί του χαρτονομίσματος που εξέδιδε η κυβέρνηση. Το μετατρέψιμο τραπεζογραμμάτιο αποτελούσε απλώς το πρώτο βήμα προς το μη εξαργυρώσιμο τραπεζογραμμάτιο. Με την πρόοδο της κρατολατρίας και της παρεμβατικής πολιτικής, αυτές οι ιδέες γενικεύθηκαν και δεν αμφισβητούνται πλέον από κανέναν. Καμία κυβέρνηση δεν είναι σήμερα διατεθειμένη να εξετάσει το πρόγραμμα

της ελεύθερης τραπεζικής, επειδή καμία κυβέρνηση δεν επιθυμεί να παραιτηθεί από εκείνο που θεωρεί πρόσφορη πηγή εσόδων.

Αυτό που αποκαλείται σήμερα χρηματοοικονομική προπαρασκευή για πόλεμο δεν είναι παρά η δυνατότητα εξασφάλισης, μέσω προνομιούχων και ελεγχόμενων από την κυβέρνηση τραπεζών, όλων των χρηματικών πόρων που ενδέχεται να χρειαστεί ένα εμπόλεμο έθνος. Ο ριζικός πληθωρισμός ως πολιτικό πρόγραμμα, μολονότι δεν αναγνωρίζεται ρητά, αποτελεί ουσιώδες γνώρισμα της οικονομικής ιδεολογίας της εποχής μας.

Αλλά ακόμη και κατά την εποχή κατά την οποία ο φιλελευθερισμός απολάμβανε το μεγαλύτερο κύρος του και οι κυβερνήσεις ενδιαφέρονταν περισσότερο να διαφυλάξουν την ειρήνη και την ευημερία παρά να υποδαυλίσουν τον πόλεμο, τον θάνατο, την καταστροφή και την εξαθλίωση, οι άνθρωποι προσέγγιζαν τα προβλήματα της τραπεζικής με προκατάληψη. Εκτός των αγγλοσαξονικών χωρών, η κοινή γνώμη ήταν πεπεισμένη ότι ένα από τα κύρια καθήκοντα μιας χρηστής κυβέρνησης ήταν να μειώνει το επιτόκιο και ότι η πιστωτική επέκταση αποτελούσε το κατάλληλο μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Η Μεγάλη Βρετανία ήταν απαλλαγμένη από αυτές τις πλάνες όταν, το 1844, αναμόρφωσε την τραπεζική της νομοθεσία. Ωστόσο, οι δύο αδυναμίες της Νομισματικής Σχολής υπονόμευσαν τον περίφημο αυτό νόμο. Αφενός, διατηρήθηκε το σύστημα κυβερνητικής παρέμβασης στην τραπεζική. Αφετέρου, επιβλήθηκαν όρια μόνο στην έκδοση τραπεζογραμματίων που δεν καλύπτονταν από απόθεμα μεταλλικού χρήματος. Τα καταπιστευματικά μέσα περιορίστηκαν μόνο υπό τη μορφή τραπεζογραμματίων. Μπορούσαν να αναπτυχθούν ανεμπόδιστα υπό τη μορφή καταθετικού νομίσματος.

Αν οδηγούσε κανείς την ιδέα που εμπεριέχεται στη θεωρία της Νομισματικής Σχολής έως την πλήρη λογική της κατάληξη, θα μπορούσε να προτείνει να υποχρεωθούν νομοθετικά όλες οι τράπεζες να διατηρούν, έναντι της συνολικής ποσότητας των χρηματικών υποκατάστατων —των τραπεζογραμματίων και των καταθέσεων όψεως —, χρηματικό απόθεμα ίσο με το 100% της ποσότητας αυτής. Αυτό αποτελεί τον πυρήνα του σχεδίου πλήρους κάλυψης του καθηγητή Irving Fisher. Ο καθηγητής Fisher, όμως, συνέδεσε το σχέδιό του με τις προτάσεις του για την υιοθέτηση ενός νομισματικού κανόνα βασισμένου σε τιμαριθμικούς δείκτες. Έχει ήδη καταδειχθεί γιατί ένα τέτοιο σχέδιο είναι απατηλό και ισοδυναμεί με ανοικτή επιδοκιμασία της εξουσίας της κυβέρνησης να χειραγωγεί την αγοραστική δύναμη σύμφωνα με τις επιθυμίες ισχυρών ομάδων πίεσης.

Αλλά ακόμη και αν το σχέδιο αποθέματος 100% υιοθετούνταν βάσει ενός ανόθευτου κανόνα χρυσού, δεν θα εξάλειφε πλήρως τα μειονεκτήματα που ενυπάρχουν σε κάθε μορφή κυβερνητικής παρέμβασης στην τραπεζική. Εκείνο που απαιτείται για να αποτραπεί κάθε περαιτέρω πιστωτική επέκταση είναι να υπαχθούν οι τραπεζικές εργασίες στους γενικούς κανόνες του εμπορικού και του αστικού δικαίου, οι οποίοι υποχρεώνουν κάθε άτομο και κάθε επιχείρηση να εκπληρώνει όλες τις υποχρεώσεις του σε πλήρη συμμόρφωση με τους όρους των συμβάσεων.

Αν οι τράπεζες διατηρούνται ως προνομιούχα ιδρύματα που υπόκεινται σε ειδικές νομοθετικές διατάξεις, παραμένει στη θέση του το εργαλείο που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι κυβερνήσεις για δημοσιονομικούς σκοπούς. Τότε κάθε περιορισμός που επιβάλλεται στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων εξαρτάται από τις καλές προθέσεις της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου. Μπορούν να περιορίσουν την

έκδοση κατά τις περιόδους που αποκαλούνται κανονικές. Ο περιορισμός, όμως, θα αρθεί μόλις μια κυβέρνηση κρίνει ότι κάποια κατάσταση έκτακτης ανάγκης δικαιολογεί την προσφυγή σε έκτακτα μέτρα.

Αν μια κυβέρνηση και το κόμμα που τη στηρίζει επιθυμούν να αυξήσουν τις δαπάνες χωρίς να θέσουν σε κίνδυνο τη δημοτικότητά τους μέσω της επιβολής υψηλότερων φόρων, θα είναι πάντοτε πρόθυμα να χαρακτηρίσουν το αδιέξοδό τους κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Η προσφυγή στο πιεστήριο εκτύπωσης χρήματος και στην προθυμία των διοικητών τραπεζών να συμμορφωθούν με τις επιθυμίες των αρχών που ρυθμίζουν τη λειτουργία τους αποτελεί το κυριότερο μέσο των κυβερνήσεων που επιθυμούν να δαπανούν χρήματα για σκοπούς για τους οποίους οι φορολογούμενοι δεν είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν υψηλότερους φόρους.

Η ελεύθερη τραπεζική είναι η μόνη διαθέσιμη μέθοδος για την αποτροπή των κινδύνων που ενυπάρχουν στην πιστωτική επέκταση. Είναι αλήθεια ότι δεν θα εμπόδιζε μια βραδεία πιστωτική επέκταση, διατηρούμενη εντός πολύ στενών ορίων, από συνετές τράπεζες οι οποίες παρέχουν στο κοινό όλες τις αναγκαίες πληροφορίες σχετικά με την οικονομική τους κατάσταση. Υπό καθεστώς ελεύθερης τραπεζικής, όμως, θα ήταν αδύνατον η πιστωτική επέκταση, με όλες τις αναπόφευκτες συνέπειές της, να εξελιχθεί σε τακτικό —θα μπορούσε κανείς να πει κανονικό— χαρακτηριστικό του οικονομικού συστήματος. Μόνο η ελεύθερη τραπεζική θα μπορούσε να διασφαλίσει την οικονομία της αγοράς έναντι κρίσεων και υφέσεων.

Ανατρέχοντας στην ιστορία των δύο τελευταίων αιώνων, δεν μπορεί κανείς παρά να αντιληφθεί ότι τα σφάλματα που διέπραξε ο φιλελευθερισμός κατά την αντιμετώπιση των προβλημάτων της τραπεζικής επέφεραν θανάσιμο πλήγμα στην οικονομία της αγοράς. Δεν

υπήρχε κανένας απολύτως λόγος να εγκαταλειφθεί η αρχή της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας στον τραπεζικό τομέα. Η πλειονότητα των φιλελεύθερων πολιτικών υποχώρησε απλώς απέναντι στη λαϊκή εχθρότητα προς τον χρηματικό δανεισμό και την είσπραξη τόκου. Δεν κατανόησαν ότι το επιτόκιο αποτελεί φαινόμενο της αγοράς, το οποίο δεν μπορεί να χειραγωγείται κατά βούληση από τις αρχές ή από οποιονδήποτε άλλο φορέα. Υιοθέτησαν τη δεισιδαιμονική πεποίθηση ότι η μείωση του επιτοκίου είναι ευεργετική και ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί το κατάλληλο μέσο για την επίτευξη αυτού του φθηνού χρήματος.

Τίποτε δεν έβλαφε περισσότερο την υπόθεση του φιλελευθερισμού από τη σχεδόν τακτική επανεμφάνιση πυρετωδών οικονομικών εξάρσεων και τις δραματικές καταρρεύσεις των ανοδικών αγορών, τις οποίες ακολουθούσαν παρατεταμένες υφέσεις. Η κοινή γνώμη πείστηκε ότι τέτοια φαινόμενα είναι αναπόφευκτα στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς. Οι άνθρωποι δεν αντιλήφθηκαν ότι εκείνο για το οποίο παραπονούνταν αποτελούσε την αναγκαία συνέπεια πολιτικών που απέβλεπαν στη μείωση του επιτοκίου μέσω πιστωτικής επέκτασης. Ενέμειναν πεισματικά σε αυτές τις πολιτικές και προσπάθησαν μάταια να καταπολεμήσουν τις ανεπιθύμητες συνέπειές τους με ολοένα περισσότερες κυβερνητικές παρεμβάσεις.

Παρατηρήσεις σχετικά με τις συζητήσεις περί ελεύθερης τραπεζικής

Η Τραπεζική Σχολή δίδασκε ότι η υπερβολική έκδοση τραπεζογραμματίων είναι αδύνατη, εφόσον η τράπεζα περιορίζει τις εργασίες της στη χορήγηση βραχυπρόθεσμων δανείων.18 Όταν το δάνειο εξοφλείται κατά τη λήξη του, τα τραπεζογραμμάτια επιστρέφουν

στην τράπεζα και, με αυτόν τον τρόπο, εξαφανίζονται από την αγορά. Αυτό, όμως, συμβαίνει μόνο αν η τράπεζα περιορίζει την ποσότητα των χορηγούμενων πιστώσεων. Αλλά ακόμη και τότε δεν θα αναιρούνταν οι επιδράσεις της προηγούμενης πιστωτικής επέκτασης· απλώς θα προστίθεντο σε αυτές οι επιδράσεις μιας μεταγενέστερης πιστωτικής συστολής. Η συνήθης πορεία των πραγμάτων είναι ότι η τράπεζα αντικαθιστά τις συναλλαγματικές που έληξαν και εξοφλήθηκαν προεξοφλώντας νέες συναλλαγματικές. Τότε, στην ποσότητα των τραπεζογραμματίων που αποσύρεται από την αγορά μέσω της αποπληρωμής του προηγούμενου δανείου αντιστοιχεί ίση ποσότητα νεοεκδιδόμενων τραπεζογραμματίων.

Η αλληλουχία που θέτει όριο στην πιστωτική επέκταση υπό καθεστώς ελεύθερης τραπεζικής λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο. Δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τη διαδικασία στην οποία αναφέρεται η λεγόμενη αρχή του Fullarton. Προκαλείται από το γεγονός ότι η πιστωτική επέκταση δεν διευρύνει αφ' εαυτής την πελατεία μιας τράπεζας, δηλαδή τον αριθμό των ανθρώπων που αποδίδουν στις απαιτήσεις όψεως έναντι αυτής της τράπεζας τον χαρακτήρα χρηματικών υποκατάστατων. Εφόσον, όπως καταδείχθηκε παραπάνω, η υπερβολική έκδοση καταπιστευματικών μέσων από μία τράπεζα αυξάνει το ποσό που πρέπει να καταβάλουν οι πελάτες της επεκτεινόμενης τράπεζας σε άλλους ανθρώπους, αυξάνει ταυτοχρόνως τη ζήτηση για την εξαργύρωση των χρηματικών της υποκατάστατων. Εξαναγκάζει έτσι την επεκτεινόμενη τράπεζα να επιστρέψει σε πολιτική περιορισμού.

Το γεγονός αυτό δεν αμφισβητήθηκε ποτέ ως προς τις καταθέσεις όψεως που είναι διαθέσιμες μέσω επιταγής. Είναι προφανές ότι μια επεκτεινόμενη τράπεζα θα περιερχόταν πολύ γρήγορα σε δυσχερή θέση κατά την εκκαθάριση των λογαριασμών της με τις άλλες τράπεζες.

Ενίοτε, όμως, υποστηρίχθηκε ότι τα πράγματα είναι διαφορετικά όσον αφορά τα τραπεζογραμμάτια.

Κατά την εξέταση των προβλημάτων των χρηματικών υποκατάστατων, η καταλλακτική υποστηρίζει ότι οι συγκεκριμένες απαιτήσεις αντιμετωπίζονται από ορισμένο αριθμό ανθρώπων όπως το χρήμα, ότι, όπως το χρήμα, παραδίδονται και γίνονται αποδεκτές στις συναλλαγές και ότι διακρατούνται στα χρηματικά υπόλοιπα. Όλα όσα υποστηρίζει η καταλλακτική σχετικά με τα χρηματικά υποκατάστατα προϋποθέτουν αυτή την κατάσταση πραγμάτων. Θα ήταν, όμως, παράλογο να πιστεύουμε ότι κάθε τραπεζογραμμάτιο που εκδίδεται από οποιαδήποτε τράπεζα μετατρέπεται πράγματι σε χρηματικό υποκατάστατο. Εκείνο που καθιστά ένα τραπεζογραμμάτιο χρηματικό υποκατάστατο είναι η ιδιαίτερη εμπορική πίστη της εκδότριας τράπεζας.

Η παραμικρή αμφιβολία σχετικά με την ικανότητα ή την προθυμία της τράπεζας να εξαργυρώνει κάθε τραπεζογραμμάτιο χωρίς καθυστέρηση, ανά πάσα στιγμή και χωρίς δαπάνη για τον κομιστή, υπονομεύει αυτή την ιδιαίτερη εμπορική πίστη και στερεί από τα τραπεζογραμμάτια τον χαρακτήρα χρηματικού υποκατάστατου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι όλοι είναι διατεθειμένοι όχι μόνο να λάβουν τέτοια αμφίβολα τραπεζογραμμάτια ως δάνειο, αλλά και να τα δεχθούν ως πληρωμή αντί να περιμένουν περισσότερο. Αν, όμως, υπάρχουν αμφιβολίες ως προς τον πρώτης τάξεως χαρακτήρα τους, οι άνθρωποι θα σπεύσουν να τα διαθέσουν το συντομότερο δυνατόν. Θα διακρατούν στα χρηματικά τους υπόλοιπα χρήμα και όσα χρηματικά υποκατάστατα θεωρούν απολύτως ασφαλή, ενώ θα απαλλάσσονται από τα ύποπτα τραπεζογραμμάτια. Τα τραπεζογραμμάτια αυτά θα συναλλάσσονται με έκπτωση έναντι της ονομαστικής τους αξίας και το γεγονός αυτό θα τα επαναφέρει στην εκδότρια τράπεζα, η οποία είναι η

μόνη υποχρεωμένη να τα εξαργυρώνει στην πλήρη ονομαστική τους αξία.

Το ζήτημα μπορεί να διασαφηνιστεί ακόμη καλύτερα μέσω της εξέτασης των τραπεζικών συνθηκών στην ηπειρωτική Ευρώπη. Εκεί οι εμπορικές τράπεζες ήταν απαλλαγμένες από κάθε περιορισμό ως προς το ύψος των καταθέσεων όψεως που ήταν διαθέσιμες μέσω επιταγής. Θα μπορούσαν να χορηγούν κυκλοφοριακή πίστη και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να επεκτείνουν την πίστη υιοθετώντας τις μεθόδους που εφάρμοζαν οι τράπεζες των αγγλοσαξονικών χωρών. Το κοινό, όμως, δεν ήταν διατεθειμένο να αντιμετωπίζει αυτές τις τραπεζικές καταθέσεις ως χρηματικά υποκατάστατα. Κατά κανόνα, όποιος λάμβανε μια επιταγή την εξαργύρωνε αμέσως, αποσύροντας έτσι το αντίστοιχο ποσό από την τράπεζα.

Ήταν αδύνατον για μια εμπορική τράπεζα να χορηγεί δάνεια, εκτός από αμελητέα ποσά, πιστώνοντας απλώς τον λογαριασμό του οφειλέτη. Μόλις ο οφειλέτης εξέδιδε επιταγή, το αντίστοιχο ποσό αποσυρόταν από την τράπεζα. Μόνο οι μεγάλες επιχειρήσεις αντιμετώπιζαν τις καταθέσεις ως χρηματικά υποκατάστατα. Μολονότι οι κεντρικές τράπεζες των περισσότερων από αυτές τις χώρες δεν υπόκειντο σε νομοθετικούς περιορισμούς ως προς τις καταθετικές τους εργασίες, δεν μπορούσαν να τις χρησιμοποιήσουν ως όχημα πιστωτικής επέκτασης μεγάλης κλίμακας, επειδή η πελατεία του καταθετικού νομίσματος ήταν υπερβολικά περιορισμένη. Τα τραπεζογραμμάτια αποτελούσαν ουσιαστικά το μοναδικό μέσο κυκλοφοριακής πίστης και πιστωτικής επέκτασης.

Κατά τη δεκαετία του 1880, η αυστριακή κυβέρνηση ανέλαβε ένα εγχείρημα διάδοσης του λογιστικού χρήματος μέσω της ίδρυσης τμήματος τρεχούμενων λογαριασμών στην Ταχυδρομική Υπηρεσία

Ταμιευτηρίου. Το εγχείρημα σημείωσε κάποια επιτυχία. Τα υπόλοιπα που τηρούνταν σε αυτό το τμήμα του Ταχυδρομείου αντιμετωπίζονταν ως χρηματικά υποκατάστατα από πελατεία ευρύτερη από εκείνη του τμήματος τρεχούμενων λογαριασμών της κεντρικής εκδοτικής τράπεζας της χώρας. Το σύστημα διατηρήθηκε αργότερα από τα νέα κράτη που διαδέχθηκαν την Αυτοκρατορία των Αψβούργων το 1918. Υιοθετήθηκε επίσης από πολλά άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όπως, παραδείγματος χάριν, τη Γερμανία.

Είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι αυτό το είδος καταθετικού νομίσματος αποτελούσε αμιγώς κυβερνητικό εγχείρημα και ότι η κυκλοφοριακή πίστη που χορηγούσε το σύστημα δανειζόταν αποκλειστικά στις κυβερνήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αυστριακή Ταχυδρομική Υπηρεσία Ταμιευτηρίου, όπως και τα περισσότερα αντίστοιχα ιδρύματα άλλων χωρών, δεν ονομαζόταν Ταμιευτήριο ή Τράπεζα Ταμιευτηρίου, αλλά Υπηρεσία Ταμιευτηρίου (*Amt*). Πέρα από αυτές τις καταθέσεις όψεως στο κυβερνητικό ταχυδρομικό σύστημα, στις περισσότερες μη αγγλοσαξονικές χώρες τα τραπεζογραμμάτια —και, σε μικρότερο βαθμό, οι καταθέσεις στην ελεγχόμενη από την κυβέρνηση κεντρική εκδοτική τράπεζα— αποτελούν τα κύρια οχήματα της κυκλοφοριακής πίστης. Όταν γίνεται λόγος για πιστωτική επέκταση σε σχέση με αυτές τις χώρες, η αναφορά αφορά σχεδόν αποκλειστικά τα τραπεζογραμμάτια.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, πολλοί εργοδότες καταβάλλουν τους μισθούς και τα ημερομίσθια εκδίδοντας επιταγές. Στον βαθμό που οι δικαιούχοι εξαργυρώνουν αμέσως τις επιταγές που λαμβάνουν και αποσύρουν ολόκληρο το ποσό από την τράπεζα, η μέθοδος σημαίνει απλώς ότι το επαχθές έργο της διαχείρισης κερμάτων και τραπεζογραμματίων μετατίθεται από το ταμείο του εργοδότη στο ταμείο

της τράπεζας. Δεν έχει καμία καταλλακτική συνέπεια. Αν όλοι οι πολίτες μεταχειρίζονταν με αυτόν τον τρόπο τις επιταγές που λάμβαναν, οι καταθέσεις δεν θα αποτελούσαν χρηματικά υποκατάστατα και δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως μέσα κυκλοφοριακής πίστης. Μόνο το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος του κοινού αντιμετωπίζει τις καταθέσεις ως χρηματικά υποκατάστατα τις καθιστά αυτό που συνήθως αποκαλείται λογιστικό χρήμα ή καταθετικό νόμισμα.

Είναι σφάλμα να συνδέεται η έννοια της ελεύθερης τραπεζικής με την εικόνα μιας κατάστασης στην οποία όλοι είναι ελεύθεροι να εκδίδουν τραπεζογραμμάτια και να εξαπατούν κατά βούληση το κοινό. Γίνεται συχνά αναφορά στη ρήση ενός ανώνυμου Αμερικανού, την οποία παραθέτει ο Tooke: «Η ελευθερία στο τραπεζικό εμπόριο είναι ελευθερία στην απάτη». Η ελευθερία έκδοσης τραπεζογραμματίων, όμως, θα είχε περιορίσει σημαντικά τη χρήση τους, αν δεν την είχε εξαλείψει ολοκληρωτικά. Αυτή ήταν η ιδέα που διατύπωσε ο Cernuschi κατά τις ακροάσεις της γαλλικής τραπεζικής έρευνας της 24ης Οκτωβρίου 1865: «Πιστεύω ότι αυτό που αποκαλείται ελευθερία της τραπεζικής θα είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη κατάργηση των τραπεζογραμματίων στη Γαλλία. Θέλω να δοθεί σε όλους το δικαίωμα να εκδίδουν τραπεζογραμμάτια, ώστε κανείς να μην αποδέχεται πλέον κανένα τραπεζογραμμάτιο».19

Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι τα τραπεζογραμμάτια είναι πρακτικότερα από τα κέρματα και ότι λόγοι ευχρηστίας συνηγορούν υπέρ της χρησιμοποίησής τους. Στον βαθμό που αυτό ισχύει, το κοινό θα ήταν διατεθειμένο να καταβάλει ένα πρόσθετο τίμημα για την αποφυγή της δυσχέρειας που συνεπάγεται η μεταφορά μεγάλου βάρους κερμάτων στις τσέπες του. Έτσι, κατά το παρελθόν, τα τραπεζογραμμάτια που εκδίδονταν από τράπεζες αδιαμφισβήτητης φερεγγυότητας

συναλλάσσονταν με μικρή υπερτίμηση έναντι του μεταλλικού χρήματος. Για τον ίδιο λόγο, οι ταξιδιωτικές επιταγές είναι αρκετά δημοφιλείς, μολονότι η τράπεζα που τις εκδίδει χρεώνει προμήθεια.

Όλα αυτά, όμως, δεν έχουν καμία σχέση με το υπό εξέταση πρόβλημα. Δεν δικαιολογούν τις πολιτικές που ωθούν το κοινό να προσφύγει στη χρήση τραπεζογραμματίων. Οι κυβερνήσεις δεν ενθάρρυναν τη χρήση τραπεζογραμματίων για να απαλλάξουν από πρακτικές δυσχέρειες τις κυρίες που πραγματοποιούσαν τις αγορές τους. Σκοπός τους ήταν να μειώσουν το επιτόκιο και να εξασφαλίσουν στα δημόσια ταμεία τους μια πηγή φθηνής πίστωσης. Κατά την άποψή τους, η αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων αποτελούσε μέσο προαγωγής της ευημερίας.

Τα τραπεζογραμμάτια δεν είναι απαραίτητα. Όλα τα οικονομικά επιτεύγματα του καπιταλισμού θα είχαν πραγματοποιηθεί ακόμη και αν αυτά δεν είχαν υπάρξει ποτέ. Επιπλέον, το καταθετικό νόμισμα μπορεί να επιτελέσει όλες τις λειτουργίες που επιτελούν τα τραπεζογραμμάτια. Ούτε μπορεί η κυβερνητική παρέμβαση στις καταθέσεις των εμπορικών τραπεζών να δικαιολογηθεί με το υποκριτικό πρόσχημα ότι οι φτωχοί και αδαείς μισθωτοί και γεωργοί πρέπει να προστατευθούν από τους μοχθηρούς τραπεζίτες.

Ορισμένοι, όμως, μπορεί να ρωτήσουν: τι θα συνέβαινε σε περίπτωση σύστασης καρτέλ από τις εμπορικές τράπεζες; Δεν θα μπορούσαν οι τράπεζες να συμπράξουν με σκοπό την απεριόριστη επέκταση της έκδοσης καταπιστευματικών μέσων; Η ένσταση αυτή είναι παράλογη. Εφόσον το κοινό δεν στερείται, μέσω κυβερνητικής παρέμβασης, το δικαίωμα να αποσύρει τις καταθέσεις του, καμία τράπεζα δεν μπορεί να διακινδυνεύσει τη δική της εμπορική πίστη

συμπράττοντας με τράπεζες των οποίων η εμπορική πίστη είναι χαμηλότερη από τη δική της.

Δεν πρέπει να λησμονείται ότι κάθε τράπεζα που εκδίδει καταπιστευματικά μέσα βρίσκεται σε μάλλον επισφαλή θέση. Το πολυτιμότερο περιουσιακό της στοιχείο είναι η φήμη της. Οφείλει να οδηγηθεί σε πτώχευση μόλις ανακύψουν αμφιβολίες σχετικά με την πλήρη αξιοπιστία και φερεγγυότητά της. Θα ήταν αυτοκτονικό για μια τράπεζα υψηλού κύρους να συνδέσει το όνομά της με άλλες τράπεζες που διαθέτουν κατώτερη εμπορική πίστη. Υπό καθεστώς ελεύθερης τραπεζικής, ένα τραπεζικό καρτέλ θα κατέστρεφε ολόκληρο το τραπεζικό σύστημα της χώρας. Δεν θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα καμίας τράπεζας.

Κατά κανόνα, οι τράπεζες καλής φήμης επικρίνονται για τον συντηρητισμό και την απροθυμία τους να επεκτείνουν την πίστωση. Στα μάτια ανθρώπων που δεν είναι πιστοληπτικά αξιόχρεοι, αυτή η αυτοσυγκράτηση εμφανίζεται ως ελάττωμα. Αποτελεί, όμως, τον πρώτο και υπέρτατο κανόνα διεξαγωγής τραπεζικών εργασιών υπό καθεστώς ελεύθερης τραπεζικής.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο για τους συγχρόνους μας να συλλάβουν τις συνθήκες της ελεύθερης τραπεζικής, επειδή θεωρούν δεδομένη και αναγκαία την κυβερνητική παρέμβαση στην τραπεζική. Πρέπει, ωστόσο, να θυμόμαστε ότι αυτή η κυβερνητική παρέμβαση βασίστηκε στην εσφαλμένη υπόθεση ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί πρόσφορο μέσο για τη μόνιμη μείωση του επιτοκίου, χωρίς να βλάπτει κανέναν εκτός από τους αναίσθητους κεφαλαιούχους. Οι κυβερνήσεις παρενέβησαν ακριβώς επειδή γνώριζαν ότι η ελεύθερη τραπεζική διατηρεί την πιστωτική επέκταση εντός στενών ορίων.

Οι οικονομολόγοι μπορεί να έχουν δίκιο όταν υποστηρίζουν ότι η σημερινή κατάσταση της τραπεζικής καθιστά σκόπιμη την κυβερνητική παρέμβαση στα τραπεζικά προβλήματα. Αυτή, όμως, η σημερινή κατάσταση δεν αποτελεί αποτέλεσμα της λειτουργίας της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς. Αποτελεί προϊόν των προσπαθειών των διαφόρων κυβερνήσεων να δημιουργήσουν τις αναγκαίες συνθήκες για πιστωτική επέκταση μεγάλης κλίμακας. Αν οι κυβερνήσεις δεν είχαν παρέμβει ποτέ, η χρήση τραπεζογραμματίων και καταθετικού νομίσματος θα περιοριζόταν σε εκείνα τα στρώματα του πληθυσμού που γνωρίζουν πολύ καλά πώς να διακρίνουν τις φερέγγυες από τις αφερέγγυες τράπεζες. Καμία πιστωτική επέκταση μεγάλης κλίμακας δεν θα ήταν δυνατή. Αποκλειστικά υπεύθυνες για τη διάδοση του δεισιδαιμονικού δέους με το οποίο ο απλός άνθρωπος αντιμετωπίζει κάθε τεμάχιο χαρτιού πάνω στο οποίο το δημόσιο ταμείο ή οι ελεγχόμενοι από αυτό φορείς έχουν τυπώσει τις μαγικές λέξεις «νόμιμο χρήμα» είναι οι κυβερνήσεις.

Η κυβερνητική παρέμβαση στη σημερινή κατάσταση των τραπεζικών πραγμάτων θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αν σκοπός της ήταν η εξάλειψη των μη ικανοποιητικών συνθηκών μέσω της αποτροπής ή, τουλάχιστον, του σοβαρού περιορισμού κάθε περαιτέρω πιστωτικής επέκτασης. Στην πραγματικότητα, κύριος σκοπός της σημερινής κυβερνητικής παρέμβασης είναι η περαιτέρω εντατικοποίηση της πιστωτικής επέκτασης. Η πολιτική αυτή είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Αργά ή γρήγορα πρέπει να καταλήξει σε καταστροφή.

16. Είναι επιπλέον αδιάφορο αν οι νόμοι αποδίδουν ή όχι στα χρηματικά υποκατάστατα την ιδιότητα του νόμιμου χρήματος. Αν οι άνθρωποι μεταχειρίζονται πράγματι αυτά τα πράγματα ως χρηματικά υποκατάστατα και,

επομένως, αυτά αποτελούν χρηματικά υποκατάστατα και έχουν αγοραστική δύναμη ίση με το αντίστοιχο χρηματικό ποσό, η μοναδική συνέπεια της ιδιότητας του νόμιμου χρήματος είναι ότι εμποδίζει κακόβουλους ανθρώπους να καταφεύγουν σε δικονομικά τεχνάσματα αποκλειστικά και μόνο για να παρενοχλούν τους συνανθρώπους τους. Αν, όμως, τα συγκεκριμένα πράγματα δεν αποτελούν χρηματικά υποκατάστατα και συναλλάσσονται με έκπτωση έναντι της ονομαστικής τους αξίας, η απόδοση σε αυτά της ιδιότητας του νόμιμου χρήματος ισοδυναμεί με αυταρχικώς επιβαλλόμενη ανώτατη τιμή: με τον καθορισμό ανώτατης τιμής για τον χρυσό και το συνάλλαγμα και κατώτατης τιμής για τα πράγματα τα οποία δεν αποτελούν πλέον χρηματικά υποκατάστατα, αλλά είτε πιστωτικό είτε παραστατικό χρήμα. Τότε εμφανίζονται τα αποτελέσματα που περιγράφει ο νόμος του Gresham.

17. Η έννοια της «κανονικής» πιστωτικής επέκτασης είναι παράλογη. Η έκδοση πρόσθετων καταπιστευματικών μέσων, ανεξάρτητα από το μέγεθός της, θέτει πάντοτε σε κίνηση εκείνες τις μεταβολές στη διάρθρωση των τιμών των οποίων η περιγραφή αποτελεί έργο της θεωρίας του οικονομικού κύκλου. Βεβαίως, αν η πρόσθετη εκδιδόμενη ποσότητα δεν είναι μεγάλη, ούτε οι αναπόφευκτες συνέπειες της επέκτασης θα είναι μεγάλες.

18. Βλ. ανωτέρω, σσ. 437–438.

19.Πρβλ. Cernuschi, *Contre le billet de banque*, Παρίσι, 1866, σ. 55.

13. Το μέγεθος και η σύνθεση των χρηματικών υπολοίπων

Η συνολική ποσότητα χρήματος και χρηματικών υποκατάστατων διακρατείται από τα άτομα και τις επιχειρήσεις στα χρηματικά τους υπόλοιπα. Το μερίδιο που διακρατεί καθένας προσδιορίζεται από την οριακή χρησιμότητα. Καθένας επιδιώκει να διατηρεί υπό χρηματική μορφή ένα ορισμένο μέρος του συνολικού του πλούτου. Απαλλάσσεται από ένα πλεόνασμα χρηματικών διαθεσίμων αυξάνοντας τις αγορές του και θεραπεύει μια ανεπάρκεια χρηματικών διαθεσίμων αυξάνοντας τις πωλήσεις του. Η διαδεδομένη ορολογία, η οποία συγχέει τη ζήτηση χρήματος προς διακράτηση σε χρηματικό υπόλοιπο με τη ζήτηση πλούτου και πωλήσιμων αγαθών, δεν πρέπει να παραπλανά τον οικονομολόγο.

Ό,τι ισχύει για τα άτομα και τις επιχειρήσεις ισχύει εξίσου και για κάθε άθροισμα των χρηματικών υπολοίπων ενός αριθμού ατόμων και

επιχειρήσεων. Η οπτική γωνία από την οποία αντιμετωπίζουμε έναν αριθμό τέτοιων ατόμων και επιχειρήσεων ως ενιαίο σύνολο και αθροίζουμε τα χρηματικά τους υπόλοιπα είναι αδιάφορη. Το χρηματικό υπόλοιπο μιας πόλης, μιας επαρχίας ή μιας χώρας είναι το άθροισμα των χρηματικών υπολοίπων όλων των κατοίκων της.

Ας υποθέσουμε ότι η οικονομία της αγοράς χρησιμοποιεί ένα μόνο είδος χρήματος και ότι τα χρηματικά υποκατάστατα είτε είναι άγνωστα είτε χρησιμοποιούνται σε ολόκληρη την επικράτεια από όλους αδιακρίτως. Υπάρχουν, παραδείγματος χάριν, χρυσό χρήμα και εξαργυρώσιμα τραπεζογραμμάτια, τα οποία εκδίδονται από μια παγκόσμια τράπεζα και αντιμετωπίζονται από όλους ως χρηματικά υποκατάστατα. Υπό αυτές τις παραδοχές, τα μέτρα που παρεμποδίζουν την ανταλλαγή εμπορευμάτων και υπηρεσιών δεν επηρεάζουν την κατάσταση των νομισματικών πραγμάτων ούτε το μέγεθος των χρηματικών υπολοίπων. Οι δασμοί, τα εμπάργκο και οι φραγμοί στη μετανάστευση επηρεάζουν τις τάσεις εξίσωσης των τιμών, των μισθολογικών ποσοστών και των επιτοκίων. Δεν επιδρούν άμεσα στα χρηματικά υπόλοιπα.

Αν μια κυβέρνηση επιδιώκει να αυξήσει την ποσότητα των χρηματικών διαθεσίμων που διακρατούν οι υπήκοοί της, πρέπει να τους διατάξει να καταθέσουν ένα ορισμένο ποσό σε κάποια υπηρεσία και να το αφήσουν εκεί ανέγγιχτο. Η ανάγκη εξεύρεσης αυτού του ποσού θα εξανάγκαζε τους πάντες να πωλούν περισσότερο και να αγοράζουν λιγότερο· οι εγχώριες τιμές θα μειώνονταν, οι εξαγωγές θα αυξάνονταν και οι εισαγωγές θα περιορίζονταν· μια ποσότητα χρήματος θα εισαγόταν στη χώρα. Αν, όμως, η κυβέρνηση απλώς παρεμπόδιζε την εισαγωγή αγαθών και την εξαγωγή χρήματος, δεν θα κατόρθωνε να επιτύχει τον σκοπό της. Αν οι εισαγωγές μειωθούν, ενώ οι λοιπές

συνθήκες παραμένουν αμετάβλητες, μειώνονται ταυτοχρόνως και οι εξαγωγές.

Ο ρόλος που διαδραματίζει το χρήμα στο διεθνές εμπόριο δεν διαφέρει από εκείνον που διαδραματίζει στο εσωτερικό εμπόριο. Το χρήμα δεν αποτελεί σε μικρότερο βαθμό μέσο ανταλλαγής στο εξωτερικό εμπόριο απ' ό,τι στο εσωτερικό. Τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διεθνές εμπόριο, οι αγορές και οι πωλήσεις επιφέρουν στα χρηματικά υπόλοιπα των ατόμων και των επιχειρήσεων μεταβολές που υπερβαίνουν τον παροδικό χαρακτήρα μόνο εφόσον οι άνθρωποι επιδιώκουν σκοπίμως να αυξήσουν ή να περιορίσουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων.

Ένα πλεόνασμα χρήματος εισρέει σε μια χώρα μόνο όταν οι κάτοικοί της επιθυμούν εντονότερα να αυξήσουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα απ' ό,τι οι αλλοδαποί. Εκροή χρήματος επέρχεται μόνο όταν οι κάτοικοι επιθυμούν εντονότερα να μειώσουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα απ' ό,τι οι αλλοδαποί. Η μεταφορά χρήματος από μια χώρα σε άλλη, η οποία δεν αντισταθμίζεται από μεταφορά προς την αντίθετη κατεύθυνση, δεν αποτελεί ποτέ ακούσιο αποτέλεσμα των συναλλαγών του διεθνούς εμπορίου. Είναι πάντοτε αποτέλεσμα σκόπιμων μεταβολών στα χρηματικά υπόλοιπα των κατοίκων. Όπως το σιτάρι εξάγεται μόνο όταν οι κάτοικοι μιας χώρας επιθυμούν να εξαγάγουν ένα πλεόνασμα σιταριού, έτσι και το χρήμα εξάγεται μόνο όταν οι κάτοικοι επιθυμούν να εξαγάγουν ένα χρηματικό ποσό το οποίο θεωρούν πλεονάζον.

Αν μια χώρα στραφεί στη χρήση χρηματικών υποκατάστατων τα οποία δεν χρησιμοποιούνται στο εξωτερικό, εμφανίζεται ένα τέτοιο πλεόνασμα. Η εμφάνιση αυτών των χρηματικών υποκατάστατων ισοδυναμεί με αύξηση της προσφοράς χρήματος της χώρας υπό την ευρεία έννοια, δηλαδή της προσφοράς χρήματος συν τα

καταπιστευματικά μέσα· δημιουργεί πλεόνασμα στην προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια. Οι κάτοικοι επιδιώκουν να απαλλαγούν από το μερίδιό τους σε αυτό το πλεόνασμα, αυξάνοντας τις αγορές είτε εγχώριων είτε αλλοδαπών αγαθών. Στην πρώτη περίπτωση μειώνονται οι εξαγωγές και στη δεύτερη αυξάνονται οι εισαγωγές. Και στις δύο περιπτώσεις, το πλεόνασμα χρήματος κατευθύνεται στο εξωτερικό. Εφόσον, σύμφωνα με την παραδοχή μας, τα χρηματικά υποκατάστατα δεν μπορούν να εξαχθούν, εκρέει μόνο το καθαυτό χρήμα. Το αποτέλεσμα είναι ότι, εντός της εγχώριας προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια —χρήμα συν καταπιστευματικά μέσα—, μειώνεται το μερίδιο του χρήματος και αυξάνεται το μερίδιο των καταπιστευματικών μέσων. Το εγχώριο απόθεμα χρήματος υπό τη στενή έννοια είναι πλέον μικρότερο από ό,τι προηγουμένως.

Ας υποθέσουμε περαιτέρω ότι τα εγχώρια χρηματικά υποκατάστατα παύουν να είναι χρηματικά υποκατάστατα. Η τράπεζα που τα εξέδωσε δεν τα εξαργυρώνει πλέον σε χρήμα. Αυτά τα πρώην χρηματικά υποκατάστατα αποτελούν πλέον απαιτήσεις έναντι μιας τράπεζας η οποία δεν εκπληρώνει τις υποχρεώσεις της και της οποίας η ικανότητα και η προθυμία εξόφλησης των χρεών της είναι αμφίβολες. Κανείς δεν γνωρίζει αν και πότε θα εξαργυρωθούν ποτέ. Ενδέχεται, όμως, αυτές οι απαιτήσεις να χρησιμοποιούνται από το κοινό ως πιστωτικό χρήμα. Ως χρηματικά υποκατάστατα θεωρούνταν ισοδύναμες με το χρηματικό ποσό επί του οποίου παρείχαν απαίτηση, πληρωτέα ανά πάσα στιγμή. Ως πιστωτικό χρήμα συναλλάσσονται πλέον με έκπτωση έναντι της ονομαστικής τους αξίας.

Στο σημείο αυτό μπορεί να παρέμβει η κυβέρνηση. Διατάσσει ότι αυτά τα τεμάχια πιστωτικού χρήματος αποτελούν νόμιμο χρήμα στην ονομαστική τους αξία.20 Κανένας συναλλασσόμενος δεν είναι

ελεύθερος να τα μεταχειριστεί δυσμενέστερα. Το διάταγμα επιχειρεί να εξαναγκάσει το κοινό να αντιμετωπίζει πράγματα διαφορετικής ανταλλακτικής αξίας σαν να είχαν την ίδια ανταλλακτική αξία. Παρεμβαίνει στη διάρθρωση των τιμών, όπως αυτή προσδιορίζεται από την αγορά. Καθορίζει κατώτατες τιμές για το πιστωτικό χρήμα και ανώτατες τιμές για το εμπορευματικό χρήμα —τον χρυσό— και το συνάλλαγμα.

Το αποτέλεσμα δεν είναι εκείνο στο οποίο απέβλεπε η κυβέρνηση. Η διαφορά ανταλλακτικής αξίας μεταξύ πιστωτικού χρήματος και χρυσού δεν εξαφανίζεται. Επειδή απαγορεύεται η χρησιμοποίηση των κερμάτων σύμφωνα με την αγοραία τιμή τους, οι άνθρωποι παύουν να τα χρησιμοποιούν στις αγορές, στις πωλήσεις και στην εξόφληση χρεών. Τα διακρατούν ή τα εξάγουν. Το εμπορευματικό χρήμα εξαφανίζεται από την εγχώρια αγορά. Σύμφωνα με τον νόμο του Gresham, το κακό χρήμα εκδιώκει το καλό χρήμα από τη χώρα. Ακριβέστερο θα ήταν να λεχθεί ότι το χρήμα το οποίο το κυβερνητικό διάταγμα έχει υποτιμήσει εξαφανίζεται από την αγορά, ενώ παραμένει το χρήμα το οποίο το διάταγμα έχει υπερτιμήσει.

Επομένως, η εκροή εμπορευματικού χρήματος δεν αποτελεί συνέπεια ενός δυσμενούς ισοζυγίου πληρωμών, αλλά κυβερνητικής παρέμβασης στη διάρθρωση των τιμών.

20. Πολύ συχνά η ιδιότητα του νόμιμου χρήματος είχε αποδοθεί σε αυτά τα τραπεζογραμμάτια σε μια εποχή κατά την οποία εξακολουθούσαν να αποτελούν χρηματικά υποκατάστατα και, ως τέτοια, ήταν ισοδύναμα προς το χρήμα ως προς την ανταλλακτική τους αξία. Τότε το διάταγμα δεν είχε καμία καταλλακτική σημασία. Αποκτά

σημασία τώρα, επειδή η αγορά δεν τα θεωρεί πλέον χρηματικά υποκατάστατα.

14. Ισοζύγια πληρωμών

Η αντιπαραβολή του χρηματικού ισοδυνάμου όλων των εισροών και εκροών ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε συγκεκριμένης χρονικής περιόδου αποκαλείται ισοζύγιο πληρωμών. Η πιστωτική και η χρεωστική πλευρά είναι πάντοτε ίσες. Το ισοζύγιο είναι πάντοτε ισοσκελισμένο.

Αν επιθυμούμε να γνωρίσουμε τη θέση ενός ατόμου στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, πρέπει να εξετάσουμε το ισοζύγιο πληρωμών του. Αυτό μας πληροφορεί πλήρως για τον ρόλο που διαδραματίζει στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Δείχνει τι παρέχει στους συνανθρώπους του και τι λαμβάνει ή παίρνει από αυτούς. Δείχνει αν είναι ένας αξιοπρεπής πολίτης που συντηρεί τον εαυτό του ή ένας κλέφτης ή ένας άνθρωπος που ζει από ελεημοσύνη. Δείχνει αν καταναλώνει το σύνολο των εσόδων του ή αν αποταμιεύει μέρος τους.

Υπάρχουν πολλές πτυχές της ανθρώπινης ζωής που δεν αποτυπώνονται στα λογιστικά βιβλία· υπάρχουν αρετές και επιτεύγματα, ελαττώματα και εγκλήματα που δεν αφήνουν κανένα ίχνος στους λογαριασμούς. Στον βαθμό, όμως, που ένας άνθρωπος είναι ενταγμένος

στην κοινωνική ζωή και δραστηριότητα, στον βαθμό που συνεισφέρει στην κοινή προσπάθεια της κοινωνίας και οι συνεισφορές του εκτιμώνται από τους συνανθρώπους του, και στον βαθμό που καταναλώνει ό,τι πωλείται ή θα μπορούσε να πωληθεί και να αγοραστεί στην αγορά, οι παρεχόμενες πληροφορίες είναι πλήρεις.

Αν συνενώσουμε τα ισοζύγια πληρωμών ορισμένου αριθμού ατόμων και παραλείψουμε τα στοιχεία που αναφέρονται σε συναλλαγές μεταξύ των μελών αυτής της ομάδας, καταρτίζουμε το ισοζύγιο πληρωμών της ομάδας. Το ισοζύγιο αυτό μας δείχνει πώς τα μέλη της ομάδας, εξεταζόμενα ως ενιαίο σύνολο ανθρώπων, συνδέονται με την υπόλοιπη κοινωνία της αγοράς. Μπορούμε έτσι να καταρτίσουμε το ισοζύγιο πληρωμών των μελών του Δικηγορικού Συλλόγου της Νέας Υόρκης, των Βέλγων γεωργών, των κατοίκων του Παρισιού ή των κατοίκων του ελβετικού καντονιού της Βέρνης. Οι στατιστικολόγοι ενδιαφέρονται κυρίως για την κατάρτιση του ισοζυγίου πληρωμών των κατοίκων των διαφόρων χωρών που είναι οργανωμένες ως ανεξάρτητα κράτη.

Ενώ το ισοζύγιο πληρωμών ενός ατόμου παρέχει εξαντλητικές πληροφορίες σχετικά με την κοινωνική του θέση, το ισοζύγιο μιας ομάδας αποκαλύπτει πολύ λιγότερα. Δεν λέει τίποτε για τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ των μελών της ομάδας. Όσο μεγαλύτερη είναι η ομάδα και όσο λιγότερο ομοιογενή είναι τα μέλη της, τόσο περισσότερο ανεπαρκείς είναι οι πληροφορίες που παρέχει το ισοζύγιο πληρωμών. Το ισοζύγιο πληρωμών της Δανίας αποκαλύπτει περισσότερα για την κατάσταση των Δανών απ' όσα αποκαλύπτει το ισοζύγιο πληρωμών των Ηνωμένων Πολιτειών για την κατάσταση των Αμερικανών. Αν επιθυμεί κανείς να περιγράψει την κοινωνική και οικονομική κατάσταση μιας χώρας, δεν χρειάζεται να εξετάσει το προσωπικό ισοζύγιο πληρωμών κάθε επιμέρους κατοίκου της. Δεν πρέπει, όμως, να

σχηματίζει άλλες ομάδες πέραν εκείνων που αποτελούνται από μέλη τα οποία είναι, σε γενικές γραμμές, ομοιογενή ως προς την κοινωνική τους θέση και τις οικονομικές τους δραστηριότητες.

Η μελέτη των ισοζυγίων πληρωμών είναι, επομένως, εξαιρετικά διαφωτιστική. Για να προφυλαχθεί, όμως, κανείς από τις διαδεδομένες πλάνες, πρέπει να γνωρίζει πώς να τα ερμηνεύει.

Συνηθίζεται να καταχωρίζονται χωριστά τα χρηματικά και τα μη χρηματικά στοιχεία του ισοζυγίου πληρωμών μιας χώρας. Το ισοζύγιο αποκαλείται ευνοϊκό όταν οι εισαγωγές χρήματος και πολύτιμων μετάλλων υπερβαίνουν τις εξαγωγές τους. Αποκαλείται δυσμενές όταν οι εξαγωγές χρήματος και πολύτιμων μετάλλων υπερβαίνουν τις εισαγωγές τους. Αυτή η ορολογία απορρέει από βαθιά ριζωμένες μερκαντιλιστικές πλάνες, οι οποίες δυστυχώς εξακολουθούν να επιβιώνουν παρά τη συντριπτική κριτική των οικονομολόγων.

Οι εισαγωγές και οι εξαγωγές χρήματος και πολύτιμων μετάλλων θεωρούνται ακούσιο αποτέλεσμα της διαμόρφωσης των μη χρηματικών στοιχείων του ισοζυγίου πληρωμών. Η άποψη αυτή είναι απολύτως εσφαλμένη. Το πλεόνασμα των εξαγωγών χρήματος και πολύτιμων μετάλλων δεν αποτελεί προϊόν μιας δυσμενούς αλληλουχίας περιστάσεων που πλήττει ένα έθνος σαν θεομηνία. Αποτελεί αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι κάτοικοι της συγκεκριμένης χώρας επιδιώκουν να μειώσουν την ποσότητα χρήματος που διακρατούν και να αγοράσουν αντί αυτού αγαθά. Γι' αυτόν τον λόγο το ισοζύγιο πληρωμών των χρυσοπαραγωγών χωρών είναι κατά κανόνα «δυσμενές»· και γι' αυτόν τον λόγο είναι «δυσμενές» το ισοζύγιο πληρωμών μιας χώρας η οποία αντικαθιστά μέρος του χρηματικού της αποθέματος με καταπιστευματικά μέσα, ενόσω διαρκεί αυτή η διαδικασία.

Δεν απαιτείται καμία προνοητική ενέργεια εκ μέρους κάποιας κηδεμονικής αρχής προκειμένου να αποτραπεί η απώλεια ολόκληρου του χρηματικού αποθέματος μιας χώρας εξαιτίας ενός δυσμενούς ισοζυγίου πληρωμών. Ως προς αυτό το ζήτημα, τα πράγματα δεν διαφέρουν μεταξύ των προσωπικών ισοζυγίων πληρωμών των ατόμων και εκείνων των ομάδων. Ούτε διαφέρουν μεταξύ των ισοζυγίων πληρωμών μιας πόλης ή μιας περιφέρειας και εκείνων ενός κυρίαρχου κράτους. Δεν απαιτείται κυβερνητική παρέμβαση για να αποτραπεί το ενδεχόμενο να δαπανήσουν οι κάτοικοι της Νέας Υόρκης ολόκληρο το χρήμα τους στις συναλλαγές τους με τις άλλες σαράντα εννέα πολιτείες της Ένωσης.

Ενόσω οποιοσδήποτε Αμερικανός αποδίδει κάποια σημασία στη διακράτηση χρηματικού υπολοίπου, θα φροντίζει αυτοβούλως για το ζήτημα αυτό. Με αυτόν τον τρόπο θα συνεισφέρει το μερίδιό του στη διατήρηση επαρκούς προσφοράς χρήματος στη χώρα του. Αν, όμως, κανένας Αμερικανός δεν ενδιαφερόταν να διατηρεί χρηματικό υπόλοιπο, κανένα κυβερνητικό μέτρο σχετικά με το εξωτερικό εμπόριο και τον διακανονισμό των διεθνών πληρωμών δεν θα μπορούσε να αποτρέψει την εκροή ολόκληρου του αμερικανικού χρηματικού αποθέματος. Θα απαιτούνταν ένα αυστηρώς επιβαλλόμενο εμπάργκο στην εξαγωγή χρήματος και πολύτιμων μετάλλων.

15. Διατοπικές συναλλαγματικές ισοτιμίες

Ας υποθέσουμε αρχικά ότι υπάρχει ένα μόνο είδος χρήματος. Τότε, ως προς την αγοραστική δύναμη του χρήματος σε διαφορετικούς τόπους, ισχύει ό,τι ισχύει και για τις τιμές των εμπορευμάτων. Η τελική τιμή του βαμβακιού στο Λίβερπουλ δεν μπορεί να υπερβαίνει την τελική τιμή του στο Χιούστον του Τέξας κατά ποσό μεγαλύτερο από το κόστος μεταφοράς. Μόλις η τιμή στο Λίβερπουλ αυξηθεί πέραν αυτού του ορίου, οι έμποροι θα αποστείλουν βαμβάκι στο Λίβερπουλ και θα δημιουργήσουν έτσι τάση επανόδου προς την τελική τιμή.

Ελλείψει θεσμικών εμποδίων, η τιμή μιας εντολής πληρωμής ορισμένου ποσού φιορινιών στο Άμστερνταμ δεν μπορεί να αυξηθεί στη Νέα Υόρκη πέραν του ποσού που προσδιορίζεται από το κόστος ανακοπής των νομισμάτων, της αποστολής, της ασφάλισης και του τόκου για το χρονικό διάστημα που απαιτείται για όλες αυτές τις ενέργειες. Μόλις η διαφορά υπερβεί αυτό το σημείο —το σημείο εξαγωγής χρυσού—, καθίσταται επικερδής η αποστολή χρυσού από τη

Νέα Υόρκη στο Άμστερνταμ. Τέτοιες αποστολές ωθούν τη συναλλαγματική ισοτιμία του φιορινιού στη Νέα Υόρκη κάτω από το σημείο εξαγωγής χρυσού.

Η διαφορά μεταξύ της διαμόρφωσης των διατοπικών συναλλαγματικών σχέσεων για τα εμπορεύματα και εκείνης για το χρήμα οφείλεται στο γεγονός ότι, κατά κανόνα, τα εμπορεύματα κινούνται μόνο προς μία κατεύθυνση: από τους τόπους πλεονάζουσας παραγωγής προς τους τόπους πλεονάζουσας κατανάλωσης. Το βαμβάκι αποστέλλεται από το Χιούστον στο Λίβερπουλ και όχι από το Λίβερπουλ στο Χιούστον. Η τιμή του στο Χιούστον είναι χαμηλότερη από την τιμή του στο Λίβερπουλ κατά το ύψος του κόστους μεταφοράς. Το χρήμα, αντιθέτως, αποστέλλεται άλλοτε προς τη μία και άλλοτε προς την άλλη κατεύθυνση.

Το σφάλμα εκείνων που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις διακυμάνσεις των διατοπικών συναλλαγματικών ισοτιμιών και τις διατοπικές αποστολές χρήματος ως προσδιοριζόμενες από τη διαμόρφωση των μη χρηματικών στοιχείων του ισοζυγίου πληρωμών έγκειται στο ότι αποδίδουν στο χρήμα μια εξαιρετική θέση. Δεν αντιλαμβάνονται ότι, ως προς τις διατοπικές συναλλαγματικές σχέσεις, δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ χρήματος και εμπορευμάτων. Αν το εμπόριο βαμβακιού μεταξύ Χιούστον και Λίβερπουλ είναι εν γένει δυνατό, οι τιμές του βαμβακιού στους δύο αυτούς τόπους δεν μπορούν να διαφέρουν περισσότερο από το συνολικό κόστος που απαιτείται για τη μεταφορά του. Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο το βαμβάκι ρέει από τις νότιες περιοχές των Ηνωμένων Πολιτειών προς την Ευρώπη, ο χρυσός ρέει από τις χρυσοπαραγωγές χώρες, όπως η Νότια Αφρική, προς την Ευρώπη.

Ας παραβλέψουμε το τριγωνικό εμπόριο και την περίπτωση των χρυσοπαραγωγών χωρών και ας υποθέσουμε ότι τα άτομα και οι

επιχειρήσεις που συναλλάσσονται μεταξύ τους βάσει του κανόνα χρυσού δεν προτίθενται να μεταβάλουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων. Από τις αγορές και τις πωλήσεις τους δημιουργούνται απαιτήσεις που καθιστούν αναγκαίες τις διατοπικές πληρωμές. Σύμφωνα, όμως, με την παραδοχή μας, οι διατοπικές αυτές πληρωμές είναι ίσου ύψους. Το ποσό που οφείλουν να καταβάλουν οι κάτοικοι του Α στους κατοίκους του Β είναι ίσο με το ποσό που οφείλουν να καταβάλουν οι κάτοικοι του Β στους κατοίκους του Α.

Είναι, επομένως, δυνατόν να εξοικονομηθεί το κόστος αποστολής χρυσού από το Α στο Β και από το Β στο Α. Οι απαιτήσεις και οι οφειλές μπορούν να διακανονιστούν μέσω ενός είδους διατοπικού συμψηφισμού. Το αν η εξίσωση αυτή πραγματοποιείται από έναν οργανισμό διατοπικού συμψηφισμού ή μέσω των συναλλαγών μιας ειδικής αγοράς συναλλάγματος αποτελεί απλώς τεχνικό ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση, η τιμή που πρέπει να καταβάλει ένας κάτοικος του Α —ή του Β— για μια πληρωμή οφειλόμενη στο Β —ή στο Α— διατηρείται εντός των ορίων που προσδιορίζει το κόστος αποστολής. Δεν μπορεί να αυξηθεί πάνω από την ισοτιμία κατά ποσό μεγαλύτερο από το κόστος αποστολής —το σημείο εξαγωγής χρυσού— ούτε να μειωθεί κάτω από την ισοτιμία κατά ποσό μεγαλύτερο από το κόστος αποστολής —το σημείο εισαγωγής χρυσού.

Ενδέχεται, ενώ όλες οι άλλες παραδοχές μας παραμένουν αμετάβλητες, να υπάρχει χρονική απόκλιση μεταξύ των πληρωμών που οφείλονται από το Α προς το Β και εκείνων που οφείλονται από το Β προς το Α. Τότε μια διατοπική αποστολή χρυσού μπορεί να αποφευχθεί μόνο μέσω της παρεμβολής μιας πιστωτικής συναλλαγής. Αν ο εισαγωγέας που πρέπει σήμερα να καταβάλει χρήματα από το Α προς το Β μπορεί να αγοράσει στην αγορά συναλλάγματος απαιτήσεις έναντι

κατοίκων του Β οι οποίες λήγουν σε ενενήντα ημέρες, μπορεί να εξοικονομήσει το κόστος αποστολής χρυσού δανειζόμενος το σχετικό ποσό στο Β για περίοδο ενενήντα ημερών.

Οι έμποροι συναλλάγματος θα προσφύγουν σε αυτή την προσωρινή λύση, εφόσον το κόστος δανεισμού στο Β δεν υπερβαίνει το κόστος δανεισμού στο Α κατά ποσό μεγαλύτερο από το διπλάσιο κόστος αποστολής χρυσού. Αν το κόστος αποστολής χρυσού είναι 1/8 τοις εκατό, θα είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν για ένα τρίμηνο δάνειο στο Β επιτόκιο έως και μία ποσοστιαία μονάδα ετησίως υψηλότερο από εκείνο που αντιστοιχεί στην κατάσταση του επιτοκίου της χρηματαγοράς, βάσει του οποίου θα πραγματοποιούνταν οι πιστωτικές συναλλαγές μεταξύ Α και Β αν δεν υπήρχαν αυτές οι ανάγκες διατοπικών πληρωμών.

Είναι θεμιτό να εκφράσουμε αυτά τα γεγονότα λέγοντας ότι η ημερήσια κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών μεταξύ Α και Β προσδιορίζει το ημερήσιο σημείο στο οποίο καθορίζονται οι συναλλαγματικές ισοτιμίες, εντός των ορίων που χαράσσουν το σημείο εξαγωγής και το σημείο εισαγωγής χρυσού. Δεν πρέπει, όμως, να παραλείψουμε να προσθέσουμε ότι αυτό συμβαίνει μόνο εφόσον οι κάτοικοι του Α και του Β δεν προτίθενται να μεταβάλουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων. Μόνο επειδή συντρέχει αυτή η προϋπόθεση καθίσταται δυνατόν να αποφευχθεί πλήρως η μεταφορά χρυσού και να διατηρηθούν οι συναλλαγματικές ισοτιμίες εντός των ορίων που καθορίζονται από τα δύο σημεία χρυσού.

Αν οι κάτοικοι του Α επιθυμούν να μειώσουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα και οι κάτοικοι του Β να αυξήσουν τα δικά τους, πρέπει να αποσταλεί χρυσός από το Α στο Β και η τιμή της τηλεγραφικής μεταφοράς προς το Β φθάνει στο Α στο σημείο εξαγωγής χρυσού. Τότε

ο χρυσός αποστέλλεται από το Α στο Β κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο το βαμβάκι αποστέλλεται τακτικά από τις Ηνωμένες Πολιτείες στην Ευρώπη. Η τιμή της τηλεγραφικής μεταφοράς προς το Β φθάνει στο σημείο εξαγωγής χρυσού επειδή οι κάτοικοι του Α πωλούν χρυσό στους κατοίκους του Β και όχι επειδή το ισοζύγιο πληρωμών τους είναι δυσμενές.

Όλα αυτά ισχύουν για κάθε πληρωμή που πρέπει να πραγματοποιηθεί μεταξύ διαφορετικών τόπων. Δεν έχει σημασία αν οι συγκεκριμένες πόλεις ανήκουν στο ίδιο κυρίαρχο κράτος ή σε διαφορετικά κυρίαρχα κράτη. Ωστόσο, η κυβερνητική παρέμβαση έχει μεταβάλει σημαντικά τις συνθήκες. Όλες οι κυβερνήσεις έχουν δημιουργήσει θεσμούς οι οποίοι επιτρέπουν στους κατοίκους των χωρών τους να πραγματοποιούν εγχώριες διατοπικές πληρωμές στο άρτιο. Το κόστος μεταφοράς νομίσματος από έναν τόπο σε άλλον αναλαμβάνεται είτε από το δημόσιο ταμείο είτε από το σύστημα της κεντρικής τράπεζας της χώρας είτε από άλλη κρατική τράπεζα, όπως τα ταχυδρομικά ταμιευτήρια διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών.

Επομένως, δεν υπάρχει πλέον αγορά για τις εγχώριες διατοπικές συναλλαγματικές ισοτιμίες. Το κοινό δεν επιβαρύνεται περισσότερο για μια διατοπική εντολή πληρωμής απ' ό,τι για μια τοπική ή, αν η επιβάρυνση διαφέρει ελαφρώς, δεν συνδέεται πλέον με τις διακυμάνσεις των διατοπικών κινήσεων του νομίσματος στο εσωτερικό της χώρας. Αυτή ακριβώς η κυβερνητική παρέμβαση όξυνε τη διαφορά μεταξύ εγχώριων και εξωτερικών πληρωμών. Οι εγχώριες πληρωμές πραγματοποιούνται στο άρτιο, ενώ στις εξωτερικές πληρωμές εμφανίζονται διακυμάνσεις εντός των ορίων που καθορίζονται από τα σημεία χρυσού.

Αν χρησιμοποιούνται ως μέσα ανταλλαγής περισσότερα από ένα είδη χρήματος, η αμοιβαία ανταλλακτική σχέση μεταξύ τους προσδιορίζεται από την αγοραστική τους δύναμη. Οι τελικές τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων, εκφρασμένες σε καθένα από τα δύο ή περισσότερα είδη χρήματος, είναι ανάλογες μεταξύ τους. Η τελική συναλλαγματική σχέση μεταξύ των διαφόρων ειδών χρήματος αντανακλά την αγοραστική τους δύναμη ως προς τα εμπορεύματα. Αν εμφανιστεί οποιαδήποτε απόκλιση, παρουσιάζεται ευκαιρία για επικερδείς συναλλαγές και οι προσπάθειες των επιχειρηματιών να επωφεληθούν από αυτή την ευκαιρία τείνουν να την εξαλείψουν εκ νέου. Η θεωρία της ισοτιμίας αγοραστικής δύναμης των συναλλαγματικών ισοτιμιών αποτελεί απλώς εφαρμογή των γενικών θεωρημάτων για τον προσδιορισμό των τιμών στην ειδική περίπτωση της συνύπαρξης διαφόρων ειδών χρήματος.

Δεν έχει σημασία αν τα διαφορετικά είδη χρήματος συνυπάρχουν στην ίδια επικράτεια ή αν η χρήση τους περιορίζεται σε διακριτές περιοχές. Σε κάθε περίπτωση, η αμοιβαία συναλλαγματική τους σχέση τείνει προς μια τελική κατάσταση στην οποία δεν έχει πλέον σημασία αν κάποιος αγοράζει και πωλεί έναντι του ενός ή του άλλου είδους χρήματος. Στον βαθμό που υπεισέρχεται κόστος διατοπικής μεταφοράς, το κόστος αυτό πρέπει να προστεθεί ή να αφαιρεθεί.

Οι μεταβολές της αγοραστικής δύναμης δεν επέρχονται ταυτοχρόνως ως προς όλα τα εμπορεύματα και τις υπηρεσίες. Ας εξετάσουμε εκ νέου την εξαιρετικά σημαντική από πρακτική άποψη περίπτωση πληθωρισμού σε μία μόνο χώρα. Η αύξηση της ποσότητας του εγχώριου πιστωτικού ή παραστατικού χρήματος επηρεάζει αρχικά μόνο τις τιμές ορισμένων εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Οι τιμές των

υπόλοιπων εμπορευμάτων παραμένουν για κάποιο χρονικό διάστημα στο προηγούμενο επίπεδό τους.

Η συναλλαγματική σχέση μεταξύ του εγχώριου νομίσματος και των ξένων νομισμάτων προσδιορίζεται στο χρηματιστήριο συναλλάγματος, μια αγορά οργανωμένη και διοικούμενη σύμφωνα με τα πρότυπα και τα εμπορικά έθιμα του χρηματιστηρίου αξιών. Οι συναλλασσόμενοι σε αυτή την ειδική αγορά προεξοφλούν τις μελλοντικές μεταβολές ταχύτερα από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Κατά συνέπεια, η διάρθρωση των τιμών στην αγορά συναλλάγματος αντανακλά τη νέα χρηματική σχέση νωρίτερα από τις τιμές πολλών εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Μόλις ο εγχώριος πληθωρισμός αρχίσει να επηρεάζει τις τιμές ορισμένων εμπορευμάτων —οπωσδήποτε πολύ προτού εξαντλήσει όλες τις επιδράσεις του στο μεγαλύτερο μέρος των τιμών των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών—, η τιμή του συναλλάγματος τείνει να αυξηθεί μέχρι το σημείο που αντιστοιχεί στην τελική κατάσταση των εγχώριων τιμών και των μισθολογικών ποσοστών.

Το γεγονός αυτό έχει παρερμηνευθεί πλήρως. Οι άνθρωποι δεν αντιλήφθηκαν ότι η άνοδος των συναλλαγματικών ισοτιμιών απλώς προεξοφλεί την κίνηση των εγχώριων τιμών των εμπορευμάτων. Εξήγησαν την άνοδο στην αγορά συναλλάγματος ως αποτέλεσμα ενός δυσμενούς ισοζυγίου πληρωμών. Υποστήριξαν ότι η ζήτηση συναλλάγματος αυξήθηκε εξαιτίας της επιδείνωσης του εμπορικού ισοζυγίου ή άλλων στοιχείων του ισοζυγίου πληρωμών ή απλώς εξαιτίας σκοτεινών μηχανορραφιών εκ μέρους αντιπατριωτών κερδοσκόπων. Οι υψηλότερες τιμές που πρέπει να καταβληθούν για το συνάλλαγμα προκαλούν, κατά την άποψή τους, άνοδο των εγχώριων τιμών των εισαγόμενων αγαθών. Οι τιμές των εγχώριων προϊόντων πρέπει να ακολουθήσουν, διότι διαφορετικά το χαμηλό τους επίπεδο θα ενθάρρυνε

τις επιχειρήσεις να τα στερήσουν από την εγχώρια κατανάλωση και να τα πωλήσουν στο εξωτερικό έναντι υψηλότερου τιμήματος.

Οι πλάνες που εμπεριέχονται σε αυτή τη δημοφιλή θεωρία μπορούν εύκολα να καταδειχθούν. Αν το ονομαστικό εισόδημα του εγχώριου κοινού δεν είχε αυξηθεί λόγω του πληθωρισμού, οι άνθρωποι θα αναγκάζονταν να περιορίσουν την κατανάλωση είτε εισαγόμενων είτε εγχώριων προϊόντων. Στην πρώτη περίπτωση θα μειώνονταν οι εισαγωγές και στη δεύτερη θα αυξάνονταν οι εξαγωγές. Έτσι, το εμπορικό ισοζύγιο θα επανερχόταν σε εκείνο που οι μερκαντιλιστές αποκαλούν ευνοϊκή κατάσταση.

Όταν πιεστούν, οι μερκαντιλιστές δεν μπορούν παρά να παραδεχθούν την πειστικότητα αυτού του συλλογισμού. Ισχυρίζονται, όμως, ότι αυτός ισχύει μόνο υπό κανονικές συνθήκες εμπορίου. Δεν λαμβάνει, λένε, υπόψη την κατάσταση χωρών που είναι υποχρεωμένες να εισάγουν ζωτικά εμπορεύματα, όπως τρόφιμα και βασικές πρώτες ύλες. Η εισαγωγή τέτοιων αγαθών δεν μπορεί να περιοριστεί κάτω από ένα ορισμένο ελάχιστο επίπεδο. Τα αγαθά αυτά εισάγονται ανεξάρτητα από τις τιμές που πρέπει να καταβληθούν γι' αυτά. Αν το αναγκαίο για την εισαγωγή τους συνάλλαγμα δεν μπορεί να εξασφαλιστεί μέσω επαρκούς όγκου εξαγωγών, το εμπορικό ισοζύγιο καθίσταται δυσμενές και οι συναλλαγματικές ισοτιμίες πρέπει να αυξάνονται διαρκώς.

Αυτό είναι εξίσου απατηλό με όλες τις άλλες μερκαντιλιστικές ιδέες. Όσο επείγουσα και ζωτική και αν είναι η ζήτηση ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων για ορισμένα αγαθά, μπορούν να την ικανοποιήσουν στην αγορά μόνο καταβάλλοντας την αγοραία τιμή. Αν ένας Αυστριακός επιθυμεί να αγοράσει καναδικό σιτάρι, πρέπει να καταβάλει την αγοραία τιμή σε καναδικά δολάρια. Πρέπει να εξασφαλίσει αυτά τα καναδικά δολάρια εξάγοντας αγαθά είτε απευθείας στον Καναδά είτε σε κάποια

άλλη χώρα. Δεν αυξάνει την ποσότητα των διαθέσιμων καναδικών δολαρίων καταβάλλοντας υψηλότερες τιμές σε σελίνια —το εγχώριο αυστριακό νόμισμα— για την απόκτησή τους. Επιπλέον, δεν μπορεί να αντέξει οικονομικά την καταβολή αυτών των υψηλότερων τιμών σε σελίνια για το εισαγόμενο σιτάρι, αν το εισόδημά του σε σελίνια παραμένει αμετάβλητο.

Μόνο αν η αυστριακή κυβέρνηση υιοθετήσει πληθωριστική πολιτική και αυξήσει έτσι τον αριθμό των σελινιών στις τσέπες των πολιτών της μπορούν οι Αυστριακοί να συνεχίσουν να αγοράζουν τις ποσότητες καναδικού σιταριού που αγόραζαν προηγουμένως χωρίς να περιορίζουν άλλες δαπάνες. Αν δεν υπήρχε εγχώριος πληθωρισμός, κάθε άνοδος της τιμής των εισαγόμενων αγαθών θα οδηγούσε είτε σε μείωση της κατανάλωσής τους είτε σε περιορισμό της κατανάλωσης άλλων αγαθών. Έτσι θα ετίθετο σε κίνηση η διαδικασία αναπροσαρμογής που περιγράφηκε παραπάνω.

Αν ένας άνθρωπος δεν διαθέτει τα χρήματα για να αγοράσει ψωμί από τον γείτονά του, τον αρτοποιό του χωριού, η αιτία δεν πρέπει να αναζητηθεί σε κάποια υποτιθέμενη ανεπάρκεια χρήματος. Η αιτία είναι ότι ο άνθρωπος αυτός δεν κατόρθωσε να κερδίσει το αναγκαίο χρηματικό ποσό είτε πωλώντας αγαθά είτε παρέχοντας υπηρεσίες για τις οποίες οι άλλοι είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν. Το ίδιο ισχύει και για το διεθνές εμπόριο. Μια χώρα μπορεί να βρίσκεται σε δυσχερή θέση επειδή αδυνατεί να πωλήσει στο εξωτερικό τόσα εμπορεύματα όσα θα έπρεπε να πωλήσει για να αγοράσει όλα τα τρόφιμα που επιθυμούν οι πολίτες της. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι υπάρχει ανεπάρκεια συναλλάγματος. Σημαίνει ότι οι κάτοικοί της είναι φτωχοί. Και ο εγχώριος πληθωρισμός ασφαλώς δεν αποτελεί κατάλληλο μέσο για την εξάλειψη αυτής της φτώχειας.

Ούτε η κερδοσκοπία έχει σχέση με τον προσδιορισμό των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Οι κερδοσκόποι απλώς προεξοφλούν τις αναμενόμενες μεταβολές. Αν σφάλλουν, αν η άποψή τους ότι βρίσκεται σε εξέλιξη πληθωρισμός είναι εσφαλμένη, η διάρθρωση των τιμών και οι συναλλαγματικές ισοτιμίες δεν θα ανταποκριθούν στις προσδοκίες τους και θα πληρώσουν για τα σφάλματά τους υφιστάμενοι ζημίες.

Η θεωρία σύμφωνα με την οποία οι συναλλαγματικές ισοτιμίες προσδιορίζονται από το ισοζύγιο πληρωμών βασίζεται σε ανεπίτρεπτη γενίκευση μιας ειδικής περίπτωσης. Αν δύο τόποι, το Α και το Β, χρησιμοποιούν το ίδιο είδος χρήματος και οι κάτοικοί τους δεν επιθυμούν να μεταβάλουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων, τότε, κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου, το χρηματικό ποσό που καταβάλλεται από τους κατοίκους του Α στους κατοίκους του Β ισούται με το ποσό που καταβάλλεται από τους κατοίκους του Β στους κατοίκους του Α, και όλες οι πληρωμές μπορούν να διακανονιστούν χωρίς αποστολή χρήματος από το Α στο Β ή από το Β στο Α.

Τότε η τιμή της τηλεγραφικής μεταφοράς προς το Β στο Α δεν μπορεί να αυξηθεί πάνω από ένα σημείο ελαφρώς χαμηλότερο από το σημείο εξαγωγής χρυσού ούτε να μειωθεί κάτω από ένα σημείο ελαφρώς υψηλότερο από το σημείο εισαγωγής χρυσού, και αντιστρόφως. Εντός αυτού του περιθωρίου, η ημερήσια κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών προσδιορίζει την ημερήσια κατάσταση της συναλλαγματικής ισοτιμίας. Αυτό συμβαίνει μόνο επειδή ούτε οι κάτοικοι του Α ούτε οι κάτοικοι του Β επιθυμούν να μεταβάλουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων.

Αν οι κάτοικοι του Α επιθυμούν να μειώσουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα και οι κάτοικοι του Β να αυξήσουν τα δικά τους, αποστέλλεται χρήμα από το Α στο Β και η τιμή της τηλεγραφικής μεταφοράς προς το

Β φθάνει στο Α στο σημείο εξαγωγής χρυσού. Το χρήμα, όμως, δεν αποστέλλεται επειδή το ισοζύγιο πληρωμών του Α κατέστη δυσμενές. Εκείνο που οι μερκαντιλιστές αποκαλούν δυσμενές ισοζύγιο πληρωμών αποτελεί αποτέλεσμα του σκόπιμου περιορισμού των χρηματικών υπολοίπων εκ μέρους των κατοίκων του Α και της σκόπιμης αύξησης των χρηματικών υπολοίπων εκ μέρους των κατοίκων του Β. Αν κανένας κάτοικος του Α δεν ήταν διατεθειμένος να μειώσει το χρηματικό του υπόλοιπο, μια τέτοια εκροή χρήματος από το Α δεν θα μπορούσε ποτέ να πραγματοποιηθεί.

Η διαφορά μεταξύ του εμπορίου χρήματος και του εμπορίου πωλήσιμων εμπορευμάτων είναι η ακόλουθη: κατά κανόνα, τα εμπορεύματα κινούνται προς μία μόνο κατεύθυνση, δηλαδή από τους τόπους πλεονάζουσας παραγωγής προς τους τόπους πλεονάζουσας κατανάλωσης. Κατά συνέπεια, η τιμή ενός ορισμένου εμπορεύματος στους τόπους πλεονάζουσας παραγωγής είναι κατά κανόνα χαμηλότερη, κατά το ποσό του κόστους μεταφοράς, από την τιμή του στους τόπους πλεονάζουσας κατανάλωσης.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά ως προς το χρήμα, αν δεν λάβουμε υπόψη τις συνθήκες των χρυσοπαραγωγών χωρών και των χωρών των οποίων οι κάτοικοι επιδιώκουν σκοπίμως να μεταβάλουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων. Το χρήμα κινείται άλλοτε προς τη μία και άλλοτε προς την άλλη κατεύθυνση. Μια χώρα εξάγει χρήμα σε μια χρονική περίοδο και εισάγει χρήμα σε μια άλλη. Κάθε χώρα που εξάγει χρήμα μετατρέπεται πολύ σύντομα σε χώρα εισαγωγής χρήματος, ακριβώς εξαιτίας των προηγούμενων εξαγωγών της. Αποκλειστικά και μόνο γι' αυτόν τον λόγο καθίσταται δυνατή η εξοικονόμηση του κόστους αποστολής χρήματος μέσω της αλληλεπίδρασης στην αγορά συναλλάγματος.

16. Επιτόκια και χρηματική σχέση

Το χρήμα διαδραματίζει στις πιστωτικές συναλλαγές τον ίδιο ρόλο που διαδραματίζει σε όλες τις άλλες επιχειρηματικές συναλλαγές. Κατά κανόνα, τα δάνεια χορηγούνται σε χρήμα και ο τόκος και το κεφάλαιο εξοφλούνται σε χρήμα. Οι πληρωμές που απορρέουν από τέτοιες συναλλαγές επηρεάζουν το μέγεθος των χρηματικών υπολοίπων μόνο προσωρινά. Οι αποδέκτες δανείων, τόκων και αποπληρωμών κεφαλαίου δαπανούν τα ποσά που λαμβάνουν είτε για κατανάλωση είτε για επένδυση. Αυξάνουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα μόνο αν ορισμένες εκτιμήσεις, ανεξάρτητες από την εισροή των χρημάτων που έλαβαν, τους παρακινούν να ενεργήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο.

Η τελική κατάσταση του αγοραίου επιτοκίου είναι η ίδια για όλα τα δάνεια του ίδιου χαρακτήρα. Οι διαφορές στο επιτόκιο προκαλούνται είτε από διαφορές ως προς τη φερεγγυότητα και την αξιοπιστία του οφειλέτη είτε από διαφορές στους όρους της σύμβασης.21 Οι διαφορές των επιτοκίων που δεν προκαλούνται από αυτές τις διαφορές των συνθηκών τείνουν να εξαφανιστούν. Όσοι ζητούν πίστωση απευθύνονται στους δανειστές που απαιτούν χαμηλότερο επιτόκιο. Οι

δανειστές επιδιώκουν να εξυπηρετούν ανθρώπους που είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν υψηλότερα επιτόκια. Τα πράγματα στη χρηματαγορά δεν διαφέρουν από ό,τι σε όλες τις άλλες αγορές.

Στις διατοπικές πιστωτικές συναλλαγές πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο οι διατοπικές συναλλαγματικές ισοτιμίες όσο και οι διαφορές του νομισματικού κανόνα, εφόσον υπάρχουν. Ας εξετάσουμε την περίπτωση δύο χωρών, του Α και του Β. Το Α βρίσκεται υπό τον κανόνα χρυσού και το Β υπό τον κανόνα αργύρου. Ο δανειστής που εξετάζει το ενδεχόμενο να δανείσει χρήματα από το Α στο Β πρέπει αρχικά να πωλήσει χρυσό έναντι αργύρου και αργότερα, κατά τη λήξη του δανείου, να πωλήσει άργυρο έναντι χρυσού. Αν στο μεταξύ μειωθεί η τιμή του αργύρου έναντι του χρυσού, το κεφάλαιο που θα αποπληρώσει ο οφειλέτης σε άργυρο θα αγοράζει μικρότερη ποσότητα χρυσού από εκείνη που είχε δαπανήσει ο πιστωτής όταν συνήψε προηγουμένως τη συναλλαγή.

Επομένως, ο πιστωτής θα αναλάβει να δανείσει στο Β μόνο αν η διαφορά μεταξύ των αγοραίων επιτοκίων στο Α και στο Β είναι αρκετά μεγάλη ώστε να καλύψει την αναμενόμενη πτώση της τιμής του αργύρου έναντι του χρυσού. Η τάση εξίσωσης των αγοραίων επιτοκίων των βραχυπρόθεσμων δανείων, η οποία επικρατεί όταν τόσο το Α όσο και το Β βρίσκονται υπό τον ίδιο νομισματικό κανόνα, παρεμποδίζεται σοβαρά όταν οι νομισματικοί κανόνες διαφέρουν.

Αν τόσο το Α όσο και το Β βρίσκονται υπό τον ίδιο νομισματικό κανόνα, είναι αδύνατον οι τράπεζες του Α να επεκτείνουν την πίστωση, αν οι τράπεζες του Β δεν υιοθετήσουν την ίδια πολιτική. Η πιστωτική επέκταση στο Α προκαλεί άνοδο των τιμών και προσωρινή πτώση των βραχυπρόθεσμων επιτοκίων στο Α, ενώ οι τιμές και τα επιτόκια στο Β παραμένουν αμετάβλητα. Κατά συνέπεια, οι εξαγωγές από το Α

μειώνονται και οι εισαγωγές προς το Α αυξάνονται. Επιπλέον, οι χρηματικοί δανειστές του Α επιδιώκουν να χορηγήσουν δάνεια στην αγορά βραχυπρόθεσμων πιστώσεων του Β. Το αποτέλεσμα είναι μια εξωτερική εκροή χρήματος από το Α, η οποία συρρικνώνει τα χρηματικά αποθέματα των τραπεζών του Α. Αν οι τράπεζες του Α δεν εγκαταλείψουν την επεκτατική πολιτική τους, θα καταστούν αφερέγγυες.

Η διαδικασία αυτή έχει παρερμηνευθεί πλήρως. Γίνεται λόγος για μια σημαντική και ζωτική λειτουργία την οποία οφείλει να επιτελεί η κεντρική τράπεζα μιας χώρας για λογαριασμό του έθνους. Λέγεται ότι αποτελεί ιερό καθήκον της κεντρικής τράπεζας να διατηρεί τη σταθερότητα των συναλλαγματικών ισοτιμιών και να προστατεύει το απόθεμα χρυσού του έθνους από τις επιθέσεις ξένων κερδοσκόπων και των εγχώριων συνεργών τους. Η αλήθεια είναι ότι όλα όσα πράττει μια κεντρική τράπεζα για να αποτρέψει την εξανέμιση του αποθέματός της σε χρυσό τα πράττει για να διαφυλάξει τη δική της φερεγγυότητα. Έθεσε σε κίνδυνο την οικονομική της θέση προβαίνοντας σε πιστωτική επέκταση και πρέπει τώρα να αναιρέσει την προηγούμενη ενέργειά της για να αποφύγει τις καταστροφικές της συνέπειες. Η επεκτατική πολιτική της προσέκρουσε στα εμπόδια που περιορίζουν την έκδοση καταπιστευματικών μέσων.

Η χρήση πολεμικής ορολογίας είναι απρόσφορη κατά την εξέταση των νομισματικών ζητημάτων, όπως είναι και κατά την πραγμάτευση όλων των άλλων καταλλακτικών προβλημάτων. Δεν υφίσταται κανένας «πόλεμος» μεταξύ των κεντρικών τραπεζών. Καμία σκοτεινή δύναμη δεν «επιτίθεται» στη θέση μιας τράπεζας ούτε απειλεί τη σταθερότητα των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Δεν απαιτείται κανένας «υπερασπιστής» για να «προστατεύσει» το νομισματικό σύστημα ενός έθνους.

Επιπλέον, δεν είναι αληθές ότι εκείνο που εμποδίζει την κεντρική ή τις ιδιωτικές τράπεζες μιας χώρας να μειώσουν το εγχώριο αγοραίο επιτόκιο είναι η μέριμνα για τη διατήρηση του κανόνα χρυσού και της συναλλαγματικής σταθερότητας ή για τη ματαίωση των μηχανορραφιών μιας διεθνούς συμμαχίας καπιταλιστών χρηματικών δανειστών. Το αγοραίο επιτόκιο δεν μπορεί να μειωθεί μέσω πιστωτικής επέκτασης παρά μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα· ακόμη και τότε, όμως, η πιστωτική επέκταση επιφέρει όλες εκείνες τις συνέπειες που περιγράφει η θεωρία του οικονομικού κύκλου.

Όταν η Τράπεζα της Αγγλίας εξαργύρωνε ένα τραπεζογραμμάτιο που είχε εκδοθεί σύμφωνα με τους όρους της σύμβασης, δεν παρείχε ανιδιοτελώς κάποια ζωτικής σημασίας υπηρεσία στον βρετανικό λαό. Έπραττε απλώς ό,τι πράττει κάθε νοικοκυρά όταν εξοφλεί τον λογαριασμό του παντοπώλη. Η ιδέα ότι υπάρχει κάποια ιδιαίτερη αρετή στην εκπλήρωση, εκ μέρους μιας κεντρικής τράπεζας, των υποχρεώσεων που ανέλαβε οικειοθελώς μπορούσε να εμφανιστεί μόνο επειδή οι κυβερνήσεις παραχωρούσαν επανειλημμένως σε αυτές τις τράπεζες το προνόμιο να αρνούνται στους πελάτες τους τις πληρωμές επί των οποίων αυτοί διέθεταν νόμιμη αξίωση.

Στην πραγματικότητα, οι κεντρικές τράπεζες μετατρέπονταν ολοένα περισσότερο σε υποδεέστερες υπηρεσίες των δημόσιων ταμείων, σε απλά εργαλεία για την πραγματοποίηση πιστωτικής επέκτασης και πληθωρισμού. Από πρακτική άποψη, δεν έχει σημασία αν ανήκουν ή όχι στην κυβέρνηση και αν διοικούνται άμεσα ή όχι από κυβερνητικούς αξιωματούχους. Στην πράξη, οι τράπεζες που χορηγούν κυκλοφοριακή πίστη αποτελούν σήμερα, σε κάθε χώρα, απλώς παραρτήματα του δημόσιου ταμείου.

Υπάρχει μόνο ένα μέσο για τη μόνιμη διατήρηση ενός τοπικού ή εθνικού νομίσματος στο άρτιο έναντι του χρυσού και του συναλλάγματος: η άνευ όρων εξαργύρωση. Η κεντρική τράπεζα πρέπει να αγοράζει, στην τιμή της επίσημης ισοτιμίας, οποιαδήποτε ποσότητα χρυσού και συναλλάγματος προσφέρεται έναντι εγχώριων τραπεζογραμματίων και καταθετικού νομίσματος. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να πωλεί, χωρίς διακρίσεις, οποιαδήποτε ποσότητα χρυσού και συναλλάγματος ζητούν άνθρωποι διατεθειμένοι να καταβάλουν την τιμή της ισοτιμίας σε εγχώρια τραπεζογραμμάτια, κέρματα ή καταθετικό νόμισμα.

Αυτή ήταν η πολιτική των κεντρικών τραπεζών υπό τον κανόνα χρυσού. Αυτή ήταν επίσης η πολιτική των κυβερνήσεων και των κεντρικών τραπεζών που είχαν υιοθετήσει το νομισματικό σύστημα το οποίο είναι ευρέως γνωστό ως κανόνας συναλλάγματος χρυσού. Η μόνη διαφορά μεταξύ, αφενός, του «ορθόδοξου» ή κλασικού κανόνα χρυσού, όπως υφίστατο στη Μεγάλη Βρετανία από τις αρχές της δεκαετίας του 1820 έως την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και σε άλλες χώρες, και, αφετέρου, του κανόνα συναλλάγματος χρυσού αφορούσε τη χρήση χρυσών νομισμάτων στην εγχώρια αγορά. Υπό τον κλασικό κανόνα χρυσού, ένα μέρος των χρηματικών υπολοίπων των πολιτών αποτελούνταν από χρυσά νομίσματα και το υπόλοιπο από χρηματικά υποκατάστατα. Υπό τον κανόνα συναλλάγματος χρυσού, τα χρηματικά υπόλοιπα αποτελούνταν εξ ολοκλήρου από χρηματικά υποκατάστατα.

Η πρόσδεση μιας ορισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας ισοδυναμεί με εξαργύρωση σε αυτή την ισοτιμία.

Ένα ταμείο εξισορρόπησης συναλλάγματος μπορεί επίσης να επιτύχει στις εργασίες του μόνο στον βαθμό που προσκολλάται στις ίδιες μεθόδους.

Οι λόγοι για τους οποίους, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις προτίμησαν τα ταμεία εξισορρόπησης συναλλάγματος από τις εργασίες των κεντρικών τραπεζών είναι προφανείς. Η νομοθεσία περί κεντρικών τραπεζών αποτελούσε επίτευγμα φιλελεύθερων κυβερνήσεων ή κυβερνήσεων οι οποίες δεν τολμούσαν να αψηφήσουν ανοικτά —τουλάχιστον κατά την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής— την κοινή γνώμη των φιλελεύθερων χωρών. Επομένως, οι εργασίες των κεντρικών τραπεζών είχαν προσαρμοστεί στην οικονομική ελευθερία. Γι' αυτόν τον λόγο θεωρήθηκαν μη ικανοποιητικές σε αυτή την εποχή της ανόδου του ολοκληρωτισμού.

Τα κύρια χαρακτηριστικά της λειτουργίας ενός ταμείου εξισορρόπησης συναλλάγματος, σε αντιδιαστολή προς την πολιτική μιας κεντρικής τράπεζας, είναι τα ακόλουθα:

1. Οι αρχές κρατούν μυστικές τις συναλλαγές του ταμείου. Οι νόμοι υποχρέωναν τις κεντρικές τράπεζες να δημοσιοποιούν την πραγματική τους κατάσταση σε σύντομα χρονικά διαστήματα, κατά κανόνα κάθε εβδομάδα. Η κατάσταση, όμως, των ταμείων εξισορρόπησης συναλλάγματος είναι γνωστή μόνο στους μυημένους. Η δημόσια διοίκηση υποβάλλει έκθεση προς το κοινό μόνο μετά την παρέλευση τόσο μεγάλου χρονικού διαστήματος, ώστε οι αριθμοί να ενδιαφέρουν πλέον αποκλειστικά τους ιστορικούς και να μην έχουν καμία απολύτως χρησιμότητα για τους επιχειρηματίες.

2. Η μυστικότητα αυτή καθιστά δυνατή τη δυσμενή διάκριση εις βάρος ανθρώπων που δεν απολαμβάνουν ιδιαίτερη εύνοια από τις αρχές. Σε πολλές χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης οδήγησε σε σκανδαλώδη διαφθορά. Άλλες κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν την εξουσία διάκρισης εις βάρος επιχειρηματιών που ανήκαν σε γλωσσικές ή θρησκευτικές μειονότητες ή υποστήριζαν αντιπολιτευόμενα κόμματα.

3. Η ισοτιμία δεν καθορίζεται πλέον από νόμο που έχει δεόντως ψηφιστεί από το κοινοβούλιο και, επομένως, είναι γνωστός σε κάθε πολίτη. Ο προσδιορισμός της εξαρτάται από την αυθαιρεσία των γραφειοκρατών. Κατά διαστήματα οι εφημερίδες ανέφεραν: «Το νόμισμα της Ρουριτανίας είναι ασθενές». Μια ακριβέστερη περιγραφή θα ήταν: «Οι αρχές της Ρουριτανίας αποφάσισαν να αυξήσουν την τιμή του συναλλάγματος».22

Ένα ταμείο εξισορρόπησης συναλλάγματος δεν αποτελεί μαγική ράβδο ικανή να θεραπεύσει τα δεινά του πληθωρισμού. Δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει κανένα άλλο μέσο πέρα από εκείνα που διαθέτουν οι «ορθόδοξες» κεντρικές τράπεζες. Και, όπως οι κεντρικές τράπεζες, πρέπει να αποτύχει στην προσπάθειά του να διατηρήσει τις συναλλαγματικές ισοτιμίες στο άρτιο, αν υφίστανται εγχώριος πληθωρισμός και πιστωτική επέκταση.

Έχει υποστηριχθεί ότι οι «ορθόδοξες» μέθοδοι αντιμετώπισης μιας εξωτερικής εκροής χρήματος μέσω της χρησιμοποίησης του προεξοφλητικού επιτοκίου δεν λειτουργούν πλέον, επειδή τα έθνη δεν

είναι πλέον διατεθειμένα να συμμορφωθούν με τους «κανόνες του παιχνιδιού». Ο κανόνας χρυσού, όμως, δεν είναι παιχνίδι, αλλά κοινωνικός θεσμός. Η λειτουργία του δεν εξαρτάται από την προθυμία κάποιου λαού να τηρήσει ορισμένους αυθαίρετους κανόνες. Διέπεται από τη λειτουργία αμείλικτων οικονομικών νόμων.

Οι επικριτές επιχειρούν να ενισχύσουν την ένστασή τους επικαλούμενοι το γεγονός ότι, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου απέτυχε να ανακόψει την εξωτερική εκροή, δηλαδή την εκροή μεταλλικού χρήματος και τη μεταφορά καταθέσεων σε ξένες χώρες. Το φαινόμενο αυτό, όμως, προκαλούνταν από τις αντίθετες προς τον χρυσό και ευνοϊκές προς τον πληθωρισμό πολιτικές των κυβερνήσεων. Αν κάποιος αναμένει ότι θα χάσει το 40% του υπολοίπου του λόγω μιας επικείμενης υποτίμησης, θα προσπαθήσει να μεταφέρει την κατάθεσή του σε άλλη χώρα και δεν θα αλλάξει γνώμη αν το τραπεζικό επιτόκιο στη χώρα που σχεδιάζει την υποτίμηση αυξηθεί κατά μία ή δύο ποσοστιαίες μονάδες. Μια τέτοια αύξηση του προεξοφλητικού επιτοκίου προφανώς δεν αντισταθμίζει μια ζημία δέκα, είκοσι ή ακόμη και σαράντα φορές μεγαλύτερη. Ασφαλώς, ο κανόνας χρυσού δεν μπορεί να λειτουργήσει όταν οι κυβερνήσεις επιδιώκουν να υπονομεύσουν τη λειτουργία του.

21. Για λεπτομερέστερη ανάλυση, βλ. κατωτέρω, σσ. 539–548.

22. Βλ. κατωτέρω, σσ. 786–789.

17. Δευτερογενή μέσα ανταλλαγής

Η χρήση του χρήματος δεν εξαλείφει τις διαφορές που υφίστανται μεταξύ των διαφόρων μη χρηματικών αγαθών ως προς την εμπορευσιμότητά τους. Στη χρηματική οικονομία υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ της εμπορευσιμότητας του χρήματος και εκείνης των πωλήσιμων αγαθών. Παραμένουν, όμως, διαφορές και μεταξύ των επιμέρους αγαθών της δεύτερης αυτής κατηγορίας. Για ορισμένα από αυτά είναι ευκολότερο να βρεθεί χωρίς καθυστέρηση αγοραστής πρόθυμος να καταβάλει την υψηλότερη τιμή που μπορεί να επιτευχθεί υπό τις εκάστοτε συνθήκες της αγοράς. Για άλλα είναι δυσκολότερο. Ένα ομόλογο πρώτης τάξεως είναι περισσότερο εμπορεύσιμο από ένα ακίνητο στον κεντρικό δρόμο μιας πόλης, και ένα παλαιό γούνινο παλτό είναι περισσότερο εμπορεύσιμο από το αυτόγραφο ενός πολιτικού άνδρα του δέκατου όγδοου αιώνα. Δεν συγκρίνουμε πλέον την εμπορευσιμότητα των διαφόρων πωλήσιμων αγαθών με την τέλεια εμπορευσιμότητα του χρήματος. Συγκρίνουμε απλώς τον βαθμό εμπορευσιμότητας των διαφόρων εμπορευμάτων. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για τη δευτερογενή εμπορευσιμότητα των πωλήσιμων αγαθών.

Εκείνος που κατέχει απόθεμα αγαθών υψηλού βαθμού δευτερογενούς εμπορευσιμότητας είναι σε θέση να περιορίσει το χρηματικό του υπόλοιπο. Μπορεί να αναμένει ότι, όταν κάποια ημέρα καταστεί αναγκαίο να αυξήσει το χρηματικό του υπόλοιπο, θα μπορέσει να πωλήσει χωρίς καθυστέρηση αυτά τα αγαθά στην υψηλότερη τιμή που μπορεί να επιτευχθεί στην αγορά. Επομένως, το μέγεθος του χρηματικού υπολοίπου ενός ανθρώπου ή μιας επιχείρησης επηρεάζεται από το αν αυτός κατέχει ή όχι απόθεμα αγαθών υψηλού βαθμού δευτερογενούς εμπορευσιμότητας. Το μέγεθος του χρηματικού υπολοίπου και η δαπάνη που συνεπάγεται η διατήρησή του μπορούν να μειωθούν, εφόσον υπάρχουν εισοδηματοφόρα αγαθά υψηλού βαθμού δευτερογενούς εμπορευσιμότητας.

Κατά συνέπεια, εμφανίζεται ειδική ζήτηση για τέτοια αγαθά εκ μέρους ανθρώπων που επιθυμούν να τα διακρατούν προκειμένου να μειώσουν το κόστος διατήρησης χρηματικού υπολοίπου. Οι τιμές αυτών των αγαθών προσδιορίζονται εν μέρει από αυτή την ειδική ζήτηση· αν αυτή απουσίαζε, οι τιμές τους θα ήταν χαμηλότερες. Τα αγαθά αυτά αποτελούν, ούτως ειπείν, δευτερογενή μέσα ανταλλαγής, και η ανταλλακτική τους αξία είναι η συνισταμένη δύο ειδών ζήτησης: της ζήτησης που συνδέεται με τις υπηρεσίες τις οποίες παρέχουν ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής και της ζήτησης που συνδέεται με τις άλλες υπηρεσίες που παρέχουν.

Το κόστος διατήρησης χρηματικού υπολοίπου ισούται με το ποσό του τόκου που θα απέφερε το αντίστοιχο χρηματικό ποσό αν επενδυόταν. Το κόστος διατήρησης αποθέματος δευτερογενών μέσων ανταλλαγής συνίσταται στη διαφορά μεταξύ της απόδοσης σε τόκο των τίτλων που χρησιμοποιούνται για αυτόν τον σκοπό και της υψηλότερης απόδοσης άλλων τίτλων, οι οποίοι διαφέρουν από τους πρώτους μόνο

ως προς τη χαμηλότερη εμπορευσιμότητά τους και, επομένως, δεν είναι κατάλληλοι να λειτουργήσουν ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής.

Από αμνημονεύτων χρόνων, τα κοσμήματα χρησιμοποιούνται ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής. Σήμερα, τα δευτερογενή μέσα ανταλλαγής που χρησιμοποιούνται συνήθως είναι τα ακόλουθα:

1. Απαιτήσεις έναντι τραπεζών, τραπεζιτών και ταμιευτηρίων οι οποίες —μολονότι δεν αποτελούν χρηματικά υποκατάστατα23— είναι καθημερινώς ληξιπρόθεσμες ή μπορούν να αναληφθούν κατόπιν σύντομης προειδοποίησης.

2. Ομόλογα των οποίων ο όγκος και η ευρεία αποδοχή είναι τόσο μεγάλοι, ώστε κατά κανόνα είναι δυνατή η πώληση μέτριων ποσοτήτων τους χωρίς να υποχωρήσει η τιμή τους στην αγορά.

3. Τέλος, ενίοτε ακόμη και ορισμένες ιδιαίτερα εμπορεύσιμες μετοχές ή εμπορεύματα.

Τα αναμενόμενα οφέλη από τη μείωση του κόστους διατήρησης χρηματικού υπολοίπου πρέπει, βεβαίως, να σταθμίζονται έναντι ορισμένων αναλαμβανόμενων κινδύνων. Η πώληση τίτλων και, ακόμη περισσότερο, εμπορευμάτων μπορεί να είναι εφικτή μόνο με ζημία. Ο κίνδυνος αυτός δεν υφίσταται στην περίπτωση των τραπεζικών υπολοίπων, ενώ ο κίνδυνος αφερεγγυότητας της τράπεζας είναι συνήθως αμελητέος. Γι' αυτόν τον λόγο, οι τοκοφόρες απαιτήσεις έναντι τραπεζών και τραπεζιτών, οι οποίες μπορούν να αναληφθούν κατόπιν σύντομης προειδοποίησης, αποτελούν τα δημοφιλέστερα δευτερογενή μέσα ανταλλαγής.

Δεν πρέπει να συγχέονται τα δευτερογενή μέσα ανταλλαγής με τα χρηματικά υποκατάστατα. Κατά τον διακανονισμό πληρωμών, τα χρηματικά υποκατάστατα παραδίδονται και γίνονται αποδεκτά όπως το χρήμα. Αντιθέτως, τα δευτερογενή μέσα ανταλλαγής πρέπει πρώτα να ανταλλαχθούν με χρήμα ή χρηματικά υποκατάστατα, αν κάποιος επιθυμεί να τα χρησιμοποιήσει —με αυτόν τον έμμεσο τρόπο— για την πραγματοποίηση πληρωμών ή την αύξηση του χρηματικού του υπολοίπου.

Οι απαιτήσεις που χρησιμοποιούνται ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής διαθέτουν, λόγω αυτής της χρήσης, ευρύτερη αγορά και υψηλότερη τιμή. Ως αποτέλεσμα, αποδίδουν χαμηλότερο τόκο από απαιτήσεις του ίδιου είδους οι οποίες δεν είναι κατάλληλες να χρησιμεύσουν ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής. Τα κρατικά ομόλογα και τα έντοκα γραμμάτια του δημοσίου που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής είναι δυνατόν να εκδίδονται με όρους ευνοϊκότερους για τον οφειλέτη από εκείνους των δανείων που δεν είναι κατάλληλα για τον σκοπό αυτό. Οι αντίστοιχοι οφειλέτες επιδιώκουν, επομένως, να οργανώσουν την αγορά των πιστωτικών τους τίτλων κατά τρόπο που να τους καθιστά ελκυστικούς για όσους αναζητούν δευτερογενή μέσα ανταλλαγής. Φροντίζουν να καταστήσουν δυνατή για κάθε κάτοχο τέτοιων τίτλων την πώλησή τους ή τη χρησιμοποίησή τους ως ενεχύρου για τη σύναψη δανείου με τους ευνοϊκότερους δυνατούς όρους. Κατά τη διαφήμιση των ομολογιακών τους εκδόσεων προς το κοινό, προβάλλουν αυτές τις δυνατότητες ως ιδιαίτερο πλεονέκτημα.

Κατά τον ίδιο τρόπο, οι τράπεζες και οι τραπεζίτες επιδιώκουν να προσελκύσουν τη ζήτηση για δευτερογενή μέσα ανταλλαγής. Προσφέρουν ευνοϊκούς όρους στους πελάτες τους. Προσπαθούν να

υπερκεράσουν ο ένας τον άλλον συντομεύοντας την προθεσμία προειδοποίησης για την ανάληψη. Ενίοτε καταβάλλουν τόκο ακόμη και για χρήματα που είναι αναλήψιμα χωρίς προηγούμενη ειδοποίηση. Στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού, ορισμένες τράπεζες προχώρησαν υπερβολικά και έθεσαν σε κίνδυνο τη φερεγγυότητά τους.

Οι πολιτικές συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών προσέδωσαν αυξημένη σημασία στα τραπεζικά υπόλοιπα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως δευτερογενή μέσα ανταλλαγής. Οι κυβερνήσεις σχεδόν όλων των χωρών διεξάγουν εκστρατεία εναντίον των κεφαλαιούχων. Επιδιώκουν να τους απαλλοτριώσουν μέσω φορολογικών και νομισματικών μέτρων. Οι κεφαλαιούχοι επιδιώκουν να προστατεύσουν την περιουσία τους διατηρώντας μέρος των κεφαλαίων τους σε ρευστή μορφή, ώστε να μπορούν εγκαίρως να αποφεύγουν τα δημευτικά μέτρα. Διατηρούν υπόλοιπα σε τράπεζες χωρών στις οποίες ο κίνδυνος δήμευσης ή υποτίμησης του νομίσματος είναι, προς το παρόν, μικρότερος απ' ό,τι σε άλλες χώρες. Μόλις μεταβληθούν οι προοπτικές, μεταφέρουν τα υπόλοιπά τους σε χώρες που φαίνεται προσωρινά να προσφέρουν μεγαλύτερη ασφάλεια. Αυτά τα κεφάλαια έχουν κατά νου οι άνθρωποι όταν μιλούν για «θερμό χρήμα».

Η σημασία του θερμού χρήματος για τη διαμόρφωση των νομισματικών συνθηκών αποτελεί συνέπεια του συστήματος ενιαίου αποθέματος. Για να διευκολύνουν τις κεντρικές τράπεζες να προβαίνουν σε πιστωτική επέκταση, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις επιδίωξαν από πολύ παλιά τη συγκέντρωση των αποθεμάτων χρυσού των χωρών τους στις κεντρικές τράπεζες. Οι άλλες τράπεζες —οι ιδιωτικές, δηλαδή εκείνες που δεν είναι προικισμένες με ειδικά προνόμια και δεν δικαιούνται να εκδίδουν τραπεζογραμμάτια— περιορίζουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα στις ανάγκες των καθημερινών τους συναλλαγών. Δεν διατηρούν πλέον

απόθεμα έναντι των καθημερινώς ληξιπρόθεσμων υποχρεώσεών τους. Δεν θεωρούν αναγκαίο να αντιστοιχίζουν τις ημερομηνίες λήξης των υποχρεώσεων και των απαιτήσεών τους κατά τρόπο που να είναι καθημερινά έτοιμες να εκπληρώσουν χωρίς εξωτερική συνδρομή τις υποχρεώσεις τους προς τους πιστωτές τους. Στηρίζονται στην κεντρική τράπεζα. Όταν οι πιστωτές επιθυμούν να αναλάβουν ποσό μεγαλύτερο από το «κανονικό», οι ιδιωτικές τράπεζες δανείζονται τα απαιτούμενα κεφάλαια από την κεντρική τράπεζα. Μια ιδιωτική τράπεζα θεωρεί ότι διαθέτει επαρκή ρευστότητα, αν κατέχει είτε επαρκή ποσότητα ενεχύρων έναντι των οποίων θα τη δανείσει η κεντρική τράπεζα είτε συναλλαγματικές τις οποίες η κεντρική τράπεζα θα αναπροεξοφλήσει.24

Όταν άρχισε η εισροή θερμού χρήματος, οι ιδιωτικές τράπεζες των χωρών στις οποίες αυτό κατατέθηκε προσωρινά δεν διέκριναν κανένα πρόβλημα στο να μεταχειριστούν αυτά τα κεφάλαια με τον συνήθη τρόπο. Χρησιμοποίησαν τα πρόσθετα κεφάλαια που τους εμπιστεύθηκαν για να αυξήσουν τα δάνεια προς τις επιχειρήσεις. Δεν ανησυχούσαν για τις συνέπειες, μολονότι γνώριζαν ότι τα κεφάλαια αυτά θα αποσύρονταν μόλις εμφανίζονταν αμφιβολίες σχετικά με τη δημοσιονομική ή νομισματική πολιτική της χώρας τους. Η έλλειψη ρευστότητας αυτών των τραπεζών ήταν προφανής: από τη μία πλευρά υπήρχαν μεγάλα ποσά τα οποία οι πελάτες δικαιούνταν να αποσύρουν κατόπιν σύντομης προειδοποίησης και, από την άλλη, δάνεια προς επιχειρήσεις που μπορούσαν να ανακτηθούν μόνο σε μεταγενέστερο χρόνο. Η μόνη συνετή μέθοδος διαχείρισης του θερμού χρήματος θα ήταν η διατήρηση αποθέματος χρυσού και συναλλάγματος αρκετά μεγάλου ώστε να καταστεί δυνατή η επιστροφή ολόκληρου του ποσού σε περίπτωση αιφνίδιας απόσυρσης. Η μέθοδος αυτή, βεβαίως, θα απαιτούσε από τις τράπεζες να χρεώνουν στους πελάτες προμήθεια για την ασφαλή φύλαξη των κεφαλαίων τους.

Η κρίσιμη στιγμή για τις ελβετικές τράπεζες ήλθε τον Σεπτέμβριο του 1936, την ημέρα κατά την οποία η Γαλλία υποτίμησε το γαλλικό φράγκο. Οι καταθέτες θερμού χρήματος φοβήθηκαν· ανησύχησαν μήπως η Ελβετία ακολουθήσει το γαλλικό παράδειγμα. Ήταν αναμενόμενο ότι όλοι θα επιχειρούσαν να μεταφέρουν αμέσως τα κεφάλαιά τους στο Λονδίνο ή στη Νέα Υόρκη, ή ακόμη και στο Παρίσι, το οποίο για τις αμέσως επόμενες εβδομάδες φαινόταν να παρουσιάζει μικρότερο κίνδυνο νομισματικής υποτίμησης. Οι ελβετικές εμπορικές τράπεζες, όμως, δεν ήταν σε θέση να επιστρέψουν αυτά τα κεφάλαια χωρίς τη συνδρομή της Εθνικής Τράπεζας. Τα είχαν δανείσει σε επιχειρήσεις —σε μεγάλο βαθμό σε επιχειρήσεις χωρών οι οποίες, μέσω συναλλαγματικών ελέγχων, είχαν δεσμεύσει τα υπόλοιπά τους.

Η μόνη διέξοδος θα ήταν να δανειστούν από την Εθνική Τράπεζα. Έτσι, θα διατηρούσαν τη δική τους φερεγγυότητα. Οι καταθέτες, όμως, μόλις πληρώνονταν, θα ζητούσαν αμέσως από την Εθνική Τράπεζα να εξαργυρώσει σε χρυσό ή συνάλλαγμα τα τραπεζογραμμάτια που έλαβαν. Αν η Εθνική Τράπεζα δεν ικανοποιούσε το αίτημα αυτό, θα εγκατέλειπε στην πράξη τον κανόνα χρυσού και θα υποτιμούσε το ελβετικό φράγκο. Αν, από την άλλη πλευρά, εξαργύρωνε τα τραπεζογραμμάτια, θα έχανε το μεγαλύτερο μέρος του αποθέματός της. Θα επακολουθούσε πανικός. Οι ίδιοι οι Ελβετοί θα επιχειρούσαν να αποκτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο χρυσό και συνάλλαγμα. Ολόκληρο το νομισματικό σύστημα της χώρας θα κατέρρεε.

Η μόνη εναλλακτική δυνατότητα για την Ελβετική Εθνική Τράπεζα θα ήταν να μην παράσχει καμία απολύτως συνδρομή στις ιδιωτικές τράπεζες. Αυτό, όμως, θα ισοδυναμούσε με την αφερεγγυότητα των σημαντικότερων πιστωτικών ιδρυμάτων της χώρας.

Επομένως, δεν απέμενε καμία επιλογή στην ελβετική κυβέρνηση. Διέθετε μόνο ένα μέσο για να αποτρέψει την οικονομική καταστροφή: να ακολουθήσει αμέσως το γαλλικό παράδειγμα και να υποτιμήσει το ελβετικό φράγκο. Το ζήτημα δεν επιδεχόταν αναβολή.

Σε γενικές γραμμές, η Μεγάλη Βρετανία αντιμετώπισε παρόμοιες συνθήκες κατά την έκρηξη του πολέμου, τον Σεπτέμβριο του 1939. Το Σίτι του Λονδίνου υπήρξε κάποτε το τραπεζικό κέντρο του κόσμου. Είχε προ πολλού απολέσει αυτή τη λειτουργία. Ωστόσο, παραμονές του πολέμου, αλλοδαποί και πολίτες των Κτήσεων της Βρετανικής Κοινοπολιτείας εξακολουθούσαν να διατηρούν σημαντικά βραχυπρόθεσμα υπόλοιπα στις βρετανικές τράπεζες. Επιπλέον, υπήρχαν οι μεγάλες καταθέσεις που οφείλονταν στις κεντρικές τράπεζες της «περιοχής της στερλίνας». Αν η βρετανική κυβέρνηση δεν είχε δεσμεύσει όλα αυτά τα υπόλοιπα μέσω συναλλαγματικών περιορισμών, η αφερεγγυότητα των βρετανικών τραπεζών θα είχε καταστεί έκδηλη. Ο συναλλαγματικός έλεγχος αποτελούσε συγκαλυμμένο χρεοστάσιο υπέρ των τραπεζών. Τις απάλλαξε από τη δυσάρεστη ανάγκη να ομολογήσουν δημοσίως ότι αδυνατούσαν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους.

23.Παραδείγματος χάριν, καταθέσεις όψεως που δεν είναι διαθέσιμες μέσω επιταγής.

24.Όλα αυτά αναφέρονται στις ευρωπαϊκές συνθήκες. Οι αμερικανικές συνθήκες διαφέρουν μόνο από τεχνική, όχι όμως από οικονομική άποψη.

18. Η πληθωριστική ερμηνεία της ιστορίας

Μια ιδιαίτερα δημοφιλής θεωρία υποστηρίζει ότι η προοδευτική μείωση της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη. Υποστηρίζεται ότι η ανθρωπότητα δεν θα είχε φθάσει στο σημερινό επίπεδο ευημερίας της, αν η προσφορά χρήματος δεν είχε αυξηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό από τη ζήτηση χρήματος. Η επακόλουθη πτώση της αγοραστικής δύναμης υπήρξε, λέγεται, αναγκαία προϋπόθεση της οικονομικής προόδου. Η εντατικοποίηση του καταμερισμού της εργασίας και η συνεχής αύξηση της συσσώρευσης κεφαλαίου, που εκατονταπλασίασαν την παραγωγικότητα της εργασίας, μπορούσαν να συντελεστούν μόνο σε έναν κόσμο προοδευτικά αυξανόμενων τιμών. Ο πληθωρισμός δημιουργεί ευημερία και πλούτο· ο αποπληθωρισμός προκαλεί δυσχέρεια και οικονομική παρακμή.25

Μια επισκόπηση της πολιτικής φιλολογίας και των ιδεών που καθοδήγησαν επί αιώνες τη νομισματική και πιστωτική πολιτική των εθνών αποκαλύπτει ότι η άποψη αυτή είναι σχεδόν καθολικά αποδεκτή. Παρά τις προειδοποιήσεις των οικονομολόγων, εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να αποτελεί τον πυρήνα της οικονομικής φιλοσοφίας του μη ειδικού. Αποτελεί εξίσου την ουσία της διδασκαλίας του λόρδου Keynes και των μαθητών του και στα δύο ημισφαίρια.

Η δημοτικότητα του πληθωρισμού ως πολιτικού προγράμματος οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο βαθιά ριζωμένο μίσος κατά των πιστωτών. Ο πληθωρισμός θεωρείται δίκαιος επειδή ευνοεί τους οφειλέτες εις βάρος των πιστωτών. Ωστόσο, η πληθωριστική ερμηνεία της ιστορίας με την οποία ασχολούμαστε στην παρούσα ενότητα συνδέεται μόνο χαλαρά με αυτό το επιχείρημα κατά των πιστωτών. Ο ισχυρισμός της ότι ο «επεκτατισμός» αποτελεί την κινητήρια δύναμη της οικονομικής προόδου και ότι ο «περιορισμός» είναι το χείριστο όλων των κακών βασίζεται κυρίως σε άλλα επιχειρήματα.

Είναι προφανές ότι τα προβλήματα που εγείρει η πληθωριστική θεωρία δεν μπορούν να επιλυθούν με προσφυγή στα διδάγματα της ιστορικής εμπειρίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ιστορία των τιμών παρουσιάζει, σε γενικές γραμμές, μια συνεχή ανοδική τάση, μολονότι αυτή διακόπτεται ενίοτε για σύντομες περιόδους. Είναι, βεβαίως, αδύνατον να διαπιστωθεί αυτό το γεγονός με άλλο τρόπο πέρα από την ιστορική κατανόηση. Η καταλλακτική ακρίβεια δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε ιστορικά προβλήματα. Οι προσπάθειες ορισμένων ιστορικών και στατιστικολόγων να ανασυνθέσουν τις μεταβολές της αγοραστικής δύναμης των πολύτιμων μετάλλων ανά τους αιώνες και να τις μετρήσουν είναι μάταιες. Έχει ήδη καταδειχθεί ότι όλες οι απόπειρες μέτρησης οικονομικών μεγεθών βασίζονται σε εντελώς εσφαλμένες

παραδοχές και φανερώνουν άγνοια των θεμελιωδών αρχών τόσο της οικονομικής επιστήμης όσο και της ιστορίας. Όσα, όμως, μπορεί να μας πει η ιστορία σε αυτό το πεδίο μέσω των ιδιαίτερων μεθόδων της αρκούν για να δικαιολογήσουν τον ισχυρισμό ότι η αγοραστική δύναμη του χρήματος παρουσίασε επί αιώνες τάση υποχώρησης. Ως προς αυτό το σημείο συμφωνούν όλοι.

Δεν είναι, όμως, αυτό το πρόβλημα που πρέπει να διασαφηνιστεί. Το ερώτημα είναι αν η πτώση της αγοραστικής δύναμης υπήρξε ή όχι απαραίτητος παράγοντας της εξέλιξης που οδήγησε από τη φτώχεια παλαιότερων εποχών στις περισσότερο ικανοποιητικές συνθήκες του σύγχρονου δυτικού καπιταλισμού. Το ερώτημα αυτό πρέπει να απαντηθεί χωρίς αναφορά στην ιστορική εμπειρία, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί και πράγματι ερμηνεύεται πάντοτε με διαφορετικούς τρόπους και την οποία επικαλούνται τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι αντίπαλοι κάθε θεωρίας και κάθε ερμηνείας της ιστορίας ως απόδειξη των αμοιβαία αντιφατικών και ασυμβίβαστων ισχυρισμών τους. Εκείνο που απαιτείται είναι η αποσαφήνιση των επιδράσεων των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης στον καταμερισμό της εργασίας, στη συσσώρευση κεφαλαίου και στην τεχνολογική βελτίωση.

Κατά την εξέταση αυτού του προβλήματος δεν αρκεί να αναιρεθούν τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι πληθωριστές προς υποστήριξη της θέσης τους. Ο παραλογισμός αυτών των επιχειρημάτων είναι τόσο πρόδηλος, ώστε η αναίρεση και η αποκάλυψή του είναι πράγματι εύκολες. Από τις απαρχές της, η οικονομική επιστήμη κατέδειξε επανειλημμένως ότι οι ισχυρισμοί σχετικά με τα υποτιθέμενα ευεργετήματα της αφθονίας χρήματος και τις υποτιθέμενες συμφορές της ανεπάρκειας χρήματος αποτελούν προϊόντα κατάφωρων συλλογιστικών σφαλμάτων. Οι προσπάθειες των αποστόλων του

πληθωρισμού και του επεκτατισμού να αναιρέσουν την ορθότητα των διδασκαλιών των οικονομολόγων απέτυχαν ολοκληρωτικά.

Το μόνο κρίσιμο ερώτημα είναι το ακόλουθο: είναι ή δεν είναι δυνατόν να μειωθεί διαρκώς το επιτόκιο μέσω πιστωτικής επέκτασης; Το πρόβλημα αυτό θα εξεταστεί εξαντλητικά στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τη συνάφεια μεταξύ της χρηματικής σχέσης και του επιτοκίου. Εκεί θα καταδειχθεί ποιες πρέπει να είναι οι συνέπειες των οικονομικών εξάρσεων που δημιουργούνται μέσω πιστωτικής επέκτασης.

Στο παρόν σημείο της έρευνάς μας, όμως, πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως είναι δυνατόν να υπάρχουν άλλοι λόγοι που θα μπορούσαν να προβληθούν υπέρ της πληθωριστικής ερμηνείας της ιστορίας. Μήπως οι υπέρμαχοι του πληθωρισμού παρέλειψαν να επικαλεστούν ορισμένα βάσιμα επιχειρήματα που θα μπορούσαν να στηρίξουν τη θέση τους; Είναι ασφαλώς αναγκαίο να προσεγγίσουμε το ζήτημα από κάθε δυνατή πλευρά.

Ας φανταστούμε έναν κόσμο στον οποίο η ποσότητα του χρήματος είναι απολύτως αμετάβλητη. Σε ένα πρώιμο στάδιο της ιστορίας, οι κάτοικοι αυτού του κόσμου παρήγαγαν ολόκληρη την ποσότητα του εμπορεύματος που χρησιμοποιείται για τη χρηματική λειτουργία και η οποία είναι δυνατόν να παραχθεί. Περαιτέρω αύξηση της ποσότητας του χρήματος αποκλείεται. Τα καταπιστευματικά μέσα είναι άγνωστα. Όλα τα χρηματικά υποκατάστατα —περιλαμβανομένων των κερμάτων περιορισμένης νόμιμης ισχύος— είναι πιστοποιητικά χρήματος.

Υπό αυτές τις παραδοχές, η εντατικοποίηση του καταμερισμού της εργασίας, η εξέλιξη από την οικονομική αυτάρκεια των νοικοκυριών, των χωριών, των περιφερειών και των χωρών προς το παγκόσμιο σύστημα

αγοράς του δέκατου ένατου αιώνα, η προοδευτική συσσώρευση κεφαλαίου και η βελτίωση των τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής θα είχαν οδηγήσει σε συνεχή πτωτική τάση των τιμών. Θα είχε άραγε ανακόψει την εξέλιξη του καπιταλισμού μια τέτοια άνοδος της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας;

Ο μέσος επιχειρηματίας θα απαντήσει καταφατικά. Επειδή ζει και ενεργεί σε ένα περιβάλλον όπου η βραδεία αλλά συνεχής πτώση της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας θεωρείται φυσιολογική, αναγκαία και επωφελής, αδυνατεί απλώς να κατανοήσει μια διαφορετική κατάσταση πραγμάτων. Συνδέει, αφενός, τις έννοιες της ανόδου των τιμών και των κερδών και, αφετέρου, τις έννοιες της πτώσης των τιμών και των ζημιών. Το γεγονός ότι υπάρχουν επίσης πτωτικές κερδοσκοπικές πράξεις και ότι μεγάλες περιουσίες έχουν δημιουργηθεί από κερδοσκόπους που προσδοκούσαν πτώση των τιμών δεν κλονίζει τον δογματισμό του. Αυτές, λέει, είναι απλώς κερδοσκοπικές συναλλαγές ανθρώπων που επιδιώκουν να επωφεληθούν από την πτώση των τιμών ήδη παραχθέντων και διαθέσιμων αγαθών. Οι δημιουργικές καινοτομίες, οι νέες επενδύσεις και η εφαρμογή βελτιωμένων τεχνολογικών μεθόδων απαιτούν το κίνητρο που παρέχει η προσδοκία ανόδου των τιμών. Η οικονομική πρόοδος είναι δυνατή μόνο σε έναν κόσμο αυξανόμενων τιμών.

Η άποψη αυτή είναι αστήρικτη. Σε έναν κόσμο αυξανόμενης αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας, ο τρόπος σκέψης όλων θα είχε προσαρμοστεί σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων, όπως ακριβώς στον πραγματικό μας κόσμο έχει προσαρμοστεί στη φθίνουσα αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας. Σήμερα, όλοι είναι διατεθειμένοι να θεωρούν την αύξηση του ονομαστικού ή χρηματικού τους εισοδήματος βελτίωση της υλικής τους ευημερίας. Η προσοχή των

ανθρώπων στρέφεται περισσότερο προς την αύξηση των ονομαστικών μισθολογικών ποσοστών και του χρηματικού ισοδυνάμου του πλούτου παρά προς την αύξηση της προσφοράς εμπορευμάτων. Σε έναν κόσμο αυξανόμενης αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας θα ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη μείωση του κόστους ζωής. Αυτό θα καθιστούσε σαφέστερο το γεγονός ότι η οικονομική πρόοδος συνίσταται πρωτίστως στο να καθίστανται οι ανέσεις της ζωής ευκολότερα προσιτές.

Κατά τη διεξαγωγή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, οι εκτιμήσεις σχετικά με τη μακροχρόνια τάση των τιμών δεν διαδραματίζουν κανέναν απολύτως ρόλο. Οι επιχειρηματίες και οι επενδυτές δεν ασχολούνται με μακροχρόνιες τάσεις. Τις ενέργειές τους καθοδηγεί η κρίση τους σχετικά με την κίνηση των τιμών κατά τις προσεχείς εβδομάδες, μήνες ή, το πολύ, χρόνια. Δεν λαμβάνουν υπόψη τη γενική κίνηση όλων των τιμών. Εκείνο που έχει σημασία γι' αυτούς είναι η ύπαρξη αποκλίσεων μεταξύ των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και των προσδοκώμενων τιμών των προϊόντων.

Κανένας επιχειρηματίας δεν αναλαμβάνει ένα συγκεκριμένο παραγωγικό εγχείρημα επειδή πιστεύει ότι οι τιμές —δηλαδή οι τιμές όλων των αγαθών και υπηρεσιών— θα αυξηθούν. Το αναλαμβάνει αν πιστεύει ότι μπορεί να επωφεληθεί από μια διαφορά μεταξύ των τιμών αγαθών διαφορετικών τάξεων. Σε έναν κόσμο με μακροχρόνια τάση πτώσης των τιμών, τέτοιες ευκαιρίες αποκόμισης κέρδους θα εμφανίζονταν κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται σε έναν κόσμο με μακροχρόνια τάση ανόδου των τιμών. Η προσδοκία μιας γενικής και προοδευτικής ανοδικής κίνησης όλων των τιμών δεν επιφέρει εντατικοποίηση της παραγωγής και βελτίωση της ευημερίας.

Καταλήγει στη «φυγή προς τις εμπράγματες αξίες», στην καταστροφική ανατιμητική έκρηξη και στην πλήρη κατάρρευση του νομισματικού συστήματος.

Αν γενικευθεί η πεποίθηση ότι οι τιμές όλων των εμπορευμάτων θα μειωθούν, το βραχυπρόθεσμο αγοραίο επιτόκιο μειώνεται κατά το ύψος της αρνητικής προσαύξησης τιμής.26 Έτσι, ο επιχειρηματίας που χρησιμοποιεί δανειακά κεφάλαια προστατεύεται από τις συνέπειες μιας τέτοιας πτώσης των τιμών στον ίδιο βαθμό στον οποίο, υπό συνθήκες αυξανόμενων τιμών, ο δανειστής προστατεύεται μέσω της προσαύξησης τιμής από τις συνέπειες της πτώσης της αγοραστικής δύναμης.

Μια μακροχρόνια τάση ανόδου της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας θα απαιτούσε από τους επιχειρηματίες και τους επενδυτές διαφορετικούς πρακτικούς κανόνες από εκείνους που αναπτύχθηκαν υπό τη μακροχρόνια τάση πτώσης της αγοραστικής της δύναμης. Ασφαλώς, όμως, δεν θα επηρέαζε ουσιωδώς την πορεία των οικονομικών πραγμάτων. Δεν θα εξάλειφε την παρόρμηση των ανθρώπων να βελτιώσουν όσο το δυνατόν περισσότερο την υλική τους ευημερία μέσω κατάλληλης διάρθρωσης της παραγωγής. Δεν θα στερούσε από το οικονομικό σύστημα τους παράγοντες που οδηγούν στην υλική βελτίωση: την επιδίωξη κέρδους από τους δραστήριους και πρωτοπόρους επιχειρηματίες και την προθυμία του κοινού να αγοράζει τα εμπορεύματα που μπορούν να του προσφέρουν τη μεγαλύτερη ικανοποίηση με το χαμηλότερο κόστος.

Οι παρατηρήσεις αυτές ασφαλώς δεν συνιστούν συνηγορία υπέρ μιας αποπληθωριστικής πολιτικής. Συνεπάγονται απλώς την αναίρεση των ανεξάλειπτων πληθωριστικών μύθων. Αποκαλύπτουν τον απατηλό χαρακτήρα της θεωρίας του λόρδου Keynes, σύμφωνα με την οποία η πηγή της φτώχειας και της δυσχέρειας, της ύφεσης των συναλλαγών και

της ανεργίας πρέπει να αναζητηθεί σε μια «συσταλτική πίεση». Δεν είναι αληθές ότι «μια αποπληθωριστική πίεση ... θα είχε ... εμποδίσει την ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανίας». Δεν είναι αληθές ότι η πιστωτική επέκταση επιτελεί το «θαύμα ... της μετατροπής μιας πέτρας σε ψωμί».27

Η οικονομική επιστήμη δεν συνιστά ούτε πληθωριστική ούτε αποπληθωριστική πολιτική. Δεν παροτρύνει τις κυβερνήσεις να επεμβαίνουν στην επιλογή του μέσου ανταλλαγής από την αγορά. Θεμελιώνει μόνο τις ακόλουθες αλήθειες:

1. Όταν μια κυβέρνηση δεσμεύεται σε πληθωριστική ή αποπληθωριστική πολιτική, δεν προάγει τη δημόσια ευημερία, το κοινό καλό ή τα συμφέροντα ολόκληρου του έθνους. Απλώς ευνοεί μία ή περισσότερες ομάδες του πληθυσμού εις βάρος άλλων ομάδων.

2. Είναι αδύνατον να γνωρίζουμε εκ των προτέρων ποια ομάδα θα ευνοηθεί από ένα συγκεκριμένο πληθωριστικό ή αποπληθωριστικό μέτρο και σε ποιον βαθμό. Οι επιδράσεις αυτές εξαρτώνται από ολόκληρο το σύμπλεγμα των σχετικών δεδομένων της αγοράς. Εξαρτώνται επίσης σε μεγάλο βαθμό από την ταχύτητα των πληθωριστικών ή αποπληθωριστικών κινήσεων και ενδέχεται να αντιστραφούν πλήρως καθώς οι κινήσεις αυτές εξελίσσονται.

3. Σε κάθε περίπτωση, η νομισματική επέκταση καταλήγει σε εσφαλμένες επενδύσεις κεφαλαίου και υπερκατανάλωση. Αφήνει το έθνος ως σύνολο

φτωχότερο και όχι πλουσιότερο. Τα προβλήματα αυτά εξετάζονται στο Κεφάλαιο XX.

4. Ο συνεχιζόμενος πληθωρισμός πρέπει τελικά να καταλήξει στην καταστροφική ανατιμητική έκρηξη και στην πλήρη κατάρρευση του νομισματικού συστήματος.

5. Η αποπληθωριστική πολιτική είναι δαπανηρή για το δημόσιο ταμείο και αντιδημοφιλής στις μάζες. Η πληθωριστική πολιτική, αντιθέτως, αποτελεί ευεργέτημα για το δημόσιο ταμείο και είναι εξαιρετικά δημοφιλής μεταξύ των αδαών. Στην πράξη, ο κίνδυνος του αποπληθωρισμού είναι μικρός, ενώ ο κίνδυνος του πληθωρισμού τεράστιος.

6. Πρβλ. την κριτική μελέτη της Marianne von Herzfeld, «Die Geschichte als Funktion der Geldbewegung», *Archiv für Sozialwissenschaft*, LVI, σσ. 654–686, καθώς και τα έργα που παρατίθενται σε αυτή τη μελέτη.

7. Πρβλ. κατωτέρω, σσ. 541–545.

8. Παρατίθεται από το *International Clearing Union, Text of a Paper Containing Proposals by British Experts for an International Clearing Union*, 8 Απριλίου 1943, έκδοση της British Information Services, υπηρεσίας της βρετανικής κυβέρνησης, σ. 12.

19. Ο κανόνας χρυσού

Οι άνθρωποι επέλεξαν τα πολύτιμα μέταλλα, τον χρυσό και τον άργυρο, για τη χρηματική λειτουργία λόγω των ορυκτολογικών, φυσικών και χημικών ιδιοτήτων τους. Η χρήση του χρήματος σε μια οικονομία της αγοράς αποτελεί πραξεολογικώς αναγκαίο γεγονός. Το ότι χρησιμοποιείται ως χρήμα ο χρυσός —και όχι κάτι άλλο— αποτελεί απλώς ιστορικό γεγονός και, ως τέτοιο, δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο καταλλακτικής σύλληψης. Και στη νομισματική ιστορία, όπως και σε όλους τους άλλους κλάδους της ιστορίας, πρέπει να προσφεύγουμε στην ιστορική κατανόηση. Αν κάποιος αρέσκεται να αποκαλεί τον κανόνα χρυσού «βαρβαρικό κατάλοιπο»,28 δεν μπορεί να αντιταχθεί στην εφαρμογή του ίδιου χαρακτηρισμού σε κάθε ιστορικά προσδιορισμένο θεσμό. Τότε, το γεγονός ότι οι Βρετανοί μιλούν αγγλικά —και όχι δανικά, γερμανικά ή γαλλικά— αποτελεί επίσης βαρβαρικό κατάλοιπο, και κάθε Βρετανός που αντιτίθεται στην αντικατάσταση της αγγλικής από την Εσπεράντο είναι εξίσου δογματικός και ορθόδοξος με όσους δεν ενθουσιάζονται με τα σχέδια για ένα διαχειριζόμενο νόμισμα.

Η απονομισματοποίηση του αργύρου και η εγκαθίδρυση του μονομεταλλισμού του χρυσού αποτέλεσαν αποτέλεσμα σκόπιμης κυβερνητικής παρέμβασης στα νομισματικά ζητήματα. Είναι άσκοπο να εγείρεται το ερώτημα τι θα είχε συμβεί αν δεν είχαν εφαρμοστεί αυτές οι πολιτικές. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι πρόθεση των κυβερνήσεων δεν ήταν η εγκαθίδρυση του κανόνα χρυσού. Εκείνο στο οποίο απέβλεπαν ήταν ο διμεταλλικός κανόνας. Επιθυμούσαν να αντικαταστήσουν την κυμαινόμενη αγοραία σχέση μεταξύ των ανεξάρτητα συνυπαρχόντων χρυσών και αργυρών νομισμάτων με μια αμετάβλητη, κυβερνητικώς καθορισμένη ανταλλακτική σχέση μεταξύ χρυσού και αργύρου. Οι νομισματικές θεωρίες στις οποίες βασίζονταν αυτές οι προσπάθειες παρανοούσαν τα φαινόμενα της αγοράς με εκείνον τον ολοκληρωτικό τρόπο με τον οποίο μόνο οι γραφειοκράτες μπορούν να τα παρανοήσουν. Οι απόπειρες δημιουργίας διμεταλλικού κανόνα χρυσού και αργύρου απέτυχαν παταγωδώς. Αυτή ακριβώς η αποτυχία γέννησε τον κανόνα χρυσού. Η εμφάνιση του κανόνα χρυσού αποτέλεσε εκδήλωση της συντριπτικής ήττας των κυβερνήσεων και των προσφιλών τους θεωριών.

Κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα, οι τιμές στις οποίες η αγγλική κυβέρνηση διατίμησε τα νομίσματα υπερτιμούσαν τη γκινέα έναντι του αργύρου και, κατ' αυτόν τον τρόπο, προκάλεσαν την εξαφάνιση των αργυρών νομισμάτων. Σε κυκλοφορία παρέμειναν μόνο όσα αργυρά νομίσματα είχαν φθαρεί σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση ή είχαν αλλοιωθεί ή χάσει βάρος με κάποιον άλλο τρόπο· δεν συνέφερε η εξαγωγή και η πώλησή τους στην αγορά πολύτιμων μετάλλων. Έτσι, η Αγγλία απέκτησε τον κανόνα χρυσού παρά την αντίθετη πρόθεση της κυβέρνησής της. Μόνο πολύ αργότερα η νομοθεσία μετέτρεψε τον *de facto* κανόνα χρυσού σε *de jure* κανόνα. Η κυβέρνηση εγκατέλειψε τις περαιτέρω άκαρπες προσπάθειες να διοχετεύσει στην αγορά αργυρά

νομίσματα πλήρους μεταλλικής αξίας και έκοβε πλέον άργυρο μόνο σε κέρματα περιορισμένης νόμιμης ισχύος. Τα κέρματα αυτά δεν ήταν χρήμα, αλλά χρηματικά υποκατάστατα. Η ανταλλακτική τους αξία δεν εξαρτιόταν από την περιεκτικότητά τους σε άργυρο, αλλά από το γεγονός ότι μπορούσαν ανά πάσα στιγμή, χωρίς καθυστέρηση και χωρίς δαπάνη, να ανταλλαχθούν στην πλήρη ονομαστική τους αξία με χρυσό. Αποτελούσαν στην πράξη τραπεζογραμμάτια τυπωμένα πάνω σε άργυρο, δηλαδή απαιτήσεις επί ορισμένης ποσότητας χρυσού.

Αργότερα, κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, ο διμεταλλικός κανόνας οδήγησε με παρόμοιο τρόπο στη Γαλλία και στις άλλες χώρες της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης στην εμφάνιση ενός *de facto* μονομεταλλισμού του χρυσού. Όταν η πτώση της τιμής του αργύρου, κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1870, θα είχε αυτομάτως ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση του *de facto* κανόνα χρυσού από έναν *de facto* κανόνα αργύρου, οι κυβερνήσεις αυτές ανέστειλαν την κοπή αργυρών νομισμάτων προκειμένου να διατηρήσουν τον κανόνα χρυσού. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η διάρθρωση των τιμών στην αγορά πολύτιμων μετάλλων είχε ήδη, πριν από την έκρηξη του Εμφυλίου Πολέμου, μετατρέψει τον νόμιμο διμεταλλισμό σε *de facto* μονομεταλλισμό του χρυσού. Μετά την περίοδο των *greenbacks* ακολούθησε σύγκρουση μεταξύ, αφενός, των υποστηρικτών του κανόνα χρυσού και, αφετέρου, των υποστηρικτών του αργύρου. Το αποτέλεσμα ήταν η επικράτηση του κανόνα χρυσού. Μόλις τα οικονομικώς περισσότερο προηγμένα έθνη υιοθέτησαν τον κανόνα χρυσού, όλα τα υπόλοιπα ακολούθησαν το παράδειγμά τους. Μετά τις μεγάλες πληθωριστικές περιπέτειες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι περισσότερες χώρες έσπευσαν να επιστρέψουν στον κανόνα χρυσού ή στον κανόνα συναλλάγματος χρυσού.

Ο κανόνας χρυσού ήταν ο παγκόσμιος κανόνας της εποχής του καπιταλισμού, της αυξανόμενης ευημερίας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας, τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής. Στα μάτια των υποστηρικτών του ελεύθερου εμπορίου, το κυριότερο πλεονέκτημά του ήταν ακριβώς ότι αποτελούσε διεθνή κανόνα, όπως απαιτούσαν το διεθνές εμπόριο και οι συναλλαγές των διεθνών αγορών χρήματος και κεφαλαίου.29 Αποτελούσε το μέσο ανταλλαγής μέσω του οποίου η δυτική εκβιομηχάνιση και το δυτικό κεφάλαιο είχαν μεταφέρει τον δυτικό πολιτισμό στα πιο απομακρυσμένα σημεία της επιφάνειας της Γης, καταστρέφοντας παντού τα δεσμά πανάρχαιων προκαταλήψεων και δεισιδαιμονιών, σπέρνοντας τους σπόρους μιας νέας ζωής και μιας νέας ευημερίας, απελευθερώνοντας τον νου και την ψυχή και δημιουργώντας πλούτη πρωτοφανή έως τότε. Συνόδευσε τον θριαμβευτικό και άνευ προηγουμένου βηματισμό του δυτικού φιλελευθερισμού, ο οποίος ήταν έτοιμος να ενώσει όλα τα έθνη σε μια κοινότητα ελεύθερων εθνών που θα συνεργάζονταν ειρηνικά μεταξύ τους.

Είναι εύκολο να κατανοήσουμε γιατί οι άνθρωποι αντιμετώπισαν τον κανόνα χρυσού ως σύμβολο αυτής της μεγαλύτερης και ευεργετικότερης από όλες τις ιστορικές μεταβολές. Όλοι όσοι επιδίωκαν να υπονομεύσουν την εξέλιξη προς την ευημερία, την ειρήνη, την ελευθερία και τη δημοκρατία αποστρέφονταν τον κανόνα χρυσού, και όχι μόνο εξαιτίας της οικονομικής του σημασίας. Στα μάτια τους, ο κανόνας χρυσού ήταν το λάβαρο, το σύμβολο όλων εκείνων των θεωριών και πολιτικών τις οποίες επιθυμούσαν να καταστρέψουν. Στον αγώνα κατά του κανόνα χρυσού διακυβεύονταν πολύ περισσότερα από τις τιμές των εμπορευμάτων και τις συναλλαγματικές ισοτιμίες.

Οι εθνικιστές πολεμούν τον κανόνα χρυσού επειδή επιθυμούν να αποκόψουν τις χώρες τους από την παγκόσμια αγορά και να

εγκαθιδρύσουν, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, εθνική αυτάρκεια. Οι παρεμβατικές κυβερνήσεις και οι ομάδες πίεσης πολεμούν τον κανόνα χρυσού επειδή τον θεωρούν το σοβαρότερο εμπόδιο στις προσπάθειές τους να χειραγωγήσουν τις τιμές και τα μισθολογικά ποσοστά. Οι φανατικότερες, όμως, επιθέσεις κατά του χρυσού εξαπολύονται από όσους επιδιώκουν την πιστωτική επέκταση. Γι' αυτούς, η πιστωτική επέκταση αποτελεί πανάκεια για όλα τα οικονομικά δεινά. Θα μπορούσε να μειώσει ή ακόμη και να καταργήσει πλήρως τα επιτόκια, να αυξήσει τους μισθούς και τις τιμές προς όφελος όλων, εκτός από τους παρασιτικούς κεφαλαιούχους και τους εκμεταλλευτές εργοδότες, και να απαλλάξει το κράτος από την ανάγκη ισοσκέλισης του προϋπολογισμού του· με λίγα λόγια, θα μπορούσε να καταστήσει όλους τους αξιοπρεπείς ανθρώπους εύπορους και ευτυχισμένους. Μόνο ο κανόνας χρυσού, αυτό το διαβολικό τέχνασμα των μοχθηρών και ανόητων «ορθόδοξων» οικονομολόγων, εμποδίζει την ανθρωπότητα να αποκτήσει αιώνια ευημερία.

Ο κανόνας χρυσού ασφαλώς δεν είναι τέλειος ή ιδεώδης κανόνας. Δεν υπάρχει τελειότητα στα ανθρώπινα πράγματα. Κανείς, όμως, δεν είναι σε θέση να μας πει με τι θα μπορούσε να αντικατασταθεί ο κανόνας χρυσού ώστε να προκύψει κάτι περισσότερο ικανοποιητικό. Η αγοραστική δύναμη του χρυσού δεν είναι σταθερή. Οι ίδιες, όμως, οι έννοιες της σταθερότητας και του αμετάβλητου της αγοραστικής δύναμης είναι παράλογες. Σε έναν ζωντανό και μεταβαλλόμενο κόσμο δεν μπορεί να υπάρχει σταθερότητα της αγοραστικής δύναμης. Στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν απομένει χώρος για μέσο ανταλλαγής. Αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό του χρήματος το ότι η αγοραστική του δύναμη μεταβάλλεται. Στην πραγματικότητα, οι αντίπαλοι του κανόνα χρυσού δεν επιθυμούν να καταστήσουν σταθερή την αγοραστική δύναμη του

χρήματος. Επιθυμούν μάλλον να παράσχουν στις κυβερνήσεις την εξουσία να χειραγωγούν την αγοραστική δύναμη χωρίς να παρεμποδίζονται από έναν «εξωτερικό» παράγοντα, δηλαδή από τη χρηματική σχέση του κανόνα χρυσού.

Η κύρια ένσταση που προβάλλεται κατά του κανόνα χρυσού είναι ότι καθιστά ενεργό στον προσδιορισμό των τιμών έναν παράγοντα τον οποίο καμία κυβέρνηση δεν μπορεί να ελέγξει: τις διακυμάνσεις της παραγωγής χρυσού. Έτσι, μια «εξωτερική» ή «αυτόματη» δύναμη περιορίζει την εξουσία της εθνικής κυβέρνησης να καταστήσει τους υπηκόους της όσο εύπορους θα επιθυμούσε. Οι διεθνείς κεφαλαιούχοι υπαγορεύουν τους όρους τους και η εθνική κυριαρχία μετατρέπεται σε επίφαση.

Ωστόσο, η ματαιότητα των παρεμβατικών πολιτικών δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τα νομισματικά ζητήματα. Θα καταδειχθεί αργότερα γιατί όλα τα μεμονωμένα μέτρα κυβερνητικής παρέμβασης στα φαινόμενα της αγοράς πρέπει να αποτυγχάνουν να επιτύχουν τους επιδιωκόμενους σκοπούς τους. Αν η παρεμβατική κυβέρνηση επιθυμεί να θεραπεύσει τις ανεπάρκειες των πρώτων παρεμβάσεών της προχωρώντας ολοένα περισσότερο, μετατρέπει τελικά το οικονομικό σύστημα της χώρας της σε σοσιαλισμό γερμανικού τύπου. Τότε καταργεί πλήρως την εγχώρια αγορά και, μαζί με αυτήν, το χρήμα και όλα τα νομισματικά προβλήματα, ακόμη και αν διατηρεί ορισμένους όρους και ορισμένες ονομασίες της οικονομίας της αγοράς.30 Σε καμία από τις δύο περιπτώσεις δεν είναι ο κανόνας χρυσού εκείνος που ματαιώνει τις καλές προθέσεις της αγαθοεργού αρχής.

Η σημασία του γεγονότος ότι ο κανόνας χρυσού εξαρτά την αύξηση της προσφοράς χρυσού από την κερδοφορία της παραγωγής του έγκειται, βεβαίως, στο ότι περιορίζει την εξουσία της κυβέρνησης να

καταφεύγει στον πληθωρισμό. Ο κανόνας χρυσού καθιστά τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος ανεξάρτητο από τις μεταβαλλόμενες φιλοδοξίες και θεωρίες των πολιτικών κομμάτων και των ομάδων πίεσης. Αυτό δεν αποτελεί ελάττωμα του κανόνα χρυσού· αποτελεί το κυριότερο πλεονέκτημά του. Κάθε μέθοδος χειραγώγησης της αγοραστικής δύναμης είναι κατ' ανάγκην αυθαίρετη. Όλες οι μέθοδοι που συνιστώνται για την ανακάλυψη ενός υποτιθέμενα αντικειμενικού και «επιστημονικού» μέτρου νομισματικής χειραγώγησης βασίζονται στην ψευδαίσθηση ότι οι μεταβολές της αγοραστικής δύναμης μπορούν να «μετρηθούν».

Ο κανόνας χρυσού απομακρύνει από την πολιτική αρένα τον προσδιορισμό των χρηματογενών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης. Η γενική αποδοχή του απαιτεί την αναγνώριση της αλήθειας ότι δεν είναι δυνατόν να γίνουν όλοι οι άνθρωποι πλουσιότεροι μέσω της εκτύπωσης χρήματος. Η αποστροφή προς τον κανόνα χρυσού εμπνέεται από τη δεισιδαιμονική πεποίθηση ότι οι παντοδύναμες κυβερνήσεις μπορούν να δημιουργήσουν πλούτο από μικρά κομμάτια χαρτιού.

Έχει υποστηριχθεί ότι και ο κανόνας χρυσού αποτελεί χειραγωγούμενο κανόνα. Οι κυβερνήσεις μπορούν να επηρεάσουν το ύψος της αγοραστικής δύναμης του χρυσού είτε μέσω πιστωτικής επέκτασης —ακόμη και αν αυτή διατηρείται εντός των ορίων που επιβάλλει η ανάγκη διαφύλαξης της εξαργυρωσιμότητας των χρηματικών υποκατάστατων— είτε εμμέσως, προωθώντας μέτρα που παρακινούν τους ανθρώπους να περιορίσουν το μέγεθος των χρηματικών τους υπολοίπων. Αυτό είναι αληθές. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων που σημειώθηκε μεταξύ 1896 και 1914 προκλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τέτοιες κυβερνητικές πολιτικές. Το ουσιώδες, όμως, είναι ότι ο κανόνας

χρυσού διατηρεί εντός στενών ορίων όλες αυτές τις προσπάθειες μείωσης της αγοραστικής δύναμης του χρήματος. Οι πληθωριστές πολεμούν τον κανόνα χρυσού ακριβώς επειδή θεωρούν αυτά τα όρια σοβαρό εμπόδιο στην υλοποίηση των σχεδίων τους.

Εκείνα που οι επεκτατιστές αποκαλούν ελαττώματα του κανόνα χρυσού αποτελούν στην πραγματικότητα τα ίδια τα πλεονεκτήματα και τη χρησιμότητά του. Αναχαιτίζει τις πληθωριστικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας των κυβερνήσεων. Ο κανόνας χρυσού δεν απέτυχε. Οι κυβερνήσεις επιδίωξαν να τον καταστρέψουν επειδή ήταν προσηλωμένες στις πλάνες ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί κατάλληλο μέσο για τη μείωση του επιτοκίου και τη «βελτίωση» του εμπορικού ισοζυγίου.

Καμία κυβέρνηση, ωστόσο, δεν είναι αρκετά ισχυρή ώστε να καταργήσει τον κανόνα χρυσού. Ο χρυσός είναι το χρήμα του διεθνούς εμπορίου και της υπερεθνικής οικονομικής κοινότητας της ανθρωπότητας. Δεν μπορεί να επηρεαστεί από μέτρα κυβερνήσεων των οποίων η κυριαρχία περιορίζεται σε συγκεκριμένες χώρες. Ενόσω μια χώρα δεν είναι οικονομικώς αυτάρκης με την αυστηρή έννοια του όρου, ενόσω παραμένουν ορισμένα ανοίγματα στα τείχη με τα οποία οι εθνικές κυβερνήσεις επιχειρούν να απομονώσουν τις χώρες τους από τον υπόλοιπο κόσμο, ο χρυσός εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως χρήμα. Δεν έχει σημασία ότι οι κυβερνήσεις δημεύουν τα χρυσά νομίσματα και τον άκοπο χρυσό που μπορούν να κατασχέσουν και τιμωρούν ως εγκληματίες όσους κατέχουν χρυσό.

Η γλώσσα των διμερών συμφωνιών συμψηφισμού, μέσω των οποίων οι κυβερνήσεις επιδιώκουν να εξαλείψουν τον χρυσό από το διεθνές εμπόριο, αποφεύγει κάθε αναφορά στον χρυσό. Οι συναλλαγές, όμως, που πραγματοποιούνται βάσει αυτών των συμφωνιών

υπολογίζονται με βάση τις τιμές του χρυσού. Εκείνος που αγοράζει ή πωλεί σε ξένη αγορά υπολογίζει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα αυτών των συναλλαγών σε χρυσό. Παρά το γεγονός ότι μια χώρα έχει αποσυνδέσει το εγχώριο νόμισμά της από κάθε δεσμό με τον χρυσό, η εγχώρια διάρθρωση των τιμών της παραμένει στενά συνδεδεμένη με τον χρυσό και τις τιμές χρυσού στην παγκόσμια αγορά. Αν μια κυβέρνηση επιθυμεί να αποσυνδέσει την εγχώρια διάρθρωση των τιμών της από εκείνη της παγκόσμιας αγοράς, πρέπει να καταφύγει σε άλλα μέτρα, όπως απαγορευτικούς εισαγωγικούς και εξαγωγικούς δασμούς και εμπάργκο. Η κρατικοποίηση του εξωτερικού εμπορίου, είτε πραγματοποιείται ανοικτά είτε έμμεσα μέσω συναλλαγματικού ελέγχου, δεν εξαλείφει τον χρυσό. Οι κυβερνήσεις, υπό την ιδιότητά τους ως εμπόρων, συναλλάσσονται χρησιμοποιώντας τον χρυσό ως μέσο ανταλλαγής.

Ο αγώνας κατά του χρυσού, ο οποίος αποτελεί μία από τις κύριες μέριμνες όλων των σύγχρονων κυβερνήσεων, δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μεμονωμένο φαινόμενο. Αποτελεί απλώς ένα στοιχείο της γιγαντιαίας διαδικασίας καταστροφής που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Οι άνθρωποι πολεμούν τον κανόνα χρυσού επειδή επιθυμούν να αντικαταστήσουν το ελεύθερο εμπόριο με την εθνική αυτάρκεια, την ειρήνη με τον πόλεμο και την ελευθερία με την παντοδυναμία της ολοκληρωτικής κυβέρνησης.

Ενδέχεται κάποια ημέρα η τεχνολογία να ανακαλύψει μια μέθοδο αύξησης της προσφοράς χρυσού με τόσο χαμηλό κόστος, ώστε ο χρυσός να καταστεί ακατάλληλος για τη χρηματική λειτουργία. Τότε οι άνθρωποι θα πρέπει να αντικαταστήσουν τον κανόνα χρυσού με κάποιον άλλο κανόνα. Είναι μάταιο να ανησυχούμε σήμερα για τον τρόπο με τον

οποίο θα επιλυθεί αυτό το πρόβλημα. Δεν γνωρίζουμε τίποτε για τις συνθήκες υπό τις οποίες θα πρέπει να ληφθεί η σχετική απόφαση.

Διεθνής νομισματική συνεργασία

Ο διεθνής κανόνας χρυσού λειτουργεί χωρίς καμία ενέργεια εκ μέρους των κυβερνήσεων. Αποτελεί πραγματική και αποτελεσματική συνεργασία όλων των μελών της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς. Δεν χρειάζεται να παρέμβει καμία κυβέρνηση για να λειτουργήσει ο κανόνας χρυσού ως διεθνής κανόνας.

Αυτό που οι κυβερνήσεις αποκαλούν διεθνή νομισματική συνεργασία είναι συντονισμένη δράση με σκοπό την πιστωτική επέκταση. Έχουν διδαχθεί ότι η πιστωτική επέκταση, όταν περιορίζεται σε μία μόνο χώρα, καταλήγει σε εξωτερική εκροή χρηματικών αποθεμάτων. Πιστεύουν ότι μόνο αυτή η εξωτερική εκροή ματαιώνει τα σχέδιά τους για τη μείωση του επιτοκίου και, ως εκ τούτου, για τη δημιουργία μιας αέναης οικονομικής έξαρσης. Αν όλες οι κυβερνήσεις συνεργάζονταν στις επεκτατικές τους πολιτικές, πιστεύουν ότι θα μπορούσαν να εξαλείψουν αυτό το εμπόδιο. Εκείνο που απαιτείται είναι μια διεθνής τράπεζα η οποία θα εκδίδει καταπιστευματικά μέσα που θα αντιμετωπίζονται ως χρηματικά υποκατάστατα από όλους τους ανθρώπους σε όλες τις χώρες.

Δεν χρειάζεται να τονιστεί εκ νέου εδώ ότι εκείνο που καθιστά αδύνατη τη μείωση του επιτοκίου μέσω πιστωτικής επέκτασης δεν είναι απλώς η εξωτερική εκροή χρηματικών αποθεμάτων. Αυτό το θεμελιώδες ζήτημα εξετάζεται εξαντλητικά σε άλλα κεφάλαια και ενότητες του παρόντος βιβλίου.31

Υπάρχει, όμως, ένα ακόμη σημαντικό ερώτημα που πρέπει να τεθεί.

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει μια διεθνής τράπεζα η οποία εκδίδει καταπιστευματικά μέσα και της οποίας η πελατεία περιλαμβάνει ολόκληρο τον παγκόσμιο πληθυσμό. Δεν έχει σημασία αν αυτά τα χρηματικά υποκατάστατα εισέρχονται απευθείας στα χρηματικά υπόλοιπα των ατόμων και των επιχειρήσεων ή αν διακρατούνται μόνο από τις κεντρικές τράπεζες των διαφόρων εθνών ως αποθέματα έναντι της έκδοσης εθνικών χρηματικών υποκατάστατων. Το αποφασιστικό σημείο είναι ότι υπάρχει ενιαίο παγκόσμιο νόμισμα. Τα εθνικά τραπεζογραμμάτια και το λογιστικό χρήμα είναι εξαργυρώσιμα σε χρηματικά υποκατάστατα που εκδίδει η διεθνής τράπεζα. Η ανάγκη διατήρησης του εθνικού νομίσματος στο άρτιο έναντι του διεθνούς νομίσματος περιορίζει την εξουσία του συστήματος κεντρικής τραπεζικής κάθε έθνους να επεκτείνει την πίστωση. Η παγκόσμια τράπεζα, όμως, περιορίζεται μόνο από εκείνους τους παράγοντες που περιορίζουν την πιστωτική επέκταση μιας μοναδικής τράπεζας η οποία λειτουργεί σε ένα απομονωμένο οικονομικό σύστημα ή σε ολόκληρο τον κόσμο.

Μπορούμε εξίσου να υποθέσουμε ότι η διεθνής τράπεζα δεν είναι τράπεζα που εκδίδει χρηματικά υποκατάστατα, μέρος των οποίων αποτελείται από καταπιστευματικά μέσα, αλλά μια παγκόσμια αρχή που εκδίδει διεθνές παραστατικό χρήμα. Ο χρυσός έχει απονομισματοποιηθεί πλήρως. Το μοναδικό χρησιμοποιούμενο χρήμα είναι εκείνο που δημιουργεί η διεθνής αρχή. Η διεθνής αρχή είναι ελεύθερη να αυξάνει την ποσότητα αυτού του χρήματος, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα προχωρήσει τόσο ώστε να προκαλέσει την καταστροφική ανατιμητική έκρηξη και την κατάρρευση του νομίσματος.

Τότε πραγματώνεται το ιδεώδες των κεϋνσιανών. Υπάρχει ένας θεσμός που μπορεί να ασκήσει «επεκτατική πίεση στο παγκόσμιο εμπόριο».

Οι υποστηρικτές, όμως, τέτοιων σχεδίων έχουν παραβλέψει ένα θεμελιώδες πρόβλημα: την κατανομή των πρόσθετων ποσοτήτων αυτού του πιστωτικού ή χάρτινου χρήματος.

Ας υποθέσουμε ότι η διεθνής αρχή αυξάνει την ποσότητα της έκδοσής της κατά ένα ορισμένο ποσό, το σύνολο του οποίου περιέρχεται σε μία χώρα, τη Ρουριτανία. Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της πληθωριστικής ενέργειας θα είναι η άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών σε ολόκληρο τον κόσμο. Όσο, όμως, διαρκεί αυτή η διαδικασία, οι συνθήκες των πολιτών των διαφόρων χωρών επηρεάζονται με διαφορετικό τρόπο. Οι Ρουριτανοί αποτελούν την πρώτη ομάδα που ευλογείται από το πρόσθετο μάννα. Έχουν περισσότερο χρήμα στις τσέπες τους, ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι του κόσμου δεν έχουν ακόμη λάβει μερίδιο από το νέο χρήμα. Μπορούν να προσφέρουν υψηλότερες τιμές, ενώ οι άλλοι δεν μπορούν. Επομένως, οι Ρουριτανοί αποσύρουν από την παγκόσμια αγορά περισσότερα αγαθά από όσα προηγουμένως. Οι μη Ρουριτανοί αναγκάζονται να περιορίσουν την κατανάλωσή τους, επειδή δεν μπορούν να ανταγωνιστούν τις υψηλότερες τιμές που καταβάλλουν οι Ρουριτανοί. Ενόσω η διαδικασία προσαρμογής των τιμών στη μεταβληθείσα χρηματική σχέση βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, οι Ρουριτανοί κατέχουν πλεονεκτική θέση έναντι των μη Ρουριτανών. Όταν η διαδικασία ολοκληρωθεί, οι Ρουριτανοί θα έχουν πλουτίσει εις βάρος των μη Ρουριτανών.

Το κύριο πρόβλημα σε τέτοια επεκτατικά εγχειρήματα είναι η αναλογία σύμφωνα με την οποία πρέπει να κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων εθνών το πρόσθετο χρήμα. Κάθε έθνος θα επιδιώκει να

υποστηρίζει έναν τρόπο κατανομής που θα του εξασφαλίζει το μεγαλύτερο δυνατό μερίδιο στο πρόσθετο νόμισμα. Τα βιομηχανικώς καθυστερημένα έθνη της Ανατολής θα συνιστούσαν πιθανότατα, παραδείγματος χάριν, ίση κατά κεφαλήν κατανομή, μέθοδο που προφανώς θα τα ευνοούσε εις βάρος των βιομηχανικώς προηγμένων εθνών. Όποια μέθοδος και αν υιοθετούνταν, όλα τα έθνη θα ήταν δυσαρεστημένα και θα διαμαρτύρονταν ότι υπέστησαν άδικη μεταχείριση. Θα ακολουθούσαν σοβαρές συγκρούσεις, οι οποίες θα διέλυαν ολόκληρο το σχέδιο.

Θα ήταν άνευ σημασίας η ένσταση ότι το πρόβλημα αυτό δεν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν της ίδρυσης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και ότι επιτεύχθηκε εύκολα συμφωνία σχετικά με τη χρησιμοποίηση των πόρων του Ταμείου. Η Διάσκεψη του Bretton Woods πραγματοποιήθηκε υπό εξαιρετικά ιδιαίτερες συνθήκες. Τα περισσότερα από τα συμμετέχοντα έθνη εξαρτώνταν τότε ολοκληρωτικά από την καλή θέληση των Ηνωμένων Πολιτειών. Θα ήταν καταδικασμένα αν οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν πάψει να αγωνίζονται για την ελευθερία τους και να τα ενισχύουν υλικά μέσω του προγράμματος δανεισμού και εκμίσθωσης. Η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, από την άλλη πλευρά, αντιμετώπιζε τη νομισματική συμφωνία ως σχέδιο συγκαλυμμένης συνέχισης του προγράμματος δανεισμού και εκμίσθωσης μετά τη λήξη των εχθροπραξιών. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν διατεθειμένες να δώσουν και οι υπόλοιποι συμμετέχοντες —ιδίως οι ευρωπαϊκές χώρες, οι περισσότερες από τις οποίες βρίσκονταν τότε ακόμη υπό την κατοχή των γερμανικών στρατευμάτων, καθώς και οι ασιατικές χώρες— ήταν διατεθειμένοι να λάβουν οτιδήποτε τους προσφερόταν. Τα σχετικά προβλήματα θα καταστούν ευδιάκριτα μόλις η απατηλή στάση των

Ηνωμένων Πολιτειών απέναντι στα χρηματοπιστωτικά και εμπορικά ζητήματα αντικατασταθεί από μια περισσότερο ρεαλιστική νοοτροπία.

Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο δεν πέτυχε όσα ανέμεναν οι εμπνευστές του. Στις ετήσιες συνεδριάσεις του Ταμείου διεξάγονται πολλές συζητήσεις και, κατά καιρούς, διατυπώνονται εύστοχες παρατηρήσεις και επικρίσεις σχετικά με τις νομισματικές και πιστωτικές πολιτικές των κυβερνήσεων και των κεντρικών τραπεζών. Το ίδιο το Ταμείο συνάπτει δανειοδοτικές και δανειοληπτικές συναλλαγές με διάφορες κυβερνήσεις και κεντρικές τράπεζες. Θεωρεί ως κύρια λειτουργία του την παροχή συνδρομής στις κυβερνήσεις για τη διατήρηση μιας μη ρεαλιστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας για τα υπερδιογκωμένα εθνικά τους νομίσματα. Οι μέθοδοι στις οποίες προσφεύγει στο πλαίσιο αυτών των προσπαθειών δεν διαφέρουν ουσιωδώς από εκείνες που εφαρμόζονταν ανέκαθεν για τον ίδιο σκοπό. Οι παγκόσμιες νομισματικές υποθέσεις εξελίσσονται σαν να μην υπήρχαν ούτε η Συμφωνία του Bretton Woods ούτε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.

Η διαμόρφωση των παγκόσμιων πολιτικών και οικονομικών συνθηκών επέτρεψε στην αμερικανική κυβέρνηση να τηρεί την υπόσχεσή της να παρέχει στις ξένες κυβερνήσεις και κεντρικές τράπεζες μία ουγγιά χρυσού έναντι καταβολής 35 USD. Η συνέχιση και η εντατικοποίηση της αμερικανικής «επεκτατικής» πολιτικής, όμως, αύξησε σημαντικά τις αναλήψεις χρυσού και προκαλεί ανησυχία σχετικά με το μέλλον των νομισματικών συνθηκών. Οι άνθρωποι φοβούνται το φάσμα μιας περαιτέρω αύξησης της ζήτησης χρυσού, η οποία μπορεί να εξαντλήσει τα αποθέματα χρυσού των Ηνωμένων Πολιτειών και να τις εξαναγκάσει να εγκαταλείψουν τις υφιστάμενες μεθόδους διαχείρισης του χρυσού.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημόσιας συζήτησης των σχετικών προβλημάτων είναι ότι αποφεύγει προσεκτικά να αναφέρει τα γεγονότα που προκαλούν τη διεύρυνση της ζήτησης χρυσού. Δεν γίνεται καμία αναφορά στις πολιτικές ελλειμματικών δαπανών και πιστωτικής επέκτασης. Αντ' αυτού, διατυπώνονται παράπονα για κάτι που αποκαλείται «ανεπαρκής ρευστότητα» και για την έλλειψη «αποθεμάτων». Ως θεραπεία προτείνεται περισσότερη ρευστότητα, η οποία θα επιτευχθεί μέσω της «δημιουργίας» νέων και πρόσθετων «αποθεμάτων». Αυτό σημαίνει ότι προτείνεται η θεραπεία των συνεπειών του πληθωρισμού μέσω περισσότερου πληθωρισμού.

Πρέπει να υπενθυμιστεί ότι οι πολιτικές της αμερικανικής κυβέρνησης και της Τράπεζας της Αγγλίας για τη διατήρηση στην αγορά χρυσού του Λονδίνου τιμής 35 USD ανά ουγγιά χρυσού αποτελούν το μοναδικό μέτρο που εμποδίζει σήμερα τα δυτικά έθνη να προχωρήσουν σε απεριόριστο πληθωρισμό. Οι πολιτικές αυτές δεν επηρεάζονται άμεσα από το μέγεθος των «αποθεμάτων» των διαφόρων εθνών. Επομένως, τα σχέδια για νέα «αποθέματα» φαίνεται να μη συνδέονται άμεσα με το ζήτημα της σχέσης μεταξύ χρυσού και δολαρίου. Συνδέονται, όμως, έμμεσα, επειδή επιχειρούν να αποσπάσουν την προσοχή του κοινού από το πραγματικό πρόβλημα: τον πληθωρισμό. Κατά τα λοιπά, η επίσημη θεωρία στηρίζεται στην προ πολλού απαξιωμένη ερμηνεία των νομισματικών προβλημάτων βάσει του ισοζυγίου πληρωμών.

28.Λόρδος Keynes, ομιλία ενώπιον της Βουλής των Λόρδων, 23 Μαΐου 1944.

29.T. E. Gregory, *The Gold Standard and Its Future*, 1η έκδ., Λονδίνο, 1934, σσ. 22 επ.

30.Πρβλ. κατωτέρω, Κεφάλαια XXVII–XXXI.

31.Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 441–442, και κατωτέρω, σσ. 550–586.

Κεφάλαιο 18: Η ΔΡΑΣΗ ΣΤΗ ΡΟΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. Η προοπτική στην αξιολόγηση των χρονικών περιόδων

Ο δρων άνθρωπος διακρίνει τον χρόνο που προηγείται της επίτευξης της ικανοποίησης μιας ανάγκης από τον χρόνο κατά τον οποίο η ικανοποίηση αυτή διαρκεί.

Η δράση αποβλέπει πάντοτε στην εξάλειψη μιας μελλοντικής δυσφορίας, ακόμη και αν πρόκειται μόνο για το μέλλον της αμέσως επόμενης στιγμής. Μεταξύ της έναρξης της δράσης και της επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού μεσολαβεί πάντοτε ένα χρονικό διάστημα, δηλαδή ο χρόνος ωρίμανσης, κατά τον οποίο ο σπόρος που έσπειρε η δράση φθάνει στην ωριμότητά του. Το προφανέστερο παράδειγμα παρέχεται από τη γεωργία. Μεταξύ της καλλιέργειας του εδάφους και της ωρίμανσης του καρπού μεσολαβεί σημαντικό χρονικό διάστημα. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η βελτίωση της ποιότητας του οίνου μέσω της παλαίωσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ωστόσο, ο χρόνος ωρίμανσης

είναι τόσο σύντομος, ώστε στην καθημερινή γλώσσα μπορεί να λέγεται ότι το αποτέλεσμα εμφανίζεται αμέσως.

Στον βαθμό που η δράση απαιτεί τη χρησιμοποίηση εργασίας, υπεισέρχεται σε αυτήν ο χρόνος εργασίας. Η εκτέλεση κάθε είδους εργασίας απορροφά χρόνο. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο χρόνος εργασίας είναι τόσο σύντομος, ώστε λέγεται ότι η εκτέλεση δεν απαιτεί καθόλου χρόνο.

Μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις αρκεί για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού μια απλή, αδιαίρετη και μη επαναλαμβανόμενη πράξη. Κατά κανόνα, τον δρώντα χωρίζουν από τον σκοπό των προσπαθειών του περισσότερα από ένα βήματα. Πρέπει να πραγματοποιήσει πολλά βήματα. Κάθε νέο βήμα που προστίθεται σε όσα έχουν ήδη πραγματοποιηθεί εγείρει εκ νέου το ερώτημα αν πρέπει να συνεχίσει την πορεία του προς τον σκοπό που επέλεξε. Οι περισσότεροι σκοποί είναι τόσο απομακρυσμένοι, ώστε μόνο η αποφασιστική επιμονή οδηγεί στην επίτευξή τους. Για να υπάρξει επιτυχία, απαιτείται επίμονη δράση, προσανατολισμένη αταλάντευτα προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Η συνολική απαιτούμενη δαπάνη χρόνου, δηλαδή ο χρόνος εργασίας συν τον χρόνο ωρίμανσης, μπορεί να αποκληθεί περίοδος παραγωγής. Η περίοδος παραγωγής είναι μακρά σε ορισμένες περιπτώσεις και σύντομη σε άλλες. Ενίοτε είναι τόσο σύντομη, ώστε στην πράξη μπορεί να αγνοηθεί πλήρως.

Η πρόσθετη ικανοποίηση αναγκών την οποία επιφέρει η επίτευξη του σκοπού είναι χρονικά περιορισμένη. Το παραχθέν αποτέλεσμα παρέχει υπηρεσίες μόνο κατά τη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου, την οποία μπορούμε να αποκαλέσουμε διάρκεια χρησιμότητας. Η διάρκεια χρησιμότητας είναι συντομότερη για ορισμένα προϊόντα και μεγαλύτερη για άλλα αγαθά, τα οποία συνήθως αποκαλούνται διαρκή αγαθά.

Επομένως, ο δρων άνθρωπος πρέπει πάντοτε να λαμβάνει υπόψη τόσο την περίοδο παραγωγής όσο και τη διάρκεια χρησιμότητας του προϊόντος. Κατά την εκτίμηση της αρνητικής χρησιμότητας ενός εξεταζόμενου εγχειρήματος, δεν τον απασχολεί μόνο η απαιτούμενη δαπάνη υλικών συντελεστών και εργασίας, αλλά και η περίοδος παραγωγής. Κατά την εκτίμηση της χρησιμότητας του αναμενόμενου προϊόντος, τον απασχολεί η διάρκεια χρησιμότητάς του.

Βεβαίως, όσο διαρκέστερο είναι ένα προϊόν τόσο μεγαλύτερη είναι η ποσότητα των υπηρεσιών που παρέχει. Αν, όμως, οι υπηρεσίες αυτές δεν είναι σωρευτικά διαθέσιμες κατά την ίδια ημερομηνία, αλλά κατανέμονται τμηματικά σε μια ορισμένη χρονική περίοδο, το στοιχείο του χρόνου, όπως θα καταδειχθεί, διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στην αξιολόγησή τους. Έχει σημασία αν n μονάδες υπηρεσίας παρέχονται κατά την ίδια ημερομηνία ή αν κατανέμονται σε περίοδο n ημερών κατά τρόπο ώστε να είναι διαθέσιμη μόνο μία μονάδα ημερησίως.

Είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι τόσο η περίοδος παραγωγής όσο και η διάρκεια χρησιμότητας αποτελούν κατηγορίες της ανθρώπινης δράσης και όχι έννοιες που κατασκεύασαν οι φιλόσοφοι, οι οικονομολόγοι και οι ιστορικοί ως νοητικά εργαλεία για την ερμηνεία των γεγονότων. Αποτελούν ουσιώδη στοιχεία κάθε συλλογιστικής πράξης που προηγείται και κατευθύνει τη δράση. Είναι αναγκαίο να τονιστεί αυτό το σημείο, επειδή ο Böhm-Bawerk, στον οποίο η οικονομική επιστήμη οφείλει την ανακάλυψη του ρόλου που διαδραματίζει η περίοδος παραγωγής, δεν κατόρθωσε να κατανοήσει αυτή τη διάκριση.

Ο δρων άνθρωπος δεν εξετάζει την κατάστασή του με το βλέμμα του ιστορικού. Δεν τον απασχολεί πώς προέκυψε η παρούσα κατάσταση. Μοναδική του μέριμνα είναι να αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα μέσα που είναι σήμερα διαθέσιμα, ώστε να εξαλείψει κατά τον

καλύτερο δυνατό τρόπο τη μελλοντική δυσφορία. Το παρελθόν δεν έχει σημασία γι' αυτόν. Διαθέτει ορισμένη ποσότητα υλικών συντελεστών παραγωγής. Δεν ερωτά αν οι συντελεστές αυτοί είναι δεδομένοι από τη φύση ή αν αποτελούν προϊόν παραγωγικών διαδικασιών που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν. Δεν έχει σημασία γι' αυτόν πόση ποσότητα δεδομένων από τη φύση —δηλαδή πρωταρχικών— υλικών συντελεστών παραγωγής και εργασίας δαπανήθηκε για την παραγωγή τους ούτε πόσο χρόνο απορρόφησαν αυτές οι παραγωγικές διαδικασίες.

Αξιολογεί τα διαθέσιμα μέσα αποκλειστικά από τη σκοπιά των υπηρεσιών που μπορούν να του παράσχουν στις προσπάθειές του να καταστήσει τις μελλοντικές συνθήκες περισσότερο ικανοποιητικές. Η περίοδος παραγωγής και η διάρκεια χρησιμότητας αποτελούν γι' αυτόν κατηγορίες του σχεδιασμού της μελλοντικής δράσης και όχι έννοιες ακαδημαϊκής αναδρομής και ιστορικής έρευνας. Διαδραματίζουν ρόλο στον βαθμό που ο δρων πρέπει να επιλέξει μεταξύ περιόδων παραγωγής διαφορετικής διάρκειας και μεταξύ της παραγωγής περισσότερο ή λιγότερο διαρκών αγαθών.

Η δράση δεν αφορά το μέλλον εν γένει, αλλά πάντοτε ένα συγκεκριμένο και περιορισμένο τμήμα του. Το τμήμα αυτό οριοθετείται, από τη μία πλευρά, από τη στιγμή κατά την οποία πρέπει να πραγματοποιηθεί η δράση. Το πού βρίσκεται το άλλο του άκρο εξαρτάται από την απόφαση και την επιλογή του δρώντος. Υπάρχουν άνθρωποι τους οποίους απασχολεί μόνο η αμέσως επόμενη στιγμή. Υπάρχουν άλλοι των οποίων η προνοητική μέριμνα εκτείνεται πολύ πέρα από την αναμενόμενη διάρκεια της ίδιας τους της ζωής. Μπορούμε να αποκαλέσουμε περίοδο πρόνοιας το τμήμα του μελλοντικού χρόνου για το οποίο ο δρων, στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης δράσης, επιθυμεί να μεριμνήσει κατά κάποιον τρόπο και σε κάποιον βαθμό.

Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ο δρων άνθρωπος επιλέγει μεταξύ διαφόρων μορφών ικανοποίησης αναγκών εντός του ίδιου τμήματος του μελλοντικού χρόνου, επιλέγει επίσης μεταξύ ικανοποίησης αναγκών στο εγγύτερο και στο απώτερο μέλλον. Κάθε επιλογή συνεπάγεται και επιλογή μιας περιόδου πρόνοιας. Όταν αποφασίζει πώς θα χρησιμοποιήσει τα διάφορα διαθέσιμα μέσα για την εξάλειψη της δυσφορίας, ο άνθρωπος προσδιορίζει εμμέσως και την περίοδο πρόνοιας. Στην οικονομία της αγοράς, η ζήτηση των καταναλωτών προσδιορίζει επίσης τη διάρκεια της περιόδου πρόνοιας.

Υπάρχουν διάφορες διαθέσιμες μέθοδοι για την επιμήκυνση της περιόδου πρόνοιας:

1. Η συσσώρευση μεγαλύτερων αποθεμάτων καταναλωτικών αγαθών που προορίζονται για μεταγενέστερη κατανάλωση.

2. Η παραγωγή περισσότερο διαρκών αγαθών.

3. Η παραγωγή αγαθών που απαιτούν μεγαλύτερη περίοδο παραγωγής.

4. Η επιλογή περισσότερο χρονοβόρων μεθόδων για την παραγωγή αγαθών τα οποία θα μπορούσαν επίσης να παραχθούν εντός συντομότερης περιόδου παραγωγής.

Οι δύο πρώτες μέθοδοι δεν απαιτούν περαιτέρω σχολιασμό. Η τρίτη και η τέταρτη πρέπει να εξεταστούν προσεκτικότερα.

Ένα από τα θεμελιώδη δεδομένα της ανθρώπινης ζωής και δράσης είναι ότι οι συντομότερες παραγωγικές διαδικασίες, δηλαδή εκείνες που έχουν τη συντομότερη περίοδο παραγωγής, δεν εξαλείφουν πλήρως την

αισθητή δυσφορία. Ακόμη και αν παραχθούν όλα τα αγαθά που μπορούν να προσφέρουν αυτές οι συντομότερες διαδικασίες, εξακολουθούν να υπάρχουν ανικανοποίητες ανάγκες και παραμένει το κίνητρο για περαιτέρω δράση. Εφόσον ο δρων άνθρωπος προτιμά, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, τις διαδικασίες που παράγουν τα προϊόντα στον συντομότερο χρόνο,1 για την περαιτέρω δράση απομένουν μόνο περισσότερο χρονοβόρες διαδικασίες.

Οι άνθρωποι αναλαμβάνουν αυτές τις περισσότερο χρονοβόρες διαδικασίες επειδή αποτιμούν την αναμενόμενη πρόσθετη ικανοποίηση υψηλότερα από το μειονέκτημα της μεγαλύτερης αναμονής για τους καρπούς τους. Ο Böhm-Bawerk κάνει λόγο για την υψηλότερη παραγωγικότητα των περισσότερο χρονοβόρων έμμεσων μεθόδων παραγωγής. Είναι ακριβέστερο να γίνεται λόγος για την υψηλότερη φυσική παραγωγικότητα των παραγωγικών διαδικασιών που απαιτούν περισσότερο χρόνο. Η υψηλότερη παραγωγικότητα αυτών των διαδικασιών δεν συνίσταται πάντοτε στο ότι παράγουν, με την ίδια ποσότητα χρησιμοποιούμενων συντελεστών παραγωγής, μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων. Συχνότερα συνίσταται στο γεγονός ότι παράγουν προϊόντα τα οποία δεν θα μπορούσαν να παραχθούν καθόλου εντός συντομότερων περιόδων παραγωγής.

Αυτές οι διαδικασίες δεν είναι έμμεσες ή παρακαμπτήριες. Αποτελούν τη συντομότερη και ταχύτερη οδό προς τον επιλεγμένο σκοπό. Αν κάποιος επιθυμεί να αλιεύσει περισσότερα ψάρια, δεν υπάρχει άλλη διαθέσιμη μέθοδος από την αντικατάσταση της αλιείας χωρίς εξοπλισμό από την αλιεία με δίχτυα και κανό. Δεν είναι γνωστή καλύτερη, συντομότερη και φθηνότερη μέθοδος παραγωγής ασπιρίνης από εκείνη που εφαρμόζουν τα χημικά εργοστάσια. Αν παραβλέψουμε το σφάλμα και την άγνοια, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ως προς την

ανώτερη παραγωγικότητα και προσφορότητα των επιλεγμένων διαδικασιών. Αν οι άνθρωποι δεν τις θεωρούσαν τις αμεσότερες διαδικασίες, δηλαδή εκείνες που οδηγούν διά της συντομότερης οδού στον επιδιωκόμενο σκοπό, δεν θα τις είχαν υιοθετήσει.

Η επιμήκυνση της περιόδου πρόνοιας μέσω της απλής συσσώρευσης αποθεμάτων καταναλωτικών αγαθών αποτελεί αποτέλεσμα της επιθυμίας να υπάρξει εκ των προτέρων πρόνοια για μεγαλύτερη χρονική περίοδο. Το ίδιο ισχύει για την παραγωγή αγαθών των οποίων η διάρκεια αυξάνεται αναλογικά προς τη μεγαλύτερη απαιτούμενη δαπάνη συντελεστών παραγωγής.2 Αν, όμως, επιδιώκονται χρονικά απώτεροι σκοποί, η επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής αποτελεί αναγκαίο επακόλουθο του εγχειρήματος. Ο επιδιωκόμενος σκοπός δεν μπορεί να επιτευχθεί εντός συντομότερης περιόδου παραγωγής.

Η αναβολή μιας πράξης κατανάλωσης σημαίνει ότι το άτομο προτιμά την ικανοποίηση που θα του παράσχει η μεταγενέστερη κατανάλωση από την ικανοποίηση που θα μπορούσε να του παράσχει η άμεση κατανάλωση. Η επιλογή μεγαλύτερης περιόδου παραγωγής σημαίνει ότι ο δρων αποτιμά το προϊόν μιας διαδικασίας που αποδίδει καρπούς μόνο σε μεταγενέστερη ημερομηνία υψηλότερα από τα προϊόντα τα οποία θα μπορούσε να παράσχει μια λιγότερο χρονοβόρα διαδικασία. Σε τέτοιους συλλογισμούς και στις επιλογές που προκύπτουν από αυτούς, η περίοδος παραγωγής εμφανίζεται ως χρόνος αναμονής. Η μεγάλη συμβολή του Jevons και του Böhm-Bawerk ήταν ότι κατέδειξαν τον ρόλο που διαδραματίζει η συνεκτίμηση του χρόνου αναμονής.

Αν οι δρώντες άνθρωποι δεν λάμβαναν υπόψη τη διάρκεια του χρόνου αναμονής, δεν θα έλεγαν ποτέ ότι ένας σκοπός είναι χρονικά τόσο απομακρυσμένος ώστε να μην μπορεί κανείς να εξετάσει το

ενδεχόμενο επιδίωξής του. Αν αντιμετώπιζαν την επιλογή μεταξύ δύο παραγωγικών διαδικασιών που αποδίδουν διαφορετικό προϊόν με την ίδια εισροή, θα προτιμούσαν πάντοτε εκείνη που αποδίδει μεγαλύτερη ποσότητα των ίδιων προϊόντων ή καλύτερα προϊόντα στην ίδια ποσότητα, ακόμη και αν το αποτέλεσμα αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω επιμήκυνσης της περιόδου παραγωγής. Οι αυξήσεις των εισροών που οδηγούν σε περισσότερο από αναλογική αύξηση της διάρκειας χρησιμότητας των προϊόντων θα θεωρούνταν ανεπιφύλακτα επωφελείς.

Το γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν ενεργούν με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύει ότι αξιολογούν με διαφορετικό τρόπο χρονικά διαστήματα ίσης διάρκειας, ανάλογα με το αν αυτά βρίσκονται εγγύτερα ή απώτερα από τη στιγμή της απόφασης του δρώντος. Με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, η ικανοποίηση σε εγγύτερη περίοδο του μέλλοντος προτιμάται από την ικανοποίηση σε απώτερη περίοδο· η αναμονή θεωρείται αρνητική χρησιμότητα.

Το γεγονός αυτό εμπεριέχεται ήδη στη δήλωση που τονίστηκε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, ότι ο άνθρωπος διακρίνει τον χρόνο που προηγείται της επίτευξης της ικανοποίησης από τον χρόνο κατά τον οποίο η ικανοποίηση διαρκεί. Αν το στοιχείο του χρόνου διαδραματίζει οποιονδήποτε ρόλο στην ανθρώπινη ζωή, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ίση αξιολόγηση εγγύτερων και απώτερων περιόδων ίσης διάρκειας. Μια τέτοια ίση αξιολόγηση θα σήμαινε ότι οι άνθρωποι αδιαφορούν αν η επιτυχία θα επιτευχθεί νωρίτερα ή αργότερα. Θα ισοδυναμούσε με πλήρη εξάλειψη του στοιχείου του χρόνου από τη διαδικασία της αξιολόγησης.

Το γεγονός και μόνο ότι τα αγαθά με μεγαλύτερη διάρκεια χρησιμότητας αξιολογούνται υψηλότερα από εκείνα με μικρότερη

διάρκεια δεν συνεπάγεται αφ' εαυτού συνεκτίμηση του χρόνου. Μια στέγη που μπορεί να προστατεύει ένα σπίτι από τις καιρικές συνθήκες επί δέκα έτη είναι πολυτιμότερη από μια στέγη που παρέχει την ίδια υπηρεσία μόνο επί πέντε έτη. Η ποσότητα της παρεχόμενης υπηρεσίας διαφέρει στις δύο περιπτώσεις. Το ερώτημα, όμως, με το οποίο πρέπει να ασχοληθούμε είναι αν ο δρων, όταν προβαίνει στις επιλογές του, αποδίδει σε μια υπηρεσία που θα είναι διαθέσιμη σε μεταγενέστερη περίοδο του μέλλοντος την ίδια αξία με εκείνη που αποδίδει σε μια υπηρεσία διαθέσιμη σε προγενέστερη περίοδο.

1. Ο λόγος για τον οποίο ο άνθρωπος ενεργεί με αυτόν τον τρόπο θα καταδειχθεί στις επόμενες σελίδες.

2. Αν η αύξηση της διάρκειας δεν ήταν τουλάχιστον ανάλογη προς την απαιτούμενη πρόσθετη δαπάνη, θα ήταν επωφελέστερο να αυξηθεί η ποσότητα των μονάδων μικρότερης διάρκειας.

2. Η χρονική προτίμηση ως ουσιώδης προϋπόθεση της δράσης

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι ότι ο δρων άνθρωπος δεν αποτιμά τις χρονικές περιόδους απλώς ως προς τη διάρκειά τους. Οι επιλογές του σχετικά με την εξάλειψη της μελλοντικής δυσφορίας κατευθύνονται από τις κατηγορίες του νωρίτερα και του αργότερα. Για τον άνθρωπο, ο χρόνος δεν αποτελεί ομοιογενή ουσία στην οποία σημασία έχει μόνο η διάρκεια. Δεν είναι απλώς ένα περισσότερο ή ένα λιγότερο ως προς τη διάσταση. Είναι μια μη αναστρέψιμη ροή, τα τμήματα της οποίας εμφανίζονται υπό διαφορετική προοπτική ανάλογα με το αν βρίσκονται εγγύτερα ή απώτερα από τη στιγμή της αξιολόγησης και της απόφασης. Με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, η ικανοποίηση μιας ανάγκης στο εγγύτερο μέλλον προτιμάται από την

ικανοποίησή της στο απώτερο μέλλον. Τα παρόντα αγαθά είναι πολυτιμότερα από τα μελλοντικά αγαθά.

Η χρονική προτίμηση αποτελεί κατηγοριακή προϋπόθεση της ανθρώπινης δράσης. Δεν μπορεί να νοηθεί τρόπος δράσης στον οποίο η ικανοποίηση εντός εγγύτερης περιόδου του μέλλοντος να μην προτιμάται, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, από την ικανοποίηση σε μεταγενέστερη περίοδο. Η ίδια η πράξη ικανοποίησης μιας επιθυμίας συνεπάγεται ότι η ικανοποίηση κατά την παρούσα στιγμή προτιμάται από την ικανοποίηση σε μεταγενέστερη στιγμή. Εκείνος που καταναλώνει ένα μη φθαρτό αγαθό αντί να αναβάλει την κατανάλωσή του για κάποια απροσδιόριστη μεταγενέστερη στιγμή αποκαλύπτει έτσι ότι αποτιμά την παρούσα ικανοποίηση υψηλότερα από τη μεταγενέστερη.

Αν δεν προτιμούσε την ικανοποίηση σε εγγύτερη περίοδο του μέλλοντος από εκείνη σε απώτερη περίοδο, δεν θα κατανάλωνε ποτέ και, συνεπώς, δεν θα ικανοποιούσε ποτέ ανάγκες. Θα συσσώρευε πάντοτε και δεν θα κατανάλωνε ούτε θα απολάμβανε ποτέ. Δεν θα κατανάλωνε σήμερα, αλλά ούτε και αύριο, επειδή η επόμενη ημέρα θα τον έφερνε αντιμέτωπο με την ίδια επιλογή.

Όχι μόνο το πρώτο βήμα προς την ικανοποίηση αναγκών, αλλά και κάθε επόμενο βήμα κατευθύνεται από τη χρονική προτίμηση. Μόλις ικανοποιηθεί η επιθυμία a , στην οποία η κλίμακα αξιών αποδίδει την πρώτη θέση, πρέπει να γίνει επιλογή μεταξύ της επιθυμίας b, στην οποία αποδίδεται η δεύτερη θέση, και της επιθυμίας c της επόμενης ημέρας, στην οποία —αν δεν υπήρχε χρονική προτίμηση— θα αποδιδόταν η πρώτη θέση. Αν το b προτιμηθεί από το c, η επιλογή εμπεριέχει σαφώς χρονική προτίμηση. Η σκόπιμη επιδίωξη της ικανοποίησης αναγκών πρέπει κατ' ανάγκην να κατευθύνεται από την προτίμηση της

ικανοποίησης στο εγγύτερο μέλλον έναντι της ικανοποίησης στο απώτερο μέλλον.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες πρέπει να δρα ο σύγχρονος άνθρωπος της καπιταλιστικής Δύσης διαφέρουν από εκείνες υπό τις οποίες έζησαν και έδρασαν οι πρωτόγονοι πρόγονοί του. Χάρη στην προνοητική μέριμνα των προγόνων μας, διαθέτουμε άφθονο απόθεμα ενδιάμεσων προϊόντων —κεφαλαιουχικών αγαθών ή παραχθέντων συντελεστών παραγωγής— και καταναλωτικών αγαθών. Οι δραστηριότητές μας σχεδιάζονται για μεγαλύτερη περίοδο πρόνοιας, επειδή είμαστε οι ευτυχείς κληρονόμοι ενός παρελθόντος που επιμήκυνε βαθμιαία την περίοδο πρόνοιας και μας κληροδότησε τα μέσα για να διευρύνουμε τον χρόνο αναμονής.

Κατά τη δράση μας ασχολούμαστε με μεγαλύτερες χρονικές περιόδους και επιδιώκουμε ομοιόμορφη ικανοποίηση σε όλα τα τμήματα της περιόδου που έχουμε επιλέξει ως περίοδο πρόνοιας. Μπορούμε να στηριζόμαστε σε μια συνεχή εισροή καταναλωτικών αγαθών και διαθέτουμε όχι μόνο αποθέματα αγαθών έτοιμων προς κατανάλωση, αλλά και αποθέματα παραγωγικών αγαθών, από τα οποία οι αδιάλειπτες προσπάθειές μας ωριμάζουν επανειλημμένως νέα καταναλωτικά αγαθά.

Κατά την αντιμετώπιση αυτής της αυξανόμενης «ροής εισοδήματος», υποστηρίζει ο επιφανειακός παρατηρητής, δεν λαμβάνεται υπόψη καμία εκτίμηση που να σχετίζεται με τη διαφορετική αξιολόγηση παρόντων και μελλοντικών αγαθών. Συγχρονίζουμε, ισχυρίζεται, και έτσι το στοιχείο του χρόνου χάνει κάθε σημασία για τη διεξαγωγή των υποθέσεων. Κατά συνέπεια, συνεχίζει, είναι άσκοπο να προσφεύγουμε στη χρονική προτίμηση για την ερμηνεία των σύγχρονων συνθηκών.

Το θεμελιώδες σφάλμα αυτής της διαδεδομένης ένστασης οφείλεται, όπως και τόσα άλλα σφάλματα, σε μια θλιβερή παρανόηση του νοητικού κατασκευάσματος της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτού του νοητικού κατασκευάσματος δεν επέρχεται καμία μεταβολή· επικρατεί αμετάβλητη πορεία όλων των πραγμάτων. Κατά συνέπεια, στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία δεν μεταβάλλεται τίποτε ως προς την κατανομή των αγαθών για την ικανοποίηση αναγκών σε εγγύτερες και απώτερες περιόδους του μέλλοντος. Κανείς δεν σχεδιάζει οποιαδήποτε μεταβολή επειδή — σύμφωνα με τις παραδοχές μας— η επικρατούσα κατανομή τον εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο και επειδή δεν πιστεύει ότι οποιαδήποτε δυνατή αναδιάταξη θα μπορούσε να βελτιώσει την κατάστασή του. Κανείς δεν επιθυμεί να αυξήσει την κατανάλωσή του σε εγγύτερη περίοδο του μέλλοντος εις βάρος της κατανάλωσής του σε απώτερη περίοδο ή αντιστρόφως, επειδή ο υφιστάμενος τρόπος κατανομής τον ικανοποιεί περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον νοητό και εφικτό τρόπο.

Η πραξεολογική διάκριση μεταξύ κεφαλαίου και εισοδήματος αποτελεί κατηγορία της σκέψης που βασίζεται στη διαφορετική αξιολόγηση της ικανοποίησης αναγκών σε διαφορετικές περιόδους του μέλλοντος. Στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας εμπεριέχεται η παραδοχή ότι καταναλώνεται ολόκληρο το εισόδημα, αλλά όχι περισσότερο από το εισόδημα, και ότι, ως εκ τούτου, το κεφάλαιο παραμένει αμετάβλητο. Επιτυγχάνεται ισορροπία στην κατανομή των αγαθών για την ικανοποίηση αναγκών σε διαφορετικές περιόδους του μέλλοντος. Είναι θεμιτό να περιγραφεί αυτή η κατάσταση λέγοντας ότι κανείς δεν επιθυμεί να καταναλώσει σήμερα το αυριανό του εισόδημα. Κατασκευάσαμε το νοητικό σχήμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης

οικονομίας ακριβώς κατά τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται σε αυτή την προϋπόθεση.

Πρέπει, όμως, να αντιληφθούμε ότι μπορούμε με την ίδια αποδεικτική βεβαιότητα να ισχυριστούμε πως, στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία, κανείς δεν επιθυμεί να διαθέτει μεγαλύτερη ποσότητα οποιουδήποτε εμπορεύματος από εκείνη που πράγματι διαθέτει. Οι προτάσεις αυτές είναι αληθείς ως προς την ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία, επειδή εμπεριέχονται στον ορισμό αυτού του νοητικού κατασκευάσματος. Είναι παράλογες όταν διατυπώνονται ως προς μια μεταβαλλόμενη οικονομία, η οποία αποτελεί τη μόνη πραγματική οικονομία.

Μόλις μεταβληθούν τα δεδομένα, τα άτομα βρίσκονται εκ νέου αντιμέτωπα με την ανάγκη επιλογής τόσο μεταξύ διαφορετικών τρόπων ικανοποίησης αναγκών εντός της ίδιας περιόδου όσο και μεταξύ ικανοποίησης αναγκών σε διαφορετικές περιόδους. Μια πρόσθετη ποσότητα μπορεί είτε να χρησιμοποιηθεί για άμεση κατανάλωση είτε να επενδυθεί για περαιτέρω παραγωγή. Ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο τη χρησιμοποιούν οι δρώντες, η επιλογή τους πρέπει κατ' ανάγκην να αποτελεί αποτέλεσμα στάθμισης των πλεονεκτημάτων που αναμένονται από την ικανοποίηση αναγκών σε διαφορετικές περιόδους του μέλλοντος. Στον πραγματικό κόσμο, στο ζωντανό και μεταβαλλόμενο σύμπαν, κάθε άτομο, σε καθεμία από τις πράξεις του, αναγκάζεται να επιλέγει μεταξύ ικανοποίησης σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ορισμένοι καταναλώνουν όλα όσα κερδίζουν, άλλοι καταναλώνουν μέρος του κεφαλαίου τους και άλλοι αποταμιεύουν μέρος του εισοδήματός τους.

Όσοι αμφισβητούν την καθολική ισχύ της χρονικής προτίμησης δεν κατορθώνουν να εξηγήσουν γιατί ένας άνθρωπος δεν επενδύει πάντοτε

ένα ποσό 100 δολαρίων που είναι σήμερα διαθέσιμο, μολονότι τα 100 αυτά δολάρια θα αυξάνονταν σε 104 δολάρια εντός ενός έτους. Είναι προφανές ότι, όταν ο άνθρωπος αυτός καταναλώνει το ποσό σήμερα, καθοδηγείται από μια αξιολογική κρίση που αποτιμά τα 100 σημερινά δολάρια υψηλότερα από 104 δολάρια διαθέσιμα έναν χρόνο αργότερα. Ακόμη και αν επιλέξει να επενδύσει αυτά τα 100 δολάρια, αυτό δεν σημαίνει ότι προτιμά την ικανοποίηση σε μεταγενέστερη περίοδο από τη σημερινή. Σημαίνει ότι αποτιμά τα 100 δολάρια σήμερα χαμηλότερα από 104 δολάρια έναν χρόνο αργότερα. Κάθε δεκάρα που δαπανάται σήμερα αποτελεί —ακριβώς υπό τις συνθήκες μιας καπιταλιστικής οικονομίας, όπου οι θεσμοί καθιστούν δυνατή την επένδυση ακόμη και των μικρότερων ποσών— απόδειξη της υψηλότερης αποτίμησης της παρούσας έναντι της μεταγενέστερης ικανοποίησης.

Το θεώρημα της χρονικής προτίμησης πρέπει να αποδειχθεί με δύο τρόπους. Πρώτον, για την περίπτωση της απλής αποταμίευσης, στην οποία οι άνθρωποι πρέπει να επιλέξουν μεταξύ της άμεσης κατανάλωσης μιας ποσότητας αγαθών και της μεταγενέστερης κατανάλωσης της ίδιας ποσότητας. Δεύτερον, για την περίπτωση της καπιταλιστικής αποταμίευσης, στην οποία η επιλογή πρέπει να γίνει μεταξύ της άμεσης κατανάλωσης μιας ποσότητας αγαθών και της μεταγενέστερης κατανάλωσης είτε μεγαλύτερης ποσότητας είτε αγαθών ικανών να παράσχουν ικανοποίηση η οποία —αν εξαιρεθεί η χρονική διαφορά— αξιολογείται υψηλότερα. Η απόδειξη έχει δοθεί και για τις δύο περιπτώσεις. Καμία άλλη περίπτωση δεν είναι νοητή.

Είναι δυνατόν να αναζητηθεί μια ψυχολογική κατανόηση του προβλήματος της χρονικής προτίμησης. Η ανυπομονησία και η οδύνη που προκαλεί η αναμονή αποτελούν ασφαλώς ψυχολογικά φαινόμενα. Μπορεί κανείς να επιχειρήσει να τα διασαφηνίσει αναφερόμενος στους

χρονικούς περιορισμούς της ανθρώπινης ζωής, στην έλευση του ατόμου στην ύπαρξη, στην ανάπτυξη και την ωρίμανσή του, καθώς και στην αναπόφευκτη παρακμή και τον θάνατό του. Στην πορεία της ανθρώπινης ζωής υπάρχει η κατάλληλη στιγμή για καθετί, όπως υπάρχει επίσης το υπερβολικά νωρίς και το υπερβολικά αργά. Το πραξεολογικό πρόβλημα, όμως, δεν συνδέεται με κανέναν τρόπο με ψυχολογικά ζητήματα. Οφείλουμε να συλλάβουμε εννοιολογικά, όχι απλώς να κατανοήσουμε. Οφείλουμε να συλλάβουμε ότι ένας άνθρωπος ο οποίος δεν θα προτιμούσε την ικανοποίηση εντός εγγύτερης περιόδου του μέλλοντος από εκείνη σε απώτερη περίοδο δεν θα κατέληγε ποτέ σε κατανάλωση και απόλαυση.

Ούτε πρέπει το πραξεολογικό πρόβλημα να συγχέεται με το φυσιολογικό. Εκείνος που επιθυμεί να ζήσει μέχρι μια μεταγενέστερη ημέρα πρέπει πρωτίστως να μεριμνήσει για τη διατήρηση της ζωής του κατά την ενδιάμεση περίοδο. Η επιβίωση και η ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών αποτελούν, επομένως, προϋποθέσεις για την ικανοποίηση οποιωνδήποτε αναγκών στο απώτερο μέλλον. Αυτό μας βοηθά να κατανοήσουμε γιατί, σε όλες τις καταστάσεις στις οποίες διακυβεύεται η ίδια η ζωή με την αυστηρή έννοια του όρου, η ικανοποίηση στο εγγύτερο μέλλον προτιμάται από εκείνη σε μεταγενέστερες περιόδους.

Ασχολούμαστε, όμως, με τη δράση καθαυτή και όχι με τα κίνητρα που κατευθύνουν την πορεία της. Όπως ως οικονομολόγοι δεν ερωτούμε γιατί ο άνθρωπος ζητεί πρωτεΐνες, υδατάνθρακες και λίπη, έτσι δεν ερευνούμε γιατί η ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών εμφανίζεται ως επιτακτική και δεν επιδέχεται αναβολή. Πρέπει να συλλάβουμε ότι η κατανάλωση και η απόλαυση κάθε είδους προϋποθέτουν προτίμηση της παρούσας έναντι της μεταγενέστερης ικανοποίησης. Η γνώση που μας

παρέχει αυτή η διαπίστωση υπερβαίνει κατά πολύ το πεδίο για το οποίο τα σχετικά φυσιολογικά δεδομένα παρέχουν εξήγηση. Αναφέρεται σε κάθε είδος ικανοποίησης αναγκών και όχι μόνο στην ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών της απλής επιβίωσης.

Είναι σημαντικό να τονιστεί αυτό το σημείο, επειδή ο όρος «απόθεμα μέσων συντήρησης διαθέσιμο για προκαταβολές συντήρησης», όπως χρησιμοποιείται από τον Böhm-Bawerk, μπορεί εύκολα να παρερμηνευθεί. Ένα από τα καθήκοντα αυτού του αποθέματος είναι ασφαλώς να παρέχει τα μέσα για την ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών της ζωής και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να διασφαλίζει την επιβίωση. Πέραν αυτού, όμως, πρέπει να είναι αρκετά μεγάλο ώστε να ικανοποιεί, επιπροσθέτως των αναγκών της αναγκαίας συντήρησης κατά τον χρόνο αναμονής, όλες εκείνες τις ανάγκες και επιθυμίες οι οποίες —πέρα από την απλή επιβίωση— θεωρούνται πιο επείγουσες από την αποκόμιση των φυσικώς αφθονότερων καρπών των περισσότερο χρονοβόρων παραγωγικών διαδικασιών.

Ο Böhm-Bawerk δήλωσε ότι κάθε επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής εξαρτάται από την προϋπόθεση ότι «είναι διαθέσιμη επαρκής ποσότητα παρόντων αγαθών, ώστε να καταστεί δυνατή η γεφύρωση του επιμηκυμένου μέσου διαστήματος μεταξύ της έναρξης των προπαρασκευαστικών εργασιών και της αποκόμισης του προϊόντος τους».3 Η έκφραση «επαρκής ποσότητα» χρειάζεται διευκρίνιση. Δεν σημαίνει ποσότητα επαρκή για την αναγκαία συντήρηση. Η συγκεκριμένη ποσότητα πρέπει να είναι αρκετά μεγάλη ώστε να διασφαλίζει την ικανοποίηση όλων εκείνων των αναγκών των οποίων η ικανοποίηση κατά τον χρόνο αναμονής θεωρείται πιο επείγουσα από τα πλεονεκτήματα που θα παρείχε μια ακόμη μεγαλύτερη επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής.

Αν η συγκεκριμένη ποσότητα ήταν μικρότερη, η συντόμευση της περιόδου παραγωγής θα εμφανιζόταν ως επωφελής· η αύξηση της ποσότητας των προϊόντων ή η βελτίωση της ποιότητάς τους που αναμένεται από τη διατήρηση της μεγαλύτερης περιόδου παραγωγής δεν θα θεωρούνταν πλέον επαρκής αποζημίωση για τον περιορισμό της κατανάλωσης που επιβάλλεται κατά τον χρόνο αναμονής. Το αν το απόθεμα μέσων συντήρησης είναι επαρκές δεν εξαρτάται από φυσιολογικά ή άλλα δεδομένα που επιδέχονται αντικειμενικό προσδιορισμό με τις μεθόδους της τεχνολογίας και της φυσιολογίας. Ο μεταφορικός όρος «γεφύρωση», ο οποίος υποβάλλει την εικόνα μιας υδάτινης έκτασης της οποίας το πλάτος θέτει στον κατασκευαστή της γέφυρας ένα αντικειμενικώς προσδιορισμένο έργο, είναι παραπλανητικός. Η συγκεκριμένη ποσότητα αξιολογείται από τους ανθρώπους, και οι υποκειμενικές κρίσεις τους αποφασίζουν αν είναι επαρκής ή όχι.

Ακόμη και σε έναν υποθετικό κόσμο στον οποίο η φύση θα παρείχε σε κάθε άνθρωπο τα μέσα διατήρησης της βιολογικής του επιβίωσης — με την αυστηρή έννοια του όρου—, στον οποίο τα σημαντικότερα τρόφιμα δεν θα ήταν σπάνια και η δράση δεν θα ασχολούνταν με την εξασφάλιση της απλής ζωής, το φαινόμενο της χρονικής προτίμησης θα ήταν παρόν και θα κατεύθυνε όλες τις πράξεις.4

Παρατηρήσεις σχετικά με την εξέλιξη της θεωρίας της χρονικής προτίμησης

Φαίνεται εύλογο να υποθέσουμε ότι το γεγονός και μόνο ότι ο τόκος διαβαθμίζεται σε συνάρτηση με τις χρονικές περιόδους θα έπρεπε να έχει κατευθύνει την προσοχή των οικονομολόγων, οι οποίοι επιδίωκαν να αναπτύξουν μια θεωρία του τόκου, στον ρόλο που διαδραματίζει ο

χρόνος. Ωστόσο, η εσφαλμένη θεωρία της αξίας των κλασικών οικονομολόγων και η παρανόηση της έννοιας του κόστους τούς εμπόδισαν να αναγνωρίσουν τη σημασία του χρονικού στοιχείου.

Η οικονομική επιστήμη οφείλει τη θεωρία της χρονικής προτίμησης στον William Stanley Jevons και, κυρίως, την επεξεργασία της στον Eugen von Böhm-Bawerk. Ο Böhm-Bawerk ήταν ο πρώτος που διατύπωσε ορθά το προς επίλυση πρόβλημα, ο πρώτος που αποκάλυψε τις πλάνες που εμπεριέχονταν στις θεωρίες παραγωγικότητας του τόκου και ο πρώτος που τόνισε τον ρόλο της περιόδου παραγωγής. Δεν κατόρθωσε, όμως, να αποφύγει πλήρως τις παγίδες που ενέχει η διασάφηση του προβλήματος του τόκου. Η απόδειξή του για την καθολική ισχύ της χρονικής προτίμησης είναι ανεπαρκής, επειδή βασίζεται σε ψυχολογικές εκτιμήσεις. Η ψυχολογία, όμως, δεν μπορεί ποτέ να αποδείξει την ισχύ ενός πραξεολογικού θεωρήματος. Μπορεί να δείξει ότι ορισμένοι ή πολλοί άνθρωποι επιτρέπουν να επηρεάζονται από συγκεκριμένα κίνητρα. Δεν μπορεί ποτέ να καταδείξει ότι ολόκληρη η ανθρώπινη δράση κυριαρχείται κατ' ανάγκην από ένα συγκεκριμένο κατηγοριακό στοιχείο, το οποίο λειτουργεί χωρίς εξαίρεση σε κάθε περίπτωση δράσης.5

Η δεύτερη αδυναμία του συλλογισμού του Böhm-Bawerk ήταν η παρανόηση της έννοιας της περιόδου παραγωγής. Δεν είχε πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι η περίοδος παραγωγής αποτελεί πραξεολογική κατηγορία και ότι ο ρόλος που διαδραματίζει στη δράση συνίσταται εξ ολοκλήρου στις επιλογές τις οποίες πραγματοποιεί ο δρων άνθρωπος μεταξύ περιόδων παραγωγής διαφορετικής διάρκειας. Η διάρκεια του χρόνου που δαπανήθηκε κατά το παρελθόν για την παραγωγή των κεφαλαιουχικών αγαθών που είναι σήμερα διαθέσιμα δεν έχει καμία απολύτως σημασία. Τα κεφαλαιουχικά αυτά αγαθά

αξιολογούνται μόνο ως προς τη χρησιμότητά τους για τη μελλοντική ικανοποίηση αναγκών. Η «μέση περίοδος παραγωγής» αποτελεί έννοια κενή περιεχομένου. Εκείνο που προσδιορίζει τη δράση είναι το γεγονός ότι, κατά την επιλογή μεταξύ διαφόρων τρόπων που μπορούν να εξαλείψουν τη μελλοντική δυσφορία, η διάρκεια του χρόνου αναμονής αποτελεί σε κάθε περίπτωση αναγκαίο στοιχείο.

Αποτέλεσμα αυτών των δύο σφαλμάτων ήταν ότι ο Böhm-Bawerk, κατά την επεξεργασία της θεωρίας του, δεν απέφυγε πλήρως την προσέγγιση της παραγωγικότητας την οποία είχε ο ίδιος αναιρέσει τόσο λαμπρά στην κριτική ιστορία του των θεωριών περί κεφαλαίου και τόκου.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν μειώνουν καθόλου την ακατάλυτη αξία της συμβολής του Böhm-Bawerk. Πάνω στα θεμέλια που έθεσε κατόρθωσαν μεταγενέστεροι οικονομολόγοι —πρωτίστως οι Knut Wicksell, Frank Albert Fetter και Irving Fisher— να τελειοποιήσουν τη θεωρία της χρονικής προτίμησης.

Συνηθίζεται να εκφράζεται η ουσία της θεωρίας της χρονικής προτίμησης λέγοντας ότι επικρατεί προτίμηση των παρόντων αγαθών έναντι των μελλοντικών. Κατά την εξέταση αυτής της διατύπωσης, ορισμένοι οικονομολόγοι προβληματίστηκαν από το γεγονός ότι, σε κάποιες περιπτώσεις, οι παρούσες χρήσεις αξίζουν λιγότερο από τις μελλοντικές. Το πρόβλημα, όμως, που εγείρουν αυτές οι φαινομενικές εξαιρέσεις οφείλεται απλώς σε παρανόηση της πραγματικής κατάστασης.

Υπάρχουν απολαύσεις που δεν μπορούν να αποκτηθούν ταυτοχρόνως. Ένας άνθρωπος δεν μπορεί να παρακολουθήσει το ίδιο βράδυ παραστάσεις της *Κάρμεν* και του *Άμλετ*. Όταν αγοράζει εισιτήριο, πρέπει να επιλέξει μεταξύ των δύο παραστάσεων. Αν του προσφερθούν

ως δώρο εισιτήρια και για τα δύο θέατρα για το ίδιο βράδυ, πρέπει και πάλι να επιλέξει. Μπορεί να σκεφθεί για το εισιτήριο που απορρίπτει: «Δεν με ενδιαφέρει αυτή τη στιγμή» ή «Μακάρι να ήταν για αργότερα».6 Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι προτιμά τα μελλοντικά αγαθά από τα παρόντα. Δεν καλείται να επιλέξει μεταξύ μελλοντικών και παρόντων αγαθών. Πρέπει να επιλέξει μεταξύ δύο απολαύσεων τις οποίες δεν μπορεί να αποκτήσει από κοινού. Αυτό είναι το δίλημμα σε κάθε περίπτωση επιλογής. Υπό την παρούσα κατάσταση των υποθέσεών του μπορεί να προτιμά τον *Άμλετ* από την *Κάρμεν*. Οι διαφορετικές συνθήκες μιας μεταγενέστερης ημερομηνίας ενδέχεται να οδηγήσουν σε διαφορετική απόφαση.

Η δεύτερη φαινομενική εξαίρεση παρουσιάζεται στην περίπτωση των φθαρτών αγαθών. Μπορεί να είναι άφθονα σε μία εποχή του έτους και σπάνια σε άλλες εποχές. Ωστόσο, η διαφορά μεταξύ πάγου τον χειμώνα και πάγου το καλοκαίρι δεν είναι διαφορά μεταξύ παρόντος και μελλοντικού αγαθού. Είναι η διαφορά μεταξύ ενός αγαθού που χάνει την ειδική χρησιμότητά του ακόμη και αν δεν καταναλωθεί και ενός άλλου αγαθού που απαιτεί διαφορετική παραγωγική διαδικασία. Ο πάγος που είναι διαθέσιμος τον χειμώνα μπορεί να χρησιμοποιηθεί το καλοκαίρι μόνο αν υποβληθεί σε ειδική διαδικασία συντήρησης. Σε σχέση με τον πάγο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί το καλοκαίρι, αποτελεί, στην καλύτερη περίπτωση, έναν από τους συμπληρωματικούς συντελεστές που απαιτούνται για την παραγωγή. Είναι αδύνατον να αυξηθεί η ποσότητα πάγου που είναι διαθέσιμη το καλοκαίρι απλώς και μόνο με τον περιορισμό της κατανάλωσης πάγου τον χειμώνα. Για όλους τους πρακτικούς σκοπούς, τα δύο πράγματα αποτελούν διαφορετικά εμπορεύματα.

Η περίπτωση του φιλάργυρου δεν αντιφάσκει προς την καθολική ισχύ της χρονικής προτίμησης. Ακόμη και ο φιλάργυρος, όταν δαπανά μέρος των μέσων του για μια πενιχρή διαβίωση, προτιμά ορισμένη ποσότητα ικανοποίησης στο εγγύτερο μέλλον από την ικανοποίηση στο απώτερο μέλλον. Οι ακραίες περιπτώσεις στις οποίες ο φιλάργυρος στερεί από τον εαυτό του ακόμη και την απολύτως αναγκαία ελάχιστη ποσότητα τροφής αποτελούν παθολογική εξασθένηση της ζωτικής ενέργειας, όπως συμβαίνει με τον άνθρωπο που απέχει από το φαγητό επειδή φοβάται παθογόνους μικροοργανισμούς, με τον άνθρωπο που αυτοκτονεί αντί να αντιμετωπίσει μια επικίνδυνη κατάσταση και με τον άνθρωπο που δεν μπορεί να κοιμηθεί επειδή φοβάται απροσδιόριστα ατυχήματα τα οποία θα μπορούσαν να του συμβούν ενώ κοιμάται.

3. Böhm-Bawerk, *Kleinere Abhandlungen über Kapital und Zins*, τόμ. II, στο *Gesammelte Schriften*, επιμ. F. X. Weiss, Βιέννη, 1926, σ. 169.

4. Η χρονική προτίμηση δεν αποτελεί αποκλειστικά ανθρώπινο γνώρισμα. Είναι εγγενές χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς όλων των έμβιων όντων. Η ιδιαιτερότητα του ανθρώπου συνίσταται ακριβώς στο ότι, στην περίπτωσή του, η χρονική προτίμηση δεν είναι ακατανίκητη και η επιμήκυνση της περιόδου πρόνοιας δεν είναι απλώς ενστικτώδης, όπως συμβαίνει με ορισμένα ζώα που αποθηκεύουν τροφή, αλλά αποτελεί αποτέλεσμα μιας διαδικασίας αξιολόγησης.

5. Για λεπτομερή κριτική ανάλυση αυτού του μέρους του συλλογισμού του Böhm-Bawerk, ο αναγνώστης παραπέμπεται στο Mises, *Nationalökonomie*, σσ. 439–443.

6. Πρβλ. F. A. Fetter, *Economic Principles*, Νέα Υόρκη, 1923, τόμ. Ι, σ. 239.

3. Κεφαλαιουχικά αγαθά

Μόλις ικανοποιηθούν εκείνες οι παρούσες ανάγκες των οποίων η ικανοποίηση θεωρείται πιο επείγουσα από οποιαδήποτε μέριμνα για την επόμενη ημέρα, οι άνθρωποι αρχίζουν να αποταμιεύουν μέρος της διαθέσιμης προσφοράς καταναλωτικών αγαθών για μεταγενέστερη χρήση. Αυτή η αναβολή της κατανάλωσης καθιστά δυνατό τον προσανατολισμό της δράσης προς χρονικά απώτερους σκοπούς. Καθίσταται πλέον εφικτή η επιδίωξη σκοπών οι οποίοι προηγουμένως δεν μπορούσαν να εξεταστούν, λόγω της διάρκειας της απαιτούμενης περιόδου παραγωγής. Καθίσταται επίσης εφικτή η επιλογή παραγωγικών μεθόδων στις οποίες η ποσότητα του προϊόντος ανά μονάδα εισροής είναι μεγαλύτερη από εκείνη άλλων μεθόδων που απαιτούν συντομότερη περίοδο παραγωγής. Απαραίτητη προϋπόθεση κάθε επιμήκυνσης της υιοθετούμενης παραγωγικής διαδικασίας είναι η αποταμίευση, δηλαδή το πλεόνασμα της τρέχουσας παραγωγής έναντι της τρέχουσας κατανάλωσης. Η αποταμίευση αποτελεί το πρώτο βήμα προς τη βελτίωση της υλικής ευημερίας και προς κάθε περαιτέρω πρόοδο σε αυτή την κατεύθυνση.

Η αναβολή της κατανάλωσης και η συσσώρευση αποθεμάτων καταναλωτικών αγαθών που προορίζονται για μεταγενέστερη κατανάλωση θα πραγματοποιούνταν ακόμη και αν απουσίαζε το κίνητρο που παρέχει η τεχνολογική ανωτερότητα των διαδικασιών μεγαλύτερης περιόδου παραγωγής. Η υψηλότερη παραγωγικότητα αυτών των περισσότερο χρονοβόρων διαδικασιών ενισχύει σημαντικά τη ροπή προς αποταμίευση. Η θυσία που πραγματοποιείται μέσω του περιορισμού της κατανάλωσης σε εγγύτερες περιόδους του μέλλοντος δεν αντισταθμίζεται πλέον μόνο από την προσδοκία κατανάλωσης των αποταμιευμένων αγαθών σε απώτερες περιόδους· ανοίγει επίσης τον δρόμο προς μια αφθονότερη προσφορά στο απώτερο μέλλον και προς την απόκτηση αγαθών τα οποία δεν θα μπορούσαν να εξασφαλιστούν καθόλου χωρίς αυτή την προσωρινή θυσία.

Αν ο δρων άνθρωπος, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, δεν προτιμούσε ανεξαιρέτως την κατανάλωση στο εγγύτερο μέλλον από εκείνη στο απώτερο μέλλον, θα αποταμίευε πάντοτε και δεν θα κατανάλωνε ποτέ. Εκείνο που περιορίζει το μέγεθος της αποταμίευσης και της επένδυσης είναι η χρονική προτίμηση.

Οι άνθρωποι που επιθυμούν να αναλάβουν διαδικασίες μεγαλύτερης περιόδου παραγωγής πρέπει πρώτα να συσσωρεύσουν, μέσω αποταμίευσης, εκείνη την ποσότητα καταναλωτικών αγαθών που απαιτείται για να ικανοποιούνται, κατά τον χρόνο αναμονής, όλες οι ανάγκες τις οποίες θεωρούν περισσότερο επείγουσες από την αναμενόμενη αύξηση της ευημερίας που θα αποφέρει η περισσότερο χρονοβόρα διαδικασία. Η συσσώρευση κεφαλαίου αρχίζει με τον σχηματισμό αποθεμάτων καταναλωτικών αγαθών των οποίων η κατανάλωση αναβάλλεται για μεταγενέστερες ημέρες.

Αν αυτά τα πλεονάσματα απλώς αποθηκεύονται και φυλάσσονται για μεταγενέστερη κατανάλωση, αποτελούν απλώς πλούτο ή, ακριβέστερα, απόθεμα για δύσκολες ημέρες και έκτακτες ανάγκες. Παραμένουν εκτός της σφαίρας της παραγωγής. Ενσωματώνονται — οικονομικά και όχι φυσικά— στις παραγωγικές δραστηριότητες μόνο όταν χρησιμοποιούνται ως μέσα συντήρησης εργαζομένων που απασχολούνται σε περισσότερο χρονοβόρες διαδικασίες. Όταν δαπανώνται με αυτόν τον τρόπο, καταναλώνονται από φυσική άποψη. Από οικονομική άποψη, όμως, δεν εξαφανίζονται. Αντικαθίστανται αρχικά από τα ενδιάμεσα προϊόντα μιας διαδικασίας μεγαλύτερης περιόδου παραγωγής και, αργότερα, από τα καταναλωτικά αγαθά που αποτελούν το τελικό προϊόν αυτών των διαδικασιών.

Όλα αυτά τα εγχειρήματα και οι διαδικασίες ελέγχονται διανοητικά από τη λογιστική του κεφαλαίου, την ανώτερη έκφραση του οικονομικού υπολογισμού σε χρηματικούς όρους. Χωρίς τη συνδρομή του χρηματικού υπολογισμού, οι άνθρωποι δεν θα μπορούσαν καν να διαπιστώσουν αν —πέρα από τη διάρκεια της περιόδου παραγωγής— μια συγκεκριμένη διαδικασία υπόσχεται υψηλότερη παραγωγικότητα από κάποια άλλη. Οι δαπάνες που απαιτούν οι διάφορες διαδικασίες δεν μπορούν να σταθμιστούν μεταξύ τους χωρίς τη βοήθεια χρηματικών όρων.

Η λογιστική του κεφαλαίου εκκινεί από τις αγοραίες τιμές των κεφαλαιουχικών αγαθών που είναι διαθέσιμα για περαιτέρω παραγωγή, το άθροισμα των οποίων αποκαλεί κεφάλαιο. Καταγράφει κάθε δαπάνη από αυτό το απόθεμα και την τιμή όλων των εισερχόμενων στοιχείων που προκύπτουν από αυτές τις δαπάνες. Τελικά προσδιορίζει το απώτατο αποτέλεσμα όλων αυτών των μετασχηματισμών στη σύνθεση του κεφαλαίου και, κατ' αυτόν τον τρόπο, την επιτυχία ή την αποτυχία ολόκληρης της διαδικασίας. Δεν παρουσιάζει μόνο το τελικό

αποτέλεσμα· αντικατοπτρίζει επίσης κάθε ενδιάμεσο στάδιό της. Καταρτίζει προσωρινούς ισολογισμούς για κάθε ημέρα κατά την οποία μπορεί να απαιτείται τέτοιος ισολογισμός και καταστάσεις κερδών και ζημιών για κάθε μέρος ή στάδιο της διαδικασίας. Αποτελεί την απαραίτητη πυξίδα της παραγωγής στην οικονομία της αγοράς.

Στην οικονομία της αγοράς, η παραγωγή αποτελεί μια συνεχή και ατέρμονη επιδίωξη, κατακερματισμένη σε μια τεράστια ποικιλία επιμέρους διαδικασιών. Αναρίθμητες παραγωγικές διαδικασίες με διαφορετικές περιόδους παραγωγής βρίσκονται ταυτοχρόνως σε εξέλιξη. Αλληλοσυμπληρώνονται και, συγχρόνως, ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την εξασφάλιση των σπάνιων συντελεστών παραγωγής. Διαρκώς είτε συσσωρεύεται νέο κεφάλαιο μέσω αποταμίευσης είτε αναλώνεται κεφάλαιο που είχε προηγουμένως συσσωρευθεί, μέσω υπερκατανάλωσης.

Η παραγωγή κατανέμεται μεταξύ πολυάριθμων επιμέρους εργοστασίων, γεωργικών εκμεταλλεύσεων, εργαστηρίων και επιχειρήσεων, καθένα από τα οποία εξυπηρετεί περιορισμένους μόνο σκοπούς. Τα ενδιάμεσα προϊόντα ή κεφαλαιουχικά αγαθά —οι παραχθέντες συντελεστές περαιτέρω παραγωγής— αλλάζουν χέρια στην πορεία των γεγονότων· μεταβιβάζονται από τη μία παραγωγική μονάδα στην άλλη, ώσπου τελικά τα καταναλωτικά αγαθά να φθάσουν σε εκείνους που τα χρησιμοποιούν και τα απολαμβάνουν. Η κοινωνική διαδικασία παραγωγής δεν σταματά ποτέ. Σε κάθε στιγμή βρίσκονται σε εξέλιξη αναρίθμητες διαδικασίες, ορισμένες από τις οποίες είναι εγγύτερα και άλλες απώτερα από την ολοκλήρωση των ειδικών τους έργων.

Κάθε επιμέρους επίτευγμα στο πλαίσιο αυτής της αδιάκοπης επιδίωξης παραγωγής πλούτου βασίζεται στην αποταμίευση και στην

προπαρασκευαστική εργασία προηγούμενων γενεών. Είμαστε οι ευτυχείς κληρονόμοι των πατέρων και των προπατόρων μας, των οποίων η αποταμίευση συσσώρευσε τα κεφαλαιουχικά αγαθά με τη βοήθεια των οποίων εργαζόμαστε σήμερα. Εμείς, τα ευνοημένα τέκνα της εποχής του ηλεκτρισμού, εξακολουθούμε να αντλούμε όφελος από την αρχική αποταμίευση των πρωτόγονων αλιέων, οι οποίοι, κατασκευάζοντας τα πρώτα δίχτυα και κανό, αφιέρωσαν μέρος του χρόνου εργασίας τους στην πρόνοια για ένα απώτερο μέλλον. Αν οι γιοι αυτών των θρυλικών αλιέων είχαν φθείρει αυτά τα ενδιάμεσα προϊόντα —τα δίχτυα και τα κανό— χωρίς να τα αντικαταστήσουν με νέα, θα είχαν αναλώσει κεφάλαιο και η διαδικασία της αποταμίευσης και της συσσώρευσης κεφαλαίου θα έπρεπε να αρχίσει εκ νέου. Βρισκόμαστε σε καλύτερη θέση από τις προηγούμενες γενεές επειδή διαθέτουμε τα κεφαλαιουχικά αγαθά που εκείνες συσσώρευσαν για εμάς.7

Ο επιχειρηματίας, ο δρων άνθρωπος, είναι ολοκληρωτικά προσηλωμένος σε ένα μόνο έργο: να αξιοποιήσει κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο όλα τα διαθέσιμα μέσα για τη βελτίωση των μελλοντικών συνθηκών. Δεν εξετάζει την παρούσα κατάσταση με σκοπό να την αναλύσει και να την κατανοήσει. Κατά την ταξινόμηση των μέσων περαιτέρω παραγωγής και την αποτίμηση της σημασίας τους υιοθετεί επιφανειακούς πρακτικούς κανόνες. Διακρίνει τρεις κατηγορίες συντελεστών παραγωγής: τους δεδομένους από τη φύση υλικούς συντελεστές, τον ανθρώπινο συντελεστή —την εργασία— και τα κεφαλαιουχικά αγαθά —τους ενδιάμεσους συντελεστές που παρήχθησαν στο παρελθόν.

Δεν αναλύει τη φύση των κεφαλαιουχικών αγαθών. Στα μάτια του αποτελούν μέσα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Με κάποια αφέλεια τους αποδίδει αυτοτελή παραγωγική δύναμη. Δεν ανάγει

τη χρησιμότητά τους στη φύση και στην εργασία. Δεν ερωτά πώς προέκυψαν. Έχουν σημασία μόνο στον βαθμό που μπορούν να συμβάλουν στην επιτυχία των προσπαθειών του.

Αυτός ο τρόπος συλλογισμού είναι κατάλληλος για τον επιχειρηματία. Αποτέλεσε, όμως, σοβαρό σφάλμα το γεγονός ότι οι οικονομολόγοι υιοθέτησαν την επιφανειακή οπτική του. Έσφαλαν ταξινομώντας το «κεφάλαιο» ως ανεξάρτητο συντελεστή παραγωγής, παράλληλα με τους δεδομένους από τη φύση υλικούς πόρους και την εργασία. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά —οι συντελεστές περαιτέρω παραγωγής που παρήχθησαν στο παρελθόν— δεν αποτελούν ανεξάρτητο συντελεστή. Αποτελούν κοινά προϊόντα της συνεργασίας των δύο πρωταρχικών συντελεστών —της φύσης και της εργασίας— που δαπανήθηκαν στο παρελθόν. Δεν διαθέτουν δική τους παραγωγική δύναμη.

Ούτε είναι ορθό να αποκαλούνται τα κεφαλαιουχικά αγαθά αποθηκευμένη εργασία και φύση. Αποτελούν μάλλον αποθηκευμένη εργασία, φύση και χρόνο. Η διαφορά μεταξύ της παραγωγής χωρίς τη βοήθεια κεφαλαιουχικών αγαθών και εκείνης που υποβοηθείται από τη χρησιμοποίησή τους συνίσταται στον χρόνο. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά αποτελούν ενδιάμεσους σταθμούς στην πορεία που οδηγεί από την πρώτη αρχή της παραγωγής στον τελικό της σκοπό, δηλαδή στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Εκείνος που παράγει με τη βοήθεια κεφαλαιουχικών αγαθών απολαμβάνει ένα μεγάλο πλεονέκτημα έναντι του ανθρώπου που αρχίζει χωρίς αυτά: βρίσκεται χρονικά εγγύτερα στον τελικό σκοπό των προσπαθειών του.

Δεν τίθεται ζήτημα κάποιας υποτιθέμενης παραγωγικότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών. Η διαφορά μεταξύ της τιμής ενός κεφαλαιουχικού αγαθού, παραδείγματος χάριν μιας μηχανής, και του

αθροίσματος των τιμών των συμπληρωματικών πρωταρχικών συντελεστών παραγωγής που απαιτούνται για την αναπαραγωγή του οφείλεται εξ ολοκλήρου στη χρονική διαφορά. Εκείνος που χρησιμοποιεί τη μηχανή βρίσκεται εγγύτερα στον σκοπό της παραγωγής. Η περίοδος παραγωγής είναι γι' αυτόν συντομότερη απ' ό,τι για έναν ανταγωνιστή που πρέπει να ξεκινήσει από την αρχή. Αγοράζοντας μια μηχανή, αγοράζει τους πρωταρχικούς συντελεστές παραγωγής που δαπανήθηκαν για την παραγωγή της συν χρόνο, δηλαδή τον χρόνο κατά τον οποίο συντομεύεται η δική του περίοδος παραγωγής.

Η αξία του χρόνου —δηλαδή η χρονική προτίμηση ή η υψηλότερη αποτίμηση της ικανοποίησης αναγκών σε εγγύτερες περιόδους του μέλλοντος έναντι της ικανοποίησής τους σε απώτερες περιόδους— αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης δράσης. Προσδιορίζει κάθε επιλογή και κάθε πράξη. Δεν υπάρχει άνθρωπος για τον οποίο η διαφορά μεταξύ του νωρίτερα και του αργότερα να μην έχει σημασία. Το χρονικό στοιχείο συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση όλων των τιμών όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών.

7. Οι παρατηρήσεις αυτές αναιρούν τις ενστάσεις που διατύπωσε κατά της θεωρίας της χρονικής προτίμησης ο Frank H. Knight στο άρθρο του «Capital, Time and the Interest Rate», *Economica*, νέα σειρά, τόμ. I, σσ. 257–286.

4. Περίοδος παραγωγής, χρόνος αναμονής και περίοδος πρόνοιας

Αν επιχειρούσε κανείς να μετρήσει τη διάρκεια της περιόδου παραγωγής που δαπανήθηκε για την κατασκευή των διαφόρων αγαθών τα οποία είναι σήμερα διαθέσιμα, θα έπρεπε να ανατρέξει στην ιστορία τους μέχρι το σημείο στο οποίο πραγματοποιήθηκε η πρώτη δαπάνη πρωταρχικών συντελεστών παραγωγής. Θα έπρεπε να εξακριβώσει πότε χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά φυσικοί πόροι και εργασία σε διαδικασίες οι οποίες —εκτός από τη συμβολή τους στην παραγωγή άλλων αγαθών— συνέβαλαν τελικά και στην παραγωγή του συγκεκριμένου αγαθού.

Η επίλυση αυτού του προβλήματος θα προϋπέθετε τη δυνατότητα επίλυσης του προβλήματος του φυσικού καταλογισμού. Θα ήταν

αναγκαίο να εξακριβωθεί ποσοτικά σε ποιον βαθμό τα εργαλεία, οι πρώτες ύλες και η εργασία που χρησιμοποιήθηκαν άμεσα ή έμμεσα στην παραγωγή του συγκεκριμένου αγαθού συνέβαλαν στο αποτέλεσμα. Οι σχετικές έρευνες θα έπρεπε να ανατρέξουν στις ίδιες τις απαρχές της συσσώρευσης κεφαλαίου μέσω της αποταμίευσης ανθρώπων που προηγουμένως ζούσαν από τη μια ημέρα στην άλλη. Δεν είναι μόνο οι πρακτικές δυσχέρειες εκείνες που εμποδίζουν τέτοιες ιστορικές μελέτες. Η ίδια η αδυναμία επίλυσης του προβλήματος του φυσικού καταλογισμού μάς σταματά στο πρώτο βήμα αυτών των εγχειρημάτων.

Ούτε ο ίδιος ο δρων άνθρωπος ούτε η οικονομική θεωρία χρειάζονται μέτρηση του χρόνου που δαπανήθηκε στο παρελθόν για την παραγωγή των αγαθών που είναι σήμερα διαθέσιμα. Δεν θα είχαν καμία χρήση για τέτοια δεδομένα, ακόμη και αν τα γνώριζαν. Ο δρων άνθρωπος βρίσκεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα της καλύτερης δυνατής αξιοποίησης της διαθέσιμης προσφοράς αγαθών. Πραγματοποιεί τις επιλογές του χρησιμοποιώντας κάθε μέρος αυτής της προσφοράς κατά τρόπο ώστε να ικανοποιήσει την πλέον επείγουσα από τις ανάγκες που δεν έχουν ακόμη ικανοποιηθεί.

Για την επίτευξη αυτού του έργου πρέπει να γνωρίζει τη διάρκεια του χρόνου αναμονής που τον χωρίζει από την επίτευξη των διαφόρων σκοπών μεταξύ των οποίων πρέπει να επιλέξει. Όπως έχει ήδη επισημανθεί και πρέπει να τονιστεί εκ νέου, δεν χρειάζεται να ανατρέξει στην ιστορία των διαφόρων διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών. Ο δρων άνθρωπος υπολογίζει πάντοτε τον χρόνο αναμονής και την περίοδο παραγωγής με αφετηρία το σήμερα. Όπως δεν χρειάζεται να γνωρίζει αν δαπανήθηκαν περισσότεροι ή λιγότεροι υλικοί συντελεστές παραγωγής και εργασία για την παραγωγή των προϊόντων που είναι σήμερα διαθέσιμα, έτσι δεν χρειάζεται να γνωρίζει αν η παραγωγή τους

απορρόφησε περισσότερο ή λιγότερο χρόνο. Τα πράγματα αξιολογούνται αποκλειστικά από τη σκοπιά των υπηρεσιών που μπορούν να παράσχουν για την ικανοποίηση μελλοντικών αναγκών. Οι θυσίες που πράγματι πραγματοποιήθηκαν και ο χρόνος που απορροφήθηκε για την παραγωγή τους είναι άνευ σημασίας. Ανήκουν στο νεκρό παρελθόν.

Είναι αναγκαίο να γίνει αντιληπτό ότι όλες οι οικονομικές κατηγορίες συνδέονται με την ανθρώπινη δράση και δεν έχουν καμία άμεση σχέση με τις φυσικές ιδιότητες των πραγμάτων. Η οικονομική επιστήμη δεν έχει ως αντικείμενο τα αγαθά και τις υπηρεσίες· έχει ως αντικείμενο την ανθρώπινη επιλογή και δράση. Η πραξεολογική έννοια του χρόνου δεν είναι η έννοια του χρόνου στη φυσική ή στη βιολογία. Αναφέρεται στο νωρίτερα και στο αργότερα, όπως αυτά λειτουργούν στις αξιολογικές κρίσεις των δρώντων.

Η διάκριση μεταξύ κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών αγαθών δεν αποτελεί άκαμπτη διάκριση βασισμένη στις φυσικές και φυσιολογικές ιδιότητες των συγκεκριμένων αγαθών. Εξαρτάται από τη θέση των δρώντων και από τις επιλογές που πρέπει να πραγματοποιήσουν. Τα ίδια αγαθά μπορούν να θεωρηθούν είτε κεφαλαιουχικά είτε καταναλωτικά. Ένα απόθεμα αγαθών έτοιμων προς άμεση απόλαυση αποτελεί κεφαλαιουχικό αγαθό από τη σκοπιά του ανθρώπου που το θεωρεί μέσο συντήρησης του ίδιου και των μισθωτών εργαζομένων του κατά τη διάρκεια ενός χρόνου αναμονής.

Η αύξηση της ποσότητας των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την υιοθέτηση διαδικασιών στις οποίες η περίοδος παραγωγής και, συνεπώς, ο χρόνος αναμονής είναι μεγαλύτεροι. Αν κάποιος επιθυμεί να επιτύχει χρονικά απώτερους σκοπούς, πρέπει να προσφύγει σε μεγαλύτερη περίοδο παραγωγής, επειδή είναι αδύνατον να επιτύχει τον επιδιωκόμενο σκοπό εντός

συντομότερης περιόδου. Αν επιθυμεί να προσφύγει σε παραγωγικές μεθόδους με τις οποίες η ποσότητα του προϊόντος ανά χρησιμοποιούμενη μονάδα εισροής είναι μεγαλύτερη, πρέπει να επιμηκύνει την περίοδο παραγωγής. Οι διαδικασίες στις οποίες το προϊόν ανά μονάδα εισροής είναι μικρότερο επιλέχθηκαν μόνο λόγω της συντομότερης περιόδου παραγωγής που απαιτούν.

Από την άλλη πλευρά, δεν απαιτεί κάθε χρήση που επιλέγεται για την αξιοποίηση κεφαλαιουχικών αγαθών, τα οποία συσσωρεύθηκαν μέσω πρόσθετης αποταμίευσης, παραγωγική διαδικασία στην οποία η περίοδος από σήμερα έως την ωρίμανση του προϊόντος είναι μεγαλύτερη από ό,τι σε όλες τις διαδικασίες που είχαν ήδη υιοθετηθεί. Ενδέχεται οι άνθρωποι, αφού ικανοποίησαν τις πιο επείγουσες ανάγκες τους, να επιθυμούν πλέον αγαθά που μπορούν να παραχθούν εντός συγκριτικά σύντομης περιόδου. Ο λόγος για τον οποίο τα αγαθά αυτά δεν είχαν παραχθεί προηγουμένως δεν ήταν ότι η απαιτούμενη περίοδος παραγωγής θεωρούνταν υπερβολικά μεγάλη, αλλά ότι υπήρχε μια πιο επείγουσα χρήση για τους απαιτούμενους συντελεστές.

Αν κάποιος επιλέξει να υποστηρίξει ότι κάθε αύξηση της προσφοράς διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών καταλήγει σε επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής και του χρόνου αναμονής, συλλογίζεται ως εξής: αν a είναι τα αγαθά που παράγονταν ήδη προηγουμένως και b τα αγαθά που παράγονται στις νέες διαδικασίες οι οποίες άρχισαν με τη βοήθεια της αύξησης των κεφαλαιουχικών αγαθών, είναι προφανές ότι οι άνθρωποι έπρεπε να περιμένουν περισσότερο για τα a και b από όσο έπρεπε να περιμένουν μόνο για τα a. Για την παραγωγή των a και b δεν ήταν αναγκαία μόνο η απόκτηση των κεφαλαιουχικών αγαθών που απαιτούνταν για την παραγωγή του a , αλλά και εκείνων που απαιτούνταν για την παραγωγή του b . Αν τα μέσα συντήρησης που

αποταμιεύθηκαν ώστε να καταστούν διαθέσιμοι εργαζόμενοι για την παραγωγή του b είχαν δαπανηθεί για την αύξηση της άμεσης κατανάλωσης, η ικανοποίηση ορισμένων αναγκών θα είχε επιτευχθεί νωρίτερα.

Η πραγμάτευση του προβλήματος του κεφαλαίου που συνηθίζεται μεταξύ των οικονομολόγων οι οποίοι αντιτίθενται στη λεγόμενη «αυστριακή» άποψη προϋποθέτει ότι η τεχνική που χρησιμοποιείται στην παραγωγή προσδιορίζεται αμετάκλητα από το δεδομένο επίπεδο της τεχνολογικής γνώσης. Οι «Αυστριακοί» οικονομολόγοι, αντιθέτως, καταδεικνύουν ότι η εκάστοτε διαθέσιμη προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών προσδιορίζει ποιες από τις πολλές γνωστές τεχνολογικές μεθόδους παραγωγής θα χρησιμοποιηθούν.8 Η ορθότητα της «αυστριακής» άποψης μπορεί εύκολα να καταδειχθεί μέσω της εξέτασης του προβλήματος της σχετικής σπανιότητας του κεφαλαίου.

Ας εξετάσουμε την κατάσταση μιας χώρας που πάσχει από τέτοια σπανιότητα κεφαλαίου. Ας λάβουμε, παραδείγματος χάριν, την κατάσταση στη Ρουμανία περί το 1860. Εκείνο που έλειπε ασφαλώς δεν ήταν η τεχνολογική γνώση. Οι τεχνολογικές μέθοδοι που εφαρμόζονταν στα προηγμένα έθνη της Δύσης δεν αποτελούσαν μυστικό. Περιγράφονταν σε αναρίθμητα βιβλία και διδάσκονταν σε πολλές σχολές. Η αφρόκρεμα της ρουμανικής νεολαίας είχε ενημερωθεί πλήρως γι' αυτές στα τεχνολογικά πανεπιστήμια της Αυστρίας, της Ελβετίας και της Γαλλίας. Εκατοντάδες ξένοι ειδικοί ήταν έτοιμοι να εφαρμόσουν στη Ρουμανία τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους.

Εκείνο που έλειπε ήταν τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνταν για τον μετασχηματισμό του καθυστερημένου ρουμανικού μηχανισμού παραγωγής, μεταφορών και επικοινωνιών σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Αν η βοήθεια που παρείχαν στους Ρουμάνους τα προηγμένα

ξένα έθνη συνίστατο απλώς στην παροχή τεχνολογικής γνώσης, οι Ρουμάνοι θα έπρεπε να αντιληφθούν ότι θα χρειαζόταν πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα για να φθάσουν τη Δύση. Το πρώτο που θα έπρεπε να κάνουν θα ήταν να αποταμιεύσουν, ώστε να καταστούν διαθέσιμοι εργαζόμενοι και υλικοί συντελεστές παραγωγής για την πραγματοποίηση περισσότερο χρονοβόρων διαδικασιών. Μόνο τότε θα μπορούσαν να παράγουν διαδοχικά τα εργαλεία που απαιτούνταν για την κατασκευή των εργοστασίων τα οποία, σε επόμενο στάδιο, θα παρήγαν τον εξοπλισμό που ήταν αναγκαίος για την κατασκευή και λειτουργία σύγχρονων εργοστασίων, γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ορυχείων, σιδηροδρόμων, τηλεγραφικών γραμμών και κτιρίων.

Θα περνούσαν πολλές δεκαετίες μέχρι να αναπληρώσουν τον χαμένο χρόνο. Δεν θα υπήρχε άλλο μέσο επιτάχυνσης αυτής της διαδικασίας από τον περιορισμό της τρέχουσας κατανάλωσης, κατά την ενδιάμεση περίοδο, στον μέγιστο βαθμό που θα ήταν φυσιολογικά εφικτός.

Τα πράγματα, όμως, εξελίχθηκαν διαφορετικά. Η καπιταλιστική Δύση δάνεισε στις καθυστερημένες χώρες τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνταν για τον άμεσο μετασχηματισμό μεγάλου μέρους των παραγωγικών τους μεθόδων. Τους εξοικονόμησε χρόνο και τους επέτρεψε να πολλαπλασιάσουν πολύ σύντομα την παραγωγικότητα της εργασίας τους. Το αποτέλεσμα για τους Ρουμάνους ήταν ότι μπόρεσαν να απολαύσουν αμέσως τα πλεονεκτήματα των σύγχρονων τεχνολογικών διαδικασιών. Ήταν σαν να είχαν αρχίσει σε πολύ προγενέστερη ημερομηνία να αποταμιεύουν και να συσσωρεύουν κεφαλαιουχικά αγαθά.

Η έλλειψη κεφαλαίου σημαίνει ότι κάποιος βρίσκεται πιο μακριά από την επίτευξη ενός επιδιωκόμενου σκοπού απ' όσο θα βρισκόταν αν είχε

αρχίσει να τον επιδιώκει σε προγενέστερη ημερομηνία. Επειδή παρέλειψε να το πράξει στο παρελθόν, απουσιάζουν τα ενδιάμεσα προϊόντα, μολονότι είναι διαθέσιμοι οι δεδομένοι από τη φύση συντελεστές από τους οποίους θα μπορούσαν να παραχθούν. Η έλλειψη κεφαλαίου είναι έλλειψη χρόνου. Αποτελεί συνέπεια του γεγονότος ότι η πορεία προς τον συγκεκριμένο σκοπό άρχισε αργά. Είναι αδύνατον να περιγραφούν τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τα διαθέσιμα κεφαλαιουχικά αγαθά και τα μειονεκτήματα που προκαλεί η ανεπάρκειά τους χωρίς προσφυγή στο χρονικό στοιχείο του νωρίτερα και του αργότερα.9

Η κατοχή κεφαλαιουχικών αγαθών ισοδυναμεί με εγγύτητα προς έναν επιδιωκόμενο σκοπό. Η αύξηση των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών καθιστά δυνατή την επίτευξη χρονικά απώτερων σκοπών χωρίς να είναι αναγκαίος ο περιορισμός της κατανάλωσης. Αντιθέτως, η απώλεια κεφαλαιουχικών αγαθών καθιστά αναγκαία είτε την εγκατάλειψη της επιδίωξης ορισμένων σκοπών που μπορούσαν προηγουμένως να επιδιωχθούν είτε τον περιορισμό της κατανάλωσης. Η κατοχή κεφαλαιουχικών αγαθών σημαίνει, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες,10 χρονικό κέρδος. Σε σύγκριση με όσους στερούνται κεφαλαιουχικών αγαθών, ο κεφαλαιούχος, υπό το δεδομένο επίπεδο τεχνολογικής γνώσης, είναι σε θέση να επιτύχει έναν συγκεκριμένο σκοπό νωρίτερα, χωρίς να περιορίσει την κατανάλωση και χωρίς να αυξήσει την εισροή εργασίας και δεδομένων από τη φύση υλικών συντελεστών παραγωγής. Το προβάδισμά του είναι χρονικό. Ένας ανταγωνιστής που διαθέτει μικρότερη προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών μπορεί να τον φθάσει μόνο περιορίζοντας την κατανάλωσή του.

Το προβάδισμα που απέκτησαν οι λαοί της Δύσης έναντι των άλλων λαών συνίσταται στο γεγονός ότι δημιούργησαν προ πολλού τις

πολιτικές και θεσμικές συνθήκες που απαιτούνταν για την ομαλή και, σε γενικές γραμμές, αδιάλειπτη πρόοδο της διαδικασίας αποταμίευσης μεγάλης κλίμακας, συσσώρευσης κεφαλαίου και επένδυσης. Έτσι, έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, είχαν ήδη επιτύχει επίπεδο ευημερίας πολύ υψηλότερο από εκείνο φυλών και εθνών που είχαν μικρότερη επιτυχία στην αντικατάσταση των ιδεών του παραγωγικού καπιταλισμού από τις ιδέες του αρπακτικού μιλιταρισμού. Αν αυτοί οι καθυστερημένοι λαοί είχαν αφεθεί χωρίς βοήθεια από ξένο κεφάλαιο, θα χρειάζονταν πολύ περισσότερο χρόνο για να βελτιώσουν τις μεθόδους παραγωγής, μεταφοράς και επικοινωνίας τους.

Είναι αδύνατον να κατανοηθεί η πορεία των παγκόσμιων υποθέσεων και η εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ Δύσης και Ανατολής κατά τους τελευταίους αιώνες, αν δεν κατανοηθεί η σημασία αυτής της μεγάλης κλίμακας μεταφοράς κεφαλαίου. Η Δύση έδωσε στην Ανατολή όχι μόνο τεχνολογικές και θεραπευτικές γνώσεις, αλλά και τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνταν για την άμεση πρακτική εφαρμογή τους. Χάρη στο εισαγόμενο ξένο κεφάλαιο, τα έθνη της Ανατολικής Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής μπόρεσαν να αποκομίσουν νωρίτερα τους καρπούς της σύγχρονης βιομηχανίας. Απαλλάχθηκαν σε κάποιον βαθμό από την ανάγκη να περιορίσουν την κατανάλωσή τους προκειμένου να συσσωρεύσουν επαρκές απόθεμα κεφαλαιουχικών αγαθών.

Αυτή ήταν η πραγματική φύση της υποτιθέμενης εκμετάλλευσης των καθυστερημένων εθνών από τον δυτικό καπιταλισμό, για την οποία θρηνολογούν οι εθνικιστές και οι μαρξιστές τους. Επρόκειτο για γονιμοποίηση των οικονομικώς καθυστερημένων εθνών από τον πλούτο των πιο προηγμένων εθνών.

Τα οφέλη ήταν αμοιβαία. Εκείνο που παρακίνησε τους κεφαλαιούχους της Δύσης να προβούν σε ξένες επενδύσεις ήταν η ζήτηση των εγχώριων καταναλωτών. Οι καταναλωτές ζητούσαν αγαθά που δεν μπορούσαν να παραχθούν καθόλου στο εσωτερικό και μείωση της τιμής αγαθών τα οποία μπορούσαν να παραχθούν εγχωρίως μόνο με αυξανόμενο κόστος. Αν οι καταναλωτές της καπιταλιστικής Δύσης είχαν συμπεριφερθεί διαφορετικά ή αν τα θεσμικά εμπόδια στην εξαγωγή κεφαλαίου είχαν αποδειχθεί ανυπέρβλητα, δεν θα είχε πραγματοποιηθεί καμία εξαγωγή κεφαλαίου. Αντί της οριζόντιας επέκτασης στο εξωτερικό θα είχε υπάρξει μεγαλύτερη διαχρονική εμβάθυνση της εγχώριας παραγωγής.

Δεν αποτελεί έργο της καταλλακτικής, αλλά της ιστορίας, να εξετάσει τις συνέπειες της διεθνοποίησης της κεφαλαιαγοράς, τη λειτουργία της και την τελική της αποσύνθεση, την οποία προκάλεσαν οι πολιτικές απαλλοτρίωσης που υιοθέτησαν οι χώρες υποδοχής. Η καταλλακτική οφείλει μόνο να εξετάσει τις συνέπειες μιας πλουσιότερης ή φτωχότερης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών.

Συγκρίνουμε τις συνθήκες δύο απομονωμένων συστημάτων αγοράς, του Α και του Β. Είναι ίσα ως προς το μέγεθος, τον πληθυσμό, το επίπεδο τεχνολογικής γνώσης και τους φυσικούς πόρους. Διαφέρουν μεταξύ τους μόνο ως προς την προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών, η οποία είναι μεγαλύτερη στο Α απ' ό,τι στο Β. Αυτό συνεπάγεται ότι στο Α χρησιμοποιούνται πολλές παραγωγικές διαδικασίες στις οποίες το προϊόν ανά μονάδα εισροής είναι μεγαλύτερο από ό,τι στις διαδικασίες που χρησιμοποιούνται στο Β. Στο Β δεν μπορεί να εξεταστεί η υιοθέτηση αυτών των διαδικασιών λόγω της συγκριτικής σπανιότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών. Η υιοθέτησή τους θα απαιτούσε περιορισμό της κατανάλωσης. Στο Β, πολλές εργασίες εκτελούνται με χειρωνακτική

εργασία, ενώ στο Α εκτελούνται από μηχανές που εξοικονομούν εργασία. Στο Α παράγονται αγαθά μεγαλύτερης διάρκειας· στο Β πρέπει να αποφεύγεται η παραγωγή τους, μολονότι η αύξηση της διάρκειάς τους επιτυγχάνεται με λιγότερο από αναλογική αύξηση των εισροών. Στο Α η παραγωγικότητα της εργασίας και, κατά συνέπεια, τα μισθολογικά ποσοστά και το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών είναι υψηλότερα απ' ό,τι στο Β.11

Επιμήκυνση της περιόδου πρόνοιας πέρα από την αναμενόμενη διάρκεια της ζωής του δρώντος

Οι αξιολογικές κρίσεις που προσδιορίζουν την επιλογή μεταξύ ικανοποίησης σε εγγύτερες και απώτερες περιόδους του μέλλοντος εκφράζουν παρούσα και όχι μελλοντική αξιολόγηση. Σταθμίζουν τη σημασία που αποδίδεται σήμερα στην ικανοποίηση στο εγγύτερο μέλλον έναντι της σημασίας που αποδίδεται σήμερα στην ικανοποίηση στο απώτερο μέλλον.

Η δυσφορία την οποία ο δρων άνθρωπος επιθυμεί να εξαλείψει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό είναι πάντοτε παρούσα δυσφορία, δηλαδή δυσφορία αισθητή κατά την ίδια τη στιγμή της δράσης, και αναφέρεται πάντοτε σε μελλοντικές συνθήκες. Ο δρων είναι σήμερα δυσαρεστημένος με την αναμενόμενη κατάσταση των πραγμάτων σε διάφορες περιόδους του μέλλοντος και προσπαθεί να τη μεταβάλει μέσω σκόπιμης συμπεριφοράς.

Αν η δράση κατευθύνεται πρωτίστως προς τη βελτίωση της κατάστασης άλλων ανθρώπων και, ως εκ τούτου, αποκαλείται συνήθως αλτρουιστική, η δυσφορία την οποία ο δρων επιθυμεί να εξαλείψει είναι η δική του παρούσα δυσαρέσκεια με την αναμενόμενη κατάσταση των υποθέσεων άλλων ανθρώπων σε διάφορες περιόδους του μέλλοντος.

Μεριμνώντας για άλλους ανθρώπους, επιδιώκει να μετριάσει τη δική του δυσαρέσκεια.

Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο δρων άνθρωπος επιδιώκει συχνά να επιμηκύνει την περίοδο πρόνοιας πέρα από την αναμενόμενη διάρκεια της δικής του ζωής.

Ορισμένες εφαρμογές της θεωρίας της χρονικής προτίμησης

Κάθε μέρος της οικονομικής επιστήμης είναι εκτεθειμένο σε σκόπιμη παραποίηση και παρερμηνεία από ανθρώπους που επιθυμούν να δικαιολογήσουν ή να απολογηθούν για τις εσφαλμένες θεωρίες στις οποίες βασίζονται τα κομματικά τους προγράμματα. Για να αποτραπεί όσο το δυνατόν περισσότερο αυτή η κατάχρηση, φαίνεται σκόπιμο να προστεθούν ορισμένες επεξηγηματικές παρατηρήσεις στην παρουσίαση της θεωρίας της χρονικής προτίμησης.

Υπάρχουν σχολές σκέψης που αρνούνται κατηγορηματικά ότι οι άνθρωποι διαφέρουν ως προς έμφυτα χαρακτηριστικά τα οποία κληρονόμησαν από τους προγόνους τους.12 Κατά την άποψη αυτών των συγγραφέων, η μόνη διαφορά μεταξύ των λευκών ανθρώπων του δυτικού πολιτισμού και των Εσκιμώων είναι ότι οι τελευταίοι έχουν καθυστερήσει στην πορεία τους προς τον σύγχρονο βιομηχανικό πολιτισμό. Αυτή η απλώς χρονική διαφορά μερικών χιλιάδων ετών είναι ασήμαντη σε σύγκριση με τις πολλές εκατοντάδες χιλιάδες έτη που απορρόφησε η εξέλιξη του ανθρώπου από την πιθηκοειδή κατάσταση των προγόνων του έως την κατάσταση του σημερινού *Homo sapiens*. Δεν στηρίζει την υπόθεση ότι επικρατούν φυλετικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων εκπροσώπων της ανθρωπότητας.

Η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη είναι ξένες προς τα ζητήματα που εγείρει αυτή η αντιπαράθεση. Πρέπει, όμως, να λάβουν προφυλακτικά μέτρα ώστε να μην εμπλακούν, εξαιτίας κομματικής εμπάθειας, σε αυτή τη σύγκρουση ανταγωνιστικών ιδεών. Αν όσοι απορρίπτουν φανατικά τα διδάγματα της σύγχρονης γενετικής δεν αγνοούσαν πλήρως την οικονομική επιστήμη, θα επιχειρούσαν ασφαλώς να χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους τη θεωρία της χρονικής προτίμησης. Θα επικαλούνταν το γεγονός ότι η ανωτερότητα των δυτικών εθνών συνίσταται απλώς στο ότι άρχισαν νωρίτερα να αποταμιεύουν και να συσσωρεύουν κεφαλαιουχικά αγαθά. Θα εξηγούσαν αυτή τη χρονική διαφορά με τυχαίους παράγοντες και με τις καλύτερες ευκαιρίες που προσέφερε το περιβάλλον.

Απέναντι σε τέτοιες πιθανές παρερμηνείες πρέπει να τονιστεί ότι το χρονικό προβάδισμα των δυτικών εθνών εξαρτήθηκε από ιδεολογικούς παράγοντες οι οποίοι δεν μπορούν να αναχθούν απλώς στην επίδραση του περιβάλλοντος. Εκείνο που αποκαλείται ανθρώπινος πολιτισμός αποτέλεσε έως σήμερα πρόοδο από τη συνεργασία δυνάμει ηγεμονικών δεσμών προς τη συνεργασία δυνάμει συμβατικών δεσμών. Ενώ, όμως, πολλές φυλές και πολλοί λαοί καθηλώθηκαν σε πρώιμο στάδιο αυτής της εξέλιξης, άλλοι συνέχισαν να προοδεύουν.

Η υπεροχή των δυτικών εθνών συνίστατο στο ότι κατόρθωσαν καλύτερα από την υπόλοιπη ανθρωπότητα να συγκρατήσουν το πνεύμα του αρπακτικού μιλιταρισμού και, κατ' αυτόν τον τρόπο, δημιούργησαν τους κοινωνικούς θεσμούς που απαιτούνταν για αποταμίευση και επένδυση σε μεγαλύτερη κλίμακα. Ακόμη και ο Marx δεν αμφισβήτησε ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία και η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής αποτέλεσαν απαραίτητα στάδια της προόδου από την ένδεια του πρωτόγονου ανθρώπου προς τις περισσότερο ικανοποιητικές

συνθήκες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής του δέκατου ένατου αιώνα.

Εκείνο που έλειπε από τις Ανατολικές Ινδίες, την Κίνα, την Ιαπωνία και τις μουσουλμανικές χώρες ήταν θεσμοί που θα διασφάλιζαν τα δικαιώματα του ατόμου. Η αυθαίρετη διοίκηση των πασάδων, των καδήδων, των ραγιάδων, των μανδαρίνων και των νταΐμιο δεν ευνοούσε τη μεγάλης κλίμακας συσσώρευση κεφαλαίου. Οι νομικές εγγυήσεις που προστάτευαν αποτελεσματικά το άτομο από την απαλλοτρίωση και τη δήμευση αποτέλεσαν τα θεμέλια πάνω στα οποία άνθησε η πρωτοφανής οικονομική πρόοδος της Δύσης. Οι νόμοι αυτοί δεν αποτέλεσαν απόρροια της τύχης, ιστορικών συμπτώσεων ή του γεωγραφικού περιβάλλοντος. Αποτέλεσαν προϊόν του λόγου.

Δεν γνωρίζουμε ποια πορεία θα είχε ακολουθήσει η ιστορία της Ασίας και της Αφρικής αν οι λαοί αυτοί είχαν αφεθεί μόνοι. Εκείνο που συνέβη ήταν ότι ορισμένοι από αυτούς υποβλήθηκαν σε ευρωπαϊκή κυριαρχία, ενώ άλλοι —όπως η Κίνα και η Ιαπωνία— εξαναγκάστηκαν, μέσω της επίδειξης ναυτικής ισχύος, να ανοίξουν τα σύνορά τους. Τα επιτεύγματα της δυτικής εκβιομηχάνισης περιήλθαν σε αυτούς από το εξωτερικό. Ήταν πρόθυμοι να επωφεληθούν από το ξένο κεφάλαιο που τους δανείστηκε και επενδύθηκε στις επικράτειές τους. Υπήρξαν, όμως, μάλλον αργοί στην αποδοχή των ιδεολογιών από τις οποίες είχε προέλθει η σύγχρονη εκβιομηχάνιση. Η αφομοίωσή τους προς τους δυτικούς τρόπους ζωής είναι επιφανειακή.

Βρισκόμαστε εν μέσω μιας επαναστατικής διαδικασίας που πολύ σύντομα θα εξαλείψει όλες τις μορφές αποικιοκρατίας. Η επανάσταση αυτή δεν περιορίζεται στις χώρες που υπάγονταν στη βρετανική, τη γαλλική και την ολλανδική κυριαρχία. Ακόμη και έθνη που είχαν επωφεληθεί από το ξένο κεφάλαιο χωρίς οποιαδήποτε παραβίαση της

πολιτικής τους κυριαρχίας επιδιώκουν να αποτινάξουν αυτό που αποκαλούν ζυγό των ξένων κεφαλαιούχων. Απαλλοτριώνουν τους αλλοδαπούς με διάφορα μέσα: φορολογικές διακρίσεις, αποκήρυξη χρεών, απροκάλυπτη δήμευση και συναλλαγματικούς περιορισμούς. Βρισκόμαστε στις παραμονές της πλήρους αποσύνθεσης της διεθνούς κεφαλαιαγοράς. Οι οικονομικές συνέπειες αυτού του γεγονότος είναι προφανείς· οι πολιτικές του επιπτώσεις είναι απρόβλεπτες.

Για να εκτιμηθούν οι πολιτικές συνέπειες της αποσύνθεσης της διεθνούς κεφαλαιαγοράς, είναι αναγκαίο να θυμηθούμε ποιες επιδράσεις επέφερε η διεθνοποίησή της. Υπό τις συνθήκες του ύστερου δέκατου ένατου αιώνα δεν είχε σημασία αν ένα έθνος διέθετε την ετοιμότητα και το απαιτούμενο κεφάλαιο για να αξιοποιήσει επαρκώς τους φυσικούς πόρους της επικράτειάς του. Υπήρχε στην πράξη ελεύθερη πρόσβαση όλων στον φυσικό πλούτο κάθε περιοχής. Κατά την αναζήτηση των επωφελέστερων επενδυτικών ευκαιριών, οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματικοί πρωτοπόροι δεν αναχαιτίζονταν από τα εθνικά σύνορα. Ως προς τις επενδύσεις που απέβλεπαν στην καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των γνωστών φυσικών πόρων, το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας της Γης μπορούσε να θεωρηθεί ενταγμένο σε ένα ενιαίο παγκόσμιο σύστημα αγοράς.

Είναι αλήθεια ότι αυτό το αποτέλεσμα επιτεύχθηκε σε ορισμένες περιοχές, όπως οι βρετανικές και οι ολλανδικές Ανατολικές Ινδίες και η Μαλαισία, μόνο μέσω αποικιακών καθεστώτων, και ότι οι αυτόχθονες κυβερνήσεις αυτών των εδαφών πιθανότατα δεν θα είχαν δημιουργήσει το θεσμικό πλαίσιο που ήταν απαραίτητο για την εισαγωγή κεφαλαίου. Η Ανατολική και η Νότια Ευρώπη, όμως, καθώς και το δυτικό ημισφαίριο, είχαν ενταχθεί με δική τους βούληση στην κοινότητα της διεθνούς κεφαλαιαγοράς.

Οι μαρξιστές επιδίωκαν να ενοχοποιήσουν τα ξένα δάνεια και τις ξένες επενδύσεις για τη φιλοπόλεμη διάθεση, τις κατακτήσεις και την αποικιακή επέκταση. Στην πραγματικότητα, η διεθνοποίηση της κεφαλαιαγοράς, μαζί με το ελεύθερο εμπόριο και την ελευθερία της μετανάστευσης, συνέβαλε στην εξάλειψη των οικονομικών κινήτρων του πολέμου και της κατάκτησης. Δεν είχε πλέον σημασία για έναν άνθρωπο πού χαράσσονταν τα πολιτικά σύνορα της χώρας του. Ο επιχειρηματίας και ο επενδυτής δεν αναχαιτίζονταν από αυτά. Ακριβώς τα έθνη που, κατά την εποχή πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, κατείχαν την πρωτεύουσα θέση στον εξωτερικό δανεισμό και στις ξένες επενδύσεις ήταν προσηλωμένα στις ιδέες του φιλειρηνικού, «παρακμιακού» φιλελευθερισμού. Από τα κυριότερα επιτιθέμενα έθνη, η Ρωσία, η Ιταλία και η Ιαπωνία δεν εξήγαν κεφάλαιο· χρειάζονταν οι ίδιες ξένο κεφάλαιο για την ανάπτυξη των φυσικών τους πόρων. Οι ιμπεριαλιστικές περιπέτειες της Γερμανίας δεν υποστηρίχθηκαν από τις μεγάλες επιχειρήσεις και τον χρηματοπιστωτικό της τομέα.13

Η εξαφάνιση της διεθνούς κεφαλαιαγοράς μεταβάλλει πλήρως τις συνθήκες. Καταργεί την ελεύθερη πρόσβαση στους φυσικούς πόρους. Αν κάποια από τις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις των οικονομικώς καθυστερημένων εθνών δεν διαθέτει το κεφάλαιο που απαιτείται για την αξιοποίηση των φυσικών της πόρων, δεν θα υπάρχει κανένα μέσο θεραπείας αυτής της κατάστασης. Αν το σύστημα αυτό είχε υιοθετηθεί πριν από εκατό χρόνια, θα ήταν αδύνατη η εκμετάλλευση των πετρελαιοπηγών του Μεξικού, της Βενεζουέλας και του Ιράν, η δημιουργία των φυτειών καουτσούκ στη Μαλαισία ή η ανάπτυξη της παραγωγής μπανάνας στην Κεντρική Αμερική.

Είναι απατηλό να υποτίθεται ότι τα προηγμένα έθνη θα αποδέχονται επ' αόριστον μια τέτοια κατάσταση πραγμάτων. Θα καταφύγουν στη

μόνη μέθοδο που θα τους παρέχει πρόσβαση στις πρώτες ύλες τις οποίες χρειάζονται επιτακτικά· θα καταφύγουν στην κατάκτηση. Ο πόλεμος αποτελεί την εναλλακτική λύση έναντι της ελευθερίας των ξένων επενδύσεων, όπως αυτή πραγματωνόταν μέσω της διεθνούς κεφαλαιαγοράς.

Η εισροή ξένου κεφαλαίου δεν έβλαφε τα έθνη υποδοχής. Το ευρωπαϊκό κεφάλαιο ήταν εκείνο που επιτάχυνε σημαντικά τη θαυμαστή οικονομική εξέλιξη των Ηνωμένων Πολιτειών και των βρετανικών Κτήσεων. Χάρη στο ξένο κεφάλαιο, οι χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας διαθέτουν σήμερα εγκαταστάσεις παραγωγής και μεταφοράς τις οποίες θα στερούνταν επί πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα αν δεν είχαν λάβει αυτή τη βοήθεια. Τα πραγματικά μισθολογικά ποσοστά και οι γεωργικές αποδόσεις είναι σήμερα υψηλότερα σε αυτές τις περιοχές απ' ό,τι θα ήταν χωρίς το ξένο κεφάλαιο. Το γεγονός και μόνο ότι σχεδόν όλα τα έθνη ζητούν σήμερα επιτακτικά «ξένη βοήθεια» καταρρίπτει τους μύθους των μαρξιστών και των εθνικιστών.

Ωστόσο, η απλή επιθυμία για εισαγόμενα κεφαλαιουχικά αγαθά δεν αναβιώνει τη διεθνή κεφαλαιαγορά. Οι επενδύσεις και ο δανεισμός στο εξωτερικό είναι δυνατά μόνο αν τα έθνη υποδοχής είναι ανεπιφύλακτα και ειλικρινά προσηλωμένα στην αρχή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και δεν σχεδιάζουν να απαλλοτριώσουν τους ξένους κεφαλαιούχους σε μεταγενέστερη ημερομηνία. Αυτές ακριβώς οι απαλλοτριώσεις κατέστρεφαν τη διεθνή κεφαλαιαγορά.

Τα διακυβερνητικά δάνεια δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη λειτουργία μιας διεθνούς κεφαλαιαγοράς. Αν χορηγούνται με επιχειρηματικούς όρους, προϋποθέτουν, όπως και τα ιδιωτικά δάνεια, την πλήρη αναγνώριση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Αν χορηγούνται, όπως συνήθως συμβαίνει, ως ουσιαστικές επιδοτήσεις χωρίς καμία

μέριμνα για την αποπληρωμή του κεφαλαίου και του τόκου, επιβάλλουν περιορισμούς στην κυριαρχία του οφειλέτη-έθνους. Στην πραγματικότητα, τέτοια «δάνεια» αποτελούν ως επί το πλείστον το τίμημα που καταβάλλεται για στρατιωτική βοήθεια σε μελλοντικούς πολέμους. Τέτοιες στρατιωτικές εκτιμήσεις διαδραμάτιζαν ήδη σημαντικό ρόλο κατά τα έτη στα οποία οι ευρωπαϊκές δυνάμεις προετοίμαζαν τους μεγάλους πολέμους της εποχής μας. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα προσέφεραν τα τεράστια ποσά που οι Γάλλοι κεφαλαιούχοι, υπό την έντονη πίεση της κυβέρνησης της Τρίτης Δημοκρατίας, δάνεισαν στην Αυτοκρατορική Ρωσία. Οι τσάροι χρησιμοποίησαν το δανεισμένο κεφάλαιο για εξοπλισμούς και όχι για τη βελτίωση του ρωσικού παραγωγικού μηχανισμού.

8. Πρβλ. F. A. Hayek, *The Pure Theory of Capital*, Λονδίνο, 1941, σ. 48. Είναι πράγματι ατυχές να αποδίδονται εθνικές ονομασίες σε ορισμένες κατευθύνσεις σκέψης. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Hayek, σ. 47, σημ. 1, οι κλασικοί Άγγλοι οικονομολόγοι από τον Ricardo και μετά, και ιδίως ο J. S. Mill —ο τελευταίος πιθανώς εν μέρει υπό την επίδραση του J. Rae—, ήταν από ορισμένες απόψεις περισσότερο «Αυστριακοί» από τους νεότερους αγγλοσάξονες διαδόχους τους.

9. Πρβλ. W. S. Jevons, *The Theory of Political Economy*, 4η έκδ., Λονδίνο, 1924, σσ. 224–229.

10. Αυτό συνεπάγεται επίσης ισότητα ως προς την ποσότητα των διαθέσιμων δεδομένων από τη φύση συντελεστών.

11.Πρβλ. John Bates Clark, *Essentials of Economic Theory*, Νέα Υόρκη, 1907, σσ. 133 επ.

12.Για τη μαρξιστική επίθεση κατά της γενετικής, πρβλ. T. D. Lysenko, *Heredity and Variability*, Νέα Υόρκη, 1945. Κριτική αποτίμηση της αντιπαράθεσης παρέχει ο J. R. Baker, *Science and the Planned State*, Νέα Υόρκη, 1945, σσ. 71–76.

13.Πρβλ. Mises, *Omnipotent Government*, New Haven, 1944, σ. 99, καθώς και τα έργα που παρατίθενται εκεί.

5. Η μετατρεψιμότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών

Τα κεφαλαιουχικά αγαθά αποτελούν ενδιάμεσα στάδια στην πορεία προς έναν συγκεκριμένο σκοπό. Αν, κατά τη διάρκεια της περιόδου παραγωγής, μεταβληθεί ο σκοπός, δεν είναι πάντοτε δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τα ήδη διαθέσιμα ενδιάμεσα προϊόντα για την επιδίωξη του νέου σκοπού. Ορισμένα κεφαλαιουχικά αγαθά ενδέχεται να καταστούν εντελώς άχρηστα, και κάθε δαπάνη που πραγματοποιήθηκε για την παραγωγή τους εμφανίζεται πλέον ως σπατάλη. Άλλα κεφαλαιουχικά αγαθά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για το νέο εγχείρημα, αλλά μόνο αφού υποβληθούν σε διαδικασία προσαρμογής· το κόστος αυτής της μετατροπής θα μπορούσε να είχε εξοικονομηθεί αν ο νέος σκοπός είχε επιδιωχθεί εξαρχής.

Μια τρίτη ομάδα κεφαλαιουχικών αγαθών μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη νέα διαδικασία χωρίς καμία μετατροπή· αν, όμως, ήταν γνωστό κατά τον χρόνο παραγωγής τους ότι θα χρησιμοποιούνταν με τον νέο τρόπο, θα ήταν δυνατόν να κατασκευαστούν με μικρότερο κόστος άλλα αγαθά ικανά να παράσχουν την ίδια υπηρεσία. Τέλος, υπάρχουν και κεφαλαιουχικά αγαθά τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν εξίσου καλά τόσο για το νέο όσο και για το αρχικό εγχείρημα.

Δεν θα ήταν σχεδόν αναγκαίο να αναφερθούν αυτά τα προφανή γεγονότα, αν δεν ήταν ουσιώδη για την αναίρεση διαδεδομένων παρανοήσεων. Δεν υπάρχει αφηρημένο ή ιδεώδες κεφάλαιο που να υφίσταται ανεξάρτητα από συγκεκριμένα κεφαλαιουχικά αγαθά. Αν παραβλέψουμε τον ρόλο που διαδραματίζουν τα χρηματικά υπόλοιπα στη σύνθεση του κεφαλαίου —θα εξετάσουμε το πρόβλημα αυτό σε μεταγενέστερη ενότητα—, πρέπει να αντιληφθούμε ότι το κεφάλαιο ενσωματώνεται πάντοτε σε συγκεκριμένα κεφαλαιουχικά αγαθά και επηρεάζεται από οτιδήποτε συμβαίνει σε αυτά.

Η αξία ενός ποσού κεφαλαίου παράγεται από την αξία των κεφαλαιουχικών αγαθών στα οποία αυτό ενσωματώνεται. Το χρηματικό ισοδύναμο ενός ποσού κεφαλαίου είναι το άθροισμα των χρηματικών ισοδυνάμων του συνόλου των κεφαλαιουχικών αγαθών στα οποία αναφέρεται κανείς όταν μιλά αφηρημένα για κεφάλαιο. Δεν υπάρχει τίποτε που θα μπορούσε να αποκληθεί «ελεύθερο» κεφάλαιο. Το κεφάλαιο έχει πάντοτε τη μορφή συγκεκριμένων κεφαλαιουχικών αγαθών. Αυτά τα κεφαλαιουχικά αγαθά είναι περισσότερο κατάλληλα για ορισμένους σκοπούς, λιγότερο κατάλληλα για άλλους και εντελώς άχρηστα για κάποιους άλλους σκοπούς.

Επομένως, κάθε μονάδα κεφαλαίου αποτελεί, κατά τον έναν ή τον άλλον τρόπο, πάγιο κεφάλαιο, δηλαδή κεφάλαιο αφιερωμένο σε

συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες. Η διάκριση του επιχειρηματία μεταξύ πάγιου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου είναι διαφορά βαθμού και όχι είδους. Ό,τι ισχύει για το πάγιο κεφάλαιο ισχύει επίσης —μολονότι σε μικρότερο βαθμό— για το κυκλοφορούν κεφάλαιο. Όλα τα κεφαλαιουχικά αγαθά έχουν περισσότερο ή λιγότερο ειδικό χαρακτήρα. Βεβαίως, για πολλά από αυτά είναι μάλλον απίθανο μια μεταβολή των αναγκών και των σχεδίων να τα καταστήσει εντελώς άχρηστα.

Όσο περισσότερο μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία προσεγγίζει τον τελικό της σκοπό, τόσο στενότερος γίνεται ο δεσμός μεταξύ των ενδιάμεσων προϊόντων της και του επιδιωκόμενου σκοπού. Ο σίδηρος έχει λιγότερο ειδικό χαρακτήρα από τους σιδηροσωλήνες και οι σιδηροσωλήνες λιγότερο ειδικό χαρακτήρα από τα σιδερένια εξαρτήματα μηχανών. Κατά κανόνα, η μετατροπή μιας παραγωγικής διαδικασίας καθίσταται δυσχερέστερη όσο περισσότερο έχει προχωρήσει η διαδικασία και όσο περισσότερο έχει πλησιάσει στην ολοκλήρωσή της, δηλαδή στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών.

Εξετάζοντας τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου από τις απαρχές της, μπορεί κανείς εύκολα να αντιληφθεί ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρχει ελεύθερο κεφάλαιο. Υπάρχει μόνο κεφάλαιο ενσωματωμένο σε αγαθά περισσότερο ή λιγότερο ειδικού χαρακτήρα. Όταν μεταβάλλονται οι ανάγκες ή οι αντιλήψεις σχετικά με τις μεθόδους ικανοποίησής τους, μεταβάλλεται αναλόγως και η αξία των κεφαλαιουχικών αγαθών. Πρόσθετα κεφαλαιουχικά αγαθά μπορούν να εμφανιστούν μόνο αν η κατανάλωση υπολείπεται της τρέχουσας παραγωγής. Το πρόσθετο κεφάλαιο ενσωματώνεται σε συγκεκριμένα κεφαλαιουχικά αγαθά ήδη από τη στιγμή της εμφάνισής του. Τα αγαθά αυτά έπρεπε να παραχθούν προτού μπορέσουν —ως πλεόνασμα της

παραγωγής έναντι της κατανάλωσης— να καταστούν κεφαλαιουχικά αγαθά.

Ο ρόλος που διαδραματίζει η παρεμβολή του χρήματος στην αλληλουχία αυτών των γεγονότων θα εξεταστεί αργότερα. Εδώ χρειάζεται μόνο να αναγνωρίσουμε ότι ακόμη και ο κεφαλαιούχος του οποίου ολόκληρο το κεφάλαιο συνίσταται σε χρήμα και χρηματικές απαιτήσεις δεν κατέχει ελεύθερο κεφάλαιο. Τα κεφάλαιά του είναι δεσμευμένα σε χρηματική μορφή. Επηρεάζονται από τις μεταβολές της αγοραστικής δύναμης του χρήματος και —στον βαθμό που έχουν επενδυθεί σε απαιτήσεις επί ορισμένων χρηματικών ποσών— και από τις μεταβολές της φερεγγυότητας του οφειλέτη.

Είναι σκόπιμο να αντικατασταθεί η παραπλανητική διάκριση μεταξύ πάγιου και ελεύθερου ή κυκλοφορούντος κεφαλαίου από την έννοια της μετατρεψιμότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών. Μετατρεψιμότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών είναι η δυνατότητα προσαρμογής της χρήσης τους σε μια μεταβολή των δεδομένων της παραγωγής. Η μετατρεψιμότητα είναι διαβαθμισμένη. Δεν είναι ποτέ τέλεια, δηλαδή δεν υφίσταται ως προς όλες τις δυνατές μεταβολές των δεδομένων. Στην περίπτωση των απολύτως ειδικών συντελεστών απουσιάζει πλήρως.

Εφόσον η μετατροπή των κεφαλαιουχικών αγαθών από την αρχικώς σχεδιασμένη χρήση σε άλλες χρήσεις καθίσταται αναγκαία λόγω της εμφάνισης απρόβλεπτων μεταβολών στα δεδομένα, είναι αδύνατον να γίνεται λόγος για μετατρεψιμότητα εν γένει χωρίς αναφορά σε μεταβολές των δεδομένων που έχουν ήδη επέλθει ή αναμένονται. Μια ριζική μεταβολή των δεδομένων θα μπορούσε να καταστήσει κεφαλαιουχικά αγαθά, τα οποία προηγουμένως θεωρούνταν ευχερώς

μετατρέψιμα, είτε εντελώς μη μετατρέψιμα είτε μετατρέψιμα μόνο με μεγάλη δυσκολία.

Είναι προφανές ότι, στην πράξη, το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας διαδραματίζει σημαντικότερο ρόλο στην περίπτωση αγαθών των οποίων η χρησιμότητα συνίσταται στην παροχή σειράς υπηρεσιών κατά τη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου απ' ό,τι στην περίπτωση κεφαλαιουχικών αγαθών των οποίων η χρησιμότητα εξαντλείται με την παροχή μίας μόνο υπηρεσίας στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας. Η αχρησιμοποίητη δυναμικότητα εργοστασίων και μεταφορικών εγκαταστάσεων, καθώς και η απόσυρση εξοπλισμού ο οποίος, σύμφωνα με τα σχέδια που καθοδήγησαν την παραγωγή του, προοριζόταν για μακρόχρονη χρήση, έχουν μεγαλύτερη σημασία από την απόρριψη υφασμάτων και ενδυμάτων που έπαψαν να είναι της μόδας ή φυσικώς φθαρτών αγαθών.

Το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας αποτελεί ιδιαιτέρως πρόβλημα του κεφαλαίου και των κεφαλαιουχικών αγαθών μόνο στον βαθμό που η λογιστική του κεφαλαίου το καθιστά ιδιαιτέρως ορατό ως προς τα κεφαλαιουχικά αγαθά. Ουσιαστικά, αποτελεί φαινόμενο που εμφανίζεται και στην περίπτωση των καταναλωτικών αγαθών τα οποία απέκτησε ένα άτομο για προσωπική χρήση και κατανάλωση. Αν μεταβληθούν οι συνθήκες που οδήγησαν στην απόκτησή τους, το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας καθίσταται επίκαιρο και γι' αυτά.

Οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματίες, υπό την ιδιότητά τους ως ιδιοκτητών κεφαλαίου, δεν είναι ποτέ απολύτως ελεύθεροι· δεν βρίσκονται ποτέ στην παραμονή της πρώτης απόφασης και πράξης που θα τους δεσμεύσει. Είναι πάντοτε ήδη δεσμευμένοι κατά τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Τα κεφάλαιά τους δεν βρίσκονται εκτός της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, αλλά είναι επενδεδυμένα σε συγκεκριμένους

κλάδους. Αν κατέχουν χρηματικά διαθέσιμα, αυτά αποτελούν, ανάλογα με την κατάσταση της αγοράς, είτε συνετή είτε ασύνετη «επένδυση»· αποτελούν, όμως, πάντοτε επένδυση. Είτε άφησαν να παρέλθει η κατάλληλη στιγμή για την αγορά συγκεκριμένων συντελεστών παραγωγής, τους οποίους πρέπει αργά ή γρήγορα να αγοράσουν, είτε η κατάλληλη στιγμή για την αγορά δεν έχει ακόμη έλθει. Στην πρώτη περίπτωση η διακράτηση χρηματικών διαθεσίμων είναι ασύνετη· έχασαν μια ευκαιρία. Στη δεύτερη περίπτωση η επιλογή τους ήταν ορθή.

Όταν οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματίες δαπανούν χρήματα για την αγορά συγκεκριμένων συντελεστών παραγωγής, αξιολογούν τα αγαθά αποκλειστικά από τη σκοπιά της αναμενόμενης μελλοντικής κατάστασης της αγοράς. Καταβάλλουν τιμές προσαρμοσμένες στις μελλοντικές συνθήκες, όπως τις αποτιμούν οι ίδιοι σήμερα. Τα σφάλματα που διαπράχθηκαν κατά το παρελθόν στην παραγωγή των κεφαλαιουχικών αγαθών τα οποία είναι σήμερα διαθέσιμα δεν επιβαρύνουν τον αγοραστή· η επίπτωσή τους βαρύνει εξ ολοκλήρου τον πωλητή.

Υπό αυτή την έννοια, ο επιχειρηματίας ο οποίος αγοράζει έναντι χρήματος κεφαλαιουχικά αγαθά για μελλοντική παραγωγή διαγράφει το παρελθόν. Τα επιχειρηματικά του εγχειρήματα δεν επηρεάζονται από μεταβολές που επήλθαν κατά το παρελθόν στην αξιολόγηση και στις τιμές των συντελεστών παραγωγής που αποκτά. Μόνο υπό αυτή την έννοια μπορεί να λεχθεί ότι ο κάτοχος άμεσα διαθέσιμου χρήματος διαθέτει ρευστά κεφάλαια και είναι ελεύθερος.

6. Η επίδραση του παρελθόντος στη δράση

Όσο περισσότερο προχωρεί η συσσώρευση κεφαλαιουχικών αγαθών, τόσο μεγαλύτερη σημασία αποκτά το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας. Οι πρωτόγονες μέθοδοι των γεωργών και των τεχνιτών παλαιότερων εποχών μπορούσαν να προσαρμοστούν σε νέα έργα ευκολότερα απ' ό,τι οι σύγχρονες καπιταλιστικές μέθοδοι. Εντούτοις, ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι ακριβώς εκείνος που βρίσκεται αντιμέτωπος με ταχείες μεταβολές των συνθηκών. Οι μεταβολές στην τεχνολογική γνώση και στη ζήτηση των καταναλωτών, οι οποίες στην εποχή μας επέρχονται καθημερινά, καθιστούν παρωχημένα πολλά από τα σχέδια που κατευθύνουν την πορεία της παραγωγής και εγείρουν το ερώτημα αν πρέπει ή όχι να συνεχιστεί η πορεία που έχει ήδη αρχίσει.

Το πνεύμα της ριζικής καινοτομίας μπορεί να κυριεύσει τους ανθρώπους, να υπερνικήσει τα ανασταλτικά εμπόδια της νωθρότητας και της αδράνειας, να παρακινήσει τους οκνηρούς δούλους της συνήθειας σε ριζική αναθεώρηση των παραδοσιακών αξιολογήσεων και

να τους ωθήσει επιτακτικά να ακολουθήσουν νέες οδούς που οδηγούν σε νέους σκοπούς. Οι δογματικοί μπορεί να προσπαθούν να λησμονήσουν ότι, σε όλες τις επιδιώξεις μας, είμαστε οι κληρονόμοι των πατέρων μας και ότι ο πολιτισμός μας, ως προϊόν μακράς εξέλιξης, δεν μπορεί να μετασχηματιστεί μονομιάς. Όσο ισχυρή και αν είναι, όμως, η ροπή προς την καινοτομία, περιορίζεται από έναν παράγοντα που εξαναγκάζει τους ανθρώπους να μην αποκλίνουν υπερβολικά βιαστικά από την πορεία την οποία επέλεξαν οι πρόγονοί τους.

Κάθε υλικός πλούτος αποτελεί κατάλοιπο παρελθουσών δραστηριοτήτων και ενσωματώνεται σε συγκεκριμένα κεφαλαιουχικά αγαθά περιορισμένης μετατρεψιμότητας. Τα συσσωρευμένα κεφαλαιουχικά αγαθά κατευθύνουν τις πράξεις των ζώντων προς κατευθύνσεις τις οποίες αυτοί δεν θα είχαν επιλέξει, αν η διακριτική τους ευχέρεια δεν περιοριζόταν από δεσμευτικές ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν. Η επιλογή των σκοπών και των μέσων για την επίτευξή τους επηρεάζεται από το παρελθόν. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά αποτελούν συντηρητικό στοιχείο. Μας εξαναγκάζουν να προσαρμόζουμε τις πράξεις μας στις συνθήκες που δημιούργησαν η δική μας συμπεριφορά κατά το παρελθόν και η σκέψη, οι επιλογές και οι πράξεις γενεών που έχουν παρέλθει.

Μπορούμε να φανταστούμε πώς θα ήταν τα πράγματα αν, διαθέτοντας τις σημερινές μας γνώσεις για τους φυσικούς πόρους, τη γεωγραφία, την τεχνολογία και την υγιεινή, είχαμε οργανώσει αναλόγως όλες τις παραγωγικές διαδικασίες και είχαμε κατασκευάσει όλα τα κεφαλαιουχικά αγαθά. Θα είχαμε εγκαταστήσει τα κέντρα παραγωγής σε διαφορετικούς τόπους. Θα είχαμε κατανείμει διαφορετικά τον πληθυσμό στην επιφάνεια της Γης. Ορισμένες περιοχές που σήμερα είναι πυκνοκατοικημένες και γεμάτες εργοστάσια και γεωργικές

εκμεταλλεύσεις θα ήταν λιγότερο κατοικημένες. Σε άλλες περιοχές θα είχαμε συγκεντρώσει περισσότερους ανθρώπους, περισσότερα εργαστήρια και περισσότερες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Όλες οι εγκαταστάσεις θα ήταν εξοπλισμένες με τις αποδοτικότερες μηχανές και τα αποδοτικότερα εργαλεία. Καθεμία θα είχε το μέγεθος που απαιτείται για την οικονομικότερη αξιοποίηση της παραγωγικής της δυναμικότητας. Στον κόσμο του τέλειου σχεδιασμού μας δεν θα υπήρχαν τεχνολογική καθυστέρηση, αχρησιμοποίητη παραγωγική δυναμικότητα ούτε δυνάμενες να αποφευχθούν μετακινήσεις ανθρώπων ή μεταφορές αγαθών. Η παραγωγικότητα της ανθρώπινης προσπάθειας θα υπερέβαινε κατά πολύ εκείνη που επικρατεί στην πραγματική, ατελή κατάστασή μας.

Τα συγγράμματα των σοσιαλιστών βρίθουν τέτοιων ουτοπικών φαντασιώσεων. Είτε αυτοαποκαλούνται μαρξιστές ή μη μαρξιστές σοσιαλιστές είτε τεχνοκράτες ή απλώς σχεδιαστές, όλοι τους επιθυμούν διακαώς να μας δείξουν πόσο παράλογα είναι οργανωμένα τα πράγματα στην πραγματικότητα και πόσο ευτυχισμένοι θα μπορούσαν να ζουν οι άνθρωποι, αν παραχωρούσαν στους μεταρρυθμιστές δικτατορικές εξουσίες. Ισχυρίζονται ότι μόνο η ανεπάρκεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εμποδίζει την ανθρωπότητα να απολαύσει όλες τις ανέσεις που θα μπορούσαν να παραχθούν υπό το σύγχρονο επίπεδο της τεχνολογικής γνώσης.

Το θεμελιώδες σφάλμα αυτού του ορθολογιστικού ρομαντισμού έγκειται στην παρανόηση του χαρακτήρα και της σπανιότητας των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών. Τα ενδιάμεσα προϊόντα που είναι σήμερα διαθέσιμα κατασκευάστηκαν στο παρελθόν από τους προγόνους μας και από εμάς τους ίδιους. Τα σχέδια που κατεύθυναν την παραγωγή τους αποτελούσαν απόρροια των αντιλήψεων που επικρατούσαν τότε

σχετικά με τους σκοπούς και τις τεχνολογικές διαδικασίες. Αν εξετάζουμε το ενδεχόμενο να επιδιώξουμε διαφορετικούς σκοπούς και να επιλέξουμε διαφορετικές μεθόδους παραγωγής, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια εναλλακτική επιλογή. Πρέπει είτε να αφήσουμε αχρησιμοποίητο μεγάλο μέρος των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών και να αρχίσουμε εκ νέου την παραγωγή σύγχρονου εξοπλισμού είτε να προσαρμόσουμε, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, τις παραγωγικές μας διαδικασίες στον ειδικό χαρακτήρα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών.

Η επιλογή ανήκει, όπως πάντοτε στην οικονομία της αγοράς, στους καταναλωτές. Η συμπεριφορά τους, όταν αγοράζουν ή απέχουν από την αγορά, κρίνει το ζήτημα. Επιλέγοντας μεταξύ παλαιών κατοικιών και νέων, εξοπλισμένων με όλες τις ανέσεις, μεταξύ σιδηροδρόμου και αυτοκινήτου, μεταξύ φωταερίου και ηλεκτρικού φωτισμού, μεταξύ βαμβακερών προϊόντων και προϊόντων από τεχνητό μετάξι, μεταξύ μεταξωτών και νάιλον καλτσών, επιλέγουν εμμέσως μεταξύ της συνέχισης της χρήσης κεφαλαιουχικών αγαθών που είχαν συσσωρευθεί προηγουμένως και της απόσυρσής τους. Όταν ένα παλαιό κτίριο, το οποίο θα μπορούσε να εξακολουθήσει να κατοικείται επί πολλά έτη, δεν κατεδαφίζεται πρόωρα και δεν αντικαθίσταται από μια σύγχρονη κατοικία, επειδή οι ένοικοι δεν είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν υψηλότερα μισθώματα και προτιμούν να ικανοποιήσουν άλλες ανάγκες αντί να κατοικούν σε πιο άνετα σπίτια, καθίσταται προφανές πώς η παρούσα κατανάλωση επηρεάζεται από τις συνθήκες του παρελθόντος.

Το γεγονός ότι δεν εφαρμόζεται αμέσως κάθε τεχνολογική βελτίωση σε ολόκληρο το πεδίο της παραγωγής δεν είναι περισσότερο αξιοσημείωτο από το γεγονός ότι δεν απορρίπτουν όλοι το παλαιό τους αυτοκίνητο ή τα παλαιά τους ενδύματα μόλις κυκλοφορήσει ένα

καλύτερο αυτοκίνητο ή καταστούν της μόδας νέα σχέδια. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η συμπεριφορά των ανθρώπων προσδιορίζεται από τη σπανιότητα των διαθέσιμων αγαθών.

Κατασκευάζεται μια νέα μηχανή, αποδοτικότερη από όσες χρησιμοποιούνταν προηγουμένως. Το αν οι παραγωγικές μονάδες που είναι εξοπλισμένες με τις παλαιές, λιγότερο αποδοτικές μηχανές θα τις αποσύρουν, μολονότι αυτές εξακολουθούν να είναι χρησιμοποιήσιμες, και θα τις αντικαταστήσουν με το νέο υπόδειγμα εξαρτάται από τον βαθμό υπεροχής της νέας μηχανής. Η απόσυρση του παλαιού εξοπλισμού είναι οικονομικώς εύλογη μόνο αν η υπεροχή αυτή είναι αρκετά μεγάλη ώστε να αντισταθμίζει την απαιτούμενη πρόσθετη δαπάνη.

Έστω p η τιμή της νέας μηχανής, q η τιμή που μπορεί να επιτευχθεί από την πώληση της παλαιάς μηχανής ως παλιοσίδερου, a το κόστος παραγωγής μίας μονάδας προϊόντος με την παλαιά μηχανή και b το κόστος παραγωγής μίας μονάδας προϊόντος με τη νέα μηχανή, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το κόστος αγοράς της. Ας υποθέσουμε περαιτέρω ότι η υπεροχή της νέας μηχανής συνίσταται αποκλειστικά στην καλύτερη αξιοποίηση της χρησιμοποιούμενης πρώτης ύλης και εργασίας και όχι στην παραγωγή μεγαλύτερης ποσότητας προϊόντων, με αποτέλεσμα η ετήσια παραγωγή z να παραμένει αμετάβλητη. Τότε η αντικατάσταση της παλαιάς μηχανής από τη νέα είναι επωφελής, αν η απόδοση είναι αρκετά μεγάλη ώστε να καλύψει τη δαπάνη $p - q$. Μπορούμε να παραβλέψουμε τη λογιστική απόσβεση, υποθέτοντας ότι οι ετήσιες ποσοστώσεις απόσβεσης δεν είναι μεγαλύτερες για τη νέα μηχανή απ' ό,τι για την παλαιά. Οι ίδιες εκτιμήσεις ισχύουν και για τη μεταφορά μιας ήδη υφιστάμενης παραγωγικής μονάδας από έναν τόπο όπου οι συνθήκες παραγωγής είναι λιγότερο ευνοϊκές σε έναν τόπο που προσφέρει ευνοϊκότερες συνθήκες.

Η τεχνολογική καθυστέρηση και η οικονομική κατωτερότητα αποτελούν δύο διαφορετικά πράγματα και δεν πρέπει να συγχέονται. Μπορεί μια παραγωγική μονάδα, η οποία από αμιγώς τεχνολογική άποψη φαίνεται ξεπερασμένη, να είναι σε θέση να ανταγωνιστεί επιτυχώς μονάδες καλύτερα εξοπλισμένες ή εγκατεστημένες σε ευνοϊκότερους τόπους. Το ζήτημα κρίνεται από τη σχέση μεταξύ, αφενός, του βαθμού υπεροχής που εξασφαλίζει ο τεχνολογικώς αποδοτικότερος εξοπλισμός ή η ευνοϊκότερη τοποθεσία και, αφετέρου, της πρόσθετης δαπάνης που απαιτείται για τον μετασχηματισμό. Η σχέση αυτή εξαρτάται από τη μετατρεψιμότητα των συγκεκριμένων κεφαλαιουχικών αγαθών.

Η διάκριση μεταξύ τεχνολογικής τελειότητας και οικονομικής σκοπιμότητας δεν αποτελεί, όπως θα ήθελαν να μας κάνουν να πιστεύουμε οι ρομαντικοί μηχανικοί, χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Είναι αλήθεια ότι μόνο ο οικονομικός υπολογισμός, ο οποίος είναι δυνατός αποκλειστικά σε μια οικονομία της αγοράς, παρέχει τη δυνατότητα πραγματοποίησης όλων των υπολογισμών που απαιτούνται για τη γνώση των σχετικών δεδομένων. Μια σοσιαλιστική διοίκηση δεν θα ήταν σε θέση να εξακριβώσει αριθμητικά την κατάσταση των πραγμάτων. Επομένως, δεν θα γνώριζε αν όσα σχεδιάζει και θέτει σε εφαρμογή αποτελούν την καταλληλότερη διαδικασία για τη χρησιμοποίηση των διαθέσιμων μέσων προς ικανοποίηση εκείνων που θεωρεί τις πιο επείγουσες από τις ακόμη ανικανοποίητες ανάγκες των ανθρώπων.

Αν, όμως, ήταν σε θέση να υπολογίσει, δεν θα ενεργούσε διαφορετικά από τον επιχειρηματία που προβαίνει σε οικονομικούς υπολογισμούς. Δεν θα κατασπαταλούσε σπάνιους συντελεστές παραγωγής για την ικανοποίηση αναγκών που θεωρούνται λιγότερο

επείγουσες, αν αυτό εμπόδιζε την ικανοποίηση περισσότερο επειγουσών αναγκών. Δεν θα έσπευδε να αποσύρει παραγωγικές εγκαταστάσεις που εξακολουθούν να είναι χρησιμοποιήσιμες, αν η απαιτούμενη επένδυση περιόριζε την επέκταση της παραγωγής αγαθών που χρειάζονται περισσότερο επειγόντως.

Αν ληφθεί δεόντως υπόψη το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας, μπορούν εύκολα να ανασκευαστούν πολλές διαδεδομένες πλάνες. Ας εξετάσουμε, παραδείγματος χάριν, το επιχείρημα των νηπιακών βιομηχανιών, το οποίο προβάλλεται υπέρ του προστατευτισμού. Οι υποστηρικτές του ισχυρίζονται ότι απαιτείται προσωρινή προστασία για να αναπτυχθούν μεταποιητικές βιομηχανίες σε τόπους όπου οι φυσικές συνθήκες λειτουργίας τους είναι ευνοϊκότερες ή, τουλάχιστον, όχι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες των περιοχών στις οποίες βρίσκονται οι ήδη εγκατεστημένοι ανταγωνιστές τους. Οι παλαιότερες αυτές βιομηχανίες απέκτησαν πλεονέκτημα επειδή ξεκίνησαν νωρίτερα. Ευνοούνται πλέον από έναν παράγοντα που είναι απλώς ιστορικός, τυχαίος και προδήλως «ανορθολογικός». Το πλεονέκτημα αυτό εμποδίζει την εγκατάσταση ανταγωνιστικών μονάδων σε περιοχές των οποίων οι συνθήκες υπόσχονται ότι θα μπορούσαν να παράγουν φθηνότερα ή τουλάχιστον εξίσου φθηνά με τις παλαιές μονάδες. Μπορεί να γίνει δεκτό ότι η προστασία των νηπιακών βιομηχανιών είναι προσωρινά δαπανηρή. Οι πραγματοποιούμενες θυσίες, όμως, υποτίθεται ότι θα υπεραντισταθμιστούν από τα μελλοντικά οφέλη.

Η αλήθεια είναι ότι η εγκαθίδρυση μιας νηπιακής βιομηχανίας είναι επωφελής από οικονομική άποψη μόνο αν η υπεροχή της νέας τοποθεσίας είναι τόσο σημαντική ώστε να αντισταθμίζει τα μειονεκτήματα που προκύπτουν από την εγκατάλειψη των μη μετατρέψιμων και μη μετακινήσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών που έχουν

επενδυθεί στις ήδη εγκατεστημένες μονάδες. Αν συμβαίνει αυτό, οι νέες μονάδες θα μπορούν να ανταγωνιστούν επιτυχώς τις παλαιές χωρίς καμία κυβερνητική βοήθεια. Αν δεν συμβαίνει αυτό, η προστασία που τους παρέχεται αποτελεί σπατάλη, ακόμη και αν είναι μόνο προσωρινή και επιτρέπει στη νέα βιομηχανία να σταθεί αργότερα στα πόδια της.

Ο δασμός ισοδυναμεί ουσιαστικά με επιδότηση την οποία οι καταναλωτές εξαναγκάζονται να καταβάλουν ως αποζημίωση για τη χρησιμοποίηση σπάνιων συντελεστών παραγωγής προς αντικατάσταση κεφαλαιουχικών αγαθών που εξακολουθούν να είναι χρησιμοποιήσιμα αλλά πρόκειται να αποσυρθούν, καθώς και για την απομάκρυνση αυτών των σπάνιων συντελεστών από άλλες χρήσεις στις οποίες θα μπορούσαν να παρέχουν υπηρεσίες που οι καταναλωτές αξιολογούν υψηλότερα. Οι καταναλωτές στερούνται τη δυνατότητα να ικανοποιήσουν ορισμένες ανάγκες, επειδή τα απαιτούμενα κεφαλαιουχικά αγαθά κατευθύνονται προς την παραγωγή αγαθών που ήταν ήδη διαθέσιμα σε αυτούς χωρίς την επιβολή δασμών.

Επικρατεί καθολική τάση μετακίνησης όλων των βιομηχανιών προς τους τόπους στους οποίους οι παραγωγικές δυνατότητες είναι ευνοϊκότερες. Στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς, η τάση αυτή επιβραδύνεται μόνο στον βαθμό που απαιτεί η δέουσα συνεκτίμηση της αδυναμίας μετατροπής των σπάνιων κεφαλαιουχικών αγαθών. Αυτό το ιστορικό στοιχείο δεν παρέχει μόνιμη υπεροχή στις παλαιές βιομηχανίες. Αποτρέπει απλώς τη σπατάλη που θα προέκυπτε, αφενός, από επενδύσεις που θα δημιουργούσαν αχρησιμοποίητη δυναμικότητα σε παραγωγικές εγκαταστάσεις οι οποίες εξακολουθούν να είναι χρησιμοποιήσιμες και, αφετέρου, από τον περιορισμό των κεφαλαιουχικών αγαθών που είναι διαθέσιμα για την ικανοποίηση ανικανοποίητων αναγκών.

Ελλείψει δασμών, η μετανάστευση των βιομηχανιών αναβάλλεται έως ότου τα κεφαλαιουχικά αγαθά που έχουν επενδυθεί στις παλαιές μονάδες φθαρούν ή καταστούν παρωχημένα εξαιτίας τεχνολογικών βελτιώσεων τόσο σημαντικών, ώστε να επιβάλλουν την αντικατάστασή τους με νέο εξοπλισμό. Η βιομηχανική ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών παρέχει πολυάριθμα παραδείγματα μετατόπισης των κέντρων βιομηχανικής παραγωγής εντός των συνόρων της χώρας, χωρίς αυτή να ενθαρρυνθεί από οποιοδήποτε προστατευτικό μέτρο των αρχών. Το επιχείρημα των νηπιακών βιομηχανιών είναι εξίσου αβάσιμο με όλα τα άλλα επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ του προστατευτισμού.

Μια άλλη διαδεδομένη πλάνη αφορά την υποτιθέμενη καταστολή χρήσιμων ευρεσιτεχνιών. Η ευρεσιτεχνία είναι ένα νομικό μονοπώλιο το οποίο παραχωρείται για περιορισμένο αριθμό ετών στον εφευρέτη μιας νέας επινόησης. Στο σημείο αυτό δεν μας απασχολεί το ζήτημα αν αποτελεί ή όχι ορθή πολιτική η παραχώρηση τέτοιων αποκλειστικών προνομίων στους εφευρέτες.14 Πρέπει να εξετάσουμε μόνο τον ισχυρισμό ότι οι «μεγάλες επιχειρήσεις» καταχρώνται το σύστημα των ευρεσιτεχνιών για να στερήσουν από το κοινό τα οφέλη που θα μπορούσε να αντλήσει από την τεχνολογική βελτίωση.

Όταν οι αρχές χορηγούν δίπλωμα ευρεσιτεχνίας σε έναν εφευρέτη, δεν διερευνούν την οικονομική σημασία της εφεύρεσης. Ασχολούνται αποκλειστικά με την προτεραιότητα της ιδέας και περιορίζουν την εξέτασή τους σε τεχνολογικά προβλήματα. Αντιμετωπίζουν με την ίδια αμερόληπτη σχολαστικότητα τόσο μια εφεύρεση που επιφέρει επανάσταση σε ολόκληρο βιομηχανικό κλάδο όσο και μια ασήμαντη επινόηση της οποίας η αχρηστία είναι προφανής. Έτσι, παρέχεται προστασία μέσω διπλώματος ευρεσιτεχνίας σε τεράστιο αριθμό εντελώς ανάξιων εφευρέσεων. Οι δημιουργοί τους είναι πρόθυμοι να

υπερεκτιμήσουν τη σημασία της συμβολής τους στην πρόοδο της τεχνολογικής γνώσης και να στηρίξουν υπερβολικές ελπίδες στο υλικό όφελος που θα μπορούσε να τους αποφέρει. Όταν απογοητεύονται, διαμαρτύρονται για τον παραλογισμό ενός οικονομικού συστήματος που στερεί από τον λαό τα οφέλη της τεχνολογικής προόδου.

Οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες είναι οικονομικώς συμφέρουσα η αντικατάσταση παλαιότερων αλλά ακόμη χρησιμοποιήσιμων εργαλείων με νέο και βελτιωμένο εξοπλισμό επισημάνθηκαν παραπάνω. Αν οι προϋποθέσεις αυτές δεν συντρέχουν, η άμεση υιοθέτηση της νέας τεχνολογικής διαδικασίας δεν συμφέρει ούτε την ιδιωτική επιχείρηση σε μια οικονομία της αγοράς ούτε τη σοσιαλιστική διοίκηση ενός ολοκληρωτικού συστήματος. Τα νέα μηχανήματα που θα κατασκευαστούν για νέες μονάδες, η επέκταση των ήδη υφιστάμενων μονάδων και η αντικατάσταση του παλαιού, φθαρμένου εξοπλισμού θα πραγματοποιηθούν σύμφωνα με τον νέο σχεδιασμό. Ο εξοπλισμός, όμως, που εξακολουθεί να είναι χρησιμοποιήσιμος δεν θα αποσυρθεί. Η νέα διαδικασία θα υιοθετηθεί μόνο βαθμιαία. Οι μονάδες που είναι εξοπλισμένες με τις παλαιές διατάξεις εξακολουθούν για κάποιο χρονικό διάστημα να είναι σε θέση να ανταγωνιστούν εκείνες που διαθέτουν τις νέες. Όσοι αμφισβητούν την ορθότητα αυτής της διαπίστωσης θα πρέπει να αναρωτηθούν αν απορρίπτουν πάντοτε την ηλεκτρική τους σκούπα ή το ραδιόφωνό τους μόλις προσφερθούν προς πώληση καλύτερα υποδείγματα.

Ως προς αυτό, δεν έχει σημασία αν η νέα εφεύρεση προστατεύεται ή όχι από δίπλωμα ευρεσιτεχνίας. Μια επιχείρηση που απέκτησε άδεια εκμετάλλευσης έχει ήδη δαπανήσει χρήματα για τη νέα εφεύρεση. Αν, παρ' όλα αυτά, δεν υιοθετεί τη νέα μέθοδο, ο λόγος είναι ότι η υιοθέτησή της δεν είναι συμφέρουσα. Δεν έχει σημασία ότι το μονοπώλιο που

δημιούργησε η κυβέρνηση μέσω της ευρεσιτεχνίας εμποδίζει τους ανταγωνιστές να την εφαρμόσουν. Εκείνο που έχει αποκλειστική σημασία είναι ο βαθμός υπεροχής που εξασφαλίζει η νέα εφεύρεση έναντι των παλαιών μεθόδων.

Υπεροχή σημαίνει μείωση του κόστους παραγωγής ανά μονάδα ή τέτοια βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος, ώστε οι αγοραστές να είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν αναλόγως υψηλότερες τιμές. Η απουσία επαρκούς βαθμού υπεροχής που θα καθιστούσε επικερδές το κόστος της μετατροπής αποδεικνύει ότι οι καταναλωτές ενδιαφέρονται περισσότερο να αποκτήσουν άλλα αγαθά παρά να απολαύσουν τα οφέλη της νέας εφεύρεσης. Η τελική απόφαση ανήκει στους καταναλωτές.

Οι επιφανειακοί παρατηρητές ορισμένες φορές δεν αντιλαμβάνονται αυτά τα γεγονότα, επειδή παραπλανώνται από την πρακτική πολλών μεγάλων επιχειρήσεων να αποκτούν τα δικαιώματα που παρέχουν οι ευρεσιτεχνίες στον κλάδο τους, ανεξάρτητα από τη χρησιμότητά τους. Η πρακτική αυτή απορρέει από διάφορες εκτιμήσεις:

1. Η οικονομική σημασία της καινοτομίας δεν είναι ακόμη δυνατόν να διαγνωστεί.

2. Η καινοτομία είναι προφανώς άχρηστη, αλλά η επιχείρηση πιστεύει ότι θα μπορούσε να την εξελίξει κατά τρόπο που να την καταστήσει χρήσιμη.

3. Η άμεση εφαρμογή της καινοτομίας δεν είναι συμφέρουσα, αλλά η επιχείρηση προτίθεται να την εφαρμόσει αργότερα, όταν αντικαταστήσει τον φθαρμένο εξοπλισμό της.

4. Η επιχείρηση επιθυμεί να ενθαρρύνει τον εφευρέτη να συνεχίσει την έρευνά του, παρά το γεγονός ότι μέχρι στιγμής οι προσπάθειές του δεν έχουν οδηγήσει σε πρακτικώς αξιοποιήσιμη καινοτομία.

5. Η επιχείρηση επιθυμεί να κατευνάσει φιλοδίκους εφευρέτες, ώστε να αποφύγει τη δαπάνη χρήματος και χρόνου και την ψυχική επιβάρυνση που προκαλούν αβάσιμες αγωγές για προσβολή δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας.

6. Η επιχείρηση καταφεύγει σε ελάχιστα συγκαλυμμένη δωροδοκία ή υποκύπτει σε συγκαλυμμένο εκβιασμό, όταν πληρώνει για εντελώς άχρηστες ευρεσιτεχνίες στελέχη, μηχανικούς ή άλλα πρόσωπα με επιρροή σε επιχειρήσεις ή οργανισμούς που αποτελούν υφιστάμενους ή δυνητικούς πελάτες της.

Αν μια εφεύρεση είναι τόσο ανώτερη από τις παλαιές διαδικασίες ώστε να καθιστά τον παλαιό εξοπλισμό παρωχημένο και να επιβάλλει επιτακτικά την άμεση αντικατάστασή του από νέες μηχανές, η μετατροπή θα πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από το αν το προνόμιο που παρέχει η ευρεσιτεχνία βρίσκεται στα χέρια των ιδιοκτητών του παλαιού εξοπλισμού ή μιας ανεξάρτητης επιχείρησης. Οι αντίθετοι ισχυρισμοί βασίζονται στην υπόθεση ότι όχι μόνο ο εφευρέτης και οι δικηγόροι του, αλλά και όλοι όσοι δραστηριοποιούνται ήδη στον συγκεκριμένο παραγωγικό κλάδο ή είναι έτοιμοι να εισέλθουν σε αυτόν αν τους δοθεί η ευκαιρία, αδυνατούν πλήρως να αντιληφθούν τη σημασία της εφεύρεσης. Ο εφευρέτης πωλεί τα δικαιώματά του στην παλαιά επιχείρηση έναντι ευτελούς ποσού, επειδή κανείς άλλος δεν θέλει να τα

αποκτήσει. Και η παλαιά αυτή επιχείρηση υποτίθεται ότι είναι επίσης υπερβολικά αμβλύνους για να αντιληφθεί το πλεονέκτημα που θα μπορούσε να αποκομίσει από την εφαρμογή της εφεύρεσης.

Είναι αλήθεια ότι μια βελτίωση δεν μπορεί να υιοθετηθεί, αν οι άνθρωποι αδυνατούν να αντιληφθούν τη χρησιμότητά της. Υπό σοσιαλιστική διοίκηση, η ανικανότητα ή η ισχυρογνωμοσύνη των αξιωματούχων που είναι υπεύθυνοι για τον συγκεκριμένο τομέα θα αρκούσε για να εμποδίσει την υιοθέτηση μιας οικονομικότερης μεθόδου παραγωγής. Το ίδιο ισχύει για τις εφευρέσεις σε τομείς στους οποίους κυριαρχεί η κυβέρνηση. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα παρέχονται από την αποτυχία επιφανών στρατιωτικών ειδικών να κατανοήσουν τη σημασία νέων επινοήσεων. Ο Μέγας Ναπολέων δεν αναγνώρισε τη βοήθεια που θα μπορούσαν να προσφέρουν τα ατμόπλοια στα σχέδιά του για εισβολή στη Μεγάλη Βρετανία· τόσο ο Foch όσο και το γερμανικό γενικό επιτελείο υποτίμησαν, στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, τη σημασία της αεροπορίας, ενώ αργότερα ο επιφανής πρωτοπόρος της αεροπορικής ισχύος, στρατηγός Billy Mitchell, είχε εξαιρετικά δυσάρεστες εμπειρίες.

Τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά στη σφαίρα όπου η οικονομία της αγοράς δεν παρεμποδίζεται από τη γραφειοκρατική στενοκεφαλιά. Εκεί επικρατεί μάλλον τάση υπερεκτίμησης παρά υποτίμησης των δυνατοτήτων μιας καινοτομίας. Η ιστορία του σύγχρονου καπιταλισμού παρουσιάζει αναρίθμητες περιπτώσεις αποτυχημένων προσπαθειών προώθησης καινοτομιών που αποδείχθηκαν μάταιες. Πολλοί επιχειρηματικοί πρωτοπόροι πλήρωσαν ακριβά την αβάσιμη αισιοδοξία τους. Θα ήταν περισσότερο ρεαλιστικό να επικρίνεται ο καπιταλισμός για τη ροπή του να υπερεκτιμά άχρηστες καινοτομίες παρά για την υποτιθέμενη καταστολή χρήσιμων

καινοτομιών. Αποτελεί γεγονός ότι τεράστια ποσά σπαταλήθηκαν για την αγορά εντελώς άχρηστων δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας και για άκαρπα εγχειρήματα πρακτικής εφαρμογής τους.

Είναι παράλογο να γίνεται λόγος για υποτιθέμενη προκατάληψη των σύγχρονων μεγάλων επιχειρήσεων κατά της τεχνολογικής βελτίωσης. Οι μεγάλες εταιρείες δαπανούν τεράστια ποσά για την αναζήτηση νέων διαδικασιών και νέων επινοήσεων.

Όσοι θρηνολογούν για την υποτιθέμενη καταστολή των εφευρέσεων από την ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα δεν πρέπει να θεωρούν ότι απέδειξαν τον ισχυρισμό τους επικαλούμενοι το γεγονός ότι πολλές ευρεσιτεχνίες είτε δεν αξιοποιούνται ποτέ είτε χρησιμοποιούνται μόνο έπειτα από μεγάλη καθυστέρηση. Είναι πρόδηλο ότι πολυάριθμες ευρεσιτεχνίες —ίσως η μεγάλη πλειονότητά τους— είναι εντελώς άχρηστες. Όσοι καταγγέλλουν την καταστολή χρήσιμων καινοτομιών δεν παραθέτουν ούτε μία περίπτωση τέτοιας καινοτομίας η οποία να παραμένει αχρησιμοποίητη στις χώρες που την προστατεύουν με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, ενώ χρησιμοποιείται από τους Σοβιετικούς, οι οποίοι δεν σέβονται τα προνόμια των ευρεσιτεχνιών.

Η περιορισμένη μετατρεψιμότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανθρωπογεωγραφία. Η σημερινή κατανομή των ανθρώπινων οικισμών και των βιομηχανικών κέντρων στην επιφάνεια της Γης προσδιορίζεται σε ορισμένο βαθμό από ιστορικούς παράγοντες. Το γεγονός ότι συγκεκριμένοι τόποι επιλέχθηκαν σε ένα απώτερο παρελθόν εξακολουθεί να ασκεί επίδραση. Είναι αλήθεια ότι επικρατεί καθολική τάση μετακίνησης των ανθρώπων προς τις περιοχές που προσφέρουν τις ευνοϊκότερες παραγωγικές δυνατότητες. Η τάση αυτή, όμως, δεν περιορίζεται μόνο από θεσμικούς

παράγοντες, όπως οι φραγμοί στη μετανάστευση. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει επίσης ένας ιστορικός παράγοντας.

Κεφαλαιουχικά αγαθά περιορισμένης μετατρεψιμότητας έχουν επενδυθεί σε περιοχές οι οποίες, από τη σκοπιά των σημερινών μας γνώσεων, προσφέρουν λιγότερο ευνοϊκές δυνατότητες. Η ακινητοποίησή τους αντιστρατεύεται την τάση εγκατάστασης εργοστασίων, γεωργικών εκμεταλλεύσεων και κατοικιών σύμφωνα με το σημερινό επίπεδο γνώσεών μας στη γεωγραφία, τη γεωλογία, τη φυσιολογία των φυτών και των ζώων, την κλιματολογία και τους άλλους κλάδους της επιστήμης. Έναντι των πλεονεκτημάτων της μετακίνησης προς τόπους που προσφέρουν καλύτερες φυσικές δυνατότητες πρέπει να σταθμίζονται τα μειονεκτήματα της εγκατάλειψης κεφαλαιουχικών αγαθών περιορισμένης μετατρεψιμότητας και δυνατότητας μεταφοράς.

Επομένως, ο βαθμός μετατρεψιμότητας της διαθέσιμης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών επηρεάζει όλες τις αποφάσεις που αφορούν την παραγωγή και την κατανάλωση. Όσο μικρότερος είναι ο βαθμός μετατρεψιμότητας, τόσο περισσότερο καθυστερεί η πραγμάτωση της τεχνολογικής βελτίωσης. Θα ήταν, ωστόσο, παράλογο να χαρακτηριστεί αυτή η επιβραδυντική επίδραση ανορθολογική και αντιπροοδευτική. Η συνεκτίμηση, κατά τον σχεδιασμό της δράσης, όλων των αναμενόμενων πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων και η μεταξύ τους στάθμιση αποτελούν εκδήλωση ορθολογικότητας. Δεν είναι ο νηφάλια υπολογίζων επιχειρηματίας, αλλά ο ρομαντικός τεχνοκράτης εκείνος που πρέπει να επικριθεί για την απατηλή αδυναμία κατανόησης της πραγματικότητας.

Εκείνο που επιβραδύνει την τεχνολογική βελτίωση δεν είναι η ατελής μετατρεψιμότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών, αλλά η σπανιότητά τους. Δεν είμαστε αρκετά πλούσιοι ώστε να παραιτηθούμε

από τις υπηρεσίες που θα μπορούσαν να παράσχουν κεφαλαιουχικά αγαθά τα οποία εξακολουθούν να είναι χρησιμοποιήσιμα. Το γεγονός ότι υπάρχει διαθέσιμη προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών δεν αναχαιτίζει την πρόοδο· αντιθέτως, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση κάθε βελτίωσης και προόδου. Η κληρονομιά του παρελθόντος, η οποία ενσωματώνεται στην προσφορά των κεφαλαιουχικών μας αγαθών, αποτελεί τον πλούτο μας και το κυριότερο μέσο για την περαιτέρω προαγωγή της ευημερίας μας.

Είναι αλήθεια ότι θα βρισκόμασταν σε ακόμη καλύτερη θέση αν οι πρόγονοί μας και εμείς οι ίδιοι, κατά τις πράξεις μας στο παρελθόν, είχαμε κατορθώσει να προβλέφουμε καλύτερα τις συνθήκες υπό τις οποίες πρέπει να ενεργούμε σήμερα. Η επίγνωση αυτού του γεγονότος εξηγεί πολλά φαινόμενα της εποχής μας. Δεν καταλογίζει, όμως, καμία μομφή στο παρελθόν ούτε καταδεικνύει οποιαδήποτε εγγενή ατέλεια της οικονομίας της αγοράς.

14. Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 385–386, και κατωτέρω, σσ. 680–681.

7. Συσσώρευση, διατήρηση και ανάλωση του κεφαλαίου

Τα κεφαλαιουχικά αγαθά είναι ενδιάμεσα προϊόντα τα οποία, κατά την περαιτέρω πορεία των παραγωγικών δραστηριοτήτων, μετασχηματίζονται σε καταναλωτικά αγαθά. Όλα τα κεφαλαιουχικά αγαθά, ακόμη και όσα δεν χαρακτηρίζονται φθαρτά, χάνονται είτε επειδή εξαντλείται η ικανότητά τους να παρέχουν υπηρεσίες κατά τη διεξαγωγή των παραγωγικών διαδικασιών είτε επειδή χάνουν αυτή την ικανότητα, προτού ακόμη συμβεί αυτό, εξαιτίας κάποιας μεταβολής των δεδομένων της αγοράς. Δεν τίθεται ζήτημα διατήρησης άθικτου ενός αποθέματος κεφαλαιουχικών αγαθών. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά είναι παροδικά.

Η έννοια της διατήρησης του πλούτου αποτελεί απόρροια σκόπιμου σχεδιασμού και δράσης. Αναφέρεται στην έννοια του κεφαλαίου, όπως αυτή εφαρμόζεται στη λογιστική του κεφαλαίου, και όχι στα

κεφαλαιουχικά αγαθά καθαυτά. Η ιδέα του κεφαλαίου δεν έχει κανένα αντίστοιχο στο φυσικό σύμπαν των απτών πραγμάτων. Δεν υπάρχει πουθενά αλλού παρά μόνο στη σκέψη των ανθρώπων που σχεδιάζουν. Αποτελεί στοιχείο του οικονομικού υπολογισμού. Η λογιστική του κεφαλαίου εξυπηρετεί έναν και μόνο σκοπό: αποσκοπεί να μας καταστήσει γνωστό πώς η διάρθρωση της παραγωγής και της κατανάλωσής μας επιδρά στην ικανότητά μας να ικανοποιούμε μελλοντικές ανάγκες. Το ερώτημα στο οποίο απαντά είναι αν μια συγκεκριμένη πορεία δράσης αυξάνει ή μειώνει την παραγωγικότητα των μελλοντικών μας προσπαθειών.

Η πρόθεση να διατηρηθεί πλήρως η παραγωγική ικανότητα της διαθέσιμης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών ή να αυξηθεί θα μπορούσε επίσης να κατευθύνει τις πράξεις ανθρώπων που δεν διέθεταν το νοητικό εργαλείο του οικονομικού υπολογισμού. Οι πρωτόγονοι αλιείς και κυνηγοί είχαν ασφαλώς επίγνωση της διαφοράς μεταξύ της διατήρησης των εργαλείων και των κατασκευών τους σε καλή και χρησιμοποιήσιμη κατάσταση και της φθοράς τους χωρίς μέριμνα για την επαρκή αντικατάστασή τους. Ένας παλαιού τύπου γεωργός, προσηλωμένος στην παραδοσιακή πρακτική και ανίδεος περί λογιστικής, γνωρίζει πολύ καλά τη σημασία της διατήρησης άθικτου του έμψυχου και άψυχου αποθέματός του.

Υπό τις απλές συνθήκες μιας στάσιμης ή βραδέως αναπτυσσόμενης οικονομίας, είναι εφικτή η επιτυχής λειτουργία ακόμη και χωρίς λογιστική του κεφαλαίου. Εκεί, η διατήρηση μιας σε γενικές γραμμές αμετάβλητης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε μέσω της τρέχουσας παραγωγής τεμαχίων που προορίζονται να αντικαταστήσουν όσα έχουν φθαρεί είτε μέσω της συσσώρευσης ενός αποθέματος καταναλωτικών αγαθών, το οποίο καθιστά δυνατή τη

μεταγενέστερη αφιέρωση προσπαθειών στην αντικατάσταση αυτών των κεφαλαιουχικών αγαθών χωρίς να απαιτείται προσωρινός περιορισμός της κατανάλωσης. Μια μεταβαλλόμενη βιομηχανική οικονομία, όμως, δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τον οικονομικό υπολογισμό και τις θεμελιώδεις έννοιές του, το κεφάλαιο και το εισόδημα.

Ο εννοιολογικός ρεαλισμός έχει προκαλέσει σύγχυση στην κατανόηση της έννοιας του κεφαλαίου. Έχει δημιουργήσει μια μυθολογία του κεφαλαίου.15 Αποδόθηκε στο «κεφάλαιο» ύπαρξη ανεξάρτητη από τα κεφαλαιουχικά αγαθά στα οποία ενσωματώνεται. Λέγεται ότι το κεφάλαιο αναπαράγει τον εαυτό του και, κατ' αυτόν τον τρόπο, μεριμνά για τη δική του διατήρηση. Ο μαρξιστής ισχυρίζεται ότι το κεφάλαιο γεννά κέρδος. Όλα αυτά είναι ανοησίες.

Το κεφάλαιο αποτελεί πραξεολογική έννοια. Είναι προϊόν του συλλογισμού και η θέση του βρίσκεται στον ανθρώπινο νου. Αποτελεί τρόπο θεώρησης των προβλημάτων της δράσης, μέθοδο αποτίμησής τους από τη σκοπιά ενός συγκεκριμένου σχεδίου. Προσδιορίζει την πορεία της ανθρώπινης δράσης και μόνο υπό αυτή την έννοια αποτελεί πραγματικό παράγοντα. Συνδέεται αναπόδραστα με τον καπιταλισμό, δηλαδή με την οικονομία της αγοράς.

Η έννοια του κεφαλαίου λειτουργεί στον βαθμό που οι άνθρωποι αφήνουν τη λογιστική του κεφαλαίου να καθοδηγεί τις πράξεις τους. Αν ο επιχειρηματίας χρησιμοποίησε συντελεστές παραγωγής κατά τέτοιον τρόπο ώστε το χρηματικό ισοδύναμο των προϊόντων να ισούται τουλάχιστον με το χρηματικό ισοδύναμο των συντελεστών που δαπανήθηκαν, είναι σε θέση να αντικαταστήσει τα αναλωθέντα κεφαλαιουχικά αγαθά με νέα κεφαλαιουχικά αγαθά των οποίων το χρηματικό ισοδύναμο ισούται με εκείνο των αναλωθέντων.

Η διάθεση, όμως, των ακαθάριστων εσόδων —η κατανομή τους στη διατήρηση του κεφαλαίου, στην κατανάλωση και στη συσσώρευση νέου κεφαλαίου— αποτελεί πάντοτε αποτέλεσμα σκόπιμης δράσης εκ μέρους των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων. Δεν είναι «αυτόματη»· αποτελεί κατ' ανάγκην αποτέλεσμα συνειδητής δράσης. Μπορεί δε να ματαιωθεί αν ο υπολογισμός στον οποίο βασίζεται έχει νοθευθεί από αμέλεια, σφάλμα ή εσφαλμένη εκτίμηση των μελλοντικών συνθηκών.

Πρόσθετο κεφάλαιο μπορεί να συσσωρευθεί μόνο μέσω αποταμίευσης, δηλαδή μέσω πλεονάσματος της παραγωγής έναντι της κατανάλωσης. Η αποταμίευση μπορεί να συνίσταται σε περιορισμό της κατανάλωσης. Μπορεί, όμως, να προκύψει και χωρίς περαιτέρω περιορισμό της κατανάλωσης και χωρίς μεταβολή στην εισροή κεφαλαιουχικών αγαθών, μέσω αύξησης της καθαρής παραγωγής. Μια τέτοια αύξηση μπορεί να εμφανιστεί με διάφορους τρόπους:

1. Οι φυσικές συνθήκες έχουν καταστεί ευνοϊκότερες. Οι συγκομιδές είναι αφθονότερες. Οι άνθρωποι έχουν αποκτήσει πρόσβαση σε γονιμότερο έδαφος και έχουν ανακαλύψει ορυχεία που αποδίδουν περισσότερο ανά χρησιμοποιούμενη μονάδα εισροής. Οι φυσικοί κατακλυσμοί και οι καταστροφές, οι οποίες με την επανειλημμένη εμφάνισή τους ματαίωναν τις ανθρώπινες προσπάθειες, έχουν γίνει σπανιότερες. Οι επιδημίες και οι επιζωοτίες έχουν υποχωρήσει.

2. Οι άνθρωποι κατόρθωσαν να καταστήσουν ορισμένες παραγωγικές διαδικασίες αποδοτικότερες χωρίς να επενδύσουν περισσότερα κεφαλαιουχικά αγαθά και χωρίς να επιμηκύνουν περαιτέρω την περίοδο παραγωγής.

3. Οι θεσμικές διαταραχές των παραγωγικών δραστηριοτήτων έγιναν σπανιότερες. Περιορίστηκαν οι ζημίες που προκαλούν οι πόλεμοι, οι επαναστάσεις, οι απεργίες, οι δολιοφθορές και άλλα εγκλήματα.

Αν τα πλεονάσματα που δημιουργούνται με αυτούς τους τρόπους χρησιμοποιηθούν ως πρόσθετες επενδύσεις, αυξάνουν περαιτέρω τα μελλοντικά καθαρά έσοδα. Τότε καθίσταται δυνατή η διεύρυνση της κατανάλωσης χωρίς να θίγονται η διαθέσιμη προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών και η παραγωγικότητα της εργασίας.

Το κεφάλαιο συσσωρεύεται πάντοτε από άτομα ή από ομάδες ατόμων που δρουν συντονισμένα, ποτέ από την *Volkswirtschaft* ή την κοινωνία.16 Ενδέχεται, ενώ ορισμένοι δρώντες συσσωρεύουν πρόσθετο κεφάλαιο, άλλοι να αναλώνουν ταυτοχρόνως κεφάλαιο που είχε συσσωρευθεί προηγουμένως. Αν οι δύο αυτές διαδικασίες είναι ίσες ως προς το μέγεθός τους, το άθροισμα των διαθέσιμων κεφαλαιακών αποθεμάτων στο σύστημα της αγοράς παραμένει αμετάβλητο και η κατάσταση είναι σαν να μην είχε επέλθει καμία μεταβολή στη συνολική ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών.

Η συσσώρευση πρόσθετου κεφαλαίου από ορισμένους ανθρώπους εξαλείφει απλώς την ανάγκη συντόμευσης της περιόδου παραγωγής ορισμένων διαδικασιών. Δεν καθίσταται, όμως, εφικτή η περαιτέρω υιοθέτηση διαδικασιών μεγαλύτερης περιόδου παραγωγής. Αν εξετάσουμε τα πράγματα από αυτή τη σκοπιά, μπορούμε να πούμε ότι πραγματοποιήθηκε μεταφορά κεφαλαίου. Πρέπει, όμως, να προφυλασσόμαστε από τη σύγχυση αυτής της έννοιας της μεταφοράς κεφαλαίου με τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων σε άλλους.

Η πώληση και η αγορά κεφαλαιουχικών αγαθών και τα δάνεια που χορηγούνται σε επιχειρήσεις δεν αποτελούν αφ' εαυτών μεταφορά κεφαλαίου. Είναι συναλλαγές που χρησιμεύουν για τη μεταβίβαση συγκεκριμένων κεφαλαιουχικών αγαθών στα χέρια εκείνων των επιχειρηματιών που επιθυμούν να τα χρησιμοποιήσουν για την πραγματοποίηση ορισμένων εγχειρημάτων. Αποτελούν απλώς βοηθητικά βήματα στο πλαίσιο μιας μακροπρόθεσμης αλληλουχίας πράξεων. Το συνδυασμένο αποτέλεσμά τους κρίνει την επιτυχία ή την αποτυχία ολόκληρου του εγχειρήματος. Ούτε, όμως, το κέρδος ούτε η ζημία προκαλούν άμεσα συσσώρευση ή ανάλωση κεφαλαίου. Εκείνο που μεταβάλλει την ποσότητα του διαθέσιμου κεφαλαίου είναι ο τρόπος με τον οποίο ρυθμίζουν την κατανάλωσή τους όσοι αποκομίζουν το κέρδος ή υφίστανται τη ζημία.

Η μεταφορά κεφαλαίου μπορεί να πραγματοποιηθεί τόσο χωρίς όσο και με μεταβίβαση της κυριότητας κεφαλαιουχικών αγαθών. Η πρώτη περίπτωση συντρέχει όταν ένας άνθρωπος αναλώνει κεφάλαιο, ενώ κάποιος άλλος συσσωρεύει ανεξάρτητα ισόποσο κεφάλαιο. Η δεύτερη περίπτωση συντρέχει όταν ο πωλητής κεφαλαιουχικών αγαθών καταναλώνει το τίμημα, ενώ ο αγοραστής το καταβάλλει από ένα μη καταναλωθέν —δηλαδή αποταμιευμένο— πλεόνασμα των καθαρών εσόδων έναντι της κατανάλωσης.

Η ανάλωση κεφαλαίου και η φυσική εξαφάνιση κεφαλαιουχικών αγαθών αποτελούν δύο διαφορετικά πράγματα. Όλα τα κεφαλαιουχικά αγαθά ενσωματώνονται αργά ή γρήγορα σε τελικά προϊόντα και παύουν να υπάρχουν λόγω χρήσης, κατανάλωσης ή φθοράς. Εκείνο που μπορεί να διατηρηθεί μέσω κατάλληλης ρύθμισης της κατανάλωσης είναι μόνο η αξία ενός κεφαλαιακού αποθέματος και ποτέ τα συγκεκριμένα κεφαλαιουχικά αγαθά.

Ενδέχεται ορισμένες φορές θεομηνίες ή ανθρωπογενείς καταστροφές να προκαλέσουν τόσο εκτεταμένη καταστροφή κεφαλαιουχικών αγαθών, ώστε κανένας δυνατός περιορισμός της κατανάλωσης να μην μπορεί να επαναφέρει σε σύντομο χρονικό διάστημα τα κεφαλαιακά αποθέματα στο προηγούμενο επίπεδό τους. Εκείνο, όμως, που προκαλεί αυτή την απομείωση είναι πάντοτε το γεγονός ότι τα καθαρά έσοδα της τρέχουσας παραγωγής που αφιερώνονται στη διατήρηση του κεφαλαίου δεν είναι επαρκώς μεγάλα.

15. Πρβλ. Hayek, «The Mythology of Capital», *The Quarterly Journal of Economics*, τόμ. L, 1936, σσ. 223 επ.

16. Στην οικονομία της αγοράς, το κράτος και οι δήμοι αποτελούν επίσης απλώς δρώντες που εκπροσωπούν τη συντονισμένη δράση συγκεκριμένων ομάδων ατόμων.

8. Η κινητικότητα του επενδυτή

Η περιορισμένη μετατρεψιμότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών δεν δεσμεύει αμετάκλητα τον ιδιοκτήτη τους. Ο επενδυτής είναι ελεύθερος να μεταβάλει την τοποθέτηση των κεφαλαίων του. Αν είναι σε θέση να προβλέφει τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς ορθότερα από τους άλλους ανθρώπους, μπορεί να επιτύχει επιλέγοντας μόνο επενδύσεις των οποίων η τιμή θα αυξηθεί και αποφεύγοντας εκείνες των οποίων η τιμή θα μειωθεί.

Το επιχειρηματικό κέρδος και η επιχειρηματική ζημία απορρέουν από τη διάθεση συντελεστών παραγωγής σε συγκεκριμένα εγχειρήματα. Η χρηματιστηριακή κερδοσκοπία και οι ανάλογες συναλλαγές εκτός της αγοράς τίτλων προσδιορίζουν ποιοι θα επωμιστούν αυτά τα κέρδη και τις ζημίες. Επικρατεί η τάση να γίνεται αυστηρή διάκριση μεταξύ τέτοιων αμιγώς κερδοσκοπικών εγχειρημάτων και πραγματικά υγιών επενδύσεων. Η διάκριση αυτή είναι μόνο διαφορά βαθμού. Μη κερδοσκοπική επένδυση δεν υπάρχει. Σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία, η δράση εμπεριέχει πάντοτε κερδοσκοπία. Οι επενδύσεις μπορεί να είναι καλές ή κακές, αλλά είναι πάντοτε κερδοσκοπικές. Μια ριζική μεταβολή

των συνθηκών μπορεί να καταστήσει ζημιογόνες ακόμη και επενδύσεις που θεωρούνται κατά κανόνα απολύτως ασφαλείς.

Η χρηματιστηριακή κερδοσκοπία δεν μπορεί να αναιρέσει τις παρελθούσες πράξεις ούτε να μεταβάλει οτιδήποτε ως προς την περιορισμένη μετατρεψιμότητα των ήδη υφιστάμενων κεφαλαιουχικών αγαθών. Αυτό που μπορεί να κάνει είναι να αποτρέψει πρόσθετες επενδύσεις σε κλάδους και επιχειρήσεις στους οποίους, κατά την κρίση των κερδοσκόπων, αυτές θα ήταν εσφαλμένες. Προσδιορίζει τη συγκεκριμένη κατεύθυνση μιας τάσης που επικρατεί στην οικονομία της αγοράς: της επέκτασης των κερδοφόρων παραγωγικών εγχειρημάτων και του περιορισμού των ζημιογόνων. Υπό αυτή την έννοια, το χρηματιστήριο καθίσταται απλώς «η αγορά», το επίκεντρο της οικονομίας της αγοράς, ο έσχατος μηχανισμός που καθιστά την αναμενόμενη ζήτηση των καταναλωτών κυρίαρχη στη διεξαγωγή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Η κινητικότητα του επενδυτή εκδηλώνεται στο φαινόμενο που αποκαλείται παραπλανητικά φυγή κεφαλαίων. Οι επιμέρους επενδυτές μπορούν να αποδεσμευθούν από επενδύσεις τις οποίες θεωρούν επισφαλείς, υπό την προϋπόθεση ότι είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν τη ζημία που έχει ήδη προεξοφλήσει η αγορά. Μπορούν έτσι να προστατευθούν από αναμενόμενες περαιτέρω ζημίες και να τις μεταθέσουν σε ανθρώπους που αξιολογούν λιγότερο ρεαλιστικά τις μελλοντικές τιμές των συγκεκριμένων αγαθών. Η φυγή κεφαλαίων δεν αποσύρει μη μετατρέψιμα κεφαλαιουχικά αγαθά από τις χρήσεις στις οποίες έχουν επενδυθεί. Συνίσταται απλώς σε μεταβολή της κυριότητας.

Ως προς αυτό, δεν έχει σημασία αν ο κεφαλαιούχος «διαφεύγει» προς άλλη εγχώρια επένδυση ή προς ξένη επένδυση. Ένας από τους κυριότερους σκοπούς του συναλλαγματικού ελέγχου είναι να αποτρέψει

τη φυγή κεφαλαίων προς ξένες χώρες. Ο συναλλαγματικός έλεγχος, όμως, κατορθώνει μόνο να εμποδίσει τους ιδιοκτήτες εγχώριων επενδύσεων να περιορίσουν τις ζημίες τους ανταλλάσσοντας εγκαίρως μια εγχώρια επένδυση που θεωρούν επισφαλή με μια ξένη επένδυση που θεωρούν ασφαλή.

Αν όλες ή ορισμένες κατηγορίες εγχώριων επενδύσεων απειλούνται με μερική ή πλήρη απαλλοτρίωση, η αγορά προεξοφλεί τις δυσμενείς συνέπειες αυτής της πολιτικής μέσω ανάλογης μεταβολής των τιμών τους. Όταν συμβεί αυτό, είναι πλέον πολύ αργά να καταφύγει κανείς στη φυγή για να αποφύγει να καταστεί θύμα της πολιτικής αυτής. Μόνο όσοι επενδυτές είναι αρκετά οξυδερκείς ώστε να προβλέψουν την καταστροφή σε μια στιγμή κατά την οποία η πλειονότητα δεν έχει ακόμη αντιληφθεί ούτε την προσέγγιση ούτε τη σημασία της μπορούν να εξέλθουν με μικρή ζημία.

Ό,τι και αν πράξουν οι διάφοροι κεφαλαιούχοι και επιχειρηματίες, δεν μπορούν ποτέ να καταστήσουν κινητά και μεταβιβάσιμα τα μη μετατρέψιμα κεφαλαιουχικά αγαθά. Ενώ αυτό αναγνωρίζεται, τουλάχιστον σε γενικές γραμμές, ως προς το πάγιο κεφάλαιο, αμφισβητείται ως προς το κυκλοφορούν κεφάλαιο. Υποστηρίζεται ότι ένας επιχειρηματίας μπορεί να εξαγάγει προϊόντα και να μην επανεισαγάγει το προϊόν της πώλησής τους. Δεν γίνεται αντιληπτό ότι μια επιχείρηση δεν μπορεί να συνεχίσει τη λειτουργία της όταν στερηθεί το κυκλοφορούν κεφάλαιό της. Αν ένας επιχειρηματίας εξαγάγει τα ίδια κεφάλαια που χρησιμοποιεί για την τρέχουσα αγορά πρώτων υλών, εργασίας και άλλων απαραίτητων εισροών, πρέπει να τα αντικαταστήσει με δανειακά κεφάλαια.

Ο πυρήνας αλήθειας που περιέχει ο μύθος της κινητικότητας του κυκλοφορούντος κεφαλαίου είναι ότι ο επενδυτής μπορεί να αποφύγει τις

ζημίες που απειλούν το κυκλοφορούν κεφάλαιό του ανεξάρτητα από το αν μπορεί να αποφύγει εκείνες που απειλούν το πάγιο κεφάλαιό του. Η διαδικασία της φυγής κεφαλαίων, όμως, είναι ίδια και στις δύο περιπτώσεις. Πρόκειται για μεταβολή στο πρόσωπο του επενδυτή. Η ίδια η επένδυση δεν επηρεάζεται· το συγκεκριμένο κεφάλαιο δεν μεταναστεύει.

Η φυγή κεφαλαίων προς μια ξένη χώρα προϋποθέτει την προθυμία αλλοδαπών να ανταλλάξουν τις επενδύσεις τους στο εξωτερικό με επενδύσεις στη χώρα από την οποία διαφεύγει το κεφάλαιο. Ένας Βρετανός κεφαλαιούχος δεν μπορεί να διαφύγει από τις βρετανικές επενδύσεις του, αν κανένας αλλοδαπός δεν τις αγοράσει. Έπεται ότι η φυγή κεφαλαίων δεν μπορεί ποτέ να προκαλέσει την πολυσυζητημένη επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών. Ούτε μπορεί να προκαλέσει άνοδο των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Αν πολλοί κεφαλαιούχοι —Βρετανοί ή αλλοδαποί— επιθυμούν να απαλλαγούν από βρετανικούς τίτλους, θα επακολουθήσει πτώση των τιμών τους. Αυτό, όμως, δεν θα επηρεάσει την ανταλλακτική σχέση μεταξύ της στερλίνας και των ξένων νομισμάτων.

Το ίδιο ισχύει για το κεφάλαιο που έχει τοποθετηθεί σε άμεσα διαθέσιμο χρήμα. Ο κάτοχος γαλλικών φράγκων που προβλέπει τις συνέπειες της πληθωριστικής πολιτικής της γαλλικής κυβέρνησης μπορεί να καταφύγει είτε σε «εμπράγματα αγαθά», αγοράζοντας αγαθά, είτε σε ξένο συνάλλαγμα. Πρέπει, όμως, να βρει ανθρώπους πρόθυμους να δεχθούν φράγκα ως αντάλλαγμα. Μπορεί να διαφύγει μόνο ενόσω υπάρχουν ακόμη άνθρωποι που αξιολογούν το μέλλον του φράγκου περισσότερο αισιόδοξα από τον ίδιο. Εκείνο που προκαλεί την άνοδο των τιμών των εμπορευμάτων και των συναλλαγματικών ισοτιμιών δεν είναι η συμπεριφορά όσων είναι πρόθυμοι να διαθέσουν φράγκα, αλλά η

συμπεριφορά όσων αρνούνται να τα δεχθούν παρά μόνο σε χαμηλή συναλλαγματική ισοτιμία.

Οι κυβερνήσεις ισχυρίζονται ότι, όταν προσφεύγουν σε συναλλαγματικούς περιορισμούς για να αποτρέψουν τη φυγή κεφαλαίων, παρακινούνται από τη μέριμνα για τα ζωτικά συμφέροντα του έθνους. Εκείνο που πράγματι επιτυγχάνουν αντιβαίνει στα υλικά συμφέροντα πολλών πολιτών, χωρίς να ωφελεί κανέναν πολίτη ούτε το φάντασμα της *Volkswirtschaft*. Αν στη Γαλλία βρίσκεται σε εξέλιξη πληθωρισμός, ασφαλώς δεν είναι προς το συμφέρον ούτε του έθνους ως συνόλου ούτε οποιουδήποτε πολίτη να πλήξουν αποκλειστικά τους Γάλλους όλες οι καταστροφικές του συνέπειες. Αν ορισμένοι Γάλλοι μεταβίβαζαν σε αλλοδαπούς μέρος του βάρους αυτών των ζημιών, πωλώντας τους γαλλικά τραπεζογραμμάτια ή ομόλογα εξοφλητέα σε τέτοια τραπεζογραμμάτια, μέρος των ζημιών θα επιβάρυνε τους αλλοδαπούς. Το πρόδηλο αποτέλεσμα της παρεμπόδισης τέτοιων συναλλαγών είναι να καταστούν ορισμένοι Γάλλοι φτωχότεροι, χωρίς να καταστεί κανένας Γάλλος πλουσιότερος. Από εθνικιστική σκοπιά, αυτό δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί επιθυμητό.

Η κοινή γνώμη βρίσκει κάτι επιλήψιμο σε κάθε δυνατή όψη των χρηματιστηριακών συναλλαγών. Όταν οι τιμές αυξάνονται, οι κερδοσκόποι καταγγέλλονται ως αισχροκερδείς που ιδιοποιούνται ό,τι δικαιωματικά ανήκει σε άλλους. Όταν οι τιμές μειώνονται, οι κερδοσκόποι καταγγέλλονται ότι κατασπαταλούν τον εθνικό πλούτο. Τα κέρδη των κερδοσκόπων διασύρονται ως ληστεία και κλοπή εις βάρος του υπόλοιπου έθνους. Υπονοείται ότι αποτελούν την αιτία της φτώχειας του κοινού.

Συνηθίζεται να γίνεται διάκριση μεταξύ αυτής της ανέντιμης λείας των χρηματιστηριακών κερδοσκόπων και των κερδών του βιομηχάνου,

ο οποίος δεν επιδίδεται απλώς σε τυχερά παίγνια αλλά εφοδιάζει τους καταναλωτές. Ακόμη και οι συγγραφείς επί χρηματοοικονομικών θεμάτων αδυνατούν να αντιληφθούν ότι οι χρηματιστηριακές συναλλαγές δεν παράγουν ούτε κέρδη ούτε ζημίες, αλλά απλώς ολοκληρώνουν την πραγμάτωση κερδών και ζημιών που προκύπτουν στο εμπόριο και στη μεταποίηση. Τα κέρδη και οι ζημίες αυτές, τα οποία απορρέουν από την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία του αγοραστικού κοινού προς τις επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά το παρελθόν, καθίστανται ορατά μέσω του χρηματιστηρίου.

Οι συναλλαγές στο χρηματιστήριο δεν επηρεάζουν το κοινό. Αντιθέτως, η αντίδραση του κοινού στον τρόπο με τον οποίο οι επενδυτές οργάνωσαν τις παραγωγικές δραστηριότητες είναι εκείνη που προσδιορίζει τη διάρθρωση των τιμών στην αγορά τίτλων. Σε τελική ανάλυση, η στάση των καταναλωτών είναι εκείνη που προκαλεί την άνοδο ορισμένων μετοχών και την πτώση άλλων. Όσοι δεν αποταμιεύουν ούτε επενδύουν δεν κερδίζουν ούτε χάνουν εξαιτίας των διακυμάνσεων των χρηματιστηριακών τιμών. Οι συναλλαγές στην αγορά τίτλων απλώς προσδιορίζουν ποιοι επενδυτές θα αποκομίσουν κέρδη και ποιοι θα υποστούν ζημίες.17

17.Η διαδεδομένη θεωρία ότι το χρηματιστήριο «απορροφά» κεφάλαιο και χρήμα αναλύεται κριτικά και αναιρείται πλήρως από τον F. Machlup, *The Stock Market, Credit and Capital Formation*, μτφρ. V. Smith, Λονδίνο, 1940, σσ. 6–153.

9. Χρήμα και κεφάλαιο · αποταμίευση και επένδυση

Το κεφάλαιο υπολογίζεται σε χρηματικούς όρους και, στο πλαίσιο αυτής της λογιστικής, αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό. Το κεφάλαιο, όμως, μπορεί επίσης να συνίσταται σε χρηματικά ποσά. Επειδή και τα κεφαλαιουχικά αγαθά ανταλλάσσονται και επειδή οι ανταλλαγές αυτές πραγματοποιούνται υπό τις ίδιες συνθήκες με την ανταλλαγή όλων των άλλων αγαθών, η έμμεση ανταλλαγή και η χρήση χρήματος καθίστανται και εδώ επιτακτικές. Στην οικονομία της αγοράς, κανένας συμμετέχων δεν μπορεί να παραιτηθεί από τα πλεονεκτήματα που παρέχει η διατήρηση χρηματικού υπολοίπου. Τα άτομα είναι υποχρεωμένα να διατηρούν χρηματικά υπόλοιπα όχι μόνο υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών, αλλά και υπό την ιδιότητά τους ως κεφαλαιούχων και επιχειρηματιών.

Όσοι διέκριναν σε αυτό το γεγονός κάτι αινιγματικό και αντιφατικό παραπλανήθηκαν από την παρανόηση του χρηματικού υπολογισμού και της λογιστικής του κεφαλαίου. Επιχειρούν να αναθέσουν στη λογιστική του κεφαλαίου έργα τα οποία αυτή δεν μπορεί ποτέ να επιτελέσει. Η λογιστική του κεφαλαίου είναι νοητικό εργαλείο υπολογισμού, κατάλληλο για άτομα και ομάδες ατόμων που δρουν στην οικονομία της αγοράς. Μόνο στο πλαίσιο του χρηματικού υπολογισμού μπορεί το κεφάλαιο να καταστεί υπολογίσιμο. Το μοναδικό έργο που μπορεί να επιτελέσει η λογιστική του κεφαλαίου είναι να καταδείξει στα διάφορα άτομα που δρουν στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς αν και σε ποιον βαθμό μεταβλήθηκε το χρηματικό ισοδύναμο των πόρων που αφιέρωσαν σε κερδοσκοπική δραστηριότητα. Για κάθε άλλον σκοπό, η λογιστική του κεφαλαίου είναι εντελώς άχρηστη.

Αν κάποιος επιχειρήσει να εξακριβώσει ένα μέγεθος που αποκαλείται *volkswirtschaftliches Kapital*, δηλαδή κοινωνικό κεφάλαιο, διακρινόμενο τόσο από το κερδοσκοπικό κεφάλαιο των διαφόρων ατόμων όσο και από την άνευ νοήματος έννοια του αθροίσματος των κερδοσκοπικών κεφαλαιακών αποθεμάτων των διαφόρων ατόμων, βρίσκεται ασφαλώς αντιμέτωπος με ένα ψευδοπρόβλημα. Ποιος είναι, διερωτάται, ο ρόλος του χρήματος σε μια τέτοια έννοια κοινωνικού κεφαλαίου; Ανακαλύπτει μια σημαντική διαφορά μεταξύ του κεφαλαίου, όπως αυτό εξετάζεται από τη σκοπιά του ατόμου, και του κεφαλαίου, όπως εξετάζεται από τη σκοπιά της κοινωνίας. Ολόκληρος, όμως, αυτός ο συλλογισμός είναι απολύτως εσφαλμένος.

Είναι προδήλως αντιφατικό να εξαλείφεται η αναφορά στο χρήμα από τον υπολογισμό ενός μεγέθους το οποίο δεν μπορεί να υπολογιστεί παρά μόνο σε χρηματικούς όρους. Είναι παράλογο να καταφεύγει κανείς στον χρηματικό υπολογισμό επιχειρώντας να προσδιορίσει ένα μέγεθος

που στερείται νοήματος σε ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο δεν μπορούν να υπάρχουν ούτε χρήμα ούτε χρηματικές τιμές για τους συντελεστές παραγωγής. Μόλις ο συλλογισμός μας υπερβεί το πλαίσιο μιας κοινωνίας της αγοράς, πρέπει να εγκαταλείψει κάθε αναφορά στο χρήμα και στις χρηματικές τιμές.

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να νοηθεί μόνο ως συλλογή διαφόρων αγαθών. Είναι αδύνατον να συγκριθούν δύο συλλογές αυτού του είδους με οποιονδήποτε άλλον τρόπο πέρα από τη δήλωση ότι η μία είναι περισσότερο κατάλληλη από την άλλη για την εξάλειψη της δυσφορίας που αισθάνεται το σύνολο της κοινωνίας. Το αν μια τέτοια συνολική κρίση μπορεί να διατυπωθεί από οποιονδήποτε θνητό άνθρωπο αποτελεί διαφορετικό ζήτημα. Καμία χρηματική έκφραση δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε τέτοιες συλλογές. Οι χρηματικοί όροι στερούνται κάθε νοήματος κατά την εξέταση των προβλημάτων του κεφαλαίου σε ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο δεν υπάρχει αγορά συντελεστών παραγωγής.

Κατά τα τελευταία έτη, οι οικονομολόγοι έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στον ρόλο που διαδραματίζει η διατήρηση χρηματικού υπολοίπου στη διαδικασία της αποταμίευσης και της συσσώρευσης κεφαλαίου. Σχετικά με αυτόν τον ρόλο διατυπώθηκαν πολλά εσφαλμένα συμπεράσματα.

Αν ένα άτομο χρησιμοποιήσει ένα χρηματικό ποσό όχι για κατανάλωση, αλλά για την αγορά συντελεστών παραγωγής, η αποταμίευση μετατρέπεται άμεσα σε συσσώρευση κεφαλαίου. Αν ο επιμέρους αποταμιευτής χρησιμοποιήσει την πρόσθετη αποταμίευσή του για να αυξήσει το χρηματικό του υπόλοιπο, επειδή θεωρεί ότι αυτός είναι ο επωφελέστερος τρόπος χρησιμοποίησής της, προκαλεί τάση μείωσης των τιμών των εμπορευμάτων και αύξησης της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Αν υποθέσουμε ότι η προσφορά χρήματος

στο σύστημα της αγοράς δεν μεταβάλλεται, αυτή η συμπεριφορά του αποταμιευτή δεν θα επηρεάσει άμεσα τη συσσώρευση κεφαλαίου και τη χρησιμοποίησή του για την επέκταση της παραγωγής.18

Το αποτέλεσμα της αποταμίευσης του συγκεκριμένου αποταμιευτή —δηλαδή το πλεόνασμα των παραχθέντων έναντι των καταναλωθέντων αγαθών— δεν εξαφανίζεται εξαιτίας της αποθησαύρισής του. Οι τιμές των κεφαλαιουχικών αγαθών δεν αυξάνονται στο ύψος στο οποίο θα είχαν ανέλθει αν δεν είχε πραγματοποιηθεί αυτή η αποθησαύριση. Το γεγονός, όμως, ότι είναι διαθέσιμα περισσότερα κεφαλαιουχικά αγαθά δεν επηρεάζεται από την επιδίωξη ορισμένων ανθρώπων να αυξήσουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα. Αν κανείς δεν χρησιμοποιήσει τα αγαθά —των οποίων η μη κατανάλωση δημιούργησε την πρόσθετη αποταμίευση— για τη διεύρυνση των καταναλωτικών του δαπανών, αυτά παραμένουν ως πρόσθετη ποσότητα διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών, ανεξάρτητα από το ύψος των τιμών τους. Οι δύο διαδικασίες —η αύξηση των χρηματικών υπολοίπων ορισμένων ανθρώπων και η αυξημένη συσσώρευση κεφαλαίου— εξελίσσονται παράλληλα.

Η πτώση των τιμών των εμπορευμάτων, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, προκαλεί πτώση του χρηματικού ισοδυνάμου του κεφαλαίου των διαφόρων ατόμων. Αυτό, όμως, δεν ισοδυναμεί με μείωση της προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών και δεν απαιτεί την προσαρμογή των παραγωγικών δραστηριοτήτων σε μια υποτιθέμενη πτώχευση. Μεταβάλλει απλώς τα χρηματικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται στον χρηματικό υπολογισμό.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι μια αύξηση της ποσότητας του πιστωτικού ή του παραστατικού χρήματος ή μια πιστωτική επέκταση δημιουργεί το πρόσθετο χρήμα που απαιτείται για την αύξηση των χρηματικών

υπολοίπων των ατόμων. Τότε εξελίσσονται ανεξάρτητα τρεις διαδικασίες: μια τάση πτώσης των τιμών των εμπορευμάτων, η οποία προκαλείται από την αύξηση της ποσότητας των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών και την επακόλουθη επέκταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων· μια τάση πτώσης των τιμών, η οποία προκαλείται από την αυξημένη ζήτηση χρήματος προς διακράτηση σε χρηματικά υπόλοιπα· και, τέλος, μια τάση ανόδου των τιμών, η οποία προκαλείται από την αύξηση της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια.

Οι τρεις διαδικασίες είναι σε κάποιον βαθμό σύγχρονες. Καθεμία προκαλεί τις δικές της ιδιαίτερες επιδράσεις, οι οποίες, ανάλογα με τις περιστάσεις, μπορεί να ενισχύονται ή να εξασθενούν από τις αντίθετες επιδράσεις που προέρχονται από κάποια από τις άλλες δύο. Το ουσιώδες, όμως, είναι ότι τα κεφαλαιουχικά αγαθά που προκύπτουν από την πρόσθετη αποταμίευση δεν καταστρέφονται από τις συμπίπτουσες νομισματικές μεταβολές, δηλαδή από τις μεταβολές στη ζήτηση και την προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια.

Κάθε φορά που ένα άτομο αφιερώνει ένα χρηματικό ποσό στην αποταμίευση αντί να το δαπανήσει για κατανάλωση, η διαδικασία της αποταμίευσης αντιστοιχεί πλήρως στη διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου και της επένδυσης. Δεν έχει σημασία αν ο επιμέρους αποταμιευτής αυξάνει ή όχι το χρηματικό του υπόλοιπο. Η πράξη της αποταμίευσης έχει πάντοτε ως αντίστοιχό της μια προσφορά αγαθών που παρήχθησαν αλλά δεν καταναλώθηκαν, αγαθών διαθέσιμων για περαιτέρω παραγωγικές δραστηριότητες. Οι αποταμιεύσεις ενός ανθρώπου ενσωματώνονται πάντοτε σε συγκεκριμένα κεφαλαιουχικά αγαθά.

Η ιδέα ότι το αποθησαυρισμένο χρήμα αποτελεί άγονο μέρος του συνολικού πλούτου και ότι η αύξησή του προκαλεί συρρίκνωση του μέρους του πλούτου που αφιερώνεται στην παραγωγή είναι ορθή μόνο στον βαθμό που η αύξηση της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας οδηγεί στη χρησιμοποίηση πρόσθετων συντελεστών παραγωγής για την εξόρυξη χρυσού και στη μεταφορά χρυσού από τη βιομηχανική στη χρηματική χρήση. Αυτό, όμως, προκαλείται από την επιδίωξη αύξησης των χρηματικών υπολοίπων και όχι από την αποταμίευση.

Στην οικονομία της αγοράς, η αποταμίευση είναι δυνατή μόνο μέσω της αποχής από την κατανάλωση μέρους του εισοδήματος. Η χρησιμοποίηση των αποταμιεύσεων από τον επιμέρους αποταμιευτή για αποθησαύριση επηρεάζει τον προσδιορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος και μπορεί έτσι να μειώσει το ονομαστικό ύψος του κεφαλαίου, δηλαδή το χρηματικό του ισοδύναμο· δεν καθιστά, όμως, στείρο οποιοδήποτε μέρος του συσσωρευμένου κεφαλαίου.

18. Η συσσώρευση κεφαλαίου επηρεάζεται εμμέσως από τις μεταβολές στον πλούτο και στα εισοδήματα που προκαλεί κάθε χρηματογενής μεταβολή της αγοραστικής δύναμης του χρήματος.

Κεφάλαιο 19: ΤΟ ΕΠΙΤΟΚΙΟ

1. Το φαινόμενο του τόκου

Έχει καταδειχθεί ότι η χρονική προτίμηση αποτελεί κατηγορία εγγενή σε κάθε ανθρώπινη δράση. Η χρονική προτίμηση εκδηλώνεται στο φαινόμενο του πρωταρχικού τόκου, δηλαδή στην υποτίμηση των μελλοντικών αγαθών έναντι των παρόντων αγαθών.

Ο τόκος δεν είναι απλώς τόκος επί του κεφαλαίου. Δεν αποτελεί το ειδικό εισόδημα που προκύπτει από τη χρησιμοποίηση κεφαλαιουχικών αγαθών. Η αντιστοίχιση τριών συντελεστών παραγωγής —εργασίας, κεφαλαίου και γης— προς τρεις κατηγορίες εισοδήματος —μισθό, κέρδος και πρόσοδο—, όπως τη δίδαξαν οι κλασικοί οικονομολόγοι, είναι αστήρικτη. Η πρόσοδος δεν αποτελεί το ειδικό εισόδημα της γης. Αποτελεί γενικό καταλλακτικό φαινόμενο· διαδραματίζει στην απόδοση της εργασίας και των κεφαλαιουχικών αγαθών τον ίδιο ρόλο που διαδραματίζει στην απόδοση της γης. Επιπλέον, δεν υπάρχει ομοιογενής πηγή εισοδήματος η οποία θα μπορούσε να αποκληθεί κέρδος με την έννοια που απέδιδαν στον όρο αυτό οι κλασικοί οικονομολόγοι. Το κέρδος —με την έννοια του επιχειρηματικού κέρδους— και ο τόκος δεν

αποτελούν χαρακτηριστικά του κεφαλαίου περισσότερο απ' όσο αποτελούν χαρακτηριστικά της γης.

Οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών κατανέμονται, μέσω της αλληλεπίδρασης των δυνάμεων που λειτουργούν στην αγορά, μεταξύ των διαφόρων συμπληρωματικών συντελεστών που συνεργάζονται στην παραγωγή τους. Εφόσον τα καταναλωτικά αγαθά είναι παρόντα αγαθά, ενώ οι συντελεστές παραγωγής αποτελούν μέσα για την παραγωγή μελλοντικών αγαθών, και εφόσον τα παρόντα αγαθά αξιολογούνται υψηλότερα από μελλοντικά αγαθά του ίδιου είδους και της ίδιας ποσότητας, το ποσό που κατανέμεται με αυτόν τον τρόπο υπολείπεται, ακόμη και στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, της παρούσας τιμής των αντίστοιχων καταναλωτικών αγαθών. Αυτή η διαφορά είναι ο πρωταρχικός τόκος. Δεν συνδέεται ειδικά με καμία από τις τρεις κατηγορίες συντελεστών παραγωγής τις οποίες διέκριναν οι κλασικοί οικονομολόγοι. Το επιχειρηματικό κέρδος και η επιχειρηματική ζημία προκαλούνται από τις μεταβολές των δεδομένων και τις συνακόλουθες μεταβολές των τιμών που επέρχονται κατά την πάροδο της περιόδου παραγωγής.

Ο αφελής συλλογισμός δεν διακρίνει κανένα πρόβλημα στο τρέχον εισόδημα που προέρχεται από το κυνήγι, την αλιεία, την κτηνοτροφία, τη δασοκομία και τη γεωργία. Η φύση γεννά ελάφια, φάρια και βοοειδή και τα κάνει να αναπτύσσονται· κάνει τις αγελάδες να παράγουν γάλα και τις όρνιθες να γεννούν αυγά, τα δέντρα να αναπτύσσουν ξυλώδη μάζα και να καρποφορούν, και τους σπόρους να βλασταίνουν και να σχηματίζουν στάχυα. Εκείνος που έχει το δικαίωμα να ιδιοποιείται αυτόν τον επαναλαμβανόμενο πλούτο απολαμβάνει σταθερό εισόδημα. Όπως ένα ρεύμα που μεταφέρει διαρκώς νέο νερό, έτσι και η «ροή του εισοδήματος» κυλά αδιάκοπα και μεταφέρει επανειλημμένως νέο

πλούτο. Ολόκληρη η διαδικασία εμφανίζεται ως φυσικό φαινόμενο. Για τον οικονομολόγο, όμως, ανακύπτει πρόβλημα ως προς τον προσδιορισμό των τιμών της γης, των βοοειδών και όλων των υπολοίπων. Αν τα μελλοντικά αγαθά δεν αγοράζονταν και δεν πωλούνταν με έκπτωση έναντι των παρόντων αγαθών, ο αγοραστής γης θα έπρεπε να καταβάλει τιμή ίση με το άθροισμα όλων των μελλοντικών καθαρών προσόδων, η οποία δεν θα άφηνε κανένα περιθώριο για επαναλαμβανόμενο τρέχον εισόδημα.

Οι ετησίως επαναλαμβανόμενες εισπράξεις των ιδιοκτητών γης και βοοειδών δεν διαθέτουν κανένα γνώρισμα που θα τις διέκρινε καταλλακτικά από τις εισπράξεις που προέρχονται από παραχθέντες συντελεστές παραγωγής, οι οποίοι αργά ή γρήγορα αναλώνονται στις παραγωγικές διαδικασίες. Η εξουσία διάθεσης ενός τεμαχίου γης αποτελεί έλεγχο της συνεργασίας του συγκεκριμένου εδάφους στην παραγωγή όλων των καρπών που θα μπορούσαν ποτέ να καλλιεργηθούν σε αυτό· η εξουσία διάθεσης ενός ορυχείου αποτελεί έλεγχο της συνεργασίας του στην εξόρυξη όλων των μεταλλευμάτων που θα μπορούσαν ποτέ να ανασυρθούν από αυτό στην επιφάνεια. Κατά τον ίδιο τρόπο, η κυριότητα μιας μηχανής ή μιας μπάλας βαμβακιού αποτελεί έλεγχο της συνεργασίας τους στην κατασκευή όλων των αγαθών που παράγονται με τη συνδρομή τους.

Η θεμελιώδης πλάνη που εμπεριέχεται σε όλες τις προσεγγίσεις της παραγωγικότητας και της χρήσης ως προς το πρόβλημα του τόκου ήταν ότι ανήγαγαν το φαινόμενο του τόκου στις παραγωγικές υπηρεσίες που παρέχουν οι συντελεστές παραγωγής. Ωστόσο, η χρησιμότητα των συντελεστών παραγωγής προσδιορίζει τις τιμές που καταβάλλονται γι' αυτούς και όχι τον τόκο. Οι τιμές αυτές εξαντλούν ολόκληρη τη διαφορά μεταξύ της παραγωγικότητας μιας διαδικασίας που υποβοηθείται από τη

συνεργασία ενός συγκεκριμένου συντελεστή και της παραγωγικότητας μιας διαδικασίας που στερείται αυτής της συνεργασίας.

Η διαφορά μεταξύ του αθροίσματος των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και της τιμής των προϊόντων, η οποία εμφανίζεται ακόμη και όταν δεν μεταβάλλονται τα σχετικά δεδομένα της αγοράς, αποτελεί αποτέλεσμα της υψηλότερης αξιολόγησης των παρόντων αγαθών έναντι των μελλοντικών αγαθών. Καθώς προχωρεί η παραγωγή, οι συντελεστές παραγωγής μετασχηματίζονται ή ωριμάζουν σε παρόντα αγαθά υψηλότερης αξίας. Αυτή η αύξηση αποτελεί την πηγή των ειδικών προσόδων που περιέρχονται στους ιδιοκτήτες των συντελεστών παραγωγής, δηλαδή του πρωταρχικού τόκου.

Οι ιδιοκτήτες των υλικών συντελεστών παραγωγής —σε αντιδιαστολή προς τους αμιγείς επιχειρηματίες του νοητικού κατασκευάσματος της ενοποίησης των καταλλακτικών λειτουργιών— αποκομίζουν δύο καταλλακτικά διαφορετικά στοιχεία: αφενός, τις τιμές που καταβάλλονται για την παραγωγική συνεργασία των συντελεστών τους οποίους ελέγχουν και, αφετέρου, τον τόκο. Τα δύο αυτά στοιχεία δεν πρέπει να συγχέονται. Δεν είναι θεμιτό, κατά την εξήγηση του τόκου, να γίνεται αναφορά στις υπηρεσίες που παρέχουν οι συντελεστές παραγωγής κατά την παραγωγή των προϊόντων.

Ο τόκος αποτελεί ομοιογενές φαινόμενο. Δεν υπάρχουν διαφορετικές πηγές τόκου. Ο τόκος επί διαρκών αγαθών και ο τόκος επί καταναλωτικής πίστης, όπως και όλα τα άλλα είδη τόκου, απορρέουν από την υψηλότερη αξιολόγηση των παρόντων αγαθών έναντι των μελλοντικών αγαθών.

2. Ο πρωταρχικός τόκος

Ο πρωταρχικός τόκος (*originary interest*) είναι η σχέση μεταξύ της αξίας που αποδίδεται στην ικανοποίηση αναγκών στο άμεσο μέλλον και της αξίας που αποδίδεται στην ικανοποίηση αναγκών σε απώτερες περιόδους του μέλλοντος. Εκδηλώνεται στην οικονομία της αγοράς ως υποτίμηση των μελλοντικών αγαθών έναντι των παρόντων αγαθών. Αποτελεί σχέση μεταξύ τιμών εμπορευμάτων και όχι αυτοτελή τιμή. Επικρατεί τάση εξίσωσης αυτής της σχέσης για όλα τα εμπορεύματα. Στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου είναι το ίδιο για όλα τα εμπορεύματα.

Ο πρωταρχικός τόκος δεν είναι «η τιμή που καταβάλλεται για τις υπηρεσίες του κεφαλαίου».1 Η υψηλότερη παραγωγικότητα των περισσότερο χρονοβόρων, έμμεσων μεθόδων παραγωγής, στην οποία αναφέρονται ο Böhm-Bawerk και ορισμένοι μεταγενέστεροι οικονομολόγοι κατά την εξήγηση του τόκου, δεν εξηγεί το φαινόμενο. Αντιθέτως, το φαινόμενο του πρωταρχικού τόκου εξηγεί γιατί χρησιμοποιούνται λιγότερο χρονοβόρες μέθοδοι παραγωγής, παρά το

γεγονός ότι περισσότερο χρονοβόρες μέθοδοι θα απέδιδαν μεγαλύτερο προϊόν ανά μονάδα εισροής.

Επιπλέον, το φαινόμενο του πρωταρχικού τόκου εξηγεί γιατί τα χρησιμοποιήσιμα τεμάχια γης μπορούν να αγοράζονται και να πωλούνται σε πεπερασμένες τιμές. Αν οι μελλοντικές υπηρεσίες που μπορεί να παράσχει ένα τεμάχιο γης αξιολογούνταν με τον ίδιο τρόπο όπως οι παρούσες υπηρεσίες του, καμία πεπερασμένη τιμή δεν θα ήταν αρκετά υψηλή ώστε να παρακινήσει τον ιδιοκτήτη του να το πωλήσει. Η γη δεν θα μπορούσε ούτε να αγοραστεί ούτε να πωληθεί έναντι ορισμένων χρηματικών ποσών, ούτε να ανταλλαχθεί με αγαθά που μπορούν να παράσχουν μόνο πεπερασμένο αριθμό υπηρεσιών. Τα τεμάχια γης θα ανταλλάσσονταν μόνο με άλλα τεμάχια γης. Μια οικοδομή που μπορεί να αποφέρει επί δέκα έτη ετήσια πρόσοδο 100 USD θα αποτιμάτο —αν παραβλεφθεί το έδαφος πάνω στο οποίο είναι κτισμένη— στην αρχή του δεύτερου έτους σε 900 USD, και ούτω καθεξής.

Ο πρωταρχικός τόκος δεν αποτελεί τιμή που προσδιορίζεται στην αγορά από την αλληλεπίδραση της ζήτησης και της προσφοράς κεφαλαίου ή κεφαλαιουχικών αγαθών. Το ύψος του δεν εξαρτάται από την έκταση αυτής της ζήτησης και προσφοράς. Αντιθέτως, το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου προσδιορίζει τόσο τη ζήτηση όσο και την προσφορά κεφαλαίου και κεφαλαιουχικών αγαθών. Προσδιορίζει ποιο μέρος της διαθέσιμης προσφοράς αγαθών θα αφιερωθεί στην κατανάλωση στο άμεσο μέλλον και ποιο μέρος στην πρόνοια για απώτερες περιόδους του μέλλοντος.

Οι άνθρωποι δεν αποταμιεύουν και δεν συσσωρεύουν κεφάλαιο επειδή υπάρχει τόκος. Ο τόκος δεν αποτελεί ούτε το κίνητρο της αποταμίευσης ούτε την ανταμοιβή ή την αποζημίωση που παρέχεται για την αποχή από την άμεση κατανάλωση. Αποτελεί τη σχέση που

διαμορφώνεται κατά την αμοιβαία αξιολόγηση των παρόντων αγαθών έναντι των μελλοντικών αγαθών.

Η αγορά δανειακών κεφαλαίων δεν προσδιορίζει το επιτόκιο. Προσαρμόζει το επιτόκιο των δανείων στο επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, όπως αυτό εκδηλώνεται στην υποτίμηση των μελλοντικών αγαθών έναντι των παρόντων.

Ο πρωταρχικός τόκος αποτελεί κατηγορία της ανθρώπινης δράσης. Λειτουργεί σε κάθε αξιολόγηση εξωτερικών πραγμάτων και δεν μπορεί ποτέ να εξαφανιστεί. Αν κάποια ημέρα επανερχόταν η κατάσταση που επικρατούσε στο τέλος της πρώτης χιλιετίας της χριστιανικής εποχής, όταν ορισμένοι άνθρωποι πίστευαν ότι πλησίαζε το οριστικό τέλος όλων των εγκόσμιων πραγμάτων, οι άνθρωποι θα έπαυαν να μεριμνούν για τις μελλοντικές εγκόσμιες ανάγκες. Οι συντελεστές παραγωγής θα καθίσταντο στα μάτια τους άχρηστοι και άνευ αξίας. Η υποτίμηση των μελλοντικών αγαθών έναντι των παρόντων δεν θα εξαφανιζόταν. Αντιθέτως, θα αυξανόταν πέρα από κάθε όριο.

Από την άλλη πλευρά, η εξαφάνιση του πρωταρχικού τόκου θα σήμαινε ότι οι άνθρωποι αδιαφορούν πλήρως για την ικανοποίηση αναγκών σε εγγύτερες περιόδους του μέλλοντος. Θα σήμαινε ότι, αντί ενός μήλου διαθέσιμου σήμερα, αύριο, σε ένα έτος ή σε δέκα έτη, προτιμούν δύο μήλα διαθέσιμα σε χίλια ή δέκα χιλιάδες έτη.

Δεν μπορούμε καν να συλλάβουμε έναν κόσμο στον οποίο ο πρωταρχικός τόκος δεν θα υπήρχε ως αμείλικτο στοιχείο κάθε μορφής δράσης. Είτε υπάρχει είτε δεν υπάρχει καταμερισμός της εργασίας και κοινωνική συνεργασία, και είτε η κοινωνία είναι οργανωμένη βάσει ιδιωτικού είτε βάσει δημόσιου ελέγχου των μέσων παραγωγής, ο πρωταρχικός τόκος είναι πάντοτε παρών. Σε μια σοσιαλιστική

κοινοπολιτεία ο ρόλος του δεν θα διέφερε από εκείνον που διαδραματίζει στην οικονομία της αγοράς.

Ο Böhm-Bawerk αποκάλυψε οριστικά τις πλάνες των αφελών εξηγήσεων του τόκου βάσει της παραγωγικότητας, δηλαδή της αντίληψης ότι ο τόκος αποτελεί έκφραση της φυσικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής. Ωστόσο, ο ίδιος ο Böhm-Bawerk θεμελίωσε σε κάποιον βαθμό τη θεωρία του στην προσέγγιση της παραγωγικότητας. Αναφερόμενος, κατά την εξήγησή του, στην τεχνολογική υπεροχή των περισσότερο χρονοβόρων, έμμεσων παραγωγικών διαδικασιών, αποφεύγει τη χονδροειδή μορφή των αφελών πλανών της παραγωγικότητας. Στην πραγματικότητα, όμως, επιστρέφει —έστω και υπό λεπτότερη μορφή— στην προσέγγιση της παραγωγικότητας.

Οι μεταγενέστεροι οικονομολόγοι οι οποίοι, παραμελώντας την ιδέα της χρονικής προτίμησης, τόνισαν αποκλειστικά την ιδέα της παραγωγικότητας που περιέχεται στη θεωρία του Böhm-Bawerk δεν μπορούν παρά να συμπεράνουν ότι ο πρωταρχικός τόκος πρέπει να εξαφανιστεί, αν οι άνθρωποι φθάσουν κάποια ημέρα σε μια κατάσταση όπου καμία περαιτέρω επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής δεν θα μπορούσε να προκαλέσει περαιτέρω αύξηση της παραγωγικότητας.2 Αυτό, όμως, είναι απολύτως εσφαλμένο. Ο πρωταρχικός τόκος δεν μπορεί να εξαφανιστεί ενόσω υπάρχει σπανιότητα και, κατά συνέπεια, δράση.

Ενόσω ο κόσμος δεν έχει μετατραπεί σε χώρα της αφθονίας, οι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με τη σπανιότητα και πρέπει να δρουν και να εξοικονομούν. Αναγκάζονται να επιλέγουν μεταξύ ικανοποίησης σε εγγύτερες και απώτερες περιόδους του μέλλοντος, επειδή δεν μπορεί να επιτευχθεί πλήρης ικανοποίηση ούτε στις πρώτες

ούτε στις δεύτερες. Επομένως, μια μεταβολή στη χρησιμοποίηση συντελεστών παραγωγής, η οποία τους αποσύρει από χρήσεις που εξυπηρετούν την ικανοποίηση αναγκών στο απώτερο μέλλον, πρέπει κατ' ανάγκην να επιδεινώσει την κατάσταση της ικανοποίησης στο εγγύτερο μέλλον και να τη βελτιώσει στο απώτερο μέλλον. Αν υποθέταμε ότι αυτό δεν συμβαίνει, θα περιερχόμασταν σε άλυτες αντιφάσεις.

Μπορούμε, το πολύ, να συλλάβουμε μια κατάσταση στην οποία η τεχνολογική γνώση και δεξιότητα έχουν φθάσει σε σημείο πέρα από το οποίο δεν είναι δυνατή καμία περαιτέρω πρόοδος για τους θνητούς ανθρώπους. Δεν μπορούν πλέον να επινοηθούν νέες διαδικασίες που αυξάνουν το προϊόν ανά μονάδα εισροής. Αν, όμως, υποθέτουμε ότι ορισμένοι συντελεστές παραγωγής είναι σπάνιοι, δεν πρέπει να υποθέτουμε ότι χρησιμοποιούνται πλήρως όλες οι διαδικασίες που —αν παραβλεφθεί ο χρόνος τον οποίο απορροφούν— είναι οι παραγωγικότερες, και ότι δεν χρησιμοποιείται καμία διαδικασία χαμηλότερου προϊόντος ανά μονάδα εισροής απλώς επειδή αποδίδει το τελικό της αποτέλεσμα νωρίτερα από άλλες, φυσικώς παραγωγικότερες διαδικασίες.

Η σπανιότητα των συντελεστών παραγωγής σημαίνει ότι είμαστε σε θέση να καταστρώσουμε σχέδια για τη βελτίωση της ευημερίας μας, των οποίων η πραγμάτωση δεν είναι εφικτή εξαιτίας της ανεπαρκούς ποσότητας των διαθέσιμων μέσων. Ακριβώς η αδυναμία πραγμάτωσης τέτοιων επιθυμητών βελτιώσεων συνιστά το στοιχείο της σπανιότητας. Ο συλλογισμός των σύγχρονων υποστηρικτών της προσέγγισης της παραγωγικότητας παραπλανάται από τις συνδηλώσεις του όρου του Böhm-Bawerk «έμμεσες μέθοδοι παραγωγής» και από την ιδέα της τεχνολογικής βελτίωσης την οποία αυτός υποβάλλει.

Αν, όμως, υπάρχει σπανιότητα, πρέπει πάντοτε να υπάρχει κάποια αναξιοποίητη τεχνολογική δυνατότητα βελτίωσης της ευημερίας μέσω επιμήκυνσης της περιόδου παραγωγής σε ορισμένους κλάδους, ανεξάρτητα από το αν έχει μεταβληθεί ή όχι το επίπεδο της τεχνολογικής γνώσης. Αν τα μέσα είναι σπάνια, αν εξακολουθεί να υπάρχει η πραξεολογική συσχέτιση σκοπών και μέσων, υπάρχουν κατ' ανάγκην ανικανοποίητες ανάγκες τόσο ως προς τις εγγύτερες όσο και ως προς τις απώτερες περιόδους του μέλλοντος. Υπάρχουν πάντοτε αγαθά από την απόκτηση των οποίων πρέπει να παραιτηθούμε, επειδή η οδός που οδηγεί στην παραγωγή τους είναι υπερβολικά μακρά και θα μας εμπόδιζε να ικανοποιήσουμε περισσότερο επείγουσες ανάγκες. Το γεγονός ότι δεν μεριμνούμε αφθονότερα για το μέλλον αποτελεί αποτέλεσμα της στάθμισης της ικανοποίησης σε εγγύτερες περιόδους του μέλλοντος έναντι της ικανοποίησης σε απώτερες περιόδους. Η σχέση που προκύπτει από αυτή την αξιολόγηση είναι ο πρωταρχικός τόκος.

Σε έναν τέτοιο κόσμο τέλειας τεχνολογικής γνώσης, ένας επιχειρηματικός πρωτοπόρος καταστρώνει ένα σχέδιο Α, σύμφωνα με το οποίο πρέπει να κατασκευαστούν ένα ξενοδοχείο σε γραφική αλλά δυσπρόσιτη ορεινή περιοχή και οι δρόμοι που οδηγούν σε αυτό. Εξετάζοντας τη δυνατότητα υλοποίησης του σχεδίου, διαπιστώνει ότι τα διαθέσιμα μέσα δεν επαρκούν για την εκτέλεσή του. Υπολογίζοντας τις προοπτικές κερδοφορίας της επένδυσης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αναμενόμενες εισπράξεις δεν είναι αρκετά υψηλές ώστε να καλύψουν το κόστος των υλικών και της εργασίας που πρέπει να δαπανηθούν, καθώς και τον τόκο επί του επενδυόμενου κεφαλαίου. Εγκαταλείπει την εκτέλεση του σχεδίου Α και αναλαμβάνει αντ' αυτού την υλοποίηση ενός άλλου σχεδίου, του Β.

Σύμφωνα με το σχέδιο Β, το ξενοδοχείο θα ανεγερθεί σε πιο προσιτή τοποθεσία, η οποία δεν προσφέρει όλα τα πλεονεκτήματα του γραφικού τοπίου που είχε επιλεγεί στο σχέδιο Α, αλλά στην οποία μπορεί να κατασκευαστεί είτε με χαμηλότερο κόστος είτε σε συντομότερο χρόνο. Αν στον υπολογισμό δεν υπεισερχόταν τόκος επί του επενδυόμενου κεφαλαίου, θα μπορούσε να δημιουργηθεί η ψευδαίσθηση ότι η κατάσταση των δεδομένων της αγοράς —η προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών και οι αξιολογήσεις του κοινού— επιτρέπει την εκτέλεση του σχεδίου Α. Ωστόσο, η υλοποίηση του σχεδίου Α θα απέσυρε σπάνιους συντελεστές παραγωγής από χρήσεις στις οποίες θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν ανάγκες που οι καταναλωτές θεωρούν πιο επείγουσες. Θα αποτελούσε πρόδηλη εσφαλμένη επένδυση, κατασπατάληση των διαθέσιμων μέσων.

Η επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής μπορεί να αυξήσει την ποσότητα του προϊόντος ανά μονάδα εισροής ή να καταστήσει δυνατή την παραγωγή αγαθών που δεν μπορούν να παραχθούν καθόλου εντός συντομότερης περιόδου παραγωγής. Δεν είναι, όμως, αληθές ότι ο καταλογισμός της αξίας αυτού του πρόσθετου πλούτου στα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνται για την επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής δημιουργεί τον τόκο. Αν υιοθετούσε κανείς αυτή την υπόθεση, θα υπέπιπτε εκ νέου στα πλέον κατάφωρα σφάλματα της προσέγγισης της παραγωγικότητας, τα οποία αναίρεσε αδιαμφισβήτητα ο Böhm-Bawerk. Η συμβολή των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής στο αποτέλεσμα της διαδικασίας αποτελεί τον λόγο για τον οποίο θεωρούνται πολύτιμοι· εξηγεί τις τιμές που καταβάλλονται γι' αυτούς και λαμβάνεται πλήρως υπόψη κατά τον προσδιορισμό αυτών των τιμών. Δεν απομένει κανένα μη καταλογισμένο υπόλοιπο το οποίο θα μπορούσε να εξηγήσει τον τόκο.

Έχει υποστηριχθεί ότι στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν θα εμφανιζόταν τόκος.3 Μπορεί, ωστόσο, να καταδειχθεί ότι ο ισχυρισμός αυτός είναι ασυμβίβαστος με τις παραδοχές στις οποίες βασίζεται το κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας.

Αρχίζουμε με τη διάκριση μεταξύ δύο μορφών αποταμίευσης: της απλής αποταμίευσης και της καπιταλιστικής αποταμίευσης. Η απλή αποταμίευση είναι απλώς η συσσώρευση καταναλωτικών αγαθών για μεταγενέστερη κατανάλωση. Η καπιταλιστική αποταμίευση είναι η συσσώρευση αγαθών που προορίζονται για τη βελτίωση των παραγωγικών διαδικασιών. Σκοπός της απλής αποταμίευσης είναι η μεταγενέστερη κατανάλωση· αποτελεί απλώς αναβολή της κατανάλωσης. Αργά ή γρήγορα, τα συσσωρευμένα αγαθά θα καταναλωθούν και δεν θα απομείνει τίποτε.

Σκοπός της καπιταλιστικής αποταμίευσης είναι πρωτίστως η βελτίωση της παραγωγικότητας της προσπάθειας. Συσσωρεύει κεφαλαιουχικά αγαθά τα οποία χρησιμοποιούνται για περαιτέρω παραγωγή και δεν αποτελούν απλώς αποθέματα για μεταγενέστερη κατανάλωση. Το όφελος που απορρέει από την καπιταλιστική αποταμίευση είναι η αύξηση της ποσότητας των παραγόμενων αγαθών ή η παραγωγή αγαθών που δεν θα μπορούσαν να παραχθούν καθόλου χωρίς τη συνδρομή της.

Κατά την κατασκευή της εικόνας μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης —στατικής— οικονομίας, οι οικονομολόγοι παραβλέπουν τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά θεωρούνται δεδομένα και παραμένουν αμετάβλητα, καθώς, σύμφωνα με τις υποκείμενες παραδοχές, δεν επέρχεται καμία μεταβολή στα δεδομένα. Δεν υπάρχει ούτε συσσώρευση νέου κεφαλαίου μέσω αποταμίευσης ούτε

ανάλωση του διαθέσιμου κεφαλαίου μέσω πλεονάσματος της κατανάλωσης έναντι του εισοδήματος, δηλαδή έναντι της τρέχουσας παραγωγής μείον τα μέσα που απαιτούνται για τη διατήρηση του κεφαλαίου. Έργο μας τώρα είναι να καταδείξουμε ότι οι παραδοχές αυτές είναι ασυμβίβαστες με την ιδέα ότι δεν υπάρχει τόκος.

Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε, στο πλαίσιο αυτού του συλλογισμού, στην απλή αποταμίευση. Σκοπός της απλής αποταμίευσης είναι η πρόνοια για ένα μέλλον στο οποίο ο αποταμιευτής θα μπορούσε ενδεχομένως να είναι λιγότερο επαρκώς εφοδιασμένος απ' ό,τι στο παρόν. Ωστόσο, μία από τις θεμελιώδεις παραδοχές που χαρακτηρίζουν το νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας είναι ότι το μέλλον δεν διαφέρει καθόλου από το παρόν, ότι οι δρώντες έχουν πλήρη επίγνωση αυτού του γεγονότος και ότι ενεργούν αναλόγως. Επομένως, στο πλαίσιο αυτού του κατασκευάσματος δεν απομένει χώρος για το φαινόμενο της απλής αποταμίευσης.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά ως προς τον καρπό της καπιταλιστικής αποταμίευσης, δηλαδή το συσσωρευμένο απόθεμα κεφαλαιουχικών αγαθών. Στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία δεν υπάρχει ούτε αποταμίευση και συσσώρευση πρόσθετων κεφαλαιουχικών αγαθών ούτε ανάλωση των ήδη υφιστάμενων κεφαλαιουχικών αγαθών. Και τα δύο φαινόμενα θα ισοδυναμούσαν με μεταβολή των δεδομένων και θα διατάρασσαν έτσι την ομοιόμορφη περιστροφή ενός τέτοιου νοητικού συστήματος.

Το μέγεθος της αποταμίευσης και της συσσώρευσης κεφαλαίου κατά το παρελθόν —δηλαδή κατά την περίοδο που προηγήθηκε της εγκαθίδρυσης της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας— είχε προσαρμοστεί στο ύψος του επιτοκίου. Αν, με την εγκαθίδρυση των συνθηκών της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, οι ιδιοκτήτες

των κεφαλαιουχικών αγαθών έπαυαν να εισπράττουν τόκο, θα ανατρέπονταν οι συνθήκες που καθόριζαν την κατανομή των διαθέσιμων αποθεμάτων αγαθών προς ικανοποίηση αναγκών στις διάφορες περιόδους του μέλλοντος. Η μεταβληθείσα κατάσταση πραγμάτων θα απαιτούσε νέα κατανομή.

Ακόμη και στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία δεν μπορεί να εξαφανιστεί η διαφορά στην αξιολόγηση της ικανοποίησης αναγκών σε διαφορετικές περιόδους του μέλλοντος. Ακόμη και στο πλαίσιο αυτού του νοητικού κατασκευάσματος, οι άνθρωποι θα αποδίδουν υψηλότερη αξία σε ένα μήλο διαθέσιμο σήμερα απ' ό,τι σε ένα μήλο διαθέσιμο σε δέκα ή εκατό χρόνια. Αν ο κεφαλαιούχος έπαυε να εισπράττει τόκο, θα διαταρασσόταν η ισορροπία μεταξύ της ικανοποίησης σε εγγύτερες και απώτερες περιόδους του μέλλοντος.

Το γεγονός ότι ένας κεφαλαιούχος διατηρούσε το κεφάλαιό του ακριβώς στο ύψος των 100.000 USD εξαρτιόταν από το ότι 100.000 USD διαθέσιμα σήμερα ήταν γι' αυτόν ισοδύναμα με 105.000 USD διαθέσιμα δώδεκα μήνες αργότερα. Τα 5.000 USD ήταν, κατά την κρίση του, αρκετά για να αντισταθμίσουν τα πλεονεκτήματα που θα ανέμενε από την άμεση κατανάλωση μέρους αυτού του ποσού. Αν καταργούνταν οι πληρωμές τόκου, θα επακολουθούσε ανάλωση κεφαλαίου.

Αυτή είναι η ουσιώδης ανεπάρκεια του στατικού συστήματος όπως το παρουσιάζει ο Schumpeter. Δεν αρκεί να υποθέτουμε ότι ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός ενός τέτοιου συστήματος συσσωρεύθηκε στο παρελθόν, ότι είναι σήμερα διαθέσιμος στο μέτρο αυτής της προηγούμενης συσσώρευσης και ότι στο εξής διατηρείται αμετάβλητος σε αυτό το επίπεδο. Πρέπει επίσης να αποδώσουμε, στο πλαίσιο αυτού του νοητικού συστήματος, κάποιον ρόλο στη λειτουργία των δυνάμεων

που επιφέρουν αυτή τη διατήρηση. Αν εξαλειφθεί ο ρόλος του κεφαλαιούχου ως αποδέκτη τόκου, αντικαθίσταται από τον ρόλο του κεφαλαιούχου ως καταναλωτή κεφαλαίου. Δεν υπάρχει πλέον κανένας λόγος για τον οποίο ο ιδιοκτήτης κεφαλαιουχικών αγαθών θα έπρεπε να απέχει από τη χρησιμοποίησή τους για κατανάλωση.

Υπό τις παραδοχές που εμπεριέχονται στο νοητικό κατασκεύασμα των στατικών συνθηκών —της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας— δεν υπάρχει ανάγκη να διατηρούνται ως απόθεμα για δύσκολες ημέρες. Ακόμη, όμως, και αν υποθέταμε, κατά τρόπο αρκετά ασυνεπή, ότι ένα μέρος τους αφιερώνεται σε αυτόν τον σκοπό και, ως εκ τούτου, αποσύρεται από την τρέχουσα κατανάλωση, θα καταναλωνόταν τουλάχιστον εκείνο το μέρος του κεφαλαίου που αντιστοιχεί στο ποσό κατά το οποίο η καπιταλιστική αποταμίευση υπερβαίνει την απλή αποταμίευση.4

Αν δεν υπήρχε πρωταρχικός τόκος, τα κεφαλαιουχικά αγαθά δεν θα αφιερώνονταν στην άμεση κατανάλωση και το κεφάλαιο δεν θα αναλωνόταν. Αντιθέτως, υπό μια τέτοια αδιανόητη και ασύλληπτη κατάσταση πραγμάτων δεν θα υπήρχε καθόλου κατανάλωση, αλλά μόνο αποταμίευση, συσσώρευση κεφαλαίου και επένδυση. Εκείνο που θα οδηγούσε σε ανάλωση κεφαλαίου δεν θα ήταν η αδύνατη εξαφάνιση του πρωταρχικού τόκου, αλλά η κατάργηση της καταβολής τόκου στους ιδιοκτήτες του κεφαλαίου. Οι κεφαλαιούχοι θα κατανάλωναν τα κεφαλαιουχικά αγαθά και το κεφάλαιό τους ακριβώς επειδή υπάρχει πρωταρχικός τόκος και η παρούσα ικανοποίηση αναγκών προτιμάται από τη μεταγενέστερη.

Επομένως, δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα κατάργησης του τόκου μέσω θεσμών, νόμων ή τραπεζικών μεθοδεύσεων. Εκείνος που επιθυμεί να «καταργήσει» τον τόκο θα πρέπει να παρακινήσει τους ανθρώπους να

αποτιμούν ένα μήλο διαθέσιμο σε εκατό χρόνια εξίσου υψηλά με ένα μήλο διαθέσιμο σήμερα. Εκείνο που μπορεί να καταργηθεί μέσω νόμων και διαταγμάτων είναι απλώς το δικαίωμα των κεφαλαιούχων να εισπράττουν τόκο. Τέτοια διατάγματα, όμως, θα προκαλούσαν ανάλωση κεφαλαίου και πολύ σύντομα θα επανέφεραν την ανθρωπότητα στην αρχική κατάσταση της φυσικής ένδειας.

1. Αυτός είναι ο διαδεδομένος ορισμός του τόκου, όπως διατυπώνεται, παραδείγματος χάριν, από τους Ely, Adams, Lorenz και Young, *Outlines of Economics*, 3η έκδ., Νέα Υόρκη, 1920, σ. 493.

2. Πρβλ. Hayek, «The Mythology of Capital», *The Quarterly Journal of Economics*, τόμ. L, 1936, σσ. 223 επ. Ωστόσο, ο καθηγητής Hayek μετέβαλε έκτοτε εν μέρει την άποψή του. Πρβλ. το άρθρο του «Time-Preference and Productivity, a Reconsideration», *Economica*, τόμ. XII, 1945, σσ. 22–25. Η ιδέα, όμως, που επικρίνεται στο κείμενο εξακολουθεί να υποστηρίζεται ευρέως από οικονομολόγους.

3. Πρβλ. J. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, μτφρ. R. Opie, Cambridge, 1934, σσ. 34–46, 54.

4. Πρβλ. Robbins, «On a Certain Ambiguity in the Conception of Stationary Equilibrium», *The Economic Journal*, τόμ. XL, 1930, σσ. 211 επ.

3. Το ύψος των επιτοκίων

Στην απλή αποταμίευση και στην καπιταλιστική αποταμίευση μεμονωμένων οικονομικών δρώντων, η διαφορετική αξιολόγηση της ικανοποίησης αναγκών σε διάφορες περιόδους του μέλλοντος εκδηλώνεται στον βαθμό στον οποίο οι άνθρωποι μεριμνούν αφθονότερα για τις εγγύτερες απ' ό,τι για τις απώτερες περιόδους του μέλλοντος. Υπό τις συνθήκες μιας οικονομίας της αγοράς και εφόσον συντρέχουν οι παραδοχές που εμπεριέχονται στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου ισούται με τη σχέση μεταξύ ενός ορισμένου χρηματικού ποσού που είναι διαθέσιμο σήμερα και του ποσού που θα είναι διαθέσιμο σε μεταγενέστερη ημερομηνία και θεωρείται ισοδύναμό του.

Το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου κατευθύνει τις επενδυτικές δραστηριότητες των επιχειρηματιών. Προσδιορίζει τη διάρκεια του χρόνου αναμονής και της περιόδου παραγωγής σε κάθε βιομηχανικό κλάδο.

Συχνά τίθεται το ερώτημα ποιο επιτόκιο, ένα «υψηλό» ή ένα «χαμηλό», ενθαρρύνει περισσότερο την αποταμίευση και τη

συσσώρευση κεφαλαίου και ποιο τις ενθαρρύνει λιγότερο. Το ερώτημα στερείται νοήματος. Όσο μικρότερη είναι η έκπτωση που επιβάλλεται στα μελλοντικά αγαθά τόσο χαμηλότερο είναι το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου. Οι άνθρωποι δεν αποταμιεύουν περισσότερο επειδή αυξάνεται το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, ούτε το επιτόκιο αυτό μειώνεται λόγω αύξησης του ύψους της αποταμίευσης. Οι μεταβολές στα επιτόκια του πρωταρχικού τόκου και στο ύψος της αποταμίευσης αποτελούν —με τις λοιπές συνθήκες, και ιδίως τις θεσμικές συνθήκες, αμετάβλητες— δύο όψεις του ίδιου φαινομένου. Η εξαφάνιση του πρωταρχικού τόκου θα ισοδυναμούσε με την εξαφάνιση της κατανάλωσης. Η απεριόριστη αύξηση του πρωταρχικού τόκου θα ισοδυναμούσε με την εξαφάνιση της αποταμίευσης και κάθε μέριμνας για το μέλλον.

Η ποσότητα της διαθέσιμης προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών δεν επηρεάζει ούτε το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου ούτε το ύψος της περαιτέρω αποταμίευσης. Ακόμη και η αφθονότερη προσφορά κεφαλαίου δεν επιφέρει κατ' ανάγκην ούτε μείωση του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου ούτε εξασθένηση της ροπής προς αποταμίευση. Η αύξηση της συσσώρευσης κεφαλαίου και της κατά κεφαλήν ποσότητας επενδεδυμένου κεφαλαίου, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των οικονομικώς προηγμένων εθνών, δεν μειώνει κατ' ανάγκην το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου ούτε εξασθενεί τη ροπή των ατόμων προς πρόσθετη αποταμίευση.

Κατά την εξέταση αυτών των προβλημάτων, οι άνθρωποι παραπλανώνται ως επί το πλείστον επειδή συγκρίνουν μόνο τα αγοραία επιτόκια, όπως αυτά προσδιορίζονται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων. Ωστόσο, αυτά τα ακαθάριστα επιτόκια δεν εκφράζουν απλώς το ύψος του πρωταρχικού τόκου. Περιλαμβάνουν, όπως θα

καταδειχθεί αργότερα, και άλλα στοιχεία, η επίδραση των οποίων εξηγεί γιατί τα ακαθάριστα επιτόκια είναι κατά κανόνα υψηλότερα στις φτωχότερες χώρες απ' ό,τι στις πλουσιότερες.

Υποστηρίζεται γενικά ότι, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, όσο καλύτερα είναι εφοδιασμένα τα άτομα για το άμεσο μέλλον τόσο καλύτερα μεριμνούν για τις ανάγκες του απώτερου μέλλοντος. Κατά συνέπεια, λέγεται ότι το συνολικό ύψος της αποταμίευσης και της συσσώρευσης κεφαλαίου σε ένα οικονομικό σύστημα εξαρτάται από την κατανομή του πληθυσμού σε ομάδες διαφορετικών εισοδηματικών επιπέδων. Σε μια κοινωνία με κατά προσέγγιση ισότητα εισοδημάτων, υποστηρίζεται, υπάρχει λιγότερη αποταμίευση απ' ό,τι σε μια κοινωνία όπου επικρατεί μεγαλύτερη ανισότητα.

Οι παρατηρήσεις αυτές περιέχουν κάποιον πυρήνα αλήθειας. Αποτελούν, όμως, προτάσεις σχετικά με ψυχολογικά γεγονότα και, ως τέτοιες, στερούνται της καθολικής ισχύος και αναγκαιότητας που ενυπάρχουν στις πραξεολογικές προτάσεις. Επιπλέον, στις λοιπές συνθήκες των οποίων προϋποτίθεται η ισότητα περιλαμβάνονται οι αξιολογήσεις των διαφόρων ατόμων, δηλαδή οι υποκειμενικές αξιολογικές κρίσεις τους κατά τη στάθμιση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων της άμεσης κατανάλωσης και της αναβολής της. Υπάρχουν ασφαλώς πολλά άτομα των οποίων τη συμπεριφορά περιγράφουν ορθά αυτές οι παρατηρήσεις, αλλά υπάρχουν και άλλα που ενεργούν διαφορετικά. Οι Γάλλοι αγρότες, μολονότι στην πλειονότητά τους διέθεταν μέτριο πλούτο και εισόδημα, ήταν ευρέως γνωστοί κατά τον δέκατο ένατο αιώνα για τις συνήθειες λιτότητάς τους, ενώ εύπορα μέλη της αριστοκρατίας και κληρονόμοι τεράστιων περιουσιών που είχαν συσσωρευθεί στο εμπόριο και στη βιομηχανία ήταν εξίσου γνωστοί για τη σπατάλη τους.

Επομένως, είναι αδύνατον να διατυπωθεί οποιοδήποτε πραξεολογικό θεώρημα σχετικά με τη σχέση μεταξύ, αφενός, της ποσότητας κεφαλαίου που είναι διαθέσιμη σε ολόκληρο το έθνος ή σε επιμέρους άτομα και, αφετέρου, του ύψους της αποταμίευσης ή της ανάλωσης κεφαλαίου και του ύψους του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου. Η κατανομή των σπάνιων πόρων προς ικανοποίηση αναγκών σε διάφορες περιόδους του μέλλοντος προσδιορίζεται από αξιολογικές κρίσεις και, εμμέσως, από όλους εκείνους τους παράγοντες που συγκροτούν την ατομικότητα του δρώντος ανθρώπου.

4. Ο πρωταρχικός τόκος στη μεταβαλλόμενη οικονομία

Έως τώρα εξετάσαμε το πρόβλημα του πρωταρχικού τόκου υπό ορισμένες παραδοχές: ότι η διακίνηση των αγαθών πραγματοποιείται με τη χρησιμοποίηση ουδέτερου χρήματος· ότι η αποταμίευση, η συσσώρευση κεφαλαίου και ο προσδιορισμός των επιτοκίων δεν παρεμποδίζονται από θεσμικά εμπόδια· και ότι ολόκληρη η οικονομική διαδικασία εκτυλίσσεται στο πλαίσιο μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εγκαταλείψουμε τις δύο πρώτες από αυτές τις παραδοχές. Εδώ επιθυμούμε να εξετάσουμε τον πρωταρχικό τόκο σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία.

Εκείνος που επιθυμεί να μεριμνήσει για την ικανοποίηση μελλοντικών αναγκών πρέπει να προβλέψει ορθά αυτές τις ανάγκες. Αν αποτύχει να κατανοήσει το μέλλον, η πρόνοιά του θα αποδειχθεί λιγότερο ικανοποιητική ή εντελώς μάταιη. Δεν υπάρχει αφηρημένη

αποταμίευση που θα μπορούσε να μεριμνήσει για όλες τις κατηγορίες ικανοποίησης αναγκών και θα παρέμενε ουδέτερη απέναντι στις μεταβολές των συνθηκών και των αξιολογήσεων.

Επομένως, στη μεταβαλλόμενη οικονομία ο πρωταρχικός τόκος δεν μπορεί ποτέ να εμφανιστεί σε καθαρή και ανόθευτη μορφή. Μόνο στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας η απλή πάροδος του χρόνου ωριμάζει τον πρωταρχικό τόκο. Με την πάροδο του χρόνου και την πρόοδο της παραγωγικής διαδικασίας, όλο και περισσότερη αξία προστίθεται, ούτως ειπείν, στους συμπληρωματικούς συντελεστές παραγωγής· με την ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας, η πάροδος του χρόνου έχει δημιουργήσει στην τιμή του προϊόντος ολόκληρη την αναλογία του πρωταρχικού τόκου.

Στη μεταβαλλόμενη οικονομία, κατά τη διάρκεια της περιόδου παραγωγής επέρχονται ταυτοχρόνως και άλλες μεταβολές στις αξιολογήσεις. Ορισμένα αγαθά αξιολογούνται υψηλότερα απ' ό,τι προηγουμένως και άλλα χαμηλότερα. Οι μεταβολές αυτές αποτελούν την πηγή από την οποία προκύπτουν τα επιχειρηματικά κέρδη και οι επιχειρηματικές ζημίες. Μόνο οι επιχειρηματίες οι οποίοι, κατά τον σχεδιασμό τους, προέβλεφαν ορθά τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς είναι σε θέση να αποκομίσουν, μέσω της πώλησης των προϊόντων, ένα πλεόνασμα έναντι του κόστους παραγωγής που δαπανήθηκε —συμπεριλαμβανομένου του καθαρού πρωταρχικού τόκου. Ένας επιχειρηματίας που απέτυχε στην κερδοσκοπική κατανόηση του μέλλοντος μπορεί να πωλήσει τα προϊόντα του —αν κατορθώσει εν γένει να τα πωλήσει— μόνο σε τιμές οι οποίες δεν καλύπτουν πλήρως τις δαπάνες του συν τον πρωταρχικό τόκο επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου.

Όπως το επιχειρηματικό κέρδος και η επιχειρηματική ζημία, έτσι και ο τόκος δεν αποτελεί τιμή, αλλά μέγεθος το οποίο πρέπει να απομονωθεί, μέσω ιδιαίτερου τρόπου υπολογισμού, από την τιμή των προϊόντων των επιτυχημένων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Στην ορολογία της βρετανικής κλασικής οικονομικής επιστήμης, η ακαθάριστη διαφορά μεταξύ της τιμής στην οποία πωλείται ένα εμπόρευμα και του κόστους που δαπανήθηκε για την παραγωγή του —χωρίς να περιλαμβάνεται ο τόκος επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου— αποκαλούνταν κέρδος.5 Η σύγχρονη οικονομική επιστήμη αντιλαμβάνεται αυτό το μέγεθος ως σύνθεση καταλλακτικά ανόμοιων στοιχείων.

Το πλεόνασμα των ακαθάριστων εισπράξεων έναντι των δαπανών, το οποίο οι κλασικοί οικονομολόγοι αποκαλούσαν κέρδος, περιλαμβάνει την τιμή της εργασίας του ίδιου του επιχειρηματία που χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγική διαδικασία, τον τόκο επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου και, τέλος, το καθαυτό επιχειρηματικό κέρδος. Αν από την πώληση των προϊόντων δεν προκύψει κανένα τέτοιο πλεόνασμα, ο επιχειρηματίας όχι μόνο δεν αποκομίζει καθαυτό επιχειρηματικό κέρδος, αλλά δεν λαμβάνει ούτε το ισοδύναμο της αγοραίας αξίας της εργασίας που συνεισέφερε ούτε τόκο επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου.

Ο διαχωρισμός του ακαθάριστου κέρδους —με την κλασική έννοια του όρου— σε επιχειρηματική αμοιβή, τόκο και επιχειρηματικό κέρδος δεν αποτελεί απλώς επινόηση της οικονομικής θεωρίας. Αναπτύχθηκε, με την προοδευτική τελειοποίηση των επιχειρηματικών πρακτικών λογιστικής και υπολογισμού, στο πεδίο της εμπορικής πρακτικής, ανεξάρτητα από τους συλλογισμούς των οικονομολόγων. Ο συνετός και ορθολογικός επιχειρηματίας δεν αποδίδει πρακτική σημασία στη

συγκεχυμένη και αδιαφοροποίητη έννοια του κέρδους που χρησιμοποιούσαν οι κλασικοί οικονομολόγοι.

Η έννοια του κόστους παραγωγής που χρησιμοποιεί περιλαμβάνει τη δυνητική αγοραία τιμή των υπηρεσιών που συνεισφέρει ο ίδιος, τον τόκο που καταβάλλεται επί του δανειακού κεφαλαίου και τον δυνητικό τόκο που θα μπορούσε να αποκομίσει, υπό τις συνθήκες της αγοράς, αν δάνειζε σε άλλους το δικό του κεφάλαιο το οποίο έχει επενδύσει στην επιχείρηση. Μόνο το πλεόνασμα των εισπράξεων έναντι του κόστους που υπολογίζεται με αυτόν τον τρόπο αποτελεί, στα μάτια του, επιχειρηματικό κέρδος.6

Η απόσπαση της επιχειρηματικής αμοιβής από το σύμπλεγμα όλων των άλλων στοιχείων που περιλαμβάνονταν στην έννοια του κέρδους της κλασικής οικονομικής επιστήμης δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο πρόβλημα. Δυσκολότερος είναι ο διαχωρισμός του επιχειρηματικού κέρδους από τον πρωταρχικό τόκο. Στη μεταβαλλόμενη οικονομία, ο τόκος που συνομολογείται στις δανειακές συμβάσεις αποτελεί πάντοτε ακαθάριστο μέγεθος, από το οποίο το καθαρό επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου πρέπει να συναχθεί μέσω ιδιαίτερης διαδικασίας υπολογισμού και αναλυτικού επιμερισμού.

Έχει ήδη καταδειχθεί ότι κάθε πράξη δανεισμού, ακόμη και αν παραβλεφθεί το πρόβλημα των μεταβολών στην αγοραστική δύναμη της νομισματικής μονάδας, εμπεριέχει ένα στοιχείο επιχειρηματικού εγχειρήματος. Η χορήγηση πίστωσης αποτελεί κατ' ανάγκην πάντοτε επιχειρηματική κερδοσκοπία, η οποία ενδέχεται να αποτύχει και να οδηγήσει σε απώλεια μέρους ή του συνόλου του δανεισθέντος ποσού. Κάθε τόκος που συνομολογείται και καταβάλλεται επί δανείων περιλαμβάνει όχι μόνο τον πρωταρχικό τόκο αλλά και επιχειρηματικό κέρδος.

Το γεγονός αυτό παραπλάνησε επί μεγάλο χρονικό διάστημα τις προσπάθειες διατύπωσης μιας ικανοποιητικής θεωρίας του τόκου. Μόνο η επεξεργασία του νοητικού κατασκευάσματος της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας κατέστησε δυνατό τον ακριβή διαχωρισμό του πρωταρχικού τόκου από το επιχειρηματικό κέρδος και την επιχειρηματική ζημία.

5. Πρβλ. R. Whatley, *Elements of Logic*, 9η έκδ., Λονδίνο, 1848, σσ. 354 επ. · E. Cannan, *A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848*, 3η έκδ., Λονδίνο, 1924, σσ. 189 επ.

6. Βεβαίως, η σύγχρονη σκόπιμη σύγχυση όλων των οικονομικών εννοιών συμβάλλει στη συσκότιση αυτής της διάκρισης. Έτσι, στις Ηνωμένες Πολιτείες, όταν γίνεται λόγος για τα μερίσματα που καταβάλλουν οι εταιρείες, χρησιμοποιείται ο όρος «κέρδη».

5. Ο υπολογισμός του τόκου

Ο πρωταρχικός τόκος απορρέει από αξιολογήσεις που μεταβάλλονται και διακυμαίνονται αδιάκοπα. Μεταβάλλεται και διακυμαίνεται μαζί τους. Η συνήθεια του υπολογισμού του τόκου σε ετήσια βάση αποτελεί απλώς εμπορική πρακτική και εύχρηστο κανόνα υπολογισμού. Δεν επηρεάζει το ύψος των επιτοκίων, όπως αυτό προσδιορίζεται από την αγορά.

Οι δραστηριότητες των επιχειρηματιών τείνουν προς την εγκαθίδρυση ενιαίου επιτοκίου πρωταρχικού τόκου σε ολόκληρη την οικονομία της αγοράς. Αν σε έναν τομέα της αγοράς εμφανιστεί περιθώριο μεταξύ των τιμών των παρόντων και των μελλοντικών αγαθών το οποίο αποκλίνει από το περιθώριο που επικρατεί σε άλλους τομείς, δημιουργείται τάση εξίσωσης μέσω της επιδίωξης των επιχειρηματιών να εισέλθουν στους τομείς όπου το περιθώριο είναι υψηλότερο και να αποφύγουν εκείνους όπου είναι χαμηλότερο. Το τελικό επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου είναι το ίδιο σε όλα τα τμήματα της αγοράς της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας.

Οι αξιολογήσεις που προκαλούν την εμφάνιση του πρωταρχικού τόκου προτιμούν την ικανοποίηση σε εγγύτερη περίοδο του μέλλοντος από ικανοποίηση του ίδιου είδους και της ίδιας έκτασης σε απώτερη περίοδο του μέλλοντος. Τίποτε δεν δικαιολογεί την υπόθεση ότι αυτή η υποτίμηση της ικανοποίησης σε απώτερες περιόδους προχωρεί κατά συνεχή και ομοιόμορφο τρόπο. Αν το υποθέταμε, θα υπονοούσαμε ότι η περίοδος πρόνοιας είναι άπειρη. Ωστόσο, το γεγονός και μόνο ότι τα άτομα διαφέρουν ως προς την πρόνοιά τους για τις μελλοντικές ανάγκες και ότι ακόμη και στον προνοητικότερο δρώντα η πρόνοια πέρα από μια ορισμένη περίοδο φαίνεται περιττή δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε άπειρη την περίοδο πρόνοιας.

Οι πρακτικές της αγοράς δανειακών κεφαλαίων δεν πρέπει να μας παραπλανούν. Συνηθίζεται να συνομολογείται ενιαίο επιτόκιο για ολόκληρη τη διάρκεια μιας δανειακής σύμβασης7 και να εφαρμόζεται ενιαίο επιτόκιο κατά τον υπολογισμό του ανατοκισμού. Ο πραγματικός προσδιορισμός των επιτοκίων είναι ανεξάρτητος από αυτά και από άλλα αριθμητικά τεχνάσματα υπολογισμού του τόκου.

Αν το επιτόκιο καθορίζεται συμβατικά και αμετάβλητα για ορισμένη χρονική περίοδο, οι ενδιάμεσες μεταβολές του αγοραίου επιτοκίου αντανακλώνται σε αντίστοιχες μεταβολές των τιμών που καταβάλλονται για το κεφάλαιο της απαίτησης, αφού ληφθεί δεόντως υπόψη το γεγονός ότι το ποσό του κεφαλαίου που πρέπει να εξοφληθεί κατά τη λήξη του δανείου έχει καθοριστεί αμετάβλητα. Δεν επηρεάζεται το αποτέλεσμα αν ο υπολογισμός πραγματοποιείται με αμετάβλητο επιτόκιο και μεταβαλλόμενες τιμές του κεφαλαίου, με μεταβαλλόμενα επιτόκια και αμετάβλητο ποσό κεφαλαίου ή με μεταβολές και στα δύο μεγέθη.

Οι όροι μιας δανειακής σύμβασης δεν είναι ανεξάρτητοι από τη συνομολογημένη διάρκεια του δανείου. Οι δανειακές συμβάσεις

αξιολογούνται και αποτιμώνται διαφορετικά ανάλογα με τη συνομολογημένη διάρκειά τους, όχι μόνο επειδή τα στοιχεία του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου που το διαφοροποιούν από το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου επηρεάζονται από τις διαφορές στη διάρκεια του δανείου, αλλά και εξαιτίας παραγόντων που προκαλούν μεταβολές στο ίδιο το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου.

7. Υπάρχουν, βεβαίως, και αποκλίσεις από αυτή την πρακτική.

Κεφάλαιο 20: ΤΟΚΟΣ, ΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

1. Τα προβλήματα

Στην οικονομία της αγοράς, στην οποία όλες οι πράξεις διαπροσωπικής ανταλλαγής πραγματοποιούνται με τη μεσολάβηση του χρήματος, η κατηγορία του πρωταρχικού τόκου εκδηλώνεται κυρίως στον τόκο των χρηματικών δανείων.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι, στο νοητικό κατασκεύασμα της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου είναι ενιαίο. Σε ολόκληρο το σύστημα επικρατεί ένα μόνο επιτόκιο. Το επιτόκιο των δανείων συμπίπτει με το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, όπως αυτό εκδηλώνεται στη σχέση μεταξύ των τιμών των παρόντων και των μελλοντικών αγαθών. Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτό το επιτόκιο ουδέτερο επιτόκιο.

Η ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία προϋποθέτει ουδέτερο χρήμα. Επειδή, όμως, το χρήμα δεν μπορεί ποτέ να είναι ουδέτερο, ανακύπτουν ιδιαίτερα προβλήματα.

Αν μεταβληθεί η χρηματική σχέση —δηλαδή η σχέση μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς χρήματος προς διακράτηση σε χρηματικά υπόλοιπα— επηρεάζονται όλες οι τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών. Οι μεταβολές αυτές, ωστόσο, δεν επηρεάζουν τις τιμές των διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών ταυτοχρόνως και στον ίδιο βαθμό. Οι

συνακόλουθες μεταβολές στον πλούτο και στο εισόδημα των διαφόρων ατόμων μπορούν επίσης να μεταβάλουν τα δεδομένα που προσδιορίζουν το ύψος του πρωταρχικού τόκου. Η τελική κατάσταση του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου, προς την εγκαθίδρυση της οποίας τείνει το σύστημα μετά την εμφάνιση μεταβολών στη χρηματική σχέση, δεν είναι πλέον η ίδια τελική κατάσταση προς την οποία έτεινε προηγουμένως. Έτσι, η κινητήρια δύναμη του χρήματος είναι ικανή να επιφέρει διαρκείς μεταβολές στο τελικό επιτόκιο του πρωταρχικού και του ουδέτερου τόκου.

Υπάρχει κατόπιν ένα δεύτερο, ακόμη σημαντικότερο πρόβλημα, το οποίο μπορεί βεβαίως να θεωρηθεί και ως διαφορετική όψη του ίδιου προβλήματος. Οι μεταβολές στη χρηματική σχέση μπορούν, υπό ορισμένες συνθήκες, να επηρεάσουν αρχικά το επιτόκιο των δανείων στην αγορά δανειακών κεφαλαίων, το οποίο μπορούμε να αποκαλέσουμε ακαθάριστο χρηματικό ή αγοραίο επιτόκιο. Μπορούν άραγε τέτοιες μεταβολές στο ακαθάριστο χρηματικό επιτόκιο να προκαλέσουν διαρκή απόκλιση του καθαρού επιτοκίου που εμπεριέχεται σε αυτό από το ύψος που αντιστοιχεί στο επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, δηλαδή από τη διαφορά μεταξύ της αξιολόγησης παρόντων και μελλοντικών αγαθών; Μπορούν τα γεγονότα στην αγορά δανειακών κεφαλαίων να εξαλείψουν εν μέρει ή πλήρως τον πρωταρχικό τόκο;

Κανένας οικονομολόγος δεν θα δίσταζε να απαντήσει αρνητικά σε αυτά τα ερωτήματα. Τότε, όμως, ανακύπτει ένα περαιτέρω πρόβλημα: με ποιον τρόπο η αλληλεπίδραση των παραγόντων της αγοράς επαναπροσαρμόζει το ακαθάριστο χρηματικό επιτόκιο στο ύψος που καθορίζεται από το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου;

Πρόκειται για θεμελιώδη προβλήματα. Αυτά ήταν τα προβλήματα που επιχείρησαν να επιλύσουν οι οικονομολόγοι κατά την εξέταση της

τραπεζικής, των καταπιστευματικών μέσων και της κυκλοφοριακής πίστης, της πιστωτικής επέκτασης, της δωρεάν ή μη δωρεάν παροχής πίστωσης, των κυκλικών διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας και όλων των άλλων προβλημάτων της έμμεσης ανταλλαγής.

2. Η επιχειρηματική συνιστώσα του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου

Τα αγοραία επιτόκια των δανείων δεν είναι καθαρά επιτόκια. Μεταξύ των στοιχείων που συμβάλλουν στον προσδιορισμό τους περιλαμβάνονται και στοιχεία τα οποία δεν αποτελούν τόκο. Ο δανειστής χρήματος είναι πάντοτε επιχειρηματίας. Κάθε χορήγηση πίστωσης αποτελεί κερδοσκοπικό επιχειρηματικό εγχείρημα, του οποίου η επιτυχία ή η αποτυχία είναι αβέβαιη. Ο δανειστής βρίσκεται πάντοτε αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο να απολέσει μέρος ή το σύνολο του δανεισθέντος κεφαλαίου. Η εκτίμηση αυτού του κινδύνου προσδιορίζει τη συμπεριφορά του κατά τη διαπραγμάτευση των όρων της σύμβασης με τον υποψήφιο οφειλέτη.

Δεν μπορεί ποτέ να υπάρχει απόλυτη ασφάλεια ούτε στον χρηματικό δανεισμό ούτε στις άλλες κατηγορίες πιστωτικών συναλλαγών και ετεροχρονισμένων πληρωμών. Οι οφειλέτες, οι εγγυητές και όσοι παρέχουν άλλου είδους εξασφαλίσεις μπορεί να καταστούν αφερέγγυοι· τα ενέχυρα και οι υποθήκες μπορεί να απολέσουν την αξία τους. Ο πιστωτής είναι πάντοτε εν δυνάμει εταίρος του οφειλέτη ή εν δυνάμει κύριος του ενεχυριασμένου ή υποθηκευμένου περιουσιακού στοιχείου. Μπορεί να επηρεαστεί από τις μεταβολές στα δεδομένα της αγοράς που αφορούν τον οφειλέτη ή τις εξασφαλίσεις. Έχει συνδέσει τη μοίρα του με εκείνη του οφειλέτη ή με τις μεταβολές που επέρχονται στην τιμή του ενεχύρου.

Το κεφάλαιο καθαυτό δεν αποφέρει τόκο· πρέπει να χρησιμοποιηθεί και να επενδυθεί ορθά όχι μόνο για να αποφέρει τόκο, αλλά και για να μην εξαφανιστεί ολοκληρωτικά. Το απόφθεγμα *pecunia pecuniam parere non potest* —το χρήμα δεν μπορεί να γεννήσει χρήμα— έχει νόημα υπό αυτή την έννοια, η οποία βεβαίως διαφέρει ριζικά από εκείνη που του απέδιδαν οι αρχαίοι και μεσαιωνικοί φιλόσοφοι. Ακαθάριστο τόκο μπορούν να αποκομίσουν μόνο οι πιστωτές που επέτυχαν στις δανειοδοτικές τους δραστηριότητες. Αν αποκομίζουν οποιονδήποτε καθαρό τόκο, αυτός περιλαμβάνεται σε μια απόδοση που εμπεριέχει περισσότερα από τον καθαρό τόκο και μόνο. Ο καθαρός τόκος αποτελεί μέγεθος το οποίο μπορεί να απομονώσει από τις ακαθάριστες εισπράξεις του πιστωτή μόνο η αναλυτική σκέψη.

Η επιχειρηματική συνιστώσα που περιλαμβάνεται στις ακαθάριστες εισπράξεις του πιστωτή προσδιορίζεται από όλους εκείνους τους παράγοντες που επιδρούν σε κάθε επιχειρηματικό εγχείρημα. Επιπλέον, συνδιαμορφώνεται από το νομικό και θεσμικό πλαίσιο. Οι συμβάσεις που παρεμβάλλουν τον οφειλέτη και την περιουσία του ή το ενέχυρο ως

προστατευτικό φραγμό μεταξύ του πιστωτή και των καταστροφικών συνεπειών μιας εσφαλμένης επένδυσης του δανεισθέντος κεφαλαίου εξαρτώνται από τους νόμους και τους θεσμούς. Ο πιστωτής εκτίθεται σε μικρότερο κίνδυνο ζημίας και αποτυχίας από τον οφειλέτη μόνο στον βαθμό που αυτό το νομικό και θεσμικό πλαίσιο του επιτρέπει να επιβάλει τις αξιώσεις του έναντι οφειλετών που αρνούνται να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους. Δεν χρειάζεται, ωστόσο, η οικονομική επιστήμη να προχωρήσει σε λεπτομερή εξέταση των νομικών πτυχών που υπεισέρχονται στα ομόλογα, στις ομολογίες, στις προνομιούχες μετοχές, στις υποθήκες και στις άλλες μορφές πιστωτικών συναλλαγών.

Η επιχειρηματική συνιστώσα είναι παρούσα σε κάθε μορφή δανείου. Συνηθίζεται να γίνεται διάκριση μεταξύ, αφενός, καταναλωτικών ή προσωπικών δανείων και, αφετέρου, παραγωγικών ή επιχειρηματικών δανείων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της πρώτης κατηγορίας είναι ότι επιτρέπει στον δανειολήπτη να δαπανήσει αναμενόμενα μελλοντικά έσοδα. Αποκτώντας αξίωση επί ενός μέρους αυτών των μελλοντικών εσόδων, ο δανειστής καθίσταται ουσιαστικά επιχειρηματίας, όπως ακριβώς όταν αποκτά αξίωση επί ενός μέρους των μελλοντικών εσόδων μιας επιχείρησης. Η ιδιαίτερη αβεβαιότητα της έκβασης της δανειοδοτικής του πράξης συνίσταται στην αβεβαιότητα που περιβάλλει αυτά τα μελλοντικά έσοδα.

Συνηθίζεται επίσης να γίνεται διάκριση μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων δανείων, δηλαδή δανείων προς κυβερνήσεις και υποδιαιρέσεις κυβερνήσεων. Η ιδιαίτερη αβεβαιότητα που ενυπάρχει σε αυτά τα δάνεια αφορά τη διάρκεια της κοσμικής εξουσίας. Οι αυτοκρατορίες μπορεί να καταρρεύσουν και οι κυβερνήσεις μπορεί να ανατραπούν από επαναστάτες οι οποίοι δεν είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν την ευθύνη για τα χρέη που συνήψαν οι προκάτοχοί τους. Έχει ήδη επισημανθεί ότι,

επιπλέον, υπάρχει κάτι θεμελιωδώς ελαττωματικό σε όλες τις μορφές μακροπρόθεσμου δημόσιου χρέους.1

Πάνω από κάθε μορφή ετεροχρονισμένης πληρωμής αιωρείται, σαν δαμόκλειος σπάθη, ο κίνδυνος της κυβερνητικής παρέμβασης. Η κοινή γνώμη ήταν πάντοτε προκατειλημμένη κατά των πιστωτών. Ταυτίζει τους πιστωτές με τους άεργους πλουσίους και τους οφειλέτες με τους εργατικούς φτωχούς. Απεχθάνεται τους πρώτους ως αδίστακτους εκμεταλλευτές και οικτίρει τους δεύτερους ως αθώα θύματα καταπίεσης. Θεωρεί ότι οι κυβερνητικές ενέργειες που αποσκοπούν στον περιορισμό των αξιώσεων των πιστωτών αποτελούν μέτρα εξαιρετικά επωφελή για τη συντριπτική πλειονότητα, εις βάρος μιας μικρής μειονότητας αδίστακτων τοκογλύφων.

Δεν αντιλήφθηκε καθόλου ότι οι καπιταλιστικές καινοτομίες του δέκατου ένατου αιώνα μετέβαλαν πλήρως τη σύνθεση των τάξεων των πιστωτών και των οφειλετών. Στην εποχή του Αθηναίου Σόλωνα, των αγροτικών νόμων της αρχαίας Ρώμης και του Μεσαίωνα, οι πιστωτές ήταν, σε γενικές γραμμές, οι πλούσιοι και οι οφειλέτες οι φτωχοί. Στη σημερινή, όμως, εποχή των ομολόγων και ομολογιών, των κτηματικών τραπεζών, των ταμιευτηρίων, των ασφαλιστηρίων ζωής και των παροχών κοινωνικής ασφάλισης, οι μάζες των ανθρώπων με πιο περιορισμένα εισοδήματα είναι μάλλον οι ίδιες πιστωτές. Από την άλλη πλευρά, οι πλούσιοι, υπό την ιδιότητά τους ως ιδιοκτητών κοινών μετοχών, εργοστασίων, γεωργικών εκμεταλλεύσεων και ακινήτων, είναι συχνότερα οφειλέτες παρά πιστωτές. Απαιτώντας την απαλλοτρίωση των πιστωτών, οι μάζες επιτίθενται εν αγνοία τους στα ίδια τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους.

Με την κοινή γνώμη σε αυτή την κατάσταση, η δυσμενής πιθανότητα να πληγεί ο πιστωτής από μέτρα κατά των πιστωτών δεν

αντισταθμίζεται από ευνοϊκή πιθανότητα να ευνοηθεί από μέτρα κατά των οφειλετών. Αυτή η ανισορροπία θα δημιουργούσε μονομερή τάση αύξησης της επιχειρηματικής συνιστώσας που περιλαμβάνεται στο ακαθάριστο επιτόκιο, αν ο πολιτικός κίνδυνος περιοριζόταν στην αγορά δανειακών κεφαλαίων και δεν επηρέαζε σήμερα με τον ίδιο τρόπο όλες τις μορφές ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Υπό τις συνθήκες της εποχής μας, καμία μορφή επένδυσης δεν είναι ασφαλής από τους πολιτικούς κινδύνους των αντικαπιταλιστικών μέτρων. Ένας κεφαλαιούχος δεν μπορεί να μειώσει την ευπάθεια του πλούτου του προτιμώντας την άμεση επένδυση σε επιχειρήσεις από τον δανεισμό του κεφαλαίου του σε επιχειρήσεις ή στην κυβέρνηση.

Οι πολιτικοί κίνδυνοι που ενυπάρχουν στον χρηματικό δανεισμό δεν επηρεάζουν το ύψος του πρωταρχικού τόκου· επηρεάζουν την επιχειρηματική συνιστώσα που περιλαμβάνεται στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο. Στην ακραία περίπτωση —δηλαδή σε μια κατάσταση όπου αναμένεται η επικείμενη ακύρωση όλων των συμβάσεων που αφορούν ετεροχρονισμένες πληρωμές— θα προκαλούσαν απεριόριστη αύξηση της επιχειρηματικής συνιστώσας.2

1. Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 226–228.

2. Η διαφορά μεταξύ αυτής της περίπτωσης —περίπτωση β — και της περίπτωσης του αναμενόμενου τέλους όλων των εγκόσμιων πραγμάτων, που εξετάστηκε προηγουμένως —περίπτωση α— είναι η ακόλουθη: στην περίπτωση α, ο πρωταρχικός τόκος αυξάνεται πέρα από κάθε όριο, επειδή τα μελλοντικά αγαθά καθίστανται εντελώς άνευ αξίας· στην περίπτωση β, ο πρωταρχικός

τόκος δεν μεταβάλλεται, ενώ η επιχειρηματική συνιστώσα αυξάνεται πέρα από κάθε όριο.

3. Η προσαύξηση τιμής ως συνιστώσα του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου

Το χρήμα είναι ουδέτερο αν οι χρηματογενείς μεταβολές της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας επηρεάζουν ταυτοχρόνως και στον ίδιο βαθμό τις τιμές όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Με ουδέτερο χρήμα θα μπορούσε να νοηθεί ένα ουδέτερο επιτόκιο, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα υπήρχαν ετεροχρονισμένες πληρωμές. Αν υπάρχουν ετεροχρονισμένες πληρωμές και παραβλέψουμε την επιχειρηματική θέση του πιστωτή και τη συνακόλουθη επιχειρηματική συνιστώσα του ακαθάριστου επιτοκίου, πρέπει επιπλέον να υποθέσουμε ότι το ενδεχόμενο μελλοντικών μεταβολών της αγοραστικής δύναμης λαμβάνεται υπόψη κατά τον καθορισμό των όρων της σύμβασης.

Το κεφάλαιο πρέπει να πολλαπλασιάζεται περιοδικά με τον αριθμοδείκτη και να αυξάνεται ή να μειώνεται ανάλογα με τις μεταβολές που επήλθαν στην αγοραστική δύναμη. Με την προσαρμογή του κεφαλαίου μεταβάλλεται επίσης το ποσό επί του οποίου πρέπει να υπολογιστεί το επιτόκιο. Έτσι, το επιτόκιο αυτό είναι ουδέτερο.

Με ουδέτερο χρήμα, η ουδετεροποίηση του επιτοκίου θα μπορούσε επίσης να επιτευχθεί μέσω διαφορετικής συμβατικής ρήτρας, υπό την προϋπόθεση ότι τα συμβαλλόμενα μέρη είναι σε θέση να προβλέψουν ορθά τις μελλοντικές μεταβολές της αγοραστικής δύναμης. Θα μπορούσαν να συνομολογήσουν ακαθάριστο επιτόκιο που να περιλαμβάνει πρόβλεψη για τέτοιες μεταβολές, δηλαδή μια ποσοστιαία προσαύξηση ή μείωση του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου. Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτή την προσαρμογή —θετική ή αρνητική— προσαύξηση τιμής.

Σε περίπτωση ταχέως εξελισσόμενου αποπληθωρισμού, η αρνητική προσαύξηση τιμής θα μπορούσε όχι μόνο να απορροφήσει ολόκληρο το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, αλλά ακόμη και να μετατρέψει το ακαθάριστο επιτόκιο σε αρνητικό μέγεθος, δηλαδή σε ποσό που θα χρεωνόταν στον λογαριασμό του πιστωτή. Αν η προσαύξηση τιμής υπολογίζεται ορθά, ούτε η θέση του πιστωτή ούτε εκείνη του οφειλέτη επηρεάζεται από τις ενδιάμεσες μεταβολές της αγοραστικής δύναμης. Το επιτόκιο είναι ουδέτερο.

Όλες αυτές οι παραδοχές, όμως, δεν είναι απλώς φανταστικές· δεν μπορούν καν να συλληφθούν υποθετικά χωρίς αντίφαση. Στη μεταβαλλόμενη οικονομία, το επιτόκιο δεν μπορεί ποτέ να είναι ουδέτερο. Στη μεταβαλλόμενη οικονομία δεν υπάρχει ενιαίο επιτόκιο πρωταρχικού τόκου· επικρατεί μόνο μια τάση προς την εγκαθίδρυση αυτής της ομοιομορφίας. Προτού επιτευχθεί η τελική κατάσταση του

πρωταρχικού τόκου, εμφανίζονται νέες μεταβολές στα δεδομένα, οι οποίες εκτρέπουν εκ νέου την κίνηση των επιτοκίων προς μια νέα τελική κατάσταση. Εκεί όπου τα πάντα βρίσκονται σε αδιάκοπη ροή, δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί ουδέτερο επιτόκιο.

Στον πραγματικό κόσμο όλες οι τιμές μεταβάλλονται, και οι δρώντες άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να λαμβάνουν πλήρως υπόψη αυτές τις μεταβολές. Οι επιχειρηματίες αναλαμβάνουν επιχειρηματικά εγχειρήματα και οι κεφαλαιούχοι μεταβάλλουν τις επενδύσεις τους ακριβώς επειδή προβλέπουν τέτοιες μεταβολές και επιθυμούν να επωφεληθούν από αυτές. Η οικονομία της αγοράς χαρακτηρίζεται κατ' ουσίαν ως κοινωνικό σύστημα στο οποίο επικρατεί αδιάκοπη παρόρμηση προς βελτίωση.

Τα προνοητικότερα και επιχειρηματικώς δραστηριότερα άτομα ωθούνται στην επιδίωξη κέρδους μέσω της επανειλημμένης αναπροσαρμογής της διάρθρωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων, ώστε να ικανοποιούνται κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο οι ανάγκες των καταναλωτών: τόσο εκείνες τις οποίες οι ίδιοι οι καταναλωτές έχουν ήδη αντιληφθεί όσο και τις λανθάνουσες ανάγκες, την ικανοποίηση των οποίων δεν έχουν ακόμη συλλάβει. Αυτά τα κερδοσκοπικά εγχειρήματα των επιχειρηματικών πρωτοπόρων μεταβάλλουν εκ νέου, καθημερινά, τη διάρθρωση των τιμών και, μαζί με αυτήν, το ύψος του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου.

Εκείνος που αναμένει άνοδο ορισμένων τιμών εισέρχεται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων ως δανειολήπτης και είναι διατεθειμένος να αποδεχθεί υψηλότερο ακαθάριστο επιτόκιο από εκείνο που θα αποδεχόταν αν ανέμενε λιγότερο σημαντική άνοδο των τιμών ή καμία άνοδο. Από την άλλη πλευρά, ο δανειστής, αν αναμένει και ο ίδιος άνοδο των τιμών, χορηγεί δάνεια μόνο εφόσον το ακαθάριστο επιτόκιο

είναι υψηλότερο από εκείνο που θα επικρατούσε υπό συνθήκες αγοράς στις οποίες αναμένονταν λιγότερο σημαντικές ή καθόλου ανοδικές μεταβολές των τιμών.

Ο δανειολήπτης δεν αποθαρρύνεται από το υψηλότερο επιτόκιο, αν το εγχείρημά του φαίνεται να προσφέρει τόσο ευνοϊκές προοπτικές ώστε να μπορεί να επωμιστεί υψηλότερο κόστος. Ο δανειστής θα απείχε από τον δανεισμό και θα εισερχόταν ο ίδιος στην αγορά ως επιχειρηματίας και πλειοδότης για εμπορεύματα και υπηρεσίες, αν το ακαθάριστο επιτόκιο δεν τον αποζημίωνε για τα κέρδη που θα μπορούσε να αποκομίσει με αυτόν τον τρόπο. Επομένως, η προσδοκία ανόδου των τιμών τείνει να αυξήσει το ακαθάριστο επιτόκιο, ενώ η προσδοκία πτώσης των τιμών τείνει να το μειώσει.

Αν οι αναμενόμενες μεταβολές στη διάρθρωση των τιμών αφορούν μόνο μια περιορισμένη ομάδα εμπορευμάτων και υπηρεσιών και αντισταθμίζονται από την προσδοκία αντίθετης μεταβολής στις τιμές άλλων αγαθών, όπως συμβαίνει όταν δεν υπάρχουν μεταβολές στη χρηματική σχέση, οι δύο αντίρροπες τάσεις αντισταθμίζονται σε γενικές γραμμές. Αν, όμως, η χρηματική σχέση μεταβληθεί αισθητά και αναμένεται γενική άνοδος ή πτώση των τιμών όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών, επικρατεί η μία τάση. Σε όλες τις συναλλαγές που αφορούν ετεροχρονισμένες πληρωμές εμφανίζεται θετική ή αρνητική προσαύξηση τιμής.3

Ο ρόλος της προσαύξησης τιμής στη μεταβαλλόμενη οικονομία διαφέρει από εκείνον που της αποδώσαμε στο υποθετικό και απραγματοποίητο σχήμα που αναπτύχθηκε παραπάνω. Δεν μπορεί ποτέ να εξαλείψει πλήρως, ακόμη και όσον αφορά αποκλειστικά τις πιστωτικές πράξεις, τις επιδράσεις των μεταβολών στη χρηματική σχέση· δεν μπορεί ποτέ να καταστήσει ουδέτερα τα επιτόκια. Δεν

μπορεί να μεταβάλει το γεγονός ότι το χρήμα διαθέτει εγγενώς δική του κινητήρια δύναμη.

Ακόμη και αν όλοι οι παράγοντες γνώριζαν ορθά και πλήρως τα ποσοτικά δεδομένα σχετικά με τις μεταβολές στην προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια σε ολόκληρο το οικονομικό σύστημα, τις ημερομηνίες κατά τις οποίες θα επέρχονταν αυτές οι μεταβολές και ποια άτομα θα επηρεάζονταν πρώτα από αυτές, δεν θα ήταν σε θέση να γνωρίζουν εκ των προτέρων αν και σε ποιον βαθμό θα μεταβαλλόταν η ζήτηση χρήματος προς διακράτηση σε χρηματικά υπόλοιπα ούτε με ποια χρονική αλληλουχία και σε ποιον βαθμό θα μεταβάλλονταν οι τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων.

Η προσαύξηση τιμής θα μπορούσε να αντισταθμίσει τις επιδράσεις των μεταβολών στη χρηματική σχέση επί του ουσιαστικού περιεχομένου και της οικονομικής σημασίας των πιστωτικών συμβάσεων μόνο αν η εμφάνισή της προηγούνταν των μεταβολών των τιμών που προκαλεί η μεταβολή της χρηματικής σχέσης. Θα έπρεπε να αποτελεί αποτέλεσμα ενός συλλογισμού μέσω του οποίου οι δρώντες θα επιχειρούσαν να υπολογίσουν εκ των προτέρων τον χρόνο και την έκταση αυτών των μεταβολών των τιμών για όλα τα εμπορεύματα και τις υπηρεσίες που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα τη δική τους κατάσταση ικανοποίησης. Τέτοιοι υπολογισμοί, όμως, δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν, επειδή θα απαιτούσαν τέλεια γνώση των μελλοντικών συνθηκών και αξιολογήσεων.

Η εμφάνιση της προσαύξησης τιμής δεν αποτελεί προϊόν αριθμητικής πράξης που θα μπορούσε να παράσχει αξιόπιστη γνώση και να εξαλείψει την αβεβαιότητα ως προς το μέλλον. Αποτελεί αποτέλεσμα της κατανόησης του μέλλοντος από τους επιχειρηματικούς πρωτοπόρους και των υπολογισμών τους που βασίζονται σε αυτή την κατανόηση.

Εμφανίζεται βαθμιαία, μόλις αρχικά ορισμένοι και κατόπιν διαδοχικά ολοένα περισσότεροι δρώντες αντιληφθούν ότι η αγορά βρίσκεται αντιμέτωπη με χρηματογενείς μεταβολές στη χρηματική σχέση και, κατά συνέπεια, με τάση προσανατολισμένη προς ορισμένη κατεύθυνση. Η προσαύξηση τιμής εμφανίζεται μόνο όταν οι άνθρωποι αρχίσουν να αγοράζουν ή να πωλούν προκειμένου να επωφεληθούν από αυτή την τάση.

Είναι αναγκαίο να γίνει αντιληπτό ότι η προσαύξηση τιμής αποτελεί απόρροια κερδοσκοπικών ενεργειών που προεξοφλούν μεταβολές στη χρηματική σχέση. Στην περίπτωση της προσδοκίας ότι μια πληθωριστική τάση θα συνεχιστεί, αυτό που προκαλεί την εμφάνισή της αποτελεί ήδη την πρώτη ένδειξη του φαινομένου το οποίο αργότερα, όταν γενικευθεί, αποκαλείται «φυγή προς τις εμπράγματες αξίες» και καταλήγει στην καταστροφική ανατιμητική έκρηξη και στην κατάρρευση του συγκεκριμένου νομισματικού συστήματος. Όπως σε κάθε περίπτωση κατανόησης των μελλοντικών εξελίξεων, οι κερδοσκόποι ενδέχεται να σφάλλουν: η πληθωριστική ή αποπληθωριστική κίνηση μπορεί να ανακοπεί ή να επιβραδυνθεί και οι τιμές μπορεί να διαμορφωθούν διαφορετικά από ό,τι ανέμεναν.

Η αυξημένη ροπή προς αγορά ή πώληση, η οποία δημιουργεί την προσαύξηση τιμής, επηρεάζει κατά κανόνα τα βραχυπρόθεσμα δάνεια νωρίτερα και σε μεγαλύτερο βαθμό από τα μακροπρόθεσμα. Στον βαθμό που συμβαίνει αυτό, η προσαύξηση τιμής επηρεάζει πρώτα την αγορά βραχυπρόθεσμων δανείων και μόνο αργότερα, λόγω της αλληλουχίας που συνδέει όλα τα τμήματα της αγοράς, επηρεάζει και την αγορά μακροπρόθεσμων δανείων.

Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις στις οποίες εμφανίζεται προσαύξηση τιμής στα μακροπρόθεσμα δάνεια ανεξάρτητα από όσα

συμβαίνουν στα βραχυπρόθεσμα. Αυτό συνέβαινε ιδίως στον διεθνή δανεισμό κατά την εποχή που υπήρχε ακόμη ενεργός διεθνής κεφαλαιαγορά. Συνέβαινε ενίοτε οι δανειστές να διατηρούν εμπιστοσύνη ως προς τη βραχυπρόθεσμη εξέλιξη του εθνικού νομίσματος μιας ξένης χώρας· στα βραχυπρόθεσμα δάνεια που συνομολογούνταν σε αυτό το νόμισμα δεν υπήρχε καθόλου προσαύξηση τιμής ή υπήρχε μόνο μικρή. Η αξιολόγηση, όμως, των μακροπρόθεσμων προοπτικών του συγκεκριμένου νομίσματος ήταν λιγότερο ευνοϊκή και, κατά συνέπεια, στις μακροπρόθεσμες συμβάσεις λαμβανόταν υπόψη σημαντική προσαύξηση τιμής. Το αποτέλεσμα ήταν ότι μακροπρόθεσμα δάνεια συνομολογημένα σε αυτό το νόμισμα μπορούσαν να εκδοθούν μόνο με υψηλότερο επιτόκιο από τα δάνεια του ίδιου οφειλέτη που συνομολογούνταν σε χρυσό ή σε ξένο νόμισμα.

Καταδείξαμε έναν λόγο για τον οποίο η προσαύξηση τιμής μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, να αμβλύνει στην πράξη, αλλά δεν μπορεί ποτέ να εξαλείψει πλήρως, τις επιδράσεις των χρηματογενών μεταβολών της χρηματικής σχέσης στο περιεχόμενο των πιστωτικών συναλλαγών. Ένας δεύτερος λόγος θα εξεταστεί στην επόμενη ενότητα. Η προσαύξηση τιμής υστερεί πάντοτε χρονικά έναντι των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης, επειδή εκείνο που τη δημιουργεί δεν είναι η ίδια η μεταβολή στην προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια, αλλά οι επιδράσεις αυτής της μεταβολής στη διάρθρωση των τιμών, οι οποίες εμφανίζονται κατ' ανάγκην αργότερα.

Μόνο στην τελική φάση ενός αδιάκοπου πληθωρισμού μεταβάλλεται η κατάσταση. Ο πανικός της νομισματικής καταστροφής, η καταστροφική ανατιμητική έκρηξη, χαρακτηρίζεται όχι μόνο από τάση απεριόριστης ανόδου των τιμών, αλλά και από απεριόριστη αύξηση της θετικής προσαύξησης τιμής. Κανένα ακαθάριστο επιτόκιο, όσο υψηλό

και αν είναι, δεν φαίνεται στον υποψήφιο δανειστή αρκετό για να τον αποζημιώσει για τις ζημίες που αναμένει από την προοδευτική πτώση της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Απέχει από τον δανεισμό και προτιμά να αγοράσει ο ίδιος «εμπράγματα» αγαθά. Η αγορά δανειακών κεφαλαίων ακινητοποιείται.

3. Πρβλ. Irving Fisher, *The Rate of Interest*, Νέα Υόρκη, 1907, σσ. 77 επ.

4. Η αγορά δανειακών κεφαλαίων

Τα ακαθάριστα επιτόκια, όπως προσδιορίζονται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων, δεν είναι ομοιόμορφα. Η επιχειρηματική συνιστώσα που πάντοτε περιλαμβάνουν ποικίλλει ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης συναλλαγής. Μία από τις σοβαρότερες αδυναμίες όλων των ιστορικών και στατιστικών μελετών που είναι αφιερωμένες στην κίνηση των επιτοκίων είναι ότι παραμελούν αυτόν τον παράγοντα.

Είναι μάταιο να κατατάσσονται σε χρονολογικές σειρές τα δεδομένα που αφορούν τα επιτόκια της ανοικτής αγοράς ή τα προεξοφλητικά επιτόκια των κεντρικών τραπεζών. Τα διάφορα διαθέσιμα δεδομένα για την κατάρτιση τέτοιων χρονολογικών σειρών είναι ασύμμετρα και μη συγκρίσιμα. Το προεξοφλητικό επιτόκιο της ίδιας κεντρικής τράπεζας είχε διαφορετική σημασία σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Οι θεσμικές συνθήκες που επηρεάζουν τις δραστηριότητες των κεντρικών τραπεζών, των ιδιωτικών τραπεζών και των οργανωμένων αγορών

δανειακών κεφαλαίων των διαφόρων εθνών διαφέρουν σε τέτοιο βαθμό, ώστε είναι εντελώς παραπλανητική η σύγκριση των ονομαστικών επιτοκίων χωρίς πλήρη συνεκτίμηση αυτών των διαφορών.

Γνωρίζουμε *a priori* ότι, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, οι δανειστές επιδιώκουν να προτιμούν τα υψηλά επιτόκια από τα χαμηλά, ενώ οι οφειλέτες προτιμούν τα χαμηλά από τα υψηλά. Αυτές, όμως, οι λοιπές συνθήκες δεν είναι ποτέ ίδιες. Στην αγορά δανειακών κεφαλαίων επικρατεί τάση εξίσωσης των ακαθάριστων επιτοκίων για δάνεια ως προς τα οποία είναι ίδιοι οι παράγοντες που προσδιορίζουν το ύψος της επιχειρηματικής συνιστώσας και της προσαύξησης τιμής. Αυτή η γνώση παρέχει ένα νοητικό εργαλείο για την ερμηνεία των γεγονότων που αφορούν την ιστορία των επιτοκίων. Χωρίς τη συνδρομή της, το τεράστιο διαθέσιμο ιστορικό και στατιστικό υλικό δεν θα αποτελούσε παρά συσσώρευση αριθμών χωρίς νόημα.

Κατά την κατάρτιση χρονολογικών σειρών των τιμών ορισμένων πρωτογενών εμπορευμάτων, ο εμπειρισμός διαθέτει τουλάχιστον μια φαινομενική δικαιολογία, καθώς τα σχετικά στοιχεία τιμών αναφέρονται στο ίδιο φυσικό αντικείμενο. Ακόμη και αυτή, όμως, αποτελεί νόθα δικαιολογία, επειδή οι τιμές δεν συνδέονται με τις αμετάβλητες φυσικές ιδιότητες των πραγμάτων, αλλά με τη μεταβαλλόμενη αξία που τους αποδίδουν οι δρώντες άνθρωποι. Κατά τη μελέτη των επιτοκίων δεν μπορεί να προβληθεί ούτε αυτή η ανεπαρκής δικαιολογία.

Τα ακαθάριστα επιτόκια, όπως εμφανίζονται στην πραγματικότητα, δεν έχουν τίποτε άλλο κοινό πέρα από τα χαρακτηριστικά που διακρίνει σε αυτά η καταλλακτική θεωρία. Αποτελούν σύνθετα φαινόμενα και δεν μπορούν ποτέ να χρησιμοποιηθούν για την κατασκευή μιας εμπειρικής ή εκ των υστέρων θεωρίας του τόκου. Δεν μπορούν ούτε να επαληθεύσουν ούτε να διαψεύσουν όσα διδάσκει η οικονομική επιστήμη

για τα σχετικά προβλήματα. Αν αναλυθούν προσεκτικά με τη συνδρομή ολόκληρης της γνώσης που παρέχει η οικονομική επιστήμη, αποτελούν ανεκτίμητα τεκμήρια για την οικονομική ιστορία· δεν έχουν, όμως, καμία χρησιμότητα για την οικονομική θεωρία.

Συνηθίζεται να γίνεται διάκριση μεταξύ της αγοράς βραχυπρόθεσμων δανείων —της χρηματαγοράς— και της αγοράς μακροπρόθεσμων δανείων —της κεφαλαιαγοράς. Μια περισσότερο διεισδυτική ανάλυση πρέπει να προχωρήσει ακόμη περισσότερο, ταξινομώντας τα δάνεια ανάλογα με τη διάρκειά τους. Επιπλέον, υπάρχουν διαφορές ως προς τα νομικά χαρακτηριστικά που αποδίδουν στην αξίωση του δανειστή οι όροι της σύμβασης. Εν ολίγοις, η αγορά δανειακών κεφαλαίων δεν είναι ομοιογενής. Οι εμφανέστερες, όμως, διαφορές προκύπτουν από την επιχειρηματική συνιστώσα που περιλαμβάνεται στα ακαθάριστα επιτόκια. Σε αυτήν ακριβώς αναφέρονται οι άνθρωποι όταν ισχυρίζονται ότι η πίστη βασίζεται στην εμπιστοσύνη.

Η συνάφεια μεταξύ όλων των τομέων της αγοράς δανειακών κεφαλαίων και των ακαθάριστων επιτοκίων που προσδιορίζονται σε αυτούς δημιουργείται από την εγγενή τάση των καθαρών επιτοκίων που περιλαμβάνονται στα ακαθάριστα επιτόκια προς την τελική κατάσταση του πρωταρχικού τόκου. Ως προς αυτή την τάση, η καταλλακτική θεωρία μπορεί να εξετάζει το αγοραίο επιτόκιο σαν να αποτελούσε ενιαίο φαινόμενο και να αφαιρεί τόσο την επιχειρηματική συνιστώσα, η οποία περιλαμβάνεται κατ' ανάγκην πάντοτε στα ακαθάριστα επιτόκια, όσο και την προσαύξηση τιμής, η οποία περιλαμβάνεται περιστασιακά.

Οι τιμές όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών κινούνται, σε κάθε δεδομένη στιγμή, προς μια τελική κατάσταση. Αν αυτή η τελική κατάσταση επιτυγχανόταν ποτέ, η σχέση μεταξύ των τιμών των

παρόντων και των μελλοντικών αγαθών θα εμφάνιζε την τελική κατάσταση του πρωταρχικού τόκου. Η μεταβαλλόμενη οικονομία, όμως, δεν φθάνει ποτέ στη νοητή τελική κατάσταση. Εμφανίζονται επανειλημμένως νέα δεδομένα και εκτρέπουν την τάση των τιμών από τον προηγούμενο σκοπό της κίνησής τους προς μια διαφορετική τελική κατάσταση, στην οποία μπορεί να αντιστοιχεί διαφορετικό επιτόκιο πρωταρχικού τόκου. Το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου δεν διαθέτει μεγαλύτερη μονιμότητα από τις τιμές και τα μισθολογικά ποσοστά.

Οι άνθρωποι των οποίων η προνοητική δράση αποβλέπει στην προσαρμογή της χρησιμοποίησης των συντελεστών παραγωγής στις μεταβολές που επέρχονται στα δεδομένα —δηλαδή οι επιχειρηματίες και οι επιχειρηματικοί πρωτοπόροι— βασίζουν τους υπολογισμούς τους στις τιμές, στα μισθολογικά ποσοστά και στα επιτόκια, όπως αυτά προσδιορίζονται στην αγορά. Εντοπίζουν αποκλίσεις μεταξύ των παρόντων τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και των αναμενόμενων τιμών των προϊόντων, αφαιρουμένου του αγοραίου επιτοκίου, και επιδιώκουν να επωφεληθούν από αυτές.

Ο ρόλος που διαδραματίζει το επιτόκιο σε αυτούς τους συλλογισμούς του επιχειρηματία που σχεδιάζει είναι προφανής. Του υποδεικνύει μέχρι ποιο σημείο μπορεί να προχωρήσει στην απόσυρση συντελεστών παραγωγής από χρήσεις που εξυπηρετούν την ικανοποίηση αναγκών σε εγγύτερες περιόδους του μέλλοντος και στη διάθεσή τους προς ικανοποίηση αναγκών σε απώτερες περιόδους. Του υποδεικνύει ποια περίοδος παραγωγής ανταποκρίνεται, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, στη διαφορά που διαμορφώνει το κοινό κατά τη συγκριτική αξιολόγηση των παρόντων και των μελλοντικών αγαθών. Τον εμποδίζει να αναλάβει εγχειρήματα των οποίων η εκτέλεση δεν θα ήταν συμβατή με

την περιορισμένη ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών που έχει δημιουργήσει η αποταμίευση του κοινού.

Η κινητήρια δύναμη του χρήματος μπορεί να επιδράσει κατά ιδιαίτερο τρόπο ακριβώς επηρεάζοντας αυτή την πρωταρχική λειτουργία του επιτοκίου. Οι χρηματογενείς μεταβολές στη χρηματική σχέση μπορούν, υπό ορισμένες συνθήκες, να επηρεάσουν την αγορά δανειακών κεφαλαίων προτού επηρεάσουν τις τιμές των εμπορευμάτων και της εργασίας. Η αύξηση ή η μείωση της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια αυξάνει ή μειώνει την προσφορά χρήματος που διοχετεύεται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων και, κατ' αυτόν τον τρόπο, μειώνει ή αυξάνει το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο, μολονότι δεν έχει επέλθει καμία μεταβολή στο επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου.

Αν συμβεί αυτό, το αγοραίο επιτόκιο αποκλίνει από το ύψος που θα απαιτούσαν η κατάσταση του πρωταρχικού τόκου και η προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών που είναι διαθέσιμα για την παραγωγή. Τότε το αγοραίο επιτόκιο αδυνατεί να εκπληρώσει τη λειτουργία που διαδραματίζει στην καθοδήγηση των επιχειρηματικών αποφάσεων. Ματαιώνει τον υπολογισμό του επιχειρηματία και εκτρέπει τις πράξεις του από τις κατευθύνσεις στις οποίες θα ικανοποιούσαν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Υπάρχει κατόπιν ένα δεύτερο σημαντικό γεγονός που πρέπει να γίνει αντιληπτό. Αν, με τις λοιπές συνθήκες αμετάβλητες, η προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια αυξηθεί ή μειωθεί και δημιουργήσει έτσι μια γενική τάση ανόδου ή πτώσης των τιμών, θα έπρεπε να εμφανιστεί θετική ή αρνητική προσαύξηση τιμής και να αυξήσει ή να μειώσει το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο. Αν, όμως, αυτές οι μεταβολές στη χρηματική σχέση επηρεάσουν πρώτα την αγορά δανειακών κεφαλαίων,

προκαλούν ακριβώς τις αντίθετες μεταβολές στη διαμόρφωση των ακαθάριστων αγοραίων επιτοκίων. Ενώ θα απαιτούνταν θετική ή αρνητική προσαύξηση τιμής για την προσαρμογή των αγοραίων επιτοκίων στις μεταβολές της χρηματικής σχέσης, τα ακαθάριστα επιτόκια στην πραγματικότητα μειώνονται ή αυξάνονται.

Αυτός είναι ο δεύτερος λόγος για τον οποίο ο μηχανισμός της προσαύξησης τιμής δεν μπορεί να εξαλείψει πλήρως τις επιδράσεις των χρηματογενών μεταβολών της χρηματικής σχέσης στο περιεχόμενο των συμβάσεων που αφορούν ετεροχρονισμένες πληρωμές. Η λειτουργία της αρχίζει υπερβολικά αργά· όπως καταδείχθηκε παραπάνω, υστερεί χρονικά έναντι των μεταβολών της αγοραστικής δύναμης. Τώρα διαπιστώνουμε ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, οι δυνάμεις που ωθούν προς την αντίθετη κατεύθυνση εκδηλώνονται στην αγορά νωρίτερα από μια επαρκή προσαύξηση τιμής.

5. Οι επιδράσεις των μεταβολών της χρηματικής σχέσης στον πρωταρχικό τόκο

Όπως κάθε μεταβολή στα δεδομένα της αγοράς, έτσι και οι μεταβολές στη χρηματική σχέση μπορούν ενδεχομένως να επηρεάσουν το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πληθωριστικής ερμηνείας της ιστορίας, ο πληθωρισμός τείνει, σε γενικές γραμμές, να αυξάνει τα εισοδήματα των επιχειρηματιών. Ο συλλογισμός τους έχει ως εξής: οι τιμές των εμπορευμάτων αυξάνονται νωρίτερα και εντονότερα από τα μισθολογικά ποσοστά. Από τη μία πλευρά, οι μισθωτοί και οι υπάλληλοι, κοινωνικές κατηγορίες που δαπανούν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους για κατανάλωση και αποταμιεύουν ελάχιστα, πλήττονται και αναγκάζονται, κατά συνέπεια, να περιορίσουν τις δαπάνες τους. Από την άλλη πλευρά, ευνοούνται τα

ιδιοκτητικά στρώματα του πληθυσμού, των οποίων η ροπή προς αποταμίευση σημαντικού μέρους του εισοδήματός τους είναι πολύ ισχυρότερη· δεν αυξάνουν αναλογικά την κατανάλωσή τους, αλλά αυξάνουν επίσης την αποταμίευσή τους.

Έτσι, στην κοινωνία ως σύνολο εμφανίζεται τάση εντατικότερης συσσώρευσης νέου κεφαλαίου. Η πρόσθετη επένδυση αποτελεί επακόλουθο του περιορισμού της κατανάλωσης που επιβάλλεται σε εκείνο το μέρος του πληθυσμού το οποίο καταναλώνει το πολύ μεγαλύτερο μέρος του ετήσιου προϊόντος του οικονομικού συστήματος. Αυτή η αναγκαστική αποταμίευση μειώνει το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου. Επιταχύνει τον ρυθμό της οικονομικής προόδου και της βελτίωσης των τεχνολογικών μεθόδων.

Είναι αληθές ότι μια τέτοια αναγκαστική αποταμίευση μπορεί να προκύψει από μια πληθωριστική κίνηση και ότι κατά το παρελθόν πράγματι προέκυψε περιστασιακά κατ' αυτόν τον τρόπο. Κατά την εξέταση των επιδράσεων των μεταβολών της χρηματικής σχέσης στο ύψος των επιτοκίων, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, τέτοιες μεταβολές μπορούν πράγματι να μεταβάλουν το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου. Πρέπει, όμως, να ληφθούν υπόψη και αρκετά άλλα γεγονότα.

Πρώτον, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η αναγκαστική αποταμίευση μπορεί να προκύψει από τον πληθωρισμό, αλλά δεν αποτελεί αναγκαίο αποτέλεσμά του. Το αν η άνοδος των μισθολογικών ποσοστών θα υστερήσει ή όχι έναντι της ανόδου των τιμών των εμπορευμάτων εξαρτάται από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε πληθωριστικής διαδικασίας. Η τάση μείωσης των πραγματικών μισθολογικών ποσοστών δεν αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια της πτώσης της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Ενδέχεται τα ονομαστικά μισθολογικά

ποσοστά να αυξηθούν περισσότερο ή νωρίτερα από τις τιμές των εμπορευμάτων.4

Επιπλέον, πρέπει να υπενθυμιστεί ότι η ισχυρότερη ροπή των ευπορότερων τάξεων προς αποταμίευση και συσσώρευση κεφαλαίου αποτελεί απλώς ψυχολογικό και όχι πραξεολογικό γεγονός. Ενδέχεται τα άτομα στα οποία η πληθωριστική κίνηση παρέχει πρόσθετα έσοδα να μην αποταμιεύσουν και να μην επενδύσουν αυτό το όφελος, αλλά να το χρησιμοποιήσουν για να αυξήσουν την κατανάλωσή τους. Είναι αδύνατον να προβλεφθεί, με την αποδεικτική βεβαιότητα που χαρακτηρίζει όλα τα θεωρήματα της οικονομικής επιστήμης, με ποιον τρόπο θα ενεργήσουν όσοι επωφελούνται από τον πληθωρισμό. Η ιστορία μπορεί να μας πληροφορήσει για όσα συνέβησαν στο παρελθόν. Δεν μπορεί, όμως, να ισχυριστεί ότι τα ίδια πρέπει να συμβούν εκ νέου στο μέλλον.

Θα αποτελούσε σοβαρό σφάλμα η παράβλεψη του γεγονότος ότι ο πληθωρισμός δημιουργεί επίσης δυνάμεις που τείνουν προς την ανάλωση κεφαλαίου. Μία από τις συνέπειές του είναι ότι νοθεύει τον οικονομικό υπολογισμό και τη λογιστική. Δημιουργεί το φαινόμενο των πλασματικών ή φαινομενικών κερδών.

Αν οι ετήσιες ποσοστώσεις απόσβεσης προσδιορίζονται χωρίς να λαμβάνεται πλήρως υπόψη το γεγονός ότι η αντικατάσταση του φθαρμένου εξοπλισμού θα απαιτήσει υψηλότερη δαπάνη από το ποσό έναντι του οποίου αποκτήθηκε στο παρελθόν, είναι προφανώς ανεπαρκείς. Αν, κατά την πώληση αποθεμάτων και προϊόντων, ολόκληρη η διαφορά μεταξύ της τιμής που καταβλήθηκε για την απόκτησή τους και της τιμής που επιτεύχθηκε κατά την πώλησή τους καταχωρίζεται στα λογιστικά βιβλία ως πλεόνασμα, διαπράττεται το ίδιο

σφάλμα. Αν η άνοδος των τιμών των μετοχών και των ακινήτων θεωρείται κέρδος, η πλάνη είναι εξίσου πρόδηλη.

Αυτά ακριβώς τα πλασματικά κέρδη κάνουν τους ανθρώπους να πιστεύουν ότι ο πληθωρισμός επιφέρει γενική ευημερία. Αισθάνονται εύποροι και γίνονται γενναιόδωροι στις δαπάνες και στην απόλαυση της ζωής. Εξωραΐζουν τις κατοικίες τους, ανεγείρουν νέες επαύλεις και ενισχύουν τις επιχειρήσεις ψυχαγωγίας. Δαπανώντας φαινομενικά κέρδη, τα οποία αποτελούν φανταστικό προϊόν εσφαλμένων υπολογισμών, αναλώνουν κεφάλαιο.

Δεν έχει σημασία ποιοι είναι αυτοί που δαπανούν. Μπορεί να είναι επιχειρηματίες ή χρηματιστηριακοί κερδοσκόποι. Μπορεί να είναι μισθωτοί, των οποίων η απαίτηση για υψηλότερη αμοιβή ικανοποιείται από επιεικείς εργοδότες που πιστεύουν ότι γίνονται πλουσιότεροι από ημέρα σε ημέρα. Μπορεί να είναι άτομα τα οποία συντηρούνται μέσω φορολογικών εσόδων που συνήθως απορροφούν μεγάλο μέρος των φαινομενικών κερδών.

Τέλος, καθώς εξελίσσεται ο πληθωρισμός, ολοένα περισσότεροι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την πτώση της αγοραστικής δύναμης. Για όσους δεν δραστηριοποιούνται προσωπικά στις επιχειρήσεις και δεν είναι εξοικειωμένοι με τις συνθήκες του χρηματιστηρίου, τα κυριότερα μέσα αποταμίευσης είναι η συσσώρευση καταθέσεων ταμιευτηρίου, η αγορά ομολόγων και η ασφάλιση ζωής. Όλες αυτές οι μορφές αποταμίευσης πλήττονται από τον πληθωρισμό. Έτσι, η αποταμίευση αποθαρρύνεται και η σπατάλη εμφανίζεται ως ενδεδειγμένη συμπεριφορά.

Η τελική αντίδραση του κοινού, η «φυγή προς τις εμπράγματες αξίες», αποτελεί απεγνωσμένη προσπάθεια διάσωσης ορισμένων

υπολειμμάτων από την καταστροφική κατάρρευση. Από τη σκοπιά της διατήρησης του κεφαλαίου δεν αποτελεί θεραπεία, αλλά απλώς ανεπαρκές μέτρο έκτακτης ανάγκης. Μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, να διασώσει ένα μόνο μέρος των πόρων του αποταμιευτή.

Η κύρια θέση των υπέρμαχων του πληθωρισμού και της πιστωτικής επέκτασης είναι, επομένως, μάλλον ασθενής. Μπορεί να γίνει δεκτό ότι, κατά το παρελθόν, ο πληθωρισμός οδήγησε ορισμένες φορές —όχι όμως πάντοτε— σε αναγκαστική αποταμίευση και αύξηση του διαθέσιμου κεφαλαίου. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι πρέπει να προκαλέσει τις ίδιες συνέπειες και στο μέλλον. Αντιθέτως, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι, υπό τις σύγχρονες συνθήκες, είναι πιθανότερο να επικρατήσουν, σε περιβάλλον πληθωρισμού, οι δυνάμεις που οδηγούν σε ανάλωση κεφαλαίου παρά εκείνες που οδηγούν σε συσσώρευσή του. Σε κάθε περίπτωση, η τελική επίδραση τέτοιων μεταβολών στην αποταμίευση, στο κεφάλαιο και στο επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου εξαρτάται από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε περίπτωσης.

Το ίδιο ισχύει, με τις αναγκαίες προσαρμογές, για τις ανάλογες συνέπειες και επιδράσεις μιας αποπληθωριστικής ή συσταλτικής κίνησης.

4. Εδώ εξετάζουμε τις συνθήκες μιας ανεμπόδιστης αγοράς εργασίας. Για το επιχείρημα που προέβαλε ο λόρδος Keynes, βλ. κατωτέρω, σσ. 777 και 792–793.

6. Η επίδραση του πληθωρισμού και της πιστωτικής επέκτασης στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο

Όποιες και αν είναι οι τελικές επιδράσεις μιας πληθωριστικής ή αποπληθωριστικής κίνησης στο ύψος του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου, δεν υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ αυτών και των προσωρινών μεταβολών που μπορεί να προκαλέσει στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο μια χρηματογενής μεταβολή της χρηματικής σχέσης. Αν η εισροή χρήματος και χρηματικών υποκατάστατων στο σύστημα της αγοράς ή η εκροή τους από αυτό επηρεάσει πρώτα την αγορά δανειακών κεφαλαίων, διαταράσσει προσωρινά την αντιστοιχία μεταξύ των

ακαθάριστων αγοραίων επιτοκίων και του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου.

Το αγοραίο επιτόκιο αυξάνεται ή μειώνεται εξαιτίας της μείωσης ή της αύξησης της ποσότητας χρήματος που προσφέρεται προς δανεισμό, χωρίς η μεταβολή αυτή να σχετίζεται με τις μεταβολές στο επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου οι οποίες ενδέχεται να επέλθουν αργότερα ως αποτέλεσμα των μεταβολών της χρηματικής σχέσης. Το αγοραίο επιτόκιο αποκλίνει από το ύψος που προσδιορίζεται από το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου και τίθενται σε λειτουργία δυνάμεις οι οποίες τείνουν να το επαναπροσαρμόσουν στη σχέση που αντιστοιχεί στον πρωταρχικό τόκο.

Ενδέχεται, κατά τη χρονική περίοδο που απαιτείται για αυτή την προσαρμογή, να μεταβληθεί το ύψος του πρωταρχικού τόκου, και η μεταβολή αυτή μπορεί επίσης να προκληθεί από την πληθωριστική ή αποπληθωριστική διαδικασία που επέφερε την αρχική απόκλιση. Τότε το τελικό επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, το οποίο προσδιορίζει το τελικό αγοραίο επιτόκιο προς το οποίο τείνει η επαναπροσαρμογή, δεν είναι το ίδιο με εκείνο που επικρατούσε την παραμονή της διαταραχής. Ένα τέτοιο γεγονός μπορεί να επηρεάσει τα δεδομένα της διαδικασίας προσαρμογής, αλλά δεν επηρεάζει την ουσία της.

Το προς εξέταση φαινόμενο είναι το ακόλουθο: το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου προσδιορίζεται από την υποτίμηση των μελλοντικών αγαθών έναντι των παρόντων αγαθών. Είναι κατ' ουσίαν ανεξάρτητο από την προσφορά χρήματος και χρηματικών υποκατάστατων, παρά το γεγονός ότι οι μεταβολές στην προσφορά χρήματος και χρηματικών υποκατάστατων μπορούν να επηρεάσουν εμμέσως το ύψος του. Το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο, όμως, μπορεί να επηρεαστεί από τις

μεταβολές στη χρηματική σχέση. Πρέπει, συνεπώς, να πραγματοποιηθεί επαναπροσαρμογή. Ποια είναι η φύση της διαδικασίας που την επιφέρει;

Στην παρούσα ενότητα ασχολούμαστε μόνο με τον πληθωρισμό και την πιστωτική επέκταση. Για λόγους απλούστευσης, υποθέτουμε ότι ολόκληρη η πρόσθετη ποσότητα χρήματος και χρηματικών υποκατάστατων διοχετεύεται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων και φθάνει στην υπόλοιπη αγορά μόνο μέσω των χορηγούμενων δανείων. Αυτό αντιστοιχεί ακριβώς στις συνθήκες μιας επέκτασης της κυκλοφοριακής πίστης.5 Η εξέτασή μας ισοδυναμεί, επομένως, με ανάλυση της διαδικασίας που προκαλεί η πιστωτική επέκταση.

Κατά την ανάλυση αυτή πρέπει να αναφερθούμε εκ νέου στην προσαύξηση τιμής. Έχει ήδη επισημανθεί ότι στην αρχή μιας πιστωτικής επέκτασης δεν εμφανίζεται θετική προσαύξηση τιμής. Η προσαύξηση τιμής δεν μπορεί να εμφανιστεί προτού η πρόσθετη προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια αρχίσει ήδη να επηρεάζει τις τιμές των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών. Ενόσω, όμως, συνεχίζεται η πιστωτική επέκταση και διοχετεύονται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων πρόσθετες ποσότητες καταπιστευματικών μέσων, εξακολουθεί να ασκείται πίεση στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο.

Το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο θα έπρεπε να αυξάνεται λόγω της θετικής προσαύξησης τιμής, η οποία θα έπρεπε να αυξάνεται διαρκώς καθώς εξελίσσεται η επεκτατική διαδικασία. Επειδή, όμως, η πιστωτική επέκταση συνεχίζεται, το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο εξακολουθεί να υπολείπεται του ύψους στο οποίο θα κάλυπτε τόσο τον πρωταρχικό τόκο όσο και τη θετική προσαύξηση τιμής.

Είναι αναγκαίο να τονιστεί αυτό το σημείο, επειδή ανασκευάζει τις συνήθεις μεθόδους με τις οποίες οι άνθρωποι διακρίνουν μεταξύ εκείνων

που θεωρούν χαμηλά και υψηλά επιτόκια. Κατά κανόνα, λαμβάνεται υπόψη μόνο το αριθμητικό ύψος των επιτοκίων ή η τάση που εμφανίζεται στην κίνησή τους. Η κοινή γνώμη διατηρεί συγκεκριμένες αντιλήψεις σχετικά με ένα «κανονικό» επιτόκιο, το οποίο τοποθετεί κάπου μεταξύ 3% και 5%. Όταν το αγοραίο επιτόκιο υπερβαίνει αυτό το ύψος ή όταν τα αγοραία επιτόκια —ανεξάρτητα από το αριθμητικό τους επίπεδο— αυξάνονται σε σχέση με το προηγούμενο ύψος τους, οι άνθρωποι πιστεύουν ότι δικαιούνται να κάνουν λόγο για υψηλά ή αυξανόμενα επιτόκια.

Απέναντι σε αυτές τις πλάνες πρέπει να τονιστεί ότι, υπό συνθήκες γενικής ανόδου των τιμών —δηλαδή πτώσης της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας—, το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο μπορεί να θεωρηθεί αμετάβλητο σε σχέση με τις συνθήκες μιας περιόδου κατά την οποία η αγοραστική δύναμη παραμένει σε γενικές γραμμές σταθερή μόνο εφόσον περιλαμβάνει μια σε γενικές γραμμές επαρκή θετική προσαύξηση τιμής.

Υπό αυτή την έννοια, το προεξοφλητικό επιτόκιο της γερμανικής *Reichsbank*, ύψους 90%, ήταν το φθινόπωρο του 1923 χαμηλό —πράγματι, γελοία χαμηλό— επειδή υπολειπόταν σημαντικά της προσαύξησης τιμής και δεν άφηνε κανένα περιθώριο για τις άλλες συνιστώσες του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου. Κατ' ουσίαν, το ίδιο φαινόμενο εκδηλώνεται σε κάθε περίπτωση παρατεταμένης πιστωτικής επέκτασης. Τα ακαθάριστα αγοραία επιτόκια αυξάνονται κατά την περαιτέρω εξέλιξη κάθε επέκτασης, παραμένουν όμως χαμηλά, επειδή δεν αντιστοιχούν στο ύψος που απαιτεί η αναμενόμενη περαιτέρω γενική άνοδος των τιμών.

Κατά την ανάλυση της διαδικασίας της πιστωτικής επέκτασης, ας υποθέσουμε ότι η διαδικασία προσαρμογής του οικονομικού συστήματος

στα δεδομένα της αγοράς και η κίνησή του προς την εγκαθίδρυση τελικών τιμών και επιτοκίων διαταράσσονται από την εμφάνιση ενός νέου δεδομένου: μιας πρόσθετης ποσότητας καταπιστευματικών μέσων που προσφέρεται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων.

Στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο που επικρατούσε την παραμονή αυτής της διαταραχής, όλοι όσοι ήταν διατεθειμένοι να δανειστούν χρήματα με αυτό το επιτόκιο —με τη δέουσα συνεκτίμηση της επιχειρηματικής συνιστώσας σε κάθε περίπτωση— μπορούσαν να δανειστούν όσα επιθυμούσαν. Πρόσθετα δάνεια μπορούν να διατεθούν μόνο με χαμηλότερο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο.

Δεν έχει σημασία αν αυτή η πτώση του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου εκδηλώνεται ως αριθμητική μείωση του ποσοστού που συνομολογείται στις δανειακές συμβάσεις. Ενδέχεται τα ονομαστικά επιτόκια να παραμείνουν αμετάβλητα και η επέκταση να εκδηλωθεί στο γεγονός ότι, με αυτά τα επιτόκια, συνάπτονται δάνεια τα οποία προηγουμένως δεν θα είχαν χορηγηθεί λόγω του ύψους της επιχειρηματικής συνιστώσας που θα έπρεπε να περιλαμβάνεται σε αυτά. Και ένα τέτοιο αποτέλεσμα ισοδυναμεί με πτώση των ακαθάριστων αγοραίων επιτοκίων και επιφέρει τις ίδιες συνέπειες.

Η πτώση του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου επηρεάζει τον υπολογισμό του επιχειρηματία σχετικά με τις προοπτικές κερδοφορίας των εξεταζόμενων εγχειρημάτων. Μαζί με τις τιμές των υλικών συντελεστών παραγωγής, τα μισθολογικά ποσοστά και τις αναμενόμενες μελλοντικές τιμές των προϊόντων, τα επιτόκια αποτελούν στοιχεία που υπεισέρχονται στον υπολογισμό του επιχειρηματία που σχεδιάζει.

Το αποτέλεσμα αυτού του υπολογισμού δείχνει στον επιχειρηματία αν ένα συγκεκριμένο εγχείρημα θα είναι ή όχι επικερδές. Του δείχνει ποιες επενδύσεις μπορούν να πραγματοποιηθούν υπό τη δεδομένη σχέση μεταξύ της αξιολόγησης των μελλοντικών και των παρόντων αγαθών από το κοινό. Εναρμονίζει τις ενέργειές του με αυτή την αξιολόγηση. Τον εμποδίζει να αναλάβει εγχειρήματα των οποίων η πραγμάτωση θα αποδοκιμαζόταν από το κοινό εξαιτίας της διάρκειας του χρόνου αναμονής που απαιτούν. Τον εξαναγκάζει να χρησιμοποιήσει το διαθέσιμο απόθεμα κεφαλαιουχικών αγαθών κατά τρόπο που να ικανοποιεί κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Τώρα, όμως, η πτώση των επιτοκίων νοθεύει τον υπολογισμό του επιχειρηματία. Μολονότι η ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών δεν αυξήθηκε, ο υπολογισμός χρησιμοποιεί αριθμητικά δεδομένα που θα ήταν κατάλληλα μόνο αν είχε πράγματι επέλθει τέτοια αύξηση. Επομένως, το αποτέλεσμα αυτών των υπολογισμών είναι παραπλανητικό. Ορισμένα εγχειρήματα εμφανίζονται ως κερδοφόρα και πραγματοποιήσιμα, ενώ ένας ορθός υπολογισμός, βασισμένος σε επιτόκιο που δεν έχει υποστεί χειραγώγηση μέσω πιστωτικής επέκτασης, θα τα εμφάνιζε ως απραγματοποίητα. Οι επιχειρηματίες αρχίζουν να εκτελούν αυτά τα εγχειρήματα. Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες εντείνονται. Αρχίζει η οικονομική έξαρση.

Η πρόσθετη ζήτηση των επιχειρηματιών που επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους τείνει να αυξήσει τις τιμές των παραγωγικών αγαθών και τα μισθολογικά ποσοστά. Με την άνοδο των μισθολογικών ποσοστών αυξάνονται και οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών. Επιπλέον, οι επιχειρηματίες συμβάλλουν και οι ίδιοι στην άνοδο των τιμών των καταναλωτικών αγαθών, επειδή, παραπλανημένοι από τα

πλασματικά κέρδη που εμφανίζουν οι επιχειρηματικοί τους λογαριασμοί, είναι πρόθυμοι να αυξήσουν την κατανάλωσή τους.

Η γενική άνοδος των τιμών διαδίδει αισιοδοξία. Αν είχαν αυξηθεί μόνο οι τιμές των παραγωγικών αγαθών και δεν είχαν επηρεαστεί οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών, οι επιχειρηματίες θα είχαν περιέλθει σε αμηχανία. Θα αμφέβαλλαν για την ορθότητα των σχεδίων τους, επειδή η αύξηση του κόστους παραγωγής θα είχε ανατρέψει τους υπολογισμούς τους. Καθησυχάζονται, όμως, από το γεγονός ότι η ζήτηση καταναλωτικών αγαθών εντείνεται και καθιστά δυνατή την αύξηση των πωλήσεων παρά την άνοδο των τιμών. Έτσι, διατηρούν την πεποίθηση ότι η παραγωγή θα αποδειχθεί επικερδής παρά το υψηλότερο κόστος που συνεπάγεται. Είναι αποφασισμένοι να συνεχίσουν.

Βεβαίως, για να συνεχιστεί η παραγωγή στη διευρυμένη κλίμακα που προκάλεσε η πιστωτική επέκταση, όλοι οι επιχειρηματίες —τόσο εκείνοι που επέκτειναν τις δραστηριότητές τους όσο και εκείνοι που εξακολουθούν να παράγουν μόνο εντός των προηγούμενων ορίων— χρειάζονται πρόσθετα κεφάλαια, επειδή το κόστος παραγωγής είναι πλέον υψηλότερο.

Αν η πιστωτική επέκταση συνίσταται απλώς σε μία μοναδική και μη επαναλαμβανόμενη διοχέτευση ορισμένης ποσότητας καταπιστευματικών μέσων στην αγορά δανειακών κεφαλαίων και κατόπιν παύσει εντελώς, η οικονομική έξαρση πρέπει πολύ σύντομα να τερματιστεί. Οι επιχειρηματίες δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τα κεφάλαια που χρειάζονται για να συνεχίσουν τα εγχειρήματά τους. Το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο αυξάνεται, επειδή η αυξημένη ζήτηση δανείων δεν αντισταθμίζεται από αντίστοιχη αύξηση της διαθέσιμης προς δανεισμό ποσότητας χρήματος. Οι τιμές των εμπορευμάτων

μειώνονται, επειδή ορισμένοι επιχειρηματίες πωλούν τα αποθέματά τους και άλλοι απέχουν από νέες αγορές. Η έκταση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων συρρικνώνεται εκ νέου.

Η οικονομική έξαρση τερματίζεται επειδή οι δυνάμεις που την προκάλεσαν δεν λειτουργούν πλέον. Η πρόσθετη ποσότητα κυκλοφοριακής πίστης έχει εξαντλήσει τις επιδράσεις της στις τιμές και στα μισθολογικά ποσοστά. Οι τιμές, τα μισθολογικά ποσοστά και τα χρηματικά υπόλοιπα των διαφόρων ατόμων προσαρμόζονται στη νέα χρηματική σχέση. Κινούνται προς την τελική κατάσταση που αντιστοιχεί σε αυτή τη χρηματική σχέση, χωρίς να διαταράσσονται από περαιτέρω διοχετεύσεις πρόσθετων καταπιστευματικών μέσων. Το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου που αντιστοιχεί σε αυτή τη νέα διάρθρωση της αγοράς επιδρά πλέον με όλη του τη δύναμη στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο. Το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο δεν υπόκειται πλέον στις διαταρακτικές επιδράσεις των χρηματογενών μεταβολών της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια.

Η κύρια αδυναμία όλων των προσπαθειών να εξηγηθεί η οικονομική έξαρση —δηλαδή η γενική τάση επέκτασης της παραγωγής και ανόδου όλων των τιμών— χωρίς αναφορά σε μεταβολές της προσφοράς χρήματος ή καταπιστευματικών μέσων έγκειται στο ότι παραβλέπουν αυτή την περίσταση. Γενική άνοδος των τιμών μπορεί να εμφανιστεί μόνο αν υπάρξει είτε μείωση της προσφοράς όλων των εμπορευμάτων είτε αύξηση της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια.

Ας δεχθούμε προσωρινά, χάριν του επιχειρήματος, ότι είναι ορθοί οι ισχυρισμοί αυτών των μη νομισματικών εξηγήσεων της οικονομικής έξαρσης και του οικονομικού κύκλου. Οι τιμές αυξάνονται και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες επεκτείνονται, μολονότι δεν έχει αυξηθεί η προσφορά χρήματος. Τότε πρέπει πολύ σύντομα να

εμφανιστεί τάση πτώσης των τιμών, να αυξηθεί η ζήτηση δανείων, να αυξηθούν τα ακαθάριστα αγοραία επιτόκια και να τερματιστεί η βραχύβια έξαρση.

Στην πραγματικότητα, κάθε μη νομισματική θεωρία του οικονομικού κύκλου προϋποθέτει σιωπηρά —ή θα έπρεπε λογικά να προϋποθέτει— ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί συνοδευτικό φαινόμενο της οικονομικής έξαρσης.6 Δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει ότι, ελλείψει τέτοιας πιστωτικής επέκτασης, δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί οικονομική έξαρση και ότι η αύξηση της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της γενικής ανοδικής κίνησης των τιμών. Επομένως, αν εξεταστούν προσεκτικά, οι ισχυρισμοί των μη νομισματικών εξηγήσεων των κυκλικών διακυμάνσεων περιορίζονται στη θέση ότι η πιστωτική επέκταση, μολονότι αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της οικονομικής έξαρσης, δεν αρκεί από μόνη της για να την προκαλέσει και ότι απαιτούνται ορισμένες πρόσθετες συνθήκες για την εμφάνισή της.

Ακόμη, όμως, και υπό αυτή την περιορισμένη έννοια, οι διδασκαλίες των μη νομισματικών θεωριών είναι αβάσιμες. Είναι προφανές ότι κάθε πιστωτική επέκταση πρέπει να προκαλέσει την οικονομική έξαρση που περιγράφηκε παραπάνω. Η τάση της πιστωτικής επέκτασης να δημιουργεί οικονομική έξαρση μπορεί να μην εκδηλωθεί μόνο αν κάποιος άλλος παράγοντας αντισταθμίσει ταυτοχρόνως την ανάπτυξή της.

Αν, παραδείγματος χάριν, ενώ οι τράπεζες επεκτείνουν την πίστωση, αναμένεται ότι η κυβέρνηση θα αφαιρέσει πλήρως μέσω φορολογίας τα «υπερβάλλοντα» κέρδη των επιχειρηματιών ή ότι θα διακόψει την περαιτέρω πρόοδο της πιστωτικής επέκτασης μόλις η «εκκίνηση της αντλίας» προκαλέσει άνοδο των τιμών, δεν μπορεί να αναπτυχθεί οικονομική έξαρση. Οι επιχειρηματίες θα απέχουν από την

επέκταση των εγχειρημάτων τους με τη βοήθεια των φθηνών πιστώσεων που προσφέρουν οι τράπεζες, επειδή δεν μπορούν να προσδοκούν αύξηση των κερδών τους. Είναι αναγκαίο να αναφερθεί αυτό το γεγονός, επειδή εξηγεί την αποτυχία των μέτρων «εκκίνησης της αντλίας» του *New Deal* και άλλων γεγονότων της δεκαετίας του 1930.

Η οικονομική έξαρση μπορεί να διαρκέσει μόνο ενόσω η πιστωτική επέκταση εξελίσσεται με διαρκώς επιταχυνόμενο ρυθμό. Τερματίζεται μόλις παύσουν να διοχετεύονται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων πρόσθετες ποσότητες καταπιστευματικών μέσων. Δεν θα μπορούσε, όμως, να διαρκέσει επ' αόριστον ακόμη και αν ο πληθωρισμός και η πιστωτική επέκταση συνεχίζονταν χωρίς τέλος. Τότε θα προσέκρουε στα όρια που εμποδίζουν την απεριόριστη επέκταση της κυκλοφοριακής πίστης. Θα οδηγούσε στην καταστροφική ανατιμητική έκρηξη και στην κατάρρευση ολόκληρου του νομισματικού συστήματος.

Η ουσία της νομισματικής θεωρίας συνίσταται στη διαπίστωση ότι οι χρηματογενείς μεταβολές της χρηματικής σχέσης δεν επηρεάζουν τις διάφορες τιμές, τα μισθολογικά ποσοστά και τα επιτόκια ούτε ταυτοχρόνως ούτε στον ίδιο βαθμό. Αν απουσίαζε αυτή η ανομοιομορφία, το χρήμα θα ήταν ουδέτερο. Οι μεταβολές στη χρηματική σχέση δεν θα επηρέαζαν τη διάρθρωση των επιχειρήσεων, την έκταση και την κατεύθυνση της παραγωγής στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, την κατανάλωση ούτε τον πλούτο και το εισόδημα των διαφόρων στρωμάτων του πληθυσμού. Τότε ούτε το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο θα επηρεαζόταν —προσωρινά ή διαρκώς — από μεταβολές στη σφαίρα του χρήματος και της κυκλοφοριακής πίστης.

Το γεγονός ότι τέτοιες μεταβολές μπορούν να τροποποιήσουν το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου οφείλεται στις μεταβολές που επιφέρει αυτή η ανομοιομορφία στον πλούτο και στο εισόδημα των διαφόρων ατόμων. Το γεγονός ότι, πέρα από αυτές τις μεταβολές στο επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου, επηρεάζεται προσωρινά το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο αποτελεί αφ' εαυτού εκδήλωση αυτής της ανομοιομορφίας. Αν η πρόσθετη ποσότητα χρήματος εισέλθει στο οικονομικό σύστημα κατά τρόπο ώστε να φθάσει στην αγορά δανειακών κεφαλαίων μόνο αφού έχει ήδη προκαλέσει άνοδο στις τιμές των εμπορευμάτων και στα μισθολογικά ποσοστά, οι άμεσες προσωρινές επιδράσεις της στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο θα είναι είτε ασθενείς είτε εντελώς απούσες. Όσο νωρίτερα φθάνει στην αγορά δανειακών κεφαλαίων η εισρέουσα πρόσθετη προσφορά χρήματος ή καταπιστευματικών μέσων, τόσο εντονότερα επηρεάζεται το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο.

Όταν, υπό συνθήκες πιστωτικής επέκτασης, ολόκληρη η πρόσθετη ποσότητα χρηματικών υποκατάστατων δανείζεται στις επιχειρήσεις, η παραγωγή επεκτείνεται. Οι επιχειρηματίες προβαίνουν είτε σε οριζόντια επέκταση της παραγωγής —δηλαδή επέκταση χωρίς επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής στον επιμέρους κλάδο— είτε σε διαχρονική επέκταση —δηλαδή σε επιμήκυνση της περιόδου παραγωγής. Και στις δύο περιπτώσεις, οι πρόσθετες εγκαταστάσεις απαιτούν την επένδυση πρόσθετων συντελεστών παραγωγής.

Η ποσότητα, όμως, των διαθέσιμων προς επένδυση κεφαλαιουχικών αγαθών δεν έχει αυξηθεί. Ούτε προκαλεί η πιστωτική επέκταση τάση περιορισμού της κατανάλωσης. Είναι αληθές, όπως επισημάνθηκε παραπάνω κατά την εξέταση της αναγκαστικής αποταμίευσης, ότι στη μεταγενέστερη εξέλιξη της επέκτασης ένα μέρος του πληθυσμού θα εξαναγκαστεί να περιορίσει την κατανάλωσή του. Το αν, όμως, η

αναγκαστική αποταμίευση ορισμένων ομάδων του πληθυσμού θα υπεραντισταθμίσει την αύξηση της κατανάλωσης άλλων ομάδων και θα οδηγήσει έτσι σε καθαρή αύξηση της συνολικής αποταμίευσης σε ολόκληρο το σύστημα της αγοράς εξαρτάται από τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περίπτωσης πιστωτικής επέκτασης.

Σε κάθε περίπτωση, άμεση συνέπεια της πιστωτικής επέκτασης είναι η αύξηση της κατανάλωσης εκείνων των μισθωτών των οποίων οι αμοιβές αυξήθηκαν εξαιτίας της εντονότερης ζήτησης εργασίας από τους επιχειρηματίες που επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους. Ας υποθέσουμε, χάριν του επιχειρήματος, ότι η αυξημένη κατανάλωση αυτών των μισθωτών που ευνοούνται από τον πληθωρισμό και η αναγκαστική αποταμίευση των άλλων ομάδων που πλήττονται από αυτόν είναι ίσες και ότι, επομένως, δεν επήλθε καμία μεταβολή στο συνολικό ύψος της κατανάλωσης.

Τότε η κατάσταση είναι η ακόλουθη: η παραγωγή μεταβλήθηκε κατά τρόπο που επιμήκυνε τη διάρκεια του χρόνου αναμονής. Η ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, όμως, δεν μειώθηκε, ώστε η διαθέσιμη προσφορά να επαρκέσει για μεγαλύτερη χρονική περίοδο. Το γεγονός αυτό προκαλεί, βεβαίως, άνοδο των τιμών των καταναλωτικών αγαθών και δημιουργεί έτσι τάση προς αναγκαστική αποταμίευση. Ωστόσο, αυτή η άνοδος των τιμών των καταναλωτικών αγαθών ενισχύει την τάση των επιχειρήσεων προς περαιτέρω επέκταση. Από το γεγονός ότι η ζήτηση και οι τιμές αυξάνονται, οι επιχειρηματίες συνάγουν ότι είναι συμφέρον να επενδύσουν και να παραγάγουν περισσότερο. Συνεχίζουν, και οι εντατικότερες δραστηριότητές τους προκαλούν περαιτέρω άνοδο στις τιμές των παραγωγικών αγαθών, στα μισθολογικά ποσοστά και, μέσω αυτών, εκ νέου στις τιμές των καταναλωτικών αγαθών. Η

οικονομική άνθηση συνεχίζεται ενόσω οι τράπεζες επεκτείνουν ολοένα περισσότερο την πίστωση.

Την παραμονή της πιστωτικής επέκτασης βρίσκονταν σε λειτουργία όλες οι παραγωγικές διαδικασίες οι οποίες, υπό τα δεδομένα της αγοράς, θεωρούνταν επικερδείς. Το σύστημα κινούνταν προς μια κατάσταση στην οποία θα απασχολούνταν όλοι όσοι επιθυμούσαν να αποκτήσουν εισόδημα από εργασία και όλοι οι μη μετατρέψιμοι συντελεστές παραγωγής θα χρησιμοποιούνταν στον βαθμό που επέτρεπαν η ζήτηση των καταναλωτών και η διαθέσιμη προσφορά μη ειδικών υλικών συντελεστών και εργασίας.

Περαιτέρω επέκταση της παραγωγής είναι δυνατή μόνο αν αυξηθεί η ποσότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών μέσω πρόσθετης αποταμίευσης, δηλαδή μέσω πλεονασμάτων που παράγονται αλλά δεν καταναλώνονται. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής έξαρσης που προκαλεί η πιστωτική επέκταση είναι ότι δεν έχουν καταστεί διαθέσιμα τέτοια πρόσθετα κεφαλαιουχικά αγαθά. Τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνται για την επέκταση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων πρέπει να αποσυρθούν από άλλους κλάδους παραγωγής.

Ας συμβολίσουμε με p τη συνολική προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών που ήταν διαθέσιμη την παραμονή της πιστωτικής επέκτασης και με g τη συνολική ποσότητα καταναλωτικών αγαθών την οποία τα κεφαλαιουχικά αυτά αγαθά μπορούσαν, κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου, να καταστήσουν διαθέσιμη προς κατανάλωση χωρίς να θίγεται η περαιτέρω παραγωγή. Οι επιχειρηματίες, παρασυρμένοι από την πιστωτική επέκταση, αναλαμβάνουν τώρα την παραγωγή μιας πρόσθετης ποσότητας g_3 αγαθών του ίδιου είδους με εκείνα που παρήγαν ήδη και μιας ποσότητας g_4 αγαθών ενός είδους που δεν

παρήγαν προηγουμένως. Για την παραγωγή του g_3 απαιτείται ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών p_3 και για την παραγωγή του g_4 ποσότητα p_4. Επειδή, όμως, σύμφωνα με τις παραδοχές μας, η ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών παρέμεινε αμετάβλητη, οι ποσότητες p_3 και p_4 απουσιάζουν. Ακριβώς αυτό το γεγονός διακρίνει την «τεχνητή» οικονομική έξαρση που προκαλεί η πιστωτική επέκταση από μια «κανονική» επέκταση της παραγωγής, την οποία μπορεί να επιφέρει μόνο η προσθήκη των p_3 και p_4 στο p.

Ας συμβολίσουμε με r εκείνη την ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών η οποία, από τα ακαθάριστα έσοδα της παραγωγής κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου, πρέπει να επανεπενδυθεί για την αντικατάσταση των τμημάτων του p που αναλώθηκαν στην παραγωγική διαδικασία. Αν το r χρησιμοποιηθεί για αυτή την αντικατάσταση, θα είναι δυνατόν να παραχθεί εκ νέου το g κατά την επόμενη χρονική περίοδο. Αν το r αποσυρθεί από αυτή τη χρήση, το θα μειωθεί κατά r και το $p - r$ θα παραγάγει κατά την επόμενη χρονική περίοδο μόνο $g - a$.

Μπορούμε να υποθέσουμε περαιτέρω ότι το οικονομικό σύστημα που επηρεάζεται από την πιστωτική επέκταση είναι αναπτυσσόμενο. Κατά τη χρονική περίοδο πριν από την πιστωτική επέκταση, παρήγαγε κατά τον «κανονικό», ούτως ειπείν, τρόπο ένα πλεόνασμα κεφαλαιουχικών αγαθών $p_1 + p_2$. Αν δεν είχε μεσολαβήσει η πιστωτική επέκταση, το θα είχε χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή μιας πρόσθετης ποσότητας του είδους των αγαθών που παράγονταν προηγουμένως και το p_2 για την παραγωγή της ποσότητας g_2 ενός είδους αγαθών που δεν παραγόταν προηγουμένως.

Η συνολική ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών που βρίσκεται στη διάθεση των επιχειρηματιών και ως προς την οποία είναι ελεύθεροι να

καταστρώσουν σχέδια είναι $r + p_1 + p_2$. Παραπλανημένοι, όμως, από το φθηνό χρήμα, ενεργούν σαν να ήταν διαθέσιμη η ποσότητα $r + p_1 + p_2 + p_3 + p_4$ και σαν να ήταν σε θέση να παραγάγουν όχι μόνο $g + g_1 + g_2$, αλλά επιπλέον και $g_3 + g_4$. Πλειοδοτούν ο ένας έναντι του άλλου ανταγωνιζόμενοι για μερίδιο σε μια προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών που δεν επαρκεί για την υλοποίηση των υπερφιλόδοξων σχεδίων τους.

Η επακόλουθη άνοδος των τιμών των παραγωγικών αγαθών μπορεί αρχικά να υπερβεί την άνοδο των τιμών των καταναλωτικών αγαθών. Μπορεί έτσι να δημιουργήσει τάση μείωσης του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου. Με την περαιτέρω εξέλιξη, όμως, της επεκτατικής κίνησης, η άνοδος των τιμών των καταναλωτικών αγαθών θα υπερβεί την άνοδο των τιμών των παραγωγικών αγαθών.

Η αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων, καθώς και τα πρόσθετα κέρδη των κεφαλαιούχων, των επιχειρηματιών και των γεωργών —μολονότι μεγάλο μέρος τους είναι απλώς φαινομενικό— εντείνουν τη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών. Δεν χρειάζεται να εξετάσουμε εδώ λεπτομερώς τον ισχυρισμό των υποστηρικτών της πιστωτικής επέκτασης ότι η οικονομική έξαρση μπορεί, μέσω αναγκαστικής αποταμίευσης, να αυξήσει πράγματι τη συνολική προσφορά καταναλωτικών αγαθών. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι η εντατικοποιημένη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών επηρεάζει την αγορά σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία οι πρόσθετες επενδύσεις δεν είναι ακόμη σε θέση να αποδώσουν τα προϊόντα τους.

Το χάσμα μεταξύ των τιμών των παρόντων και των μελλοντικών αγαθών διευρύνεται εκ νέου. Η τάση αύξησης του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου αντικαθιστά την αντίθετη τάση που ενδέχεται να είχε εκδηλωθεί κατά τα πρώτα στάδια της επέκτασης.

Αυτή η τάση αύξησης του επιτοκίου του πρωταρχικού τόκου και η εμφάνιση θετικής προσαύξησης τιμής εξηγούν ορισμένα χαρακτηριστικά της οικονομικής έξαρσης. Οι τράπεζες βρίσκονται αντιμέτωπες με αυξημένη ζήτηση δανείων και προκαταβολών εκ μέρους των επιχειρήσεων. Οι επιχειρηματίες είναι διατεθειμένοι να δανειστούν με υψηλότερα ακαθάριστα επιτόκια. Συνεχίζουν να δανείζονται παρά το γεγονός ότι οι τράπεζες χρεώνουν υψηλότερο τόκο.

Από αριθμητική άποψη, τα ακαθάριστα επιτόκια αυξάνονται πάνω από το ύψος που είχαν την παραμονή της επέκτασης. Παρ' όλα αυτά, από καταλλακτική άποψη εξακολουθούν να υπολείπονται του ύψους στο οποίο θα κάλυπταν τον πρωταρχικό τόκο, την επιχειρηματική συνιστώσα και την προσαύξηση τιμής. Οι τράπεζες πιστεύουν ότι έχουν πράξει όλα όσα απαιτούνται για να αναχαιτίσουν τη «μη υγιή» κερδοσκοπία, όταν δανείζουν με επαχθέστερους όρους. Θεωρούν εσφαλμένες τις επικρίσεις εκείνων που τις κατηγορούν ότι υποδαυλίζουν την ξέφρενη οικονομική έξαρση της αγοράς.

Δεν αντιλαμβάνονται ότι, διοχετεύοντας ολοένα περισσότερα καταπιστευματικά μέσα στην αγορά, τροφοδοτούν στην πραγματικότητα την έξαρση. Η διαρκής αύξηση της προσφοράς καταπιστευματικών μέσων είναι εκείνη που δημιουργεί, τροφοδοτεί και επιταχύνει την οικονομική έξαρση. Η κατάσταση των ακαθάριστων αγοραίων επιτοκίων αποτελεί απλώς απόρροια αυτής της αύξησης. Αν κάποιος επιθυμεί να διαπιστώσει αν υπάρχει ή όχι πιστωτική επέκταση, πρέπει να εξετάσει την κατάσταση της προσφοράς καταπιστευματικών μέσων και όχι το αριθμητικό ύψος των επιτοκίων.

Συνηθίζεται να περιγράφεται η οικονομική έξαρση ως υπερεπένδυση. Ωστόσο, πρόσθετη επένδυση είναι δυνατή μόνο στον βαθμό που υπάρχει διαθέσιμη πρόσθετη προσφορά κεφαλαιουχικών

αγαθών. Επειδή, πέρα από την αναγκαστική αποταμίευση, η ίδια η έξαρση δεν οδηγεί σε περιορισμό αλλά μάλλον σε αύξηση της κατανάλωσης, δεν εξασφαλίζει περισσότερα κεφαλαιουχικά αγαθά για νέες επενδύσεις. Η ουσία της οικονομικής έξαρσης που προκαλεί η πιστωτική επέκταση δεν είναι η υπερεπένδυση, αλλά η επένδυση σε εσφαλμένες κατευθύνσεις, δηλαδή η εσφαλμένη επένδυση.

Οι επιχειρηματίες χρησιμοποιούν τη διαθέσιμη προσφορά σαν να ήταν σε θέση να χρησιμοποιήσουν προσφορά $r + p_1 + p_2 + p_3 + p_4$. Αναλαμβάνουν επέκταση των επενδύσεων σε κλίμακα για την οποία δεν επαρκούν τα διαθέσιμα κεφαλαιουχικά αγαθά. Τα σχέδιά τους είναι απραγματοποίητα εξαιτίας της ανεπαρκούς προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών. Αργά ή γρήγορα πρέπει να αποτύχουν. Το αναπόφευκτο τέλος της πιστωτικής επέκτασης καθιστά ορατά τα σφάλματα που διαπράχθηκαν.

Υπάρχουν εγκαταστάσεις που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν επειδή δεν υπάρχουν οι μονάδες που απαιτούνται για την παραγωγή των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής· εγκαταστάσεις των οποίων τα προϊόντα δεν μπορούν να πωληθούν επειδή οι καταναλωτές ενδιαφέρονται περισσότερο να αγοράσουν άλλα αγαθά, τα οποία όμως δεν παράγονται σε επαρκείς ποσότητες· και εγκαταστάσεις των οποίων η κατασκευή δεν μπορεί να συνεχιστεί και να ολοκληρωθεί, επειδή έχει καταστεί προφανές ότι δεν θα είναι επικερδείς.

Η εσφαλμένη αντίληψη ότι ουσιώδες γνώρισμα της οικονομικής έξαρσης είναι η υπερεπένδυση και όχι η εσφαλμένη επένδυση οφείλεται στη συνήθεια να κρίνονται οι συνθήκες μόνο βάσει όσων είναι ορατά και απτά. Ο παρατηρητής διακρίνει μόνο τις εσφαλμένες επενδύσεις που είναι ορατές και αδυνατεί να αντιληφθεί ότι οι εγκαταστάσεις αυτές αποτελούν εσφαλμένες επενδύσεις ακριβώς επειδή απουσιάζουν άλλες

εγκαταστάσεις: εκείνες που απαιτούνται για την παραγωγή των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και εκείνες που απαιτούνται για την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών τα οποία ζητούνται εντονότερα από το κοινό.

Οι τεχνολογικές συνθήκες καθιστούν αναγκαία την έναρξη κάθε επέκτασης της παραγωγής με την προηγούμενη διεύρυνση των μονάδων που παράγουν αγαθά των τάξεων οι οποίες βρίσκονται χρονικά περισσότερο απομακρυσμένες από τα έτοιμα καταναλωτικά αγαθά. Για να αυξηθεί η παραγωγή υποδημάτων, ενδυμάτων, αυτοκινήτων, επίπλων και κατοικιών, πρέπει να αυξηθεί πρώτα η παραγωγή σιδήρου, χάλυβα, χαλκού και άλλων παρόμοιων αγαθών.

Όταν χρησιμοποιείται η προσφορά $r + p_1 + p_2$, η οποία θα επαρκούσε για την παραγωγή $g + g_1 + g_2$, σαν να ήταν $r + p_1 + p_2 + p_3 + p_4$ και σαν να επαρκούσε για την παραγωγή $g + g_1 + g_2 + g_3 + g_4$, πρέπει αρχικά να αυξηθεί η παραγωγή εκείνων των προϊόντων και κατασκευών που απαιτούνται πρώτα για φυσικούς και τεχνολογικούς λόγους.

Το σύνολο της επιχειρηματικής τάξης βρίσκεται, ούτως ειπείν, στη θέση ενός αρχιτέκτονα και εργολάβου στον οποίο έχει ανατεθεί η ανέγερση ενός κτιρίου με περιορισμένη ποσότητα οικοδομικών υλικών. Αν ο άνθρωπος αυτός υπερεκτιμήσει την ποσότητα της διαθέσιμης προσφοράς, καταστρώνει ένα σχέδιο για την εκτέλεση του οποίου δεν επαρκούν τα μέσα που έχει στη διάθεσή του. Προσδίδει υπερβολικές διαστάσεις στις χωματουργικές εργασίες και στα θεμέλια και μόνο αργότερα, καθώς προχωρεί η κατασκευή, ανακαλύπτει ότι δεν διαθέτει τα υλικά που απαιτούνται για την ολοκλήρωση του οικοδομήματος. Είναι προφανές ότι το σφάλμα του εργολάβου μας δεν ήταν η υπερεπένδυση,

αλλά η ακατάλληλη χρησιμοποίηση των μέσων που είχε στη διάθεσή του.

Εξίσου εσφαλμένη είναι η αντίληψη ότι τα γεγονότα που οδήγησαν στην κρίση ισοδυναμούσαν με υπερβολική μετατροπή «κυκλοφορούντος» κεφαλαίου σε «πάγιο» κεφάλαιο. Ο επιμέρους επιχειρηματίας, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με την πιστωτική στενότητα της κρίσης, δικαίως μετανιώνει που δαπάνησε υπερβολικά πολλά για τη διεύρυνση της παραγωγικής του μονάδας και την αγορά διαρκούς εξοπλισμού· θα βρισκόταν σε καλύτερη θέση αν τα κεφάλαια που χρησιμοποιήθηκαν για αυτούς τους σκοπούς εξακολουθούσαν να είναι διαθέσιμα για την τρέχουσα διεξαγωγή των εργασιών του.

Ωστόσο, κατά το σημείο καμπής στο οποίο η άνοδος μετατρέπεται σε ύφεση, δεν παρατηρείται έλλειψη πρώτων υλών, πρωτογενών εμπορευμάτων, ημικατεργασμένων προϊόντων και τροφίμων. Αντιθέτως, η κρίση χαρακτηρίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι τα αγαθά αυτά προσφέρονται σε τόσο μεγάλες ποσότητες, ώστε οι τιμές τους μειώνονται απότομα.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις εξηγούν γιατί η διεύρυνση της παραγωγικής δυναμικότητας και της παραγωγής των βαριών βιομηχανιών, καθώς και της παραγωγής διαρκών παραγωγικών αγαθών, αποτελεί το εμφανέστερο γνώρισμα της οικονομικής έξαρσης. Οι συντάκτες των χρηματοοικονομικών και εμπορικών χρονικών είχαν δίκιο όταν, επί περισσότερο από έναν αιώνα, αντιμετώπιζαν τους δείκτες παραγωγής αυτών των βιομηχανιών, καθώς και των κατασκευαστικών κλάδων, ως ενδείξεις των οικονομικών διακυμάνσεων. Έσφαλλαν μόνο όταν αναφέρονταν σε υποτιθέμενη υπερεπένδυση.

Βεβαίως, η οικονομική έξαρση επηρεάζει και τις βιομηχανίες καταναλωτικών αγαθών. Και αυτές επενδύουν περισσότερο και διευρύνουν την παραγωγική τους δυναμικότητα. Ωστόσο, οι νέες εγκαταστάσεις και οι νέες πτέρυγες που προστίθενται στις ήδη υπάρχουσες εγκαταστάσεις δεν είναι πάντοτε εκείνες των οποίων τα προϊόντα ζητούνται εντονότερα από το κοινό. Μπορεί κάλλιστα να ανταποκρίνονταν στο συνολικό σχέδιο που απέβλεπε στην παραγωγή των $g + g_1 + g_2 + g_3 + g_4$. Η αποτυχία αυτού του υπερδιογκωμένου σχεδίου αποκαλύπτει την ακαταλληλότητά τους.

Η απότομη άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων δεν αποτελεί πάντοτε συνοδευτικό φαινόμενο της οικονομικής έξαρσης. Η αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων έχει ασφαλώς πάντοτε τη δυνητική επίδραση να αυξήσει τις τιμές. Ενδέχεται, όμως, να λειτουργούν ταυτοχρόνως προς την αντίθετη κατεύθυνση δυνάμεις αρκετά ισχυρές ώστε να διατηρούν την άνοδο των τιμών εντός στενών ορίων ή ακόμη και να την εξαλείφουν πλήρως.

Η ιστορική περίοδος κατά την οποία η ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς διακόπηκε επανειλημμένως από επεκτατικά εγχειρήματα υπήρξε εποχή συνεχούς οικονομικής προόδου. Η σταθερή πρόοδος στη συσσώρευση νέου κεφαλαίου καθιστούσε δυνατή την τεχνολογική βελτίωση. Αυξανόταν το προϊόν ανά μονάδα εισροής και οι επιχειρήσεις κατέκλυζαν τις αγορές με διαρκώς μεγαλύτερες ποσότητες φθηνών αγαθών. Αν η ταυτόχρονη αύξηση της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια ήταν μικρότερη από όση πράγματι υπήρξε, θα είχε εκδηλωθεί τάση πτώσης των τιμών όλων των εμπορευμάτων.

Ως πραγματικό ιστορικό γεγονός, η πιστωτική επέκταση ήταν πάντοτε ενσωματωμένη σε ένα περιβάλλον στο οποίο ισχυροί παράγοντες αντιστάθμιζαν την τάση της να αυξάνει τις τιμές. Κατά

κανόνα, η συνισταμένη της σύγκρουσης των αντίρροπων δυνάμεων ήταν η επικράτηση εκείνων που προκαλούσαν άνοδο των τιμών. Υπήρξαν, όμως, και ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις στις οποίες η ανοδική κίνηση των τιμών ήταν μόνο ασθενής. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η αμερικανική οικονομική έξαρση της περιόδου 1926–1929.7

Τα ουσιώδη χαρακτηριστικά μιας πιστωτικής επέκτασης δεν επηρεάζονται από μια τέτοια ιδιαίτερη διαμόρφωση των δεδομένων της αγοράς. Εκείνο που παρακινεί έναν επιχειρηματία να αναλάβει συγκεκριμένα εγχειρήματα δεν είναι αφ' εαυτών οι υψηλές ή οι χαμηλές τιμές, αλλά η απόκλιση μεταξύ του κόστους παραγωγής — συμπεριλαμβανομένου του τόκου επί του απαιτούμενου κεφαλαίου— και των αναμενόμενων τιμών των προϊόντων.

Η μείωση του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου που προκαλείται από την πιστωτική επέκταση έχει πάντοτε ως αποτέλεσμα να εμφανίζονται ως κερδοφόρα ορισμένα εγχειρήματα που προηγουμένως δεν εμφανίζονταν ως τέτοια. Ωθεί τις επιχειρήσεις να χρησιμοποιούν το $r + p_1 + p_2$ σαν να ήταν $r + p_1 + p_2 + p_3 + p_4$. Δημιουργεί κατ' ανάγκην μια διάρθρωση επενδύσεων και παραγωγικών δραστηριοτήτων η οποία δεν συμβιβάζεται με την πραγματική προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών και πρέπει τελικά να καταρρεύσει.

Το γεγονός ότι οι σχετικές μεταβολές των τιμών εκτυλίσσονται ορισμένες φορές πάνω στο υπόβαθρο μιας γενικής τάσης αύξησης της αγοραστικής δύναμης και δεν αντιστρέφουν εμφανώς αυτή την τάση, αλλά τη μετατρέπουν μόνο σε κάτι που μπορεί, σε γενικές γραμμές, να αποκληθεί σταθερότητα των τιμών, μεταβάλλει απλώς ορισμένα επουσιώδη χαρακτηριστικά της διαδικασίας.

Όποιες και αν είναι οι συνθήκες, είναι βέβαιο ότι καμία τραπεζική χειραγώγηση δεν μπορεί να παράσχει στο οικονομικό σύστημα κεφαλαιουχικά αγαθά. Εκείνο που απαιτείται για μια υγιή επέκταση της παραγωγής είναι πρόσθετα κεφαλαιουχικά αγαθά και όχι χρήμα ή καταπιστευματικά μέσα. Η οικονομική έξαρση που προκαλεί η πιστωτική επέκταση οικοδομείται πάνω στην άμμο των τραπεζογραμματίων και των καταθέσεων. Πρέπει να καταρρεύσει.

Η κατάρρευση εμφανίζεται μόλις οι τράπεζες ανησυχήσουν από τον επιταχυνόμενο ρυθμό της οικονομικής έξαρσης και αρχίσουν να απέχουν από την περαιτέρω επέκταση της πίστωσης. Η έξαρση θα μπορούσε να συνεχιστεί μόνο ενόσω οι τράπεζες ήταν πρόθυμες να χορηγούν απλόχερα όλες τις πιστώσεις που χρειάζονταν οι επιχειρήσεις για την εκτέλεση των υπερβολικών εγχειρημάτων τους, τα οποία ήταν εντελώς ασυμβίβαστα με την πραγματική κατάσταση της προσφοράς συντελεστών παραγωγής και με τις αξιολογήσεις των καταναλωτών.

Αυτά τα απατηλά σχέδια, τα οποία υπέβαλε η νόθευση του επιχειρηματικού υπολογισμού που προκάλεσε η πολιτική φθηνού χρήματος, μπορούν να προωθηθούν μόνο αν είναι δυνατή η εξασφάλιση νέων πιστώσεων με ακαθάριστα αγοραία επιτόκια τεχνητά μειωμένα κάτω από το ύψος στο οποίο θα διαμορφώνονταν σε μια ανεμπόδιστη αγορά δανειακών κεφαλαίων. Αυτό ακριβώς το περιθώριο τους προσδίδει την απατηλή εμφάνιση κερδοφορίας. Η μεταβολή της συμπεριφοράς των τραπεζών δεν δημιουργεί την κρίση. Απλώς καθιστά ορατή την καταστροφή που προκάλεσαν τα σφάλματα τα οποία διέπραξαν οι επιχειρήσεις κατά την περίοδο της έξαρσης.

Η οικονομική έξαρση δεν θα μπορούσε να διαρκέσει επ' αόριστον ακόμη και αν οι τράπεζες παρέμεναν πεισματικά προσηλωμένες στις επεκτατικές πολιτικές τους. Κάθε προσπάθεια υποκατάστασης των

ανύπαρκτων κεφαλαιουχικών αγαθών —δηλαδή των ποσοτήτων p_3 και p_4 — με πρόσθετα καταπιστευματικά μέσα είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Αν η πιστωτική επέκταση δεν ανακοπεί εγκαίρως, η οικονομική έξαρση μετατρέπεται σε καταστροφική ανατιμητική έκρηξη· αρχίζει η φυγή προς τις εμπράγματες αξίες και ολόκληρο το νομισματικό σύστημα καταρρέει. Κατά κανόνα, όμως, οι τράπεζες στο παρελθόν δεν οδήγησαν τα πράγματα έως τα άκρα. Ανησύχησαν σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία η τελική καταστροφή εξακολουθούσε να βρίσκεται αρκετά μακριά.8

Μόλις τερματιστεί η εισροή πρόσθετων καταπιστευματικών μέσων, καταρρέει ο χάρτινος πύργος της οικονομικής έξαρσης. Οι επιχειρηματίες πρέπει να περιορίσουν τις δραστηριότητές τους, επειδή στερούνται τα κεφάλαια που απαιτούνται για τη συνέχισή τους στην υπερδιογκωμένη κλίμακα. Οι τιμές μειώνονται απότομα, επειδή οι επιχειρήσεις που βρίσκονται σε δυσχερή θέση επιχειρούν να αποκτήσουν χρηματικά διαθέσιμα εκποιώντας τα αποθέματά τους σε εξαιρετικά χαμηλές τιμές. Τα εργοστάσια κλείνουν, η συνέχιση των κατασκευαστικών έργων που βρίσκονται σε εξέλιξη διακόπτεται και οι εργαζόμενοι απολύονται. Επειδή, αφενός, πολλές επιχειρήσεις χρειάζονται απεγνωσμένα χρήματα για να αποφύγουν την πτώχευση και, αφετέρου, καμία επιχείρηση δεν απολαμβάνει πλέον εμπιστοσύνη, η επιχειρηματική συνιστώσα του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου εκτινάσσεται σε υπερβολικό ύψος.

Τυχαίες θεσμικές και ψυχολογικές περιστάσεις μετατρέπουν συνήθως την εκδήλωση της κρίσης σε πανικό. Η περιγραφή αυτών των φρικτών γεγονότων μπορεί να αφεθεί στους ιστορικούς. Δεν αποτελεί έργο της καταλλακτικής θεωρίας να απεικονίσει λεπτομερώς τις

συμφορές των ημερών και των εβδομάδων του πανικού ούτε να επιμείνει στις ενίοτε αλλόκοτες όψεις τους.

Η οικονομική επιστήμη δεν ενδιαφέρεται για ό,τι είναι τυχαίο και εξαρτάται από τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες κάθε περίπτωσης. Αντιθέτως, σκοπός της είναι να διακρίνει το ουσιώδες και αναγκαίο από το απλώς συμπτωματικό. Δεν ενδιαφέρεται για τις ψυχολογικές όψεις του πανικού, αλλά μόνο για το γεγονός ότι μια οικονομική έξαρση που προκαλείται από πιστωτική επέκταση πρέπει αναπόφευκτα να οδηγήσει σε μια διαδικασία την οποία η καθημερινή γλώσσα αποκαλεί ύφεση.

Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η ύφεση αποτελεί στην πραγματικότητα διαδικασία επαναπροσαρμογής, μέσω της οποίας οι παραγωγικές δραστηριότητες εναρμονίζονται εκ νέου με τη δεδομένη κατάσταση των δεδομένων της αγοράς: τη διαθέσιμη προσφορά συντελεστών παραγωγής, τις αξιολογήσεις των καταναλωτών και, ιδίως, την κατάσταση του πρωταρχικού τόκου, όπως αυτή εκδηλώνεται στις αξιολογήσεις του κοινού.

Τα δεδομένα αυτά, όμως, δεν είναι πλέον όμοια με εκείνα που επικρατούσαν την παραμονή της επεκτατικής διαδικασίας. Πολλά πράγματα έχουν μεταβληθεί. Η αναγκαστική αποταμίευση και, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, η κανονική εκούσια αποταμίευση ενδέχεται να έχουν δημιουργήσει νέα κεφαλαιουχικά αγαθά, τα οποία δεν κατασπαταλήθηκαν πλήρως μέσω των εσφαλμένων επενδύσεων και της υπερκατανάλωσης που προκάλεσε η οικονομική έξαρση. Η ανομοιομορφία που ενυπάρχει σε κάθε πληθωριστική κίνηση έχει επιφέρει μεταβολές στον πλούτο και στο εισόδημα διαφόρων ατόμων και ομάδων ατόμων.

Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αιτιώδη σχέση με την πιστωτική επέκταση, ενδέχεται να έχει μεταβληθεί τόσο το μέγεθος του πληθυσμού όσο και τα χαρακτηριστικά των ατόμων που τον αποτελούν· η τεχνολογική γνώση μπορεί να έχει προοδεύσει και η ζήτηση ορισμένων αγαθών μπορεί να έχει μεταβληθεί. Η τελική κατάσταση προς την εγκαθίδρυση της οποίας τείνει η αγορά δεν είναι πλέον η ίδια με εκείνη προς την οποία έτεινε πριν από τις διαταραχές που προκάλεσε η πιστωτική επέκταση.

Ορισμένες από τις επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της οικονομικής έξαρσης εμφανίζονται, όταν αποτιμώνται με τη νηφάλια κρίση της περιόδου επαναπροσαρμογής, η οποία δεν συσκοτίζεται πλέον από τις ψευδαισθήσεις της ανόδου, ως απολύτως μάταιες αποτυχίες. Πρέπει απλώς να εγκαταλειφθούν, επειδή τα τρέχοντα μέσα που απαιτούνται για την περαιτέρω εκμετάλλευσή τους δεν μπορούν να ανακτηθούν από την πώληση των προϊόντων τους. Αυτό το «κυκλοφορούν» κεφάλαιο απαιτείται περισσότερο επειγόντως σε άλλους κλάδους ικανοποίησης αναγκών· η απόδειξη είναι ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη κερδοφορία σε άλλα πεδία.

Άλλες εσφαλμένες επενδύσεις προσφέρουν κάπως ευνοϊκότερες προοπτικές. Είναι βεβαίως αληθές ότι, αν οι υπολογισμοί είχαν πραγματοποιηθεί ορθά, κανείς δεν θα είχε αναλάβει να τοποθετήσει κεφαλαιουχικά αγαθά σε αυτές. Οι μη μετατρέψιμες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν για λογαριασμό τους αποτελούν ασφαλώς σπατάλη. Επειδή, όμως, είναι μη μετατρέψιμες και αποτελούν τετελεσμένο γεγονός, θέτουν ένα νέο πρόβλημα για την περαιτέρω δράση.

Αν τα αναμενόμενα έσοδα από την πώληση των προϊόντων τους υπερβαίνουν το τρέχον λειτουργικό κόστος, η συνέχιση της λειτουργίας

τους είναι επικερδής. Μολονότι οι τιμές που είναι διατεθειμένο να καταβάλει το αγοραστικό κοινό για τα προϊόντα τους δεν είναι αρκετά υψηλές ώστε να καταστήσουν επικερδές το σύνολο της μη μετατρέψιμης επένδυσης, επαρκούν για να καταστήσουν επικερδές ένα μέρος της, όσο μικρό και αν είναι. Το υπόλοιπο της επένδυσης πρέπει να θεωρηθεί δαπάνη χωρίς οποιοδήποτε αντιστάθμισμα, δηλαδή κεφάλαιο που κατασπαταλήθηκε και χάθηκε.

Αν το αποτέλεσμα αυτό εξεταστεί από τη σκοπιά των καταναλωτών, το συμπέρασμα είναι βεβαίως το ίδιο. Οι καταναλωτές θα βρίσκονταν σε καλύτερη θέση αν οι ψευδαισθήσεις που δημιούργησε η πολιτική φθηνού χρήματος δεν είχαν παρασύρει τους επιχειρηματίες να κατασπαταλήσουν σπάνια κεφαλαιουχικά αγαθά επενδύοντάς τα για την ικανοποίηση λιγότερο επειγουσών αναγκών και αποσύροντάς τα έτσι από κλάδους παραγωγής στους οποίους θα είχαν ικανοποιήσει περισσότερο επείγουσες ανάγκες.

Υπό τις παρούσες, όμως, συνθήκες, δεν έχουν άλλη επιλογή από το να συμβιβαστούν με ό,τι είναι αμετάκλητο. Πρέπει, προς το παρόν, να παραιτηθούν από ορισμένες ανέσεις τις οποίες θα μπορούσαν να απολαύσουν αν η οικονομική έξαρση δεν είχε προκαλέσει εσφαλμένες επενδύσεις. Από την άλλη πλευρά, μπορούν να βρουν μερική αντιστάθμιση στο γεγονός ότι είναι πλέον διαθέσιμες σε αυτούς ορισμένες απολαύσεις που θα παρέμεναν απρόσιτες, αν η ομαλή πορεία των οικονομικών δραστηριοτήτων δεν είχε διαταραχθεί από τα όργια της έξαρσης.

Πρόκειται μόνο για ασθενή αντιστάθμιση, επειδή η ζήτησή τους για εκείνα τα άλλα αγαθά που δεν αποκτούν λόγω της ακατάλληλης χρησιμοποίησης των κεφαλαιουχικών αγαθών είναι εντονότερη από τη ζήτησή τους για αυτά τα, ούτως ειπείν, «υποκατάστατα». Είναι, όμως, η

μοναδική επιλογή που τους απομένει υπό τις διαμορφωμένες πλέον συνθήκες και τα δεδομένα.

Το τελικό αποτέλεσμα της πιστωτικής επέκτασης είναι η γενική πτώχευση. Ορισμένοι άνθρωποι ενδέχεται να αύξησαν τον πλούτο τους· δεν επέτρεψαν στη μαζική υστερία να συσκοτίσει την κρίση τους και αξιοποίησαν εγκαίρως τις ευκαιρίες που προσέφερε η κινητικότητα του επιμέρους επενδυτή. Άλλα άτομα και ομάδες ατόμων ενδέχεται να ευνοήθηκαν, χωρίς δική τους πρωτοβουλία, απλώς λόγω της χρονικής υστέρησης μεταξύ της ανόδου των τιμών των αγαθών που πωλούν και εκείνων που αγοράζουν. Η συντριπτική πλειονότητα, όμως, πρέπει να επωμιστεί το κόστος των εσφαλμένων επενδύσεων και της υπερκατανάλωσης της περιόδου της οικονομικής έξαρσης.

Πρέπει να προφυλασσόμαστε από μια εσφαλμένη ερμηνεία του όρου «πτώχευση». Δεν σημαίνει κατ' ανάγκην πτώχευση σε σύγκριση με τις συνθήκες που επικρατούσαν την παραμονή της πιστωτικής επέκτασης. Το αν θα επέλθει ή όχι πτώχευση υπό αυτή την έννοια εξαρτάται από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε περίπτωσης· δεν μπορεί να υποστηριχθεί αποδεικτικά από την καταλλακτική θεωρία.

Εκείνο που έχει κατά νου η καταλλακτική όταν υποστηρίζει ότι η πτώχευση αποτελεί αναπόφευκτο αποτέλεσμα της πιστωτικής επέκτασης είναι η πτώχευση σε σύγκριση με την κατάσταση που θα είχε διαμορφωθεί αν δεν είχαν υπάρξει η πιστωτική επέκταση και η οικονομική έξαρση. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής ιστορίας υπό τον καπιταλισμό είναι η αδιάκοπη οικονομική πρόοδος, η σταθερή αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας κεφαλαιουχικών αγαθών και η συνεχής τάση βελτίωσης του γενικού βιοτικού επιπέδου.

Ο ρυθμός αυτής της προόδου είναι τόσο ταχύς, ώστε κατά τη διάρκεια μιας περιόδου οικονομικής έξαρσης μπορεί κάλλιστα να υπερβεί τις ταυτόχρονες ζημίες που προκαλούνται από τις εσφαλμένες επενδύσεις και την υπερκατανάλωση. Τότε το οικονομικό σύστημα ως σύνολο είναι ευπορότερο στο τέλος της οικονομικής έξαρσης απ' ό,τι ήταν κατά την έναρξή της. Εμφανίζεται πτωχευμένο μόνο αν συγκριθεί με τις δυνατότητες που υπήρχαν για την επίτευξη μιας ακόμη καλύτερης κατάστασης ικανοποίησης.

Η υποτιθέμενη απουσία υφέσεων υπό ολοκληρωτική διοίκηση

Πολλοί σοσιαλιστές συγγραφείς τονίζουν ότι η επανεμφάνιση οικονομικών κρίσεων και επιχειρηματικών υφέσεων αποτελεί φαινόμενο εγγενές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αντιθέτως, υποστηρίζουν, ένα σοσιαλιστικό σύστημα είναι προστατευμένο από αυτό το δεινό.

Όπως έχει ήδη καταστεί προφανές και θα καταδειχθεί εκ νέου αργότερα, οι κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας δεν αποτελούν φαινόμενο που προέρχεται από τη σφαίρα της ανεμπόδιστης αγοράς, αλλά προϊόν της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρηματικές συνθήκες, η οποία αποσκοπεί στη μείωση του επιτοκίου κάτω από το ύψος στο οποίο θα το είχε καθορίσει η ελεύθερη αγορά.9 Στο σημείο αυτό πρέπει να εξετάσουμε μόνο την υποτιθέμενη σταθερότητα την οποία εξασφαλίζει ο σοσιαλιστικός σχεδιασμός.

Είναι ουσιώδες να γίνει αντιληπτό ότι εκείνο που προκαλεί την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης είναι η δημοκρατική διαδικασία της αγοράς. Οι καταναλωτές αποδοκιμάζουν τη χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής που πραγματοποίησαν οι επιχειρηματίες.

Εκδηλώνουν την αποδοκιμασία τους μέσω της συμπεριφοράς τους, αγοράζοντας ή απέχοντας από την αγορά.

Οι επιχειρηματίες, παραπλανημένοι από τις ψευδαισθήσεις του τεχνητά μειωμένου ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου, απέτυχαν να επενδύσουν σε εκείνους τους κλάδους στους οποίους θα ικανοποιούνταν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο οι πλέον επείγουσες ανάγκες του κοινού. Μόλις τερματιστεί η πιστωτική επέκταση, τα σφάλματα αυτά καθίστανται εμφανή. Η συμπεριφορά των καταναλωτών εξαναγκάζει τους επιχειρηματίες να προσαρμόσουν εκ νέου τις δραστηριότητές τους προς την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών. Αυτή η διαδικασία εκκαθάρισης των σφαλμάτων που διαπράχθηκαν κατά την οικονομική έξαρση και επαναπροσαρμογής στις επιθυμίες των καταναλωτών αποκαλείται ύφεση.

Σε μια σοσιαλιστική οικονομία, όμως, έχουν σημασία μόνο οι αξιολογικές κρίσεις της κυβέρνησης και οι άνθρωποι στερούνται κάθε μέσου για να επιβάλουν τις δικές τους αξιολογικές κρίσεις. Ένας δικτάτορας δεν ενδιαφέρεται αν οι μάζες εγκρίνουν ή όχι την απόφασή του σχετικά με το πόσα μέσα θα αφιερωθούν στην τρέχουσα κατανάλωση και πόσα σε πρόσθετες επενδύσεις. Αν ο δικτάτορας επενδύσει περισσότερο και περιορίσει έτσι τα μέσα που είναι διαθέσιμα για την τρέχουσα κατανάλωση, οι άνθρωποι πρέπει να τρώνε λιγότερο και να σιωπούν.

Δεν εμφανίζεται κρίση, επειδή οι υπήκοοι δεν έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους. Εκεί όπου δεν υπάρχουν καθόλου επιχειρηματικές δραστηριότητες, αυτές δεν μπορούν να είναι ούτε καλές ούτε κακές. Μπορεί να υπάρχουν λιμοκτονία και πείνα, αλλά όχι ύφεση με την έννοια που χρησιμοποιείται ο όρος κατά την εξέταση των προβλημάτων μιας οικονομίας της αγοράς. Εκεί όπου τα άτομα δεν είναι

ελεύθερα να επιλέξουν, δεν μπορούν να διαμαρτυρηθούν κατά των μεθόδων που εφαρμόζουν όσοι κατευθύνουν την πορεία των παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Δεν αποτελεί απάντηση σε αυτά η ένσταση ότι η κοινή γνώμη στις καπιταλιστικές χώρες ευνοεί την πολιτική του φθηνού χρήματος. Οι μάζες παραπλανώνται από τους ισχυρισμούς ψευδοειδικών ότι το φθηνό χρήμα μπορεί να τις καταστήσει εύπορες χωρίς οποιοδήποτε κόστος. Δεν αντιλαμβάνονται ότι οι επενδύσεις μπορούν να επεκταθούν μόνο στον βαθμό που συσσωρεύεται περισσότερο κεφάλαιο μέσω αποταμίευσης. Εξαπατώνται από τα παραμύθια των νομισματικών εκκεντρικών. Εκείνο, όμως, που έχει σημασία στην πραγματικότητα δεν είναι τα παραμύθια, αλλά η συμπεριφορά των ανθρώπων. Αν οι άνθρωποι δεν είναι διατεθειμένοι να αποταμιεύσουν περισσότερο περιορίζοντας την τρέχουσα κατανάλωσή τους, απουσιάζουν τα μέσα για ουσιώδη επέκταση των επενδύσεων. Τα μέσα αυτά δεν μπορούν να παρασχεθούν μέσω της εκτύπωσης τραπεζογραμματίων και της δημιουργίας πιστώσεων στα τραπεζικά βιβλία.

Αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο το άτομο, υπό την ιδιότητά του ως ψηφοφόρου, να αντιφάσκει ουσιαστικά προς τη συμπεριφορά του στην αγορά. Μπορεί, παραδείγματος χάριν, να ψηφίζει υπέρ μέτρων που θα αυξήσουν την τιμή ενός εμπορεύματος ή όλων των εμπορευμάτων, ενώ υπό την ιδιότητά του ως αγοραστή επιθυμεί οι τιμές αυτές να παραμείνουν χαμηλές. Τέτοιες αντιφάσεις προκύπτουν από την άγνοια και το σφάλμα. Δεδομένης της ανθρώπινης φύσης, μπορούν να εμφανίζονται. Απουσιάζουν, όμως, σε μια κοινωνική οργάνωση στην οποία το άτομο δεν είναι ούτε ψηφοφόρος ούτε αγοραστής ή στην οποία η ψηφοφορία και η αγορά αποτελούν απλώς προσχήματα.

5. Για τις διακυμάνσεις των «μακρών κυμάτων», βλ. κατωτέρω, σ. 575.

6. Πρβλ. G. von Haberler, *Prosperity and Depression*, νέα έκδ., Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών, Γενεύη, 1939, σ. 7.

7. Πρβλ. M. N. Rothbard, *America's Great Depression*, Princeton, 1963.

8. Δεν πρέπει να υποκύψει κανείς στην ψευδαίσθηση ότι αυτές οι μεταβολές στις πιστωτικές πολιτικές των τραπεζών προκλήθηκαν από την επίγνωση των τραπεζιτών και των νομισματικών αρχών σχετικά με τις αναπόφευκτες συνέπειες μιας συνεχιζόμενης πιστωτικής επέκτασης. Εκείνο που προκάλεσε τη μεταστροφή στη συμπεριφορά των τραπεζών ήταν ορισμένες θεσμικές συνθήκες που θα εξεταστούν κατωτέρω, στις σσ. 796–797. Μεταξύ των υποστηρικτών της οικονομικής επιστήμης υπήρξαν εξέχοντες ιδιώτες τραπεζίτες· ειδικότερα, η επεξεργασία της πρώιμης μορφής της θεωρίας των οικονομικών διακυμάνσεων, δηλαδή της θεωρίας της Νομισματικής Σχολής, υπήρξε κατά κύριο λόγο επίτευγμα Βρετανών τραπεζιτών. Η διοίκηση, όμως, των κεντρικών τραπεζών και η άσκηση της νομισματικής πολιτικής των διαφόρων κυβερνήσεων ανατίθεντο κατά κανόνα σε ανθρώπους οι οποίοι δεν διέκριναν κανένα πρόβλημα στην απεριόριστη πιστωτική επέκταση και ενοχλούνταν από κάθε κριτική των επεκτατικών τους εγχειρημάτων.

9. Πρβλ. κατωτέρω, σσ. 793–795.

7. Η επίδραση του αποπληθωρισμού και της πιστωτικής συστολής στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο

Υποθέτουμε ότι, κατά τη διάρκεια μιας αποπληθωριστικής διαδικασίας, ολόκληρη η ποσότητα κατά την οποία μειώνεται η προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια αποσύρεται από την αγορά δανειακών κεφαλαίων. Τότε η αγορά δανειακών κεφαλαίων και το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο επηρεάζονται ήδη από την αρχή της διαδικασίας, σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία οι τιμές των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών δεν έχουν ακόμη μεταβληθεί από την εν εξελίξει μεταβολή της χρηματικής σχέσης.

Μπορούμε, παραδείγματος χάριν, να υποθέσουμε ότι μια κυβέρνηση η οποία επιδιώκει τον αποπληθωρισμό εκδίδει ένα δάνειο και καταστρέφει το χαρτονόμισμα που δανείστηκε. Μια τέτοια διαδικασία υιοθετήθηκε επανειλημμένως κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Σκοπός ήταν, έπειτα από παρατεταμένη περίοδο πληθωριστικής πολιτικής, να επανέλθει η εθνική νομισματική μονάδα στην προηγούμενη μεταλλική της ισοτιμία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, βεβαίως, τα αποπληθωριστικά σχέδια εγκαταλείφθηκαν σύντομα, καθώς η εφαρμογή τους αντιμετώπιζε εντεινόμενη αντίδραση και, επιπλέον, επιβάρυνε σοβαρά το δημόσιο ταμείο.

Ή μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι τράπεζες, θορυβημένες από τη δυσμενή εμπειρία της κρίσης που προκάλεσε η πιστωτική επέκταση, επιδιώκουν να αυξήσουν τα αποθέματα που διατηρούν έναντι των υποχρεώσεών τους και, ως εκ τούτου, περιορίζουν την ποσότητα της κυκλοφοριακής πίστης. Μια τρίτη δυνατότητα θα ήταν η κρίση να έχει οδηγήσει σε πτώχευση τράπεζες που χορηγούσαν κυκλοφοριακή πίστη και η εξάλειψη των καταπιστευματικών μέσων που είχαν εκδώσει αυτές οι τράπεζες να μειώνει την προσφορά πίστωσης στην αγορά δανειακών κεφαλαίων.

Σε αυτές τις περιπτώσεις εμφανίζεται προσωρινή τάση ανόδου του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου. Εγχειρήματα τα οποία προηγουμένως θα εμφανίζονταν επικερδή παύουν να εμφανίζονται ως τέτοια. Αναπτύσσεται τάση πτώσης των τιμών των συντελεστών παραγωγής και, αργότερα, πτώσης και των τιμών των καταναλωτικών αγαθών. Η επιχειρηματική δραστηριότητα ατονεί. Το αδιέξοδο τερματίζεται μόνο όταν οι τιμές και τα μισθολογικά ποσοστά προσαρμοστούν, σε γενικές γραμμές, στη νέα χρηματική σχέση. Τότε προσαρμόζεται στη νέα κατάσταση και η αγορά δανειακών κεφαλαίων, και το ακαθάριστο

αγοραίο επιτόκιο δεν διαταράσσεται πλέον από την ανεπάρκεια χρήματος που προσφέρεται για δανειοδοτήσεις.

Επομένως, μια χρηματογενής άνοδος του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου προκαλεί προσωρινή στασιμότητα της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ο αποπληθωρισμός και η πιστωτική συστολή, όπως ακριβώς ο πληθωρισμός και η πιστωτική επέκταση, αποτελούν παράγοντες που διαταράσσουν την ομαλή πορεία των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αποτελεί, όμως, σφάλμα να αντιμετωπίζονται ο αποπληθωρισμός και η συστολή ως απλά κατοπτρικά είδωλα του πληθωρισμού και της επέκτασης.

Η επέκταση δημιουργεί αρχικά την απατηλή εικόνα ευημερίας. Είναι εξαιρετικά δημοφιλής, επειδή φαίνεται να καθιστά την πλειονότητα —αν όχι τους πάντες— ευπορότερη. Διαθέτει ισχυρή σαγηνευτική δύναμη. Για την ανακοπή της απαιτείται ιδιαίτερη ηθική αποφασιστικότητα. Αντιθέτως, η συστολή δημιουργεί αμέσως συνθήκες τις οποίες όλοι είναι πρόθυμοι να καταδικάσουν ως επιβλαβείς. Η αντιδημοτικότητά της είναι ακόμη μεγαλύτερη από τη δημοτικότητα της επέκτασης. Προκαλεί σφοδρή αντίδραση. Πολύ σύντομα, οι πολιτικές δυνάμεις που την αντιμάχονται καθίστανται ακατανίκητες.

Ο πληθωρισμός μέσω παραστατικού χρήματος και τα φθηνά δάνεια προς την κυβέρνηση παρέχουν πρόσθετους πόρους στο δημόσιο ταμείο· ο αποπληθωρισμός εξαντλεί τα ταμεία του. Η πιστωτική επέκταση αποτελεί ευεργέτημα για τις τράπεζες, ενώ η συστολή συνεπάγεται απώλειες. Ο πληθωρισμός και η επέκταση εμπεριέχουν πειρασμό, ενώ ο αποπληθωρισμός και η συστολή προκαλούν αποστροφή.

Η ανομοιότητα, όμως, μεταξύ αυτών των δύο αντίθετων τρόπων νομισματικής και πιστωτικής χειραγώγησης δεν συνίσταται μόνο στο

γεγονός ότι ο ένας είναι δημοφιλής, ενώ ο άλλος αποστρέφεται καθολικά. Ο αποπληθωρισμός και η συστολή είναι λιγότερο πιθανό να προκαλέσουν εκτεταμένη καταστροφή από τον πληθωρισμό και την επέκταση, όχι απλώς επειδή εφαρμόζονται σπάνια. Είναι λιγότερο καταστροφικοί και εξαιτίας των εγγενών συνεπειών τους.

Η επέκταση κατασπαταλά σπάνιους συντελεστές παραγωγής μέσω εσφαλμένων επενδύσεων και υπερκατανάλωσης. Μόλις τερματιστεί, απαιτείται επίπονη διαδικασία ανάκαμψης για να εξαλειφθεί η πτώχευση που άφησε πίσω της. Η συστολή, αντιθέτως, δεν προκαλεί ούτε εσφαλμένες επενδύσεις ούτε υπερκατανάλωση. Ο προσωρινός περιορισμός της επιχειρηματικής δραστηριότητας που δημιουργεί μπορεί, σε γενικές γραμμές, να αντισταθμιστεί από τη μείωση της κατανάλωσης των απολυμένων μισθωτών και των ιδιοκτητών των υλικών συντελεστών παραγωγής, οι πωλήσεις των οποίων μειώνονται. Δεν αφήνει μακροχρόνιες πληγές. Όταν η συστολή τερματιστεί, η διαδικασία επαναπροσαρμογής δεν χρειάζεται να αποκαταστήσει ζημίες που προκλήθηκαν από ανάλωση κεφαλαίου.

Ο αποπληθωρισμός και η πιστωτική συστολή δεν διαδραμάτισαν ποτέ αξιοσημείωτο ρόλο στην οικονομική ιστορία. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα ήταν η επιστροφή της Μεγάλης Βρετανίας στην προπολεμική χρυσή ισοτιμία της στερλίνας, τόσο μετά τον πληθωρισμό της περιόδου των Ναπολεόντειων Πολέμων όσο και μετά τον πληθωρισμό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Και στις δύο περιπτώσεις, το Κοινοβούλιο και η κυβέρνηση υιοθέτησαν την αποπληθωριστική πολιτική χωρίς να έχουν σταθμίσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των δύο διαθέσιμων μεθόδων επιστροφής στον κανόνα χρυσού. Κατά τη δεύτερη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν, επειδή η νομισματική θεωρία δεν είχε

ακόμη διασαφηνίσει τα σχετικά προβλήματα. Περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, όμως, η ίδια επιλογή αποτελούσε απλώς εκδήλωση ασυγχώρητης άγνοιας τόσο της οικονομικής επιστήμης όσο και της νομισματικής ιστορίας.10

Η άγνοια εκδηλώνεται επίσης στη σύγχυση μεταξύ, αφενός, του αποπληθωρισμού και της πιστωτικής συστολής και, αφετέρου, της διαδικασίας επαναπροσαρμογής στην οποία πρέπει να καταλήξει κάθε οικονομική έξαρση που προκαλείται από πιστωτική επέκταση. Το αν η κρίση θα επιφέρει ή όχι περιορισμό της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων εξαρτάται από τη θεσμική διάρθρωση του πιστωτικού συστήματος που δημιούργησε την έξαρση. Ένας τέτοιος περιορισμός μπορεί να επέλθει όταν η κρίση οδηγεί σε πτώχευση τράπεζες που χορηγούν κυκλοφοριακή πίστη και η μείωση αυτή δεν αντισταθμίζεται από αντίστοιχη επέκταση των υπόλοιπων τραπεζών.

Δεν αποτελεί, όμως, αναγκαίο συνοδευτικό φαινόμενο της ύφεσης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δεν εμφανίστηκε στην Ευρώπη κατά τα τελευταία ογδόντα έτη και ότι ο βαθμός στον οποίο εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες υπό τον Νόμο περί Ομοσπονδιακού Αποθεματικού του 1913 έχει διογκωθεί υπερβολικά. Η πιστωτική στενότητα που χαρακτηρίζει την κρίση δεν προκαλείται από συστολή, αλλά από την αποχή από περαιτέρω πιστωτική επέκταση. Πλήττει όλες τις επιχειρήσεις —όχι μόνο εκείνες που είναι ούτως ή άλλως καταδικασμένες, αλλά εξίσου και εκείνες των οποίων η δραστηριότητα είναι υγιής και θα μπορούσε να ευημερήσει αν υπήρχε διαθέσιμη κατάλληλη πίστωση.

Επειδή οι εκκρεμείς οφειλές δεν εξοφλούνται, οι τράπεζες στερούνται τα μέσα για να χορηγήσουν πιστώσεις ακόμη και στις πιο εύρωστες επιχειρήσεις. Η κρίση γενικεύεται και εξαναγκάζει όλους τους κλάδους

της οικονομικής δραστηριότητας και όλες τις επιχειρήσεις να περιορίσουν την έκταση των δραστηριοτήτων τους. Δεν υπάρχει, όμως, κανένα μέσο αποφυγής αυτών των δευτερογενών συνεπειών της προηγούμενης οικονομικής έξαρσης.

Μόλις εμφανιστεί η ύφεση, εγείρεται γενικός θρήνος για τον αποπληθωρισμό και οι άνθρωποι απαιτούν τη συνέχιση της επεκτατικής πολιτικής. Είναι αληθές ότι, ακόμη και χωρίς περιορισμό της διαθέσιμης προσφοράς καθαυτού χρήματος και καταπιστευματικών μέσων, η ύφεση δημιουργεί μια χρηματογενή τάση αύξησης της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Κάθε επιχείρηση επιδιώκει να αυξήσει τα χρηματικά της υπόλοιπα, και αυτές οι προσπάθειες επηρεάζουν τη σχέση μεταξύ της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια και της ζήτησης χρήματος υπό την ευρεία έννοια προς διακράτηση σε χρηματικά υπόλοιπα. Αυτό μπορεί ορθώς να αποκληθεί αποπληθωρισμός.

Αποτελεί, όμως, σοβαρό σφάλμα η πεποίθηση ότι η πτώση των τιμών των εμπορευμάτων προκαλείται από αυτή την επιδίωξη μεγαλύτερων χρηματικών υπολοίπων. Η αιτιώδης σχέση λειτουργεί προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι τιμές των συντελεστών παραγωγής —τόσο των υλικών όσο και των ανθρώπινων— είχαν φθάσει σε υπερβολικό ύψος κατά την περίοδο της οικονομικής έξαρσης. Πρέπει να μειωθούν προτού η επιχειρηματική δραστηριότητα καταστεί εκ νέου επικερδής. Οι επιχειρηματίες αυξάνουν τα χρηματικά τους υπόλοιπα επειδή απέχουν από την αγορά αγαθών και την πρόσληψη εργαζομένων ενόσω η διάρθρωση των τιμών και των μισθών δεν έχει προσαρμοστεί στην πραγματική κατάσταση των δεδομένων της αγοράς. Επομένως, κάθε προσπάθεια της κυβέρνησης ή των εργατικών συνδικάτων να εμποδίσει ή να καθυστερήσει αυτή την προσαρμογή απλώς παρατείνει τη στασιμότητα.

Ακόμη και οικονομολόγοι απέτυχαν συχνά να κατανοήσουν αυτή την αιτιώδη αλληλουχία. Υποστήριξαν τα εξής: η διάρθρωση των τιμών, όπως διαμορφώθηκε κατά την οικονομική έξαρση, υπήρξε προϊόν της επεκτατικής πίεσης. Αν τερματιστεί η περαιτέρω αύξηση των καταπιστευματικών μέσων, πρέπει να ανακοπεί η ανοδική κίνηση των τιμών και των μισθών. Αν, όμως, δεν υπάρξει αποπληθωρισμός, δεν μπορεί να προκύψει πτώση των τιμών και των μισθολογικών ποσοστών.

Ο συλλογισμός αυτός θα ήταν ορθός αν η πληθωριστική πίεση δεν είχε επηρεάσει την αγορά δανειακών κεφαλαίων προτού εξαντλήσει τις άμεσες επιδράσεις της στις τιμές των εμπορευμάτων. Ας υποθέσουμε ότι η κυβέρνηση μιας απομονωμένης χώρας εκδίδει πρόσθετο χαρτονόμισμα προκειμένου να καταβάλει επιδόματα σε πολίτες μέτριου εισοδήματος. Η προκαλούμενη άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων θα διατάρασσε την παραγωγή· θα έτεινε να μετατοπίσει την παραγωγή από τα καταναλωτικά αγαθά που αγοράζουν συνήθως οι μη επιδοτούμενες ομάδες του έθνους προς εκείνα που ζητούν οι επιδοτούμενες ομάδες.

Αν αργότερα εγκαταλειφθεί η πολιτική επιδότησης ορισμένων ομάδων με αυτόν τον τρόπο, θα μειωθούν οι τιμές των αγαθών που ζητούσαν όσοι προηγουμένως επιδοτούνταν, ενώ οι τιμές των αγαθών που ζητούσαν όσοι προηγουμένως δεν επιδοτούνταν θα αυξηθούν εντονότερα. Δεν θα εμφανιστεί, όμως, τάση επιστροφής της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας στην κατάσταση που επικρατούσε πριν από τον πληθωρισμό. Η διάρθρωση των τιμών θα έχει επηρεαστεί διαρκώς από το πληθωριστικό εγχείρημα, αν η κυβέρνηση δεν αποσύρει από την αγορά την πρόσθετη ποσότητα χαρτονομίσματος που διοχέτευσε υπό μορφή επιδομάτων.

Οι συνθήκες είναι διαφορετικές στην περίπτωση πιστωτικής επέκτασης που επηρεάζει πρώτα την αγορά δανειακών κεφαλαίων. Σε αυτή την περίπτωση, οι πληθωριστικές επιδράσεις πολλαπλασιάζονται από τις συνέπειες της εσφαλμένης επένδυσης κεφαλαίου και της υπερκατανάλωσης. Πλειοδοτώντας ο ένας έναντι του άλλου στον αγώνα τους για μεγαλύτερο μερίδιο στην περιορισμένη προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών και εργασίας, οι επιχειρηματίες ωθούν τις τιμές σε ύψος στο οποίο μπορούν να διατηρηθούν μόνο ενόσω η πιστωτική επέκταση συνεχίζεται με επιταχυνόμενο ρυθμό. Η απότομη πτώση των τιμών όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών είναι αναπόφευκτη μόλις διακοπεί η περαιτέρω εισροή πρόσθετων καταπιστευματικών μέσων.

Όσο διαρκεί η οικονομική έξαρση, επικρατεί γενική τάση αγοράς όσων περισσότερων αγαθών είναι δυνατόν, επειδή αναμένεται περαιτέρω άνοδος των τιμών. Αντιθέτως, κατά την ύφεση οι άνθρωποι απέχουν από τις αγορές, επειδή αναμένουν ότι οι τιμές θα εξακολουθήσουν να μειώνονται. Η ανάκαμψη και η επιστροφή στην «ομαλότητα» μπορούν να αρχίσουν μόνο όταν οι τιμές και τα μισθολογικά ποσοστά έχουν μειωθεί τόσο, ώστε επαρκής αριθμός ανθρώπων να θεωρεί ότι δεν θα υποχωρήσουν περαιτέρω. Επομένως, το μοναδικό μέσο συντόμευσης της περιόδου υποτονικής επιχειρηματικής δραστηριότητας είναι η αποφυγή κάθε προσπάθειας καθυστέρησης ή ανακοπής της πτώσης των τιμών και των μισθολογικών ποσοστών.

Μόνο όταν αρχίσει να διαμορφώνεται η ανάκαμψη αρχίζει να εκδηλώνεται στη διάρθρωση των τιμών η μεταβολή της χρηματικής σχέσης που προκλήθηκε από την αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων.

Η διαφορά μεταξύ πιστωτικής επέκτασης και απλού πληθωρισμού

Κατά την εξέταση των συνεπειών της πιστωτικής επέκτασης υποθέσαμε ότι ολόκληρη η ποσότητα των πρόσθετων καταπιστευματικών μέσων εισέρχεται στο σύστημα της αγοράς μέσω της αγοράς δανειακών κεφαλαίων, με τη μορφή πιστώσεων προς τις επιχειρήσεις. Όλα όσα διατυπώθηκαν σχετικά με τις επιδράσεις της πιστωτικής επέκτασης αναφέρονται σε αυτή την προϋπόθεση.

Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις στις οποίες οι νομικές και τεχνικές μέθοδοι της πιστωτικής επέκτασης χρησιμοποιούνται για μια διαδικασία καταλλακτικά εντελώς διαφορετική από τη γνήσια πιστωτική επέκταση. Λόγοι πολιτικής και θεσμικής σκοπιμότητας καθιστούν ορισμένες φορές συμφέρουσα για μια κυβέρνηση την αξιοποίηση των τραπεζικών διευκολύνσεων ως υποκατάστατου της έκδοσης κυβερνητικού παραστατικού χρήματος. Το δημόσιο ταμείο δανείζεται από την τράπεζα και η τράπεζα παρέχει τα απαιτούμενα κεφάλαια εκδίδοντας πρόσθετα τραπεζογραμμάτια ή πιστώνοντας την κυβέρνηση σε καταθετικό λογαριασμό.

Από νομική άποψη, η τράπεζα καθίσταται πιστωτής του δημόσιου ταμείου. Στην πραγματικότητα, ολόκληρη η συναλλαγή ισοδυναμεί με πληθωρισμό μέσω παραστατικού χρήματος. Τα πρόσθετα καταπιστευματικά μέσα εισέρχονται στην αγορά μέσω του δημόσιου ταμείου, ως πληρωμές για διάφορα στοιχεία κυβερνητικής δαπάνης. Αυτή η πρόσθετη κυβερνητική ζήτηση είναι εκείνη που παρακινεί τις επιχειρήσεις να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους.

Η έκδοση αυτών των νεοδημιουργημένων ποσών παραστατικού χρήματος δεν παρεμβαίνει άμεσα στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο,

ανεξάρτητα από το επιτόκιο που καταβάλλει η κυβέρνηση στην τράπεζα. Πέρα από την εμφάνιση θετικής προσαύξησης τιμής, επηρεάζουν την αγορά δανειακών κεφαλαίων και το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο μόνο αν ένα μέρος τους φθάσει στην αγορά δανειακών κεφαλαίων σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία οι επιδράσεις τους στις τιμές των εμπορευμάτων και στα μισθολογικά ποσοστά δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί.

Τέτοιες ήταν, παραδείγματος χάριν, οι συνθήκες στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πέρα από την πολιτική πιστωτικής επέκτασης την οποία η κυβέρνηση είχε ήδη υιοθετήσει πριν από την έναρξη του πολέμου, το κράτος δανείστηκε εκτεταμένα από τις εμπορικές τράπεζες. Από τεχνική άποψη, επρόκειτο για πιστωτική επέκταση· κατ' ουσίαν, όμως, αποτελούσε υποκατάστατο της έκδοσης *greenbacks*, δηλαδή μη εξαργυρώσιμου κρατικού χαρτονομίσματος.

Σε άλλες χώρες χρησιμοποιήθηκαν ακόμη πιο περίπλοκες τεχνικές. Έτσι, παραδείγματος χάριν, το Γερμανικό Ράιχ πωλούσε κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ομόλογα στο κοινό. Η *Reichsbank* χρηματοδοτούσε αυτές τις αγορές δανείζοντας στους αγοραστές το μεγαλύτερο μέρος των απαιτούμενων κεφαλαίων, με ενέχυρο τα ίδια τα ομόλογα. Πέρα από το μέρος που κατέβαλλε ο αγοραστής από τα δικά του κεφάλαια, ο ρόλος της τράπεζας και του κοινού στην όλη συναλλαγή ήταν απλώς τυπικός. Στην πραγματικότητα, τα πρόσθετα τραπεζογραμμάτια αποτελούσαν μη μετατρέψιμο χαρτονόμισμα.

Είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη αυτά τα γεγονότα, ώστε να μη συγχέονται οι συνέπειες της γνήσιας πιστωτικής επέκτασης με εκείνες του πληθωρισμού μέσω κυβερνητικά δημιουργούμενου παραστατικού χρήματος.

10.Βλ. κατωτέρω, σ. 784.

8. Η νομισματική θεωρία ή θεωρία της κυκλοφοριακής πίστης του οικονομικού κύκλου

Η θεωρία των κυκλικών διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας, όπως διατυπώθηκε από τη βρετανική Νομισματική Σχολή, ήταν ανεπαρκής από δύο απόψεις.

Πρώτον, απέτυχε να αναγνωρίσει ότι η κυκλοφοριακή πίστη μπορεί να χορηγηθεί όχι μόνο μέσω της έκδοσης τραπεζογραμματίων που υπερβαίνουν τα χρηματικά αποθέματα των τραπεζών, αλλά και μέσω της δημιουργίας τραπεζικών καταθέσεων διαθέσιμων μέσω επιταγής, οι οποίες υπερβαίνουν αυτά τα αποθέματα —δηλαδή μέσω λογιστικού χρήματος ή καταθετικού νομίσματος. Κατά συνέπεια, δεν αντιλήφθηκε ότι οι πληρωτέες εν όψει καταθέσεις μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν ως μηχανισμός πιστωτικής επέκτασης.

Το σφάλμα αυτό δεν έχει μεγάλη βαρύτητα, επειδή μπορεί εύκολα να διορθωθεί. Αρκεί να τονιστεί ότι όλα όσα αφορούν την πιστωτική επέκταση ισχύουν για κάθε μορφή της, ανεξάρτητα από το αν τα πρόσθετα καταπιστευματικά μέσα έχουν τη μορφή τραπεζογραμματίων ή καταθέσεων. Ωστόσο, οι διδασκαλίες της Νομισματικής Σχολής ενέπνευσαν τη βρετανική νομοθεσία που αποσκοπούσε στην αποτροπή της επανεμφάνισης οικονομικών εξάρσεων προκαλούμενων από πιστωτική επέκταση και των αναγκαίων συνεπειών τους, δηλαδή των υφέσεων, σε μια εποχή κατά την οποία αυτή η θεμελιώδης αδυναμία δεν είχε ακόμη αναγνωριστεί αρκετά ευρέως.

Ο Νόμος του Peel του 1844 και οι απομιμήσεις του σε άλλες χώρες δεν πέτυχαν τους επιδιωκόμενους σκοπούς, και η αποτυχία αυτή κλόνισε το κύρος της Νομισματικής Σχολής. Η Τραπεζική Σχολή θριάμβευσε χωρίς να το αξίζει.

Η δεύτερη αδυναμία της θεωρίας της Νομισματικής Σχολής ήταν σημαντικότερη. Περιόρισε τον συλλογισμό της στο πρόβλημα της εξωτερικής εκροής χρηματικών αποθεμάτων. Εξέτασε μόνο μια ειδική περίπτωση: την πιστωτική επέκταση σε μία μόνο χώρα, ενώ στις άλλες περιοχές είτε δεν υπάρχει πιστωτική επέκταση είτε πραγματοποιείται σε μικρότερο βαθμό. Αυτό αρκούσε, σε γενικές γραμμές, για να εξηγήσει τις βρετανικές κρίσεις του πρώτου μισού του δέκατου ένατου αιώνα. Άγγιζε, όμως, μόνο την επιφάνεια του προβλήματος.

Το ουσιώδες ερώτημα δεν τέθηκε καθόλου. Δεν πραγματοποιήθηκε καμία προσπάθεια διασαφήνισης των συνεπειών μιας γενικής πιστωτικής επέκτασης που δεν περιορίζεται σε ορισμένο αριθμό τραπεζών με περιορισμένη πελατεία. Δεν αναλύθηκαν οι αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ της προσφοράς χρήματος υπό την ευρεία έννοια και του επιτοκίου. Τα ποικίλα σχέδια για τη μείωση ή την πλήρη κατάργηση του

τόκου μέσω τραπεζικής μεταρρύθμισης χλευάστηκαν υπεροπτικά ως κομπογιαννιτισμός, αλλά δεν αναλύθηκαν κριτικά ούτε αναιρέθηκαν. Η αφελής παραδοχή περί ουδετερότητας του χρήματος επικυρώθηκε σιωπηρά. Έτσι, αφέθηκε ελεύθερο το πεδίο σε όλες τις μάταιες προσπάθειες ερμηνείας των κρίσεων και των οικονομικών διακυμάνσεων μέσω της θεωρίας της άμεσης ανταλλαγής. Πέρασαν πολλές δεκαετίες προτού λυθούν τα μάγια.

Το εμπόδιο που έπρεπε να υπερβεί η νομισματική θεωρία ή θεωρία της κυκλοφοριακής πίστης δεν ήταν μόνο το θεωρητικό σφάλμα, αλλά και η πολιτική προκατάληψη. Η κοινή γνώμη τείνει να βλέπει στον τόκο απλώς ένα θεσμικό εμπόδιο στην επέκταση της παραγωγής. Δεν αντιλαμβάνεται ότι η υποτίμηση των μελλοντικών αγαθών έναντι των παρόντων αποτελεί αναγκαία και αιώνια κατηγορία της ανθρώπινης δράσης και δεν μπορεί να καταργηθεί μέσω τραπεζικών χειραγωγήσεων.

Στα μάτια των εκκεντρικών και των δημαγωγών, ο τόκος αποτελεί προϊόν των σκοτεινών μηχανορραφιών αδίστακτων εκμεταλλευτών. Η πανάρχαια αποδοκιμασία του τόκου αναβίωσε πλήρως μέσω του σύγχρονου παρεμβατισμού. Αυτός παραμένει προσηλωμένος στο δόγμα ότι ένα από τα κυριότερα καθήκοντα μιας χρηστής κυβέρνησης είναι να μειώσει το επιτόκιο στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό ή να το καταργήσει πλήρως.

Όλες οι σύγχρονες κυβερνήσεις είναι φανατικά προσηλωμένες στην πολιτική του εύκολου χρήματος. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η βρετανική κυβέρνηση υποστήριξε ότι η πιστωτική επέκταση επιτέλεσε «το θαύμα ... της μετατροπής μιας πέτρας σε ψωμί».11 Ένας πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Αποθεματικής Τράπεζας της Νέας Υόρκης δήλωσε ότι «η πλήρης απελευθέρωση από την εγχώρια χρηματαγορά είναι εφικτή

για κάθε κυρίαρχο εθνικό κράτος στο οποίο υπάρχει θεσμός που λειτουργεί κατά τον τρόπο μιας σύγχρονης κεντρικής τράπεζας και του οποίου το νόμισμα δεν είναι μετατρέψιμο σε χρυσό ή σε κάποιο άλλο εμπόρευμα».12

Πολλές κυβερνήσεις, πανεπιστήμια και ινστιτούτα οικονομικής έρευνας επιδοτούν γενναιόδωρα δημοσιεύσεις των οποίων κύριος σκοπός είναι να εξυμνούν τα ευεργετήματα της αχαλίνωτης πιστωτικής επέκτασης και να συκοφαντούν όλους τους αντιπάλους της ως κακόβουλους υπερασπιστές των ιδιοτελών συμφερόντων των τοκογλύφων.

Η κυματοειδής κίνηση που επηρεάζει το οικονομικό σύστημα —η επανεμφάνιση περιόδων οικονομικής έξαρσης τις οποίες ακολουθούν περίοδοι ύφεσης— αποτελεί αναπόφευκτο αποτέλεσμα των επανειλημμένων προσπαθειών μείωσης του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου μέσω πιστωτικής επέκτασης. Δεν υπάρχει κανένα μέσο αποφυγής της τελικής κατάρρευσης μιας έξαρσης που προκλήθηκε από πιστωτική επέκταση. Η μόνη εναλλακτική επιλογή είναι αν η κρίση θα επέλθει νωρίτερα, ως αποτέλεσμα της εκούσιας εγκατάλειψης της περαιτέρω πιστωτικής επέκτασης, ή αργότερα, ως τελική και ολοκληρωτική καταστροφή του συγκεκριμένου νομισματικού συστήματος.

Η μοναδική ένσταση που προβλήθηκε ποτέ κατά της θεωρίας της κυκλοφοριακής πίστης είναι πράγματι ασθενής. Έχει υποστηριχθεί ότι η μείωση του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου κάτω από το ύψος στο οποίο θα είχε διαμορφωθεί σε μια ανεμπόδιστη αγορά δανειακών κεφαλαίων μπορεί να εμφανίζεται όχι ως αποτέλεσμα σκόπιμης πολιτικής των τραπεζών ή των νομισματικών αρχών, αλλά ως ακούσια συνέπεια του συντηρητισμού τους. Αντιμέτωπες με μια κατάσταση η

οποία, αν αφηνόταν να εξελιχθεί ελεύθερα, θα οδηγούσε σε άνοδο του αγοραίου επιτοκίου, οι τράπεζες απέχουν από τη μεταβολή του επιτοκίου που χρεώνουν στις πιστώσεις και περιπίπτουν έτσι, είτε το επιθυμούν είτε όχι, σε πιστωτική επέκταση.13

Οι ισχυρισμοί αυτοί είναι αβάσιμοι. Ακόμη, όμως, και αν δεχόμασταν την ορθότητά τους χάριν του επιχειρήματος, δεν θα επηρέαζαν καθόλου την ουσία της νομισματικής εξήγησης του οικονομικού κύκλου. Δεν έχει σημασία ποιες συγκεκριμένες συνθήκες παρακινούν τις τράπεζες να επεκτείνουν την πίστωση και να μειώσουν το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο κάτω από το επίπεδο που θα είχε προσδιορίσει η ανεμπόδιστη αγορά.

Εκείνο που έχει αποκλειστική σημασία είναι ότι οι τράπεζες και οι νομισματικές αρχές καθοδηγούνται από την αντίληψη ότι το ύψος των επιτοκίων, όπως προσδιορίζεται από την ελεύθερη αγορά δανειακών κεφαλαίων, αποτελεί κακό· ότι σκοπός μιας χρηστής οικονομικής πολιτικής είναι να το μειώσει· και ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί κατάλληλο μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού, χωρίς να βλάπτει κανέναν εκτός από τους παρασιτικούς χρηματικούς δανειστές. Αυτή η πλάνη είναι εκείνη που τους ωθεί να αναλάβουν εγχειρήματα τα οποία πρέπει τελικά να επιφέρουν την ύφεση.

Αν ληφθούν υπόψη αυτά τα γεγονότα, θα μπορούσε κανείς να μπει στον πειρασμό να αποφύγει κάθε συζήτηση των σχετικών προβλημάτων στο πλαίσιο της θεωρίας της καθαρής οικονομίας της αγοράς και να τη μεταφέρει στην ανάλυση του παρεμβατισμού, δηλαδή της κυβερνητικής παρέμβασης στα φαινόμενα της αγοράς. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί ένα από τα πρωταρχικά ζητήματα του παρεμβατισμού. Παρ' όλα αυτά, η κατάλληλη θέση για την ανάλυση των σχετικών προβλημάτων δεν βρίσκεται στη θεωρία του

παρεμβατισμού, αλλά στη θεωρία της καθαρής οικονομίας της αγοράς. Διότι το πρόβλημα που πρέπει να εξετάσουμε είναι κατ' ουσίαν η σχέση μεταξύ της προσφοράς χρήματος και του επιτοκίου, πρόβλημα του οποίου οι συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης αποτελούν απλώς ειδική περίπτωση.

Όλα όσα διατυπώθηκαν σχετικά με τις επιδράσεις της πιστωτικής επέκτασης ισχύουν επίσης για κάθε αύξηση της προσφοράς καθαυτού χρήματος, στον βαθμό που αυτή η πρόσθετη προσφορά φθάνει στην αγορά δανειακών κεφαλαίων σε πρώιμο στάδιο της εισροής της στο σύστημα της αγοράς. Αν η πρόσθετη ποσότητα χρήματος αυξήσει την ποσότητα χρήματος που προσφέρεται προς δανεισμό σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία οι τιμές των εμπορευμάτων και τα μισθολογικά ποσοστά δεν έχουν ακόμη προσαρμοστεί πλήρως στη μεταβολή της χρηματικής σχέσης, οι επιδράσεις δεν διαφέρουν από εκείνες της πιστωτικής επέκτασης.

Αναλύοντας το πρόβλημα της πιστωτικής επέκτασης, η καταλλακτική ολοκληρώνει τις διδασκαλίες της θεωρίας του χρήματος και του τόκου. Καταρρίπτει εμμέσως τις πανάρχαιες πλάνες σχετικά με τον τόκο και ανασκευάζει τα φανταστικά σχέδια «κατάργησής» του μέσω νομισματικής ή πιστωτικής μεταρρύθμισης.

Εκείνο που διαφοροποιεί την πιστωτική επέκταση από μια αύξηση της προσφοράς χρήματος, όπως αυτή μπορεί να εμφανιστεί σε μια οικονομία που χρησιμοποιεί αποκλειστικά εμπορευματικό χρήμα και καθόλου καταπιστευματικά μέσα, οφείλεται στις διαφορές ως προς το μέγεθος της αύξησης και τη χρονική αλληλουχία των επιδράσεών της στα διάφορα μέρη της αγοράς. Ακόμη και μια ταχεία αύξηση της παραγωγής πολύτιμων μετάλλων δεν μπορεί ποτέ να αποκτήσει την έκταση που μπορεί να λάβει η πιστωτική επέκταση.

Ο κανόνας χρυσού αποτελούσε αποτελεσματικό περιορισμό της πιστωτικής επέκτασης, επειδή εξανάγκαζε τις τράπεζες να μην υπερβαίνουν ορισμένα όρια στα επεκτατικά τους εγχειρήματα.14 Οι πληθωριστικές δυνατότητες του ίδιου του κανόνα χρυσού περιορίζονταν από τις διακυμάνσεις της εξόρυξης χρυσού. Επιπλέον, μόνο ένα μέρος του πρόσθετου χρυσού αύξανε αμέσως την προσφορά χρήματος στην αγορά δανειακών κεφαλαίων. Το μεγαλύτερο μέρος επηρέαζε πρώτα τις τιμές των εμπορευμάτων και τα μισθολογικά ποσοστά και έφθανε στην αγορά δανειακών κεφαλαίων μόνο σε μεταγενέστερο στάδιο της πληθωριστικής διαδικασίας.

Ωστόσο, η συνεχής αύξηση της ποσότητας του εμπορευματικού χρήματος ασκούσε σταθερή επεκτατική πίεση στην αγορά δανειακών κεφαλαίων. Κατά τους τελευταίους αιώνες, το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο υφίστατο διαρκώς την επίδραση της εισροής πρόσθετου χρήματος στην αγορά δανειακών κεφαλαίων. Βεβαίως, κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα έτη στις αγγλοσαξονικές χώρες και κατά τα τελευταία εκατό έτη στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, η πίεση αυτή υπερκαλύφθηκε κατά πολύ από τις επιδράσεις της ταυτόχρονης ανάπτυξης της κυκλοφοριακής πίστης που χορηγούσαν οι τράπεζες, πέραν των επανειλημμένων κατά καιρούς άμεσων προσπαθειών τους να μειώσουν το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο μέσω εντατικότερης πιστωτικής επέκτασης.

Έτσι, λειτουργούσαν ταυτοχρόνως και αλληλοενισχύονταν τρεις τάσεις προς τη μείωση του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου. Η πρώτη αποτελούσε απόρροια της σταθερής αύξησης της ποσότητας του εμπορευματικού χρήματος. Η δεύτερη αποτελούσε απόρροια της αυθόρμητης ανάπτυξης καταπιστευματικών μέσων στο πλαίσιο των τραπεζικών εργασιών. Η τρίτη αποτελούσε καρπό των σκόπιμων

πολιτικών κατά του τόκου, τις οποίες υποστήριζαν οι αρχές και ενέκρινε η κοινή γνώμη. Είναι, βεβαίως, αδύνατον να εξακριβωθούν ποσοτικά οι επιδράσεις της συνδυασμένης λειτουργίας τους και η συμβολή καθεμιάς από αυτές· απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα μπορεί να παράσχει μόνο η ιστορική κατανόηση.

Ο καταλλακτικός συλλογισμός μπορεί απλώς να καταδείξει ότι μια ασθενής αλλά συνεχής πίεση στο ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο, η οποία προέρχεται από τη συνεχή αύξηση της ποσότητας του χρυσού, καθώς και από μια μικρή αύξηση της ποσότητας των καταπιστευματικών μέσων που δεν διογκώνεται υπερβολικά ούτε εντείνεται από σκόπιμη πολιτική εύκολου χρήματος, μπορεί να αντισταθμιστεί από τις δυνάμεις επαναπροσαρμογής και προσαρμογής που ενυπάρχουν στην οικονομία της αγοράς. Η προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων, όταν δεν υπονομεύεται σκόπιμα από δυνάμεις εξωγενείς προς την αγορά, είναι αρκετά ισχυρή ώστε να αντισταθμίσει τις επιδράσεις που μπορούν ενδεχομένως να προκαλέσουν τέτοιες μικρές διαταραχές στην αγορά δανειακών κεφαλαίων.

Οι στατιστικολόγοι επιχείρησαν να διερευνήσουν τα μακρά κύματα των οικονομικών διακυμάνσεων με στατιστικές μεθόδους. Τέτοιες προσπάθειες είναι μάταιες. Η ιστορία του σύγχρονου καπιταλισμού αποτελεί καταγραφή σταθερής οικονομικής προόδου, η οποία διακόπτεται επανειλημμένως από πυρετώδεις οικονομικές εξάρσεις και τις συνέπειές τους, τις υφέσεις. Είναι γενικά δυνατόν να διακριθούν στατιστικά αυτές οι επαναλαμβανόμενες ταλαντώσεις από τη γενική τάση αύξησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου και της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων. Είναι αδύνατον να ανακαλυφθεί οποιαδήποτε ρυθμική διακύμανση στην ίδια τη γενική τάση.

11.Βλ. ανωτέρω, σ. 470.

12.Beardsley Ruml, «Taxes for Revenue Are Obsolete», *American Affairs*, τόμ. VIII, 1946, σσ. 35–36.

13.Ο Machlup, στο *The Stock Market, Credit and Capital Formation*, σ. 248, αποκαλεί αυτή τη συμπεριφορά των τραπεζών «παθητικό πληθωρισμό».

14.Πρβλ. ανωτέρω, σ. 475.

9. Η οικονομία της αγοράς υπό την επίδραση της επανεμφάνισης του οικονομικού κύκλου

Η δημοτικότητα του πληθωρισμού και της πιστωτικής επέκτασης —η απώτατη πηγή των επανειλημμένων προσπαθειών να καταστούν οι άνθρωποι ευπορότεροι μέσω πιστωτικής επέκτασης και, συνεπώς, η αιτία των κυκλικών διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας— εκδηλώνεται ευκρινώς στην καθιερωμένη ορολογία. Η οικονομική έξαρση αποκαλείται ευνοϊκή οικονομική συγκυρία, ευημερία και άνοδος. Το αναπόφευκτο επακόλουθό της, δηλαδή η επαναπροσαρμογή των συνθηκών στα πραγματικά δεδομένα της αγοράς, αποκαλείται κρίση, κατάρρευση, δυσμενής οικονομική συγκυρία και ύφεση. Οι άνθρωποι αντιστέκονται στη διαπίστωση ότι το διαταρακτικό στοιχείο πρέπει να αναζητηθεί στις εσφαλμένες επενδύσεις και στην υπερκατανάλωση της

περιόδου της έξαρσης και ότι μια τέτοια τεχνητά προκαλούμενη έξαρση είναι καταδικασμένη. Αναζητούν τη φιλοσοφική λίθο που θα την έκανε να διαρκέσει.

Έχει ήδη επισημανθεί υπό ποια έννοια μπορούμε να αποκαλούμε οικονομική πρόοδο τη βελτίωση της ποιότητας και την αύξηση της ποσότητας των προϊόντων. Αν εφαρμόσουμε αυτό το κριτήριο στις διάφορες φάσεις των κυκλικών διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας, πρέπει να χαρακτηρίσουμε την οικονομική έξαρση ως οπισθοδρόμηση και την ύφεση ως πρόοδο. Η έξαρση κατασπαταλά σπάνιους συντελεστές παραγωγής μέσω εσφαλμένων επενδύσεων και περιορίζει το διαθέσιμο απόθεμα μέσω υπερκατανάλωσης· τα υποτιθέμενα ευεργετήματά της εξαγοράζονται με πτώχευση. Η ύφεση, αντιθέτως, αποτελεί την οδό επιστροφής σε μια κατάσταση στην οποία όλοι οι συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται για την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των πλέον επειγουσών αναγκών των καταναλωτών.

Έχουν καταβληθεί απεγνωσμένες προσπάθειες να ανακαλυφθεί κάποια θετική συμβολή της οικονομικής έξαρσης στην οικονομική πρόοδο. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον ρόλο της αναγκαστικής αποταμίευσης στην ενίσχυση της συσσώρευσης κεφαλαίου. Το επιχείρημα είναι αβάσιμο. Έχει ήδη καταδειχθεί ότι είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν η αναγκαστική αποταμίευση μπορεί ποτέ να επιτύχει κάτι περισσότερο από την αντιστάθμιση ενός μέρους της ανάλωσης κεφαλαίου που προκαλεί η έξαρση. Αν όσοι εξυμνούν τις υποτιθέμενες ευεργετικές συνέπειες της αναγκαστικής αποταμίευσης ήταν συνεπείς, θα υποστήριζαν ένα φορολογικό σύστημα που θα επιδοτούσε τους πλουσίους μέσω φόρων εισπραττόμενων από ανθρώπους περιορισμένων εισοδημάτων. Η αναγκαστική αποταμίευση που θα επιτυγχανόταν με

αυτή τη μέθοδο θα προκαλούσε καθαρή αύξηση της ποσότητας του διαθέσιμου κεφαλαίου, χωρίς να επιφέρει ταυτοχρόνως ανάλωση κεφαλαίου πολύ μεγαλύτερης έκτασης.

Οι υποστηρικτές της πιστωτικής επέκτασης έχουν επίσης τονίσει ότι ορισμένες από τις εσφαλμένες επενδύσεις που πραγματοποιούνται κατά την οικονομική έξαρση καθίστανται αργότερα επικερδείς. Οι επενδύσεις αυτές, λένε, πραγματοποιήθηκαν υπερβολικά νωρίς, δηλαδή σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία η κατάσταση της προσφοράς κεφαλαιουχικών αγαθών και οι αξιολογήσεις των καταναλωτών δεν επέτρεπαν ακόμη την κατασκευή τους. Η ζημία που προκλήθηκε, ωστόσο, δεν ήταν τόσο μεγάλη, επειδή τα εγχειρήματα αυτά θα είχαν ούτως ή άλλως πραγματοποιηθεί σε μεταγενέστερο χρόνο.

Μπορεί να γίνει δεκτό ότι η περιγραφή αυτή είναι κατάλληλη για ορισμένες περιπτώσεις εσφαλμένων επενδύσεων που προκλήθηκαν από μια οικονομική έξαρση. Κανείς, όμως, δεν θα τολμούσε να ισχυριστεί ότι η διαπίστωση αυτή είναι ορθή για όλα τα εγχειρήματα των οποίων η εκτέλεση ενθαρρύνθηκε από τις ψευδαισθήσεις που δημιούργησε η πολιτική εύκολου χρήματος. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, αυτό δεν μπορεί να επηρεάσει τις συνέπειες της έξαρσης ούτε να αναιρέσει ή να αμβλύνει τη συνακόλουθη ύφεση. Οι συνέπειες των εσφαλμένων επενδύσεων εμφανίζονται ανεξάρτητα από το αν αυτές θα αποδειχθούν υγιείς επενδύσεις σε μεταγενέστερο χρόνο, υπό μεταβληθείσες συνθήκες. Όταν, το 1845, κατασκευάστηκε στην Αγγλία μια σιδηροδρομική γραμμή η οποία δεν θα είχε κατασκευαστεί ελλείψει πιστωτικής επέκτασης, οι συνθήκες των επόμενων ετών δεν επηρεάζονταν από την προοπτική ότι το 1870 ή το 1880 θα υπήρχαν διαθέσιμα τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνταν για την κατασκευή της. Το μεταγενέστερο όφελος από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη

σιδηροδρομική γραμμή δεν χρειαζόταν πλέον να κατασκευαστεί με νέα δαπάνη κεφαλαίου και εργασίας δεν αντιστάθμιζε, το 1847, τις ζημίες που είχαν προκληθεί από την πρόωρη κατασκευή της.

Η οικονομική έξαρση προκαλεί πτώχευση. Ακόμη καταστροφικότερη, όμως, είναι η ηθική φθορά που επιφέρει. Καθιστά τους ανθρώπους απογοητευμένους και αποθαρρυμένους. Όσο πιο αισιόδοξοι ήταν κατά την απατηλή ευημερία της έξαρσης, τόσο μεγαλύτερες είναι η απόγνωση και η αίσθηση ματαίωσής τους. Το άτομο είναι πάντοτε πρόθυμο να αποδώσει την καλή του τύχη στη δική του ικανότητα και να τη θεωρήσει δικαιολογημένη ανταμοιβή για το ταλέντο, την επιμέλεια και την εντιμότητά του. Τις αντιξοότητες, όμως, τις αποδίδει πάντοτε σε άλλους ανθρώπους και, προπαντός, στον παραλογισμό των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Δεν κατηγορεί τις αρχές επειδή ενθάρρυναν την οικονομική έξαρση. Τις λοιδορεί για την αναπόφευκτη κατάρρευση. Κατά την κοινή γνώμη, η μόνη θεραπεία για τα δεινά που προκάλεσαν ο πληθωρισμός και η πιστωτική επέκταση είναι περισσότερος πληθωρισμός και περισσότερη πιστωτική επέκταση.

Υπάρχουν, λένε, εργοστάσια και γεωργικές εκμεταλλεύσεις των οποίων η παραγωγική δυναμικότητα είτε δεν χρησιμοποιείται καθόλου είτε δεν χρησιμοποιείται πλήρως. Υπάρχουν σωροί απούλητων εμπορευμάτων και πλήθη ανέργων εργαζομένων. Υπάρχουν, όμως, και μάζες ανθρώπων που θα ήταν ευτυχείς αν μπορούσαν να ικανοποιήσουν πληρέστερα τις ανάγκες τους. Εκείνο που λείπει είναι απλώς η πίστωση. Η πρόσθετη πίστωση θα επέτρεπε στους επιχειρηματίες να επαναλάβουν ή να επεκτείνουν την παραγωγή. Οι άνεργοι θα έβρισκαν εκ νέου εργασία και θα μπορούσαν να αγοράσουν τα προϊόντα. Ο συλλογισμός αυτός φαίνεται εύλογος. Είναι, ωστόσο, εντελώς εσφαλμένος.

Αν τα εμπορεύματα δεν μπορούν να πωληθούν και οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να βρουν εργασία, ο μόνος δυνατός λόγος είναι ότι οι απαιτούμενες τιμές και οι απαιτούμενοι μισθοί είναι υπερβολικά υψηλοί. Εκείνος που επιθυμεί να πωλήσει τα αποθέματά του ή την ικανότητά του προς εργασία πρέπει να μειώσει την απαίτησή του ώσπου να βρει αγοραστή. Αυτός είναι ο νόμος της αγοράς. Αυτός είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου η αγορά κατευθύνει τις δραστηριότητες κάθε ατόμου προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες μπορούν να συμβάλουν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο στην ικανοποίηση των αναγκών των καταναλωτών.

Οι εσφαλμένες επενδύσεις της οικονομικής έξαρσης διοχέτευσαν μη μετατρέψιμους συντελεστές παραγωγής σε ορισμένους κλάδους εις βάρος άλλων κλάδων στους οποίους ήταν περισσότερο επιτακτικά αναγκαίοι. Υπάρχει δυσαναλογία στην κατανομή των μη μετατρέψιμων συντελεστών μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων. Η δυσαναλογία αυτή μπορεί να θεραπευθεί μόνο μέσω της συσσώρευσης νέου κεφαλαίου και της χρησιμοποίησής του στους κλάδους στους οποίους απαιτείται περισσότερο επειγόντως. Πρόκειται για βραδεία διαδικασία. Όσο διαρκεί, είναι αδύνατον να αξιοποιηθεί πλήρως η παραγωγική δυναμικότητα ορισμένων εγκαταστάσεων για τις οποίες απουσιάζουν οι συμπληρωματικές παραγωγικές εγκαταστάσεις.

Είναι μάταιη η ένσταση ότι υπάρχει επίσης αχρησιμοποίητη δυναμικότητα σε εγκαταστάσεις που παράγουν αγαθά χαμηλού βαθμού ειδικότητας. Η υποτονικότητα των πωλήσεων αυτών των αγαθών, λέγεται, δεν μπορεί να εξηγηθεί από τη δυσαναλογία του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού των διαφόρων κλάδων· μπορούν να χρησιμοποιηθούν και απαιτούνται για πολλές διαφορετικές χρήσεις. Και αυτό, όμως, αποτελεί πλάνη.

Αν τα χαλυβουργεία και τα σιδηρουργεία, τα ορυχεία χαλκού και τα πριονιστήρια δεν μπορούν να λειτουργήσουν με την πλήρη δυναμικότητά τους, ο μόνος δυνατός λόγος είναι ότι δεν υπάρχουν αρκετοί αγοραστές στην αγορά πρόθυμοι να αγοράσουν ολόκληρη την παραγωγή τους σε τιμές που καλύπτουν το τρέχον κόστος λειτουργίας τους. Εφόσον το μεταβλητό κόστος μπορεί να συνίσταται μόνο στις τιμές άλλων προϊόντων και στους μισθούς, και εφόσον το ίδιο ισχύει και για τις τιμές αυτών των άλλων προϊόντων, αυτό σημαίνει πάντοτε ότι τα μισθολογικά ποσοστά είναι υπερβολικά υψηλά για να εξασφαλίσουν εργασία σε όλους όσοι επιθυμούν να εργαστούν και για να καταστήσουν δυνατή την πλήρη αξιοποίηση του μη μετατρέψιμου εξοπλισμού, εντός των ορίων που επιβάλλει η ανάγκη να μην αποσύρονται μη ειδικά κεφαλαιουχικά αγαθά και εργασία από χρήσεις στις οποίες ικανοποιούν περισσότερο επείγουσες ανάγκες.

Από την κατάρρευση της οικονομικής έξαρσης υπάρχει μόνο μία οδός επιστροφής σε μια κατάσταση στην οποία η προοδευτική συσσώρευση κεφαλαίου διασφαλίζει σταθερή βελτίωση της υλικής ευημερίας: πρέπει, μέσω νέας αποταμίευσης, να συσσωρευθούν τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνται για τον αρμονικό εξοπλισμό όλων των παραγωγικών κλάδων με το αναγκαίο κεφάλαιο. Πρέπει να παρασχεθούν τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απουσιάζουν από τους κλάδους οι οποίοι παραμελήθηκαν αδικαιολόγητα κατά την έξαρση. Τα μισθολογικά ποσοστά πρέπει να μειωθούν· οι άνθρωποι πρέπει να περιορίσουν προσωρινά την κατανάλωσή τους ώσπου να αποκατασταθεί το κεφάλαιο που κατασπαταλήθηκε μέσω εσφαλμένων επενδύσεων. Όσοι απεχθάνονται αυτές τις δυσχέρειες της περιόδου επαναπροσαρμογής πρέπει να απέχουν εγκαίρως από την πιστωτική επέκταση.

Δεν ωφελεί να παρεμβαίνει κανείς στη διαδικασία επαναπροσαρμογής μέσω νέας πιστωτικής επέκτασης. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτή απλώς θα διέκοπτε, θα διατάρασσε και θα παρέτεινε τη θεραπευτική διαδικασία της ύφεσης· στη χειρότερη, θα προκαλούσε νέα οικονομική έξαρση με όλες τις αναπόφευκτες συνέπειές της.

Η διαδικασία επαναπροσαρμογής, ακόμη και αν δεν υπάρξει νέα πιστωτική επέκταση, καθυστερεί εξαιτίας των ψυχολογικών συνεπειών της απογοήτευσης και της ματαίωσης. Οι άνθρωποι αργούν να απαλλαγούν από την αυταπάτη της απατηλής ευημερίας. Οι επιχειρηματίες προσπαθούν να συνεχίσουν μη επικερδή εγχειρήματα· κλείνουν τα μάτια τους απέναντι σε μια οδυνηρή διαπίστωση. Οι εργαζόμενοι καθυστερούν να μειώσουν τις απαιτήσεις τους στο επίπεδο που απαιτεί η κατάσταση της αγοράς· επιθυμούν, αν είναι δυνατόν, να αποφύγουν τη μείωση του βιοτικού τους επιπέδου και την αλλαγή επαγγέλματος και τόπου κατοικίας.

Όσο μεγαλύτερη ήταν η αισιοδοξία των ανθρώπων κατά τις ημέρες της ανόδου, τόσο περισσότερο αποθαρρυμένοι είναι μετά την κατάρρευση. Έχουν χάσει προσωρινά την αυτοπεποίθηση και το επιχειρηματικό τους πνεύμα σε τέτοιο βαθμό, ώστε δεν κατορθώνουν καν να αξιοποιήσουν ευνοϊκές ευκαιρίες. Το χειρότερο, όμως, είναι ότι οι άνθρωποι παραμένουν αδιόρθωτοι. Έπειτα από μερικά χρόνια καταφεύγουν εκ νέου στην πιστωτική επέκταση και η παλιά ιστορία επαναλαμβάνεται.

Ο ρόλος των αχρησιμοποίητων συντελεστών παραγωγής στα πρώτα στάδια μιας οικονομικής έξαρσης

Στη μεταβαλλόμενη οικονομία υπάρχουν πάντοτε απούλητα αποθέματα —πέραν των ποσοτήτων που πρέπει να διατηρούνται για τεχνικούς

λόγους—, άνεργοι εργαζόμενοι και αχρησιμοποίητη δυναμικότητα μη μετατρέψιμων παραγωγικών εγκαταστάσεων. Το σύστημα κινείται προς μια κατάσταση στην οποία δεν θα υπάρχουν ούτε άνεργοι εργαζόμενοι ούτε πλεονάζοντα αποθέματα.15 Επειδή, όμως, η εμφάνιση νέων δεδομένων εκτρέπει διαρκώς την πορεία προς έναν νέο σκοπό, οι συνθήκες της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν πραγματώνονται ποτέ.

Η ύπαρξη αχρησιμοποίητης δυναμικότητας σε μη μετατρέψιμες επενδύσεις αποτελεί απόρροια σφαλμάτων που διαπράχθηκαν κατά το παρελθόν. Οι παραδοχές των επενδυτών αποδείχθηκαν, υπό το φως των μεταγενέστερων γεγονότων, εσφαλμένες· η αγορά ζητεί εντονότερα άλλα αγαθά από εκείνα που μπορούν να παραγάγουν αυτές οι εγκαταστάσεις.

Η συσσώρευση υπερβολικών αποθεμάτων και η καταλλακτική ανεργία των εργαζομένων έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Ο κάτοχος του αποθέματος αρνείται να πωλήσει στην αγοραία τιμή, επειδή ελπίζει να επιτύχει υψηλότερη τιμή σε μεταγενέστερο χρόνο. Ο άνεργος εργαζόμενος αρνείται να αλλάξει επάγγελμα ή τόπο κατοικίας ή να αρκεστεί σε χαμηλότερη αμοιβή, επειδή ελπίζει ότι αργότερα θα βρει, στον τόπο κατοικίας του και στον κλάδο δραστηριότητας που προτιμά, εργασία με υψηλότερη αμοιβή. Και οι δύο διστάζουν να προσαρμόσουν τις απαιτήσεις τους στην παρούσα κατάσταση της αγοράς, επειδή αναμένουν κάποια μεταβολή των δεδομένων που θα αλλάξει τις συνθήκες προς όφελός τους. Ο δισταγμός τους αποτελεί μία από τις αιτίες για τις οποίες το σύστημα δεν έχει ακόμη προσαρμοστεί στις συνθήκες της αγοράς.

Οι υποστηρικτές της πιστωτικής επέκτασης ισχυρίζονται ότι εκείνο που απαιτείται είναι περισσότερα καταπιστευματικά μέσα. Τότε οι

εγκαταστάσεις θα λειτουργήσουν με πλήρη δυναμικότητα, τα αποθέματα θα πωληθούν σε τιμές τις οποίες οι ιδιοκτήτες τους θεωρούν ικανοποιητικές και οι άνεργοι θα βρουν εργασία με μισθούς που θεωρούν ικανοποιητικούς.

Αυτή η εξαιρετικά δημοφιλής θεωρία συνεπάγεται ότι η άνοδος των τιμών, η οποία προκαλείται από τα πρόσθετα καταπιστευματικά μέσα, θα επηρέαζε ταυτοχρόνως και στον ίδιο βαθμό όλα τα άλλα εμπορεύματα και τις υπηρεσίες, ενώ οι ιδιοκτήτες των πλεοναζόντων αποθεμάτων και οι άνεργοι εργαζόμενοι θα αρκούνταν στις ονομαστικές τιμές και στους ονομαστικούς μισθούς που ζητούν —μάταια, βεβαίως— σήμερα. Διότι, αν συνέβαινε αυτό, οι πραγματικές τιμές και τα πραγματικά μισθολογικά ποσοστά που θα λάμβαναν αυτοί οι ιδιοκτήτες απούλητων αποθεμάτων και οι άνεργοι εργαζόμενοι θα μειώνονταν, σε σχέση με τις τιμές των άλλων εμπορευμάτων και υπηρεσιών, έως το ύψος στο οποίο πρέπει να μειωθούν για να βρεθούν αγοραστές και εργοδότες.

Η πορεία της οικονομικής έξαρσης δεν επηρεάζεται ουσιωδώς από το γεγονός ότι, την παραμονή της, υπάρχουν αχρησιμοποίητη δυναμικότητα, απούλητα πλεονάζοντα αποθέματα και άνεργοι εργαζόμενοι. Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν αχρησιμοποίητες εγκαταστάσεις εξόρυξης χαλκού, απούλητοι σωροί χαλκού και άνεργοι εργάτες ορυχείων χαλκού. Η τιμή του χαλκού βρίσκεται σε επίπεδο στο οποίο η εξόρυξη δεν είναι επικερδής για ορισμένα ορυχεία· οι εργάτες τους απολύονται και υπάρχουν κερδοσκόποι που απέχουν από την πώληση των αποθεμάτων τους.

Εκείνο που απαιτείται για να καταστούν εκ νέου επικερδή αυτά τα ορυχεία, να βρουν εργασία οι άνεργοι και να πωληθούν τα αποθέματα χωρίς να μειωθούν οι τιμές κάτω από το κόστος παραγωγής είναι μια

αύξηση p της ποσότητας των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών, αρκετά μεγάλη ώστε να καταστήσει δυνατή τέτοια αύξηση των επενδύσεων και της έκτασης της παραγωγής και της κατανάλωσης, ώστε να προκύψει επαρκής αύξηση της ζήτησης χαλκού.

Αν, όμως, αυτή η αύξηση p δεν εμφανιστεί και οι επιχειρηματίες, εξαπατημένοι από την πιστωτική επέκταση, ενεργήσουν παρ' όλα αυτά σαν να ήταν πράγματι διαθέσιμη, οι συνθήκες στην αγορά χαλκού, ενόσω διαρκεί η έξαρση, θα είναι σαν να είχε πράγματι προστεθεί το στην ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών. Όλα, όμως, όσα έχουν διατυπωθεί για τις αναπόφευκτες συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης ισχύουν και σε αυτή την περίπτωση.

Η μόνη διαφορά είναι ότι, όσον αφορά τον χαλκό, η ακατάλληλη επέκταση της παραγωγής δεν χρειάζεται να επιτευχθεί μέσω της απόσυρσης κεφαλαίου και εργασίας από χρήσεις στις οποίες θα ικανοποιούσαν καλύτερα τις ανάγκες των καταναλωτών. Ως προς τον χαλκό, η νέα οικονομική έξαρση συναντά μια εσφαλμένη επένδυση κεφαλαίου και μια εσφαλμένη χρησιμοποίηση εργασίας που είχαν ήδη πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια μιας προηγούμενης έξαρσης και δεν είχαν ακόμη απορροφηθεί από τη διαδικασία επαναπροσαρμογής.

Καθίσταται έτσι προφανές πόσο μάταιη είναι η δικαιολόγηση μιας νέας πιστωτικής επέκτασης με αναφορά στην αχρησιμοποίητη δυναμικότητα, στα απούλητα —ή, όπως λέγεται εσφαλμένα, «μη πωλήσιμα»— αποθέματα και στους άνεργους εργαζομένους. Η έναρξη μιας νέας πιστωτικής επέκτασης συναντά κατάλοιπα προηγούμενων εσφαλμένων επενδύσεων και εσφαλμένης χρησιμοποίησης εργασίας, τα οποία δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί κατά τη διαδικασία επαναπροσαρμογής, και φαινομενικά θεραπεύει τα σχετικά σφάλματα.

Στην πραγματικότητα, όμως, αποτελεί απλώς διακοπή της διαδικασίας επαναπροσαρμογής και της επιστροφής σε υγιείς συνθήκες.16

Η ύπαρξη αχρησιμοποίητης δυναμικότητας και ανεργίας δεν αποτελεί έγκυρο επιχείρημα κατά της ορθότητας της θεωρίας της κυκλοφοριακής πίστης. Η πεποίθηση των υποστηρικτών της πιστωτικής επέκτασης και του πληθωρισμού ότι η αποχή από περαιτέρω πιστωτική επέκταση και πληθωρισμό θα διαιώνιζε την ύφεση είναι απολύτως εσφαλμένη. Τα μέσα που προτείνουν αυτοί οι συγγραφείς δεν θα έκαναν την οικονομική έξαρση να διαρκέσει επ' αόριστον. Απλώς θα διατάρασσαν τη διαδικασία ανάκαμψης.

Οι πλάνες των μη νομισματικών εξηγήσεων του οικονομικού κύκλου

Κατά την εξέταση των μάταιων προσπαθειών ερμηνείας των κυκλικών διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας μέσω μη νομισματικών θεωριών, πρέπει πρωτίστως να τονιστεί ένα σημείο το οποίο έχει έως τώρα παραμεληθεί αδικαιολόγητα.

Υπήρξαν σχολές σκέψης για τις οποίες ο τόκος αποτελούσε απλώς το τίμημα που καταβάλλεται για την απόκτηση της δυνατότητας διάθεσης ορισμένης ποσότητας χρήματος ή χρηματικών υποκατάστατων. Από αυτή την πεποίθηση συνήγαγαν, απολύτως λογικά, ότι η εξάλειψη της σπανιότητας του χρήματος και των χρηματικών υποκατάστατων θα καταργούσε πλήρως τον τόκο και θα οδηγούσε στη δωρεάν παροχή πίστωσης.

Αν, όμως, κάποιος δεν υιοθετεί αυτή την άποψη και κατανοεί τη φύση του πρωταρχικού τόκου, ανακύπτει ένα πρόβλημα την εξέταση του οποίου δεν πρέπει να αποφεύγει. Μια πρόσθετη προσφορά πίστωσης, η

οποία προκαλείται από την αύξηση της ποσότητας του χρήματος ή των καταπιστευματικών μέσων, έχει ασφαλώς τη δύναμη να μειώσει το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο. Αν ο τόκος δεν αποτελεί απλώς νομισματικό φαινόμενο και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί να μειωθεί διαρκώς ή να εξαλειφθεί μέσω οποιασδήποτε αύξησης —όσο μεγάλη και αν είναι— της προσφοράς χρήματος και καταπιστευματικών μέσων, εναπόκειται στην οικονομική επιστήμη να καταδείξει με ποιον τρόπο αποκαθίσταται το ύψος του επιτοκίου που αντιστοιχεί στην κατάσταση των μη νομισματικών δεδομένων της αγοράς.

Πρέπει να εξηγήσει τι είδους διαδικασία εξαλείφει τη χρηματογενή απόκλιση του αγοραίου επιτοκίου από την κατάσταση που εναρμονίζεται με τη σχέση μεταξύ της αξιολόγησης παρόντων και μελλοντικών αγαθών από τους ανθρώπους. Αν η οικονομική επιστήμη αδυνατούσε να το επιτύχει, θα παραδεχόταν εμμέσως ότι ο τόκος αποτελεί νομισματικό φαινόμενο και ότι θα μπορούσε ακόμη και να εξαφανιστεί πλήρως ως αποτέλεσμα μεταβολών στη χρηματική σχέση.

Για τις μη νομισματικές εξηγήσεις του οικονομικού κύκλου, πρωταρχικό δεδομένο αποτελεί η εμπειρική διαπίστωση ότι υπάρχουν επαναλαμβανόμενες υφέσεις. Οι υποστηρικτές τους δεν διακρίνουν αρχικά, στο δικό τους σχήμα της αλληλουχίας των οικονομικών γεγονότων, κανένα στοιχείο που θα μπορούσε να υποδείξει μια ικανοποιητική ερμηνεία αυτών των αινιγματικών διαταραχών. Αναζητούν απεγνωσμένα κάποια πρόχειρη λύση, την οποία θα μπορούσαν να προσαρτήσουν στις διδασκαλίες τους ως υποτιθέμενη θεωρία του οικονομικού κύκλου.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά ως προς τη νομισματική θεωρία ή τη θεωρία της κυκλοφοριακής πίστης. Η σύγχρονη νομισματική θεωρία εξάλειψε τελικά όλες τις αντιλήψεις περί υποτιθέμενης ουδετερότητας

του χρήματος. Απέδειξε αδιαμφισβήτητα ότι στην οικονομία της αγοράς λειτουργούν παράγοντες για τους οποίους μια θεωρία που αγνοεί την κινητήρια δύναμη του χρήματος δεν έχει τίποτε να πει.

Το καταλλακτικό σύστημα που ενσωματώνει τη γνώση της μη ουδετερότητας και της κινητήριας δύναμης του χρήματος εγείρει κατ' ανάγκην το ερώτημα πώς οι μεταβολές στη χρηματική σχέση επηρεάζουν το επιτόκιο, αρχικά βραχυπρόθεσμα και αργότερα μακροπρόθεσμα. Το σύστημα θα ήταν ανεπαρκές αν δεν μπορούσε να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα. Θα ήταν αντιφατικό αν παρείχε απάντηση η οποία δεν θα εξηγούσε ταυτοχρόνως τις κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας. Ακόμη και αν δεν είχαν υπάρξει ποτέ καταπιστευματικά μέσα και κυκλοφοριακή πίστη, η σύγχρονη καταλλακτική θα ήταν υποχρεωμένη να εγείρει το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ των μεταβολών στη χρηματική σχέση και του επιτοκίου.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι κάθε μη νομισματική εξήγηση του οικονομικού κύκλου είναι υποχρεωμένη να παραδεχθεί ότι η αύξηση της ποσότητας χρήματος ή καταπιστευματικών μέσων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση της οικονομικής έξαρσης. Είναι προφανές ότι μια γενική τάση ανόδου των τιμών, η οποία δεν προκαλείται από γενική μείωση της παραγωγής και της προσφοράς εμπορευμάτων προς πώληση, δεν μπορεί να εμφανιστεί αν δεν έχει αυξηθεί η προσφορά χρήματος υπό την ευρεία έννοια.

Τώρα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι όσοι αντιμάχονται τη νομισματική εξήγηση αναγκάζονται να προσφύγουν για δεύτερο λόγο στη θεωρία την οποία δυσφημούν. Μόνο αυτή η θεωρία απαντά στο ερώτημα πώς η εισροή πρόσθετου χρήματος και καταπιστευματικών μέσων επηρεάζει την αγορά δανειακών κεφαλαίων και το αγοραίο

επιτόκιο. Μόνο όσοι θεωρούν τον τόκο απλό προϊόν μιας θεσμικώς προσδιοριζόμενης σπανιότητας χρήματος μπορούν να αποφύγουν την έμμεση αναγνώριση της θεωρίας της κυκλοφοριακής πίστης του οικονομικού κύκλου. Αυτό εξηγεί γιατί κανένας επικριτής δεν διατύπωσε ποτέ κάποια βάσιμη ένσταση κατά αυτής της θεωρίας.

Ο φανατισμός με τον οποίο οι υποστηρικτές όλων αυτών των μη νομισματικών θεωριών αρνούνται να αναγνωρίσουν τα σφάλματά τους αποτελεί, βεβαίως, εκδήλωση πολιτικής προκατάληψης. Οι μαρξιστές εγκαινίασαν την πρακτική της ερμηνείας της εμπορικής κρίσης ως εγγενούς δεινού του καπιταλισμού, ως αναγκαίου προϊόντος της «αναρχίας» της παραγωγής του.17 Οι μη μαρξιστές σοσιαλιστές και οι παρεμβατιστές επιθυμούν εξίσου διακαώς να αποδείξουν ότι η οικονομία της αγοράς δεν μπορεί να αποφύγει την επανεμφάνιση των υφέσεων. Επιτίθενται στη νομισματική θεωρία με ακόμη μεγαλύτερη ένταση, επειδή η νομισματική και πιστωτική χειραγώγηση αποτελεί σήμερα το κυριότερο μέσο με το οποίο οι αντικαπιταλιστικές κυβερνήσεις επιδιώκουν να εγκαθιδρύσουν την κρατική παντοδυναμία.18

Οι προσπάθειες σύνδεσης των οικονομικών υφέσεων με κοσμικές επιδράσεις —χαρακτηριστικότερη από τις οποίες υπήρξε η θεωρία των ηλιακών κηλίδων του William Stanley Jevons— απέτυχαν ολοκληρωτικά. Η οικονομία της αγοράς έχει κατορθώσει να προσαρμόσει, με αρκετά ικανοποιητικό τρόπο, την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων σε όλες τις φυσικές συνθήκες της ανθρώπινης ζωής και του περιβάλλοντός της. Είναι εντελώς αυθαίρετη η υπόθεση ότι υπάρχει ένα μόνο φυσικό γεγονός —δηλαδή οι υποτιθέμενα ρυθμικές διακυμάνσεις των συγκομιδών— το οποίο η οικονομία της αγοράς δεν γνωρίζει πώς να αντιμετωπίσει. Γιατί αδυνατούν οι επιχειρηματίες να αναγνωρίσουν το γεγονός των διακυμάνσεων των συγκομιδών και να προσαρμόσουν τις

επιχειρηματικές τους δραστηριότητες κατά τρόπο ώστε να προεξοφλήσουν τις καταστροφικές επιδράσεις τους στα σχέδιά τους;

Καθοδηγούμενες από το μαρξιστικό σύνθημα περί «αναρχίας της παραγωγής», οι σύγχρονες μη νομισματικές θεωρίες του οικονομικού κύκλου εξηγούν τις κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας μέσω μιας τάσης, υποτίθεται εγγενούς στην καπιταλιστική οικονομία, προς την ανάπτυξη δυσαναλογιών στο μέγεθος των επενδύσεων που πραγματοποιούνται στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους.

Ωστόσο, ακόμη και αυτές οι θεωρίες της δυσαναλογίας δεν αμφισβητούν ότι κάθε επιχειρηματίας επιδιώκει να αποφύγει τέτοια σφάλματα, τα οποία πρέπει να του επιφέρουν σοβαρές οικονομικές ζημίες. Η ουσία της δραστηριότητας των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων συνίσταται ακριβώς στην αποχή από εγχειρήματα τα οποία θεωρούν μη επικερδή. Αν υποθέσει κανείς ότι επικρατεί τάση αποτυχίας των επιχειρηματιών σε αυτές τις προσπάθειες, υπονοεί ότι όλοι οι επιχειρηματίες είναι κοντόφθαλμοι. Είναι υπερβολικά ανόητοι για να αποφύγουν ορισμένες παγίδες και, ως εκ τούτου, επαναλαμβάνουν διαρκώς τα ίδια σφάλματα κατά τη διεξαγωγή των υποθέσεών τους. Ολόκληρη η κοινωνία καλείται να επωμιστεί το κόστος των ανεπαρκειών των βραδύνοων κερδοσκόπων, επιχειρηματικών πρωτοπόρων και επιχειρηματιών.

Είναι προφανές ότι οι άνθρωποι είναι σφαλεροί και ότι οι επιχειρηματίες ασφαλώς δεν είναι απαλλαγμένοι από αυτή την ανθρώπινη αδυναμία. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι στην αγορά λειτουργεί αδιάκοπα μια διαδικασία επιλογής. Επικρατεί συνεχής τάση απομάκρυνσης των λιγότερο αποτελεσματικών επιχειρηματιών, δηλαδή

εκείνων που αποτυγχάνουν στις προσπάθειές τους να προβλέψουν ορθά τις μελλοντικές απαιτήσεις των καταναλωτών.

Αν μια ομάδα επιχειρηματιών παράγει εμπορεύματα σε ποσότητα που υπερβαίνει τη ζήτηση των καταναλωτών και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί να πωλήσει αυτά τα αγαθά σε τιμές που καλύπτουν το κόστος της και υφίσταται ζημίες, άλλες ομάδες, οι οποίες παράγουν τα πράγματα που ζητεί εντονότερα το κοινό, αποκομίζουν ακόμη μεγαλύτερα κέρδη. Ορισμένοι επιχειρηματικοί κλάδοι βρίσκονται σε δυσχερή θέση, ενώ άλλοι ευημερούν. Δεν μπορεί να εμφανιστεί γενική ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας.

Οι υποστηρικτές, όμως, των θεωριών που εξετάζουμε συλλογίζονται διαφορετικά. Υποθέτουν ότι όχι μόνο ολόκληρη η επιχειρηματική τάξη, αλλά όλοι οι άνθρωποι πλήττονται από τύφλωση. Η επιχειρηματική τάξη δεν αποτελεί κλειστή κοινωνική τάξη στην οποία απαγορεύεται η πρόσβαση των τρίτων. Κάθε δραστήριος άνθρωπος είναι δυνητικά σε θέση να ανταγωνιστεί όσους ανήκουν ήδη στην τάξη των επιχειρηματιών. Η ιστορία του καπιταλισμού παρέχει αναρίθμητα παραδείγματα νεοεισερχομένων χωρίς περιουσία, οι οποίοι σημείωσαν λαμπρή επιτυχία αναλαμβάνοντας την παραγωγή εκείνων των αγαθών που, κατά τη δική τους κρίση, ήταν κατάλληλα να ικανοποιήσουν τις πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Επομένως, η υπόθεση ότι όλοι οι επιχειρηματίες υποπίπτουν τακτικά σε ορισμένα σφάλματα υπονοεί σιωπηρά ότι όλοι οι άνθρωποι της πράξης στερούνται νοημοσύνης. Υπονοεί ότι κανείς από όσους δραστηριοποιούνται στις επιχειρήσεις και κανείς από όσους εξετάζουν το ενδεχόμενο να εισέλθουν σε αυτές, αν τους προσφερθεί κάποια ευκαιρία εξαιτίας των ανεπαρκειών των ήδη δραστηριοποιούμενων, δεν είναι

αρκετά οξυδερκής ώστε να κατανοήσει την πραγματική κατάσταση της αγοράς.

Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί, οι οποίοι δεν δραστηριοποιούνται οι ίδιοι στη διεξαγωγή των επιχειρηματικών υποθέσεων και απλώς φιλοσοφούν για τις πράξεις των άλλων, θεωρούν ότι είναι αρκετά ευφυείς ώστε να ανακαλύπτουν τις πλάνες που παρασύρουν όσους ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα. Αυτοί οι παντογνώστες καθηγητές δεν εξαπατώνται ποτέ από τα σφάλματα που συσκοτίζουν την κρίση όλων των άλλων. Γνωρίζουν επακριβώς τι δεν λειτουργεί ορθά στην ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα. Επομένως, η αξίωσή τους να περιβληθούν με δικτατορικές εξουσίες για τον έλεγχο των επιχειρήσεων θεωρείται πλήρως δικαιολογημένη.

Το εντυπωσιακότερο στοιχείο αυτών των θεωριών είναι ότι υπονοούν επιπλέον πως οι επιχειρηματίες, λόγω της στενότητας της διάνοιάς τους, παραμένουν πεισματικά προσκολλημένοι στις εσφαλμένες διαδικασίες τους, παρά το γεγονός ότι οι λόγιοι έχουν προ πολλού αποκαλύψει τα σφάλματά τους. Μολονότι κάθε εγχειρίδιο τα ανασκευάζει, οι επιχειρηματίες δεν μπορούν να αποφύγουν την επανάληψή τους. Προφανώς, δεν υπάρχει κανένα μέσο αποτροπής της επανεμφάνισης της οικονομικής ύφεσης πέρα από την ανάθεση — σύμφωνα με τις ουτοπικές ιδέες του Πλάτωνα— της υπέρτατης εξουσίας στους φιλοσόφους.

Ας εξετάσουμε εν συντομία τις δύο δημοφιλέστερες εκδοχές αυτών των θεωριών της δυσαναλογίας.

Πρώτη είναι η θεωρία των διαρκών αγαθών. Τα αγαθά αυτά διατηρούν τη χρησιμότητά τους επί ορισμένο χρονικό διάστημα. Όσο διαρκεί η ωφέλιμη ζωή τους, ο αγοραστής που έχει αποκτήσει μια

μονάδα απέχει από την αντικατάστασή της με αγορά νέας. Έτσι, μόλις όλοι οι άνθρωποι πραγματοποιήσουν τις αγορές τους, η ζήτηση νέων προϊόντων περιορίζεται. Η επιχειρηματική δραστηριότητα επιδεινώνεται. Η ανάκαμψη καθίσταται δυνατή μόνο όταν, έπειτα από την παρέλευση ορισμένου χρόνου, οι παλαιές κατοικίες, τα αυτοκίνητα, τα ψυγεία και τα παρόμοια αγαθά φθαρούν και οι ιδιοκτήτες τους υποχρεωθούν να αγοράσουν νέα.

Κατά κανόνα, όμως, οι επιχειρηματίες είναι περισσότερο προνοητικοί απ' όσο υποθέτει αυτή η θεωρία. Επιδιώκουν να προσαρμόσουν την έκταση της παραγωγής τους στο αναμενόμενο μέγεθος της ζήτησης των καταναλωτών. Οι αρτοποιοί λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι κάθε νοικοκυρά χρειάζεται καθημερινά μια νέα φραντζόλα ψωμί, ενώ οι κατασκευαστές φερέτρων λαμβάνουν υπόψη ότι οι συνολικές ετήσιες πωλήσεις φερέτρων δεν μπορούν να υπερβούν τον αριθμό των ανθρώπων που πεθαίνουν κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Η βιομηχανία μηχανών συνυπολογίζει τη μέση «διάρκεια ζωής» των προϊόντων της, όπως ακριβώς πράττουν οι ράφτες, οι υποδηματοποιοί, οι κατασκευαστές αυτοκινήτων, ραδιοφώνων και ψυγείων, καθώς και οι κατασκευαστικές επιχειρήσεις.

Υπάρχουν ασφαλώς πάντοτε επιχειρηματικοί πρωτοπόροι οι οποίοι, υπό την επήρεια απατηλής αισιοδοξίας, τείνουν να επεκτείνουν υπερβολικά τις επιχειρήσεις τους. Κατά την επιδίωξη τέτοιων εγχειρημάτων αποσπούν συντελεστές παραγωγής από άλλες μονάδες του ίδιου κλάδου και από άλλους βιομηχανικούς κλάδους. Έτσι, η υπερβολική επέκτασή τους οδηγεί σε σχετικό περιορισμό της παραγωγής σε άλλα πεδία. Ένας κλάδος εξακολουθεί να επεκτείνεται, ενώ άλλοι συρρικνώνονται, μέχρις ότου η έλλειψη κερδοφορίας του πρώτου και η κερδοφορία των δεύτερων αναδιατάξουν τις συνθήκες.

Τόσο η προηγούμενη έξαρση όσο και η επακόλουθη κάμψη αφορούν μόνο ένα μέρος των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Η δεύτερη εκδοχή αυτών των θεωριών της δυσαναλογίας είναι γνωστή ως αρχή της επιτάχυνσης. Μια προσωρινή αύξηση της ζήτησης ενός ορισμένου εμπορεύματος οδηγεί σε αύξηση της παραγωγής του. Αν αργότερα η ζήτηση μειωθεί εκ νέου, οι επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν για αυτή την επέκταση της παραγωγής εμφανίζονται ως εσφαλμένες επενδύσεις. Αυτό καθίσταται ιδιαιτέρως επιβλαβές στο πεδίο των διαρκών παραγωγικών αγαθών.

Αν η ζήτηση για το καταναλωτικό αγαθό a αυξηθεί κατά 10%, οι επιχειρήσεις αυξάνουν κατά 10% τον εξοπλισμό p που απαιτείται για την παραγωγή του. Η επακόλουθη αύξηση της ζήτησης για το p είναι τόσο σημαντικότερη σε σχέση με την προηγούμενη ζήτηση για το p, όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια χρησιμότητας μιας μονάδας του p και, κατά συνέπεια, όσο μικρότερη ήταν η προηγούμενη ζήτηση για την αντικατάσταση των φθαρμένων μονάδων του.

Αν η διάρκεια ζωής μιας μονάδας του p είναι δέκα έτη, η ετήσια ζήτηση για το p προς αντικατάσταση ανερχόταν στο 10% του αποθέματος του p που χρησιμοποιούσε προηγουμένως ο κλάδος. Επομένως, η αύξηση κατά 10% της ζήτησης για το a διπλασιάζει τη ζήτηση για το p και οδηγεί σε επέκταση κατά 100% του εξοπλισμού που απαιτείται για την παραγωγή του p. Αν, κατόπιν, η ζήτηση για το παύσει να αυξάνεται, το 50% της παραγωγικής δυναμικότητας του παραμένει αχρησιμοποίητο. Αν η ετήσια αύξηση της ζήτησης για το μειωθεί από 10% σε 5%, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί το 25% της παραγωγικής δυναμικότητας του r.

Το θεμελιώδες σφάλμα αυτής της θεωρίας είναι ότι αντιμετωπίζει τις επιχειρηματικές δραστηριότητες ως τυφλή, αυτόματη αντίδραση στην εκάστοτε κατάσταση της ζήτησης. Κάθε φορά που αυξάνεται η ζήτηση και καθιστά έναν επιχειρηματικό κλάδο περισσότερο επικερδή, υποτίθεται ότι οι παραγωγικές εγκαταστάσεις επεκτείνονται αμέσως και αναλογικά. Η άποψη αυτή είναι αστήρικτη.

Οι επιχειρηματίες σφάλλουν συχνά και πληρώνουν ακριβά τα σφάλματά τους. Εκείνος, όμως, που θα ενεργούσε με τον τρόπο που περιγράφει η αρχή της επιτάχυνσης δεν θα ήταν επιχειρηματίας, αλλά άψυχο αυτόματο. Ο πραγματικός επιχειρηματίας είναι κερδοσκόπος,19 ένας άνθρωπος που επιδιώκει να αξιοποιήσει την κρίση του σχετικά με τη μελλοντική διάρθρωση της αγοράς σε επιχειρηματικές δραστηριότητες οι οποίες υπόσχονται κέρδη.

Αυτή η ιδιαίτερη, προγνωστική κατανόηση των συνθηκών του αβέβαιου μέλλοντος δεν υπόκειται σε κανόνες ούτε σε συστηματοποίηση. Δεν μπορεί ούτε να διδαχθεί ούτε να αποτελέσει αντικείμενο μάθησης. Αν συνέβαινε διαφορετικά, όλοι θα μπορούσαν να αναλάβουν επιχειρηματική δραστηριότητα με τις ίδιες προοπτικές επιτυχίας. Εκείνο που διακρίνει τον επιτυχημένο επιχειρηματία και επιχειρηματικό πρωτοπόρο από τους άλλους ανθρώπους είναι ακριβώς το γεγονός ότι δεν επιτρέπει να καθοδηγείται από όσα υπήρχαν και υπάρχουν, αλλά οργανώνει τις υποθέσεις του βάσει της κρίσης του για το μέλλον.

Βλέπει το παρελθόν και το παρόν όπως και οι άλλοι άνθρωποι· κρίνει, όμως, διαφορετικά το μέλλον. Κατά τις ενέργειές του καθοδηγείται από μια κρίση για το μέλλον η οποία αποκλίνει από τις κρίσεις του πλήθους. Η κινητήρια δύναμη των πράξεών του είναι ότι αποτιμά τους συντελεστές παραγωγής και τις μελλοντικές τιμές των

εμπορευμάτων που μπορούν να παραχθούν από αυτούς διαφορετικά από τους άλλους ανθρώπους.

Αν η παρούσα διάρθρωση των τιμών καθιστά εξαιρετικά επικερδή τη δραστηριότητα όσων πωλούν σήμερα τα συγκεκριμένα αγαθά, η παραγωγή τους θα επεκταθεί μόνο στον βαθμό που οι επιχειρηματίες πιστεύουν ότι η ευνοϊκή συγκυρία της αγοράς θα διαρκέσει αρκετά ώστε να καταστήσει επικερδείς τις νέες επενδύσεις. Αν οι επιχειρηματίες δεν το αναμένουν, ακόμη και τα πολύ υψηλά κέρδη των επιχειρήσεων που βρίσκονται ήδη σε λειτουργία δεν θα προκαλέσουν επέκταση.

Ακριβώς αυτή η απροθυμία των κεφαλαιούχων και των επιχειρηματιών να επενδύσουν σε κλάδους τους οποίους θεωρούν μη επικερδείς επικρίνεται σφοδρά από ανθρώπους που δεν κατανοούν τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Μηχανικοί με τεχνοκρατική νοοτροπία παραπονούνται ότι η κυριαρχία του κινήτρου του κέρδους εμποδίζει τον επαρκή εφοδιασμό των καταναλωτών με όλα τα αγαθά που θα μπορούσε να τους παράσχει η τεχνολογική γνώση. Οι δημαγωγοί καταφέρονται εναντίον της απληστίας των κεφαλαιούχων, οι οποίοι υποτίθεται ότι επιδιώκουν τη διατήρηση της σπανιότητας.

Μια ικανοποιητική εξήγηση των οικονομικών διακυμάνσεων δεν πρέπει να θεμελιώνεται στο γεγονός ότι μεμονωμένες επιχειρήσεις ή ομάδες επιχειρήσεων κρίνουν εσφαλμένα τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς και, ως εκ τούτου, πραγματοποιούν εσφαλμένες επενδύσεις. Αντικείμενο της θεωρίας του οικονομικού κύκλου είναι η γενική άνοδος των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, η ροπή προς επέκταση της παραγωγής σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους και η επακόλουθη γενική ύφεση. Τα φαινόμενα αυτά δεν μπορούν να προκληθούν από το γεγονός ότι η αύξηση των κερδών σε ορισμένους επιχειρηματικούς κλάδους οδηγεί στην επέκτασή τους και σε αντίστοιχη δυσανάλογη

επένδυση στις βιομηχανίες που κατασκευάζουν τον αναγκαίο για αυτή την επέκταση εξοπλισμό.

Είναι ευρέως γνωστό ότι, όσο προχωρεί η οικονομική έξαρση, τόσο δυσκολότερη καθίσταται η αγορά μηχανημάτων και άλλου εξοπλισμού. Οι μονάδες που παράγουν αυτά τα αγαθά είναι κατακλυσμένες από παραγγελίες. Οι πελάτες τους πρέπει να περιμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι να παραδοθούν οι μηχανές που παρήγγειλαν. Αυτό καταδεικνύει σαφώς ότι οι βιομηχανίες παραγωγικών αγαθών δεν επεκτείνουν τις δικές τους παραγωγικές εγκαταστάσεις τόσο γρήγορα όσο υποθέτει η αρχή της επιτάχυνσης.

Ακόμη και αν, χάριν του επιχειρήματος, δεχόμασταν ότι οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματίες συμπεριφέρονται κατά τον τρόπο που περιγράφουν οι θεωρίες της δυσαναλογίας, θα παρέμενε ανεξήγητο πώς θα μπορούσαν να συνεχίσουν χωρίς πιστωτική επέκταση. Η επιδίωξη τέτοιων πρόσθετων επενδύσεων αυξάνει τις τιμές των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και το επιτόκιο στην αγορά δανειακών κεφαλαίων. Αυτές οι συνέπειες θα περιόριζαν πολύ σύντομα τις επεκτατικές τάσεις, αν δεν υπήρχε πιστωτική επέκταση.

Οι υποστηρικτές των θεωριών της δυσαναλογίας επικαλούνται ορισμένα φαινόμενα στον γεωργικό τομέα ως επιβεβαίωση του ισχυρισμού τους περί εγγενούς έλλειψης προνοητικότητας της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας. Δεν είναι, όμως, θεμιτό να επιχειρείται η απόδειξη χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ελεύθερης ανταγωνιστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας, όπως αυτή λειτουργεί στην οικονομία της αγοράς, μέσω αναφοράς στις συνθήκες που επικρατούν στη σφαίρα της μεσαίας και μικρής γεωργικής παραγωγής.

Σε πολλές χώρες, η σφαίρα αυτή έχει απομακρυνθεί θεσμικά από την κυριαρχία της αγοράς και των καταναλωτών. Η κυβερνητική παρέμβαση επιδιώκει να προστατεύσει τον γεωργό από τις μεταβολές της αγοράς. Οι γεωργοί αυτοί δεν λειτουργούν σε ελεύθερη αγορά· απολαμβάνουν προνόμια και ευνοϊκή μεταχείριση μέσω διαφόρων μηχανισμών. Η σφαίρα των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων αποτελεί, ούτως ειπείν, προστατευμένη ζώνη, στην οποία διατηρούνται τεχνητά, εις βάρος των μη γεωργικών στρωμάτων του πληθυσμού, η τεχνολογική καθυστέρηση, η στενόμυαλη ακαμψία και η επιχειρηματική αναποτελεσματικότητα. Αν σφάλλουν κατά τη διεξαγωγή των υποθέσεών τους, η κυβέρνηση εξαναγκάζει τους καταναλωτές, τους φορολογουμένους και τους ενυπόθηκους δανειστές να επωμιστούν το κόστος.

Είναι αληθές ότι υπάρχει το φαινόμενο του κύκλου καλαμποκιού και χοίρων, καθώς και ανάλογα φαινόμενα στην παραγωγή άλλων γεωργικών προϊόντων. Η επανεμφάνιση, όμως, τέτοιων κύκλων οφείλεται στο γεγονός ότι οι κυρώσεις που επιβάλλει η αγορά στους αναποτελεσματικούς και αδέξιους επιχειρηματίες δεν πλήττουν μεγάλο μέρος των γεωργών. Οι γεωργοί αυτοί δεν λογοδοτούν για τις πράξεις τους, επειδή αποτελούν τα ευνοούμενα τέκνα των κυβερνήσεων και των πολιτικών. Αν δεν συνέβαινε αυτό, θα είχαν προ πολλού πτωχεύσει και οι πρώην γεωργικές εκμεταλλεύσεις τους θα βρίσκονταν υπό τη διαχείριση ικανότερων ανθρώπων.

15. Και στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία μπορεί να υπάρχει αχρησιμοποίητη δυναμικότητα μη μετατρέψιμου εξοπλισμού. Η μη χρησιμοποίησή του δεν διαταράσσει την ισορροπία περισσότερο απ' όσο η μη καλλιέργεια υποοριακού εδάφους.

16.Ο Hayek, στο *Prices and Production*, 2η έκδ., Λονδίνο, 1935, σσ. 96 επ., καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα μέσω μιας κάπως διαφορετικής αλληλουχίας συλλογισμών.

17.Για το θεμελιώδες σφάλμα της μαρξιστικής και όλων των άλλων θεωριών της υποκατανάλωσης, πρβλ. ανωτέρω, σ. 301.

18.Για αυτές τις νομισματικές και πιστωτικές χειραγωγήσεις, πρβλ. κατωτέρω, σσ. 780–803.

19.Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται τόσο για να δηλώσει την προνοητική σκέψη και τις συνακόλουθες πράξεις των επιχειρηματικών πρωτοπόρων και των επιχειρηματιών όσο και για τον αμιγώς ακαδημαϊκό συλλογισμό των θεωρητικών, ο οποίος δεν καταλήγει άμεσα σε καμία δράση.

Κεφάλαιο 21: ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΙΣΘΟΙ

1. Εσωστρεφής και εξωστρεφής εργασία

Ένας άνθρωπος μπορεί να υπερβεί την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας —δηλαδή να παραιτηθεί από την απόλαυση του ελεύθερου χρόνου— για διάφορους λόγους.

1. Μπορεί να εργάζεται για να καταστήσει τον νου και το σώμα του ισχυρά, εύρωστα και ευκίνητα. Η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας δεν αποτελεί τίμημα που καταβάλλεται για την επίτευξη αυτών των σκοπών· η υπέρβασή της είναι αναπόσπαστη από την επιδιωκόμενη ικανοποίηση. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι ο γνήσιος αθλητισμός, όταν ασκείται χωρίς την επιδίωξη ανταμοιβής ή κοινωνικής επιτυχίας, καθώς και η αναζήτηση της αλήθειας και της γνώσης για χάρη αυτών των ίδιων και όχι ως μέσο βελτίωσης της αποδοτικότητας και της δεξιότητας του ατόμου κατά την

εκτέλεση άλλων μορφών εργασίας που αποβλέπουν σε διαφορετικούς σκοπούς.1

2. Μπορεί να υποβάλλεται στην αρνητική χρησιμότητα της εργασίας για να υπηρετήσει τον Θεό. Θυσιάζει τον ελεύθερο χρόνο του για να ευαρεστήσει τον Θεό και για να ανταμειφθεί, αφενός, στη μετά θάνατον ζωή με αιώνια μακαριότητα και, αφετέρου, κατά την επίγεια πορεία του με την υπέρτατη αγαλλίαση που του προσφέρει η βεβαιότητα ότι εκπλήρωσε όλα τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Αν, ωστόσο, υπηρετεί τον Θεό για να επιτύχει εγκόσμιους σκοπούς —τον επιούσιο άρτο και την επιτυχία στις κοσμικές του υποθέσεις—, η συμπεριφορά του δεν διαφέρει ουσιωδώς από τις άλλες προσπάθειες επίτευξης εγκόσμιων ωφελημάτων μέσω της καταβολής εργασίας. Το αν η θεωρία που καθοδηγεί τη συμπεριφορά του είναι ορθή και το αν οι προσδοκίες του θα πραγματοποιηθούν δεν έχουν σημασία για την καταλλακτική ταξινόμηση του τρόπου δράσης του.2

3. Μπορεί να μοχθεί προκειμένου να αποφύγει ένα μεγαλύτερο κακό. Υποβάλλεται στην αρνητική χρησιμότητα της εργασίας για να λησμονήσει, να διαφύγει από καταθλιπτικές σκέψεις και να αποδιώξει ενοχλητικές ψυχικές διαθέσεις· η εργασία αποτελεί γι' αυτόν, ούτως ειπείν, μια τελειοποιημένη και εκλεπτυσμένη μορφή παιχνιδιού. Αυτό το εκλεπτυσμένο παιχνίδι δεν πρέπει να συγχέεται με τα απλά παιχνίδια των παιδιών, τα οποία παράγουν απλώς ευχαρίστηση. Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλες μορφές παιδικού

παιχνιδιού. Ακόμη και τα παιδιά διαθέτουν αρκετή λεπτότητα ώστε να επιδίδονται σε εκλεπτυσμένες μορφές παιχνιδιού.

4. Μπορεί να εργάζεται επειδή προτιμά το προϊόν που μπορεί να αποκτήσει μέσω της εργασίας από την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας και τις απολαύσεις του ελεύθερου χρόνου.

Η εργασία των κατηγοριών 1, 2 και 3 καταβάλλεται επειδή η ίδια η υπέρβαση της αρνητικής χρησιμότητας της εργασίας —και όχι το προϊόν της— παρέχει ικανοποίηση. Το άτομο μοχθεί και κοπιάζει όχι για να φθάσει σε κάποιον σκοπό στο τέλος της πορείας, αλλά για χάρη της ίδιας της πορείας. Ο ορειβάτης δεν επιθυμεί απλώς να φθάσει στην κορυφή· επιθυμεί να φθάσει σε αυτήν αναρριχώμενος. Περιφρονεί τον οδοντωτό σιδηρόδρομο που θα τον μετέφερε στην κορυφή ταχύτερα και χωρίς κόπο, ακόμη και αν το εισιτήριο κόστιζε λιγότερο από τις δαπάνες που συνεπάγεται η ανάβαση, όπως η αμοιβή του οδηγού.

Ο μόχθος της ανάβασης δεν τον ικανοποιεί άμεσα· εμπεριέχει αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Ακριβώς, όμως, η υπέρβαση αυτής της αρνητικής χρησιμότητας είναι εκείνη που τον ικανοποιεί. Μια λιγότερο κοπιαστική ανάβαση δεν θα του προκαλούσε μεγαλύτερη αλλά μικρότερη ικανοποίηση.

Μπορούμε να αποκαλέσουμε την εργασία των κατηγοριών 1, 2 και 3 εσωστρεφή εργασία και να τη διακρίνουμε από την εξωστρεφή εργασία της κατηγορίας 4. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η εσωστρεφής εργασία μπορεί να επιφέρει —ως παραπροϊόν, ούτως ειπείν— αποτελέσματα για την επίτευξη των οποίων άλλοι άνθρωποι θα υποβάλλονταν στην

αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Ο ευσεβής μπορεί να περιθάλπει ασθενείς προσδοκώντας ουράνια ανταμοιβή· ο αναζητητής της αλήθειας, αφοσιωμένος αποκλειστικά στην αναζήτηση της γνώσης, μπορεί να ανακαλύψει μια επινόηση με πρακτική χρησιμότητα. Στον βαθμό αυτό, η εσωστρεφής εργασία μπορεί να επηρεάσει την προσφορά στην αγορά. Κατά κανόνα, όμως, η καταλλακτική ασχολείται μόνο με την εξωστρεφή εργασία.

Τα ψυχολογικά προβλήματα που εγείρει η εσωστρεφής εργασία δεν έχουν σημασία για την καταλλακτική. Από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης, η εσωστρεφής εργασία πρέπει να ταξινομηθεί ως κατανάλωση. Η εκτέλεσή της απαιτεί κατά κανόνα όχι μόνο τις προσωπικές προσπάθειες των ενδιαφερόμενων ατόμων, αλλά και τη δαπάνη υλικών συντελεστών παραγωγής και προϊόντων της εξωστρεφούς εργασίας άλλων ανθρώπων —εργασίας που δεν παρέχει άμεση ικανοποίηση—, τα οποία πρέπει να αγοραστούν μέσω της καταβολής μισθών. Η άσκηση της θρησκείας απαιτεί χώρους λατρείας και τον εξοπλισμό τους· ο αθλητισμός απαιτεί διάφορα σύνεργα και μηχανήματα, γυμναστές και προπονητές. Όλα αυτά ανήκουν στη σφαίρα της κατανάλωσης.

1. Η γνωστική δραστηριότητα δεν αποβλέπει σε κάποιον σκοπό πέρα από την ίδια την πράξη της γνώσης. Εκείνο που ικανοποιεί τον στοχαστή είναι η σκέψη καθαυτή και όχι η απόκτηση τέλειας γνώσης, ενός σκοπού απρόσιτου στον άνθρωπο.

2. Δεν χρειάζεται σχεδόν να επισημανθεί ότι η σύγκριση της επιθυμίας για γνώση και της ευσεβούς ζωής με τον

αθλητισμό και το παιχνίδι δεν συνεπάγεται καμία υποτίμηση των πρώτων.

2. Η χαρά και η ανία της εργασίας

Μόνο η εξωστρεφής εργασία, η οποία δεν παρέχει άμεση ικανοποίηση, αποτελεί αντικείμενο καταλλακτικής εξέτασης. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του είδους εργασίας είναι ότι εκτελείται για χάρη ενός σκοπού που βρίσκεται πέρα από την ίδια την εκτέλεσή της και πέρα από την αρνητική χρησιμότητα που αυτή συνεπάγεται. Οι άνθρωποι εργάζονται επειδή επιθυμούν να αποκομίσουν το προϊόν της εργασίας. Η εργασία καθαυτή προκαλεί αρνητική χρησιμότητα.

Πέρα, όμως, από αυτή την αρνητική χρησιμότητα, η οποία είναι επαχθής και θα επέβαλλε στον άνθρωπο την ανάγκη να εξοικονομεί εργασία ακόμη και αν η ικανότητά του προς εργασία δεν ήταν περιορισμένη και μπορούσε να εργάζεται απεριόριστα, εμφανίζονται ορισμένες φορές ιδιαίτερα συναισθηματικά φαινόμενα: αισθήματα χαράς ή ανίας που συνοδεύουν την εκτέλεση ορισμένων ειδών εργασίας.

Τόσο η χαρά όσο και η ανία της εργασίας ανήκουν σε διαφορετική σφαίρα από την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Επομένως, η χαρά της εργασίας δεν μπορεί ούτε να μετριάσει ούτε να εξαλείψει την αρνητική χρησιμότητά της. Ούτε πρέπει να συγχέεται με την άμεση

ικανοποίηση που παρέχουν ορισμένα είδη εργασίας. Αποτελεί συνοδευτικό φαινόμενο που προέρχεται είτε από την έμμεση ικανοποίηση της εργασίας —το προϊόν ή την ανταμοιβή της— είτε από ορισμένες παρεπόμενες περιστάσεις.

Οι άνθρωποι δεν υποβάλλονται στην αρνητική χρησιμότητα της εργασίας για χάρη της χαράς που συνοδεύει την εργασία, αλλά για χάρη της έμμεσης ικανοποίησής της. Στην πραγματικότητα, η χαρά της εργασίας προϋποθέτει ως επί το πλείστον την αρνητική χρησιμότητα της συγκεκριμένης εργασίας.

Οι πηγές από τις οποίες αναβλύζει η χαρά της εργασίας είναι οι ακόλουθες:

1. Η προσδοκία της έμμεσης ικανοποίησης που θα παράσχει η εργασία, δηλαδή η προεξόφληση της απόλαυσης της επιτυχίας και της απόδοσής της. Ο εργαζόμενος αντιμετωπίζει την εργασία του ως μέσο επίτευξης ενός επιδιωκόμενου σκοπού, και η πρόοδος της εργασίας τού προκαλεί χαρά ως προσέγγιση προς τον σκοπό του. Η χαρά του αποτελεί πρόγευση της ικανοποίησης που θα του παράσχει η έμμεση ανταμοιβή.

   Στο πλαίσιο της κοινωνικής συνεργασίας, αυτή η χαρά εκδηλώνεται ως ικανοποίηση από την ικανότητα του ατόμου να διατηρεί τη θέση του στον κοινωνικό οργανισμό και να παρέχει υπηρεσίες τις οποίες εκτιμούν οι συνάνθρωποί του, είτε αγοράζοντας το προϊόν είτε αμείβοντας την εργασία που καταβλήθηκε. Ο εργαζόμενος χαίρεται επειδή αποκτά αυτοσεβασμό και τη συνείδηση ότι συντηρεί τον εαυτό του και την οικογένειά

του και ότι δεν εξαρτάται από την ευσπλαχνία των άλλων.

2. Κατά την εκτέλεση της εργασίας του, ο εργαζόμενος απολαμβάνει την αισθητική εκτίμηση της δεξιότητάς του και του προϊόντος της. Δεν πρόκειται απλώς για τη θεωρητική απόλαυση του ανθρώπου που παρατηρεί πράγματα τα οποία κατασκεύασαν άλλοι. Είναι η υπερηφάνεια του ανθρώπου που μπορεί να πει: «Γνωρίζω πώς κατασκευάζονται τέτοια πράγματα· αυτό είναι δικό μου έργο».

3. Όταν ολοκληρώσει ένα έργο, ο εργαζόμενος απολαμβάνει το αίσθημα ότι υπερνίκησε επιτυχώς όλον τον μόχθο και όλες τις δυσχέρειες που αυτό συνεπαγόταν. Είναι ευτυχής επειδή απαλλάχθηκε από κάτι δύσκολο, δυσάρεστο και οδυνηρό, επειδή ανακουφίστηκε για ορισμένο χρονικό διάστημα από την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Είναι το αίσθημα του «το κατόρθωσα».

4. Ορισμένα είδη εργασίας ικανοποιούν ιδιαίτερες επιθυμίες. Υπάρχουν, παραδείγματος χάριν, επαγγέλματα που ανταποκρίνονται σε ερωτικές επιθυμίες, είτε συνειδητές είτε υποσυνείδητες. Οι επιθυμίες αυτές μπορεί να είναι φυσιολογικές ή διεστραμμένες. Ακόμη και φετιχιστές, ομοφυλόφιλοι, σαδιστές και άλλοι άνθρωποι με παρεκκλίνουσες επιθυμίες μπορούν ορισμένες φορές να βρουν στην εργασία τους ευκαιρία ικανοποίησης των ιδιαίτερων ορέξεών τους. Υπάρχουν επαγγέλματα που είναι ιδιαίτερα ελκυστικά για τέτοιους ανθρώπους. Η

σκληρότητα και η αιμοδιψία αναπτύσσονται πλούσια κάτω από ποικίλα επαγγελματικά προσωπεία.

Τα διάφορα είδη εργασίας προσφέρουν διαφορετικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση της χαράς της εργασίας. Οι προϋποθέσεις αυτές μπορεί να είναι, σε γενικές γραμμές, περισσότερο ομοιογενείς στις κατηγορίες 1 και 3 απ' ό,τι στην κατηγορία 2. Είναι προφανές ότι απαντούν σπανιότερα στην κατηγορία 4.

Η χαρά της εργασίας μπορεί να απουσιάζει ολοκληρωτικά. Ψυχικοί παράγοντες μπορούν να την εξαλείψουν πλήρως. Από την άλλη πλευρά, είναι δυνατόν να επιδιωχθεί σκοπίμως η ενίσχυσή της.

Οι οξυδερκείς γνώστες της ανθρώπινης ψυχής επιδίωκαν πάντοτε να ενισχύσουν τη χαρά της εργασίας. Μεγάλο μέρος των επιτευγμάτων των οργανωτών και των ηγετών των μισθοφορικών στρατών ανήκε σε αυτό το πεδίο. Το έργο τους ήταν εύκολο στον βαθμό που το στρατιωτικό επάγγελμα προσφέρει τις ικανοποιήσεις της κατηγορίας 4. Ωστόσο, οι ικανοποιήσεις αυτές δεν εξαρτώνται από την αφοσίωση του οπλοφόρου. Τις απολαμβάνει επίσης ο στρατιώτης που εγκαταλείπει τον πολέμαρχό του και στρέφεται εναντίον του, υπηρετώντας νέους ηγέτες.

Επομένως, ιδιαίτερο έργο των εργοδοτών των μισθοφόρων ήταν η καλλιέργεια πνεύματος σώματος και αφοσίωσης, ικανών να καταστήσουν τους μισθοφόρους τους απρόσβλητους από πειρασμούς. Υπήρχαν, βεβαίως, και αρχηγοί που δεν ενδιαφέρονταν για τέτοια άυλα ζητήματα. Στους στρατούς και στους στόλους του δέκατου όγδοου αιώνα, τα μοναδικά μέσα εξασφάλισης της υπακοής και αποτροπής της λιποταξίας ήταν οι βάρβαρες τιμωρίες.

Η σύγχρονη εκβιομηχάνιση δεν επιδίωξε σκοπίμως να αυξήσει τη χαρά της εργασίας. Στηρίχθηκε στην υλική βελτίωση που προσέφερε στους εργαζομένους τόσο υπό την ιδιότητά τους ως μισθωτών όσο και υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών και αγοραστών των προϊόντων. Δεδομένου ότι οι αναζητούντες εργασία συνέρρεαν στα εργοστάσια και όλοι συναγωνίζονταν για την απόκτηση των βιομηχανικών προϊόντων, δεν φαινόταν να υπάρχει ανάγκη προσφυγής σε ειδικά μέσα.

Τα οφέλη που αποκόμιζαν οι μάζες από το καπιταλιστικό σύστημα ήταν τόσο πρόδηλα, ώστε κανένας επιχειρηματίας δεν θεωρούσε αναγκαίο να απευθύνει στους εργαζομένους φιλοκαπιταλιστική προπαγάνδα. Ο σύγχρονος καπιταλισμός αποτελεί κατ' ουσίαν μαζική παραγωγή για τις ανάγκες των μαζών. Οι αγοραστές των προϊόντων είναι, σε γενικές γραμμές, οι ίδιοι άνθρωποι που, ως μισθωτοί, συνεργάζονται στην κατασκευή τους. Η αύξηση των πωλήσεων παρείχε στον εργοδότη αξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μαζών. Δεν ενδιαφερόταν για τα συναισθήματα των εργαζομένων του υπό την ιδιότητά τους ως εργαζομένων. Ενδιαφερόταν αποκλειστικά να τους εξυπηρετήσει υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών. Ακόμη και σήμερα, απέναντι στην πλέον επίμονη και φανατική αντικαπιταλιστική προπαγάνδα, δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου αντίστοιχη αντιπροπαγάνδα.

Αυτή η αντικαπιταλιστική προπαγάνδα αποτελεί συστηματικό σχέδιο αντικατάστασης της χαράς της εργασίας από την ανία της εργασίας. Η χαρά της εργασίας των κατηγοριών 1 και 2 εξαρτάται σε κάποιον βαθμό από ιδεολογικούς παράγοντες. Ο εργαζόμενος χαίρεται για τη θέση του στην κοινωνία και για την ενεργό συνεργασία του στην παραγωγική της προσπάθεια. Αν αυτή η ιδεολογία απαξιωθεί και αντικατασταθεί από μια άλλη, η οποία παρουσιάζει τον μισθωτό ως δυστυχές θύμα αδίστακτων

εκμεταλλευτών, η χαρά της εργασίας μετατρέπεται σε αίσθημα αποστροφής και ανίας.

Καμία ιδεολογία, όσο εμφατικά και αν προβάλλεται και διδάσκεται, δεν μπορεί να επηρεάσει την αρνητική χρησιμότητα της εργασίας. Είναι αδύνατον να την εξαλείψει ή να τη μετριάσει μέσω πειθούς ή υπνωτικής υποβολής. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί να την αυξήσει μέσω λέξεων και θεωριών. Η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας αποτελεί ανεπιφύλακτα δεδομένο φαινόμενο. Η αυθόρμητη και ανέμελη εκτόνωση των δυνάμεων και των ζωτικών λειτουργιών του ατόμου, υπό συνθήκες ελευθερίας χωρίς συγκεκριμένο σκοπό, είναι για όλους προτιμότερη από την αυστηρή πειθαρχία της σκόπιμης προσπάθειας.

Η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας επιβαρύνει ακόμη και τον άνθρωπο που είναι αφοσιωμένος στην εργασία του με όλη την καρδιά και την ψυχή του, ακόμη και με αυταπάρνηση. Και αυτός επιδιώκει να περιορίσει την ποσότητα της εργασίας, αν μπορεί να το πράξει χωρίς να θίξει την αναμενόμενη έμμεση ικανοποίηση, και απολαμβάνει τη χαρά της εργασίας της κατηγορίας 3.

Ωστόσο, η χαρά της εργασίας των κατηγοριών 1 και 2 και ορισμένες φορές ακόμη και εκείνη της κατηγορίας 3 μπορούν να εξαλειφθούν από ιδεολογικές επιδράσεις και να αντικατασταθούν από την ανία της εργασίας. Ο εργαζόμενος αρχίζει να μισεί την εργασία του, αν πειστεί ότι εκείνο που τον αναγκάζει να υποβάλλεται στην αρνητική χρησιμότητα της εργασίας δεν είναι η δική του υψηλότερη αξιολόγηση της συμφωνημένης αμοιβής, αλλά απλώς ένα άδικο κοινωνικό σύστημα.

Παραπλανημένος από τα συνθήματα της σοσιαλιστικής προπαγάνδας, αδυνατεί να αντιληφθεί ότι η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας αποτελεί αδυσώπητο δεδομένο της ανθρώπινης κατάστασης,

κάτι έσχατα δεδομένο που δεν μπορεί να εξαλειφθεί με τεχνάσματα ή μεθόδους κοινωνικής οργάνωσης. Υποκύπτει στη μαρξιστική πλάνη ότι, σε μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία, η εργασία δεν θα προκαλεί πόνο αλλά ευχαρίστηση.3

Το γεγονός ότι η χαρά της εργασίας αντικαθίσταται από την ανία της εργασίας δεν επηρεάζει ούτε την αξιολόγηση της αρνητικής χρησιμότητας της εργασίας ούτε την αξιολόγηση του προϊόντος της εργασίας. Τόσο η ζήτηση όσο και η προσφορά εργασίας παραμένουν αμετάβλητες. Οι άνθρωποι δεν εργάζονται για χάρη της χαράς της εργασίας, αλλά για χάρη της έμμεσης ικανοποίησής της. Εκείνο που μεταβάλλεται είναι αποκλειστικά η συναισθηματική στάση του εργαζομένου.

Η εργασία του, η θέση του στο σύνθετο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, οι σχέσεις του με τα άλλα μέλη της κοινωνίας και με το κοινωνικό σύνολο εμφανίζονται πλέον υπό διαφορετικό πρίσμα. Οικτίρει τον εαυτό του ως ανυπεράσπιστο θύμα ενός παράλογου και άδικου συστήματος. Μετατρέπεται σε δύσθυμο γογγυστή, σε ανισόρροπη προσωπικότητα και σε εύκολη λεία κάθε είδους κομπογιαννιτών και εκκεντρικών.

Η χαρά κατά την εκτέλεση των καθηκόντων και την υπέρβαση της αρνητικής χρησιμότητας της εργασίας καθιστά τους ανθρώπους ευδιάθετους και ενισχύει την ενεργητικότητα και τις ζωτικές τους δυνάμεις. Η ανία κατά την εργασία τούς καθιστά σκυθρωπούς και νευρωτικούς. Μια κοινωνία στην οποία επικρατεί η ανία της εργασίας αποτελεί σύνολο μνησίκακων, φιλέριδων και οργισμένων δυσαρεστημένων ανθρώπων.

Ωστόσο, όσον αφορά τις βουλητικές δυνάμεις που οδηγούν στην υπέρβαση της αρνητικής χρησιμότητας της εργασίας, ο ρόλος της χαράς και της ανίας της εργασίας είναι απλώς παρεπόμενος και μη απαραίτητος. Δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα εξαναγκασμού ή παρακίνησης των ανθρώπων να εργάζονται αποκλειστικά για χάρη της χαράς της εργασίας. Η χαρά της εργασίας δεν υποκαθιστά την έμμεση ικανοποίηση που παρέχει η εργασία. Το μοναδικό μέσο παρακίνησης ενός ανθρώπου να εργαστεί περισσότερο και καλύτερα είναι η προσφορά υψηλότερης ανταμοιβής. Είναι μάταιο να προσπαθεί κανείς να τον δελεάσει με τη χαρά της εργασίας. Όταν οι δικτάτορες της Σοβιετικής Ρωσίας, της ναζιστικής Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας επιχείρησαν να αναθέσουν στη χαρά της εργασίας συγκεκριμένη λειτουργία στο παραγωγικό τους σύστημα, οι προσδοκίες τους διαψεύστηκαν.

Ούτε η χαρά ούτε η ανία της εργασίας μπορούν να επηρεάσουν την ποσότητα εργασίας που προσφέρεται στην αγορά. Στον βαθμό που τα συναισθήματα αυτά είναι παρόντα με την ίδια ένταση σε όλα τα είδη εργασίας, το ζήτημα είναι προφανές. Το ίδιο, όμως, ισχύει και ως προς τη χαρά και την ανία που εξαρτώνται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης εργασίας ή από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του εργαζομένου.

Ας εξετάσουμε, παραδείγματος χάριν, τη χαρά της κατηγορίας 4. Η επιθυμία ορισμένων ανθρώπων να αποκτήσουν θέσεις εργασίας που προσφέρουν ευκαιρίες απόλαυσης αυτών των ιδιαίτερων ικανοποιήσεων τείνει να μειώσει τα μισθολογικά ποσοστά στο συγκεκριμένο πεδίο. Ακριβώς, όμως, αυτή η επίδραση κάνει άλλους ανθρώπους, οι οποίοι ανταποκρίνονται λιγότερο σε αυτές τις αμφίβολες απολαύσεις, να προτιμούν άλλους τομείς της αγοράς εργασίας, στους οποίους μπορούν

να αποκτήσουν υψηλότερο εισόδημα. Αναπτύσσεται έτσι μια αντίθετη τάση, η οποία εξουδετερώνει την πρώτη.

Η χαρά και η ανία της εργασίας αποτελούν ψυχολογικά φαινόμενα που δεν επηρεάζουν ούτε την υποκειμενική αξιολόγηση του ατόμου για την αρνητική χρησιμότητα και την έμμεση ικανοποίηση της εργασίας ούτε την τιμή που καταβάλλεται για την εργασία στην αγορά.

3. Engels, *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft*, 7η έκδ., Στουτγάρδη, 1910, σ. 317. Βλ. ανωτέρω, σ. 137.

3. Μισθοί

Η εργασία είναι ένας σπάνιος συντελεστής παραγωγής. Ως τέτοιος, πωλείται και αγοράζεται στην αγορά. Η τιμή που καταβάλλεται για την εργασία περιλαμβάνεται στην τιμή που λαμβάνεται για το προϊόν ή τις υπηρεσίες, εφόσον εκείνος που εκτελεί την εργασία είναι και ο πωλητής του προϊόντος ή των υπηρεσιών. Αν η εργασία ως τέτοια πωλείται και αγοράζεται αυτοτελώς, είτε από έναν επιχειρηματία που ασχολείται με την παραγωγή προς πώληση είτε από έναν καταναλωτή που επιθυμεί να χρησιμοποιήσει για δική του κατανάλωση τις παρεχόμενες υπηρεσίες, η καταβαλλόμενη τιμή ονομάζεται μισθός.

Για τον δρώντα άνθρωπο, η δική του εργασία δεν αποτελεί απλώς συντελεστή παραγωγής, αλλά και πηγή απαρέσκειας· την αποτιμά όχι μόνο σε σχέση με την έμμεση ικανοποίηση που αναμένει, αλλά και σε σχέση με την απαρέσκεια που αυτή του προκαλεί. Ωστόσο, για εκείνον, όπως και για κάθε άλλον, η εργασία των άλλων ανθρώπων, όταν προσφέρεται προς πώληση στην αγορά, δεν είναι παρά ένας συντελεστής παραγωγής. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζει την εργασία των άλλων με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει όλους τους σπάνιους υλικούς συντελεστές παραγωγής. Την αποτιμά σύμφωνα με τις αρχές που εφαρμόζει κατά την αποτίμηση όλων των άλλων αγαθών. Το ύψος των μισθών καθορίζεται στην αγορά με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο

καθορίζονται οι τιμές όλων των εμπορευμάτων. Υπό αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι η εργασία είναι εμπόρευμα. Οι συναισθηματικοί συνειρμοί που οι άνθρωποι, υπό την επίδραση του μαρξισμού, συνδέουν με αυτόν τον όρο δεν έχουν σημασία. Αρκεί να παρατηρήσουμε παρεμπιπτόντως ότι οι εργοδότες αντιμετωπίζουν την εργασία όπως αντιμετωπίζουν τα εμπορεύματα, επειδή η συμπεριφορά των καταναλωτών τούς εξαναγκάζει να ενεργούν κατ' αυτόν τον τρόπο.

Δεν είναι θεμιτό να μιλάμε για εργασία και μισθούς γενικώς χωρίς να καταφεύγουμε σε ορισμένους περιοριστικούς προσδιορισμούς. Δεν υπάρχει ούτε ενιαίος τύπος εργασίας ούτε γενικό ύψος μισθών. Η εργασία διαφέρει σημαντικά ως προς την ποιότητά της και κάθε είδος εργασίας παρέχει ειδικές υπηρεσίες. Κάθε είδος αποτιμάται ως συμπληρωματικός συντελεστής για την παραγωγή συγκεκριμένων καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών. Μεταξύ της αποτίμησης της επίδοσης ενός χειρουργού και εκείνης ενός λιμενεργάτη δεν υπάρχει άμεση σχέση. Εντούτοις, εμμέσως, κάθε τομέας της αγοράς εργασίας συνδέεται με όλους τους άλλους τομείς. Μια αύξηση της ζήτησης για χειρουργικές υπηρεσίες, όσο μεγάλη και αν είναι, δεν θα οδηγήσει τους λιμενεργάτες να συρρεύσουν στην άσκηση της χειρουργικής. Ωστόσο, τα όρια μεταξύ των διαφόρων τομέων της αγοράς εργασίας δεν είναι σαφώς χαραγμένα. Επικρατεί μια συνεχής τάση μετακίνησης των εργαζομένων από τον κλάδο τους προς άλλα παρόμοια επαγγέλματα, στα οποία οι συνθήκες φαίνεται να προσφέρουν καλύτερες ευκαιρίες. Έτσι, τελικά, κάθε μεταβολή της ζήτησης ή της προσφοράς σε έναν τομέα επηρεάζει εμμέσως όλους τους άλλους. Όλες οι ομάδες ανταγωνίζονται εμμέσως μεταξύ τους. Αν περισσότεροι άνθρωποι εισέλθουν στο ιατρικό επάγγελμα, αποσύρονται άτομα από συναφή επαγγέλματα, τα οποία με τη σειρά τους αντικαθίστανται από εισροή ανθρώπων από άλλους κλάδους, και ούτω καθεξής. Υπό αυτή την

έννοια υπάρχει αλληλοσύνδεση μεταξύ όλων των επαγγελματικών ομάδων, όσο διαφορετικές και αν είναι οι απαιτήσεις της καθεμιάς. Εδώ βρισκόμαστε και πάλι αντιμέτωποι με το γεγονός ότι η ανομοιογένεια ως προς την ποιότητα της εργασίας που απαιτείται για την ικανοποίηση των αναγκών είναι μεγαλύτερη από τις διαφορές στις έμφυτες ικανότητες των ανθρώπων να εκτελούν εργασία.[4]

Αλληλοσύνδεση υπάρχει όχι μόνο μεταξύ των διαφορετικών ειδών εργασίας και των τιμών που καταβάλλονται γι' αυτά, αλλά εξίσου μεταξύ της εργασίας και των υλικών συντελεστών παραγωγής. Εντός ορισμένων ορίων, η εργασία μπορεί να υποκαταστήσει υλικούς συντελεστές παραγωγής και αντιστρόφως. Ο βαθμός στον οποίο πραγματοποιούνται τέτοιες υποκαταστάσεις εξαρτάται από το ύψος των μισθών και από τις τιμές των υλικών συντελεστών.

Ο καθορισμός του ύψους των μισθών —όπως και ο καθορισμός των τιμών των υλικών συντελεστών παραγωγής— μπορεί να επιτευχθεί μόνο στην αγορά. Δεν υπάρχουν εξωαγοραία ύψη μισθών, όπως ακριβώς δεν υπάρχουν εξωαγοραίες τιμές. Στον βαθμό που υπάρχουν μισθοί, η εργασία αντιμετωπίζεται όπως κάθε υλικός συντελεστής παραγωγής και πωλείται και αγοράζεται στην αγορά. Ο τομέας της αγοράς παραγωγικών αγαθών στον οποίο μισθώνεται εργασία αποκαλείται συνήθως αγορά εργασίας. Όπως συμβαίνει με όλους τους άλλους τομείς της αγοράς, η αγορά εργασίας κινητοποιείται από τους επιχειρηματίες που αποβλέπουν στην πραγματοποίηση κερδών. Κάθε επιχειρηματίας επιδιώκει να αγοράσει, στη χαμηλότερη δυνατή τιμή, όλα τα είδη ειδικής εργασίας που χρειάζεται για την υλοποίηση των σχεδίων του. Ωστόσο, οι μισθοί που προσφέρει πρέπει να είναι αρκετά υψηλοί ώστε να προσελκύσουν τους εργαζομένους μακριά από τους ανταγωνιστές του. Το ανώτατο όριο των προσφορών του καθορίζεται

από την πρόβλεψή του για την τιμή που μπορεί να επιτύχει για την πρόσθετη ποσότητα πωλήσιμων αγαθών την οποία αναμένει από την απασχόληση του συγκεκριμένου εργαζομένου. Το κατώτατο όριο καθορίζεται από τις προσφορές των ανταγωνιστών επιχειρηματιών, οι οποίοι καθοδηγούνται και οι ίδιοι από ανάλογους υπολογισμούς. Αυτό εννοούν οι οικονομολόγοι όταν υποστηρίζουν ότι το ύψος του μισθού για κάθε είδος εργασίας καθορίζεται από την οριακή παραγωγικότητά του. Ένας άλλος τρόπος έκφρασης της ίδιας αλήθειας είναι ότι οι μισθοί καθορίζονται, αφενός, από την προσφορά εργασίας και υλικών συντελεστών παραγωγής και, αφετέρου, από τις προβλεπόμενες μελλοντικές τιμές των καταναλωτικών αγαθών.

Αυτή η καταλλακτική εξήγηση του καθορισμού των μισθών αποτέλεσε στόχο σφοδρών, αλλά εντελώς εσφαλμένων επιθέσεων. Έχει υποστηριχθεί ότι υφίσταται μονοπώλιο της ζήτησης εργασίας. Οι περισσότεροι υποστηρικτές αυτής της θεωρίας θεωρούν ότι έχουν αποδείξει επαρκώς την άποψή τους παραπέμποντας σε ορισμένες παρεμπίπτουσες παρατηρήσεις του Άνταμ Σμιθ σχετικά με «ένα είδος σιωπηρού, αλλά διαρκούς και ομοιόμορφου συνασπισμού» μεταξύ των εργοδοτών για τη συγκράτηση των μισθών σε χαμηλά επίπεδα.[5] Άλλοι αναφέρονται με αόριστους όρους στην ύπαρξη επαγγελματικών ενώσεων διαφόρων ομάδων επιχειρηματιών. Η κενότητα όλης αυτής της επιχειρηματολογίας είναι προφανής. Εντούτοις, το γεγονός ότι αυτές οι συγκεχυμένες ιδέες αποτελούν το κύριο ιδεολογικό θεμέλιο του συνδικαλισμού και της εργατικής πολιτικής όλων των σύγχρονων κυβερνήσεων καθιστά αναγκαία την ανάλυσή τους με τη μέγιστη δυνατή προσοχή.

Οι επιχειρηματίες βρίσκονται απέναντι στους πωλητές εργασίας στην ίδια θέση στην οποία βρίσκονται απέναντι στους πωλητές των

υλικών συντελεστών παραγωγής. Είναι αναγκασμένοι να αποκτούν όλους τους συντελεστές παραγωγής στη χαμηλότερη δυνατή τιμή. Αν όμως, κατά την επιδίωξη αυτού του σκοπού, ορισμένοι επιχειρηματίες, συγκεκριμένες ομάδες επιχειρηματιών ή όλοι οι επιχειρηματίες προσφέρουν τιμές ή μισθούς υπερβολικά χαμηλούς, δηλαδή ασύμβατους με την κατάσταση της ανεμπόδιστης αγοράς, θα κατορθώσουν να αποκτήσουν όσα επιθυμούν μόνο αν η είσοδος στις τάξεις των επιχειρηματιών παρεμποδίζεται από θεσμικά εμπόδια. Αν δεν εμποδίζεται η εμφάνιση νέων επιχειρηματιών ή η επέκταση των δραστηριοτήτων όσων ήδη λειτουργούν, κάθε πτώση στις τιμές των συντελεστών παραγωγής που δεν συνάδει με τη διάρθρωση της αγοράς πρέπει να δημιουργεί νέες ευκαιρίες κέρδους. Θα υπάρξουν άνθρωποι πρόθυμοι να επωφεληθούν από τη διαφορά μεταξύ του επικρατούντος μισθού και της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας. Η ζήτησή τους για εργασία θα επαναφέρει τους μισθούς στο ύψος που υπαγορεύεται από την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας. Ο σιωπηρός συνασπισμός μεταξύ των εργοδοτών στον οποίο αναφέρθηκε ο Άνταμ Σμιθ, ακόμη και αν υπήρχε, δεν θα μπορούσε να μειώσει τους μισθούς κάτω από το ανταγωνιστικό ύψος της αγοράς, εκτός αν η πρόσβαση στην επιχειρηματική δραστηριότητα απαιτούσε όχι μόνο ευφυΐα και κεφάλαιο —το τελευταίο είναι πάντοτε διαθέσιμο στις επιχειρήσεις που υπόσχονται τις υψηλότερες αποδόσεις— αλλά, επιπλέον, κάποιον θεσμικό τίτλο, προνόμιο ή άδεια, που θα επιφυλασσόταν σε μια τάξη προνομιούχων.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο αναζητών εργασία πρέπει να πουλήσει την εργασία του σε οποιαδήποτε τιμή, όσο χαμηλή και αν είναι, επειδή εξαρτάται αποκλειστικά από την ικανότητά του να εργάζεται και δεν διαθέτει άλλη πηγή εισοδήματος. Δεν μπορεί να περιμένει και εξαναγκάζεται να αρκεστεί σε οποιαδήποτε αμοιβή έχουν την καλοσύνη

να του προσφέρουν οι εργοδότες. Αυτή η εγγενής αδυναμία διευκολύνει τη συντονισμένη δράση των εργοδοτών για τη μείωση των μισθών. Εκείνοι μπορούν, αν χρειαστεί, να περιμένουν περισσότερο, καθώς η ζήτησή τους για εργασία δεν είναι τόσο επείγουσα όσο η ανάγκη του εργαζομένου για τα προς το ζην.

Το επιχείρημα είναι ελαττωματικό. Θεωρεί δεδομένο ότι οι εργοδότες ιδιοποιούνται ως πρόσθετο μονοπωλιακό κέρδος τη διαφορά μεταξύ του μισθού που αντιστοιχεί στην οριακή παραγωγικότητα και του χαμηλότερου μονοπωλιακού μισθού και ότι δεν τη μεταβιβάζουν στους καταναλωτές υπό τη μορφή μειωμένων τιμών. Διότι, αν μείωναν τις τιμές ανάλογα με την πτώση του κόστους παραγωγής, οι ίδιοι, υπό την ιδιότητά τους ως επιχειρηματιών και πωλητών των προϊόντων, δεν θα αποκόμιζαν κανένα πλεονέκτημα από τη μείωση των μισθών. Ολόκληρο το όφελος θα περιερχόταν στους καταναλωτές και, συνεπώς, επίσης στους μισθωτούς υπό την ιδιότητά τους ως αγοραστών· οι ίδιοι οι επιχειρηματίες θα ωφελούνταν μόνο υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών. Για να διατηρηθεί το πρόσθετο κέρδος που θα προέκυπτε από την υποτιθέμενη «εκμετάλλευση» της ασθενούς διαπραγματευτικής θέσης των εργαζομένων, θα απαιτούνταν συντονισμένη δράση των εργοδοτών υπό την ιδιότητά τους ως πωλητών των προϊόντων. Θα απαιτούνταν ένα καθολικό μονοπώλιο όλων των ειδών παραγωγικής δραστηριότητας, το οποίο μπορεί να δημιουργηθεί μόνο μέσω θεσμικού περιορισμού της πρόσβασης στην επιχειρηματικότητα.

Το ουσιώδες σημείο είναι ότι ο υποτιθέμενος μονοπωλιακός συνασπισμός των εργοδοτών, για τον οποίο μιλούν ο Άνταμ Σμιθ και μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, θα αποτελούσε μονοπώλιο ζήτησης. Έχουμε όμως ήδη διαπιστώσει ότι τέτοια υποτιθέμενα μονοπώλια ζήτησης είναι στην πραγματικότητα μονοπώλια προσφοράς ιδιαίτερου

χαρακτήρα. Οι εργοδότες θα μπορούσαν, μέσω συντονισμένης δράσης, να μειώσουν τους μισθούς μόνο αν μονοπωλούσαν κάποιον συντελεστή απαραίτητο για κάθε είδος παραγωγής και περιόριζαν μονοπωλιακά τη χρησιμοποίησή του. Επειδή δεν υπάρχει κανένας μεμονωμένος υλικός συντελεστής απαραίτητος για κάθε είδος παραγωγής, θα έπρεπε να μονοπωλήσουν όλους τους υλικούς συντελεστές παραγωγής. Η προϋπόθεση αυτή θα υφίστατο μόνο σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, στην οποία δεν υπάρχουν ούτε αγορά ούτε τιμές και μισθοί.

Ούτε θα ήταν δυνατόν οι ιδιοκτήτες των υλικών συντελεστών παραγωγής, οι κεφαλαιούχοι και οι γαιοκτήμονες, να συνασπιστούν σε ένα καθολικό καρτέλ εναντίον των συμφερόντων των εργαζομένων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο παρελθόν και στο προβλέψιμο μέλλον είναι ότι η σπανιότητα της εργασίας υπερβαίνει τη σπανιότητα των περισσότερων πρωτογενών, δεδομένων από τη φύση υλικών συντελεστών παραγωγής. Η συγκριτικά μεγαλύτερη σπανιότητα της εργασίας καθορίζει την έκταση στην οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι συγκριτικά άφθονοι πρωτογενείς φυσικοί συντελεστές. Υπάρχει αχρησιμοποίητο έδαφος, υπάρχουν ανεκμετάλλευτα κοιτάσματα ορυκτών και ούτω καθεξής, επειδή δεν υπάρχει αρκετή διαθέσιμη εργασία για την αξιοποίησή τους. Αν οι ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργείται σήμερα σχημάτιζαν καρτέλ με σκοπό την αποκόμιση μονοπωλιακών κερδών, τα σχέδιά τους θα ματαιώνονταν από τον ανταγωνισμό των ιδιοκτητών υποοριακών γαιών. Οι ιδιοκτήτες των παραχθέντων συντελεστών παραγωγής, από την πλευρά τους, δεν θα μπορούσαν να συνασπιστούν σε ένα ολοκληρωμένο καρτέλ χωρίς τη συνεργασία των ιδιοκτητών των πρωτογενών συντελεστών.

Διάφορες άλλες αντιρρήσεις έχουν προβληθεί εναντίον της θεωρίας της μονοπωλιακής εκμετάλλευσης της εργασίας από έναν σιωπηρό ή ρητό συνασπισμό εργοδοτών. Έχει αποδειχθεί ότι σε κανέναν χρόνο και σε κανέναν τόπο δεν μπορεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη τέτοιων καρτέλ στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς. Έχει αποδειχθεί ότι δεν είναι αληθές πως οι αναζητούντες εργασία δεν μπορούν να περιμένουν και, επομένως, είναι αναγκασμένοι να αποδέχονται οποιοδήποτε ύψος μισθού, όσο χαμηλό και αν είναι, τους προσφέρουν οι εργοδότες. Δεν είναι αληθές ότι κάθε άνεργος εργαζόμενος βρίσκεται αντιμέτωπος με τη λιμοκτονία· και οι εργαζόμενοι διαθέτουν αποθέματα και μπορούν να περιμένουν· απόδειξη είναι ότι πράγματι περιμένουν. Από την άλλη πλευρά, η αναμονή μπορεί να αποβεί οικονομικά καταστροφική και για τους επιχειρηματίες και τους κεφαλαιούχους. Αν δεν μπορούν να απασχολήσουν το κεφάλαιό τους, υφίστανται ζημίες. Επομένως, όλες οι πραγματείες περί υποτιθέμενου «πλεονεκτήματος των εργοδοτών» και «μειονεκτήματος των εργαζομένων» στις διαπραγματεύσεις στερούνται ουσίας.[6]

Αυτές, ωστόσο, είναι δευτερεύουσες και συμπτωματικές παρατηρήσεις. Το κεντρικό γεγονός είναι ότι μονοπώλιο της ζήτησης εργασίας δεν μπορεί να υπάρξει και δεν υπάρχει σε μια ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς. Θα μπορούσε να προκύψει μόνο ως συνέπεια θεσμικών περιορισμών στην πρόσβαση στην επιχειρηματικότητα.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ακόμη ένα σημείο. Η θεωρία της μονοπωλιακής χειραγώγησης των μισθών από τους εργοδότες μιλά για την εργασία σαν να επρόκειτο για ομοιογενή οντότητα. Χρησιμοποιεί έννοιες όπως ζήτηση για «εργασία γενικώς» και προσφορά «εργασίας γενικώς». Όμως, όπως έχει ήδη επισημανθεί, τέτοιες έννοιες δεν έχουν κανένα αντίστοιχο στην πραγματικότητα. Αυτό που πωλείται και

αγοράζεται στην αγορά εργασίας δεν είναι «εργασία γενικώς», αλλά συγκεκριμένη, ειδική εργασία, κατάλληλη για την παροχή συγκεκριμένων υπηρεσιών. Κάθε επιχειρηματίας αναζητεί εργαζομένους κατάλληλους να εκτελέσουν τα ειδικά καθήκοντα που απαιτούνται για την πραγματοποίηση των σχεδίων του. Πρέπει να αποσπάσει αυτούς τους ειδικευμένους εργαζομένους από τις απασχολήσεις στις οποίες εργάζονται εκείνη τη στιγμή. Το μόνο μέσο που διαθέτει για να το επιτύχει είναι να τους προσφέρει υψηλότερη αμοιβή.

Κάθε καινοτομία που σχεδιάζει ένας επιχειρηματίας —η παραγωγή ενός νέου προϊόντος, η εφαρμογή μιας νέας παραγωγικής μεθόδου, η επιλογή νέας τοποθεσίας για έναν συγκεκριμένο κλάδο ή απλώς η επέκταση της ήδη υφιστάμενης παραγωγής, είτε στη δική του επιχείρηση είτε σε άλλες επιχειρήσεις— απαιτεί την απασχόληση εργαζομένων που μέχρι τότε απασχολούνταν αλλού. Οι επιχειρηματίες δεν αντιμετωπίζουν απλώς έλλειψη «εργασίας γενικώς», αλλά έλλειψη εκείνων των συγκεκριμένων ειδών εργασίας που χρειάζονται για τις εγκαταστάσεις τους. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματιών κατά την υποβολή προσφορών για τους καταλληλότερους εργαζομένους δεν είναι λιγότερο έντονος από τον ανταγωνισμό τους για τις αναγκαίες πρώτες ύλες, τα εργαλεία και τις μηχανές, καθώς και για κεφάλαιο στην αγορά κεφαλαίου και πιστώσεων. Η επέκταση των δραστηριοτήτων τόσο των επιμέρους επιχειρήσεων όσο και ολόκληρης της κοινωνίας δεν περιορίζεται μόνο από την ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών και την προσφορά «εργασίας γενικώς». Σε κάθε κλάδο παραγωγής περιορίζεται επίσης από τη διαθέσιμη προσφορά ειδικευμένων εργαζομένων. Αυτό αποτελεί, βεβαίως, μόνο προσωρινό εμπόδιο, το οποίο εξαφανίζεται μακροπρόθεσμα, όταν περισσότεροι εργαζόμενοι, προσελκυόμενοι από τις υψηλότερες αμοιβές των ειδικευμένων εργαζομένων στους συγκριτικά υποστελεχωμένους

κλάδους, εκπαιδευτούν για τα συγκεκριμένα ειδικά καθήκοντα. Σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία, όμως, μια τέτοια έλλειψη ειδικευμένων εργαζομένων ανακύπτει εκ νέου καθημερινά και καθορίζει τη συμπεριφορά των εργοδοτών που αναζητούν εργατικό δυναμικό.

Κάθε εργοδότης πρέπει να επιδιώκει την αγορά των αναγκαίων συντελεστών παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας, στη χαμηλότερη δυνατή τιμή. Ένας εργοδότης που θα κατέβαλλε περισσότερα από όσα αντιστοιχούν στην αγοραία τιμή των υπηρεσιών που του παρέχουν οι εργαζόμενοί του θα εκτοπιζόταν σύντομα από την επιχειρηματική του θέση. Από την άλλη πλευρά, ένας εργοδότης που θα επιχειρούσε να μειώσει τους μισθούς κάτω από το ύψος που συνάδει με την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας δεν θα κατόρθωνε να προσλάβει τον τύπο εργαζομένων που απαιτείται για την αποδοτικότερη αξιοποίηση του εξοπλισμού του. Επικρατεί μια τάση οι μισθοί να φθάνουν στο σημείο στο οποίο ισούνται με την τιμή του οριακού προϊόντος του συγκεκριμένου είδους εργασίας. Αν οι μισθοί πέσουν κάτω από αυτό το σημείο, το όφελος από την απασχόληση κάθε πρόσθετου εργαζομένου θα αυξήσει τη ζήτηση εργασίας και, ως εκ τούτου, θα προκαλέσει εκ νέου άνοδο των μισθών. Αν οι μισθοί ανέλθουν πάνω από αυτό το σημείο, η ζημία που συνεπάγεται η απασχόληση κάθε εργαζομένου θα αναγκάσει τους εργοδότες να απολύσουν εργαζομένους. Ο ανταγωνισμός των ανέργων για θέσεις εργασίας θα δημιουργήσει τάση πτώσης των μισθών.

[4] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 133–135.

[5] Πρβλ. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (Βασιλεία, 1791), τόμ. Ι, βιβλ. Ι, κεφ. viii, σ. 100. Ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ φαίνεται ότι εγκατέλειψε ασυνείδητα αυτή την ιδέα. Πρβλ. W. H. Hutt, *The Theory of*

Collective Bargaining *Η θεωρία των συλλογικών διαπραγματεύσεων* (Λονδίνο, 1930), σσ. 24–25.

[6] Όλα αυτά, καθώς και πολλά άλλα ζητήματα, αναλύονται προσεκτικά από τον Hutt, ό.π., σσ. 35–72.

4. Καταλλακτική ανεργία

Αν κάποιος που αναζητεί εργασία δεν μπορεί να αποκτήσει τη θέση που προτιμά, πρέπει να αναζητήσει διαφορετικό είδος απασχόλησης. Αν δεν μπορεί να βρει εργοδότη πρόθυμο να του καταβάλει όσα θα ήθελε να κερδίζει, πρέπει να μετριάσει τις αξιώσεις του. Αν αρνηθεί, δεν θα βρει καμία εργασία. Παραμένει άνεργος.

Αυτό που προκαλεί την ανεργία είναι το γεγονός ότι —σε αντίθεση με την προαναφερθείσα θεωρία περί αδυναμίας του εργαζομένου να περιμένει— όσοι επιθυμούν να κερδίζουν μισθό μπορούν και πράγματι επιλέγουν να περιμένουν. Ένας αναζητών εργασία που δεν θέλει να περιμένει θα βρίσκει πάντοτε εργασία στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς, στην οποία υπάρχει πάντοτε αχρησιμοποίητη δυναμικότητα φυσικών πόρων και, πολύ συχνά, επίσης αχρησιμοποίητη δυναμικότητα παραχθέντων συντελεστών παραγωγής. Το μόνο που χρειάζεται είναι είτε να μειώσει το ύψος της αμοιβής που ζητεί είτε να αλλάξει επάγγελμα ή τόπο εργασίας.

Υπήρχαν και εξακολουθούν να υπάρχουν άνθρωποι που εργάζονται μόνο για κάποιο χρονικό διάστημα και έπειτα ζουν για μια άλλη περίοδο

από τις αποταμιεύσεις που συσσώρευσαν εργαζόμενοι. Σε χώρες όπου το πολιτισμικό επίπεδο των μαζών είναι χαμηλό, είναι συχνά δύσκολο να προσληφθούν εργαζόμενοι πρόθυμοι να παραμείνουν στην εργασία τους. Ο μέσος άνθρωπος εκεί είναι τόσο απαθής και αδρανής, ώστε δεν γνωρίζει άλλη χρήση για τις απολαβές του πέρα από την αγορά ελεύθερου χρόνου. Εργάζεται μόνο και μόνο για να μπορεί να παραμένει άνεργος επί ένα χρονικό διάστημα.

Η κατάσταση είναι διαφορετική στις πολιτισμένες χώρες. Εδώ ο εργαζόμενος θεωρεί την ανεργία κακό. Θα ήθελε να την αποφύγει, υπό την προϋπόθεση ότι η απαιτούμενη θυσία δεν είναι υπερβολικά επαχθής. Επιλέγει μεταξύ απασχόλησης και ανεργίας με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ενεργεί σε όλες τις άλλες πράξεις και επιλογές του: σταθμίζει τα υπέρ και τα κατά. Αν επιλέξει την ανεργία, αυτή η ανεργία αποτελεί φαινόμενο της αγοράς, η φύση του οποίου δεν διαφέρει από εκείνη των άλλων αγοραίων φαινομένων που εμφανίζονται σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία της αγοράς. Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτό το είδος ανεργίας αγοραία παραγόμενη ή καταλλακτική ανεργία.

Οι διάφορες εκτιμήσεις που μπορούν να παρακινήσουν έναν άνθρωπο να επιλέξει την ανεργία ταξινομούνται ως εξής:

1. Το άτομο πιστεύει ότι σε μεταγενέστερο χρόνο θα βρει, στον τόπο κατοικίας του, μια προσοδοφόρα εργασία σε επάγγελμα που του αρέσει περισσότερο και για το οποίο έχει εκπαιδευτεί. Επιδιώκει να αποφύγει τις δαπάνες και τα άλλα μειονεκτήματα που συνεπάγεται η μετάβαση από ένα επάγγελμα σε άλλο και από έναν γεωγραφικό τόπο σε άλλον. Ενδέχεται να υπάρχουν ιδιαίτερες συνθήκες που αυξάνουν αυτά τα κόστη. Ένας εργαζόμενος που διαθέτει δική του κατοικία είναι στενότερα συνδεδεμένος με τον

τόπο διαμονής του από όσους ζουν σε μισθωμένες κατοικίες. Μια έγγαμη γυναίκα έχει μικρότερη κινητικότητα από μια άγαμη. Υπάρχουν, επίσης, επαγγέλματα που περιορίζουν την ικανότητα του εργαζομένου να επιστρέφει αργότερα στην προηγούμενη εργασία του. Ένας ωρολογοποιός που εργάζεται για κάποιο διάστημα ως ξυλοκόπος ενδέχεται να χάσει την επιδεξιότητα που απαιτεί η προηγούμενη εργασία του. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το άτομο επιλέγει την προσωρινή ανεργία επειδή πιστεύει ότι αυτή η επιλογή θα αποδειχθεί μακροπρόθεσμα περισσότερο επωφελής.

2. Υπάρχουν επαγγέλματα των οποίων η ζήτηση υπόκειται σε σημαντικές εποχικές διακυμάνσεις. Σε ορισμένους μήνες του έτους η ζήτηση είναι πολύ έντονη, ενώ σε άλλους περιορίζεται ή εξαφανίζεται εντελώς. Η διάρθρωση των μισθών προεξοφλεί αυτές τις εποχικές διακυμάνσεις. Οι κλάδοι που υπόκεινται σε αυτές μπορούν να ανταγωνιστούν στην αγορά εργασίας μόνο αν οι μισθοί που καταβάλλουν κατά την ευνοϊκή περίοδο είναι αρκετά υψηλοί ώστε να αποζημιώνουν τους μισθωτούς για τα μειονεκτήματα που απορρέουν από την εποχική αστάθεια της ζήτησης. Πολλοί εργαζόμενοι, έχοντας αποταμιεύσει μέρος των υψηλών απολαβών τους κατά την ευνοϊκή περίοδο, παραμένουν κατόπιν άνεργοι κατά τη δυσμενή περίοδο.

3. Το άτομο επιλέγει την προσωρινή ανεργία για λόγους που στην καθημερινή γλώσσα αποκαλούνται μη οικονομικοί ή ακόμη και ανορθολογικοί. Δεν αποδέχεται θέσεις

> εργασίας ασύμβατες με τις θρησκευτικές, ηθικές και πολιτικές πεποιθήσεις του. Αποφεύγει επαγγέλματα των οποίων η άσκηση θα έβλαπτε το κοινωνικό του κύρος. Αφήνεται να καθοδηγηθεί από παραδοσιακά πρότυπα σχετικά με το τι αρμόζει σε έναν αξιοπρεπή άνθρωπο και τι είναι ανάξιό του. Δεν θέλει να απωλέσει το γόητρο ή την κοινωνική του θέση.

Η ανεργία στην ανεμπόδιστη αγορά είναι πάντοτε εκούσια. Στα μάτια του ανέργου, η ανεργία αποτελεί το μικρότερο από δύο κακά μεταξύ των οποίων πρέπει να επιλέξει. Η διάρθρωση της αγοράς μπορεί ορισμένες φορές να προκαλέσει πτώση των μισθών. Ωστόσο, στην ανεμπόδιστη αγορά υπάρχει πάντοτε, για κάθε είδος εργασίας, ένα ύψος μισθού στο οποίο μπορούν να βρουν εργασία όλοι όσοι επιθυμούν να εργαστούν. Ο τελικός μισθός είναι εκείνος στον οποίο όλοι όσοι αναζητούν εργασία βρίσκουν θέσεις και όλοι οι εργοδότες προσλαμβάνουν όσους εργαζομένους επιθυμούν. Το ύψος του καθορίζεται από την οριακή παραγωγικότητα κάθε είδους εργασίας.

Οι διακυμάνσεις των μισθών είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου εκδηλώνεται στην αγορά εργασίας η κυριαρχία των καταναλωτών. Αποτελούν το μέσο κατανομής της εργασίας στους διάφορους κλάδους της παραγωγής. Τιμωρούν την ανυπακοή μειώνοντας τους μισθούς στους συγκριτικά υπερστελεχωμένους κλάδους και ανταμείβουν την υπακοή αυξάνοντας τους μισθούς στους συγκριτικά υποστελεχωμένους κλάδους. Έτσι υποβάλλουν το άτομο σε αυστηρή κοινωνική πίεση. Είναι προφανές ότι περιορίζουν εμμέσως την ελευθερία του ατόμου να επιλέγει το επάγγελμά του. Η πίεση αυτή, όμως, δεν είναι άκαμπτη. Αφήνει στο άτομο ένα περιθώριο, εντός των ορίων του οποίου μπορεί να επιλέξει

μεταξύ εκείνου που του ταιριάζει περισσότερο και εκείνου που του ταιριάζει λιγότερο. Εντός αυτού του πεδίου είναι ελεύθερο να ενεργεί με δική του βούληση.

Αυτός ο βαθμός ελευθερίας είναι ο μέγιστος που μπορεί να απολαμβάνει ένα άτομο στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και αυτός ο βαθμός πίεσης είναι ο ελάχιστος που είναι απαραίτητος για τη διατήρηση του συστήματος κοινωνικής συνεργασίας. Υπάρχει μόνο μία εναλλακτική λύση απέναντι στην καταλλακτική πίεση που ασκεί το μισθολογικό σύστημα: η ανάθεση επαγγελμάτων και θέσεων εργασίας σε κάθε άτομο μέσω επιτακτικών διαταγμάτων μιας αρχής, ενός κεντρικού συμβουλίου που σχεδιάζει όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες. Αυτό ισοδυναμεί με κατάργηση κάθε ελευθερίας.

Είναι αληθές ότι, στο πλαίσιο του μισθολογικού συστήματος, το άτομο δεν είναι ελεύθερο να επιλέξει τη μόνιμη ανεργία. Κανένα άλλο νοητό κοινωνικό σύστημα, όμως, δεν θα μπορούσε να του παραχωρήσει δικαίωμα απεριόριστης σχόλης. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποφύγει την υποταγή στην απαρέσκεια της εργασίας δεν αποτελεί προϊόν κανενός κοινωνικού θεσμού. Είναι αναπόφευκτη φυσική συνθήκη της ανθρώπινης ζωής και δράσης.

Δεν είναι σκόπιμο να αποκαλείται η καταλλακτική ανεργία, με μια μεταφορά δανεισμένη από τη μηχανική, «ανεργία τριβής». Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν υπάρχει ανεργία, επειδή έχουμε θεμελιώσει αυτή την κατασκευή σε μια τέτοια παραδοχή. Η ανεργία είναι φαινόμενο μιας μεταβαλλόμενης οικονομίας. Το γεγονός ότι ένας εργαζόμενος, ο οποίος απολύθηκε εξαιτίας μεταβολών στη διάταξη των παραγωγικών διαδικασιών, δεν αξιοποιεί αμέσως κάθε ευκαιρία να βρει άλλη εργασία αλλά περιμένει μια

ευνοϊκότερη ευκαιρία, δεν αποτελεί συνέπεια της βραδύτητας προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες· αποτελεί έναν από τους παράγοντες που επιβραδύνουν τον ρυθμό αυτής της προσαρμογής. Δεν είναι μια αυτόματη αντίδραση στις μεταβολές που έχουν επέλθει, ανεξάρτητη από τη βούληση και τις επιλογές των συγκεκριμένων ατόμων που αναζητούν εργασία, αλλά αποτέλεσμα των σκόπιμων ενεργειών τους. Έχει κερδοσκοπικό και όχι τριβικό χαρακτήρα.

Η καταλλακτική ανεργία δεν πρέπει να συγχέεται με τη θεσμική ανεργία. Η θεσμική ανεργία δεν είναι αποτέλεσμα των αποφάσεων των επιμέρους ατόμων που αναζητούν εργασία. Είναι το αποτέλεσμα παρεμβάσεων στα φαινόμενα της αγοράς, οι οποίες αποσκοπούν στην επιβολή, μέσω εξαναγκασμού και καταναγκασμού, μισθών υψηλότερων από εκείνους που θα καθόριζε η ανεμπόδιστη αγορά. Η εξέταση της θεσμικής ανεργίας ανήκει στην ανάλυση των προβλημάτων του παρεμβατισμού.

5. Ακαθάριστοι και καθαροί μισθοί

Αυτό που αγοράζει ο εργοδότης στην αγορά εργασίας και αυτό που λαμβάνει ως αντάλλαγμα για τους καταβαλλόμενους μισθούς είναι πάντοτε μια συγκεκριμένη επίδοση, την οποία αποτιμά σύμφωνα με την αγοραία τιμή της. Τα έθιμα και οι συνήθειες που επικρατούν στους διάφορους τομείς της αγοράς εργασίας δεν επηρεάζουν τις τιμές που καταβάλλονται για συγκεκριμένες ποσότητες ειδικών επιδόσεων. Οι ακαθάριστοι μισθοί τείνουν πάντοτε προς το σημείο στο οποίο ισούνται με την τιμή στην οποία μπορεί να πωληθεί στην αγορά η πρόσθετη παραγωγή που προκύπτει από την απασχόληση του οριακού εργαζομένου, αφού ληφθούν δεόντως υπόψη η τιμή των απαιτούμενων υλικών και ο πρωταρχικός τόκος επί του αναγκαίου κεφαλαίου.

Κατά τη στάθμιση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της πρόσληψης εργαζομένων, ο εργοδότης δεν αναρωτιέται τι λαμβάνει ο εργαζόμενος ως καθαρές αποδοχές. Το μόνο συναφές ερώτημα γι' αυτόν είναι: Ποια είναι η συνολική τιμή που πρέπει να καταβάλω για να εξασφαλίσω τις υπηρεσίες αυτού του εργαζομένου; Όταν η καταλλακτική μιλά για τον καθορισμό των μισθών, αναφέρεται πάντοτε

στη συνολική τιμή που πρέπει να δαπανήσει ο εργοδότης για μια συγκεκριμένη ποσότητα εργασίας συγκεκριμένου είδους, δηλαδή στους ακαθάριστους μισθούς. Αν οι νόμοι ή οι επιχειρηματικές συνήθειες εξαναγκάζουν τον εργοδότη να πραγματοποιεί και άλλες δαπάνες πέρα από τον μισθό που καταβάλλει στον εργαζόμενο, οι καθαρές αποδοχές μειώνονται αναλόγως. Τέτοιες παρεπόμενες δαπάνες δεν επηρεάζουν τον ακαθάριστο μισθό. Η επιβάρυνσή τους βαρύνει τον μισθωτό. Το συνολικό ύψος τους μειώνει τις καθαρές αποδοχές, δηλαδή τον καθαρό μισθό.

Είναι αναγκαίο να κατανοηθούν οι ακόλουθες συνέπειες αυτής της κατάστασης:

1. Δεν έχει σημασία αν οι μισθοί καταβάλλονται με βάση τον χρόνο εργασίας ή με το κομμάτι. Ακόμη και όταν οι μισθοί βασίζονται στον χρόνο εργασίας, ο εργοδότης λαμβάνει υπόψη μόνο ένα πράγμα: τη μέση επίδοση που προσδοκά να λάβει από κάθε απασχολούμενο εργαζόμενο. Ο υπολογισμός του προεξοφλεί όλες τις ευκαιρίες που προσφέρει η εργασία με βάση τον χρόνο σε φυγόπονους και απατεώνες. Απολύει τους εργαζομένους που δεν επιτυγχάνουν την ελάχιστη αναμενόμενη επίδοση. Από την άλλη πλευρά, ένας εργαζόμενος που επιθυμεί να κερδίζει περισσότερα πρέπει είτε να στραφεί στην εργασία με το κομμάτι είτε να αναζητήσει θέση στην οποία η αμοιβή είναι υψηλότερη, επειδή είναι υψηλότερη και η ελάχιστη αναμενόμενη επίδοση.

   Ούτε έχει σημασία, σε μια ανεμπόδιστη αγορά εργασίας, αν οι χρονικοί μισθοί καταβάλλονται ημερησίως, εβδομαδιαίως, μηνιαίως ή ως ετήσιοι μισθοί. Δεν έχει

σημασία αν η προβλεπόμενη προθεσμία προειδοποίησης για την απόλυση είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη, αν οι συμβάσεις συνάπτονται για ορισμένο χρόνο ή για ολόκληρη τη ζωή του εργαζομένου, αν ο εργαζόμενος δικαιούται συνταξιοδότηση και σύνταξη για τον ίδιο, τη χήρα και τα ορφανά του, άδεια μετ' αποδοχών ή άνευ αποδοχών, ορισμένη βοήθεια σε περίπτωση ασθένειας ή αναπηρίας ή οποιαδήποτε άλλα ωφελήματα και προνόμια. Το ερώτημα που αντιμετωπίζει ο εργοδότης είναι πάντοτε το ίδιο: Με συμφέρει ή δεν με συμφέρει να συνάψω μια τέτοια σύμβαση; Μήπως καταβάλλω υπερβολικά πολλά γι' αυτό που λαμβάνω ως αντάλλαγμα;

2. Κατά συνέπεια, η επιβάρυνση όλων των λεγόμενων κοινωνικών βαρών και παροχών βαρύνει τελικά τον καθαρό μισθό του εργαζομένου. Είναι αδιάφορο αν ο εργοδότης δικαιούται ή όχι να αφαιρεί από τον μισθό που καταβάλλει σε χρήμα στον εργαζόμενο τις εισφορές για κάθε είδους κοινωνική ασφάλιση. Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι εισφορές επιβαρύνουν τον εργαζόμενο και όχι τον εργοδότη.

3. Το ίδιο ισχύει και για τους φόρους επί των μισθών. Και εδώ είναι αδιάφορο αν ο εργοδότης έχει ή δεν έχει δικαίωμα να τους αφαιρεί από τις καθαρές αποδοχές.

4. Ούτε αποτελεί η μείωση των ωρών εργασίας δωρεάν παροχή προς τον εργαζόμενο. Αν δεν αντισταθμίσει τις λιγότερες ώρες εργασίας αυξάνοντας αναλόγως την παραγωγή του, ο χρονικός μισθός θα μειωθεί αντίστοιχα. Αν ο νόμος που επιβάλλει τη μείωση των ωρών εργασίας

απαγορεύει μια τέτοια μείωση των μισθών, εμφανίζονται όλες οι συνέπειες μιας κυβερνητικά επιβαλλόμενης αύξησης των μισθών. Το ίδιο ισχύει για όλες τις άλλες λεγόμενες κοινωνικές παροχές, όπως οι άδειες μετ' αποδοχών και ούτω καθεξής.

5. Αν η κυβέρνηση χορηγεί στον εργοδότη επιδότηση για την απασχόληση ορισμένων κατηγοριών εργαζομένων, οι καθαρές αποδοχές τους αυξάνονται κατά το συνολικό ποσό αυτής της επιδότησης.

6. Αν οι αρχές χορηγούν σε κάθε απασχολούμενο εργαζόμενο, του οποίου οι ίδιες απολαβές υπολείπονται ενός ορισμένου ελάχιστου επιπέδου, επίδομα που αυξάνει το εισόδημά του έως αυτό το ελάχιστο, το ύψος των μισθών δεν επηρεάζεται άμεσα. Εμμέσως, θα μπορούσε ενδεχομένως να προκύψει πτώση των μισθών, στον βαθμό που αυτό το σύστημα θα παρακινούσε ανθρώπους οι οποίοι προηγουμένως δεν εργάζονταν να αναζητήσουν θέσεις εργασίας και, έτσι, θα προκαλούσε αύξηση της προσφοράς εργασίας.[7]

[7] Κατά τα τελευταία έτη του δέκατου όγδοου αιώνα, εν μέσω της δυσπραγίας που προκάλεσαν ο παρατεταμένος πόλεμος με τη Γαλλία και οι πληθωριστικές μέθοδοι χρηματοδότησής του, η Αγγλία κατέφυγε σε αυτό το προσωρινό τέχνασμα, το σύστημα Speenhamland. Ο πραγματικός σκοπός ήταν να εμποδιστούν οι εργάτες γης να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να μεταβούν στα εργοστάσια, όπου μπορούσαν να κερδίζουν περισσότερα. Επομένως, το σύστημα Speenhamland αποτελούσε συγκαλυμμένη επιδότηση προς τους

γαιοκτήμονες, απαλλάσσοντάς τους από τη δαπάνη καταβολής υψηλότερων μισθών.

6. Μισθοί και μέσα συντήρησης

Η ζωή του πρωτόγονου ανθρώπου ήταν ένας αδιάκοπος αγώνας ενάντια στην ανεπάρκεια των μέσων συντήρησης που του παρείχε η φύση. Σε αυτή την απεγνωσμένη προσπάθεια να εξασφαλίσουν την απλή επιβίωσή τους, αφανίστηκαν πολλά άτομα, ολόκληρες οικογένειες, φυλές και φυλετικές ομάδες. Ο πρωτόγονος άνθρωπος καταδιωκόταν διαρκώς από το φάσμα του θανάτου από ασιτία. Ο πολιτισμός μάς έχει απαλλάξει από αυτούς τους κινδύνους. Η ανθρώπινη ζωή απειλείται νυχθημερόν από αναρίθμητους κινδύνους· μπορεί να καταστραφεί ανά πάσα στιγμή από φυσικές δυνάμεις που βρίσκονται πέρα από τον ανθρώπινο έλεγχο ή, τουλάχιστον, δεν μπορούν να ελεγχθούν στο σημερινό στάδιο των γνώσεων και των δυνατοτήτων μας. Ωστόσο, ο τρόμος της ασιτίας δεν φοβίζει πλέον τους ανθρώπους που ζουν σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Όποιος είναι ικανός να εργαστεί κερδίζει πολύ περισσότερα από όσα απαιτούνται για την απλή συντήρησή του.

Υπάρχουν, βεβαίως, και άτομα με αναπηρίες που είναι ανίκανα να εργαστούν. Υπάρχουν επίσης άτομα με μειωμένη ικανότητα εργασίας, τα οποία μπορούν να εκτελέσουν μια μικρή ποσότητα εργασίας, αλλά

των οποίων η αναπηρία δεν τους επιτρέπει να κερδίζουν όσα κερδίζουν οι αρτιμελείς εργαζόμενοι· μερικές φορές οι μισθοί που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν είναι τόσο χαμηλοί, ώστε δεν θα μπορούσαν να συντηρηθούν. Αυτοί οι άνθρωποι μπορούν να παραμείνουν στη ζωή μόνο αν τους βοηθούν άλλοι. Οι στενοί συγγενείς, οι φίλοι, η φιλανθρωπία ευεργετών και κοινωφελών ιδρυμάτων, καθώς και η κοινοτική πρόνοια για τους απόρους, φροντίζουν τους ενδεείς. Όσοι ζουν από ελεημοσύνη δεν συνεργάζονται στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής· όσον αφορά την εξασφάλιση των μέσων για την ικανοποίηση των αναγκών, δεν δρουν· ζουν επειδή άλλοι άνθρωποι τους φροντίζουν. Τα προβλήματα της πρόνοιας για τους απόρους είναι προβλήματα οργάνωσης της κατανάλωσης και όχι οργάνωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Ως τέτοια, βρίσκονται έξω από το πλαίσιο μιας θεωρίας της ανθρώπινης δράσης, η οποία αναφέρεται μόνο στην εξασφάλιση των μέσων που απαιτούνται για την κατανάλωση και όχι στον τρόπο με τον οποίο καταναλώνονται αυτά τα μέσα. Η καταλλακτική θεωρία ασχολείται με τις μεθόδους που υιοθετούνται για τη φιλανθρωπική υποστήριξη των απόρων μόνο στον βαθμό στον οποίο αυτές ενδέχεται να επηρεάσουν την προσφορά εργασίας. Έχει συμβεί ορισμένες φορές οι πολιτικές πρόνοιας για τους απόρους να ενθαρρύνουν την απροθυμία προς εργασία και την αεργία αρτιμελών ενηλίκων.

Στην καπιταλιστική κοινωνία επικρατεί μια τάση σταθερής αύξησης της κατά κεφαλήν ποσότητας του επενδεδυμένου κεφαλαίου. Η συσσώρευση κεφαλαίου υπερβαίνει την αύξηση του πληθυσμού. Κατά συνέπεια, η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας, οι πραγματικοί μισθοί και το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών τείνουν να αυξάνονται συνεχώς. Ωστόσο, αυτή η βελτίωση της ευημερίας δεν αποτελεί εκδήλωση της λειτουργίας κάποιου αναπόφευκτου νόμου της ανθρώπινης εξέλιξης· είναι μια τάση που απορρέει από την αλληλεπίδραση δυνάμεων οι οποίες

μπορούν να παραγάγουν ελεύθερα τα αποτελέσματά τους μόνο υπό τον καπιταλισμό. Είναι δυνατόν —και, αν λάβουμε υπόψη την κατεύθυνση των σημερινών πολιτικών, δεν είναι καν απίθανο— η ανάλωση κεφαλαίου, αφενός, και η αύξηση ή η ανεπαρκής μείωση του πληθυσμού, αφετέρου, να αντιστρέφουν την κατάσταση. Τότε θα μπορούσε να συμβεί οι άνθρωποι να μάθουν και πάλι τι σημαίνει ασιτία και η σχέση μεταξύ της διαθέσιμης ποσότητας κεφαλαιουχικών αγαθών και του μεγέθους του πληθυσμού να καταστεί τόσο δυσμενής, ώστε ένα μέρος των εργαζομένων να κερδίζει λιγότερα από όσα απαιτούνται για την απλή συντήρησή του. Ακόμη και η απλή προσέγγιση σε τέτοιες συνθήκες θα προκαλούσε ασφαλώς αγεφύρωτες διενέξεις στο εσωτερικό της κοινωνίας, συγκρούσεις των οποίων η βιαιότητα θα οδηγούσε αναγκαστικά στην πλήρη αποσύνθεση όλων των κοινωνικών δεσμών. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας δεν μπορεί να διατηρηθεί αν ένα μέρος των συνεργαζόμενων μελών της κοινωνίας είναι καταδικασμένο να κερδίζει λιγότερα από όσα απαιτούνται για την απλή συντήρησή του.

Η έννοια ενός φυσιολογικού ελάχιστου συντήρησης, στην οποία αναφέρεται ο «σιδηρούς νόμος των μισθών» και την οποία οι δημαγωγοί προβάλλουν επανειλημμένως, δεν έχει καμία χρησιμότητα για μια καταλλακτική θεωρία του καθορισμού των μισθών. Ένα από τα θεμέλια στα οποία στηρίζεται η κοινωνική συνεργασία είναι το γεγονός ότι η εργασία που εκτελείται σύμφωνα με την αρχή του καταμερισμού της εργασίας είναι τόσο πολύ παραγωγικότερη από τις προσπάθειες απομονωμένων ατόμων, ώστε οι αρτιμελείς άνθρωποι δεν βασανίζονται από τον φόβο της ασιτίας που απειλούσε καθημερινά τους προγόνους τους. Στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, το ελάχιστο συντήρησης δεν διαδραματίζει κανέναν καταλλακτικό ρόλο.

Επιπλέον, η έννοια του φυσιολογικού ελάχιστου συντήρησης στερείται της ακρίβειας και της επιστημονικής αυστηρότητας που της έχουν αποδώσει οι άνθρωποι. Ο πρωτόγονος άνθρωπος, προσαρμοσμένος σε μια περισσότερο ζωώδη παρά ανθρώπινη ύπαρξη, μπορούσε να διατηρείται στη ζωή υπό συνθήκες αφόρητες για τους ευαίσθητους απογόνους του, τους καλομαθημένους από τον καπιταλισμό. Δεν υπάρχει κανένα φυσιολογικά και βιολογικά καθορισμένο ελάχιστο συντήρησης που να ισχύει για κάθε άτομο του ζωολογικού είδους *Homo sapiens*. Εξίσου αστήρικτη είναι η ιδέα ότι απαιτείται μια ορισμένη ποσότητα θερμίδων για να παραμένει ένας άνθρωπος υγιής και ικανός προς αναπαραγωγή και μια επιπλέον ορισμένη ποσότητα για την αναπλήρωση της ενέργειας που δαπανάται κατά την εργασία. Η επίκληση τέτοιων εννοιών, προερχόμενων από την κτηνοτροφία και τη ζωοτομία ινδικών χοιριδίων, δεν βοηθά τον οικονομολόγο στην προσπάθειά του να κατανοήσει τα προβλήματα της σκόπιμης ανθρώπινης δράσης. Ο «σιδηρούς νόμος των μισθών» και η ουσιαστικά ταυτόσημη μαρξική θεωρία, σύμφωνα με την οποία «η αξία της εργατικής δύναμης» καθορίζεται από «τον χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της, συνεπώς και για την αναπαραγωγή της»,[8] είναι οι λιγότερο βάσιμες από όλες τις θεωρίες που διδάχθηκαν ποτέ στο πεδίο της καταλλακτικής.

Ήταν, ωστόσο, δυνατόν να αποδοθεί κάποιο νόημα στις ιδέες που υποδηλώνει ο σιδηρούς νόμος των μισθών. Αν κάποιος βλέπει στον μισθωτό απλώς ένα κινητό περιουσιακό στοιχείο και πιστεύει ότι δεν διαδραματίζει κανέναν άλλο ρόλο στην κοινωνία· αν υποθέτει ότι αυτός δεν επιδιώκει καμία άλλη ικανοποίηση εκτός από τη διατροφή και την αναπαραγωγή και δεν γνωρίζει καμία άλλη χρήση για τις απολαβές του πέρα από την εξασφάλιση αυτών των ζωωδών ικανοποιήσεων, τότε μπορεί να θεωρήσει τον σιδηρούν νόμο ως θεωρία καθορισμού των

μισθών. Πράγματι, οι κλασικοί οικονομολόγοι, παγιδευμένοι στην αποτυχημένη θεωρία τους περί αξίας, δεν μπορούσαν να σκεφτούν καμία άλλη λύση στο σχετικό πρόβλημα. Για τον Torrens και τον Ricardo, το θεώρημα ότι η φυσική τιμή της εργασίας είναι η τιμή που επιτρέπει στους μισθωτούς να συντηρούνται και να διαιωνίζουν τη φυλή τους χωρίς καμία αύξηση ή μείωση του αριθμού τους αποτελούσε λογικά αναπόφευκτο συμπέρασμα της αστήρικτης θεωρίας τους περί αξίας.

Όταν, όμως, οι επίγονοί τους αντιλήφθηκαν ότι δεν μπορούσαν πλέον να αρκεστούν σε αυτόν τον καταφανώς παράλογο νόμο, κατέφυγαν σε μια τροποποίησή του που ισοδυναμούσε με πλήρη εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας οικονομικής εξήγησης του καθορισμού των μισθών. Επιχείρησαν να διατηρήσουν την προσφιλή έννοια του ελάχιστου συντήρησης αντικαθιστώντας την έννοια του φυσιολογικού ελάχιστου με εκείνη ενός «κοινωνικού» ελάχιστου. Δεν μιλούσαν πλέον για το ελάχιστο που απαιτείται για την αναγκαία συντήρηση του εργάτη και για τη διατήρηση μιας αμείωτης προσφοράς εργασίας. Μιλούσαν, αντίθετα, για το ελάχιστο που απαιτείται για τη διατήρηση ενός βιοτικού επιπέδου καθαγιασμένου από την ιστορική παράδοση και από κληρονομημένα ήθη και συνήθειες.

Ενώ η καθημερινή εμπειρία αποδείκνυε με εντυπωσιακό τρόπο ότι, υπό τον καπιταλισμό, οι πραγματικοί μισθοί και το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών αυξάνονταν σταθερά· ενώ γινόταν καθημερινά περισσότερο προφανές ότι τα παραδοσιακά τείχη που χώριζαν τα διάφορα στρώματα του πληθυσμού δεν μπορούσαν πλέον να διατηρηθούν, επειδή η κοινωνική βελτίωση των συνθηκών των βιομηχανικών εργατών κατεδάφιζε τις παγιωμένες αντιλήψεις περί κοινωνικής τάξης και αξιοπρέπειας, αυτοί οι θεωρητικοί διακήρυσσαν ότι τα παλαιά έθιμα και οι κοινωνικές συμβάσεις καθορίζουν το ύψος των μισθών. Μόνο

άνθρωποι τυφλωμένοι από προκατασκευασμένες προκαταλήψεις και κομματική μεροληψία θα μπορούσαν να καταφύγουν σε μια τέτοια εξήγηση, σε μια εποχή κατά την οποία η βιομηχανία προσφέρει επανειλημμένως στη μαζική κατανάλωση νέα, μέχρι τότε άγνωστα εμπορεύματα και καθιστά προσιτές στον μέσο εργαζόμενο ικανοποιήσεις που κανένας βασιλιάς δεν θα μπορούσε να ονειρευτεί στο παρελθόν.

Δεν είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι η Πρωσική Ιστορική Σχολή των *wirtschaftliche Staatswissenschaften* θεωρούσε τους μισθούς, όπως και τις τιμές των εμπορευμάτων και τα επιτόκια, «ιστορικές κατηγορίες» και ότι, κατά την εξέταση των μισθών, κατέφευγε στην έννοια του «εισοδήματος που αρμόζει στην ιεραρχική θέση του ατόμου στην κοινωνική κλίμακα». Η ουσία των διδασκαλιών αυτής της σχολής ήταν η άρνηση της ύπαρξης της οικονομικής επιστήμης και η αντικατάστασή της από την ιστορία. Είναι όμως εκπληκτικό το γεγονός ότι ο Marx και οι μαρξιστές δεν αντιλήφθηκαν πως η αποδοχή αυτής της νόθας θεωρίας διέλυε ολοκληρωτικά το οικοδόμημα του λεγόμενου μαρξικού συστήματος οικονομικής θεωρίας.

Όταν τα άρθρα και οι πραγματείες που δημοσιεύθηκαν στην Αγγλία στις αρχές της δεκαετίας του 1860 έπεισαν τον Marx ότι δεν ήταν πλέον θεμιτό να εμμένει ακλόνητα στη μισθολογική θεωρία των κλασικών οικονομολόγων, τροποποίησε τη θεωρία του για την αξία της εργατικής δύναμης. Δήλωσε ότι «η έκταση των λεγόμενων φυσικών αναγκών και ο τρόπος με τον οποίο ικανοποιούνται είναι καθαυτά προϊόν ιστορικής εξέλιξης» και «εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τον βαθμό πολιτισμού που έχει επιτύχει κάθε συγκεκριμένη χώρα και, μεταξύ άλλων παραγόντων, ιδίως από τις συνθήκες, τα έθιμα και τις αξιώσεις σχετικά με το βιοτικό επίπεδο υπό τα οποία έχει διαμορφωθεί η τάξη των

ελεύθερων εργατών». Έτσι, «ένα ιστορικό και ηθικό στοιχείο υπεισέρχεται στον καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης».

Όταν όμως ο Marx προσθέτει ότι, παρ' όλα αυτά, «για μια συγκεκριμένη χώρα και σε μια συγκεκριμένη εποχή, η μέση ποσότητα των απαραίτητων μέσων διαβίωσης αποτελεί δεδομένο μέγεθος»,[9] αντιφάσκει προς τον εαυτό του και παραπλανά τον αναγνώστη. Αυτό που έχει κατά νου δεν είναι πλέον τα «απολύτως απαραίτητα μέσα», αλλά τα πράγματα που θεωρούνται απαραίτητα από παραδοσιακή άποψη, δηλαδή τα μέσα που απαιτούνται για τη διατήρηση ενός βιοτικού επιπέδου αντίστοιχου προς τη θέση των εργατών στην παραδοσιακή κοινωνική ιεραρχία. Η προσφυγή σε μια τέτοια εξήγηση σημαίνει ουσιαστικά παραίτηση από κάθε οικονομική ή καταλλακτική διασαφήνιση του καθορισμού των μισθών. Οι μισθοί εξηγούνται ως ιστορικό δεδομένο. Δεν θεωρούνται πλέον φαινόμενο της αγοράς, αλλά παράγοντας που προέρχεται από έξω, ανεξάρτητα από την αλληλεπίδραση των δυνάμεων που λειτουργούν στην αγορά.

Εντούτοις, ακόμη και εκείνοι που πιστεύουν ότι το πραγματικό ύψος των μισθών, όπως αυτοί πράγματι καταβάλλονται και εισπράττονται, επιβάλλεται εξωτερικά στην αγορά ως δεδομένο δεν μπορούν να αποφύγουν την ανάπτυξη μιας θεωρίας που εξηγεί τον καθορισμό των μισθών ως αποτέλεσμα των αποτιμήσεων και των αποφάσεων των καταναλωτών. Χωρίς μια τέτοια καταλλακτική θεωρία των μισθών, καμία οικονομική ανάλυση της αγοράς δεν μπορεί να είναι πλήρης και λογικά ικανοποιητική. Είναι απλώς παράλογο να περιορίζονται οι καταλλακτικές αναλύσεις στα προβλήματα καθορισμού των τιμών των εμπορευμάτων και των επιτοκίων και να γίνονται αποδεκτοί οι μισθοί ως ιστορικό δεδομένο. Μια οικονομική θεωρία αντάξια αυτού του ονόματος πρέπει να είναι σε θέση να υποστηρίξει για τους μισθούς κάτι

περισσότερο από το ότι καθορίζονται από ένα «ιστορικό και ηθικό στοιχείο».

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής επιστήμης είναι ότι εξηγεί τις σχέσεις ανταλλαγής που εκδηλώνονται στις συναλλαγές της αγοράς ως αγοραία φαινόμενα, των οποίων ο καθορισμός υπόκειται σε μια κανονικότητα ως προς τη συνάρτηση και τη διαδοχή των γεγονότων. Αυτό ακριβώς διακρίνει την οικονομική σύλληψη από την ιστορική κατανόηση, τη θεωρία από την ιστορία.

Μπορούμε κάλλιστα να φανταστούμε μια ιστορική κατάσταση στην οποία το ύψος των μισθών επιβάλλεται στην αγορά μέσω εξωτερικού εξαναγκασμού και καταναγκασμού. Ένας τέτοιος θεσμικός καθορισμός των μισθών αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα της εποχής μας, της εποχής των παρεμβατικών πολιτικών. Σε σχέση, όμως, με μια τέτοια κατάσταση πραγμάτων, καθήκον της οικονομικής επιστήμης είναι να διερευνήσει ποια αποτελέσματα προκαλούνται από την απόκλιση μεταξύ δύο μισθών: αφενός, του δυνητικού μισθού που θα είχε διαμορφώσει η ανεμπόδιστη αγορά μέσω της αλληλεπίδρασης της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας και, αφετέρου, του μισθού που ο εξωτερικός εξαναγκασμός και καταναγκασμός επιβάλλει στα μέρη των συναλλαγών της αγοράς.

Είναι αληθές ότι οι μισθωτοί είναι εμποτισμένοι με την ιδέα πως οι μισθοί πρέπει να είναι τουλάχιστον αρκετά υψηλοί ώστε να τους επιτρέπουν να διατηρούν ένα βιοτικό επίπεδο αντίστοιχο προς τη θέση τους στην ιεραρχική διαβάθμιση της κοινωνίας. Κάθε εργαζόμενος έχει τη δική του ιδιαίτερη άποψη σχετικά με τις αξιώσεις που δικαιούται να προβάλλει λόγω «κοινωνικής θέσης», «βαθμίδας», «παράδοσης» και «εθίμου», όπως ακριβώς έχει τη δική του άποψη για την αποτελεσματικότητα και τα επιτεύγματά του. Ωστόσο, τέτοιες αξιώσεις

και αυτάρεσκες παραδοχές δεν έχουν καμία σημασία για τον καθορισμό των μισθών. Δεν περιορίζουν ούτε την ανοδική ούτε την καθοδική κίνησή τους. Ο μισθωτός πρέπει μερικές φορές να αρκεστεί σε πολύ λιγότερα από όσα, κατά τη δική του κρίση, αντιστοιχούν στη θέση και στην αποτελεσματικότητά του. Αν του προσφερθούν περισσότερα από όσα ανέμενε, εισπράττει το πλεόνασμα χωρίς κανέναν ενδοιασμό.

Η εποχή του *laissez-faire*, για την οποία ο σιδηρούς νόμος και η θεωρία του Marx περί ιστορικά καθορισμένης διαμόρφωσης των μισθών διεκδικούν ισχύ, γνώρισε μια προοδευτική —αν και μερικές φορές προσωρινά διακοπτόμενη— τάση ανόδου των πραγματικών μισθών. Το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών ανήλθε σε ύψος πρωτοφανές στην ιστορία και αδιανόητο σε προηγούμενες εποχές.

Τα εργατικά συνδικάτα ισχυρίζονται ότι τουλάχιστον οι ονομαστικοί μισθοί πρέπει πάντοτε να αυξάνονται ανάλογα με τις μεταβολές της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται στον μισθωτό η αμείωτη απόλαυση του προηγούμενου βιοτικού του επιπέδου. Προβάλλουν αυτές τις αξιώσεις ακόμη και σε συνθήκες πολέμου και σε σχέση με τα μέτρα που λαμβάνονται για τη χρηματοδότηση των πολεμικών δαπανών. Κατά την άποψή τους, ακόμη και σε καιρό πολέμου ούτε ο πληθωρισμός ούτε η παρακράτηση φόρου εισοδήματος πρέπει να επηρεάζουν τον καθαρό πραγματικό μισθό του εργαζομένου.

Αυτή η θεωρία υπονοεί σιωπηρά τη θέση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* ότι «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα» και ότι «δεν έχουν να χάσουν τίποτε άλλο παρά τις αλυσίδες τους»· συνεπώς, παραμένουν ουδέτεροι στους πολέμους που διεξάγουν οι αστοί εκμεταλλευτές και αδιαφορούν αν το έθνος τους νικήσει ή ηττηθεί. Δεν είναι έργο της οικονομικής επιστήμης να εξετάσει κριτικά αυτές τις διακηρύξεις.

Οφείλει μόνο να διαπιστώσει ότι δεν έχει σημασία τι είδους δικαιολόγηση προβάλλεται υπέρ της επιβολής μισθών υψηλότερων από εκείνους που θα είχε καθορίσει η ανεμπόδιστη αγορά εργασίας. Αν, ως αποτέλεσμα τέτοιων αξιώσεων, οι πραγματικοί μισθοί αυξηθούν πράγματι πάνω από το ύψος που συνάδει με την οριακή παραγωγικότητα των διαφόρων σχετικών ειδών εργασίας, οι αναπόφευκτες συνέπειες θα εμφανιστούν ανεξάρτητα από την υποκείμενη φιλοσοφία.

Εξετάζοντας ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας, από τις πρώτες απαρχές του πολιτισμού έως την εποχή μας, έχει νόημα να διαπιστώσουμε, σε γενικές γραμμές, ότι η παραγωγικότητα της ανθρώπινης εργασίας έχει πολλαπλασιαστεί, διότι πράγματι τα μέλη ενός πολιτισμένου έθνους παράγουν σήμερα πολύ περισσότερα από όσα παρήγαν οι πρόγονοί τους. Ωστόσο, αυτή η έννοια της παραγωγικότητας της εργασίας γενικώς στερείται οποιουδήποτε πραξεολογικού ή καταλλακτικού νοήματος και δεν επιδέχεται αριθμητική έκφραση. Πολύ λιγότερο είναι θεμιτό να γίνεται επίκλησή της σε προσπάθειες αντιμετώπισης των προβλημάτων της αγοράς.

Η σημερινή συνδικαλιστική θεωρία χρησιμοποιεί μια έννοια της παραγωγικότητας της εργασίας που έχει κατασκευαστεί σκόπιμα ώστε να παράσχει μια υποτιθέμενη ηθική δικαιολόγηση για συνδικαλιστικές επιδιώξεις. Ορίζει την παραγωγικότητα είτε ως τη συνολική αγοραία αξία, εκφρασμένη σε χρήμα, που προστίθεται στα προϊόντα μέσω της επεξεργασίας τους —είτε από μία επιχείρηση είτε από όλες τις επιχειρήσεις ενός βιομηχανικού κλάδου— διαιρεμένη με τον αριθμό των απασχολούμενων εργαζομένων, είτε ως την παραγόμενη ποσότητα — της συγκεκριμένης επιχείρησης ή του συγκεκριμένου βιομηχανικού κλάδου— ανά ανθρωποώρα εργασίας. Συγκρίνοντας τα μεγέθη που

υπολογίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο για την αρχή και το τέλος μιας ορισμένης χρονικής περιόδου, αποκαλούν «αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας» το ποσό κατά το οποίο το μέγεθος που υπολογίστηκε για τη μεταγενέστερη ημερομηνία υπερβαίνει εκείνο της προγενέστερης και ισχυρίζονται ότι ολόκληρο αυτό το ποσό ανήκει δικαιωματικά στους εργαζομένους. Απαιτούν να προστεθεί ολόκληρο το ποσό στους μισθούς που λάμβαναν οι εργαζόμενοι στην αρχή της περιόδου.

Αντιμέτωποι με αυτές τις συνδικαλιστικές αξιώσεις, οι εργοδότες, ως επί το πλείστον, δεν αμφισβητούν την υποκείμενη θεωρία ούτε την έννοια της παραγωγικότητας της εργασίας που αυτή χρησιμοποιεί. Την αποδέχονται σιωπηρά όταν επισημαίνουν ότι οι μισθοί έχουν ήδη αυξηθεί κατά ολόκληρη την αύξηση της παραγωγικότητας, όπως αυτή υπολογίζεται σύμφωνα με την εν λόγω μέθοδο, ή ότι έχουν ήδη αυξηθεί πέρα από αυτό το όριο.

Η διαδικασία αυτή για τον υπολογισμό της παραγωγικότητας της εργασίας που εκτελεί το εργατικό δυναμικό μιας επιχείρησης ή ενός βιομηχανικού κλάδου είναι εντελώς εσφαλμένη. Χίλιοι άνδρες που εργάζονται σαράντα ώρες την εβδομάδα σε ένα σύγχρονο αμερικανικό εργοστάσιο υποδημάτων παράγουν κάθε μήνα m ζεύγη υποδημάτων. Χίλιοι άνδρες που εργάζονται με τα παραδοσιακά, παρωχημένα εργαλεία σε μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια, σε κάποια από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ασίας, παράγουν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα —ακόμη και αν εργάζονται πολύ περισσότερο από σαράντα ώρες την εβδομάδα— πολύ λιγότερα από m ζεύγη. Μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ασίας, η διαφορά παραγωγικότητας που υπολογίζεται σύμφωνα με τις μεθόδους της συνδικαλιστικής θεωρίας είναι τεράστια.

Ασφαλώς, αυτό δεν οφείλεται σε κάποια έμφυτη υπεροχή του Αμερικανού εργαζομένου. Δεν είναι περισσότερο επιμελής, σχολαστικός, επιδέξιος ή ευφυής από τους Ασιάτες. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι πολλοί από όσους απασχολούνται σε ένα σύγχρονο εργοστάσιο εκτελούν πολύ απλούστερες εργασίες από εκείνες που απαιτούνται από έναν άνθρωπο που χειρίζεται τα παρωχημένα εργαλεία. Η υπεροχή του αμερικανικού εργοστασίου οφείλεται αποκλειστικά στην υπεροχή του εξοπλισμού του και στη σύνεση της επιχειρηματικής του διεύθυνσης. Αυτό που εμποδίζει τους επιχειρηματίες των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών να υιοθετήσουν τις αμερικανικές μεθόδους παραγωγής είναι η έλλειψη συσσωρευμένου κεφαλαίου και όχι οποιαδήποτε ανεπάρκεια των εργαζομένων τους.

Την παραμονή της «Βιομηχανικής Επανάστασης», οι συνθήκες στη Δύση δεν διέφεραν πολύ από τις σημερινές συνθήκες στην Ανατολή. Η ριζική μεταβολή των συνθηκών που εξασφάλισε στις μάζες της Δύσης το σημερινό μέσο βιοτικό επίπεδο —πράγματι υψηλό σε σύγκριση με τις προκαπιταλιστικές ή τις σοβιετικές συνθήκες— υπήρξε αποτέλεσμα της συσσώρευσης κεφαλαίου μέσω αποταμίευσης και της συνετής επένδυσής του από διορατικούς επιχειρηματίες. Καμία τεχνολογική βελτίωση δεν θα ήταν δυνατή αν τα πρόσθετα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνταν για την πρακτική αξιοποίηση των νέων εφευρέσεων δεν είχαν προηγουμένως καταστεί διαθέσιμα μέσω της αποταμίευσης.

Μολονότι οι εργαζόμενοι, υπό την ιδιότητά τους ως εργαζομένων, δεν συνέβαλαν και δεν συμβάλλουν στη βελτίωση του παραγωγικού μηχανισμού, αποτελούν —σε μια οικονομία της αγοράς που δεν υπονομεύεται από κυβερνητική ή συνδικαλιστική βία— τους κυριότερους ωφελημένους από τη συνακόλουθη βελτίωση των συνθηκών, τόσο υπό

την ιδιότητά τους ως εργαζομένων όσο και υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών.

Εκείνο που θέτει σε κίνηση την ακολουθία ενεργειών που καταλήγει σε βελτίωση των οικονομικών συνθηκών είναι η συσσώρευση νέου κεφαλαίου μέσω της αποταμίευσης. Αυτά τα πρόσθετα κεφάλαια καθιστούν δυνατή την εκτέλεση σχεδίων τα οποία προηγουμένως δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν λόγω έλλειψης κεφαλαιουχικών αγαθών. Καθώς ξεκινούν την υλοποίηση των νέων σχεδίων, οι επιχειρηματίες ανταγωνίζονται στην αγορά για τους συντελεστές παραγωγής με όλους εκείνους που είναι ήδη απασχολημένοι σε σχέδια τα οποία είχαν αναληφθεί προηγουμένως. Στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την αναγκαία ποσότητα πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού, ωθούν προς τα πάνω τις τιμές των πρώτων υλών και τους μισθούς. Έτσι, ήδη από την έναρξη της διαδικασίας, οι μισθωτοί αποκομίζουν ένα μέρος των ωφελειών που δημιούργησε η αποχή των αποταμιευτών από την κατανάλωση. Κατά την περαιτέρω εξέλιξη της διαδικασίας ευνοούνται και πάλι, αυτή τη φορά υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών, από την πτώση των τιμών την οποία τείνει να επιφέρει η αύξηση της παραγωγής.[10]

Η οικονομική επιστήμη περιγράφει το τελικό αποτέλεσμα αυτής της ακολουθίας μεταβολών ως εξής: Μια αύξηση του επενδεδυμένου κεφαλαίου, με αμετάβλητο τον αριθμό των ανθρώπων που επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα, επιφέρει άνοδο της οριακής χρησιμότητας της εργασίας και, συνεπώς, των μισθών. Αυτό που αυξάνει τους μισθούς είναι μια αύξηση του κεφαλαίου μεγαλύτερη από την αύξηση του πληθυσμού ή, με άλλα λόγια, μια αύξηση της κατά κεφαλήν ποσότητας του επενδεδυμένου κεφαλαίου.

Στην ανεμπόδιστη αγορά εργασίας, οι μισθοί τείνουν πάντοτε προς το ύψος στο οποίο ισούνται με την οριακή παραγωγικότητα κάθε είδους εργασίας, δηλαδή προς το ύψος που ισούται με την αξία η οποία προστίθεται στην αξία του προϊόντος ή αφαιρείται από αυτήν μέσω της πρόσληψης ή της απόλυσης ενός εργαζομένου. Σε αυτό το επίπεδο μισθών, όλοι όσοι αναζητούν απασχόληση βρίσκουν εργασία και όλοι όσοι επιθυμούν να απασχολήσουν εργαζομένους μπορούν να προσλάβουν όσους θέλουν. Αν οι μισθοί αυξηθούν πάνω από αυτό το αγοραίο επίπεδο, προκύπτει αναπόφευκτα ανεργία ενός μέρους του δυνητικού εργατικού δυναμικού. Δεν έχει σημασία ποια θεωρία προβάλλεται για να δικαιολογήσει την επιβολή μισθών υψηλότερων από τους δυνητικούς αγοραίους μισθούς.

Οι μισθοί καθορίζονται τελικά από την αξία που αποδίδουν οι συμπολίτες του μισθωτού στις υπηρεσίες και στα επιτεύγματά του. Η εργασία αποτιμάται όπως ένα εμπόρευμα, όχι επειδή οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι είναι σκληρόκαρδοι και αναίσθητοι, αλλά επειδή υπόκεινται ανεπιφύλακτα στην κυριαρχία των καταναλωτών, τη συντριπτική πλειονότητα των οποίων αποτελούν σήμερα οι μισθωτοί και οι υπάλληλοι. Οι καταναλωτές δεν είναι διατεθειμένοι να ικανοποιούν τις αξιώσεις, τις υπερβολικές απαιτήσεις και την αυταρέσκεια οποιουδήποτε. Θέλουν να εξυπηρετούνται με τον οικονομικότερο τρόπο.

Σύγκριση της ιστορικής εξήγησης των μισθών με το θεώρημα της παλινδρόμησης

Μπορεί να είναι χρήσιμο να συγκρίνουμε τη θεωρία του μαρξισμού και της Πρωσικής Ιστορικής Σχολής, σύμφωνα με την οποία οι μισθοί αποτελούν ιστορικό δεδομένο και όχι καταλλακτικό φαινόμενο, με το θεώρημα της παλινδρόμησης της αγοραστικής δύναμης του χρήματος.[11]

Το θεώρημα της παλινδρόμησης διαπιστώνει ότι κανένα αγαθό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο ανταλλαγής αν, στην αρχή της χρησιμοποίησής του γι' αυτόν τον σκοπό, δεν διέθετε ανταλλακτική αξία χάρη σε άλλες χρήσεις του. Το γεγονός αυτό δεν επηρεάζει ουσιωδώς τον καθημερινό καθορισμό της αγοραστικής δύναμης του χρήματος, όπως αυτός προκύπτει από την αλληλεπίδραση της προσφοράς και της ζήτησης χρήματος από ανθρώπους που επιθυμούν να διατηρούν χρηματικά διαθέσιμα. Το θεώρημα της παλινδρόμησης δεν υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε πραγματική σχέση ανταλλαγής μεταξύ του χρήματος, αφενός, και των εμπορευμάτων και υπηρεσιών, αφετέρου, αποτελεί ιστορικό δεδομένο που δεν εξαρτάται από τη σημερινή κατάσταση της αγοράς. Εξηγεί απλώς πώς ένα νέο είδος μέσου ανταλλαγής μπορεί να αρχίσει να χρησιμοποιείται και να εξακολουθήσει να χρησιμοποιείται. Υπό αυτή την έννοια, δηλώνει ότι υπάρχει μια ιστορική συνιστώσα στην αγοραστική δύναμη του χρήματος.

Η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική με τα μαρξικά και πρωσικά θεωρήματα. Όπως αντιλαμβάνεται το ζήτημα αυτή η θεωρία, το πραγματικό ύψος των μισθών που εμφανίζεται στην αγορά αποτελεί ιστορικό δεδομένο. Οι αποτιμήσεις των καταναλωτών, οι οποίοι είναι εμμέσως οι αγοραστές της εργασίας, και των μισθωτών, οι οποίοι είναι οι πωλητές της, δεν έχουν καμία επίδραση. Οι μισθοί καθορίζονται από ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος. Δεν μπορούν ούτε να αυξηθούν πάνω από αυτό το ύψος ούτε να μειωθούν κάτω από αυτό. Το γεγονός ότι οι μισθοί είναι υψηλότεροι στην Ελβετία από ό,τι στην Ινδία μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσω της ιστορίας, όπως μόνο η ιστορία μπορεί να εξηγήσει γιατί ο Ναπολέων Α΄ έγινε Γάλλος και όχι Ιταλός, αυτοκράτορας και όχι Κορσικανός δικηγόρος. Κατά την εξήγηση της διαφοράς μεταξύ των μισθών των βοσκών ή των οικοδόμων στις δύο αυτές χώρες, είναι αδύνατον να γίνει επίκληση παραγόντων που

λειτουργούν ανεξαιρέτως σε κάθε αγορά. Εξήγηση μπορεί να παράσχει μόνο η ιστορία των δύο αυτών εθνών.

[8] Πρβλ. Marx, *Das Kapital* (7η έκδ., Αμβούργο, 1914), I, 133. Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (Τμήμα II), οι Marx και Engels διατυπώνουν τη θεωρία τους ως εξής: «Η μέση τιμή της μισθωτής εργασίας είναι ο κατώτατος μισθός, δηλαδή εκείνη η ποσότητα μέσων συντήρησης που είναι απολύτως αναγκαία για να διατηρεί τον εργάτη στην απλή ύπαρξή του ως εργάτη». Αυτή «μόλις που επαρκεί για να παρατείνει και να αναπαράγει αυτή την απλή ύπαρξη».

[9] Πρβλ. Marx, *Das Kapital*, σ. 134. Η έμφαση είναι δική μου. Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Marx και αποδίδεται στο κείμενο ως «απαραίτητα μέσα διαβίωσης» είναι *Lebensmittel*. Το λεξικό Muret-Sanders (16η έκδ.) αποδίδει αυτόν τον όρο ως «είδη διατροφής, προμήθειες, τρόφιμα, φαΐ».

[10] Βλ. ανωτέρω, σσ. 296–297.

[11] Βλ. ανωτέρω, σσ. 408–410.

7. Η προσφορά εργασίας υπό την επίδραση της δυσφορίας της εργασίας

Τα θεμελιώδη δεδομένα που επηρεάζουν την προσφορά εργασίας είναι τα εξής:

1. Κάθε άτομο μπορεί να καταβάλει μόνο μια περιορισμένη ποσότητα εργασίας.

2. Αυτή η ορισμένη ποσότητα δεν μπορεί να εκτελεστεί οποτεδήποτε το άτομο το επιθυμεί. Η παρεμβολή περιόδων ανάπαυσης και αναψυχής είναι απαραίτητη.

3. Δεν είναι κάθε άτομο ικανό να εκτελεί κάθε είδος εργασίας. Υπάρχουν τόσο έμφυτες όσο και επίκτητες διαφορές ως προς τις ικανότητες εκτέλεσης ορισμένων

ειδών εργασίας. Οι έμφυτες ικανότητες που απαιτούνται για ορισμένα είδη εργασίας δεν μπορούν να αποκτηθούν μέσω οποιασδήποτε εκπαίδευσης ή μαθητείας.

4. Η ικανότητα προς εργασία πρέπει να χρησιμοποιείται και να συντηρείται με τον κατάλληλο τρόπο, προκειμένου να μην υποβαθμιστεί ή να μην εξαφανιστεί εντελώς. Απαιτείται ιδιαίτερη μέριμνα για να διατηρηθούν οι ικανότητες ενός ανθρώπου —τόσο οι έμφυτες όσο και οι επίκτητες— για όσο χρονικό διάστημα επιτρέπει η αναπόφευκτη εξασθένηση των ζωτικών του δυνάμεων.

5. Καθώς η εργασία πλησιάζει στο σημείο στο οποίο εξαντλείται η συνολική ποσότητα εργασίας που μπορεί να εκτελέσει ο άνθρωπος εκείνη τη χρονική στιγμή και καθίσταται αναγκαία η παρεμβολή μιας περιόδου ανάπαυσης, η κόπωση μειώνει τόσο την ποσότητα όσο και την ποιότητα της επίδοσης.[12]

6. Οι άνθρωποι προτιμούν την απουσία εργασίας, δηλαδή τη σχόλη, από την εργασία ή, όπως το διατυπώνουν οι οικονομολόγοι, αποδίδουν απαρέσκεια στην εργασία.

Ο αυτάρκης άνθρωπος, ο οποίος εργάζεται σε οικονομική απομόνωση αποκλειστικά για την άμεση ικανοποίηση των δικών του αναγκών, παύει να εργάζεται στο σημείο στο οποίο αρχίζει να αποτιμά τη σχόλη —την απουσία της απαρέσκειας (δυσφορίας) της εργασίας— περισσότερο από την πρόσθετη ικανοποίηση που αναμένει από την περαιτέρω εργασία. Έχοντας ικανοποιήσει τις πιο επείγουσες ανάγκες του, θεωρεί την ικανοποίηση των αναγκών που εξακολουθούν να

παραμένουν ανικανοποίητες λιγότερο επιθυμητή από την ικανοποίηση της επιδίωξής του για σχόλη.

Το ίδιο ισχύει τόσο για τους μισθωτούς όσο και για τον απομονωμένο αυτάρκη εργαζόμενο. Ούτε αυτοί είναι διατεθειμένοι να εργάζονται μέχρι να εξαντλήσουν ολόκληρη την εργασιακή ικανότητα που μπορούν να διαθέσουν. Και αυτοί επιθυμούν να σταματήσουν να εργάζονται στο σημείο στο οποίο η αναμενόμενη έμμεση ικανοποίηση δεν υπερβαίνει πλέον την απαρέσκεια που συνεπάγεται η εκτέλεση πρόσθετης εργασίας.

Η κοινή γνώμη, δέσμια αταβιστικών παραστάσεων και τυφλωμένη από μαρξιστικά συνθήματα, άργησε να αντιληφθεί αυτό το γεγονός. Ενέμενε, και ακόμη και σήμερα εμμένει, στη συνήθεια να αντιμετωπίζει τον μισθωτό ως δουλοπάροικο και τον μισθό ως το καπιταλιστικό ισοδύναμο της απλής συντήρησης που ο ιδιοκτήτης δούλων και ο ιδιοκτήτης ζώων πρέπει να εξασφαλίζουν στους δούλους και στα ζώα τους. Στα μάτια αυτής της θεωρίας, ο μισθωτός είναι ένας άνθρωπος τον οποίο η φτώχεια ανάγκασε να υποταχθεί στη δουλεία. Η κενή τυπολατρεία των αστών νομικών, μας λένε, χαρακτηρίζει αυτή την υποταγή εκούσια και ερμηνεύει τη σχέση μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου ως σύμβαση μεταξύ δύο ισότιμων μερών. Στην πραγματικότητα, όμως, ο εργαζόμενος δεν είναι ελεύθερος· ενεργεί υπό εξαναγκασμό. Πρέπει να υποταχθεί στον ζυγό μιας ουσιαστικής δουλοπαροικίας, επειδή καμία άλλη επιλογή δεν απομένει σε αυτόν, τον απόκληρο και εξοστρακισμένο της κοινωνίας. Ακόμη και το φαινομενικό δικαίωμά του να επιλέγει τον κύριό του είναι απατηλό. Ο φανερός ή σιωπηρός συνασπισμός των εργοδοτών, ο οποίος καθορίζει σε γενικές γραμμές με ομοιόμορφο τρόπο τους όρους απασχόλησης, καθιστά αυτή την ελευθερία ψευδαίσθηση.

Αν υποθέσει κανείς ότι οι μισθοί αποτελούν απλώς την αποζημίωση των δαπανών στις οποίες υποβάλλεται ο εργαζόμενος για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης ή ότι το ύψος τους καθορίζεται από την παράδοση, τότε είναι απολύτως συνεπές να θεωρεί κάθε μείωση των υποχρεώσεων που επιβάλλει στον εργαζόμενο η σύμβαση εργασίας ως μονομερές όφελος γι' αυτόν. Αν το ύψος των μισθών δεν εξαρτάται από την ποσότητα και την ποιότητα της επίδοσης· αν ο εργοδότης δεν καταβάλλει στον εργαζόμενο την τιμή που αποδίδει η αγορά στο επίτευγμά του· αν ο εργοδότης δεν αγοράζει μια συγκεκριμένη ποσότητα και ποιότητα εργασιακής επίδοσης αλλά έναν δουλοπάροικο· αν οι μισθοί είναι τόσο χαμηλοί ώστε, για φυσικούς ή «ιστορικούς» λόγους, να μην μπορούν να μειωθούν περαιτέρω, τότε η κατάσταση του μισθωτού βελτιώνεται με την αναγκαστική συντόμευση της εργάσιμης ημέρας.

Τότε είναι θεμιτό να θεωρούνται οι νόμοι που περιορίζουν τις ώρες εργασίας ισοδύναμοι με τα διατάγματα μέσω των οποίων οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις του δέκατου έβδομου, του δέκατου όγδοου και των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα μείωσαν σταδιακά και τελικά κατάργησαν πλήρως την απλήρωτη υποχρεωτική εργασία, την αγγαρεία (*corvée*), την οποία όφειλαν οι δουλοπάροικοι αγρότες στους κυρίους τους, ή με διατάξεις που ελάφρυναν την εργασία των καταδίκων. Τότε η μείωση των ημερήσιων ωρών εργασίας, την οποία επέφερε η εξέλιξη του καπιταλιστικού βιομηχανικού συστήματος, αποτιμάται ως νίκη των εκμεταλλευόμενων «μισθωτών δούλων» επί του αμείλικτου εγωισμού των βασανιστών τους. Όλοι οι νόμοι που επιβάλλουν στον εργοδότη την υποχρέωση να πραγματοποιεί συγκεκριμένες δαπάνες προς όφελος των εργαζομένων περιγράφονται ως «κοινωνικές κατακτήσεις», δηλαδή ως παροχές για την απόκτηση των οποίων οι εργαζόμενοι δεν χρειάζεται να υποστούν καμία θυσία.

Θεωρείται γενικώς ότι η ορθότητα αυτής της θεωρίας αποδεικνύεται επαρκώς από το γεγονός ότι ο μεμονωμένος μισθωτός ασκεί μόνο αμελητέα επιρροή στον καθορισμό των όρων της σύμβασης εργασίας. Οι αποφάσεις σχετικά με τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, την εργασία τις Κυριακές και τις αργίες, τον χρόνο που διατίθεται για τα γεύματα και πολλά άλλα ζητήματα λαμβάνονται από τους εργοδότες χωρίς να ερωτώνται οι εργαζόμενοι. Ο μισθωτός δεν έχει άλλη επιλογή από το να υποταχθεί σε αυτές τις εντολές ή να λιμοκτονήσει.

Η θεμελιώδης πλάνη αυτού του συλλογισμού έχει ήδη επισημανθεί στις προηγούμενες ενότητες. Οι εργοδότες δεν ζητούν εργασία γενικώς, αλλά ανθρώπους κατάλληλους να εκτελέσουν το είδος εργασίας που χρειάζονται. Όπως ένας επιχειρηματίας πρέπει να επιλέξει για τις εγκαταστάσεις του την καταλληλότερη τοποθεσία, τον καταλληλότερο εξοπλισμό και τις καταλληλότερες πρώτες ύλες, έτσι πρέπει να προσλάβει και τους αποτελεσματικότερους εργαζομένους. Πρέπει να διαμορφώνει τις συνθήκες εργασίας κατά τρόπο που να φαίνονται ελκυστικές στις κατηγορίες εργαζομένων τις οποίες επιθυμεί να απασχολήσει.

Είναι αληθές ότι ο μεμονωμένος εργαζόμενος έχει πολύ μικρή επιρροή πάνω σε αυτές τις ρυθμίσεις. Όπως το ίδιο το ύψος των μισθών, οι τιμές των εμπορευμάτων και η μορφή των προϊόντων που παράγονται για μαζική κατανάλωση, έτσι και αυτές αποτελούν προϊόν της αλληλεπίδρασης αναρίθμητων ανθρώπων που συμμετέχουν στην κοινωνική διαδικασία της αγοράς. Ως τέτοιες, είναι μαζικά φαινόμενα, τα οποία ελάχιστα υπόκεινται σε τροποποίηση από ένα μεμονωμένο άτομο. Ωστόσο, αποτελεί διαστρέβλωση της αλήθειας να υποστηρίζεται ότι η ψήφος του μεμονωμένου εκλογέα δεν ασκεί καμία επιρροή επειδή απαιτούνται πολλές χιλιάδες ή ακόμη και εκατομμύρια ψήφοι για να

κριθεί το αποτέλεσμα και ότι οι ψήφοι των ανθρώπων που δεν ανήκουν σε κανένα κόμμα ουσιαστικά δεν έχουν σημασία. Ακόμη και αν, χάριν της συζήτησης, δεχόταν κανείς αυτή τη θέση, θα αποτελούσε λογικό άλμα να συναγάγει ότι η αντικατάσταση των δημοκρατικών διαδικασιών από ολοκληρωτικές αρχές θα καθιστούσε τους αξιωματούχους γνησιότερους εκπροσώπους της λαϊκής βούλησης από ό,τι οι εκλογικές αναμετρήσεις.

Τα αντίστοιχα αυτών των ολοκληρωτικών μυθευμάτων στο πεδίο της οικονομικής δημοκρατίας της αγοράς είναι οι ισχυρισμοί ότι ο μεμονωμένος καταναλωτής είναι ανίσχυρος απέναντι στους προμηθευτές και ο μεμονωμένος εργαζόμενος απέναντι στους εργοδότες. Βεβαίως, δεν είναι η προτίμηση ενός μεμονωμένου ατόμου, όταν διαφέρει από την προτίμηση των πολλών, εκείνη που καθορίζει τα χαρακτηριστικά των μαζικά παραγόμενων προϊόντων που προορίζονται για μαζική κατανάλωση, αλλά οι επιθυμίες και οι προτιμήσεις της πλειονότητας. Δεν είναι ο μεμονωμένος αναζητών εργασία αλλά οι μάζες των ατόμων που αναζητούν εργασία εκείνες των οποίων η συμπεριφορά καθορίζει τους όρους των συμβάσεων εργασίας που επικρατούν σε συγκεκριμένες περιοχές ή βιομηχανικούς κλάδους. Αν συνηθίζεται το γεύμα να πραγματοποιείται μεταξύ δώδεκα και μίας, ένας μεμονωμένος εργαζόμενος που προτιμά να γευματίζει μεταξύ δύο και τριών το απόγευμα έχει ελάχιστες πιθανότητες να δει την επιθυμία του να ικανοποιείται. Ωστόσο, η κοινωνική πίεση στην οποία υπόκειται αυτό το μεμονωμένο άτομο δεν ασκείται από τον εργοδότη αλλά από τους συναδέλφους του.

Οι εργοδότες, κατά την αναζήτηση κατάλληλων εργαζομένων, αναγκάζονται να προσαρμόζονται ακόμη και σε σοβαρές και δαπανηρές δυσχέρειες, αν δεν μπορούν να βρουν το προσωπικό που χρειάζονται με

άλλους όρους. Σε πολλές χώρες, ορισμένες από τις οποίες στιγματίζονται ως κοινωνικά οπισθοδρομικές από τους υπέρμαχους του αντικαπιταλισμού, οι εργοδότες πρέπει να ικανοποιούν διάφορες επιθυμίες των εργαζομένων που υπαγορεύονται από θρησκευτικές τελετουργίες ή από ζητήματα κάστας και κοινωνικής θέσης. Πρέπει να ρυθμίζουν τις ώρες εργασίας, τις αργίες και πολλά τεχνικά ζητήματα σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις, όσο επαχθής και αν είναι μια τέτοια προσαρμογή. Κάθε φορά που ένας εργοδότης απαιτεί ειδικές επιδόσεις οι οποίες φαίνονται στους εργαζομένους δυσάρεστες ή απωθητικές, πρέπει να καταβάλλει πρόσθετη αμοιβή για την επιπλέον απαρέσκεια που ο εργαζόμενος οφείλει να υποστεί.

Οι όροι της σύμβασης εργασίας αφορούν όλες τις συνθήκες εργασίας και όχι μόνο το ύψος των μισθών. Η ομαδική εργασία στα εργοστάσια και η αλληλεξάρτηση των διαφόρων επιχειρήσεων καθιστούν αδύνατη την απόκλιση από τις ρυθμίσεις που συνηθίζονται στη συγκεκριμένη χώρα ή στον συγκεκριμένο κλάδο και, συνεπώς, οδηγούν στην ενοποίηση και στην τυποποίηση αυτών των ρυθμίσεων. Το γεγονός αυτό, όμως, ούτε αποδυναμώνει ούτε εξαλείφει τη συμβολή των εργαζομένων στη διαμόρφωσή τους. Για τους μεμονωμένους εργαζομένους, οι ρυθμίσεις αυτές αποτελούν, βεβαίως, ένα αμετάβλητο δεδομένο, όπως το δρομολόγιο των σιδηροδρόμων αποτελεί δεδομένο για τον μεμονωμένο ταξιδιώτη. Κανείς όμως δεν θα υποστήριζε ότι, κατά τον καθορισμό των δρομολογίων, η σιδηροδρομική εταιρεία αδιαφορεί για τις επιθυμίες των δυνητικών πελατών. Πρόθεσή της είναι ακριβώς να εξυπηρετήσει όσο το δυνατόν περισσότερους από αυτούς.

Η ερμηνεία της εξέλιξης του σύγχρονου βιομηχανικού συστήματος έχει νοθευτεί ολοκληρωτικά από την αντικαπιταλιστική προκατάληψη των κυβερνήσεων και των συγγραφέων και ιστορικών που

αυτοχαρακτηρίζονται ως φιλεργατικοί. Υποστηρίζεται ότι η αύξηση των πραγματικών μισθών, η μείωση των ωρών εργασίας, η εξάλειψη της παιδικής εργασίας και ο περιορισμός της γυναικείας εργασίας υπήρξαν αποτέλεσμα της παρέμβασης των κυβερνήσεων και των εργατικών συνδικάτων, καθώς και της πίεσης της κοινής γνώμης που κινητοποίησαν ανθρωπιστές συγγραφείς. Αν δεν υπήρχαν αυτές οι παρεμβάσεις και πιέσεις, οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι θα είχαν διατηρήσει για τον εαυτό τους όλα τα πλεονεκτήματα που προέκυψαν από την αύξηση των επενδύσεων κεφαλαίου και τη συνακόλουθη βελτίωση των τεχνολογικών μεθόδων. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών επιτεύχθηκε, επομένως, εις βάρος του «μη δεδουλευμένου» εισοδήματος των κεφαλαιούχων, των επιχειρηματιών και των γαιοκτημόνων. Θεωρείται εξαιρετικά επιθυμητή η συνέχιση αυτών των πολιτικών, οι οποίες ωφελούν τους πολλούς αποκλειστικά εις βάρος λίγων ιδιοτελών εκμεταλλευτών, καθώς και ο ολοένα μεγαλύτερος περιορισμός του άδικου μεριδίου των ιδιοκτητριών τάξεων.

Η ανακρίβεια αυτής της ερμηνείας είναι προφανής. Όλα τα μέτρα που περιορίζουν άμεσα ή έμμεσα την προσφορά εργασίας επιβαρύνουν τους κεφαλαιούχους στον βαθμό που αυξάνουν την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας και μειώνουν την οριακή παραγωγικότητα των υλικών συντελεστών παραγωγής. Επειδή περιορίζουν την προσφορά εργασίας χωρίς να μειώνουν την προσφορά κεφαλαίου, αυξάνουν το μερίδιο που περιέρχεται στους μισθωτούς από το συνολικό καθαρό προϊόν της παραγωγικής προσπάθειας. Ωστόσο, θα μειωθεί και αυτό το συνολικό καθαρό προϊόν, και από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε περίπτωσης εξαρτάται αν το αναλογικά μεγαλύτερο μερίδιο μιας μικρότερης πίτας θα είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο από το αναλογικά μικρότερο μερίδιο μιας μεγαλύτερης πίτας.

Τα κέρδη και το επιτόκιο δεν επηρεάζονται άμεσα από τη μείωση της συνολικής προσφοράς εργασίας. Οι τιμές των υλικών συντελεστών παραγωγής μειώνονται και οι μισθοί ανά μονάδα επίδοσης του μεμονωμένου εργαζομένου —όχι κατ' ανάγκην και ανά απασχολούμενο εργαζόμενο— αυξάνονται. Αυξάνονται επίσης οι τιμές των προϊόντων. Το αν όλες αυτές οι μεταβολές οδηγούν σε βελτίωση ή επιδείνωση του εισοδήματος του μέσου μισθωτού αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, πραγματολογικό ζήτημα που πρέπει να κρίνεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Ωστόσο, η παραδοχή μας ότι τέτοια μέτρα δεν επηρεάζουν την προσφορά υλικών συντελεστών παραγωγής είναι ανεπίτρεπτη. Η μείωση των ωρών εργασίας, ο περιορισμός της νυχτερινής εργασίας και ο περιορισμός της απασχόλησης ορισμένων κατηγοριών ανθρώπων παρεμποδίζουν τη χρησιμοποίηση ενός μέρους του διαθέσιμου εξοπλισμού και ισοδυναμούν με μείωση της προσφοράς κεφαλαίου. Η συνακόλουθη εντατικοποίηση της σπανιότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών μπορεί να εξουδετερώσει πλήρως τη δυνητική άνοδο της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με την οριακή παραγωγικότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών.

Αν, ταυτόχρονα με την υποχρεωτική μείωση των ωρών εργασίας, οι αρχές ή τα συνδικάτα απαγορεύουν οποιαδήποτε αντίστοιχη μείωση των μισθών την οποία θα απαιτούσε η κατάσταση της αγοράς, ή αν προϋπάρχοντες θεσμοί εμποδίζουν μια τέτοια μείωση, εμφανίζονται τα αποτελέσματα που επιφέρει κάθε προσπάθεια διατήρησης των μισθών πάνω από το δυνητικό αγοραίο επίπεδό τους: θεσμική ανεργία.

Η ιστορία του καπιταλισμού, όπως αυτός λειτούργησε κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια στον χώρο του δυτικού πολιτισμού, αποτελεί καταγραφή μιας σταθερής ανόδου του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών.

Το εγγενές γνώρισμα του καπιταλισμού είναι ότι αποτελεί μαζική παραγωγή για μαζική κατανάλωση, κατευθυνόμενη από τα ενεργητικότερα και διορατικότερα άτομα, τα οποία επιδιώκουν ακατάπαυστα τη βελτίωση. Κινητήρια δύναμή του είναι το κίνητρο του κέρδους, η λειτουργία του οποίου εξαναγκάζει τον επιχειρηματία να παρέχει συνεχώς στους καταναλωτές περισσότερες, καλύτερες και φθηνότερες ανέσεις. Πλεόνασμα κερδών έναντι ζημιών μπορεί να εμφανιστεί μόνο σε μια προοδεύουσα οικονομία και μόνο στον βαθμό στον οποίο βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο των μαζών.[13] Επομένως, ο καπιταλισμός είναι το σύστημα υπό το οποίο τα οξύτερα και ευκινητότερα πνεύματα ωθούνται να προάγουν, στον μέγιστο δυνατό βαθμό των ικανοτήτων τους, την ευημερία της βραδυκίνητης πλειονότητας.

Στο πεδίο της ιστορικής εμπειρίας είναι αδύνατον να καταφύγουμε σε μετρήσεις. Εφόσον το χρήμα δεν αποτελεί μέτρο της αξίας και της ικανοποίησης των αναγκών, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σύγκριση του βιοτικού επιπέδου ανθρώπων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ωστόσο, όλοι οι ιστορικοί των οποίων η κρίση δεν συγχέεται από ρομαντικές προκαταλήψεις συμφωνούν ότι η εξέλιξη του καπιταλισμού πολλαπλασίασε τον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό σε κλίμακα που υπερέβη κατά πολύ την ταυτόχρονη αύξηση του πληθυσμού. Ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, τόσο ανά κάτοικο όσο και ανά άτομο ικανό προς εργασία, είναι σήμερα απείρως μεγαλύτερος από ό,τι ήταν πριν από πενήντα, εκατό ή διακόσια χρόνια. Ταυτόχρονα, έχει σημειωθεί τεράστια αύξηση του μεριδίου που λαμβάνουν οι μισθωτοί από τη συνολική ποσότητα των παραγόμενων εμπορευμάτων, ποσότητα η οποία είναι καθαυτή πολύ μεγαλύτερη από ό,τι στο παρελθόν.

Η συνακόλουθη άνοδος του βιοτικού επιπέδου των μαζών είναι θαυμαστή σε σύγκριση με τις συνθήκες παλαιότερων εποχών. Σε εκείνες τις «ευτυχισμένες παλιές ημέρες», ακόμη και οι πλουσιότεροι άνθρωποι ζούσαν μια ζωή που πρέπει να χαρακτηριστεί στερημένη σε σύγκριση με το μέσο βιοτικό επίπεδο του σημερινού Αμερικανού ή Αυστραλού εργαζομένου. Ο καπιταλισμός, λέει ο Marx, επαναλαμβάνοντας απερίσκεπτα τους μύθους των εγκωμιαστών του Μεσαίωνα, έχει μια αναπόφευκτη τάση να εξαθλιώνει ολοένα περισσότερο τους εργαζομένους. Η αλήθεια είναι ότι ο καπιταλισμός έχει προσφέρει αφθονία στις μάζες των μισθωτών, οι οποίοι συχνά έκαναν ό,τι μπορούσαν για να υπονομεύσουν την υιοθέτηση εκείνων των καινοτομιών που καθιστούν τη ζωή τους περισσότερο ευχάριστη. Πόσο δυστυχής θα αισθανόταν ένας Αμερικανός εργαζόμενος αν αναγκαζόταν να ζήσει όπως ένας μεσαιωνικός άρχοντας και να στερηθεί τις εγκαταστάσεις ύδρευσης και αποχέτευσης και τις άλλες συσκευές που θεωρεί απλώς αυτονόητες!

Η βελτίωση της υλικής ευημερίας του εργαζομένου μετέβαλε την αποτίμηση που αποδίδει στη σχόλη. Επειδή είναι καλύτερα εφοδιασμένος με τις ανέσεις της ζωής, φθάνει νωρίτερα στο σημείο στο οποίο θεωρεί κάθε περαιτέρω αύξηση της απαρέσκειας της εργασίας κακό που δεν αντισταθμίζεται πλέον από την αναμενόμενη πρόσθετη έμμεση ικανοποίηση της εργασίας. Επιθυμεί να μειώσει τις ώρες της καθημερινής εργασίας του και να απαλλάξει τη σύζυγο και τα παιδιά του από τον μόχθο και τις δυσχέρειες της αμειβόμενης απασχόλησης.

Δεν ήταν η εργατική νομοθεσία και η συνδικαλιστική πίεση εκείνες που μείωσαν τις ώρες εργασίας και απομάκρυναν τις έγγαμες γυναίκες και τα παιδιά από τα εργοστάσια· ήταν ο καπιταλισμός, ο οποίος κατέστησε τον μισθωτό τόσο ευκατάστατο ώστε να μπορεί να αγοράζει

περισσότερο χρόνο σχόλης για τον ίδιο και για τα εξαρτώμενα από αυτόν μέλη της οικογένειάς του. Η εργατική νομοθεσία του δέκατου ένατου αιώνα, σε γενικές γραμμές, δεν πέτυχε τίποτε περισσότερο από το να παράσχει νομική επικύρωση σε μεταβολές τις οποίες είχε ήδη επιφέρει η αλληλεπίδραση των παραγόντων της αγοράς. Στον βαθμό που προηγούνταν μερικές φορές της βιομηχανικής εξέλιξης, η ταχεία αύξηση του πλούτου αποκαθιστούσε σύντομα την κατάσταση. Στον βαθμό που οι υποτιθέμενοι φιλεργατικοί νόμοι επέβαλλαν μέτρα που δεν αποτελούσαν απλώς επικύρωση ήδη συντελεσμένων μεταβολών ή πρόβλεψη μεταβολών αναμενόμενων στο άμεσο μέλλον, έβλαπταν τα υλικά συμφέροντα των εργαζομένων.

Ο όρος «κοινωνικές κατακτήσεις» είναι απολύτως παραπλανητικός. Αν ο νόμος εξαναγκάζει εργαζομένους που θα προτιμούσαν να εργάζονται σαράντα οκτώ ώρες την εβδομάδα να μην προσφέρουν περισσότερες από σαράντα ώρες εργασίας ή αν εξαναγκάζει τους εργοδότες να υποβάλλονται σε ορισμένες δαπάνες προς όφελος των εργαζομένων, δεν ευνοεί τους εργαζομένους εις βάρος των εργοδοτών. Όποιες και αν είναι οι διατάξεις ενός νόμου περί κοινωνικής ασφάλισης, η τελική τους επιβάρυνση βαρύνει τον εργαζόμενο και όχι τον εργοδότη. Επηρεάζουν το ύψος των καθαρών αποδοχών· αν αυξάνουν την τιμή που πρέπει να καταβάλει ο εργοδότης για μια μονάδα επίδοσης πάνω από το δυνητικό αγοραίο επίπεδο, δημιουργούν θεσμική ανεργία.

Η κοινωνική ασφάλιση δεν επιβάλλει στους εργοδότες την υποχρέωση να δαπανούν περισσότερα για την αγορά εργασίας. Επιβάλλει στους μισθωτούς περιορισμούς ως προς τη δαπάνη του συνολικού τους εισοδήματος. Περιορίζει την ελευθερία του εργαζομένου να διευθετεί τα οικονομικά του νοικοκυριού του σύμφωνα με τις δικές του αποφάσεις.

Το αν ένα τέτοιο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης αποτελεί καλή ή κακή πολιτική είναι ουσιαστικά πολιτικό ζήτημα. Θα μπορούσε κανείς να επιχειρήσει να το δικαιολογήσει υποστηρίζοντας ότι οι μισθωτοί στερούνται της διορατικότητας και της ηθικής δύναμης που απαιτούνται για να προνοήσουν αυθόρμητα για το μέλλον τους. Τότε, όμως, δεν είναι εύκολο να σιγήσουν οι φωνές εκείνων που ρωτούν μήπως είναι παράδοξο να ανατίθεται η ευημερία του έθνους στις αποφάσεις εκλογέων τους οποίους ο ίδιος ο νόμος θεωρεί ανίκανους να διαχειριστούν τις προσωπικές τους υποθέσεις· μήπως είναι παράλογο να αναγορεύονται υπέρτατοι στη διακυβέρνηση άνθρωποι οι οποίοι είναι καταφανώς ανίκανοι να λειτουργήσουν χωρίς κηδεμόνα. Δεν είναι τυχαίο ότι η Γερμανία, η χώρα που εγκαινίασε το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, υπήρξε η κοιτίδα και των δύο μορφών της σύγχρονης απαξίωσης της δημοκρατίας, τόσο της μαρξικής όσο και της μη μαρξικής.

Παρατηρήσεις σχετικά με τη δημοφιλή ερμηνεία της «Βιομηχανικής Επανάστασης»

Υποστηρίζεται γενικώς ότι η ιστορία του σύγχρονου βιομηχανικού συστήματος και ιδίως η ιστορία της βρετανικής «Βιομηχανικής Επανάστασης» παρέχουν εμπειρική επαλήθευση της «ρεαλιστικής» ή «θεσμικής» θεωρίας και καταρρίπτουν ολοκληρωτικά τον «αφηρημένο» δογματισμό των οικονομολόγων.[14]

Οι οικονομολόγοι αρνούνται κατηγορηματικά ότι τα εργατικά συνδικάτα και η φιλεργατική κυβερνητική νομοθεσία μπορούν ή μπόρεσαν να ωφελήσουν διαρκώς ολόκληρη την τάξη των μισθωτών και να αυξήσουν το βιοτικό της επίπεδο. Τα γεγονότα όμως, λένε οι αντίπαλοι της οικονομικής επιστήμης, έχουν ανασκευάσει αυτές τις

πλάνες. Οι πολιτικοί και οι νομοθέτες που θέσπισαν τους εργοστασιακούς νόμους επέδειξαν ορθότερη κατανόηση της πραγματικότητας από τους οικονομολόγους. Ενώ η φιλοσοφία του *laissez-faire* δίδασκε, χωρίς οίκτο και συμπόνια, ότι τα βάσανα των εργαζόμενων μαζών ήταν αναπόφευκτα, η κοινή λογική των μη ειδικών κατόρθωσε να καταστείλει τις χειρότερες ακρότητες των επιχειρήσεων που επιδίωκαν το κέρδος. Η βελτίωση των συνθηκών των εργαζομένων αποτελεί εξ ολοκλήρου επίτευγμα των κυβερνήσεων και των εργατικών συνδικάτων.

Τέτοιες είναι οι ιδέες που διαποτίζουν τις περισσότερες ιστορικές μελέτες σχετικά με την εξέλιξη του σύγχρονου βιομηχανικού συστήματος. Οι συγγραφείς αρχίζουν σκιαγραφώντας μια ειδυλλιακή εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν την παραμονή της «Βιομηχανικής Επανάστασης». Την εποχή εκείνη, μας λένε, η κατάσταση ήταν σε γενικές γραμμές ικανοποιητική. Οι αγρότες ήταν ευτυχισμένοι. Το ίδιο και οι βιομηχανικοί εργάτες στο πλαίσιο του οικοτεχνικού συστήματος. Εργάζονταν στις δικές τους κατοικίες και απολάμβαναν ορισμένη οικονομική ανεξαρτησία, επειδή διέθεταν ένα μικρό περιβόλι και τα εργαλεία τους. Έπειτα, όμως, «η Βιομηχανική Επανάσταση έπεσε πάνω σε αυτούς τους ανθρώπους σαν πόλεμος ή επιδημία».[15] Το εργοστασιακό σύστημα μετέτρεψε τον ελεύθερο εργαζόμενο σε ουσιαστικό δούλο· υποβάθμισε το βιοτικό του επίπεδο στο επίπεδο της απλής συντήρησης· στοιβάζοντας γυναίκες και παιδιά στα εργοστάσια, κατέστρεψε την οικογενειακή ζωή και υπονόμευσε τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνίας, της ηθικής και της δημόσιας υγείας. Μια μικρή μειονότητα αδίστακτων εκμεταλλευτών είχε κατορθώσει με πανουργία να επιβάλει τον ζυγό της στη συντριπτική πλειονότητα.

Η αλήθεια είναι ότι οι οικονομικές συνθήκες ήταν εξαιρετικά μη ικανοποιητικές την παραμονή της Βιομηχανικής Επανάστασης. Το παραδοσιακό κοινωνικό σύστημα δεν ήταν αρκετά ευέλικτο ώστε να καλύπτει τις ανάγκες ενός ταχέως αυξανόμενου πληθυσμού. Ούτε η γεωργία ούτε οι συντεχνίες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα πρόσθετα εργατικά χέρια. Οι επιχειρήσεις ήταν εμποτισμένες με το κληρονομημένο πνεύμα των προνομίων και του αποκλειστικού μονοπωλίου· τα θεσμικά τους θεμέλια ήταν οι άδειες και η παραχώρηση μονοπωλιακών προνομίων· η φιλοσοφία τους ήταν ο περιορισμός και η απαγόρευση τόσο του εγχώριου όσο και του εξωτερικού ανταγωνισμού.

Ο αριθμός των ανθρώπων για τους οποίους δεν απέμενε πλέον θέση στο άκαμπτο σύστημα του πατερναλισμού και της κυβερνητικής κηδεμονίας των επιχειρήσεων αυξανόταν γρήγορα. Ήταν ουσιαστικά απόκληροι. Η απαθής πλειονότητα αυτών των εξαθλιωμένων ανθρώπων ζούσε από τα ψίχουλα που έπεφταν από τα τραπέζια των κατεστημένων καστών. Κατά την περίοδο του θερισμού κέρδιζαν ένα ευτελές ποσό προσφέροντας περιστασιακή βοήθεια στα αγροκτήματα· κατά τα λοιπά, εξαρτώνταν από την ιδιωτική φιλανθρωπία και την κοινοτική πρόνοια για τους απόρους. Χιλιάδες από τους πλέον εύρωστους νέους αυτών των στρωμάτων στρατολογούνταν διά της βίας στον Βασιλικό Στρατό και στο Βασιλικό Ναυτικό· πολλοί σκοτώνονταν ή ακρωτηριάζονταν στη μάχη· πολύ περισσότεροι πέθαιναν άδοξα από τις κακουχίες της βάρβαρης πειθαρχίας, από τροπικές ασθένειες ή από σύφιλη.[16] Άλλες χιλιάδες, οι τολμηρότεροι και αδίστακτοι της τάξης τους, περιφέρονταν στη χώρα ως πλάνητες, ζητιάνοι, αλήτες, ληστές και πόρνες. Οι αρχές δεν γνώριζαν άλλο τρόπο αντιμετώπισης αυτών των ανθρώπων πέρα από τα πτωχοκομεία και τα ιδρύματα καταναγκαστικής εργασίας. Η υποστήριξη που παρείχε η κυβέρνηση στη λαϊκή δυσαρέσκεια εναντίον της εισαγωγής νέων εφευρέσεων και μηχανισμών

εξοικονόμησης εργασίας καθιστούσε την κατάσταση εντελώς απελπιστική.

Το εργοστασιακό σύστημα αναπτύχθηκε μέσα από έναν αδιάκοπο αγώνα εναντίον αναρίθμητων εμποδίων. Έπρεπε να αντιμετωπίσει τις λαϊκές προκαταλήψεις, τα παγιωμένα έθιμα, τους νομικά δεσμευτικούς κανόνες και κανονισμούς, την εχθρότητα των αρχών, τα κεκτημένα συμφέροντα των προνομιούχων ομάδων και τον φθόνο των συντεχνιών. Ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός των επιμέρους επιχειρήσεων ήταν ανεπαρκής, ενώ η εξασφάλιση πιστώσεων ήταν εξαιρετικά δύσκολη και δαπανηρή. Έλειπε η τεχνολογική και εμπορική πείρα. Οι περισσότεροι ιδιοκτήτες εργοστασίων απέτυχαν· συγκριτικά λίγοι πέτυχαν. Τα κέρδη ήταν μερικές φορές σημαντικά, αλλά το ίδιο συνέβαινε και με τις ζημίες. Χρειάστηκαν πολλές δεκαετίες μέχρι η συνήθης πρακτική της επανεπένδυσης του μεγαλύτερου μέρους των πραγματοποιούμενων κερδών να συσσωρεύσει επαρκές κεφάλαιο για τη διεξαγωγή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων σε ευρύτερη κλίμακα.

Το γεγονός ότι τα εργοστάσια μπόρεσαν να ευημερήσουν παρά όλα αυτά τα εμπόδια οφειλόταν σε δύο λόγους. Πρώτον, υπήρχαν οι διδασκαλίες της νέας κοινωνικής φιλοσοφίας που ανέπτυξαν οι οικονομολόγοι. Αυτοί κατεδάφισαν το κύρος του μερκαντιλισμού, του πατερναλισμού και του περιοριστισμού. Κατέρριψαν τη δεισιδαιμονική πεποίθηση ότι οι μηχανισμοί και οι μέθοδοι εξοικονόμησης εργασίας προκαλούν ανεργία και καταδικάζουν όλους τους ανθρώπους στη φτώχεια και στην παρακμή. Οι οικονομολόγοι του *laissez-faire* υπήρξαν οι πρωτοπόροι των πρωτοφανών τεχνολογικών επιτευγμάτων των τελευταίων διακοσίων ετών.

Υπήρχε κατόπιν ένας ακόμη παράγοντας που αποδυνάμωσε την αντίσταση στις καινοτομίες. Τα εργοστάσια απάλλαξαν τις αρχές και

την κυρίαρχη έγγεια αριστοκρατία από ένα δυσάρεστο πρόβλημα που είχε καταστεί υπερβολικά μεγάλο για να το αντιμετωπίσουν. Εξασφάλισαν τα μέσα συντήρησης στις μάζες των απόρων. Άδειασαν τα πτωχοκομεία, τα ιδρύματα καταναγκαστικής εργασίας και τις φυλακές. Μετέτρεψαν τους λιμοκτονούντες ζητιάνους σε αυτοσυντηρούμενους βιοπαλαιστές.

Οι ιδιοκτήτες εργοστασίων δεν είχαν τη δύναμη να εξαναγκάσουν κανέναν να αναλάβει εργοστασιακή εργασία. Μπορούσαν να προσλάβουν μόνο ανθρώπους πρόθυμους να εργαστούν με τους μισθούς που τους προσέφεραν. Όσο χαμηλοί και αν ήταν αυτοί οι μισθοί, ήταν εντούτοις πολύ υψηλότεροι από όσα μπορούσαν να κερδίσουν οι άποροι σε οποιονδήποτε άλλο διαθέσιμο σε αυτούς τομέα. Αποτελεί διαστρέβλωση των γεγονότων ο ισχυρισμός ότι τα εργοστάσια απομάκρυναν τις νοικοκυρές από τα δωμάτια των παιδιών και τις κουζίνες και τα παιδιά από το παιχνίδι τους. Αυτές οι γυναίκες δεν είχαν τίποτε για να μαγειρέψουν και να θρέψουν τα παιδιά τους. Αυτά τα παιδιά ήταν άπορα και λιμοκτονούσαν. Το μοναδικό τους καταφύγιο ήταν το εργοστάσιο. Αυτό τα έσωσε, με την κυριολεκτική έννοια του όρου, από τον θάνατο λόγω ασιτίας.

Είναι θλιβερό το γεγονός ότι υπήρχαν τέτοιες συνθήκες. Αν όμως κάποιος θέλει να κατηγορήσει τους υπευθύνους, δεν πρέπει να κατηγορήσει τους ιδιοκτήτες των εργοστασίων, οι οποίοι —ωθούμενοι, βεβαίως, από ιδιοτέλεια και όχι από «αλτρουισμό»— έκαναν ό,τι μπορούσαν για να εξαλείψουν αυτά τα δεινά. Εκείνο που είχε προκαλέσει τα δεινά ήταν η οικονομική τάξη της προκαπιταλιστικής εποχής, η τάξη των «παλιών καλών ημερών».

Κατά τις πρώτες δεκαετίες της Βιομηχανικής Επανάστασης, το βιοτικό επίπεδο των εργατών των εργοστασίων ήταν συγκλονιστικά

χαμηλό σε σύγκριση με τις τότε συνθήκες των ανώτερων τάξεων και με τις σημερινές συνθήκες των βιομηχανικών μαζών. Οι ώρες εργασίας ήταν πολλές και οι συνθήκες υγιεινής στα εργαστήρια αξιοθρήνητες. Η εργασιακή ικανότητα του ατόμου εξαντλούνταν γρήγορα. Παραμένει όμως το γεγονός ότι, για τον πλεονάζοντα πληθυσμό τον οποίο το κίνημα των περιφράξεων είχε καταδικάσει σε έσχατη εξαθλίωση και για τον οποίο κυριολεκτικά δεν απέμενε χώρος στο πλαίσιο του επικρατούντος συστήματος παραγωγής, η εργασία στα εργοστάσια αποτελούσε σωτηρία. Αυτοί οι άνθρωποι συνέρρεαν στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις για κανέναν άλλο λόγο πέρα από την επιθυμία τους να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο.

Η ιδεολογία του *laissez-faire* και το επακόλουθό της, η «Βιομηχανική Επανάσταση», κατεδάφισαν τα ιδεολογικά και θεσμικά εμπόδια στην πρόοδο και στην ευημερία. Κατέλυσαν την κοινωνική τάξη στο πλαίσιο της οποίας ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων ήταν καταδικασμένος σε έσχατη ένδεια και στέρηση. Οι μεταποιητικοί κλάδοι των προηγούμενων εποχών εξυπηρετούσαν σχεδόν αποκλειστικά τις ανάγκες των ευκατάστατων. Η επέκτασή τους περιοριζόταν από την ποσότητα των ειδών πολυτελείας που μπορούσαν να αγοράσουν τα πλουσιότερα στρώματα του πληθυσμού. Όσοι δεν ασχολούνταν με την παραγωγή πρωτογενών αγαθών μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην μόνο στον βαθμό που οι ανώτερες τάξεις ήταν διατεθειμένες να χρησιμοποιούν τις δεξιότητες και τις υπηρεσίες τους.

Τώρα, όμως, άρχισε να λειτουργεί μια διαφορετική αρχή. Το εργοστασιακό σύστημα εγκαινίασε έναν νέο τρόπο τόσο εμπορίας όσο και παραγωγής. Χαρακτηριστικό γνώρισμά του ήταν ότι τα βιομηχανικά προϊόντα δεν προορίζονταν μόνο για την κατανάλωση λίγων ευκατάστατων ανθρώπων αλλά για την κατανάλωση εκείνων που μέχρι

τότε διαδραμάτιζαν αμελητέο μόνο ρόλο ως καταναλωτές. Σκοπός του εργοστασιακού συστήματος ήταν η παραγωγή φθηνών αγαθών για τους πολλούς. Το κλασικό εργοστάσιο των πρώτων χρόνων της Βιομηχανικής Επανάστασης ήταν το κλωστήριο βάμβακος. Τα βαμβακερά προϊόντα που παρήγε δεν ήταν αγαθά τα οποία ζητούσαν οι πλούσιοι. Οι εύποροι αυτοί άνθρωποι παρέμεναν προσκολλημένοι στο μετάξι, στο λινό και στη βατίστα.

Κάθε φορά που το εργοστάσιο, με τις μεθόδους μαζικής παραγωγής μέσω μηχανοκίνητων μηχανών, εισερχόταν σε έναν νέο κλάδο παραγωγής, άρχιζε με την παραγωγή φθηνών αγαθών για τις ευρείες μάζες. Τα εργοστάσια στράφηκαν στην παραγωγή περισσότερο εκλεπτυσμένων και, συνεπώς, ακριβότερων αγαθών μόνο σε μεταγενέστερο στάδιο, όταν η πρωτοφανής βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μαζών που τα ίδια είχαν προκαλέσει κατέστησε επικερδή την εφαρμογή των μεθόδων μαζικής παραγωγής και σε αυτά τα καλύτερης ποιότητας είδη. Έτσι, για παράδειγμα, τα εργοστασιακά υποδήματα αγοράζονταν επί πολλά χρόνια μόνο από τους «προλετάριους», ενώ οι πλουσιότεροι καταναλωτές εξακολουθούσαν να προτιμούν τους υποδηματοποιούς κατά παραγγελία. Τα πολυσυζητημένα εργαστήρια εξαντλητικής εργασίας δεν παρήγαν ενδύματα για τους πλούσιους, αλλά για ανθρώπους περιορισμένων οικονομικών μέσων. Οι κομψές κυρίες και οι ευγενείς προτιμούσαν, και εξακολουθούν να προτιμούν, φορέματα και κοστούμια κατά παραγγελία.

Το εξέχον γεγονός της Βιομηχανικής Επανάστασης είναι ότι εγκαινίασε μια εποχή μαζικής παραγωγής για τις ανάγκες των μαζών. Οι μισθωτοί δεν είναι πλέον άνθρωποι που μοχθούν αποκλειστικά για την ευημερία άλλων. Είναι οι ίδιοι οι κύριοι καταναλωτές των προϊόντων που παράγουν τα εργοστάσια. Οι μεγάλες επιχειρήσεις εξαρτώνται από τη

μαζική κατανάλωση. Στη σημερινή Αμερική δεν υπάρχει ούτε ένας κλάδος μεγάλων επιχειρήσεων που να μην εξυπηρετεί τις ανάγκες των μαζών. Η ίδια η αρχή της καπιταλιστικής επιχειρηματικότητας συνίσταται στην εξυπηρέτηση του κοινού ανθρώπου. Υπό την ιδιότητά του ως καταναλωτή, ο κοινός άνθρωπος είναι ο κυρίαρχος, του οποίου η αγορά ή η αποχή από την αγορά αποφασίζει την τύχη των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Στην οικονομία της αγοράς δεν υπάρχει άλλος τρόπος απόκτησης και διατήρησης του πλούτου πέρα από την καλύτερη και φθηνότερη δυνατή προμήθεια των μαζών με όλα τα αγαθά που ζητούν.

Τυφλωμένοι από τις προκαταλήψεις τους, πολλοί ιστορικοί και συγγραφείς απέτυχαν εντελώς να αναγνωρίσουν αυτό το θεμελιώδες γεγονός. Κατά την άποψή τους, οι μισθωτοί μοχθούν προς όφελος άλλων ανθρώπων. Ποτέ δεν θέτουν το ερώτημα ποιοι είναι αυτοί οι «άλλοι» άνθρωποι.

Ο κύριος και η κυρία Hammond μάς λένε ότι οι εργαζόμενοι ήταν ευτυχέστεροι το 1760 από ό,τι το 1830.[17] Πρόκειται για αυθαίρετη αξιολογική κρίση. Δεν υπάρχει κανένα μέσο σύγκρισης και μέτρησης της ευτυχίας διαφορετικών ανθρώπων ή των ίδιων ανθρώπων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Θα μπορούσαμε, χάριν της συζήτησης, να δεχτούμε ότι ένα άτομο που γεννήθηκε το 1740 ήταν ευτυχέστερο το 1760 από ό,τι το 1830. Ας μην ξεχνούμε, όμως, ότι το 1770 —σύμφωνα με την εκτίμηση του Arthur Young— η Αγγλία είχε 8,5 εκατομμύρια κατοίκους, ενώ το 1831 —σύμφωνα με την απογραφή— ο αριθμός ανερχόταν σε 16 εκατομμύρια.[18] Αυτή η εντυπωσιακή αύξηση κατέστη δυνατή κυρίως χάρη στη Βιομηχανική Επανάσταση. Όσον αφορά αυτούς τους επιπλέον Άγγλους, ο ισχυρισμός των διακεκριμένων ιστορικών μπορεί να γίνει αποδεκτός μόνο από εκείνους που

συμμερίζονται τους μελαγχολικούς στίχους του Σοφοκλή: «Το να μη γεννηθεί κανείς είναι, πέρα από κάθε αμφιβολία, το καλύτερο· όταν όμως ένας άνθρωπος έχει ήδη αντικρίσει το φως της ημέρας, το αμέσως καλύτερο είναι να επιστρέψει το ταχύτερο στον τόπο από τον οποίο ήρθε».

Οι πρώτοι βιομήχανοι ήταν, ως επί το πλείστον, άνθρωποι που προέρχονταν από τα ίδια κοινωνικά στρώματα από τα οποία προέρχονταν και οι εργαζόμενοί τους. Ζούσαν πολύ λιτά, δαπανούσαν μόνο ένα μικρό μέρος των απολαβών τους για τα νοικοκυριά τους και επανεπένδυαν το υπόλοιπο στην επιχείρηση. Καθώς, όμως, οι επιχειρηματίες γίνονταν πλουσιότεροι, οι γιοι των επιτυχημένων επιχειρηματιών άρχισαν να διεισδύουν στους κύκλους της κυρίαρχης τάξης. Οι ευγενείς φθονούσαν τον πλούτο των νεόπλουτων και δυσανασχετούσαν με τη συμπάθειά τους προς το μεταρρυθμιστικό κίνημα. Αντεπιτέθηκαν διερευνώντας τις υλικές και ηθικές συνθήκες των εργατών των εργοστασίων και θεσπίζοντας εργοστασιακή νομοθεσία.

Η ιστορία του καπιταλισμού στη Μεγάλη Βρετανία, όπως και σε όλες τις άλλες καπιταλιστικές χώρες, αποτελεί καταγραφή μιας αδιάκοπης τάσης βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών. Αυτή η εξέλιξη συνέπεσε, αφενός, με την ανάπτυξη της φιλεργατικής νομοθεσίας και την εξάπλωση του εργατικού συνδικαλισμού και, αφετέρου, με την αύξηση της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας. Οι οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η βελτίωση των υλικών συνθηκών των εργαζομένων οφείλεται στην αύξηση της κατά κεφαλήν ποσότητας του επενδεδυμένου κεφαλαίου και στα τεχνολογικά επιτεύγματα που κατέστησε δυνατά η χρησιμοποίηση αυτού του πρόσθετου κεφαλαίου.

Στον βαθμό που η εργατική νομοθεσία και η συνδικαλιστική πίεση δεν υπερέβαιναν τα όρια όσων θα είχαν αποκτήσει οι εργαζόμενοι χωρίς

αυτές, ως αναγκαία συνέπεια της επιτάχυνσης της συσσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού, ήταν περιττές. Στον βαθμό που υπερέβαιναν αυτά τα όρια, ήταν επιζήμιες για τα συμφέροντα των μαζών. Καθυστερούσαν τη συσσώρευση κεφαλαίου, επιβραδύνοντας έτσι την τάση ανόδου της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας και των μισθών. Παραχωρούσαν προνόμια σε ορισμένες ομάδες μισθωτών εις βάρος άλλων ομάδων. Δημιουργούσαν μαζική ανεργία και μείωναν την ποσότητα των προϊόντων που ήταν διαθέσιμα στους εργαζομένους υπό την ιδιότητά τους ως καταναλωτών.

Οι απολογητές της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις και του εργατικού συνδικαλισμού αποδίδουν όλες τις βελτιώσεις των συνθηκών των εργαζομένων στις ενέργειες των κυβερνήσεων και των συνδικάτων. Αν δεν υπήρχαν αυτά, υποστηρίζουν, το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων δεν θα ήταν σήμερα υψηλότερο από ό,τι ήταν κατά τα πρώτα χρόνια του εργοστασιακού συστήματος.

Είναι προφανές ότι αυτή η διαμάχη δεν μπορεί να επιλυθεί με επίκληση της ιστορικής εμπειρίας. Όσον αφορά τη διαπίστωση των γεγονότων, δεν υπάρχει διαφωνία μεταξύ των δύο πλευρών. Η αντίθεσή τους αφορά την ερμηνεία των γεγονότων, και αυτή η ερμηνεία πρέπει να καθοδηγείται από τη θεωρία που έχει επιλεγεί. Οι επιστημολογικές και λογικές εκτιμήσεις που καθορίζουν την ορθότητα ή την ανακρίβεια μιας θεωρίας προηγούνται λογικά και χρονικά της διασαφήνισης του σχετικού ιστορικού προβλήματος. Τα ιστορικά γεγονότα καθαυτά ούτε αποδεικνύουν ούτε διαψεύδουν οποιαδήποτε θεωρία. Πρέπει να ερμηνεύονται υπό το φως της θεωρητικής γνώσης.

Οι περισσότεροι συγγραφείς που έγραφαν την ιστορία των συνθηκών εργασίας υπό τον καπιταλισμό αγνοούσαν την οικονομική επιστήμη και υπερηφανεύονταν για αυτή την άγνοια. Ωστόσο, αυτή η

περιφρόνηση για την ορθή οικονομική συλλογιστική δεν σήμαινε ότι προσέγγιζαν το αντικείμενο των μελετών τους χωρίς προειλημμένες αντιλήψεις και χωρίς μεροληψία υπέρ κάποιας θεωρίας. Καθοδηγούνταν από τις δημοφιλείς πλάνες σχετικά με την κυβερνητική παντοδυναμία και τις υποτιθέμενες ευεργετικές συνέπειες του εργατικού συνδικαλισμού. Είναι αναμφισβήτητο ότι τόσο οι Webb όσο και ο Lujo Brentano, μαζί με πλήθος ελασσόνων συγγραφέων, ήταν ήδη από την έναρξη των μελετών τους εμποτισμένοι με φανατική αποστροφή προς την οικονομία της αγοράς και ενθουσιώδη αποδοχή των θεωριών του σοσιαλισμού και του παρεμβατισμού.

Ήταν ασφαλώς έντιμοι και ειλικρινείς στις πεποιθήσεις τους και προσπαθούσαν να κάνουν ό,τι καλύτερο μπορούσαν. Η ειλικρίνεια και η εντιμότητά τους μπορεί να τους απαλλάσσουν ως άτομα· δεν τους απαλλάσσουν όμως ως ιστορικούς. Όσο αγνές και αν είναι οι προθέσεις ενός ιστορικού, δεν υπάρχει δικαιολογία για την προσφυγή του σε εσφαλμένες θεωρίες. Πρώτο καθήκον του ιστορικού είναι να εξετάζει με τη μέγιστη δυνατή προσοχή όλες τις θεωρίες τις οποίες χρησιμοποιεί κατά την πραγμάτευση του αντικειμένου του έργου του. Αν παραμελεί να το πράξει και υιοθετεί αφελώς τις παραποιημένες και συγκεχυμένες ιδέες της κοινής γνώμης, δεν είναι ιστορικός αλλά απολογητής και προπαγανδιστής.

Η αντίθεση μεταξύ των δύο αντιτιθέμενων απόψεων δεν αποτελεί απλώς ιστορικό πρόβλημα. Αφορά εξίσου τα πλέον φλέγοντα προβλήματα της σημερινής εποχής. Αποτελεί το αντικείμενο της διαμάχης γύρω από εκείνο που στη σημερινή Αμερική αποκαλείται πρόβλημα των εργασιακών σχέσεων.

Ας υπογραμμίσουμε μόνο μία πτυχή του ζητήματος. Τεράστιες περιοχές —η Ανατολική Ασία, οι Ανατολικές Ινδίες, η Νότια και

Νοτιοανατολική Ευρώπη και η Λατινική Αμερική— έχουν επηρεαστεί μόνο επιφανειακά από τον σύγχρονο καπιταλισμό. Οι συνθήκες σε αυτές τις χώρες, σε γενικές γραμμές, δεν διαφέρουν από τις συνθήκες της Αγγλίας την παραμονή της «Βιομηχανικής Επανάστασης». Υπάρχουν εκατομμύρια άνθρωποι για τους οποίους δεν απομένει καμία ασφαλής θέση στο παραδοσιακό οικονομικό πλαίσιο. Η μοίρα αυτών των εξαθλιωμένων μαζών μπορεί να βελτιωθεί μόνο μέσω της εκβιομηχάνισης. Εκείνο που χρειάζονται περισσότερο είναι επιχειρηματίες και κεφαλαιούχοι.

Επειδή οι ίδιες οι ανόητες πολιτικές τους στέρησαν από αυτά τα έθνη την περαιτέρω αξιοποίηση της βοήθειας που τους παρείχε μέχρι τότε το εισαγόμενο ξένο κεφάλαιο, πρέπει να προχωρήσουν σε εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου. Πρέπει να διέλθουν όλα τα στάδια από τα οποία αναγκάστηκε να περάσει η εξέλιξη του δυτικού βιομηχανικού συστήματος. Πρέπει να αρχίσουν με συγκριτικά χαμηλούς μισθούς και πολλές ώρες εργασίας. Παραπλανημένοι, όμως, από τις θεωρίες που επικρατούν στη σημερινή Δυτική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική, οι πολιτικοί τους πιστεύουν ότι μπορούν να ακολουθήσουν διαφορετική πορεία. Ενθαρρύνουν τη συνδικαλιστική πίεση και την υποτιθέμενη φιλεργατική νομοθεσία. Ο παρεμβατικός ριζοσπαστισμός τους καταπνίγει εν τη γενέσει της κάθε προσπάθεια δημιουργίας εγχώριων βιομηχανιών. Ο επίμονος δογματισμός τους καταδικάζει σε όλεθρο τους Ινδούς και Κινέζους χειρώνακτες, τους Μεξικανούς ακτήμονες εργάτες και εκατομμύρια άλλους ανθρώπους που αγωνίζονται απελπισμένα στο χείλος της ασιτίας.

[12] Άλλες διακυμάνσεις στην ποσότητα και στην ποιότητα της επίδοσης ανά μονάδα χρόνου —για παράδειγμα, η χαμηλότερη αποδοτικότητα κατά την περίοδο αμέσως μετά την επανάληψη της

εργασίας που είχε διακοπεί για ανάπαυση— δεν έχουν σχεδόν καμία σημασία για την προσφορά εργασίας στην αγορά.

[13] Βλ. ανωτέρω, σσ. 294–300.

[14] Η απόδοση του όρου «Βιομηχανική Επανάσταση» στις βασιλείες των δύο τελευταίων Γεωργίων του Οίκου του Ανοβέρου υπήρξε αποτέλεσμα σκόπιμων προσπαθειών δραματοποίησης της οικονομικής ιστορίας, ώστε αυτή να προσαρμοστεί στα προκρούστεια μαρξικά σχήματα. Η μετάβαση από τις μεσαιωνικές μεθόδους παραγωγής στις μεθόδους του συστήματος ελεύθερης επιχειρηματικότητας υπήρξε μια μακρά διαδικασία, η οποία άρχισε αιώνες πριν από το 1760 και, ακόμη και στην Αγγλία, δεν είχε ολοκληρωθεί το 1830. Είναι, ωστόσο, αληθές ότι η βιομηχανική ανάπτυξη της Αγγλίας επιταχύνθηκε σημαντικά κατά το δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα. Είναι επομένως θεμιτό να χρησιμοποιείται ο όρος «Βιομηχανική Επανάσταση» κατά την εξέταση των συναισθηματικών συνδηλώσεων με τις οποίες τον έχουν φορτίσει ο φαβιανισμός, ο μαρξισμός, η Ιστορική Σχολή και ο θεσμισμός.

[15] J. L. Hammond και Barbara Hammond, *The Skilled Labourer 1760–1832* (2η έκδ., Λονδίνο, 1920), σ. 4.

[16] Κατά τον Επταετή Πόλεμο, 1.512 Βρετανοί ναύτες σκοτώθηκαν στη μάχη, ενώ 133.708 πέθαναν από ασθένειες ή αγνοούνταν. Πρβλ. W. L. Dorn, *Competition for Empire 1740–1763* (Νέα Υόρκη, 1940), σ. 114.

[17] J. L. Hammond και Barbara Hammond, ό.π.

[18] F. C. Dietz, *An Economic History of England* (Νέα Υόρκη, 1942), σσ. 279 και 392.

8. Οι μισθοί υπό την επίδραση των μεταβολών της αγοράς

Η εργασία είναι συντελεστής παραγωγής. Η τιμή που μπορεί να επιτύχει στην αγορά ο πωλητής εργασίας εξαρτάται από τα δεδομένα της αγοράς.

Η ποσότητα και η ποιότητα της εργασίας που είναι ικανό να προσφέρει ένα άτομο καθορίζονται από τα έμφυτα και τα επίκτητα χαρακτηριστικά του. Οι έμφυτες ικανότητες δεν μπορούν να μεταβληθούν με καμία σκόπιμη ενέργεια. Αποτελούν την κληρονομιά με την οποία το προίκισαν οι πρόγονοί του κατά τη γέννησή του. Μπορεί να φροντίσει αυτά τα χαρίσματα και να καλλιεργήσει τα ταλέντα του· μπορεί να τα προφυλάξει από την πρόωρη εξασθένηση· δεν μπορεί, όμως, ποτέ να υπερβεί τα όρια που έχει θέσει η φύση στις δυνάμεις και στις ικανότητές του. Μπορεί να επιδείξει μεγαλύτερη ή μικρότερη επιδεξιότητα στις προσπάθειές του να πωλήσει την εργασιακή του

ικανότητα στην υψηλότερη τιμή που μπορεί να επιτευχθεί στην αγορά υπό τις επικρατούσες συνθήκες· δεν μπορεί, όμως, να αλλάξει τη φύση του προκειμένου να την προσαρμόσει καλύτερα στην κατάσταση των δεδομένων της αγοράς.

Αποτελεί ευτύχημα γι' αυτόν αν οι συνθήκες της αγοράς είναι τέτοιες ώστε ένα είδος εργασίας που είναι ικανός να εκτελέσει να αμείβεται πλουσιοπάροχα· το γεγονός ότι τα έμφυτα ταλέντα του εκτιμώνται ιδιαίτερα από τους συνανθρώπους του είναι ζήτημα τύχης και όχι προσωπικής αξίας. Αν η δεσποινίς Greta Garbo είχε ζήσει εκατό χρόνια νωρίτερα, πιθανότατα θα κέρδιζε πολύ λιγότερα από όσα κέρδισε στην εποχή του κινηματογράφου. Όσον αφορά τα έμφυτα ταλέντα της, βρίσκεται σε θέση παρόμοια με εκείνη ενός αγρότη του οποίου το αγρόκτημα μπορεί να πωληθεί σε υψηλή τιμή, επειδή η επέκταση μιας γειτονικής πόλης το μετέτρεψε σε αστική γη.

Εντός των άκαμπτων ορίων που χαράσσουν οι έμφυτες ικανότητές του, η εργασιακή ικανότητα ενός ανθρώπου μπορεί να τελειοποιηθεί μέσω εκπαίδευσης για την εκτέλεση συγκεκριμένων καθηκόντων. Το άτομο —ή οι γονείς του— υποβάλλεται σε δαπάνες για μια εκπαίδευση, καρπός της οποίας είναι η απόκτηση της ικανότητας εκτέλεσης ορισμένων ειδών εργασίας. Αυτή η μόρφωση και εκπαίδευση εντείνουν τη μονομέρεια ενός ανθρώπου· τον καθιστούν ειδικό. Κάθε εξειδικευμένη εκπαίδευση ενισχύει τον ειδικό χαρακτήρα της εργασιακής του ικανότητας.

Ο μόχθος και οι δυσχέρειες, η απαρέσκεια των προσπαθειών στις οποίες πρέπει να υποβληθεί ένα άτομο για να αποκτήσει αυτές τις ειδικές ικανότητες, η απώλεια δυνητικών απολαβών κατά την περίοδο της εκπαίδευσης και οι απαιτούμενες χρηματικές δαπάνες αναλαμβάνονται με την προσδοκία ότι η μεταγενέστερη αύξηση των απολαβών θα τις

αντισταθμίσει. Αυτές οι δαπάνες αποτελούν επένδυση και, ως τέτοιες, έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Το αν θα αποδειχθούν ή όχι επικερδείς εξαρτάται από τη μελλοντική κατάσταση της αγοράς. Εκπαιδεύοντας τον εαυτό του, ο εργαζόμενος γίνεται κερδοσκόπος και επιχειρηματίας. Η μελλοντική κατάσταση της αγοράς θα καθορίσει αν η επένδυσή του θα αποφέρει κέρδος ή ζημία.

Επομένως, ο μισθωτός έχει παγιωμένα συμφέροντα υπό διττή έννοια: ως άνθρωπος με ορισμένες έμφυτες ιδιότητες και ως άνθρωπος που έχει αποκτήσει ορισμένες ειδικές δεξιότητες.

Ο μισθωτός πωλεί την εργασία του στην αγορά στην τιμή που του επιτρέπει να επιτύχει η αγορά σήμερα. Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, το άθροισμα των τιμών που πρέπει να δαπανήσει ο επιχειρηματίας για όλους τους συμπληρωματικούς συντελεστές παραγωγής πρέπει να ισούται —αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση— με την τιμή του προϊόντος. Στη μεταβαλλόμενη οικονομία, οι αλλαγές στη διάρθρωση της αγοράς ενδέχεται να προκαλέσουν διαφορές μεταξύ αυτών των δύο μεγεθών. Τα κέρδη και οι ζημίες που προκύπτουν δεν επηρεάζουν τον μισθωτό. Η επίπτωσή τους βαρύνει αποκλειστικά τον εργοδότη. Η αβεβαιότητα του μέλλοντος επηρεάζει τον εργαζόμενο μόνο ως προς τα ακόλουθα:

1. Τις δαπάνες σε χρόνο, απαρέσκεια και χρήμα που απαιτεί η εκπαίδευσή του.

2. Τις δαπάνες που απαιτεί η μετακίνησή του προς έναν συγκεκριμένο τόπο εργασίας.

3. Στην περίπτωση σύμβασης εργασίας που έχει συναφθεί για ορισμένο χρονικό διάστημα, τις μεταβολές που

επέρχονται στο μεταξύ στην τιμή του συγκεκριμένου είδους εργασίας και τις μεταβολές στη φερεγγυότητα του εργοδότη.

9. Η αγορά εργασίας

Οι μισθοί είναι οι τιμές που καταβάλλονται για τον συντελεστή παραγωγής που ονομάζεται ανθρώπινη εργασία. Όπως συμβαίνει με όλες τις άλλες τιμές των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής, το ύψος τους καθορίζεται τελικά από τις τιμές των προϊόντων, όπως αυτές προβλέπονται κατά τη στιγμή της πώλησης και της αγοράς της εργασίας. Δεν έχει σημασία αν εκείνος που εκτελεί την εργασία πωλεί τις υπηρεσίες του σε έναν εργοδότη, ο οποίος τις συνδυάζει με τους υλικούς συντελεστές παραγωγής και με τις υπηρεσίες άλλων ανθρώπων, ή αν προβαίνει ο ίδιος, για δικό του λογαριασμό και με δικό του κίνδυνο, σε αυτές τις πράξεις συνδυασμού. Η τελική τιμή της εργασίας της ίδιας ποιότητας είναι, σε κάθε περίπτωση, η ίδια σε ολόκληρο το σύστημα της αγοράς.

Οι μισθοί ισούνται πάντοτε με την τιμή του πλήρους προϊόντος της εργασίας. Το δημοφιλές σύνθημα «το δικαίωμα του εργαζομένου στο πλήρες προϊόν της εργασίας» αποτελούσε παράλογη διατύπωση της αξίωσης να διανέμονται τα καταναλωτικά αγαθά αποκλειστικά μεταξύ των εργαζομένων και να μην απομένει τίποτε για τους επιχειρηματίες και

τους ιδιοκτήτες των υλικών συντελεστών παραγωγής. Από καμία απολύτως άποψη δεν μπορούν τα τεχνουργήματα να θεωρηθούν προϊόντα της εργασίας και μόνο. Αποτελούν την απόδοση ενός σκόπιμου συνδυασμού εργασίας και υλικών συντελεστών παραγωγής.

Στη μεταβαλλόμενη οικονομία επικρατεί μια τάση προσαρμογής των αγοραίων μισθών ακριβώς προς την κατάσταση των τελικών μισθών. Αυτή η προσαρμογή αποτελεί χρονοβόρα διαδικασία. Η διάρκεια της περιόδου προσαρμογής εξαρτάται από τον χρόνο που απαιτείται για την εκπαίδευση σε νέα επαγγέλματα και για τη μετακίνηση των εργαζομένων προς νέους τόπους κατοικίας. Εξαρτάται, επιπλέον, από υποκειμενικούς παράγοντες, όπως είναι, για παράδειγμα, η εξοικείωση των εργαζομένων με τις συνθήκες και τις προοπτικές της αγοράς εργασίας. Η προσαρμογή αποτελεί κερδοσκοπικό εγχείρημα, στον βαθμό που η εκπαίδευση για νέα επαγγέλματα και η αλλαγή τόπου κατοικίας συνεπάγονται δαπάνες, οι οποίες πραγματοποιούνται μόνο αν κάποιος πιστεύει ότι η μελλοντική κατάσταση της αγοράς εργασίας θα τις καταστήσει επικερδείς.

Ως προς όλα αυτά τα ζητήματα, δεν υπάρχει τίποτε που να προσιδιάζει αποκλειστικά στην εργασία, στους μισθούς και στην αγορά εργασίας. Εκείνο που προσδίδει ιδιαίτερο γνώρισμα στην αγορά εργασίας είναι ότι ο εργαζόμενος δεν αποτελεί απλώς τον προμηθευτή του συντελεστή παραγωγής «εργασία», αλλά είναι επίσης ανθρώπινο ον, και ότι είναι αδύνατον να διαχωριστεί ο άνθρωπος από την επίδοσή του. Η αναφορά σε αυτό το γεγονός έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως για υπερβολικές διακηρύξεις και για μια μάταιη κριτική των οικονομικών διδασκαλιών σχετικά με τους μισθούς. Ωστόσο, αυτές οι παραλογίες δεν πρέπει να εμποδίζουν την οικονομική επιστήμη να αποδίδει τη δέουσα προσοχή σε αυτό το πρωταρχικό γεγονός.

Για τον εργαζόμενο έχει σημασία ποιο είδος εργασίας εκτελεί μεταξύ των διαφόρων ειδών που είναι ικανός να εκτελέσει, πού την εκτελεί και υπό ποιες ιδιαίτερες συνθήκες και περιστάσεις. Ένας αμέτοχος παρατηρητής ενδέχεται να θεωρήσει κενές ή ακόμη και γελοίες προκαταλήψεις τις ιδέες και τα συναισθήματα που παρακινούν έναν εργαζόμενο να προτιμά ορισμένες εργασίες, ορισμένους τόπους εργασίας και ορισμένες συνθήκες εργασίας έναντι άλλων. Ωστόσο, τέτοιες ακαδημαϊκές κρίσεις αμέτοχων επικριτών δεν έχουν καμία σημασία.

Για την οικονομική πραγμάτευση των σχετικών προβλημάτων δεν υπάρχει τίποτε ιδιαίτερα αξιοσημείωτο στο γεγονός ότι ο εργαζόμενος εξετάζει τον μόχθο και τις δυσχέρειές του όχι μόνο από την άποψη της απαρέσκειας της εργασίας και της έμμεσης ικανοποίησης που αυτή επιφέρει, αλλά λαμβάνει επίσης υπόψη αν και σε ποιον βαθμό οι ειδικές συνθήκες και περιστάσεις υπό τις οποίες εκτελείται η εργασία παρεμποδίζουν την απόλαυση της ζωής του. Το γεγονός ότι ένας εργαζόμενος είναι πρόθυμος να παραιτηθεί από την ευκαιρία να αυξήσει τις χρηματικές του απολαβές μεταναστεύοντας σε έναν τόπο τον οποίο θεωρεί λιγότερο επιθυμητό και προτιμά να παραμείνει στον τόπο ή στη χώρα καταγωγής του δεν είναι περισσότερο αξιοσημείωτο από το γεγονός ότι ένας εύπορος άνθρωπος χωρίς επάγγελμα προτιμά την ακριβότερη ζωή στην πρωτεύουσα από τη φθηνότερη ζωή σε μια μικρή πόλη.

Ο εργαζόμενος και ο καταναλωτής είναι το ίδιο πρόσωπο· μόνο ο οικονομικός συλλογισμός ενσωματώνει τις κοινωνικές λειτουργίες και διαιρεί αυτή την ενότητα σε δύο εννοιολογικά σχήματα. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να διαχωρίσουν τις αποφάσεις που αφορούν τη

χρησιμοποίηση της εργασιακής τους δύναμης από εκείνες που αφορούν την απόλαυση των απολαβών τους.

Η καταγωγή, η γλώσσα, η εκπαίδευση, η θρησκεία, η νοοτροπία, οι οικογενειακοί δεσμοί και το κοινωνικό περιβάλλον συνδέουν τον εργαζόμενο κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μην επιλέγει τον τόπο και τον κλάδο της εργασίας του αποκλειστικά με γνώμονα το ύψος των μισθών.

Μπορούμε να αποκαλέσουμε κανονικούς μισθούς (S) εκείνο το ύψος μισθών για συγκεκριμένα είδη εργασίας που θα επικρατούσε στην αγορά αν οι εργαζόμενοι δεν έκαναν διάκριση μεταξύ των διαφόρων τόπων και, εφόσον οι μισθοί ήταν ίσοι, δεν προτιμούσαν έναν τόπο εργασίας από κάποιον άλλο. Αν, όμως, οι μισθωτοί, λόγω των προαναφερθέντων παραγόντων, αποτιμούν διαφορετικά την εργασία σε διαφορετικούς τόπους, το ύψος των αγοραίων μισθών (M) μπορεί να αποκλίνει μόνιμα από τους κανονικούς μισθούς. Μπορούμε να αποκαλέσουμε συνιστώσα προσκόλλησης (A) τη μέγιστη διαφορά μεταξύ του αγοραίου και του κανονικού μισθού η οποία δεν προκαλεί ακόμη τη μετανάστευση εργαζομένων από τους τόπους με τους χαμηλότερους αγοραίους μισθούς προς τους τόπους με τους υψηλότερους. Η συνιστώσα προσκόλλησης ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού τόπου ή μιας συγκεκριμένης περιοχής είναι είτε θετική είτε αρνητική.

Πρέπει επιπλέον να λάβουμε υπόψη ότι οι διάφοροι τόποι και περιοχές διαφέρουν ως προς τον εφοδιασμό τους με καταναλωτικά αγαθά, στον βαθμό που υπεισέρχονται τα έξοδα μεταφοράς, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Αυτά τα έξοδα είναι χαμηλότερα σε ορισμένες περιοχές και υψηλότερα σε άλλες. Υπάρχουν, επίσης, διαφορές ως προς τη φυσική δαπάνη που απαιτείται για την επίτευξη της ίδιας ποσότητας φυσικής ικανοποίησης. Σε ορισμένους τόπους, ένας άνθρωπος πρέπει να δαπανήσει περισσότερα για να επιτύχει τον ίδιο

βαθμό ικανοποίησης των αναγκών τον οποίο, ανεξάρτητα από τις περιστάσεις που καθορίζουν το μέγεθος της συνιστώσας προσκόλλησης, θα μπορούσε να επιτύχει αλλού με χαμηλότερο κόστος. Από την άλλη πλευρά, σε ορισμένους τόπους ένας άνθρωπος μπορεί να αποφύγει ορισμένες δαπάνες χωρίς να μειωθεί η ικανοποίηση των αναγκών του, ενώ η παραίτηση από αυτές τις δαπάνες θα περιόριζε την ικανοποίησή του σε άλλους τόπους.

Μπορούμε να αποκαλέσουμε συνιστώσα κόστους (C) τις δαπάνες στις οποίες πρέπει να υποβληθεί ένας εργαζόμενος σε ορισμένους τόπους για να επιτύχει, υπό αυτή την έννοια, τον ίδιο βαθμό ικανοποίησης των αναγκών ή τις δαπάνες τις οποίες μπορεί να εξοικονομήσει χωρίς να περιορίσει την ικανοποίησή του. Η συνιστώσα κόστους ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού τόπου ή μιας συγκεκριμένης περιοχής είναι είτε θετική είτε αρνητική.

Αν υποθέσουμε ότι δεν υπάρχουν θεσμικά εμπόδια τα οποία παρεμποδίζουν ή επιβαρύνουν τη μετακίνηση κεφαλαιουχικών αγαθών, εργαζομένων και εμπορευμάτων από έναν τόπο ή μια περιοχή σε άλλον και ότι οι εργαζόμενοι είναι αδιάφοροι ως προς τον τόπο κατοικίας και εργασίας τους, επικρατεί μια τάση κατανομής του πληθυσμού στην επιφάνεια της γης σύμφωνα με τη φυσική παραγωγικότητα των πρωτογενών φυσικών συντελεστών παραγωγής και την ακινητοποίηση των μη μετατρέψιμων συντελεστών παραγωγής, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο παρελθόν. Αν παραβλέψουμε τη συνιστώσα κόστους, υπάρχει μια τάση εξίσωσης των μισθών για το ίδιο είδος εργασίας σε ολόκληρη τη γη.

Θα ήταν θεμιτό να αποκαλέσουμε μια περιοχή συγκριτικά υπερπληθυσμένη αν σε αυτήν οι αγοραίοι μισθοί, συν τη θετική ή αρνητική συνιστώσα κόστους, είναι χαμηλότεροι από τους κανονικούς

μισθούς, και συγκριτικά υποπληθυσμένη αν σε αυτήν οι αγοραίοι μισθοί, συν τη θετική ή αρνητική συνιστώσα κόστους, είναι υψηλότεροι από τους κανονικούς μισθούς. Δεν είναι, όμως, σκόπιμο να υιοθετήσουμε έναν τέτοιο ορισμό των σχετικών όρων. Δεν μας βοηθά να εξηγήσουμε τις πραγματικές συνθήκες διαμόρφωσης των μισθών και τη συμπεριφορά των μισθωτών.

Είναι σκοπιμότερο να επιλέξουμε έναν διαφορετικό ορισμό. Μπορούμε να αποκαλέσουμε μια περιοχή συγκριτικά υπερπληθυσμένη αν σε αυτήν οι αγοραίοι μισθοί είναι χαμηλότεροι από τους κανονικούς μισθούς συν τόσο τη θετική ή αρνητική συνιστώσα προσκόλλησης όσο και τη θετική ή αρνητική συνιστώσα κόστους, δηλαδή όταν:

$$M < S + A + C$$

Αντιστοίχως, μια περιοχή πρέπει να αποκαλείται συγκριτικά υποπληθυσμένη όταν:

$$M > S + A + C$$

Όταν δεν υπάρχουν θεσμικά εμπόδια στη μετανάστευση, οι εργαζόμενοι μετακινούνται από τις συγκριτικά υπερπληθυσμένες περιοχές προς τις συγκριτικά υποπληθυσμένες, έως ότου παντού ισχύει:

$$M = S + A + C$$

Το ίδιο ισχύει, τηρουμένων των αναλογιών, για τη μετανάστευση ατόμων που εργάζονται για δικό τους λογαριασμό και πωλούν την εργασία τους διαθέτοντας τα προϊόντα της ή παρέχοντας προσωπικές υπηρεσίες.

Οι έννοιες της συνιστώσας προσκόλλησης και της συνιστώσας κόστους εφαρμόζονται με τον ίδιο τρόπο και στη μετάβαση από έναν επιχειρηματικό ή επαγγελματικό κλάδο σε άλλον.

Δεν χρειάζεται σχεδόν καν να επισημανθεί ότι οι μεταναστευτικές κινήσεις που περιγράφουν αυτά τα θεωρήματα πραγματοποιούνται μόνο στον βαθμό στον οποίο δεν υπάρχουν θεσμικά εμπόδια στην κινητικότητα του κεφαλαίου, της εργασίας και των εμπορευμάτων. Στη σημερινή εποχή, η οποία αποβλέπει στην αποσύνθεση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και στην οικονομική αυτάρκεια κάθε κυρίαρχου έθνους, οι τάσεις που περιγράφουν τα θεωρήματα αυτά λειτουργούν πλήρως μόνο εντός των συνόρων κάθε έθνους.

Η εργασία των ζώων και των δούλων

Για τον άνθρωπο, τα ζώα αποτελούν υλικό συντελεστή παραγωγής. Είναι πιθανό κάποια ημέρα μια μεταβολή των ηθικών αντιλήψεων να παρακινήσει τους ανθρώπους να μεταχειρίζονται τα ζώα με μεγαλύτερη επιείκεια. Ωστόσο, στον βαθμό που οι άνθρωποι δεν αφήνουν τα ζώα ήσυχα να ακολουθήσουν τον δρόμο τους, θα τα αντιμετωπίζουν πάντοτε ως απλά αντικείμενα της δικής τους δράσης. Η κοινωνική συνεργασία μπορεί να υπάρξει μόνο μεταξύ ανθρώπινων όντων, επειδή μόνο αυτά

είναι ικανά να κατανοήσουν το νόημα και τα πλεονεκτήματα του καταμερισμού της εργασίας και της ειρηνικής συνεργασίας.

Ο άνθρωπος καθυποτάσσει το ζώο και το εντάσσει στο σχέδιο της δράσης του ως υλικό πράγμα. Κατά την εξημέρωση, την κατοίκηση και την εκπαίδευση των ζώων, ο άνθρωπος επιδεικνύει συχνά κατανόηση των ψυχολογικών ιδιαιτεροτήτων του πλάσματος· απευθύνεται, κατά κάποιον τρόπο, στην ψυχή του. Ακόμη και τότε, όμως, το χάσμα που χωρίζει τον άνθρωπο από το ζώο παραμένει αγεφύρωτο. Ένα ζώο δεν μπορεί ποτέ να αποκτήσει οτιδήποτε άλλο πέρα από την ικανοποίηση των ορέξεών του για τροφή και αναπαραγωγή και την κατάλληλη προστασία από βλάβες που προκαλούν οι περιβαλλοντικοί παράγοντες. Τα ζώα είναι κτηνώδη και μη ανθρώπινα ακριβώς επειδή είναι όπως φανταζόταν τους εργαζομένους ο σιδηρούς νόμος των μισθών. Όπως ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν θα είχε αναδυθεί ποτέ αν οι άνθρωποι ήταν αποκλειστικά αφοσιωμένοι στη διατροφή και στην αναπαραγωγή, έτσι και τα ζώα δεν μπορούν ούτε να συνδεθούν με κοινωνικούς δεσμούς ούτε να συμμετάσχουν στην ανθρώπινη κοινωνία.

Οι άνθρωποι επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν τους συνανθρώπους τους όπως αντιμετωπίζουν τα ζώα και να τους μεταχειριστούν αναλόγως. Χρησιμοποίησαν μαστίγια για να εξαναγκάσουν τους κωπηλάτες των γαλερών και τους ρυμουλκείς φορτηγίδων να εργάζονται όπως τα άλογα που κινούν εργάτες. Ωστόσο, η εμπειρία απέδειξε ότι αυτές οι μέθοδοι ασυγκράτητης αποκτήνωσης αποφέρουν εξαιρετικά μη ικανοποιητικά αποτελέσματα. Ακόμη και οι πλέον άξεστοι και νωθροί άνθρωποι επιτυγχάνουν περισσότερα όταν εργάζονται με τη θέλησή τους παρά όταν εργάζονται υπό τον φόβο του μαστιγίου.

Ο πρωτόγονος άνθρωπος δεν διακρίνει μεταξύ της ιδιοκτησίας του επί των γυναικών, των παιδιών και των δούλων, αφενός, και της

ιδιοκτησίας του επί των ζώων και των άψυχων πραγμάτων, αφετέρου. Μόλις, όμως, αρχίσει να αναμένει από τους δούλους του υπηρεσίες διαφορετικές από εκείνες που μπορούν να προσφέρουν τα ζώα έλξης και μεταφοράς φορτίων, αναγκάζεται να χαλαρώσει τις αλυσίδες τους. Πρέπει να προσπαθήσει να αντικαταστήσει το κίνητρο του απλού φόβου με το κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος· πρέπει να προσπαθήσει να συνδέσει τον δούλο μαζί του μέσω ανθρώπινων συναισθημάτων.

Αν ο δούλος δεν εμποδίζεται πλέον να δραπετεύσει αποκλειστικά μέσω της αλυσόδεσης και της επιτήρησης και δεν εξαναγκάζεται πλέον να εργάζεται αποκλειστικά υπό την απειλή του μαστιγώματος, η σχέση κυρίου και δούλου μετατρέπεται σε κοινωνικό δεσμό. Ο δούλος μπορεί —ιδίως αν είναι ακόμη νωπή η ανάμνηση ευτυχέστερων ημερών ελευθερίας— να θρηνεί για τη δυστυχία του και να λαχταρά την απελευθέρωση. Ανέχεται, όμως, εκείνο που φαίνεται να αποτελεί αναπόφευκτη κατάσταση πραγμάτων και προσαρμόζεται στη μοίρα του κατά τρόπο ώστε να την καταστήσει όσο το δυνατόν περισσότερο υποφερτή.

Ο δούλος επιδιώκει να ικανοποιεί τον κύριό του με την επιμέλεια και με την εκτέλεση των καθηκόντων που του έχουν ανατεθεί· ο κύριος επιδιώκει να διεγείρει τον ζήλο και την αφοσίωση του δούλου μέσω εύλογης μεταχείρισης. Μεταξύ κυρίου και υποτακτικού αναπτύσσονται οικείες σχέσεις που μπορούν εύλογα να αποκληθούν φιλία.

Ίσως οι εγκωμιαστές της δουλείας να μην είχαν εντελώς άδικο όταν υποστήριζαν ότι πολλοί δούλοι ήταν ικανοποιημένοι με τη θέση τους και δεν επιδίωκαν να την αλλάξουν. Υπάρχουν ίσως άτομα, ομάδες ατόμων, ακόμη και ολόκληροι λαοί και φυλές, που απολαμβάνουν την ασφάλεια και τη σιγουριά τις οποίες παρέχει η υποδούλωση· που, χωρίς να αισθάνονται την ταπείνωση και τον εξευτελισμό, δέχονται ευχαρίστως

να πληρώνουν με μια μέτρια ποσότητα εργασίας για το προνόμιο συμμετοχής στις ανέσεις ενός ευκατάστατου νοικοκυριού· και στα μάτια των οποίων η υποταγή στις ιδιοτροπίες και στις κακές διαθέσεις ενός κυρίου αποτελεί μόνο ένα μικρό κακό ή δεν αποτελεί καν κακό.

Βεβαίως, οι συνθήκες υπό τις οποίες μοχθούσαν οι δουλοπάροικοι εργάτες στα μεγάλα αγροκτήματα και στις φυτείες, στα ορυχεία, στα εργαστήρια και στις γαλέρες διέφεραν σημαντικά από την ειδυλλιακά περιγραφόμενη ευχάριστη ζωή των οικιακών υπηρετών, των υπηρετριών δωματίου, των μαγείρων και των τροφών, καθώς και από τις συνθήκες των ανελεύθερων εργατών γης, των γαλακτοκόμων, των αγελαδάρηδων και των βοσκών των μικρών αγροκτημάτων. Κανένας απολογητής της δουλείας δεν υπήρξε αρκετά τολμηρός ώστε να εξυμνήσει τη μοίρα των Ρωμαίων αγροτικών δούλων, οι οποίοι ήταν αλυσοδεμένοι και στοιβαγμένοι στο *ergastulum*, ή των Μαύρων στις αμερικανικές φυτείες βαμβακιού και ζάχαρης.[19]

Η κατάργηση της δουλείας και της δουλοπαροικίας δεν πρέπει να αποδοθεί ούτε στις διδασκαλίες θεολόγων και ηθικολόγων ούτε στην αδυναμία ή στη γενναιοδωρία των κυρίων. Μεταξύ των δασκάλων της θρησκείας και της ηθικής υπήρχαν εξίσου πολλοί εύγλωττοι υπερασπιστές της υποδούλωσης όσο και αντίπαλοί της.[20] Η δουλική εργασία εξαφανίστηκε επειδή δεν μπορούσε να αντέξει τον ανταγωνισμό της ελεύθερης εργασίας· η έλλειψη αποδοτικότητάς της επισφράγισε την καταδίκη της στην οικονομία της αγοράς.

Η τιμή που καταβάλλεται για την αγορά ενός δούλου καθορίζεται από την καθαρή απόδοση που αναμένεται από τη χρησιμοποίησή του — τόσο ως εργαζομένου όσο και ως γεννήτορα άλλων δούλων— όπως ακριβώς η τιμή που καταβάλλεται για μια αγελάδα καθορίζεται από την καθαρή απόδοση που αναμένεται από τη χρησιμοποίησή της. Ο

ιδιοκτήτης ενός δούλου δεν ιδιοποιείται κάποιο ιδιαίτερο εισόδημα. Δεν αποκομίζει κάποιο όφελος «εκμετάλλευσης» από το γεγονός ότι η εργασία του δούλου δεν αμείβεται και ότι η δυνητική αγοραία τιμή των υπηρεσιών που παρέχει ενδέχεται να είναι υψηλότερη από το κόστος της διατροφής, της στέγασης και της φρούρησής του.

Εκείνος που αγοράζει έναν δούλο πρέπει, μέσω της καταβαλλόμενης τιμής, να αποζημιώσει πλήρως τον πωλητή για αυτές τις αναμενόμενες εξοικονομήσεις, αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση. Είτε ο ιδιοκτήτης απασχολεί τον δούλο στο δικό του νοικοκυριό ή στην επιχείρησή του είτε εκμισθώνει τις υπηρεσίες του σε άλλους ανθρώπους, δεν απολαμβάνει κανένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα από την ύπαρξη του θεσμού της δουλείας. Το ιδιαίτερο όφελος περιέρχεται εξ ολοκλήρου στον δουλεμπόρο-κυνηγό δούλων, δηλαδή στον άνθρωπο που στερεί από ελεύθερους ανθρώπους την ελευθερία τους και τους μετατρέπει σε δούλους.

Βεβαίως, όμως, η αποδοτικότητα της δραστηριότητας του κυνηγού δούλων εξαρτάται από το ύψος των τιμών που είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν οι αγοραστές για την απόκτηση δούλων. Αν αυτές οι τιμές μειωθούν κάτω από τα λειτουργικά έξοδα και τα έξοδα μεταφοράς που συνεπάγεται το κυνήγι δούλων, η δραστηριότητα παύει να είναι επικερδής και πρέπει να εγκαταλειφθεί.

Σε κανέναν χρόνο και σε κανέναν τόπο δεν μπόρεσαν επιχειρήσεις που χρησιμοποιούσαν δουλική εργασία να ανταγωνιστούν στην αγορά επιχειρήσεις που χρησιμοποιούσαν ελεύθερη εργασία. Η δουλική εργασία μπορούσε πάντοτε να χρησιμοποιείται μόνο εκεί όπου δεν ήταν αναγκασμένη να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό της ελεύθερης εργασίας.

Αν κάποιος μεταχειρίζεται τους ανθρώπους όπως τα ζώα, δεν μπορεί να αποσπάσει από αυτούς τίποτε περισσότερο από επιδόσεις ζώων. Τότε όμως αποκτά σημασία το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι σωματικά ασθενέστερος από τα βόδια και τα άλογα και ότι, σε σχέση με την απόδοση που μπορεί να αποκομιστεί, η διατροφή και η φύλαξη ενός δούλου είναι δαπανηρότερες από τη διατροφή και τη φύλαξη των ζώων. Όταν ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται ως κινητό περιουσιακό στοιχείο, αποφέρει μικρότερη απόδοση ανά μονάδα δαπάνης για την τρέχουσα συντήρηση και φύλαξή του από ό,τι τα οικόσιτα ζώα.

Αν απαιτεί κανείς ανθρώπινες επιδόσεις από έναν ανελεύθερο εργαζόμενο, πρέπει να του παρέχει ειδικά ανθρώπινα κίνητρα. Αν ο εργοδότης επιδιώκει να αποκτήσει προϊόντα που, ως προς την ποιότητα και την ποσότητά τους, υπερβαίνουν εκείνα των οποίων η παραγωγή μπορεί να επιβληθεί με το μαστίγιο, πρέπει να καταστήσει τον εργαζόμενο προσωπικά ενδιαφερόμενο για την απόδοση της συμβολής του. Αντί να τιμωρεί την οκνηρία και τη νωθρότητα, πρέπει να ανταμείβει την επιμέλεια, τη δεξιότητα και τον ζήλο.

Ό,τι και αν επιχειρήσει, όμως, από αυτή την άποψη, δεν θα αποκτήσει ποτέ από έναν υποδουλωμένο εργαζόμενο —δηλαδή από έναν εργαζόμενο που δεν λαμβάνει την πλήρη αγοραία τιμή της συμβολής του— επίδοση ίση με εκείνη που παρέχει ένας ελεύθερος άνθρωπος, δηλαδή ένας άνθρωπος που προσλαμβάνεται στην ανεμπόδιστη αγορά εργασίας. Το ανώτατο όριο πέρα από το οποίο είναι αδύνατον να αυξηθούν η ποιότητα και η ποσότητα των προϊόντων και υπηρεσιών που παρέχονται από την εργασία δούλων και δουλοπαροίκων βρίσκεται πολύ χαμηλότερα από τα επίπεδα της ελεύθερης εργασίας. Στην παραγωγή προϊόντων ανώτερης ποιότητας, μια επιχείρηση που χρησιμοποιεί τη φαινομενικά φθηνή εργασία ανελεύθερων εργαζομένων

δεν μπορεί ποτέ να αντέξει τον ανταγωνισμό επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν ελεύθερη εργασία. Αυτό ακριβώς το γεγονός επέφερε την εξαφάνιση όλων των συστημάτων καταναγκαστικής εργασίας.

Κάποτε οι κοινωνικοί θεσμοί καθιστούσαν ολόκληρες περιοχές ή κλάδους παραγωγής αποκλειστικές ζώνες απασχόλησης ανελεύθερης εργασίας, προστατευμένες από κάθε ανταγωνισμό εκ μέρους επιχειρηματιών που απασχολούσαν ελεύθερους ανθρώπους. Έτσι, η δουλεία και η δουλοπαροικία έγιναν ουσιώδη γνωρίσματα ενός άκαμπτου συστήματος καστών, το οποίο δεν μπορούσε ούτε να καταργηθεί ούτε να τροποποιηθεί μέσω των ενεργειών μεμονωμένων ατόμων. Όπου οι συνθήκες ήταν διαφορετικές, οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες δούλων κατέφευγαν σε μέτρα που αναπόφευκτα καταργούσαν σταδιακά ολόκληρο το σύστημα της ανελεύθερης εργασίας.

Δεν ήταν τα ανθρωπιστικά αισθήματα και η επιείκεια εκείνα που παρακίνησαν τους σκληρούς και ανελέητους δουλοκτήτες της αρχαίας Ρώμης να χαλαρώσουν τα δεσμά των δούλων τους, αλλά η επιθυμία να αποκομίσουν το μεγαλύτερο δυνατό όφελος από την ιδιοκτησία τους. Εγκατέλειψαν το σύστημα της κεντρικής διαχείρισης μεγάλης κλίμακας των τεράστιων γαιοκτησιών τους, των *latifundia*, και μετέτρεψαν τους δούλους σε ουσιαστικούς μισθωτές, οι οποίοι καλλιεργούσαν τα κτήματά τους για δικό τους λογαριασμό και όφειλαν στον γαιοκτήμονα απλώς είτε μίσθωμα είτε μερίδιο της παραγωγής.

Στους μεταποιητικούς κλάδους και στο εμπόριο, οι δούλοι έγιναν επιχειρηματίες και τα κεφάλαιά τους, το *peculium*, έγιναν οιονεί νόμιμη ιδιοκτησία τους. Μεγάλος αριθμός δούλων απελευθερωνόταν επειδή ο απελεύθερος παρείχε στον πρώην ιδιοκτήτη του, τον *patronus*, υπηρεσίες πολυτιμότερες από εκείνες που μπορούσε να αναμένει από έναν δούλο. Η απελευθέρωση δεν αποτελούσε πράξη χάριτος ούτε δωρεάν παροχή

εκ μέρους του ιδιοκτήτη. Αποτελούσε πιστωτική πράξη, τρόπον τινά αγορά της ελευθερίας με δόσεις. Ο απελεύθερος ήταν υποχρεωμένος να παρέχει στον πρώην ιδιοκτήτη του, επί πολλά χρόνια ή ακόμη και εφ' όρου ζωής, ορισμένες πληρωμές και υπηρεσίες. Επιπλέον, ο *patronus* διέθετε ειδικά κληρονομικά δικαιώματα επί της περιουσίας του αποβιώσαντος απελεύθερου.[21]

Με την εξαφάνιση των βιοτεχνικών εγκαταστάσεων και των αγροκτημάτων που χρησιμοποιούσαν ανελεύθερους εργαζομένους, η υποδούλωση έπαψε να αποτελεί σύστημα παραγωγής και μετατράπηκε σε πολιτικό προνόμιο μιας αριστοκρατικής κάστας. Οι επικυρίαρχοι δικαιούνταν ορισμένες εισφορές σε είδος ή σε χρήμα και ορισμένες υπηρεσίες εκ μέρους των υποτελών τους· επιπλέον, τα παιδιά των δουλοπαροίκων τους ήταν υποχρεωμένα να τους υπηρετούν ως υπηρέτες ή ως μέλη της στρατιωτικής τους ακολουθίας για ορισμένο χρονικό διάστημα. Οι μη προνομιούχοι αγρότες και τεχνίτες, όμως, διαχειρίζονταν τα αγροκτήματα και τα εργαστήριά τους για δικό τους λογαριασμό και με δικό τους κίνδυνο. Μόνο όταν ολοκληρώνονταν οι παραγωγικές διαδικασίες τους παρενέβαινε ο κύριος και αξίωνε μέρος του προϊόντος.

Αργότερα, από τον δέκατο έκτο αιώνα και έπειτα, οι άνθρωποι άρχισαν και πάλι να χρησιμοποιούν ανελεύθερους εργαζομένους στη γεωργική και, μερικές φορές, ακόμη και στη βιομηχανική παραγωγή μεγάλης κλίμακας. Στις αμερικανικές αποικίες, η δουλεία των Μαύρων έγινε η συνήθης μέθοδος λειτουργίας των φυτειών. Στην Ανατολική Ευρώπη —στη Βορειοανατολική Γερμανία, στη Βοημία και στις προσαρτημένες σε αυτήν περιοχές της Μοραβίας και της Σιλεσίας, στην Πολωνία, στις χώρες της Βαλτικής, στη Ρωσία, καθώς και στην Ουγγαρία και στις προσαρτημένες σε αυτήν περιοχές— η γεωργία

μεγάλης κλίμακας θεμελιώθηκε στην απλήρωτη υποχρεωτική εργασία των δουλοπαροίκων.

Και τα δύο αυτά συστήματα ανελεύθερης εργασίας προστατεύονταν μέσω πολιτικών θεσμών από τον ανταγωνισμό επιχειρήσεων που απασχολούσαν ελεύθερους εργαζομένους. Στις αποικίες των φυτειών, το υψηλό κόστος της μετανάστευσης και η έλλειψη επαρκούς νομικής και δικαστικής προστασίας του ατόμου απέναντι στην αυθαιρεσία των κυβερνητικών αξιωματούχων και της αριστοκρατίας των φυτειών εμπόδιζαν την εμφάνιση επαρκούς προσφοράς ελεύθερης εργασίας και την ανάπτυξη μιας τάξης ανεξάρτητων αγροτών. Στην Ανατολική Ευρώπη, το σύστημα των καστών καθιστούσε αδύνατη την είσοδο τρίτων στον τομέα της γεωργικής παραγωγής. Η γεωργία μεγάλης κλίμακας επιφυλασσόταν για τα μέλη της αριστοκρατίας. Οι μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις επιφυλάσσονταν για τους ανελεύθερους δουλοπαροίκους.

Ωστόσο, κανείς δεν αμφισβητούσε το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις που χρησιμοποιούσαν ανελεύθερη εργασία δεν θα μπορούσαν να αντέξουν τον ανταγωνισμό επιχειρήσεων που χρησιμοποιούσαν ελεύθερη εργασία. Ως προς αυτό το σημείο, οι συγγραφείς του δέκατου όγδοου και των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα που ασχολήθηκαν με τη γεωργική διαχείριση ήταν εξίσου ομόφωνοι με τους συγγραφείς της αρχαίας Ρώμης που πραγματεύθηκαν γεωργικά ζητήματα.

Η κατάργηση της δουλείας και της δουλοπαροικίας δεν μπορούσε, όμως, να επιτευχθεί μέσω της ελεύθερης λειτουργίας του συστήματος της αγοράς, επειδή οι πολιτικοί θεσμοί είχαν αποσύρει τα κτήματα των ευγενών και τις φυτείες από την κυριαρχία της αγοράς. Η δουλεία και η δουλοπαροικία καταργήθηκαν με πολιτική δράση, υπαγορευμένη από το

πνεύμα της τόσο συκοφαντημένης ιδεολογίας του *laissez faire, laissez passer*.

Σήμερα η ανθρωπότητα βρίσκεται και πάλι αντιμέτωπη με προσπάθειες αντικατάστασης της καταναγκαστικής εργασίας με την εργασία του ελεύθερου ανθρώπου που πωλεί την εργασιακή του ικανότητα ως «εμπόρευμα» στην αγορά. Βεβαίως, οι άνθρωποι πιστεύουν ότι υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ των καθηκόντων που επιβάλλονται στους συντρόφους της σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας και εκείνων που επιβάλλονταν στους δούλους ή στους δουλοπαροίκους. Οι δούλοι και οι δουλοπάροικοι, λένε, μοχθούσαν προς όφελος ενός εκμεταλλευτή κυρίου. Σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα, όμως, το προϊόν της εργασίας περιέρχεται στην κοινωνία, μέρος της οποίας αποτελεί και ο ίδιος ο εργαζόμενος· επομένως, εδώ ο εργαζόμενος εργάζεται, τρόπον τινά, για τον εαυτό του.

Εκείνο που παραβλέπει αυτός ο συλλογισμός είναι ότι η ταύτιση των επιμέρους συντρόφων και του συνόλου όλων των συντρόφων με τη συλλογική οντότητα που ιδιοποιείται το προϊόν ολόκληρης της εργασίας είναι απλώς πλασματική. Το αν οι σκοποί που επιδιώκουν οι αξιωματούχοι της κοινότητας συμφωνούν ή διαφωνούν με τις επιθυμίες και τις επιδιώξεις των διαφόρων συντρόφων έχει δευτερεύουσα σημασία. Το κύριο ζήτημα είναι ότι η συμβολή του ατόμου στον πλούτο της συλλογικής οντότητας δεν ανταμείβεται υπό τη μορφή μισθών που καθορίζονται από την αγορά.

Μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία δεν διαθέτει καμία μέθοδο οικονομικού υπολογισμού· δεν μπορεί να καθορίσει χωριστά ποια μερίδια της συνολικής ποσότητας των παραγόμενων αγαθών πρέπει να αποδοθούν στους διάφορους συμπληρωματικούς συντελεστές παραγωγής. Εφόσον δεν μπορεί να εξακριβώσει το μέγεθος της

συμβολής που οφείλει η κοινωνία στις προσπάθειες των διαφόρων ατόμων, δεν μπορεί να αμείψει τους εργαζομένους σύμφωνα με την αξία της επίδοσής τους.

Για να διακρίνουμε την ελεύθερη από την καταναγκαστική εργασία, δεν απαιτούνται μεταφυσικές λεπτολογίες σχετικά με την ουσία της ελευθερίας και του καταναγκασμού. Μπορούμε να αποκαλέσουμε ελεύθερη εργασία εκείνο το είδος εξωστρεφούς εργασίας, η οποία δεν παρέχει άμεση ικανοποίηση και την οποία ο άνθρωπος εκτελεί είτε για την άμεση ικανοποίηση των δικών του αναγκών είτε για την έμμεση ικανοποίησή τους, η οποία θα προκύψει όταν δαπανήσει την τιμή που απέκτησε από την πώλησή της στην αγορά. Καταναγκαστική εργασία είναι η εργασία που εκτελείται υπό την πίεση άλλων κινήτρων.

Αν κάποιος ενοχλείται από αυτή την ορολογία, επειδή η χρησιμοποίηση λέξεων όπως «ελευθερία» και «καταναγκασμός» μπορεί να προκαλέσει συνειρμούς επιζήμιους για την αμερόληπτη εξέταση των σχετικών προβλημάτων, θα μπορούσαν κάλλιστα να επιλεγούν άλλοι όροι. Μπορούμε να αντικαταστήσουμε τον όρο «ελεύθερη εργασία» με την έκφραση «εργασία F» και τον όρο «καταναγκαστική εργασία» με την έκφραση «εργασία C». Το κρίσιμο πρόβλημα δεν μπορεί να επηρεαστεί από την επιλογή των όρων. Το μόνο που έχει σημασία είναι το εξής: Τι είδους κίνητρο μπορεί να ωθήσει έναν άνθρωπο να υποβληθεί στην απαρέσκεια της εργασίας, αν η ικανοποίηση των δικών του αναγκών δεν εξαρτάται ούτε άμεσα ούτε —σε οποιονδήποτε αισθητό βαθμό— έμμεσα από την ποσότητα και την ποιότητα της επίδοσής του;

Ας υποθέσουμε, χάριν της συζήτησης, ότι πολλοί εργαζόμενοι —ίσως ακόμη και οι περισσότεροι— θα καταβάλλουν αυτοβούλως και ευσυνείδητα προσπάθεια για την καλύτερη δυνατή εκπλήρωση των

καθηκόντων που τους αναθέτουν οι ανώτεροί τους. Μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο καθορισμός των καθηκόντων που θα έπρεπε να επιβληθούν στα διάφορα άτομα θα έφερνε μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία αντιμέτωπη με άλυτα προβλήματα. Πώς, όμως, θα αντιμετωπίζονταν εκείνοι που εκτελούν τα επιβαλλόμενα καθήκοντα με νωθρότητα και αμέλεια; Δεν απομένει κανένας άλλος τρόπος παρά η τιμωρία τους.

Οι ανώτεροί τους πρέπει να διαθέτουν την εξουσία να διαπιστώνουν την παράβαση, να κρίνουν τα υποκειμενικά της αίτια και να επιβάλλουν την αντίστοιχη τιμωρία. Ένας ηγεμονικός δεσμός αντικαθιστά τον συμβατικό δεσμό. Ο εργαζόμενος υπόκειται στη διακριτική εξουσία των ανωτέρων του· υπάγεται προσωπικά στην πειθαρχική εξουσία του προϊσταμένου του.

Στην οικονομία της αγοράς, ο εργαζόμενος πωλεί τις υπηρεσίες του όπως οι άλλοι άνθρωποι πωλούν τα εμπορεύματά τους. Ο εργοδότης δεν είναι κύριος του εργαζομένου. Είναι απλώς αγοραστής υπηρεσιών, τις οποίες πρέπει να αγοράσει στην αγοραία τιμή τους. Βεβαίως, όπως κάθε άλλος αγοραστής, έτσι και ο εργοδότης μπορεί να αυθαιρετήσει. Αν, όμως, καταφύγει σε αυθαιρεσίες κατά την πρόσληψη ή την απόλυση εργαζομένων, θα πρέπει να επωμιστεί το κόστος τους.

Ένας εργοδότης ή ένας υπάλληλος στον οποίο έχει ανατεθεί η διεύθυνση ενός τμήματος επιχείρησης είναι ελεύθερος να κάνει διακρίσεις κατά την πρόσληψη εργαζομένων, να τους απολύει αυθαίρετα ή να μειώνει τους μισθούς τους κάτω από το αγοραίο επίπεδο. Ενδίδοντας, όμως, σε τέτοιες αυθαίρετες πράξεις, θέτει σε κίνδυνο την αποδοτικότητα της επιχείρησης ή του τμήματός του και, ως εκ τούτου, υπονομεύει το δικό του εισόδημα και τη θέση του στο οικονομικό

σύστημα. Στην οικονομία της αγοράς, τέτοιες ιδιοτροπίες επιφέρουν από μόνες τους την τιμωρία τους.

Η μόνη πραγματική και αποτελεσματική προστασία του μισθωτού στην οικονομία της αγοράς παρέχεται από τη λειτουργία των παραγόντων που καθορίζουν τη διαμόρφωση των τιμών. Η αγορά καθιστά τον εργαζόμενο ανεξάρτητο από την αυθαίρετη κρίση του εργοδότη και των βοηθών του. Οι εργαζόμενοι υπόκεινται μόνο στην κυριαρχία των καταναλωτών, όπως ακριβώς υπόκεινται σε αυτήν και οι εργοδότες τους. Καθορίζοντας, μέσω της αγοράς ή της αποχής από την αγορά, τις τιμές των προϊόντων και την απασχόληση των συντελεστών παραγωγής, οι καταναλωτές αποδίδουν σε κάθε είδος εργασίας την αγοραία τιμή του.

Εκείνο ακριβώς που καθιστά τον εργαζόμενο ελεύθερο άνθρωπο είναι το γεγονός ότι ο εργοδότης, υπό την πίεση της διάρθρωσης των τιμών της αγοράς, θεωρεί την εργασία εμπόρευμα, ένα μέσο για την επίτευξη κερδών. Στα μάτια του εργοδότη, ο εργαζόμενος είναι απλώς ένας άνθρωπος ο οποίος, έναντι χρηματικού ανταλλάγματος, τον βοηθά να αποκτήσει χρήματα. Ο εργοδότης πληρώνει για τις παρεχόμενες υπηρεσίες και ο εργαζόμενος παρέχει την επίδοσή του για να αποκτήσει μισθό. Σε αυτή τη σχέση μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου δεν τίθεται ζήτημα εύνοιας ή δυσμένειας. Ο μισθωτός δεν οφείλει ευγνωμοσύνη στον εργοδότη· του οφείλει μια συγκεκριμένη ποσότητα εργασίας συγκεκριμένου είδους και ποιότητας.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, στην οικονομία της αγοράς ο εργοδότης δεν χρειάζεται εξουσία τιμωρίας επί του εργαζομένου. Όλα τα μη αγοραία συστήματα παραγωγής πρέπει να παρέχουν σε εκείνους που ασκούν τον έλεγχο την εξουσία να παρακινούν τον βραδύ εργαζόμενο σε μεγαλύτερο ζήλο και επιμέλεια. Επειδή η φυλάκιση απομακρύνει τον

εργαζόμενο από την εργασία του ή, τουλάχιστον, μειώνει σημαντικά την αξία της συμβολής του, η σωματική τιμωρία υπήρξε πάντοτε το κλασικό μέσο εξαναγκασμού των δούλων και των δουλοπαροίκων να εργάζονται. Με την κατάργηση της ανελεύθερης εργασίας κατέστη δυνατό να εγκαταλειφθεί το μαστίγιο ως κίνητρο. Η μαστίγωση αποτελούσε το σύμβολο της υποδουλωμένης εργασίας. Τα μέλη μιας κοινωνίας της αγοράς θεωρούν τη σωματική τιμωρία τόσο απάνθρωπη και ταπεινωτική, ώστε αυτή έχει καταργηθεί επίσης στα σχολεία, στο ποινικό δίκαιο και στη στρατιωτική πειθαρχία.

Όποιος πιστεύει ότι μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς καταναγκασμό και εξαναγκασμό εναντίον των οκνηρών εργαζομένων, επειδή όλοι θα εκπληρώνουν αυθόρμητα το καθήκον τους, πέφτει θύμα των ψευδαισθήσεων που εμπεριέχει η θεωρία του αναρχισμού.

[19] Η Margaret Mitchell, η οποία στο δημοφιλές μυθιστόρημά της *Gone With the Wind* (Νέα Υόρκη, 1936) εξυμνεί το σύστημα δουλείας του αμερικανικού Νότου, είναι αρκετά προσεκτική ώστε να μην υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες σχετικά με τους εργάτες των φυτειών και προτιμά να επικεντρώνεται στις συνθήκες των οικιακών υπηρετών, οι οποίοι, ακόμη και στη δική της αφήγηση, εμφανίζονται ως η ελίτ της κάστας τους.

[20] Για τη φιλοδουλοκτητική θεωρία στις Ηνωμένες Πολιτείες, πρβλ. Charles και Mary Beard, *The Rise of American Civilization* (1944), I, σσ. 703–710, καθώς και C. E. Merriam, *A History of American Political Theories* (Νέα Υόρκη, 1924), σσ. 227–251.

[21] Πρβλ. Ciccotti, *Le Déclin de l'esclavage antique* (Παρίσι, 1910), σσ. 292 επ. · Salvioli, *Le Capitalisme dans le monde antique* (Παρίσι, 1906), σσ. 141 επ. · Cairnes, *The Slave Power* (Λονδίνο, 1862), σ. 234.

Κεφάλαιο 22: ΟΙ ΜΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΙ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. Γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τη θεωρία της γαιοπροσόδου

Στο πλαίσιο της ρικαρδιανής οικονομικής θεωρίας, η έννοια της γαιοπροσόδου αποτέλεσε μια προσπάθεια πραγμάτευσης των προβλημάτων τα οποία η σύγχρονη οικονομική επιστήμη προσεγγίζει μέσω της ανάλυσης της οριακής χρησιμότητας.[1] Η θεωρία του Ricardo φαίνεται μάλλον ανεπαρκής όταν κρίνεται από τη σκοπιά της σημερινής γνώσης· δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μέθοδος της θεωρίας της υποκειμενικής αξίας είναι κατά πολύ ανώτερη. Ωστόσο, η φήμη της θεωρίας της γαιοπροσόδου είναι απολύτως δικαιολογημένη· η επιμέλεια που καταβλήθηκε για τη θεμελίωση και την τελειοποίησή της απέφερε εξαίρετους καρπούς. Δεν υπάρχει κανένας λόγος η ιστορία της

οικονομικής σκέψης να αισθάνεται ντροπή για τη θεωρία της γαιοπροσόδου.[2]

Το γεγονός ότι γαίες διαφορετικής ποιότητας και γονιμότητας, δηλαδή γαίες που αποδίδουν διαφορετικές ποσότητες προϊόντος ανά μονάδα εισροής, αποτιμώνται διαφορετικά δεν θέτει κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη. Στον βαθμό που η θεωρία του Ricardo αναφέρεται στη διαβάθμιση της αποτίμησης και της εκτίμησης των τεμαχίων γης, εμπεριέχεται πλήρως στη σύγχρονη θεωρία των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Δεν είναι το περιεχόμενο της θεωρίας της γαιοπροσόδου εκείνο που είναι προβληματικό, αλλά η εξαιρετική θέση που της αποδόθηκε στο σύνολο του οικονομικού συστήματος. Η διαφορική πρόσοδος αποτελεί γενικό φαινόμενο και δεν περιορίζεται στον καθορισμό των τιμών της γης. Η περίτεχνη διάκριση μεταξύ «προσόδων» και «οιονεί προσόδων» είναι επίπλαστη. Η γη και οι υπηρεσίες που παρέχει αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο όπως οι άλλοι συντελεστές παραγωγής και οι υπηρεσίες τους. Ο έλεγχος ενός καλύτερου εργαλείου αποφέρει «πρόσοδο» σε σύγκριση με τις αποδόσεις λιγότερο κατάλληλων εργαλείων, τα οποία πρέπει να χρησιμοποιηθούν εξαιτίας της ανεπαρκούς προσφοράς καταλληλότερων εργαλείων. Ο ικανότερος και πιο επιμελής εργαζόμενος αποκτά «πρόσοδο» σε σύγκριση με τους μισθούς που κερδίζουν οι λιγότερο επιδέξιοι και λιγότερο εργατικοί ανταγωνιστές του.

Τα προβλήματα που προοριζόταν να επιλύσει η έννοια της γαιοπροσόδου δημιουργήθηκαν, ως επί το πλείστον, από τη χρήση ακατάλληλων όρων. Οι γενικές έννοιες που χρησιμοποιούνται στην καθημερινή γλώσσα και στην κοινή σκέψη δεν διαμορφώθηκαν με γνώμονα τις απαιτήσεις της πραξεολογικής και οικονομικής έρευνας. Οι πρώτοι οικονομολόγοι έσφαλαν όταν τις υιοθέτησαν χωρίς επιφυλάξεις

και δισταγμούς. Μόνο αν κάποιος προσκολλάται αφελώς σε γενικούς όρους όπως «γη» ή «εργασία» προβληματίζεται από το ερώτημα γιατί η γη και η εργασία αποτιμώνται και εκτιμώνται διαφορετικά. Όποιος δεν επιτρέπει να εξαπατηθεί από απλές λέξεις, αλλά εξετάζει τη σημασία ενός συντελεστή για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, θεωρεί αυτονόητο ότι διαφορετικές υπηρεσίες αποτιμώνται και εκτιμώνται διαφορετικά.

Η σύγχρονη θεωρία της αξίας και των τιμών δεν βασίζεται στην ταξινόμηση των συντελεστών παραγωγής σε γη, κεφάλαιο και εργασία. Η θεμελιώδης διάκρισή της είναι εκείνη μεταξύ αγαθών ανώτερης και κατώτερης τάξης, μεταξύ παραγωγικών και καταναλωτικών αγαθών. Όταν διακρίνει, εντός της κατηγορίας των συντελεστών παραγωγής, τους πρωτογενείς, δεδομένους από τη φύση συντελεστές από τους παραχθέντες συντελεστές παραγωγής, δηλαδή τα ενδιάμεσα προϊόντα, και, επιπλέον, εντός της κατηγορίας των πρωτογενών συντελεστών, τους μη ανθρώπινους, εξωτερικούς συντελεστές από τους ανθρώπινους συντελεστές, δηλαδή την εργασία, δεν διασπά την ενότητα του συλλογισμού της σχετικά με τον καθορισμό των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Ο νόμος που διέπει τον καθορισμό των τιμών των συντελεστών παραγωγής είναι ο ίδιος για όλες τις κατηγορίες και για όλα τα επιμέρους είδη αυτών των συντελεστών.

Το γεγονός ότι διαφορετικές υπηρεσίες που παρέχονται από τέτοιους συντελεστές αποτιμώνται, εκτιμώνται και αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο μπορεί να εκπλήξει μόνο όσους αδυνατούν να αντιληφθούν αυτές τις διαφορές ως προς τη χρησιμότητα των υπηρεσιών. Όποιος είναι τυφλός απέναντι στην καλλιτεχνική αξία ενός πίνακα μπορεί να θεωρεί παράξενο το γεγονός ότι οι συλλέκτες πληρώνουν περισσότερα για έναν πίνακα του Velázquez από ό,τι για

έναν πίνακα κάποιου λιγότερο προικισμένου καλλιτέχνη· για τον γνώστη, αυτό είναι αυτονόητο. Ο αγρότης δεν εκπλήσσεται όταν οι αγοραστές καταβάλλουν υψηλότερες τιμές και οι μισθωτές υψηλότερα μισθώματα για γονιμότερη γη από ό,τι για λιγότερο γόνιμη. Ο μόνος λόγος για τον οποίο οι παλαιοί οικονομολόγοι προβληματίζονταν από αυτό το γεγονός ήταν ότι χρησιμοποιούσαν έναν γενικό όρο, τη «γη», ο οποίος παραβλέπει τις διαφορές παραγωγικότητας.

Η μεγαλύτερη συμβολή της ρικαρδιανής θεωρίας της γαιοπροσόδου είναι η αναγνώριση του γεγονότος ότι η οριακή γη δεν αποφέρει καμία πρόσοδο. Από αυτή τη γνώση απομένει μόνο ένα βήμα μέχρι την ανακάλυψη της αρχής του αξιολογικού υποκειμενισμού. Ωστόσο, τυφλωμένοι από την έννοια του πραγματικού κόστους, ούτε οι κλασικοί οικονομολόγοι ούτε οι επίγονοί τους πραγματοποίησαν αυτό το βήμα.

Ενώ η έννοια της διαφορικής προσόδου μπορεί, σε γενικές γραμμές, να υιοθετηθεί από τη θεωρία της υποκειμενικής αξίας, η δεύτερη έννοια της προσόδου που προήλθε από τη ρικαρδιανή οικονομική θεωρία, δηλαδή η έννοια της υπολειμματικής προσόδου, πρέπει να απορριφθεί ολοκληρωτικά. Αυτή η ιδέα του υπολειμματικού δικαιούχου βασίζεται στην έννοια του πραγματικού ή φυσικού κόστους, η οποία δεν έχει κανένα νόημα στο πλαίσιο της σύγχρονης εξήγησης των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Ο λόγος για τον οποίο η τιμή του κρασιού Βουργουνδίας είναι υψηλότερη από εκείνη του Chianti δεν είναι ότι η τιμή των αμπελώνων της Βουργουνδίας είναι υψηλότερη από εκείνη των αμπελώνων της Τοσκάνης. Η αιτιώδης σχέση έχει την αντίθετη κατεύθυνση. Επειδή οι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να καταβάλουν υψηλότερες τιμές για το κρασί Βουργουνδίας από ό,τι για το Chianti, οι αμπελουργοί είναι πρόθυμοι να καταβάλουν υψηλότερες τιμές για τους αμπελώνες της Βουργουνδίας από ό,τι για εκείνους της Τοσκάνης.

Στα μάτια του λογιστή, τα κέρδη εμφανίζονται ως το μερίδιο που απομένει μετά την εξόφληση όλων των δαπανών παραγωγής. Στην ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία, ένα τέτοιο πλεόνασμα των τιμών των προϊόντων πάνω από το κόστος δεν θα μπορούσε ποτέ να εμφανιστεί. Στη μεταβαλλόμενη οικονομία μπορούν να εμφανιστούν, προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, διαφορές μεταξύ των τιμών των προϊόντων και του αθροίσματος των τιμών που δαπάνησε ο επιχειρηματίας για την αγορά των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής, πλέον του τόκου επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου· μπορούν, δηλαδή, να εμφανιστούν είτε κέρδη είτε ζημίες. Αυτές οι διαφορές προκαλούνται από τις μεταβολές που επέρχονται στις τιμές των προϊόντων κατά το μεσολαβούν χρονικό διάστημα. Όποιος επιτυγχάνει καλύτερα από τους άλλους να προβλέψει εγκαίρως αυτές τις μεταβολές και ενεργεί αναλόγως αποκομίζει κέρδη. Όποιος αποτυγχάνει στην προσπάθειά του να προσαρμόσει τα επιχειρηματικά του εγχειρήματα στη μελλοντική κατάσταση της αγοράς τιμωρείται με ζημίες.

Η κύρια αδυναμία της ρικαρδιανής οικονομικής θεωρίας ήταν ότι αποτελούσε θεωρία της διανομής του συνολικού προϊόντος των κοινών προσπαθειών ενός έθνους. Όπως και οι άλλοι υπέρμαχοι της κλασικής οικονομικής θεωρίας, ο Ricardo δεν κατόρθωσε να απαλλαγεί από τη μερκαντιλιστική εικόνα της *Volkswirtschaft*, της εθνικής οικονομίας ως ενιαίου συνόλου. Στη σκέψη του, το πρόβλημα του καθορισμού των τιμών υποτασσόταν στο πρόβλημα της διανομής του πλούτου. Ο συνήθης χαρακτηρισμός της οικονομικής του φιλοσοφίας ως «της φιλοσοφίας των βιομηχανικών μεσαίων τάξεων της Αγγλίας της εποχής του»[3] αστοχεί ως προς το ουσιώδες. Αυτοί οι Άγγλοι επιχειρηματίες των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα δεν ενδιαφέρονταν για το συνολικό

προϊόν της βιομηχανίας και τη διανομή του. Καθοδηγούνταν από την επιδίωξη της πραγματοποίησης κερδών και της αποφυγής ζημιών.

Η κλασική οικονομική θεωρία έσφαλε όταν απέδωσε στη γη διακριτή θέση στο θεωρητικό της σχήμα. Η γη είναι, από οικονομική άποψη, συντελεστής παραγωγής και οι νόμοι που καθορίζουν τη διαμόρφωση των τιμών της είναι οι ίδιοι με εκείνους που καθορίζουν τη διαμόρφωση των τιμών των άλλων συντελεστών παραγωγής. Όλες οι ιδιαιτερότητες των οικονομικών διδασκαλιών σχετικά με τη γη αναφέρονται σε ορισμένες ιδιαιτερότητες των σχετικών δεδομένων.

[1] Όπως αναφέρει ο Fetter (*Encyclopaedia of the Social Sciences*, XIII, 291), επρόκειτο για «μια συγκεχυμένη θεωρία της οριακότητας».

[2] Πρβλ. Amonn, *Ricardo als Begründer der theoretischen Nationalökonomie* (Ιένα, 1924), σσ. 54 επ.

[3] Πρβλ., για παράδειγμα, Haney, *History of Economic Thought* (αναθεωρημένη έκδ., Νέα Υόρκη, 1927), σ. 275.

2. Ο παράγοντας του χρόνου στη χρησιμοποίηση της γης

Αφετηρία των οικονομικών διδασκαλιών σχετικά με τη γη είναι η διάκριση μεταξύ δύο κατηγοριών πρωτογενών συντελεστών παραγωγής: των ανθρώπινων και των μη ανθρώπινων συντελεστών. Επειδή η χρησιμοποίηση των μη ανθρώπινων συντελεστών συνδέεται κατά κανόνα με την εξουσία χρησιμοποίησης ενός τμήματος της επιφάνειας της γης, αναφερόμαστε σε αυτούς χρησιμοποιώντας τον όρο «γη».[4]

Κατά την εξέταση των οικονομικών προβλημάτων της γης, δηλαδή των μη ανθρώπινων πρωτογενών συντελεστών παραγωγής, πρέπει να διαχωρίζεται σαφώς η πραξεολογική από την κοσμολογική σκοπιά. Ίσως είναι απολύτως εύλογο η κοσμολογία, κατά τη μελέτη των κοσμικών συμβάντων, να μιλά για μονιμότητα και για διατήρηση της μάζας και της ενέργειας. Αν συγκρίνει κανείς το πεδίο εντός του οποίου η ανθρώπινη

δράση είναι ικανή να επηρεάσει τις φυσικές περιβαλλοντικές συνθήκες της ανθρώπινης ζωής με τη λειτουργία των φυσικών οντοτήτων, είναι θεμιτό να αποκαλεί τις φυσικές δυνάμεις άφθαρτες και μόνιμες ή — ακριβέστερα— απρόσβλητες από καταστροφή μέσω ανθρώπινης δράσης.

Σε σχέση με τις τεράστιες χρονικές περιόδους στις οποίες αναφέρεται η κοσμολογία, η διάβρωση του εδάφους, με την ευρύτερη έννοια του όρου, ακόμη και όταν έχει την ένταση που μπορεί να προκαλέσει η ανθρώπινη παρέμβαση, δεν έχει σημασία. Κανείς δεν γνωρίζει σήμερα αν, μετά την πάροδο εκατομμυρίων ετών, κοσμικές μεταβολές θα μετατρέψουν ερήμους και άγονα εδάφη σε γαίες που, από τη σκοπιά των σημερινών γνώσεών μας, θα πρέπει να χαρακτηριστούν εξαιρετικά γόνιμες, και τους πλέον οργιώδεις τροπικούς κήπους σε άγονη γη. Ακριβώς επειδή κανείς δεν μπορεί να προβλέψει τέτοιες μεταβολές ούτε να επιχειρήσει να επηρεάσει τα κοσμικά συμβάντα που ενδέχεται να τις προκαλέσουν, είναι περιττό να διατυπώνονται εικασίες γι' αυτές κατά την εξέταση των προβλημάτων της ανθρώπινης δράσης.[5]

Οι φυσικές επιστήμες μπορούν να υποστηρίζουν ότι οι δυνάμεις του εδάφους από τις οποίες εξαρτάται η χρησιμότητά του για τη δασοκομία, την κτηνοτροφία, τη γεωργία και την αξιοποίηση των υδάτων αναγεννώνται περιοδικά. Μπορεί να είναι αληθές ότι ακόμη και οι ανθρώπινες προσπάθειες που αποβλέπουν σκόπιμα στη μέγιστη δυνατή καταστροφή της παραγωγικής ικανότητας του φλοιού της γης θα μπορούσαν, στην καλύτερη περίπτωση, να επιτύχουν τον σκοπό τους μόνο σε μικρά τμήματά του. Τα γεγονότα αυτά, όμως, δεν έχουν καθοριστική σημασία για την ανθρώπινη δράση.

Η περιοδική αναγέννηση των παραγωγικών δυνάμεων του εδάφους δεν αποτελεί ένα άκαμπτο δεδομένο που θα έφερνε τον άνθρωπο

αντιμέτωπο με μία και μοναδική, προδιαγεγραμμένη κατάσταση. Είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί το έδαφος κατά τρόπο ώστε η αναγέννηση αυτή να επιβραδυνθεί και να αναβληθεί ή ώστε η παραγωγική δύναμη του εδάφους είτε να εξαφανιστεί εντελώς για ορισμένο χρονικό διάστημα είτε να μπορεί να αποκατασταθεί μόνο μέσω σημαντικής εισροής κεφαλαίου και εργασίας. Κατά τη διαχείριση του εδάφους, ο άνθρωπος πρέπει να επιλέγει μεταξύ διαφόρων μεθόδων που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη διατήρηση και την αναγέννηση της παραγωγικής του δύναμης.

Όπως σε κάθε άλλο κλάδο παραγωγής, έτσι και στη διεξαγωγή του κυνηγιού, της αλιείας, της βόσκησης, της κτηνοτροφίας, της καλλιέργειας φυτών, της υλοτομίας και της αξιοποίησης των υδάτων υπεισέρχεται ο παράγοντας του χρόνου. Και εδώ ο άνθρωπος πρέπει να επιλέξει μεταξύ ικανοποίησης στο εγγύτερο και στο απώτερο μέλλον. Και εδώ το φαινόμενο του πρωταρχικού τόκου, το οποίο ενυπάρχει σε κάθε ανθρώπινη δράση, διαδραματίζει τον κυρίαρχο ρόλο του.

Υπάρχουν θεσμικές συνθήκες που παρακινούν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα να προτιμούν την ικανοποίηση στο εγγύτερο μέλλον και να αδιαφορούν πλήρως ή σχεδόν πλήρως για την ικανοποίηση στο απώτερο μέλλον. Αν, αφενός, το έδαφος δεν ανήκει σε μεμονωμένους ιδιοκτήτες και, αφετέρου, όλοι ή ορισμένοι άνθρωποι που ευνοούνται από ειδικά προνόμια ή από την πραγματική κατάσταση των πραγμάτων είναι ελεύθεροι να το χρησιμοποιούν προσωρινά προς ίδιον όφελος, δεν αποδίδεται καμία προσοχή στο μέλλον. Το ίδιο συμβαίνει όταν ο ιδιοκτήτης αναμένει ότι θα απαλλοτριωθεί στο όχι πολύ μακρινό μέλλον.

Και στις δύο περιπτώσεις, οι δρώντες αποβλέπουν αποκλειστικά στην άντληση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου άμεσου οφέλους. Δεν ενδιαφέρονται για τις χρονικά απώτερες συνέπειες των μεθόδων

εκμετάλλευσής τους. Το αύριο δεν έχει σημασία γι' αυτούς. Η ιστορία της υλοτομίας, του κυνηγιού και της αλιείας παρέχει άφθονα παραδείγματα· πολλά παραδείγματα μπορούν, όμως, να βρεθούν και σε άλλους κλάδους χρησιμοποίησης του εδάφους.

Από τη σκοπιά των φυσικών επιστημών, η συντήρηση των κεφαλαιουχικών αγαθών και η διατήρηση των δυνάμεων του εδάφους ανήκουν σε δύο εντελώς διαφορετικές κατηγορίες. Οι παραχθέντες συντελεστές παραγωγής φθείρονται, αργά ή γρήγορα, ολοκληρωτικά κατά τη διεξαγωγή των παραγωγικών διαδικασιών και μετατρέπονται σταδιακά σε καταναλωτικά αγαθά, τα οποία τελικά καταναλώνονται. Αν κάποιος δεν θέλει να εξαφανιστούν τα αποτελέσματα της παρελθούσας αποταμίευσης και συσσώρευσης κεφαλαίου, πρέπει, εκτός από καταναλωτικά αγαθά, να παράγει και την ποσότητα κεφαλαιουχικών αγαθών που απαιτείται για την αντικατάσταση όσων έχουν φθαρεί. Αν το παραμελούσε, τελικά θα κατανάλωνε, κατά κάποιον τρόπο, τα κεφαλαιουχικά αγαθά. Θα θυσίαζε το μέλλον για χάρη του παρόντος· θα ζούσε σήμερα μέσα στην αφθονία και αργότερα θα αντιμετώπιζε στερήσεις.

Συχνά, όμως, λέγεται ότι τα πράγματα είναι διαφορετικά όσον αφορά τις δυνάμεις της γης. Αυτές δεν μπορούν να καταναλωθούν. Ωστόσο, μια τέτοια διατύπωση έχει νόημα μόνο από τη σκοπιά της γεωλογίας. Από τη γεωλογική σκοπιά, όμως, θα μπορούσε ή θα έπρεπε κανείς εξίσου να αρνηθεί ότι ο εξοπλισμός ενός εργοστασίου ή ένας σιδηρόδρομος μπορούν να «αναλωθούν». Το χαλίκι και οι λίθοι της υποδομής ενός σιδηροδρόμου, καθώς και ο σίδηρος και ο χάλυβας των σιδηροτροχιών, των γεφυρών, των βαγονιών και των κινητήριων μηχανών δεν χάνονται υπό την κοσμολογική έννοια. Μόνο από

πραξεολογική σκοπιά είναι θεμιτό να μιλάμε για κατανάλωση ή ανάλωση ενός εργαλείου, ενός σιδηροδρόμου ή ενός χαλυβουργείου.

Με την ίδια οικονομική έννοια μιλάμε και για την ανάλωση των παραγωγικών δυνάμεων του εδάφους. Στη δασοκομία, στη γεωργία και στην αξιοποίηση των υδάτων, οι δυνάμεις αυτές αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο όπως οι άλλοι συντελεστές παραγωγής. Και όσον αφορά τις δυνάμεις του εδάφους, οι δρώντες πρέπει να επιλέγουν μεταξύ παραγωγικών διαδικασιών που παρέχουν υψηλότερη απόδοση εις βάρος της παραγωγικότητας σε μεταγενέστερες περιόδους και διαδικασιών που δεν μειώνουν τη μελλοντική φυσική παραγωγικότητα. Είναι δυνατόν να αντληθούν τόσα πολλά από το έδαφος, ώστε η μεταγενέστερη χρησιμοποίησή του να αποφέρει μικρότερες αποδόσεις ανά μονάδα χρησιμοποιούμενων ποσοτήτων κεφαλαίου και εργασίας ή να μην αποφέρει πρακτικά καμία απόδοση.

Είναι αληθές ότι υπάρχουν φυσικά όρια στην καταστροφική δύναμη του ανθρώπου. Τα όρια αυτά προσεγγίζονται νωρίτερα στην υλοτομία, στο κυνήγι και στην αλιεία από ό,τι στην καλλιέργεια του εδάφους. Το γεγονός αυτό, όμως, συνεπάγεται μόνο ποσοτική και όχι ποιοτική διαφορά μεταξύ της αποσυσσώρευσης κεφαλαίου και της διάβρωσης του εδάφους.

Ο Ricardo χαρακτηρίζει τις δυνάμεις του εδάφους «πρωτογενείς και άφθαρτες».[6] Η σύγχρονη οικονομική επιστήμη, όμως, πρέπει να υπογραμμίσει ότι η αποτίμηση και η εκτίμηση δεν διαφοροποιούν μεταξύ πρωτογενών και παραχθέντων συντελεστών παραγωγής και ότι η κοσμολογική αφθαρσία της μάζας και της ενέργειας, όποια και αν είναι η σημασία της, δεν προσδίδει στη χρησιμοποίηση της γης χαρακτήρα ριζικά διαφορετικό από εκείνον των άλλων κλάδων παραγωγής.

[4] Οι νομικές διατάξεις που αφορούν τον διαχωρισμό του δικαιώματος θήρας, αλιείας και εξόρυξης ορυκτών κοιτασμάτων από τα άλλα δικαιώματα του ιδιοκτήτη ενός τεμαχίου γης δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την καταλλακτική. Ο όρος «γη», όπως χρησιμοποιείται στην καταλλακτική, περιλαμβάνει επίσης τις υδάτινες εκτάσεις.

[5] Επομένως, και το πρόβλημα της εντροπίας βρίσκεται έξω από τη σφαίρα του πραξεολογικού στοχασμού.

[6] Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, σ. 34.

3. Η υποοριακή γη

Οι υπηρεσίες που μπορεί να παράσχει ένα συγκεκριμένο τεμάχιο γης μέσα σε μια ορισμένη χρονική περίοδο είναι περιορισμένες. Αν ήταν απεριόριστες, οι άνθρωποι δεν θα θεωρούσαν τη γη συντελεστή παραγωγής και οικονομικό αγαθό. Ωστόσο, η διαθέσιμη ποσότητα εδάφους είναι τόσο μεγάλη και η φύση τόσο γενναιόδωρη, ώστε η γη εξακολουθεί να βρίσκεται σε αφθονία. Γι' αυτό χρησιμοποιούνται μόνο τα παραγωγικότερα τεμάχια γης. Υπάρχουν γαίες τις οποίες οι άνθρωποι θεωρούν —είτε λόγω της φυσικής παραγωγικότητάς τους είτε λόγω της τοποθεσίας τους— υπερβολικά φτωχές ώστε να αξίζει η καλλιέργειά τους. Κατά συνέπεια, η οριακή γη, δηλαδή η φτωχότερη καλλιεργούμενη γη, δεν αποφέρει καμία πρόσοδο υπό τη ρικαρδιανή έννοια.[7] Η υποοριακή γη θα θεωρούνταν εντελώς άνευ αξίας, αν δεν αποτιμούνταν θετικά ενόψει της προσδοκίας ότι θα χρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερο χρόνο.[8]

Το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς δεν διαθέτει αφθονότερη προσφορά γεωργικών προϊόντων οφείλεται στη σπανιότητα του κεφαλαίου και της εργασίας και όχι στη σπανιότητα καλλιεργήσιμης γης. Μια αύξηση της διαθέσιμης επιφάνειας γης θα αύξανε —με αμετάβλητους τους λοιπούς παράγοντες— την προσφορά δημητριακών και κρέατος μόνο αν η γονιμότητα της πρόσθετης γης υπερέβαινε εκείνη

της οριακής γης που καλλιεργούνταν ήδη. Από την άλλη πλευρά, η προσφορά γεωργικών προϊόντων θα αυξανόταν με κάθε αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας εργασίας και κεφαλαίου, υπό την προϋπόθεση ότι οι καταναλωτές δεν θεωρούν κάποια άλλη χρησιμοποίηση της πρόσθετης ποσότητας κεφαλαίου και εργασίας καταλληλότερη για την ικανοποίηση των πιο επειγουσών αναγκών τους.[9]

Οι χρήσιμες ορυκτές ουσίες που περιέχονται στο έδαφος είναι ποσοτικά περιορισμένες. Είναι αληθές ότι ορισμένες από αυτές αποτελούν προϊόν φυσικών διαδικασιών που εξακολουθούν να συντελούνται και να αυξάνουν τα υφιστάμενα κοιτάσματα. Ωστόσο, η βραδύτητα και η μεγάλη διάρκεια αυτών των διαδικασιών τις καθιστούν ασήμαντες για την ανθρώπινη δράση. Ο άνθρωπος πρέπει να λαμβάνει υπόψη ότι τα διαθέσιμα κοιτάσματα αυτών των ορυκτών είναι περιορισμένα. Κάθε επιμέρους ορυχείο ή πετρελαιοπηγή είναι εξαντλήσιμα· πολλά έχουν ήδη εξαντληθεί.

Μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα ανακαλυφθούν νέα κοιτάσματα και ότι θα επινοηθούν τεχνολογικές μέθοδοι οι οποίες θα καταστήσουν δυνατή την αξιοποίηση κοιτασμάτων που σήμερα δεν μπορούν να τύχουν εκμετάλλευσης καθόλου ή μπορούν να αξιοποιηθούν μόνο με δυσανάλογα υψηλό κόστος. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι η περαιτέρω πρόοδος της τεχνολογικής γνώσης θα επιτρέψει στις μεταγενέστερες γενεές να χρησιμοποιήσουν ουσίες που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν σήμερα. Όλα αυτά, όμως, δεν έχουν σημασία για τη σημερινή διεξαγωγή των εξορυκτικών εργασιών και των γεωτρήσεων πετρελαίου. Τα κοιτάσματα ορυκτών ουσιών και η εκμετάλλευσή τους δεν χαρακτηρίζονται από γνωρίσματα που θα προσέδιδαν ιδιαίτερο χαρακτήρα στην ανθρώπινη δράση που ασχολείται με αυτά. Για την καταλλακτική, η διάκριση μεταξύ του εδάφους που χρησιμοποιείται στη

γεωργία και εκείνου που χρησιμοποιείται στην εξόρυξη αποτελεί απλώς διάκριση μεταξύ διαφορετικών δεδομένων.

Μολονότι οι διαθέσιμες ποσότητες αυτών των ορυκτών ουσιών είναι περιορισμένες και μολονότι μπορούμε, σε θεωρητικό επίπεδο, να ασχοληθούμε με το ενδεχόμενο να εξαντληθούν πλήρως κάποια ημέρα, οι δρώντες άνθρωποι δεν θεωρούν αυτά τα κοιτάσματα αυστηρά περιορισμένα. Στις δραστηριότητές τους λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι συγκεκριμένα ορυχεία και πηγάδια θα εξαντληθούν, αλλά δεν αποδίδουν σημασία στο γεγονός ότι, σε κάποια άγνωστη μελλοντική ημερομηνία, ενδέχεται να εξαντληθούν όλα τα κοιτάσματα ορισμένων ορυκτών. Για τη σημερινή δράση, η προσφορά αυτών των ουσιών φαίνεται τόσο άφθονη, ώστε δεν επιχειρείται η πλήρης εκμετάλλευση όλων των κοιτασμάτων τους στον βαθμό που θα επέτρεπε η υφιστάμενη τεχνολογική γνώση. Τα ορυχεία χρησιμοποιούνται μόνο στον βαθμό στον οποίο δεν υπάρχει κάποια πιο επείγουσα χρήση για τις απαιτούμενες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας. Υπάρχουν, επομένως, υποοριακά κοιτάσματα τα οποία δεν χρησιμοποιούνται καθόλου.

Σε κάθε ορυχείο που βρίσκεται σε λειτουργία, η έκταση της παραγωγής καθορίζεται από τη σχέση μεταξύ των τιμών των προϊόντων και των τιμών των απαιτούμενων μη ειδικών συντελεστών παραγωγής.

[7] Υπάρχουν περιοχές στις οποίες καλλιεργείται ή χρησιμοποιείται με άλλον τρόπο σχεδόν κάθε σπιθαμή γης. Αυτό, όμως, αποτελεί αποτέλεσμα θεσμικών συνθηκών που εμποδίζουν τους κατοίκους αυτών των περιοχών να αποκτήσουν πρόσβαση σε γονιμότερη αχρησιμοποίητη γη.

[8] Η αποτίμηση ενός τεμαχίου γης δεν πρέπει να συγχέεται με την αποτίμηση των βελτιώσεων, δηλαδή των μη απομακρύνσιμων και μη

μετατρέψιμων αποτελεσμάτων της επένδυσης κεφαλαίου και εργασίας που διευκολύνουν τη χρησιμοποίησή του και αυξάνουν τις μελλοντικές αποδόσεις ανά μονάδα μελλοντικής εισροής.

[9] Οι παρατηρήσεις αυτές αναφέρονται, βεβαίως, μόνο σε συνθήκες στις οποίες δεν υπάρχουν θεσμικά εμπόδια στην κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας.

4. Η γη ως χώρος εγκατάστασης

Η χρησιμοποίηση της γης για την εγκατάσταση ανθρώπινων κατοικιών, εργαστηρίων και μέσων μεταφοράς αποσύρει τεμάχια εδάφους από άλλες χρήσεις.

Η ιδιαίτερη θέση που απέδιδαν παλαιότερες θεωρίες στην πρόσοδο των αστικών οικοπέδων δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ. Δεν είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι οι άνθρωποι καταβάλλουν υψηλότερες τιμές για τη γη την οποία αποτιμούν περισσότερο ως χώρο κατοικίας από ό,τι για τη γη την οποία αποτιμούν λιγότερο. Αποτελεί πραγματικό γεγονός ότι, για εργαστήρια, αποθήκες και σιδηροδρομικούς σταθμούς διαλογής, οι άνθρωποι προτιμούν τοποθεσίες που μειώνουν το κόστος μεταφοράς και ότι είναι πρόθυμοι να καταβάλουν υψηλότερες τιμές για τέτοιες γαίες, ανάλογα με τις αναμενόμενες εξοικονομήσεις.

Η γη χρησιμοποιείται επίσης για χώρους αναψυχής και κήπους, για πάρκα και για την απόλαυση του μεγαλείου και της ομορφιάς της φύσης. Με την ανάπτυξη της αγάπης για τη φύση, αυτού του ιδιαιτέρως χαρακτηριστικού γνωρίσματος της «αστικής» νοοτροπίας, η ζήτηση για τέτοιες απολαύσεις αυξήθηκε θεαματικά. Το έδαφος των μεγάλων

οροσειρών, το οποίο κάποτε θεωρούνταν απλώς μια άγονη και ζοφερή έκταση βράχων και παγετώνων, εκτιμάται σήμερα ιδιαίτερα ως πηγή των υψηλότερων απολαύσεων.

Από αμνημονεύτων χρόνων, η πρόσβαση σε αυτούς τους χώρους ήταν ελεύθερη για όλους. Ακόμη και αν η γη ανήκει σε ιδιώτες, οι ιδιοκτήτες κατά κανόνα δεν έχουν το δικαίωμα να την αποκλείσουν από τους περιηγητές και τους ορειβάτες ή να απαιτήσουν εισιτήριο εισόδου. Όποιος έχει την ευκαιρία να επισκεφθεί αυτές τις περιοχές έχει το δικαίωμα να απολαύσει ολόκληρο το μεγαλείο τους και, κατά κάποιον τρόπο, να τις θεωρήσει δικές του. Ο τυπικός ιδιοκτήτης δεν αποκομίζει κανένα όφελος από την ικανοποίηση που παρέχει η ιδιοκτησία του στους επισκέπτες. Αυτό, όμως, δεν μεταβάλλει το γεγονός ότι η συγκεκριμένη γη υπηρετεί την ανθρώπινη ευημερία και εκτιμάται αναλόγως.

Το έδαφος υπόκειται σε δουλεία που παρέχει σε όλους το δικαίωμα να διέρχονται και να κατασκηνώνουν σε αυτό. Εφόσον δεν είναι δυνατή καμία άλλη χρησιμοποίηση της συγκεκριμένης περιοχής, αυτή η δουλεία εξαντλεί πλήρως όλα τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσε να αποκομίσει ο ιδιοκτήτης από την κυριότητά του. Επειδή οι ιδιαίτερες υπηρεσίες που μπορούν να προσφέρουν αυτοί οι βράχοι και οι παγετώνες είναι πρακτικά ανεξάντλητες, δεν φθείρονται και δεν απαιτούν καμία εισροή κεφαλαίου και εργασίας για τη διατήρησή τους, αυτή η ρύθμιση δεν επιφέρει τις συνέπειες που εμφανίστηκαν όπου εφαρμόστηκε σε δάση, κυνηγότοπους και αλιευτικές περιοχές.

Αν, κοντά σε αυτές τις οροσειρές, ο διαθέσιμος χώρος για την κατασκευή καταφυγίων, ξενοδοχείων και μέσων μεταφοράς, όπως οι οδοντωτοί σιδηρόδρομοι, είναι περιορισμένος, οι ιδιοκτήτες αυτών των σπάνιων τεμαχίων γης μπορούν να τα πωλήσουν ή να τα εκμισθώσουν με ευνοϊκότερους όρους και, έτσι, να ιδιοποιηθούν μέρος των

πλεονεκτημάτων που αποκομίζουν οι περιηγητές από την ελεύθερη πρόσβαση στις κορυφές. Αν δεν συμβαίνει αυτό, οι περιηγητές απολαμβάνουν δωρεάν όλα αυτά τα πλεονεκτήματα.

5. Οι τιμές της γης

Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, η αγορά και η πώληση των υπηρεσιών συγκεκριμένων τεμαχίων γης δεν διαφέρουν καθόλου από την αγορά και την πώληση των υπηρεσιών άλλων συντελεστών παραγωγής. Όλοι αυτοί οι συντελεστές αποτιμώνται σύμφωνα με τις υπηρεσίες που θα παράσχουν σε διάφορες περιόδους του μέλλοντος, αφού ληφθεί δεόντως υπόψη η χρονική προτίμηση. Για την οριακή γη —και, βεβαίως, για την υποοριακή γη— δεν καταβάλλεται καμία τιμή. Η προσοδοφόρος γη, δηλαδή η γη που, σε σύγκριση με την οριακή γη, αποφέρει υψηλότερη παραγωγή ανά μονάδα εισροής κεφαλαίου και εργασίας, αποτιμάται σύμφωνα με τον βαθμό της υπεροχής της. Η τιμή της ισούται με το άθροισμα όλων των μελλοντικών προσόδων της, καθεμία από τις οποίες προεξοφλείται με βάση το επιτόκιο του πρωταρχικού τόκου.[10]

Στη μεταβαλλόμενη οικονομία, όσοι αγοράζουν και πωλούν γη λαμβάνουν δεόντως υπόψη τις αναμενόμενες μεταβολές στις αγοραίες τιμές των υπηρεσιών που παρέχει το έδαφος. Μπορεί, βεβαίως, να σφάλλουν στις προσδοκίες τους· αυτό, όμως, είναι διαφορετικό ζήτημα. Επιχειρούν, στον μέγιστο βαθμό των ικανοτήτων τους, να προβλέψουν τα μελλοντικά γεγονότα που ενδέχεται να μεταβάλουν τα δεδομένα της αγοράς και ενεργούν σύμφωνα με αυτές τις εκτιμήσεις. Αν πιστεύουν ότι

η ετήσια καθαρή απόδοση του συγκεκριμένου τεμαχίου γης θα αυξηθεί, η τιμή του θα είναι υψηλότερη από ό,τι θα ήταν αν δεν υπήρχαν αυτές οι προσδοκίες.

Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, με την περιαστική γη κοντά σε πόλεις των οποίων ο πληθυσμός αυξάνεται ή με τα δάση και την καλλιεργήσιμη γη σε χώρες στις οποίες οι ομάδες πίεσης είναι πιθανό να επιτύχουν, μέσω δασμών, την αύξηση των τιμών της ξυλείας και των δημητριακών. Από την άλλη πλευρά, οι φόβοι σχετικά με την ολική ή μερική δήμευση της καθαρής απόδοσης της γης τείνουν να μειώνουν τις τιμές της. Στην καθημερινή επιχειρηματική γλώσσα, οι άνθρωποι μιλούν για την «κεφαλαιοποίηση» της προσόδου και παρατηρούν ότι ο συντελεστής κεφαλαιοποίησης διαφέρει μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών γης και μεταβάλλεται ακόμη και μεταξύ διαφορετικών τεμαχίων της ίδιας κατηγορίας. Αυτή η ορολογία είναι μάλλον ακατάλληλη, καθώς παρουσιάζει εσφαλμένα τη φύση της διαδικασίας.

Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο οι αγοραστές και οι πωλητές γης λαμβάνουν υπόψη τα αναμενόμενα μελλοντικά γεγονότα που θα μειώσουν την καθαρή απόδοση, αντιμετωπίζουν και τους φόρους. Οι φόροι που επιβάλλονται στη γη μειώνουν την αγοραία τιμή της κατά το προεξοφλημένο ποσό της μελλοντικής επιβάρυνσής τους. Η επιβολή ενός νέου φόρου αυτού του είδους, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα δεν θα καταργηθεί, επιφέρει άμεση πτώση της αγοραίας τιμής των σχετικών τεμαχίων γης. Πρόκειται για το φαινόμενο που η θεωρία της φορολογίας αποκαλεί απόσβεση ή κεφαλαιοποίηση των φόρων.

Σε πολλές χώρες, οι ιδιοκτήτες γης ή ορισμένων κτημάτων απολάμβαναν ειδικά πολιτικά και νομικά προνόμια ή μεγάλο κοινωνικό κύρος. Και τέτοιοι θεσμοί μπορούν να διαδραματίσουν ρόλο στον καθορισμό των τιμών της γης.

Ο μύθος του εδάφους

Οι ρομαντικοί καταδικάζουν τις οικονομικές θεωρίες σχετικά με τη γη λόγω της ωφελιμιστικής στενότητάς τους. Οι οικονομολόγοι, λένε, εξετάζουν τη γη από τη σκοπιά του αναίσθητου κερδοσκόπου, ο οποίος υποβιβάζει όλες τις αιώνιες αξίες σε χρηματικούς όρους και όρους κέρδους. Ωστόσο, η πατρογονική γη είναι πολύ περισσότερο από έναν απλό συντελεστή παραγωγής. Είναι η ανεξάντλητη πηγή της ανθρώπινης ενέργειας και της ανθρώπινης ζωής. Η γεωργία δεν είναι απλώς ένας κλάδος παραγωγής μεταξύ πολλών άλλων. Είναι η μόνη φυσική και αξιοσέβαστη δραστηριότητα του ανθρώπου, η μόνη αξιοπρεπής συνθήκη μιας αληθινά ανθρώπινης ύπαρξης.

Είναι άδικο να κρίνεται αποκλειστικά σε σχέση με τις καθαρές αποδόσεις που μπορούν να αντληθούν από το έδαφος. Το έδαφος δεν παράγει μόνο τους καρπούς που τρέφουν το σώμα μας· παράγει πρωτίστως τις ηθικές και πνευματικές δυνάμεις του πολιτισμού. Οι πόλεις, οι μεταποιητικές βιομηχανίες και το εμπόριο αποτελούν φαινόμενα διαφθοράς και παρακμής· η ύπαρξή τους είναι παρασιτική· καταστρέφουν όσα ο καλλιεργητής πρέπει να δημιουργεί ξανά και ξανά.

Πριν από χιλιάδες χρόνια, όταν οι άνθρωποι που ζούσαν σε φυλές αλιέων και κυνηγών άρχισαν να καλλιεργούν το έδαφος, η ρομαντική ονειροπόληση ήταν άγνωστη. Αν, όμως, ζούσαν ρομαντικοί σε εκείνες τις εποχές, θα εξυμνούσαν τις υψηλές ηθικές αξίες του κυνηγιού και θα στιγμάτιζαν την καλλιέργεια του εδάφους ως φαινόμενο διαφθοράς. Θα επέκριναν τον καλλιεργητή επειδή βεβήλωνε το έδαφος που οι θεοί είχαν παραχωρήσει στον άνθρωπο ως κυνηγότοπο και επειδή το υποβίβαζε σε μέσο παραγωγής.

Στις προρομαντικές εποχές, κανείς δεν θεωρούσε στις πράξεις του το έδαφος ως οτιδήποτε άλλο πέρα από πηγή ανθρώπινης ευημερίας, ως μέσο προαγωγής της ευμάρειας. Οι μαγικές τελετές και πρακτικές που αφορούσαν το έδαφος δεν απέβλεπαν σε τίποτε άλλο παρά στη βελτίωση της γονιμότητάς του και στην αύξηση της ποσότητας των καρπών που επρόκειτο να συγκομιστούν. Αυτοί οι άνθρωποι δεν επιζητούσαν κάποια *unio mystica*, κάποια μυστική ένωση με τις μυστηριώδεις δυνάμεις και ισχείς που κρύβονταν στο έδαφος. Το μόνο που επιδίωκαν ήταν μεγαλύτερες και καλύτερες σοδειές. Κατέφευγαν σε μαγικές τελετουργίες και επικλήσεις επειδή, κατά την άποψή τους, αυτή ήταν η αποτελεσματικότερη μέθοδος για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών. Οι εκλεπτυσμένοι απόγονοί τους έσφαλαν όταν ερμήνευσαν αυτές τις τελετές από «ιδεαλιστική» σκοπιά.

Ένας πραγματικός αγρότης δεν επιδίδεται σε εκστατικές φλυαρίες για το έδαφος και τις μυστηριώδεις δυνάμεις του. Για εκείνον, η γη είναι συντελεστής παραγωγής και όχι αντικείμενο συναισθηματικής λατρείας. Επιθυμεί περισσότερη γη επειδή θέλει να αυξήσει το εισόδημά του και να βελτιώσει το βιοτικό του επίπεδο. Οι αγρότες αγοράζουν και πωλούν γη και τη βαρύνουν με υποθήκες· πωλούν τα προϊόντα της γης και

αγανακτούν έντονα αν οι τιμές δεν είναι τόσο υψηλές όσο θα επιθυμούσαν.

Η αγάπη για τη φύση και η εκτίμηση της ομορφιάς του τοπίου ήταν ξένες προς τον αγροτικό πληθυσμό. Οι κάτοικοι των πόλεων τις έφεραν στην ύπαιθρο. Οι κάτοικοι των πόλεων ήταν εκείνοι που άρχισαν να εκτιμούν τη γη ως φύση, ενώ οι άνθρωποι της υπαίθρου την αποτιμούσαν μόνο από τη σκοπιά της παραγωγικότητάς της για το κυνήγι, την υλοτομία, την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία. Από αμνημονεύτων χρόνων, οι βράχοι και οι παγετώνες των Άλπεων ήταν, στα μάτια των ορεσίβιων, απλώς άχρηστη γη. Μόνο όταν οι κάτοικοι των πόλεων αποτόλμησαν να αναρριχηθούν στις κορυφές και έφεραν χρήματα στις κοιλάδες άλλαξαν εκείνοι γνώμη. Οι πρωτοπόροι της ορειβασίας και της χιονοδρομίας γίνονταν αντικείμενο χλευασμού από τον γηγενή πληθυσμό, μέχρις ότου οι ντόπιοι αντιλήφθηκαν ότι μπορούσαν να αποκομίσουν κέρδος από αυτή την ιδιορρυθμία.

Δεν ήταν οι βοσκοί αλλά οι εκλεπτυσμένοι αριστοκράτες και κάτοικοι των πόλεων οι δημιουργοί της βουκολικής ποίησης. Ο Δάφνις και η Χλόη είναι δημιουργήματα φαντασιών πολύ απομακρυσμένων από τις πρακτικές μέριμνες της γης. Εξίσου απομακρυσμένος από το έδαφος είναι και ο σύγχρονος πολιτικός μύθος του εδάφους. Δεν άνθισε πάνω στα βρύα των δασών και στο χώμα των αγρών, αλλά στα λιθόστρωτα των πόλεων και στα χαλιά των σαλονιών. Οι αγρότες τον χρησιμοποιούν επειδή τον θεωρούν πρακτικό μέσο για την απόκτηση πολιτικών προνομίων που αυξάνουν τις τιμές των προϊόντων και των αγροκτημάτων τους.

[10] Πρέπει να υπενθυμίσουμε και πάλι ότι η νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν μπορεί να αναπτυχθεί με συνέπεια μέχρι τις έσχατες λογικές της συνέπειες. Όσον αφορά τα

προβλήματα της γης, πρέπει να υπογραμμιστούν δύο σημεία: Πρώτον, ότι στο πλαίσιο αυτής της νοητικής κατασκευής, η οποία χαρακτηρίζεται από την απουσία μεταβολών στη διεξαγωγή των υποθέσεων, δεν υπάρχει περιθώριο για αγοραπωλησίες γης. Δεύτερον, ότι για να εντάξουμε σε αυτή την κατασκευή την εξόρυξη και τις γεωτρήσεις πετρελαίου, πρέπει να αποδώσουμε στα ορυχεία και στις πετρελαιοπηγές μόνιμο χαρακτήρα και να παραβλέψουμε το ενδεχόμενο να εξαντληθεί οποιοδήποτε από τα λειτουργούντα ορυχεία ή φρέατα, ή ακόμη και να μεταβληθεί η ποσότητα της παραγωγής ή των απαιτούμενων τρεχουσών εισροών.

Κεφάλαιο 23: ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

1. Η θεωρία και τα δεδομένα

Η καταλλακτική, δηλαδή η θεωρία της οικονομίας της αγοράς, δεν αποτελεί σύστημα θεωρημάτων που ισχύουν μόνο υπό ιδεατές και απραγματοποίητες συνθήκες και εφαρμόζονται στην πραγματικότητα μόνο με ουσιώδεις περιορισμούς και τροποποιήσεις. Όλα τα θεωρήματα της καταλλακτικής ισχύουν αυστηρά και χωρίς καμία εξαίρεση για όλα τα φαινόμενα της οικονομίας της αγοράς, υπό την προϋπόθεση ότι συντρέχουν οι ιδιαίτερες συνθήκες τις οποίες προϋποθέτουν. Αποτελεί, για παράδειγμα, απλό πραγματολογικό ζήτημα το αν υφίσταται άμεση ή έμμεση ανταλλαγή. Όπου, όμως, υφίσταται έμμεση ανταλλαγή, όλοι οι γενικοί νόμοι της θεωρίας της έμμεσης ανταλλαγής ισχύουν ως προς τις πράξεις ανταλλαγής και τα μέσα ανταλλαγής. Όπως έχει ήδη επισημανθεί,[1] η πραξεολογική γνώση είναι ακριβής γνώση της πραγματικότητας. Όλες οι αναφορές στα επιστημολογικά ζητήματα των φυσικών επιστημών και όλες οι αναλογίες που αντλούνται από τη σύγκριση αυτών των δύο ριζικά διαφορετικών πεδίων της πραγματικότητας και της γνώσης είναι παραπλανητικές. Εκτός από την τυπική λογική, δεν υπάρχει κανένα σύνολο «μεθοδολογικών» κανόνων

που να εφαρμόζεται τόσο στη γνώση μέσω της κατηγορίας της αιτιότητας όσο και στη γνώση μέσω της κατηγορίας της τελικότητας.

Η πραξεολογία πραγματεύεται την ανθρώπινη δράση ως τέτοια, κατά τρόπο γενικό και καθολικό. Δεν ασχολείται ούτε με τις ιδιαίτερες συνθήκες του περιβάλλοντος εντός του οποίου δρα ο άνθρωπος ούτε με το συγκεκριμένο περιεχόμενο των αξιολογήσεων που κατευθύνουν τις πράξεις του. Για την πραξεολογία, δεδομένα αποτελούν τα σωματικά και ψυχολογικά γνωρίσματα των δρώντων ανθρώπων, οι επιθυμίες και οι αξιολογικές κρίσεις τους, καθώς και οι θεωρίες, οι διδασκαλίες και οι ιδεολογίες που αναπτύσσουν για να προσαρμόζονται σκόπιμα στις συνθήκες του περιβάλλοντός τους και, έτσι, να επιτυγχάνουν τους σκοπούς που επιδιώκουν. Αυτά τα δεδομένα, μολονότι είναι μόνιμα ως προς τη δομή τους και καθορίζονται αυστηρά από τους νόμους που διέπουν την τάξη του σύμπαντος, βρίσκονται σε αδιάκοπη ροή και μεταβολή· αλλάζουν από στιγμή σε στιγμή.[2]

Η πληρότητα της πραγματικότητας μπορεί να κατακτηθεί νοητικά μόνο από έναν νου που προσφεύγει τόσο στις συλλήψεις της πραξεολογίας όσο και στην ιστορική κατανόηση· η τελευταία απαιτεί, επιπλέον, γνώση των διδασκαλιών των φυσικών επιστημών. Η γνώση και η πρόβλεψη παρέχονται από το σύνολο της γνώσης. Όσα προσφέρουν οι επιμέρους κλάδοι της επιστήμης είναι πάντοτε αποσπασματικά· πρέπει να συμπληρώνονται από τα πορίσματα όλων των άλλων κλάδων. Από τη σκοπιά του δρώντος ανθρώπου, η εξειδίκευση της γνώσης και η διαίρεσή της στις διάφορες επιστήμες αποτελούν απλώς έναν μηχανισμό καταμερισμού της εργασίας. Με τον ίδιο τρόπο που ο καταναλωτής χρησιμοποιεί τα προϊόντα διαφόρων κλάδων παραγωγής, ο δρων άνθρωπος πρέπει να θεμελιώνει τις

αποφάσεις του στη γνώση που παράγουν διάφοροι κλάδοι της σκέψης και της έρευνας.

Κατά την εξέταση της πραγματικότητας δεν είναι θεμιτό να παραβλέπεται κανένας από αυτούς τους κλάδους. Η Ιστορική Σχολή και οι θεσμιστές επιδιώκουν να θέσουν εκτός νόμου τη μελέτη της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης και να ασχολούνται αποκλειστικά με την καταγραφή των δεδομένων ή, όπως τα αποκαλούν σήμερα, των θεσμών. Ωστόσο, δεν μπορεί να διατυπωθεί καμία κρίση σχετικά με αυτά τα δεδομένα χωρίς αναφορά σε ένα συγκεκριμένο σύνολο οικονομικών θεωρημάτων. Όταν ένας θεσμιστής αποδίδει ένα συγκεκριμένο γεγονός σε μια συγκεκριμένη αιτία —για παράδειγμα, τη μαζική ανεργία στις υποτιθέμενες ανεπάρκειες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής— προσφεύγει σε ένα οικονομικό θεώρημα. Όταν αντιτίθεται στην προσεκτικότερη εξέταση του θεωρήματος που εμπεριέχεται σιωπηρά στα συμπεράσματά του, επιδιώκει απλώς να αποφύγει την αποκάλυψη των σφαλμάτων του επιχειρήματός του.

Δεν υπάρχει απλή καταγραφή ανόθευτων γεγονότων, ανεξάρτητη από οποιαδήποτε αναφορά σε θεωρίες. Από τη στιγμή που δύο γεγονότα καταγράφονται από κοινού ή εντάσσονται στην ίδια κατηγορία γεγονότων, βρίσκεται ήδη σε λειτουργία κάποια θεωρία. Το ερώτημα αν υπάρχει οποιαδήποτε σχέση μεταξύ τους μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσω μιας θεωρίας, δηλαδή, στην περίπτωση της ανθρώπινης δράσης, μέσω της πραξεολογίας. Είναι μάταιο να αναζητεί κανείς συντελεστές συσχέτισης, αν δεν ξεκινά από μια θεωρητική γνώση που έχει αποκτηθεί εκ των προτέρων. Ο συντελεστής μπορεί να έχει υψηλή αριθμητική τιμή χωρίς να υποδηλώνει οποιαδήποτε σημαντική και ουσιώδη σχέση μεταξύ των δύο ομάδων.[3]

[1] Βλ. ανωτέρω, σ. 39.

[2] Πρβλ. Strigl, *Die ökonomischen Kategorien und die Organisation der Wirtschaft* (Ιένα, 1923), σσ. 18 επ.

[3] Πρβλ. Cohen και Nagel, *An Introduction to Logic and Scientific Method* (Νέα Υόρκη, 1939), σσ. 316–322.

2. Ο ρόλος της ισχύος

Η Ιστορική Σχολή και ο θεσμισμός καταδικάζουν την οικονομική επιστήμη επειδή παραβλέπει τον ρόλο που διαδραματίζει η ισχύς στην πραγματική ζωή. Η θεμελιώδης έννοια της οικονομικής επιστήμης, δηλαδή το άτομο που επιλέγει και δρα, αποτελεί, όπως υποστηρίζουν, μη ρεαλιστική σύλληψη. Ο πραγματικός άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος να επιλέγει και να δρα. Υπόκειται στην κοινωνική πίεση και στην κυριαρχία ακατανίκητων δυνάμεων. Τα φαινόμενα της αγοράς δεν καθορίζονται από τις αξιολογικές κρίσεις των ατόμων αλλά από την αλληλεπίδραση των σχέσεων ισχύος.

Αυτές οι αντιρρήσεις είναι εξίσου επίπλαστες με όλες τις άλλες διακηρύξεις των επικριτών της οικονομικής επιστήμης.

Η πραξεολογία γενικά, και η οικονομική επιστήμη και η καταλλακτική ειδικότερα, ούτε υποστηρίζουν ούτε υποθέτουν ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος υπό οποιαδήποτε μεταφυσική έννοια αποδίδεται στον όρο «ελευθερία». Ο άνθρωπος υπόκειται ανεπιφύλακτα στις φυσικές συνθήκες του περιβάλλοντός του. Όταν δρα, πρέπει να προσαρμόζεται στην αδυσώπητη κανονικότητα των φυσικών

φαινομένων. Ακριβώς η σπανιότητα των δεδομένων από τη φύση μέσων της ευημερίας του είναι εκείνη που επιβάλλει στον άνθρωπο την ανάγκη να δρα.[4]

Κατά τη δράση του, ο άνθρωπος καθοδηγείται από ιδεολογίες. Επιλέγει σκοπούς και μέσα υπό την επίδραση ιδεολογιών. Η ισχύς μιας ιδεολογίας είναι είτε άμεση είτε έμμεση. Είναι άμεση όταν ο δρων άνθρωπος είναι πεπεισμένος ότι το περιεχόμενο της ιδεολογίας είναι ορθό και ότι, συμμορφούμενος προς αυτήν, εξυπηρετεί άμεσα τα δικά του συμφέροντα. Είναι έμμεση όταν απορρίπτει το περιεχόμενο της ιδεολογίας ως εσφαλμένο, αλλά είναι αναγκασμένος να προσαρμόσει τις πράξεις του στο γεγονός ότι αυτή η ιδεολογία γίνεται αποδεκτή από άλλους ανθρώπους. Τα ήθη του κοινωνικού τους περιβάλλοντος αποτελούν δύναμη την οποία οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να λαμβάνουν υπόψη. Όσοι αναγνωρίζουν τον επίπλαστο χαρακτήρα των γενικώς αποδεκτών αντιλήψεων και συνηθειών πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να επιλέγουν μεταξύ των πλεονεκτημάτων που μπορούν να αποκομίσουν προσφεύγοντας σε έναν αποτελεσματικότερο τρόπο δράσης και των μειονεκτημάτων που απορρέουν από την περιφρόνηση των λαϊκών προκαταλήψεων, των δεισιδαιμονιών και των εθίμων.

Το ίδιο ισχύει και ως προς τη βία. Όταν επιλέγει, ο άνθρωπος πρέπει να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι υπάρχει ένας παράγοντας έτοιμος να ασκήσει βίαιο καταναγκασμό εναντίον του.

Όλα τα θεωρήματα της καταλλακτικής ισχύουν και για τις πράξεις που επηρεάζονται από τέτοιου είδους κοινωνική ή φυσική πίεση. Η άμεση ή έμμεση ισχύς μιας ιδεολογίας και η απειλή φυσικού καταναγκασμού αποτελούν απλώς δεδομένα της κατάστασης της αγοράς. Δεν έχει σημασία, για παράδειγμα, τι είδους σκέψεις παρακινούν έναν άνθρωπο να μην προσφέρει για την αγορά ενός εμπορεύματος

υψηλότερη τιμή από εκείνη που πράγματι προσφέρει, με αποτέλεσμα να μην αποκτά το συγκεκριμένο αγαθό. Για τον καθορισμό της αγοραίας τιμής είναι αδιάφορο αν προτιμά αυθόρμητα να δαπανήσει τα χρήματά του για άλλους σκοπούς, αν φοβάται μήπως οι συνάνθρωποί του τον θεωρήσουν νεόπλουτο ή σπάταλο, αν φοβάται μήπως παραβιάσει ένα ανώτατο όριο τιμής που έχει επιβληθεί από την κυβέρνηση ή μήπως προκαλέσει έναν ανταγωνιστή έτοιμο να προσφύγει σε βίαια αντίποινα. Σε κάθε περίπτωση, η αποχή του από την υποβολή υψηλότερης προσφοράς συμβάλλει στον ίδιο βαθμό στη διαμόρφωση της αγοραίας τιμής.[5]

Σήμερα συνηθίζεται να χαρακτηρίζεται ως οικονομική ισχύς ή ισχύς στην αγορά η θέση που κατέχουν στην αγορά οι ιδιοκτήτες περιουσίας και οι επιχειρηματίες. Αυτή η ορολογία είναι παραπλανητική όταν εφαρμόζεται στις συνθήκες της αγοράς. Όλα όσα συμβαίνουν στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς διέπονται από τους νόμους που πραγματεύεται η καταλλακτική. Όλα τα φαινόμενα της αγοράς καθορίζονται τελικά από τις επιλογές των καταναλωτών. Αν κάποιος θέλει να εφαρμόσει την έννοια της ισχύος στα φαινόμενα της αγοράς, θα έπρεπε να πει: στην αγορά, ολόκληρη η ισχύς ανήκει στους καταναλωτές.

Οι επιχειρηματίες εξαναγκάζονται, από την ανάγκη πραγματοποίησης κερδών και αποφυγής ζημιών, να θεωρούν ως υπέρτατη κατευθυντήρια αρχή τους, από κάθε άποψη —ακόμη και κατά τη διευθέτηση των κακώς αποκαλούμενων «εσωτερικών» υποθέσεων των εγκαταστάσεών τους και ιδίως κατά τη διοίκηση του προσωπικού— την καλύτερη και οικονομικότερη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών. Είναι εξαιρετικά άστοχο να χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος, «ισχύς», τόσο για την ικανότητα μιας επιχείρησης να προμηθεύει τους

καταναλωτές με αυτοκίνητα, υποδήματα ή μαργαρίνη καλύτερα από τους ανταγωνιστές της όσο και για τη δύναμη των ενόπλων δυνάμεων μιας κυβέρνησης να συντρίβουν κάθε αντίσταση.

Η ιδιοκτησία υλικών συντελεστών παραγωγής, όπως και η επιχειρηματική ή τεχνολογική δεξιότητα, δεν παρέχουν —στην οικονομία της αγοράς— ισχύ υπό την έννοια του καταναγκασμού. Το μόνο που παρέχουν είναι το προνόμιο της υπηρεσίας προς τους πραγματικούς κυρίους της αγοράς, τους καταναλωτές, από μια υψηλότερη θέση από εκείνη των άλλων ανθρώπων. Η ιδιοκτησία κεφαλαίου αποτελεί εντολή που ανατίθεται στους ιδιοκτήτες υπό τον όρο ότι το κεφάλαιο θα χρησιμοποιείται για την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών. Όποιος δεν συμμορφώνεται με αυτή την επιταγή χάνει τον πλούτο του και υποβιβάζεται σε θέση στην οποία η ανικανότητά του δεν μπορεί πλέον να βλάψει την ευημερία των ανθρώπων.

[4] Οι περισσότεροι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές, με κυριότερους τον Fourier και τον Marx, αποσιωπούν το γεγονός ότι τα δεδομένα από τη φύση μέσα για την άρση της ανθρώπινης δυσφορίας είναι σπάνια. Κατά την άποψή τους, το γεγονός ότι δεν υπάρχει αφθονία όλων των χρήσιμων πραγμάτων προκαλείται απλώς από την ανεπάρκεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, επομένως, θα εξαφανιστεί στην «ανώτερη φάση» του κομμουνισμού. Μια διακεκριμένη μενσεβίκα συγγραφέας, η οποία δεν μπορούσε να αποφύγει την αναφορά στους δεδομένους από τη φύση φραγμούς της ανθρώπινης ευημερίας, αποκαλεί τη Φύση, με γνήσια μαρξικό ύφος, «τον πιο αμείλικτο εκμεταλλευτή». Πρβλ. Manya Gordon, *Workers Before and After Lenin* (Νέα Υόρκη, 1941), σσ. 227 και 458.

[5] Οι οικονομικές συνέπειες της παρέμβασης εξωτερικού εξαναγκασμού και καταναγκασμού στα φαινόμενα της αγοράς εξετάζονται στο έκτο μέρος του παρόντος βιβλίου.

3. Ο ιστορικός ρόλος του πολέμου και της κατάκτησης

Πολλοί συγγραφείς εξυμνούν τον πόλεμο και την επανάσταση, την αιματοχυσία και την κατάκτηση. Ο Carlyle και ο Ruskin, ο Nietzsche, ο Georges Sorel και ο Spengler υπήρξαν προάγγελοι των ιδεών που έθεσαν σε εφαρμογή ο Lenin και ο Stalin, ο Hitler και ο Mussolini.

Η πορεία της ιστορίας, λένε αυτές οι φιλοσοφίες, δεν καθορίζεται από τις ευτελείς δραστηριότητες υλιστών μικροπωλητών και εμπόρων, αλλά από τις ηρωικές πράξεις πολεμιστών και κατακτητών. Οι οικονομολόγοι σφάλλουν όταν αντλούν από την εμπειρία του βραχύβιου φιλελεύθερου επεισοδίου μια θεωρία στην οποία αποδίδουν καθολική ισχύ. Αυτή η εποχή του φιλελευθερισμού, του ατομικισμού και του καπιταλισμού· της δημοκρατίας, της ανεκτικότητας και της ελευθερίας· της περιφρόνησης όλων των «αληθινών» και «αιώνιων» αξιών· και της κυριαρχίας του όχλου εξαφανίζεται πλέον και δεν θα επιστρέψει ποτέ. Η

ανατέλλουσα εποχή του ανδρισμού απαιτεί μια νέα θεωρία της ανθρώπινης δράσης.

Ωστόσο, κανένας οικονομολόγος δεν διανοήθηκε ποτέ να αρνηθεί ότι ο πόλεμος και η κατάκτηση υπήρξαν υψίστης σημασίας στο παρελθόν και ότι οι Ούννοι και οι Τάταροι, οι Βάνδαλοι και οι Βίκινγκ, οι Νορμανδοί και οι *conquistadores* διαδραμάτισαν τεράστιο ρόλο στην ιστορία. Ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες της σημερινής κατάστασης της ανθρωπότητας είναι το γεγονός ότι προηγήθηκαν χιλιάδες χρόνια ένοπλων συγκρούσεων. Εντούτοις, ό,τι απέμεινε και αποτελεί την ουσία του ανθρώπινου πολιτισμού δεν είναι η κληρονομιά που μας παρέδωσαν οι πολεμιστές. Ο πολιτισμός είναι επίτευγμα του «αστικού» πνεύματος και όχι του πνεύματος της κατάκτησης.

Οι βαρβαρικοί λαοί που δεν αντικατέστησαν τη λεηλασία με την εργασία εξαφανίστηκαν από την ιστορική σκηνή. Αν έχει απομείνει οποιοδήποτε ίχνος της ύπαρξής τους, βρίσκεται στα επιτεύγματα που πραγματοποίησαν υπό την επίδραση του πολιτισμού των υποταγμένων λαών. Ο λατινικός πολιτισμός επιβίωσε στην Ιταλία, στη Γαλλία και στην Ιβηρική Χερσόνησο παρά τις αλλεπάλληλες βαρβαρικές εισβολές. Αν τον λόρδο Clive και τον Warren Hastings δεν είχαν διαδεχθεί καπιταλιστές επιχειρηματίες, η βρετανική κυριαρχία στην Ινδία θα μπορούσε κάποια ημέρα να έχει καταστεί μια ιστορική ανάμνηση εξίσου ασήμαντη με τα εκατόν πενήντα χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας στην Ουγγαρία.

Δεν είναι έργο της οικονομικής επιστήμης να εξετάσει τις προσπάθειες αναβίωσης των ιδεωδών των Βίκινγκ. Οφείλει απλώς να ανασκευάσει τον ισχυρισμό ότι η ύπαρξη ένοπλων συγκρούσεων εκμηδενίζει τις διδασκαλίες της. Σε σχέση με αυτό το πρόβλημα, πρέπει να υπογραμμιστούν και πάλι τα ακόλουθα:

1. Οι διδασκαλίες της καταλλακτικής δεν αναφέρονται σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή, αλλά σε όλες τις πράξεις που χαρακτηρίζονται από δύο συνθήκες: την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τον καταμερισμό της εργασίας. Οποτεδήποτε και οπουδήποτε, σε μια κοινωνία στην οποία υπάρχει ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, οι άνθρωποι όχι μόνο παράγουν για την άμεση ικανοποίηση των δικών τους αναγκών αλλά καταναλώνουν επίσης αγαθά που έχουν παραχθεί από άλλους ανθρώπους, τα θεωρήματα της καταλλακτικής ισχύουν αυστηρά.

2. Αν, παράλληλα με την αγορά και έξω από αυτήν, συντελούνται ληστείες και λεηλασίες, τα γεγονότα αυτά αποτελούν δεδομένα για την αγορά. Οι δρώντες άνθρωποι πρέπει να λαμβάνουν υπόψη ότι απειλούνται από δολοφόνους και ληστές. Αν οι φόνοι και οι ληστείες γίνουν τόσο διαδεδομένοι ώστε κάθε παραγωγή να φαίνεται ανώφελη, μπορεί τελικά να συμβεί να παύσει η παραγωγική εργασία και η ανθρωπότητα να βυθιστεί σε μια κατάσταση πολέμου όλων εναντίον όλων.

3. Για να αποσπαστεί λεία, πρέπει να υπάρχει κάτι διαθέσιμο προς λεηλασία. Οι ήρωες μπορούν να ζουν μόνο αν υπάρχουν αρκετοί «αστοί» για να απαλλοτριωθούν. Η ύπαρξη των παραγωγών αποτελεί προϋπόθεση για την επιβίωση των κατακτητών. Οι παραγωγοί, όμως, θα μπορούσαν να ζήσουν χωρίς τους λεηλάτες.

4. Υπάρχουν, βεβαίως, και άλλα νοητά συστήματα κοινωνίας που βασίζονται στον καταμερισμό της

εργασίας, πέρα από το καπιταλιστικό σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Οι υπέρμαχοι του μιλιταρισμού είναι συνεπείς όταν ζητούν την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού. Ολόκληρο το έθνος θα πρέπει να οργανωθεί ως κοινότητα πολεμιστών, στην οποία οι μη μάχιμοι δεν θα έχουν άλλο καθήκον από το να εφοδιάζουν τις ένοπλες δυνάμεις με όλα όσα χρειάζονται. Τα προβλήματα του σοσιαλισμού εξετάζονται στο πέμπτο μέρος του παρόντος βιβλίου.

4. Ο πραγματικός άνθρωπος ως δεδομένο

Η οικονομική επιστήμη ασχολείται με τις πραγματικές πράξεις πραγματικών ανθρώπων. Τα θεωρήματά της δεν αναφέρονται ούτε σε ιδεατούς ούτε σε τέλειους ανθρώπους, ούτε στο φάντασμα ενός μυθικού οικονομικού ανθρώπου (*homo oeconomicus*) ούτε στη στατιστική έννοια ενός μέσου ανθρώπου (*homme moyen*). Ο άνθρωπος με όλες τις αδυναμίες και τους περιορισμούς του, κάθε άνθρωπος όπως πραγματικά ζει και δρα, αποτελεί το αντικείμενο της καταλλακτικής. Κάθε ανθρώπινη πράξη αποτελεί αντικείμενο της πραξεολογίας.

Αντικείμενο της πραξεολογίας δεν είναι μόνο η μελέτη της κοινωνίας, των κοινωνικών σχέσεων και των μαζικών φαινομένων, αλλά η μελέτη όλων των ανθρώπινων πράξεων. Ο όρος «κοινωνικές επιστήμες» και όλες οι συνδηλώσεις του είναι, από αυτή την άποψη, παραπλανητικές.

Δεν υπάρχει κανένα κριτήριο που θα μπορούσε να εφαρμόσει η επιστημονική έρευνα στην ανθρώπινη δράση πέρα από τους τελικούς

σκοπούς που επιθυμεί να πραγματοποιήσει το δρων άτομο αναλαμβάνοντας μια συγκεκριμένη πράξη. Οι ίδιοι οι τελικοί σκοποί βρίσκονται πέρα και υπεράνω κάθε κριτικής. Κανείς δεν καλείται να καθορίσει τι θα μπορούσε να καταστήσει ευτυχισμένο έναν άλλο άνθρωπο. Εκείνο μόνο που μπορεί να αμφισβητήσει ένας αμερόληπτος παρατηρητής είναι αν τα μέσα που επιλέχθηκαν για την επίτευξη αυτών των τελικών σκοπών είναι ή δεν είναι κατάλληλα να επιφέρουν τα αποτελέσματα που επιδιώκει ο δρων άνθρωπος. Μόνο κατά την απάντηση αυτού του ερωτήματος είναι ελεύθερη η οικονομική επιστήμη να εκφράσει κρίση σχετικά με τις πράξεις ατόμων και ομάδων ατόμων ή σχετικά με τις πολιτικές κομμάτων, ομάδων πίεσης και κυβερνήσεων.

Συνηθίζεται να συγκαλύπτεται η αυθαιρεσία των επιθέσεων εναντίον των αξιολογικών κρίσεων άλλων ανθρώπων με τη μετατροπή τους σε κριτική του καπιταλιστικού συστήματος ή της συμπεριφοράς των επιχειρηματιών. Η οικονομική επιστήμη είναι ουδέτερη απέναντι σε όλες αυτές τις διακηρύξεις.

Στον αυθαίρετο ισχυρισμό ότι «η ισορροπία μεταξύ της παραγωγής διαφορετικών αγαθών είναι ομολογουμένως ελαττωματική υπό τον καπιταλισμό»,[6] ο οικονομολόγος δεν αντιτάσσει τον ισχυρισμό ότι αυτή η ισορροπία είναι άφογη. Εκείνο που υποστηρίζει ο οικονομολόγος είναι ότι, στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς, αυτή η ισορροπία συμφωνεί με τη συμπεριφορά των καταναλωτών, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσω της δαπάνης των εισοδημάτων τους.[7] Δεν αποτελεί έργο του οικονομολόγου να επικρίνει τους συνανθρώπους του και να χαρακτηρίζει ελαττωματικό το αποτέλεσμα των πράξεών τους.

Η εναλλακτική λύση απέναντι στο σύστημα στο οποίο οι αξιολογικές κρίσεις των ατόμων έχουν πρωταρχική σημασία για τη διεξαγωγή των παραγωγικών διαδικασιών είναι η αυταρχική δικτατορία. Σε αυτή την

περίπτωση αποφασίζουν αποκλειστικά οι αξιολογικές κρίσεις των δικτατόρων, μολονότι δεν είναι λιγότερο αυθαίρετες από εκείνες των άλλων ανθρώπων.

Ο άνθρωπος ασφαλώς δεν είναι τέλειο ον. Η ανθρώπινη αδυναμία του αφήνει το αποτύπωμά της σε όλους τους ανθρώπινους θεσμούς και, συνεπώς, και στην οικονομία της αγοράς.

[6] Πρβλ. Albert L. Meyers, *Modern Economics* (Νέα Υόρκη, 1946), σ. 672.

[7] Αυτό αποτελεί γενικό γνώρισμα της δημοκρατίας, είτε πολιτικής είτε οικονομικής. Οι δημοκρατικές εκλογές δεν εγγυώνται ότι ο εκλεγμένος είναι απαλλαγμένος από ελαττώματα, αλλά απλώς ότι η πλειονότητα των εκλογέων τον προτιμά από τους άλλους υποψηφίους.

5. Η περίοδος προσαρμογής

Κάθε μεταβολή των δεδομένων της αγοράς ασκεί συγκεκριμένες επιδράσεις στην αγορά. Απαιτείται ορισμένο χρονικό διάστημα μέχρι να ολοκληρωθούν όλες αυτές οι επιδράσεις, δηλαδή μέχρι να προσαρμοστεί πλήρως η αγορά στη νέα κατάσταση πραγμάτων.

Η καταλλακτική οφείλει να εξετάζει όλες τις συνειδητές και σκόπιμες αντιδράσεις των διαφόρων ατόμων στις μεταβολές των δεδομένων και όχι, βεβαίως, μόνο το τελικό αποτέλεσμα που επιφέρει στη διάρθρωση της αγοράς η αλληλεπίδραση αυτών των πράξεων. Ενδέχεται οι επιδράσεις μιας μεταβολής των δεδομένων να εξουδετερωθούν από τις επιδράσεις μιας άλλης μεταβολής που συντελείται, σε γενικές γραμμές, κατά τον ίδιο χρόνο και στην ίδια έκταση. Τότε, τελικά, δεν προκύπτει καμία σημαντική μεταβολή στις αγοραίες τιμές.

Ο στατιστικολόγος, ο οποίος ασχολείται αποκλειστικά με την παρατήρηση μαζικών φαινομένων και του αποτελέσματος του συνόλου των συναλλαγών της αγοράς, όπως αυτό εκδηλώνεται στις αγοραίες τιμές, παραβλέπει ότι η μη εμφάνιση μεταβολών στο ύψος των τιμών είναι απλώς συμπτωματική και δεν αποτελεί αποτέλεσμα της

διατήρησης των δεδομένων και της απουσίας ειδικών ενεργειών προσαρμογής. Δεν αντιλαμβάνεται καμία κίνηση ούτε τις κοινωνικές συνέπειες τέτοιων κινήσεων. Ωστόσο, κάθε μεταβολή των δεδομένων ακολουθεί τη δική της πορεία, προκαλεί ορισμένες αντιδράσεις εκ μέρους των ατόμων που επηρεάζονται και διαταράσσει τη σχέση μεταξύ των διαφόρων μελών του συστήματος της αγοράς, ακόμη και αν τελικά δεν προκύψουν σημαντικές μεταβολές στις τιμές των διαφόρων αγαθών ούτε οποιαδήποτε μεταβολή στα αριθμητικά δεδομένα που αφορούν το συνολικό κεφάλαιο ολόκληρου του συστήματος της αγοράς.[8]

Η οικονομική ιστορία μπορεί, εκ των υστέρων, να παράσχει αόριστες πληροφορίες σχετικά με τη διάρκεια των περιόδων προσαρμογής. Η μέθοδος απόκτησης τέτοιων πληροφοριών δεν είναι, βεβαίως, η μέτρηση αλλά η ιστορική κατανόηση. Στην πραγματικότητα, οι διάφορες διαδικασίες προσαρμογής δεν είναι απομονωμένες. Ένας απροσδιόριστος αριθμός τέτοιων διαδικασιών εκτυλίσσεται ταυτόχρονα, οι πορείες τους διασταυρώνονται και αλληλοεπηρεάζονται. Η αποσαφήνιση αυτού του περίπλοκου πλέγματος και η παρατήρηση της αλυσίδας πράξεων και αντιδράσεων που τίθεται σε κίνηση από μια συγκεκριμένη μεταβολή των δεδομένων αποτελούν δύσκολο έργο για την ιστορική κατανόηση, τα δε αποτελέσματά του είναι ως επί το πλείστον πενιχρά και αμφίβολα.

Η κατανόηση της διάρκειας των περιόδων προσαρμογής αποτελεί επίσης το δυσκολότερο έργο για όσους επιδιώκουν να κατανοήσουν το μέλλον, δηλαδή για τους επιχειρηματίες. Ωστόσο, για την επιτυχία των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, η απλή πρόβλεψη της κατεύθυνσης προς την οποία θα αντιδράσει η αγορά σε ένα συγκεκριμένο γεγονός έχει μικρή σημασία, αν δεν συμπληρώνεται από επαρκή πρόβλεψη της διάρκειας των διαφόρων σχετικών περιόδων προσαρμογής. Τα

περισσότερα σφάλματα που διαπράττουν οι επιχειρηματίες κατά τη διεξαγωγή των δραστηριοτήτων τους και τα περισσότερα λάθη που καθιστούν ελαττωματικές τις προβλέψεις των μελλοντικών επιχειρηματικών τάσεων από «ειδικούς» προγνώστες προκαλούνται από εσφαλμένες εκτιμήσεις σχετικά με τη διάρκεια των περιόδων προσαρμογής.

Κατά την εξέταση των επιδράσεων που προκαλούν οι μεταβολές των δεδομένων, συνηθίζεται να γίνεται διάκριση μεταξύ των χρονικά εγγύτερων και των χρονικά απώτερων επιδράσεων, δηλαδή μεταξύ των βραχυχρόνιων και των μακροχρόνιων επιδράσεων. Αυτή η διάκριση είναι πολύ παλαιότερη από την ορολογία με την οποία εκφράζεται σήμερα.

Για την ανακάλυψη των άμεσων, δηλαδή των βραχυχρόνιων, επιδράσεων που προκαλεί μια μεταβολή κάποιου δεδομένου δεν απαιτείται, κατά κανόνα, ενδελεχής έρευνα. Οι βραχυχρόνιες επιδράσεις είναι ως επί το πλείστον προφανείς και σπανίως διαφεύγουν της προσοχής ενός αφελούς παρατηρητή που δεν είναι εξοικειωμένος με διεξοδικές έρευνες. Εκείνο ακριβώς που εγκαινίασε τις οικονομικές μελέτες ήταν το γεγονός ότι ορισμένοι ιδιοφυείς άνθρωποι άρχισαν να υποφιάζονται ότι οι απώτερες συνέπειες ενός γεγονότος ενδέχεται να διαφέρουν από τις άμεσες επιδράσεις που είναι ορατές ακόμη και στον πλέον απλοϊκό μη ειδικό. Το κύριο επίτευγμα της οικονομικής επιστήμης υπήρξε η αποκάλυψη τέτοιων μακροχρόνιων επιδράσεων, οι οποίες μέχρι τότε δεν γίνονταν αντιληπτές από τον αμέτοχο παρατηρητή και παραβλέπονταν από τον πολιτικό.

Από τις εντυπωσιακές ανακαλύψεις τους, οι κλασικοί οικονομολόγοι συνήγαγαν έναν κανόνα πολιτικής πρακτικής. Οι κυβερνήσεις, οι πολιτικοί και τα πολιτικά κόμματα, υποστήριζαν, κατά τον σχεδιασμό και

τη δράση τους πρέπει να λαμβάνουν υπόψη όχι μόνο τις βραχυχρόνιες αλλά και τις μακροχρόνιες συνέπειες των μέτρων τους. Η ορθότητα αυτού του συμπεράσματος είναι αναμφισβήτητη. Η δράση αποβλέπει στην αντικατάσταση μιας λιγότερο ικανοποιητικής κατάστασης πραγμάτων από μια περισσότερο ικανοποιητική. Το αν το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης πράξης θα θεωρηθεί περισσότερο ή λιγότερο ικανοποιητικό εξαρτάται από την ορθή πρόβλεψη όλων των συνεπειών της, τόσο των βραχυχρόνιων όσο και των μακροχρόνιων.

Ορισμένοι επικρίνουν την οικονομική επιστήμη για υποτιθέμενη παραμέληση των βραχυχρόνιων επιδράσεων και για υποτιθέμενη προτίμηση προς τη μελέτη των μακροχρόνιων επιδράσεων. Η μομφή αυτή είναι παράλογη. Η οικονομική επιστήμη δεν διαθέτει άλλο μέσο για να εξετάσει τα αποτελέσματα μιας μεταβολής των δεδομένων από το να αρχίσει με τις άμεσες συνέπειές της και να αναλύσει, βήμα προς βήμα, προχωρώντας από την πρώτη αντίδραση προς τις απώτερες αντιδράσεις, όλες τις επακόλουθες συνέπειες, μέχρι να φθάσει τελικά στις έσχατες συνέπειές της. Η μακροχρόνια ανάλυση περιλαμβάνει πάντοτε και κατ' ανάγκην πλήρως τη βραχυχρόνια ανάλυση.

Είναι εύκολο να κατανοηθεί γιατί ορισμένα άτομα, κόμματα και ομάδες πίεσης επιθυμούν να προπαγανδίζουν την αποκλειστική κυριαρχία της αρχής της βραχυχρόνιας θεώρησης. Η πολιτική, λένε, δεν πρέπει ποτέ να ασχολείται με τις μακροχρόνιες επιδράσεις ενός μέτρου και δεν πρέπει ποτέ να απέχει από την εφαρμογή ενός μέτρου από το οποίο αναμένονται βραχυχρόνια οφέλη, μόνο και μόνο επειδή οι μακροχρόνιες επιδράσεις του είναι επιζήμιες. Σημασία έχουν μόνο οι βραχυχρόνιες επιδράσεις· «μακροχρόνια, θα είμαστε όλοι νεκροί».

Το μόνο που έχει να απαντήσει η οικονομική επιστήμη σε αυτούς τους παθιασμένους επικριτές είναι ότι κάθε απόφαση πρέπει να

βασίζεται σε προσεκτική στάθμιση όλων των συνεπειών της, τόσο των βραχυχρόνιων όσο και των μακροχρόνιων. Υπάρχουν ασφαλώς, τόσο στις πράξεις των ατόμων όσο και στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων, καταστάσεις στις οποίες οι δρώντες μπορεί να έχουν βάσιμους λόγους να αποδεχθούν ακόμη και πολύ ανεπιθύμητες μακροχρόνιες επιδράσεις, προκειμένου να αποφύγουν βραχυχρόνιες συνθήκες που θεωρούν ακόμη πιο ανεπιθύμητες. Μερικές φορές μπορεί να είναι σκόπιμο ένας άνθρωπος να θερμάνει τη σόμπα καίγοντας τα έπιπλά του. Αν, όμως, το πράξει, πρέπει να γνωρίζει ποιες θα είναι οι απώτερες συνέπειες. Δεν πρέπει να αυταπατάται πιστεύοντας ότι ανακάλυψε μια θαυμαστή νέα μέθοδο θέρμανσης της κατοικίας του.

Αυτό είναι όλο όσα αντιτάσσει η οικονομική επιστήμη στη μανία της αρχής της βραχυχρόνιας θεώρησης —σε αυτή την αναβίωση της περιβόητης φράσης της Madame de Pompadour, *après nous le déluge*, «μετά από εμάς ο κατακλυσμός»— η οποία διαδραμάτισε τόσο σημαντικό ρόλο στη σοβαρότερη κρίση του δυτικού πολιτισμού. Θα πρέπει να καταδείξει πόσο ευπρόσδεκτο υπήρξε αυτό το σύνθημα για τις κυβερνήσεις και τα κόμματα των οποίων οι πολιτικές απέβλεπαν στην ανάλωση του πνευματικού και υλικού κεφαλαίου που είχαν κληρονομήσει από τις προηγούμενες γενεές.

[8] Όσον αφορά τις μεταβολές στα στοιχεία που καθορίζουν την αγοραστική δύναμη του χρήματος, βλ. ανωτέρω, σ. 419. Όσον αφορά την αποσυσσώρευση και τη συσσώρευση κεφαλαίου, βλ. ανωτέρω, σσ. 515–516.

6. Τα όρια των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και τα προβλήματα του εξωτερικού κόστους και των εξωτερικών οικονομιών

Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, όπως οριοθετούνται από τους νόμους και προστατεύονται από τα δικαστήρια και την αστυνομία, αποτελούν προϊόν μιας εξέλιξης που διήρκεσε αιώνες. Η ιστορία αυτών των αιώνων είναι το χρονικό αγώνων που απέβλεπαν στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Επανειλημμένως, δεσπότες και λαϊκά κινήματα επιχείρησαν

να περιορίσουν τα δικαιώματα της ατομικής ιδιοκτησίας ή να την καταργήσουν εντελώς. Είναι αληθές ότι αυτές οι προσπάθειες απέτυχαν. Άφησαν, όμως, τα ίχνη τους στις αντιλήψεις που καθορίζουν τη νομική μορφή και τον ορισμό της ιδιοκτησίας. Οι νομικές έννοιες της ιδιοκτησίας δεν λαμβάνουν πλήρως υπόψη την κοινωνική λειτουργία της ατομικής ιδιοκτησίας. Υπάρχουν ορισμένες ανεπάρκειες και ασυνέπειες που αντανακλώνται στον καθορισμό των φαινομένων της αγοράς.

Αν εφαρμοζόταν με συνέπεια, το δικαίωμα ιδιοκτησίας θα παρείχε στον ιδιοκτήτη, αφενός, το δικαίωμα να αξιώνει όλα τα οφέλη που ενδέχεται να δημιουργήσει η χρησιμοποίηση του αγαθού και, αφετέρου, θα τον επιβάρυνε με όλα τα μειονεκτήματα που απορρέουν από τη χρησιμοποίησή του. Τότε, μόνο ο ιδιοκτήτης θα έφερε την πλήρη ευθύνη για το αποτέλεσμα. Κατά τη διαχείριση της ιδιοκτησίας του, θα λάμβανε υπόψη όλα τα αναμενόμενα αποτελέσματα της πράξης του, τόσο εκείνα που θεωρούνται ευνοϊκά όσο και εκείνα που θεωρούνται δυσμενή.

Αν, όμως, ορισμένες από τις συνέπειες της πράξης του βρίσκονται έξω από τη σφαίρα των ωφελειών που δικαιούται να αποκομίσει και των επιβαρύνσεων που καταλογίζονται σε αυτόν, δεν θα ασχοληθεί κατά τον σχεδιασμό του με όλες τις επιδράσεις της πράξης του. Θα παραβλέψει τα οφέλη που δεν αυξάνουν τη δική του ικανοποίηση και τα κόστη που δεν τον επιβαρύνουν. Η συμπεριφορά του θα αποκλίνει από την πορεία που θα ακολουθούσε αν οι νόμοι ήταν καλύτερα προσαρμοσμένοι στους οικονομικούς σκοπούς της ατομικής ιδιοκτησίας. Θα αναλάβει ορισμένα σχέδια αποκλειστικά και μόνο επειδή οι νόμοι τον απαλλάσσουν από την ευθύνη για μέρος του προκαλούμενου κόστους. Θα απέχει από άλλα σχέδια απλώς και μόνο επειδή οι νόμοι δεν του επιτρέπουν να αποκομίσει όλα τα οφέλη που μπορούν να προκύψουν από αυτά.

Οι νόμοι σχετικά με την ευθύνη και την αποζημίωση για προκληθείσες ζημίες υπήρξαν, και από ορισμένες απόψεις εξακολουθούν να είναι, ελλιπείς. Σε γενικές γραμμές, γίνεται αποδεκτή η αρχή ότι κάθε άνθρωπος ευθύνεται για τις ζημίες που προκάλεσαν οι πράξεις του σε άλλους ανθρώπους. Παρέμειναν, όμως, κενά τα οποία οι νομοθέτες άργησαν να καλύψουν. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτή η καθυστέρηση ήταν σκόπιμη, επειδή οι ατέλειες συμφωνούσαν με τα σχέδια των αρχών.

Όταν, στο παρελθόν, σε πολλές χώρες οι ιδιοκτήτες εργοστασίων και σιδηροδρόμων δεν θεωρούνταν υπεύθυνοι για τις ζημίες που προκαλούσε η λειτουργία των επιχειρήσεών τους στην περιουσία και στην υγεία των περιοίκων, των πελατών, των εργαζομένων και άλλων ανθρώπων, μέσω του καπνού, της αιθάλης, του θορύβου, της ρύπανσης των υδάτων και των ατυχημάτων που προκαλούνταν από ελαττωματικό ή ακατάλληλο εξοπλισμό, επικρατούσε η αντίληψη ότι δεν έπρεπε να υπονομεύονται η πρόοδος της εκβιομηχάνισης και η ανάπτυξη των μεταφορικών υποδομών. Οι ίδιες θεωρίες που παρακινούσαν —και εξακολουθούν να παρακινούν— πολλές κυβερνήσεις να ενθαρρύνουν τις επενδύσεις σε εργοστάσια και σιδηροδρόμους μέσω επιδοτήσεων, φορολογικών απαλλαγών, δασμών και φθηνών πιστώσεων συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας έννομης κατάστασης στην οποία η ευθύνη αυτών των επιχειρήσεων περιοριζόταν είτε τυπικά είτε στην πράξη.

Αργότερα, σε πολλές χώρες άρχισε να επικρατεί η αντίθετη τάση και η ευθύνη των βιομηχανικών επιχειρήσεων και των σιδηροδρόμων αυξήθηκε σε σύγκριση με εκείνη άλλων πολιτών και επιχειρήσεων. Και σε αυτή την περίπτωση βρίσκονταν σε λειτουργία συγκεκριμένοι πολιτικοί σκοποί. Οι νομοθέτες επιθυμούσαν να προστατεύσουν τους

φτωχούς, τους μισθωτούς και τους αγρότες απέναντι στους εύπορους επιχειρηματίες και κεφαλαιούχους.

Είτε η απαλλαγή του ιδιοκτήτη από την ευθύνη για ορισμένα από τα μειονεκτήματα που απορρέουν από τον τρόπο διαχείρισης των υποθέσεών του αποτελεί αποτέλεσμα σκόπιμης πολιτικής των κυβερνήσεων και των νομοθετών είτε ακούσια συνέπεια της παραδοσιακής λειτουργίας των νόμων, αποτελεί σε κάθε περίπτωση ένα δεδομένο το οποίο πρέπει να λαμβάνουν υπόψη οι δρώντες άνθρωποι. Βρίσκονται αντιμέτωποι με το πρόβλημα του εξωτερικού κόστους. Ορισμένοι άνθρωποι επιλέγουν τότε συγκεκριμένους τρόπους ικανοποίησης των αναγκών τους αποκλειστικά και μόνο επειδή ένα μέρος του προκαλούμενου κόστους δεν καταλογίζεται στους ίδιους αλλά σε άλλους ανθρώπους.

Η ακραία περίπτωση παρέχεται από την περίπτωση της αδέσποτης ιδιοκτησίας, στην οποία έγινε προηγουμένως αναφορά.[9] Αν η γη δεν ανήκει σε κανέναν, ακόμη και αν ο νομικός φορμαλισμός την αποκαλεί δημόσια περιουσία, χρησιμοποιείται χωρίς να λαμβάνονται καθόλου υπόψη τα μειονεκτήματα που προκύπτουν. Όσοι είναι σε θέση να ιδιοποιηθούν τις αποδόσεις —την ξυλεία και τα θηράματα των δασών, τα ψάρια των υδάτινων εκτάσεων και τα ορυκτά κοιτάσματα του υπεδάφους— δεν ενδιαφέρονται για τις μεταγενέστερες επιδράσεις του τρόπου εκμετάλλευσής τους. Για εκείνους, η διάβρωση του εδάφους, η εξάντληση των εξαντλήσιμων πόρων και οι άλλες επιβαρύνσεις της μελλοντικής χρησιμοποίησης αποτελούν εξωτερικό κόστος, το οποίο δεν υπεισέρχεται στον υπολογισμό των εισροών και των εκροών τους. Κόβουν τα δέντρα χωρίς να ενδιαφέρονται καθόλου για τους νέους βλαστούς ή την αναδάσωση. Κατά το κυνήγι και την αλιεία δεν

διστάζουν να χρησιμοποιούν μεθόδους που εμποδίζουν την ανανέωση του πληθυσμού των κυνηγότοπων και των αλιευτικών περιοχών.

Κατά τις πρώτες περιόδους του ανθρώπινου πολιτισμού, όταν εξακολουθούσε να υπάρχει άφθονο έδαφος ποιότητας όχι κατώτερης από εκείνη των χρησιμοποιούμενων τεμαχίων, οι άνθρωποι δεν έβρισκαν κανένα σφάλμα σε τέτοιες ληστρικές μεθόδους. Όταν τα αποτελέσματά τους εκδηλώνονταν με μείωση των καθαρών αποδόσεων, ο γεωργός εγκατέλειπε το αγρόκτημά του και μετακινούνταν σε άλλον τόπο. Μόνο όταν μια χώρα κατοικήθηκε πυκνότερα και δεν υπήρχε πλέον ακατοίκητη γη πρώτης ποιότητας διαθέσιμη προς ιδιοποίηση άρχισαν οι άνθρωποι να θεωρούν σπάταλες αυτές τις ληστρικές μεθόδους. Τότε εδραίωσαν τον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη. Άρχισαν με την καλλιεργήσιμη γη και, σταδιακά, συμπεριέλαβαν τους βοσκότοπους, τα δάση και τις αλιευτικές περιοχές.

Οι νεοεγκατεστημένες υπερπόντιες αποικιακές χώρες, ιδίως οι αχανείς εκτάσεις των Ηνωμένων Πολιτειών, των οποίων οι θαυμαστές γεωργικές δυνατότητες ήταν σχεδόν αναξιοποίητες όταν έφθασαν οι πρώτοι άποικοι από την Ευρώπη, πέρασαν από τα ίδια στάδια. Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα υπήρχε πάντοτε μια γεωγραφική ζώνη ανοικτή στους νεοφερμένους —η μεθόριος. Ούτε η ύπαρξη της μεθορίου ούτε η εξαφάνισή της ήταν ιδιαιτερότητα της Αμερικής. Εκείνο που χαρακτηρίζει τις αμερικανικές συνθήκες είναι το γεγονός ότι, κατά τον χρόνο εξαφάνισης της μεθορίου, ιδεολογικοί και θεσμικοί παράγοντες παρεμπόδιζαν την προσαρμογή των μεθόδων χρησιμοποίησης της γης στη μεταβολή των δεδομένων.

Στις κεντρικές και δυτικές περιοχές της ηπειρωτικής Ευρώπης, όπου ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας είχε εδραιωθεί σταθερά επί πολλούς αιώνες, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Δεν ετίθετο ζήτημα διάβρωσης

προηγουμένως καλλιεργούμενων εδαφών. Δεν υπήρχε πρόβλημα καταστροφής των δασών, παρά το γεγονός ότι τα εγχώρια δάση αποτελούσαν επί αιώνες τη μοναδική πηγή ξυλείας για τις οικοδομές και τα ορυχεία, καθώς και καυσίμων για τη θέρμανση, τα χυτήρια, τις καμίνους, τα εργαστήρια κεραμικής και τα υαλουργεία. Οι ιδιοκτήτες των δασών ωθούνταν στη διατήρησή τους από το ίδιο τους το συμφέρον. Στις πυκνοκατοικημένες και περισσότερο εκβιομηχανισμένες περιοχές, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, από το ένα πέμπτο έως το ένα τρίτο της επιφάνειας εξακολουθούσε να καλύπτεται από δάση πρώτης ποιότητας, τα οποία τελούσαν υπό διαχείριση σύμφωνα με τις μεθόδους της επιστημονικής δασοκομίας.[10]

Δεν αποτελεί έργο της καταλλακτικής θεωρίας να εκθέσει λεπτομερώς τους σύνθετους παράγοντες που διαμόρφωσαν τις σύγχρονες συνθήκες έγγειας ιδιοκτησίας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όποιοι και αν ήταν αυτοί οι παράγοντες, δημιούργησαν μια κατάσταση στην οποία πολλοί αγρότες και επιχειρήσεις υλοτομίας είχαν λόγους να θεωρούν τα μειονεκτήματα που απέρρεαν από την παραμέληση της διατήρησης του εδάφους και των δασών ως εξωτερικό κόστος.[11]

Είναι αληθές ότι, όταν σημαντικό μέρος του προκαλούμενου κόστους αποτελεί εξωτερικό κόστος από τη σκοπιά των δρώντων ατόμων ή επιχειρήσεων, ο οικονομικός υπολογισμός τους είναι εμφανώς ελαττωματικός και τα αποτελέσματά του παραπλανητικά. Αυτό, όμως, δεν είναι αποτέλεσμα υποτιθέμενων ανεπαρκειών που ενυπάρχουν στο σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Αντιθέτως, είναι συνέπεια των κενών που έχουν απομείνει σε αυτό το σύστημα. Θα μπορούσε να εξαλειφθεί μέσω της μεταρρύθμισης των νόμων σχετικά με την ευθύνη για προκληθείσες ζημίες και μέσω της κατάργησης των

θεσμικών εμποδίων που παρεμποδίζουν την πλήρη λειτουργία της ατομικής ιδιοκτησίας.

Η περίπτωση των εξωτερικών οικονομιών δεν αποτελεί απλώς την αντίστροφη περίπτωση του εξωτερικού κόστους. Διαθέτει δικό της πεδίο και ιδιαίτερο χαρακτήρα. Αν τα αποτελέσματα της πράξης ενός δρώντος ανθρώπου ωφελούν όχι μόνο τον ίδιο αλλά και άλλους ανθρώπους, υπάρχουν δύο ενδεχόμενα:

1. Ο δρων άνθρωπος που καταστρώνει το σχέδιο θεωρεί τόσο σημαντικά τα οφέλη που αναμένει για τον εαυτό του, ώστε είναι διατεθειμένος να καλύψει όλες τις απαιτούμενες δαπάνες. Το γεγονός ότι το σχέδιό του ωφελεί και άλλους ανθρώπους δεν θα τον εμποδίσει να πραγματοποιήσει εκείνο που προάγει τη δική του ευημερία. Όταν μια σιδηροδρομική εταιρεία κατασκευάζει αναχώματα για να προστατεύσει τις γραμμές της από χιονοστιβάδες και κατολισθήσεις χιονιού, προστατεύει επίσης τις κατοικίες των παρακείμενων εκτάσεων. Τα οφέλη, όμως, που θα αποκομίσουν οι γείτονές της δεν θα εμποδίσουν την εταιρεία να αναλάβει μια δαπάνη την οποία θεωρεί σκόπιμη.

2. Οι δαπάνες ενός σχεδίου είναι τόσο μεγάλες, ώστε κανείς από εκείνους που θα ωφεληθούν από αυτό δεν είναι διατεθειμένος να τις αναλάβει στο σύνολό τους. Το σχέδιο μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο αν επαρκής αριθμός των ενδιαφερομένων συμμετάσχει στις δαπάνες.

Δεν θα ήταν σχεδόν αναγκαίο να ειπωθούν περισσότερα σχετικά με τις εξωτερικές οικονομίες, αν το φαινόμενο αυτό δεν παρερμηνευόταν πλήρως στη σύγχρονη ψευδοοικονομική βιβλιογραφία.

Ένα σχέδιο P είναι μη επικερδές όταν και επειδή οι καταναλωτές προτιμούν την ικανοποίηση που αναμένουν από την πραγματοποίηση ορισμένων άλλων σχεδίων από την ικανοποίηση που αναμένουν από την πραγματοποίηση του P. Η πραγματοποίηση του P θα απέσυρε κεφάλαιο και εργασία από την πραγματοποίηση ορισμένων άλλων σχεδίων, για τα οποία η ζήτηση των καταναλωτών είναι περισσότερο επείγουσα. Ο μη ειδικός και ο ψευδοοικονομολόγος αδυνατούν να αναγνωρίσουν αυτό το γεγονός. Αρνούνται πεισματικά να αντιληφθούν τη σπανιότητα των συντελεστών παραγωγής. Κατά την άποψή τους, το P θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς κανένα απολύτως κόστος, δηλαδή χωρίς να χρειαστεί να εγκαταλειφθεί οποιαδήποτε άλλη ικανοποίηση. Μόνο η φαυλότητα του συστήματος του κέρδους εμποδίζει το έθνος να απολαμβάνει δωρεάν τις ικανοποιήσεις που αναμένονται από το P.

Αυτοί οι κοντόφθαλμοι επικριτές συνεχίζουν λέγοντας ότι ο παραλογισμός του συστήματος του κέρδους γίνεται ιδιαίτερα εξοργιστικός όταν η έλλειψη αποδοτικότητας του P οφείλεται απλώς στο γεγονός ότι οι υπολογισμοί του επιχειρηματία παραβλέπουν εκείνα τα οφέλη του P τα οποία, από τη δική του σκοπιά, αποτελούν εξωτερικές οικονομίες. Από τη σκοπιά του κοινωνικού συνόλου, υποστηρίζουν, αυτά τα οφέλη δεν είναι εξωτερικά. Ωφελούν τουλάχιστον ορισμένα μέλη της κοινωνίας και θα αύξαναν τη «συνολική ευημερία». Επομένως, η μη πραγματοποίηση του P αποτελεί απώλεια για την κοινωνία.

Επειδή οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν το κέρδος, αφοσιωμένες ολοκληρωτικά στην ιδιοτέλεια, αρνούνται να αναλάβουν τέτοια μη επικερδή σχέδια, αποτελεί καθήκον της κυβέρνησης να καλύψει το κενό.

Η κυβέρνηση πρέπει είτε να τα λειτουργήσει ως δημόσιες επιχειρήσεις είτε να τα επιδοτήσει, ώστε να τα καταστήσει ελκυστικά για τον ιδιώτη επιχειρηματία και επενδυτή. Οι επιδοτήσεις μπορούν να χορηγηθούν είτε άμεσα, μέσω χρηματικών παροχών από δημόσιους πόρους, είτε έμμεσα, μέσω δασμών, την επιβάρυνση των οποίων επωμίζονται οι αγοραστές των προϊόντων.

Ωστόσο, τα μέσα που χρειάζεται μια κυβέρνηση για να λειτουργήσει μια μονάδα με ζημία ή για να επιδοτήσει ένα μη επικερδές σχέδιο πρέπει να αφαιρεθούν είτε από την αγοραστική και επενδυτική δύναμη των φορολογουμένων είτε από την πιστωτική αγορά. Η κυβέρνηση δεν έχει μεγαλύτερη ικανότητα από τα άτομα να δημιουργεί κάτι από το τίποτε. Ό,τι περισσότερο δαπανά η κυβέρνηση, τόσο λιγότερο δαπανά το κοινό. Τα δημόσια έργα δεν πραγματοποιούνται με τη θαυματουργή δύναμη κάποιου μαγικού ραβδιού. Χρηματοδοτούνται με πόρους που αφαιρούνται από τους πολίτες.

Αν η κυβέρνηση δεν είχε παρέμβει, οι πολίτες θα χρησιμοποιούσαν αυτούς τους πόρους για την πραγματοποίηση σχεδίων που υπόσχονταν κέρδος, την πραγματοποίηση των οποίων πρέπει τώρα να εγκαταλείψουν, επειδή τα μέσα τους περιορίστηκαν από την κυβέρνηση. Για κάθε μη επικερδές σχέδιο που πραγματοποιείται με τη βοήθεια της κυβέρνησης υπάρχει ένα αντίστοιχο σχέδιο η πραγματοποίηση του οποίου παραμελείται αποκλειστικά εξαιτίας της κυβερνητικής παρέμβασης. Ωστόσο, αυτό το μη πραγματοποιηθέν σχέδιο θα ήταν επικερδές, δηλαδή θα χρησιμοποιούσε τα σπάνια μέσα παραγωγής σύμφωνα με τις πιο επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Από τη σκοπιά των καταναλωτών, η χρησιμοποίηση αυτών των μέσων παραγωγής για την πραγματοποίηση ενός μη επικερδούς σχεδίου είναι σπάταλη. Τους στερεί ικανοποιήσεις τις οποίες προτιμούν από

εκείνες που μπορεί να τους προσφέρει το σχέδιο που χρηματοδοτείται από την κυβέρνηση.

Οι εύπιστες μάζες, οι οποίες δεν μπορούν να δουν πέρα από το άμεσο πεδίο της φυσικής τους όρασης, ενθουσιάζονται από τα θαυμαστά επιτεύγματα των κυβερνητών τους. Αδυνατούν να αντιληφθούν ότι οι ίδιες πληρώνουν τον λογαριασμό και, κατά συνέπεια, πρέπει να παραιτηθούν από πολλές ικανοποιήσεις τις οποίες θα είχαν απολαύσει αν η κυβέρνηση είχε δαπανήσει λιγότερα σε μη επικερδή σχέδια. Δεν διαθέτουν τη φαντασία που απαιτείται για να συλλάβουν τις δυνατότητες τις οποίες η κυβέρνηση δεν επέτρεψε να πραγματοποιηθούν.[12]

Αυτοί οι ενθουσιώδεις υποστηρικτές συγχέονται ακόμη περισσότερο όταν η κυβερνητική παρέμβαση επιτρέπει σε υποοριακούς παραγωγούς να εξακολουθήσουν να παράγουν και να αντέχουν τον ανταγωνισμό αποδοτικότερων εργοστασίων, καταστημάτων ή αγροκτημάτων. Σε αυτή την περίπτωση, λένε, είναι προφανές ότι αυξάνεται η συνολική παραγωγή και ότι προστίθεται στον πλούτο κάτι που δεν θα είχε παραχθεί χωρίς τη συνδρομή των αρχών. Στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: περιορίζεται το μέγεθος τόσο της συνολικής παραγωγής όσο και του συνολικού πλούτου. Δημιουργούνται ή διατηρούνται παραγωγικές μονάδες που παράγουν με υψηλότερο κόστος, ενώ άλλες μονάδες που παράγουν με χαμηλότερο κόστος αναγκάζονται να περιορίσουν ή να διακόψουν την παραγωγή τους. Οι καταναλωτές δεν αποκτούν περισσότερα, αλλά λιγότερα.

Υπάρχει, για παράδειγμα, η ιδιαίτερα δημοφιλής αντίληψη ότι είναι ωφέλιμο να προωθεί η κυβέρνηση τη γεωργική ανάπτυξη εκείνων των περιοχών μιας χώρας που η φύση έχει προικίσει ανεπαρκώς. Το κόστος παραγωγής είναι υψηλότερο σε αυτές τις περιοχές από ό,τι σε άλλες·

ακριβώς αυτό το γεγονός καθιστά μεγάλο μέρος του εδάφους τους υποοριακό. Χωρίς τη βοήθεια δημόσιων πόρων, οι αγρότες που καλλιεργούν αυτές τις υποοριακές γαίες δεν θα μπορούσαν να αντέξουν τον ανταγωνισμό των γονιμότερων αγροκτημάτων. Η γεωργία θα συρρικνωνόταν ή δεν θα αναπτυσσόταν και ολόκληρη η περιοχή θα μετατρεπόταν σε υπανάπτυκτο τμήμα της χώρας.

Έχοντας πλήρη επίγνωση αυτής της κατάστασης, οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν το κέρδος αποφεύγουν να επενδύσουν στην κατασκευή σιδηροδρόμων που θα συνέδεαν αυτές τις δυσμενείς περιοχές με τα κέντρα κατανάλωσης. Η δυσχερής θέση των αγροτών δεν προκαλείται από την έλλειψη μεταφορικών υποδομών. Η αιτιώδης σχέση έχει την αντίθετη κατεύθυνση: επειδή οι επιχειρήσεις αντιλαμβάνονται ότι οι προοπτικές αυτών των αγροτών δεν είναι ευνοϊκές, απέχουν από επενδύσεις σε σιδηροδρόμους που είναι πιθανό να αποδειχθούν μη επικερδείς λόγω της έλλειψης επαρκούς ποσότητας εμπορευμάτων προς μεταφορά.

Αν η κυβέρνηση, ενδίδοντας στις απαιτήσεις των ενδιαφερόμενων ομάδων πίεσης, κατασκευάσει τον σιδηρόδρομο και τον λειτουργήσει με έλλειμμα, ασφαλώς ωφελεί τους ιδιοκτήτες γεωργικής γης σε αυτές τις φτωχές περιοχές της χώρας. Επειδή μέρος του κόστους που απαιτείται για τη μεταφορά των προϊόντων τους καλύπτεται από το δημόσιο ταμείο, μπορούν να ανταγωνίζονται ευκολότερα όσους καλλιεργούν γονιμότερη γη και στους οποίους δεν παρέχεται τέτοια ενίσχυση. Το όφελος, όμως, αυτών των προνομιούχων αγροτών πληρώνεται από τους φορολογουμένους, οι οποίοι πρέπει να παράσχουν τους πόρους που απαιτούνται για την κάλυψη του ελλείμματος.

Αυτό δεν επηρεάζει ούτε την αγοραία τιμή ούτε τη συνολική διαθέσιμη προσφορά γεωργικών προϊόντων. Απλώς καθιστά επικερδή

τη λειτουργία αγροκτημάτων που μέχρι τότε ήταν υποοριακά και καθιστά υποοριακά άλλα αγροκτήματα, η λειτουργία των οποίων ήταν μέχρι τότε επικερδής. Μετατοπίζει την παραγωγή από γη που απαιτεί χαμηλότερο κόστος προς γη που απαιτεί υψηλότερο κόστος. Δεν αυξάνει τη συνολική προσφορά και τον πλούτο· τους περιορίζει, επειδή οι πρόσθετες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας που απαιτούνται για την καλλιέργεια εδαφών υψηλού κόστους αντί εδαφών χαμηλού κόστους αποσύρονται από χρήσεις στις οποίες θα καθιστούσαν δυνατή την παραγωγή άλλων καταναλωτικών αγαθών. Η κυβέρνηση επιτυγχάνει τον σκοπό της να παράσχει σε ορισμένες περιοχές της χώρας κάτι το οποίο διαφορετικά θα στερούνταν, αλλά δημιουργεί αλλού κόστη που υπερβαίνουν τα οφέλη αυτής της προνομιούχου ομάδας.

Οι εξωτερικές οικονομίες της πνευματικής δημιουργίας

Η ακραία περίπτωση εξωτερικών οικονομιών εμφανίζεται στην «παραγωγή» των πνευματικών θεμελίων κάθε είδους μεταποίησης και κατασκευής. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των τύπων, δηλαδή των νοητικών μέσων που κατευθύνουν τις τεχνολογικές διαδικασίες, είναι το ανεξάντλητο των υπηρεσιών που παρέχουν. Κατά συνέπεια, αυτές οι υπηρεσίες δεν είναι σπάνιες και δεν υπάρχει ανάγκη εξοικονόμησης κατά τη χρησιμοποίησή τους. Οι εκτιμήσεις που οδήγησαν στην εγκαθίδρυση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας των οικονομικών αγαθών δεν αναφέρονταν σε αυτές. Παρέμειναν εκτός της σφαίρας της ατομικής ιδιοκτησίας, όχι επειδή είναι άυλες, ασώματες και μη απτές, αλλά επειδή η χρησιμότητά τους δεν μπορεί να εξαντληθεί.

Μόνο αργότερα άρχισαν οι άνθρωποι να αντιλαμβάνονται ότι αυτή η κατάσταση πραγμάτων έχει και μειονεκτήματα. Θέτει τους παραγωγούς τέτοιων τύπων —ιδίως τους εφευρέτες τεχνολογικών

μεθόδων, τους συγγραφείς και τους συνθέτες— σε ιδιαίτερη θέση. Αυτοί επιβαρύνονται με το κόστος παραγωγής, ενώ τις υπηρεσίες του προϊόντος που δημιούργησαν μπορεί να τις απολαμβάνει δωρεάν ο καθένας. Αυτό που παράγουν αποτελεί γι' αυτούς εξ ολοκλήρου ή σχεδόν εξ ολοκλήρου εξωτερική οικονομία.

Αν δεν υπάρχουν ούτε δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας ούτε διπλώματα ευρεσιτεχνίας, οι εφευρέτες και οι συγγραφείς βρίσκονται στη θέση ενός επιχειρηματία. Διαθέτουν ένα προσωρινό πλεονέκτημα έναντι των άλλων ανθρώπων. Επειδή αρχίζουν νωρίτερα να χρησιμοποιούν οι ίδιοι την εφεύρεση ή το χειρόγραφό τους ή να το θέτουν στη διάθεση άλλων ανθρώπων —κατασκευαστών ή εκδοτών— έχουν τη δυνατότητα να αποκομίσουν κέρδη κατά το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μέχρι να μπορέσουν όλοι να το χρησιμοποιήσουν με τον ίδιο τρόπο. Μόλις η εφεύρεση ή το περιεχόμενο του βιβλίου γίνουν ευρύτερα γνωστά, μετατρέπονται σε «ελεύθερα αγαθά» και στον εφευρέτη ή στον συγγραφέα απομένει μόνο η δόξα του.

Το σχετικό πρόβλημα δεν έχει καμία σχέση με τις δραστηριότητες της δημιουργικής ιδιοφυΐας. Αυτοί οι πρωτοπόροι και δημιουργοί πραγμάτων πρωτάκουστων δεν παράγουν ούτε εργάζονται με την έννοια με την οποία χρησιμοποιούνται αυτοί οι όροι κατά την εξέταση των υποθέσεων άλλων ανθρώπων. Δεν επιτρέπουν να επηρεαστούν από την ανταπόκριση που συναντά το έργο τους από τους συγχρόνους τους. Δεν αναμένουν ενθάρρυνση.[13]

Η κατάσταση είναι διαφορετική για την ευρεία τάξη των επαγγελματιών της διανόησης, τις υπηρεσίες των οποίων δεν μπορεί να στερηθεί η κοινωνία. Μπορούμε να παραβλέψουμε το πρόβλημα των συγγραφέων ποιημάτων, μυθιστορημάτων και θεατρικών έργων δεύτερης διαλογής, καθώς και των συνθετών δεύτερης διαλογής, και

δεν χρειάζεται να εξετάσουμε αν η απουσία των προϊόντων των προσπαθειών τους θα αποτελούσε σοβαρό μειονέκτημα για την ανθρωπότητα. Είναι, όμως, προφανές ότι η μεταβίβαση της γνώσης στην ανερχόμενη γενιά και η εξοικείωση των δρώντων ατόμων με την ποσότητα γνώσης που χρειάζονται για την πραγματοποίηση των σχεδίων τους απαιτούν διδακτικά βιβλία, εγχειρίδια, βοηθήματα και άλλα έργα τεκμηριωμένου, μη μυθοπλαστικού περιεχομένου. Είναι απίθανο να αναλάμβαναν οι άνθρωποι το επίπονο έργο της συγγραφής τέτοιων εκδόσεων, αν ο καθένας ήταν ελεύθερος να τις αναπαράγει.

Αυτό είναι ακόμη εμφανέστερο στο πεδίο των τεχνολογικών εφευρέσεων και ανακαλύψεων. Οι εκτεταμένοι πειραματισμοί που απαιτούνται για τέτοια επιτεύγματα είναι συχνά εξαιρετικά δαπανηροί. Είναι πολύ πιθανό ότι η τεχνολογική πρόοδος θα επιβραδυνόταν σοβαρά αν, για τον εφευρέτη και για εκείνους που καλύπτουν τις δαπάνες των πειραματισμών του, τα επιτευχθέντα αποτελέσματα δεν αποτελούσαν τίποτε άλλο παρά εξωτερικές οικονομίες.

Τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας και τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας αποτελούν προϊόντα της νομικής εξέλιξης των τελευταίων αιώνων. Η θέση τους στο παραδοσιακό σύστημα των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσης. Οι άνθρωποι τα αντιμετωπίζουν με καχυποψία και τα θεωρούν ασυνήθιστα. Θεωρούνται προνόμια, κατάλοιπο της πρώιμης περιόδου της εξέλιξής τους, κατά την οποία η νομική προστασία παρεχόταν στους συγγραφείς και στους εφευρέτες μόνο δυνάμει ενός εξαιρετικού προνομίου που χορηγούσαν οι αρχές. Αντιμετωπίζονται με δυσπιστία, επειδή είναι προσοδοφόρα μόνο αν καθιστούν δυνατή την πώληση σε μονοπωλιακές τιμές.[14]

Επιπλέον, αμφισβητείται η δικαιοσύνη των νόμων περί διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας με το επιχείρημα ότι ανταμείβουν μόνο εκείνους που προσθέτουν την τελική πινελιά η οποία οδηγεί στην πρακτική αξιοποίηση των επιτευγμάτων πολλών προκατόχων τους. Αυτοί οι πρόδρομοι δεν λαμβάνουν τίποτε, μολονότι η κύρια συμβολή τους στο τελικό αποτέλεσμα ήταν συχνά πολύ σημαντικότερη από εκείνη του κατόχου του διπλώματος ευρεσιτεχνίας.

Η εξέταση των επιχειρημάτων που προβάλλονται υπέρ και κατά του θεσμού των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας βρίσκεται έξω από το πεδίο της καταλλακτικής. Η καταλλακτική οφείλει απλώς να υπογραμμίσει ότι πρόκειται για πρόβλημα οριοθέτησης των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και ότι, με την κατάργηση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας και των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, οι συγγραφείς και οι εφευρέτες θα μετατρέπονταν, ως επί το πλείστον, σε παραγωγούς εξωτερικών οικονομιών.

Προνόμια και οιονεί προνόμια

Οι περιορισμοί που επιβάλλουν οι νόμοι και οι θεσμοί στην ελευθερία επιλογής και δράσης δεν είναι πάντοτε τόσο ανυπέρβλητοι, ώστε να μην μπορούν να παρακαμφθούν υπό ορισμένες συνθήκες. Σε ορισμένους ευνοουμένους μπορεί να χορηγηθεί απαλλαγή από μια υποχρέωση που δεσμεύει τους υπόλοιπους ανθρώπους, ως ρητό προνόμιο, είτε από τους ίδιους τους νόμους είτε μέσω διοικητικής πράξης των αρχών που είναι επιφορτισμένες με την εφαρμογή τους. Ορισμένοι μπορεί να είναι αρκετά αδίστακτοι ώστε να αψηφούν τους νόμους παρά την επαγρύπνηση των αρχών· η προκλητική τους τόλμη τούς εξασφαλίζει ένα οιονεί προνόμιο.

Ένας νόμος τον οποίο δεν τηρεί κανείς είναι ανενεργός. Ένας νόμος που δεν ισχύει για όλους ή στον οποίο δεν υπακούουν όλοι μπορεί να παράσχει σε εκείνους που εξαιρούνται —είτε δυνάμει του ίδιου του νόμου είτε χάρη στη δική τους τόλμη— τη δυνατότητα να αποκομίσουν είτε διαφορική πρόσοδο είτε μονοπωλιακά κέρδη.

Όσον αφορά τον καθορισμό των φαινομένων της αγοράς, δεν έχει σημασία αν η εξαίρεση είναι νομικά έγκυρη ως προνόμιο ή παράνομη ως οιονεί προνόμιο. Ούτε έχει σημασία αν τα κόστη στα οποία ενδέχεται να υποβληθεί το ευνοούμενο άτομο ή η ευνοούμενη επιχείρηση για την απόκτηση του προνομίου ή του οιονεί προνομίου είναι νόμιμα —για παράδειγμα, ένας φόρος που επιβάλλεται στους κατόχους αδειών— ή παράνομα —για παράδειγμα, δωροδοκίες που καταβάλλονται σε διεφθαρμένους αξιωματούχους.

Αν η απαγόρευση εισαγωγών μετριάζεται με την εισαγωγή ορισμένης ποσότητας, οι τιμές επηρεάζονται από την εισαγόμενη ποσότητα και από τα ειδικά κόστη που συνεπάγονται η απόκτηση και η χρησιμοποίηση του προνομίου ή του οιονεί προνομίου. Το αν, όμως, η εισαγωγή ήταν νόμιμη —για παράδειγμα, μέσω άδειας που χορηγήθηκε σε ορισμένους προνομιούχους στο πλαίσιο συστήματος ποσοτικού ελέγχου του εμπορίου— ή αποτελούσε παράνομο λαθρεμπόριο δεν επηρεάζει τη διάρθρωση των τιμών.

[9] Βλ. ανωτέρω, σ. 639.

[10] Στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις άρχισαν να θεσπίζουν νόμους που απέβλεπαν στη διατήρηση των δασών. Θα αποτελούσε, όμως, σοβαρό σφάλμα να αποδοθεί σε αυτούς τους νόμους οποιοσδήποτε ρόλος στη διατήρησή τους. Πριν από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα δεν υπήρχε διοικητικός μηχανισμός

κατάλληλος για την επιβολή τους. Επιπλέον, οι κυβερνήσεις της Αυστρίας και της Πρωσίας —για να μην αναφερθούμε στις κυβερνήσεις των μικρότερων γερμανικών κρατών— ουσιαστικά δεν διέθεταν την εξουσία να επιβάλουν τέτοιους νόμους στους αριστοκράτες γαιοκτήμονες. Κανένας δημόσιος υπάλληλος πριν από το 1914 δεν θα ήταν αρκετά τολμηρός ώστε να προκαλέσει την οργή ενός Βοημού ή Σιλέσιου μεγιστάνα ή ενός Γερμανού διαμεσολαβημένου ηγεμόνα (*Standesherr*). Αυτοί οι πρίγκιπες και κόμητες ήταν αυτοβούλως προσηλωμένοι στη διατήρηση των δασών, επειδή αισθάνονταν απολύτως ασφαλείς ως προς την κατοχή της περιουσίας τους και επιθυμούσαν να διατηρήσουν αμείωτη την πηγή των εισοδημάτων τους και την αγοραία αξία των κτημάτων τους.

[11] Θα μπορούσε εξίσου να ειπωθεί ότι θεωρούσαν τα οφέλη που προέκυπταν από τη μέριμνα για τη διατήρηση του εδάφους και των δασών ως εξωτερικές οικονομίες.

[12] Πρβλ. τη λαμπρή ανάλυση των δημόσιων δαπανών στο βιβλίο του Henry Hazlitt, *Economics in One Lesson* (νέα έκδ., Νέα Υόρκη, 1962), σσ. 21 επ.

[13] Βλ. ανωτέρω, σσ. 139–140.

[14] Βλ. ανωτέρω, σσ. 364–365.

Κεφάλαιο 24: ΑΡΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ

1. Η απώτατη πηγή του κέρδους και της ζημίας στην αγορά

Οι μεταβολές των δεδομένων, των οποίων η επανειλημμένη εμφάνιση εμποδίζει το οικονομικό σύστημα να μετατραπεί σε ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία και δημιουργεί ξανά και ξανά επιχειρηματικά κέρδη και ζημίες, είναι ευνοϊκές για ορισμένα μέλη της κοινωνίας και δυσμενείς για άλλα. Από αυτό οι άνθρωποι συμπέραναν ότι το κέρδος του ενός αποτελεί ζημία του άλλου· ότι κανείς δεν ωφελείται παρά μόνο εις βάρος άλλων. Αυτό το δόγμα είχε ήδη διατυπωθεί από ορισμένους αρχαίους συγγραφείς. Μεταξύ των νεότερων συγγραφέων, ο Montaigne ήταν ο πρώτος που το επαναδιατύπωσε· μπορούμε δικαιολογημένα να το αποκαλέσουμε δόγμα του Montaigne. Αποτελούσε την πεμπτουσία των διδασκαλιών του μερκαντιλισμού, τόσο του παλαιού όσο και του νέου. Βρίσκεται στη βάση όλων των σύγχρονων θεωριών που διδάσκουν ότι, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, επικρατεί αγεφύρωτη σύγκρουση μεταξύ των συμφερόντων των διαφόρων

κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό ενός έθνους και, επιπλέον, μεταξύ των συμφερόντων κάθε έθνους και εκείνων όλων των άλλων εθνών.[1]

Το δόγμα του Montaigne είναι πράγματι ορθό όσον αφορά τις επιδράσεις που ασκούν στις αναβαλλόμενες πληρωμές οι μεταβολές της αγοραστικής δύναμης του χρήματος οι οποίες προκαλούνται από τη μεταβολή της ποσότητας του χρήματος. Είναι, όμως, εντελώς εσφαλμένο όσον αφορά κάθε είδος επιχειρηματικού κέρδους ή ζημίας, είτε αυτά εμφανίζονται σε μια στάσιμη οικονομία, στην οποία το συνολικό ποσό των κερδών ισούται με το συνολικό ποσό των ζημιών, είτε σε μια προοδεύουσα ή οπισθοδρομούσα οικονομία, στην οποία τα δύο αυτά μεγέθη διαφέρουν.

Εκείνο που δημιουργεί το κέρδος ενός ανθρώπου κατά την εξέλιξη των πραγμάτων σε μια ανεμπόδιστη κοινωνία της αγοράς δεν είναι η δυσχερής θέση και η δυστυχία του συμπολίτη του, αλλά το γεγονός ότι ανακουφίζει ή εξαλείφει πλήρως ό,τι προκαλεί στον συμπολίτη του το αίσθημα δυσφορίας. Εκείνο που βλάπτει τον ασθενή είναι η νόσος και όχι ο ιατρός που τη θεραπεύει. Το κέρδος του ιατρού δεν αποτελεί αποτέλεσμα της επιδημίας, αλλά της βοήθειας που παρέχει σε όσους έχουν προσβληθεί από αυτήν. Απώτατη πηγή του κέρδους είναι πάντοτε η πρόβλεψη των μελλοντικών συνθηκών. Όσοι κατόρθωσαν καλύτερα από τους άλλους να προβλέψουν τα μελλοντικά γεγονότα και να προσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους στη μελλοντική κατάσταση της αγοράς αποκομίζουν κέρδη, επειδή είναι σε θέση να ικανοποιήσουν τις πιο επείγουσες ανάγκες του κοινού.

Τα κέρδη εκείνων που παρήγαγαν αγαθά και υπηρεσίες για τα οποία οι αγοραστές συναγωνίζονται μεταξύ τους δεν αποτελούν την πηγή των ζημιών εκείνων που έφεραν στην αγορά εμπορεύματα για την αγορά των οποίων το κοινό δεν είναι διατεθειμένο να καταβάλει ολόκληρο το

ποσό του κόστους παραγωγής που δαπανήθηκε. Αυτές οι ζημίες προκαλούνται από την έλλειψη διορατικότητας που επέδειξαν κατά την πρόβλεψη της μελλοντικής κατάστασης της αγοράς και της ζήτησης των καταναλωτών.

Εξωτερικά γεγονότα που επηρεάζουν τη ζήτηση και την προσφορά μπορεί μερικές φορές να επέλθουν τόσο αιφνίδια και απροσδόκητα, ώστε οι άνθρωποι να λένε ότι κανένας λογικός άνθρωπος δεν θα μπορούσε να τα είχε προβλέψει. Τότε οι φθονεροί μπορεί να θεωρήσουν αδικαιολόγητα τα κέρδη εκείνων που επωφελούνται από τη μεταβολή. Τέτοιες αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις, όμως, δεν μεταβάλλουν την πραγματική κατάσταση των συμφερόντων. Είναι ασφαλώς προτιμότερο για έναν ασθενή να θεραπευτεί από έναν ιατρό έναντι υψηλής αμοιβής παρά να στερηθεί την ιατρική βοήθεια. Αν ίσχυε το αντίθετο, δεν θα συμβουλευόταν τον ιατρό.

Στην οικονομία της αγοράς δεν υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των συμφερόντων των αγοραστών και των πωλητών. Υπάρχουν μειονεκτήματα που προκαλούνται από ανεπαρκή πρόβλεψη. Θα αποτελούσε καθολική ευεργεσία αν κάθε άνθρωπος και όλα τα μέλη της κοινωνίας της αγοράς προέβλεπαν πάντοτε ορθά και εγκαίρως τις μελλοντικές συνθήκες και ενεργούσαν αναλόγως. Αν συνέβαινε αυτό, η εκ των υστέρων εξέταση θα διαπίστωνε ότι ούτε το ελάχιστο μέρος κεφαλαίου και εργασίας δεν σπαταλήθηκε για την ικανοποίηση αναγκών που θεωρούνται τώρα λιγότερο επείγουσες από ορισμένες άλλες ανάγκες που παρέμειναν ανικανοποίητες. Ο άνθρωπος, όμως, δεν είναι παντογνώστης.

Είναι εσφαλμένο να εξετάζονται αυτά τα προβλήματα από τη σκοπιά της μνησικακίας και του φθόνου. Εξίσου εσφαλμένο είναι να περιορίζεται η παρατήρηση στη στιγμιαία θέση των διαφόρων ατόμων. Πρόκειται

για κοινωνικά προβλήματα, τα οποία πρέπει να κρίνονται σε σχέση με τη λειτουργία ολόκληρου του συστήματος της αγοράς. Εκείνο ακριβώς που εξασφαλίζει την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των απαιτήσεων κάθε μέλους της κοινωνίας είναι το γεγονός ότι όσοι κατόρθωσαν καλύτερα από τους άλλους να προβλέψουν τις μελλοντικές συνθήκες αποκομίζουν κέρδη. Αν τα κέρδη περιορίζονταν προς όφελος εκείνων που ζημιώθηκαν από κάποια μεταβολή των δεδομένων, η προσαρμογή της προσφοράς στη ζήτηση δεν θα βελτιωνόταν αλλά θα παρεμποδιζόταν. Αν εμποδίζονταν οι ιατροί να αποκτούν περιστασιακά υψηλές αμοιβές, ο αριθμός εκείνων που επιλέγουν το ιατρικό επάγγελμα δεν θα αυξανόταν αλλά, αντιθέτως, θα μειωνόταν.

Η συναλλαγή είναι πάντοτε επωφελής τόσο για τον αγοραστή όσο και για τον πωλητή. Ακόμη και ένας άνθρωπος που πωλεί με ζημία βρίσκεται σε καλύτερη θέση από εκείνη στην οποία θα βρισκόταν αν δεν μπορούσε να πωλήσει καθόλου ή αν μπορούσε να πωλήσει μόνο σε ακόμη χαμηλότερη τιμή. Υφίσταται ζημία λόγω της έλλειψης πρόβλεψης που επέδειξε· η πώληση περιορίζει τη ζημία του, ακόμη και αν η τιμή που λαμβάνει είναι χαμηλή. Αν τόσο ο αγοραστής όσο και ο πωλητής δεν θεωρούσαν τη συναλλαγή ως την επωφελέστερη πράξη που θα μπορούσαν να επιλέξουν υπό τις επικρατούσες συνθήκες, δεν θα προέβαιναν σε αυτήν.

Η διατύπωση ότι το όφελος του ενός αποτελεί ζημία του άλλου ισχύει ως προς τη ληστεία, τον πόλεμο και τη λεία. Η λεία του ληστή αποτελεί τη ζημία του θύματος που λεηλατήθηκε. Ο πόλεμος και το εμπόριο, όμως, είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Ο Voltaire έσφαλε όταν, το 1764, έγραφε στο λήμμα «Patrie» του *Dictionnaire philosophique*: «Το να είναι κανείς καλός πατριώτης σημαίνει να επιθυμεί η κοινότητά του να πλουτίζει μέσω του εμπορίου και να αποκτά ισχύ μέσω των

όπλων· είναι προφανές ότι μια χώρα δεν μπορεί να ωφεληθεί παρά μόνο εις βάρος μιας άλλης και ότι δεν μπορεί να κατακτήσει χωρίς να προκαλέσει βλάβη σε άλλους λαούς».

Ο Voltaire, όπως και τόσοι άλλοι συγγραφείς που προηγήθηκαν και ακολούθησαν, θεώρησε περιττό να εξοικειωθεί με την οικονομική σκέψη. Αν είχε διαβάσει τα δοκίμια του συγχρόνου του David Hume, θα είχε μάθει πόσο εσφαλμένη είναι η ταύτιση του πολέμου με το εξωτερικό εμπόριο. Ο Voltaire, ο μεγάλος απομυθοποιητής πανάρχαιων δεισιδαιμονιών και λαϊκών πλανών, έπεσε χωρίς να το αντιληφθεί θύμα της πλέον καταστροφικής πλάνης.

Όταν ο αρτοποιός παρέχει ψωμί στον οδοντίατρο και ο οδοντίατρος απαλλάσσει τον αρτοποιό από τον πονόδοντό του, ούτε ο αρτοποιός ούτε ο οδοντίατρος ζημιώνεται. Είναι εσφαλμένο να θεωρούνται μια τέτοια ανταλλαγή υπηρεσιών και η λεηλασία του αρτοποιείου από ένοπλους κακοποιούς ως δύο εκδηλώσεις του ίδιου πράγματος. Το εξωτερικό εμπόριο διαφέρει από το εσωτερικό εμπόριο μόνο κατά το ότι τα αγαθά και οι υπηρεσίες ανταλλάσσονται πέρα από τα σύνορα που χωρίζουν τα εδάφη δύο κυρίαρχων εθνών.

Είναι τερατώδες το γεγονός ότι ο πρίγκιπας Louis-Napoléon Bonaparte, ο μεταγενέστερος αυτοκράτορας Ναπολέων Γ΄, έγραψε πολλές δεκαετίες μετά τον Hume, τον Adam Smith και τον Ricardo: «Η ποσότητα των εμπορευμάτων που εξάγει μια χώρα είναι πάντοτε ευθέως ανάλογη προς τον αριθμό των οβίδων που μπορεί να εκτοξεύσει εναντίον των εχθρών της, οποτεδήποτε το απαιτούν η τιμή και η αξιοπρέπειά της».[2] Όλες οι διδασκαλίες της οικονομικής επιστήμης σχετικά με τις επιδράσεις του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και του διεθνούς εμπορίου δεν έχουν κατορθώσει μέχρι σήμερα να εξαλείψουν τη δημοτικότητα της μερκαντιλιστικής πλάνης «ότι σκοπός

του εξωτερικού εμπορίου είναι η εξαθλίωση των ξένων».[3] Αποτελεί έργο της ιστορικής έρευνας να αποκαλύψει τις πηγές της δημοτικότητας αυτής και άλλων παρόμοιων αυταπατών και σφαλμάτων. Για την οικονομική επιστήμη, το ζήτημα έχει επιλυθεί προ πολλού.

[1] Πρβλ. Montaigne, *Essais*, επιμ. F. Strowski, βιβλ. I, κεφ. 22 (Μπορντό, 1906), I, σσ. 135–136· A. Oncken, *Geschichte der Nationalökonomie* (Λειψία, 1902), σσ. 152–153· E. F. Heckscher, *Mercantilism*, μτφρ. M. Shapiro (Λονδίνο, 1935), II, σσ. 26–27.

[2] Πρβλ. Louis-Napoléon Bonaparte, *Extinction du paupérisme* (λαϊκή έκδ., Παρίσι, 1848), σ. 6.

[3] Με αυτά τα λόγια ο H. G. Wells (*The World of William Clissold*, βιβλ. IV, ενότ. 10) χαρακτηρίζει την άποψη ενός τυπικού εκπροσώπου της βρετανικής αριστοκρατίας.

2. Ο περιορισμός της τεκνογονίας

Η φυσική σπανιότητα των μέσων συντήρησης εξαναγκάζει κάθε έμβιο ον να αντιμετωπίζει όλα τα άλλα έμβια όντα ως θανάσιμους εχθρούς στον αγώνα για επιβίωση και δημιουργεί έναν ανελέητο βιολογικό ανταγωνισμό. Στην περίπτωση του ανθρώπου, όμως, αυτές οι αγεφύρωτες συγκρούσεις συμφερόντων εξαφανίζονται όταν, και στον βαθμό που, ο καταμερισμός της εργασίας αντικαθιστά την οικονομική αυτάρκεια των ατόμων, των οικογενειών, των φυλών και των εθνών. Εντός του κοινωνικού συστήματος δεν υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων όσο δεν έχει επιτευχθεί το άριστο μέγεθος του πληθυσμού. Όσο η απασχόληση πρόσθετων εργατικών χεριών οδηγεί σε περισσότερο από αναλογική αύξηση των αποδόσεων, η αρμονία συμφερόντων αντικαθιστά τη σύγκρουση. Οι άνθρωποι παύουν να είναι αντίπαλοι στον αγώνα για την κατανομή μεριδίων από μια αυστηρά περιορισμένη προσφορά. Μετατρέπονται σε συνεργάτες κατά την επιδίωξη σκοπών κοινών για όλους. Η αύξηση του πληθυσμού δεν περιορίζει αλλά, αντιθέτως, αυξάνει τα μέσα μερίδια των ατόμων.

Αν οι άνθρωποι επιδίωκαν μόνο τη διατροφή και τη σεξουαλική ικανοποίηση, ο πληθυσμός θα έτεινε να αυξάνεται πέρα από το άριστο μέγεθός του, μέχρι τα όρια που θέτουν τα διαθέσιμα μέσα συντήρησης. Οι άνθρωποι, όμως, επιθυμούν περισσότερα από το να ζουν και να συνουσιάζονται απλώς· θέλουν να ζουν κατά τρόπο ανθρώπινο. Είναι αληθές ότι μια βελτίωση των συνθηκών οδηγεί συνήθως σε αύξηση του πληθυσμού· αυτή η αύξηση, όμως, υπολείπεται της αύξησης των μέσων απλής συντήρησης. Αν συνέβαινε το αντίθετο, οι άνθρωποι δεν θα είχαν κατορθώσει ποτέ να δημιουργήσουν κοινωνικούς δεσμούς και να αναπτύξουν πολιτισμό. Όπως συμβαίνει με τους αρουραίους, τα ποντίκια και τα μικρόβια, κάθε αύξηση των μέσων συντήρησης θα προκαλούσε αύξηση του πληθυσμού μέχρι τα όρια της απλής συντήρησης· δεν θα απέμενε τίποτε για την επιδίωξη άλλων σκοπών.

Το θεμελιώδες σφάλμα που εμπεριείχε ο σιδηρούς νόμος των μισθών ήταν ακριβώς ότι αντιμετώπιζε τους ανθρώπους —ή τουλάχιστον τους μισθωτούς— ως όντα που κινούνται αποκλειστικά από ζωώδεις παρορμήσεις. Οι υποστηρικτές του αδυνατούσαν να αντιληφθούν ότι ο άνθρωπος διαφέρει από τα ζώα στον βαθμό που επιδιώκει και ειδικά ανθρώπινους σκοπούς, οι οποίοι μπορούν να αποκληθούν ανώτεροι ή ευγενέστεροι σκοποί.

Ο μαλθουσιανός νόμος του πληθυσμού αποτελεί ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα της ανθρώπινης σκέψης. Μαζί με την αρχή του καταμερισμού της εργασίας, παρείχε τα θεμέλια για τη σύγχρονη βιολογία και τη θεωρία της εξέλιξης· η σημασία αυτών των δύο θεμελιωδών θεωρημάτων για τις επιστήμες της ανθρώπινης δράσης είναι δεύτερη μόνο μετά την ανακάλυψη της κανονικότητας στην αλληλοσύνδεση και στη διαδοχή των φαινομένων της αγοράς και του αναπόφευκτου καθορισμού τους από τα δεδομένα της αγοράς. Οι

αντιρρήσεις που προβάλλονται εναντίον τόσο του μαλθουσιανού νόμου όσο και του νόμου των αποδόσεων είναι μάταιες και επουσιώδεις. Και οι δύο νόμοι είναι αδιαμφισβήτητοι. Ο ρόλος, όμως, που πρέπει να τους αποδοθεί στο σώμα των επιστημών της ανθρώπινης δράσης διαφέρει από εκείνον που τους απέδωσε ο Malthus.

Τα μη ανθρώπινα όντα υπόκεινται πλήρως στη λειτουργία του βιολογικού νόμου που περιέγραφε ο Malthus.[4] Για αυτά ισχύει χωρίς καμία εξαίρεση η διατύπωση ότι ο αριθμός τους τείνει να υπερβεί τα διαθέσιμα μέσα συντήρησης και ότι τα πλεονάζοντα άτομα εξαλείφονται εξαιτίας της ανεπάρκειας αυτών των μέσων. Όσον αφορά τα μη ανθρώπινα ζώα, η έννοια του ελάχιστου ορίου συντήρησης έχει σαφές και μονοσήμαντα καθορισμένο περιεχόμενο.

Στην περίπτωση του ανθρώπου, όμως, η κατάσταση είναι διαφορετική. Ο άνθρωπος εντάσσει την ικανοποίηση των καθαρά ζωολογικών ορμών, οι οποίες είναι κοινές σε όλα τα ζώα, σε μια κλίμακα αξιών στην οποία αποδίδεται θέση και σε ειδικά ανθρώπινους σκοπούς. Ο δρων άνθρωπος εκλογικεύει επίσης την ικανοποίηση των σεξουαλικών του επιθυμιών. Η ικανοποίησή τους αποτελεί αποτέλεσμα στάθμισης των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων. Ο άνθρωπος δεν υποτάσσεται τυφλά σε ένα σεξουαλικό ερέθισμα όπως ο ταύρος· απέχει από τη συνουσία αν θεωρεί υπερβολικά υψηλό το κόστος, δηλαδή τα αναμενόμενα μειονεκτήματα. Υπό αυτή την έννοια μπορούμε, χωρίς οποιαδήποτε αξιολογική ή ηθική συνδήλωση, να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «ηθικός περιορισμός» που χρησιμοποίησε ο Malthus.[5]

Ο εξορθολογισμός της σεξουαλικής επαφής εμπεριέχει ήδη τον εξορθολογισμό της τεκνογονίας. Αργότερα υιοθετήθηκαν και άλλες μέθοδοι εξορθολογισμού της αύξησης των απογόνων, οι οποίες ήταν ανεξάρτητες από την αποχή από τη συνουσία. Οι άνθρωποι κατέφυγαν

στις κατάφωρα αποτρόπαιες και αποκρουστικές πρακτικές της έκθεσης ή της θανάτωσης βρεφών και της άμβλωσης. Τελικά, έμαθαν να εκτελούν τη σεξουαλική πράξη κατά τρόπο που δεν οδηγεί σε εγκυμοσύνη. Κατά τα τελευταία εκατό χρόνια, οι τεχνικές των αντισυλληπτικών μέσων τελειοποιήθηκαν και η συχνότητα της χρήσης τους αυξήθηκε σημαντικά. Οι σχετικές πρακτικές, ωστόσο, ήταν γνωστές και εφαρμόζονταν από πολύ παλαιότερα.

Η αφθονία που προσφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός στις ευρείες μάζες των καπιταλιστικών χωρών, καθώς και η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και των θεραπευτικών και προφυλακτικών μεθόδων που επέφερε ο καπιταλισμός, μείωσαν σημαντικά τη θνησιμότητα, ιδίως τη βρεφική, και παρέτειναν τη μέση διάρκεια ζωής. Σήμερα, στις χώρες αυτές, ο περιορισμός της τεκνογονίας μπορεί να επιτύχει τον σκοπό του μόνο αν είναι δραστικότερος από ό,τι σε προηγούμενες εποχές.

Η μετάβαση στον καπιταλισμό —δηλαδή η άρση των εμποδίων που κατά το παρελθόν δέσμευαν τη λειτουργία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της επιχειρηματικότητας— επηρέασε, κατά συνέπεια, βαθύτατα τα σεξουαλικά ήθη. Δεν είναι καινούργια η πρακτική του ελέγχου των γεννήσεων, αλλά απλώς το γεγονός ότι εφαρμόζεται συχνότερα. Ιδιαιτέρως νέο είναι το γεγονός ότι η πρακτική αυτή δεν περιορίζεται πλέον στα ανώτερα στρώματα του πληθυσμού, αλλά είναι κοινή σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Διότι μία από τις σημαντικότερες κοινωνικές επιδράσεις του καπιταλισμού είναι ότι αποπρολεταριοποιεί όλα τα στρώματα της κοινωνίας. Αυξάνει το βιοτικό επίπεδο των μαζών των χειρώνακτων εργατών σε τέτοιο ύψος, ώστε και αυτοί μετατρέπονται σε «αστούς» και σκέπτονται και ενεργούν όπως οι ευκατάστατοι πολίτες. Επιθυμώντας να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο για τους ίδιους και για τα παιδιά τους, εφαρμόζουν έλεγχο των γεννήσεων. Με την

εξάπλωση και την πρόοδο του καπιταλισμού, ο έλεγχος των γεννήσεων μετατρέπεται σε καθολική πρακτική. Η μετάβαση στον καπιταλισμό συνοδεύεται, επομένως, από δύο φαινόμενα: τη μείωση τόσο των δεικτών γονιμότητας όσο και των δεικτών θνησιμότητας. Η μέση διάρκεια ζωής παρατείνεται.

Στην εποχή του Malthus δεν ήταν ακόμη δυνατόν να παρατηρηθούν αυτά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού. Σήμερα δεν είναι πλέον θεμιτό να αμφισβητούνται. Τυφλωμένοι, όμως, από ρομαντικές προκαταλήψεις, πολλοί τα περιγράφουν ως φαινόμενα παρακμής και εκφυλισμού που χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τους λευκούς λαούς του δυτικού πολιτισμού, οι οποίοι έχουν δήθεν γεράσει και αποδυναμωθεί. Αυτοί οι ρομαντικοί ανησυχούν σοβαρά από το γεγονός ότι οι ασιατικοί λαοί δεν εφαρμόζουν τον έλεγχο των γεννήσεων στον ίδιο βαθμό με τον οποίο εφαρμόζεται στη Δυτική Ευρώπη, στη Βόρεια Αμερική και στην Αυστραλία. Επειδή οι σύγχρονες μέθοδοι καταπολέμησης και πρόληψης των ασθενειών προκάλεσαν μείωση των δεικτών θνησιμότητας και σε αυτούς τους ανατολικούς λαούς, ο πληθυσμός τους αυξάνεται ταχύτερα από τον πληθυσμό των δυτικών εθνών. Δεν θα εκτοπίσουν τελικά, απλώς λόγω της αριθμητικής τους υπεροχής, τους λαούς ευρωπαϊκής καταγωγής οι αυτόχθονες της Ινδίας, της Μαλαισίας, της Κίνας και της Ιαπωνίας, οι οποίοι δεν συνέβαλαν οι ίδιοι στα τεχνολογικά και θεραπευτικά επιτεύγματα της Δύσης, αλλά τα έλαβαν ως απροσδόκητο δώρο;

Αυτοί οι φόβοι είναι αβάσιμοι. Η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι όλοι οι καυκάσιοι λαοί αντέδρασαν στη μείωση της θνησιμότητας που προκάλεσε ο καπιταλισμός με μείωση της γεννητικότητας. Βεβαίως, από μια τέτοια ιστορική εμπειρία δεν μπορεί να συναχθεί κανένας γενικός νόμος. Ο πραξεολογικός στοχασμός, όμως, καταδεικνύει ότι μεταξύ

αυτών των δύο φαινομένων υπάρχει μια αναγκαία συνάρτηση. Η βελτίωση των εξωτερικών συνθηκών ευημερίας καθιστά δυνατή μια αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού. Αν, όμως, η πρόσθετη ποσότητα μέσων συντήρησης απορροφηθεί πλήρως από την ανατροφή ενός πρόσθετου αριθμού ανθρώπων, δεν απομένει τίποτε για την περαιτέρω βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Η πορεία του πολιτισμού ανακόπτεται· η ανθρωπότητα περιέρχεται σε κατάσταση στασιμότητας.

Η περίπτωση γίνεται ακόμη πιο σαφής αν υποθέσουμε ότι, από ευτυχή συγκυρία, πραγματοποιείται μια προφυλακτική εφεύρεση και ότι η πρακτική εφαρμογή της δεν απαιτεί ούτε σημαντική επένδυση κεφαλαίου ούτε σημαντικές τρέχουσες δαπάνες. Η σύγχρονη ιατρική έρευνα και, ακόμη περισσότερο, η πρακτική αξιοποίησή της απορροφούν ασφαλώς τεράστιες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας. Αποτελούν προϊόντα του καπιταλισμού. Δεν θα είχαν δημιουργηθεί ποτέ σε μη καπιταλιστικό περιβάλλον. Στο παρελθόν, όμως, υπήρξαν περιπτώσεις διαφορετικού χαρακτήρα. Η πρακτική του ευλογιασμού δεν προήλθε από δαπανηρή εργαστηριακή έρευνα και, στην αρχική ακατέργαστη μορφή της, μπορούσε να εφαρμοστεί με ασήμαντο κόστος.

Ποια θα ήταν, λοιπόν, τα αποτελέσματα του ευλογιασμού, αν η πρακτική του είχε γενικευθεί σε μια προκαπιταλιστική χώρα που δεν εφάρμοζε έλεγχο των γεννήσεων; Θα είχε αυξήσει τον πληθυσμό χωρίς να αυξήσει τα μέσα συντήρησης· θα είχε υποβαθμίσει το μέσο βιοτικό επίπεδο. Δεν θα αποτελούσε ευλογία αλλά κατάρα.

Οι συνθήκες στην Ασία και στην Αφρική είναι, σε γενικές γραμμές, οι ίδιες. Αυτοί οι καθυστερημένοι λαοί παραλαμβάνουν έτοιμα από τη Δύση τα μέσα καταπολέμησης και πρόληψης των ασθενειών. Είναι αληθές ότι, σε ορισμένες από αυτές τις χώρες, το εισαγόμενο ξένο κεφάλαιο και η υιοθέτηση ξένων τεχνολογικών μεθόδων από το

συγκριτικά περιορισμένο εγχώριο κεφάλαιο τείνουν ταυτόχρονα να αυξήσουν την κατά κεφαλήν απόδοση της εργασίας και, έτσι, να δημιουργήσουν μια τάση βελτίωσης του μέσου βιοτικού επιπέδου. Αυτό, όμως, δεν αντισταθμίζει επαρκώς την αντίθετη τάση που απορρέει από τη μείωση των δεικτών θνησιμότητας, όταν αυτή δεν συνοδεύεται από ανάλογη μείωση των δεικτών γονιμότητας. Η επαφή με τη Δύση δεν έχει ακόμη ωφελήσει αυτούς τους λαούς, επειδή δεν έχει ακόμη επηρεάσει τον τρόπο σκέψης τους· δεν τους έχει απελευθερώσει από πανάρχαιες δεισιδαιμονίες, προκαταλήψεις και πλάνες· έχει μεταβάλει απλώς τις τεχνολογικές και θεραπευτικές τους γνώσεις.

Οι μεταρρυθμιστές των ανατολικών λαών επιθυμούν να εξασφαλίσουν στους συμπολίτες τους την υλική ευημερία που απολαμβάνουν τα δυτικά έθνη. Παραπλανημένοι από μαρξικές, εθνικιστικές και μιλιταριστικές ιδέες, πιστεύουν ότι για την επίτευξη αυτού του σκοπού απαιτείται μόνο η εισαγωγή της ευρωπαϊκής και της αμερικανικής τεχνολογίας. Ούτε οι Σλάβοι μπολσεβίκοι και εθνικιστές ούτε οι υποστηρικτές τους στις Ινδίες, στην Κίνα και στην Ιαπωνία αντιλαμβάνονται ότι εκείνο που χρειάζονται περισσότερο οι λαοί τους δεν είναι η δυτική τεχνολογία, αλλά η κοινωνική τάξη η οποία, εκτός από τα άλλα επιτεύγματά της, δημιούργησε και αυτή την τεχνολογική γνώση. Εκείνο που τους λείπει πρωτίστως είναι η οικονομική ελευθερία και η ιδιωτική πρωτοβουλία, οι επιχειρηματίες και ο καπιταλισμός. Αυτοί, όμως, αναζητούν μόνο μηχανικούς και μηχανές.

Εκείνο που χωρίζει την Ανατολή από τη Δύση είναι το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Το δυτικό πνεύμα που δημιούργησε τον καπιταλισμό είναι ξένο προς την Ανατολή. Είναι ανώφελο να εισάγονται τα υλικά παρελκόμενα του καπιταλισμού χωρίς να γίνεται δεκτός ο ίδιος ο καπιταλισμός. Κανένα επίτευγμα του καπιταλιστικού πολιτισμού δεν

θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί σε μη καπιταλιστικό περιβάλλον ούτε μπορεί να διατηρηθεί σε έναν κόσμο χωρίς οικονομία της αγοράς.

Αν οι ασιατικοί και αφρικανικοί λαοί εισέλθουν πραγματικά στην τροχιά του δυτικού πολιτισμού, θα πρέπει να υιοθετήσουν ανεπιφύλακτα την οικονομία της αγοράς. Τότε οι μάζες τους θα ξεπεράσουν τη σημερινή προλεταριακή τους εξαθλίωση και θα εφαρμόζουν τον έλεγχο των γεννήσεων όπως αυτός εφαρμόζεται σε κάθε καπιταλιστική χώρα. Η υπερβολική αύξηση του πληθυσμού δεν θα εμποδίζει πλέον τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου.

Αν, όμως, οι ανατολικοί λαοί περιοριστούν και στο μέλλον στη μηχανική παραλαβή των απτών επιτευγμάτων της Δύσης, χωρίς να ενστερνιστούν τη θεμελιώδη φιλοσοφία και τις κοινωνικές ιδεολογίες της, θα παραμείνουν για πάντα στη σημερινή κατάσταση κατωτερότητας και ένδειας. Ο πληθυσμός τους μπορεί να αυξηθεί σημαντικά, αλλά δεν θα κατορθώσουν να υπερβούν την εξαθλίωση. Αυτές οι δυστυχισμένες μάζες απόρων ασφαλώς δεν θα αποτελέσουν σοβαρή απειλή για την ανεξαρτησία των δυτικών εθνών. Όσο υπάρχει ανάγκη για όπλα, οι επιχειρηματίες της κοινωνίας της αγοράς δεν θα παύσουν ποτέ να παράγουν αποτελεσματικότερα όπλα και, έτσι, να εξασφαλίζουν στους συμπατριώτες τους υπεροχή εξοπλισμού έναντι των μη καπιταλιστικών λαών της Ανατολής, οι οποίοι περιορίζονται στη μίμηση.

Τα στρατιωτικά γεγονότα και των δύο Παγκοσμίων Πολέμων απέδειξαν εκ νέου ότι οι καπιταλιστικές χώρες υπερέχουν και στην παραγωγή εξοπλισμών. Κανένας ξένος επιτιθέμενος δεν μπορεί να καταστρέψει τον καπιταλιστικό πολιτισμό, αν αυτός δεν καταστρέψει ο ίδιος τον εαυτό του. Όπου επιτρέπεται στην καπιταλιστική επιχειρηματικότητα να λειτουργεί ελεύθερα, οι ένοπλες δυνάμεις θα είναι

πάντοτε τόσο καλά εξοπλισμένες, ώστε ακόμη και οι μεγαλύτεροι στρατοί των καθυστερημένων λαών δεν θα μπορούν να τους αντιπαρατεθούν ισότιμα. Ακόμη και ο κίνδυνος από την καθολική γνωστοποίηση των μεθόδων κατασκευής «μυστικών» όπλων έχει υπερβληθεί σε μεγάλο βαθμό. Αν ξεσπάσει και πάλι πόλεμος, το ερευνητικό πνεύμα του καπιταλιστικού κόσμου θα προηγείται πάντοτε των λαών που απλώς αντιγράφουν και μιμούνται αδέξια.

Οι λαοί που ανέπτυξαν το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και παραμένουν προσηλωμένοι σε αυτό υπερέχουν από κάθε άποψη έναντι όλων των άλλων λαών. Το γεγονός ότι επιθυμούν να διατηρήσουν την ειρήνη δεν αποτελεί ένδειξη αδυναμίας ή ανικανότητας διεξαγωγής πολέμου. Αγαπούν την ειρήνη επειδή γνωρίζουν ότι οι ένοπλες συγκρούσεις είναι ολέθριες και αποσυνθέτουν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Αν, όμως, ο πόλεμος καταστεί αναπόφευκτος, επιδεικνύουν την ανώτερη αποτελεσματικότητά τους και στις στρατιωτικές υποθέσεις. Αποκρούουν τους βάρβαρους επιτιθέμενους, όσο πολυάριθμοι και αν είναι.

Η σκόπιμη προσαρμογή της γεννητικότητας στην προσφορά των υλικών δυνατοτήτων ευημερίας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της ανθρώπινης ζωής και δράσης, του πολιτισμού και κάθε βελτίωσης του πλούτου και της ευημερίας. Το αν η μόνη ωφέλιμη μέθοδος ελέγχου των γεννήσεων είναι η αποχή από τη συνουσία αποτελεί ζήτημα που πρέπει να κριθεί από τη σκοπιά της σωματικής και ψυχικής υγιεινής. Είναι παράλογο να συγχέεται το ζήτημα με την επίκληση ηθικών επιταγών που διαμορφώθηκαν σε εποχές οι οποίες αντιμετώπιζαν διαφορετικές συνθήκες. Η πραξεολογία, ωστόσο, δεν ενδιαφέρεται για τις θεολογικές πτυχές του προβλήματος. Οφείλει απλώς να διαπιστώσει ότι, όπου δεν

υπάρχει περιορισμός της τεκνογονίας, δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα πολιτισμού και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου.

Μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία θα ήταν υποχρεωμένη να ρυθμίζει τη γεννητικότητα μέσω αυταρχικού ελέγχου. Θα έπρεπε να υποτάξει σε κανονιστική πειθαρχία τη σεξουαλική ζωή των υπηκόων της, όπως και όλες τις άλλες σφαίρες της συμπεριφοράς τους. Στην οικονομία της αγοράς, κάθε άτομο επιδιώκει αυθόρμητα να μην αποκτά παιδιά τα οποία δεν θα μπορούσε να αναθρέψει χωρίς να μειώσει σημαντικά το βιοτικό επίπεδο της οικογένειάς του. Με αυτόν τον τρόπο αναχαιτίζεται η αύξηση του πληθυσμού πέρα από το άριστο μέγεθος, όπως αυτό καθορίζεται από την προσφορά του διαθέσιμου κεφαλαίου και την κατάσταση της τεχνολογικής γνώσης. Τα συμφέροντα κάθε ατόμου συμπίπτουν με εκείνα όλων των άλλων ατόμων.

Όσοι αντιμάχονται τον έλεγχο των γεννήσεων επιθυμούν να εξαλείψουν έναν μηχανισμό απαραίτητο για τη διατήρηση της ειρηνικής ανθρώπινης συνεργασίας και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Όπου το μέσο βιοτικό επίπεδο υποβαθμίζεται από την υπερβολική αύξηση του πληθυσμού, εμφανίζονται αγεφύρωτες συγκρούσεις συμφερόντων. Κάθε άτομο γίνεται και πάλι αντίπαλος όλων των άλλων ατόμων στον αγώνα για επιβίωση. Η εξόντωση των αντιπάλων αποτελεί το μοναδικό μέσο αύξησης της δικής του ευημερίας.

Οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι που υποστηρίζουν ότι ο έλεγχος των γεννήσεων αντιβαίνει στους νόμους του Θεού και της Φύσης αρνούνται να δουν τα πράγματα όπως πραγματικά είναι. Η φύση περιορίζει τα υλικά μέσα που απαιτούνται για τη βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας και την επιβίωση. Δεδομένων των φυσικών συνθηκών, ο άνθρωπος έχει μόνο δύο επιλογές: είτε τον ανελέητο πόλεμο όλων εναντίον όλων είτε την κοινωνική συνεργασία. Η κοινωνική συνεργασία, όμως, είναι

αδύνατη αν οι άνθρωποι αφήνουν ανεξέλεγκτη τη φυσική ορμή της αναπαραγωγής.

Περιορίζοντας την τεκνογονία, ο άνθρωπος προσαρμόζεται στις φυσικές συνθήκες της ύπαρξής του. Ο εξορθολογισμός των σεξουαλικών παθών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση του πολιτισμού και των κοινωνικών δεσμών. Η εγκατάλειψή του δεν θα αύξανε αλλά, μακροπρόθεσμα, θα μείωνε τον αριθμό εκείνων που επιβιώνουν και θα καθιστούσε τη ζωή όλων εξίσου στερημένη και δυστυχισμένη με τη ζωή των προγόνων μας πριν από πολλές χιλιάδες χρόνια.

[4] Ο μαλθουσιανός νόμος είναι, βεβαίως, βιολογικός και όχι πραξεολογικός νόμος. Ωστόσο, η γνώση του είναι απαραίτητη για την πραξεολογία, προκειμένου αυτή να συλλάβει, μέσω της αντιπαραβολής, το ουσιώδες γνώρισμα της ανθρώπινης δράσης. Επειδή οι φυσικές επιστήμες δεν κατόρθωσαν να τον ανακαλύψουν, οι οικονομολόγοι αναγκάστηκαν να καλύψουν το κενό. Η ιστορία του νόμου του πληθυσμού καταρρίπτει επίσης τον δημοφιλή μύθο περί καθυστέρησης των επιστημών της ανθρώπινης δράσης και περί της ανάγκης τους να δανείζονται από τις φυσικές επιστήμες.

[5] Και ο Malthus χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο χωρίς οποιαδήποτε αξιολογική ή ηθική συνδήλωση. Πρβλ. Bonar, *Malthus and His Work* (Λονδίνο, 1885), σ. 53. Ο όρος «ηθικός περιορισμός» θα μπορούσε εξίσου να αντικατασταθεί από τον όρο «πραξεολογικός περιορισμός».

3. Η αρμονία των «ορθώς εννοούμενων» συμφερόντων

Από αμνημονεύτων χρόνων οι άνθρωποι φλυαρούν για τις μακάριες συνθήκες που απολάμβαναν οι πρόγονοί τους στην αρχική «φυσική κατάσταση». Από τους αρχαίους μύθους, τους θρύλους και τα ποιήματα, η εικόνα αυτής της πρωτόγονης ευτυχίας πέρασε σε πολλές δημοφιλείς φιλοσοφίες του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα. Στη γλώσσα τους, ο όρος «φυσικό» δήλωνε ό,τι ήταν καλό και ωφέλιμο στις ανθρώπινες υποθέσεις, ενώ ο όρος «πολιτισμός» είχε απαξιωτική συνδήλωση. Η πτώση του ανθρώπου θεωρούνταν συνέπεια της απόκλισης από τις πρωτόγονες συνθήκες εποχών κατά τις οποίες υπήρχε ελάχιστη διαφορά μεταξύ του ανθρώπου και των άλλων ζώων. Εκείνη την εποχή, υποστήριζαν αυτοί οι ρομαντικοί εγκωμιαστές του παρελθόντος, δεν υπήρχαν συγκρούσεις μεταξύ των ανθρώπων. Η ειρήνη στον Κήπο της Εδέμ παρέμενε αδιατάρακτη.

Η φύση, όμως, δεν δημιουργεί ούτε ειρήνη ούτε καλή θέληση. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της «φυσικής κατάστασης» είναι η αγεφύρωτη σύγκρουση. Κάθε άτομο είναι αντίπαλος όλων των άλλων ατόμων. Τα μέσα συντήρησης είναι σπάνια και δεν εξασφαλίζουν την επιβίωση όλων. Οι συγκρούσεις δεν μπορούν ποτέ να εξαφανιστούν. Αν μια ομάδα ανθρώπων, ενωμένη με σκοπό την κατατρόπωση αντίπαλων ομάδων, κατορθώσει να εξοντώσει τους εχθρούς της, προκύπτουν νέες αντιθέσεις μεταξύ των νικητών σχετικά με τη διανομή της λείας. Πηγή των συγκρούσεων είναι πάντοτε το γεγονός ότι το μερίδιο κάθε ανθρώπου περιορίζει τα μερίδια όλων των άλλων.

Εκείνο που καθιστά δυνατές τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων είναι η υψηλότερη παραγωγικότητα του καταμερισμού της εργασίας. Αυτός εξαλείφει τη φυσική σύγκρουση συμφερόντων. Διότι, όπου υπάρχει καταμερισμός της εργασίας, δεν τίθεται πλέον ζήτημα διανομής μιας προσφοράς που δεν μπορεί να αυξηθεί. Χάρη στην υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας που εκτελείται υπό τον καταμερισμό των καθηκόντων, η προσφορά αγαθών πολλαπλασιάζεται. Ένα υπέρτατο κοινό συμφέρον, η διατήρηση και η περαιτέρω ενίσχυση της κοινωνικής συνεργασίας, καθίσταται κυρίαρχο και εξαλείφει όλες τις ουσιώδεις αντιθέσεις. Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός αντικαθιστά τον βιολογικό ανταγωνισμό. Δημιουργεί αρμονία μεταξύ των συμφερόντων όλων των μελών της κοινωνίας.

Η ίδια η συνθήκη από την οποία προκύπτουν οι αγεφύρωτες συγκρούσεις του βιολογικού ανταγωνισμού —δηλαδή το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν, σε γενικές γραμμές, τα ίδια πράγματα— μετατρέπεται σε παράγοντα που προάγει την αρμονία των συμφερόντων. Επειδή πολλοί άνθρωποι, ή ακόμη και όλοι, επιθυμούν ψωμί, ενδύματα, υποδήματα και αυτοκίνητα, καθίσταται εφικτή η

μεγάλης κλίμακας παραγωγή αυτών των αγαθών και το κόστος παραγωγής τους μειώνεται σε τέτοιον βαθμό, ώστε αυτά να είναι προσιτά σε χαμηλές τιμές. Το γεγονός ότι ο συνάνθρωπός μου επιθυμεί, όπως και εγώ, να αποκτήσει υποδήματα δεν δυσχεραίνει αλλά διευκολύνει τη δική μου απόκτηση υποδημάτων. Εκείνο που αυξάνει την τιμή των υποδημάτων είναι το γεγονός ότι η φύση δεν παρέχει αφθονότερη ποσότητα δέρματος και των άλλων απαιτούμενων πρώτων υλών και ότι πρέπει κανείς να υποβληθεί στην απαρέσκεια της εργασίας για να μετατρέψει αυτές τις πρώτες ύλες σε υποδήματα. Ο καταλλακτικός ανταγωνισμός εκείνων που, όπως εγώ, επιθυμούν να αποκτήσουν υποδήματα καθιστά τα υποδήματα φθηνότερα και όχι ακριβότερα.

Αυτό είναι το νόημα του θεωρήματος περί αρμονίας των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων όλων των μελών της κοινωνίας της αγοράς.[6] Όταν οι κλασικοί οικονομολόγοι διατύπωναν αυτή τη θέση, επιδίωκαν να υπογραμμίσουν δύο σημεία. Πρώτον, ότι όλοι ενδιαφέρονται για τη διατήρηση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, του συστήματος που πολλαπλασιάζει την παραγωγικότητα των ανθρώπινων προσπαθειών. Δεύτερον, ότι στην κοινωνία της αγοράς η ζήτηση των καταναλωτών κατευθύνει τελικά όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες.

Το γεγονός ότι δεν μπορούν να ικανοποιηθούν όλες οι ανθρώπινες ανάγκες δεν οφείλεται σε ακατάλληλους κοινωνικούς θεσμούς ή σε ανεπάρκειες του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Αποτελεί φυσική συνθήκη της ανθρώπινης ζωής. Η πεποίθηση ότι η φύση προσφέρει στον άνθρωπο ανεξάντλητα πλούτη και ότι η ένδεια αποτελεί συνέπεια της αποτυχίας του να οργανώσει την καλή κοινωνία είναι εντελώς εσφαλμένη. Η «φυσική κατάσταση», την οποία οι

μεταρρυθμιστές και οι ουτοπιστές παρουσίαζαν ως παραδεισένια, ήταν στην πραγματικότητα κατάσταση έσχατης φτώχειας και δυστυχίας. «Η φτώχεια», λέει ο Bentham, «δεν είναι έργο των νόμων· είναι η πρωταρχική κατάσταση του ανθρώπινου γένους».[7] Ακόμη και εκείνοι που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας είναι σε πολύ καλύτερη θέση από εκείνη στην οποία θα βρίσκονταν αν δεν υπήρχε κοινωνική συνεργασία. Και αυτοί ωφελούνται από τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς και συμμετέχουν στα πλεονεκτήματα της πολιτισμένης κοινωνίας.

Οι μεταρρυθμιστές του δέκατου ένατου αιώνα δεν εγκατέλειψαν τον προσφιλή μύθο του αρχικού επίγειου παραδείσου. Ο Friedrich Engels τον ενσωμάτωσε στη μαρξική εξιστόρηση της κοινωνικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Δεν πρόβαλλαν, όμως, πλέον τη μακαριότητα της *aurea aetas*, της χρυσής εποχής, ως πρότυπο κοινωνικής και οικονομικής ανασυγκρότησης. Αντιπαρέβαλλαν την υποτιθέμενη διαφθορά του καπιταλισμού προς την ιδεώδη ευτυχία που θα απολαμβάνει ο άνθρωπος στο σοσιαλιστικό Ηλύσιο του μέλλοντος.

Ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής, υποστηρίζουν, θα καταργήσει τα δεσμά μέσω των οποίων ο καπιταλισμός αναχαιτίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και θα αυξήσει απεριόριστα την παραγωγικότητα της εργασίας και τον πλούτο. Η διατήρηση της ελεύθερης επιχειρηματικότητας και της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ωφελεί αποκλειστικά τη μικρή μειονότητα των παρασιτικών εκμεταλλευτών και βλάπτει τη συντριπτική πλειονότητα των εργαζομένων. Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο της κοινωνίας της αγοράς επικρατεί αγεφύρωτη σύγκρουση μεταξύ των συμφερόντων του «κεφαλαίου» και εκείνων της «εργασίας». Αυτή η ταξική πάλη μπορεί να εξαφανιστεί μόνο όταν ο καταφανώς άδικος καπιταλιστικός τρόπος

παραγωγής αντικατασταθεί από ένα δίκαιο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, είτε τον σοσιαλισμό είτε τον παρεμβατισμό.

Αυτή είναι η σχεδόν καθολικά αποδεκτή κοινωνική φιλοσοφία της εποχής μας. Δεν δημιουργήθηκε από τον Marx, μολονότι οφείλει τη δημοτικότητά της κυρίως στα έργα του Marx και των μαρξιστών. Σήμερα υποστηρίζεται όχι μόνο από τους μαρξιστές αλλά εξίσου από τα περισσότερα κόμματα που διακηρύσσουν εμφατικά τον αντιμαρξισμό τους και αποδίδουν μόνο φραστική τιμή στην ελεύθερη επιχειρηματικότητα. Αποτελεί την επίσημη κοινωνική φιλοσοφία τόσο του Ρωμαιοκαθολικισμού όσο και του Αγγλοκαθολικισμού· υποστηρίζεται από πολλούς διακεκριμένους υπέρμαχους των διαφόρων προτεσταντικών ομολογιών και της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Αποτελεί ουσιώδες μέρος των διδασκαλιών του ιταλικού φασισμού, του γερμανικού ναζισμού και όλων των παραλλαγών των παρεμβατικών θεωριών. Ήταν η ιδεολογία της *Sozialpolitik* των Hohenzollern στη Γερμανία, των Γάλλων βασιλοφρόνων που επιδίωκαν την παλινόρθωση του Οίκου των Bourbon-Orléans, του New Deal του προέδρου Roosevelt και των εθνικιστών της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής. Οι αντιθέσεις μεταξύ αυτών των κομμάτων και παρατάξεων αφορούν συμπτωματικά ζητήματα —όπως το θρησκευτικό δόγμα, τους συνταγματικούς θεσμούς και την εξωτερική πολιτική— και, πρωτίστως, τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του κοινωνικού συστήματος που πρόκειται να αντικαταστήσει τον καπιταλισμό. Όλοι, όμως, συμφωνούν με τη θεμελιώδη θέση ότι η ίδια η ύπαρξη του καπιταλιστικού συστήματος βλάπτει τα ζωτικά συμφέροντα της συντριπτικής πλειονότητας των εργατών, των τεχνιτών και των μικρών αγροτών· και όλοι απαιτούν, στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης, την κατάργηση του καπιταλισμού.[8]

Όλοι οι σοσιαλιστές και παρεμβατιστές συγγραφείς και πολιτικοί θεμελιώνουν την ανάλυση και την κριτική τους για την οικονομία της αγοράς σε δύο θεμελιώδη σφάλματα.

Πρώτον, αδυνατούν να αναγνωρίσουν τον κερδοσκοπικό χαρακτήρα που ενυπάρχει σε όλες τις προσπάθειες μέριμνας για τη μελλοντική ικανοποίηση των αναγκών, δηλαδή σε κάθε ανθρώπινη δράση. Υποθέτουν αφελώς ότι δεν μπορεί να υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς τα μέτρα που πρέπει να εφαρμοστούν για την καλύτερη δυνατή εξασφάλιση των αναγκών των καταναλωτών. Σε μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία, ο τσάρος της παραγωγής —ή το κεντρικό συμβούλιο διεύθυνσης της παραγωγής— δεν θα χρειάζεται να προβεί σε κερδοσκοπικές εκτιμήσεις. Θα πρέπει «απλώς» να εφαρμόσει τα μέτρα που είναι ωφέλιμα για τους υπηκόους του.

Οι υπέρμαχοι της σχεδιασμένης οικονομίας δεν συνέλαβαν ποτέ ότι το πρόβλημα συνίσταται στην κατανομή των σπάνιων συντελεστών παραγωγής μεταξύ των διαφόρων κλάδων παραγωγής κατά τρόπο ώστε καμία ανάγκη που θεωρείται περισσότερο επείγουσα να μην παραμένει ανικανοποίητη, επειδή οι συντελεστές παραγωγής που απαιτούνται για την ικανοποίησή της χρησιμοποιήθηκαν —δηλαδή σπαταλήθηκαν— για την ικανοποίηση αναγκών που θεωρούνται λιγότερο επείγουσες. Αυτό το οικονομικό πρόβλημα δεν πρέπει να συγχέεται με το τεχνολογικό πρόβλημα. Η τεχνολογική γνώση μπορεί απλώς να μας πει τι θα μπορούσε να επιτευχθεί με βάση το σημερινό επίπεδο των επιστημονικών γνώσεών μας. Δεν απαντά στα ερωτήματα τι πρέπει να παραχθεί και σε ποιες ποσότητες ούτε ποια από τις πολυάριθμες διαθέσιμες τεχνολογικές μεθόδους πρέπει να επιλεγεί.

Παραπλανημένοι από την αδυναμία τους να αντιληφθούν αυτό το ουσιώδες ζήτημα, οι υπέρμαχοι της σχεδιασμένης κοινωνίας πιστεύουν

ότι ο τσάρος της παραγωγής δεν θα σφάλλει ποτέ στις αποφάσεις του. Στην οικονομία της αγοράς, οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι δεν μπορούν να αποφύγουν τη διάπραξη σοβαρών σφαλμάτων, επειδή δεν γνωρίζουν ούτε τι επιθυμούν οι καταναλωτές ούτε τι πράττουν οι ανταγωνιστές τους. Ο γενικός διευθυντής ενός σοσιαλιστικού κράτους θα είναι αλάνθαστος, επειδή μόνο αυτός θα έχει την εξουσία να καθορίζει τι πρέπει να παραχθεί και με ποιον τρόπο και επειδή καμία πράξη άλλων ανθρώπων δεν θα παρεμβαίνει στα σχέδιά του.[9]

Το δεύτερο θεμελιώδες σφάλμα της σοσιαλιστικής κριτικής κατά της οικονομίας της αγοράς πηγάζει από την εσφαλμένη θεωρία της για τους μισθούς. Οι σοσιαλιστές δεν κατόρθωσαν να αντιληφθούν ότι ο μισθός είναι η τιμή που καταβάλλεται για την επίδοση του μισθωτού, δηλαδή για τη συμβολή των προσπαθειών του στη μεταποίηση του συγκεκριμένου αγαθού ή, όπως συνήθως λέγεται, για την αξία που προσθέτουν οι υπηρεσίες του στην αξία των υλικών.

Ανεξάρτητα από το αν οι μισθοί καταβάλλονται με βάση τον χρόνο εργασίας ή με το κομμάτι, ο εργοδότης αγοράζει πάντοτε την επίδοση και τις υπηρεσίες του εργαζομένου και όχι τον χρόνο του. Επομένως, δεν είναι αληθές ότι στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς ο εργαζόμενος δεν έχει προσωπικό συμφέρον για την εκτέλεση του καθήκοντός του. Οι σοσιαλιστές σφάλλουν σοβαρά όταν ισχυρίζονται ότι εκείνοι που λαμβάνουν ορισμένη αμοιβή ανά ώρα, ημέρα, εβδομάδα, μήνα ή έτος δεν παρακινούνται από το προσωπικό τους συμφέρον να εργάζονται αποτελεσματικά.

Δεν είναι τα υψηλά ιδανικά και το αίσθημα καθήκοντος εκείνα που αποτρέπουν τον εργαζόμενο, ο οποίος αμείβεται σύμφωνα με τη διάρκεια του χρόνου εργασίας, από την αμέλεια και τη χρονοτριβή στον χώρο εργασίας, αλλά πολύ ουσιαστικοί λόγοι. Όποιος εργάζεται

περισσότερο και καλύτερα λαμβάνει υψηλότερη αμοιβή· και όποιος επιθυμεί να κερδίσει περισσότερα πρέπει να αυξήσει την ποσότητα και να βελτιώσει την ποιότητα της επίδοσής του. Οι σκληροτράχηλοι εργοδότες δεν είναι τόσο εύπιστοι ώστε να επιτρέπουν στους οκνηρούς εργαζομένους να τους εξαπατούν· ούτε είναι τόσο αμελείς όσο οι κυβερνήσεις που καταβάλλουν μισθούς σε πλήθη αργόσχολων γραφειοκρατών. Ούτε οι μισθωτοί είναι τόσο ανόητοι ώστε να μη γνωρίζουν ότι η οκνηρία και η αναποτελεσματικότητα τιμωρούνται αυστηρά στην αγορά εργασίας.[10]

Πάνω στο σαθρό έδαφος της εσφαλμένης αντίληψής τους για την καταλλακτική φύση των μισθών, οι σοσιαλιστές συγγραφείς διατύπωσαν φανταστικούς μύθους σχετικά με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που αναμένεται να προκύψει από την υλοποίηση των σχεδίων τους. Υπό τον καπιταλισμό, λένε, ο ζήλος του εργαζομένου μειώνεται σοβαρά, επειδή γνωρίζει ότι δεν αποκομίζει ο ίδιος τους καρπούς της εργασίας του και ότι ο μόχθος και οι δυσχέρειές του πλουτίζουν απλώς τον εργοδότη του, αυτόν τον παρασιτικό και αργόσχολο εκμεταλλευτή. Υπό τον σοσιαλισμό, όμως, κάθε εργαζόμενος θα γνωρίζει ότι εργάζεται προς όφελος της κοινωνίας, μέρος της οποίας είναι και ο ίδιος. Αυτή η γνώση θα του παράσχει το ισχυρότερο δυνατό κίνητρο για να καταβάλει τη μέγιστη δυνατή προσπάθεια. Θα προκύψει τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και, κατ' επέκταση, του πλούτου.

Ωστόσο, η ταύτιση των συμφερόντων κάθε εργαζομένου με εκείνα της σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας αποτελεί καθαρά νομικιστικό και φορμαλιστικό πλάσμα, το οποίο δεν έχει καμία σχέση με την πραγματική κατάσταση. Ενώ οι θυσίες που υφίσταται ο μεμονωμένος εργαζόμενος εντείνοντας τη δική του προσπάθεια επιβαρύνουν αποκλειστικά τον ίδιο, μόνο ένα απειροελάχιστο μέρος του προϊόντος της πρόσθετης

προσπάθειάς του ωφελεί τον ίδιο και βελτιώνει τη δική του ευημερία. Ενώ ο μεμονωμένος εργαζόμενος απολαμβάνει πλήρως τις ηδονές που ενδέχεται να αποκομίσει υποκύπτοντας στον πειρασμό της αμέλειας και της οκνηρίας, η επακόλουθη μείωση του κοινωνικού μερίσματος περιορίζει το δικό του μερίδιο μόνο απειροελάχιστα.

Υπό έναν τέτοιο σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής εξαλείφονται όλα τα προσωπικά κίνητρα που παρέχει η ιδιοτέλεια υπό τον καπιταλισμό, ενώ επιβραβεύονται η οκνηρία και η αμέλεια. Ενώ στην καπιταλιστική κοινωνία η ιδιοτέλεια παρακινεί τον καθένα να επιδεικνύει τη μέγιστη επιμέλεια, στη σοσιαλιστική κοινωνία ευνοεί την αδράνεια και τη χαλαρότητα. Οι σοσιαλιστές μπορούν να εξακολουθούν να φλυαρούν για τη θαυματουργή μεταβολή της ανθρώπινης φύσης που θα επιφέρει η έλευση του σοσιαλισμού και για την αντικατάσταση του ευτελούς εγωισμού από τον υψηλόφρονα αλτρουισμό. Δεν μπορούν, όμως, πλέον να αναπαράγουν τους μύθους σχετικά με τα θαυμαστά αποτελέσματα που θα προκαλέσει υπό τον σοσιαλισμό η ιδιοτέλεια κάθε ατόμου.[11]

Κανένας συνετός άνθρωπος δεν μπορεί, βάσει αυτών των συλλογισμών, να μην καταλήξει στο συμπέρασμα ότι στην οικονομία της αγοράς η παραγωγικότητα της εργασίας είναι ασυγκρίτως υψηλότερη από εκείνη που θα επικρατούσε υπό τον σοσιαλισμό. Ωστόσο, αυτή η γνώση δεν επιλύει, από πραξεολογική, δηλαδή επιστημονική, άποψη, τη διαφορά μεταξύ των υπέρμαχων του καπιταλισμού και εκείνων του σοσιαλισμού.

Ένας καλόπιστος υποστηρικτής του σοσιαλισμού, απαλλαγμένος από μισαλλοδοξία, προκατάληψη και κακοβουλία, θα μπορούσε ακόμη να υποστηρίξει:

«Μπορεί να είναι αληθές ότι το P, το συνολικό καθαρό εισόδημα που παράγεται σε μια κοινωνία της αγοράς, είναι μεγαλύτερο από το p, το συνολικό καθαρό εισόδημα που παράγεται σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Αν όμως το σοσιαλιστικό σύστημα αποδίδει σε κάθε μέλος του ίσο μερίδιο του p, δηλαδή $p/z = d$, τότε όλοι εκείνοι των οποίων το εισόδημα στην κοινωνία της αγοράς είναι μικρότερο από το ευνοούνται από την αντικατάσταση του καπιταλισμού με τον σοσιαλισμό. Ενδέχεται αυτή η ομάδα ανθρώπων να περιλαμβάνει την πλειονότητα του πληθυσμού. Σε κάθε περίπτωση, καθίσταται προφανές ότι η θεωρία περί αρμονίας των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων όλων των μελών της κοινωνίας της αγοράς είναι αστήρικτη. Υπάρχει μια τάξη ανθρώπων των οποίων τα συμφέροντα βλάπτονται από την ίδια την ύπαρξη της οικονομίας της αγοράς και οι οποίοι θα βρίσκονταν σε καλύτερη θέση υπό τον σοσιαλισμό».

Οι υπέρμαχοι της οικονομίας της αγοράς αμφισβητούν την αποδεικτική ισχύ αυτού του συλλογισμού. Πιστεύουν ότι το p θα υπολείπεται τόσο πολύ του P, ώστε το d θα είναι μικρότερο ακόμη και από το εισόδημα που λαμβάνουν στην κοινωνία της αγοράς εκείνοι οι οποίοι κερδίζουν τους χαμηλότερους μισθούς. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η αντίρρηση είναι βάσιμη. Ωστόσο, δεν στηρίζεται σε πραξεολογικούς συλλογισμούς και, ως εκ τούτου, στερείται της αποδεικτικής και αδιαμφισβήτητης ισχύος που ενυπάρχει σε μια πραξεολογική απόδειξη. Βασίζεται σε μια κρίση συνάφειας, σε μια ποσοτική αποτίμηση της διαφοράς μεταξύ των δύο μεγεθών P και p.

Στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης, μια τέτοια ποσοτική γνώση αποκτάται μέσω της κατανόησης, ως προς την οποία δεν μπορεί να επιτευχθεί πλήρης συμφωνία μεταξύ των ανθρώπων. Η πραξεολογία, η οικονομική επιστήμη και η καταλλακτική δεν μπορούν να

χρησιμοποιηθούν για τη διευθέτηση τέτοιων διαφωνιών σχετικά με ποσοτικά ζητήματα.

Οι υπέρμαχοι του σοσιαλισμού θα μπορούσαν να προχωρήσουν ακόμη περισσότερο και να πουν:

«Ας δεχτούμε ότι υπό τον σοσιαλισμό κάθε άτομο θα βρίσκεται σε χειρότερη θέση ακόμη και από τον φτωχότερο άνθρωπο υπό τον καπιταλισμό. Παρ' όλα αυτά, απορρίπτουμε την οικονομία της αγοράς, μολονότι προμηθεύει όλους με περισσότερα αγαθά από όσα θα τους παρείχε ο σοσιαλισμός. Αποδοκιμάζουμε τον καπιταλισμό για ηθικούς λόγους, ως άδικο και ανήθικο σύστημα. Προτιμούμε τον σοσιαλισμό για λόγους που αποκαλούνται συνήθως μη οικονομικοί και αποδεχόμαστε το γεγονός ότι μειώνει την ευημερία όλων».[12]

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αυτή η υπεροπτική αδιαφορία απέναντι στην υλική ευημερία αποτελεί προνόμιο διανοουμένων κλεισμένων σε γυάλινους πύργους, απομονωμένων από την πραγματικότητα, και ασκητών αναχωρητών. Αντιθέτως, εκείνο που κατέστησε τον σοσιαλισμό δημοφιλή στη συντριπτική πλειονότητα των υποστηρικτών του ήταν η ψευδαίσθηση ότι θα τους παρείχε περισσότερες ανέσεις από τον καπιταλισμό. Όπως και αν έχει το ζήτημα, είναι προφανές ότι αυτού του είδους η φιλοσοσιαλιστική επιχειρηματολογία δεν μπορεί να αντικρουστεί από τον φιλελεύθερο συλλογισμό σχετικά με την παραγωγικότητα της εργασίας.

Αν δεν μπορούσαν να προβληθούν εναντίον των σοσιαλιστικών σχεδίων άλλες αντιρρήσεις πέρα από το ότι ο σοσιαλισμός θα μείωνε το βιοτικό επίπεδο όλων ή τουλάχιστον της συντριπτικής πλειονότητας, θα ήταν αδύνατον για την πραξεολογία να εκφέρει τελική κρίση. Οι άνθρωποι θα έπρεπε να αποφασίσουν μεταξύ καπιταλισμού και

σοσιαλισμού βάσει αξιολογικών κρίσεων και κρίσεων συνάφειας. Θα έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ των δύο συστημάτων όπως επιλέγουν μεταξύ πολλών άλλων πραγμάτων. Δεν θα μπορούσε να ανακαλυφθεί κανένα αντικειμενικό κριτήριο που να καθιστά δυνατή τη διευθέτηση της διαφοράς κατά τρόπο που να μην επιδέχεται καμία αντίρρηση και να πρέπει να γίνει αποδεκτός από κάθε λογικό άνθρωπο. Η ελευθερία επιλογής και κρίσης κάθε ανθρώπου δεν θα καταργούνταν από κάποια αδυσώπητη αναγκαιότητα.

Η πραγματική κατάσταση, όμως, είναι εντελώς διαφορετική. Ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να επιλέξει μεταξύ αυτών των δύο συστημάτων. Η ανθρώπινη συνεργασία υπό το σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας είναι δυνατή μόνο στην οικονομία της αγοράς. Ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί πραγματοποιήσιμο σύστημα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας, επειδή στερείται οποιασδήποτε μεθόδου οικονομικού υπολογισμού. Η εξέταση αυτού του θεμελιώδους προβλήματος αποτελεί αντικείμενο του πέμπτου μέρους του παρόντος βιβλίου.

Η διαπίστωση αυτής της αλήθειας δεν ισοδυναμεί με υποτίμηση της αποδεικτικής ισχύος και της πειστικότητας του αντισοσιαλιστικού επιχειρήματος που αντλείται από τη μείωση της παραγωγικότητας η οποία πρέπει να αναμένεται υπό τον σοσιαλισμό. Το βάρος αυτής της αντίρρησης κατά των σοσιαλιστικών σχεδίων είναι τόσο συντριπτικό, ώστε κανένας συνετός άνθρωπος δεν θα μπορούσε να διστάσει να επιλέξει τον καπιταλισμό. Ωστόσο, αυτό θα εξακολουθούσε να αποτελεί επιλογή μεταξύ εναλλακτικών συστημάτων οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας, με την προτίμηση ενός συστήματος έναντι ενός άλλου.

Δεν είναι, όμως, αυτή η πραγματική εναλλακτική λύση. Ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, επειδή η εγκαθίδρυσή του

ως κοινωνικού συστήματος υπερβαίνει τις ανθρώπινες δυνατότητες. Η επιλογή είναι μεταξύ καπιταλισμού και χάους. Ο άνθρωπος που επιλέγει μεταξύ ενός ποτηριού γάλακτος και ενός ποτηριού με διάλυμα κυανιούχου καλίου δεν επιλέγει μεταξύ δύο ποτών· επιλέγει μεταξύ ζωής και θανάτου. Μια κοινωνία που επιλέγει μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού δεν επιλέγει μεταξύ δύο κοινωνικών συστημάτων· επιλέγει μεταξύ κοινωνικής συνεργασίας και αποσύνθεσης της κοινωνίας.

Ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί εναλλακτική λύση προς τον καπιταλισμό· αποτελεί εναλλακτική λύση προς κάθε σύστημα υπό το οποίο οι άνθρωποι μπορούν να ζουν ως ανθρώπινα όντα. Η υπογράμμιση αυτού του σημείου αποτελεί έργο της οικονομικής επιστήμης, όπως έργο της βιολογίας και της χημείας είναι να διδάσκουν ότι το κυανιούχο κάλιο δεν αποτελεί τροφή αλλά θανατηφόρο δηλητήριο.

Η πειστική δύναμη του επιχειρήματος της παραγωγικότητας είναι στην πραγματικότητα τόσο ακαταμάχητη, ώστε οι υπέρμαχοι του σοσιαλισμού αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την παλαιά τακτική τους και να καταφύγουν σε νέες μεθόδους. Επιδιώκουν να αποσπάσουν την προσοχή από το ζήτημα της παραγωγικότητας προβάλλοντας το πρόβλημα του μονοπωλίου. Όλα τα σύγχρονα σοσιαλιστικά μανιφέστα πραγματεύονται εκτενώς τη μονοπωλιακή ισχύ. Πολιτικοί και καθηγητές προσπαθούν να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλο στην περιγραφή των δεινών του μονοπωλίου. Η εποχή μας αποκαλείται εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Το κυριότερο επιχείρημα που προβάλλεται σήμερα υπέρ του σοσιαλισμού είναι η επίκληση του μονοπωλίου.

Είναι αληθές ότι η εμφάνιση μονοπωλιακών τιμών —και όχι η ύπαρξη μονοπωλίου ως τέτοιου χωρίς μονοπωλιακές τιμές— δημιουργεί απόκλιση μεταξύ των συμφερόντων του μονοπωλητή και εκείνων των

καταναλωτών. Ο μονοπωλητής δεν χρησιμοποιεί το μονοπωλούμενο αγαθό σύμφωνα με τις επιθυμίες των καταναλωτών. Στον βαθμό που υπάρχουν μονοπωλιακές τιμές, τα συμφέροντα των μονοπωλητών προηγούνται εκείνων του κοινού και περιορίζεται η δημοκρατία της αγοράς. Όσον αφορά τις μονοπωλιακές τιμές, δεν υπάρχει αρμονία αλλά σύγκρουση συμφερόντων.

Είναι δυνατόν να αμφισβητηθούν αυτές οι διατυπώσεις όσον αφορά τις μονοπωλιακές τιμές που επιτυγχάνονται κατά την πώληση αντικειμένων προστατευόμενων από διπλώματα ευρεσιτεχνίας και δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, αν δεν υπήρχε η νομοθεσία περί διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας και πνευματικής ιδιοκτησίας, αυτά τα βιβλία, οι μουσικές συνθέσεις και οι τεχνολογικές καινοτομίες δεν θα είχαν δημιουργηθεί ποτέ. Το κοινό καταβάλλει μονοπωλιακές τιμές για πράγματα που δεν θα είχε απολαύσει καθόλου υπό καθεστώς ανταγωνιστικών τιμών. Μπορούμε, ωστόσο, δικαιολογημένα να παραβλέψουμε αυτό το ζήτημα. Έχει ελάχιστη σχέση με τη μεγάλη διαμάχη περί μονοπωλίου της εποχής μας.

Όταν οι άνθρωποι πραγματεύονται τα δεινά του μονοπωλίου, εννοούν ότι στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς επικρατεί μια γενική και αναπόφευκτη τάση αντικατάστασης των ανταγωνιστικών τιμών από μονοπωλιακές τιμές. Αυτό, λένε, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του «ώριμου» ή του «ύστερου» καπιταλισμού. Όποιες και αν ήταν οι συνθήκες κατά τα πρώτα στάδια της καπιταλιστικής εξέλιξης και ό,τι και αν πιστεύει κανείς για την εγκυρότητα των θέσεων των κλασικών οικονομολόγων σχετικά με την αρμονία των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων, σήμερα δεν μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για τέτοια αρμονία.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί,[13] δεν υπάρχει τέτοια τάση προς μονοπώληση. Αποτελεί γεγονός ότι, για πολλά εμπορεύματα σε πολλές χώρες, επικρατούν μονοπωλιακές τιμές και, επιπλέον, ότι ορισμένα αγαθά πωλούνται σε μονοπωλιακές τιμές στην παγκόσμια αγορά. Σχεδόν όλες, όμως, αυτές οι περιπτώσεις μονοπωλιακών τιμών αποτελούν προϊόν κυβερνητικών παρεμβάσεων στις επιχειρήσεις. Δεν δημιουργήθηκαν από την αλληλεπίδραση των παραγόντων που λειτουργούν σε μια ελεύθερη αγορά. Δεν είναι προϊόντα του καπιταλισμού, αλλά ακριβώς των προσπαθειών εξουδετέρωσης των δυνάμεων που καθορίζουν το ύψος των αγοραίων τιμών. Η αναφορά σε «μονοπωλιακό καπιταλισμό» αποτελεί διαστρέβλωση των γεγονότων. Θα ήταν ακριβέστερο να γίνεται λόγος για μονοπωλιακό παρεμβατισμό ή μονοπωλιακό κρατισμό.

Οι περιπτώσεις μονοπωλιακών τιμών που θα εμφανίζονταν ακόμη και σε μια αγορά η οποία δεν παρεμποδίζεται και δεν υπονομεύεται από τις παρεμβάσεις των διαφόρων εθνικών κυβερνήσεων και από συμπράξεις μεταξύ ομάδων κυβερνήσεων είναι ήσσονος σημασίας. Αφορούν ορισμένες πρώτες ύλες, τα κοιτάσματα των οποίων είναι λιγοστά και γεωγραφικά συγκεντρωμένα, καθώς και τοπικά μονοπώλια περιορισμένου χώρου. Αποτελεί, ωστόσο, γεγονός ότι σε αυτές τις περιπτώσεις μπορούν να επιτευχθούν μονοπωλιακές τιμές ακόμη και χωρίς κυβερνητικές πολιτικές που αποβλέπουν, άμεσα ή έμμεσα, στην εγκαθίδρυσή τους.

Είναι αναγκαίο να γίνει αντιληπτό ότι η κυριαρχία των καταναλωτών δεν είναι τέλεια και ότι υπάρχουν όρια στη λειτουργία της δημοκρατικής διαδικασίας της αγοράς. Σε ορισμένες εξαιρετικές και σπάνιες περιπτώσεις ήσσονος σημασίας υπάρχει, ακόμη και σε μια αγορά που δεν παρεμποδίζεται και δεν υπονομεύεται από κυβερνητικές

παρεμβάσεις, αντίθεση μεταξύ των συμφερόντων των ιδιοκτητών συντελεστών παραγωγής και εκείνων του υπόλοιπου πληθυσμού.

Η ύπαρξη, όμως, τέτοιων αντιθέσεων δεν μειώνει καθόλου τη σύμπτωση των συμφερόντων όλων των ανθρώπων ως προς τη διατήρηση της οικονομίας της αγοράς. Η οικονομία της αγοράς αποτελεί το μοναδικό σύστημα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας το οποίο μπορεί να λειτουργήσει και πράγματι έχει λειτουργήσει. Ο σοσιαλισμός είναι απραγματοποίητος, επειδή αδυνατεί να αναπτύξει μέθοδο οικονομικού υπολογισμού. Ο παρεμβατισμός πρέπει να οδηγήσει σε μια κατάσταση η οποία, από τη σκοπιά των υποστηρικτών του, είναι λιγότερο επιθυμητή από τις συνθήκες της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς τις οποίες επιδιώκει να μεταβάλει. Επιπλέον, αυτοκαταργείται μόλις η εφαρμογή του επεκταθεί πέρα από ένα περιορισμένο πεδίο.[14]

Υπό αυτές τις συνθήκες, η μόνη κοινωνική τάξη που μπορεί να διατηρήσει και να ενισχύσει περαιτέρω τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας είναι η οικονομία της αγοράς. Όλοι όσοι δεν επιθυμούν να αποσυνθέσουν την κοινωνική συνεργασία και να επιστρέψουν στις συνθήκες της πρωτόγονης βαρβαρότητας έχουν συμφέρον από τη διαιώνιση της οικονομίας της αγοράς.

Οι διδασκαλίες των κλασικών οικονομολόγων σχετικά με την αρμονία των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων ήταν ανεπαρκείς, στον βαθμό που δεν αναγνώριζαν ότι η δημοκρατική διαδικασία της αγοράς δεν είναι τέλεια, επειδή σε ορισμένες περιπτώσεις ήσσονος σημασίας μπορούν να εμφανιστούν μονοπωλιακές τιμές ακόμη και στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς. Πολύ σημαντικότερη, όμως, ήταν η αδυναμία τους να αντιληφθούν ότι, και για ποιον λόγο, κανένα σοσιαλιστικό σύστημα δεν μπορεί να θεωρηθεί σύστημα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας. Θεμελίωσαν τη θεωρία της αρμονίας των

συμφερόντων στην εσφαλμένη παραδοχή ότι δεν υπάρχουν εξαιρέσεις στον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής εξαναγκάζονται από τη διαδικασία της αγοράς να χρησιμοποιούν την ιδιοκτησία τους σύμφωνα με τις επιθυμίες των καταναλωτών. Σήμερα αυτό το θεώρημα πρέπει να θεμελιωθεί στη γνώση ότι υπό τον σοσιαλισμό δεν είναι εφικτός κανένας οικονομικός υπολογισμός.

[6] Αντί για «ορθώς εννοούμενα» συμφέροντα, μπορούμε εξίσου να πούμε συμφέροντα «μακροπρόθεσμα».

[7] Πρβλ. Bentham, *Principles of the Civil Code*, στο *Works*, I, σ. 309.

[8] Η επίσημη διδασκαλία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εκτίθεται στην εγκύκλιο *Quadragesimo anno* του Πάπα Πίου ΙΑ΄ (1931). Η αγγλοκαθολική διδασκαλία παρουσιάζεται από τον εκλιπόντα William Temple, Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, στο βιβλίο *Christianity and the Social Order* (Penguin Special, 1942). Αντιπροσωπευτικό των ιδεών του ευρωπαϊκού ηπειρωτικού Προτεσταντισμού είναι το βιβλίο του Emil Brunner, *Justice and the Social Order*, μτφρ. M. Hottinger (Νέα Υόρκη, 1945). Ένα ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο είναι η ενότητα «Η Εκκλησία και η αταξία της κοινωνίας» του σχεδίου έκθεσης το οποίο το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, τον Σεπτέμβριο του 1948, συνέστησε προς κατάλληλη εφαρμογή στις περίπου εκατόν πενήντα ομολογίες των οποίων οι αντιπρόσωποι είναι μέλη του Συμβουλίου. Για τις ιδέες του Nikolai Berdyaev, του σημαντικότερου απολογητή της Ρωσικής Ορθοδοξίας, πρβλ. το βιβλίο του *The Origin of Russian Communism* (Λονδίνο, 1937), ιδίως σσ. 217–218 και 225. Υποστηρίζεται συχνά ότι μια ουσιώδης διαφορά μεταξύ των μαρξιστών και των άλλων σοσιαλιστικών και παρεμβατικών κομμάτων έγκειται στο γεγονός ότι οι μαρξιστές τάσσονται υπέρ της ταξικής πάλης, ενώ τα τελευταία

θεωρούν την ταξική πάλη αξιοθρήνητο προϊόν της αγεφύρωτης σύγκρουσης ταξικών συμφερόντων που ενυπάρχει στον καπιταλισμό και επιθυμούν να την υπερβούν μέσω της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων που προτείνουν. Οι μαρξιστές, όμως, δεν εγκωμιάζουν ούτε υποδαυλίζουν την ταξική πάλη χάριν της ίδιας. Στα μάτια τους, η ταξική πάλη είναι καλή μόνο επειδή αποτελεί το μέσο μέσω του οποίου οι «παραγωγικές δυνάμεις», εκείνες οι μυστηριώδεις δυνάμεις που κατευθύνουν την πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης, πρόκειται αναπόφευκτα να δημιουργήσουν την «αταξική» κοινωνία, στην οποία δεν θα υπάρχουν ούτε τάξεις ούτε ταξικές συγκρούσεις.

[9] Η διεξοδική αποκάλυψη αυτής της πλάνης παρέχεται από την απόδειξη της αδυναμίας του οικονομικού υπολογισμού υπό τον σοσιαλισμό. Βλ. κατωτέρω, το πέμπτο μέρος του παρόντος βιβλίου.

[10] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 600–602.

[11] Η θεωρία που ανασκευάζεται στο κείμενο βρήκε τον λαμπρότερο εκφραστή της στον John Stuart Mill, *Principles of Political Economy* (λαϊκή έκδ., Λονδίνο, 1867), σσ. 126 επ. Ωστόσο, ο Mill προσέφυγε σε αυτή τη θεωρία αποκλειστικά για να αντικρούσει μια ένσταση κατά του σοσιαλισμού, δηλαδή ότι, εξαλείφοντας το κίνητρο που παρέχει η ιδιοτέλεια, ο σοσιαλισμός θα μείωνε την παραγωγικότητα της εργασίας. Δεν ήταν τόσο τυφλός ώστε να υποστηρίξει ότι η παραγωγικότητα της εργασίας θα πολλαπλασιαζόταν υπό τον σοσιαλισμό. Για ανάλυση και ανασκευή του συλλογισμού του Mill, πρβλ. Mises, *Socialism*, σσ. 173–181.

[12] Σε αυτόν τον τρόπο επιχειρηματολογίας κατέφυγαν κυρίως ορισμένοι διακεκριμένοι υπέρμαχοι του χριστιανικού σοσιαλισμού. Οι μαρξιστές συνήθιζαν να συστήνουν τον σοσιαλισμό με το επιχείρημα ότι θα πολλαπλασίαζε την παραγωγικότητα και θα εξασφάλιζε πρωτοφανή

υλικό πλούτο σε όλους. Μόνο πρόσφατα άλλαξαν τακτική. Διακηρύσσουν ότι ο Ρώσος εργαζόμενος είναι ευτυχέστερος από τον Αμερικανό, παρά το γεγονός ότι το βιοτικό του επίπεδο είναι πολύ χαμηλότερο· η γνώση ότι ζει υπό ένα δίκαιο σύστημα τον αποζημιώνει πλήρως για όλες τις υλικές στερήσεις του.

[13] Πρβλ. ανωτέρω, σ. 366.

[14] Πρβλ. το έκτο μέρος του παρόντος βιβλίου.

4. Ατομική ιδιοκτησία

Η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής αποτελεί τον θεμελιώδη θεσμό της οικονομίας της αγοράς. Είναι ο θεσμός η παρουσία του οποίου χαρακτηρίζει την οικονομία της αγοράς ως τέτοια. Όπου απουσιάζει, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για οικονομία της αγοράς.

Ιδιοκτησία σημαίνει πλήρης έλεγχος των υπηρεσιών που μπορούν να αντληθούν από ένα αγαθό. Αυτή η καταλλακτική έννοια της κυριότητας και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας δεν πρέπει να συγχέεται με τον νομικό ορισμό της κυριότητας και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, όπως αυτός διατυπώνεται στους νόμους των διαφόρων χωρών. Πρόθεση των νομοθετών και των δικαστηρίων ήταν να ορίσουν τη νομική έννοια της ιδιοκτησίας κατά τρόπο ώστε να παρέχεται στον ιδιοκτήτη πλήρης προστασία από τον κυβερνητικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού και να εμποδίζεται οποιοσδήποτε να προσβάλλει τα δικαιώματά του. Στον βαθμό που αυτός ο σκοπός επιτυγχανόταν επαρκώς, η νομική έννοια των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας αντιστοιχούσε στην καταλλακτική έννοια.

Σήμερα, όμως, υπάρχουν τάσεις κατάργησης του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας μέσω της τροποποίησης των νόμων που καθορίζουν την έκταση των ενεργειών τις οποίες δικαιούται να αναλαμβάνει ο ιδιοκτήτης ως προς τα πράγματα που αποτελούν ιδιοκτησία του. Ενώ διατηρούν τον όρο «ατομική ιδιοκτησία», αυτές οι μεταρρυθμίσεις αποβλέπουν στην αντικατάσταση της ατομικής από τη δημόσια ιδιοκτησία. Αυτή η τάση αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των σχεδίων διαφόρων σχολών του χριστιανικού σοσιαλισμού και του εθνικιστικού σοσιαλισμού. Ελάχιστοι, όμως, από τους υποστηρικτές αυτών των σχολών υπήρξαν τόσο οξυδερκείς όσο ο ναζιστής φιλόσοφος Othmar Spann, ο οποίος διακήρυξε ρητά ότι η υλοποίηση των σχεδίων του θα δημιουργούσε μια κατάσταση στην οποία ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας θα διατηρούνταν μόνο «υπό τυπική έννοια, ενώ στην πραγματικότητα θα υπήρχε μόνο δημόσια ιδιοκτησία».[15]

Είναι αναγκαίο να αναφερθούν αυτά τα ζητήματα, προκειμένου να αποφεύγονται οι διαδεδομένες πλάνες και συγχύσεις. Όταν η καταλλακτική πραγματεύεται την ατομική ιδιοκτησία, πραγματεύεται τον έλεγχο και όχι νομικούς όρους, έννοιες και ορισμούς. Ατομική ιδιοκτησία σημαίνει ότι οι ιδιοκτήτες καθορίζουν τη χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής, ενώ δημόσια ιδιοκτησία σημαίνει ότι η κυβέρνηση ελέγχει τη χρησιμοποίησή τους.

Η ατομική ιδιοκτησία είναι ανθρώπινος θεσμός. Δεν είναι ιερή. Δημιουργήθηκε κατά τις πρώτες περιόδους της ιστορίας, όταν άνθρωποι, με τη δική τους δύναμη και εξουσία, ιδιοποιήθηκαν πράγματα που προηγουμένως δεν αποτελούσαν ιδιοκτησία κανενός. Επανειλημμένως, ιδιοκτήτες στερήθηκαν την περιουσία τους μέσω απαλλοτρίωσης. Η ιστορία της ατομικής ιδιοκτησίας μπορεί να αναχθεί σε ένα σημείο στο οποίο αυτή προήλθε από πράξεις που ασφαλώς δεν

ήταν νόμιμες. Σχεδόν κάθε ιδιοκτήτης είναι άμεσος ή έμμεσος νόμιμος διάδοχος ανθρώπων που απέκτησαν την ιδιοκτησία είτε μέσω αυθαίρετης ιδιοποίησης αδέσποτων πραγμάτων είτε μέσω της βίαιης αποστέρησης των προκατόχων τους.

Ωστόσο, το γεγονός ότι ο νομικός φορμαλισμός μπορεί να αναγάγει κάθε τίτλο κυριότητας είτε σε αυθαίρετη ιδιοποίηση είτε σε βίαιη απαλλοτρίωση δεν έχει καμία απολύτως σημασία για τις συνθήκες μιας κοινωνίας της αγοράς. Η ιδιοκτησία στην οικονομία της αγοράς δεν συνδέεται πλέον με τη μακρινή προέλευση της ατομικής ιδιοκτησίας. Εκείνα τα γεγονότα ενός απώτατου παρελθόντος, κρυμμένα στο σκοτάδι της ιστορίας της πρωτόγονης ανθρωπότητας, δεν έχουν πλέον καμία σημασία για την εποχή μας.

Σε μια ανεμπόδιστη κοινωνία της αγοράς, οι καταναλωτές αποφασίζουν καθημερινά εκ νέου ποιος πρέπει να κατέχει ιδιοκτησία και πόση ιδιοκτησία πρέπει να κατέχει. Οι καταναλωτές αναθέτουν τον έλεγχο των μέσων παραγωγής σε εκείνους που γνωρίζουν πώς να τα χρησιμοποιήσουν καλύτερα για την ικανοποίηση των πιο επειγουσών αναγκών τους. Μόνο υπό νομική και φορμαλιστική έννοια μπορούν οι ιδιοκτήτες να θεωρηθούν διάδοχοι εκείνων που ιδιοποιήθηκαν ή απαλλοτρίωσαν περιουσία. Στην πραγματικότητα, αποτελούν εντολοδόχους των καταναλωτών, υποχρεωμένους από τη λειτουργία της αγοράς να τους υπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Υπό τον καπιταλισμό, η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί την ολοκλήρωση της αυτοδιάθεσης των καταναλωτών.

Το νόημα της ατομικής ιδιοκτησίας στην κοινωνία της αγοράς διαφέρει ριζικά από το νόημά της υπό ένα σύστημα αυτάρκειας κάθε νοικοκυριού. Όπου κάθε νοικοκυριό είναι οικονομικά αυτάρκες, τα μέσα παραγωγής που αποτελούν ατομική ιδιοκτησία υπηρετούν αποκλειστικά

τον ιδιοκτήτη. Μόνο αυτός αποκομίζει όλα τα οφέλη που προκύπτουν από τη χρησιμοποίησή τους.

Στην κοινωνία της αγοράς, οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου και γης μπορούν να απολαύσουν την ιδιοκτησία τους μόνο χρησιμοποιώντας την για την ικανοποίηση των αναγκών άλλων ανθρώπων. Πρέπει να υπηρετούν τους καταναλωτές για να αποκομίσουν οποιοδήποτε όφελος από όσα τους ανήκουν. Το ίδιο το γεγονός ότι κατέχουν μέσα παραγωγής τούς εξαναγκάζει να υποτάσσονται στις επιθυμίες του κοινού. Η ιδιοκτησία αποτελεί περιουσιακό πλεονέκτημα μόνο για εκείνους που γνωρίζουν πώς να τη χρησιμοποιούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο προς όφελος των καταναλωτών. Αποτελεί κοινωνική λειτουργία.

[15] Πρβλ. Spann, *Der wahre Staat* (Λειψία, 1921), σ. 249.

5. Οι συγκρούσεις της εποχής μας

Η κοινή γνώμη εντοπίζει την πηγή των συγκρούσεων που προκαλούν τους εμφύλιους και διεθνείς πολέμους της εποχής μας στη σύγκρουση «οικονομικών» συμφερόντων που υποτίθεται ότι ενυπάρχει στην οικονομία της αγοράς. Ο εμφύλιος πόλεμος είναι, κατά την άποψη αυτή, η εξέγερση των «εκμεταλλευόμενων» μαζών εναντίον των «εκμεταλλευτριών» τάξεων. Ο πόλεμος μεταξύ κρατών αποτελεί την εξέγερση των εθνών που «δεν έχουν» εναντίον των εθνών που «έχουν», τα οποία ιδιοποιήθηκαν άδικο μερίδιο των φυσικών πόρων της γης και, με ακόρεστη απληστία, επιδιώκουν να αρπάξουν ακόμη μεγαλύτερο μέρος αυτού του πλούτου που προορίζεται για τη χρήση όλων.

Όποιος, ενώπιον αυτών των γεγονότων, μιλά για αρμονία των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων είναι είτε ανόητος είτε επαίσχυντος απολογητής μιας καταφανώς άδικης κοινωνικής τάξης. Κανένας ευφυής και έντιμος άνθρωπος, υποστηρίζεται, δεν μπορεί να μην αντιληφθεί ότι σήμερα επικρατούν αγεφύρωτες συγκρούσεις υλικών συμφερόντων, οι οποίες μπορούν να διευθετηθούν μόνο με την προσφυγή στα όπλα.

Είναι ασφαλώς αληθές ότι η εποχή μας είναι γεμάτη συγκρούσεις που γεννούν πολέμους. Αυτές οι συγκρούσεις, όμως, δεν απορρέουν από τη λειτουργία της ανεμπόδιστης κοινωνίας της αγοράς. Ίσως είναι θεμιτό να αποκαλούνται οικονομικές συγκρούσεις, επειδή αφορούν εκείνη τη σφαίρα της ανθρώπινης ζωής που στην καθημερινή γλώσσα είναι γνωστή ως σφαίρα των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αποτελεί, όμως, σοβαρό σφάλμα να συνάγεται από αυτή την ονομασία ότι πηγή των συγκρούσεων είναι οι συνθήκες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας της αγοράς.

Δεν τις δημιουργεί ο καπιταλισμός, αλλά ακριβώς οι αντικαπιταλιστικές πολιτικές που αποσκοπούν στον περιορισμό της λειτουργίας του. Αποτελούν προϊόν των παρεμβάσεων των διαφόρων κυβερνήσεων στις επιχειρήσεις, των εμποδίων στο εμπόριο και στη μετανάστευση και των διακρίσεων εις βάρος της ξένης εργασίας, των ξένων προϊόντων και του ξένου κεφαλαίου.

Καμία από αυτές τις συγκρούσεις δεν θα μπορούσε να είχε προκύψει σε μια ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς. Φανταστείτε έναν κόσμο στον οποίο όλοι θα ήταν ελεύθεροι να ζουν και να εργάζονται, ως επιχειρηματίες ή ως μισθωτοί, όπου και όπως επιθυμούσαν, και αναρωτηθείτε ποιες από αυτές τις συγκρούσεις θα μπορούσαν ακόμη να υπάρχουν. Φανταστείτε έναν κόσμο στον οποίο εφαρμόζεται πλήρως η αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής· στον οποίο δεν υπάρχουν θεσμοί που παρεμποδίζουν την κινητικότητα του κεφαλαίου, της εργασίας και των εμπορευμάτων· στον οποίο οι νόμοι, τα δικαστήρια και οι διοικητικοί υπάλληλοι δεν εισάγουν διακρίσεις εις βάρος κανενός ατόμου ή ομάδας ατόμων, είτε πρόκειται για ημεδαπούς είτε για αλλοδαπούς.

Φανταστείτε μια κατάσταση πραγμάτων στην οποία οι κυβερνήσεις είναι αποκλειστικά αφοσιωμένες στην προστασία της ζωής, της υγείας και της ιδιοκτησίας του ατόμου από βίαιες και δόλιες επιθέσεις. Σε έναν τέτοιο κόσμο τα σύνορα χαράσσονται στους χάρτες, αλλά δεν εμποδίζουν κανέναν να επιδιώκει εκείνο που πιστεύει ότι θα τον καταστήσει περισσότερο ευκατάστατο. Κανένα άτομο δεν ενδιαφέρεται για την επέκταση του εδάφους του έθνους του, επειδή δεν μπορεί να αποκομίσει κανένα όφελος από μια τέτοια εδαφική διεύρυνση. Η κατάκτηση δεν αποδίδει και ο πόλεμος καθίσταται παρωχημένος.

Κατά τις εποχές που προηγήθηκαν της ανόδου του φιλελευθερισμού και της εξέλιξης του σύγχρονου καπιταλισμού, οι άνθρωποι κατανάλωναν ως επί το πλείστον μόνο όσα μπορούσαν να παραχθούν από πρώτες ύλες διαθέσιμες στην περιοχή τους. Η ανάπτυξη του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας μετέβαλε ριζικά αυτή την κατάσταση. Τα τρόφιμα και οι πρώτες ύλες που εισάγονται από μακρινές χώρες αποτελούν αγαθά μαζικής κατανάλωσης.

Τα πλέον προηγμένα ευρωπαϊκά έθνη θα μπορούσαν να στερηθούν αυτές τις εισαγωγές μόνο με τίμημα μια πολύ σημαντική μείωση του βιοτικού τους επιπέδου. Πρέπει να πληρώνουν για τις απολύτως αναγκαίες αγορές ορυκτών, ξυλείας, πετρελαίου, δημητριακών, λιπών, καφέ, τσαγιού, κακάου, φρούτων, μαλλιού και βαμβακιού εξάγοντας μεταποιημένα προϊόντα, τα περισσότερα από τα οποία παράγονται από εισαγόμενες πρώτες ύλες. Τα ζωτικά τους συμφέροντα βλάπτονται από τις προστατευτικές εμπορικές πολιτικές των χωρών που παράγουν αυτά τα πρωτογενή προϊόντα.

Πριν από διακόσια χρόνια, ελάχιστα ενδιέφερε τους Σουηδούς ή τους Ελβετούς το αν μια μη ευρωπαϊκή χώρα αξιοποιούσε ή όχι αποτελεσματικά τους φυσικούς πόρους της. Σήμερα, όμως, η οικονομική

καθυστέρηση μιας ξένης χώρας προικισμένης με πλούσιους φυσικούς πόρους βλάπτει τα συμφέροντα όλων εκείνων των οποίων το βιοτικό επίπεδο θα μπορούσε να αυξηθεί, αν υιοθετούνταν καταλληλότερος τρόπος αξιοποίησης αυτού του φυσικού πλούτου.

Η αρχή της απεριόριστης κυριαρχίας κάθε έθνους αποτελεί, σε έναν κόσμο κυβερνητικών παρεμβάσεων στις επιχειρήσεις, πρόκληση προς όλα τα άλλα έθνη. Η σύγκρουση μεταξύ εκείνων που «δεν έχουν» και εκείνων που «έχουν» αποτελεί πραγματική σύγκρουση. Υφίσταται, όμως, μόνο σε έναν κόσμο στον οποίο κάθε κυρίαρχη κυβέρνηση είναι ελεύθερη να βλάπτει τα συμφέροντα όλων των λαών — συμπεριλαμβανομένου του δικού της— στερώντας από τους καταναλωτές τα πλεονεκτήματα που θα τους παρείχε η καλύτερη εκμετάλλευση των πόρων της χώρας της. Δεν είναι η κυριαρχία καθαυτή εκείνη που δημιουργεί τον πόλεμο, αλλά η κυριαρχία κυβερνήσεων που δεν είναι πλήρως προσηλωμένες στις αρχές της οικονομίας της αγοράς.

Ο φιλελευθερισμός δεν θεμελίωσε και δεν θεμελιώνει τις ελπίδες του στην κατάργηση της κυριαρχίας των διαφόρων εθνικών κυβερνήσεων, ένα εγχείρημα που θα οδηγούσε σε ατέρμονους πολέμους. Αποβλέπει στη γενική αναγνώριση της ιδέας της οικονομικής ελευθερίας. Αν όλοι οι λαοί γίνουν φιλελεύθεροι και αντιληφθούν ότι η οικονομική ελευθερία εξυπηρετεί καλύτερα τα δικά τους συμφέροντα, η εθνική κυριαρχία δεν θα δημιουργεί πλέον συγκρούσεις και πολέμους.

Εκείνο που απαιτείται για να καταστεί η ειρήνη διαρκής δεν είναι ούτε διεθνείς συνθήκες και σύμφωνα ούτε διεθνή δικαστήρια και οργανισμοί, όπως η εκλιπούσα Κοινωνία των Εθνών ή ο διάδοχός της, τα Ηνωμένα Έθνη. Αν η αρχή της οικονομίας της αγοράς γίνει καθολικά αποδεκτή, τέτοια υποκατάστατα θα είναι περιττά· αν δεν γίνει

αποδεκτή, θα είναι μάταια. Η διαρκής ειρήνη μπορεί να αποτελέσει μόνο προϊόν μεταβολής των ιδεολογιών. Όσο οι λαοί παραμένουν προσκολλημένοι στο δόγμα του Montaigne και πιστεύουν ότι δεν μπορούν να ευημερήσουν οικονομικά παρά μόνο εις βάρος άλλων εθνών, η ειρήνη δεν θα είναι ποτέ τίποτε περισσότερο από περίοδο προετοιμασίας για τον επόμενο πόλεμο.

Ο οικονομικός εθνικισμός είναι ασυμβίβαστος με τη διαρκή ειρήνη. Ο οικονομικός εθνικισμός, όμως, είναι αναπόφευκτος όπου υπάρχει κυβερνητική παρέμβαση στις επιχειρήσεις. Ο προστατευτισμός είναι απαραίτητος όπου δεν υπάρχει ελεύθερο εμπόριο στο εσωτερικό της χώρας. Όπου υπάρχει κυβερνητική παρέμβαση στις επιχειρήσεις, το ελεύθερο εμπόριο, ακόμη και βραχυπρόθεσμα, θα ματαίωνε τους σκοπούς που επιδιώκονται με τα διάφορα παρεμβατικά μέτρα.[16]

Αποτελεί ψευδαίσθηση η πεποίθηση ότι ένα έθνος θα ανεχόταν διαρκώς τις πολιτικές άλλων εθνών οι οποίες βλάπτουν τα ζωτικά συμφέροντα των δικών του πολιτών. Ας υποθέσουμε ότι τα Ηνωμένα Έθνη είχαν ιδρυθεί το 1600 και ότι οι ινδιάνικες φυλές της Βόρειας Αμερικής είχαν γίνει δεκτές ως μέλη αυτού του οργανισμού. Τότε η κυριαρχία αυτών των Ινδιάνων θα είχε αναγνωριστεί ως απαραβίαστη. Θα τους είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα να αποκλείουν όλους τους αλλοδαπούς από την είσοδο στην επικράτειά τους και από την εκμετάλλευση των πλούσιων φυσικών πόρων της, τους οποίους οι ίδιοι δεν γνώριζαν πώς να αξιοποιήσουν. Πιστεύει πραγματικά κανείς ότι οποιαδήποτε διεθνής συνθήκη ή καταστατικός χάρτης θα μπορούσε να εμποδίσει τους Ευρωπαίους να εισβάλουν σε αυτές τις χώρες;

Πολλά από τα πλουσιότερα κοιτάσματα διαφόρων ορυκτών ουσιών βρίσκονται σε περιοχές των οποίων οι κάτοικοι είναι υπερβολικά αμαθείς, αδρανείς ή νωθροί για να αξιοποιήσουν τον πλούτο με τον

οποίο τους προίκισε η φύση. Αν οι κυβερνήσεις αυτών των χωρών εμποδίζουν τους αλλοδαπούς να εκμεταλλευτούν αυτά τα κοιτάσματα ή αν διαχειρίζονται τις δημόσιες υποθέσεις με τόσο αυθαίρετο τρόπο ώστε κανένας ξένος κεφαλαιούχος να μην τολμά να επενδύσει εκεί, βλάπτονται τα ζωτικά συμφέροντα όλων των ξένων λαών των οποίων η υλική ευημερία θα μπορούσε να βελτιωθεί μέσω καταλληλότερης αξιοποίησης των σχετικών κοιτασμάτων. Δεν έχει σημασία αν οι πολιτικές αυτών των κυβερνήσεων αποτελούν συνέπεια γενικής πολιτιστικής καθυστέρησης ή της υιοθέτησης των σύγχρονων ιδεών του παρεμβατισμού και του οικονομικού εθνικισμού. Το αποτέλεσμα είναι το ίδιο και στις δύο περιπτώσεις.

Δεν υπάρχει κανένα όφελος από την προσπάθεια εξαφάνισης αυτών των συγκρούσεων μέσω ευσεβών πόθων. Εκείνο που απαιτείται για να καταστεί η ειρήνη διαρκής είναι μια μεταβολή των ιδεολογιών. Αυτό που δημιουργεί τον πόλεμο είναι η οικονομική φιλοσοφία την οποία ενστερνίζονται σήμερα σχεδόν καθολικά οι κυβερνήσεις και τα πολιτικά κόμματα. Σύμφωνα με αυτή τη φιλοσοφία, στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς επικρατούν αγεφύρωτες συγκρούσεις μεταξύ των συμφερόντων των διαφόρων εθνών. Το ελεύθερο εμπόριο βλάπτει ένα έθνος· προκαλεί εξαθλίωση. Αποτελεί καθήκον της κυβέρνησης να αποτρέψει τα δεινά του ελεύθερου εμπορίου μέσω εμπορικών φραγμών.

Μπορούμε, χάριν της συζήτησης, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο προστατευτισμός βλάπτει και τα συμφέροντα των εθνών που προσφεύγουν σε αυτόν. Δεν μπορεί, όμως, να υπάρξει αμφιβολία ότι ο προστατευτισμός αποβλέπει στη βλάβη των συμφερόντων των ξένων λαών και πράγματι τα βλάπτει. Αποτελεί ψευδαίσθηση η υπόθεση ότι όσοι ζημιώνονται θα ανεχθούν τον προστατευτισμό άλλων εθνών, αν πιστεύουν ότι είναι αρκετά ισχυροί ώστε να τον εξαλείψουν με τη χρήση

όπλων. Η φιλοσοφία του προστατευτισμού είναι φιλοσοφία πολέμου. Οι πόλεμοι της εποχής μας δεν αντιβαίνουν στις δημοφιλείς οικονομικές θεωρίες· αντιθέτως, αποτελούν αναπόφευκτο αποτέλεσμα της συνεπούς εφαρμογής αυτών των θεωριών.

Η Κοινωνία των Εθνών δεν απέτυχε επειδή η οργάνωσή της ήταν ανεπαρκής. Απέτυχε επειδή στερούνταν του πνεύματος του γνήσιου φιλελευθερισμού. Αποτελούσε σύναξη κυβερνήσεων εμποτισμένων με το πνεύμα του οικονομικού εθνικισμού και πλήρως προσηλωμένων στις αρχές του οικονομικού πολέμου. Ενώ οι αντιπρόσωποι επιδίδονταν σε αμιγώς ακαδημαϊκές συζητήσεις περί καλής θέλησης μεταξύ των εθνών, οι κυβερνήσεις που εκπροσωπούσαν προκαλούσαν σημαντική βλάβη σε όλα τα άλλα έθνη.

Οι δύο δεκαετίες λειτουργίας της Κοινωνίας των Εθνών χαρακτηρίστηκαν από τον αδιάλλακτο οικονομικό πόλεμο κάθε έθνους εναντίον όλων των άλλων. Ο δασμολογικός προστατευτισμός των ετών πριν από το 1914 ήταν πράγματι ήπιος σε σύγκριση με όσα αναπτύχθηκαν κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930: απαγορεύσεις εισαγωγών και εξαγωγών, ποσοτικοί έλεγχοι του εμπορίου, συναλλαγματικοί έλεγχοι, νομισματικές υποτιμήσεις και ούτω καθεξής.[17]

Οι προοπτικές των Ηνωμένων Εθνών δεν είναι πολύ καλύτερες αλλά μάλλον χειρότερες. Κάθε έθνος θεωρεί τις εισαγωγές, και ιδίως τις εισαγωγές μεταποιημένων αγαθών, συμφορά. Διακηρυγμένος σκοπός σχεδόν όλων των χωρών είναι να εμποδίζουν όσο το δυνατόν περισσότερο την πρόσβαση ξένων μεταποιημένων προϊόντων στις εγχώριες αγορές τους. Σχεδόν όλα τα έθνη αγωνίζονται εναντίον του φάσματος ενός δυσμενούς εμπορικού ισοζυγίου. Δεν θέλουν να συνεργαστούν· θέλουν να προστατευθούν από τους υποτιθέμενους κινδύνους της συνεργασίας.

[16] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 366–368, και κατωτέρω, σσ. 823–825.

[17] Για αποτίμηση των αποτυχημένων προσπαθειών της Κοινωνίας των Εθνών να εξαλείψει τον οικονομικό πόλεμο, πρβλ. Rappard, *Le Nationalisme économique et la Société des Nations* (Παρίσι, 1938).

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΓΟΡΑ

Κεφάλαιο 25: Η ΝΟΗΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΙΑΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. Η ιστορική προέλευση της σοσιαλιστικής ιδέας

Όταν οι κοινωνικοί φιλόσοφοι του δέκατου όγδοου αιώνα έθεσαν τα θεμέλια της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης, βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια σχεδόν καθολικά αποδεκτή και αδιαμφισβήτητη διάκριση μεταξύ των ευτελώς ιδιοτελών ατόμων και του κράτους, το οποίο θεωρούνταν εκπρόσωπος των συμφερόντων ολόκληρης της κοινωνίας. Ωστόσο, εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η διαδικασία θεοποίησης που τελικά ανύψωσε τους ανθρώπους οι οποίοι διαχειρίζονται τον κοινωνικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού στην τάξη των θεών. Όταν οι άνθρωποι μιλούσαν για την κυβέρνηση, δεν είχαν ακόμη κατά νου την οιονεί θεολογική έννοια μιας παντοδύναμης και παντογνώστριας θεότητας, η οποία αποτελεί την τέλεια ενσάρκωση όλων των αρετών· είχαν κατά νου τις συγκεκριμένες κυβερνήσεις όπως αυτές δρούσαν στην πολιτική σκηνή.

Επρόκειτο για τις διάφορες κυρίαρχες οντότητες, των οποίων η εδαφική έκταση ήταν αποτέλεσμα αιματηρών πολέμων, διπλωματικών μηχανορραφιών, δυναστικών επιγαμιών και διαδοχών. Επρόκειτο για τους ηγεμόνες των οποίων η ιδιωτική περιουσία και τα ιδιωτικά εισοδήματα, σε πολλές χώρες, δεν είχαν ακόμη διαχωριστεί από το δημόσιο ταμείο· και για ολιγαρχικές δημοκρατίες, όπως η Βενετία και ορισμένα ελβετικά καντόνια, στις οποίες απώτατος σκοπός της διαχείρισης των δημόσιων υποθέσεων ήταν ο πλουτισμός της κυρίαρχης αριστοκρατίας.

Τα συμφέροντα αυτών των κυβερνητών βρίσκονταν σε αντίθεση, αφενός, προς τα συμφέροντα των «ιδιοτελών» υπηκόων τους, οι οποίοι ήταν αποκλειστικά αφοσιωμένοι στην επιδίωξη της δικής τους ευτυχίας, και, αφετέρου, προς τα συμφέροντα των ξένων κυβερνήσεων, οι οποίες επιθυμούσαν λεία και εδαφική επέκταση. Κατά την πραγμάτευση αυτών των αντιθέσεων, οι συγγραφείς βιβλίων περί δημόσιων υποθέσεων ήταν πρόθυμοι να ταχθούν υπέρ της κυβέρνησης της δικής τους χώρας. Υπέθεταν, χωρίς περιστροφές, ότι οι κυβερνήτες ήταν οι υπέρμαχοι των συμφερόντων ολόκληρης της κοινωνίας, τα οποία συγκρούονταν αγεφύρωτα με τα συμφέροντα των ατόμων. Περιορίζοντας την ιδιοτέλεια των υπηκόων τους, οι κυβερνήσεις προήγαν την ευημερία ολόκληρης της κοινωνίας εις βάρος των ευτελών επιδιώξεων των ατόμων.

Η φιλελεύθερη φιλοσοφία απέρριψε αυτές τις αντιλήψεις. Από τη δική της σκοπιά, στο εσωτερικό της ανεμπόδιστης κοινωνίας της αγοράς δεν υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των ορθώς εννοούμενων συμφερόντων. Τα συμφέροντα των πολιτών δεν αντιτίθενται προς εκείνα του έθνους και τα συμφέροντα κάθε έθνους δεν αντιτίθενται προς εκείνα των άλλων εθνών.

Ωστόσο, κατά την απόδειξη αυτής της θέσης, οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι συνέβαλαν ουσιωδώς στη διαμόρφωση της έννοιας του θεόμορφου κράτους. Στις έρευνές τους αντικατέστησαν τα πραγματικά κράτη της εποχής τους με την εικόνα ενός ιδεατού κράτους. Κατασκεύασαν την αόριστη εικόνα μιας κυβέρνησης της οποίας μοναδικός σκοπός είναι να καθιστά ευτυχισμένους τους πολίτες της.

Αυτό το ιδεώδες ασφαλώς δεν είχε κανένα αντίστοιχο στην Ευρώπη του *ancien régime*. Στην Ευρώπη εκείνη υπήρχαν Γερμανοί μικροηγεμόνες που πωλούσαν τους υπηκόους τους σαν ζώα, προκειμένου να πολεμήσουν στους πολέμους ξένων εθνών· υπήρχαν βασιλείς που εκμεταλλεύονταν κάθε ευκαιρία για να επιτεθούν στους ασθενέστερους γείτονές τους· υπήρχε η συγκλονιστική εμπειρία των διαμελισμών της Πολωνίας· υπήρχε η Γαλλία, η οποία κυβερνήθηκε διαδοχικά από δύο από τους πλέον έκλυτους άνδρες του αιώνα, τον Αντιβασιλέα της Ορλεάνης και τον Λουδοβίκο ΙΕ΄· και υπήρχε η Ισπανία, την οποία κυβερνούσε ο αγροίκος εραστής μιας μοιχαλίδας βασίλισσας.

Οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι, όμως, ασχολούνταν αποκλειστικά με ένα κράτος που δεν είχε τίποτε κοινό με αυτές τις κυβερνήσεις των διεφθαρμένων αυλών και αριστοκρατιών. Το κράτος, όπως εμφανίζεται στα συγγράμματά τους, κυβερνάται από ένα τέλειο υπεράνθρωπο ον, έναν βασιλιά του οποίου μοναδικός σκοπός είναι να προάγει την ευημερία των υπηκόων του. Ξεκινώντας από αυτή την παραδοχή, θέτουν το ερώτημα αν οι πράξεις των επιμέρους πολιτών, όταν αυτοί αφήνονται ελεύθεροι από κάθε αυταρχικό έλεγχο, θα εξελίσσονταν κατά τρόπους τους οποίους θα αποδοκίμαζε αυτός ο καλός και σοφός βασιλιάς.

Ο φιλελεύθερος φιλόσοφος απαντά αρνητικά σε αυτό το ερώτημα. Είναι αληθές, παραδέχεται, ότι οι επιχειρηματίες είναι ιδιοτελείς και

επιδιώκουν το δικό τους κέρδος. Στην οικονομία της αγοράς, όμως, μπορούν να πραγματοποιήσουν κέρδη μόνο ικανοποιώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις πιο επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών. Οι σκοποί της επιχειρηματικότητας δεν διαφέρουν από εκείνους του τέλειου βασιλιά. Διότι και αυτός ο καλοπροαίρετος βασιλιάς δεν επιδιώκει τίποτε άλλο από τη χρησιμοποίηση των μέσων παραγωγής κατά τρόπο ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή ικανοποίηση των καταναλωτών.

Είναι προφανές ότι αυτός ο συλλογισμός εισάγει αξιολογικές κρίσεις και πολιτική μεροληψία στην πραγμάτευση των προβλημάτων. Αυτός ο πατερναλιστής κυβερνήτης αποτελεί απλώς ένα άλλο όνομα για τον οικονομολόγο, ο οποίος, μέσω αυτού του τεχνάσματος, ανυψώνει τις προσωπικές του αξιολογικές κρίσεις στην περιωπή ενός καθολικώς έγκυρου κριτηρίου απόλυτων και αιώνιων αξιών. Ο συγγραφέας ταυτίζει τον εαυτό του με τον τέλειο βασιλιά και αποκαλεί τους σκοπούς που ο ίδιος θα επέλεγε, αν διέθετε την εξουσία αυτού του βασιλιά, «ευημερία», «κοινό καλό» και «εθνικοοικονομική παραγωγικότητα», διακρίνοντάς τους από τους σκοπούς προς τους οποίους επιδιώκουν να κινηθούν τα ιδιοτελή άτομα.

Είναι τόσο αφελής, ώστε δεν αντιλαμβάνεται ότι αυτός ο υποθετικός αρχηγός του κράτους αποτελεί απλώς υποστασιοποίηση των δικών του αυθαίρετων αξιολογικών κρίσεων· και υποθέτει αμέριμνα ότι έχει ανακαλύψει ένα αδιαμφισβήτητο κριτήριο του καλού και του κακού. Μεταμφιεσμένο σε καλοπροαίρετο πατερναλιστή μονάρχη, το ίδιο το Εγώ του συγγραφέα ενθρονίζεται ως η φωνή του απόλυτου ηθικού νόμου.

Το ουσιώδες γνώρισμα της νοητικής κατασκευής του ιδεώδους καθεστώτος αυτού του βασιλιά είναι ότι όλοι οι πολίτες του υπόκεινται

ανεπιφύλακτα σε αυταρχικό έλεγχο. Ο βασιλιάς εκδίδει διαταγές και όλοι υπακούουν. Αυτό δεν αποτελεί οικονομία της αγοράς· δεν υπάρχει πλέον ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Η ορολογία της οικονομίας της αγοράς διατηρείται, αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχει πλέον ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, πραγματική αγορά και πώληση ούτε αγοραίες τιμές.

Η παραγωγή δεν κατευθύνεται από τη συμπεριφορά των καταναλωτών όπως αυτή εκδηλώνεται στην αγορά, αλλά από αυταρχικά διατάγματα. Η αρχή αναθέτει σε κάθε άνθρωπο τη θέση του στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, καθορίζει τι πρέπει να παραχθεί και με ποιον τρόπο, καθώς και τι επιτρέπεται να καταναλώνει κάθε άτομο. Αυτό είναι εκείνο που σήμερα μπορεί εύλογα να αποκληθεί γερμανική παραλλαγή της σοσιαλιστικής διαχείρισης.

Οι οικονομολόγοι συγκρίνουν τώρα αυτό το υποθετικό σύστημα, το οποίο στα μάτια τους ενσαρκώνει τον ίδιο τον ηθικό νόμο, με την οικονομία της αγοράς. Το καλύτερο που μπορούν να πουν για την οικονομία της αγοράς είναι ότι δεν δημιουργεί μια κατάσταση διαφορετική από εκείνη που θα παρήγε η κυριαρχία του τέλειου μονάρχη. Εγκρίνουν την οικονομία της αγοράς μόνο επειδή, κατά την άποψή τους, η λειτουργία της επιτυγχάνει τελικά τα ίδια αποτελέσματα που θα επιδίωκε ο τέλειος βασιλιάς.

Έτσι, η απλή ταύτιση του ηθικώς καλού και του οικονομικώς σκόπιμου με τα σχέδια του ολοκληρωτικού δικτάτορα —ταύτιση που χαρακτηρίζει όλους τους υπέρμαχους του σχεδιασμού και του σοσιαλισμού— δεν αμφισβητήθηκε από πολλούς από τους παλαιούς φιλελευθέρους. Πρέπει μάλιστα να υποστηριχθεί ότι εκείνοι δημιούργησαν αυτή τη σύγχυση, όταν αντικατέστησαν τους μοχθηρούς και ασυνείδητους δεσπότες και πολιτικούς του πραγματικού κόσμου με

την ιδεώδη εικόνα του τέλειου κράτους. Βεβαίως, για τον φιλελεύθερο στοχαστή αυτό το τέλειο κράτος αποτελούσε απλώς βοηθητικό εργαλείο συλλογισμού, ένα υπόδειγμα με το οποίο συνέκρινε τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Δεν ήταν, όμως, παράδοξο ότι οι άνθρωποι έθεσαν τελικά το ερώτημα γιατί να μη μεταφερθεί αυτό το ιδεώδες κράτος από τη σφαίρα της σκέψης στη σφαίρα της πραγματικότητας.

Όλοι οι παλαιότεροι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές επιθυμούσαν να πραγματώσουν την καλή κοινωνία μέσω της δήμευσης ολόκληρης της ατομικής ιδιοκτησίας και της επακόλουθης αναδιανομής της· το μερίδιο κάθε ανθρώπου θα έπρεπε να είναι ίσο με εκείνο κάθε άλλου, ενώ η αδιάκοπη επαγρύπνηση των αρχών θα διασφάλιζε τη διατήρηση αυτού του εξισωτικού συστήματος. Τα σχέδια αυτά κατέστησαν απραγματοποίητα όταν εμφανίστηκαν οι επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας στη μεταποίηση, στην εξόρυξη και στις μεταφορές. Δεν μπορούσε να τεθεί ζήτημα κατάτμησης των μεγάλων επιχειρηματικών μονάδων και διανομής των τμημάτων τους σε ίσα μερίδια.

Το πανάρχαιο πρόγραμμα της αναδιανομής αντικαταστάθηκε από την ιδέα της κοινωνικοποίησης. Τα μέσα παραγωγής επρόκειτο να απαλλοτριωθούν, χωρίς όμως να αναδιανεμηθούν. Το ίδιο το κράτος επρόκειτο να λειτουργεί όλα τα εργοστάσια και τα αγροκτήματα.

Αυτό το συμπέρασμα κατέστη λογικά αναπόφευκτο μόλις οι άνθρωποι άρχισαν να αποδίδουν στο κράτος όχι μόνο ηθική αλλά και διανοητική τελειότητα. Οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι είχαν περιγράψει το νοητικό τους κράτος ως ανιδιοτελή οντότητα, αποκλειστικά αφοσιωμένη στην καλύτερη δυνατή βελτίωση της ευημερίας των υπηκόων της. Είχαν ανακαλύψει ότι, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας της αγοράς, η ιδιοτέλεια των πολιτών πρέπει να επιφέρει τα ίδια αποτελέσματα που θα επιδίωκε να πραγματοποιήσει αυτό το ανιδιοτελές κράτος· ακριβώς αυτό το γεγονός

δικαιολογούσε, στα μάτια τους, τη διατήρηση της οικονομίας της αγοράς.

Τα πράγματα, όμως, άλλαξαν μόλις οι άνθρωποι άρχισαν να αποδίδουν στο κράτος όχι μόνο τις καλύτερες προθέσεις αλλά και παντογνωσία. Τότε δεν μπορούσε παρά να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το αλάνθαστο κράτος ήταν ικανό να διευθύνει τις παραγωγικές δραστηριότητες επιτυχέστερα από ό,τι τα επιρρεπή σε σφάλματα άτομα. Θα απέφευγε όλα εκείνα τα σφάλματα που συχνά ματαιώνουν τις πράξεις των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων. Δεν θα υπήρχαν πλέον εσφαλμένες επενδύσεις ούτε κατασπατάληση σπάνιων συντελεστών παραγωγής· ο πλούτος θα πολλαπλασιαζόταν.

Η «αναρχία» της παραγωγής φαίνεται σπάταλη όταν αντιπαραβάλλεται με τον σχεδιασμό του παντογνώστη κράτους. Ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται τότε ως το μοναδικό έλλογο σύστημα, ενώ η οικονομία της αγοράς φαίνεται να αποτελεί ενσάρκωση του παραλόγου. Στα μάτια των ορθολογιστών υπέρμαχων του σοσιαλισμού, η οικονομία της αγοράς είναι απλώς μια ακατανόητη παρέκκλιση της ανθρωπότητας. Στα μάτια εκείνων που επηρεάζονται από τον ιστορισμό, η οικονομία της αγοράς αποτελεί την κοινωνική τάξη ενός κατώτερου σταδίου της ανθρώπινης εξέλιξης, το οποίο η αναπόφευκτη διαδικασία της προοδευτικής τελειοποίησης θα εξαλείψει, προκειμένου να εγκαθιδρύσει το καταλληλότερο σύστημα του σοσιαλισμού. Και οι δύο τρόποι σκέψης συμφωνούν ότι ο ίδιος ο ορθός λόγος επιτάσσει τη μετάβαση στον σοσιαλισμό.

Εκείνο που ο αφελής νους αποκαλεί ορθό λόγο δεν είναι παρά η απολυτοποίηση των δικών του αξιολογικών κρίσεων. Το άτομο ταυτίζει απλώς τα προϊόντα του δικού του συλλογισμού με την ασαφή έννοια ενός απόλυτου λόγου. Κανένας σοσιαλιστής συγγραφέας δεν

αναλογίστηκε ποτέ το ενδεχόμενο η αφηρημένη οντότητα την οποία θέλει να περιβάλει με απεριόριστη εξουσία —είτε αποκαλείται ανθρωπότητα, κοινωνία, έθνος, κράτος είτε κυβέρνηση— να μπορούσε να ενεργήσει κατά τρόπο τον οποίο ο ίδιος θα αποδοκίμαζε.

Ο σοσιαλιστής υποστηρίζει τον σοσιαλισμό επειδή είναι πλήρως πεπεισμένος ότι ο ανώτατος δικτάτορας της σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας θα είναι λογικός από τη δική του σκοπιά —τη σκοπιά του συγκεκριμένου σοσιαλιστή—, ότι θα επιδιώκει τους σκοπούς τους οποίους εκείνος εγκρίνει πλήρως και ότι θα επιχειρεί να επιτύχει αυτούς τους σκοπούς επιλέγοντας τα μέσα που θα επέλεγε και ο ίδιος. Κάθε σοσιαλιστής αποκαλεί γνησίως σοσιαλιστικό μόνο εκείνο το σύστημα στο οποίο εκπληρώνονται πλήρως αυτές οι προϋποθέσεις· όλες οι άλλες παραλλαγές που διεκδικούν την ονομασία του σοσιαλισμού είναι, κατά την άποψή του, κίβδηλα συστήματα, εντελώς διαφορετικά από τον αληθινό σοσιαλισμό. Κάθε σοσιαλιστής είναι μεταμφιεσμένος δικτάτορας. Αλίμονο σε όλους τους διαφωνούντες! Έχουν απολέσει το δικαίωμα στη ζωή και πρέπει να «εκκαθαριστούν».

Η οικονομία της αγοράς καθιστά δυνατή την ειρηνική συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων, παρά το γεγονός ότι αυτοί διαφωνούν ως προς τις αξιολογικές τους κρίσεις. Στα σχέδια των σοσιαλιστών δεν απομένει κανένα περιθώριο για αποκλίνουσες απόψεις. Αρχή τους είναι η *Gleichschaltung*, η πλήρης ομοιομορφία που επιβάλλεται από την αστυνομία.

Οι άνθρωποι αποκαλούν συχνά τον σοσιαλισμό θρησκεία. Είναι πράγματι η θρησκεία της αυτοθεοποίησης. Το Κράτος και η Κυβέρνηση για τα οποία μιλούν οι σχεδιαστές, ο Λαός των εθνικιστών, η Κοινωνία των μαρξιστών και η Ανθρωπότητα του θετικισμού του Comte αποτελούν ονομασίες του Θεού των νέων θρησκειών. Όλα αυτά τα

είδωλα, όμως, δεν είναι παρά διαφορετικές ονομασίες της βούλησης του ίδιου του μεταρρυθμιστή. Αποδίδοντας στο είδωλό του όλες τις ιδιότητες που οι θεολόγοι αποδίδουν στον Θεό, το διογκωμένο Εγώ αυτοδοξάζεται. Είναι απείρως αγαθό, παντοδύναμο, πανταχού παρόν, παντογνώστη και αιώνιο. Είναι το μοναδικό τέλειο ον μέσα σε αυτόν τον ατελή κόσμο.

Η οικονομική επιστήμη δεν καλείται να εξετάσει την τυφλή πίστη και τη μισαλλοδοξία. Οι πιστοί είναι απρόσβλητοι από κάθε κριτική. Στα μάτια τους, η κριτική αποτελεί σκάνδαλο, μια βλάσφημη εξέγερση μοχθηρών ανθρώπων εναντίον της άφθαρτης λαμπρότητας του ειδώλου τους. Η οικονομική επιστήμη ασχολείται αποκλειστικά με τα σοσιαλιστικά σχέδια και όχι με τους ψυχολογικούς παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους να ενστερνιστούν τη θρησκεία της κρατολατρείας.

2. Η σοσιαλιστική θεωρία

Ο Karl Marx δεν υπήρξε ο δημιουργός του σοσιαλισμού. Το ιδεώδες του σοσιαλισμού είχε διαμορφωθεί πλήρως όταν ο Marx ασπάστηκε τη σοσιαλιστική πίστη. Τίποτε δεν μπορούσε να προστεθεί στην πραξεολογική σύλληψη του σοσιαλιστικού συστήματος, όπως αυτή είχε αναπτυχθεί από τους προκατόχους του, και ο Marx δεν προσέθεσε τίποτε. Ούτε ανασκεύασε τις αντιρρήσεις κατά της δυνατότητας πραγματοποίησης, της επιθυμητότητας και της ωφελιμότητας του σοσιαλισμού, τις οποίες είχαν διατυπώσει προγενέστεροι συγγραφείς και σύγχρονοί του. Δεν αποπειράθηκε καν να αναλάβει ένα τέτοιο εγχείρημα, έχοντας πλήρη επίγνωση της αδυναμίας του να επιτύχει. Το μόνο που έκανε για να αντιμετωπίσει τις επικρίσεις κατά του σοσιαλισμού ήταν να επινοήσει τη θεωρία του πολυλογισμού.

Ωστόσο, οι υπηρεσίες που προσέφερε ο Marx στη σοσιαλιστική προπαγάνδα δεν περιορίστηκαν στην επινόηση του πολυλογισμού. Ακόμη σημαντικότερη υπήρξε η θεωρία του περί αναπόφευκτης έλευσης του σοσιαλισμού.

Ο Marx έζησε σε μια εποχή κατά την οποία η θεωρία του εξελικτικού βελτιωτισμού ήταν σχεδόν καθολικά αποδεκτή. Το αόρατο χέρι της Θείας Πρόνοιας οδηγεί τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από τη βούλησή τους, από κατώτερα και λιγότερο τέλεια στάδια σε ανώτερα και τελειότερα. Στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας επικρατεί μια αναπόφευκτη τάση προς την πρόοδο και τη βελτίωση. Κάθε μεταγενέστερο στάδιο των ανθρώπινων υποθέσεων είναι, ακριβώς επειδή είναι μεταγενέστερο, και ανώτερο και καλύτερο. Τίποτε δεν είναι μόνιμο στις ανθρώπινες συνθήκες, εκτός από αυτή την ακατανίκητη ορμή προς την πρόοδο.

Ο Hegel, ο οποίος πέθανε λίγα χρόνια προτού εμφανιστεί ο Marx, είχε παρουσιάσει αυτή τη θεωρία στη συναρπαστική φιλοσοφία του για την ιστορία· και ο Nietzsche, ο οποίος εμφανίστηκε στο προσκήνιο την εποχή κατά την οποία αποχωρούσε ο Marx, την κατέστησε κεντρικό σημείο των εξίσου συναρπαστικών συγγραμμάτων του. Υπήρξε ο μύθος των τελευταίων διακοσίων ετών.

Εκείνο που έκανε ο Marx ήταν να ενσωματώσει τη σοσιαλιστική πίστη σε αυτή τη βελτιωτιστική θεωρία. Η έλευση του σοσιαλισμού είναι αναπόφευκτη και το γεγονός αυτό αποδεικνύει από μόνο του ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί ανώτερη και τελειότερη κατάσταση των ανθρώπινων πραγμάτων από την προηγούμενη κατάσταση του καπιταλισμού. Είναι μάταιο να συζητούνται τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του σοσιαλισμού. Ο σοσιαλισμός πρόκειται να έλθει «με το αδυσώπητο ενός φυσικού νόμου». Μόνο ανόητοι μπορούν να είναι τόσο αφελείς ώστε να αμφισβητούν αν εκείνο που πρόκειται αναπόφευκτα να έλθει είναι περισσότερο ωφέλιμο από εκείνο που προηγήθηκε. Μόνο εξαγορασμένοι απολογητές των άδικων αξιώσεων

των εκμεταλλευτών μπορούν να είναι τόσο θρασείς ώστε να εντοπίζουν οποιοδήποτε ελάττωμα στον σοσιαλισμό.

Αν αποδώσουμε τον χαρακτηρισμό «μαρξιστές» σε όλους όσοι συμφωνούν με αυτή τη θεωρία, πρέπει να αποκαλέσουμε μαρξιστές τη συντριπτική πλειονότητα των συγχρόνων μας. Αυτοί οι άνθρωποι συμφωνούν ότι η έλευση του σοσιαλισμού είναι τόσο απολύτως αναπόφευκτη όσο και άκρως επιθυμητή. Το «κύμα του μέλλοντος» ωθεί την ανθρωπότητα προς τον σοσιαλισμό. Διαφωνούν, βεβαίως, μεταξύ τους ως προς το ποιος πρέπει να αναλάβει την πηδαλιουχία του σοσιαλιστικού κρατικού σκάφους. Υπάρχουν πολλοί υποψήφιοι για τη θέση αυτή.

Ο Marx επιχείρησε να αποδείξει την προφητεία του με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι η μέθοδος της εγελιανής διαλεκτικής. Η καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας του μεμονωμένου ανθρώπου και πρέπει να γεννήσει τη δική της άρνηση, δηλαδή την εγκαθίδρυση της δημόσιας ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Τόσο απλά ήταν τα πράγματα για τα πλήθη των εγελιανών συγγραφέων που κατέκλυσαν τη Γερμανία την εποχή του Marx.

Η δεύτερη μέθοδος είναι η παρουσίαση των μη ικανοποιητικών συνθηκών που υποτίθεται ότι δημιουργεί ο καπιταλισμός. Η κριτική του Marx στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι εντελώς εσφαλμένη. Ακόμη και οι πλέον ορθόδοξοι μαρξιστές δεν είναι αρκετά τολμηροί ώστε να υποστηρίξουν σοβαρά τη θεμελιώδη θέση της, δηλαδή ότι ο καπιταλισμός οδηγεί σε προοδευτική εξαθλίωση των μισθωτών.

Ακόμη όμως και αν, χάριν της συζήτησης, γίνουν αποδεκτοί όλοι οι παραλογισμοί της μαρξικής ανάλυσης του καπιταλισμού, δεν έχει

αποδειχθεί τίποτε ως προς τις δύο θέσεις ότι ο σοσιαλισμός πρόκειται αναπόφευκτα να έλθει και ότι δεν αποτελεί απλώς καλύτερο σύστημα από τον καπιταλισμό αλλά το τελειότερο δυνατό σύστημα, του οποίου η τελική πραγμάτωση θα προσφέρει στον άνθρωπο αιώνια ευδαιμονία κατά την επίγεια ζωή του.

Όλοι οι περίτεχνοι συλλογισμοί των ογκωδών τόμων που δημοσίευσαν ο Marx, ο Engels και εκατοντάδες μαρξιστές συγγραφείς δεν μπορούν να αποκρύψουν το γεγονός ότι η μοναδική και απώτατη πηγή της προφητείας του Marx είναι μια υποτιθέμενη έμπνευση, χάρη στην οποία ο Marx ισχυρίζεται ότι μάντεψε τα σχέδια των μυστηριωδών δυνάμεων που καθορίζουν την πορεία της ιστορίας. Όπως ο Hegel, έτσι και ο Marx ήταν ένας προφήτης που μετέδιδε στους ανθρώπους την αποκάλυψη την οποία του είχε γνωστοποιήσει μια εσωτερική φωνή.

Το εξέχον γεγονός στην ιστορία του σοσιαλισμού μεταξύ του 1848 και του 1920 ήταν ότι τα ουσιώδη προβλήματα σχετικά με τη λειτουργία του σχεδόν ποτέ δεν εξετάστηκαν. Το μαρξικό ταμπού στιγμάτιζε ως «αντιεπιστημονική» κάθε απόπειρα εξέτασης των οικονομικών προβλημάτων μιας σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας. Κανείς δεν ήταν αρκετά τολμηρός ώστε να αφηφήσει αυτή την απαγόρευση. Τόσο οι φίλοι όσο και οι εχθροί του σοσιαλισμού υπέθεταν σιωπηρά ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί πραγματοποιήσιμο σύστημα οικονομικής οργάνωσης της ανθρωπότητας. Η εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τον σοσιαλισμό ασχολούνταν με τις υποτιθέμενες ανεπάρκειες του καπιταλισμού και με τις γενικές πολιτισμικές συνέπειες του σοσιαλισμού. Δεν ασχολήθηκε ποτέ με την οικονομική θεωρία του σοσιαλισμού ως τέτοιου.

Η σοσιαλιστική πίστη στηρίζεται σε τρία δόγματα:

1. Η κοινωνία είναι ένα παντοδύναμο και παντογνώστη ον, απαλλαγμένο από την ανθρώπινη ατέλεια και αδυναμία.

2. Η έλευση του σοσιαλισμού είναι αναπόφευκτη.

3. Εφόσον η ιστορία αποτελεί συνεχή πρόοδο από λιγότερο τέλειες προς τελειότερες συνθήκες, η έλευση του σοσιαλισμού είναι επιθυμητή.

Για την πραξεολογία και την οικονομική επιστήμη, το μοναδικό πρόβλημα που πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με τον σοσιαλισμό είναι το εξής: Μπορεί ένα σοσιαλιστικό σύστημα να λειτουργήσει ως σύστημα καταμερισμού της εργασίας;

3. Ο πραξεολογικός χαρακτήρας του σοσιαλισμού

Το ουσιώδες γνώρισμα του σοσιαλισμού είναι ότι δρα μία και μόνη βούληση. Δεν έχει σημασία τίνος είναι αυτή η βούληση. Ο διευθυντής μπορεί να είναι ένας κεχρισμένος βασιλιάς ή ένας δικτάτορας που κυβερνά χάρη στο χάρισμά του· μπορεί να είναι ένας *Führer* ή ένα συμβούλιο *Führer* που διορίστηκε με τη λαϊκή ψήφο. Το κύριο ζήτημα είναι ότι η χρησιμοποίηση όλων των συντελεστών παραγωγής κατευθύνεται αποκλειστικά από μία αρχή. Μία και μόνη βούληση επιλέγει, αποφασίζει, κατευθύνει, δρα και εκδίδει διαταγές. Όλοι οι υπόλοιποι απλώς υπακούουν σε διαταγές και οδηγίες.

Η οργάνωση και η σχεδιασμένη τάξη αντικαθιστούν την «αναρχία» της παραγωγής και την πρωτοβουλία των διαφόρων ανθρώπων. Η κοινωνική συνεργασία υπό τον καταμερισμό της εργασίας διασφαλίζεται

μέσω ενός συστήματος ηγεμονικών δεσμών, στο οποίο ένας διευθυντής απαιτεί επιτακτικά την υπακοή όλων όσοι υπάγονται στην εξουσία του.

Αποκαλώντας τον διευθυντή «κοινωνία», όπως κάνουν οι μαρξιστές, «Κράτος», με κεφαλαίο Κ, «κυβέρνηση» ή «αρχή», οι άνθρωποι τείνουν να λησμονούν ότι ο διευθυντής είναι πάντοτε ανθρώπινο ον και όχι αφηρημένη έννοια ή μυθική συλλογική οντότητα. Μπορούμε να δεχτούμε ότι ο διευθυντής ή το συμβούλιο των διευθυντών αποτελείται από ανθρώπους εξαιρετικών ικανοτήτων, σοφούς και γεμάτους καλές προθέσεις. Θα ήταν, όμως, καθαρή ανοησία να υποθέσουμε ότι είναι παντογνώστες και αλάνθαστοι.

Στην πραξεολογική ανάλυση των προβλημάτων του σοσιαλισμού δεν ασχολούμαστε με τον ηθικό χαρακτήρα του διευθυντή. Ούτε εξετάζουμε τις αξιολογικές κρίσεις του και την επιλογή των τελικών σκοπών του. Το μόνο που πραγματευόμαστε είναι το ερώτημα αν οποιοσδήποτε θνητός άνθρωπος, εφοδιασμένος με τη λογική δομή του ανθρώπινου νου, μπορεί να ανταποκριθεί στα καθήκοντα που βαρύνουν τον διευθυντή μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Υποθέτουμε ότι ο διευθυντής έχει στη διάθεσή του ολόκληρη την τεχνολογική γνώση της εποχής του. Επιπλέον, διαθέτει πλήρη απογραφή όλων των διαθέσιμων υλικών συντελεστών παραγωγής και έναν κατάλογο που απαριθμεί ολόκληρο το εργατικό δυναμικό που μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Ως προς αυτά τα ζητήματα, το πλήθος των εμπειρογνωμόνων και των ειδικών που συγκεντρώνει στα γραφεία του τού παρέχει τέλειες πληροφορίες και απαντά ορθά σε όλα τα ερωτήματα που ενδέχεται να τους θέσει. Οι ογκώδεις εκθέσεις τους συσσωρεύονται σε τεράστιους σωρούς πάνω στο γραφείο του.

Τώρα, όμως, πρέπει να δράσει. Πρέπει να επιλέξει μεταξύ μιας άπειρης ποικιλίας σχεδίων κατά τρόπο ώστε καμία ανάγκη την οποία ο ίδιος θεωρεί περισσότερο επείγουσα να μην παραμείνει ανικανοποίητη επειδή οι συντελεστές παραγωγής που απαιτούνται για την ικανοποίησή της χρησιμοποιήθηκαν για την ικανοποίηση αναγκών τις οποίες θεωρεί λιγότερο επείγουσες.

Είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι αυτό το πρόβλημα δεν έχει απολύτως καμία σχέση με την αποτίμηση των τελικών σκοπών. Αναφέρεται αποκλειστικά στα μέσα μέσω της χρησιμοποίησης των οποίων πρέπει να επιτευχθούν οι τελικοί σκοποί που έχουν επιλεγεί. Υποθέτουμε ότι ο διευθυντής έχει ήδη αποφασίσει ως προς την αποτίμηση των τελικών σκοπών. Δεν αμφισβητούμε την απόφασή του. Ούτε θέτουμε το ερώτημα αν ο λαός, οι υπαγόμενοι στην εξουσία του, εγκρίνουν ή αποδοκιμάζουν τις αποφάσεις του διευθυντή τους. Μπορούμε, χάριν της συζήτησης, να υποθέσουμε ότι κάποια μυστηριώδης δύναμη κάνει τους πάντες να συμφωνούν μεταξύ τους και με τον διευθυντή ως προς την αποτίμηση των τελικών σκοπών.

Το πρόβλημά μας, το κρίσιμο και μοναδικό πρόβλημα του σοσιαλισμού, είναι ένα αμιγώς οικονομικό πρόβλημα και, ως τέτοιο, αναφέρεται αποκλειστικά στα μέσα και όχι στους τελικούς σκοπούς.

Κεφάλαιο 26: Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΥΠΟ ΤΟΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

1. Το πρόβλημα

Ο διευθυντής επιθυμεί να οικοδομήσει ένα σπίτι. Υπάρχουν, όμως, πολλές μέθοδοι στις οποίες μπορεί να καταφύγει. Καθεμία από αυτές παρουσιάζει, από τη σκοπιά του διευθυντή, ορισμένα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα ως προς τη χρησιμοποίηση του μελλοντικού κτιρίου και συνεπάγεται διαφορετική διάρκεια της χρησιμότητάς του· καθεμία απαιτεί διαφορετικές δαπάνες για οικοδομικά υλικά και εργασία και απορροφά διαφορετικά χρονικά διαστήματα παραγωγής. Ποια μέθοδο πρέπει να επιλέξει ο διευθυντής;

Δεν μπορεί να αναγάγει σε κοινό παρονομαστή τα διάφορα υλικά και τα διαφορετικά είδη εργασίας που πρόκειται να δαπανηθούν. Επομένως, δεν μπορεί να τα συγκρίνει. Δεν μπορεί να αποδώσει συγκεκριμένη αριθμητική έκφραση ούτε στον χρόνο αναμονής —την περίοδο παραγωγής— ούτε στη διάρκεια της χρησιμότητας του κτιρίου. Εν συντομία, κατά τη σύγκριση των δαπανών που πρέπει να πραγματοποιηθούν με τα οφέλη που πρόκειται να αποκομιστούν, δεν μπορεί να καταφύγει σε καμία αριθμητική πράξη.

Τα σχέδια των αρχιτεκτόνων του απαριθμούν μια τεράστια ποικιλία διαφορετικών στοιχείων σε είδος· αναφέρονται στις φυσικές και χημικές ιδιότητες των διαφόρων υλικών και στη φυσική παραγωγικότητα των

διαφόρων μηχανών, εργαλείων και μεθόδων. Όλες, όμως, οι πληροφορίες τους παραμένουν ασύνδετες μεταξύ τους. Δεν υπάρχει κανένα μέσο για να θεμελιωθεί οποιαδήποτε σχέση μεταξύ τους.

Ας φανταστούμε τη δύσκολη θέση του διευθυντή όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα σχέδιο. Εκείνο που χρειάζεται να γνωρίζει είναι αν η εκτέλεση του σχεδίου θα αυξήσει ή όχι την ευημερία, αν δηλαδή θα προσθέσει κάτι στον διαθέσιμο πλούτο χωρίς να μειώσει την ικανοποίηση αναγκών τις οποίες θεωρεί περισσότερο επείγουσες. Καμία, όμως, από τις εκθέσεις που λαμβάνει δεν του παρέχει οποιαδήποτε ένδειξη για την επίλυση αυτού του προβλήματος.

Χάριν της συζήτησης, μπορούμε αρχικά να παραβλέψουμε τα διλήμματα που ενέχει η επιλογή των καταναλωτικών αγαθών που πρέπει να παραχθούν. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το πρόβλημα αυτό έχει επιλυθεί. Παραμένει, όμως, η δυσχερής πληθώρα των παραγωγικών αγαθών και η άπειρη ποικιλία των μεθόδων στις οποίες μπορεί να καταφύγει κανείς για την παραγωγή συγκεκριμένων καταναλωτικών αγαθών. Πρέπει να καθοριστούν η πλέον συμφέρουσα τοποθεσία κάθε βιομηχανικού κλάδου και το άριστο μέγεθος κάθε εργοστασίου και κάθε επιμέρους στοιχείου εξοπλισμού. Πρέπει να καθοριστεί ποιο είδος μηχανικής ισχύος θα χρησιμοποιηθεί σε καθένα από αυτά και ποια από τις διάφορες μεθόδους παραγωγής αυτής της ενέργειας θα εφαρμοστεί.

Όλα αυτά τα προβλήματα ανακύπτουν καθημερινά σε χιλιάδες επί χιλιάδων περιπτώσεις. Κάθε περίπτωση παρουσιάζει ιδιαίτερες συνθήκες και απαιτεί ατομική λύση προσαρμοσμένη στα συγκεκριμένα δεδομένα. Ο αριθμός των στοιχείων που πρέπει να λάβει υπόψη η απόφαση του διευθυντή είναι πολύ μεγαλύτερος από όσο θα υπεδείκνυε μια αμιγώς τεχνολογική περιγραφή των διαθέσιμων παραγωγικών αγαθών με όρους φυσικής και χημείας. Πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο η

τοποθεσία καθενός από αυτά όσο και η χρησιμότητα των επενδύσεων κεφαλαίου που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν για την αξιοποίησή τους.

Ο διευθυντής δεν έχει απλώς να ασχοληθεί με τον άνθρακα ως τέτοιον, αλλά με χιλιάδες επί χιλιάδων ορυχεία που λειτουργούν ήδη σε διαφορετικές τοποθεσίες· με τις δυνατότητες διάνοιξης νέων ορυχείων· με τις διαφορετικές μεθόδους εξόρυξης που μπορούν να εφαρμοστούν σε καθένα από αυτά· και με τις διάφορες μεθόδους χρησιμοποίησης του άνθρακα για την παραγωγή θερμότητας, ενέργειας και μεγάλου αριθμού παραγώγων.

Είναι θεμιτό να λεχθεί ότι το σημερινό επίπεδο της τεχνολογικής γνώσης καθιστά δυνατή την παραγωγή σχεδόν οποιουδήποτε πράγματος από σχεδόν οτιδήποτε. Οι πρόγονοί μας, για παράδειγμα, γνώριζαν περιορισμένο μόνο αριθμό χρήσεων του ξύλου. Η σύγχρονη τεχνολογία προσέθεσε πληθώρα νέων δυνατών χρήσεων. Το ξύλο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή χαρτιού, διαφόρων υφαντικών ινών, τροφίμων, φαρμάκων και πολλών άλλων συνθετικών προϊόντων.

Σήμερα χρησιμοποιούνται δύο μέθοδοι για την παροχή καθαρού νερού σε μια πόλη. Είτε το νερό μεταφέρεται από μεγάλες αποστάσεις μέσω υδραγωγείων —μια αρχαία μέθοδος που εφαρμόζεται εδώ και πολύ καιρό— είτε καθαρίζεται χημικά το νερό που είναι διαθέσιμο κοντά στην πόλη. Γιατί να μην παράγεται το νερό συνθετικά σε εργοστάσια; Η σύγχρονη τεχνολογία θα μπορούσε εύκολα να επιλύσει τα σχετικά τεχνολογικά προβλήματα. Ο μέσος άνθρωπος, λόγω της νοητικής του αδράνειας, είναι πρόθυμος να χλευάσει τέτοια σχέδια ως καθαρή παραφροσύνη. Ο μόνος λόγος, όμως, για τον οποίο η συνθετική παραγωγή πόσιμου νερού αποκλείεται σήμερα —ίσως όχι και σε κάποια

μελλοντική εποχή— είναι ότι ο οικονομικός υπολογισμός σε χρηματικούς όρους καταδεικνύει πως αποτελεί ακριβότερη διαδικασία από τις άλλες μεθόδους. Καταργήστε τον οικονομικό υπολογισμό και δεν θα διαθέτετε κανένα μέσο για να επιλέξετε ορθολογικά μεταξύ των διαφόρων εναλλακτικών λύσεων.

Οι σοσιαλιστές αντιτείνουν, πράγματι, ότι ο οικονομικός υπολογισμός δεν είναι αλάνθαστος. Λένε ότι οι κεφαλαιούχοι διαπράττουν μερικές φορές σφάλματα στους υπολογισμούς τους. Αυτό, βεβαίως, συμβαίνει και θα συμβαίνει πάντοτε. Διότι κάθε ανθρώπινη δράση είναι προσανατολισμένη προς το μέλλον, και το μέλλον είναι πάντοτε αβέβαιο. Τα πλέον επιμελώς επεξεργασμένα σχέδια ματαιώνονται όταν οι προσδοκίες για το μέλλον διαψεύδονται πλήρως.

Αυτό, όμως, είναι εντελώς διαφορετικό πρόβλημα. Σήμερα υπολογίζουμε από τη σκοπιά των σημερινών γνώσεών μας και των σημερινών προβλέψεών μας για τις μελλοντικές συνθήκες. Δεν εξετάζουμε το πρόβλημα αν ο διευθυντής θα είναι ή όχι ικανός να προβλέψει τις μελλοντικές συνθήκες. Εκείνο που έχουμε κατά νου είναι ότι ο διευθυντής δεν μπορεί να υπολογίσει από τη σκοπιά των δικών του σημερινών αξιολογικών κρίσεων και των δικών του σημερινών προβλέψεων για τις μελλοντικές συνθήκες, όποιες και αν είναι αυτές.

Αν επενδύσει σήμερα στη βιομηχανία κονσερβοποίησης, μπορεί κάποια ημέρα μια μεταβολή στις προτιμήσεις των καταναλωτών ή στις απόψεις περί υγιεινής σχετικά με την καταλληλότητα των κονσερβοποιημένων τροφίμων να μετατρέψει την επένδυσή του σε εσφαλμένη επένδυση. Πώς, όμως, μπορεί να εξακριβώσει σήμερα ποιος είναι ο οικονομικότερος τρόπος κατασκευής και εξοπλισμού ενός εργοστασίου κονσερβοποιίας;

Ορισμένες σιδηροδρομικές γραμμές που κατασκευάστηκαν στις αρχές του εικοστού αιώνα δεν θα είχαν κατασκευαστεί αν οι άνθρωποι είχαν τότε προβλέψει την επικείμενη πρόοδο της αυτοκίνησης και της αεροπορίας. Όσοι, όμως, κατασκεύαζαν τότε σιδηροδρόμους γνώριζαν ποια από τις διάφορες δυνατές εναλλακτικές λύσεις για την υλοποίηση των σχεδίων τους έπρεπε να επιλέξουν, από τη σκοπιά των αποτιμήσεων και των προβλέψεών τους και των αγοραίων τιμών της εποχής τους, στις οποίες αντανακλώνταν οι αξιολογήσεις των καταναλωτών. Από αυτήν ακριβώς τη γνώση θα στερείται ο διευθυντής. Θα μοιάζει με ναυτικό στην ανοικτή θάλασσα που αγνοεί τις μεθόδους της ναυσιπλοΐας ή με μεσαιωνικό λόγιο στον οποίο έχει ανατεθεί η τεχνική λειτουργία μιας σιδηροδρομικής μηχανής.

Υποθέσαμε ότι ο διευθυντής έχει ήδη αποφασίσει την κατασκευή μιας συγκεκριμένης μονάδας ή ενός συγκεκριμένου κτιρίου. Για να λάβει, όμως, ακόμη και μια τέτοια απόφαση χρειάζεται ήδη οικονομικό υπολογισμό. Αν πρόκειται να κατασκευαστεί ένας υδροηλεκτρικός σταθμός, πρέπει να γνωρίζει κανείς αν αυτός είναι ή όχι ο οικονομικότερος τρόπος παραγωγής της απαιτούμενης ενέργειας. Πώς μπορεί να το γνωρίζει, αν δεν μπορεί να υπολογίσει το κόστος και την απόδοση;

Μπορούμε να δεχτούμε ότι, κατά την αρχική του περίοδο, ένα σοσιαλιστικό καθεστώς θα μπορούσε σε κάποιον βαθμό να στηριχθεί στην εμπειρία της προηγούμενης καπιταλιστικής εποχής. Τι θα πρέπει, όμως, να γίνει αργότερα, καθώς οι συνθήκες θα μεταβάλλονται ολοένα περισσότερο; Ποια χρησιμότητα θα μπορούσαν να έχουν για τον διευθυντή του 1949 οι τιμές του 1900; Και ποια χρησιμότητα θα μπορούσε να αντλήσει ο διευθυντής του 1989 από τη γνώση των τιμών του 1949;

Το παράδοξο του «σχεδιασμού» είναι ότι δεν μπορεί να σχεδιάσει, ακριβώς επειδή απουσιάζει ο οικονομικός υπολογισμός. Αυτό που αποκαλείται σχεδιασμένη οικονομία δεν είναι καθόλου οικονομία. Είναι απλώς ένα σύστημα ψηλάφησης στο σκοτάδι. Δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ορθολογική επιλογή των μέσων προς την καλύτερη δυνατή επίτευξη των επιδιωκόμενων τελικών σκοπών. Αυτό που αποκαλείται συνειδητός σχεδιασμός είναι ακριβώς η εξάλειψη της συνειδητής και σκόπιμης δράσης.

2. Προηγούμενες αποτυχίες κατανόησης του προβλήματος

Για περισσότερο από έναν αιώνα, η αντικατάσταση της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας από τον σοσιαλιστικό σχεδιασμό υπήρξε το κυριότερο πολιτικό ζήτημα. Χιλιάδες επί χιλιάδων βιβλία δημοσιεύθηκαν υπέρ και κατά των κομμουνιστικών σχεδίων. Κανένα άλλο θέμα δεν συζητήθηκε με μεγαλύτερο ζήλο στους ιδιωτικούς κύκλους, στον Τύπο, στις δημόσιες συγκεντρώσεις, στις συνεδριάσεις επιστημονικών εταιρειών, στις προεκλογικές εκστρατείες και στα κοινοβούλια. Διεξήχθησαν πόλεμοι και χύθηκαν ποταμοί αίματος για την υπόθεση του σοσιαλισμού. Ωστόσο, όλα αυτά τα χρόνια δεν τέθηκε το ουσιώδες ερώτημα.

Είναι αληθές ότι ορισμένοι διακεκριμένοι οικονομολόγοι —ο Hermann Heinrich Gossen, ο Albert Schäffle, ο Vilfredo Pareto, ο Nikolaas G. Pierson και ο Enrico Barone— έθιξαν το πρόβλημα. Με

εξαίρεση, όμως, τον Pierson, δεν εισχώρησαν στον πυρήνα του και όλοι απέτυχαν να αναγνωρίσουν την πρωταρχική του σημασία. Ούτε επιχείρησαν να το εντάξουν στο σύστημα της θεωρίας τους για την ανθρώπινη δράση. Αυτές οι αποτυχίες εμπόδισαν τους ανθρώπους να δώσουν προσοχή στις παρατηρήσεις τους. Οι παρατηρήσεις αυτές αγνοήθηκαν και σύντομα περιέπεσαν στη λήθη.

Θα αποτελούσε σοβαρό σφάλμα να αποδοθεί στην Ιστορική Σχολή και στον θεσμισμό η ευθύνη για αυτή την παραμέληση του ζωτικότερου προβλήματος της ανθρωπότητας. Αυτές οι δύο σχολές σκέψης απαξιώνουν φανατικά την οικονομική επιστήμη, τη «ζοφερή επιστήμη», προς όφελος της παρεμβατικής ή σοσιαλιστικής προπαγάνδας τους. Δεν κατόρθωσαν, όμως, να καταστείλουν εντελώς τη μελέτη της οικονομικής επιστήμης. Το αινιγματικό δεν είναι γιατί οι επικριτές της οικονομικής επιστήμης δεν αναγνώρισαν το πρόβλημα, αλλά γιατί οι οικονομολόγοι υπέπεσαν στο ίδιο σφάλμα.

Οι δύο θεμελιώδεις πλάνες της μαθηματικής οικονομικής πρέπει να θεωρηθούν υπεύθυνες.

Οι μαθηματικοί οικονομολόγοι ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τη μελέτη αυτού που αποκαλούν οικονομική ισορροπία και στατική κατάσταση. Η προσφυγή στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας αποτελεί, όπως έχει ήδη επισημανθεί,[1] απαραίτητο νοητικό εργαλείο του οικονομικού συλλογισμού. Αποτελεί, όμως, σοβαρό σφάλμα να θεωρείται αυτό το βοηθητικό εργαλείο οτιδήποτε άλλο από νοητική κατασκευή και να παραβλέπεται το γεγονός ότι όχι μόνο δεν έχει κανένα αντίστοιχο στην πραγματικότητα, αλλά ούτε μπορεί να αναπτυχθεί με συνέπεια μέχρι τις έσχατες λογικές του συνέπειες.

Ο μαθηματικός οικονομολόγος, τυφλωμένος από την προκατάληψη ότι η οικονομική επιστήμη πρέπει να συγκροτηθεί σύμφωνα με το πρότυπο της νευτώνειας μηχανικής και ότι επιδέχεται επεξεργασία με μαθηματικές μεθόδους, παρερμηνεύει πλήρως το αντικείμενο των ερευνών του. Δεν ασχολείται πλέον με την ανθρώπινη δράση αλλά με έναν άψυχο μηχανισμό, ο οποίος τίθεται μυστηριωδώς σε κίνηση από δυνάμεις που δεν επιδέχονται περαιτέρω ανάλυση.

Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας δεν υπάρχει, βεβαίως, χώρος για την επιχειρηματική λειτουργία. Έτσι, ο μαθηματικός οικονομολόγος εξαλείφει τον επιχειρηματία από τη σκέψη του. Δεν χρειάζεται αυτόν τον κινητήριο και ανατρεπτικό παράγοντα, του οποίου η αδιάκοπη παρέμβαση εμποδίζει το νοητικό σύστημα να φθάσει στην κατάσταση τέλειας ισορροπίας και στις στατικές συνθήκες. Αντιπαθεί τον επιχειρηματία ως διαταρακτικό στοιχείο. Οι τιμές των συντελεστών παραγωγής, όπως τις αντιλαμβάνεται ο μαθηματικός οικονομολόγος, καθορίζονται από την τομή δύο καμπυλών και όχι από την ανθρώπινη δράση.

Επιπλέον, όταν σχεδιάζει τις προσφιλείς του καμπύλες κόστους και τιμών, ο μαθηματικός οικονομολόγος δεν αντιλαμβάνεται ότι η αναγωγή του κόστους και των τιμών σε ομοιογενή μεγέθη προϋποθέτει τη χρήση ενός κοινού μέσου ανταλλαγής. Δημιουργεί έτσι την ψευδαίσθηση ότι ο υπολογισμός του κόστους και των τιμών θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ακόμη και χωρίς την ύπαρξη κοινού παρονομαστή για τις σχέσεις ανταλλαγής των συντελεστών παραγωγής.

Το αποτέλεσμα είναι ότι, στα συγγράμματα των μαθηματικών οικονομολόγων, η νοητική κατασκευή μιας σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας εμφανίζεται ως πραγματοποιήσιμο σύστημα συνεργασίας υπό τον καταμερισμό της εργασίας, ως πλήρως ανεπτυγμένη εναλλακτική λύση

προς το οικονομικό σύστημα που βασίζεται στον ιδιωτικό έλεγχο των μέσων παραγωγής. Ο διευθυντής της σοσιαλιστικής κοινότητας υποτίθεται ότι θα είναι σε θέση να κατανέμει τους διάφορους συντελεστές παραγωγής κατά τρόπο ορθολογικό, δηλαδή βάσει υπολογισμού. Οι άνθρωποι υποτίθεται ότι μπορούν να έχουν ταυτόχρονα σοσιαλιστική συνεργασία υπό τον καταμερισμό της εργασίας και ορθολογική χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής. Είναι ελεύθεροι να υιοθετήσουν τον σοσιαλισμό χωρίς να εγκαταλείψουν την οικονομικότητα κατά την επιλογή των μέσων. Ο σοσιαλισμός δεν επιβάλλει την παραίτηση από τον ορθολογισμό κατά τη χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής. Αποτελεί, υποτίθεται, μια παραλλαγή ορθολογικής κοινωνικής δράσης.

Μια φαινομενική επιβεβαίωση αυτών των σφαλμάτων θεωρήθηκε ότι παρείχε η εμπειρία των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της Σοβιετικής Ρωσίας και της ναζιστικής Γερμανίας. Οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτά δεν αποτελούσαν απομονωμένα σοσιαλιστικά συστήματα. Λειτουργούσαν σε ένα περιβάλλον στο οποίο εξακολουθούσε να λειτουργεί το σύστημα των τιμών. Μπορούσαν να προσφεύγουν στον οικονομικό υπολογισμό βάσει των τιμών που διαμορφώνονταν στο εξωτερικό. Χωρίς τη βοήθεια αυτών των τιμών, οι ενέργειές τους θα στερούνταν σκοπού και σχεδίου. Μόνο επειδή μπορούσαν να αναφέρονται σε αυτές τις ξένες τιμές ήταν σε θέση να υπολογίζουν, να τηρούν λογιστικά βιβλία και να καταρτίζουν τα πολυσυζητημένα σχέδιά τους.

[1] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 246–250.

3. Πρόσφατες προτάσεις για τον σοσιαλιστικό οικονομικό υπολογισμό

Τα σοσιαλιστικά συγγράμματα πραγματεύονται τα πάντα εκτός από το ουσιώδες και μοναδικό πρόβλημα του σοσιαλισμού, δηλαδή τον οικονομικό υπολογισμό. Μόνο κατά τα τελευταία χρόνια οι σοσιαλιστές συγγραφείς δεν μπορούσαν πλέον να αποφεύγουν να δώσουν προσοχή σε αυτό το πρωταρχικό ζήτημα. Άρχισαν να υποφιάζονται ότι η μαρξική τεχνική σπίλωσης της «αστικής» οικονομικής επιστήμης δεν αποτελεί επαρκή μέθοδο για την πραγμάτωση της σοσιαλιστικής ουτοπίας. Επιχείρησαν να αντικαταστήσουν τη χυδαία εγελιανή μεταφυσική της μαρξικής διδασκαλίας με μια θεωρία του σοσιαλισμού. Προχώρησαν στην κατάρτιση σχεδίων σοσιαλιστικού οικονομικού υπολογισμού. Απέτυχαν, βεβαίως, οικτρά σε αυτό το έργο.

Δεν θα ήταν σχεδόν αναγκαίο να εξεταστούν οι αβάσιμες προτάσεις τους, αν μια τέτοια εξέταση δεν προσέφερε καλή ευκαιρία να αναδειχθούν θεμελιώδη γνωρίσματα τόσο της κοινωνίας της αγοράς όσο και της νοητικής κατασκευής μιας κοινωνίας χωρίς αγορά.

Τα διάφορα προτεινόμενα σχέδια μπορούν να ταξινομηθούν ως εξής:

1. Ο υπολογισμός σε είδος πρέπει να αντικαταστήσει τον υπολογισμό σε χρηματικούς όρους. Αυτή η μέθοδος είναι άχρηστη. Δεν μπορούν να προστεθούν ή να αφαιρεθούν αριθμοί διαφορετικών ειδών, δηλαδή ετερογενή μεγέθη.[2]

2. Με αφετηρία τις ιδέες της εργασιακής θεωρίας της αξίας, προτείνεται η εργατοώρα ως μονάδα υπολογισμού. Αυτή η πρόταση δεν λαμβάνει υπόψη τους πρωτογενείς υλικούς συντελεστές παραγωγής και αγνοεί τις διαφορετικές

ποιότητες της εργασίας που εκτελείται κατά τις διάφορες εργατοώρες από το ίδιο ή από διαφορετικά άτομα.

3. Ως μονάδα προτείνεται μια «ποσότητα» χρησιμότητας. Ο δρων άνθρωπος, όμως, δεν μετρά τη χρησιμότητα. Την κατατάσσει σε κλίμακες διαβάθμισης. Οι αγοραίες τιμές δεν εκφράζουν ισοδυναμία, αλλά απόκλιση μεταξύ των αποτιμήσεων των δύο συναλλασσόμενων μερών. Δεν είναι θεμιτό να παραβλέπεται το θεμελιώδες θεώρημα της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης, σύμφωνα με το οποίο η αξία που αποδίδεται σε μία μονάδα ενός αποθέματος $n-1$ μονάδων είναι μεγαλύτερη από εκείνη που αποδίδεται σε μία μονάδα ενός αποθέματος μονάδων.

4. Ο υπολογισμός πρέπει να καταστεί δυνατός μέσω της εγκαθίδρυσης μιας τεχνητής οιονεί αγοράς. Αυτό το σχέδιο εξετάζεται στην ενότητα 5 του παρόντος κεφαλαίου.

5. Ο υπολογισμός πρέπει να πραγματοποιείται με τη βοήθεια των διαφορικών εξισώσεων της μαθηματικής καταλλακτικής. Αυτό το σχέδιο εξετάζεται στην ενότητα 6 του παρόντος κεφαλαίου.

6. Ο υπολογισμός πρέπει να καταστεί περιττός μέσω της προσφυγής στη μέθοδο της δοκιμής και του σφάλματος. Αυτή η ιδέα εξετάζεται στην ενότητα 4 του παρόντος κεφαλαίου.

[2] Δεν θα άξιζε σχεδόν ούτε καν να αναφερθεί αυτή η πρόταση, αν δεν αποτελούσε τη λύση που προήλθε από τον εξαιρετικά δραστήριο και θορυβώδη κύκλο των «λογικών θετικιστών», οι οποίοι διαφημίζουν απροκάλυπτα το πρόγραμμά τους περί «ενοποιημένης επιστήμης». Πρβλ. τα συγγράμματα του εκλιπόντος κύριου οργανωτή αυτής της ομάδας, Otto Neurath, ο οποίος το 1919 διετέλεσε επικεφαλής του γραφείου κοινωνικοποίησης της βραχύβιας Σοβιετικής Δημοκρατίας του Μονάχου, ιδίως το έργο του *Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft* (Μόναχο, 1919), σσ. 216 επ. Πρβλ. επίσης C. Landauer, *Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft* (Μόναχο και Λειψία, 1931), σ. 122.

4. Δοκιμή και σφάλμα

Οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι δεν διαθέτουν εκ των προτέρων βεβαιότητα ως προς το αν τα σχέδιά τους αποτελούν την καταλληλότερη λύση για την κατανομή των συντελεστών παραγωγής μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων. Μόνο η μεταγενέστερη εμπειρία τούς δείχνει εκ των υστέρων αν είχαν δίκιο ή άδικο στα επιχειρηματικά τους εγχειρήματα και στις επενδύσεις τους. Η μέθοδος που εφαρμόζουν είναι η μέθοδος της δοκιμής και του σφάλματος. Γιατί, ρωτούν ορισμένοι σοσιαλιστές, να μην καταφύγει ο σοσιαλιστής διευθυντής στην ίδια μέθοδο;

Η μέθοδος της δοκιμής και του σφάλματος μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις περιπτώσεις στις οποίες η ορθή λύση μπορεί να αναγνωριστεί ως τέτοια από αδιαμφισβήτητα γνωρίσματα που δεν εξαρτώνται από την ίδια τη μέθοδο της δοκιμής και του σφάλματος. Αν ένας άνθρωπος χάσει το πορτοφόλι του, μπορεί να το αναζητήσει σε διάφορα μέρη. Αν το βρει, το αναγνωρίζει ως ιδιοκτησία του· δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς την επιτυχία της μεθόδου δοκιμής και σφάλματος που εφαρμόστηκε· έχει επιλύσει το πρόβλημά του.

Όταν ο Ehrlich αναζητούσε θεραπεία για τη σύφιλη, δοκίμασε εκατοντάδες φάρμακα μέχρι να βρει εκείνο που αναζητούσε: ένα φάρμακο που εξόντωνε τις σπειροχαίτες χωρίς να βλάπτει το ανθρώπινο σώμα. Το γνώρισμα της ορθής λύσης, του φαρμάκου με τον αριθμό 606, ήταν ότι συνδύαζε αυτές τις δύο ιδιότητες, όπως μπορούσε να διαπιστωθεί από το εργαστηριακό πείραμα και την κλινική εμπειρία.

Τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά όταν το μοναδικό γνώρισμα της ορθής λύσης είναι ότι αυτή προέκυψε από την εφαρμογή μιας μεθόδου η οποία θεωρείται κατάλληλη για την επίλυση του προβλήματος. Το ορθό γινόμενο δύο παραγόντων μπορεί να αναγνωριστεί μόνο ως αποτέλεσμα της ορθής εφαρμογής της διαδικασίας που υποδεικνύει η αριθμητική. Μπορεί κανείς να επιχειρήσει να μαντέψει το ορθό αποτέλεσμα μέσω δοκιμής και σφάλματος. Εδώ, όμως, η μέθοδος της δοκιμής και του σφάλματος δεν αποτελεί υποκατάστατο της αριθμητικής διαδικασίας. Θα ήταν εντελώς μάταιη, αν η αριθμητική διαδικασία δεν παρείχε ένα κριτήριο διάκρισης του εσφαλμένου από το ορθό.

Αν κάποιος θέλει να αποκαλέσει την επιχειρηματική δράση εφαρμογή της μεθόδου δοκιμής και σφάλματος, δεν πρέπει να λησμονεί ότι η ορθή λύση αναγνωρίζεται εύκολα ως τέτοια: συνίσταται στην εμφάνιση πλεονάσματος των εσόδων έναντι του κόστους. Το κέρδος πληροφορεί τον επιχειρηματία ότι οι καταναλωτές εγκρίνουν τα εγχειρήματά του· η ζημία ότι τα αποδοκιμάζουν.

Το πρόβλημα του σοσιαλιστικού οικονομικού υπολογισμού είναι ακριβώς ότι, ελλείψει αγοραίων τιμών για τους συντελεστές παραγωγής, δεν είναι εφικτός ο υπολογισμός κέρδους ή ζημίας.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στη σοσιαλιστική κοινοπολιτεία υπάρχει αγορά καταναλωτικών αγαθών και ότι σε αυτή την αγορά καθορίζονται χρηματικές τιμές για τα καταναλωτικά αγαθά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο διευθυντής κατανέμει περιοδικά σε κάθε μέλος ένα ορισμένο χρηματικό ποσό και πωλεί τα καταναλωτικά αγαθά σε όσους προσφέρουν τις υψηλότερες τιμές. Ή μπορούμε εξίσου να υποθέσουμε ότι σε κάθε μέλος κατανέμεται σε είδος ένα ορισμένο μερίδιο των διαφόρων καταναλωτικών αγαθών και ότι τα μέλη είναι ελεύθερα να ανταλλάσσουν αυτά τα αγαθά με άλλα σε μια αγορά στην οποία οι συναλλαγές πραγματοποιούνται μέσω κοινού μέσου ανταλλαγής, δηλαδή ενός είδους χρήματος.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα, όμως, του σοσιαλιστικού συστήματος είναι ότι τα παραγωγικά αγαθά ελέγχονται από μία μόνο αρχή, εξ ονόματος της οποίας ενεργεί ο διευθυντής· δεν αγοράζονται ούτε πωλούνται και δεν υπάρχουν τιμές γι' αυτά. Επομένως, δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα αριθμητικής σύγκρισης εισροών και εκροών.

Δεν υποστηρίζουμε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος οικονομικού υπολογισμού εγγυάται την απολύτως καλύτερη λύση ως προς την κατανομή των συντελεστών παραγωγής. Τέτοιες απολύτως τέλειες λύσεις οποιουδήποτε προβλήματος βρίσκονται πέρα από τις δυνατότητες των θνητών ανθρώπων. Εκείνο που μπορεί να επιφέρει η λειτουργία μιας αγοράς η οποία δεν υπονομεύεται από παρεμβάσεις εξαναγκασμού και καταναγκασμού είναι απλώς η καλύτερη λύση που είναι προσιτή στον ανθρώπινο νου, δεδομένων του υφιστάμενου επιπέδου της τεχνολογικής γνώσης και των διανοητικών ικανοτήτων των οξυδερκέστερων ανθρώπων της εποχής.

Μόλις κάποιος ανακαλύψει απόκλιση μεταξύ της πραγματικής κατάστασης της παραγωγής και μιας πραγματοποιήσιμης καλύτερης

κατάστασης,[3] το κίνητρο του κέρδους τον ωθεί να καταβάλει τη μέγιστη δυνατή προσπάθεια για την υλοποίηση των σχεδίων του. Η πώληση των προϊόντων του θα δείξει αν οι προβλέψεις του ήταν ορθές ή εσφαλμένες. Η αγορά υποβάλλει καθημερινά τους επιχειρηματίες σε νέα δοκιμασία και εξαλείφει όσους δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν. Τείνει να αναθέτει τη διεξαγωγή των επιχειρηματικών υποθέσεων σε εκείνους που έχουν επιτύχει να ικανοποιήσουν τις πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών. Αυτή είναι η μόνη σημαντική έννοια υπό την οποία μπορεί να αποκληθεί η οικονομία της αγοράς σύστημα δοκιμής και σφάλματος.

[3] «Καλύτερη» σημαίνει, βεβαίως, περισσότερο ικανοποιητική από τη σκοπιά των καταναλωτών που αγοράζουν στην αγορά.

5. Οιονεί αγορά

Το διακριτικό γνώρισμα του σοσιαλισμού είναι η ενότητα και το αδιαίρετο της βούλησης που κατευθύνει όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες εντός ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος. Όταν οι σοσιαλιστές διακηρύσσουν ότι η «τάξη» και η «οργάνωση» πρέπει να αντικαταστήσουν την «αναρχία» της παραγωγής, η συνειδητή δράση την υποτιθέμενη έλλειψη σχεδιασμού του καπιταλισμού, η αληθινή συνεργασία τον ανταγωνισμό και η παραγωγή για χρήση την παραγωγή για κέρδος, εκείνο που έχουν πάντοτε κατά νου είναι η αντικατάσταση του απεριόριστου πλήθους των σχεδίων των επιμέρους καταναλωτών — και εκείνων που μεριμνούν για τις επιθυμίες των καταναλωτών, δηλαδή των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων— από την αποκλειστική και μονοπωλιακή εξουσία μίας μόνο αρχής.

Η ουσία του σοσιαλισμού είναι η πλήρης εξάλειψη της αγοράς και του καταλλακτικού ανταγωνισμού. Το σοσιαλιστικό σύστημα είναι ένα σύστημα χωρίς αγορά, χωρίς αγοραίες τιμές για τους συντελεστές παραγωγής και χωρίς ανταγωνισμό· σημαίνει τον απεριόριστο συγκεντρωτισμό και την ενοποίηση της διεύθυνσης όλων των υποθέσεων στα χέρια μίας αρχής. Κατά την κατάρτιση του ενιαίου σχεδίου που κατευθύνει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, οι πολίτες συνεργάζονται —αν συνεργάζονται καθόλου— μόνο εκλέγοντας τον

διευθυντή ή το συμβούλιο των διευθυντών. Κατά τα λοιπά, είναι απλώς υφιστάμενοι, υποχρεωμένοι να υπακούουν ανεπιφύλακτα στις εντολές που εκδίδει ο διευθυντής, και κηδεμονευόμενοι για την ευημερία των οποίων μεριμνά ο ίδιος. Όλα τα πλεονεκτήματα που αποδίδουν οι σοσιαλιστές στον σοσιαλισμό και όλες οι ευεργεσίες που αναμένουν από την πραγμάτωσή του περιγράφονται ως αναγκαίο αποτέλεσμα αυτής της απόλυτης ενοποίησης και συγκεντροποίησης.

Επομένως, το γεγονός ότι οι διανοητικοί ηγέτες του σοσιαλισμού ασχολούνται τώρα με την κατάρτιση σχεδίων για ένα σοσιαλιστικό σύστημα στο οποίο θα διατηρούνται η αγορά, οι αγοραίες τιμές των συντελεστών παραγωγής και ο καταλλακτικός ανταγωνισμός δεν αποτελεί τίποτε λιγότερο από πλήρη αναγνώριση της ορθότητας και του αδιάσειστου χαρακτήρα της οικονομικής ανάλυσης και της συντριπτικής κριτικής των σοσιαλιστικών σχεδίων. Ο συντριπτικά ταχύς θρίαμβος της απόδειξης ότι κανένας οικονομικός υπολογισμός δεν είναι δυνατός υπό ένα σοσιαλιστικό σύστημα δεν έχει πράγματι προηγούμενο στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης.

Οι σοσιαλιστές δεν μπορούν παρά να παραδεχθούν την οριστική και συντριπτική ήττα τους. Δεν ισχυρίζονται πλέον ότι ο σοσιαλισμός είναι ασύγκριτα ανώτερος από τον καπιταλισμό επειδή καταργεί τις αγορές, τις αγοραίες τιμές και τον ανταγωνισμό. Αντιθέτως, επιδιώκουν τώρα να δικαιολογήσουν τον σοσιαλισμό επισημαίνοντας ότι είναι δυνατόν να διατηρηθούν αυτοί οι θεσμοί ακόμη και υπό τον σοσιαλισμό. Καταρτίζουν σχέδια για έναν σοσιαλισμό στον οποίο υπάρχουν τιμές και ανταγωνισμός.[4]

Οι προτάσεις αυτών των νεοσοσιαλιστών είναι πραγματικά παράδοξες. Επιθυμούν να καταργήσουν τον ιδιωτικό έλεγχο των μέσων παραγωγής, τις ανταλλαγές της αγοράς, τις αγοραίες τιμές και τον

ανταγωνισμό. Ταυτόχρονα, όμως, θέλουν να οργανώσουν τη σοσιαλιστική ουτοπία κατά τρόπο που να επιτρέπει στους ανθρώπους να ενεργούν σαν να εξακολουθούσαν να υπάρχουν όλα αυτά. Θέλουν οι άνθρωποι να παίζουν την αγορά, όπως τα παιδιά παίζουν τον πόλεμο, τον σιδηρόδρομο ή το σχολείο. Δεν αντιλαμβάνονται σε τι διαφέρει ένα τέτοιο παιδικό παιχνίδι από την πραγματικότητα που επιχειρεί να μιμηθεί.

Οι παλαιότεροι σοσιαλιστές —δηλαδή όλοι οι σοσιαλιστές πριν από το 1920— διέπραξαν, λένε αυτοί οι νεοσοσιαλιστές, σοβαρό σφάλμα πιστεύοντας ότι ο σοσιαλισμός απαιτεί αναγκαστικά την κατάργηση της αγοράς και των αγοραίων ανταλλαγών και ότι αυτό το γεγονός αποτελεί τόσο το ουσιώδες στοιχείο όσο και το εξέχον γνώρισμα μιας σοσιαλιστικής οικονομίας. Αυτή η ιδέα, όπως παραδέχονται απρόθυμα, είναι παράλογη και η υλοποίησή της θα οδηγούσε σε χαοτική σύγχυση. Ευτυχώς, όμως, λένε, υπάρχει διαθέσιμο ένα καλύτερο υπόδειγμα σοσιαλισμού.

Είναι δυνατόν να δοθούν οδηγίες στους διαχειριστές των διαφόρων παραγωγικών μονάδων να διευθύνουν τις υποθέσεις της μονάδας τους με τον ίδιο τρόπο που τις διηύθυναν υπό τον καπιταλισμό. Ο διευθυντής μιας εταιρείας δρα στην κοινωνία της αγοράς όχι για δικό του λογαριασμό και με δικό του κίνδυνο, αλλά προς όφελος της εταιρείας, δηλαδή των μετόχων. Θα συνεχίσει να ενεργεί κατά τον ίδιο τρόπο και υπό τον σοσιαλισμό, με την ίδια φροντίδα και προσοχή. Η μόνη διαφορά θα συνίσταται στο ότι οι καρποί των προσπαθειών του θα πλουτίζουν ολόκληρη την κοινωνία και όχι τους μετόχους. Κατά τα λοιπά, θα αγοράζει και θα πωλεί, θα προσλαμβάνει και θα αμείβει εργαζομένους και θα προσπαθεί να πραγματοποιεί κέρδη όπως ακριβώς και προηγουμένως.

Η μετάβαση από το διευθυντικό σύστημα του ώριμου καπιταλισμού στο διευθυντικό σύστημα της σχεδιασμένης σοσιαλιστικής κοινοπολιτείας θα πραγματοποιηθεί ομαλά. Τίποτε δεν θα αλλάξει εκτός από την κυριότητα του επενδεδυμένου κεφαλαίου. Η κοινωνία θα αντικαταστήσει τους μετόχους και στο εξής ο λαός θα εισπράττει τα μερίσματα. Αυτό είναι όλο.

Η θεμελιώδης πλάνη που εμπεριέχεται σε αυτή και σε όλες τις συγγενείς προτάσεις είναι ότι εξετάζουν το οικονομικό πρόβλημα από τη σκοπιά του κατώτερου υπαλλήλου, του οποίου ο διανοητικός ορίζοντας δεν εκτείνεται πέρα από τα δευτερεύοντα καθήκοντά του. Θεωρούν άκαμπτες τη διάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής και την κατανομή του κεφαλαίου μεταξύ των διαφόρων κλάδων και παραγωγικών συγκροτημάτων και δεν λαμβάνουν υπόψη την ανάγκη μεταβολής αυτής της διάρθρωσης, προκειμένου να προσαρμόζεται στις μεταβολές των συνθηκών. Έχουν κατά νου έναν κόσμο στον οποίο δεν επέρχεται καμία περαιτέρω μεταβολή και η οικονομική ιστορία έχει φθάσει στο τελικό της στάδιο.

Δεν αντιλαμβάνονται ότι οι δραστηριότητες των διευθυντικών στελεχών των εταιρειών συνίστανται απλώς στην πιστή εκτέλεση των καθηκόντων που τους αναθέτουν οι προϊστάμενοί τους, δηλαδή οι μέτοχοι, και ότι, κατά την εκτέλεση των εντολών που λαμβάνουν, αναγκάζονται να προσαρμόζονται στη διάρθρωση των αγοραίων τιμών, η οποία καθορίζεται τελικά από παράγοντες διαφορετικούς από τις διάφορες διευθυντικές ενέργειες. Οι δραστηριότητες των διευθυντών, οι αγορές και οι πωλήσεις τους, αποτελούν μόνο μικρό τμήμα του συνόλου των λειτουργιών της αγοράς.

Η αγορά της καπιταλιστικής κοινωνίας εκτελεί επίσης όλες εκείνες τις λειτουργίες που κατανέμουν τα κεφαλαιουχικά αγαθά μεταξύ των

διαφόρων βιομηχανικών κλάδων. Οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι ιδρύουν εταιρείες και άλλες επιχειρήσεις, αυξάνουν ή μειώνουν το μέγεθός τους, τις διαλύουν ή τις συγχωνεύουν με άλλες επιχειρήσεις· αγοράζουν και πωλούν μετοχές και ομόλογα υφιστάμενων και νέων εταιρειών· χορηγούν, ανακαλούν και ανακτούν πιστώσεις· εν συντομία, εκτελούν όλες εκείνες τις πράξεις το σύνολο των οποίων αποκαλείται αγορά κεφαλαίου και χρήματος.

Αυτές ακριβώς οι χρηματοοικονομικές συναλλαγές των ιδρυτών επιχειρήσεων και των κερδοσκόπων κατευθύνουν την παραγωγή προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες ικανοποιεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών. Αυτές οι συναλλαγές συνιστούν την αγορά ως τέτοια. Αν εξαλειφθούν, δεν διατηρείται κανένα μέρος της αγοράς. Εκείνο που απομένει είναι ένα θραύσμα το οποίο δεν μπορεί να υπάρξει αυτοτελώς ούτε να λειτουργήσει ως αγορά.

Ο ρόλος που διαδραματίζει ο ευσυνείδητος διευθυντής μιας εταιρείας στη διεξαγωγή των επιχειρηματικών υποθέσεων είναι πολύ πιο περιορισμένος από όσο υποθέτουν οι συντάκτες αυτών των σχεδίων. Η λειτουργία του είναι αποκλειστικά διευθυντική· αποτελεί επικουρική συνδρομή προς τους επιχειρηματίες και τους κεφαλαιούχους και αφορά μόνο δευτερεύοντα καθήκοντα. Δεν μπορεί ποτέ να υποκαταστήσει την επιχειρηματική λειτουργία.[5] Οι κερδοσκόποι, οι ιδρυτές επιχειρήσεων, οι επενδυτές και οι δανειστές, καθορίζοντας τη διάρθρωση των χρηματιστηρίων αξιών και εμπορευμάτων και της χρηματαγοράς, οριοθετούν το πεδίο εντός του οποίου μπορούν να ανατεθούν στη διακριτική ευχέρεια του διευθυντή ορισμένα επιμέρους καθήκοντα. Κατά την εκτέλεση αυτών των καθηκόντων, ο διευθυντής πρέπει να προσαρμόζει τις διαδικασίες του στη διάρθρωση της αγοράς, η οποία

δημιουργείται από παράγοντες που υπερβαίνουν κατά πολύ τις διευθυντικές λειτουργίες.

Το πρόβλημά μας δεν αφορά τις διευθυντικές δραστηριότητες· αφορά την κατανομή του κεφαλαίου μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων. Το ερώτημα είναι: Σε ποιους κλάδους πρέπει να αυξηθεί ή να περιοριστεί η παραγωγή; Σε ποιους κλάδους πρέπει να μεταβληθεί ο σκοπός της παραγωγής; Ποιοι νέοι κλάδοι πρέπει να δημιουργηθούν; Ως προς αυτά τα ζητήματα, είναι μάταιο να γίνεται επίκληση του έντιμου εταιρικού διευθυντή και της δοκιμασμένης αποτελεσματικότητάς του.

Όσοι συγχέουν την επιχειρηματικότητα με τη διεύθυνση κλείνουν τα μάτια τους απέναντι στο οικονομικό πρόβλημα. Στις εργατικές διαφορές, τα αντιμαχόμενα μέρη δεν είναι η διεύθυνση και η εργασία, αλλά η επιχειρηματικότητα —ή το κεφάλαιο— και οι μισθωτοί υπάλληλοι και εργάτες. Το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι διευθυντικό σύστημα· είναι επιχειρηματικό σύστημα. Δεν μειώνει κανείς την αξία των διευθυντών εταιρειών όταν διαπιστώνει ότι δεν είναι οι δικές τους ενέργειες εκείνες που καθορίζουν την κατανομή των συντελεστών παραγωγής μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων.

Κανείς δεν πρότεινε ποτέ ότι η σοσιαλιστική κοινοπολιτεία θα μπορούσε να προσκαλέσει τους ιδρυτές επιχειρήσεων και τους κερδοσκόπους να συνεχίσουν τις κερδοσκοπικές τους δραστηριότητες και κατόπιν να παραδίδουν τα κέρδη τους στο κοινό ταμείο. Όσοι προτείνουν μια οιονεί αγορά για το σοσιαλιστικό σύστημα δεν θέλησαν ποτέ να διατηρήσουν ως οιονεί θεσμούς τα χρηματιστήρια αξιών και εμπορευμάτων, τις προθεσμιακές συναλλαγές, τους τραπεζίτες και τους δανειστές. Δεν μπορεί κανείς να παίζει την κερδοσκοπία και την επένδυση. Οι κερδοσκόποι και οι επενδυτές εκθέτουν σε κίνδυνο τη δική

τους περιουσία και τη δική τους μοίρα. Αυτό το γεγονός τούς καθιστά υπεύθυνους απέναντι στους καταναλωτές, τους τελικούς κυρίους της καπιταλιστικής οικονομίας.

Αν απαλλαγούν από αυτή την ευθύνη, στερούνται το ίδιο το ιδιαίτερο γνώρισμά τους. Δεν είναι πλέον επιχειρηματίες, αλλά απλώς μια ομάδα ανθρώπων στην οποία ο διευθυντής έχει αναθέσει το κύριο καθήκον του, την ανώτατη διεύθυνση των υποθέσεων. Τότε αυτοί —και όχι ο ονομαστικός διευθυντής— γίνονται οι πραγματικοί διευθυντές και βρίσκονται αντιμέτωποι με το ίδιο πρόβλημα που δεν μπορούσε να επιλύσει ο ονομαστικός διευθυντής: το πρόβλημα του υπολογισμού.

Αναγνωρίζοντας ότι μια τέτοια ιδέα θα ήταν απλώς παράλογη, οι υπέρμαχοι του σχεδίου της οιονεί αγοράς συνιστούν μερικές φορές, με αόριστο τρόπο, μια άλλη διέξοδο. Ο διευθυντής θα πρέπει να ενεργεί ως τράπεζα που δανείζει τα διαθέσιμα κεφάλαια στον πλειοδότη. Και αυτή η ιδέα είναι ατελέσφορη. Όλοι όσοι μπορούν να υποβάλουν προσφορές για αυτά τα κεφάλαια δεν διαθέτουν, όπως είναι αυτονόητο σε μια σοσιαλιστική κοινωνική τάξη, δική τους περιουσία. Κατά την υποβολή των προσφορών τους δεν περιορίζονται από κανέναν οικονομικό κίνδυνο που θα αναλάμβαναν οι ίδιοι υποσχόμενοι υπερβολικά υψηλό επιτόκιο για τα κεφάλαια που δανείζονται. Δεν ελαφρύνουν στο ελάχιστο το βάρος της ευθύνης που φέρει ο διευθυντής.

Η αβεβαιότητα των κεφαλαίων που τους χορηγούνται ως δάνειο δεν περιορίζεται κατά κανέναν τρόπο από τη μερική εγγύηση που παρέχει η περιουσία του ίδιου του δανειολήπτη στις πιστωτικές συναλλαγές υπό τον καπιταλισμό. Όλοι οι κίνδυνοι αυτής της αβεβαιότητας βαρύνουν αποκλειστικά την κοινωνία, τον μοναδικό ιδιοκτήτη όλων των διαθέσιμων πόρων. Αν ο διευθυντής κατένειμε χωρίς δισταγμό τα διαθέσιμα κεφάλαια σε όσους υπέβαλλαν τις υψηλότερες προσφορές, θα

επιβράβευε απλώς την παράτολμη συμπεριφορά, την αμέλεια και τον παράλογο αισιοδοξισμό. Θα παραιτούνταν υπέρ των λιγότερο ευσυνείδητων οραματιστών ή απατεώνων.

Πρέπει να διατηρήσει για τον εαυτό του την απόφαση σχετικά με τον τρόπο χρησιμοποίησης των κεφαλαίων της κοινωνίας. Τότε, όμως, επιστρέφουμε στο σημείο από το οποίο ξεκινήσαμε: ο διευθυντής, κατά τις προσπάθειές του να κατευθύνει τις παραγωγικές δραστηριότητες, δεν βοηθείται από τον καταμερισμό της διανοητικής εργασίας, ο οποίος υπό τον καπιταλισμό παρέχει μια εφαρμόσιμη μέθοδο οικονομικού υπολογισμού.[6]

Η χρησιμοποίηση των μέσων παραγωγής μπορεί να ελέγχεται είτε από ιδιώτες ιδιοκτήτες είτε από τον κοινωνικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει αγορά, υπάρχουν αγοραίες τιμές για όλους τους συντελεστές παραγωγής και είναι δυνατός ο οικονομικός υπολογισμός. Στη δεύτερη περίπτωση όλα αυτά απουσιάζουν. Είναι μάταιο να παρηγορείται κανείς με την ελπίδα ότι τα όργανα της συλλογικής οικονομίας θα είναι «πανταχού παρόντα»[7] και «παντογνώστες». Στην πραξεολογία δεν ασχολούμαστε με τις πράξεις της πανταχού παρούσας και παντογνώστριας Θεότητας, αλλά με τις πράξεις ανθρώπων που είναι προικισμένοι μόνο με ανθρώπινο νου. Ένας τέτοιος νους δεν μπορεί να σχεδιάζει χωρίς οικονομικό υπολογισμό.

Ένα σοσιαλιστικό σύστημα με αγορά και αγοραίες τιμές είναι εξίσου αντιφατικό με την έννοια ενός τριγωνικού τετραγώνου. Η παραγωγή κατευθύνεται είτε από επιχειρηματίες που επιδιώκουν το κέρδος είτε από τις αποφάσεις ενός διευθυντή στον οποίο έχει ανατεθεί ανώτατη και αποκλειστική εξουσία. Παράγονται είτε τα πράγματα από την πώληση των οποίων οι επιχειρηματίες αναμένουν τα υψηλότερα κέρδη είτε τα πράγματα που επιθυμεί να παραχθούν ο διευθυντής.

Το ερώτημα είναι: Ποιος πρέπει να είναι ο κυρίαρχος, οι καταναλωτές ή ο διευθυντής; Σε ποιον πρέπει να ανήκει η τελική απόφαση σχετικά με το αν μια συγκεκριμένη ποσότητα συντελεστών παραγωγής πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή του καταναλωτικού αγαθού a ή του καταναλωτικού αγαθού b; Ένα τέτοιο ερώτημα δεν επιδέχεται υπεκφυγές. Πρέπει να απαντηθεί με άμεσο και σαφή τρόπο.[8]

[4] Αυτό αφορά, βεβαίως, μόνο εκείνους τους σοσιαλιστές ή κομμουνιστές οι οποίοι, όπως οι καθηγητές H. D. Dickinson και Oskar Lange, είναι εξοικειωμένοι με την οικονομική σκέψη. Τα αμβλύνου πλήθη των «διανοουμένων» δεν θα εγκαταλείψουν τη δεισιδαιμονική τους πίστη στην ανωτερότητα του σοσιαλισμού. Οι δεισιδαιμονίες πεθαίνουν δύσκολα.

[5] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 305–308.

[6] Πρβλ. Mises, *Socialism*, σσ. 137–142· Hayek, *Individualism and Economic Order* (Σικάγο, 1948), σσ. 119–208· T. J. B. Hoff, *Economic Calculation in the Socialist Society* (Λονδίνο, 1949), σσ. 129 επ.

[7] Πρβλ. H. D. Dickinson, *Economics of Socialism* (Οξφόρδη, 1939), σ. 191.

[8] Για ανάλυση του σχεδίου ενός κορπορατιστικού κράτους, βλ. κατωτέρω, σσ. 816–820.

6. Οι διαφορικές εξισώσεις της μαθηματικής οικονομικής επιστήμης

Για να αποτιμήσουμε επαρκώς την ιδέα ότι οι διαφορικές εξισώσεις της μαθηματικής οικονομικής επιστήμης θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τον σοσιαλιστικό οικονομικό υπολογισμό, πρέπει να θυμηθούμε τι πραγματικά σημαίνουν αυτές οι εξισώσεις.

Κατά την κατάρτιση της νοητικής κατασκευής μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, υποθέτουμε ότι όλοι οι συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται κατά τέτοιον τρόπο, ώστε καθένας από αυτούς να παρέχει τις υπηρεσίες με την υψηλότερη δυνατή αποτίμηση που είναι ικανός να παράσχει. Καμία περαιτέρω μεταβολή στη χρησιμοποίηση οποιουδήποτε από αυτούς τους συντελεστές δεν θα

μπορούσε να βελτιώσει την κατάσταση της ικανοποίησης των αναγκών υπό τις επικρατούσες συνθήκες.

Αυτή η κατάσταση, στην οποία δεν πραγματοποιούνται περαιτέρω μεταβολές στη διάθεση των συντελεστών παραγωγής, περιγράφεται μέσω συστημάτων διαφορικών εξισώσεων. Οι εξισώσεις αυτές, όμως, δεν παρέχουν καμία πληροφορία σχετικά με τις ανθρώπινες πράξεις μέσω των οποίων επιτεύχθηκε η υποθετική κατάσταση ισορροπίας. Το μόνο που δηλώνουν είναι το εξής: Αν, σε αυτή την κατάσταση στατικής ισορροπίας, m μονάδες του a χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του και n μονάδες του a για την παραγωγή του q, καμία περαιτέρω μεταβολή στη χρησιμοποίηση των διαθέσιμων μονάδων του a δεν θα μπορούσε να επιφέρει αύξηση της ικανοποίησης των αναγκών. Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι το a είναι απολύτως διαιρετό και θεωρήσουμε τη μονάδα του a απειροστή, θα αποτελούσε σοβαρό σφάλμα να ισχυριστούμε ότι η οριακή χρησιμότητα του a είναι ίδια και στις δύο χρήσεις.

Αυτή η κατάσταση ισορροπίας αποτελεί καθαρά νοητική κατασκευή. Σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο δεν μπορεί ποτέ να πραγματοποιηθεί. Διαφέρει τόσο από τη σημερινή κατάσταση όσο και από οποιαδήποτε άλλη πραγματοποιήσιμη κατάσταση πραγμάτων.

Στην οικονομία της αγοράς, η επιχειρηματική δράση είναι εκείνη που αναδιατάσσει επανειλημμένως τις σχέσεις ανταλλαγής και την κατανομή των συντελεστών παραγωγής. Ένας επιχειρηματικά δραστήριος άνθρωπος ανακαλύπτει μια απόκλιση μεταξύ των τιμών των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής και των μελλοντικών τιμών των προϊόντων, όπως ο ίδιος τις προβλέπει, και προσπαθεί να αξιοποιήσει αυτή την απόκλιση προς ίδιον όφελος.

Η μελλοντική τιμή που έχει κατά νου ασφαλώς δεν είναι η υποθετική τιμή ισορροπίας. Κανένας δρων άνθρωπος δεν ασχολείται με την ισορροπία και τις τιμές ισορροπίας· αυτές οι έννοιες είναι ξένες προς την πραγματική ζωή και δράση. Αποτελούν βοηθητικά εργαλεία του πραξεολογικού συλλογισμού, ο οποίος δεν διαθέτει άλλο νοητικό μέσο για να συλλάβει την αδιάκοπη κινητικότητα της δράσης παρά μόνο αντιπαραβάλλοντάς την προς την έννοια της τέλειας ακινησίας.

Για τον θεωρητικό συλλογισμό, κάθε μεταβολή αποτελεί ένα βήμα προς τα εμπρός σε μια πορεία η οποία, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα εμφανιστούν περαιτέρω νέα δεδομένα, οδηγεί τελικά σε κατάσταση ισορροπίας. Ούτε ο θεωρητικός ούτε ο κεφαλαιούχος και ο επιχειρηματίας έχουν κατά νου την τελική εγκαθίδρυση της ισορροπίας. Εκείνο που έχει κατά νου ο επιχειρηματίας όταν αναλαμβάνει ένα συγκεκριμένο σχέδιο είναι μόνο τα πρώτα βήματα ενός μετασχηματισμού ο οποίος, αν δεν επέλθουν άλλες μεταβολές στα δεδομένα πέρα από εκείνες που προκαλεί το σχέδιό του, θα κατέληγε στην εγκαθίδρυση της κατάστασης ισορροπίας.

Για να χρησιμοποιηθούν, όμως, οι εξισώσεις που περιγράφουν την κατάσταση ισορροπίας, απαιτείται γνώση της διαβάθμισης των αξιών των καταναλωτικών αγαθών σε αυτή την κατάσταση. Αυτή η διαβάθμιση αποτελεί ένα από τα στοιχεία των εξισώσεων που θεωρούνται γνωστά. Ο διευθυντής, όμως, γνωρίζει μόνο τις σημερινές του αποτιμήσεις και όχι τις αποτιμήσεις που θα έχει υπό την υποθετική κατάσταση ισορροπίας. Πιστεύει ότι, με βάση τις σημερινές του αποτιμήσεις, η κατανομή των συντελεστών παραγωγής δεν είναι ικανοποιητική και επιθυμεί να τη μεταβάλει. Δεν γνωρίζει, όμως, τίποτε σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος θα αποτιμά τα πράγματα την ημέρα κατά την οποία θα επιτευχθεί η ισορροπία. Αυτές οι αποτιμήσεις

θα αντανακλούν τις συνθήκες που θα έχουν προκύψει από τις διαδοχικές μεταβολές της παραγωγής τις οποίες εγκαινιάζει ο ίδιος.

Ας ονομάσουμε τη σημερινή ημέρα D_1 και την ημέρα κατά την οποία θα εγκαθιδρυθεί η ισορροπία D_n. Αντιστοίχως, ας ονομάσουμε τα ακόλουθα μεγέθη που αντιστοιχούν σε αυτές τις δύο ημέρες: την κλίμακα αποτίμησης των αγαθών πρώτης τάξης V_1 και V_n , τη συνολική προσφορά[9] όλων των πρωτογενών συντελεστών παραγωγής O_1 και O_n, και τη συνολική προσφορά όλων των παραχθέντων συντελεστών παραγωγής P_1 και P_n . Ας συνοψίσουμε τα $O_1 + P_1$ ως M_1 και τα ως M_n . Τέλος, ας ονομάσουμε την κατάσταση της τεχνολογικής γνώσης T_1 και T_n.

Για την επίλυση των εξισώσεων απαιτείται γνώση των:

$$V_n, \quad O_n + P_n = M_n, \quad T_n$$

Αυτό, όμως, που γνωρίζουμε σήμερα είναι μόνο:

$$V_1, \quad O_1 + P_1 = M_1, \quad T_1$$

Δεν θα ήταν θεμιτό να υποθέσουμε ότι αυτά τα μεγέθη για την είναι ίσα με εκείνα για την D_n , επειδή η κατάσταση ισορροπίας δεν μπορεί να επιτευχθεί αν επέλθουν περαιτέρω μεταβολές στα δεδομένα. Η απουσία περαιτέρω μεταβολών στα δεδομένα, η οποία αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση της ισορροπίας, αναφέρεται

μόνο σε εκείνες τις μεταβολές που θα μπορούσαν να διαταράξουν την προσαρμογή των συνθηκών στη λειτουργία των στοιχείων τα οποία βρίσκονται ήδη σε δράση σήμερα. Το σύστημα δεν μπορεί να φθάσει στην κατάσταση ισορροπίας αν νέα στοιχεία, εισερχόμενα από έξω, το εκτρέψουν από τις κινήσεις που τείνουν προς την εγκαθίδρυση της ισορροπίας.[10] Όσο, όμως, η ισορροπία δεν έχει ακόμη επιτευχθεί, το σύστημα βρίσκεται σε διαρκή κίνηση, η οποία μεταβάλλει τα δεδομένα. Η τάση προς την εγκαθίδρυση της ισορροπίας, όταν δεν διακόπτεται από την εμφάνιση εξωγενών μεταβολών των δεδομένων, αποτελεί καθαυτή μια διαδοχή μεταβολών των δεδομένων.

Το P_1 είναι ένα σύνολο μεγεθών που δεν αντιστοιχούν στις σημερινές αποτιμήσεις. Αποτελεί αποτέλεσμα πράξεων οι οποίες καθοδηγήθηκαν από παρελθούσες αποτιμήσεις και αντιμετώπισαν μια κατάσταση τεχνολογικής γνώσης και πληροφόρησης σχετικά με τους διαθέσιμους πόρους πρωτογενών συντελεστών παραγωγής διαφορετική από τη σημερινή. Ένας από τους λόγους για τους οποίους το σύστημα δεν βρίσκεται σε ισορροπία είναι ακριβώς το γεγονός ότι το P_1 δεν είναι προσαρμοσμένο στις σημερινές συνθήκες.

Υπάρχουν εργοστάσια, εργαλεία και αποθέματα άλλων συντελεστών παραγωγής τα οποία δεν θα υπήρχαν υπό συνθήκες ισορροπίας, ενώ πρέπει να παραχθούν άλλα εργοστάσια, εργαλεία και αποθέματα προκειμένου να εγκαθιδρυθεί η ισορροπία. Η ισορροπία θα αναδυθεί μόνο όταν αυτά τα διαταρακτικά στοιχεία του P_1, στον βαθμό που εξακολουθούν να μπορούν να χρησιμοποιηθούν, φθαρούν και αντικατασταθούν από στοιχεία που αντιστοιχούν στην κατάσταση των άλλων συγχρονικών δεδομένων, δηλαδή των V, O και T. Εκείνο που χρειάζεται να γνωρίζει ο δρων άνθρωπος δεν είναι η κατάσταση των πραγμάτων υπό την ισορροπία, αλλά πληροφορίες σχετικά με την

καταλληλότερη μέθοδο διαδοχικού μετασχηματισμού του P_1 σε P_n. Ως προς αυτό το καθήκον, οι εξισώσεις είναι άχρηστες.

Αυτά τα προβλήματα δεν μπορούν να επιλυθούν με την εξάλειψη του και την αποκλειστική στήριξη στο O . Είναι αληθές ότι ο τρόπος χρησιμοποίησης των πρωτογενών συντελεστών παραγωγής καθορίζει μονοσήμαντα την ποιότητα και την ποσότητα των παραχθέντων συντελεστών παραγωγής, δηλαδή των ενδιάμεσων προϊόντων. Οι πληροφορίες, όμως, που θα μπορούσαν να αποκτηθούν κατ' αυτόν τον τρόπο αναφέρονται μόνο στις συνθήκες ισορροπίας. Δεν μας λένε τίποτε για τις μεθόδους και τις διαδικασίες στις οποίες πρέπει να καταφύγουμε για την πραγματοποίηση της ισορροπίας. Σήμερα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια προσφορά P_1 η οποία διαφέρει από την κατάσταση ισορροπίας. Πρέπει να λάβουμε υπόψη τις πραγματικές συνθήκες, δηλαδή το P_1, και όχι τις υποθετικές συνθήκες του P_n.

Αυτή η υποθετική μελλοντική κατάσταση ισορροπίας θα εμφανιστεί όταν όλες οι μέθοδοι παραγωγής θα έχουν προσαρμοστεί στις αποτιμήσεις των δρώντων ανθρώπων και στην κατάσταση της τεχνολογικής γνώσης. Τότε η εργασία θα πραγματοποιείται στις καταλληλότερες τοποθεσίες και με τις πλέον κατάλληλες τεχνολογικές μεθόδους.

Η σημερινή οικονομία είναι διαφορετική. Λειτουργεί με διαφορετικά μέσα, τα οποία δεν αντιστοιχούν στην κατάσταση ισορροπίας και δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη σε ένα σύστημα εξισώσεων που περιγράφει αυτή την κατάσταση με μαθηματικά σύμβολα. Η γνώση των συνθηκών που θα επικρατούν υπό την ισορροπία είναι άχρηστη για τον διευθυντή, καθήκον του οποίου είναι να ενεργήσει σήμερα, υπό τις σημερινές συνθήκες. Εκείνο που πρέπει να μάθει είναι πώς να προχωρήσει κατά τον οικονομικότερο τρόπο με τα μέσα που είναι διαθέσιμα σήμερα και

αποτελούν κληρονομιά μιας εποχής με διαφορετικές αποτιμήσεις, διαφορετική τεχνολογική γνώση και διαφορετικές πληροφορίες σχετικά με τα προβλήματα τοποθεσίας. Πρέπει να γνωρίζει ποιο είναι το αμέσως επόμενο βήμα που οφείλει να κάνει. Σε αυτό το δίλημμα, οι εξισώσεις δεν παρέχουν καμία βοήθεια.

Ας υποθέσουμε ότι μια απομονωμένη χώρα, της οποίας οι οικονομικές συνθήκες είναι εκείνες της Κεντρικής Ευρώπης στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, κυβερνάται από έναν δικτάτορα που είναι απολύτως εξοικειωμένος με τη σημερινή αμερικανική τεχνολογία. Αυτός ο διευθυντής γνωρίζει, σε γενικές γραμμές, προς ποιον σκοπό πρέπει να κατευθύνει την οικονομία της χώρας που έχει ανατεθεί στη φροντίδα του. Ακόμη, όμως, και η πλήρης γνώση των σημερινών αμερικανικών συνθηκών δεν θα μπορούσε να τον βοηθήσει ως προς το πρόβλημα του διαδοχικού μετασχηματισμού του δεδομένου οικονομικού συστήματος, με τον καταλληλότερο και σκοπιμότερο τρόπο, στο επιδιωκόμενο σύστημα.

Ακόμη και αν, χάριν της συζήτησης, υποθέσουμε ότι κάποια θαυματουργή έμπνευση επέτρεφε στον διευθυντή να επιλύσει, χωρίς οικονομικό υπολογισμό, όλα τα προβλήματα που αφορούν την πλέον συμφέρουσα διάταξη όλων των παραγωγικών δραστηριοτήτων και ότι έχει στον νου του ακριβή εικόνα του τελικού σκοπού προς τον οποίο πρέπει να κατευθυνθεί, απομένουν ουσιώδη προβλήματα τα οποία δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν χωρίς οικονομικό υπολογισμό.

Διότι το καθήκον του διευθυντή δεν είναι να αρχίσει από το κατώτατο επίπεδο του πολιτισμού και να ξεκινήσει την οικονομική ιστορία από την αρχή. Τα στοιχεία με τη βοήθεια των οποίων πρέπει να ενεργήσει δεν είναι μόνο φυσικοί πόροι ανέγγιχτοι από προηγούμενη χρησιμοποίηση. Υπάρχουν επίσης τα κεφαλαιουχικά αγαθά που

παρήχθησαν στο παρελθόν και δεν μπορούν να μετατραπούν ή δεν μπορούν να μετατραπούν πλήρως για νέα σχέδια. Ακριβώς σε αυτά τα τεχνουργήματα —τα οποία παρήχθησαν υπό έναν συνδυασμό συνθηκών στον οποίο οι αποτιμήσεις, η τεχνολογική γνώση και πολλά άλλα στοιχεία διέφεραν από τα σημερινά— ενσωματώνεται ο πλούτος μας. Η διάρθρωση, η ποιότητα, η ποσότητα και η τοποθεσία τους έχουν πρωταρχική σημασία για την επιλογή όλων των περαιτέρω οικονομικών ενεργειών.

Ορισμένα από αυτά μπορεί να είναι εντελώς άχρηστα για οποιαδήποτε περαιτέρω χρήση· πρέπει να παραμείνουν «αδρανές δυναμικό». Το μεγαλύτερο μέρος τους, όμως, πρέπει να χρησιμοποιηθεί, αν δεν θέλουμε να ξεκινήσουμε εκ νέου από την έσχατη φτώχεια και ένδεια του πρωτόγονου ανθρώπου και αν θέλουμε να επιβιώσουμε κατά την περίοδο που μας χωρίζει από την ημέρα κατά την οποία θα ολοκληρωθεί η ανασυγκρότηση του παραγωγικού μηχανισμού σύμφωνα με τα νέα σχέδια. Ο διευθυντής δεν μπορεί απλώς να ανεγείρει ένα νέο οικοδόμημα, αδιαφορώντας για τη μοίρα των υπηκόων του κατά την περίοδο αναμονής. Πρέπει να προσπαθήσει να αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο κάθε διαθέσιμο κεφαλαιουχικό αγαθό.

Όχι μόνο οι τεχνοκράτες, αλλά και οι σοσιαλιστές όλων των αποχρώσεων επαναλαμβάνουν διαρκώς ότι εκείνο που καθιστά εφικτή την πραγματοποίηση των φιλόδοξων σχεδίων τους είναι ο τεράστιος πλούτος που έχει συσσωρευτεί μέχρι σήμερα. Με την ίδια, όμως, ανάσα παραβλέπουν το γεγονός ότι αυτός ο πλούτος αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από κεφαλαιουχικά αγαθά τα οποία παρήχθησαν στο παρελθόν και είναι περισσότερο ή λιγότερο παρωχημένα από τη σκοπιά των σημερινών αποτιμήσεων και της σημερινής τεχνολογικής γνώσης.

Κατά την άποφή τους, ο μοναδικός σκοπός της παραγωγής είναι να μετασχηματιστεί ο βιομηχανικός μηχανισμός κατά τρόπο ώστε να καταστήσει τη ζωή αφθονότερη για τις μεταγενέστερες γενεές. Στα μάτια τους, οι σύγχρονοι άνθρωποι αποτελούν απλώς μια χαμένη γενιά, ανθρώπους των οποίων μοναδικός σκοπός πρέπει να είναι να μοχθούν και να υποφέρουν προς όφελος των αγέννητων. Οι πραγματικοί άνθρωποι, όμως, είναι διαφορετικοί. Δεν επιθυμούν μόνο να δημιουργήσουν έναν καλύτερο κόσμο στον οποίο θα ζήσουν τα εγγόνια τους· επιθυμούν και οι ίδιοι να απολαύσουν τη ζωή. Θέλουν να χρησιμοποιήσουν με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο τα κεφαλαιουχικά αγαθά που είναι σήμερα διαθέσιμα. Επιδιώκουν ένα καλύτερο μέλλον, αλλά θέλουν να επιτύχουν αυτόν τον σκοπό με τον οικονομικότερο τρόπο. Και για την πραγματοποίηση αυτής της επιθυμίας δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς οικονομικό υπολογισμό.

Αποτελούσε σοβαρό σφάλμα η πεποίθηση ότι η κατάσταση ισορροπίας θα μπορούσε να υπολογιστεί μέσω μαθηματικών πράξεων βάσει της γνώσης των συνθηκών μιας κατάστασης ανισορροπίας. Εξίσου εσφαλμένη ήταν η πεποίθηση ότι μια τέτοια γνώση των συνθηκών υπό μια υποθετική κατάσταση ισορροπίας θα μπορούσε να είναι χρήσιμη στον δρώντα άνθρωπο κατά την αναζήτηση της καλύτερης δυνατής λύσης στα προβλήματα που αντιμετωπίζει στις καθημερινές επιλογές και δραστηριότητές του.

Επομένως, δεν χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι ο μυθώδης αριθμός εξισώσεων που θα έπρεπε να επιλύονται εκ νέου κάθε ημέρα για την πρακτική εφαρμογή της μεθόδου θα καθιστούσε παράλογη ολόκληρη την ιδέα, ακόμη και αν αυτή αποτελούσε πραγματικά εύλογο υποκατάστατο του οικονομικού υπολογισμού της αγοράς.[11]

[9] «Προσφορά» σημαίνει μια συνολική απογραφή στην οποία ολόκληρη η διαθέσιμη προσφορά προσδιορίζεται κατά κατηγορίες και ποσότητες. Κάθε κατηγορία περιλαμβάνει μόνο στοιχεία που έχουν από κάθε άποψη —για παράδειγμα, και ως προς την τοποθεσία τους— ακριβώς την ίδια σημασία για την ικανοποίηση των αναγκών.

[10] Μπορούμε, βεβαίως, να υποθέσουμε ότι το T_1 ισούται με το T_n, αν είμαστε διατεθειμένοι να δεχτούμε ότι η τεχνολογική γνώση έχει φθάσει στο τελικό της στάδιο.

[11] Ως προς αυτό το αλγεβρικό πρόβλημα, πρβλ. Pareto, *Manuel d'économie politique* (2η έκδ., Παρίσι, 1927), σσ. 233 επ.· και Hayek, *Collectivist Economic Planning* (Λονδίνο, 1935), σσ. 207–214. Επομένως, η κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών δεν επηρεάζει το πρόβλημά μας.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ:
Η ΠΑΡΕΜΠΟΔΙΖΟΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Κεφάλαιο 27: Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ Η ΑΓΟΡΑ

1. Η ιδέα ενός τρίτου συστήματος

Η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής —οικονομία της αγοράς ή καπιταλισμός— και η δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής — σοσιαλισμός, κομμουνισμός ή «σχεδιασμός»— μπορούν να διακριθούν με απόλυτη σαφήνεια. Καθένα από αυτά τα δύο συστήματα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας επιδέχεται ακριβή και μονοσήμαντη περιγραφή και ορισμό. Δεν μπορούν ποτέ να συγχέονται μεταξύ τους· δεν μπορούν να αναμειχθούν ή να συνδυαστούν· καμία σταδιακή μετάβαση δεν οδηγεί από το ένα στο άλλο· είναι αμοιβαίως ασυμβίβαστα. Ως προς τους ίδιους συντελεστές παραγωγής, μπορεί να υπάρχει μόνο είτε ιδιωτικός είτε δημόσιος έλεγχος.

Αν, στο πλαίσιο ενός συστήματος κοινωνικής συνεργασίας, μόνο ορισμένα μέσα παραγωγής υπάγονται σε δημόσια ιδιοκτησία, ενώ τα υπόλοιπα ελέγχονται από ιδιώτες, αυτό δεν δημιουργεί ένα μεικτό σύστημα που συνδυάζει τον σοσιαλισμό με την ατομική ιδιοκτησία. Το σύστημα παραμένει κοινωνία της αγοράς, υπό την προϋπόθεση ότι ο κοινωνικοποιημένος τομέας δεν αποχωρίζεται πλήρως από τον μη κοινωνικοποιημένο τομέα και δεν αποκτά αυστηρά αυτάρκη ύπαρξη.

Στην τελευταία αυτή περίπτωση, συνυπάρχουν ανεξάρτητα, το ένα δίπλα στο άλλο, δύο συστήματα: ένα καπιταλιστικό και ένα σοσιαλιστικό.

Οι επιχειρήσεις δημόσιας ιδιοκτησίας που λειτουργούν εντός ενός συστήματος στο οποίο υπάρχουν επιχειρήσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας και αγορά, καθώς και οι κοινωνικοποιημένες χώρες που ανταλλάσσουν αγαθά και υπηρεσίες με μη σοσιαλιστικές χώρες, είναι ενταγμένες σε ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς. Υπόκεινται στους νόμους της αγοράς και έχουν τη δυνατότητα να προσφεύγουν στον οικονομικό υπολογισμό.[1]

Αν κάποιος εξετάσει την ιδέα της τοποθέτησης, δίπλα σε αυτά τα δύο συστήματα ή μεταξύ τους, ενός τρίτου συστήματος ανθρώπινης συνεργασίας υπό τον καταμερισμό της εργασίας, μπορεί πάντοτε να εκκινήσει μόνο από την έννοια της οικονομίας της αγοράς και ποτέ από εκείνη του σοσιαλισμού. Η έννοια του σοσιαλισμού, με τον άκαμπτο μονισμό και συγκεντρωτισμό της, οι οποίοι αναθέτουν αποκλειστικά σε μία και μόνη βούληση την εξουσία επιλογής και δράσης, δεν επιδέχεται κανέναν συμβιβασμό ή παραχώρηση· αυτή η κατασκευή δεν προσφέρεται για καμία προσαρμογή ή τροποποίηση.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά όσον αφορά το σχήμα της οικονομίας της αγοράς. Εδώ, ο δυϊσμός μεταξύ της αγοράς και της κυβερνητικής εξουσίας εξαναγκασμού και καταναγκασμού γεννά διάφορες ιδέες. Είναι πράγματι επιτακτικό ή σκόπιμο, διερωτώνται οι άνθρωποι, να απέχει η κυβέρνηση από την αγορά; Δεν θα έπρεπε να αποτελεί καθήκον της κυβέρνησης η παρέμβαση και η διόρθωση της λειτουργίας της αγοράς; Είναι αναγκαίο να αποδεχθούμε τη μοναδική εναλλακτική επιλογή μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού; Μήπως υπάρχουν και άλλα πραγματοποιήσιμα συστήματα κοινωνικής

οργάνωσης, τα οποία δεν είναι ούτε κομμουνιστικά ούτε αμιγείς και ανεμπόδιστες οικονομίες της αγοράς;

Έτσι, επινοήθηκε μια ποικιλία τρίτων λύσεων, συστημάτων για τα οποία υποστηρίζεται ότι απέχουν εξίσου από τον σοσιαλισμό και από τον καπιταλισμό. Οι δημιουργοί τους ισχυρίζονται ότι τα συστήματα αυτά δεν είναι σοσιαλιστικά, επειδή αποβλέπουν στη διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, και ότι δεν είναι καπιταλιστικά, επειδή εξαλείφουν τις «ανεπάρκειες» της οικονομίας της αγοράς.

Για μια επιστημονική πραγμάτευση των σχετικών προβλημάτων, η οποία είναι κατ' ανάγκην ουδέτερη απέναντι σε όλες τις αξιολογικές κρίσεις και, ως εκ τούτου, δεν καταδικάζει κανένα γνώρισμα του καπιταλισμού ως ελαττωματικό, επιζήμιο ή άδικο, αυτή η συναισθηματική σύσταση του παρεμβατισμού δεν έχει καμία χρησιμότητα. Καθήκον της οικονομικής επιστήμης είναι να αναλύει και να αναζητεί την αλήθεια. Δεν καλείται ούτε να εγκωμιάζει ούτε να αποδοκιμάζει βάσει οποιουδήποτε κριτηρίου προκαθορισμένων αξιωμάτων και προκαταλήψεων. Όσον αφορά τον παρεμβατισμό, έχει να θέσει και να απαντήσει μόνο ένα ερώτημα: Πώς λειτουργεί;

[1] Βλ. ανωτέρω, σσ. 258–259.

2. Η παρέμβαση

Υπάρχουν δύο πρότυπα για την πραγμάτωση του σοσιαλισμού.

Το πρώτο πρότυπο —μπορούμε να το αποκαλέσουμε λενινιστικό ή ρωσικό πρότυπο— είναι αμιγώς γραφειοκρατικό. Όλα τα εργοστάσια, τα καταστήματα και τα αγροκτήματα εθνικοποιούνται επισήμως (*verstaatlicht*)· αποτελούν υπηρεσίες της κυβέρνησης που λειτουργούν υπό τη διοίκηση δημόσιων υπαλλήλων. Κάθε μονάδα του παραγωγικού μηχανισμού βρίσκεται απέναντι στην ανώτερη κεντρική οργάνωση στην ίδια σχέση στην οποία βρίσκεται ένα τοπικό ταχυδρομικό γραφείο απέναντι στη γενική διεύθυνση των ταχυδρομείων.

Το δεύτερο πρότυπο —μπορούμε να το αποκαλέσουμε χιντενμπουργκιανό ή γερμανικό πρότυπο— διατηρεί κατ' όνομα και κατ' επίφαση την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και διαφυλάσσει την εξωτερική εμφάνιση των συνήθων αγορών, τιμών, μισθών και επιτοκίων. Δεν υπάρχουν, όμως, πλέον επιχειρηματίες, αλλά μόνο διευθυντές επιχειρηματικών μονάδων —*Betriebsführer*, σύμφωνα με την ορολογία της ναζιστικής νομοθεσίας.

Αυτοί οι διευθυντές φαίνεται ότι έχουν αποφασιστικό ρόλο στη διεξαγωγή των υποθέσεων των επιχειρήσεων που τους έχουν ανατεθεί· αγοράζουν και πωλούν, προσλαμβάνουν και απολύουν εργαζομένους και

αμείβουν τις υπηρεσίες τους, συνάπτουν χρέη και καταβάλλουν τόκους και αποσβέσεις. Σε όλες τις δραστηριότητές τους, όμως, είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν ανεπιφύλακτα στις διαταγές που εκδίδει η ανώτατη κυβερνητική υπηρεσία διεύθυνσης της παραγωγής.

Αυτή η υπηρεσία —το *Reichswirtschaftsministerium* στη ναζιστική Γερμανία— υποδεικνύει στους διευθυντές των επιχειρηματικών μονάδων τι και πώς να παράγουν, σε ποιες τιμές και από ποιους να αγοράζουν, καθώς και σε ποιες τιμές και σε ποιους να πωλούν. Αναθέτει σε κάθε εργαζόμενο τη θέση εργασίας του και καθορίζει τον μισθό του. Ορίζει σε ποιους και υπό ποιους όρους πρέπει οι κεφαλαιούχοι να εμπιστεύονται τα κεφάλαιά τους.

Η ανταλλαγή μέσω της αγοράς αποτελεί απλώς επίφαση. Όλοι οι μισθοί, οι τιμές και τα επιτόκια καθορίζονται από την κυβέρνηση· αποτελούν μισθούς, τιμές και επιτόκια μόνο κατ' επίφαση. Στην πραγματικότητα, δεν είναι παρά ποσοτικοί προσδιορισμοί των κυβερνητικών διαταγών που καθορίζουν την εργασία, το εισόδημα, την κατανάλωση και το βιοτικό επίπεδο κάθε πολίτη. Η κυβέρνηση κατευθύνει όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες. Οι διευθυντές των επιχειρηματικών μονάδων υπόκεινται στην κυβέρνηση και όχι στη ζήτηση των καταναλωτών και στη διάρθρωση των τιμών της αγοράς. Πρόκειται για σοσιαλισμό υπό το εξωτερικό περίβλημα της καπιταλιστικής ορολογίας. Διατηρούνται ορισμένες ονομασίες της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς, αλλά σημαίνουν κάτι εντελώς διαφορετικό από αυτό που σημαίνουν στην οικονομία της αγοράς.

Είναι αναγκαίο να επισημανθεί αυτό το γεγονός, προκειμένου να αποτραπεί η σύγχυση μεταξύ σοσιαλισμού και παρεμβατισμού. Το σύστημα του παρεμβατισμού, ή της παρεμποδιζόμενης οικονομίας της αγοράς, διαφέρει από το γερμανικό πρότυπο σοσιαλισμού ακριβώς

επειδή εξακολουθεί να αποτελεί οικονομία της αγοράς. Η κρατική αρχή παρεμβαίνει στη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, αλλά δεν επιθυμεί να εξαλείψει πλήρως την αγορά. Θέλει η παραγωγή και η κατανάλωση να εξελιχθούν προς κατευθύνσεις διαφορετικές από εκείνες που θα καθόριζε μια ανεμπόδιστη αγορά και επιδιώκει να επιτύχει τον σκοπό της εισάγοντας στη λειτουργία της αγοράς εντολές, διαταγές και απαγορεύσεις, για την επιβολή των οποίων βρίσκονται σε ετοιμότητα η αστυνομική εξουσία και ο μηχανισμός βίαιου εξαναγκασμού και καταναγκασμού που αυτή διαθέτει.

Πρόκειται, όμως, για μεμονωμένες πράξεις παρέμβασης. Η κυβέρνηση δεν αποβλέπει στον συνδυασμό τους σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα που θα καθορίζει όλες τις τιμές, τους μισθούς και τα επιτόκια και, κατ' αυτόν τον τρόπο, θα θέτει τον πλήρη έλεγχο της παραγωγής και της κατανάλωσης στα χέρια των αρχών.

Το σύστημα της παρεμποδιζόμενης οικονομίας της αγοράς, ή παρεμβατισμός, αποβλέπει στη διατήρηση του δυϊσμού μεταξύ των διακριτών σφαιρών της κυβερνητικής δραστηριότητας, αφενός, και της οικονομικής ελευθερίας υπό το σύστημα της αγοράς, αφετέρου. Εκείνο που το χαρακτηρίζει είναι το γεγονός ότι η κυβέρνηση δεν περιορίζει τις δραστηριότητές της στη διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και στην προστασία της από βίαιες ή δόλιες προσβολές. Η κυβέρνηση παρεμβαίνει στη λειτουργία των επιχειρήσεων μέσω εντολών και απαγορεύσεων.

Η παρέμβαση είναι ένα διάταγμα που εκδίδεται, άμεσα ή έμμεσα, από την αρχή η οποία ελέγχει τον διοικητικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού της κοινωνίας και το οποίο υποχρεώνει τους επιχειρηματίες και τους κεφαλαιούχους να χρησιμοποιούν ορισμένους συντελεστές παραγωγής κατά τρόπο διαφορετικό από εκείνον που θα

επέλεγαν αν υπάκουαν αποκλειστικά στις επιταγές της αγοράς. Ένα τέτοιο διάταγμα μπορεί να αποτελεί είτε εντολή να γίνει κάτι είτε απαγόρευση να γίνει κάτι.

Δεν απαιτείται το διάταγμα να εκδίδεται απευθείας από την ίδια την καθιερωμένη και γενικώς αναγνωρισμένη αρχή. Ενδέχεται άλλοι φορείς να αντιποιηθούν την εξουσία έκδοσης τέτοιων εντολών ή απαγορεύσεων και να τις επιβάλουν μέσω δικού τους μηχανισμού βίαιου εξαναγκασμού και καταπίεσης. Αν η αναγνωρισμένη κυβέρνηση ανέχεται τέτοιες πρακτικές ή ακόμη και τις υποστηρίζει χρησιμοποιώντας τον κρατικό αστυνομικό μηχανισμό της, η κατάσταση είναι σαν να είχε ενεργήσει η ίδια η κυβέρνηση. Αν η κυβέρνηση αντιτίθεται στη βίαιη δράση άλλων φορέων, αλλά δεν κατορθώνει να την καταστείλει με τις δικές της ένοπλες δυνάμεις, μολονότι θα ήθελε να το πράξει, το αποτέλεσμα είναι αναρχία.

Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η κυβερνητική παρέμβαση σημαίνει πάντοτε είτε βίαιη ενέργεια είτε απειλή τέτοιας ενέργειας. Τα κεφάλαια που δαπανά μια κυβέρνηση για οποιονδήποτε σκοπό συγκεντρώνονται μέσω της φορολογίας. Οι φόροι καταβάλλονται επειδή οι φορολογούμενοι φοβούνται να αντισταθούν στους φοροεισπράκτορες. Γνωρίζουν ότι κάθε ανυπακοή ή αντίσταση είναι μάταιη. Όσο επικρατεί αυτή η κατάσταση, η κυβέρνηση είναι σε θέση να συγκεντρώνει τα χρήματα που επιθυμεί να δαπανήσει.

Σε τελική ανάλυση, κυβέρνηση σημαίνει χρησιμοποίηση ενόπλων ανθρώπων: αστυνομικών, χωροφυλάκων, στρατιωτών, δεσμοφυλάκων και δημίων. Ουσιώδες γνώρισμα της κυβέρνησης είναι η επιβολή των διαταγμάτων της μέσω ξυλοδαρμού, θανάτωσης και φυλάκισης. Εκείνοι που ζητούν περισσότερες κυβερνητικές παρεμβάσεις ζητούν, σε τελική ανάλυση, περισσότερο καταναγκασμό και λιγότερη ελευθερία.

Η επισήμανση αυτού του γεγονότος δεν εμπεριέχει καμία αξιολογική κρίση για τις κυβερνητικές δραστηριότητες. Στη σκληρή πραγματικότητα, η ειρηνική κοινωνική συνεργασία είναι αδύνατη αν δεν έχει προβλεφθεί η βίαιη αποτροπή και καταστολή της αντικοινωνικής δράσης απείθαρχων ατόμων και ομάδων ατόμων. Πρέπει να απορριφθεί η συχνά επαναλαμβανόμενη φράση ότι η κυβέρνηση αποτελεί κακό, έστω αναγκαίο και απαραίτητο κακό. Εκείνο που απαιτείται για την επίτευξη ενός σκοπού αποτελεί μέσο, δηλαδή το κόστος που πρέπει να καταβληθεί για την επιτυχή πραγματοποίησή του. Ο χαρακτηρισμός του ως κακού, υπό την ηθική σημασία του όρου, αποτελεί αυθαίρετη αξιολογική κρίση.

Ωστόσο, απέναντι στις σύγχρονες τάσεις θεοποίησης της κυβέρνησης και του κράτους, είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε ότι οι αρχαίοι Ρωμαίοι ήταν περισσότερο ρεαλιστές όταν συμβόλιζαν το κράτος με μια δέσμη ράβδων και έναν πέλεκυ στο κέντρο της, από ό,τι οι σύγχρονοί μας όταν αποδίδουν στο κράτος όλες τις ιδιότητες του Θεού.

3. Η οριοθέτηση των κυβερνητικών λειτουργιών

Διάφορες σχολές σκέψης, οι οποίες εμφανίζονται υπό τις πομπώδεις ονομασίες της φιλοσοφίας του δικαίου και της πολιτικής επιστήμης, επιδίδονται σε μάταιους και κενούς στοχασμούς σχετικά με την οριοθέτηση των λειτουργιών της κυβέρνησης. Εκκινώντας από εντελώς αυθαίρετες παραδοχές περί υποτιθέμενων αιώνιων και απόλυτων αξιών και περί διαχρονικής δικαιοσύνης, αντιποιούνται το αξίωμα του ανώτατου κριτή των επίγειων υποθέσεων. Παρερμηνεύουν τις δικές τους αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις, οι οποίες προέρχονται από τη διαίσθηση, ως τη φωνή του Παντοδύναμου ή της φύσης των πραγμάτων.

Δεν υπάρχει, όμως, κανένα αιώνιο κριτήριο για το τι είναι δίκαιο και τι άδικο. Η φύση είναι ξένη προς την ιδέα του ορθού και του εσφαλμένου. Το «ου φονεύσεις» ασφαλώς δεν αποτελεί μέρος του φυσικού νόμου. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των φυσικών συνθηκών είναι

ότι ένα ζώο επιδιώκει να θανατώσει άλλα ζώα και ότι πολλά είδη δεν μπορούν να διατηρήσουν τη ζωή τους παρά μόνο θανατώνοντας άλλα.

Η έννοια του ορθού και του εσφαλμένου αποτελεί ανθρώπινο επινόημα, μια ωφελιμιστική επιταγή σχεδιασμένη για να καταστήσει δυνατή την κοινωνική συνεργασία υπό τον καταμερισμό της εργασίας. Όλοι οι ηθικοί κανόνες και οι ανθρώπινοι νόμοι αποτελούν μέσα για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων σκοπών. Δεν υπάρχει άλλη διαθέσιμη μέθοδος για την εκτίμηση του αν είναι καλοί ή κακοί πέρα από την εξέταση της χρησιμότητάς τους για την επίτευξη των σκοπών που έχουν επιλεγεί και επιδιώκονται.

Από την έννοια του φυσικού δικαίου ορισμένοι άνθρωποι συνάγουν τη δικαιοσύνη του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Άλλοι προσφεύγουν στο φυσικό δίκαιο για να δικαιολογήσουν την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Επειδή η ιδέα του φυσικού δικαίου είναι εντελώς αυθαίρετη, τέτοιες διαφωνίες δεν επιδέχονται διευθέτηση.

Το κράτος και η κυβέρνηση δεν αποτελούν σκοπούς αλλά μέσα. Η πρόκληση κακού σε άλλους ανθρώπους αποτελεί πηγή άμεσης ευχαρίστησης μόνο για τους σαδιστές. Οι καθιερωμένες αρχές προσφεύγουν στον εξαναγκασμό και στον καταναγκασμό προκειμένου να διασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία ενός συγκεκριμένου συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Η σφαίρα εντός της οποίας εφαρμόζονται ο εξαναγκασμός και ο καταναγκασμός, καθώς και το περιεχόμενο των νόμων που πρόκειται να επιβληθούν από τον αστυνομικό μηχανισμό, εξαρτώνται από την κοινωνική τάξη που έχει υιοθετηθεί. Εφόσον το κράτος και η κυβέρνηση έχουν σχεδιαστεί για να εξασφαλίζουν την ασφαλή λειτουργία αυτού του κοινωνικού συστήματος, η οριοθέτηση των κυβερνητικών λειτουργιών πρέπει να προσαρμόζεται στις

απαιτήσεις του. Το μοναδικό κριτήριο για την αξιολόγηση των νόμων και των μεθόδων επιβολής τους είναι το αν αυτοί διασφαλίζουν αποτελεσματικά ή όχι την κοινωνική τάξη που επιδιώκεται να διατηρηθεί.

Η έννοια της δικαιοσύνης έχει νόημα μόνο όταν αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα κανόνων, το οποίο θεωρείται καθαυτό αδιαμφισβήτητο και απρόσβλητο από κάθε κριτική. Πολλοί λαοί προσκολλήθηκαν στη θεωρία ότι το τι είναι δίκαιο και τι άδικο έχει καθοριστεί από την αυγή των απώτατων εποχών και για ολόκληρη την αιωνιότητα. Καθήκον των νομοθετών και των δικαστηρίων δεν ήταν να θεσπίζουν νόμους, αλλά να ανακαλύπτουν τι είναι δίκαιο δυνάμει της αμετάβλητης ιδέας της δικαιοσύνης. Αυτή η θεωρία, η οποία οδήγησε σε άκαμπτο συντηρητισμό και στην απολίθωση παλαιών εθίμων και θεσμών, αμφισβητήθηκε από τη θεωρία του φυσικού δικαίου. Απέναντι στους θετικούς νόμους της χώρας αντιτάχθηκε η έννοια ενός «ανώτερου» δικαίου, του φυσικού δικαίου. Με βάση το αυθαίρετο κριτήριο του φυσικού δικαίου, οι ισχύοντες νόμοι και θεσμοί χαρακτηρίζονταν δίκαιοι ή άδικοι. Στον καλό νομοθέτη ανατέθηκε το καθήκον να εναρμονίσει τους θετικούς νόμους με το φυσικό δίκαιο.

Τα θεμελιώδη σφάλματα που εμπεριέχονται σε αυτές τις δύο θεωρίες έχουν αποκαλυφθεί προ πολλού. Για όσους δεν παραπλανώνται από αυτές, είναι προφανές ότι η επίκληση της δικαιοσύνης σε μια συζήτηση σχετικά με τη θέσπιση νέων νόμων αποτελεί περίπτωση κυκλικού συλλογισμού. *De lege ferenda*, ως προς το δίκαιο που πρόκειται να θεσπιστεί, δεν υπάρχει κάτι που να μπορεί να αποκληθεί δικαιοσύνη. Η έννοια της δικαιοσύνης μπορεί λογικά να χρησιμοποιηθεί μόνο *de lege lata*, ως προς το ισχύον δίκαιο. Έχει νόημα μόνο όταν εγκρίνεται ή

αποδοκιμάζεται μια συγκεκριμένη συμπεριφορά από τη σκοπιά των ισχυόντων νόμων της χώρας.

Κατά την εξέταση μεταβολών στο νομικό σύστημα ενός έθνους, κατά την αναδιατύπωση ή κατάργηση υφιστάμενων νόμων και τη θέσπιση νέων, το ζήτημα δεν είναι η δικαιοσύνη, αλλά η κοινωνική σκοπιμότητα και η κοινωνική ευημερία. Δεν υπάρχει απόλυτη έννοια δικαιοσύνης η οποία να μην αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Δεν είναι η δικαιοσύνη εκείνη που καθορίζει την απόφαση υπέρ ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος. Αντιθέτως, το κοινωνικό σύστημα καθορίζει τι πρέπει να θεωρείται δίκαιο και τι άδικο.

Δεν υπάρχει ούτε δίκαιο ούτε άδικο έξω από το κοινωνικό πλέγμα. Για το υποθετικό, απομονωμένο και αυτάρκες άτομο, οι έννοιες του δικαίου και του αδίκου είναι κενές περιεχομένου. Ένα τέτοιο άτομο μπορεί απλώς να διακρίνει μεταξύ εκείνου που είναι περισσότερο και εκείνου που είναι λιγότερο σκόπιμο για το ίδιο. Η ιδέα της δικαιοσύνης αναφέρεται πάντοτε στην κοινωνική συνεργασία.

Είναι παράλογο να δικαιολογείται ή να απορρίπτεται ο παρεμβατισμός από τη σκοπιά μιας πλασματικής και αυθαίρετης ιδέας απόλυτης δικαιοσύνης. Είναι μάταιο να εξετάζεται η δίκαιη οριοθέτηση των κυβερνητικών καθηκόντων βάσει οποιουδήποτε προκαθορισμένου κριτηρίου αιώνιων αξιών. Εξίσου ανεπίτρεπτο είναι να συνάγονται τα προσήκοντα καθήκοντα της κυβέρνησης από τις ίδιες τις έννοιες της κυβέρνησης, του κράτους, του νόμου και της δικαιοσύνης. Ακριβώς αυτό ήταν παράλογο στις θεωρητικές κατασκευές του μεσαιωνικού σχολαστικισμού, του Fichte, του Schelling, του Hegel και της γερμανικής *Begriffsjurisprudenz*, δηλαδή της εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης. Οι έννοιες αποτελούν εργαλεία του συλλογισμού. Δεν πρέπει ποτέ να

θεωρούνται κανονιστικές αρχές που υπαγορεύουν τρόπους συμπεριφοράς.

Η υπογράμμιση ότι οι έννοιες του κράτους και της κυριαρχίας συνεπάγονται λογικά την απόλυτη υπεροχή και, ως εκ τούτου, αποκλείουν την ιδέα οποιουδήποτε περιορισμού των κρατικών δραστηριοτήτων αποτελεί επίδειξη περιττής νοητικής ακροβασίας. Κανείς δεν αμφισβητεί ότι ένα κράτος έχει την εξουσία να εγκαθιδρύσει ολοκληρωτισμό στην επικράτεια επί της οποίας είναι κυρίαρχο. Το πρόβλημα είναι αν ένας τέτοιος τρόπος διακυβέρνησης είναι ή δεν είναι σκόπιμος από τη σκοπιά της διατήρησης και της λειτουργίας της κοινωνικής συνεργασίας. Ως προς αυτό το πρόβλημα, καμία περίτεχνη ερμηνεία εννοιών και όρων δεν μπορεί να είναι χρήσιμη. Πρέπει να επιλυθεί από την πραξεολογία και όχι από μια νόθα μεταφυσική του κράτους και του δικαίου.

Η φιλοσοφία του δικαίου και η πολιτική επιστήμη αδυνατούν να ανακαλύψουν οποιονδήποτε λόγο για τον οποίο η κυβέρνηση δεν θα έπρεπε να ελέγχει τις τιμές και να τιμωρεί όσους αψηφούν τις επιβεβλημένες ανώτατες τιμές, κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τιμωρεί τους δολοφόνους και τους κλέφτες. Κατά την άποψή τους, ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας αποτελεί απλώς μια ανακλητή εύνοια την οποία ο παντοδύναμος κυρίαρχος παραχώρησε μεγαλόψυχα στα άθλια άτομα. Δεν μπορεί να υπάρχει τίποτε εσφαλμένο στην ολική ή μερική κατάργηση των νόμων που παραχώρησαν αυτή την εύνοια· δεν μπορεί να προβληθεί καμία εύλογη αντίρρηση κατά της απαλλοτρίωσης και της δήμευσης. Ο νομοθέτης είναι ελεύθερος να αντικαταστήσει το σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής με οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό σύστημα, όπως ακριβώς είναι ελεύθερος να αντικαταστήσει τον εθνικό ύμνο που είχε υιοθετηθεί στο παρελθόν με κάποιον άλλο. Ο

τύπος *car tel est notre bon plaisir* —«διότι αυτή είναι η καλή μας θέληση»— αποτελεί τη μοναδική αρχή που διέπει τη συμπεριφορά του κυρίαρχου νομοθέτη.

Απέναντι σε όλον αυτόν τον φορμαλισμό και τον νομικό δογματισμό, πρέπει να υπογραμμιστεί εκ νέου ότι μοναδικός σκοπός των νόμων και του κοινωνικού μηχανισμού εξαναγκασμού και καταναγκασμού είναι η διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της κοινωνικής συνεργασίας. Είναι προφανές ότι η κυβέρνηση έχει την εξουσία να επιβάλλει ανώτατες τιμές και να φυλακίζει ή να εκτελεί όσους πωλούν ή αγοράζουν σε υψηλότερη τιμή. Το ερώτημα, όμως, είναι αν μια τέτοια πολιτική μπορεί ή δεν μπορεί να επιτύχει τους σκοπούς τους οποίους επιδιώκει η κυβέρνηση προσφεύγοντας σε αυτήν. Πρόκειται για αμιγώς πραξεολογικό και οικονομικό πρόβλημα. Ούτε η φιλοσοφία του δικαίου ούτε η πολιτική επιστήμη μπορούν να συνεισφέρουν οτιδήποτε στην επίλυσή του.

Το πρόβλημα του παρεμβατισμού δεν είναι πρόβλημα ορθής οριοθέτησης των «φυσικών», «δίκαιων» και «προσηκόντων» καθηκόντων του κράτους και της κυβέρνησης. Το ζήτημα είναι: Πώς λειτουργεί ένα σύστημα παρεμβατισμού; Μπορεί να πραγματοποιήσει τους σκοπούς που επιθυμούν να επιτύχουν οι άνθρωποι όταν προσφεύγουν σε αυτό;

Η σύγχυση και η έλλειψη κρίσης που εκδηλώνονται κατά την εξέταση των προβλημάτων του παρεμβατισμού είναι πράγματι εντυπωσιακές. Υπάρχουν, για παράδειγμα, άνθρωποι που επιχειρηματολογούν ως εξής: Είναι προφανές ότι απαιτούνται κανόνες κυκλοφορίας στους δημόσιους δρόμους. Κανείς δεν αντιτίθεται στην παρέμβαση της κυβέρνησης στη συμπεριφορά των οδηγών αυτοκινήτων. Οι υπέρμαχοι του *laissez-faire* αντιφάσκουν όταν αντιτίθενται στην κυβερνητική παρέμβαση στις αγοραίες τιμές, χωρίς

ταυτόχρονα να υποστηρίζουν την κατάργηση της κυβερνητικής ρύθμισης της κυκλοφορίας.

Η πλάνη αυτού του επιχειρήματος είναι προφανής. Η ρύθμιση της κυκλοφορίας σε έναν δρόμο αποτελεί ένα από τα καθήκοντα του φορέα που διαχειρίζεται τον δρόμο. Αν ο φορέας αυτός είναι η κυβέρνηση ή ο δήμος, είναι υποχρεωμένος να επιτελέσει αυτό το καθήκον. Αποτελεί καθήκον της διοίκησης ενός σιδηροδρόμου να καθορίζει το ωρολόγιο πρόγραμμα των αμαξοστοιχιών και καθήκον της διοίκησης ενός ξενοδοχείου να αποφασίζει αν θα υπάρχει ή όχι μουσική στην τραπεζαρία.

Αν η κυβέρνηση διαχειρίζεται έναν σιδηρόδρομο ή ένα ξενοδοχείο, αποτελεί καθήκον της να ρυθμίζει αυτά τα ζητήματα. Σε μια κρατική όπερα, η κυβέρνηση αποφασίζει ποιες όπερες πρέπει να παρουσιαστούν και ποιες όχι. Θα αποτελούσε, όμως, λογικό άλμα να συναχθεί από αυτό το γεγονός ότι αποτελεί επίσης καθήκον της κυβέρνησης να αποφασίζει τα ίδια ζητήματα για μια μη κρατική όπερα.

Οι θεωρητικοί του παρεμβατισμού επαναλαμβάνουν διαρκώς ότι δεν σχεδιάζουν την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της ανταλλαγής μέσω της αγοράς. Και οι υποστηρικτές της νεότερης παραλλαγής του παρεμβατισμού, της γερμανικής *soziale Marktwirtschaft*, δηλαδή της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς», υπογραμμίζουν ότι θεωρούν την οικονομία της αγοράς το καλύτερο δυνατό και πλέον επιθυμητό σύστημα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας και ότι αντιτίθενται στην κυβερνητική παντοδυναμία του σοσιαλισμού.

Όλοι, όμως, αυτοί οι υπέρμαχοι μιας ενδιάμεσης πολιτικής τονίζουν με την ίδια ένταση ότι απορρίπτουν τον μαντσεστερισμό και τον

φιλελευθερισμό του *laissez-faire*. Είναι αναγκαίο, λένε, να παρεμβαίνει το κράτος στα φαινόμενα της αγοράς οποτεδήποτε και οπουδήποτε το «ελεύθερο παιχνίδι των οικονομικών δυνάμεων» δημιουργεί συνθήκες που εμφανίζονται ως «κοινωνικώς» ανεπιθύμητες. Διατυπώνοντας αυτόν τον ισχυρισμό, θεωρούν δεδομένο ότι η κυβέρνηση είναι εκείνη που καλείται να αποφασίζει, σε κάθε επιμέρους περίπτωση, αν ένα συγκεκριμένο οικονομικό γεγονός πρέπει ή δεν πρέπει να θεωρηθεί κατακριτέο από την «κοινωνική» άποψη και, συνεπώς, αν η κατάσταση της αγοράς απαιτεί ή όχι μια ειδική πράξη κυβερνητικής παρέμβασης.

Όλοι αυτοί οι υπέρμαχοι του παρεμβατισμού αδυνατούν να αντιληφθούν ότι το πρόγραμμά τους συνεπάγεται κατ' αυτόν τον τρόπο την εγκαθίδρυση πλήρους κυβερνητικής κυριαρχίας επί όλων των οικονομικών ζητημάτων και οδηγεί τελικά σε μια κατάσταση που δεν διαφέρει από εκείνη που αποκαλείται γερμανικό ή χιντενμπουργκιανό πρότυπο σοσιαλισμού. Αν εμπίπτει στη δικαιοδοσία της κυβέρνησης να αποφασίζει αν συγκεκριμένες συνθήκες της οικονομίας δικαιολογούν ή όχι την παρέμβασή της, δεν απομένει κανένα πεδίο λειτουργίας για την αγορά.

Τότε δεν είναι πλέον οι καταναλωτές εκείνοι που καθορίζουν τελικά τι πρέπει να παραχθεί, σε ποια ποσότητα, ποιας ποιότητας, από ποιον, πού και με ποιον τρόπο· είναι η κυβέρνηση. Διότι, μόλις το αποτέλεσμα που επιφέρει η λειτουργία της ανεμπόδιστης αγοράς διαφέρει από εκείνο που οι αρχές θεωρούν «κοινωνικώς» επιθυμητό, η κυβέρνηση παρεμβαίνει. Αυτό σημαίνει ότι η αγορά είναι ελεύθερη μόνο όσο πράττει ακριβώς όσα επιθυμεί η κυβέρνηση. Είναι «ελεύθερη» να πράττει όσα οι αρχές θεωρούν «ορθά», αλλά όχι όσα θεωρούν «εσφαλμένα»· η απόφαση σχετικά με το τι είναι ορθό και τι εσφαλμένο ανήκει στην κυβέρνηση. Έτσι, η θεωρία και η πρακτική του

παρεμβατισμού τείνουν τελικά να εγκαταλείψουν εκείνο που τις διέκρινε αρχικά από τον απροκάλυπτο σοσιαλισμό και να υιοθετήσουν πλήρως τις αρχές του ολοκληρωτικού και καθολικού σχεδιασμού.

4. Η ηθική ορθότητα ως απώτατο κριτήριο των πράξεων του ατόμου

Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη άποψη, είναι δυνατόν, ακόμη και χωρίς κυβερνητική παρέμβαση στις επιχειρήσεις, να εκτραπεί η λειτουργία της οικονομίας της αγοράς από την πορεία που θα ακολουθούσε αν αφηνόταν υπό τον αποκλειστικό έλεγχο του κινήτρου του κέρδους. Οι υπέρμαχοι μιας κοινωνικής μεταρρύθμισης που θα επιτευχθεί μέσω της συμμόρφωσης προς τις αρχές του Χριστιανισμού ή προς τις επιταγές της «αληθινής» ηθικής υποστηρίζουν ότι και η συνείδηση πρέπει να καθοδηγεί τους καλοπροαίρετους ανθρώπους στις συναλλαγές τους στην αγορά. Αν όλοι οι άνθρωποι ήταν διατεθειμένοι να ενδιαφέρονται όχι μόνο για το κέρδος, αλλά εξίσου για τις θρησκευτικές και ηθικές τους υποχρεώσεις, δεν θα απαιτούνταν κυβερνητικός εξαναγκασμός και καταναγκασμός για να διορθωθεί η κατάσταση. Εκείνο που χρειάζεται δεν είναι η μεταρρύθμιση της κυβέρνησης και των νόμων της χώρας, αλλά η ηθική εξυγίανση του ανθρώπου, η επιστροφή στις εντολές του Κυρίου και στις επιταγές του ηθικού κώδικα και η απομάκρυνση από τα ελαττώματα της απληστίας και της ιδιοτέλειας. Τότε θα είναι εύκολο να συμφιλιωθεί η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής με τη δικαιοσύνη, την ηθική ορθότητα και την αμεροληψία. Οι καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού θα εξαλειφθούν χωρίς να θιγούν η ελευθερία και η πρωτοβουλία του ατόμου. Οι άνθρωποι θα εκθρονίσουν τον Μολώχ του καπιταλισμού χωρίς να ενθρονίσουν τον Μολώχ του κράτους.

Οι αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις στις οποίες θεμελιώνονται αυτές οι απόψεις δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ. Δεν έχει σημασία τι ακριβώς καταλογίζουν στον καπιταλισμό αυτοί οι επικριτές· τα σφάλματα και οι πλάνες τους δεν αφορούν το υπό εξέταση ζήτημα. Εκείνο που έχει σημασία είναι η ιδέα της συγκρότησης ενός κοινωνικού συστήματος πάνω στη διπλή βάση της ατομικής ιδιοκτησίας και ηθικών αρχών που περιορίζουν τη χρησιμοποίησή της. Το προτεινόμενο σύστημα, λένε οι υποστηρικτές του, δεν θα είναι ούτε σοσιαλισμός ούτε καπιταλισμός ούτε παρεμβατισμός. Δεν θα είναι σοσιαλισμός, επειδή θα διατηρεί την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής· δεν θα είναι καπιταλισμός, επειδή υπέρτατη αρχή θα είναι η συνείδηση και όχι η επιδίωξη του κέρδους· δεν θα είναι παρεμβατισμός, επειδή δεν θα υπάρχει ανάγκη κυβερνητικής παρέμβασης στην αγορά.

Στην οικονομία της αγοράς το άτομο είναι ελεύθερο να δρα εντός της σφαίρας της ατομικής ιδιοκτησίας και της αγοράς. Οι επιλογές του είναι τελεσίδικες. Για τους συνανθρώπους του, οι πράξεις του αποτελούν δεδομένα τα οποία πρέπει να λαμβάνουν υπόψη κατά τη δική τους δράση. Ο συντονισμός των αυτόνομων πράξεων όλων των ατόμων επιτυγχάνεται μέσω της λειτουργίας της αγοράς. Η κοινωνία δεν υποδεικνύει στον άνθρωπο τι πρέπει και τι δεν πρέπει να πράξει. Δεν υπάρχει ανάγκη επιβολής της συνεργασίας μέσω ειδικών εντολών ή απαγορεύσεων. Η μη συνεργασία επιφέρει από μόνη της την κύρωσή της. Η προσαρμογή στις απαιτήσεις της παραγωγικής προσπάθειας της κοινωνίας και η επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων δεν συγκρούονται μεταξύ τους. Κατά συνέπεια, δεν απαιτείται κανένας φορέας για τη διευθέτηση τέτοιων συγκρούσεων. Το σύστημα μπορεί να λειτουργεί και να εκπληρώνει τα καθήκοντά του χωρίς την παρέμβαση μιας αρχής που εκδίδει ειδικές εντολές και απαγορεύσεις και τιμωρεί όσους δεν συμμορφώνονται.

Πέρα από τη σφαίρα της ατομικής ιδιοκτησίας και της αγοράς βρίσκεται η σφαίρα του εξαναγκασμού και του καταναγκασμού· εδώ βρίσκονται τα αναχώματα που έχει κατασκευάσει η οργανωμένη κοινωνία για την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και της αγοράς από τη βία, τη δολιότητα και την απάτη. Αυτό είναι το πεδίο του καταναγκασμού, σε αντιδιαστολή προς το πεδίο της ελευθερίας. Εδώ βρίσκονται οι κανόνες που διακρίνουν μεταξύ νόμιμου και παράνομου, επιτρεπτού και απαγορευμένου. Και εδώ βρίσκεται ένας ζοφερός μηχανισμός όπλων, φυλακών και αγχονών, μαζί με τους ανθρώπους που τον χειρίζονται, έτοιμος να συντρίψει όσους τολμούν να μην υπακούσουν.

Οι μεταρρυθμιστές, με τα σχέδια των οποίων ασχολούμαστε, προτείνουν να θεσπιστούν, παράλληλα με τους κανόνες που αποβλέπουν στην προστασία και στη διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας, και περαιτέρω ηθικοί κανόνες. Επιθυμούν να πραγματοποιηθούν, στην παραγωγή και στην κατανάλωση, αποτελέσματα διαφορετικά από εκείνα που πραγματοποιούνται υπό μια κοινωνική τάξη στην οποία τα άτομα δεν περιορίζονται από καμία υποχρέωση πέρα από την υποχρέωση να μην προσβάλλουν το πρόσωπο των συνανθρώπων τους και το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας. Θέλουν να απαγορεύσουν τα κίνητρα που κατευθύνουν τις πράξεις του ατόμου στην οικονομία της αγοράς —τα οποία αποκαλούν ιδιοτέλεια, πλεονεξία και επιδίωξη κέρδους— και να τα αντικαταστήσουν με άλλες παρορμήσεις —τις οποίες αποκαλούν ευσυνειδησία, ηθική ορθότητα, αλτρουισμό, φόβο Θεού και φιλανθρωπία. Είναι πεπεισμένοι ότι μια τέτοια ηθική μεταρρύθμιση θα αρκούσε από μόνη της για να διασφαλίσει έναν τρόπο λειτουργίας του οικονομικού συστήματος περισσότερο ικανοποιητικό, από τη δική τους σκοπιά, από εκείνον του ανεμπόδιστου καπιταλισμού, χωρίς κανένα από τα ειδικά κυβερνητικά μέτρα που απαιτούν ο παρεμβατισμός και ο σοσιαλισμός.

Οι υποστηρικτές αυτών των θεωριών αδυνατούν να αναγνωρίσουν τον ρόλο που διαδραματίζουν στη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς εκείνα τα ελατήρια της δράσης τα οποία καταδικάζουν ως φαύλα. Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο η οικονομία της αγοράς μπορεί να λειτουργεί χωρίς κυβερνητικές εντολές που να υπαγορεύουν επακριβώς στον καθένα τι πρέπει να πράττει και πώς πρέπει να το πράττει είναι ότι δεν απαιτεί από κανέναν να αποκλίνει από εκείνες τις κατευθύνσεις συμπεριφοράς που εξυπηρετούν καλύτερα τα δικά του συμφέροντα. Εκείνο που ενσωματώνει τις πράξεις του ατόμου στο συνολικό κοινωνικό σύστημα παραγωγής είναι η επιδίωξη των δικών του σκοπών. Επιδιδόμενος στην «πλεονεξία» του, κάθε δρων άνθρωπος συνεισφέρει το μερίδιό του στην καλύτερη δυνατή διάταξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Επομένως, εντός της σφαίρας της ατομικής ιδιοκτησίας και των νόμων που την προστατεύουν από βίαιες ή δόλιες προσβολές, δεν υπάρχει αντίθεση μεταξύ των συμφερόντων του ατόμου και εκείνων της κοινωνίας.

Η οικονομία της αγοράς μετατρέπεται σε χαοτική σύγχυση αν εξαλειφθεί αυτή η υπεροχή της ατομικής ιδιοκτησίας, την οποία οι μεταρρυθμιστές απαξιώνουν ως ιδιοτέλεια. Παροτρύνοντας τους ανθρώπους να ακούσουν τη φωνή της συνείδησής τους και να αντικαταστήσουν τις εκτιμήσεις του ατομικού κέρδους με εκτιμήσεις περί δημόσιας ευημερίας, δεν δημιουργεί κανείς μια λειτουργική και ικανοποιητική κοινωνική τάξη. Δεν αρκεί να ειπωθεί σε έναν άνθρωπο να μην αγοράζει από τη φθηνότερη αγορά και να μην πωλεί στην ακριβότερη. Δεν αρκεί να του ειπωθεί να μην επιδιώκει το κέρδος και να μην αποφεύγει τις ζημίες. Πρέπει να θεσπιστούν σαφείς και μονοσήμαντοι κανόνες που θα κατευθύνουν τη συμπεριφορά σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Ο μεταρρυθμιστής λέει: Ο επιχειρηματίας είναι σκληρός και ιδιοτελής όταν, εκμεταλλευόμενος τη δική του υπεροχή, προσφέρει χαμηλότερες τιμές από έναν λιγότερο αποτελεσματικό ανταγωνιστή και, έτσι, τον εξαναγκάζει να εγκαταλείψει την επιχειρηματική δραστηριότητα. Πώς πρέπει, όμως, να ενεργήσει ο «αλτρουιστής» επιχειρηματίας; Δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να πωλεί σε τιμή χαμηλότερη από εκείνη οποιουδήποτε ανταγωνιστή; Ή μήπως υπάρχουν ορισμένες συνθήκες που δικαιολογούν την προσφορά τιμών χαμηλότερων από εκείνες του ανταγωνιστή;

Από την άλλη πλευρά, ο μεταρρυθμιστής λέει: Ο επιχειρηματίας είναι σκληρός και ιδιοτελής όταν, εκμεταλλευόμενος την κατάσταση της αγοράς, ζητεί τόσο υψηλή τιμή ώστε οι φτωχοί να αποκλείονται από την αγορά του εμπορεύματος. Τι πρέπει, όμως, να πράξει ο «καλός» επιχειρηματίας; Πρέπει να διαθέτει δωρεάν το εμπόρευμα; Αν χρεώνει οποιαδήποτε τιμή, όσο χαμηλή και αν είναι, θα υπάρχουν πάντοτε άνθρωποι που δεν θα μπορούν να αγοράσουν καθόλου ή δεν θα μπορούν να αγοράσουν όσα θα αγόραζαν αν η τιμή ήταν ακόμη χαμηλότερη. Ποια ομάδα από εκείνους που επιθυμούν να αγοράσουν δικαιούται ο επιχειρηματίας να αποκλείσει από την απόκτηση του εμπορεύματος;

Στο παρόν σημείο της έρευνάς μας δεν χρειάζεται να εξετάσουμε τις συνέπειες που απορρέουν από κάθε απόκλιση από το ύψος των τιμών όπως αυτό καθορίζεται στην ανεμπόδιστη αγορά. Αν ο πωλητής αποφεύγει να προσφέρει χαμηλότερη τιμή από τον λιγότερο αποτελεσματικό ανταγωνιστή του, τουλάχιστον ένα μέρος της προσφοράς του παραμένει απούλητο. Αν ο πωλητής προσφέρει το εμπόρευμα σε τιμή χαμηλότερη από εκείνη που θα καθοριζόταν στην ανεμπόδιστη αγορά, η διαθέσιμη προσφορά δεν επαρκεί για να αποκτήσουν το ζητούμενο αγαθό όλοι όσοι είναι πρόθυμοι να

καταβάλουν αυτή τη χαμηλότερη τιμή. Θα αναλύσουμε αργότερα αυτές, καθώς και άλλες συνέπειες κάθε απόκλισης από τις αγοραίες τιμές.[2]

Εκείνο που πρέπει να αναγνωρίσουμε ήδη σε αυτό το σημείο είναι ότι δεν μπορεί κανείς να αρκεστεί απλώς στο να λέει στον επιχειρηματία ότι δεν πρέπει να αφήνει την κατάσταση της αγοράς να τον καθοδηγεί. Είναι επιτακτικό να του υποδειχθεί μέχρι ποιου σημείου πρέπει να φθάνει ως προς τις τιμές που ζητεί και καταβάλλει. Αν δεν είναι πλέον η επιδίωξη του κέρδους εκείνη που κατευθύνει τις πράξεις των επιχειρηματιών και καθορίζει τι παράγουν και σε ποιες ποσότητες· αν οι επιχειρηματίες δεν υποχρεώνονται πλέον, μέσω του μηχανισμού του κινήτρου του κέρδους, να υπηρετούν τους καταναλωτές στον μέγιστο βαθμό των ικανοτήτων τους, τότε είναι αναγκαίο να τους δοθούν συγκεκριμένες οδηγίες. Δεν μπορεί να αποφευχθεί η καθοδήγηση της συμπεριφοράς τους μέσω καθορισμένων εντολών και απαγορεύσεων, δηλαδή ακριβώς μέσω των διαταγμάτων που αποτελούν γνώρισμα της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις. Κάθε προσπάθεια να καταστεί περιττή μια τέτοια παρέμβαση με την απόδοση υπέρτατης ισχύος στη φωνή της συνείδησης, στη φιλανθρωπία και στην αδελφική αγάπη είναι μάταιη.

Οι υπέρμαχοι μιας χριστιανικής κοινωνικής μεταρρύθμισης ισχυρίζονται ότι το ιδεώδες τους —η απληστία και η επιδίωξη του κέρδους να τιθασεύονται και να περιορίζονται από την ευσυνειδησία και τη συμμόρφωση προς τον ηθικό νόμο— λειτούργησε αρκετά καλά στο παρελθόν. Όλα τα δεινά της εποχής μας, λένε, προκαλούνται από την απομάκρυνση από τις επιταγές της Εκκλησίας. Αν οι άνθρωποι δεν είχαν αφηφήσει τις εντολές και δεν είχαν επιθυμήσει άδικο κέρδος, η ανθρωπότητα θα εξακολουθούσε να απολαμβάνει τη μακαριότητα που βίωσε κατά τον Μεσαίωνα, όταν τουλάχιστον η ελίτ ζούσε σύμφωνα με

τις αρχές των Ευαγγελίων. Εκείνο που απαιτείται είναι η επαναφορά εκείνων των παλιών καλών ημερών και, στη συνέχεια, η διασφάλιση ότι καμία νέα αποστασία δεν θα στερήσει από τους ανθρώπους τις ευεργετικές τους συνέπειες.

Δεν χρειάζεται να προβούμε σε ανάλυση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών του δέκατου τρίτου αιώνα, τον οποίο αυτοί οι μεταρρυθμιστές εξυμνούν ως τη σπουδαιότερη από όλες τις περιόδους της ιστορίας. Μας απασχολεί αποκλειστικά η έννοια των δίκαιων τιμών και μισθών, η οποία κατείχε ουσιώδη θέση στις κοινωνικές διδασκαλίες των διδασκάλων της Εκκλησίας και την οποία οι μεταρρυθμιστές επιθυμούν να ανυψώσουν στη θέση του απώτατου κριτηρίου της οικονομικής συμπεριφοράς.

Είναι προφανές ότι, στη σκέψη των θεωρητικών, αυτή η έννοια των δίκαιων τιμών και μισθών αναφέρεται και αναφερόταν πάντοτε σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, την οποία θεωρούσαν την καλύτερη δυνατή. Συνιστούν την υιοθέτηση του ιδεώδους σχήματός τους και την αιώνια διατήρησή του. Δεν πρέπει να γίνει ανεκτή καμία περαιτέρω μεταβολή. Κάθε αλλαγή της καλύτερης δυνατής κατάστασης των κοινωνικών πραγμάτων μπορεί να σημαίνει μόνο επιδείνωση. Η κοσμοθεωρία αυτών των φιλοσόφων δεν λαμβάνει υπόψη την αδιάκοπη προσπάθεια του ανθρώπου να βελτιώσει τις υλικές συνθήκες της ευημερίας του. Η ιστορική μεταβολή και η άνοδος του γενικού βιοτικού επιπέδου αποτελούν έννοιες ξένες προς αυτούς. Αποκαλούν «δίκαιο» εκείνον τον τρόπο συμπεριφοράς που είναι συμβατός με την αδιατάρακτη διατήρηση της ουτοπίας τους και άδικο οτιδήποτε άλλο.

Ωστόσο, η έννοια των δίκαιων τιμών και μισθών που έχουν κατά νου οι άνθρωποι οι οποίοι δεν είναι φιλόσοφοι είναι πολύ διαφορετική. Όταν ο μη φιλόσοφος αποκαλεί μια τιμή δίκαιη, εννοεί ότι η διατήρησή της

βελτιώνει ή τουλάχιστον δεν βλάπτει τα δικά του εισοδήματα και τη θέση του στην κοινωνία. Αποκαλεί άδικη κάθε τιμή που θέτει σε κίνδυνο τον πλούτο και τη θέση του. Είναι «δίκαιο» να αυξάνονται ολοένα περισσότερο οι τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών που ο ίδιος πωλεί και να μειώνονται ολοένα περισσότερο οι τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών που αγοράζει. Για τον αγρότη, καμία τιμή του σιταριού, όσο υψηλή και αν είναι, δεν φαίνεται άδικη. Για τον μισθωτό, κανένα ύψος μισθού, όσο υψηλό και αν είναι, δεν φαίνεται άδικο. Ο αγρότης, όμως, σπεύδει να καταγγείλει κάθε πτώση της τιμής του σιταριού ως παραβίαση των θείων και των ανθρώπινων νόμων, ενώ οι μισθωτοί εξεγείρονται όταν μειώνονται οι μισθοί τους.

Η κοινωνία της αγοράς, ωστόσο, δεν διαθέτει κανένα άλλο μέσο προσαρμογής της παραγωγής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες πέρα από τη λειτουργία της αγοράς. Μέσω των μεταβολών των τιμών εξαναγκάζει τους ανθρώπους να περιορίζουν την παραγωγή αγαθών που ζητούνται με μικρότερη επιτακτικότητα και να επεκτείνουν την παραγωγή εκείνων των αγαθών για τα οποία η ζήτηση των καταναλωτών είναι περισσότερο επιτακτική. Ο παραλογισμός όλων των προσπαθειών σταθεροποίησης των τιμών συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι η σταθεροποίηση θα απέτρεπε κάθε περαιτέρω βελτίωση και θα οδηγούσε σε ακαμψία και στασιμότητα. Η ευκαμψία των τιμών των εμπορευμάτων και των μισθών αποτελεί το μέσο της προσαρμογής, της βελτίωσης και της προόδου. Όσοι καταδικάζουν ως άδικες τις μεταβολές των τιμών και των μισθών και ζητούν τη διατήρηση εκείνων που αποκαλούν δίκαιες τιμές και δίκαιους μισθούς αντιμάχονται στην πραγματικότητα τις προσπάθειες βελτίωσης των οικονομικών συνθηκών.

Δεν είναι άδικο το γεγονός ότι επικρατούσε επί μακρόν μια τάση διαμόρφωσης των τιμών των γεωργικών προϊόντων κατά τέτοιον τρόπο, ώστε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού εγκατέλειψε τη γεωργία και στράφηκε προς τους μεταποιητικούς κλάδους. Αν δεν υπήρχε αυτή η τάση, το ενενήντα τοις εκατό ή και περισσότερο του πληθυσμού θα εξακολουθούσε να απασχολείται στη γεωργία και η ανάπτυξη των μεταποιητικών κλάδων θα είχε ανακοπεί. Όλα τα στρώματα του πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων των αγροτών, θα βρίσκονταν σε χειρότερη θέση. Αν είχε εφαρμοστεί η σχολαστική θεωρία της δίκαιης τιμής, θα εξακολουθούσαν να επικρατούν οι οικονομικές συνθήκες του δέκατου τρίτου αιώνα. Ο πληθυσμός θα ήταν πολύ μικρότερος από τον σημερινό και το βιοτικό επίπεδο πολύ χαμηλότερο.

Και οι δύο παραλλαγές της θεωρίας της δίκαιης τιμής, η φιλοσοφική και η λαϊκή, συμφωνούν ως προς την καταδίκη των τιμών και των μισθών που καθορίζονται στην ανεμπόδιστη αγορά. Αυτή η άρνηση, όμως, δεν παρέχει από μόνη της καμία απάντηση στο ερώτημα σε ποιο ύψος πρέπει να ανέρχονται οι δίκαιες τιμές και οι δίκαιοι μισθοί. Αν η ηθική ορθότητα πρόκειται να ανυψωθεί στη θέση του απώτατου κριτηρίου της οικονομικής δράσης, πρέπει να υποδειχθεί με σαφήνεια σε κάθε δρώντα άνθρωπο τι οφείλει να πράττει, ποιες τιμές πρέπει να ζητεί και ποιες τιμές πρέπει να καταβάλλει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση· και όλοι όσοι τολμούν να μην υπακούσουν πρέπει να εξαναγκάζονται — μέσω ενός μηχανισμού βίαιου εξαναγκασμού και καταναγκασμού— να συμμορφωθούν προς αυτές τις εντολές.

Πρέπει να εγκαθιδρυθεί μια ανώτατη αρχή που θα εκδίδει κανόνες και θα ρυθμίζει τη συμπεριφορά από κάθε άποψη, θα μεταβάλλει αυτούς τους κανόνες όταν χρειάζεται, θα τους ερμηνεύει αυθεντικά και θα επιβάλλει την εφαρμογή τους. Επομένως, η αντικατάσταση της

ιδιοτελούς επιδίωξης του κέρδους από την κοινωνική δικαιοσύνη και την ηθική ορθότητα απαιτεί, για την πραγμάτωσή της, ακριβώς εκείνες τις πολιτικές κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις τις οποίες οι υπέρμαχοι της ηθικής εξυγίανσης της ανθρωπότητας επιθυμούν να καταστήσουν περιττές. Καμία απόκλιση από την ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς δεν είναι νοητή χωρίς αυταρχική πειθάρχηση. Δεν έχει σημασία αν η αρχή στην οποία ανατίθενται αυτές οι εξουσίες αποκαλείται κοσμική κυβέρνηση ή θεοκρατικό ιερατείο.

Οι μεταρρυθμιστές, όταν παροτρύνουν τους ανθρώπους να απομακρυνθούν από την ιδιοτέλεια, απευθύνονται στους κεφαλαιούχους και στους επιχειρηματίες και μερικές φορές —αν και μόνο διστακτικά— στους μισθωτούς. Η οικονομία της αγοράς, όμως, είναι σύστημα κυριαρχίας των καταναλωτών. Οι ηθικολόγοι ιεροκήρυκες θα έπρεπε να απευθύνονται στους καταναλωτές και όχι στους παραγωγούς. Θα έπρεπε να πείσουν τους καταναλωτές να παραιτηθούν από την προτίμηση καλύτερων και φθηνότερων εμπορευμάτων έναντι κατώτερων και ακριβότερων, ώστε να μη βλάπτουν τον λιγότερο αποτελεσματικό παραγωγό. Θα έπρεπε να τους πείσουν να περιορίσουν τις δικές τους αγορές, προκειμένου να δοθεί στους φτωχότερους η δυνατότητα να αγοράσουν περισσότερα.

Αν κάποιος επιθυμεί να ενεργούν οι καταναλωτές κατ' αυτόν τον τρόπο, πρέπει να τους υποδεικνύει σαφώς τι να αγοράζουν, σε ποια ποσότητα, από ποιον και σε ποιες τιμές· και πρέπει να μεριμνήσει για την επιβολή αυτών των εντολών μέσω εξαναγκασμού και καταναγκασμού. Τότε, όμως, έχει υιοθετήσει ακριβώς εκείνο το σύστημα αυταρχικού ελέγχου το οποίο η ηθική μεταρρύθμιση επιθυμεί να καταστήσει περιττό.

Όποια ελευθερία μπορούν να απολαμβάνουν τα άτομα στο πλαίσιο της κοινωνικής συνεργασίας εξαρτάται από τη σύμπτωση του ατομικού οφέλους με το δημόσιο συμφέρον. Εντός του πεδίου στο οποίο το άτομο, επιδιώκοντας τη δική του ευημερία, προάγει επίσης —ή τουλάχιστον δεν βλάπτει— την ευημερία των συνανθρώπων του, οι άνθρωποι που ακολουθούν τον δικό τους δρόμο δεν θέτουν σε κίνδυνο ούτε τη διατήρηση της κοινωνίας ούτε τα συμφέροντα άλλων ανθρώπων. Αναδύεται έτσι μια σφαίρα ελευθερίας και ατομικής πρωτοβουλίας, μια σφαίρα εντός της οποίας επιτρέπεται στον άνθρωπο να επιλέγει και να δρα με δική του βούληση.

Αυτή η σφαίρα ελευθερίας, την οποία οι σοσιαλιστές και οι παρεμβατιστές αποκαλούν περιφρονητικά «οικονομική ελευθερία», είναι η μόνη που καθιστά δυνατές όλες εκείνες τις συνθήκες οι οποίες αποκαλούνται συνήθως ελευθερίες στο πλαίσιο ενός συστήματος κοινωνικής συνεργασίας υπό τον καταμερισμό της εργασίας. Πρόκειται για την οικονομία της αγοράς ή τον καπιταλισμό, μαζί με το πολιτικό του επακόλουθο —οι μαρξιστές θα έπρεπε να πουν: με το «εποικοδόμημά» του—, την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση.

Όσοι υποστηρίζουν ότι υπάρχει σύγκρουση μεταξύ της πλεονεξίας των διαφόρων ατόμων ή μεταξύ της πλεονεξίας των ατόμων, αφενός, και του κοινού καλού, αφετέρου, δεν μπορούν να αποφύγουν να υποστηρίξουν την κατάργηση του δικαιώματος των ατόμων να επιλέγουν και να δρουν. Πρέπει να αντικαταστήσουν τη διακριτική ευχέρεια των πολιτών με την κυριαρχία ενός κεντρικού συμβουλίου διεύθυνσης της παραγωγής. Στο σχήμα τους για την καλή κοινωνία δεν απομένει κανένα περιθώριο για την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η αρχή εκδίδει διαταγές και όλοι εξαναγκάζονται να υπακούσουν.

[2] Βλ. κατωτέρω, σσ. 758–767.

5. Το νόημα του *laissez-faire*

Στη Γαλλία του δέκατου όγδοου αιώνα, η φράση *laissez faire, laissez passer* αποτέλεσε τη διατύπωση στην οποία ορισμένοι υπέρμαχοι της ελευθερίας συμπύκνωσαν το πρόγραμμά τους. Σκοπός τους ήταν η εγκαθίδρυση της ανεμπόδιστης κοινωνίας της αγοράς. Για να επιτύχουν αυτόν τον σκοπό, υποστήριζαν την κατάργηση όλων των νόμων που εμπόδιζαν τους εργατικότερους και αποτελεσματικότερους ανθρώπους να υπερκεράσουν τους λιγότερο εργατικούς και λιγότερο αποτελεσματικούς ανταγωνιστές τους και περιόριζαν την κινητικότητα των εμπορευμάτων και των ανθρώπων. Αυτό ακριβώς προοριζόταν να εκφράσει η περίφημη αρχή.

Στην εποχή μας, η οποία χαρακτηρίζεται από παθιασμένη λαχτάρα για κυβερνητική παντοδυναμία, η διατύπωση *laissez-faire* έχει περιέλθει σε ανυποληψία. Η κοινή γνώμη τη θεωρεί πλέον εκδήλωση τόσο ηθικής διαφθοράς όσο και έσχατης άγνοιας.

Όπως αντιλαμβάνεται τα πράγματα ο παρεμβατιστής, η εναλλακτική επιλογή είναι μεταξύ «αυτόματων δυνάμεων» και «συνειδητού σχεδιασμού». Είναι προφανές, υπαινίσσεται, ότι η εξάρτηση

από αυτόματες διαδικασίες αποτελεί καθαρή ανοησία. Κανένας λογικός άνθρωπος δεν μπορεί να προτείνει σοβαρά να μην πράττουμε τίποτε και να αφήνουμε τα πράγματα να εξελίσσονται χωρίς την παρέμβαση σκόπιμης δράσης. Ένα σχέδιο, και μόνο λόγω του γεγονότος ότι αποτελεί εκδήλωση συνειδητής δράσης, είναι ασυγκρίτως ανώτερο από την απουσία οποιουδήποτε σχεδιασμού. Υποστηρίζεται ότι *laissez-faire* σημαίνει: Αφήστε τα δεινά να συνεχίζονται· μην επιχειρείτε να βελτιώσετε τη μοίρα της ανθρωπότητας μέσω έλλογης δράσης.

Αυτός ο συλλογισμός είναι εντελώς εσφαλμένος. Το επιχείρημα που προβάλλεται υπέρ του σχεδιασμού προκύπτει εξ ολοκλήρου από μια ανεπίτρεπτη ερμηνεία μιας μεταφοράς. Δεν έχει κανένα άλλο θεμέλιο πέρα από τις συνδηλώσεις του όρου «αυτόματο», ο οποίος χρησιμοποιείται συνήθως μεταφορικά για την περιγραφή της διαδικασίας της αγοράς. Σύμφωνα με το *Concise Oxford Dictionary*, «αυτόματο» σημαίνει «ασυνείδητο, χωρίς νοημοσύνη, απλώς μηχανικό». Σύμφωνα με το *Webster's Collegiate Dictionary*, «αυτόματο» σημαίνει «μη υποκείμενο στον έλεγχο της βούλησης, ... εκτελούμενο χωρίς ενεργό σκέψη και χωρίς συνειδητή πρόθεση ή καθοδήγηση». Τι θρίαμβος για τον υπέρμαχο του σχεδιασμού να παίξει αυτό το ισχυρό χαρτί!

Η αλήθεια είναι ότι η εναλλακτική επιλογή δεν είναι μεταξύ ενός νεκρού μηχανισμού ή ενός άκαμπτου αυτοματισμού, αφενός, και του συνειδητού σχεδιασμού, αφετέρου. Η εναλλακτική επιλογή δεν είναι μεταξύ σχεδίου και απουσίας σχεδίου. Το ερώτημα είναι: Τίνος ο σχεδιασμός; Πρέπει κάθε μέλος της κοινωνίας να σχεδιάζει για τον εαυτό του ή πρέπει μόνο μια καλοπροαίρετη κυβέρνηση να σχεδιάζει για όλους; Το ζήτημα δεν είναι ο αυτοματισμός έναντι της συνειδητής δράσης· είναι η αυτόνομη δράση κάθε ατόμου έναντι της αποκλειστικής

δράσης της κυβέρνησης. Είναι η ελευθερία έναντι της κυβερνητικής παντοδυναμίας.

Το *laissez-faire* δεν σημαίνει: Αφήστε να λειτουργούν άψυχες μηχανικές δυνάμεις. Σημαίνει: Αφήστε κάθε άτομο να επιλέξει πώς επιθυμεί να συνεργαστεί στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας· αφήστε τους καταναλωτές να καθορίσουν τι πρέπει να παράγουν οι επιχειρηματίες. Ο σχεδιασμός σημαίνει: Αφήστε αποκλειστικά την κυβέρνηση να επιλέγει και να επιβάλλει τις αποφάσεις της μέσω του μηχανισμού εξαναγκασμού και καταναγκασμού.

Υπό το *laissez-faire*, λέει ο σχεδιαστής, δεν παράγονται τα αγαθά που οι άνθρωποι χρειάζονται «πραγματικά», αλλά εκείνα τα αγαθά από την πώληση των οποίων αναμένονται οι υψηλότερες αποδόσεις. Σκοπός του σχεδιασμού είναι να κατευθύνει την παραγωγή προς την ικανοποίηση των «αληθινών» αναγκών. Ποιος, όμως, θα αποφασίσει ποιες είναι οι «αληθινές» ανάγκες;

Για παράδειγμα, ο καθηγητής Harold Laski, πρώην πρόεδρος του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος, θα όριζε ως σκοπό της σχεδιασμένης κατεύθυνσης των επενδύσεων «να χρησιμοποιούνται οι αποταμιεύσεις του επενδυτή για κατοικίες αντί για κινηματογράφους». Δεν έχει σημασία αν συμφωνεί κανείς ή όχι με την άποψη του καθηγητή ότι οι καλύτερες κατοικίες είναι σημαντικότερες από τις κινηματογραφικές ταινίες. Αποτελεί γεγονός ότι οι καταναλωτές, δαπανώντας μέρος των χρημάτων τους για την είσοδό τους στους κινηματογράφους, έκαναν διαφορετική επιλογή.

Αν οι μάζες της Μεγάλης Βρετανίας —οι ίδιοι άνθρωποι των οποίων οι ψήφοι έφεραν το Εργατικό Κόμμα στην εξουσία— έπαυαν να συχνάζουν στους κινηματογράφους και δαπανούσαν περισσότερα για

άνετες οικίες και διαμερίσματα, οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν το κέρδος θα εξαναγκάζονταν να επενδύσουν περισσότερα στην κατασκευή κατοικιών και πολυκατοικιών και λιγότερα στην παραγωγή δαπανηρών κινηματογραφικών ταινιών. Επιθυμία του κυρίου Laski ήταν να αψηφήσει τις επιθυμίες των καταναλωτών και να αντικαταστήσει τη βούλησή τους με τη δική του. Ήθελε να καταργήσει τη δημοκρατία της αγοράς και να εγκαθιδρύσει την απόλυτη κυριαρχία του τσάρου της παραγωγής. Ίσως πίστευε ότι είχε δίκιο από κάποια ανώτερη σκοπιά και ότι, ως υπεράνθρωπος, είχε κληθεί να επιβάλει τις δικές του αποτιμήσεις στις μάζες των κατώτερων ανθρώπων. Τότε, όμως, θα έπρεπε να είναι αρκετά ειλικρινής ώστε να το δηλώσει σαφώς.

Όλοι αυτοί οι παθιασμένοι έπαινοι για την υπεροχή της κυβερνητικής δράσης δεν αποτελούν παρά ανεπαρκές προσωπείο της αυτοθεοποίησης του εκάστοτε παρεμβατιστή. Ο μεγάλος θεός Κράτος είναι μεγάλος θεός μόνο επειδή αναμένεται να πράττει αποκλειστικά όσα επιθυμεί να δει να πραγματοποιούνται ο συγκεκριμένος υπέρμαχος του παρεμβατισμού. Γνήσιο είναι μόνο εκείνο το σχέδιο το οποίο εγκρίνει πλήρως ο συγκεκριμένος σχεδιαστής. Όλα τα άλλα σχέδια είναι απλώς κίβδηλα. Όταν ο συγγραφέας ενός βιβλίου για τα οφέλη του σχεδιασμού λέει «σχέδιο», έχει κατά νου, βεβαίως, αποκλειστικά το δικό του σχέδιο. Δεν λαμβάνει υπόψη το ενδεχόμενο το σχέδιο που θέτει σε εφαρμογή η κυβέρνηση να διαφέρει από το δικό του.

Οι διάφοροι σχεδιαστές συμφωνούν μόνο ως προς την απόρριψη του *laissez-faire*, δηλαδή της διακριτικής ευχέρειας των ατόμων να επιλέγουν και να δρουν. Διαφωνούν πλήρως ως προς την επιλογή του μοναδικού σχεδίου που πρέπει να υιοθετηθεί. Σε κάθε αποκάλυψη των καταφανών και αδιαμφισβήτητων ελαττωμάτων των παρεμβατικών πολιτικών, οι υπέρμαχοι του παρεμβατισμού αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο. Αυτά τα

ελαττώματα, λένε, ήταν αποτέλεσμα νόθου παρεμβατισμού· εκείνο που εμείς υποστηρίζουμε είναι ο καλός και όχι ο κακός παρεμβατισμός. Και, βεβαίως, καλός παρεμβατισμός είναι η ιδιαίτερη εκδοχή που υποστηρίζει ο καθηγητής.

Laissez-faire σημαίνει: Αφήστε τον κοινό άνθρωπο να επιλέγει και να δρα· μην τον εξαναγκάζετε να υποτάσσεται σε έναν δικτάτορα.

6. Άμεση κυβερνητική παρέμβαση στην κατανάλωση

Κατά τη διερεύνηση των οικονομικών προβλημάτων του παρεμβατισμού δεν χρειάζεται να ασχοληθούμε με εκείνες τις κυβερνητικές ενέργειες των οποίων σκοπός είναι να επηρεάσουν άμεσα την επιλογή καταναλωτικών αγαθών από τον καταναλωτή. Κάθε πράξη κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις πρέπει να επηρεάζει έμμεσα την κατανάλωση. Εφόσον η κυβερνητική παρέμβαση μεταβάλλει τα δεδομένα της αγοράς, πρέπει επίσης να μεταβάλλει τις αποτιμήσεις και τη συμπεριφορά των καταναλωτών. Αν, όμως, σκοπός της κυβέρνησης είναι απλώς να εξαναγκάσει άμεσα τους καταναλωτές να καταναλώνουν αγαθά διαφορετικά από εκείνα που θα κατανάλωναν χωρίς το κυβερνητικό διάταγμα, δεν ανακύπτουν ιδιαίτερα προβλήματα που πρέπει να εξεταστούν από την οικονομική επιστήμη. Είναι αναμφισβήτητο ότι ένας ισχυρός και αδίστακτος αστυνομικός μηχανισμός διαθέτει την εξουσία να επιβάλλει τέτοια διατάγματα.

Κατά την εξέταση των επιλογών των καταναλωτών δεν ρωτούμε ποια κίνητρα παρακίνησαν έναν άνθρωπο να αγοράσει το a και να μην αγοράσει το b· λαμβάνουμε υπόψη μόνο τις πραγματικές πράξεις αγοράς και αποχής από την αγορά. Για τον καθορισμό των τιμών των αντιασφυξιογόνων προσωπίδων είναι αδιάφορο αν οι άνθρωποι τις αγοράζουν με δική τους πρωτοβουλία ή επειδή η κυβέρνηση υποχρεώνει τους πάντες να διαθέτουν μία. Το μόνο που έχει σημασία είναι το μέγεθος της ζήτησης.

Οι κυβερνήσεις που επιθυμούν να διατηρούν την εξωτερική εμφάνιση της ελευθερίας, ακόμη και όταν περιορίζουν την ελευθερία, συγκαλύπτουν την άμεση παρέμβασή τους στην κατανάλωση υπό τον μανδύα της παρέμβασης στις επιχειρήσεις. Σκοπός της ποτοαπαγόρευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν να εμποδίσει τους κατοίκους της χώρας να καταναλώνουν οινοπνευματώδη ποτά. Ο νόμος, όμως, υποκριτικά δεν κατέστησε παράνομη την ίδια την κατανάλωση ούτε την τιμωρούσε. Απαγόρευε απλώς την παραγωγή, την πώληση και τη μεταφορά οινοπνευματωδών ποτών, δηλαδή τις επιχειρηματικές συναλλαγές που προηγούνται της πράξης της κατανάλωσης.

Η ιδέα ήταν ότι οι άνθρωποι ενδίδουν στο ελάττωμα της οινοποσίας μόνο επειδή ασυνείδητοι επιχειρηματίες τούς παρασύρουν σε αυτήν. Ήταν, ωστόσο, πρόδηλο ότι σκοπός της ποτοαπαγόρευσης ήταν να προσβάλει την ελευθερία των ατόμων να δαπανούν τα χρήματά τους και να απολαμβάνουν τη ζωή τους με τον τρόπο που τα ίδια επιλέγουν. Οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στις επιχειρήσεις υπηρετούσαν απλώς αυτόν τον τελικό σκοπό.

Τα προβλήματα που ενέχει η άμεση κυβερνητική παρέμβαση στην κατανάλωση δεν αποτελούν καταλλακτικά προβλήματα. Υπερβαίνουν

κατά πολύ το πεδίο της καταλλακτικής και αφορούν τα θεμελιώδη ζητήματα της ανθρώπινης ζωής και της κοινωνικής οργάνωσης. Αν είναι αληθές ότι η κυβέρνηση αντλεί την εξουσία της από τον Θεό και ότι η Θεία Πρόνοια της έχει αναθέσει να ενεργεί ως κηδεμόνας του αμαθούς και ανόητου πληθυσμού, τότε αποτελεί ασφαλώς καθήκον της να υποβάλλει σε κανονιστική πειθαρχία κάθε πτυχή της συμπεριφοράς των υπηκόων της. Ο θεόσταλτος κυβερνήτης γνωρίζει καλύτερα από τους κηδεμονευομένους του τι είναι καλό γι' αυτούς. Καθήκον του είναι να τους προστατεύει από τη βλάβη που θα προκαλούσαν οι ίδιοι στον εαυτό τους αν αφήνονταν ελεύθεροι.

Οι αυτοαποκαλούμενοι «ρεαλιστές» αδυνατούν να αναγνωρίσουν την τεράστια σημασία των αρχών που εμπλέκονται. Υποστηρίζουν ότι δεν θέλουν να εξετάσουν το ζήτημα από εκείνη που αποκαλούν φιλοσοφική και ακαδημαϊκή σκοπιά. Η προσέγγισή τους, ισχυρίζονται, καθοδηγείται αποκλειστικά από πρακτικές εκτιμήσεις. Αποτελεί γεγονός, λένε, ότι ορισμένοι άνθρωποι βλάπτουν τον εαυτό τους και τις αθώες οικογένειές τους καταναλώνοντας ναρκωτικές ουσίες. Μόνο δογματικοί θεωρητικοί θα μπορούσαν να είναι τόσο άκαμπτοι, ώστε να αντιτίθενται στην κυβερνητική ρύθμιση της διακίνησης ναρκωτικών. Οι ευεργετικές της συνέπειες δεν μπορούν να αμφισβητηθούν.

Η περίπτωση, όμως, δεν είναι τόσο απλή. Το όπιο και η μορφίνη είναι ασφαλώς επικίνδυνες ουσίες που προκαλούν εξάρτηση. Μόλις, όμως, γίνει δεκτή η αρχή ότι αποτελεί καθήκον της κυβέρνησης να προστατεύει το άτομο από τη δική του ανοησία, δεν μπορούν να προβληθούν σοβαρές αντιρρήσεις κατά περαιτέρω επεμβάσεων. Θα μπορούσε να συγκροτηθεί ισχυρή επιχειρηματολογία υπέρ της απαγόρευσης του οινοπνεύματος και της νικοτίνης.

Γιατί, όμως, να περιοριστεί η καλοπροαίρετη κηδεμονία της κυβέρνησης μόνο στην προστασία του σώματος του ατόμου; Δεν είναι η βλάβη που μπορεί να προκαλέσει ένας άνθρωπος στον νου και στην ψυχή του ακόμη πιο καταστροφική από οποιοδήποτε σωματικό κακό; Γιατί να μην εμποδίζεται να διαβάζει κακά βιβλία και να παρακολουθεί κακά θεατρικά έργα, να βλέπει κακούς πίνακες και αγάλματα και να ακούει κακή μουσική; Ασφαλώς, η βλάβη που προκαλούν οι κακές ιδεολογίες είναι πολύ πιο ολέθρια, τόσο για το άτομο όσο και για ολόκληρη την κοινωνία, από εκείνη που προκαλούν οι ναρκωτικές ουσίες.

Αυτοί οι φόβοι δεν αποτελούν απλώς φανταστικά φάσματα που τρομοκρατούν απομονωμένους θεωρητικούς. Αποτελεί γεγονός ότι καμία πατερναλιστική κυβέρνηση, είτε αρχαία είτε σύγχρονη, δεν δίστασε ποτέ να υποβάλει σε κανονιστική πειθαρχία τον νου, τις πεποιθήσεις και τις απόψεις των υπηκόων της. Αν καταργηθεί η ελευθερία του ανθρώπου να καθορίζει τη δική του κατανάλωση, καταργούνται όλες οι ελευθερίες. Οι αφελείς υπέρμαχοι της κυβερνητικής παρέμβασης στην κατανάλωση αυταπατώνται όταν παραβλέπουν εκείνο που περιφρονητικά αποκαλούν φιλοσοφική πτυχή του προβλήματος. Χωρίς να το αντιλαμβάνονται, υποστηρίζουν την υπόθεση της λογοκρισίας, της Ιεράς Εξέτασης, της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και της δίωξης των διαφωνούντων.

Κατά την εξέταση της καταλλακτικής του παρεμβατισμού δεν πραγματευόμαστε αυτές τις πολιτικές συνέπειες της άμεσης κυβερνητικής παρέμβασης στην κατανάλωση των πολιτών. Ασχολούμαστε αποκλειστικά με εκείνες τις πράξεις παρέμβασης που αποβλέπουν στον εξαναγκασμό των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων να χρησιμοποιούν τους συντελεστές παραγωγής κατά τρόπο διαφορετικό από εκείνον που θα επέλεγαν αν υπάκουαν απλώς

στις επιταγές της αγοράς. Κατά την εξέταση αυτή δεν θέτουμε το ερώτημα αν μια τέτοια παρέμβαση είναι καλή ή κακή από τη σκοπιά οποιασδήποτε προκαθορισμένης αντίληψης. Ρωτούμε αποκλειστικά αν μπορεί ή δεν μπορεί να επιτύχει τους σκοπούς τους οποίους επιδιώκουν όσοι την υποστηρίζουν και προσφεύγουν σε αυτήν.

Διαφθορά

Μια ανάλυση του παρεμβατισμού θα ήταν ελλιπής αν δεν αναφερόταν στο φαινόμενο της διαφθοράς.

Δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου πράξεις κυβερνητικής παρέμβασης στη διαδικασία της αγοράς οι οποίες, από τη σκοπιά των ενδιαφερόμενων πολιτών, δεν θα έπρεπε να χαρακτηριστούν είτε δημεύσεις είτε δωρεές. Κατά κανόνα, ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων πλουτίζει εις βάρος άλλων ατόμων ή ομάδων ατόμων. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, η βλάβη που προκαλείται σε ορισμένους ανθρώπους δεν αντιστοιχεί σε κανένα όφελος για άλλους.

Δεν υπάρχει δίκαιη και αμερόληπτη μέθοδος άσκησης της τεράστιας εξουσίας που ο παρεμβατισμός θέτει στα χέρια της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας. Οι υπέρμαχοι του παρεμβατισμού ισχυρίζονται ότι αντικαθιστούν τις —όπως υποστηρίζουν— «κοινωνικώς» επιζήμιες συνέπειες της ατομικής ιδιοκτησίας και των κεκτημένων συμφερόντων με την απεριόριστη διακριτική ευχέρεια του απολύτως σοφού και ανιδιοτελούς νομοθέτη και των ευσυνείδητων και ακαταπόνητων υπηρετών του, των γραφειοκρατών. Στα μάτια τους, ο κοινός άνθρωπος είναι ένα ανήμπορο νήπιο, το οποίο έχει επιτακτική ανάγκη από έναν πατρικό κηδεμόνα για να το προστατεύει από τα πανούργα τεχνάσματα μιας συμμορίας απατεώνων.

Απορρίπτουν όλες τις παραδοσιακές έννοιες του δικαίου και της νομιμότητας στο όνομα μιας «ανώτερης και ευγενέστερης» ιδέας δικαιοσύνης. Οτιδήποτε πράττουν οι ίδιοι είναι πάντοτε ορθό, επειδή βλάπτει εκείνους οι οποίοι επιθυμούν ιδιοτελώς να διατηρήσουν για τον εαυτό τους όσα, από τη σκοπιά αυτής της ανώτερης αντίληψης περί δικαιοσύνης, θα έπρεπε να ανήκουν σε άλλους.

Οι έννοιες της ιδιοτέλειας και της ανιδιοτέλειας, όπως χρησιμοποιούνται σε έναν τέτοιο συλλογισμό, είναι αυτοαντιφατικές και μάταιες. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, κάθε πράξη αποβλέπει στην επίτευξη μιας κατάστασης πραγμάτων η οποία είναι περισσότερο ικανοποιητική για τον δρώντα άνθρωπο από την κατάσταση που θα επικρατούσε χωρίς αυτή την πράξη. Υπό αυτή την έννοια, κάθε πράξη πρέπει να χαρακτηρίζεται ιδιοτελής.

Ο άνθρωπος που προσφέρει ελεημοσύνη σε πεινασμένα παιδιά το πράττει είτε επειδή αποτιμά τη δική του ικανοποίηση, την οποία αναμένει από αυτή τη δωρεά, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ικανοποίηση θα μπορούσε να αγοράσει δαπανώντας το συγκεκριμένο χρηματικό ποσό, είτε επειδή ελπίζει ότι θα ανταμειφθεί στη μεταθανάτια ζωή. Υπό αυτή την έννοια, ο πολιτικός είναι πάντοτε ιδιοτελής, ανεξάρτητα από το αν υποστηρίζει ένα δημοφιλές πρόγραμμα για να αποκτήσει κάποιο αξίωμα ή αν παραμένει σταθερά προσηλωμένος στις δικές του —μη δημοφιλείς— πεποιθήσεις και, έτσι, στερείται τα οφέλη που θα μπορούσε να αποκομίσει προδίδοντάς τες.

Στην ορολογία του αντικαπιταλισμού, οι λέξεις «ιδιοτελής» και «ανιδιοτελής» χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση των ανθρώπων από τη σκοπιά μιας θεωρίας η οποία θεωρεί την ισότητα του πλούτου και του εισοδήματος ως τη μοναδική φυσική και δίκαιη κατάσταση των κοινωνικών πραγμάτων, χαρακτηρίζει εκμεταλλευτές όσους κατέχουν ή

κερδίζουν περισσότερα από τον μέσο όρο και καταδικάζει την επιχειρηματική δραστηριότητα ως επιζήμια για το κοινό καλό.

Από τη σκοπιά της ιδεολογίας της κρατικής υπαλληλίας, το να ασκεί κανείς επιχειρηματική δραστηριότητα, να εξαρτάται άμεσα από την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία των πράξεών του από τους καταναλωτές, να επιδιώκει την προτίμηση των αγοραστών και να αποκομίζει κέρδος αν επιτύχει να τους ικανοποιήσει καλύτερα από τους ανταγωνιστές του είναι ιδιοτελές και επαίσχυντο. Μόνο όσοι μισθοδοτούνται από την κυβέρνηση χαρακτηρίζονται ανιδιοτελείς και ευγενείς.

Δυστυχώς, οι κάτοχοι δημόσιων αξιωμάτων και το προσωπικό τους δεν είναι άγγελοι. Αντιλαμβάνονται πολύ γρήγορα ότι οι αποφάσεις τους συνεπάγονται για τους επιχειρηματίες είτε σημαντικές ζημίες είτε — μερικές φορές— σημαντικά κέρδη. Ασφαλώς υπάρχουν και γραφειοκράτες που δεν δωροδοκούνται· υπάρχουν, όμως, άλλοι που επιθυμούν διακαώς να επωφεληθούν από κάθε «ασφαλή» ευκαιρία να «συμμετάσχουν» στα οφέλη εκείνων τους οποίους ευνοούν οι αποφάσεις τους.

Σε πολλούς τομείς εφαρμογής των παρεμβατικών μέτρων, η ευνοιοκρατία είναι απλώς αδύνατον να αποφευχθεί. Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, την περίπτωση των αδειών εξαγωγής ή εισαγωγής. Μια τέτοια άδεια έχει συγκεκριμένη χρηματική αξία για τον κάτοχό της. Σε ποιον πρέπει να χορηγήσει η κυβέρνηση την άδεια και σε ποιον πρέπει να την αρνηθεί; Δεν υπάρχει κανένα ουδέτερο ή αντικειμενικό κριτήριο που θα μπορούσε να καταστήσει την απόφαση απαλλαγμένη από μεροληψία και ευνοιοκρατία.

Δεν έχει σημασία αν κατά τη διαδικασία αλλάζουν χέρια χρήματα. Το σκάνδαλο είναι το ίδιο όταν η άδεια παραχωρείται σε ανθρώπους οι οποίοι έχουν προσφέρει ή αναμένεται να προσφέρουν άλλου είδους πολύτιμες υπηρεσίες —για παράδειγμα, μέσω της ψήφου τους— στα πρόσωπα από τα οποία εξαρτάται η απόφαση.

Η διαφθορά αποτελεί συστηματική συνέπεια του παρεμβατισμού. Η εξέταση των σχετικών προβλημάτων μπορεί να αφεθεί στους ιστορικούς και στους νομικούς.

Κεφάλαιο 28: ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

1. Ο ουδέτερος φόρος

Η διατήρηση σε λειτουργία του κοινωνικού μηχανισμού εξαναγκασμού και καταναγκασμού απαιτεί τη δαπάνη εργασίας και αγαθών. Υπό ένα φιλελεύθερο σύστημα διακυβέρνησης, αυτές οι δαπάνες είναι μικρές σε σύγκριση με το άθροισμα των εισοδημάτων των ατόμων. Όσο περισσότερο διευρύνει η κυβέρνηση το πεδίο των δραστηριοτήτων της, τόσο περισσότερο αυξάνεται ο προϋπολογισμός της.

Αν η ίδια η κυβέρνηση κατέχει και διαχειρίζεται εργοστάσια, αγροκτήματα, δάση και ορυχεία, θα μπορούσε να εξετάσει το ενδεχόμενο κάλυψης μέρους ή του συνόλου των χρηματοδοτικών της αναγκών από τους τόκους και τα κέρδη που αποκομίζει. Η κρατική διαχείριση επιχειρηματικών μονάδων, όμως, είναι κατά κανόνα τόσο αναποτελεσματική, ώστε οδηγεί σε ζημίες αντί για κέρδη. Οι κυβερνήσεις πρέπει να καταφεύγουν στη φορολογία, δηλαδή να αντλούν έσοδα εξαναγκάζοντας τους υπηκόους τους να παραδίδουν μέρος της περιουσίας ή του εισοδήματός τους.

Είναι νοητός ένας ουδέτερος τρόπος φορολόγησης, ο οποίος δεν θα εξέτρεπε τη λειτουργία της αγοράς από την πορεία που θα ακολουθούσε

χωρίς οποιαδήποτε φορολογία. Ωστόσο, τόσο η εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τα προβλήματα της φορολογίας όσο και οι κυβερνητικές πολιτικές σχεδόν ποτέ δεν έδωσαν προσοχή στο πρόβλημα του ουδέτερου φόρου. Ενδιαφέρθηκαν πολύ περισσότερο για την ανακάλυψη του δίκαιου φόρου.

Ο ουδέτερος φόρος θα επηρέαζε τις συνθήκες των πολιτών μόνο στον βαθμό που απαιτεί το γεγονός ότι μέρος της διαθέσιμης εργασίας και των διαθέσιμων υλικών αγαθών απορροφάται από τον κρατικό μηχανισμό. Στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας, το δημόσιο ταμείο επιβάλλει διαρκώς φόρους και δαπανά ολόκληρο το ποσό που συγκεντρώνει —ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο — για την κάλυψη των εξόδων που συνεπάγονται οι δραστηριότητες των κρατικών λειτουργών. Μέρος του εισοδήματος κάθε πολίτη δαπανάται για δημόσιες δαπάνες.

Αν υποθέσουμε ότι σε μια τέτοια ομοιόμορφα περιστρεφόμενη οικονομία επικρατεί τέλεια ισότητα εισοδήματος, κατά τρόπο ώστε το εισόδημα κάθε νοικοκυριού να είναι ανάλογο προς τον αριθμό των μελών του, τόσο ένας κατά κεφαλήν φόρος όσο και ένας αναλογικός φόρος εισοδήματος θα αποτελούσαν ουδέτερους φόρους. Υπό αυτές τις παραδοχές, δεν θα υπήρχε καμία διαφορά μεταξύ τους. Μέρος του εισοδήματος κάθε πολίτη θα απορροφούνταν από τις δημόσιες δαπάνες και δεν θα εμφανίζονταν δευτερογενείς επιδράσεις της φορολογίας.

Η μεταβαλλόμενη οικονομία διαφέρει ολοκληρωτικά από αυτή τη νοητική κατασκευή μιας ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας με εισοδηματική ισότητα. Η συνεχής μεταβολή και η ανισότητα του πλούτου και του εισοδήματος αποτελούν ουσιώδη και αναγκαία γνωρίσματα της μεταβαλλόμενης οικονομίας της αγοράς, του μοναδικού πραγματικού και λειτουργικού συστήματος οικονομίας της αγοράς. Στο

πλαίσιο ενός τέτοιου συστήματος κανένας φόρος δεν μπορεί να είναι ουδέτερος. Η ίδια η ιδέα ενός ουδέτερου φόρου είναι εξίσου απραγματοποίητη με την ιδέα του ουδέτερου χρήματος. Βεβαίως, όμως, οι λόγοι αυτής της αναπόφευκτης μη ουδετερότητας είναι διαφορετικοί στην περίπτωση των φόρων από ό,τι στην περίπτωση του χρήματος.

Ένας κατά κεφαλήν φόρος, ο οποίος φορολογεί κάθε πολίτη εξίσου και ομοιόμορφα, χωρίς να λαμβάνει καθόλου υπόψη το ύψος του εισοδήματος και της περιουσίας του, επιβαρύνει περισσότερο όσους διαθέτουν περιορισμένους πόρους από εκείνους που διαθέτουν αφθονότερους. Περιορίζει την παραγωγή των αγαθών που καταναλώνουν οι μάζες εντονότερα από την παραγωγή των αγαθών που καταναλώνονται κυρίως από τους ευπορότερους πολίτες. Από την άλλη πλευρά, τείνει να περιορίζει την αποταμίευση και τη συσσώρευση κεφαλαίου λιγότερο από ό,τι μια περισσότερο επαχθής φορολόγηση των ευπορότερων πολιτών.

Δεν επιβραδύνει, στον ίδιο βαθμό με τη φορολογία που εισάγει διακρίσεις εις βάρος όσων διαθέτουν υψηλότερα εισοδήματα και μεγαλύτερη περιουσία, την τάση μείωσης της οριακής παραγωγικότητας των κεφαλαιουχικών αγαθών σε σχέση με την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας και, κατά συνέπεια, δεν επιβραδύνει στον ίδιο βαθμό την τάση ανόδου των μισθών.

Οι πραγματικές δημοσιονομικές πολιτικές όλων των χωρών καθοδηγούνται σήμερα αποκλειστικά από την ιδέα ότι οι φόροι πρέπει να κατανέμονται σύμφωνα με τη «φοροδοτική ικανότητα» κάθε πολίτη. Στους συλλογισμούς που οδήγησαν τελικά στη γενική αποδοχή της αρχής της φοροδοτικής ικανότητας υπήρχε κάποια ασαφής αντίληψη ότι η βαρύτερη φορολόγηση των ευπόρων σε σχέση με όσους διαθέτουν περιορισμένα μέσα καθιστά έναν φόρο κάπως περισσότερο ουδέτερο.

Όπως και αν έχει το ζήτημα, είναι βέβαιο ότι κάθε αναφορά στη φορολογική ουδετερότητα σύντομα εγκαταλείφθηκε πλήρως. Η αρχή της φοροδοτικής ικανότητας ανυψώθηκε στην περιωπή αξιώματος κοινωνικής δικαιοσύνης. Όπως αντιλαμβάνονται σήμερα το ζήτημα οι άνθρωποι, οι δημοσιονομικοί και προϋπολογιστικοί σκοποί της φορολογίας έχουν μόνο δευτερεύουσα σημασία. Πρωταρχική λειτουργία της φορολογίας είναι η μεταρρύθμιση των κοινωνικών συνθηκών σύμφωνα με τις επιταγές της δικαιοσύνης. Από αυτή τη σκοπιά, ένας φόρος εμφανίζεται τόσο περισσότερο ικανοποιητικός όσο λιγότερο ουδέτερος είναι και όσο περισσότερο χρησιμεύει ως μέσο εκτροπής της παραγωγής και της κατανάλωσης από τις κατευθύνσεις προς τις οποίες θα τις οδηγούσε η ανεμπόδιστη αγορά.

2. Ο καθολικός φόρος

Η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης που εμπεριέχεται στην αρχή της φοροδοτικής ικανότητας είναι εκείνη της πλήρους οικονομικής ισότητας όλων των πολιτών. Όσο εξακολουθεί να υπάρχει οποιαδήποτε ανισότητα εισοδήματος και πλούτου, μπορεί εξίσου εύλογα να υποστηριχθεί ότι αυτά τα υψηλότερα εισοδήματα και οι μεγαλύτερες περιουσίες, όσο μικρό και αν είναι το απόλυτο μέγεθός τους, υποδηλώνουν πλεονάζουσα φοροδοτική ικανότητα η οποία πρέπει να φορολογηθεί, όπως μπορεί να υποστηριχθεί ότι οποιεσδήποτε υφιστάμενες ανισότητες εισοδήματος και πλούτου υποδηλώνουν διαφορές στη φοροδοτική ικανότητα. Το μοναδικό λογικό σημείο τερματισμού της θεωρίας της φοροδοτικής ικανότητας είναι η πλήρης εξίσωση των εισοδημάτων και της περιουσίας μέσω της δήμευσης όλων των εισοδημάτων και περιουσιών που υπερβαίνουν το χαμηλότερο ποσό το οποίο κατέχει οποιοσδήποτε.[1]

Η έννοια του καθολικού φόρου αποτελεί την αντίθεση της έννοιας του ουδέτερου φόρου. Ο καθολικός φόρος αφαιρεί πλήρως μέσω της φορολογίας —δηλαδή δημεύει— όλα τα εισοδήματα και τις περιουσίες.

Στη συνέχεια, η κυβέρνηση, από το κοινό ταμείο που έχει πληρωθεί κατ' αυτόν τον τρόπο, χορηγεί σε κάθε άνθρωπο ένα επίδομα για την κάλυψη των δαπανών συντήρησής του. Ή, πράγμα που καταλήγει στο ίδιο αποτέλεσμα, η κυβέρνηση, κατά τη φορολόγηση, αφήνει αφορολόγητο το ποσό που θεωρεί ότι αποτελεί το δίκαιο μερίδιο κάθε ανθρώπου και συμπληρώνει τα μερίδια όσων διαθέτουν λιγότερα μέχρι του ύψους του δίκαιου μεριδίου τους.

Η ιδέα του καθολικού φόρου δεν μπορεί να αναπτυχθεί μέχρι τις έσχατες λογικές της συνέπειες. Αν οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι δεν αποκομίζουν κανένα προσωπικό όφελος ούτε υφίστανται οποιαδήποτε προσωπική ζημία από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής, καθίστανται αδιάφοροι ως προς την επιλογή μεταξύ των διαφόρων τρόπων δράσης. Η κοινωνική τους λειτουργία εξαφανίζεται και μετατρέπονται σε αδιάφορους και ανεύθυνους διαχειριστές δημόσιας περιουσίας. Δεν είναι πλέον υποχρεωμένοι να προσαρμόζουν την παραγωγή στις επιθυμίες των καταναλωτών.

Αν δημεύεται μέσω της φορολογίας μόνο το εισόδημα, ενώ το ίδιο το απόθεμα κεφαλαίου παραμένει αφορολόγητο, παρέχεται στους ιδιοκτήτες κίνητρο να καταναλώσουν μέρος του κεφαλαίου τους και, έτσι, να βλάφουν τα συμφέροντα όλων. Ένας καθολικός φόρος εισοδήματος θα αποτελούσε εξαιρετικά ακατάλληλο μέσο για τη μετατροπή του καπιταλισμού σε σοσιαλισμό. Αν ο καθολικός φόρος επιβαρύνει την περιουσία εξίσου με το εισόδημα, δεν αποτελεί πλέον φόρο, δηλαδή μέσο συγκέντρωσης κρατικών εσόδων εντός μιας οικονομίας της αγοράς. Μετατρέπεται σε μέτρο μετάβασης προς τον σοσιαλισμό. Μόλις εφαρμοστεί πλήρως, ο σοσιαλισμός έχει αντικαταστήσει τον καπιταλισμό.

Ακόμη και αν θεωρηθεί μέθοδος πραγμάτωσης του σοσιαλισμού, ο καθολικός φόρος είναι αμφισβητήσιμος. Ορισμένοι σοσιαλιστές διατύπωσαν σχέδια φορολογικής μεταρρύθμισης που θα προωθούσαν τον σοσιαλισμό. Συνιστούσαν είτε φόρο κληρονομιών και δωρεών με συντελεστή εκατό τοις εκατό είτε την πλήρη φορολογική δήμευση της γαιοπροσόδου ή όλων των μη δεδουλευμένων εισοδημάτων —δηλαδή, σύμφωνα με τη σοσιαλιστική ορολογία, όλων των εσόδων που δεν προέρχονται από την εκτέλεση χειρωνακτικής εργασίας. Η εξέταση αυτών των σχεδίων είναι περιττή. Αρκεί να γνωρίζουμε ότι είναι εντελώς ασυμβίβαστα με τη διατήρηση της οικονομίας της αγοράς.

[1] Πρβλ. Harley Lutz, *Guideposts to a Free Economy* (Νέα Υόρκη, 1945), σ. 76.

3. Δημοσιονομικοί και μη δημοσιονομικοί σκοποί της φορολογίας

Οι δημοσιονομικοί και οι μη δημοσιονομικοί σκοποί της φορολογίας δεν συμφωνούν μεταξύ τους.

Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης στα οινοπνευματώδη ποτά. Αν θεωρηθούν πηγή κρατικών εσόδων, όσο περισσότερα αποφέρουν τόσο καλύτεροι φαίνονται. Βεβαίως, επειδή ο φόρος αυξάνει αναγκαστικά την τιμή του ποτού, περιορίζει τις πωλήσεις και την κατανάλωση. Είναι αναγκαίο να εξακριβωθεί μέσω δοκιμών ποιος φορολογικός συντελεστής μεγιστοποιεί τα έσοδα.

Αν, όμως, οι φόροι στα οινοπνευματώδη ποτά θεωρηθούν μέσο για τον μεγαλύτερο δυνατό περιορισμό της κατανάλωσής τους, όσο

υψηλότερος είναι ο συντελεστής τόσο καλύτερος θεωρείται. Αν αυξηθεί πέρα από ορισμένο όριο, ο φόρος προκαλεί σημαντική μείωση της κατανάλωσης και, ταυτόχρονα, των εσόδων. Αν ο φόρος επιτύχει πλήρως τον μη δημοσιονομικό σκοπό του και αποτρέψει εντελώς τους ανθρώπους από την κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών, τα έσοδά του είναι μηδενικά. Δεν υπηρετεί πλέον κανέναν δημοσιονομικό σκοπό· οι επιδράσεις του είναι αποκλειστικά απαγορευτικές.

Το ίδιο ισχύει όχι μόνο για κάθε μορφή έμμεσης φορολογίας, αλλά εξίσου και για την άμεση φορολογία. Οι φόροι που εισάγουν διακρίσεις εις βάρος των εταιρειών και των μεγάλων επιχειρήσεων θα οδηγούσαν, αν αυξάνονταν πέρα από ορισμένο όριο, στην πλήρη εξαφάνιση των εταιρειών και των μεγάλων επιχειρήσεων. Οι εισφορές επί του κεφαλαίου, οι φόροι κληρονομιών και περιουσίας και οι φόροι εισοδήματος αυτοαναιρούνται με παρόμοιο τρόπο, αν οδηγηθούν στα άκρα.

Δεν υπάρχει λύση για την αγεφύρωτη σύγκρουση μεταξύ των δημοσιονομικών και των μη δημοσιονομικών σκοπών της φορολογίας. Η εξουσία φορολόγησης εμπεριέχει, όπως εύστοχα παρατήρησε ο αρχιδικαστής Marshall, την εξουσία καταστροφής. Αυτή η εξουσία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την καταστροφή της οικονομίας της αγοράς, και πολλές κυβερνήσεις και πολιτικά κόμματα είναι σταθερά αποφασισμένα να τη χρησιμοποιήσουν γι' αυτόν τον σκοπό.

Με την αντικατάσταση του καπιταλισμού από τον σοσιαλισμό εξαφανίζεται ο δυϊσμός της συνύπαρξης δύο διακριτών σφαιρών δράσης. Η κυβέρνηση καταπίνει ολόκληρο το πεδίο των αυτόνομων πράξεων του ατόμου και καθίσταται ολοκληρωτική. Δεν εξαρτάται πλέον, για τη χρηματοδότησή της, από τα μέσα που αποσπά από τους πολίτες. Δεν υπάρχει πλέον διάκριση μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών πόρων.

Η φορολογία αποτελεί ζήτημα της οικονομίας της αγοράς. Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οικονομίας της αγοράς είναι ότι η κυβέρνηση δεν παρεμβαίνει στα φαινόμενα της αγοράς και ότι ο τεχνικός της μηχανισμός είναι τόσο περιορισμένος, ώστε η συντήρησή του απορροφά μόνο ένα μικρό μέρος του συνολικού αθροίσματος των εισοδημάτων των επιμέρους πολιτών. Τότε οι φόροι αποτελούν κατάλληλο μέσο για την εξασφάλιση των πόρων που χρειάζεται η κυβέρνηση. Είναι κατάλληλοι επειδή είναι χαμηλοί και δεν διαταράσσουν αισθητά την παραγωγή και την κατανάλωση. Αν οι φόροι αυξηθούν πέρα από ένα μέτριο όριο, παύουν να αποτελούν φόρους και μετατρέπονται σε μέσα καταστροφής της οικονομίας της αγοράς.

Αυτή η μεταμόρφωση των φόρων σε όπλα καταστροφής αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των σύγχρονων δημόσιων οικονομικών. Δεν εξετάζουμε τις εντελώς αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις σχετικά με το αν η βαριά φορολογία αποτελεί κατάρα ή ευλογία και αν οι δαπάνες που χρηματοδοτούνται από τα φορολογικά έσοδα είναι ή δεν είναι συνετές και ωφέλιμες.[2] Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι όσο βαρύτερη γίνεται η φορολογία, τόσο λιγότερο συμβιβάζεται με τη διατήρηση της οικονομίας της αγοράς.

Δεν χρειάζεται να θέσουμε το ερώτημα αν είναι ή δεν είναι αληθές ότι «καμία χώρα δεν καταστράφηκε ποτέ από μεγάλες χρηματικές δαπάνες που πραγματοποιήθηκαν από το κοινό και για το κοινό».[3] Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η οικονομία της αγοράς μπορεί να καταστραφεί από υψηλές δημόσιες δαπάνες και ότι πολλοί άνθρωποι επιδιώκουν να την καταστρέφουν με αυτόν τον τρόπο.

Οι επιχειρηματίες διαμαρτύρονται για τον καταπιεστικό χαρακτήρα των υψηλών φόρων. Οι πολιτικοί ανησυχούν για τον κίνδυνο «να φαγωθεί ο σπόρος για τη σπορά». Ωστόσο, ο πραγματικός πυρήνας του

φορολογικού ζητήματος βρίσκεται στο παράδοξο ότι όσο περισσότερο αυξάνονται οι φόροι, τόσο περισσότερο υπονομεύουν την οικονομία της αγοράς και, ταυτόχρονα, το ίδιο το φορολογικό σύστημα. Καθίσταται έτσι πρόδηλο ότι, σε τελική ανάλυση, η διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας είναι ασυμβίβαστη με τα δημευτικά μέτρα. Κάθε συγκεκριμένος φόρος, όπως και ολόκληρο το φορολογικό σύστημα ενός έθνους, αυτοαναιρείται όταν οι συντελεστές του υπερβούν ορισμένο ύψος.

[2] Αυτή είναι η συνήθης μέθοδος πραγμάτευσης των προβλημάτων των δημόσιων οικονομικών. Πρβλ., για παράδειγμα, Ely, Adams, Lorenz και Young, *Outlines of Economics* (3η έκδ., Νέα Υόρκη, 1920), σ. 702.

[3] Στο ίδιο.

4. Οι τρεις κατηγορίες φορολογικού παρεμβατισμού

Οι διάφορες μέθοδοι φορολόγησης που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη ρύθμιση της οικονομίας —δηλαδή ως μέσα μιας παρεμβατικής πολιτικής— μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες:

1. Ο φόρος αποβλέπει στην πλήρη καταστολή ή στον περιορισμό της παραγωγής συγκεκριμένων εμπορευμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο παρεμβαίνει έμμεσα και στην κατανάλωση. Δεν έχει σημασία αν ο σκοπός αυτός επιδιώκεται μέσω της επιβολής ειδικών φόρων ή μέσω της απαλλαγής ορισμένων προϊόντων από έναν γενικό φόρο που επιβάλλεται σε όλα τα άλλα προϊόντα ή σε εκείνα τα προϊόντα τα οποία θα προτιμούσαν οι καταναλωτές αν δεν υπήρχαν φορολογικές διακρίσεις.

Η φορολογική απαλλαγή χρησιμοποιείται ως μέσο παρεμβατισμού στην περίπτωση των τελωνειακών δασμών. Το εγχώριο προϊόν δεν επιβαρύνεται από τον δασμό, ο οποίος επιβάλλεται μόνο στα εμπορεύματα που εισάγονται από το εξωτερικό. Πολλές χώρες καταφεύγουν σε φορολογικές διακρίσεις για τη ρύθμιση της εγχώριας παραγωγής. Επιχειρούν, για παράδειγμα, να ενθαρρύνουν την παραγωγή κρασιού —προϊόντος μικρών ή μεσαίων αμπελουργικών εκμεταλλεύσεων— έναντι της παραγωγής μπίρας —προϊόντος μεγάλων ζυθοποιιών— υποβάλλοντας την μπίρα σε βαρύτερο ειδικό φόρο κατανάλωσης από το κρασί.

2. Ο φόρος απαλλοτριώνει μέρος του εισοδήματος ή της περιουσίας.

3. Ο φόρος απαλλοτριώνει πλήρως το εισόδημα και την περιουσία.

Δεν χρειάζεται να εξετάσουμε την τρίτη κατηγορία, επειδή αποτελεί απλώς μέσο για την πραγμάτωση του σοσιαλισμού και, ως τέτοιο, βρίσκεται έξω από το πεδίο του παρεμβατισμού. Η πρώτη κατηγορία δεν διαφέρει ως προς τις επιδράσεις της από τα περιοριστικά μέτρα που εξετάζονται στο επόμενο κεφάλαιο. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τα δημευτικά μέτρα που εξετάζονται στο Κεφάλαιο XXXII.

Κεφάλαιο 29: ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. Η φύση του περιορισμού

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε εκείνα τα μέτρα που αποσκοπούν άμεσα και πρωτίστως στην εκτροπή της παραγωγής —με την ευρύτερη έννοια του όρου, η οποία περιλαμβάνει το εμπόριο και τις μεταφορές— από την πορεία που θα ακολουθούσε στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς. Κάθε αυταρχική παρέμβαση στις επιχειρήσεις εκτρέπει, βεβαίως, την παραγωγή από την πορεία που θα ακολουθούσε αν κατευθυνόταν αποκλειστικά από τη ζήτηση των καταναλωτών, όπως αυτή εκδηλώνεται στην αγορά. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοριστικής παρέμβασης στην παραγωγή είναι ότι η εκτροπή της παραγωγής δεν αποτελεί απλώς αναπόφευκτη και ακούσια δευτερογενή συνέπεια, αλλά ακριβώς το αποτέλεσμα που επιθυμεί να επιφέρει η κρατική αρχή.

Όπως κάθε άλλη πράξη παρέμβασης, τα περιοριστικά αυτά μέτρα επηρεάζουν και την κατανάλωση. Ωστόσο, και πάλι, στην περίπτωση των περιοριστικών μέτρων που εξετάζουμε στο παρόν κεφάλαιο, αυτό δεν αποτελεί τον πρωταρχικό σκοπό που επιδιώκει η αρχή. Η κυβέρνηση επιθυμεί να παρέμβει στην παραγωγή. Το γεγονός ότι το μέτρο της

επηρεάζει επίσης τους τρόπους κατανάλωσης είναι, από τη δική της σκοπιά, είτε εντελώς αντίθετο προς τις προθέσεις της είτε, τουλάχιστον, μια ανεπιθύμητη συνέπεια την οποία ανέχεται επειδή είναι αναπόφευκτη και θεωρείται μικρότερο κακό σε σύγκριση με τις συνέπειες της μη παρέμβασης.

Περιορισμός της παραγωγής σημαίνει ότι η κυβέρνηση είτε απαγορεύει είτε καθιστά δυσχερέστερη ή δαπανηρότερη την παραγωγή, τη μεταφορά ή τη διανομή συγκεκριμένων αγαθών ή την εφαρμογή συγκεκριμένων μεθόδων παραγωγής, μεταφοράς ή διανομής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αρχή αποκλείει ορισμένα από τα διαθέσιμα μέσα ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Αποτέλεσμα της παρέμβασής της είναι ότι οι άνθρωποι εμποδίζονται να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις και τις ικανότητές τους, την εργασία τους και τα υλικά μέσα παραγωγής τους κατά τον τρόπο με τον οποίο θα αποκτούσαν τις υψηλότερες αποδόσεις και θα ικανοποιούσαν τις ανάγκες τους στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Μια τέτοια παρέμβαση καθιστά τους ανθρώπους φτωχότερους και λιγότερο ικανοποιημένους.

Αυτός είναι ο πυρήνας του ζητήματος. Όλη η λεπτολογία και η σχολαστική επιχειρηματολογία που σπαταλώνται στην προσπάθεια ανασκευής αυτής της θεμελιώδους θέσης είναι μάταιες. Στην ανεμπόδιστη αγορά επικρατεί μια ακατανίκητη τάση χρησιμοποίησης κάθε συντελεστή παραγωγής για την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των πιο επειγουσών αναγκών των καταναλωτών. Αν η κυβέρνηση παρέμβει σε αυτή τη διαδικασία, μπορεί μόνο να μειώσει την ικανοποίηση· δεν μπορεί ποτέ να τη βελτιώσει.

Η ορθότητα αυτής της θέσης έχει αποδειχθεί με εξαίρετο και αδιάσειστο τρόπο όσον αφορά την ιστορικά σημαντικότερη κατηγορία κυβερνητικής παρέμβασης στην παραγωγή: τους φραγμούς στο διεθνές

εμπόριο. Στο πεδίο αυτό, οι διδασκαλίες των κλασικών οικονομολόγων, ιδίως εκείνες του Ricardo, είναι οριστικές και διευθετούν το ζήτημα για πάντα. Το μόνο που μπορεί να επιτύχει ένας δασμός είναι να μετατοπίσει την παραγωγή από τοποθεσίες στις οποίες η απόδοση ανά μονάδα εισροής είναι υψηλότερη προς τοποθεσίες στις οποίες είναι χαμηλότερη. Δεν αυξάνει την παραγωγή· τη μειώνει.

Οι άνθρωποι μιλούν εκτενώς για την υποτιθέμενη κυβερνητική ενθάρρυνση της παραγωγής. Η κυβέρνηση, όμως, δεν έχει τη δύναμη να ενθαρρύνει έναν κλάδο παραγωγής παρά μόνο περιορίζοντας άλλους κλάδους. Αποσύρει συντελεστές παραγωγής από τους κλάδους στους οποίους θα τους χρησιμοποιούσε η ανεμπόδιστη αγορά και τους κατευθύνει προς άλλους κλάδους. Ελάχιστη σημασία έχει το είδος των διοικητικών διαδικασιών στις οποίες καταφεύγει η κυβέρνηση για να επιφέρει αυτό το αποτέλεσμα. Μπορεί να χορηγεί απροκάλυπτα επιδοτήσεις ή να συγκαλύπτει την επιδότηση θεσπίζοντας δασμούς και εξαναγκάζοντας έτσι τους υπηκόους της να καλύψουν το κόστος.

Το μόνο που έχει σημασία είναι ότι οι άνθρωποι εξαναγκάζονται να στερηθούν ορισμένες ικανοποιήσεις τις οποίες αποτιμούν περισσότερο και αποζημιώνονται μόνο με ικανοποιήσεις τις οποίες αποτιμούν λιγότερο. Στη βάση του παρεμβατικού επιχειρήματος βρίσκεται πάντοτε η ιδέα ότι η κυβέρνηση ή το κράτος είναι μια οντότητα που βρίσκεται έξω και πάνω από την κοινωνική διαδικασία της παραγωγής· ότι κατέχει κάτι που δεν προέρχεται από τη φορολόγηση των υπηκόων της και ότι μπορεί να δαπανήσει αυτό το μυθικό κάτι για συγκεκριμένους σκοπούς.

Πρόκειται για τον μύθο του Άγιου Βασίλη, τον οποίο ο λόρδος Keynes ανύψωσε στην περιωπή οικονομικής θεωρίας και τον οποίο ασπάστηκαν με ενθουσιασμό όλοι όσοι αναμένουν προσωπικό όφελος από τις κυβερνητικές δαπάνες. Απέναντι σε αυτές τις δημοφιλείς πλάνες,

πρέπει να υπογραμμιστεί η αυτονόητη αλήθεια ότι μια κυβέρνηση μπορεί να δαπανήσει ή να επενδύσει μόνο όσα αφαιρεί από τους πολίτες της και ότι οι πρόσθετες δαπάνες και επενδύσεις της περιορίζουν τις δαπάνες και τις επενδύσεις των πολιτών κατά ακριβώς το ίδιο ποσό.

Μολονότι η κυβέρνηση δεν έχει τη δύναμη να καταστήσει τους ανθρώπους ευπορότερους μέσω παρεμβάσεων στις επιχειρήσεις, ασφαλώς έχει τη δύναμη να τους καταστήσει λιγότερο ικανοποιημένους μέσω του περιορισμού της παραγωγής.

2. Το τίμημα του περιορισμού

Το γεγονός ότι ο περιορισμός της παραγωγής συνεπάγεται πάντοτε μείωση της ικανοποίησης των επιμέρους πολιτών δεν σημαίνει ότι ένας τέτοιος περιορισμός πρέπει κατ' ανάγκην να θεωρείται επιζήμιος. Μια κυβέρνηση δεν καταφεύγει αυθαίρετα σε περιοριστικά μέτρα. Θέλει να επιτύχει ορισμένους σκοπούς και θεωρεί τον περιορισμό κατάλληλο μέσο για την πραγματοποίηση του σχεδίου της. Επομένως, η αξιολόγηση των περιοριστικών πολιτικών εξαρτάται από την απάντηση σε δύο ερωτήματα: Είναι το μέσο που επέλεξε η κυβέρνηση κατάλληλο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού; Αποζημιώνει η πραγματοποίηση αυτού του σκοπού τους επιμέρους πολίτες για τη στέρηση που υφίστανται;

Θέτοντας αυτά τα ερωτήματα, αντιμετωπίζουμε τον περιορισμό της παραγωγής όπως αντιμετωπίζουμε τους φόρους. Και η καταβολή φόρων μειώνει άμεσα την ικανοποίηση του φορολογουμένου. Αποτελεί, όμως, το τίμημα που καταβάλλει για τις υπηρεσίες τις οποίες παρέχει η κυβέρνηση στην κοινωνία και σε κάθε μέλος της. Στον βαθμό που η κυβέρνηση εκπληρώνει τις κοινωνικές λειτουργίες της και οι φόροι δεν

υπερβαίνουν το ποσό που απαιτείται για τη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας του κυβερνητικού μηχανισμού, αποτελούν αναγκαίο κόστος και αποφέρουν το αντίστοιχο αντάλλαγμα.

Η καταλληλότητα αυτού του τρόπου εξέτασης των περιοριστικών μέτρων καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες ο περιορισμός χρησιμοποιείται ως υποκατάστατο της φορολογίας. Το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών για την εθνική άμυνα καλύπτεται από το δημόσιο ταμείο, μέσω των δημόσιων εσόδων. Περιστασιακά, όμως, επιλέγεται διαφορετική διαδικασία. Συμβαίνει μερικές φορές η ετοιμότητα ενός έθνους να αποκρούσει μια επίθεση να εξαρτάται από την ύπαρξη ορισμένων βιομηχανικών κλάδων οι οποίοι θα απουσίαζαν στην ανεμπόδιστη αγορά. Οι κλάδοι αυτοί πρέπει να επιδοτούνται και οι χορηγούμενες επιδοτήσεις πρέπει να θεωρούνται όπως κάθε άλλη στρατιωτική δαπάνη. Ο χαρακτήρας τους παραμένει ο ίδιος όταν η κυβέρνηση τις χορηγεί έμμεσα, επιβάλλοντας εισαγωγικούς δασμούς στα σχετικά προϊόντα. Η μόνη διαφορά είναι ότι, σε αυτή την περίπτωση, οι καταναλωτές επιβαρύνονται άμεσα με το σχετικό κόστος, ενώ στην περίπτωση της κυβερνητικής επιδότησης το καλύπτουν έμμεσα καταβάλλοντας υψηλότερους φόρους.

Κατά τη θέσπιση περιοριστικών μέτρων, οι κυβερνήσεις και τα κοινοβούλια σχεδόν ποτέ δεν είχαν επίγνωση των συνεπειών της ανάμειξής τους στις επιχειρήσεις. Έτσι, υπέθεσαν αμέριμνα ότι οι προστατευτικοί δασμοί μπορούν να αυξήσουν το βιοτικό επίπεδο του έθνους και αρνήθηκαν επίμονα να αποδεχθούν την ορθότητα των οικονομικών διδασκαλιών σχετικά με τις συνέπειες του προστατευτισμού. Η καταδίκη του προστατευτισμού από τους οικονομολόγους είναι αδιάσειστη και απαλλαγμένη από κάθε κομματική μεροληψία. Οι οικονομολόγοι δεν υποστηρίζουν ότι η προστασία είναι

κακή από τη σκοπιά κάποιας προκαθορισμένης αξιολογικής θέσης. Καταδεικνύουν ότι η προστασία δεν μπορεί να επιτύχει τους σκοπούς τους οποίους επιδιώκουν κατά κανόνα οι κυβερνήσεις όταν προσφεύγουν σε αυτήν. Δεν αμφισβητούν τον τελικό σκοπό της κυβερνητικής δράσης· απορρίπτουν απλώς το επιλεγμένο μέσο ως ακατάλληλο για την πραγματοποίηση του επιδιωκόμενου σκοπού.

Τα δημοφιλέστερα από όλα τα περιοριστικά μέτρα είναι εκείνα που χαρακτηρίζονται «φιλεργατική νομοθεσία». Και εδώ οι κυβερνήσεις και η κοινή γνώμη παρερμηνεύουν σοβαρά τις συνέπειες. Πιστεύουν ότι ο περιορισμός των ωρών εργασίας και η απαγόρευση της παιδικής εργασίας επιβαρύνουν αποκλειστικά τους εργοδότες και αποτελούν «κοινωνική κατάκτηση» για τους μισθωτούς. Αυτό, όμως, ισχύει μόνο στον βαθμό που τέτοιοι νόμοι μειώνουν την προσφορά εργασίας και αυξάνουν έτσι την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας σε σχέση με την οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου.

Η μείωση της προσφοράς εργασίας οδηγεί επίσης σε μείωση της συνολικής ποσότητας των παραγόμενων αγαθών και, ως εκ τούτου, της μέσης κατά κεφαλήν κατανάλωσης. Η συνολική πίτα μικραίνει, αλλά το μέρος της μικρότερης πίτας που περιέρχεται στους μισθωτούς είναι αναλογικά μεγαλύτερο από εκείνο που λάμβαναν από τη μεγαλύτερη πίτα· ταυτόχρονα, το μερίδιο των κεφαλαιούχων μειώνεται.[1] Το αν αυτό το αποτέλεσμα βελτιώνει ή επιδεινώνει τους πραγματικούς μισθούς των διαφόρων ομάδων μισθωτών εξαρτάται από τα συγκεκριμένα δεδομένα κάθε περίπτωσης.

Η δημοφιλής εκτίμηση της φιλεργατικής νομοθεσίας βασίστηκε στην πλάνη ότι οι μισθοί δεν έχουν καμία αιτιώδη σχέση με την αξία που προσθέτει η εργασία των εργαζομένων στα υλικά. Οι μισθοί, λέει ο «σιδηρούς νόμος», καθορίζονται από την ελάχιστη ποσότητα των

απολύτως απαραίτητων μέσων διαβίωσης· δεν μπορούν ποτέ να αυξηθούν πάνω από το επίπεδο συντήρησης. Η διαφορά μεταξύ της αξίας που παράγει ο εργαζόμενος και του μισθού που του καταβάλλεται περιέρχεται στον εργοδότη που τον εκμεταλλεύεται. Αν αυτό το πλεόνασμα μειωθεί μέσω του περιορισμού των ωρών εργασίας, ο μισθωτός απαλλάσσεται από ένα μέρος του μόχθου και των δυσχερειών του, ο μισθός του παραμένει αμετάβλητος και ο εργοδότης στερείται μέρος του άδικου κέρδους του. Ο περιορισμός της συνολικής παραγωγής μειώνει μόνο το εισόδημα της εκμεταλλεύτριας αστικής τάξης.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι ο ρόλος που διαδραμάτισε η φιλεργατική νομοθεσία στην εξέλιξη του δυτικού καπιταλισμού ήταν, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, πολύ λιγότερο σημαντικός από όσο θα υπεδείκνυε η ένταση με την οποία συζητήθηκαν δημοσίως τα σχετικά προβλήματα. Η εργατική νομοθεσία, ως επί το πλείστον, παρείχε απλώς νομική αναγνώριση σε μεταβολές των συνθηκών που είχαν ήδη συντελεστεί λόγω της ταχείας εξέλιξης των επιχειρήσεων.[2] Στις χώρες, όμως, που καθυστέρησαν να υιοθετήσουν καπιταλιστικές μεθόδους παραγωγής και υστερούν ως προς την ανάπτυξη σύγχρονων μεθόδων μεταποίησης και βιομηχανικής παραγωγής, το πρόβλημα της εργατικής νομοθεσίας είναι κρίσιμο.

Παραπλανημένοι από τις νόθες θεωρίες του παρεμβατισμού, οι πολιτικοί αυτών των εθνών πιστεύουν ότι μπορούν να βελτιώσουν τη μοίρα των εξαθλιωμένων μαζών αντιγράφοντας την εργατική νομοθεσία των πλέον προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Αντιμετωπίζουν τα σχετικά προβλήματα σαν να έπρεπε να εξεταστούν αποκλειστικά από εκείνη που εσφαλμένα αποκαλείται «ανθρωπιστική σκοπιά» και αδυνατούν να αντιληφθούν το πραγματικό ζήτημα.

Αποτελεί πράγματι θλιβερό γεγονός ότι στην Ασία πολλά εκατομμύρια μικρών παιδιών είναι άπορα και λιμοκτονούν· ότι οι μισθοί είναι εξαιρετικά χαμηλοί σε σύγκριση με τα αμερικανικά ή δυτικοευρωπαϊκά επίπεδα· ότι οι ώρες εργασίας είναι πολλές· και ότι οι υγειονομικές συνθήκες στους χώρους εργασίας είναι αξιοθρήνητες. Δεν υπάρχει, όμως, κανένα μέσο εξάλειψης αυτών των δεινών πέρα από την περισσότερη εργασία, παραγωγή και αποταμίευση και, κατά συνέπεια, τη μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτό είναι απαραίτητο για κάθε διαρκή βελτίωση.

Τα περιοριστικά μέτρα που υποστηρίζουν οι αυτοαποκαλούμενοι φιλάνθρωποι και ανθρωπιστές θα ήταν μάταια. Όχι μόνο δεν θα βελτίωναν τις συνθήκες, αλλά θα τις καθιστούσαν πολύ χειρότερες. Αν οι γονείς είναι υπερβολικά φτωχοί για να θρέψουν επαρκώς τα παιδιά τους, η απαγόρευση της παιδικής εργασίας καταδικάζει τα παιδιά σε λιμοκτονία. Αν η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας είναι τόσο χαμηλή, ώστε ένας εργαζόμενος μπορεί μέσα σε δέκα ώρες να αποκτήσει μόνο έναν μισθό κατώτερο από τα αμερικανικά επίπεδα, δεν ωφελείται από τη νομοθετική επιβολή του οκταώρου.

Το υπό συζήτηση πρόβλημα δεν είναι αν είναι επιθυμητή η βελτίωση της υλικής ευημερίας των μισθωτών. Οι υπέρμαχοι των εσφαλμένα αποκαλούμενων φιλεργατικών νόμων συγχέουν σκόπιμα το ζήτημα, επαναλαμβάνοντας διαρκώς ότι περισσότερη σχόλη, υψηλότεροι πραγματικοί μισθοί και η απαλλαγή των παιδιών και των έγγαμων γυναικών από την ανάγκη αναζήτησης απασχόλησης θα καθιστούσαν ευτυχέστερες τις οικογένειες των εργαζομένων. Καταφεύγουν στο ψεύδος και στην ποταπή συκοφαντία όταν χαρακτηρίζουν «διώκτες των εργαζομένων» και «εχθρούς της εργασίας»

εκείνους που αντιτίθενται σε τέτοιους νόμους επειδή τους θεωρούν επιζήμιους για τα ζωτικά συμφέροντα των μισθωτών.

Η διαφωνία δεν αφορά τους επιδιωκόμενους σκοπούς· αφορά αποκλειστικά τα μέσα που πρέπει να εφαρμοστούν για την πραγματοποίησή τους. Το ερώτημα δεν είναι αν είναι ή δεν είναι επιθυμητή η βελτίωση της ευημερίας των μαζών. Είναι αποκλειστικά αν τα κυβερνητικά διατάγματα που περιορίζουν τις ώρες εργασίας και την απασχόληση γυναικών και παιδιών αποτελούν τα κατάλληλα μέσα για την αύξηση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Πρόκειται για αμιγώς καταλλακτικό πρόβλημα, το οποίο πρέπει να επιλυθεί από την οικονομική επιστήμη. Οι συναισθηματικές διακηρύξεις είναι άσχετες προς το ζήτημα. Αποτελούν ανεπαρκές προσωπείο του γεγονότος ότι αυτοί οι αυτάρεσκοι υπέρμαχοι των περιορισμών αδυνατούν να προβάλουν οποιαδήποτε βάσιμη αντίρρηση απέναντι στην καλά θεμελιωμένη επιχειρηματολογία των οικονομολόγων.

Το γεγονός ότι το βιοτικό επίπεδο του μέσου Αμερικανού εργαζομένου είναι ασυγκρίτως πιο ικανοποιητικό από εκείνο του μέσου Ινδού εργαζομένου· ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες οι ώρες εργασίας είναι λιγότερες· και ότι τα παιδιά πηγαίνουν στο σχολείο και όχι στα εργοστάσια, δεν αποτελεί επίτευγμα της κυβέρνησης και των νόμων της χώρας. Είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το κατά κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο ανά εργαζόμενο είναι πολύ μεγαλύτερο από ό,τι στην Ινδία και ότι, κατά συνέπεια, η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας είναι πολύ υψηλότερη. Αυτό δεν αποτελεί επίτευγμα των «κοινωνικών πολιτικών»· είναι αποτέλεσμα των μεθόδων του *laissez-faire* του παρελθόντος, οι οποίες απέφυγαν να υπονομεύσουν την εξέλιξη του καπιταλισμού. Αυτό το *laissez-faire* πρέπει να υιοθετήσουν οι ασιατικοί λαοί, αν θέλουν να βελτιώσουν τη μοίρα τους.

Η φτώχεια της Ασίας και άλλων λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών οφείλεται στις ίδιες αιτίες που καθιστούσαν τις συνθήκες μη ικανοποιητικές κατά τις πρώτες περιόδους του δυτικού καπιταλισμού. Ενώ ο πληθυσμός αυξανόταν ταχύτατα, οι περιοριστικές πολιτικές καθυστερούσαν την προσαρμογή των μεθόδων παραγωγής στις ανάγκες του αυξανόμενου αριθμού ανθρώπων που έπρεπε να τραφούν. Αποτελεί ανεξίτηλη συμβολή των οικονομολόγων του *laissez-faire* —τους οποίους τα τυπικά πανεπιστημιακά μας εγχειρίδια απορρίπτουν ως απαισιόδοξους και απολογητές της άδικης απληστίας της εκμεταλλεύτριας αστικής τάξης— το γεγονός ότι άνοιξαν τον δρόμο προς την οικονομική ελευθερία, η οποία ανύψωσε το μέσο βιοτικό επίπεδο σε πρωτοφανές ύψος.

Η οικονομική επιστήμη δεν είναι δογματική, όπως ισχυρίζονται οι αυτοαποκαλούμενοι «ανορθόδοξοι» υπέρμαχοι της κυβερνητικής παντοδυναμίας και της ολοκληρωτικής δικτατορίας. Η οικονομική επιστήμη ούτε εγκρίνει ούτε αποδοκιμάζει τα κυβερνητικά μέτρα που περιορίζουν την παραγωγή και το παραγόμενο προϊόν. Θεωρεί απλώς καθήκον της να αποσαφηνίζει τις συνέπειες τέτοιων μέτρων. Η επιλογή των πολιτικών που πρέπει να υιοθετηθούν ανήκει στον λαό. Κατά την επιλογή του, όμως, ο λαός δεν πρέπει να παραβλέπει τις διδασκαλίες της οικονομικής επιστήμης, αν επιθυμεί να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς.

Υπάρχουν ασφαλώς περιπτώσεις στις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να θεωρήσουν δικαιολογημένα ορισμένα περιοριστικά μέτρα. Οι κανονισμοί πυρασφάλειας είναι περιοριστικοί και αυξάνουν το κόστος παραγωγής. Η μείωση, όμως, της συνολικής παραγωγής που επιφέρουν αποτελεί το τίμημα που πρέπει να καταβληθεί για την αποφυγή μιας μεγαλύτερης καταστροφής. Η απόφαση για κάθε περιοριστικό μέτρο

πρέπει να λαμβάνεται βάσει σχολαστικής στάθμισης του κόστους που θα προκύψει και του οφέλους που θα αποκτηθεί. Κανένας λογικός άνθρωπος δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει αυτόν τον κανόνα.

[1] Τα επιχειρηματικά κέρδη και οι ζημίες δεν επηρεάζονται από τη φιλεργατική νομοθεσία, επειδή εξαρτώνται αποκλειστικά από τη λιγότερο ή περισσότερο επιτυχή προσαρμογή της παραγωγής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς. Ως προς αυτά, η εργατική νομοθεσία έχει σημασία μόνο ως παράγοντας που προκαλεί μεταβολές.

[2] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 614–617.

3. Ο περιορισμός ως προνόμιο

Κάθε διατάραξη των δεδομένων της αγοράς επηρεάζει τα διάφορα άτομα και τις διάφορες ομάδες ατόμων με διαφορετικό τρόπο. Για ορισμένους αποτελεί όφελος, ενώ για άλλους πλήγμα. Μόνο μετά την πάροδο κάποιου χρονικού διαστήματος, όταν η παραγωγή προσαρμοστεί στην εμφάνιση του νέου δεδομένου, εξαντλούνται αυτές οι επιδράσεις. Έτσι, ένα περιοριστικό μέτρο, ενώ θέτει τη συντριπτική πλειονότητα σε μειονεκτική θέση, μπορεί προσωρινά να βελτιώσει τη θέση ορισμένων ανθρώπων. Για εκείνους που ευνοούνται, το μέτρο ισοδυναμεί με την απόκτηση προνομίου. Ζητούν τέτοια μέτρα επειδή επιθυμούν να καταστούν προνομιούχοι.

Και εδώ, το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέχει ο προστατευτισμός. Η επιβολή δασμού στην εισαγωγή ενός εμπορεύματος επιβαρύνει τους καταναλωτές. Για τους εγχώριους παραγωγούς, όμως, αποτελεί όφελος. Από τη δική τους σκοπιά, η επιβολή νέων δασμών και η αύξηση των ήδη υφιστάμενων είναι εξαίρετη πολιτική.

Το ίδιο ισχύει για πολλά άλλα περιοριστικά μέτρα. Αν η κυβέρνηση περιορίσει —είτε μέσω άμεσων περιορισμών είτε μέσω φορολογικών

διακρίσεων— τις μεγάλες επιχειρήσεις και τις εταιρείες, ενισχύεται η ανταγωνιστική θέση των μικρών επιχειρήσεων. Αν περιορίσει τη λειτουργία των μεγάλων καταστημάτων και των αλυσίδων καταστημάτων, οι μικροκαταστηματάρχες χαίρονται.

Είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι εκείνο που οι ευνοούμενοι από αυτά τα μέτρα θεωρούν πλεονέκτημα για τους ίδιους διαρκεί μόνο για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Μακροπρόθεσμα, το προνόμιο που παρέχεται σε μια συγκεκριμένη κατηγορία παραγωγών χάνει την ικανότητά του να δημιουργεί ειδικά κέρδη. Ο προνομιούχος κλάδος προσελκύει νεοεισερχομένους και ο ανταγωνισμός τους τείνει να εξαλείψει τα ειδικά κέρδη που προέρχονται από το προνόμιο. Έτσι, η επιθυμία των ευνοουμένων του νόμου να αποκτούν προνόμια είναι ακόρεστη. Εξακολουθούν να ζητούν νέα προνόμια, επειδή τα παλαιά χάνουν την αποτελεσματικότητά τους.

Από την άλλη πλευρά, η κατάργηση ενός περιοριστικού μέτρου, στην ύπαρξη του οποίου έχει ήδη προσαρμοστεί η διάρθρωση της παραγωγής, συνεπάγεται νέα διατάραξη των δεδομένων της αγοράς· ευνοεί τα βραχυχρόνια συμφέροντα ορισμένων ανθρώπων και βλάπτει τα βραχυχρόνια συμφέροντα άλλων.

Ας αποσαφηνίσουμε το ζήτημα με το παράδειγμα ενός δασμού. Ας υποθέσουμε ότι η Ρουριτανία επέβαλε πριν από χρόνια, το 1920, δασμό στην εισαγωγή δέρματος. Αυτό αποτέλεσε όφελος για τις επιχειρήσεις που τύχαινε εκείνη τη στιγμή να δραστηριοποιούνται στη βυρσοδεψία. Αργότερα, όμως, το μέγεθος του κλάδου αυξήθηκε και τα συγκυριακά κέρδη που απολάμβαναν οι βυρσοδέψες το 1920 και κατά τα επόμενα έτη σταδιακά εξανεμίστηκαν. Εκείνο που απομένει είναι απλώς το γεγονός ότι μέρος της παγκόσμιας παραγωγής δέρματος μετατοπίστηκε από τοποθεσίες στις οποίες η απόδοση ανά μονάδα εισροής είναι

υψηλότερη προς τοποθεσίες στη Ρουριτανία, στις οποίες η παραγωγή απαιτεί υψηλότερο κόστος.

Οι κάτοικοι της Ρουριτανίας καταβάλλουν υψηλότερες τιμές για το δέρμα από εκείνες που θα κατέβαλλαν χωρίς τον δασμό. Επειδή μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου και της εργασίας της Ρουριτανίας απασχολείται στα βυρσοδεφεία από ό,τι θα συνέβαινε υπό συνθήκες ελεύθερου εμπορίου δέρματος, ορισμένοι άλλοι εγχώριοι κλάδοι συρρικνώθηκαν ή τουλάχιστον εμποδίστηκαν να αναπτυχθούν. Εισάγεται μικρότερη ποσότητα δέρματος από το εξωτερικό και εξάγεται μικρότερη ποσότητα ρουριτανικών προϊόντων ως αντάλλαγμα για το εισαγόμενο δέρμα. Ο όγκος του εξωτερικού εμπορίου της Ρουριτανίας περιορίζεται.

Ούτε ένας άνθρωπος σε ολόκληρο τον κόσμο δεν αποκομίζει οποιοδήποτε όφελος από τη διατήρηση του παλαιού δασμού. Αντιθέτως, όλοι ζημιώνονται από τη μείωση της συνολικής απόδοσης της παραγωγικής προσπάθειας της ανθρωπότητας. Αν η πολιτική που υιοθέτησε η Ρουριτανία ως προς το δέρμα υιοθετούνταν από όλα τα έθνη και για κάθε είδος εμπορεύματος με τον αυστηρότερο δυνατό τρόπο, ώστε να καταργηθεί πλήρως το διεθνές εμπόριο και να καταστεί κάθε έθνος απολύτως αυτάρκες, όλοι οι άνθρωποι θα έπρεπε να στερηθούν ολοκληρωτικά τα πλεονεκτήματα που τους παρέχει ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας.

Είναι προφανές ότι η κατάργηση του ρουριτανικού δασμού στο δέρμα πρέπει μακροπρόθεσμα να ωφελήσει τους πάντες, τόσο τους Ρουριτανούς όσο και τους αλλοδαπούς. Βραχυπρόθεσμα, όμως, θα έβλαπτε τα συμφέροντα των κεφαλαιούχων που έχουν επενδύσει στα ρουριτανικά βυρσοδεφεία. Θα έβλαπτε εξίσου τα βραχυχρόνια συμφέροντα των Ρουριτανών εργαζομένων που έχουν ειδικευτεί στη

βυρσοδεψία. Ένα μέρος τους θα έπρεπε είτε να μεταναστεύσει είτε να αλλάξει επάγγελμα. Αυτοί οι κεφαλαιούχοι και εργαζόμενοι αντιμάχονται με πάθος κάθε απόπειρα μείωσης ή πλήρους κατάργησης του δασμού στο δέρμα.

Αυτό καταδεικνύει σαφώς γιατί είναι πολιτικά εξαιρετικά δύσκολο να καταργηθούν μέτρα που περιορίζουν την παραγωγή, μόλις η διάρθρωση των επιχειρήσεων έχει προσαρμοστεί στην ύπαρξή τους. Μολονότι οι συνέπειές τους είναι επιζήμιες για όλους, η κατάργησή τους είναι βραχυπρόθεσμα δυσμενής για συγκεκριμένες ομάδες. Οι ειδικές αυτές ομάδες, οι οποίες ενδιαφέρονται για τη διατήρηση των περιοριστικών μέτρων, αποτελούν βεβαίως μόνο μειονότητες.

Στη Ρουριτανία, μόνο το μικρό τμήμα του πληθυσμού που απασχολείται στα βυρσοδεφεία μπορεί να ζημιωθεί από την κατάργηση του δασμού στο δέρμα. Η συντριπτική πλειονότητα αγοράζει δέρμα και δερμάτινα προϊόντα και θα ωφελούνταν από την πτώση των τιμών τους. Εκτός των συνόρων της Ρουριτανίας, θα ζημιώνονταν μόνο όσοι απασχολούνται στους κλάδους που θα συρρικνωθούν επειδή θα επεκταθεί η βιομηχανία δέρματος.

Η τελευταία αντίρρηση που προβάλλουν οι αντίπαλοι του ελεύθερου εμπορίου έχει ως εξής: Ας δεχτούμε ότι μόνο οι Ρουριτανοί που ασχολούνται με τη βυρσοδεψία έχουν άμεσο συμφέρον από τη διατήρηση του δασμού στο δέρμα. Κάθε Ρουριτανός, όμως, ανήκει σε έναν από τους πολυάριθμους κλάδους παραγωγής. Αν κάθε εγχώριο προϊόν προστατεύεται από δασμούς, η μετάβαση στο ελεύθερο εμπόριο βλάπτει τα συμφέροντα κάθε κλάδου και, κατ' επέκταση, όλων των εξειδικευμένων ομάδων κεφαλαίου και εργασίας, το σύνολο των οποίων συνιστά ολόκληρο το έθνος. Επομένως, η κατάργηση των δασμών θα

ήταν βραχυπρόθεσμα επιζήμια για όλους τους πολίτες. Και σημασία έχουν μόνο τα βραχυχρόνια συμφέροντα.

Αυτό το επιχείρημα εμπεριέχει τρία σφάλματα.

Πρώτον, δεν είναι αληθές ότι όλοι οι βιομηχανικοί κλάδοι θα ζημιώνονταν από τη μετάβαση στο ελεύθερο εμπόριο. Αντιθέτως, οι κλάδοι στους οποίους το συγκριτικό κόστος παραγωγής είναι χαμηλότερο θα επεκτείνονταν υπό το ελεύθερο εμπόριο. Τα βραχυχρόνια συμφέροντά τους θα ευνοούνταν από την κατάργηση των δασμών. Ο δασμός στα προϊόντα που παράγουν οι ίδιοι δεν τους παρέχει κανένα πλεονέκτημα, επειδή όχι μόνο θα μπορούσαν να επιβιώσουν αλλά και θα επεκτείνονταν υπό το ελεύθερο εμπόριο. Ο δασμός στα προϊόντα για τα οποία το συγκριτικό κόστος παραγωγής είναι υψηλότερο στη Ρουριτανία από ό,τι στο εξωτερικό τούς ζημιώνει, κατευθύνοντας προς εκείνους τους άλλους κλάδους κεφάλαιο και εργασία που διαφορετικά θα ενίσχυαν τους δικούς τους.

Δεύτερον, η αρχή της βραχυχρόνιας θεώρησης είναι εντελώς εσφαλμένη. Βραχυπρόθεσμα, κάθε μεταβολή των δεδομένων της αγοράς βλάπτει όσους δεν την προέβλεφαν εγκαίρως. Ένας συνεπής υπέρμαχος της αρχής της βραχυχρόνιας θεώρησης πρέπει να υποστηρίζει την τέλεια ακαμψία και το αμετάβλητο όλων των δεδομένων και να αντιτίθεται σε κάθε μεταβολή, συμπεριλαμβανομένης κάθε θεραπευτικής και τεχνολογικής βελτίωσης.[3] Αν οι άνθρωποι, κατά τη δράση τους, προτιμούσαν πάντοτε την αποφυγή ενός κακού στο εγγύτερο μέλλον από την αποφυγή ενός κακού στο απώτερο μέλλον, θα κατέρχονταν στο επίπεδο των ζώων. Η ίδια η ουσία της ανθρώπινης δράσης, σε αντιδιαστολή προς τη ζωική συμπεριφορά, συνίσταται στο ότι ο άνθρωπος παραιτείται συνειδητά από κάποια χρονικά εγγύτερη

ικανοποίηση, προκειμένου να αποκομίσει μια μεγαλύτερη αλλά χρονικά απώτερη ικανοποίηση.[4]

Τέλος, αν συζητείται το πρόβλημα της κατάργησης του εκτεταμένου δασμολογικού συστήματος της Ρουριτανίας, δεν πρέπει να λησμονείται ότι τα βραχυχρόνια συμφέροντα όσων δραστηριοποιούνται στη βυρσοδεψία βλάπτονται μόνο από την κατάργηση ενός από τους δασμούς, ενώ ευνοούνται από την κατάργηση των άλλων δασμών που αφορούν τα προϊόντα των κλάδων στους οποίους το συγκριτικό κόστος είναι υψηλό. Είναι αληθές ότι οι μισθοί των εργαζομένων στα βυρσοδεψεία θα μειωθούν για κάποιο διάστημα σε σχέση με τους μισθούς άλλων κλάδων και ότι θα απαιτηθεί χρόνος μέχρι να διαμορφωθεί η κατάλληλη μακροχρόνια σχέση μεταξύ των μισθών στους διάφορους κλάδους της ρουριτανικής παραγωγής. Ταυτόχρονα, όμως, με την απλώς προσωρινή μείωση των απολαβών τους, αυτοί οι εργαζόμενοι θα διαπιστώσουν μείωση των τιμών πολλών αγαθών που αγοράζουν.

Αυτή η τάση βελτίωσης των συνθηκών τους δεν αποτελεί φαινόμενο αποκλειστικά της μεταβατικής περιόδου. Αποτελεί την ολοκλήρωση των διαρκών ευεργετημάτων του ελεύθερου εμπορίου, το οποίο, μετατοπίζοντας κάθε βιομηχανικό κλάδο προς την τοποθεσία στην οποία το συγκριτικό κόστος είναι χαμηλότερο, αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας και τη συνολική ποσότητα των παραγόμενων αγαθών. Πρόκειται για το διαρκές μακροχρόνιο όφελος που εξασφαλίζει το ελεύθερο εμπόριο σε κάθε μέλος της κοινωνίας της αγοράς.

Η αντίθεση στην κατάργηση της δασμολογικής προστασίας θα ήταν εύλογη, από την προσωπική σκοπιά όσων δραστηριοποιούνται στη βιομηχανία δέρματος, αν ο δασμός στο δέρμα ήταν ο μοναδικός δασμός. Τότε θα μπορούσε κανείς να εξηγήσει τη στάση τους ως υπαγορευόμενη

από συμφέροντα κοινωνικής θέσης, από τα συμφέροντα μιας κάστας που θα ζημιωνόταν προσωρινά από την κατάργηση ενός προνομίου, μολονότι η απλή διατήρησή του δεν της παρέχει πλέον κανένα όφελος. Σε αυτή την υποθετική περίπτωση, όμως, η αντίθεση των βυρσοδεψών θα ήταν μάταιη. Η πλειονότητα του έθνους θα την υπερνικούσε.

Εκείνο που ενισχύει τις τάξεις των προστατευτιστών είναι το γεγονός ότι ο δασμός στο δέρμα δεν αποτελεί εξαίρεση· ότι πολλοί βιομηχανικοί κλάδοι βρίσκονται σε παρόμοια θέση και αντιμάχονται την κατάργηση των δασμών που αφορούν τον δικό τους κλάδο. Αυτό, βεβαίως, δεν αποτελεί συμμαχία θεμελιωμένη στα ιδιαίτερα συμφέροντα κάθε ομάδας. Αν όλοι προστατεύονται στον ίδιο βαθμό, καθένας όχι μόνο χάνει ως καταναλωτής όσα κερδίζει ως παραγωγός, αλλά ζημιώνεται επιπλέον από τη γενική μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας, την οποία επιφέρει η μετατόπιση των κλάδων από ευνοϊκότερες προς λιγότερο ευνοϊκές τοποθεσίες.

Αντιστρόφως, η κατάργηση όλων των δασμών θα ωφελούσε μακροπρόθεσμα τους πάντες, ενώ η βραχυχρόνια ζημία που προκαλεί στα ιδιαίτερα συμφέροντα της σχετικής ομάδας η κατάργηση ενός συγκεκριμένου δασμού αντισταθμίζεται ήδη βραχυπρόθεσμα, τουλάχιστον εν μέρει, από τις συνέπειες της κατάργησης των δασμών στα προϊόντα που αγοράζουν και καταναλώνουν τα μέλη αυτής της ομάδας.

Πολλοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν τη δασμολογική προστασία σαν να ήταν προνόμιο που παραχωρείται στους μισθωτούς του έθνους τους και τους εξασφαλίζει, καθ' όλη τη διάρκεια της ισχύος της, υψηλότερο βιοτικό επίπεδο από εκείνο που θα απολάμβαναν υπό το ελεύθερο εμπόριο. Αυτό το επιχείρημα προβάλλεται όχι μόνο στις Ηνωμένες

Πολιτείες, αλλά σε κάθε χώρα του κόσμου στην οποία οι μέσοι πραγματικοί μισθοί είναι υψηλότεροι από ό,τι σε κάποια άλλη χώρα.

Είναι αληθές ότι, υπό συνθήκες τέλειας κινητικότητας του κεφαλαίου και της εργασίας, θα επικρατούσε σε ολόκληρο τον κόσμο μια τάση εξίσωσης της τιμής που καταβάλλεται για εργασία του ίδιου είδους και της ίδιας ποιότητας.[5] Ακόμη, όμως, και αν υπήρχε ελεύθερο εμπόριο προϊόντων, αυτή η τάση απουσιάζει από τον πραγματικό μας κόσμο, στον οποίο υπάρχουν φραγμοί στη μετανάστευση και θεσμοί που παρεμποδίζουν τις ξένες επενδύσεις κεφαλαίου.

Η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας είναι υψηλότερη στις Ηνωμένες Πολιτείες από ό,τι στην Ινδία, επειδή το κατά κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο ανά μέλος του εργατικού δυναμικού είναι μεγαλύτερο και επειδή οι Ινδοί εργαζόμενοι εμποδίζονται να μετακινηθούν στην Αμερική και να ανταγωνιστούν στην αμερικανική αγορά εργασίας. Για την εξήγηση αυτής της διαφοράς δεν χρειάζεται να εξεταστεί αν οι φυσικοί πόροι είναι ή δεν είναι αφθονότεροι στην Αμερική από ό,τι στην Ινδία ούτε αν ο Ινδός εργαζόμενος είναι ή δεν είναι φυλετικά κατώτερος από τον Αμερικανό εργαζόμενο. Όπως και αν έχουν αυτά τα ζητήματα, τα προαναφερθέντα γεγονότα —δηλαδή οι θεσμικοί περιορισμοί στην κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας — αρκούν για να εξηγήσουν την απουσία της τάσης εξίσωσης. Επειδή η κατάργηση των αμερικανικών δασμών δεν θα μπορούσε να επηρεάσει αυτά τα δύο δεδομένα, δεν θα μπορούσε να επιδεινώσει το βιοτικό επίπεδο του Αμερικανού μισθωτού.

Αντιθέτως, δεδομένης μιας κατάστασης στην οποία περιορίζεται η κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας, η μετάβαση στο ελεύθερο εμπόριο προϊόντων πρέπει αναγκαστικά να αυξήσει το αμερικανικό βιοτικό επίπεδο. Οι κλάδοι στους οποίους το αμερικανικό κόστος είναι

υψηλότερο —δηλαδή η αμερικανική παραγωγικότητα είναι χαμηλότερη — θα συρρικνωθούν και εκείνοι στους οποίους το κόστος είναι χαμηλότερο —δηλαδή η παραγωγικότητα υψηλότερη— θα επεκταθούν.

Υπό το ελεύθερο εμπόριο, οι Ελβετοί ωρολογοποιοί θα επέκτειναν τις πωλήσεις τους στην αμερικανική αγορά και οι πωλήσεις των Αμερικανών ανταγωνιστών τους θα μειώνονταν. Αυτό, όμως, αποτελεί μόνο μέρος των συνεπειών του ελεύθερου εμπορίου. Παράγοντας και πωλώντας περισσότερα, οι Ελβετοί θα κέρδιζαν και θα αγόραζαν περισσότερα. Δεν έχει σημασία αν θα αγόραζαν οι ίδιοι περισσότερα προϊόντα άλλων αμερικανικών κλάδων ή αν θα αύξαναν τις εγχώριες αγορές τους και τις αγορές τους σε άλλες χώρες, για παράδειγμα στη Γαλλία. Ό,τι και αν συνέβαινε, το ισόποσο των πρόσθετων δολαρίων που κέρδισαν θα έπρεπε τελικά να επιστρέψει στις Ηνωμένες Πολιτείες και να αυξήσει τις πωλήσεις ορισμένων αμερικανικών κλάδων. Αν οι Ελβετοί δεν χαρίζουν τα προϊόντα τους, πρέπει να δαπανήσουν αυτά τα δολάρια για αγορές.

Η αντίθετη δημοφιλής άποψη οφείλεται στην απατηλή ιδέα ότι η Αμερική θα μπορούσε να επεκτείνει τις αγορές εισαγόμενων προϊόντων μειώνοντας το συνολικό ύψος των χρηματικών διαθεσίμων των πολιτών της. Πρόκειται για την περιβόητη πλάνη σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι αγοράζουν χωρίς να λαμβάνουν υπόψη το μέγεθος των χρηματικών διαθεσίμων τους και σύμφωνα με την οποία η ίδια η ύπαρξη χρηματικών διαθεσίμων αποτελεί απλώς συνέπεια του γεγονότος ότι απομένει κάποιο ποσό επειδή δεν υπάρχει τίποτε άλλο προς αγορά. Έχουμε ήδη καταδείξει γιατί αυτή η μερκαντιλιστική θεωρία είναι εντελώς εσφαλμένη.[6]

Εκείνο που πραγματικά επιφέρουν οι δασμοί ως προς τους μισθούς και το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών είναι κάτι εντελώς διαφορετικό.

Σε έναν κόσμο στον οποίο υπάρχει ελεύθερο εμπόριο εμπορευμάτων, ενώ περιορίζονται η μετανάστευση εργαζομένων και οι ξένες επενδύσεις, επικρατεί μια τάση διαμόρφωσης ορισμένης σχέσης μεταξύ των μισθών που καταβάλλονται για το ίδιο είδος και την ίδια ποιότητα εργασίας στις διάφορες χώρες. Δεν μπορεί να επικρατήσει τάση εξίσωσης των μισθών. Η τελική τιμή, όμως, που καταβάλλεται για την εργασία στις διάφορες χώρες βρίσκεται σε ορισμένη αριθμητική σχέση. Αυτή η τελική τιμή χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι όλοι όσοι επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα βρίσκουν απασχόληση και όλοι όσοι επιθυμούν να απασχολήσουν εργαζομένους μπορούν να προσλάβουν όσα άτομα θέλουν. Υπάρχει «πλήρης απασχόληση».

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν μόνο δύο χώρες, η Ρουριτανία και η Λαπουτανία. Στη Ρουριτανία ο τελικός μισθός είναι διπλάσιος από εκείνον της Λαπουτανίας. Η κυβέρνηση της Ρουριτανίας καταφεύγει τώρα σε ένα από εκείνα τα μέτρα που εσφαλμένα χαρακτηρίζονται «φιλεργατικά». Επιβαρύνει τους εργοδότες με πρόσθετη δαπάνη, το ύψος της οποίας είναι ανάλογο προς τον αριθμό των απασχολούμενων εργαζομένων. Για παράδειγμα, μειώνει τις ώρες εργασίας χωρίς να επιτρέπει αντίστοιχη μείωση των εβδομαδιαίων μισθών.

Αποτέλεσμα είναι η μείωση της ποσότητας των παραγόμενων αγαθών και η αύξηση της τιμής κάθε μονάδας αγαθού. Ο μεμονωμένος εργαζόμενος απολαμβάνει περισσότερη σχόλη, αλλά το βιοτικό του επίπεδο μειώνεται. Τι άλλο θα μπορούσε να επιφέρει μια γενική μείωση της διαθέσιμης ποσότητας αγαθών;

Αυτό το αποτέλεσμα αποτελεί εσωτερικό συμβάν στη Ρουριτανία. Θα εμφανιζόταν ακόμη και αν δεν υπήρχε καθόλου εξωτερικό εμπόριο. Το γεγονός ότι η Ρουριτανία δεν είναι αυτάρκης, αλλά αγοράζει από τη Λαπουτανία και πωλεί σε αυτήν, δεν μεταβάλλει τα ουσιώδη

χαρακτηριστικά του. Επηρεάζει, όμως, τη Λαπουτανία. Επειδή οι Ρουριτανοί παράγουν και καταναλώνουν λιγότερα, θα αγοράζουν λιγότερα από τη Λαπουτανία. Στη Λαπουτανία δεν θα υπάρξει γενική μείωση της παραγωγής. Ορισμένοι, όμως, κλάδοι που παρήγαν για εξαγωγή στη Ρουριτανία θα πρέπει στο εξής να παράγουν για την εγχώρια λαπουτανική αγορά.

Η Λαπουτανία θα διαπιστώσει μείωση του όγκου του εξωτερικού της εμπορίου· θα καταστεί, θέλοντας και μη, περισσότερο αυτάρκης. Στα μάτια των προστατευτιστών, αυτό αποτελεί ευλογία. Στην πραγματικότητα, σημαίνει επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου· η παραγωγή με χαμηλότερο κόστος αντικαθίσταται από παραγωγή με υψηλότερο κόστος. Αυτό που βιώνει η Λαπουτανία είναι το ίδιο πράγμα που θα βίωναν οι κάτοικοι μιας αυτάρκους χώρας, αν κάποιο φυσικό συμβάν μείωνε την παραγωγικότητα ενός από τους κλάδους της. Στον βαθμό που υπάρχει καταμερισμός της εργασίας, όλοι επηρεάζονται από τη μείωση της ποσότητας που συνεισφέρουν άλλοι άνθρωποι στον εφοδιασμό της αγοράς.

Ωστόσο, αυτές οι αναπόφευκτες τελικές διεθνείς συνέπειες του νέου φιλεργατικού νόμου της Ρουριτανίας δεν θα επηρεάσουν με τον ίδιο τρόπο τους διάφορους κλάδους της λαπουτανικής βιομηχανίας. Απαιτείται μια ακολουθία σταδίων και στις δύο χώρες, μέχρι να συντελεστεί τελικά η πλήρης προσαρμογή της παραγωγής στη νέα κατάσταση των δεδομένων. Αυτές οι βραχυχρόνιες επιδράσεις διαφέρουν από τις μακροχρόνιες. Είναι πιο εντυπωσιακές από τις μακροχρόνιες επιδράσεις. Ενώ σχεδόν κανείς δεν μπορεί να μην αντιληφθεί τις βραχυχρόνιες επιδράσεις, τις μακροχρόνιες αναγνωρίζουν μόνο οι οικονομολόγοι. Μολονότι δεν είναι δύσκολο να αποκρυφθούν από το κοινό οι μακροχρόνιες επιδράσεις, πρέπει να γίνει κάτι για τις

εύκολα αναγνωρίσιμες βραχυχρόνιες επιδράσεις, ώστε να μη φθίνει ο ενθουσιασμός για μια τέτοια υποτιθέμενη φιλεργατική νομοθεσία.

Η πρώτη βραχυχρόνια συνέπεια που εμφανίζεται είναι η εξασθένηση της ανταγωνιστικής ισχύος ορισμένων κλάδων παραγωγής της Ρουριτανίας σε σχέση με εκείνους της Λαπουτανίας. Καθώς οι τιμές αυξάνονται στη Ρουριτανία, ορισμένοι Λαπουτανοί αποκτούν τη δυνατότητα να επεκτείνουν τις πωλήσεις τους στη ρουριτανική αγορά. Πρόκειται μόνο για προσωρινή συνέπεια· τελικά, οι συνολικές πωλήσεις όλων των λαπουτανικών κλάδων στη Ρουριτανία θα μειωθούν. Είναι πιθανόν, παρά τη γενική αυτή μείωση του όγκου των λαπουτανικών εξαγωγών προς τη Ρουριτανία, ορισμένοι λαπουτανικοί κλάδοι να επεκτείνουν μακροπρόθεσμα τις πωλήσεις τους. Αυτό εξαρτάται από τη νέα διάρθρωση των συγκριτικών δαπανών. Δεν υπάρχει, όμως, καμία αναγκαία αλληλεξάρτηση μεταξύ αυτών των βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων επιδράσεων.

Οι προσαρμογές της μεταβατικής περιόδου δημιουργούν καλειδοσκοπικά μεταβαλλόμενες καταστάσεις, οι οποίες ενδέχεται να διαφέρουν εντελώς από το τελικό αποτέλεσμα. Ωστόσο, η προσοχή του κοντόφθαλμου κοινού απορροφάται πλήρως από αυτές τις βραχυχρόνιες επιδράσεις. Οι άνθρωποι ακούν τους θιγόμενους επιχειρηματίες να διαμαρτύρονται ότι ο νέος ρουριτανικός νόμος παρέχει στους Λαπουτανούς τη δυνατότητα να τους υποσκελίζουν με χαμηλότερες τιμές τόσο στη Ρουριτανία όσο και στη Λαπουτανία. Βλέπουν ότι ορισμένοι Ρουριτανοί επιχειρηματίες αναγκάζονται να περιορίσουν την παραγωγή τους και να απολύσουν εργαζομένους. Και αρχίζουν να υποψιάζονται ότι κάτι ίσως δεν είναι ορθό στις διδασκαλίες των αυτοαποκαλούμενων «ανορθόδοξων φίλων της εργασίας».

Η εικόνα, όμως, είναι διαφορετική αν στη Ρουριτανία υπάρχει δασμός αρκετά υψηλός ώστε να εμποδίζει τους Λαπουτανούς να επεκτείνουν, έστω και προσωρινά, τις πωλήσεις τους στη ρουριτανική αγορά. Τότε οι εντυπωσιακότερες βραχυχρόνιες επιδράσεις του νέου μέτρου συγκαλύπτονται κατά τρόπο ώστε το κοινό να μην τις αντιλαμβάνεται. Οι μακροχρόνιες επιδράσεις, βεβαίως, δεν μπορούν να αποφευχθούν. Προκαλούνται, όμως, μέσω μιας διαφορετικής ακολουθίας βραχυχρόνιων επιδράσεων, η οποία είναι λιγότερο ενοχλητική επειδή είναι λιγότερο ορατή. Οι ισχυρισμοί περί υποτιθέμενων «κοινωνικών κατακτήσεων» που προκύπτουν από τη μείωση των ωρών εργασίας δεν διαφεύδονται από την άμεση εμφάνιση συνεπειών τις οποίες όλοι —και ιδίως οι απολυμένοι εργαζόμενοι— θεωρούν ανεπιθύμητες.

Η κύρια λειτουργία των δασμών και των άλλων προστατευτικών μηχανισμών σήμερα είναι η συγκάλυψη των πραγματικών συνεπειών των παρεμβατικών πολιτικών που υποτίθεται ότι αποβλέπουν στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου των μαζών. Ο οικονομικός εθνικισμός αποτελεί το αναγκαίο συμπλήρωμα αυτών των δημοφιλών πολιτικών, οι οποίες ισχυρίζονται ότι βελτιώνουν την υλική ευημερία των μισθωτών, ενώ στην πραγματικότητα την υποβαθμίζουν.[7]

[3] Αυτή τη συνέπεια επέδειξαν ορισμένοι ναζιστές φιλόσοφοι. Πρβλ. Sombart, *A New Social Philosophy*, σσ. 242–245.

[4] Βλ. ανωτέρω, σσ. 479–488.

[5] Για λεπτομερή ανάλυση, πρβλ. ανωτέρω, σ. 627.

[6] Βλ. ανωτέρω, σσ. 448–452.

[7] Βλ. επίσης όσα αναφέρθηκαν για τη λειτουργία των καρτέλ στις σσ. 365–369.

4. Ο περιορισμός ως οικονομικό σύστημα

Υπάρχουν, όπως έχει καταδειχθεί, περιπτώσεις στις οποίες ένα περιοριστικό μέτρο μπορεί να επιτύχει τον σκοπό για τον οποίο εφαρμόζεται. Αν όσοι καταφεύγουν σε ένα τέτοιο μέτρο θεωρούν την επίτευξη αυτού του σκοπού σημαντικότερη από τα μειονεκτήματα που επιφέρει ο περιορισμός —δηλαδή τη μείωση της ποσότητας των υλικών αγαθών που είναι διαθέσιμα προς κατανάλωση—, η προσφυγή στον περιορισμό είναι δικαιολογημένη από τη σκοπιά των αξιολογικών τους κρίσεων. Υφίστανται κόστος και καταβάλλουν τίμημα προκειμένου να αποκτήσουν κάτι το οποίο αποτιμούν περισσότερο από εκείνο που έπρεπε να δαπανήσουν ή να στερηθούν. Κανείς, και ασφαλώς όχι ο θεωρητικός, δεν είναι σε θέση να αντιπαρατεθεί μαζί τους ως προς την ορθότητα των αξιολογικών τους κρίσεων.

Ο μόνος κατάλληλος τρόπος εξέτασης των μέτρων που περιορίζουν την παραγωγή είναι να θεωρούνται θυσίες οι οποίες πραγματοποιούνται για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου σκοπού. Αποτελούν οιονεί δαπάνες

και οιονεί κατανάλωση. Συνιστούν χρησιμοποίηση πραγμάτων που θα μπορούσαν να παραχθούν και να καταναλωθούν με έναν τρόπο για την πραγματοποίηση ορισμένων άλλων σκοπών. Τα πράγματα αυτά εμποδίζονται να δημιουργηθούν, αλλά αυτή ακριβώς η οιονεί κατανάλωση ικανοποιεί τους δημιουργούς των σχετικών μέτρων περισσότερο από όσο θα τους ικανοποιούσε η αύξηση των διαθέσιμων αγαθών που θα προκαλούσε η παράλειψη του περιορισμού.

Ως προς ορισμένα περιοριστικά μέτρα, αυτή η άποψη γίνεται καθολικά αποδεκτή. Αν μια κυβέρνηση διατάξει να διατηρηθεί ένα τμήμα γης στη φυσική του κατάσταση ως εθνικό πάρκο και να αποκλειστεί κάθε άλλη χρήση του, κανείς δεν θα ταξινομούσε ένα τέτοιο εγχείρημα ως οτιδήποτε άλλο πέρα από δαπάνη. Η κυβέρνηση στερεί από τους πολίτες την πρόσθετη ποσότητα διαφόρων προϊόντων που θα μπορούσε να επιφέρει η καλλιέργεια αυτής της γης, προκειμένου να τους παράσχει μια διαφορετική ικανοποίηση.

Επομένως, ο περιορισμός της παραγωγής δεν μπορεί ποτέ να διαδραματίσει άλλον ρόλο πέρα από εκείνον του επικουρικού συμπληρώματος ενός συστήματος παραγωγής. Δεν μπορεί να συγκροτηθεί σύστημα οικονομικής δράσης αποκλειστικά από τέτοια περιοριστικά μέτρα. Κανένα σύνολο τέτοιων μέτρων δεν μπορεί να συνδεθεί σε ένα ολοκληρωμένο οικονομικό σύστημα. Δεν μπορούν να σχηματίσουν σύστημα παραγωγής. Ανήκουν στη σφαίρα της κατανάλωσης και όχι στη σφαίρα της παραγωγής.

Κατά την εξέταση των προβλημάτων του παρεμβατισμού επιδιώκουμε να διερευνήσουμε τον ισχυρισμό των υπέρμαχων της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις ότι το σύστημά τους προσφέρει μια εναλλακτική λύση απέναντι στα άλλα οικονομικά συστήματα. Κανένας τέτοιος ισχυρισμός δεν μπορεί εύλογα να

προβληθεί για τα μέτρα που περιορίζουν την παραγωγή. Το καλύτερο που μπορούν να επιτύχουν είναι η μείωση του παραγόμενου προϊόντος και της ικανοποίησης. Ο πλούτος παράγεται μέσω της χρησιμοποίησης ορισμένης ποσότητας συντελεστών παραγωγής. Ο περιορισμός αυτής της ποσότητας δεν αυξάνει αλλά μειώνει την ποσότητα των παραγόμενων αγαθών. Ακόμη και αν οι σκοποί που επιδιώκονται μέσω της μείωσης των ωρών εργασίας μπορούσαν να επιτευχθούν με ένα τέτοιο διάταγμα, αυτό δεν θα αποτελούσε μέτρο παραγωγής. Αποτελεί πάντοτε τρόπο περιορισμού του παραγόμενου προϊόντος.

Ο καπιταλισμός είναι σύστημα κοινωνικής παραγωγής. Ο σοσιαλισμός, λένε οι σοσιαλιστές, είναι επίσης σύστημα κοινωνικής παραγωγής. Όσον αφορά, όμως, τα μέτρα που περιορίζουν την παραγωγή, ακόμη και οι παρεμβατιστές δεν μπορούν να προβάλουν παρόμοιο ισχυρισμό. Μπορούν μόνο να ισχυριστούν ότι υπό τον καπιταλισμό παράγονται υπερβολικά πολλά και ότι επιθυμούν να εμποδίσουν την παραγωγή αυτού του πλεονάσματος, προκειμένου να πραγματοποιήσουν άλλους σκοπούς. Οι ίδιοι πρέπει να ομολογήσουν ότι υπάρχουν όρια στην εφαρμογή των περιορισμών.

Η οικονομική επιστήμη δεν υποστηρίζει ότι ο περιορισμός αποτελεί κακό σύστημα παραγωγής. Υποστηρίζει ότι δεν αποτελεί καθόλου σύστημα παραγωγής, αλλά μάλλον σύστημα οιονεί κατανάλωσης. Οι περισσότεροι από τους σκοπούς που επιθυμούν να επιτύχουν οι παρεμβατιστές μέσω περιορισμών δεν μπορούν να επιτευχθούν κατ' αυτόν τον τρόπο. Ακόμη, όμως, και όταν τα περιοριστικά μέτρα είναι κατάλληλα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών, δεν παύουν να είναι απλώς περιοριστικά.[8]

Η τεράστια δημοτικότητα που απολαμβάνει ο περιορισμός στην εποχή μας οφείλεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν αναγνωρίζουν τις

συνέπειές του. Κατά την εξέταση του προβλήματος της μείωσης των ωρών εργασίας μέσω κυβερνητικού διατάγματος, το κοινό δεν αντιλαμβάνεται ότι η συνολική παραγωγή πρέπει να μειωθεί και ότι είναι πολύ πιθανό να μειωθεί επίσης το δυνητικό βιοτικό επίπεδο των μισθωτών. Αποτελεί δόγμα της σημερινής «ανορθοδοξίας» ότι ένα τέτοιο «φιλεργατικό» μέτρο συνιστά «κοινωνική κατάκτηση» για τους εργαζομένους και ότι το κόστος αυτής της κατάκτησης βαρύνει αποκλειστικά τους εργοδότες.

Όποιος αμφισβητεί αυτό το δόγμα χαρακτηρίζεται «δουλοπρεπής» απολογητής των άδικων αξιώσεων σκληρών εκμεταλλευτών και διώκεται ανελέητα. Υπαινίσσονται ότι επιθυμεί να επαναφέρει τους μισθωτούς στη φτώχεια και στις πολλές ώρες εργασίας των πρώτων σταδίων του σύγχρονου βιομηχανικού συστήματος.

Απέναντι σε όλη αυτή τη συκοφαντία, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί εκ νέου ότι εκείνο που δημιουργεί πλούτο και ευημερία είναι η παραγωγή και όχι ο περιορισμός. Το γεγονός ότι, στις καπιταλιστικές χώρες, ο μέσος μισθωτός καταναλώνει περισσότερα αγαθά και μπορεί να απολαμβάνει περισσότερη σχόλη από τους προγόνους του, καθώς και ότι μπορεί να συντηρεί τη σύζυγο και τα παιδιά του χωρίς να χρειάζεται να τα στέλνει στην εργασία, δεν αποτελεί επίτευγμα των κυβερνήσεων και των εργατικών συνδικάτων. Είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν το κέρδος συσσώρευσαν και επένδυσαν περισσότερο κεφάλαιο και, έτσι, αύξησαν την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας.

[8] Για τις αντιρρήσεις που έχουν προβληθεί εναντίον αυτής της θέσης από τη σκοπιά του φαινομένου Ricardo, βλ. κατωτέρω, σσ. 773–776.

Κεφάλαιο 30: ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ

1. Η κυβέρνηση και η αυτονομία της αγοράς

Παρέμβαση στη διάρθρωση της αγοράς σημαίνει ότι η κρατική αρχή αποβλέπει στον καθορισμό των τιμών των εμρευμάτων και των υπηρεσιών, καθώς και των επιτοκίων, σε ύψος διαφορετικό από εκείνο που θα είχε καθορίσει η ανεμπόδιστη αγορά. Θεσπίζει —ή εξουσιοδοτεί, είτε σιωπηρά είτε ρητά, συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων να θεσπίσουν — τιμές και συντελεστές που πρέπει να θεωρούνται είτε ανώτατα είτε κατώτατα όρια και μεριμνά για την επιβολή αυτών των διαταγμάτων μέσω εξαναγκασμού και καταναγκασμού.

Καταφεύγοντας σε τέτοια μέτρα, η κυβέρνηση επιδιώκει να ευνοήσει είτε τον αγοραστή —όπως στην περίπτωση των ανώτατων τιμών— είτε τον πωλητή —όπως στην περίπτωση των κατώτατων τιμών. Η ανώτατη τιμή αποσκοπεί στο να επιτρέψει στον αγοραστή να αποκτήσει το αγαθό που επιθυμεί σε τιμή χαμηλότερη από εκείνη της ανεμπόδιστης αγοράς. Η κατώτατη τιμή αποσκοπεί στο να επιτρέψει

στον πωλητή να διαθέσει το εμπόρευμα ή τις υπηρεσίες του σε τιμή υψηλότερη από εκείνη της ανεμπόδιστης αγοράς.

Οι ομάδες που επιθυμεί να ευνοήσει η αρχή εξαρτώνται από τον πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων. Κατά καιρούς οι κυβερνήσεις έχουν επιβάλει ανώτατες τιμές και άλλοτε κατώτατες τιμές σε διάφορα εμπορεύματα. Ορισμένες φορές έχουν επιβάλει ανώτατους μισθούς και άλλοτε κατώτατους μισθούς. Μόνο ως προς τον τόκο δεν έχουν καταφύγει ποτέ σε κατώτατους συντελεστές· όταν παρενέβαιναν, επέβαλλαν πάντοτε ανώτατα επιτόκια. Αντιμετώπιζαν πάντοτε με δυσπιστία την αποταμίευση, την επένδυση και τον δανεισμό χρήματος.

Αν αυτή η παρέμβαση στις τιμές των εμπορευμάτων, στους μισθούς και στα επιτόκια περιλαμβάνει όλες τις τιμές, όλους τους μισθούς και όλα τα επιτόκια, ισοδυναμεί με την πλήρη αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς από τον σοσιαλισμό γερμανικού τύπου. Τότε η αγορά, οι διαπροσωπικές ανταλλαγές, η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, η επιχειρηματικότητα και η ιδιωτική πρωτοβουλία εξαφανίζονται ουσιαστικά ολοκληρωτικά. Κανένα άτομο δεν έχει πλέον τη δυνατότητα να επηρεάσει με δική του πρωτοβουλία την παραγωγική διαδικασία· κάθε άτομο είναι υποχρεωμένο να υπακούει στις διαταγές του ανώτατου συμβουλίου διεύθυνσης της παραγωγής.

Εκείνα που, στο σύνολο αυτών των εντολών, αποκαλούνται τιμές, μισθοί και επιτόκια δεν αποτελούν πλέον τιμές, μισθούς και επιτόκια υπό την καταλλακτική έννοια των όρων. Είναι απλώς ποσοτικοί προσδιορισμοί που καθορίζονται από τον διευθυντή χωρίς αναφορά σε κάποια διαδικασία της αγοράς. Αν οι κυβερνήσεις που καταφεύγουν στον έλεγχο των τιμών και οι μεταρρυθμιστές που τον υποστηρίζουν απέβλεπαν πάντοτε στην εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού γερμανικού τύπου, δεν θα υπήρχε λόγος να εξετάζει η οικονομική επιστήμη χωριστά

τον έλεγχο των τιμών. Όλα όσα πρέπει να λεχθούν σχετικά με έναν τέτοιο έλεγχο περιλαμβάνονται ήδη στην ανάλυση του σοσιαλισμού.

Πολλοί υπέρμαχοι της κυβερνητικής παρέμβασης στις τιμές υπήρξαν και εξακολουθούν να είναι εξαιρετικά συγκεχυμένοι ως προς αυτό το ζήτημα. Απέτυχαν να αντιληφθούν τη θεμελιώδη διαφορά μεταξύ μιας οικονομίας της αγοράς και μιας κοινωνίας χωρίς αγορά. Η ασάφεια των ιδεών τους αντανακλάται σε αόριστη και διφορούμενη γλώσσα και σε μια αποπροσανατολιστική ορολογία.

Υπήρξαν και εξακολουθούν να υπάρχουν υπέρμαχοι του ελέγχου των τιμών που δηλώνουν ότι επιθυμούν να διατηρήσουν την οικονομία της αγοράς. Υποστηρίζουν απερίφραστα ότι ο κυβερνητικός καθορισμός των τιμών, των μισθών και των επιτοκίων μπορεί να επιτύχει τους σκοπούς για τους οποίους επιβάλλεται, χωρίς να καταργήσει ολοκληρωτικά την αγορά και την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Διακηρύσσουν ακόμη ότι ο έλεγχος των τιμών αποτελεί το καλύτερο ή το μοναδικό μέσο για τη διατήρηση του συστήματος της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας και την αποτροπή της έλευσης του σοσιαλισμού.

Εξοργίζονται όταν κάποιος αμφισβητεί την ορθότητα της θεωρίας τους και καταδεικνύει ότι ο έλεγχος των τιμών, αν δεν πρόκειται να επιδεινώσει την κατάσταση από τη σκοπιά των κυβερνήσεων και των θεωρητικών του παρεμβατισμού, πρέπει τελικά να οδηγήσει στον σοσιαλισμό. Διαμαρτύρονται ότι δεν είναι ούτε σοσιαλιστές ούτε κομμουνιστές και ότι επιδιώκουν την οικονομική ελευθερία και όχι τον ολοκληρωτισμό.

Αυτές τις θέσεις των παρεμβατιστών πρέπει να εξετάσουμε. Το πρόβλημα είναι αν η αστυνομική εξουσία μπορεί να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς καθορίζοντας τις τιμές, τους μισθούς και τα

επιτόκια σε επίπεδο διαφορετικό από εκείνο που θα είχε καθορίσει η ανεμπόδιστη αγορά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια ισχυρή και αποφασισμένη κυβέρνηση έχει την εξουσία να επιβάλλει τέτοια ανώτατα ή κατώτατα όρια και να τιμωρεί όσους δεν υπακούουν. Το ερώτημα, όμως, είναι αν η αρχή μπορεί πράγματι να επιτύχει τους σκοπούς που επιδιώκει μέσω αυτών των διαταγμάτων.

Η ιστορία αποτελεί ένα μακρύ χρονικό ανώτατων ορίων τιμών και νόμων κατά της τοκογλυφίας. Επανειλημμένως, αυτοκράτορες, βασιλείς και επαναστάτες δικτάτορες επιχείρησαν να παρέμβουν στα φαινόμενα της αγοράς. Επιβλήθηκαν αυστηρές ποινές σε απείθαρχους εμπόρους και αγρότες. Πολλοί άνθρωποι έπεσαν θύματα διώξεων που απολάμβαναν την ενθουσιώδη επιδοκιμασία των μαζών. Παρ' όλα αυτά, όλες αυτές οι προσπάθειες απέτυχαν. Η εξήγηση της αποτυχίας που παρείχαν τα συγγράμματα νομικών, θεολόγων και φιλοσόφων συμφωνούσε πλήρως με τις αντιλήψεις των κυβερνητών και των μαζών. Ο άνθρωπος, έλεγαν, είναι εκ φύσεως ιδιοτελής και αμαρτωλός, ενώ οι αρχές ήταν δυστυχώς υπερβολικά επιεικείς στην επιβολή του νόμου. Αυτό που χρειαζόταν ήταν μεγαλύτερη αποφασιστικότητα και αυστηρότητα από την πλευρά των κυβερνώντων.

Η κατανόηση του σχετικού ζητήματος επιτεύχθηκε αρχικά σε σχέση με ένα ειδικό πρόβλημα. Διάφορες κυβερνήσεις ασκούσαν επί μακρόν τη νόθευση του νομίσματος. Αντικαθιστούσαν μέρος του χρυσού ή του αργύρου που περιείχαν προηγουμένως τα νομίσματα με ευτελέστερα και φθηνότερα μέταλλα ή μείωναν το βάρος και το μέγεθός τους. Διατηρούσαν, όμως, για τα νοθευμένα νομίσματα τις καθιερωμένες ονομασίες των παλαιών νομισμάτων και διέτασσαν να παραδίδονται και να γίνονται δεκτά στην ονομαστική τους ισοτιμία.

Αργότερα, οι κυβερνήσεις επιχείρησαν να επιβάλουν στους υπηκόους τους ανάλογους καταναγκασμούς σχετικά με τη σχέση ανταλλαγής μεταξύ χρυσού και αργύρου, καθώς και μεταξύ μεταλλικού χρήματος και πιστωτικού ή παραστατικού χρήματος. Αναζητώντας τις αιτίες που καθιστούσαν όλα αυτά τα διατάγματα ατελέσφορα, οι πρόδρομοι της οικονομικής σκέψης είχαν ήδη ανακαλύψει, κατά τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, την κανονικότητα που αργότερα ονομάστηκε νόμος του Gresham. Απέμενε ακόμη μακρά πορεία από αυτή τη μεμονωμένη γνώση μέχρι το σημείο στο οποίο οι φιλόσοφοι του δέκατου όγδοου αιώνα αντιλήφθηκαν την αλληλεξάρτηση όλων των φαινομένων της αγοράς.

Κατά την περιγραφή των πορισμάτων των συλλογισμών τους, οι κλασικοί οικονομολόγοι και οι διάδοχοί τους χρησιμοποιούσαν μερικές φορές ιδιωματικές εκφράσεις που μπορούσαν εύκολα να παρερμηνευθούν από όσους επιθυμούσαν να τις παρερμηνεύσουν. Μιλούσαν περιστασιακά για το «ανέφικτο» του ελέγχου των τιμών. Εκείνο που πραγματικά εννοούσαν δεν ήταν ότι τέτοια διατάγματα είναι αδύνατον να εκδοθούν, αλλά ότι δεν μπορούν να επιτύχουν τους σκοπούς που επιδιώκουν οι κυβερνήσεις και ότι επιδεινώνουν, αντί να βελτιώνουν, την κατάσταση. Κατέληξαν ότι τέτοια διατάγματα αντιβαίνουν στον σκοπό τους και είναι ακατάλληλα.

Πρέπει να γίνει σαφώς αντιληπτό ότι το πρόβλημα του ελέγχου των τιμών δεν αποτελεί απλώς ένα από τα προβλήματα που πρέπει να εξετάσει η οικονομική επιστήμη ούτε ένα πρόβλημα ως προς το οποίο μπορεί να προκύψει διαφωνία μεταξύ διαφορετικών οικονομολόγων. Το σχετικό ζήτημα είναι μάλλον το εξής: Υπάρχει πράγματι οικονομική επιστήμη; Υπάρχει οποιαδήποτε κανονικότητα στη διαδοχή και στην αλληλεξάρτηση των φαινομένων της αγοράς;

Όποιος απαντά αρνητικά σε αυτά τα δύο ερωτήματα αρνείται την ίδια τη δυνατότητα, τον ορθολογικό χαρακτήρα και την ύπαρξη της οικονομικής επιστήμης ως κλάδου της γνώσης. Επιστρέφει στις πεποιθήσεις που επικρατούσαν στις εποχές πριν από την ανάπτυξη της οικονομικής επιστήμης. Διακηρύσσει ως αναληθή τη θέση ότι υπάρχουν οικονομικοί νόμοι και ότι οι τιμές, οι μισθοί και τα επιτόκια καθορίζονται μονοσήμαντα από τα δεδομένα της αγοράς. Υποστηρίζει ότι η αστυνομία έχει την εξουσία να καθορίζει αυτά τα φαινόμενα της αγοράς κατά βούληση.

Ένας υπέρμαχος του σοσιαλισμού δεν χρειάζεται κατ' ανάγκην να αρνείται την οικονομική επιστήμη· τα αξιώματά του δεν συνεπάγονται αναγκαστικά την απροσδιοριστία των φαινομένων της αγοράς. Ο παρεμβατιστής, όμως, όταν υποστηρίζει τον έλεγχο των τιμών, δεν μπορεί παρά να ακυρώνει την ίδια την ύπαρξη της οικονομικής επιστήμης. Τίποτε δεν απομένει από αυτήν αν κάποιος αρνηθεί τον νόμο της αγοράς.

Η Γερμανική Ιστορική Σχολή υπήρξε συνεπής στη ριζική καταδίκη της οικονομικής επιστήμης και στις προσπάθειές της να την αντικαταστήσει με τις *wirtschaftliche Staatswissenschaften*, δηλαδή με τη μελέτη των οικονομικών πτυχών της πολιτικής επιστήμης. Το ίδιο ίσχυε για πολλούς οπαδούς του βρετανικού φαβιανισμού και του αμερικανικού θεσμισμού. Εκείνοι, όμως, οι συγγραφείς που δεν απορρίπτουν πλήρως την οικονομική επιστήμη και ταυτόχρονα ισχυρίζονται ότι ο έλεγχος των τιμών μπορεί να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς περιπίπτουν σε οικτρή αντίφαση.

Είναι λογικά αδύνατον να συμφιλιωθεί η σκοπιά του οικονομολόγου με εκείνη του παρεμβατιστή. Αν οι τιμές καθορίζονται μονοσήμαντα από τα δεδομένα της αγοράς, δεν μπορούν να χειραγωγούνται ελεύθερα

μέσω του κυβερνητικού καταναγκασμού. Το κυβερνητικό διάταγμα αποτελεί απλώς ένα νέο δεδομένο και οι συνέπειές του καθορίζονται από τη λειτουργία της αγοράς. Δεν παράγει κατ' ανάγκην τα αποτελέσματα που επιθυμεί να επιτύχει η κυβέρνηση όταν προσφεύγει σε αυτό. Ενδέχεται μάλιστα το τελικό αποτέλεσμα της παρέμβασης να είναι, από τη σκοπιά των κυβερνητικών προθέσεων, ακόμη πιο ανεπιθύμητο από την προηγούμενη κατάσταση την οποία επιθυμούσε να μεταβάλει η κυβέρνηση.

Αυτές οι θέσεις δεν ανασκευάζονται με την τοποθέτηση του όρου «οικονομικός νόμος» μέσα σε εισαγωγικά ή με την επίκριση της έννοιας του νόμου. Όταν μιλάμε για τους νόμους της φύσης, εννοούμε ότι υπάρχει μια αδυσώπητη αλληλεξάρτηση των φυσικών και βιολογικών φαινομένων και ότι ο δρων άνθρωπος πρέπει να προσαρμοστεί σε αυτή την κανονικότητα αν επιθυμεί να επιτύχει. Όταν μιλάμε για τους νόμους της ανθρώπινης δράσης, αναφερόμαστε στο γεγονός ότι μια τέτοια αδυσώπητη αλληλεξάρτηση φαινομένων υπάρχει και στο πεδίο της ανθρώπινης δράσης ως τέτοιας και ότι ο δρων άνθρωπος πρέπει επίσης να αναγνωρίσει αυτή την κανονικότητα, αν θέλει να επιτύχει.

Η πραγματικότητα των νόμων της πραξεολογίας αποκαλύπτεται στον άνθρωπο από τις ίδιες ενδείξεις που αποκαλύπτουν την πραγματικότητα των φυσικών νόμων: από το γεγονός ότι η δύναμή του να επιτύχει τους επιλεγμένους σκοπούς είναι περιορισμένη και υπόκειται σε όρους. Αν δεν υπήρχαν νόμοι, ο άνθρωπος είτε θα ήταν παντοδύναμος και δεν θα αισθανόταν ποτέ κάποια δυσφορία την οποία δεν θα μπορούσε να εξαλείψει αμέσως και ολοκληρωτικά είτε δεν θα μπορούσε καθόλου να δράσει.

Αυτοί οι νόμοι του σύμπαντος δεν πρέπει να συγχέονται με τους ανθρώπινα θεσπισμένους νόμους της χώρας και με τις ανθρώπινες

ηθικές επιταγές. Οι νόμοι του σύμπαντος, για τους οποίους παρέχουν γνώση η φυσική, η βιολογία και η πραξεολογία, είναι ανεξάρτητοι από την ανθρώπινη βούληση· αποτελούν πρωτογενή οντολογικά δεδομένα που περιορίζουν αυστηρά την ανθρώπινη ικανότητα δράσης. Οι ηθικές επιταγές και οι νόμοι της χώρας είναι μέσα με τα οποία οι άνθρωποι επιδιώκουν να επιτύχουν ορισμένους σκοπούς. Το αν αυτοί οι σκοποί μπορούν πράγματι να επιτευχθούν με αυτόν τον τρόπο εξαρτάται από τους νόμους του σύμπαντος.

Οι ανθρώπινα θεσπισμένοι νόμοι είναι κατάλληλοι αν μπορούν να επιτύχουν αυτούς τους σκοπούς και αντιβαίνουν στον σκοπό τους αν δεν μπορούν. Υπόκεινται σε εξέταση ως προς την καταλληλότητα ή την ακαταλληλότητά τους. Όσον αφορά τους νόμους του σύμπαντος, κάθε αμφιβολία περί της καταλληλότητάς τους είναι περιττή και μάταιη. Είναι αυτό που είναι και λειτουργούν αφ' εαυτών. Η παραβίασή τους επιφέρει από μόνη της την κύρωσή της. Οι ανθρώπινα θεσπισμένοι νόμοι, αντιθέτως, πρέπει να επιβάλλονται μέσω ειδικών κυρώσεων.

Μόνο οι παράφρονες τολμούν να αγνοούν τους φυσικούς και βιολογικούς νόμους. Είναι, όμως, πολύ συνηθισμένο να περιφρονούνται οι πραξεολογικοί νόμοι. Οι κυβερνώντες δεν θέλουν να παραδεχθούν ότι η εξουσία τους περιορίζεται από οποιουσδήποτε νόμους πέρα από εκείνους της φυσικής και της βιολογίας. Ποτέ δεν αποδίδουν τις αποτυχίες και τις ματαιώσεις τους στην παραβίαση οικονομικών νόμων.

Πρωτοστάτης στην απόρριψη της οικονομικής γνώσης υπήρξε η Γερμανική Ιστορική Σχολή. Ήταν αβάστακτη για αυτούς τους καθηγητές η ιδέα ότι τα υφηλά τους είδωλα, οι εκλέκτορες του Βρανδεμβούργου από τον Οίκο των Hohenzollern και οι βασιλείς της Πρωσίας, δεν διέθεταν παντοδυναμία. Για να ανασκευάσουν τις διδασκαλίες των οικονομολόγων, βυθίστηκαν σε παλαιά έγγραφα και

συνέταξαν πολυάριθμους τόμους για την ιστορία της διοίκησης αυτών των ένδοξων ηγεμόνων. Αυτό, έγραφαν, αποτελεί ρεαλιστική προσέγγιση των προβλημάτων του κράτους και της κυβέρνησης. Εδώ βρίσκει κανείς ανόθευτα γεγονότα και πραγματική ζωή, όχι τις άψυχες αφαιρέσεις και τις εσφαλμένες γενικεύσεις των Βρετανών θεωρητικών.

Στην πραγματικότητα, το μόνο που καταγράφουν αυτοί οι ογκώδεις τόμοι είναι ένα μακρύ χρονικό πολιτικών και μέτρων που απέτυχαν ακριβώς επειδή αγνόησαν τους οικονομικούς νόμους. Δεν θα μπορούσε ποτέ να γραφτεί διδακτικότερη ιστορική μελέτη περίπτωσης από τα *Acta Borussica*.

Η οικονομική επιστήμη, ωστόσο, δεν μπορεί να αρκεστεί σε μια τέτοια παράθεση παραδειγμάτων. Πρέπει να προβεί σε ακριβή εξέταση του τρόπου με τον οποίο αντιδρά η αγορά στην κυβερνητική παρέμβαση στη διάρθρωση των τιμών.

2. Η αντίδραση της αγοράς στην κυβερνητική παρέμβαση

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της αγοραίας τιμής είναι ότι τείνει να εξισώνει την προσφορά και τη ζήτηση. Το μέγεθος της ζήτησης συμπίπτει με το μέγεθος της προσφοράς όχι μόνο στη νοητική κατασκευή της ομοιόμορφα περιστρεφόμενης οικονομίας. Η έννοια της απλής κατάστασης ηρεμίας, όπως αναπτύσσεται από τη στοιχειώδη θεωρία των τιμών, αποτελεί πιστή περιγραφή όσων συμβαίνουν στην αγορά κάθε στιγμή. Κάθε απόκλιση μιας αγοραίας τιμής από το ύψος στο οποίο εξισώνονται η προσφορά και η ζήτηση είναι —στην ανεμπόδιστη αγορά— αυτοαναιρούμενη.

Αν, όμως, η κυβέρνηση καθορίσει τις τιμές σε ύψος διαφορετικό από εκείνο που θα είχε καθορίσει η αγορά αν αφηνόταν ελεύθερη, διαταράσσεται αυτή η ισορροπία προσφοράς και ζήτησης. Στην περίπτωση ανώτατων τιμών υπάρχουν δυνητικοί αγοραστές οι οποίοι

δεν μπορούν να αγοράσουν, μολονότι είναι πρόθυμοι να καταβάλουν την τιμή που όρισε η αρχή ή ακόμη και υψηλότερη τιμή. Στην περίπτωση κατώτατων τιμών υπάρχουν δυνητικοί πωλητές οι οποίοι δεν μπορούν να πωλήσουν, μολονότι είναι πρόθυμοι να πωλήσουν στην τιμή που όρισε η αρχή ή ακόμη και σε χαμηλότερη τιμή.

Η τιμή δεν μπορεί πλέον να διαχωρίσει τους δυνητικούς αγοραστές και πωλητές που μπορούν να αγοράσουν ή να πωλήσουν από εκείνους που δεν μπορούν. Αναγκαστικά τίθεται σε λειτουργία μια διαφορετική αρχή κατανομής των σχετικών αγαθών και υπηρεσιών και επιλογής των προσώπων που θα λάβουν μερίδια από τη διαθέσιμη προσφορά. Ενδέχεται να μπορούν να αγοράσουν μόνο όσοι φθάνουν πρώτοι ή μόνο όσοι αποκτούν προνομιακή θέση χάρη σε ιδιαίτερες περιστάσεις, όπως οι προσωπικές διασυνδέσεις, ή μόνο τα αδίστακτα άτομα που εκδιώκουν τους ανταγωνιστές τους μέσω εκφοβισμού ή βίας.

Αν η αρχή δεν θέλει να καθορίζεται η κατανομή της διαθέσιμης προσφοράς από την τύχη ή τη βία και να επικρατήσουν χαοτικές συνθήκες, πρέπει να ρυθμίσει η ίδια την ποσότητα που επιτρέπεται να αγοράσει κάθε άτομο. Πρέπει να καταφύγει στη διανομή με δελτίο.[1]

Η διανομή με δελτίο, όμως, δεν αγγίζει τον πυρήνα του προβλήματος. Η κατανομή των ήδη παραχθέντων και διαθέσιμων ποσοτήτων προσφοράς μεταξύ των διαφόρων ατόμων που επιθυμούν να αποκτήσουν ορισμένη ποσότητα των σχετικών αγαθών αποτελεί μόνο δευτερεύουσα λειτουργία της αγοράς. Η πρωταρχική της λειτουργία είναι η κατεύθυνση της παραγωγής. Κατευθύνει τη χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες ικανοποιούν τις πιο επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Αν το ανώτατο όριο τιμής που επιβάλλει η κυβέρνηση αφορά μόνο ένα καταναλωτικό αγαθό ή περιορισμένο αριθμό καταναλωτικών αγαθών, ενώ οι τιμές των συμπληρωματικών συντελεστών παραγωγής παραμένουν ελεύθερες, η παραγωγή των σχετικών καταναλωτικών αγαθών θα μειωθεί. Οι οριακοί παραγωγοί θα διακόψουν την παραγωγή τους για να μην υποστούν ζημίες. Οι μη απολύτως ειδικοί συντελεστές παραγωγής θα χρησιμοποιηθούν σε μεγαλύτερο βαθμό για την παραγωγή άλλων αγαθών που δεν υπόκεινται σε ανώτατα όρια τιμών. Μεγαλύτερο μέρος των απολύτως ειδικών συντελεστών παραγωγής θα παραμείνει αχρησιμοποίητο από όσο θα παρέμενε αν δεν υπήρχαν ανώτατα όρια τιμών.

Αναδύεται έτσι μια τάση μετατόπισης των παραγωγικών δραστηριοτήτων από την παραγωγή των αγαθών που υπόκεινται στις ανώτατες τιμές προς την παραγωγή άλλων αγαθών. Αυτό το αποτέλεσμα, όμως, αντιβαίνει καταφανώς στις προθέσεις της κυβέρνησης. Καταφεύγοντας σε ανώτατα όρια τιμών, η αρχή ήθελε να καταστήσει τα σχετικά εμπορεύματα ευκολότερα προσιτά στους καταναλωτές. Θεωρούσε ακριβώς αυτά τα εμπορεύματα τόσο ζωτικής σημασίας, ώστε τα επέλεξε για ειδική μεταχείριση προκειμένου να καταστεί δυνατή η άφθονη προμήθειά τους ακόμη και στους φτωχούς. Αποτέλεσμα, όμως, της κυβερνητικής παρέμβασης είναι η μείωση ή η πλήρης διακοπή της παραγωγής αυτών των εμπορευμάτων. Πρόκειται για ολοκληρωτική αποτυχία.

Θα ήταν μάταιο να επιχειρήσει η κυβέρνηση να εξαλείψει αυτές τις ανεπιθύμητες συνέπειες θεσπίζοντας επίσης ανώτατες τιμές για τους συντελεστές παραγωγής που απαιτούνται για την παραγωγή των καταναλωτικών αγαθών των οποίων καθόρισε τις τιμές. Ένα τέτοιο μέτρο θα ήταν επιτυχές μόνο αν όλοι οι απαιτούμενοι συντελεστές

παραγωγής ήταν απολύτως ειδικοί. Επειδή αυτό δεν μπορεί ποτέ να συμβαίνει, η κυβέρνηση πρέπει να προσθέτει στο πρώτο της μέτρο — τον καθορισμό της τιμής ενός μόνο καταναλωτικού αγαθού κάτω από τη δυνητική αγοραία τιμή— ολοένα περισσότερα ανώτατα όρια τιμών, όχι μόνο για όλα τα άλλα καταναλωτικά αγαθά και για όλους τους υλικούς συντελεστές παραγωγής, αλλά εξίσου και για την εργασία.

Πρέπει να εξαναγκάσει κάθε επιχειρηματία, κεφαλαιούχο και εργαζόμενο να συνεχίσει να παράγει στις τιμές, στους μισθούς και στα επιτόκια που έχει καθορίσει η κυβέρνηση· να παράγει τις ποσότητες που τον διατάζει η κυβέρνηση να παράγει· και να πωλεί τα προϊόντα σε εκείνους τους ανθρώπους —παραγωγούς ή καταναλωτές— που ορίζει η κυβέρνηση. Αν ένας κλάδος παραγωγής εξαιρούνταν από αυτή την κανονιστική πειθάρχηση, το κεφάλαιο και η εργασία θα εισέρρεαν σε αυτόν· η παραγωγή θα περιοριζόταν ακριβώς στους άλλους — υποκείμενους σε ρυθμίσεις— κλάδους που η κυβέρνηση θεωρούσε τόσο σημαντικούς, ώστε παρενέβη στη διεξαγωγή των δραστηριοτήτων τους.

Η οικονομική επιστήμη δεν υποστηρίζει ότι η μεμονωμένη κυβερνητική παρέμβαση στις τιμές ενός μόνο ή λίγων εμπορευμάτων είναι άδικη, κακή ή ανέφικτη. Υποστηρίζει ότι μια τέτοια παρέμβαση παράγει αποτελέσματα αντίθετα προς τον σκοπό της και ότι επιδεινώνει, αντί να βελτιώνει, την κατάσταση από τη σκοπιά της κυβέρνησης και εκείνων που υποστηρίζουν την παρέμβασή της.

Πριν από την κυβερνητική παρέμβαση, τα σχετικά αγαθά ήταν, κατά την κρίση της κυβέρνησης, υπερβολικά ακριβά. Ως αποτέλεσμα της ανώτατης τιμής, η προσφορά τους μειώνεται ή εξαφανίζεται ολοκληρωτικά. Η κυβέρνηση παρενέβη επειδή θεωρούσε αυτά τα εμπορεύματα ιδιαίτερα ζωτικά, αναγκαία και απαραίτητα. Η ενέργειά

της, όμως, περιόρισε τη διαθέσιμη προσφορά. Επομένως, από τη σκοπιά της κυβέρνησης, η ενέργεια αυτή είναι παράλογη και ανόητη.

Αν η κυβέρνηση δεν είναι διατεθειμένη να αποδεχθεί αυτό το ανεπιθύμητο αποτέλεσμα και προχωρεί ολοένα περισσότερο· αν καθορίσει τις τιμές όλων των αγαθών και υπηρεσιών όλων των τάξεων και υποχρεώσει όλους τους ανθρώπους να συνεχίσουν να παράγουν και να εργάζονται σε αυτές τις τιμές και με αυτούς τους μισθούς, καταργεί πλήρως την αγορά. Τότε η οικονομία της αγοράς αντικαθίσταται από τη σχεδιασμένη οικονομία, δηλαδή από τον σοσιαλισμό του γερμανικού τύπου της *Zwangswirtschaft*, της καταναγκαστικά διευθυνόμενης οικονομίας. Οι καταναλωτές δεν κατευθύνουν πλέον την παραγωγή μέσω των αγορών τους και της αποχής τους από την αγορά· την κατευθύνει αποκλειστικά η κυβέρνηση.

Υπάρχουν μόνο δύο εξαιρέσεις στον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο οι ανώτατες τιμές περιορίζουν την προσφορά και, επομένως, δημιουργούν μια κατάσταση αντίθετη προς τους σκοπούς για τους οποίους επιβλήθηκαν. Η μία αφορά την απόλυτη πρόσοδο και η άλλη τις μονοπωλιακές τιμές.

Η ανώτατη τιμή οδηγεί σε περιορισμό της προσφοράς επειδή οι οριακοί παραγωγοί υφίστανται ζημίες και πρέπει να διακόψουν την παραγωγή. Οι μη ειδικοί συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται για την παραγωγή άλλων προϊόντων που δεν υπόκεινται σε ανώτατα όρια τιμών. Η χρησιμοποίηση των απολύτως ειδικών συντελεστών παραγωγής περιορίζεται. Υπό τις συνθήκες της ανεμπόδιστης αγοράς, αυτοί θα είχαν χρησιμοποιηθεί μέχρι το όριο που καθορίζεται από την απουσία δυνατότητας χρησιμοποίησης των μη ειδικών συμπληρωματικών συντελεστών για την ικανοποίηση περισσότερο επειγουσών αναγκών. Τώρα μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο μικρότερο

μέρος της διαθέσιμης προσφοράς αυτών των απολύτως ειδικών συντελεστών· ταυτόχρονα αυξάνεται το μέρος της προσφοράς που παραμένει αχρησιμοποίητο.

Αν, όμως, η προσφορά αυτών των απολύτως ειδικών συντελεστών είναι τόσο περιορισμένη, ώστε υπό τις τιμές της ανεμπόδιστης αγοράς χρησιμοποιούνταν ολόκληρη η διαθέσιμη ποσότητά τους, υπάρχει ένα περιθώριο εντός του οποίου η κυβερνητική παρέμβαση δεν περιορίζει την προσφορά του προϊόντος. Η ανώτατη τιμή δεν περιορίζει την παραγωγή όσο δεν έχει απορροφήσει πλήρως την απόλυτη πρόσοδο του οριακού προμηθευτή του απολύτως ειδικού συντελεστή. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δημιουργεί απόκλιση μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς του προϊόντος.

Έτσι, το ποσό κατά το οποίο η αστική πρόσοδος ενός τεμαχίου γης υπερβαίνει τη γεωργική πρόσοδο παρέχει ένα περιθώριο εντός του οποίου μπορεί να λειτουργήσει ο έλεγχος των μισθωμάτων χωρίς να περιορίσει την προσφορά μισθώσιμων χώρων. Αν τα ανώτατα μισθώματα κλιμακώνονται κατά τρόπο ώστε να μην αφαιρούν ποτέ από οποιονδήποτε ιδιοκτήτη τόσο μεγάλο ποσό ώστε να προτιμήσει τη χρησιμοποίηση της γης για γεωργία αντί για την ανέγερση κτιρίων, δεν επηρεάζουν την προσφορά κατοικιών και επαγγελματικών χώρων. Αυξάνουν, όμως, τη ζήτηση για τέτοιες κατοικίες και χώρους και δημιουργούν έτσι ακριβώς την έλλειψη την οποία οι κυβερνήσεις ισχυρίζονται ότι καταπολεμούν μέσω των ανώτατων μισθωμάτων.

Το αν οι αρχές καταφεύγουν ή όχι στη διανομή του διαθέσιμου χώρου με δελτίο έχει από καταλλακτική άποψη δευτερεύουσα σημασία. Σε κάθε περίπτωση, τα ανώτατα όρια των μισθωμάτων δεν καταργούν το καταλλακτικό φαινόμενο της αστικής προσόδου. Απλώς μεταφέρουν την πρόσοδο από το εισόδημα του ιδιοκτήτη στο εισόδημα του μισθωτή.

Στην πράξη, βεβαίως, οι κυβερνήσεις που καταφεύγουν στον περιορισμό των μισθωμάτων δεν προσαρμόζουν ποτέ τα ανώτατα όριά τους σε αυτές τις εκτιμήσεις. Είτε παγώνουν αυστηρά τα ακαθάριστα μισθώματα στο ύψος που επικρατούσε την παραμονή της παρέμβασής τους είτε επιτρέπουν μόνο περιορισμένη προσαύξησή τους. Επειδή η αναλογία μεταξύ των δύο στοιχείων που περιλαμβάνονται στο ακαθάριστο μίσθωμα —της καθαυτό αστικής προσόδου και της τιμής που καταβάλλεται για τη χρησιμοποίηση του κτιρίου— διαφέρει ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε κατοικίας, οι συνέπειες των ανώτατων μισθωμάτων διαφέρουν επίσης σημαντικά.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η απαλλοτρίωση του ιδιοκτήτη προς όφελος του μισθωτή αφορά μόνο ένα μέρος της διαφοράς μεταξύ της αστικής και της γεωργικής προσόδου· σε άλλες περιπτώσεις, υπερβαίνει κατά πολύ αυτή τη διαφορά. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, ο περιορισμός των μισθωμάτων δημιουργεί στεγαστική έλλειψη. Αυξάνει τη ζήτηση χωρίς να αυξάνει την προσφορά.

Αν τα ανώτατα μισθώματα επιβάλλονται όχι μόνο στους ήδη διαθέσιμους μισθώσιμους χώρους αλλά και στα κτίρια που πρόκειται ακόμη να κατασκευαστούν, η ανέγερση νέων κτιρίων παύει να είναι επικερδής. Είτε σταματά εντελώς είτε περιορίζεται σε χαμηλό επίπεδο· έτσι, η έλλειψη διαιωνίζεται. Αλλά ακόμη και αν τα μισθώματα των νέων κτιρίων παραμείνουν ελεύθερα, η ανέγερση νέων οικοδομών μειώνεται. Οι δυνητικοί επενδυτές αποθαρρύνονται, επειδή λαμβάνουν υπόψη τον κίνδυνο να κηρύξει αργότερα η κυβέρνηση μια νέα κατάσταση έκτακτης ανάγκης και να απαλλοτριώσει μέρος των εσόδων τους, όπως έκανε με τα παλαιά κτίρια.

Η δεύτερη εξαίρεση αφορά τις μονοπωλιακές τιμές. Η διαφορά μεταξύ μιας μονοπωλιακής τιμής και της ανταγωνιστικής τιμής του

σχετικού εμπορεύματος παρέχει ένα περιθώριο εντός του οποίου θα μπορούσαν να επιβληθούν ανώτατες τιμές χωρίς να ματαιωθούν οι σκοποί που επιδιώκει η κυβέρνηση. Αν η ανταγωνιστική τιμή είναι p και η χαμηλότερη μεταξύ των δυνατών μονοπωλιακών τιμών είναι m, μια ανώτατη τιμή c, όπου c είναι υψηλότερη από p και χαμηλότερη από m, θα καθιστούσε ασύμφορη για τον πωλητή την αύξηση της τιμής πάνω από το p. Η ανώτατη τιμή θα μπορούσε να αποκαταστήσει την ανταγωνιστική τιμή και να αυξήσει τη ζήτηση, την παραγωγή και την προσφερόμενη προς πώληση ποσότητα. Μια ασαφής κατανόηση αυτής της αλληλουχίας βρίσκεται στη βάση ορισμένων προτάσεων που ζητούν κυβερνητική παρέμβαση για τη διατήρηση του ανταγωνισμού και για την κατά το δυνατόν επωφελέστερη λειτουργία του.

Μπορούμε, χάριν της συζήτησης, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι όλα αυτά τα μέτρα θα φαίνονταν παράδοξα σε σχέση με όλες εκείνες τις περιπτώσεις μονοπωλιακών τιμών που αποτελούν αποτέλεσμα κυβερνητικής παρέμβασης. Αν η κυβέρνηση αντιτίθεται στις μονοπωλιακές τιμές των νέων εφευρέσεων, θα πρέπει να σταματήσει να χορηγεί διπλώματα ευρεσιτεχνίας. Θα ήταν παράλογο να χορηγεί διπλώματα ευρεσιτεχνίας και στη συνέχεια να τους αφαιρεί κάθε αξία, εξαναγκάζοντας τον κάτοχό τους να πωλεί στην ανταγωνιστική τιμή. Αν η κυβέρνηση δεν εγκρίνει τα καρτέλ, θα έπρεπε μάλλον να απέχει από όλα τα μέτρα —όπως οι εισαγωγικοί δασμοί— που παρέχουν στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα να δημιουργούν συμπράξεις.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά στις σπάνιες περιπτώσεις στις οποίες εμφανίζονται μονοπωλιακές τιμές χωρίς κυβερνητική συνδρομή. Εδώ οι κυβερνητικές ανώτατες τιμές θα μπορούσαν να αποκαταστήσουν ανταγωνιστικές συνθήκες, αν ήταν δυνατόν να υπολογιστεί θεωρητικά σε ποιο ύψος θα είχε καθορίσει την τιμή μια μη υφιστάμενη

ανταγωνιστική αγορά. Έχει ήδη αποδειχθεί ότι όλες οι προσπάθειες κατασκευής μη αγοραίων τιμών είναι μάταιες.[2] Τα μη ικανοποιητικά αποτελέσματα όλων των προσπαθειών προσδιορισμού της δίκαιης ή ορθής τιμής των υπηρεσιών των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας είναι γνωστά σε όλους τους ειδικούς.

Η αναφορά σε αυτές τις δύο εξαιρέσεις εξηγεί γιατί, σε ορισμένες εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις, οι ανώτατες τιμές, όταν εφαρμόζονται με πολύ μεγάλη προσοχή εντός στενού περιθωρίου, δεν περιορίζουν την προσφορά του σχετικού εμπορεύματος ή της σχετικής υπηρεσίας. Δεν επηρεάζει, όμως, την ορθότητα του γενικού κανόνα ότι οι ανώτατες τιμές δημιουργούν μια κατάσταση η οποία, από τη σκοπιά της κυβέρνησης που τις επιβάλλει, είναι πιο ανεπιθύμητη από τις συνθήκες που θα επικρατούσαν χωρίς τον έλεγχο των τιμών.

Παρατηρήσεις σχετικά με τα αίτια της παρακμής του αρχαίου πολιτισμού

Η γνώση των συνεπειών της κυβερνητικής παρέμβασης στις αγοραίες τιμές μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε τα οικονομικά αίτια ενός ιστορικού γεγονότος τεράστιας σημασίας: της παρακμής του αρχαίου πολιτισμού.

Μπορεί να παραμείνει ανοικτό το ζήτημα αν είναι ή δεν είναι ορθό να χαρακτηριστεί καπιταλιστική η οικονομική οργάνωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του δεύτερου αιώνα, κατά την εποχή των Αντωνίνων, των «καλών» αυτοκρατόρων, είχε φθάσει σε υψηλό επίπεδο κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και διαπεριφερειακού εμπορίου.

Αρκετά μητροπολιτικά κέντρα, σημαντικός αριθμός πόλεων μεσαίου μεγέθους και πολλές μικρές πόλεις αποτελούσαν τις έδρες ενός εκλεπτυσμένου πολιτισμού. Οι κάτοικοι αυτών των αστικών συγκεντρώσεων προμηθεύονταν τρόφιμα και πρώτες ύλες όχι μόνο από

τις γειτονικές αγροτικές περιοχές αλλά και από μακρινές επαρχίες. Μέρος αυτών των προμηθειών εισέρρεε στις πόλεις ως εισόδημα των εύπορων κατοίκων τους, οι οποίοι κατείχαν έγγεια ιδιοκτησία. Σημαντικό μέρος, όμως, αγοραζόταν ως αντάλλαγμα για τις αγορές των προϊόντων της μεταποιητικής δραστηριότητας των κατοίκων των πόλεων από τον αγροτικό πληθυσμό.

Υπήρχε εκτεταμένο εμπόριο μεταξύ των διαφόρων περιοχών της αχανούς αυτοκρατορίας. Όχι μόνο στους μεταποιητικούς κλάδους αλλά και στη γεωργία υπήρχε τάση προς περαιτέρω εξειδίκευση. Οι διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας δεν ήταν πλέον οικονομικά αυτάρκεις. Ήταν αλληλεξαρτώμενες.

Εκείνο που προκάλεσε την παρακμή της αυτοκρατορίας και τη φθορά του πολιτισμού της ήταν η αποσύνθεση αυτής της οικονομικής αλληλεξάρτησης και όχι οι βαρβαρικές εισβολές. Οι ξένοι επιτιθέμενοι εκμεταλλεύτηκαν απλώς την ευκαιρία που τους πρόσφερε η εσωτερική αδυναμία της αυτοκρατορίας. Από στρατιωτική άποψη, οι φυλές που εισέβαλαν στην αυτοκρατορία κατά τον τέταρτο και τον πέμπτο αιώνα δεν ήταν πιο επικίνδυνες από τους στρατούς που οι λεγεώνες είχαν συντρίψει με ευκολία σε προγενέστερες εποχές. Η αυτοκρατορία, όμως, είχε αλλάξει. Η οικονομική και κοινωνική της διάρθρωση είχε ήδη γίνει μεσαιωνική.

Η ελευθερία που παραχωρούσε η Ρώμη στο εμπόριο και στις συναλλαγές ήταν πάντοτε περιορισμένη. Ως προς την εμπορία δημητριακών και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, ήταν ακόμη πιο περιορισμένη από ό,τι ως προς τα άλλα εμπορεύματα. Θεωρούνταν άδικο και ανήθικο να ζητείται για τα σιτηρά, το λάδι και το κρασί —τα βασικά αγαθά εκείνης της εποχής— τιμή υψηλότερη από τις

καθιερωμένες τιμές, ενώ οι δημοτικές αρχές έσπευδαν να καταστείλουν ό,τι θεωρούσαν αισχροκέρδεια.

Έτσι παρεμποδίστηκε η ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού χονδρικού εμπορίου αυτών των αγαθών. Η πολιτική της *annona*, η οποία ισοδυναμούσε με κρατικοποίηση ή δημοτικοποίηση του εμπορίου σιτηρών, αποσκοπούσε στην κάλυψη των κενών. Τα αποτελέσματά της, όμως, ήταν μάλλον μη ικανοποιητικά. Στις αστικές συγκεντρώσεις επικρατούσε έλλειψη σιτηρών και οι γεωργοί διαμαρτύρονταν ότι η καλλιέργειά τους δεν ήταν επικερδής.[3] Η παρέμβαση των αρχών διατάρασσε την προσαρμογή της προσφοράς στην αυξανόμενη ζήτηση.

Η κρίσιμη αναμέτρηση ήλθε όταν, κατά τις πολιτικές αναταραχές του τρίτου και του τέταρτου αιώνα, οι αυτοκράτορες κατέφυγαν στη νόθευση του νομίσματος. Σε συνδυασμό με το σύστημα ανώτατων τιμών, η πρακτική της νόθευσης παρέλυσε πλήρως τόσο την παραγωγή όσο και τη διάθεση των βασικών ειδών διατροφής και αποσύνθεσε την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας. Όσο μεγαλύτερο ζήλο επέδειξαν οι αρχές στην επιβολή των ανώτατων τιμών, τόσο πιο απελπιστικές έγιναν οι συνθήκες των αστικών μαζών που εξαρτώνταν από την αγορά τροφίμων. Το εμπόριο σιτηρών και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης εξαφανίστηκε ολοκληρωτικά.

Για να αποφύγουν τη λιμοκτονία, οι άνθρωποι εγκατέλειψαν τις πόλεις, εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο και προσπάθησαν να καλλιεργήσουν οι ίδιοι σιτηρά, λάδι, κρασί και άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Από την άλλη πλευρά, οι ιδιοκτήτες των μεγάλων κτημάτων περιόρισαν την πλεονάζουσα παραγωγή δημητριακών και άρχισαν να παράγουν στις αγροικίες τους —τις *villae*— τα βιοτεχνικά προϊόντα που χρειάζονταν.

Η μεγάλης κλίμακας γεωργική παραγωγή τους, η οποία είχε ήδη τεθεί σε σοβαρό κίνδυνο εξαιτίας της αναποτελεσματικότητας της δουλικής εργασίας, έχασε ολοκληρωτικά την οικονομική της λογική όταν εξαφανίστηκε η δυνατότητα πώλησης σε επικερδείς τιμές. Επειδή ο ιδιοκτήτης του κτήματος δεν μπορούσε πλέον να πωλεί στις πόλεις, δεν μπορούσε πλέον ούτε να αγοράζει από τους τεχνίτες των πόλεων. Αναγκάστηκε να αναζητήσει υποκατάστατο για την κάλυψη των αναγκών του, απασχολώντας τεχνίτες για δικό του λογαριασμό στην αγροικία του.

Εγκατέλειψε τη γεωργία μεγάλης κλίμακας και μετατράπηκε σε γαιοκτήμονα που εισέπραττε μισθώματα από μισθωτές ή μεριδιούχους καλλιεργητές. Αυτοί οι *coloni* ήταν είτε απελεύθεροι δούλοι είτε προλετάριοι των πόλεων που εγκαταστάθηκαν στα χωριά και στράφηκαν στην καλλιέργεια του εδάφους. Αναδύθηκε μια τάση προς την εγκαθίδρυση της αυτάρκειας κάθε γαιοκτησίας. Η οικονομική λειτουργία των πόλεων, του εμπορίου, των συναλλαγών και των αστικών βιοτεχνιών συρρικνώθηκε. Η Ιταλία και οι επαρχίες της αυτοκρατορίας επέστρεψαν σε λιγότερο ανεπτυγμένο στάδιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η εξαιρετικά ανεπτυγμένη οικονομική διάρθρωση του αρχαίου πολιτισμού υποχώρησε προς εκείνο που είναι σήμερα γνωστό ως φεουδαρχική οργάνωση των γαιοκτησιών του Μεσαίωνα.

Οι αυτοκράτορες θορυβήθηκαν από αυτό το αποτέλεσμα, το οποίο υπονόμευε τη δημοσιονομική και στρατιωτική ισχύ της κυβέρνησής τους. Τα αντίμετρά τους, όμως, ήταν μάταια, επειδή δεν έθιγαν τη ρίζα του κακού. Ο εξαναγκασμός και ο καταναγκασμός στους οποίους κατέφυγαν δεν μπορούσαν να αντιστρέψουν την τάση προς την κοινωνική

αποσύνθεση, η οποία, αντιθέτως, προκαλούνταν ακριβώς από την υπερβολική χρήση εξαναγκασμού και καταναγκασμού.

Κανένας Ρωμαίος δεν αντιλαμβανόταν ότι η διαδικασία είχε προκληθεί από την κυβερνητική παρέμβαση στις τιμές και από τη νόθευση του νομίσματος. Ήταν μάταιο να θεσπίζουν οι αυτοκράτορες νόμους εναντίον του κατοίκου της πόλης ο οποίος «*relicta civitate rus habitare maluerit*», δηλαδή εγκατέλειψε την πόλη και προτίμησε να κατοικήσει στην ύπαιθρο.[4] Το σύστημα της *leiturgia*, των δημόσιων υπηρεσιών που ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν οι εύποροι πολίτες, επιτάχυνε απλώς την υποχώρηση του καταμερισμού της εργασίας. Οι νόμοι σχετικά με τις ειδικές υποχρεώσεις των πλοιοκτητών, των *navicularii*, δεν είχαν μεγαλύτερη επιτυχία στην ανάσχεση της παρακμής της ναυσιπλοΐας από όση είχαν οι νόμοι για το εμπόριο σιτηρών στην ανάσχεση της συρρίκνωσης του εφοδιασμού των πόλεων με γεωργικά προϊόντα.

Ο θαυμαστός πολιτισμός της αρχαιότητας αφανίστηκε επειδή δεν προσάρμοσε τον ηθικό κώδικα και το νομικό του σύστημα στις απαιτήσεις της οικονομίας της αγοράς. Μια κοινωνική τάξη είναι καταδικασμένη αν οι πράξεις που απαιτούνται για την ομαλή λειτουργία της απορρίπτονται από τους κανόνες της ηθικής, κηρύσσονται παράνομες από τους νόμους της χώρας και διώκονται ως εγκληματικές από τα δικαστήρια και την αστυνομία.

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κατέρρευσε επειδή στερούνταν του πνεύματος του φιλελευθερισμού και της ελεύθερης επιχειρηματικότητας. Η πολιτική του παρεμβατισμού και το πολιτικό της επακόλουθο, η αρχή του *Führer*, αποσύνθεσαν την πανίσχυρη αυτοκρατορία, όπως αναγκαστικά θα αποσυνθέτουν και θα καταστρέφουν πάντοτε κάθε κοινωνική οντότητα.

[1] Χάριν απλούστευσης, στην περαιτέρω ανάλυση της παρούσας ενότητας ασχολούμαστε μόνο με ανώτατες τιμές εμπορευμάτων και στην επόμενη ενότητα μόνο με κατώτατους μισθούς. Οι διατυπώσεις μας, όμως, ισχύουν, *mutatis mutandis*, εξίσου για τις κατώτατες τιμές εμπορευμάτων και τους ανώτατους μισθούς.

[2] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 395–397.

[3] Πρβλ. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (Οξφόρδη, 1926), σ. 187.

[4] *Corpus Juris Civilis*, 1. un. C. X. 37.

3. Κατώτατοι μισθοί

Η ίδια η ουσία της σοφίας των παρεμβατιστών πολιτικών συνίσταται στην αύξηση της τιμής της εργασίας είτε μέσω κυβερνητικού διατάγματος είτε μέσω βίαιης δράσης ή απειλής τέτοιας δράσης εκ μέρους των εργατικών συνδικάτων. Η αύξηση των μισθών πάνω από το επίπεδο στο οποίο θα τους καθόριζε η ανεμπόδιστη αγορά θεωρείται αξίωμα των αιώνιων νόμων της ηθικής, καθώς και οικονομική αναγκαιότητα. Όποιος τολμά να αμφισβητήσει αυτό το ηθικό και οικονομικό δόγμα περιφρονείται ως διεφθαρμένος και αμαθής.

Πολλοί σύγχρονοί μας αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους που είναι αρκετά παράτολμοι ώστε να «διασχίσουν μια γραμμή απεργιακής περιφρούρησης» όπως αντιμετώπιζαν οι πρωτόγονες φυλές εκείνους που παραβίαζαν τις επιταγές των αντιλήψεων περί ταμπού. Εκατομμύρια άνθρωποι πανηγυρίζουν όταν αυτοί οι απεργοσπάστες λαμβάνουν την τιμωρία που τους αξίζει από τα χέρια των απεργών, ενώ η αστυνομία, οι εισαγγελείς και τα ποινικά δικαστήρια τηρούν υπερήφανη ουδετερότητα ή τάσσονται απροκάλυπτα στο πλευρό των απεργών.

Ο αγοραίος μισθός τείνει προς ένα ύψος στο οποίο όλοι όσοι επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα βρίσκουν απασχόληση και όλοι όσοι επιθυμούν να προσλάβουν εργαζομένους μπορούν να προσλάβουν όσους θέλουν. Τείνει προς τη διαμόρφωση αυτού που σήμερα αποκαλείται πλήρης απασχόληση. Όπου δεν υπάρχει ούτε κυβερνητική ούτε συνδικαλιστική παρέμβαση στην αγορά εργασίας, υπάρχει μόνο εκούσια ή καταλλακτική ανεργία.

Μόλις, όμως, εξωτερικές πιέσεις και καταναγκασμός, είτε εκ μέρους της κυβέρνησης είτε εκ μέρους των συνδικάτων, επιχειρήσουν να καθορίσουν τους μισθούς σε υψηλότερο σημείο, εμφανίζεται θεσμική ανεργία. Ενώ στην ανεμπόδιστη αγορά εργασίας επικρατεί τάση εξαφάνισης της καταλλακτικής ανεργίας, η θεσμική ανεργία δεν μπορεί να εξαφανιστεί όσο η κυβέρνηση ή τα συνδικάτα επιτυγχάνουν να επιβάλλουν την εντολή τους.

Αν ο κατώτατος μισθός αφορά μόνο μέρος των διαφόρων επαγγελμάτων, ενώ άλλοι τομείς της αγοράς εργασίας παραμένουν ελεύθεροι, όσοι χάνουν τις θέσεις τους εξαιτίας του εισέρχονται στους ελεύθερους κλάδους και αυξάνουν την προσφορά εργασίας σε αυτούς. Όταν ο συνδικαλισμός περιοριζόταν κυρίως στην ειδικευμένη εργασία, η αύξηση των μισθών που επιτύγχαναν τα συνδικάτα δεν οδηγούσε σε θεσμική ανεργία. Απλώς μείωνε το ύψος των μισθών στους κλάδους στους οποίους δεν υπήρχαν αποτελεσματικά συνδικάτα ή δεν υπήρχαν καθόλου συνδικάτα. Η αύξηση των μισθών των συνδικαλισμένων εργαζομένων είχε ως επακόλουθο τη μείωση των μισθών των μη συνδικαλισμένων εργαζομένων.

Με την εξάπλωση, όμως, της κυβερνητικής παρέμβασης στους μισθούς και της κυβερνητικής υποστήριξης του συνδικαλισμού, οι

συνθήκες μεταβλήθηκαν. Η θεσμική ανεργία έχει καταστεί χρόνιο ή μόνιμο μαζικό φαινόμενο.

Γράφοντας το 1930, ο λόρδος Beveridge, ο οποίος αργότερα τάχθηκε υπέρ της κυβερνητικής και συνδικαλιστικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας, επισήμανε ότι τη δυνητική επίδραση μιας «πολιτικής υψηλών μισθών» ως προς την πρόκληση ανεργίας «δεν την αρνείται καμία αρμόδια αυθεντία».[5] Πράγματι, η άρνηση αυτής της επίδρασης ισοδυναμεί με πλήρη απόρριψη κάθε κανονικότητας στη διαδοχή και στην αλληλεξάρτηση των φαινομένων της αγοράς.

Οι παλαιότεροι οικονομολόγοι που έβλεπαν με συμπάθεια τα συνδικάτα είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι η συνδικαλιστική οργάνωση μπορεί να επιτύχει τους σκοπούς της μόνο όταν περιορίζεται σε μια μειονότητα εργαζομένων. Ενέκριναν τον συνδικαλισμό ως μηχανισμό ωφέλιμο για τα ομαδικά συμφέροντα μιας προνομιούχου εργατικής αριστοκρατίας και δεν ασχολούνταν με τις συνέπειές του για τους υπόλοιπους μισθωτούς.[6] Κανείς δεν κατόρθωσε ποτέ να αποδείξει ότι ο συνδικαλισμός θα μπορούσε να βελτιώσει τις συνθήκες και να αυξήσει το βιοτικό επίπεδο όλων όσοι επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα.

Είναι επίσης σημαντικό να θυμόμαστε ότι ούτε ο Karl Marx υποστήριζε πως τα συνδικάτα μπορούσαν να αυξήσουν το μέσο επίπεδο των μισθών. Κατά την άποψή του, «η γενική τάση της καπιταλιστικής παραγωγής δεν είναι η αύξηση αλλά η μείωση του μέσου επιπέδου των μισθών». Δεδομένης αυτής της τάσης, το μόνο που μπορεί να επιτύχει ο συνδικαλισμός ως προς τους μισθούς είναι «να αξιοποιεί κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις περιστασιακές ευκαιρίες για την προσωρινή βελτίωσή τους».[7]

Για τον Marx, τα συνδικάτα είχαν σημασία μόνο στον βαθμό που επιτίθεντο «στο ίδιο το σύστημα της μισθωτής δουλείας και στις σημερινές μεθόδους παραγωγής».[8] Έπρεπε να κατανοήσουν ότι «αντί για το συντηρητικό σύνθημα "Ένας δίκαιος ημερήσιος μισθός για μια δίκαιη ημερήσια εργασία!", όφειλαν να αναγράφουν στη σημαία τους το επαναστατικό σύνθημα "Κατάργηση του μισθωτού συστήματος!"».[9]

Οι συνεπείς μαρξιστές αντιτίθεντο πάντοτε στις προσπάθειες επιβολής κατώτατων μισθών, θεωρώντας τες επιζήμιες για τα συμφέροντα ολόκληρης της εργατικής τάξης. Από την αρχή του σύγχρονου εργατικού κινήματος υπήρχε πάντοτε αντίθεση μεταξύ των συνδικάτων και των επαναστατών σοσιαλιστών. Τα παλαιότερα βρετανικά και αμερικανικά συνδικάτα ήταν αποκλειστικά προσηλωμένα στην επιβολή υψηλότερων μισθών. Αντιμετώπιζαν με δυσπιστία τόσο τον «ουτοπικό» όσο και τον «επιστημονικό» σοσιαλισμό.

Στη Γερμανία υπήρχε αντιπαλότητα μεταξύ των οπαδών της μαρξικής πίστης και των ηγετών των συνδικάτων. Τελικά, κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, τα συνδικάτα επικράτησαν. Ουσιαστικά προσηλύτισαν το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα στις αρχές του παρεμβατισμού και του συνδικαλισμού. Στη Γαλλία, ο Georges Sorel επιδίωκε να εμποτίσει τα συνδικάτα με εκείνο το πνεύμα αδίστακτης επιθετικότητας και επαναστατικής μαχητικότητας που ο Marx επιθυμούσε να τους μεταδώσει.

Σήμερα, σε κάθε μη σοσιαλιστική χώρα, υπάρχει έκδηλη σύγκρουση μεταξύ δύο ασυμφιλίωτων παρατάξεων στο εσωτερικό των συνδικάτων. Η μία ομάδα θεωρεί τον συνδικαλισμό μέσο βελτίωσης των συνθηκών των εργαζομένων στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Η άλλη επιθυμεί να οδηγήσει τα συνδικάτα στις τάξεις του μαχητικού κομμουνισμού και τα

εγκρίνει μόνο στον βαθμό που αποτελούν πρωτοπορία για τη βίαιη ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος.

Τα προβλήματα του εργατικού συνδικαλισμού έχουν συσκοτιστεί και συγχυστεί ολοκληρωτικά από ψευδοανθρωπιστικές φλυαρίες. Οι υπέρμαχοι των κατώτατων μισθών, είτε αυτοί θεσπίζονται και επιβάλλονται από την κυβέρνηση είτε μέσω βίαιης δράσης, υποστηρίζουν ότι αγωνίζονται για τη βελτίωση των συνθηκών των εργαζόμενων μαζών. Δεν επιτρέπουν σε κανέναν να αμφισβητήσει το δόγμα τους ότι οι κατώτατοι μισθοί αποτελούν το μοναδικό κατάλληλο μέσο για τη μόνιμη αύξηση των μισθών όλων όσοι επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα. Υπερηφανεύονται ότι είναι οι μόνοι αληθινοί φίλοι της «εργασίας», του «κοινού ανθρώπου», της «προόδου» και των αιώνιων αρχών της «κοινωνικής δικαιοσύνης».

Το πρόβλημα, όμως, είναι ακριβώς αν υπάρχει οποιοδήποτε μέσο αύξησης του βιοτικού επιπέδου όλων όσοι επιθυμούν να εργαστούν πέρα από την αύξηση της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας, μέσω της επιτάχυνσης της αύξησης του κεφαλαίου σε σχέση με τον πληθυσμό. Οι θεωρητικοί των συνδικάτων επιδιώκουν να συσκοτίσουν αυτό το πρωταρχικό ζήτημα. Δεν αναφέρονται ποτέ στο μοναδικό σημείο που έχει σημασία, δηλαδή στη σχέση μεταξύ του αριθμού των εργαζομένων και της διαθέσιμης ποσότητας κεφαλαιουχικών αγαθών.

Ορισμένες, όμως, πολιτικές των συνδικάτων εμπεριέχουν σιωπηρή αναγνώριση της ορθότητας των καταλλακτικών θεωρημάτων σχετικά με τον καθορισμό των μισθών. Τα συνδικάτα επιδιώκουν να περιορίσουν την προσφορά εργασίας μέσω νόμων κατά της μετανάστευσης και μέσω της παρεμπόδισης των μη μελών και των νεοεισερχομένων να ανταγωνιστούν στους συνδικαλισμένους τομείς της αγοράς εργασίας. Αντιτίθενται επίσης στην εξαγωγή κεφαλαίου. Αυτές οι πολιτικές θα

ήταν παράλογες αν ήταν αληθές ότι η κατά κεφαλήν διαθέσιμη ποσότητα κεφαλαίου δεν έχει σημασία για τον καθορισμό των μισθών.

Η ουσία της συνδικαλιστικής θεωρίας εμπεριέχεται στο σύνθημα της εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με τη συνδικαλιστική παραλλαγή της θεωρίας της εκμετάλλευσης, η οποία διαφέρει από τη μαρξική πίστη, η εργασία αποτελεί τη μοναδική πηγή του πλούτου και η δαπάνη εργασίας το μοναδικό πραγματικό κόστος. Δικαιωματικά, όλα τα έσοδα από την πώληση των προϊόντων θα έπρεπε να ανήκουν στους εργαζομένους. Ο χειρώνακτας εργάτης έχει δίκαιη αξίωση επί του «πλήρους προϊόντος της εργασίας».

Η αδικία που διαπράττει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εις βάρος του εργαζομένου εντοπίζεται στο γεγονός ότι επιτρέπει στους γαιοκτήμονες, στους κεφαλαιούχους και στους επιχειρηματίες να παρακρατούν μέρος του μεριδίου των εργαζομένων. Το μερίδιο που περιέρχεται σε αυτά τα παράσιτα αποκαλείται μη δεδουλευμένο εισόδημα. Οι εργαζόμενοι έχουν δίκιο, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, να επιδιώκουν τη σταδιακή αύξηση των μισθών μέχρι το σημείο στο οποίο δεν θα απομένει τελικά τίποτε για τη συντήρηση μιας τάξης αργόσχολων και κοινωνικά άχρηστων εκμεταλλευτών.

Επιδιώκοντας αυτόν τον σκοπό, τα συνδικάτα ισχυρίζονται ότι συνεχίζουν τον αγώνα που διεξήγαγαν προγενέστερες γενεές για τη χειραφέτηση των δούλων και των δουλοπαροίκων και για την κατάργηση των φόρων, των εισφορών, της δεκάτης και της απλήρωτης υποχρεωτικής εργασίας με τα οποία επιβαρυνόταν η αγροτιά προς όφελος των αριστοκρατών γαιοκτημόνων. Το εργατικό κίνημα είναι, κατά την άποψή τους, αγώνας για την ελευθερία και την ισότητα και για τη δικαίωση των αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η τελική του νίκη θεωρείται αναμφισβήτητη, επειδή αποτελεί

αναπόφευκτη τάση της ιστορικής εξέλιξης η εξάλειψη όλων των ταξικών προνομίων και η σταθερή εγκαθίδρυση του βασιλείου της ελευθερίας και της ισότητας. Οι προσπάθειες των αντιδραστικών εργοδοτών να ανακόψουν την πρόοδο είναι καταδικασμένες.

Αυτές είναι οι θέσεις της σημερινής κοινωνικής θεωρίας. Είναι αληθές ότι ορισμένοι άνθρωποι, μολονότι συμφωνούν πλήρως με τις φιλοσοφικές της ιδέες, υποστηρίζουν τα πρακτικά συμπεράσματα των ριζοσπαστών μόνο με ορισμένες επιφυλάξεις και περιορισμούς. Αυτοί οι μετριοπαθείς δεν προτείνουν την πλήρη κατάργηση του μεριδίου της «διοίκησης» · θα ικανοποιούνταν με τον περιορισμό του σε ένα «δίκαιο» ποσό. Επειδή οι απόψεις σχετικά με τη δικαιοσύνη των εισοδημάτων των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων διαφέρουν σημαντικά, η διαφορά μεταξύ της άποψης των ριζοσπαστών και εκείνης των μετριοπαθών έχει μικρή σημασία.

Και οι μετριοπαθείς εγκρίνουν την αρχή ότι οι πραγματικοί μισθοί πρέπει πάντοτε να αυξάνονται και ποτέ να μη μειώνονται. Κατά τη διάρκεια και των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, ελάχιστες φωνές στις Ηνωμένες Πολιτείες αμφισβήτησαν την αξίωση των συνδικάτων ότι οι καθαρές αποδοχές των μισθωτών, ακόμη και σε κατάσταση εθνικής ανάγκης, έπρεπε να αυξάνονται ταχύτερα από το κόστος ζωής.

Σύμφωνα με τη συνδικαλιστική θεωρία, δεν υπάρχει καμία βλάβη από τη μερική ή πλήρη δήμευση του ειδικού εισοδήματος των κεφαλαιούχων και των επιχειρηματιών. Κατά την εξέταση αυτού του ζητήματος, οι συνδικαλιστές μιλούν για τα κέρδη με την έννοια που απέδιδαν στον όρο οι κλασικοί οικονομολόγοι. Δεν διακρίνουν μεταξύ του επιχειρηματικού κέρδους, του τόκου επί του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου και της αποζημίωσης για τις τεχνικές υπηρεσίες που παρέχει ο επιχειρηματίας.

Θα εξετάσουμε αργότερα τις συνέπειες της δήμευσης του τόκου και των κερδών, καθώς και τα συνδικαλιστικά στοιχεία που εμπεριέχονται στην αρχή της «φοροδοτικής ικανότητας» και στα σχέδια συμμετοχής στα κέρδη.[10] Έχουμε ήδη εξετάσει το επιχείρημα της αγοραστικής δύναμης, όπως προβάλλεται υπέρ μιας πολιτικής αύξησης των μισθών πάνω από τα δυνητικά αγοραία επίπεδά τους.[11] Απομένει να εξεταστεί το περιεχόμενο του υποτιθέμενου φαινομένου Ricardo.

Ο Ricardo είναι ο δημιουργός της θέσης ότι η αύξηση των μισθών θα ενθαρρύνει τους κεφαλαιούχους να υποκαταστήσουν την εργασία με μηχανήματα και αντιστρόφως.[12] Επομένως, συμπεραίνουν οι απολογητές των συνδικάτων, μια πολιτική αύξησης των μισθών, ανεξάρτητα από το ύψος στο οποίο θα είχαν διαμορφωθεί στην ανεμπόδιστη αγορά εργασίας, είναι πάντοτε ωφέλιμη. Δημιουργεί τεχνολογική βελτίωση και αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας. Οι υψηλότεροι μισθοί καλύπτουν πάντοτε μόνοι τους το κόστος τους. Εξαναγκάζοντας τους απρόθυμους εργοδότες να αυξήσουν τους μισθούς, τα συνδικάτα γίνονται πρωτοπόροι της προόδου και της ευημερίας.

Πολλοί οικονομολόγοι αποδέχονται τη ρικαρδιανή θέση, μολονότι ελάχιστοι είναι αρκετά συνεπείς ώστε να εγκρίνουν και το συμπέρασμα που συνάγουν από αυτήν οι απολογητές των συνδικάτων. Το φαινόμενο Ricardo αποτελεί, σε γενικές γραμμές, κοινό τόπο της δημοφιλούς οικονομικής σκέψης. Παρ' όλα αυτά, το σχετικό θεώρημα αποτελεί μία από τις χειρότερες οικονομικές πλάνες.

Η σύγχυση αρχίζει με την παρερμηνεία της διατύπωσης ότι τα μηχανήματα «υποκαθιστούν» την εργασία. Εκείνο που συμβαίνει είναι ότι η εργασία καθίσταται αποτελεσματικότερη με τη βοήθεια των μηχανημάτων. Η ίδια εισροή εργασίας οδηγεί σε μεγαλύτερη ποσότητα

ή σε καλύτερη ποιότητα προϊόντων. Η χρησιμοποίηση των μηχανημάτων δεν οδηγεί καθαυτή άμεσα σε μείωση του αριθμού των εργαζομένων που απασχολούνται στην παραγωγή του σχετικού αγαθού *A*.

Εκείνο που προκαλεί αυτή τη δευτερογενή συνέπεια είναι το γεγονός ότι —με αμετάβλητους τους λοιπούς παράγοντες— η αύξηση της διαθέσιμης προσφοράς του *A* μειώνει την οριακή χρησιμότητα μιας μονάδας του *A* σε σχέση με εκείνη των μονάδων άλλων αγαθών και ότι, ως εκ τούτου, η εργασία αποσύρεται από την παραγωγή του *A* και χρησιμοποιείται για την παραγωγή άλλων αγαθών.

Η τεχνολογική βελτίωση στην παραγωγή του *A* καθιστά δυνατή την πραγματοποίηση ορισμένων σχεδίων που προηγουμένως δεν μπορούσαν να εκτελεστούν, επειδή οι απαιτούμενοι εργαζόμενοι απασχολούνταν στην παραγωγή του *A*, για το οποίο η ζήτηση των καταναλωτών ήταν περισσότερο επείγουσα. Η μείωση του αριθμού των εργαζομένων στον κλάδο του *A* προκαλείται από την αυξημένη ζήτηση αυτών των άλλων κλάδων, στους οποίους παρέχεται η δυνατότητα επέκτασης. Παρεμπιπτόντως, αυτή η γνώση καταρρίπτει όλες τις διακηρύξεις περί «τεχνολογικής ανεργίας».

Τα εργαλεία και τα μηχανήματα δεν είναι πρωτίστως μέσα εξοικονόμησης εργασίας, αλλά μέσα αύξησης του προϊόντος ανά μονάδα εισροής. Εμφανίζονται ως μέσα εξοικονόμησης εργασίας μόνο όταν εξετάζονται αποκλειστικά από τη σκοπιά του συγκεκριμένου επιχειρηματικού κλάδου. Από τη σκοπιά των καταναλωτών και του κοινωνικού συνόλου, εμφανίζονται ως μέσα αύξησης της παραγωγικότητας της ανθρώπινης προσπάθειας. Αυξάνουν την προσφορά και καθιστούν δυνατή την κατανάλωση περισσότερων υλικών αγαθών και την απόλαυση περισσότερης σχόλης. Το ποια αγαθά θα

καταναλωθούν σε μεγαλύτερη ποσότητα και σε ποιον βαθμό θα προτιμήσουν οι άνθρωποι να απολαύσουν περισσότερη σχόλη εξαρτάται από τις αξιολογικές τους κρίσεις.

Η χρησιμοποίηση περισσότερων και καλύτερων εργαλείων είναι εφικτή μόνο στον βαθμό που είναι διαθέσιμο το απαιτούμενο κεφάλαιο. Η αποταμίευση —δηλαδή το πλεόνασμα της παραγωγής έναντι της κατανάλωσης— αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση κάθε περαιτέρω βήματος προς την τεχνολογική βελτίωση. Η απλή τεχνολογική γνώση είναι άχρηστη αν λείπει το απαιτούμενο κεφάλαιο. Οι Ινδοί επιχειρηματίες γνωρίζουν τις αμερικανικές μεθόδους παραγωγής. Εκείνο που τους εμποδίζει να τις υιοθετήσουν δεν είναι το χαμηλό επίπεδο των ινδικών μισθών, αλλά η έλλειψη κεφαλαίου.

Από την άλλη πλευρά, η καπιταλιστική αποταμίευση οδηγεί αναγκαστικά στη χρησιμοποίηση πρόσθετων εργαλείων και μηχανημάτων. Ο ρόλος που διαδραματίζει στην οικονομία της αγοράς η απλή αποταμίευση, δηλαδή η συσσώρευση αποθεμάτων καταναλωτικών αγαθών ως εφεδρεία για δύσκολες ημέρες, είναι αμελητέος. Υπό τον καπιταλισμό, η αποταμίευση αποτελεί κατά κανόνα καπιταλιστική αποταμίευση. Το πλεόνασμα της παραγωγής έναντι της κατανάλωσης επενδύεται είτε άμεσα στην επιχείρηση ή στο αγρόκτημα του ίδιου του αποταμιευτή είτε έμμεσα στις επιχειρήσεις άλλων ανθρώπων, μέσω καταθέσεων αποταμίευσης, κοινών και προνομιούχων μετοχών, ομολογιών, χρεογράφων και υποθηκών.[13]

Στον βαθμό που οι άνθρωποι διατηρούν την κατανάλωσή τους κάτω από το καθαρό εισόδημά τους, δημιουργείται πρόσθετο κεφάλαιο και ταυτόχρονα χρησιμοποιείται για την επέκταση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού του παραγωγικού μηχανισμού. Όπως έχει επισημανθεί, αυτό το αποτέλεσμα δεν μπορεί να επηρεαστεί από οποιαδήποτε ταυτόχρονη

τάση αύξησης των χρηματικών διαθεσίμων.[14] Αφενός, εκείνο που απαιτείται ανεπιφύλακτα για τη χρησιμοποίηση περισσότερων και καλύτερων εργαλείων είναι η πρόσθετη συσσώρευση κεφαλαίου. Αφετέρου, δεν υπάρχει άλλη διαθέσιμη χρήση για το πρόσθετο κεφάλαιο πέρα από εκείνη που παρέχει η εφαρμογή περισσότερων και καλύτερων εργαλείων.

Η θέση του Ricardo και η συνδικαλιστική θεωρία που προέρχεται από αυτήν αντιστρέφουν τη σχέση αιτίου και αποτελέσματος. Η τάση προς υψηλότερους μισθούς δεν αποτελεί την αιτία αλλά το αποτέλεσμα της τεχνολογικής βελτίωσης. Οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν το κέρδος εξαναγκάζονται να χρησιμοποιούν τις αποτελεσματικότερες μεθόδους παραγωγής. Εκείνο μόνο που περιορίζει τις προσπάθειες ενός επιχειρηματία να βελτιώσει τον εξοπλισμό της επιχείρησής του είναι η έλλειψη κεφαλαίου. Αν δεν είναι διαθέσιμο το απαιτούμενο κεφάλαιο, καμία παρέμβαση στους μισθούς δεν μπορεί να το δημιουργήσει.

Το μόνο που μπορούν να επιτύχουν οι κατώτατοι μισθοί ως προς τη χρησιμοποίηση μηχανημάτων είναι να μετατοπίσουν τις πρόσθετες επενδύσεις από έναν κλάδο σε άλλον. Ας υποθέσουμε ότι σε μια οικονομικά καθυστερημένη χώρα, τη Ρουριτανία, το συνδικάτο των λιμενεργατών επιτυγχάνει να εξαναγκάσει τους επιχειρηματίες να καταβάλλουν μισθούς συγκριτικά πολύ υψηλότερους από εκείνους που καταβάλλονται στους υπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους της χώρας. Ενδέχεται τότε η πλέον επικερδής χρήση του πρόσθετου κεφαλαίου να είναι η χρησιμοποίηση μηχανικών μέσων κατά τη φόρτωση και εκφόρτωση των πλοίων.

Το κεφάλαιο, όμως, που χρησιμοποιείται κατ' αυτόν τον τρόπο αποσύρεται από άλλους κλάδους της ρουριτανικής οικονομίας, στους οποίους, αν δεν υπήρχε η συνδικαλιστική πολιτική, θα είχε

χρησιμοποιηθεί με περισσότερο επικερδή τρόπο. Συνέπεια των υψηλών μισθών των λιμενεργατών δεν είναι η αύξηση αλλά η μείωση της συνολικής παραγωγής της Ρουριτανίας.[15]

Οι πραγματικοί μισθοί μπορούν να αυξηθούν μόνο στον βαθμό που —με αμετάβλητους τους λοιπούς παράγοντες— το κεφάλαιο καθίσταται αφθονότερο. Αν η κυβέρνηση ή τα συνδικάτα επιτύχουν να επιβάλουν μισθούς υψηλότερους από εκείνους που θα καθόριζε η ανεμπόδιστη αγορά εργασίας, η προσφορά εργασίας υπερβαίνει τη ζήτησή της. Εμφανίζεται θεσμική ανεργία.

Σταθερά προσηλωμένες στις αρχές του παρεμβατισμού, οι κυβερνήσεις προσπαθούν να περιορίσουν αυτό το ανεπιθύμητο αποτέλεσμα της παρέμβασής τους καταφεύγοντας στα μέτρα που σήμερα αποκαλούνται πολιτική πλήρους απασχόλησης: επιδόματα ανεργίας, διαιτησία στις εργατικές διαφορές, δημόσια έργα μέσω γενναιόδωρων δημόσιων δαπανών, πληθωρισμό και πιστωτική επέκταση. Όλα αυτά τα θεραπευτικά μέσα είναι χειρότερα από το κακό που προορίζονται να εξαλείψουν.

Η βοήθεια που παρέχεται στους ανέργους δεν εξαλείφει την ανεργία. Διευκολύνει τους ανέργους να παραμένουν αδρανείς. Όσο περισσότερο πλησιάζει το επίδομα στο ύψος στο οποίο θα είχε καθορίσει τον μισθό η ανεμπόδιστη αγορά, τόσο μικρότερο κίνητρο παρέχει στον δικαιούχο να αναζητήσει νέα εργασία. Αποτελεί μέσο παράτασης της ανεργίας και όχι εξάλειψής της. Οι καταστροφικές δημοσιονομικές συνέπειες των επιδομάτων ανεργίας είναι προφανείς.

Η διαιτησία δεν αποτελεί κατάλληλη μέθοδο διευθέτησης διαφορών σχετικά με το ύψος των μισθών. Αν η απόφαση των διαιτητών καθορίσει τους μισθούς ακριβώς στο δυνητικό αγοραίο επίπεδο ή κάτω από αυτό,

είναι περιττή. Αν καθορίσει τους μισθούς πάνω από το δυνητικό αγοραίο επίπεδο, οι συνέπειες είναι ίδιες με εκείνες που προκαλεί οποιαδήποτε άλλη μέθοδος επιβολής κατώτατων μισθών πάνω από το αγοραίο ύψος, δηλαδή θεσμική ανεργία.

Δεν έχει σημασία σε ποιο πρόσχημα καταφεύγει ο διαιτητής για να δικαιολογήσει την απόφασή του. Εκείνο που έχει σημασία δεν είναι αν οι μισθοί είναι «δίκαιοι» ή «άδικοι» σύμφωνα με κάποιο αυθαίρετο κριτήριο, αλλά αν προκαλούν ή δεν προκαλούν πλεόνασμα προσφοράς εργασίας έναντι της ζήτησης εργασίας. Ίσως φαίνεται δίκαιο σε ορισμένους ανθρώπους να καθορίζονται οι μισθοί σε ύψος που καταδικάζει μεγάλο μέρος του δυνητικού εργατικού δυναμικού σε μόνιμη ανεργία. Κανείς, όμως, δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι αυτό είναι σκόπιμο και ωφέλιμο για την κοινωνία.

Αν οι κυβερνητικές δαπάνες για δημόσια έργα χρηματοδοτούνται μέσω της φορολόγησης των πολιτών ή του δανεισμού από αυτούς, η δυνατότητα των πολιτών να δαπανούν και να επενδύουν περιορίζεται στον ίδιο βαθμό στον οποίο διευρύνεται η δυνατότητα του δημόσιου ταμείου. Δεν δημιουργούνται πρόσθετες θέσεις εργασίας.

Αν, όμως, η κυβέρνηση χρηματοδοτήσει το πρόγραμμα δαπανών της μέσω πληθωρισμού —μέσω αύξησης της ποσότητας του χρήματος και πιστωτικής επέκτασης— προκαλεί μια γενική, χρηματικά προκαλούμενη αύξηση των τιμών όλων των εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Αν, κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου πληθωρισμού, η αύξηση των μισθών υστερεί αρκετά από την αύξηση των τιμών των εμπορευμάτων, η θεσμική ανεργία μπορεί να μειωθεί ή να εξαφανιστεί εντελώς. Εκείνο, όμως, που προκαλεί τη μείωση ή την εξαφάνισή της είναι ακριβώς το γεγονός ότι αυτό το αποτέλεσμα ισοδυναμεί με μείωση των πραγματικών μισθών.

Ο λόρδος Keynes θεωρούσε την πιστωτική επέκταση αποτελεσματική μέθοδο εξάλειψης της ανεργίας· πίστευε ότι η «σταδιακή και αυτόματη μείωση των πραγματικών μισθών ως αποτέλεσμα της ανόδου των τιμών» δεν θα συναντούσε τόσο έντονη αντίσταση από τους εργαζομένους όσο οποιαδήποτε προσπάθεια μείωσης των χρηματικών μισθών.[16] Η επιτυχία, όμως, ενός τέτοιου πανούργου σχεδίου θα απαιτούσε απίθανο βαθμό άγνοιας και ανοησίας εκ μέρους των μισθωτών. Όσο οι εργαζόμενοι πιστεύουν ότι οι κατώτατοι μισθοί τούς ωφελούν, δεν θα επιτρέψουν να εξαπατηθούν από τέτοια ευφυολογήματα.

Στην πράξη, όλοι αυτοί οι μηχανισμοί μιας υποτιθέμενης πολιτικής πλήρους απασχόλησης οδηγούν τελικά στην εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού γερμανικού τύπου. Επειδή τα μέλη ενός διαιτητικού δικαστηρίου που διορίζονται από τους εργοδότες και εκείνα που διορίζονται από τα συνδικάτα δεν συμφωνούν ποτέ ως προς τη δικαιοσύνη ενός συγκεκριμένου μισθού, η απόφαση περιέρχεται ουσιαστικά στα μέλη που διορίζει η κυβέρνηση. Έτσι, η εξουσία καθορισμού του ύψους των μισθών ανατίθεται στην κυβέρνηση.

Όσο περισσότερο επεκτείνονται τα δημόσια έργα και όσο περισσότερες δραστηριότητες αναλαμβάνει η κυβέρνηση για να καλύψει το κενό που υποτίθεται ότι αφήνει η «ανικανότητα της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας να παράσχει θέσεις εργασίας σε όλους», τόσο περισσότερο συρρικνώνεται το πεδίο της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας. Έτσι, βρισκόμαστε και πάλι αντιμέτωποι με την εναλλακτική επιλογή μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού. Δεν μπορεί να γίνεται λόγος για μια διαρκή πολιτική κατώτατων μισθών.

Οι καταλλακτικές πτυχές του εργατικού συνδικαλισμού

Το μοναδικό καταλλακτικό πρόβλημα σχετικά με τα εργατικά συνδικάτα είναι το ερώτημα αν είναι ή δεν είναι δυνατόν να αυξηθούν, μέσω πίεσης και καταναγκασμού, οι μισθοί όλων όσοι επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα πάνω από το ύψος που θα καθόριζε η ανεμπόδιστη αγορά.

Σε όλες τις χώρες, τα εργατικά συνδικάτα έχουν αποκτήσει στην πράξη το προνόμιο της βίαιης δράσης. Οι κυβερνήσεις έχουν εγκαταλείψει προς όφελός τους το ουσιώδες γνώρισμα της κυβερνητικής εξουσίας, δηλαδή την αποκλειστική εξουσία και το αποκλειστικό δικαίωμα προσφυγής σε βίαιο εξαναγκασμό και καταναγκασμό. Βεβαίως, οι νόμοι που καθιστούν ποινικό αδίκημα την προσφυγή οποιουδήποτε πολίτη σε βίαιη δράση —εκτός από την περίπτωση της αυτοάμυνας— δεν έχουν καταργηθεί ή τροποποιηθεί επισήμως. Στην πράξη, όμως, η συνδικαλιστική βία γίνεται ανεκτή εντός ευρέων ορίων.

Τα εργατικά συνδικάτα είναι ουσιαστικά ελεύθερα να εμποδίζουν διά της βίας οποιονδήποτε να αψηφά τις εντολές τους σχετικά με τους μισθούς και τις άλλες συνθήκες εργασίας. Είναι ελεύθερα να προκαλούν ατιμώρητα σωματικές βλάβες στους απεργοσπάστες και στους επιχειρηματίες ή στους εντολοδόχους επιχειρηματιών που απασχολούν απεργοσπάστες. Είναι ελεύθερα να καταστρέφουν την περιουσία αυτών των εργοδοτών και ακόμη να τραυματίζουν τους πελάτες που συναλλάσσονται με τα καταστήματά τους. Οι αρχές, με την επιδοκιμασία της κοινής γνώμης, ανέχονται τέτοιες πράξεις. Η αστυνομία δεν σταματά αυτούς τους παραβάτες, οι εισαγγελείς δεν τους

παραπέμπουν σε δίκη και δεν παρέχεται στα ποινικά δικαστήρια η ευκαιρία να κρίνουν τις πράξεις τους.

Σε ακραίες περιπτώσεις, όταν οι βίαιες πράξεις υπερβαίνουν ορισμένα όρια, επιχειρούνται κάποιες αδύναμες και διστακτικές προσπάθειες καταστολής και πρόληψης. Κατά κανόνα, όμως, αποτυγχάνουν. Η αποτυχία τους οφείλεται μερικές φορές στη γραφειοκρατική αναποτελεσματικότητα ή στην ανεπάρκεια των μέσων που διαθέτουν οι αρχές, αλλά συχνότερα στην απροθυμία ολόκληρου του κυβερνητικού μηχανισμού να παρέμβει αποτελεσματικά.[17]

Αυτή είναι επί μακρόν η κατάσταση σε όλες τις μη σοσιαλιστικές χώρες. Ο οικονομολόγος, όταν διαπιστώνει αυτά τα γεγονότα, ούτε επιρρίπτει μομφή ούτε διατυπώνει κατηγορία. Εξηγεί απλώς ποιες συνθήκες έδωσαν στα συνδικάτα την εξουσία να επιβάλλουν τους κατώτατους μισθούς τους και ποιο είναι το πραγματικό νόημα του όρου «συλλογική διαπραγμάτευση».

Όπως εξηγούν τον όρο οι υπέρμαχοι των συνδικάτων, η συλλογική διαπραγμάτευση σημαίνει απλώς ότι η διαπραγμάτευση του συνδικάτου αντικαθιστά την ατομική διαπραγμάτευση των επιμέρους εργαζομένων. Στην πλήρως ανεπτυγμένη οικονομία της αγοράς, η διαπραγμάτευση για τα εμπορεύματα και τις υπηρεσίες των οποίων ομοιογενείς μονάδες αγοράζονται και πωλούνται συχνά σε μεγάλες ποσότητες δεν διεξάγεται με τον τρόπο με τον οποίο αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής τα μη ανταλλάξιμα εμπορεύματα και οι μη ομοιογενείς υπηρεσίες.

Ο αγοραστής ή ο πωλητής ομοιογενών καταναλωτικών αγαθών ή υπηρεσιών καθορίζει δοκιμαστικά μια τιμή και την προσαρμόζει αργότερα ανάλογα με την ανταπόκριση που συναντά η προσφορά του από τους ενδιαφερομένους, μέχρι να μπορεί να αγοράσει ή να πωλήσει

την ποσότητα που σχεδιάζει. Από τεχνική άποψη δεν είναι εφικτή καμία άλλη διαδικασία. Το πολυκατάστημα δεν μπορεί να παζαρεύει με κάθε πελάτη του. Καθορίζει την τιμή ενός αγαθού και περιμένει. Αν το κοινό δεν αγοράζει επαρκείς ποσότητες, μειώνει την τιμή.

Ένα εργοστάσιο που χρειάζεται πεντακόσιους συγκολλητές καθορίζει έναν μισθό που, όπως αναμένει, θα του επιτρέψει να προσλάβει πεντακόσιους ανθρώπους. Αν εμφανιστεί μικρότερος αριθμός, είναι αναγκασμένο να προσφέρει υψηλότερο μισθό. Κάθε εργοδότης πρέπει να αυξάνει τους προσφερόμενους μισθούς μέχρι το σημείο στο οποίο κανένας ανταγωνιστής δεν αποσπά τους εργαζομένους προσφέροντάς τους περισσότερα. Εκείνο ακριβώς που καθιστά μάταιη την επιβολή κατώτατων μισθών είναι το γεγονός ότι, όταν οι μισθοί αυξάνονται πάνω από αυτό το σημείο, δεν εμφανίζονται ανταγωνιστές με αρκετά μεγάλη ζήτηση εργασίας ώστε να απορροφήσουν ολόκληρη την προσφορά.

Αν τα συνδικάτα αποτελούσαν πράγματι φορείς διαπραγμάτευσης, η συλλογική τους διαπραγμάτευση δεν θα μπορούσε να αυξήσει τους μισθούς πάνω από το σημείο της ανεμπόδιστης αγοράς. Όσο εξακολουθούν να υπάρχουν διαθέσιμοι άνεργοι εργαζόμενοι, ο εργοδότης δεν έχει κανέναν λόγο να αυξήσει την προσφορά του. Η πραγματική συλλογική διαπραγμάτευση δεν θα διέφερε από καταλλακτική άποψη από την ατομική διαπραγμάτευση. Όπως και η ατομική διαπραγμάτευση, θα έδινε ουσιαστική φωνή σε όσους αναζητούν εργασία αλλά δεν έχουν ακόμη βρει τις θέσεις που επιθυμούν.

Εκείνο, όμως, που οι συνδικαλιστές ηγέτες και η «φιλεργατική» νομοθεσία αποκαλούν ευφημιστικά συλλογική διαπραγμάτευση έχει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα. Είναι διαπραγμάτευση υπό την απειλή των όπλων. Είναι διαπραγμάτευση μεταξύ ενός ένοπλου μέρους, έτοιμου

να χρησιμοποιήσει τα όπλα του, και ενός άοπλου μέρους που τελεί υπό καταναγκασμό. Δεν αποτελεί συναλλαγή της αγοράς. Αποτελεί υπαγόρευση που επιβάλλεται στον εργοδότη. Οι συνέπειές της δεν διαφέρουν από εκείνες ενός κυβερνητικού διατάγματος για την επιβολή του οποίου χρησιμοποιούνται η αστυνομική εξουσία και τα ποινικά δικαστήρια. Προκαλεί θεσμική ανεργία.

Η πραγμάτευση των σχετικών προβλημάτων από την κοινή γνώμη και από τον τεράστιο όγκο της ψευδοοικονομικής βιβλιογραφίας είναι εντελώς παραπλανητική. Το ζήτημα δεν είναι το δικαίωμα σύστασης ενώσεων. Είναι αν οποιαδήποτε ένωση ιδιωτών πολιτών πρέπει να διαθέτει το προνόμιο να καταφεύγει ατιμώρητα σε βίαιες πράξεις. Πρόκειται για το ίδιο πρόβλημα που αφορά τις δραστηριότητες της Ku Klux Klan.

Ούτε είναι ορθό να εξετάζεται το ζήτημα από τη σκοπιά ενός «δικαιώματος στην απεργία». Το πρόβλημα δεν είναι το δικαίωμα στην απεργία, αλλά το δικαίωμα εξαναγκασμού άλλων ανθρώπων —μέσω εκφοβισμού ή βίας— να απεργήσουν, καθώς και το περαιτέρω δικαίωμα παρεμπόδισης οποιουδήποτε να εργαστεί σε επιχείρηση στην οποία ένα συνδικάτο έχει κηρύξει απεργία. Όταν τα συνδικάτα επικαλούνται το δικαίωμα στην απεργία για να δικαιολογήσουν τέτοιους εκφοβισμούς και βίαιες πράξεις, η θέση τους δεν είναι ισχυρότερη από εκείνη μιας θρησκευτικής ομάδας η οποία θα επικαλούνταν το δικαίωμα της ελευθερίας της συνείδησης για να δικαιολογήσει τη δίωξη των διαφωνούντων.

Όταν στο παρελθόν οι νόμοι ορισμένων χωρών στερούσαν από τους εργαζομένους το δικαίωμα να ιδρύουν συνδικάτα, καθοδηγούνταν από την αντίληψη ότι τέτοια συνδικάτα δεν είχαν κανέναν άλλο σκοπό πέρα από την προσφυγή στη βία και στον εκφοβισμό. Όταν οι αρχές στο

παρελθόν διέτασσαν μερικές φορές τις ένοπλες δυνάμεις τους να προστατεύσουν τους εργοδότες, τους εντολοδόχους τους και την περιουσία τους από τις επιθέσεις των απεργών, δεν διέπρατταν πράξεις εχθρικές προς την «εργασία». Έπρατταν απλώς ό,τι κάθε κυβέρνηση θεωρεί πρωταρχικό της καθήκον. Προσπαθούσαν να διατηρήσουν το αποκλειστικό τους δικαίωμα προσφυγής στη βίαιη δράση.

Δεν χρειάζεται η οικονομική επιστήμη να εξετάσει τα προβλήματα των απεργιών για τη διεκδίκηση συνδικαλιστικής δικαιοδοσίας ούτε τους διάφορους νόμους —ιδίως εκείνους του αμερικανικού New Deal— που ομολογουμένως μεροληπτούσαν εις βάρος των εργοδοτών και παραχωρούσαν προνομιακή θέση στα συνδικάτα. Υπάρχει μόνο ένα σημείο που έχει σημασία: Αν ένα κυβερνητικό διάταγμα ή η συνδικαλιστική πίεση και ο καταναγκασμός καθορίσουν τους μισθούς πάνω από το ύψος των δυνητικών αγοραίων μισθών, προκαλείται θεσμική ανεργία.

[5] Πρβλ. W. H. Beveridge, *Full Employment in a Free Society* (Λονδίνο, 1944), σσ. 92 επ.

[6] Πρβλ. Hutt, *The Theory of Collective Bargaining*, σσ. 10–21.

[7] Πρβλ. Marx, *Value, Price, and Profit*, επιμ. E. Marx Aveling (Σικάγο, Charles H. Kerr & Company), σ. 125.

[8] Πρβλ. A. Lozovsky, *Marx and the Trade Unions* (Νέα Υόρκη, 1935), σ. 17.

[9] Πρβλ. Marx, ό.π., σσ. 126–127.

[10] Πρβλ. κατωτέρω, σσ. 804–820.

[11] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 301–303.

[12] Πρβλ. Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, κεφ. I, ενότ. V. Ο όρος «φαινόμενο Ricardo» χρησιμοποιείται από τον Hayek, *Profits, Interest, and Investment* (Λονδίνο, 1939), σ. 8.

[13] Επειδή εδώ εξετάζουμε τις συνθήκες της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς, μπορούμε να παραβλέψουμε τις συνέπειες του κυβερνητικού δανεισμού ως προς την ανάλωση κεφαλαίου.

[14] Βλ. ανωτέρω, σσ. 522–523.

[15] Το παράδειγμα είναι απλώς υποθετικό. Ένα τόσο ισχυρό συνδικάτο πιθανότατα θα απαγόρευε τη χρησιμοποίηση μηχανικών μέσων στη φόρτωση και εκφόρτωση των πλοίων, προκειμένου να «δημιουργήσει περισσότερες θέσεις εργασίας».

[16] Πρβλ. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (Λονδίνο, 1936), σ. 264. Για κριτική εξέταση αυτής της ιδέας, βλ. Albert Hahn, *Deficit Spending and Private Enterprise*, *Postwar Readjustments Bulletin*, αρ. 8, U.S. Chamber of Commerce, σσ. 28–29· Henry Hazlitt, *The Failure of the 'New Economics'* (Πρίνστον, 1959), σσ. 263–295. Για την επιτυχία του κεϋνσιανού τεχνάσματος κατά τη δεκαετία του 1930, πρβλ. κατωτέρω, σσ. 792–793.

[17] Πρβλ. Sylvester Petro, *The Labor Policy of the Free Society* (Νέα Υόρκη, 1957)· Roscoe Pound, *Legal Immunities of Labor Unions* (Ουάσιγκτον, D.C., American Enterprise Institute, 1957).

Κεφάλαιο 31: ΧΕΙΡΑΓΩΓΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ (ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ)

1. Η κυβέρνηση και το νόμισμα

Τα μέσα ανταλλαγής και το χρήμα αποτελούν φαινόμενα της αγοράς. Εκείνο που καθιστά ένα πράγμα μέσο ανταλλαγής ή χρήμα είναι η συμπεριφορά των μερών στις συναλλαγές της αγοράς. Οι αρχές έχουν λόγο να ασχοληθούν με νομισματικά ζητήματα κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ασχολούνται με όλα τα άλλα αντικείμενα ανταλλαγής: όταν καλούνται να αποφασίσουν αν η αδυναμία ενός από τα μέρη μιας ανταλλαγής να εκπληρώσει τις συμβατικές του υποχρεώσεις δικαιολογεί την άσκηση καταναγκασμού από τον κυβερνητικό μηχανισμό βίαιης επιβολής.

Αν αμφότερα τα μέρη εκπληρώνουν αμέσως και ταυτόχρονα τις αμοιβαίες υποχρεώσεις τους, κατά κανόνα δεν προκύπτουν συγκρούσεις που θα παρακινούσαν κάποιο από αυτά να προσφύγει στη δικαιοσύνη. Αν, όμως, οι υποχρεώσεις του ενός ή και των δύο μερών αναβάλλονται χρονικά, ενδέχεται τα δικαστήρια να κληθούν να αποφασίσουν με ποιον τρόπο πρέπει να εκπληρωθούν οι όροι της σύμβασης. Αν πρόκειται για την καταβολή ενός χρηματικού ποσού, αυτό συνεπάγεται το καθήκον

προσδιορισμού του νοήματος που πρέπει να αποδοθεί στους νομισματικούς όρους της σύμβασης.

Επομένως, εναπόκειται στους νόμους της χώρας και στα δικαστήρια να ορίσουν τι είχαν κατά νου τα συμβαλλόμενα μέρη όταν αναφέρονταν σε ένα χρηματικό ποσό και να καθορίσουν πώς πρέπει να εξοφληθεί η υποχρέωση καταβολής αυτού του ποσού σύμφωνα με τους συμφωνημένους όρους. Πρέπει να προσδιορίσουν τι αποτελεί και τι δεν αποτελεί νόμιμο μέσο εξόφλησης.

Κατά την επιτέλεση αυτού του καθήκοντος, οι νόμοι και τα δικαστήρια δεν δημιουργούν το χρήμα. Ένα πράγμα καθίσταται χρήμα μόνο χάρη στο γεγονός ότι όσοι ανταλλάσσουν εμπορεύματα και υπηρεσίες το χρησιμοποιούν ευρέως ως μέσο ανταλλαγής. Στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς, όταν οι νόμοι και οι δικαστές αποδίδουν σε κάποιο πράγμα την ιδιότητα του νόμιμου μέσου εξόφλησης, απλώς προσδιορίζουν τι εννοούσαν τα μέρη, σύμφωνα με τις εμπορικές συνήθειες, όταν αναφέρονταν στη συναλλαγή τους σε συγκεκριμένο είδος χρήματος. Ερμηνεύουν τα εμπορικά έθιμα με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ενεργούν όταν καλούνται να προσδιορίσουν το νόημα οποιωνδήποτε άλλων όρων χρησιμοποιούνται στις συμβάσεις.

Η νομισματοκοπία υπήρξε επί μακρόν προνόμιο των ηγεμόνων της χώρας. Αρχικά, όμως, αυτή η κυβερνητική δραστηριότητα δεν είχε άλλον σκοπό πέρα από τη σφράγιση και την πιστοποίηση των μέτρων και των σταθμών. Η σφραγίδα της αρχής που τοποθετούνταν επάνω σε ένα τεμάχιο μετάλλου υποτίθεται ότι πιστοποιούσε το βάρος και την καθαρότητά του.

Όταν αργότερα οι ηγεμόνες κατέφυγαν στην αντικατάσταση μέρους των πολύτιμων μετάλλων με ευτελέστερα και φθηνότερα μέταλλα,

διατηρώντας παράλληλα τη συνηθισμένη ονομαστική αξία και την ονομασία των νομισμάτων, ενήργησαν κρυφά και με πλήρη επίγνωση ότι επιχειρούσαν δολίως να εξαπατήσουν το κοινό. Μόλις οι άνθρωποι ανακάλυπταν αυτά τα τεχνάσματα, τα νοθευμένα νομίσματα γίνονταν δεκτά με έκπτωση έναντι των παλαιότερων και καλύτερων νομισμάτων.

Οι κυβερνήσεις αντέδρασαν καταφεύγοντας στον εξαναγκασμό και στον καταναγκασμό. Κατέστησαν παράνομη τη διάκριση, στις εμπορικές συναλλαγές και στην εξόφληση αναβαλλόμενων πληρωμών, μεταξύ «καλού» και «κακού» χρήματος και επέβαλαν ανώτατες τιμές εκφρασμένες σε «κακό» χρήμα. Το αποτέλεσμα, όμως, δεν ήταν εκείνο που επιδίωκαν. Τα διατάγματά τους δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν τη διαδικασία προσαρμογής των τιμών των εμπορευμάτων —εκφρασμένων στο νοθευμένο νόμισμα— προς την πραγματική κατάσταση της νομισματικής σχέσης. Επιπλέον, εμφανίστηκαν οι συνέπειες που περιγράφει ο νόμος του Gresham.

Η ιστορία της κυβερνητικής παρέμβασης στο νόμισμα δεν αποτελεί, ωστόσο, απλώς χρονικό πρακτικών νόθευσης και αποτυχημένων προσπαθειών αποτροπής των αναπόφευκτων καταλλακτικών συνεπειών τους. Υπήρξαν κυβερνήσεις που δεν αντιμετώπιζαν το προνόμιο της νομισματοκοπίας ως μέσο εξαπάτησης εκείνου του μέρους του κοινού που εμπιστευόταν την εντιμότητα των κυβερνητών του και, λόγω άγνοιας, ήταν πρόθυμο να αποδεχθεί τα νοθευμένα νομίσματα στην ονομαστική τους αξία. Αυτές οι κυβερνήσεις θεωρούσαν την παραγωγή νομισμάτων όχι πηγή συγκαλυμμένου δημοσιονομικού κέρδους, αλλά δημόσια υπηρεσία που αποσκοπούσε στη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς.

Αλλά ακόμη και αυτές οι κυβερνήσεις —από άγνοια και ερασιτεχνισμό— κατέφευγαν συχνά σε μέτρα που ισοδυναμούσαν με

παρέμβαση στη διάρθρωση των τιμών, μολονότι δεν είχαν σχεδιαστεί σκόπιμα ως τέτοια. Επειδή δύο πολύτιμα μέταλλα χρησιμοποιούνταν παράλληλα ως χρήμα, οι αρχές πίστεψαν αφελώς ότι ήταν καθήκον τους να ενοποιήσουν το νομισματικό σύστημα θεσπίζοντας μια άκαμπτη σχέση ανταλλαγής μεταξύ χρυσού και αργύρου.

Το διμεταλλικό σύστημα αποδείχθηκε πλήρης αποτυχία. Δεν οδήγησε σε διμεταλλισμό αλλά σε εναλλασσόμενο νομισματικό κανόνα. Το μέταλλο το οποίο, σε σύγκριση με την εκάστοτε κατάσταση της κυμαινόμενης αγοραίας σχέσης ανταλλαγής μεταξύ χρυσού και αργύρου, ήταν υπερτιμημένο στη νομικά καθορισμένη σχέση κυριαρχούσε στην εγχώρια κυκλοφορία, ενώ το άλλο μέταλλο εξαφανιζόταν. Τελικά, οι κυβερνήσεις εγκατέλειψαν τις μάταιες προσπάθειές τους και αποδέχθηκαν τον μονομεταλλισμό.

Η πολιτική αγοράς αργύρου που ασκούσαν επί πολλές δεκαετίες οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν αποτελούσε πλέον, στην πραγματικότητα, μέσο νομισματικής πολιτικής. Ήταν απλώς ένα σχέδιο αύξησης της τιμής του αργύρου προς όφελος των ιδιοκτητών των ορυχείων αργύρου, των εργαζομένων τους και των πολιτειών εντός των οποίων βρίσκονταν τα ορυχεία. Επρόκειτο για ανεπαρκώς συγκαλυμμένη επιδότηση. Η νομισματική σημασία της συνίστατο απλώς στο γεγονός ότι χρηματοδοτούνταν με την έκδοση πρόσθετων χαρτονομισμάτων δολαρίου, των οποίων η ιδιότητα ως νόμιμου μέσου εξόφλησης δεν διέφερε ουσιωδώς από εκείνη των τραπεζογραμματίων της Ομοσπονδιακής Τράπεζας, μολονότι έφεραν την πρακτικά άνευ σημασίας ένδειξη «Πιστοποιητικό Αργύρου».

Η οικονομική ιστορία παρέχει, ωστόσο, και παραδείγματα καλά σχεδιασμένων και επιτυχημένων νομισματικών πολιτικών εκ μέρους κυβερνήσεων των οποίων μοναδική πρόθεση ήταν να εξοπλίσουν τις

χώρες τους με ένα ομαλά λειτουργούν νομισματικό σύστημα. Ο φιλελευθερισμός του *laissez-faire* δεν κατάργησε το παραδοσιακό κυβερνητικό προνόμιο της νομισματοκοπίας. Στα χέρια, όμως, φιλελεύθερων κυβερνήσεων ο χαρακτήρας αυτού του κρατικού μονοπωλίου μεταβλήθηκε πλήρως.

Οι ιδέες που το θεωρούσαν εργαλείο παρεμβατικής πολιτικής εγκαταλείφθηκαν. Δεν χρησιμοποιούνταν πλέον για δημοσιονομικούς σκοπούς ούτε για την ευνοϊκή μεταχείριση ορισμένων ομάδων του πληθυσμού εις βάρος άλλων. Οι νομισματικές δραστηριότητες της κυβέρνησης απέβλεπαν σε έναν μόνο σκοπό: να διευκολύνουν και να απλοποιούν τη χρήση του μέσου ανταλλαγής το οποίο η συμπεριφορά των ανθρώπων είχε καταστήσει χρήμα. Υπήρχε συμφωνία ότι το νομισματικό σύστημα ενός έθνους έπρεπε να είναι υγιές.

Η αρχή της νομισματικής υγείας σήμαινε ότι τα πρότυπα νομίσματα —εκείνα, δηλαδή, στα οποία οι νόμοι απέδιδαν απεριόριστη ισχύ νόμιμου μέσου εξόφλησης— έπρεπε να αποτελούν δεόντως ελεγμένες και σφραγισμένες ράβδους πολύτιμου μετάλλου, νομισματοκοπημένες κατά τρόπο που να καθιστά εύκολη την ανίχνευση της περικοπής των άκρων, της φθοράς και της παραχάραξης. Στη σφραγίδα της κυβέρνησης δεν αποδιδόταν καμία άλλη λειτουργία πέρα από την πιστοποίηση του βάρους και της καθαρότητας του περιεχόμενου μετάλλου.

Τα νομίσματα που είχαν φθαρεί από τη χρήση ή είχαν με οποιονδήποτε άλλο τρόπο χάσει βάρος πέρα από τα πολύ στενά όρια της επιτρεπόμενης απόκλισης έχαναν την ιδιότητά τους ως νόμιμου μέσου εξόφλησης· οι ίδιες οι αρχές τα απέσυραν από την κυκλοφορία και τα επανανομισματοκοπούσαν. Ο αποδέκτης ενός άθικτου νομίσματος

δεν χρειαζόταν να καταφύγει στη ζυγαριά και στη δοκιμή με οξύ για να γνωρίζει το βάρος και την περιεκτικότητά του.

Από την άλλη πλευρά, τα άτομα είχαν το δικαίωμα να προσκομίζουν πολύτιμο μέταλλο στο νομισματοκοπείο και να το μετατρέπουν σε πρότυπα νομίσματα είτε δωρεάν είτε έναντι νομισματοκοπτικού δικαιώματος, το οποίο κατά κανόνα δεν υπερέβαινε το πραγματικό κόστος της διαδικασίας. Έτσι, τα διάφορα εθνικά νομίσματα μετατράπηκαν σε γνήσια χρυσά νομίσματα. Επιτεύχθηκε σταθερότητα στη σχέση ανταλλαγής μεταξύ του εγχώριου νόμιμου μέσου εξόφλησης και εκείνων όλων των άλλων χωρών που είχαν υιοθετήσει τις ίδιες αρχές υγιούς χρήματος. Ο διεθνής κανόνας χρυσού δημιουργήθηκε χωρίς διακρατικές συνθήκες και θεσμούς.

Σε πολλές χώρες, η εμφάνιση του κανόνα χρυσού πραγματοποιήθηκε μέσω της λειτουργίας του νόμου του Gresham. Ο ρόλος που διαδραμάτισε η κυβερνητική πολιτική σε αυτή τη διαδικασία στη Μεγάλη Βρετανία περιορίστηκε απλώς στην επικύρωση των αποτελεσμάτων που είχε επιφέρει η λειτουργία του νόμου του Gresham· μετέτρεψε μια *de facto* κατάσταση σε νομική κατάσταση.

Σε άλλες χώρες, οι κυβερνήσεις εγκατέλειψαν σκόπιμα τον διμεταλλισμό ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία η μεταβολή της αγοραίας σχέσης μεταξύ χρυσού και αργύρου θα είχε οδηγήσει στην αντικατάσταση του τότε επικρατούντος *de facto* χρυσού νομίσματος από ένα *de facto* αργυρό νόμισμα. Σε όλα αυτά τα έθνη, η επίσημη υιοθέτηση του κανόνα χρυσού δεν απαιτούσε καμία άλλη συμβολή από τη διοίκηση και τη νομοθετική εξουσία πέρα από τη θέσπιση των αναγκαίων νόμων.

Η κατάσταση ήταν διαφορετική στις χώρες που ήθελαν να αντικαταστήσουν ένα —*de facto* ή *de jure*— αργυρό ή χάρτινο νόμισμα με

τον κανόνα χρυσού. Όταν η Γερμανική Αυτοκρατορία, κατά τη δεκαετία του 1870, θέλησε να υιοθετήσει τον κανόνα χρυσού, το νόμισμα του έθνους ήταν αργυρό. Δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει το σχέδιό της αντιγράφοντας απλώς τη διαδικασία εκείνων των χωρών στις οποίες η θέσπιση του κανόνα χρυσού αποτελούσε απλώς επικύρωση της πραγματικής κατάστασης. Έπρεπε να αντικαταστήσει τα πρότυπα αργυρά νομίσματα που βρίσκονταν στα χέρια του κοινού με χρυσά νομίσματα. Επρόκειτο για χρονοβόρα και περίπλοκη χρηματοοικονομική διαδικασία, η οποία συνεπαγόταν τεράστιες κυβερνητικές αγορές χρυσού και πωλήσεις αργύρου. Παρόμοιες ήταν οι συνθήκες στις χώρες που αποσκοπούσαν στην αντικατάσταση του πιστωτικού ή του παραστατικού χρήματος με χρυσό.

Είναι σημαντικό να κατανοηθούν αυτά τα γεγονότα, επειδή καταδεικνύουν τη διαφορά μεταξύ των συνθηκών που επικρατούσαν κατά τη φιλελεύθερη εποχή και εκείνων που επικρατούν σήμερα, στην εποχή του παρεμβατισμού.

2. Η παρεμβατική πτυχή της νομοθεσίας περί νόμιμου μέσου πληρωμής

Η απλούστερη και παλαιότερη μορφή νομισματικού παρεμβατισμού είναι η νόθευση των νομισμάτων ή η μείωση του βάρους ή του μεγέθους τους με σκοπό την ελάφρυνση των χρεών. Η αρχή αποδίδει στις φθηνότερες νομισματικές μονάδες την πλήρη ισχύ νόμιμου μέσου εξόφλησης που αποδιδόταν προηγουμένως στις καλύτερες μονάδες. Όλες οι αναβαλλόμενες πληρωμές μπορούν νομίμως να εξοφληθούν με την καταβολή του οφειλόμενου ποσού στα ευτελέστερα νομίσματα, σύμφωνα με την ονομαστική τους αξία. Οι οφειλέτες ευνοούνται εις βάρος των πιστωτών.

Ταυτόχρονα, όμως, οι μελλοντικές πιστωτικές συναλλαγές καθίστανται επαχθέστερες για τους οφειλέτες. Εμφανίζεται τάση ανόδου

των ακαθάριστων αγοραίων επιτοκίων, καθώς τα μέρη λαμβάνουν υπόψη την πιθανότητα επανάληψης τέτοιων μέτρων ελάφρυνσης των χρεών. Ενώ η ελάφρυνση των χρεών βελτιώνει τη θέση όσων ήταν ήδη χρεωμένοι κατά τον χρόνο εφαρμογής της, επιδεινώνει τη θέση όσων επιθυμούν ή είναι υποχρεωμένοι να συνάψουν νέα χρέη.

Έχει εφαρμοστεί επίσης, αν και σπάνια, το αντίθετο της ελάφρυνσης των χρεών: η επιβάρυνση των χρεών μέσω νομισματικών μέτρων. Ποτέ, όμως, δεν σχεδιάστηκε σκόπιμα ως μέσο ευνοϊκής μεταχείρισης των πιστωτών εις βάρος των οφειλετών. Όποτε πραγματοποιήθηκε, αποτέλεσε ακούσια συνέπεια νομισματικών μεταβολών που θεωρήθηκαν επιτακτικές από άλλες απόψεις.

Καταφεύγοντας σε τέτοιες νομισματικές μεταβολές, οι κυβερνήσεις αποδέχονταν τις συνέπειές τους για τις αναβαλλόμενες πληρωμές είτε επειδή θεωρούσαν τα μέτρα αναπόφευκτα είτε επειδή υπέθεταν ότι οι πιστωτές και οι οφειλέτες, κατά τον καθορισμό των συμβατικών όρων, είχαν ήδη προβλέψει αυτές τις μεταβολές και τις είχαν λάβει δεόντως υπόψη.

Τα καλύτερα παραδείγματα παρέχουν οι εξελίξεις στη Μεγάλη Βρετανία μετά τους Ναπολεόντειους Πολέμους και, εκ νέου, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Και στις δύο περιπτώσεις, η Μεγάλη Βρετανία επέστρεψε, κάποιο διάστημα μετά τη λήξη των εχθροπραξιών και μέσω αποπληθωριστικής πολιτικής, στην προπολεμική χρυσή ισοτιμία της στερλίνας.

Απορρίφθηκε η ιδέα της αντικατάστασης του πολεμικού κανόνα πιστωτικού χρήματος από τον κανόνα χρυσού μέσω της αποδοχής της ήδη συντελεσμένης μεταβολής στην αγοραία σχέση ανταλλαγής μεταξύ της στερλίνας και του χρυσού και της υιοθέτησης αυτής της σχέσης ως

νέας νόμιμης ισοτιμίας. Αυτή η δεύτερη εναλλακτική αντιμετωπίστηκε με περιφρόνηση ως μορφή εθνικής χρεοκοπίας, μερική αποκήρυξη του δημόσιου χρέους και κακόβουλη προσβολή των δικαιωμάτων όλων εκείνων των οποίων οι απαιτήσεις είχαν δημιουργηθεί κατά την περίοδο πριν από την αναστολή της άνευ όρων μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Αγγλίας.

Οι άνθρωποι τελούσαν υπό την ψευδαίσθηση ότι τα δεινά που είχε προκαλέσει ο πληθωρισμός μπορούσαν να θεραπευτούν μέσω ενός μεταγενέστερου αποπληθωρισμού. Ωστόσο, η επιστροφή στην προπολεμική χρυσή ισοτιμία δεν μπορούσε να αποζημιώσει τους πιστωτές για τη ζημία που είχαν υποστεί, στον βαθμό που οι οφειλέτες είχαν εξοφλήσει τα παλαιά τους χρέη κατά την περίοδο της νομισματικής υποτίμησης. Επιπλέον, αποτέλεσε όφελος για όλους όσοι είχαν δανείσει κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και πλήγμα για όλους όσοι είχαν δανειστεί.

Οι πολιτικοί, όμως, που ήταν υπεύθυνοι για την αποπληθωριστική πολιτική δεν αντιλαμβάνονταν τη σημασία των ενεργειών τους. Απέτυχαν να διακρίνουν συνέπειες οι οποίες ήταν ανεπιθύμητες ακόμη και από τη δική τους σκοπιά· και, αν τις είχαν αναγνωρίσει εγκαίρως, δεν θα γνώριζαν πώς να τις αποφύγουν. Η διαχείρισή τους ευνόησε πράγματι τους πιστωτές εις βάρος των οφειλετών και ιδίως τους κατόχους κρατικών ομολογιών εις βάρος των φορολογουμένων. Κατά τη δεκαετία του 1820 επιδείνωσε σοβαρά τη δυσχερή θέση της βρετανικής γεωργίας και, εκατό χρόνια αργότερα, τη θέση του βρετανικού εξαγωγικού εμπορίου.

Παρ' όλα αυτά, θα ήταν εσφαλμένο να χαρακτηριστούν αυτές οι δύο βρετανικές νομισματικές μεταρρυθμίσεις ως ολοκλήρωση ενός παρεμβατισμού που αποσκοπούσε σκόπιμα στην επιβάρυνση των χρεών.

Η επιβάρυνση των χρεών ήταν απλώς ακούσια συνέπεια μιας πολιτικής που επιδίωκε άλλους σκοπούς.

Όποτε εφαρμόζεται η ελάφρυνση των χρεών, οι εμπνευστές της διαμαρτύρονται ότι το μέτρο δεν πρόκειται ποτέ να επαναληφθεί. Τονίζουν ότι έκτακτες συνθήκες, οι οποίες δεν θα παρουσιαστούν ποτέ ξανά, δημιούργησαν μια κατάσταση ανάγκης που καθιστά απαραίτητη την προσφυγή σε επιβλαβή μέσα, τα οποία θα ήταν απολύτως κατακριτέα υπό οποιεσδήποτε άλλες περιστάσεις. «Μία φορά και ποτέ ξανά», διακηρύσσουν.

Είναι εύκολο να κατανοηθεί γιατί οι εμπνευστές και οι υποστηρικτές της ελάφρυνσης των χρεών είναι υποχρεωμένοι να δίνουν τέτοιες υποσχέσεις. Αν η πλήρης ή μερική ακύρωση των απαιτήσεων των πιστωτών καταστεί πάγια πολιτική, ο χρηματικός δανεισμός θα παύσει ολοκληρωτικά. Η συμφωνία για αναβαλλόμενες πληρωμές εξαρτάται από την προσδοκία ότι δεν θα διαταχθεί τέτοια ακύρωση.

Επομένως, δεν είναι θεμιτό να θεωρείται η ελάφρυνση των χρεών εργαλείο ενός συστήματος οικονομικής πολιτικής που θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως εναλλακτική λύση προς οποιοδήποτε άλλο σύστημα μόνιμης οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας. Δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση εργαλείο εποικοδομητικής δράσης. Είναι μια βόμβα που καταστρέφει και δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο πέρα από το να καταστρέφει. Αν χρησιμοποιηθεί μόνο μία φορά, είναι ακόμη δυνατή η ανασυγκρότηση του κλονισμένου πιστωτικού συστήματος. Αν, όμως, τα πλήγματα επαναληφθούν, το αποτέλεσμα είναι η ολοκληρωτική καταστροφή.

Δεν είναι ορθό να εξετάζονται ο πληθωρισμός και ο αποπληθωρισμός αποκλειστικά από τη σκοπιά των συνεπειών τους για

τις αναβαλλόμενες πληρωμές. Έχει ήδη καταδειχθεί ότι οι προκαλούμενες από το χρήμα μεταβολές της αγοραστικής δύναμης δεν επηρεάζουν τις τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών ταυτόχρονα και στον ίδιο βαθμό, καθώς και ποιον ρόλο διαδραματίζει στην αγορά αυτή η ανομοιομορφία.[1]

Αν, όμως, κάποιος εξετάζει τον πληθωρισμό και τον αποπληθωρισμό ως μέσα αναδιάταξης των σχέσεων μεταξύ πιστωτών και οφειλετών, δεν μπορεί να μην αντιληφθεί ότι οι σκοποί τους οποίους επιδιώκει η κυβέρνηση μέσω αυτών επιτυγχάνονται μόνο σε εξαιρετικά ατελή βαθμό και ότι, επιπλέον, εμφανίζονται συνέπειες που είναι, από τη σκοπιά της κυβέρνησης, εξαιρετικά μη ικανοποιητικές. Όπως συμβαίνει με κάθε άλλη μορφή κυβερνητικής παρέμβασης στη διάρθρωση των τιμών, τα επιτυγχανόμενα αποτελέσματα όχι μόνο αντιβαίνουν στις προθέσεις της κυβέρνησης αλλά δημιουργούν μια κατάσταση η οποία, κατά την κρίση της ίδιας της κυβέρνησης, είναι περισσότερο ανεπιθύμητη από τις συνθήκες της ανεμπόδιστης αγοράς.

Στον βαθμό που μια κυβέρνηση καταφεύγει στον πληθωρισμό για να ευνοήσει τους οφειλέτες εις βάρος των πιστωτών, επιτυγχάνει τον σκοπό της μόνο ως προς εκείνες τις αναβαλλόμενες πληρωμές που είχαν συμφωνηθεί προηγουμένως. Ο πληθωρισμός δεν καθιστά φθηνότερη τη σύναψη νέων δανείων· αντιθέτως, την καθιστά ακριβότερη λόγω της εμφάνισης θετικού τιμολογιακού υπερτιμήματος. Αν ο πληθωρισμός οδηγηθεί στις έσχατες συνέπειές του, παύει ολοκληρωτικά κάθε σύναψη συμφωνιών για αναβαλλόμενες πληρωμές εκφρασμένες στο πληθωριστικό νόμισμα.

[1] Βλ. ανωτέρω, σσ. 411–413.

3. Η εξέλιξη των σύγχρονων μεθόδων νομισματικής χειραγώγησης

Ένα μεταλλικό νόμισμα δεν υπόκειται σε κυβερνητική χειραγώγηση. Βεβαίως, η κυβέρνηση έχει την εξουσία να θεσπίζει νόμους περί νόμιμου μέσου εξόφλησης. Τότε, όμως, η λειτουργία του νόμου του Gresham επιφέρει αποτελέσματα που ενδέχεται να ματαιώσουν τους σκοπούς της κυβέρνησης. Από αυτή τη σκοπιά, ο μεταλλικός κανόνας εμφανίζεται ως εμπόδιο σε όλες τις προσπάθειες παρέμβασης στα φαινόμενα της αγοράς μέσω νομισματικών πολιτικών.

Κατά την εξέταση της εξέλιξης που έδωσε στις κυβερνήσεις την εξουσία να χειραγωγούν τα εθνικά νομισματικά τους συστήματα, πρέπει να αρχίσουμε αναφέροντας μία από τις σοβαρότερες ανεπάρκειες των κλασικών οικονομολόγων. Τόσο ο Adam Smith όσο και ο David Ricardo

θεωρούσαν σπατάλη το κόστος που συνεπαγόταν η διατήρηση ενός μεταλλικού νομίσματος. Κατά την άποψή τους, η αντικατάσταση του μεταλλικού χρήματος από χαρτονόμισμα θα καθιστούσε δυνατή τη χρησιμοποίηση του κεφαλαίου και της εργασίας που απαιτούνταν για την παραγωγή της αναγκαίας για νομισματικούς σκοπούς ποσότητας χρυσού και αργύρου στην παραγωγή αγαθών ικανών να ικανοποιήσουν άμεσα ανθρώπινες ανάγκες.

Με αφετηρία αυτή την παραδοχή, ο Ricardo επεξεργάστηκε τις περίφημες *Proposals for an Economical and Secure Currency*, οι οποίες δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά το 1816. Το σχέδιο του Ricardo περιέπεσε στη λήθη. Μόνο πολλές δεκαετίες μετά τον θάνατό του υιοθέτησαν αρκετές χώρες τις βασικές αρχές του, υπό την ονομασία «κανόνας χρυσού συναλλάγματος», με σκοπό να μειώσουν την υποτιθέμενη σπατάλη που συνεπαγόταν η λειτουργία του κανόνα χρυσού, ο οποίος σήμερα αποδοκιμάζεται ως «κλασικός» ή «ορθόδοξος».

Υπό τον κλασικό κανόνα χρυσού, μέρος των χρηματικών διαθεσίμων των ατόμων αποτελείται από χρυσά νομίσματα. Υπό τον κανόνα χρυσού συναλλάγματος, τα χρηματικά διαθέσιμα των ατόμων αποτελούνται εξ ολοκλήρου από υποκατάστατα χρήματος. Αυτά τα υποκατάστατα χρήματος είναι μετατρέψιμα, στη νόμιμη ισοτιμία, σε χρυσό ή σε ξένο συνάλλαγμα χωρών που λειτουργούν υπό τον κανόνα χρυσού ή τον κανόνα χρυσού συναλλάγματος. Η διάρθρωση, όμως, των νομισματικών και τραπεζικών θεσμών αποσκοπεί στο να εμποδίζει το κοινό να αποσύρει χρυσό από την Κεντρική Τράπεζα για τη διατήρηση εγχώριων χρηματικών διαθεσίμων. Πρωταρχικός σκοπός της μετατρεψιμότητας είναι η διασφάλιση της σταθερότητας των συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Κατά την εξέταση των προβλημάτων του κανόνα χρυσού συναλλάγματος, όλοι οι οικονομολόγοι —συμπεριλαμβανομένου του

συγγραφέα του παρόντος βιβλίου— απέτυχαν να αντιληφθούν ότι αυτός θέτει στα χέρια των κυβερνήσεων την εξουσία να χειραγωγούν με ευκολία τα νομισματικά συστήματα των χωρών τους. Οι οικονομολόγοι υπέθεταν αμέριμνα ότι καμία κυβέρνηση πολιτισμένου έθνους δεν θα χρησιμοποιούσε σκόπιμα τον κανόνα χρυσού συναλλάγματος ως εργαλείο πληθωριστικής πολιτικής.

Βεβαίως, δεν πρέπει να υπερβάλλεται ο ρόλος που διαδραμάτισε ο κανόνας χρυσού συναλλάγματος στα πληθωριστικά εγχειρήματα των τελευταίων δεκαετιών. Ο κύριος παράγοντας ήταν η φιλοπληθωριστική ιδεολογία. Ο κανόνας χρυσού συναλλάγματος αποτέλεσε απλώς πρόσφορο όχημα για την πραγματοποίηση των πληθωριστικών σχεδίων. Η απουσία του δεν εμπόδισε την υιοθέτηση πληθωριστικών μέτρων.

Το 1933 οι Ηνωμένες Πολιτείες λειτουργούσαν, σε γενικές γραμμές, ακόμη υπό τον κλασικό κανόνα χρυσού. Το γεγονός αυτό δεν ανέκοψε τον πληθωρισμό του New Deal. Με μία κίνηση —μέσω της δήμευσης των αποθεμάτων χρυσού των πολιτών τους— οι Ηνωμένες Πολιτείες κατάργησαν τον κλασικό κανόνα χρυσού και υποτίμησαν το δολάριο έναντι του χρυσού.

Η νέα παραλλαγή του κανόνα χρυσού συναλλάγματος, όπως αναπτύχθηκε κατά τα έτη μεταξύ του Πρώτου και του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, μπορεί να αποκληθεί ευέλικτος κανόνας χρυσού συναλλάγματος ή, χάριν συντομίας, ευέλικτος κανόνας. Υπό αυτό το σύστημα, η Κεντρική Τράπεζα ή το Ταμείο Εξισορρόπησης Συναλλάγματος —ή όπως αλλιώς ονομάζεται ο αντίστοιχος κρατικός θεσμός— ανταλλάσσει ελεύθερα τα υποκατάστατα χρήματος που αποτελούν το εθνικό νόμιμο μέσο εξόφλησης είτε με χρυσό είτε με ξένο συνάλλαγμα και αντιστρόφως.

Η σχέση με την οποία πραγματοποιούνται αυτές οι συναλλαγές δεν είναι αμετάβλητα καθορισμένη, αλλά υπόκειται σε μεταβολές. Η ισοτιμία είναι ευέλικτη, όπως λέγεται. Αυτή η ευελιξία, όμως, είναι σχεδόν πάντοτε καθοδική. Οι αρχές χρησιμοποίησαν την εξουσία τους για να μειώσουν την ισοδυναμία του εθνικού νομίσματος σε όρους χρυσού και σε όρους εκείνων των ξένων νομισμάτων των οποίων η ισοδυναμία έναντι του χρυσού δεν είχε μειωθεί· δεν τόλμησαν ποτέ να την αυξήσουν.

Αν αυξανόταν η ισοτιμία έναντι του νομίσματος κάποιου άλλου έθνους, η μεταβολή αποτελούσε απλώς ολοκλήρωση μιας μείωσης που είχε ήδη επέλθει στην ισοδυναμία εκείνου του άλλου νομίσματος, εκφρασμένη σε χρυσό ή στα νομίσματα άλλων εθνών που είχαν παραμείνει αμετάβλητα. Σκοπός της ήταν να εναρμονίσει την αποτίμηση αυτού του συγκεκριμένου ξένου νομίσματος με την αποτίμηση του χρυσού και των νομισμάτων άλλων ξένων εθνών.

Αν η καθοδική μεταβολή της ισοτιμίας είναι ιδιαίτερα αισθητή, αποκαλείται υποτίμηση. Αν η μεταβολή της ισοτιμίας δεν είναι τόσο μεγάλη, οι συντάκτες των χρηματοοικονομικών εκθέσεων την περιγράφουν ως εξασθένηση της διεθνούς αποτίμησης του σχετικού νομίσματος.[2] Και στις δύο περιπτώσεις συνηθίζεται να γίνεται αναφορά στο γεγονός με τη διατύπωση ότι η σχετική χώρα αύξησε την τιμή του χρυσού.

Ο χαρακτηρισμός του ευέλικτου κανόνα από καταλλακτική σκοπιά δεν πρέπει να συγχέεται με την περιγραφή του από νομική σκοπιά. Οι καταλλακτικές πτυχές του ζητήματος δεν επηρεάζονται από τα σχετικά συνταγματικά προβλήματα. Είναι αδιάφορο αν η εξουσία μεταβολής της ισοτιμίας ανήκει στη νομοθετική ή στην εκτελεστική εξουσία της κυβέρνησης. Είναι επίσης αδιάφορο αν η εξουσιοδότηση που παρέχεται

στη διοίκηση είναι απεριόριστη ή αν —όπως συνέβαινε στις Ηνωμένες Πολιτείες υπό τη νομοθεσία του New Deal— περιορίζεται από ένα κατώτατο σημείο πέρα από το οποίο οι κρατικοί λειτουργοί δεν είναι ελεύθεροι να προβούν σε περαιτέρω υποτίμηση.

Εκείνο μόνο που έχει σημασία για την οικονομική πραγμάτευση του ζητήματος είναι ότι η αρχή των ευέλικτων ισοτιμιών αντικατέστησε την αρχή της άκαμπτης ισοτιμίας. Όποια και αν είναι η συνταγματική κατάσταση, καμία κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να προβεί στην «αύξηση της τιμής του χρυσού» αν η κοινή γνώμη αντιτασσόταν σε μια τέτοια χειραγώγηση. Αν, από την άλλη πλευρά, η κοινή γνώμη ευνοεί μια τέτοια ενέργεια, κανένας νομικός τεχνικός περιορισμός δεν μπορεί να την ανακόψει πλήρως ή ακόμη και να την καθυστερήσει για σύντομο χρονικό διάστημα.

Όσα συνέβησαν στη Μεγάλη Βρετανία το 1931, στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1933 και στη Γαλλία και την Ελβετία το 1936 καταδεικνύουν σαφώς ότι ο μηχανισμός της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης μπορεί να λειτουργήσει με τη μέγιστη ταχύτητα, αν η κοινή γνώμη υιοθετεί την άποψη των αποκαλούμενων ειδικών σχετικά με τη σκοπιμότητα και την αναγκαιότητα της υποτίμησης ενός νομίσματος.

Ένας από τους κύριους σκοπούς της νομισματικής υποτίμησης — είτε μεγάλης είτε μικρής κλίμακας— είναι, όπως θα καταδειχθεί στην επόμενη ενότητα, η αναδιάταξη των συνθηκών του εξωτερικού εμπορίου. Αυτές οι επιδράσεις στο εξωτερικό εμπόριο καθιστούν αδύνατο για ένα μικρό έθνος να ακολουθήσει τη δική του πορεία στη νομισματική χειραγώγηση, ανεξάρτητα από όσα πράττουν οι χώρες με τις οποίες διατηρεί τις στενότερες εμπορικές σχέσεις.

Τέτοια έθνη είναι αναγκασμένα να ακολουθούν τη νομισματική πολιτική μιας ξένης χώρας. Όσον αφορά τη νομισματική πολιτική, μετατρέπονται οικειοθελώς σε δορυφόρους μιας ξένης δύναμης. Διατηρώντας άκαμπτη την ισοτιμία του δικού τους νομίσματος έναντι του νομίσματος μιας νομισματικά «επικυρίαρχης χώρας», ακολουθούν όλες τις μεταβολές που επιφέρει η «επικυρίαρχη χώρα» στην ισοτιμία του δικού της νομίσματος έναντι του χρυσού και των νομισμάτων των άλλων εθνών. Προσχωρούν σε ένα νομισματικό συνασπισμό και εντάσσουν τη χώρα τους σε μια νομισματική περιοχή. Ο περισσότερο συζητημένος τέτοιος συνασπισμός ή περιοχή είναι ο συνασπισμός ή η περιοχή της στερλίνας.

Ο ευέλικτος κανόνας δεν πρέπει να συγχέεται με τις συνθήκες που επικρατούν στις χώρες στις οποίες η κυβέρνηση έχει απλώς διακηρύξει μια επίσημη ισοτιμία του εγχώριου νομίσματος έναντι του χρυσού και του ξένου συναλλάγματος, χωρίς να καθιστά αυτή την ισοτιμία πραγματικά ισχύουσα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ευέλικτου κανόνα είναι ότι οποιαδήποτε ποσότητα εγχώριων υποκατάστατων χρήματος μπορεί πράγματι να ανταλλαγεί, στην επιλεγμένη ισοτιμία, με χρυσό ή ξένο συνάλλαγμα και αντιστρόφως.

Στην ισοτιμία αυτή, η Κεντρική Τράπεζα —ή όπως αλλιώς ονομάζεται η κρατική υπηρεσία στην οποία έχει ανατεθεί το σχετικό καθήκον— αγοράζει και πωλεί οποιαδήποτε ποσότητα εγχώριου νομίσματος και ξένου νομίσματος τουλάχιστον μίας από τις χώρες που λειτουργούν είτε υπό τον κανόνα χρυσού είτε υπό τον ευέλικτο κανόνα. Τα εγχώρια τραπεζογραμμάτια είναι πράγματι μετατρέψιμα.

Αν απουσιάζει αυτό το ουσιώδες γνώρισμα του ευέλικτου κανόνα, τα διατάγματα που διακηρύσσουν μια συγκεκριμένη ισοτιμία έχουν εντελώς διαφορετικό νόημα και επιφέρουν εντελώς διαφορετικές συνέπειες.[3]

[2] Βλ. ανωτέρω, σ. 461.

[3] Βλ. κατωτέρω, ενότητα 6 του παρόντος κεφαλαίου.

4. Οι σκοποί της νομισματικής υποτίμησης

Ο ευέλικτος νομισματικός κανόνας αποτελεί εργαλείο για τη μεθοδευμένη πρόκληση πληθωρισμού. Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο υιοθετήθηκε ήταν να καταστήσει τεχνικά όσο το δυνατόν απλούστερη για τις αρχές την επανειλημμένη εφαρμογή πληθωριστικών μέτρων.

Κατά την περίοδο της οικονομικής άνθησης που έληξε το 1929, τα εργατικά συνδικάτα είχαν κατορθώσει, σε όλες σχεδόν τις χώρες, να επιβάλουν μισθούς υψηλότερους από εκείνους που θα είχε καθορίσει η αγορά, αν αυτή παρεμποδιζόταν μόνο από τους φραγμούς στη μετανάστευση. Οι μισθοί αυτοί είχαν ήδη προκαλέσει σε πολλές χώρες σημαντική θεσμική ανεργία, ενώ η πιστωτική επέκταση συνεχιζόταν ακόμη με επιταχυνόμενο ρυθμό. Όταν τελικά εκδηλώθηκε η αναπόφευκτη οικονομική ύφεση και οι τιμές των εμπορευμάτων άρχισαν να μειώνονται, τα εργατικά συνδικάτα, με τη σταθερή υποστήριξη των κυβερνήσεων —ακόμη και εκείνων που κατηγορούνταν ως εχθρικές προς τους εργαζομένους— επέμειναν πεισματικά στην πολιτική των

υψηλών μισθών. Είτε αρνήθηκαν κατηγορηματικά να επιτρέψουν οποιαδήποτε μείωση των ονομαστικών μισθών είτε παραχώρησαν μόνο ανεπαρκείς μειώσεις.

Το αποτέλεσμα ήταν μια τεράστια αύξηση της θεσμικής ανεργίας. Από την άλλη πλευρά, όσοι εργαζόμενοι διατήρησαν τις θέσεις τους βελτίωσαν το βιοτικό τους επίπεδο, επειδή αυξήθηκαν οι πραγματικοί ωριαίοι μισθοί τους. Το βάρος των επιδομάτων ανεργίας κατέστη αφόρητο. Τα εκατομμύρια των ανέργων αποτελούσαν σοβαρή απειλή για την εσωτερική ειρήνη. Το φάσμα της επανάστασης καταδίωκε τις βιομηχανικές χώρες. Οι συνδικαλιστές ηγέτες, όμως, παρέμεναν αδιάλλακτοι και κανένας πολιτικός δεν είχε το θάρρος να τους αμφισβητήσει απροκάλυπτα.

Μπροστά σε αυτή τη δυσχερή κατάσταση, οι τρομοκρατημένοι κυβερνώντες θυμήθηκαν ένα προσωρινό τέχνασμα που συνιστούσαν από παλιά οι θεωρητικοί του πληθωρισμού. Επειδή τα συνδικάτα αντιτίθεντο στην προσαρμογή των μισθών προς την κατάσταση των νομισματικών σχέσεων και των τιμών των εμπορευμάτων, οι κυβερνήσεις επέλεξαν να προσαρμόσουν τη νομισματική σχέση και τις τιμές των εμπορευμάτων προς το ύψος των μισθών. Κατά την άποψή τους, δεν ήταν οι μισθοί υπερβολικά υψηλοί· η νομισματική μονάδα του έθνους τους ήταν υπερτιμημένη σε όρους χρυσού και ξένου συναλλάγματος και έπρεπε να αναπροσαρμοστεί. Η υποτίμηση αποτελούσε την πανάκεια.

Οι σκοποί της υποτίμησης ήταν οι εξής:

1. Να διατηρηθεί το ύψος των ονομαστικών μισθών ή ακόμη και να δημιουργηθούν οι αναγκαίες συνθήκες για

την περαιτέρω αύξησή τους, ενώ οι πραγματικοί μισθοί θα έπρεπε μάλλον να μειωθούν.

2. Να αυξηθούν, εκφρασμένες σε εγχώριο χρήμα, οι τιμές των εμπορευμάτων και ιδίως των γεωργικών προϊόντων ή, τουλάχιστον, να ανακοπεί η περαιτέρω πτώση τους.

3. Να ευνοηθούν οι οφειλέτες εις βάρος των πιστωτών.

4. Να ενθαρρυνθούν οι εξαγωγές και να περιοριστούν οι εισαγωγές.

5. Να προσελκυστούν περισσότεροι ξένοι τουρίστες και να καταστεί ακριβότερη, σε όρους εγχώριου χρήματος, η επίσκεψη των πολιτών της χώρας σε ξένες χώρες.

Ωστόσο, ούτε οι κυβερνήσεις ούτε οι συγγραφείς που υπερασπίζονταν την πολιτική τους ήταν αρκετά ειλικρινείς ώστε να παραδεχθούν απροκάλυπτα ότι ένας από τους κύριους σκοπούς της υποτίμησης ήταν η μείωση του ύψους των πραγματικών μισθών. Προτιμούσαν, ως επί το πλείστον, να περιγράφουν τον σκοπό της υποτίμησης ως εξάλειψη μιας υποτιθέμενης «θεμελιώδους ανισορροπίας» μεταξύ του εγχώριου και του διεθνούς «επιπέδου» των τιμών. Μιλούσαν για την ανάγκη μείωσης του εγχώριου κόστους παραγωγής. Φρόντιζαν, όμως, να μην αναφέρουν ότι ένα από τα δύο στοιχεία κόστους τα οποία ανέμεναν να μειωθούν μέσω της υποτίμησης ήταν οι πραγματικοί μισθοί· το άλλο ήταν ο συμβατικά καθορισμένος τόκος επί των μακροπρόθεσμων επιχειρηματικών χρεών και το κεφάλαιο αυτών των χρεών.

Είναι αδύνατον να ληφθούν σοβαρά υπόψη τα επιχειρήματα που προβλήθηκαν υπέρ της υποτίμησης. Ήταν εντελώς συγκεχυμένα και αντιφατικά. Διότι η υποτίμηση δεν αποτελούσε πολιτική που προέκυψε από ψύχραιμη στάθμιση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων της. Αποτελούσε συνθηκολόγηση των κυβερνήσεων ενώπιον των συνδικαλιστών ηγετών, οι οποίοι δεν ήθελαν να χάσουν το κύρος τους παραδεχόμενοι ότι η μισθολογική πολιτική τους είχε αποτύχει και είχε προκαλέσει θεσμική ανεργία πρωτοφανούς έκτασης. Αποτελούσε απελπισμένο τέχνασμα αδύναμων και ανίκανων πολιτικών, οι οποίοι παρακινούνταν από την επιθυμία να παρατείνουν την παραμονή τους στην εξουσία.

Κατά τη δικαιολόγηση της πολιτικής τους, αυτοί οι δημαγωγοί δεν ενδιαφέρονταν για τις αντιφάσεις. Υπόσχονταν στις μεταποιητικές βιομηχανίες και στους αγρότες ότι η υποτίμηση θα προκαλούσε άνοδο των τιμών. Ταυτόχρονα, όμως, υπόσχονταν στους καταναλωτές ότι ένας αυστηρός έλεγχος των τιμών θα απέτρεπε κάθε αύξηση του κόστους ζωής.

Σε τελική ανάλυση, οι κυβερνήσεις μπορούσαν ακόμη να δικαιολογήσουν τη συμπεριφορά τους επικαλούμενες το γεγονός ότι, υπό τη δεδομένη κατάσταση της κοινής γνώμης, η οποία βρισκόταν ολοκληρωτικά υπό την επίδραση των θεωρητικών πλανών του εργατικού συνδικαλισμού, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί καμία άλλη πολιτική. Καμία τέτοια δικαιολογία, όμως, δεν μπορεί να προβληθεί υπέρ των συγγραφέων που χαιρέτισαν την ευελιξία των συναλλαγματικών ισοτιμιών ως το τέλειο και πλέον επιθυμητό νομισματικό σύστημα.

Ενώ οι κυβερνήσεις εξακολουθούσαν να τονίζουν ότι η υποτίμηση αποτελούσε έκτακτο μέτρο που δεν επρόκειτο να επαναληφθεί, αυτοί οι συγγραφείς διακήρυσσαν ότι ο ευέλικτος κανόνας ήταν το

καταλληλότερο νομισματικό σύστημα και επιχειρούσαν με ζήλο να καταδείξουν τα υποτιθέμενα δεινά που ενυπάρχουν στη σταθερότητα των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Μέσα στον τυφλό ζήλο τους να ικανοποιήσουν τις κυβερνήσεις και τις ισχυρές ομάδες πίεσης της συνδικαλισμένης εργασίας και της γεωργίας, υπερέβαλαν σε τεράστιο βαθμό την επιχειρηματολογία υπέρ των ευέλικτων ισοτιμιών.

Τα μειονεκτήματα, όμως, της ευελιξίας του νομισματικού κανόνα έγιναν πολύ σύντομα εμφανή. Ο ενθουσιασμός για την υποτίμηση εξαφανίστηκε γρήγορα. Κατά τα έτη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, μόλις λίγο περισσότερο από μία δεκαετία μετά την ημέρα κατά την οποία η Μεγάλη Βρετανία είχε καθιερώσει το πρότυπο του ευέλικτου κανόνα, ακόμη και ο λόρδος Keynes και οι οπαδοί του ανακάλυψαν ότι η σταθερότητα των συναλλαγματικών ισοτιμιών έχει τα πλεονεκτήματά της. Ένας από τους διακηρυγμένους σκοπούς του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου είναι η σταθεροποίηση των συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Αν κάποιος εξετάσει την υποτίμηση όχι με τα μάτια ενός απολογητή των κυβερνητικών και συνδικαλιστικών πολιτικών αλλά με τα μάτια ενός οικονομολόγου, πρέπει πρωτίστως να υπογραμμίσει ότι όλες οι υποτιθέμενες ευεργετικές της συνέπειες είναι μόνο προσωρινές. Επιπλέον, εξαρτώνται από την προϋπόθεση ότι μόνο μία χώρα υποτιμά το νόμισμά της, ενώ οι άλλες χώρες απέχουν από την υποτίμηση των δικών τους νομισμάτων. Αν οι άλλες χώρες υποτιμήσουν στον ίδιο βαθμό, δεν επέρχεται καμία μεταβολή στο εξωτερικό εμπόριο. Αν υποτιμήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό, όλες αυτές οι παροδικές ευεργετικές συνέπειες, όποιες και αν είναι, ευνοούν αποκλειστικά εκείνες. Επομένως, η γενική αποδοχή των αρχών του ευέλικτου κανόνα πρέπει να οδηγήσει σε έναν αγώνα μεταξύ των εθνών για αμοιβαία υπερκέραση. Στο τέλος

αυτού του ανταγωνισμού βρίσκεται η πλήρης καταστροφή των νομισματικών συστημάτων όλων των εθνών.

Τα πολυσυζητημένα πλεονεκτήματα που υποτίθεται ότι εξασφαλίζει η υποτίμηση στο εξωτερικό εμπόριο και στον τουρισμό οφείλονται εξ ολοκλήρου στο γεγονός ότι η προσαρμογή των εγχώριων τιμών και μισθών στην κατάσταση που δημιουργεί η υποτίμηση απαιτεί χρόνο. Όσο αυτή η διαδικασία προσαρμογής δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, οι εξαγωγές ενθαρρύνονται και οι εισαγωγές αποθαρρύνονται. Αυτό, όμως, σημαίνει απλώς ότι, κατά το χρονικό αυτό διάστημα, οι πολίτες της χώρας που υποτιμά το νόμισμά της λαμβάνουν λιγότερα για όσα πωλούν στο εξωτερικό και καταβάλλουν περισσότερα για όσα αγοράζουν από το εξωτερικό· ταυτόχρονα, πρέπει να περιορίσουν την κατανάλωσή τους.

Αυτή η συνέπεια μπορεί να εμφανίζεται ως όφελος κατά την άποψη εκείνων που θεωρούν το εμπορικό ισοζύγιο κριτήριο της ευημερίας ενός έθνους. Σε απλή γλώσσα πρέπει να περιγραφεί ως εξής: Ο Βρετανός πολίτης πρέπει να εξάγει περισσότερα βρετανικά αγαθά για να αγοράσει την ποσότητα τσαγιού που, πριν από την υποτίμηση, αποκτούσε έναντι μικρότερης ποσότητας εξαγόμενων βρετανικών αγαθών.

Η υποτίμηση, λένε οι υποστηρικτές της, μειώνει το βάρος των χρεών. Αυτό είναι ασφαλώς αληθές. Ευνοεί τους οφειλέτες εις βάρος των πιστωτών. Στα μάτια εκείνων που δεν έχουν ακόμη διδαχθεί ότι, υπό τις σύγχρονες συνθήκες, οι πιστωτές δεν πρέπει να ταυτίζονται με τους πλουσίους ούτε οι οφειλέτες με τους φτωχούς, αυτό θεωρείται ευεργετικό. Το πραγματικό αποτέλεσμα είναι ότι οι χρεωμένοι ιδιοκτήτες ακινήτων και γεωργικής γης, καθώς και οι μέτοχοι χρεωμένων εταιρειών, αποκομίζουν κέρδη εις βάρος της πλειονότητας των ανθρώπων των οποίων οι αποταμιεύσεις έχουν επενδυθεί σε ομολογίες, χρεόγραφα, καταθέσεις ταμιευτηρίου και ασφαλιστήρια συμβόλαια.

Πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη τα εξωτερικά δάνεια. Όταν η Μεγάλη Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Γαλλία, η Ελβετία και ορισμένες άλλες ευρωπαϊκές πιστώτριες χώρες υποτίμησαν τα νομίσματά τους, προσέφεραν ένα δώρο στους αλλοδαπούς οφειλέτες τους.

Ένα από τα κύρια επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ του ευέλικτου κανόνα είναι ότι μειώνει το επιτόκιο στην εγχώρια χρηματαγορά. Υπό τον κλασικό κανόνα χρυσού και τον άκαμπτο κανόνα χρυσού συναλλάγματος, λέγεται, μια χώρα πρέπει να προσαρμόζει το εγχώριο επιτόκιο στις συνθήκες της διεθνούς χρηματαγοράς. Υπό τον ευέλικτο κανόνα είναι ελεύθερη να ακολουθεί, κατά τον καθορισμό των επιτοκίων, μια πολιτική που καθοδηγείται αποκλειστικά από εκτιμήσεις σχετικές με την εγχώρια ευημερία της.

Το επιχείρημα είναι προφανώς αστήρικτο όσον αφορά εκείνες τις χώρες στις οποίες το συνολικό ποσό των χρεών προς ξένες χώρες υπερβαίνει το συνολικό ποσό των δανείων που έχουν χορηγηθεί σε ξένες χώρες. Όταν, κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, ορισμένα από αυτά τα οφειλέτρια έθνη υιοθέτησαν πολιτική υγιούς χρήματος, οι επιχειρήσεις και οι πολίτες τους μπορούσαν να συνάπτουν εξωτερικά χρέη εκφρασμένα στο εθνικό τους νόμισμα. Η δυνατότητα αυτή εξαφανίστηκε ολοκληρωτικά μετά τη μεταβολή της νομισματικής πολιτικής αυτών των χωρών. Κανένας ξένος τραπεζίτης δεν θα συνήπτε δάνειο σε ιταλικές λιρέτες ούτε θα επιχειρούσε να διαθέσει στην αγορά έκδοση ομολογιών εκφρασμένων σε λιρέτες.

Όσον αφορά τις εξωτερικές πιστώσεις, καμία μεταβολή στις εγχώριες νομισματικές συνθήκες μιας οφειλέτριας χώρας δεν μπορεί να προσφέρει οποιοδήποτε όφελος. Όσον αφορά τις εγχώριες πιστώσεις, η υποτίμηση μειώνει μόνο τα χρέη που είχαν συναφθεί προηγουμένως.

Αυξάνει το ακαθάριστο αγοραίο επιτόκιο των νέων χρεών, επειδή προκαλεί την εμφάνιση θετικού τιμολογιακού υπερτιμήματος.

Το ίδιο ισχύει και για τις συνθήκες των επιτοκίων στις πιστώτριες χώρες. Δεν χρειάζεται να προστεθεί τίποτε στην απόδειξη ότι ο τόκος δεν αποτελεί νομισματικό φαινόμενο και δεν μπορεί να επηρεαστεί μακροπρόθεσμα από νομισματικά μέτρα.

Είναι αληθές ότι οι υποτιμήσεις στις οποίες κατέφυγαν διάφορες κυβερνήσεις μεταξύ του 1931 και του 1938 μείωσαν τους πραγματικούς μισθούς σε ορισμένες χώρες και, έτσι, περιόρισαν την έκταση της θεσμικής ανεργίας. Επομένως, ο ιστορικός, όταν εξετάζει αυτές τις υποτιμήσεις, μπορεί να πει ότι ήταν επιτυχείς, επειδή απέτρεψαν μια επαναστατική εξέγερση των καθημερινά αυξανόμενων μαζών των ανέργων και επειδή, υπό τις επικρατούσες ιδεολογικές συνθήκες, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί κανένα άλλο μέσο σε αυτή την κρίσιμη κατάσταση.

Ο ιστορικός, όμως, θα πρέπει επίσης να προσθέσει ότι η θεραπεία δεν έθιξε τις βαθύτερες αιτίες της θεσμικής ανεργίας, δηλαδή τις εσφαλμένες θέσεις του εργατικού συνδικαλισμού. Η υποτίμηση αποτέλεσε πανούργο μηχανισμό παράκαμψης της κυριαρχίας της συνδικαλιστικής θεωρίας. Λειτούργησε επειδή δεν έπληξε το κύρος του συνδικαλισμού. Ακριβώς όμως επειδή άφησε άθικτη τη δημοτικότητά του, μπορούσε να λειτουργήσει μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα. Οι συνδικαλιστές ηγέτες έμαθαν να διακρίνουν μεταξύ ονομαστικών και πραγματικών μισθών. Σήμερα η πολιτική τους αποβλέπει στην αύξηση των πραγματικών μισθών. Δεν μπορούν πλέον να εξαπατηθούν μέσω μιας μείωσης της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Η υποτίμηση έχει απολέσει τη χρησιμότητά της ως μέσο μείωσης της θεσμικής ανεργίας.

Η γνώση αυτών των γεγονότων παρέχει το κλειδί για την ορθή αξιολόγηση του ρόλου που διαδραμάτισαν οι θεωρίες του λόρδου Keynes κατά τα έτη μεταξύ του Πρώτου και του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Keynes δεν προσέθεσε καμία νέα ιδέα στο σώμα των πληθωριστικών πλανών που είχαν ανασκευαστεί χιλιάδες φορές από τους οικονομολόγους. Οι διδασκαλίες του ήταν ακόμη πιο αντιφατικές και ασυνεπείς από εκείνες των προκατόχων του, οι οποίοι, όπως ο Silvio Gesell, απορρίπτονταν ως νομισματικοί εκκεντρικοί. Απλώς γνώριζε πώς να περιβάλει την έκκληση υπέρ του πληθωρισμού και της πιστωτικής επέκτασης με την εκλεπτυσμένη ορολογία της μαθηματικής οικονομικής.

Οι παρεμβατιστές συγγραφείς αδυνατούσαν να προβάλουν εύλογα επιχειρήματα υπέρ της πολιτικής των αλόγιστων δαπανών· απλώς δεν μπορούσαν να θεμελιώσουν επιχειρηματολογία εναντίον του οικονομικού θεωρήματος σχετικά με τη θεσμική ανεργία. Υπό αυτές τις συνθήκες, χαιρέτισαν την «κεϋνσιανή επανάσταση» με τους στίχους του Wordsworth: «Ήταν ευδαιμονία να ζει κανείς σε εκείνη την αυγή, αλλά το να είναι νέος ήταν πραγματικός παράδεισος».[4] Επρόκειτο, όμως, μόνο για βραχυχρόνιο παράδεισο.

Μπορούμε να δεχθούμε ότι, για τις βρετανικές και τις αμερικανικές κυβερνήσεις κατά τη δεκαετία του 1930, δεν απέμενε άλλη οδός πέρα από τη νομισματική υποτίμηση, τον πληθωρισμό και την πιστωτική επέκταση, τους μη ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς και τις ελλειμματικές δαπάνες. Οι κυβερνήσεις δεν μπορούν να απαλλαγούν από την πίεση της κοινής γνώμης. Δεν μπορούν να εξεγερθούν εναντίον της επικράτησης γενικώς αποδεκτών ιδεολογιών, όσο εσφαλμένες και αν είναι. Αυτό, όμως, δεν απαλλάσσει τους κατόχους δημόσιων αξιωμάτων, οι οποίοι θα μπορούσαν να παραιτηθούν αντί να εφαρμόσουν καταστροφικές για τη χώρα πολιτικές. Ακόμη λιγότερο

απαλλάσσει τους συγγραφείς που επιχείρησαν να παράσχουν επίφαση επιστημονικής δικαιολόγησης στην πλέον χονδροειδή από όλες τις λαϊκές πλάνες, δηλαδή στον πληθωρισμό.

[4] Πρβλ. P. A. Samuelson, «Lord Keynes and the General Theory», στο *Econometrica*, 14 (1946), σ. 187· αναδημοσιευμένο στο *The New Economics*, επιμ. S. E. Harris (Νέα Υόρκη, 1947), σ. 145.

5. Πιστωτική επέκταση

Έχει ήδη επισημανθεί ότι θα αποτελούσε σφάλμα να θεωρείται η πιστωτική επέκταση αποκλειστικά τρόπος κυβερνητικής παρέμβασης στην αγορά. Τα καταπιστευματικά μέσα δεν δημιουργήθηκαν ως εργαλεία κυβερνητικών πολιτικών που απέβλεπαν σκόπιμα σε υψηλές τιμές και υψηλούς ονομαστικούς μισθούς, στη μείωση του αγοραίου επιτοκίου και στην ελάφρυνση των χρεών. Αναπτύχθηκαν μέσα από τη συνήθη τραπεζική δραστηριότητα.

Όταν οι τραπεζίτες, των οποίων οι αποδείξεις για καταθέσεις όψεως χρησιμοποιούνταν από το κοινό ως υποκατάστατα χρήματος, άρχισαν να δανείζουν μέρος των κεφαλαίων που είχαν κατατεθεί σε αυτούς, δεν είχαν κατά νου τίποτε άλλο πέρα από τη δική τους επιχειρηματική δραστηριότητα. Θεωρούσαν ακίνδυνο το να μη διατηρούν στα θησαυροφυλάκιά τους, ως ταμειακό απόθεμα, ολόκληρο το ισόποσο των αποδείξεων που είχαν εκδώσει. Ήταν πεπεισμένοι ότι θα βρίσκονταν πάντοτε σε θέση να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους και να εξαγοράζουν χωρίς καθυστέρηση τα εκδοθέντα τραπεζογραμμάτια, ακόμη και αν δάνειζαν μέρος των καταθέσεων. Τα τραπεζογραμμάτια

μετατράπηκαν σε καταπιστευματικά μέσα στο πλαίσιο της λειτουργίας της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς. Δημιουργός της πιστωτικής επέκτασης ήταν ο τραπεζίτης και όχι η κρατική αρχή.

Σήμερα, όμως, η πιστωτική επέκταση αποτελεί αποκλειστικά κυβερνητική πρακτική. Στον βαθμό που οι ιδιωτικές τράπεζες και οι τραπεζίτες συμβάλλουν στην έκδοση καταπιστευματικών μέσων, ο ρόλος τους είναι απλώς επικουρικός και αφορά μόνο τεχνικά ζητήματα. Οι κυβερνήσεις και μόνο κατευθύνουν την πορεία των πραγμάτων. Έχουν αποκτήσει πλήρη κυριαρχία σε όλα τα ζητήματα που αφορούν το μέγεθος της κυκλοφοριακής πίστης.

Ενώ η έκταση της πιστωτικής επέκτασης που μπορούν να προκαλέσουν οι ιδιωτικές τράπεζες και οι τραπεζίτες σε μια ανεμπόδιστη αγορά είναι αυστηρά περιορισμένη, οι κυβερνήσεις επιδιώκουν τον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό πιστωτικής επέκτασης. Η πιστωτική επέκταση αποτελεί το κυριότερο εργαλείο των κυβερνήσεων στον αγώνα τους εναντίον της οικονομίας της αγοράς. Στα χέρια τους είναι το μαγικό ραβδί που προορίζεται να εξαφανίσει τη σπανιότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών, να μειώσει ή να καταργήσει πλήρως το επιτόκιο, να χρηματοδοτήσει γενναιόδωρες κυβερνητικές δαπάνες, να απαλλοτριώσει τους κεφαλαιούχους, να δημιουργήσει αιώνιες περιόδους οικονομικής άνθησης και να καταστήσει τους πάντες ευημερούντες.

Οι αναπόφευκτες συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης καταδεικνύονται από τη θεωρία του οικονομικού κύκλου. Ακόμη και εκείνοι οι οικονομολόγοι που εξακολουθούν να αρνούνται την ορθότητα της νομισματικής θεωρίας ή της θεωρίας της κυκλοφοριακής πίστης για τις κυκλικές διακυμάνσεις των επιχειρήσεων δεν τόλμησαν ποτέ να αμφισβητήσουν την αποδεικτική ισχύ και το αδιάσειστο των όσων

υποστηρίζει αυτή η θεωρία σχετικά με τις αναγκαίες συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης.

Και αυτοί οι οικονομολόγοι πρέπει να παραδεχθούν —και πράγματι παραδέχονται— ότι η ανοδική φάση εξαρτάται πάντοτε από την πιστωτική επέκταση· ότι δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί και να συνεχιστεί χωρίς πιστωτική επέκταση· και ότι μετατρέπεται σε ύφεση όταν σταματήσει η περαιτέρω πρόοδος της πιστωτικής επέκτασης. Η εξήγηση που παρέχουν για τον οικονομικό κύκλο καταλήγει στην πραγματικότητα στον ισχυρισμό ότι αυτό που προκαλεί αρχικά την ανοδική φάση δεν είναι η πιστωτική επέκταση αλλά άλλοι παράγοντες. Η πιστωτική επέκταση, η οποία ακόμη και κατά τη δική τους άποψη αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της γενικής οικονομικής άνθησης, δεν είναι, λένε, αποτέλεσμα μιας πολιτικής που αποβλέπει σκόπιμα σε χαμηλά επιτόκια και στην ενθάρρυνση πρόσθετων επενδύσεων για τις οποίες δεν υπάρχουν τα αναγκαία κεφαλαιουχικά αγαθά. Αποτελεί κάτι που εμφανίζεται πάντοτε με θαυματουργό τρόπο, χωρίς ενεργό παρέμβαση των αρχών, όταν αυτοί οι παράγοντες αρχίζουν να λειτουργούν.

Είναι προφανές ότι αυτοί οι οικονομολόγοι αντιφάσκουν προς τον εαυτό τους όταν αντιτίθενται στα σχέδια εξάλειψης των οικονομικών διακυμάνσεων μέσω αποχής από την πιστωτική επέκταση. Οι υποστηρικτές των αφελών πληθωριστικών αντιλήψεων περί ιστορίας είναι συνεπείς όταν συνάγουν από τις —βεβαίως εντελώς εσφαλμένες και αντιφατικές— θέσεις τους ότι η πιστωτική επέκταση αποτελεί οικονομική πανάκεια. Εκείνοι, όμως, που δεν αρνούνται ότι η πιστωτική επέκταση προκαλεί την ανοδική φάση, η οποία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της επακόλουθης ύφεσης, αντιφάσκουν με την ίδια τους τη

θεωρία όταν καταπολεμούν τις προτάσεις περιορισμού της πιστωτικής επέκτασης.

Τόσο οι εκπρόσωποι των κυβερνήσεων και των ισχυρών ομάδων πίεσης όσο και οι υπέρμαχοι της δογματικής «ανορθοδοξίας» που κυριαρχεί στα πανεπιστημιακά τμήματα οικονομικών συμφωνούν ότι πρέπει να επιχειρείται η αποτροπή της επανεμφάνισης των υφέσεων και ότι η επίτευξη αυτού του σκοπού απαιτεί την αποτροπή των οικονομικών ανθήσεων. Δεν μπορούν να προβάλουν βάσιμα επιχειρήματα εναντίον των προτάσεων αποχής από πολιτικές που ενθαρρύνουν την πιστωτική επέκταση. Αρνούνται, όμως, πεισματικά να ακούσουν οποιαδήποτε τέτοια ιδέα. Απαξιώνουν με πάθος τα σχέδια αποτροπής της πιστωτικής επέκτασης ως μέσα που θα διαιώνιζαν τις υφέσεις. Η στάση τους καταδεικνύει σαφώς την ορθότητα της θέσης ότι ο οικονομικός κύκλος αποτελεί προϊόν πολιτικών που αποβλέπουν σκόπιμα στη μείωση του επιτοκίου και στη δημιουργία τεχνητών περιόδων οικονομικής άνθησης.

Αποτελεί γεγονός ότι σήμερα τα μέτρα που αποβλέπουν στη μείωση του επιτοκίου θεωρούνται γενικώς εξαιρετικά επιθυμητά και ότι η πιστωτική επέκταση αντιμετωπίζεται ως αποτελεσματικό μέσο επίτευξης αυτού του σκοπού. Αυτή η προκατάληψη παρακινεί όλες τις κυβερνήσεις να αντιμάχονται τον κανόνα χρυσού. Όλα τα πολιτικά κόμματα και όλες οι ομάδες πίεσης είναι σταθερά προσηλωμένα στην πολιτική του φθηνού χρήματος.[5]

Σκοπός της πιστωτικής επέκτασης είναι να ευνοήσει τα συμφέροντα ορισμένων ομάδων του πληθυσμού εις βάρος άλλων. Αυτό αποτελεί, βεβαίως, το καλύτερο αποτέλεσμα που μπορεί να επιτύχει ο παρεμβατισμός όταν δεν βλάπτει τα συμφέροντα όλων των ομάδων. Μπορεί, ενώ καθιστά ολόκληρη την κοινωνία φτωχότερη, να πλουτίζει

ορισμένα στρώματα. Το ποιες ομάδες ανήκουν στην τελευταία αυτή κατηγορία εξαρτάται από τα ιδιαίτερα δεδομένα κάθε περίπτωσης.

Η ιδέα που δημιούργησε αυτό που αποκαλείται ποιοτικός έλεγχος της πίστης είναι να διοχετεύεται η πρόσθετη πίστη κατά τρόπο ώστε οι υποτιθέμενες ευεργετικές συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης να συγκεντρώνονται σε ορισμένες ομάδες και να στερούνται από άλλες. Οι πιστώσεις, υποστηρίζεται, δεν πρέπει να κατευθύνονται προς το χρηματιστήριο ούτε να προκαλούν απότομη άνοδο των τιμών των μετοχών. Θα πρέπει μάλλον να ωφελούν τη «νόμιμη παραγωγική δραστηριότητα» των μεταποιητικών βιομηχανιών, των ορυχείων, του «νόμιμου εμπορίου» και, πρωτίστως, της γεωργίας.

Άλλοι υπέρμαχοι του ποιοτικού ελέγχου της πίστης επιθυμούν να εμποδίσουν τη χρησιμοποίηση των πρόσθετων πιστώσεων για επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο και, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ακινητοποίησή τους. Αντίθετα, πρέπει να χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ρευστοποιήσιμων αγαθών. Σύμφωνα με αυτά τα σχέδια, οι αρχές δίνουν στις τράπεζες συγκεκριμένες οδηγίες σχετικά με τα είδη δανείων που πρέπει ή απαγορεύεται να χορηγούν.

Όλα αυτά τα σχέδια είναι, όμως, μάταια. Η διάκριση κατά τη χορήγηση δανείων δεν αποτελεί υποκατάστατο των περιορισμών στην πιστωτική επέκταση, οι οποίοι είναι το μοναδικό μέσο που θα μπορούσε πράγματι να αποτρέψει την άνοδο των χρηματιστηριακών τιμών και την επέκταση των επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο. Ο τρόπος με τον οποίο η πρόσθετη ποσότητα πίστης εισέρχεται στην αγορά δανειακών κεφαλαίων έχει μόνο δευτερεύουσα σημασία. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι εισρέει νεοδημιουργηθείσα πίστη.

Αν οι τράπεζες χορηγήσουν περισσότερες πιστώσεις στους αγρότες, οι αγρότες αποκτούν τη δυνατότητα να εξοφλήσουν δάνεια που είχαν λάβει από άλλες πηγές και να καταβάλλουν τοις μετρητοίς το τίμημα των αγορών τους. Αν χορηγήσουν περισσότερες πιστώσεις στις επιχειρήσεις ως κεφάλαιο κίνησης, απελευθερώνουν κεφάλαια που προηγουμένως ήταν δεσμευμένα σε αυτή τη χρήση. Σε κάθε περίπτωση, δημιουργούν αφθονία διαθέσιμου χρήματος, οι κάτοχοι του οποίου προσπαθούν να βρουν την επικερδέστερη δυνατή επένδυση. Πολύ γρήγορα αυτά τα κεφάλαια βρίσκουν διέξοδο στο χρηματιστήριο ή σε επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου. Η ιδέα ότι είναι δυνατή η πιστωτική επέκταση χωρίς να αυξηθούν οι τιμές των μετοχών και να επεκταθούν οι πάγιες επενδύσεις είναι παράλογη.[6]

Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, η τυπική εξέλιξη των γεγονότων υπό συνθήκες πιστωτικής επέκτασης καθοριζόταν από δύο δεδομένα: πρώτον, ότι επρόκειτο για πιστωτική επέκταση υπό τον κανόνα χρυσού· και, δεύτερον, ότι δεν αποτελούσε αποτέλεσμα συντονισμένης δράσης των διαφόρων εθνικών κυβερνήσεων και των κεντρικών τραπεζών των οποίων τη συμπεριφορά κατεύθυναν αυτές οι κυβερνήσεις.

Το πρώτο από αυτά τα δεδομένα σήμαινε ότι οι κυβερνήσεις δεν ήταν διατεθειμένες να εγκαταλείψουν τη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμματίων της χώρας τους σύμφωνα με την αυστηρά καθορισμένη ισοτιμία. Το δεύτερο δεδομένο οδηγούσε σε έλλειψη ποσοτικής ομοιομορφίας ως προς το μέγεθος της πιστωτικής επέκτασης. Ορισμένες χώρες προηγούνταν των άλλων και οι τράπεζές τους αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο σοβαρής εξωτερικής εκροής των αποθεμάτων τους σε χρυσό και ξένο συνάλλαγμα.

Για να διατηρήσουν τη φερεγγυότητά τους, αυτές οι τράπεζες ήταν αναγκασμένες να καταφύγουν σε δραστικό πιστωτικό περιορισμό. Έτσι

προκάλεσαν τον πανικό και εγκαινίασαν την ύφεση στην εγχώρια αγορά. Ο πανικός εξαπλωνόταν πολύ σύντομα σε άλλες χώρες. Οι επιχειρηματίες σε αυτές τις άλλες χώρες τρομοκρατούνταν και αύξαναν τον δανεισμό τους, προκειμένου να ενισχύσουν τα ρευστά διαθέσιμά τους έναντι κάθε πιθανού ενδεχομένου. Ακριβώς αυτή η αυξημένη ζήτηση νέων πιστώσεων παρακινούσε τις νομισματικές αρχές των χωρών τους, ήδη θορυβημένες από την κρίση στην πρώτη χώρα, να καταφύγουν και αυτές σε πιστωτική συρρίκνωση. Έτσι, μέσα σε λίγες ημέρες ή εβδομάδες, η ύφεση μετατρεπόταν σε διεθνές φαινόμενο.

Η πολιτική της υποτίμησης μετέβαλε σε κάποιον βαθμό αυτή την τυπική ακολουθία των γεγονότων. Όταν απειλούνται από εξωτερική εκροή αποθεμάτων, οι νομισματικές αρχές δεν καταφεύγουν πάντοτε στον πιστωτικό περιορισμό και στην αύξηση του επιτοκίου που επιβάλλει το σύστημα της κεντρικής τράπεζας. Υποτιμούν το νόμισμα. Η υποτίμηση, όμως, δεν επιλύει το πρόβλημα.

Αν η κυβέρνηση αδιαφορεί για το ύψος στο οποίο μπορούν να ανέλθουν οι συναλλαγματικές ισοτιμίες, μπορεί για κάποιο χρονικό διάστημα να συνεχίσει να εμμένει στην πιστωτική επέκταση. Κάποια ημέρα, όμως, η καταρρέουσα πληθωριστική έκρηξη θα αφανίσει το νομισματικό της σύστημα. Από την άλλη πλευρά, αν η αρχή θέλει να αποφύγει την ανάγκη επανειλημμένης υποτίμησης με επιταχυνόμενο ρυθμό, πρέπει να ρυθμίσει την εγχώρια πιστωτική πολιτική κατά τρόπο ώστε να μην προηγείται στην πιστωτική επέκταση των άλλων χωρών, έναντι των οποίων επιθυμεί να διατηρήσει σταθερή την ισοτιμία του εγχώριου νομίσματος.

Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν δεδομένο ότι οι προσπάθειες των αρχών να επεκτείνουν την πίστη θα προκαλούν πάντοτε την ίδια, σχεδόν κανονική εναλλαγή μεταξύ περιόδων οικονομικής άνθησης και

επακόλουθης ύφεσης. Υποθέτουν ότι οι συνέπειες της πιστωτικής επέκτασης δεν θα διαφέρουν στο μέλλον από εκείνες που παρατηρήθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα και στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα.

Μπορούμε, όμως, να αναρωτηθούμε αν οι συνθήκες δεν έχουν μεταβληθεί. Οι διδασκαλίες της νομισματικής θεωρίας του οικονομικού κύκλου είναι σήμερα τόσο γνωστές ακόμη και έξω από τον κύκλο των οικονομολόγων, ώστε η αφελής αισιοδοξία που ενέπνεε τους επιχειρηματίες κατά τις περιόδους οικονομικής άνθησης του παρελθόντος έχει δώσει τη θέση της σε κάποιον σκεπτικισμό. Είναι πιθανόν οι επιχειρηματίες να αντιδρούν στο μέλλον στην πιστωτική επέκταση με τρόπο διαφορετικό από εκείνον με τον οποίο αντιδρούσαν στο παρελθόν. Είναι πιθανόν να αποφεύγουν να χρησιμοποιούν το διαθέσιμο φθηνό χρήμα για την επέκταση των δραστηριοτήτων τους, επειδή θα έχουν κατά νου το αναπόφευκτο τέλος της οικονομικής άνθησης. Ορισμένες ενδείξεις προμηνύουν μια τέτοια μεταβολή. Είναι, όμως, πολύ νωρίς για να διατυπωθεί οριστική κρίση.

Προς μια άλλη κατεύθυνση, η νομισματική θεωρία του οικονομικού κύκλου έχει ασφαλώς επηρεάσει την εξέλιξη των γεγονότων. Μολονότι κανένας αξιωματούχος —είτε εργάζεται στις υπηρεσίες μιας κυβερνητικής οικονομικής διοίκησης ή μιας κεντρικής τράπεζας είτε διδάσκει σε ένα νεοορθόδοξο πανεπιστήμιο— δεν είναι διατεθειμένος να το παραδεχθεί, η κοινή γνώμη δεν αρνείται πλέον, σε γενικές γραμμές, τις δύο κύριες θέσεις της θεωρίας της κυκλοφοριακής πίστης: ότι αιτία της ύφεσης είναι η προηγούμενη οικονομική άνθηση και ότι αυτή η άνθηση προκαλείται από την πιστωτική επέκταση.

Η επίγνωση αυτών των γεγονότων ανησυχεί τον οικονομικό Τύπο μόλις εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις της άνθησης. Τότε ακόμη και οι αρχές αρχίζουν να μιλούν για την ανάγκη αποτροπής μιας περαιτέρω ανόδου των τιμών και των κερδών και αρχίζουν πράγματι να περιορίζουν την πίστη. Η οικονομική άνθηση τερματίζεται νωρίς και αρχίζει η ύφεση.

Αποτέλεσμα είναι ότι, κατά την τελευταία δεκαετία, η διάρκεια του οικονομικού κύκλου μειώθηκε σημαντικά. Εξακολούθησε να υπάρχει εναλλαγή οικονομικής άνθησης και κάμψης, αλλά οι φάσεις διαρκούσαν λιγότερο και διαδέχονταν η μία την άλλη συχνότερα. Αυτό απέχει πολύ από την «κλασική» περίοδο των δέκα και μισού ετών του αγροτικού κύκλου του William Stanley Jevons. Και, το σημαντικότερο, επειδή η οικονομική άνθηση τερματίζεται νωρίτερα, η έκταση των εσφαλμένων επενδύσεων είναι μικρότερη και, κατά συνέπεια, η επακόλουθη ύφεση είναι επίσης ηπιότερη.

Η χίμαιρα των αντικυκλικών πολιτικών

Ουσιώδες στοιχείο των «ανορθόδοξων» θεωριών που προβάλλουν τόσο όλοι οι σοσιαλιστές όσο και όλοι οι παρεμβατιστές είναι ότι η επανεμφάνιση των υφέσεων αποτελεί φαινόμενο εγγενές στην ίδια τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Ενώ, όμως, οι σοσιαλιστές υποστηρίζουν ότι μόνο η αντικατάσταση του καπιταλισμού από τον σοσιαλισμό μπορεί να εξαλείψει το κακό, οι παρεμβατιστές αποδίδουν στην κυβέρνηση την εξουσία να διορθώσει τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς κατά τρόπο ώστε να επιτύχει αυτό που αποκαλούν «οικονομική σταθερότητα».

Αυτοί οι παρεμβατιστές θα είχαν δίκιο αν τα σχέδιά τους κατά της ύφεσης αποσκοπούσαν στη ριζική εγκατάλειψη των πολιτικών πιστωτικής επέκτασης. Απορρίπτουν, όμως, εκ των προτέρων αυτή την

ιδέα. Εκείνο που επιθυμούν είναι η ολοένα μεγαλύτερη επέκταση της πίστης και η αποτροπή των υφέσεων μέσω της υιοθέτησης ειδικών «αντικυκλικών» μέτρων.

Στο πλαίσιο αυτών των σχεδίων, η κυβέρνηση εμφανίζεται ως θεότητα που βρίσκεται και δρα έξω από τη σφαίρα των ανθρώπινων υποθέσεων, είναι ανεξάρτητη από τις πράξεις των υπηκόων της και έχει την εξουσία να παρεμβαίνει σε αυτές από έξω. Διαθέτει μέσα και κεφάλαια που δεν παρέχονται από τον λαό και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ελεύθερα για οποιονδήποτε σκοπό επιθυμούν οι κυβερνώντες. Το μόνο που απαιτείται για την πλέον ευεργετική αξιοποίηση αυτής της δύναμης είναι να ακολουθηθούν οι συμβουλές των ειδικών.

Το περισσότερο διαφημιζόμενο από αυτά τα προτεινόμενα θεραπευτικά μέσα είναι ο αντικυκλικός χρονικός προγραμματισμός των δημόσιων έργων και των δαπανών για δημόσιες επιχειρήσεις. Η ιδέα δεν είναι τόσο νέα όσο θέλουν να μας κάνουν να πιστεύουμε οι υπέρμαχοί της. Όταν εμφανιζόταν ύφεση στο παρελθόν, η κοινή γνώμη ζητούσε πάντοτε από την κυβέρνηση να αναλάβει δημόσια έργα, προκειμένου να δημιουργήσει θέσεις εργασίας και να ανακόψει την πτώση των τιμών.

Το πρόβλημα, όμως, είναι πώς θα χρηματοδοτηθούν αυτά τα δημόσια έργα. Αν η κυβέρνηση φορολογήσει τους πολίτες ή δανειστεί από αυτούς, δεν προσθέτει τίποτε σε αυτό που οι κεϋνσιανοί αποκαλούν συνολικό ύψος της δαπάνης. Περιορίζει τη δυνατότητα του ιδιώτη πολίτη να καταναλώνει ή να επενδύει στον ίδιο βαθμό στον οποίο αυξάνει τη δική της. Αν, όμως, η κυβέρνηση καταφύγει στις προσφιλείς πληθωριστικές μεθόδους χρηματοδότησης, επιδεινώνει αντί να βελτιώνει την κατάσταση. Μπορεί κατ' αυτόν τον τρόπο να

καθυστερήσει για σύντομο χρονικό διάστημα την εκδήλωση της ύφεσης. Όταν, όμως, έλθει η αναπόφευκτη εξόφληση του λογαριασμού, η κρίση θα είναι τόσο βαρύτερη όσο περισσότερο την ανέβαλε η κυβέρνηση.

Οι παρεμβατιστές ειδικοί αδυνατούν να συλλάβουν τα πραγματικά προβλήματα που εμπλέκονται. Κατά την άποψή τους, το κύριο ζήτημα είναι «να σχεδιαστούν εγκαίρως οι δημόσιες κεφαλαιουχικές δαπάνες και να συσσωρευτεί ένα απόθεμα πλήρως επεξεργασμένων κεφαλαιουχικών σχεδίων, τα οποία θα μπορούν να τεθούν σε εφαρμογή μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα». Αυτή, λένε, «είναι η ορθή πολιτική, την οποία συνιστούμε να υιοθετήσουν όλες οι χώρες».[7]

Το πρόβλημα, όμως, δεν είναι η επεξεργασία σχεδίων αλλά η εξασφάλιση των υλικών μέσων για την εκτέλεσή τους. Οι παρεμβατιστές πιστεύουν ότι αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί εύκολα με τον περιορισμό των κυβερνητικών δαπανών κατά την περίοδο οικονομικής άνθησης και την αύξησή τους όταν εμφανιστεί η ύφεση.

Ο περιορισμός των κυβερνητικών δαπανών μπορεί ασφαλώς να είναι ωφέλιμος. Δεν παρέχει, όμως, τα κεφάλαια που χρειάζεται μια κυβέρνηση για τη μεταγενέστερη αύξηση των δαπανών της. Ένα άτομο μπορεί να διαχειριστεί κατ' αυτόν τον τρόπο τις υποθέσεις του. Μπορεί να συσσωρεύει αποταμιεύσεις όταν το εισόδημά του είναι υψηλό και να τις δαπανά αργότερα, όταν το εισόδημά του μειωθεί. Η κατάσταση, όμως, είναι διαφορετική για ένα έθνος ή για όλα τα έθνη από κοινού.

Το δημόσιο ταμείο μπορεί να αποθησαυρίσει σημαντικό μέρος των άφθονων φορολογικών εσόδων που εισρέουν στα δημόσια ταμεία ως αποτέλεσμα της οικονομικής άνθησης. Στον βαθμό και για όσο χρονικό διάστημα αποσύρει αυτά τα κεφάλαια από την κυκλοφορία, η πολιτική του είναι πράγματι αποπληθωριστική και αντικυκλική και μπορεί, σε αυτή

την έκταση, να εξασθενίσει την άνθηση που δημιούργησε η πιστωτική επέκταση. Όταν, όμως, αυτά τα κεφάλαια δαπανηθούν ξανά, μεταβάλλουν τη νομισματική σχέση και δημιουργούν μια χρηματικά προκαλούμενη τάση μείωσης της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής μονάδας. Αυτά τα κεφάλαια δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να παράσχουν τα κεφαλαιουχικά αγαθά που απαιτούνται για την εκτέλεση των δημόσιων έργων που είχαν τεθεί στο απόθεμα.

Το θεμελιώδες σφάλμα αυτών των σχεδίων συνίσταται στο ότι αγνοούν τη σπανιότητα των κεφαλαιουχικών αγαθών. Κατά την άποψή τους, η ύφεση προκαλείται απλώς από κάποια μυστηριώδη έλλειψη ροπής των ανθρώπων τόσο προς κατανάλωση όσο και προς επένδυση. Ενώ το μοναδικό πραγματικό πρόβλημα είναι η μεγαλύτερη παραγωγή και η μικρότερη κατανάλωση, ώστε να αυξηθεί το διαθέσιμο απόθεμα κεφαλαιουχικών αγαθών, οι παρεμβατιστές επιθυμούν να αυξήσουν τόσο την κατανάλωση όσο και την επένδυση.

Θέλουν η κυβέρνηση να αναλάβει σχέδια που είναι μη επικερδή ακριβώς επειδή οι συντελεστές παραγωγής που απαιτούνται για την εκτέλεσή τους πρέπει να αποσυρθούν από άλλες χρήσεις, στις οποίες θα ικανοποιούσαν ανάγκες που οι καταναλωτές θεωρούν περισσότερο επείγουσες. Δεν αντιλαμβάνονται ότι τέτοια δημόσια έργα πρέπει να εντείνουν σημαντικά το πραγματικό κακό, δηλαδή την έλλειψη κεφαλαιουχικών αγαθών.

Θα μπορούσε, βεβαίως, να εξεταστεί ένας άλλος τρόπος χρησιμοποίησης των αποταμιεύσεων που πραγματοποιεί η κυβέρνηση κατά την περίοδο οικονομικής άνθησης. Το δημόσιο ταμείο θα μπορούσε να επενδύσει το πλεόνασμά του στην αγορά μεγάλων αποθεμάτων όλων εκείνων των υλικών τα οποία θα χρειαστεί αργότερα, όταν εμφανιστεί η ύφεση, για την εκτέλεση των σχεδιασμένων

δημόσιων έργων, καθώς και των καταναλωτικών αγαθών που θα ζητήσουν όσοι απασχοληθούν σε αυτά. Αν, όμως, οι αρχές ενεργούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο, θα ενέτειναν σημαντικά την οικονομική άνθηση, θα επιτάχυναν την εκδήλωση της κρίσης και θα καθιστούσαν σοβαρότερες τις συνέπειές της.[8]

Όλη αυτή η συζήτηση περί αντικυκλικών κυβερνητικών δραστηριοτήτων αποβλέπει σε έναν μόνο σκοπό: να αποσπάσει την προσοχή του κοινού από την αναγνώριση της πραγματικής αιτίας των κυκλικών διακυμάνσεων των επιχειρήσεων. Όλες οι κυβερνήσεις είναι σταθερά προσηλωμένες στην πολιτική χαμηλών επιτοκίων, πιστωτικής επέκτασης και πληθωρισμού. Όταν εμφανίζονται οι αναπόφευκτες συνέπειες αυτών των βραχυχρόνιων πολιτικών, γνωρίζουν μόνο μία θεραπεία: να συνεχίσουν τις πληθωριστικές τους επιχειρήσεις.

[5] Αν μια τράπεζα δεν επεκτείνει την κυκλοφοριακή πίστη εκδίδοντας πρόσθετα καταπιστευματικά μέσα —είτε υπό τη μορφή τραπεζογραμματίων είτε υπό τη μορφή καταθετικού χρήματος— δεν μπορεί να δημιουργήσει οικονομική άνθηση, ακόμη και αν μειώσει το επιτόκιο κάτω από το επίπεδο της ανεμπόδιστης αγοράς. Απλώς προσφέρει ένα δώρο στους οφειλέτες. Το συμπέρασμα που πρέπει να συναγάγουν από τη νομισματική θεωρία του οικονομικού κύκλου όσοι επιθυμούν να αποτρέψουν την επανεμφάνιση των οικονομικών ανθήσεων και των επακόλουθων υφέσεων δεν είναι ότι οι τράπεζες δεν πρέπει να μειώνουν το επιτόκιο, αλλά ότι πρέπει να απέχουν από την πιστωτική επέκταση. Βεβαίως, η πιστωτική επέκταση συνεπάγεται αναγκαστικά προσωρινή καθοδική κίνηση των αγοραίων επιτοκίων. Ο καθηγητής Haberler (*Prosperity and Depression*, σσ. 65–66) απέτυχε πλήρως να κατανοήσει αυτό το πρωταρχικό σημείο και, συνεπώς, οι επικριτικές του παρατηρήσεις είναι μάταιες.

[6] Πρβλ. Machlup, *The Stock Market, Credit and Capital Formation*, σσ. 256–261.

[7] Πρβλ. Κοινωνία των Εθνών, *Economic Stability in the Post-War World, Report of the Delegation on Economic Depressions*, Μέρος ΙΙ (Γενεύη, 1945), σ. 173.

[8] Κατά την εξέταση των αντικυκλικών πολιτικών, οι παρεμβατιστές αναφέρονται πάντοτε στην υποτιθέμενη επιτυχία αυτών των πολιτικών στη Σουηδία. Είναι αληθές ότι οι δημόσιες κεφαλαιουχικές δαπάνες στη Σουηδία διπλασιάστηκαν πράγματι μεταξύ του 1932 και του 1939. Αυτό, όμως, δεν ήταν η αιτία αλλά το αποτέλεσμα της σουηδικής ευημερίας κατά τη δεκαετία του 1930. Αυτή η ευημερία οφειλόταν εξ ολοκλήρου στον επανεξοπλισμό της Γερμανίας. Η ναζιστική αυτή πολιτική αύξησε, αφενός, τη γερμανική ζήτηση για σουηδικά προϊόντα και περιόρισε, αφετέρου, τον γερμανικό ανταγωνισμό στην παγκόσμια αγορά για τα προϊόντα που μπορούσε να προσφέρει η Σουηδία. Έτσι, οι σουηδικές εξαγωγές αυξήθηκαν από το 1932 έως το 1938, σε χιλιάδες τόνους, ως εξής: το σιδηρομετάλλευμα από 2.219 σε 12.485· ο χυτοσίδηρος από 31.047 σε 92.980· τα σιδηροκράματα από 15.453 σε 28.605· τα άλλα είδη σιδήρου και χάλυβα από 134.237 σε 256.146· και τα μηχανήματα από 46.230 σε 70.605. Ο αριθμός των ανέργων που αιτούνταν βοήθεια ήταν 114.000 το 1932 και 165.000 το 1933. Μόλις ο γερμανικός επανεξοπλισμός τέθηκε σε πλήρη εξέλιξη, μειώθηκε σε 115.000 το 1934, σε 62.000 το 1935 και σε 16.000 το 1938. Δημιουργός αυτού του «θαύματος» δεν ήταν ο Keynes αλλά ο Hitler.

6. Συναλλαγματικός έλεγχος και διμερείς συμφωνίες ανταλλαγών

Αν μια κυβέρνηση καθορίσει την ισοτιμία του εγχώριου πιστωτικού ή παραστατικού χρήματος έναντι του χρυσού ή του ξένου συναλλάγματος σε σημείο υφηλότερο από εκείνο της αγοράς —αν, δηλαδή, καθορίσει ανώτατες τιμές για τον χρυσό και το ξένο συνάλλαγμα κάτω από τη δυνητική αγοραία τιμή— εμφανίζονται οι συνέπειες που περιγράφει ο νόμος του Gresham. Δημιουργείται μια κατάσταση η οποία αποκαλείται, πολύ ανεπαρκώς, έλλειψη ξένου συναλλάγματος.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός οικονομικού αγαθού είναι ότι η διαθέσιμη προσφορά του δεν είναι τόσο άφθονη ώστε να καθιστά δυνατή κάθε επιθυμητή χρήση του. Ένα αντικείμενο που δεν βρίσκεται σε ανεπαρκή προσφορά δεν αποτελεί οικονομικό αγαθό· κανείς δεν ζητεί

ούτε καταβάλλει τιμή γι' αυτό. Επειδή το χρήμα πρέπει αναγκαστικά να αποτελεί οικονομικό αγαθό, η έννοια ενός χρήματος που δεν θα ήταν σπάνιο είναι παράλογη.

Εκείνο, όμως, που έχουν κατά νου οι κυβερνήσεις οι οποίες διαμαρτύρονται για την έλλειψη ξένου συναλλάγματος είναι κάτι διαφορετικό. Είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της πολιτικής τους για τον καθορισμό των τιμών. Σημαίνει ότι, στην τιμή που καθόρισε αυθαίρετα η κυβέρνηση, η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά.

Αν η κυβέρνηση, έχοντας μειώσει μέσω του πληθωρισμού την αγοραστική δύναμη της εγχώριας νομισματικής μονάδας έναντι του χρυσού, του ξένου συναλλάγματος, των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών, απέχει από κάθε απόπειρα ελέγχου των συναλλαγματικών ισοτιμιών, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για έλλειψη υπό την έννοια με την οποία χρησιμοποιεί τον όρο η κυβέρνηση. Όποιος είναι πρόθυμος να καταβάλει την αγοραία τιμή μπορεί να αγοράσει όσο ξένο συνάλλαγμα επιθυμεί.

Η κυβέρνηση, όμως, είναι αποφασισμένη να μην ανεχθεί καμία άνοδο των συναλλαγματικών ισοτιμιών, εκφρασμένων στο πληθωριστικό εγχώριο νόμισμα. Στηριζόμενη στους δικαστικούς λειτουργούς και στους αστυνομικούς της, απαγορεύει κάθε συναλλαγή σε ξένο συνάλλαγμα με όρους διαφορετικούς από την επιβεβλημένη ανώτατη τιμή.

Όπως αντιλαμβάνονται το ζήτημα η κυβέρνηση και οι υποστηρικτές της, η άνοδος των συναλλαγματικών ισοτιμιών προκλήθηκε από το δυσμενές ισοζύγιο πληρωμών και από τις αγορές των κερδοσκόπων. Για να εξαλείψει το κακό, η κυβέρνηση καταφεύγει σε μέτρα που περιορίζουν τη ζήτηση ξένου συναλλάγματος. Στο εξής, μόνο εκείνοι οι άνθρωποι

που το χρειάζονται για συναλλαγές τις οποίες εγκρίνει η κυβέρνηση πρέπει να έχουν δικαίωμα αγοράς ξένου συναλλάγματος. Τα εμπορεύματα των οποίων η εισαγωγή θεωρείται περιττή από την κυβέρνηση δεν πρέπει πλέον να εισάγονται. Απαγορεύεται η καταβολή τόκων και κεφαλαίου επί χρεών προς αλλοδαπούς. Οι πολίτες δεν πρέπει πλέον να ταξιδεύουν στο εξωτερικό.

Η κυβέρνηση δεν αντιλαμβάνεται ότι τέτοια μέτρα δεν μπορούν ποτέ να «βελτιώσουν» το ισοζύγιο πληρωμών. Αν μειωθούν οι εισαγωγές, μειώνονται ταυτόχρονα και οι εξαγωγές. Οι πολίτες που εμποδίζονται να αγοράσουν ξένα αγαθά, να εξοφλήσουν εξωτερικά χρέη και να ταξιδέψουν στο εξωτερικό δεν θα διατηρήσουν στα χρηματικά τους διαθέσιμα το ποσό του εγχώριου χρήματος που παραμένει έτσι στην κατοχή τους. Θα αυξήσουν τις αγορές είτε καταναλωτικών είτε παραγωγικών αγαθών και, κατ' αυτόν τον τρόπο, θα δημιουργήσουν περαιτέρω τάση ανόδου των εγχώριων τιμών. Όσο περισσότερο, όμως, αυξάνονται οι τιμές, τόσο περισσότερο θα παρεμποδίζονται οι εξαγωγές.

Τώρα η κυβέρνηση προχωρεί ένα βήμα παραπέρα. Κρατικοποιεί τις συναλλαγές σε ξένο συνάλλαγμα. Κάθε πολίτης που αποκτά —για παράδειγμα μέσω εξαγωγών— κάποια ποσότητα ξένου συναλλάγματος είναι υποχρεωμένος να την πωλήσει, στην επίσημη ισοτιμία, στην υπηρεσία συναλλαγματικού ελέγχου. Αν αυτή η διάταξη, η οποία ισοδυναμεί με εξαγωγικό δασμό, εφαρμοζόταν αποτελεσματικά, το εξαγωγικό εμπόριο θα μειωνόταν δραστικά ή θα έπαυε εντελώς.

Η κυβέρνηση ασφαλώς δεν επιθυμεί αυτό το αποτέλεσμα. Δεν θέλει, όμως, ούτε να παραδεχθεί ότι η παρέμβασή της απέτυχε ολοκληρωτικά να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς και ότι δημιούργησε μια κατάσταση η οποία είναι, ακόμη και από τη δική της σκοπιά, πολύ χειρότερη από την προηγούμενη. Έτσι, η κυβέρνηση καταφεύγει σε ένα

προσωρινό τέχνασμα. Επιδοτεί το εξαγωγικό εμπόριο σε τέτοιον βαθμό, ώστε να αντισταθμίζονται οι ζημίες που προκαλεί η πολιτική της στους εξαγωγείς.

Από την άλλη πλευρά, η κυβερνητική υπηρεσία συναλλαγματικού ελέγχου, εμμένοντας πεισματικά στο πλάσμα ότι οι συναλλαγματικές ισοτιμίες δεν έχουν «πραγματικά» αυξηθεί και ότι η επίσημη ισοτιμία είναι η πραγματική ισοτιμία, πωλεί ξένο συνάλλαγμα στους εισαγωγείς στην επίσημη αυτή ισοτιμία. Αν αυτή η πολιτική εφαρμοζόταν πράγματι, θα ισοδυναμούσε με την καταβολή επιδομάτων στους σχετικούς εμπόρους. Θα αποκόμιζαν απροσδόκητα κέρδη από την πώληση των εισαγόμενων εμπορευμάτων στην εγχώρια αγορά.

Έτσι, η αρχή καταφεύγει σε νέα προσωρινά τεχνάσματα. Είτε αυξάνει τους εισαγωγικούς δασμούς είτε επιβάλλει ειδικούς φόρους στους εισαγωγείς είτε επιβαρύνει με κάποιον άλλον τρόπο τις αγορές ξένου συναλλάγματος που πραγματοποιούν.

Τότε, βεβαίως, ο συναλλαγματικός έλεγχος λειτουργεί. Λειτουργεί, όμως, μόνο επειδή αναγνωρίζει στην πράξη την αγοραία συναλλαγματική ισοτιμία. Ο εξαγωγέας λαμβάνει για τις εισπράξεις του σε ξένο συνάλλαγμα την επίσημη ισοτιμία συν την επιδότηση, τα οποία από κοινού ισούνται με την αγοραία ισοτιμία. Ο εισαγωγέας καταβάλλει για το ξένο συνάλλαγμα την επίσημη ισοτιμία συν ένα ειδικό υπερτίμημα, φόρο ή δασμό, τα οποία από κοινού ισούνται με την αγοραία ισοτιμία. Οι μόνοι άνθρωποι που είναι υπερβολικά αμβλείς για να αντιληφθούν τι πράγματι συμβαίνει και επιτρέπουν να εξαπατηθούν από τη γραφειοκρατική ορολογία είναι οι συγγραφείς βιβλίων και άρθρων για τις νέες μεθόδους νομισματικής διαχείρισης και τη νέα νομισματική εμπειρία.

Η μονοπώληση από την κυβέρνηση της αγοράς και της πώλησης ξένου συναλλάγματος αναθέτει στις αρχές τον έλεγχο του εξωτερικού εμπορίου. Δεν επηρεάζει τον καθορισμό των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Δεν έχει σημασία αν η κυβέρνηση καθιστά ή όχι παράνομη τη δημοσίευση των πραγματικών και αποτελεσματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών από τον Τύπο. Στον βαθμό που εξακολουθεί να διεξάγεται εξωτερικό εμπόριο, ισχύουν μόνο αυτές οι πραγματικές και αποτελεσματικές ισοτιμίες.

Για να συγκαλύψουν καλύτερα την πραγματική κατάσταση, οι κυβερνήσεις επιδιώκουν να εξαλείψουν κάθε αναφορά στην πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία. Το εξωτερικό εμπόριο, πιστεύουν, δεν θα πρέπει πλέον να διεξάγεται μέσω του χρήματος. Θα πρέπει να διεξάγεται μέσω αντιπραγματισμού. Συνάπτουν συμφωνίες αντιπραγματισμού και συμψηφισμού με ξένες κυβερνήσεις. Καθεμία από τις δύο συμβαλλόμενες χώρες πρέπει να πωλεί στην άλλη ορισμένη ποσότητα αγαθών και υπηρεσιών και να λαμβάνει ως αντάλλαγμα ορισμένη ποσότητα άλλων αγαθών και υπηρεσιών.

Στο κείμενο αυτών των συνθηκών αποφεύγεται προσεκτικά κάθε αναφορά στις πραγματικές αγοραίες συναλλαγματικές ισοτιμίες. Ωστόσο, αμφότερα τα μέρη υπολογίζουν τις πωλήσεις και τις αγορές τους βάσει των τιμών της παγκόσμιας αγοράς, εκφρασμένων σε χρυσό. Αυτές οι συμφωνίες συμψηφισμού και αντιπραγματισμού αντικαθιστούν το τριγωνικό ή πολυμερές εμπόριο της φιλελεύθερης εποχής με διμερές εμπόριο μεταξύ δύο χωρών. Δεν επηρεάζουν, όμως, με κανέναν τρόπο το γεγονός ότι το εθνικό νόμισμα μιας χώρας έχει χάσει μέρος της αγοραστικής του δύναμης έναντι του χρυσού, του ξένου συναλλάγματος και των εμπορευμάτων.

Ως πολιτική κρατικοποίησης του εξωτερικού εμπορίου, ο συναλλαγματικός έλεγχος αποτελεί βήμα προς την αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς από τον σοσιαλισμό. Από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά είναι ατελέσφορος. Ασφαλώς δεν μπορεί να επηρεάσει ούτε βραχυπρόθεσμα ούτε μακροπρόθεσμα τον καθορισμό της συναλλαγματικής ισοτιμίας.

Κεφάλαιο 32: ΔΗΜΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΝΟΜΗ

1. Η φιλοσοφία της δήμευσης

Ο παρεμβατισμός καθοδηγείται από την ιδέα ότι η παρέμβαση στα δικαιώματα ιδιοκτησίας δεν επηρεάζει το μέγεθος της παραγωγής. Η πλέον αφελής εκδήλωση αυτής της πλάνης παρουσιάζεται από τον δημευτικό παρεμβατισμό. Το προϊόν των παραγωγικών δραστηριοτήτων θεωρείται δεδομένο μέγεθος, ανεξάρτητο από τις απλώς συμπτωματικές διευθετήσεις της κοινωνικής τάξης. Ως καθήκον της κυβέρνησης θεωρείται η «δίκαιη» διανομή αυτού του εθνικού εισοδήματος μεταξύ των διαφόρων μελών της κοινωνίας.

Οι παρεμβατιστές και οι σοσιαλιστές υποστηρίζουν ότι όλα τα εμπορεύματα παράγονται μέσω μιας κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής. Όταν αυτή η διαδικασία ολοκληρώνεται και οι καρποί της ωριμάζουν, ακολουθεί μια δεύτερη κοινωνική διαδικασία, εκείνη της διανομής του προϊόντος, η οποία αποδίδει ένα μερίδιο στον καθένα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της καπιταλιστικής τάξης είναι ότι τα μερίδια που αποδίδονται είναι άνισα. Ορισμένοι άνθρωποι —οι επιχειρηματίες, οι κεφαλαιούχοι και οι γαιοκτήμονες— ιδιοποιούνται περισσότερα από όσα θα έπρεπε. Κατά συνέπεια, τα μερίδια των άλλων ανθρώπων

περιορίζονται. Η κυβέρνηση θα έπρεπε, σύμφωνα με το δίκαιο, να απαλλοτριώνει το πλεόνασμα των προνομιούχων και να το διανέμει στους μη προνομιούχους.

Στην οικονομία της αγοράς, όμως, δεν υπάρχει αυτός ο υποτιθέμενος δυϊσμός δύο ανεξάρτητων διαδικασιών, της παραγωγής και της διανομής. Υπάρχει μόνο μία ενιαία διαδικασία. Τα αγαθά δεν παράγονται πρώτα και κατόπιν διανέμονται. Δεν υφίσταται ιδιοποίηση μεριδίων από κάποιο απόθεμα αγαθών χωρίς ιδιοκτήτη. Τα προϊόντα δημιουργούνται ως ιδιοκτησία κάποιου. Αν κάποιος επιθυμεί να τα διανείμει, πρέπει πρώτα να τα δημεύσει.

Είναι ασφαλώς πολύ εύκολο για τον κυβερνητικό μηχανισμό εξαναγκασμού και καταναγκασμού να προβεί σε δήμευση και απαλλοτρίωση. Αυτό, όμως, δεν αποδεικνύει ότι μπορεί να οικοδομηθεί πάνω σε τέτοιες δημεύσεις και απαλλοτριώσεις ένα βιώσιμο σύστημα οικονομικών σχέσεων.

Όταν οι Βίκινγκ απομακρύνονταν από μια κοινότητα αυτάρκων αγροτών την οποία είχαν λεηλατήσει, τα επιζώντα θύματα άρχιζαν και πάλι να εργάζονται, να καλλιεργούν το έδαφος και να οικοδομούν. Όταν οι πειρατές επέστρεφαν έπειτα από μερικά χρόνια, έβρισκαν και πάλι πράγματα προς αρπαγή. Ο καπιταλισμός, όμως, δεν μπορεί να αντέξει τέτοιες επανειλημμένες ληστρικές επιδρομές. Η συσσώρευση κεφαλαίου και οι επενδύσεις του βασίζονται στην προσδοκία ότι δεν θα πραγματοποιηθεί τέτοια απαλλοτρίωση. Αν αυτή η προσδοκία απουσιάζει, οι άνθρωποι θα προτιμήσουν να καταναλώσουν το κεφάλαιό τους αντί να το διαφυλάξουν για τους απαλλοτριωτές. Αυτό είναι το εγγενές σφάλμα όλων των σχεδίων που αποβλέπουν στον συνδυασμό της ατομικής ιδιοκτησίας με την επανειλημμένη απαλλοτρίωση.

2. Αγροτική μεταρρύθμιση

Οι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές παλαιότερων εποχών απέβλεπαν αποκλειστικά στην εγκαθίδρυση μιας κοινότητας αυτάρκων αγροτών. Τα μερίδια γης που θα παραχωρούνταν σε κάθε μέλος θα έπρεπε να είναι ίσα. Στη φαντασία αυτών των ουτοπιστών δεν υπάρχει χώρος για τον καταμερισμό της εργασίας και την εξειδίκευση στους μεταποιητικούς κλάδους. Αποτελεί σοβαρό σφάλμα να αποκαλείται μια τέτοια κοινωνική τάξη αγροτικός σοσιαλισμός. Δεν είναι παρά μια παράθεση οικονομικά αυτάρκων νοικοκυριών.

Στην οικονομία της αγοράς, το έδαφος αποτελεί μέσο παραγωγής όπως κάθε άλλος υλικός συντελεστής παραγωγής. Τα σχέδια που αποβλέπουν σε περισσότερο ή λιγότερο ισομερή κατανομή της γης μεταξύ του αγροτικού πληθυσμού είναι, υπό τις συνθήκες της οικονομίας της αγοράς, απλώς σχέδια παραχώρησης προνομίων σε μια ομάδα λιγότερο αποτελεσματικών παραγωγών εις βάρος της συντριπτικής πλειονότητας των καταναλωτών.

Η λειτουργία της αγοράς τείνει να εξαλείφει όλους εκείνους τους αγρότες των οποίων το κόστος παραγωγής είναι υψηλότερο από το

οριακό κόστος που απαιτείται για την παραγωγή της ποσότητας γεωργικών προϊόντων την οποία είναι διατεθειμένοι να αγοράσουν οι καταναλωτές. Καθορίζει τόσο το μέγεθος των αγροκτημάτων όσο και τις εφαρμοζόμενες μεθόδους παραγωγής. Αν η κυβέρνηση παρέμβει για να επιβάλει διαφορετική διευθέτηση των συνθηκών της γεωργικής παραγωγής, αυξάνει τη μέση τιμή των γεωργικών προϊόντων.

Αν, υπό συνθήκες ανταγωνισμού, m αγρότες, καθένας από τους οποίους εκμεταλλεύεται ένα αγρόκτημα 1.000 acres (περίπου 4000 στρέμματα), παράγουν όλα τα γεωργικά προϊόντα που είναι διατεθειμένοι να αγοράσουν οι καταναλωτές, και η κυβέρνηση παρέμβει προκειμένου να αντικαταστήσει τους m προηγούμενους αγρότες με αγρότες, καθένας από τους οποίους εκμεταλλεύεται αγρόκτημα 200 acres, τον λογαριασμό τον πληρώνουν οι καταναλωτές.

Είναι μάταιο να δικαιολογούνται τέτοιες αγροτικές μεταρρυθμίσεις με επίκληση του φυσικού δικαίου και άλλων μεταφυσικών ιδεών. Η απλή αλήθεια είναι ότι αυξάνουν την τιμή των γεωργικών προϊόντων και ότι βλάπτουν επίσης τη μη γεωργική παραγωγή. Επειδή απαιτείται περισσότερο εργατικό δυναμικό για την παραγωγή μιας μονάδας γεωργικού προϊόντος, περισσότεροι άνθρωποι απασχολούνται στη γεωργία και απομένουν λιγότεροι για τους μεταποιητικούς κλάδους. Η συνολική ποσότητα των διαθέσιμων προς κατανάλωση αγαθών μειώνεται και μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων ευνοείται εις βάρος της πλειονότητας.

3. Δημευτική φορολογία

Σήμερα, το κύριο εργαλείο του δημευτικού παρεμβατισμού είναι η φορολογία. Δεν έχει σημασία αν σκοπός της φορολόγησης της περιουσίας και του εισοδήματος είναι το υποτιθέμενο κοινωνικό κίνητρο της εξίσωσης του πλούτου και των εισοδημάτων ή αν πρωταρχικό κίνητρο είναι η συγκέντρωση δημόσιων εσόδων. Εκείνο μόνο που έχει σημασία είναι το αποτέλεσμα που προκύπτει.

Ο μέσος άνθρωπος εξετάζει τα σχετικά προβλήματα με απροκάλυπτο φθόνο. Γιατί να είναι κάποιος πλουσιότερος από τον ίδιο; Ο υψηλόφρων ηθικολόγος συγκαλύπτει τη μνησικακία του μέσα σε φιλοσοφικές πραγματείες. Υποστηρίζει ότι ένας άνθρωπος που κατέχει δέκα εκατομμύρια δεν μπορεί να καταστεί ευτυχέστερος αν προστεθούν στην περιουσία του ακόμη ενενήντα εκατομμύρια. Αντιστρόφως, ένας άνθρωπος που κατέχει εκατό εκατομμύρια δεν θα αισθανθεί οποιαδήποτε μείωση της ευτυχίας του αν η περιουσία του περιοριστεί σε μόλις δέκα εκατομμύρια. Ο ίδιος συλλογισμός εφαρμόζεται και στα υπερβολικά εισοδήματα.

Μια τέτοια κρίση σημαίνει ότι το ζήτημα εξετάζεται από ατομικιστική σκοπιά. Το εφαρμοζόμενο κριτήριο είναι τα υποτιθέμενα συναισθήματα των ατόμων. Τα σχετικά προβλήματα, όμως, είναι κοινωνικά προβλήματα· πρέπει να αξιολογούνται με βάση τις κοινωνικές τους συνέπειες. Εκείνο που έχει σημασία δεν είναι ούτε η ευτυχία κάποιου Κροίσου ούτε τα προσωπικά του προτερήματα ή ελαττώματα· είναι η κοινωνία και η παραγωγικότητα της ανθρώπινης προσπάθειας.

Ένας νόμος που απαγορεύει σε οποιοδήποτε άτομο να συσσωρεύσει περισσότερα από δέκα εκατομμύρια ή να αποκτήσει εισόδημα μεγαλύτερο από ένα εκατομμύριο ετησίως περιορίζει τις δραστηριότητες ακριβώς εκείνων των επιχειρηματιών που επιτυγχάνουν περισσότερο από όλους να ικανοποιούν τις ανάγκες των καταναλωτών. Αν ένας τέτοιος νόμος είχε θεσπιστεί στις Ηνωμένες Πολιτείες πριν από πενήντα χρόνια, πολλοί από εκείνους που είναι σήμερα πολυεκατομμυριούχοι θα ζούσαν υπό μετριότερες συνθήκες. Όλοι, όμως, εκείνοι οι νέοι βιομηχανικοί κλάδοι που προμηθεύουν τις μάζες με αγαθά τα οποία ήταν προηγουμένως άγνωστα θα λειτουργούσαν, αν λειτουργούσαν καθόλου, σε πολύ μικρότερη κλίμακα και τα προϊόντα τους θα βρίσκονταν πέρα από τις οικονομικές δυνατότητες του κοινού ανθρώπου.

Αντιβαίνει καταφανώς στα συμφέροντα των καταναλωτών η παρεμπόδιση των αποτελεσματικότερων επιχειρηματιών να επεκτείνουν το πεδίο των δραστηριοτήτων τους μέχρι το όριο στο οποίο το κοινό εγκρίνει τον τρόπο με τον οποίο διευθύνουν τις επιχειρήσεις τους, αγοράζοντας τα προϊόντα τους. Και εδώ το ζήτημα είναι ποιος πρέπει να είναι κυρίαρχος: οι καταναλωτές ή η κυβέρνηση; Στην ανεμπόδιστη αγορά, η συμπεριφορά των καταναλωτών —οι αγορές τους ή η αποχή τους από την αγορά— καθορίζει τελικά το εισόδημα και την περιουσία

κάθε ατόμου. Πρέπει να ανατεθεί στην κυβέρνηση η εξουσία να ακυρώνει τις επιλογές των καταναλωτών;

Ο αδιόρθωτος κρατολάτρης αντιτείνει ότι, κατά την άποψή του, εκείνο που παρακινεί τις δραστηριότητες του μεγάλου επιχειρηματία δεν είναι η επιθυμία του πλούτου αλλά η επιθυμία της εξουσίας. Ένας τέτοιος «βασιλιάς του εμπορίου» δεν θα περιόριζε τις δραστηριότητές του αν ήταν υποχρεωμένος να παραδίδει ολόκληρο το πλεόνασμα που αποκτά στον φοροεισπράκτορα. Η δίψα του για εξουσία δεν μπορεί να εξασθενήσει εξαιτίας εκτιμήσεων απλής χρηματικής απολαβής.

Ας δεχθούμε, χάριν της συζήτησης, αυτή την ψυχολογική ερμηνεία. Σε τι άλλο, όμως, θεμελιώνεται η εξουσία ενός επιχειρηματία αν όχι στον πλούτο του; Πώς θα μπορούσαν ο Rockefeller και ο Ford να αποκτήσουν «εξουσία» αν είχαν εμποδιστεί να αποκτήσουν πλούτο; Σε τελική ανάλυση, βρίσκονται σε συγκριτικά στερεότερο έδαφος εκείνοι οι κρατολάτρες που θέλουν να απαγορεύσουν τη συσσώρευση πλούτου ακριβώς επειδή αυτή προσδίδει σε έναν άνθρωπο οικονομική ισχύ.[1]

Οι φόροι είναι αναγκαίοι. Το σύστημα, όμως, της φορολογίας που εισάγει διακρίσεις και το οποίο είναι καθολικά αποδεκτό υπό την παραπλανητική ονομασία της προοδευτικής φορολόγησης του εισοδήματος και των κληρονομιών δεν αποτελεί τρόπο φορολόγησης. Αποτελεί μάλλον μέθοδο συγκαλυμμένης απαλλοτρίωσης των επιτυχημένων κεφαλαιούχων και επιχειρηματιών. Όποια επιχειρήματα και αν προβάλλουν υπέρ του οι δορυφόροι των κυβερνήσεων, είναι ασυμβίβαστο με τη διατήρηση της οικονομίας της αγοράς. Μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, να θεωρηθεί μέσο για την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού.

Ανατρέχοντας στην εξέλιξη των συντελεστών του φόρου εισοδήματος από τη θέσπιση του ομοσπονδιακού φόρου εισοδήματος το 1913 μέχρι σήμερα, δύσκολα μπορεί κανείς να πιστέψει ότι ο φόρος δεν θα απορροφήσει σύντομα το εκατό τοις εκατό κάθε πλεονάσματος πάνω από το μέσο ύψος του μισθού του κοινού ανθρώπου.

Η οικονομική επιστήμη δεν ασχολείται με τις νόθες μεταφυσικές θεωρίες που προβάλλονται υπέρ της φορολογικής προοδευτικότητας, αλλά με τις επιπτώσεις της στη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Οι παρεμβατιστές συγγραφείς και πολιτικοί εξετάζουν τα σχετικά προβλήματα από τη σκοπιά των αυθαίρετων αντιλήψεών τους σχετικά με το τι είναι «κοινωνικώς επιθυμητό». Κατά την άποψή τους, «σκοπός της φορολογίας δεν είναι ποτέ η συγκέντρωση χρημάτων», επειδή η κυβέρνηση «μπορεί να συγκεντρώσει όλα τα χρήματα που χρειάζεται τυπώνοντάς τα». Ο αληθινός σκοπός της φορολογίας είναι «να αφήνει λιγότερα στα χέρια του φορολογουμένου».[2]

Οι οικονομολόγοι προσεγγίζουν το ζήτημα από διαφορετική σκοπιά. Ρωτούν πρώτα: Ποιες είναι οι συνέπειες της δημευτικής φορολογίας για τη συσσώρευση κεφαλαίου; Το μεγαλύτερο μέρος εκείνου του τμήματος των υψηλότερων εισοδημάτων που αφαιρείται μέσω της φορολογίας θα είχε χρησιμοποιηθεί για τη συσσώρευση πρόσθετου κεφαλαίου. Αν το δημόσιο ταμείο χρησιμοποιεί τα έσοδα για τρέχουσες δαπάνες, το αποτέλεσμα είναι η μείωση του όγκου της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Το ίδιο ισχύει, και μάλιστα σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, για τους φόρους κληρονομικής περιουσίας. Εξαναγκάζουν τους κληρονόμους να πωλήσουν σημαντικό μέρος της περιουσίας του κληρονομουμένου. Το κεφάλαιο αυτό, βεβαίως, δεν καταστρέφεται· απλώς αλλάζει ιδιοκτήτη. Οι αποταμιεύσεις, όμως, των αγοραστών, οι οποίες δαπανώνται για την απόκτηση του κεφαλαίου που πωλούν οι κληρονόμοι, θα αποτελούσαν

καθαρή αύξηση του διαθέσιμου κεφαλαίου. Έτσι επιβραδύνεται η συσσώρευση νέου κεφαλαίου.

Η πραγμάτωση τεχνολογικών βελτιώσεων παρεμποδίζεται· η ποσότητα του επενδεδυμένου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο εργαζόμενο μειώνεται· ανακόπτεται η άνοδος της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας και η συνακόλουθη άνοδος των πραγματικών μισθών. Είναι προφανώς εσφαλμένη η δημοφιλής πεποίθηση ότι αυτός ο τρόπος δημευτικής φορολογίας βλάπτει μόνο τα άμεσα θύματά του, τους πλουσίους.

Αν οι κεφαλαιούχοι αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο ο φόρος εισοδήματος ή ο φόρος κληρονομικής περιουσίας να φθάσει το εκατό τοις εκατό, θα προτιμήσουν να καταναλώσουν τα κεφαλαιακά τους αποθέματα αντί να τα διατηρήσουν για τον φοροεισπράκτορα.

Η δημευτική φορολογία ανακόπτει την οικονομική πρόοδο και βελτίωση όχι μόνο μέσω της επίδρασής της στη συσσώρευση κεφαλαίου. Δημιουργεί μια γενική τάση προς τη στασιμότητα και προς τη διατήρηση επιχειρηματικών πρακτικών οι οποίες δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν υπό τις ανταγωνιστικές συνθήκες της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς.

Εγγενές γνώρισμα του καπιταλισμού είναι ότι δεν σέβεται τα κεκτημένα συμφέροντα και εξαναγκάζει κάθε κεφαλαιούχο και επιχειρηματία να προσαρμόζει καθημερινά εκ νέου τη διεξαγωγή των δραστηριοτήτων του στη μεταβαλλόμενη διάρθρωση της αγοράς. Οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματίες δεν είναι ποτέ ελεύθεροι να χαλαρώσουν τις προσπάθειές τους. Όσο παραμένουν στην επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν τους παρέχεται ποτέ το προνόμιο να

απολαμβάνουν ήρεμα τους καρπούς των επιτευγμάτων των προγόνων τους και των δικών τους ούτε να βυθίζονται στη ρουτίνα.

Αν λησμονήσουν ότι καθήκον τους είναι να υπηρετούν τους καταναλωτές στον μέγιστο βαθμό των ικανοτήτων τους, πολύ σύντομα θα απολέσουν την εξέχουσα θέση τους και θα επιστρέψουν στις τάξεις των κοινών ανθρώπων. Η ηγετική θέση και τα κεφάλαιά τους αμφισβητούνται διαρκώς από νεοεισερχομένους.

Κάθε ευφυής άνθρωπος είναι ελεύθερος να αναλάβει νέα επιχειρηματικά σχέδια. Μπορεί να είναι φτωχός, τα κεφάλαιά του μπορεί να είναι περιορισμένα και το μεγαλύτερο μέρος τους μπορεί να είναι δανεικό. Αν, όμως, ικανοποιεί τις ανάγκες των καταναλωτών με τον καλύτερο και φθηνότερο τρόπο, θα επιτύχει μέσω «υπερβολικών» κερδών. Επανεπενδύει το μεγαλύτερο μέρος των κερδών του στην επιχείρησή του, επιτρέποντάς της έτσι να αναπτυχθεί γρήγορα.

Η δραστηριότητα αυτών των επιχειρηματικά δραστήριων νεόπλουτων είναι εκείνη που προσδίδει στην οικονομία της αγοράς τον «δυναμισμό» της. Αυτοί οι *nouveaux riches* είναι οι προάγγελοι της οικονομικής βελτίωσης. Ο απειλητικός ανταγωνισμός τους εξαναγκάζει τις παλαιές επιχειρήσεις και τις μεγάλες εταιρείες είτε να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους στην καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση του κοινού είτε να εγκαταλείψουν την επιχειρηματική δραστηριότητα.

Σήμερα, όμως, οι φόροι απορροφούν συχνά το μεγαλύτερο μέρος των «υπερβολικών» κερδών του νεοεισερχομένου. Δεν μπορεί να συσσωρεύσει κεφάλαιο· δεν μπορεί να επεκτείνει τη δική του επιχείρηση· δεν θα μετατραπεί ποτέ σε μεγάλη επιχείρηση και σε ισάξιο ανταγωνιστή των κεκτημένων συμφερόντων. Οι παλαιές επιχειρήσεις δεν χρειάζεται να φοβούνται τον ανταγωνισμό του· προστατεύονται από

τον φοροεισπράκτορα. Μπορούν να ενδίδουν ατιμώρητα στη ρουτίνα, να αφηφούν τις επιθυμίες του κοινού και να καθίστανται συντηρητικές.

Είναι αληθές ότι ο φόρος εισοδήματος εμποδίζει και αυτές να συσσωρεύουν νέο κεφάλαιο. Εκείνο, όμως, που έχει μεγαλύτερη σημασία γι' αυτές είναι ότι εμποδίζει τον επικίνδυνο νεοεισερχόμενο να συσσωρεύσει οποιοδήποτε κεφάλαιο. Το φορολογικό σύστημα τους παραχωρεί ουσιαστικά προνομιακή θέση. Υπό αυτή την έννοια, η προοδευτική φορολογία ανακόπτει την οικονομική πρόοδο και ευνοεί την ακαμψία. Ενώ υπό τον ανεμπόδιστο καπιταλισμό η κυριότητα του κεφαλαίου αποτελεί ευθύνη που εξαναγκάζει τον ιδιοκτήτη να υπηρετεί τους καταναλωτές, οι σύγχρονες μέθοδοι φορολόγησης τη μετατρέπουν σε προνόμιο.

Οι παρεμβατιστές διαμαρτύρονται ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις καθίστανται άκαμπτες και γραφειοκρατικές και ότι δεν είναι πλέον δυνατόν για ικανούς νεοεισερχομένους να αμφισβητήσουν τα κεκτημένα συμφέροντα των παλαιών πλούσιων οικογενειών. Στον βαθμό, όμως, που οι διαμαρτυρίες τους είναι δικαιολογημένες, διαμαρτύρονται για καταστάσεις που αποτελούν απλώς αποτέλεσμα των δικών τους πολιτικών.

Τα κέρδη αποτελούν την κινητήρια δύναμη της οικονομίας της αγοράς. Όσο μεγαλύτερα είναι τα κέρδη, τόσο καλύτερα ικανοποιούνται οι ανάγκες των καταναλωτών. Διότι κέρδη μπορούν να αποκομιστούν μόνο μέσω της εξάλειψης των αποκλίσεων μεταξύ των απαιτήσεων των καταναλωτών και της προηγούμενης κατάστασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Εκείνος που υπηρετεί καλύτερα το κοινό αποκομίζει τα υψηλότερα κέρδη. Καταπολεμώντας τα κέρδη, οι κυβερνήσεις υπονομεύουν σκόπιμα τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς.

Δημευτική φορολογία και ανάληψη κινδύνων

Μια δημοφιλής πλάνη θεωρεί το επιχειρηματικό κέρδος ανταμοιβή για την ανάληψη κινδύνων. Αντιμετωπίζει τον επιχειρηματία ως παίκτη τυχερών παιχνιδιών, ο οποίος συμμετέχει σε μια λαχειοφόρο αγορά αφού σταθμίσει τις ευνοϊκές πιθανότητες απόκτησης του επάθλου έναντι των δυσμενών πιθανοτήτων απώλειας του ποσού που διακινδυνεύει. Αυτή η άποψη εκδηλώνεται σαφέστερα στην περιγραφή των χρηματιστηριακών συναλλαγών ως μορφής τυχερού παιχνιδιού.

Από τη σκοπιά αυτού του διαδεδομένου μύθου, το κακό που προκαλεί η δημευτική φορολογία συνίσταται στο ότι διαταράσσει την αναλογία μεταξύ των ευνοϊκών και των δυσμενών πιθανοτήτων της λαχειοφόρου αγοράς. Τα έπαθλα μειώνονται, ενώ οι δυσμενείς κίνδυνοι παραμένουν αμετάβλητοι. Έτσι, οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματίες αποθαρρύνονται από την ανάληψη εγχειρημάτων που ενέχουν κίνδυνο.

Κάθε λέξη αυτού του συλλογισμού είναι εσφαλμένη. Ο ιδιοκτήτης κεφαλαίου δεν επιλέγει μεταξύ επενδύσεων περισσότερο επικίνδυνων, λιγότερο επικίνδυνων και ασφαλών. Εξαναγκάζεται, από την ίδια τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, να επενδύσει τα κεφάλαιά του κατά τρόπο ώστε να εξυπηρετούνται στον μέγιστο δυνατό βαθμό οι πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Αν οι φορολογικές μέθοδοι στις οποίες καταφεύγει η κυβέρνηση προκαλέσουν ανάλωση κεφαλαίου ή περιορίσουν τη συσσώρευση νέου κεφαλαίου, απουσιάζει το κεφάλαιο που απαιτείται για τις οριακές χρήσεις και εμποδίζεται η επέκταση των επενδύσεων που θα είχε πραγματοποιηθεί αν δεν υπήρχαν αυτοί οι φόροι. Οι ανάγκες των καταναλωτών ικανοποιούνται μόνο σε μικρότερο βαθμό. Αυτό το

αποτέλεσμα, όμως, δεν προκαλείται από την απροθυμία των κεφαλαιούχων να αναλάβουν κινδύνους· προκαλείται από τη μείωση της προσφοράς κεφαλαίου.

Δεν υπάρχει ασφαλής επένδυση. Αν οι κεφαλαιούχοι συμπεριφέρονταν με τον τρόπο που περιγράφει ο μύθος περί κινδύνου και επιδίωκαν εκείνη που θεωρούν ασφαλέστερη επένδυση, η συμπεριφορά τους θα καθιστούσε αυτή τη μορφή επένδυσης επισφαλή και ασφαλώς θα έχαναν την εισφορά τους. Ο κεφαλαιούχος δεν διαθέτει κανένα μέσο για να αποφύγει τον νόμο της αγοράς, ο οποίος επιβάλλει στον επενδυτή να συμμορφώνεται προς τις επιθυμίες των καταναλωτών και να παράγει όλα όσα μπορούν να παραχθούν υπό τη δεδομένη κατάσταση της προσφοράς κεφαλαίου, της τεχνολογικής γνώσης και των αποτιμήσεων των καταναλωτών.

Ο κεφαλαιούχος δεν επιλέγει ποτέ εκείνη την επένδυση στην οποία, σύμφωνα με τη δική του κατανόηση του μέλλοντος, ο κίνδυνος απώλειας της εισφοράς του είναι μικρότερος. Επιλέγει την επένδυση από την οποία αναμένει να αποκομίσει το υψηλότερο δυνατό κέρδος.

Εκείνοι οι κεφαλαιούχοι που έχουν επίγνωση της αδυναμίας τους να κρίνουν ορθά και αυτοτελώς την πορεία της αγοράς δεν επενδύουν σε ίδια κεφάλαια, αλλά δανείζουν τα κεφάλαιά τους στους ιδιοκτήτες επιχειρηματικού κεφαλαίου. Εισέρχονται έτσι σε ένα είδος εταιρικής σχέσης με εκείνους των οποίων εμπιστεύονται την ανώτερη ικανότητα αξιολόγησης των συνθηκών της αγοράς.

Συνηθίζεται να αποκαλείται το επιχειρηματικό κεφάλαιο «κεφάλαιο κινδύνου». Όπως έχει ήδη επισημανθεί, όμως, η επιτυχία ή η αποτυχία των επενδύσεων σε προνομιούχες μετοχές, ομολογίες, χρεόγραφα, υποθήκες και άλλα δάνεια εξαρτάται τελικά από τους ίδιους παράγοντες

που καθορίζουν την επιτυχία ή την αποτυχία του επενδεδυμένου επιχειρηματικού κεφαλαίου.[3] Δεν υπάρχει ανεξαρτησία από τις μεταπτώσεις της αγοράς.

Αν η φορολογία ενίσχυε την προσφορά δανειακού κεφαλαίου εις βάρος της προσφοράς επιχειρηματικού κεφαλαίου, θα προκαλούσε πτώση του ακαθάριστου αγοραίου επιτοκίου και, ταυτόχρονα, αυξάνοντας το μερίδιο του δανειακού κεφαλαίου σε σχέση με το μερίδιο των ιδίων κεφαλαίων στη διάρθρωση του κεφαλαίου των επιχειρήσεων και των εταιρειών, θα καθιστούσε πιο επισφαλείς τις επενδύσεις σε δάνεια. Επομένως, η διαδικασία θα αυτοαναιρούνταν.

Το γεγονός ότι ένας κεφαλαιούχος, κατά κανόνα, δεν συγκεντρώνει τις επενδύσεις του —είτε σε κοινές μετοχές είτε σε δάνεια— σε μία επιχείρηση ή σε έναν επιχειρηματικό κλάδο, αλλά προτιμά να κατανέμει τα κεφάλαιά του μεταξύ διαφόρων κατηγοριών επενδύσεων, δεν σημαίνει ότι θέλει να μειώσει τον «κίνδυνο του παιχνιδιού». Θέλει να βελτιώσει τις πιθανότητές του να αποκομίσει κέρδη.

Κανείς δεν αναλαμβάνει οποιαδήποτε επένδυση αν δεν αναμένει ότι θα είναι καλή επένδυση. Κανείς δεν επιλέγει σκόπιμα μια εσφαλμένη επένδυση. Μόνο η εμφάνιση συνθηκών που δεν είχαν προβλεφθεί ορθά από τον επενδυτή μετατρέπει μια επένδυση σε εσφαλμένη επένδυση.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, δεν μπορεί να υπάρχει μη επενδεδυμένο κεφάλαιο.[4] Ο κεφαλαιούχος δεν είναι ελεύθερος να επιλέξει μεταξύ επένδυσης και μη επένδυσης. Ούτε είναι ελεύθερος, κατά την επιλογή των επενδύσεών του σε κεφαλαιουχικά αγαθά, να αποκλίνει από τις κατευθύνσεις που καθορίζουν οι πλέον επείγουσες από τις ακόμη ανικανοποίητες ανάγκες των καταναλωτών. Πρέπει να προσπαθήσει να προβλέψει ορθά αυτές τις μελλοντικές ανάγκες. Οι φόροι μπορούν να

μειώσουν την ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών προκαλώντας ανάλωση κεφαλαίου. Δεν περιορίζουν, όμως, τη χρησιμοποίηση όλων των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών.[5]

Αν οι συντελεστές του φόρου εισοδήματος και του φόρου κληρονομικής περιουσίας για τους πολύ πλουσίους είναι υπερβολικά υψηλοί, ένας κεφαλαιούχος μπορεί να θεωρήσει ως πλέον ενδεδειγμένη επιλογή τη διατήρηση όλων των κεφαλαίων του υπό μορφή μετρητών ή άτοκων τραπεζικών υπολοίπων. Καταναλώνει μέρος του κεφαλαίου του, δεν καταβάλλει φόρο εισοδήματος και μειώνει τον φόρο κληρονομικής περιουσίας που θα πρέπει να καταβάλουν οι κληρονόμοι του. Ακόμη, όμως, και αν οι άνθρωποι συμπεριφέρονται πράγματι κατ' αυτόν τον τρόπο, η συμπεριφορά τους δεν επηρεάζει τη χρησιμοποίηση του διαθέσιμου κεφαλαίου. Επηρεάζει τις τιμές. Κανένα κεφαλαιουχικό αγαθό, όμως, δεν παραμένει εξαιτίας της μη επενδεδυμένο. Η λειτουργία της αγοράς κατευθύνει τις επενδύσεις προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες αναμένεται να ικανοποιήσουν την πλέον επείγουσα, ακόμη ανικανοποίητη ζήτηση του αγοραστικού κοινού.

[1] Δεν χρειάζεται να υπογραμμιστεί εκ νέου ότι η χρησιμοποίηση της ορολογίας της πολιτικής κυριαρχίας είναι εντελώς ακατάλληλη κατά την εξέταση οικονομικών προβλημάτων.

[2] Πρβλ. A. B. Lerner, *The Economics of Control: Principles of Welfare Economics* (Νέα Υόρκη, 1944), σσ. 307–308.

[3] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 539–540.

[4] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 521–523.

[5] Κατά τη χρήση του όρου «διαθέσιμα κεφαλαιουχικά αγαθά» πρέπει να λαμβάνεται δεόντως υπόψη το πρόβλημα της μετατρεψιμότητας.

Κεφάλαιο 33: ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ

1. Η συνδικαλιστική ιδέα

Ο όρος «συνδικαλισμός» χρησιμοποιείται για να δηλώσει δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα.

Ο συνδικαλισμός, όπως χρησιμοποιείται από τους οπαδούς του Georges Sorel, σημαίνει μια ιδιαίτερη επαναστατική τακτική που πρέπει να εφαρμοστεί για την πραγμάτωση του σοσιαλισμού. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τα εργατικά συνδικάτα δεν πρέπει να σπαταλούν τις δυνάμεις τους στην προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών των μισθωτών εντός του πλαισίου του καπιταλισμού. Πρέπει να υιοθετήσουν την *action directe*, την άμεση δράση, δηλαδή να προσφύγουν χωρίς δισταγμό στη βία για να καταστρέψουν όλους τους θεσμούς του καπιταλισμού. Δεν πρέπει ποτέ να παύσουν να μάχονται —με την κυριολεκτική έννοια του όρου— για τον απώτατο σκοπό τους, τον σοσιαλισμό. Οι προλετάριοι δεν πρέπει να επιτρέψουν να εξαπατηθούν από τα συνθήματα της αστικής τάξης, όπως η ελευθερία, η δημοκρατία και η αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση. Πρέπει να αναζητήσουν τη

σωτηρία τους στην ταξική πάλη, στις αιματηρές επαναστατικές εξεγέρσεις και στην ανελέητη εξόντωση της αστικής τάξης.

Αυτή η θεωρία διαδραμάτισε και εξακολουθεί να διαδραματίζει τεράστιο ρόλο στη σύγχρονη πολιτική. Προσέφερε ουσιώδεις ιδέες στον ρωσικό μπολσεβικισμό, στον ιταλικό φασισμό και στον γερμανικό ναζισμό. Αποτελεί, όμως, αμιγώς πολιτικό ζήτημα και μπορεί να παραβλεφθεί στο πλαίσιο μιας καταλλακτικής ανάλυσης.

Η δεύτερη σημασία του όρου «συνδικαλισμός» αναφέρεται σε ένα πρόγραμμα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας. Ενώ ο σοσιαλισμός αποβλέπει στην αντικατάσταση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από την κρατική ιδιοκτησία, ο συνδικαλισμός θέλει να παραχωρήσει την ιδιοκτησία των επιχειρηματικών μονάδων στους εργαζομένους που απασχολούνται σε αυτές. Συνθήματα όπως «Οι σιδηρόδρομοι στους σιδηροδρομικούς» ή «Τα ορυχεία στους μεταλλωρύχους» αποδίδουν με τον καλύτερο τρόπο τους απώτατους σκοπούς του συνδικαλισμού.

Οι ιδέες του σοσιαλισμού και εκείνες του συνδικαλισμού υπό την έννοια της *action directe* αναπτύχθηκαν από διανοουμένους τους οποίους οι συνεπείς οπαδοί όλων των μαρξικών αιρέσεων δεν μπορούν παρά να χαρακτηρίζουν αστούς. Η ιδέα, όμως, του συνδικαλισμού ως συστήματος κοινωνικής οργάνωσης αποτελεί γνήσιο προϊόν του «προλεταριακού νου». Είναι ακριβώς εκείνο που ο αφελής εργαζόμενος θεωρεί δίκαιο και πρόσφορο μέσο βελτίωσης της δικής του υλικής ευημερίας: Εξαλείψτε τα αργόσχολα παράσιτα, τους επιχειρηματίες και τους κεφαλαιούχους, και παραχωρήστε τα «μη δεδουλευμένα εισοδήματά» τους στους εργαζομένους! Τίποτε δεν θα μπορούσε να είναι απλούστερο.

Αν λαμβάναμε σοβαρά υπόψη αυτά τα σχέδια, δεν θα έπρεπε να τα εξετάσουμε στο πλαίσιο μιας συζήτησης για τα προβλήματα του παρεμβατισμού. Θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε ότι ο συνδικαλισμός δεν είναι ούτε σοσιαλισμός ούτε καπιταλισμός ούτε παρεμβατισμός, αλλά ένα ιδιαίτερο σύστημα, διαφορετικό από αυτά τα τρία σχήματα. Ωστόσο, το συνδικαλιστικό πρόγραμμα δεν μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη και κανείς δεν το έλαβε ποτέ. Κανείς δεν υπήρξε τόσο συγκεχυμένος και άκριτος ώστε να υποστηρίξει απροκάλυπτα τον συνδικαλισμό ως κοινωνικό σύστημα.

Ο συνδικαλισμός διαδραμάτισε ρόλο στη συζήτηση των οικονομικών ζητημάτων μόνο στον βαθμό που ορισμένα προγράμματα περιείχαν, χωρίς να το αντιλαμβάνονται οι υποστηρικτές τους, συνδικαλιστικά στοιχεία. Συνδικαλιστικά στοιχεία υπάρχουν σε ορισμένους σκοπούς της κυβερνητικής και συνδικαλιστικής παρέμβασης στα φαινόμενα της αγοράς. Υπάρχουν, επιπλέον, ο συντεχνιακός σοσιαλισμός και ο κορπορατισμός, οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι απέφευγαν την κυβερνητική παντοδυναμία που ενυπάρχει σε όλα τα σοσιαλιστικά και παρεμβατικά εγχειρήματα, νοθεύοντάς τα με μια πρόσμειξη συνδικαλισμού.

2. Οι πλάνες του συνδικαλισμού

Η ρίζα της συνδικαλιστικής ιδέας βρίσκεται στην πεποίθηση ότι οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι είναι ανεύθυνοι μονάρχες που είναι ελεύθεροι να διευθύνουν αυθαίρετα τις υποθέσεις τους. Μια τέτοια δικτατορία, υποστηρίζεται, δεν πρέπει να γίνεται ανεκτή. Το φιλελεύθερο κίνημα, το οποίο αντικατέστησε τον δεσποτισμό των κληρονομικών βασιλέων και αριστοκρατών με την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση, πρέπει να ολοκληρώσει τα επιτεύγματά του αντικαθιστώντας την τυραννία των κληρονομικών κεφαλαιούχων και επιχειρηματιών με τη «βιομηχανική δημοκρατία». Η οικονομική επανάσταση πρέπει να οδηγήσει στην ολοκλήρωσή της την απελευθέρωση του λαού την οποία εγκαινίασε η πολιτική επανάσταση.

Το θεμελιώδες σφάλμα αυτού του επιχειρήματος είναι προφανές. Οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι δεν είναι ανεύθυνοι μονάρχες. Υπόκεινται ανεπιφύλακτα στην κυριαρχία των καταναλωτών. Η αγορά είναι δημοκρατία των καταναλωτών. Οι συνδικαλιστές επιθυμούν να τη μετατρέψουν σε δημοκρατία των παραγωγών. Αυτή η ιδέα είναι

εσφαλμένη, επειδή μοναδικός σκοπός και προορισμός της παραγωγής είναι η κατανάλωση.

Εκείνο που ο συνδικαλιστής θεωρεί ως σοβαρότερο ελάττωμα του καπιταλιστικού συστήματος και απαξιώνει ως σκληρότητα και αναλγησία των αυταρχικών επιδιωκόντων το κέρδος αποτελεί ακριβώς αποτέλεσμα της υπεροχής των καταναλωτών. Υπό τις ανταγωνιστικές συνθήκες της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς, οι επιχειρηματίες εξαναγκάζονται να βελτιώνουν τις τεχνολογικές μεθόδους παραγωγής χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τα κεκτημένα συμφέροντα των εργαζομένων.

Ο εργοδότης είναι υποχρεωμένος να μην καταβάλλει ποτέ στους εργαζομένους περισσότερα από όσα αντιστοιχούν στην αποτίμηση της επίδοσής τους από τους καταναλωτές. Αν ένας εργαζόμενος ζητήσει αύξηση επειδή η σύζυγός του γέννησε ένα ακόμη παιδί και ο εργοδότης αρνηθεί με το επιχείρημα ότι το βρέφος δεν συνεισφέρει στην παραγωγική προσπάθεια του εργοστασίου, ο εργοδότης ενεργεί ως εντολοδόχος των καταναλωτών. Αυτοί οι καταναλωτές δεν είναι διατεθειμένοι να καταβάλλουν περισσότερα για οποιοδήποτε εμπόρευμα μόνο και μόνο επειδή ο εργαζόμενος έχει πολυμελή οικογένεια. Η αφέλεια των συνδικαλιστών εκδηλώνεται στο γεγονός ότι δεν θα παραχωρούσαν ποτέ στους παραγωγούς των αγαθών που χρησιμοποιούν οι ίδιοι τα ίδια προνόμια τα οποία αξιώνουν για τον εαυτό τους.

Η συνδικαλιστική αρχή απαιτεί να αφαιρεθούν οι μετοχές κάθε εταιρείας από τους «απόντες ιδιοκτήτες» και να διανεμηθούν ισομερώς μεταξύ των εργαζομένων της· η καταβολή των τόκων και η αποπληρωμή του κεφαλαίου των χρεών πρέπει να διακοπούν. Η «διοίκηση» θα περιέλθει τότε στα χέρια ενός συμβουλίου που θα

εκλέγεται από τους εργαζομένους, οι οποίοι θα είναι πλέον και μέτοχοι. Αυτός ο τρόπος δήμευσης και αναδιανομής δεν θα επιφέρει ισότητα ούτε στο εσωτερικό ενός έθνους ούτε παγκοσμίως. Θα παραχωρούσε περισσότερα στους εργαζομένους των επιχειρήσεων στις οποίες η ποσότητα του επενδεδυμένου κεφαλαίου ανά εργαζόμενο είναι μεγαλύτερη και λιγότερα σε εκείνους των επιχειρήσεων στις οποίες είναι μικρότερη.

Αποτελεί χαρακτηριστικό γεγονός ότι οι συνδικαλιστές, όταν εξετάζουν αυτά τα ζητήματα, αναφέρονται πάντοτε στη διοίκηση και ποτέ στις επιχειρηματικές δραστηριότητες. Όπως αντιλαμβάνεται τα πράγματα ο μέσος κατώτερος υπάλληλος, το μόνο που πρέπει να γίνει κατά τη διεξαγωγή των επιχειρηματικών υποθέσεων είναι η εκπλήρωση εκείνων των επικουρικών καθηκόντων που ανατίθενται στη διοικητική ιεραρχία εντός του πλαισίου των επιχειρηματικών σχεδίων.

Στα μάτια του, το επιμέρους εργοστάσιο ή εργαστήριο, όπως υπάρχει και λειτουργεί σήμερα, αποτελεί μόνιμη εγκατάσταση. Δεν θα μεταβληθεί ποτέ. Θα παράγει πάντοτε τα ίδια προϊόντα. Αγνοεί πλήρως το γεγονός ότι οι συνθήκες μεταβάλλονται αδιάκοπα και ότι η βιομηχανική διάρθρωση πρέπει να προσαρμόζεται καθημερινά στην επίλυση νέων προβλημάτων. Η κοσμοθεωρία του είναι στατική. Δεν αφήνει περιθώριο για νέους επιχειρηματικούς κλάδους, νέα προϊόντα και νέες και καλύτερες μεθόδους παραγωγής των παλαιών προϊόντων.

Έτσι, ο συνδικαλιστής αγνοεί τα ουσιώδη προβλήματα της επιχειρηματικότητας: την εξασφάλιση κεφαλαίου για νέους βιομηχανικούς κλάδους και για την επέκταση των ήδη υφιστάμενων, τον περιορισμό των παραγωγικών μονάδων για τα προϊόντα των οποίων μειώνεται η ζήτηση και την τεχνολογική βελτίωση. Δεν είναι άδικο να αποκαλείται ο συνδικαλισμός οικονομική φιλοσοφία των κοντόφθαλμων

ανθρώπων, εκείνων των αμετακίνητων συντηρητικών οι οποίοι αντιμετωπίζουν με δυσπιστία κάθε καινοτομία και είναι τόσο τυφλωμένοι από τον φθόνο, ώστε καταριούνται εκείνους που τους προμηθεύουν με περισσότερα, καλύτερα και φθηνότερα προϊόντα. Μοιάζουν με ασθενείς οι οποίοι φθονούν τον ιατρό για την επιτυχία του να τους θεραπεύσει από κάποια ασθένεια.

3. Συνδικαλιστικά στοιχεία στις δημοφιλείς πολιτικές

Η δημοτικότητα του συνδικαλισμού εκδηλώνεται σε διάφορα αιτήματα της σύγχρονης οικονομικής πολιτικής. Η ουσία αυτών των πολιτικών είναι πάντοτε η παραχώρηση προνομίων σε μια μειονοτική ομάδα εις βάρος της συντριπτικής πλειονότητας. Καταλήγουν αναπόφευκτα στη μείωση του πλούτου και του εισοδήματος της πλειονότητας.

Πολλά εργατικά συνδικάτα επιδιώκουν να περιορίσουν τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούνται στον τομέα τους. Ενώ το κοινό επιθυμεί περισσότερα και φθηνότερα βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες — και θα τα αποκτούσε υπό τις συνθήκες μιας ανεμπόδιστης αγοράς εργασίας—, τα συνδικάτα των τυπογράφων εμποδίζουν πολλούς νεοεισερχομένους να εργαστούν στα τυπογραφεία. Αποτέλεσμα είναι, βεβαίως, η αύξηση των μισθών που αποκτούν τα μέλη των συνδικάτων. Επακόλουθο, όμως, είναι η μείωση των μισθών όσων δεν γίνονται

δεκτοί, καθώς και η αύξηση της τιμής των εντύπων. Το ίδιο αποτέλεσμα προκαλεί η συνδικαλιστική αντίθεση στη χρησιμοποίηση τεχνολογικών βελτιώσεων, καθώς και κάθε είδους πρακτική διατήρησης περιττών θέσεων εργασίας.

Ο ριζοσπαστικός συνδικαλισμός αποβλέπει στην πλήρη εξάλειψη της καταβολής μερισμάτων στους μετόχους και τόκων στους πιστωτές. Οι παρεμβατιστές, μέσα στον ενθουσιασμό τους για τις ενδιάμεσες λύσεις, επιθυμούν να κατευνάσουν τους συνδικαλιστές παραχωρώντας στους εργαζομένους μέρος των κερδών. Η συμμετοχή στα κέρδη αποτελεί ιδιαίτερα δημοφιλές σύνθημα. Δεν χρειάζεται να εξετάσουμε εκ νέου τις πλάνες που εμπεριέχονται στην υποκείμενη φιλοσοφία. Αρκεί να καταδείξουμε τις παράλογες συνέπειες στις οποίες πρέπει να οδηγήσει ένα τέτοιο σύστημα.

Μερικές φορές μπορεί να αποτελεί καλή πολιτική για ένα μικρό κατάστημα ή για μια επιχείρηση που απασχολεί εργαζομένους υψηλής ειδίκευσης να χορηγεί στους εργαζομένους πρόσθετη αμοιβή όταν οι επιχειρηματικές δραστηριότητες είναι επικερδείς. Αποτελεί, όμως, λογικό άλμα η υπόθεση ότι εκείνο που, υπό ειδικές συνθήκες, μπορεί να είναι συνετό για μια μεμονωμένη επιχείρηση θα μπορούσε να λειτουργήσει ικανοποιητικά ως γενικό σύστημα.

Δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο ένας συγκολλητής θα έπρεπε να κερδίζει περισσότερα επειδή ο εργοδότης του αποκομίζει υψηλά κέρδη και ένας άλλος συγκολλητής λιγότερα επειδή ο δικός του εργοδότης αποκομίζει χαμηλότερα ή καθόλου κέρδη. Οι ίδιοι οι εργαζόμενοι θα εξεγείρονταν εναντίον μιας τέτοιας μεθόδου αμοιβής. Δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί ούτε για σύντομο χρονικό διάστημα.

Μια καρικατούρα του σχεδίου συμμετοχής στα κέρδη αποτελεί η αρχή της φοροδοτικής ικανότητας, όπως εισήχθη πρόσφατα στο πρόγραμμα του αμερικανικού εργατικού συνδικαλισμού. Ενώ το σχέδιο συμμετοχής στα κέρδη αποβλέπει στην παραχώρηση στους εργαζομένους μέρους των κερδών που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί, το σχέδιο της φοροδοτικής ικανότητας αποβλέπει στη διανομή κερδών τα οποία ορισμένοι εξωτερικοί παρατηρητές πιστεύουν ότι ενδέχεται να αποκτήσει ο εργοδότης στο μέλλον.

Το ζήτημα συσκοτίστηκε από το γεγονός ότι η κυβέρνηση Truman, αφού αποδέχθηκε τη νέα συνδικαλιστική θεωρία, ανακοίνωσε ότι διόριζε μια επιτροπή «διαπίστωσης πραγματικών περιστατικών», η οποία θα είχε την εξουσία να εξετάζει τα λογιστικά βιβλία των εργοδοτών προκειμένου να καθορίσει την ικανότητά τους να καταβάλουν αυξημένους μισθούς. Τα λογιστικά βιβλία, όμως, μπορούν να παρέχουν πληροφορίες μόνο για τα προηγούμενα κόστη και έσοδα, καθώς και για τα προηγούμενα κέρδη και ζημίες. Οι εκτιμήσεις για τον μελλοντικό όγκο της παραγωγής, τις μελλοντικές πωλήσεις, τα μελλοντικά κόστη ή τα μελλοντικά κέρδη και τις ζημίες δεν αποτελούν πραγματικά περιστατικά αλλά κερδοσκοπικές προβλέψεις. Δεν υπάρχουν πραγματικά περιστατικά σχετικά με τα μελλοντικά κέρδη.[1]

Δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα πραγμάτωσης του συνδικαλιστικού ιδεώδους, σύμφωνα με το οποίο τα έσοδα μιας επιχείρησης πρέπει να περιέρχονται εξ ολοκλήρου στους εργαζομένους και να μην απομένει τίποτε για την καταβολή τόκου επί του επενδεδυμένου κεφαλαίου και για τα κέρδη. Αν κάποιος επιθυμεί να καταργήσει το λεγόμενο «μη δεδουλευμένο εισόδημα», πρέπει να υιοθετήσει τον σοσιαλισμό.

[1] Πρβλ. F. R. Fairchild, *Profits and the Ability to Pay Wages* (Irvington-on-Hudson, 1946), σ. 47.

4. Συντεχνιακός σοσιαλισμός και κορπορατισμός

Οι ιδέες του συντεχνιακού σοσιαλισμού και του κορπορατισμού προήλθαν από δύο διαφορετικά ρεύματα σκέψης.

Οι εγκωμιαστές των μεσαιωνικών θεσμών εξυμνούσαν επί μακρόν την υπεροχή των συντεχνιών. Εκείνο που χρειαζόταν για την εξάλειψη των υποτιθέμενων δεινών της οικονομίας της αγοράς ήταν απλώς η επιστροφή στις δοκιμασμένες μεθόδους του παρελθόντος. Όλες, όμως, αυτές οι επικρίσεις παρέμειναν άκαρπες. Οι επικριτές δεν επιχείρησαν ποτέ να εξειδικεύσουν τις προτάσεις τους ή να επεξεργαστούν συγκεκριμένα σχέδια οικονομικής ανασυγκρότησης της κοινωνικής τάξης. Το περισσότερο που έκαναν ήταν να επισημάνουν την υποτιθέμενη υπεροχή των παλαιών οιονεί αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων, του τύπου των γαλλικών *États-Généraux* και των γερμανικών *Ständische Landtage*, έναντι των σύγχρονων κοινοβουλευτικών σωμάτων. Ακόμη, όμως, και ως προς αυτό το συνταγματικό ζήτημα, οι ιδέες τους ήταν μάλλον ασαφείς.

Η δεύτερη πηγή του συντεχνιακού σοσιαλισμού πρέπει να αναζητηθεί στις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της Μεγάλης Βρετανίας. Όταν η σύγκρουση με τη Γερμανία οξύνθηκε και τελικά, το 1914, οδήγησε σε πόλεμο, οι νεότεροι Βρετανοί σοσιαλιστές άρχισαν να αισθάνονται δυσφορία για το πρόγραμμά τους. Η κρατολατρία των Φαβιανών και η εξύμνηση των γερμανικών και πρωσικών θεσμών από αυτούς ήταν πράγματι παράδοξες σε μια εποχή κατά την οποία η ίδια τους η χώρα είχε εμπλακεί σε ανελέητο αγώνα εναντίον της Γερμανίας.

Ποιο ήταν το νόημα της πολεμικής αναμέτρησης με τους Γερμανούς, όταν οι πιο «προοδευτικοί» διανοούμενοι της χώρας επιθυμούσαν διακαώς την υιοθέτηση των γερμανικών κοινωνικών πολιτικών; Ήταν δυνατόν να εξυμνείται η βρετανική ελευθερία σε αντιδιαστολή προς την πρωσική δουλεία και, ταυτόχρονα, να συνιστώνται οι μέθοδοι του Bismarck και των διαδόχων του; Οι Βρετανοί σοσιαλιστές λαχταρούσαν μια ειδικά βρετανική παραλλαγή του σοσιαλισμού, όσο το δυνατόν διαφορετικότερη από την τευτονική παραλλαγή. Το πρόβλημα ήταν να κατασκευαστεί ένα σοσιαλιστικό σύστημα χωρίς ολοκληρωτική κρατική κυριαρχία και παντοδυναμία, μια ατομικιστική παραλλαγή του κολεκτιβισμού.

Η επίλυση αυτού του προβλήματος δεν είναι λιγότερο αδύνατη από την κατασκευή ενός τριγωνικού τετραγώνου. Οι νεαροί άνδρες της Οξφόρδης, ωστόσο, επιχείρησαν με αυτοπεποίθηση να το επιλύσουν. Για το πρόγραμμά τους δανείστηκαν την ονομασία «συντεχνιακός σοσιαλισμός» από τη μικρή και ελάχιστα γνωστή ομάδα των εγκωμιαστών του Μεσαίωνα. Χαρακτήρισαν το σύστημά τους «βιομηχανική αυτοδιοίκηση», οικονομικό επακόλουθο της πλέον περίφημης αρχής της αγγλικής πολιτικής διακυβέρνησης, της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στα σχέδιά τους απέδωσαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο

στην ισχυρότερη βρετανική ομάδα πίεσης, τα εργατικά συνδικάτα. Έπραξαν έτσι ό,τι μπορούσαν για να καταστήσουν το επινόημά τους ελκυστικό στους συμπατριώτες τους.

Ούτε, όμως, αυτά τα θελκτικά διακοσμητικά στοιχεία ούτε η φορτική και θορυβώδης προπαγάνδα μπορούσαν να παραπλανήσουν τους ευφυείς ανθρώπους. Το σχέδιο ήταν αντιφατικό και καταφανώς ανεφάρμοστο. Έπειτα από λίγα μόλις χρόνια περιήλθε σε πλήρη λήθη στη χώρα στην οποία είχε γεννηθεί.

Ακολούθησε, όμως, μια ανάσταση. Οι Ιταλοί φασίστες χρειάζονταν επειγόντως ένα δικό τους οικονομικό πρόγραμμα. Έχοντας αποσχιστεί από τα διεθνή κόμματα του μαρξικού σοσιαλισμού, δεν μπορούσαν πλέον να εμφανίζονται ως σοσιαλιστές. Ούτε ήταν διατεθειμένοι, ως υπερήφανοι απόγονοι των ακατανίκητων Ρωμαίων λεγεωνάριων, να κάνουν παραχωρήσεις στον δυτικό καπιταλισμό ή στον πρωσικό παρεμβατισμό, τις κίβδηλες ιδεολογίες των βαρβάρων που είχαν καταστρέψει την ένδοξη αυτοκρατορία τους. Αναζητούσαν μια κοινωνική φιλοσοφία αμιγώς και αποκλειστικά ιταλική.

Δεν έχει σημασία αν γνώριζαν ή όχι ότι το ευαγγέλιό τους δεν ήταν παρά αντίγραφο του βρετανικού συντεχνιακού σοσιαλισμού. Σε κάθε περίπτωση, το *stato corporativo*, το κορπορατιστικό κράτος, δεν ήταν παρά μια μετονομασμένη εκδοχή του συντεχνιακού σοσιαλισμού. Οι διαφορές αφορούσαν μόνο επουσιώδεις λεπτομέρειες.

Ο κορπορατισμός διαφημίστηκε με εντυπωσιακό τρόπο από τη μεγαλόστομη προπαγάνδα των φασιστών και η εκστρατεία τους γνώρισε συντριπτική επιτυχία. Πολλοί ξένοι συγγραφείς εξύμνησαν με υπερβολικό ενθουσιασμό τα θαυματουργά επιτεύγματα του νέου συστήματος. Οι κυβερνήσεις της Αυστρίας και της Πορτογαλίας

τόνισαν ότι ήταν σταθερά προσηλωμένες στις ευγενείς ιδέες του κορπορατισμού. Η εγκύκλιος *Quadragesimo anno* του Πάπα Πίου ΙΑ΄, η οποία εκδόθηκε το 1931, περιείχε χωρία που μπορούσαν —χωρίς αυτό να είναι αναγκαίο— να ερμηνευθούν ως επιδοκιμασία του κορπορατισμού. Αποτελεί, πάντως, γεγονός ότι καθολικοί συγγραφείς υποστήριξαν αυτή την ερμηνεία σε βιβλία που εκδόθηκαν με το *imprimatur* των εκκλησιαστικών αρχών.

Ωστόσο, ούτε οι Ιταλοί φασίστες ούτε οι κυβερνήσεις της Αυστρίας και της Πορτογαλίας επιχείρησαν ποτέ σοβαρά να πραγματοποιήσουν την κορπορατιστική ουτοπία. Οι Ιταλοί προσέδωσαν σε διάφορους θεσμούς τον χαρακτηρισμό «κορπορατιστικός» και μετέτρεψαν τις πανεπιστημιακές έδρες της πολιτικής οικονομίας σε έδρες *economia politica e corporativa*, δηλαδή πολιτικής και κορπορατιστικής οικονομίας. Δεν τέθηκε, όμως, ποτέ ζήτημα εφαρμογής του πολυσυζητημένου ουσιώδους γνωρίσματος του κορπορατισμού: της αυτοδιοίκησης των διαφόρων κλάδων του εμπορίου και της βιομηχανίας.

Η φασιστική κυβέρνηση παρέμεινε αρχικά προσηλωμένη στις ίδιες αρχές οικονομικής πολιτικής που έχουν υιοθετήσει στην εποχή μας όλες οι κυβερνήσεις οι οποίες δεν είναι απροκάλυπτα σοσιαλιστικές, δηλαδή στον παρεμβατισμό. Αργότερα στράφηκε σταδιακά προς το γερμανικό σύστημα σοσιαλισμού, δηλαδή προς τον καθολικό κρατικό έλεγχο των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Η θεμελιώδης ιδέα τόσο του συντεχνιακού σοσιαλισμού όσο και του κορπορατισμού είναι ότι κάθε επιχειρηματικός κλάδος συγκροτεί ένα μονοπωλιακό σώμα, τη συντεχνία ή *corporazione*.[2] Αυτή η οντότητα απολαμβάνει πλήρη αυτονομία· είναι ελεύθερη να ρυθμίζει όλες τις εσωτερικές της υποθέσεις χωρίς παρέμβαση εξωτερικών παραγόντων και ανθρώπων που δεν είναι οι ίδιοι μέλη της συντεχνίας. Οι αμοιβαίες

σχέσεις μεταξύ των διαφόρων συντεχνιών διευθετούνται μέσω άμεσων διαπραγματεύσεων από συντεχνία σε συντεχνία ή μέσω των αποφάσεων μιας γενικής συνέλευσης των αντιπροσώπων όλων των συντεχνιών. Κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, η κυβέρνηση δεν παρεμβαίνει καθόλου. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν δεν μπορεί να επιτευχθεί συμφωνία μεταξύ των διαφόρων συντεχνιών, καλείται να παρέμβει το κράτος.[3]

Κατά την κατάρτιση αυτού του σχήματος, οι συντεχνιακοί σοσιαλιστές είχαν κατά νου τις συνθήκες της βρετανικής τοπικής αυτοδιοίκησης και τη σχέση μεταξύ των διαφόρων τοπικών αρχών και της κεντρικής κυβέρνησης του Ηνωμένου Βασιλείου. Απέβλεπαν στην αυτοδιοίκηση κάθε βιομηχανικού κλάδου· επιθυμούσαν, όπως το διατύπωσαν οι Webb, «το δικαίωμα αυτοδιάθεσης κάθε επαγγελματικού κλάδου».[4] Όπως κάθε δήμος μεριμνά για τις υποθέσεις της τοπικής του κοινότητας και η εθνική κυβέρνηση διαχειρίζεται μόνο εκείνες τις υποθέσεις που αφορούν τα συμφέροντα ολόκληρου του έθνους, έτσι και μόνο η συντεχνία θα έπρεπε να έχει δικαιοδοσία επί των εσωτερικών της υποθέσεων, ενώ η κυβέρνηση θα έπρεπε να περιορίζει την παρέμβασή της στα ζητήματα που δεν μπορούσαν να διευθετήσουν οι ίδιες οι συντεχνίες.

Ωστόσο, σε ένα σύστημα κοινωνικής συνεργασίας υπό τον καταμερισμό της εργασίας δεν υπάρχουν ζητήματα που να αφορούν αποκλειστικά όσους απασχολούνται σε μια συγκεκριμένη παραγωγική μονάδα, επιχείρηση ή βιομηχανικό κλάδο και να μην αφορούν τους τρίτους. Δεν υπάρχουν εσωτερικές υποθέσεις οποιασδήποτε συντεχνίας ή *corporazione* των οποίων η ρύθμιση να μην επηρεάζει ολόκληρο το έθνος. Ένας επιχειρηματικός κλάδος δεν υπηρετεί μόνο όσους απασχολούνται σε αυτόν· υπηρετεί τους πάντες. Αν σε οποιονδήποτε

κλάδο επικρατεί αναποτελεσματικότητα, σπατάλη σπάνιων συντελεστών παραγωγής ή απροθυμία υιοθέτησης των καταλληλότερων μεθόδων παραγωγής, βλάπτονται τα υλικά συμφέροντα όλων.

Δεν μπορεί να αφεθεί στα μέλη της συντεχνίας η λήψη αποφάσεων σχετικά με την επιλογή των τεχνολογικών μεθόδων, την ποσότητα και την ποιότητα των προϊόντων, τις ώρες εργασίας και χίλια άλλα ζητήματα, επειδή αυτά αφορούν τους τρίτους εξίσου με τα ίδια τα μέλη. Στην οικονομία της αγοράς, ο επιχειρηματίας, κατά τη λήψη τέτοιων αποφάσεων, υπόκειται ανεπιφύλακτα στον νόμο της αγοράς. Είναι υπόλογος στους καταναλωτές. Αν αψηφούσε τις εντολές τους, θα υφίστατο ζημίες και πολύ σύντομα θα έχανε την επιχειρηματική του θέση.

Η μονοπωλιακή συντεχνία, όμως, δεν χρειάζεται να φοβάται τον ανταγωνισμό. Απολαμβάνει το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα αποκλειστικής κάλυψης του παραγωγικού της πεδίου. Αν αφεθεί ελεύθερη και αυτόνομη, δεν αποτελεί υπηρέτη των καταναλωτών αλλά κύριό τους. Είναι ελεύθερη να καταφεύγει σε πρακτικές που ευνοούν τα μέλη της εις βάρος του υπόλοιπου πληθυσμού.

Δεν έχει σημασία αν, στο εσωτερικό της συντεχνίας, κυβερνούν αποκλειστικά οι εργαζόμενοι ή αν και σε ποιον βαθμό οι κεφαλαιούχοι και οι πρώην επιχειρηματίες συμμετέχουν στη διαχείριση των υποθέσεων. Εξίσου αδιάφορο είναι αν ορισμένες θέσεις στο διοικητικό συμβούλιο της συντεχνίας παραχωρούνται σε εκπροσώπους των καταναλωτών.

Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι η συντεχνία, εφόσον είναι αυτόνομη, δεν υπόκειται σε πίεση που θα την εξανάγκαζε να προσαρμόζει τις δραστηριότητές της στην καλύτερη δυνατή

ικανοποίηση των καταναλωτών. Είναι ελεύθερη να δίνει προτεραιότητα στα συμφέροντα των μελών της έναντι των συμφερόντων των καταναλωτών. Στο σχήμα του συντεχνιακού σοσιαλισμού και του κορπορατισμού δεν υπάρχει τίποτε που να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι μοναδικός σκοπός της παραγωγής είναι η κατανάλωση. Τα πράγματα αντιστρέφονται. Η παραγωγή καθίσταται αυτοσκοπός.

Όταν το αμερικανικό New Deal προχώρησε στο σχέδιο της Εθνικής Διοίκησης Ανάκαμψης, η κυβέρνηση και η ομάδα των συμβούλων της είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι αυτό που σχεδίαζαν ήταν απλώς η εγκαθίδρυση ενός διοικητικού μηχανισμού για τον πλήρη κυβερνητικό έλεγχο των επιχειρήσεων. Η κοντόφθαλμη αντίληψη των συντεχνιακών σοσιαλιστών και των κορπορατιστών εκδηλώνεται στο γεγονός ότι πίστευαν πως η αυτόνομη συντεχνία ή *corporazione* μπορούσε να θεωρηθεί κατάλληλος μηχανισμός ενός λειτουργικού συστήματος κοινωνικής συνεργασίας.

Είναι πράγματι πολύ εύκολο για κάθε συντεχνία να ρυθμίσει τις υποτιθέμενες εσωτερικές της υποθέσεις κατά τρόπο που να ικανοποιεί πλήρως τα μέλη της. Λιγότερες ώρες εργασίας, υψηλοί μισθοί, καμία περαιτέρω βελτίωση των τεχνολογικών μεθόδων ή της ποιότητας των προϊόντων που θα μπορούσε να προκαλέσει δυσχέρειες στα μέλη — όλα αυτά είναι πολύ καλά για τη συντεχνία. Ποιο θα είναι, όμως, το αποτέλεσμα αν όλες οι συντεχνίες ακολουθήσουν τις ίδιες πολιτικές;

Υπό το συντεχνιακό σύστημα δεν μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για αγορά. Δεν υπάρχουν πλέον τιμές υπό την καταλλακτική έννοια του όρου. Δεν υπάρχουν ούτε ανταγωνιστικές ούτε μονοπωλιακές τιμές. Οι συντεχνίες που μονοπωλούν την προσφορά αγαθών ζωτικής ανάγκης αποκτούν δικτατορική θέση. Οι παραγωγοί απαραίτητων τροφίμων και καυσίμων, καθώς και οι προμηθευτές ηλεκτρικής ενέργειας και

μεταφορικών υπηρεσιών, μπορούν να καταπιέζουν ατιμώρητα ολόκληρο τον λαό.

Περιμένει κανείς πραγματικά ότι η πλειονότητα θα ανεχθεί μια τέτοια κατάσταση; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάθε προσπάθεια πραγμάτωσης της κορπορατιστικής ουτοπίας θα οδηγούσε μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σε βίαιες συγκρούσεις, αν η κυβέρνηση δεν παρενέβαινε όταν οι κλάδοι ζωτικής σημασίας καταχρώνταν την προνομιακή τους θέση. Εκείνο που οι θεωρητικοί αντιλαμβάνονται μόνο ως έκτακτο μέτρο —η παρέμβαση της κυβέρνησης— θα μετατρεπόταν σε κανόνα. Ο συντεχνιακός σοσιαλισμός και ο κορπορατισμός θα μετατρέπονταν σε πλήρη κυβερνητικό έλεγχο όλων των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Θα εξελίσσονταν σε εκείνο το σύστημα πρωσικής *Zwangswirtschaft*, της καταναγκαστικά διευθυνόμενης οικονομίας, το οποίο σχεδιάστηκαν για να αποφύγουν.

Δεν χρειάζεται να εξετάσουμε τις άλλες θεμελιώδεις ανεπάρκειες του συντεχνιακού σχήματος. Είναι εξίσου ελαττωματικό με κάθε άλλο συνδικαλιστικό σχέδιο. Δεν λαμβάνει υπόψη την ανάγκη μετατόπισης κεφαλαίου και εργασίας από έναν κλάδο σε άλλον ούτε την ανάγκη δημιουργίας νέων κλάδων παραγωγής. Παραβλέπει ολοκληρωτικά το πρόβλημα της αποταμίευσης και της συσσώρευσης κεφαλαίου. Εν συντομία, είναι παράλογο.

[2] Η πληρέστερη περιγραφή του συντεχνιακού σοσιαλισμού παρέχεται από τους Sidney και Beatrice Webb, *A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain* (Λονδίνο, 1920)· το καλύτερο βιβλίο για τον κορπορατισμό είναι το έργο του Ugo Papi, *Lezioni di Economia Generale e Corporativa*, τόμ. III (Πάδοβα, 1934).

[3] Ο Mussolini δήλωσε στη Γερουσία στις 13 Ιανουαρίου 1934: «Μόνο σε ένα δεύτερο στάδιο, όταν οι επαγγελματικές κατηγορίες δεν έχουν κατορθώσει να βρουν τον δρόμο της συμφωνίας και της ισορροπίας, θα μπορεί να παρέμβει το κράτος» — *Solo in un secondo tempo, quando le categorie non abbiano trovato la via dell'accordo e dell'equilibrio, lo stato potrà intervenire*. Παρατίθεται από τον Papi, ό.π., σ. 225.

[4] Sidney και Beatrice Webb, ό.π., σσ. 227 επ.

Κεφάλαιο 34: ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

1. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος

Η οικονομία της αγοράς προϋποθέτει την ειρηνική συνεργασία. Καταρρέει όταν οι πολίτες μετατρέπονται σε πολεμιστές και, αντί να ανταλλάσσουν εμπορεύματα και υπηρεσίες, πολεμούν μεταξύ τους.

Οι πόλεμοι που διεξάγονταν μεταξύ πρωτόγονων φυλών δεν επηρέαζαν τη συνεργασία υπό τον καταμερισμό της εργασίας. Σε γενικές γραμμές, τέτοια συνεργασία δεν υπήρχε μεταξύ των εμπόλεμων μερών πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών. Αυτοί οι πόλεμοι ήταν απεριόριστοι ή ολοκληρωτικοί. Απέβλεπαν στην ολοκληρωτική νίκη και στην ολοκληρωτική ήττα. Οι ηττημένοι είτε εξοντώνονταν είτε εκδιώκονταν από τους τόπους κατοικίας τους είτε υποδουλώνονταν. Η ιδέα ότι μια συνθήκη θα μπορούσε να διευθετήσει τη σύγκρουση και να επιτρέψει και στα δύο μέρη να ζουν υπό συνθήκες ειρηνικής γειτονίας ήταν ξένη προς τη σκέψη των πολεμιστών.

Το πνεύμα της κατάκτησης δεν αναγνωρίζει άλλους περιορισμούς πέρα από εκείνους που επιβάλλει μια δύναμη ικανή να αντισταθεί με

επιτυχία. Αρχή της οικοδόμησης αυτοκρατοριών είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επέκταση της σφαίρας κυριαρχίας. Οι μεγάλοι Ασιάτες κατακτητές και οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες σταματούσαν μόνο όταν δεν μπορούσαν πλέον να προελάσουν. Τότε ανέβαλλαν την επίθεση για κάποια μεταγενέστερη εποχή. Δεν εγκατέλειπαν τα φιλόδοξα σχέδιά τους και δεν αντιμετώπιζαν τα ανεξάρτητα ξένα κράτη ως οτιδήποτε άλλο πέρα από στόχους μελλοντικών επιθέσεων.

Αυτή η φιλοσοφία της απεριόριστης κατάκτησης ενέπνεε και τους κυβερνήτες της μεσαιωνικής Ευρώπης. Και εκείνοι απέβλεπαν πρωτίστως στη μέγιστη δυνατή επέκταση της επικράτειάς τους. Οι θεσμοί της φεουδαρχίας, όμως, τους παρείχαν πενιχρά μόνο μέσα για τη διεξαγωγή πολέμων. Οι υποτελείς δεν ήταν υποχρεωμένοι να πολεμούν για τον κύριό τους πέρα από ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα. Η ιδιοτέλεια των υποτελών, οι οποίοι επέμεναν στα δικαιώματά τους, περιόριζε την επιθετικότητα του βασιλιά. Έτσι προέκυψε η ειρηνική συνύπαρξη αρκετών κυρίαρχων κρατών. Τον δέκατο έκτο αιώνα, ένας Γάλλος, ο Bodin, ανέπτυξε τη θεωρία της εθνικής κυριαρχίας. Τον δέκατο έβδομο αιώνα, ένας Ολλανδός, ο Grotius, προσέθεσε σε αυτήν μια θεωρία των διεθνών σχέσεων σε καιρό πολέμου και ειρήνης.

Με την αποσύνθεση της φεουδαρχίας, οι ηγεμόνες δεν μπορούσαν πλέον να βασίζονται στους υποτελείς που καλούνταν στα όπλα. «Εθνικοποίησαν» τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας. Στο εξής, οι πολεμιστές ήταν μισθοφόροι του βασιλιά.

Η οργάνωση, ο εξοπλισμός και η συντήρηση αυτών των στρατευμάτων ήταν αρκετά δαπανηρά και επιβάρυναν σοβαρά τα εισοδήματα του ηγεμόνα. Οι φιλοδοξίες των ηγεμόνων ήταν απεριόριστες, αλλά οι οικονομικές εκτιμήσεις τούς εξανάγκαζαν να μετριάζουν τα σχέδιά τους. Δεν σχεδίαζαν πλέον να κατακτήσουν μια

ολόκληρη χώρα. Το μόνο που επιδίωκαν ήταν η κατάκτηση λίγων πόλεων ή μιας επαρχίας. Η επιδίωξη μεγαλύτερων κατακτήσεων θα ήταν επίσης πολιτικά ασύνετη. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις φρόντιζαν να μην επιτρέψουν σε καμία από αυτές να καταστεί υπερβολικά ισχυρή και απειλητική για τη δική τους ασφάλεια. Ένας υπερβολικά ορμητικός κατακτητής έπρεπε πάντοτε να φοβάται τον συνασπισμό όλων εκείνων που είχε τρομοκρατήσει η ισχύς του.

Η συνδυασμένη επίδραση των στρατιωτικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών δημιούργησε τον περιορισμένο πόλεμο, ο οποίος επικράτησε στην Ευρώπη κατά τους τρεις αιώνες που προηγήθηκαν της Γαλλικής Επανάστασης. Οι πόλεμοι διεξάγονταν από συγκριτικά μικρούς στρατούς επαγγελματιών στρατιωτών. Ο πόλεμος δεν αποτελούσε υπόθεση των λαών· αφορούσε μόνο τους κυβερνήτες. Οι πολίτες απεχθάνονταν τον πόλεμο, ο οποίος τους προκαλούσε συμφορές και τους επιβάρυνε με φόρους και εισφορές. Θεωρούσαν, όμως, τους εαυτούς τους θύματα γεγονότων στα οποία δεν συμμετείχαν ενεργά.

Ακόμη και οι εμπόλεμοι στρατοί σέβονταν την «ουδετερότητα» των αμάχων. Κατά την αντίληψή τους, πολεμούσαν τον ανώτατο πολέμαρχο των εχθρικών δυνάμεων και όχι τους μη μάχιμους υπηκόους του εχθρού. Στους πολέμους που διεξάγονταν στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η περιουσία των αμάχων θεωρούνταν απαραβίαστη. Το 1856, το Συνέδριο των Παρισίων επιχείρησε να επεκτείνει αυτή την αρχή και στον ναυτικό πόλεμο. Ολοένα περισσότεροι διακεκριμένοι στοχαστές άρχισαν να συζητούν τη δυνατότητα πλήρους κατάργησης του πολέμου.

Εξετάζοντας τις συνθήκες όπως είχαν διαμορφωθεί υπό το σύστημα του περιορισμένου πολέμου, οι φιλόσοφοι έκριναν τους πολέμους ανώφελους. Άνθρωποι σκοτώνονται ή ακρωτηριάζονται, πλούτος καταστρέφεται και χώρες ερημώνονται αποκλειστικά προς όφελος

βασιλέων και κυβερνουσών ολιγαρχιών. Οι ίδιοι οι λαοί δεν αποκομίζουν κανένα όφελος από τη νίκη. Οι επιμέρους πολίτες δεν πλουτίζουν όταν οι κυβερνήτες τους διευρύνουν την επικράτειά τους προσαρτώντας μια επαρχία. Για τους λαούς, οι πόλεμοι δεν αποδίδουν. Μοναδική αιτία των ένοπλων συγκρούσεων είναι η απληστία των αυταρχικών ηγεμόνων.

Η αντικατάσταση του βασιλικού δεσποτισμού από την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση θα καταργούσε, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, πλήρως τον πόλεμο. Οι δημοκρατίες είναι ειρηνικές. Δεν τις ενδιαφέρει αν η κυριαρχία του έθνους τους εκτείνεται σε μεγαλύτερη ή μικρότερη επικράτεια. Θα αντιμετωπίζουν τα εδαφικά προβλήματα χωρίς προκαταλήψεις και πάθη. Θα τα διευθετούν ειρηνικά. Εκείνο που απαιτείται για να καταστεί διαρκής η ειρήνη είναι η εκθρόνιση των δεσποτών.

Αυτό, βεβαίως, δεν μπορεί να επιτευχθεί ειρηνικά. Είναι αναγκαίο να συντριβούν οι μισθοφόροι των βασιλέων. Αυτός, όμως, ο επαναστατικός πόλεμος του λαού εναντίον των τυράννων θα είναι ο τελευταίος πόλεμος, ο πόλεμος που θα καταργήσει για πάντα τον πόλεμο.

Αυτή η ιδέα υπήρχε ήδη αμυδρά στη σκέψη των ηγετών της Γαλλικής Επανάστασης όταν, αφού απέκρουσαν τα εισβάλλοντα στρατεύματα της Πρωσίας και της Αυστρίας, ξεκίνησαν επιθετική εκστρατεία. Βεβαίως, υπό την ηγεσία του Ναπολέοντα υιοθέτησαν πολύ σύντομα οι ίδιοι τις πλέον αδίστακτες μεθόδους απεριόριστης επέκτασης και προσάρτησης, μέχρις ότου ένας συνασπισμός όλων των ευρωπαϊκών δυνάμεων ματαίωσε τις φιλοδοξίες τους. Η ιδέα, όμως, της διαρκούς ειρήνης αναβίωσε σύντομα. Αποτέλεσε μία από τις κύριες θέσεις του φιλελευθερισμού του δέκατου ένατου αιώνα, όπως αυτός αναπτύχθηκε με συνέπεια στις τόσο συκοφαντημένες αρχές της Σχολής του Μάντσεστερ.

Αυτοί οι Βρετανοί φιλελεύθεροι και οι φίλοι τους στην ηπειρωτική Ευρώπη είχαν αρκετή οξυδέρκεια ώστε να αντιληφθούν ότι εκείνο που μπορεί να διασφαλίσει τη διαρκή ειρήνη δεν είναι απλώς η διακυβέρνηση από τον λαό, αλλά η διακυβέρνηση από τον λαό υπό απεριόριστο *laissez-faire*. Στα μάτια τους, το ελεύθερο εμπόριο, τόσο στις εσωτερικές υποθέσεις όσο και στις διεθνείς σχέσεις, αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για τη διατήρηση της ειρήνης. Σε έναν τέτοιο κόσμο, χωρίς εμπορικούς και μεταναστευτικούς φραγμούς, δεν απομένουν κίνητρα για πόλεμο και κατάκτηση.

Πλήρως πεπεισμένοι για την αδιάσειστη πειστικότητα των φιλελεύθερων ιδεών, εγκατέλειψαν την αντίληψη περί ενός τελευταίου πολέμου που θα καταργούσε όλους τους πολέμους. Όλοι οι λαοί θα αναγνώριζαν με δική τους πρωτοβουλία τις ευεργετικές συνέπειες του ελεύθερου εμπορίου και της ειρήνης και θα περιόριζαν τους εγχώριους δεσπότες τους χωρίς οποιαδήποτε εξωτερική βοήθεια.

Οι περισσότεροι ιστορικοί αδυνατούν ολοκληρωτικά να αναγνωρίσουν τους παράγοντες που αντικατέστησαν τον «περιορισμένο» πόλεμο του *ancien régime* με τον «απεριόριστο» πόλεμο της εποχής μας. Κατά την άποψή τους, η μεταβολή επήλθε με τη μετάβαση από τη δυναστική στην εθνική μορφή κράτους και αποτέλεσε συνέπεια της Γαλλικής Επανάστασης. Εξετάζουν μόνο τα συνοδά φαινόμενα και συγχέουν τα αίτια με τα αποτελέσματα. Μιλούν για τη σύνθεση των στρατών, για τις αρχές της στρατηγικής και της τακτικής, για τα όπλα και τα μέσα μεταφοράς και για πολλά άλλα ζητήματα της στρατιωτικής τέχνης και της διοικητικής τεχνικής.[1] Όλα αυτά, όμως, δεν εξηγούν γιατί τα σύγχρονα έθνη προτιμούν την επιθετικότητα από την ειρήνη.

Υπάρχει πλήρης συμφωνία ότι ο ολοκληρωτικός πόλεμος αποτελεί απόρροια του επιθετικού εθνικισμού. Αυτό, όμως, είναι απλώς κυκλικός συλλογισμός. Αποκαλούμε επιθετικό εθνικισμό την ιδεολογία που οδηγεί στον σύγχρονο ολοκληρωτικό πόλεμο. Ο επιθετικός εθνικισμός αποτελεί αναγκαίο παράγωγο των πολιτικών του παρεμβατισμού και του εθνικού σχεδιασμού. Ενώ το *laissez-faire* εξαλείφει τις αιτίες των διεθνών συγκρούσεων, η κυβερνητική παρέμβαση στις επιχειρήσεις και ο σοσιαλισμός δημιουργούν συγκρούσεις για τις οποίες δεν μπορεί να βρεθεί ειρηνική λύση.

Ενώ υπό το ελεύθερο εμπόριο και την ελευθερία της μετανάστευσης κανένα άτομο δεν ενδιαφέρεται για το εδαφικό μέγεθος της χώρας του, υπό τα προστατευτικά μέτρα του οικονομικού εθνικισμού σχεδόν κάθε πολίτης έχει ουσιώδες συμφέρον από αυτά τα εδαφικά ζητήματα. Η διεύρυνση της επικράτειας που υπάγεται στην κυριαρχία της δικής του κυβέρνησης σημαίνει γι' αυτόν υλική βελτίωση ή, τουλάχιστον, απαλλαγή από περιορισμούς που έχει επιβάλει στην ευημερία του κάποια ξένη κυβέρνηση.

Εκείνο που μετέτρεψε τον περιορισμένο πόλεμο μεταξύ βασιλικών στρατών σε ολοκληρωτικό πόλεμο, σε σύγκρουση μεταξύ λαών, δεν ήταν οι τεχνικές λεπτομέρειες της στρατιωτικής τέχνης, αλλά η αντικατάσταση του κράτους του *laissez-faire* από το κράτος πρόνοιας.

Αν ο Ναπολέων Α΄ είχε επιτύχει τον σκοπό του, η Γαλλική Αυτοκρατορία θα εκτεινόταν πολύ πέρα από τα σύνορα του 1815. Η Ισπανία και η Νάπολη θα κυβερνώνταν από βασιλείς του Οίκου Bonaparte-Murat αντί για βασιλείς μιας άλλης γαλλικής οικογένειας, των Βουρβόνων. Το ανάκτορο του Κάσελ θα είχε καταληφθεί από έναν Γάλλο κοσμικό αργόσχολο αντί από έναν από τους περιβόητους

εκλέκτορες της οικογένειας της Έσσης. Τίποτε από όλα αυτά δεν θα είχε καταστήσει ευπορότερους τους πολίτες της Γαλλίας.

Ούτε οι πολίτες της Πρωσίας αποκόμισαν οποιοδήποτε όφελος από το γεγονός ότι, το 1866, ο βασιλιάς τους εκδίωξε τους συγγενείς του από το Αννόβερο, την Έσση-Κάσελ και το Νασάου από τις πολυτελείς κατοικίες τους. Αν, όμως, ο Hitler είχε πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, οι Γερμανοί ανέμεναν ότι θα απολάμβαναν υψηλότερο βιοτικό επίπεδο. Ήταν πεπεισμένοι ότι η εξόντωση των Γάλλων, των Πολωνών και των Τσέχων θα καθιστούσε πλουσιότερο κάθε μέλος της δικής τους φυλής. Ο αγώνας για περισσότερο *Lebensraum*, περισσότερο «ζωτικό χώρο», ήταν ο δικός τους πόλεμος.

Υπό το *laissez-faire* είναι δυνατή η ειρηνική συνύπαρξη πολλών κυρίαρχων εθνών. Υπό τον κυβερνητικό έλεγχο των επιχειρήσεων είναι αδύνατη. Το τραγικό σφάλμα του προέδρου Wilson ήταν ότι αγνόησε αυτό το ουσιώδες σημείο. Ο σύγχρονος ολοκληρωτικός πόλεμος δεν έχει τίποτε κοινό με τον περιορισμένο πόλεμο των παλαιών δυναστειών. Είναι πόλεμος εναντίον των εμπορικών και μεταναστευτικών φραγμών, πόλεμος των συγκριτικά υπερπληθυσμένων χωρών εναντίον των συγκριτικά υποπληθυσμένων.

Είναι πόλεμος για την κατάργηση εκείνων των θεσμών που εμποδίζουν την εμφάνιση μιας τάσης εξίσωσης των μισθών σε ολόκληρο τον κόσμο. Είναι πόλεμος των αγροτών που καλλιεργούν φτωχά εδάφη εναντίον των κυβερνήσεων που τους αποκλείουν από την πρόσβαση σε πολύ γονιμότερα εδάφη τα οποία παραμένουν ακαλλιέργητα. Είναι, εν συντομία, πόλεμος μισθωτών και αγροτών που περιγράφουν τους εαυτούς τους ως μη προνομιούχους «μη έχοντες» εναντίον των μισθωτών και των αγροτών άλλων εθνών, τους οποίους θεωρούν προνομιούχους «έχοντες».

Η αναγνώριση αυτού του γεγονότος δεν σημαίνει ότι οι νικηφόροι πόλεμοι θα εξάλειφαν πράγματι τα δεινά για τα οποία διαμαρτύρονται οι επιτιθέμενοι. Αυτές οι συγκρούσεις ζωτικών συμφερόντων μπορούν να εξαλειφθούν μόνο μέσω της γενικής και ανεπιφύλακτης αντικατάστασης των επικρατουσών αντιλήψεων περί υποτιθέμενων αγεφύρωτων αντιθέσεων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών, πολιτικών, θρησκευτικών, γλωσσικών και φυλετικών υποδιαιρέσεων της ανθρωπότητας από μια φιλοσοφία αμοιβαίας συνεργασίας.

Είναι μάταιο να εναποθέτει κανείς την εμπιστοσύνη του σε συνθήκες, διασκέψεις και γραφειοκρατικούς οργανισμούς όπως η Κοινωνία των Εθνών και τα Ηνωμένα Έθνη. Οι πληρεξούσιοι, οι γραφειοκράτες και οι ειδικοί αποδεικνύονται ανίσχυροι στον αγώνα εναντίον των ιδεολογιών. Το πνεύμα της κατάκτησης δεν μπορεί να καταπνιγεί με γραφειοκρατικές διαδικασίες. Εκείνο που απαιτείται είναι η ριζική μεταβολή των ιδεολογιών και των οικονομικών πολιτικών.

[1] Η καλύτερη παρουσίαση της παραδοσιακής ερμηνείας παρέχεται από το βιβλίο *Makers of Modern Strategy: Military Thought from Machiavelli to Hitler*, επιμ. E. M. Earle (Princeton University Press, 1944)· πρβλ. ιδίως τις συμβολές του R. R. Palmer, σσ. 49–53.

2. Ο πόλεμος και η οικονομία της αγοράς

Η οικονομία της αγοράς, λένε οι σοσιαλιστές και οι παρεμβατιστές, αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση ένα σύστημα που μπορεί να γίνεται ανεκτό σε καιρό ειρήνης. Όταν, όμως, έρχεται ο πόλεμος, μια τέτοια επιείκεια είναι ανεπίτρεπτη. Θα έθετε σε κίνδυνο τα ζωτικά συμφέροντα του έθνους αποκλειστικά προς όφελος των ιδιοτελών συμφερόντων των κεφαλαιούχων και των επιχειρηματιών. Ο πόλεμος, και οπωσδήποτε ο σύγχρονος ολοκληρωτικός πόλεμος, απαιτεί επιτακτικά κυβερνητικό έλεγχο των επιχειρήσεων.

Σχεδόν κανείς δεν υπήρξε αρκετά τολμηρός ώστε να αμφισβητήσει αυτό το δόγμα. Και στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους χρησίμευσε ως πρόσφορο πρόσχημα για αναρίθμητα μέτρα κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις, τα οποία σε πολλές χώρες οδήγησαν σταδιακά σε πλήρη «πολεμικό σοσιαλισμό». Όταν έληξαν οι εχθροπραξίες, εμφανίστηκε ένα νέο σύνθημα. Η περίοδος μετάβασης από τον πόλεμο στην ειρήνη και της «αναπροσαρμογής στην ειρηνική παραγωγή»,

υποστηρίχθηκε, απαιτούσε ακόμη περισσότερο κυβερνητικό έλεγχο από ό,τι η περίοδος του πολέμου.

Επιπλέον, γιατί θα έπρεπε ποτέ να επιστρέφει κανείς σε ένα κοινωνικό σύστημα που μπορεί να λειτουργεί —αν πράγματι μπορεί— μόνο κατά το διάστημα μεταξύ δύο πολέμων; Η καταλληλότερη λύση θα ήταν η μόνιμη διατήρηση του κυβερνητικού ελέγχου, ώστε η χώρα να είναι δεόντως προετοιμασμένη για κάθε πιθανή κατάσταση ανάγκης.

Η εξέταση των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι Ηνωμένες Πολιτείες κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο θα καταδείξει σαφώς πόσο εσφαλμένος είναι αυτός ο συλλογισμός.

Εκείνο που χρειαζόταν η Αμερική για να κερδίσει τον πόλεμο ήταν η ριζική μετατροπή όλων των παραγωγικών της δραστηριοτήτων. Έπρεπε να εξαλειφθεί κάθε μη απολύτως απαραίτητη κατανάλωση των αμάχων. Τα εργοστάσια και τα αγροκτήματα θα έπρεπε στο εξής να παράγουν μόνο την ελάχιστη ποσότητα αγαθών για μη στρατιωτική χρήση. Κατά τα λοιπά, έπρεπε να αφοσιωθούν πλήρως στον εφοδιασμό των ενόπλων δυνάμεων.

Η πραγματοποίηση αυτού του προγράμματος δεν απαιτούσε την εγκαθίδρυση ελέγχων και συστημάτων προτεραιότητας. Αν η κυβέρνηση είχε συγκεντρώσει όλα τα κεφάλαια που απαιτούνταν για τη διεξαγωγή του πολέμου φορολογώντας τους πολίτες και δανειζόμενη από αυτούς, όλοι θα είχαν εξαναγκαστεί να περιορίσουν δραστικά την κατανάλωσή τους. Οι επιχειρηματίες και οι αγρότες θα είχαν στραφεί προς την παραγωγή για την κυβέρνηση, επειδή θα είχαν μειωθεί οι πωλήσεις αγαθών στους ιδιώτες πολίτες. Η κυβέρνηση, η οποία θα είχε πλέον καταστεί ο μεγαλύτερος αγοραστής στην αγορά λόγω της

εισροής φόρων και δανειακών κεφαλαίων, θα μπορούσε να αποκτήσει όλα όσα επιθυμούσε.

Ακόμη και το γεγονός ότι η κυβέρνηση επέλεξε να χρηματοδοτήσει σημαντικό μέρος των πολεμικών δαπανών αυξάνοντας την ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία και δανειζόμενη από τις εμπορικές τράπεζες δεν θα είχε μεταβάλει αυτή την κατάσταση. Ο πληθωρισμός θα προκαλούσε, βεβαίως, έντονη τάση ανόδου των τιμών όλων των αγαθών και υπηρεσιών. Η κυβέρνηση θα έπρεπε να καταβάλει υψηλότερες ονομαστικές τιμές. Θα παρέμενε, όμως, ο πλέον φερέγγυος αγοραστής στην αγορά. Θα μπορούσε να προσφέρει υψηλότερες τιμές από τους πολίτες, οι οποίοι, αφενός, δεν είχαν δικαίωμα να δημιουργούν τα χρήματα που χρειάζονταν και, αφετέρου, θα πιέζονταν από τεράστιους φόρους.

Η κυβέρνηση, όμως, υιοθέτησε σκόπιμα μια πολιτική που αναγκαστικά της στέρησε τη δυνατότητα να βασιστεί στη λειτουργία της ανεμπόδιστης αγοράς. Κατέφυγε στον έλεγχο των τιμών και κατέστησε παράνομη την αύξηση των τιμών των εμπορευμάτων. Επιπλέον, καθυστέρησε πολύ να φορολογήσει τα εισοδήματα που είχαν διογκωθεί από τον πληθωρισμό. Υποχώρησε απέναντι στην αξίωση των συνδικάτων να διατηρηθούν οι καθαροί πραγματικοί μισθοί των εργαζομένων σε ύψος που θα τους επέτρεπε να διαφυλάξουν κατά τη διάρκεια του πολέμου το προπολεμικό βιοτικό τους επίπεδο.

Στην πραγματικότητα, η πολυπληθέστερη τάξη του έθνους, εκείνη που σε καιρό ειρήνης κατανάλωνε το μεγαλύτερο μέρος της συνολικής ποσότητας των καταναλισκόμενων αγαθών, διέθετε τόσο περισσότερα χρήματα ώστε η αγοραστική και καταναλωτική της δύναμη ήταν μεγαλύτερη από ό,τι σε καιρό ειρήνης. Οι μισθωτοί —και, σε κάποιον βαθμό, οι αγρότες και οι ιδιοκτήτες εργοστασίων που παρήγαν για την

κυβέρνηση— θα είχαν ματαιώσει τις κυβερνητικές προσπάθειες κατεύθυνσης των βιομηχανιών προς την παραγωγή πολεμικού υλικού. Θα παρακινούσαν τις επιχειρήσεις να παράγουν περισσότερα, και όχι λιγότερα, από εκείνα τα αγαθά που σε καιρό πολέμου θεωρούνται περιττές πολυτέλειες.

Αυτή η ακριβώς η συνθήκη εξανάγκασε την κυβέρνηση να καταφύγει στα συστήματα προτεραιοτήτων και διανομής με δελτίο. Οι ανεπάρκειες των μεθόδων που υιοθετήθηκαν για τη χρηματοδότηση των πολεμικών δαπανών κατέστησαν αναγκαίο τον κυβερνητικό έλεγχο των επιχειρήσεων. Αν δεν είχε προκληθεί πληθωρισμός και αν η φορολογία είχε περιορίσει το μετά φόρων εισόδημα όλων των πολιτών —και όχι μόνο όσων απολάμβαναν υψηλότερα εισοδήματα— σε ένα κλάσμα των εισοδημάτων τους κατά την περίοδο της ειρήνης, αυτοί οι έλεγχοι θα ήταν περιττοί. Η αποδοχή της θεωρίας ότι το πραγματικό εισόδημα των μισθωτών έπρεπε σε καιρό πολέμου να είναι ακόμη υψηλότερο από ό,τι σε καιρό ειρήνης κατέστησε αυτούς τους ελέγχους αναπόφευκτους.

Εκείνα που παρήγαγαν τα αγαθά τα οποία επέτρεψαν στις αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις να κερδίσουν τον πόλεμο και να παράσχουν όλον τον υλικό εξοπλισμό που χρειάζονταν οι σύμμαχοί τους για τη συνεργασία τους δεν ήταν τα κυβερνητικά διατάγματα και η γραφειοκρατική εργασία των πολυάριθμων ανθρώπων που μισθοδοτούνταν από την κυβέρνηση, αλλά οι προσπάθειες της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας. Ο οικονομολόγος δεν συνάγει τίποτε από αυτά τα ιστορικά γεγονότα. Είναι, όμως, σκόπιμο να αναφερθούν, επειδή οι παρεμβατιστές θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι ένα διάταγμα που απαγορεύει τη χρησιμοποίηση χάλυβα για την κατασκευή πολυκατοικιών παράγει αυτομάτως αεροπλάνα και πολεμικά πλοία.

Η προσαρμογή των παραγωγικών δραστηριοτήτων σε μια μεταβολή της ζήτησης των καταναλωτών αποτελεί την πηγή των κερδών. Όσο μεγαλύτερη είναι η απόκλιση μεταξύ της προηγούμενης κατάστασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων και εκείνης που ανταποκρίνεται στη νέα διάρθρωση της ζήτησης, τόσο μεγαλύτερες προσαρμογές απαιτούνται και τόσο μεγαλύτερα κέρδη αποκομίζουν όσοι επιτυγχάνουν καλύτερα να πραγματοποιήσουν αυτές τις προσαρμογές. Η αιφνίδια μετάβαση από την ειρήνη στον πόλεμο μεταβάλλει ριζικά τη διάρθρωση της αγοράς, καθιστά απαραίτητες ριζικές αναπροσαρμογές και, έτσι, γίνεται για πολλούς πηγή υψηλών κερδών.

Οι σχεδιαστές και οι παρεμβατιστές θεωρούν τέτοια κέρδη σκάνδαλο. Κατά την άποψή τους, πρώτο καθήκον της κυβέρνησης σε καιρό πολέμου είναι να εμποδίσει την εμφάνιση νέων εκατομμυριούχων. Είναι άδικο, λένε, να επιτρέπεται σε ορισμένους ανθρώπους να γίνονται πλουσιότεροι, ενώ άλλοι σκοτώνονται ή ακρωτηριάζονται.

Τίποτε δεν είναι δίκαιο στον πόλεμο. Δεν είναι δίκαιο ότι ο Θεός τάσσεται με τα μεγάλα τάγματα και ότι εκείνοι που είναι καλύτερα εξοπλισμένοι νικούν τους ανεπαρκώς εξοπλισμένους αντιπάλους τους. Δεν είναι δίκαιο ότι εκείνοι που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή χύνουν ανώνυμα το αίμα της ζωής τους, ενώ οι διοικητές, άνετα εγκατεστημένοι στα επιτελεία εκατοντάδες μίλια πίσω από τα χαρακώματα, αποκτούν δόξα και φήμη. Δεν είναι δίκαιο ότι ο John σκοτώνεται και ο Mark μένει ανάπηρος για ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή του, ενώ ο Paul επιστρέφει στην πατρίδα σώος και αβλαβής και απολαμβάνει όλα τα προνόμια που παραχωρούνται στους βετεράνους.

Μπορεί να γίνει δεκτό ότι δεν είναι «δίκαιο» να αυξάνει ο πόλεμος τα κέρδη εκείνων των επιχειρηματιών που συμβάλλουν περισσότερο στον εξοπλισμό των ενόπλων δυνάμεων. Θα ήταν, όμως, ανόητο να

αμφισβητηθεί ότι το σύστημα του κέρδους παράγει τα καλύτερα όπλα. Δεν ήταν η σοσιαλιστική Ρωσία εκείνη που ενίσχυσε την καπιταλιστική Αμερική μέσω του προγράμματος δανεισμού και εκμίσθωσης· οι Ρώσοι είχαν υποστεί οικτρές ήττες προτού πέσουν στη Γερμανία οι βόμβες αμερικανικής κατασκευής και προτού λάβουν τα όπλα που παρήγαγαν οι μεγάλες αμερικανικές επιχειρήσεις.

Το σημαντικότερο ζήτημα στον πόλεμο δεν είναι να αποτραπεί η εμφάνιση υψηλών κερδών, αλλά να εξοπλιστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο οι στρατιώτες και οι ναύτες της χώρας. Οι χειρότεροι εχθροί ενός έθνους είναι εκείνοι οι κακόβουλοι δημαγωγοί που δίνουν προτεραιότητα στον φθόνο τους έναντι των ζωτικών συμφερόντων του εθνικού αγώνα.

Βεβαίως, μακροπρόθεσμα, ο πόλεμος και η διατήρηση της οικονομίας της αγοράς είναι ασυμβίβαστα. Ο καπιταλισμός αποτελεί ουσιαστικά σύστημα για ειρηνικά έθνη. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι ένα έθνος που εξαναγκάζεται να αποκρούσει ξένους επιτιθέμενους πρέπει να αντικαταστήσει την ιδιωτική επιχειρηματικότητα με τον κυβερνητικό έλεγχο. Αν το έπραττε, θα στερούσε από τον εαυτό του το αποτελεσματικότερο μέσο άμυνας. Δεν υπάρχει ιστορικό παράδειγμα σοσιαλιστικού έθνους που νίκησε καπιταλιστικό έθνος. Παρά τον τόσο εξυμνημένο πολεμικό τους σοσιαλισμό, οι Γερμανοί ηττήθηκαν και στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους.

Το πραγματικό νόημα της ασυμβατότητας μεταξύ πολέμου και καπιταλισμού είναι ότι ο πόλεμος είναι ασυμβίβαστος με τον υψηλό πολιτισμό. Αν η αποτελεσματικότητα του καπιταλισμού κατευθύνεται από τις κυβερνήσεις προς την παραγωγή μέσων καταστροφής, η εφευρετικότητα της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας παράγει όπλα αρκετά ισχυρά ώστε να καταστρέψουν τα πάντα. Εκείνο ακριβώς που καθιστά

τον πόλεμο και τον καπιταλισμό ασυμβίβαστους είναι η απαράμιλλη αποτελεσματικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η οικονομία της αγοράς, υποκείμενη στην κυριαρχία των επιμέρους καταναλωτών, παράγει αγαθά που καθιστούν τη ζωή του ατόμου περισσότερο ευχάριστη. Ικανοποιεί τη ζήτηση του ατόμου για περισσότερες ανέσεις. Αυτό ακριβώς κατέστησε τον καπιταλισμό αξιοκαταφρόνητο στα μάτια των αποστόλων της βίας. Λάτρευαν τον «ήρωα», τον καταστροφέα και φονέα, και περιφρονούσαν τον αστό και τη «νοοτροπία μικροπωλητή» που τον χαρακτήριζε, κατά τη διατύπωση του Sombart. Τώρα η ανθρωπότητα θερίζει τους καρπούς που ωρίμασαν από τους σπόρους τους οποίους έσπειραν αυτοί οι άνθρωποι.

3. Πόλεμος και αυτάρκεια

Αν ένας οικονομικά αυτάρκης άνθρωπος αρχίσει πόλεμο εναντίον ενός άλλου αυτάρκους ανθρώπου, δεν ανακύπτουν ειδικά προβλήματα «πολεμικής οικονομίας». Αν, όμως, ο ράφτης πολεμήσει εναντίον του αρτοποιού, πρέπει στο εξής να παράγει μόνος του το ψωμί του. Αν αμελήσει να το πράξει, θα περιέλθει σε δυσχερή θέση νωρίτερα από τον αντίπαλό του, τον αρτοποιό. Διότι ο αρτοποιός μπορεί να περιμένει περισσότερο για ένα καινούργιο ένδυμα από όσο μπορεί να περιμένει ο ράφτης για φρέσκο ψωμί. Επομένως, το οικονομικό πρόβλημα της διεξαγωγής πολέμου είναι διαφορετικό για τον αρτοποιό και διαφορετικό για τον ράφτη.

Ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας αναπτύχθηκε υπό την παραδοχή ότι δεν θα υπήρχαν πλέον πόλεμοι. Στη φιλοσοφία της Σχολής του Μάντσεστερ, το ελεύθερο εμπόριο και η ειρήνη θεωρούνταν αμοιβαία αλληλοεξαρτώμενα. Οι επιχειρηματίες που κατέστησαν διεθνές το εμπόριο δεν έλαβαν υπόψη το ενδεχόμενο νέων πολέμων.

Ούτε τα γενικά επιτελεία και οι μελετητές της πολεμικής τέχνης έδωσαν προσοχή στη μεταβολή των συνθηκών που επέφερε ο διεθνής

καταμερισμός της εργασίας. Η μέθοδος της στρατιωτικής επιστήμης συνίσταται στην εξέταση της εμπειρίας των πολέμων του παρελθόντος και στη συναγωγή γενικών κανόνων από αυτήν. Ακόμη και η σχολαστικότερη μελέτη των εκστρατειών του Turenne και του Ναπολέοντα Α΄ δεν μπορούσε να υποδείξει την ύπαρξη ενός προβλήματος που δεν υπήρχε σε εποχές κατά τις οποίες πρακτικά δεν υφίστατο διεθνής καταμερισμός της εργασίας.

Οι Ευρωπαίοι στρατιωτικοί εμπειρογνώμονες υποτίμησαν τη μελέτη του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου. Κατά την άποψή τους, αυτός ο πόλεμος δεν είχε διδακτική αξία. Διεξήχθη από στρατούς ατάκτων, τους οποίους διοικούσαν μη επαγγελματίες στρατιωτικοί. Πολίτες όπως ο Lincoln παρενέβαιναν στη διεξαγωγή των επιχειρήσεων. Πίστευαν ότι ελάχιστα μπορούσαν να διδαχθούν από αυτή την εμπειρία.

Στον Εμφύλιο Πόλεμο, όμως, τα προβλήματα του διαπεριφερειακού καταμερισμού της εργασίας διαδραμάτισαν για πρώτη φορά αποφασιστικό ρόλο. Ο Νότος ήταν κατά κύριο λόγο γεωργικός· οι μεταποιητικές του βιομηχανίες ήταν αμελητέες. Οι Συνομόσπονδοι εξαρτώνταν από την προμήθεια βιομηχανικών προϊόντων από την Ευρώπη. Επειδή οι ναυτικές δυνάμεις της Ένωσης ήταν αρκετά ισχυρές ώστε να αποκλείσουν τις ακτές τους, σύντομα άρχισαν να στερούνται τον αναγκαίο εξοπλισμό.

Οι Γερμανοί αντιμετώπισαν την ίδια κατάσταση και στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους. Εξαρτώνταν από τον εφοδιασμό με τρόφιμα και πρώτες ύλες από υπερπόντιες χώρες. Δεν μπορούσαν, όμως, να διασπάσουν τον βρετανικό αποκλεισμό. Και στους δύο πολέμους, το αποτέλεσμα κρίθηκε στις μάχες του Ατλαντικού. Οι Γερμανοί ηττήθηκαν επειδή απέτυχαν στις προσπάθειές τους να αποκόψουν τις Βρετανικές Νήσους από την πρόσβαση στην παγκόσμια αγορά και επειδή δεν

κατόρθωσαν οι ίδιοι να διασφαλίσουν τις δικές τους θαλάσσιες γραμμές εφοδιασμού. Το στρατηγικό πρόβλημα καθοριζόταν από τις συνθήκες του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας.

Οι Γερμανοί πολεμοκάπηλοι επιδίωκαν να υιοθετήσουν πολιτικές οι οποίες, όπως ήλπιζαν, θα επέτρεπαν στη Γερμανία να διεξαγάγει πόλεμο παρά το μειονέκτημα που δημιουργούσε η κατάστασή της στο εξωτερικό εμπόριο. Η πανάκειά τους ήταν το *Ersatz*, το υποκατάστατο.

Υποκατάστατο είναι ένα αγαθό το οποίο είναι είτε λιγότερο κατάλληλο είτε ακριβότερο, είτε ταυτόχρονα λιγότερο κατάλληλο και ακριβότερο, από το κατάλληλο αγαθό που προορίζεται να αντικαταστήσει. Όποτε η τεχνολογία επιτυγχάνει να παραγάγει ή να ανακαλύψει κάτι που είναι είτε καταλληλότερο είτε φθηνότερο από το πράγμα που χρησιμοποιούνταν προηγουμένως, αυτό το νέο πράγμα αποτελεί τεχνολογική καινοτομία· είναι βελτίωση και όχι *Ersatz*. Ουσιώδες γνώρισμα του *Ersatz*, όπως χρησιμοποιείται ο όρος στην οικονομικοστρατιωτική θεωρία, είναι η κατώτερη ποιότητα ή το υψηλότερο κόστος ή και τα δύο μαζί.[2]

Η *Wehrwirtschaftslehre*, η γερμανική θεωρία της πολεμικής οικονομίας, υποστηρίζει ότι ούτε το κόστος παραγωγής ούτε η ποιότητα έχουν σημασία σε ζητήματα πολέμου. Οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν το κέρδος ενδιαφέρονται για το κόστος παραγωγής και για την ποιότητα των προϊόντων. Το ηρωικό πνεύμα, όμως, μιας ανώτερης φυλής δεν ενδιαφέρεται για τέτοια φάσματα της κερδοσκοπικής νοοτροπίας. Το μόνο που έχει σημασία είναι η πολεμική ετοιμότητα. Ένα πολεμοχαρές έθνος πρέπει να αποβλέπει στην αυτάρκεια, ώστε να είναι ανεξάρτητο από το εξωτερικό εμπόριο. Πρέπει να ενθαρρύνει την παραγωγή υποκατάστατων, ανεξάρτητα από τις μαμωνικές εκτιμήσεις. Δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς πλήρη κυβερνητικό έλεγχο της παραγωγής,

επειδή η ιδιοτέλεια των επιμέρους πολιτών θα ματαίωνε τα σχέδια του ηγέτη. Ακόμη και σε καιρό ειρήνης, πρέπει να ανατίθεται οικονομική δικτατορία στον αρχιστράτηγο.

Και τα δύο θεωρήματα της θεωρίας του *Ersatz* είναι εσφαλμένα.

Πρώτον, δεν είναι αληθές ότι η ποιότητα και η καταλληλότητα του υποκατάστατου δεν έχουν σημασία. Αν οι στρατιώτες στέλνονται στη μάχη ανεπαρκώς σιτισμένοι και εξοπλισμένοι με όπλα κατασκευασμένα από υλικά κατώτερης ποιότητας, μειώνονται οι πιθανότητες νίκης. Οι επιχειρήσεις τους θα είναι λιγότερο επιτυχείς και οι απώλειές τους βαρύτερες. Η επίγνωση της τεχνικής κατωτερότητάς τους θα επιβαρύνει το ηθικό τους. Το *Ersatz* θέτει σε κίνδυνο τόσο την υλική ισχύ όσο και το ηθικό ενός στρατού.

Εξίσου εσφαλμένο είναι το θεώρημα ότι το υψηλότερο κόστος παραγωγής των υποκατάστατων δεν έχει σημασία. Υψηλότερο κόστος παραγωγής σημαίνει ότι πρέπει να δαπανηθούν περισσότερη εργασία και περισσότεροι υλικοί συντελεστές παραγωγής για να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα που ο αντίπαλος, παράγοντας το κατάλληλο προϊόν, επιτυγχάνει με μικρότερη δαπάνη. Ισοδυναμεί με κατασπατάληση σπάνιων συντελεστών παραγωγής, τόσο υλικών μέσων όσο και ανθρώπινου δυναμικού.

Μια τέτοια σπατάλη οδηγεί, σε καιρό ειρήνης, στη μείωση του βιοτικού επιπέδου και, σε καιρό πολέμου, στον περιορισμό της προσφοράς αγαθών που απαιτούνται για τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων. Με το σημερινό επίπεδο της τεχνολογικής γνώσης, αποτελεί μικρή μόνο υπερβολή να πούμε ότι τα πάντα μπορούν να παραχθούν από οτιδήποτε. Εκείνο, όμως, που έχει σημασία είναι να επιλεγούν, από το τεράστιο πλήθος των δυνατών μεθόδων, εκείνες με

τις οποίες επιτυγχάνεται η υψηλότερη παραγωγή ανά μονάδα εισροής. Κάθε απόκλιση από αυτή την αρχή επιφέρει από μόνη της την κύρωσή της. Οι συνέπειες είναι εξίσου επιζήμιες στον πόλεμο όσο και στην ειρήνη.

Σε μια χώρα όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, η οποία εξαρτάται σε συγκριτικά αμελητέο μόνο βαθμό από την εισαγωγή πρώτων υλών από το εξωτερικό, είναι δυνατόν να βελτιωθεί η πολεμική ετοιμότητα μέσω της παραγωγής υποκατάστατων, όπως το συνθετικό καουτσούκ. Οι δυσμενείς συνέπειες θα ήταν μικρές σε σύγκριση με τα ευεργετικά αποτελέσματα.

Μια χώρα, όμως, όπως η Γερμανία έσφαλε σοβαρά όταν υπέθεσε ότι θα μπορούσε να επικρατήσει χρησιμοποιώντας συνθετική βενζίνη, συνθετικό καουτσούκ, υποκατάστατα υφάσματα και υποκατάστατα λίπη. Και στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους, η Γερμανία βρισκόταν στη θέση του ράφτη που πολεμούσε εναντίον του ανθρώπου ο οποίος τον προμήθευε με ψωμί. Παρά την κτηνωδία τους, οι ναζί δεν μπορούσαν να μεταβάλουν αυτό το γεγονός.

[2] Υπό αυτή την έννοια, και το σιτάρι που παράγεται, υπό την προστασία εισαγωγικού δασμού, εντός της επικράτειας του Ράιχ αποτελεί *Ersatz*: παράγεται με υψηλότερο κόστος από το ξένο σιτάρι. Η έννοια του *Ersatz* είναι καταλλακτική έννοια και δεν πρέπει να ορίζεται με βάση τις τεχνολογικές και φυσικές ιδιότητες των αγαθών.

4. Η ματαιότητα του πολέμου

Εκείνο που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα είναι η κατανόηση των πλεονεκτημάτων που μπορούν να προκύψουν από τη συνεργασία υπό τον καταμερισμό της εργασίας. Ο άνθρωπος περιορίζει το έμφυτο επιθετικό του ένστικτο προκειμένου να συνεργάζεται με άλλα ανθρώπινα όντα. Όσο περισσότερο επιθυμεί να βελτιώσει την υλική του ευημερία, τόσο περισσότερο πρέπει να επεκτείνει το σύστημα του καταμερισμού της εργασίας. Ταυτόχρονα, πρέπει να περιορίζει ολοένα περισσότερο το πεδίο εντός του οποίου καταφεύγει σε στρατιωτική δράση. Η εμφάνιση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας απαιτεί την πλήρη κατάργηση του πολέμου. Αυτή είναι η ουσία της φιλοσοφίας του *laissez-faire* της Σχολής του Μάντσεστερ.

Η φιλοσοφία αυτή είναι, βεβαίως, ασυμβίβαστη με την κρατολατρία. Στο πλαίσιό της, το κράτος, ο κοινωνικός μηχανισμός βίαιης επιβολής, είναι επιφορτισμένο με την προστασία της ομαλής λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς από τις επιθέσεις αντικοινωνικών ατόμων και συμμοριών. Η λειτουργία του είναι απαραίτητη και ευεργετική, αλλά είναι μόνο επικουρική. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να ειδωλοποιείται η

αστυνομική εξουσία και να της αποδίδονται παντοδυναμία και παντογνωσία.

Υπάρχουν πράγματα τα οποία ασφαλώς δεν μπορεί να επιτύχει. Δεν μπορεί να εξαφανίσει ως διά μαγείας τη σπανιότητα των συντελεστών παραγωγής· δεν μπορεί να καταστήσει τους ανθρώπους ευπορότερους· δεν μπορεί να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας. Το μόνο που μπορεί να επιτύχει είναι να εμποδίσει τους κακοποιούς να ματαιώσουν τις προσπάθειες εκείνων των ανθρώπων που αποβλέπουν στην προαγωγή της υλικής ευημερίας.

Η φιλελεύθερη φιλοσοφία του Bentham και του Bastiat δεν είχε ακόμη ολοκληρώσει το έργο της για την εξάλειψη των εμπορικών φραγμών και της κυβερνητικής ανάμειξης στις επιχειρήσεις, όταν άρχισε να ασκεί επιρροή η κίβδηλη θεολογία του θεϊκού κράτους. Οι προσπάθειες βελτίωσης των συνθηκών των μισθωτών και των μικρών αγροτών μέσω κυβερνητικών διαταγμάτων κατέστησαν αναγκαία τη σταδιακή χαλάρωση των δεσμών που συνέδεαν την εγχώρια οικονομία κάθε χώρας με τις οικονομίες των άλλων χωρών.

Ο οικονομικός εθνικισμός, το αναγκαίο συμπλήρωμα του εγχώριου παρεμβατισμού, βλάπτει τα συμφέροντα των ξένων λαών και, έτσι, δημιουργεί διεθνείς συγκρούσεις. Υποβάλλει την ιδέα της διόρθωσης αυτής της μη ικανοποιητικής κατάστασης μέσω του πολέμου. Γιατί να ανεχθεί ένα ισχυρό έθνος την πρόκληση ενός λιγότερο ισχυρού έθνους; Δεν αποτελεί θρασύτητα εκ μέρους της μικρής Λαπουτανίας το να βλάπτει τους πολίτες της μεγάλης Ρουριτανίας μέσω τελωνειακών δασμών, μεταναστευτικών φραγμών, συναλλαγματικών ελέγχων, ποσοτικών περιορισμών του εμπορίου και απαλλοτρίωσης των ρουριτανικών επενδύσεων στη Λαπουτανία; Δεν θα ήταν εύκολο για τον

στρατό της Ρουριτανίας να συντρίψει τις αξιοκαταφρόνητες δυνάμεις της Λαπουτανίας;

Αυτή ήταν η ιδεολογία των Γερμανών, Ιταλών και Ιαπώνων πολεμοκάπηλων. Πρέπει να παραδεχθούμε ότι ήταν συνεπείς από τη σκοπιά των νέων «ανορθόδοξων» διδασκαλιών. Ο παρεμβατισμός γεννά τον οικονομικό εθνικισμό και ο οικονομικός εθνικισμός γεννά την πολεμικότητα. Αν εμποδίζονται οι άνθρωποι και τα εμπορεύματα να διασχίσουν τα σύνορα, γιατί να μην επιχειρήσουν οι στρατοί να τους ανοίξουν τον δρόμο;

Από την ημέρα κατά την οποία η Ιταλία επιτέθηκε, το 1911, στην Τουρκία, οι πολεμικές συγκρούσεις υπήρξαν αδιάκοπες. Σχεδόν πάντοτε υπήρχαν πυροβολισμοί σε κάποιο μέρος του κόσμου. Οι συνθήκες ειρήνης που συνάπτονταν δεν ήταν στην πραγματικότητα παρά συμφωνίες ανακωχής. Επιπλέον, αφορούσαν μόνο τους στρατούς των μεγάλων δυνάμεων. Ορισμένα από τα μικρότερα έθνη βρίσκονταν πάντοτε σε πόλεμο. Υπήρχαν επίσης εμφύλιοι πόλεμοι και επαναστάσεις, εξίσου ολέθριοι.

Πόσο μακριά βρισκόμαστε σήμερα από τους κανόνες του διεθνούς δικαίου που αναπτύχθηκαν κατά την εποχή του περιορισμένου πολέμου! Ο σύγχρονος πόλεμος είναι ανελέητος· δεν λυπάται ούτε τις εγκύους ούτε τα βρέφη· σκοτώνει και καταστρέφει αδιακρίτως. Δεν σέβεται τα δικαιώματα των ουδέτερων. Εκατομμύρια άνθρωποι σκοτώνονται, υποδουλώνονται ή εκδιώκονται από τους τόπους κατοικίας στους οποίους έζησαν οι πρόγονοί τους επί αιώνες. Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει τι θα συμβεί στο επόμενο κεφάλαιο αυτού του ατέρμονου αγώνα.

Αυτό ελάχιστη σχέση έχει με την ατομική βόμβα. Η ρίζα του κακού δεν είναι η κατασκευή ενός νέου και φρικτότερου όπλου. Είναι το πνεύμα της κατάκτησης. Είναι πιθανόν οι επιστήμονες να ανακαλύψουν κάποιες μεθόδους άμυνας εναντίον της ατομικής βόμβας. Αυτό, όμως, δεν θα μεταβάλει την κατάσταση· απλώς θα παρατείνει για σύντομο χρονικό διάστημα τη διαδικασία της πλήρους καταστροφής του πολιτισμού.

Ο σύγχρονος πολιτισμός αποτελεί προϊόν της φιλοσοφίας του *laissez-faire*. Δεν μπορεί να διατηρηθεί υπό την ιδεολογία της κυβερνητικής παντοδυναμίας. Η κρατολατρία οφείλει πολλά στις θεωρίες του Hegel. Μπορεί, ωστόσο, κανείς να παραβλέψει πολλά από τα ασυγχώρητα σφάλματα του Hegel, διότι εκείνος διατύπωσε επίσης τη φράση «η αδυναμία της νίκης» — *die Ohnmacht des Sieges*.[3] Η ήττα των επιτιθέμενων δεν αρκεί για να καταστήσει διαρκή την ειρήνη. Το κύριο ζήτημα είναι να εγκαταλειφθεί η ιδεολογία που γεννά τον πόλεμο.

[3] Πρβλ. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, επιμ. Lasson (Λειψία, 1920), IV, σσ. 930–931.

Κεφάλαιο 35: Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

1. Η επιχειρηματολογία κατά της οικονομίας της αγοράς

Οι αντιρρήσεις που προβάλλουν κατά της οικονομίας της αγοράς οι διάφορες σχολές της *Sozialpolitik*, της κοινωνικής πολιτικής, βασίζονται σε κάκιστη οικονομική θεωρία. Επαναλαμβάνουν αδιάκοπα όλες τις πλάνες που οι οικονομολόγοι έχουν ανασκευάσει προ πολλού. Κατηγορούν την οικονομία της αγοράς για τις συνέπειες των ίδιων των αντικαπιταλιστικών πολιτικών τις οποίες υποστηρίζουν ως αναγκαίες και ευεργετικές μεταρρυθμίσεις. Αποδίδουν στην οικονομία της αγοράς την ευθύνη για την αναπόφευκτη αποτυχία και ματαίωση του παρεμβατισμού.

Αυτοί οι προπαγανδιστές αναγκάζονται τελικά να παραδεχθούν ότι η οικονομία της αγοράς δεν είναι, σε τελική ανάλυση, τόσο κακή όσο την

παρουσιάζουν οι «ανορθόδοξες» θεωρίες τους. Παράγει και παραδίδει τα αγαθά. Από ημέρα σε ημέρα αυξάνει την ποσότητα και βελτιώνει την ποιότητα των προϊόντων. Έχει δημιουργήσει πρωτοφανή πλούτο. Ο υπέρμαχος του παρεμβατισμού αντιτείνει, όμως, ότι είναι ανεπαρκής από εκείνη που αποκαλεί κοινωνική σκοπιά. Δεν έχει εξαλείψει τη φτώχεια και την ένδεια. Αποτελεί σύστημα που παραχωρεί προνόμια σε μια μειονότητα, σε μια ανώτερη τάξη πλούσιων ανθρώπων, εις βάρος της συντριπτικής πλειονότητας. Είναι ένα άδικο σύστημα. Η αρχή της ευημερίας πρέπει να αντικαταστήσει την αρχή του κέρδους.

Μπορούμε, χάριν της συζήτησης, να επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε την έννοια της ευημερίας κατά τέτοιον τρόπο ώστε να είναι πιθανή η αποδοχή της από τη συντριπτική πλειονότητα των μη ασκητικών ανθρώπων. Όσο περισσότερο επιτυγχάνουμε σε αυτή την προσπάθεια, τόσο περισσότερο στερούμε από την ιδέα της ευημερίας κάθε συγκεκριμένο νόημα και περιεχόμενο. Μετατρέπεται σε άχρωμη παράφραση της θεμελιώδους κατηγορίας της ανθρώπινης δράσης, δηλαδή της επιδίωξης εξάλειψης της δυσφορίας στον μέγιστο δυνατό βαθμό.

Επειδή αναγνωρίζεται καθολικά ότι αυτός ο σκοπός μπορεί να επιτευχθεί ευκολότερα, και μάλιστα αποκλειστικά, μέσω του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, οι άνθρωποι συνεργάζονται εντός του πλαισίου κοινωνικών δεσμών. Ο κοινωνικός άνθρωπος, σε αντιδιαστολή προς τον αυτάρκη άνθρωπο, πρέπει αναγκαστικά να τροποποιήσει την αρχική βιολογική αδιαφορία του για την ευημερία των ανθρώπων που βρίσκονται έξω από τη δική του οικογένεια. Πρέπει να προσαρμόσει τη συμπεριφορά του στις απαιτήσεις της κοινωνικής συνεργασίας και να θεωρεί την επιτυχία των συνανθρώπων του απαραίτητη προϋπόθεση της δικής του επιτυχίας.

Από αυτή τη σκοπιά, μπορεί κανείς να περιγράψει τον σκοπό της κοινωνικής συνεργασίας ως την πραγματοποίηση της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων. Δύσκολα θα τολμούσε κάποιος να αντιταχθεί σε αυτόν τον ορισμό της πλέον επιθυμητής κατάστασης και να υποστηρίξει ότι δεν είναι καλό να είναι όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι όσο το δυνατόν ευτυχέστεροι. Όλες οι επιθέσεις κατά της διατύπωσης του Bentham επικεντρώθηκαν σε ασάφειες ή παρανοήσεις σχετικές με την έννοια της ευτυχίας· δεν έθιξαν το αξίωμα ότι το αγαθό, όποιο και αν είναι, πρέπει να παρέχεται στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων.

Αν, όμως, ερμηνεύσουμε την ευημερία κατ' αυτόν τον τρόπο, η έννοια στερείται κάθε ειδικού νοήματος. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη δικαιολόγηση κάθε μορφής κοινωνικής οργάνωσης. Αποτελεί γεγονός ότι ορισμένοι υπερασπιστές της δουλείας των Μαύρων υποστήριζαν ότι η δουλεία ήταν το καλύτερο μέσο για να καταστούν οι Μαύροι ευτυχισμένοι και ότι ακόμη και σήμερα στον αμερικανικό Νότο πολλοί Λευκοί πιστεύουν ειλικρινά πως ο αυστηρός φυλετικός διαχωρισμός είναι εξίσου ωφέλιμος για τον έγχρωμο άνθρωπο όσο υποτίθεται ότι είναι για τον λευκό.

Κύρια θέση του ρατσισμού, στην παραλλαγή του Gobineau και του ναζισμού, είναι ότι η ηγεμονία των ανώτερων φυλών εξυπηρετεί τα αληθινά συμφέροντα ακόμη και των κατώτερων φυλών. Μια αρχή αρκετά ευρεία ώστε να καλύπτει όλες τις θεωρίες, όσο και αν αυτές συγκρούονται μεταξύ τους, είναι εντελώς άχρηστη.

Στο στόμα, όμως, των προπαγανδιστών της ευημερίας, η έννοια της ευημερίας έχει συγκεκριμένο νόημα. Χρησιμοποιούν σκόπιμα έναν όρο του οποίου η γενικώς αποδεκτή συνδήλωση αποκλείει κάθε αντίθεση. Κανένας αξιοπρεπής άνθρωπος δεν επιθυμεί να φανεί τόσο

απερίσκεπτος ώστε να προβάλει αντιρρήσεις κατά της πραγμάτωσης της ευημερίας. Αντιποιούμενοι το αποκλειστικό δικαίωμα να αποκαλούν το δικό τους πρόγραμμα πρόγραμμα ευημερίας, οι προπαγανδιστές της ευημερίας επιδιώκουν να επικρατήσουν μέσω ενός ευτελούς λογικού τεχνάσματος. Θέλουν να καταστήσουν τις ιδέες τους απρόσβλητες από την κριτική, αποδίδοντάς τους μια ονομασία προσφιλή σε όλους. Η ορολογία τους υπονοεί ήδη ότι όλοι οι αντίπαλοί τους είναι κακοπροαίρετοι απατεώνες, οι οποίοι επιδιώκουν την προαγωγή των ιδιοτελών συμφερόντων τους εις βάρος της πλειονότητας των καλών ανθρώπων.

Η δυσχερής θέση του δυτικού πολιτισμού συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι σοβαροί άνθρωποι μπορούν να καταφεύγουν σε τέτοια συλλογιστικά τεχνάσματα χωρίς να αντιμετωπίζουν αυστηρή επίκριση. Υπάρχουν μόνο δύο δυνατές εξηγήσεις. Είτε αυτοί οι αυτοαποκαλούμενοι οικονομολόγοι της ευημερίας δεν αντιλαμβάνονται οι ίδιοι το λογικά ανεπίτρεπτο του συλλογισμού τους είτε έχουν επιλέξει σκόπιμα αυτόν τον τρόπο επιχειρηματολογίας για να προφυλάξουν τις πλάνες τους πίσω από μια λέξη που προορίζεται εκ των προτέρων να αφοπλίσει όλους τους αντιπάλους. Και στις δύο περιπτώσεις, οι ίδιες τους οι πράξεις τούς καταδικάζουν.

Δεν χρειάζεται να προστεθεί τίποτε στις αναλύσεις των προηγούμενων κεφαλαίων σχετικά με τις συνέπειες όλων των παραλλαγών του παρεμβατισμού. Οι ογκώδεις τόμοι της οικονομικής της ευημερίας δεν έχουν παραγάγει κανένα επιχείρημα ικανό να ανασκευάσει τα συμπεράσματά μας. Το μόνο έργο που απομένει είναι να εξετάσουμε το κριτικό μέρος του έργου των προπαγανδιστών της ευημερίας, δηλαδή το κατηγορητήριό τους κατά της οικονομίας της αγοράς.

Όλη αυτή η παθιασμένη ρητορική της σχολής της ευημερίας καταλήγει τελικά σε τρία σημεία. Ο καπιταλισμός είναι κακός, λένε, επειδή υπάρχουν φτώχεια, ανισότητα εισοδημάτων και πλούτου και ανασφάλεια.

2. Η φτώχεια

Μπορούμε να απεικονίσουμε τις συνθήκες μιας κοινωνίας γεωργών, στην οποία κάθε μέλος καλλιεργεί ένα τεμάχιο γης αρκετά μεγάλο ώστε να εξασφαλίζει στον ίδιο και στην οικογένειά του τα απολύτως αναγκαία μέσα διαβίωσης. Μπορούμε να συμπεριλάβουμε σε αυτή την εικόνα την ύπαρξη λίγων ειδικών, όπως τεχνιτών —για παράδειγμα, σιδηρουργών — και επαγγελματιών, όπως ιατρών. Μπορούμε ακόμη να προχωρήσουμε περισσότερο και να υποθέσουμε ότι ορισμένοι άνθρωποι δεν κατέχουν αγρόκτημα, αλλά εργάζονται ως εργάτες στα αγροκτήματα άλλων ανθρώπων. Ο εργοδότης τούς αμείβει για τη βοήθειά τους και τους φροντίζει όταν η ασθένεια ή το γήρας τούς καθιστούν ανίκανους προς εργασία.

Αυτό το σχήμα μιας ιδεώδους κοινωνίας αποτέλεσε τη βάση πολλών ουτοπικών σχεδίων. Πραγματοποιήθηκε, σε γενικές γραμμές, για κάποιο χρονικό διάστημα σε ορισμένες κοινότητες. Η πλησιέστερη προσέγγιση προς την πραγματοποίησή του ήταν πιθανότατα η κοινοπολιτεία που εγκαθίδρυσαν οι Ιησουίτες πατέρες στη χώρα που σήμερα ονομάζεται Παραγουάη. Δεν χρειάζεται, όμως, να εξετάσουμε τα πλεονεκτήματα ενός τέτοιου συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Η ιστορική εξέλιξη το διέλυσε. Το πλαίσιό του ήταν υπερβολικά στενό για τον αριθμό των ανθρώπων που ζουν σήμερα στην επιφάνεια της γης.

Η εγγενής αδυναμία μιας τέτοιας κοινωνίας είναι ότι η αύξηση του πληθυσμού πρέπει να οδηγήσει σε προοδευτική φτώχεια. Αν η περιουσία ενός αποβιώσαντος αγρότη διαιρεθεί μεταξύ των παιδιών του, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις γίνονται τελικά τόσο μικρές, ώστε δεν μπορούν πλέον να εξασφαλίσουν επαρκή μέσα συντήρησης για μια οικογένεια. Όλοι είναι γαιοκτήμονες, αλλά όλοι είναι εξαιρετικά φτωχοί. Οι συνθήκες που επικρατούσαν σε μεγάλες περιοχές της Κίνας παρέχουν θλιβερή απεικόνιση της εξαθλίωσης των καλλιεργητών μικρών τεμαχίων γης.

Η εναλλακτική προς αυτό το αποτέλεσμα είναι η εμφάνιση μιας τεράστιας μάζας ακτημόνων προλεταρίων. Τότε ένα ευρύ χάσμα χωρίζει τους απόκληρους απόρους από τους ευνοημένους αγρότες. Αποτελούν μια τάξη παριών, η ίδια η ύπαρξη των οποίων θέτει στην κοινωνία ένα άλυτο πρόβλημα. Αναζητούν μάταια μέσα βιοπορισμού. Η κοινωνία δεν έχει καμία χρήση γι' αυτούς. Είναι ενδεείς.

Όταν, κατά τις εποχές που προηγήθηκαν της ανόδου του σύγχρονου καπιταλισμού, οι πολιτικοί, οι φιλόσοφοι και οι νομικοί αναφέρονταν στους φτωχούς και στα προβλήματα της φτώχειας, εννοούσαν αυτούς τους εξαθλιωμένους πλεονάζοντες ανθρώπους. Το *laissez-faire* και το παρακλάδι του, το βιομηχανικό σύστημα, μετέτρεψαν τους ικανούς προς εργασία φτωχούς σε μισθωτούς. Στην ανεμπόδιστη κοινωνία της αγοράς υπάρχουν άνθρωποι με υψηλότερα και άνθρωποι με χαμηλότερα εισοδήματα. Δεν υπάρχουν πλέον άνθρωποι οι οποίοι, μολονότι είναι ικανοί και πρόθυμοι να εργαστούν, δεν μπορούν να βρουν κανονική απασχόληση επειδή δεν απομένει γι' αυτούς θέση στο κοινωνικό σύστημα παραγωγής.

Ο φιλελευθερισμός και ο καπιταλισμός, όμως, ακόμη και κατά την περίοδο της μέγιστης ακμής τους, περιορίζονταν σε συγκριτικά μικρές

περιοχές της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, της Βόρειας Αμερικής και της Αυστραλίας. Στον υπόλοιπο κόσμο εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι εξακολουθούν να φυτοζωούν στο χείλος της λιμοκτονίας. Είναι φτωχοί ή άποροι με την παλαιά έννοια του όρου, πλεονάζοντες και περιττοί, βάρος για τον εαυτό τους και λανθάνουσα απειλή για τη μειονότητα των περισσότερο ευνοημένων συμπολιτών τους.

Η ένδεια αυτών των εξαθλιωμένων μαζών —κατά κύριο λόγο έγχρωμων ανθρώπων— δεν προκαλείται από τον καπιταλισμό, αλλά από την απουσία του. Αν δεν είχε επικρατήσει το *laissez-faire*, η μοίρα των λαών της Δυτικής Ευρώπης θα ήταν ακόμη χειρότερη από εκείνη των ανειδίκευτων εργατών της Ασίας. Το πρόβλημα της Ασίας είναι ότι η κατά κεφαλήν ποσότητα του επενδεδυμένου κεφαλαίου είναι εξαιρετικά χαμηλή σε σύγκριση με τον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό της Δύσης. Η επικρατούσα ιδεολογία και το κοινωνικό σύστημα που αποτελεί απόρροιά της παρεμποδίζουν την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας που επιδιώκει το κέρδος. Υπάρχει ελάχιστη εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου και έκδηλη εχθρότητα προς τους ξένους επενδυτές. Σε πολλές από αυτές τις χώρες, η αύξηση του πληθυσμού υπερβαίνει ακόμη και την αύξηση του διαθέσιμου κεφαλαίου.

Είναι εσφαλμένο να κατηγορούνται οι ευρωπαϊκές δυνάμεις για τη φτώχεια των μαζών στις πρώην αποικιακές τους αυτοκρατορίες. Επενδύοντας κεφάλαιο, οι ξένοι κυβερνήτες έκαναν ό,τι μπορούσαν για τη βελτίωση της υλικής ευημερίας. Δεν ευθύνονται οι Λευκοί για την απροθυμία των ανατολικών λαών να εγκαταλείψουν τις παραδοσιακές τους αντιλήψεις και για την απέχθειά τους προς τον καπιταλισμό ως ξένη ιδεολογία.

Στον βαθμό που υπάρχει ανεμπόδιστος καπιταλισμός, δεν μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για φτώχεια με την έννοια με την οποία

εφαρμόζεται αυτός ο όρος στις συνθήκες μιας μη καπιταλιστικής κοινωνίας. Η αύξηση του πληθυσμού δεν δημιουργεί πλεονάζοντα στόματα, αλλά πρόσθετα εργατικά χέρια, των οποίων η απασχόληση παράγει πρόσθετο πλούτο. Δεν υπάρχουν αρτιμελείς άποροι.

Από τη σκοπιά των οικονομικά καθυστερημένων εθνών, οι συγκρούσεις μεταξύ «κεφαλαίου» και «εργασίας» στις καπιταλιστικές χώρες εμφανίζονται ως συγκρούσεις στο εσωτερικό μιας προνομιούχου ανώτερης τάξης. Στα μάτια των Ασιατών, ο Αμερικανός εργάτης της αυτοκινητοβιομηχανίας είναι «αριστοκράτης». Ανήκει στο δύο τοις εκατό του παγκόσμιου πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα.

Όχι μόνο οι έγχρωμες φυλές αλλά και οι Σλάβοι, οι Άραβες και ορισμένοι άλλοι λαοί θεωρούν το μέσο εισόδημα των πολιτών των καπιταλιστικών χωρών —περίπου του δώδεκα ή δεκαπέντε τοις εκατό της ανθρωπότητας— περιορισμό της δικής τους υλικής ευημερίας. Αδυνατούν να αντιληφθούν ότι η ευημερία αυτών των υποτιθέμενα προνομιούχων ομάδων, πέρα από τις συνέπειες των μεταναστευτικών φραγμών, δεν χρηματοδοτείται από τη δική τους φτώχεια και ότι το κύριο εμπόδιο στη βελτίωση των δικών τους συνθηκών είναι η απέχθειά τους προς τον καπιταλισμό.

Στο πλαίσιο του καπιταλισμού, η έννοια της φτώχειας αναφέρεται μόνο στους ανθρώπους που αδυνατούν να φροντίσουν τον εαυτό τους. Ακόμη και αν παραβλέψουμε την περίπτωση των παιδιών, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι θα υπάρχουν πάντοτε άνθρωποι ανίκανοι προς απασχόληση. Ο καπιταλισμός, βελτιώνοντας το βιοτικό επίπεδο των μαζών, τις συνθήκες υγιεινής και τις μεθόδους πρόληψης και θεραπείας, δεν εξαλείφει τη σωματική ανικανότητα.

Είναι αληθές ότι σήμερα πολλοί άνθρωποι, οι οποίοι στο παρελθόν θα ήταν καταδικασμένοι σε ισόβια αναπηρία, αποκαθίστανται πλήρως. Από την άλλη πλευρά, όμως, πολλοί άνθρωποι οι οποίοι σε παλαιότερες εποχές θα είχαν πεθάνει νωρίτερα λόγω συγγενών ελαττωμάτων, ασθενειών ή ατυχημάτων επιβιώνουν ως μόνιμα ανίκανα άτομα. Επιπλέον, η παράταση της μέσης διάρκειας ζωής τείνει να αυξάνει τον αριθμό των ηλικιωμένων που δεν είναι πλέον σε θέση να κερδίζουν τα προς το ζην.

Το πρόβλημα των ανίκανων ατόμων αποτελεί ειδικό πρόβλημα του ανθρώπινου πολιτισμού και της κοινωνίας. Τα ανάπηρα ζώα πρέπει να πεθάνουν γρήγορα. Είτε πεθαίνουν από ασιτία είτε γίνονται λεία των εχθρών του είδους τους. Ο πρωτόγονος άνθρωπος δεν έδειχνε κανέναν οίκτο απέναντι σε όσους υστερούσαν. Πολλές φυλές εφάρμοζαν απέναντί τους εκείνες τις βάρβαρες μεθόδους ανελέητης εξόντωσης στις οποίες κατέφυγαν οι ναζί στην εποχή μας. Η ίδια η ύπαρξη ενός συγκριτικά μεγάλου αριθμού αναπήρων αποτελεί, όσο παράδοξο και αν φαίνεται, χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτισμού και της υλικής ευημερίας.

Η μέριμνα για εκείνους τους αναπήρους οι οποίοι στερούνται μέσων συντήρησης και δεν φροντίζονται από τους στενούς συγγενείς τους θεωρούνταν επί μακρόν έργο φιλανθρωπίας. Τα αναγκαία κεφάλαια παρέχονταν μερικές φορές από τις κυβερνήσεις, συχνότερα όμως από εθελοντικές συνεισφορές. Τα καθολικά τάγματα και οι καθολικές αδελφότητες, καθώς και ορισμένοι προτεσταντικοί θεσμοί, πραγματοποίησαν θαυμαστό έργο στη συγκέντρωση τέτοιων συνεισφορών και στην κατάλληλη χρησιμοποίησή τους. Σήμερα υπάρχουν επίσης πολλά μη θρησκευτικά ιδρύματα που τα συναγωνίζονται με ευγενή άμιλλα.

Το σύστημα της φιλανθρωπίας επικρίνεται για δύο ελαττώματα. Το πρώτο είναι η ανεπάρκεια των διαθέσιμων μέσων. Όσο περισσότερο προοδεύει ο καπιταλισμός και αυξάνει τον πλούτο, τόσο επαρκέστερα καθίστανται τα φιλανθρωπικά κεφάλαια. Αφενός, οι άνθρωποι είναι περισσότερο πρόθυμοι να προσφέρουν, ανάλογα με τη βελτίωση της δικής τους ευημερίας. Αφετέρου, μειώνεται ταυτόχρονα ο αριθμός όσων έχουν ανάγκη.

Ακόμη και στους ανθρώπους με μέτρια εισοδήματα παρέχεται, μέσω της αποταμίευσης και των ασφαλιστηρίων συμβολαίων, η δυνατότητα να μεριμνήσουν για τα ατυχήματα, την ασθένεια, το γήρας, την εκπαίδευση των παιδιών τους και τη συντήρηση των χηρών και των ορφανών. Είναι εξαιρετικά πιθανόν τα κεφάλαια των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων να ήταν επαρκή στις καπιταλιστικές χώρες, αν ο παρεμβατισμός δεν υπονόμευε τους θεμελιώδεις θεσμούς της οικονομίας της αγοράς.

Η πιστωτική επέκταση και η πληθωριστική αύξηση της ποσότητας του χρήματος ματαιώνουν τις προσπάθειες του «κοινού ανθρώπου» να αποταμιεύσει και να συσσωρεύσει αποθέματα για λιγότερο ευνοϊκές ημέρες. Οι άλλες πρακτικές του παρεμβατισμού, όμως, δεν είναι λιγότερο επιζήμιες για τα ζωτικά συμφέροντα των μισθωτών και των υπαλλήλων, των ελεύθερων επαγγελματιών και των ιδιοκτητών μικρών επιχειρήσεων. Το μεγαλύτερο μέρος εκείνων που βοηθούνται από τα φιλανθρωπικά ιδρύματα έχουν ανάγκη μόνο επειδή ο παρεμβατισμός τούς οδήγησε σε αυτή την κατάσταση.

Ταυτόχρονα, ο πληθωρισμός και οι προσπάθειες μείωσης του επιτοκίου κάτω από τα δυνητικά αγοραία επίπεδα απαλλοτριώνουν ουσιαστικά τα κληροδοτήματα των νοσοκομείων, των ασύλων, των ορφανοτροφείων και παρόμοιων ιδρυμάτων. Στον βαθμό που οι

προπαγανδιστές της ευημερίας θρηνούν για την ανεπάρκεια των διαθέσιμων κεφαλαίων βοήθειας, θρηνούν για μία από τις συνέπειες των πολιτικών τις οποίες υποστηρίζουν οι ίδιοι.

Το δεύτερο ελάττωμα που καταλογίζεται στο σύστημα της φιλανθρωπίας είναι ότι πρόκειται απλώς για φιλανθρωπία και συμπόνια. Ο άπορος δεν έχει νομική αξίωση επί της καλοσύνης που του επιδεικνύεται. Εξαρτάται από το έλεος καλοπροαίρετων ανθρώπων και από τα αισθήματα ευσπλαχνίας που προκαλεί η δυστυχία του. Αυτό που λαμβάνει είναι εθελοντικό δώρο για το οποίο πρέπει να είναι ευγνώμων. Το να ζει κάποιος από την ελεημοσύνη είναι επαίσχυντο και ταπεινωτικό. Αποτελεί αφόρητη κατάσταση για έναν άνθρωπο που σέβεται τον εαυτό του.

Αυτές οι αιτιάσεις είναι δικαιολογημένες. Τέτοιες ανεπάρκειες ενυπάρχουν πράγματι σε κάθε είδος φιλανθρωπίας. Είναι ένα σύστημα που διαφθείρει τόσο τους δωρητές όσο και τους αποδέκτες. Καθιστά τους πρώτους αυτάρεσκους και τους δεύτερους υποτακτικούς και δουλοπρεπείς.

Μόνο η νοοτροπία ενός καπιταλιστικού περιβάλλοντος, όμως, κάνει τους ανθρώπους να αισθάνονται τον εξευτελισμό που ενυπάρχει στην προσφορά και στη λήψη ελεημοσύνης. Έξω από το πεδίο του χρηματικού δεσμού και των συναλλαγών που πραγματοποιούνται μεταξύ αγοραστών και πωλητών με αμιγώς επιχειρηματικό τρόπο, όλες οι διανθρώπινες σχέσεις στιγματίζονται από την ίδια αδυναμία. Ακριβώς την απουσία αυτού του προσωπικού στοιχείου από τις συναλλαγές της αγοράς θρηνούν όλοι όσοι κατηγορούν τον καπιταλισμό για σκληροκαρδία και αναλγησία.

Στα μάτια αυτών των επικριτών, η συνεργασία υπό την αρχή *do ut des* —«δίνω για να δώσεις»— απανθρωποποιεί όλους τους κοινωνικούς δεσμούς. Αντικαθιστά την αδελφική αγάπη και την προθυμία αμοιβαίας βοήθειας με συμβάσεις. Αυτοί οι επικριτές καταγγέλλουν την έννομη τάξη του καπιταλισμού επειδή παραμελεί την «ανθρώπινη πλευρά». Είναι ασυνεπείς όταν κατηγορούν το σύστημα της φιλανθρωπίας επειδή βασίζεται στα αισθήματα του ελέους.

Η φεουδαρχική κοινωνία θεμελιωνόταν σε πράξεις χάριτος και στην ευγνωμοσύνη εκείνων που ευνοούνταν. Ο ισχυρός επικυρίαρχος παραχωρούσε ένα ευεργέτημα στον υποτελή και ο τελευταίος τού όφειλε προσωπική πίστη. Οι συνθήκες ήταν ανθρώπινες στον βαθμό που οι κατώτεροι έπρεπε να φιλούν τα χέρια των ανωτέρων τους και να τους επιδεικνύουν αφοσίωση. Σε ένα φεουδαρχικό περιβάλλον, το στοιχείο της χάριτος που ενυπήρχε στις φιλανθρωπικές πράξεις δεν προκαλούσε προσβολή. Συμφωνούσε με τη γενικώς αποδεκτή ιδεολογία και πρακτική. Μόνο στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που βασίζεται πλήρως σε συμβατικούς δεσμούς εμφανίστηκε η ιδέα να παραχωρηθεί στον άπορο νομική αξίωση, δηλαδή δικαστικώς επιδιώξιμο δικαίωμα συντήρησης έναντι της κοινωνίας.

Τα μεταφυσικά επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ ενός τέτοιου δικαιώματος συντήρησης βασίζονται στη θεωρία του φυσικού δικαίου. Ενώπιον του Θεού ή της φύσης, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και προικισμένοι με αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα στη ζωή. Η αναφορά, όμως, στην έμφυτη ισότητα είναι ασφαλώς ακατάλληλη κατά την εξέταση των συνεπειών της έμφυτης ανισότητας.

Αποτελεί θλιβερό γεγονός ότι η σωματική ανικανότητα εμποδίζει πολλούς ανθρώπους να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στην κοινωνική συνεργασία. Η λειτουργία των νόμων της φύσης είναι εκείνη που

καθιστά αυτούς τους ανθρώπους απόκληρους. Είναι παραμελημένα παιδιά του Θεού ή της φύσης. Μπορούμε να υιοθετήσουμε πλήρως τις θρησκευτικές και ηθικές επιταγές που διακηρύσσουν ότι αποτελεί καθήκον του ανθρώπου να βοηθά τους άτυχους αδελφούς του τους οποίους καταδίκασε η φύση. Η αναγνώριση, όμως, αυτού του καθήκοντος δεν απαντά στο ερώτημα ποιες μέθοδοι πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την εκπλήρωσή του.

Δεν επιβάλλει την επιλογή μεθόδων που θα έθεταν σε κίνδυνο την κοινωνία και θα μείωναν την παραγωγικότητα της ανθρώπινης προσπάθειας. Ούτε οι αρτιμελείς ούτε οι ανίκανοι θα αποκόμιζαν οποιοδήποτε όφελος από τη μείωση της διαθέσιμης ποσότητας αγαθών.

Τα σχετικά προβλήματα δεν έχουν πραξεολογικό χαρακτήρα και η οικονομική επιστήμη δεν καλείται να παράσχει την καλύτερη δυνατή λύση τους. Αφορούν την παθολογία και την ψυχολογία. Αναφέρονται στο βιολογικό γεγονός ότι ο φόβος της ένδειας και των εξευτελιστικών συνεπειών της εξάρτησης από τη φιλανθρωπία αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για τη διατήρηση της φυσιολογικής ισορροπίας του ανθρώπου. Τον παρακινούν να διατηρείται υγιής, να αποφεύγει τις ασθένειες και τα ατυχήματα και να αναρρώνει όσο το δυνατόν ταχύτερα από τις βλάβες που έχει υποστεί.

Η εμπειρία του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ιδίως του παλαιότερου και πληρέστερου συστήματος, του γερμανικού, κατέδειξε σαφώς τις ανεπιθύμητες συνέπειες που προκύπτουν από την εξάλειψη αυτών των κινήτρων.[1] Καμία πολιτισμένη κοινότητα δεν επέτρεψε με αναλγησία στους ανίκανους να πεθάνουν. Η αντικατάσταση, όμως, της φιλανθρωπικής βοήθειας από μια νομικά επιδιώξιμη αξίωση υποστήριξης ή συντήρησης δεν φαίνεται να συμφωνεί με την ανθρώπινη φύση όπως πραγματικά είναι. Δεν είναι οι μεταφυσικές προκαταλήψεις αλλά οι

εκτιμήσεις πρακτικής σκοπιμότητας εκείνες που καθιστούν μη ενδεδειγμένη τη θέσπιση ενός δικαστικώς επιδιώξιμου δικαιώματος συντήρησης.

Αποτελεί, επιπλέον, ψευδαίσθηση η πεποίθηση ότι η θέσπιση τέτοιων νόμων θα μπορούσε να απαλλάξει τον άπορο από τα εξευτελιστικά γνωρίσματα που ενυπάρχουν στη λήψη ελεημοσύνης. Όσο πιο γενναιόδωροι είναι αυτοί οι νόμοι, τόσο σχολαστικότερη πρέπει να είναι η εφαρμογή τους. Η διακριτική ευχέρεια των ανθρώπων τους οποίους μια εσωτερική φωνή παρακινεί σε φιλανθρωπικές πράξεις αντικαθίσταται από τη διακριτική ευχέρεια των γραφειοκρατών. Είναι δύσκολο να λεχθεί αν αυτή η μεταβολή καθιστά ευκολότερη τη μοίρα των ανίκανων ανθρώπων.

[1] Πρβλ. Sulzbach, *German Experience with Social Insurance* (Νέα Υόρκη, 1947), σσ. 22–32.

3. Η ανισότητα

Η ανισότητα εισοδημάτων και πλούτου αποτελεί εγγενές γνώρισμα της οικονομίας της αγοράς. Η εξάλειψή της θα κατέστρεφε ολοκληρωτικά την οικονομία της αγοράς.[2]

Αυτό που έχουν πάντοτε κατά νου όσοι ζητούν ισότητα είναι η αύξηση της δικής τους δυνατότητας κατανάλωσης. Όταν κάποιος υιοθετεί την αρχή της ισότητας ως πολιτικό αίτημα, δεν επιθυμεί να μοιραστεί το δικό του εισόδημα με εκείνους που έχουν λιγότερα. Όταν ο Αμερικανός μισθωτός αναφέρεται στην ισότητα, εννοεί ότι τα μερίσματα των μετόχων πρέπει να παραχωρηθούν στον ίδιο. Δεν προτείνει τη μείωση του δικού του εισοδήματος προς όφελος του ενενήντα πέντε τοις εκατό του παγκόσμιου πληθυσμού, του οποίου το εισόδημα είναι χαμηλότερο από το δικό του.

Ο ρόλος που διαδραματίζει η εισοδηματική ανισότητα στην κοινωνία της αγοράς δεν πρέπει να συγχέεται με τον ρόλο της στη φεουδαρχική κοινωνία ή σε άλλους τύπους μη καπιταλιστικών κοινωνιών.[3] Ωστόσο, κατά την ιστορική εξέλιξη, αυτή η προκαπιταλιστική ανισότητα υπήρξε εξαιρετικά σημαντική.

Ας συγκρίνουμε την ιστορία της Κίνας με εκείνη της Αγγλίας. Η Κίνα ανέπτυξε έναν πολύ υψηλό πολιτισμό. Πριν από δύο χιλιάδες

χρόνια βρισκόταν πολύ μπροστά από την Αγγλία. Στα τέλη, όμως, του δέκατου ένατου αιώνα η Αγγλία ήταν πλούσια και πολιτισμένη χώρα, ενώ η Κίνα ήταν φτωχή. Ο πολιτισμός της δεν διέφερε πολύ από το στάδιο στο οποίο είχε ήδη φθάσει αιώνες νωρίτερα. Ήταν ένας πολιτισμός του οποίου η εξέλιξη είχε ανακοπεί.

Η Κίνα είχε επιχειρήσει να πραγματοποιήσει την αρχή της εισοδηματικής ισότητας σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η Αγγλία. Οι γαιοκτησίες διαιρούνταν και υποδιαιρούνταν. Δεν υπήρχε πολυάριθμη τάξη ακτημόνων προλεταρίων. Στην Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα, όμως, αυτή η τάξη ήταν πολυάριθμη. Επί πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, οι περιοριστικές πρακτικές των μη γεωργικών επιχειρήσεων, οι οποίες καθαγιάζονταν από τις παραδοσιακές ιδεολογίες, καθυστέρησαν την εμφάνιση της σύγχρονης επιχειρηματικότητας. Όταν, όμως, η φιλοσοφία του *laissez-faire* άνοιξε τον δρόμο στον καπιταλισμό, καταστρέφοντας πλήρως τις πλάνες του περιοριστισμού, η εξέλιξη του βιομηχανικού συστήματος μπόρεσε να προχωρήσει με επιταχυνόμενο ρυθμό, επειδή το απαιτούμενο εργατικό δυναμικό ήταν ήδη διαθέσιμο.

Εκείνο που δημιούργησε την «εποχή των μηχανών» δεν ήταν, όπως φανταζόταν ο Sombart, μια ιδιαίτερη νοοτροπία πλεονεξίας, η οποία κάποια ημέρα κατέλαβε μυστηριωδώς τη σκέψη ορισμένων ανθρώπων και τους μετέτρεψε σε «καπιταλιστικούς ανθρώπους». Υπήρχαν πάντοτε άνθρωποι πρόθυμοι να αποκομίσουν κέρδος προσαρμόζοντας καλύτερα την παραγωγή στην ικανοποίηση των αναγκών του κοινού. Παρέλυαν, όμως, από την ιδεολογία που χαρακτήριζε ανήθικη την πλεονεξία και ύψωνε θεσμικά εμπόδια για να την αναχαιτίσει. Η αντικατάσταση των θεωριών που ενέκριναν το παραδοσιακό σύστημα περιορισμών από τη

φιλοσοφία του *laissez-faire* εξάλειψε αυτά τα εμπόδια στην υλική βελτίωση και εγκαινίασε έτσι τη νέα εποχή.

Η φιλελεύθερη φιλοσοφία επιτέθηκε στο παραδοσιακό σύστημα των καστών, επειδή η διατήρησή του ήταν ασυμβίβαστη με τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Υποστήριξε την κατάργηση των προνομίων, επειδή επιθυμούσε να παράσχει ελευθερία δράσης σε εκείνους τους ανθρώπους που διέθεταν την ευφυΐα να παράγουν, με τον φθηνότερο τρόπο, τη μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων της καλύτερης ποιότητας.

Σε αυτή την αρνητική πτυχή του προγράμματός τους, οι ωφελιμιστές και οι οικονομολόγοι συμφωνούσαν με τις ιδέες εκείνων που επιτίθεντο στα προνόμια της κοινωνικής θέσης από τη σκοπιά ενός υποτιθέμενου φυσικού δικαιώματος και της θεωρίας περί ισότητας όλων των ανθρώπων. Και οι δύο αυτές ομάδες συμφωνούσαν στην υποστήριξη της αρχής της ισότητας όλων των ανθρώπων ενώπιον του νόμου. Αυτή η ομοφωνία, όμως, δεν εξάλειψε τη θεμελιώδη αντίθεση μεταξύ των δύο ρευμάτων σκέψης.

Κατά την άποψη της σχολής του φυσικού δικαίου, όλοι οι άνθρωποι είναι βιολογικά ίσοι και, επομένως, έχουν αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα σε ίσο μερίδιο όλων των πραγμάτων. Το πρώτο θεώρημα αντιβαίνει καταφανώς στα γεγονότα. Το δεύτερο θεώρημα, όταν ερμηνεύεται με συνέπεια, οδηγεί σε τόσο παράλογα συμπεράσματα, ώστε οι υποστηρικτές του εγκαταλείπουν εντελώς τη λογική συνέπεια και καταλήγουν να θεωρούν κάθε θεσμό, όσο μεροληπτικός και άδικος και αν είναι, συμβατό με την αναπαλλοτρίωτη ισότητα όλων των ανθρώπων.

Οι διακεκριμένοι Βιρτζίνιοι, των οποίων οι ιδέες ενέπνευσαν την Αμερικανική Επανάσταση, αποδέχθηκαν τη διατήρηση της δουλείας

των Μαύρων. Το πλέον δεσποτικό σύστημα διακυβέρνησης που γνώρισε ποτέ η ιστορία, ο μπολσεβικισμός, εμφανίζεται ως η ίδια η ενσάρκωση της αρχής της ισότητας και της ελευθερίας όλων των ανθρώπων.

Οι φιλελεύθεροι υπέρμαχοι της ισότητας ενώπιον του νόμου είχαν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι οι άνθρωποι γεννιούνται άνισοι και ότι ακριβώς η ανισότητά τους είναι εκείνη που δημιουργεί την κοινωνική συνεργασία και τον πολιτισμό. Κατά την άποψή τους, η ισότητα ενώπιον του νόμου δεν αποσκοπούσε στη διόρθωση των αδυσώπητων δεδομένων του σύμπαντος και στην εξαφάνιση της φυσικής ανισότητας. Αντιθέτως, αποτελούσε το μέσο για να εξασφαλιστεί σε ολόκληρη την ανθρωπότητα το μέγιστο όφελος που μπορεί να αντλήσει από αυτήν.

Στο εξής, κανένας ανθρωπογενής θεσμός δεν θα έπρεπε να εμποδίζει έναν άνθρωπο να καταλάβει τη θέση από την οποία μπορεί να υπηρετεί καλύτερα τους συμπολίτες του. Οι φιλελεύθεροι προσέγγιζαν το πρόβλημα όχι από τη σκοπιά υποτιθέμενων αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων των ατόμων, αλλά από κοινωνική και ωφελιμιστική σκοπιά. Στα μάτια τους, η ισότητα ενώπιον του νόμου είναι καλή επειδή εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα όλων. Αφήνει στους εκλογείς να αποφασίσουν ποιος πρέπει να κατέχει δημόσιο αξίωμα και στους καταναλωτές να αποφασίσουν ποιος πρέπει να διευθύνει τις παραγωγικές δραστηριότητες. Εξαλείφει έτσι τις αιτίες των βίαιων συγκρούσεων και εξασφαλίζει σταθερή πρόοδο προς μια περισσότερο ικανοποιητική κατάσταση των ανθρώπινων πραγμάτων.

Ο θρίαμβος αυτής της φιλελεύθερης φιλοσοφίας δημιούργησε όλα εκείνα τα φαινόμενα που στο σύνολό τους αποκαλούνται σύγχρονος δυτικός πολιτισμός. Αυτή η νέα ιδεολογία, όμως, μπορούσε να επικρατήσει μόνο σε ένα περιβάλλον στο οποίο το ιδεώδες της

εισοδηματικής ισότητας ήταν πολύ ασθενές. Αν οι Άγγλοι του δέκατου όγδοου αιώνα ήταν προσηλωμένοι στη χίμαιρα της εισοδηματικής ισότητας, η φιλοσοφία του *laissez-faire* δεν θα τους είχε προσελκύσει, όπως ακριβώς δεν προσελκύει σήμερα τους Κινέζους ή τους μουσουλμανικούς λαούς. Υπό αυτή την έννοια, ο ιστορικός πρέπει να αναγνωρίσει ότι η ιδεολογική κληρονομιά της φεουδαρχίας και του συστήματος των μεγάλων γαιοκτησιών συνέβαλε στην άνοδο του σύγχρονου πολιτισμού μας, όσο διαφορετική και αν ήταν από αυτόν.

Οι φιλόσοφοι του δέκατου όγδοου αιώνα που ήταν ξένοι προς τις ιδέες της νέας ωφελιμιστικής θεωρίας μπορούσαν ακόμη να μιλούν για την ανωτερότητα των συνθηκών στην Κίνα και στις μουσουλμανικές χώρες. Είναι αληθές ότι γνώριζαν ελάχιστα για την κοινωνική διάρθρωση του ανατολικού κόσμου. Εκείνο που έβρισκαν αξιέπαινο στις ασαφείς πληροφορίες που είχαν αποκτήσει ήταν η απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας και μεγάλων γαιοκτησιών. Όπως φαντάζονταν, αυτά τα έθνη είχαν επιτύχει καλύτερα από τα δικά τους την εγκαθίδρυση της ισότητας.

Αργότερα, κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, αυτοί οι ισχυρισμοί επαναλήφθηκαν από τους εθνικιστές των σχετικών εθνών. Επικεφαλής της πορείας βρισκόταν ο πανσλαβισμός, οι υπέρμαχοι του οποίου εξύψωναν την υπεροχή της κοινοτικής συνεργασίας όπως αυτή είχε πραγματοποιηθεί στο ρωσικό *mir* και *artel* και στη *zadruga* των Γιουγκοσλάβων. Με την πρόοδο της σημασιολογικής σύγχυσης, η οποία έχει μετατρέψει το νόημα των πολιτικών όρων στο ακριβώς αντίθετό του, το επίθετο «δημοκρατικός» χρησιμοποιείται πλέον αφειδώς. Οι μουσουλμανικοί λαοί, οι οποίοι δεν γνώρισαν ποτέ άλλη μορφή διακυβέρνησης πέρα από τον απεριόριστο απολυταρχισμό,

αποκαλούνται δημοκρατικοί. Οι Ινδοί εθνικιστές βρίσκουν ευχαρίστηση όταν μιλούν για την παραδοσιακή ινδουιστική δημοκρατία.

Οι οικονομολόγοι και οι ιστορικοί αδιαφορούν για όλες αυτές τις συναισθηματικές εκδηλώσεις. Όταν περιγράφουν τους πολιτισμούς των ασιατικών λαών ως κατώτερους, δεν εκφράζουν κάποια αξιολογική κρίση. Απλώς διαπιστώνουν το γεγονός ότι αυτοί οι λαοί δεν δημιούργησαν εκείνες τις ιδεολογικές και θεσμικές συνθήκες οι οποίες παρήγαγαν στη Δύση τον καπιταλιστικό πολιτισμό, την ανωτερότητα του οποίου οι Ασιάτες αποδέχονται σήμερα σιωπηρά, απαιτώντας τουλάχιστον τα τεχνολογικά και θεραπευτικά εργαλεία και παρελκόμενά του.

Ακριβώς όταν αναγνωρίζει κανείς ότι στο παρελθόν ο πολιτισμός πολλών ασιατικών λαών βρισκόταν πολύ πιο μπροστά από εκείνον των δυτικών συγχρόνων τους, ανακύπτει το ερώτημα ποια αίτια ανέκοψαν την πρόοδο στην Ανατολή. Στην περίπτωση του ινδουιστικού πολιτισμού, η απάντηση είναι προφανής. Εδώ, η σιδηρά λαβή του άκαμπτου συστήματος των καστών κατέπνιξε την ατομική πρωτοβουλία και εξουδετέρωσε εν τη γενέσει της κάθε προσπάθεια απόκλισης από τα παραδοσιακά πρότυπα.

Η Κίνα και οι μουσουλμανικές χώρες, όμως, πέρα από τη δουλεία ενός συγκριτικά μικρού αριθμού ανθρώπων, ήταν απαλλαγμένες από την ακαμψία των καστών. Κυβερνώνταν από αυταρχικούς ηγεμόνες. Οι επιμέρους υπήκοοι, όμως, ήταν ίσοι ενώπιον του μονάρχη. Ακόμη και οι δούλοι και οι ευνούχοι δεν αποκλείονταν από την πρόσβαση στα υψηλότερα αξιώματα. Σε αυτή ακριβώς την ισότητα ενώπιον του κυβερνήτη αναφέρονται σήμερα οι άνθρωποι όταν μιλούν για τα υποτιθέμενα δημοκρατικά έθιμα αυτών των ανατολικών λαών.

Η έννοια της οικονομικής ισότητας των υπηκόων, στην οποία ήταν προσηλωμένοι αυτοί οι λαοί και οι κυβερνήτες τους, δεν ήταν σαφώς καθορισμένη αλλά αόριστη. Ήταν, όμως, πολύ συγκεκριμένη ως προς ένα σημείο: καταδίκαζε πλήρως τη συσσώρευση μεγάλης περιουσίας από οποιοδήποτε άτομο. Οι κυβερνήτες θεωρούσαν τους πλούσιους υπηκόους απειλή για την πολιτική τους κυριαρχία. Όλοι οι άνθρωποι, κυβερνήτες και κυβερνώμενοι, ήταν πεπεισμένοι ότι κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να συσσωρεύσει άφθονα μέσα παρά μόνο στερώντας από άλλους όσα θα έπρεπε δικαιωματικά να τους ανήκουν και ότι ο πλούτος των λίγων εύπορων αποτελεί την αιτία της φτώχειας των πολλών.

Η θέση των εύπορων επιχειρηματιών ήταν εξαιρετικά επισφαλής σε όλες τις ανατολικές χώρες. Βρίσκονταν στο έλεος των κρατικών αξιωματούχων. Ακόμη και οι γενναιόδωρες δωροδοκίες δεν μπορούσαν να τους προστατεύσουν από τη δήμευση. Ολόκληρος ο λαός πανηγύριζε κάθε φορά που ένας ευημερών επιχειρηματίας έπεφτε θύμα του φθόνου και του μίσους των διοικητικών λειτουργών.

Αυτό το αντιχρηματιστικό πνεύμα ανέκοψε την πρόοδο του πολιτισμού στην Ανατολή και διατήρησε τις μάζες στο χείλος της λιμοκτονίας. Επειδή η συσσώρευση κεφαλαίου παρεμποδιζόταν, δεν μπορούσε να γίνεται λόγος για τεχνολογική βελτίωση. Ο καπιταλισμός έφθασε στην Ανατολή ως εισαγόμενη ξένη ιδεολογία, η οποία επιβλήθηκε από ξένους στρατούς και στόλους είτε υπό τη μορφή της αποικιακής κυριαρχίας είτε υπό τη μορφή της εξωεδαφικής δικαιοδοσίας. Αυτές οι βίαιες μέθοδοι ασφαλώς δεν αποτελούσαν το κατάλληλο μέσο για τη μεταβολή της παραδοσιοκρατικής νοοτροπίας των ανατολικών λαών. Η αναγνώριση, όμως, αυτού του γεγονότος δεν αναιρεί τη θέση ότι η απέχθεια προς τη συσσώρευση κεφαλαίου καταδίκασε πολλές εκατοντάδες εκατομμύρια Ασιάτες στη φτώχεια και στη λιμοκτονία.

Η έννοια της ισότητας που έχουν κατά νου οι σύγχρονοι προπαγανδιστές της ευημερίας αποτελεί αντίγραφο της ασιατικής ιδέας περί ισότητας. Ενώ είναι αόριστη από κάθε άλλη άποψη, είναι απολύτως σαφής ως προς την απέχθειά της για τις μεγάλες περιουσίες. Αντιτίθεται στις μεγάλες επιχειρήσεις και στον μεγάλο πλούτο. Υποστηρίζει διάφορα μέτρα για την ανακοπή της ανάπτυξης των επιμέρους επιχειρήσεων και για τη δημιουργία μεγαλύτερης ισότητας μέσω της δημευτικής φορολόγησης των εισοδημάτων και των περιουσιών. Και απευθύνεται στον φθόνο των άκριτων μαζών.

Οι άμεσες οικονομικές συνέπειες των δημευτικών πολιτικών έχουν ήδη εξεταστεί.[4] Είναι προφανές ότι μακροπρόθεσμα τέτοιες πολιτικές πρέπει να οδηγήσουν όχι μόνο στην επιβράδυνση ή στην πλήρη ανακοπή της περαιτέρω συσσώρευσης κεφαλαίου, αλλά και στην ανάλωση του κεφαλαίου που είχε συσσωρευτεί κατά το παρελθόν. Δεν θα ανέκοπταν μόνο την περαιτέρω πρόοδο προς μεγαλύτερη υλική ευημερία, αλλά θα αντέστρεφαν την τάση και θα προκαλούσαν προοδευτική φτωχοποίηση. Τα ιδεώδη της Ασίας θα επικρατούσαν και, τελικά, Ανατολή και Δύση θα συναντιούνταν στο ίδιο επίπεδο ένδειας.

Η σχολή της ευημερίας δεν ισχυρίζεται μόνο ότι υπερασπίζεται τα συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας απέναντι στα ιδιοτελή συμφέροντα των επιχειρήσεων που επιδιώκουν το κέρδος· υποστηρίζει επίσης ότι λαμβάνει υπόψη τα μακροχρόνια και διαρκή συμφέροντα του έθνους, σε αντιδιαστολή προς τις βραχυχρόνιες επιδιώξεις των κερδοσκόπων, των ιδρυτών επιχειρήσεων και των κεφαλαιούχων, οι οποίοι είναι αποκλειστικά προσηλωμένοι στην κερδοσκοπία και αδιαφορούν για το μέλλον ολόκληρης της κοινωνίας.

Αυτός ο δεύτερος ισχυρισμός είναι, βεβαίως, ασυμβίβαστος με την έμφαση που δίνει η σχολή στις βραχυχρόνιες πολιτικές έναντι των

μακροχρόνιων εκτιμήσεων. Η συνέπεια, όμως, δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των αρετών των θεωρητικών της ευημερίας. Ας παραβλέψουμε, χάριν της συζήτησης, αυτή την αντίφαση και ας εξετάσουμε τις θέσεις τους ανεξάρτητα από την ασυνέπειά τους.

Η αποταμίευση, η συσσώρευση κεφαλαίου και η επένδυση αποσύρουν το σχετικό ποσό από την τρέχουσα κατανάλωση και το αφιερώνουν στη βελτίωση των μελλοντικών συνθηκών. Ο αποταμιευτής παραιτείται από την αύξηση της παρούσας ικανοποίησής του, προκειμένου να βελτιώσει τη δική του ευημερία και εκείνη της οικογένειάς του στο απώτερο μέλλον. Οι προθέσεις του είναι ασφαλώς ιδιοτελείς, με τη συνηθισμένη έννοια του όρου. Οι συνέπειες, όμως, της ιδιοτελούς συμπεριφοράς του είναι ευεργετικές για τα μακροχρόνια και διαρκή συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας και όλων των μελών της. Η συμπεριφορά του δημιουργεί όλα εκείνα τα φαινόμενα στα οποία ακόμη και ο πλέον φανατικός προπαγανδιστής της ευημερίας αποδίδει τους χαρακτηρισμούς «οικονομική βελτίωση» και «πρόοδος».

Οι πολιτικές που υποστηρίζει η σχολή της ευημερίας εξαλείφουν το κίνητρο των ιδιωτών πολιτών προς αποταμίευση. Αφενός, τα μέτρα που αποβλέπουν στον περιορισμό των μεγάλων εισοδημάτων και περιουσιών μειώνουν σοβαρά ή καταστρέφουν ολοκληρωτικά τη δυνατότητα των ευπορότερων ανθρώπων να αποταμιεύουν. Αφετέρου, τα ποσά που συνεισέφεραν προηγουμένως στη συσσώρευση κεφαλαίου οι άνθρωποι με μέτρια εισοδήματα χειραγωγούνται κατά τρόπο που τα διοχετεύει προς την κατανάλωση.

Όταν στο παρελθόν ένας άνθρωπος αποταμίευε εμπιστευόμενος χρήματα σε μια τράπεζα αποταμιεύσεων ή συνάπτοντας ασφαλιστήριο συμβόλαιο, η τράπεζα ή η ασφαλιστική εταιρεία επένδυε το αντίστοιχο ποσό. Ακόμη και αν ο αποταμιευτής κατανάλωνε αργότερα τα ποσά που

είχε αποταμιεύσει, δεν προέκυπταν αποεπένδυση και ανάλωση κεφαλαίου. Οι συνολικές επενδύσεις των τραπεζών αποταμιεύσεων και των ασφαλιστικών εταιρειών αυξάνονταν σταθερά παρά τις αναλήψεις αυτές.

Σήμερα επικρατεί τάση να ωθούνται ολοένα περισσότερο οι τράπεζες και οι ασφαλιστικές εταιρείες προς επενδύσεις σε κρατικές ομολογίες. Τα κεφάλαια των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης αποτελούνται εξ ολοκλήρου από τίτλους του δημόσιου χρέους. Στον βαθμό που ο δημόσιος δανεισμός πραγματοποιείται για τη χρηματοδότηση τρεχουσών δαπανών, η αποταμίευση του ατόμου δεν οδηγεί σε συσσώρευση κεφαλαίου.

Ενώ στην ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς η αποταμίευση, η συσσώρευση κεφαλαίου και η επένδυση συμπίπτουν, στην παρεμβατική οικονομία οι αποταμιεύσεις των επιμέρους πολιτών μπορούν να κατασπαταληθούν από την κυβέρνηση. Ο επιμέρους πολίτης περιορίζει την τρέχουσα κατανάλωσή του για να μεριμνήσει για το δικό του μέλλον· ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, συνεισφέρει το μερίδιό του στην περαιτέρω οικονομική πρόοδο της κοινωνίας και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των συνανθρώπων του. Η κυβέρνηση, όμως, παρεμβαίνει και εξαλείφει τις κοινωνικώς ευεργετικές συνέπειες της ατομικής συμπεριφοράς.

Κανένα παράδειγμα δεν καταρρίπτει καλύτερα από αυτό το στερεότυπο της σχολής της ευημερίας, το οποίο αντιπαραβάλλει το ιδιοτελές και στενόμυαλο άτομο —αποκλειστικά προσηλωμένο στην απόλαυση των ηδονών της στιγμής και αδιάφορο για την ευημερία των συνανθρώπων του και για τα διαχρονικά συμφέροντα της κοινωνίας— προς τη διορατική και καλοπροαίρετη κυβέρνηση, η οποία είναι

ακατάπαυστα αφοσιωμένη στην προαγωγή της διαρκούς ευημερίας ολόκληρης της κοινωνίας.

Ο προπαγανδιστής της ευημερίας προβάλλει, πράγματι, δύο αντιρρήσεις. Πρώτον, ότι κίνητρο του ατόμου είναι η ιδιοτέλεια, ενώ η κυβέρνηση είναι εμποτισμένη με καλές προθέσεις. Ας δεχθούμε, χάριν της συζήτησης, ότι τα άτομα είναι διαβολικά και οι κυβερνήτες αγγελικοί. Εκείνο, όμως, που έχει σημασία στη ζωή και στην πραγματικότητα —παρά τα όσα υποστήριξε ο Kant— δεν είναι οι καλές προθέσεις αλλά τα επιτεύγματα. Εκείνο ακριβώς που καθιστά δυνατές την ύπαρξη και την εξέλιξη της κοινωνίας είναι το γεγονός ότι η ειρηνική συνεργασία υπό τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας εξυπηρετεί μακροπρόθεσμα καλύτερα τα ιδιοτελή συμφέροντα όλων των ατόμων. Η υπεροχή της κοινωνίας της αγοράς συνίσταται στο ότι ολόκληρη η λειτουργία της αποτελεί πραγμάτωση αυτής της αρχής.

Η δεύτερη αντίρρηση επισημαίνει ότι, υπό το σύστημα της ευημερίας, η ιδιωτική συσσώρευση και επένδυση κεφαλαίου πρόκειται να αντικατασταθούν από την κυβερνητική συσσώρευση κεφαλαίου και τις δημόσιες επενδύσεις. Αναφέρεται στο γεγονός ότι δεν δαπανήθηκαν για τρέχουσες δαπάνες όλα τα κεφάλαια που δανείστηκαν οι κυβερνήσεις στο παρελθόν. Σημαντικό μέρος επενδύθηκε στην κατασκευή δρόμων, σιδηροδρόμων, λιμανιών, αεροδρομίων, σταθμών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας και άλλων δημόσιων έργων. Ένα άλλο, εξίσου σημαντικό μέρος, δαπανήθηκε για τη διεξαγωγή αμυντικών πολέμων οι οποίοι, κατά γενική ομολογία, δεν μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν με άλλες μεθόδους.

Η αντίρρηση, όμως, αστοχεί ως προς το ουσιώδες. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι μέρος της ατομικής αποταμίευσης χρησιμοποιείται από την κυβέρνηση για τρέχουσα κατανάλωση και ότι τίποτε δεν εμποδίζει

την κυβέρνηση να αυξήσει αυτό το μέρος τόσο πολύ, ώστε να απορροφά στην πραγματικότητα ολόκληρη την αποταμίευση.

Είναι προφανές ότι, αν οι κυβερνήσεις καταστήσουν αδύνατη για τους υπηκόους τους τη συσσώρευση και την επένδυση πρόσθετου κεφαλαίου, η ευθύνη για τη δημιουργία νέου κεφαλαίου —αν πρόκειται να δημιουργηθεί καθόλου— περιέρχεται στην κυβέρνηση. Ο προπαγανδιστής της ευημερίας, κατά την άποψη του οποίου ο κυβερνητικός έλεγχος αποτελεί συνώνυμο της προνοητικής φροντίδας του Θεού, η οποία καθοδηγεί σοφά και ανεπαίσθητα την ανθρωπότητα προς ανώτερα και τελειότερα στάδια μιας αναπόφευκτης εξελικτικής προόδου, αδυνατεί να αντιληφθεί την πολυπλοκότητα του προβλήματος και τις διακλαδώσεις του.

Όχι μόνο η περαιτέρω αποταμίευση και η συσσώρευση πρόσθετου κεφαλαίου, αλλά εξίσου και η διατήρηση του κεφαλαίου στο σημερινό του επίπεδο, απαιτούν περιορισμό της σημερινής κατανάλωσης προκειμένου να υπάρχει αφθονότερος εφοδιασμός αργότερα. Πρόκειται για αποχή, για παραίτηση από ικανοποιήσεις που θα μπορούσαν να αποκομιστούν αμέσως.[5] Η οικονομία της αγοράς δημιουργεί ένα περιβάλλον στο οποίο ασκείται σε κάποιον βαθμό αυτή η αποχή και στο οποίο το προϊόν της, το συσσωρευμένο κεφάλαιο, επενδύεται προς εκείνες τις κατευθύνσεις στις οποίες ικανοποιεί καλύτερα τις πιο επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών.

Ανακύπτουν τα ερωτήματα αν η κυβερνητική συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να αντικαταστήσει την ιδιωτική συσσώρευση και με ποιον τρόπο θα επένδυε μια κυβέρνηση το πρόσθετο κεφάλαιο που θα συσσώρευε. Αυτά τα προβλήματα δεν αφορούν μόνο μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία. Είναι εξίσου επείγοντα σε ένα παρεμβατικό σύστημα που έχει εξαλείψει πλήρως ή σχεδόν πλήρως τις συνθήκες που ευνοούν τον

ιδιωτικό σχηματισμό κεφαλαίου. Ακόμη και οι Ηνωμένες Πολιτείες προσεγγίζουν καταφανώς ολοένα περισσότερο μια τέτοια κατάσταση.

Ας εξετάσουμε την περίπτωση μιας κυβέρνησης που έχει αποκτήσει τον έλεγχο της χρησιμοποίησης σημαντικού μέρους των αποταμιεύσεων των πολιτών. Οι επενδύσεις του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, των ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιρειών, των τραπεζών αποταμιεύσεων και των εμπορικών τραπεζών καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις αρχές και διοχετεύονται στο δημόσιο χρέος. Οι ιδιώτες πολίτες εξακολουθούν να είναι αποταμιευτές. Το αν, όμως, οι αποταμιεύσεις τους οδηγούν σε συσσώρευση κεφαλαίου και αυξάνουν έτσι την ποσότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών για τη βελτίωση του παραγωγικού μηχανισμού εξαρτάται από τον τρόπο χρησιμοποίησης των κεφαλαίων που δανείζεται η κυβέρνηση.

Αν η κυβέρνηση κατασπαταλήσει αυτά τα ποσά, είτε δαπανώντας τα για τρέχουσες δαπάνες είτε πραγματοποιώντας εσφαλμένες επενδύσεις, διακόπτεται η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου την οποία εγκαινίασε η αποταμίευση των ατόμων και συνέχισαν οι επενδυτικές δραστηριότητες των τραπεζών και των ασφαλιστικών επιχειρήσεων. Μια αντιπαραβολή των δύο μεθόδων μπορεί να αποσαφηνίσει το ζήτημα:

Κατά τη διαδικασία της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς, ο Bill αποταμιεύει εκατό δολάρια και τα καταθέτει σε μια τράπεζα αποταμιεύσεων. Αν επιλέξει με σύνεση μια τράπεζα η οποία ενεργεί συνετά κατά τη χορήγηση δανείων και την πραγματοποίηση επενδύσεων, προκύπτει αύξηση του κεφαλαίου, η οποία επιφέρει άνοδο της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας. Από το πλεόνασμα που δημιουργείται κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα μέρος περιέρχεται στον Bill υπό μορφή τόκου. Αν ο Bill σφάλλει κατά την επιλογή της τράπεζάς του και

εμπιστευτεί τα εκατό δολάριά του σε τράπεζα που καταρρέει, δεν λαμβάνει τίποτε.

Κατά τη διαδικασία της κυβερνητικής παρέμβασης στην αποταμίευση και στην επένδυση, ο Paul αποταμιεύει το 1940 καταβάλλοντας εκατό δολάρια στον εθνικό οργανισμό κοινωνικής ασφάλισης.[6] Σε αντάλλαγμα λαμβάνει μια απαίτηση που αποτελεί ουσιαστικά ανεπιφύλακτη κυβερνητική αναγνώριση χρέους. Αν η κυβέρνηση δαπανήσει τα εκατό δολάρια για τρέχουσες δαπάνες, δεν δημιουργείται πρόσθετο κεφάλαιο και δεν προκύπτει αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η κυβερνητική αναγνώριση χρέους αποτελεί επιταγή που εκδίδεται εις βάρος των μελλοντικών φορολογουμένων. Το 1970, κάποιος Peter ενδέχεται να υποχρεωθεί να εκπληρώσει την υπόσχεση της κυβέρνησης, μολονότι ο ίδιος δεν αποκόμισε κανένα όφελος από το γεγονός ότι ο Paul αποταμίευσε εκατό δολάρια το 1940.

Καθίσταται έτσι προφανές ότι δεν χρειάζεται να εξετάσουμε τη Σοβιετική Ρωσία για να κατανοήσουμε τον ρόλο που διαδραματίζουν τα δημόσια οικονομικά στην εποχή μας. Το ευτελές επιχείρημα ότι το δημόσιο χρέος δεν αποτελεί βάρος επειδή «το οφείλουμε στους εαυτούς μας» είναι παραπλανητικό. Οι Paul του 1940 δεν το οφείλουν στους εαυτούς τους. Οι Peter του 1970 το οφείλουν στους Paul του 1940. Ολόκληρο το σύστημα αποτελεί την κορύφωση της αρχής της βραχυχρόνιας θεώρησης. Οι πολιτικοί του 1940 επιλύουν τα προβλήματά τους μεταθέτοντάς τα στους πολιτικούς του 1970. Κατά την ημερομηνία εκείνη, οι πολιτικοί του 1940 θα είναι είτε νεκροί είτε ηλικιωμένοι πολιτικοί που θα υπερηφανεύονται για το θαυμαστό επίτευγμά τους, την κοινωνική ασφάλιση.

Οι μύθοι του Άγιου Βασίλη της σχολής της ευημερίας χαρακτηρίζονται από την πλήρη αδυναμία τους να συλλάβουν τα προβλήματα του κεφαλαίου. Αυτό ακριβώς το ελάττωμα καθιστά επιτακτική την άρνηση της ονομασίας «οικονομική της ευημερίας», με την οποία περιγράφουν τις θεωρίες τους. Όποιος δεν λαμβάνει υπόψη τη σπανιότητα των διαθέσιμων κεφαλαιουχικών αγαθών δεν είναι οικονομολόγος αλλά μυθοπλάστης. Δεν ασχολείται με την πραγματικότητα, αλλά με έναν μυθικό κόσμο αφθονίας. Όλες οι διακηρύξεις της σύγχρονης σχολής της ευημερίας, όπως και εκείνες των σοσιαλιστών συγγραφέων, βασίζονται στη σιωπηρή παραδοχή ότι υπάρχει άφθονη προσφορά κεφαλαιουχικών αγαθών. Τότε, βεβαίως, φαίνεται εύκολο να βρεθεί θεραπεία για όλα τα δεινά, να δοθεί στον καθένα «σύμφωνα με τις ανάγκες του» και να καταστούν όλοι απολύτως ευτυχισμένοι.

Είναι αληθές ότι ορισμένοι υπέρμαχοι της σχολής της ευημερίας ανησυχούν εξαιτίας μιας ασαφούς αντίληψης των σχετικών προβλημάτων. Αντιλαμβάνονται ότι το κεφάλαιο πρέπει να διατηρείται άθικτο, αν δεν πρόκειται να μειωθεί η μελλοντική παραγωγικότητα της εργασίας.[7] Ακόμη, όμως, και αυτοί οι συγγραφείς αδυνατούν να κατανοήσουν ότι ακόμη και η απλή διατήρηση του κεφαλαίου εξαρτάται από την επιδέξια διαχείριση των προβλημάτων της επένδυσης· ότι αποτελεί πάντοτε καρπό επιτυχούς κερδοσκοπικής πρόβλεψης· και ότι οι προσπάθειες διατήρησης του κεφαλαίου προϋποθέτουν οικονομικό υπολογισμό και, συνεπώς, τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς.

Οι άλλοι προπαγανδιστές της ευημερίας αγνοούν πλήρως το ζήτημα. Δεν έχει σημασία αν, ως προς αυτό, υιοθετούν το μαρξικό σχήμα ή καταφεύγουν στην επινόηση νέων χιμαιρικών εννοιών, όπως ο «αυτοδιαιωνιζόμενος χαρακτήρας» των χρήσιμων πραγμάτων.[8] Σε κάθε

περίπτωση, οι διδασκαλίες τους αποσκοπούν στη δικαιολόγηση της θεωρίας που κατηγορεί την υπερβολική αποταμίευση και την υποκατανάλωση για κάθε μη ικανοποιητική κατάσταση και συνιστά τη δαπάνη ως πανάκεια.

Όταν πιέζονται από τους οικονομολόγους, ορισμένοι προπαγανδιστές της ευημερίας και σοσιαλιστές παραδέχονται ότι η επιδείνωση του μέσου βιοτικού επιπέδου μπορεί να αποφευχθεί μόνο με τη διατήρηση του ήδη συσσωρευμένου κεφαλαίου και ότι η οικονομική βελτίωση εξαρτάται από τη συσσώρευση πρόσθετου κεφαλαίου. Η διατήρηση του κεφαλαίου και η συσσώρευση νέου κεφαλαίου, λένε, θα αποτελούν στο εξής καθήκον της κυβέρνησης. Δεν θα αφήνονται πλέον στην ιδιοτέλεια των ατόμων, τα οποία ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τον δικό τους πλουτισμό και εκείνον των οικογενειών τους· οι αρχές θα τα διαχειρίζονται από τη σκοπιά του κοινού καλού.

Ο πυρήνας του ζητήματος βρίσκεται ακριβώς στη λειτουργία της ιδιοτέλειας. Υπό το σύστημα της ανισότητας, αυτή η ιδιοτέλεια παρακινεί τον άνθρωπο να αποταμιεύει και να επενδύει πάντοτε τις αποταμιεύσεις του κατά τρόπο ώστε να ικανοποιούνται καλύτερα οι πλέον επείγουσες ανάγκες των καταναλωτών. Υπό το σύστημα της ισότητας, αυτό το κίνητρο εξασθενεί.

Ο περιορισμός της κατανάλωσης στο άμεσο μέλλον αποτελεί αισθητή στέρηση, πλήγμα στους ιδιοτελείς σκοπούς του ατόμου. Η αύξηση της διαθέσιμης προσφοράς σε χρονικά απώτερες περιόδους, η οποία αναμένεται να προκύψει από αυτή την άμεση στέρηση, είναι λιγότερο αντιληπτή για τη μέση διάνοια. Επιπλέον, υπό ένα σύστημα δημόσιας συσσώρευσης, τα ευεργετικά της αποτελέσματα κατανέμονται τόσο αραιά, ώστε δύσκολα εμφανίζονται σε έναν άνθρωπο ως κατάλληλη αποζημίωση για όσα στερείται σήμερα.

Η σχολή της ευημερίας υποθέτει αμέριμνα ότι η προσδοκία πως οι καρποί της σημερινής αποταμίευσης θα απολαύσουν εξίσου όλα τα μέλη της μελλοντικής γενεάς θα στρέψει την ιδιοτέλεια όλων προς περισσότερη αποταμίευση. Πέφτει έτσι θύμα ενός επακόλουθου της πλατωνικής ψευδαίσθησης ότι, αν εμποδιστούν οι άνθρωποι να γνωρίζουν ποια παιδιά είναι δικά τους, θα αναπτύξουν γονικά αισθήματα απέναντι σε όλους τους νεότερους ανθρώπους. Θα ήταν συνετό αν η σχολή της ευημερίας είχε λάβει υπόψη την παρατήρηση του Αριστοτέλη ότι το αποτέλεσμα θα είναι μάλλον να καταστούν όλοι οι γονείς εξίσου αδιάφοροι απέναντι σε όλα τα παιδιά.[9]

Το πρόβλημα της διατήρησης και της αύξησης του κεφαλαίου είναι άλυτο για ένα σοσιαλιστικό σύστημα που δεν μπορεί να καταφύγει στον οικονομικό υπολογισμό. Μια τέτοια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία στερείται οποιασδήποτε μεθόδου για να εξακριβώσει αν ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός της μειώνεται ή αυξάνεται. Υπό τον παρεμβατισμό, όμως, και υπό ένα σοσιαλιστικό σύστημα που εξακολουθεί να είναι σε θέση να καταφεύγει στον οικονομικό υπολογισμό βάσει των τιμών που διαμορφώνονται στο εξωτερικό, τα πράγματα δεν είναι τόσο δυσμενή. Εδώ είναι τουλάχιστον δυνατόν να κατανοηθεί τι συμβαίνει.

Αν μια τέτοια χώρα κυβερνάται δημοκρατικά, τα προβλήματα της διατήρησης του κεφαλαίου και της συσσώρευσης πρόσθετου κεφαλαίου μετατρέπονται στο κύριο αντικείμενο των πολιτικών αντιπαραθέσεων. Θα εμφανιστούν δημαγωγοί που θα υποστηρίζουν ότι μπορούν να διατεθούν για τρέχουσα κατανάλωση περισσότερα από όσα είναι διατεθειμένοι να επιτρέψουν οι εκάστοτε κυβερνώντες ή τα άλλα κόμματα.

Θα είναι πάντοτε έτοιμοι να διακηρύξουν ότι, «υπό τις παρούσες συνθήκες ανάγκης», δεν μπορεί να γίνεται λόγος για συσσώρευση

κεφαλαίου για τις μελλοντικές ημέρες και ότι, αντιθέτως, είναι πλήρως δικαιολογημένη η κατανάλωση μέρους του ήδη διαθέσιμου κεφαλαίου. Τα διάφορα κόμματα θα συναγωνίζονται μεταξύ τους υποσχόμενα στους εκλογείς περισσότερες κυβερνητικές δαπάνες και ταυτόχρονα μείωση όλων των φόρων που δεν επιβαρύνουν αποκλειστικά τους πλουσίους.

Κατά την εποχή του *laissez-faire*, οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν την κυβέρνηση ως θεσμό του οποίου η λειτουργία απαιτούσε χρηματικές δαπάνες που έπρεπε να καλυφθούν από τους φόρους των πολιτών. Στους προϋπολογισμούς των επιμέρους πολιτών, το κράτος αποτελούσε στοιχείο δαπάνης. Σήμερα, η πλειονότητα των πολιτών αντιμετωπίζει την κυβέρνηση ως φορέα διανομής παροχών. Οι μισθωτοί και οι αγρότες αναμένουν να λάβουν από το δημόσιο ταμείο περισσότερα από όσα συνεισφέρουν στα έσοδά του. Στα μάτια τους, το κράτος είναι φορέας δαπανών και όχι εισπράξεων.

Αυτές οι δημοφιλείς αντιλήψεις εκλογικεύθηκαν και ανυψώθηκαν στην περιωπή οιονεί οικονομικής θεωρίας από τον λόρδο Keynes και τους μαθητές του. Οι δαπάνες και οι ελλειμματικοί προϋπολογισμοί αποτελούν απλώς συνώνυμα της ανάλωσης κεφαλαίου. Αν οι τρέχουσες δαπάνες, όσο ωφέλιμες και αν θεωρούνται, χρηματοδοτούνται μέσω της αφαίρεσης, με φόρους κληρονομίας, εκείνων των τμημάτων των υψηλότερων εισοδημάτων που θα είχαν χρησιμοποιηθεί για επενδύσεις ή μέσω δανεισμού, η κυβέρνηση μετατρέπεται σε παράγοντα ανάλωσης κεφαλαίου.

Το γεγονός ότι στη σημερινή Αμερική υπάρχει πιθανότατα[10] ακόμη πλεόνασμα της ετήσιας συσσώρευσης κεφαλαίου έναντι της ετήσιας ανάλωσης κεφαλαίου δεν αναιρεί τη θέση ότι το συνολικό πλέγμα των δημοσιονομικών πολιτικών της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, των πολιτειών και των δήμων τείνει προς την ανάλωση κεφαλαίου.

Πολλοί από όσους αντιλαμβάνονται τις ανεπιθύμητες συνέπειες της ανάλωσης κεφαλαίου έχουν την τάση να πιστεύουν ότι η λαϊκή διακυβέρνηση είναι ασυμβίβαστη με υγιείς δημοσιονομικές πολιτικές. Αδυνατούν να αντιληφθούν ότι δεν πρέπει να κατηγορηθεί η δημοκρατία καθαυτή, αλλά οι θεωρίες που αποβλέπουν στην αντικατάσταση της αντίληψης του κράτους ως νυχτοφύλακα —την οποία χλεύαζε ο Lassalle — από την αντίληψη της κυβέρνησης ως Άγιου Βασίλη. Εκείνο που καθορίζει την πορεία της οικονομικής πολιτικής ενός έθνους είναι πάντοτε οι οικονομικές ιδέες που υιοθετεί η κοινή γνώμη. Καμία κυβέρνηση, είτε δημοκρατική είτε δικτατορική, δεν μπορεί να απαλλαγεί από την κυριαρχία της γενικώς αποδεκτής ιδεολογίας.

Όσοι υποστηρίζουν τον περιορισμό των προνομίων του κοινοβουλίου ως προς τον προϋπολογισμό και τη φορολογία ή ακόμη και την πλήρη αντικατάσταση της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης από αυταρχική κυβέρνηση είναι τυφλωμένοι από τη χιμαιρική εικόνα ενός τέλειου αρχηγού κράτους. Αυτός ο άνθρωπος, εξίσου καλοπροαίρετος όσο και σοφός, θα ήταν ειλικρινά αφοσιωμένος στην προαγωγή της μακροχρόνιας ευημερίας των υπηκόων του.

Ο πραγματικός *Führer*, όμως, αποδεικνύεται θνητός άνθρωπος, ο οποίος αποβλέπει πρωτίστως στη διαιώνιση της δικής του κυριαρχίας και εκείνης της οικογένειας, των φίλων και του κόμματός του. Στον βαθμό που μπορεί να καταφύγει σε μη δημοφιλή μέτρα, το πράττει για χάρη αυτών των σκοπών. Δεν επενδύει ούτε συσσωρεύει κεφάλαιο. Κατασκευάζει οχυρά και εξοπλίζει στρατούς.

Τα πολυσυζητημένα σχέδια των σοβιετικών και των ναζιστών δικτατόρων περιλάμβαναν περιορισμό της τρέχουσας κατανάλωσης χάριν της «επένδυσης». Οι ναζί δεν επιχείρησαν ποτέ να αποκρύψουν την αλήθεια ότι όλες αυτές οι επενδύσεις προορίζονταν για την

προετοιμασία των επιθετικών πολέμων που σχεδίαζαν. Οι Σοβιετικοί ήταν αρχικά λιγότερο απροκάλυπτοι. Αργότερα, όμως, διακήρυξαν με υπερηφάνεια ότι ολόκληρος ο σχεδιασμός τους καθοδηγούνταν από εκτιμήσεις πολεμικής ετοιμότητας.

Η ιστορία δεν παρέχει κανένα παράδειγμα συσσώρευσης κεφαλαίου που προκλήθηκε από μια κυβέρνηση. Στον βαθμό που οι κυβερνήσεις επένδυσαν στην κατασκευή δρόμων, σιδηροδρόμων και άλλων χρήσιμων δημόσιων έργων, το απαιτούμενο κεφάλαιο είχε δημιουργηθεί από τις αποταμιεύσεις των επιμέρους πολιτών και είχε δανειστεί στην κυβέρνηση. Το μεγαλύτερο μέρος, όμως, των κεφαλαίων που συγκεντρώθηκαν μέσω του δημόσιου δανεισμού δαπανήθηκε για τρέχουσες δαπάνες. Όσα είχαν αποταμιεύσει τα άτομα κατασπαταλήθηκαν από την κυβέρνηση.

Ακόμη και όσοι θεωρούν αξιοθρήνητη την ανισότητα του πλούτου και των εισοδημάτων δεν μπορούν να αρνηθούν ότι αυτή ευνοεί την προοδευτική συσσώρευση κεφαλαίου. Και μόνο η πρόσθετη συσσώρευση κεφαλαίου επιφέρει τεχνολογική βελτίωση, αύξηση των μισθών και άνοδο του βιοτικού επιπέδου.

[2] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 288–289 και 806–808.

[3] Πρβλ. ανωτέρω, σ. 312.

[4] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 804–809.

[5] Η διαπίστωση αυτού του γεγονότος δεν αποτελεί, βεβαίως, αποδοχή των θεωριών που επιχείρησαν να περιγράψουν τον τόκο ως «ανταμοιβή» της αποχής. Στον πραγματικό κόσμο δεν υπάρχει κάποιος μυθικός φορέας που ανταμείβει ή τιμωρεί. Η πραγματική φύση του πρωταρχικού τόκου παρουσιάστηκε ανωτέρω, στο Κεφάλαιο XIX.

Απέναντι, όμως, στις ψευδεπίγραφες ειρωνείες του Lassalle —*Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch*, στο *Gesammelte Reden und Schriften*, επιμ. Bernstein, V, σ. 167—, οι οποίες επαναλήφθηκαν από αναρίθμητα εγχειρίδια, είναι χρήσιμο να υπογραμμιστεί ότι η αποταμίευση αποτελεί στέρηση (*Entbehrung*), στον βαθμό που στερεί από τον αποταμιευτή μια άμεση απόλαυση.

[6] Δεν έχει σημασία αν ο ίδιος ο Paul καταβάλλει αυτά τα εκατό δολάρια ή αν ο νόμος υποχρεώνει τον εργοδότη του να τα καταβάλει. Πρβλ. ανωτέρω, σ. 602.

[7] Αυτό αφορά ιδίως τα συγγράμματα του A. C. Pigou, τις διάφορες εκδόσεις του βιβλίου του *The Economics of Welfare* και διάφορα άρθρα του. Για κριτική των ιδεών του καθηγητή Pigou, πρβλ. Hayek, *Profits, Interest, and Investment* (Λονδίνο, 1939), σσ. 83–134.

[8] Πρβλ. F. H. Knight, «Professor Mises and the Theory of Capital», *Economica*, VIII (1941), σσ. 409–427.

[9] Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, βιβλ. II, κεφ. III, στο *The Basic Works of Aristotle*, επιμ. R. McKeon (Νέα Υόρκη), σσ. 1148 επ.

[10] Οι προσπάθειες στατιστικής απάντησης σε αυτό το ερώτημα είναι μάταιες σε αυτή την εποχή πληθωρισμού και πιστωτικής επέκτασης.

4. Η ανασφάλεια

Η αόριστη έννοια της ασφάλειας την οποία έχουν κατά νου οι θεωρητικοί της ευημερίας όταν διαμαρτύρονται για την ανασφάλεια αναφέρεται σε κάτι σαν εγγύηση μέσω της οποίας η κοινωνία εξασφαλίζει σε κάθε άνθρωπο, ανεξάρτητα από τα επιτεύγματά του, ένα βιοτικό επίπεδο που ο ίδιος θεωρεί ικανοποιητικό.

Τέτοια ασφάλεια, υποστηρίζουν οι εγκωμιαστές παλαιότερων εποχών, παρεχόταν υπό το κοινωνικό καθεστώς του Μεσαίωνα. Δεν χρειάζεται, όμως, να εξετάσουμε αυτούς τους ισχυρισμούς. Οι πραγματικές συνθήκες, ακόμη και κατά τον τόσο εξυμνημένο δέκατο τρίτο αιώνα, διέφεραν από την ιδεώδη εικόνα που ζωγράφισε η σχολαστική φιλοσοφία· τα σχήματα αυτά προορίζονταν να περιγράφουν τις συνθήκες όχι όπως πραγματικά ήταν, αλλά όπως θα έπρεπε να είναι. Ακόμη, όμως, και αυτές οι ουτοπίες των φιλοσόφων και των θεολόγων προβλέπουν την ύπαρξη μιας πολυάριθμης τάξης άπορων ζητιάνων, οι οποίοι εξαρτώνταν πλήρως από την ελεημοσύνη των ευπόρων. Αυτή δεν είναι ακριβώς η ιδέα της ασφάλειας που υποδηλώνει η σύγχρονη χρήση του όρου.

Η έννοια της ασφάλειας αποτελεί για τους μισθωτούς και τους μικρούς αγρότες το αντίστοιχο της έννοιας της σταθερότητας που

υιοθετούν οι κεφαλαιούχοι.[11] Όπως οι κεφαλαιούχοι επιθυμούν να απολαμβάνουν μόνιμα ένα εισόδημα που δεν υπόκειται στις μεταπτώσεις των μεταβαλλόμενων ανθρώπινων συνθηκών, έτσι και οι μισθωτοί και οι μικροί αγρότες επιθυμούν να καταστήσουν τα εισοδήματά τους ανεξάρτητα από την αγορά.

Και οι δύο ομάδες επιδιώκουν να αποσυρθούν από τη ροή των ιστορικών γεγονότων. Κανένα μεταγενέστερο συμβάν δεν θα πρέπει να επιδεινώσει τη δική τους θέση· από την άλλη πλευρά, βεβαίως, δεν αντιτίθενται ρητά σε μια βελτίωση της υλικής τους ευημερίας. Η διάρθρωση της αγοράς στην οποία είχαν προσαρμόσει κατά το παρελθόν τις δραστηριότητές τους δεν θα πρέπει ποτέ να μεταβληθεί κατά τρόπο που να τους εξαναγκάζει σε νέα προσαρμογή.

Ο αγρότης μιας ευρωπαϊκής ορεινής κοιλάδας εξοργίζεται όταν αντιμετωπίζει τον ανταγωνισμό Καναδών αγροτών που παράγουν με χαμηλότερο κόστος. Ο ελαιοχρωματιστής ξεχειλίζει από οργή όταν η εισαγωγή μιας νέας συσκευής επηρεάζει τις συνθήκες στον δικό του τομέα της αγοράς εργασίας. Είναι προφανές ότι οι επιθυμίες αυτών των ανθρώπων θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν μόνο σε έναν απολύτως στάσιμο κόσμο.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανεμπόδιστης κοινωνίας της αγοράς είναι ότι δεν σέβεται τα κεκτημένα συμφέροντα. Τα επιτεύγματα του παρελθόντος δεν έχουν σημασία αν αποτελούν εμπόδια στην περαιτέρω βελτίωση. Επομένως, οι υπέρμαχοι της ασφάλειας έχουν απόλυτο δίκιο όταν κατηγορούν τον καπιταλισμό για ανασφάλεια. Διαστρεβλώνουν, όμως, τα γεγονότα όταν υπονοούν ότι υπεύθυνα γι' αυτήν είναι τα ιδιοτελή συμφέροντα των κεφαλαιούχων και των επιχειρηματιών.

Εκείνο που βλάπτει τα κεκτημένα συμφέροντα είναι η επιθυμία των καταναλωτών για την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών τους. Δεν είναι η απληστία των λίγων πλουσίων, αλλά η τάση κάθε ανθρώπου να επωφελείται από κάθε διαθέσιμη ευκαιρία βελτίωσης της δικής του ευημερίας εκείνη που δημιουργεί ανασφάλεια για τους παραγωγούς. Εκείνο που εξοργίζει τον ελαιοχρωματιστή είναι το γεγονός ότι οι συμπολίτες του προτιμούν φθηνότερες κατοικίες από ακριβότερες. Και ο ίδιος ο ελαιοχρωματιστής, προτιμώντας φθηνότερα εμπορεύματα από ακριβότερα, συνεισφέρει το μερίδιό του στην εμφάνιση ανασφάλειας σε άλλους τομείς της αγοράς εργασίας.

Είναι ασφαλώς αληθές ότι η ανάγκη επανειλημμένης προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες είναι επαχθής. Η μεταβολή, όμως, αποτελεί την ουσία της ζωής. Σε μια ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς, η απουσία ασφάλειας —δηλαδή η απουσία προστασίας των κεκτημένων συμφερόντων— αποτελεί την αρχή που προκαλεί σταθερή βελτίωση της υλικής ευημερίας.

Δεν χρειάζεται να αντιπαρατεθούμε στα βουκολικά όνειρα του Βιργιλίου και των ποιητών και ζωγράφων του δέκατου όγδοου αιώνα. Δεν χρειάζεται να εξετάσουμε το είδος της ασφάλειας που απολάμβαναν οι πραγματικοί βοσκοί. Κανείς δεν επιθυμεί πραγματικά να ανταλλάξει τη θέση του με τη δική τους.

Η επιθυμία για ασφάλεια έγινε ιδιαίτερα έντονη κατά τη μεγάλη ύφεση που άρχισε το 1929. Συνάντησε ενθουσιώδη ανταπόκριση από τα εκατομμύρια των ανέργων. «Αυτός είναι ο καπιταλισμός», φώναζαν οι ηγέτες των ομάδων πίεσης των αγροτών και των μισθωτών. Τα δεινά, όμως, δεν δημιουργήθηκαν από τον καπιταλισμό, αλλά, αντιθέτως, από τις προσπάθειες «μεταρρύθμισης» και «βελτίωσης» της λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς μέσω του παρεμβατισμού. Η κατάρρευση υπήρξε

αναγκαίο αποτέλεσμα των προσπαθειών μείωσης του επιτοκίου μέσω της πιστωτικής επέκτασης. Η θεσμική ανεργία υπήρξε αναπόφευκτο αποτέλεσμα της πολιτικής καθορισμού των μισθών πάνω από το δυνητικό αγοραίο ύψος.

[11] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 225–227.

5. Η κοινωνική δικαιοσύνη

Από μία τουλάχιστον άποψη, οι σημερινοί προπαγανδιστές της ευημερίας υπερέχουν έναντι των περισσότερων παλαιότερων σχολών σοσιαλιστών και μεταρρυθμιστών. Δεν δίνουν πλέον έμφαση σε μια έννοια κοινωνικής δικαιοσύνης προς τις αυθαίρετες επιταγές της οποίας θα έπρεπε να συμμορφώνονται οι άνθρωποι, όσο καταστροφικές και αν ήταν οι συνέπειες. Υιοθετούν την ωφελιμιστική σκοπιά. Δεν αντιτίθενται στην αρχή ότι μοναδικό κριτήριο αξιολόγησης των κοινωνικών συστημάτων είναι η ικανότητά τους να πραγματοποιούν τους σκοπούς που επιδιώκουν οι δρώντες άνθρωποι.

Μόλις, όμως, αρχίζουν να εξετάζουν τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, λησμονούν τις ορθές προθέσεις τους. Επικαλούνται ένα σύνολο μεταφυσικών αρχών και καταδικάζουν εκ των προτέρων την οικονομία της αγοράς επειδή δεν συμμορφώνεται προς αυτές. Εισάγουν από την πίσω πόρτα την ιδέα ενός απόλυτου κριτηρίου ηθικής, την οποία είχαν αποκλείσει από την κύρια είσοδο.

Αναζητώντας θεραπείες κατά της φτώχειας, της ανισότητας και της ανασφάλειας, καταλήγουν σταδιακά να υιοθετούν όλες τις πλάνες των

παλαιότερων σχολών του σοσιαλισμού και του παρεμβατισμού. Εμπλέκονται ολοένα περισσότερο σε αντιφάσεις και παραλογισμούς. Τελικά, δεν μπορούν παρά να αρπαχθούν από το ίδιο άχυρο από το οποίο επιχείρησαν να κρατηθούν όλοι οι προηγούμενοι «ανορθόδοξοι» μεταρρυθμιστές: την ανώτερη σοφία των τέλειων κυβερνητών. Η τελευταία τους λέξη είναι πάντοτε «κράτος», «κυβέρνηση», «κοινωνία» ή κάποιο άλλο επιδέξια επινοημένο συνώνυμο του υπεράνθρωπου δικτάτορα.

Η σχολή της ευημερίας —και πρωτίστως οι Γερμανοί *Kathedersozialisten*, οι «σοσιαλιστές της πανεπιστημιακής έδρας», και οι μαθητές τους, οι Αμερικανοί θεσμιστές— έχουν δημοσιεύσει πολλές χιλιάδες τόμους γεμάτους σχολαστικά τεκμηριωμένες πληροφορίες σχετικά με μη ικανοποιητικές συνθήκες. Κατά την άποψή τους, το συγκεντρωμένο υλικό καταδεικνύει σαφώς τις ανεπάρκειες του καπιταλισμού. Στην πραγματικότητα, καταδεικνύει απλώς το γεγονός ότι οι ανθρώπινες ανάγκες είναι πρακτικά απεριόριστες και ότι υπάρχει τεράστιο πεδίο για περαιτέρω βελτιώσεις. Ασφαλώς δεν αποδεικνύει καμία από τις θέσεις της θεωρίας της ευημερίας.

Δεν χρειάζεται να μας πουν ότι μια αφθονότερη προσφορά διαφόρων εμπορευμάτων θα ήταν ευπρόσδεκτη από όλους. Το ερώτημα είναι αν υπάρχει οποιοδήποτε μέσο επίτευξης μεγαλύτερης προσφοράς πέρα από την αύξηση της παραγωγικότητας της ανθρώπινης προσπάθειας μέσω της επένδυσης πρόσθετου κεφαλαίου.

Όλη η φλυαρία των προπαγανδιστών της ευημερίας αποβλέπει σε έναν μόνο σκοπό: στη συσκότιση αυτού του σημείου, του μοναδικού σημείου που έχει σημασία. Ενώ η συσσώρευση πρόσθετου κεφαλαίου αποτελεί το απαραίτητο μέσο κάθε περαιτέρω οικονομικής προόδου, αυτοί οι άνθρωποι μιλούν για «υπεραποταμίευση» και «υπερεπένδυση»,

για την ανάγκη αύξησης των δαπανών και περιορισμού της παραγωγής. Αποτελούν έτσι προάγγελους της οικονομικής οπισθοδρόμησης, κηρύττοντας μια φιλοσοφία παρακμής και κοινωνικής αποσύνθεσης.

Μια κοινωνία οργανωμένη σύμφωνα με τις επιταγές τους μπορεί να φαίνεται σε ορισμένους ανθρώπους δίκαιη από τη σκοπιά ενός αυθαίρετου κριτηρίου κοινωνικής δικαιοσύνης. Θα είναι, όμως, ασφαλώς μια κοινωνία προοδευτικής φτωχοποίησης όλων των μελών της.

Επί περισσότερο από έναν αιώνα, η κοινή γνώμη στις δυτικές χώρες έχει παραπλανηθεί από την ιδέα ότι υπάρχει κάτι που ονομάζεται «κοινωνικό ζήτημα» ή «εργατικό πρόβλημα». Το υπονοούμενο νόημα ήταν ότι η ίδια η ύπαρξη του καπιταλισμού βλάπτει τα ζωτικά συμφέροντα των μαζών, ιδίως εκείνα των μισθωτών και των μικρών αγροτών. Η διατήρηση αυτού του καταφανώς άδικου συστήματος, υποστηριζόταν, δεν μπορεί να γίνει ανεκτή· είναι απαραίτητες ριζικές μεταρρυθμίσεις.

Η αλήθεια είναι ότι ο καπιταλισμός όχι μόνο πολλαπλασίασε τον πληθυσμό, αλλά ταυτόχρονα βελτίωσε το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων κατά πρωτοφανή τρόπο. Ούτε η οικονομική σκέψη ούτε η ιστορική εμπειρία υποδεικνύουν ότι οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό σύστημα θα μπορούσε να είναι εξίσου ευεργετικό για τις μάζες όσο ο καπιταλισμός. Τα αποτελέσματα μιλούν από μόνα τους. Η οικονομία της αγοράς δεν χρειάζεται απολογητές και προπαγανδιστές. Μπορεί να εφαρμόσει στον εαυτό της τα λόγια του επιταφίου του Sir Christopher Wren στον Καθεδρικό Ναό του Αγίου Παύλου: *Si monumentum requiris, circumspice.*[12]

[12] Αν αναζητείς το μνημείο του, κοίταξε γύρω σου.

Κεφάλαιο 36: Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΜΒΑΤΙΣΜΟΥ

1. Η συγκομιδή του παρεμβατισμού

Οι παρεμβατικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν επί πολλές δεκαετίες από όλες τις κυβερνήσεις της καπιταλιστικής Δύσης επέφεραν όλες εκείνες τις συνέπειες που είχαν προβλέψει οι οικονομολόγοι. Υπάρχουν πόλεμοι και εμφύλιοι πόλεμοι, ανελέητη καταπίεση των μαζών από ομάδες αυτοανακηρυγμένων δικτατόρων, οικονομικές υφέσεις, μαζική ανεργία, ανάλωση κεφαλαίου και λιμοί.

Ωστόσο, δεν είναι αυτά τα καταστροφικά γεγονότα που οδήγησαν τον παρεμβατισμό στην κρίση του. Οι θεωρητικοί του παρεμβατισμού και οι οπαδοί τους εξηγούν όλες αυτές τις ανεπιθύμητες συνέπειες ως αναπόφευκτα γνωρίσματα του καπιταλισμού. Κατά την άποψή τους, ακριβώς αυτές οι καταστροφές καταδεικνύουν σαφώς την ανάγκη εντατικοποίησης του παρεμβατισμού. Οι αποτυχίες των παρεμβατικών πολιτικών δεν μειώνουν καθόλου τη δημοτικότητα της υποκείμενης θεωρίας. Ερμηνεύονται κατά τρόπο που ενισχύει, αντί να αποδυναμώνει, το κύρος αυτών των διδασκαλιών. Επειδή μια εσφαλμένη οικονομική θεωρία δεν μπορεί να ανασκευαστεί απλώς μέσω της ιστορικής

εμπειρίας, οι προπαγανδιστές του παρεμβατισμού μπόρεσαν να συνεχίσουν, παρά τον όλεθρο που προκάλεσαν.

Ωστόσο, η εποχή του παρεμβατισμού πλησιάζει στο τέλος της. Ο παρεμβατισμός έχει εξαντλήσει όλες τις δυνατότητές του και πρέπει να εξαφανιστεί.

2. Η εξάντληση του αποθεματικού ταμείου

Η ιδέα που βρίσκεται στη βάση όλων των παρεμβατικών πολιτικών είναι ότι τα υψηλότερα εισοδήματα και ο πλούτος του ευπορότερου μέρους του πληθυσμού αποτελούν ένα απόθεμα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ελεύθερα για τη βελτίωση των συνθηκών των λιγότερο ευημερούντων. Η ουσία της παρεμβατικής πολιτικής είναι να αφαιρεί από τη μία ομάδα για να δώσει στην άλλη. Είναι δήμευση και διανομή. Κάθε μέτρο δικαιολογείται τελικά με τη διακήρυξη ότι είναι δίκαιο να περιορίζονται οι πλούσιοι προς όφελος των φτωχών.

Στο πεδίο των δημόσιων οικονομικών, η προοδευτική φορολόγηση των εισοδημάτων και των περιουσιών αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αυτής της θεωρίας. Η αρχή των σύγχρονων προϋπολογισμών είναι: φορολογήστε τους πλουσίους και δαπανήστε τα έσοδα για τη βελτίωση της κατάστασης των φτωχών. Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, η μείωση των ωρών εργασίας, η αύξηση των μισθών και χίλια άλλα μέτρα συνιστώνται με την παραδοχή ότι ευνοούν τον εργαζόμενο

και επιβαρύνουν τον εργοδότη. Κάθε ζήτημα που αφορά την κυβέρνηση και τις υποθέσεις της κοινότητας αντιμετωπίζεται αποκλειστικά από τη σκοπιά αυτής της αρχής.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέχουν οι μέθοδοι που εφαρμόζονται κατά τη λειτουργία των εθνικοποιημένων και δημοτικοποιημένων επιχειρήσεων. Πολύ συχνά οι επιχειρήσεις αυτές αποτυγχάνουν οικονομικά· οι λογαριασμοί τους εμφανίζουν τακτικά ζημίες που επιβαρύνουν το κρατικό ή το δημοτικό ταμείο. Δεν έχει σημασία να διερευνηθεί αν τα ελλείμματα οφείλονται στην περιβόητη αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διαχείρισης των επιχειρήσεων ή, τουλάχιστον εν μέρει, στην ανεπάρκεια των τιμών στις οποίες πωλούνται τα αγαθά ή οι υπηρεσίες στους πελάτες. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι οι φορολογούμενοι πρέπει να καλύψουν αυτά τα ελλείμματα.

Οι παρεμβατιστές εγκρίνουν πλήρως αυτή τη διευθέτηση. Απορρίπτουν με πάθος τις δύο άλλες δυνατές λύσεις: την πώληση των επιχειρήσεων σε ιδιώτες επιχειρηματίες ή την αύξηση των τιμών που επιβάλλονται στους πελάτες σε τέτοιο ύψος ώστε να μην απομένει πλέον έλλειμμα. Η πρώτη από αυτές τις προτάσεις είναι στα μάτια τους καταφανώς αντιδραστική, επειδή πιστεύουν ότι η αναπόφευκτη τάση της ιστορίας οδηγεί προς ολοένα μεγαλύτερη κοινωνικοποίηση. Η δεύτερη θεωρείται «αντικοινωνική», επειδή επιβάλλει βαρύτερο φορτίο στις καταναλωτικές μάζες.

Είναι δικαιότερο, υποστηρίζουν, να επωμίζονται το βάρος οι φορολογούμενοι, δηλαδή οι εύποροι πολίτες. Η φοροδοτική τους ικανότητα είναι μεγαλύτερη από εκείνη των μέσων ανθρώπων που χρησιμοποιούν τους εθνικοποιημένους σιδηροδρόμους και τους δημοτικοποιημένους υπόγειους σιδηροδρόμους, τα τραμ και τα

λεωφορεία. Το αίτημα να είναι αυτές οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας οικονομικά αυτοσυντηρούμενες αποτελεί, λένε οι παρεμβατιστές, κατάλοιπο των παρωχημένων αντιλήψεων της ορθόδοξης δημοσιονομικής θεωρίας. Θα μπορούσε κανείς εξίσου να επιδιώξει την οικονομική αυτοσυντήρηση των δρόμων και των δημόσιων σχολείων.

Δεν χρειάζεται να αντιπαρατεθούμε στους υπέρμαχους αυτής της πολιτικής των ελλειμμάτων. Είναι προφανές ότι η προσφυγή στην αρχή της φοροδοτικής ικανότητας εξαρτάται από την ύπαρξη εισοδημάτων και περιουσιών που εξακολουθούν να μπορούν να αφαιρεθούν μέσω της φορολογίας. Δεν μπορεί πλέον να εφαρμοστεί όταν αυτά τα πρόσθετα κεφάλαια έχουν εξαντληθεί από τους φόρους και τα άλλα παρεμβατικά μέτρα.

Αυτή ακριβώς είναι η σημερινή κατάσταση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν έχουν ακόμη προχωρήσει τόσο πολύ· αν, όμως, η σημερινή τάση της οικονομικής τους πολιτικής δεν μεταβληθεί σύντομα και ριζικά, θα βρεθούν στην ίδια κατάσταση μέσα σε λίγα χρόνια.

Χάριν της συζήτησης, μπορούμε να παραβλέψουμε όλες τις άλλες συνέπειες που πρέπει να επιφέρει η πλήρης επικράτηση της αρχής της φοροδοτικής ικανότητας και να επικεντρωθούμε στις δημοσιονομικές της πτυχές.

Όταν ο παρεμβατιστής υποστηρίζει πρόσθετες δημόσιες δαπάνες, δεν αντιλαμβάνεται ότι τα διαθέσιμα κεφάλαια είναι περιορισμένα. Δεν συνειδητοποιεί ότι η αύξηση των δαπανών σε έναν τομέα επιβάλλει τον περιορισμό τους σε άλλους τομείς. Κατά την άποψή του, υπάρχει άφθονο διαθέσιμο χρήμα. Τα εισοδήματα και οι περιουσίες των πλουσίων μπορούν να αντλούνται ελεύθερα. Όταν συνιστά μεγαλύτερη πίστωση

για τα σχολεία, απλώς τονίζει ότι θα ήταν καλό να δαπανηθούν περισσότερα χρήματα για την εκπαίδευση. Δεν επιχειρεί να αποδείξει ότι η αύξηση της προϋπολογιστικής πίστωσης για τα σχολεία είναι σκοπιμότερη από την αύξηση της πίστωσης κάποιου άλλου τομέα, για παράδειγμα της υγείας.

Δεν του περνά ποτέ από τον νου ότι θα μπορούσαν να προβληθούν σοβαρά επιχειρήματα υπέρ του περιορισμού των δημόσιων δαπανών και της μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης. Στα μάτια του, οι υπέρμαχοι των περικοπών του προϋπολογισμού είναι απλώς υπερασπιστές των καταφανώς άδικων ταξικών συμφερόντων των πλουσίων.

Με το σημερινό ύψος των συντελεστών φόρου εισοδήματος και κληρονομίας, αυτό το αποθεματικό ταμείο από το οποίο οι παρεμβατιστές επιδιώκουν να καλύψουν όλες τις δημόσιες δαπάνες συρρικνώνεται γρήγορα. Έχει σχεδόν εξαφανιστεί ολοκληρωτικά στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι πρόσφατες αυξήσεις των φορολογικών συντελεστών απέφεραν αμελητέα μόνο πρόσθετα έσοδα πέρα από εκείνα που θα παρήγε μια προοδευτική κλίμακα η οποία θα σταματούσε σε πολύ χαμηλότερους συντελεστές.

Οι υψηλοί πρόσθετοι φορολογικοί συντελεστές για τους πλουσίους είναι πολύ δημοφιλείς μεταξύ των ερασιτεχνών του παρεμβατισμού και των δημαγωγών, αλλά εξασφαλίζουν μόνο μέτριες αυξήσεις των εσόδων.[1] Από ημέρα σε ημέρα καθίσταται περισσότερο προφανές ότι οι μεγάλης κλίμακας αυξήσεις των δημόσιων δαπανών δεν μπορούν να χρηματοδοτηθούν με την «αφαίμαξη των πλουσίων» και ότι το βάρος πρέπει να επωμιστούν οι μάζες.

Η παραδοσιακή φορολογική πολιτική της εποχής του παρεμβατισμού —τα εξυμνημένα μέσα της προοδευτικής φορολόγησης και των γενναιόδωρων δαπανών— έχει οδηγηθεί σε σημείο στο οποίο δεν μπορεί πλέον να συγκαλυφθεί ο παραλογισμός της. Η περιβόητη αρχή σύμφωνα με την οποία, ενώ οι ιδιωτικές δαπάνες εξαρτώνται από το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος, τα δημόσια έσοδα πρέπει να ρυθμίζονται σύμφωνα με τις δαπάνες, αυτοαναιρείται.

Στο εξής, οι κυβερνήσεις θα πρέπει να αντιληφθούν ότι ένα δολάριο δεν μπορεί να δαπανηθεί δύο φορές και ότι οι διάφορες κατηγορίες κυβερνητικών δαπανών συγκρούονται μεταξύ τους. Κάθε επιπλέον λεπτό κυβερνητικής δαπάνης θα πρέπει να εισπραχθεί ακριβώς από εκείνους τους ανθρώπους που μέχρι σήμερα επιδίωκαν να μεταθέσουν το μεγαλύτερο μέρος του βάρους σε άλλες ομάδες. Εκείνοι που επιθυμούν να λάβουν επιδοτήσεις θα πρέπει οι ίδιοι να πληρώσουν τον λογαριασμό. Τα ελλείμματα των επιχειρήσεων δημόσιας ιδιοκτησίας και διαχείρισης θα επιβαρύνουν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Η κατάσταση στη σχέση εργοδότη και εργαζομένου θα είναι ανάλογη. Η δημοφιλής θεωρία υποστηρίζει ότι οι μισθωτοί αποκομίζουν «κοινωνικές κατακτήσεις» εις βάρος του μη δεδουλευμένου εισοδήματος των εκμεταλλευτριών τάξεων. Οι απεργοί, λέγεται, δεν απεργούν εναντίον των καταναλωτών αλλά εναντίον της «διοίκησης». Δεν υπάρχει κανένας λόγος να αυξηθούν οι τιμές των προϊόντων όταν αυξάνεται το κόστος εργασίας· η διαφορά πρέπει να βαρύνει τους εργοδότες.

Όταν, όμως, ολοένα μεγαλύτερο μέρος του μεριδίου των επιχειρηματιών και των κεφαλαιούχων απορροφάται από τους φόρους, από τους υψηλότερους μισθούς και τις άλλες «κοινωνικές κατακτήσεις» των εργαζομένων και από τα ανώτατα όρια τιμών, δεν απομένει τίποτε

για να επιτελέσει αυτή τη λειτουργία απορρόφησης των επιβαρύνσεων. Τότε καθίσταται προφανές ότι κάθε αύξηση των μισθών πρέπει να επηρεάσει, με ολόκληρη την ορμή της, τις τιμές των προϊόντων και ότι οι κοινωνικές κατακτήσεις κάθε ομάδας αντιστοιχούν πλήρως στις κοινωνικές απώλειες των άλλων ομάδων. Κάθε απεργία μετατρέπεται, ακόμη και βραχυπρόθεσμα και όχι μόνο μακροπρόθεσμα, σε απεργία εναντίον του υπόλοιπου πληθυσμού.

Ουσιώδες σημείο της κοινωνικής φιλοσοφίας του παρεμβατισμού είναι η ύπαρξη ενός ανεξάντλητου αποθέματος, το οποίο μπορεί να υφίσταται αδιάκοπη αφαίμαξη. Ολόκληρο το σύστημα του παρεμβατισμού καταρρέει όταν αυτή η πηγή στερέψει: η αρχή του Άγιου Βασίλη αυτοκαταργείται.

[1] Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο πρόσθετος φορολογικός συντελεστής βάσει του νόμου του 1942 ήταν 52 τοις εκατό για το κλιμάκιο φορολογητέου εισοδήματος από USD 22.000 έως USD 26.000. Αν ο πρόσθετος φόρος σταματούσε σε αυτό το επίπεδο, η απώλεια εσόδων επί των εισοδημάτων του 1942 θα ανερχόταν περίπου σε USD 249 εκατομμύρια ή στο 2,8 τοις εκατό του συνολικού φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων για εκείνο το έτος. Κατά το ίδιο έτος, το συνολικό καθαρό εισόδημα στις εισοδηματικές κατηγορίες των USD 10.000 και άνω ανερχόταν σε USD 8.912 εκατομμύρια. Η πλήρης δήμευση αυτών των εισοδημάτων δεν θα απέφερε έσοδα ίσα με εκείνα που εισπράχθηκαν κατά το ίδιο έτος από όλα τα φορολογητέα εισοδήματα, δηλαδή USD 9.046 εκατομμύρια. Πρβλ. *A Tax Program for a Solvent America*, Committee on Postwar Tax Policy (Νέα Υόρκη, 1945), σσ. 116–117, 120.

3. Το τέλος του παρεμβατισμού

Το παρεμβατικό διάλειμμα πρέπει να λάβει τέλος, επειδή ο παρεμβατισμός δεν μπορεί να οδηγήσει σε ένα μόνιμο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Οι λόγοι είναι τρεις.

1. Τα περιοριστικά μέτρα περιορίζουν πάντοτε την παραγωγή και την ποσότητα των αγαθών που είναι διαθέσιμα προς κατανάλωση. Όποια επιχειρήματα και αν προβάλλονται υπέρ συγκεκριμένων περιορισμών και απαγορεύσεων, τέτοια μέτρα δεν μπορούν ποτέ να συγκροτήσουν καθαυτά ένα σύστημα κοινωνικής παραγωγής.

2. Όλες οι μορφές παρέμβασης στα φαινόμενα της αγοράς όχι μόνο αποτυγχάνουν να επιτύχουν τους σκοπούς που επιδιώκουν οι δημιουργοί και οι υποστηρικτές τους, αλλά επιφέρουν μια κατάσταση η οποία —από τη σκοπιά των αξιολογήσεων των ίδιων των δημιουργών και των υπέρμαχών τους— είναι λιγότερο επιθυμητή από την προηγούμενη κατάσταση που προορίζονταν να

μεταβάλουν. Αν κάποιος επιθυμεί να διορθώσει την έκδηλη ακαταλληλότητα και τον παραλογισμό τους συμπληρώνοντας τις πρώτες πράξεις παρέμβασης με ολοένα περισσότερες τέτοιες πράξεις, πρέπει να προχωρεί διαρκώς, μέχρι να καταστραφεί πλήρως η οικονομία της αγοράς και να αντικατασταθεί από τον σοσιαλισμό.

3. Ο παρεμβατισμός αποβλέπει στη δήμευση του «πλεονάσματος» ενός μέρους του πληθυσμού και στην παραχώρησή του σε κάποιο άλλο μέρος. Μόλις αυτό το πλεόνασμα εξαντληθεί μέσω της πλήρους δήμευσης, η περαιτέρω συνέχιση αυτής της πολιτικής καθίσταται αδύνατη.

Προχωρώντας ολοένα περισσότερο στην οδό του παρεμβατισμού, όλες εκείνες οι χώρες που δεν έχουν υιοθετήσει τον πλήρη σοσιαλισμό ρωσικού τύπου προσεγγίζουν ολοένα περισσότερο αυτό που αποκαλείται σχεδιασμένη οικονομία, δηλαδή τον σοσιαλισμό του γερμανικού ή χιντενμπουργκιανού τύπου. Όσον αφορά την οικονομική πολιτική, σήμερα υπάρχει μικρή μόνο διαφορά μεταξύ των διαφόρων εθνών και, στο εσωτερικό κάθε έθνους, μεταξύ των διαφόρων πολιτικών κομμάτων και ομάδων πίεσης. Οι ιστορικές ονομασίες των κομμάτων έχουν χάσει τη σημασία τους.

Όσον αφορά την οικονομική πολιτική, έχουν απομείνει στην πράξη μόνο δύο παρατάξεις: οι υπέρμαχοι της λενινιστικής μεθόδου της καθολικής εθνικοποίησης και οι παρεμβατιστές. Οι υπέρμαχοι της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς ασκούν ελάχιστη επιρροή στην πορεία των γεγονότων. Όση οικονομική ελευθερία εξακολουθεί να υπάρχει

αποτελεί μάλλον αποτέλεσμα της αποτυχίας των μέτρων στα οποία καταφεύγουν οι κυβερνήσεις παρά σκόπιμης πολιτικής.

Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί πόσοι από τους υποστηρικτές του παρεμβατισμού έχουν επίγνωση του γεγονότος ότι οι πολιτικές τις οποίες συνιστούν οδηγούν άμεσα στον σοσιαλισμό και πόσοι εμμένουν στην ψευδαίσθηση ότι επιδιώκουν ένα ενδιάμεσο σύστημα που μπορεί να διαρκέσει ως μόνιμη τάξη πραγμάτων, μια «τρίτη λύση» στο πρόβλημα της οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας.

Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι όλοι οι παρεμβατιστές πιστεύουν πως η κυβέρνηση, και αποκλειστικά η κυβέρνηση, καλείται να αποφασίζει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση αν πρέπει να αφεθούν τα πράγματα να εξελιχθούν όπως τα καθορίζει η αγορά ή αν απαιτείται κάποια πράξη παρέμβασης. Αυτό σημαίνει ότι είναι διατεθειμένοι να ανέχονται την κυριαρχία των καταναλωτών μόνο στον βαθμό που αυτή επιφέρει ένα αποτέλεσμα το οποίο εγκρίνουν οι ίδιοι.

Μόλις συμβεί στην οικονομία κάτι που δεν αρέσει σε κάποιον από τους διάφορους γραφειοκρατικούς θεσμούς ή που προκαλεί την οργή μιας ομάδας πίεσης, οι άνθρωποι απαιτούν νέες παρεμβάσεις, νέους ελέγχους και νέους περιορισμούς. Αν δεν υπήρχαν η αναποτελεσματικότητα των νομοθετών και η χαλαρότητα, η αμέλεια και η διαφθορά πολλών κρατικών λειτουργών, τα τελευταία υπολείμματα της οικονομίας της αγοράς θα είχαν εξαφανιστεί προ πολλού.

Η απαράμιλλη αποτελεσματικότητα του καπιταλισμού δεν εκδηλώθηκε ποτέ προηγουμένως με ευεργετικότερο τρόπο από ό,τι σε αυτή την εποχή απεχθούς αντικαπιταλισμού. Ενώ οι κυβερνήσεις, τα πολιτικά κόμματα και τα εργατικά συνδικάτα υπονομεύουν όλες τις επιχειρηματικές δραστηριότητες, το επιχειρηματικό πνεύμα εξακολουθεί

να επιτυγχάνει την αύξηση της ποσότητας και τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων, καθώς και την ευκολότερη πρόσβαση των καταναλωτών σε αυτά.

Στις χώρες που δεν έχουν ακόμη εγκαταλείψει ολοκληρωτικά το καπιταλιστικό σύστημα, ο κοινός άνθρωπος απολαμβάνει σήμερα ένα βιοτικό επίπεδο για το οποίο θα τον ζήλευαν οι ηγεμόνες και οι μεγιστάνες παλαιότερων εποχών. Πριν από λίγο καιρό, οι δημαγωγοί κατηγορούσαν τον καπιταλισμό για τη φτώχεια των μαζών. Σήμερα τον κατηγορούν μάλλον για την «αφθονία» που προσφέρει στον κοινό άνθρωπο.

Έχει καταδειχθεί ότι το διευθυντικό σύστημα —δηλαδή η ανάθεση επικουρικών καθηκόντων της επιχειρηματικής διοίκησης σε υπεύθυνους βοηθούς, στους οποίους μπορεί να παραχωρηθεί ορισμένη διακριτική ευχέρεια— είναι δυνατό μόνο στο πλαίσιο του συστήματος του κέρδους.[2] Εκείνο που χαρακτηρίζει τον διευθυντή ως τέτοιον και του προσδίδει θέση διαφορετική από εκείνη του απλού τεχνικού είναι ότι, εντός της σφαίρας των καθηκόντων του, καθορίζει ο ίδιος τις μεθόδους μέσω των οποίων οι πράξεις του πρέπει να συμμορφώνονται προς την αρχή του κέρδους.

Σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα, στο οποίο δεν υπάρχουν ούτε οικονομικός υπολογισμός ούτε λογιστική κεφαλαίου ούτε υπολογισμός κέρδους, δεν απομένει περιθώριο ούτε για διευθυντικές δραστηριότητες. Όσο, όμως, μια σοσιαλιστική κοινοπολιτεία εξακολουθεί να είναι σε θέση να υπολογίζει βάσει τιμών που καθορίζονται στις ξένες αγορές, μπορεί επίσης να χρησιμοποιεί σε κάποιον βαθμό μια οιονεί διευθυντική ιεραρχία.

Η απόδοση του χαρακτηρισμού «εποχή μετάβασης» σε οποιαδήποτε εποχή αποτελεί ανεπαρκές τέχνασμα. Στον ζωντανό κόσμο υπάρχει πάντοτε μεταβολή. Κάθε εποχή είναι εποχή μετάβασης. Μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ κοινωνικών συστημάτων που μπορούν να διαρκέσουν και εκείνων που είναι αναπόφευκτα μεταβατικά, επειδή είναι αυτοκαταστροφικά.

Έχει ήδη επισημανθεί με ποια έννοια ο παρεμβατισμός αυτοκαταργείται και πρέπει να οδηγήσει στον σοσιαλισμό γερμανικού τύπου. Ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες έχουν ήδη φθάσει σε αυτή τη φάση και κανείς δεν γνωρίζει αν οι Ηνωμένες Πολιτείες θα ακολουθήσουν την ίδια πορεία. Όσο, όμως, οι Ηνωμένες Πολιτείες παραμένουν προσηλωμένες στην οικονομία της αγοράς και δεν υιοθετούν το σύστημα του πλήρους κυβερνητικού ελέγχου των επιχειρήσεων, οι σοσιαλιστικές οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης θα εξακολουθούν να είναι σε θέση να υπολογίζουν.

Η διεξαγωγή των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων εξακολουθεί να στερείται του πλέον χαρακτηριστικού γνωρίσματος της σοσιαλιστικής διαχείρισης· εξακολουθεί να βασίζεται στον οικονομικό υπολογισμό. Επομένως, διαφέρει από κάθε άποψη από εκείνο στο οποίο θα μετατρεπόταν αν ολόκληρος ο κόσμος στρεφόταν προς τον σοσιαλισμό.

Λέγεται συχνά ότι δεν μπορεί το ένα ήμισυ του κόσμου να παραμένει προσηλωμένο στην οικονομία της αγοράς όταν το άλλο ήμισυ είναι σοσιαλιστικό, και αντιστρόφως. Δεν υπάρχει, όμως, κανένας λόγος να θεωρήσουμε αδύνατη μια τέτοια διαίρεση της γης και τη συνύπαρξη των δύο συστημάτων. Αν αυτό είναι πράγματι δυνατό, τότε το σημερινό οικονομικό σύστημα των χωρών που έχουν απορρίψει τον καπιταλισμό μπορεί να συνεχιστεί για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα.

Η λειτουργία του μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνική αποσύνθεση, χάος και εξαθλίωση των λαών. Ούτε, όμως, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο ούτε η προοδευτική φτωχοποίηση καταργούν αυτομάτως ένα οικονομικό σύστημα. Ένα σύστημα παραχωρεί τη θέση του σε κάποιο αποτελεσματικότερο μόνο αν οι ίδιοι οι άνθρωποι είναι αρκετά ευφυείς ώστε να κατανοήσουν τα πλεονεκτήματα που μπορεί να τους προσφέρει μια τέτοια μεταβολή. Ή μπορεί να καταστραφεί από ξένους εισβολείς, οι οποίοι διαθέτουν ανώτερο στρατιωτικό εξοπλισμό χάρη στη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα του δικού τους οικονομικού συστήματος.

Οι αισιόδοξοι ελπίζουν ότι τουλάχιστον εκείνα τα έθνη που ανέπτυξαν κατά το παρελθόν την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς και τον πολιτισμό της θα παραμείνουν προσηλωμένα σε αυτό το σύστημα και στο μέλλον. Υπάρχουν ασφαλώς εξίσου πολλές ενδείξεις που επιβεβαιώνουν μια τέτοια προσδοκία όσες και ενδείξεις που τη διαψεύδουν.

Είναι μάταιο να διατυπώνονται εικασίες σχετικά με το αποτέλεσμα της μεγάλης ιδεολογικής σύγκρουσης μεταξύ των αρχών της ατομικής και της δημόσιας ιδιοκτησίας, του ατομικισμού και του ολοκληρωτισμού, της ελευθερίας και της αυταρχικής πειθάρχησης. Όλα όσα μπορούμε να γνωρίζουμε εκ των προτέρων για το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης μπορούν να συνοψιστούν στις ακόλουθες τρεις διατυπώσεις:

1. Δεν διαθέτουμε καμία απολύτως γνώση για την ύπαρξη και τη λειτουργία δυνάμεων που θα εξασφάλιζαν την τελική νίκη, σε αυτή τη σύγκρουση, εκείνων των ιδεολογιών των οποίων η εφαρμογή θα διασφάλιζε τη διατήρηση και την περαιτέρω ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών και τη βελτίωση της υλικής ευημερίας της ανθρωπότητας. Τίποτε δεν δικαιολογεί την πεποίθηση ότι

η πρόοδος προς περισσότερο ικανοποιητικές συνθήκες είναι αναπόφευκτη ή ότι η υποχώρηση προς εξαιρετικά μη ικανοποιητικές συνθήκες είναι αδύνατη.

2. Οι άνθρωποι πρέπει να επιλέξουν μεταξύ της οικονομίας της αγοράς και του σοσιαλισμού. Δεν μπορούν να αποφύγουν την απόφαση μεταξύ αυτών των εναλλακτικών λύσεων υιοθετώντας μια «ενδιάμεση» θέση, όποια ονομασία και αν της αποδώσουν.

3. Καταργώντας τον οικονομικό υπολογισμό, η γενική υιοθέτηση του σοσιαλισμού θα οδηγούσε σε πλήρες χάος και στην αποσύνθεση της κοινωνικής συνεργασίας υπό τον καταμερισμό της εργασίας.

[2] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 305–308.

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ: Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Κεφάλαιο 37: Ο ΙΔΙΑΖΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

1. Η μοναδικότητα της οικονομικής επιστήμης

Εκείνο που προσδίδει στην οικονομική επιστήμη την ιδιαίτερη και μοναδική θέση της τόσο στο πεδίο της καθαρής γνώσης όσο και στην πρακτική αξιοποίηση της γνώσης είναι το γεγονός ότι τα επιμέρους θεωρήματά της δεν επιδέχονται επαλήθευση ή διάψευση βάσει της εμπειρίας. Βεβαίως, ένα μέτρο που υπαγορεύεται από ορθό οικονομικό συλλογισμό επιφέρει τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, ενώ ένα μέτρο που υπαγορεύεται από εσφαλμένο οικονομικό συλλογισμό αποτυγχάνει να επιτύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Μια τέτοια εμπειρία, όμως, παραμένει πάντοτε ιστορική εμπειρία, δηλαδή εμπειρία σύνθετων φαινομένων. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, δεν μπορεί ποτέ να αποδείξει ή να διαψεύσει οποιοδήποτε επιμέρους θεώρημα.[1] Η εφαρμογή νόθων οικονομικών θεωρημάτων οδηγεί σε ανεπιθύμητες συνέπειες. Οι συνέπειες αυτές, όμως, δεν διαθέτουν ποτέ την αδιαμφισβήτητη αποδεικτική δύναμη που έχουν τα πειραματικά δεδομένα στο πεδίο των φυσικών επιστημών. Το απώτατο κριτήριο της ορθότητας ή της

ανακρίβειας ενός οικονομικού θεωρήματος είναι αποκλειστικά ο λόγος, χωρίς τη συνδρομή της εμπειρίας.

Η δυσοίωνη σημασία αυτής της κατάστασης έγκειται στο ότι εμποδίζει τον αφελή νου να αναγνωρίσει την πραγματικότητα των πραγμάτων με τα οποία ασχολείται η οικονομική επιστήμη. Στα μάτια του ανθρώπου, «πραγματικό» είναι καθετί που δεν μπορεί να μεταβάλει και στην ύπαρξη του οποίου πρέπει να προσαρμόσει τις πράξεις του, αν επιθυμεί να επιτύχει τους σκοπούς του. Η γνώση της πραγματικότητας αποτελεί οδυνηρή εμπειρία. Διδάσκει τα όρια που τίθενται στην ικανοποίηση των επιθυμιών του ανθρώπου. Μόνο απρόθυμα συμβιβάζεται ο άνθρωπος με τη γνώση ότι υπάρχουν πράγματα — δηλαδή ολόκληρο το πλέγμα των αιτιωδών σχέσεων μεταξύ των γεγονότων— τα οποία δεν μπορεί να μεταβάλει η ευσεβής σκέψη. Η αισθητηριακή εμπειρία, ωστόσο, μιλά μια εύκολα κατανοητή γλώσσα. Δεν έχει νόημα να αντιδικεί κανείς σχετικά με τα πειράματα. Η πραγματικότητα των πειραματικά διαπιστωμένων γεγονότων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Στο πεδίο, όμως, της πραξεολογικής γνώσης, ούτε η επιτυχία ούτε η αποτυχία μιλά μια σαφή γλώσσα, ακουστή από όλους. Η εμπειρία που προέρχεται αποκλειστικά από σύνθετα φαινόμενα δεν αποκλείει τη διαφυγή προς ερμηνείες βασισμένες σε ευσεβείς πόθους. Η τάση του αφελούς ανθρώπου να αποδίδει παντοδυναμία στις σκέψεις του, όσο συγκεχυμένες και αντιφατικές και αν είναι, δεν διαφεύδεται ποτέ από την εμπειρία κατά τρόπο πρόδηλο και μονοσήμαντο. Ο οικονομολόγος δεν μπορεί ποτέ να ανασκευάσει τους οικονομικούς εκκεντρικούς και τους αγύρτες με τον τρόπο με τον οποίο ο ιατρός ανασκευάζει τον κομπογιαννίτη και τον τσαρλατάνο. Η ιστορία μιλά μόνο σε εκείνους που γνωρίζουν πώς να την ερμηνεύσουν βάσει ορθών θεωριών.

[1] Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 31–32.

2. Η οικονομική επιστήμη και η κοινή γνώμη

Η σημασία αυτής της θεμελιώδους επιστημολογικής διαφοράς καθίσταται σαφής αν αντιληφθούμε ότι η πρακτική αξιοποίηση των διδασκαλιών της οικονομικής επιστήμης προϋποθέτει την αποδοχή τους από την κοινή γνώμη.

Στην οικονομία της αγοράς, η πραγμάτωση των τεχνολογικών καινοτομιών δεν απαιτεί τίποτε περισσότερο από την αναγνώριση της σκοπιμότητάς τους από ένα ή λίγα φωτισμένα πνεύματα. Καμία αμβλύνοια ή αδεξιότητα των μαζών δεν μπορεί να σταματήσει τους πρωτοπόρους της βελτίωσης. Δεν χρειάζεται να εξασφαλίσουν εκ των προτέρων την έγκριση των αδρανών ανθρώπων. Είναι ελεύθεροι να αναλάβουν τα σχέδιά τους, ακόμη και αν όλοι οι άλλοι τούς χλευάζουν. Αργότερα, όταν τα νέα, καλύτερα και φθηνότερα προϊόντα εμφανιστούν στην αγορά, εκείνοι που χλεύαζαν θα σπεύσουν να τα αποκτήσουν. Όσο αμβλύνους και αν είναι ένας άνθρωπος, γνωρίζει πώς να διακρίνει ένα

φθηνότερο υπόδημα από ένα ακριβότερο και πώς να εκτιμά τη χρησιμότητα των νέων προϊόντων.

Η κατάσταση, όμως, είναι διαφορετική στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης και της οικονομικής πολιτικής. Εδώ, ακόμη και οι καλύτερες θεωρίες είναι άχρηστες αν δεν υποστηρίζονται από την κοινή γνώμη. Δεν μπορούν να λειτουργήσουν αν δεν γίνουν αποδεκτές από την πλειονότητα του λαού. Όποιο και αν είναι το σύστημα διακυβέρνησης, δεν είναι δυνατόν να κυβερνάται μακροχρόνια ένα έθνος βάσει θεωριών που αντιβαίνουν στην κοινή γνώμη. Τελικά επικρατεί η φιλοσοφία της πλειονότητας. Μακροπρόθεσμα, δεν μπορεί να υπάρχει μη δημοφιλές σύστημα διακυβέρνησης.

Η διαφορά μεταξύ δημοκρατίας και δεσποτισμού δεν επηρεάζει το τελικό αποτέλεσμα. Αφορά μόνο τη μέθοδο μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η προσαρμογή του συστήματος διακυβέρνησης στην ιδεολογία που υιοθετεί η κοινή γνώμη. Οι μη δημοφιλείς αυταρχικοί κυβερνήτες μπορούν να εκθρονιστούν μόνο μέσω επαναστατικών εξεγέρσεων, ενώ οι μη δημοφιλείς δημοκρατικοί κυβερνήτες απομακρύνονται ειρηνικά στις επόμενες εκλογές.

Η κυριαρχία της κοινής γνώμης δεν καθορίζει μόνο τον μοναδικό ρόλο που κατέχει η οικονομική επιστήμη στο σύνολο της σκέψης και της γνώσης. Καθορίζει ολόκληρη την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας.

Οι συνήθεις συζητήσεις σχετικά με τον ρόλο που διαδραματίζει το άτομο στην ιστορία αστοχούν ως προς το ουσιώδες. Καθετί που συλλαμβάνεται με τη σκέψη, εκτελείται και επιτυγχάνεται αποτελεί έργο ατόμων. Οι νέες ιδέες και οι καινοτομίες αποτελούν πάντοτε επιτεύγματα ασυνήθιστων ανθρώπων. Αυτοί οι σπουδαίοι άνθρωποι,

όμως, δεν μπορούν να επιτύχουν την προσαρμογή των κοινωνικών συνθηκών στα σχέδιά τους, αν δεν πείσουν την κοινή γνώμη.

Η άνθηση της ανθρώπινης κοινωνίας εξαρτάται από δύο παράγοντες: από τη διανοητική δύναμη εξαιρετικών ανθρώπων να συλλάβουν ορθές κοινωνικές και οικονομικές θεωρίες και από την ικανότητα αυτών ή άλλων ανθρώπων να καταστήσουν τις ιδεολογίες αυτές αποδεκτές από την πλειονότητα.

3. Η ψευδαίσθηση των παλαιών φιλελευθέρων

Οι μάζες, τα πλήθη των κοινών ανθρώπων, δεν συλλαμβάνουν ιδέες, ούτε ορθές ούτε εσφαλμένες. Επιλέγουν απλώς μεταξύ των ιδεολογιών που αναπτύσσουν οι πνευματικοί ηγέτες της ανθρωπότητας. Η επιλογή τους, όμως, είναι τελεσίδικη και καθορίζει την πορεία των γεγονότων. Αν προτιμήσουν εσφαλμένες θεωρίες, τίποτε δεν μπορεί να αποτρέψει την καταστροφή.

Η κοινωνική φιλοσοφία του Διαφωτισμού απέτυχε να αντιληφθεί τους κινδύνους που μπορούσε να δημιουργήσει η επικράτηση εσφαλμένων ιδεών. Οι αντιρρήσεις που προβάλλονται συνήθως κατά του ορθολογισμού των κλασικών οικονομολόγων και των ωφελιμιστών στοχαστών είναι μάταιες. Υπήρχε, όμως, μία ανεπάρκεια στις θεωρίες τους. Υπέθεταν αμέριμνα ότι το έλλογο θα επικρατούσε απλώς και μόνο λόγω του έλλογου χαρακτήρα του. Δεν εξέτασαν ποτέ το ενδεχόμενο να ευνοήσει η κοινή γνώμη νόθες ιδεολογίες, η εφαρμογή των οποίων θα

έβλαπτε την ευημερία και την ευμάρεια και θα αποσυνέθετε την κοινωνική συνεργασία.

Σήμερα είναι της μόδας να απαξιώνονται εκείνοι οι στοχαστές που επέκριναν την πίστη των φιλελεύθερων φιλοσόφων στον κοινό άνθρωπο. Ωστόσο, ο Burke και ο Haller, ο Bonald και ο de Maistre έδωσαν προσοχή σε ένα ουσιώδες πρόβλημα το οποίο είχαν παραμελήσει οι φιλελεύθεροι. Ήταν περισσότερο ρεαλιστές από τους αντιπάλους τους κατά την αξιολόγηση των μαζών.

Οι συντηρητικοί στοχαστές τελούσαν, βεβαίως, υπό την ψευδαίσθηση ότι μπορούσαν να διατηρηθούν το παραδοσιακό σύστημα της πατερναλιστικής διακυβέρνησης και η ακαμψία των οικονομικών θεσμών. Εγκωμίαζαν το *ancien régime*, το οποίο υποτίθεται ότι είχε καταστήσει τους ανθρώπους ευημερούντες και είχε εξανθρωπίσει ακόμη και τον πόλεμο. Δεν αντιλαμβάνονταν, όμως, ότι ακριβώς αυτά τα επιτεύγματα είχαν αυξήσει τον πληθυσμό και είχαν δημιουργήσει έτσι έναν πλεονάζοντα πληθυσμό για τον οποίο δεν απέμενε θέση στο παλαιό σύστημα του οικονομικού περιοριστισμού.

Έκλειναν τα μάτια τους απέναντι στην ανάπτυξη μιας τάξης ανθρώπων που βρισκόταν έξω από τα όρια της κοινωνικής τάξης την οποία επιθυμούσαν να διαιωνίσουν. Απέτυχαν να προτείνουν οποιαδήποτε λύση για το πλέον φλέγον πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα την παραμονή της «Βιομηχανικής Επανάστασης».

Ο καπιταλισμός έδωσε στον κόσμο εκείνο που χρειαζόταν: υψηλότερο βιοτικό επίπεδο για έναν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων. Οι φιλελεύθεροι, όμως, οι πρωτοπόροι και υποστηρικτές του καπιταλισμού, παραγνώρισαν ένα ουσιώδες σημείο. Ένα κοινωνικό

σύστημα, όσο ευεργετικό και αν είναι, δεν μπορεί να λειτουργήσει αν δεν υποστηρίζεται από την κοινή γνώμη. Δεν προέβλεφαν την επιτυχία της αντικαπιταλιστικής προπαγάνδας.

Αφού κατέρριψαν τον μύθο της θεϊκής αποστολής των κεχρισμένων βασιλέων, οι φιλελεύθεροι έπεσαν θύματα εξίσου απατηλών θεωριών: της ακατανίκητης δύναμης του λόγου, του αλάθητου της *volonté générale*, της γενικής βούλησης, και της θεϊκής έμπνευσης των πλειονοτήτων. Μακροπρόθεσμα, πίστευαν, τίποτε δεν μπορεί να ανακόψει την προοδευτική βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών. Αποκαλύπτοντας τις πανάρχαιες δεισιδαιμονίες, η φιλοσοφία του Διαφωτισμού είχε εγκαθιδρύσει άπαξ και διά παντός την κυριαρχία του λόγου.

Τα επιτεύγματα των πολιτικών της ελευθερίας θα παρείχαν μια τόσο συντριπτική απόδειξη των ευεργετικών συνεπειών της νέας ιδεολογίας, ώστε κανένας ευφυής άνθρωπος δεν θα τολμούσε να την αμφισβητήσει. Και, όπως υπονοούσαν οι φιλόσοφοι, η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων είναι ευφυής και ικανή να σκέπτεται ορθά.

Δεν πέρασε ποτέ από τον νου των παλαιών φιλελευθέρων ότι η πλειονότητα θα μπορούσε να ερμηνεύσει την ιστορική εμπειρία βάσει άλλων φιλοσοφιών. Δεν προέβλεφαν τη δημοτικότητα που απέκτησαν κατά τον δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα ιδέες τις οποίες οι ίδιοι θα χαρακτήριζαν αντιδραστικές, δεισιδαιμονικές και παράλογες. Ήταν τόσο βαθιά εμποτισμένοι με την παραδοχή ότι όλοι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με την ικανότητα ορθού συλλογισμού, ώστε παρερμήνευσαν ολοκληρωτικά τη σημασία των προμηνυμάτων.

Κατά την άποψή τους, όλα αυτά τα δυσάρεστα γεγονότα αποτελούσαν προσωρινές υποτροπές, συμπτωματικά επεισόδια στα οποία δεν μπορούσε να αποδώσει καμία σημασία ο φιλόσοφος που

εξέταζε την ιστορία της ανθρωπότητας *sub specie aeternitatis*, υπό το πρίσμα της αιωνιότητας. Ό,τι και αν έλεγαν οι αντιδραστικοί, υπήρχε ένα γεγονός το οποίο δεν θα μπορούσαν να αρνηθούν: ότι ο καπιταλισμός παρείχε σε έναν ταχύτατα αυξανόμενο πληθυσμό ένα σταθερά βελτιούμενο βιοτικό επίπεδο.

Ακριβώς αυτό το γεγονός αμφισβήτησε η συντριπτική πλειονότητα. Η ουσιώδης θέση των διδασκαλιών όλων των σοσιαλιστών συγγραφέων, και ιδίως του Marx, είναι η θεωρία ότι ο καπιταλισμός οδηγεί στην προοδευτική εξαθλίωση των εργαζόμενων μαζών. Όσον αφορά τις καπιταλιστικές χώρες, δύσκολα μπορεί να αγνοηθεί η ανακρίβεια αυτού του θεωρήματος. Όσον αφορά τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, οι οποίες επηρεάστηκαν από τον καπιταλισμό μόνο επιφανειακά, η πρωτοφανής αύξηση του πληθυσμού δεν υποστηρίζει την ερμηνεία ότι οι μάζες βυθίζονται ολοένα περισσότερο στην εξαθλίωση.

Οι χώρες αυτές είναι φτωχές σε σύγκριση με τις περισσότερο προηγμένες χώρες. Η φτώχεια τους αποτελεί αποτέλεσμα της ταχείας αύξησης του πληθυσμού. Αυτοί οι λαοί προτίμησαν να αναθρέψουν περισσότερους απογόνους αντί να αυξήσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Αυτό είναι δική τους υπόθεση. Παραμένει, όμως, το γεγονός ότι διέθεταν τον πλούτο που απαιτούνταν για την παράταση της μέσης διάρκειας ζωής. Θα ήταν αδύνατον να αναθρέψουν περισσότερα παιδιά αν δεν είχαν αυξηθεί τα μέσα συντήρησης.

Παρ' όλα αυτά, όχι μόνο οι μαρξιστές αλλά και πολλοί υποτιθέμενα «αστοί» συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η πρόβλεψη του Marx για την εξέλιξη του καπιταλισμού έχει, σε γενικές γραμμές, επαληθευτεί από την ιστορία των τελευταίων εκατό ετών.

Κεφάλαιο 38: Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

1. Η μελέτη της οικονομικής επιστήμης

Οι φυσικές επιστήμες βασίζονται σε τελική ανάλυση σε γεγονότα που διαπιστώνονται μέσω εργαστηριακών πειραμάτων. Οι φυσικές και οι βιολογικές θεωρίες αντιπαραβάλλονται προς αυτά τα γεγονότα και απορρίπτονται όταν συγκρούονται μαζί τους. Τόσο η τελειοποίηση αυτών των θεωριών όσο και η βελτίωση των τεχνολογικών και θεραπευτικών μεθόδων απαιτούν περισσότερη και καλύτερη εργαστηριακή έρευνα. Αυτά τα πειραματικά εγχειρήματα απορροφούν χρόνο, επίμονη και σχολαστική προσπάθεια ειδικών και δαπανηρή χρησιμοποίηση υλικών μέσων.

Η έρευνα δεν μπορεί πλέον να διεξάγεται από μεμονωμένους και άπορους επιστήμονες, όσο ευφυείς και αν είναι. Τα πειράματα διεξάγονται σήμερα σε τεράστια εργαστήρια, τα οποία χρηματοδοτούνται από κυβερνήσεις, πανεπιστήμια, κοινωφελή ιδρύματα και μεγάλες επιχειρήσεις. Η εργασία σε αυτά τα ιδρύματα έχει εξελιχθεί σε επαγγελματική δραστηριότητα ρουτίνας. Η πλειονότητα όσων

απασχολούνται σε αυτά είναι τεχνικοί που καταγράφουν τα γεγονότα τα οποία οι πρωτοπόροι —ορισμένοι από τους οποίους είναι και οι ίδιοι πειραματιστές— θα χρησιμοποιήσουν κάποια ημέρα ως δομικά στοιχεία των θεωριών τους. Όσον αφορά την πρόοδο των επιστημονικών θεωριών, τα επιτεύγματα του συνηθισμένου ερευνητή έχουν μόνο επικουρικό χαρακτήρα. Πολύ συχνά, όμως, οι ανακαλύψεις του έχουν άμεσα πρακτικά αποτελέσματα ως προς τη βελτίωση των θεραπευτικών και επιχειρηματικών μεθόδων.

Παραβλέποντας τη ριζική επιστημολογική διαφορά μεταξύ των φυσικών επιστημών και των επιστημών της ανθρώπινης δράσης, οι άνθρωποι πιστεύουν ότι, για να προαχθεί η οικονομική γνώση, πρέπει να οργανωθεί η οικονομική έρευνα σύμφωνα με τις δοκιμασμένες μεθόδους των ινστιτούτων ιατρικής, φυσικής και χημικής έρευνας. Σημαντικά χρηματικά ποσά έχουν δαπανηθεί για αυτό που αποκαλείται οικονομική έρευνα. Στην πραγματικότητα, το αντικείμενο των εργασιών όλων αυτών των ινστιτούτων είναι η πρόσφατη οικονομική ιστορία.

Η ενθάρρυνση της μελέτης της οικονομικής ιστορίας είναι ασφαλώς αξιέπαινη. Όσο διδακτικά και αν είναι τα αποτελέσματα τέτοιων μελετών, δεν πρέπει να συγχέονται με τη μελέτη της οικονομικής επιστήμης. Δεν παράγουν γεγονότα με την έννοια που χρησιμοποιείται αυτός ο όρος για τα συμβάντα που ελέγχονται μέσω εργαστηριακών πειραμάτων. Δεν παρέχουν δομικά στοιχεία για την κατασκευή *a posteriori* υποθέσεων και θεωρημάτων. Αντιθέτως, στερούνται νοήματος αν δεν ερμηνευθούν υπό το φως θεωριών οι οποίες αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα από αυτά.

Δεν χρειάζεται να προστεθεί τίποτε σε όσα αναφέρθηκαν σχετικά με αυτό το ζήτημα στα προηγούμενα κεφάλαια. Καμία αντιπαράθεση σχετικά με τα αίτια ενός ιστορικού γεγονότος δεν μπορεί να επιλυθεί

βάσει μιας εξέτασης των γεγονότων η οποία δεν καθοδηγείται από συγκεκριμένες πραξεολογικές θεωρίες.[1]

Η ίδρυση ινστιτούτων έρευνας για τον καρκίνο μπορεί ενδεχομένως να συμβάλει στην ανακάλυψη μεθόδων καταπολέμησης και πρόληψης αυτής της ολέθριας ασθένειας. Ένα ινστιτούτο έρευνας των οικονομικών κύκλων, όμως, δεν παρέχει καμία βοήθεια στις προσπάθειες αποτροπής της επανεμφάνισης των οικονομικών υφέσεων. Ακόμη και η ακριβέστερη και πιο αξιόπιστη συγκέντρωση όλων των δεδομένων που αφορούν τις οικονομικές υφέσεις του παρελθόντος έχει ελάχιστη χρησιμότητα για τη γνώση μας σε αυτό το πεδίο. Οι μελετητές δεν διαφωνούν ως προς αυτά τα δεδομένα· διαφωνούν ως προς τα θεωρήματα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την ερμηνεία τους.

Ακόμη σημαντικότερο είναι το γεγονός ότι είναι αδύνατον να συλλεχθούν τα δεδομένα που αφορούν ένα συγκεκριμένο γεγονός χωρίς αναφορά στις θεωρίες τις οποίες υιοθετεί ο ιστορικός από την ίδια την έναρξη της εργασίας του. Ο ιστορικός δεν καταγράφει όλα τα γεγονότα, αλλά μόνο εκείνα που θεωρεί συναφή βάσει των θεωριών του· παραλείπει τα δεδομένα που θεωρεί άσχετα με την ερμηνεία των γεγονότων. Αν παραπλανείται από εσφαλμένες θεωρίες, η αφήγησή του καθίσταται αδέξια και μπορεί να είναι σχεδόν άχρηστη.

Ακόμη και η πιστότερη εξέταση ενός κεφαλαίου της οικονομικής ιστορίας, έστω και αν πρόκειται για την ιστορία της πλέον πρόσφατης περιόδου του παρελθόντος, δεν υποκαθιστά τον οικονομικό συλλογισμό. Η οικονομική επιστήμη, όπως η λογική και τα μαθηματικά, αποτελεί ανάπτυξη αφηρημένου συλλογισμού. Δεν μπορεί ποτέ να είναι πειραματική και εμπειρική. Ο οικονομολόγος δεν χρειάζεται δαπανηρό εξοπλισμό για τη διεξαγωγή των μελετών του. Εκείνο που χρειάζεται είναι η ικανότητα να σκέπτεται με σαφήνεια και να διακρίνει, μέσα στη

χαώδη πληθώρα των γεγονότων, το ουσιώδες από το απλώς συμπτωματικό.

Δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ οικονομικής ιστορίας και οικονομικής επιστήμης. Κάθε κλάδος της γνώσης έχει τη δική του αξία και τα δικά του δικαιώματα. Οι οικονομολόγοι δεν επιχείρησαν ποτέ να υποτιμήσουν ή να αρνηθούν τη σημασία της οικονομικής ιστορίας. Ούτε οι πραγματικοί ιστορικοί αντιτίθενται στη μελέτη της οικονομικής επιστήμης.

Η αντιπαλότητα δημιουργήθηκε σκόπιμα από τους σοσιαλιστές και τους παρεμβατιστές, οι οποίοι δεν μπορούσαν να ανασκευάσουν τις αντιρρήσεις που προέβαλαν οι οικονομολόγοι κατά των θεωριών τους. Η Ιστορική Σχολή και οι θεσμιστές επιχείρησαν να εκτοπίσουν την οικονομική επιστήμη και να την αντικαταστήσουν με «εμπειρικές» μελέτες, ακριβώς επειδή επιθυμούσαν να φιμώσουν τους οικονομολόγους. Η οικονομική ιστορία, όπως τη σχεδίαζαν, αποτελούσε μέσο καταστροφής του κύρους της οικονομικής επιστήμης και προπαγάνδας υπέρ του παρεμβατισμού.

[1] Για τα σχετικά θεμελιώδη επιστημολογικά προβλήματα, πρβλ. σσ. 31–41· για το πρόβλημα της «ποιοτικής» οικονομικής, σσ. 55–57 και 350–350· και για τις αντικρουόμενες ερμηνείες των συνθηκών εργασίας υπό τον καπιταλισμό, σσ. 617–623.

2. Η οικονομική επιστήμη ως επάγγελμα

Οι πρώτοι οικονομολόγοι αφοσιώθηκαν στη μελέτη των προβλημάτων της οικονομικής επιστήμης. Μέσω των διαλέξεων και των βιβλίων τους επιδίωκαν να γνωστοποιήσουν στους συμπολίτες τους τα αποτελέσματα της σκέψης τους. Προσπαθούσαν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη, ώστε να επικρατήσουν ορθές πολιτικές κατά τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων. Δεν αντιλήφθηκαν ποτέ την οικονομική επιστήμη ως επάγγελμα.

Η ανάπτυξη του επαγγέλματος του οικονομολόγου αποτελεί απόρροια του παρεμβατισμού. Ο επαγγελματίας οικονομολόγος είναι ο ειδικός που συμβάλλει στη διαμόρφωση διαφόρων μέτρων κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις. Είναι εμπειρογνώμονας στο πεδίο της οικονομικής νομοθεσίας, η οποία σήμερα αποβλέπει απαρέγκλιτα στην παρεμπόδιση της λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς.

Χιλιάδες επί χιλιάδων τέτοιοι επαγγελματίες ειδικοί απασχολούνται στις υπηρεσίες των κυβερνήσεων, των διαφόρων πολιτικών κομμάτων

και των ομάδων πίεσης, καθώς και στις συντακτικές υπηρεσίες των κομματικών εφημερίδων και των περιοδικών των ομάδων πίεσης. Άλλοι απασχολούνται ως σύμβουλοι επιχειρήσεων ή διευθύνουν ανεξάρτητες συμβουλευτικές υπηρεσίες. Ορισμένοι έχουν αποκτήσει πανεθνική ή ακόμη και παγκόσμια φήμη· πολλοί συγκαταλέγονται μεταξύ των ανθρώπων που ασκούν τη μεγαλύτερη επιρροή στη χώρα τους.

Συμβαίνει συχνά να καλούνται τέτοιοι εμπειρογνώμονες να διευθύνουν τις υποθέσεις μεγάλων τραπεζών και εταιρειών, να εκλέγονται στη νομοθετική εξουσία και να διορίζονται υπουργοί. Ανταγωνίζονται το νομικό επάγγελμα ως προς την ανώτατη διεύθυνση των πολιτικών υποθέσεων. Ο εξέχων ρόλος που διαδραματίζουν αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της εποχής μας, της εποχής του παρεμβατισμού.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια τάξη ανθρώπων που ασκεί τόσο κυρίαρχη επιρροή περιλαμβάνει εξαιρετικά προικισμένα άτομα, ακόμη και ορισμένους από τους σημαντικότερους ανθρώπους της εποχής μας. Η φιλοσοφία, όμως, που καθοδηγεί τις δραστηριότητές τους περιορίζει τον ορίζοντά τους. Λόγω της σύνδεσής τους με συγκεκριμένα κόμματα και ομάδες πίεσης που επιδιώκουν να αποκτήσουν ειδικά προνόμια, καθίστανται μονομερείς. Κλείνουν τα μάτια τους στις απώτερες συνέπειες των πολιτικών που υποστηρίζουν. Για αυτούς δεν έχει σημασία τίποτε πέρα από τα βραχυχρόνια συμφέροντα της ομάδας την οποία υπηρετούν.

Απώτατος σκοπός των προσπαθειών τους είναι να ευημερούν οι πελάτες τους εις βάρος άλλων ανθρώπων. Προσπαθούν να πείσουν τον εαυτό τους ότι η μοίρα της ανθρωπότητας συμπίπτει με τα βραχυχρόνια συμφέροντα της ομάδας τους. Επιχειρούν να πωλήσουν αυτή την ιδέα στο κοινό. Αγωνιζόμενοι για υψηλότερη τιμή του αργύρου, του σιταριού

ή της ζάχαρης, για υψηλότερους μισθούς των μελών του συνδικάτου τους ή για την επιβολή δασμού σε φθηνότερα ξένα προϊόντα, ισχυρίζονται ότι αγωνίζονται για το υπέρτατο αγαθό, για την ελευθερία και τη δικαιοσύνη, για την άνθηση του έθνους τους και για τον πολιτισμό.

Το κοινό αντιμετωπίζει με δυσπιστία τους εκπροσώπους των οργανωμένων συμφερόντων και τους κατηγορεί για τα θλιβερά γνωρίσματα της παρεμβατικής νομοθεσίας. Η εστία του κακού, όμως, βρίσκεται πολύ βαθύτερα. Η φιλοσοφία των διαφόρων ομάδων πίεσης έχει διεισδύσει στα νομοθετικά σώματα. Στα σημερινά κοινοβούλια υπάρχουν εκπρόσωποι των σιτοπαραγωγών, των κτηνοτρόφων, των αγροτικών συνεταιρισμών, των παραγωγών αργύρου, των διαφόρων εργατικών συνδικάτων, των βιομηχανιών που δεν μπορούν να αντέξουν τον ξένο ανταγωνισμό χωρίς δασμούς και πολλών άλλων ομάδων πίεσης. Ελάχιστοι είναι εκείνοι για τους οποίους το έθνος έχει μεγαλύτερη σημασία από τη δική τους ομάδα πίεσης.

Το ίδιο ισχύει για τα υπουργεία και τις υπηρεσίες της διοίκησης. Ο υπουργός Γεωργίας θεωρεί τον εαυτό του υπέρμαχο των συμφερόντων της γεωργίας· πρωταρχικός σκοπός του είναι να προκαλέσει απότομη άνοδο των τιμών των τροφίμων. Ο υπουργός Εργασίας θεωρεί τον εαυτό του υπερασπιστή των εργατικών συνδικάτων· κύριος σκοπός του είναι να καταστήσει τα συνδικάτα όσο το δυνατόν ισχυρότερα. Κάθε υπουργείο ακολουθεί τη δική του πορεία και αντιστρατεύεται τις προσπάθειες των άλλων υπουργείων.

Πολλοί άνθρωποι διαμαρτύρονται σήμερα για την απουσία δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας. Υπό την κυριαρχία, όμως, των παρεμβατικών ιδεών, η πολιτική σταδιοδρομία είναι ανοικτή μόνο σε ανθρώπους που ταυτίζονται με τα συμφέροντα κάποιας ομάδας πίεσης.

Η νοοτροπία ενός συνδικαλιστή ηγέτη ή ενός γραμματέα αγροτικών ενώσεων δεν είναι εκείνη που απαιτείται από έναν διορατικό πολιτικό ηγέτη. Η εξυπηρέτηση των βραχυχρόνιων συμφερόντων μιας ομάδας πίεσης δεν ευνοεί την ανάπτυξη των ιδιοτήτων που δημιουργούν έναν μεγάλο πολιτικό.

Η πολιτική ηγεσία αποτελεί απαρέγκλιτα μακροχρόνια πολιτική· οι ομάδες πίεσης, όμως, αδιαφορούν για το μακροπρόθεσμο μέλλον. Η αξιοθρήνητη αποτυχία του γερμανικού συστήματος της Βαϊμάρης και της Τρίτης Δημοκρατίας στη Γαλλία οφειλόταν πρωτίστως στο γεγονός ότι οι πολιτικοί τους ήταν απλώς ειδικοί στα συμφέροντα των ομάδων πίεσης.

3. Η πρόβλεψη ως επάγγελμα

Όταν οι επιχειρηματίες έμαθαν τελικά ότι η οικονομική άνθηση που δημιουργείται μέσω της πιστωτικής επέκτασης δεν μπορεί να διαρκέσει και πρέπει αναγκαστικά να οδηγήσει σε ύφεση, αντιλήφθηκαν ότι ήταν σημαντικό να γνωρίζουν εγκαίρως την ημερομηνία της ανατροπής. Στράφηκαν στους οικονομολόγους για συμβουλές.

Ο οικονομολόγος γνωρίζει ότι μια τέτοια οικονομική άνθηση πρέπει να καταλήξει σε ύφεση. Δεν γνωρίζει, όμως, και δεν μπορεί να γνωρίζει πότε θα εμφανιστεί η κρίση. Αυτό εξαρτάται από τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περίπτωσης. Πολλά πολιτικά γεγονότα μπορούν να επηρεάσουν το αποτέλεσμα. Δεν υπάρχουν κανόνες σύμφωνα με τους οποίους θα μπορούσε να υπολογιστεί η διάρκεια της οικονομικής άνθησης ή της ύφεσης που ακολουθεί.

Ακόμη και αν υπήρχαν τέτοιοι κανόνες, δεν θα είχαν καμία χρησιμότητα για τους επιχειρηματίες. Εκείνο που χρειάζεται ο μεμονωμένος επιχειρηματίας για να αποφύγει τις ζημίες είναι η γνώση της ημερομηνίας του σημείου αναστροφής, σε χρόνο κατά τον οποίο οι άλλοι επιχειρηματίες εξακολουθούν να πιστεύουν ότι η κατάρρευση

βρίσκεται πιο μακριά από όσο πράγματι βρίσκεται. Τότε η ανώτερη γνώση του θα του δώσει τη δυνατότητα να οργανώσει τις δραστηριότητές του κατά τρόπο ώστε να εξέλθει αλώβητος.

Αν, όμως, το τέλος της οικονομικής άνθησης μπορούσε να υπολογιστεί βάσει κάποιου μαθηματικού τύπου, όλοι οι επιχειρηματίες θα μάθαιναν την ημερομηνία ταυτόχρονα. Οι προσπάθειές τους να προσαρμόσουν τη διεξαγωγή των υποθέσεών τους σε αυτή την πληροφορία θα προκαλούσαν αμέσως την εμφάνιση όλων των φαινομένων της ύφεσης. Θα ήταν πλέον πολύ αργά για οποιονδήποτε από αυτούς να αποφύγει να καταστεί θύμα της.

Αν ήταν δυνατόν να υπολογιστεί η μελλοντική κατάσταση της αγοράς, το μέλλον δεν θα ήταν αβέβαιο. Δεν θα υπήρχαν ούτε επιχειρηματικά κέρδη ούτε επιχειρηματικές ζημίες. Αυτό που αναμένουν οι άνθρωποι από τους οικονομολόγους υπερβαίνει τις δυνατότητες κάθε θνητού ανθρώπου.

Η ίδια η ιδέα ότι το μέλλον είναι προβλέψιμο, ότι κάποιοι μαθηματικοί τύποι θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν την ειδική κατανόηση που αποτελεί την ουσία της επιχειρηματικής δραστηριότητας και ότι η εξοικείωση με αυτούς τους τύπους θα μπορούσε να επιτρέψει στον καθένα να αναλάβει τη διεξαγωγή επιχειρηματικών δραστηριοτήτων αποτελεί, βεβαίως, απόρροια ολόκληρου του πλέγματος πλανών και εσφαλμένων αντιλήψεων που βρίσκονται στη βάση των σημερινών αντικαπιταλιστικών πολιτικών.

Σε ολόκληρο το σώμα της αποκαλούμενης μαρξικής φιλοσοφίας δεν υπάρχει ούτε η ελάχιστη αναφορά στο γεγονός ότι κύριο καθήκον της δράσης είναι η πρόβλεψη των γεγονότων ενός αβέβαιου μέλλοντος. Το γεγονός ότι σήμερα ο όρος «κερδοσκόπος» χρησιμοποιείται

αποκλειστικά με απαξιωτική συνδήλωση καταδεικνύει σαφώς ότι οι σύγχρονοί μας δεν υποφιάζονται καν σε τι συνίσταται το θεμελιώδες πρόβλημα της δράσης.

Η επιχειρηματική κρίση δεν μπορεί να αγοραστεί στην αγορά. Η επιχειρηματική ιδέα που ευδοκιμεί και αποφέρει κέρδος είναι ακριβώς εκείνη η ιδέα την οποία δεν συνέλαβε η πλειονότητα. Δεν είναι η ορθή πρόβλεψη καθαυτή εκείνη που αποφέρει κέρδη, αλλά η πρόβλεψη που είναι καλύτερη από εκείνη των υπολοίπων. Το έπαθλο περιέρχεται μόνο στους διαφωνούντες, οι οποίοι δεν επιτρέπουν να παραπλανηθούν από τα σφάλματα που γίνονται αποδεκτά από το πλήθος. Εκείνο που δημιουργεί τα κέρδη είναι η μέριμνα για μελλοντικές ανάγκες για τις οποίες οι άλλοι αμέλησαν να μεριμνήσουν επαρκώς.

Οι επιχειρηματίες και οι κεφαλαιούχοι θέτουν σε κίνδυνο τη δική τους υλική ευημερία όταν είναι πλήρως πεπεισμένοι για την ορθότητα των σχεδίων τους. Δεν θα τολμούσαν ποτέ να πάρουν στα χέρια τους την οικονομική τους μοίρα απλώς και μόνο επειδή κάποιος ειδικός τούς συμβούλεψε να το πράξουν. Οι αμαθείς άνθρωποι που δραστηριοποιούνται στα χρηματιστήρια αξιών και εμπορευμάτων βάσει εμπιστευτικών υποδείξεων είναι καταδικασμένοι να χάσουν τα χρήματά τους, από οποιαδήποτε πηγή και αν απέκτησαν την έμπνευση και τις «εσωτερικές» πληροφορίες τους.

Στην πραγματικότητα, οι συνετοί επιχειρηματίες έχουν πλήρη επίγνωση της αβεβαιότητας του μέλλοντος. Αντιλαμβάνονται ότι οι οικονομολόγοι δεν παρέχουν αξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με τα μελλοντικά γεγονότα και ότι το μόνο που προσφέρουν είναι ερμηνείες στατιστικών δεδομένων που αναφέρονται στο παρελθόν. Για τους κεφαλαιούχους και τους επιχειρηματίες, οι απόψεις των οικονομολόγων για το μέλλον έχουν απλώς την αξία αμφίβολων εικασιών. Είναι

δύσπιστοι και δεν εξαπατώνται εύκολα. Επειδή, όμως, πιστεύουν πολύ ορθά ότι είναι χρήσιμο να γνωρίζουν όλα τα δεδομένα που ενδέχεται να έχουν οποιαδήποτε σημασία για τις υποθέσεις τους, γίνονται συνδρομητές εφημερίδων και περιοδικών που δημοσιεύουν προβλέψεις. Επιθυμώντας να μην παραμελήσουν καμία διαθέσιμη πηγή πληροφόρησης, οι μεγάλες επιχειρήσεις απασχολούν ομάδες οικονομολόγων και στατιστικολόγων.

Η επιχειρηματική πρόβλεψη αποτυγχάνει στις μάταιες προσπάθειές της να εξαλείψει την αβεβαιότητα του μέλλοντος και να στερήσει από την επιχειρηματικότητα τον εγγενώς κερδοσκοπικό χαρακτήρα της. Παρέχει, όμως, ορισμένες υπηρεσίες μέσω της συγκέντρωσης και της ερμηνείας των διαθέσιμων δεδομένων σχετικά με τις οικονομικές τάσεις και τις εξελίξεις του πρόσφατου παρελθόντος.

4. Η οικονομική επιστήμη και τα πανεπιστήμια

Τα πανεπιστήμια που χρηματοδοτούνται από τη φορολογία βρίσκονται υπό την κυριαρχία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος. Οι αρχές επιχειρούν να διορίζουν μόνο καθηγητές που είναι διατεθειμένοι να προωθούν ιδέες τις οποίες εγκρίνουν οι ίδιες. Επειδή όλες οι μη σοσιαλιστικές κυβερνήσεις είναι σήμερα σταθερά προσηλωμένες στον παρεμβατισμό, διορίζουν μόνο παρεμβατιστές. Κατά την άποψή τους, πρώτο καθήκον του πανεπιστημίου είναι να προωθεί την επίσημη κοινωνική φιλοσοφία στη νέα γενιά.[2] Δεν έχουν καμία χρήση για τους οικονομολόγους.

Ο παρεμβατισμός, ωστόσο, επικρατεί και σε πολλά ανεξάρτητα πανεπιστήμια.

Σύμφωνα με μια πανάρχαια παράδοση, σκοπός των πανεπιστημίων δεν είναι μόνο η διδασκαλία, αλλά και η προαγωγή της γνώσης και της επιστήμης. Καθήκον του πανεπιστημιακού δασκάλου δεν είναι απλώς να μεταδίδει στους φοιτητές το σύνολο της γνώσης που ανέπτυξαν άλλοι

άνθρωποι. Αναμένεται να συμβάλλει, μέσω του δικού του έργου, στη διεύρυνση αυτού του θησαυρού. Θεωρείται πλήρες μέλος της παγκόσμιας δημοκρατίας των λογίων, καινοτόμος και πρωτοπόρος στην πορεία προς περισσότερη και καλύτερη γνώση.

Κανένα πανεπιστήμιο δεν θα παραδεχόταν ότι τα μέλη του διδακτικού προσωπικού του είναι κατώτερα από οποιονδήποτε άλλο στα αντίστοιχα γνωστικά πεδία τους. Κάθε πανεπιστημιακός καθηγητής θεωρεί τον εαυτό του ισάξιο με όλους τους άλλους κορυφαίους εκπροσώπους της επιστήμης του. Όπως οι σημαντικότεροι από αυτούς, συνεισφέρει και ο ίδιος το μερίδιό του στην πρόοδο της γνώσης.

Αυτή η ιδέα της ισότητας όλων των καθηγητών είναι, βεβαίως, πλασματική. Υπάρχει τεράστια διαφορά μεταξύ του δημιουργικού έργου μιας μεγαλοφυΐας και της μονογραφίας ενός ειδικού. Στο πεδίο, όμως, της εμπειρικής έρευνας είναι δυνατόν να διατηρηθεί αυτό το πλάσμα. Ο μεγάλος καινοτόμος και ο απλός διεκπεραιωτής εργασιών ρουτίνας χρησιμοποιούν στις έρευνές τους τις ίδιες τεχνικές μεθόδους. Οργανώνουν εργαστηριακά πειράματα ή συλλέγουν ιστορικά έγγραφα. Η εξωτερική εμφάνιση της εργασίας τους είναι η ίδια. Οι δημοσιεύσεις τους αναφέρονται στα ίδια θέματα και προβλήματα. Είναι συγκρίσιμες.

Η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική στις θεωρητικές επιστήμες, όπως η φιλοσοφία και η οικονομική επιστήμη. Εδώ δεν υπάρχει τίποτε που να μπορεί να επιτύχει ο διεκπεραιωτής εργασιών ρουτίνας ακολουθώντας κάποιο περισσότερο ή λιγότερο τυποποιημένο υπόδειγμα. Δεν υπάρχουν καθήκοντα που απαιτούν μόνο την ευσυνείδητη και σχολαστική προσπάθεια επιμελών συγγραφέων μονογραφιών. Δεν υπάρχει εμπειρική έρευνα· τα πάντα πρέπει να επιτευχθούν μέσω της ικανότητας στοχασμού, διαλογισμού και συλλογισμού.

Δεν υπάρχει εξειδίκευση, επειδή όλα τα προβλήματα συνδέονται μεταξύ τους. Όταν κάποιος εξετάζει οποιοδήποτε μέρος του σώματος της γνώσης, εξετάζει στην πραγματικότητα το σύνολό του. Ένας διακεκριμένος ιστορικός περιέγραψε κάποτε την ψυχολογική και παιδαγωγική σημασία της διδακτορικής διατριβής, λέγοντας ότι παρέχει στον συγγραφέα της την υπερήφανη βεβαιότητα πως υπάρχει μια μικρή γωνία, όσο περιορισμένη και αν είναι, στο πεδίο της γνώσης ως προς την οποία δεν είναι κατώτερος από κανέναν. Είναι προφανές ότι αυτό το αποτέλεσμα δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας διατριβής που αφορά κάποιο θέμα οικονομικής ανάλυσης. Δεν υπάρχουν τέτοιες απομονωμένες γωνίες στο σύνολο της οικονομικής σκέψης.

Δεν έζησαν ποτέ ταυτόχρονα περισσότεροι από είκοσι περίπου άνθρωποι των οποίων το έργο συνεισέφερε κάτι ουσιώδες στην οικονομική επιστήμη. Ο αριθμός των δημιουργικών ανθρώπων είναι εξίσου μικρός στην οικονομική επιστήμη όσο και στα άλλα πεδία της γνώσης. Επιπλέον, πολλοί από τους δημιουργικούς οικονομολόγους δεν ανήκουν στο διδακτικό επάγγελμα. Υπάρχει, όμως, ζήτηση για χιλιάδες καθηγητές οικονομικών σε πανεπιστήμια και κολέγια.

Η ακαδημαϊκή παράδοση απαιτεί από τον καθένα τους να αποδεικνύει την αξία του δημοσιεύοντας πρωτότυπες συμβολές και όχι απλώς συντάσσοντας διδακτικά βιβλία και εγχειρίδια. Η φήμη και ο μισθός ενός πανεπιστημιακού δασκάλου εξαρτώνται περισσότερο από το συγγραφικό του έργο παρά από τις διδακτικές του ικανότητες. Ένας καθηγητής δεν μπορεί παρά να δημοσιεύει βιβλία.

Αν δεν αισθάνεται την κλίση να γράφει για την οικονομική επιστήμη, στρέφεται προς την οικονομική ιστορία ή την περιγραφική οικονομική. Για να μη χάσει, όμως, το κύρος του, πρέπει να επιμένει στον ισχυρισμό ότι τα προβλήματα που εξετάζει αποτελούν καθαυτό οικονομική

επιστήμη και όχι οικονομική ιστορία. Πρέπει μάλιστα να προσποιείται ότι τα συγγράμματά του καλύπτουν το μόνο θεμιτό πεδίο των οικονομικών μελετών· ότι μόνο αυτά είναι εμπειρικά, επαγωγικά και επιστημονικά, ενώ οι αμιγώς παραγωγικές αναλύσεις των θεωρητικών «της πολυθρόνας» αποτελούν άσκοπες θεωρητικές εικασίες.

Αν παρέλειπε να το πράξει, θα παραδεχόταν ότι μεταξύ των καθηγητών οικονομικών υπάρχουν δύο τάξεις: εκείνοι που συνέβαλαν οι ίδιοι στην πρόοδο της οικονομικής σκέψης και εκείνοι που δεν συνέβαλαν, μολονότι μπορεί να επιτέλεσαν εξαίρετο έργο σε άλλους κλάδους, όπως η πρόσφατη οικονομική ιστορία.

Έτσι, η ακαδημαϊκή ατμόσφαιρα καθίσταται δυσμενής για τη διδασκαλία της οικονομικής επιστήμης. Πολλοί καθηγητές —ευτυχώς όχι όλοι— επιδιώκουν να απαξιώσουν την «απλή θεωρία». Προσπαθούν να αντικαταστήσουν την οικονομική ανάλυση με μια μη συστηματικά συγκροτημένη συλλογή ιστορικών και στατιστικών πληροφοριών. Διασπούν την οικονομική επιστήμη σε πλήθος μη ενοποιημένων κλάδων. Εξειδικεύονται στη γεωργία, στην εργασία, στις συνθήκες της Λατινικής Αμερικής και σε πολλές άλλες παρόμοιες υποδιαιρέσεις.

Αποτελεί ασφαλώς ένα από τα καθήκοντα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης να εξοικειώνει τους φοιτητές τόσο με την οικονομική ιστορία γενικά όσο και με τις πρόσφατες οικονομικές εξελίξεις. Όλες, όμως, αυτές οι προσπάθειες είναι καταδικασμένες σε αποτυχία αν δεν θεμελιώνονται σταθερά σε ενδελεχή γνώση της οικονομικής επιστήμης.

Η οικονομική επιστήμη δεν επιδέχεται διάσπαση σε ειδικούς κλάδους. Ασχολείται απαρέγκλιτα με την αλληλεξάρτηση όλων των φαινομένων της δράσης. Τα καταλλακτικά προβλήματα δεν μπορούν να καταστούν ορατά όταν κάθε κλάδος παραγωγής εξετάζεται χωριστά.

Είναι αδύνατον να μελετηθούν η εργασία και οι μισθοί χωρίς να μελετηθούν σιωπηρά οι τιμές των εμπορευμάτων, τα επιτόκια, τα κέρδη και οι ζημίες, το χρήμα και η πίστη και όλα τα άλλα μείζονα προβλήματα.

Τα πραγματικά προβλήματα του καθορισμού των μισθών δεν μπορούν ούτε καν να θιγούν σε ένα μάθημα περί εργασίας. Δεν υπάρχουν «οικονομική της εργασίας» ή «οικονομική της γεωργίας». Υπάρχει μόνο ένα ενιαίο και συνεκτικό σώμα οικονομικής επιστήμης.

Αυτό που εξετάζουν αυτοί οι ειδικοί στις διαλέξεις και στις δημοσιεύσεις τους δεν είναι η οικονομική επιστήμη αλλά οι θεωρίες των διαφόρων ομάδων πίεσης. Αγνοώντας την οικονομική επιστήμη, δεν μπορούν παρά να πέσουν θύματα των ιδεολογιών εκείνων που επιδιώκουν ειδικά προνόμια για τη δική τους ομάδα.

Ακόμη και οι ειδικοί που δεν τάσσονται απροκάλυπτα με κάποια συγκεκριμένη ομάδα πίεσης και ισχυρίζονται ότι διατηρούν υψηλή ουδετερότητα υιοθετούν, χωρίς να το αντιλαμβάνονται, τις θεμελιώδεις πεποιθήσεις της παρεμβατικής θεωρίας. Επειδή ασχολούνται αποκλειστικά με τις αναρίθμητες παραλλαγές της κυβερνητικής παρέμβασης στις επιχειρήσεις, δεν θέλουν να παραμένουν προσκολλημένοι σε εκείνο που αποκαλούν απλό αρνητισμό. Αν επικρίνουν τα εφαρμοζόμενα μέτρα, το πράττουν μόνο για να προτείνουν τη δική τους παραλλαγή παρεμβατισμού ως υποκατάστατο του παρεμβατισμού άλλων ανθρώπων.

Χωρίς κανέναν ενδοιασμό, υιοθετούν τη θεμελιώδη θέση τόσο του παρεμβατισμού όσο και του σοσιαλισμού, ότι η ανεμπόδιστη οικονομία της αγοράς βλάπτει άδικα τα ζωτικά συμφέροντα της συντριπτικής πλειονότητας αποκλειστικά προς όφελος αναίσθητων εκμεταλλευτών.

Κατά την άποψή τους, ο οικονομολόγος που αποδεικνύει τη ματαιότητα του παρεμβατισμού είναι εξαγορασμένος υπερασπιστής των άδικων αξιώσεων των μεγάλων επιχειρήσεων. Είναι επιτακτικό να απαγορευτεί σε τέτοιους απατεώνες η πρόσβαση στα πανεπιστήμια και να αποκλειστούν τα άρθρα τους από τα περιοδικά των ενώσεων πανεπιστημιακών καθηγητών.

Οι φοιτητές βρίσκονται σε σύγχυση. Στα μαθήματα των μαθηματικών οικονομολόγων τροφοδοτούνται με μαθηματικούς τύπους που περιγράφουν υποθετικές καταστάσεις ισορροπίας στις οποίες δεν υπάρχει πλέον καμία δράση. Καταλήγουν εύκολα στο συμπέρασμα ότι αυτές οι εξισώσεις είναι εντελώς άχρηστες για την κατανόηση των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στις διαλέξεις των ειδικών ακούν πλήθος λεπτομερειών σχετικά με παρεμβατικά μέτρα. Πρέπει να συμπεράνουν ότι οι συνθήκες είναι πράγματι παράδοξες, επειδή δεν υπάρχει ποτέ ισορροπία και οι μισθοί και οι τιμές των γεωργικών προϊόντων δεν είναι τόσο υψηλά όσο τα επιθυμούν τα συνδικάτα ή οι αγρότες. Είναι προφανές, συμπεραίνουν, ότι είναι απαραίτητη κάποια ριζική μεταρρύθμιση. Τι είδους μεταρρύθμιση, όμως;

Η πλειονότητα των φοιτητών υιοθετεί χωρίς αναστολές τις παρεμβατικές πανάκειες που συνιστούν οι καθηγητές τους. Οι κοινωνικές συνθήκες θα γίνουν απολύτως ικανοποιητικές όταν η κυβέρνηση επιβάλει κατώτατους μισθούς και εξασφαλίσει επαρκή τροφή και στέγη σε όλους ή όταν απαγορευτούν η πώληση μαργαρίνης και η εισαγωγή ξένης ζάχαρης. Δεν αντιλαμβάνονται τις αντιφάσεις στα λόγια των δασκάλων τους, οι οποίοι τη μία ημέρα θρηνούν για την παραφροσύνη του ανταγωνισμού και την επόμενη για τα δεινά του μονοπωλίου· τη μία ημέρα διαμαρτύρονται για την πτώση των τιμών και

την επόμενη για την αύξηση του κόστους ζωής. Λαμβάνουν τα πτυχία τους και προσπαθούν το συντομότερο δυνατόν να βρουν εργασία στην κυβέρνηση ή σε κάποια ισχυρή ομάδα πίεσης.

Υπάρχουν, όμως, πολλοί νέοι αρκετά οξυδερκείς ώστε να αντιληφθούν τις πλάνες του παρεμβατισμού. Αποδέχονται την απόρριψη της ανεμπόδιστης οικονομίας της αγοράς από τους δασκάλους τους. Δεν πιστεύουν, όμως, ότι τα μεμονωμένα μέτρα του παρεμβατισμού θα μπορούσαν να επιτύχουν τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Οδηγούν με συνέπεια τις σκέψεις των δασκάλων τους στις έσχατες λογικές τους συνέπειες. Στρέφονται προς τον σοσιαλισμό. Χαιρετίζουν το σοβιετικό σύστημα ως την αυγή ενός νέου και καλύτερου πολιτισμού.

Εκείνο, όμως, που κατέστησε πολλά από τα σημερινά πανεπιστήμια, σε γενικές γραμμές, φυτώρια του σοσιαλισμού δεν είναι τόσο οι συνθήκες που επικρατούν στα τμήματα οικονομικών όσο οι διδασκαλίες που μεταδίδονται σε άλλα τμήματα. Στα τμήματα οικονομικών μπορούν ακόμη να βρεθούν ορισμένοι οικονομολόγοι, ενώ ακόμη και οι άλλοι διδάσκοντες ενδέχεται να γνωρίζουν ορισμένες από τις αντιρρήσεις που έχουν προβληθεί κατά της πρακτικής δυνατότητας του σοσιαλισμού.

Η κατάσταση είναι διαφορετική όσον αφορά πολλούς καθηγητές φιλοσοφίας, ιστορίας, λογοτεχνίας, κοινωνιολογίας και πολιτικής επιστήμης. Ερμηνεύουν την ιστορία βάσει μιας παραποιημένης εκλαΐκευσης του διαλεκτικού υλισμού. Ακόμη και πολλοί από εκείνους που επιτίθενται με πάθος στον μαρξισμό εξαιτίας του υλισμού και της αθεΐας του βρίσκονται υπό την επιρροή των ιδεών που αναπτύχθηκαν στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και στο πρόγραμμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Εξηγούν τις οικονομικές υφέσεις, τη μαζική ανεργία, τον πληθωρισμό, τον πόλεμο και τη φτώχεια ως δεινά που ενυπάρχουν

αναγκαστικά στον καπιταλισμό και υπαινίσσονται ότι αυτά τα φαινόμενα μπορούν να εξαφανιστούν μόνο με την κατάργηση του καπιταλισμού.

[2] Ο G. Santayana, μιλώντας για έναν καθηγητή φιλοσοφίας του — τότε Βασιλικού Πρωσικού— Πανεπιστημίου του Βερολίνου, παρατήρησε ότι φαινόταν σε αυτόν τον άνθρωπο «πως έργο του καθηγητή ήταν να προχωρεί κοπιωδώς κατά μήκος της κυβερνητικής οδού ρυμούλκησης μεταφέροντας ένα νόμιμο φορτίο». *Persons and Places* (Νέα Υόρκη, 1945), II, σ. 7.

5. Η γενική εκπαίδευση και η οικονομική επιστήμη

Σε χώρες που δεν ταλανίζονται από συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών γλωσσικών ομάδων, η δημόσια εκπαίδευση μπορεί να λειτουργήσει αν περιορίζεται στην ανάγνωση, στη γραφή και στην αριθμητική. Στα ευφυή παιδιά είναι ακόμη δυνατόν να προστεθούν στοιχειώδεις γνώσεις γεωμετρίας, φυσικών επιστημών και των ισχυόντων νόμων της χώρας. Μόλις, όμως, κάποιος θελήσει να προχωρήσει περισσότερο, εμφανίζονται σοβαρές δυσχέρειες.

Η διδασκαλία στο στοιχειώδες επίπεδο μετατρέπεται αναγκαστικά σε δογματική κατήχηση. Δεν είναι εφικτό να παρουσιαστούν στους εφήβους όλες οι πτυχές ενός προβλήματος και να αφεθούν να επιλέξουν μεταξύ αντίθετων απόψεων. Είναι εξίσου αδύνατον να βρεθούν δάσκαλοι που θα μπορούσαν να μεταδώσουν απόψεις τις οποίες οι ίδιοι αποδοκιμάζουν κατά τρόπο που θα ικανοποιούσε εκείνους που τις

υιοθετούν. Το κόμμα που ελέγχει τα σχολεία είναι σε θέση να προπαγανδίζει τις αρχές του και να απαξιώνει εκείνες των άλλων κομμάτων.

Στο πεδίο της θρησκευτικής εκπαίδευσης, οι φιλελεύθεροι του δέκατου ένατου αιώνα έλυσαν αυτό το πρόβλημα μέσω του διαχωρισμού κράτους και Εκκλησίας. Στις φιλελεύθερες χώρες, η θρησκεία δεν διδάσκεται πλέον στα δημόσια σχολεία. Οι γονείς, όμως, είναι ελεύθεροι να στέλνουν τα παιδιά τους σε ομολογιακά σχολεία που χρηματοδοτούνται από θρησκευτικές κοινότητες.

Το πρόβλημα, ωστόσο, δεν αφορά μόνο τη διδασκαλία της θρησκείας και ορισμένων θεωριών των φυσικών επιστημών που αντιβαίνουν στη Βίβλο. Αφορά ακόμη περισσότερο τη διδασκαλία της ιστορίας υπό την επίδραση του εθνικισμού και του σωβινισμού. Ελάχιστοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ότι το πρόβλημα της αμεροληψίας και της αντικειμενικότητας υπάρχει εξίσου και κατά την εξέταση των εσωτερικών πτυχών της ιστορίας. Η κοινωνική φιλοσοφία του δασκάλου ή του συγγραφέα του διδακτικού βιβλίου χρωματίζει την αφήγηση. Όσο περισσότερο πρέπει να απλοποιείται και να συμπυκνώνεται η πραγμάτευση, ώστε να είναι κατανοητή από τον ανώριμο νου των παιδιών και των εφήβων, τόσο χειρότερες είναι οι συνέπειες.

Κατά την άποψη των μαρξιστών και των παρεμβατιστών, η διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία είναι διαβρωμένη από την αποδοχή των ιδεών του κλασικού φιλελευθερισμού. Θέλουν να αντικαταστήσουν την «αστική» ερμηνεία της ιστορίας με τη δική τους. Σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη, η Αγγλική Επανάσταση του 1688, η Αμερικανική Επανάσταση, η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση και τα επαναστατικά κινήματα του δέκατου ένατου αιώνα στην ηπειρωτική Ευρώπη ήταν αστικά κινήματα. Οδήγησαν στην ήττα της φεουδαρχίας

και στην εγκαθίδρυση της αστικής κυριαρχίας. Οι προλεταριακές μάζες δεν απελευθερώθηκαν· απλώς πέρασαν από την ταξική κυριαρχία της αριστοκρατίας στην ταξική κυριαρχία των καπιταλιστών εκμεταλλευτών.

Για την απελευθέρωση του εργαζομένου απαιτείται η κατάργηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό, υποστηρίζουν οι παρεμβατιστές, πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω της *Sozialpolitik* ή του New Deal. Οι ορθόδοξοι μαρξιστές, αντιθέτως, ισχυρίζονται ότι μόνο η βίαιη ανατροπή του αστικού συστήματος διακυβέρνησης μπορεί να απελευθερώσει πραγματικά τους προλεταρίους.

Είναι αδύνατον να εξεταστεί οποιοδήποτε κεφάλαιο της ιστορίας χωρίς να ληφθεί συγκεκριμένη θέση ως προς αυτά τα αμφιλεγόμενα ζητήματα και τις οικονομικές θεωρίες που εμπεριέχουν. Τα διδακτικά βιβλία και οι δάσκαλοι δεν μπορούν να υιοθετήσουν υφηλόφρονα ουδετερότητα απέναντι στο αίτημα ότι η «ημιτελής επανάσταση» πρέπει να ολοκληρωθεί μέσω της κομμουνιστικής επανάστασης. Κάθε διατύπωση σχετικά με τα γεγονότα των τελευταίων τριακοσίων ετών εμπεριέχει συγκεκριμένη κρίση επί αυτών των αντιπαραθέσεων. Δεν μπορεί κανείς να αποφύγει την επιλογή μεταξύ της φιλοσοφίας της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας και της Ομιλίας του Gettysburg, αφενός, και εκείνης του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, αφετέρου. Η πρόκληση υπάρχει και είναι μάταιο να κρύβει κανείς το κεφάλι του στην άμμο.

Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ακόμη και στο πανεπιστημιακό επίπεδο, η μετάδοση ιστορικής και οικονομικής γνώσης αποτελεί ουσιαστικά δογματική κατήχηση. Οι περισσότεροι φοιτητές ασφαλώς δεν διαθέτουν ακόμη την απαιτούμενη ωριμότητα για να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη βάσει κριτικής εξέτασης της παρουσίασης του αντικειμένου από τους δασκάλους τους.

Αν η δημόσια εκπαίδευση ήταν αποτελεσματικότερη από όσο πράγματι είναι, τα πολιτικά κόμματα θα επιδίωκαν επιτακτικά την κυριαρχία επί του σχολικού συστήματος, ώστε να καθορίσουν τον τρόπο με τον οποίο θα διδάσκονται αυτά τα θέματα. Η γενική εκπαίδευση, όμως, διαδραματίζει μόνο δευτερεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ιδεών της νέας γενεάς.

Η επίδραση του Τύπου, του ραδιοφώνου και των περιβαλλοντικών συνθηκών είναι πολύ ισχυρότερη από εκείνη των δασκάλων και των διδακτικών βιβλίων. Η προπαγάνδα των Εκκλησιών, των πολιτικών κομμάτων και των ομάδων πίεσης υπερβαίνει την επιρροή των σχολείων, ό,τι και αν διδάσκουν αυτά. Όσα μαθαίνονται στο σχολείο λησμονούνται συχνά πολύ γρήγορα και δεν μπορούν να αντισταθούν στην αδιάκοπη σφυροκόπηση του κοινωνικού περιβάλλοντος εντός του οποίου κινείται ο άνθρωπος.

6. Η οικονομική επιστήμη και ο πολίτης

Η οικονομική επιστήμη δεν πρέπει να περιοριστεί στις αίθουσες διδασκαλίας και στις στατιστικές υπηρεσίες ούτε να αφεθεί σε εσωτερικούς κύκλους μυημένων. Αποτελεί τη φιλοσοφία της ανθρώπινης ζωής και δράσης και αφορά τους πάντες και τα πάντα. Είναι η πεμπτουσία του πολιτισμού και της ανθρώπινης ύπαρξης του ανθρώπου.

Η επισήμανση αυτού του γεγονότος δεν αποτελεί εκδήλωση της συχνά χλευαζόμενης αδυναμίας των ειδικών που υπερεκτιμούν τη σημασία του δικού τους κλάδου γνώσης. Δεν είναι οι οικονομολόγοι αλλά όλοι οι άνθρωποι σήμερα εκείνοι που αποδίδουν αυτή την εξέχουσα θέση στην οικονομική επιστήμη.

Όλα τα σύγχρονα πολιτικά ζητήματα αφορούν προβλήματα που αποκαλούνται συνήθως οικονομικά. Όλα τα επιχειρήματα που προβάλλονται στη σύγχρονη συζήτηση των κοινωνικών και δημόσιων υποθέσεων αφορούν θεμελιώδη ζητήματα της πραξεολογίας και της οικονομικής επιστήμης. Η σκέψη όλων είναι απασχολημένη με

οικονομικές θεωρίες. Οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι φαίνεται να ενδιαφέρονται περισσότερο για οικονομικά προβλήματα παρά για εκείνα τα προβλήματα που οι προηγούμενες γενεές θεωρούσαν αντικείμενο της φιλοσοφίας και της θεολογίας.

Τα μυθιστορήματα και τα θεατρικά έργα αντιμετωπίζουν σήμερα όλα τα ανθρώπινα ζητήματα —συμπεριλαμβανομένων των σεξουαλικών σχέσεων— από τη σκοπιά οικονομικών θεωριών. Κάθε άνθρωπος σκέπτεται οικονομικά, είτε το αντιλαμβάνεται είτε όχι. Προσχωρώντας σε ένα πολιτικό κόμμα και δίνοντας την ψήφο του, ο πολίτης λαμβάνει σιωπηρά θέση επί ουσιωδών οικονομικών θεωριών.

Κατά τον δέκατο έκτο και τον δέκατο έβδομο αιώνα, η θρησκεία αποτελούσε το κύριο ζήτημα στις ευρωπαϊκές πολιτικές αντιπαραθέσεις. Κατά τον δέκατο όγδοο και τον δέκατο ένατο αιώνα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, το κυρίαρχο ζήτημα ήταν η αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση έναντι του βασιλικού απολυταρχισμού. Σήμερα είναι η οικονομία της αγοράς έναντι του σοσιαλισμού. Πρόκειται, βεβαίως, για πρόβλημα του οποίου η επίλυση εξαρτάται πλήρως από την οικονομική ανάλυση. Η προσφυγή σε κενά συνθήματα ή στον μυστικισμό του διαλεκτικού υλισμού δεν έχει καμία χρησιμότητα.

Δεν υπάρχει κανένας τρόπος με τον οποίο κάποιος μπορεί να αποφύγει την προσωπική του ευθύνη. Όποιος αμελεί να εξετάσει, στον μέγιστο βαθμό των ικανοτήτων του, όλα τα σχετικά προβλήματα παραδίδει οικειοθελώς το εκ γενετής δικαίωμά του στην αυτοδιάθεση σε μια αυτοανακηρυγμένη ελίτ υπερανθρώπων. Σε ζητήματα τόσο ζωτικής σημασίας, η τυφλή εμπιστοσύνη στους «ειδικούς» και η άκριτη αποδοχή δημοφιλών συνθημάτων και προκαταλήψεων ισοδυναμούν με εγκατάλειψη της αυτοδιάθεσης και υποταγή στην κυριαρχία άλλων ανθρώπων.

Υπό τις σημερινές συνθήκες, τίποτε δεν μπορεί να είναι σημαντικότερο για κάθε ευφυή άνθρωπο από την οικονομική επιστήμη. Διακυβεύονται η δική του μοίρα και η μοίρα των απογόνων του.

Ελάχιστοι άνθρωποι είναι ικανοί να συνεισφέρουν κάποια ουσιώδη ιδέα στο σώμα της οικονομικής σκέψης. Όλοι, όμως, οι λογικοί άνθρωποι καλούνται να εξοικειωθούν με τις διδασκαλίες της οικονομικής επιστήμης. Αυτό αποτελεί, στην εποχή μας, το πρωταρχικό καθήκον του πολίτη.

Είτε μας αρέσει είτε όχι, αποτελεί γεγονός ότι η οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να παραμείνει εσωτερικός κλάδος γνώσης, προσιτός μόνο σε μικρές ομάδες λογίων και ειδικών. Η οικονομική επιστήμη ασχολείται με τα θεμελιώδη προβλήματα της κοινωνίας· αφορά τους πάντες και ανήκει σε όλους. Αποτελεί το κύριο και προσήκον αντικείμενο μελέτης κάθε πολίτη.

7. Η οικονομική επιστήμη και η ελευθερία

Ο κυρίαρχος ρόλος που διαδραματίζουν οι οικονομικές ιδέες στον καθορισμό των δημόσιων υποθέσεων εξηγεί γιατί οι κυβερνήσεις, τα πολιτικά κόμματα και οι ομάδες πίεσης επιδιώκουν να περιορίσουν την ελευθερία της οικονομικής σκέψης. Επιθυμούν να προπαγανδίζουν την «ορθή» θεωρία και να φιμώνουν τη φωνή των «εσφαλμένων» θεωριών. Κατά την άποψή τους, η αλήθεια δεν διαθέτει κάποια εγγενή δύναμη που θα μπορούσε τελικά να της επιτρέψει να επικρατήσει αποκλειστικά χάρη στο γεγονός ότι είναι αληθινή. Για να επικρατήσει, η αλήθεια χρειάζεται την υποστήριξη της βίαιης δράσης της αστυνομίας ή άλλων ένοπλων δυνάμεων.

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, κριτήριο της αλήθειας μιας θεωρίας είναι το γεγονός ότι οι υποστηρικτές της κατόρθωσαν να νικήσουν με τη δύναμη των όπλων τους υπέρμαχους των αντίθετων απόψεων. Υπονοείται ότι ο Θεός ή κάποια μυθική δύναμη που κατευθύνει την πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων χαρίζει πάντοτε τη νίκη σε εκείνους

που αγωνίζονται για τη δίκαιη υπόθεση. Η κυβέρνηση προέρχεται από τον Θεό και έχει το ιερό καθήκον να εξοντώνει τον αιρετικό.

Είναι μάταιο να επεκταθούμε στις αντιφάσεις και στις ασυνέπειες αυτής της θεωρίας περί μισαλλοδοξίας και δίωξης των διαφωνούντων. Ποτέ άλλοτε ο κόσμος δεν γνώρισε ένα τόσο επιδέξια κατασκευασμένο σύστημα προπαγάνδας και καταπίεσης όσο εκείνο που εγκαθίδρυσαν οι σύγχρονες κυβερνήσεις, τα κόμματα και οι ομάδες πίεσης. Όλα αυτά τα οικοδομήματα, όμως, θα καταρρεύσουν σαν χάρτινοι πύργοι μόλις δεχθούν την επίθεση μιας μεγάλης ιδεολογίας.

Όχι μόνο στις χώρες που κυβερνώνται από βάρβαρους και νεοβάρβαρους δεσπότες αλλά εξίσου και στις αποκαλούμενες δυτικές δημοκρατίες, η μελέτη της οικονομικής επιστήμης είναι σήμερα πρακτικά απαγορευμένη. Η δημόσια συζήτηση των οικονομικών προβλημάτων αγνοεί σχεδόν πλήρως όλα όσα διατύπωσαν οι οικονομολόγοι κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια.

Οι τιμές, οι μισθοί, τα επιτόκια και τα κέρδη αντιμετωπίζονται σαν να μην υπόκειται ο καθορισμός τους σε κανέναν νόμο. Οι κυβερνήσεις επιχειρούν να θεσπίσουν και να επιβάλουν ανώτατες τιμές εμπορευμάτων και κατώτατους μισθούς. Οι πολιτικοί παροτρύνουν τους επιχειρηματίες να περιορίσουν τα κέρδη, να μειώσουν τις τιμές και να αυξήσουν τους μισθούς, σαν αυτά τα ζητήματα να εξαρτώνται από τις αξιέπαινες προθέσεις των ατόμων.

Κατά την εξέταση των διεθνών οικονομικών σχέσεων, οι άνθρωποι καταφεύγουν αμέριμνα στις πλέον αφελείς πλάνες του μερκαντιλισμού. Ελάχιστοι έχουν επίγνωση των ανεπαρκειών όλων αυτών των δημοφιλών θεωριών ή αντιλαμβάνονται γιατί οι πολιτικές που βασίζονται σε αυτές προκαλούν απαρέγκλιτα καταστροφές.

Αυτά είναι θλιβερά γεγονότα. Υπάρχει, όμως, μόνο ένας τρόπος με τον οποίο μπορεί να αντιδράσει ο άνθρωπος: να μην παύει ποτέ να αναζητεί την αλήθεια.

Κεφάλαιο 39: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΥΣΙΩΔΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ

1. Επιστήμη και ζωή

Συνηθίζεται να επικρίνεται η σύγχρονη επιστήμη επειδή απέχει από τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων. Μας λένε ότι ο άνθρωπος που ζει και δρα δεν έχει καμία χρησιμότητα από την αξιολογική ουδετερότητα, τη *Wertfreiheit* · χρειάζεται να γνωρίζει τι πρέπει να επιδιώκει. Αν η επιστήμη δεν απαντά σε αυτό το ερώτημα, είναι στείρα. Η αντίρρηση, όμως, είναι αβάσιμη. Η επιστήμη δεν αποτιμά, αλλά παρέχει στον δρώντα άνθρωπο όλες τις πληροφορίες που ενδέχεται να χρειάζεται σε σχέση με τις αποτιμήσεις του. Σιωπά μόνο όταν τίθεται το ερώτημα αν αξίζει να ζει κανείς την ίδια τη ζωή.

Αυτό το ερώτημα, βεβαίως, έχει επίσης τεθεί και θα εξακολουθήσει πάντοτε να τίθεται. Ποιο είναι το νόημα όλων αυτών των ανθρώπινων προσπαθειών και δραστηριοτήτων, αν τελικά κανείς δεν μπορεί να αποφύγει τον θάνατο και την αποσύνθεση; Ο άνθρωπος ζει υπό τη σκιά του θανάτου. Ό,τι και αν έχει επιτύχει κατά τη διάρκεια της επίγειας πορείας του, κάποια ημέρα πρέπει να αποβιώσει και να εγκαταλείψει όλα όσα έχει οικοδομήσει. Κάθε στιγμή μπορεί να είναι η τελευταία του. Υπάρχει μόνο ένα πράγμα βέβαιο σχετικά με το μέλλον του ατόμου: ο

θάνατος. Από τη σκοπιά αυτού του τελικού και αναπόφευκτου αποτελέσματος, κάθε ανθρώπινη προσπάθεια φαίνεται μάταιη και ανώφελη.

Επιπλέον, η ανθρώπινη δράση πρέπει να χαρακτηριστεί κενή νοήματος ακόμη και όταν κρίνεται μόνο σε σχέση με τους άμεσους σκοπούς της. Δεν μπορεί ποτέ να προσφέρει πλήρη ικανοποίηση· επιφέρει απλώς, για μια φευγαλέα στιγμή, τη μερική εξάλειψη της δυσφορίας. Μόλις ικανοποιηθεί μία ανάγκη, εμφανίζονται νέες ανάγκες και απαιτούν ικανοποίηση. Ο πολιτισμός, λέγεται, καθιστά τους ανθρώπους φτωχότερους, επειδή πολλαπλασιάζει τις επιθυμίες τους και, αντί να κατευνάζει τις επιθυμίες, τις υποδαυλίζει. Όλες οι πολυάσχολες πράξεις και συναλλαγές των εργατικών ανθρώπων, η βιασύνη, η πίεση και η αδιάκοπη κινητικότητά τους, είναι παράλογες, επειδή δεν προσφέρουν ούτε ευτυχία ούτε γαλήνη. Η ψυχική γαλήνη και η αταραξία δεν μπορούν να αποκτηθούν μέσω της δράσης και των εγκόσμιων φιλοδοξιών, αλλά μόνο μέσω της απάρνησης και της παραίτησης. Ο μοναδικός τρόπος συμπεριφοράς που αρμόζει στον σοφό είναι η καταφυγή στην αδράνεια μιας αμιγώς θεωρητικής και στοχαστικής ύπαρξης.

Όλοι, όμως, αυτοί οι ενδοιασμοί, οι αμφιβολίες και οι επιφυλάξεις υποτάσσονται στην ακατανίκητη δύναμη της ζωτικής ενέργειας του ανθρώπου. Είναι αληθές ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποφύγει τον θάνατο. Προς το παρόν, όμως, είναι ζωντανός· και εκείνο που τον εξουσιάζει είναι η ζωή, όχι ο θάνατος. Ό,τι και αν του επιφυλάσσει το μέλλον, δεν μπορεί να αποσυρθεί από τις αναγκαιότητες της παρούσας στιγμής. Όσο ζει, ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να υπακούει στη θεμελιώδη ορμή, στο *élan vital*, στη ζωτική ορμή.

Είναι έμφυτο στη φύση του ανθρώπου να επιδιώκει να διατηρήσει και να ενισχύσει τη ζωή του, να είναι δυσαρεστημένος και να αποβλέπει στην εξάλειψη της δυσφορίας, να αναζητεί εκείνο που μπορεί να αποκληθεί ευτυχία. Σε κάθε ζωντανό ον δρα ένα ανεξήγητο και μη αναλύσιμο «Εκείνο». Αυτό το «Εκείνο» είναι η ορμή όλων των ορμών, η δύναμη που ωθεί τον άνθρωπο προς τη ζωή και τη δράση, η πρωταρχική και ανεξάλειπτη επιθυμία για μια πληρέστερη και ευτυχέστερη ύπαρξη. Λειτουργεί όσο ζει ο άνθρωπος και παύει μόνο με την εξαφάνιση της ζωής.

Ο ανθρώπινος λόγος υπηρετεί αυτή τη ζωτική ορμή. Η βιολογική λειτουργία του λόγου είναι να διατηρεί και να προάγει τη ζωή και να αναβάλλει την εξαφάνισή της όσο το δυνατόν περισσότερο. Η σκέψη και η δράση δεν αντιβαίνουν στη φύση· αποτελούν, αντιθέτως, τα κυριότερα γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης. Η καταλληλότερη περιγραφή του ανθρώπου, σε αντιδιαστολή προς τα μη ανθρώπινα όντα, είναι η εξής: ένα ον που αγωνίζεται σκόπιμα εναντίον των δυνάμεων που αντιστρατεύονται τη ζωή του.

Επομένως, κάθε λόγος περί πρωταρχικότητας των ανορθολογικών στοιχείων είναι μάταιος. Μέσα στο σύμπαν, την ύπαρξη του οποίου ο λόγος μας δεν μπορεί να εξηγήσει, να αναλύσει ή να συλλάβει, απομένει ένα στενό πεδίο εντός του οποίου ο άνθρωπος είναι ικανός να εξαλείψει σε κάποιον βαθμό τη δυσφορία του. Αυτό είναι το πεδίο του λόγου και της ορθολογικότητας, της επιστήμης και της σκόπιμης δράσης.

Ούτε η στενότητα αυτού του πεδίου ούτε η περιορισμένη έκταση των αποτελεσμάτων που μπορεί να επιτύχει ο άνθρωπος εντός του δικαιολογούν την ιδέα της ριζικής παραίτησης και της αδράνειας. Καμία φιλοσοφική λεπτολογία δεν μπορεί ποτέ να εμποδίσει ένα υγιές άτομο να

καταφεύγει σε πράξεις οι οποίες —όπως πιστεύει— μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του.

Μπορεί να είναι αληθές ότι στα βαθύτερα recesses της ανθρώπινης ψυχής υπάρχει μια επιθυμία για την αδιατάρακτη γαλήνη και αδράνεια μιας απλώς φυτικής ύπαρξης. Στον ζωντανό άνθρωπο, όμως, αυτές οι επιθυμίες, όποιες και αν είναι, υποσκελίζονται από την ορμή προς δράση και προς βελτίωση της δικής του κατάστασης. Μόλις επικρατήσουν οι δυνάμεις της παραίτησης, ο άνθρωπος πεθαίνει· δεν μετατρέπεται σε φυτό.

Είναι αληθές ότι η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη δεν υποδεικνύουν στον άνθρωπο αν πρέπει να διατηρήσει ή να εγκαταλείψει τη ζωή. Η ίδια η ζωή και όλες οι άγνωστες δυνάμεις που τη δημιουργούν και τη διατηρούν αποτελούν απώτατο δεδομένο και, ως τέτοιες, βρίσκονται έξω από το πεδίο της ανθρώπινης επιστήμης. Αντικείμενο της πραξεολογίας είναι αποκλειστικά η ουσιώδης εκδήλωση της ανθρώπινης ζωής, δηλαδή η δράση.

2. Η οικονομική επιστήμη και οι αξιολογικές κρίσεις

Ενώ πολλοί άνθρωποι κατηγορούν την οικονομική επιστήμη για την ουδετερότητά της απέναντι στις αξιολογικές κρίσεις, άλλοι την κατηγορούν για την υποτιθέμενη προσφυγή της σε αυτές. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η οικονομική επιστήμη πρέπει αναγκαστικά να διατυπώνει αξιολογικές κρίσεις και ότι, επομένως, δεν είναι πραγματικά επιστημονική, επειδή κριτήριο της επιστήμης είναι η αξιολογική της ουδετερότητα. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η ορθή οικονομική επιστήμη πρέπει και μπορεί να είναι αμερόληπτη και ότι μόνο οι κακοί οικονομολόγοι παραβιάζουν αυτή την επιταγή.

Η σημασιολογική σύγχυση στη συζήτηση των σχετικών προβλημάτων οφείλεται στην ανακριβή χρήση των όρων από πολλούς οικονομολόγους. Ένας οικονομολόγος εξετάζει αν ένα μέτρο a μπορεί να επιφέρει το αποτέλεσμα p, για την επίτευξη του οποίου προτείνεται, και διαπιστώνει ότι το a δεν οδηγεί στο p, αλλά στο g, ένα αποτέλεσμα το οποίο ακόμη και οι υποστηρικτές του μέτρου a θεωρούν ανεπιθύμητο. Αν

αυτός ο οικονομολόγος διατυπώσει το αποτέλεσμα της έρευνάς του λέγοντας ότι το a αποτελεί κακό μέτρο, δεν εκφέρει αξιολογική κρίση. Δηλώνει απλώς ότι, από τη σκοπιά εκείνων που επιδιώκουν τον σκοπό p, το μέτρο a είναι ακατάλληλο.

Υπό αυτή την έννοια επιτέθηκαν οι οικονομολόγοι του ελεύθερου εμπορίου στον προστατευτισμό. Κατέδειξαν ότι η προστασία δεν αυξάνει, όπως πιστεύουν οι υπέρμαχοί της, αλλά, αντιθέτως, μειώνει τη συνολική ποσότητα των προϊόντων και ότι, επομένως, είναι κακή από τη σκοπιά εκείνων που προτιμούν μια αφθονότερη προσφορά προϊόντων από μια μικρότερη. Υπό αυτή την έννοια, οι οικονομολόγοι επικρίνουν τις πολιτικές από τη σκοπιά των σκοπών τους οποίους επιδιώκουν. Αν ένας οικονομολόγος χαρακτηρίζει τους κατώτατους μισθούς κακή πολιτική, εννοεί ότι οι συνέπειές τους αντιβαίνουν στον σκοπό εκείνων που συνιστούν την εφαρμογή τους.

Από την ίδια σκοπιά, η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη εξετάζουν τη θεμελιώδη αρχή της ανθρώπινης ύπαρξης και της κοινωνικής εξέλιξης: ότι η συνεργασία υπό τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας αποτελεί αποτελεσματικότερο τρόπο δράσης από την αυτάρκη απομόνωση των ατόμων. Η πραξεολογία και η οικονομική επιστήμη δεν υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι πρέπει να συνεργάζονται ειρηνικά στο πλαίσιο των κοινωνικών δεσμών· δηλώνουν απλώς ότι οι άνθρωποι πρέπει να ενεργούν κατ' αυτόν τον τρόπο, αν επιθυμούν οι πράξεις τους να είναι αποτελεσματικότερες από όσο θα ήταν διαφορετικά.

Η συμμόρφωση προς τους ηθικούς κανόνες που απαιτούνται για την εγκαθίδρυση, τη διατήρηση και την ενίσχυση της κοινωνικής συνεργασίας δεν αντιμετωπίζεται ως θυσία προς κάποια μυθική οντότητα, αλλά ως προσφυγή στις αποτελεσματικότερες μεθόδους

δράσης, ως τίμημα που καταβάλλεται για την απόκτηση αποτελεσμάτων τα οποία αποτιμώνται υψηλότερα.

Εναντίον αυτής της αντικατάστασης των ετερόνομων θεωριών τόσο του διαισθητισμού όσο και των εξ αποκαλύψεως εντολών από μια αυτόνομη, ορθολογιστική και βουλησιαρχική ηθική στρέφουν τις σφοδρότερες επιθέσεις τους οι ενωμένες δυνάμεις όλων των αντιφιλελεύθερων σχολών και δογματισμών. Όλες κατηγορούν την ωφελιμιστική φιλοσοφία για την ανελέητη αυστηρότητα με την οποία περιγράφει και αναλύει την ανθρώπινη φύση και τα απώτατα ελατήρια της ανθρώπινης δράσης.

Δεν χρειάζεται να προστεθεί τίποτε περισσότερο στην ανασκευή αυτών των επικρίσεων, την οποία παρέχει κάθε σελίδα του παρόντος βιβλίου. Μόνο ένα σημείο πρέπει να αναφερθεί εκ νέου, επειδή, αφενός, αποτελεί την κορύφωση της θεωρίας όλων των σύγχρονων δημαγωγών και, αφετέρου, παρέχει στον μέσο διανοούμενο ένα ευπρόσδεκτο πρόσχημα για να αποφύγει την επίπονη πειθαρχία των οικονομικών σπουδών.

Λέγεται ότι η οικονομική επιστήμη, λόγω των ορθολογιστικών της προκαταλήψεων, υποθέτει ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν αποκλειστικά ή πρωτίστως την υλική ευημερία. Στην πραγματικότητα, όμως, οι άνθρωποι προτιμούν ανορθολογικούς από ορθολογικούς σκοπούς. Καθοδηγούνται περισσότερο από την επιθυμία πραγμάτωσης μύθων και ιδεωδών παρά από την επιθυμία απόλαυσης υψηλότερου βιοτικού επιπέδου.

Η οικονομική επιστήμη οφείλει να απαντήσει τα εξής:

1. Η οικονομική επιστήμη δεν υποθέτει ούτε αξιώνει ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν αποκλειστικά ή πρωτίστως εκείνο

που αποκαλείται υλική ευημερία. Ως κλάδος της γενικότερης θεωρίας της ανθρώπινης δράσης, εξετάζει κάθε ανθρώπινη δράση, δηλαδή τη σκόπιμη επιδίωξη του ανθρώπου να επιτύχει τους επιλεγμένους σκοπούς του, όποιοι και αν είναι αυτοί. Η εφαρμογή των εννοιών «ορθολογικός» ή «ανορθολογικός» στους επιλεγμένους τελικούς σκοπούς στερείται νοήματος.

Μπορούμε να αποκαλέσουμε ανορθολογικό το απώτατο δεδομένο, δηλαδή εκείνα τα πράγματα τα οποία η σκέψη μας δεν μπορεί ούτε να αναλύσει ούτε να αναγάγει σε άλλα απώτατα δεδομένα. Τότε κάθε τελικός σκοπός που επιλέγεται από οποιονδήποτε άνθρωπο είναι ανορθολογικός. Η επιδίωξη του πλούτου, όπως ο Κροίσος, δεν είναι περισσότερο ή λιγότερο ορθολογική από την επιδίωξη της φτώχειας, όπως ένας βουδιστής μοναχός.

2. Εκείνο που έχουν κατά νου αυτοί οι επικριτές όταν χρησιμοποιούν τον όρο «ορθολογικοί σκοποί» είναι η επιθυμία για υλική ευημερία και υψηλότερο βιοτικό επίπεδο. Το αν είναι ή δεν είναι αληθής ο ισχυρισμός τους ότι οι άνθρωποι γενικώς, και ιδίως οι σύγχρονοί μας, παρακινούνται περισσότερο από την επιθυμία πραγμάτωσης μύθων και ονείρων παρά από την επιθυμία βελτίωσης της υλικής τους ευημερίας αποτελεί πραγματολογικό ζήτημα. Μολονότι κανένα νοήμον ον δεν θα μπορούσε να μην παράσχει την ορθή απάντηση, μπορούμε να παραβλέψουμε το ζήτημα.

> Η οικονομική επιστήμη δεν διατυπώνει καμία κρίση ούτε υπέρ ούτε κατά των μύθων. Είναι απολύτως ουδέτερη απέναντι στη θεωρία του εργατικού συνδικαλισμού, στη θεωρία της πιστωτικής επέκτασης και σε όλες τις παρόμοιες θεωρίες, στον βαθμό που αυτές εμφανίζονται ως μύθοι και υποστηρίζονται ως μύθοι από τους οπαδούς τους. Ασχολείται με αυτές μόνο στον βαθμό που θεωρούνται θεωρίες σχετικά με τα κατάλληλα μέσα για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών.
>
> Η οικονομική επιστήμη δεν υποστηρίζει ότι ο εργατικός συνδικαλισμός είναι κακός μύθος. Δηλώνει απλώς ότι αποτελεί ακατάλληλο μέσο για την αύξηση των μισθών όλων όσοι επιθυμούν να αποκτήσουν μισθωτό εισόδημα. Αφήνει σε κάθε άνθρωπο να αποφασίσει αν η πραγμάτωση του συνδικαλιστικού μύθου είναι σημαντικότερη από την αποφυγή των αναπόφευκτων συνεπειών των συνδικαλιστικών πολιτικών.

Υπό αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι η οικονομική επιστήμη είναι απολιτική ή μη πολιτική, μολονότι αποτελεί το θεμέλιο της πολιτικής και κάθε είδους πολιτικής δράσης. Μπορούμε επιπλέον να πούμε ότι είναι απολύτως ουδέτερη απέναντι σε όλες τις αξιολογικές κρίσεις, επειδή αναφέρεται πάντοτε στα μέσα και ποτέ στην επιλογή των τελικών σκοπών.

3. Η οικονομική γνώση και η ανθρώπινη δράση

Η ελευθερία του ανθρώπου να επιλέγει και να δρα περιορίζεται με τρεις τρόπους.

Πρώτον, υπάρχουν οι φυσικοί νόμοι, στην αδιάφορη απολυτότητα των οποίων πρέπει να προσαρμόζει ο άνθρωπος τη συμπεριφορά του αν θέλει να ζήσει.

Δεύτερον, υπάρχουν τα έμφυτα σωματικά και ψυχικά χαρακτηριστικά και οι προδιαθέσεις του ατόμου, καθώς και η επίδραση των περιβαλλοντικών παραγόντων. Γνωρίζουμε ότι επηρεάζουν τόσο την επιλογή των σκοπών όσο και την επιλογή των μέσων, μολονότι η γνώση μας για τον τρόπο λειτουργίας τους είναι μάλλον ασαφής.

Τέλος, υπάρχει η κανονικότητα των φαινομένων ως προς την αλληλεξάρτηση μέσων και σκοπών, δηλαδή ο πραξεολογικός νόμος, σε αντιδιαστολή προς τον φυσικό και τον φυσιολογικό νόμο.

Η διασαφήνιση και η κατηγοριακή και τυπική εξέταση αυτής της τρίτης κατηγορίας νόμων του σύμπαντος αποτελούν το αντικείμενο της πραξεολογίας και του μέχρι σήμερα περισσότερο ανεπτυγμένου κλάδου της, της οικονομικής επιστήμης.

Το σώμα της οικονομικής γνώσης αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της διάρθρωσης του ανθρώπινου πολιτισμού. Είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκαν το σύγχρονο βιομηχανικό σύστημα και όλα τα ηθικά, πνευματικά, τεχνολογικά και θεραπευτικά επιτεύγματα των τελευταίων αιώνων.

Εναπόκειται στους ανθρώπους αν θα χρησιμοποιήσουν κατάλληλα τον πλούσιο θησαυρό που τους παρέχει αυτή η γνώση ή αν θα τον αφήσουν αναξιοποίητο. Αν, όμως, αποτύχουν να τον αξιοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και αγνοήσουν τις διδασκαλίες και τις προειδοποιήσεις του, δεν θα καταργήσουν την οικονομική επιστήμη· θα αφανίσουν την κοινωνία και το ανθρώπινο γένος.